THE MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S SUKTHANKAR

WITH THE CO-OPERATION OF

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI, S. K. BELVALKAR, R. N DANDEKAR, S K. DE, F EDGERTON, A. B GAJENDRAGADKAR, P. V. KANE, R. D KARMARKAR, V G PARANJPE, V K. RAJAVADE, N B UTGIKAR †, P L. VAIDYA, V P VAIDYA †, RAGHU VIRA, M. WINTERNITZ †, R ZIMMERMANN, S J †,

AND OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED FROM ANCIENT MODELS BY

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI

RAJA OF AUNDH

VOLUME 4

Under the Patronage of the Raja of Aundh, the British Academy, London, the Imperial Government of India, the Provincial Governments of Bombay, Madras and Burma, the Gwalior, Hyderabad (Deccan), Baroda, Bhavnagar, Phaltan and Mysore States, the University of Bombay, and other distinguished donors

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1942

THE

ĀRAṆYAKAPARVAN

(PART 2)

BEING THE THIRD BOOK OF THE MAHĀBHĀRATA

THE GREAT EPIC OF INDIA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S SUKTHANKAR

OF THE BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1942

The Contents of this Volume were issued,
in 1942, as a part of Fascicule 12
of this Edition

All rights reserved

Published by the Bhandarkar Oriental Research
Institute, Poona Text Printed by Prof Sadhu
Ram, M A, at the Arya Bharati Press, Lahore
Title-pages Printed by Mr R. Y Shedge, at the Nirnaya Sagar
Press, 26–28, Kolbhat Street, Bombay

CONTENTS OF VOLUME FOUR

	PAGES
TEXT AND CRITICAL APPARATUS OF THE ĀRAṆYAKA (PART 2)	513–1041
APPENDIX I ("ADDITIONAL" PASSAGES)	1043–1089
CRITICAL NOTES	1091–1109
ERRATA	1111

LIST OF PLATES AND ILLUSTRATIONS IN VOLUME FOUR

FACSIMILE OF A MS OF A COMMENTARY OF THE ĀRAṆYAKA, BELONGING TO THE ROYAL ASIATIC SOCIETY OF BENGAL	FRONTISPIECE	
ILLUSTRATION TO 3 262 17	FACING PAGE	910
ILLUSTRATION TO 3. 281 16	,,	974
FACSIMILE OF ŚĀRADĀ MS OF THE ĀRAṆYAKA, BELONGING TO THE ROYAL ASIATIC SOCIETY OF BENGAL	,,	1112

ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS

add = adding
addl = additional
adhy = adhyāya(s)
App = Appendix
Arj = Arjunamiśra.
B = Bombay edition of the Mbh (Śaka 1799)
Bom *or* Bomb. = Bombay (edition)
C = Calcutta edition of the Mbh (*editio princeps*)
Cal *or* Calc = Calcutta (edition)
comm = commentary
cont = continue(s)
corr = corrected, correction
Crit App = Critical Apparatus
Dev = Devabodha
ed = edition
fig = figure(s)
fol = folio(s)
foll = following
fragm = fragment(ary)
hapl = haplographic(ally)
illeg = illegible
inf lin = *infra lineam*
int lin = *inter lineas*
interp = interpolate(s)
introd = introduction, introductory
K = Kumbhakonam edition of the Mbh
Kumbh = Kumbhakonam (edition)
L = Line
M = Madras edition of the Mbh (of P P S Sastri, 1931–1936)
Mad = Madras (edition)
m *or* marg = marginal(ly)
Mañj = Bhāratamañjarī (Kāvyamālā 65)
Manu = Manusmṛti (ed N. S P)
Mbh = Mahābhārata
Nīl = Nīlakaṇṭha
om = omit(s), omitting
orig = original(ly)
post = posterior
pr m = *propria manu*
Rām = Rāmāyana (ed N. S P)
ref = refer(ence)
resp = respective(ly)
sec m = *secunda manu*
st = stanza(s)
subst = substitute(s)
suppl = supplementary
sup lin = *supra lineam*
transp = transpose(s), transposition
v = verse
(var) = (with variation)
v l = varia(e) lectio(nes)

⊛ ⊛ (in the critical footnotes) enclose citations from commentators
[ ] besides their normal uses, enclose *additions* to MS readings
( ) besides their normal uses, enclose superfluous letters, which should be *omitted* from MS readings
* (superior star) in the text indicates an *emendation*
* * (in the MS readings) indicate syllables lost through injury to MS
~~~ printed below any part of the constituted text indicates that the reading of it is less than certain
C denotes a "Commentary", prefixed to the abbreviation of the name of a commentator, thus, **Cd** = Commentary of Devabodha, **Ca d n** = Commentaries of Arjunamiśra, Devabodha and Nīlakaṇṭha A "p" is added on to denote a "pātha", thus, **Cnp** = a pātha mentioned in the Commentary of Nīlakaṇṭha
~~~

॥ आरण्यकपर्व ॥

[पूर्वतोऽनुवृत्तम्]

१५५

वैशंपायन उवाच ।
निहते राक्षसे तस्मिन्पुनर्नारायणाश्रमम् ।
अभ्येत्य राजा कौन्तेयो निवासमकरोत्प्रभुः ॥ १
स समानीय तान्सर्वान्भ्रातॄनित्यब्रवीद्वचः ।
द्रौपद्या सहितान्काले संस्मरन्भ्रातरं जयम् ॥ २
समाश्वतस्रोऽभिगताः शिवेन चरतां वने ।
कृतोद्देशश्च बीभत्सुः पञ्चमीमभितः समाम् ॥ ३
प्राप्य पर्वतराजानं श्वेतं शिखरिणां वरम् ।
तत्रापि च कृतोद्देशः समागमदिदृक्षुभिः ॥ ४
कृतश्च समयस्तेन पार्थेनामिततेजसा ।
पञ्च वर्षाणि वत्स्यामि विद्यार्थीति पुरा मयि ॥ ५
तत्र गाण्डीवधन्वानमवाप्तास्त्रमरिंदमम् ।
देवलोकादिमं लोकं द्रक्ष्यामः पुनरागतम् ॥ ६
इत्युक्त्वा ब्राह्मणान्सर्वानामन्त्रयत पाण्डवः ।
कारणं चैव तत्तेषामाचचक्षे तपस्विनाम् ॥ ७
तमुग्रतपसः प्रीताः कृत्वा पार्थं प्रदक्षिणम् ।
ब्राह्मणास्तेऽन्वमोदन्त शिवेन कुशलेन च ॥ ८
सुखोदर्कमिमं क्लेशमचिराद्भरतर्षभ ।
क्षत्रधर्मेण धर्मज्ञ तीर्त्वा गां पालयिष्यसि ॥ ९
तत्तु राजा वचस्तेषां प्रतिगृह्य तपस्विनाम् ।
प्रतस्थे सह विप्रैस्तैर्भ्रातृभिश्च परंतपः ॥ १०
द्रौपद्या सहितः श्रीमान्हैडिम्बेयादिभिस्तथा ।
राक्षसैरनुयातश्च लोमशेनाभिरक्षितः ॥ ११
क्वचिज्जगाम पद्भ्यां तु राक्षसैरुह्यते क्वचित् ।
तत्र तत्र महातेजा भ्रातृभिः सह सुव्रतः ॥ १२
ततो युधिष्ठिरो राजा बहून्क्लेशान्विचिन्तयन् ।

155

1 ^{a}) Ś$_1$ K$_{1-3}$ Dc D$_{1-3}$ $_5$ राजन् (for तस्मिन्) — ^{d}) B$_3$ T$_1$ तदा, G$_1$ विभु° (for प्रभु°)

2 ^{c}) Ś$_1$ K$_2$ D$_3$ $_5$ T G$_{1-3}$ M$_1$ सहित (for सहितान्)

3 ^{a}) S$_1$ K$_1$ $_2$ $_4$ विगता°, D$_5$ हि गता°, T$_1$ गमिता°; G$_1$ [ऽ]धिगता°, M [ऽ]तिगता° — ^{b}) T G$_3$ $_4$ जवेन (for शि°) — ^{c}) B$_3$ Dn D$_4$ $_6$ तु, B$_3$ $_4$ स (for च)

4 After 4^{ab}, K$_3$ B D (except D$_{1-3}$ $_5$) ins

787* पुष्पितैर्द्रुमखण्डैश्च मत्तकोकिलषट्पदैः ।
मयूरैश्चातकैश्चापि नित्योत्सवविभूषितम् ।
व्याघ्रैर्वराहैर्महिषैर्गवयैर्हरिणैस्तथा ।
श्वापदैर्व्यालरूपैश्च रुरुभिश्च निषेवितम् ।
फुल्लैः सहस्रपत्रैश्च शतपत्रैस्तथोत्पलैः । [5]
प्रफुल्लैः कमलैश्चैव तथा नीलोत्पलैरपि ।
महापुण्यं पवित्रं च सुरासुरनिषेवितम् ।

[(L 4) B$_3$ व्यालऋक्षैश्च B$_4$ करिभिश्च (for रुरुभि°) — (L 6) B$_4$ कुमुदैः (for कमलैः) B$_1$ नीलोत्पलवरैरपि] — ^{c}) S$_1$ K$_1$ $_2$ G$_1$ कृतोद्देश, T$_1$ ममे देशे — ^{d}) M समागम्य (for समागम°)

5 ^{c}) T$_1$ पच वत्स्यामि विद्यार्थं — ^{d}) S$_1$ K$_2$ D$_1$ विद्यार्थी च, K$_1$ °र्थं च, D$_2$ G$_4$ °र्थीव, D$_5$ °र्थे तु, T$_1$ वर्त*ति, G$_1$ विद्यार्थी तु Ś$_1$ K$_1$ $_2$ $_4$ Dc D$_{1-3}$ $_5$ पुरंदरे, K$_3$ Dn$_3$ पुरा मया

6 ^{a}) Dn D$_{4-6}$ अत्र (for तत्र) — ^{b}) D$_1$ $_2$ सप्राप्ता (for अवाप्ता°)

7 ^{c}) D$_5$ कालं चैव हि त तेषा

8 Before 8, T$_2$ G$_2$ $_3$ ins ब्राह्मणा° — ^{a}) B$_{1-3}$ D (except D$_{1-3}$ $_5$) तान् (for तम्) T$_2$ G$_3$ M$_1$ °तपस, G$_4$ तपसा Ś$_1$ K$_{1-3}$ D$_{1-3}$ $_5$ प्रीत्या, B$_3$ Dn D$_4$ $_6$ प्रीतान् K$_4$ तमूचुर्मुनयः सर्वे — ^{b}) B$_{1-3}$ Dn$_3$ D$_4$ $_6$ पार्थान्; Dn$_1$ पार्थां, Dn$_2$ पार्थे Dn$_1$ $_2$ प्रदक्षिणा

9 Before 9, B$_4$ ins ब्राह्मणा ऊ° — ^{d}) K$_4$ B$_4$ जित्वा D$_5$ सर्वां; T$_1$ G$_2$ नीत्वा (for तीर्त्वा)

10 Before 10, B$_3$ $_4$ D$_1$ $_2$ ins वैश उ° — ^{a}) K$_1$ $_2$ B$_3$ Dn T$_1$ तत्र, K$_4$ स तु (for तत्तु) — ^{c}) T$_2$ G$_{2-4}$ विप्रेन्द्रैर् (for विप्रैस्तैर्) K$_4$ प्रतस्थे भ्रातृभिश्चैव — ^{d}) K$_4$ समाश्वस्त (for भ्रातृभिश्च) A few MSS परतप

11 N om 11^{ab} — ^{a}) T$_1$ M च सह (for सहित°) — ^{c}) N (except K$_4$) यातो वै (for यातश्च)

12 ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ $_2$ Dc क्वचित्पद्भ्या समागच्छ(Dc °च्छे)द्; K$_3$ $_4$ D$_{1-3}$ $_5$ क्वचित्पद्भ्या तदागच्छद्; B Dn D$_4$ $_6$ क्वचित्पद्भ्या ततोगच्छद् — ^{c}) T$_2$ G$_3$ $_4$ क्वचित् (for the first तत्र) — ^{d}) K$_4$ भि° स महाभुज; D$_5$ भि° सुमहाव्रत

सिंहव्याघ्रगजाकीर्णामुदीचीं प्रययौ दिशम् ।। १३
अवेक्षमाणः कैलासं मैनाकं चैव पर्वतम् ।
गन्धमादनपादांश्च मेरुं चापि शिलोच्चयम् ।। १४
उपर्युपरि शैलस्य बह्वीश्च सरितः शिवाः ।
प्रस्थं हिमवतः पुण्यं ययौ सप्तदशेऽहनि ।। १५
ददृशुः पाण्डवा राजन्गन्धमादनमन्तिकात् ।
पृष्ठे हिमवतः पुण्ये नानाद्रुमलतायुते ।। १६
सलिलावर्तसंजातैः पुष्पितैश्च महीरुहैः ।
समावृतं पुण्यतममाश्रमं वृषपर्वणः ।। १७
तमुपक्रम्य राजर्षिं धर्मात्मानमरिंदमाः ।
पाण्डवा वृषपर्वाणमवन्दन्त गतक्लमाः ।। १८
अभ्यनन्दत्स राजर्षिः पुत्रवद्भरतर्षभान् ।
पूजिताश्चावसंस्तत्र सप्तरात्रमरिंदमाः ।। १९
अष्टमेऽहनि संप्राप्ते तमृषिं लोकविश्रुतम् ।
आमन्त्र्य वृषपर्वाणं प्रस्थानं समरोचयन् ।। २०
एकैकशश्च तान्विप्रान्निवेद्य वृषपर्वणे ।
न्यासभूतान्यथाकालं बन्धूनिव सुसत्कृतान् ।। २१
ततस्ते वरवस्त्राणि शुभान्याभरणानि च ।
न्यदधुः पाण्डवास्तस्मिन्नाश्रमे वृषपर्वणः ।। २२
अतीतानागते विद्वान्कुशलः सर्वधर्मवित् ।
अन्वशासत्स धर्मज्ञः पुत्रवद्भरतर्षभान् ।। २३
तेऽनुज्ञाता महात्मानः प्रययुर्दिशमुत्तराम् ।
कृष्णया सहिता वीरा ब्राह्मणैश्च महात्मभिः ।
तान्प्रस्थितानन्वगच्छद्वृषपर्वा महीपतिः ।। २४

---

13 ^{b}) Dc T_2 G_{2-4} अचिंतयन् (for विचिन्त) — ^{c}) Ś$_1$ D_3 G_1 गणा॰, D_1 ॰समा॰, D_2 T_2 G_{3-4} ॰मृगा॰, T_1 ॰मुखा॰ (for ॰गजा॰) — ^{d}) B_4 (m as in text) कौबेरीं (for उदीचीं) D_5 उदीचीं दिशमाययौ
14 ^{a}) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ अन्वीक्षमाण॰, K_4 B Dc_2 Dn_1 D_{1-5} G_4 अवेक्ष्य॰ Some MSS कैलाश — ^{d}) B D (except $D_{1-3\ 5}$) श्वेत (for मेरु)
15 ^{a}) $=30^{a}$ Ś$_1$ K_{1-3} Dc $D_{1-3\ 5}$ शैलाना (for शैलस्य) — ^{c}) K_3 B Dn $D_{4\ 6}$ पृष्ठ (for प्रस्थ) — D_2 om (hapl) 15^{d}–16^{c} — ^{d}) $G_{1\ 2\ 4}$ M ययु (for ययौ)
16 D_2 om 16^{abc} (cf v l 15) — ^{d}) K_3 B D (except D_5) ॰लतावृते
17 ^{a}) K_{1-3} Dc $D_{1\ 2\ 5}$ ॰सघातै — ^{b}) Ś$_1$ K_4 T_1 महाद्रुमै (for मही॰) — ^{cd}) T_1 पुण्यकर्मा (for ॰तमम्), and ह्याश्रम (for आश्रम)
18 Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ om 18^{ab} — ^{a}) K_4 B D (except D_{1-3}) उपागम्य, G_4 उपाक्रम्य — ^{b}) MSS ॰दम, ॰दम also — D_2 om (hapl) 18^{c}–19^{d} — T_2 G_3 om (hapl) 18^{d}–20^{c} — ^{d}) All MSS except Ś$_1$ K_3 Dc_2 Dn_2 G_3 M (D_2 T_2 G_3 om) अवदत्त (for अवन्दन्त) !
19 D_2 T_2 G_3 om 19 (cf v l 18) — ^{a}) K_3 Dc $D_{1\ 3\ 5}$ अभ्यनदत (Dc$_2$ दथ) — ^{b}) $= 23^{d}$ Some MSS ॰र्षभ — ^{c}) D_5 T_1 $G_{2\ 4}$ ते (for च) — ^{d}) K_4 कुरूद्वहा॰ (for अरिंदमा॰)
20 T_2 G_3 om 20^{abc} (cf v l 18) — ^{b}) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ सशित(Ś$_1$ ॰श्रित , K_2 ॰सति)व्रत (for लोक) — ^{d}) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ D_5 चाम्य , K_3 Dc D_{1-3} तेभ्य , B Dn $D_{4\ 6}$ प्रत्य॰ (for सम॰)
21 ^{b}) K_2 B_3 Dc वृपपर्वण , K_4 $B_{1\ 2\ 4}$ Dn $D_{2\ 4-6}$ णि — G_3 lacuna for 21^{c}–25^{b}, K_2 om (hapl) 21^{c}–22^{d} — ^{d}) K_3 $D_{1\ 2}$ सुसस्कृतान्, T_1 सुहृत्सुतान् — After 21, Ś$_1$ $K_{1\ 3}$ $B_{2\ 3}$ D (except $D_{4\ 6}$) ins
788* परिबर्हं च त शेष परिदाय महात्मने ।
[Ś$_1$ $B_{2\ 3}$ Dc Dn_2 पारिबर्हं K_1 Dc ते (for त) Ś$_1$ प्रदाय वृषपर्वणे (for the posterior half)]
22 K_2 G_3 om 22 (cf v l 21) — ^{a}) Ś$_1$ $K_{1\ 3}$ D_{1-3} ततो मुख्यानि वस्त्राणि, K_4 B Dc Dn $D_{4\ 6}$ ततस्ते यज्ञ पात्राणि, D_5 ततस्ते स्वथ वस्त्राणि; T_1 M ततस्ते रथपत्राणि — ^{b}) K_4 T_1 शुभ्राणि, Dn $D_{4\ 6}$ रत्नानि (for शुभानि) — ^{c}) $K_{3\ 4}$ B_4 $D_{3\ 5}$ $G_{2\ 4}$ निदधु॰ B_{2-4} Dc_1 Dn $D_{4\ 6}$ G_1 राजन्; D_5 सर्वे (for तस्मिन्) — ^{d}) T_2 G (G_3 om) भरतर्षभ (for वृष॰)
23 G_3 om 23 (cf v l 21) — ^{a}) K_3 जानन्, B_1m D_3 काले, D_2 वृद्धान् (for विद्वान्) — ^{c}) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ $D_{1-3\ 5}$ अन्वजानात्, K_3 $B_{3\ 4}$ अन्वजानत् — ^{d}) $= 19^{b}$ Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ ॰र्षभ
24 G_3 om 24 (cf v l 21) — ^{a}) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ $D_{1\ 2}$ अनुज्ञाता, B_4 ते प्रस्थिता (for तेऽनु॰) B_1 महाप्राज्ञा — N om 24^{cd} — ^{c}) T_1 ॰तान्पार्थान्, M_1 ॰ता॰ पार्थां (for ॰ता वीरा) — ^{e}) B Dn $D_{4\ 6}$ अभ्य , D_5 M_1 अन्व- (D_5 व)गमद् — ^{f}) B_{1-3} Dc D_4 महामति ; B_4 D_6 महाद्युति , T_1 $G_{1\ 4}$ महीपतीन्

उपन्यस्य महातेजा विप्रेभ्यः पाण्डवांस्तदा ।
अनुसंसाध्य कौन्तेयानाशीर्भिरभिनन्द्य च ।
वृषपर्वा निववृते पन्थानमुपदिश्य च ॥ २५
नानामृगगणैर्जुष्टं कौन्तेयः सत्यविक्रमः ।
पदातिर्भ्रातृभिः सार्धं प्रातिष्ठत युधिष्ठिरः ॥ २६
नानाद्रुमनिरोधेषु वसन्तः शैलसानुषु ।
पर्वतं विविशुः श्वेतं चतुर्थेऽहनि पाण्डवाः ॥ २७
महाभ्रघनसंकाशं सलिलोपहितं शुभम् ।
मणिकाञ्चनरम्यं च शैलं नानासमुच्छ्रयम् ॥ २८
ते समासाद्य पन्थानं यथोक्तं वृषपर्वणा ।
अनुसस्रुर्यथोद्देशं पश्यन्तो विविधान्नगान् ॥ २९
उपर्युपरि शैलस्य गुहाः परमदुर्गमाः ।
सुदुर्गमांस्ते सुबहून्सुखेनैवाभिचक्रमुः ॥ ३०
धौम्यः कृष्णा च पार्थाश्च लोमशश्च महानृषिः ।
अगमन्सहितास्तत्र न कश्चिदवहीयते ॥ ३१
ते मृगद्विजसंघुष्टं नानाद्विजसमाकुलम् ।
शाखामृगगणैश्चैव सेवितं सुमनोहरम् ॥ ३२
पुण्यं पद्मसरोपेतं सपल्वलमहावनम् ।
उपतस्थुर्महावीर्या माल्यवन्तं महागिरिम् ॥ ३३
ततः किंपुरुषावासं सिद्धचारणसेवितम् ।
ददृशुर्हृष्टरोमाणः पर्वतं गन्धमादनम् ॥ ३४
विद्याधरानुचरितं किंनरीभिस्तथैव च ।
गजसिंहसमाकीर्णमुदीर्णशरभायुतम् ॥ ३५
उपेतमन्यैश्च तदा मृगैर्मृदुनिनादिभिः ।

---

25 G$_3$ om 25^{ab} (cf v l 21) — ^{c}) Ś$_1$ सत्र समाप्य; K$_{1\,2}$ स तु ससाध्य, K$_3$ स तु मस्थाप्य; B$_1$ Dn D$_{4\,6}$ अनुससार्य, D$_{1\,2}$ अनुसभाष्य, D$_5$ स तु सशाम्य; T$_1$ अनुशास्य स; T$_2$ G अभिससाध्य (G$_1$ अपि सवाद्य) — ^{d}) T$_1$ G$_2$ M$_2$ अभिनदितान् (M$_2$ दित)

27 ^{a}) Ś$_1$ K$_{1\,2}$ Dc$_1$ D$_{1-3}$ विचित्रेषु — ^{b}) T$_2$ G$_{3\,4}$ वसन्तैव (for वसन्त॰) — ^{c}) K$_4$ lacuna, Dn$_2$ ते त (!), T$_2$ चैत; G$_4$ चैन (for श्वेत)

28 ^{b}) Ś$_1$ K$_{1-3}$ D$_{1-3}$ सलिलावत(D$_1$ ॰न)त शुभ, K$_4$ ॰लावृतनिर्भर; Dc ॰लासहित शुभ, D$_5$ G$_1$ M$_2$ ॰लावहित शुभ — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1\,2}$ रूप्येषु; K$_3$ B$_{2-4}$ Dn D$_{3\,4}$ रूपस्य; K$_4$ B$_1$ Dc D$_{5\,6}$ रूप्यस्य, D$_{1\,2}$ ॰रूपाणा (for रम्य च) — ^{d}) N शिलाना च समुच्च(K$_3$ च्छ्र)य; G$_{1\,2}$ शैल नानासमुच्चय — After 28 T$_2$ G ins

789* रम्य हिमवत॰ प्रस्थ बहुकन्दरनिर्झरम् ।
शिलाविहगविटप लतापादपसकुलम् ।

29 ^{c}) Ś$_1$ K$_2$ अवसस्रुर्, K$_3$ अनुजग्मुर्, T$_1$ अनुसृत्य

30 30^a=15^a — ^{c}) Dc$_2$ D$_2$ सदु (for सुदु॰) K$_1$ सदुर्गमास्तेषु बहून्; K$_4$ M सुदुर्गमास्ते बह्वीश्च, B$_1$ दुर्गमास्तेषु सुबहून्, D$_{1\,2\,5}$ सुदु(D$_5$ अमा)र्गमार्गान्सुबहून्, T$_1$ समावसतो बह्वीश्च, T$_2$ G सरित(G$_1$ दुर्गमा, G$_2$ सुदीर्घा)श्च सुबह्वीश्च — ^{d}) Ś$_1$ दु खेनैवोपचक्रमु; K$_3$ B$_4$ T$_1$ G$_{1\,2}$ M सुखेनैवाति

31 ^{b}) D$_{1\,2}$ महायशा (for नृषि) — ^{c}) Ś$_1$ K B$_{1\,3\,4}$ D अ(Dc$_1$ Dn$_2$ D$_4$ आ)गच्छन् B$_2$ अभ्यगच्छत महिना — ^{d}) Ś$_1$ K$_3$ Dc D$_{1-3}$ पर्यहीयत, K$_{1\,2\,4}$ परिहीयते, D$_5$ अगमीदति; T$_1$ G$_4$ अपि हीयते, T$_2$ G$_{2\,3}$ M अपहीयते

32 K$_{1\,2}$ om 32 — ^{b}) Ś$_1$ नानापक्षिसमावृत, K$_{3\,4}$ B$_4$ D$_{1-3\,5}$ M नानाद्विज(K$_4$ ॰सत्त्व-, D$_5$ ॰मृग, M$_1$ ॰द्विप)गणायुत, B$_{1-3}$ Dc Dn D$_{4\,6}$ द्रुमलतायुत (Dc कुल); T$_1$ नागद्विपगणायुत, G$_1$ नानाद्विजसमायुत — ^{c}) Ś$_1$ K$_3$ Dc D$_{1-3\,5}$ चापि (for चैव) — ^{d}) Ś$_1$ B$_3$ Dn D$_{4-6}$ G$_1$ सुमनोरम

The sequence of stanzas 33–70 in Ś$_1$ K$_{1-3}$ Dc D$_{1-3\,5}$ is given in a tabular form on the next page

33 ^{a}) Ś$_1$ K D$_{1-3}$ पुण्यगाधरजो(K$_{3\,4}$ D$_{1-3}$ सो)पेत; B Dc Dn D$_{4\,6}$ पुण्य पद्मसरोयुक्त; D$_5$ पुण्यगाधवहोपेत; G$_{1\,4}$ पुण्यपद्मसरो॰, G$_2$ पुण्यपद्मवनो — ^{c}) N महाभागा (K$_4$ ॰समानो) — After 33, Ś$_1$ K$_{1-3}$ Dc D$_{1-3\,5}$ ins

790* गजसघसमावास सिंहव्याघ्रगणायुतम् ।
[K$_3$ D$_3$ गजसघसमावार्प (D$_3$ प), Dc D$_{1\,2}$ सिंहसमावास (D$_1$ प) Ś$_1$ सिंहव्याघ्रसमाकुल, K$_{1\,2}$ समा(K$_1$ गणा)वृत, K$_3$ सिंहशार्दूलसकुल, D$_5$ मृगव्याघ्रसमायुत]

— Ś$_1$ K$_{1-3}$ Dc D$_{1-3\,5}$ cont B Dn D$_{4\,6}$ ins after 35

791* शरभोन्नादसघुष्ट नानामृगनिषेवितम् ।
[K$_3$ सुरभीनाद, Dc D$_1$ शरभोन्माद B$_{1\,3}$ ॰मृगनिनादित]

35 B$_1$ om 35 — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1-3}$ D$_{1-3\,5}$ ॰भिश्च सर्वश॰ — ^{c}) B$_{2-4}$ Dn D$_{4\,6}$ गजसघ(B$_4$ ॰सिंह)समावास, T$_2$ G$_3$ सिंहमहाकीर्ण — ^{d}) B$_{2-4}$ Dn D$_{4\,6}$ सिंहव्याघ्रगणा(B$_{2\,3}$ ॰समा)युत; G$_1$ कानन शरभायुत — After 35 K$_4$ reads 64^c–65^b while B Dn D$_{4\,6}$ ins 791*

TABULAR CONSPECTUS OF THE SEQUENCE OF STANZAS 33-70 (TOGETHER WITH ALL INSERTIONS) IN Ś1 K1-3 Dc D1-3, 5

[N. B. REPETITIONS ARE MARKED BY "(r)"]

Ś1	K1	K2	K3	Dc	D1-3, 5
33	33	33	33	33	33
790*	790*	790*	790*	790*	790*
791*	791*	791*	791*	791*	791*
66^{abcd}	66^{abcd}	66^{abcd}	66^{abcd}	66^{abcd}	66^{abcd}
		66^{ef}	66^{ef}	66^{ef}	66^{ef}
		67^{ab}	67^{ab}	67^{ab}	67^{ab}
		67^{cd} (r)	67^{cd} (r)	67^{cd} (r)	67^{cd} (r)
68^{cd}	68^{cd}	68^{cd}	68^{cd}	68^{cd}	68^{cd}
34–61	34–61	34–61	34–61	34–61	34–61
				67^{ef}	
62	62	62	62	62	62
				66	
				67^{ab}	
63^{ab}	63^{ab}	63^{ab}		63^{ab}	63^{ab}
67^{cd}	67^{cd}	67^{cd} (r)		67^{cd} (r)	67^{cd} (r)
795*	795*	795*	795*	795*	795*
796*	796*	796*	796*	796*	796*
68^{ab}	68^{ab}	68^{ab}	68^{ab}	68^{ab}	68^{ab}
				68^{cd}	
797*	797*	797*	797*	797*	797*
63^{c}–64^{d}	63^{c}–64^{d}	63^{c}–64^{d}			
65^{ab}		65^{ab}			
65^{cd}		65^{cd}	65^{cd}	65^{cd}	65^{cd}
65^{ef}	65^{ef}	65^{ef}	65^{ef}	65^{ef}	65^{ef}
793*	793*	793*	793* (lines 1–3)	793*	793*
			63^{ab}		
			67^{cd} (r)		
			793* (lines 4–6)		
70	70	70	70	70	70

ते गन्धमादनवनं तन्नन्दनवनोपमम् ॥ ३६
मुदिताः पाण्डुतनया मनोहृदयनन्दनम् ।
विविशुः क्रमशो वीरा अरण्यं शुभकाननम् ॥ ३७
द्रौपदीसहिता वीरास्तैश्च विप्रैर्महात्मभिः ।
शृण्वन्तः प्रीतिजननान्वल्गून्मदकलाञ्शुभान् ।
श्रोत्ररम्यान्सुमधुराञ्शब्दान्खगमुखेरितान् ॥ ३८
सर्वर्तुफलभाराढ्यान्सर्वर्तुकुसुमोज्ज्वलान् ।
पश्यन्तः पादपांश्चापि फलभारावनामितान् ॥ ३९
आम्रानाम्रातकान्फुल्लान्नारिकेलान्सतिन्दुकान् ।
अजातकांस्तथा जीरान्दाडिमान्बीजपूरकान् ॥ ४०
पनसाल्लिकुचान्मोचान्खर्जूरानाम्रवेतसान् ।
पारावतांस्तथा क्षौद्रान्नीपांश्चापि मनोरमान् ॥ ४१
बिल्वान्कपित्थाञ्जम्बूंश्च काश्मरीर्बदरीस्तथा ।
प्लक्षानुदुम्बरवटानश्वत्थान्क्षीरिणस्तथा ।
भल्लातकानामलकान्हरीतकविभीतकान् ॥ ४२
इङ्गुदान्करवीरांश्च तिन्दुकांश्च महाफलान् ।
एतानन्यांश्च विविधान्गन्धमादनसानुषु ॥ ४३
फलैरमृतकल्पैस्तानाचितान्स्वादुभिस्तरून् ।
तथैव चम्पकाशोकान्केतकान्बकुलांस्तथा ॥ ४४
पुंनागान्सप्तपर्णांश्च कर्णिकारान्सकेतकान् ।

36 B D (except $D_{1-3\ 5}$) om 36^{ab} — ^{a}) K_4 अथै (for अन्यै°) $Ś_1$ मृगैस्, K $D_{1-3\ 5}$ तथा (for तदा) — ^{b}) $Ś_1$ तथा (for मृगैर्) K_4 द्विजगणादिभि , G_1 M_2 मृदुनि नादितै°

37 B_2 om 37^{ab} — ^{b}) T_2 $G_{2\ 3}$ M_2 मनोनयन — T_1 M om 37^{cd} — ^{c}) K_4 विद्याधरानुचरित (=35^{a}) — ^{d}) $Ś_1$ $D_{1\ 2}$ ह्यरण्य, K_4 पाण्डवा ; B Dc Dn $D_{4\ 6}$ शरण्य ; D_3 सुरम्य, D_5 ह्यचल (for अरण्य) — After 37, K_4 (which om 38–60) ins 796*, followed by 68^{ab}, 65^{cdef}, 66 and 61

38 K_4 om 38–60, G_1 om 38^{a}–66^{d} — ^{d}) $D_{1\ 2\ 5}$ बहून्, T_1 (see below) नादान् (for वल्गून्) $Ś_1$ K_2 मदकराञ्; K_3 मदकरान्; Dn $D_{4\ 6}$ G_4 मदकलाञ् — ^{e}) T_1 श्रोत्ररम्यसुखाञ्छब्दाञ् — ^{f}) T_1 श्रुत्वा (for शब्दान्)

39 K_4 G_1 om 39 (cf v l 38) — ^{a}) T_2 G (G_1 om) दानाढ्यान् — $Ś_1$ K_3 om 39^{c}–40^{b}, D_3 om 39^{c}–40^{d}

40 K_4 D_5 G_1 om 40 (cf v l 38, 39) $Ś_1$ K_3 om 40^{ab} (cf v l 39) — ^{a}) N ($Ś_1$ $K_{3\ 4}$ D_5 om) भव्यान्; M भल्लान् (for फुल्लान्) — ^{b}) $D_{2\ 3}$ T_2 G_2 M नारिकेरान् — ^{c}) $Ś_1$ सुजीतकास्, $K_{1\ 2}$ सुजीरि , K_3 B D (D_5 om) G_4 सु(B_1 स)जात (for अजात) K_3 B D (D_5 om) तथाजीरा(Dc न्रा)न्, T_2 $G_{3\ 4}$ तथाभीरान् T_1 M_1 अशोकास्तिलकाश्नागान्

41 K_4 G_1 om 41 (cf v l 38) — ^{a}) N (K_4 om) लकुचा(B_4 इगुदा)न् (for लि) — ^{b}) N खर्जूरान (D_5 ना)म्र , T_1 M_1 °राश्नीप — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\ 3}$ पारेवता , Dn_3 D_3 परावता°, $D_{1\ 2}$ पैलेवता $Ś_1$ क्षेटान्, K_1 T_1 क्षोरान्; K_2 D_6 क्षोटान्, K_3 क्षेत्रडान, $B_{1\ 3}$ क्षोद्रान्, Dc $D_{1\ 2}$ क्षोडान्, M_1 द्राक्षान् (for क्षौद्रान्) — ^{d}) T_2 G (G_1 om) निंबान् (for नीपान्) $Ś_1$ K (K_4 om) Dc $D_{1\ 2\ 5}$ [अ]ति(Dc D_1 पि)मनोहरान्, D_3 [अ]तिमनोरमान् T_1 पुनागान्बकुलानपि

42 K_4 D_3 G_1 om 41 (for K_4 G_1 cf v l 38) — ^{b}) $Ś_1$ काश्मीरान्, K_1 D_1 काश्मीरीर् ; T_1 कश्मरी , G_2 M_2 कार्श्मेरी , G_4 काश्मीर , M_1 कार्श्मरी — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1\ 3}$ Dc_1 Dn_1 $D_{2\ 5\ 6}$ क्षीरिकास्तथा, K_2 Dc_2 D_1 क्षीरका ; B Dn_2 n_3 D_4 क्षीरिका° — B_3 om 42^{e}–46^{b} $Ś_1$ बल्ला° $K_{3\ 4}$ $B_{1\ 2\ 4}$ Dc Dn_1 n_3 $D_{1\ 4\ 6}$ आमलकीर् — ^{f}) $Ś_1$ बिभीतकहरीतकी , K_1 हरीतकिबिभीतकान्, T_2 G (G_1 om) हारीतकबिभी° — After 42, D_5 reads 44^{cd}

43 K_4 B_3 G_1 om 43 (cf v l 38, 42) — ^{a}) $Ś_1$ मकरदाश्च ; K_{1-3} $B_{1\ 2\ 4}$ D करमर्दां°, M_2 करवदा° (for करवीरा) — ^{b}) T_1 M_1 चंपकांश्च (for तिन्दु°) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ B_4 T_2 $G_{3\ 4}$ महाबलान् ; D_5 मनोहरान् ; T_1 M_1 मनोरमान् — ^{c}) T_1 सुबहून् (for विविधान्)

44 K_4 B_3 G_1 om 44 (cf v l 38, 42) — ^{a}) T_1 अमृतकल्पान् K_1 D_5 T_2 $G_{3\ 4}$ च (for तान्) — ^{b}) K_1 D_5 ह्याचितान्, T_1 आहितान्, T_2 $G_{3\ 4}$ स्वचितान् (for आचि°) — T_1 om 44^{cd} D_5 (which om 45) reads 44^{cd} after 42 — ^{d}) T_2 $G_{3\ 4}$ बकुलान्वञ्जुलांस्तथा

45 K_4 B_3 D_5 G_1 om 45 (for K_4 B_3 G_1, cf v l 38, 42), T_2 G_3 om 45^{a}–46^{b} G_4 om 45^{ab}, T_1 om (hapl) 45^{b}–46^{c} — ^{b}) $Ś_1$ K (K_4 om) D_{1-3} सप्तमुल्लान् (for सकेत) — G_4 transp 45^{cd} and 46^{cd} — ^{c}) B_1 Dc Dn_1 पाटला ; B_2 Dn_2 n_3 $D_{4\ 6}$ पाटल्य , M पाटली — ^{d}) G_2 मदारान्दीपकास्तथा — After 45 $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ read 46^{ef}

46 K_4 G_1 om 46 (cf v l 38) T_1 om 46^{abc} (cf

पाटलान्कुटजान्रम्यान्मन्दारेन्दीवरांस्तथा ॥ ४५
पारिजातान्कोविदारान्देवदारुतरूंस्तथा ।
शालांस्तालांस्तमालांश्च प्रियालान्बकुलांस्तथा ।
शाल्मलीः किंशुकाशोकाञ्शिंशपांस्तरलांस्तथा ॥ ४६
चकोरैः शतपत्रैश्च भृङ्गराजैस्तथा शुकैः ।
कोकिलैः कलविङ्कैश्च हारीतैर्जीवजीवकैः ॥ ४७
प्रियव्रतैश्चातकैश्च तथान्यैर्विविधैः खगैः ।
श्रोत्ररम्यं सुमधुरं कूजद्भिश्चाप्यधिष्ठितान् ॥ ४८
सरांसि च विचित्राणि प्रसन्नसलिलानि च ।
कुमुदैः पुण्डरीकैश्च तथा कोकनदोत्पलैः ।
कह्लारैः कमलैश्चैव आचितानि समन्ततः ॥ ४९
कदम्बैश्चक्रवाकैश्च कुररैर्जलकुक्कुटैः ।
कारण्डवैः प्लवैर्हंसैर्बकैर्मद्गुभिरेव च ।
एतैश्चान्यैश्च कीर्णानि समन्ताज्जलचारिभिः ॥ ५०
हृष्टैस्तथा तामरसरसासवमदालसैः ।
पद्मोदरच्युतरजःकिञ्जल्कारुणरञ्जितैः ॥ ५१
मधुरस्वरैर्मधुकरैर्विरुतान्कमलाकरान् ।
पश्यन्तस्ते मनोरम्यान्गन्धमादनसानुषु ॥ ५२
तथैव पद्मपण्डैश्च मण्डितेषु समन्ततः ।
शिखण्डिनीभिः सहिताँल्लतामण्डपकेषु च ।

---

v l 45), B_3 T_2 $G_{3.4}$ om 46^{ab} (cf v l 42, 45) — ^{a}) K_3 $D_{1.2}$ (see below) सतिलकान् (for कोवि°) — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ देवदारूस्तथा तरून्; K_3 $D_{1.2}$ (see above) कोविदारतरूस्तथा, $B_{1.2}$ Dc Dn $D_{4.6}$ देवदारुद्रुमास्तथा, D_5 °दारुस्तथैव च — D_5 om 46^{cd} G_4 transp 45^{cd} and 46^{cd} — ^{c}) K_1 B_3 S (T_1 G_1 om) साला° (for शाला°) — ^{d}) $Ś_1$ K_{1-3} $D_{1.2}$ पिचुकाल्लँकुचास्तथा, B Dc Dn $D_{3.4.6}$ पिप्पलान्हिंगुका(Dc °निंगुदा°, Dc °न्हिंगुला)स्तथा, T_1 M_1 प्रियालान्सरला° — $Ś_1$ $K_{1.2}$ read 46^{ef} after 45 — ^{ef}) $Ś_1$ $K_{2.3}$ D_{1-3} G_4 शाल्मली°; K_1 T_2 G_3 शल्मली ; D_5 शाल्मलीन्, M_2 शल्मल्य° $K_{1.2}$ D_5 शिंशिपान्, K_3 सिंछिपान्, B Dn_3 $D_{3.4}$ शिंशपा°, Dc Dn_1 T_2 $G_{3.4}$ शिंशुपान्, D_1 शैशिपान्, D_2 शिंशिपा° K_3 B D (except D_1) M_2 सरलास्तथा T_1 शाल्मलीकिंशुकान्सर्वान्सनिंबानथ शिंशुपान्, G_2 शल्मलीकिंशुकाशोकशिंशुपान्सरलास्तथा, M_1 शल्मलीकिंशुकासर्जान्सर्षिबानथ शिंशपान्

47 K_4 G_1 om 47 (cf v l 38) — ^{a}) D_5 पारावतै शतपत्रैर् — ^{d}) $Ś_1$ K_1 B Dc_1 Dn_2 n_3 $D_{1.6}$ M_2 हारिसैर्, D_4 T_1 हरी°

48 K_4 G_1 om 48 (cf v l 38) — ^{a}) $Ś_1$ प्रियसीधुसातकैश्च, $K_{1.2}$ प्रियशीधुचातकैश्च, K_3 D_2 °सीधुकैश्चातकै°, B Dc Dn $D_{1.4.6}$ कैश्चातकैश्चैव, D_3 °वाग्भिश्चातकैश्च, D_5 °वाग्भिश्चकोरैश्च — ^{b}) T_2 G (G_1 om) द्विजै° (for खगै) — ^{d}) $Ś_1$ K_{1-3} D_{1-3} कूजद्भिश्चाव($K_{1.2}$ °वं°, $D_{1.2}$ °प्य)धिष्ठित, D_5 द्भिश्च तथा द्विजै, T_1 द्भिश्चारुचेष्टितै°, T_2 G_{2-4} M °द्भि श्रोत्र(G_2 °द्भिस्तत्र, M_1 °द्भिश्चात्र)विष्ठितै

49 K_4 G_1 om 49 (cf v l 38) — ^{a}) N (K_4 om) मनोज्ञानि (for विचि°) — ^{b}) $B_{2.4}$ Dn $D_{4.6}$ समन्ताज्जलचारिभि° (= 50^{f}) — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ B_3 कुसुमै (for कुमुदै) D_5 पुडरीकैश्च कुमुदै — ^{e}) Dc_2 फूत्कारै (for कह्ला) T_2 G (G_1 om) चापि (for चैव) T_1 M_1 कल्हारेंदीवरैः फुल्लैर् — ^{f}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ D_{1-3} स्वाचितानि, B_1 Dc शोभि°, $G_{2.4}$ आपी

50 K_4 G_1 om 50 (cf v l 38) — ^{a}) K_{1-3} B D (except D_1) कादंबै° M_1 कारडवैश्चक्रवाकै — T_1 M om 50^{cd} — ^{c}) $D_{1.2}$ बकैर् (for प्लवैर्) — ^{d}) $D_{1.2}$ प्लवैर्, T_2 G (G_1 om) स्वरैर् (for बकैर्) D_3 (marg *sec m*) च मधुरस्वरै, T_2 G (G_1 om) वल्गुभिरेव च

51 K_4 G_1 om 51 (cf v l 38) — ^{ab}) $Ś_1$ तामरसैरपालसमदालसै, $K_{2.3}$ D_1 तामरसैरसासवमदा°, Dc तामरससारसैर्मदलालसै, $D_{2.4}$ ताम**रसासवमदालसै, D_6 तामरसारसासवमदा°, D_3 ताम्ररसै सारसैश्च मदा°, D_5 (hypermetric) मानससरोरसासवमदा°, T_1 तामरसास्वादमदलालसै°, M_2 तामरसरसासवमदासवै

52 K_4 G_1 om 52 (cf v l 38) — ^{a}) Hypermetric! $Ś_1$ $K_{1.2}$ $B_{3.4}$ Dc Dn D_{3-6} मञ्जुस्वरैर्; K_3 $B_{1.2}$ T G (G_1 om) मधुस्वरैर्, $D_{1.2}$ मञ्जुस्वनैर्, M_2 मधुरै° स्वरैर् (for मधुरस्वरैर् as in M_1 only) — ^{c}) N (K_4 om) अपश्यस्ते (for पश्यन्तस्ते) $B_{2.4}$m Dn $D_{4.6}$ नरव्याघ्रा (for मनोरम्यान्) — 52^{d}=43^{d}, etc

53 K_4 G_1 om 53 (cf v l 38), D_2 om from 53^{a} up to °केषु in 53^{d} — ^{a}) K_2 Dc Dn $D_{1.4-6}$ पद्मखडैश्च, K_3 D_3 °खडेषु, T_2 $G_{2.3}$ वृक्षषडैश्च; G_4 वृक्षै**श्च — ^{b}) $B_{2.3}$ Dn $D_{4.6}$ मण्डिताश्च (for °तेषु) — ^{c}) K_3 T_1 G_2 M_2 सहिता (for सहिताँल्ँ) — ^{d}) B D (except $D_{1.3.5}$, D_2 om) T_2 G_3 लतामडल°, T_1 °मटप° — Dc om 53^{e}–55^{b} — ^{ef}) $Ś_1$ K_{1-3} $D_{1-3.5}$ मदनाक(K_3 °ग)लितान्, T_1 G_2 मदे(G_2 द)नाकुलिता

मेघतूर्यरवोद्दाममदनाकुलितान्भृशम् ॥ ५३
कृत्वैव केकामधुरं संगीतमधुरस्वरम् ।
चित्रान्कलापान्विस्तीर्य सविलासान्मदालसान् ।
मयूरान्ददृशुश्चित्रान्नृत्यतो वनलासकान् ॥ ५४
कान्ताभिः सहितानन्यानपश्यन्रमतः सुखम् ।
वल्लीलतासंकटेषु कूटकेषु स्थितांस्तथा ॥ ५५
कांश्चिच्छकुनजातांश्च विटपेषूत्कटानपि ।
कलापरचिताटोपान्विचित्रमुकुटानिव ।
विवरेषु तरूणां च मुदितान्ददृशुश्च ते ॥ ५६
सिन्धुवारानथोद्दामान्मन्मथस्येव तोमरान् ।
सुवर्णकुसुमाकीर्णान्गिरीणां शिखरेषु च ॥ ५७
कर्णिकारान्विरचितान्कर्णपूरानिवोत्तमान् ।
अथापश्यन्कुरबकान्वनराजिषु पुष्पितान् ।
कामवश्योत्सुककरान्कामस्येव शरोत्करान् ॥ ५८
तथैव वनराजीनामुदारान्रचितानिव ।
विराजमानांस्तेऽपश्यंस्तिलकांस्तिलकानिव ॥ ५९

CBK

54 K_4 Dc G_1 om 54 (cf v l 38, 53) — [a]) T_1 श्रुत्वैव केकाविरुत, T_2 G (G_1 om) श्रुत्वैव मधुरोच्चाभि ; M_1 कुर्वंत केकाविरुत — [b]) Ś1 सगीतमधुरस्वन; K_3 B Dn $D_{1\ 3\ 4\ 6}$ M_2 स(K_3 स)गीत मधुरस्वर (B_3 °न), T_1 सगीत मधुरस्वरान्, T_2 G (G_1 om) केकाभि कृतगीतक° (G_2 गीतक, G_4 °केतक) — [d]) T G (G_1 om) सलीलान्सम° (T_1 र्व)दालसान् — [e]) N (K_4 Dc om) हृष्टान् (for चित्रान्) — [f]) Ś1 वनसालकान्; $K_{1\ 2}$ B Dn D_{1-6} वनशालसान् (B_4 सुमनोरमान्, D_2 वनछालकान्); T_1 वनवासिकान्, T_2 G (G_1 om) च वनौकस

55 K_4 G_1 om 55 (cf v l 38), Dc om 55[ab] (cf v l 53) — [a]) M_2 सहिता T_1 G_2 वश्यान्, M पश्यन् (for अन्यान्) N (K_4 Dc om) काश्चित्प्रियाभि सहितान् — [b]) K_1 [अ]पश्यद्, M_1 [अ]गच्छद् T_1 नृपति°; G_4 अमृत (for रमत) S_1 K_{1-3} B_3 D_{1-3} शिखीन्; M सुखीन् (for सुखम्) $B_{2\ 4}$ Dn $D_{4\ 6}$ र(Dn_1 भ्र)ममाणान्कलापिन ; B_1 ******शिखीन्, D_5 अपश्यञ्छिखिन शत — [d]) S_1 कुटिलेषु, $K_{1\ 2}$ B D कुटजेषु, M_1 lacuna, M_2 कुटचेषु $D_{1\ 2\ 5}$ G_4 तदा; T_2 G_3 सदा (for तथा) T_1 कुजेपूक्षितास्तथा (catalectic)

56 K_4 G_1 om 56 (cf v l 38) — [a]) T_1 M ते (for च) Ś1 काश्चिच्च कुटजा**, $K_{1\ 2}$ काश्चिच्च कुटजातानि, K_3 काश्चित्प्रियाभि सहिता (cf v l 55[a]), B Dc Dn D_{4-6} काश्चिच्च कुटजाना तु, D_{1-3} काश्चिच्च कुटजोपाते — [b]) K_1 B Dn D_4 निव, $K_{2\ 3}$ निति, Dc $D_{5\ 6}$ °नि च (for नपि) — K_1 om 56[cd] — [c]) S_1 K_2 पलाशरचिताटोपान् (K_2 चोपा), K_3 कटीपरचिता°, B Dc Dn $D_{4\ 6}$ कलापरुचिरा° (B_3 °रचिता)टोप, $D_{1\ 2}$ कलापचरिताटोपान्, D_3 कलापात्रचितान्मूर्ध्नि, T_1 कलापरचिताटोपा, T_2 $G_{2\ 3}$ कलापिचरिताटोपान्, G_4 कलापरुचिराटोपान् — [d]) Ś1 निचितान्कुटजानपि, $K_{2\ 3}$ $B_{1\ 4}$ Dc Dn $D_{1\ 2\ 4}$ निचितान्मुकुटानिव (K_2 °टानि च; Dn_1 °तानि च), $B_{2\ 3}$ निचितानु(B_3 न्यु)त्कटानि च, D_3 T_2 $G_{2\ 3}$ विचित्रम(D_3 मु)कुटानि च, D_5 निचितान्विटपानिव, D_6 वितानान्मुकुटानि च, M विचित्रान्म(M_2 °न्मु)कुटानिव — [f]) Ś1 K_{1-3} Dc Dn_2 $D_{1-3\ 5}$ रुचिरान्, B Dn_1 n_3 $D_{4\ 6}$ रुचिर; T_1 मुदिता, M उषि(M_2 °चि)तान् (for मुदि°) K_3 D_3 T_1 M स्म, T_2m G_4 तु (for च)

57 K_4 G_1 om 57 (cf v l 38) — [a]) K_3 $D_{1-3\ 5}$ T_2 $G_{2\ 3}$ M सिंदुवारान् S_1 K_{1-3} $D_{1-3\ 5}$ M अथोदारान्, B Dc Dn $D_{4\ 6}$ T_1 तथोदारान् (for अथोद्दामान्) — [b]) Ś1 K_2 D_5 तोरणान्, T_1 तोषणान् (for तोम) — [c]) S_1 K_2 सुवर्णवर्णमुकुटान्, $K_{1\ 3}$ B D °वर्णकुसुमान्, T_1 कुसुमोत्कीर्णान्

58 K_4 G_1 om 58 (cf v l 38) — [a]) B Dn $D_{4\ 6}$ विकसितान्, T_1 M_1 विचित्राभान् (for विरचितान्) — [b]) $D_{1\ 2}$ कर्पूरानिव चोत्तमान्; D_5 कर्णपाशानिवोद्यतान् — After 58[ab], D_6 ins

792* तथा वनस्पतीभार भूरिभारान्समद्युतिम् ।
दधन्त्य सगताश्चास्ल्लतापुष्पसमागता° ।

— [c]) N (K_4 om) G_4 तथापश्यन् Ś1 कुरवटान्, K_1 क्रूरवटान्; K_2 कुरुवटान्; $D_{2\ 3}$ कुरुबकान्; T $G_{2\ 3}$ M कुरवकान् — $K_{1\ 2}$ om 58[de] — [e]) Ś1 कामवेश्यैत्सुकाकारान् (sic) K_3 B_1 G_4 कामव(G_4 वे)श्यौत्सुककरान्; B_2 Dc Dn $D_{4\ 6}$ कामस्येवोत्सुक(Dc क्य)करान् (*not* adopted in old printed ed !), B_4 T_2 G_3 कामवश्यो(B_4 °श्यौ)त्सवकरान्, $D_{1\ 2}$ कामवश्यान्मधुकरान्, D_3 कामवश्यौत्सुक्यकरान्, D_5 कामस्यैवोत्सवकरान्, T_1 कामवश्योत्कराश्चैव, text as in B_3 G_2 M only — [f]) T G (G_1 om) M_2 तथैव वनराजितान् (T_1 °जिषु; M_2 °जिना); M_1 तथैवाभिविराजिकान्

59 K_4 G_1 om 59 (cf v.l 38), T_2 $G_{3\ 4}$ om (hapl) 59–60 — [a]) T_1 G_2 तास्त्वलकारमधुर (G_2 °रान्), M तास्त्वल (M_2 °स्त्वेव) काममधुरान् — [b]) Ś1 मुकुटान्, $K_{1\ 2}$ $D_{1-3\ 5}$ कुसुमान्, K_3 कुमुदान् (for उदारान्) Dc रुचितानिव; D_3 निचिता° T_1 सगीत सुमनोहर; G_2 M

तथानङ्गशराकारान्सहकारान्मनोरमान् ।
अपश्यन्भ्रमरारावान्मञ्जरीभिर्विराजितान् ॥ ६०
हिरण्यसदृशैः पुष्पैर्दावाग्निसदृशैरपि ।
लोहितैरञ्जनाभैश्च वैडूर्यसदृशैरपि ॥ ६१
तथा शालांस्तमालांश्च पाटल्यो बकुलानि च ।
माला इव समासक्ताः शैलानां शिखरेषु च ॥ ६२
एवं क्रमेण ते वीरा वीक्षमाणाः समन्ततः ।
गजसंघसमाबाधं सिंहव्याघ्रसमायुतम् ॥ ६३
शरभोन्नादसंघुष्टं नानारावनिनादितम् ।
सर्वर्तुफलपुष्पाढ्यं गन्धमादनसानुषु ॥ ६४
पीता भास्करवर्णाभा बभूवुर्वनराजयः ।
नात्र कण्टकिनः केचिन्नात्र केचिदपुष्पिताः ।
स्निग्धपत्रफला वृक्षा गन्धमादनसानुषु ॥ ६५
विमलस्फटिकाभानि पाण्डुरच्छदनैर्द्विजैः ।
राजहंसैरुपेतानि सारसाभिरुतानि च ।
सरांसि सरितः पार्थाः पश्यन्तः शैलसानुषु ॥ ६६

सगी(G₂ °ग)तान्सुमनोहरान् — T₁ om 58^c–59^b — ^d) Dc कानने, D₃ रुचिरान् (for the *first* तिलकान्)

60 K₄ T₂ G₁ ₃ ₄ om 60 (cf v l 38, 59) T₁ om 60^ab (cf v l 59), B₃ om 60^a–62^b — ^b) B₂ Dc D₁₋₃ M मनोहरान् — S₁ om 60^cd — ^c) T₁ G₂ M₃ भ्रमरा (G₃ °रान्) राजन्, M₁ भ्रमराकीर्णान् — ^d) T₁ द्विरेफाभिविरा°

61 B₃ G₁ om 61 (cf v l 60, 38) K₄ reads 61 after 66 — ^a) Ś₁ K₁ ₂ पत्रैर् (for पुष्पैर्) — ^d) Ś₁ हिरण्य°, B G₄ वैदूर्य° — After 61, B₁ ₂ ₄ D (except D₁₋₃ ₅) read 67^ef

62 G₁ om 62 (cf v l 38), B₃ om 62^ab (cf v l 60), K₄ om 62^a–64^b — ^a) Ś₁ शालान् (see below), K₁ ₂ T₁ सालान्, D₁ ₂ तस्य (for तथा) Ś₁ K₁ ₂ D₆ T₁ तालान्, T₂ G (G₁ om) M सालान् (for शालान्) — ^b) Ś₁ K₁₋₃ B₂ Dc Dn₁ D₃ ₄₋₆ पाटला, B₁ ₄ Dn₂ ns D₁ ₃ M₁ पाटलान्, G₂ पाटलीर् (for पाटल्यो) Ś₁ निगुडानि च, K₁ ₂ निकुडानि च, K₃ वगुडानि च, B₁ ₂ ₄ Dn D₁₋₄ ₆ M₁ बकुलानपि (B₂ °न्यपि, D₃ निव), D₅ कुटजास्तथा (for बकुलानि च) — ^d) B₁ ₂ T₁ M₁ वै, Dc [अ]पि (for च)

63 T₁ om 63–64, K₄ G₁ om 63 (cf v l 62, 38), K₃ B D om 63^c–65^b B Dn D₄ ₆ read 63^ab after 67^ab — ^cd) Ś₁ K₁ ₂ गजराज(Ś₁ °स्कध)समावास सिंहव्याघ्रगणायुत

64 K₃ B D T₁ G₁ om 64 (cf v l 63 38), K₄ om 64^ab (cf v l 62) — ^a) S₁ °सयुक्त — ^b) Ś₁ K₁ ₂ नानामृगनिना°, M नानारुतविना° — K₄ reads 64^c–65^b after 35 — ^c) K₁ °भाराढ्या — 64^d = 43^d, etc

65 G₁ om 65 (cf v l 38), K₁ om (hapl) 65 K₃ B D om 65^ab (cf v l 63) For K₄ cf v l 64 — ^a) Ś₁ K₂ पीतभास्कर°, T₂ G₃ पीता भास्वर्ण°, G₂ ₄ पीतभास्वर°, M पीता भास्कर° — G₄ om 65^c–66^f — ^c) K₄ फलाकमा, T₂ G₃ कटकिना — ^d) B₄ T₂ G₂ ₃ न च (for नात्र) S₁ K₂ ₃ D₁₋₃ ₆ विद्यते ना(K₃ D₃ वा)प्य पुष्पिता, B₁₋₃ Dc Dn D₄ ₆ न च विद्यते° — ^e) K₄ °पत्र पलाशश्च, D₂ ₃ °पत्रलता वृक्षा — 65^f = 43^d, etc — After 65, N (except K₄) ins

793* भ्रमरारावमधुरा नलिनीः फुल्लपङ्कजाः ।
विलोड्यमाना पश्येमा करिभि सकरेणुभि ।
पश्येमा नलिनीं चान्या कमलोत्पलमालिनीम् ।
स्रग्धरा विग्रहवती साक्षाच्छ्रियमिवापराम् ।
नानाकुसुमगन्धाढ्यास्तस्येमा काननोत्तमे । [5]
उपगीयमाना भ्रमरै राजन्ते वनराजयः ।

[(L 1) Ś₁ K₁₋₃ D₁₋₃ ₆ बहुला (for °मधुरा) — (L 3) S₁ K₁₋₃ B₄ Dc D₁₋₃ ₆ transp [इ]मा and [अ]न्या K₃ B₃ Dc हारिणीं (for मालिनीम्) — (L 6) Hypermetric! S₁ K₁ ₂ उद्गीयमाना K₃ D₁ ₂ पश्येह, B₄ D₃ ₆ पश्येमा (for राजन्ते) S₁ K₁ ₂ वनराजी विलोकय]

66 G₄ om 66 (cf v l 65), T₁ om 66–68, G₁ om 66^abcd (cf v l 38) — ^a) S₁ K D₂ ₃ ₆ स्फाटिकाभोभि (K₄ °स्फाटिकाश्चैव), B Dc Dn D₁ ₄ ₆ स्फाटिका भानि, T₂ G₃ °स्फाटिका भाति — ^b) Some MSS पाण्डर° — ^c) B₁₋₃ D (except D₂ ₃ ₆) कल° (for राज°) — Before 66^ef, G₁ ins द्रौपदी — Ś₁ K₁ om 66^e–67^b Before 66^ef, G₁ ins द्रौपदी — ^e) N (Ś₁ K₁ om) बहुश (for सरित) K₄ सर्वे (for पार्थाः) — After 66, M₂ ins

794* विविशु क्रमशो वीरा अरण्य शुभकाननम् ।
पश्यन्तो विविधान्वृक्षास्तत्र कृष्णा मनोहरान् ।
अन्तिकस्थमथ प्रीत्या भीमसेनमुवाच ह ।,

followed by 796*, while K₄ reads 61

67 K₄ T₁ M₁ om 67 (for T₁ cf v l 66), Ś₁ K₁ om 67^ab (cf v l. 66) For K₂ ₃ Dc D₁₋₃ ₆ cf v l 33 — ^a) N (except D₅, Ś₁ K₁ ₄ om) °विमिश्राणि,

पद्मोत्पलविचित्राणि सुखस्पर्शजलानि च ।
गन्धवन्ति च माल्यानि रसवन्ति फलानि च ।
अतीव वृक्षा राजन्ते पुष्पिताः शैलसानुषु ॥ ६७
एते चान्ये च बहवस्तत्र काननजा द्रुमाः ।
लताश्च विविधाकाराः पत्रपुष्पफलोच्चयाः ॥ ६८
युधिष्ठिरस्तु तान्वृक्षान्पश्यमानो नगोत्तमे ।
भीमसेनमिदं वाक्यमब्रवीन्मधुराक्षरम् ॥ ६९
पश्य भीम शुभान्देशान्देवाक्रीडान्समन्ततः ।
अमानुषगतिं प्राप्ताः संसिद्धाः स्म वृकोदर ॥ ७०
लताभिश्चैव बह्वीभिः पुष्पिताः पादपोत्तमाः ।
संश्लिष्टाः पार्थ शोभन्ते गन्धमादनसानुषु ॥ ७१
शिखण्डिनीभिश्चरतां सहितानां शिखण्डिनाम् ।
नर्दतां शृणु निर्घोषं भीम पर्वतसानुषु ॥ ७२
चकोराः शतपत्राश्च मत्तकोकिलशारिकाः ।
पत्रिणः पुष्पितानेतान्संश्लिष्यन्ति महाद्रुमान् ॥ ७३
रक्तपीतारुणाः पार्थ पादपाग्रगता द्विजाः ।
परस्परमुदीक्षन्ते बहवो जीवजीवकाः ॥ ७४
हरितारुणवर्णानां शाद्वलानां समन्ततः ।
सारसाः प्रतिदृश्यन्ते शैलप्रस्रवणेष्वपि ॥ ७५
वदन्ति मधुरा वाचः सर्वभूतमनोनुगाः ।
भृङ्गराजोपचक्राश्च लोहपृष्ठाश्च पत्रिणः ॥ ७६
चतुर्विषाणाः पद्माभाः कुञ्जराः सकरेणवः ।

T_2 $G_{3.4}$ सुचित्राणि — ^{b}) Dn शीत (for °स्पर्श°) — ^{c}) $B_{1.4}$ Dn $D_{4.5}$ [अ]थ (for च) — After 67^{cd}, N (except K_4) ins

795* सरांसि च मनोज्ञानि वृक्षांश्चातिमनोरमान् ।
विविशुः पाण्डवाः सर्वे विस्मयोत्फुल्ललोचनाः ।
कमलोत्पलकह्लारपुण्डरीकसुगन्धिना ।
सेव्यमाना वने तस्मिन्सुखस्पर्शेन वायुना ।
ततो युधिष्ठिरो भीममाहेदं प्रीतिमद्वचः ।

N cont (K_4, which om 38–60, ins after 37) M_2 ins after 794*

796* अहो श्रीमदिदं भीम गन्धमादनकाननम् ।

— Thereafter K_4 reads 68^{ab}, *repeating* it in its proper place — $Ś_1$ K_{1-3} B_3 D_{1-3} $_5$ T_2 G M_2 om 67^{ef}, while $B_{1.2.4}$ Dc Dn $D_{4.6}$ read it after 61

68 T_1 om 68 (cf v.l 66) — ^{a}) N (K_4 first time) M_2 वने ह्यस्मिन्मनो(Dc वनेस्मिन्मदनो)रम्ये — ^{b}) N (K_4 first time) M_2 दिव्या (K_2 दिव्य), K_4 (second time) पश्य (for तत्र) D_5 कनक (for कानन) — For sequence of 68^{cd} in $Ś_1$ K_{1-3} Dc D_{1-3}, cf v.l 33 — ^{d}) S_1 $K_{1.2}$ फलोदका, $K_{3.4}$ B D पत्रपुष्प(D_2 by transp पुष्पपत्र)फलोपगा; G_1 फलोदया — B Dc Dn $D_{4.6}$ ins after 68^{cd} $Ś_1$ K_{1-3} $D_{1-3.5}$ (which all transp 68^{cd}) ins after 68^{ab}

797* भान्त्येते पुष्पविकचाः पुंस्कोकिलकुलाकुलाः ।

69 N (except K_4) om 69 but cf last line of 795* — ^{a}) G_4 पश्यन् (for वृक्षान्) — ^{b}) T_1 वीक्षमाणो K_4 वीक्ष्यमाणो नगोत्तम

70 ^{a}) $Ś_1$ K_{1-3} B_4 Dc $D_{3.5}$ पश्य चेमान्, $D_{1.2}$ पश्येमांश्च (for पश्य भीम) S_1 K_{1-3} B_4 $D_{1-3.5}$ शुचीन्देशान् ($K_{1.2}$ °न्देव), K_4 वनोद्देशान् — ^{b}) $K_{1.3}$ क्रीडारण्यान् (K_2 °रण्य), Dc Dn_2 $D_{1.2}$ T_3 G_3 देवक्रीडान् K_4 देवक्रीडांश्च सर्वत — ^{c}) $Ś_1$ D_5 अमानुषीं गतिं — ^{d}) D_5 सु (for स) $Ś_1$ K_3 D_3 स्मो (for स्म)

71 ^{a}) G_4 बहुभि N M_2 लताभि पुष्पिताग्राभि — $71^d = 43^d$, etc

72 D_2 om (hapl) 72 — ^{c}) $K_{1.2}$ नदता, B_4 Dn D_1 T_2 G_3 नदता T_2 G_3 घोष च (for निर्घोष) — ^{d}) $Ś_1$ K_{1-3} $D_{1.3.5}$ गधमादनसानुषु (= 52^d, 65^f, 71^d)

73 ^{b}) $K_{3.4}$ B D °सारिका° — ^{d}) N सपतत्रि, T_1 आश्लिष्यति

74 ^{a}) $Ś_1$ K_{1-3} D_{1-3} पीतरक्तारुणा°, D_5 रक्तासितारुणा — ^{b}) B_{1-3} D (except $D_{1-3.5}$) खगा° (for द्विजा) — ^{c}) $Ś_1$ K_{1-3} $D_{1-3.5}$ निरीक्षते (for उदी) — ^{d}) $Ś_1$ K_2 D_1 G_4 जीविका°

75 ^{b}) K_4 Dc Dn_1 n_3 D_1 S (except G_4) शाद्वलाना, $D_{4.6}$ शार्दूलाना N (except K_4 $D_{1.2}$) समीपत — ^{c}) S_1 K $D_{1-3.5}$ सम्प्रदृश्यते, $B_{1.2.4}$ Dc G_4 M प्रत्यदृश्यत — ^{d}) $Ś_1$ $K_{3.4}$ B_3 D_{2-4} प्रश्रवणेषु $Ś_1$ K_{1-3} $D_{3.5}$ [अ]पी; $B_{2.3}$ Dc D_1 च (for [अ]पि)

76 G_4 om 76 — ^{b}) $Ś_1$ $B_{2.3.4m}$ D (except $D_{1-3.5}$) T G_3 M_1 मनोरमा — ^{d}) N लोहपृष्ठा° पतत्रिण

77 ^{a}) T_1 लसद्विषाणा T_2 G_{2-4} पद्माद्या — ^{b}) S_1 $K_{1.2}$ सकरेणुका, D_5 चापतस्थ — D_5 om 77^c–78^d — ^{c}) T_2 G_{2-4} मित (for एते) Some MSS वैदूर्य

एते वैडूर्यवर्णाभं क्षोभयन्ति महत्सरः ॥ ७७
बहुतालसमुत्सेधाः शैलशृङ्गात्परिच्युताः ।
नानाप्रस्रवणेभ्यश्च वारिधाराः पतन्त्यमूः ॥ ७८
भास्कराभप्रभा भीम शारदाभ्रघनोपमाः ।
शोभयन्ति महाशैलं नानारजनधातवः ॥ ७९
क्वचिदञ्जनवर्णाभाः क्वचित्काञ्चनसंनिभाः ।
धातवो हरितालस्य क्वचिद्धिङ्गुलकस्य च ॥ ८०
मनःशिलागुहाश्चैव संध्याभ्रनिकरोपमाः ।
शशलोहितवर्णाभाः क्वचिद्गैरिकधातवः ॥ ८१
सितासिताभ्रप्रतिमा बालसूर्यसमप्रभाः ।
एते बहुविधाः शैलं शोभयन्ति महाप्रभाः ॥ ८२
गन्धर्वाः सह कान्ताभिर्यथोक्तं वृषपर्वणा ।
दृश्यन्ते शैलशृङ्गेषु पार्थ किंपुरुषैः सह ॥ ८३
गीतानां तलतालानां यथा साम्नां च निस्वनः ।
श्रूयते बहुधा भीम सर्वभूतमनोहरः ॥ ८४
महागङ्गामुदीक्षस्व पुण्यां देवनदीं शुभाम् ।
कलहंसगणैर्जुष्टामृषिकिंनरसेविताम् ॥ ८५
धातुभिश्च सरिद्भिश्च किंनरैर्मृगपक्षिभिः ।
गन्धर्वैरप्सरोभिश्च काननैश्च मनोरमैः ॥ ८६
व्यालैश्च विविधाकारैः शतशीर्षैः समन्ततः ।
उपेतं पश्य कौन्तेय शैलराजमरिंदम ॥ ८७
ते प्रीतमनसः शूराः प्राप्ता गतिमनुत्तमाम् ।
नातृप्यन्पर्वतेन्द्रस्य दर्शनेन परंतपाः ॥ ८८
उपेतमथ माल्यैश्च फलवद्भिश्च पादपैः ।

K3 °वर्णाभा, B1 Dc S (except G1 M2) °वर्णाभ°

78 D5 om 78 (cf v l 77) — a) T2 G3 4 °साल° (for °ताल°) — b) N (except K3, D5 om) M2 शैल श्रृगपरिच्युता — d) K3 B Dc Dn D4 6 पतति च (B4 त्यत), K4 पतत्यमी, D1 T2 G3 4 पतत्यध , T1 G1 2 M पतत्युत

79 a) Dn(!) D6 भास्कराभ्रप्रभा (not adopted in the old printed ed !) B Dc Dn D4 6 G1 भीमा , T2 G3 4 हैमा° (for भीम) Ś1 K D1–3 5 भास्कराभा° प्रभाभिश्च — K4 om 79b–80a

80 K4 om 80a (cf v l 79) — b) Ś1 K1 2 4 D1 2 रजत° , D3 अजन° , T1 M काचनसप्रभा — d) T2 G2–4 M क्वचिद्धिंगुलिकप्रभा (G2 M2 °कस्य वा)

81 a) K4 D1–3 T1 °शुभा , T2 G3 4 गुणा , M1 निभा (for °गुहा) — b) Ś1 K1–3 Dc D1–3 5 निचयो , T1 G1 M शिखरो° , G2 4 रुधिरो (for निकरो) — c) K4 क्वचिद्धरिद्र , D5 सर्वे लोहित — d) B4 G1 °सनिभा ; T2 G3 4 °सभवा°, G2 °सप्रभा

82 K2 om 82cd — d) T1 G1 2 M1 महाप्रभ

83 b) T1 M1 यथेष्ट (for यथोक्त) T1 G3 4 भीम विक्रमा , T2 G1 2 M1 भीमविक्रम

84 a) Ś1 K1 2 D1–3 5 वीणाना (for गीताना) K1 2 चैव तालाना , K4 ललनाना वे , B Dc Dn D4 6 T2 G3 समतालाना; D1 कर° , D2 3 कल , D5 T1 ताल — b) Ś1 K1 2 D1–3 5 गीतसाम्ना च, K3 B Dc Dn D4 6 तथा साम्ना च, K4 लताना चैव MSS नि:स्वना , निस्वना°, निस्वन, निस्वन — c) Ś1 K3 4 D1–3 5 T1 श्रूयते — d) Ś1 D5 T1 °मनोरमा , K1–3 D1–3 5 M2 °मनोहरा°; K4 वल्लकीना च निस्वना°, B2 Dc T2 G1–3 M1 सर्वभूतमनोरम

85 b) D1 2 नाक° (for देव°) — c) Ś1 K D1–3 5 °रवैर्, G4 °जनैर्, M2 °कलैर् (for °गणैर्) — d) Ś1 K4 मुनि° (for ऋषि°)

86 G4 om 86 — a) T1 धातुमद्भिश्च सद्भिश्च — b) T1 वानरैर् (for किंनरैर्)

87 d) K4 शैल देवनिषेवित

88 Before 88, N (except D4–6) ins वैश° उ° — a) D5 T2 G सर्वे (for शूरा) — After 88, Ś1 K1 2 B3 D1–3 5 ins

798* द्रौपद्या सहिता वीरास्तैश्च विप्रैर्महात्मभि° ।

89 G4 om 89ab — b) T1 दारुभि° (for पादपै°) — c) Ś1 आर्ष्टिषेणस्य , B आर्ष्टिसेन(B1 °ष्टिसेन°, B4 ष्टिषेण)स्य

90 a) Ś1 K1 2 दीप्त° , D5 दीर्घे , G1 2 निष्ट° (for तीव्र°) K3 4 D1–3 M2 ततोग्रतपस शा(K4 D3 M2 दा)त, B Dc Dn D4 6 ततस्ते तिग्मतपस — c) B4 T1 M1 सर्व° वेदानाम्, T2 G2–4 °भूतानाम्, G1 विद्यानाम् — d) B2–4 आर्ष्टिसेनम् (B3 षेणम्)

Colophon — *Major parvan* Ś1 K1 2 T2 G2–4 आरण्य — *Sub-parvan* K4 B1 3 तीर्थयात्रा (followed by गधमादनप्रवेश in K4) K2 3 B2 4 Dn D3–6 M1 (all om sub parvan name) mention only गधमादनप्रवेश

आर्ष्टिषेणस्य राजर्षेराश्रमं ददृशुस्तदा ॥ ८९
ततस्तं तीव्रतपसं कृशं धमनिसंततम् ।
पारगं सर्वधर्माणामार्ष्टिषेणमुपागमन् ॥ ९०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५५ ॥

१५६

वैशंपायन उवाच ।
युधिष्ठिरस्तमासाद्य तपसा दग्धकिल्बिषम् ।
अभ्यवादयत प्रीतः शिरसा नाम कीर्तयन् ॥ १
ततः कृष्णा च भीमश्च यमौ चापि यशस्विनौ ।
शिरोभिः प्राप्य राजर्षिं परिवार्योपतस्थिरे ॥ २
तथैव धौम्यो धर्मज्ञः पाण्डवानां पुरोहितः ।
यथान्यायमुपाक्रान्तस्तमृषिं संशितव्रतम् ॥ ३
अन्वजानात्स धर्मज्ञो मुनिर्दिव्येन चक्षुषा ।
पाण्डोः पुत्रान्कुरुश्रेष्ठानास्यतामिति चाब्रवीत् ॥ ४
कुरूणामृषभं प्राज्ञं पूजयित्वा महातपाः ।
सह भ्रातृभिरासीनं पर्यपृच्छदनामयम् ॥ ५
नानृते कुरुषे भावं कच्चिद्धर्मे च वर्तसे ।
मातापित्रोश्च ते वृत्तिः कच्चित्पार्थ न सीदति ॥ ६
कच्चित्ते गुरवः सर्वे वृद्धा वैद्याश्च पूजिताः ।
कच्चिन्न कुरुषे भावं पार्थ पापेषु कर्मसु ॥ ७
सुकृतं प्रतिकर्तुं च कच्चिद्धातुं च दुष्कृतम् ।
यथान्यायं कुरुश्रेष्ठ जानासि न च कत्थसे ॥ ८
यथार्हं मानिताः कच्चित्त्वया नन्दन्ति साधवः ।
वनेष्वपि वसन्कच्चिद्धर्ममेवानुवर्तसे ॥ ९
कच्चिद्धौम्यस्त्वदाचारैर्न पार्थ परितप्यते ।

(K_2 °मादनवास), D_1 $_3$, likewise, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by गंधमादनप्रवेश in D_1) — *Adhy name* B_4 Dc आर्ष्टिषेणा(B_4 आर्ष्टिसेना)श्रमप्राप्ति°, D_1 $_2$ आर्ष्टिषेणस्याश्रमागमन, T_2 G_3 गंधमादनवर्णन — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 157 (Dn_3 158), D_1 163, S 159 (M_3 *sup lin* 161) — *Śloka no* Dn 102

156

1 ^{a}) T_1 तु धर्मात्मा (for तमासाद्य)

2 ^{b}) M_1 चैव (for चापि) B Dc Dn D_4 $_6$ सुतपस्विनौ, D_5 पुरुषर्षभौ (for [अ]पि यशस्विनौ) T_2 G तप° (for यश°) — ^{c}) D_5 तदा त (for शिरोभि) D_4 $_6$ राजर्षे — ^{d}) B_1 (m as in text) सन्निधायोप°, S प्रणिपत्योप°

3 ^{c}) S_1 K_2 D_{1-3} $_5$ उपाक्रामन्, K_1 G_1 उपक्रामत्त; K_3 T_2 G_{2-4} M_1 उपाक्रामत्, Dc_2 M_2 उपक्रान्तस् — ^{d}) $Ś_1$ मुनिं (for ऋषिं) Some MSS शासित

5 ^{a}) K_1 (*sup lin* as in text) B_{1-3} Dc Dn D_{4-6} T_1 प्रास, B_4 राजन्, D_{1-3} M_3 प्राज्ञ

6 K_4 om 6–8 Before 6, B_4 Dc ins आर्ष्टिषेण उ° — D_4 $_5$ om (hapl) 6^b–7^c — ^{b}) B_4 D_1 $_3$ G_1 धर्मेण, T G_{2-4} M धर्मेषु (for धर्मे च) B_1 $_2$ Dn D_6 प्र (for च) Dc G_1 वर्तते

7 K_4 om 7, D_4 $_5$ om 7^{abc} (cf v l 6) — ^{b}) T_1 विप्रा, G_4 M सिद्धा (for वृद्धा) — ^{c}) T_1 G_1 पाप (for भाव)

8 K_4 om 8 (cf v l 6) — ^{a}) $Ś_1$ K (K_4 om) D_2 $_3$ $_5$ प्रतिपत्तु, D_1 प्रतिहर्तुं — ^{b}) $Ś_1$ K_1 $_2$ स्थातु, Dc_2 उक्त, D_5 पार्थ, T G_{2-4} नास्ति, G_1 M क्षन्तु (for हातु) K_1 $_2$ M_1 न, T_1 [इ]ति, G_4 हि (for च) — ^{d}) $Ś_1$ D_1 $_2$ G_2 (by transp) च न, K_3 B_{1-3} Dc Dn D_{4-6} न चि ; T_2 G_3 $_4$ त्वं न (for न च) T_1 विजानासि न हीयसे

9 ^{a}) T_2 G यथा स- (for यथार्हं) — ^{b}) T_2 G_{2-4} त्वयि (for त्वया) Dc कर्हिचित् (for साधव°) — After 9, $Ś_1$ K_1 $_2$ read 11^{cd}

10 D_5 om (hapl) 10^a–11^b — ^{a}) B_4 D_3 $_6$ T_1 M तवाचारैर्, T_2 G तवाचारे (for त्वदाचारैर्) — ^{b}) B_4 कच्चिच्च (for न पार्थ) — ^{cd}) $Ś_1$ K_1 $_2$ $_4$ दानधर्मार्जवधनै

एते वैडूर्यवर्णाभं क्षोभयन्ति महत्सरः ॥ ७७
बहुतालसमुत्सेधाः शैलशृङ्गात्परिच्युताः ।
नानाप्रस्रवणेभ्यश्च वारिधाराः पतन्त्यमूः ॥ ७८
भास्कराभप्रभा भीम शारदाभ्रघनोपमाः ।
शोभयन्ति महाशैलं नानारजनधातवः ॥ ७९
क्वचिदञ्जनवर्णाभाः क्वचित्काञ्चनसंनिभाः ।
धातवो हरितालस्य क्वचिद्धिङ्गुलकस्य च ॥ ८०
मनःशिलागुहाश्चैव संध्याभ्रनिकरोपमाः ।
शशलोहितवर्णाभाः क्वचिद्गैरिकधातवः ॥ ८१
सितासिताभ्रप्रतिमा बालसूर्यसमप्रभाः ।
एते बहुविधाः शैलं शोभयन्ति महाप्रभाः ॥ ८२
गन्धर्वाः सह कान्ताभिर्यथोक्तं वृषपर्वणा ।
दृश्यन्ते शैलशृङ्गेषु पार्थ किंपुरुषैः सह ॥ ८३
गीतानां तलतालानां यथा साम्नां च निस्वनः ।
श्रूयते बहुधा भीम सर्वभूतमनोहरः ॥ ८४
महागङ्गामुदीक्षस्व पुण्यां देवनदीं शुभाम् ।
कलहंसगणैर्जुष्टामृषिकिंनरसेविताम् ॥ ८५
धातुभिश्च सरिद्भिश्च किंनरैर्मृगपक्षिभिः ।
गन्धर्वैरप्सरोभिश्च काननैश्च मनोरमैः ॥ ८६
व्यालैश्च विविधाकारैः शतशीर्षैः समन्ततः ।
उपेतं पश्य कौन्तेय शैलराजमरिंदम ॥ ८७
ते प्रीतमनसः शूराः प्राप्ता गतिमनुत्तमाम् ।
नातृप्यन्पर्वतेन्द्रस्य दर्शनेन परंतपाः ॥ ८८
उपेतमथ माल्यैश्च फलवद्भिश्च पादपैः ।

K_3 °वर्णाभा, B_1 Dc S (except G_1 M_3) °वर्णाभा

78 D_5 om 78 (cf v l 77) — [a]) T_2 G_3 $_4$ साल° (for °ताल°) — [b]) N (except K_3, D_5 om) M_2 शैल शृंगपरिच्युता — [d]) K_3 B Dc Dn D_4 $_6$ पतति च (B_4 त्यत), K_4 पतत्यमी, D_1 T_2 G_3 $_4$ पतत्यध , T_1 G_1 $_2$ M पतत्युत

79 [a]) Dn(!) D_6 भास्कराभ्रप्रभा (not adopted in the old printed ed !) B Dc Dn D_4 $_6$ G_1 भीमा , T_2 G_3 $_4$ हैमा॰ (for भीम) S_1 K D_{1-3} $_5$ भास्कराभा॰ प्रभाभिश्च — K_4 om 79^b–80^a

80 K_4 om 80^a (cf v l 79) — [b]) Ś$_1$ K_1 $_3$ $_4$ D_1 $_2$ रजत , D_3 अजन° , T_1 M काचनसप्रभा॰ — [d]) T_2 G_{2-4} M क्वचिद्धिंगुलिकप्रभा (G_2 M_2 °कस्य वा)

81 [a]) K_4 D_{1-3} T_1 °शुभा , T_2 G_3 $_4$ गुणा , M_1 निभा (for गुहा) — [b]) S_1 K_{1-3} Dc D_{1-3} $_5$ निचयो°, T_1 G_1 M शिखरो , G_2 $_4$ °रुधिरो (for निकरो°) — [c]) K_4 क्वचिद्धरिद्र° , D_5 सर्ये लोहित — [d]) B_4 G_1 °सनिभा , T_2 G_3 $_4$ °सभवा , G_2 °सप्रभा॰

82 K_2 om 82^{cd} — [d]) T_1 G_1 $_2$ M_1 महाप्रभ

83 [b]) T_1 M_1 यथेष्ट (for यथोक्त) T_1 G_3 $_4$ भीम॰ विक्रमा , T_2 G_1 $_2$ M_1 भीमविक्रम

84 [a]) S_1 K_1 $_2$ D_{1-3} $_5$ वीणाना (for गीताना) K_1 $_2$ चैव तालाना, K_4 ललनाना वै, B Dc Dn D_4 $_6$ T_2 G_3 समतालाना, D_1 कर , D_2 $_3$ कल , D_5 T_1 ताल — [b]) S_1 K_1 $_2$ D_{1-3} $_5$ गीतसाम्ना च; K_3 B Dc Dn D_4 $_6$ तथा साम्ना च, K_4 लताना चैव MSS नि॰स्वना॰, निस्वना॰, निम्वन, निस्वन — [c]) S_1 K_3 $_4$ D_{1-3} $_5$ T_1 श्रूयते — [d]) S_1 D_5 T_1 °मनोरमा , K_{1-3} D_{1-3} $_5$ M_2 °मनोहरा॰, K_4 वल्लकीना च निस्वना॰, B_3 Dc T_2 G_{1-3} M_1 सर्वभूतमनोरम

85 [b]) D_1 $_2$ नाक° (for देव) — [c]) S_1 K D_{1-3} $_5$ °रवैर्, G_4 °जनैर्, M_2 °कलैर् (for °गणैर्) — [d]) Ś$_1$ K_4 मुनि° (for ऋषि)

86 G_4 om 86 — [a]) T_1 धातुमद्भिश्च सद्भिश्च — [b]) T_1 वानरैर् (for किंनरैर्)

87 [d]) K_4 शैल देवनिषेवित

88 Before 88, N (except D_{4-6}) ins वैश° उ° — [a]) D_5 T_2 G सर्वे (for शूरा) — After 88, Ś$_1$ K_1 $_2$ B_3 D_{1-3} $_5$ ins

798* द्रौपद्या सहिता वीरास्तैश्च विप्रैर्महात्मभि ।

89 G_4 om 89^{ab} — [b]) T_1 दारुभि॰ (for पादपै) — [c]) Ś$_1$ आर्ष्टिषेणस्य , B आर्ष्णिसेन(B_1 °ष्टिसेन , B_4 र्ष्णिषेण)स्य

90 [a]) Ś$_1$ K_1 $_2$ दीप्त° , D_5 दीर्घ , G_1 $_2$ निष्ठ° (for तीव्र) K_3 $_4$ D_{1-3} M_2 ततोग्रतपस ग्रा(K_4 D_3 M_2 दा)स, B Dc Dn D_4 $_6$ ततस्ते तिग्मतपस — [c]) B_4 T_1 M_1 सर्व॰ वेदानाम्, T_2 G_{2-4} °भूतानाम्, G_1 विद्यानाम् — [d]) B_{2-4} आर्ष्णिसेनम् (B_3 °षेणम्)

Colophon — *Major parvan* Ś$_1$ K_1 $_2$ T_2 G_{2-4} आरण्य — *Sub parvan* K_4 B_1 $_3$ तीर्थयात्रा (followed by गधमादनप्रवेश in K_4) K_2 $_3$ B_2 $_4$ Dn D_{3-6} M_1 (all om sub parvan name) mention only गधमादनप्रवेश

आर्ष्टिषेणस्य राजर्षेराश्रमं ददृशुस्तदा ॥ ८९
ततस्तं तीव्रतपसं कृशं धमनिसंततम् ।
पारगं सर्वधर्माणामार्ष्टिषेणमुपागमन् ॥ ९०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५५ ॥

१५६

वैशंपायन उवाच ।
युधिष्ठिरस्तमासाद्य तपसा दग्धकिल्बिषम् ।
अभ्यवादयत प्रीतः शिरसा नाम कीर्तयन् ॥ १
ततः कृष्णा च भीमश्च यमौ चापि यशस्विनौ ।
शिरोभिः प्राप्य राजर्षिं परिवार्योपतस्थिरे ॥ २
तथैव धौम्यो धर्मज्ञः पाण्डवानां पुरोहितः ।
यथान्यायमुपाक्रान्तस्तमृषिं संशितव्रतम् ॥ ३
अन्वजानात्स धर्मज्ञो मुनिर्दिव्येन चक्षुषा ।
पाण्डोः पुत्रान्कुरुश्रेष्ठानास्यतामिति चाब्रवीत् ॥ ४
कुरूणामृषभं प्राज्ञं पूजयित्वा महातपाः ।
सह भ्रातृभिरासीनं पर्यपृच्छदनामयम् ॥ ५
नानृते कुरुषे भावं कच्चिद्धर्मे च वर्तसे ।
मातापित्रोश्च ते वृत्तिः कच्चित्पार्थ न सीदति ॥ ६
कच्चित्ते गुरवः सर्वे वृद्धा वैद्याश्च पूजिताः ।
कच्चिन्न कुरुषे भावं पार्थ पापेषु कर्मसु ॥ ७
सुकृतं प्रतिकर्तुं च कच्चिद्धातुं च दुष्कृतम् ।
यथान्यायं कुरुश्रेष्ठ जानासि न च कत्थसे ॥ ८
यथार्हं मानिताः कच्चित्त्वया नन्दन्ति साधवः ।
वनेष्वपि वसन्कच्चिद्धर्ममेवानुवर्तसे ॥ ९
कच्चिद्धौम्यस्त्वदाचारैर्न पार्थ परितप्यते ।

(K_3 °मादनवाम); $D_{1\ 2}$, likewise, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by गधमादनप्रवेश in D_1) — *Adhy name* B_4 Dc आर्ष्टिषेणा(B_4 आर्ष्पिसेना)श्रमप्राप्ति ; $D_{1\ 2}$ आर्ष्टिषेणस्याश्रमागमन ; T_2 G_3 गधमादनवर्णन — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 157 (Dn_3 158), D_1 163, S 159 (M_2 *sup lin* 161) — *Śloka no* Dn 102

156

1 ^{a}) T_1 तु धर्मात्मा (for तमासाद्य)

2 ^{b}) M_1 चैव (for चापि) B Dc Dn $D_{4\ 6}$ सुतपस्विनौ, D_5 पुरुषर्षभौ (for [अ]पि यशस्विनौ) T_2 G तप° (for यश) — ^{c}) D_5 तदा त (for शिरोभि) $D_{4\ 6}$ राजर्षे — ^{d}) B_1 (m as in text) सनिभायोप ; S प्रणिपत्योप°

3 ^{c}) $Ś_1$ K_2 $D_{1-3\ 5}$ उपाक्रामन् ; K_1 G_1 उपक्रामत् ; K_3 T_2 G_{2-4} M_1 उपाक्रामत्, Dc_2 M_2 उपक्रातत् — ^{d}) $Ś_1$ मुनिं (for ऋषिं) Some MSS शसित

5 ^{a}) K_1 (*sup lin* as in text) B_{1-3} Dc Dn D_{4-6} T_1 प्राप्त, B_4 राजन्, D_{1-3} M_2 प्राज्ञ°

6 K_4 om 6–8 Before 6, B_4 Dc ins आर्ष्टिषेण उ° — $D_{4\ 5}$ om (hapl) 6^b–7^c — ^{b}) B_4 $D_{1\ 2}$ G_1 धर्मेण, T G_{2-4} M धर्मेषु (for धर्मे च) $B_{1\ 2}$ Dn D_6 प्र (for च) Dc G_1 वर्तते

7 K_4 om 7 $D_{4\ 5}$ om 7^{abc} (cf v l 6) — ^{b}) T_1 विप्रा, G_4 M सिद्धा (for वृद्धा) — ^{c}) T_1 G_1 पाप (for भाव)

8 K_4 om 8 (cf v l 6) — ^{a}) $Ś_1$ K (K_4 om) $D_{2\ 3\ 5}$ प्रतिपत्तु, D_1 प्रतिहर्तुं — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ स्थातु ; Dc_2 उक्त, D_5 पार्थ, T G_{2-4} नास्ति, G_1 M क्षतु (for हातु) $K_{1\ 2}$ M_1 न, T_1 [इ]ति, G_4 हि (for च) — ^{d}) $Ś_1$ $D_{1\ 2}$ G_2 (by transp) च न, K_3 B_{1-3} Dc Dn D_{4-6} न वि ; T_2 $G_{3\ 4}$ त्व न (for न च) T_1 विजानासि न हीयसे

9 ^{a}) T_2 G यथा स (for यथार्हं) — ^{b}) T_2 G_{2-4} त्वयि (for त्वया) Dc कर्हिचित् (for साधव) — After 9, $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ read 11^{cd}

10 D_5 om (hapl) 10^a–11^b — ^{a}) B_4 $D_{3\ 6}$ T_1 M तवाचारैर्, T_2 G तथाचारे (for त्वदाचारैर्) — ^{b}) B_4 कच्चिन्न (for न पार्थ) — ^{cd}) $Ś_1$ $K_{1\ 2\ 4}$ दानधर्मार्जवधनै°

दानधर्मतपःशौचैरार्जवेन तितिक्षया ॥ १०
पितृपैतामहं वृत्तं कच्चित्पार्थानुवर्तसे ।
कच्चिद्राजर्षियातेन पथा गच्छसि पाण्डव ॥ ११
स्वे स्वे किल कुले जाते पुत्रे नप्तरि वा पुनः ।
पितरः पितृलोकस्थाः शोचन्ति च हसन्ति च ॥ १२
किं न्वस्य दुष्कृतेऽस्माभिः संप्राप्तव्यं भविष्यति ।
किं चास्य सुकृतेऽस्माभिः प्राप्तव्यमिति शोभनम् ॥ १३
पिता माता तथैवाग्निर्गुरुरात्मा च पञ्चमः ।
यस्यैते पूजिताः पार्थ तस्य लोकावुभौ जितौ ॥ १४
अब्भक्षा वायुभक्षाश्च प्लवमाना विहायसा ।
जुषन्ते पर्वतश्रेष्ठमृषयः पर्वसंधिषु ॥ १५
कामिनः सह कान्ताभिः परस्परमनुव्रताः ।
दृश्यन्ते शैलशृङ्गस्थास्तथा किंपुरुषा नृप ॥ १६
अरजांसि च वासांसि वसानाः कौशिकानि च ।
दृश्यन्ते बहवः पार्थ गन्धर्वाप्सरसां गणाः ॥ १७
विद्याधरगणाश्चैव स्रग्विणः प्रियदर्शनाः ।
महोरगगणाश्चैव सुपर्णाश्चोरगादयः ॥ १८
अस्य चोपरि शैलस्य श्रूयते पर्वसंधिषु ।
भेरीपणवशङ्खानां मृदङ्गानां च निस्वनः ॥ १९
इहस्थैरेव तत्सर्वं श्रोतव्यं भरतर्षभाः ।
न कार्या वः कथंचित्स्यात्तत्राभिसरणे मतिः ॥ २०
न चाप्यतः परं शक्यं गन्तुं भरतसत्तमाः ।
विहारो ह्यत्र देवानाममानुषगतिस्तु सा ॥ २१
ईषच्चपलकर्माणं मनुष्यमिह भारत ।
द्विषन्ति सर्वभूतानि ताडयन्ति च राक्षसाः ॥ २२
अभ्यतिक्रम्य शिखरं शैलस्यास्य युधिष्ठिर ।

वंदनेन तितिक्षया

11 Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ read 11^{cd} after 9

12 ^{d}) D$_5$ मोदति (for शोचन्ति) S रमति (for हसन्ति)

13 ^{a}) Ś$_1$ K$_{1\ 3\ 4}$ Dc D$_{2\ 3\ 5}$ M$_2$ त्वस्य, K$_2$ B$_{1\ 2}$ Dn D$_{1\ 4\ 6}$ तस्य, T$_2$ G$_{2\ 3}$ स्वद्य, G$_4$ न्वद्य (for न्वस्य) B$_{3\ 4}$ किं नु दुष्कृतमस्माभि — ^{b}) K$_4$ प्राप्तव्य वै (for संप्रा) — ^{c}) B$_1$ Dc D$_2$ M वास्य, D$_5$ त्वस्य (for चास्य) K$_4$ सुकृतैरपि तस्यैव, B$_4$ किं वा सुकृतमस्माभि — ^{d}) Ś$_1$ B$_3$ D$_3$ T$_2$ G$_3$ अति (for इति) K$_4$ प्राप्तव्यमथ वा भवेत्, D$_5$ संप्राप्तव्य सुशोभन

14 ^{a}) S$_1$ K$_{1\ 2}$ transp पिता and माता — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ दाराश्च (for आत्मा) — After 14, S$_1$ K$_{1\ 2}$ B D (except D$_{4\ 6}$) ins

798a* युधिष्ठिर उवाच ।
भगवञ्श्राव्यमाहैतद्यथावद्धर्मनिश्चयम् ।
यथाशक्ति यथान्याय क्रियतेऽस्य विधिर्मया ।

[(L 1) B Dn आर्यम् (for न्याय्यम्) Dn$_2$ n$_3$ D$_{1\ 2}$ यथा धर्मविनिश्चय — (L 2) B$_1$ Dn D$_3$ विधिवन् (for ऽस्य विधिर्)]

15 Before 15, Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ B D (except D$_{4\ 6}$) ins आर्ष्टिषेण उ° — After this ref, D$_5$ reads 25^{cd}, 25^{ab}, 26, *repeating* the lines in their proper place — ^{b}) S (except T$_1$ M$_1$) विहायस — ^{c}) D$_5$ श्रयसे, T$_2$ G$_{2-4}$ जुषत — ^{d}) K$_{2\ 3}$ Dn$_3$ सर्वसधिषु, Dc सर्वसानुषु

16 ^{d}) B$_{2\ 4}$ Dn D$_{4\ 6}$ T$_2$ G$_3$ यथा (for तथा)

17 ^{a}) S$_1$ K$_{1-3}$ D$_{1-3}$ वस्त्राणि (for वासासि) — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1-3}$ D$_{1-3\ 5}$ [अ]पि, T$_1$ वा (for च)

18 K$_{3\ 4}$ om (hapl) 18^{bc} — ^{c}) S$_1$ K$_{1\ 2}$ D$_{1-3\ 5}$ रम(Ś$_1$ चर)माणा यथाकाम — ^{d}) K$_3$ Dc D$_{1-3}$ T$_1$ M$_1$ चोरगाशना (Dc °शिन , M$_1$ °शन), T$_2$ G$_{2-4}$ चारणादय° K$_4$ सुपर्णाना गणाश्च ते

19 ^{a}) K$_{1\ 2}$ शृङ्गस्य (for शैल°) — ^{b}) K$_3$ B Dc D$_{1-3\ 5}$ G$_1$ श्रूयते — ^{c}) T$_1$ °मृदगशब्दाना, G$_4$ पणव सघाना — ^{d}) T$_1$ पणवाना (for मृदङ्गाना) MSS नि स्वन°, नि(or नि)स्वना *also*

20 ^{b}) A few MSS र्षभ — ^{c}) B$_4$ D$_5$ T$_2$ (before corr) G$_4$ कार्यं (for कार्या) Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ वा, K$_4$ हि (for व) — ^{d}) B D (except D$_{1-3}$) °गमने (for सरणे) B$_3$ D$_5$ मन

21 ^{ab}) B$_4$ S transp शक्य and गन्तु — ^{c}) D$_5$ विषयो, M विहारास Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ ह्येष, K$_4$ B$_{1\ 2}$ S तत्र, D$_5$ यत्र (for ह्यत्र) — ^{d}) K$_{1\ 2}$ सामानुष , D$_{1\ 2\ 5}$ T G$_{2-4}$ न मानुष° (for अमानुष°) S$_1$ K$_{1\ 2}$ M$_1$ हि स , K$_{3\ 4}$ Dc D$_{1-3}$ हि सा, T G M$_2$ तत° (G$_1$ तथा) (for तु सा) B$_4$ मानुषाणा न वै गति — After 21, Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ D$_{1-3\ 5}$ read 31^{ab} (D$_{1-3}$ *repeating* it in its proper place)

22 ^{a}) K$_{1\ 2}$ °कर्माणि — ^{b}) Ś$_1$ मानुष स्विह, K$_{1\ 2}$ मानुषाणीह (for मनुष्य°) — ^{d}) K$_4$ युधिष्ठिर, T$_1$ च भारत; T$_2$ G M$_2$ च पार्थिव (G$_1$ च पाण्डव) (for च राक्षसा)

23 ^{a}) K$_2$ अत्यति°, K$_4$ B D (except D$_{1-3\ 5}$) T$_2$

गतिः परमसिद्धानां देवर्षीणां प्रकाशते ॥ २३
चापलादिह गच्छन्तं पार्थ यानमतः परम् ।
अयःशूलादिभिर्घ्नन्ति राक्षसाः शत्रुसूदन ॥ २४
अप्सरोभिः परिवृतः समृद्ध्या नरवाहनः ।
इह वैश्रवणस्तात पर्वसंधिषु दृश्यते ॥ २५
शिखरे तं समासीनमधिपं सर्वरक्षसाम् ।
प्रेक्षन्ते सर्वभूतानि भानुमन्तमिवोदितम् ॥ २६
देवदानवसिद्धानां तथा वैश्रवणस्य च ।
गिरेः शिखरमुद्यानमिदं भरतसत्तम ॥ २७
उपासीनस्य धनदं तुम्बुरोः पर्वसंधिषु ।
गीतसामस्वनस्तात श्रूयते गन्धमादने ॥ २८
एतदेवंविधं चित्रमिह तात युधिष्ठिर ।
प्रेक्षन्ते सर्वभूतानि बहुशः पर्वसंधिषु ॥ २९
भुञ्जानाः सर्वभोज्यानि रसवन्ति फलानि च ।
वसध्वं पाण्डवश्रेष्ठा यावदर्जुनदर्शनम् ॥ ३०
न तात चपलैर्भाव्यमिह प्राप्तैः कथंचन ।
उषित्वेह यथाकामं यथाश्रद्धं विहृत्य च ।
ततः शस्त्रभृतां श्रेष्ठ पृथिवीं पालयिष्यसि ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षट्पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५६ ॥

(by corr) G_3 अस्याति°; G_1 अभ्यभि , $G_{2\ 4}$ अत्यभि° (for अभ्यति°) G_1 शिरस (for शिखर) — ^{b}) B Dc_1 Dn $D_{4\ 6}$ कैलासस्य (for शैल°) K_4 महावने (for युधि) K_3 शैलस्य विषमाणि च — ^{cd}) T_1 महर्षीणा (for देव°) K_3 तापस्ये वर्तमानानामिय तात परा गति

24 ^{a}) K_4 B_4 D_6 G_2 M_1 चापल्याद्; $D_{2\ 3}$ T_2 G_3 चपलाद् D_5 अथ गतव्य , S हि न गतव्य (for इह गच्छन्त) — ^{b}) $K_{1\ 3\ 4}$ $B_{1\ 2}$ Dc_1 Dn_2 n_3 $D_{5\ 6}$ प्रार्थयानम्, G_4 M_1 प्रार्थयानास; M_2 प्रार्थयामि (for पार्थ यानम्) K_3 B Dn_1 $D_{4\ 6}$ T_2 (after corr) G_3 इत ; T_2 (before corr) $G_{1\ 2\ 4}$ M तत (for अत) — ^{c}) $Ś_1$ K_1 D_{1-3} तीक्ष्णैर् (for घ्नन्ति) K_2 D_5 अय शूलासिभिस्तीक्ष्णैर्, $K_{3\ 4}$ T_1 M अय (K_4 नून, T_1 अध)शिलाभिर्निघ्नति; T_2 G_{2-4} अय शूला भिर्निघ्नति; G_1 अत शूलैर्हि निघ्नति — ^{d}) K_4 दुष्टचेतस , B_1 तत्र पाण्डव (for शत्रु°) S_1 $K_{1\ 2}$ $D_{1-3\ 5}$ घ्नति रक्षासि पाण्डव ($Ś_1$ भारत; D_3 पाण्डवा)

26 For D_5 cf v l 15 — ^{a}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ शिखर त; K_4 शिखरेस्मिन्; B_2 Dn_1 n_3 $D_{1-4\ 6}$ G_1 शिखरस्थ B_4 शिखरे चैवमासीन — ^{b}) K_3 $B_{2\ 4}$ D (except Dc) यक्ष° (for सर्व°) — ^{c}) Some MSS प्रेक्षति

28 ^{a}) D_6 S सतत (for धनद) K_4 उपासतीह सतत — ^{b}) $K_{1\ 2}$ D (except Dc_2 D_3) T_2 $G_{1\ 3}$ तुबरो K_4 तुम्बराद्याश्च गायना — K_4 om 28^{cd}, D_6 om (hapl) 28^c–29^d — ^{c}) $Ś_1$ गीत सामस्वनस; $K_{1\ 2}$ गीते साम°, T G गीत(T_1 त)सामध्वनिस, M_2 गीत सामस्वनस T_2 G तत्र (for तात) — ^{d}) T_1 पर्वते (for श्रूयते)

29 D_6 om 29 (cf v l 28) — ^{a}) K_4 सात; D_1 तत्र (for चित्रम्) — ^{b}) $Ś_1$ K_{1-3} D_{1-3} [आ]श्चर्यं (for तात) K_4 धनद नरवाहन — ^{c}) $K_{1\ 2\ 4}$ प्रेक्षति, T_2 $G_{3\ 4}$ रक्षसे (for प्रेक्षन्ते)

30 ^{a}) B D (except $D_{1-3\ 5}$) मुनि° (for सर्व°) — ^{d}) B_1 Dn $D_{4\ 6}$ अर्जुनदर्शनात्

31 S_1 $K_{1\ 2}$ $D_{1-3\ 5}$ read 31^{ab} after 21, D_{1-3} *repeating* it here — After 31^{ab}, S ins

798b* चपल सर्वभूताना द्वेष्यो भवति मानव ।

— ^{c}) K_4 D_5 S (by transp) इहोषित्वा — ^{e}) N (except K_4) शस्त्रजिता $Ś_1$ K_{1-3} $D_{1-3\ 5}$ पार्थ, B Dc Dn $D_{4\ 6}$ तात (for श्रेष्ठ)

Colophon — *Major parvan* $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ D_6 T $G_{2\ 4}$ आरण्य — *Sub parvan* K_4 $B_{1\ 3}$ Dn D_4 तीर्थयात्रा $K_{1\ 2}$ B_2 (all om sub parvan name) mention only गधमादनवास , K_3 $D_{1\ 2}$, likewise, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by गधमादनप्रवेश in K_3 D_1), and $D_{3\ 5}$ T_2 $G_{3\ 4}$, only गधमादनप्रवेश — *Adhy name* B_4 Dc आर्ष्टिषेणा(B_4 आर्ष्णिसेना)नुशासन, $D_{1\ 2}$ आर्ष्टिषेणवाक्य ; G_1 आर्ष्टिषेणसमागम — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 158 (Dn_3 159), D_1 164, S 160 (M_2 *sup lin* 162) — *Śloka no* Dn_1 n_3 32, D_1 33

157

1 After the ref , $Ś_1$ K_{1-3} Dn $D_{1-3\ 5}$ ins

799* आर्ष्टिषेणाश्रमे तस्मिन्मम पूर्वपितामहा ।

— K_3 om 1^{ab} — After 1, N (except K_4) ins

800* किं चक्रुस्तत्र ते वीरा सर्वेऽतिबलपौरुषा ।
[$B_{2\ 4}$ Dn $D_{4\ 6}$ किं च चक्रुर्महावीर्या]

2 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ कार्याणि चाप्यहार्याणि; K_3 कानि

१५७

जनमेजय उवाच ।

पाण्डोः पुत्रा महात्मानः सर्वे दिव्यपराक्रमाः ।
कियन्तं कालमवसन्पर्वते गन्धमादने ॥ १
कानि चाभ्यवहार्याणि तत्र तेषां महात्मनाम् ।
वसतां लोकवीराणामासंस्तद्ब्रूहि सत्तम ॥ २
विस्तरेण च मे शंस भीमसेनपराक्रमम् ।
यद्यच्चक्रे महाबाहुस्तस्मिन्हैमवते गिरौ ।
न खल्वासीत्पुनर्युद्धं तस्य यक्षैर्द्विजोत्तम ॥ ३
कच्चित्समागमस्तेषामासीद्वैश्रवणेन च ।
तत्र ह्यायाति धनद आर्ष्टिषेणो यथाब्रवीत् ॥ ४
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण तपोधन ।
न हि मे शृण्वतस्तृप्तिरस्ति तेषां विचेष्टितम् ॥ ५

वैशंपायन उवाच ।

एतदात्महितं श्रुत्वा तस्याप्रतिमतेजसः ।
शासनं सततं चक्रुस्तथैव भरतर्षभाः ॥ ६
भुञ्जाना मुनिभोज्यानि रसवन्ति फलानि च ।
शुद्धबाणहतानां च मृगाणां पिशितान्यपि ॥ ७
मेध्यानि हिमवत्पृष्ठे मधूनि विविधानि च ।
एवं ते न्यवसंस्तत्र पाण्डवा भरतर्षभाः ॥ ८
तथा निवसतां तेषां पञ्चमं वर्षमभ्यगात् ।
शृण्वतां लोमशोक्तानि वाक्यानि विविधानि च ॥ ९
कृत्यकाल उपस्थास्य इति चोक्त्वा घटोत्कचः ।
राक्षसैः सहितः सर्वैः पूर्वमेव गतः प्रभो ॥ १०
आर्ष्टिषेणाश्रमे तेषां वसतां वै महात्मनाम् ।
अगच्छन्बहवो मासाः पश्यतां महदद्भुतम् ॥ ११
तैस्तत्र रममाणैश्च विहरद्भिश्च पाण्डवैः ।
प्रीतिमन्तो महाभागा मुनयश्चारणास्तथा ॥ १२
आजग्मुः पाण्डवान्द्रष्टुं सिद्धात्मानो यतव्रताः ।
तैस्तैः सह कथाश्चक्रुर्दिव्या भरतसत्तमाः ॥ १३
ततः कतिपयाहस्य महाह्रदनिवासिनम् ।

भोज्यानि चार्हाणि — ^{cd}) K_4 वसता वीरलोकाना गतस्त्व ब्रूहि स°

3 Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ transp 3 and 4 — ^{a}) Ś$_1$ $K_{1\ 2\ 4}$ B_1 $D_{1-3\ 5}$ T_2 $G_{2\ 4}$[ए]व; B_2 हि (for च) B_2 मा (for मे) B_4 पुनर्ब्रूहि (for च मे शस) — ^{c}) T G_{2-4} क खल्वा° (G_1 तेषा चा°) — After 3, S (except T_1 G_1) ins

801* धनदाध्युषिते नित्य वसतस्तस्य पर्वते ।

4 T_1 om 4^{a}–5^{b} Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ transp 3 and 4 — ^{a}) $K_{1\ 2}$ कश्चित्; $D_{3\ 4\ 6}$ G_2 कच्चित् (for कश्चित्) — ^{b}) $D_{1-3\ 5}$ वैश्रवणस्य Ś$_1$ $K_{2\ 3}$ ह (for च) — ^{c}) $G_{2\ 4}$ [अ]भि (for हि) K_4 आयाति धनदस्तत्र — ^{d}) B आर्ष्टिण- (B_1 °ष्टि)सेनो, D_5 ह्यार्ष्टिषेणो $K_{1\ 2}$ यदा (for यथा)

5 T_1 om 5^{ab} (cf v l 4) — ^{b}) $K_{1\ 2}$ D_5 द्विजो त्तम (for तपो) — ^{c}) K_4 S [अ]स्ति (for हि) — ^{d}) K_{1-3} $D_{1-3\ 5}$ इह, K_4 S इति (for अस्ति)

6 ^{a}) K_4 एतच्च वचन, $D_{1\ 2}$ ते तदात्महित — K_3 om 6^{cd} — ^{c}) M_2 ते ततश् (for सतत) T_1 वचन चक्रु रन्यग्रास् — ^{d}) K_4 आर्ष्टिषेणस्य पाडवा°

7 7^{ab} = (var) 3 156 30^{ab}

8 K_4 om 8^{cd} — ^{cd}) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ $B_{1\ 3\ 4}$ Dc D_{1-3} पुरुष° (for भरत°) S रसायनसमर्था(T_1 °सुस्था ; G_1 °मृद्वा)नि तत्रोपुस्ते स्म भारता

9 ^{d}) Ś$_1$ K_2 काम्यानि, K_4 वचासि (for वाक्यानि) K_{1-3} $B_{1\ 2}$ Dn D_{3-6} M [उ]त, Dc [अ]पि (for च)

10 ^{a}) Ś$_1$ कृतकाल, T_1 कृत्वा काल, T_2 G_{2-4} कृतकार्यं — ^{c}) B D (except $D_{1-3\ 5}$) राक्षसै सह सर्वैश्च — ^{d}) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ D_5 प्रभु (for प्रभो)

12 ^{ab}) T_2 G तत्रैव (for तैस्तत्र) B_{1-3} Dc Dn $D_{4\ 6}$ transp रममाणै° and विहरद्भि Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ $D_{1-3\ 5}$ तथा च रममाणाना ($D_{1\ 2}$ वसमानाना) सुख विहरता तदा — ^{d}) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ ऋषयश् (for मुनयश्) K_4 चचार मुनयस्तथा (marg चारणा मुनयस्तथा)

13 ^{b}) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ यतात्मानो, B D (except $D_{2\ 3}$) T_2 $G_{1\ 3}$ शुद्धात्मानो — ^{c}) K_3 B D (except $D_{1\ 2\ 5}$) T_2 G_3 M_2 ते तै°, T_1 एतै (for तैस्तै°) K_4 सहितास्ते (for तैस्तै सह) B D (except $D_{1\ 2\ 5}$) T_1 $G_{1\ 4}$ M कथा चक्रुर् — ^{d}) B D (except $D_{1\ 2\ 5}$) दिव्या Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ श्रवणभूषणा (for भरत°) K_4 पाडवै° सह भारत

ऋद्धिमन्तं महानागं सुपर्णः सहसाहरत् ॥ १४
प्राकम्पत महाशैलः प्रामृद्यन्त महाद्रुमाः ।
ददृशुः सर्वभूतानि पाण्डवाश्च तदद्भुतम् ॥ १५
ततः शैलोत्तमस्याग्रात्पाण्डवान्प्रति मारुतः ।
अवहत्सर्वमाल्यानि गन्धवन्ति शुभानि च ॥ १६
तत्र पुष्पाणि दिव्यानि सुहृद्भिः सह पाण्डवाः ।
ददृशुः पञ्चवर्णानि द्रौपदी च यशस्विनी ॥ १७
भीमसेनं ततः कृष्णा काले वचनमब्रवीत् ।
विविक्ते पर्वतोद्देशे सुखासीनं महाभुजम् ॥ १८
सुपर्णानिलवेगेन श्वसनेन महाबलात् ।
पञ्चवर्णानि पात्यन्ते पुष्पाणि भरतर्षभ ।
प्रत्यक्षं सर्वभूतानां नदीमश्वरथां प्रति ॥ १९
खाण्डवे सत्यसंधेन भ्रात्रा तव नरेश्वर ।
गन्धर्वोरगरक्षांसि वासवश्च निवारितः ।
हता मायाविनश्चोग्रा धनुः प्राप्तं च गाण्डिवम् ॥ २०
तवापि सुमहत्तेजो महद्बाहुबलं च ते ।
अविषह्यमनाधृष्यं शतक्रतुबलोपमम् ॥ २१
त्वद्बाहुबलवेगेन त्रासिताः सर्वराक्षसाः ।
हित्वा शैलं प्रपद्यन्तां भीमसेन दिशो दश ॥ २२
ततः शैलोत्तमस्याग्रं चित्रमाल्यधरं शिवम् ।
व्यपेतभयसंमोहाः पश्यन्तु सुहृदस्तव ॥ २३
एवं प्रणिहितं भीम चिरात्प्रभृति मे मनः ।
द्रष्टुमिच्छामि शैलाग्रं त्वद्बाहुबलमाश्रिता ॥ २४
ततः क्षिप्तमिवात्मानं द्रौपद्या स परंतपः ।

---

14 ^{a}) T G कतिपयाहःसु — ^{c}) Ś$_1$ K_{1} $_2$ महानाद

15 ^{b}) K_1 $_2$ $_4$ B_1 M_2 प्रमृद्यत; Dc T_1 प्रानृत्यत, T_2 G_{2-4} प्रादह्यत; G_1 प्रापतत — M_2 om (hapl.) 15^d–17^c

16 M_2 om 16 (cf. v.l. 15) — ^{c}) Ś$_1$ K_{1-3} D_1 आवहत् — Dc om (hapl.) 16^d–17^a

17 M_2 om 17^{abc} (cf. v.l. 15), Dc om 17^a (cf. v.l. 16) — ^{a}) Ś$_1$ K D_{1-3} M_1 तानि; T_2 G ततः (for तत्र). K_4 transp. पुष्पाणि and दिव्यानि. D_5 फुल्लानि (for पुष्पाणि). G_1 माल्यानि (for दिव्यानि) — ^{b}) D_5 सुरभीण्येव पाण्डवा — ^{c}) K_4 बहुवर्णानि, G_1 सर्वभूतानि

19 Before 19, B_4 Dc D_1 $_2$ ins. द्रौपद्युवाच — ^{a}) K_3 $_4$ D_{1-3} $_5$ मनसस्तुल्य°; M_2 सुवर्णानिल° — ^{b}) Ś$_1$ महावने, K_1 $_2$ बले, K_4 भुज, D_2 °बलात्; D_5 T_1 G_2 $_4$ M °बल, T_2 G_3 बल° — ^{c}) K_4 कुतोप्यत्रैव पात्यते — ^{d}) K_4 S च फलानि च; D_5 विविधानि च (for भरत°) — After 19^{cd}, T G ins.:

802* दिव्यवर्णानि दिव्यानि दिव्यगन्धवहानि च ।
मदयन्तीव गन्धेन मनो मे भरतर्षभ ।
येषां तु दर्शनात्स्पर्शात्सौरभ्याच्च तथैव च ।
नश्यतीव मनोदुःखं ममेदं शत्रुतापन ।
ईदृशैः कुसुमैर्दिव्यैर्दिव्यगन्धवहैः शुभैः ।
देवतान्यर्चयित्वाहमिच्छेयं संगमं त्वया ।
इदं तु पुरुषव्याघ्र विशेषेणाम्बुजं शुभम् ।
गन्धसंस्थानसंपन्नं मम मानसवर्धनम् ।

— ^{e}) S (except M_2) सर्वलोकस्य — ^{f}) Ś$_1$ K_1 $_2$ अश्मसका (in Ś$_1$ the first three letters are lost), K_3 B_2 अश्वतरीं, K_4 मंदाकिनीं, D_{1-3} अश्ववतीं; D_5 (m. as in text) वैस्तावका; G_1 अश्वनिका; M_1 अन्वश्मकीं, M_2 अश्वसता. T_1 दीवश्वकारा (sic) प्रति, T_2 G_{2-4} न च दृश्यते मां प्रति — After 19, T G ins.:

803* वासुदेवसहायेन वासुदेवप्रियेण च ।

20 ^{ab}) B_1 $_2$ $_4$ Dc Dn D_4 $_6$ महात्मना, B_3 D_{1-3} M_2 जनेश्वर (for नरे°). K_4 पाण्डवेन तव भ्रात्रा सत्यसंधेन मानद — ^{d}) K_4 पुरंदर°, B_4 S पराजित°, Dn_1 महारथ (for निवा°) — ^{e}) K_4 जित्वा, G_1 हत्वा. G_1 $_2$ M_2 मायाविद°. D_5 निहता मायिनश्चोग्रा°

21 ^{a}) Ś$_1$ तथा हि, K_2 तथापि, K_4 तथा त्वं (for तवापि). G_1 सुमहातेजो — ^{b}) Ś$_1$ K_1 $_2$ महाबाहु° — ^{c}) D_5 अविषह्यतमं लोके — ^{d}) K_1 B Dc Dn D_4 $_6$ शक्रतुल्यबलोपम (B_3 Dc °पराक्रम); D_1 $_2$ $_4$ शतक्रतुबलोपम

22 ^{a}) B_4 T_2 G_{2-4} वीर्येण (for वेगेन) — ^{b}) K_2 नाशिता; K_4 चकिता, G_4 ताडिता (for त्रासिता°). S_1 हता सर्वे हि राक्षसा

23 K_1 om (hapl.) 23^b–24^c — After 23, K_3 ins.:

804* शासनं सततं कुर्युस्तथैव भरतर्षभ ।

24 D_5 om 24, K_1 om 24^{abc} (cf. v.l. 23) — ^{d}) B_1 $_2$ $_4$ Dc Dn D_4 $_6$ बलपालिता — After 24, T G ins.:

805* इच्छामि च नरव्याघ्र पुष्पं प्रत्यक्षमीदृशम् ।
आनीयमानं क्षिप्रं वै त्वया भरतसत्तम ।

25 Before 25, B_2 $_4$ Dc ins. वैशं उ° — ^{a}) Ś$_1$

नामृष्यत महाबाहुः प्रहारमिव सद्गवः ॥ २५
सिंहर्षभगतिः श्रीमानुदारः कनकप्रभः ।
मनस्वी बलवान्दृप्तो मानी शूरश्च पाण्डवः ॥ २६
लोहिताक्षः पृथुव्यंसो मत्तवारणविक्रमः ।
सिंहदंष्ट्रो बृहत्स्कन्धः शालपोत इवोद्गतः ॥ २७
महात्मा चारुसर्वाङ्गः कम्बुग्रीवो महाभुजः ।
रुक्मपृष्ठं धनुः खड्गं तूणांश्चापि परामृशत् ॥ २८
केसरीव यथोत्सिक्तः प्रभिन्न इव वारणः ।
व्यपेतभयसंमोहः शैलमभ्यपतद्बली ॥ २९
तं मृगेन्द्रमिवायान्तं प्रभिन्नमिव वारणम् ।
ददृशुः सर्वभूतानि बाणखड्गधनुर्धरम् ॥ ३०
द्रौपद्या वर्धयन्हर्षं गदामादाय पाण्डवः ।
व्यपेतभयसंमोहः शैलराजं समाविशत् ॥ ३१
न ग्लानिर्न च कातर्यं न वैक्लव्यं न मत्सरः ।
कदाचिज्जुषते पार्थमात्मजं मातरिश्वनः ॥ ३२
तदेकायनमासाद्य विषमं भीमदर्शनम् ।
बहुतालोच्छ्रयं शृङ्गमारुरोह महाबलः ॥ ३३
स किंनरमहानागमुनिगन्धर्वराक्षसान् ।
हर्षयन्पर्वतस्याग्रमाससाद महाबलः ॥ ३४
तत्र वैश्रवणावासं ददर्श भरतर्षभः ।
काञ्चनैः स्फाटिकाकारैर्वेश्मभिः समलंकृतम् ॥ ३५
मोदयन्सर्वभूतानि गन्धमादनसंभवः ।

तत ग्वतस्समात्मान, $K_{1\ 2}$ ततश्चा(K_2 °श्च)क्षिप्तमात्मान — D_2 om 25^{c}–26^{b} — ^{d}) $K_{1\ 2}$ सद्धनु, B_1 शत्रव, B_4 सगर, D_3 T_2 (before corr) $G_{2\ 4}$ M सद्गज°, T_1 सद्गति, T_3 G_3 मद्गच (for सद्गव°)

26 D_2 om 26^{ab} (cf v l 25), T G_3 om 26–27, K_4 D_1 M om 26 — ^{b}) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ B_{1-3} Dc Dn$_1$ n$_2$ $D_{4\ 6}$ $G_{2\ 4}$ उदार- (for उदार°) — G_4 om 26^{c}–27^{b}

27 T G_3 om 27, G_4 om 27^{ab} (cf v l 26) — ^{a}) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ पृथुभुजो, B_2 पृथुग्रीवो, D_5 पृथु° प्राशुर — ^{c}) K_{2-4} Dc $G_{2\ 4}$ M वृषस्कध°; B_4 D_5 महास्कध° — ^{d}) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ $G_{2\ 4}$ M सालपोत

28 ^{b}) Ś$_1$ K_{1-3} B_4 D_{1-3} T_1 G_1 हनु° (for °भुज) — ^{c}) $K_{3\ 4}$ $D_{3\ 5}$ गृह्य; $D_{1\ 2}$ बिभ्रत्, $D_{4\ 6}$ शख (for खड्ग) — ^{d}) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ तूण, K_3 $D_{1\ 2\ 5}$ खड्ग, D_3 G_1 तूणी, T G_{2-4} M_2 तूणी (for तूणान्) S$_1$ $K_{1\ 2}$ $D_{4\ 6}$ परामृषन्, $B_{1\ 3\ 4}$ मृषत्, T_1 $G_{1\ 2}$ मृशन्

29 ^{a}) N (except K_4) T_2 G_3 स केसरी (for केसरीव) Ś$_1$ K_3 यथोत्सृष्ट, $K_{1\ 2}$ B D (except $D_{3\ 5}$) T_2 G_3 [इ]वचोत्सिक्त, T_1 इवोत्सिक्त, G_1 बलात्सिक्त, G_4 यथोत्सिक्तः (for यथोत्सिक्तः) — ^{b}) B_2 G_1 कुजर (for वारण) — M_2 om 29^{c}–30^{d} — ^{c}) = 31^{c} D_5 प्रणम्य भयसत्रास°, G_1 द्रौपदीवचसमोहात् — ^{d}) D_5 गिरिम् (for शैलम्)

30 M_2 om 30 (cf v l 29) — ^{d}) B D (except $D_{1-3\ 5}$) बाणकार्मुकधारिण, T_2 $G_{2\ 3}$ पार्थं खड्गधनुर्धर

31 K_4 om 31^{cd} — ^{c}) = 29^{c} K (K_4 om) D_{1-3} °सत्रास — ^{d}) B_{1-3} D शैलराज समाश्रित° (D_5 क्षिप्रमेवापतद्बली)

32 ^{a}) S$_1$ K_{1-3} D_{1-3} वैक्लव्य, D_5 मात्सर्यं (for कातर्यं) — ^{b}) K_4 च क्लम, D_5 सभ्रम (for मत्सर) Ś$_1$ K_{1-3} D_{1-3} न भय न च सभ्रम — ^{c}) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ भजते (for जुषते)

33 ^{a}) T_2 G_{2-4} मृगव्यालसमाकीर्णं, G_1 तद्दैकार्तिसमासाद्य — ^{d}) Ś$_1$ K $D_{1-3\ 5}$ महागिरे (K_4 वृकोदर) (for महा°)

34 ^{ab}) K_4 D_2 सकिंनरमहाभागमुनिगधर्वराक्षसान्; D_3 °महानागगधर्वमुनिराक्षसान्, T_1 M_1 महाभागानृषिगधर्व°, M_2 सकिंनरान्महाभागान्मुनीन्गधर्व° — ^{c}) K_{1-3} $D_{1-3\ 5}$ धर्ष° (for हर्ष°) — ^{d}) B_{1-3} Dc Dn $D_{4\ 6}$ आरुह्य स, B_4 D_5 G_1 आरुरोह (for आससाद) Ś$_1$ K_{1-3} $D_{1-3\ 5}$ परतप (for महा°)

35 ^{a}) B_{1-3} D (except $D_{1-3\ 5}$) T_2 G_{2-4} ततो (for तत्र) — ^{b}) K_4 ददृशे पाण्डवस्तथा — ^{c}) K T_2 G_3 स्फटिकाकारैर्, B D (except $D_{1-3\ 5}$) स्फाटिकैश्चैव $T_{1\ 2}$ (before corr) $G_{1\ 2}$ M काचनस्फ(M_1 °स्फा)टिका° — After 35, K_3 B D (except $D_{1-3\ 5}$) ins

806* प्राकारेण परिक्षिप्त सौवर्णेन समन्तत ।
सर्वरत्नद्युतिमता सर्वोद्यानवता तथा ।
शैलादभ्युच्छ्रयवता चयाट्टालकशोभिना ।
द्वारतोरणनिर्व्यूहध्वजसबाधशोभिना ।
विलासिनीभिरत्यर्थं नृत्यन्तीभि समन्तत । [5]
वायुना धूयमानाभि पताकाभिरलकृतम् ।
धनुष्कोटिमवष्टभ्य वक्रभावेन बाहुना ।
पश्यमान स खेदेन द्रविणाधिपते पुरम् ।

36 ^{a}) K_3 D_3 मादयन्, B_4 S ह्लाद(M_2 मान)यन् — ^{d}) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ सुसुख, K_3 $D_{1\ 3\ 6}$ स सुखो; Dc सुसुखो K_4 S मारुत सुखशीतल, B_4 मारुत प्रववौ सुख, D_5 मारुत सुसुखोचित

सर्वगन्धवहस्तत्र मारुतः सुसुखो ववौ ॥ ३६
चित्रा विविधवर्णाभाश्चित्रमञ्जरिधारिणः ।
अचिन्त्या विविधास्तत्र द्रुमाः परमशोभनाः ॥ ३७
रत्नजालपरिक्षिप्तं चित्रमाल्यधरं शिवम् ।
राक्षसाधिपतेः स्थानं ददर्श भरतर्षभः ॥ ३८
गदाखड्गधनुष्पाणिः समभित्यक्तजीवितः ।
भीमसेनो महाबाहुस्तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ ३९
ततः शङ्खमुपाध्मासीद्द्विषतां लोमहर्षणम् ।
ज्याघोषतलघोषं च कृत्वा भूतान्यमोहयत् ॥ ४०
ततः संहृष्टरोमाणः शब्दं तमभिदुद्रुवुः ।
यक्षराक्षसगन्धर्वाः पाण्डवस्य समीपतः ॥ ४१
गदापरिघनिस्त्रिंशशक्तिशूलपरश्वधाः ।
प्रगृहीता व्यरोचन्त यक्षराक्षसबाहुभिः ॥ ४२
ततः प्रववृते युद्धं तेषां तस्य च भारत ।
तैः प्रयुक्तान्महाकायैः शक्तिशूलपरश्वधान् ।
भल्लैर्भीमः प्रचिच्छेद भीमवेगतरैस्ततः ॥ ४३
अन्तरिक्षचराणां च भूमिष्ठानां च गर्जताम् ।
शरैर्विव्याध गात्राणि राक्षसानां महाबलः ॥ ४४
सा लोहितमहावृष्टिरभ्यवर्षन्महाबलम् ।
कायेभ्यः प्रच्युता धारा राक्षसानां समन्ततः ॥ ४५
भीमबाहुबलोत्सृष्टैर्बहुधा यक्षरक्षसाम् ।
विनिकृत्तान्यदृश्यन्त शरीराणि शिरांसि च ॥ ४६
प्रच्छाद्यमानं रक्षोभिः पाण्डवं प्रियदर्शनम् ।
ददृशुः सर्वभूतानि सूर्यमभ्रगणैरिव ॥ ४७

---

37 ^{a}) D5 चित्रान्विविधवर्णाभान् — ^{b}) Ś1 K2 फल (K3 फुल्ल)माल्यसमाचिता, D3 नानाफलसमाचिता; D6 फलमालासमाचितान् — ^{d}) B Dc Dn D4 6 °शोभिन° (for °शोभना) Ś1 K1 2 D5 मनसापि महाद्रुमा° (D5 मान्); K3 D1-3 मनसोपि महाद्रुमा°

38 ^{b}) B1m 3 D (except D1-3 5) °माल्यविभूषित — ^{d}) B D (except D1-3 5) ददर्शे (for ददर्श) K4 पवनात्मज; a few MSS भरतर्षभ

39 ^{a}) Ś1 तदा; Dc मश्रा (for गदा) — ^{b}) K4 सतत समरप्रिय°, T1 स भीमस्त्यक्तसाध्वस°; G4 समभिद्रुत्य वेगत — 39^d = 1 179 14^d 181 4^d 4 54 13^d etc Cf Hopkins, *Great Epic of India*, App A (p 414), No 91

40 ^{a}) T2 G उपाध्माय — ^{b}) S रोमहर्षण — ^{c}) Ś1 K1 2 4 Dc M ज्याघोष तलघोष च; B Dn D4 6 T2 G ज्याघोष(B1 4 D4 6 °ष)तलशब्द च, D5 5 °घोषांश्च — ^{d}) [अ]कम्पयत् (for [अ]मोह) D5 नादयामास पर्वत

41 Dn2 om 41 — ^{a}) B1-3 D (except D1-3 5 Dn2 om) T2 G1 3 प्र (for सं°) — ^{b}) B3 5 Dc Dn1 n3 D4 6 transp शब्द and त K3 D5 समभिदुद्रुवु°, T1 तमनुदुश्रुवु°, G3 तमभिशुश्रुवु; M2 तदभिदुद्रुवु

42 ^{b}) Cf 43^b B1-3 D (except D1-3 5) T2 G2 शूलशक्तिपरश्व(or °स्व)धा° — ^{c}) Dc G3 व्यराजत; D5 व्यदृश्यत, T1 व्यशोभत (for व्यरो) — ^{d}) D5 किंनरौ

43 After 43^{ab} S ins

807* सरब्धाना महाघोष सिंहानामिव नर्दताम् ।

— ^{c}) K1 3 Dc1 D2 3 T1 M1 तै° प्रमुक्तान्; K4 निर्मुक्तास्तै; G1 2 तैर्विमुक्तान् B1 3 4 D (except D1-3 5) महामायै°; G1 3 M महाकायान् — ^{d}) Cf 42^b K4 B D (except D1-3 5) शूलशक्तिपरश्व(or °स्व)धान् — ^{e}) K4 सितैर्भल्लैश्च चिच्छेद — ^{f}) Ś1 K2 B4 D1-3 5 भीमवेगपराक्रम, K4 M2 भीमो भीमतरैर्नृप (M2 रैस्तत), Dc T1 भीमवेगशरैस्तथा (T1 दा); T2 G M1 °तरै(G1 °जवै)स्तदा

44 ^{a}) B D (except D1-3 5) T1 °गताना च — ^{b}) K4 D1-3 5 T1 M भूमिस्थाना K4 B4 तर्जता — After 44, S ins

808* शोणितस्य तत पेतुर्घनानामिव भारत ।

Thereafter, S reads 45^{cd}, T G *repeating* the line in its proper place

45 K4 om 45^{ab} — ^{a}) Ś1 K1 2 D3 5 °मयी (for °महा) — ^{b}) K1 2 महात्मना; D5 T G महाबल; M महाचल — B D (except D1-3 5) ins after 45^{ab} T G ins after 45

809* गदापरिघपाणीना रक्षसा कायसभवा ।

— S reads 45^{cd} after 808*, T G *repeating* it here — ^{c}) K4 S (T G first time) गात्रे° (for काये°) Ś1 K1-3 B1 Dc D2 3 T2 G3 (the latter two second time) घोरा (for धारा) — After 45, T G ins 809*

46 ^{b}) Ś1 विशिखैर्; B D (except D1-3 5) आयुधैर्; M सायकैर् (for बहुधा) — ^{c}) Dc Dn3 n3 D5 विनिकृतानि, D5 शरै कृतानि K3 4 B D (except D3 5) दृश्यते

47 ^{d}) K3 4 S (except G3, T2 by corr) °घनैर् (for °गणैर्)

5 3 स रश्मिभिरिवादित्यः शरैररिनिघातिभिः ।
सर्वानार्छन्महाबाहुर्बलवान्सत्यविक्रमः ॥ ४८
अभितर्जयमानाश्च रुवन्तश्च महारवान् ।
न मोहं भीमसेनस्य ददृशुः सर्वराक्षसाः ॥ ४९
ते शरैः क्षतसर्वाङ्गा भीमसेनभयार्दिताः ।
भीममार्तस्वरं चक्रुर्विप्रकीर्णमहायुधाः ॥ ५०
उत्सृज्य ते गदाशूलानसिशक्तिपरश्वधान् ।
दक्षिणां दिशमाजग्मुस्त्रासिता दृढधन्वना ॥ ५१
तत्र शूलगदापाणिर्व्यूढोरस्को महाभुजः ।
सखा वैश्रवणस्यासीन्मणिमान्नाम राक्षसः ॥ ५२
अदर्शयदधीकारं पौरुषं च महाबलः ।
स तान्दृष्ट्वा परावृत्तान्स्मयमान इवाब्रवीत् ॥ ५३
एकेन बहवः संख्ये मानुषेण पराजिताः ।
प्राप्य वैश्रवणावासं किं वक्ष्यथ धनेश्वरम् ॥ ५४
एवमाभाष्य तान्सर्वान्न्यवर्तत स राक्षसः ।
शक्तिशूलगदापाणिरभ्यधावच्च पाण्डवम् ॥ ५५
तमापतन्तं वेगेन प्रभिन्नमिव वारणम् ।
वत्सदन्तैस्त्रिभिः पार्श्वे भीमसेनः समर्पयत् ॥ ५६
मणिमानपि संक्रुद्धः प्रगृह्य महतीं गदाम् ।
प्राहिणोद्भीमसेनाय परिक्षिप्य महाबलः ॥ ५७
विद्युद्रूपां महाघोरामाकाशे महतीं गदाम् ।
शरैर्बहुभिरभ्यर्छद्भीमसेनः शिलाशितैः ॥ ५८
प्रत्यहन्यन्त ते सर्वे गदामासाद्य सायकाः ।
न वेगं धारयामासुर्गदावेगस्य वेगिताः ॥ ५९

48 ^{a}) K_4 T_1 G_2 स्व, D_1 $_2$ ते (for स) — ^{b}) $Ś_1$ K_1 $_2$ D_{1-3} शरैर्बहुभिराचित (K1 चितै°, D_3 °वृत), K_3 D_5 (m as in text) °ररिभिराचित, K_4 °रग्निशिखोपमै, B_1 (m as in text) Dc °ररिनिपातितै°, T G_{3-4} M °रिव (T_1 °रभि°, G_2 M °रव) निपातिभि, G_1 शरैर्मर्मविदारणै — ^{d}) K_4 भीमस्तेन प्रतापवान्

49 ^{a}) K_2 अभिगर्जयमानाश्च, K_3 D_1 $_3$ T_2 G_3 $_4$ M_1 तर्जयमानस्य (K_3 D_1 $_3$ °श्च), K_4 ससर्जमानस्य तदा, B_4 अभितर्जयमानाना, D_5 °गर्जमाना बहव° (hypermetric), T_1 °सतर्जमानाश्च — ^{b}) T_1 G_1 $_2$ $_4$ M_2 रवत°, M_1 रुवत K_4 रवतो भैरवाग्रवान्, D_5 तत्र तत्र महा° — ^{c}) D_1 $_2$ न भय, D_5 न ग्लानिं, T_2 G_3 $_4$ सनाद, G_1 अमोघ, G_2 सनाह (for न मोह) K_4 न सेहिरेथ त नाद — ^{d}) K_4 भयार्तांश्च प्रदुद्रुवु

50 ^{a}) K_1 $_2$ $_4$ D_3 ते शरै कृत्तसर्वांगा, B_{1-3} Dc Dn D_4 $_6$ यक्षा विक्ष(Dc क्ष)तसर्वांगा, S ते हि वि(T_1 ते भीम, M_1 ते तु वि°, M_2 ते भित)क्षत° — ^{b}) T_2 G_2 $_3$ बलार्दिता

51 ^{a}) $Ś_1$ K_1 $_2$ गदाशूलानि — ^{b}) $Ś_1$ K_1 $_2$ Dc असिचक्र°, D_5 पाशशक्ति° Some MSS स्वधान् — ^{d}) K_4 भीमधन्वना, D_1 $_2$ T_1 G_2 दृढधन्विना, D_5 गिरिवासिन, T_2 G_3 $_4$ स्थिरधन्विना — After 51, Dc reads an addl colophon, followed by वैश° उ°

52 ^{a}) B_1 T_1 G_1 $_2$ M_1 तत (for तत्र) — ^{b}) B_2 D_1 $_2$ $_5$ °बल°, Dc °हनु (for °भुज) — ^{d}) K_4 यक्षराट् (for राक्षस)

53 ^{a}) K_4 S दर्शयन्स (G_2 °यान°) प्रतीकार — ^{b}) K_4 आददान च पौरुष — ^{c}) T_1 M_1 तान्स, T_2 G M_2 तास्तु (for स तान्)

54 Before 54, Dc reads मणिमानुवाच — ^{a}) T_1 M सखे, G_2 $_4$ सघे — ^{c}) $Ś_1$ K_1 $_2$ गत्वा (for प्राप्य) B_2 D_1 $_2$ वैश्रवणाभ्यास — ^{d}) S_1 K D_2 $_3$ M_2 धनाधिप, D_1 नराधिप, T_2 (before corr) G_2 नरेश्वर

55 Before 55, B_4 Dc read वैश° उ° — ^{b}) B_1 $_3$ $_4$ D (except D_{1-3} $_5$) T_2 G_3 अभ्यवर्तत, B_2 समवर्तत (for न्यवर्तत स) — ^{d}) B_1 $_3$ $_4$ Dc Dn D_4 $_6$ G_4 स पाण्डव, D_2 वृकोदर (for च पाण्डवम्) S_1 K_{1-3} D_1 $_3$ $_5$ योधयिष्यन्वृ(D_1 °वृ)कोदर, K_4 B_2 अभ्यधावत पाण्डव

56 ^{a}) S_1 K_{1-3} D_{1-3} सम्प्रेक्ष्य (for वेगेन) — 56^b = 30^b — ^{c}) B_2 D_5 पार्श्वौ (for पार्श्वे) — ^{d}) S_1 B Dc Dn D_{2-4} $_6$ समार्दयत्, K_1 $_2$ D_1 समर्द°, D_5 [अ]भ्यताडयत्

57 ^{a}) $Ś_1$ K_{1-3} D_{1-3} अथ (for अपि) — ^{b}) D_1 प्राहिणोन् (for प्रगृह्य) — D_1 om 57^c–58^d — 57^c = 65^c — ^{d}) B Dc Dn D_4 $_6$ परिगृह्य (B_4 समुत्क्षिप्य), D_5 परिक्षिप्त्वा; T_2 (before corr) G_3 परिक्षिप्तान्

58 D_1 om 58 (cf v l 57) — ^{c}) S_1 अभ्यार्छद्, K_3 $_4$ B_4 D_2 आनर्छद्, D_5 आजघ्ने, T_1 आच्छन्नो, T_2 G अभ्यघ्नन्, M_1 अभ्यार्छद्

59 ^{a}) K_{1-3} D_1 $_2$ अभ्यहन्यत — ^{b}) S_1 K_2 B_{1-3} आदाय (for आसाद्य) S_1 K_2 राक्षसा° (for सायका) D_5 गदया भीमसायका, G_1 समासाद्य गदा शरा° — K_3 om 59^{cd} — ^{d}) K_4 S तस्य वै (for वेगिता)

60 Dc om 60 — ^{a}) $Ś_1$ T G_2 $_3$ समाचाराद्; K_4

गदायुद्धसमाचारं बुध्यमानः स वीर्यवान् ।
व्यंसयामास तं तस्य प्रहारं भीमविक्रमः ॥ ६०
ततः शक्तिं महाघोरां रुक्मदण्डामयस्मयीम् ।
तस्मिन्नेवान्तरे धीमान्प्रजहाराथ राक्षसः ॥ ६१
सा भुजं भीमनिर्ह्रादा भित्त्वा भीमस्य दक्षिणम् ।
साग्निज्वाला महारौद्रा पपात सहसा भुवि ॥ ६२
सोऽतिविद्धो महेष्वासः शक्त्यामितपराक्रमः ।
गदां जग्राह कौरव्यो गदायुद्धविशारदः ॥ ६३
तां प्रगृह्योन्नदन्भीमः सर्वशैक्यायसीं गदाम् ।
तरसा सोऽभिदुद्राव मणिमन्तं महाबलम् ॥ ६४
दीप्यमानं महाशूलं प्रगृह्य मणिमानपि ।
प्राहिणोद्भीमसेनाय वेगेन महता नदन् ॥ ६५
भङ्क्त्वा शूलं गदाग्रेण गदायुद्धविशारदः ।
अभिदुद्राव तं तूर्णं गरुत्मानिव पन्नगम् ॥ ६६
सोऽन्तरिक्षमभिप्लुत्य विधूय सहसा गदाम् ।
प्रचिक्षेप महाबाहुर्विनद्य रणमूर्धनि ॥ ६७
सेन्द्राशनिरिवेन्द्रेण विसृष्टा वातरंहसा ।
हत्वा रक्षः क्षितिं प्राप्य कृत्येव निपपात ह ॥ ६८
तं राक्षसं भीमबलं भीमसेनेन पातितम् ।
ददृशुः सर्वभूतानि सिंहेनेव गवां पतिम् ॥ ६९
तं प्रेक्ष्य निहतं भूमौ हतशेषा निशाचराः ।
भीममार्तस्वरं कृत्वा जग्मुः प्राचीं दिशं प्रति ॥ ७०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५७ ॥

G1 M समाचारान्, B1 (m as in text) समारब्ध — b) K1 B1 M2 वध्यमान, K3 4 B3 4 Dn3 D5 T G युध्य, D1 बुद्धिमाश्च (for बुध्य°) — c) K2 3 T1 ध्वसयामास, B4 कल, G2 व्यथ T1 तत्सर्वं, T2 G तत्रस्थ, M2 तत्तस्य — d) Ś1 K D1-3 5 M2 लघु (for भीम)

61 b) Ś1 K1 2 D1-3 5 M2 अयोमयीं — c) K4 S तस्मै (T1 भीम) (for धीमान्) — d) D1 2 प्रजहाद्; D3 प्राहिणोद्, T2 G1 3 4 प्रचिक्षेप (for प्रजहार) B4 T G1 3 4 M स (for [अ]थ) K4 प्राक्षिपद्राक्षसो बली, G2 प्रचिक्षेप निशाचर°

62 a) K4 S भीमसकाश — c) Ś1 K1 अग्नि (for साग्नि°)

63 a) K2 B2 सोभिविद्धो; S स निर्विद्धो — c) Dn D4 6 कौंतेयो (for कौरव्यो) B Dc D5 गदायुद्धेषु कुशल — d) =66b B D (except D1-3) क्रोधपर्याकुलेक्षण — After 63 B1(marg) 2 3 Dc Dn D5(marg) 6 ins

810* रुक्मपट्टपिनद्धा ता शत्रूणा भयवर्धिनीम् ।

64 a) B D (except D1-3) प्रगृह्याथ, T1 स प्रगृह्य (for तां प्रगृह्य) K3 Dn D4-6 नदद्, B Dc नदन्, D1-3 [अ]नदद् (for [उ]न्नदन्) — b) A few MSS शैक्या° (for °शैक्या°) B Dc Dn D3-6 शैक्या (D3 प्रेक्ष्य) सर्वायसीं गदा; T2 G1 3 4 सर्वशक्त्या(G4 °काल)यसीं गदा — c) Ś1 K D1-3 ततस्स (for तरसा स) B Dc Dn D4 6 च (for स)

66 a) D3 (marg sec m) भित्वा, T2 G हत्वा — b) =63d S (except G1) विभागवित् — c) B1 3 Dn D4 6 त हन्तु, B4 वेगेन, D5 त भीमो (for त तूर्णं)

67 a) K3 4 B D (except D5) M2 अव (for अभि°) — c) T G1-3 M1 चिक्षेप च, M2 प्रजग्राह (for प्रचिक्षेप) — d) T2 G विनदस्त्र(G1 °त्रण)मूर्धनि — After 67, M2 ins

811* ततस्त गदया भीमो मणिमन्त निशाचर ।
जघान सहसा मूर्ध्नि स पपात ममार च ।

69 M2 om 69 (together with 68) — b) Dc D1 3 5 M1 भीमसेन(Dc2 D3 ने)निपातित, T2 G भीमसेनबलाहत — d) S (M2 om) महाद्विप (for गवा पतिम्)

70 a) Ś1 K D2 3 5 M2 पतित (for निहत) — For 70c cf 50c

Colophon Dc2 reads it in marg sec m — Major parvan Ś1 K1 2 Dn2 T2 G2-4 आरण्य — Sub parvan K1 2 B2 T2 G1 3 4 M1 (all om sub parvan name) mention only गधमादनवास (T2 G3 निवास, G4 M1 प्रवेश), Dc likewise, only गधमादन, and D1 2 only लोमशतीर्थयात्रा — Adhy name K1 B2-4 D G1 मणिमद्वध, K3 मणिभद्रवध°, K4 मणिमतवध, B1 मणिमानवध° — Adhy no (figures, words or both) Dn 159 (Dn2 160) D1 165, S (M2 sup lin) 161 (M2 orig 163) — Śloka no Dn 77 D1 71

१५८

वैशंपायन उवाच ।
श्रुत्वा बहुविधैः शब्दैर्नाद्यमाना गिरेर्गुहाः ।
अजातशत्रुः कौन्तेयो माद्रीपुत्रावुभावपि ॥ १
धौम्यः कृष्णा च विप्राश्च सर्वे च सुहृदस्तथा ।
भीमसेनमपश्यन्तः सर्वे विमनसोऽभवन् ॥ २
द्रौपदीमार्ष्टिषेणाय प्रदाय तु महारथाः ।
सहिताः सायुधाः शूराः शैलमारुरुहुस्तदा ॥ ३
ततः संप्राप्य शैलाग्रं वीक्षमाणा महारथाः ।
ददृशुस्ते महेष्वासा भीमसेनमरिंदमम् ॥ ४
स्फुरतश्च महाकायान्गतसत्त्वांश्च राक्षसान् ।
महाबलान्महाघोरान्भीमसेनेन पातितान् ॥ ५
शुशुभे स महाबाहुर्गदाखड्गधनुर्धरः ।
निहत्य समरे सर्वान्दानवान्मघवानिव ॥ ६
ततस्ते समतिक्रम्य परिष्वज्य वृकोदरम् ।
तत्रोपविविशुः पार्थाः प्राप्ता गतिमनुत्तमाम् ॥ ७
तैश्चतुर्भिर्महेष्वासैर्गिरिशृङ्गमशोभत ।
लोकपालैर्महाभागैर्दिवं देववरैरिव ॥ ८
कुबेरसदनं दृष्ट्वा राक्षसांश्च निपातितान् ।
भ्राता भ्रातरमासीनमभ्यभाषत पाण्डवम् ॥ ९
साहसाद्यदि वा मोहाद्भीम पापमिदं कृतम् ।
नैतत्ते सदृशं वीर मुनेरिव मृषावचः ॥ १०
राजद्विष्टं न कर्तव्यमिति धर्मविदो विदुः ।
त्रिदशानामिदं द्विष्टं भीमसेन त्वया कृतम् ॥ ११
अर्थधर्मावनादृत्य यः पापे कुरुते मनः ।

158

1 a) B1–3 वाक्यैर्, D1 2 नादैर् (for शब्दैर्) — b) Ś1 भ्राम्यमाना, K4 B D (except D1 3) नाद्य(B1 नर्द्य)-माना K3 4 B D (except D1–3) गुहा — d) K1 2 उभौ माद्रीसुतावपि

2 b) Ś1 K1 2 ते (for च) — K1 om (hapl) 2^{c}–3^{b} — d) K1 3 D1–3 भृश (for सर्वे)

3 K1 om 3^{ab} (cf v l 2) — a) B (as usual) आर्ष्णिसेनाय — b) K4 प्रदाय च, B Dn D4 6 सप्रधार्य (B4 समावेश्य), Dc सप्रदाय, D1–3 परिदाय (for प्रदाय तु) — c) Ś1 K1 2 B2 D5 वीरा (for शूरा°)

4 b) Ś1 K D1–3 5 महारथ (K4 समतत) — c) K3 D3 महात्मान, Dc2 D1 2 T1 G1 4 महेष्वास — d) K4 B D (except D1–3 5) अरिंदमा° (B4 अवस्थित)

5 a) K1 2 परितश्च, K4 समताच्च, Dn1 D1 2 6 स्फुरतश्च, T G M2 पुरत° (for स्फुरत°) M1 मणिमत्प्रमुखाञ्छूरान् — c) K3 महावर्णान्, K4 D1–3 T1 M2 °कायान्; B1 3 Dn D4 5 °सत्वान्, B4 D5 महोत्साहान्; Dc T2 G महेष्वासान्, M1 महावीर्यान् (for °घोरान्) — d) Cf 3 157 69^{b} B1 D2 3 5 S भीमसेननिपाति(T1 °बलार्दि)तान्

6 D5 om (hapl) 6^{a}–9^{b}

7 D5 om 7 (cf v l 6) — a) K3 T1 G1 M सम भिक्रम्य, B1–3 Dc Dn D4 6 भ्रातर दृष्ट्वा — b) B1–3 Dc Dn D4 6 महारथा (for वृकोदरम्)

8 D5 om 8 (cf v l 6) — b) T1 M गिरे° शृगम् K4 गिरिशृगैरिवोद्गतै — c) T2 (before corr) G4 महा वेगैर्; G2 महेष्वासैर् (for महाभागैर्) — d) Ś1 स्वर्गो, K4 T2 (before corr) G3 4 दिवि, T1 दिव्यैर् (for दिव) B2 Dc देवगणैरिव B1 द्यौर्देवप्रवरैरिव

9 D5 om 9^{ab} (cf v l 6) — a) T1 G2 कुबेरभवन — d) B D (except D1–3) अब्रवीत्पृथिवीपति, S अथोवाच (G3 उवाच स) युधिष्ठिर

10 Before 10, N reads युधिष्ठिर उ — d) K3 D (Dn3 before corr) वध (for वच)

11 a) T1 राज्ञानिष्ट (for राजद्विष्ट) — T1 om 11^{c}–12^{d} — c) K4 यदिद कृतवान्भीम — d) B1 3 D5 S (T1 om) transp त्वया and कृत K4 विद्विष्ट तद्दिवौ कसा; Dc भीम यद्विहित त्वया

12 T1 om 12^{abcd} (cf v l 11) — a) D1 2 अर्थ कामा°, S (T1 om) धर्माधर्मौ° — c) Ś1 K D1 2 5 तात, D3 कृत (for पार्थ) D5 दुष्टाना, M1 सर्वेषा, M2 सर्वस्मात् (for पापाना) — d) Ś1 K D1–3 5 लभते (for विन्दते) M पापात्स परिमुच्यते — After 12^{cd}, K4 ins

812* कर्मणा पार्थ सर्वेषा न पापात्परिमुच्यते ।,

while S (except T1) ins

कर्मणां पार्थ पापानां स फलं विन्दते ध्रुवम् ।
पुनरेवं न कर्तव्यं मम चेदिच्छसि प्रियम् ॥ १२
एवमुक्त्वा स धर्मात्मा भ्राता भ्रातरमच्युतम् ।
अर्थतत्त्वविभागज्ञः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
विरराम महातेजास्तमेवार्थं विचिन्तयन् ॥ १३
ततस्तु हतशिष्टा ये भीमसेनेन राक्षसाः ।
सहिताः प्रत्यपद्यन्त कुबेरसदनं प्रति ॥ १४
ते जवेन महावेगाः प्राप्य वैश्रवणालयम् ।
भीममार्तस्वरं चक्रुर्भीमसेनभयार्दिताः ॥ १५
न्यस्तशस्त्रायुधाः श्रान्ताः शोणिताक्तपरिच्छदाः ।
प्रकीर्णमूर्धजा राजन्यक्षाधिपतिमब्रुवन् ॥ १६
गदापरिघनिस्त्रिंशतोमरप्रासयोधिनः ।
राक्षसा निहताः सर्वे तव देव पुरःसराः ॥ १७
प्रमृद्य तरसा शैलं मानुषेण धनेश्वर ।
एकेन सहिताः संख्ये हताः क्रोधवशा गणाः ॥ १८
प्रवरा राक्षसेन्द्राणां यक्षाणां च धनाधिप ।
शेरते निहता देव गतसत्त्वाः परासवः ॥ १९
लब्धः शैलो वयं मुक्ता मणिमांस्ते सखा हतः ।
मानुषेण कृतं कर्म विधत्स्व यदनन्तरम् ॥ २०
स तच्छ्रुत्वा तु संक्रुद्धः सर्वयक्षगणाधिपः ।
कोपसंरक्तनयनः कथमित्यब्रवीद्वचः ॥ २१
द्वितीयमपराध्यन्तं भीमं श्रुत्वा धनेश्वरः ।
चुक्रोध यक्षाधिपतिर्युज्यतामिति चाब्रवीत् ॥ २२
अथाभ्रघनसंकाशं गिरिकूटमिवोच्छ्रितम् ।
हयैः संयोजयामासुर्गान्धर्वैरुत्तमं रथम् ॥ २३
तस्य सर्वगुणोपेता विमलाक्षा हयोत्तमाः ।
तेजोबलजवोपेता नानारत्नविभूषिताः ॥ २४
शोभमाना रथे युक्तास्तरिष्यन्त इवाशुगाः ।

813* साहस बत भद्र ते देवानामपि चाप्रियम् ।

13 b) K4 T1 M1 अग्रज ; B2-4 Dn3 अच्युत , T2 G2-4 उत्तम — After 13^{ab}, S ins

814* भीमसेन महाबाहुमप्रधृष्यपराक्रमम् ।

— c) Ś1 K D1-3 अर्थधर्मविधान(K4 भाग)ज्ञ॰ , B1 3 D5 G2 M2 अर्थतत्त्वविभाव(D5 M2 ॰धान)ज्ञ॰

14 a) B D (except D1-3 5) ते (for तु) K4 G4 हतशेषा , M2 हतचित्ता — d) K1-3 B4 D1-3 5 T1 कुबेरभ(D1 ॰सु)वन

15 a) Ś1 K B3 4 D1-3 महाभागा॰ (K4 राज) — 15^c=3 157 50^c — d) T2 G2-4 गदार्दिता

16 a) T1 न्यस्तच्छिन्नायुधा , T2 G न्यस्तसर्वायुधा K1 B Dn D1 2 4 5 क्लान्ता , K3 Dc D3 क्रान्ता — b) Ś1 K1 2 4 D3 5 शोणितौघ(D5 तेन)परिप्लुता ; K3 B Dc Dn D1 2 4 6 ताक्ततनुच्छदा , T1 G2 ताम्रपरिच्छदा॰ — d) Dc रक्षाधि , D5 M1 धनाधि (for यक्षाधि) Ś1 K D1-3 धनाधिपमथाब्रुवन्

18 a) Ś1 K D1-3 5 आक्रम्य , T1 प्रविश्य ; G1 2 4 प्रभज्य (for प्रमृद्य) Ś1 तु महा ; K1 2 च महा , K3 4 D1-3 सहसा (for तरसा) — c) S (except M1) निहता (for सहिता) Ś1 K4 D5 T1 M सर्वे ; G2 4 सघे (for सख्ये) — d) B Dn D1 4 रणे, Dc सर्वे, T1 मृता (for हता)

19 b) Ś1 Dn D1 2 4 6 M3 नराधिप , B4 T2 G3-4 धनेश्वर — c) T1 तत्र (for देव) — d) T1 पुरमासाद्य सर्वश॰

20 a) S1 क्षुब्ध , K4 रुद्धा॰ , D5 दग्ध ; T2 G भग्न (for लब्ध) K1-3 D1-3 लब्धशैला (K3 ॰लो), B3 Dn D4 6 T1 लब्धशेषा ; M1 हतशेषा K4 क्षिप्ता , T2 G भग्ना (for मुक्ता) ❀ Cn लब्धशैल॰ इति गौडपाठे तु लब्धो भीमेन जित शैल॰ । ❀ — b) T2 G त्वत् (for ते)

21 Before 21, Dc G2 read वैश — a) Ś1 K D2 3 5 एतत् (for स तत्) B3 Dn1 D6 M श्रु॰ ; D1 2 च (for तु) — b) Ś1 K2-4 D1-3 5 सर्वयक्षध(D3 ॰ज)नाधिप॰ ; T1 यक्षरक्षोगणा॰ — c) Ś1 K B4 D1-3 5 T1 क्रोध

22 b) Ś1 T2 G धना(G3 नरा)धिप (for धने॰) — d) K2 D1-3 G4 युध्यताम् G4 युज्यता मे रथस्त्विति

23 b) K4 B1-3 D (except D1-3 5) T1 G1 M गिरिशृङ्गम् — c) B D (except D1-3 5) रथ (for हयै) K3 D1 2 सयोजयामास — d) K2 3 B D (except D5) S (except T1 M1) गन्धर्वैर् B D (except D1-3 5) हेममालिभि , T1 M1 रथमुत्तम (by transp) — D5 reads 37 after 23, *repeating* it in its proper place

24 M2 om (hapl) 24^{bc} — b) S1 K D1-3 5 मल्लिकाक्षा (Ś1 K1 2 ख्या) D5 महाहया॰ (for हयो) — c) Ś1 K1 2 4 तेजोजवसमायुक्ता , K3 Dc D1 2 जवबलोपेता , B Dn D4-6 बलगुणोपेता — K4 om (hapl)

हर्षयामासुरन्योन्यमिङ्गितैर्विजयावहैः ॥ २५
स तमास्थाय भगवान्राजराजो महारथम् ।
प्रययौ देवगन्धर्वैः स्तूयमानो महाद्युतिः ॥ २६
तं प्रयान्तं महात्मानं सर्वयक्षधनाधिपम् ।
रक्ताक्षा हेमसंकाशा महाकाया महाबलाः ॥ २७
सायुधा बद्धनिस्त्रिंशा यक्षा दशशतायुताः ।
जवेन महता वीराः परिवार्योपतस्थिरे ॥ २८
तं महान्तमुपायान्तं धनेश्वरमुपान्तिके ।
ददृशुर्हृष्टरोमाणः पाण्डवाः प्रियदर्शनम् ॥ २९
कुबेरस्तु महासत्त्वान्पाण्डोः पुत्रान्महारथान् ।
आत्तकार्मुकनिस्त्रिंशान्दृष्ट्वा प्रीतोऽभवत्तदा ॥ ३०
ते पक्षिण इवोत्पत्य गिरेः शृङ्गं महाजवाः ।
तस्थुस्तेषां समभ्याशे धनेश्वरपुरःसराः ॥ ३१
ततस्तं हृष्टमनसं पाण्डवान्प्रति भारत ।
समीक्ष्य यक्षगन्धर्वा निर्विकारा व्यवस्थिताः ॥ ३२
पाण्डवाश्च महात्मानः प्रणम्य धनदं प्रभुम् ।
नकुलः सहदेवश्च धर्मपुत्रश्च धर्मवित् ॥ ३३
अपराद्धमिवात्मानं मन्यमाना महारथाः ।
तस्थुः प्राञ्जलयः सर्वे परिवार्य धनेश्वरम् ॥ ३४
शय्यासनवरं श्रीमत्पुष्पकं विश्वकर्मणा ।

24^{d}–25^{a}

25 K_{4} om 25^{a} (cf v l 24) — ^{a}) $K_{1\,3}$ रणे (for रथे) — ^{b}) $Ś_{1}$ K $D_{1-3\,5}$ पतिष्यत (for तरि°) T_{2} $G_{2\,3}$ [अ]वहन्, G_{6} [अ]भवन् (for [आ]शुगा) — After 25^{ab}, T_{2} G ins

815* ततस्ते तु महायक्षा' क्रुद्धं दृष्ट्वा धनेश्वरम् ।

— ^{c}) S_{1} $K_{1\,2\,4}$ D_{5} शोभ°, K_{3} B Dc Dn $D_{4\,6}$ हेष° (for हर्ष°) — ^{d}) B_{1-3} D (except $D_{1-3\,5}$) हेषितैर् (for इङ्गितैर्)

26 ^{b}) K_{3} G_{1} M_{1} महारथ, T_{1} रथोत्तम — ^{d}) S_{1} K D_{1-3} महात्मभि (for द्युति)

27 ^{a}) A few MSS प्रयात $Ś_{1}$ K_{1-3} B_{4} D_{1-3} महाबाहु — ^{b}) Cf 21^{b} and v l B Dn $D_{4\,6}$ T_{2} G_{2-4} सर्वे यक्षधनाधिप, Dc $D_{5\,6}$ G_{1} सर्वयक्षगणा(D₅ G₁ °जना)धिप — After 27^{ab}, S ins

816* अनुजग्मुर्महात्मानं धनदं घोरदर्शना' ।
[M_{1} महात्मानो T_{1} M_{1} यक्षरक्षोगणाधिपा (for the posterior half)]

— ^{c}) T_{1} राक्षसा (for रक्ताक्षा) — ^{d}) S_{1} K_{1-3} D_{1-3} °जवा' (for °बला')

28 ^{a}) S_{1} K $D_{1-3\,5}$ समताद् (for सायुधा) K $_{2}$ धृत° (for बद्ध°) — ^{b}) $Ś_{1}$ यक्षास्तस्य महाबला', $K_{1\,3\,4}$ $D_{5\,6}$ यक्षास्तस्य शतावरा, K_{2} यक्षास्तस्य सतासता, B Dc Dn $D_{1\,2\,4\,6}$ यक्षा दशशतावरा' — ^{c}) B D (except $D_{1-3\,5}$) S ते जवेन महावे(B_{1}m $_{4}$ °भा)गा — ^{d}) B D except $D_{1-3\,5}$) S प्लवमाना विहायसा (S स) — After 28, K_{3} (om line 2) B D (except $D_{1-3\,5}$) S ins

817* गन्धमादनमाजग्मु प्रकर्षन्तमिवाम्बरम् ।
तत्केसरिमहाजालं धनाधिपतिपालितम् ।

S cont

818* रम्यं चैव गिरे' शृङ्गमासेदुर्यत्र पाण्डवा ।

29 ^{ab}) $K_{1\,3}$ ते (for त) $K_{3\,4}$ D_{1-3} त महात्मानमायात, D_{5} तमायात महात्मानं B Dc Dn $D_{4\,6}$ S कुबेरं च महात्मानं यक्षरक्षोगणावृत (B_{4} G_{1} °धिप) — ^{d}) $Ś_{1}$ D_{5} प्रियदर्शना, T_{2} G °वादिन'

30 ^{a}) D_{5} T_{2} G_{3-4} महासत्व — ^{b}) $Ś_{1}$ $K_{1\,2}$ Dc पाडु (for पाण्डो) $Ś_{1}$ $K_{3\,4}$ D_{1-3} महाबलान् — After 30, S ins

819* सर्वे चेमे नरव्याघ्रा' पुरंदरसमौजस' ।
[T_{1} M_{2} स मत्वेमे, T_{2} (before corr) $G_{3\,4}$ सम त्विमे, M_{1} स तु मेने]

— S cont K_{3} B D (except $D_{1-3\,5}$) ins after 30

820* देवकार्यं चिकीर्षन्स हृदयेन तुतोष ह ।
[S करिष्यति (for चिकीर्षन्स)]

31 ^{a}) S_{1} K_{2} इवाश्वस्य, $K_{1\,3\,4}$ D_{1-3} इवागम्य, B [illegible]

विहितं चित्रपर्यन्तमातिष्ठत धनाधिपः ॥ ३५
तमासीनं महाकायाः शङ्कुकर्णा महाजवाः ।
उपोपविविशुर्यक्षा राक्षसाश्च सहस्रशः ॥ ३६
शतशश्चापि गन्धर्वास्तथैवाप्सरसां गणाः ।
परिवार्योपतिष्ठन्त यथा देवाः शतक्रतुम् ॥ ३७
काञ्चनीं शिरसा बिभ्रद्भीमसेनः स्रजं शुभाम् ।
बाणखड्गधनुष्पाणिरुदैक्षत धनाधिपम् ॥ ३८
न भीर्भीमस्य न ग्लानिर्विक्षतस्यापि राक्षसैः ।
आसीत्तस्यामवस्थायां कुबेरमपि पश्यतः ॥ ३९
आददानं शितान्बाणान्योद्धुकाममवस्थितम् ।
दृष्ट्वा भीमं धर्मसुतमब्रवीन्नरवाहनः ॥ ४०
विदुस्त्वां सर्वभूतानि पार्थ भूतहिते रतम् ।
निर्भयश्चापि शैलाग्रे वस त्वं सह बन्धुभिः ॥ ४१
न च मन्युस्त्वया कार्यो भीमसेनस्य पाण्डव ।
कालेनैते हताः पूर्वं निमित्तमनुजस्तव ॥ ४२
व्रीडा चात्र न कर्तव्या साहसं यदिदं कृतम् ।
दृष्टश्चापि सुरैः पूर्वं विनाशो यक्षरक्षसाम् ॥ ४३
न भीमसेने कोपो मे प्रीतोऽस्मि भरतर्षभ ।
कर्मणानेन भीमस्य मम तुष्टिरभूत्पुरा ॥ ४४
एवमुक्त्वा तु राजानं भीमसेनमभाषत ।
नैतन्मनसि मे तात वर्तते कुरुसत्तम ।
यदिदं साहसं भीम कृष्णार्थे कृतवानसि ॥ ४५
मामनादृत्य देवांश्च विनाशं यक्षरक्षसाम् ।
स्वबाहुबलमाश्रित्य तेनाहं प्रीतिमांस्त्वयि ।
शापादस्मि विनिर्मुक्तो घोरादद्य वृकोदर ॥ ४६
अहं पूर्वमगस्त्येन क्रुद्धेन परमर्षिणा ।
शप्तोऽपराधे कस्मिंश्चित्तस्यैषा निष्कृतिः कृता ॥ ४७
दृष्टो हि मम संक्लेशः पुरा पाण्डवनन्दन ।

---

35 M_{2} om 35 (cf v l 31) — ^{a}) B Dc Dn $D_{3\,4\,6}$ स ख्या(B_{1} ज्या)सनवर; $D_{1\,2\,5}$ शय्यासनधर, T G_{2-4} °युत, M_{1} °गत $\acute{S}_{1}$ $K_{1\,3}$ B_{1} Dc_{2} D_{6} G_{4} श्रीमान् — ^{b}) B_{1-3} $D_{4\,6}$ पुष्पके

36 M_{2} om 36^{ab} (cf v l 31) — ^{b}) $\acute{S}_{1}$ $K_{1\,2}$ M_{1} बला° (for °जवा)

37 ^{a}) $\acute{S}_{1}$ K $D_{2\,3\,5}$ चैव (for चापि) — ^{c}) K_{3} $D_{1-3\,5}$ स्म तिष्ठति, D_{4} $B_{2\,3}$ T_{2} G_{2-4} [उ]पतिष्ठति — ^{d}) K B_{3} M देव

38 ^{b}) T_{2} G शिवा (for शुभाम्) — ^{c}) $B_{1\,4}$ Dn $D_{4\,6}$ पाश° ; $B_{2\,3}$ प्रास (for बाण) — ^{d}) $\acute{S}_{1}$ $K_{1\,2}$ नावैक्षत

39 ^{a}) B_{1-3} Dn $D_{4\,6}$ भीमसेनस्य न ग्लानिर् — ^{b}) $\acute{S}_{1}$ $K_{1\,2}$ विक्षिप्तस्यापि; K_{4} $D_{1\,3}$ G_{1} विक्षि , D_{5} ईक्षि , G_{4} M वीक्षि°

40 ^{b}) T_{1} $G_{2\,4}$ M इव (for अथ)

41 Before 41, B_{4} Dc read कुबेर उ , also in the sequel frequently — ^{a}) $\acute{S}_{1}$ K_{3} M_{2} त्वा (for त्वां) — ^{c}) S_{1} K $D_{2\,3\,5}$ चैव (for चापि) — ^{d}) B_{1-3} D (except $D_{1-3\,5}$) भ्रातृभि° सह, B_{4} सह रक्षभि

42 ^{a}) $\acute{S}_{1}$ $K_{1\,2}$ तु (for च) — ^{b}) S सेनाय — ^{c}) K_{4} D_{3} G_{2} [ए]व (for [ए]ते) $\acute{S}_{1}$ K $D_{1-3\,5}$ सर्वे (for पूर्वं)

43 ^{a}) Dc च ते; T_{2} G चापि (for चात्र) — ^{b}) S_{1} $K_{1\,2}$ D_{5} transp साहस and यदिद — ^{c}) Dc_{2} T_{1} दिष्टश्, $G_{1\,4}$ दिष्ट

44 ^{b}) D_{5} प्रीतोह K D_{3} पुरुषर्षभ (for भरत°) D_{1} प्रीतश्चास्मि नरर्षभ — ^{c}) B_{2-4} Dn $D_{4\,6}$ T_{2} G_{3} कर्मणा भीमसेनस्य — ^{d}) $B_{1\,3\,4}$ Dc Dn_{3} $D_{1\,2\,4\,6}$ M_{1} परा (for पुरा) — After 44, K_{4} reads an addl colophon

45 Before 45, all MSS except K_{3} G_{1} read वैश उ (S MSS om उ°) — ^{a}) B_{4} D_{3} S (except T_{1} G_{1}) स एवमुक्त्वा राजान — ^{e}) $\acute{S}_{1}$ $K_{1\,3}$ तात (for भीम), cf 45^{c} — ^{f}) K $D_{1-3\,5}$ कृष्णार्थं

46 ^{a}) D_{5} देवाना (for देवांश्च) — ^{b}) D_{5} विनाश कृतवानसि, T_{2} G विनाशयसि राक्षसान् — ^{c}) $\acute{S}_{1}$ $K_{1\,2}$ °बलवीर्येण — ^{d}) $\acute{S}_{1}$ K $D_{1-3\,5}$ तव (for त्वयि) — ^{e}) B Dc Dn $D_{4\,6}$ अद्य, D_{5} अपि, S चाह (T_{1} अस्माद्) (for अस्मि) S विमुक्तोद्य (for विनिर्मुक्तो) — ^{f}) B_{1-3} Dc Dn D_{4-6} T_{2} G_{3} अस्मि, $D_{1\,2}$ $G_{1\,2\,4}$ M अस्माद्, T_{1} चाह (for अद्य)

47 ^{d}) Many MSS नि°कृति B_{2} M_{2} परा; D_{5} किल; T_{2} $G_{2\,3}$ ध्रुव; G_{1} पुरा, G_{4} ध्रुवा (for कृता)

48 ^{a}) Dc दिष्टो (for दृष्टो) D_{5} S दृष्टोय मे (T_{1} G_{4} °ष्टो धर्मे) परिक्लेश° — ^{c}) B_{1} तत्र नात्रा ; D_{5} न ते यात्रा°, T_{1} तत्तयात्रा ; T_{2} G_{1-3} तवात्र ना — ^{d}) T_{1} G_{1} न किंचिदपि (for कथ) B D (except $D_{1-3\,5}$) पाण्डव (B_{4}

68

न तवात्रापराधोऽस्ति कथंचिदपि शत्रुहन् ॥ ४८

युधिष्ठिर उवाच ।

कथं शप्तोऽसि भगवन्नगस्त्येन महात्मना ।
श्रोतुमिच्छाम्यहं देव तवैतच्छापकारणम् ॥ ४९
इदं चाश्चर्यभूतं मे यत्क्रोधात्तस्य धीमतः ।
तदैव त्वं न निर्दग्धः सबलः सपदानुगः ॥ ५०

वैश्रवण उवाच ।

देवतानामभून्मन्त्रः कुशवत्यां नरेश्वर ।
वृतस्तत्राहमगमं महापद्मशतैस्त्रिभिः ।
यक्षाणां घोररूपाणां विविधायुधधारिणाम् ॥ ५१
अध्वन्यहमथापश्यमगस्त्यमृषिसत्तमम् ।
उग्रं तपस्तपस्यन्तं यमुनातीरमाश्रितम् ।
नानापक्षिगणाकीर्णं पुष्पितद्रुमशोभितम् ॥ ५२
तमूर्ध्वबाहुं दृष्ट्वा तु सूर्यस्याभिमुखं स्थितम् ।
तेजोराशिं दीप्यमानं हुताशनमिवैधितम् ॥ ५३
राक्षसाधिपतिः श्रीमान्मणिमान्नाम मे सखा ।
मौर्ख्यादज्ञानभावाच्च दर्पान्मोहाच्च भारत ।
न्यष्ठीवदाकाशगतो महर्षेस्तस्य मूर्धनि ॥ ५४
स कोपान्मामुवाचेदं दिशः सर्वा दहन्निव ।
मामवज्ञाय दुष्टात्मा यस्मादेष सखा तव ॥ ५५
धर्षणां कृतवानेतां पश्यतस्ते धनेश्वर ।
तस्मात्सहैभिः सैन्यैस्ते वधं प्राप्स्यति मानुषात् ॥ ५६
त्वं चाप्येभिर्हतैः सैन्यैः क्लेशं प्राप्स्यसि दुर्मते ।
तमेव मानुषं दृष्ट्वा किल्बिषाद्विप्रमोक्ष्यसे ॥ ५७

भारत) (for शत्रु°). — After 48, B_4 Dc ins. a colophon.

49 D_6 transp. 49 and 50. — ^{ab}) $Ś_1$ K D_{1-3} transp. कथं and शप्त°, and read त्वं (for [अ]सि). $Ś_1$ महर्षिणा (for महा°). D_6 किमर्थं चाशपत्क्रुद्धस्त्वामगस्त्यस्तपोधन. — ^{c}) K_4 $D_{1.2}$ [अ]हं सर्वं, D_6 [अ]शेषेण, T_2 G_{2-4} [अ]हं राजन् (for [अ]हं देव). — ^{d}) $K_{1.2}$ D_6 तथै°, S (except T_1 M_1) यथै° (for तवै°). K_4 $D_{1.2}$ तत् (for [ए]तत्). D_6 तव शापस्य कारणं.

50 D_6 transp. 49 and 50. — ^{a}) $Ś_1$ K $D_{2.3}$ तु (for च). D_6 आश्चर्यमेतद्भगवन्. — ^{c}) D_6 M_2 तस्मिन्क्षणे, T_1 G_3 तथैव त्वं. — ^{d}) $D_{3.5}$ सभृत्यः, T_2 G सहयः (G_1 °सा) (for सबल°). $Ś_1$ च सवाहनः, D_6 बलवाहनः (for सपदा°).

51 K_3 $B_{1.4}$ Dc Dn $D_{4.6}$ धनेश्वर उ°, K_4 D_5 धनद उ°, $B_{2.3}$ G_1 कुबेर उ° (G_1 om. उ°). — ^{a}) $Ś_1$ K D_{1-3} G_4 सत्र, $G_{1.2}$ M_2 मन्त्र. — ^{b}) $Ś_1$ $K_{3.4}$ m $D_{1.3}$ मेरुपृष्ठे, B_4 S कुशावत्या. $Ś_1$ $K_{1.2}$ जनाधिप, D_6 नराधिप (for नरे°). — ^{c}) T_1 G_1 M_1 तत्राहूतो°, M_2 घृतस्ताता° (for वृतस्तत्रा°). — ^{d}) S वृतः (for त्रिभिः). — ^{e}) B_4 कामरूपाणां, M_1 राक्षसानां च. — ^{f}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ °पाणिनां.

52 After 52^{ab}, T_2 $G_{3.4}$ read 53^{cd}. — ^{c}) B D (except $D_{1-3.5}$) तप्यमानं (for तपस्यन्तं). — ^{d}) S नानाद्रुमविभूषितं. — ^{e}) S यमुनातीरमाश्रितं (T_1 °माद्य). — ^{f}) D_6 S पुण्यं ब्रह्म(T_1 देव)र्षिसंकुलं.

53 ^{a}) S अथो° (for तमू°). B Dc Dn_1 n_2 $D_{4.6}$ [ए]व, Dn_3 च, S त (for तु). — ^{b}) B D (except D_{1-3}) [अ]भिमुखे. S अगस्त्यमृषिसत्तमं. — T_2 $G_{3.4}$ read 53^{cd} after 52^{ab}. — ^{d}) Dc G_1 इवैधितं, D_5 इवानलं.

54 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ $D_{3.5}$ तत्राधिपो राक्षसानां. — ^{d}) $Ś_1$ K D_{1-3} (by transp.) मोहाद्दर्पाच्च, T G_{2-4} दर्पमोहा°. B_{1-3} D (except $D_{1-3.5}$) पार्थिव (for भारत). — ^{e}) $Ś_1$ K $B_{2.3}$ Dc Dn_1 $D_{1-3.5}$ अष्ठीवद् (for न्यष्ठी°). M ष्ठीवताकाशगस्तस्य. — ^{f}) B_4 M परमर्षेः स मूर्धनि.

55 ^{ab}) K_4 D_2 transp. स and कोपात्. D_6 प्रदहन्निव तेजसा. S ततः क्रुद्धः स भगवानुवाचेदं तपोधनः. — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ देव (for एष).

56 ^{a}) S (except T_2 G_3) धर्षणं. K_4 एनां, $D_{1.2}$ एवं, T_1 M एषः, T_2 (before corr.) $G_{1.2.4}$ एतत् (for एतां). — ^{c}) $Ś_1$ K_1 सैन्यैः. $G_{1.4}$ M_2 तैर् (for ते). — ^{d}) T_1 M_1 मानवात्.

57 K_4 om. 57^{ab}. — ^{b}) B D (except $D_{1.2.5}$) G_1 M_2 प्राप्येह, T_2 G_{2-4} प्राप्नुहि (for प्राप्स्यसि). B D (except $D_{1-3.5}$) दुर्मति.

58 ^{b}) $K_{1.2.4}$ B_{2-4} D_6 T_1 G_1 M_1 पुत्रपौत्रबलान्वितः (T_1 M_1 °नुगः). — ^{c}) $Ś_1$ ते शापं, K_3 तं शापं, G_2 त्रिशापं, M_2 नानाशं (for न शापं). B Dc_1 Dn_3 D_4 प्राप्यते. — ^{d}) N तत्तत्रा(D_6 °तोत्र)ज्ञा (for गच्छतेऽऽज्ञा).

59 ^{b}) T_2 G_3 तत्तस्माद्, G_1 अगस्त्याद्, G_3 पुरास्माद् (for प्राक्तस्माद्). $Ś_1$ मुनि° (for ऋषि°). — ^{c}) $Ś_1$ K $D_{1-3.5}$ महाबाहो.

न मोहात्कुरुते जिष्णुः कर्म पाण्डव गर्हितम् ।
न पार्थस्य मृषोक्तानि कथयन्ति नरा नृषु ॥ २०
स देवपितृगन्धर्वैः कुरूणां कीर्तिवर्धनः ।
मानितः कुरुतेऽस्त्राणि शक्रसद्मनि भारत ॥ २१
योऽसौ सर्वान्महीपालान्धर्मेण वशमानयत् ।
स शंतनुर्महातेजाः पितुस्तव पितामहः ।
प्रीयते पार्थ पार्थेन दिवि गाण्डीवधन्वना ॥ २२
सम्यक्चासौ महावीर्यः कुलधुर्य इव स्थितः ।
पितृन्देवांस्तथा विप्रान्पूजयित्वा महायशाः ।
सप्त मुख्यान्महामेधानाहरद्यमुनां प्रति ॥ २३
अधिराजः स राजंस्त्वां शंतनुः प्रपितामहः ।
स्वर्गजिच्छक्रलोकस्थः कुशलं परिपृच्छति ॥ २४

वैशंपायन उवाच ।

ततः शक्तिं गदां खड्गं धनुश्च भरतर्षभ ।
प्राध्वं कृत्वा नमश्चक्रे कुबेराय वृकोदरः ॥ २५
ततोऽब्रवीद्धनाध्यक्षः शरण्यः शरणागतम् ।
मानहा भव शत्रूणां सुहृदां नन्दिवर्धनः ॥ २६
स्वेषु वेश्मसु रम्येषु वसतामित्रतापनाः ।
कामानुपहरिष्यन्ति यक्षा वो भरतर्षभाः ॥ २७
शीघ्रमेव गुडाकेशः कृतास्त्रः पुरुषर्षभः ।
साक्षान्मघवता सृष्टः संप्राप्स्यति धनंजयः ॥ २८
एवमुत्तमकर्माणमनुशिष्य युधिष्ठिरम् ।

नरोत्तम

21 ^{c}) T_3 (before corr) G_4 आनीत, $G_{1\ 3}$ आनीत॰ (for मानित) — ^{d}) $Ś_1$ K_{1-3} $D_{1-3\ 5}$ पाडव॰, T_1 M_1 मानद (for भारत)

22 ^{c}) B D (except $D_{1-3\ 5}$) शातनुर् — ^{f}) $D_{1\ 2}$ T G_3 धन्विना

23 ^{a}) T_2 G सम्यक्चापे (G_1 सत्यक्त्रासौ) $Ś_1$ K (K_4 marg *sec m*) $D_{1-3\ 5}$ समागम्य महाकीर्ति — ^{b}) K_4 यथा मेरुर् (for कुल॰) T_1 M_2 [व]स्थित (for स्थित) $Ś_1$ K (K_4 marg *sec m*) Dc $D_{3\ 5}$ कुलधर्मेण पार्थिव॰; B Dn $D_{1\ 2\ 4\ 6}$ कुलधु(Dn_2 n_3 धै)र्येण पार्थिव — ^{c}) B D (except $D_{1-3\ 5}$) ऋषीन्विप्रान्, T_1 पूजयित्वा (for तथा विप्रान्) — ^{d}) T_2 यात स्वर्गं (for पूजयित्वा) B D (except $D_{1-3\ 5}$) महातपा — ^{f}) B_4 T_1 M_1 अनु (for प्रति)

24 ^{a}) K_4 D_{1-3} अति राज्ञा ($D_{1\ 2}$ ज्ञ) स, T_1 अथ आह च, T_2 G_3 अतिराजसु, $G_{1\ 4}$ अधिराजसु, G_2 M_2 अति राजा स K_1 M_3 राजस्त्वा, T_1 M_1 राजेन्द्र॰ — ^{b}) Some N MSS शातनु॰ T_1 M_1 स्त्वा (for प्र) — ^{c}) T_2 G स्वर्गं (for शक्र)

25 After the ref B_{1}(marg) $_4$ D (except $D_{1-3\ 5}$) ins

823* एतच्छ्रुत्वा तु वचन धनदेन प्रभाषितम् ।
पाण्डवाश्च ततस्तेन बभूवु॰ सप्रहर्षिता ।

— ^{b}) Some MSS भरतर्षभ॰ — D_3 om 25^{c}–26^{b} — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\ 2\ 4}$ (m as in text) D_5 T (T_2 by corr) G_3 प्रह्व; G_1 प्रध्म; G_2 पादौ, G_4 पादे, M_1 प्राच, Cnp प्राज्य (= ज्यारहित Nil) (for प्राध्व) — ^{d}) T_1 पूजयित्वा (for कुर्ये॰) K_4 (marg *sec m* as in text) महात्मने (for वृको॰)

26 D_3 om. 26^{ab} (cf v l 25) — ^{a}) $Ś_1$ K (K_4 marg *sec m*) $D_{3\ 5}$ तमग्र (for ततोऽब्र) K_4 (marg *sec m* as in text) राजराजा (for धना॰) — ^{b}) K_4 (marg *sec m* as in text) T_1 M_1 शरणैषिणा, M_3 शरण गत — ^{d}) S_1 K_{1-3} Dn_2 $D_{3\ 5}$ T_1 G_2 सुहृदानद॰, B_4 सुहृदा मान॰ — After 26, T G ins

824* विभवस्तात शैलाग्रे वसान॰ सह बन्धुभि ।
सुपर्णपितृदेवाना सतत मानकृद्भव ।
ऋजु पश्यत मा वक्र सत्य वदत मानृतम् ।
दीर्घं पश्यत मा ह्रस्व पर पश्यत मापरम् ।

[(L 1) T_1 G_1 विमय , G_2 विहरन् (for विभव)]

27 ^{a}) S सर्वेषु (for रम्येषु) — ^{b}) $Ś_1$ K_{1-3} B_4 $D_{1-3\ 5}$ कर्षणा (for ॰तापना॰) — ^{c}) $B_{1\ 3}$ Dn $D_{4\ 6}$ कामाश्च परिहास्यति; D_5 कामाश्च प्रहरिष्यति, S कामानभिहरिष्यति — ^{d}) K_4 मम शासनात् (भर॰)

28 ^{a}) $Ś_1$ K_{1-3} $D_{1-3\ 5}$ चापि (for एव) — ^{b}) B D (except $D_{1-3\ 5}$) पुनरेष्यति (for पुरु) — ^{c}) K_4 स्वय (for साक्षान्) $Ś_1$ D_3 पृष्ट॰; K_3 दृष्ट , T_1 M_1 [उ]त्सृष्ट , M_2 सृष्ट

29 ^{a}) $Ś_1$ K $D_{1-3\ 5}$ एवमुत्तमधर्माणम् (K_4 उक्त्वैव शुभकर्माणम्); T_1 एवमुत्तमकुर्वाणम् — ^{b}) K_4 S अनुशास्य — ^{c}) $D_{1\ 2}$ श्वेत, D_5 वस्तु (for अस्त) B_3 (m as in text) अस्तगिरिगते सूर्ये, S अस्त गिरिमिवादित्य (M_1 साय) — ^{d}) $D_{1\ 2}$ प्रयातो

अस्तं गिरिवरश्रेष्ठं प्रययौ गुह्यकाधिपः ॥ २९
तं परिस्तोमसंकीर्णैर्नानारत्नविभूषितैः ।
यानैरनुययुर्यक्षा राक्षसाश्च सहस्रशः ॥ ३०
पक्षिणामिव निर्घोषः कुबेरसदनं प्रति ।
बभूव परमाश्वानामैरावतपथे यताम् ॥ ३१
ते जग्मुस्तूर्णमाकाशं धनाधिपतिवाजिनः ।
प्रकर्षन्त इवाभ्राणि पिबन्त इव मारुतम् ॥ ३२
ततस्तानि शरीराणि गतसत्त्वानि रक्षसाम् ।
अपाकृष्यन्त शैलाग्राद्धनाधिपतिशासनात् ॥ ३३
तेषां हि शापकालोऽसौ कृतोऽगस्त्येन धीमता ।
समरे निहतास्तस्मात्सर्वे मणिमता सह ॥ ३४
पाण्डवास्तु महात्मानस्तेषु वेश्मसु तां क्षपाम् ।
सुखमूषुर्गतोद्वेगाः पूजिताः सर्वराक्षसैः ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५९ ॥

१६०

वैशंपायन उवाच ।

ततः सूर्योदये धौम्यः कृत्वाह्निकमरिंदम ।
आर्ष्टिषेणेन सहितः पाण्डवानभ्यवर्तत ॥ १
तेऽभिवाद्यार्ष्टिषेणस्य पादौ धौम्यस्य चैव ह ।
ततः प्राञ्जलयः सर्वे ब्राह्मणांस्तानपूजयन् ॥ २
ततो युधिष्ठिरं धौम्यो गृहीत्वा दक्षिणे करे ।
प्राचीं दिशमभिप्रेक्ष्य महर्षिरिदमब्रवीत् ॥ ३
असौ सागरपर्यन्तां भूमिमावृत्य तिष्ठति ।

---

30 ^{a}) Ś$_1$ K$_{1-3, 4}$ (marg *sec m*) D$_{3, 5}$ त (Ś$_1$ K$_3$ ते) परिस्तोमसस्तीर्णैर्, K$_4$ परिवृत्तोथ सकीर्णैर्, T$_1$ स परिच्यो-मसं° — ^{b}) Ś$_1$ K D$_{1-3, 5}$ नानारजत(K$_4$ नानाकनक, K$_4$ marg *sec m* महारजत)भूषितै

31 ^{c}) K$_4$ (marg *sec m* as in text) °माश्चर्यम् (for °माश्वानाम्) — ^{d}) Ś$_1$ K D$_{3, 5}$ ऐरावणपथे K$_3$ B D (except D$_{1-3, 5}$) T G$_{3, 4}$ यथा (for यताम्)

33 ^{c}) Ś$_1$ K$_{1, 2}$ D$_3$ व्यपा°, K$_3$ अप°

34 Before 34, T$_2$ G$_{2-4}$ ins वैश° — ^{a}) Ś$_1$ K D$_{3, 5}$ स (for हि) K$_{3, 4}$ D$_{3, 5}$ नाश (for शाप°) Ś$_1$ K$_{1, 2}$ [अ]पि, K$_{3, 4}$ D$_5$ हि, B Dc Dn D$_{4, 6}$ स (B$_1$ तु); D$_3$ [अ]य (for [अ]सौ) D$_{1, 2}$ तेषामय शापकाल° — ^{d}) B D (except D$_{1-3, 5}$) शापस्यातोभवत्तदा

35 ^{a}) K$_4$ पाडवापि, B D (except D$_{1-3, 5}$) G$_1$ °वाश्च, T G$_{2-4}$ M °वा सु — ^{b}) D$_{1, 2, 5}$ T$_2$ G$_{2-4}$ स्वेषु (for तेषु) N (except B$_{2, 4}$) ता क्षपा° — ^{d}) K$_4$ S °ता सह (K$_4$ T$_1$ M$_1$ °ता यक्ष) राक्षसै°

Colophon — *Major parvan* Ś$_1$ K$_{1, 2}$ Dn$_2$ T$_2$ G$_{2-4}$ आरण्य — *Sub parvan* K$_3$ D$_{1, 2}$ (all om sub parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा (followed by गधमादनवास in K$_3$, and गधमादनप्रवेश in D$_1$) B$_{1, 4}$ Dn D$_{4-6}$ T$_2$ G$_3$, likewise, only गधमादनप्रवेश (D$_5$ T$_2$ G$_3$ °निवास), and finally B$_{2, 3}$ Dc, only गधमादन-वास — *Adhy name* K$_4$ कुबेरसमागम, D$_2$ धनदागमन; D$_3$ M$_2$ वैश्रवणसमागम, G$_1$ वैश्रवणनिवर्तन — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 161 (Dn$_3$ 162), D$_1$ 167, S 163 (M$_2$ *sup lin* 165) — *Śloka no* Dn 38, D$_1$ 37

160

1 ^{b}) K$_4$ पाचाली शुभदर्शना, K$_4$ (marg *sec m*) D$_1$ T$_1$ M पाचाली सुहृदश्च ते (T$_1$ तान्), D$_2$ T$_2$ G पाचालीस हिताश्च तान् (D$_2$ तश्च ते, G$_2$ °तश्च तान्) — ^{c}) B आर्ष्णि-सेनेन K$_{1, 4}$ D$_{1, 2}$ M सहिता°, D$_5$ त, T$_1$ °तान्

2 ^{b}) K$_4$ Dc D$_{1, 2, 5}$ T$_1$ G$_{1, 2}$ हि (for ह) — After 2, K$_4$ Dc D$_{1-3}$ S (except G$_1$) ins

825* आर्ष्टिषेण परिष्वज्य पुत्रवद्भरतर्षभान् ।
[T$_2$ G$_{2, 3}$ M भरतर्षभ]

3 G$_1$ om 3–4 — ^{ab}) K$_4$ D$_{1-3}$ S (G$_1$ om) धर्मराज स्पृशन्पाणौ पाणिना स महातपा — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1, 2}$ अथो दीक्ष्य (for अभिप्रेक्ष्य)

4 G$_1$ om 4 (cf v l 3) — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1, 2}$ महावीर्य

सैन्यानां तु तवैतेषां पुत्रपौत्रबलान्वितम् ।
न शापं प्राप्स्यते घोरं गच्छ तेऽऽज्ञां करिष्यति ॥ ५८
एष शापो मया प्राप्तः प्राक्तस्मादपि सत्तमात् ।
स भीमेन महाराज भ्रात्रा तव विमोक्षितः ॥ ५९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५८ ॥

१५९

वैश्रवण उवाच ।
युधिष्ठिर धृतिर्दाक्ष्यं देशकालौ पराक्रमः ।
लोकतन्त्रविधानानामेष पञ्चविधो विधिः ॥ १
धृतिमन्तश्च दक्षाश्च स्वे स्वे कर्मणि भारत ।
पराक्रमविधानज्ञा नराः कृतयुगेऽभवन् ॥ २
धृतिमान्देशकालज्ञः सर्वधर्मविधानवित् ।
क्षत्रियः क्षत्रियश्रेष्ठ पृथिवीमनुशास्ति वै ॥ ३
य एवं वर्तते पार्थ पुरुषः सर्वकर्मसु ।
स लोके लभते वीर यशः प्रेत्य च सद्गतिम् ॥ ४
देशकालान्तरप्रेप्सुः कृत्वा शक्रः पराक्रमम् ।
संप्राप्तस्त्रिदिवे राज्यं वृत्रहा वसुभिः सह ॥ ५
पापात्मा पापबुद्धिर्यः पापमेवानुवर्तते ।
कर्मणामविभागज्ञः प्रेत्य चेह च नश्यति ॥ ६
अकालज्ञः सुदुर्मेधाः कार्याणामविशेषवित् ।
वृथाचारसमारम्भः प्रेत्य चेह च नश्यति ॥ ७
साहसे वर्तमानानां निकृतीनां दुरात्मनाम् ।
सर्वसामर्थ्यलिप्सूनां पापो भवति निश्चयः ॥ ८
अधर्मज्ञोऽवलिप्तश्च बालबुद्धिरमर्षणः ।

Colophon — *Major parvan* Ś1 K1 2 Dn2 T1 G2 4 आरण्य (T1 आरण्यकांड !) — *Sub parvan* K3 D1–3 (all om sub parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा, B1 2 4 Dn D4–6 T2 G3 4, likewise, only गंधमादनप्रवेश (B3 °नवास, D5 दर्शन), and finally B2, only गंधमादन — *Adhy name* K D5 धनेश्वरसमागम°; Dc कुबेरसंवाद°; D1 2 G3 कुबेरसमागम, G1 कुबेरपांडवसंवाद — *Adhy no* (figures words or both) Dn 160 (Dn2 161), D1 166 S (M2 *sup lin*) 162 (M2 orig 164) — *Śloka no* Dn1 n2 D1 63, Dn2 64

159

1 B1–3 Dn D1 2 4–6 धनद उ, B4 Dc कुबेर उ° — ᵇ) K2 काल पराक्रम, B D (except D1–3 5) °काल पराक्रमा — ᶜ) Ś1 K D1–3 5 लोकतत्रविधान घ (K4 D3 5 वा), B4 S विभागानाम् — ᵈ) Ś1 K D2 3 5 [अ]प्येष (for एष) K3 4 D1–3 5 नय° (for विधि°)

2 ᶜ) S (except G1) विभागज्ञा — D5 om (hapl) 2ᵈ–3ᵃ

3 D5 om 3ᵃ (cf v l 2) — ᵇ) Ś1 K Dc D1–3 5 G1 M1 सर्वध(Ś1 क)र्मविभागवित् — ᵈ) Ś1 K1 2 4 D1–3 हि, K3 D5 ह (for वै) B1–3 Dc Dn D4 6 प्रशास्ति पृथिवीं चिर; B4 पृथिवीमनुशासति

5 ᵃᵇ) Ś1 K D1–3 5 देशकालोत्तर (K2 त्तर°; D5 °च्चित) शक्र°, and तात (for शक्र°) — ᵈ) Dc बधु, T1 M यहु° (for वसु°) Ś1 K D1–3 5 मरुद्भि° सह वृत्रहा — After 5, N (except B1 D4 6) ins

821* यस्तु केवलसंरम्भात्प्रपातं न निरीक्षते ।

6 K3 D5 om 6ᵃᵇ — ᵃ) Ś1 K (K3 om) B4 D1–3 य (for य) — ᵈ) =7ᵈ Ś1 K1–3 D1–3 5 स प्रेत्ये (for प्रेत्य चे) K4 B3 Dn D4–6 वि (for the second च)

7 Ś1 D5 T2 G3 om (hapl) 7 — ᵃ) K1–3 D1–3 हि; M2 स (for सु) — ᵇ) B2 अविधानवित्, G4 अविभागवित् — ᶜ) K4 दुर्वृत्ताचारसंरंभी (m वृथाचारसमारभात्) — ᵈ) =6ᵈ K3 4m D1 2 स प्रेत्येह; K4 सोचिरेण (for प्रेत्य चेह) K4 (m as in text) B1 2 Dn D3 4 5 G1 वि (for च)

8 ᵇ) K4 D1 2 5 निकृताना (K4m प्राकृताना), D3 प्रवृत्तीना — ᶜ) Ś1 K1 2 सर्वसामर्थ्यलुप्ता(K1 लिप्सा)ना, K4 (m as in text) सर्वेषामर्थलिप्साना, T G सर्वेषामर्थलिप्सूना, M2 स स्वस्मान्सर्वलिप्सूना — ᵈ) K4m Dc पातो, D1 2 T1 पापे (for पापो) K4 निश्चित; T2 G3–4 निस्पश

निर्भयो भीमसेनोऽयं तं शाधि पुरुषर्षभ ॥ ९
आर्ष्टिषेणस्य राजर्षेः प्राप्य भूयस्त्वमाश्रमम् ।
तामिस्रं प्रथमं पक्षं वीतशोकभयो वस ॥ १०
अलकाः सह गन्धर्वैर्यक्षैश्च सह राक्षसैः ।
मन्नियुक्ता मनुष्येन्द्र सर्वे च गिरिवासिनः ।
रक्षन्तु त्वा महाबाहो सहितं द्विजसत्तमैः ॥ ११
साहसेषु च संतिष्ठन्निह शैले वृकोदरः ।
वार्यतां साध्वयं राजंस्त्वया धर्मभृतां वर ॥ १२
इतः परं च राजेन्द्र द्रक्ष्यन्ति वनगोचराः ।
उपस्थास्यन्ति च सदा रक्षिष्यन्ति च सर्वशः ॥ १३
तथैव चान्नपानानि स्वादूनि च बहूनि च ।
उपस्थास्यन्ति वो गृह्य मत्प्रेष्याः पुरुषर्षभ ॥ १४
यथा जिष्णुर्महेन्द्रस्य यथा वायोर्वृकोदरः ।
धर्मस्य त्वं यथा तात योगोत्पन्नो निजः सुतः ॥ १५
आत्मजावात्मसंपन्नौ यमौ चोभौ यथाश्विनोः ।
रक्ष्यास्तद्वन्ममापीह यूयं सर्वे युधिष्ठिर ॥ १६
अर्थतत्त्वविभागज्ञः सर्वधर्मविशेषवित् ।
भीमसेनादवरजः फल्गुनः कुशली दिवि ॥ १७
याः काश्चन मता लोकेष्वग्र्याः परमसंपदः ।
जन्मप्रभृति ताः सर्वाः स्थितास्तात धनंजये ॥ १८
दमो दानं बलं बुद्धिर्ह्रीर्धृतिस्तेज उत्तमम् ।
एतान्यपि महासत्त्वे स्थितान्यमिततेजसि ॥ १९

---

9 ^{b}) $D_{1\ 2\ 5}$ T_1 पाप° (for वाल°) — ^{d}) S_1 पुरुषोत्तम, K_1 B_2 $D_{1\ 2}$ पुरुषर्षभ K_4 स्व शाधितुमिहार्हसि — After 9, K_4 ins

822* तच्छ्रुत्वा धनदो वाक्य पाण्डवाना समागमम् ।
उत्थाय स ह तै साधं चलितस्तत्क्षणाद्द्रुतम् ।
कुबेर प्राप्य राजान युधिष्ठिरमभाषत ।

10 ^{a}) B (as usual) आर्ष्णिसेनस्य — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ D_3 transp प्राप्य and भूय $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ तथा (for स्वमा°) — ^{c}) K_{2-4} $B_{1\ 3\ 4}$ Dc_2 $D_{3\ 5\ 6}$ तामिश्र, $G_{2\ 4}$ स्वरित T_2 G_{2-4} प्राप्य (for पक्ष) T_1 G_1 M तमिस्रा प्रथमा प्राप्य (T_1 तत्र)

11 ^{a}) S_1 K_3 B_2 $D_{1\ 3}$ M_1 अलका, $K_{1\ 4}$ $G_{1\ 4}$ M_2 अलका, Dn_2 D_6 आलका°, D_6 अलका, T_1 अकाल°, G_3 आलकै° — ^{b}) N (except $Ś_1$) M_2 यक्षाश्च B_{1-3} D (except $D_{1-3\ 5}$) किंनरै (for राक्षसै) — ^{d}) T_1 M_1 सर्वैश्च गिरिवासिभि — ^{e}) $Ś_1$ $K_{3\ 4}$ $D_{3\ 5}$ रक्षति, $K_{1\ 2}$ रक्षते, D_2 रक्षितु B Dc Dn $D_{4\ 6}$ रक्षिष्यति (for रक्षन्तु त्वा) $K_{1\ 2\ 4}$ $D_{1\ 3\ 5}$ T G स्वा (for त्वा)

12 ^{a}) G_1 न (for च) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ साहसे चापि सतिष्ठन्, K_4 (marg *sec m* as in text) साहस स्वयमातिष्ठन्, B D (except $D_{1-3\ 5}$) साहसादनुसप्राप्त (Dc °प्ता), T_2 $G_{3\ 4}$ साहसेषु न कर्तव्य — ^{b}) B Dn $D_{4\ 6}$ प्रतिबुध्य; Dc_1 प्रतिहर्ष, Dc_2 प्रतिबुद्धान्, T_2 G_{2-4} त्वया शैले (for इह शैले) — ^{d}) S स्वय (G_1 भीमो) (for त्वया)

13 ^{a}) B D (except $D_{1-3\ 5}$) अत° (for इत) $Ś_1$ K_{1-3} D_{1-3} व° सर्वान्, K_4 D_5 च° सर्वे, B Dn $D_{4\ 6}$ वो राजन् (for राजेन्द्र) — ^{b}) $K_{1\ 2}$ प्रेक्ष्यति, K_3 Dc रक्ष्यति — ^{c}) B_{1-3} Dc व° सर्वान्, B_4 Dn $D_{4\ 6}$ वो राजन्, D_3 M च तदा (for च सदा) — ^{d}) Dn $D_{4\ 6}$ रक्षिष्यते, $G_{1\ 2}$ सरक्ष्यति $B_{1\ 2}$ sm D (except $D_{1-3\ 5}$) व सदा (for सर्वश) K_4 (marg *sec m* as in text) रक्षासि तव सर्वश

14 ^{b}) K_3 $D_{1\ 2\ 5}$ विविधानि, Dc च फलानि (for च बहूनि) — ^{c}) $K_{1\ 2}$ चै गृह्य, K_4 च सदा, K_4 (marg *sec m*) $D_{1-3\ 5}$ [उ]पादाय (for वो गृह्य) B Dc Dn $D_{4\ 6}$ आहरिष्यति मत्प्रेष्या° — ^{d}) D_3 भृत्या° (for प्रेष्या) K_4 भरतर्षभ B Dc Dn $D_{4\ 6}$ सदा व (B_2 Dc सदारा°) पुरुषर्षभा

16 ^{b}) G_2 धर्मौ (for यमौ) $K_{1\ 2}$ Dc T_2 G तथा (for यथा) $K_{1\ 2}$ D_{1-3} [अ]श्विनौ — ^{c}) Dc ते तन्, T_1 तावन्, T_2 G_{2-4} तथा (for तद्वन्) K_4 B_2 Dc $D_{1\ 6}$ T $G_{2\ 3}$ M_1 मया° (for ममा) $K_{1\ 2}$ रक्ष्यास्तद्धर्ममप्येह — ^{d}) B_1 स्वय (for यूय)

17 ^{a}) B D (except $D_{1-3\ 5}$) °विधानज्ञ — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1\ 2\ 4}$ D_1 °विभागवित्, K_3 B Dc Dn D_{2-6} °विधानवित् — ^{c}) K_4 भीमादवरज श्रीमान्, G_1 °सेनोदय राजन् — ^{d}) N (except S_1 $K_{1\ 2}$) फाल्गुन

18 ^{ab}) K_4 B Dc Dn $D_{3\ 4\ 6}$ मता लोके, S महाबुद्धेर (T_1 °द्ध्या) (for मता लोकेषु) D_1 काश्चित्सर्वसमता लोके; $D_{2\ 5}$ या° काश्चित्समता लोके K_4 बुद्धे ; B D (except D_5) स्वर्ग्या°; T_1 वश्या° (for [अ]ग्र्या°)

19 ^{a}) $Ś_1$ K_{1-3} $D_{1-3\ 5}$ transp दमो and दान — ^{b}) K_3 $D_{1-3\ 5}$ T_1 धृतिस्तेज पराक्रम (T_1 °ज अनुत्तम) — ^{c}) $Ś_1$ K_{1-3} $D_{1-3\ 5}$ हि (for [अ]पि) T_2 (before corr) G_4 महाबुद्धे — ^{d}) T_1 M_1 स्थितानि हि यथा त्वयि

20 ^{d}) $Ś_1$ K (K_4 marg *sec m*) $D_{1-3\ 5}$ नरा नृप, Dc

शैलराजो महाराज मन्दरोऽभिविराजते ॥ ४
इन्द्रवैश्रवणावेतां दिशं पाण्डव रक्षतः ।
पर्वतैश्च वनान्तैश्च काननैश्चोपशोभिताम् ॥ ५
एतदाहुर्महेन्द्रस्य राज्ञो वैश्रवणस्य च ।
ऋषयः सर्वधर्मज्ञाः सद्म तात मनीषिणः ॥ ६
अतश्चोद्यन्तमादित्यमुपतिष्ठन्ति वै प्रजाः ।
ऋषयश्चापि धर्मज्ञाः सिद्धाः साध्याश्च देवताः ॥ ७
यमस्तु राजा धर्मात्मा सर्वप्राणभृतां प्रभुः ।
प्रेतसत्त्वगतीमेतां दक्षिणामाश्रितो दिशम् ॥ ८
एतत्संयमनं पुण्यमतीवाद्भुतदर्शनम् ।
प्रेतराजस्य भवनमृद्ध्या परमया युतम् ॥ ९
यं प्राप्य सविता राजन्सत्येन प्रतितिष्ठति ।
अस्तं पर्वतराजानमेतमाहुर्मनीषिणः ॥ १०
एतं पर्वतराजानं समुद्रं च महोदधिम् ।
आवसन्वरुणो राजा भूतानि परिरक्षति ॥ ११
उदीचीं दीपयन्नेष दिशं तिष्ठति कीर्तिमान् ।
महामेरुर्महाभाग शिवो ब्रह्मविदां गतिः ॥ १२
यस्मिन्ब्रह्मसदश्चैव तिष्ठते च प्रजापतिः ।
भूतात्मा विसृजन्सर्वं यत्किंचिज्जङ्गमागमम् ॥ १३
यानाहुर्ब्रह्मणः पुत्रान्मानसान्दक्षसप्तमान् ।
तेषामपि महामेरुः स्थानं शिवमनामयम् ॥ १४
अत्रैव प्रतितिष्ठन्ति पुनरत्रोदयन्ति च ।
सप्त देवर्षयस्तात वसिष्ठप्रमुखाः सदा ॥ १५
देशं विरजसं पश्य मेरोः शिखरमुत्तमम् ।
यत्रात्मतृप्तैरध्यास्ते देवैः सह पितामहः ॥ १६
यमाहुः सर्वभूतानां प्रकृतेः प्रकृतिं ध्रुवम् ।

(for राज) — d) Ś1 B Dc Dn D4 6 [ऽ]तिविराजते (B3 ति), K3 हि विराजते, S (G1 om) [ऽ]भि(T1 M2 हि)विराजयन्

5 a) K1 2 D2 इन्द्रवैश्रवणावेतौ, T1 G1 2 M1 णोपेता; T2 G3 इन्द्रो वैश्रवणोपेतो — b) K1 रक्षित, Dc रक्षिता, D1 4 T1 रक्षत (D1 त), T2 G ति — d) K1-3 om च B4 Dn D4 6 [प]व (for [ड]प) Some MSS °शोभित

6 D5 om 6 — a) Ś1 K1 2 T1 M एताम्, T2 G2 3 एतम्, G1 एवम् (for एतद्) — c) Dc चापि, T2 G2-4 चैव (for सर्व) — Ś1 K1 2 D2 M3 om (hapl) 6^{d}–7^{c} — d) K4 (marg *sec m* as in text) S सर्वे (for सद्म) Dn2 D1 (*sup lin* as in text) सयुक्ताश्च मनी

7 Ś1 K1 2 D2 M2 om 7^{abc} (cf v l 6) — b) B1 G1 उपातिष्ठत; T1 उदतिष्ठसि K3 4 B4 Dc D1 3 5 M2 द्विजा (for प्रजा°) — c) D5 चाथ; T2 G चैव (G1 सर्वे) (for चापि)

8 a) K3 D5 च (for तु) K4 G4 राजन् Ś1 B1-3 D (except D1-3 5) धर्मज्ञ° (for धर्मात्मा) — b) Ś1 K1 2 B4 D5 G1 वर (for प्रभु) — c) Ś1 K3 D1-3 5 प्रेतसत्त्वैर्ग(D5 र्यु)ताम्; K1 2 प्रेतै सत्त्वैर्गतैर् (K2 ताम्), K4 अगस्तिसेविताम्, B Dc Dn D4 6 G4 प्रेतसत्त्व(B4 सिद्ध)गतिम्, G1 °गती B Dc ह्येता, Dn D4 6 ह्येना (for एता) — d) K4 transp दक्षिणा and आश्रितो; D1 3 transp आश्रित and दिश D3 5 आस्थितो

10 G1 om 10 — a) Dc Dn D4 स; D3 स, D5 स (for य) — d) Ś1 K1 2 एतद् (for एतम्)

11 a) K2 एच, K4 B2 4 Dn1 n3 D1 3 5 एन, G1 म त (for एत)

12 b) B Dc Dn D4 6 वीर्यवान् (B4 भानुमान्), D5 मूर्तिमान् — c) S1 K1-3 4 (marg *sec m*) D1-3 गिरिवर; T1 महाराज, T2 G2 3 महाभाग

13 a) K1 2 B3 अस्मिन् K4 (marg *sec m* as in text) T1 M1 ब्रह्मविदश्चैव T2 G यस्मिन्ब्राह्मणसंघैश्च — b) K3 D5 तिष्ठति K3 D5 [ए]व, K4 [अ]थ, T2 G वै (for च) B1-3 Dc Dn D4 6 भूतात्मा चावतिष्ठते (B2 3 D4 6 ति) — c) B4 भूतानि T1 G1 M2 स्वर्गं, T2 G2-4 विश्व, M1 स्वर्गं (for सर्वं) B1-3 D (except D1-3 5) प्रजापति सृजन्सर्वं

14 b) K1 2 मानुषान् K4 D3 (by corr) ऋषिसत्तमान्, B1 2 T1 G1 2 M2 दक्षसत्तमान् — c) S1 K1 2 महच्चयेतत; K3 महासेतु, T1 M महामेरो (M1 रौ) — d) K4 स्थानमेतद्; B1-3 D (except D1-3 5) शिव स्थानम् (by transp) T2 G2-4 अनुत्तमम्

15 b) K3 D5 अम्यु, B2-4 Dc Dn D1 2 एवो (for अत्रो) — c) K3 D1-3 पार्थ (for तात) — d) Ś1 K2 B3 G1 सथा; K1 तत, B1 Dn D1 4 6 T G2-4 M तदा

16 a) Ś1 K1 2 D5 एतद्, K3 4 (marg *sec m*) D3 एत, K4 देव, D1 2 एष (for देश) — c) K4 (marg *sec m* as in text) यत्रास्ते भगवान्देवो; S आत्मतृप्तैर्य(T1 श्च)तैर्यत्र — d) T1 M1 नित्यमास्ते (for देवैः सह)

अनादिनिधनं देवं प्रभुं नारायणं परम् ॥ १७
ब्रह्मणः सदनात्तस्य परं स्थानं प्रकाशते ।
देवाश्च यत्नात्पश्यन्ति दिव्यं तेजोमयं शिवम् ॥ १८
अत्यर्कानलदीप्तं तत्स्थानं विष्णोर्महात्मनः ।
स्वयैव प्रभया राजन्दुष्प्रेक्ष्यं देवदानवैः ॥ १९
तद्वै ज्योतींषि सर्वाणि प्राप्य भासन्ति नोऽपि च ।
स्वयं विभुरदीनात्मा तत्र ह्यभिविराजते ॥ २०
यतयस्तत्र गच्छन्ति भक्त्या नारायणं हरिम् ।
परेण तपसा युक्ता भाविताः कर्मभिः शुभैः ॥ २१
योगसिद्धा महात्मानस्तमोमोहविवर्जिताः ।
तत्र गत्वा पुनर्नेमं लोकमायान्ति भारत ॥ २२
स्थानमेतन्महाभाग ध्रुवमक्षयमव्ययम् ।

---

17 ^{b}) D4 G1 2 M2 ध्रुवा S1 K1 2 4 (marg sec m) प्रवृत्ति प्रकृते परा (K1 2 °र), K3 D1–3 5 प्रकृतिं (K3 °ति) प्रकृते पर, K4 (corrupt) प्रवृत्तिं प्रकृतेर्भुज, T1 (by transp) प्रकृतिं प्रकृतेर्ध्रुव — M om 17^{c}–19^{d}, and ins 826* after 17^{ab} — ^{d}) Ś1 K1 2 G1 प्रभु, K3 4 D1–3 T1 हरिं (for परम्)
18 K1 M om 18 (for M, cf v l 17) — ^{c}) T2 G3 4 यज्ञात्, G1 युक्तान् (for यत्नात्) Ś1 K3 अपि देवा न गच्छति, K3 4 D1 2 देवा अपि न पश्यति, B Dc Dn D4 6 देवापि य न पश्यति, D3 5 अपि देवा य न याति — ^{d}) B D (except D1–3 5) सर्वं (for दिव्यं) S1 K3 B Dn D4 6 शुभ (for शिवम्) G1 तत्र मायामय शिव
19 M om 19 (cf v l 17) — K3 B Dc Dn D4 6 T G ins after 19 K4, after 22 D1–3, after 24 M (which om 17^{c}–19^{d}) ins after 17^{ab}
826* प्राच्या नारायणस्थान मेरावतिविराजते ।
[K4 D1–3 M नारायणस्तात (for °स्थान) K4 मेरोरथ, B1 मेरावत्र, D1–3 मेरावभि, T1 मम राजन् (for मेरावति-)] — Thereafter T1 reads 21–22 and 828* K3 B Dc Dn D4 6 T2 G (G1 om lines 3–4) M cont K4 ins line 1 after 826* and lines 2–4 after 19 T1 ins after 828*
827* यत्र भूतेश्वरस्तात सर्वप्रकृतिरात्मभू ।
भासयन्सर्वभूतानि सुश्रियाभिविराजते ।
नात्र ब्रह्मर्षयस्तात कुत एव महर्षय ।
प्राप्नुवन्ति गतिं ह्येता यतीना कुरुसत्तम ।
[(L 2) K3 S (except T2 G3) भावयन्, K4 स चाग्र (for भासयन्) K3 4 B1 2 S स्व- (for सु-) — (L 3) K4 कुतो ब्रह्मर्षयस्तथा, T1 नात्र देवर्षय कुत , T2 G (G1 om) M कुतो देवर्षयस्तथा — (L 4) T1 प्राप्स्यति च (for प्राप्नु°) K4 M1 ह्येषा ; T2 G (G1 om) ह्येना T2 G (G1 om) यतीना भावितात्मना]
20 G1 om 20 — ^{a}) B1 Dc न तज्, B2–4 Dn D4 6 न त, S (G1 om) नात्र (for तद्वै) K4 (marg sec m) नात्र ज्योतींषि शास्त्राणि — ^{b}) B Dc Dn D4 6 पाडव, T1 G2 4 M1 भारत (for नोऽपि च) K3 4 D1–3 5 प्राप्य ना भाति तेजसा (K4 marg sec m प्राप्य तिष्ठति पाडव) — ^{c}) S1 K1 2 B1–3 Dc Dn D4–6 स्वय प्रभु(Ś1 K1 2 विष्णु)रचित्यात्मा, K4 (marg sec m) अय वीर स भगवान् — ^{d}) K1 2 B D (except D3 4 6) द्युति-, T G (G1 om) [ग]ात्रभि (for ह्यभि) K4 (marg sec m) स्वयमत्र विराजते
21 M2 om 21–22 For T1 cf v l 19 — ^{b}) Ś1 K1–3 D1 2 5 M1 भक्ता, T G देव (for भक्त्या) S1 विभु, D3 शुभ, D5 प्रभु (for हरिम्) K4 भक्ता नारायणाश्रम
22 M2 om 22 (cf v l 21) For T1 cf v l 19 — ^{a}) K3 4 जिता°, D1–3 5 यता° (for महा) — ^{b}) T2 G3 4 ततो (for तमो) — ^{cd}) T2 G3 4 अत्र (for तत्र) D1 2 transp नेम and लोक — After 22, K3 B D (except D1–3 5) S (except M2) ins
828* स्वयभुव महात्मान देवदेव सनातनम् ।
Thereafter T1 reads 827*
23 ^{a}) K1 2 महाभाव, T1 M1 महाराज — ^{c}) T1 सदाप्यत्र (for सदा ह्येतत्) — ^{d}) Ś1 K1 2 4 (marg sec m) D5 प्राणिकर्तुर्, K4 (orig) G1 4 प्राणमात्र, K4 (also marg sec m) Dc D1–3 प्रणम त्व ; T1 प्रणमाशु — After 23, N ins
829* एन त्वहरहर्मेरु सूर्याचन्द्रमसौ ध्रुवम् ।
प्रदक्षिणमुपावृत्तौ कुरुत कुरुसत्तम ।
ज्योतींषि चाप्यशेषेण सर्वाण्यनघ सर्वत ।
परियान्ति महाराज गिरिराज प्रदक्षिणम् ।
[(L 2) B2–4 Dn D4 6 उपावृत्य B2 Dn D4 6 कुरुनदन — (L 3) K4 (marg sec m as above) ज्योतींष्यनेन मार्गेण D5 [अ]स्य च (for [अ]नघ) Ś1 K4 सघश , D1 सशय (for सर्वत) K1 2 सर्वाण्यनाम (sic) सघश ; K4 (marg sec m as above) D3 सर्वाण्येनमसशय , B4 सर्वाण्येतानि नित्यत — K3 om (hapl) from the posterior half of line 4 up to 25^{c}]

ईश्वरस्य सदा ह्येतत्प्रणमात्र युधिष्ठिर ॥ २३
एतं ज्योतींषि सर्वाणि प्रकर्षन्भगवानपि ।
कुरुते वितमस्कर्मा आदित्योऽभिप्रदक्षिणम् ॥ २४
अस्तं प्राप्य ततः संध्यामतिक्रम्य दिवाकरः ।
उदीचीं भजते काष्ठां दिशमेष विभावसुः ॥ २५
स मेरुमनुवृत्तः सन्पुनर्गच्छति पाण्डव ।
प्राङ्मुखः सविता देवः सर्वभूतहिते रतः ॥ २६
स मासं विभजन्कालं बहुधा पर्वसंधिषु ।
तथैव भगवान्सोमो नक्षत्रैः सह गच्छति ॥ २७
एवमेष परिक्रम्य महामेरुमतन्द्रितः ।
भावयन्सर्वभूतानि पुनर्गच्छति मन्दरम् ॥ २८
तथा तमिस्रहा देवो मयूखैर्भावयञ्जगत् ।
मार्गमेतदसंबाधमादित्यः परिवर्तते ॥ २९
सिसृक्षुः शिशिराण्येष दक्षिणां भजते दिशम् ।
ततः सर्वाणि भूतानि कालः शिशिरमृच्छति ॥ ३०
स्थावराणां च भूतानां जङ्गमानां च तेजसा ।
तेजांसि समुपादत्ते निवृत्तः सन्विभावसुः ॥ ३१
ततः स्वेदः क्लमस्तन्द्री ग्लानिश्च भजते नरान् ।
प्राणिभिः सततं स्वप्नो ह्यभीक्ष्णं च निषेव्यते ॥ ३२
एवमेतदनिर्देश्यं मार्गमावृत्य भानुमान् ।

---

24 Ś1 K1 2 D1-3 5 om 24 (for K3 cf v l 23), T2 G3 om 24-25 — a) K4 Dn1 एन, B1 M एतज्, B4 Dc2 Dn2 T1 एव, G (G3 om) एष (for एत) — c) K4 वितम कर्ता, T1 मस्कत्व, G1 °म कर्म, G2 4 म काम — After 24, D1-3 read 826*

25 T2 G3 om 25 (cf v l 24) K3 om 25^{abc} (cf v l 23) — b) Ś1 K1 युधिष्ठिर (for दिवा) — c) S1 K1 D3 राजन्, K3 B3 D1 2 5 पूर्वे, K4 B1 Dc पूर्वां, M काले (for काष्ठा) — d) K4 D1 2 एव (for एष) B4 बहुधाय विमावसु, S (T2 G3 om) बहुधा पर्वसंधिषु

26 G1 M1 om (hapl) 26^{c}–27^{b}, M2 om 26-27 — a) Dn2 सुमेरु° Dn स (for सन्) Ś1 K D1-3 5 मेरुमेतमुपावृ(D3 °श्रि)त्य, T1 समन्तामुपवृत्त स — b) T G (G1 om) उपा(T1 प)गच्छति (for पुनर्गच्छति) — c) B4 स तदा; T1 सहित, T2 G (G1 om) सतत (for सविता)

27 M2 om 27, G1 M1 om 27^{ab} (cf v l 26) — a) K4 (marg sec m as in text) सम स, Dn1 स मासान्; T1 सदा स, T2 G (G1 om) स सम्यग् (for स मास) K4 (marg sec m) Dn2 n3 D5 काले; T2 G3 4 कालान् (for काल) — b) Ś1 विभजन् (for बहुधा) S1 K1 2 Dn2 सर्व° (for पर्व) — c) K3 4 D1 2 तमेव विभजन् (for तथैव भगवान्) K4 (marg sec m) S (M2 om) देवो (for सोमो)

28 G2 om 28^{ab} — a) Ś1 K B2 एत, D1-3 एन, T2 G3 4 एव (for एष) Ś1 K3 D3 T2 G3 4 अतिक्रम्य; B1-3 Dc Dn2 n3 D4 6 स्वतिक्रम्य; Dn1 व्यति°, T1 परिक्रामन् — After 28^{ab}, S (except G2) ins

830* सोमश्च विभजन्काल बहुधा पर्वसंधिषु ।

[Cf 27^{ab}]

— c) K4 (marg sec m) S भास° (for भाव) — S1 K1 2 om (hapl) 28^{d}–30^{c} — d) K4 D3 T1 मंदिर, T2 G सागर (for मन्दरम्)

29 S1 K1 2 om 29 (cf v l 28) — a) K4 (marg sec m as in text) तथा तस्मिन्प्रभा देवो — b) K4 B4 Dc D1 2 S (except T2 G3) भास (for भाव) — c) K3 4 B1 3 Dc D5 T1 M एतम्, B4 D1 एनम्, T2 G एवम् (for एतद्)

30 K3 om from st 30 up to 4^{a} of the next adhy, Ś1 K1 2 om 30^{abc} (cf v l 28) — a) T1 विसृजन्न् (for सिसृक्षु) K4 S शिशिर ह्येष (T1 G1 षु), K4 (marg sec m) B4 Dn D2 4 5 शिशिराण्येव, Dc °ण्येषु, D1 °ण्येव — b) K4 D3 5 S transp दक्षिणा and भजते — d) K1 काले; T2 G काल D1 2 शैशिरम् K1 2 D1-3 अर्छति (for ऋच्छति) K4 कालमर्छति शैशिर, B Dc Dn D4-6 कालोऽभ्यर्छति शैशिर, T1 M1 काल स्पृशति शैशिर, M2 काल स्पृच्छति वै शिर

31 K3 om 31 (cf v l 30) — c) Ś1 K1 2 D1-3 पुनराद(K1 2 °ध)त्ते; Dc समुपादत्त — d) K4 B3-4 Dn D1 2 4-6 T2 G स (for सन्)

32 K3 om 32 (cf v l 30) — a) B Dc Dn D4-6 स्वेदक्लमौ, D1 2 G1 M2 स्वेदक्लमस — cd) K4 S (except G4) प्राणिन (for भि) K4 स्वप्ने (for स्वप्नो) Ś1 स्वप्ने त्वभीष्ट, K1 2 स्वप्ने स्वभीष्ट, B4 स्वप्नमभीक्ष्ण S स्वप्नान भीक्ष्ण समु(T2 G2-4 पर्यु)पासते

33 K3 om 33 (cf v l 30) — a) K4 एवम्; D1-3 T1 G1 M1 एतम् (for एतद्) — Dc D2 om (hapl) 33^{d}–35^{c} — d) Ś1 K1 2 प्लाव; T1 पाल (for भाव°)

पुनः सृजति वर्षाणि भगवान्भावयन्प्रजाः ॥ ३३
वृष्टिमारुतसंतापैः सुखैः स्थावरजङ्गमान् ।
वर्धयन्सुमहातेजाः पुनः प्रतिनिवर्तते ॥ ३४
एवमेष चरन्पार्थ कालचक्रमतन्द्रितः ।
प्रकर्षन्सर्वभूतानि सविता परिवर्तते ॥ ३५
संतता गतिरेतस्य नैष तिष्ठति पाण्डव ।
आदायैव तु भूतानां तेजो विसृजते पुनः ॥ ३६
विभजन्सर्वभूतानामायुः कर्म च भारत ।
अहोरात्रान्कलाः काष्ठाः सृजत्येष सदा विभुः ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६० ॥

१६१

वैशंपायन उवाच ।
तस्मिन्नगेन्द्रे वसतां तु तेषां
महात्मनां सद्व्रतमास्थितानाम् ।
रतिः प्रमोदश्च बभूव तेषा-
माकाङ्क्षतां दर्शनमर्जुनस्य ॥ १
तान्वीर्ययुक्तान्सुविशुद्धसत्त्वां-
स्तेजस्विनः सत्यधृतिप्रधानान् ।
संप्रीयमाणा बहवोऽभिजग्मु-
र्गन्धर्वसंघाश्च महर्षयश्च ॥ २
तं पादपैः पुष्पधरैरुपेतं
नगोत्तमं प्राप्य महारथानाम् ।
मनःप्रसादः परमो बभूव
यथा दिवं प्राप्य मरुद्गणानाम् ॥ ३
मयूरहंसस्वननादितानि

---

36 K_3 om 36 (cf v l 30) — D_2 om 36^c–37^b — ^{c}) $Ś_1 K_{1.2}$ आदधत्स(K1 °न्स)र्वभूताना, $K_4 G_1 M_2$ आदावेव तु भू°, K_4 (marg *sec m*) $D_{1.3.5}$ आददत्स ($D_{1.3}$ °न्स)र्वभू°, Dn_1 n_3 D_6 आदायैव तु भू° — ^{d}) $Ś_1$ K (K_3 om) $D_{1.3.5}$ तेजासि विसृजन्पुन (D_1 °न्प्रभु°)
37 K_3 om 37, D_2 om 37^{ab} (cf v l 30, 36) — ^{a}) $B_{1.2.4}$ Dc विसृजन्, G_1 भगवन् (for विभजन्) — ^{b}) K_4 S (except G_1) पाडव (for भारत) — ^{c}) K (K_3 om) B Dc Dn $D_{4.6}$ M_1 अहोरात्र, $D_{1.2.5}$ M_2 अहोरात्रा — ^{d}) $D_{1.2}$ [ए]व (for [ए]ष) B_2 भवत्प्रभु°, D_3 विभावसु (for सदा विभु°) K_4 D_5 S प्रभु°, Dc हरि° (for विभु°)

Colophon om in K_3 — *Major parvan* $Ś_1 K_{1.2} Dn_2$ $D_6 G_{2.4}$ आरण्य — *Sub parvan* B_1 Dn (both om sub parvan name) mention only गधमादनप्रवेश; $B_{2.3}$ Dc D_6 M, likewise, only °मादनवास, $B_4 D_{3.5}$, only °मादननिवास, and finally $D_{1.2}$ only लोमशतीर्थयात्रा (followed by गधमादनप्रवेश in D_1) — *Adhy name* K_4 पृथिवीदर्शन, Dc धौम्यवाक्य, $D_{1.2}$ आर्ष्टिषेणवाक्य; $G_{1.2}$ कालचक्रवर्णन — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 162 (Dn_3 163), D_1 168, S (M_2 *sup lin*) 164 (M_2 orig 166) — *Śloka no* Dn 42, D_1 39

161

1 K_3 om 1^a–4^a (cf v l 3 160 30) — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.4}$ D_{1-3} M_2 धर्मा° (for महा°) K_4 (marg *sec m* as in text) सत्यवता कुरूणा, B_4 भारत पाडवाना, S सद्व्रतमाश्रिताना — ^{c}) $K_{1.2}$ B_4 $D_{3.5}$ S राजन् (for तेषाम्) — ^{d}) S_1 अच्युतस्य (for अर्जुनस्य)
2 K_3 om 2 (cf v l 1) — ^{a}) T_1 M सत्यसधान् (for वीर्ययुक्तान्) $D_{1.2}$ G_4 स (for सु) Dn $D_{4.6}$ G_1 कामान् (for सत्त्वान्) D_5 वीर्यान्वितास्ताश्च विशुद्ध — ^{b}) S_1 $K_{1.2}$ D_3 महौजस पाडुसुतास्तदानीं, $D_{1.2}$ तेजस्विन साधुधृतिप्रधानान्, D_5 न सत्यविधिप्रमाणान्, S तेज(T_1 M तप)स्विन° शस्त्रभृता वरिष्ठान् — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ D_3 T_2 G_{1-3} सप्रीयमाणान् $D_{1.2}$ S (except M_1) बहुधा (for बहवो) — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ $D_{1-3.5}$ गधर्वमुख्या°; T_1 ससिद्धसघा
3 K_3 om 3 (cf v l 1) — ^{a}) K_1 D_3 पुष्पवरैर्; B_4 S फलैर्; Dc °घनैर् — $Ś_1$ om 3^{cd} — ^{c}) S प्रथमो (for परमो)

पुष्पोपकीर्णानि महाचलस्य ।
शृङ्गाणि सानूनि च पश्यमाना
गिरेः परं हर्षमवाप्य तस्थुः ॥ ४
साक्षात्कुबेरेण कृताश्च तस्मि-
न्नगोत्तमे संवृतकूलरोधसः ।
कादम्बकारण्डवहंसजुष्टाः
पद्माकुलाः पुष्करिणीरपश्यन् ॥ ५
क्रीडाप्रदेशांश्च समृद्धरूपा-
न्सुचित्रमाल्यावृतजातशोभान् ।
मणिप्रवेकान्सुमनोहरांश्च
यथा भवेयुर्धनदस्य राज्ञः ॥ ६
अनेकवर्णैश्च सुगन्धिभिश्च
महाद्रुमैः संततमभ्रमालिभिः ।
तपःप्रधानाः सततं चरन्तः
शृङ्गं गिरेश्चिन्तयितुं न शेकुः ॥ ७
स्वतेजसा तस्य नगोत्तमस्य
महौषधीनां च तथा प्रभावात् ।
विभक्तभावो न बभूव कश्चि-
दहर्निशानां पुरुषप्रवीर ॥ ८
यमास्थितः स्थावरजङ्गमानि
विभावसुर्भावयतेऽमितौजाः ।
तस्योदयं चास्तमयं च वीरा-
स्तत्र स्थितास्ते ददृशुर्नृसिंहाः ॥ ९
रवेस्तमिस्रागमनिर्गमांस्ते
तथोदयं चास्तमयं च वीराः ।
समावृताः प्रेक्ष्य तमोनुदस्य
गभस्तिजालैः प्रदिशो दिशश्च ॥ १०
स्वाध्यायवन्तः सततक्रियाश्च
धर्मप्रधानाश्च शुचिव्रताश्च ।
सत्ये स्थितास्तस्य महारथस्य
सत्यव्रतस्यागमनप्रतीक्षाः ॥ ११
इहैव हर्षोऽस्तु समागतानां

4 K_8 om 4^a (of v l 1) — ^{a}) K (K_8 om) $D_{1\ 3\ 5}$ $G_{1\ 2}$ °स्वरनादितानि, B_4 स्वनवति तानि, T_1 M °प्रतिनादितानि — ^{b}) K_4 पुष्पप्रकीर्णानि; D_0 D_8 पुष्पोपकीर्णस्य; G_1 पुष्पावकीर्णानि B_4 T_1 महाचलस्य, D_0 °चलानि — ^{d}) T गिरेरपार परमाप्य तस्थु°

5 ^{a}) $Ś_1$ K B_4 $D_{1-3\ 5}$ स्वय (for साक्षात्) T_1 च सत्कृताश्च (for कृताश्च तस्मिन्) $Ś_1$ K_2 कृतार्थां (for च तस्मिन्) — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1\ 2\ 4}$ (marg *sec m*) $D_{3\ 5}$ °कूलरोधा°, K_4 कूटगुल्मा; T_1 M गूढगुल्मा; T_2 G गूढगुल्मा (G_1 कूटगुल्मा) (for कूलरोधस) — ^{c}) K_4 $D_{1-3\ 5}$ कादबकारडवहसयुक्ता, T_2 G_{2-4} कारडकादबकहसजुष्टा° — ^{d}) B_1 पद्मान्विता; B_4 समाकुला; T_2 G_{2-4} पद्माकरा°

6 ^{a}) D_4 om (hapl) from समृद्ध up to 7^a — ^{b}) K_4 (marg *sec m* as in text) सदेविकासोच्छ्रतपत्रवेगान्, S सवेदिकास्ते न्यवसन्सुवेशा(G_1 M_2 वेश्मा, M_1 गुप्ता)न् — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1-3\ 4}$ (marg *sec m*) D_{1-3} मणिप्रवेकप्रगृहीतजालान् ($Ś_1$ K_1 °ला), K_4 मणिप्रवेणान्सुमनोहरांश्च; B D_0 D_n D_6 मणिप्रकीर्णांश्च मनोरमांश्च; D_5 मणिप्रकीर्णान्सुमनोहरांश्च

7 D_4 om 7^a (of v l 6) — ^{b}) $Ś_1$ K_2 महाघनै° $Ś_1$ K D_{1-3} सवृतम्; D_8 सगतम् (for सततम्) $Ś_1$ अभ्रमालिहन्, $K_{1\ 2\ 4}$ अभ्रमालिन, K_3 B D_0 D_n $D_{4\ 6}$ G_1 अभ्रजालै°, D_{1-3} अभ्रमालि (D_2 °ली), D_5 अभ्रवन्तु, T_2 G_{2-4} अभ्रलेहिभि — ^{c}) S °प्रभावात् (T_1 °व) (for प्रधाना) — ^{d}) T_2 $G_{3\ 4}$ सर्वं, G_2 शृगान्

8 ^{c}) $Ś_1$ K_1 विभिन्नभावो K_4 B_4 S विभ(T_2 G_{2-4} विवि)क्तरूप सविता बभूव — ^{d}) B D_n $D_{4\ 6}$ अहोनिशाना K_4 S दिवानिश प्राप्य नरर्षभाणा

9 ^{a}) $Ś_1$ K D_3 यस्तेजसा, D_5 T_2 G_{2-4} समास्थित K_2 D_5 S (except G_1) °जगमाना — ^{b}) $Ś_1$ K_{1-3} भावयन्नेव भा($K_{1\ 3}$ या)ति, K_4 भातिनिशा***, B_4 $D_{3\ 5}$ भावयते महौजा (D_3 च यानि, D_5 महात्मा), $D_{1\ 2}$ भाम्यन्नेव याति, S भावयिता हरीश — ^{c}) B D (except D_{1-3}) $G_{1\ 4}$ चास्तमन, cf v l 10 S_1 K D_{1-3} पार्थास्, D_5 धीर (for वीरास्) — ^{d}) T_1 M [आ]श्रिता°, T_2 G_{2-4} [उ]षिता (for स्थिता)

10 ^{a}) K_1 निर्गमाना, $D_{1\ 2\ 5}$ S °निर्गम ते (for निर्गमास्ते) $Ś_1$ $K_{2\ 3}$ D_0 $D_{1-3\ 6}$ T_2 G च (for ते) — ^{b}) $Ś_1$ तस्योदय B D (except D_{1-3}) चास्तमन, cf v l 9 — ^{c}) D_0 T_1 समागता

11 ^{c}) S रता (for स्थिता)

13 ^{a}) $Ś_1$ K $D_{1-3\ 5}$ T_2 G_{2-4} गिरेर् (for गिरौ)

क्षिप्रं कृतास्त्रेण धनंजयेन ।
इति ब्रुवन्तः परमाशिषस्ते
पार्थास्तपोयोगपरा बभूवुः ॥ १२
दृष्ट्वा विचित्राणि गिरौ वनानि
किरीटिनं चिन्तयतामभीक्ष्णम् ।
बभूव रात्रिर्दिवसश्च तेषां
संवत्सरेणैव समानरूपः ॥ १३
यदैव धौम्यानुमते महात्मा
कृत्वा जटाः प्रव्रजितः स जिष्णुः ।
तदैव तेषां न बभूव हर्षः
कुतो रतिस्तद्गतमानसानाम् ॥ १४
भ्रातुर्नियोगात्तु युधिष्ठिरस्य
वनादसौ वारणमत्तगामी ।
यत्काम्यकात्प्रव्रजितः स जिष्णु-
स्तदैव ते शोकहता बभूवुः ॥ १५
तथा तु तं चिन्तयतां सिताश्व-
मस्त्रार्थिनं वासवमभ्युपेतम् ।
मासोऽथ कृच्छ्रेण तदा व्यतीत-
स्तस्मिन्नगे भारत भारतानाम् ॥ १६
ततः कदाचिद्धरिसंप्रयुक्तं
महेन्द्रवाहं सहसोपयातम् ।
विद्युत्प्रभं प्रेक्ष्य महारथानां
हर्षोऽर्जुनं चिन्तयतां बभूव ॥ १७
स दीप्यमानः सहसान्तरिक्षं
प्रकाशयन्मातलिसंगृहीतः ।
बभौ महोल्केव घनान्तरस्था
शिखेव चाग्नेर्ज्वलिता विधूमा ॥ १८
तमास्थितः संददृशे किरीटी

— ^{d}) Ś$_1$ K$_{2\ 3}$ T$_2$ G$_3$ M$_2$ [इ]व (for [ए]व) Ś$_1$ K$_2$ B$_4$ समानकल्प

14 D$_5$ om 14 — ^{a}) T$_{1\ 2}$ (before corr) G$_3$ यथैव (for यदैव) Ś$_1$ K$_2$ धौम्यानुमतो — ^{b}) B$_{2-4}$ Dn D$_{4\ 6}$ G$_1$ जटा

15 ^{a}) M निदेशात् (for नियोगात्) K$_3$ G$_4$ च, K$_4$ G$_2$ M$_1$ स (for तु) — ^{b}) S$_1$ जिष्णुर्वनाद्, K$_{1\ 2}$ वनाज्जिष्णुर्, K$_4$ वनादगाद् (for वनादसौ) S यदा वनान्मत्तगजेंद्रगामी — ^{c}) S (except T$_1$) स (for यत्) Ś$_1$ K$_2$ D$_5$ स पार्थ°, K$_{1\ 3}$ D$_{1\ 2}$ T$_{1\ 2}$ (after corr) G$_1$ M तदैव; T$_2$ (before corr) G$_{2-4}$ तथैव (for स जिष्णुस्) — ^{d}) K$_{1\ 3}$ D$_{1\ 2}$ पार्था सर्वे, K$_4$ पार्थाश्च ते, S पार्थास्तदा (for तदैव ते) K$_{1\ 3\ 4}$ D$_{1\ 2}$ S (except G$_1$) शोकपरा Ś$_1$ K$_2$ तदैव शोको महता बभूव, K$_4$ (marg *sec m*) D$_{3\ 5}$ तदैव शोकोपहता बभूवु — After 15, T$_1$ ins

831* सत्यज्य कामान्प्रव्रजितास्तथैव
पार्थास्तदा शोकपरा बभूवु ।

16 ^{a}) K$_{3\ 4}$ (marg *sec m*) B$_4$ D$_{1-3\ 5}$ एव (for तथा) K$_4$ (marg *sec m* as in text) हि; B$_{1-3}$ Dc Dn D$_{4\ 6}$ एव (for तु) B$_4$ D$_5$ अभीक्ष्णम् (for सिताश्वम्) — ^{b}) B$_4$ अभ्युपैति — ^{c}) Ś$_1$ K$_1$ व्यपेतस् (for व्यतीतस्) K$_4$ S काल° स कृच्छ्रेण महानतीत , D$_5$ मासाश्च कृच्छ्रेण तथा व्यतीता° — ^{d}) K$_3$ Dc$_2$ D$_{2\ 3}$ तस्मिन्वने, D$_5$ नगोत्तम — After 16, N (except D$_{4\ 5}$) ins (*a passage composed in ślokas !*)

832* उपित्वा पञ्च वर्षाणि सहस्राक्षनिवेशने ।
अवाप्य दिव्यान्यस्त्राणि सर्वाणि विबुधेश्वरात् ।
आग्नेय वारुण सौम्य वायव्यमथ वैष्णवम् ।
ऐन्द्र पाशुपत ब्राह्म पारमेष्ठ्य प्रजापते ।
यमस्य धातु सवितुस्त्वष्टुर्वैश्रवणस्य च ।
तानि प्राप्य सहस्राक्षादभिवाद्य शतक्रतुम् ।
अनुज्ञातस्तदा तेन कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ।
आगच्छदर्जुन प्रीत प्रहृष्टो गन्धमादनम् ।

[(L 1) K$_{1\ 2}$ वासवस्य (for सहस्राक्ष) — (L 2) D$_6$ अधीत्य सर्वशास्त्राणि दृष्ट्वा च विबुधेश्वरात् — (L 3) S$_1$ K$_{1\ 2}$ वायव्यम(Ś$_1$ व्य चा)स्त्रमायुध — (L 7) S$_1$ K$_2$ चाभि- (for चापि) — (L 8) S$_1$ K Dc$_1$ हृष्टो द्वैतवन सर (for the posterior half)]

— Thereafter, K$_{1\ 3\ 4}$ B D ins an addl colophon (*adhy no* Dn$_1$ 163 , Dn$_3$ 164, D$_1$ 169)

17 Before 17, N ins वैश° उ° — ^{c}) K$_4$ S नरर्षभाणा (for महा°)

18 ^{a}) K$_4$ D$_3$ T$_1$ G$_1$ स ; D$_1$ प्र (for स)

19 ^{a}) K$_4$ S (except M$_2$) समा° (for तमा°) — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1-3}$ B D नवान्या°, Dc समाल्या (for वराण्या°) — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ D$_5$ पर्वतमाससाद , T$_1$ G$_1$ M$_2$

स्रग्वी वराण्याभरणानि बिभ्रत् ।
धनंजयो वज्रधरप्रभावः
श्रिया ज्वलन्पर्वतमाजगाम ॥ १९
स शैलमासाद्य किरीटमाली
महेन्द्रवाहादवरुह्य तस्मात् ।
धौम्यस्य पादावभिवाद्य पूर्व-
मजातशत्रोस्तदनन्तरं च ॥ २०
वृकोदरस्यापि ववन्द पादौ
माद्रीसुताभ्यामभिवादितश्च ।
समेत्य कृष्णां परिसान्त्व्य चैनां
प्रह्वोऽभवद्भ्रातुरुपह्वरे सः ॥ २१
बभूव तेषां परमः प्रहर्ष-
स्तेनाप्रमेयेण समागतानाम् ।
स चापि तान्प्रेक्ष्य किरीटमाली
ननन्द राजानमभिप्रशंसन् ॥ २२
यमास्थितः सप्त जघान पूगा-
न्दितेः सुतानां नमुचेर्निहन्ता ।
तमिन्द्रवाहं समुपेत्य पार्थाः
प्रदक्षिणं चक्रुरदीनसत्त्वाः ॥ २३
ते मातलेश्चक्रुरतीव हृष्टाः
सत्कारमग्र्यं सुरराजतुल्यम् ।
सर्वं यथावच्च दिवौकसस्ता-
न्पप्रच्छुरेनं कुरुराजपुत्राः ॥ २४
तानप्यसौ मातलिरभ्यनन्द-
त्पितेव पुत्राननुशिष्य चैनान् ।
ययौ रथेनाप्रतिमप्रभेण
पुनः सकाशं त्रिदिवेश्वरस्य ॥ २५
गते तु तस्मिन्वरदेववाहे
शक्रात्मजः सर्वरिपुप्रमाथी ।
शक्रेण दत्तानि ददौ महात्मा
महाधनान्युत्तमरूपवन्ति ।
दिवाकराभाणि विभूषणानि
प्रीतः प्रियायै सुतसोममात्रे ॥ २६
ततः स तेषां कुरुपुंगवानां
तेषां च सूर्याग्निसमप्रभाणाम् ।
विप्रर्षभाणामुपविश्य मध्ये
सर्वं यथावत्कथयांबभूव ॥ २७
एवं मयास्त्राण्युपशिक्षितानि

मेरुमथाजगाम

20 ^{c}) K$_{4}$ (marg *sec m* as in text) विप्रर्षभाणाम् (for धौम्यस्य पादाव्) Ś$_{1}$ D$_{1}$ अभिनद्य, K$_{1}$ D$_{2}$ अभिवद्य Ś$_{1}$ K$_{1-3}$ B D धीमान्, K$_{4}$ पावान् (for पूर्वम्)

21 ^{a}) Ś$_{1}$ K$_{1}$ [अ]भिननद, K$_{2}$ D$_{1}$ $_{2}$ [अ]भिववद; T$_{1}$ [अ]थ ववद (for [अ]पि ववन्द) B$_{2-4}$ Dn च वद्य; D$_{3}$ [अ]भिवद्य (for ववन्द) T$_{2}$ G$_{2-4}$ पादौ ववदे (for ववन्द पादौ)

22 ^{a}) Ś$_{1}$ परम प्रमोदस्, K$_{1}$ $_{4}$ D$_{0}$ T$_{1}$ G$_{1}$ $_{3}$ M परम प्रहर्षस् — ^{b}) Ś$_{1}$ K D$_{0}$ D$_{2}$ $_{3}$ T$_{1}$ G$_{1}$ $_{4}$ M$_{1}$ °येन (for येण) S समेत्य तत्र (for समा°) — ^{c}) K$_{4}$ S स (for तान्) — ^{d}) K$_{4}$ T$_{1}$ इति; D$_{0}$ अति (for अभि)

23 ^{a}) B$_{2}$ यमाश्रित; T$_{2}$ G$_{2-4}$ यानास्थित; G$_{1}$ M$_{2}$ समा Ś$_{1}$ सैन्यान् (for पूगान्) — ^{c}) T$_{2}$ G$_{2-4}$ तानिंद्र वाहान्

24 ^{a}) D$_{1}$ $_{2}$ अदीनसत्त्वा (for अतीव हृष्टा°); cf 23^{d} — ^{c}) Ś$_{1}$ K$_{3}$ $_{4}$ D$_{5}$ सर्वे, B$_{1-3}$ D$_{0}$ Dn D$_{4-6}$ सर्वान् (for सर्वं) K$_{4}$ S दिवौकसश्च (K$_{4}$ °सा, M$_{1}$ °सा°); D$_{1-3}$ दिवौकसा ते (for दिवौकसस्तान्) B D$_{0}$ Dn D$_{4}$ $_{6}$ ते (for तान्)

25 ^{b}) K$_{1}$ $_{2}$ B$_{4}$ D$_{1}$ अनुशास्य B$_{1}$ D$_{1-3}$ T$_{2}$ G$_{2}$ $_{3}$ चैतान्, B$_{2-4}$ Dn D$_{4-6}$ पार्थान् (for चैनान्) — ^{d}) D$_{0}$ D$_{4}$ $_{5}$ T$_{2}$ G$_{3}$ त्रिदशेश्वरस्य

26 ^{a}) Ś$_{1}$ K$_{1-4}$ B D नरदेववर्ये° (Ś$_{1}$ K$_{3}$ °र्ये); K$_{4}$ T$_{1}$ नरदेववाहे — ^{b}) Ś$_{1}$ K$_{1-3}$ B$_{2-4}$ Dn D$_{1-3}$ $_{5}$ शक्र°, D$_{0}$ तस्य (for सर्वं) — Aftei 26^{ab}, S ins

833* साक्षात्सहस्राक्ष इव प्रतीतः
श्रीमान्स्वदेहादवमुच्य जिष्णुः ।

— ^{e}) D$_{0}$ D$_{1-4}$ T$_{1}$ G$_{2}$ M$_{1}$ °कराभानि — ^{f}) K$_{3}$ B$_{2}$ Dn D$_{4}$ $_{6}$ प्रिय (for प्रीत) K$_{4}$ प्रीतो यमाभ्यामथ याज्ञसेन्या; B$_{4}$ प्रीत प्रियायै शतशः प्रहृष्ट

27 After 27, B$_{2-4}$ ins

834* देवैस्तु दत्ता हि यथास्त्रमुख्या

4 12 13 शक्राच्च वाताच्च शिवाच्च साक्षात् ।
तथैव शीलेन समाधिना च
प्रीताः सुरा मे सहिताः सहेन्द्राः ॥ २८
संक्षेपतो वै स विशुद्धकर्मा
तेभ्यः समाख्याय दिवि प्रवेशम् ।
माद्रीसुताभ्यां सहितः किरीटी
सुष्वाप तामावसतिं प्रतीतः ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६१ ॥

१६२

वैशंपायन उवाच ।
एतस्मिन्नेव काले तु सर्ववादित्रनिस्वनः ।
बभूव तुमुलः शब्दस्त्वन्तरिक्षे दिवौकसाम् ॥ १
रथनेमिस्वनश्चैव घण्टाशब्दश्च भारत ।
पृथग्व्यालमृगाणां च पक्षिणां चैव सर्वशः ॥ २
तं समन्तादनुययुर्गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।
विमानैः सूर्यसंकाशैर्देवराजमरिंदमम् ॥ ३
ततः स हरिभिर्युक्तं जाम्बूनदपरिष्कृतम् ।
मेघनादिनमारुह्य श्रिया परमया ज्वलन् ॥ ४
पार्थानभ्याजगामाशु देवराजः पुरंदरः ।

प्रख्यापयद्वल्कलचीरवासा ।

28 ^{a}) D1 2 च शक्रा° (for मयाख्या) — ^{b}) K3 D1–3 T2 G वायोश्च (for वाताच्च) — ^{c}) B2–4 Dc1 Dn D4 6 [अ]थ (for च) — ^{d}) K1 मुदिता (for सहिता°) Ś1 K D1 3 5 बभूवु, Dn3 T2 G सुरेंद्रा° (for सहेन्द्रा)

29 Before 29, Dc ins वैश° उ — ^{a}) K1 2 D8 सुविशुद्ध°, K3 D1 2 स (K3 सु°) विशुद्धभावस; T1 स विशुद्धधर्मा — ^{b}) K4 T G3 4 M1 दिव (for दिवि) K4 B D (except D1–3 5) प्रवाम (for प्रवेशम्) — ^{c}) B1 3 Dc माद्रा सुताभ्या — ^{d}) K4 सुखेन, T2 G2–4 प्रतीत्य (for प्रतीत) Ś1 K D1–3 5 सुष्वाप ता वसतिं सु(D5 रजनीं स)प्रतीत

Colophon om in K3 — *Major parvan* Ś1 K1 2 Dn3 T2 G2–4 आरण्य — *Sub parvan* B1 D3 (both om sub parvan name) mention only गधमादनप्र(D3 °नि) वेश; B3 Dc T2 G3 4 likewise, only गधमादनवास (T2 G3 4 °मादनप्रवास), and finally D1 2, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by गधमादन in D1) — *Adhy name* K4 B2–4 Dc Dn1 n2 D4 6 G2 अर्जुनसमागम, D1 अर्जुनसमागमे इद्रवाक्य, D2 5 अर्जुनागमन, T2 G1 3 4 M धनजयसमागम (G4 म) — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 n2 164, Dn3 S (M2 sup lin) 165 (M2 orig 167), D1 170 — *Śloka no* Dn D1 14

162

1 After the ref, N ins

835* ततो रजन्या व्युष्टाया धर्मराज युधिष्ठिरम् ।
भ्रातृभि सहित सर्वैरवन्दत धनजय° ।

[(L 1) K1 2 4 D1 3 5 निशाया (for रजन्या) — (L 2) D5 अभ्यर्चत (for अवन्दत)] — ^{a}) K4 तत प्रभातसमये, G1 एतेनैव तु कालेन — ^{b}) N (except B3 4 D2) G3 °निःस्वन° — ^{c}) K4 D2 तुमल B1 3 Dc D3 भीमस (for शब्दस)

2 D1 om 2^{cd} — ^{c}) K4 तथा (for पृथग्) G1 भुजगव्याघ्रसिंहाना — ^{d}) Ś1 K1–3 D3 5 चापि, B1 3 Dn D4 6 इव (for चैव) B3 नित्यश; D2 भारत (for सर्वश) — After 2, S ins

836* रवोन्मुखास्ते सप्रेक्ष्य प्रीयमाणा कुरूद्वहा ।
मरुद्भिरन्वित शक्रमापतन्त विहायसा ।

[(L 1) G2 ददृशु (for सप्रेक्ष्य)]

3 ^{a}) Dn3 ते (for त)। S (except G2 M2) अभि- (for अनु) — ^{b}) B Dn D3–6 प्सरसा (for प्सरसस) Ś1 K3 G1 तदा, B Dn D3–6 गणा (for तथा) — G1 om 3^{c}–5^{d} — ^{c}) K2 विमाने

4 In G2, the portion of the text from st 4 up to st 39 of the next adhy is lost on a *missing fol* — G1 om 4 (of v l 3) — ^{b}) Some N MSS परिस्कृतम् — ^{c}) K2 मेवस्यदनम्, Dn3 मेघमारुतम्, D2 G4 मेघना

आगत्य च सहस्राक्षो रथादवरुरोह वै ॥ ५
तं दृष्ट्वैव महात्मानं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
भ्रातृभिः सहितः श्रीमान्देवराजमुपागमत् ॥ ६
पूजयामास चैवाथ विधिवद्भूरिदक्षिणः ।
यथार्हममितात्मानं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ७
धनंजयश्च तेजस्वी प्रणिपत्य पुरंदरम् ।
भृत्यवत्प्रणतस्तस्थौ देवराजसमीपतः ॥ ८
आप्यायत महातेजाः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
धनंजयमभिप्रेक्ष्य विनीतं स्थितमन्तिके ॥ ९
जटिलं देवराजस्य तपोयुक्तमकल्मषम् ।
हर्षेण महताविष्टः फल्गुनस्याथ दर्शनात् ॥ १०
तं तथादीनमनसं राजानं हर्षसंप्लुतम् ।
उवाच वचनं धीमान्देवराजः पुरंदरः ॥ ११
त्वमिमां पृथिवीं राजन्प्रशासिष्यसि पाण्डव ।
स्वस्ति प्राप्नुहि कौन्तेय काम्यकं पुनराश्रमम् ॥ १२
अस्त्राणि लब्धानि च पाण्डवेन
सर्वाणि मत्तः प्रयतेन राजन् ।
कृतप्रियश्चास्मि धनंजयेन
जेतुं न शक्यस्त्रिभिरेष लोकैः ॥ १३
एवमुक्त्वा सहस्राक्षः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
जगाम त्रिदिवं हृष्टः स्तूयमानो महर्षिभिः ॥ १४
धनेश्वरगृहस्थानां पाण्डवानां समागमम् ।
शक्रेण य इमं विद्वानधीयीत समाहितः ॥ १५
संवत्सरं ब्रह्मचारी नियतः संशितव्रतः ।
स जीवेत निराबाधः सुसुखी शरदां शतम् ॥ १६

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६२ ॥

दितम्

5 G_1 om 5 (cf v l 3) G_3 missing (cf v l 4) — [a]) B_{3-4} Dn $D_{1\ 4}$ [अ]प (for [आ]शु) — [c]) Ś1 $K_{3\ 4}$ D_8 T $G_{2\ 4}$ आगम्य, D_5 (m as in text) सुगधाय (for आगत्य) — [d]) K_4 स्यदनादवरुह्य च

6 G_3 missing (cf v l 4) — [a]) T $G_{3\ 4}$ च (for [ए]व) — [b]) K_4 T_1 G_1 धर्मपुत्रो, G_4 देवराज (for धर्मराजो)

9 G_3 missing (cf v l 4) — [a]) K_4 B Dc Dn $D_{4\ 6}$ आघ्राय त, D_5 मूर्ध्न्याघ्रातो; T_1 आहूय त, T_2 G_8 आज्ञाय त; G_1 आस्थाय त, G_4 अजायत (for आप्यायत)

10 G_3 missing (cf v l 4) — [d]) N (except Ś1) फाल्गुनस्य — After 10, B D (except $D_{1-3\ 5}$) ins

837* बभूव परमप्रीतो देवराज च पूजयन् ।

11 G_3 missing (cf v l 4) — [a]) T_2 $G_{3\ 4}$ °दीन वदन — [b]) K_4 हर्षगद्गदः T $G_{1\ 2\ 4}$ सयुत — [d]) K_1 देवराज, K_3 प्रेक्ष्य राजा, T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ धर्मराज (for देव)

12 G_3 missing (cf v l 4) — Before 12, M_1 ins इद° — [b]) K_4 भोक्षसे हतकटका — [c]) Ś1 K_3 T_2 G_3 यामुहि (for प्राप्नुहि)

13 G_3 missing (cf v l 4) — [a]) Ś1 K_{1-3} $D_{1-3\ 5}$ प्रासाम्यथास्त्राणि; B_4 अस्त्राण्यवासानि (for अस्त्राणि लब्धानि) T_1 धनंजयेन (for च पाण्डवेन) — [b]) D_5 प्रवरेण राजन्, T_1 M_1 गिरिशाच्च देवात् (for प्रयतेन राजन्) — [d]) $K_{3\ 4}$ $D_{1\ 3}$ एव (for एष)

15 G_3 missing (cf v l 4) — [a]) K_4 धनेश्वरालयस्थाना — [c]) B Dn $D_{4\ 6}$ इद (for इम) Dc D_{1-3} धीमान् (for विद्वान्)

16 G_3 missing (cf v l 4) — [b]) Ś1 K_{1-3} D_{1-3} सयतेन्द्रिय, K_4 Dn_2 शसितव्रत — [c]) $K_{1\ 3}$ D_5 जीवते, B_{1-3} Dc Dn $D_{4\ 6}$ जीवेद्धि, B_4 D_3 जीवति (for जीवेत) S (G_3 missing) स जीवेद्भरतश्रेष्ठ (T_1 G_1 °ष्ठ) — [d]) Ś1 $K_{1\ 3}$ B_3 $D_{1\ 3}$ T_2 $G_{1\ 3}$ स सुखी, D_5 सुसुख; T_1 स भूमौ (for सुसुखी)

Colophon G_3 missing — *Major parvan* Ś1 $K_{1\ 3}$ Dn_2 T_2 $G_{3\ 4}$ आरण्य — *Sub parvan* Omitting sub parvan name, K_3 Dc mention only गधमादनवास; B_1 likewise, only °मादनपश्चाद्गमन, $D_{1\ 2}$, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by गधमादन in D_1), D_3 T_2 G_2, only गधमादननिवास, and finally D_5, only गधमादनप्रवेश (followed by समाप्त) — *Adhy name* K_4 $B_{2\ 3}$ Dn_1 n_3 $D_{4\ 6}$ इन्द्रागमन, B_4 Dc इन्द्रसमागम, $D_{1\ 2}$ अर्जुनसमागमे इन्द्रवाक्य — *Adhy no* (figures, words or both) Dn_1 n_2 165, Dn_3 S (G_3 missing, M_3 *sup lin*) 166 (M_3 orig 168) D_1 171 — *Śloka no* Dn_1 n_2 17, Dn_3 18, D_1 16

शक्राच्च वाताच्च शिवाच्च साक्षात् ।
तथैव शीलेन समाधिना च
प्रीताः सुरा मे सहिताः सहेन्द्राः ॥ २८
संक्षेपतो वै स विशुद्धकर्मा
तेभ्यः समाख्याय दिवि प्रवेशम् ।
माद्रीसुताभ्यां सहितः किरीटी
सुष्वाप तामावसति प्रतीतः ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६१ ॥

१६२

वैशंपायन उवाच ।
एतस्मिन्नेव काले तु सर्ववादित्रनिस्वनः ।
बभूव तुमुलः शब्दस्त्वन्तरिक्षे दिवौकसाम् ॥ १
रथनेमिस्वनश्चैव घण्टाशब्दश्च भारत ।
पृथग्व्यालमृगाणां च पक्षिणां चैव सर्वशः ॥ २
तं समन्तादनुययुर्गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।
विमानैः सूर्यसंकाशैर्देवराजमरिंदमम् ॥ ३
ततः स हरिभिर्युक्तं जाम्बूनदपरिष्कृतम् ।
मेघनादिनमारुह्य श्रिया परमया ज्वलन् ॥ ४
पार्थानभ्याजगामाशु देवराजः पुरंदरः ।

प्रख्यापयद्वल्कलचीरवासा ।

28 ^{a}) D1 2 च शक्रा° (for मयाख्ना°) — ^{b}) K3 D1–3 T2 G वायोश्च (for वाताच्च) — ^{c}) B2–4 Dc1 Dn D4 6 [अ]थ (for च) — ^{d}) K1 मुदिता (for सहिता°) Ś1 K D1 3 5 बभूवु, Dn3 T2 G सुरेंद्रा (for सहेन्द्रा)

29 Before 29, Dc ins वैश° उ° — ^{a}) K1 2 D3 सुविशुद्ध°, K3 D1 2 स (K3 सु) विशुद्धभावस, T1 स विशुद्धधर्मा — ^{b}) K4 T G3 4 M1 दिव° (for दिवि) K4 B D (except D1–3 5) प्रवास (for प्रवेशम्) — ^{c}) B1 3 Dc माद्या सुताभ्या — ^{d}) K4 सुखेन, T2 G2–4 प्रतीत्य (for प्रतीत) Ś1 K D1–3 5 सुष्वाप ता वसतिं सु(D5 रजनीं स)प्रतीत

Colophon om in K3 — *Major parvan* Ś1 K1 2 Dn2 T2 G2–4 आरण्य — *Sub-parvan* B1 D3 (both om sub parvan name) mention only गधमादनप्र(D3 °नि)वेश, B3 Dc T2 G3 4 likewise, only, गधमादनवास (T2 G3 4 मादनप्रवास), and finally D1 2, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by गधमादन in D1) — *Adhy name* K4 B2–4 Dc Dn1 n2 D4 6 G2 अर्जुनसमागम ; D1 अर्जुनसमागमे इंद्रवाक्य, D3 5 अर्जुनागमन, T2 G1 3 4 M धनजयसमागम (G4 म) — *Adhy no* (figures words or both) Dn1 n2 164, Dn3 S (M2 *sup lin*) 165 (M2 orig 167), D1 170 — *Śloka no* Dn D1 14

162

1 After the ref, N ins

835* ततो रजन्या व्युष्टाया धर्मराज युधिष्ठिरम् ।
भ्रातृभि सहित सर्वैरवन्दत धनजय ।

[(L 1) K1 2 4 D1 3 5 निशायां (for रजन्यां) — (L 2) D5 अभ्यवंदत (for अवन्दत)] — ^{a}) K4 तत प्रभातसमये, G1 एतेनैव तु कालेन — ^{b}) N (except B3 4 D2) G4 °निःस्वन° — ^{c}) K4 D2 तुमल B1 3 Dc D3 भीमस (for शब्दस)

2 D1 om 2^{cd} — ^{c}) K4 तथा (for पृथग्) G1 भुजगव्याघ्रसिंहाना — ^{d}) Ś1 K1–3 D3 5 चापि, B1 3 Dn D4 6 इव (for चैव) B3 नित्यश ; D2 भारत (for सर्वश) — After 2, S ins

836* ऊर्ध्वोन्मुखास्ते संप्रेक्ष्य प्रीयमाणा कुरूद्वहा ।
मरुद्भिरन्वित शक्रमापतन्त विहायसा ।

[(L 1) G2 ददृशु (for संप्रेक्ष्य)]

3 ^{a}) Dn3 ते (for त) ! S (except G2 M2) अभि- (for अनु-) — ^{b}) B Dn D3–6 प्सरसा (for प्सरसस्) S1 K3 G1 तदा, B Dn D3–6 गणा (for तथा) — G1 om 3^{c}–5^{d} — ^{c}) K3 विमाने

4 In G2, the portion of the text from st 4 up to st 39 of the next adhy is lost on a missing fol — G1 om 4 (of v l 3) — ^{b}) Some N MSS परिस्कृतम् — ^{c}) K3 मेघस्यदनम्, Dn3 मेघमारुतम्, D2 G4 मेघना

आगत्य च सहस्राक्षो रथादवरुरोह वै ॥ ५
तं दृष्ट्वैव महात्मानं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
भ्रातृभिः सहितः श्रीमान्देवराजमुपागमत् ॥ ६
पूजयामास चैवाथ विधिवद्भूरिदक्षिणः ।
यथार्हममितात्मानं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ७
धनंजयश्च तेजस्वी प्रणिपत्य पुरंदरम् ।
भृत्यवत्प्रणतस्तस्थौ देवराजसमीपतः ॥ ८
आप्यायत महातेजाः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
धनंजयमभिप्रेक्ष्य विनीतं स्थितमन्तिके ॥ ९
जटिलं देवराजस्य तपोयुक्तमकल्मषम् ।
हर्षेण महताविष्टः फल्गुनस्याथ दर्शनात् ॥ १०
तं तथादीनमनसं राजानं हर्षसंप्लुतम् ।
उवाच वचनं धीमान्देवराजः पुरंदरः ॥ ११
त्वमिमां पृथिवीं राजन्प्रशासिष्यसि पाण्डव ।
स्वस्ति प्राप्नुहि कौन्तेय काम्यकं पुनराश्रमम् ॥ १२
अस्त्राणि लब्धानि च पाण्डवेन
सर्वाणि मत्तः प्रयतेन राजन् ।
कृतप्रियश्चास्मि धनंजयेन
जेतुं न शक्यस्त्रिभिरेष लोकैः ॥ १३
एवमुक्त्वा सहस्राक्षः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
जगाम त्रिदिवं हृष्टः स्तूयमानो महर्षिभिः ॥ १४
धनेश्वरगृहस्थानां पाण्डवानां समागमम् ।
शक्रेण य इमं विद्वानधीयीत समाहितः ॥ १५
संवत्सरं ब्रह्मचारी नियतः संशितव्रतः ।
स जीवेत निराबाधः सुसुखी शरदां शतम् ॥ १६

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६२ ॥

दितम्

5 G_1 om 5 (cf v l 3) G_2 missing (cf v l 4) — ^{a}) B_{2-4} Dn $D_{1\ 4}$ [अ]थ (for [आ]सु) — ^{c}) $Ś_1$ $K_{2\ 4}$ D_8 T $G_{2\ 4}$ आगम्य, D_5 (m as in text) सुगधाच् (for आगत्य) — ^{d}) K_4 स्यदनादवरुह्य च

6 G_2 missing (cf v l 4) — ^{a}) T $G_{3\ 4}$ च (for [ए]व) — ^{b}) K_4 T_1 G_1 धर्मपुत्रो, G_4 देवराज (for धर्म राजो)

9 G_2 missing (cf v l 4) — ^{a}) K_4 B Dc Dn $D_{4\ 6}$ आघ्राय त; D_5 मूर्ध्न्याघ्रातो; T_1 आहूय त; T_2 G_3 आज्ञाय त; G_1 आस्थाय त, G_4 अजायत (for आप्यायत)

10 G_2 missing (cf v l 4) — ^{d}) N (except $Ś_1$) फाल्गुनस्य — After 10, B D (except $D_{1-3\ 5}$) ins

837* बभूव परमप्रीतो देवराज च पूजयन् ।

11 G_2 missing (cf v l 4) — ^{a}) T_2 $G_{3\ 4}$ दीन सदन — ^{b}) K_4 हर्षगद्गदः; T $G_{1\ 3\ 4}$ सयुत — ^{d}) K_1 दैवराज, K_3 प्रेक्ष्य राजा, T_2 $G_{1\ 3\ 4}$ धर्मराज (for देव°)

12 G_2 missing (cf v l 4) — Before 12, M_1 ins इद° — ^{b}) K_4 भोक्षसे हतकटका — ^{c}) $Ś_1$ K_3 T_2 G_3 चाप्नुहि (for प्राप्नुहि)

13 G_2 missing (cf v l 4) — ^{a}) $Ś_1$ K_{1-3} $D_{1-3\ 5}$ प्राप्तान्यथाग्र्याणि; B_4 अस्त्राण्यवाप्तानि (for अस्त्राणि लब्धानि) T_1 धनंजयेन (for च पाण्डवेन) — ^{b}) D_5 प्रवरेण राजन्, T_1 M_1 गिरिशाच्च देवात् (for प्रयतेन राजन्) — ^{d}) $K_{3\ 4}$ $D_{1\ 3}$ एव (for एष)

15 G_2 missing (cf v l 4) — ^{a}) K_4 धनेश्वरालयस्थाना — ^{c}) B Dn $D_{4\ 6}$ इद (for इम) Dc D_{1-3} धीमान् (for विद्वान्)

16 G_2 missing (cf v l 4) — ^{b}) $Ś_1$ K_{1-3} D_{1-3} सयतेन्द्रिय°, K_4 Dn_3 शसितव्रत — ^{c}) $K_{1\ 2}$ D_5 जीवते; B_{1-3} Dc Dn $D_{4\ 6}$ जीवेद्धि, B_4 D_3 जीवति (for जीवेत) S (G_2 missing) स जीवेद्भरतश्रेष्ठ (T_1 G_1 °ह) — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ B_2 $D_{1\ 2}$ T_2 $G_{1\ 3}$ स सुखी, D_3 सुसुख, T_1 स भूमौ (for सुसुखी)

Colophon G_2 missing — *Major parvan* $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ Dn_3 T_2 $G_{3\ 4}$ आरण्य — *Sub parvan* Omitting sub parvan name, K_3 Dc mention only गधमादनवास, B_1 likewise, only मादनपश्चाद्गमन, $D_{1\ 2}$, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by गधमादन in D_1), D_3 T_2 G_3, only गधमादननिवास, and finally D_5, only गधमादनप्रवेश (followed by समास) — *Adhy name* K_4 $B_{2\ 3}$ Dn_1 n_3 $D_{4\ 6}$ इन्द्रागमन, B_4 Dc इन्द्रसमागम, $D_{1\ 2}$ अर्जुनसमागमे इन्द्रवाक्य — *Adhy no* (figures, words or both) Dn_1 n_2 165, Dn_3 S (G_2 missing, M_2 *sup lin*) 166 (M_2 orig 168), D_1 171 — *Śloka no* Dn_1 n_2 17, Dn_3 18 D_1 16

१६३

वैशंपायन उवाच ।
यथागतं गते शक्रे भ्रातृभिः सह संगतः ।
कृष्णया चैव बीभत्सुर्धर्मपुत्रमपूजयत् ॥ १
अभिवादयमानं तु मूर्ध्न्युपाघ्राय पाण्डवम् ।
हर्षगद्गदया वाचा प्रहृष्टोऽर्जुनमब्रवीत् ॥ २
कथमर्जुन कालोऽयं स्वर्गे व्यतिगतस्तव ।
कथं चास्त्राण्यवाप्तानि देवराजश्च तोषितः ॥ ३
सम्यग्वा ते गृहीतानि कच्चिदस्त्राणि भारत ।
कच्चित्सुराधिपः प्रीतो रुद्रश्चास्त्राण्यदात्तव ॥ ४
यथा दृष्टश्च ते शक्रो भगवान्वा पिनाकधृक् ।
यथा चास्त्राण्यवाप्तानि यथा चाराधितश्च ते ॥ ५
यथोक्तवांस्त्वां भगवाञ्शतक्रतुररिंदम ।
कृतप्रियस्त्वयास्मीति तच्च ते किं प्रियं कृतम् ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण महाद्युते ॥ ६
यथा तुष्टो महादेवो देवराजश्च तेऽनघ ।
यच्चापि वज्रपाणेस्ते प्रियं कृतमरिंदम ।
एतदाख्याहि मे सर्वमखिलेन धनंजय ॥ ७
अर्जुन उवाच ।
शृणु हन्त महाराज विधिना येन दृष्टवान् ।
शतक्रतुमहं देवं भगवन्तं च शंकरम् ॥ ८
विद्यामधीत्य तां राजंस्त्वयोक्तामरिमर्दन ।
भवता च समादिष्टस्तपसे प्रस्थितो वनम् ॥ ९

163

1 In G2, st 1–39 are lost on a missing fol (cf v l 3 162 4) — c) Ś1 K1 2 T2 G3 4 सह; G1 चापि (for चैव) — d) K3 B2 Dc D1 2 5 G1 धर्मराजम्, K4 युधिष्ठिरम् (for धर्मपुत्रम्) T1 M उपागमत् (for अपूजयत्)

2 G2 missing (cf v l 1) — a) K4 D G4 त (for तु) — b) K4 मूर्ध्न्योपघ्राय, G4 मूर्धन्याघ्राय K3 B2 Dn2 n3 D1–3 पाडव ; K4 T2 G3 M2 भारत, G1 धर्मवित्, M1 पार्थिव (for पाण्डवम्) — cd) Ś1 आसने समुपावेश्य पर्यपृच्छत धर्मराट्

3 G2 missing (cf v l 1) — b) T1 ध्याति , T2 G3 M3 [S]प्यति°, G1 4 प्रति (for व्यति) Ś1 K1 2 त्वया (for तव) — D3 5 om (hapl) 3^{d}–5^{c}

4 G2 missing (cf v l 1) D2 5 om 4 (cf v l 3) — b) B D (except D1–3 5) पाडव (for भारत) — c) B4 श्रीमान् (for प्रीतो) — d) T1 शक्रश्च (for रुद्रश्च) B1–3 D (except D1–3 5) वा (for च) K4 B4 D1 2 T1 G1 M1 दत्तवान् (for [अ]दात्तव)

5 G2 missing (cf v l 1) D3 5 om 5^{abc} (cf v l 3) — b) K3 (*sup lin* as in text) Dc2 च (for वा) Ś1 K1 2 पिनाकभृत्, Dn1 n3 °धृत् — T2 G3 om 5^{e}–6^{d} — c) B1–3 Dc Dn D4 6 [ए]व, D2 वा (for च) K4 शस्त्राणि (for चास्त्राणि) K1 2 वाप्तानि (for [अ]वाप्तानि) — d) K3 D3 T1 वा, B Dc Dn D4–6 [ए]व (for the first च) S1 K1 D3 आराधिताश्च K4 हर , T1 त्वया (for च ते)

6 G2 missing (cf v l 1) T2 G3 om 6 (cf v l 5) — a) K3 Dc D1 2 यच्चो (for यथो) M महाप्राज्ञ (for त्वा भगवान्) — b) K2–4 M अरिंदम° — G1 om (hapl) 6^{e}–7^{d} — c) G4 प्रीतस् (for प्रियस्) T1 G4 M तथा (for त्वया) — d) K4 B1–3 D (except D1–3) तस्य, M3 यच्च (for तच्च) T1 तेति (for ते किं) D1–3 transp प्रिय and कृतम् — f) K4 D5 धनजय, B2 महामते (for द्युते)

7 G2 missing (cf v l 1) G1 om 7^{abcd} (cf v l 6) — a) T G3 M1 दृष्टो (for तुष्टो) — b) T2 G3 4 सुर° (for देव) B1–3 Dc Dn D4–6 तथा (for च ते) K4 तथा तव, D1 2 च तोषित॰ (for च ते ऽनघ) — c) T1 यथाच, M यश्चापि D5 transp वज्रपाणे and ते B1 2 Dc Dn D4 6 तु, T2 G3 तत् (for ते) — d) S1 K1 2 M transp प्रिय and कृत — e) S आचक्ष्व (for आख्याहि)

8 G2 missing (cf v l 1) D5 धनजय (for अर्जुन) — a) K4 श्रूयता मे, D1 2 शृणु मत्तो, T1 शृणु सर्वं, T2 G3 4 M शृणुष्व त्व, G1 शृणु त्व हि (for शृणु हन्त) D5 शृणुष्वावहितो राजन् — c) K4 सुरेशान, D3 M1 महादेव, D5 देवराज (for अह देव)

9 G2 missing (cf v l 1) — b) Ś1 K2 धौम्यो (for त्वयो) — T2 G3 om 9^{cd} — c) T1 तपसा (for भवता)

भृगुतुङ्गमथो गत्वा काम्यकादास्थितस्तपः ।
एकरात्रोषितः कंचिदपश्यं ब्राह्मणं पथि ॥ १०
स मामपृच्छत्कौन्तेय क्वासि गन्ता ब्रवीहि मे ।
तस्मा अवितथं सर्वमब्रुवं कुरुनन्दन ॥ ११
स तथ्यं मम तच्छ्रुत्वा ब्राह्मणो राजसत्तम ।
अपूजयत मां राजन्प्रीतिमांश्चाभवन्मयि ॥ १२
ततो मामब्रवीत्प्रीतस्तप आतिष्ठ भारत ।
तपस्वी नचिरेण त्वं द्रक्ष्यसे विबुधाधिपम् ॥ १३
ततोऽहं वचनात्तस्य गिरिमारुह्य शैशिरम् ।
तपोऽतप्यं महाराज मासं मूलफलाशनः ॥ १४
द्वितीयश्चापि मे मासो जलं भक्षयतो गतः ।
निराहारस्तृतीयेऽथ मासे पाण्डवनन्दन ॥ १५
ऊर्ध्वबाहुश्चतुर्थं तु मासमस्मि स्थितस्तदा ।
न च मे हीयते प्राणस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १६
चतुर्थे समभिक्रान्ते प्रथमे दिवसे गते ।
वराहसंस्थितं भूतं मत्समीपमुपागमत् ॥ १७
निघ्नन्प्रोथेन पृथिवीं विलिखंश्चरणैरपि ।
संमार्जञ्जठरेणोर्वीं विवर्तंश्च मुहुर्मुहुः ॥ १८
अनु तस्यापरं भूतं महत्कैरातसंस्थितम् ।
धनुर्बाणासिमत्प्राप्तं स्त्रीगणानुगतं तदा ॥ १९
ततोऽहं धनुरादाय तथाक्षय्यौ महेषुधी ।
अताडयं शरेणाथ तद्भूतं लोमहर्षणम् ॥ २०

---

10 G_2 missing (cf v l 1) — [a]) T_2 $G_{3.4}$ M भृगुतुदम् K_3 D_2 अह (for अथो) — [b]) T G_3 transp आस्थित and तप S_1 K_{2-4} $D_{1.2}$ काम्यकात्प्रस्थितस्तत°

11 G_2 missing (cf v l 1) — [b]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ महीपते, K_4 $D_{1.2}$ T_1 M वदस्व मे (for ब्रवीहि मे) — [c]) $Ś_1$ K_1 Dn_2 तस्मायवितथं; K_2 तन्मयेवि°, K_3 तस्माच्चावि°, K_4 तस्मै ह्यवि°, $D_{1.2}$ M_1 तस्माद्वि°, D_5 तस्मै यथोचित, T_1 तस्मै चाविगम, T_2 (before corr) G_4 तस्मै नावितथ, G_1 M_2 तस्मै चापि तथा (for तस्मा अवितथ) — [d]) M_1 अभव $Ś_1$ $K_{1.2}$ कुरुसत्तम

12 G_2 missing (cf v l 1) — [b]) G_4 मुनिसत्तम (for राज) — [c]) T_1 मा (for मा)

13 G_2 missing (cf v l 1) — [a]) T_2 $G_{3.4}$ M स तु (for ततो) — [b]) T_2 $G_{3.4}$ तप्यस्व, M_2 तप्य हि (for आतिष्ठ) K_4 श्रृणु मत्तो कुलोद्वह, $B_{1.2}$ तप कुरुकुलोद्वह, Dc D_3 T_1 M_1 तत कुरुकुलोद्वह (T_1 °श्रव) — [c]) T_2 [ए]व, G_4 [इ]व (for त्व) $K_{3.4}$ B_{1-3} Dc Dn D_4 M_2 तपस्य (K_4 B_1 M_2 °स्वि)न्नचिरेण त्व

14 G_2 missing (cf v l 1) — [a]) $Ś_1$ तपोतप, K_1 तपोतपे, K_2 तपस्तप, K_4 S (G_2 missing) तपस्तेपे (for तपोऽतप्य) K_4 गिरौ तस्मिन्, T_2 G (G_2 missing) M_2 च कौरव्य (for महा) — [d]) K_4 T_2 $G_{3.4}$ माससेक ज(K_4 फ)लाशन

15 G_2 missing (cf v l 1) — [c]) $Ś_1$ K_1 D_2 तृतीय च, K_3 °ये च, $K_{2.4}$ D_{1-3} T_2 G_3 य तु, Dc $T_{1.2}$ (before corr) येप (for येऽथ) — [d]) $Ś_1$ K $D_{1-3.5}$ T_2 G_3 मास; T_1 मास (for मासे)

16 G_2 missing (cf v l 1) — [a]) S_1 $K_{1.2}$ च (for तु) — [c]) S_1 $K_{1.2}$ ह्रियते (for ही)

17 G_2 missing (cf v l 1) — [a]) B Dc Dn $D_{4.6}$ G_3 पञ्चमे K_2 समतिक्राते, $K_{3.4}$ $D_{2.3.5}$ G_1 M त्वभ्यति°; B Dc Dn $D_{4.6}$ G_3 त्वथ समाप्ते, D_1 त्वप्यतिक्राते, T_1 मास्यति°, T_2 G_4 त्वतिनिष्क्राते — [c]) $Ś_1$ K_2 वाराह सस्थितो, K_1 वाराहसस्थितो, K_4 वाराहसस्थितं $Ś_1$ $K_{1.2}$ B_4 Dc रूप, T_1 भीम (for भूत) D_6 वाराह रूपमास्थाय — D_4 om (hapl) 17[d]–19[a] — [d]) B T_2 $G_{3.4}$ M_2 अथा(B_1 द्रष्टा)गमत्, Dc द्रष्टागत°, Dn D_6 समागमत (for उपा°)

18 G_2 missing (cf v l 1) D_4 om 18 (cf v l 17) — [a]) Dc D_{1-3} M_1 पोत्रेण, D_5 रोषेण, D_6 (marg sec m) ओष्ठेन (for प्रोथेन) T_2 G (G_2 missing) चरणैर् (for पृथिवीं), see below — [b]) $Ś_1$ $D_{2.3}$ विकिरन्, K D_6 विकरन्; D_1 उत्किरन् (for विलिखन्) T_2 G (G_2 missing) विलिखन्नपि मेदिनीम् — [c]) G_4 समाज्यं S_1 K_{1-3} D_3 [अ]पि (for [उ]र्वी) D_5 समागमच्चिरेणापि — [d]) $Ś_1$ D_6 (marg sec m) निवर्तंश्च, K_1 निवर्तं च; K_2 विवर्तं स, K_4 विवर्तयन् (for विवर्तंश्च)

19 G_2 missing (cf v l 1) D_4 om 19[a] (cf v l 17) — [b]) $D_{1.2}$ वपु (for महत्) $D_{3.5}$ T_1 G_1 M कैरातमास्थित, T_2 G_3 कैरातसज्ञित — [c]) S धनुष्पाण्यमि — [d]) K_4 $D_{1.2}$ स्त्रिया चानु°

20 G_2 missing (cf v l 1) — [b]) =36[b] K_4 तथ, G_1 तदा (for तथा) K_3 [अ]क्षय, B_{2-4} Dc_1 Dn $D_{4.6}$ [अ]क्षय्ये (for [अ]क्षय्यौ) — [d]) B_4 T G_3 M रोमहर्षण

21 G_2 missing (cf v l 1) — [a]) $Ś_1$ D_5 युगपत्तु, B Dc Dn_1 $D_{1.4.6}$ युगपत्त K_2 B_3 किरातस्य, Dn $D_{4.6}$

युगपत्तत्किरातश्च विकृष्य बलवद्धनुः ।
अभ्याजघ्ने दृढतरं कम्पयन्निव मे मनः ॥ २१
स तु मामब्रवीद्राजन्मम पूर्वपरिग्रहः ।
मृगयाधर्ममुत्सृज्य किमर्थं ताडितस्त्वया ॥ २२
एष ते निशितैर्बाणैर्दर्पं हन्मि स्थिरो भव ।
स वर्ष्मवान्महाकायस्ततो मामभ्यधावत ॥ २३
ततो गिरिमिवात्यर्थमावृणोन्मां महाशरैः ।
तं चाहं शरवर्षेण महता समवाकिरम् ॥ २४
ततः शरैर्दीप्तमुखैः पत्रितैरनुमन्त्रितैः ।
प्रत्यविध्यमहं तं तु वज्रैरिव शिलोच्चयम् ॥ २५
तस्य तच्छतधा रूपमभवच्च सहस्रधा ।
तानि चास्य शरीराणि शरैरहमताडयम् ॥ २६

पुनस्तानि शरीराणि एकीभूतानि भारत ।
अदृश्यन्त महाराज तान्यहं व्यधमं पुनः ॥ २७
अणुर्बृहच्छिरा भूत्वा बृहच्चाणुशिराः पुनः ।
एकीभूतस्तदा राजन्सोऽभ्यवर्तत मां युधि ॥ २८
यदाभिभवितुं बाणैर्नैव शक्नोमि तं रणे ।
ततोऽहमस्त्रमातिष्ठं वायव्यं भरतर्षभ ॥ २९
न चैनमशकं हन्तुं तदद्भुतमिवाभवत् ।
तस्मिन्प्रतिहते चास्त्रे विस्मयो मे महानभूत् ॥ ३०
भूयश्चैव महाराज सविशेषमहं ततः ।
अस्त्रपूगेन महता रणे भूतमवाकिरम् ॥ ३१
स्थूणाकर्णमयोजालं शरवर्षं शरोल्बणम् ।
शैलास्त्रमश्मवर्षं च समास्थायाहमभ्ययाम् ।

किरातस्तु — b) G (G2 missing) M सुमहद्धनु° — c) Ś1 K B4 D1-3 5 अभ्याहनद्, T2 G3 अभ्याजघ्नद्, M1 अभ्यजघ्ने, M2 अभिजघ्ने — d) S (except T1, G2 missing) मदिर्नौ (for मे मन)

23 G2 missing (cf v l 1) — c) K3 B (B1 marg) Dn D3 4 6 धनुष्मान् (B1 orig धर्मवान्) (for वर्ष्मवान्) D5 पार्वतीयो महामायस — d) D5 तथा माम्, Ś1 K1-3 Dn D1 2 4 6 M1 अभ्यभाषत, D5 अभिभाष्य वै

24 G2 missing (cf v l 1) — a) D5 मेवैर् (for ततो) K3 D1 2 6 T2 (before corr) G1 गिरिर् (for गिरिम्) — b) Ś1 K1 2 स (for मा) — d) K1 2 सहसा (for महता)

25 G2 missing (cf v l 1) — b) Ś1 K1 2 सपत्रैर्, K3 4 D1-3 सुपत्रैर्, B Dn D4 6 यत्रितैर्, Dc प्रहितैर्; D5 पातितैर्, T2 G (G2 missing) पतितैर् T1 M1 नागैरिव विषोल्बणै

26 G2 missing (cf v l 1) — c) Ś1 K1 2 तस्य (for चास्य) — d) Ś1 K D1-3 5 अपीडय (for अताडयम्)

27 G2 missing (cf v l 1) — a) K4 D1 2 तत° (for पुन°) — b) To avoid the hiatus Ś1 K1 2 चैकीभूतानि, M त्वेकी — c) K1 2 अभ्यपश्यन् (for अदृश्यन्त) — d) S1 K D1-3 शरै (for पुन)

28 G2 missing (cf v l 1) — b) S (G2 missing) महान् (for बृहत्) B2 तथा, T2 G3 4 तत° (for पुन) — c) K1 3 B2 एकीभूत, K3 4 D1 2 एकीभूत्वा S1 K1 2 महानेक°, K3 4 Dc D1-3 तथानेक (for तदा राजन्)

29 G2 missing (cf v l 1) — b) K3 4 D1-3 न वै, Dn न च (for नैव) T2 G3 4 [अ]ह (for त) — c) B Dc Dn1 n3 D4-6 महास्त्रम् (for ऽहमस्त्रम्) Dn2 ततो ह्यस्त्र समातिष्ठ

30 G2 missing (cf v l 1) — a) Ś1 K B4 D1-3 तेनापि ना° (for न चैनम°) B4 जेतु, T1 योद्धु, T2 G (G2 missing) M योद्धु (for हन्तु) — b) Epic tag! Cf Hopkins, *Great Epic*, App A (Parallel Phrases), No 83 Ś1 K D1-3 तद्भुतमतिवीर्यवत् (K1 4 °वान्)

31 G2 missing (cf v l 1) — a) K3 4 D3 भूयश्चैन, B Dc Dn D4 6 भूय एव, S (G2 missing) तत्रापि च — c) B4 अस्त्रजालेन, D5 योगेन, T1 °पूतेन; T2 G (G2 missing) °वर्षेण

32 G2 missing (cf v l 1) — a) Ś1 K3 4 D1-3 स्थूणाकर्णं च जाल च, K1 °भूत चराजाल, K2 कले य राजा च, B Dc Dn D4 6 °कर्णमथो जाल, D5 कर्णमथो बाण; T1 °कर्णमिवाजाल, T2 (before corr) °कार महोजाल — b) Ś1 शरवर्षं रणोत्कट, K1 °वर्षा रणोत्थव, K2 वर्षरणोत्थव, B Dc Dn D4 6 °वर्षमथोल्बण, D5 M1 °वर्षं महो° — c) M तु (for च) S1 K1 2 शलभास्त्र चाश्मवर्ष, K3 4 B D शलभास्त्रमश्मवर्ष, T1 शैलास्त्रेणाश्मवर्षं तु, G1 शलभास्त्रमहावर्षं — d) T1 [अ]हमर्दय, T2 G3 4 [अ]हमभ्यगा (for [अ]हमभ्ययाम्) Ś1 K1 2 समादायाहमभ्यया, D3 समास्थायास्त्रमभ्यया, D5 वेगमास्थाय शस्त्रवित् — e) Ś1 K1 2 Dc D1-3 5 T G1 3 4 M1 जग्राह, K3 सयामे (for जग्राम ,

जग्रास प्रहसंस्तानि सर्वाण्यस्त्राणि मेऽनघ ॥ ३२
तेषु सर्वेषु शान्तेषु ब्रह्मास्त्रमहमादिशम् ।
ततः प्रज्वलितैर्बाणैः सर्वतः सोपचीयत ।
उपचीयमानश्च मया महास्त्रेण व्यवर्धत ॥ ३३
ततः संतापितो लोको मत्प्रसूतेन तेजसा ।
क्षणेन हि दिशः खं च सर्वतोऽभिविदीपितम् ॥ ३४
तदप्यस्त्रं महातेजाः क्षणेनैव व्यशातयत् ।
ब्रह्मास्त्रे तु हते राजन्भयं मां महदाविशत् ॥ ३५
ततोऽहं धनुरादाय तथाक्षय्यौ महेषुधी ।
सहसाभ्यहनं भूतं तान्यप्यस्त्राण्यभक्षयत् ॥ ३६
हतेष्वस्त्रेषु सर्वेषु भक्षितेष्वायुधेषु च ।
मम तस्य च भूतस्य बाहुयुद्धमवर्तत ॥ ३७
व्यायामं मुष्टिभिः कृत्वा तलैरपि समाहतौ ।
अपातयच्च तद्भूतं निश्चेष्टो ह्यगमं महीम् ॥ ३८
ततः प्रहस्य तद्भूतं तत्रैवान्तरधीयत ।
सह स्त्रीभिर्महाराज पश्यतो मेऽद्भुतोपमम् ॥ ३९
एवं कृत्वा स भगवांस्ततोऽन्यद्रूपमात्मनः ।
दिव्यमेव महाराज वसानोऽद्भुतमम्बरम् ॥ ४०

cf 36[d], 37[b] K₃ ग्रामसत्, B D (except D₁₋₃ ₅) T₂ M₂ प्रसभ, G₄ प्रथम (for प्रहसन्) — [f]) B D (except D₁₋₃) M मे नृप (B₄ शृणु), T₁ वै नृप, T₂ G₁ ₃ ₄ भारत (for मेऽनघ)

33 G₂ missing (cf v l 1) — [a]) Ś₁ K₁₋₃ दग्धेषु; K₄ B Dc Dn D₄ ₆ जग्धे ; D₅ ग्रस्ते (for शान्ते) — [b]) Dn₁ n₃ T₂ G₃ महद् (for अहम्) — [d]) Ś₁ K₁ ₂ D₅ पर्वत (for सर्वत) Ś₁ K सोपचीयते; K₂ ₄ B D₁ ₂ ₄₋₆ सोपचीयते, D₃ T₁ G₁ ₄ चोपचीयते M₂ सर्वस्तैरूपचीयत — [e]) Hypermetric! Ś₁ K₁ ₂ अपचीयमान T₁ M₁ तु (for च) D₅ T G₃ ₄ M तदा, G₁ तथा (for मया) — [f]) S (G₂ missing) सहा(M₁ मया)स्त्रेणाभ्यवर्तत

34 G₂ missing (cf v l 1) — [a]) B₁₋₃ Dc Dn D₄ ₆ तत संतापिता लोका, D₅ तत मदीपित लोके — [b]) S₁ K D₁₋₃ मद्विसृष्टै सुतेजनै (D₁ ₂ °सै°); D₅ तत्प्रसूतै सुतेजनै — [c]) T₂ (before corr) G₄ दिव (for दिश) — [d]) K₃ सुविदी , B Dn D₄₋₆ G₃ हि विदी , Dc M₂ दिवि दी ; T₁ G₁ [अ]भिविराजित, G₄ [अ]पि त्रिदी

35 G₂ missing (cf v l 1) — After 35[a], D₁ ₂ ins

838* ततोऽहमपत महीम् ।
तत प्रहस्य तद्भूत

— [b]) Ś₁ K B₄ D₁₋₃ ₅ व्यनाशयत्, T₂ G₁ ₃ ₄ व्यशाम — K₃ ₄ om 35[cd], K₃ om 35[c]–48[a] — [c]) Ś₁ K₁ D₂ ₃ च, T₂ G₁ ₃ ₄ नि- (for तु) D₁ ब्रह्मास्त्रेण च ते राजन्

36 G₂ missing (cf v l 1) K₃ om 36 (cf v l 35) — [b]) = 20[b] B₁ ₂ ₄ Dn D₄ ₆ तथाक्षय्ये, D₁ गमाक्षय्यौ, T₂ G₃ तदाक्षय्यौ — [d]) B₁ transp अपि and अस्त्राणि S₁ K₁ ₂ T₁ तस्तानि , G₁ तानि च (for तान्यपि)

37 G₂ missing (cf v l 1) K₃ om 37 (cf v l 35) — [a]) D₅ तेष्वस्त्रेषु च सर्वेषु, T₂ G₁ ₃ ₄ एतेष्वस्त्रेषु भूतेन (G₁ सर्वेषु) — [b]) G₁ [अ]पि (for च) M₂ भक्षिते चायुधे तदा — B₂ om 37[cd] — [c]) T₁ धर्मतस्तस्य भू

38 G₂ missing (cf v l 1) — K₃ om 38 (cf v l 35) — [b]) T₂ G₃ ₄ अभि (for अपि) Ś₁ K₁ ₂ D₁ ₃ समाहनत; K₄ हरत्; B₁ Dn °गतै ; B₄ D₃ हनम्; D₄ ₆ °गतौ, T₁ ततौ, G₁ °दितौ (for °हतौ) D₅ प्रहरश्च तलैरपि — D₅ om 38[c]–39[d] — [c]) B Dc D₁ ₂ ₄₋₆ अपारयन् D₁ ₂ तु (for च) D₁ ₂ तद्रूप, T₁ स भूत; G₁ मा भूत (for तद्भूत) — D₁ ₂ om 38[d]–39[a] — [d]) K₄ निश्चेष्टोऽभ्यगमन्, B Dc Dn D₄ ₆ निश्चेष्टमगम (B₄ निश्चेष्टो न्यपतन्), T₁ निश्चेष्टश्चागमन्; T₂ G₃ ₄ अह चापतय, G₁ निश्चेष्टश्चापत, M निश्चेष्टश्चागम

39 G₂ missing (cf v l 1) — K₃ D₅ om 39 (cf v l 35 38), D₁ ₂ om 39[a] (cf v l 38) — After 39[ab], T₂ G₃ ₄ ins

839* ततश्चिन्ता समगम पूजयिष्याम्यह पुन ।
इति पुष्पाणि सगृह्य सैकत शकर प्रभुम् ।
पूजयिष्यस्तमद्राक्ष किरात पुष्पधारिणम् ।
ततश्चान्यानि पुष्पाणि पूजयिष्यन्पुन पुन ।
तानि सर्वाणि दृष्ट्वाह किरातस्य च मूर्धनि ।
इति कृत्वा महादेव प्रणतोऽस्मि पुन पुन ।
[Cf 171*]

— [c]) T₂ G₃ ₄ M₂ तव (for सह) — [d]) Ś₁ K₁ ₂ पश्यतो मेऽद्भुत महत्, K₄ D₁ ₂ तदद्भुतमिद महत्; D₅ तदद्भुत मिवाभवत (= 30[b])

40 K₃ om 40 (cf v l 35) G₂ resumes — [a]) S सुरूप (for एव) — [b]) B D (except D₁₋₃ ₅) आस्थित (for आमन) — [c]) Ś₁ K₁ ₂ D₃ ₅ एक, T₂ G M चैव

युगपत्तत्किरातश्च विकृष्य बलवद्धनुः ।
अभ्याजघ्ने दृढतरं कम्पयन्निव मे मनः ॥ २१
स तु मामब्रवीद्राजन्मम पूर्वपरिग्रहः ।
मृगयाधर्ममुत्सृज्य किमर्थं ताडितस्त्वया ॥ २२
एष ते निशितैर्बाणैर्दर्पं हन्मि स्थिरो भव ।
स वर्ष्मवान्महाकायस्ततो मामभ्यधावत ॥ २३
ततो गिरिमिवात्यर्थमावृणोन्मां महाशरैः ।
तं चाहं शरवर्षेण महता समवाकिरम् ॥ २४
ततः शरैर्दीप्तमुखैः पत्रितैरनुमन्त्रितैः ।
प्रत्यविध्यमहं तं तु वज्रैरिव शिलोच्चयम् ॥ २५
तस्य तच्छतधा रूपमभवच्च सहस्रधा ।
तानि चास्य शरीराणि शरैरहमताडयम् ॥ २६
पुनस्तानि शरीराणि एकीभूतानि भारत ।
अदृश्यन्त महाराज तान्यहं व्यधमं पुनः ॥ २७
अणुर्बृहच्छिरा भूत्वा बृहच्चाणुशिराः पुनः ।
एकीभूतस्तदा राजन्सोऽभ्यवर्तत मां युधि ॥ २८
यदाभिभवितुं बाणैर्नैव शक्नोमि तं रणे ।
ततोऽहमस्त्रमातिष्ठं वायव्यं भरतर्षभ ॥ २९
न चैनमशकं हन्तुं तदद्भुतमिवाभवत् ।
तस्मिन्प्रतिहते चास्त्रे विस्मयो मे महानभूत् ॥ ३०
भूयश्चैव महाराज सविशेषमहं ततः ।
अस्त्रपूगेन महता रणे भूतमवाकिरम् ॥ ३१
स्थूणाकर्णमयोजालं शरवर्षं शरोल्बणम् ।
शैलास्त्रमश्मवर्षं च समास्थायाहमभ्ययाम् ।

किरातस्तु — ^{b}) G (G$_2$ missing) M सुमहद्धनु° — ^{c}) Ś$_1$ K B$_4$ D$_{1-3, 5}$ अभ्याहनद्, T$_2$ G$_3$ अभ्याजघ्नद्, M$_1$ अभ्यजघ्ने, M$_2$ अभिजघ्ने — ^{d}) S (except T$_1$, G$_2$ missing) मर्दिनीं (for मे मन)

23 G$_2$ missing (cf v l 1) — ^{c}) K$_3$ B (B$_1$ marg) Dn D$_{3, 4, 6}$ धनुष्मान् (B$_1$ orig धर्मवान्) (for वर्ष्मवान्) D$_5$ पार्वतीयो महामायस — ^{d}) D$_5$ तथा माम् S$_1$ K$_{1-3}$ Dn D$_{1, 2, 4, 6}$ M$_1$ अभ्यभाषत, D$_5$ अभिभाष्य वै

24 G$_2$ missing (cf v l 1) — ^{a}) D$_5$ मेघैर् (for ततो) K$_3$ D$_{1, 2, 6}$ T$_2$ (before corr) G$_1$ गिरिर् (for गिरिम्) — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1, 2}$ स (for मा) — ^{d}) K$_{1, 2}$ सहसा (for महता)

25 G$_2$ missing (cf v l 1) — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1, 2}$ सपत्रैर्, K$_{3, 4}$ D$_{1-3}$ सुपत्रैर्, B Dn D$_{4, 6}$ यन्त्रितैर्, Dc प्रहितैर्, D$_5$ पातितैर्, T$_2$ G (G$_2$ missing) पतितैर् T$_1$ M$_1$ नागैरिव विषोल्बणै

26 G$_2$ missing (cf v l 1) — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1, 2}$ तस्य (for चास्य) — ^{d}) Ś$_1$ K D$_{1-3, 5}$ अपीडय (for अताडयम्)

27 G$_2$ missing (cf v l 1) — ^{a}) K$_4$ D$_{1, 2}$ तत° (for पुन°) — ^{b}) To avoid the hiatus, S$_1$ K$_{1, 2}$ चैकीभूतानि, M स्वैकी° — ^{c}) K$_{1, 2}$ अभ्यपश्यन् (for अदृश्यन्त) — ^{d}) Ś$_1$ K D$_{1-3}$ शरै (for पुन)

28 G$_2$ missing (cf v l 1) — ^{b}) S (G$_2$ missing) महान् (for बृहत्) B$_2$ तथा; T$_2$ G$_{3, 4}$ तत° (for पुन) — ^{c}) K$_{1, 2}$ B$_2$ एकीभूत; K$_{3, 4}$ D$_{1, 2}$ एकीभूत्वा S$_1$ K$_{1, 2}$ महानेक°, K$_{3, 4}$ Dc D$_{1-3}$ तथानेक (for तदा राजन्)

29 G$_2$ missing (cf v l 1) — ^{b}) K$_{3, 4}$ D$_{1-3}$ न वै, Dn न च (for नैव) T$_2$ G$_{3, 4}$ [अ]ह (for त) — ^{c}) B Dc Dn$_1$ n$_3$ D$_{4-6}$ महास्त्रम् (for ऽहमस्त्रम्) Dn$_2$ ततो ह्यस्त्र समातिष्ठ

30 G$_2$ missing (cf v l 1) — ^{a}) S$_1$ K B$_4$ D$_{1-3}$ तेनापि ना° (for न चैनम°) B$_4$ जेतु; T$_1$ योद्धु, T$_2$ G (G$_2$ missing) M वोढु (for हन्तु) — ^{b}) Epic tag ! Cf Hopkins, *Great Epic*, App A (Parallel Phrases), No 83 Ś$_1$ K D$_{1-3}$ तद्भूतमतिवीर्यवत् (K$_{1, 4}$ °वान्)

31 G$_2$ missing (cf v l 1) — ^{a}) K$_{3, 4}$ D$_3$ भूयश्चैन, B Dc Dn D$_{4, 6}$ भूय एव, S (G$_2$ missing) तत्रापि च — ^{c}) B$_4$ अस्त्रजालेन, D$_5$ °योगेन, T$_1$ °पूतेन, T$_2$ G (G$_2$ missing) वर्षेण

32 G$_2$ missing (cf v l 1) — ^{a}) Ś$_1$ K$_{3, 4}$ D$_{1-3}$ स्थूणाकर्णं च जाल च, K$_1$ °भूत चराजाल, K$_2$ °कले य राजा च, B Dc Dn D$_{4, 6}$ °कर्णमथो जाल, D$_5$ कर्णमथो बाण, T$_1$ °कर्णमिवाजाल, T$_2$ (before corr) °कार महोजाल — ^{b}) Ś$_1$ शरवर्ष रणोद्भट, K$_1$ °वर्षा रणोद्भव, K$_2$ वर्षैरणोद्भव; B Dc Dn D$_{4, 6}$ °वर्षमथोल्बण, D$_5$ M$_1$ वर्ष महो — ^{c}) M तु (for च) Ś$_1$ K$_{1, 2}$ शलभास्त्र चाष्मवर्ष, K$_{3, 4}$ B D शलभास्त्रमश्मवर्ष, T$_1$ शैलास्त्रेणाश्मवर्षं तु, G$_1$ शलभास्त्रमहावर्षं — ^{d}) T$_1$ [अ]हमर्दय; T$_2$ G$_{3, 4}$ [अ]हमभ्यगा (for [अ]हमभ्ययाम्) Ś$_1$ K$_{1, 2}$ समादायाहमभ्यया, D$_3$ समास्थायास्त्रमभ्यया, D$_5$ वेगमास्थाय शस्त्रवित् — ^{e}) Ś$_1$ K$_{1, 2}$ Dc D$_{1-3, 5}$ T G$_{1, 3, 4}$ M$_1$ जग्राह, K$_3$ ययामे (for जग्रास ,

जग्रास प्रहसंस्तानि सर्वाण्यस्त्राणि मेऽनघ ॥ ३२
तेषु सर्वेषु शान्तेषु ब्रह्मास्त्रमहमादिशम् ।
ततः प्रज्वलितैर्बाणैः सर्वतः सोपचीयत ।
उपचीयमानश्च मया महास्त्रेण व्यवर्धत ॥ ३३
ततः संतापितो लोको मत्प्रसूतेन तेजसा ।
क्षणेन हि दिशः खं च सर्वतोऽभिविदीपितम् ॥ ३४
तदप्यस्त्रं महातेजाः क्षणेनैव व्यशातयत् ।
ब्रह्मास्त्रे तु हते राजन्भयं मां महदाविशत् ॥ ३५
ततोऽहं धनुरादाय तथाक्षय्यौ महेषुधी ।
सहसाभ्यहनं भूतं तान्यप्यस्त्राण्यभक्षयत् ॥ ३६
हतेष्वस्त्रेषु सर्वेषु भक्षितेष्वायुधेषु च ।
मम तस्य च भूतस्य बाहुयुद्धमवर्तत ॥ ३७
व्यायामं मुष्टिभिः कृत्वा तलैरपि समाहतौ ।
अपातयच्च तद्भूतं निश्चेष्टो ह्यगमं महीम् ॥ ३८
ततः प्रहस्य तद्भूतं तत्रैवान्तरधीयत ।
सह स्त्रीभिर्महाराज पश्यतो मेऽद्भुतोपमम् ॥ ३९
एवं कृत्वा स भगवांस्ततोऽन्यद्रूपमात्मनः ।
दिव्यमेव महाराज वसानोऽद्भुतमम्बरम् ॥ ४०

---

cf 36^{d}, 37^{b} K_3 प्राग्रसत्, B D (except D_{1-3} $_5$) T_2 M_2 प्रसभ, G_4 प्रथम (for प्रहसन्) — ^{f}) B D (except D_{1-3}) M मे नृप (B_4 शृणु), T_1 वै नृप, T_2 G_1 $_3$ $_4$ भारत (for मेऽनघ)

33 G_2 missing (cf v l 1) — ^{a}) Ś$_1$ K_{1-3} दग्धेषु, K_4 B Dc Dn D_4 $_6$ जग्धे, D_5 ग्रस्ते° (for शान्ते) — ^{b}) Dn_2 n_3 T_2 G_3 महद् (for अहम्) — ^{d}) S_1 K_1 $_2$ D_5 पर्वत (for सर्वत) Ś$_1$ K स्त्रोपचीयते; K_2 $_4$ B D_1 $_2$ $_{4-6}$ सोपचीयते, D_3 T_1 G_1 $_4$ चोपचीयते M_2 सर्वैस्तैरूपचीयत — ^{e}) Hypermetric! Ś$_1$ K_1 $_2$ अपचीयमान° T_1 M_1 तु (for च) D_5 T G_3 $_4$ M तदा, G_1 तथा (for मया) — ^{f}) S (G_2 missing) महा(M_1 मया)स्त्रेणाभ्यवर्तत

34 G_2 missing (cf v l 1) — ^{a}) B_{1-3} Dc Dn D_4 $_6$ तत° सतापिता लोका, D_5 तत सदीपित लोके — ^{b}) Ś$_1$ K D_{1-3} मद्विसृष्टै° सुतेजनै° (D_1 $_2$ °सै°), D_5 तत्प्रसूतै° सुतेजनै — ^{c}) T_2 (before corr) G_4 दिव (for दिश°) — ^{d}) K_3 सुनिर्दी°, B Dn D_{4-6} G_3 हि विदी; Dc M_2 दिवि दी; T_1 G_1 [अ]भिविराजित, G_4 [अ]पि विदी

35 G_2 missing (cf v l 1) — *After* 35^{a}, D_1 $_2$ ins

838* ततोऽहमपत महीम् ।
तत प्रहस्य तद्भूतं

— ^{b}) S_1 K B_4 D_{1-3} $_5$ व्यनाशयत्, T_2 G_1 $_3$ $_4$ व्यशाम — K_2 $_4$ om 35^{cd}, K_3 om 35^{c}–48^{a} — ^{c}) S_1 K_1 D_2 $_3$ च, T_2 G_1 $_3$ $_4$ नि (for तु) D_1 ब्रह्मास्त्रेण च ते राजन्

36 G_2 missing (cf v l 1) K_3 om 36 (cf v.l 35) — ^{b}) = 20^{b} B_1 $_3$ $_4$ Dn D_4 $_6$ तथाक्षय्ये, D_1 तावक्षय्यौ, T_2 G_3 तदाक्षय्यौ — ^{d}) B_1 transp अपि and अस्त्राणि Ś$_1$ K_1 $_2$ T_1 तस्तानि, G_1 तानि च (*for* तान्यपि)

37 G_2 missing (cf v l 1) K_3 om 37 (cf v l 35) — ^{a}) D_5 तेष्वस्त्रेषु च सर्वेषु, T_2 G_1 $_3$ $_4$ एतेष्वस्त्रेषु भूतेन (G_1 सर्वेषु) — ^{b}) G_1 [अ]पि (for च) M_2 भक्षिते चायुधे तदा — B_2 om 37^{cd} — ^{c}) T_1 धर्मतस्तस्य भू°

38 G_2 missing (cf v l 1) — K_3 om 38 (cf v l 35) — ^{b}) T_2 G_3 $_4$ अभि (for अपि) S_1 K_1 $_2$ D_1 $_3$ समाहनत्, K_4 °हरत्, B_1 *Dn* °गतै, B_4 D_2 °हनम्, D_4 $_6$ °गतौ, T_1 °तलौ, G_1 °दितौ (for हतौ) D_5 प्रहरश्च तलैरपि — D_3 om 38^{c}–39^{d} — ^{c}) B Dc D_1 $_2$ $_{4-6}$ अपारयन् D_1 $_2$ तु (for च) D_1 $_2$ तद्रूप, T_1 त भूत, G_1 मा भूत (for तद्भूत) — D_1 $_2$ om 38^{d}–39^{a} — ^{d}) K_4 निश्चेष्टोऽभ्यगमन्, B Dc Dn D_4 $_6$ निश्चेष्टमगम (B_4 निश्चेष्टो न्यपतन्); T_1 निश्चेष्टश्चागमन्, T_2 G_3 $_4$ अह चापतय, G_1 निश्चेष्टश्चापत, M निश्चेष्टश्चागम

39 G_2 missing (cf v l 1) — K_3 D_3 *om* 39 (cf v l 35 38), D_1 $_2$ om 39^{a} (cf v l 38) — After 39^{ab}, T_2 G_3 $_4$ ins

839* ततश्चिन्ता समगम पूजयिष्याम्यह पुन ।
इति पुष्पाणि सगृह्य सैकत शकर प्रभुम् ।
पूजयिष्यस्तमद्राक्ष किरात पुष्पधारिणम् ।
ततश्चान्यानि पुष्पाणि पूजयिष्यन्पुन पुन ।
तानि सर्वाणि दृष्टाह किरातस्य च मूर्धनि ।
इति कृत्वा महादेव प्रणतोऽस्मि पुन पुन ।
[Cf 171*]

— ^{c}) T_2 G_3 $_4$ M_2 तत (for सह) — ^{d}) Ś$_1$ K_1 $_2$ पश्यतो मेऽद्भुत महत्, K_4 D_1 $_2$ तदद्भुतमिद महत्, D_5 तदद्भुत मिवाभवत् (= 30^{b})

40 K_3 om 40 (cf v l 35) G_2 resumes — ^{a}) S मुख्य (for एव) — ^{b}) B D (except D_{1-3} $_5$) आस्थित (for आत्मन) — ^{c}) Ś$_1$ K_1 $_2$ D_3 $_5$ एक, T_2 G M चैव

हित्वा किरातरूपं च भगवांस्त्रिदशेश्वरः ।
स्वरूपं दिव्यमास्थाय तस्थौ तत्र महेश्वरः ॥ ४१
अदृश्यत ततः साक्षाद्भगवान्गोवृषध्वजः ।
उमासहायो हरिदृग्बहुरूपः पिनाकधृक् ॥ ४२
स मामभ्येत्य समरे तथैवाभिमुखं स्थितम् ।
शूलपाणिरथोवाच तुष्टोऽस्मीति परंतप ॥ ४३
ततस्तद्धनुरादाय तूणौ चाक्षय्यसायकौ ।
प्रादान्ममैव भगवान्वरयस्वेति चाब्रवीत् ॥ ४४
तुष्टोऽस्मि तव कौन्तेय ब्रूहि किं करवाणि ते ।
यत्ते मनोगतं वीर तद्ब्रूहि वितराम्यहम् ।
अमरत्वमपाहाय ब्रूहि यत्ते मनोगतम् ॥ ४५

ततः प्राञ्जलिरेवाहमस्त्रेषु गतमानसः ।
प्रणम्य शिरसा शर्वं ततो वचनमाददे ॥ ४६
भगवान्मे प्रसन्नश्चेदीप्सितोऽयं वरो मम ।
अस्त्राणीच्छाम्यहं ज्ञातुं यानि देवेषु कानिचित् ।
ददानीत्येव भगवानब्रवीत्त्र्यम्बकश्च माम् ॥ ४७
रौद्रमस्त्रं मदीयं त्वामुपस्थास्यति पाण्डव ।
प्रददौ च मम प्रीतः सोऽस्त्रं पाशुपतं प्रभुः ॥ ४८
उवाच च महादेवो दत्त्वा मेऽस्त्रं सनातनम् ।
न प्रयोज्यं भवेदेतन्मानुषेषु कथंचन ॥ ४९
पीड्यमानेन बलवत्प्रयोज्यं ते धनंजय ।
अस्त्राणां प्रतिघाते च सर्वथैव प्रयोजयेः ॥ ५०

(for एव) T_1 दिव्यमप्रतिम चित्र — ^{d}) T_1 वसानोंबर मुत्तम

41 K_3 om 41 (cf v l 35) — ^{a}) K_4 तद्रूपरूप, S मृगतनु ($G_{2\,3}$ °युता) ता (for किरातरूप) S_1 $K_{1\,2\,4}$ तद्, $D_{1\,2}$ स (for च) — M_1 om 41^{cd} — ^{c}) Ś$_1$ $B_{1\,3}$ Dc $D_{5\,6}$ G_2 M_2 स्व रूप — ^{d}) $K_{1\,2}$ transp तस्थौ and तत्र

42 K_3 om 42 (cf v l 35), K_2 om 42^{a}–44^{b} — ^{a}) S सोऽदृश्यत — ^{b}) S_1 K_1 D_5 भगवान्वै (D_5 °न्मे) वृषध्वज°, T_1 भगवान्वृषभध्वज — ^{c}) K_1 वृषदृग्, B व्याडधृग्; Dc_1 D_4 व्यालधृक्, Dc_2 Dn D_6 व्यालधृग् (for हरिदृग्) S धनुर्गृह्य तथा पाणौ — ^{d}) Ś$_1$ पिनाकधृत्

43 $K_{2\,3}$ om 43 (cf v l 35, 42) — ^{a}) T_1 भगवान् (for समरे) — ^{b}) T_1 च (for [ए]व) K_4 D_1 T_1 °मुखस्थित, B_4 D_3 °मुख स्थित°, $D_{2\,5}$ °मुख स्थित

44 K_3 om 44 (cf v l 35), K_2 om 44^{ab} (cf v l 42) — ^{a}) $D_{1\,2}$ तु, D_5 स्व (for तद्) — ^{b}) T G_{1-3} तूणी (for तूणौ) Ś$_1$ तूणौ तौ चाक्षय्यौ तथा, K_1 $D_{1-3\,5}$ तूणौ तौ चाक्षयौ शरै (K_1 °र), K_4 तूणौ तावेव चाक्षयौ — ^{c}) Ś$_1$ $K_{1\,2}$ प्राणान् (for प्रादान्) — ^{d}) Ś$_1$ $K_{1\,2}$ T_1 G_1 धारय° (for वरय°)

45 K_3 om 45 (cf v l 35) — ^{c}) S_1 तात, T_1 वत्स (for वीर) B_2 Dn $D_{4\,6}$ मनोगत वीर यत्ते (by transp) — ^{d}) T_1 transp तद् and ब्रूहि — K_1 om 45^{e}–46^{b} — ^{e}) S_1 K_4 $D_{1\,2\,5}$ °मपास्यैक, K_2 °मपाशैक, B_4 °मपास्याद्य, G_1 M °मपास्यान्यद्

46 K_3 om 46 (cf v l 35), K_1 om 46^{ab} (cf v l 45) — ^{b}) S कृतमानस° — ^{c}) Ś$_1$ $K_{1\,2}$ सहसा, B Dn $D_{4\,6}$ T_2 G_3 मनसा (for शिरसा) S_1 K_4 $B_{1\,2}$ $D_{1\,2\,4}$ T_1 G_2 M_2 सर्वं, K_2 सर्वें, Dc_1 (? gloss) शम्भु, G_1 M_1 देव (for शर्वं) D_5 मूर्ध्ना प्रसाद्य वरद — ^{d}) S_1 Dc अब्रवीत् (corrupt), $K_{1\,2}$ $D_{2\,3}$ T_1 अब्रुवम्, K_4 D_1 अब्रुवन् (for आददे) D_5 अस्त्रार्थं समनोदय

47 K_3 om 47 (cf v l 35) — ^{a}) $D_{3\,5}$ T_1 G_1 भगवन् (for भगवान्) — ^{d}) Ś$_1$ सति हि, $K_{1\,2\,4}$ D_{1-3} सति वै (for कानिचित्) — ^{e}) K_4 Dn_2 D_{1-3} T_1 G_1 ददानी (as in text), the rest ददामी — ^{f}) Ś$_1$ K_4 B_4 $D_{1-3\,5}$ तदा, $K_{1\,2}$ तथा (for च मा)

48 Before 48, K_4 $D_{1\,2}$ ins श्रीरुद्र उ° — K_3 om 48^{a} (cf v l 35) — ^{c}) S (except T_2 $G_{3\,4}$) [अ]पि मे (for मम) B_1 प्रददौ परमप्रीत, D_5 अथ प्रादान्मम प्रीत° — ^{d}) K_1 (*sup lin* as in text) विभु, $B_{1\,3}$ Dc Dn $D_{4\,6}$ महद्, B_2 च तत्, D_5 तदा (for प्रभु)

49 ^{b}) K_2 Dn D_5 दत्वा चास्त्र, S (by transp) दत्वास्त्रं मे (T_1 रौद्रास्त्र मे) — ^{d}) S_1 $K_{1\,3}$ D_5 T_1 मा(D_5 T_1 म)नुष्येषु — After 49, K_3 B Dc Dn D_{4-6} ins

840* जगद्विनिर्दहेदेवमल्पतेजसि पातितम् ।
[K_3 B_{1-3} एतद् (for एवम्)]

50 ^{a}) K_2 बलिना (for बलवत्) — ^{b}) B Dc Dn D_{4-6} प्रयोज्य स्याद्, T_2 G प्रयोक्तव्य (for प्रयोज्य ते) M परतप (for धन°) — ^{c}) Ś$_1$ K D_{1-3} तु (K_4 ते) प्रतीघाते (for प्रतिघाते च) — ^{d}) $B_{1\,2}$ Dc Dn D_{4-6} M_2 प्रयोजयेत्, D_3 T_1 G_1 M_1 °जय

51 ^{a}) Ś$_1$ तमप्रतिहत, K_2 B_2 T_2 G_{2-4} ततो, K

तदप्रतिहतं दिव्यं सर्वास्त्रप्रतिषेधनम् ।
मूर्तिमन्मे स्थितं पार्श्वे प्रसन्ने गोवृषध्वजे ॥ ५१
उत्सादनममित्राणां परसेनानिकर्तनम् ।
दुरासदं दुष्प्रहसं सुरदानवराक्षसैः ॥ ५२
अनुज्ञातस्त्वहं तेन तत्रैव समुपाविशम् ।
प्रेक्षतश्चैव मे देवस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ ५३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६३ ॥

१६४

अर्जुन उवाच ।
ततस्तामवसं प्रीतो रजनीं तत्र भारत ।
प्रसादाद्देवदेवस्य त्र्यम्बकस्य महात्मनः ॥ १
व्युषितो रजनीं चाहं कृत्वा पूर्वाह्णिकक्रियाम् ।
अपश्यं तं द्विजश्रेष्ठं दृष्टवानस्मि यं पुरा ॥ २
तस्मै चाहं यथावृत्तं सर्वमेव न्यवेदयम् ।
भगवन्तं महादेवं समेतोऽस्मीति भारत ॥ ३
स मामुवाच राजेन्द्र प्रीयमाणो द्विजोत्तमः ।
दृष्टस्त्वया महादेवो यथा नान्येन केनचित् ॥ ४
समेत्य लोकपालैस्तु सर्वैर्वैवस्वतादिभिः ।
द्रष्टास्यनघ देवेन्द्रं स च तेऽस्त्राणि दास्यति ॥ ५
एवमुक्त्वा स मां राजन्नाश्लिष्य च पुनः पुनः ।

B तदा°, G_1 तत प्रीवियुत — ^{b}) $Ś_1$ K D_1 $_2$ °वारण; D_8 °वाधन, M_1 °वेधक — ^{d}) D_8 G_1 $_2$ $_4$ के वृषभध्वजे

52 ^{b}) $Ś_1$ K D_2 $_3$ °विकर्षण; B_2 $_4$ Dc T_1 M निकृतन, D_5 विनाशन, T_2 G सैन्यविकर्तन

53 D_5 om 53^{cd} — ^{c}) K_3 $_4$ D_1 $_3$ प्रेक्ष्य(K_3 °क्ष)माणस्य; B_4 T_2 G_{2-4} M पश्यतश्चैव (for प्रेक्षतश्चैव) T_1 पश्यतश्च स मे देवस्, G_1 स पश्यतश्च मे देवस्

Colophon — *Major parvan* $Ś_1$ K_1 $_2$ T G आरण्य (G_1 श्रीमदारण्य) — *Sub parvan* Omitting sub parvan name K_1 B Dc Dn_2 $_3$ D_6 T_2 G_3 mention only गंधमादनवास (followed by उत्तरकैरात in Dc), K_3 D_1 likewise, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by गंधमादनवास in K_3), K_4 D_5, only उत्तरकैरात, and finally Dn_1 D_3 $_4$, only गंधमादनप्रवेश (D_4 प्रवास) — *Adhy name* D_1 $_2$ अर्जुनप्रवासकथन, G_1 अर्जुनास्त्रप्रदाने अर्जुनवाक्य — *Adhy no* (figures, words or both) Dn_1 $_2$ 166, Dn_3 S 167 (M_2 170 [*sup lin* 160]), D_1 172 — *Śloka no* Dn D_8 57 D_1 56 — After the colophon G_1 cont श्रीभगवतो महापुरुषस्य विष्णोरंशावतारभूत(? read भू)तेन सत्यवतीनन्दनेन श्रीपराशरात्मजेन शुकतातेन वेदव्यासनाम्ना कृष्णद्वैपायनेनोक्त अष्टादशपर्वाद्यलकृत श्रीमहाभारताख्य पचमो वेदः । श्रुतौ आरण्यके पर्वणि पूर्वारण्याख्य सप्तपष्ट्यधिकशततमाध्यायैर्निर्मित सप्तपष्ट्यधिकद्विशततम षट्साहस्रैः श्लोकैरलकृत पूर्वारण्याख्य । समाप्त्यधिकशततमा (sic) ।

164

1 ^{a}) T_2 G_3 $_4$ अथ स-, G_2 अथ सु- (for अवस) D_6 रात्रिं (for प्रीतो) — ^{b}) D_6 प्रीतोह (for रजनीं) — ^{c}) S_1 K D_{1-3} प्रसाद देवदेवाद्धि — ^{d}) $Ś_1$ K_1 $_2$ $_4$ D_{1-3} त प्राप्य विपुल तदा

2 ^{a}) $Ś_1$ K_2 व्युष्य ता; K_1 $_3$ व्युषिता, K_4 D_1 $_2$ उष्य ता; S (except T_2 G_2) उषित्वा (for व्युषितो) — ^{b}) $Ś_1$ पूर्वान्हिकक्रिया, K_1 पौर्वान्हिकीक्रिया, K_2 Dc D_5 G_1 $_2$ पौर्वाह्णिकीं क्रिया, K_3 $_4$ D_2 पूर्वान्हिकी(D_2 °कीं)क्रिया, B Dn D_4 $_6$ M पौर्वाह्णि(D_6 न्हि)की क्रिया, D_1 पूर्वाह्णिकीं क्रिया, D_8 पूर्वान्हिकक्रिय; T_1 G_4 पूर्वाह्णिकक्रिय — ^{c}) $Ś_1$ K_1 $_2$ D_8 $_3$ अथ त विप्र (for त द्विजश्रेष्ठ) — ^{d}) $Ś_1$ K D_{1-3} पथि (for पुरा)

3 ^{a}) S_1 K D_1 $_2$ तस्याह तद्; M तस्मादह (for तस्मै चाह) T_1 G_1 पुरा° (for यथा) — ^{d}) $Ś_1$ K_1 समीतो (for समेतो) $Ś_1$ D_1 $_2$ कौरव (for भारत)

5 ^{a}) S समेत (T_1 °तैर्) $Ś_1$ K B_1 $_3$ $_4$ Dc D_{1-3} $_5$ स्व (for तु) — ^{c}) K_3 $_4$ D_{1-3} पश्चाद् (for [अ]नघ)

6 ^{a}) $Ś_1$ K_1 $_3$ D_6 तु, K_4 D_1 च (for स) K_2 T_1 महाराज (for स मा राजन्) — ^{b}) D_1 $_2$ समाश्लिष्य (for

अगच्छत्स यथाकामं ब्राह्मणः सूर्यसंनिभः ॥ ६
अथापराह्णे तस्याह्नः प्रावात्पुण्यः समीरणः ।
पुनर्नवमिमं लोकं कुर्वन्निव सपत्नहन् ॥ ७
दिव्यानि चैव माल्यानि सुगन्धीनि नवानि च ।
शैशिरस्य गिरेः पादे प्रादुरासन्समीपतः ॥ ८
वादित्राणि च दिव्यानि सुघोषाणि समन्ततः ।
स्तुतयश्चेन्द्रसंयुक्ता अश्रूयन्त मनोहराः ॥ ९
गणाश्चाप्सरसां तत्र गन्धर्वाणां तथैव च ।
पुरस्ताद्देवदेवस्य जगुर्गीतानि सर्वशः ॥ १०
मरुतां च गणास्तत्र देवयानैरुपागमन् ।
महेन्द्रानुचरा ये च देवसद्मनिवासिनः ॥ ११
ततो मरुत्वान्हरिभिर्युक्तैर्वाहैः स्वलंकृतैः ।
शचीसहायस्तत्रायात्सह सर्वैस्तदामरैः ॥ १२
एतस्मिन्नेव काले तु कुबेरो नरवाहनः ।
दर्शयामास मां राजँल्लक्ष्म्या परमया युतः ॥ १३
दक्षिणस्यां दिशि यमं प्रत्यपश्यं व्यवस्थितम् ।
वरुणं देवराजं च यथास्थानमवस्थितम् ॥ १४
ते मामूचुर्महाराज सान्त्वयित्वा सुरर्षभाः ।
सव्यसाचिन्समीक्षस्व लोकपालानवस्थितान् ॥ १५
सुरकार्यार्थसिद्ध्यर्थं दृष्टवानसि शंकरम् ।
अस्मत्तोऽपि गृहाण त्वमस्त्राणीति समन्ततः ॥ १६
ततोऽहं प्रयतो भूत्वा प्रणिपत्य सुरर्षभान् ।
प्रत्यगृह्णं तदास्त्राणि महान्ति विधिवत्प्रभो ॥ १७
गृहीतास्त्रस्ततो देवैरनुज्ञातोऽस्मि भारत ।
अथ देवा ययुः सर्वे यथागतमरिंदम ॥ १८
मघवानपि देवेशो रथमारुह्य सुप्रभम् ।

आश्लिष्य च) — c) Ś1 स गच्छत, K1 2 प्रत्यागच्छद् (for अगच्छत्स) T1 G1 च (for स) D5 महाकायो (for यथा)

7 a) A few MSS अथापराह्णे — b) Ś1 K1 2 प्रवात, D5 T G1 3 4 M2 प्रायात् A few MSS पुण्य- (for पुण्य) — c) T2 G3 4 कुर्वन् (for लोक) — d) Ś1 K1 2 कुर्वन्वितिमिरा दिश , T2 G3 4 पुण्यगधान्समुद्वहन्

8 b) Ś1 K D1 2 5 बहूनि, Dc Dn2 D5 M2 वनानि (for नवानि) — d) Ś1 K D1-3 5 न(K4 सु)राधिप, T1 G1 M1 समतत (for समीपत), cf 9^{b}

9 T1 om 9^{ab} — a) G1 M1 सर्वाणि (for दिव्यानि) — b) K4 B4 Dn D4 6 सुघोराणि — d) Ś1 K D1-3 5 श्रूयते स्म (for अश्रूयन्त)

10 a) Ś1 K1 गणै° (for गणा°) K2 गणैश्चाप्सरस स्तस्य — Ś1 K1-3 D5 om (? hapl) 10^{b}–11^{a}, K4 om 10^{bcd} — c) D1-3 S पुर सरा (G4 परस्पर) देवपतेर्

11 Ś1 K1-3 D5 om 11^{a} (cf v l 10) — b) Ś1 K D5 स्वलकृतै (for उपागमन्) — Ś1 K2 om 11^{c}–12^{b}, K1 om 11^{cd} — d) Dn D4 6 ये च (for देव)

12 Ś1 K2 om 12^{ab} (cf v l 11) — b) K1 3 4 D1-3 वातयुक्तैः, Dc2 दिव्यैर्वाहै , T1 युक्तवाहै, T2 G2-4 युक्तो वाहै ; M1 युक्ते वाहै (for युक्तैर्वाहै) K1 T2 G2-4 M2 अलकृतै , T1 M1 स्वलकृत — c) Ś1 K D5 तत्रासीत्, T2 G3 4 M1 तत्रागात् (for तत्रायात्) — d) Ś1 K D1-3 5 दिवालयै°, B4 S सुरैस्तदा (for तदामरै)

13 c) D5 चास्मान , G4 त काल (for मा राजन्)

14 a) Ś1 K D1-3 5 अपर° (for दक्षिण) — b) D5 स्थित यम (for व्यव°) — c) Ś1 K D1-3 5 पावक चैव, Dc देवराजान (for देवराज च) — d) Ś1 K D1-3 5 अवस्थितौ, B4 Dc G1 व्यवस्थित (for अवस्थितम्)

15 b) B1-3 Dc Dn D4 6 नरर्षभ (for सुर°) — c) Ś1 K D1-3 5 समीक्षास्मान्; B Dc Dn D4 6 निरीक्षास्मान् (for समीक्षस्व) — d) Dn3 D5 T1 व्यवस्थितान्

16 a) T1 °कार्यप्रवृत्त्यर्थं, T2 G °कार्यप्रसिद्ध्यर्थं — c) Ś1 तदस्मत्तो (for अस्मत्तोऽपि)

17 a) A few MSS प्रणतो (for प्रय) — c) Ś1 K1 तदस्त्राणि, T1 महाराज, T2 G महास्त्राणि (G1 अह राजन्) — d) T1 शस्त्राणि, G1 अस्त्राणि (for महान्ति) B Dn D4-6 विधिवद्विभो, B2m T G विविधानि च

18 c) D5 देवाश्चापि (for अथ देवा) Ś1 K D1-3 5 गता (for ययु) T1 M केचिद् (for सर्वे)

19 a) Dc D5 T2 G2-4 भगवान् (for मघवान्) Ś1 K D1-3 5 G1 अथ (for अपि) S मा देवो (for देवेशो) — b) S (except M2) आरोप्य (for आरुह्य) D5 शोभन, T1 सुप्रभ (for सुप्रभम्) — c) B Dc Dn D4 6 स्वर्गं, D2 3 स्वर्गे (for वाक्य) T1 अवोचद्वाक्य मधुर; T2 G M उवाच वाक्य भगवान् (G1 मधुर) — d) S महायशा (for सुरा°) B Dc Dn D2-4 6 गतव्य फाल्गुन (D2 3 पाडव) त्वया — After 19, D2 3 read 23 (for the first time), which in D2 is followed by a *repetition* of 19^{cd}

उवाच भगवान्वाक्यं स्मयन्निव सुरारिहा ॥ १९
पुरैवागमनादस्माद्वेदाहं त्वां धनंजय ।
अतः परं त्वहं वै त्वां दर्शये भरतर्षभ ॥ २०
त्वया हि तीर्थेषु पुरा समाप्लावः कृतोऽसकृत् ।
तपश्चेदं पुरा तप्तं स्वर्गं गन्तासि पाण्डव ॥ २१
भूयश्चैव तु तप्तव्यं तपः परमदारुणम् ।
उवाच भगवान्सर्वं तपसश्चोपपादनम् ॥ २२
मातलिर्मन्नियोगात्त्वां त्रिदिवं प्रापयिष्यति ।
विदितस्त्वं हि देवानामृषीणां च महात्मनाम् ॥ २३
ततोऽहमब्रुवं शक्रं प्रसीद भगवन्मम ।
आचार्यं वरये त्वाहमस्त्रार्थं त्रिदशेश्वर ॥ २४

इन्द्र उवाच ।
क्रूरं कर्मास्त्रवित्तात करिष्यसि परंतप ।
यदर्थमस्त्राणीप्सुस्त्वं तं कामं पाण्डवाप्नुहि ॥ २५
अर्जुन उवाच ।
ततोऽहमब्रुवं नाहं दिव्यान्यस्त्राणि शत्रुहन् ।
मानुषेषु प्रयोक्ष्यामि विनास्त्रप्रतिघातनम् ॥ २६
तानि दिव्यानि मेऽस्त्राणि प्रयच्छ विबुधाधिप ।
लोकांश्चास्त्रजितान्पश्चाल्लभेयं सुरपुंगव ॥ २७
इन्द्र उवाच ।
परीक्षार्थं मयैतत्ते वाक्यमुक्तं धनंजय ।
ममात्मजस्य वचनं सूपपन्नमिदं तव ॥ २८

---

20 a) T2 G3 3 M2 गमनाद् (for [आ]गमनाद्). K4 D1 तात (for अस्माद्). — b) Ś1 K1 2 त्वा (for त्वां) — c) K4 इत ; B3 G2 तत (for अत.). Ś1 K3 च वेदाह, K1 2 4 D1 2 च वेत्तासि; B1 T1 G1 M2 वै नाह त्वा; B4 चैवाह त्वा (for त्वह वै त्वा). — d) Ś1 K3 D5 दर्शने; K1 2 4 D1-3 °न; Dc2 येद् (for °ये).

21 a) K4 D1 2 त्वया तीर्थेषु सर्वेषु, T1 G1 त्वया हि पुण्य(G1 हिरण्य)तीर्थेषु; T2 G2-4 त्वया तीर्थानि च पुरा — b) K4 D1 2 कृत पूर्वं समाप्लव , D5 सकृदाप्लवन कृत, T1 G1 सदा(G1 °मा)क्रातमिवासकृत्, T2 G2-4 समाक्रातानि चासकृत्, M समाक्रातमिहा(M2 °मतो)सकृत्. — c) T1 G1 3 M2 [ए]व (for [इ]द). Ś1 पुनस्; B Dc Dn D4 6 महत् (for पुरा). — d) S ततो (G1 तपो) (for स्वर्गं). B1 D5 भारत (for पाण्डव).

22 a) B Dn D4 6 च; D1 2 T1 G4 हि; G1 [अ]भि (for तु). M1 कर्तव्य (for तप्तव्य). — b) B Dc Dn D4 6 S तपश्चरणमुत्तम. — After 22ab, S ins

841* दुश्चर घोरमस्त्राणा तपसश्चोपदर्शनम् ।

[T1 G1 M1 तपोबलकर तव, M2 तपसश्चोपपादन (for the posterior half).]

— S cont. B Dc Dn D4 6 ins after 22ab (B3, after 22)

842* स्वर्गस्त्ववश्य गन्तव्यस्त्वया शत्रुनिषूदन ।

[G4 M स्वर्ग (for स्वर्गस्). G2 M गतव्य (for °व्यस्). B1 3 M2 निसूदन, B4 निबर्हण.]

— B1 2 4 Dn D4 6 S om 22cd. — c) B3 शत्रुस् (for सर्वं). — d) B2 तपश्चरणमुत्तम, D3 देवाना च पुरदर.

23 a) K4 D1 2 5 च, M2 त्वा (for त्वां). — b) K4 D1 2 दिव त्वा, D5 स्वर्गं त्वा (for त्रिदिव). — d) N मुनीना (for ऋषीणा). D5 भावितात्मना (for च महा.). — After 23, S ins

843* इहस्थ पाण्डवश्रेष्ठ तप कुर्वन्सुदुष्करम् ।

24 a) M अब्रव ! — c) K3 4 B1 D2 3 6 T2 G2-4 M वरयेह त्वाम्; B3 4 Dc Dn D1 4 5 °य त्वाम्. — d) K1-3 D1-3 5 S (except T2 G3 4) त्रिदिवे° (for त्रिदशे°).

25 a) K3 4 B D T1 G1 4 क्रूर (for क्रूरं). — b) K3 4 B D T1 G1 4 भवि (for करि°). K3 4 D1 2 न सशय (for पर.). — c) B3 G1 M1 यदस्त्रम् (for °र्थम्). Ś1 अस्त्रलिप्सुस्त्व, K1 2 अर्थलिप्सुस्त्व; G1 अस्त्राणि परित , G4 अस्त्राणीहत्व. — d) D5 त काम समवाप्स्यसि, T1 तत्काम समवाप्नुहि; G1 त्व तत्काम समाप्नुहि.

26 B D1. 2 S om the ref. — a) M अब्रव ! T1 तमब्रुव पुनरह. — d) Ś1 K D5 विनास्त्र(Ś1 K3 स्त्र)प्रतिवारण, B Dc Dn D4 6 T1 °प्रतिघातनात्, D1 मुक्त्वास्त्र प्रतिवारण, D3 (catalectic) विनास्त्र निवारण; T2 G3 4 °स्त्रप्रतिकृतन.

27 a) D5 तेन (for तानि). K1 2 T1 transp दिव्यानि and मेऽस्त्राणि. — b) T1 ददस्व हि पुरदर. — c) Ś1 शक्रजितान्, K D1 2 शस्त्रजितान्; B1 अस्त्रजितान्; T1 G3 M1 चास्त्रविदा (for चास्त्रजितान्). K3 4 D1 2 सर्वान् (for पश्चात्). — d) Ś1 K B4 D1 2 कामयेह सुरर्षभ, D5 कर्मणा प्रतिपादये.

28 b) T2 G3 4 एवम् (for वाक्यम्). Ś1 परतप (for धन°). — d) D1 2 T1 om सु.

29 a) Ś1 K D1-3 5 मद् (for मे). — b) Ś1 K

शिक्ष मे भवनं गत्वा सर्वाण्यस्त्राणि भारत ।
वायोरग्नेर्वसुभ्योऽथ वरुणात्समरुद्गणात् ॥ २९
साध्यं पैतामहं चैव गन्धर्वोरगरक्षसाम् ।
वैष्णवानि च सर्वाणि नैर्ऋतानि तथैव च ।
मद्गतानि च यानीह सर्वास्त्राणि कुरूद्वह ॥ ३०

अर्जुन उवाच ।

एवमुक्त्वा तु मां शक्रस्तत्रैवान्तरधीयत ।
अथापश्यं हरियुजं रथमैन्द्रमुपस्थितम् ।
दिव्यं मायामयं पुण्यं यत्तं मातलिना नृप ॥ ३१
लोकपालेषु यातेषु मामुवाचाथ मातलिः ।
द्रष्टुमिच्छति शक्रस्त्वां देवराजो महाद्युते ॥ ३२
संसिद्धस्त्वं महाबाहो कुरु कार्यमनुत्तमम् ।
पश्य पुण्यकृतां लोकान्सशरीरो दिवं व्रज ॥ ३३
इत्युक्तोऽहं मातलिना गिरिमामन्त्र्य शैशिरम् ।
प्रदक्षिणमुपावृत्य समारोहं रथोत्तमम् ॥ ३४
चोदयामास स हयान्मनोमारुतरंहसः ।
मातलिर्हयशास्त्रज्ञो यथावद्भूरिदक्षिणः ॥ ३५
अवैक्षत च मे वक्त्रं स्थितस्याथ स सारथिः ।
तथा भ्रान्ते रथे राजन्विस्मितश्चेदमब्रवीत् ॥ ३६
अत्यद्भुतमिदं मेऽद्य विचित्रं प्रतिभाति माम् ।
यदास्थितो रथं दिव्यं पदा न चलितो भवान् ॥ ३७
देवराजोऽपि हि मया नित्यमत्रोपलक्षितः ।
विचलन्प्रथमोत्पाते हयानां भरतर्षभ ॥ ३८
त्वं पुनः स्थित एवात्र रथे भ्रान्ते कुरूद्वह ।
अतिशक्रमिदं सत्त्वं तवेति प्रतिभाति मे ॥ ३९
इत्युक्त्वाकाशमाविश्य मातलिर्विबुधालयान् ।

D1–3 दिव्यान्य° (for सर्वाण्य°) — c) B1 3 Dn D4 6 [अ]पि, D5 च (for [अ]थ) — d) T1 G2–4 मरुता गणात् (for समरु°)

30 a) T2 G2–4 साध्यात् T2 G2 3 पैतामहाच् Ś1 K2 दैव, K3 4 देव (for चैव) — b) Ś1 K1 °राक्षस, K2 3 °राक्षसा, T1 °राक्षसान् — c) D5 वैष्णवादीनि, T1 °न्यथ (for °नि च) — d) K2 नैऋत्यानि, T1 दैतेयानि T1 G1 [अ]पराणि, M1 [आ]सुराणि (for तथैव) — e) K2 मरुद्गतानि, K3 मरुद्गणानि, K4 D2 मद्गणानीह, T1 मदीयानि च (for मद्गतानि च) K4 B4 Dn D1 3 4 जानीहि, G1 2 याम्यानि (for यानीह) — f) S1 सर्वाण्यपि, K1 2 णीह; K3 4 D1–3 °ण्येव (for °स्त्राणि) T1 G1 समाप्स्यसि (for कुरू°) T2 G3–4 M कौंतेयास्त्राण्यवाप्स्यसि

31 All MSS om the ref ! — b) Ś1 D4 तथै° (for तत्रै) — c) D1 2 हरियुत — d) B1 उपागत, T G2–4 अवस्थित (for उपस्थितम्) — e) T G2 3 मह्य (for दिव्य), and दिव्य (for पुण्य) — f) K4 D1 यत्रा, D3 S युक्त, D5 युत (for यत्त) Ś1 K D1 2 तदा (for नृप)

32 T1 om 32ab — a) Ś1 K D1–3 गतेषु लोकपालेषु — b) S1 K D1–3 स (for [अ]थ) — d) Ś1 K B4 D1–3 5 पुरदर°, B1 S महाद्युति

33 a) Ś1 ससिद्धस्त्वा, K1 2 द्धस्तु, B1 3 4 Dc Dn D4 6 °ध्यस्व, D5 °द्धास्त्र — b) N T2 (by corr) G3 अनतर (for अनुत्तमम्) — c) Most MSS कृताँल्लोकान् — After 33, B Dc Dn D4 6 ins

844* देवराज सहस्राक्षस्त्वा दिदृक्षति भारत ।

35 a) K4 D1 2 5 नोदयामास Ś1 K1 2 Dc2 D5 T1 सहसा (for स हयान्) — c) B Dc Dn D4 5 हयतत्वज्ञो — d) S1 तत्र वाजिन°, K1 T1 भूरिदक्षिण, Dc D1 4 6 °दक्षिण

36 c) Ś1 K2 अत्रातरे, K1 तत्र भ्रावे, S तत्राभ्रात

37 a) Ś1 K1 2 D3 मया, B Dc Dn D4 6 त्वद्य, T G1 3 तेद्य, M1 नोद्य (for मेऽद्य) — b) Ś1 K D1 2 च, B Dc Dn D4–6 T2 (before corr) मे, D3 वै, T2 ते, G2–4 मा (for माम्) — c) B1 Dn2 n3 D5 T1 G1 2 M2 यथा°, D1 तथा (for यदा°) — d) K1 4 B Dc Dn T2 (before corr) पदान्, T1 तदा (for पदा) B Dc Dn D4 6 पद (for भवान्)

38 a) T1 हि (for ऽपि) T1 मघवान्, T2 G3–4 भगवान् (for हि मया) — b) Ś1 K D1–3 एवो° (for अत्रो)

39 a) T1 स्थिर (for स्थित) S [अ]च (for [अ]त्र) — b) S1 K1 2 न वै (K नैव) भ्रात (for रथे भ्रान्ते) — c) B1 3 4 Dc Dn D4–6 सर्वं (for सत्त्व) B2 अति सर्वमिद कर्म

40 a) Ś1 K1 2 आरुह्य (for आविश्य) — After 40, B Dc Dn D2 4 6 ins

845* स रथो हरिभिर्युक्तो ह्यूर्ध्वमाचक्रमे तत ।
ऋषयो देवताश्चैव पूजयन्ति नरोत्तम ।
तत कामगमाँल्लोकानपश्य वै सुरर्षिणाम् ।

दर्शयामास मे राजन्विमानानि च भारत ॥ ४०
नन्दनादीनि देवानां वनानि बहुलान्युत ।
दर्शयामास मे प्रीत्या मातलिः शक्रसारथिः ॥ ४१
ततः शक्रस्य भवनमपश्यममरावतीम् ।
दिव्यैः कामफलैर्वृक्षै रत्नैश्च समलंकृताम् ॥ ४२
न तां भासयते सूर्यो न शीतोष्णे न च क्लमः ।
रजः पङ्को न च तमस्तत्रास्ति न जरा नृप ॥ ४३
न तत्र शोको दैन्यं वा वैवर्ण्यं चोपलक्ष्यते ।
दिवौकसां महाराज न च ग्लानिररिंदम ॥ ४४
न क्रोधलोभौ तत्रास्तामशुभं च विशां पते ।
नित्यतुष्टाश्च हृष्टाश्च प्राणिनः सुरवेश्मनि ॥ ४५
नित्यपुष्पफलास्तत्र पादपा हरितच्छदाः ।
पुष्करिण्यश्च विविधाः पद्मसौगन्धिकायुताः ॥ ४६
शीतस्तत्र ववौ वायुः सुगन्धो जीवनः शुचिः ।
सर्वरत्नविचित्रा च भूमिः पुष्पविभूषिता ॥ ४७
मृगद्विजाश्च बहवो रुचिरा मधुरस्वराः ।
विमानयायिनश्चात्र दृश्यन्ते बहवोऽमराः ॥ ४८
ततोऽपश्यं वसून्रुद्रान्साध्यांश्च समरुद्गणान् ।
आदित्यानश्विनौ चैव तान्सर्वान्प्रत्यपूजयम् ॥ ४९
ते मां वीर्येण यशसा तेजसा च बलेन च ।
अस्त्रैश्चाप्यन्वजानन्त संग्रामविजयेन च ॥ ५०
प्रविश्य तां पुरीं रम्यां देवगन्धर्वसेविताम् ।
देवराजं सहस्राक्षमुपातिष्ठं कृताञ्जलिः ॥ ५१
ददावर्धासनं प्रीतः शक्रो मे ददतां वरः ।
बहुमानाच्च गात्राणि पस्पर्श मम वासवः ॥ ५२
तत्राहं देवगन्धर्वैः सहितो भूरिदक्षिण ।

गन्धर्वाप्सरसा चैव प्रभावममितौजसाम् ।

41 ^{a}) T_1 $G_{1\ 2}$ दिव्यानि (for देवाना) — ^{b}) S_1 K_1 D_8 विविधानि ; K_2 विबुधानि , B_{2-4} Dn D_{4-6} [उ]पवनानि, B_1 Do विपुलानि , G_2 सुबहूनि (for बहुलानि) $Ś_1$ B Do Dn D_{4-6} च (for [उ]त) — ^{c}) $Ś_1$ राजन् , B Do Dn $D_{4\ 6}$ शीघ्र (for प्रीत्या) D_8 प्रेक्ष्यमाणान्समेत्याह

42 ^{c}) S_1 $K_{2\ 3}$ $D_{1\ 8}$ दिव्य ; K_4 सर्वं- (for दिव्यै॰) T_1 दिव्यै॰ कमलगधैश्च, T_2 G_{3-4} दिव्यै॰ कनकवर्तैश्च , G_1 M दिव्यै॰ कमलपदैश्च — ^{d}) S वृक्षैरन्यैरलकृता

43 ^{a}) B Do Dn D_{4-6} न तत्र सूर्यस्तपति — ^{b}) K_1 शीतोष्णी , D_6 ॰ष्णौ , S (except T_2 G_3 M_2) ॰ष्णो — ^{c}) $Ś_1$ D_2 -पकौ , G_1 -पके (for पङ्को) B_{1-3} Do Dn $D_{4\ 6}$ न बाधते तत्र रज

44 ^{a}) $D_{1\ 3}$ G_1 च (for वा) — ^{b}) B Dc Dn $D_{4\ 6}$ दौर्वल्य , T_1 वैवर्ण्यंश्च (for वैवर्ण्यं) S_1 वोप॰ ; $D_{1\ 2}$ नोप , T_2 (before corr) G_4 चोपलक्षित — ^{d}) B_{2-4} Do Dn $D_{4\ 6}$ न ग्लानिररिमर्दन

45 ^{b}) $Ś_1$ गताना वै , $K_{1\ 2}$ गताधीना ; $K_{3\ 4}$ B Do $D_{3\ 5}$ शुभ(Dc ॰भा)धीना , Dn $D_{4\ 6}$ सुरादीना , $D_{1\ 2}$ सुखु द्वीना ; T_1 G_4 अशुभश्च (for अशुभ च) — ^{c}) Do $D_{4\ 6}$ T_1 G_1 नित्य (for नित्य) S_1 K B_4 D_{1-3} transp तुष्टा and हृष्टा M_1 प्र (for the first च) Do Dn $D_{4\ 6}$ ते राजन् (for हृष्टाश्च) — ^{d}) K_2 सुरवेश्मिन

46 ^{d}) B_3 पद्मसौगधिकप्रभा , $D_{1\ 2}$ ॰कस्तथा ; D_8 ॰कैर्युता॰

47 K_3 om 47 — ^{a}) S सुखो (for ववौ) B Do $D_{4\ 6}$ शीतलश्च (B_4 ॰स्तत्र) सुखो वायु — ^{b}) $K_{1\ 2}$ $B_{3\ 4}$ Do Dn $D_{4\ 6}$ सुगधी $K_{1\ 2}$ विरजा (for जीवन) D_5 सौगधिजीवन शुभ॰ ; S सुगधो वीजते शुभ (G_2 सुख , G_4 शुभ) — ^{d}) T_2 G_{2-4} पद्म॰ (for पुष्प॰)

48 ^{b}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ T_1 मधुरस्वना — B_2 om 48^{c}–51^{d} — ^{c}) $B_{1\ 3\ 4}$ Do Dn $D_{4\ 6}$ विमानगामिनश्च — ^{d}) $Ś_1$ K_{1-3} D_8 च तथा (for बहवो) B_{1-3} Dn $D_{4\ 6}$ [अ]वरे , Do [अ]परे (for [अ]मरा)

49 B_2 om 49 (cf v l 48) — ^{b}) T_1 G_1 साध्या न्देवमरु॰ — ^{c}) $Ś_1$ K_1 तत्र (for चैव) — ^{d}) T_1 corrupt

50 B_2 om 50 (cf v l 48) — ^{a}) T_1 $G_{1\ 2}$ M_2 तेषा (for ते मा) — ^{b}) T_1 [अ]मलेन (for बलेन) — ^{c}) K_2 Do $D_{4\ 6}$ [अ]नुजानत ; D_5 [अ]त्यजानत , S [अ]न्व(T_1 नु)जानन्वै (for [अ]न्वजानन्त) — ^{d}) $K_{2\ 3}$ $B_{1\ 3\ 4}$ D (except D_5) सग्रामे (for सग्राम-)

51 B_2 om 51 (cf v l 48) — ^{a}) $B_{1\ 3\ 4}$ Do Dn $D_{4\ 6}$ दिव्या (for रम्या) — ^{b}) $B_{1\ 3\ 4}$ D (except $D_{1\ 2}$) पूजिता

52 ^{b}) $D_{1\ 2}$ T_1 वदता , M_1 गम (for दद॰) K_3 $D_{1\ 2\ 4}$ G_4 वर , D_5 र (for ॰र॰)

53 ^{b}) $Ś_1$ K $D_{1-3\ 5}$ सस्तुतो (for सहितो) $K_{2\ 4}$ S (except G_4) भूरिदक्षिण , K_3 B Do Dn $D_{3\ 4-6}$ G_4 दक्षिणै — ^{d}) B Do Dn $D_{4\ 6}$ शिक्षाणो (for कुर्वाणो)

54 ^{a}) $K_{3\ 4}$ $D_{1\ 2}$ transp मे and पुत्र॰ B Do1 Dn

अस्त्रार्थमवसं स्वर्गे कुर्वाणोऽस्त्राणि भारत ॥ ५३
विश्वावसोश्च मे पुत्रश्चित्रसेनोऽभवत्सखा ।
स च गान्धर्वमखिलं ग्राहयामास मां नृप ॥ ५४
ततोऽहमवसं राजन्गृहीतास्त्रः सुपूजितः ।
सुखं शक्रस्य भवने सर्वकामसमन्वितः ॥ ५५
शृण्वन्वै गीतशब्दं च तूर्यशब्दं च पुष्कलम् ।
पश्यंश्चाप्सरसः श्रेष्ठा नृत्यमानाः परंतप ॥ ५६
तत्सर्वमनवज्ञाय तथ्यं विज्ञाय भारत ।
अत्यर्थं प्रतिगृह्याहमस्त्रेष्वेव व्यवस्थितः ॥ ५७
ततोऽतुष्यत्सहस्राक्षस्तेन कामेन मे विभुः ।
एवं मे वसतो राजन्नेष कालोऽत्यगाद्दिवि ॥ ५८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुःषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६४ ॥

१६५

अर्जुन उवाच ।
कृतास्त्रमभिविश्वस्तमथ मां हरिवाहनः ।
संस्पृश्य मूर्ध्नि पाणिभ्यामिदं वचनमब्रवीत् ॥ १
न त्वमद्य युधा जेतुं शक्यः सुरगणैरपि ।
किं पुनर्मानुषे लोके मानुषैरकृतात्मभिः ।
अप्रमेयोऽप्रधृष्यश्च युद्धेष्वप्रतिमस्तथा ॥ २
अथाब्रवीत्पुनर्देवः संप्रहृष्टतनूरुहः ।
अस्त्रयुद्धे समो वीर न ते कश्चिद्भविष्यति ॥ ३
अप्रमत्तः सदा दक्षः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।
ब्रह्मण्यश्चास्त्रविच्चासि शूरश्चासि कुरूद्वह ॥ ४
अस्त्राणि समवाप्तानि त्वया दश च पञ्च च ।
पञ्चभिर्विधिभिः पार्थ न त्वया विद्यते समः ॥ ५
प्रयोगमुपसंहारमावृत्तिं च धनंजय ।
प्रायश्चित्तं च वेत्थ त्वं प्रतिघातं च सर्वशः ॥ ६

D4 6 वै, Dc2 [ए]व (for मे)

55 T2 G3 om 55[ab] — [c]) B2–4 D (except D2 3 5) तत्रा (for ततो)

56 [a]) B4 अश्रौष (for शृण्वन्वै) Ś1 K D1–3 5 शृण्वन्गीतस्वन पुण्य — [c]) S (except G3 4) [अ]प्सरसा — [d]) B1–3 D (except D1–3 5) नृत्यतीर्भरतर्षभ

57 [c]) Ś1 K B1 3 D1–3 परि° (for प्रति°)

58 [b]) Dc T1 वै (for मे) K4 D2 G2 प्रभु, B1 Dc विभो (for विभु°) — [c]) Ś1 एव गतो (for मे वसतो) — [d]) K1 3 4 [ऽ]भ्यगाद्, D5 ह्यगाद् (for ऽत्यगाद्) Dc D1 S इति (for दिवि)

Colophon om in Dn2 n3 D4 6 B1 reads it in marg — *Major parvan* S1 K1 2 T2 G2–4 आरण्य — *Sub-parvan* K3 D1 2 5 (all om sub parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा (followed by गधमादनवास in K3 D5, and अर्जुनोक्तमुत्तरकैरात in D1 2), K4 likewise, only उत्तरकैरात, B2 Dc, only गधमादनवास (followed by उत्तरकैरात in Dc), and finally B1 4 D3, only गधमादनप्रवेश (B4 °प्रवास, D3 °निवास) — *Adhy name* G1 अर्जुनस्वर्गप्रवेशकथन — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 167, D1 173, S (M2 *sup lin*) 168 (M2 orig 170) — *Śloka no* Dn1 D1 61

165

1 [a]) S1 K1 2 D5 अभितिष्ठतम्, B Dc Dn D3 4 6 अतिविश्वस्तम्, S अथ विश्वस्तम् — [b]) T2 G3 मघवान्, G1 तदा मा (for अथ मा) — [c]) Ś1 K1 2 4 Dc1 D1 2 सस्पृशन्

2 After 2, S ins

846* अजेयस्त्व हि सग्रामे सर्वैरपि सुरासुरै ।

4 [c]) K1 2 D1 शा(D1 श)स्त्रविद्, T1 मन्त्रविद् (for चास्त्रविद्) K3 D6 T1 M1 चापि (for चासि) — [d]) K2 3 D1 T1 G1 चापि (for चासि) K3 4 D1 2 5 कुलोद्वह

5 [b]) B1 तु दश, T1 G4 (by transp) च दश — [d]) B2–4 Dn D2 4 6 विद्यते न त्वया सम° (by transp)

6 [a]) T1 चापि (for उप) — [b]) T1 वृत्तिश्चापि (for आवृत्तिं च) — [d]) B2–4 D (except D3 5) प्रतीघात

तत्र गुर्वर्थकालोऽयमुपपन्नः परंतप ।
प्रतिजानीष्व तं कर्तुमतो वेत्स्याम्यहं परम् ॥ ७
ततोऽहमब्रुवं राजन्देवराजमिदं वचः ।
विषह्यं चेन्मया कर्तुं कृतमेव निबोध तत् ॥ ८
ततो मामब्रवीद्राजन्प्रहस्य बलवृत्रहा ।
नाविषह्यं तवाद्यास्ति त्रिषु लोकेषु किंचन ॥ ९
निवातकवचा नाम दानवा मम शत्रवः ।
समुद्रकुक्षिमाश्रित्य दुर्गे प्रतिवसन्त्युत ॥ १०
तिस्रः कोट्यः समाख्यातास्तुल्यरूपबलप्रभाः ।
तांस्तत्र जहि कौन्तेय गुर्वर्थस्ते भविष्यति ॥ ११
ततो मातलिसंयुक्तं मयूरसमरोमभिः ।
हयैरुपेतं प्रादान्मे रथं दिव्यं महाप्रभम् ॥ १२
बबन्ध चैव मे मूर्ध्नि किरीटमिदमुत्तमम् ।
स्वरूपसदृशं चैव प्रादादङ्गविभूषणम् ॥ १३
अभेद्यं कवचं चेदं स्पर्शरूपवदुत्तमम् ।
अजरां ज्यामिमां चापि गाण्डीवे समयोजयत् ॥ १४
ततः प्रायामहं तेन स्यन्दनेन विराजता ।
येनाजयद्देवपतिर्बलिं वैरोचनिं पुरा ॥ १५
ततो देवाः सर्व एव तेन घोषेण बोधिताः ।
मन्वाना देवराजं मां समाजग्मुर्विशां पते ।
दृष्ट्वा च मामपृच्छन्त किं करिष्यसि फल्गुन ॥ १६
तानब्रुवं यथाभूतमिदं कर्तास्मि संयुगे ।
निवातकवचानां तु प्रस्थितं मां वधैषिणम् ।
निबोधत महाभागाः शिवं चाशास्त मेऽनघाः ॥ १७
तुष्टुवुर्मां प्रसन्नास्ते यथा देवं पुरंदरम् ।
रथेनानेन मघवा जितवाञ्शम्बरं युधि ।
नमुचिं बलवृत्रौ च प्रह्लादनरकावपि ॥ १८
बहूनि च सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।

---

7 ^{a}) B_{2-4} D (except $D_{1-3,5}$) ततो (for तत्र) — ^{b}) B D (except $D_{1-3,5}$) समुत्पन्न (for उपपन्न॰) — ^{c}) Ś$_{1}$ K D_{1-3} प्रतिजानीहि Ś$_{1}$ K G_{1} तत् (for तं) — ^{d}) G_{3} वक्ष्या (for वेत्स्या) Ś$_{1}$ K $D_{1-3,5}$ अथ वक्ष्याम्यहं पर

8 ^{a}) M अब्रव! — ^{c}) K_{4} ते, B D (except $D_{1-3,5}$) यन् (for चेन्)

9 ^{a}) T_{1} देव (for राजन्) — ^{b}) B D (except $D_{3,5}$) प्रहसन् $G_{1,3}$ M_{1} बलवृत्रहा — ^{c}) Ś$_{1}$ K $D_{1-3,5}$ [अ]स्तीति, Dn_{3} ह्यस्ति (for [अ]द्यास्ति)

10 ^{b}) Ś$_{1}$ K $D_{1-3,5}$ देव, B_{4} सुर (for मम) — ^{c}) Ś$_{1}$ $K_{1,2}$ आवृत्य, D_{5} आगत्य, T_{2} G_{2-4} M आसाद्य (for आश्रित्य) T_{1} समुद्रमासाद्य सदा — ^{d}) $G_{2,4}$ स्वर्गे (for दुर्गे)

11 ^{c}) S_{1} K_{1-3} ता (for तान्) S_{1} K $D_{1-3,5}$ पुत्र, G_{1} तु त्व (for तत्र) S_{1} K $D_{1-3,5}$ पार्थिव (K_{4} पार्थ त्व) (for कौन्तेय) — ^{d}) M गुर्वर्थं ते

13 Ś$_{1}$ om (hapl) 13^{c}–14^{b} — ^{c}) T_{2} G_{2-4} वीर (for चैव) — ^{d}) S राजन् (for अङ्ग)

14 S_{1} om 14^{ab} (cf v l 13) — ^{a}) T_{2} G_{3} अभेद्य (for अभेद्य) Ś$_{1}$ B_{2} G_{1} चैव, $K_{1,2}$ T_{2} G_{3-4} दिव्य (for चेदं) — ^{b}) K_{4} रूपमनुत्तम; D_{3} ॰रूप तदद्भुत — ^{c}) Ś$_{1}$ K $D_{1-3,5}$ चैव (for चापि)

15 ^{a}) Ś$_{1}$ $K_{1,2}$ देव (for तेन) — ^{c}) K_{3} बलिं देव, T_{1} देवराजो; T_{2} G_{2-4} स देवेंद्रो (for देवपतिर्) — ^{d}) K_{3} पतिर् (for बलिं)

16 ^{a}) S सगन्धर्वा (for सर्व एव) — ^{b}) Ś$_{1}$ K D_{1-3} शब्देन (for घोषेण) K_{3} D_{5} कोपिता, D_{3} मोहिता॰ (for बोधिता) — ^{d}) $K_{1,2}$ कुरूद्वह (for विशां पते) — ^{f}) Ś$_{1}$ फल्गुण, $K_{1,3,4}$ B_{1-3} Dc Dn D_{4-6} फाल्गुन, B_{4} D_{1-3} पाण्डव; T_{1} G_{1} फल्गुन

17 ^{a}) M अब्रव! B_{1} Dc तथाभूतम्, S तथा भूतान् (for यथाभूतम्) — ^{d}) Ś$_{1}$ K $D_{1-3,5}$ जयैषिण (for वधै॰) — After 17, S ins

847* ततो वाग्भि प्रशस्ताभिस्त्रिदशाः पृथिवीपते ।

18 D_{6} om (hapl) 18^{c}–19^{b} — ^{c}) K_{1-3} T_{1} G_{1} मघवान्, K_{4} D_{3} भगवान्; T_{2} G_{2-4} जितवान् (for मघवा) — ^{d}) Ś$_{1}$ $K_{1,2}$ हत॰, T_{2} G_{2-4} मघ॰ (for जित॰) B_{4} असुर, D_{4} नमुचिं (for शम्बर) — K_{2} om (hapl) 18^{e}–19^{d} — ^{e}) D_{4} शबर (for नमुचिं) G_{2} M बलवृत्रौ — ^{f}) $K_{3,4}$ B Dc Dn_{2} n_{3} D_{4} प्रह्राद

19 K_{2} om 19, Ś$_{1}$ D_{6} om 19^{ab} (for K_{2} D_{6} cf v l 18) — ^{b}) T_{1} [अ]युतानि (for [अ]र्बुदानि) $B_{1,4}$ Dc_{1} Dn D_{4} [अ]पि (for च) — D_{2} om 19^{c}–21^{b} — ^{c}) T_{1} वै दैत्याम् (for दैत्याना) — ^{d}) N (Ś$_{1}$ K_{2} D_{2} om) मघवा, T_{1} मखवान् (for मघवान्)

रथेनानेन दैत्यानां जितवान्मघवान्युधि ॥ १९

त्वमप्येतेन कौन्तेय निवातकवचान्रणे ।
विजेता युधि विक्रम्य पुरेव मघवान्वशी ॥ २०

अयं च शङ्खप्रवरो येन जेतासि दानवान् ।
अनेन विजिता लोकाः शक्रेणापि महात्मना ॥ २१

प्रदीयमानं देवैस्तु देवदत्तं जलोद्भवम् ।
प्रत्यगृह्णं जयायैनं स्तूयमानस्तदामरैः ॥ २२

स शङ्खी कवची बाणी प्रगृहीतशरासनः ।
दानवालयमत्युग्रं प्रयातोऽस्मि युयुत्सया ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६५ ॥

१६६

अर्जुन उवाच ।

ततोऽहं स्तूयमानस्तु तत्र तत्र महर्षिभिः ।
अपश्यमुदधिं भीमपांपतिमथाव्ययम् ॥ १

फेनवत्यः प्रकीर्णाश्च संहताश्च समुच्छ्रिताः ।
ऊर्मयश्चात्र दृश्यन्ते चलन्त इव पर्वताः ।
नावः सहस्रशस्तत्र रत्नपूर्णाः समन्ततः ॥ २

तिमिंगिलाः कच्छपाश्च तथा तिमितिमिंगिलाः ।
मकराश्चात्र दृश्यन्ते जले मग्ना इवाद्रयः ॥ ३

शङ्खानां च सहस्राणि मग्नान्यप्सु समन्ततः ।
दृश्यन्ते स्म यथा रात्रौ तारास्तन्वभ्रसंवृताः ॥ ४

तथा सहस्रशस्तत्र रत्नसंघाः प्लवन्त्युत ।
वायुश्च घूर्णते भीमस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ५

---

20 D₃ om 20 (cf v l 19) — *a*) K₁ ₄ B₁₋₃ Dc Dn D₄ ₆ T₂ G₃ ₄ [अ]नेन (for [ए]तेन) — *b*) T₂ (before corr) जितवान्मघवान् (for निवातकवचान्) Ś₁ K₁ ₂ युधि (for रणे) Cf 19*d* — *c*) B₁ विजितान् (for विजेता) — *d*) Ś₁ K₁ ₂ B₁ Dn D₆ मघवा (for मघवान्) K₁ ₂ बली (for वशी) T₁ पुरत्रयमिवेश्वर

22 *a*) B Dc Dn D₄ ₆ G₂ त (B₁ च) (for तु) — *c*) Ś₁ K₁ ₂ B₁ Dc₁ T₁ G₁ ₂ °गृह्णा, Dc₂ M₂ °गृह्णन् (for °गृह्णं) Ś₁ K₁ ₂ [ए]व, K₃ ₄ D₁₋₃ [ह्]म, T₂ G₃ [ए]त (for [ए]न) — *d*) K₄ D₁ तथामरै , D₆ यथासुरैः, G₁ सदामरैः (for तदा°)

23 *a*) Ś₁ K₃ ₄ B D₁₋₃ ₅ T₂ G₃ ₄ सशस्त्र (for स शङ्खी) K₄ D₁ ₂ ₅ T₁ G₁ खड्गी, G₂ बाणैः (for बाणी)

Colophon om in K₃ ₄ D₆ — *Major parvan* Ś₁ K₁ ₂ Dn₂ T G₂₋₄ आरण्य — *Sub parvan* Omitting sub parvan name, B₁₋₃ D (D₆ om) G₁ M mention only निवातकवचवध (B₁ om वध) (preceded by लोमश तीर्थयात्रा) — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 168 (Dn₂ 167), D₁ 174, S 169 — *Śloka no* Dn₁ D₁ 25, Dn₂ n₃ 86

166

1 K₃ ₄ D₆ om the ref — *a*) S₁ K₁ ₂ B₂ ₃ च, K₄ वै (for तु) — *b*) G₁ सुर° (for मह) — *d*) Ś₁ K D₂ ₅ G₂ ₄ °निधिम् (for °पतिम्)

2 *a*) Ś₁ K D₁₋₃ ₅ °वत (for वत्य) — *b*) Ś₁ चलतश्च, K₄ D₁ ₂ सहिता , T₁ सभीता°, T₂ G₂₋₄ M सगता° B D (except D₁₋₃) समुत्थिता° — *c*) Ś₁ K₂₋₄ तत्र (for चात्र) S अदृश्यतोमेयस्तत्र — *d*) B₄ Dn₁ n₃ D₁ ₃ ₄ ₆ वल्गत (for चलन्त) Dn₃ जले मग्ना इवाद्रय° — *e*) T₂ (before corr) G₂ ₄ समतत (for सहस्रश) — M₁ om (hapl) 2*f*–5*a* — After 2, S (M₁ om) ins

848* नभसीव विमानानि विचरन्त्यो विरेजिरे ।

3 M₁ om 3 (cf v l 2) — *b*) Ś₁ चाति°; D₁ ह्यति , D₆ [अ]प्यति° (for तिमि°) B₄ तिमितिमिंगिलास्तथा, D₃ तिमिंगिलगिलास्तथा — *c*) Ś₁ K D₁ ₂ ₅ T₁ चापि, D₃ चाभु (for चात्र) — *d*) K₄ D₁ ₂ तोय , D₃ जल (for जले)

4 M₁ om 4 (cf v.l 2) — *b*) D₃ G₁ सहस्रश (for समन्तत°) — *c*) D₆ च, T₁ [ऽ]प्सु, T₂ G₃ ₄ [ऽ]थ, G₂ [ऽ]त्र (for स्म) — *d*) D₃ T₂ G₂₋₄ °युता (for °वृता)

तमतीत्य महावेगं सर्वाम्भोनिधिमुत्तमम् ।
अपश्यं दानवाकीर्णं तद्दैत्यपुरमन्तिकात् ॥ ६
तत्रैव मातलिस्तूर्णं निपत्य पृथिवीतले ।
नादयन्रथघोषेण तत्पुरं समुपाद्रवत् ॥ ७
रथघोषं तु तं श्रुत्वा स्तनयित्नोरिवाम्बरे ।
मन्वाना देवराजं मां संविग्ना दानवाभवन् ॥ ८
सर्वे संभ्रान्तमनसः शरचापधराः स्थिताः ।
तथा शूलासिपरशुगदामुसलपाणयः ॥ ९
ततो द्वाराणि पिदधुर्दानवास्त्रस्तचेतसः ।
संविधाय पुरे रक्षां न स्म कश्चन दृश्यते ॥ १०
ततः शङ्खमुपादाय देवदत्तं महास्वनम् ।
पुरमासुरमाश्लिष्य प्राधमं तं शनैरहम् ॥ ११
स तु शब्दो दिवं स्तब्ध्वा प्रतिशब्दमजीजनत् ।
वित्रेसुश्च निलिल्युश्च भूतानि सुमहान्त्यपि ॥ १२
ततो निवातकवचाः सर्व एव समन्ततः ।
दंशिता विविधैस्त्राणैर्विविधायुधपाणयः ॥ १३
आयसैश्च महाशूलैर्गदाभिर्मुसलैरपि ।
पट्टिशैः करवालैश्च रथचक्रैश्च भारत ॥ १४
शतघ्नीभिर्भुशुण्डीभिः खड्गैश्चित्रैः स्वलंकृतैः ।
प्रगृहीतैर्दितेः पुत्राः प्रादुरासन्सहस्रशः ॥ १५
ततो विचार्य बहुधा रथमार्गेषु तान्हयान् ।
प्राचोदयत्समे देशे मातलिर्भरतर्षभ ॥ १६

---

5 M_1 om 5^a (cf v l 2) — ^{b}) D_2 रत्नपूर्णा T $G_{3\ 4}$ फलस्युत — ^{c}) $K_{3\ 4}$ D_1 [आ]घूर्णते (for घूर्णते) S वीर (for भीमस्)

6 D_2 om (? hapl) 6 — ^{a}) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ $D_{1\ 3}$ समुदी(K_1 द्वी)क्ष्य, B Dc Dn D_{4-6} तमुदीक्ष्य (for तमतीत्य) Ś$_1$ K $D_{1\ 3}$ महाभीम ; B_4 तथा भीम (for महावेग) — ^{b}) S_1 अथाम्भो (for सर्वाम्भो)

7 T_1 om 7^{ab} — ^{a}) $K_{3\ 4}$ $B_{1\ 3}$ Dc D_{2-6} तत्र वै (for तत्रैव) — ^{b}) Dc T_2 G_{1-3} M_1 निपात्य B_2 M_2 पृथिवीपते, T_2 G धरणीतले D_5 निन्ये पृथ्वीतले रथ — Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ B_4 Dc Dn $D_{2\ 4-6}$ ins after 7^{ab} B_3, after 7

849* रथ त तु समाश्लिष्य प्राद्रवद्रथयोगवित् ।

[Ś$_1$ K_1 तु त, Dc तत्र (for त तु) B_4 Dn_1 °लक्ष्य (for श्लिष्य) Cnp आश्लिष्य D_5 ता समाश्लिष्य पृथिवीं (for the prior half)]

— Dc om 7^{cd} — ^{c}) B_4 Dn $D_{2\ 4\ 6}$ त्रासयन्, T_2 G_{2-4} दानवान् (for नादयन्) — ^{d}) D_5 सहसा वली ; T_1 समुपाद्रव

8 ^{a}) $K_{3\ 4}$ $D_{1\ 3}$ ते, T_1 तत् (for त) — ^{c}) D_3 मा देवराज (by transp) — ^{d}) Ś$_1$ विविग्ना, K B D (except D_3) T_2 G_3 आविग्ना (B_1 उद्विग्ना) (for संविग्ना) K_1 D_5 स्थिता· (for [अ]भवन्)

9 ^{b}) D_5 खड्ग (for शर°) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ तथा (for स्थिता) — ^{c}) K_4 शूलार्ष्टि°, B D (except $D_{1-3\ 5}$) [अ]सिशूल (by transp) — ^{d}) Dc परिघ (for मुसल·) S_1 K B_4 $D_{1-3\ 5}$ प्रगृहीतशरासना

10 ^{a}) $K_{3\ 4}$ $D_{2\ 3}$ T_1 $G_{2\ 4}$ M [अ]पिदधु· (M_2 धन्) — ^{c}) S_1 ते, $K_{1\ 2}$ ता (for स) — ^{d}) S_1 $K_{1\ 2}$ किंचन, D_1 M_1 कश्चित्स (for कश्चन) T_1 विद्यते (foi दृश्यते)

11 ^{a}) D_5 M_2 उपाध्माय (for उपादाय) — ^{b}) B_2 D_5 °रव (for स्वनम्) — ^{c}) S_1 आविश्य ; B_3 M_1 आश्रित्य, G_1 आसाद्य (for आश्लिष्य) Dn $D_{3\ 4\ 6}$ परमा मुदमाश्रित्य, D_5 पुरमाश्लिष्य राजेंद्र, T_2 G_{2-4} आपूरयन्त($G_{2\ 4}$ न्स)माश्लिष्य — ^{d}) K_3 प्रादाश (sic) त ; Dc D_4 प्राधमत्त, T_1 प्रदध्म त ; G_1 प्रधम त ; G_2 प्रभावत ; G_4 प्रभवत (for प्राधम त) D_5 शनकैर् (for त शनैर्) Ś$_1$ transp शनै and अहम्

12 ^{a}) D_{1-3} च (for तु) K_4 विद्ध° ; D_3 प्राप्य, T_1 गत्वा (for स्तब्ध्वा) — ^{c}) T_1 $G_{2\ 4}$ निलीयु° (for निलिल्यु°) K_3 वित्रेसुर्यें च तत्रासन् — ^{d}) S च (for सु)

13 ^{b}) B_{1-3} D (except $D_{1-3\ 5}$) T_1 स्वलंकृता· (for समन्तत) — ^{c}) Some S MSS दसिता D_1 अस्त्रैर्, T_2 $G_{3\ 4}$ वाणैर् (for त्राणैर्) — ^{d}) B D (except $D_{1\ 2}$) S (except T_1 G_1) विचित्रायुध

14 ^{b}) T_1 G_1 M गदासि (for गदाभिर्) Some MSS मुशलैर्, मुषलैर् — ^{c}) S (except T_2 G_3) पट्टसै· K_3 मुद्गरैश्चैव, B_4 D_5 च त्रिशूलैश्च (for कर) — ^{d}) K_3 करवालै°, D_5 G_2 तथा चक्रै (for रथचक्रै)

15 ^{a}) S_1 K_1 भुसुण्डीभि·, $K_{2\ 4}$ D_5 भुशण्डी ; B_{1-3} भुषुण्डी° ; Dc भुशुंठी , D_1 भृशण्डी , D_2 भुखण्डी , D_3 भुखण्डी ; T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ मुसण्ठी ; T_2 G_3 मुसुण्डी , M मुसृण्ठी — ^{b}) T_2 G_{2-4} अल (for स्वल) — ^{cd}) D_5 transp प्रगृहीतै and प्रादुरासन्

16 ^{a}) Ś$_1$ K $D_{1-3\ 5}$ विदार्य वसुधा, B Dc Dn $D_{4\ 6}$ विचार्य बहुशो — ^{b}) G_1 रथान् (foi हयान्) B_2 रथमार्गेण तस्थिवान् — ^{c}) $K_{3\ 4}$ $D_{2\ 5}$ T_1 $G_{2\ 4}$ प्रचो(K_4

तेन तेषां प्रणुन्नानामाशुत्वाच्छीघ्रगामिनाम् ।
नान्वपश्यं तदा किंचित्तन्मेऽद्भुतमिवाभवत् ॥ १७
ततस्ते दानवास्तत्र योधव्रातान्यनेकशः ।
विकृतस्वररूपाणि भृशं सर्वाण्यचोदयन् ॥ १८
तेन शब्देन महता समुद्रे पर्वतोपमाः ।
आप्लवन्त गतैः सत्त्वैर्मत्स्याः शतसहस्रशः ॥ १९
ततो वेगेन महता दानवा मामुपाद्रवन् ।
विमुञ्चन्तः शितान्बाणाञ्शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २०
स संप्रहारस्तुमुलस्तेषां मम च भारत ।
अवर्तत महाघोरो निवातकवचान्तकः ॥ २१
ततो देवर्षयश्चैव दानवर्षिगणाश्च ये ।
ब्रह्मर्षयश्च सिद्धाश्च समाजग्मुर्महामृधे ॥ २२
ते वै मामनुरूपाभिर्मधुराभिर्जयैषिणः ।
अस्तुवन्मुनयो वाग्भिर्यथेन्द्रं तारकामये ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षट्षष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६६ ॥

१६७

अर्जुन उवाच ।

ततो निवातकवचाः सर्वे वेगेन भारत ।
अभ्यद्रवन्मां सहिताः प्रगृहीतायुधा रणे ॥ १
आच्छिद्य रथपन्थानमुत्क्रोशन्तो महारथाः ।

$D_{2\ 5}$ °नो)दयत् (for प्राचोदयत्)

17 D_5 om 17–19 — ^{a}) T G ए(T₁ नै-, G₁ न) तेषा तत्- (for तेन तेषा) — ^{b}) T_1 मार्गमत्युग्रगामिना, T_2 G_{2-4} मार्गं चतुरगामिना — ^{c}) Ś$_1$ नादृश्यत, K_1 $D_{1\ 4}$ T_2 G_{2-4} नान्वपश्यत्, K_3 नानुपश्यन्, B_3 (m as in text) पार्थ पश्य, B_4 न चापश्य, T_1 G_1 अनपश्यन् (G_1 °श्यत्) S_1 ततो, G_1 तथा (for तदा) K_4 B_4 किं तत्, T G कश्चित् (for किंचित्) — ^{d}) K_3 B_4 तदद्भुतम्, K_4 $D_{1\ 2}$ तमोभूतम् (for तन्मेऽद्भुतम्) S_1 $K_{1\ 2}$ D_3 तमोभूतमभूज्जगत्

18 D_5 om 18 (cf v l 17) — ^{a}) Dn_2 तावद् (for तत्र) — ^{b}) N वादित्राणि सहस्रश° — Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ read 20^{ab} for 18^{cd}, $K_{1\ 2}$ *repeating* it (20^{ab}) in its proper place — ^{c}) K_3 विकृतस्वन°, T_1 विकृत घोर° — ^{d}) $K_{3\ 4}$ B D (D_5 om) वादयन् (for °चोदयन्)

19 D_5 om 19 (cf v l 17) — ^{a}) $K_{1\ 3\ 4}$ B D (except $D_{2\ 5}$) सहसा (for महता) — ^{b}) S पर्वता इव (for °तोपमा) — ^{c}) S_1 Dn_1 आप्लवतो, $K_{1\ 2}$ °वते, T_2 G_{2-4} °वति Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ गता , T G_{2-4} हता (for गतै॰)

20 Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ read 20^{ab} for 18^{cd}, $K_{1\ 2}$ *repeat* it here — ^{a}) K_2 (second time) तेन (for ततो) D_5 सहसा (for महता) — ^{b}) $K_{1\ 2}$ (first time) समुपा° (for मामुपा°) — Ś$_1$ om 20^{cd} — ^{c}) Dc_2 विमुचति, D_5 °चत, M_2 °चत K_1 शतान् (for शितान्)

21 ^{a}) K_4 Dc_2 तुमलस् — ^{b}) $K_{1\ 2}$ B_2 Dn D_6 च मम (by transp), T_1 अपि च — ^{c}) K_{1-3} B_1 D (except $D_{4\ 5}$) T_2 $G_{3\ 4}$ आवर्तत, K_4 प्राव°

22 ^{b}) Ś$_1$ D_3 तथा (for च ये) $D_{1\ 2}$ तथान्ये च महर्षय — ^{c}) B_4 मह° (for ब्रह्म°) — ^{d}) D_5 सहस्रश° (for महा°)

23 ^{a}) S (except G_1 M_1) मानुष° (for मामनु) — ^{c}) S (except T_2 G_3) ऋषयो (for मुनयो) — ^{d}) T_1 °वधे, T_2 $G_{3\ 4}$ मृधे (for मये)

Colophon — *Major parvan* Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ T_2 G_{2-4} आरण्य — *Sub parvan* Omitting sub parvan name, K B_{1-3} Dc $Dn_{1\ 3}$ D_{1-6} G_1 mention only निवातकवच वध (B_1 G_1 om वध) (preceded by लोमशतीर्थयात्रा in K_3 D_1) — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 169 (Dn_2 168), D_1 175, S 170 (M_2 172) — *Śloka no* Dn D_1 24

167

1 ^{b}) B_4 सर्वभावेन, Dc Dn_3 D_4 सर्ववेगेन T_1 G_1 सगता॰ (for भारत) — ^{c}) K_2 अभिद्रवन् M मा (for मा) B_2 वेगेन (for सहिता)

2 ^{a}) B_{2-4} D (except $D_{1\ 5}$) T_2 $G_{1\ 3}$ आच्छाद्य — ^{b}) S आक्रो° (for उत्क्रो) Ś$_1$ K B_4 महारवान् — ^{c})

आवृत्य सर्वतस्ते मां शरवर्षैरवाकिरन् ॥ २
ततोऽपरे महावीर्याः शूलपट्टिशपाणयः ।
शूलानि च भुशुण्डीश्च मुमुचुर्दानवा मयि ॥ ३
तच्छूलवर्षं सुमहद्गदाशक्तिसमाकुलम् ।
अनिशं सृज्यमानं तैरपतन्मद्रथोपरि ॥ ४
अन्ये मामभ्यधावन्त निवातकवचा युधि ।
शितशस्त्रायुधा रौद्राः कालरूपाः प्रहारिणः ॥ ५
तानहं विविधैर्बाणैर्वेगवद्भिरजिह्मगैः ।
गाण्डीवमुक्तैरभ्यघ्नमेकैकं दशभिर्मृधे ।
ते कृता विमुखाः सर्वे मत्प्रयुक्तैः शिलाशितैः ॥ ६
ततो मातलिना तूर्णं हयास्ते संप्रचोदिताः ।
रथमार्गान्बहूंस्तत्र विचेरुर्वातरंहसः ।
सुसंयता मातलिना प्रामथ्नन्त दितेः सुतान् ॥ ७
शतं शतास्ते हरयस्तस्मिन्युक्ता महारथे ।
तदा मातलिना यत्ता व्यचरन्नल्पका इव ॥ ८
तेषां चरणपातेन रथनेमिस्वनेन च ।
मम बाणनिपातैश्च हतास्ते शतशोऽसुराः ॥ ९
गतासवस्तथा चान्ये प्रगृहीतशरासनाः ।
हतसारथयस्तत्र व्यकृष्यन्त तुरंगमैः ॥ १०
ते दिशो विदिशः सर्वाः प्रतिरुध्य प्रहारिणः ।
निघ्नन्ति विविधैः शस्त्रैस्ततो मे व्यथितं मनः ॥ ११
ततोऽहं मातलेर्वीर्यमपश्यं परमाद्भुतम् ।

K D0 D1 2 5 सर्वशस्त Ś1 तेषा (for ते मा) — d) Ś1 K1 2 वर्षम् (for °वर्षैर्)

3 b) S °पट्टस° (for पट्टिश°) — c) T1 G1 गदाश्चैव (for शूलानि च) K1 मुसुण्डीश्च, K4 मुशण्डी, D1 भृशुण्डी, D3 मुषण्डी, T1 मुसल्य, T2 G3 4 मुसुठी ; G1 2 मुसठी, M मुसल्य° Cf v l 3 166 15c — d) M3 युधि (for मयि)

4 a) K1 2 त; D1 ते (for तच्) S सुमहत्तुमुल वर्षं — c) K3 अभिस (for अनिश) Ś1 K1 2 °मान वै, D5 मानाश्च — d) Ś1 D5 न्यपतन्, K1 2 स्वपतन् (for अपतन्) G4 मे रथोपरि

5 a) K3 D3 G1 अन्योन्यम्; T1 अथ माम् (for अन्ये माम्) K4 D3 अभि°, D5 सम ; G1 अप्य (for अभ्य) — c) B2 4 Dn D4 6 जित (D6m धृत) (for शित) B3 वीरा (for रौद्रा) K3 4 D1-3 श(K4 D3 शि)तशस्त्र धरा रौद्रा

6 a) K4 D1-3 5 G1 निशितैर् (for विविधैर्) — c) K4 D1 2 आविध्यम्, G1 अहनम् (for अभ्यघ्नम्) — d) Ś1 K1 2 B1 शिते, K4 D1-3 5 शरै (for मृधे) — e) B1 त्रासिता, B4 अथान्ये, T1 निकृत्ता, T2 G2-4 ते कृत्ता, M3 से कृत्वा (for ते कृता) D5 अथ तेभिमुखा सर्वे — f) S (except M1) मत्रयुक्तै° (for मत्प्र) B2 शिलीमुखै (for शिला) B4 D5 वित्रस्तास्तत्र (D5 सर्वे) दानवा°

7 b) K3 4 D5 मप्रनो(D5 णो)दिता ; Dn2 सप्रयोजिता° — c) T2 G3 अथ (for रथ) B D (except D1-3) मार्गान्बहुविधास्तत्र — d) S व्यचरन् (T1 व्यधमन्, G1 व्यचरन्) (for विचेरुर्) — e) K3 D3 सुमयुता, T1 सुसयुक्ता — f) K1 2 4 प्रमथ्नत; B1 D0 D1 3 G4 M प्रामथत, B4 प्रामथस्ते; Dn2 n3 प्राम्य(Dn3 °भ)घ्नत, D5 प्रामश्नतो, T1 प्रपद्यत, G2 प्रामृद्नत

8 a) D5 च हयास् (for हरयस्) — b) K1 2 तस्मिन्युक्ते, T2 G2-4 ते नियुक्ता — c) Ś1 K D1-3 ततो, Dn शाता (!), D5 T1 M तथा (for तदा) K3 T2 G1 3 4 यत्रा (for यत्ता) — d) K2 4 विचरन् D0 उल्मुका इव, T2 G3 4 अल्पवद्रथ; G1 एकवद् हढ, G2 M एकवद्रथ (for अल्पका इव) T1 चारयत प्रव हढ

9 K3 om 9 — c) D5 मम बाणाभि° — d) T1 G3 4 M3 च (for ते) D1 2 बहवो (for शतशो)

10 K2 om (hapl) 10ab — a) Ś1 K1 [अ]न्ये च (by transp) B D (except D1-3 5) [प]त्र (for च) — b) Ś1 हताश्च शतशोसुरा° (cf 9d), K1 D3 S दानवा° पाडवर्षभ (G1 भा) — c) T2 (before corr) G4 अथ; G1 तत°, G3 हता° (for हत-) — d) K4 D2 3 विकृष्यत; B2 G1 व्यकर्षंत, B3 प्राकृष्यत D5 विकृष्यस्ते हयोत्तमै

11 a) B D (except D1 3) T2 (after corr) सर्वे (for सर्वा°) — b) Ś1 K3 प्रतिगृह्य, B4 सर्वे युद्ध, T2 G3 4 प्रत्यनीक, G2 प्रारुध्यत (for प्रतिरुध्य) — c) K2-4 B4 D1-3 निघ्नतो, B1-3 Dn D4 6 अभ्यघ्नन्; S घ्नति स (T1 व्यघ्नति) D5 निशितै° (for विविधै) — d) Ś1 K B4 D1-3 5 ततो मा व्यथयति च (K4 क्षिव, B4 ति ते)

12 b) S अद्भुत समदर्शय (G1 अत्यद्भुतमदर्शय) — c) Ś1 K D1-3 5 तथा (Ś1 K1 2 ततो) वेगवतो वाहान् (K3 वाजीन्) — d) Ś1 K D1-3 अयत्नो य(K4 D1-3 °त्नाच्च)दधारयत; D5 यद्यत्नादन्वधार°, T1 G1 यद्रथ (G1 थान्)

अश्वांस्तथा वेगवतो यदयत्नादधारयत् ॥ १२
ततोऽहं लघुभिश्चित्रैरस्त्रैस्तानसुरान्रणे ।
सायुधानच्छिनं राजञ्शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १३
एवं मे चरतस्तत्र सर्वयत्नेन शत्रुहन् ।
प्रीतिमानभवद्वीरो मातलिः शक्रसारथिः ॥ १४
वध्यमानास्ततस्ते तु हयैस्तेन रथेन च ।
अगमन्प्रक्षयं केचिन्न्यवर्तन्त तथापरे ॥ १५
स्पर्धमाना इवास्माभिर्निवातकवचा रणे ।
शरवर्षैर्महद्भिर्मां समन्तात्प्रत्यवारयन् ॥ १६
ततोऽहं लघुभिश्चित्रैर्ब्रह्मास्त्रपरिमन्त्रितैः ।
व्यधमं सायकैराशु शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १७
ततः संपीड्यमानास्ते क्रोधाविष्टा महासुराः ।
अपीडयन्मां सहिताः शरशूलासिवृष्टिभिः ॥ १८
ततोऽहमस्त्रमातिष्ठं परमं तिग्मतेजसम् ।
दयितं देवराजस्य माधवं नाम भारत ॥ १९
ततः खड्गांस्त्रिशूलांश्च तोमरांश्च सहस्रशः ।
अस्त्रवीर्येण शतधा तैर्मुक्तानहमच्छिनम् ॥ २०
छित्त्वा प्रहरणान्येषां ततस्तानपि सर्वशः ।
प्रत्यविध्यमहं रोषाद्दशभिर्दशभिः शरैः ॥ २१
गाण्डीवाद्धि तदा संख्ये यथा भ्रमरपङ्क्तयः ।
निष्पतन्ति तथा बाणास्तन्मातलिरपूजयत् ॥ २२
तेषामपि तु बाणास्ते बहुत्वाच्छलभा इव ।

नावधार, T_2 G_{2-4} यथा यत्ता(G_2 युक्ता, G_4 -वर्ता)न्यधार°, M ह्ययत्नाद्यदधार°

13 ^{a}) B_1 विविधैश् (for लघुभिश्) — ^{c}) Cf 20 and v l K_3 चिच्छिद, K_4 $D_{2\ 3}$ T_1 अच्छिद, D_5 T_2 G M चिच्छिदे (for अच्छिन) B Dc Dn $D_{4\ 6}$ चिच्छेद सायुधान् (B_4 राक्षसांश्चिच्छेद) राजन् — $13^{d}=17^{d}$

14 ^{a}) D_3 वि, T_2 G_{2-4} आ (for मे) — ^{c}) T_1 $G_{1\ 2}$ राजन्, T_2 $G_{3\ 4}$ प्रीतो; M चापि (for वीरो)

15 ^{a}) D_5 हयैस् (for ततस्) B_4 Dn $D_{2\ 4-6}$ तैस् (for ते) — ^{b}) T_1 शरैस् (for हयैस्) D_5 रथेन च महासुरा° — ^{c}) K_1 प्राक्षय, K_2 M_2 प्रेक्षय, T_1 प्रत्यय, G_4 वै क्षय (for प्र°) K_3 यमक्षय गता केचित् — ^{d}) $K_{2\ 3}$ $D_{3\ 5}$ प्रवर्तंत, K_4 G_4 न्यवर्तंत, D_1 अवर्तंत

16 K_3 om 16 — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\ 4}$ $D_{1\ 3}$ शरानस्तान्, K_2 महानस्त्रान्, B Dc Dn $D_{2\ 4-6}$ शरार्तो ($B_{2\ 4}$ Dn_2 °र्तं) मा, T_1 समग्रैर्मां (for महद्भिर्मां) — ^{d}) N (K_3 om) महद्भि° (K_2 °द्भ्य) (for समन्तात्) T_2 G_{2-4} पर्य (for प्रत्य°) — After 16, S ins

850* शरवेगैर्निहत्याहमस्त्रैः शरविघातिभिः ।
ज्वलद्भिः परमैः शीघ्रैस्तानविध्य सहस्रशः ।

[(L 1) T_1 शस्त्रैः (for अस्त्रैः) — (L 2) T_1 अवध्य, T_2 G_3 अवीर्यान् (for अविध्य)]

17 D_5 om 17^{ab}, S om 17 — $17^{a}=13^{a}$ — ^{b}) $Ś_1$ K_{2-4} D_{1-3} °प्रति-, Dc पर (for °परि-) K_1 अस्त्रैस्तान सुरान्रणे — ^{c}) K_3 अवध, $D_{1\ 5}$ व्यधमत् (for व्यधम) $Ś_1$ K $D_{1\ 5}$ सायु(K_2 °व)धानेव; Dc सायकेनाशु — $17^{d}=13^{d}$

18 ^{b}) Dn_3 °रथा (for °सुरा) — ^{c}) B_2 प्रापीड°, Dn (not adopted in old printed ed!) D_6 आपीड° (for अपीड°) K_1 M मा (for मां) — ^{d}) $B_{2\ 3}$ Dn $D_{4\ 6}$ T_2 G_3 शक्ति (for शर) G_1 जालासि (for -शूलासि) K_3 पट्टिशै (for वृष्टिभि)

19 ^{a}) $D_{1\ 3}$ आविष्ट, S प्रायुज (for आतिष्ठ) — ^{b}) S_1 K_3 तिग्मतेजन, B_4 Dn_2 $D_{5\ 6}$ °तैजस S माधव (G_3 गाधर्वं, M_1 वासव) नाम भारत ($=19^{d}$) — ^{c}) G_1 दधीचिं (for दयित) — ^{d}) D_{1-3} गाधर्वं (for माधव) S ब्रह्मदत्त सम रणे

20 K_3 om from 20 up to 3 168 17 — ^{a}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ B_{2-4} $D_{5\ 6}$ T_1 Cnp खड्गाश्च शूलाश्च, B_1 Dn खड्गत्रिशूलेन, D_{1-3} खड्गास्त्रिशूलानि, D_4 खड्गस्त्रिशूलश्च, G_4 खड्गास्त्रिशूलाश्च — ^{b}) $Ś_1$ K (K_3 om) $D_{1-3\ 5}$ शराश्चैव (for तोम°) — ^{c}) $Ś_1$ K (K_3 om) $D_{1-3\ 5}$ महता, T_2 G_{2-4} सहसा (for शतधा) — ^{d}) $Ś_1$ भस्तान्, Dc युक्तान् (for मुक्तान्) $Ś_1$ आच्छिनन, B_1 Dn D_{3-6} T G अछिद (for अच्छिनम्), cf 13 and v l B_4 चिच्छिदेहं रणे तदा

21 K_3 om 21 (cf v l 20) — ^{a}) S भित्त्वा (G_1 हित्वा) (for छित्त्वा) — ^{b}) S_1 तैरस्तान्, $K_{1\ 2}$ ततस्तानि (for ततस्तान्) — ^{c}) $Ś_1$ प्रति° (for प्रत्य) — ^{d}) S दृढमुष्टिकृतैः शरैः

22 K_3 om 22 (cf v l 20) — ^{a}) K_4 G_4 वितताः, D_{1-3} हि तता; T_1 हि तत°, T_2 G_{1-3} वितता, M हि तथा (for हि तदा) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ गाण्डीवनिसृता° सख्ये, D_5 गाण्डीवेनाङ्किता° सर्वे — ^{c}) $D_{1\ 2}$ T_1 निपतति; $D_{4\ 6}$ निष्पतत B D (except $D_{1-3\ 5}$) महा° (for तथा) — ^{d})

अवाकिरन्मां बलवत्तानहं व्यधमं शरैः ॥ २३
वध्यमानास्ततस्ते तु निवातकवचाः पुनः ।
शरवर्षैर्महद्भिर्मां समन्तात्पर्यवारयन् ॥ २४
शरवेगान्निहत्याहमस्त्रैः शरविघातिभिः ।
ज्वलद्भिः परमैः शीघ्रैस्तानविध्यं सहस्रशः ॥ २५
तेषां छिन्नानि गात्राणि विसृजन्ति स्म शोणितम् ।
प्रावृषीवातिवृष्टानि शृङ्गाणीव धराभृताम् ॥ २६
इन्द्राशनिसमस्पर्शैर्वेगवद्भिरजिह्मगैः ।
मद्बाणैर्वध्यमानास्ते समुद्विग्नाः स्म दानवाः ॥ २७
शतधा भिन्नदेहान्त्राः क्षीणप्रहरणौजसः ।
ततो निवातकवचा मामयुध्यन्त मायया ॥ २८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६७ ॥

१६८

अर्जुन उवाच ।
ततोऽश्मवर्षं सुमहत्प्रादुरासीत्समन्ततः ।
नगमात्रैर्महाघोरैस्तन्मां दृढमपीडयत् ॥ १
तदहं वज्रसंकाशैः शरैरिन्द्रास्त्रचोदितैः ।

K4 D1 2 4 G2 तान् (for तन्)

23 K3 om 23 (cf v l 20) — a) Ś1 D5 च (for तु) B2 4 ते बाणा (by transp), T1 बाणास्तु — b) Dn D4 6 तन्मातलिरपूजयत् (= 22d)। — c) G2 M मा (for मा)। — d) Ś1 M2 व्यधमत्; T1 बलवत् (for व्यधम)

24 K3 om 24 (cf v l 20) — a) D5 विध्य°, S (except T1 G1) युध्य° (for वध्य) Dc तदा (for ततस्) — b) Ś1 K1 2 तत (for पुन) — c) M मा (for मा)।

25 K3 om 25 (cf v l 20) — a) Ś1 K1 °वर्षान् (for वेगान्) S1 K1 2 [आ]शु, D5 [अ]स्त्रम् (for [अ]हम्) — b) Ś1 शस्त्रै°; K2 Dc2 शस्त्रै° (for अस्त्रै) K1 2 अपि, B Dc Dn D4 6 G4 अस्त्र (for शर) D5 शरैर्विद्याभिमन्त्रितै° — c) Ś1 K (K3 om) D1 2 खगमै, M1 च शरै (for परमै) S1 K1 2 D3 5 शस्त्रैस् (for शीघ्रैस्) — d) D2 सहस्रधा

26 K3 om 26 (cf v l 20) — a) T1 छिन्नाग्र, T2 G2–4 जीर्णानि (for छिन्नानि) — b) B4 विसृजन्नथ (for न्ति स्म) — c) N (K3 om) [अ]भिवृष्टानि, T2 G2–4 [अ]तिवृष्ट्या हि — d) Ś1 K (K3 om) D1 2 5 [उ]त, B1 3 Dc Dn D3 4 6 M2 [अ]थ (for [इ]व) T2 G2–4 मही (for धरा)

27 K3 om 27 (cf v l 20) — a) M2 °युध (for शनि°) — c) T1 बाणैश्च (for मद्बाणैर्) Dc विध्य° (for वध्य°) — d) S1 K (K3 om) D1 2 च, D5 T2 G2–4 तु (for स्म) B4 सुरद्विप (for स्म दानवा°)

28 K3 om 28 (cf v l 20) — a) B2 4 T1 G2 4 M छिन्न (for भिन्न) S1 K1 2 D3 -देहाता, B Dn D1 4–6 T1 देहास्ते, T2 G M2 देहाख्या° (for -देहान्त्रा) — b) T2 G3–4 क्षिप्त (for क्षीण) Ś1 -प्राणगतौ°, K1 प्राणा महौ°; K2 -प्राणमहौ° (for प्रहरणौ)

Colophon om in K3 4 — *Major parvan* Ś1 K1 2 Dn1 T2 G2–4 आरण्य — *Sub parvan* Omitting sub parvan name, B1–3 D G1 mention only निवातकवचवध (D3 om वध) (preceded by लोमशतीर्थयात्रा in D1) — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 170 (Dn1 169), D1 176, S (M2 inf lin) 171 (M2 orig 173) — *Śloka no* Dn D1 29

168

1 K3 om up to 3 168 17 (cf. v l 3 167 20) — c) K4 D1 T1 G1 4 M नगमात्र, D3 नागमात्रैर्, T2 G2 3 ना(G3 न)गमस्त्र (for नगमात्रैर्), cf. 4c K4 D1 2 S महावोर, B Dc Dn D4 6 शिलाखण्डैस् (B2 °ध्वस्तैस्) (for महाघोरैस्) — d) Ś1 K1 2 D5 ते (for तन्) K2 D3 5 G1 (after corr) अपीडयन्

2 K3 om 2 (cf v l 1) — a) D3 तमहं; D5 T1 M2 तानहं — b) Ś1 K1 2 4 D1–3 5 दिव्यै (K4 D5 शरै) रिंद्रास्त्रमन्त्रितै, B1–3 Dc Dn D4 6 महेंद्रास्त्रप्रचोदितै° — c) D1 आचूर्णयं, T2 G3 4 अघूर्णयं — d) N (K3 om) शरवर्षै (B1 4 Dn D4 6 शरजालै; D5 शितधारै) र्महाहवे

अचूर्णयं वेगवद्भिः शतधैकैकमाहवे ॥ २
चूर्ण्यमानेऽश्मवर्षे तु पावकः समजायत ।
तत्राश्मचूर्णमपतत्पावकप्रकरा इव ॥ ३
ततोऽश्मवर्षे निहते जलवर्षं महत्तरम् ।
धाराभिरक्षमात्राभिः प्रादुरासीन्ममान्तिके ॥ ४
नभसः प्रच्युता धारास्तिग्मवीर्याः सहस्रशः ।
आवृण्वन्सर्वतो व्योम दिशश्चोपदिशस्तथा ॥ ५
धाराणां च निपातेन वायोर्विस्फूर्जितेन च ।
गर्जितेन च दैत्यानां न प्राज्ञायत किंचन ॥ ६
धारा दिवि च संबद्धा वसुधायां च सर्वशः ।
व्यामोहयन्त मां तत्र निपतन्त्योऽनिशं भुवि ॥ ७
तत्रोपदिष्टमिन्द्रेण दिव्यमस्त्रं विशोषणम् ।
दीप्तं प्राहिणवं घोरमशुष्यत्तेन तज्जलम् ॥ ८
हतेऽश्मवर्षे तु मया जलवर्षे च शोषिते ।
मुमुचुर्दानवा मायामग्निं वायुं च मानद ॥ ९
ततोऽहमग्निं व्यधमं सलिलास्त्रेण सर्वशः ।
शैलेन च महास्त्रेण वायोर्वेगमधारयम् ॥ १०
तस्यां प्रतिहतायां तु दानवा युद्धदुर्मदाः ।
प्राकुर्वन्विविधा माया यौगपद्येन भारत ॥ ११
ततो वर्षं प्रादुरभूत्सुमहल्लोमहर्षणम् ।
अस्त्राणां घोररूपाणामग्नेर्वायोस्तथाश्मनाम् ॥ १२
सा तु मायामयी वृष्टिः पीडयामास मां युधि ।
अथ घोरं तमस्तीव्रं प्रादुरासीत्समन्ततः ॥ १३
तमसा संवृते लोके घोरेण परुषेण च ।

(D1-3 °मृधे), T1 शतधैवैकमा°, T2 G2-4 शरैरेकैकमा

3 K3 om 3 (cf v l 1) — a) Ś1 K1 D1 T1 चूर्णे, T2 G2-4 घूर्णे° (for चूर्ण्ये°) — G1 om (hapl) 3bc — b) B3 D4 6 समपद्यत — c) D5 ततो (for तत्र) T2 G3 °वर्षम् (for °चूर्णम्) B D (except D1-3 5) तत्राश्म (B2 °स्य)चूर्णान्यपतन्, T1 G2 4 M तत्र (T1 G2 स च) तत्रापि तच्चूर्णं — d) B4 °प्रवाहा इव, D3 5 °प्रकरो यथा, T G3 4 पावक (T2 G3 क) प्रबलोज्वलत्, G2 प्रकुर्वन्सिकतानिव, M प्रा(M2 अ)कुर्वं सिकता इव — G3 repeats 3cd as in T1 above! — After 3, K3 ins

851* ततोऽहं वारुणास्त्रेण अश्मवर्षं विशातवान्।

4 K3 om 4 (cf v l 1) — a) B1-3 D0 Dn1 D4-6 विहते, B4 D3 T G [ऽ]भिहते, Dn2 [ऽ]पहते, Dn3 D1 विहिते — b) Ś1 K (K3 om) D1-3 5 अनतर (for मह°)

5 K3 om 5 (cf v l 1) — b) Ś1 K (K3 om) D1-3 5 °वेगा (for °वीर्याः) Ś1 T1 G1 समतत· (for सह°) — d) Ś1 K1 2 प्र°, Dn3 D5 वि (for [उ]प) T1 [अ]पि च, T2 G2-4 [अ]पि वा (for तथा) M दिश· सोप दिशोपि च (M2 शो नृप)

6 K3 om 6 (cf v l 1) — a) D3 वि (for च) — b) Some S MSS विष्फूर्जितेन — c) S मेघाना (for दैत्या°) — d) K1 3 D1-3 G1 2 M प्रज्ञायत, T1 प्रायतत

7 K3 om 7 (cf v l 1) — a) K4 धारा दिवीव; B2 धाराश्च दिवि, T1 धारा दिशि च, T2 G3 4 धारादिभिश्च Dn2 n3 सवृद्धा, D5 सबधाद्, T G3 4 सबाधा (for सबद्धा) — c) K4 विमोहयति, B1 व्यालोडयत, S मोहयति स्म (G2 च) T1 तास्, M2 मा (for मा) — d) Ś1 K1 D3 निष्प तत्यो T1 G1 युधि (for भुवि) B4 पतमाना दिवानिश

8 K3 om 8 (cf v l 1) — a) K3 Dc2 G1 4 ततो°, K4 D1 अथो° (for तत्रो°) Ś1 मित्रेण, K1 2 मन्त्रेण (for इन्द्रेण) — b) D2 om 8b Ś1 K1 2 सुशोभन (for विशो°) — c) D5 ज्वलन् (m दीप्त as in text) B4 ज्वलित प्रक्षिप घोरम् — d) D0 वै (for तज्)

9 K3 om 9 (cf v l 1) — a) Ś1 B2 Dn T1 च (for तु) S तदा (for मया) — b) D2 om 9b K1 2 B4 D1 3 T2 G3 4 M तु (for च) — d) Ś1 K1 2 मेनघ, B D (except D1-3 5) M1 भारत (for मानद)

10 K3 om 10 (cf v l 1) — b) K1 2 भारत (for सर्वश) — c) D1 2 महता (for च महा°) — d) Ś1 K1 2 4 B2 3 D0 D3 G4 अवारय; D1 न्यवा°, D2 निवा° (for अधा°)

11 K3 om 11 (cf v l 1) — a) B1 3 4 Dn D4 6 ते (for तु) — c) K4 B D (except D3) T2 G3 4 विविधा माया

12 K3 om 12 (cf v l 1) — a) K1 वर्षा D5 T2 G प्रादुरासीत् — b) S (as usual) रोम° (for लोम°) — c) T1 G1 M1 शस्त्राणा (for अ°) — d) Ś1 K1 2 महात्मना, D3 यथाश्मना, T1 G2 तदाश्मना

13 K3 om 13 (cf v l 1) — a) Ś1 K1 2 बाणमयी, D1 मायावती — c) Ś1 तपस् (for तमस्)

14 K3 om 14 (cf v l 1) — a) G4 सवृतो लोको — b) Ś1 K1 2 4 D5 परमेण, T2 G2-4 [आ]वरणेन (for

तुरगा विमुखाश्चासन्प्रास्खलच्चापि मातलिः ॥ १४
हस्ताद्धिरण्मयश्चास्य प्रतोदः प्रापतद्भुवि ।
असकृच्चाह मा भीतः क्कासीति भरतर्षभ ॥ १५
मां च भीराविशत्तीव्रा तस्मिन्विगतचेतसि ।
स च मां विगतज्ञानः संत्रस्त इदमब्रवीत् ॥ १६
सुराणामसुराणां च संग्रामः सुमहानभूत् ।
अमृतार्थे पुरा पार्थ स च दृष्टो मयानघ ॥ १७
शम्बरस्य वधे चापि संग्रामः सुमहानभूत् ।
सारथ्यं देवराजस्य तत्रापि कृतवानहम् ॥ १८
तथैव वृत्रस्य वधे संगृहीता हया मया ।
वैरोचनेर्मया युद्धं दृष्टं चापि सुदारुणम् ॥ १९
एते मया महाघोराः संग्रामाः पर्युपासिताः ।
न चापि विगतज्ञानो भूतपूर्वोऽस्मि पाण्डव ॥ २०
पितामहेन संहारः प्रजानां विहितो ध्रुवम् ।
न हि युद्धमिदं युक्तमन्यत्र जगतः क्षयात् ॥ २१
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना ।
मोहयिष्यन्दानवानामहं मायामयं बलम् ॥ २२
अब्रुवं मातलिं भीतं पश्य मे भुजयोर्बलम् ।
अस्त्राणां च प्रभावं मे धनुषो गाण्डिवस्य च ॥ २३
अद्यास्त्रमाययैतेषां मायामेतां सुदारुणाम् ।
विनिहन्मि तमश्चोग्रं मा भैः सूत स्थिरो भव ॥ २४
एवमुक्त्वाहमसृजमस्त्रमायां नराधिप ।
मोहनीं सर्वशत्रूणां हिताय त्रिदिवौकसाम् ॥ २५
पीड्यमानासु मायासु तासु तास्वसुरेश्वराः ।

परु॰) — c) B D (except D1-3) हरयो (for तुरगा) D5 विषमाश्च (for विमुखाश्च) Ś1 K1 2 om च — d) D5 प्रास्रव॰ (for प्रास्खल)

15 K3 om 15 (cf v l 1) — a) D5 हि रश्मयश्च, T1 हि रज्वायश्च (sic) (for हिरण्मयश्च) — b) K1 2 T1 प्रपतद्, D5 न्यपतद् — Ś1 K2 om 15c–16b, G1 om 15cd — c) T2 G2-4 M चापि (for चाह) M आह (for भीत) — d) S (G1 om) किं करिष्याव (T2 G3 ॰म) इत्यपि (M इत्युत)

16 K3 om 16 (cf v l 1), Ś1 K2 om 16ab (cf v l 15) — b) D5 विकल (for विगत) — c) Ś1 K1 2 D5 तु (for च) K1 विगतज्ञान, T2 (before corr) G2 4 सगत — d) Ś1 K1 2 सतस, B D (except D1-3) सत्रस्तम् (for ॰स्त)

17 K3 om 17 (cf v l 1) — c) B D (except D1 3) अमृतार्थं S1 K1 2 4 Dc D2 3 5 तात (for पार्थ) — d) Ś1 K1 2 4 D1 3 5 वै, S मे (M1 नो) (for च) S सुदारुण (for मया)

18 K3 resumes! — a) B Dn D4 6 घोर , D1 चास्य, D5 घोरे (for चापि) — b) Dc सग्रामस्तारकामय॰

19 a) K3 तत्रैव (for तथैव) — b) D3 5 T2 G2-4 M मया हया (by transp) T1 सगृह्णीयामह हयान् — c) B Dn D1 4 6 T1 G1 2 महा (B4 T1 महद्) (for मया) — d) G1 चामीत (for चापि) — After 19, B4 ins

852* वल्प्रज्ञादयश्चापि तथान्येषा च पाण्डव ।

20 b) B1 G1 मसु (for पर्यु) — c) K1 2 चास्मि (for चापि) — d) T2 G3 4 [ऽ]पि (for ऽस्मि) S1 K2 D3 भारत (for पाण्डव)

21 b) K2 3 विहतो, T2 (before corr) G2 4 आहितो G1 ध्रुव — c) Ś1 K D1-3 5 इष्टम् (for युक्तम्) — d) T2 G2-4 जगता (for ॰त)

22 b)=Gītā (Vulg) 3 43b G1 2 M सस्तभ्या — c) Ś1 K1 2 अमोहय दान ; S मोहयन् (T1 मोहय; G1 अमोघ) दानवेंद्राणाम् — d) Dc अय (for अह) B D (except D1-3 5) मायाबल महत्, T2 G3 4 माया महद् (G4 महा) बला

23 a) M अभव ! K4 सूत ; D5 तत्र (for भीत) — b) T1 विजय (for भुजयोर्) — c) N वै (Ś1 D5 च) (for मे)

24 a) D1 अथा ; T2 G2 3 तथा॰ (for अद्या॰) K4 T2 G3 तेषा (for [ए]तेषा) G1 अस्त्रमाया च वै तेषा — b) B1 एना, D2 एषा (for एता) — c) T2 (before corr) G1 4 ततश्चोग्रा (for तम॰)

25 c) D2 3 5 T1 G1 मोहिनीं Dn D4 6 सर्वभूताना

26 a) K4 पीड्यमानास्तु K3 4 मायाभि — b) K3 4 ताभिस्तेपि (K4 स्ते वै); B4 मया तासु (for तासु तासु) K1 B4 T1 सुरेश्वरा॰, K3 4 सुरेतरा , B1 सुरोत्तमा॰, B2 3 D (except D1 3 5) [अ]सुरोत्तमा॰ (for [अ]सुरेश्वरा) — c) K4 बहुविधा माया — d) Ś1 K1 2 D5 प्रकुर्वन्ति, K3 4 B3 S (except G1) प्राकुर्वत ; B1 प्राकुर्वंस्ते (for प्राकुर्वन्) K3 4 महौ (for अमितौ)

27 a) K4 प्राकाश्यम् (for प्रकाशम्) S अगमत् (for अभवत्) — b) D5 तमसश्चास्यते, T1 तमसा गृह्यते — c

7 26 26 पुनर्बहुविधा मायाः प्राकुर्वन्नमितौजसः ॥ २६
पुनः प्रकाशमभवत्तमसा ग्रस्यते पुनः ।
व्रजत्यदर्शनं लोकः पुनरप्सु निमज्जति ॥ २७
सुसंगृहीतैर्हरिभिः प्रकाशे सति मातलिः ।
व्यचरत्स्यन्दनाग्र्येण संग्रामे लोमहर्षणे ॥ २८
ततः पर्यपतन्नुग्रा निवातकवचा मयि ।
तानहं विवरं दृष्ट्वा प्राहिण्वं यमसादनम् ॥ २९
वर्तमाने तथा युद्धे निवातकवचान्तके ।
नापश्यं सहसा सर्वान्दानवान्माययावृतान् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६८ ॥

१६९

अर्जुन उवाच ।
अदृश्यमानास्ते दैत्या योधयन्ति स्म मायया ।
अदृश्यानस्त्रवीर्येण तानप्यहमयोधयम् ॥ १
गाण्डीवमुक्ता विशिखाः सम्यगस्त्रप्रचोदिताः ।
अच्छिन्दन्नुत्तमाङ्गानि यत्र यत्र स्म तेऽभवन् ॥ २
ततो निवातकवचा वध्यमाना मया युधि ।
संहृत्य मायां सहसा प्राविशन्पुरमात्मनः ॥ ३
व्यपयातेषु दैत्येषु प्रादुर्भूते च दर्शने ।
अपश्यं दानवांस्तत्र हतान्शतसहस्रशः ॥ ४
विनिष्पिष्टानि तत्रैषां शस्त्राण्याभरणानि च ।

B D (except D1–3) भवत्यदर्शनो

28 a) Ś1 K1 2 असु (for सुस°) — b) K1 शेन स (for °शे सति) — c) Ś1 व्यरोचत्, D4 6 प्रचरत्, T G3 व्यचरन् Ś1 K Dn1 n2 D1–3 5 6 G1 M2 °ग्रेण, T2 G3 4 °ग्रेषु (for °ग्र्येण) — d) S (as usual) रोम° (for लोम°)

29 a) T1 °चरन्, M1 °तपन् (for °पतन्) B1 अग्रे (for उग्रा) T2 G2–4 तत॰ पतत्युपर्युग्रा — b) Ś1 K1 2 युधि (for मयि) — c) K4 D1 2 विवशान्, B2 विवरान्, Dc G2 विचरन्, D3 चरतो, T1 विविध (for विवर) — d) K4 प्रापय (for प्राहिण्व)

30 a) D5 T2 G3 वर्धे° (for वर्ते°) D1 2 T G2–4 M1 तदा (for तथा) — b) Ś1 K1 2 °चान्युधि, K3 D5 M1 °चातिके — c) K4 मातलिं (for सहसा) — d) B4 मायया युतान्

Colophon om in K3 — *Major parvan* Ś1 K1 2 Dn2 T2 G2–4 आरण्य — *Sub parvan* Omitting sub parvan name, K4 B1–3 D G1 mention only निवातकवच वध (B1 om वध) (preceded by गंधमादनवास in B2, and by लोमशतीर्थयात्रा in D1) — *Adhy name* G1 M मायायुद्ध — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 171 (Dn2 170), D1 177, S (M2 sup lin) 172 (M2 orig 174) — *Śloka no* Dn D1 30

169

1 a) Ś1 K3 4 D1–3 दैत्या मा, K1 दैत्यास्ते (by transp) — b) D5 हि (for स्म) S मा युधि (for मायया) — c) B D (except D1 2 5) अदृश्येनास्त्र

2 a) S °मुक्तैर्विशिखै — b) K3 D2 °नोदिता, K4 D1 योजिता, S °चोदितैः — c) K2 अवच्छिन्, Dn2 D2 5 6 अच्छिदन्, D3 आछिद, T G1 3 अच्छिद, G2 4 अछिंद, M अच्छिन (for अच्छिन्दन्) M मुत्तमागानि

3 b) T1 युध्य (for वध्य) Ś1 K1 2 मया भुवि, T2 G2–4 महारणे (for मया युधि) — c) K3 D3 G1 माया (for मायां) S (except G1) तरसा (for सहसा)

4 c) K4 अदृश्य — d) Ś1 तत्र (for शत)

5 a) K3 4 विनिपिष्टानि, T2 G1 3 विनिवि° — b) K1 2 [अ]पि, D1 2 G3 [उ]त (for च) T1 2 (before corr) G1 2 4 M सहस्राभरणान्युत — c) K1 D1–3 कोटिश, B1–3 Dc Dn D4 6 शतश, T G2–4 कूटवत् (for कूटश) K1 च प्र, K2 4 सप्र; T G2–4 प्रति॰ (for स प्र) — d) K3 शस्त्राणि (for गात्राणि) K5 G1 त्रिविधानि, T2

कूटशः स्म प्रदृश्यन्ते गात्राणि कवचानि च ॥ ५
हयानां नान्तरं ह्यासीत्पदाद्विचलितुं पदम् ।
उत्पत्य सहसा तस्थुरन्तरिक्षगमास्ततः ॥ ६
ततो निवातकवचा व्योम संछाद्य केवलम् ।
अदृश्या ह्यभ्यवर्तन्त विसृजन्तः शिलोच्चयान् ॥ ७
अन्तर्भूमिगताश्चान्ये हयानां चरणान्यथ ।
न्यगृह्णन्दानवा घोरा रथचक्रे च भारत ॥ ८
विनिगृह्य हरीनश्वान्रथं च मम युध्यतः ।
सर्वतो मामचिन्वन्त सरथं धरणीधरैः ॥ ९
पर्वतैरुपचीयद्भिः पतमानैस्तथापरैः ।
स देशो यत्र वर्ताम गुहेव समपद्यत ॥ १०
पर्वतैश्छाद्यमानोऽहं निगृहीतैश्च वाजिभिः ।
अगच्छं परमामार्तिं मातलिस्तदलक्षयत् ॥ ११

लक्षयित्वा तु मां भीतमिदं वचनमब्रवीत् ।
अर्जुनार्जुन मा भैस्त्वं वज्रमस्त्रमुदीरय ॥ १२
ततोऽहं तस्य तद्वाक्यं श्रुत्वा वज्रमुदीरयम् ।
देवराजस्य दयितं वज्रमस्त्रं नराधिप ॥ १३
अचलं स्थानमासाद्य गाण्डीवमनुमन्त्र्य च ।
अमुञ्चं वज्रसंस्पर्शानायसान्निशिताञ्शरान् ॥ १४
ततो मायाश्च ताः सर्वा निवातकवचांश्च तान् ।
ते वज्रचोदिता बाणा वज्रभूताः समाविशन् ॥ १५
ते वज्रवेगाभिहता दानवाः पर्वतोपमाः ।
इतरेतरमाश्लिष्य न्यपतन्पृथिवीतले ॥ १६
अन्तर्भूमौ तु येऽगृह्णन्दानवा रथवाजिनः ।
अनुप्रविश्य तान्बाणाः प्राहिण्वन्यमसादनम् ॥ १७
हतैर्निवातकवचैर्निरस्तैः पर्वतोपमैः ।

G_{2-4} च शिरासि (for कव)

6 ^{a}) D_1 T_1 अतर (for नान्तर) B_2 D_1 च (for हि) — ^{b}) = 3 63 6^{b} D_1 प्रच ; M हि च (for विच) — ^{c}) D_5 उत्पेतु (for उत्पत्य) D_6 सहसोत्तस्थु°, T_1 $_2$ (before corr) $G_{1\,2\,4}$ M समसातस्थु° — ^{d}) B_{1-3} अत रीक्ष Ś$_1$ $K_{1\,2}$ B_4 °चरास्, $K_{3\,4}$ D_{c2} $D_{1-3\,5}$ S गतास् (for गमास्) D_1 T_2 G_{2-4} तदा ; D_5 तथा (for तत°)

7 ^{ab}) T_1 तथा (for ततो) D_3 निवातकवचा व्योम ते समासाद्य केवल — ^{c}) Ś$_1$ $K_{1\,2}$ B_{1-3} Dn D_{4-6} ह्यत्यव°, T_1 ह्यत्र व (for ह्यभ्यव) B_4 अदृश्य तेभ्यवर्तंत

8 ^{a}) Ś$_1$ $K_{1\,3\,4}$ D_{1-3} तु (for च) — ^{b}) K_4 B_2 D_{n1} $D_{2-4\,6}$ T_2 G_3 M चरणानथ ; D_{c2} G_1 णान्यथा D_5 [अ]पि (for [अ]थ) — ^{c}) Ś$_1$ अगृ , K_1 B_{1-3} Dc Dn $D_{1\,4\,6}$ न्य(D$_{n2}$ वि)गृ , K_3 D_3 निगृ , D_5 निगृह्य — ^{d}) B_1 रथ, D_5 तथा (for रथ) $K_{2\,3}$ °चक्र च, B_4 °चक्राणि, G_1 चक्रैश्च (for चक्रे च) D_{n3} रथ च मम भारत

9 ^{a}) D_1 तान्निगृह्य Ś$_1$ रथान्, $K_{1\,2}$ शरान्, K_4 Dc D_2 S हयान् (for हरीन्) K_4 D_2 अश्यान्, Dc चाथ, S चान्ये (for अश्वान्) — ^{b}) K_1 शरान् (for रथ) — ^{c}) Ś$_1$ $K_{1\,2}$ अयुध्यत, Dn $D_{4\,6}$ अविध्यत, Cnp अचिन्वन्त (as in text)

10 ^{a}) K_4 $D_{2\,5}$ उपचिन्वद्भि , Dc अपचीयद्भि — ^{b}) S पतद्भिश्च (for पतमानैस्) — ^{c}) K_{1-3} B_1 $D_{2\,3\,5}$ वर्तामो, B_3 T_2 G_{2-4} °मि (for °म) T_1 M प्रासा स सशय तत्र — ^{d}) K_1 गुहैव, T_1 इहैव (for गुहेव)

11 ^{a}) T_1 हि (for ऽह) — ^{c}) K_3 M_2 अगच्छत्, K_4 D_2 अगच्छन्, D_{c2} $D_{3\,6}$ आगच्छ B_4 D_5 परमार्ति समापन्नो — ^{d}) T_1 मातलि तु न लक्षय

12 K_3 om 12 — ^{a}) N (except D_{1-3}, K_3 om) च (for तु) — ^{c}) D_5 मा भैषीर्

13 ^{a}) S (except G_4) अस्य (for तस्य) — ^{b}) Ś$_1$ $D_{2\,6}$ $G_{2\,4}$ उदैरय, K_1 उदैरयन्, K_2 D_1 उदीरयन् — ^{d}) K B D T_2 $G_{1\,3}$ भीम (D_5 दिव्य) (for वज्र°)

14 ^{a}) Ś$_1$ $K_{1\,2}$ अचल — ^{b}) D_5 अभि° (for अनु°) — ^{c}) Ś$_1$ K $D_{1\,3}$ सकाशान् (for °संस्पर्शान्) — ^{d}) Ś$_1$ K D (except $D_{1-3\,5}$) सायकान् ; T_2 G आयतान् (for आयसान्) D_3 आयसान् (for निशितान्) Ś$_1$ K Dc Dn $D_{4\,6}$ बहून्, D_5 शितान् (for शरान्)

15 ^{a}) B_4 शुभा° (for च ता) — ^{b}) T_2 G_{2-4} तथा (for च तान्) — ^{c}) Ś$_1$ K_4 $D_{1\,5}$ नोदिता, K_2 °शादिता (for °चोदिता)

16 ^{a}) B Dc Dn $D_{4\,6}$ वि , $D_{1\,5}$ नि- (for -[अ]भि) — ^{c}) T_1 आश्लिष्यन् — ^{d}) Ś$_1$ धरणी° (for पृथिवी°)

17 ^{a}) K_4 B_{2-4} D (except D_5) च (for तु) — ^{c}) Ś$_1$ °प्रवेश्य तान्, K_1 °प्रवेशितान् Ś$_1$ K_1 D_5 बाणान् — ^{d}) $K_{1\,2}$ प्राहिण्व (for °ण्वन्)

18 ^{a}) T_1 तैस्तैर् (for हतैर्) — ^{c}) B_1 समासाद्य दिश सर्वा — ^{d}) D_5 पर्वतैरिव (by transp), T_1 पर्वतोपमं (of ^{b})

19 ^{a}) D_3 तैर् (for न) K_1 D_{1-3} G_1 क्षिति° ; K_2

पुनर्बहुविधा मायाः प्राकुर्वन्नमितौजसः ॥ २६
पुनः प्रकाशमभवत्तमसा ग्रस्यते पुनः ।
व्रजत्यदर्शनं लोकः पुनरप्सु निमज्जति ॥ २७
सुसंगृहीतैर्हरिभिः प्रकाशे सति मातलिः ।
व्यचरत्स्यन्दनाग्र्येण संग्रामे लोमहर्षणे ॥ २८
ततः पर्यपतन्नुग्रा निवातकवचा मयि ।
तानहं विवरं दृष्ट्वा प्राहिण्वं यमसादनम् ॥ २९
वर्तमाने तथा युद्धे निवातकवचान्तके ।
नापश्यं सहसा सर्वान्दानवान्माययावृतान् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६८ ॥

१६९

अर्जुन उवाच ।
अदृश्यमानास्ते दैत्या योधयन्ति स्म मायया ।
अदृश्यानस्त्रवीर्येण तानप्यहमयोधयम् ॥ १
गाण्डीवमुक्ता विशिखाः सम्यगस्त्रप्रचोदिताः ।
अच्छिन्दन्नुत्तमाङ्गानि यत्र यत्र स्म तेऽभवन् ॥ २
ततो निवातकवचा वध्यमाना मया युधि ।
संहृत्य मायां सहसा प्राविशन्पुरमात्मनः ॥ ३
व्यपयातेषु दैत्येषु प्रादुर्भूते च दर्शने ।
अपश्यं दानवांस्तत्र हताञ्शतसहस्रशः ॥ ४
विनिष्पिष्टानि तत्रैषां शस्त्राण्याभरणानि च ।

B D (except D_{1-3}) भवत्यदर्शनो

28 [a]) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ अस° (for सुस°) — [b]) K_1 शेन स (for °शे सति) — [c]) Ś$_1$ व्यरोचत्, $D_{4\ 6}$ प्रचरत्, T G_3 व्यचरन्. Ś$_1$ K Dn_{1} n_{2} $D_{1-3\ 5\ 6}$ G_1 M_2 °ग्रेण, T_2 $G_{3\ 4}$ °ग्रेषु (for °ग्र्येण) — [d]) S (as usual) रोम° (for लोम°)

29 [a]) T_1 °चरन्, M_1 °तपन् (for °पतन्). B_1 अग्रे (for उग्रा). T_2 G_{2-4} ततः पतत्युपर्युग्रा — [b]) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ युधि (for मयि) — [c]) K_4 $D_{1\ 2}$ विवशान्, B_3 विवरान्, Dc G_2 विचरन्, D_3 चरतो, T_1 त्रिविध (for त्रिवर) — [d]) K_4 प्रापय (for प्राहिण्व)

30 [a]) D_5 T_2 G_3 वर्धे° (for वर्ते°). $D_{1\ 2}$ T G_{2-4} M_1 तदा (for तथा) — [b]) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ चान्युधि, K_3 D_5 M_1 °चातिके — [c]) K_4 मातलिं (for सहसा) — [d]) B_4 मायया युतान्

Colophon om in K_3 — *Major parvan*: Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ Dn_2 T_2 G_{2-4} आरण्य — *Sub parvan*: Omitting sub parvan name, K_4 B_{1-3} D G_1 mention only निवातकवचवध (B_1 om वध) (preceded by गंधमादनवास in B_2, and by लोमशतीर्थयात्रा in D_1) — *Adhy name*: G_1 M मायायुद्ध — *Adhy no* (figures, words or both): Dn 171 (Dn_2 170), D_1 177, S (M_2 *sup lin*) 172 (M_2 orig 174) — *Śloka no*: Dn D_1 30

169

1 [a]) Ś$_1$ $K_{2\ 4}$ D_{1-3} दैत्या मा, K_1 दैत्यास्ते (by transp) — [b]) D_5 हि (for स्म). S मा युधि (for मायया) — [c]) B D (except $D_{1\ 2\ 5}$) अदृश्येनास्त्र°

2 [a]) S °मुक्तैर्विशिखै° — [b]) K_3 D_2 °नोदिता, K_4 D_1 °योजिता, S °चोदितैः — [c]) K_2 अवच्छिन्, Dn_2 $D_{2\ 5\ 6}$ अच्छिदन्, D_3 आछिद, T $G_{1\ 3}$ अच्छिद, $G_{2\ 4}$ अच्चिछद, M अच्छिन (for अच्छिन्दन्). M ह्युत्तमागानि

3 [b]) T_1 युध्य° (for वध्य°). Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ मया भुवि; T_2 G_{2-4} महारणे (for मया युधि) — [c]) K_3 D_3 G_1 माया (for मायां). S (except G_1) तरसा (for सहसा)

4 [c]) K_4 अदृश्य — [d]) S_1 तत्र (for शत-)

5 [a]) $K_{3\ 4}$ विनिपिष्टानि, T_2 $G_{1\ 3}$ विनिर्वि — [b]) $K_{1\ 2}$ [अ]पि, $D_{1\ 2}$ G_3 [उ]त (for च). $T_{1\ 2}$ (before corr) $G_{1\ 2\ 4}$ M सहस्राभरणान्युत — [c]) K_1 D_{1-3} कोटिश, B_{1-3} Dc Dn $D_{4\ 6}$ शतश, T G_{2-4} कूटवत् (for कूटश). K_1 च प्र, $K_{3\ 4}$ सप्र, T G_{2-4} प्रति (for स प्र-) — [d]) K_3 शस्त्राणि (for गात्राणि). K_3 G_1 विविधानि, T_2

कूटशः स्म प्रदृश्यन्ते गात्राणि कवचानि च ॥ ५
हयानां नान्तर ह्यासीत्पदाद्विचलितुं पदम् ।
उत्पत्य सहसा तस्थुरन्तरिक्षगमास्ततः ॥ ६
ततो निवातकवचा व्योम संछाद्य केवलम् ।
अदृश्या ह्यभ्यवर्तन्त विसृजन्तः शिलोच्चयान् ॥ ७
अन्तर्भूमिगताश्चान्ये हयानां चरणान्यथ ।
न्यगृह्णन्दानवा घोरा रथचक्रे च भारत ॥ ८
विनिगृह्य हरीनश्वान्रथं च मम युध्यतः ।
सर्वतो मामचिन्वन्त सरथं धरणीधरैः ॥ ९
पर्वतैरुपचीयद्भिः पतमानैस्तथापरैः ।
स देशो यत्र वर्ताम गुहेव समपद्यत ॥ १०
पर्वतैश्छाद्यमानोऽहं निगृहीतैश्च वाजिभिः ।
अगच्छं परमामार्तिं मातलिस्तदलक्षयत् ॥ ११
लक्षयित्वा तु मां भीतमिदं वचनमब्रवीत् ।
अर्जुनार्जुन मा भैस्त्वं वज्रमस्त्रमुदीरय ॥ १२
ततोऽहं तस्य तद्वाक्यं श्रुत्वा वज्रमुदीरयम् ।
देवराजस्य दयितं वज्रमस्त्रं नराधिप ॥ १३
अचलं स्थानमासाद्य गाण्डीवमनुमन्त्र्य च ।
अमुञ्चं वज्रसंस्पर्शानायसान्निशिताञ्शरान् ॥ १४
ततो मायाश्च ताः सर्वा निवातकवचांश्च तान् ।
ते वज्रचोदिता बाणा वज्रभूताः समाविशन् ॥ १५
ते वज्रवेगाभिहता दानवाः पर्वतोपमाः ।
इतरेतरमाश्लिष्य न्यपतन्पृथिवीतले ॥ १६
अन्तर्भूमौ तु येऽगृह्णन्दानवा रथवाजिनः ।
अनुप्रविश्य तान्बाणाः प्राहिण्वन्यमसादनम् ॥ १७
हतैर्निवातकवचैर्निरस्तैः पर्वतोपमैः ।

G_{2-4} च शिरासि (for कव)

6 ^{a}) D_{1} T_{1} अतर (for नान्तर) B_{2} D_{1} च (for हि) — ^{b}) = 3 63 6^{b} D_{1} प्रच ; M हि च (for विच) — ^{c}) D_{5} उत्पेतु (for उत्पत्य) D_{6} सहसोत्तस्थु°, $T_{1\ 2}$ (before corr) $G_{1\ 2\ 4}$ M समभातस्थु° — ^{d}) B_{1-3} अत-रीक्ष- $Ś_{1}$ $K_{1\ 2}$ B_{4} चरास्, $K_{3\ 4}$ Dc_{2} $D_{1-3\ 5}$ S गतास् (for -गमास्) D_{1} T_{2} G_{2-4} तदा ; D_{5} तथा (for तत)

7 ^{ab}) T_{1} तथा (for ततो) D_{3} निवातकवचा व्योम ते समासाद्य केवल — ^{c}) $Ś_{1}$ $K_{1\ 2}$ B_{1-3} Dn D_{4-6} ह्यत्यव°, T_{1} ह्यत्र व (for ह्यभ्यव) B_{4} अदृश्य तेभ्यवर्तंत

8 ^{a}) $Ś_{1}$ $K_{1\ 3\ 4}$ D_{1-3} तु (for च) — ^{b}) K_{4} B_{2} Dn_{1} $D_{2-4\ 6}$ T_{2} G_{3} M चरणानथ ; Dc_{2} G_{1} णान्यथा D_{5} [अ]पि (for [अ]थ) — ^{c}) $Ś_{1}$ अगृ , K_{1} B_{1-3} Dc Dn $D_{1\ 4\ 6}$ न्य(${Dn}_{2}$ वि)गृ° ; K_{2} D_{3} निगृ°, D_{5} निगृह्य — ^{d}) B_{1} रथ, D_{5} तथा (for रथ) $K_{2\ 3}$ -चक्र च ; B_{4} -चक्राणि, G_{1} चक्रेश्च (for चक्रे च) Dn_{2} रथ च मम भारत

9 ^{a}) D_{1} तान्निगृह्य $Ś_{1}$ रथान्, $K_{1\ 2}$ शरान्, K_{4} Dc $D_{2\ 5}$ हयान् (for हरीन्) K_{4} D_{2} अश्वान्, Dc चाथ, S चान्ये (for अश्वान्) — ^{b}) K_{1} शरान् (for रथ) — ^{c}) $Ś_{1}$ $K_{1\ 2}$ अयुध्यत, Dn $D_{4\ 6}$ अविध्यत, Cnp अचिन्वन्त (as in text)

10 ^{a}) K_{4} $D_{2\ 5}$ उपचिन्वद्भि , Dc अपचीयद्भि° — ^{b}) S पतद्भिश्च (for पतमानैस्) — ^{c}) K_{1-3} B_{1} $D_{2\ 3\ 5}$ वर्तामो, B_{4} T_{2} G_{3-4} मि (for म) T_{1} M प्रासा° स सशय सत्र — ^{d}) K_{1} गुर्हेव ; T_{1} इहेव (for गुहेव)

11 ^{a}) T_{1} हि (for ऽहं) — ^{c}) K_{3} M_{3} अगच्छत्, K_{4} D_{2} अगच्छन्, Dc_{2} $D_{3\ 6}$ आगच्छ B_{4} D_{6} परमार्ति समापन्नो — ^{d}) T_{1} मातलिं तु न लक्षय

12 K_{3} om 12 — ^{a}) N (except D_{1-3}, K_{3} om) च (for तु) — ^{c}) D_{5} मा भैषीर्

13 ^{a}) S (except G_{4}) अस्य (for तस्य) — ^{b}) $Ś_{1}$ $D_{2\ 6}$ $G_{2\ 4}$ उदैरय, K_{1} उदैरयन् ; K_{2} D_{1} उदीरयन् — ^{d}) K B D T_{2} $G_{1\ 3}$ भीम (D_{5} दिव्य) (for वज्र°)

14 ^{a}) $Ś_{1}$ $K_{1\ 2}$ अचल- — ^{b}) D_{5} अभि (for अनु°) — ^{c}) $Ś_{1}$ K $D_{1\ 3}$ °सकाशान् (for °संस्पर्शान्) — ^{d}) $Ś_{1}$ K D (except $D_{1-3\ 5}$) सायकान् ; T_{2} G आयतान् (for आयसान्) D_{5} आयसाश्च (for निशिताञ्) $Ś_{1}$ K Dc Dn $D_{4\ 6}$ बहून्, D_{5} शितान् (for शरान्)

15 ^{a}) B_{4} शुभा (for च ता°) — ^{b}) T_{2} G_{2-4} तथा (for च तान्) — ^{c}) $Ś_{1}$ K_{4} $D_{1\ 5}$ °नोदिता, K_{2} °शादिता (for °चोदिता)

16 ^{a}) B Dc Dn $D_{4\ 6}$ वि , $D_{1\ 5}$ नि- (for -[अ]भि) — ^{c}) T_{1} आश्लिष्यन् — ^{d}) $Ś_{1}$ धरणी (for पृथिवी°)

17 ^{a}) K_{4} B_{2-4} D (except D_{3}) च (for तु) — ^{c}) $Ś_{1}$ प्रवेश्य तान् ; K_{1} प्रवेशितान् $Ś_{1}$ K_{1} D_{5} बाणान् — ^{d}) $K_{1\ 2}$ प्राहिण्व (for ण्वन्)

18 ^{a}) T_{1} तैस्तैर् (for हतैर्) — ^{c}) B_{1} समासाद्य दिश सर्वा — ^{d}) D_{5} पर्वतैरिव (by transp), T_{1} पर्वतोपमै (of ^{b})

19 ^{a}) D_{3} तैर् (for न) K_{1} D_{1-3} G_{1} क्षिति ; K_{3}

समाच्छाद्यत देशः स विकीर्णैरिव पर्वतैः ॥ १८
न हयानां क्षतिः काचिन्न रथस्य न मातलेः ।
मम चादृश्यत तदा तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १९
ततो मां प्रहसन्राजन्मातलिः प्रत्यभाषत ।
नैतदर्जुन देवेषु त्वयि वीर्यं यदीक्ष्यते ॥ २०
हतेष्वसुरसंघेषु दारास्तेषां तु सर्वशः ।
प्राक्रोशन्नगरे तस्मिन्यथा शरदि लक्ष्मणाः ॥ २१
ततो मातलिना सार्धमहं तत्पुरमभ्ययाम् ।
त्रासयन्रथघोषेण निवातकवचस्त्रियः ॥ २२
तान्दृष्ट्वा दशसाहस्रान्मयूरसदृशान्हयान् ।
रथं च रविसंकाशं प्राद्रवन्गणशः स्त्रियः ॥ २३
ताभिराभरणैः शब्दस्त्रासिताभिः समीरितः ।
शिलानामिव शैलेषु पतन्तीनामभूत्तदा ॥ २४
वित्रस्ता दैत्यनार्यस्ताः स्वानि वेश्मान्यथाविशन् ।
बहुरत्नविचित्राणि शातकुम्भमयानि च ॥ २५
तदद्भुताकारमहं दृष्ट्वा नगरमुत्तमम् ।
विशिष्टं देवनगरादपृच्छं मातलिं ततः ॥ २६
इदमेवंविधं कस्माद्देवता नाविशन्त्युत ।
पुरंदरपुराद्धीदं विशिष्टमिति लक्षये ॥ २७

मातलिरुवाच ।

आसीदिदं पुरा पार्थ देवराजस्य नः पुरम् ।
ततो निवातकवचैरितः प्रच्याविताः सुराः ॥ २८
तपस्तप्त्वा महत्तीव्रं प्रसाद्य च पितामहम् ।
इदं वृतं निवासाय देवेभ्यश्चाभयं युधि ॥ २९
ततः शक्रेण भगवान्स्वयंभूरभिचोदितः ।
विधत्तां भगवानत्रेत्यात्मनो हितकाम्यया ॥ ३०

क्षति, B_{2-4} D_c गति, T_1 क्षता॰ (for क्षति) T_1 केचिन् D_5 तस्मिन्देशे गतिस्तात — ^{b}) D_5 पर॰ (for रथ॰) — ^{c}) $Ś_1$ D_c $D_{1\ 5}$ $G_{1\ 3}$ M_2 वादृश्यत; K_2 वारुच्यत

20 ^{a}) T_1 प्रहसद् — ^{b}) T_2 G_{2-4} सम॰ (for प्रत्य॰) — ^{c}) D_c देवेशे (for ॰षु) — ^{d}) S_1 $K_{1\ 2}$ D_5 अच्युत, $K_{3\ 4}$ $D_{1\ 3}$ T_1 M इष्यते (for ईक्ष्यते)

21 D_4 om 21^{b}–22^{c} — ^{b}) D_c T G च (for तु) D_1 सवश (for सर्वश) — ^{c}) D_3 आक्रोशन् B_4 तत्र (for तस्मिन्) — ^{d}) B_4 सरसि (for शरदि) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ पक्षिण, B (B_1 sm as in text) Dn D_6 सारसा॰; Cnp लक्ष्मणा (as in text) K_3 कुरर्य इव भारत

22 D_4 om 22^{abc} (cf v l 21) — ^{a}) $Ś_1$ K_1 ततो मातलिमासाद्य — ^{b}) $Ś_1$ K_1 त्वह (for अह) S अभ्यगा (for अभ्ययाम्) — ^{c}) K_3 वज्र॰ (for रथ)

23 ^{a}) B_1 शत, T_1 रथ॰ (for दश॰) — ^{d}) K_3 क्षणश, S शतश (for गणश)

24 ^{a}) K_4 $D_{1\ 2}$ आकरुण (for आभरणै) K_1 शब्दैस — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ शिलाभिर् (for शिलानाम्) D_c शैलेंद्रे (for शैलेषु) — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ पततीभिर्, G_1 पतितानाम् (for पतन्तीनाम्)

25 ^{a}) S_1 K_2 D_3 त्रिध्वस्ता (for वित्रस्ता) — ^{b}) D_5 S तानि (for स्वानि) — D_5 om 25^{c}–26^{b} — ^{d}) S_1 K_{2-4} D_{1-3} ॰कौंभ॰ (for कुम्भ)

26 D_5 om 26^{ab} (cf v l 25) — ^{a}) D_c ताकारमय, T_1 ॰तागारमह, T_2 $G_{3\ 4}$ त महारभ, G_1 ताकारतम — After 26^{ab}, the sequence in D_3 is 29^{cd}, 30, 28, 29^{ab}, 26^{cd}, 27, 31, etc — ^{d}) $K_{3\ 4}$ D_1 तदा (for तत॰)

27 D_5 om 27^{ab} — ^{b}) S_1 $K_{1\ 2}$ देवानामिव समत, K_3 B D (D_5 om) देवा ना(K_3 नो)वाम्यत्युत — ^{c}) K_4 च (for हि) Dn_1 पुरदरस्य माहात्म्याद् — ^{d}) Dn_1 आदिष्टम् (for विशिष्टम्) S_1 $K_{1\ 2\ 4}$ D_5 उप, K_3 $D_{1\ 3}$ T G_{2-4} इव (for इति) K_2 लक्ष्यते

28 T_2 G_3 om the ref For sequence in D_3 cf v.l 26 — ^{a}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ पुर (for पुरा) — ^{b}) D_5 T_2 G_{2-4} वै (for न) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ पुरा (for पुरम्) T_1 देवराज निवेशन — ^{d}) K $B_{2\ 3}$ D_5 प्राच्या(K_3 द्रा)विता G_2 पुरात् (for सुरा॰)

29 For sequence in D_3 of v l 26 — ^{a}) Dn_1 दु ख प्राप्य (for तपस्तप्त्वा) B_2 तपश्चात्र महत्तप्त्वा — ^{c}) $K_{1\ 3}$ वृत्त, Dn_1 $D_{2\ 3}$ दत्त (for वृत) — ^{d}) K_1 चायुध, T_1 चावृत (for चाभय) — After 29, D_6 (marg *sec m*) ins

853* तथा देवैरवध्यस्त्व पुरस्याभेद्यस्त्वमेव तु ।
मनुष्याणा दुर्बलत्वादुपेक्ष्यैव महासुरै ।

30 For sequence of D_3 of v l 26 — ^{b}) B_{1-3} D (except $D_{1-3\ 5}$) इति, T_2 G_{2-4} अपि (for अभि-) K_4 $D_{1-3\ 5}$ नोदित (for चोदित) — ^{cd}) S_1 त्रिदत्ता, D_3 व्यधत्त, D_5 विधत्स्व, D_6 विधात्रा, T_1 त्रिधत्त, T_2 G_{2-4} दत्तवान् (for विधत्ता) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ B_2 Dn_2 n_3 $D_{1-4\ 6}$ अतम्, Dn_1 एतद्, D_5 अद्य, T_2 G_{2-4} अस्त्रम् (for अत्र)

तत उक्तो भगवता दिष्टमत्रेति वासवः ।
भवितान्तस्त्वमेवैषां देहेनान्येन वृत्रहन् ॥ ३१
तत एषां वधार्थाय शक्रोऽस्त्राणि ददौ तव ।
न हि शक्याः सुरैर्हन्तुं य एते निहतास्त्वया ॥ ३२
कालस्य परिणामेन ततस्त्वमिह भारत ।
एषामन्तकरः प्राप्तस्त्वया च कृतं तथा ॥ ३३
दानवानां विनाशार्थं महास्त्राणां महद्बलम् ।
ग्राहितस्त्वं महेन्द्रेण पुरुषेन्द्र तदुत्तमम् ॥ ३४

अर्जुन उवाच ।

ततः प्रविश्य नगरं दानवांश्च निहत्य तान् ।
पुनर्मातलिना सार्धमगच्छं देवसद्म तत् ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६९ ॥

१७०

अर्जुन उवाच ।

निवर्तमानेन मया महद्दृष्टं ततोऽपरम् ।
पुरं कामचरं दिव्यं पावकार्कसमप्रभम् ॥ १
द्रुमै रत्नमयैश्चित्रैर्भास्वरैश्च पतत्रिभिः ।
पौलोमैः कालकेयैश्च नित्यहृष्टैरधिष्ठितम् ॥ २
गोपुराट्टालकोपेतं चतुर्द्वारं दुरासदम् ।

$\acute{S}_1$ $K_{1\ 2\ 4}$ D_{1-3} अस्माक, $B_{1\ 2}$ Dn D_{4-6} T_2 G_{2-4} आत्मनो, $B_{3\ 4}$ Dc चात्मनो (for [इ]त्यात्मनो) T_2 G_{2-4} हितमुत्तम (for °काम्यया)

31 [b]) K_2 D_1 M_1 °मात्रेति, T_2 G_{2-4} °मास्तेति (for मत्रेति) B D (except $D_{1-3\ 5}$) भारत (for वासव) T_1 दिष्टमत्र पुरदर — [c]) Dn $D_{4\ 6}$ अप्येषा, D_3 T_2 G_{2-4} एतेषा (for एवैषा) $\acute{S}_1$ $K_{1\ 2}$ त्वमेवैषा भवस्यतो, B_2 भविता त्वत एतेषा, B_4 त्वमप्येषा भवस्यातो, D_5 त्वमेषा भवितास्यतो, T_1 मघता त तमेवैषा — [d]) N (except K_4 D_{1-3}) शत्रु° (for वृत्र)

32 [a]) S_1 $K_{1\ 2}$ त्वेषा, $K_{3\ 4}$ B_4 D_5 तेषा (for एषा) — [d]) T_2 G_{2-4} यतस्ते (for य एते) $\acute{S}_1$ $K_{1\ 2}$ [ऽ]त्र (for नि)

33 [b]) G_1 गत (for तत) — [c]) $\acute{S}_1$ $K_{1\ 2}$ $D_{1\ 2}$ तेषाम् (for एषाम्) S पार्थ (for प्राप्तस्) — [d]) K_3 यत् (for तत्) G_1 [अ]पि (for च) S_1 तथा तच्च कृत त्वया, D_5 त्वया तच्च कृत तथा, T_2 $G_{3\ 4}$ त्वयेत्युपकृत तथा, G_2 सप्रत्युपकृत तथा

34 [a]) B_{1-3} D (except $D_{1-3\ 5}$) विनाशाय — [b]) B D (except $D_{1-3\ 5}$) अस्त्राणा परम बल — [c]) $\acute{S}_1$ $K_{1\ 2}$ प्रहितस्त्व, T_1 आहित, G_1 गृहीत $G_{2\ 4}$ सुरेन्द्रेण — [d]) B_1 M_1 पुरुषेण (for °पेन्द्र) $\acute{S}_1$ $K_{1\ 2\ 4}$ D_1 M [ए]तद्, T G [इ]दम् (for तद्) $\acute{S}_1$ $K_{1\ 2}$ उच्यता, D_1 अद्भुत (for उत्तमम्) D_5 पुरुषेन्द्रैरनुत्तमं

35 S om the ref l — [a]) $B_{1\ 2}$ D (except $D_{1-3\ 5}$) प्रशाम्य, B_3 °शास्य (for °विश्य) — [b]) K_3 [अ]भिभाष्य, B_1 निहन्य (for निहत्य) — [d]) $K_{3\ 4}$ D_3 आगच्छ; S (except G_4) अगम K_3 इ (for तत्)

Colophon — *Major parvan* S_1 $K_{1\ 2}$ Dn_2 D_6 T_1 $G_{2\ 4}$ आरण्य — *Sub parvan* Omitting sub parvan name, $K_{3\ 4}$ B_{1-3} D G_1 M_1, mention only निवातकवच वध (B_1 om वध) (preceded by लोमशतीर्थयात्रा in K_3 D_1, and by गंधमादनवास in B_2) — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 172 (Dn_2 171), D_1 178, S (M_2 *sup lin*) 173 (M_2 orig 175) — *Śloka no* Dn D_1 35

170

1 [ab]) $\acute{S}_1$ $K_{1\ 2}$ transp मया and महत् T_2 G तदा (for मया) D_2 सह; G_4 मया (for महद्) K_2 पुर, M_1 पर (for [अ]परम्) — [c]) K_2 पर (for पुर) $K_{3\ 4}$ $D_{1\ 3\ 5}$ T_2 G M गम (for °चर) T_1 तत्पुर कामग दिव्य — [d]) D_5 पावकार्चि°

2 [a]) B Dc Dn $D_{4\ 6}$ रत्नद्रुम(B_4 द्रुमरत्न)मयैश्च K_3 Dc $D_{5\ 6}$ T_1 G_1 M चित्र (for चित्रैर्) — [b]) $\acute{S}_1$ $K_{1\ 2}$ Dc भासुरैश्च, $B_{2\ 3}$ Dn $D_{4\ 6}$ सुस्वरैश्च — [c]) $\acute{S}_1$ K $D_{1-3\ 5}$ कालखजै°, B_{2-4} Dc Dn $D_{4\ 6}$ °कजै° — [d]) $\acute{S}_1$ K $D_{1-3\ 5}$ मुदा युतै°, S दुरासद (for अधिष्ठितम्), cf 3[b]

3 [b]) T_1 अनुत्तम (for दुरा°) — K_4 om 3[c]–5[b], T_2

सर्वरत्नमयं दिव्यमद्भुतोपमदर्शनम् ।
द्रुमैः पुष्पफलोपेतैर्दिव्यरत्नमयैर्वृतम् ॥ ३
तथा पतत्रिभिर्दिव्यैरुपेतं सुमनोहरैः ।
असुरैर्नित्यमुदितैः शूलर्ष्टिमुसलायुधैः ।
चापमुद्गरहस्तैश्च स्रग्विभिः सर्वतो वृतम् ॥ ४
तदहं प्रेक्ष्य दैत्यानां पुरमद्भुतदर्शनम् ।
अपृच्छं मातलिं राजन्किमिदं दृश्यतेति वै ॥ ५

मातलिरुवाच ।

पुलोमा नाम दैतेयी कालका च महासुरी ।
दिव्यं वर्षसहस्रं ते चेरतुः परमं तपः ।
तपसोऽन्ते ततस्ताभ्यां स्वयंभूरददाद्वरम् ॥ ६
अगृह्णीतां वरं ते तु सुतानामल्पदुःखताम् ।
अवध्यतां च राजेन्द्र सुरराक्षसपन्नगैः ॥ ७
रमणीयं पुरं चेदं खचरं सुकृतप्रभम् ।
सर्वरत्नैः समुदितं दुर्धर्षममरैरपि ।
सयक्षगन्धर्वगणैः पन्नगासुरराक्षसैः ॥ ८
सर्वकामगुणोपेतं वीतशोकमनामयम् ।
ब्रह्मणा भरतश्रेष्ठ कालकेयकृते कृतम् ॥ ९
तदेतत्खचरं दिव्यं चरत्यमरवर्जितम् ।
पौलोमाध्युषितं वीर कालकेयैश्च दानवैः ॥ १०
हिरण्यपुरमित्येतत्ख्यायते नगरं महत् ।
रक्षितं कालकेयैश्च पौलोमैश्च महासुरैः ॥ ११
त एते मुदिता नित्यमवध्याः सर्वदैवतैः ।
निवसन्त्यत्र राजेन्द्र गतोद्वेगा निरुत्सुकाः ।
मानुषो मृत्युरेतेषां निर्दिष्टो ब्रह्मणा पुरा ॥ १२

अर्जुन उवाच ।

सुरासुरैरवध्यांस्तानहं ज्ञात्वा ततः प्रभो ।
अब्रुवं मातलिं हृष्टो याह्येतत्पुरमञ्जसा ॥ १३

M1 om 3^{e}–4^{b}, K3 om 3^{f}–4^{c} — f) B D (except D1–3 5) सर्व° (for दिव्य°)

4 K4 om 4, K3 om 4^{abc}, T1 M1 om 4^{ab} (cf v l 3) — b) Ś1 B4 °रम, K1 2 D5 °हर, B3 °रमै (for °हरै) — d) Ś1 शूलाधृ, D1 2 शूलासि, T1 G1 2 4 शूलेष्टि (for शूलर्ष्टि) K3 D (except D6) -मुशलायुधै, B1 2 मुषला°

5 K4 om 5^{ab} (cf v l 3) — b) Dc पुनर् (for पुरम्) — d) S1 K1 2 4 D1 2 [अ]त्र वै, D5 T1 पुर (for [इ]ति वै) B Dc Dn D4 6 किमिद वर्ततेऽद्भुत

6 a) D2 पौलोमी (for पुलोमा) K1 2 दैत्येया, K3 G1 दैत्येयी (for दैतेयी) — b) K3 4 Dc2 D1–3 कालिका, T1 तन्नामा, T2 G2–4 M काळका (for कालका) D1 2 चापि दानवी (for च महासुरी) — c) K1–3 D6 T1 तु (for ते) G3 °सहस्राते — d) K2 तप उत्तम (for परम तप) — f) B D (except D3) अददद्वर

7 a) S (except T1) वरौ (for वर) Dn त, T1 तौ (for ते) — b) Ś1 K1 2 B1–3 Dc D2 4 6 °दु खिता — d) D5 सुरदानवराक्षसै°

8 a) B D (except D1–3) पुर सुरमणीय च — b) S1 K B1 Dc D1–3 5 खेचर K2 सुकृत प्रभो, B D (except D1–3) सुमहाप्रभ, M2 सुकृतप्रद — c) D1 2 सर्वकामै S1 K1 3 समुचित, K3 प्रमुदित — d) K1 दुर्धर्षैर्, K4 दुर्दर्शम् M1 अपरैरपि — e) B1–3 D (except D1–3 5) महर्षियक्षगधर्व — f) D1 T2 G2–4 पन्नगोरग°

9 a) D6 कामफलो°, G4 °कर्मगुणो° — c) B4 D2 S (except M1) ब्रह्मणो S भवनात् (G1 M1 °न) श्रेष्ठ (for भरतश्रेष्ठ) — d) T1 G1 M1 °कृत विभो, G3 4 °कृत प्रभो

10 a) B1 Dc इद (for एतत्) K4 D1 खेचर, B1 Dc सु पुर, B2 खेचरे, B3 4 Dn D3 4 6 स्वपुर, T2 G1–3 M2 स्वचर (for खचर) — c) K4 पौलोम्याध्युषित K2 वीर; B4 रम्य — d) K1 2 D1 3 कालिकेयैश्च, B2–4 Dc Dn1 n2 D2 4–6 कालक(D2 5 °ख)जै°

11 a) B D (except D1 3 5) [ए]व (B1 [ए]त्र) (for [ए]तत्) — b) D5 आख्यात, T1 श्रूयते (for ख्यायते) — T1 om 11^{cd} — c) B2 रहित, D2 रक्ष्यते K2 D1–3 कालिकेयैश्च, B4 कालकजै° — d) K4 D1 पौलोम्यैश्च

12 a) T2 G2–4 तदा ते (for त एते) B1–3 D (except D2 3 5) राजन् (for नित्यम्) — b) S1 K1 T G सर्वदैवतै — c) Ś1 K कौंतेय (for राजेन्द्र) — d) Ś1 गतदोषा (for गतोद्वेगा) Ś1 K सदो°, B2 निरामया (for निरु) — After 12^{cd}, S ins

854* सुरासुरैरवध्याना दानवाना धनजय ।

— e) K4 B4 Dn D1–4 6 मानुषान्, T2 G3 4 मानुष्यो — f) Ś1 K D1–3 निसृष्टो (for निर्दिष्टो) — After 12, B (B1 marg) D (except D1 3 5) ins

855* एतानपि रणे पार्थ कालकञ्जान्दुरासदान् ।
वज्रास्त्रेण नयस्वाशु विनाश सुमहाबलान् ।

त्रिदशेशद्विषो यावत्क्षयमस्त्रैर्नयाम्यहम् ।
न कथंचिद्धि मे पापा न वध्या ये सुरद्विषः ॥ १४
उवाह मां ततः शीघ्रं हिरण्यपुरमन्तिकात् ।
रथेन तेन दिव्येन हरियुक्तेन मातलिः ॥ १५
ते मामालक्ष्य दैतेया विचित्राभरणाम्बराः ।
समुत्पेतुर्महावेगा रथानास्थाय दंशिताः ॥ १६
ततो नालीकनाराचैर्भल्लशक्त्यृष्टितोमरैः ।
अभ्यघ्नन्दानवेन्द्रा मां क्रुद्धास्तीव्रपराक्रमाः ॥ १७
तदहं चास्त्रवर्षेण महता प्रत्यवारयम् ।
शस्त्रवर्षं महद्राजन्विद्याबलमुपाश्रितः ॥ १८
व्यामोहयं च तान्सर्वान्रथमार्गैश्चरन्रणे ।
तेऽन्योन्यमभिसंमूढाः पातयन्ति स्म दानवाः ॥ १९
तेषामहं विमूढानामन्योन्यमभिधावताम् ।
शिरांसि विशिखैर्दीप्तैर्व्यहरं शतसंघशः ॥ २०
ते वध्यमाना दैतेयाः पुरमास्थाय तत्पुनः ।
खमुत्पेतुः सनगरा मायामास्थाय दानवीम् ॥ २१
ततोऽहं शरवर्षेण महता प्रत्यवारयम् ।
मार्गमावृत्य दैत्यानां गतिं चैषामवारयम् ॥ २२
तत्पुरं खचरं दिव्यं कामगं दिव्यवर्चसम् ।
दैतेयैर्वरदानेन धार्यते स्म यथासुखम् ॥ २३
अन्तर्भूमौ निपतितं पुनरूर्ध्वं प्रतिष्ठते ।
पुनस्तिर्यक्प्रयात्याशु पुनरप्सु निमज्जति ॥ २४

[(L 1) B_1 सुदारुणान् (for दुरासदान्) — (L 2) Dc [आ]नयाति (for नयस्व) B_1 विराम (for त्रिनाश)]

13 S om the ref — Dc om 13^c–15^b — ^{a}) B Dn $D_{4\ 6}$ अवध्य तद् (for अवध्यास्तान्) $G_{2\ 4}$ सुरैरवध्या स्तान्सर्वान् — ^{b}) B Dn $D_{4\ 6}$ विशा पते, T_1 G_1 महा सुरान् (for तत प्रभो) — ^{c}) D_2 M (as usual) अमव $Ś_1$ K $D_{1-3\ 5}$ तत्र (for दृष्टो)

14 Dc om 14 (cf v l 13) — ^{c}) K_4 D_3 T_1 G_1 इमे; D_5 विशेत् (for हि मे) D_5 पाप (for पापा) — ^{d}) T_1 M_1 अवध्या, T_2 G ह्यवध्या (for न वध्या) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ हि, K_3 च (for ये)

15 Dc om 15^{ab} (cf v l 13) — ^{a}) G_1 तत्र (for तत) M क्षिप्र (for शीघ्र) — ^{b}) T_2 G_{3-4} अतिक (for अन्तिकात्)

16 ^{a}) S_1 मामलक्ष्य, K_1 ममालक्ष्य, K_2 न मालक्ष्य $K_{1\ 2}$ दैत्येया K_3 तेषामलक्ष्य दैत्येया — ^{b}) B_1 भरणायुधा — ^{c}) K_3 भागा (for वेगा) — ^{d}) $Ś_1$ K_1 D_5 रथम् (for रथान्) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ आदाय (for आस्थाय) $K_{1\ 2}$ S दमिता°

17 ^{a}) Many S MSS नाळीक S_1 K $D_{1\ 2}$ नाराच (for नाराचैर्) — ^{b}) K_4 B Dc Dn D_{4-6} T_1 भल्लै (for भल्ल) — ^{c}) B_{1-3} D (except $D_{1\ 2}$) प्रत्य (for अभ्य) K_3 M_2 मा (for मां)

18 ^{a}) $K_{2\ 4}$ $B_{3\ 4}$ $D_{3\ 5}$ T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ M_1 तान् (for तद्) $K_{3\ 4}$ B Dc Dn $D_{1-4\ 6}$ शर , D_5 S शस्त्र (for चास्त्र°) — ^{b}) S समवारय (G_1 वाकिर) — ^{c}) $B_{3\ 4}$ अस्त्रवर्षं, Dc शरवर्षं K_4 D_1 अहं राजन्, B_4 अमूद्राजन्, S महाराज — ^{d}) =1 38 39^d $K_{3\ 4}$ D_4 M_2 °बलसमा°, B_2 °बलसमा

19 ^{a}) $K_{1\ 3\ 4}$ Dc Dn_2 D_5 T $G_{2\ 3}$ M_1 व्या(K_1 Dc Dn_2 व्य)मोहयन्, K_2 विमोहय; B_1 व्यापोहय; Dn_1 n_3 $D_{2\ 6}$ G_1 M_2 व्यमोहय — ^{b}) K_4 मार्गान्; T $G_{3\ 4}$ °मार्गे (for °मार्गैश्च) — ^{c}) K_3 अभिसरूढा°; $D_{1\ 5}$ अतिसमूढा K_2 तेन्योन्येस्यश्च स° — ^{d}) B_2 Dn $D_{4\ 6}$ दानवान्

20 ^{a}) B D (except $D_{1-3\ 5}$) एव (for अहं) — ^{b}) D_5 मत्यतम् (for अन्योन्यम्) — ^{c}) T_2 $G_{2\ 3}$ विविधैर् (for विशिखैर्) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ तीक्ष्णैर् (for दीप्तैर्) D_5 शिरांसि पेतुर्विशिखैर् — ^{d}) B Dc Dn $D_{4\ 6}$ न्यहन (B_1 र), T_1 व्याहन, T_2 G अच्छिद (G_1 अहर); M_2 व्याहर (for व्यहर) D_5 दीप्तैः कृत्तानि सर्वश°

21 ^{a}) D_5 हन्य (for वध्य°) K_2 दैत्येया — ^{c}) Dn_2 स्वनगरान् (for सनगरा)

22 ^{a}) K $D_{1-3\ 5}$ तानहं (for ततोऽहं) — ^{b}) B D (except $D_{1-3\ 5}$) कुरुनंदन (B_2 सत्तम), T_2 G_{2-4} पर्यवारय, M_2 सम (for प्रत्य°) — M_2 om 22^{cd} — ^{c}) D_2 आश्रित्य (for आवृत्य) — ^{d}) $Ś_1$ तेषाम् (for चैषाम्) B_4 न्यवारय

23 ^{a}) G_1 खेचर — ^{b}) B D (except $D_{1-3\ 5}$) सूर्यसप्रभ (B_2 सन्निभ, B_4 वर्चस), T_1 M दीप्तवर्चस; G_1 दीप्ततेजस — ^{c}) K_{1-3} दैत्येयैर् — ^{d}) $Ś_1$ K_3 चार्यते स्म; K_2 धारयते, D_2 वार्यते स्म, T_1 नीयते स्म

24 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ अधो भूमौ, $K_{3\ 4}$ $D_{1-3\ 5}$ पुनर्भूमौ B_{1-3} Dn_2 $D_{1-3\ 5}$ निपतति — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ च गच्छति, B_{2-4} Dc Dn_2 T G प्रतिष्ठित, M प्रतिष्ठति — ^{c}) D_3 पपाताशु, T_1 प्रधान्याशु

25 ^{a}) Dc अमरावतीव सकाश (hypermetric!) D_5

अमरावतिसंकाशं पुरं कामगमं तु तत् ।
अहमस्त्रैर्बहुविधैः प्रत्यगृह्णं नराधिप ॥ २५
ततोऽहं शरजालेन दिव्यास्त्रमुदितेन च ।
न्यगृह्णं सह दैतेयैस्तत्पुरं भरतर्षभ ॥ २६
विक्षतं चायसैर्बाणैर्मत्प्रयुक्तैरजिह्मगैः ।
महीमभ्यपतद्राजन्प्रभग्नं पुरमासुरम् ॥ २७
ते वध्यमाना मद्बाणैर्वज्रवेगैरयस्मयैः ।
पर्यभ्रमन्त वै राजन्नसुराः कालचोदिताः ॥ २८
ततो मातलिरप्याशु पुरस्तान्निपतन्निव ।
महीमवातरत्क्षिप्रं रथेनादित्यवर्चसा ॥ २९
ततो रथसहस्राणि षष्टिस्तेषाममर्षिणाम् ।
युयुत्सूनां मया सार्धं पर्यवर्तन्त भारत ॥ ३०
तानहं निशितैर्बाणैर्व्यधमं गार्ध्रवाजितैः ।
ते युद्धे संन्यवर्तन्त समुद्रस्य यथोर्मयः ॥ ३१
नेमे शक्या मानुषेण युद्धेनेति प्रचिन्त्य वै ।
ततोऽहमानुपूर्व्येण सर्वाण्यस्त्राण्ययोजयम् ॥ ३२
ततस्तानि सहस्राणि रथानां चित्रयोधिनाम् ।
अस्त्राणि मम दिव्यानि प्रत्यघ्नञ्शनकैरिव ॥ ३३
रथमार्गान्विचित्रांस्ते विचरन्तो महारथाः ।
प्रत्यदृश्यन्त संग्रामे शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ३४
विचित्रमुकुटापीडा विचित्रकवचध्वजाः ।
विचित्राभरणाश्चैव नन्दयन्तीव मे मनः ॥ ३५

सदृश ह्यमरावत्या — b) Ś1 K1–3 D3 5 चर (for गम) D3 T1 G1 शुभ (for तु तत्) B Dc Dn D4 6 तत्पुर कामग महत् — d) K2 प्रतिगृह्ण, K3 B1 D4 T2 G1 3 4 प्रत्यगृह्णा, K4 D1 2 प्रत्यविध्य, M1 प्रत्यागृह्ण B1 पुर महत्, B2–4 D (except D1–3 5) परतप

26 a) T1 शैलराजेन (for शरजालेन) — b) Ś1 K1 2 दिव्यास्त्रनिवहेन, K3 B2–4 D3 °स्त्रनुदितेन (as in printed ed !) K4 °स्त्रादुदितेन, G1 °स्त्रपुटितेन, G4 °स्त्रमृदितेन, M °स्त्रचुदितेन K3 4 Dc2 T2 G2–4 M ह, D3 T1 हि (for च) — c) Ś1 K1 2 D1 G1 न्यगृह्णा, K3 निगृह्णा, B4 Dc Dn D4 6 व्यगृह्ण, T1 निगृह्ण K1–3 दैत्येयैस्, S दैत्यैस्तैस (M1 दैत्यैस्तैस) — d) B3 Dc1 Dn D4 6 पुरुष° (for भरत°)

27 a) K1 2 Dc D1 विक्षित, D3 विकृत; S विकीर्ण D5 सायकै°, S चाक्षयै° (for चायसै) — T1 om (hapl) 27b–31a — b) Ś1 K1 2 D1 2 मन्त्रयुक्तैर्; G2 मत्प्रमुक्तैर् D5 महेषुभि (for अजिह्मगै) — D1 om 27c–28b — c) Ś1 अभिपतद् K4 D3 तत्तु (for राजन्) — d) Ś1 अगृह्णा, K1 2 प्रगृह्ण, K3 प्रणुन्न, K4m प्रकच, D2 सुप्रभ, T2 G M प्र(G1 वि)रुग्ण (for प्रभग्न)

28 T1 om 28 D1 om 28ab (cf v l 27) — b) Ś1 K D2 3 5 अजिह्मगै°, G1 अयोमयै° (for अयस्मयै°) — c) Ś1 K D2 3 °भ्राम्यत (K2 °भ्रास्यत) (for °भ्रमन्त) — d) K4 D1 2 कालनोदिता°, B4 D5 °मोहिता°

29 T1 om 29 (cf v l 27) — a) B D (except D1–3 5) आरुह्य, S (T1 om) अप्यत्र (for अप्याशु) ※ Cn पाठान्तरे मातलिमारुह्य आलम्ब्य । महीमवातरमवतीर्णो ऽभवमिति शेष । ※ — b) K1 2 प्रक्रमन् (for निपतन्) — c) K3 अवतरत्

30 T1 om 30 (cf v l 27) — b) S (T1 om) महायुधि (G1 °स्मना) (for अमर्षिणाम्) B4 तेषा षष्टिर्महामृधे — c) G1 महाराज (for मया सार्ध)

31 T1 om 31a (cf v l 27) — a) B1–3 Dn D2 4 6 तान्यह G1 विविधैर्बाणैर् — b) Ś1 K1 2 न्यहन (for व्यधम) Ś1 B Dn3 D4–6 गार्ध्रराजितै, K3 D1 3 T1 °वाजिभि°, D2 °वासितै°, T2 G M2 गृध्रवाजितै° — c) K2 D3 तैर् (for ते) Ś1 K D1–3 पर्य°, T1 सम्र° (for सन्य°)

32 a) K1 4 D1 3 5 न मे; K2 न ते, B4 नैते, G1 ते न (for नेमे) D5 T2 G2 3 शक्ता, M2 शक्त्या (for शक्या) Ś1 K1–3 Dc Dn D4 6 मनुष्येण — b) K1 2 युद्धे नेतु, D5 युद्धे जेतु (for युद्धेनेति) B4 D5 S विचिन्त्य (for प्र) Ś1 D5 च, K1 2 B4 D1 2 तु, K3 ते, K4 B1–3 Dc Dn D4 6 तत् (for वै) — c) K2 3 T1 पूर्वेण — d) B D T2 G3 दिव्यानि (for सर्वाणि) D5 [अ]नोद , T1 [अ]चोद (for [अ]योज)

33 a) B1 रथसह (for तानि सह°) — b) B Dn D2 4–6 रथिना — d) S1 K1 2 अपि, G4 अथ (for इव)

34 a) D5 °मार्ग विचित्र D1 2 च (for ते) — b) B D (except D1–3 5) °बला (for रथा°) — c) K1 2 प्रत्य(K2 °ति)गृह्णत, G1 °विध्यत (for दृश्यन्त)

35 a) K3 मुकुटास्ते वै, T2 G3 4 कुसुमापीडा, G1 कवचा°, G2 M °मकुटा — d) S मम प्रीतिकराभवन्

36 b) K3 D2 3 5 °प्रणुदितै, K4 °प्रमुदितान्, B1 3 4

अहं तु शरवर्षैस्तानस्त्रप्रमुदितै रणे ।
नाशक्नुवं पीडयितुं ते तु मां पर्यपीडयन् ॥ ३६
तैः पीड्यमानो बहुभिः कृतास्त्रैः कुशलैर्युधि ।
व्यथितोऽस्मि महायुद्धे भयं चागान्महन्मम ॥ ३७
ततोऽहं देवदेवाय रुद्राय प्रणतो रणे ।
स्वस्ति भूतेभ्य इत्युक्त्वा महास्त्रं समयोजयम् ।
यत्तद्रौद्रमिति ख्यातं सर्वामित्रविनाशनम् ॥ ३८
ततोऽपश्यं त्रिशिरसं पुरुषं नवलोचनम् ।
त्रिमुखं षड्भुजं दीप्तमर्कज्वलनमूर्धजम् ।
लेलिहानैर्महानागैः कृतशीर्षममित्रहन् ॥ ३९
विभीस्ततस्तदस्त्रं तु घोरं रौद्रं सनातनम् ।
दृष्ट्वा गाण्डीवसंयोगमानीय भरतर्षभ ॥ ४०
नमस्कृत्वा त्रिनेत्राय शर्वायामिततेजसे ।
मुक्तवान्दानवेन्द्राणां पराभावाय भारत ॥ ४१
मुक्तमात्रे ततस्तस्मिन्रूपाण्यासन्सहस्रशः ।
मृगाणामथ सिंहानां व्याघ्राणां च विशां पते ।
ऋक्षाणां महिषाणां च पन्नगानां तथा गवाम् ॥ ४२
गजानां सृमराणां च शरभाणां च सर्वशः ।

Dn $D_{4\ 6}$ M प्रमुदितै T_2 G_{2-4} मन्त्रास्त्रमुदिताप्रणे — ^{c}) $K_{1\ 3}$ D_1 $G_{1\ 2}$ M_1 नाशक्नुवन् — ^{d}) B D (except $D_{1-3\ 5}$) प्रत्य ; T_2 G_{2-4} अप्य (for पर्य)

37 ^{c}) K_4 व्याधितोस्मि D_3 तदा (for महा) — After 37, T G ins

856* ततोऽहं परमायस्तो मातलिं परिपृष्टवान् ।
किमेते मम बाणौघैर्दिव्यास्त्रपरिमन्त्रितैः ।
न वध्यन्ते महाघोरैस्तत्त्वमाख्याहि पृच्छतः ।
स मामुवाच पर्याप्तस्त्वमेषां भरतर्षभ ।
तानुद्दिश्याथ मर्माणि प्रतिघातं तदाचर । [5]
एतच्छ्रुत्वा तु राजेन्द्र संप्रहृष्टस्तमूचिवान् ।
निवर्तय रथं शीघ्रं पश्य चैतान्निपातितान् ।
एवमुक्तो रथं तत्र मातलिः पर्यवर्तयत् ।
ततो मत्वा रणे भग्नं दानवाः प्रतिहर्षिताः ।
विचुक्रुशुर्महाराज स्वरेण महता तदा । [10]
अभग्नः कैश्चिदप्येष पाण्डवो रणमूर्धनि ।
अस्माभिः समरे भग्न इत्येव सघशास्तदा ।

[(L 1) T_2 G_{2-4} परमायत्तो — (L 2) $G_{2\ 4}$ किमेतैर् (for ते) — (L 3) T G_{2-4} तत्वमाख्यातुमर्हसि — (L 4) T_2 G_3 पर्याप्तान् (for °प्तस्) T_2 G_{2-4} समेतान् (for त्वमेषां) — (L 5) T_2 G_{2-4} परम (for मर्माणि), and तत्प्रतीघातमाचर (for the posterior half) — (L 7) T_2 G_3 वै तान् (for चैनान्) — (L 10) T_1 महान्, G_1 मुहु (for तदा)]

38 ^{b}) B_{2-4} D (except $D_{1\ 2\ 5}$) T_2 $G_{2\ 4}$ प्रयतो (for °णतो) G_1 रुद्रायाद्भुतमूर्तये — After 38^{ab}, G_1 ins

857* प्रयतः प्रणतो भूत्वा नमस्कृत्य महात्मने ।

— ^{d}) $Ś_1$ K D_{1-3} प्रत्ययोजय (K_3 प्रत्यनोदयं), B Dc Dn $D_{4\ 6}$ समचोदयं ; D_5 समनोदय — ^{e}) D_5 यद्रौद्रमिति विख्यात — After 38 S ins

858* अहं पाशुपतं दिव्यं सर्वलोकनमस्कृतम् ।
[T_1 M महत् (for अहं)]

39 ^{d}) T_1 सन्निभ (for °मूर्धजम्) — ^{e}) T_1 (corrupt) मूर्धज लेलिहानागै — ^{f}) $K_{3\ 4}$ B_{1-3} Dc $D_{1\ 3}$ कृतापीडम्, B_3m $_4$ Dn $D_{4\ 6}$ M कृतचीरम्, T G °चिह्नम् (for °शीर्षम्) — After 39, T G ins

859* भक्तानुकम्पिनं देवं नागयज्ञोपवीतिनम् ।

40 ^{a}) $Ś_1$ भीतस्ततस, D_5 विभीषण ; T G_{2-4} सोहं ततस्, G_1 विचिन्त्याहं, M विचीयाहं (for विभीस्ततस्) — ^{c}) T_2 (after corr) G_3 दृढ, G_1 स्पृष्ट्वा (for दृष्ट्वा)

41 ^{a}) $Ś_1$ K $D_{1-3\ 5}$ नमस्कृत्य — ^{b}) K_4 D_4 सर्वाया° ; D_3 शिवाया°, G_1 रुद्राया° — ^{c}) D_3 असुरेन्द्राणा (for दान°) — ^{d}) T_2 G_{2-4} अभावायैव (for पराभावाय) D_5 अभावाय परंतप

42 ^{b}) K_1 अस्मिन् (for आसन्) — ^{c}) T_1 अपि (for अथ) — ^{d}) S व्यालाना (for व्याघ्राणा) B_3 (m as in text) $_4$ विशेषत, D_5 सहस्रशः ; G_1 वनौकसा (for विशां पते) — K_3 om (hapl) 42^f–43^c — ^{f}) G_1 transp तथा and गवाम्

43 K_3 om 43^{abc} (cf v l 42), G_1 om 43^{abcd} — ^{a}) K_2 T_1 M चा(M_2 च)मराणा, K_4 $D_{1\ 2}$ वानराणा, $D_{3\ 5}$ च हयाना, T_2 G (G_1 om) शरभाणा (for सृम°) B Dc Dn $D_{4\ 6}$ शरभाणा गजाना च — ^{b}) B D (except $D_{1-3\ 5}$) वानराणा ; T_2 G (G_1 om) चमराणा M ऋषभाणा (for शर) $B_{1\ 4}$ सहस्रश ; $B_{2\ 3}$ D (except $D_{1-3\ 5}$) T_2 G_3 च सर्वश ; M च वाजिना (for च स) T_1 वृषाणा चैव वाजिना — $Ś_1$ om (hapl) 43^{cdef}, K_4 om 43^c–44^b — ^{c}) T_1 M शरभाणा (for ऋष) — ^{d}) T_1 M शुनामपि (for तथैव च) — After 43^{cd}, T_2 G_{2-4} ins

860* ऋक्षाश्वमेषवृक्षाणामुलूकानां तथैव च ।

ऋषभाणां वराहाणां मार्जाराणां तथैव च ।
शालावृकाणां प्रेतानां भुरुण्डानां च सर्वशः ॥ ४३
गृध्राणां गरुडानां च मकराणां तथैव च ।
पिशाचानां सयक्षाणां तथैव च सुरद्विषाम् ॥ ४४
गुह्यकानां च संग्रामे नैर्ऋतानां तथैव च ।
झषाणां गजवक्त्राणामुलूकानां तथैव च ॥ ४५
मीनकूर्मसमूहानां नानाशस्त्रासिपाणिनाम् ।
तथैव यातुधानानां गदामुद्गरधारिणाम् ॥ ४६
एतैश्चान्यैश्च बहुभिर्नानारूपधरैस्तथा ।
सर्वमासीज्जगद्व्याप्तं तस्मिन्नस्त्रे विसर्जिते ॥ ४७
त्रिशिरोभिश्चतुर्दंष्ट्रैश्चतुरास्यैश्चतुर्भुजैः ।
अनेकरूपसंयुक्तैर्मांसमेदोवसाशिभिः ।
अभीक्ष्णं वध्यमानास्ते दानवा ये समागताः ॥ ४८
अर्कज्वलनतेजोभिर्वज्राशनिसमप्रभैः ।
अद्रिसारमयैश्चान्यैर्बाणैररिविदारणैः ।
न्यहनं दानवान्सर्वान्मुहूर्तेनैव भारत ॥ ४९
गाण्डीवास्त्रप्रणुन्नांस्तान्गतासून्नभसश्च्युतान् ।
दृष्ट्वाहं प्राणमं भूयस्त्रिपुरघ्नाय वेधसे ॥ ५०
तथा रौद्रास्त्रनिष्पिष्टान्दिव्याभरणभूषितान् ।
निशाम्य परमं हर्षमगमद्देवसारथिः ॥ ५१
तदसह्यं कृतं कर्म देवैरपि दुरासदम् ।
दृष्ट्वा मां पूजयामास मातलिः शक्रसारथिः ॥ ५२

मीनवायसरूपाणां नानावक्त्रप्रचारिणाम् ।

— e) S साला° (for शाला°) Some S MSS वृकाना B4 चडाना (for प्रेताना) — f) K3 B2 D3 S मुरुडाना (T1 कुक्कुटाना); B1 सुषडाना; D1 भेरुडाना, D5 उरगाना (for भुरु°) B1 D1 2 तथैव च; T1 G1 M2 च बर्हिणा (for च सर्वश) B4 प्रेतानामपि सर्वश — After 43, G1 ins

861* शार्दूलाना वराहाणा शरभाणा प्रवल्गताम् ।

44 K4 om 44^{ab} (cf v l 43) — b) K1 4 B2–4 Dn D2 4 6 च(B3 चा)मराणा, B1 चारणाना, Dc भ्रमराणा (for मक°) D1 च सर्वश°; M1 च बर्हिणा (for तथैव च) — After 44^{ab}, Dc ins

862* वृक्षाणा पर्वताना च समुद्राणा तथैव च ।

On the other hand, B Dn D2 4 6 ins after 44^{ab} Dc cont

863* देवाना च ऋषीणा च गन्धर्वाणा च सर्वश ।
[B1 4 सहस्रश (for च सर्वश)]

— G1 om (hapl) 44^{c}–45^{b} — c) K2 3 D5 T2 G2–4 च (for स) Dc1 om 44^{d}–45^{c} — d) D1 2 T1 राक्षसाना, G2 M1 रक्षसा च (for तथैव च) D1 2 तथैव च (for सुर°)

45 Dc1 om 45^{abc}, G1 om 45^{ab} (cf v l 44) — a) G2 M किंनराणा (for च सग्रामे) T1 गुह्यानां किंनराणा च — S1 T2 G2–4 om (hapl) 45^{cd} Dn2 transp 45^{cd} and 46^{ab} — c) K3 4 D1 2 T1 M झषाश्च; G1 सर्पास्य (for झषाणा) K1 सर्पाश्चखरवक्त्राणा; K2 सर्पाश्चापरवक्त्राणा — d) D5 अथापि वा, T1 M च भारत (for तथैव च)

46 Dn2 transp 45^{cd} and 46^{ab} — a) B Dc Dn D2 4 6 मीनवाजि(B3 4 Dc °य)सरूपाणा, D5 मीनकूर्मसहस्राणा; T1 M °मयूराणा, T2 G2–4 तथा मुसलहस्ताना, G1 मीनवायसकूर्माणा — b) T1 G1 °शस्त्रास्त्रपाणिना; T2 G2–4 शस्त्रास्त्रधारिणा — d) K1 2 D1 2 5 T G °पाणिना

47 a) D1 2 भूतै° (for चान्यै) — b) M2 °रूपैर्नरैस् (for °रूपधरैस्) K4 M1 तदा (for तथा) — d) Ś1 K1 3 4 D1 2 विजृम्भति; K2 D3 5 विजृम्भिते, B4 प्रयोजिते, T2 G3 4 M2 विसृज्यति (for विसर्जिते)

48 e) K1 °सपक्षैर् — d) Ś1 K1–3 B3 °वसादिभि°, Dn D4 6 वसास्थिभि — e) G2 सुतीक्ष्ण (for अभीक्ष्ण) — f) Ś1 K1 3 B2–4 Dc1 Dn D1–4 6 वा नाशमागता, K2 B1 Dc2 °वाना समा ; D5 °वास्तैर्महारणे

49 a) M1 अति (for अर्क) — b) K4 वज्रशक्ति°; Dc वज्राशन°, D1 2 ब्रह्माशनि (for वज्राशनि°) Ś1 K1 2 Dc D1–3 समस्त्वनै (for समप्रभै) — c) D3 अद्रि°, T1 अभि (for अद्रि°) B1 हि (for च) — d) B1 Dc D6 °ररिनिबर्हणै, B2–4 Dn D4 रपि निबर्हणै° — e) Ś1 K2 3 D1 3 न्य(D3 न्या)हन (for न्यहन) — f) Ś1 K1 2 मुहूर्तादेव

50 a) Ś1 दानवास्त्र — b) Ś1 घनाशीन्, K1 घनादीन्, K2 गताश, K4 गतास्तान् (for गतासून्) — c) Ś1 K D1 3 5 प्रणतो, D6 T1 प्रणम (for प्राणम)

51 a) Ś1 K1 3 4 D1–3 ततो, Dc अथ (for तथा) D5 पीडास्तान् (for निष्पिष्टान्) — b) Ś1 K1–3 D3 दानवान्दारुणाकृतीन् — c) S1 K1–3 B Dn D1 4–6 M1 निशम्य, Dc नियम्य (for निशाम्य)

52 Ś1 D2 om (hapl) 52 — a) B1 (m as in text) तदशक्य, T2 G2–4 अविपह्य (for तदसह्य) — b)

उवाच चेदं वचनं प्रीयमाणः कृताञ्जलिः ।
सुरासुरैरसह्यं हि कर्म यत्साधितं त्वया ।
न ह्येतत्संयुगे कर्तुमपि शक्तः सुरेश्वरः ॥ ५३
सुरासुरैरवध्यं हि पुरमेतत्खगं महत् ।
त्वया विमथितं वीर स्ववीर्यात्तपोबलात् ॥ ५४
विध्वस्तेऽथ पुरे तस्मिन्दानवेषु हतेषु च ।
विनदन्त्यः स्त्रियः सर्वा निष्पेतुर्नगराद्बहिः ॥ ५५
प्रकीर्णकेश्यो व्यथिताः कुरर्य इव दुःखिताः ।
पेतुः पुत्रान्पितॄन्भ्रातॄञ्शोचमाना महीतले ॥ ५६
रुदन्त्यो दीनकण्ठ्यस्ता विनदन्त्यो हतेश्वराः ।
उरांसि पाणिभिर्घ्नन्त्यः प्रस्रस्तस्रग्विभूषणाः ॥ ५७
तच्छोकयुक्तमश्रीकं दुःखदैन्यसमाहतम् ।
न बभौ दानवपुरं हतत्विट्कं हतेश्वरम् ॥ ५८
गन्धर्वनगराकारं हतनागमिव ह्रदम् ।
शुष्कवृक्षमिवारण्यमदृश्यमभवत्पुरम् ॥ ५९
मां तु संहृष्टमनसं क्षिप्रं मातलिरानयत् ।
देवराजस्य भवनं कृतकर्माणमाहवात् ॥ ६०
हिरण्यपुरमारुज्य निहत्य च महासुरान् ।
निवातकवचांश्चैव ततोऽहं शक्रमागमम् ॥ ६१
मम कर्म च देवेन्द्रं मातलिर्विस्तरेण तत् ।
सर्वं विश्रावयामास यथाभूतं महाद्युते ॥ ६२
हिरण्यपुरघातं च मायानां च निवारणम् ।

K $D_{1,3}$ सुदुष्कर, $B_{1,3,4}$ Dc D_5 T_2 (before corr) $G_{1,3,4}$ M_2 दुरुत्सह, M_1 सुदुःषह (for बुरा°) — ^{c}) K_3 स (for मा)

53 ^{a}) Ś$_1$ $K_{1,2}$ D_3 [ह्]व च, K_3 चैव, T_1 G_1 चैन (for चेद) B_4 Dn वचन चेद (by transp) — After 53^{ab}, S ins

864* हतास्तान्दानवान्दृष्ट्वा मया सख्ये सहस्रश ।
[G_1 सख्ये शत, $G_{3,4}$ मया सघे (for मया सख्ये)]

— ^{e}) $B_{1,3}$ T G अशक्य (for असह्य) — D_1 om (hapl) 53^d–54^a — ^{f}) Ś$_1$ K B_4 $D_{2,3,5}$ पुरदर (for सुरे) T_1 अपि शक्य सुरेश्वरै — After 53, T G ins

865* ध्रुव धनजय प्रीतस्त्वयि शक्र पुरार्दन ।
[G_1 तव (for त्वयि) $G_{3,4}$ शमु (for शक्र) G_1 परार्दन]

54 D_1 om 54^a (cf v l 53) — ^{a}) Ś$_1$ K $D_{2,3,5}$ असह्य (K_4 अदृश्य) (for अवध्य) — ^{b}) D_1 स्वय; D_2 स्वग (for खग) — ^{d}) B_{1-3} Dc Dn $D_{4,6}$ स्ववीर्यतपसो बलात्; $D_{1,2}$ स्ववीर्यात्स्वतपोबलात्

55 Before 55 T G_3 ins अर्जुन — ^{a}) B_4 $D_{5,6}$ T_2 G_{2-4} तु; Dn D_2 स्व (for ऽथ) — ^{c}) $K_{1,2}$ विरुदत्य, K_3 विमर्दत्य, M_1 निपतत्य — ^{d}) $K_{3,4}$ $D_{3,5}$ M_1 निपेतुर्

56 ^{a}) B_4 M_1 विकीर्णकेश्यो, T_1 प्रकीर्णकेशा B_1 मथिता — ^{b}) B_2 दर्शिता (for दुःखिता) T_2 G सुदीना करुणस्वना — After 56^{ab}, T_2 G ins

866* कुरर्य इव याशान्त्यो दुःखिताश्च मुहुर्मुहु ।

— ^{c}) K_3 पितृन् (for पेतु) Ś$_1$ K D_{1-3} पतीन् (for पितॄन्)

57 G_1 om 57–58 — ^{a}) B_{2-4} Dn_1 रुदत्यो Ś$_1$ च; B_4 तु (for ता) — Dn_3 om (hapl) 57^{bc} — ^{b}) $B_{3,4}$ Dn_1 n_2 $D_{4,6}$ निनदत्यो, M_1 विलपत्यो (for विन) K_1 महीतले (for हते°) D_5 नितरा चक्रुशुस्तदा — ^{c}) B Dc Dn_1 n_2 $D_{4,6}$ सि परिनिघ्नत्य — ^{d}) B Dc Dn $D_{4,6}$ M_1 विस्रस्त, D_5 प्रध्वस्त (for प्रस्रस्त) T_1 प्रसुस्नुस्तत्र शोणिता, T_2 G_{3-4} प्रस्रस्ताम्बरभूषणा

58 G_1 om 58 (cf v l 57) — ^{b}) $K_{1,2}$ दैन्यदुःख (by transp) B_4 T_1 समागतं; $D_{1,5}$ G_4 समाहित — ^{d}) K_3 ध्वस्त, K_4 $D_{2,3}$ °चिह्न, B_2 ह्रिष्ट, D_1 °तिग्म (for °त्विट्क)

59 ^{b}) Ś$_1$ K B Dn $D_{1,6}$ G_4 हृत (for हत) — ^{d}) Ś$_1$ K $D_{5,6}$ दुर्दर्श्यं (K_1 र्दश्य)म् (for अदृश्यम्) T_1 अगमत् (for अभवत्) T_2 G M_2 अदृश्यत महत्पुर

60 ^{a}) $D_{1,2}$ सतुष्ट (for संहृष्ट°) — ^{b}) T_1 आहरत् (for आनयत्)

61 ^{a}) Dc निहत्य (for हिरण्य) Ś$_1$ $K_{1,2}$ आभज्य, $K_{3,4}$ D_3 (m as in text) T_2 (before corr) G_4 आरुह्य, B Dc Dn $D_{4,6}$ उत्सृज्य, T_2 (after corr) G_3 आक्रम्य (for आरुज्य) — ^{b}) Ś$_1$ $K_{1,2}$ D_5 सुरद्विष (for महा)

62 ^{a}) Ś$_1$ K $D_{1,5}$ स (for च) B Dc Dn_3 D_4 T_2 G_{2-4} देवेन्द्रे — ^{d}) S (except M_1) वृत्त (for °भूत) M_1 मते (for °द्युते)

63 ^{a}) B_3 Dn_3 $D_{4,6}$ T_2 $G_{2,3}$ °पात च, B_4 मुत्सृज्य, T_1 पातश्च (for घात च) — ^{b}) B_3 निपातन (for निवा) — ^{c}) $D_{2,5}$ तु (for च) — ^{d}) Ś$_1$ $K_{1,2}$ महात्मना (for महौ) — After 63 T G ins

867* कालकेयवध चैव अद्भुत रोमहर्षणम् ।

ऋषभाणां वराहाणां मार्जाराणां तथैव च ।
शालावृकाणां प्रेतानां भुरुण्डानां च सर्वशः ॥ ४३
गृध्राणां गरुडानां च मकराणां तथैव च ।
पिशाचानां सयक्षाणां तथैव च सुरद्विषाम् ॥ ४४
गुह्यकानां च संग्रामे नैर्ऋतानां तथैव च ।
झषाणां गजवक्त्राणामुलूकानां तथैव च ॥ ४५
मीनकूर्मसमूहानां नानाशस्त्रासिपाणिनाम् ।
तथैव यातुधानानां गदामुद्गरधारिणाम् ॥ ४६
एतैश्चान्यैश्च बहुभिर्नानारूपधरैस्तथा ।
सर्वमासीज्जगद्व्याप्तं तस्मिन्नस्त्रे विसर्जिते ॥ ४७
त्रिशिरोभिश्चतुर्दंष्ट्रैश्चतुरास्यैश्चतुर्भुजैः ।
अनेकरूपसंयुक्तैर्मांसमेदोवसाशिभिः ।
अभीक्ष्णं वध्यमानास्ते दानवा ये समागताः ॥ ४८
अर्कज्वलनतेजोभिर्वज्राशनिसमप्रभैः ।
अद्रिसारमयैश्चान्यैर्बाणैररिविदारणैः ।
न्यहनं दानवान्सर्वान्मुहूर्तेनैव भारत ॥ ४९
गाण्डीवास्त्रप्रणुन्नास्तान्गतासून्नभसश्च्युतान् ।
दृष्ट्वाहं प्राणमं भूयस्त्रिपुरघ्नाय वेधसे ॥ ५०
तथा रौद्रास्त्रनिष्पिष्टान्दिव्याभरणभूषितान् ।
निशाम्य परमं हर्षमगमद्देवसारथिः ॥ ५१
तदसह्यं कृतं कर्म देवैरपि दुरासदम् ।
दृष्ट्वा मां पूजयामास मातलिः शक्रसारथिः ॥ ५२

मीनवायसरूपाणा नानावक्त्रप्रचारिणाम् ।

— ^{e}) S साला° (for शाला°) Some S MSS -वृकाना B4 चडाना (for प्रेताना) — ^{f}) K3 B3 D3 S मुरुडाना (T1 कुक्कुटाना), B1 सुषडाना; D1 भेरुडाना, D5 उरगाना (for भुरु°) B1 D1 2 तथैव च; T1 G1 M2 च बर्हिणा (for च सर्वश) B4 प्रेतानामपि सर्वश — After 43, G1 ins

861* शार्दूलाना वराहाणा शरभाणा प्लवङ्गताम् ।

44 K4 om 44^{ab} (cf v l 43) — ^{b}) K1 4 B2–4 Dn D2 4 6 च(B3 चा)मराणा, B1 चारणाना, Dc भ्रमराणा (for मक°) D1 च सर्वश°; M1 च बर्हिणां (for तथैव च) — After 44^{ab}, Dc ins

862* वृक्षाणा पर्वताना च समुद्राणा तथैव च ।

On the other hand, B Dn D2 4 6 ins after 44^{ab} Dc cont

863* देवाना च ऋषीणा च गन्धर्वाणा च सर्वश ।
[B1 4 महस्रश (for च सर्वश)]

— G1 om (hapl) 44^{c}–45^{b} — ^{c}) K2 3 D5 T2 G2–4 च (for स) Dc1 om 44^{d}–45^{c} — ^{d}) D1 2 T1 राक्षसाना, G2 M1 रक्षसा च (for तथैव च) D1 2 तथैव च (for सुर°)

45 Dc1 om 45^{abc} G1 om 45^{ab} (cf v l. 44) — ^{a}) G2 M किंनराणा (for च सग्रामे) T1 गुह्यकाना किंनराणा च — S1 T2 G2–4 om (hapl) 45^{cd} Dn2 transp 45^{cd} and 46^{ab} — ^{c}) K3 4 D1 2 T1 M झषाणा; G1 सर्पास्य (for झषाणा) K1 सर्पाश्वखरवक्त्राणा, K2 सर्पाश्वापरवक्त्राणा — ^{d}) D5 अथापि वा, T1 M च भारत (for तथैव च)

D2 4 6 मीनवाजि(B2 4 Dc य)सरूपाणा, D5 मीनकूर्मसहस्राणा; T1 M °मयूराणा, T2 G2–4 तथा मुसलहस्ताना, G1 मीनवायसकूर्माणा — ^{b}) T1 G1 शस्त्रास्त्रपाणिना, T2 G2–4 °शस्त्रास्त्रधारिणा — ^{d}) K1 2 D1 2 5 T G °पाणिना

47 ^{a}) D1 2 भूतै° (for चान्यै) — ^{b}) M2 रूपैर्नरैस् (for °रूपधरैस्) K4 M1 तदा (for तथा) — ^{d}) S1 K1 3 4 D1 2 विजृम्भति, K2 D3 5 विजृम्भिते, B4 प्रयोजिते, T2 G3 4 M2 विसृज्यति (for विसर्जिते)

48 ^{a}) K1 °सपक्षैर् — ^{d}) Ś1 K1–3 B3 °वसादिभि°, Dn D4 6 °वसास्थिभि — ^{e}) G2 सुतीक्ष्ण (for अभीक्ष्ण) — ^{f}) S1 K1 3 B2–4 Dc1 Dn D1–4 6 वा नाशमागता, K2 B1 Dc2 °वाना समा°, D5 वास्तैर्महारणे

49 ^{a}) M1 अति (for अर्क-) — ^{b}) K4 वज्रशक्ति; Dc वज्राशन, D1 2 ब्रह्माशनि (for वज्राशनि) S1 K1 2 Dc D1–3 -समस्वनै (for समप्रभै) — ^{c}) D3 अग्नि°, T1 अभि- (for अद्रि) B1 हि (for च) — ^{d}) B1 Dc D6 °ररिनिबर्हणै; B2–4 Dn D4 °रपि निबर्हणै° — ^{e}) Ś1 K2 3 D1 3 व्य(D3 व्या)हन (for न्यहन) — ^{f}) Ś1 K1 2 मुहूर्तादेव

50 ^{a}) Ś1 दानवास्त — ^{b}) S1 घनाशीन्, K1 घनादीन्, K3 गताश, K4 गतास्तान् (for गतासून्) — ^{c}) S1 K D1 3 5 प्रणतो; D6 T1 प्रणम (for प्राणम)

51 ^{a}) Ś1 K1 3 4 D1–3 ततो, Dc अथ (for तथा) D5 °पीडितान् (for निष्पिष्टान्) — ^{b}) Ś1 K1–3 D3

उवाच चेदं वचनं प्रीयमाणः कृताञ्जलिः ।
सुरासुरैरसह्यं हि कर्म यत्साधितं त्वया ।
न ह्येतत्संयुगे कर्तुमपि शक्तः सुरेश्वरः ॥ ५३
सुरासुरैरवध्यं हि पुरमेतत्खगं महत् ।
त्वया विमथितं वीर स्ववीर्यास्तपोबलात् ॥ ५४
विध्वस्तेऽथ पुरे तस्मिन्दानवेषु हतेषु च ।
विनदन्त्यः स्त्रियः सर्वा निष्पेतुर्नगराद्बहिः ॥ ५५
प्रकीर्णकेश्यो व्यथिताः कुर्यं इव दुःखिताः ।
पेतुः पुत्रान्पितॄन्भ्रातॄञ्शोचमाना महीतले ॥ ५६
रुदन्त्यो दीनकण्ठ्यस्ता विनदन्त्यो हतेश्वराः ।
उरांसि पाणिभिर्घ्नन्त्यः प्रस्रस्तस्रग्विभूषणाः ॥ ५७
तच्छोकयुक्तमश्रीकं दुःखदैन्यसमाहतम् ।
न बभौ दानवपुरं हतत्विट्कं हतेश्वरम् ॥ ५८
गन्धर्वनगराकारं हतनागमिव ह्रदम् ।
शुष्कवृक्षमिवारण्यमदृश्यमभवत्पुरम् ॥ ५९
मां तु संहृष्टमनसं क्षिप्रं मातलिरानयत् ।
देवराजस्य भवनं कृतकर्माणमाहवात् ॥ ६०
हिरण्यपुरमारुज्य निहत्य च महासुरान् ।
निवातकवचांश्चैव ततोऽहं शक्रमागमम् ॥ ६१
मम कर्म च देवेन्द्रं मातलिर्विस्तरेण तत् ।
सर्वं विश्रावयामास यथाभूतं महाद्युते ॥ ६२
हिरण्यपुरघातं च मायानां च निवारणम् ।

K D_{1} $_{3}$ सुदुष्कर, B_{1} $_{3}$ $_{4}$ Dc D_{5} T_{2} (before corr) G_{1} $_{2}$ $_{4}$ M_{2} दुरुत्सह, M_{1} सुदु षह (for दुरा) — ^{c}) K_{2} स (for मा)

53 ^{a}) Ś$_{1}$ K_{1} $_{2}$ D_{3} [इ]द च, K_{3} चैव, T_{1} G_{1} चैन (for चेद) B_{4} Dn वचन चेद (by transp) — After 53^{ab}, S ins

864* हतास्तान्दानवान्दृष्ट्वा मया सख्ये सहस्रश ।
[G_{1} सख्ये शत , G_{3} $_{4}$ मया सघे (for मया सख्ये)]

— ^{c}) B_{1} $_{3}$ T G अशक्य (for असह्य) — D_{1} om (hapl) 53^{d}–54^{a} — ^{f}) Ś$_{1}$ K B_{4} D_{2} $_{3}$ $_{5}$ पुरदर° (for सुरे) T_{1} अपि शक्य सुरेश्वरे — After 53, T G ins

865* ध्रुव धनजय प्रीतस्त्वयि शक्र पुरादंन ।
[G_{1} तव (for त्वयि) G_{3} $_{4}$ शम्भु (for शक्र) G_{1} परार्दन]

54 D_{1} om 54^{a} (cf v l 53) — ^{a}) Ś$_{1}$ K D_{2} $_{3}$ $_{5}$ असह्य (K_{4} अदृश्य) (for अवध्य) — ^{b}) D_{1} स्वय, D_{2} स्वग (for खग) — ^{d}) B_{1-3} Dc Dn D_{4} $_{6}$ स्ववीर्यतपसो बलात्, D_{1} $_{3}$ स्ववीर्यात्स्वतपोबलात्

55 Before 55, T G_{3} ins अर्जुन — ^{a}) B_{4} D_{3} $_{5}$ T_{2} G_{3-4} तु, Dn D_{2} स्व (for ऽथ) — ^{c}) K_{1} $_{2}$ विरुदत्य°, K_{3} विमर्दत्य , M_{1} निपतत्य — ^{d}) K_{3} $_{4}$ D_{3} $_{5}$ M_{1} निपेतुर्

56 ^{a}) B_{4} M_{1} विकीर्णकेश्यो; T_{1} प्रकीर्णकेशा B_{1} मथिता° — ^{b}) B_{3} दर्शिता (for दु°खिता°) T_{2} G सुदीना° करुणस्वना° — After 56^{ab}, T_{2} G ins

866* कुरर्य इव वाशन्त्यो दु खिताश्च मुहुर्मुहु ।

— ^{c}) K_{3} पितॄन् (for पेतु) Ś$_{1}$ K D_{1-3} पतीन (for पितॄन्)

57 G_{1} om 57–58 — ^{a}) B_{2-4} Dn_{1} रुदत्यो Ś$_{1}$ च; B_{4} तु (for ता) — Dn_{2} om (hapl) 57^{bc} — ^{b}) B_{2} $_{4}$ Dn_{1} n_{2} D_{4} $_{6}$ निनदत्यो, M_{1} विलपत्यो (for विन) K_{1} महीतले (for हते°) D_{5} नितरा चक्रुशुस्तदा — ^{c}) B Dc Dn_{1} n_{2} D_{4} $_{6}$ °सि परिनिघ्नत्य° — ^{d}) B Dc Dn D_{4} $_{6}$ M_{1} विस्रस्त , D_{5} प्रध्वस्त (for प्रस्रस्त) T_{1} प्रसुस्रुस्तत्र शोणिता , T_{2} G_{2-4} प्रस्रस्तावरभूषणा

58 G_{1} om 58 (cf v l 57) — ^{b}) K_{1} $_{2}$ दैन्यदु°ख (by transp) B_{4} T_{1} समागत; D_{1} $_{5}$ G_{4} समाहित — ^{d}) K_{3} ध्वस्त, K_{4} D_{2} $_{3}$ °चिह्न, B_{2} °द्विष्ट, D_{1} °तिग्म (for त्विट्क)

59 ^{b}) Ś$_{1}$ K B Dn D_{1} $_{6}$ G_{4} हृत° (for हत) — ^{d}) Ś$_{1}$ K D_{3} $_{5}$ दुर्वेश्यं(K_{1} ईश्य)म् (for अदृश्यम्) T_{1} अगमत् (for अभवत्) T_{2} G M_{2} अदृश्यत महत्पुर

60 ^{a}) D_{1} $_{2}$ सतुष्ट (for संहृष्ट) — ^{b}) T_{1} आहरत् (for आनयत्)

61 ^{a}) Dc निहत्य (for हिरण्य) Ś$_{1}$ K_{1} $_{2}$ आभज्य, K_{3} $_{4}$ D_{3} (m as in text) T_{2} (before corr) G_{4} आरुह्य, B Dc Dn D_{4} $_{6}$ उत्सृज्य, T_{2} (after corr) G_{3} आक्रम्य (for आरुज्य) — ^{b}) Ś$_{1}$ K_{1} $_{2}$ D_{5} सुरद्विष° (for महा)

62 ^{a}) Ś$_{1}$ K D_{1} $_{5}$ स (for च) B Dc Dn_{2} D_{4} T_{2} G_{3-4} देवेंद्रे — ^{d}) S (except M_{1}) घृत्त (for °भूत) M_{1} मते (for °द्युते)

63 ^{a}) B_{2} Dn_{2} D_{4} $_{6}$ T_{2} G_{2} $_{3}$ °पात च, B_{4} मुत्सृज्य, T_{1} पातश्च (for घात च) — ^{b}) B_{2} निपातन (for निवा) — ^{c}) D_{2} $_{6}$ तु (for च) — ^{d}) Ś$_{1}$ K_{1} $_{2}$ महात्मना (for महौ°) — After 63, T G ins

867* कालकेयवध चैव अद्भुत रोमहर्षणम् ।

निवातकवचानां च वधं संख्ये महौजसाम् ॥ ६३
तच्छ्रुत्वा भगवान्प्रीतः सहस्राक्षः पुरंदरः ।
मरुद्भिः सहितः श्रीमान्साधु साध्वित्यथाब्रवीत् ॥ ६४
ततो मां देवराजो वै समाश्वास्य पुनः पुनः ।
अब्रवीद्विबुधैः सार्धमिदं सुमधुरं वचः ॥ ६५
अतिदेवासुरं कर्म कृतमेतत्त्वया रणे ।
गुर्वर्थश्च महान्पार्थ कृतः शत्रून्घ्नता मम ॥ ६६
एवमेव सदा भाव्यं स्थिरेणाजौ धनंजय ।
असंमूढेन चास्त्राणां कर्तव्यं प्रतिपादनम् ॥ ६७
अविषह्यो रणे हि त्वं देवदानवराक्षसैः ।
सयक्षासुरगन्धर्वैः सपक्षिगणपन्नगैः ॥ ६८
वसुधां चापि कौन्तेय त्वद्बाहुबलनिर्जिताम् ।
पालयिष्यति धर्मात्मा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ६९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७० ॥

१७१

अर्जुन उवाच ।
ततो मामभिविश्वस्तं संरूढशरविक्षतम् ।
देवराजोऽनुगृह्येदं काले वचनमब्रवीत् ॥ १
दिव्यान्यस्त्राणि सर्वाणि त्वयि तिष्ठन्ति भारत ।
न त्वाभिभवितुं शक्तो मानुषो भुवि कश्चन ॥ २
भीष्मो द्रोणः कृपः कर्णः शकुनिः सह राजभिः ।

---

64 ^{c}) Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ महर्षि , K$_3$ महद्भि° (for मरुद्भि) — ^{d}) B$_1$ S (except M$_1$) च (for [अ]थ) — After 64, T G ins

868* परिष्वज्य च मा प्रेम्णा मूर्ध्न्युपाघ्राय सस्मितम् ।

65 ^{a}) K$_4$ Dc [ऽ]सौ (for वै) S तत स (M$_1$ च) मा देवराज° — ^{c}) K$_{1\ 2}$ विवैः° (for विबुधैः) — ^{d}) K$_3$ B$_{2-4}$ Dc$_1$ Dn D$_{1\ 4}$ T$_1$ G$_{3\ 4}$ स (for सु)

66 ^{b}) B Dc$_1$ Dn D$_{4-6}$ G$_1$ एव (for एतत्) — ^{c}) K$_1$ Dc D$_3$ G$_3$ गुर्वर्थं च S$_1$ K$_{1\ 2}$ B D (except D$_{1-3}$) T$_1$ G$_1$ M$_1$ कृत (for महान्) T$_1$ G$_1$ पुत्र (for पार्थ) — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ B D$_{4\ 6}$ G$_1$ M$_1$ महा ; Dc Dn महान् ; T$_1$ हत्वा (for कृत°) T$_1$ कृतो (for घ्नता)

68 ^{b}) Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ °पन्नगै — ^{c}) Dc सयक्षोरग°, D$_6$ सदेवासुर° — ^{d}) K$_3$ सयक्ष- (for सपक्षि-) Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ राक्षसै° (for °पन्नगै)

69 ^{a}) Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ D$_5$ T$_1$ चैव (for चापि) — ^{b}) D$_5$ °रक्षिता , T$_1$ °निष्ठिता

Colophon — *Major parvan* Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ Dn$_3$ T G$_{3-4}$ आरण्य — *Sub parvan* Omitting sub parvan name, K$_{3\ 4}$ D$_3$ mention only निवातकवचवध (followed by समाप्त in K$_{3\ 4}$), and B$_2$ D$_{1\ 2}$, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by गधमादनवास in B$_2$) — *Adhy name* B$_{1\ 3}$ Dc हिरण्यपुरवासिवध°, B$_2$ Dn D$_6$ हिरण्यपुरवध° (B$_2$ °पुर **), D$_{1\ 2}$ हिरण्यपुरविध्वस , D$_5$ G$_1$ कालकेयवध° — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 173 (Dn$_3$ 172), D$_1$ 179, S (M$_3$ *sup lin*) 174 (M$_3$ orig 176) —*Śloka no* Dn 76, D$_1$ 73

171

1 ^{a}) K$_{1\ 2}$ B D (except D$_{1-3\ 5}$) अति , T$_1$ अपि (for अभि) — ^{b}) K$_3$ D$_5$ समूढ-, B$_1$ G$_1$ सरूढ (for संरूढ-) K$_{1\ 2}$ D$_{1-3\ 5}$ शरविक्षित — ^{c}) Ś$_1$ K D$_{1-3\ 5}$ M$_3$ °राजो निगृह्य , B Dn D$_6$ °राजो विगृह्य, Dc D$_4$ °राजो विसृज्य ; M$_1$ राजोपगृह्य K$_4$ Dn$_3$ [ए]तत् (for [इ]द) — ^{d}) Ś$_1$ काम (for काले)

2 ^{a}) G$_1$ दिव्यास्त्राणि च स° — ^{b}) G$_1$ पुत्रक (for भारत) — ^{c}) T$_3$ G$_{2-4}$ °वीक्षितु (for भवितु) — ^{d}) T$_1$ मानुषेष्वपि क°

3 ^{a}) T$_3$ G$_{2-4}$ तथा (for कृप) — ^{b}) K$_1$ देव (for सह) T$_1$ G$_{1\ 2}$ मसुयोधन° (for सह राजभि) — ^{c}) D$_5$ तात (for पुत्र) — ^{d}) Ś$_1$ K$_1$ नार्धति (!), T$_1$ G$_2$ नार्हति

4 Before 4, Dn D$_{4\ 6}$ ins अर्जुन उ° — ^{b}) K$_{1-3}$ प्रयच्छत K$_3$ S (except M$_1$) भगवान् (for मघवान्)

संग्रामस्थस्य ते पुत्र कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ ३
इदं च मे तनुत्राणं प्रायच्छन्मघवान्प्रभुः ।
अभेद्यं कवचं दिव्यं स्रजं चैव हिरण्मयीम् ॥ ४
देवदत्तं च मे शङ्खं देवः प्रादान्महारवम् ।
दिव्यं चेदं किरीटं मे स्वयमिन्द्रो युयोज ह ॥ ५
ततो दिव्यानि वस्त्राणि दिव्यान्याभरणानि च ।
प्रादाच्छक्रो ममैतानि रुचिराणि बृहन्ति च ॥ ६
एवं संपूजितस्तत्र सुखमस्म्युषितो नृप ।
इन्द्रस्य भवने पुण्ये गन्धर्वशिशुभिः सह ॥ ७
ततो मामब्रवीच्छक्रः प्रीतिमानमरैः सह ।
समयोऽर्जुन गन्तुं ते भ्रातरो हि स्मरन्ति ते ॥ ८
एवमिन्द्रस्य भवने पञ्च वर्षाणि भारत ।
उषितानि मया राजन्स्मरता द्यूतजं कलिम् ॥ ९
ततो भवन्तमद्राक्षं भ्रातृभिः परिवारितम् ।
गन्धमादनमासाद्य पर्वतस्यास्य मूर्धनि ॥ १०

युधिष्ठिर उवाच ।

दिष्ट्या धनंजयास्त्राणि त्वया प्राप्तानि भारत ।
दिष्ट्या चाराधितो राजा देवानामीश्वरः प्रभुः ॥ ११
दिष्ट्या च भगवान्स्थाणुर्देव्या सह परंतप ।
साक्षाद्दृष्टः सुयुद्धेन तोषितश्च त्वयानघ ॥ १२
दिष्ट्या च लोकपालैस्त्वं समेतो भरतर्षभ ।
दिष्ट्या वर्धामहे सर्वे दिष्ट्यासि पुनरागतः ॥ १३
अद्य कृत्स्नामिमां देवीं विजितां पुरमालिनीम् ।
मन्ये च धृतराष्ट्रस्य पुत्रानपि वशीकृतान् ॥ १४
तानि त्विच्छामि ते द्रष्टुं दिव्यान्यस्त्राणि भारत ।
यैस्तथा वीर्यवन्तस्ते निवातकवचा हताः ॥ १५

Ś1 K Do2 D1–3 5 स्वय (for प्रभु॰) — c) Ś1 K1 2 4 D1–3 5 काचन (for कवच) T2 G1 3 4 चैव (for दिव्य)

5 b) Ś1 K1 2 शक्रः; B Do Dn D4–6 पुन॰; D1 3 देवा (for देव॰) D1 2 प्रादुर् Ś1 K1 2 महास्वन; B4 शतक्रतु, M2 महारथ — c) Ś1 K D1–3 चैतत् (for चेद) — d) T1 सर्वम् (for स्वयम्) B1 च (for ह)

6 a) G2 4 चास्त्राणि (for व॰) — c) Ś1 समेतानि, M2 ममेमानि (for ममै॰) — d) Ś1 K D1–3 रोचनानि (for रुचि॰)

7 D6 om 7^{ab} — b) G4 अभ्युषितो (for अस्म्यु॰) — c) K4 भुवने (cf 9^{a}) D1 भुवन, D5 सदने (for भवने) B4 रम्ये, D1 पुण्य; G1 दिव्ये (for पुण्ये)

8 c) Ś1 K D1–3 5 ते गन्तु (by transp), T1 गतव्य — d) K4 [S]त्र (for हि)

9 a) K4 भुवने (cf 7^{c}) — c) T1 महाराज (for मया राजन्)

10 a) K3 ततो द्रष्टुमिह प्राप्तो — c) K3 4 B D M2 पादस्य (for ॰मासाद्य)

11 Dn2 om (hapl) 11^{ab} — b) T1 सर्वेश॰ (for भारत) — D3 om (hapl) 11^{c}–15^{b} — c) K3 तात, D5 देवो (for राजा) — d) K3 4 देवराज पुरंदर

12 D3 om 12 (cf v l 11) — a) B2 शम्भुर् (for स्थाणुर्) — b) G4 M1 ॰तप (for तप) — c) B Dn D4 6 स्व; D1 म (for सु-) — d) D5 स (for च)

13 D3 om 13 (cf v l 11) — b) D5 सगतो (for समेतो) — c) K1 चरामहे (for वर्धा॰) K2 B Do Dn D4–6 पार्थ (for सर्वे) T2 G2–4 दिष्ट्या च पार्थैं (G2 by transp पार्थैश्च) सयुक्तो — d) Ś1 स्व, K3 4 च (for [अ]सि) K1 2 दिष्ट्या पुनरिहागत

14 D3 om 14 (cf v l 11) — a) D5 पृथ्वीम् (for कृत्स्नाम्) B Dn D4 6 महीं (for इमा) D5 सर्वां (for देवीं) Ś1 K1 2 अथ पृथ्वी मया देवी, Do अद्य कृत्स्ना मही देवी — b) T2 G3 4 समुद्र, G2 सशैल॰ (for विजिता) Ś1 K1 2 Do विजिता ॰मालिनी — After 14^{ab}, T G ins

869* पश्यामि भूमिं कौन्तेय त्वया मे प्रतिपादिताम् ।
[T1 अवगच्छामि (for पश्यामि भूमिं)]

— d) Ś1 D5 वशे (for वशी-)

15 D3 om 15^{ab} (cf v l 11) — a) T2 G3 च (for तु) G2 4 चेच्छामहे (for त्विच्छामि ते) T1 M1 [अ]ह (for ते) N इच्छामि तानि चास्त्राणि (Ś1 K1 D2 वै द्रष्टु, K2 ते द्रष्टु, K3 4 D1 3 द्रष्टु वै) — b) B Do Dn D4 6 द्रष्टु दिव्यानि भारत — c) Ś1 K1 2 हता; B1 Do D6 T2 G3 सदा; Dn2 D5 M1 त्वया (for तथा) — d) Ś1 K1 2 त्वया (for हता) — After 15, K1 ins

870* महावक्षा महामाया एकेन निहिता युधि ।

16 D2 T1 om the ref D2 om up to ॰कवचा — b) D5 T1 भारत (for सर्वेश॰) — d) T1 निहता प्रभो (for विनिपा॰)

17 a) K3 D5 तात; K4 सर्वे (for तत्र) — c) K3 सहितै (for स॰)

अर्जुन उवाच ।

श्वः प्रभाते भवान्द्रष्टा दिव्यान्यस्त्राणि सर्वशः ।
निवातकवचा घोरा यैर्मया विनिपातिताः ॥ १६

वैशंपायन उवाच ।

एवमागमनं तत्र कथयित्वा धनंजयः ।
भ्रातृभिः सहितः सर्वै रजनीं तामुवास ह ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७१ ॥

१७२

वैशंपायन उवाच ।

तस्यां रजन्यां व्युष्टायां धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
उत्थायावश्यकार्याणि कृतवान्भ्रातृभिः सह ॥ १
ततः संचोदयामास सोऽर्जुनं भ्रातृनन्दनम् ।
दर्शयास्त्राणि कौन्तेय यैर्जिता दानवास्त्वया ॥ २
ततो धनंजयो राजन्देवैर्दत्तानि पाण्डवः ।
अस्त्राणि तानि दिव्यानि दर्शयामास भारत ॥ ३
यथान्यायं महातेजाः शौचं परममास्थितः ।
गिरिकूबरं पादपाङ्गं शुभवेणु त्रिवेणुकम् ।
पार्थिवं रथमास्थाय शोभमानो धनंजयः ॥ ४
ततः सुदंशितस्तेन कवचेन सुवर्चसा ।
धनुरादाय गाण्डीवं देवदत्तं च वारिजम् ॥ ५
शोशुभ्यमानः कौन्तेय आनुपूर्व्यान्महाभुजः ।
अस्त्राणि तानि दिव्यानि दर्शनायोपचक्रमे ॥ ६

Colophon om in D1 — *Major parvan* Ś1 K1 2 T2 G2–4 आरण्य — *Sub parvan* Omitting sub parvan name, Ś1 mentions only निवातकवचकालखजवध, likewise, K1 2 B1 3 Dc Dn D3–4 6, only निवातकवचवध (followed by कालखजवध in K1 2, to it, K1 2 B1 Dc D3 4 6, further add समास); K3 D5 mention only गधमादनप्रवेश; K4, only गधमादनवास, and finally B2, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by निवातकवचवध) — *Adhy name* Dc अर्जुनवाक्य, D5 अर्जुनागमन — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 174 (Dn2 173), S (M2 *sup lin*) 175 (M2 orig 177) — *Śloka no* Dn 17

172

1 a) K3 4 D1 2 ततो (for तस्या) B1–3 D (except D1–3 5) राञ्या व्यतीताया (for रजन्या व्यु) — c) K3 D2 °कर्माणि (for कार्याणि)

2 a) K1 सचोद°, K4 सनोद°, D5 प्रणोद° (for सचोद°) B4 T1 चोदयामास कौंतेय (T1 धर्मात्मा) — b) B1–3 D (except D1–3) M मातृ° (for भ्रातृ°) B4 अर्जुन तत्र वीर्यवान् — c) S पश्यामो° (T1 M पश्येमा) (for दर्शया°) — d) Ś1 K D1–3 5 येस्त्वया दानवा हता

3 a) T2 G1 3 4 M2 राजा (for राजन्) — b) B1 4 पाडव, D5 भारत (for पाण्डव) — D5 om (hapl) 3^{cd} — d) T1 पार्थिवे (for भारत)

4 a) K3 4 D1 2 यथायोग; D5 °गम, T G2–4 अर्जुनस्तु (for यथान्याय) D1 2 यथातेजा — b) S परम (T1 प्रथम) शौचमास्थित — After 4^{ab}, S ins

871* नमस्कृत्य त्रिणेत्राय वासवाय च पाण्डव ।
[T2 G2 3 °स्कृत्वा (for °स्कृत्य)]

— c) Hypermetric! Ś1 K1 2 D5 कूट, T G2–4 °चक्र (for °कूबर) K3 4 B Dc Dn D1–4 6 गिरिकूबरपादाक्ष (K3 4 D1–3 °पादाग, B2 °पादाग्र, Dc2 °पादाख्य), G1 M त्रिकूबर ससुद्राक्ष — d) K4 त्रिभि श्रृगैस; B1 4 शुभवेणु, Dc शुभरेखा, T G2–4 गिरिवेणु (for शुभवेणु) B1 अलकृत, B1m 2 3 Dn D4 6 त्रिवेणुमत् (for णुकम्) — e) G1 वर रथ समास्थाय — f) K4 T2 G शोभयानो

5 a) T1 G1 3 M स, T2 G2 4 स (for सु) B1–3 D (except D1–3 5) दिव्येन मन्त्रनस्तेन — b) Ś1 K1–3 D5 च (D5 सु) भास्वता (for सुवर्चसा) — c) D1 2 गाजीव — d) B Dn D4 6 म (for च)

6 a) Ś1 K1 2 स शोभ°, D1 सोक्षुभ्यमाण, T1 शोभमानश्च; T2 (before corr) G3 4 शोशुभ्य, M2 शुशुभ्य (for शोशुभ्य) — b) N (except Ś1) पूर्व्या (for पूर्व्यान्) K2 3 D1 4 भुज, D2 °जनु°, D5 °यशा (for °भुज) — c)

अथ प्रयोक्ष्यमाणेन दिव्यान्यस्त्राणि तेन वै ।
समाक्रान्ता मही पद्भ्यां समकम्पत सद्रुमा ॥ ७
क्षुभिताः सरितश्चैव तथैव च महोदधिः ।
शैलाश्चापि व्यशीर्यन्त न ववौ च समीरणः ॥ ८
न बभासे सहस्रांशुर्न जज्वाल च पावकः ।
न वेदाः प्रतिभान्ति स्म द्विजातीना कथंचन ॥ ९
अन्तर्भूमिगता ये च प्राणिनो जनमेजय ।
पीड्यमानाः समुत्थाय पाण्डवं पर्यवारयन् ॥ १०
वेपमानाः प्राञ्जलयस्ते सर्वे पिहिताननाः ।
दह्यमानास्तदास्त्रैस्तैर्याचन्ति स्म धनंजयम् ॥ ११
ततो ब्रह्मर्षयश्चैव सिद्धाश्चैव सुरर्षयः ।
जङ्गमानि च भूतानि सर्वाण्येवावतस्थिरे ॥ १२
राजर्षयश्च प्रवरास्तथैव च दिवौकसः ।
यक्षराक्षसगन्धर्वास्तथैव च पतत्रिणः ॥ १३
ततः पितामहश्चैव लोकपालाश्च सर्वशः ।
भगवांश्च महादेवः सगणोऽभ्याययौ तदा ॥ १४
ततो वायुर्महाराज दिव्यैर्माल्यैः सुगन्धिभिः ।
अभितः पाण्डवांश्चित्रैरवचक्रे समन्ततः ॥ १५
जगुश्च गाथा विविधा गन्धर्वाः सुरचोदिताः ।
ननृतुः संघशश्चैव राजन्नप्सरसां गणाः ॥ १६
तस्मिंस्तु तुमुले काले नारदः सुरचोदितः ।
आगम्याह वचः पार्थं श्रवणीयमिदं नृप ॥ १७
अर्जुनार्जुन मा युङ्क्ष्व दिव्यान्यस्त्राणि भारत ।
नैतानि निरधिष्ठाने प्रयुज्यन्ते कदाचन ॥ १८

Ś$_1$ K_{1-3} D_{1-3} $_5$ दिव्यास्त्रता (D_{1-3} स्त्राणा) ततस्तेषा, B_4 महास्त्राणि महाबाहु°, T_1 तानि दिव्यानि चास्त्राणि

7 ^{a}) K_4 तानि; S तेन (for अथ) K_4 M_1 प्रयोक्ष्यमाणानि; B_1 $_3$ D_2 प्रयो(B_1 यु)ज्यमानेन, B_3 $_4$ Dn D_4 $_6$ प्रयोक्ष्यमाणेषु, D_5 माणैस्तैर् (for माणेन) — ^{b}) B_4 Dn D_4 $_6$ दिव्येष्वस्त्रेषु (for दिव्यान्यस्त्राणि) K_4 S भारत; B_4 Dn D_4 $_6$ तेषु वै (for तेन वै) D_5 दिव्यैरस्त्रैर्महात्मना — ^{c}) K_4 श्रसङ्क्राता मही यत्र — ^{d}) K_3 D_4 $_6$ समाकपत G_1 शतयोजनकद्रुमा

8 ^{a}) K_4 सरिश (for सरित) — ^{b}) K_4 तथा सर्वे महार्णवा — K_4 om 8^{cd} — ^{c}) G_2 चैव (for चापि) K_1 D_1 $_2$ T_1 G_1 विशीर्यंत; B Dc Dn D_4 $_6$ T_2 G_3 $_4$ M_2 व्यदीर्यंत, G_2 [अ]भ्यशीर्यंत — ^{d}) G_1 तथैव (for न ववौ)

9 ^{a}) Dc न बभ्राजे (for न बभासे) — ^{b}) Ś$_1$ K_{1-3} D_5 G_2 न च जज्वाल, T_2 G_3 $_4$ नापि जज्वाल (for न जज्वाल च) K_4 हुताशन (for च पावक) — ^{c}) Dc_2 M_2 देवा (for वेदा)

11 ^{b}) Ś$_1$ K_1 $_2$ सर्वे ते (by transp) B Dc Dn D_4 $_6$ विकृताननाः, D_5 पीडिता जना, G_1 [ऽ]पि नताननाः; M विनता° — ^{c}) Ś$_1$ K_1 $_2$ तदस्त्रैस्, B_1 $_3$ ततस्त्रैस्, G_1 महास्त्रैस्, M इवास्त्रैस् (for तदास्त्रैस्) K_4 D_2 च, Dc Dn D_1 $_2$ $_4$ $_6$ T G ते (for तैर्) — ^{d}) Ś$_1$ भजति, K_1 $_2$ भजते, K_4 याचते (for याचन्ति)

12 ^{a}) D_5 T_2 G_2 $_3$ मह (for ब्रह्म°) — ^{b}) B D (except D_{1-3} $_5$) ये च (for चैव) K_4 B D (except D_{1-3}) T_1 G_1 M मह (for सुर) — ^{c}) Ś$_1$ K_1 $_2$ D_5 [अ]पि (for च) — ^{d}) K_4 [उ]प° (for [अ]व°)

13 ^{a}) B D (except D_{1-3} $_5$) T_1 G_1 M देव (for राज°) K_4 देवलोकगता ये च — After 13, B D (except D_{1-3} $_5$) ins

872* खेचराणि च भूतानि सर्वाण्येवावतस्थिरे ।

[=(var) 12^{cd} B_4 [उ]प° (for [अ]व°)]

14 ^{b}) T_2 G_3 $_4$ पालै (for °पाला) — ^{d}) K_4 [ऽ]पि, T_1 हि (for [अ]भि)

15 ^{a}) Dc महातेजा, T_1 G_2 दिव्यगन्धो (for महाराज) — ^{b}) T_1 G_3 दिव्यमाल्यै° B_2 Dn D_4 $_6$ समन्वित; B_3 समतत (for सुग) — ^{c}) K_1 $_4$ B D (except D_{1-3} $_5$) G_1 M पाडव, K_2 पाडवै (for पाण्डवान्) Dc चित्रम् (for चित्रैर्) — ^{d}) K_4 उप, S अल (for अव) T_2 G_3 $_4$ समन्वित (for समन्वत°)

16 T_1 om 16^{a}–18^{b} — ^{ab}) K_4 transp विविधा and गन्धर्वा K_3 $_4$ D_1 $_2$ $_5$ सुरनोदिता — ^{c}) D_2 शतश, D_5 सर्वश (for संघश) — ^{d}) T_2 G चाप्सरसा (for अप्स) — After 16, D_{1-3} ins

873* देवतूर्याण्यवाद्यन्त रम्याणि मधुराणि च ।

17 T_1 om 17 (cf v.l 16) K_3 om 17^{ab} — ^{a}) K_4 D_1 $_5$ सु, B Dn D_4 $_6$ M च (for तु) B D (except D_{1-3} $_5$) तादृशे (for तुमुले) — ^{b}) D_5 पवन (for नारद) Ś$_1$ सुरपूजित, K_4 D_1 $_2$ $_5$ नोदित°; D_3 वदित B Dc Dn D_4 $_6$ नारदश्चोदित सुरै — ^{c}) Ś$_1$ K_2 D_5 आगत्य (for आगम्य)

18 T_1 om 18^{ab} (cf v l 16) Before 18 B_3 M_1

74

अधिष्ठाने न वानार्तः प्रयुञ्जीत कदाचन ।
प्रयोगे सुमहान्दोषो ह्यस्त्राणां कुरुनन्दन ॥ १९
एतानि रक्ष्यमाणानि धनंजय यथागमम् ।
बलवन्ति सुखार्हाणि भविष्यन्ति न संशयः ॥ २०
अरक्ष्यमाणान्येतानि त्रैलोक्यस्यापि पाण्डव ।
भवन्ति स्म विनाशाय मैवं भूयः कृथाः क्वचित् ॥ २१
अजातशत्रो त्वं चैव द्रक्ष्यसे तानि संयुगे ।
योज्यमानानि पार्थेन द्विषतामवमर्दने ॥ २२
निवार्याथ ततः पार्थं सर्वे देवा यथागतम् ।
जग्मुरन्ये च ये तत्र समाजग्मुर्नरर्षभ ॥ २३
तेषु सर्वेषु कौरव्य प्रतियातेषु पाण्डवाः ।
तस्मिन्नेव वने हृष्टास्त ऊषुः सह कृष्णया ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७२ ॥ समाप्तं यक्षयुद्धपर्व ॥

१७३

जनमेजय उवाच ।
तस्मिन्कृतास्त्रे रथिनां प्रधाने
प्रत्यागते भवनाद्वृत्रहन्तुः ।
अतः परं किमकुर्वन्त पार्थाः

---

ins नारद उ° — ^{a}) D₃ °धिष्ठानै, T₂ (before corr) G₂ °धिष्ठान, G₄ °धिष्ठाना — ^{d}) K₃ प्रयोज्यते, D₅ प्रयुज्येत, T₁ G₁ M₁ प्रयुजीथा, M₂ प्रयुजीत B₁₋₃ D (except D₁₋₃) T₁ G₁ कथचन

19 T₁ G₁ om (hapl) 19^{ab} — ^{a}) Ś₁ K₁₋₃ D₅ S (T₁ G₁ om) च; D₁₋₃ [ऽ]पि (for न) Ś₁ K₁₋₃ D₁₋₃ ₅ नानार्त°, B₁ ₃ ₄ Dc₂ Dn₁ D₆ चानार्त, T₂ G₃ ₄ नान्यत्र; G₂ नान्यत्त, M नात्यर्थ (for वानार्त°) K₄ अधिष्ठान विना नात्र — ^{b}) Ś₁ प्रयुज्यते, G₂ M₁ प्रयुजीथा° K₃ ₄ B₁ ₄ T₂ G₂₋₄ कथचन — ^{c}) Ś₁ K₁ ₂ प्रयोगे च; K₃ ₄ D₂ ₅ °गे हि, B Dc Dn D₄ ₆ °पु, D₁ °पि, D₃ अप्रयोगे, T₂ G₃ ₄ प्रयोगे तु Ś₁ K₁ ₂ महादोषो

20 D₂ om (hapl) from रक्ष्य° (in 20^a) up to एतानि (in 21^a) — ^{a}) A few MSS रक्ष° (for रक्ष्य°) — ^{b}) Dc °क्रम, T₁ G₁ °गत (for °गमम्) — ^{c}) B₃ महा°, B₄ यथा° (for सुखा°) — ^{d}) K₄ बलवति (for भवि°)

21 D₃ om 21^a (of v l 20) — ^{a}) Ś₁ K₁ ₂ अवेक्ष्य° (for अरक्ष्य) — ^{b}) D₅ च पार्थिव (for [अ]पि पाण्डव) — ^{c}) Ś₁ K₁ ₂ B₁ भविष्यति, T₁ G₁ प्रभवति (for भवन्ति स्म)

22 ^{b}) K₃ Dc D₁ ₃ T G₁ ₃ M द्रक्ष्यसेतानि सयुगे — ^{c}) Dc D₁ ₂ ₅ योक्ष्य°, T₁ M युज्य (for योज्य°) T₁ G₁ ते भ्रात्रा (for पार्थेन) — D₃ om 22^d–23^c — ^{d}) T₂ G₃ ₄ विद्विषाम् (for द्विषताम्) K₃ अवमादने, B₂ अरिमर्दन; B₄ चावमर्दने; Dc मर्दनेन च; D₃ एव मर्दने, D₅ भवमर्दन

23 D₃ om 23^{abc} (of v l 22) — Before 23, B₄ Dc Dn D₆ M₁ ins वैश उ° (M₁ om उ°) — ^{a}) Ś₁ K₁ ₂ [अ]स्त्र, B₂ ₃ Dc D₄ [ऋ]षि (for [अ]थ) Ś₁ K₁ ₂ तथा (for तत) — ^{b}) D₅ देवा° सर्वे (by transp) D₃ यथागता° — ^{c}) Ś₁ K₁₋₃ D₅ ते (for ये) — ^{d}) K₃ Dc D₃ नरर्षभा°

24 ^{a}) Ś₁ K₃ कौंतेया°, T₂ G₂ ₃ कौरव्या° (for कौरव्य) — ^{c}) G₁ नगे (for वने) — ^{d}) K₁ तीर्थेषु; D₃ तत्रोषु, D₅ ऊषुस्ते, T₁ G₁ ₂ M तदोषु (for त ऊषु) D₁ ₂ कृष्णया सह (by transp), D₅ भरतर्षभा

Colophon — *Major parvan* Ś₁ K₁ ₂ Dn₂ T₂ G₂₋₄ आरण्य — *Sub parvan* B₁ ₃ ₄ Dn D₄ ₆ तीर्थयात्रा followed by समाप्त Omitting sub parvan name, K₃ ₄ B₄ Dc D₁ ₂, mention only लोमशतीर्थयात्रा (followed in K₄ and preceded in B₃ by गधमादनवास, further followed by समाप्त in Dc and by निवातकवचवध in D₁ ₂), D₃ likewise mentions only गधमादननिवास — *Adhy name* Ś₁ K₁ ₂ D₅ अस्त्रदर्शन, D₂ हिरण्यपुरविध्वस — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 175 (Dn₂ 174), D₁ 180 S (M₂ *sup lin*) 176 (G₁ 170 M₂ orig 178) — *Śloka no* Dn 25, D₁ 41

समेत्य शूरेण धनंजयेन ॥ १

वैशंपायन उवाच ।

वनेषु तेष्वेव तु ते नरेन्द्राः
सहार्जुनेनेन्द्रसमेन वीराः ।
तस्मिंश्च शैलप्रवरे सुरम्ये
धनेश्वराक्रीडगता विजह्रुः ॥ २

वेश्मानि तान्यप्रतिमानि पश्य-
न्क्रीडाश्च नानाद्रुमसंनिकर्षाः ।
चचार धन्वी बहुधा नरेन्द्रः
सोऽस्त्रेषु यत्तः सततं किरीटी ॥ ३

अवाप्य वासं नरदेवपुत्राः
प्रसादजं वैश्रवणस्य राज्ञः ।
न प्राणिनां ते स्पृहयन्ति राज-
ञ्शिवश्च कालः स बभूव तेषाम् ॥ ४

समेत्य पार्थेन यथैकरात्र-
मूषुः समास्तत्र तदा चतस्रः ।
पूर्वाश्च षट् ता दश पाण्डवानां
शिवा बभूवुर्वसतां वनेषु ॥ ५

ततोऽब्रवीद्वायुसुतस्तरस्वी
जिष्णुश्च राजानमुपोपविश्य ।
यमौ च वीरौ सुरराजकल्पा-
वेकान्तमास्थाय हितं प्रियं च ॥ ६

तव प्रतिज्ञां कुरुराज सत्यां
चिकीर्षमाणास्त्वदनु प्रियं च ।
ततोऽनुगच्छाम वनान्यपास्य
सुयोधनं सानुचरं निहन्तुम् ॥ ७

एकादशं वर्षमिदं वसामः
सुयोधनेनात्तसुखाः सुखार्हाः ।
तं वञ्चयित्वाधमबुद्धिशील-
मज्ञातवासं सुखमाप्नुयामः ॥ ८

173

1 ^{a}) D$_3$ कृतार्थे, D$_5$ हि पार्थे (for कृतास्त्रे) Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ B$_3$ वरिष्ठे, B$_{1m\ 3}$ Dn D$_{4\ 5}$ प्रवीरे, T$_1$ प्रबर्हे (for प्रधाने) — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ D$_5$ °शत्रो° (for हन्तु) — ^{c}) B$_1$ G$_1$ तत° (for अस°) — ^{d}) B$_4$ धीरेण (for शूरेण)

2 ^{a}) T$_2$ G$_{2-4}$ [अ]नेकेषु (for तेष्वेव) K$_2$ ततो, T$_1$ G$_1$ तदा; T$_2$ G$_{2-4}$ च ते; M पुनर् (for तु ते) — ^{b}) Ś$_1$ K D$_{1-3\ 5}$ °समानवीर्या (for °समेन वीरा) — ^{c}) T$_2$ G$_{2\ 3}$ तु (for च) K$_3$ D$_3$ शैले (for शैल) K$_{1\ 2}$ च (for सु°) — ^{d}) K$_3$ T$_1$ °वने (for गता)

3 ^{a}) G$_2$ वनानि (for वेश्मानि) D$_1$ [अ]पश्यन्, T$_1$ तत्र (for पश्यन्) — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ °स्रुत, K$_3$ विध (for °द्रुम°) K$_{3\ 4}$ B$_{1\ 4}$ Dc D$_{1-3\ 5}$ T$_1$ G$_1$ M -सनिरुद्धा°, B$_{1\ 3}$ Dn D$_{4\ 6}$ -सनिबद्धा° (for सनिकर्षा) — ^{c}) Ś$_1$ K$_{2\ 3}$ Dc D$_{1\ 2\ 5\ 6}$ नरेंद्र, T$_1$ G$_1$ M महात्मा (for नरेन्द्र°) — ^{d}) T$_2$ G$_{2-4}$ शस्त्रेषु, G$_1$ सोऽस्त्रेण, M$_1$ योऽस्त्रेषु (for सोऽस्त्रेषु)

4 ^{a}) T$_1$ G$_1$ वीरधर्मा° (for °देवपुत्रा) — ^{c}) K$_2$ प्राणिनो य; D$_6$ प्राणिना स K$_1$ स्पृहयिष्यति (for ते स्पृहयन्ति) T$_1$ राज्य (for राजन्) — ^{d}) T$_1$ चिर च काल (for शिवश्च काल°) K$_3$ T$_1$ G$_1$ M$_1$ च (for स)

5 ^{b}) Ś$_1$ K$_1$ रूपा° (for ऊषु) M तदा (for समास्) B$_2$ D$_6$ ते च (for तत्र) K$_{1\ 3\ 4}$ D$_{1-5}$ T G तथा, M समाश्च (for तदा) — ^{c}) K$_1$ तु दश, Dn$_3$ द्वादश, D$_4$ वा दश, S तत्र च (for ता दश) K$_4$ D$_{1-3}$ पूर्णाश्च वर्षा दश पा°, D$_6$ पूर्वास्तथा पच च पा — ^{d}) T$_2$ (before corr) G$_{2\ 4}$ सुखा, M$_1$ समा (for शिवा) Ś$_1$ K D$_{1-3\ 5}$ G$_4$ सु(K$_4$ स)सुखा (for वसता)

6 ^{b}) T$_1$ G$_1$ उपेत्य काले (for उपोपविश्य) — ^{d}) Ś$_1$ K D$_{1-3\ 5}$ T$_2$ G$_{2-4}$ आसाद्य (for आस्थाय) K$_4$ transp हित and प्रिय

7 ^{b}) Dc$_1$ T$_1$ °माणस् (for माणास्) K$_4$ B D (except D$_{1-3\ 5}$) T$_1$ G$_4$ तदनु (for त्वदनु) T$_1$ प्रियश् (for प्रिय) — ^{c}) G$_1$ इतो (for ततो) Ś$_1$ om ऽनु K$_{1\ 2}$ B$_2$ Dc D$_{1\ 2\ 4\ 6}$ न गच्छाम, B$_{1\ 3\ 4}$ Dn D$_3$ (sup lin) [ऽ]न्वगच्छाम, D$_5$ [ऽ]वगतास्मि, T$_1$ [ऽ]धिगच्छाम; T$_2$ G$_{1\ 3\ 4}$ [ऽ]भि(G$_1$ नु)गच्छेम (for ऽनुगच्छाम) K$_3$ T$_1$ M गृहान पास्य (for वना°) — ^{d}) T$_1$ G$_{1\ 2}$ दुर्यो (for सुयो°) Ś$_1$ K$_{1-3}$ D$_{3\ 5}$ T$_2$ G$_{2-4}$ वध (for °चर) — After 7, K$_3$ reads 9^{cd}

8 ^{a}) S$_1$ K T$_1$ G$_2$ इम, Dc इय (for इद) Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ D$_3$ T$_1$ G$_1$ M$_1$ त्वसाम — ^{b}) D$_5$ दुर्यो° (for सुयो) B$_2$ [आ]शु, Dc [आ]स (for [आ]त्त) — ^{c}) B$_4$ तद् (for त) D$_5$ [अ]धमयुद्धशीलम्, T$_1$ समशीलबुद्धिर्, T$_2$ G$_{3\ 4}$ यन्नबुद्धि°

तवाज्ञया पार्थिव निर्विशङ्का
विहाय मानं विचरन्वनानि ।
समीपवासेन विलोभितास्ते
ज्ञास्यन्ति नास्मानपकृष्टदेशान् ॥ ९
संवत्सरं तं तु विहृत्य गूढं
नराधमं तं सुखमुद्धरेम ।
निर्यात्य वैरं सफलं सपुष्पं
तस्मै नरेन्द्राधमपूरुषाय ॥ १०
सुयोधनायानुचरैर्वृताय
ततो महीमाहर धर्मराज ।
स्वर्गोपमं शैलमिमं चरद्भिः
शक्यो विहन्तुं नरदेव शोकः ॥ ११
कीर्तिश्च ते भारत पुण्यगन्धा
नश्येत लोकेषु चराचरेषु ।
तत्प्राप्य राज्यं कुरुपुंगवानां
शक्यं महत्प्राप्तमथ क्रियाश्च ॥ १२
इदं तु शक्यं सततं नरेन्द्र
प्राप्तुं त्वया यल्लभसे कुबेरात् ।
कुरुष्व बुद्धिं द्विषतां वधाय
कृतागसां भारत निग्रहे च ॥ १३
तेजस्तवोग्रं न सहेत राज-
न्समेत्य साक्षादपि वज्रपाणिः ।
न हि व्यथां जातु करिष्यतस्तौ
समेत्य देवैरपि धर्मराज ॥ १४
त्वदर्थसिद्ध्यर्थमभिप्रवृत्तौ
सुपर्णकेतुश्च शिनेश्च नप्ता ।
यथैव कृष्णोऽप्रतिमो बलेन
तथैव राजन्स शिनिप्रवीरः ॥ १५
तवार्थसिद्ध्यर्थमभिप्रवृत्तौ
यथैव कृष्णः सह यादवैस्तैः ।

शीलम्, G1 M2 [अ]धर्मशीलबुद्धिम्, M1 धर्मशीलबुद्धिम् — d) D5 च सुख वसाम (for सुखमा°) K4 आप्नुमो वै, D4 T1 आप्नुयाम

9 a) T1 G1 M त्वदाज्ञया — b) B1 (m as in text) T1 G1 M निहत्य (for विहाय) T2 G2-4 काम (for मान) Ś1 K D1-3 T2 G2-4 विचरामो, B1 (m as in text) विचरतो, T1 G1 चरतो, M1 नगरे; M2 व्यचर (for विचरन् = विचरन्त Cn) M1 वसेम (for वनानि) D5 विहाय चैन त्वनुसचराम — K3 reads 9cd after 7 — c) D5 विलोभित' स'; T1 M2 विलोकितास्ते (M2 °तास्तु), T2 G3 4 तिरोहितास्ते, G1 2 विमोहितास्ते, M1 विलोभितास्तु — d) T1 ज्ञास्यति (for ज्ञास्यन्ति) K3 4 B1-3 Dc Dn3 D4 Cnp [अ]नाथान् (for नास्मान्) K4 B1 (m as in text) देहान् (for °देशान्) D5 ज्ञास्यत्यवश्य च निकृष्टदेशान्, G1 ज्ञास्यति देहानवकृष्टदेहान्

10 a) Ś1 K1 2 ते तु; B D (except D1-3 5) तत्र (for त तु) K3 D2 मूढा, K4 D1 3 5 T1 G1 M गूढा (for गूढ) — b) S1 K1 2 T2 G2-4 उद्धराम (for उद्धरेम) — c) T2 G1 3 सुपुण्य (for सपुष्प) — d) T2 G3 तस्मान् (for तस्मै) K4 D1 2 पौरुषाय

11 a) T1 G1 2 दुर्यो (for सुयो°) K3 धृताय, G1 मृताय (for वृताय) — b) K3 4 B D M आप्नम (D1 2 आप्स्यसि); G1 प्राप्नुहि (for आहर) — c) Ś1 K1 स्वर्गम्, B D (except D1-3 5) देशम् (for शैलम्) Ś1 K1 चलद्भि — d) K2 विहर्तुं, K3 4 D1 2 5 विहातु, B1 Dc2 D3 8 निहतु (for विहन्तु) T2 G2-4 तव (for नर) Ś1 K1 लोक°; K2 लोचन (for शोक)

12 a) B Dc Dn D4 6 T1 G1 M तु, D2 3 न (for च) K3 पुण्यबद्धा, D5 पुण्यबधो, M2 पुण्यकीर्ते — b) B D (except D1-3 5) नश्येद्धि — c) T1 M2 राजन् (for राज्य) Dc T1 G1 M जागलाना (for पुगवाना) — d) Ś1 K2 चक्र (for शक्य) D5 प्राप्यम् (for प्राप्तुम्) K3 अविक्रियाश्च, T1 अनिक्रिया च (for अथ क्रि)

13 a) D3 वर्षं (m as in text) G4 [अ]शक्य (for शक्य) — b) K1 3 यल्लभते (for से) — d) K1 3 Dc2 G1 विग्रहे च, K4 निग्रहे तु, B2 निग्रहाय, T2 G2-4 निग्रहेषु

14 c) K1 करिष्यतेसौ, M2 गमिष्यतस्तौ

15 a) = (var) 16a K1 स्वमर्थ , K2 B1-3 D (except D1-3) तवार्थ (for त्वदर्थ) B2-4 Dn1 अपि (for अभि) T1 प्रयुक्त , M1 प्रवृद्धौ (for प्रवृत्तौ) — S1 K2 D1 om (hapl) 15b-16a — b) K3 B3 (m as in text) 4 सुवर्ण (for सुपर्ण) — c) B1 3 4 Dn D4 6 तथैव (for य) — d) B1 3 4 Dc वीर स (B1 च), T1 M वीरस्तु, G1 शूरस्तु (for राजन्स) B2 Dn

तथैव चावां नरदेववर्य
　यमौ च वीरौ कृतिनौ प्रयोगे ।
त्वदर्थयोगप्रभवप्रधानाः
　समं करिष्याम परान्समेत्य ॥ १६
ततस्तदाज्ञाय मतं महात्मा
　तेषां स धर्मस्य सुतो वरिष्ठः ।
प्रदक्षिणं वैश्रवणाधिवासं
　चकार धर्मार्थविदुत्तमौजाः ॥ १७
आमन्त्र्य वेश्मानि नदीः सरांसि
　सर्वाणि रक्षांसि च धर्मराजः ।
यथागतं मार्गमवेक्षमाणः
　पुनर्गिरिं चैव निरीक्षमाणः ॥ १८
समाप्तकर्मा सहितः सुहृद्भि-
　र्जित्वा सपत्नान्प्रतिलभ्य राज्यम् ।
शैलेन्द्र भूयस्तपसे धृतात्मा
　द्रष्टा तवास्मीति मतिं चकार ॥ १९
वृतः स सर्वैरनुजैर्द्विजैश्च
　तेनैव मार्गेण पतिः कुरूणाम् ।
उवाह चैनान्सगणांस्तथैव
　घटोत्कचः पर्वतनिर्झरेषु ॥ २०
तान्प्रस्थितान्प्रीतमना महर्षिः
　पितेव पुत्राननुशिष्य सर्वान् ।
स लोमशः प्रीतमना जगाम
　दिवौकसां पुण्यतमं निवासम् ॥ २१
तेनानुशिष्टार्ष्टिषेणेन चैव
　तीर्थानि रम्याणि तपोवनानि ।
महान्ति चान्यानि सरांसि पार्थाः
　संपश्यमानाः प्रययुर्नराग्र्याः ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिसप्तत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १७३ ॥

$D_{4\,6}$ तथैव चाह नरदेववर्य (cf 16^{a})

16 Ś$_{1}$ K_{2} D_{1} om 16^{a} (cf v l 15) — ^{a}) =(var) 15^{a} K_{4} M प्रवृत्तो, B D (except $D_{1-3\,5}$) प्रपन्नो (for प्रवृत्तौ) — ^{b}) $K_{3\,4}$ $D_{1\,2\,5}$ M तथैव (for य) $K_{3\,4}$ $D_{1\,3\,5}$ राम ; D_{2} राजन्, T_{2} $G_{3\,4}$ कृष्णौ (for कृष्ण) D_{3} T_{2} $G_{3\,4}$ ते (for तै°) — ^{c}) B_{1-3} D (except $D_{1-3\,5}$) T_{1} M_{2} चाह ; T_{2} G_{2-4} चेमौ (for चावा) B_{4} तथैव राजन्न्हमेकवीरो — ^{d}) D_{1} वर्यौ (for वीरौ) T_{1} युवानौ (for प्रयोगे) — ^{e}) $K_{3\,4}$ योगे (for योग) K_{1} प्रदाना°, T_{1} M प्रधान (for प्रधाना) — ^{f}) Ś$_{1}$ K $D_{1-3\,5}$ समी (K_{1} समे), $B_{1\,3\,4}$ Dn $D_{4\,6}$ T_{2} G_{3} शम (for सम) S_{1} $K_{2\,3}$ $D_{2\,3\,5}$ करिष्यति (for ष्याम) K_{3} समीपे (for समेत्य)

17 Before 17, B_{4} Dc Dn $D_{1\,4\,6}$ ins वैश उ — ^{a}) $K_{3\,4}$ B_{1} समाज्ञाय, T_{2} G_{2-4} तदादाय (for तदा ज्ञाय) K_{4} D_{3} मतिं (for मत) — ^{b}) $B_{2\,4}$ Dn $D_{4\,6}$ च (for स) K_{3} धर्मभृतां, T_{1} राजप्रवरो (for धर्मस्य सुतो) T_{1} $G_{1\,2}$ मनीषी (for वरिष्ठ°) — K_{3} D_{1} om 17^{cd} — ^{c}) S ण स्थानमुपेत्य राजा — ^{d}) S_{1} $K_{1\,2}$ °त्रिदा वरिष्ठ°, K_{4} B_{4} $D_{2\,3\,5}$ भृतां वरिष्ठ॰ (for विदुत्तमौजा) S पर्यक्रमद्वैश्रवणस्य राज्ञ°

18 ^{a}) $K_{1\,4}$ $D_{2\,3}$ नदीसरांसि, K_{2} नदीशरास्य, S (except G_{3}, T_{2} before corr) सरांसि नद्य — ^{c}) Many MSS अवेक्ष्यमाण — ^{d}) D_{5} पुर (for पुनर्) K $B_{2\,3}$ $D_{1-3\,5}$ S त च (for चैव) Some MSS निरीक्ष्यमाण° B_{4} Dc गन्तु म ऐच्छत्सह सोदरीयै — After 18, Dn D_{6} ins

874* ततो महात्मा स विशुद्धबुद्धि
　　सम्प्रार्थयामास नगेन्द्रवर्यम् ।

19 ^{b}) T_{1} लब्धराज्य (for °लभ्य राज्यम्) — ^{c}) T_{2} G_{2-4} शैके च (for शैलेन्द्र) B D (except $D_{1\,2\,5}$) जितात्मा, T_{2} G_{2-4} य (for धृ) — ^{d}) S भवामी° (for तवास्मी)

20 ^{a}) K_{4} B D (except $D_{1\,2\,5}$) च (B_{1} तु) (for स) — ^{b}) T_{2} G पुनर्निवृत्त° (for पतिः कुरू°) T_{1} M पुनर्निवृत्त सह कृष्णया च — ^{c}) $B_{2\,4}$ Dn D_{1-4} T G_{3} चैतान् ; D_{5} चैव (for चैनान्) $B_{2\,4}$ Dn D_{4} गणशस् ; B_{3} Dc $D_{5\,6}$ T_{2} $G_{3\,4}$ सगणस् (for सगणास्)

21 ^{b}) D_{5} पार्थान् (for सर्वान्) — ^{cd}) $K_{3\,4}$ D_{5} S स लोमशो दिवमेवोत्तमश्रीर्जगाम तेषा विजय सदो(K_{3} °दु°, D_{5} धो , G_{2} M_{2} तो)त्त्वा

22 K_{1} T_{1} M om 22 — ^{a}) B D (except $D_{1-3\,5}$) तेनार्ष्टिषेणेन तथानुशिष्टास्, T_{2} G तेनानुशिष्टास्त्वार्ष्टिषेणेन चापि — ^{d}) Ś$_{1}$ K_{2} नरेंद्र, D_{4} नराग्र्य (for नराग्र्या)

१७४

वैशंपायन उवाच ।
नगोत्तमं प्रस्रवणैरुपेतं
दिशां गजैः किंनरपक्षिभिश्च ।
सुखं निवासं जहतां हि तेषां
न प्रीतिरासीद्भरतर्षभाणाम् ॥ १
ततस्तु तेषां पुनरेव हर्षः
कैलासमालोक्य महान्बभूव ।
कुबेरकान्तं भरतर्षभाणां
महीधरं वारिधरप्रकाशम् ॥ २
समुच्छ्रयान्पर्वतसंनिरोधा-
न्गोष्ठान्गिरीणां गिरिसेतुमालाः ।
बहून्प्रपातांश्च समीक्ष्य वीराः
स्थलानि निम्नानि च तत्र तत्र ॥ ३
तथैव चान्यानि महावनानि
मृगद्विजानेकपसेवितानि ।
आलोकयन्तोऽभिययुः प्रतीता-
स्ते धन्विनः खड्गधरा नराग्र्याः ॥ ४
वनानि रम्याणि सरांसि नद्यो
गुहा गिरीणां गिरिगह्वराणि ।
एते निवासाः सततं बभूवु-
र्निशानिशं प्राप्य नरर्षभाणाम् ॥ ५
ते दुर्गवासं बहुधा निरुष्य

Colophon — *Major parvan* Ś1 K1 2 Dn2 T2 G2–4 आरण्य — *Sub parvan* Omitting sub-parvan name, Ś1 K2–4 D1–3 mention only लोमशतीर्थयात्रा (followed in D2 and preceded in D3 by गधमादननिवास), B1–3 Dc Dn D4 6 M mention likewise, only गधमादनवास, to the above details, Ś1 K1 2 4 B1 3 D M add समास K1 corrupt and unintelligible — *Adhy name* T2 G2–4 गधमादननिवृत्ति, G1 लोमशस्वर्गगमनगधमादनपर्वतवास समाप्ति — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 n3 176, D1 181, S (M2 *sup lin*) 177 (M2 orig 179) — *Śloka no* Dn D3 23, D1 21 and 27

174

1 ^{a}) K2–4 D1–3 प्रश्रवणैर्, B4 पुष्पफलैर् (for प्रस्रवणैर्) — ^{b}) S सदिग्गजै (for दिशा गजै) K1 2 °पक्षि भिश्च; B2 °यक्षपक्षिभि, S °पक्षिसघै (for °पक्षिभिश्च) — ^{c}) T2 G3 4 तपो (for सुख) K4 च (for नि) K4 D1 2 त्यजता (for जहता) Ś1 K D1–3 M1 च तेपा, T2 G2–4 हितैपिणा (for हि तेपा) — ^{d}) M1 कुरुपुगवाना (for भरत°)

2 ^{a}) Ś1 K1 2 च, T2 G3 4 स (for तु) — ^{b}) D6 शैल समा° (for कैलासमा) K3 4 B4 D1 2 कैलाश(B4 °म)मालोकयता बभूव

3 D2 om up to गोष्ठान्गिरीणा — ^{a}) K3 T2 G3 समुच्छ्रयात्, T1 G1 M1 समेत्य तान् (for समुच्छ्रयान्) K3 सर्वत सनिरोधीन् — ^{b}) K3 दृष्टान्, T2 G2 3 कोष्ट, G4 M2 गोष्ठ (for गोष्ठान्) B Dc Dn D4 6 हरीणा (for गि°) K3 विरमे तु शाला; B3 गिरिसेव्यमाना°, B4 गिरिसेतुरक्षान्, S गिरिगह्वराणि (G3 °णा) (for गिरिसेतु) — T1 om (hapl) 3^{c}–5^{b} — ^{c}) S (T1 om) बहुप्रकाराश्च (M °राणि) (for बहून्प्रपाताश्च) B4 प्रसमीक्ष्य (for समीक्ष्य) K1 2 वीर, B4 पार्था, G1 राजन् (for वीरा) — ^{d}) D1 2 स्थानानि (for स्थलानि) G1 रत्नानि (for निम्नानि) D6 तथैव (for च तत्र)

4 T1 om 4 (cf v l 3) — ^{a}) Dc गधानि, T2 G2–4 चाल्पानि (for चान्यानि) — ^{b}) K3 B3 °प्रसेवि°, B2 T2 G2–4 M2 °निषेवि°, D6 पशोभि (for पसेवि°) — ^{c}) Ś1 K D1 2 6 [ऽ]नुययु (for ऽभि°) D6 नृवीरास् (for प्रतीतास्) — ^{d}) B4 नरेंद्रा° (for नराग्र्या°) Ś1 K D1–3 6 तेजस्विन° खड्गधनुर्धराग्र्या (Ś1 °द्या°)

5 T1 om 5^{ab} (cf v l 3) — ^{a}) B D (except (D1–3 6) T2 (after corr) G3 नदी° सरासि (for सरासि नद्यो) — ^{b}) D1–3 °कंदराणि (for °गह्वराणि) — ^{c}) T2 (before corr) G4 वाते निवाता° (for एते निवासा) — ^{d}) Ś1 K1 3 4 Dc D1–3 6 निशा निशा, K2 M1 दिवानिशा; T1 G1 निशामुख (for निशानिश) T2 G2–4 तु भारताना (for नर)

व्यतीत्य कैलासमचिन्त्यरूपम् ।
आसेदुरत्यर्थमनोरमं वै
तमाश्रमाग्र्यं वृषपर्वणस्ते ॥ ६
समेत्य राज्ञा वृषपर्वणा ते
प्रत्यर्चितास्तेन च वीतमोहाः ।
शशंसिरे विस्तरशः प्रवासं
शिवं यथावद्वृषपर्वणस्ते ॥ ७
सुखोषितास्तत्र त एकरात्रं
पुण्याश्रमे देवमहर्षिजुष्टे ।
अभ्याययुस्ते बदरीं विशालां
सुखेन वीराः पुनरेव वासम् ॥ ८
ऊषुस्ततस्तत्र महानुभावा
नारायणस्थानगता नराग्र्याः ।
कुबेरकान्तां नलिनीं विशोकाः
संपश्यमानाः सुरसिद्धजुष्टाम् ॥ ९
तां चाथ दृष्ट्वा नलिनीं विशोकाः
पाण्डोः सुताः सर्वनरप्रवीराः ।
ते रेमिरे नन्दनवासमेत्य
द्विजर्षयो वीतभया यथैव ॥ १०
ततः क्रमेणोपययुर्नृवीरा
यथागतेनैव पथा समग्राः ।
विहृत्य मासं सुखिनो बदर्यां
किरातराज्ञो विषयं सुबाहोः ॥ ११
चीनांस्तुखारान्दरदान्सदार्वा-
न्देशान्कुणिन्दस्य च भूरिरत्नान् ।
अतीत्य दुर्गं हिमवत्प्रदेशं
पुरं सुबाहोर्ददृशुर्नृवीराः ॥ १२
श्रुत्वा च तान्पार्थिवपुत्रपौत्रा-
न्प्राप्तान्सुबाहुर्विषये समग्रान् ।
प्रत्युद्ययौ प्रीतियुतः स राजा

---

6 ^{a}) Ś$_1$ K D$_2$ स दुर्गं, D$_1$ तदुग्र° (for ते दुर्गं) K$_3$ $_4$ D$_1$ $_2$ नि(K$_3$ न्य)रूप्य, K$_3$ नितुष्य, D$_3$ तु रम्य, D$_5$ निरस्य (for निरुध्य) In G$_2$, the portion of the text from 6^b up to 3 176 6^b is lost on a missing fol — ^{b}) D$_1$ $_2$ विचिंत्य (for व्यतीत्य) A few MSS कैलाशम् — ^{c}) B$_1$ D$_5$ भत्यत (for भत्यर्थ) Ś$_1$ K D$_{1-3}$ $_5$ मनोनुग; B$_1$ मनोरथ (for -मनोरम) B D (except D$_{1-3}$ $_5$) T$_2$ G$_3$ $_4$ M$_2$ ते, T$_1$ G$_1$ तु (for वै) — ^{d}) T$_2$ G$_3$ $_4$ तद् (for तम्) B D (except D$_{1-3}$ $_5$) तु (for ते)

7 G$_2$ missing (cf v l 6) Ś$_1$ Dn$_1$ D$_4$ om (hapl) 7 — ^{a}) T$_1$ G$_1$ वीरा (for राज्ञा) K$_2$ वै (for ते) — ^{b}) K$_1$ प्रदर्शिता° (for प्रत्यर्चिता) — ^{c}) K$_2$ D$_2$ $_5$ T$_1$ G$_1$ $_4$ M विस्तरत° — ^{d}) B$_4$ Dn गिरौ, D$_6$ गिरिं (for शिव)

8 G$_2$ missing (cf v l 6) — ^{a}) K$_2$ $_3$ सुखोचितास् B$_2$ $_4$ Dn (Dn$_3$ m as in text) तस्य (for तत्र) K$_2$ तु, K$_4$ D$_1$ $_2$ $_5$ च; G$_4$ तदा (for त) G$_1$ सुखोषिता पथि तत्र त्रिरात्र — ^{d}) D$_5$ पुनराश्रम त (for पुनरेव वासम्)

9 G$_2$ missing (cf v l 6) K$_1$ om 9^a–10^b — ^{b}) B Dn D$_4$ $_6$ समग्रा° (for नराग्र्या) — ^{c}) K$_4$ विशोका, D$_2$ वीतशोका° — Ś$_1$ K$_{2-4}$ B$_2$ D$_5$ G$_1$ om (hapl) 9^d–10^a D$_1$ reads the lines after 11^{ab}

10 G$_2$ missing (cf v l 6) K$_1$ om 10^{ab}, Ś$_1$ K$_{2-4}$ B$_2$ D$_5$ G$_1$ om 10^a (cf v l 9) — ^{b}) B D (except D$_{1-3}$ $_5$) सर्वनरप्रधाना°, T$_1$ G$_1$ पच पर्वेंद्र-कल्पा T$_2$ G$_3$ $_4$ M नृप (for नर-) — ^{d}) Ś$_1$ K D$_{1-3}$ $_5$ सु(D$_5$ न)रर्षभा, G$_1$ $_4$ M$_1$ द्विजर्षभा (for द्विजर्षयो) B Dn D$_4$ $_6$ °मला, Dc °माना (for °भया) K$_2$ D$_2$ $_3$ तथैव (for य°)

11 G$_2$ missing (cf v l 6) — ^{a}) D$_3$ G$_1$ [ए]व (for [उ]प) — ^{b}) Dn$_1$ n$_2$ जवे°, D$_5$ पथे° (for °गते°) Ś$_1$ K$_1$ $_2$ D$_5$ गता° (for पथा) K$_2$ Dc$_2$ Dn$_2$ T$_2$ G$_3$ समग्र्या, T$_1$ G$_1$ नराग्र्या° (for समग्रा°) — After 11^{ab}, D$_1$ reads 9^d–10^a Ś$_1$ om 11^{cd} — ^{c}) T$_1$ विसृज्य (for विहृत्य) K$_2$ $_3$ T$_1$ M वास (for मास) — ^{d}) D$_3$ विषये (for °य)

12 G$_2$ missing (cf v l 6) — ^{a}) G$_4$ वीरान्, M$_1$ पीनान् (for चीनान्) K$_{2-4}$ D T$_2$ G$_3$ तुषा(Dn$_3$ सी)रान्; B$_3$ तथारान्, T$_1$ M तुखादान्; G$_1$ तुखातान् (for तुखारान्) K$_2$ $_3$ B$_3$ $_4$ Dc$_2$ सदर्वान्; B$_1$ $_2$ Dc$_1$ Dn D$_{2-6}$ च सर्वान्, D$_1$ सदायान्, T G$_1$ $_3$ विदर्भान्, G$_4$ सुदर्भान्; M$_1$ सुदुर्दान्, M$_2$ सदर्भान् (for सदार्वान्) — ^{b}) Ś$_1$ K$_1$ $_2$ D$_3$ कुनिंदस्य, K$_3$ B Dc Dn D$_{4-6}$ T$_2$ G$_3$ $_4$ कु(B$_4$ पु)लिंदस्य (for कुणिन्दस्य) B Dn$_2$ n$_3$ D$_5$ T$_2$ G$_3$ $_4$ च भूमिरत्नान् (B$_4$ सर्वदुर्दान्), S (G$_2$ missing) च भूरिरम्यान् (T$_1$

तं चाभ्यनन्दन्वृपभाः कुरूणाम् ॥ १३
समेत्य राज्ञा तु सुबाहुना ते
सूतैर्विशोकप्रमुखैश्च सर्वैः ।
सहेन्द्रसेनैः परिचारकैश्च
पौरोगवैर्ये च महानसस्थाः ॥ १४
सुखोपितास्तत्र त एकरात्रं
सूतानुपादाय रथांश्च सर्वान् ।
घटोत्कचं सानुचरं विसृज्य
ततोऽभ्ययुर्यामुनमद्रिराजम् ॥ १५
तस्मिन्गिरौ प्रस्रवणोपपन्ने
हिमोत्तरीयारुणपाण्डुसानौ ।
विशाखयूपं समुपेत्य चक्रु-
स्तदा निवासं पुरुषप्रवीराः ॥ १६
वराहनानामृगपक्षिजुष्टं
महद्वनं चैत्ररथप्रकाशम् ।
शिवेन यात्वा मृगयाप्रधानाः
संवत्सरं तत्र वने विजह्रुः ॥ १७
तत्राससादातिबलं भुजंगं
क्षुधार्दितं मृत्युमिवोग्ररूपम् ।
वृकोदरः पर्वतकन्दरायां
विषादमोहव्यथितान्तरात्मा ॥ १८
द्वीपोऽभवद्यत्र वृकोदरस्य
युधिष्ठिरो धर्मभृतां वरिष्ठः ।
अमोक्षयद्यस्तमनन्ततेजा
ग्राहेण संवेष्टितसर्वगात्रम् ॥ १९
ते द्वादशं वर्षमथोपयान्तं

तथैव रत्नान्) — c) Ś1 K1 2 D5 G1 दुर्गान्, K4 D2 तूर्णं, D1 3 दुर्गे, T2 G3 4 दु ख, M1 देश (for दुर्गं) Ś1 K1 2 °स्प्रदेशान्, K4 D1–3 5 T2 G3 4 °स्प्रदेशे (for °स्प्रदेश) — d) D6 नरेंद्रा, D5 समृद्ध (for नृवीरा°)

13 G2 missing (cf v l 6) — a) Ś1 K D1–3 5 M1 तु (for च) — b) Ś1 K1–3 B1 4 Dc D1 2 T1 G1 M विषय, D5 नगर (for विषये) — c) T1 प्रत्युद्ययु, T2 (before corr) G4 प्रत्याययु°, T2 (after corr) G3 प्रत्यायौ T G1 3 4 M1 तदानीं (for स राजा) — d) T2 G3 4 तान्, G1 तत् (for त) T2 G3 4 तु (for च) K3 4 B D1 2 T G1 3 M अभ्य(M2 प्य)नदद् (for अभ्यनन्दन्) Ś1 K1 2 D5 ऋषभा°, K3 Dc D2 4 T2 G1 3 4 M वृषभ, K4 ऋषभ, D3 स पति, T1 घृषभ (for वृषभा°)

14 G2 missing (cf v l 6) — a) T1 वीरास् (for राज्ञा) K4 [अ]थ, D5 च (for तु) — b) D6 विशेष° (for विशोक°) Ś1 K2 3 Dc Dn1 n3 D4 6 सर्वे (for सर्वैः) — c) S (G2 missing) °वारमुख्यै° (for °चारकैश्च) — d) K4 °गमैर्, D3 8 (G2 missing) गवा (for गवैर्) K1 °नसार्थां°; D1 G4 °सनस्था (for °नसस्था)

15 G2 missing (cf v l 6) — a) B4 उवासतुस (for सुखोषितास्) D1 (with hiatus) T2 G3 4 तु; D3 5 (with hiatus) च (for त) K1 2 एकरात्रे, K4 एव सर्वे, T2 G3 4 मासमात्र (for एकरात्र) — b) K4 Dn D1–4 समा (for उपा°) — c) B1 विसर्ज्य (for विसृज्य) — d) Ś1 K D1–3 5 ययुर् (for ऽभ्ययुर्) B1 भास्वरम् (m यामुनम् as in text)

16 G2 missing (cf v l 6) — a) K3 4 D2 3 प्रश्रवणो (for प्रस्रवणो°) — b) T1 G1 M °वर्णे, G4 °वप्रे (for °सानौ) T2 G3 हिमोत्तरीये हिमपाडुवर्ने (sic) — c) T2 G3 4 जग्मुस् (for चक्रुस्) — d) Ś1 K B4 D1 2 5 नरदेवपुत्रा° (for पुरुष)

17 G2 missing (cf v l 6) — a) Dn3 D1 3 6 वाराह° (for वराह°) Ś1 K1 2 विध (for मृग) — b) B D (except D1–3 5) T1 महावन (for महद्वन) K1 T2 G1 3 M2 रथ, T1 वन (for रथ) T G3 4 प्रविष्टा°, G1 M1 प्रहृष्टा (for °प्रकाशम्) — c) K3 B Dc1 Dn D4 6 पार्थाः, T1 G1 याता (for यात्वा) — d) K4 यत्र च ते (for तत्र वने)

18 G2 missing (cf v l 6) — a) Ś1 K2 3 °बलो (for °बल) — b) K4 [आ]र्त° (for [उ]ग्र°) — c) Ś1 K D1–3 5 T1 कदरेषु (for कन्दरायां)

19 G2 missing (cf v l 6) — a) K4 स्तत्र, T1 °स्तात, T2 G1 3 4 M °त्तत्र (for °द्यत्र) — G1 om from 19b up to 3 175 16d — c) K1 य मोक्षयद्, K2 यो मोक्ष°, K3 T1 G1 अमोच° (for अमोक्ष°) K2–4 D1 2 5 य तम्, S (G1 om G2 missing) चैनम् (for यस्तम्) Ś1 K D1–3 5 पृथुलोहिताक्ष, T1 तमजातशत्रु, T2 (before corr) G4 M तमनतमेधा — d) T G3 4 M2 काय (for गात्रम्)

20 G2 missing (cf v l 6) G1 om 20 (cf v l

वने विहर्तुं कुरवः प्रतीताः ।
तस्माद्वनाच्चैत्ररथप्रकाशा-
च्छ्रिया ज्वलन्तस्तपसा च युक्ताः ॥ २०
ततश्च यात्वा मरुधन्वपार्श्वं
सदा धनुर्वेदरतिप्रधानाः ।
सरस्वतीमेत्य निवासकामाः
सरस्वतो द्वैतवनं प्रतीयुः ॥ २१
समीक्ष्य तान्द्वैतवने निविष्टा-
न्निवासिनस्तत्र ततोऽभिजग्मुः ।
तपोदमाचारसमाधियुक्ता-
स्तृणोदपात्राहरणाश्मकुट्टाः ॥ २२
प्लक्षाक्षरौहीतकवेतसाश्च
स्नुहा बदर्यः खदिराः शिरीषाः ।
बिल्वेङ्गुदाः पीलुशमीकरीराः
सरस्वतीतीररुहा बभूवुः ॥ २३
ता यक्षगन्धर्वमहर्षिकान्ता-
मायागभूतामिव देवतानाम् ।
सरस्वतीं प्रीतियुताश्चरन्तः
सुखं विजह्रुर्नरदेवपुत्राः ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुःसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७४ ॥

19) — a) K4 M1 तद् (for ते) B Do Dn D4 6 उप ; D1 2 इह (for अथ) Ś1 K1 2 4 D1–3 5 °याता , B Do Dn D4 6 T1 M2 यात (for यान्त) — b) K4 विजह्रु (for विहर्तुं) B4 नरदेवपुत्राः ; S (G1 om , G2 missing) कुरव प्रयाता — c) T G3 4 M2 चैत्ररथात्प्रहृष्टा — d) K3 4 Do D1 2 स्म ; D3 M1 सु , D5 T1 [अ]भि (for च) T1 °सत्ता (for युक्ता°)

21 G2 missing (cf v l 6) G1 om 21 (cf v l 19) — a) Ś1 K D1 2 तु (for च) Dc T2 G3 च याता ; D3 तु याता ; T1 G1 प्रयाता (for च यात्वा) D3 पार्श्वे — b) Ś1 K D1–3 5 सदे (for सदा) B1 °धरा (for रति) — d) T G3 4 सरस्वधा , M2 सरस्वद्रा

22 G2 missing (cf v l 6) G1 om 22 (cf v l 19) — a) T1 M2 श्रुत्वैव ; T2 G3 4 समेत्य (for समीक्ष्य) T2 G3 4 ते (for तान्) T G3 4 वन (for °वने) B1 Dc1 T1 प्रविष्टान् ; T2 G3 4 प्रहृष्टान् — b) B4 प्रवासिनस् K4 D5 [ऽ]धि (for ऽभि) — c) Ś1 K1 2 ततो ; T2 (before corr) G4 ते वै (for तपो) — d) Ś1 K1 D3 6 M तृणो(M णा)दपत्राहर(D3 रि)णाश्म , K2 तृणोदपत्राप णाश्म , K3 °पत्राहरणाकुलेन्द्रिया , B D4 6 °पात्रावरणाश्म कुट्टा , D2 °पर्णाहरणाश्म ; T G3 4 तृणातपत्रा(T1 द्व स्त्रा)भरणाश्म ❀ Cn तृणोदपात्रावरणा । आसनार्थं तृणेन पाद्यार्थमुदकपात्रेण च आवृण्वन्ति । पाठान्तरे आहरन्ति । ❀

23 G2 missing (cf v l 6) G1 om 23 (cf v l 19) — a) Ś1 K Dc2 Dn3 D5 M2 प्लक्षाह्व (K3 °क्षोभ); T1 M1 प्लक्षाम्र , T2 G3 4 प्लक्षाश्व (for प्लक्षाक्ष) K3 4 B1–3 Dc1 D1 2 4 रोहीतक , T1 रोश्वेतस , T2 G3 4 नागार्जुन , M बैभीतक (for रौहीतक) Ś1 K1 °वीतसाश्व , T1 °भीतका° , M2 वेधसा (for वेतसा°) — b) K3 4 D1–3 5 स्नुही , B Dc Dn D4 6 तथा (for स्नुहा) — c) K3 पील° , K4 पीड° , T1 पिप्पल° , T2 G3 4 बिल्व , M2 पीडु° (for पीलु°)

24 G2 missing (cf v l 6) G1 om 24 (cf v l 19) — a) B1 3 ते (for ता) — b) K1 4 मायागभूमामिव , K3 मायागभूत्वा इव , B1 T G3 4 आवासभूतामिव , B2–4 Dc Dn1 n2 D4–6 आ(D5 6 स)गारभूता° — c) Ś1 °युक्ता , K3 यथु , Dc D5 T2 G3 4 °युज° (for °युता°) — d) T1 वर्यो (for °पुत्रा)

Colophon om in G1 G2 missing — *Major parvan* Ś1 K1 2 Dn2 T2 G3 4 आरण्य — *Sub parvan* B3 5 Do Dn D4 6 आजगर K4 B1 (both om sub parvan name) mention only गन्धमादन (followed by समाप्त in K4) — *Adhy name* D1 2 सरस्वतीतीरनिवास (D2 तीरवास°) ; D3 सरस्वतीवास , D5 द्वैतवनागमन — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 177 (Dn2 176), D1 182 , S (G1 om , G2 missing , M2 *sup lin*) 178 (M2 orig 180) — *Śloka no* Dn D1 24 (D1 33 also)

175

☞ This adhy is missing in G2 (cf v l 3 174 6), the MS is mostly ignored here

1 G1 om 1–16a (cf v l 3 174 19) — b) B1–3

75

१७५

163
1
1

जनमेजय उवाच ।

कथं नागायुतप्राणो भीमसेनो महाबलः ।
भयमाहारयत्तीव्रं तस्मादजगरान्मुने ॥ १
पौलस्त्यं योऽऽह्वयद्युद्धे धनदं बलदर्पितः ।
नलिन्यां कदनं कृत्वा वराणां यक्षरक्षसाम् ॥ २
तं शंससि भयाविष्टमापन्नमरिकर्षणम् ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं परं कौतूहलं हि मे ॥ ३

वैशंपायन उवाच ।

बह्वाश्चर्ये वने तेषां वसतामुग्रधन्विनाम् ।
प्राप्तानामाश्रमाद्राजन्राजर्षेर्वृषपर्वणः ॥ ४
यदृच्छया धनुष्पाणिर्बद्धखड्गो वृकोदरः ।
ददर्श तद्वनं रम्यं देवगन्धर्वसेवितम् ॥ ५
स ददर्श शुभान्देशान्गिरेर्हिमवतस्तदा ।
देवर्षिसिद्धचरितानप्सरोगणसेवितान् ॥ ६
चकोरैश्चक्रवाकैश्च पक्षिभिर्जीवजीवकैः ।
कोकिलैर्भृङ्गराजैश्च तत्र तत्र विनादितान् ॥ ७
नित्यपुष्पफलैर्वृक्षैर्हिमसंस्पर्शकोमलैः ।
उपेतान्बहुलच्छायैर्मनोनयननन्दनैः ॥ ८
स संपश्यन्गिरिनदीर्वैडूर्यमणिसंनिभैः ।
सलिलैर्हिमसंस्पर्शैर्हंसकारण्डवायुतैः ॥ ९
वनानि देवदारूणां मेघानामिव वागुराः ।
हरिचन्दनमिश्राणि तुङ्गकालीयकान्यपि ॥ १०

D (except D_{1-3} $_5$) T_1 M_1 भीमो भीमपराक्रम॰ (epic tag!) — [c]) D_{1-3} आसादयत् (for आहारयत्)

2 G_1 om 2 (cf v l 1) — [a]) $Ś_1$ K_1 $_2$ B_4 योधयद्, K_4 D_5 योजयद्, B_{1-3} Dc Dn D_4 $_6$ धनद, D_3 आह्वयद्; T_2 G_3 योभ्यधाद्, G_4 अभ्ययाद् (for योऽऽह्वयद्) — [b]) K_2 $_4$ D_3 M_2 धनद बलदर्पित, B_1 $_2$ Dc Dn D_4 $_6$ य आह्वयसि दर्पित॰, B_3 आह्वयामास द॰; M_1 साक्षाद्वैश्रवण सदा — [d]) K_4 बलिना; B Dc Dn D_4 $_6$ निहता, D_{1-3} वीराणा (for वराणा)

3 G_1 om 3 (cf v l 1) — [ab]) K_4 D_3 M ॰कर्शन, B_{1-3} Dc Dn D_4 $_6$ ॰सूदन, T_2 G_3 $_4$ ॰मर्दन (for ॰कर्षणम्) K_3 हत्वा च राक्षसांस्तत्र वीरो बलसमन्वित॰, T_1 त शस भय माविष्टमापन्न मे पितामह

4 G_1 om 4 (cf v l 1) — [a]) Dn_1 T_1 ॰श्चर्यं, D_3 ॰श्चर्यं (for ॰श्चर्ये) — [b]) K_1 $_4$ B_3 $_4$ D_3 $_6$ ॰धन्वनां (for ॰धन्विनाम्) — [c]) K_3 B_1 $_2$ D_3 $_5$ T_2 G_3 $_4$ M_2 आश्रम (for आश्रमाद्) D_5 तत्र (for राजन्) — [d]) K_3 D_2 राजर्षे (for राजर्षेर्)

5 G_1 om 5 (cf v l 1) — [b]) G_4 धनुर्धर॰ (inf lin वृकोदर॰ as in text) — [c]) K_3 $_4$ D_{1-3} $_5$ T_1 चचार (for ददर्श) K_3 दिव्य, K_4 सर्वं, G_4 पुण्य (for रम्य) — [d]) D_5 सिद्ध॰ (for देव) T_2 G_3 $_4$ M_1 पूजित (for ॰सेवितम्)

6 G_1 om 6 (cf v l 1) — [a]) B_1 transp स and ददर्श B_3 च तान् (for शुभान्) — [b]) K_4 मार्गे (for गिरेर्) K_4 तत, Dc तथा, D_4 $_5$ सदा (for तदा)

7 G_1 om 7 (cf v l 1) — [a]) $Ś_1$ K_{1-3} D_1 $_5$ शतपत्रैश्च, K_4 D_2 सितपत्रै॰, Dc Dn D_4 $_6$ M उपचक्रैश्च (B_1 उपघुष्टाश्च) (for चक्र॰) — [b]) D_5 शोभिताश्च, T_1 वल्गुरैर् (for पक्षिभिर्) K_1 $_3$ G_4 ॰जीविकै॰ (for ॰जीवकैः) — [c]) B_1 तु (for च) — [d]) $Ś_1$ K_1 $_2$ B Dc Dn D_4 $_6$ निनादितान्, K_4 D_1 $_3$ विनादित

8 G_1 om 8 (cf v l 1) — [b]) B_2 ॰संस्पृश्य, T_1 स्पर्शन (for ॰संस्पर्श) $Ś_1$ कोमल॰, B_3 कोकिलै॰, D_1 ॰शीतलै॰ (for ॰कोमलैः) — [c]) K_3 $_4$ D_{1-3} उपेत (for उपेतान्) — [d]) $Ś_1$ K_{2-4} D_{1-3} $_5$ हृदय॰ (for नयन) T_1 नवनान् (for ॰नन्दनैः)

9 G_1 om 9 (cf v l 1) — [a]) B_1 D_3 गिरिनदीं, D_4 गिरीन्नदीर्, T_1 गिरीनद्रीन् — [b]) B Dn_1 वैदूर्य॰ (for वैडूर्य॰) — [c]) B_2 Dn D_4 $_6$ संकाशैर् (for ॰संस्पर्शैर्) B_3 शालिनैर्हैमसंस्पर्शैं

10 G_1 om 10 (cf v l 1) — [b]) B_4 पादपा, Dc D_4 वागुरा (for वागुराः) T_1 मेघपङ्क्तिनिभानि च — [c]) D_5 ॰चित्राणि (for ॰मिश्राणि) — [d]) D_2 कालीयकानिव, T G_3 $_4$ M ॰काले(T_2 G_3 $_4$ ॰काले)यकान्यपि (T_1 ॰कैरपि)

11 G_1 om 11 (cf v l 1) — [a]) K_3 परिधावत, B M_1 पर्यधावन्स (M_1 ॰स्स) T_1 मृगयापरिधावद्भि — [b]) D_3 समेत्य (for पु) K_4 D_5 विषमेषु च (for मरु) T_1

मृगयां परिधावन्स समेषु मरुधन्वसु ।
विध्यन्मृगाञ्शरैः शुद्धैश्चचार सुमहाबलः ॥ ११
स ददर्श महाकायं भुजंगं लोमहर्षणम् ।
गिरिदुर्गे समापन्नं कायेनावृत्य कन्दरम् ॥ १२
पर्वताभोगवर्ष्माणं भोगैश्चन्द्रार्कमण्डलैः ।
चित्राङ्गमजिनैश्चित्रैर्हरिद्रासदृशच्छविम् ॥ १३
गुहाकारेण वक्त्रेण चतुर्दंष्ट्रेण राजता ।
दीप्ताक्षेणातिताम्रेण लिहन्तं सृक्किणी मुहुः ॥ १४
त्रासनं सर्वभूतानां कालान्तकयमोपमम् ।
निःश्वासक्ष्वेडनादेन भर्त्सयन्तमिव स्थितम् ॥ १५

स भीमं सहसाभ्येत्य पृदाकुः क्षुधितो भृशम् ।
जग्राहाजगरो ग्राहो भुजयोरुभयोर्बलात् ॥ १६
तेन संस्पृष्टमात्रस्य भीमसेनस्य वै तदा ।
संज्ञा मुमोह सहसा वरदानेन तस्य ह ॥ १७
दश नागसहस्राणि धारयन्ति हि यद्बलम् ।
तद्बलं भीमसेनस्य भुजयोरसमं परैः ॥ १८
स तेजस्वी तथा तेन भुजगेन वशीकृतः ।
विस्फुरञ्शनकैर्भीमो न शशाक विचेष्टितुम् ॥ १९
नागायुतसमप्राणः सिंहस्कन्धो महाभुजः ।
गृहीतो व्यजहात्सत्त्वं वरदानेन मोहितः ॥ २०

विषमासु च भूमिषु — c) K3 D5 तीक्ष्णै°, D2 T G3 4 M2 शुभ्रै (for शुद्धै°) — d) B2 चचाल (for °र) K1 B Dn1 n3 D3-5 स महाबल°, T2 G3 4 सुमहद्वन — After 11, B Dc Dn D4 ins a passage given in App I (No 18), K3 inserting only the first four lines thereof

12 G1 om 12 (cf v l 1) — b) D3 भुजग T G3 4 M रोम (for लोम) — c) Ś1 K1 2 D1 3 T1 गिरिदुर्गं B2 समासन्न — d) Ś1 K1 2 कायैर् (for कायेन) Dc D1-3 [आ]वृत (for [आ]वृत्य) Ś1 K1 2 कधरा (K2 °र)

13 G1 om 13 (cf v l 1) — a) Ś1 K1 2 सर्वतो भोग, Dc D3 पर्वताकार K3 T1 -वर्ष्माणं, G4 वर्माणं (for -वर्ष्माणं) — b) Ś1 कालैश्, K1 2 कायैश्, K3 केशैश्, K4 Dc D1-3 5 कौष्टैश् (for भोगैश्) Ś1 K1 2 चित्रागमड (K1 °मात)लै, K3 4 D2 3 5 चन्द्रार्धम°, Dc चन्द्राश्रम° B Dn D4 6 अतिकाय महाबल — c) Ś1 K1 2 चित्रागकोष्ट कैश्, K3 D1 मगदैश्, B Dn D2-4 6 मगजैश्, Dc मात्रि सैर् Dc गात्रैर् (for चित्रैर्) K4 चित्रागजैश्चित्रहरैर्; D5 विचित्रमडलैश्चित्र, T1 चित्रागमजिने चित्रे — d) Ś1 K Dc D5 T2 G3 M हा(Ś1 K1 2 ह)रिद्र , T1 मुरारि

14 G1 om 14 (cf v l 1) — b) B2 भारत (for राजता) — c) K1 2 4 D1-3 T2 G3 4 [अ]भि (for [अ]ति) — d) B Dc Dn D4 6 लिहान; D5 लेलिहन् MSS (as usual) सृक्किणी, सृक्कणी etc (for सृक्किणी)

15 G1 om 15 (cf v l 1) — a) K1 2 Dc T2 G3 4 M सत्वाना (for भूताना) — c) Some MSS नि (for नि) K2 नि श्वासवात, K3 D1 2 °साश्वेड, K4m मर्सिह, B2 D5 नि श्वसन्क्ष्वेड, Dn3 (marg sec m) मोरयेन, D2 सोरक्ष्वेड — d) K2 इव स्थित; B1 इवास्थित; Dc इवोत्थित; S इवोच्छ्रित

16 G1 om 16 (cf v l 1) — a) K1 भीत, K3 4 Dc [उ]त्पत्य, B1 [उ]पेत (for [अ]भ्येत्य) T1 स समीपस्थ मभ्येत्य — b) Ś1 K2 तृषित, K1 भृषित, K3 4 D1-3 बलवान्, B1m क्षुधार्त°, D5 क्षुधित; T G3 4 M1 पाडव (for पृदाकु) K1 त्वधित; K4 D3 M2 कुपितो, B Dc Dn D4 6 कुपि°, D1 क्षुभि°, D5 तृषि (for क्षुधि°) — d) K2 बल, B1 अपि (for बलात्)

17 G1 resumes! — a) B1m 2 Dn D4 6 °गात्रस्य, Dc °मानस्य (for मात्रस्य) T2 G3 4 M2 तेन सस्पर्श(M2 °स्पृश्य)मानस्य — b) T1 M1 किल (for तदा) — c) Ś1 K D1-3 5 ननाश (for मुमोह) — d) B2 4 Dn D4 6 हि, Dc D1 वै (for ह)

18 b) Ś1 K2 न; K1 D1-3 स, B2 [इ]व, T G3 M [इ]ह (for हि) G1 धारयति महद्बल — d) M1 उभयोर् (for भुजयोर्) Ś1 K1 2 D3 T2 G3 4 M1 न सम (for असम) Ś1 K1 2 बलैः; T1 परे; T2 G3 4 चर; G1 पर (for परै°) M2 न सम विद्यते परै

19 a) K3 4 T2 G3 M2 तदा; B1 ततस् (for तथा) Ś1 K1 2 -भूतो (for तेन) — b) K3 4 भुजगेनाभिसवृत — c) D5 कृतकैर्, S (G2 missing) दशनैर् (for शनकैर्) Dc दीनो, D5 वीरो (for भीमो) — d) T1 किलेहितु; M1 किलिंगितु (for विचे°)

20 a) T2 G3 4 बल° (for °सम) — b) D5 °बल° (for भुज) — c) K1 D1 3 व्यजहस्; Dc [S]भ्यजहात्, M2 [S]प्यजहात् B1 [S]भ्यहनद्वेग (m व्यजहात्सत्व as in text) D3 सर्वे (for सत्त्व) — d) B2 4 Dn D4 6 M1 वरदानविमोहित

21 a) T2 G3 4 सर्वे (for स हि) — b) K1-3 B4 Dc D1-3 M2 °प्र (for °वि) — c) T2 G3 M1 भीम

स हि प्रयत्नमकरोत्तीव्रमात्मविमोक्षणे । न चैनमशकद्वीरः कथंचित्प्रतिबाधितुम् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७५ ॥

१७६

वैशंपायन उवाच ।
स भीमसेनस्तेजस्वी तथा सर्पवशं गतः ।
चिन्तयामास सर्पस्य वीर्यमत्यद्भुतं महत् ॥ १
उवाच च महासर्पं कामया ब्रूहि पन्नग ।
कस्त्वं भो भुजगश्रेष्ठ किं मया च करिष्यसि ॥ २
पाण्डवो भीमसेनोऽहं धर्मराजादनन्तरः ।
नागायुतसमप्राणस्त्वया नीतः कथं वशम् ॥ ३
सिंहाः केसरिणो व्याघ्रा महिषा वारणास्तथा ।
समागताश्च बहुशो निहताश्च मया मृधे ॥ ४
दानवाश्च पिशाचाश्च राक्षसाश्च महाबलाः ।
भुजवेगमशक्ता मे सोढुं पन्नगसत्तम ॥ ५
किं नु विद्याबलं किं वा वरदानमथो तव ।
उद्योगमपि कुर्वाणो वशगोऽस्मि कृतस्त्वया ॥ ६
असत्यो विक्रमो नृणामिति मे निश्चिता मतिः ।

(for वीर) — ^{d}) T1 अपि (for प्रति) K1 2 °रोधितु (for °बाधितुम्)

Colophon om in B4 G2 missing — *Major parvan* Ś1 K1 2 Dn2 T2 G3 4 आरण्य — *Sub parvan* Ś1 K1 3 4 B (B4 om) D G1 M1 आ(K1 अ)जगर — *Adhy name* T2 G3 4 अजगरग्रहणानुवर्णनं; M2 अजगरसंवाद — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 178 (Dn2 177), D1 183, S (G2 missing, M2 *sup lin*) 179 (M2 orig 181) — *Śloka no* Dn1 n2 32, Dn3 33, D1 21

176

1 G2 missing up to 6^{b} (cf v l 3 174 6) — ^{b}) K1 T G1 3 M2 तदा (for तथा) — ^{c}) T1 सगम्य (for सर्पस्य) — ^{d}) T G3 4 सवीर्यस्याद्भुत महत्

2 G2 missing (cf v l 1) — ^{a}) B1 S (except M1, G2 missing) स उवाच (for उवाच च) Ś1 K1 2 °सर्पं, T G3 °सत्व°, G1 4 M °सत्व (for सर्पं) — ^{b}) Ś1 K2 D3 4 6 काम्यया, K1 काम्याया, K4 D1 2 को भवान्, D5 कृपया, T1 किमय, G1 को मया, G4 किमेव (for कामया) Cf 1 10 6^{c}, and v l — ^{c}) K1 2 [S]जगर (for भुजग°)

3 G2 missing (cf v l 1) — ^{a}) K4 [S]स्मि (for Sहं) — ^{b}) Ś1 K D1–3 5 M1 पुत्राद् (for °राजाद्) — ^{d}) D1–3 G1 transp त्वया and कथं

4 G2 missing (cf v l 1) — ^{a}) A few MSS केशरिणो T2 G3 4 रौद्रा (for व्याघ्रा) — ^{c}) T1 समाहताश्च, G1 M1 दमिता मया च B4 G4 बहवो, Dn1 शतशो (for बहुशो) — ^{d}) D5 तु (for च) K3 D1 2 T1 G1 M महा° (for मया) Ś1 K1 2 रणे, B1–3 D (except D1–3) युधि (for मृधे)

5 G2 missing (cf v l 1) — ^{a}) B D (except D1–3 5) राक्षसाश्च, S (G2 missing) नागाश्चापि (for दान°) — ^{b}) B Dn D4 6 पन्नगाश्च, Dc यक्षाश्चैव (for राक्ष°) G1 दैत्या यक्षाश्च राक्षसा°; M1 यक्षाश्चाप्यथ राक्षसा° — ^{c}) K3 4 D3 5 M1 न शक्ता, G1 च शक्ता (for अशक्ता) K1 2 ते, D1 2 च (for मे) — ^{d}) M1 वोढु (for सोढु)

6 G2 missing up to 6^{ab} (cf v l 1) — ^{a}) K1 2 किं न, K4 Dn किं तु; B3 Dc का नु, T G3 क नु, G1 M2 का नु, M1 का वा (for किं नु) B1 3 Dc तपो (for बल) B1 वापि, B2 4 D4 6 किं नु; B3 Dc वा किं, Dn किं तु, D3 किंचिद् (for किं वा) — ^{b}) B1 3 Dc अथो पुन, D1–3 अथापि वा (D3 ते) — ^{c}) K1 तद्योग, B1 3 Dc T1 G1 M उद्यम, T2 G3 अद्य ते, G3 4 उद्यते (for उद्योगम्) K3 4 B3 Dc D5 T1 G1 M2 ह्यपि, B1 चापि, T2 G2–4 ह्यप, M1 ह्यथ (for अपि) — ^{d}) B1 बहुशो, T1 G1 2 4 विवशो (for वशगो) S1 K D1–3 5 त्वया कृत (by transp)

7 D4 om 7 — ^{a}) D3 अशक्यो, S अनित्यो (for असत्यो) — ^{b}) B1–3 D (except D1–3 5) धीयते, G1 नैष्ठिकी (for निश्चिता) B3 Dc मन (B3m मति as in text) — ^{c}) T2 G3 4 वृथेद (for य) S त्वयि मे (for

यथेदं मे त्वया नाग बलं प्रतिहतं महत् ॥ ७
इत्येवंवादिनं वीरं भीममक्लिष्टकारिणम् ।
भोगेन महता सर्पः समन्तात्पर्यवेष्टयत् ॥ ८
निगृह्य तं महाबाहुं ततः स भुजगस्तदा ।
विमुच्यास्य भुजौ पीनाविदं वचनमब्रवीत् ॥ ९
दिष्ट्या त्वं क्षुधितस्याद्य देवैर्भक्षो महाभुज ।
दिष्ट्या कालस्य महतः प्रियाः प्राणा हि देहिनाम् ॥
यथा त्विदं मया प्राप्तं भुजंगत्वमरिंदम ।
तदवश्यं मया ख्याप्यं तवाद्य शृणु सत्तम ॥ ११
इमामवस्थां संप्राप्तो ह्यहं कोपान्मनीषिणाम् ।
शापस्यान्तं परिप्रेप्सुः सर्पस्य कथयामि तत् ॥ १२
नहुषो नाम राजर्षिर्व्यक्तं ते श्रोत्रमागतः ।
तवैव पूर्वः पूर्वेषामायोर्वंशकरः सुतः ॥ १३
सोऽहं शापादगस्त्यस्य ब्राह्मणानवमन्य च ।
इमामवस्थामापन्नः पश्य दैवमिदं मम ॥ १४
त्वां चेदवध्यमायान्तमतीव प्रियदर्शनम् ।

मे त्वया) Ś$_{1}$ K B$_{4}$ D$_{1-3\ 5}$ यथा त्वया महाभाग — ^{d}) B$_{3\ 4}$ प्रवि (for प्रति°) Ś$_{1}$ K D$_{1-3}$ मम (for महत्)

8 Before 8, B D (except D$_{1-3\ 5}$) ins वैश° उ° — ^{ab}) B$_{1}$ T$_{1}$ transp वीर and भीम K$_{1}$ °कर्मणा (for °कारिणम्) — ^{c}) B D (except D$_{1-3\ 5}$) गृह्य, T$_{1}$ [आ]विष्ट° (for सर्पे) — ^{d}) G$_{1}$ भीम त (for समन्तात्)) K$_{4}$ T G$_{2-4}$ °वारयत् (for °वेष्टयत्)

9 ^{a}) Dn D$_{4\ 6}$ [ए]न (for त) S$_{1}$ K$_{2}$ °भाग, M$_{3}$ °बाहुस (for °बाहु) — ^{b}) Dc M$_{1}$ तथा (for तदा) K$_{3}$ समन्तात्पर्यवारयन्, B$_{1}$ स तत्र भुजगस्तथा — ^{c}) K$_{1}$ [अ]थ, D$_{5}$ च (for [अ]स्य)

10 ^{a}) B D (except D$_{1-3\ 5}$) दिष्टस् (for दिष्ट्या) — ^{b}) Ś$_{1}$ K$_{1}$ Dc D$_{1\ 2}$ भक्ष्यो, D$_{5}$ भक्ष्य (for भक्षो) S transp देवैर् and भक्षो — ^{c}) K$_{3\ 4}$ D$_{1\ 2\ 5}$ S दिष्ट (T$_{2}$ G$_{3\ 4}$ ष्ट), B$_{1}$ दत्त° (m दिष्ट्या as in text) G$_{4}$ काकेन (for कालस्य) T$_{2}$ G$_{3\ 4}$ महता (for महत°)

11 ^{a}) B$_{1}$ Dc हित, B$_{3}$ हीद (for त्विद) Dc पूर्व (for प्राप्त) — ^{b}) B$_{1}$ स्पर्शरूपम्, B$_{3\ 3}$ Dc Dn D$_{4\ 6}$ सर्परूपम्; T G$_{1\ 3}$ भुजगत्वम् — ^{c}) B Dn D$_{4\ 6}$ G$_{4}$ तथा (for तद°) Ś$_{1}$ K B$_{1}$ D$_{1-3\ 5}$ मया(Ś$_{1}$ ममा)ख्येय; S त्वया मत्त (for मया ख्याप्य) — ^{d}) B$_{1}$ कुरु (m शृणु as in text) Ś$_{1}$ K D$_{1-3\ 5}$ हत मे (for सत्तम) S श्रोतव्य शृणु तन्मम

12 Before 12, B$_{4}$ ins सर्प उ° — ^{b}) B$_{1}$ रोषात्सुर, T$_{1}$ भय कोपान्, G$_{1}$ कोपादस्मि (for ह्यह कोपान्) B$_{3\ 3}$ Dn D$_{4\ 6}$ महर्षिणा, T G$_{2\ 3}$ महर्षिण, G$_{1}$ मनीषिण, G$_{4}$ महर्षिणा (for मनीषि) — D$_{5}$ om 12^{cd} — ^{c}) Ś$_{1}$ प्रति (for परि) — ^{d}) S$_{1}$ K$_{1\ 2}$ तवाद्य, D$_{1-3}$ T G$_{3\ 4}$ सर्वस्य; M सर्व ते (for सर्पस्य) B Dc Dn D$_{4\ 6}$ सर्वं तत्कथयामि ते

13 ^{a}) K$_{3}$ Dc$_{2}$ (m as in text) नघुषो (for नहुषो) — ^{b}) K$_{1}$ व्यर्थं (for व्यक्त) — ^{c}) Ś$_{1}$ K$_{2}$ G$_{4}$ तथैव (for तवैव) D$_{6}$ मर्त्यं (for पूर्व°) Ś$_{1}$ D$_{1\ 5}$ सर्वेषाम् (for पूर्वेषाम्) — ^{d}) B$_{1\ 3\ 4}$ D (except D$_{1-3\ 5}$) °धर (for कर) K$_{1}$ स्मृत (for सुत) — After 13, K$_{2\ 4}$ D$_{1\ 2}$ ins

875* तपोभि क्रतुभिश्चैव विद्ययाभिजनेन च ।
त्रैलोक्यैश्वर्यमतुल प्राप्त मे विक्रमेण च ।
अथ सर्वनृपोन्माथी मदो मा समुपाविशत् ।
सहस्र मुनिमुख्यानामुवाह शिबिका मम ।
ततो विभ्रंशितश्चाहमगस्त्येन महात्मना ।
इमामवस्था सप्राप्त पश्य दैवमिद मम ।
न दैव प्रज्ञया तात न बलोत्साहशक्तिभि ।
न सहायबलैश्चापि कश्चिदप्यतिवर्तते ।
अथ प्रज्ञा च शौर्यं च सपद कारण भवेत् ।
प्रज्ञावता च शूराणा न कदाचिदसपद ।
यथा प्राज्ञाश्च शूराश्च दृश्यन्ते दु खजीविन ।
भीरुमूर्खाश्च सुखिनस्तस्माद्दैव हि कारणम् ।

[Cf 876* — (L 2) K$_{2}$ अखिल (for अतुल) — (L 3) K$_{2}$ °नृपोत्माद (for नृपोन्माथी) — (L 6)= (var) 14^{cd} K$_{4}$ समाप्य (for °स), and °कृत (for मिद) K$_{2}$ पश्य मे दैवपर्यय (for the posterior half) — (L 9) K$_{4}$ यदि (for अथ) — (L 11) K$_{4}$ यदि (for यथा)]

14 ^{a}) D$_{1\ 2}$ मोहमापन्नतो राजा — ^{b}) S मत्य (for मन्य) D$_{1\ 2}$ वै (for च) — ^{c}) Ś$_{1}$ K$_{3}$ T$_{2}$ G$_{2-4}$ समाप्त, T$_{1}$ सपन्न (for आपन्न) — ^{d}) Ś$_{1}$ K$_{1\ 2}$ T$_{2}$ G$_{2-4}$ देहम्; M$_{3}$ दर्पम् (for दैवम्) Ś$_{1}$ K$_{3}$ T$_{2}$ G$_{3\ 4}$ इम (for इद) M$_{3}$ मयि (for मम) — After 14, K$_{2}$ ins (a variant of 18–19)

876* पतितो हि विमानाग्र्यात्स मुनि प्रार्थितो मया ।
कुरु शापान्तमित्येव प्रोवाचेद दयान्वित ।
यस्तु ते व्याहृतान्प्रश्नान्प्रतिवक्ष्यति धर्मत ।
स त्वा मोक्षयिता शापात्कस्मिंश्चित्कालपर्यये ।
न च ते मत्प्रसादेन स्मृतिभ्रंशो भविष्यति ।
सत्त्वानपि जन्तुस्ते गृहीतो वश्यमेष्यति ।

अहमद्योपयोक्ष्यामि विधानं पश्य यादृशम् ॥ १५
न हि मे मुच्यते कश्चित्कथंचिद्ग्रहणं गतः ।
गजो वा महिषो वापि षष्ठे काले नरोत्तम ॥ १६
नासि केवलसर्पेण तिर्यग्योनिषु वर्तता ।
गृहीतः कौरवश्रेष्ठ वरदानमिदं मम ॥ १७
पतता हि विमानाग्रान्मया शक्रासनाद्द्रुतम् ।
कुरु शापान्तमित्युक्तो भगवान्मुनिसत्तमः ॥ १८
स मामुवाच तेजस्वी कृपयाभिपरिप्लुतः ।
मोक्षस्ते भविता राजन्कस्माच्चित्कालपर्ययात् ॥ १९
ततोऽस्मि पतितो भूमौ न च मामजहात्स्मृतिः ।
स्मार्तमस्ति पुराणं मे यथैवाधिगतं तथा ॥ २०
यस्तु ते व्याहृतान्प्रश्नान्प्रतिब्रूयाद्विशेषवित् ।
स त्वां मोक्षयिता शापादिति मामब्रवीदृषिः ॥ २१
गृहीतस्य त्वया राजन्प्राणिनोऽपि बलीयसः ।
सत्त्वभ्रंशोऽधिकस्यापि सर्वस्याशु भविष्यति ॥ २२
इति चाप्यहमश्रौषं वचस्तेषां दयावताम् ।
मयि संजातहार्दानामथ तेऽन्तर्हिता द्विजाः ॥ २३
सोऽहं परमदुष्कर्मा वसामि निरयेऽशुचौ ।
सर्पयोनिमिमां प्राप्य कालाकाङ्क्षी महाद्युते ॥ २४
तमुवाच महाबाहुर्भीमसेनो भुजंगमम् ।
न ते कुप्ये महासर्प न चात्मानं विगर्हये ॥ २५
यस्मादभावी भावी वा मनुष्यः सुखदुःखयोः ।

15 a) Cnp अमेध्य (for अवध्य) B Dc Dn D4 6 °ध्य दायादम्; T1 °ध्यमान च (for °ध्यमायान्तम्) Ś1 अवश्य तु मया दृष्टम्, K D1–3 5 अवध्य (K3 °श्य) त्वा तु (K3 4 च, D3 स्व-) दायादम् — b) Ś1 K B4 D1–3 5 [अ]द्भुत° (for प्रिय°) — c) G2 भोक्ष्यामि (for °योक्ष्यामि) — d) T1 मादृश (for या°)

16 G1 om 16a–18a — a) B2 मुच्येत मे (for मे मुच्यते) M1 किंचित् (for कश्चित्) — b) T1 G3 4 M कदाचिद् (for कथंचिद्) B D (except D1–3 5) प्रग्रह (for ग्रहण) — d) B1 (m as in text) प्राप्तकाले, Dc षष्ठकाले, D3m प्राप्ते काले Ś1 K D1–3 5 परतप; B3 (m as in text) द्विजोत्तम, M1 विशेषत (for नरो°)

17 G1 om 17 (cf v l 16) — a) D3 5 नास्मि, T G3 4 नासीत् (for नासि) B2 G2 °दर्पेण (for °सर्पेण) — b) Ś1 K1 2 तिर्यग्योनौ हि, B1 °नौ प्र-; D1 °नौ नि-, D2 °नौ वि, D5 °नौ च D3 तिष्ठता; G2 वर्तिना (for वर्तता)

18 G1 om 18a (cf. v l 16) — a) B2 Dn3 n3 विमानाग्र्यान् — b) K1 महा- (for मया) Ś1 K1 2 सिंहा° (for शक्रा°) B1 Dc D6 °सनच्युतात् (for °सनाद् द्रुतम्) S तदा (for द्रुतम्) — c) T1 तदा, T2 G2 3 कदा (for कुरु) T G2 3 शापात — d) D5 मया स (for भगवान्)

19 b) K3 क्षमया (for कृपया) B2 [अ]ति- (for [अ]भि) T1 मुनिसत्तम-, T2 G2–4 M समभि° (for [अ]भिपरि°) — After 19ab, T2 G2–4 ins

877* यस्त्वया वेष्टितो राजन्मोहमेति महाबल- ।

— d) B4 °पर्यये D5 M1 कस्मिंश्चित्कालपर्यये

20 b) K3 D1–3 तु (for च) T1 M प्रजहात्, T2 G प्रजहौ (for अजहात्) — c) D5 स्मार्यम्, M1 स्मर्तुम् (for स्मार्तम्) D3 T1 G2 अस्मि (for अस्ति) — d) D1 यथा च (for यथैव) K1 2 [अ]धिकृत, D1 [अ]पि गत, T2 G2–4 [अ]वगत (for [अ]धिगत) B2 G2 M1 तदा (for तथा)

21 a) S मे (for ते) — b) K1 2 4 विशेषवत्, K3 Dc T1 विशेषत, Dn D4 6 विभागवित् (for विशेष) — c) Ś1 K2 त्वा; S (except T1) मा (for त्वां) K4 राजन् (for शापाद्) — d) K4 शापान् (for इति) Ś1 K1 2 मुनि (for ऋषि)

22 b) K3 4 D1 5 प्राणतोपि — c) G1 बल° (for सत्त्व°) K2 D1 °श्चापि, Dc °स्येति (for °स्यापि) — d) G1 सर्पस्य, G2 सर्पेण; G3 (before corr) 4 सर्वथा (for सर्वस्य) T G4 [अ]पि (for [आ]शु)

23 a) T2 G3 वा° (for चा) — b) B2 T1 M वाचस् (for वचस्) — c) T1 समान- (for संजात) K1 हर्षाणाम्, K4 -हार्दस्य (for -हार्दानाम्) — d) K4 D1 2 ततस् (for अथ) T1 सहिता (for ऽन्तर्हिता)

24 a) B4 सोह कृत्वा सुदुष्कर्म — b) T1 [इ]ह वने (for निरये) T2 G3 4 [ऽ]शुभे (for ऽशुचौ) — c) K1 2 प्राप्त- (for प्राप्य) — d) D1 T G2–4 काल (for काला°)

25 Before 25, B4 Dc1 D1 M1 ins वैश° उ (M1 om उ) — a) K1 बाहो (for °बाहुर्) — b) D5 महाबल- (for भुज°) — c) B Dn D4 6 न च कुप्ये, D1 न कुप्ये तत्, T1 तत्र कुप्ये (for न ते कुप्ये) T G2–4 °राज (for सर्प) — d) S नात्मनो (G1 2 4 °ने) द्विजसत्तम (G1 वै द्विजोत्तम, G4 नृपम°)

आगमे यदि वापाये न तत्र ग्लपयेन्मनः ॥ २६
दैवं पुरुषकारेण को निवर्तितुमर्हति ।
दैवमेव परं मन्ये पुरुषार्थो निरर्थकः ॥ २७
पश्य दैवोपघाताद्धि भुजवीर्यव्यपाश्रयम् ।
इमामवस्थां संप्राप्तमनिमित्तमिहाद्य माम् ॥ २८
किं तु नाद्यानुशोचामि तथात्मानं विनाशितम् ।
यथा तु विपिने न्यस्तान्भ्रातॄन्राज्यपरिच्युतान् ॥ २९
हिमवांश्च सुदुर्गोऽयं यक्षराक्षससंकुलः ।
मां च ते समुदीक्षन्तः प्रपतिष्यन्ति विह्वलाः ॥ ३०
विनष्टमथ वा श्रुत्वा भविष्यन्ति निरुद्यमाः ।
धर्मशीला मया ते हि बाध्यन्ते राज्यगृद्धिना ॥ ३१
अथ वा नार्जुनो धीमान्विषादमुपयास्यति ।
सर्वास्त्रविदनाधृष्यो देवगन्धर्वराक्षसैः ॥ ३२
समर्थः स महाबाहुरेकाह्ना सुमहाबलः ।
देवराजमपि स्थानात्प्रच्यावयितुमोजसा ॥ ३३
किं पुनर्धृतराष्ट्रस्य पुत्रं दुर्द्यूतदेविनम् ।
विद्विष्टं सर्वलोकस्य दम्भलोभपरायणम् ॥ ३४
मातरं चैव शोचामि कृपणां पुत्रगृद्धिनीम् ।
यास्माकं नित्यमाशास्ते महत्त्वमधिकं परैः ॥ ३५
कथं नु तस्यानाथाया मद्विनाशाद्भुजंगम ।
अफलास्ते भविष्यन्ति मयि सर्वे मनोरथाः ॥ ३६
नकुलः सहदेवश्च यमजौ गुरुवर्तिनौ ।

26 ^{a}) Ś1 D5 M3 यस्माद्; K1 3 4 D1 5 G1 2 4 M1 य॰ स्माद्, B3 तस्माद् (for अस्माद्) Ś1 अवादी, K1 अभावे (for अभावी) — ^{d}) B1 तत्र न (by transp) D4 म्लाप, M3 ग्लाप (for ग्लप) T1 जन॰ (for मन)

27 27^{ab} = (var) 1 1 186^{cd} — ^{b}) Ś1 K2 B1 D1 2 5 G1 [ऽ]तिव, B1m 2–4 Dc Dn D4 6 T G2–4 वच॰, M3 चिव (for निव) — ^{c}) G1 दैवत हि (for दैवमेव) — ^{d}) T1 G1 2 M1 पौरुष तु निरर्थक

28 ^{a}) G2 देवो॰ (for दैवो) B1 ॰पाताद् (m ॰घाताद् as in text) D2 3 वै (for हि) — ^{b}) Ś1 K1 2 ॰श्रयात्; B2 ॰श्रित; T1 श्रय॰ — ^{c}) T1 G2 4 M आपद (for अवस्था) S (except G1) आपन्नम् (for संप्राप्तम्) — ^{d}) Ś1 K1 2 यन्निमित्तम्, D4 सनिमित्तम् (for अनिमित्तम्) K4 महद्धि मा; Dc इहाद्य मे; D5 इहोद्यम (for इहाद्य माम्)

29 ^{a}) K1 नाभि॰, K3 [अ]द्य न (by transp), T2 G3 4 मा न Ś1 K4 D1 [अ]पि (for [अ]नु) G1 2 M2 अह तु नानुशोचामि — ^{c}) Ś1 K1 2 हि; K3 4 D1–3 5 M सु (for तु) D5 त्यक्तान् (for न्यस्तान्) — ^{d}) T1 2 (before corr) G2 4 M राज्यात् (for राज्य)

30 ^{c}) B1 न मामुदीक्षमाणास्ते, B2 3 Dc Dn D4 6 मा समुद्वीक्षमाणास्ते — ^{d}) Ś1 K1 3 B4 Dn1 D2 3 5 G1 M2 प्रयति, T1 प्रतपि॰ (for प्रपति)

31 ^{a}) Ś1 K1 2 D5 विनाशम् (for विनष्टम्) B D (except D1–3 5) G1 मा (for वा) — ^{c}) Ś1 K2 शील मयस्, K1 शूलमयास्, B1 शीलमयास्, T1 G1 ॰शीलतया; T2 G2–4 शीलास्त्वया (for ॰शीला मया) Ś1 K2 तर्हि, S तेपि (for ते हि) — ^{d}) K4 D5 बध्यते (for बाध्यन्ते) K1 D2 3 T1 गृद्धिन, B3 (m as in text) ॰विग्रहा, T2 G ॰गर्द्धिन (G1 ॰गृध्नुना)

32 ^{a}) K1 [अ]पि (for न) — ^{c}) G1–3 M दिव्यास्त्र॰ (for सर्वास्त्र॰) T G4 दिव्यास्त्रविधि (T2 after corr ॰द) नाधृष्यो — ^{d}) B1 ॰गधर्वदानवै, G1 2 ॰दानवराक्षसै॰

33 ^{a}) K1 2 समर्थ॰ सुमहाबाहो — ^{b}) B1 एक॰ स, B1m 3–4 Dc Dn D4 6 एकोपि, G2 एको वा (for एकाह्ना) T1 M2 स (for सु) G1 M1 चातरेण मा (for सुमहाबल॰) Ś1 K D1–3 5 एकेनाह्ना (K3 ॰क्ष्णा) महाबल॰ — ^{d}) K1 3 4 D1 प्रा॰ (for प्र) B D (except D1–3 5) अजसा (for ओ)

34 ^{b}) T1 धूर्तेन, G4 तु धूर्त (for दुर्द्यूत) — ^{c}) Ś1 द्विष्ट हि, K1 विष्ट हि, K2 रिष्ट हि, M3 विनष्ट (for विद्विष्ट) — ^{d}) B Dn D4 6 G4 दम्भमोह॰, G1 लोभमोह॰, G2 मानाल्लोभ॰

35 ^{a}) K3 D1–3 M त्वेव; K4 D5 त्वनु॰ (for चैव) — ^{b}) D1 T2 G3 4 पुत्रगर्द्धिनीं, D2 वर्द्धिनीं — ^{c}) Ś1 K1 2 सा (for या) S [अ]स्मासु (for [अ]स्माक) — ^{d}) D2 शरै (for परै)

36 ^{a}) Ś1 K1 2 कथ तस्यामनाथाया, K4 D1–3 5 G1 M1 कथ तस्या ह्य(D5 M1 अ, G1 प्य)नाथाया, B Dc Dn D4 6 तस्या॰ कथ (B4 by transp कथ तस्यास्) त्वनाथाया — ^{c}) S सफला (for अफला) — ^{d}) B1 मम (for मयि) K4 T1 G1 M सर्व, T2 G2–4 सर्प (for सर्वे)

37 ^{b}) B D (except D1–3 5) T G2–4 यमौ च (for यमजौ) — D2 om 37^{c}–38^{b} — ^{c}) Ś1 K1 2 ससभौ, B Dc Dn D4 6 सगुप्तौ; D5 सरब्धौ

मद्बाहुबलसंस्तब्धौ नित्यं पुरुषमानिनौ ॥ ३७
निरुत्साहौ भविष्येते भ्रष्टवीर्यपराक्रमौ ।
मद्विनाशात्परिद्यूनाविति मे वर्तते मतिः ॥ ३८
एवंविधं बहु तदा विललाप वृकोदरः ।
भुजंगभोगसंरुद्धो नाशकच्च विचेष्टितुम् ॥ ३९
युधिष्ठिरस्तु कौन्तेयो बभूवास्वस्थचेतनः ।
अनिष्टदर्शनान्घोरानुत्पातान्परिचिन्तयन् ॥ ४०
दारुणं ह्यशिवं नादं शिवा दक्षिणतः स्थिता ।
दीप्तायां दिशि वित्रस्ता रौति तस्याश्रमस्य ह ॥ ४१
एकपक्षाक्षिचरणा वर्तिका घोरदर्शना ।
रुधिरं वमन्ती ददृशे प्रत्यादित्यमपस्वरा ॥ ४२
प्रववावनिलो रूक्षश्चण्डः शर्करकर्षणः ।
अपसव्यानि सर्वाणि मृगपक्षिरुतानि च ॥ ४३
पृष्ठतो वायसः कृष्णो याहि याहीति वाशति ।
मुहुर्मुहुः प्रस्फुरति दक्षिणोऽस्य भुजस्तथा ॥ ४४
हृदयं चरणश्चापि वामोऽस्य परिवर्तते ।
सव्यस्याक्ष्णो विकारश्चाप्यनिष्टः समपद्यत ॥ ४५
स धर्मराजो मेधावी शङ्कमानो महद्भयम् ।
द्रौपदीं परिपप्रच्छ क्व भीम इति भारत ॥ ४६
शशंस तस्मै पाञ्चाली चिरयातं वृकोदरम् ।
स प्रतस्थे महाबाहुर्धौम्येन सहितो नृपः ॥ ४७
द्रौपद्या रक्षणं कार्यमित्युवाच धनंजयम् ।

38 D2 om 38^{ab} (cf v l 37) — ^{a}) B1–3 Dc Dn D4 6 भविष्यतो (B1 °ष्येते) निरुत्साहौ — ^{c}) S1 K2 °नाश (for °नाशात्) — ^{d}) Ś1 K1 2 निश्चिता (for वर्तते)

39 Before 39, Dc ins वैश° उ° — ^{a}) Ś1 K1 2 T1 G1 M2 तथा (for तदा) — ^{b}) G1 विलप्य च, M2 विप्रलाप (for विल°) — ^{c}) D5 °सनद्धो, M2 °सरब्धो (for °सरुद्धो) — ^{d}) S1 K1 2 D5 न शशाक; B1 नाशकत्स (for नाशकच्च)

40 ^{a}) M1 च (for तु) — ^{b}) Ś1 [अ]स्वस्त°; K4 [आ]श्वस्त° (for [अ]स्वस्थ°) — ^{c}) Ś1 K1 2 Dc अरिष्टदर्श°, T2 G2–4 अतिदुर्दर्श — ^{d}) B4 तान्विचिंत°; T2 G2 3 बहु चिंत (for परिचिन्त°)

41 ^{a}) Dc2 करुण, T2 G3–4 दारुणास् (for दारुण) T2 G2–4 तु (for हि) — ^{d}) Ś1 K1 2 Dn2 G1 च, K3 4 B2 D1–3 5 हि (for ह)

42 ^{a}) D5 °पादाक्षि (for °पक्षाक्षि-) K3 D1 चरणो, B1 T G -चरणान् (G1 -वचना) (for चरणा) — ^{b}) Ś1 K1 2 M1 नर्तका; K3 मर्तुका; K4 M2 नर्तुका, B1 वर्तकी; B3 D3 नर्तकी; D1 वर्सिका; D5 जबुकी; T1 अस्यत, T2 G नस्यूहान् (G1 °हा) (for वर्तिका) Ś1 K2 Dc1 M °दर्शना, K3 B1 D1 दर्शना; T G2–4 दर्शनान् — ^{c}) Hypermetric! K3 असृग्, B D (except D5) G1 रक्त (for रुधिर) Ś1 वमते, K3 वमर्ती, G1 वमती, M वमतीर् (for वमन्ती) D5 वमती दृष्टा, T G2–4 वमतोदर्शत् (G2 °पश्यत्) (for वमन्ती ददृशे) — ^{d}) K2 अपस्वना, B1 Dc Dn2 n3 अभासुरा (B1 °रा, Dc1 °रा); B2 4 Dn1 D4 6 अभास्वरा, D1 2 M1 अपस्वरां (D2 °र; °रा), D5 अर्थायरात्, T G2–4 खरस्वनान् Ś1 K1 °दित्यसमस्वना, K3 °दित्यतपस्वर, B3 दित्यमहासुरा, M2 दित्यपुर सरा, text as in K4 D3 G1 only

43 ^{a}) B1–3 D (except D1–3 5) T G चानिलो (for [अ]निलो) — ^{b}) K2 Dc2 Dn2 n3 D1 6 चड- (for चण्ड-) Ś1 K1 2 T G2–4 M2 -वर्षण (for कर्षण) — ^{c}) Ś1 K1–3 D1–3 सत्वानि; D5 चैवासन् (for सर्वाणि) — ^{d}) Ś1 °शतानि च

44 ^{b}) Ś1 K1 2 वाचति; K3 B4 D1 2 वास°, K4 B1–3 Dc Dn D3–6 शस (for वाश°) — ^{c}) B Dn D4 6 स्फुरति च; S प्रस्फुरते — ^{d}) S (except M1) च (for [अ]स्य) Ś1 तत, K2 तदा (for तथा)

45 ^{a}) Ś1 K1 2 चरणौ, T1 चयनश् (for चरणश्) Ś1 K D1–3 चास्य (for चापि) D5 हृदय कपते तस्य — ^{b}) K1 2 वामे; D5 वासो (for वामो) Ś1 K D1–3 5 वि, T1 G2 M [ऽ]पि (for ऽस्य) B1 3 4 Dc Dn1 D4 6 T1 G1 M परितप्यते, B2 Dn2 n3 तप्यति; T2 G2–4 नृत्यति — ^{c}) K3 G1 M2 सव्यश्च (for °स्य) K4 Dn1 n3 D1 T1 G1 [अ]क्ष्णोर् (for [अ]क्ष्णो) T1 विकार च — ^{d}) T2 G3 4 om [अ]पि Ś1 K2 [अ]रिष्ट, D1 2 [अ]निश; G2 [अ]निष्ट (for [अ]निष्ट)

46 ^{a}) B1–3 D (except D1–3 5) M1 धर्मराजोपि मे° — ^{b}) B D (except D1–3 5) मन्य (for शङ्क°) K2 3 महाभय — ^{d}) K4 भामिनि (for भारत)

47 ^{a}) K2 तस्य, G1 राज्ञे (for तस्मै) — ^{b}) Ś1 चिरायात — After 47^{ab}, B3 Dc ins

878* कथयामास तत्सर्वं मृगान्हन्तुमितो गतम् ।
तच्छ्रुत्वा त्वरितो राजा भृशमुद्विग्नमानस ।

— ^{c}) K1 B1–3 Dc T1 मप्रतस्थे, K3 4 D1–3 5 प्रतस्थे स

नकुलं सहदेवं च व्यादिदेश द्विजान्प्रति ॥ ४८
स तस्य पदमुन्नीय तस्मादेवाश्रमात्प्रभुः ।
ददर्श पृथिवीं चिह्नैर्भीमस्य परिचिह्निताम् ॥ ४९
धावतस्तस्य वीरस्य मृगार्थे वातरंहसः ।
ऊरुवातविनिर्भग्नान्द्रुमान्व्यावर्जितान्पथि ॥ ५०
स गत्वा तैस्तदा चिह्नैर्ददर्श गिरिगह्वरे ।
गृहीतं भुजगेन्द्रेण निश्चेष्टमनुजं तथा ॥ ५१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षट्सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७६ ॥

१७७

वैशंपायन उवाच ।
युधिष्ठिरस्तमासाद्य सर्पभोगाभिवेष्टितम् ।
दयितं भ्रातरं वीरमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १
कुन्तीमातः कथमिमामापदं त्वमवाप्तवान् ।
कश्चायं पर्वताभोगप्रतिमः पन्नगोत्तमः ॥ २
स धर्मराजमालक्ष्य भ्राता भ्रातरमग्रजम् ।

(by transp) — d) Ś1 K1 B1 D1 3 4 5 नृप; S प्रभु (for नृप°) B4 धौम्येन सह पांडव

48 K3 om 48 — b) Ś1 K1 2 D1 इत्युक्त्वा च (for इत्युवाच)

49 a) D2 T2 (before corr) G3 4 अन्वीय (for उन्नीय) — b) Ś1 K1 2 D1 3 5 विभु°; B1 पुन° (for प्रभु°) — After 49ab, B Dc Dn D4 6 ins

879* मृगयामास कौन्तेयो भीमसेन महावने ।
स प्राचीं दिशमास्थाय महतो गजयूथपान् ।

— c) Ś1 K1 3 4 D1 5 पदवीं (for पृथिवीं) — d) Ś1 पद° (for परि°) — After 49, B Dc Dn D4 6 ins

880* ततो मृगसहस्राणि मृगेन्द्राणां शतानि च ।
पतितानि वने दृष्ट्वा मार्गं तस्याविशन्नृप ।

[(L 2) B3 Dc D4 6 विदन्नृप (for °विशन्नृप)]

50 a) S1 K1 2 धावमानस्य धी(Ś1 वी)रस्य, B1m सदृश धावतस्तस्य — b) B Dc1 Dn D4 6 मृगार्थं; Dc2 °णा (for र्थे) — c) Ś1 भिन्ना, K1 2 D1 3 भिन्नान्; B Dc Dn D4 6 G1 4 M °भंग्ना (for °भग्नान्) — d) K D1 2 5 व्यावर्ति, D3 आवर्जि (for व्यावर्जि) B Dc Dn D4 6 M1 द्रुमा व्यावर्जि(B2 र्ति)ता पथि — After 50 Dc ins 881*

51 a) B2 3 D4 6 गत्वा च तैस् (D4 6 चैतैस्) K1 2 G1 3 M1 तथा (for तदा) — B3-4 Dn D4 6 ins after 51ab Dc after 50

881* सूक्ष्मारुतभूयिष्ठे निष्पत्रद्रुमसंकटे ।
ईरिणे निर्जले देशे कण्टकिद्रुमसंकुले ।
अश्मस्थाणुक्षुपाकीर्णे सुदुर्गे विषमोत्कटे ।

[(L 1) Dn °संकुले (for संकटे)] — (L 2) Dc निर्जने (for ले) — (L 3) Dc क्षया° (for °क्षुपा°)] — d) T2 G3 4 विवेष्टम् (for निश्चेष्टम्) K3 4 B1 D (except D3) G1 3 M तदा, B4 स्थित (for तथा)

Colophon — *Major parvan* Ś1 K1 2 Dn2 T2 G3-4 आरण्य — *Sub parvan* K3 4 B1-3 Dc Dn1 n3 D1-5 G1 आजगर — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 179 (Dn2 178), D1 184 S (M3 *sup lin*) 180 (M3 orig 182) — *Śloka no* Dn1 n3 54, Dn2 55, D1 57

177

1 a) G1 धर्मराज (for युधिष्ठिरस्) D5 6 G1 समा° (for तमा) — b) B1-3 Dc Dn D4 6 °भोगेन (for भोगाभि) — c) G1 भ्रातर दयित (by transp) K3 4 D1-3 5 भीमम्; B Dc Dn D4 6 S (except G1) धीमान् (for वीरम्) — d) S (except T1) इदमित्यब्रवीद्वच°

2 b) K3 4 D1-3 S (except T1) इहास° (for अवास) B4 आपद प्राप्तवानसि; D5 यदि त्वमिहमासवान् (sic) — d) Ś1 K1 2 भुजगोत्तम, B4 नागसत्तम (for पन्न) T2 G भोग° पन्नगसत्तम

3 a) T1 धर्मराज समालोक्य — b) K3 4 D5 ततो (for भ्राता) — d) Ś1 K1 2 ग्राहेणाभिविवे(Ś1 °वे)ष्टित — After 3, B Dc Dn D4 6 ins

882* भीम उवाच ।
अयमार्य महासत्त्वो भक्षार्थं मा गृहीतवान् ।

76

कथयामास तत्सर्वं ग्रहणादि विचेष्टितम् ॥ ३

युधिष्ठिर उवाच ।

देवो वा यदि वा दैत्य उरगो वा भवान्यदि ।
सत्यं सर्प वचो ब्रूहि पृच्छति त्वां युधिष्ठिरः ॥ ४
किमाहृत्य विदित्वा वा प्रीतिस्ते स्याद्भुजंगम ।
किमाहारं प्रयच्छामि कथं मुञ्चेद्भवानिमम् ॥ ५

सर्प उवाच ।

नहुषो नाम राजाहमासं पूर्वस्तवानघ ।
प्रथितः पञ्चमः सोमादायोः पुत्रो नराधिप ॥ ६
क्रतुभिस्तपसा चैव स्वाध्यायेन दमेन च ।
त्रैलोक्यैश्वर्यमव्यग्रं प्राप्तो विक्रमणेन च ॥ ७
तदैश्वर्यं समासाद्य दर्पो मामगमत्तदा ।
सहस्रं हि द्विजातीनामुवाह शिबिकां मम ॥ ८
ऐश्वर्यमदमत्तोऽहमवमन्य ततो द्विजान् ।
इमामगस्त्येन दशामानीतः पृथिवीपते ॥ ९
न तु मामजहात्प्रज्ञा यावदद्येति पाण्डव ।
तस्यैवानुग्रहाद्राजन्नगस्त्यस्य महात्मनः ॥ १०
षष्ठे काले ममाहारः प्राप्तोऽयमनुजस्तव ।
नाहमेनं विमोक्ष्यामि न चान्यमभिकामये ॥ ११
प्रश्नानुच्चारितांस्तु त्वं व्याहरिष्यसि चेन्मम ।

नहुषो नाम राजर्षि प्राणवानिव संस्थित ।
युधिष्ठिर उवाच ।
मुच्यतामयमायुष्मन्भ्राता मेऽमितविक्रम ।
वयमाहारमन्य ते दास्याम क्षुन्निवारणम् ।
सर्प उवाच ।
आहारो राजपुत्रोऽय मया प्राप्तो मुखागत ।
गम्यता नेह स्थातव्य श्वो भवानपि मे भवेत् ।
व्रतमेतन्महाबाहो विषय मम यो व्रजेत् ।
स मे भक्षो भवेत्तात त्व चापि विषये मम ।
चिरेणाद्य मयाहार प्राप्तोऽयमनुजस्तव ।
नाहमेन विमोक्ष्यामि न चान्यमभिकाङ्क्षये ।

[(L 3) Dc D_4 °विक्रम (for °विक्रम) — For lines 9–10, cf stanza 11]

4 ^{b}) S दैत्यनाथो वा (for यदि वा दैत्य) B_1 यक्ष (for दैत्य) — ^{d}) D_5 पृच्छते; G_1 पृच्छामि (for पृच्छति) Ś$_1$ K_{1-3} M त्वा (for त्वा) — After 4, B_{2-4} Dc Dn $D_{4\ 6}$ ins

883* किमर्थं च त्वया ग्रस्तो भीमसेनो भुजगम ।

5 5^{a}=1 23 11^{a} — ^{ab}) S किं (for वा) B_4 *repeats* 883* for 5^{ab} — ^{c}) Ś$_1$ K_4 D_1 कम् (for किम्) D_5 वा सर्प (for आहार) D_3 दियते त्वा, T_2 $G_{1\ 3\ 4}$ प्रयच्छेम (for °च्छामि)

6 ^{b}) K_3 Dc_3 पूर्वं (for पूर्वस्) K_4 $D_{1\ 2}$ पूर्वेषा पूर्वज स्तव, D_5 आस पूर्वभवस्तव — ^{d}) G_2 M_2 नराधिप D_5 आयोर्वंशकर सुत

7 ^{b}) B_6 S वलेन च, D_5 च भारत (for दमेन च) — B_3 om (hapl) 7^{cd} — ^{c}) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ D_3 अव्यग्र, D_5 अग्र्य च; G_1 अप्राप्य (for अव्यग्र) — ^{d}) K_4 B D प्राप्तोह (D_5 प्राप्त मे) विक्रमेण च

8 ^{a}) D_5 ऐश्वर्यं हि (for तदैश्वर्यं) — ^{b}) D_5 मोहो (for दर्पो) Ś$_1$ K $D_{1-3\ 5}$ आविशत् (for अगमत्) D_3 पुरा (for तदा) — ^{c}) T_2 G_{2-4} सहस्र च, M_1 स्राणि (for °स्र हि) — ^{d}) S वहति (for उवाह)

9 ^{a}) T_2 (before corr) G_2 ऐश्वर्यान् (for ऐश्वर्य°) D_5 G_1 °मोहेन (for °मत्तोऽहम्) — ^{b}) T G_{2-4} M °मत्य (for °मन्य) Ś$_1$ K_3 Dc द्विजोत्तमान् (for ततो द्विजान्) G_1 वाहयन्सर्वतो द्विजान् — ^{c}) B_1 इमामवस्थामगम — ^{d}) B_1 शापेन (for आनीत) Ś$_1$ पृथिवीतले, S इति मे स्मृति

10 ^{a}) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ D_3 तत्र; M_1 न च (for न तु) Ś$_1$ D_3 मां नाजहात्; $K_{1\ 2}$ मां न ज°, T_2 $G_{3\ 4}$ मा व्यज°; G_2 M_1 मां व्याज°; M_2 मां प्रजहत् (for मामजहात्) — ^{b}) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ अद्येह; Dc अत्येति, T_1 अभ्येति, T_2 G अन्वेति (for अद्येति) T G पांडव — D_5 om 10^{c}–11^{b}

11 D_5 om 11^{ab} (cf v l 10) — ^{a}) B Dn_{1} n_2 D_6 मयाहार (B_4 °र), G_1 समाहार, G_2 महाराज; M_1 ममाहार — ^{b}) B_4 प्राप्तोस्मि भरतर्षभ — D_3 om (hapl) 11^{d}–12^{c} — ^{d}) $K_{3\ 4}$ B Dc Dn $D_{4\ 6}$ T_2 G_{2-4} न चान्यद् K_4 B Dc Dn $D_{1\ 4-6}$ अपि (for अभि) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ G_1 °काक्षये (for °कामये)

12 D_3 om 12^{abc} (cf v l 11) — ^{a}) K_4 $D_{1\ 2}$ उच्चरितान् $K_{1\ 2}$ D_5 तुभ्य, K_4 $D_{1\ 2}$ G_2 श्रुत्वा, B Dc Dn $D_{4\ 6}$ अद्य; T_1 M_2 त्व तु; T_2 $G_{1\ 3\ 4}$ तास्त्व (for तु त्व) — ^{b}) Ś$_1$ K $D_{1\ 2\ 5}$ व्याकरि° (for व्याहरि) — After 12 D_1 ins 884*

13 D_1 om 13^{a}–14^{b} — ^{a}) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ सर्प ब्रूहि (by transp) T_1 ब्रूहि सर्वं — ^{b}) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ प्रतिमोक्ष्यामि, cf v l 14 T_1 शक्तित (for ते वच) — ^{c}) T_1 कामम्

अथ पश्चाद्विमोक्ष्यामि भ्रातरं ते वृकोदरम् ॥ १२

युधिष्ठिर उवाच ।

ब्रूहि सर्प यथाकामं प्रतिवक्ष्यामि ते वचः ।
अपि चेच्छक्नुयां प्रीतिमाहर्तुं ते भुजंगम ॥ १३
वेद्यं यद्ब्राह्मणेनेह तद्भवान्वेत्ति केवलम् ।
सर्पराज ततः श्रुत्वा प्रतिवक्ष्यामि ते वचः ॥ १४

सर्प उवाच ।

ब्राह्मणः को भवेद्राजन्वेद्यं किं च युधिष्ठिर ।
ब्रवीह्यतिमतिं त्वां हि वाक्यैरनुमिमीमहे ॥ १५

युधिष्ठिर उवाच ।

सत्यं दानं क्षमा शीलमानृशंस्यं दमो घृणा ।
दृश्यन्ते यत्र नागेन्द्र स ब्राह्मण इति स्मृतः ॥ १६
वेद्यं सर्प परं ब्रह्म निर्दुःखमसुखं च यत् ।
यत्र गत्वा न शोचन्ति भवतः किं विवक्षितम् ॥ १७

सर्प उवाच ।

चातुर्वर्ण्यं प्रमाणं च सत्यं च ब्रह्म चैव ह ।
शूद्रेष्वपि च सत्यं च दानमक्रोध एव च ।
आनृशंस्यमहिंसा च घृणा चैव युधिष्ठिर ॥ १८
वेद्यं यच्चात्थ निर्दुःखमसुखं च नराधिप ।
ताभ्यां हीनं पदं चान्यन्न तदस्तीति लक्षये ॥ १९

युधिष्ठिर उवाच ।

शूद्रे चैतद्भवेल्लक्ष्यं द्विजे तच्च न विद्यते ।

(for प्रीतिम्) — After 13, K_3 (om lines 1–20) ins a passage given in App I (No 19)

14 D_1 om 14^{ab} (cf v l 13) — ^{a}) T_1 सत्यश्च (for वेद्य) K_3 B Dc Dn $D_{4\ 6}$ T $G_{3\ 4}$ M_2 च, G_1 तु (for यद्) T_1 [अ]ह; M_2 [इ]त्र (for [इ]ह) G_2 वेद्य च यद्ब्राह्मणेन — D_2 ins after 14^{ab} D_1 (which om 13^{a}–14^{b}) ins after 12

884* ब्रूहि यत्ते मया वाच्य सत्त्व धर्मभृता वर ।

— ^{c}) $Ś_1$ K $D_{1-3\ 5}$ वच, M तव (for तत) G_1 सर्पराजोथ तच्छ्रुत्वा — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ प्रतिमोक्ष्यामि, cf v l 13 — After 14 K_4 $D_{1\ 2}$ ins a passage given in App I (No 19), which K_3 (partly) ins after 13

15 D_1 om 15 (with the ref) — ^{b}) G_1 किं वेद्य (by transp) — ^{c}) K_4 D_2 प्रब्रूहि (for ब्रवीहि) $K_{2\ 3}$ [अ]तिमतिस्त्व हि, K_4 D_2 °मतिं हि त्वा; Dc D_3 °मतिं त्वाह, T_1 M मतित्वेन (M_2 त्वे हि); T_2 $G_{3\ 4}$ [अ]नुमतिं (G_4 *inf lin* त) त्वा हि — ^{d}) D_3 मिमीमहि, S °मिनोमि ते

16 ^{a}) D_2 दाक्ष्य (for दान) D_1 तप (for क्षमा) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ D_1 शौचम् (for शीलम्) — ^{b}) N तपो (for दमो) — ^{c}) S_1 K $D_{1\ 2\ 5}$ राजेंद्र (for नागेन्द्र) — ^{d}) Dn_3 $D_{4\ 6}$ स्मृति (for स्मृत) — After 16, K_4 $D_{1\ 2}$ ins

885* परेषां च गुणान्वेषी सतत पुरुषर्षभ ।
सतोऽपि दोषान्राजेन्द्र न गृह्णाति कदाचन ।
दीनानुकम्पी सतत सतत साधुवत्सल ।
नित्य दानरतश्चैव त देवा ब्राह्मण विदु ।
सर्प उवाच ।
यत्नेन ब्रूहि राजेन्द्र क काल श्राद्धदानयो । [5]
प्रश्न प्रश्नविदा श्रेष्ठ सर्ववित्त्व मतोऽसि मे ।
युधिष्ठिर उवाच ।
यत्र वै ब्राह्मण पश्येच्छ्रोत्रिय ध्यानतत्परम् ।
धन मन्येद्विशिष्ट तु स काल श्राद्धदानयो ।
सर्प उवाच ।
किं वेद्य परम राजन्शस मे त्व युधिष्ठिर ।
सर्वज्ञोऽसि महाबाहो वाक्यैरनुमिमीमहे । [10]

[D_1 om (hapl) from the posterior half of line 2 up to the prior half of line 5 — (L 6) D_2 repeats 14^{ab} for line 6 — (L 8) D_1 वर (for धन) $D_{1\ 2}$ मन्ये (for मन्येद्) D_1 त काल (for स काल) — After line 8, D_1 *repeats* 14, while D_2 *repeats* 14^{cd} | — (L 9) K_4 शस (for राजन्), and किं सुख भरतर्षभ (for the posterior half)]

17 ^{a}) $D_{1\ 2}$ यत्परम (for सर्प पर)

18 K_3 om 18^{ab} — ^{a}) $Ś_1$ K_4 $D_{2\ 3\ 5}$ चेत्, K_2 तत्, M_2 ते (for च) — ^{b}) K_4 सत्याद्धि (for सत्य च) $K_{1\ 2\ 4}$ B_3 Dn $D_{1\ 2\ 4\ 6}$ G_4 हि (for ह) — ^{c}) K_3 $D_{1-3\ 5}$ हि (for the *first* च) $Ś_1$ K_2 $D_{3\ 5}$ च सत्यादि; K_3 $D_{1\ 2}$ च सत्यानि; K_4 च ज्ञानादि, B_1 यदा सत्य (for च सत्य च) — ^{d}) K_3 D_5 अक्रोधम् (for अक्रोध) — M om 18^{ef} — ^{f}) $Ś_1$ K $D_{1-3\ 5}$ चेति (for चैव)

19 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ यथार्थ-, K_3 यथात्थ, K_4 B Dn $D_{4\ 6}$ यच्चात्र; Dc D_{1-3} यच्चाथ; D_5 यद्ब्रह्म; T $G_{3\ 4}$ M यच्चार्थं (for यच्चात्थ) — ^{b}) $Ś_1$ K_2 D_5 युधिष्ठिर; K_4 सुख नृप (for नरा) — ^{d}) Dc लक्ष्यते (for लक्षये) — After 19 Dc D_2 (marg) ins

न वै शूद्रो भवेच्छूद्रो ब्राह्मणो न च ब्राह्मणः ॥ २०
यत्रैतल्लक्ष्यते सर्प वृत्तं स ब्राह्मणः स्मृतः ।
यत्रैतन्न भवेत्सर्प तं शूद्रमिति निर्दिशेत् ॥ २१
यत्पुनर्भवता प्रोक्तं न वेद्यं विद्यतेति ह ।
ताभ्यां हीनमतीत्यात्र पदं नास्तीति चेदपि ॥ २२
एवमेतन्मतं सर्प ताभ्यां हीनं न विद्यते ।
यथा शीतोष्णयोर्मध्ये भवेन्नोष्णं न शीतता ॥ २३
एवं वै सुखदुःखाभ्या हीनमस्ति पदं क्वचित् ।
एषा मम मतिः सर्प यथा वा मन्यते भवान् ॥ २४

सर्प उवाच ।

यदि ते वृत्ततो राजन्ब्राह्मणः प्रसमीक्षितः ।
व्यर्था जातिस्तदायुष्मन्कृतिर्यावन्न दृश्यते ॥ २५

युधिष्ठिर उवाच ।

जातिरत्र महासर्प मनुष्यत्वे महामते ।
संकरात्सर्ववर्णानां दुष्परीक्ष्येति मे मतिः ॥ २६
सर्वे सर्वास्वपत्यानि जनयन्ति यदा नराः ।
वाङ्मैथुनमथो जन्म मरणं च समं नृणाम् ॥ २७
इदमार्षं प्रमाणं च ये यजामह इत्यपि ।
तस्माच्छीलं प्रधानेष्टं विदुर्ये तत्त्वदर्शिनः ॥ २८
प्राङ्नाभिवर्धनात्पुंसो जातकर्म विधीयते ।
तत्रास्य माता सावित्री पिता त्वाचार्य उच्यते ॥ २९
वृत्त्या शूद्रसमो ह्येष यावद्वेदे न जायते ।

886* तांश्च सर्वानशेषेण कथयस्व नराधिप ।

20 a) B2 3 Dc च तद्, B4 Dn D4 तु यद्, T1 G3 4 M3 चैव (for चैतद्) B D (except D4 5) लक्ष्म (for लक्ष्यं) — b) Dc तच्चेन्, D1 2 5 T2 G1 3 4 M चैतत्; T1 G2 चैव (for तच्च) S दृश्यते (T1 लक्ष्यते) (for विद्यते) — c) K1 नैव (for न वै) — d) T1 G1 ब्राह्मणो न च; T2 G2-4 नैव ब्राह्मण (for न च ब्रा°) — 20=B 12 189 8

21 a) G1 तल्ल (for [ए]तल्ल) Ś1 K D1-3 5 लक्ष्यते सर्पं यत्रैतत् (Ś1 K1 2 यस्यैतत्, K4 यस्यैव) — b) K3 सद्वृत्त (for वृत्त स) D5 G1 स ब्राह्मण इति स्मृत (= 16d) — c) Ś1 K1 2 D1 2 5 सर्वे, K3 सत्य; K4 नित्य (for सर्प) — d) D5 स शूद्र; T2 G3 4 शूद्र तम् (for त शूद्रम्)

22 a) B1 भुजग (for भवता) — b) Ś1 K1 2 भवतीति ह, K3 B2 3 Dc Dn D4 6 T1 M1 विद्यतीति च (B3 Dc T1 M1 ह), K4 D1-3 विद्यते त्विति (D3 यथा also), B4 विद्यते तथा B1 वेद्य त्व वेद्यतीति ह, D5 न तद्वेद्य भवेत्त्विह — c) Ś1 K1 अतीत्यान्यत्, B1 4 इतीत्यत्र, B3 Dn1 T2 G2-4 अतोन्यत्र, Dc इति ह्येतत्, D1 2 अतो नान्यत्, D3 अतीवान्यत्, D5 पद नान्यत्, T1 च वेद्यत्र, G1 अतोन्यत्तु, M1 न वेद्यत्र, M3 न मेन्यत्र (for अतीत्यात्र) — d) D3 अस्ति (for नास्ति) D5 न च पश्यामि चेदपि

23 a) K4 सत्यम् (for एवम्) M1 मम (for एतन्) S1 K1 2 पर, K3 4 D1-3 5 पद (for मत) D5 सौम्य (for सर्प) — b) S तु (for न) — d) K3 4 D5 नैव (for भवेन्) S1 K D5 भवेच्छीत न चोष्णता

24 b) K4 चास्ति, B D (except D1-3 5) नास्ति (for अस्ति) — d) S (except T2 G3) कथ (for यथा)

25 a) K4 वै (for ते) Ś1 यदि वृत्त ततो राजन्; K1 यद्येतद्वृत्ततो रा°, K3 यदमत ततो रा — b) K4 °मीक्ष्यते (for °मीक्षित°) — c) K3 विना, B D वृथा (B3 यथा (for व्यर्था) K1 2 B3 D3 5 6 तथा°, K3 T1 G1 M तवा°, T2 G2-4 त्वया° (for तदा) — d) K4 D1 2 वृत्त, B1 2 क्रिया (for कृतिर्) K4 जाते, D1 2 5 यस्मात् (for यावत्) K3 B1-3 Dc Dn D4 6 न विद्यते, K4 D1 2 प्रशस्यते (for न दृश्यते) T1 G1 M कृतिर्या चात्र दृश्यते, T2 G2-4 पृथिव्या चात्र दृश्यते

26 a) B1 °सत्व (for °सर्प) — b) K4 मानुषत्वे, T2 G3 मनुष्येषु, G2 4 मनुष्यत्व K3 4 D3 5 विशिष्यते, B2 4 M1 विधीयते; D1 2 प्रशस्यते (for महामते) — d) B4 दुर्निरीक्ष्य इति स्मृति

27 b) Ś1 K1 2 B Dc1 Dn D4 6 सदा (for यदा)

28 a) Ś1 K1 2 हि, K4 D3 मे (for च) — b) B1 [उ]त (for [अ]पि) — c) K3 प्रमाणेष्ट (for प्रधानेष्ट)

29 a) Ś1 K1 2 नाभेर्वर्धनात्, K4 नाभिदर्शनात्, T G2-4 M1 °कर्तनात्; G1 °लवनात् — After 29ab, T G (T2 G3 om line 1) ins

887* ततस्तु नामकरण ततश्चौल विधीयते ।
ततोपनयन प्रोक्त द्विजातीना यथाविधि ।

[(L 2) T1 G1 तथो (for ततो°), and क्रम (for °विधि)]

30 a) B D (except D1-3 6) तावत (for वृत्त्या) B1 ज्ञेयो (for ह्येष) — b) Ś1 K3 वेदी, T2 (after corr) G3 वेदो, G1 2 वेदान् (for वेदे) K4 युज्यते (for जायते) — c) K3 4 B Dc Dn D3 4 6 G4 तस्मिन्, D1 2 तस्मात् (for अस्मिन्) Ś1 K1 2 D5 S (except G2 4) एव (for

असिन्नेवं मतिद्वैधे मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ॥ ३०
कृतकृत्याः पुनर्वर्णा यदि वृत्तं न विद्यते ।
संकरस्तत्र नागेन्द्र बलवान्प्रसमीक्षितः ॥ ३१
यत्रेदानीं महासर्प संस्कृतं वृत्तमिष्यते ।
तं ब्राह्मणमहं पूर्वमुक्तवान्भुजगोत्तम ॥ ३२

सर्प उवाच ।

श्रुतं विदितवेद्यस्य तव वाक्यं युधिष्ठिर ।
भक्षयेयमहं कस्माद्भ्रातरं ते वृकोदरम् ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७७ ॥

१७८

युधिष्ठिर उवाच ।

भवानेतादृशो लोके वेदवेदाङ्गपारगः ।
ब्रूहि किं कुर्वतः कर्म भवेद्गतिरनुत्तमा ॥ १

सर्प उवाच ।

पात्रे दत्त्वा प्रियाण्युक्त्वा सत्यमुक्त्वा च भारत ।
अहिंसानिरतः स्वर्गं गच्छेदिति मतिर्मम ॥ २

युधिष्ठिर उवाच ।

दानाद्वा सर्प सत्याद्वा किमतो गुरु दृश्यते ।
अहिंसाप्रिययोश्चैव गुरुलाघवमुच्यताम् ॥ ३

सर्प उवाच ।

दाने रतत्वं सत्यं च अहिंसा प्रियमेव च ।
एषां कार्यगरीयस्त्वाद्दृश्यते गुरुलाघवम् ॥ ४

एव) K_2 मतिरेवे च, B_1 मतिर्देवो ; D_5 मत द्वैध ; T_2 $G_{1\ 3\ 4}$ मत द्वेधा, G_2 विध द्वेधा (for मतिद्वैधे) — 30^d=1 67 9^d etc

31 ^{a}) K_1 T_1 G_1 कृतकृत्य° S सर्ववर्णा (T_1 सवर्णाय) (for पुनर्वर्णा) — ^{b}) T_1 G_2 M_2 न नश्यति (M_2 °ते), G_1 न दूष्यते ; G_4 ननु ब्रुते (*inf lin* as in text) M_1 नशिष्यति (for न विद्यते) — ^{c}) Dc_1 Dn_1 T G_{1-3} सस्कारस्र (for संकरस्) B D (except D_{1-3}) G_4 स्वस्य, M_2 तस्य (for तत्र) S_1 K $D_{1-3\ 5}$ राजेंद्र, M_2 विप्रस्य (for नागेन्द्र) — ^{d}) $Ś_1$ स ह वीक्षित°, K_1 मतवी , K_2 सर्प वीक्ष्यत°, $K_{3\ 4}$ $D_{1\ 2}$ असमीक्षित , T G न (G_1 प्र) समीक्ष्यते (for प्रसमी) M_1 फलभावे तु दृश्यते, M_2 तद्भावे समीक्ष्यते

32 ^{b}) $Ś_1$ K D_2 सत्कृत, $D_{3\ 5}$ यत्कृत (D_5 ते) (for संस्कृत) — ^{d}) D_5 तु भुजगम (for भुजगो)

33 ^{b}) G_1 महामते (for युधि)

Colophon — *Major parvan* $Ś_1$ K_2 Dn_2 T_2 G_{2-4} आरण्य — *Sub parvan* $K_{3\ 4}$ B_{1-3} Dc Dn_2 n_3 $D_{1-3\ 5\ 6}$ G_1 M_1 आ(Dn_3 M_1 अ)जगर — *Adhy no* (figures words or both) Dn 180 (Dn_2 179) D_1 185 S (G_1 corrupt M_2 *sup lin*) 181 (M_2 orig 183) — *Śloka no* Dn 38 D_1 67

178

1 ^{a}) T_2 G_{2-4} °दृशे चोक्ते (for °दृशो लोके) — ^{c}) T_1 सर्पं (for कर्मं) — ^{d}) D_4 भूतिर् (for गतिर्)

2 ^{a}) T_2 $G_{3\ 4}$ दान (for पात्रे) Dc दद्यात् (for दत्त्वा) — ^{b}) B_1 [ए]व ; T_2 G_3 [अ]पि (for च)

3 ^{a}) K_4 S दान and सत्य (for दानाद् and सत्याद्) D_5 दानाद्वा सत्यवाक्याद्वा — ^{b}) $Ś_1$ K $D_{3\ 5}$ किं नाम (K_3 किमत ; K_4 किं चात) पर($Ś_1$ $K_{1\ 2}$ वर)मुच्यते — ^{c}) $D_{1\ 2}$ S चापि (for चैव)

4 ^{a}) K_1 G_2 दानेन तत्व, T_2 $G_{3\ 4}$ दानेन सह (for दाने रतत्व) $B_{1\ 3}$ Dc च तत्व ; B_2 च सत्व, B_4 D_4 च सत्य, $D_{1\ 2}$ तत्व च, D_3 भारत (for रतत्व) $Ś_1$ $K_{3\ 4}$ D_3 सत्ये वा, $K_{1\ 2}$ B_{2-4} Dc $D_{1\ 2\ 4\ 5}$ सत्य वा (for सत्य च) Dn D_6 दान च सत्य तत्व वा — ^{b}) To avoid the hiatus, N (except Dn D_{4-6}) [अ]प्यहिंसा (for अहिंसा) S_1 K $D_{1-3\ 5}$ प्रिययोस्तथा (for मेव च) — ^{c}) K_4 तेषा ; $D_{1\ 2}$ पर , S अत्र (for एषा) $K_{1\ 2}$ °यस्त्व (for यस्त्वाद्) — ^{d}) $Ś_1$ K $D_{2\ 5}$ उच्यते (for दृश्यते)

5 ^{a}) T_1 कच्चिन्न (for कस्माच्चिद्) $Ś_1$ वा (for हि) K_2 तस्माच्च दानयोगाद्वा, T_2 G कच्चिद्दानप्रयोगाद्धि ; M_2 दानयोगाच्च केषाञ्चित् — ^{b}) K_4 एतद्, G_4 एव (for एव)

365 कस्माच्चिद्दानयोगाद्धि सत्यमेव विशिष्यते ।
सत्यवाक्याच्च राजेन्द्र किंचिद्दानं विशिष्यते ॥ ५
एवमेव महेष्वास प्रियवाक्यान्महीपते ।
अहिंसा दृश्यते गुर्वी ततश्च प्रियमिष्यते ॥ ६
एवमेतद्भवेद्राजन्कार्यापेक्षमनन्तरम् ।
यदभिप्रेतमन्यत्ते ब्रूहि यावद्ब्रवीम्यहम् ॥ ७

युधिष्ठिर उवाच ।

कथं स्वर्गे गतिः सर्प कर्मणां च फलं ध्रुवम् ।
अशरीरस्य दृश्येत विषयांश्च ब्रवीहि मे ॥ ८

सर्प उवाच ।

तिस्रो वै गतयो राजन्परिदृष्टाः स्वकर्मभिः ।
मानुष्यं स्वर्गवासश्च तिर्यग्योनिश्च तत्त्रिधा ॥ ९
तत्र वै मानुषाल्लोकाद्दानादिभिरतन्द्रितः ।
अहिंसार्थसमायुक्तैः कारणैः स्वर्गमश्नुते ॥ १०
विपरीतैश्च राजेन्द्र कारणैर्मानुषो भवेत् ।
तिर्यग्योनिस्तथा तात विशेषश्चात्र वक्ष्यते ॥ ११
कामक्रोधसमायुक्तो हिंसालोभसमन्वितः ।
मनुष्यत्वात्परिभ्रष्टस्तिर्यग्योनौ प्रसूयते ॥ १२
तिर्यग्योन्यां पृथग्भावो मनुष्यत्वे विधीयते ।
गवादिभ्यस्तथाश्वेभ्यो देवत्वमपि दृश्यते ॥ १३
सोऽयमेता गतीः सर्वा जन्तुश्चरति कार्यवान् ।
नित्ये महति चात्मानमवस्थापयते नृप ॥ १४

— Ś1 K1 2 om (hapl) 5cd — c) K3 4 D1-3 5 राजर्षे (for राजेन्द्र) — d) K3 4 D1-3 5 S (except T1) क्वचिद् (for किंचिद्)

6 a) T1 G1 M1 महाराज (for महे°) — b) Ś1 K1 2 G2 4 प्रियवाक्य, D5 प्रिय वाक्य; M1 प्रियाद्वाक्यान् D5 विशिष्यते, T1 G1 M1 महामते (for मही) — d) Ś1 K1 2 D1-3 5 तस्याश्च (for तत°)

7 a) D1 2 एव (for एतद्) — b) K2 काक्ष्याप्रेक्षम्; K3 D3 G1 कार्यविक्षम्, D5 कार्यं वेथम् (for कार्यापेक्षम्) B1 अनुत्तम (for अनन्तरम्) — c) K2 3 B3 Dc1 Dn1 T1 अन्य (for अन्यत्) K2 तु; B2 त्व (for ते) D1 2 यथा त्व मन्यसे राजन् — d) K3 तत्, K4 B4 D1-3 5 ते (for [अ]हम्)

8 a) Ś1 K1 2 D1 G2 4 स्वर्गं (for स्वर्गे) — c) Dn3 D1 S दृश्यते (for दृश्येत) — d) B4 त्रिपय च B1-3 D (except D1-3 5) प्रब्रूहि विषयाश्च मे

9 a) D5 मिश्रा (for तिस्रो) K4 D2 वि (for वै) — b) D5 च (for स्व) S जगदि(M °ती)ष्टा यथाविधि (G2 4 विधिस्मृता) — After 9ab, M2 reads 11 — c) B4 Dn D4 मानुष, T2 G3 मनुष्य (for मानुष्य) T1 °वास च — d) D3 च ते, D5 तथा, S च तास् (for च तत्)

10 a) Ś1 K1 2 4 D1 5 G2 तन्नैव, B4 तत्रापि, T1 M तत्रैव; T2 G3 तत्र त, G1 अत्रैव Dc मानुषाँल्लोकान्, D4 मानुषा लोकाद्, G1 मानुषा लोका — b) S अनादिभि (for अतन्द्रित) — c) G1 अहिंसार्थं B2 3 (m as in text) 4 °समायुक्तः T1 M अहिंसार्थैश्च कार्यार्थै — d) T1 both उच्यते and अश्नुते (as in text)

11 M2 reads 11 after 9ab, — a) B4 गतान्, D3 यथा (for तथा) B3 पार्थ; T2 G3-4 चात्र (for तात) — d) K1 D1 विशेष K1 2 D2 T1 लक्ष्यते, K4 B2 D5 दृश्यते (for वक्ष्यते) B4 विषयस्तात लक्ष्यते

12 ab) Ś1 K D1-3 5 °लोभ , B4 °राग° (for °क्रोध°) Ś1 K D1-3 5 °मोह° (for °लोभ°) S यदा त्वत्र महत्त्वेन हिंसार्थो (T2 G2-4 °र्थं) लोभ एव च — cd) B2 योनि (for °योनौ) Ś1 K1 2 D1-3 5 प्रजायते (for प्रसू°) B4 तिर्यग्योनिषु जायते S मनुष्यमा(T2 G2-4 °ष्य आ)विशेन्मरो ह्यस्य तिर्यगवशो (T2 G2-4 °ग्वशगो) भवेत्

13 a) B D (except D1 3 5) T2 G3 4 तिर्यग्योन्या°, T2 G3 °ग्योनौ Dc पृथग्भावे — b) K4 D1 मनुष्यत्वाद्, B2 3 D5 °ष्यत्व, B4 Dn D4 °ष्यार्थे, Dc T1 मानुष्यत्व G4 विधीयता — c) Ś1 तथाश्विभ्यो — d) D1 अभि (for अपि) T2 G3 भिद्यते, G3 4 M विद्य° (for दृश्य°)

14 a) B1 ह्येता (for एता) B1-3 Dc Dn D4 6 तात (for सर्वा) M2 सोयमेतावतीर्जातीर् — b) Ś1 K1 2 काल°; B2 वीर्ये (for कार्य°) — c) T G2 3 M निम्ने, G1 तिक्ते (for नित्ये) — d) D1 2 यदि (for अव-) K4 B2 3 D1 2 5 स्थापयति, T2 G स्थाप्य चरेन् (G1 च वै), M2 स्थापय वै (for स्थापयते) N (except Ś1 K1 2) द्विज (for नृप)

15 a) K1 2 ततो, B3 Dc D5 जातौ (for जातो) Dc ज्ञातौ, T1 मातुश् (for जातश्) K3 4 M1 बल्वद्; D5 भगवान् (for बल°) — b) Ś1 नात्माथ, K1 चात्माय, K2 चात्माथ, K4 चात्मापि, D3 आत्मा च, T1 नात्नाथ, T2 (before corr) G3 4 M नात्नाय, G1 [ऽ]नामय (for चात्मा

जातो जातश्च बलवान्भुङ्क्ते चात्मा स देहवान् ।
फलार्थस्तात निष्पृक्तः प्रजालक्षणभावनः ॥ १५

युधिष्ठिर उवाच ।

शब्दे स्पर्शे च रूपे च तथैव रसगन्धयोः ।
तस्याधिष्ठानमव्यग्रं ब्रूहि सर्प यथातथम् ॥ १६
किं न गृह्णासि विषयान्युगपत्त्वं महामते ।
एतावदुच्यतां चोक्तं सर्वं पन्नगसत्तम ॥ १७

सर्प उवाच ।

यदात्मद्रव्यमायुष्मन्देहसंश्रयणान्वितम् ।
करणाधिष्ठितं भोगानुपभुङ्क्ते यथाविधि ॥ १८
ज्ञानं चैवात्र बुद्धिश्च मनश्च भरतर्षभ ।
तस्य भोगाधिकरणे करणानि निबोध मे ॥ १९
मनसा तात पर्येति क्रमशो विषयानिमान् ।
विषयायतनस्थेन भूतात्मा क्षेत्रनिःसृतः ॥ २०
अत्र चापि नरव्याघ्र मनो जन्तोर्विधीयते ।
तस्माद्युगपदस्यात्र ग्रहणं नोपपद्यते ॥ २१
स आत्मा पुरुषव्याघ्र भ्रुवोरन्तरमाश्रितः ।
द्रव्येषु सृजते बुद्धिं विविधेषु परावराम् ॥ २२
बुद्धेरुत्तरकालं च वेदना दृश्यते बुधैः ।
एष वै राजशार्दूल विधिः क्षेत्रज्ञभावनः ॥ २३

युधिष्ठिर उवाच ।

मनसश्चापि बुद्धेश्च ब्रूहि मे लक्षणं परम् ।

स) K_3 $D_{1,2,5}$ मुक्ते स्व(K_3 स्म)फलसभव — ^{c}) T G प्रजार्थेन तु (G_2 र्थं कर्म) (for फलार्थस्तात) $Ś_1$ $K_{1,2}$ चारु, $D_{1,2}$ तत्र (for तात) $Ś_1$ K_1 निष्कृत्त ; B_1 निर्मुक्त° (m as in text), $D_{1,2}$ निर्दिष्ट°; T_1 निष्पन्न°, T_2 $G_{1,3,4}$ निर्वृत्त , G_2 निष्पत्ति (for निष्पृक्त°) — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1,2}$ °पालन° (for लक्षण°)

16 ^{a}) K_2 M_1 शब्दस्पर्शे — ^{c}) $Ś_1$ K B_3 $D_{1-3,5}$ M_1 कस्य (for तस्य) N अव्यग्रो (for ग्र) — ^{d}) B_4 T_1 सर्वं, $D_{1,2}$ तन्मे (for सर्प)

17 ^{ab}) $Ś_1$ K $B_{1,3}$ Dc D_3 नु (K_3 तु); D_5 च (for न) $D_{1-3,5}$ गृह्णाति (for °सि) $D_{1,2}$ वा, $D_{3,5,6}$ च (for त्व) $D_{1,2}$ महीपते (for महामते) S युगपच्च महाबुद्धे विषयान् (T_1 य°; T_2 [after corr] $G_{2,3}$ °य) किं न गृह्णति (T_1 G_1 M_1 गृह्यते, M_2 गृह्णते) — ^{c}) $K_{1,2}$ transp चोक्त and सर्वं (in ^{d}) T_2 G_{2-4} चोक्त्वा (for चोक्त) T_1 स एवमुच्यता चोक्तः — ^{d}) S सर्वं ब्रूहि महामते

18 ^{a}) S (except G_4) तदा (for यदा°) $Ś_1$ $K_{1,2}$ °बुद्धिम् (for द्रव्यम्) B_4 (corrupt) यदामुत्रवानायुष्मन् — ^{b}) T_1 M देहे (for देह) — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1,2,4}$ $B_{2,3}$ T_1 M_2 कारणाधिष्ठित (K_4 M_2 तान्), T_2 G करणाधिष्ठितो (G_1 तान्) — ^{d}) S_1 $K_{1,2}$ D_5 °युक्ते (for °भुङ्क्ते)

19 ^{ab}) T_1 $G_{1,2}$ M ज्ञान चैव मनश्चात्र, T_2 $G_{3,4}$ मनश्चैव महाभाग (for ^{a}) S बुद्धिश्च नरसत्तम (for ^{b}) — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1,2}$ D_5 M_1 भोगाधिकारेण — ^{d}) $Ś_1$ K $D_{1,5}$ T_1 $G_{1,2}$ M_2 कार (for कर)

20 ^{a}) T_1 म तु (for तात) M मन सततमन्वेति (M_2 पर्यति) — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1,2}$ °यतन चेत्ति; K_3 यतनस्थे तु, D_5 स्थाने, T_1 °स्थो हि, G_1 °स्थान, G_2 त्वेन — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1,2}$ $D_{3,5}$ क्षेत्रमाश्रित ; $K_{3,4}$ मिश्रित , B_2 $D_{1,2}$ °मास्थित°, T_1 M निश्चित ; T_2 G_{2-4} °विष्ठित G_1 भूतक्षेत्र विनिश्चित

21 ^{a}) B_{1-3} D (except $D_{1-3,5}$) G_1 तत्र (for अत्र) $D_{1,2}$ [अ]पि च (by transp) — ^{c}) B Dn $D_{4,6}$ T_1 अत्रास्य (by transp), Dc अर्थस्य — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1,2}$ न विधीयते (for नोप)

22 ^{b}) K_4 °रतरत स्थित° K_3 Dn_2 S आस्थित (for आश्रित) — M_2 om 22^{c}–24^{d} — ^{c}) K_4 तद्वै (for बुद्धिं) B D (except $D_{1-3,5}$) बुद्धिं द्रव्येषु सृजति — ^{d}) G_4 विषयेषु (for विवि°) K_1 [अ]पवारणा, $K_{2,3}$ [अ]परावरां, K_4 परावरान्, B_1 Dc परापरा, D_3 परा परां, T_2 G_3 परावरा

23 M_2 om 23 (of v l 22) — ^{a}) K_3 $B_{1,3}$ Dc_2 Dn_{1} n_3 $D_{4,6}$ कालाच्च; $B_{2,4}$ Dc_1 Dn_2 D_3 °काला च, $D_{1,2}$ °कालोत्थ; D_5 °कालाथ S_1 बुद्धेरुत्तमकालाच्च; K_1 बुद्धेरुत्तारकालाश्च — ^{b}) D_1 वेदन, G_2 चेतसो; G_4 चेतना (for वेदना) D_5 [आ]दिश्यते (for दृश्यते) — ^{c}) $D_{1,2}$ पृथग् (for एष) $Ś_1$ $K_{1,2}$ G_4 ते (for वै) T_2 G_{2-4} नर (for राज°) — ^{d}) $K_{1,2}$ $D_{1,2,4,5}$ G_1 विधि ; T_1 त्रिधि (for विधि) D_5 क्षेत्रस्य (for क्षेत्रज्ञ) K_3 D_3 त्रिधिवरक्षेत्रभावन

24 M_2 om 24 (of v l 22) — ^{b}) D_5 किं (for मे) — ^{c}) B_4 यत्तद् (for एतद्) $Ś_1$ $K_{1,2}$ °वपुषा (for विदुषा) — ^{d}) G_4 त्रिधीयतां

25 ^{a}) G_1 आत्मगता (for आत्मानुगा) K_3 [अ]त्यत, B_3 Dn D_4 [अ]तीव (for तात) — ^{b}) $Ś_1$ K $D_{1,2}$ उत्पन्नेन,

एतदध्यात्मविदुषां परं कार्यं विधीयते ॥ २४

सर्प उवाच ।

बुद्धिरात्मानुगा तात उत्पातेन विधीयते ।
तदाश्रिता हि संज्ञैषा विधिस्तस्यैषणे भवेत् ॥ २५
बुद्धेर्गुणविधिर्नास्ति मनस्तु गुणवद्भवेत् ।
बुद्धिरुत्पद्यते कार्ये मनस्तूत्पन्नमेव हि ॥ २६
एतद्विशेषणं तात मनोबुद्ध्योर्मयेरितम् ।
त्वमप्यत्राभिसंबुद्धः कथं वा मन्यते भवान् ॥ २७

युधिष्ठिर उवाच ।

अहो बुद्धिमतां श्रेष्ठ शुभा बुद्धिरियं तव ।
विदितं वेदितव्यं ते कस्मान्मामनुपृच्छसि ॥ २८
सर्वज्ञं त्वां कथं मोह आविशत्स्वर्गवासिनम् ।
एवमद्भुतकर्माणमिति मे संशयो महान् ॥ २९

सर्प उवाच ।

सुप्रज्ञमपि चेच्छूरमृद्धिर्मोहयते नरम् ।
वर्तमानः सुखे सर्वो नावैतीति मतिर्मम ॥ ३०
सोऽहमैश्वर्यमोहेन मदाविष्टो युधिष्ठिर ।
पतितः प्रतिसंबुद्धस्त्वां तु संबोधयाम्यहम् ॥ ३१
कृतं कार्यं महाराज त्वया मम परंतप ।
क्षीणः शापः सुकृच्छ्रो मे त्वया संभाष्य साधुना ॥ ३२
अहं हि दिवि दिव्येन विमानेन चरन्पुरा ।
अभिमानेन मत्तः सन्कंचिन्नान्यमचिन्तयम् ॥ ३३
ब्रह्मर्षिदेवगन्धर्वयक्षराक्षसकिंनराः ।
करान्मम प्रयच्छन्ति सर्वे त्रैलोक्यवासिनः ॥ ३४

D_3 उत्पत्तेति, D_4 उत्पत्त्य (for उत्पातेन) — ^{c}) K_3 D_4 [अ]पि, B_4 [ए]ता (for हि) B D_c $D_{4\ 6}$ सता च (B_4 हि), D_n सा ज्ञेया (!) D_4 विज्ञेया, T_2 $G_{3\ 4}$ तस्यैषा (for संज्ञैषा) — ^{d}) B_3 D_n $D_{4\ 6}$ M_1 बुद्धिस् (for विधिस्) K_2 तस्यैषिणे, K_3 तस्यैव च, K_4 $D_{1\ 2}$ तस्यैषणा, B (B_{3m} as in text) D_c तस्यैषिणो, D_n $D_{4\ 6}$ T_2 (after corr) G_2 तस्यैषिणी, $D_{1\ 2}$ तथैषणे, $G_{1\ 3}$ तस्यैषणो

26 $B_{1\ 4}$ D_n $D_{4\ 6}$ transp 26^{ab} and 26^{cd} — T_1 M om 26^{ab} — ^{a}) K_3 $D_{1\ 2}$ बुद्धिर् (for बुद्धेर्) K_4 $D_{1\ 3}$ °विधिर्नास्ति, B_3 (m as in text) D_{c1} D_{n3} °विधानेन; Cnp °विधिर्नास्ति (as in text) — ^{b}) B D_{c1} D_{n3} ns $D_{4\ 6}$ तद्गुण° (for तु गुण°) — B_3 om 26^{cd} — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ तूत्पद्यते (for उत्पद्यते) $K_{3\ 4}$ B (B_3 om) D G_1 कार्यान् (for कार्ये) — ^{d}) B_4 S च (for हि)

27 ^{a}) S एतत्तात विशेषेण — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ °बुद्ध्या; D_c $D_{1\ 3}$ °बुद्धेर् (for °बुद्ध्योर्) B D (except $D_{1-3\ 5}$) G_4 यदतर (for मयेरितम्) — ^{c}) K_3 D_{c3} $D_{2\ 4}$ अति-, K_4 D_{n3} ns T G_{2-4} M अपि (for अभि) D_3 सक्रुद्ध°, D_5 संतुष्ट, T_2 G_3 -सबन्द्ध; G_2 सबध, M_1 -सबद्ध (for -संबुद्ध°) — ^{d}) S कथ (T_1 काम) वा मन्यसे स्वय

28 ^{b}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ शुद्धा, K_4 महा, T_1 G_2 M कृता; G_1 मता, G_4 नाम्ना (for शुभा) K_2 M_2 अय (for इय) — ^{d}) B_{2-4} D_{c1} D_n D_4 सम्° (for माम्) T_2 G_{2-4} कस्मात्त्वमनुपृच्छसि — $K_{2\ 4}$ (which om 29–31) ins after 28 a passage given in App I (No 20)

29 $K_{2\ 4}$ om 29–31 — ^{a}) $Ś_1$ K_1 सर्वज्ञत्वात्; K_3 $D_{1\ 4\ 6}$ G_4 सर्वज्ञत्वा, T_1 धर्मज्ञं त्वां (for सर्वज्ञं त्वां) — ^{b}) B_1 आविशत्; S त्वागमत् (for आविशत्) $Ś_1$ K_1 M_2 °वासिना; G_1 °वासिन — After 29^{ab}, $B_{1\ 3}$ D_c ins

483* कथं च सर्पतां यातो भवान्व्याख्यातुमर्हति ।

— ^{c}) $D_{1\ 3}$ एतद् (for एवम°)

30 $K_{3\ 4}$ om 30 (cf v l 29) — ^{a}) K_1 B_4 $D_{1\ 3\ 6}$ T_2 (before corr) $G_{1\ 4}$ M सुप्राज्ञम् $D_{1\ 2}$ वै (for चेत्) T_2 $G_{1\ 3\ 4}$ दूरम् (for शूरम्) — ^{b}) $D_{1\ 3}$ G_1 बुद्धिर् (for ऋद्धिर्) — ^{d}) B D (except $D_{1-3\ 5}$) सुखती (for नावैती)

31 $K_{3\ 4}$ om 31 (cf v l 29) — ^{b}) $Ś_1$ K_1 यदाविष्टो, T_2 G_{2-4} मदयुक्तो B_4 [अ]रमन्य वै (for युधि°) — ^{c}) $Ś_1$ पातित, T_1 प्रतीत (for पतित) $Ś_1$ K_1 D_5 °बुद्ध° सन् (for °संबुद्धस्) — ^{d}) B_4 G_1 M_1 अत (for अहम्)

32 ^{c}) T_1 M_2 पाप° (for शाप) K_4 D_{c3} D_5 स (for सु) K_4 कृत्स्नो, G_4 कृच्छ्रान् (for कृच्छ्रो)

33 ^{a}) G_1 नव्येन (for दि°) — ^{b}) D_{c3} $D_{1\ 2\ 5}$ [आ]चर (for चरन्) — ^{c}) $Ś_1$ अपि, $K_{3\ 4}$ $D_{1-3\ 5}$ अति (for अभि) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ सतत, $D_{1\ 2}$ मनसि (for मत्त सन्) S वै (for सन्) — ^{d}) K_3 D_1 किंचिन्, D_c D_{n1} ns कश्चिन्; D_{n3} कञ्चिन् (for कंचिन्) D_6 नान्य किंचिद् (for कंचिन्नान्यम्) S कश्चि(G_1 किंचि, G_2 कश्चि)दन्यञ्च चिन्तये

34 ^{a}) D_5 ब्राह्मणा, M_1 महर्षि° (for ब्रह्मर्षि) K_3 व्यक्तभिर्देवगन्धर्वा, B_1 ब्रह्मदेवर्षिगन्धर्व — ^{b}) B_{1-3} D (except $D_{1-3\ 5}$) G_1 °पन्नगा (for किंनरा°) — ^{c}) D_5

चक्षुषा यं प्रपश्यामि प्राणिनं पृथिवीपते ।
तस्य तेजो हराम्याशु तद्धि दृष्टिबलं मम ॥ ३५
ब्रह्मर्षीणां सहस्रं हि उवाह शिबिकां मम ।
स मामपनयो राजन्भ्रंशयामास वै श्रियः ॥ ३६
तत्र ह्यगस्त्यः पादेन वहन्स्पृष्टो मया मुनिः ।
अदृष्टेन ततोऽस्म्युक्तो ध्वंस सर्पेति वै रुषा ॥ ३७
ततस्तस्माद्विमानाग्रात्प्रच्युतश्च्युतभूषणः ।
प्रपतन्बुबुधेऽऽत्मानं व्यालीभूतमधोमुखम् ॥ ३८
अयाचं तमहं विप्रं शापस्यान्तो भवेदिति ।
अज्ञानात्संप्रवृत्तस्य भगवन्क्षन्तुमर्हसि ॥ ३९
ततः स मामुवाचेदं प्रपतन्तं कृपान्वितः ।
युधिष्ठिरो धर्मराजः शापात्त्वां मोक्षयिष्यति ॥ ४०
अभिमानस्य घोरस्य बलस्य च नराधिप ।
फले क्षीणे महाराज फलं पुण्यमवाप्स्यसि ॥ ४१
ततो मे विस्मयो जातस्तदृष्ट्वा तपसो बलम् ।
ब्रह्म च ब्राह्मणत्वं च येन त्वाहमचूचुदम् ॥ ४२
सत्यं दमस्तपो योगमहिंसा दाननित्यता ।
साधकानि सदा पुंसां न जातिर्न कुलं नृप ॥ ४३
अरिष्ट एष ते भ्राता भीमो मुक्तो महाभुजः ।
स्वस्ति तेऽस्तु महाराज गमिष्यामि दिवं पुनः ॥ ४४

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्त्वाजगरं देहं त्यक्त्वा स नहुषो नृपः ।

कामान्; S वर (for करान्) — ^{d}) K Dc_2 D_1 सर्वं (for सर्वे)

35 ^{a}) G_1 स (for य) D_1 च (for प्र) — ^{b}) K_1 T G प्राणिनां $B_{1\ 3}$ Dc $D_{4\ 6}$ S श्वर, $D_{1\ 3}$ तले (for °पते) — ^{c}) T_2 G_{2-4} प्राणान् (for तेजो) — ^{d}) D_5 तथा (for तद्धि) K_2 B D (except $D_{1-3\ 5}$) दृष्टेर्मेल (B_2 र्वलैर्) (for दृष्टिबल) Dc महत् (for मम)

36 ^{a}) Ś$_1$ K $D_{1-3\ 5}$ मह (for ब्रह्म), and तु (for हि) T_1 $G_{1\ 3\ 4}$ M_1 सहस्राणि (for स्रं हि) — ^{b}) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ प्रोवाह, S (except T_2 G_3) वहन्ति (for उवाह) — ^{c}) Dc_2 $D_{2\ 6}$ T_2 G_3 ममा (for माम) — ^{d}) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ मारत (for वै श्रिय)

37 ^{a}) D_5 S [अ]पि (for हि) K_1 T_1 पापेन; B_4 तु मया (for पादेन) — ^{b}) B_4 पदा (for वहन्) B_4 Dn_2 D_2 $G_{1\ 2\ 4}$ M_1 महा (for मया) — ^{c}) B D (except $D_{1\ 3\ 5}$) T_2 G_{2-4} अगस्त्येन (for अदृष्टेन) K_3 D_6 हि; K_4 T_1 [ऽ]पि (for ऽस्मि) $K_{3\ 4}$ [उ]क (for [उ]क्तो) — ^{d}) K_3 ध्रुव (for ध्वंस) K_2 सदा; Dc मृषा (for रुषा) D_5 सर्पस्त्व च भवेति ह

38 ^{a}) $K_{1\ 2}$ B Dc_2 $Dn_{1\ n2}$ $D_{3\ 4}$ $G_{1\ 2}$ M_1 विमानाग्र्यात् — ^{b}) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ च्युत॰ प्रच्युत (for प्रच्युतश्च्युत) B_2 Dn_1 (m as in text) लक्षण (for भूषण) — ^{c}) D_1 G_4 प्रा (for प्र) — ^{d}) Ś$_1$ व्याध; K_2 व्याल° (for व्याली°)

39 ^{b}) D_1 भविष्यति (for भवे) — Before 31^{cd}, B Dc Dn D_3 (marg) $_4$ ins सर्प उ — ^{c}) B_{1-3} D (except $D_{1-3\ 5}$) प्रमादास्स(B_1 द मे)प्रमूढस्य — ^{d}) T_1 M_1 भगवान् B_1 त्रक्तुम् (for क्षन्तुम्)

40 ^{b}) D_5 T_2 (before corr) G_3 प्रवदत (for प्रप°)

77

S_1 $K_{2\ 4}$ दया (for कृपा°) — ^{d}) Ś$_1$ त्वा (for त्वां)

41 ^{a}) K_3 D_3 अति (for अभि) S चैतस्य (for घोरस्य) — ^{b}) K_3 धनस्य, B Dn D_5 पाप; Dc D_6 शाप° (for बल°) — ^{c}) S स्व(G_1 ह्य)निर्दिष्ट (for महा°) — ^{d}) Ś$_1$ K D_{1-3} पुण्य फलम् (by transp)

42 ^{a}) D_6 अति (for ततो) — ^{b}) D_2 दृष्ट्वा तत् (by transp), T_1 त दृष्ट्वा — ^{c}) D_3 ब्रह्मचर्यं ब्राह्मणत्व — ^{d}) Dc_2 M तेन (for येन) D_2 चा (for त्वा°) K_4 $D_{3\ 5}$ अनूनुद (for अचूचुदम्)

43 ^{a}) K_1 तपो दमो (for दमस्तपो) Ś$_1$ K $D_{1\ 2\ 5}$ योगस्, B Dc Dn $D_{3\ 4\ 6}$ दानम् (for योगम्) — ^{b}) Ś$_1$ K $D_{1\ 2\ 5}$ त्वहिंसा (for अहिंसा) B_{1-3} D (except $D_{1\ 2\ 5}$) धर्मं, S ज्ञान (for दान-) $K_{1\ 2}$ Dc G_1 नित्यदा, D_5 मित्युत; T_1 मित्यत (for नित्यता) B_4 अहिंसा चापि सर्वश — ^{c}) S सतां (for सदा) — ^{d}) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ क्वचित् (for नृप) G_1 न ज्ञातिर्न बल नृप

44 ^{a}) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ अरिष्टाद् (for अरिष्ट) T_2 G_{1-3} एव (for एष) — ^{b}) T_2 G_3 Dc_2 मुक्तो भीमो (by transp) Dc_2 बल° (for भुज) B Dc_1 Dn $D_{4\ 6}$ भीमसेनो महाबल° — ^{c}) B_2 बाहो (for °राज) — ^{d}) S गमिष्येह (for ष्यामि) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ transp दिव and पुन D_5 गच्छामि त्रिदिव नृप — After 44, S ins

889* स चाय पुरुषव्याघ्र काल॰ पुण्य उपस्थित ।
तदस्मात्कारणात्पार्थ कार्यं मम महत्कृतम् ।

[(L 1) G_1 चापि (for चाय) T_2 G_{2-4} उपागत (for उपस्थित) — (L 2) T_2 G_{2-4} तन्मे (for मम)]

45 After the ref, S ins

890* ततस्तस्मिन्मुहूर्ते तु विमान कामगामि वै ।

एतदध्यात्मविदुषां परं कार्यं विधीयते ॥ २४

सर्प उवाच ।

बुद्धिरात्मानुगा तात उत्पातेन विधीयते ।
तदाश्रिता हि संज्ञैषा विधिस्तस्यैषणे भवेत् ॥ २५
बुद्धेर्गुणविधिर्नास्ति मनस्तु गुणवद्भवेत् ।
बुद्धिरुत्पद्यते कार्ये मनस्तूत्पन्नमेव हि ॥ २६
एतद्विशेषणं तात मनोबुद्ध्योर्मयेरितम् ।
त्वमप्यत्राभिसंबुद्धः कथं वा मन्यते भवान् ॥ २७

युधिष्ठिर उवाच ।

अहो बुद्धिमतां श्रेष्ठ शुभा बुद्धिरियं तव ।
विदितं वेदितव्यं ते कस्मान्मामनुपृच्छसि ॥ २८
सर्वज्ञं त्वां कथं मोह आविशत्स्वर्गवासिनम् ।
एवमद्भुतकर्माणमिति मे संशयो महान् ॥ २९

सर्प उवाच ।

सुप्रज्ञमपि चेच्छूरमृद्धिर्मोहयते नरम् ।
वर्तमानः सुखे सर्वो नावैतीति मतिर्मम ॥ ३०
सोऽहमैश्वर्यमोहेन मदाविष्टो युधिष्ठिर ।
पतितः प्रतिसंबुद्धस्त्वां तु संबोधयाम्यहम् ॥ ३१
कृतं कार्यं महाराज त्वया मम परंतप ।
क्षीणः शापः सुकृच्छ्रो मे त्वया संभाष्य साधुना ॥ ३२
अहं हि दिवि दिव्येन विमानेन चरन्पुरा ।
अभिमानेन मत्तः सन्कंचिन्नान्यमचिन्तयम् ॥ ३३
ब्रह्मर्षिदेवगन्धर्वयक्षराक्षसकिंनराः ।
करान्मम प्रयच्छन्ति सर्वे त्रैलोक्यवासिनः ॥ ३४

D_3 उत्पत्तितः; D_8 उत्पत्त्या (for उत्पातेन) — ^{c}) K_3 D_8 [अ]पि, B_4 [ए]वा (for हि) B D_e $D_{4.6}$ संज्ञा च (B_4 हि), D_n सा ज्ञेया (!) D_5 विज्ञेया, T_2 $G_{3.4}$ तस्यैषा (for संज्ञैषा) — ^{d}) B_3 D_n $D_{4.6}$ M_1 बुद्धिस् (for विधिस्) K_2 तस्यैषिणे; K_3 तस्यैव वै, K_4 $D_{1.2}$ तस्यैषणा, B (B_3 m as in text) D_e तस्यैषिणो, D_n $D_{4.6}$ T_2 (after corr) G_2 तस्यैषिणी, $D_{3.5}$ तस्यैषणे; $G_{1.3}$ तस्यैषणो

26 $B_{1.4}$ D_n $D_{4.6}$ transp 26^{ab} and 26^{cd} — T_1 M om 26^{ab} — ^{a}) K_3 $D_{1.2}$ बुद्धिर् (for बुद्धेर्) K_4 $D_{1.2}$ °विधिर्नास, B_3 (m as in text) D_{c1} D_{n2} °विधानेन; C_{np} °विधिर्नास्ति (as in text) — ^{b}) B D_{c1} D_{n2} n_3 $D_{4.6}$ तद्गुण° (for तु गुण°) — B_3 om 26^{cd} — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ तूत्पद्यते (for उत्पद्यते) $K_{3.4}$ B (B_3 om) D G_1 कार्यान् (for कार्ये) — ^{d}) B_4 S च (for हि)

27 ^{a}) S एतत्तात विशेषेण — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ बुद्ध्या; D_e $D_{1.3}$ °बुद्धेर् (for °बुद्ध्योर्) B D (except $D_{1-3.5}$) G_4 यदन्तर (for मयेरितम्) — ^{c}) K_3 D_{c2} $D_{3.4}$ अति, K_4 D_{n2} n_3 T G_{2-4} M अपि (for अभि) D_2 सक्रुद्ध°, D_8 सतुष्ट°, T_2 G_3 °सबद्ध, G_2 सबध, M_1 °सबद्ध (for संबुद्ध°) — ^{d}) S कथ (T_1 काम) वा मन्यसे स्वय

28 ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ शुद्धा, K_4 महा°, T_1 G_2 M कृता; G_1 मता, G_4 नाम्ना (for शुभा) K_2 M_2 अय (for इय) — ^{d}) B_{2-4} D_{c1} D_n D_4 सम्° (for माम्) T_2 G_{2-4} कस्मात्त्वमुप पृच्छसि — $K_{3.4}$ (which om 29–31) ins after 28 a passage given in App I (No 20)

29 $K_{3.4}$ om 29–31 — ^{a}) $Ś_1$ K_1 सर्वज्ञस्त्वात्; K_2 $D_{4.6}$ G_4 सर्वज्ञ त्वा; T_1 सर्वज्ञ त्वा (for सर्वज्ञं त्वां) — ^{b}) B_1 प्राविशत, S समागत (for आविशत्) $Ś_1$ K_1 M_2 °वासिता; G_1 °वासित — After 29^{ab}, $B_{1.3}$ D_e ins

885* कथं न सर्पता यातो भवान्व्याख्यातुमर्हति ।

— ^{c}) $D_{1.2}$ एतद् (for एवम्°)

30 $K_{3.4}$ om 30 (cf v l 29) — ^{a}) K_1 B_4 $D_{1.2.6}$ T_2 (before corr) $G_{1.4}$ M सुप्राज्ञम् $D_{1.2}$ वै (for चेत्) T_2 $G_{1.3.4}$ दूरम् (for शूरम्) — ^{b}) $D_{1.2}$ G_1 बुद्धिर् (for ऋद्धिर्) — ^{d}) B D (except $D_{1-3.5}$) सुख्यती° (for नावैती°)

31 $K_{3.4}$ om 31 (cf v l 29) — ^{b}) $Ś_1$ K_1 यदा विष्टो, T_2 G_{2-4} मदयुक्तो B_4 [अ]रमन्य वै (for युधि°) — ^{c}) S_1 पातित, T_1 प्रतीत (for पतित) $Ś_1$ K_1 D_8 °बुद्ध सन् (for °संबुद्धस्) — ^{d}) B_4 G_1 M_1 अत (for अहम्)

32 ^{c}) T_1 M_2 पाप° (for शाप) K_4 D_{c2} D_8 स (for सु-) K_4 कृत्स्नो, G_4 कृच्छ्रान् (for कृच्छ्रो)

33 ^{a}) G_1 नव्येन (for दि) — ^{b}) D_{c2} $D_{1.2.5}$ [आ]चर (for चरन्) — ^{c}) $Ś_1$ अपि, $K_{3.4}$ $D_{1-3.5}$ अति (for अभि) $Ś_1$ $K_{1.2}$ सतत, $D_{1.2}$ मनसि (for मत्त सन्) S वै (for सन्) — ^{d}) K_3 D_1 किंचिन्, D_e D_{n1} n_3 कश्चिन्; D_{n2} क्वचिन् (for कंचिन्) D_5 नान्य किंचिद् (for कंचिन्नान्यम्) S कचि(G_1 किंचि, G_2 कश्चि)दन्यन्न चिन्तये

34 ^{a}) D_5 ब्राह्मणा, M_1 महर्षि (for ब्रह्मर्षि) K_2 व्यक्तभिर्देवगंधर्वा; B_1 ब्रह्मदेवर्षिगंधर्वै — ^{b}) B_{1-3} D (except $D_{1-3.5}$) G_1 पन्नगा (for किंनरा) — ^{c}) D_3

चक्षुषा यं प्रपश्यामि प्राणिनं पृथिवीपते ।
तस्य तेजो हराम्याशु तद्धि दृष्टिबलं मम ॥ ३५
ब्रह्मर्षीणां सहस्रं हि उवाह शिबिकां मम ।
स मामपनयो राजन्भ्रंशयामास वै श्रियः ॥ ३६
तत्र ह्यगस्त्यः पादेन वहन्स्पृष्टो मया मुनिः ।
अदृष्टेन ततोऽस्म्युक्तो ध्वंस सर्पेति वै रुषा ॥ ३७
ततस्तस्माद्विमानाग्रात्प्रच्युतश्च्युतभूषणः ।
प्रपतन्बुबुधेऽऽत्मानं व्यालीभूतमधोमुखम् ॥ ३८
अयाचं तमहं विप्रं शापस्यान्तो भवेदिति ।
अज्ञानात्संप्रवृत्तस्य भगवन्क्षन्तुमर्हसि ॥ ३९
ततः स मामुवाचेदं प्रपतन्तं कृपान्वितः ।
युधिष्ठिरो धर्मराजः शापात्त्वां मोक्षयिष्यति ॥ ४०
अभिमानस्य घोरस्य बलस्य च नराधिप ।
फले क्षीणे महाराज फलं पुण्यमवाप्स्यसि ॥ ४१
ततो मे विस्मयो जातस्तद्दृष्ट्वा तपसो बलम् ।
ब्रह्म च ब्राह्मणत्वं च येन त्वाहमचूचुदम् ॥ ४२
सत्यं दमस्तपो योगमहिंसा दाननित्यता ।
साधकानि सदा पुंसां न जातिर्न कुलं नृप ॥ ४३
अरिष्ट एष ते भ्राता भीमो मुक्तो महाभुजः ।
स्वस्ति तेऽस्तु महाराज गमिष्यामि दिवं पुनः ॥ ४४

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्त्वाजगरं देहं त्यक्त्वा स नहुषो नृपः ।

कामान्; S वर (for करान्) — d) K Dc2 D1 सर्वं (for सर्वे)

35 a) G1 स (for य) D1 च (for प्र) — b) K1 T G प्राणिनां B1 3 Dc D4 6 S °श्वर, D1 2 तले (for पते) — c) T2 G2–4 प्राणान् (for तेजो) — d) D5 तथा (for तद्धि) K2 B D (except D1–3 5) दृष्टेर्बल (B3 वैर्लैर्) (for दृष्टिबल) Dc महत् (for मम)

36 a) Ś1 K D1–3 5 मह° (for ब्रह्म°), and तु (for हि) T1 G1 2 4 M1 सहस्राणि (for स्रं हि) — b) Ś1 K1 3 प्रोवाह, S (except T2 G3) वहन्ति (for उवाह) — c) Dc2 D2 6 T2 G3 ममा° (for माम) — d) Ś1 K1 3 भारत (for वै श्रिय)

37 a) D5 S [अ]पि (for हि) K1 T1 पापेन, B4 तु मया (for पादेन) — b) B4 पदा (for वहन्) B4 Dn3 D5 G1 2 4 M1 महा (for मया) — c) B D (except D1 2 5) T2 G2–4 अगस्त्येन (for अदृष्टेन) K2 D5 हि; K4 T1 [ऽ]पि (for ऽस्मि) K2 4 [उ]क्त (for [उ]क्तो) — d) K3 ध्रुव (for ध्वस) K2 तदा; Dc मृषा (for रुषा) D5 सर्पस्त्व च भवेति ह

38 a) K1 2 B Dc2 Dn1 n3 D2 4 G1 2 M1 विमा नाग्र्यात् — b) Ś1 K1 3 च्युत प्रच्युत (for प्रच्युतश्च्युत) B3 Dn1 (m as in text) लक्षण (for भूषण°) — c) D1 G4 प्रा (for प्र) — d) Ś1 व्याघ्र°, K3 व्याल (for व्याली)

39 b) D1 भविष्यति (for भवे°) — Before 31cd, B Dc Dn D5 (marg) 4 ins सर्प उ — c) B1–3 D (except D1–3 5) प्रमादात्स(B1 द मे)प्रमूढस्य — d) T1 M1 भगवान् B1 वक्तुम् (for क्षन्तुम्)

40 b) D2 T2 (before corr) G3 प्रवदत (for प्रप) S1 K2 4 दया (for कृपा°) — d) Ś1 त्वा (for त्वा)

41 a) K3 D5 अति (for अभि) S वैतस्य (for घोरस्य) — b) K3 धनस्य, B Dn D4 पाप, Dc D5 शाप° (for बल) — c) S स्व(G1 द्य)निर्दिष्ट (for महा) — d) Ś1 K D1–3 पुण्य फलम् (by transp)

42 a) D5 अति (for ततो) — b) D2 दृष्ट्वा तत् (by transp), T1 त दृष्ट्वा — c) D5 ब्रह्मचर्यं ब्राह्मणत्व — d) Dc2 M तेन (for येन) D2 चा (for त्वा) K4 D3 5 अनूनुद (for अचूचुदम्)

43 a) K1 तपो दमो (for दमस्तपो) S1 K D1 2 5 योगस, B Dc Dn D3 4 6 दानम् (for योगम्) — b) Ś1 K D1 2 5 स्वहिंसा (for अहिंसा) B1–3 D (except D1 2 5) धर्मं; S ज्ञान (for दान) K1 2 Dc G1 नित्यदा, D5 मित्युत, T1 मित्यत (for नित्यता) B4 अहिंसा चापि सर्वश — c) S सतां (for सदा) — d) Ś1 K1 3 क्वचित् (for नृप) G1 न ज्ञातिर्न बल नृप

44 a) Ś1 K1 3 अरिष्टाद् (for अरिष्ट) T2 G1–3 एव (for एष) — b) T2 G3 Dc2 मुक्तो भीमो (by transp) Dc2 °बल° (for भुज) B Dc1 Dn D4 6 भीमसेनो महाबल° — c) B2 °बाहो (for °राज) — d) S गमिष्येह (for ष्यामि) Ś1 K1 2 transp दिव and पुन D5 गच्छामि त्रिदिव नृप — After 44, S ins

889* स चाय पुरुषव्याघ्र काल° पुण्य उपस्थित ।
सदस्मात्कारणात्पार्थ कार्यं मम महत्कृतम् ।

[(L 1) G1 चापि (for चाय) T2 G2–4 उपागत (for उपस्थित) — (L 2) T2 G2–4 तन्मे (for मम)]

45 After the ref, S ins

890* ततस्तस्मिन्मुहूर्ते तु विमान कामगामि वै ।

77

दिव्यं वपुः समास्थाय गतस्त्रिदिवमेव ह ॥ ४५
युधिष्ठिरोऽपि धर्मात्मा भ्रात्रा भीमेन संगतः ।
धौम्येन सहितः श्रीमानाश्रमं पुनरभ्यगात् ॥ ४६
ततो द्विजेभ्यः सर्वेभ्यः समेतेभ्यो यथातथम् ।
कथयामास तत्सर्वं धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ४७
तच्छ्रुत्वा ते द्विजाः सर्वे भ्रातरश्चास्य ते त्रयः ।
आसन्सुव्रीडिता राजन्द्रौपदी च यशस्विनी ॥ ४८
ते तु सर्वे द्विजश्रेष्ठाः पाण्डवानां हितेप्सया ।
मैवमित्यब्रुवन्भीमं गर्हयन्तोऽस्य साहसम् ॥ ४९
पाण्डवास्तु भयान्मुक्तं प्रेक्ष्य भीमं महाबलम् ।
हर्षमाहारयांचक्रुर्विजह्रुश्च मुदा युताः ॥ ५०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७८ ॥ समाप्तमाजगरपर्व ॥

१७९

वैशंपायन उवाच ।
निदाघान्तकरः कालः सर्वभूतसुखावहः ।
तत्रैव वसतां तेषां प्रावृट् समभिपद्यत ॥ १
छादयन्तो महाघोषाः खं दिशश्च बलाहकाः ।
प्रववर्षुर्दिवारात्रमसिताः सततं तदा ॥ २
तपात्ययनिकेताश्च शतशोऽथ सहस्रशः ।
अपेतार्कप्रभाजालाः सविद्युद्विमलप्रभाः ॥ ३
विरूढशष्पा पृथिवी मत्तदंशसरीसृपा ।

अवपातेन महता तत्रापतदुत्तमम् ।
[(L. 1) T1 G1 M1 कामग शुभ (for °गामि वै) — (L. 2) T1 अपदानेन, T2 G3 (both after corr.) अपपातेन; G4 अपवादेन (for अवपातेन).]
— b) B D (except D1-3 5) मुक्त्वा (for त्यक्त्वा). K1 Dc G1 2 नृप (for नृप°). — cd) B3 यातस् (for गतस्). K2-4 D3 5 हि, B4 च (for ह). S दिव (T1 °वि, T2 G3 °व्य) दिव्यवपुर्भूत्वा स्वकर्मविजित ययौ.
46 a) B1 T2 G2-4 M तु (for [अ]पि). T1 G1 ततो युधिष्ठिरो राजा. — b) S1 K1 2 4 D1 2 भीमसेनेन, K3 D3 5 भीमेन सह (for भ्रात्रा भीमेन). — d) B1-3 D (except D1-3 5) आगमत्, M1 अभ्ययात् (for अभ्यगात्).
47 ab) D5 पूर्वेभ्य° (for स°). S ततो द्विजेषु सर्वेषु समेतेषु यथा°. — d) T2 G2-4 M2 °पुत्रो (for °राजो).
48 a) S द्विजश्रेष्ठा (for द्विजाः सर्वे). — b) K4 च तथा, B1 चापि ते, B2 3 चास्य ये, D5 चैव ते (for चास्य ते). — c) Dc सुविस्मिता, D1 2 सुपीडिता. T2 G2-4 पार्थो (for राजन्). M आसन्सुप्रीतमनसो.
49 a) B3 च, D2 नु (for तु). Dc D3 द्विजा श्रेष्ठा° — b) D5 M1 °च्छया (for °प्सया). — K1 om. 49c-50d. — c) B3 4 नैवम् (for मैवम्). K4 [उ]क्तवान्, D5 T1 [अ]ब्रवीद् (for [अ]ब्रुवन्).
50 K1 om. 50 (cf. v. l. 49). — c) K2 B3 °यामासुर् (for °याचक्रुर्). — d) S1 K2 3 B3 5 D5 G1 2 [अ]न्विता° (for युता).
Colophon. — Major parvan: Ś1 K2 Dn2 G3 4 आरण्य. — Sub-parvan: N M2 आजगर (followed by समाप्त except in B1). — Adhy. name: G1 नहुष चाप(sic)विमोचनभीमसेनमोक्षण; M2 नहुषशापविमोचन. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn 180 (Dn3 181), D1 186, S (M2 sup. lin.) 182 (M2 orig. 184). — Śloka no.: Dn 49, D1 50.

179

1 a) K3 G1 4 M1 निदाघानतर°. — c) K4 D3 स (for [त]त्र). — d) Ś1 K2 प्रावृण्णामाभ्यपद्यत, K4 T G1 (sup. lin.) 3 4 M प्रावृट्कालोभ्यपद्यत, Dc D2 प्रावृट्सम-भिपद्यते, G1 2 प्रावृट्कालोभ्यवर्तत.
2 a) B1 2 4 महाघोरा. — b) S बलाहका°. — c) Ś1 प्रववर्षुर्, Dc अभ्यवर्षुर्. — d) Ś1 K D1-3 5 घना° (for तदा).
3 a) Ś1 K1 2 T2 G2-4 तपात्यये निकेता°, B2 उपादाय निकेता°. T1 G1 2 M तु, T2 G3 4 ते (for च). — b) S बलाहका (for सह.). — c) K4 B2 ज्वाला° (for जाला). Ś1 K1 2 अपत्रा° कदलीजाला°. — d) T G सविद्युन्मण्डलप्रभा°

बभूव पयसा सिक्ता शान्तधूमरजोरुणा ॥ ४
न स्म प्रज्ञायते किंचिदम्भसा समवस्तृते ।
समं वा विषमं वापि नद्यो वा स्थावराणि वा ॥ ५
क्षुब्धतोया महाघोषाः श्वसमाना इवाशुगाः ।
सिन्धवः शोभयांचक्रुः काननानि तपात्यये ॥ ६
नदतां काननान्तेषु श्रूयन्ते विविधाः स्वनाः ।
वृष्टिभिस्ताड्यमानानां वराहमृगपक्षिणाम् ॥ ७
स्तोकका शिखिनश्चैव पुंस्कोकिलगणैः सह ।
मत्ताः परिपतन्ति स्म दर्दुराश्चैव दर्पिताः ॥ ८
तथा बहुविधाकारा प्रावृण्मेघानुनादिता ।
अभ्यतीता शिवा तेषां चरतां मरुधन्वसु ॥ ९
क्रौञ्चहंसगणाकीर्णा शरत्प्रणिहिताभवत् ।
रूढकक्षवनप्रस्था प्रसन्नजलनिम्नगा ॥ १०
विमलाकाशनक्षत्रा शरत्तेषां शिवाभवत् ।
मृगद्विजसमाकीर्णा पाण्डवानां महात्मनाम् ॥ ११
पश्यन्तः शान्तरजसः क्षपा जलदशीतलाः ।
ग्रहनक्षत्रसंघैश्च सोमेन च विराजिताः ॥ १२
कुमुदैः पुण्डरीकैश्च शीतवारिधराः शिवाः ।
नदीः पुष्करिणीश्चैव ददृशुः समलंकृताः ॥ १३
आकाशनीकाशतटां नीपनीवारसंकुलाम् ।
बभूव चरतां हर्षः पुण्यतीर्थां सरस्वतीम् ॥ १४
ते वै मुमुदिरे वीराः प्रसन्नसलिलां शिवाम् ।
पश्यन्तो दृढधन्वानः परिपूर्णां सरस्वतीम् ॥ १५
तेषां पुण्यतमा रात्रिः पर्वसंधौ स्म शारदी ।
तत्रैव वसतामासीत्कार्तिकी जनमेजय ॥ १६
पुण्यकृद्भिर्महासत्त्वैस्तापसैः सह पाण्डवाः ।

---

4 a) B D (except D_{1-3} 5) धरणी (for पृथिवी) — b) D_5 मत्तपक्षि — d) $Ś_1$ K_{1-3} $B_{3.4}$ Dc D_3 शाता सर्वं(Dc च सु)मनोहरा, $B_{1.2}$ Dn $D_{4.6}$ शाता सर्वमनोरमा; D_5 T G शातधूमरजोगुणा

5 b) B_1 अभसा समभिप्लुत; B_2 अभसा परमप्लुते; S अद्भिर्लोके परिप्लुते — d) $K_{2.4}$ $B_{1.3.4}$ D T_1 G_1 M_2 च (for the second वा)

6 a) $K_{1.4}$ B Dn $D_{4.6}$ वेगा, K_3 घोरा° (for घोषा) — b) S श्वसत (T_1 G_1 M °स्य) इव शीघ्रगा°

7 b) T_1 G_3 M स्वरा, G_1 गिर (for स्वना°) — c) K_4 B Dn $D_{4.6}$ छाद्य (for ताड्य°) — T_2 G_{2-4} om 7^d–10^a

8 T_2 G_{2-4} om 8 (cf v l 7) — c) K_4 D_{1-3} T_1 परिनदन्ति, G_1 M परिगदन्ति

9 T_2 G_{2-4} om 9 (cf v l 7) — a) K_4 Dc M कारा° — b) $Ś_1$ K_2 B_1 M नुनादिता; K_4 भिनादिता° — c) S_1 अभ्यतीता, T_1 अप्यतीता, G_1 M अभ्यतीयात् $Ś_1$ शिवास्, Dc गिरास् — After 9 K_1 *repeats* 3 178 49^c–50^d (with unimportant v l)

10 T_2 G_{2-4} om 10^a (cf. v l 7) — a) K_{1-3} Dc $D_{1-3.5}$ हंसक्रौञ्चगणा(D_5 °समा)कीर्णा K_4 B Dn क्रौञ्चहंससमा, G_1 सत क्रौञ्चगणा (cf 11^c) — b) K_4 B Dn $D_{4.6}$ शरत्प्रमुदिता, D_2 $G_{1.2}$ शरत्प्राणिहिता — D_2 om (hapl) 10^c–11^b — c) $Ś_1$ K_2 रूढकक्ष्य, K_3 $D_{1.3}$ रूढशष्प — d) $K_{1.3.4}$ D_3 T_1 निम्नगा

11 D_2 om 11^{ab} (cf v l 10) — c) Dc $D_{1.3}$ S (except T_2 G_3) मृगद्विजगणा°, D_5 मृगपक्षिसमा° (cf 10^a)

12 a) $Ś_1$ K_{1-3} Dc_2 $D_{1-3.5}$ पश्यता; K_4 $B_{1.4}$ Dc_1 Dn $D_{4.6}$ दृश्यते, T_1 G_2 ततस्तु Dc D_5 शातरजसां — b) B_2 जलदसेविता — d) K_3 D_3 T_1 G_1 विराजता

13 c) S_1 K_2 नद्य S पुष्करिण्यश्च नद्यश्च — d) S_1 $K_{1.2}$ दृश्यते; K_3 $D_{1.2}$ पश्यत (for ददृशु°)

14 a) Dc नीकाशतटी; D_5 T_1 M सकाशतटा, T_2 G स(G_1 °नी)काशजला — b) K_4 B Dc Dn $D_{1-4.6}$ T_2 G_{1-3} M ती($D_{2.3}$ G_1 M नी)रवानीर°, T_1 नीलनीवार, G_4 तीरवानर — c) D_5 पश्यता (for चरता)

15 K_3 om (hapl) 15 — a) D_5 प्रमुदिता (for मुमुदिरे) — b) B_4 शुभां, Dc गिरां (for शिवाम्) — d) Dc $D_{3.6}$ G_1 M प्रति (for परि)

16 b) Dc सु, S च (G_4 वि°) (for स्म)

17 a) D_5 तापसैश्च (for महासत्त्वैस्) — b) D_5 तै सर्वै (for तापसै) K_2 D_5 पाण्डवै — c) $Ś_1$ $K_{1.2}$ Dn_2 ते सर्वे, $K_{3.4}$ D_{1-3} M तत्पर्वे; Dn_1 n_3 तत्सर्वे, G_2 ततस्ते (for तत्सर्वे) T_2 G_{2-4} भरतश्रेष्ठ — d) D_5 बभूवुर्; T_2 G समूपुर्

18 a) $D_{1.3}$ S तस्मिन्नभ्युदये तत्र ($D_{1.3}$ तस्मिन्) — c) D_5 T_2 G सार्धं (for चैव)

तत्सर्वं भरतश्रेष्ठाः समूहुर्योगमुत्तमम् ॥ १७
तमिस्राभ्युदये तस्मिन्धौम्येन सह पाण्डवाः ।
सूतैः पौरोगवैश्चैव काम्यकं प्रययुर्वनम् ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७९ ॥

१८०

वैशंपायन उवाच ।
काम्यकं प्राप्य कौन्तेया युधिष्ठिरपुरोगमाः ।
कृतातिथ्या मुनिगणैर्निषेदुः सह कृष्णया ॥ १
ततस्तान्परिविश्वस्तान्वसतः पाण्डुनन्दनान् ।
ब्राह्मणा बहवस्तत्र समन्तात्पर्यवारयन् ॥ २
अथाब्रवीद्द्विजः कश्चिदर्जुनस्य प्रियः सखा ।
एष्यतीह महाबाहुर्वशी शौरिरुदारधीः ॥ ३
विदिता हि हरेर्यूयमिहायाताः कुरूद्वहाः ।
सदा हि दर्शनाकाङ्क्षी श्रेयोन्वेषी च वो हरिः ॥ ४
बहुवत्सरजीवी च मार्कण्डेयो महातपाः ।
स्वाध्यायतपसा युक्तः क्षिप्रं युष्मान्समेष्यति ॥ ५
तथैव तस्य ब्रुवतः प्रत्यदृश्यत केशवः ।
सैन्यसुग्रीवयुक्तेन रथेन रथिनां वरः ॥ ६
मघवानिव पौलोम्या सहितः सत्यभामया ।
उपायाद्देवकीपुत्रो दिदृक्षुः कुरुसत्तमान् ॥ ७
अवतीर्य रथात्कृष्णो धर्मराजं यथाविधि ।
ववन्दे मुदितो धीमान्भीमं च बलिनां वरम् ॥ ८
पूजयामास धौम्यं च यमाभ्यामभिवादितः ।
परिष्वज्य गुडाकेशं द्रौपदीं पर्यसान्त्वयत् ॥ ९
स दृष्ट्वा फल्गुनं वीरं चिरस्य प्रियमागतम् ।
पर्यष्वजत दाशार्हः पुनः पुनररिंदमम् ॥ १०
तथैव सत्यभामापि द्रौपदीं परिषस्वजे ।

Colophon — *Major parvan* Ś$_1$ K$_{1\,2}$ G$_{2\,4}$ आरण्य — *Adhy name* Ś$_1$ K$_4$ प्रावृड्वर्णन, K$_1$ प्रावृड्ढलन (sic), B$_1$ Dc Dn$_1$ n$_3$ D$_1$ काम्यकवनप्रवेश°, B$_3$ D$_{4\,6}$ G$_1$ काम्यकप्रवेश, D$_2$ काम्यके पुन प्रवेश, D$_5$ काम्यकगमन — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 181 (Dn$_3$ 182), D$_1$ 187, S 183 (M$_2$ 185) — *Śloka no* Dn D$_1$ 18

180

1 ^{a}) K$_3$ D$_{1\,2\,5\,6}$ S (except T$_1$ G$_1$ M$_1$) कौरव्या, K$_4$ B Dn D$_{3\,4}$ कौरव्य (for कौन्तेया)

2 T$_1$ om 2^{ab} — ^{b}) S$_1$ K$_{1-3}$ Dc D$_5$ वसतस्तत्र पाडवान् — ^{c}) Ś$_1$ K$_2$ वसतस् (for बहवस्) — ^{d}) D$_5$ पांडवान् (for समन्तात्)

3 ^{a}) K$_2$ द्विजश्रेष्ठ°, T$_1$ प्रिय कश्चिद् — ^{c}) B$_3$ Dn स एष्यति, Dc आयातीह, M$_1$ एष्यतीति S (except G$_1$) महाबुद्धिर् — ^{d}) B$_1$ शुचिर् (for शौरिर्)

4 ^{c}) Ś$_1$ K$_{1\,2}$ सदा च, S स चापि (T$_1$ सदापि) — ^{d}) Dc चरो, T$_1$ च यो (for च वो)

5 M om 5 — ^{b}) Here and in the sequel Ś$_1$ K$_1$ मार्कंडेय° | K$_{1-3}$ B$_4$ D$_{3\,5}$ महायशा — ^{d}) D$_5$ उपैष्यति (for समे°)

6 ^{a}) D$_5$ [ए]तद् (for [ए]व) K$_4$ B$_{2\,4}$ Dc$_1$ Dn D$_{4-6}$ transp तस्य and ब्रुवत — ^{b}) D$_5$ transp प्रत्य and केशव° — ^{c}) K$_2$ B D (except Dc$_2$ D$_{1\,2}$) शैब्य° (for सैन्य°)

8 ^{b}) Ś$_1$ K$_{1-3}$ B$_4$ Dc D$_{1-3\,5}$ युधिष्ठिर (for यथा°) — K$_3$ om 8^{cd} — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1\,2}$ B$_4$ Dc D$_{1-3\,5}$ [ऽ]थ मुदा (for मुदितो)

9 ^{a}) B$_{2\,3}$ Dc Dn S (except T$_1$ M$_1$) स (for च) — ^{c}) T$_1$ G$_1$ महाभागां, T$_2$ G$_{2-4}$ M$_2$ महाराज (for गुडा°) — ^{d}) K$_3$ B$_1$ Dc$_2$ G$_1$ परिसांत्वयत्, B$_{2\,3}$ D$_{1\,2}$ T$_2$ G$_{2-4}$ M परिसात्वयन्

10 ^{a}) N फाल्गुन (K$_1$ फल्गुण) — K$_3$ om 10^c–11^c — ^{c}) D$_2$ G$_1$ परि° (for पर्य°) — ^{d}) Ś$_1$ K$_1$ एनम्, K$_2$ Dc$_2$ एवम् (for पुनर्) K$_4$ B Dn अरिंदम, D$_{4\,6}$ अरिंदम D$_5$ पुनरेवारिमर्दन

11 K$_3$ om 11^{abc} (cf v l 10) — ^{a}) Dc D$_{1\,2}$

पाण्डवानां प्रियां भार्यां कृष्णस्य महिषी प्रिया ॥ ११
ततस्ते पाण्डवाः सर्वे सभार्याः सपुरोहिताः ।
आनर्चुः पुण्डरीकाक्षं परिवव्रुश्च सर्वशः ॥ १२
कृष्णस्तु पार्थेन समेत्य विद्वा-
न्धनंजयेनासुरतर्जनेन ।
बभौ यथा भूतपतिर्महात्मा
समेत्य साक्षाद्भगवान्गुहेन ॥ १३
ततः समस्तानि किरीटमाली
वनेषु वृत्तानि गदाग्रजाय ।
उक्त्वा यथावत्पुनरन्वपृच्छ-
त्कथं सुभद्रा च तथाभिमन्युः ॥ १४
स पूजयित्वा मधुहा यथाव-
त्पार्थांश्च कृष्णां च पुरोहितं च ।
उवाच राजानमभिप्रशंस-
न्युधिष्ठिरं तत्र सहोपविश्य ॥ १५
धर्मः परः पाण्डव राज्यलाभा-
त्तस्यार्थमाहुस्तप एव राजन् ।
सत्यार्जवाभ्यां चरता स्वधर्मं
जितस्तवायं च परश्च लोकः ॥ १६
अधीतमग्रे चरता व्रतानि
सम्यग्धनुर्वेदमवाप्य कृत्स्नम् ।
क्षात्रेण धर्मेण वसूनि लब्ध्वा
सर्वे ह्यवाप्ताः क्रतवः पुराणाः ॥ १७
न ग्राम्यधर्मेषु रतिस्तवास्ति
कामान्न किंचित्कुरुषे नरेन्द्र ।
न चार्थलोभात्प्रजहासि धर्मं
तस्मात्स्वभावादसि धर्मराजः ॥ १८
दानं च सत्यं च तपश्च राज-
ञ्श्रद्धा च शान्तिश्च धृतिः क्षमा च ।
अवाप्य राष्ट्राणि वसूनि भोगा-
नेषा परा पार्थ सदा रतिस्ते ॥ १९
यदा जनौघः कुरुजाङ्गलानां
कृष्णां सभायामवशामपश्यत् ।
अपेतधर्मव्यवहारवृत्तं

M2 च (for [अ]पि) — ^{c}) Ś1 K2 प्रिया भार्या
12 M om 12^c–39^b — ^{c}) B1 अभ्यर्च्य (for आनर्चु°) — ^{d}) T1 समतत° (for च सर्वश)
13 M om 13 (of v l 12) — ^{b}) T G मर्दनेन (for °तर्जनेन)
14 M om 14 (of v l 12) — ^{b}) K3 गदाधराय — ^{c}) Dn2 T1 G1 अन्वगच्छत् — ^{d}) K3 4 B D स चा° (for तथा) T G तस्मिन्सु(T1 G1 तथ्य सु)भद्रां च तथा भिमन्यु — After 14, T G read 22
15 M om 15 (of v l 12) — ^{a}) Ś1 K1 2 Dc स (for स) T2 G3 4 यथैव (for यथावत्) — ^{b}) K1 3 4 B D (except D2 3 5) T1 पार्थं (for पार्थान्) — ^{d}) T G तेन (for तत्र)
16 M om 16 (of v l 12) — Before 16, K1 2 D1 2 ins श्रीकृष्ण उ — ^{a}) T2 G3 4 धर्मात् (for धर्म) K1 पुन°, D3 T1 पर (for पर) K3 B1 Dc2 T G3 4 राज्य लाभस् — ^{b}) Ś1 K1–3 D6 तथार्थं°, Dc2 तत्पार्थे, D1–3 तदर्थं, T G सम्यादि (for तस्यार्थं) Dc2 T1 तव (for तप) K1 एप (for एव) — ^{c}) K3 च; B1 हि; T2 G2 3 सु (for स्व) — T1 om 16^d–18^d
17 T1 M om 17 (of v l 16, 12) — ^{a}) K3 D2 अधीतमार्गे, B2 अतीतमग्रे T2 G चरित व्रत च (for चरता व्रतानि) — ^{b}) Ś1 K1 2 सम्यक्तया वेदम् — ^{d}) K1 2 सर्वे कृताश्च, D3 सर्वेप्यवाप्ता°, D5 प्राप्ताश्च सर्वे D1 2 सुपुण्या° (for पुराणा)
18 T1 M om 18 (of v l 16, 12) — ^{a}) Ś1 K1–3 ग्रामधर्मेषु; D4 6 ग्राम्यधर्मे च — ^{b}) T2 G कोपो (G1 4 पे) न कश्चित्पुरुषो नरेन्द्र — ^{d}) K4 B1 3 4 Dn D4 6 प्रभावाद् (for स्वभावाद्) K1 D0 धर्मराज
19 M om 19 (cf v l 12) — ^{b}) K4 B1–3 Dn D4 6 श्रद्धा च बुद्धिश्च क्षमा धृतिश्च, B4 T G क्षमा च (B4 श्रुतश्च) शांतिश्च दमो धृतिश्च — After 19^{ab}, D1 2 ins
891* आपत्स्वपि स्व न जहासि राजन्
— ^{c}) B4 चास्त्राणि (for राष्ट्राणि) — ^{d}) T1 G1 येषां (for एषा) D1 5 T1 G1 transp सदा and रति° T2 G3 4 एषां भवेत्पार्थ रति सदा(G4 स्वभा)रे, G2 येषा सदा पार्थ रति परार्थो
20 M om 20 (of v l 12) — ^{a}) Ś1 K1 2 D1–3

सहेत तत्पाण्डव कस्त्वदन्यः ॥ २०
असंशयं सर्वसमृद्धकामः
क्षिप्रं प्रजाः पालयितासि सम्यक् ।
इमे वयं निग्रहणे कुरूणां
यदि प्रतिज्ञा भवतः समाप्ता ॥ २१
धौम्यं च कृष्णां च युधिष्ठिरं च
यमौ च भीमं च दशार्हसिंहः ।
उवाच दिष्ट्या भवतां शिवेन
प्राप्तः किरीटी मुदितः कृतास्त्रः ॥ २२
प्रोवाच कृष्णामपि याज्ञसेनीं
दशार्हभर्ता सहितः सुहृद्भिः ।
कृष्णे धनुर्वेदरतिप्रधानाः
सत्यव्रतास्ते शिशवः सुशीलाः ।
सद्भिः सदैवाचरितं समाधिं
चरन्ति पुत्रास्तव याज्ञसेनि ॥ २३
राज्येन राष्ट्रैश्च निमन्त्र्यमाणाः
पित्रा च कृष्णे तव सोदरैश्च ।
न यज्ञसेनस्य न मातुलानां
गृहेषु बाला रतिमाप्नुवन्ति ॥ २४
आनर्तमेवाभिमुखाः शिवेन
गत्वा धनुर्वेदरतिप्रधानाः ।
तवात्मजा वृष्णिपुरं प्रविश्य
न दैवतेभ्यः स्पृहयन्ति कृष्णे ॥ २५
यथा त्वमेवार्हसि तेषु वृत्तिं
प्रयोक्तुमार्या च यथैव कुन्ती ।
तेष्वप्रमादेन सदा करोति
तथा च भूयश्च तथा सुभद्रा ॥ २६
यथानिरुद्धस्य यथाभिमन्यो-
र्यथा सुनीथस्य यथैव भानोः ।
तथा विनेता च गतिश्च कृष्णे
तवात्मजानामपि रौक्मिणेयः ॥ २७
गदासिचर्मग्रहणेषु शूरा-

यथा, T_2 G राज्ये (G_2 हृत) (for यथा) K_1 कुरूणां, Dc T_1 जनौघा, T_2 $G_{1\,3\,4}$ निविष्ट, G_2 च देश (for जनौघ°) — ^{b}) Dc_2 च भार्याम् (for सभायाम्) G_1 भगवान् (for अवशाम्) G_2 अवशां च पश्यन् T_2 $G_{3\,4}$ अपश्यन्

21 M om 21 (cf v l 12) — ^{a}) K_1 °वेग (for °काम°) — ^{c}) T G अथैव तन्निग्रहण कुरूणा

22 M om 22 (cf v l 12) T G read 22 after 14 — ^{ab}) $K_{3\,4}$ $B_{2\,3}$ D (except D_{1-3}) transp कृष्णा and भीम B_1 धौम्य च भीम च यमौ च कृष्णां युधिष्ठिर चापि दशार्ह — ^{c}) D_3 दृष्ट्वा, D_5 शिष्यो (for दिष्ट्या) $Ś_1$ K_1 भवता

23 M om 23 (cf v l 12) — ^{a}) D_2 ततश्च, G_4 ददर्श (for प्रोवाच) $Ś_1$ अभि यज्ञसेनीं, K_1 अपि यज्ञ°, K_2 अतियज्ञ, D_5 अथ याज्ञ° — ^{b}) $D_{1\,2}$ G_1 दाशार्ह° — After 23^{ab}, N ins

892* दिष्ट्या समप्रासि धनजयेन
समागतेत्येवमुवाच कृष्ण ।
[(L 1) $Ś_1$ K_2 समेतासि (for समप्रासि)]

— After 23^c, D_5 reads 25^{cd} — ^{d}) K_4 B Dn $D_{4\,6}$ तवा(B_4 °था)त्मजा° (for सत्यव्रता) D_5 यथाव्रतास्ते शिशव सुखार्हा° — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ यदि स्म दैवाचरित K_4 B_{1-3} Dn $D_{4\,6}$ सुहृद्भिश्च (for समाधिं)

24 M om 24 (cf v l 12) — ^{a}) $Ś_1$ K_{1-3} D_5 राज्येन पु(K_3 म)त्रैश्च, B_1 (m as in text) राज्येन भोगेन, B_4 राज्यैश्च भोगैश्च, Dc राजन्यपुत्रैश्च, T_1 युक्तैर्नियुक्तैश्च, T_2 G राज्ञा (G_1 ज्य) नियुक्तैश्च

25 M om 25 (cf v l 12) — ^{a}) $D_{1\,2}$ आनर्तमेवाभिरता, T G आनर्तवासाभिमुखा°

26 M om 26 (cf v l 12) — ^{a}) T_2 (before corr) $G_{2\,4}$ एषा° (for एवा°) K_3 B Dn $D_{4\,6}$ वृत्त (for वृत्तिं) T_1 यथा त्वमेवाभिमतेषु वृत्तिं — ^{b}) $Ś_1$ K_{1-3} $D_{2\,3\,5}$ G_4 तथैव (for य°) — ^{c}) K_3 [अ]प्रमादेषु, $B_{1\,4}$ प्रमादेन, $G_{2\,4}$ प्रमोदेन (for [अ]प्रमादेन) $K_{3\,4}$ B D (except D_{1-3}) तथा; $K_{1\,2}$ मुदा (for सदा) — ^{d}) K_1 माता च; K_2 मा तात, K_4 $B_{2\,4}$ Dn $D_{4\,6}$ तथैव, $B_{1\,3}$ Dc ततश्च, $D_{2\,3}$ यथा च $K_{3\,4}$ B_{1-3} Dc D_{1-3} सदा, T G तत° (for तथा)

27 M om 27 (cf v l 12) — ^{b}) $Ś_1$ K_1 T_2 $G_{1\,2}$ सुनीतस्य $K_{1\,3}$ तथैव (for य°) — ^{c}) $Ś_1$ रति° (for गति°) — ^{d}) $B_{3\,4}$ D_6 तथा (for तवा°) $Ś_1$ K D_5 T_1

नस्त्रेषु शिक्षासु रथाश्वयाने ।
सम्यग्विनेता विनयत्यतन्द्री-
स्तांश्चाभिमन्युः सततं कुमारः ॥ २८
स चापि सम्यक्प्रणिधाय शिक्षा-
मस्त्राणि चैषां गुरुवत्प्रदाय ।
तवात्मजानां च तथाभिमन्योः
पराक्रमैस्तुष्यति रौक्मिणेयः ॥ २९
यदा विहारं प्रसमीक्षमाणाः
प्रयान्ति पुत्रास्तव याज्ञसेनि ।
एकैकमेषामनुयान्ति तत्र
रथाश्च यानानि च दन्तिनश्च ॥ ३०
अथाब्रवीद्धर्मराजं तु कृष्णो
दशार्हयोधाः कुकुरान्धकाश्च ।
एते निदेशं तव पालयन्ति
तिष्ठन्ति यत्रेच्छसि तत्र राजन् ॥ ३१
आवर्ततां कार्मुकवेगवाता
हलायुधप्रग्रहणा मधूनाम् ।
सेना तवार्थेषु नरेन्द्र यत्ता
ससादिपत्त्यश्वरथा सनागा ॥ ३२
प्रस्थाप्यतां पाण्डव धार्तराष्ट्रः
सुयोधनः पापकृतां वरिष्ठः ।
स सानुबन्धः ससुहृद्गणश्च
सौभस्य सौभाधिपतेश्च मार्गम् ॥ ३३
कामं तथा तिष्ठ नरेन्द्र तस्मि-
न्यथा कृतस्ते समयः सभायाम् ।
दाशार्हयोधैस्तु ससादियोधं
प्रतीक्षतां नागपुर भवन्तम् ॥ ३४
व्यपेतमन्युर्व्यपनीतपाप्मा
विहृत्य यत्रेच्छसि तत्र कामम् ।
ततः समृद्धं प्रथमं विशोकः

रौहिणेय॰ (cf v l 29)

28 M om 28 (cf v l 12) — ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ $_2$ D$_1$ $_2$ गदासिचक्र D$_{1-3}$ T$_2$ G$_{2-4}$ शूरा (for शूरान्) — ^{b}) D$_{1-3}$ शस्त्रेषु (for अस्त्रेषु) — ^{c}) T G विनीतान् (for विनेता) B Dn D$_4$ $_6$ विनयेदतन्द्रीस्; D$_{1-3}$ विनयस्यतन्द्रस् — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1-3}$ D$_1$ $_2$ $_5$ ताश्चाभिमन्यु च सनत्कुमार, T G तांश्चाभिमन्यु च (T G$_3$ न्युश्च) सदा कुमारान्

29 M om 29 (cf v l 12) — ^{b}) K$_1$ $_4$ B Dc$_1$ Dn D$_4$ $_6$ शस्त्राणि (for अस्त्राणि) Dc$_2$ शिक्षां, D$_5$ तेषां (for चैषा) K$_4$ B$_{1-3}$ Dc Dn D$_4$ $_6$ विधिवत् (for गुरु॰) — ^{d}) Ś$_1$ K D$_3$ T$_1$ रौहिणेय॰ (cf v l 27)

30 M om 30 (cf v l 12) — ^{a}) K$_4$ B$_2$ Dn D$_4$ $_6$ T$_1$ यथा; Dc सदा (for यदा) Dc विहारान् Some MSS प्रसमीक्ष्य — ^{c}) K$_3$ अनुयाति, D$_1$ $_2$ उपयांति — ^{d}) Ś$_1$ K$_2$ $_3$ Dc$_2$ T$_2$ G$_3$ रथाश्वयानानि B$_3$ वाजि॰, B$_4$ हस्ति (for दन्ति)

31 M om 31 (cf v l 12) — ^{a}) Ś$_1$ K$_{1-3}$ Dc D$_{1-3}$ $_5$ च (for तु) — ^{b}) D$_1$ $_2$ $_5$ G$_1$ $_2$ दाशार्ह — ^{c}) K$_3$ $_4$ B Dn D$_2$ $_4$ $_6$ T$_1$ पालयतस्, Dc ॰यन्तु — ^{d}) K$_4$ B D (except D$_{1-3}$ $_5$) तिष्ठतु Dc G$_1$ धर्मराज; T$_2$ G$_3$ यत्र राजन् — After 31 K$_2$ ins

893* योधास्तवार्थेषु नरेन्द्रयन्ता
कुर्वन्तु कार्यं सरथा सनागा ।

32 M$_2$ om 32 (cf v l 12) — ^{a}) D$_1$ $_2$ ॰वेगवाहा — ^{b}) G$_1$ $_4$ यदूना (for मधूनाम्) — ^{c}) S$_1$ K$_1$ तवार्थेन, D$_5$ त्वदर्थेषु; T$_1$ तु पार्थाय; T$_2$ G तवार्थाय

33 M om 33 (cf v l 12) — ^{c}) K$_3$ D$_3$ $_5$ सहानु॰ (for स सानु॰) T G ससुहृज्जनश्च — ^{d}) K$_4$ B Dc$_1$ Dn D$_4$ $_6$ भौमस्य; D$_3$ शाल्व (for सौभ॰) D$_5$ स मार्ग (for च मार्गम्)

34 M om 34 (cf v l 12) — ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ $_2$ तदा (for तथा) K$_3$ $_4$ D$_5$ नराधिप त्व (for नरेन्द्र तस्मिन्) — ^{c}) Ś$_1$ K$_4$ B Dn$_1$ D$_1$ $_6$ G$_1$ $_4$ दशार्हयोधैस्तु (K$_4$ B$_4$ G$_1$ श्च); K$_3$ दाशार्हसेना तु; Dc यथार्हयोधैस्तु; D$_5$ दाशार्ह योधास्तु Ś$_1$ K$_1$ $_2$ समाधियोग (K$_1$ ॰ध); B Dn D$_4$ $_6$ हतारि(B$_3$ $_4$ ॰धि)योध, Dc हसार्हयोध; D$_5$ समानुयास्वा — ^{d}) A few MSS प्रतीक्ष्यता K$_3$ B$_4$ D$_1$ $_3$ $_5$ नागपुरे T G प्रभग्न (for भवन्तम्)

35 M om 35 (cf v l 12) — ^{b}) T G काल (for कामम्) — ^{c}) K$_4$ B Dn D$_4$ $_6$ प्रसिद्ध (for समृद्ध) T G समृद्ध(T$_2$ G$_3$ द्ध, G$_2$ $_4$ ॰द्धि)प्रभव (for समृद्ध प्रथम) K$_{1-3}$ B$_3$ $_4$ Dc D$_1$ $_3$ (before corr) $_5$ प्रसभ, D$_2$ प्रभव; D$_3$ (by corr) सतत (for प्रथम) — ^{d}) B$_3$ समाप्स्यसे, B$_4$ प्रयास्यसे

प्रपत्स्यसे नागपुरं सराष्ट्रम् ॥ ३५
ततस्तदाज्ञाय मतं महात्मा
यथावदुक्तं पुरुषोत्तमेन ।
प्रशस्य विप्रेक्ष्य च धर्मराजः
कृताञ्जलिः केशवमित्युवाच ॥ ३६
असंशयं केशव पाण्डवानां
भवान्गतिस्त्वच्छरणा हि पार्थाः ।
कालोदये तच्च ततश्च भूयः
कर्ता भवान्कर्म न संशयोऽस्ति ॥ ३७
यथाप्रतिज्ञं विहृतश्च कालः
सर्वाः समा द्वादश निर्जनेषु ।
अज्ञातचर्या विधिवत्समाप्य
भवद्गताः केशव पाण्डवेयाः ॥ ३८
वैशंपायन उवाच ।
तथा वदति वार्ष्णेये धर्मराजे च भारत ।
अथ पश्चात्तपोवृद्धो बहुवर्षसहस्रधृक् ।
प्रत्यदृश्यत धर्मात्मा मार्कण्डेयो महातपाः ॥ ३९
तमागतमृषिं वृद्धं बहुवर्षसहस्रिणम् ।
आनर्चुर्ब्राह्मणाः सर्वे कृष्णश्च सह पाण्डवैः ॥ ४०
तमर्चितं सुविश्वस्तमासीनमृषिसत्तमम् ।
ब्राह्मणानां मतेनाह पाण्डवानां च केशवः ॥ ४१
शुश्रूषवः पाण्डवास्ते ब्राह्मणाश्च समागताः ।
द्रौपदी सत्यभामा च तथाहं परमं वचः ॥ ४२
पुरावृत्ताः कथाः पुण्याः सदाचाराः सनातनाः ।
राज्ञां स्त्रीणामृषीणां च मार्कण्डेय विचक्ष्व नः ॥ ४३
तेषु तत्रोपविष्टेषु देवर्षिरपि नारदः ।
आजगाम विशुद्धात्मा पाण्डवानवलोककः ॥ ४४
तमप्यथ महात्मानं सर्वे ते पुरुषर्षभाः ।
पाद्यार्घ्याभ्यां यथान्यायमुपतस्थुर्मनीषिणम् ॥ ४५
नारदस्त्वथ देवर्षिर्ज्ञात्वा तांस्तु कृतक्षणान् ।

---

36 M om 36 (cf v l 12) — ^{a}) D_5 T G आदाय (for आज्ञाय) — ^{b}) T_2 $G_{2\ 3}$ उक्तः

37 M om 37 (cf v l 12), $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ om 37^{c}–38^{d} T G read 37^{ab} after 38 — ^{cd}) T G कर्ता (for भूय°), and तथा (for कर्ता)

38 $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ M om 38 (cf v l 37, 12) — ^{a}) T_1 स विवृत्य काल, T_2 G च विहृत्य काल (for विहृतश्च काल) — After 38, T G read 37^{ab} while $K_{3\ 4}$ B D (D_4 om lines 1 and 2, D_5 marg) ins

894* एषैव बुद्धिर्जुषता सदा त्वा
सत्ये स्थिता° केशव पाण्डवेया ।
सदानधर्मा° सजना° सदारा°
सबान्धवास्त्वच्छरणा हि पार्थाः ।

39 M om 39^{ab} (cf v l 12) — ^{b}) T G पार्थिवे (for भारत) — ^{c}) $Ś_1$ K_{1-3} $D_{1-3\ 5}$ तत° (for अथ) T_1 वयो° (for तपो°) — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ धृत्, $K_{3\ 4}$ B_2 Dc $D_{1\ 5}$ S °दृक् (for °धृक्) — ^{f}) $Ś_1$ K_1 (as usual) मार्कंडेयो S मुनि (for तपा°) — After 39, K_4 B Dc Dn $D_{4\ 6}$ ins

895* अजरश्चामरश्चैव रूपौदार्यगुणान्वित ।
व्यदृश्यत तथा युक्तो यथा स्यात्पञ्चविंशक° ।

K_4 cont

896* महावराहकोट्यां च ब्रह्मणामयुतानि च ।
व्यचिन्तयन्महात्मा वै तथा राम सलक्ष्मणम् ।

40 ^{b}) Dc T_1 °सहस्रिक — ^{c}) B_1 अभ्यर्चन् (for आनर्चुर्) $Ś_1$ K_{1-3} B_4 $D_{1-3\ 5}$ पांडवा (for ब्राह्मणा) S उपातिष्ठत ते सर्वे — ^{d}) $K_{1\ 2\ 4}$ B_{1-3} D_4 transp सह and पाण्डवै $Ś_1$ K_3 B_4 $D_{3\ 5}$ कृष्णश्च ब्राह्मणै° सह, S पाण्डवा सहयादवा°

41 ^{a}) T_1 स तमभ्यर्च्य विश्वस्तम् — ^{b}) B_1 ऋषिपुंगव — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ G_4 पाण्डवाना (for ब्राह्म°) — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ यादवाना, G_4 ब्राह्मणाना (for पाण्ड°)

42 Before 42 B Dc Dn $D_{4\ 6}$ ins कृष्ण उ — ^{ab}) K_4 D_5 transp पाण्डवा° and ब्राह्मणा — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ तवेद मधुर वच

43 ^{a}) $Ś_1$ कुर्वन् (for पुण्या°) — ^{b}) K_4 B_{2-4} D (except $D_{1-3\ 5}$) सदाचारान्सनातनान् — ^{d}) B_1 (m as in text) दिदृक्षव ; $B_{3\ 4}$ Dc S प्रचक्ष्व न, D_5 वदस्व न

44 Before 44, B Dc Dn $D_{4\ 6}$ ins वैशं° उ° — ^{a}) $Ś_1$ °विद्धेषु (for °विष्टेषु) — ^{d}) S_1 $K_{1\ 2}$ M_1 अवलोकयन्

45 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ ते त चाथ, K_4 नमस्कृत्य (for तमप्यथ) K_3 $D_{1\ 5}$ महात्मान° — ^{b}) $Ś_1$ K D_{1-3} पाण्डवा (for सर्वे ते) D_5 पाण्डवास्ते सुरर्षभा° — ^{c}) $Ś_1$ K_2 यथान्यायम् — K_1 om 45^{d}–47^{a} — ^{d}) B D मनीषिण, T_1 G_1 M_1 महामुनि

मार्कण्डेयस्य वदतस्तां कथामन्वमोदत ॥ ४६
उवाच चैनं कालज्ञः स्मयन्निव स नारदः ।
ब्रह्मर्षे कथ्यतां यत्ते पाण्डवेषु विवक्षितम् ॥ ४७
एवमुक्तः प्रत्युवाच मार्कण्डेयो महातपाः ।
क्षणं कुरुध्वं विपुलमाख्यातव्यं भविष्यति ॥ ४८
एवमुक्ताः क्षणं चक्रुः पाण्डवाः सह तैर्द्विजैः ।
मध्यंदिने यथादित्यं प्रेक्षन्तस्तं महामुनिम् ॥ ४९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८० ॥

१८१

वैशंपायन उवाच ।
तं विवक्षन्तमालक्ष्य कुरुराजो महामुनिम् ।
कथासंजननार्थाय चोदयामास पाण्डवः ॥ १
भवान्दैवतदैत्यानामृषीणां च महात्मनाम् ।
राजर्षीणां च सर्वेषां चरितज्ञः सनातनः ॥ २
सेव्यश्चोपासितव्यश्च मतो नः काङ्क्षितश्चिरम् ।
अयं च देवकीपुत्रः प्राप्तोऽस्मानवलोककः ॥ ३
भवत्येव हि मे बुद्धिर्दृष्ट्वात्मानं सुखाच्च्युतम् ।
धार्तराष्ट्रांश्च दुर्वृत्तानृध्यतः प्रेक्ष्य सर्वशः ॥ ४
कर्मणः पुरुषः कर्ता शुभस्याप्यशुभस्य च ।
स्वफलं तदुपाश्नाति कथं कर्ता स्विदीश्वरः ॥ ५
अथ वा सुखदुःखेषु नृणां ब्रह्मविदां वर ।
इह वा कृतमन्वेति परदेहेऽथ वा पुनः ॥ ६
देही च देहं संत्यज्य मृग्यमाणः शुभाशुभैः ।

G4 उत्पेतु सुमनीषिण

46 K1 om 46 (cf v l 45) — a) T1 देवांस्तान् (for देवर्षिर्) — b) Ś1 K2–4 Dc D1–3 5 च (for तु) B1 T1 ज्ञात्वा तान् (T1 विज्ञाय) कृतलक्षणान्; T2 G M तान्विज्ञाय कृत° — d) Ś1 K2 सोन्वमोदत, B3 D5 अन्वमोदयत्; B4 अनुमोदते T1 G1 ता कथास्त्व(G1 था अ)न्वमोदत

47 K1 om 47a (cf v l 45) — a) B4 धर्मज्ञ°, T1 G1 M2 कालज्ञ — b) T1 मार्कंडेय (for स्मयन्निव) K4 B1 2 D (except D1–3 5) सनातन (for स नारद) — c) Ś1 G3 4 महर्षे (for ब्रह्मर्षे) T2 G तत् (for ते)

49 b) D2 4 T1 G2 सहितैर् (for सह तैर्) — c) Ś1 K3 सूर्यं (for [आ]दित्य) — d) B4 प्रेक्षमाणा; S पश्यतस्त (for प्रेक्षन्तस्त) K1 3 B1–3 Dn D2–6 ते (for त)

Colophon om in K4 Dc Dn D4 6 — *Major parvan* Ś1 K1 2 G2 4 आरण्य — *Adhy name* B3 कृष्णपाडवनारदसमागम, B4 कृष्णमार्कंडेयनारदपांडवसमागम, D1 3 वासुदेवाभि(D3 om भि)गमन; D2 वासुदेवमार्कंडेयाभिगमन, D6 M2 मार्कंडेयसमागमन (M2 °गम); G1 मार्कंडेयागमन — *Adhy no* (figures, words or both) D1 183 S (M2 *inf lin*) 184 (M2 orig 186) — *Śloka no* D1 52

78

181

1 K4 om 1ab — a) K1 G4 विवक्षितम् Ś1 K1 2 आमन्त्र्य; T1 आलोक्य (for आलक्ष्य) — b) G1 महाद्युति° — d) D5 नोद° (for चोद)

2 Before 2, T1 G1 M1 ins युधिष्ठिर — a) S (except G2, T2 by corr) भगवन्देवदैत्यानाम् — c) S (except T1 G1) पूर्वेषां (for स) — d) K1 3 4 B1–3 Dn D1 3–6 पुरातन (for सना°)

3 a) D5 मेध्यश्चोपास्यश्चुश्चिश्च — b) D1 2 ततो न°; D6 मनोज्ञ°; G1 मत्तो न , G2 स्वप्नो न

4 a) Dc D1–3 5 भमत्येव, G2 4 भवानेव (for भवत्येव) G2 4 ब्रूहि (for बुद्धिर्) — c) T2 G2–4 तान्सर्वान् (for दुर्वृत्तान्) — d) K1 नृत्यत , K2 इष्यत (for ऋध्यत°) Dc सर्वत° D6 ऋद्धान्प्रेक्ष्य च सर्वशः

5 b) B1 3 Dc D4–6 S [अ]थ (for [अ]पि) K3 4 B D वा (for च) — c) K2 B D (except D1 5) G1 M स फल (for स्वफल)

6 a) Ś1 K1 2 इहैव, K3 भोक्ता, K4 D2 इहो, B Dc Dn D4–6 कुतो (B4 कथ), D1 इहाद्य, D3 (m as in text) हर्ता (for अथ) — b) S1 K3 D3 नृणां

7 a) B2 transp देही and देह Ś1 K B4 D1 3 5

प्रपत्स्यसे नागपुरं सराष्ट्रम् ॥ ३५
ततस्तदाज्ञाय मतं महात्मा
यथावदुक्तं पुरुषोत्तमेन ।
प्रशस्य विप्रेक्ष्य च धर्मराजः
कृताञ्जलिः केशवमित्युवाच ॥ ३६
असंशयं केशव पाण्डवानां
भवान्गतिस्त्वच्छरणा हि पार्थाः ।
कालोदये तच्च ततश्च भूयः
कर्ता भवान्कर्म न संशयोऽस्ति ॥ ३७
यथाप्रतिज्ञं विहृतश्च कालः
सर्वाः समा द्वादश निर्जनेषु ।
अज्ञातचर्यां विधिवत्समाप्य
भवद्गताः केशव पाण्डवेयाः ॥ ३८

वैशंपायन उवाच ।

तथा वदति वार्ष्णेये धर्मराजे च भारत ।
अथ पश्चात्तपोवृद्धो बहुवर्षसहस्रधृक् ।
प्रत्यदृश्यत धर्मात्मा मार्कण्डेयो महातपाः ॥ ३९
तमागतमृषिं वृद्धं बहुवर्षसहस्रिणम् ।
आनर्चुर्ब्राह्मणाः सर्वे कृष्णश्च सह पाण्डवैः ॥ ४०
तमर्चितं सुविश्वस्तमासीनमृषिसत्तमम् ।
ब्राह्मणानां मतेनाह पाण्डवानां च केशवः ॥ ४१
शुश्रूषवः पाण्डवास्ते ब्राह्मणाश्च समागताः ।
द्रौपदी सत्यभामा च तथाहं परमं वचः ॥ ४२
पुरावृत्ताः कथाः पुण्याः सदाचाराः सनातनाः ।
राज्ञां स्त्रीणामृषीणां च मार्कण्डेय विचक्ष्व नः ॥ ४३
तेषु तत्रोपविष्टेषु देवर्षिरपि नारदः ।
आजगाम विशुद्धात्मा पाण्डवानवलोककः ॥ ४४
तमप्यथ महात्मानं सर्वे ते पुरुषर्षभाः ।
पाद्यार्घ्याभ्यां यथान्यायमुपतस्थुर्मनीषिणम् ॥ ४५
नारदस्त्वथ देवर्षिर्ज्ञात्वा तांस्तु कृतक्षणान् ।

---

36 M om 36 (cf v l 12) — ^{a}) D$_3$ T G आदाय (for आज्ञाय) — ^{b}) T$_2$ G$_2$ $_3$ उक्त

37 M om 37 (cf v l 12), Ś$_1$ K$_1$ $_2$ om 37^c–38^d T G read 37^{ab} after 38 — ^{cd}) T G कर्ता (for भूय), and तथा (for कर्ता)

38 Ś$_1$ K$_1$ $_2$ M om 38 (cf v l 37, 12) — ^{a}) T$_1$ स विवृत्य काल, T$_2$ G च विहृत्य काल (for विहृतश्च काल) — After 38, T G read 37^{ab}, while K$_3$ $_4$ B D (D$_4$ om lines 1 and 2, D$_6$ marg) ins

894* एषैव बुद्धिर्जुषता सदा त्वां
सत्ये स्थिता केशव पाण्डवेया ।
सदानधर्मा सजना सदारा
सबान्धवास्त्वच्छरणा हि पार्था ।

39 M om 39^{ab} (cf v l 12) — ^{b}) T G पार्थिवे (for भारत) — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1-3}$ D$_{1-3}$ $_5$ तत (for अथ) T$_1$ वयो (for तपो°) — ^{d}) Ś$_1$ K$_1$ $_2$ °धृत्, K$_3$ $_4$ B$_3$ Dc D$_1$ $_5$ S °दृक् (for °धृक्) — ^{f}) S$_1$ K$_1$ (as usual) मार्कंडेयो S °मुनि (for °तपा) — After 39, K$_4$ B Dc Dn D$_4$ $_5$ ins

895* अजरश्चामरश्चैव रूपौदार्यगुणान्वित ।
व्यदृश्यत तथा युक्तो यथा स्यात्पञ्चविंशक ।

K$_4$ cont

896* महावराहकोट्या च ब्रह्मणामयुतानि च ।
व्यचिन्तयन्महात्मा वै तथा राम सलक्ष्मणम् ।

40 ^{b}) Dc T$_1$ सहस्रिक — ^{c}) B$_1$ अभ्यर्चन् (for आनर्चुर्) S$_1$ K$_{1-3}$ B$_4$ D$_{1-3}$ $_5$ पांडवा (for ब्राह्मणा°) S उपातिष्ठत ते सर्वे — ^{d}) K$_1$ $_2$ $_4$ B$_{1-3}$ D$_4$ transp सह and पाण्डवै Ś$_1$ K$_3$ B$_4$ D$_3$ $_5$ कृष्णश्च ब्राह्मणै सह, S पाडवा सहयादवा

41 ^{a}) T$_1$ स तमभ्यर्च्य विश्वस्तम् — ^{b}) B$_1$ ऋषिपुगव — ^{c}) S$_1$ K$_1$ $_2$ G$_4$ पाडवाना (for ब्राह्म°) — ^{d}) Ś$_1$ K$_1$ $_2$ यादवाना, G$_4$ ब्राह्मणाना (for पाण्ड)

42 Before 42 B Dc Dn D$_4$ $_5$ ins कृष्ण उ — ^{ab}) K$_4$ D$_5$ transp पाण्डवा and ब्राह्मणा — ^{d}) Ś$_1$ K$_1$ $_2$ तवेद मधुर वच

43 ^{a}) Ś$_1$ कुर्वन् (for पुण्या°) — ^{b}) K$_4$ B$_{2-4}$ D (except D$_{1-3}$ $_5$) सदाचारान्सनातनान् — ^{d}) B$_1$ (m as in text) दिदृक्षव; B$_3$ $_4$ Dc S प्रचक्ष्व न; D$_5$ वदस्व न

44 Before 44, B Dc Dn D$_4$ $_5$ ins वैश° उ° — ^{a}) Ś$_1$ विष्टेपु (for °विष्टेषु) — ^{d}) Ś$_1$ K$_1$ $_2$ M$_1$ अवलोकयन्

45 ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ $_2$ ते त चाथ, K$_4$ नमस्कृत्य (for तमप्यथ) K$_3$ D$_1$ $_5$ महात्मान — ^{b}) S$_1$ K D$_{1-3}$ पाडवा (for सर्वे ते) D$_3$ पाडवास्ते सुरर्षभा — ^{c}) S$_1$ K$_2$ यथान्यायम् — K$_1$ om 45^d–47^a — ^{d}) B D मनीषिण, T$_1$ G$_1$ M$_1$ महामुनि

मार्कण्डेयस्य वदतस्तां कथामन्वमोदत ॥ ४६
उवाच चैनं कालज्ञः स्मयन्निव स नारदः ।
ब्रह्मर्षे कथ्यतां यत्ते पाण्डवेषु विवक्षितम् ॥ ४७
एवमुक्तः प्रत्युवाच मार्कण्डेयो महातपाः ।
क्षणं कुरुध्वं विपुलमाख्यातव्यं भविष्यति ॥ ४८
एवमुक्ताः क्षणं चक्रुः पाण्डवाः सह तैर्द्विजैः ।
मध्यंदिने यथादित्यं प्रेक्षन्तस्तं महामुनिम् ॥ ४९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अशीत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १८० ॥

१८१

वैशंपायन उवाच ।
तं विवक्षन्तमालक्ष्य कुरुराजो महामुनिम् ।
कथासंजननार्थाय चोदयामास पाण्डवः ॥ १
भवान्दैवतदैत्यानामृषीणां च महात्मनाम् ।
राजर्षीणां च सर्वेषां चरितज्ञः सनातनः ॥ २
सेव्यश्चोपासितव्यश्च मतो नः काङ्क्षितश्चिरम् ।
अयं च देवकीपुत्रः प्राप्तोऽस्मानवलोककः ॥ ३
भवत्येव हि मे बुद्धिर्दृष्ट्वात्मानं सुखाच्च्युतम् ।
धार्तराष्ट्रांश्च दुर्वृत्तानृध्यतः प्रेक्ष्य सर्वशः ॥ ४
कर्मणः पुरुषः कर्ता शुभस्याप्यशुभस्य च ।
स्वफलं तदुपाश्नाति कथं कर्ता स्विदीश्वरः ॥ ५
अथ वा सुखदुःखेषु नृणां ब्रह्मविदां वर ।
इह वा कृतमन्वेति परदेहेऽथ वा पुनः ॥ ६
देही च देहं संत्यज्य मृग्यमाणः शुभाशुभैः ।

G_4 दत्येतु सुमनीषिण°

46 K_1 om 46 (cf v l 45) — ^{a}) T_1 देवोत्सान् (for देवर्षिर्) — ^{b}) $Ś_1$ K_{2-4} Dc $D_{1-3\ 5}$ च (for तु) B_1 T_1 ज्ञात्वा तान् (T_1 विज्ञाय) कृतलक्षणान्, T_2 G M तान्विज्ञाय कृत° — ^{d}) $Ś_1$ K_2 सोन्वमोदत, B_3 D_5 अन्वमोदयत्; B_4 अनुमोदते T_1 G_1 ता कथास्त्व(G_1 था अ)न्वमोदत

47 K_1 om 47^a (cf v l 46) — ^{a}) B_4 धर्मज्ञ°; T_1 G_1 M_2 कालज्ञ — ^{b}) T_1 मार्कंडेय (for स्मयन्निव) K_4 $B_{1\ 2}$ D (except $D_{1-3\ 5}$) सनातन° (for स नारद°) — ^{c}) $Ś_1$ $G_{2\ 4}$ महर्षे (for ब्रह्मर्षे) T_2 G तत् (for ते)

49 ^{b}) $D_{2\ 4}$ T_1 G_2 सहितैर् (for सह तैर्) — ^{c}) $Ś_1$ K_2 सूर्यं (for [आ]दित्य) — ^{d}) B_4 प्रेक्ष्यमाणा; B पश्यतस्त (for प्रेक्षन्तस्त) $K_{1\ 3}$ B_{1-3} Dn D_{3-6} ते (for त)

Colophon om in K_4 Dc Dn $D_{4\ 6}$ — *Major parvan* $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ $G_{2\ 4}$ आरण्य — *Adhy name* B_3 कृष्णपाण्डवनारदसमागम, B_4 कृष्णमार्कंडेयनारदपाण्डवसमागम, $D_{1\ 3}$ वासुदेवाभि(D_3 om भि)गमन, D_2 वासुदेवमार्कंडेयाभिगमन, D_5 M_2 मार्कंडेयसमागमन (M_2 °गम), G_1 मार्कंडेयागमन — *Adhy no* (figures, words or both) D_1 188 S (M_2 *inf lin*) 184 (M_2 orig 186) — *Śloka no* D_1 52

78

181

1 K_4 om 1^{ab} — ^{a}) K_1 G_4 विवक्षितम् $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ आमन्त्र्य; T_1 आलोक्य (for आलक्ष्य) — ^{b}) G_1 महाद्युति° — ^{d}) D_5 नोद° (for चोद°)

2 Before 2, T_1 G_1 M_1 ins युधिष्ठिर° — ^{a}) S (except G_3, T_2 by corr) भगवन्देवदैत्यानाम् — ^{c}) S (except T_1 G_1) पूर्वेषां (for स) — ^{d}) $K_{1\ 3\ 4}$ B_{1-3} Dn $D_{1\ 3-6}$ पुरातन (for सना°)

3 ^{a}) D_5 सेव्यश्चोपास्यबुद्धिश्च — ^{b}) $D_{1\ 3}$ ततो न°; D_6 मनोज्ञ; G_1 मत्तो न, G_3 त्वत्तो न

4 ^{a}) Dc $D_{1-3\ 5}$ अमत्येव, $G_{2\ 4}$ भवानेव (for भवत्येव) $G_{2\ 4}$ मूढि (for बुद्धिर्) — ^{c}) T_2 G_{2-4} तान्सर्वान् (for दुर्वृत्तान्) — ^{d}) K_1 नृत्यत°; K_3 हृष्यत° (for ऋध्यत) Dc सर्वत° D_5 ऋद्धान्प्रेक्ष्य च सर्वश°

5 ^{b}) $B_{1\ 3}$ Dc D_{4-6} S [अ]थ (for [अ]पि) $K_{3\ 4}$ B D वा (for च) — ^{c}) K_2 B D (except $D_{1\ 5}$) G_1 M स फल (for स्वफल)

6 ^{a}) S_1 $K_{1\ 2}$ हठे; K_3 भोक्ता, K_4 D_2 हठो; B Dc Dn D_{4-6} कुतो (B_4 कथ), D_1 हठाद्; D_3 (m as in text) हतो (for अथ) — ^{b}) $Ś_1$ K_3 D_3 नृणां

7 ^{a}) B_3 transp देही and देह $Ś_1$ K B_4 $D_{1\ 3\ 5}$

कथं संयुज्यते प्रेत्य इह वा द्विजसत्तम ॥ ७
ऐहलौकिकमेवैतदुताहो पारलौकिकम् ।
क्व च कर्माणि तिष्ठन्ति जन्तोः प्रेतस्य भार्गव ॥ ८

मार्कण्डेय उवाच ।

त्वद्युक्तोऽयमनुप्रश्नो यथावद्वदतां वर ।
विदितं वेदितव्यं ते स्थित्यर्थमनुपृच्छसि ॥ ९
अत्र ते वर्तयिष्यामि तदिहैकमनाः शृणु ।
यथेहामुत्र च नरः सुखदुःखमुपाश्नुते ॥ १०
निर्मलानि शरीराणि विशुद्धानि शरीरिणाम् ।
ससर्ज धर्मतन्त्राणि पूर्वोत्पन्नः प्रजापतिः ॥ ११
अमोघबलसंकल्पाः सुव्रताः सत्यवादिनः ।
ब्रह्मभूता नराः पुण्याः पुराणाः कुरुनन्दन ॥ १२
सर्वे देवैः समायान्ति स्वच्छन्देन नभस्तलम् ।
ततश्च पुनरायान्ति सर्वे स्वच्छन्दचारिणः ॥ १३
स्वच्छन्दमरणाश्चासन्नराः स्वच्छन्दजीविनः ।
अल्पबाधा निरातङ्का सिद्धार्था निरुपद्रवाः ॥ १४
द्रष्टारो देवसंघानामृषीणां च महात्मनाम् ।
प्रत्यक्षाः सर्वधर्माणां दान्ता विगतमत्सराः ॥ १५
आसन्वर्षसहस्राणि तथा पुत्रसहस्रिणः ।
ततः कालान्तरेऽन्यस्मिन्पृथिवीतलचारिणः ॥ १६
कामक्रोधाभिभूतास्ते मायाव्याजोपजीविनः ।
लोभमोहाभिभूताश्च त्यक्ता देवैस्ततो नराः ॥ १७
अशुभैः कर्मभिः पापास्तिर्यङ्नरकगामिनः ।
संसारेषु विचित्रेषु पच्यमानाः पुनः पुनः ॥ १८
मोघेष्टा मोघसंकल्पा मोघज्ञाना विचेतसः ।
सर्वातिशङ्किनश्चैव संवृत्ताः क्लेशभागिनः ।

T_1 G_1 M_1 तु (K_4 ह) (for च) — ^{b}) $Ś_1$ K_2 मृज्य° (for मृग्य°) — ^{c}) D_5 उभौ (for कथ) $Ś_1$ K_{1-3} D_{1-3} $_5$ ससृज्यते, B_4 वियुज्यते — ^{d}) $Ś_1$ K_{1-3} D_{1-3} $_5$ देहवान् (for इह वा) T_1 इह वापि द्विजोत्तम

8 ^{a}) K_1 D_{1-3} T_2 (after corr) इह° (for ऐह°) $Ś_1$ K_1 $_2$ D_1 एतावद्, K_4 B Dc Dn D_4 $_6$ एवेह (for एवैतद्) — ^{c}) S वा (for च) G_1 $_2$ कर्मणि D_5 कृतकर्माणि तिष्ठति — After 8, G_1 ins

897* एतत्सर्वं यथावृत्त मुने वक्तुमिहार्हसि ।

9 ^{a}) $Ś_1$ K_1 $_2$ यदुक्तो, D_5 त्वयोक्तो, T G_{2-4} त्वदुक्तो, M_2 तद्युक्तो — ^{c}) D_6 T_1 च (for ते) — ^{d}) T_2 G_{2-4} स्मृत्यर्थम् K_{1-3} D_5 त्वनु ; B Dn D_4 $_6$ त्व तु, Dc त्वत्र (for अनु)

10 ^{a}) $Ś_1$ K_1 $_2$ अह, B_1 तात, T_1 तत्र (for अत्र) $Ś_1$ K_1 $_2$ G_2 वर्ण°, K_4 B D (except D_{1-3} $_5$) कथ° (for वर्त°) — ^{c}) K_2 अथे°, Dc यत्रे° (for यथे°)

11 ^{ab}) S transp शरीराणि and विशुद्धानि — ^{c}) $Ś_1$ K_2 शशास (for ससर्ज) T_2 G_3 $_4$ सर्व° (for धर्म°)

12 ^{a}) N °फल° (for °वल°) — ^{b}) T_1 सद्वृत्ता, T_2 G_{2-4} सुवृत्ता (for सुव्रता°) B_4 सिद्धार्था निरुपद्रवा — ^{d}) B D (except D_{1-3} $_5$) कुरुसत्तम, G_1 पुरुषर्षभ

13 ^{a}) $Ś_1$ T_1 G_1 M_2 सर्वेदेवै $Ś_1$ K_{1-3} D_2 $_3$ $_5$ T_1 G_1 M_1 स्म याति — ^{b}) G_1 $_4$ नभस्थल — ^{d}) S सर्वे (T_1 G_1 M_2 स्वर्गे) छदविहारिण

14 ^{b}) S_1 K_1 $_2$ सर्वे (for नरा) K_4 Dn स्वच्छदचारिण — ^{c}) K_3 D_2 अल्पाबाधा, T_1 स्वल्पायासा, T_2 G_{2-4} निराबाधा, G_1 M स्वल्पा(G_1 °ल्प)बाधा $Ś_1$ निरी**, Dc_1 c_2 (by corr) G_1 M निरीति(G_1 M_2 °ती)का — ^{d}) T_2 G_{2-4} नीरुजा, G_1 स्वल्पार्थो (for सिद्धार्थो) K_3 निरुपस्कृता

15 ^{a}) K_1 $_2$ स्रष्टारो — ^{c}) T_1 G_1 M प्रत्यक्ष(G_1 °क्ष) सर्वधर्माण, T_2 (by corr) G_3 प्रत्यक्ष सर्वधर्मोणा, G_2 $_4$ प्रकृत्या सर्वधर्माण — ^{d}) $Ś_1$ K_1 $_2$ D_{1-3} शांता (for दान्ता)

16 ^{a}) D_5 आयुर् (for आसन्) K_4 B_1m $_2$ $_4$ Dn D_2 $_4$ $_6$ °सहस्रीया, M °सहस्रेण — ^{b}) K_2 वर्षं° (for पुत्र) — ^{c}) S (except T_2 G_3 M_1) तस्मिन् (for ऽन्यस्मिन्) — ^{d}) B_1 (m as in text) तथा क्षत्रसहस्रिण (cf ^{b}), B_4 पृथिवीतलवासिन

17 ^{b}) D_5 धर्मव्याजोप, T_1 मायाव्यामोह° — ^{c}) S मोहलोभाभिभूताश् Dc ते (for च) — ^{d}) K_4 B Dn D_4 $_6$ त्यक्ता देहैस् (B_4 त्यक्तदेहास्), Dc त्यक्तदेहैस् $Ś_1$ K_1 $_2$ D_5 सदा, K_3 $_4$ D_{1-3} तदा (for ततो)

18 ^{a}) K_2 अशुभि, M_1 आशुभि (for अशुभै) K_2 पापैस् (for पापास्) — ^{b}) K_1 °निरयभागिन, K_3 $_4$ B D °निरयगामिन, K_2 गामिनभागिन, T_2 (by corr) G M_2 °नरकभा(M_2 भो)गिन — ^{c}) K_2 विचित्येपु (for विचि) — ^{d}) K_2 D_5 पश्य, D_{1-3} पात्य° (for पच्य)

19 ^{a}) D_1 $_5$ $_6$ मोघेच्छा — ^{b}) = Gītā (Vulg) 9 12^{b} T_2 G_{2-4} विवुद्धय (for विचे°) K_3 D_3 मोघ(D_3 ह)ज्ञानविचेतस, T_1 G_1 M °ज्ञान विवुद्धय — After 19^{ab}, T_1 G_1 M_1 read 20^{ef},

अशुभैः कर्ममिश्चापि प्रायशः परिचिह्निताः ॥ १९
दौष्कुल्या व्याधिबहुला दुरात्मानोऽप्रतापिनः ।
भवन्त्यल्पायुषः पापा रौद्रकर्मफलोदयाः ।
नाथन्तः सर्वकामानां नास्तिका भिन्नसेतवः ॥ २०
जन्तोः प्रेतस्य कौन्तेय गतिः स्वैरिह कर्मभिः ।
प्राज्ञस्य हीनबुद्धेश्च कर्मकोशः क्व तिष्ठति ॥ २१
क्वस्थस्तत्समुपाश्नाति सुकृतं यदि वेतरत् ।
इति ते दर्शनं यच्च तत्राप्यनुनयं शृणु ॥ २२
अयमादिशरीरेण देवसृष्टेन मानवः ।
शुभानामशुभानां च कुरुते संचयं महत् ॥ २३
आयुषोऽन्ते प्रहायेदं क्षीणप्रायं कलेवरम् ।
संभवत्येव युगपद्योनौ नास्त्यन्तराभवः ॥ २४
तत्रास्य स्वकृतं कर्म छायेवानुगतं सदा ।
फलत्यथ सुखार्हो वा दुःखार्हो वापि जायते ॥ २५
कृतान्तविधिसंयुक्तः स जन्तुर्लक्षणैः शुभैः ।
अशुभैर्वा निरादानो लक्ष्यते ज्ञानदृष्टिभिः ॥ २६
एषा तावदबुद्धीनां गतिरुक्ता युधिष्ठिर ।
अतः परं ज्ञानवतां निबोध गतिमुत्तमाम् ॥ २७
मनुष्यास्तप्ततपसः सर्वागमपरायणाः ।
स्थिरव्रताः सत्यपरा गुरुशुश्रूषणे रताः ॥ २८
सुशीलाः शुक्लजातीयाः क्षान्ता दान्ताः सुतेजसः ।
शुभयोन्यन्तरगताः प्रायशः शुभलक्षणाः ॥ २९

---

while $G_{2\ 4}$ ins

898* काङ्क्षिण सर्वकामानां नास्तिका भिन्नसेतव ।

— T_2 G_3 om 19^b–20^d — ^{c}) K_3 B D (except $D_{1-3\ 5}$) सर्वाभि — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ क्लेशभाजना°, K_4 $B_{1\ 3}$ (m as in text) $_3$ Dn $D_{4\ 6}$ °दायिन — ^{e}) D_5 S (T_2 G_3 om) चैव (for चापि)

20 T_2 G_3 om 20^{abcd} (cf v l 19) — ^{a}) K_3 D_{1-3} दौ°कुला, T_1 दुर्बला — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ B_1 G_4 M °पता पिन°, K_3 पि तापिन, $D_{1\ 2\ 5}$ T_1 G_2 भिमानिन, D_3 °नुतापिन — ^{c}) D_5 एव तु (for भवन्ति) D_5 पापाद्, T_1 प्राणा — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ फलोपगा — T_1 G_1 M_1 read 20^{ef} after 19^{ab} — ^{e}) $Ś_1$ K $D_{1-3\ 5}$ ईहत° (K_3 अभाग्या°), T_1 तथात ; T_2 G_3 काङ्क्षिण (for नाथन्त) K_4 सर्वकार्याणां; T G_3 भूताना, $G_{2\ 4}$ °कामान्वै M_2 नाथवत सर्वकामान् — ^{f}) K_4 B D (except D_5) $G_{2\ 4}$ भिन्न चेतस°

21 M_2 om 21^a–23^b — ^{b}) T_2 G गति (for गतिः) $Ś_1$ K $D_{1-3\ 5}$ एव (for इह) — Before 21^{cd}, K_3 B_{1-3} Dc_1 D_5 ins युधिष्ठिर उ° — ^{c}) S (M_2 om) प्राप्त (for प्राज्ञ) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ बुद्धेषु; D_5 बुद्धेर्वा K_4 प्रज्ञाविहीन बुद्धेस्तु

22 M_2 om 22 (cf v l 21) — ^{a}) M_1 क्वाथ (for क्वस्थस्) $Ś_1$ K_2 च तमुपा, K_1 स समुपा°, K_4 तत्तदुपा ; D_1 तु तमुपा, D_5 सन्समुपा — ^{b}) $K_{1\ 3}$ M_1 वेतर, D_2 T_2 $G_{2\ 3}$ चेतरत् — After 22^{ab}, B Dc ins

899* मार्कण्डेय उवाच ।
स्वयुक्तोऽयमनुप्रश्न शृणु भारत तत्त्वत ।

— B_4 om 22^{cd} — Before 22^{cd}, K_3 D_5 ins मार्कंडेय उ° — ^{d}) Dc (*sup lin* as in text) तथा, T_1 M_1 तस्य, $G_{2\ 4}$ तच्च (for तत्र) G_1 [अ]प्यनुनीय शृणुष्व मे

23 M_2 om 23^{ab} (cf v l 21) — ^{b}) $Ś_1$ K_2 $D_{2\ 5}$ दैवसृष्टेन, $K_{1\ 4}$ देवै सृष्टेन, K_3 देवदृष्टेन — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ $D_{1\ 2\ 5}$ सुहु° (for महत्) B_1 कुरुते कोषसचय

24 ^{a}) M_1 वि (for प्र) — ^{b}) G_4 M_1 क्षीणप्राण — ^{d}) D_3 [अ]त्र सभव, D_5 [अ]त्र सशय (for [अ]न्तराभव)

25 ^{a}) T_1 तस्य (for तत्र) T_2 G_{3-4} [अ]पि (for [अ]स्य) K_3 B_{2-4} सुकृत, D_5 तत्कृत — After 25^{ab}, D_1 ins

900* अनुशेते शयान च तिष्ठन्त चानुतिष्ठति ।
अनुधावति धावन्त पूर्वकर्म कृत नरम् ।

— ^{c}) D_5 भव (for फल) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ [अ]त्र (for [अ]थ) $Ś_1$ K_1 सुखार्हे — ^{d}) $Ś_1$ Dc दु°खार्हे $B_{2\ 3}$ Dn $D_{4\ 6}$ T_2 G_{2-4} अथ, Dc उप, $D_{1\ 2\ 5}$ असि (for अपि)

26 ^{d}) T_1 स्थानदृष्टिभि, $G_{1\ 4}$ ज्ञानवृष्टिभि, G_2 °घृत्तिभि T_2 (before corr) लक्षणैर्ज्ञानवृत्तिभि

27 ^{a}) $Ś_1$ K G_1 M_1 अबुद्धाना — ^{b}) D_1 नराधिप (for युधि°) — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ M_1 गतिर्

28 After 28^{ab}, S (except T_1) reads 30^{ab} — T_1 om 28^c–30^b — ^{c}) K_2 D_3 स्थिरवृत्ता° ; K_3 M_2 स्थितव्रता — 28^d = (var) 1 2 213^d, 57 98^d 178 11^d, etc

29 T_1 om 29 (cf v l 28) — ^{b}) T_2 (before corr) कांता, $G_{2\ 4}$ क्षाता (for क्षान्ता) B_4 M_2 सुचेतस° — G_3 om 29^{cd} — ^{c}) K_4 B D (except $D_{1-3\ 5}$) शुचि°

कथं संयुज्यते प्रेत्य इह वा द्विजसत्तम ॥ ७
ऐहलौकिकमेवैतदुताहो पारलौकिकम् ।
क्व च कर्माणि तिष्ठन्ति जन्तोः प्रेतस्य भार्गव ॥ ८
मार्कण्डेय उवाच ।
त्वद्युक्तोऽयमनुप्रश्नो यथावद्वदतां वर ।
विदितं वेदितव्यं ते स्थित्यर्थमनुपृच्छसि ॥ ९
अत्र ते वर्तयिष्यामि तदिहैकमनाः शृणु ।
यथेहामुत्र च नरः सुखदुःखमुपाश्नुते ॥ १०
निर्मलानि शरीराणि विशुद्धानि शरीरिणाम् ।
ससर्ज धर्मतन्त्राणि पूर्वोत्पन्नः प्रजापतिः ॥ ११
अमोघबलसंकल्पाः सुव्रताः सत्यवादिनः ।
ब्रह्मभूता नराः पुण्याः पुराणाः कुरुनन्दन ॥ १२
सर्वे देवैः समायान्ति स्वच्छन्देन नभस्तलम् ।
ततश्च पुनरायान्ति सर्वे स्वच्छन्दचारिणः ॥ १३
स्वच्छन्दमरणाश्चासन्नराः स्वच्छन्दजीविनः ।
अल्पबाधा निरातङ्का सिद्धार्था निरुपद्रवाः ॥ १४
द्रष्टारो देवसंघानामृषीणां च महात्मनाम् ।
प्रत्यक्षाः सर्वधर्माणां दान्ता विगतमत्सराः ॥ १५
आसन्वर्षसहस्राणि तथा पुत्रसहस्रिणः ।
ततः कालान्तरेऽन्यस्मिन्पृथिवीतलचारिणः ॥ १६
कामक्रोधाभिभूतास्ते मायाव्याजोपजीविनः ।
लोभमोहाभिभूताश्च त्यक्ता देवैस्ततो नराः ॥ १७
अशुभैः कर्मभिः पापास्तिर्यङ्नरकगामिनः ।
संसारेषु विचित्रेषु पच्यमानाः पुनः पुनः ॥ १८
मोघेष्टा मोघसंकल्पा मोघज्ञाना विचेतसः ।
सर्वातिशङ्किनश्चैव संवृत्ताः क्लेशभागिनः ।

T1 G1 M1 तु (K4 ह) (for च) — b) Ś1 K2 मृग्य° (for मृग्य°) — c) D5 उभौ (for कथ) Ś1 K1–3 D1–3 5 ससृज्यते, B4 वियुज्यते — d) Ś1 K1–3 D1–3 5 देहवान् (for इह वा) T1 इह वापि द्विजोत्तम

8 a) K1 D1–3 T2 (after corr) इह (for ऐह°) Ś1 K1 2 D1 एतावद्, K4 B Dc Dn D4 6 एवेह (for एवैतद्) — c) S वा (for च) G1 2 कर्मणि D5 कृतकर्माणि तिष्ठति — After 8, G1 ins

897* एतत्सर्वं यथावृत्त मुने वक्तुमिहार्हसि ।

9 a) Ś1 K1 2 यदुक्तो, D5 त्वयोक्तो, T G2–4 त्वदुक्तो, M2 तद्युक्तो — c) D5 T1 च (for ते) — d) T2 G2–4 स्मृत्यर्थम् K1–3 D5 त्वनु, B Dn D4 6 त्व तु, Dc त्वत्र (for अनु)

10 a) Ś1 K1 2 अह; B1 तात, T1 तत्र (for अत्र) Ś1 K1 2 G2 वर्ण°, K4 B D (except D1–3 5) कथ° (for वर्त°) — c) K3 अथे°, Dc यत्रे (for यथे°)

11 ab) S transp शरीराणि and विशुद्धानि — c) Ś1 K3 शशास (for ससर्ज) T2 G3 4 सर्व° (for धर्म°)

12 a) N °फल° (for °बल°) — b) T1 सद्वृत्ता°, T2 G2–4 सुवृत्ता° (for सुव्रता) B4 सिद्धार्था निरुपद्रवा° — d) B D (except D1–3 5) कुरुसत्तम, G1 पुरुषर्षभ

13 a) Ś1 T1 G1 M2 सर्वदेवै° Ś1 K1–3 D2 3 5 T1 G1 M1 सम यांति — b) G1 4 नभस्थल — d) S सर्वे (T1 G1 M2 स्वर्गे) छंदविहारिण°

14 b) Ś1 K1 2 सर्वे (for नरा) K4 Dn स्वच्छदचारिण — c) K3 D2 अल्पाबाधा, T1 स्वल्पायासा; T2 G2–4 निराबाधा, G1 M स्वल्पा(G1 °ल्प)बाधा Ś1 निरी**, Dc1 c2 (by corr) G1 M निरीति(G1 M2 °ती)का° — d) T2 G2–4 नीरुजा, G1 स्वल्पार्था (for सिद्धार्था) K3 निरुपस्कृता°

15 a) K1 2 स्रष्टारो — c) T1 G1 M प्रत्यक्ष(G1 °क्षं) सर्वधर्माण, T2 (by corr) G3 प्रत्यक्ष सर्वधर्माणां, G2 4 प्रकृत्या सर्वधर्माण — d) Ś1 K1 2 D1–3 शांता (for दान्ता)

16 a) D5 आयुर् (for आसन्) K4 B1m 2 4 Dn D2 4 6 सहस्रीया°, M °सहस्रेण — b) K2 वर्ष° (for पुत्र°) — c) S (except T2 G3 M1) तस्मिन् (for ऽन्यस्मिन्) — d) B1 (m as in text) तथा क्षत्रसहस्रिण (cf b), B4 पृथिवीतलवासिन

17 b) D5 धर्मव्याजोप°, T1 मायाव्यामोह° — c) S मोहलोभाभिभूताश् Dc ते (for च) — d) K4 B Dn D4 6 त्यक्ता देहैस् (B4 त्यक्तदेहास्), Dc त्यक्तदेहैस् Ś1 K1 2 D5 सदा, K3 4 D1–3 तदा (for ततो)

18 a) K2 अशुभि, M1 आशुभि (for अशुभै) K2 पापैस् (for पापास्) — b) K1 °निरयभागिन, K3 4 B D निरयगामिन, K2 गामिनभागिन, T2 (by corr) G M2 °नरकभा(M2 °भो)गिन — c) K2 त्रिचित्येषु (for विचि) — d) K2 D5 पश्य, D1–3 पात्य (for पच्य)

19 a) D1 5 6 मोघेच्छा — b) = Gītā (Vulg) 9 12b T2 G2–4 विबुद्धय (for विचे°) K3 D3 मोघ(D3 °ह)ज्ञानविचेतस्, T1 G1 M °ज्ञान विबुद्धय° — After 19ab, T1 G1 M1 read 20cf,

अशुभैः कर्मभिश्चापि प्रायशः परिचिह्निताः ॥ १९
दौष्कुल्या व्याधिबहुला दुरात्मानोऽप्रतापिनः ।
भवन्त्यल्पायुषः पापा रौद्रकर्मफलोदयाः ।
नाथन्तः सर्वकामानां नास्तिका भिन्नसेतवः ॥ २०
जन्तोः प्रेतस्य कौन्तेय गतिः स्वैरिह कर्मभिः ।
प्राज्ञस्य हीनबुद्धेश्च कर्मकोशः क्व तिष्ठति ॥ २१
क्वस्थस्तत्समुपाश्नाति सुकृतं यदि वेतरत् ।
इति ते दर्शनं यच्च तत्राप्यनुनयं शृणु ॥ २२
अयमादिशरीरेण देवसृष्टेन मानवः ।
शुभानामशुभानां च कुरुते संचयं महत् ॥ २३
आयुषोऽन्ते प्रहायेदं क्षीणप्रायं कलेवरम् ।
संभवत्येव युगपद्योनौ नास्त्यन्तराभवः ॥ २४
तत्रास्य स्वकृतं कर्म छायेवानुगतं सदा ।
फलत्यथ सुखार्हो वा दुःखार्हो वापि जायते ॥ २५
कृतान्तविधिसंयुक्तः स जन्तुर्लक्षणैः शुभैः ।
अशुभैर्वा निरादानो लक्ष्यते ज्ञानदृष्टिभिः ॥ २६
एषा तावदबुद्धीनां गतिरुक्ता युधिष्ठिर ।
अतः परं ज्ञानवतां निबोध गतिमुत्तमाम् ॥ २७
मनुष्यास्तप्ततपसः सर्वागमपरायणाः ।
स्थिरव्रताः सत्यपरा गुरुशुश्रूषणे रताः ॥ २८
सुशीलाः शुक्लजातीयाः क्षान्ता दान्ताः सुतेजसः ।
शुभयोन्यन्तरगताः प्रायशः शुभलक्षणाः ॥ २९

---

while $G_{3.4}$ ins

898* काङ्क्षिण सर्वकामानां नास्तिका भिन्नसेतव ।

— T_2 G_3 om 19^b–20^d — ^{c}) K_2 B D (except $D_{1-3.5}$) सर्वाभि° — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ क्लेशभाजना°, K_4 $B_{1.2}$ (m as in text) $_3$ Dn $D_{4.6}$ °दायिन° — ^{e}) D_5 S (T_2 G_3 om) चैव (for चापि)

20 T_2 G_3 om 20^{abcd} (cf v l 19) — ^{a}) K_3 D_{1-3} दौ°कुला, T_1 दुर्बला — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ B_1 G_4 M °पताविन°, K_3 °पि तापिन°, $D_{1.2.5}$ T_1 G_2 °भिमानिन, D_3 °नुतापिन — ^{c}) D_3 एव तु (for भवन्ति) D_5 पापाद्, T_1 प्राणा — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ फलोपगा° — T_1 G_1 M_1 read 20^{ef} after 19^{ab} — ^{e}) $Ś_1$ K $D_{1-3.5}$ ईहत (K_3 अभाग्या°), T_1 तथात, T_2 G_3 कांक्षिण (for नाथन्त) K_4 सर्वकार्याणां, T G_3 भूतानां, $G_{2.4}$ कामान्वै M_2 नाथवत सर्वकामान् — ^{f}) K_4 B D (except D_5) $G_{2.4}$ भिन्न चेतस°

21 M_2 om 21^a–23^b — ^{b}) T_2 G गतिं (for गति) S_1 K $D_{1-3.5}$ एव (for इह) — Before 21^{cd}, K_2 B_{1-3} Dc_1 D_5 ins युधिष्ठिर उ° — ^{c}) S (M_2 om) प्राज्ञ (for प्राज्ञ°) $Ś_1$ $K_{1.2}$ बुद्धेषु, D_5 बुद्धेर्वा K_4 प्रज्ञाविहीनबुद्धेस्तु

22 M_2 om 22 (cf v l 21) — ^{a}) M_1 क्वाथ (for क्वस्थस) $Ś_1$ K_2 च तमुपा, K_1 त समुपा; K_4 तस्तलुपा, D_3 तु तमुपा; D_5 सन्समुपा° — ^{b}) $K_{1.2}$ M_1 वेतर, D_2 T_2 $G_{2.3}$ चेतरत् — After 22^{ab}, B Dc *ins*

899* मार्कण्डेय उवाच ।
स्वयुक्तोऽयमनुप्रश्न° शृणु भारत तत्त्वत° ।

— B_4 om 22^{cd} — Before 22^{cd}, K_2 D_5 ins मार्कंडेय उ — ^{d}) Dc (*sup lin* as in text) तथा, T_1 M_1 तस्य, $G_{3.4}$ तच्च (for तत्र) G_1 [अ]प्यनुनीय शृणुष्व मे

23 M_2 om 23^{ab} (cf v l 21) — ^{b}) S_1 K_2 $D_{2.5}$ दैवसृष्टेन; $K_{1.4}$ देवै सृष्टेन, K_3 देवदृष्टेन — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ $D_{1.2.5}$ मुहु (for महत्) B_1 कुरुते कोषसचय

24 ^{a}) M_1 वि (for प्र-) — ^{b}) G_4 M_1 क्षीणप्राण — ^{d}) D_3 [अ]त्र सभव, D_5 [अ]त्र सशय (for [अ]न्तराभव)

25 ^{a}) T_1 तस्य (for तत्र) T_2 G_{2-4} [अ]पि (for [अ]स्य) K_3 B_{2-4} सुकृत; D_5 तत्कृत — After 25^{ab}, D_1 ins

900* अनुशेते शयान च तिष्ठन्त चानुतिष्ठति ।
अनुधावति धावन्त पूर्वकर्म कृत नरम् ।

— ^{c}) D_5 भव° (for फल°) $Ś_1$ $K_{1.2}$ [अ]त्र (for [अ]थ) $Ś_1$ K_1 सुखार्हे — ^{d}) $Ś_1$ Dc दु°खार्हे $B_{2.3}$ Dn $D_{4.6}$ T_2 G_{2-4} अथ, Dc इव, $D_{1.2.5}$ अभि (for अपि)

26 ^{d}) T_1 स्थानदृष्टिभि, $G_{1.4}$ ज्ञानसृष्टिभि, G_2 °वृत्तिभि° T_2 (before corr) लक्षणैर्ज्ञानसृष्टिभि

27 ^{a}) $Ś_1$ K G_1 M_1 अबुद्धाना — ^{b}) D_1 नराधिप (for युधि) — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ M_1 गतिर्

28 After 28^{ab}, S (except T_1) reads 30^{ab} — T_1 om 28^c–30^b — ^{c}) K_2 D_3 स्थिरवृत्ता°; K_3 M_2 स्थितव्रता° — 28^d=(var) 1 2 213^d, 57 98^d, 173 11^d, etc

29 T_1 om 29 (cf v l 28) — ^{b}) T_2 (before corr) कांता, $G_{3.4}$ क्लांता (for क्षान्ता) B_4 M_2 सुचेतस° — G_2 om 29^{cd} — ^{c}) K_4 B D (except $D_{1-3.5}$) शुचि

जितेन्द्रियत्वाद्वशिनः शुक्लत्वान्मन्दरोगिणः ।
अल्पबाधपरित्रासाद्भवन्ति निरुपद्रवाः ॥ ३०
च्यवन्तं जायमानं च गर्भस्थं चैव सर्वशः ।
स्वमात्मानं परं चैव बुध्यन्ते ज्ञानचक्षुषः ।
कर्मभूमिमिमां प्राप्य पुनर्यान्ति सुरालयम् ॥ ३१
किंचिद्दैवाद्धठात्किंचित्किंचिदेव स्वकर्मभिः ।
प्राप्नुवन्ति नरा राजन्मा तेऽस्त्वन्या विचारणा ॥ ३२
इमामत्रोपमां चापि निबोध वदतां वर ।
मनुष्यलोके यच्छ्रेयः परं मन्ये युधिष्ठिर ॥ ३३
इह वैकस्य नामुत्र अमुत्रैकस्य नो इह ।
इह चामुत्र चैकस्य नामुत्रैकस्य नो इह ॥ ३४
धनानि येषां विपुलानि सन्ति
नित्यं रमन्ते सुविभूषिताङ्गाः ।
तेषामयं शत्रुवरघ्न लोको
नासौ सदा देहसुखे रतानाम् ॥ ३५
ये योगयुक्तास्तपसि प्रसक्ताः
स्वाध्यायशीला जरयन्ति देहान् ।
जितेन्द्रिया भूतहिते निविष्टा-
स्तेषामसौ नायमरिघ्न लोकः ॥ ३६
ये धर्ममेव प्रथमं चरन्ति
धर्मेण लब्ध्वा च धनानि काले ।
दारानवाप्य क्रतुभिर्यजन्ते
तेषामयं चैव परश्च लोकः ॥ ३७
ये नैव विद्यां न तपो न दानं
न चापि मूढाः प्रजने यतन्ते ।
न चाधिगच्छन्ति सुखान्यभाग्या-

30 T1 om 30ab S (except T1) reads 30ab after 28ab — b) T2 (before corr) G2 4 सत्कृत्वान्, T2 (after corr) G1 3 शुद्धत्वान् D1 G1 2 4 मदरागिण — c) K1 4 B1-3 Dn D4 6 अल्पाबाधपरित्रासाद्, K2 D5 G2 4 M2 अल्पबाधपरित्रासा; K3 D1 2 M1 अल्पाबाधापरित्रासा, B4 Dc अल्पाबाधा निरातका, D8 T2 G1 3 अल्पबाधापरित्रासा, T1 अबाधा अपरित्रासा

31 a) K1 2 श्रयत, T2 (before corr) G2 4 भवंत (for च्यवन्त) T1 भवति ज्ञानमानाश्च — b) K2 गतस्थ चैव, D5 स्वगर्भस्थ च, T1 स्वर्गस्थाश्चैव S1 K1 सर्वदा, K2 सर्वथा — c) D8 स्वमात्मज — d) B1-3 D (except D1-3 5) T2 G3 °चक्षुषा — After 31cd, N ins

901* ऋषयस्ते महात्मान प्रत्यक्षागमबुद्धय ।
[Ś1 K1 2 °दृष्टय (for °बुद्धय)]

— f) Ś1 K1 2 प्रयास्यति पुनर्दिव — After 31, S ins

902* कृत्वा शुभानि कर्माणि ज्ञानेन भरतर्षभ ।

32 32ab = (v.l.) 3 33 32ab — a) G1 देवात् (for दैवात्) T2 G2-4 दै(G2 4 दे)ववशात् (for दैवाद्धठात्) K3 B1 वधात्, B2-4 Dc1 D4 हतात् (for हठात्) — b) D1 2 स्वभावत (cf v.l. 3 33 32b) — c) S1 K1-3 D1 3 ■ महाराज, D2 महात्मानो (for नरा राजन्) — d) S1 तेस्त्वत्र, K2 °स्त्वनु, K3 स्त्यन्या, B4 T1 G1 M न्याभूद् (for तेऽस्त्वन्या) T2 (before corr) G2 4 जातेत्यागूढचारणा (G4 °चारिण)

33 a) K2 अन्योपमा (for अत्रो) Ś1 K1-3 D1-3 5 चैव (for चापि) — c) T1 श्रेय (for श्रेयः)

34 a) Ś1 K1-3 D3 5 G1 2 4 इहैवै(K1 °व)कस्य, B3 Dc Dn1 D1 2 6 M1 इह चैकस्य — b) S1 K1 2 कस्य (for [ए]कस्य) — K1 2 B2 D5 T1 om (hapl) 34cd — c) B1 4 D (except Dn1 D2 3, D5 om) वा (for चा)

35 a) T2 (before corr) G2 4 चैषां (for येषां) — b) D2 3 भुवि भूषितागा; S सु(T2 G3 च)विभूषिताश्च — d) S ग्राम्य° (for देह°)

36 a) K3 4 B4 D1 2 S युक्तयोगास् (for योगयुक्तास्) K3 D1 3 G1 प्रयुक्ता, G4 प्रसिक्ता — b) S1 K1-3 D1-3 5 स्वाध्यायवतो K2 G4 जनयति K1 2 B1-3 D5 T1 G1 M1 देह — c) B4 भूतिपथे (for भूतहिते) Ś1 K1 2 नियुक्तास् K4 B1-3 D (except D1-3 5) जितेंद्रिया प्राणिवधे निवृत्तास्

37 b) K4 Dc1 Dn D1 4 6 नि (for च) B4 लोके (for काले) — c) K1 2 धनानि (for दारान्) D2 यजति

38 a) D1 2 येषा न (for ये नैव) K3 D1 2 विद्या — b) K3 यजते, B1-3 Dn D6 यतति, Dc यजस्ते — c) B4 Dc1 Dn D1 2 4 6 चानु, Dc2 T2 G M2 चापि, T1 चाभि (for चाधि) K4 सुखानि भोगास्; B2 3m 4 सुखानु(B3m °नि)भोगान्, Dn D1 4 6 सुखान्न(D1 °न्य) भोगान्; D2 सुखानुभाग्यास्, T1 धनानि भार्यास्, T2 (before corr) G2 4 M शुभान्यभागास् (M1 °ग्यास्), T2 (after

स्तेषामयं चैव परश्च नास्ति ॥ ३८
सर्वे भवन्तस्त्वतिवीर्यसत्त्वा
दिव्यौजसः संहननोपपन्नाः ।
लोकादमुष्मादवनिं प्रपन्नाः
स्वधीतविद्याः सुरकार्यहेतोः ॥ ३९
कृत्वैव कर्माणि महान्ति शूरा-
स्तपोदमाचारविहारशीलाः ।
देवानृषीन्प्रेतगणांश्च सर्वा-
न्संतर्पयित्वा विधिना परेण ॥ ४०
स्वर्गं परं पुण्यकृतां निवासं
क्रमेण संप्राप्स्यथ कर्मभिः स्वैः ।
मा भूद्विशङ्का तव कौरवेन्द्र
दृष्ट्वात्मनः क्लेशमिमं सुखार्ह ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८१ ॥

१८२

वैशंपायन उवाच ।
मार्कण्डेयं महात्मानमूचुः पाण्डुसुतास्तदा ।
माहात्म्यं द्विजमुख्यानां श्रोतुमिच्छाम कथ्यताम् ॥१
एवमुक्तः स भगवान्मार्कण्डेयो महातपाः ।
उवाच सुमहातेजाः सर्वशास्त्रविशारदः ॥ २
हैहयाना कुलकरो राजा परपुरंजयः ।
कुमारो रूपसंपन्नो मृगयामचरद्बली ॥ ३
चरमाणस्तु सोऽरण्ये तृणवीरुत्समावृते ।
कृष्णाजिनोत्तरासङ्गं ददर्श मुनिमन्तिके ।
स तेन निहतोऽरण्ये मन्यमानेन वै मृगम् ॥ ४
व्यथितः कर्म तत्कृत्वा शोकोपहतचेतनः ।
जगाम हैहयानां वै सकाशं प्रथितात्मनाम् ॥ ५

---

corr) G_3 शुभाप्तभोगान्, G_1 धनान्यभाग्यास् — [d]) Dc Dn_1 n_2 D_6 न (for च) K_4 B D (except D_{1-3} $_5$) श्लोक (for नास्ति)

39 [a]) B_4 वीर्यवतो — [c]) D_5 च दिव (for अवनिं) — [d]) K_3 स्वधीतवेदा°; T_1 स्वधीत्य विद्या, G_1 $_2$ $_4$ M_2 स्वा(G_1 स्व)धीतविद्या

40 [a]) S_1 K_{1-3} D_{1-3} [इ]ह (for [ए]व) — [b]) T G °हार° (for °चार°) — [c]) K_2 भूतगणांश्च; S (except T G_3) प्रेतगतांश्च S (except T_2 M_2) पूर्वान् (for सर्वान्)

41 [a]) S_1 K_1 $_2$ D_1 $_3$ स्वर्गे K_4 B_{2-4} Dc_1 Dn D_4 पुण्यकृतो — [d]) T_1 दृष्ट्वास्मान, T_2 G दृष्ट्वा महा (G_1 मन–) K_1 सुखार्हं; K_3 र्हां, K_4 B_2 $_3$ Dc Dn D_4 $_6$ °र्हं, B_1 $_4$ D_{1-3} T_1 G_1 M_2 °र्हां; T_2 G_{2-4} र्थं

Colophon — *Major parvan* $Ś_1$ K_2 T_2 G_{2-4} आरण्य — *Sub parvan* K_4 Dc Dn D_4 $_6$ G_1 मार्कंडेय समा(Dn_2 D_6 G_1 °म)स्या, B_1 $_3$ मार्कंडेय, D_1 $_2$ $_5$ मार्कंडेयवाक्य — *Adhy name* $Ś_1$ K_1 $_2$ धर्मनिर्णय°, D_1 वासुदेवसमागम; D_2 वासुदेवाभिगमन — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 182 (Dn_3 183), D_1 190, S (M_2 *inf lin*) 185 (M_2 orig 187) — *Śloka no* Dn 96, D_1 44 and 46

182

1 [ab]) T_1 G_1 M_1 ततो युधिष्ठिरो राजा मार्कंडेयमुवाच ह — [d]) K_{1-3} Dn_2 D_2 T G_1 $_3$ M_1 इच्छामि

2 [b]) D_5 महानुषि° (for तपा°) — [cd]) K_3 $_4$ B_4 D_5 T_2 G_3 कथयामास माहात्म्य ब्राह्मणाना महात्मनां, T_1 G_1 M_1 उवाच सुमहात्मान राजान सर्वशास्त्रवित्

3 Before 3, all MSS except T_2 G_3 $_4$ ins मार्कं($Ś_1$ K_1 र्कां)डेय उ° (S_1 S om उ°) — [a]) $Ś_1$ K_1 S हैहयानां $Ś_1$ K D_{1-3} $_5$ कुले जातो (for कुल) — [d]) K_4 B D (except D_2 $_3$ $_5$) व्यचरद् (for अच)

4 [a]) B_3 $_4$ S च (for तु) $Ś_1$ K_1 $_2$ ततो, K_3 तदा, B_2 तु यो (for तु सो) — [b]) $Ś_1$ K_1 $_2$ D_2 °समाकुले — [d]) T_1 मुनिसत्तम — [e]) S हिंसितो (for निहतो)

5 [c]) S_1 K_1 S हैहयानां $Ś_1$ K D_2 $_3$ $_5$ स (for वै)

राज्ञां राजीवनेत्रोऽसौ कुमारः पृथिवीपते ।
तेषां च तद्यथावृत्तं कथयामास वै तदा ॥ ६
तं चापि हिंसितं तात मुनिं मूलफलाशिनम् ।
श्रुत्वा दृष्ट्वा च ते तत्र बभूवुर्दीनमानसाः ॥ ७
कस्यायमिति ते सर्वे मार्गमाणास्ततस्ततः ।
जग्मुश्चारिष्टनेमेस्ते तार्क्ष्यस्याश्रममञ्जसा ॥ ८
तेऽभिवाद्य महात्मानं तं मुनिं संशितव्रतम् ।
तस्थुः सर्वे स तु मुनिस्तेषां पूजामथाहरत् ॥ ९
ते तमूचुर्महात्मानं न वयं सत्क्रियां मुने ।
त्वत्तोऽर्हाः कर्मदोषेण ब्राह्मणो हिंसितो हि नः ॥ १०
तानब्रवीत्स विप्रर्षिः कथं वो ब्राह्मणो हतः ।
क्व चासौ ब्रूत सहिताः पश्यध्वं मे तपोबलम् ॥ ११
ते तु तत्सर्वमखिलमाख्यायास्मै यथातथम् ।
नापश्यंस्तमृषिं तत्र गतासुं ते समागताः ।
अन्वेषमाणाः सव्रीडाः स्वप्नवद्गतमानसाः ॥ १२
तानब्रवीत्तत्र मुनिस्तार्क्ष्यः परपुरंजयः ।
स्यादयं ब्राह्मणः सोऽथ यो युष्माभिर्विनाशितः ।
पुत्रो ह्ययं मम नृपास्तपोबलसमन्वितः ॥ १३
ते तु दृष्ट्वैव तमृषिं विस्मयं परमं गताः ।
महदाश्चर्यमिति वै विब्रुवाणा महीपते ॥ १४
मृतो ह्ययमतो दृष्टः कथं जीवितमाप्तवान् ।
किमेतत्तपसो वीर्यं येनायं जीवितः पुनः ।
श्रोतुमिच्छाम विप्रर्षे यदि श्रोतव्यमित्युत ॥ १५
स तानुवाच नास्माकं मृत्युः प्रभवते नृपाः ।
कारणं वः प्रवक्ष्यामि हेतुयोगं समासतः ॥ १६
सत्यमेवाभिजानीमो नानृते कुर्महे मनः ।

---

6 ^{b}) K₃ ₄ B₂ Dc₁ Dn D₁ ₄ ₆ M₂ पृथिवीपति — ^{c}) Ś₁ K₂ तथावृत्त — ^{d}) K₁ ₂ कौरव (for वै तदा) — After 6, S ins

903* सुकुमारो महीपालो हैहयानां महीभृताम् ।

7 ^{a}) D₁ ₂ ते; M₃ तच् (for त) — ^{b}) K₃ ₄ B₄ Dc D₂ ₃ S (except T₂ G₃) फलाशन — ^{c}) Ś₁ K₁₋₃ B₄ D₂ ₃ transp श्रुत्वा and दृष्ट्वा G₁ तत्रैव (for ते तत्र)

8 ^{a}) B₄ क्वासौ स; T₂ G₂₋₄ क्व चायम् — ^{c}) K₄ B D (except D₁ ₄ ₆) M₂ नेम्नोथ, T₁ नाशाय, T₂ G₃ °नेमिश्च, G₁ M₁ °नेमेस्तु, G₂ ₄ °नेमेश्च — ^{d}) Ś₁ K₁ ₂ उत्तम (for अञ्जसा)

9 ^{b}) T₁ G₁ ऋषिं (for मुनिं) S₁ K₂₋₄ D₁₋₃ ₅ T₂ G₃ शासितव्रत, B₂₋₄ Dc Dn D₄ ₆ नियतव्रत B₁ मुनिं सुनियतव्रत — ^{c}) K₁ ₂ च (for तु) — ^{d}) K₄ D₁₋₃ अथाकरोत्, D₅ समाहरत्, M₁ समारभेत्

11 Before 10, Dc ins मार्कंडेय उ — ^{a}) K₃ ब्रह्मर्षि; K₄ राजर्षि — ^{b}) Ś₁ K₁ ₂ केन (for कथं) K₂ Dn₃ ins वा, M₃ भो (for वो) — ^{c}) K₂ च मां (for चासौ) K₁ G₃ ब्रूहि

12 T₁ om 12^{ab} — ^{a}) Dc ते तत्र, D₅ तच्च ते (for ते तु तत्) — ^{c}) M₁ मुनिं (for ऋषिं) — ^{d}) M₂ गतायुस D₃ वै (for ते) T₁ समाहृता, G₁ ₂ समाहिता — ^{e}) B₁ ₂ ₄ अन्विष्य° B₁ M₂ व्रीडिता, D₃ सुव्रीडा — ^{f}) B₁₋₃ सुप्तवद्, D₁ स्वदुःख K₄ B₂ Dc Dn D₄ ₆ गतचेतना, B₁ ₃ गतचेतस T₂ G₂₋₄ त विप्र दीनमानसा°

13 ^{c}) T₁ ₂ (before corr) G₃ ₄ सोत्र (for सोऽथ) — ^{d}) K₄ B D (except D₁₋₃ ₅) transp यो and युष्माभिर् T₁ ₂ (after corr) G₁ ₃ समाहृत (for विना°) — Ś₁ K₁ ₂ om 13^{ef}

14 ^{a}) B₁₋₃ D (except D₁₋₃ ₅) च (for तु) — ^{c}) D₅ सहसा° (for महदा°) T₁ G₁ M₁ ते (for वै) — ^{d}) K₄ B D (except D₁₋₃ ₅) ते (for वि)

15 ^{a}) Ś₁ K₁ ₂ D₁ ₂ [ऽ]पि (for हि) S₁ K₁₋₃ D₁₋₃ ₅ अथो दृष्ट; K₄ B Dc Dn D₄ ₆ उपानीत; T₁ G₁ ₂ M₁ हृतो दृष्ट — ^{b}) S₁ K₁ ₂ कथ जीवति त्वाप्तवान् — ^{c}) K₁ ₂ ते तत्, D₃ तु तत् (for एतत्) Ś₁ K₁ ₂ तपसा — ^{d}) Ś₁ K₁ ₂ [अ]सौ (for [अ]यं) — ^{e}) K₁ ₃ B₄ D₂ ₅ S (except G₄) इच्छामि K₃ ₄ ब्रह्मर्षे (for विप्र°) B₁₋₃ Dc Dn D₄ ₆ श्रोतुमिच्छामहे विप्र

16 ^{c}) K₄ S च, D₁ तत् (for व) — ^{d}) Ś₁ K D₁₋₃ ₅ हेतुयुक्त Ś₁ K₁ ₂ सनातन, K₃ समागत B₂ ₄ Dc₂ Dn D₄ ₆ हेतुयोगसमासत — After 16, D₁ reads 19, while T₁ G₁ M₁ ins

904* शुद्धाचारा अनलसा' सध्योपासनतत्परा ।
सुशुद्धान्ना शुद्धधना ब्रह्मचर्यव्रतान्विता ।;

and finally, T₂ G₂₋₄ M₂ ins

905* मृत्यु प्रभवते येन नास्माक नृपसत्तमा' ।

17 ^{b}) T₁ G₁ जपयज्ञपरायणा — ^{c}) G₁ कारण च न तिष्ठामस — ^{d}) = 18^{d} 19^{d} S₁ K₂ मृत्युरय

18 S₁ K₁ ₂ M₂ om (? hapl) 18 — ^{c}) S (M₂

स्वधर्ममनुतिष्ठामस्तस्मान्मृत्युभयं न नः ॥ १७
यद्ब्राह्मणानां कुशलं तदेषां कथयामहे ।
नैषां दुश्चरितं ब्रूमस्तस्मान्मृत्युभयं न नः ॥ १८
अतिथीनन्नपानेन भृत्यानत्यशनेन च ।
तेजस्विदेशवासाच्च तस्मान्मृत्युभयं न नः ॥ १९
एतद्वै लेशमात्रं वः समाख्यातं विमत्सराः ।
गच्छध्वं सहिताः सर्वे न पापाद्भयमस्ति वः ॥ २०
एवमस्त्विति ते सर्वे प्रतिपूज्य महामुनिम् ।
स्वदेशमगमन्हृष्टा राजानो भरतर्षभ ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्व्यशीत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १८२ ॥

१८३

मार्कण्डेय उवाच ।
भूय एव तु माहात्म्यं ब्राह्मणानां निबोध मे ।
वैन्यो नामेह राजर्षिरश्वमेधाय दीक्षितः ।
तमत्रिर्गन्तुमारेभे वित्तार्थमिति नः श्रुतम् ॥ १
भूयोऽथ नानुरुध्यत्स धर्मव्यक्तिनिदर्शनात् ।
संचिन्त्य स महातेजा वनमेवान्वरोचयत् ।
धर्मपत्नीं समाहूय पुत्रांश्चेदमुवाच ह ॥ २
प्राप्स्यामः फलमत्यन्तं बहुलं निरुपद्रवम् ।
अरण्यगमनं क्षिप्रं रोचतां वो गुणाधिकम् ॥ ३
तं भार्या प्रत्युवाचेदं धर्ममेवानुरुध्यती ।

---

om) तेषा हि (T1 G1 नैषां वि) चरित ब्रूम — $18^d = 17^d$, 19^d

19 D2 om (hapl) 19 D1 reads 19 after 16 — ^{a}) D5 आतिथ्येन, S (except M2) अतिथिषु (for अतिथीन्) D1 5 T1 G1 M1 [अ]न्नदानेन — ^{b}) B1 G1 भृत्या नत्य , Dc2 नन्व°; T1 नत्या°, M1 °श्चात्य° (for °नत्य°) D1 भृत्याना भरणेन च, D6 तथा भृत्याशनेन च, T2 G2-4 भृत्यानामशनेन च — After 19^{ab}, K4 Dc1 Dn D4 6 ins

906* संभोज्य शेषमश्नीमस्तस्मान्मृत्युभय न न ।
क्षान्ता दान्ता क्षमाशीलास्तीर्थदानपरायणा ।
पुण्यदेशनिवासाच्च तस्मान्मृत्युभय न न ।

— D6 om 19^{cd} K1 2 B1 देशे (B1 देश) वासश्च — $19^d = 17^d, 18^d$

20 ^{a}) B उद्देशमात्र (for वै लेश) Ś1 K1-3 D2 5 8 °मात्रेण (for मात्र व°) — B2 om (hapl) 20^d–21^a

21 B2 om 21^a (cf v l 20) — ^{c}) Ś1 स्व देशम्, K1 2 स्वा दिशम्, B1 स्वदेशान् — ^{d}) D2 3 भरतर्षभा, T1 G1 M1 राजसत्तम

Colophon — *Major parvan* Ś1 K1 2 T2 G3-4 आरण्य — *Sub parvan* B2 4 D4 मार्कंडेय, Dn2 D6 G1 मार्कंडेयसम(Dn2 °मा)स्या; D1 2 मार्कंडेयवाक्य — *Adhy name* K2 4 Dc D2 5 ब्राह्मणमाहात्म्य, G1 ब्राह्मणमाहात्म्यकथन — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 183 (Dn2 184) D1 190, S (M2 *inf lin*) 186 (M2 orig 188) — *Śloka no* Dn 24

183

1 ^{a}) B1-3 Dn D4 6 महाभाग्य (for तु माहात्म्य) — ^{c}) B4 Dc D6 वैण्यो T2 G2-4 [अ]त्र (for [इ]ह) — ^{d}) B4 अश्वमेधेन — ^{e}) Ś1 K1 2 चात्रिर् (for अत्रिर्) T2 G2-4 अत्रिर्गंतु समारेभे — ^{f}) S (except M1) धनार्थं (for वित्तार्थं)

2 ^{a}) B1 Dc Dn D6 भूयोर्थं (Dc °र्थे) B2 M1 नान्वरुध्यत् Ś1 K1 2 भूयो यथा नान्वरुध्यद्, K3 D5 भूय एवानुरु(D5 °न्वरु)ध्यत्स; K4 D1-3 भूयो धनार्थितो (D1 °र्थिनो) नैच्छद्; T1 G1 भूयो धनानुरुध्यन्स, T2 G2-4 भूयो (G4 ध्रुवो) धनानुरोधाच्च — ^{b}) T2 G धर्मव्यय° (G1 वृत्ति°) — ^{c}) B1-3 Dc Dn D4 6 स वि(B1 स)चिन्त्य (for संचिन्त्य स) Ś1 K1 2 च; B4 T1 G1 सु (for स) — ^{d}) K3 [अ]नुरोचयत्, B1 2 [अ]न्वरोचत, D2 [अ]न्वचिंतयन्, D3 [अ]न्वरोचयेत् — ^{e}) B4 स आनाय्य (for समा°)

3 ^{a}) K3 T1 प्राप्स्याम, T2 G2-4 प्राप्स्यामि G1 अत्यर्थं — ^{b}) M2 बहु तन् (for बहुल) — ^{d}) B3 D5 वै; Dc2 या (for वो)

वैन्यं गत्वा महात्मानमर्थयस्व धनं बहु ।
स ते दास्यति राजर्षिर्यजमानोऽर्थिने धनम् ॥ ४
तत आदाय विप्रर्षे प्रतिगृह्य धनं बहु ।
भृत्यान्सुतान्संविभज्य ततो व्रज यथेप्सितम् ।
एष वै परमो धर्मो धर्मविद्भिरुदाहृतः ॥ ५

अत्रिरुवाच ।

कथितो मे महाभागे गौतमेन महात्मना ।
वैन्यो धर्मार्थसंयुक्तः सत्यव्रतसमन्वितः ॥ ६
किं त्वस्ति तत्र द्वेष्टारो निवसन्ति हि मे द्विजाः ।
यथा मे गौतमः प्राह ततो न व्यवसाम्यहम् ॥ ७
तत्र स्म वाचं कल्याणीं धर्मकामार्थसंहिताम् ।
मयोक्तामन्यथा ब्रूयुस्ततस्ते वै निरर्थकाम् ॥ ८
गमिष्यामि महाप्राज्ञे रोचते मे वचस्तव ।
गाश्च मे दास्यते वैन्यः प्रभूतं चार्थसंचयम् ॥ ९

मार्कण्डेय उवाच ।

एवमुक्त्वा जगामाशु वैन्ययज्ञं महातपाः ।
गत्वा च यज्ञायतनमत्रिस्तुष्टाव तं नृपम् ॥ १०
राजन्वैन्य त्वमीशश्च भुवि त्वं प्रथमो नृपः ।
स्तुवन्ति त्वां मुनिगणास्त्वदन्यो नास्ति धर्मवित् ॥ ११
तमब्रवीदृषिस्तत्र वचः क्रुद्धो महातपाः ।
मैवमत्रे पुनर्ब्रूया न ते प्रज्ञा समाहिता ।
अत्र नः प्रथमं स्थाता महेन्द्रो वै प्रजापतिः ॥ १२

---

4 a) M1 ता (for त) B2–4 D (except D1–3 5) [अ]थ (for [इ]द) — b) S (except M2) धनम् (for धर्मम्) Ś1 अ]न्वरुध्यती, K2 3 [अ]नुरुध्यते (K3 °ता), B Dc D1 2 5 T2 G2–4 [अ]नु(B1–3 °व)रुधती, Dn D4 6 [अ]नुतन्वती — c) Dc D6 वैण्य Ś1 K2–4 D1–3 5 महाबाहुम् — d) B1 (m as in text) आनयस्व (for अर्थ°) — Ś1 Dc2 G1 om (hapl) 4^{e}–5^{b} — f) K1 महा ; K2 B1 3 Dc1 Dn D1 2 4 6 [ऽ]र्थितो (D1 °त) T1 भृश (for धनम्)

5 Ś1 Dc2 G1 om 5^{ab} (cf v l 4) — a) B1 (m as in text) तच्चादाय तु विप्रर्षे — b) K1 4 D1–3 प्रतिग्रह्य धन — c) K1 2 धनान्, K3 4 D1 वृत्त्या, D2 3 M2 वृत्त्यान् (for भृत्यान्) G1 द्रव्य सपाद्य बहुशस् — e) Ś1 K1 2 ते (for वै) D5 प्रथमो (for परमो) — f) S विद्वद्भि° समु(T1 सुह)दाहृत° (G1 विचरत्सम्रगाहृत)

6 a) K3 4 D1–3 5 वै (for मे) Ś1 D1 T1 महाभागो (T1 °ग) — c) B3 4 Dc D6 वैण्यो Ś1 K1 2 धर्मसमायुक्त° — d) B4 M2 °परायण

7 ab) B4 T1 G1 M त्व(B4 त, T1 चा)त्र सति (for त्वस्ति तत्र) T1 निवत्स्यति B1 च, T G2–4 [इ]ह (for हि) S1 K D1–3 5 द्वेष्टार किं तु न° सति वसतस्तत्र वै द्विजा° — c) Ś1 K D1–3 5 स (for मे) — d) T1 G1 M2 यतो (for ततो) K4 D2 3 (before corr) 5 न व्यवस्याम्यह तत (D5 पुन), D3 (after corr) तथा वक्ष्याम्यह तव, T2 (before corr) G2 4 ततो वर्णामि साध्वह, T2 (after corr) व्यवस्यामि तथा त्वह

8 a) Ś1 K1 2 तत° स (Ś1 स्म), T2 G2–4 तत्रापि (for तत्र स्म) K2 कल्याणि — b) K4 D5 धर्मकार्या(D5 °मा)र्थसयुता — K2 om (hapl) 8^{c}–9^{d} — d) D1 2 सर्वे (for ते वै) Ś1 K (K2 om) D3 5 निरर्थक, B1 D1 T1 °र्थका, B2 3 Dc Dn D4 6 र्थिकां, B4 निदर्शका, M1 निरर्थतां

9 K2 om 9 (cf v l 8) — a) K1 महाप्रज्ञे ; B4 महाभागे, Dc2 [अ]थवा भद्रे, T1 महाप्राज्ञ — b) T2 G2–4 रोचता — K1 om 9^{cd} — c) T2 G2–4 नैव (for गाश्च) B3 4 Dc D6 वैण्य° — d) Ś1 च धन महत्, K3 चार्थसहित, K4 धनसचय

10 a) Dc [अ]थ ; D3 [ए]व (for [आ]शु) — b) A few MSS वैण्य — d) T2 G2–4 इति (for अत्रिस्) D5 मुनि° (for नृपम्) — After 10, B D (except D1–3 5) G2 M2 ins

907* वाक्यैर्मङ्गलसयुक्तैः पूजयानोऽब्रवीद्वच° ।

11 Before 11, B D (except D1–3 5) G2 M2 ins अत्रिरु° — a) S1 K2 3 D1 2 T1 G3 वैन्यस्त्वम्, K4 B (B1 m as in text) Dc Dn D4–6 M2 धन्यस्त्वम्, G1 विधिस्त्वम्, M1 इन्द्रस्त्वम् K1 राजन्वन्यविरिंचश्च — b) T1 G1 M1 विभुस्त्व, T2 G2–4 प्रभुश्च (for भुवि त्व) — c) G2 स्तुवत्तु K2 3 M1 त्वा (for त्वां) — d) T2 G2–4 transp त्वदन्यो and न K3 4 D5 त्वारिभर्मंत्रपरायणा

12 a) T2 G2 3 ततो, G4 तत्रा° (for तम) M2 ऋषि B D (except D1–3 5) G2 4 क्रुद्धो (for तत्र) — b) B D (except D1–3 5) वचन वै, T2 G2–4 वचस्तत्र — Before 12^{cd}, D (except D1–3 5) T2 G2 3 M2 ins गौतम उ — c) B1 3 4 नैवम् (for मैवम्) K2 अन्य, B4 आशु, T1 अत्र (for अत्रे) — d) T1 समन्विता (for समाहिता) — e) T1 अत्रे (for अत्र) Ś1 K1 2 ते, D5 वै (for न) D3 प्रथम स्याता, S प्रथमो धाता

अथात्रिरपि राजेन्द्र गौतमं प्रत्यभाषत ।
अयमेव विधाता च यथैवेन्द्रः प्रजापतिः ।
त्वमेव मुह्यसे मोहान्न प्रज्ञानं तवास्ति ह ॥ १३

गौतम उवाच ।

जानामि नाहं मुह्यामि त्वं विवक्षुर्विमुह्यसे ।
स्तोष्यसेऽभ्युदयप्रेप्सुस्तस्य दर्शनसंश्रयात् ॥ १४
न वेत्थ परमं धर्मं न चावैषि प्रयोजनम् ।
बालस्त्वमसि मूढश्च वृद्धः केनापि हेतुना ॥ १५

मार्कण्डेय उवाच ।

विवदन्तौ तथा तौ तु मुनीनां दर्शने स्थितौ ।
ये तस्य यज्ञे संवृत्तास्तेऽपृच्छन्त कथं त्विमौ ॥ १६
प्रवेशः केन दत्तोऽयमनयोर्वैन्यसंसदि ।
उच्चैः समभिभाषन्तौ केन कार्येण विष्ठितौ ॥ १७
ततः परमधर्मात्मा काश्यपः सर्वधर्मवित् ।
विवादिनावनुप्राप्तौ तावुभौ प्रत्यवेदयत् ॥ १८
अथाब्रवीत्सदस्यांस्तु गौतमो मुनिसत्तमान् ।
आवयोर्व्याहृतं प्रश्नं शृणुत द्विजपुंगवाः ।
वैन्यो विधातेत्याहात्रिरत्र नः संशयो महान् ॥ १९
श्रुत्वैव तु महात्मानो मुनयोऽभ्यद्रवन्द्रुतम् ।
सनत्कुमारं धर्मज्ञं संशयच्छेदनाय वै ॥ २०
स च तेषां वचः श्रुत्वा यथातत्त्वं महातपाः ।
प्रत्युवाचाथ तानेवं धर्मार्थसहितं वचः ॥ २१

सनत्कुमार उवाच ।

ब्रह्म क्षत्रेण सहितं क्षत्रं च ब्रह्मणा सह ।

---

13 Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ om (hapl) 13^{abcd} — ^{a}) S एष (for अपि) — ^{c}) M$_1$ अलम् (for अयम्) T$_2$ (before corr) G$_{3\ 4}$ एष (for एव) B D (except D$_{1-3\ 5}$) हि (for च) — ^{d}) D$_6$ यथा चेंद्र°; T$_3$ G M$_2$ तथैवेंद्र (G$_4$ महेंद्रो वै) — ^{f}) Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ प्रज्ञा न (for प्रज्ञान) D$_6$ न च (for तव) Ś$_1$ K$_{1-3}$ B$_1$ D$_{3\ 5}$ वै, K$_4$ मे, S च (for ह) D$_{1\ 2}$ न प्रज्ञा विद्यते तव

14 ^{a}) M$_1$ नैव; M$_2$ त्वां न (for नाहं) Ś$_1$ K D$_{1-3\ 5}$ नावमुह्येह (Ś$_1$ K$_1$ °य, K$_2$ °त) — ^{b}) K$_4$ विविस्सुस्त्व, B Dc Dn D$_{4\ 6}$ त्वमेवात्र, D$_{1-3}$ त्व विवित्सुर् Ś$_1$ K$_{1\ 3}$ D$_5$ त्व विवित्सुर् (D$_5$ किंकथस्त्व) विमुह्यसि; K$_2$ त्व विकत्थश्च लज्जसे — ^{c}) K$_{2\ 3}$ तुष्यते, K$_4$ स्तुष्यसि, B$_{1\ 2}$ (both marg) $_3$ तुष्यसि, Dc$_2$ G$_1$ तुष्यसे, D$_{1-3\ 5}$ तुष्यसि; T$_1$ M इष्यते (for स्तोष्यसे) S$_1$ K$_1$ तुष्यतेभ्युदये प्रेप्सु°; B$_{1\ 2\ 4}$ Dc$_1$ Dn D$_{4\ 6}$ स्तौषि त्व दर्शनप्रेप्सु° — ^{d}) B$_{1\ 2}$ (both m as in text) $_4$ Dc$_1$ Dn D$_{4\ 6}$ राजान जनसंसदि

15 D$_4$ om 15^a–16^b — ^{a}) K$_4$ D$_{1\ 3}$ वेद्मि (for वेत्थ) D$_5$ T$_2$ G$_{2\ 3\ 4}$ (sup lin) ब्रह्म (for धर्मं) — ^{b}) Ś$_1$ चावैमि, K$_2$ च नै वि°, T G चा(T$_1$ वा)स्त्यत्र, M$_1$ तेस्त्यत्र; M$_2$ वास्त्यपि (for चावैषि) T$_2$ G$_{2\ 3\ 4}$ (inf lin as in text) प्रदर्शन (for प्रयो°) — ^{c}) T$_1$ अति (for असि) — ^{d}) Ś$_1$ K$_1$ B$_2$ D$_{1\ 2\ 5}$ T$_2$ G$_{2-4}$ [अ]सि (for [अ]पि)

16 D$_4$ om 16^{ab} (cf v l 15) Most MSS om मार्कण्डेय उ° — ^{c}) D$_{1\ 2}$ M$_1$ ये तत्र, D$_5$ ते तत्र, G$_{2\ 4}$ °एनस्य M$_2$ येस्य यज्ञे सुसद्वृत्तास — ^{d}) B$_{1\ 3}$ Dc D$_2$ पृच्छति, M$_1$ पृच्छत°

17 ^{b}) B D (except D$_{1-3\ 5}$) उभयोर् (for अनयोर्) A few MSS वैण्य° — ^{d}) Ś$_1$ वष्ठितौ, K$_1$ चेष्टितौ; K$_{2-4}$ B D (except Dc) धिष्ठितौ

18 ^{a}) Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ D$_{1-3}$ परमधर्मज्ञ° — ^{b}) Ś$_1$ K D$_{1-3\ 5}$ कश्यप° T$_2$ G$_{2-4}$ स ह (for सर्व°) — ^{c}) S विवदतावनु — ^{d}) B$_1$m प्रत्यपेधयत्; M$_1$ °बेधत

19 ^{a}) K$_4$ B$_1$ D$_5$ तान् (for तु) — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ मुनिसत्तम, T$_2$ G$_{2-4}$ तापसोत्तमान् — ^{c}) K$_3$ T$_2$ (before corr) G$_{2\ 3}$ व्याहृत T$_1$ पुण्य (for प्रश्न) — ^{d}) K$_1$ शृणुतो, B$_{1\ 4}$ शृणुध्व; B$_3$ शृण्वतो, D$_1$ शृणु तद् B D (except D$_{1\ 2}$) G$_4$ द्विजसत्तमा — ^{e}) B$_{1\ 3}$ Dn D$_{4\ 6}$ वैन्य D$_5$ [अ]थाह (for [आ]हात्रिर्) — ^{f}) D$_{1-3}$ तत्र B$_1$ न चात्र (m अत्र नौ) B$_{2-4}$ D (except D$_{1-3}$) नौ (for न) — After 19, S ins

908* ततस्तद्गौतमेनोक्त वाक्य वैन्यस्य संसदि ।

20 ^{a}) B$_4$ तु से (for [ए]व तु) — ^{b}) Ś$_1$ K D$_{1-3\ 5}$ [ऽ]भ्य(Ś$_1$ °भ्या, K$_{1\ 2}$ °भ्या)गमन्, S (except G$_1$) प्राद्रवन् B$_4$ मुनय समभिब्रुवन् — ^{c}) T$_1$ सर्वज्ञ (for धर्मज्ञ) — After 20, S (except M$_2$) ins

909* पप्रच्छु प्रणता सर्वे ब्रह्माणमिव सोमपा ।

21 T$_2$ G$_{2-4}$ om 21^{ab} — ^{a}) Ś$_1$ K D$_{1-3\ 5}$ तु, B$_4$ वै (for च) — ^{c}) D$_1$ च; D$_{2\ 3}$ स (for [अ]थ) K$_{1\ 2\ 4}$ D$_5$ G$_1$ M$_2$ एन (for एव)

22 Cf. 1 76 18^{ab} — ^{b}) S$_1$ K D$_{1-3\ 5}$ ब्रह्ममहित (for ब्रह्मणा सह) — After 22^{ab}, N (except B$_2$ D$_{4,\ 6}$) ins

79

राजा वै प्रथमो धर्मः प्रजानां पतिरेव च ।
स एव शक्रः शुक्रश्च स धाता स बृहस्पतिः ॥ २२
प्रजापतिर्विराट् सम्राट् क्षत्रियो भूपतिर्नृपः ।
य एभिः स्तूयते शब्दैः कस्तं नार्चितुमर्हति ॥ २३
पुरायोनिर्युधाजिच्च अभिया मुदितो भवः ।
स्वर्णेता सहजिद्बभ्रुरिति राजाभिधीयते ॥ २४
सत्यमन्युर्युधाजीवः सत्यधर्मप्रवर्तकः ।
अधर्मादृषयो भीता बलं क्षत्रे समादधन् ॥ २५
आदित्यो दिवि देवेषु तमो नुदति तेजसा ।
तथैव नृपतिर्भूमावधर्मं नुदते भृशम् ॥ २६
अतो राज्ञः प्रधानत्वं शास्त्रप्रामाण्यदर्शनात् ।
उत्तरः सिध्यते पक्षो येन राजेति भाषितम् ॥ २७

मार्कण्डेय उवाच ।

ततः स राजा संहृष्टः सिद्धे पक्षे महामनाः ।
तमत्रिमब्रवीत्प्रीतः पूर्वं येनाभिसंस्तुतः ॥ २८
यस्मात्सर्वमनुष्येषु ज्यायांसं मामिहाब्रवीः ।
सर्वदेवैश्च विप्रर्षे संमितं श्रेष्ठमेव च ।
तस्मात्तेऽहं प्रदास्यामि विविधं वसु भूरि च ॥ २९
दासीसहस्रं श्यामानां सुवस्त्राणामलंकृतम् ।
दश कोट्यो हिरण्यस्य रुक्मभारांस्तथा दश ।

910* सयुक्तौ दहत शत्रून्वनानीवाग्निमारुतौ ।

Thereafter D_1 reads 24–25 — ^{c}) B D (except D_{1-3} $_5$) T_2 G_3 $_4$ M_2 प्रथितो (for प्रथमो) — ^{d}) B_3 गति (for पति°) — ^{e}) D_1 $_2$ S (except T_2 G_3) एष (for एव) K_3 $_4$ D_0 D_{1-3} G_4 transp शक्र and शुक्र T_1 एष शक्रश्च शुक्रश्च — ^{f}) T_2 G_{2-4} सविता (for स धाता) B_1 $_3$ $_4$ Dn D_1 $_3$ $_4$ $_6$ G_1 च (for the second स) K_2 धाता सह- (for स धाता स)

23 ^{a}) K_3 D_3 $_5$ राजा भोजो; D_1 $_2$ राज्यभाक्स (for प्रजापतिर्) — ^{b}) B_1 नृपतिर् (for भूपतिर्) B_4 स हि गोप्ता पतिर्नृप° — ^{c}) K_4 D_3 श्रूयते, G_1 ज्ञा° (for स्तू°)

24 D_1 reads 24–25 after 910* — ^{b}) $Ś_1$ K D_{1-3} अभियादुदि(D_1 $_3$ °चि)तो, G_1 M_1 सुभिक्षानुचितो; M_2 प्रभावाभ्युचितो (for अभिया मुदितो) $Ś_1$ भवेत्, K_1 $_2$ [ऽ]भवत् (for भव) T G_{2-4} सुभिक्षानुचितोऽभव° — ^{c}) $Ś_1$ K_1 $_2$ D_5 अन्ने(K_1 °न्ये)ता, K_4 D_0 D_1 G_1 M_1 स्वर्नेता, D_3m T_1 G_2 M_2 स(T_1 स्व)नेता (for स्वर्णेता) K_1 सत्य°, B_1 विश्व° (for सह°) — ^{d}) K_4 B_1 D_5 G_2 विधी (for [अ]भिधी)

25 For D_1 cf v l 24 — ^{a}) K_4 सत्यमृत्युर्, B_1m $_2$ Dn D_4 $_6$ सत्ययोनिर् B_1 $_3$ D_0 युधाजिच्च (cf 24^{a}), B_2 Dn D_4 $_6$ पुराविच्च, T G_{2-4} यथा जीव° — ^{c}) T_2 G_3 $_4$ अकर्माद् — ^{d}) $Ś_1$ K D_{1-3} $_5$ T_1 G_1 समादधु° — D_2 ins after 25 D_1 (which reads 24–25 after 910*) ins after 23

911* पुरा यो ब्रह्मणा सृष्ट॰ प्रजानां परिपालने ।
दुष्टाना निग्रह कर्ता स च राजाभिधीयसे ।
सत्य मन्युर्दया रक्षा धर्माधर्मविलोकनम् ।
विद्यन्ते यस्य चाराश्च स राजेत्यभिधीयते ।

On the other hand, S ins after 25

912* अस्माभिर्ब्राह्मणै क्षत्र क्षत्रेण ब्रह्म चाव्ययम् ।
[T_1 G_1 M तस्माद्धि ब्रह्मणा क्षत्र (for the prior half)]

26 ^{d}) B D (except D_{1-3} $_5$) T_2 G_3 $_4$ [अ]धर्मान् B_2 T_1 नृपते (for नुदते)

27 ^{a}) $Ś_1$ K_1 $_2$ एव, B D (except D_{1-3} $_5$) T_1 ततो; G_2 अथो (for अतो) T_2 G_{2-4} प्रमाणत्व (for प्रधान) — ^{b}) $Ś_1$ K_1 $_2$ शास्त्रे प्रामाण्यदर्शनम् ($Ś_1$ °नात्) — After 27^{ab}, D_3 (marg *sec m*) ins

913* अत्रिणा व्याहृत पूर्वं तत्तथैव न चान्यथा ।

— ^{c}) K_1 $_2$ उत्तर $Ś_1$ K_1 $_2$ पक्षे — ^{d}) K_2 T_2 G_{2-4} भाषित°

28 T_2 G_{2-4} om the ref — ^{b}) K_4 D_5 M_1 महात्मना (D_5 °न), G_4 महाबला — ^{c}) T_2 G_{2-4} ब्रह्मवित् (for अब्रवीत्) T_1 तमब्रवीत्तत प्रीत — ^{d}) G_2 $_4$ यो न (for येन) K_1 [अ]भि मे स्तुत, T_1 [अ]पि सस्तुत, T_2 G_{2-4} [अ]भि(G_2 हि)सत्कृत°, G_1 [अ]भिसंस्कृत°

29 ^{a}) K_4 तस्मात्; D_5 यस्मा K B_4 D_{1-3} $_5$ S (except G_2) सर्वमनुष्येभ्यो, $D_0$1 Dn D_4 $_6$ पूर्वं मनुष्येषु — ^{b}) D_5 त्वम् (for माम्) K_1 B_{1-3} D_0 S (except G_2 M_1) अब्रवीत् — ^{c}) G_4 M_1 सर्वैर् (for सर्व) — ^{d}) K_3 समत्त D_5 ज्येष्ठमेव, T_1 श्रेय एव — ^{f}) D_1 $_2$ भूरिश (for भूरि च)

30 ^{a}) T_2 G_{2-4} अश्वाना (for श्यामाना) — ^{b}) B सुरूपाणाम्, T_2 G_{2-4} सुवर्णानाम् — ^{c}) K_4 Dn D_{3-6} दशकोटीर् (Dn$_2$ D_3 °टी), B_{1-3} D_0 दशकोटिर् — ^{d}) $Ś_1$ K_1 $_2$ D_1 $_5$ G_4 रुक्मभा(G_4 °हा)रास — ^{e}) K_{2-4} Dn$_2$ n$_3$ D_{1-3} $_5$ $_6$ S (except G_2 $_4$ M_1) ददामि B_{1-3} D (except D_{1-3} $_5$) विप्रर्षे, M_1 ते वित्त (for ते विप्र)

एतद्दानि ते विप्र सर्वज्ञस्त्वं हि मे मतः ॥ ३०
तदत्रिर्न्यायतः सर्वं प्रतिगृह्य महामनाः ।
प्रत्याजगाम तेजस्वी गृहानेव महातपाः ॥ ३१
प्रदाय च धनं प्रीतः पुत्रेभ्यः प्रयतात्मवान् ।
तपः समभिसंधाय वनमेवान्वपद्यत ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्र्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८३ ॥

१८४

मार्कण्डेय उवाच ।
अत्रैव च सरस्वत्या गीतं परपुरंजय ।
पृष्टया मुनिना वीर शृणु तार्क्ष्येण धीमता ॥ १
तार्क्ष्य उवाच ।
किं नु श्रेयः पुरुषस्येह भद्रे
कथं कुर्वन्न च्यवते स्वधर्मात् ।
आचक्ष्व मे चारुसर्वाङ्गि सर्वं
त्वयानुशिष्टो न च्यवेयं स्वधर्मात् ॥ २
कथं चाग्निं जुहुयां पूजये वा
कस्मिन्काले केन धर्मो न नश्येत् ।
एतत्सर्वं सुभगे प्रब्रवीहि
यथा लोकान्विरजाः संचरेयम् ॥ ३
मार्कण्डेय उवाच ।
एवं पृष्टा प्रीतियुक्तेन तेन
शुश्रूषुमीक्ष्योत्तमबुद्धियुक्तम् ।
तार्क्ष्यं विप्रं धर्मयुक्तं हितं च

— f) B1–3 D (except D1–3 5) मतो हि मे (for हि मे मत॰)

31 a) D5 तत्रा॰, G2 4 ततो॰ (for तद॰) B3 ऋषिर् (for अत्रिर्) — b) Ś1 K1 2 B4 G1 महातपा॰, B1–3 Dc Dn D4 6 [ओ]भिसत्कृत॰ D1 प्रतिसगृह्यमात्मन — Ś1 K1 2 om 31cd — c) Dc1 Dn D4 G3 प्रत्युज्जगाम, T3 G3 प्रीत्या जगाम — d) B4 महामना, D5 महायशा॰

32 a) B4 आदाय K1 2 प्रीति॰ — b) K4 प्रियता त्मवान्; T3 G2–4 प्रियमाह्मवान् — c) Ś1 K1 2 B1 (m as in text) G1 तत॰ (for तप॰) T2 G2–4 समनु (for समभि) — d) K1 2 [अ]म्य॰ (for [अ]न्व)

Colophon — *Major parvan* Ś1 K2 T2 G2–4 आरण्य — *Sub parvan* B2 G1 मार्कंडेयसमा(G1 म) स्या (followed by वैन्योपाख्यान in G1) Ś1 K B1 3 Dc D1–3 5 T2 G3 M2 (all om sub parvan name) mention only वैन्योपाख्यान — *Adhy name* B3 4 ब्राह्मण माहाभाग्य, Dn D4 6 G1 ब्राह्मणमाहात्म्य — *Adhy no* (figures words or both) Dn 184 (Dn3 185), D1 191 S (M2 inf lin) 187 (M2 orig 189) — *Śloka no* Dn 37 D1 39

184

1 D1 2 तु (for च) — b) M2 नीत (for गीत) — c) D5 शुश्रया, G2 पृष्टयन्, G4 पृष्टवान् T1 तेन, G1 2 M1 (*sup lin* as in text) धीर, M2 राजन् (for वीर) B4 पृष्टया मुनिवाक्य हि — d) Ś1 K D3 5 तदा; D2 यस्तु (for शृणु)

2 a) B4 वै; Dc1 Dn D4 6 T1 तु (for नु) K4 D2 श्रेष्ठ (for श्रेय॰) Ś1 K1 2 वेवि; K3 4 D1–3 5 T1 लोके, T2 (before corr) G1 2 4 M शोभने (for भद्रे) — b) T2 (before corr) G2 4 पूर्वं (for कुर्वन्) — c) D (except D1–3 5) कुर्याम् (for सर्वं) — d) B D (except D1–3 5) T2 G3 om [अ]नु

3 M2 om 3 — a) B2–4 Dc1 Dn D4 6 चाग्निं, D3 वह्निं, T1 G4 M1 चाग्निर् Dc2 S (M2 om) जुहुयात् Ś1 K D1–3 5 पूजयेय, B1 Dc S (M2 om) पूज(T1 र) येद्वा — b) K3 यस्मिन् D5 लोके (for काले), and धर्मेण (for धर्मो न) — c) K3 4 D1–3 कृत्स्न, T1 G4 क्षिप्र (for सर्वं) — d) Ś1 विमले; K1 2 विमलान्, K3 T G3–4 विरजान् (K3 T1 जा) S (M2 om) समपद्ये (T1 ॰श्येत्; T2 G3 ॰ये) (for सचरेयम्)

सरस्वती वाक्यमिदं बभाषे ॥ ४

सरस्वत्युवाच ।

यो ब्रह्म जानाति यथाप्रदेशं
स्वाध्यायनित्यः शुचिरप्रमत्तः ।
स वै पुरो देवपुरस्य गन्ता
सहामरैः प्राप्नुयात्प्रीतियोगम् ॥ ५
तत्र स्म रम्या विपुला विशोकाः
सुपुष्पिताः पुष्करिण्यः सुपुण्याः ।
अकर्दमा मीनवत्यः सुतीर्था
हिरण्मयैरावृताः पुण्डरीकैः ॥ ६
तासां तीरेष्वासते पुण्यकर्मा
महीयमानः पृथगप्सरोभिः ।
सुपुण्यगन्धाभिरलंकृताभि-
र्हिरण्यवर्णाभिरतीव हृष्टः ॥ ७
परं लोकं गोप्रदास्त्वाप्नुवन्ति
दत्त्वानड्वाहं सूर्यलोकं व्रजन्ति ।
वासो दत्त्वा चन्द्रमसः स लोकं
दत्त्वा हिरण्यममृतत्वमेति ॥ ८
धेनुं दत्त्वा सुव्रतां साधुदोहां
कल्याणवत्सामपलायिनीं च ।
यावन्ति रोमाणि भवन्ति तस्या-
स्तावद्वर्षाण्यश्नुते स्वर्गलोकम् ॥ ९
अनड्वाहं सुव्रतं यो ददाति
हलस्य वोढारमनन्तवीर्यम् ।

---

4 ^{b}) D_5 शुश्रूषुणानुत्तमबुद्धि°, S शुश्रूषुणा चोत्तमबुद्धि युक्ता (T_1 °क्ता, G_1 M_2 °क्त) — ^{c}) T_2 $G_{2,3}$ ऋर्षि, G_4 त्वृर्षि (for विप्र) $Ś_1$ धर्मयुक्तां हितां — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1,2}$ वाच मिमा (for वाक्यमिद)

5 K_3 $D_{1-3,5}$ G_4 M_2 om the ref — ^{a}) $Ś_1$ $K_{1,2}$ यथा प्रदेशे, K_4 यथानिवेश, B_2 यथोपदेश — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1,2}$ स्वाध्या(K_2 स्वन्या)ययुक्त, T_1 °यत्त — ^{c}) N पार (K_3 पारे, D_5 मान), T_2 (after corr) G_3 पर (for पुरो) $Ś_1$ B Dc Dn $D_{4,6}$ देव($Ś_1$ वेद)लोकस्य (B_4m परलोकस्य), $K_{1,2}$ वेदपुरस्य — ^{d}) K_2 प्रीतियोगात्

6 ^{a}) S (except G_3, T_2 before corr) [अ]स्य (for स्म) $K_{1,2}$ $D_{1-3,5}$ S विमला (for विपुला) — ^{b}) B_1 (m as in text) सुरम्या, D_5 T_1 च पुण्या; T_2 $G_{3,4}$ सुपुष्पा

7 ^{a}) D_5 तीर्थेष्वासते K_4 D_3 पुण्यशीला, B Dc Dn $D_{4,6}$ T_2 (after corr) G_3 पुण्यभाजो — ^{b}) $Ś_1$ K $D_{1-3,5}$ प्रगीयमान° (K_4 $D_{2,3,5}$ °ना), B Dc Dn $D_{4,6}$ T_2 (after corr) G_3 महीयमाना° — ^{d}) B_1 सुवर्णवर्णाभिर्; D_1 °वल्लीभिर्, T_2 G_3 °श्रृगाभिर्, G_2 °गधाभिर् K_4 B D S (except $G_{2,4}$ M_1) हृष्टा° (for हृष्ट°)

8 ^{a}) D_5 चाप्नुवति — ^{b}) M_1 गत्वा (for दत्त्वा) Dc_2 (before corr) Dn $D_{4,6}$ [अ]नड्वह, T_1 $G_{2,4}$ सुवर्णं, T_2 G_3 स्वर्णं B_3 D_2 स्वर्ग° (for सूर्य°) B_3 प्रयाति (for व्रजन्ति) — ^{c}) K_3 चद्रमम, K_4 B D चान्द्रमस S_1 K_2 स्व, $K_{3,4}$ B D तु (for स) K_1 वासो दत्वा चद्रमश्चन्द्रलोकः M_1 वासो दत्वा स चद्रमस° सलोकतां — ^{d}) N अमर(Dc त्वमर, D_5 च सुर)त्वम् (for अमृतत्वम्) T_1 व्रजति (for एति)

9 ^{a}) B_1 Dn $D_{4,6}$ सुप्रभां, G_4 सुव्रत° $Ś_1$ K $B_{2,4}$ $D_{1-3,5}$ कांस्यदोहा, Dc Dn $D_{4,6}$ सुप्रदोहां; T_1 स्वादु स्वादु, G_4 साधुदेह B_3 धेनु दत्वा सुप्रदोहां सुश्रृगीं — ^{b}) $Ś_1$ T_2 $G_{3,4}$ अपलायनीं — ^{d}) $Ś_1$ B_1 Dc तावति (for तावद्) $Ś_1$ $K_{1,2}$ वर्षान् (for वर्षाणि) B Dc Dn $D_{4,6}$ [आ]स्ते देव(B_2 स्वर्ग)लोके

10 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1,2}$ M_1 सुव्रतो; G_1 सुश्व्रतो — ^{d}) $D_{3,5}$ T_1 लोक (for लोकान्) — After 10, N ins

914* ददाति यो वै कपिलां सचैलां
कांस्योपदोहां द्रविणोत्तरीयाम् ।
तैस्तैर्गुणैः कामदुहाथ भूत्वा
नर प्रदातारमुपैति सा गौः ।
यावन्ति रोमाणि भवन्ति धेन्वा
स्तावत्फल लभते गोप्रदाने ।
पुत्रांश्च पौत्रांश्च कुल च सर्वं
मासप्तम तारयते परत्र ।
सदक्षिणां काञ्चनचारुश्रृङ्गीं
कांस्योपदोहां द्रविणोत्तरीयाम् ।
धेनु तिलाना ददतो द्विजाय
लोका वसूना सुलभा भवन्ति ।
स्वकर्मभिर्दानवसनिरुद्धे
तीव्रान्धकारे नरके पतन्तम् ।
महार्णवे नौरिव वातयुक्ता
दान गवा तारयते परत्र ।

धुरंधरं बलवन्तं युवानं
प्राप्नोति लोकान्दश धेनुदस्य ॥ १०
यः सप्त वर्षाणि जुहोति तार्क्ष्य
हव्यं त्वग्नौ सुव्रतः साधुशीलः ।
सप्तावरान्सप्त पूर्वान्पुनाति
पितामहानात्मनः कर्मभिः स्वैः ॥ ११
तार्क्ष्य उवाच ।
किमग्निहोत्रस्य व्रतं पुराण-
माचक्ष्व मे पृच्छतश्चारुरूपे ।
त्वयानुशिष्टोऽहमिहाद्य विद्यां
यदग्निहोत्रस्य व्रतं पुराणम् ॥ १२
सरस्वत्युवाच ।
न चाशुचिर्नाप्यनिर्णिक्तपाणि-
र्नाब्रह्मविज्जुहुयान्नाविपश्चित् ।
बुभुक्षवः शुचिकामा हि देवा
नाश्रद्दधानाद्धि हविर्जुषन्ति ॥ १३
नाश्रोत्रियं देवहव्ये नियुञ्ज्या-
न्मोघं परा सिञ्चति तादृशो हि ।
अपूर्णमश्रोत्रियमाह तार्क्ष्य
न वै तादृग्जुहुयादग्निहोत्रम् ॥ १४
कृशानुं ये जुह्वति श्रद्दधानाः
सत्यव्रता हुतशिष्टाशिनश्च ।
गवां लोकं प्राप्य ते पुण्यगन्धं
पश्यन्ति देवं परमं चापि सत्यम् ॥ १५
तार्क्ष्य उवाच ।
क्षेत्रज्ञभूतां परलोकभावे
कर्मोदये बुद्धिमतिप्रविष्टाम् ।
प्रज्ञां च देवीं सुभगे विमृश्य

यो ब्रह्मदेयां तु ददाति कन्यां
भूमिप्रदान च करोति विप्रे ।
ददाति दान विधिना च यश्च
स लोकमाप्नोति पुरदरस्य । [20]

[(L 1) $K_{3\,4}$ $D_{8\,5}$ transp य and वे — (L 2) B D (except $D_{1-3\,5}$) द्रविणैरुत्तरीये — (L 3) $Ś_1$ $K_{1\,2\,4}$ $D_{1\,3\,5}$ कामदुघाय — (L 6) $B_{2\,4}$ Dn $D_{4\,6}$ भवति (for लभते) — (L 9) $K_{1\,2}$ °गौर° (for °चारु) — (L 10) B D (except $D_{1-3\,5}$) द्रविणैरुत्तरीये — (L 13) $Ś_1$ K D_{1-3} मानवसनिव($Ś_1$ $K_{1\,2}$ रु)द्ध D_5 स्वकर्मनिर्माणवशान्नि रुद्ध — (L 14) B Dn $D_{4\,6}$ सपतत (for पतन्त) — (L 17) B ब्राह्मदेया — (L 19) $Ś_1$ K $D_{1-3\,5}$ विधिश्च (for विधिना) S_1 $K_{1\,2}$ गवा (for च यश्च) — (L 20) D_5 स योगमायाति पुरदरस्य]

11 [b]) B_1 सुहव्य (for हव्य) K_4 D_5 चाग्नौ; B_1 अग्नौ; T_2 $G_{2\,3}$ सदग्नौ, G_1 त्वाग्नौ, G_4 तदाग्नौ $B_{1\,2\,4}$ D (except $D_{1-3\,5}$) नियत (for सुव्रत) B_3 पुण्यशील° — [c]) D_5 G_4 सप्तापरान्, M_3 सप्तावारान् — [d]) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ Dn_1 D_5 G_1 आत्मभि°, $B_{1\,3\,4}$ Dn_2 n_3 D_4 आत्मना

12 [a]) K_1 फल (for व्रत) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ पुराणे T_1 M_3 किमग्निहोत्र प्रवृत्त पुराण — [b]) $Ś_1$ चारुशीले, $K_{1\,3}$ साधुशीले, B_{1-3} D (except Dc_2 D_{1-3}) T_2 G_3 चानुरूपे, M_1 चारुनेत्रे — [d]) S (except G_1 M_1) यदग्निहोत्र प्रवृत्त पुराण

13 [a]) K_3 $B_{2\,4}$ Dc_1 Dn_1 D_{3-6} वा° (for चा°) $K_{1\,3\,4}$ $D_{2\,3}$ T_1 G °निर्नक्त° (G_1 °निमित्त) (for निर्णिक्त) M_1 न चाशुचिं न व्यतिरिक्तपाणि — [b]) M_1 om (hapl) from नाविपश्चित् up to जुहुयात् in 14[d] — [c]) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ बुभुक्षिता°, B D (except $D_{1-3\,5}$) बुभुत्सव° T_2 $G_{2\,3}$ शुद्धि° (for शुचि°) — [d]) S धानस्य (for धानाद्धि)

14 M_1 om up to जुहुयात् in 14[d] (of v l 13) — [a]) S_1 $K_{1\,2\,4}$ $D_{1\,2\,5}$ नाश्रोत्रियो $Ś_1$ K $D_{1-3\,5}$ देवहव्य (K_3 °रथे) S (M_1 om) देवहव्येषु युज्यान् — [b]) $B_{1\,2\,4}$ D (except D_1) T_1 पुरा (for परा) $Ś_1$ तादृशा हि, K_1 तादृगेव, K_3 तादृशोह — [c]) N अपूर्वमश्रो° — [d]) $Ś_1$ D_3 Dc_2 T_1 न चैतादृग्

15 [a]) B Dn $D_{4\,6}$ कृशाश्च ये, Dc ये ते कृशा, S ये वै कृशान् (T_1 M_1 कृशानु, T_2 G_3 कृशा, M_3 विप्रा) (for कृशानु ये) S (except T_1 G_1) जुह्वते — [c]) K_1 D_5 लोके $Ś_1$ K $D_{1-3\,5}$ यांति (for प्राप्य), and °गंधा° (for गन्ध) — [d]) D_3 om from देव up to पृच्छामि in 16[d] $Ś_1$ K $D_{1-3\,5}$ पश्यति ते त परमादिदेव

16 D_3 om up to पृच्छामि in 16[d] (of v l 15) — [a]) $Ś_1$ क्षेत्रज्ञलोक; D_6 °भूते; T_1 °भूत, K_1 भाव — [b]) K_3 धर्मोदये (for कर्मो) $Ś_1$ K_{1-3} बुद्धिमत्तिप्रदिष्टां; Dc_2 $D_{2\,5}$ $G_{2\,4}$ बुद्धिमभि(Dc नु)प्रविष्टां — [c]) $Ś_1$ K_2

पृच्छामि त्वां का ह्यसि चारुरूपे ॥ १६

सरस्वत्युवाच ।

अग्निहोत्रादहमभ्यागतास्मि
विप्रर्षभाणां संशयच्छेदनाय ।
त्वत्संयोगादहमेतदब्रुवं
भावे स्थिता तथ्यमर्थं यथावत् ॥ १७

तार्क्ष्य उवाच ।

न हि त्वया सदृशी काचिदस्ति
विभ्राजसे ह्यतिमात्रं यथा श्रीः ।
रूपं च ते दिव्यमत्यन्तकान्तं
प्रज्ञां च देवीं सुभगे बिभर्षि ॥ १८

सरस्वत्युवाच ।

श्रेष्ठानि यानि द्विपदां वरिष्ठ
यज्ञेषु विद्वन्नुपपादयन्ति ।
तैरेवाहं संप्रवृद्धा भवामि
आप्यायिता रूपवती च विप्र ॥ १९

यच्चापि द्रव्यमुपयुज्यते ह
वानस्पत्यमायसं पार्थिवं वा ।
दिव्येन रूपेण च प्रज्ञया च
तेनैव सिद्धिरिति विद्धि विद्वन् ॥ २०

तार्क्ष्य उवाच ।

इदं श्रेयः परमं मन्यमाना
व्यायच्छन्ते मुनयः संप्रतीताः ।
आचक्ष्व मे तं परमं विशोकं
मोक्षं परं यं प्रविशन्ति धीराः ॥ २१

सरस्वत्युवाच ।

तं वै परं वेदविदः प्रपन्नाः
परं परेभ्यः प्रथितं पुराणम् ।
स्वाध्यायदानव्रतपुण्ययोगै-
स्तपोधना वीतशोका विमुक्ताः ॥ २२

ते वशप्रज्ञा, K_1 D_1 दैवीं (K_1 तव) च प्रज्ञां, T_1 प्राह्य देवीं (for प्रज्ञा च देवीं) Dc दैवीं $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ B_1 Dn$_8$ विमृष्य, D_1 G_2 विभर्षि (for विसृज्य) $K_{3\ 4}$ $D_{3\ 5}$ दैवीं च (K_4 D_5 om च) प्रज्ञां सुभगे त्व विभर्षि (D_5 ब्रवीषि) — ^{d}) S (except $G_{1\ 4}$) त्वा (for त्वा) T_1 G_1 M न्वसि (for ह्यसि)

17 ^{a}) $Ś_1$ K_{1-3} D_5 अ($K_{1\ 2}$ इहा·, D_5 तार्क्ष्या)ग्निहोत्रादहमागतास्मि; M_1 (corrupt) अग्निहोत्रादहमभ्ययाद्गतास्मि; M_3 अग्निहोत्रादाहवनीयादभ्यागतास्मि — ^{b}) T_2 $G_{3\ 4}$ विप्रर्षीणा (for विप्रर्ष°) D_5 °च्छेदनार्थं — ^{c}) K_3 $D_{1\ 2}$ एवम्, K_4 B Dc Dn $D_{3\ 4\ 6}$ G_2 M_2 एतम्; M_1 एवैतद् (for एतद्) M अब्रव। — ^{d}) T_2 G_{2-4} भाव· (for भावे) Dc तथ्यसत्त्व, T_2 (by corr) G_{1-3} तथ्यमर्थ्यं; M_2 सत्यमर्थं K_2 यथार्कं (for यथावत्)

18 ^{c}) $Ś_1$ K D_{1-3} अत्यर्थकात, B (B_1 marg) Dc Dn $D_{4\ 6}$ T_1 अनतकांर्ति; D_5 अतीवकात (for अत्यन्त°) — ^{d}) $Ś_1$ देवि स्वप्रज्ञा, K_1 दैवीं सुप्रज्ञा, K_2 देवि सप्रज्ञा; K_4 $D_{1-3\ 5}$ दैवीं प्रज्ञा (for प्रज्ञा च देवीं) T_1 M_2 दैवीं, T_2 G देवी (G_2 °वि) K_4 $D_{1-3\ 5}$ T_1 त्व विभर्पि (for विभ°)

19 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1\ 2\ 4}$ $D_{1-3\ 5}$ द्रव्याणि, K_3 ज्येष्ठानि — ^{b}) T_2 (before corr) G_4 विद्याम् (for विद्वन्) — ^{c}) B D (except $D_{1-3\ 5}$) चाह (for [अ]ह) D_2 सम्प्रहृष्टा; T_1 सप्रवृत्ता — ^{d}) To avoid hiatus, B D (except $D_{1-3\ 5}$) चाप्या° (for आप्या°)

20 ^{a}) S पात्रम् (for द्रव्यम्) T_2 G_{2-4} उपयुज्यति T_1 वा; T_2 G_{2-4} [इ]ह, G_1 भवान्वा (for ह) — ^{b}) T_2 G_{2-4} यो वानस्पत्यम् (for वानस्पत्यम्) T_1 transp आयस and पार्थिव K_1 D_8 पायस; $D_{1\ 2}$ चायस; G_1 वैणव; M तैजस (for आयस) $Ś_1$ K B_2 $D_{1-3\ 5\ 6}$ च (for वा) — ^{c}) $G_{3\ 4}$ M प्रत्ययाच्च (for प्रज्ञया) — ^{d}) Dc$_2$ Dn $D_{4\ 6}$ T_1 तवैव; D_3 तेनैति, M_1 तेनैमि (for तेनैव) K_2 सिद्धैर्; K_3 D_1 M_2 सिद्धिम्, K_4 $D_{2\ 5}$ सिद्धाम्, T_1 M_1 सिद्धम् S_1 $K_{1\ 2}$ विहिता, K_4 $D_{1\ 2}$ इह मा (for इति) K_3 मां च (for विद्धि)

21 S_1 $K_{1\ 2}$ D_5 read the ref before 21^{cd} — ^{b}) T_2 G_{2-4} यच्छदतो (for व्याय°) K_3 B_1m सुप्रणीता°; B_1 सुप्रतीता, $G_{2\ 4}$ मन्यमाना° (for सप्र°) — ^{c}) D_1 मे तत्, G_1 ते तान् (for मे त) — ^{d}) $Ś_1$ K D_{1-3} शुभ (for पर) $K_{1\ 2}$ M_2 प्रवदति, K_4 $D_{1\ 2}$ प्रदिशति — After 21, N ins

915* सांख्या योगा परम य वदन्ति
पर पुराण तमह न वेद्मि ।

[(L 1) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ साख्ये योग ($Ś_1$ °गे), B_1 $D_{1\ 5}$ माख्य योग K_1 $B_{3\ 4}$ Dc$_1$ Dn $D_{4\ 6}$ विदति]

22 ^{a}) T_2 G_{2-4} तद्वै $Ś_1$ K_1 T_2 G_3 वेदविद — ^{b}) T_1 परम (for प्रथित) — ^{c}) B Dc$_2$ Dn $D_{4\ 6}$ स्वाध्याय·

तस्याथ मध्ये वेतसः पुण्यगन्धः
सहस्रशाखो विमलो विभाति ।
तस्य मूलात्सरितः प्रस्रवन्ति
मधूदकप्रस्रवणा रमण्यः ॥ २३
शाखां शाखां महानद्यः संयान्ति सिकतासमाः ।
धानापूपा मांसशाकाः सदा पायसकर्दमाः ॥ २४
यस्मिन्नग्निमुखा देवाः सेन्द्राः सह मरुद्गणैः ।
ईजिरे क्रतुभिः श्रेष्ठैस्तत्पदं परमं मुने ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुरशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८४ ॥

१८५

वैशंपायन उवाच ।
ततः स पाण्डवो भूयो मार्कण्डेयमुवाच ह ।
कथयस्वेह चरितं मनोर्वैवस्वतस्य मे ॥ १
मार्कण्डेय उवाच ।
विवस्वतः सुतो राजन्परमर्षिः प्रतापवान् ।
बभूव नरशार्दूल प्रजापतिसमद्युतिः ॥ २
ओजसा तेजसा लक्ष्म्या तपसा च विशेषतः ।
अतिचक्राम पितरं मनुः स्वं च पितामहम् ॥ ३
ऊर्ध्वबाहुर्विशालायां बदर्यां स नराधिपः ।
एकपादस्थितस्तीव्रं चचार सुमहत्तपः ॥ ४

घतो व्रत — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ गत° (for वीत)

23 ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ मन्ये (for मध्ये) K$_2$ वमत°, K$_4$ Dn$_2$ चेतस ; T G$_3$ वेधस — ^{b}) B D (except D$_{1-3\ 5}$) विपुलो (for विमलो) — ^{c}) B$_1$ तस्येह, T$_1$ तस्याथ (for तस्य) B$_1$ प्रच्यवति — ^{d}) K$_{1\ 2}$ D$_{3\ 5}$ मधूदका प्रस्रवणा B Dn D$_{4-6}$ सुपुण्या° (B$_4$ वमन्य°); Dc पुण्यगधा° (for रमण्य) K$_3$ मधूदक प्रस्रवण्य सुरम्या°

24 ^{a}) G$_{2\ 4}$ शाखा शाखा — ^{b}) B$_4$ सर्पंति; D$_2$ स यांति Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ सिकता यथा; K$_3$ D$_{2\ 3\ 5}$ सिकता° (D$_5$ °ता) समा ; B Dc Dn D$_{1\ 4\ 6}$ सिकताशया° (B$_4$ पयसा समा°), M सिकतै° समा° (M$_1$ म) — ^{c}) T$_2$ G$_{1\ 3\ 4}$ पाना(G$_1$ पया)पूपा S मांसकूला° (M कामा) Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ धारा प्रपा मामशोका°, D$_{1\ 2}$ धानापूपारगा पुण्या°

25 ^{a}) K$_3$ Dc G$_1$ M$_2$ तस्मिन् (for यस्मिन्) — ^{b}) B D (except D$_{1-3}$) T G$_{2-4}$ मरुद्गणा — ^{c}) Ś$_1$ K D$_{1-3\ 5}$ पुण्यैस्, B$_2$ मुख्यैस् (for श्रेष्ठैस्) — ^{d}) K$_3$ G$_2$ पर (for पद) Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ सुख, B (B$_3$ marg) D (except D$_{1-3\ 5}$) मम; B$_3$ पद (for मुने) G$_4$ तत्पर परमक्षुते

Colophon — *Major parvan* Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ T$_2$ G$_{2-4}$ आरण्य — *Sub parvan* G$_1$ मार्कंडेयसमस्या — *Adhy name* K$_{3\ 4}$ B Dc Dn$_1$ D$_{1-4\ 6}$ M$_1$ सरस्वतीतार्क्ष्यसवाद°, Dn$_2$ सरस्वतीतार्क्ष्यसवादार्थप्रकाश°, D$_5$ सरस्वतीवाक्य; G$_1$ तार्क्ष्यसरस्वतीसवाद — *Adhy no* (figures, words or both) K$_1$ 93 (= 193), Dn 185 (Dn$_2$ 186), D$_1$ 192, S (M$_2$ inf lin) 188 (M$_2$ orig 190) — *Śloka no* Dn D$_1$ 30

185

1 ^{a}) B$_1$ D$_{1\ 2}$ ततश्च, B$_3$ तत्र स्म (for तत स) B D (except D$_{1-3\ 5}$) विप्र (for भूयो) — ^{c}) Dc$_1$ Dn D$_{4\ 6}$ [इ]ति (for [इ]ह) — ^{d}) Ś$_1$ K$_{3\ 4}$ B$_2$ D$_3$ ह, K$_{1\ 2}$ B$_{1\ 3\ 4}$ Dc Dn D$_{1\ 2\ 4-6}$ च (for मे)

2 ^{a}) B$_4$ Dc राजा (for राजन्) — ^{b}) B$_{1-3}$ D (except D$_{1-3\ 5}$) महर्षि सु(Dc स, Dn$_2$ च)प्र° — ^{c}) T G$_{2-4}$ M$_2$ मुनिशार्दूल , G$_1$ राजशार्दूल, M$_1$ नृपशा° (for नरशा°)

3 ^{ab}) T G$_{2-4}$ transp तेजसा and तपसा — ^{d}) B$_1$ सर्वं (m स्वं च as in text) T$_2$ (before corr) G$_{2\ 4}$ त (for स्व)

4 Cf 3 13 12^{ab} — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ M जनाधिप ; K$_4$ B$_{1-3}$ Dn$_2$ D$_4$ नराधिप — Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ om (? hapl) 4^{cd} — ^{c}) K$_4$ D$_1$ पादे (for °पाद) B$_1$ (m as in text) S पूर्वं (for तीव्र) — ^{d}) G$_4$ चकार (for चचार) Dc स (for सु)

5 ^{a}) K$_{1\ 3\ 4}$ Dc अर्वाक्शिरा ; B$_1$ अवाक्शीर्ष (m

अवाक्शिरास्तथा चापि नेत्रैरनिमिषैर्दृढम् ।
सोऽतप्यत तपो घोरं वर्षाणामयुतं तदा ॥ ५
तं कदाचित्तपस्यन्तमार्द्रचीरजटाधरम् ।
वीरिणीतीरमागम्य मत्स्यो वचनमब्रवीत् ॥ ६
भगवन्क्षुद्रमत्स्योऽस्मि बलवद्भ्यो भयं मम ।
मत्स्येभ्यो हि ततो मां त्वं त्रातुमर्हसि सुव्रत ॥ ७
दुर्बलं बलवन्तो हि मत्स्यं मत्स्या विशेषतः ।
भक्षयन्ति यथा वृत्तिर्विहिता नः सनातनी ॥ ८
तस्माद्भयौघान्महतो मज्जन्तं मां विशेषतः ।
त्रातुमर्हसि कर्तास्मि कृते प्रतिकृतं तव ॥ ९
स मत्स्यवचनं श्रुत्वा कृपयाभिपरिप्लुतः ।
मनुर्वैवस्वतोऽगृह्णात्तं मत्स्यं पाणिना स्वयम् ॥ १०
उदकान्तमुपानीय मत्स्यं वैवस्वतो मनुः ।
अलिञ्जरे प्राक्षिपत्स चन्द्रांशुसदृशप्रभम् ॥ ११
स तत्र ववृधे राजन्मत्स्यः परमसत्कृतः ।
पुत्रवच्चाकरोत्तस्मिन्मनुर्भावं विशेषतः ॥ १२
अथ कालेन महता स मत्स्यः सुमहानभूत् ।
अलिञ्जरे जले चैव नासौ समभवत्किल ॥ १३
अथ मत्स्यो मनुं दृष्ट्वा पुनरेवाभ्यभाषत ।
भगवन्साधु मेऽद्यान्यत्स्थानं संप्रतिपादय ॥ १४
उद्धृत्यालिञ्जरात्तस्मात्ततः स भगवान्मुनिः ।
तं मत्स्यमनयद्वापीं महतीं स मनुस्तदा ॥ १५

°क्शिरा as in text) $Ś_{1}$ स्थितश्चापि, $K_{1\ 2}$ ततश्चापि, K_{4} तथा तस्थौ, $D_{1\ 2}$ चापि नेत्रै°, D_{3} तु तत्रापि (for तथा चापि) — ^{b}) K_{2} B_{2} दृढै, B_{3} अपि (for दृढम्) $D_{1\ 2}$ स्तब्धैरुन्मिमिषैर्दहन् — ^{c}) K_{3} तप, Dc_{2} महा, D_{4} ततो (for तपो) — ^{d}) B_{4} Dc तप (for तदा)

6 D_{4} om 6^{c}–7^{d} — ^{c}) K_{3} B ($B_{1}m$ as in text) Dn D_{3} चीरिणी (B_{1} orig वीरणा), K_{4} $D_{1\ 2}$ T_{1} $G_{1\ 2\ 4}$ M_{1} वीरणी B_{3} तीर्थम् (for तीरम्) $Ś_{1}$ अभ्यास्य, K B_{4} $D_{1-3\ 5}$ आसाद्य (for आगम्य)

7 D_{4} om 7 (cf v l. 6) — ^{a}) B_{2} क्षत्र° (for क्षुद्र°) B_{1} D_{5} [ऽ]ह (for ऽस्मि) — ^{b}) T_{1} स्थल (for भय) Dn_{1} महत् (for मम) — ^{c}) B_{4} मत्स्यादेभ्यस् (for मत्स्येभ्यो हि) M_{1} [ऽ]पि (for हि) $Ś_{1}$ $K_{1\ 2}$ भयार्तं मा, K_{4} D_{1-3} भयान्मा त्व, T_{2} G_{2-4} तथा ($G_{3\ 4}$ °तो) भीत, M तथा मां त्व

8 ^{a}) G_{2} M_{2} दुर्लभ (for दुर्बल) — ^{b}) B Dc Dn $D_{1\ 4\ 6}$ मत्स्या मत्स्य (by transp) D_{2} मत्स्यो मत्स्य, T_{1} मत्स्य मत्स्यो, G_{4} मत्स्यान्मत्स्या — $Ś_{1}$ K_{1} om (hapl) 8^{c}–9^{b} — ^{c}) K (K_{1} om) $D_{3\ 5}$ खादयति, B Dc Dn $D_{4\ 6}$ आस्वदति, $D_{1\ 2}$ आददति (for भक्षयन्ति) B Dc_{1} Dn $D_{4\ 6}$ सदा, M_{1} तथा (for यथा)

9 $Ś_{1}$ K_{1} om 9^{ab} (cf v l 8) — ^{a}) B_{1} भयाद्धि, B_{3} भुजौघान्, T_{1} भयान्मा (for भयौघान्) — ^{b}) G_{2} मज्जमान (for मज्जन्त मा) $K_{3\ 4}$ मा; $D_{1\ 2}$ च (for मा) — ^{d}) D_{5} वच (for तव) M_{2} कृतप्रतिकृतस्तव

10 Before 10, Dc ins मार्कंडेय उ° — ^{a}) S_{1} $K_{1\ 2}$ $G_{1\ 2\ 4}$ मत्स्यस्य वचन श्रुत्वा, K_{4} D_{1-3} स मत्स्यस्य वच श्रुत्वा — ^{c}) D_{5} स्वायभुवो (for वैवस्वतो) — ^{d}) B_{1} मत्स्य त (by transp)

11 ^{a}) G_{1} M_{1} उदकात्तम् G_{1} उपादाय — ^{c}) $Ś_{1}$ $K_{1\ 2}$ D_{3} अरजिरे, $K_{3\ 4}$ अलजिरे, Dc_{2} Dn_{2} n_{3} $D_{1\ 2}$ अलिंजिरे, S अरञ्जरे S_{1} K $B_{3\ 4}$ $D_{3\ 5}$ T_{1} M च, B_{2} Dn $D_{1\ 2\ 4\ 6}$ त (for स) — ^{d}) $Ś_{1}$ K_{1-3} $B_{1\ 3\ 4}$ D (except Dn_{2} $D_{1\ 2}$) °प्रभे

12 ^{cd}) Dn $D_{4\ 6}$ स्वीकरोत् (for चाकरोत्) K_{1} तस्मान्, K_{3} B D (except Dc) तस्मै (for तस्मिन्) K_{4} transp तस्मिन् and भाव T_{1} अनुभाव (for मनुर्भाव)

13 ^{b}) K $D_{3\ 5}$ मत्स्य स (by transp), $D_{1\ 2}$ सवर्धन् $D_{1\ 2}$ स; D_{5} तु (for सु) — ^{c}) $Ś_{1}$ $K_{1\ 2}$ अरजिरे; K_{3} अलजर, K_{4} D_{1-3} अलजिर, Dc_{2} Dn $D_{4\ 6}$ अलिंजिरे, S अरजरे (T G_{3} अरजर, G_{1} M_{2} अरजर) (cf v l 11^{c}) $B_{1\ 3}$ Dc यदा, $B_{2\ 4}$ Dn $D_{4\ 6}$ T_{2} (after corr) G_{3} यथा (for जले) D_{3} T_{1} नैव (for चैव) — ^{d}) S_{1} नाय (for नासौ) K_{4} तदा (for किल)

14 ^{c}) $Ś_{1}$ $K_{1\ 2}$ तु, K_{3} D_{1} वा, Dn_{2} हि (for ऽद्य) D_{5} त्थ (for [अ]न्यत्) — ^{d}) S वै (for स)

15 ^{a}) $Ś_{1}$ $K_{1\ 2\ 4}$ D_{3} अरजिरात्, K_{3} अलजिरात्, Dn D_{2} अलिंजिरात्, S अरजरात् (cf v l 11, 13) — ^{b}) S_{1} $K_{1\ 2}$ ऋषि°, K_{4} B D (except D_{5}) $T_{1\ 2}$ (after corr) G_{3} मनु° (for मुनि) — ^{c}) $K_{1\ 2\ 4}$ आनयद् — ^{d}) T_{1} G_{1} M तु; T_{2} (before corr) $G_{2\ 4}$ त (for स) T_{1} ततस् (for मनुस्) D_{5} स्वय (for तदा) K_{4} D_{1-3} महतीं वारिसङ्कुला

16 ^{a}) B_{4} मन्कृत (for तत्र त) B_{3} चा (for प्रा°)

तत्र तं प्राक्षिपच्चापि मनुः परपुरंजय ।
अथावर्धत मत्स्यः स पुनर्वर्षगणान्बहून् ॥ १६
द्वियोजनायता वापी विस्तृता चापि योजनम् ।
तस्यां नासौ समभवन्मत्स्यो राजीवलोचन ।
विचेष्टितुं वा कौन्तेय मत्स्यो वाप्यां विशां पते ॥ १७
मनुं मत्स्यस्ततो दृष्ट्वा पुनरेवाभ्यभाषत ।
नय मां भगवन्साधो समुद्रमहिषीं प्रभो ।
गङ्गां तत्र निवत्स्यामि यथा वा तात मन्यसे ॥ १८
एवमुक्तो मनुर्मत्स्यमनयद्भगवान्वशी ।
नदीं गङ्गां तत्र चैनं स्वयं प्राक्षिपदच्युतः ॥ १९
स तत्र ववृधे मत्स्यः किंचित्कालमरिंदम ।
ततः पुनर्मनुं दृष्ट्वा मत्स्यो वचनमब्रवीत् ॥ २०
गङ्गायां हि न शक्नोमि बृहत्त्वाच्चेष्टितुं प्रभो ।
समुद्रं नय मामाशु प्रसीद भगवन्निति ॥ २१
उद्धृत्य गङ्गासलिलात्ततो मत्स्यं मनुः स्वयम् ।
समुद्रमनयत्पार्थ तत्र चैनमवासृजत् ॥ २२
सुमहानपि मत्स्यः सन्स मनोर्मनसस्तदा ।
आसीद्यथेष्टहार्यश्च स्पर्शगन्धसुखश्च वै ॥ २३
यदा समुद्रे प्रक्षिप्तः स मत्स्यो मनुना तदा ।
तत एनमिदं वाक्यं स्मयमान इवाब्रवीत् ॥ २४
भगवन्कृता हि मे रक्षा त्वया सर्वा विशेषतः ।
प्राप्तकालं तु यत्कार्यं त्वया तच्छ्रूयतां मम ॥ २५

— ^{b}) K_3 D_5 मुनि (for मनु) K_4 Dc Dn_3 D_1 T_2 $G_{1, 3}$ M_1 °जय (for जय) M_2 मत्स्य मनुजसत्तम

17 ^{a}) B_2 Dc त्रि (for द्वि) $K_{1, 2}$ यतो वापि; G_3 यतश्चापि — ^{b}) G_2 विस्तृतश्च K_3 चायुतत्रय, G_4 च द्वियोजन — ^{c}) B_4 Dc तस्या न स्थातुमशक्नन्, G_2 तस्या न शेषमभवन् — ^{d}) A few MSS °लोचन — ^{e}) K_3 D_1 विचेष्टित K_4 $B_{1, 3, 4}$ Dn D_{4-6} च (for वा) G_2 यदा तोये (for च कौन्तेय) — ^{f}) T_1 अरिंदम (for विशां पते)

18 ^{a}) K_2 लब्ध्वा (for दृष्ट्वा) — Before 18^{cd}, Dc ins मत्स्य उ° — B_2 om (hapl) 18^{b}–20^{c} — ^{c}) $K_{2, 3}$ मा (for मां) — ^{d}) K_3 प्रभु, K_4 B_4 D_{1-3} प्रति; B_1m Dn D_{4-6} T_2 (after corr) G_3 M_2 प्रियां (for प्रभो) — ^{ef}) D_5 यथावत् (for यथा वा) $Ś_1$ $K_{1, 2}$ मन्यसे प्रभो (for तात मन्यसे) S गङ्गां नात्रापि ($G_{2, 4}$ त्र वि) शक्नोमि वस्तु मतिमतां वर T_2 (after the above) reads 18^{ef} as in text also — After 18, N (except B_2) G_3 ins

916* निदेशे हि मया तुभ्य स्थातव्यमनसूयता ।
वृद्धिर्हि परमा प्राप्ता त्वत्कृते हि मयानघ ।

[(L 1) $K_{3, 4}$ $D_{1-3, 5}$ त्वन्निदेशे (D_6 शान्) मया नित्य (D_6 तात) (for the prior half) $Ś_1$ $K_{1, 2}$ सूयया (for सूयता) — (L 2) $Ś_1$ K $D_{1-3, 5}$ तेय (for ते हि)]

19 B_2 om 19 (cf v l 18), T_2 om 19–20 — ^{a}) S_1 $K_{1, 2}$ मुनिर् (for मनुर्) — ^{b}) K_4 D_1 आनयद्; T_1 गमयद् (for अनयद्) — ^{c}) G_1 गङ्गां नदीं (by transp) $G_{2, 4}$ नदीं तां तत्र चैवैन — ^{d}) $B_{1, 3}$ D_4 T_1 G_1 अप्युत; D_6 त, $G_{2, 4}$ एव च (for अच्युत)

20 B_2 om 20^{abc} (cf v l 18), T_2 om 20 (cf v l 19) — ^{b}) K_1 $D_{2, 3, 5}$ $G_{1, 2, 4}$ M कच्चित् (for किंचित्) — ^{c}) S_1 K $D_{1-3, 5}$ मत्स्यो (for पुनर्) — ^{d}) S_1 K $D_{1-3, 5}$ पुनरेवाभ्यभाषत (=18^{b})

21 ^{a}) S_1 K $D_{1-3, 5}$ न हि (by transp) — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1, 2}$ महत्त्वा° (for बृहत्त्वा°) $Ś_1$ $K_{1, 2}$ M विभो; T_1 मुने (for प्रभो) — Dc om 21^{c}–22^{b} — ^{d}) D_5 मम (for इति)

22 Dc om 22^{ab} (cf v l 21) — ^{b}) D_6 त मत्स्य च (for ततो मत्स्य) — ^{c}) K_4 आनयत् M_1 राजन् (for पार्थ)

23 G_4 om 23 — ^{a}) $Ś_1$ T_1 M_1 स, B Dn $D_{4, 6}$ तु (B_1 [अ]सौ), Dc त; D_5 च (for सन्) — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1, 2}$ मनो सु, B_3 मनोस्तु, M_1 मनोर्वै (for स मनोर्) B D (except $D_{1-3, 5}$) नयतस्; T_2 G_3 मुनिनस् (sic) (for मनसस्) — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1, 2}$ यथेष्टमार्यं, B_3 मत्स्येषु हार्यं; Dc सुखेष्टहार्यं, D_4 यथेव हार्यं; T_1 G_2 यथेष्टभार्यं (for यथेष्ट हार्यं) $Ś_1$ सन्, $K_{1, 2}$ स; B_2 तु (for च) — ^{d}) B_4 Dn_2 n_3 $D_{3, 4}$ सुखस्य, Dc °सहश्च (for सुखश्च) T_1 सर्वं गध स तत्र वै

24 ^{a}) K_2 D_4 प्राक्षिप्त°; D_5 प्राप्त स (for प्रक्षिप्त) — ^{b}) D_6 मत्स्यस्तु; G_4 समुद्रे (for स मत्स्यो) D_5 सह (for तदा) — ^{c}) B_4 तत्र (for तत) D_5 पुनर्, T_2 G_{2-4} मनुर् (for एनम्) — ^{d}) D_5 त्वथा° (for इवा)

25 ^{a}) Hypermetric! B_2 Dn $D_{4, 6}$ हि कृता, T_1 कृतैव मे (for कृता हि मे) B_4 कृताभिरक्षा भगवन् — ^{b}) B_4 मम, T_1 सर्वं (for सर्वा) — ^{c}) K_3 °कालेषु (for काल तु) $Ś_1$ $K_{1, 2}$ यथा (for तु यत्)

अचिराद्भगवन्भौममिदं स्थावरजङ्गमम् ।
सर्वमेव महाभाग प्रलयं वै गमिष्यति ॥ २६
संप्रक्षालनकालोऽयं लोकानां समुपस्थितः ।
तस्मात्त्वां बोधयाम्यद्य यत्ते हितमनुत्तमम् ॥ २७
त्रसानां स्थावराणां च यच्चेङ्गं यच्च नेङ्गति ।
तस्य सर्वस्य संप्राप्तः कालः परमदारुणः ॥ २८
नौश्च कारयितव्या ते दृढा युक्तवटाकरा ।
तत्र सप्तर्षिभिः सार्धमारुहेथा महामुने ॥ २९
बीजानि चैव सर्वाणि यथोक्तानि मया पुरा ।
तस्यामारोहयेर्नौवि सुसंगुप्तानि भागशः ॥ ३०
नौस्थश्च मां प्रतीक्षेथास्तदा मुनिजनप्रिय ।
आगमिष्याम्यहं शृङ्गी विज्ञेयस्तेन तापस ॥ ३१
एवमेतत्त्वया कार्यमापृष्टोऽसि व्रजाम्यहम् ।
नातिशङ्क्यमिदं चापि वचनं ते ममाभिभो ॥ ३२
एवं करिष्य इति तं स मत्स्यं प्रत्यभाषत ।
जग्मतुश्च यथाकाममनुज्ञाप्य परस्परम् ॥ ३३
ततो मनुर्महाराज यथोक्तं मत्स्यकेन ह ।
बीजान्यादाय सर्वाणि सागरं पुप्लुवे तदा ।
नावा तु शुभया वीर महोर्मिणमरिंदम ॥ ३४
चिन्तयामास च मनुस्तं मत्स्यं पृथिवीपते ।
स च तच्चिन्तितं ज्ञात्वा मत्स्यः परपुरंजय ।
शृङ्गी तत्राजगामाशु तदा भरतसत्तम ॥ ३५

---

26 ^{a}) G_1 M_1 लोकम् (for भौमम्) — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ सर्वं, D_5 जगत्, $G_{1\ 2}$ इम (for इद) — ^{d}) D_5 च (for वै)

27 K_1 om 27^a–28^b — ^{a}) G_4 स (for स) — K_5 om from समुप (in 27^c) up to नेङ्गति (in 28^b)

28 $K_{1\ 3}$ om 28^{ab} (cf v l 27) — ^{a}) $Ś_1$ $K_{2\ 4}$ D_1 M_1 चराणां, T_1 भूताना, T_2 G_3 त्रासन, G_1 जगम (for त्रसाना) D_6 जगमानां स्थावराणां — ^{b}) $=49^d$ K_4 यच्चैंग; D_4 यत्त्वेंग, G_1 M_1 यच्चेंगद् $B_{2\ 3}$ Dc_2 नेंगते; T_1 G_2 नेंगित (for नेङ्गति)

29 ^{b}) K_4 दृढ-; G_1 यथा (for दृढा) K_3 D_3 मुक्त-; K_4 $D_{1\ 2}$ युक्ता, D_6 रज्जु (for युक्त-) K_4 B Dc_1 Dn $D_{1\ 2\ 4-6}$ वटारका; T $G_{3\ 4}$ -कवाटिका; G_2 M पटाकरा (for -वटाकरा), cf v l 37 — ^{d}) $K_{3\ 4}$ $D_{1\ 2}$ T_1 G_1 M आरोहेथा, D_5 आरुहेस्त्व, T_2 G_{2-4} आरोहाथ (for आरुहेथा)

30 ^{a}) B_2 Dc बीजाना D_1 कर्माणि (for सर्वाणि) — ^{b}) B D (except $D_{1-3\ 5}$) द्विजै पुरा (B_4 पुरा मया) — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\ 2\ 4}$ $D_{1-3\ 5}$ आरोपयेर् (for °हयेर्) — ^{d}) $Ś_1$ K $D_{1-3\ 5}$ सुगुप्ताया विभागश ($Ś_1$ विशेषत°, K_2 विभावसु)

31 ^{a}) $Ś_1$ तस्थुश्च, K D_{1-3} तत्स्थश्च, D_5 तत्रस्थो (for नौस्थश्च) $Ś_1$ ता, $G_{2\ 4}$ मा (for मां) $Ś_1$ उपे° (for प्रती°) — ^{b}) Dn $D_{4\ 6}$ ततो, $D_{1-3\ 5}$ सदा, $T_{1\ 2}$ (before corr) $G_{1\ 3\ 4}$ तथा (for तदा) K_2 Dn_1 T_1 G_4 °प्रिय — ^{d}) $K_{3\ 4}$ $D_{3\ 5}$ तेन वै मुने, B_1 स्वेन तेजसा (m तेन तापस as in text)

32 ^{a}) B_{1-3} $D_{2\ 3}$ T G_{2-4} एव (for एतत्) — ^{b}) D_5 त्वा पृष्ट्वा हि, G_4 त्वामापृष्टो (for आपृष्टोऽसि) — After 32^{ab}, B_3 D (except $D_{1-3\ 5}$) ins

917* ता न शक्या महत्यो वै आपस्तर्तुं मया विना ।

[B_3 न च शक्यमिद वारि (for the prior half), and त्वया (for आपस्)]

— ^{c}) $Ś_1$ $B_{2\ 3}$ Dc Dn D_3m $D_{4\ 6}$ नाभिशक्यम्; K_3 B_1 नाति(B_1 °भि)क्रम्यम्, B_4 D_5 न च (D_5 वि) शक्यम् (for नातिशङ्क्यम्) B_4 वारि (for चापि) — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ D_{1-3} ममातिके; K_3 D_5 T_1 महामुने (for ममाभिभो) K_4 वचन मम चातिके, B_4 त्वया तर्तुं मया विना (cf 917*), B_{1-3} Dc Dn $D_{4\ 6}$ वचन मे त्वया विभो

33 ^{a}) B_4 करिष्यामि (for करिष्ये) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ च (for त) — ^{b}) $Ś_1$ B_4 T_1 मत्स्य स (by transp) — ^{c}) K_4 D_3 तौ (for च) Dc °कालम् (for °कामम्)

34 ^{b}) D_6 T_1 हि (for ह) — ^{d}) D_5 transp सागर and पुप्लुवे T_1 G_1 समुद्र (for सागर) — ^{e}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ B Dc Dn $D_{4\ 6}$ नौकया, K_3 नावाया (sic), K_4 °शु, D_5 °थ (for नावा तु) B_2 प्रभया (for शु°) Dc_2 धीरो, D_1 भावी (for वीर) — ^{f}) D_3 T_1 °दम (for °दम)

35 ^{a}) T G_{2-4} स (for च) T_2 G_3 मुनिस् (for मनुस्) — ^{c}) =1 216 2^a 4 41 4^c 5 41 8^c D_5 तु (for च) D_5 G_4 त (for तच्) — ^{d}) $=38^b$ $K_{3\ 4}$ Dc $D_{2\ 5\ 6}$ T_2 (before corr) M_1 जय — T_1 om (hapl) 35^c–40^d — ^{e}) $Ś_1$ K_{1-3} Dc तदा°; K_4 $D_{1-3\ 5}$ तथा (for तत्रा°) T_2 $G_{2\ 4}$ सुग्रीवस्त जगामाशु — ^{f}) D_5 T_2 (before corr) G_1 तथा (for तदा)

36 T_1 om 36 (cf v l 35) — ^{a}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ D_5 मनुजेंद्रेंद्रो, B Dn $D_{4\ 6}$ मनुजव्याघ्र (B_1 मनुरव्यग्रो), T_2

तं दृष्ट्वा मनुजेन्द्रेन्द्र मनुर्मत्स्यं जलार्णवे ।
शृङ्गिणं तं यथोक्तेन रूपेणाद्रिमिवोच्छ्रितम् ॥ ३६
वटाकरमयं पाशमथ मत्स्यस्य मूर्धनि ।
मनुर्मनुजशार्दूल तस्मिञ्शृङ्गे न्यवेशयत् ॥ ३७
संयतस्तेन पाशेन मत्स्यः परपुरंजय ।
वेगेन महता नावं प्राकर्षल्लवणाम्भसि ॥ ३८
स ततार तया नावा समुद्रं मनुजेश्वर ।
नृत्यमानमिवोर्मीभिर्गर्जमानमिवाम्भसा ॥ ३९
क्षोभ्यमाणा महावातैः सा नौस्तस्मिन्महोदधौ ।
घूर्णते चपलेव स्त्री मत्ता परपुरंजय ॥ ४०
नैव भूमिर्न च दिशः प्रदिशो वा चकाशिरे ।
सर्वमाम्भसमेवासीत्खं द्यौश्च नरपुंगव ॥ ४१
एवंभूते तदा लोके संकुले भरतर्षभ ।
अदृश्यन्त सप्तर्षयो मनुर्मत्स्यः सहैव ह ॥ ४२
एवं बहून्वर्षगणांस्तां नावं सोऽथ मत्स्यकः ।
चकर्षातन्द्रितो राजंस्तस्मिन्सलिलसंचये ॥ ४३
ततो हिमवतः शृङ्गं यत्परं पुरुषर्षभ ।
तत्राकर्षत्ततो नावं स मत्स्यः कुरुनन्दन ॥ ४४
ततोऽब्रवीत्तदा मत्स्यस्तानृषीन्प्रहसञ्शनैः ।
अस्मिन्हिमवतः शृङ्गे नावं बध्नीत माचिरम् ॥ ४५
सा बद्धा तत्र तैस्तूर्णमृषिभिर्भरतर्षभ ।
नौर्मत्स्यस्य वचः श्रुत्वा शृङ्गे हिमवतस्तदा ॥ ४६

(before corr) G4 °जेंद्रेण, G2 जेंद्रोथ — ^{b}) B1 स तु मत्स्य ; B4 मत्स्य मनुर् (by transp) S1 K1 B2 D1-3 5 T2 G3 महार्णवे, Dc M1 जलाशये — ^{c}) K3 4 D1-3 5 च, Dc S (T1 om) तु (for त) K4 तथोक्तेन — ^{d}) B1 °चयोच्छ्रित, B3 D1 मिचोत्थित, T2 G2-4 °मिवोन्नत

37 T1 om 37 (cf v l 35) — ^{a}) K1 D6 वटाकार , K4 B Dc Dn D1 3 4 5 वटारक ; T2 G पटाकार , M पटाकर (cf v l 29) K1 2 पाशैर् (for पाशम्) — ^{b}) D1 2 अपास्यन् (D1 अपश्यन्) मत्स्यमूर्धनि — ^{d}) Dc तस्य (for तस्मिन्) Ś1 K B1 (m as in text) Dn D1-3 5 देशे (for शृङ्गे) K1 न्यवेशयेत् ; M2 °दयत्

38 T1 om 38 (cf v l 35) — ^{a}) K3 सगत , K4 B1 D2 5 G1 M2 स(B1 M2 स)सित , T2 G2-4 M1 ससक्त° (for सयत) Ś1 K1 2 स शिरस्येन पाशेन — ^{b}) =35^{d} K2 3 Dn2 n3 D2 5 जय° — D1 om (hapl) 38^{c}–40^{d} — ^{c}) Ś1 K1 2 योगेन (for वे)

39 T1 D1 om 39 (cf v l 35, 38) — ^{a}) Ś1 K1-3 B Dc Dn D4 5 स च तान् (K1 2 स तया) तारयन्नावा (K3 B1 3 Dc2 °यामास) — ^{b}) K2 3 °श्वर, D2 °श्वर° — ^{c}) =(var) 3 102 21^{c} B3 गर्जं° (for नृत्य) D2 [ऊ]र्म्यां वै, D5 [उ]र्वीश्च (for ऊर्मीभिर्) — ^{d}) K3 D2 चल्मान , K4 वल्गमान° ; B3 तर्जयान Ś1 K1 2 गच्छसि (K1 ते)व तत्राभसि

40 T1 D1 om 40 (cf v l 35, 38) — ^{a}) T2 G1 °माण (for °माणा) — ^{c}) D2 3 घूर्णितैश्च, S (T1 om) जुघूर्णे (for घूर्णते)

41 K2 om 41^{ab} — ^{a}) G2 4 न वै (for नैव) — ^{b}) T G च (for वा) — D6 om 41^{c}–42^{d} — ^{c}) B3 सर्वदा (for सर्वम्) K2 अभसम्, S सलिलम् (for आम्भसम्) D1 सर्वमभोमय चासीत् — ^{d}) T1 नद्यश्च (for ख द्यौश्च)

42 D6 om 42 (cf v l 41) G4 om 42^{a}–44^{b} — ^{a}) D1 2 काले (for लोके) — ^{b}) T2 G2 3 के नरपुगव — ^{c}) Sporadic prior pāda ! Ś1 K1 2 अदृश्यन्सप्त ऋषयो, Dc D3 अदृश्यन्नृषय सप्त, D1 2 G1 अदृश्यतर्षय° सप्त, M1 सप्तर्षयो मनुर्मत्स्यो — ^{d}) M1 [s]प्यदृश्यत (for मनुर्मत्स्य) Ś1 सवैव, K1 3 4 D1-3 स चैव ; K3 B Dc Dn D4 5 तथैव (for सहैव) K2 D1 2 T1 हि, K3 B Dn1 D4 M2 च (for ह)

43 G4 om 43 (cf v l 42) — ^{b}) D5 नाव तां (by transp) K4 स स्म, D1 2 स तु, D3 स च ; D6 स्म स, T G3 3 सोपि, M सोस्य (foi सोऽथ)

44 G4 om 44^{ab} (cf v l. 42) — ^{a}) K2 हिमवते शृगे — ^{b}) K3 B D (except D1-3) भरतर्षभ — B2 om (hapl) 44^{c}–47^{d} — ^{c}) D6 G2 र्षत तां M1 र्षत्तदा (for °र्षत्ततो) K1 तात्र ; K3 नावि (for नाव) — ^{d}) M2 मत्स्यक° (for स मत्स्य) Ś1 K D1-3 5 M2 कुति° (for कुरु) T1 G1 3 4 M2 मत्स्य° कौरव(G4 M2 कौंतेय) नदन

45 B2 om 45 (cf v l 44) — ^{a}) B (B2 om) D (except D1-3 5) T2 G3 अथा ; M1 तदा° (for ततो°) K4 D2 महा (for तदा) — ^{b}) B1 (m as in text) T1 इव (for शनै) — ^{c}) K1 2 T1 तस्मिन् (for अस्मिन्)

46 B2 om 46 (cf v l 44) — ^{a}) Ś1 K D2 3 5 वै सूर्णम् ; T1 तस्थौ नाव् (for तैस्तूर्णम्) — D1 om (hapl) 46^{c}–47^{d}, G4 M2 om 46^{cd} — ^{c}) K4 D2 तैर् ; T1 ते

तच्च नौबन्धनं नाम शृङ्गं हिमवतः परम् ।
ख्यातमद्यापि कौन्तेय तद्विद्धि भरतर्षभ ॥ ४७
अथाब्रवीदनिमिषस्तानृषीन्सहितांस्तदा ।
अहं प्रजापतिर्ब्रह्मा मत्परं नाधिगम्यते ।
मत्स्यरूपेण यूयं च मयास्मान्मोक्षिता भयात् ॥ ४८
मनुना च प्रजाः सर्वाः सदेवासुरमानवाः ।
स्रष्टव्याः सर्वलोकाश्च यच्चेङ्गं यच्च नेङ्गति ॥ ४९
तपसा चातितीव्रेण प्रतिभास्य भविष्यति ।
मत्प्रसादात्प्रजासर्गे न च मोहं गमिष्यति ॥ ५०
इत्युक्त्वा वचनं मत्स्यः क्षणेनादर्शनं गतः ।
स्रष्टुकामः प्रजाश्चापि मनुर्वैवस्वतः स्वयम् ।
प्रमूढोऽभूत्प्रजासर्गे तपस्तेपे महत्ततः ॥ ५१
तपसा महता युक्तः सोऽथ स्रष्टुं प्रचक्रमे ।
सर्वाः प्रजा मनुः साक्षाद्यथावद्भरतर्षभ ॥ ५२
इत्येतन्मात्स्यकं नाम पुराणं परिकीर्तितम् ।
आख्यानमिदमाख्यातं सर्वपापहरं मया ॥ ५३
य इदं शृणुयान्नित्यं मनोश्चरितमादितः ।
स सुखी सर्वसिद्धार्थः स्वर्गलोकमियान्नरः ॥ ५४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८५ ॥

(for नौर्) K_3 मनुर्गम्य॰ (for नौर्गम्यस्य) K_4 B_1 Dc D_3 मत्स्यवचन (for मत्स्यस्य वच) — K_1 om (hapl) 46^{d}–47^{c}

47 B_2 D_1 om 47 (cf v l 44, 46), K_1 om 47^{a} (cf v l 46), K_4 om (hapl) 47^{c}–48^{b} — ^{c}) K_3 तेद्य (for तच्च) — ^{d}) T_2 (before corr) G_4 तद्वि त (for तद्विद्धि) K_3 D_5 मनुजर्षभ, B_4 मनुजाधिप, D_3 मनुजेश्वर, T_2 $G_{1, 3}$ पुरुषर्षभ

48 K_4 om 48^{ab} (cf v l 47) — ^{a}) D_3 तथा॰ (for अथा॰) — ^{b}) $Ś_1$ B D (except $D_{3, 5, 6}$) सहित (for सहितान्) B_3 तथा (for तदा) — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1, 2}$ तत्पर; D_5 नापर (for मत्पर) K_3 नाव; G_1 नाभि (for नाधि) $Ś_1$ $K_{1, 2}$ गच्छति (for गम्यते) — ^{e}) $Ś_1$ $K_{1, 2}$ वै (for च) — ^{f}) $K_{1, 2, 4}$ D_5 मोचिता (for मोक्षिता)

49 ^{b}) $Ś_1$ $K_{1, 2}$ B D (except $D_{1, 3}$) मानुषा (for ॰मानवा) — ^{d}) = 28^{b} B_2 $G_{2, 4}$ M_2 नेगते, D_5 T_1 नेंगित (for नेङ्गति)

50 ^{a}) B_{2-4} Dn $D_{4, 6}$ [अ]पि (for [अ]ति) — ^{b}) $Ś_1$ K_1 प्रतिभात्र, K_2 G_1 ॰भास्य, K_4 Dc ॰भाष्य, D_1 ॰भास्यो; T_1 ॰भाव, T_2 G_{2-4} शक्तिश्चास्य — ^{c}) B_1 सर्वा (for ॰सर्गे) — $Ś_1$ K_1 M_2 om (hapl) 50^{d}–51^{c} — ^{d}) D_3 न त्व (for न च) B_2 D_3 T_1 गमिष्यसि

51 $Ś_1$ K_1 M_2 om 51^{a}–51^{c} (cf v l 50) — ^{b}) B_1 क्रमेण (m क्षणेन as in text) — ^{c}) T_1 चैव (for चापि) — ^{d}) K_2 स्वायम्भुव (for वैव॰) — ^{e}) K_2 स भूयो वै, $K_{3, 4}$ $D_{1-3, 5}$ समूढोभूत् — ^{f}) S (except T_1 G_4) ततस् (for तपस्) $Ś_1$ $K_{2, 4}$ B_2 $D_{1-3, 5}$ सदा, $K_{1, 3}$ $B_{3, 4}$ Dn_1 S तप॰ (for तत॰) B_1 महातपा॰ (for महत्तत)

52 ^{a}) $Ś_1$ K $D_{1-3, 5}$ transp तपसा and महता — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1, 2, 4}$ $D_{1-3, 5}$ तत (for सोऽथ) T_1 M_1 transp सोऽथ and स्रष्टु

53 ^{a}) D_5 एतत्ते; T_1 इत्येव (for इत्येतन्) K Dc $D_{1, 5}$ मत्स्यक (for मा॰) — ^{b}) K_3 पुराण, K_4 B_3 D_1 G_1 M_1 पुराणे; B_1 प्रधाने (m पुराण as in text) — ^{c}) T_2 G_{2-4} transp आख्यान and आख्यात

54 ^{a}) D_4 इद य (by transp), G_2 य इम — ^{b}) D_5 आदित॰; M_2 आत्मन (for आदित) — ^{c}) T_1 सुख (for सुखी) B D (except $D_{1-3, 5}$) सर्वपूर्णार्थं (B_3 ॰सु), S पूर्णकामा(M ॰सर्वा)र्थं — ^{d}) B_1 D (except $D_{1-3, 5}$) G_4 सर्वं॰ (for स्वर्गं) B_1 व्रजेन् (for इयान्) G_2 सर्वान्कामानवाप्नुयात्

Colophon — *Major parvan* $Ś_1$ $K_{1, 2}$ Dn_2 T_2 G_{2-4} आरण्य — *Sub parvan* G_1 मार्कंडेयसमस्या $K_{1, 2}$ (both om sub parvan name) mention only मत्स्य पुराण (sic), $K_{3, 4}$ B Dc Dn_3 D_{1-6} M_1, likewise, only म(D_3 मा)त्स्योपाख्यान — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 186 (Dn_3 187), D_1 193, S (M_2 *inf lin*) 189 (M_2 orig 192) — *Śloka no* Dn 57, D_1 54

186

1 ^{a}) T_1 [आ]ह (for [अ]थ) — ^{b}) T G तप॰ (for यश॰)

2 ^{a}) T_1 एते; M_1 नैते (for नैके) — ^{b}) K_1 ॰मते (for मुने) — ^{d}) S_1 तव दृश्यते, B_1 G_1 विद्यते तव (by transp) $B_{2, 3}$ D (except $D_{1-3, 5}$) आयुष्मान्दृश्यते

१८६

वैशंपायन उवाच ।
ततः स पुनरेवाथ मार्कण्डेयं यशस्विनम् ।
पप्रच्छ विनयोपेतो धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १
नैके युगसहस्रान्तास्त्वया दृष्टा महामुने ।
न चापीह समः कश्चिदायुषा तव विद्यते ।
वर्जयित्वा महात्मानं ब्रह्माणं परमेष्ठिनम् ॥ २
अनन्तरिक्षे लोकेऽस्मिन्देवदानववर्जिते ।
त्वमेव प्रलये विप्र ब्रह्माणमुपतिष्ठसि ॥ ३
प्रलये चापि निर्वृत्ते प्रबुद्धे च पितामहे ।
त्वमेव सृज्यमानानि भूतानीह प्रपश्यसि ॥ ४
चतुर्विधानि विप्रर्षे यथावत्परमेष्ठिना ।
वायुभूता दिशः कृत्वा विक्षिप्यापस्ततस्ततः ॥ ५
त्वया लोकगुरुः साक्षात्सर्वलोकपितामहः ।
आराधितो द्विजश्रेष्ठ तत्परेण समाधिना ॥ ६
तस्मात्सर्वान्तको मृत्युर्जरा वा देहनाशिनी ।
न त्वा विशति विप्रर्षे प्रसादात्परमेष्ठिनः ॥ ७
यदा नैव रविर्नाग्निर्न वायुर्न च चन्द्रमाः ।
नैवान्तरिक्षं नैवोर्वी शेषं भवति किंचन ॥ ८
तस्मिन्नेकार्णवे लोके नष्टे स्थावरजङ्गमे ।
नष्टे देवासुरगणे समुत्सन्नमहोरगे ॥ ९
शयानममितात्मानं पद्मे पद्मनिकेतनम् ।
त्वमेकः सर्वभूतेशं ब्रह्माणमुपतिष्ठसि ॥ १०

(B_3 Dc न्निद्यते) तव; B_4 T_2 G_3 $_4$ आयुष्मांस्तात (B_4 स्तव) विद्यते — After 2, B D (except D_{1-3} $_5$) S ins

918* न तेऽस्ति सदृश कश्चिदायुषा ब्रह्मवित्तम ।
[D_6 T_1 G_1 ब्रह्मसत्तम, M ब्राह्मणोत्तम (for ब्रह्मवित्तम)]

3 $Ś_1$ K_2 Dn_3 D_5 om 3^{ab} — ^{a}) B_1 $_3$ T G अतरिक्षेथ (B_1 $_3$ °क्षे च) लोके — ^{c}) T G नित्य (for विप्र) — ^{d}) = 10^{d} $Ś_1$ K_1 $_2$ B_2 $_3$ D (except D_{1-3}) M_1 तिष्ठसे, M_2 तिष्ठति

4 D_4 om (? hapl) from पि of चापि (in 4^{a}) up to वा of वायुभूता (in 5^{c}) — ^{a}) B_1 महति (for निर्वृत्ते) D_3 $_5$ निवृत्ते प्रलये चापि — ^{b}) T_1 प्रयुद्धे; G_1 प्रवृद्धे — ^{c}) K_3 B D (except D_{1-3} $_5$, D_4 om) M एक° (for एव) D_5 सर्वभूतानि (for सृज्य°) — ^{d}) K_3 Dc G_4 प्रपश्यति D_5 सृज्यमानानि पश्यसि

5 D_4 om up to वा of वायुभूता (of v l 4) — ^{b}) Dc प्रमादात्परमेष्ठिन° — K_4 om (? hapl) 5^{c}–6^{d} — After 5^{ab}, D_1 $_2$ read 8 — ^{c}) T_2 (before corr) G_1 $_4$ भूता दिश $Ś_1$ K_{1-3} B_2 D_3 $_5$ सर्वा (for कृत्वा) — ^{d}) M_2 निक्षिप्य T_1 [अ]थ (for [आ]प)

6 K_4 om 6 (of v l 5) — After 6, K_3 B D (except D_1 $_2$, D_3 $_5$ both marg sec m) ins

919* स्वप्रमाणमथो विप्र त्वया कृतमनेकश ।
घोरेणाविश्य तपसा वेधसो निर्जितास्त्वया ।
नारायणाङ्कप्रलयस्त्व सापरायेऽतिपठ्यसे ।
भगवानेकश कृत्वा त्वया विष्णोश्च विश्वकृत् ।
कर्णिकोद्धरण क्षिप्य ब्रह्मण° कामरूपिण । [5]
रक्षाल्कारयोगाभ्या हम्या दृष्टस्त्वया पुरा ।

[(L 1) B_2 इद (for अथो) — (L 2) B_2 °सोंतर्हितास् (for सो निर्जितास्) — (L 3) D_3 °णांश° (for °णाङ्क°) B_2 स पठ्यसे, Dc_2 D_3 [ऽ]तिपठ्यते — (L 4) D_4 विष्णुश्च — (L 5) K_3 कर्णिकोद्धारिणौ, D_5 कटकोद्धरण — (L 6) D_3 $_5$ °योग्याभ्यां]

7 ^{a}) $Ś_1$ देहांतको, K D_{1-3} $_5$ सर्वांतगो, B Dc Dn D_4 $_6$ सर्वांतको $Ś_1$ विष्णुर् (for मृत्युर्) — ^{b}) K_3 B_4 Dc D_2 $_4$ देहनाशनी; B_1 $_3$ S °घातिनी — ^{c}) B D (except D_3 $_5$) त्वां (for त्वा) D_5 ब्रह्मर्षे (for विप्रर्षे)

8 D_1 $_2$ read 8 after 5^{ab} — ^{a}) K_2 G_1 यथा (for यदा) S वै न (for नैव) — ^{c}) K_1 न वातरिक्ष

9 ^{a}) T_1 तस्माद् (for तस्मिन्) D_1 T_2 G_3 M_1 घोरे; D_5 काले (for लोके) — ^{b}) $Ś_1$ K_1 $_2$ नष्ट — G_1 om 9^{cd} — ^{c}) $Ś_1$ K_1 $_3$ D_3 G_4 M_1 नष्ट — ^{d}) S_1 G_3 $_4$ समुत्पन्न; B_1 समुत्सन्ने

10 ^{a}) S_1 सशिता°; K_1 $_2$ सश्रिता°; D_5 अपि चा (for अमिता) — ^{b}) B_1 $_2$ Dn D_4 पद्मोत्पल (for पद्मे पद्म°) B_4 G_1 M_2 निमेक्षण (for निकेतनम्) — ^{c}) D_1 एव (for एक°) — ^{d}) = 3^{d} $Ś_1$ तिष्ठति, Dc D_5 तिष्ठसे

11 ^{a}) $Ś_1$ K_1 $_4$ D_1 $_2$ एतां; K_2 एव; D_4 यत्तत् (for

एतत्प्रत्यक्षतः सर्वं पूर्ववृत्तं द्विजोत्तम ।
तस्मादिच्छामहे श्रोतुं सर्वहेत्वात्मिकां कथाम् ॥ ११
अनुभूतं हि बहुशस्त्वयैकेन द्विजोत्तम ।
न तेऽस्त्यविदितं किंचित्सर्वलोकेषु नित्यदा ॥ १२
मार्कण्डेय उवाच ।
हन्त ते कथयिष्यामि नमस्कृत्वा स्वयंभुवे ।
पुरुषाय पुराणाय शाश्वतायाव्ययाय च ॥ १३
य एष पृथुदीर्घाक्षः पीतवासा जनार्दनः ।
एष कर्ता विकर्ता च सर्वभावनभूतकृत् ॥ १४
अचिन्त्यं महदाश्चर्यं पवित्रमपि चोत्तमम् ।
अनादिनिधनं भूतं विश्वमक्षयमव्ययम् ॥ १५
एष कर्ता न क्रियते कारणं चापि पौरुषे ।
यो ह्येनं पुरुषं वेत्ति देवा अपि न तं विदुः ॥ १६
सर्वमाश्चर्यमेवैतन्निर्वृत्तं राजसत्तम ।
आदितो मनुजव्याघ्र कृत्स्नस्य जगतः क्षये ॥ १७
चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणां तत्कृतं युगम् ।
तस्य तावच्छती संध्या संध्यांशश्च ततः परम् ॥ १८
त्रीणि वर्षसहस्राणि त्रेतायुगमिहोच्यते ।
तस्य तावच्छती संध्या संध्यांशश्च ततः परम् ॥ १९
तथा वर्षसहस्रे द्वे द्वापरं परिमाणतः ।
तस्यापि द्विशती संध्या संध्यांशश्च ततः परम् ॥ २०
सहस्रमेकं वर्षाणां ततः कलियुगं स्मृतम् ।

एतत्) D$_3$ प्रत्यक्षता, T$_2$ G प्रत्यक्षित Ś$_1$ K D$_{1-3}$ सर्वा (K$_3$ पूर्वं); M$_1$ दृष्ट (for सर्वं) — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1.2.4}$ D$_{1.3}$ पूर्ववृत्ता, B$_{2.4}$ D$_6$ पूर्वं वृत्त — Ś$_1$ K$_1$ om (hapl) 11^c–12^b — ^{c}) K$_3$ B D (except D$_{1-3}$) T$_2$ G$_3$ स्यह (for °महे) — ^{d}) S (except T$_1$ M$_1$) सर्वां (for सर्वं) K$_{2.3}$ D$_6$ T$_2$ G$_{2.3}$ हेत्वात्मिकीं (K$_2$ °त्वात्मि°, K$_3$ हेत्वात्म°) G$_4$ क्रिया (for कथाम्)

12 Ś$_1$ K$_1$ om 12^{ab} (cf v l 11) — ^{a}) B$_3$ अतभूत (for अनुभूत) D$_2$ सु (for हि) — ^{b}) K$_{2-4}$ D$_{1-3.5}$ S त्वयैतद् (D$_1$ °च) द्विजसत्तम — 12^c = 1. 57. 12^c; 5. 16. 7^c

13 ^{a}) K$_{3.4}$ B$_{2-4}$ D वर्त(K$_4$ °र्ण)यिष्यामि (D$_c$ सम्प्रवक्ष्यामि) — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ D$_{1-3.5}$ G$_{2.4}$ नमस्कृत्य — After 13^{ab}, K$_{3.4}$ B D ins.

920* अव्यक्ताय सुसूक्ष्माय निर्गुणाय गुणात्मने ।
[B$_1$ अध्यक्षाय (for अव्यक्ताय) D$_3$ महा° (for गुणा°)]

14 ^{a}) B$_3$m D$_{c1}$ D$_{n1}$ n$_3$ D$_8$ G$_{2.4}$ M$_2$ स एष, D$_{n2}$ D$_{4.6}$ स एव, T$_1$ य एव (for य एष) K$_3$ B D (except D$_{1-3.5}$) पुरुषव्याघ्र (for पृथु°) — ^{d}) K$_4$ D$_{3.5}$ सर्वभावेन, B$_4$ S (except G$_2$ M$_1$) भूतभावन B$_{1-3}$ D$_c$ D$_n$ D$_{4.6}$ भूतात्मा भूतकृत्प्रभुः

15 ^{b}) B$_4$ इह, D$_{c1}$ D$_n$ D$_4$ इति (for अपि) B D (except D$_{1-3.5}$) चोच्यते (B$_4$ विद्यते) (for चोत्तमम्) — ^{c}) K$_1$ भूत्वा (for भूतं) — ^{d}) K$_4$ B$_1$ D$_n$ D$_{2.4}$ M$_2$ transp. अक्षयम् and अव्ययम् T$_1$ रक्षकम्, G$_4$ अक्षरम् (for अक्षयम्)

16 ^{b}) G$_4$ कारणादपि, M$_2$ शरण चापि (for कारणं चापि) K$_3$ D$_6$ पौरुषम् — ^{c}) Ś$_1$ K D$_{2.3.5}$ य एष, B D$_n$ यश्चैष (B$_1$ यश्चैव); D$_c$ D$_{4.6}$ य ह्येष, D$_1$ यद्येव, T$_1$ यो ह्येत, T$_2$ G$_{3-4}$ को ह्येन, M$_1$ य एन (for यो ह्येन) N पुरुषो (for पुरुषं) B D (except D$_{1-3.5}$) वेद (for वेत्ति) — ^{d}) B$_{2-4}$ D$_n$ D$_{4.6}$ T$_1$ नेशा (for देवा) Ś$_1$ K B$_1$ D$_c$ D$_{1-3.5}$ तद् (for तं)

17 ^{a}) T$_1$ °भूत हि; T$_2$ G$_{2-4}$ °मेतस्मिन्, G$_1$ M$_2$ °मेतद्धि, M$_1$ °मेतस्मात् (for °मेवैतन्) — ^{b}) Ś$_1$ K D$_{1-3}$ S (except G$_1$) निवृत्त; B$_{2.4}$ D$_{n1}$ निर्वृत्त

18 ^{b}) K$_{1.2}$ वर्षाणि (for °णां) — 18^{cd} = 19^{cd}, (var.) 20^{cd}, 21^{cd} — ^{c}) K$_{1.2}$ अस्य, B$_4$ कृते, T$_2$ (before corr.) G$_{2.4}$ तच्च (for तस्य) B$_4$ चतुःशती, G$_4$ तावद्दती (for तावच्छती) Ś$_1$ K$_{1.2}$ सख्या (for संध्या) — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1-3}$ G$_1$ तथापरं, K$_4$ B$_{2.4}$ D$_n$ D$_{1-6}$ T$_1$ तथाविधः, G$_4$ ततः परं

19 G$_1$ om (hapl.) 19 — ^{b}) K$_3$ D$_{1.2.5}$ अथो° (for इहो°) S (G$_1$ om) त्रेता स्यात्परिमाणतः, cf 20^b — For 19^{cd}, cf v l 18^{cd} — ^{c}) T$_1$ तस्यास्, G$_{2.4}$ तच्च (for तस्य) K$_{1.2}$ सख्या (for संध्या) — ^{d}) Ś$_1$ ततः परं, K$_{1-3}$ B$_4$ तथापरं, B$_2$ D$_c$ D$_{1.2.5}$ तथाविधः

20 T$_1$ om (hapl.) 20^a–21^d — ^{a}) B$_2$ यस्य, B$_4$ ततो, T$_2$ G अथ (for तथा) — B$_3$ om 20^{cd} — ^{c}) T$_2$ G$_{2-4}$ तत्रा° (for तस्या°) D$_{1.2}$ द्वे (for द्वि-) K$_{1.2}$ सख्या (for संध्या) — ^{d}) Ś$_1$ G$_4$ ततः परं; K$_{1.2}$ B$_4$ G$_1$ तथापरं, D$_{c2}$ D$_{1.2.4.6}$ तथाविधः; D$_3$ ततः परे

21 T$_1$ om 21^{abcd} (cf v l 20) — ^{a}) D$_5$ वर्षाणि (for °णां) — ^{b}) K$_{1.2}$ B$_2$ D$_c$ D$_{n1}$ n$_3$ D$_6$ S (T$_1$ om) तथा (for ततः) — ^{c}) G$_1$ M$_1$ शती (for °शतं) Ś$_1$

तस्य वर्षशतं संध्या संध्यांशश्च ततः परम् ।
संध्यासंध्यांशयोस्तुल्यं प्रमाणमुपधारय ॥ २१
क्षीणे कलियुगे चैव प्रवर्तति कृतं युगम् ।
एषा द्वादशसाहस्री युगाख्या परिकीर्तिता ॥ २२
एतत्सहस्रपर्यन्तमहो ब्राह्ममुदाहृतम् ।
विश्वं हि ब्रह्मभवने सर्वशः परिवर्तते ।
लोकानां मनुजव्याघ्र प्रलयं तं विदुर्बुधाः ॥ २३
अल्पावशिष्टे तु तदा युगान्ते भरतर्षभ ।
सहस्रान्ते नराः सर्वे प्रायशोऽनृतवादिनः ॥ २४
यज्ञप्रतिनिधिः पार्थ दानप्रतिनिधिस्तथा ।
व्रतप्रतिनिधिश्चैव तस्मिन्काले प्रवर्तते ॥ २५
ब्राह्मणाः शूद्रकर्माणस्तथा शूद्रा धनार्जकाः ।
क्षत्रधर्मेण वाप्यत्र वर्तयन्ति गते युगे ॥ २६
निवृत्तयज्ञस्वाध्यायाः पिण्डोदकविवर्जिताः ।
ब्राह्मणाः सर्वभक्षाश्च भविष्यन्ति कलौ युगे ॥ २७
अजपा ब्राह्मणास्तात शूद्रा जपपरायणाः ।
विपरीते तदा लोके पूर्वरूपं क्षयस्य तत् ॥ २८
बहवो म्लेच्छराजानः पृथिव्यां मनुजाधिप ।
मिथ्यानुशासिनः पापा मृषावादपरायणाः ॥ २९
आन्ध्राः शकाः पुलिन्दाश्च यवनाश्च नराधिपाः ।
काम्बोजा और्णिकाः शूद्रास्तथामीरा नरोत्तम ॥ ३०
न तदा ब्राह्मणः कश्चित्स्वधर्ममुपजीवति ।

K_{1-3} B D M_2 सधि (B_1 विद्धि) (for सध्या) — ^{d}) S_1 G_1 तथापर, $K_{1\ 2}$ तथा पर, K_4 तत पर — ^{e}) $Ś_1$ K $B_{2\ 3}$ D (except D_1) सधि (for सध्या) — ^{f}) T_2 G अव°, M_1 चोप° (for उप°)

22 ^{b}) K_{1-3} D_5 प्रवर्तत, K_4 $D_{2\ 3}$ M_1 प्रावर्तत, Dc प्रवर्तति; D_1 प्रवर्तत K_3 कृत युगे; B_3 पुन कृत, B_4 कृत पुन S_1 कृत प्रवर्तते युग — ^{c}) $D_{1\ 2}$ $G_{1\ 2\ 4}$ एष, T_1 एव (for एषा) — ^{d}) G_1 युगसख्या प्रकीर्तिता

23 ^{b}) $Ś_1$ अहर्ब्रह्मम्, K_1 महद्ब्राह्मम्, K_2 D_5 अहर्ब्राह्मम्, K_3 अह° ब्राह्मम्, K_4 D_{1-3} अहर्ब्राह्मयम्, T_2 G_3 अथो ब्राह्मम् — ^{c}) K_4 °भुवने, D_1 °दिवसे; T_2 G °सदने (for °भवने) — ^{d}) $B_{1\ 3}$ D (except $D_{1-3\ 5}$) M_1 सर्वत, B_2 सर्वत्र

24 ^{a}) $Ś_1$ K_{1-3} अल्पावशिष्ट, B_1 पुण्यावशिष्टे; D_5 अल्पेव° K_4 T_2 G_{2-4} च (for तु) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ $D_{1-3\ 5}$ T_1 M_1 ततो (for तदा)

25 ^{a}) D_1 $G_{1\ 2\ 4}$ यज्ञ° (for यज्ञ) B_4 -प्रतिविधि B_1 दान, T_2 G_3 तात (for पार्थ) — ^{b}) $Ś_1$ धर्म (for दान°) B_1 T_2 G_{1-3} तदा (for तथा) — ^{c}) B_1 तत्र, B_3 स्नान (for व्रत)

26 ^{b}) K_4 T G धनार्जना D_3 (marg *sec m*) सधा शूद्रान्नभोजिन — ^{c}) B_4 क्षात्र° (for क्षत्र) $Ś_1$ K_2 B_4 Dc_2 $D_{1\ 5}$ G_4 M चा° (for वा°) — ^{d}) T_1 G_1 M वर्तते वै (for वर्तयन्ति) $K_{1\ 2}$ कृते गते, K_4 Dc D_{1-3} युगे युगे; B_1 (m as in text) $_2$ कृते युगे, T_1 G_1 M कलौ युगे, T_2 G_{2-4} युगक्षये (for गते युगे)

27 T_1 om 27–28, M_2 om (hapl) 27 — ^{b}) K_3 B_4 ददोदक, K_4 $D_{3\ 5}$ स्थालीपाक°, $B_{2\ 3}$ Dc Dn $D_{4\ 6}$ दर्ढाजिन — ^{c}) A few MSS भक्ष्या — ^{d}) $Ś_1$ K $D_{1-3\ 5}$ M_1 भवतीह; B_4 भवति हि (for भविष्यन्ति) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ B_4 $D_{2\ 3}$ (marg *sec m* as in text) $_5$ गते युगे, K_4 D_1 युगे युगे, G_1 (*sup lin* as in text) युगक्षये (for कलौ युगे)

28 T_1 om 28 (cf v l 27) — ^{a}) $Ś_1$ K $D_{1-3\ 5}$ चापि; G_1 चैत्र, M_2 तत्र (for तात) — ^{b}) $Ś_1$ K_3 $D_{1\ 2}$ M जप्य°; K_4 D_5 जाप्य, $G_{2\ 4}$ (*inf lin* जप as in text) जीव G_1 नित्य शूद्रप° — ^{c}) B_4 विपरीत; M °रीतस् T_2 G_{2-4} तथा (for तदा) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ काले, G_1 रूपे; M लोक (for लोके) — ^{d}) K_4 पूर्वं यद्यस्य तस्य तत्, G_1 °रूपे क्षये नृप, G_2 °रूप गमिष्यति

29 ^{b}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ भरतर्षभ, $K_{3\ 4}$ $D_{1-3\ 5}$ मनुजर्षभ — ^{c}) B_{1-3} D (except D_{1-3}) मृषा° (for मिथ्या) — ^{d}) $Ś_1$ मिथ्या, D_5 नृपा (for मृषा)

30 ^{a}) $K_{1\ 2\ 4}$ B Dc_2 $D_{2\ 3}$ M अभ्रा° D_5 सुह्मा° (for शका) — ^{b}) S_1 K $D_{1-3\ 5}$ T_1 $G_{1\ 3}$ °धिप (for धिपा) — G_4 om 30^{cd} — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ कांभोजा B Dc Dn $D_{4\ 6}$ T_2 (after corr) G_3 बाह्लिका; D_5 वभ्रका°, T_1 G_1 कुणिका, T_2 (before corr) G_2 सिणिका, M_1 औदका; M_2 दौर्णिका (for और्णिका°) $Ś_1$ K_1 शुद्धास; B D (except $D_{1-3\ 5}$) T_2 (after corr) G_3 शूरास् (for शूद्रास्) — ^{d}) S_1 $K_{1\ 2\ 4}$ B_1 D_5 चीना, B_2 भुवि, T_1 वीरा, T_2 (before corr) G_2 हीना (for [आ]भीरा) B_1 T_2 (before corr) G_2 नरोत्तमा; D_5 नराधिप — After 30, B_3 ins

921* युगान्ते मनुजव्याघ्र तथाकाराश्च भारत ।

31 ^{a}) G_4 दाता (for तदा) — ^{b}) K_3 सुधर्मम्, $D_{1\ 2}$ स्वधर्मान् (for स्वधर्मम्) S_1 $K_{1\ 2\ 4}$ $D_{1\ 3\ 5}$ अनु° (for

क्षत्रिया अपि वैश्याश्च विकर्मस्था नराधिप ॥ ३१
अल्पायुषः स्वल्पबला अल्पतेजःपराक्रमाः ।
अल्पदेहाल्पसाराश्च तथा सत्याल्पभाषिणः ॥ ३२
बहुशून्या जनपदा मृगव्यालावृता दिशः ।
युगान्ते समनुप्राप्ते वृथा च ब्रह्मचारिणः ।
भोवादिनस्तथा शूद्रा ब्राह्मणाश्चार्यवादिनः ॥ ३३
युगान्ते मनुजव्याघ्र भवन्ति बहुजन्तवः ।
न तथा घ्राणयुक्ताश्च सर्वगन्धा विशां पते ।
रसाश्च मनुजव्याघ्र न तथा स्वादुयोगिनः ॥ ३४
बहुप्रजा ह्रस्वदेहाः शीलाचारविवर्जिताः ।
मुखेभगाः स्त्रियो राजन्भविष्यन्ति युगक्षये ॥ ३५
अट्टशूला जनपदाः शिवशूलाश्चतुष्पथाः ।
केशशूलाः स्त्रियो राजन्भविष्यन्ति युगक्षये ॥ ३६
अल्पक्षीरास्तथा गावो भविष्यन्ति जनाधिप ।
अल्पपुष्पफलाश्चापि पादपा बहुवायसाः ॥ ३७
ब्रह्मवध्यावलिप्तानां तथा मिथ्याभिशंसिनाम् ।
नृपाणां पृथिवीपाल प्रतिगृह्णन्ति वै द्विजाः ॥ ३८
लोभमोहपरीताश्च मिथ्याधर्मध्वजावृताः ।
भिक्षार्थं पृथिवीपाल चक्रूर्यन्ते द्विजैर्दिशः ॥ ३९
करभारभयात्पुंसो गृहस्थाः परिमोषकाः ।

उप°) — ^{c}) G1 4 क्षत्रियाणि (for क्षत्रिया) K1 4 B Dc Dn D1 2 4–6 चापि, K3 D8 T G2 3 M ह्यपि (for अपि) T G2–4 शूद्रा°, G1 शूरा° (for वैश्या°)

32 ^{a}) K3 D2 3 G2 4 M त्वल्प° (for स्वल्प°) — ^{b}) Ś1 K3 स्वल्पतेजा प°, K1 2 4 D1–3 5 स्वल्पतेज° प°, B1–3 Dc Dn D4 6 स्व(Dc2 न)ल्पवीर्यपराक्रमा (B3 °यणा°) — ^{c}) K4 B Dn D4 6 अल्पसाराल्पदेहाश्च, Dc °साराश्च देहाश्च — ^{d}) Dc अल्पसत्वाल्प°, G1 अल्पसत्याल्प°

33 K2 om 33^{abcd} — ^{a}) G1 2 M1 रत्न (for बहु) B4 D4 मूल्या (for शून्या) — ^{b}) G2 4 बहु (for मृग) Ś1 K (K2 om) D2 3 °हिंस्ता; D5 °न्विता (for °वृता) — T1 om 33^{cdef} — ^{c}) S (T1 om) मनुजव्याघ्र (for सम°) — ^{d}) $=41^{d}$ Dn D4 6 ब्रह्मवादिन° — ^{f}) K1 2 चौर्यं°; D2 स्वार्थं°; D5 त्वर्थं°, T2 G2–4 नार्यं° (for चार्यं°)

34 Ś1 K1 D1 om (hapl) 34^{bcde} — ^{c}) T2 (after corr) तदा (for तथा) K4 ब्राह्मणा युक्ता (for घ्राणयुक्ताश्च) D3 तु (for च) — ^{d}) D2 सर्वे; G1 बहु (for सर्व) B2 वनस्पतौ (for विशां पते) G4 *repeats* here 32^{d} (for 34^{d}) — ^{f}) Ś1 K1 2 साधु (for स्वादु-) S बीजं च परिहीयते

35 ^{a}) K4 तथा लोका, D2 M1 स्वल्पदेहा° (for ह्रस्वदेहा) — ^{c}) K2 3 भगमुख्या°, D1 2 सुखे रता (for मुखेभगा) Ś1 K1 भोगमोक्षास्त्रयो राजन्, T2 G3 सुखक्षीरास्तथा गावो — ^{d}) Ś1 K1 2 भवतीह (for भवि°) T2 G3 जनाधिप (for युग)

36 =(var) 3 188 51 — T2 G3 om (hapl) 36^{a}–37^{b} — ^{a}) Ś1 K1 °शीला (for शूला) — ^{b}) Ś1 K1 2 शि(S1 श)वशीला° — ^{c}) G1 2 4 सर्वा, M2 चैव (for राजन्) S1 K Dc2 D1–3 5 T1 प्रमदा (T1 योषित) केशशूलाश्च (Ś1 °शीलाश्च, K1 4 D5 °शूलिन्यो, K2 शीलिन्यो) — ^{d}) G2 4 कलौ युगे (for युग) S1 K3 भवति युगसंक्षये — After 36, G1 ins (the gloss)

922* अट्टमन्नमिति प्राहुः शूलं विक्रयमुच्यते ।
वेदः शिवमिति प्रोक्तं ब्राह्मणाश्च चतुष्पथाः ।
केशो भग इति प्रोक्तस्तं विक्रीयैव भुञ्जते ।

These lines occur (with v l) in Nīlakantha's commentary.

37 G1 om 37–38, T2 G3 om 37^{ab} (cf v l 36) — ^{b}) Ś1 K1 2 भवतीह (for भवि°) Ś1 K1 2 D5 T1 नराधिप, B4 युगक्षये (for जना°) — ^{c}) Ś1 K D1–3 5 चैव (for चापि) — ^{d}) S (G1 om) बहुशाखिन

38 G1 om 38 (cf v.l 37) — ^{a}) K3 4 D3 5 °हत्याव°, B Dc Dn D1 4 6 °वध्यानु° (B1 °वध्याभि), D2 °हत्याभि°, T1 वध्योव°; T2 G2–4 विद्योप°; M2 °हत्यानु° (for वध्याव°) — ^{b}) K1 3 D5 °भिशासिना, S (G1 om) °नुशा(T2 G3 नुश)सिना — ^{c}) M2 नृपशार्दूल (for पृथि°) — ^{d}) K3 4 D2 3 M च; T1 ते (for वै)

39 ^{b}) T1 ध्वजव्रता° — ^{c}) K2 भक्ष्यार्थं, D3 भिक्षार्थे K4 पृथिवीं सर्वां, D4 पृथिवीपाल — ^{d}) B1 चरिष्यति (m चक्रूर्यन्ते as in text) K B1 (m as in text) D1–3 T2 (before corr) G M द्विजा दिश°; D5 दिशो दश, T1 द्विजातय°

40 ^{a}) G1 2 °हार (for भार) T2 (before corr) G2 4 -भया° (for भयात्) K3 D5 पुंभि; B Dc Dn D1 4 6 T2 (after corr) G3 भीता, D3 पुम्ना (for पुम्नो) — ^{b}) K1–3 D8 गृहस्थ, D5 M गार्हस्थ्य Ś1 K1 परिपोषका, K2 B3 मोचका, K3 °मोषकं, B1 °शोध(m मोषि)का, D3 °मोहकें, D5 °पोषकें, S मोक्षका° — ^{c}) T2

मुनिच्छद्माकृतिच्छन्ना वाणिज्यमुपजीवते ॥ ४०
मिथ्या च नखरोमाणि धारयन्ति नरास्तदा ।
अर्थलोभान्नरव्याघ्र वृथा च ब्रह्मचारिणः ॥ ४१
आश्रमेषु वृथाचाराः पानपा गुरुतल्पगाः ।
ऐहलौकिकमीहन्ते मांसशोणितवर्धनम् ॥ ४२
बहुपाषण्डसंकीर्णाः परान्नगुणवादिनः ।
आश्रमा मनुजव्याघ्र न भवन्ति युगक्षये ॥ ४३
यथर्तुवर्षी भगवान्न तथा पाकशासनः ।
न तदा सर्वबीजानि सम्यग्रोहन्ति भारत ।
अधर्मफलमत्यर्थं तदा भवति चानघ ॥ ४४

तथा च पृथिवीपाल यो भवेद्धर्मसंयुतः ।
अल्पायुः स हि मन्तव्यो न हि धर्मोऽस्ति कश्चन ॥ ४५
भूयिष्ठं कूटमानैश्च पण्यं विक्रीणते जनाः ।
वणिजश्च नरव्याघ्र बहुमाया भवन्त्युत ॥ ४६
धर्मिष्ठाः परिहीयन्ते पापीयान्वर्धते जनः ।
धर्मस्य बलहानिः स्यादधर्मश्च बली तथा ॥ ४७
अल्पायुषो दरिद्राश्च धर्मिष्ठा मानवास्तदा ।
दीर्घायुषः समृद्धाश्च विधर्माणो युगक्षये ॥ ४८
अधर्मिष्ठैरुपायैश्च प्रजा व्यवहरन्त्युत ।
संचयेनापि चाल्पेन भवन्त्याढ्या मदान्विताः ॥ ४९

G_{2-4} मुनिच्छद्मानुमच्छन्ना — ^{d}) *$K_{1\,3}$ D_{5}* °जीव्यते, K_{4} (m as in text) $D_{2\,3}$ °सेव्यते; B Dc Dn $D_{1\,4\,6}$ °जीविन°; T_{1} G_{1} युज्यते; T_{2} G_{2-4} °भुजते; M_{1} °सेवते

41 ^{b}) N सदा ($Ś_{1}$ $K_{1\,2}$ Dc_{2} $D_{3\,5}$ तथा; D_{6} सदा) द्विजा°; T_{1} M_{1} नरास्तथा, $G_{2\,4}$ नरा सदा — ^{c}) $Ś_{1}$ अल्पलोभात्; K_{3} अर्थलाभात्, B_{1} *m* S अन्नलोभात् — ^{d}) = 33^{d} $Ś_{1}$ D_{5} मिथ्या च; $K_{1\,2}$ $B_{2\,3}$ Dc Dn $D_{1\,4\,6}$ तथा च, B_{4} चरति (for वृथा च) $Ś_{1}$ $K_{1\,2}$ ब्रह्मवादिन°

42 ^{a}) K_{2} व्रता°, T_{1} दुरा° (for वृथा°) — ^{b}) T_{1} मनसा, T_{2} G_{2-4} मानवा, M_{2} पानगा (for पानपा) — ^{c}) K_{1} $B_{2\,4}$ D (except D_{1-3}) T_{2} (after corr) G_{3} इह (for ऐह) B_{1} ईहति; *$D_{1\,2}$* °कर्माते; T_{1} ईयते (for ईहन्ते) — ^{d}) B_{2} °वर्धना — After 42, $D_{1\,2}$ S (except G_{2} M_{2}) ins

923* पारलौकिककार्येषु प्रमत्ता भृशनास्तिका° ।
[$D_{1\,2}$ प्रसुप्ता (for प्रमत्ता) G_{4} भृशमास्थिता]

43 ^{a}) $Ś_{1}$ $K_{1\,2}$ पाषाद , G_{2} °पाषाण° — ^{b}) $K_{1\,2}$ परानुगुण°, T_{2} G_{2-4} पराज्ञा (G_{2} °ज्ञ) बहु° — ^{d}) $Ś_{1}$ $K_{1\,2}$ प्रभवति, K_{4} B Dc Dn $D_{1\,2\,4\,6}$ T_{2} G_{3} भविष्यति (for न भवन्ति) K_{3} $D_{3\,5}$ T_{1} G_{1} M भवति युगसक्षये

44 ^{a}) T_{1} अकालवर्षी — ^{b}) $Ś_{1}$ K_{1-3} $D_{1\,2}$ T_{2} G_{1-3} M तदा (for तथा) — ^{c}) K_{4} T_{1} M_{2} तथा; B Dc_{1} Dn $D_{1\,2\,4\,6}$ चापि (for तदा) — ^{d}) *K_{4}* समारोहति, M सम्प्ररो° — After 44^{cd}, N (except $Ś_{1}$ $K_{1\,2}$) *ins*

924* हिंसाभिरामश्च जनस्तथा सपद्यतेऽशुचि° ।
[K_{3} B_{4} $D_{1-3\,5}$ तदा (D_{5} मुदा) भवति भारत (for the posterior half)]
— On the other hand S ins after 14
925* फलं धर्मस्य राजेन्द्र सर्वत्र परिहीयते ।
[*T_{1} सफल धर्मराजेंद्र (for the prior half)* M_{2} सर्वेत (for सर्वत्र)]
— ^{e}) K_{2} ह्यत्यर्थं, D_{5} $G_{1\,2}$ अत्यत (for अत्यर्थं) — ^{f}) K_{4} T_{2} $G_{3\,4}$ M_{1} तथा (for तदा) $D_{1\,2}$ भारत (for चानघ)

45 ^{a}) $B_{1\,3\,4}$ D (except $D_{3\,5}$) T $G_{3\,4}$ M_{2} तदा (for तथा) — ^{b}) $Ś_{1}$ $K_{1\,2}$ सहित (for °संयुत) — ^{c}) K_{2} G_{1} ह; D_{5} च; M_{2} तु (for हि)

46 ^{a}) T_{1} गूढ° (for कूट) — D_{2} reads 46^{b}–47^{b} after 50^{a} — ^{b}) K_{1-3} G_{4} M_{1} पुण्य; D_{3} पण्यान् K_{4} Dc T_{2} G_{3} विक्रीयते, B_{2} विक्रीडते Dc Dn T_{1} G_{1} M_{1} जन; D_{1} द्विजा — $Ś_{1}$ K_{1} om (hapl) 46^{c}–47^{b} — ^{d}) T_{1} छद्म° (for बहु°) K_{3} [अ]त; G_{1} च (for [उ]त)

47 $Ś_{1}$ K_{1} om 47^{ab} (cf v l 46) For D_{2}, cf v l 46 — ^{a}) T_{1} विशिष्टा (for धर्मिष्ठा) — ^{b}) D_{2} पापिष्ठो (for पापीयान्) — ^{c}) $Ś_{1}$ $K_{2\,3}$ G_{1} M_{2} धर्मश्च (for °स्य) K_{1-3} B_{1} Dc $D_{3\,5}$ S (except G_{1} M_{1}) च (for स्याद्) — ^{d}) $Ś_{1}$ अधर्मी च, $K_{1\,3}$ [अ]प्यधर्मी च, K_{2} B_{1} $D_{3\,5}$ T_{2} *G_{3} M_{2} [अ]प्यधर्मश्च, Dc $G_{2\,4}$ [अ]प्यधर्मस्य*; T_{1} ह्यधर्मस्य (for अधर्मश्च) B_{2} $D_{1\,2}$ बली तदा; Dc बलीयसा, T G_{2-4} बलायति; G_{1} M बलायते B_{4} अधर्मे प्रबलस्तदा

48 B_{4} transp 48^{ab} and 48^{cd} — ^{b}) $K_{1\,2}$ B_{3} D (except *$D_{1-3\,5}$*) T_{1} तथा (for तदा) — D_{4} om 48^{cd} — ^{d}) B_{1} अधर्माणां (for विध°) D_{5} दिनक्षये — After 48, B_{3} Dn $D_{4\,6}$ ins (cf 51^{c}, 48^{d})

926* नगराणां विहारेषु विधर्माणो युगक्षये ।

49 $B_{3\,4}$ om (hapl) 49^{a}–51^{b} — ^{a}) Dc_{1} अपायै° (for उपायै°) D_{2} तु (for च) — ^{b}) Dc व्यवहरति, T_{1} चान्वचरति (for व्यवहरन्ति) $Ś_{1}$ M_{2} च (for [उ]त)

81

धनं विश्वासतो न्यस्तं मिथो भूयिष्ठशो नराः ।
हर्तुं व्यवसिता राजन्मायाचारसमन्विताः ॥ ५०
पुरुषादानि सत्त्वानि पक्षिणोऽथ मृगास्तथा ।
नगराणां विहारेषु चैत्येष्वपि च शेरते ॥ ५१
सप्तवर्षाष्टवर्षाश्च स्त्रियो गर्भधरा नृप ।
दशद्वादशवर्षाणां पुंसां पुत्रः प्रजायते ॥ ५२
भवन्ति षोडशे वर्षे नराः पलितिनस्तथा ।
आयुःक्षयो मनुष्याणां क्षिप्रमेव प्रपद्यते ॥ ५३
क्षीणे युगे महाराज तरुणा वृद्धशीलिनः ।
तरुणानां च यच्छीलं तद्वृद्धेषु प्रजायते ॥ ५४

विपरीतास्तदा नार्यो वञ्चयित्वा रहः पतीन् ।
व्युच्चरन्त्यपि दुःशीला दासैः पशुभिरेव च ॥ ५५
तस्मिन्युगसहस्रान्ते संप्राप्ते चायुषः क्षये ।
अनावृष्टिर्महाराज जायते बहुवार्षिकी ॥ ५६
ततस्तान्यल्पसाराणि सत्त्वानि क्षुधितानि च ।
प्रलयं यान्ति भूयिष्ठं पृथिव्यां पृथिवीपते ॥ ५७
ततो दिनकरैर्दीप्तैः सप्तभिर्मनुजाधिप ।
पीयते सलिलं सर्वं समुद्रेषु सरित्सु च ॥ ५८
यच्च काष्ठं तृणं चापि शुष्कं चार्द्रं च भारत ।
सर्वं तद्भस्मसाद्भूतं दृश्यते भरतर्षभ ॥ ५९

— D5 om 49^{c}–50^{b} — ^{c}) K1 4 B1 3 D (except D3, D5 om) तथा, G1 4 [अ]सि च (for [अ]पि च) — ^{d}) K1 4 B1 3 Dn D1 2 4 6 आज्य (for आज्या)

50 B2 4 om 50, D5 om 50^{ab} (cf v l 49) — After 50^{a}, D3 reads 46^{b}–47^{b} — ^{b}) Ś1 K1 2 हृतो, B1 S मिथ्या (for मिथो) D1 M2 °शोभना (for °शो नरा·) — ^{c}) Dc1 D3 हृत्तु (for हर्तुं) Ś1 K1–3 D1–3 5 व्यवस्यति तदा (for व्यवसिता राजन्) — ^{d}) Ś1 मायामद-, K2 4 B3 D (except D2 3 5) T2 G2–4 पापाचार (for मायाचार-) D5 समेधिता (for समन्विता) — After 50, B3 D (except D1–3 5) ins

927* नैतदस्तीति मनुजा वर्तन्ति निरपत्रपा· ।

[B3 Dn1 वर्तेते (for वर्तन्ति) B3 Dc निरुपद्रवा (for निरप°)]

51 B2 4 om 51^{ab} (cf v l 49) — ^{b}) G2 [ऽ]थ प्रहास्, G4 [ऽ]धिप्रहास् (for ऽथ मृगास्) S1 तदा (for तथा) — D2 om (? hapl) from विहारेषु (in 51^{c}) up to °वर्षाणा (in 52^{c}) — ^{d}) K3 न चैत्येष्वपि शेरते

52 D2 om 52^{abc} (cf v l 51) — ^{b}) B4 °घृता (for धरा) — ^{d}) T2 G2–4 प्रसू° (for प्रजा) S1 K B4 D1–3 5 पुसा पुत्रा भवति च

53 ^{b}) T2 G2–4 पुत्राश्र् (for नरा) S च पलिता° (for पलितिन°) B3 नरा पलितयौवना — ^{c}) Ś1 K1 2 °क्षय, M1 °क्षये — ^{d}) B2 G1 प्रजायते, Dc प्रवर्तते (for प्रप°)

54 S1 K1 om (hapl) 54 — ^{a}) K4 B1–3 D (except D2 3 5) क्षीणायुषो (for क्षीणे युगे) — ^{b}) G4 वृद्धशालिन· — ^{c}) T1 तच्छील, G1 यद्वृत्त — ^{d}) K2 3 B1 Dc D2 3 T1 G1 M [उ]प , T2 G2–4 [अ]पि (for प्र)

55 ^{a}) S1 K2 3 Dc D2 3 5 G1 2 4 M2 तथा, M1 ततो (for तदा) — Ś1 K1 2 4 D1 2 5 om (hapl) 55^{bcd} and the prior half of line 1 of 928*, D3 reads the same in marg sec m — ^{b}) K4 B D (D1 2 5 om) [अ]र्हत (for रह) G1 परान् (for पतीन्) — ^{c}) D3 दुर्वाचश्च, T1 विचरति (for व्युच्चरन्ति) B1 S (except M1) च (for [अ]पि) T1 राजेंद्र (for दुःशीला) — After 55, N (Ś1 K1 2 4 D1 2 5 om the prior half of line 1, D5 reading the same in marg sec m) ins

928* वीरपत्नयस्तथा नार्य· सश्रयन्ति नरान्नृप ।
भर्तारमपि जीवन्तमन्यान्व्यभिचरन्त्युत ।

[(L 1) K3 D3 तदा (for तथा) Ś1 K2 3 D1 2 सगृह्णति, K1 सगृह्णति, Dc श्रयिष्यति (for सश्रयन्ति) Ś1 K1 2 B1 (m as above) Dc नराधिप, B4 तथा नरान् (for नरान्नृप) — (L 2) Ś1 K1 2 उप- (for अपि) K4 अन्य (for अन्यान्)]

56 ^{b}) K2 D5 T2 G2–4 च युग (for चायुष) — ^{d}) T1 G1 M1 शत° (for बहु°)

57 ^{a}) D5 तद् (for तानि) — ^{b}) G4 क्षुभि° (for क्षुधि) K4 B Dn2 n3 D4 6 G2 M2 वै (for च)

58 ^{d}) D2 5 सर·सु, M नदीषु (for सरित्सु)

59 ^{a}) Ś1 K2 3 B4 Dc D1 2 5 6 T1 M2 वापि (for चापि) — Ś1 K1 om (hapl) 59^{c}–60^{b}, G1 om 59^{cd} — ^{c}) G2 तत्सर्वं (by transp) — ^{d}) M2 पुरुषर्षभ

☞ 3 186 60–77, 122^{cd}–129^{cd}, 187 1^{ab}–47^{cd} agree almost verbatim (barring some omissions) with Brahma Purāṇa (Ānandāśrama ed) 52 4–8, 53 1^{ab}–14^{ab} 56 4–57

60 Ś1 K1 om 60^{ab} (cf v l 59) — ^{ab}) K2 3 D1–3 5 S वायुरग्निना (for वह्निर्वायुना) S महितो भृश

ततः संवर्तको वह्निर्वायुना सह भारत ।
लोकमाविशते पूर्वमादित्यैरुपशोषितम् ॥ ६०
ततः स पृथिवीं भित्त्वा समाविश्य रसातलम् ।
देवदानवयक्षाणां भयं जनयते महत् ॥ ६१
निर्दहन्नागलोकं च यच्च किंचित्क्षिताविह ।
अधस्तात्पृथिवीपाल सर्वं नाशयते क्षणात् ॥ ६२
ततो योजनविंशानां सहस्राणि शतानि च ।
निर्दहत्यशिवो वायुः स च संवर्तकोऽनलः ॥ ६३
सदेवासुरगन्धर्वं सयक्षोरगराक्षसम् ।
ततो दहति दीप्तः स सर्वमेव जगद्विभुः ॥ ६४
ततो गजकुलप्रख्यास्तडिन्मालाविभूषिताः ।
उत्तिष्ठन्ति महामेघा नभस्यद्भुतदर्शनाः ॥ ६५
केचिन्नीलोत्पलश्यामाः केचित्कुमुदसंनिभाः ।
केचित्किञ्जल्कसंकाशाः केचित्पीताः पयोधराः ॥ ६६
केचिद्धारिद्रसंकाशाः काकाण्डकनिभास्तथा ।
केचित्कमलपत्राभाः केचिद्धिङ्गुलकप्रभाः ॥ ६७
केचित्पुरवराकाराः केचिद्गजकुलोपमाः ।
केचिदञ्जनसंकाशाः केचिन्मकरसंस्थिताः ।
विद्युन्मालापिनद्धाङ्गाः समुत्तिष्ठन्ति वै घनाः ॥ ६८
घोररूपा महाराज घोरस्वननिनादिताः ।

(for सह भारत) — ^{c}) T1 वर्षशते (for आविशते) — ^{d}) Ś1 K1 2 भास्करैर् (for आदित्यैर्) S1 K B3 (m as in text) D1-3 उपतापित; B3 Dc T1 G2 M2 उपशोमित, B4 उपशोधित; D5 परिवारित

61 ^{a}) Ś1 K1 2 च (for स) Ś1 K2 पृथिवी सर्वां (for पृथिवीं भित्त्वा) — ^{b}) K4 B D (except D1-3 5) प्रविश्य च (for समा°) — ^{c}) T1 °मानुष° (for दानव°) — ^{d}) K1 B4 महान् (for महत्)

62 ^{a}) D5 यद् (for च) — ^{b}) D1 2 कृता° (for क्षिता°) — ^{c}) D5 पृथिवीनाथ; S पृथिवीं राजन् — ^{d}) T2 G2 3 सर्वान् (for सर्वं) S नाश(T1 राज)यति

63 ^{a}) K4 D1-3 °कोटीना (for °विंशाना) Ś1 K1-3 D5 योजनानां (K3 येन नावां) समताद्धि — ^{c}) T G अशिवैर्घोरै (for अशिवो वायु°) M निर्दह्यतेशिवैर्घोरै — ^{d}) T1 G1 4 तथा, T2 G2 3 M तदा (for स च) Ś1 K1 2 सावर्तकोनल°; T G सवर्तकादिभि° (G1 °कौशुभि), M काग्निभि

64 ^{a}) K3 D3 5 गधर्व — ^{b}) D5 °मानुष — ^{c}) D1 2 गर्जन्; M2 जगद् (for ततो) B1 D1 2 दीप्तांशु°, Dn1 Dc2 T G दीप्त सन् B2 तत° स दहते दीप्त° — ^{d}) S सर्वानेव दिवौकस° (G1 विभावसु°)

65 ^{b}) K3 4 D1-3 5 तडिद्गुण, T2 G2-4 विद्युज्ज्वाला (for तडिन्माला) Ś1 K1 2 समन्विता°, B2 °विभूषणा° (for विभूषिता°) — ^{c}) Ś1 K1 2 उत्तिष्ठते Ś1 K D5 8 5 घना (S1 गणा) राजन् (for महामेघा)

66 After 66^{ab}, T2 ins

929* कारण्डकनिभा केचित्केचिदिङ्गुलिकप्रभा ।
[Cf 67^{b} and 67^{d}]

— T1 reads 66^{cd} after 68^{cd} — ^{c}) B4 हारिद्र, T G कुजर° (for किञ्जल्क°) — S1 K2 om (hapl) 66^{d}–67^{a} — ^{d}) B1-3 D2 पीना, D3 पीत (for पीता°) D5 केचिद्विमलवत्प्रभा°; M2 केचिन्मकरसस्थिता° (= 68^{d})

67 T1 reads 66^{c}–67^{d} after 68^{cd} Ś1 K2 om 67^{a} (cf v l 66), B1 G4 om 67^{ab}, D5 om 67 — ^{a}) T2 G3 3 द्विरदसकाशा°, M1 हरिद्रासदृशा°, M2 कुजरसकाशा° — ^{b}) T1 om 67^{b} B2 Dc2 D2 3 T2 G2 3 कारण्डवनिभास् B4 परे, T2 G3 तदा (for तथा) G1 केचिन्मकर सनिभा, M1 केचित्काकनिभास्तथा; M2 केचित्कारण्डवप्रभा — After 67^{ab}, M2 ins

930* केचिद्धारिद्रसकाशा केचित्पीता पयोधरा ।
[= (var) 66^{cd}]

— ^{c}) G1 कुरवकनिभा केचित् — ^{d}) T1 om 67^{d} K4 B3 4 Dc Dn D4 6 हिंगुलसप्रभा, B1 किंशुकसप्रभा; B2 D1 हिंगुकसनिभा°; T2 G2-4 अंकुरितप्रभा°, G1 M1 हिंगुलिकप्रभा°; M2 हि स्फटिकप्रभा

68 B1 G4 om 68^{ab} (cf v l 67) — ^{a}) B2 केचित्केचित्पुरवाकारा, D5 केचिच्च तुहिनाकारा° — ^{b}) Ś1 अलिकुलो°; K3 कुलोपमास्तथा, M2 मरकतप्रभा (for गजकुलो°) — M2 om 68^{cd} — ^{c}) B4 कुजर° (for अञ्जन°) — ^{d}) Ś1 K D1-3 5 °वर्चस (K3 °धूसरा), B Dc Dn D4 5 T2 (by corr) G3 °सनिभा (for °सस्थिता°) — After 68^{cd}, T1 reads 66^{cd}, followed by 67 — G4 om 68^{ef} — ^{e}) K3 निबद्धांगा°, K4 वबद्धागा; D3 M1 विन(D3 °विनि) द्धांगा° — ^{f}) B4 तोयदा, D5 ते घना

69 ^{a}) Ś1 K1-3 महत्तोय (for महा°) — ^{b}) Dc2 D3 S (except T1) °स्वर; D5 °रूप (for °स्वन) B Dc निनादिन, D2 3 S विनादिन (G1 °ता) Ś1 K1-3 विमुञ्चति नभोगता — ^{c}) D2 S सर्वं (for सर्वे) — ^{d})

ततो जलधराः सर्वे व्याप्नुवन्ति नभस्तलम् ॥ ६९
तैरियं पृथिवी सर्वा सपर्वतवनाकरा ।
आपूर्यते महाराज सलिलौघपरिप्लुता ॥ ७०
ततस्ते जलदा घोरा राविणः पुरुषर्षभ ।
सर्वतः प्लावयन्त्याशु चोदिताः परमेष्ठिना ॥ ७१
वर्षमाणा महत्तोयं पूरयन्तो वसुंधराम् ।
सुघोरमशिवं रौद्रं नाशयन्ति च पावकम् ॥ ७२
ततो द्वादश वर्षाणि पयोदास्त उपप्लवे ।
धाराभिः पूरयन्तो वै चोद्यमाना महात्मना ॥ ७३
ततः समुद्रः स्वां वेलामतिक्रामति भारत ।
पर्वताश्च विशीर्यन्ते मही चापि विशीर्यते ॥ ७४
सर्वतः सहसा भ्रान्तास्ते पयोदा नभस्तलम् ।
संवेष्टयित्वा नश्यन्ति वायुवेगपराहताः ॥ ७५

ततस्तं मारुतं घोरं स्वयंभूर्मनुजाधिप ।
आदिपद्मालयो देवः पीत्वा स्वपिति भारत ॥ ७६
तस्मिन्नेकार्णवे घोरे नष्टे स्थावरजङ्गमे ।
नष्टे देवासुरगणे यक्षराक्षसवर्जिते ॥ ७७
निर्मनुष्ये महीपाल निःश्वापदमहीरुहे ।
अनन्तरिक्षे लोकेऽस्मिन्भ्रमाम्येकोऽहमादृतः ॥ ७८
एकार्णवे जले घोरे विचरन्पार्थिवोत्तम ।
अपश्यन्सर्वभूतानि वैक्लव्यमगमं परम् ॥ ७९
ततः सुदीर्घं गत्वा तु प्लवमानो नराधिप ।
श्रान्तः क्वचिन्न शरणं लभाम्यहमतन्द्रितः ॥ ८०
ततः कदाचित्पश्यामि तस्मिन्सलिलसंप्लवे ।
न्यग्रोधं सुमहान्तं वै विशालं पृथिवीपते ॥ ८१
शाखायां तस्य वृक्षस्य विस्तीर्णायां नराधिप ।

S_1 K_3 $D_{1-3, 5}$ पूरयति, Dn_3 D_4 व्यामुचति (for व्याप्नु°) G_4 नभस्थल — After 69, S ins

931* गर्जन्तः पृथिवीपाल पृथिवीधरसंनिभाः ।

70 [b]) T_1 सपत्तन, G_2 °वनांतरा — [c]) B_1 Dc आपूर्यत

71 [b]) D_5 भरतर्षभ B_4 घोरारावविराविण — [cd]) T_2 G पर्वतान् (for सर्वत) B_2 प्लावयतस्ते, D_5 प्रचरत्याशु (for प्लाव°) $D_{2, 5}$ नोदि° (for चोदि) B_1 परुषा सर्वतस्त्यक्त्वा प्लावयत्याशु चोदिता (cf v l 71[cd])

72 [a]) M महातोय (for महत्तोय) B_1 परमेष्ठिना वर्षमाणाः (hypermetric!) — [c]) B_4 अघोरम् (for सु°) Dc शीघ्र (for रौद्र)

73 [b]) $\acute{S}_1$ $K_{1, 2}$ तद्, G_2 तु (for ते) M_2 उपप्लुता B_4 पयोदास्तस्तरुर्महीं — [c]) T_2 (before corr) $G_{2, 4}$ सूद° (for पूर°) — [d]) D_2 नोद्य° (for चोद्य) $\acute{S}_1$ K_{1-3} B_4 द्योतमाना महास्वना

74 [a]) $\acute{S}_1$ $K_{1, 3}$ समुद्राः B_4 T_2 (before corr) $G_{2, 4}$ तां (for स्वां) — [b]) $\acute{S}_1$ $K_{1, 2}$ अतिक्रामति — [c]) B D (except $D_{1-3, 5}$) विदी°, M [अ]पि दी° (for विशी°) — [d]) K_4 चापि विलीयते, B Dc Dn $D_{4, 6}$ चाप्सु निमज्जति, $D_{1, 2}$ च प्रतिशीर्यंते, D_3 चापि व्यलीयत, D_5 चापि व्यशीर्यंत, G_3 M चापि विदीर्यते

75 [a]) S (except T_2 G_3) सह सभ्रातास — [b]) D_5 transp ते and पयोदाः — [c]) D_5 संवेष्ट्य सद्यो नश्यति — [d]) $\acute{S}_1$ K D (except $D_{1-3, 5}$) °समाह(K_2 समाहि)ता

76 [a]) T_2 G_{2-4} तत्सलिल (for त मारुत) Dc तूर्णं (for घोर) — [b]) S_1 भूयो भूयो नराधिप — [c]) B D (except $D_{1-3, 5}$) T_2 $G_{3, 4}$ आदि (for आदि) — [d]) T_1 सपदि, G_2 M_1 स्वपति (for स्वपिति)

77 $\acute{S}_1$ $K_{1, 2}$ om 77[bc] — [c]) K_3 Dc_1 D_3 M_2 नष्ट (for नष्टे) K_3 $D_{1, 3}$ T_1 G_1 °नरे (for गणे) — [d]) $\acute{S}_1$ K $D_{1-3, 5}$ प्रण(K_3 $D_{1, 3}$ °न)ष्टोरगराक्षसे

78 $\acute{S}_1$ K $D_{1-3, 5}$ G_1 महाराज (for मही) — [b]) B_2 नि स्वाध्याय° — [c]) B_1 T_1 अतरिक्षे च, G_2 नांतरिक्षे च (for अनन्तरिक्षे) — [d]) K_2 भ्रमाम, K_3 भ्राम्यामि, Dc क्रमामि, T_1 भ्राम्याम (for भ्रमामि) $K_{3, 4}$ B_1 Dc_2 $D_{1-3, 5}$ M आदितः, $B_{2, 4}$ Dn $D_{4, 6}$ आहत, T G आतुरः (for आहत)

79 [a]) D_4 T_2 G_{2-4} एकार्णव T_1 नहा (for जले) B_1 तत एकार्णवजले — [d]) B_1 वैक्लत्यम् (for वैक्लव्यम्) K_4 B D तत (B_1 D_2 तदा, D_5 as in text) (for परम्)

80 [a]) B Dc Dn $D_{4, 6}$ T G [अ]ह (for तु) — [b]) B_2 नरोत्तम, Dc_2 रसाधिप (for नरा) — [c]) T_1 शात, T_2 G_{2-4} क्रांतः (for श्रान्तः) — [d]) B_4 अरिंदम (for अतन्द्रित) S लब्धवानस्म्यनिंदित (T_2 [by corr] G_3 °तद्रित, G_1 निंदित)

81 [b]) B_{1-3} D (except $D_{1-3, 5}$) °मच्चये, B_4 S °सनिधौ — [c]) T_2 G_{2-4} तु (for सु) B_3 च (for वै)

82 [b]) T_1 विस्तीर्णस्य — [d]) $K_{3, 4}$ °सभृते, (B_1 m as in text) सेवित्ते, $B_{2, 4}$ D_1 G_2 M मचृते $\acute{S}_1$ शयान दृष्ट्वा

पर्यङ्के पृथिवीपाल दिव्यास्तरणसंस्तृते ॥ ८२
उपविष्टं महाराज पूर्णेन्दुसदृशाननम् ।
फुल्लपद्मविशालाक्षं बालं पश्यामि भारत ॥ ८३
ततो मे पृथिवीपाल विस्मयः सुमहानभूत् ।
कथं त्वयं शिशुः शेते लोके नाशमुपागते ॥ ८४
तपसा चिन्तयंश्चापि तं शिशुं नोपलक्षये ।
भूतं भव्यं भविष्यच्च जानन्नपि नराधिप ॥ ८५
अतसीपुष्पवर्णाभः श्रीवत्सकृतलक्षणः ।
साक्षाल्लक्ष्म्या इवावासः स तदा प्रतिभाति मे ॥ ८६
ततो मामब्रवीद्बालः स पद्मनिभलोचनः ।
श्रीवत्सधारी द्युतिमान्वाक्यं श्रुतिसुखावहम् ॥ ८७
जानामि त्वा परिश्रान्तं तात विश्रामकाङ्क्षिणम् ।
मार्कण्डेय इहास्स्व त्वं यावदिच्छसि भार्गव ॥ ८८
अभ्यन्तरं शरीरं मे प्रविश्य मुनिसत्तम ।
आस्स्व भो विहितो वासः प्रसादस्ते कृतो मया ॥ ८९
ततो बालेन तेनैवमुक्तस्यासीत्तदा मम ।
निर्वेदो जीविते दीर्घे मनुष्यत्वे च भारत ॥ ९०
ततो बालेन तेनास्यं सहसा विवृतं कृतम् ।
तस्याहमवशो वक्त्रं दैवयोगात्प्रवेशितः ॥ ९१
ततः प्रविष्टस्तत्कुक्षिं सहसा मनुजाधिप ।
सराष्ट्रनगराकीर्णां कृत्स्नां पश्यामि मेदिनीम् ॥ ९२
गङ्गां शतद्रुं सीतां च यमुनामथ कौशिकीम् ।
चर्मण्वतीं वेत्रवतीं चन्द्रभागां सरस्वतीम् ॥ ९३
सिन्धुं चैव विपाशां च नदीं गोदावरीमपि ।
वस्वोकसारां नलिनीं नर्मदां चैव भारत ॥ ९४
नदीं ताम्रां च वेण्णां च पुण्यतोयां शुभावहाम् ।

न्शिशु

83 $Ś_1$ om 83 — ^{a}) B_2 महीपाल (for महा) — ^{b}) B D (except $D_{1-3, 5}$) T_2 G_3 पर्णेदु° — ^{c}) B_4 निकाशाक्ष, D_{c2} G_1 M_1 पलाशाक्ष K_3 प्रफुल्लपद्मशालाक्ष — T_1 om 83^{c}–86^{a}

84 T_1 om 84 (cf v l 83) — ^{a}) S_1 स दृष्ट्वा मे महाराज — ^{b}) B_1 य समपद्यत — ^{c}) B_1 T_2 G_{2-4} चाय (for त्व°) — ^{d}) Dc लोकनाश उपागते

85 T_1 om 85 (cf v l 83) — ^{a}) S_1 तमसा D_2 चिंतयाम्रोपि; T_2 G_{2-4} चिंतितश्चापि — ^{c}) $K_{3, 4}$ B D (except $D_{2, 3, 6}$) T_1 भविष्य च — ^{d}) B_4 महामते (for नरा°)

86 T_1 om 86^{a} (cf v l 83) — ^{a}) K_3 °वर्णांग ; B_1 T_2 $G_{1, 3}$ M_1 सकाश ; Dc °वर्णाभ, D_2 $G_{2, 4}$ M_2 °सकाश — ^{b}) K_2 Dc D_2 $G_{2, 4}$ M_2 °लक्षण, K_4 B_{3-4} Dn $D_{1, 3-6}$ भूषण — ^{c}) D_3 स्वय (for साक्षाल्) — ^{d}) D_2 सदा प्रभृति भाति मे

88 Before 88, B_2 ins देवदेव उ , $D_{1, 3}$ ins श्रीभगवानुवाच — ^{a}) N (except $Ś_1$ D_4) T_1 त्वां (for त्वा) — ^{b}) B Dn $D_{4, 6}$ ततो; $D_{1, 3}$ तथा (for तात) — ^{c}) S_1 $K_{1, 2}$ Dc इहास त्व; T_2 G_{2-4} महासत्व (for इहास्स्व त्व) — ^{d}) S_1 इच्छामि (for इच्छसि)

89 ^{a}) K_4 ननतर; B_3 भ्यन्तरे, Dc D_4 मभ्यतर Dn $D_{1, 6}$ M_2 शरीरे D_3 शरीराभ्यंतर में त्व — ^{b}) B_4 M_1 मुनिपुंगव — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1, 3}$ त्वदर्थे, B_4 आस्यतां; D_2 शाश्वतो, T_2 G_{2-4} आस्वेह, M_1 आस्स्व त्व (for आस्स्व भो) T_1 G_1 M_2 विहित वास

90 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1, 3}$ ततस्तनैव बालेन — ^{c}) $D_{1, 2}$ निर्वेदो (D_1 °द) जीविताद्दीर्घान् — ^{d}) $Ś_1$ मानुषत्वे च, $K_{1, 2}$ मनुष्यत्वे च, $D_{1, 2}$ मानुष्याच्चैव, M_2 मनुष्यत्वेन

91 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1, 2}$ अथ (for आस्य), see below — ^{b}) K_3 D_{n2} n_3 T_2 (before corr) $G_{2, 4}$ विकृत, B_2 सविद, D_{n3}m D_4 विस्तृत (for विवृत) $Ś_1$ $K_{1, 2}$ महदास्य विकासित (see above) — ^{c}) K_4 B_1 अविश (for अवशो) B D (except $D_{1-3, 5}$) वक्त्रे — ^{d}) B_1 वायुवेगात् (for दैवयोगात्) $D_{1, 3}$ M मायया सम्प्र°

92 ^{a}) B_3 प्रविष्टे $Ś_1$ K $D_{2, 3, 5}$ तत्कुक्षौ; D_1 G_4 M_2 त कुक्षि — ^{c}) K_2 $D_{1, 2}$ सराष्ट्रां (for °ष्ट्र)

93 ^{a}) K_4 शतह्रदा, D_{3-4} शतद्रुता (for शतद्रु), see below $Ś_1$ K_2 B_1 Dc D_{3-6} शीतां, T_2 G_3 (see below) असिता (for सीतां) K_4 D_{3-4} T_2 G_3 om च — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1, 2}$ चाथ (for अथ)

94 ^{b}) $D_{1, 2}$ तथा (for अपि) — ^{c}) K_2 वशोकसारा, K_3 B_1 D_3 G_1 M_1 वस्वौक ; B_3 काम्बोजमालां; $D_{1, 2}$ विश्वौकसारां, M_2 वस्वेक° — ^{d}) G_1 कावेरीं नर्मदा तथा; M_2 नर्मगां सुभगामथ

95 D_4 om 95^{ab} — ^{a}) M_1 वार्पी, M_2 वापीं (for ताम्रां) K B_3 Dc Dn $D_{3, 4, 6}$ T_2 (by corr) G_3 वेणां; B_1 मुद्रां, $B_{2, 4}$ चेण्वां (for वेण्णां) $D_{1, 2}$ ताम्रां च कृष्णवेणां च, T_1 नदीं वार्पी च वण्णां च, T_2 (before corr) $G_{2, 4}$

सुवेणां कृष्णवेणां च इरामां च महानदीम् ।
शोणं च पुरुषव्याघ्र विशल्यां कंपुनामपि ॥ ९५
एताश्चान्याश्च नद्योऽहं पृथिव्यां या नरोत्तम ।
परिक्रामन्प्रपश्यामि तस्य कुक्षौ महात्मनः ॥ ९६
ततः समुद्रं पश्यामि यादोगणनिषेवितम् ।
रत्नाकरममित्रघ्न निधानं पयसो महत् ॥ ९७
ततः पश्यामि गगनं चन्द्रसूर्यविराजितम् ।
जाज्वल्यमानं तेजोभिः पावकार्कसमप्रभैः ।
पश्यामि च महीं राजन्काननैरुपशोभिताम् ॥ ९८
यजन्ते हि तदा राजन्ब्राह्मणा बहुभिः सवैः ।
क्षत्रियाश्च प्रवर्तन्ते सर्ववर्णानुरञ्जने ॥ ९९
वैश्याः कृषिं यथान्यायं कारयन्ति नराधिप ।
शुश्रूषायां च निरता द्विजानां वृषलास्तथा ॥ १००
ततः परिपतन्राजंस्तस्य कुक्षौ महात्मनः ।
हिमवन्तं च पश्यामि हेमकूटं च पर्वतम् ॥ १०१
निषधं चापि पश्यामि श्वेतं च रजताचितम् ।

नदीं तां ताम्रपर्णीं (T$_2$ °र्णां) च, G$_1$ नदीं तापीं च पेण्णां च — D$_1$ $_2$ om 95^{bc} — ^{b}) Ś$_1$ K B$_2$ $_4$ Dc D$_8$ वेत्रा(Dc मन्ना)मपि च भारत, T$_1$ पद्मामपि च पाण्डव, T$_2$ G M$_1$ प(G$_1$ स)रमामपि (M$_1$ °थ) पाण्डव, M$_2$ तुगां पद्मावतीमपि — ^{c}) Ś$_1$ तुवेण्णां, K$_1$ तुवेणा, K$_2$ तु[वि]ण्णा, K$_3$ तुयेणा, B$_1$ कु (m सु) वेणा, B$_2$ सुवेण्वा; B$_4$ सुवर्णां, Dc सुवेमा, D$_3$ सुवेष्णां; D$_5$ भूवेण्णा (for सुवेणां) Ś$_1$ कृष्णवेण्णा च, B$_1$ $_4$ °वर्णां च; B$_2$ °वेण्वां च (for °वेणा च) T$_1$ तुगवण्णां कृष्णवण्णां, T$_2$ G M$_1$ तुगभद्रा कृष्णवेर्णीं (M$_1$ °ण्या), M$_2$ तुगवेण्णा कृष्णवेणा — ^{d}) S$_1$ K$_1$ $_2$ M$_2$ कयि(K$_2$ °य)मा च, K$_3$ $_4$ D$_3$ कपिशा (K$_3$ °सा) च, B$_2$ इरा चैव, D$_5$ T$_2$ (by corr) G$_3$ कपिलां च; T$_1$ G$_1$ कल(G$_1$ °लि)मा च, T$_2$ (before corr) G$_2$ $_4$ कमलां च (for इरामां च) M$_2$ शरावतीं (for महा°) D$_1$ $_2$ M$_1$ कपिशा(M$_1$ कयिमा)मथ भारत — After 95^{cd}, N (except K$_4$ Dc) T$_2$ (marg *sec m*) M$_1$ ins

932* वितस्ता च महाराज कावेरीं च महानदीम् ।

[Ś$_1$ K$_1$ $_2$ D$_3$ $_5$ M$_1$ नरव्याघ्र, K$_3$ D$_2$ महाभाग (for महाराज) M$_1$ om (hapl) the posterior half and 95^e T$_2$ सरिता वरा (for च महानदीम्)]

— M$_1$ om 95^e (see above) — ^{e}) T$_1$ G$_1$ $_2$ $_4$ शोणां च Dc$_2$ शोण चैव नरव्याघ्र — ^{f}) K$_2$ D$_3$ $_5$ विशाला, B$_1$ वैशाल्या (for विशल्या) Ś$_1$ K$_1$ $_2$ T$_1$ कपनामपि, K$_3$ T$_2$ G M$_2$ कसुना° (G$_4$ कवुनी°), K$_4$ B Dc Dn D$_1$ $_4$ $_6$ किंपुना°, D$_2$ यमुना°; D$_5$ कर्वुरा°

96 ^{a}) Ś$_1$ K D$_{1-3}$ $_5$ नद्यो वै, B$_1$ या नद्य°, D$_5$ सरित° (for नद्योऽहं) — ^{b}) Ś$_1$ K D$_{1-3}$ $_5$ राजसत्तम, B$_2$ मानवोत्तम; B$_4$ Dc$_2$ या नराधिप, T$_1$ G$_2$ $_4$ वा नरोत्तम — ^{c}) S$_1$ परिक्राम्यत्, G$_4$ °क्रमान्, M °क्रमन् — ^{d}) Ś$_1$ K D$_{1-3}$ $_5$ transp तस्य and कुक्षौ

97 ^{ab}) Ś$_1$ K B$_4$ D$_{1-3}$ $_5$ समुद्र पुरुष(Ś$_1$ K$_1$ $_2$ च नर°, B$_4$ मनुज)व्याघ्र भीमनक्रसमाकुल — G$_4$ om 97^{cd} — ^{d}) S$_1$ K$_{1-3}$ D$_5$ पयसा (for पयसो) B Dc Dn D$_1$ $_2$ $_4$ $_6$ पयसो (D$_1$ $_2$ सा) निधिमुत्तम

98 ^{a}) B$_{2-4}$ Dc$_1$ Dn$_1$ n$_2$ D$_4$ तत्र (for तत°) S$_1$ K$_1$ D$_1$ $_3$ नगर (for गगन) — ^{b}) D$_5$ transp चंद्र and सूर्य — After 98^{ab}, K$_3$ *repeats* 96^{cd} — ^{d}) B$_4$ °काग्नि (for °कार्क) B$_{1-3}$ D (except D$_2$ $_3$ $_5$) T$_2$ (by corr) G$_3$ $_4$ समप्रभ — ^{e}) S$_1$ K$_2$ D$_3$ T$_1$ महा (for महीं) — ^{f}) Ś$_1$ D$_3$ °शोभित — After 98, S ins

933* सपर्वतवनद्वीपा निम्नगाशतसकुलाम् ।

[T$_1$ °वनोद्देशा (for वनद्वीपा), and °कुल° (for °शत°)]

99 ^{a}) D$_5$ च (for हि) Ś$_1$ K$_4$ D$_3$ T$_1$ महाराज; K$_{1-3}$ D$_5$ सदा राजन्, T$_2$ G$_3$ M$_1$ तथा रा°, G$_1$ $_2$ $_4$ ततो रा° — ^{b}) G$_1$ पशुभि° (for बहु°) B D (except D$_{1-3}$ $_5$) M$_1$ मखै°, G$_1$ सह (for सवै°) — ^{d}) G$_1$ M$_2$ सर्वै (for सर्व) B D (except D$_{1-3}$ $_5$) °रजनै

100 ^{a}) G$_1$ महाराज (for यथा°) — ^{c}) B$_4$ शुश्रूषणायां; T$_1$ शुश्रूषणे च — ^{d}) B$_{2-4}$ Dn D$_4$ $_6$ तदा (for तथा)

101 ^{a}) K$_4$ परिपतद्; B$_1$ स पर्यटन् (m as in text), Dn$_3$m परिभ्रमन् — ^{b}) Ś$_1$ K D$_{1-3}$ $_5$ transp तस्य and कुक्षौ — ^{c}) D$_3$ प्र (for च) — Ś$_1$ B$_2$ om (hapl) 101^d–102^a The sequence in D$_1$ $_2$ (after 101^c) is as follows 104^d–106^b, 103^c–104^c, 101^d–103^b, 106^{cdef} — ^{d}) B$_4$ भारत (for पर्वतम्) T$_1$ विंध्य च गिरिमुत्तम

102 S$_1$ B$_2$ om 102^a (cf v l 101), K$_3$ om (hapl) 102–103 For the sequence in D$_1$ $_2$ cf v l 101 — ^{a}) K$_1$ $_2$ D$_5$ महेंद्र (for निषध) S चैव (for चापि) — After 102^a, D$_3$ ins

933a* पारियात्र च पर्वतम् ।
नैषध चापि पश्यामि

— ^{b}) D$_3$ विंध्य (for श्वेत) Ś$_1$ K$_1$ $_2$ रजतान्वित, K$_4$ Dn D$_{1-3}$ °न्वित, B$_1$ (m as in text) रजत तथा, D$_3$ गिरिमुत्तम — D$_5$ om (hapl) 102^c–104^b — ^{c}) B$_1$ त पश्यामि (for पश्यामि च) S$_1$ K$_1$ $_2$ $_4$ D$_{1-3}$ M$_2$ महाराज (for

पश्यामि च महीपाल पर्वतं गन्धमादनम् ॥ १०२
मन्दरं मनुजव्याघ्र नीलं चापि महागिरिम् ।
पश्यामि च महाराज मेरुं कनकपर्वतम् ॥ १०३
महेन्द्रं चैव पश्यामि विन्ध्यं च गिरिमुत्तमम् ।
मलयं चापि पश्यामि पारियात्रं च पर्वतम् ॥ १०४
एते चान्ये च बहवो यावन्तः पृथिवीधराः ।
तस्योदरे मया दृष्टाः सर्वरत्नविभूषिताः ॥ १०५
सिंहान्व्याघ्रान्वराहांश्च नागांश्च मनुजाधिप ।
पृथिव्यां यानि चान्यानि सत्त्वानि जगतीपते ।
तानि सर्वाण्यहं तत्र पश्यन्पर्यचरं तदा ॥ १०६
कुक्षौ तस्य नरव्याघ्र प्रविष्टः संचरन्दिशः ।
शक्रादींश्चापि पश्यामि कृत्स्नान्देवगणांस्तथा ॥ १०७
गन्धर्वाप्सरसो यक्षानृषींश्चैव महीपते ।
दैत्यदानवसंघांश्च कालेयांश्च नराधिप ।
सिंहिकातनयांश्चापि ये चान्ये सुरशत्रवः ॥ १०८
यच्च किंचिन्मया लोके दृष्टं स्थावरजङ्गमम् ।
तदपश्यमहं सर्वं तस्य कुक्षौ महात्मनः ।
फलाहारः प्रविचरन्कृत्स्नं जगदिदं तदा ॥ १०९
अन्तः शरीरे तस्याहं वर्षाणामधिकं शतम् ।
न च पश्यामि तस्याहमन्तं देहस्य कुत्रचित् ॥ ११०

महीं°) — ^{d}) K4 तत्र वै (for पर्वत) — B3 om 102^{d}–103^{c}

103 K3 D8 om 103, B3 om 103^{abc} (cf v l 102) For the sequence in D1 2 of v l 101 — ^{a}) Ś1 K1 2 4 D1–3 पुरुष, S च नर (for मनुज) — ^{b}) S (except M3) चैव (for चापि) — ^{c}) D1 2 पृथिव्यां, M1 अपश्य (for पश्यामि) Ś1 K1 2 B4 Dc2 D1–3 महीपाल, M1 महाशैलं, M3 नरव्याघ्र (for महा) — ^{d}) D3m (? gloss) कांचन (for कनक)

104 D5 om 104^{ab} (cf v l 102) For the sequence in D1 2 of v l 101 — ^{a}) Ś1 K B3 4 D1–3 M चापि (for चैव) — Ś1 om (hapl) 104^{bc} — ^{b}) Dc सह्य (for विन्ध्य) K3 4 D1–3 गिरिसत्तम — ^{c}) S मलय च महाशैल — ^{d}) B1 4 °पात्र (for °यात्र) Dn2 D6 विंध्य (D6 सह्य) च गिरिमुत्तम (= 104^{b})

105 For the sequence in D1 2 of v l 101 — ^{d}) B1 3 4 D (except D2 3 5) M1 सर्वैं (for सर्वे)

106 For the sequence in D1 2 of v l 101 — ^{a}) S1 K1–3 D3 G4 सिंहव्याघ्र (K3 °घ्रान्) — ^{b}) B1 3 D (except D1–3 5) पश्यामि (for नागांश्च) Ś1 वसुधाधिप B4 नानारूपान्नराधिप — ^{cd}) Dn2 तीर्थानि (for चान्यानि) T1 transp चान्यानि and सत्त्वानि B1 D1 2 पृथिवी (for जगती°) — B3 om 105^{c}–108^{d} — ^{f}) T1 शश्वत् (for पश्यन्) T G3 M °पत (for चर) B1 तथा (for तदा)

107 B3 om 107 (cf v l 106) — ^{b}) K3 प्रविष्ट, D3 G1 प्रविश्य B1 सर्वतो (for सचरन्) B4 तदा (for दिश) — ^{c}) G1 M3 चैव, G3 अपि, G4 च प्र (for चापि) — ^{d}) S1 K D2 3 सर्वान्, D5 सर्वं (for कृत्स्नान्) K3 M तदा, B1 3 4 D (except D2 3 5) अह (for तथा) — After 107, N (B3 om) ins

934* साध्यान्रुद्रांस्तथादित्यान्गुह्यकान्पितरस्तथा ।
सर्पान्नागान्सुपर्णांश्च वसूनप्यश्विनावपि ।

[Ś1 K1 2 transp line 1 and line 2 — (L 1) Ś1 K D2 3 साध्या रुद्रास्तथादित्या (for the prior half) S1 K D1–3 गुह्यका (for कान्) B1 3 गुह्यकाश्च पितॄस्तथा (for the posterior half) — (L 2) S1 K D2 3 सर्पा नागा सुपर्णाश्च (for the prior half) Ś1 K D1–3 5 वसवोथा° (Ś1 °वो चा°) (for वसूनप्य)]

108 B3 om 108^{abcd} (cf v l 106) — ^{a}) D1 2 यक्षा — ^{b}) Ś1 K D3 5 ऋषयश्च, D2 किंनराश्च (for ऋषींश्चैव) — ^{c}) Ś1 K1 2 देव, M1 दैत्या (for दैत्य) K1 3 4 D2 3 सघाश्च — ^{d}) K1 3 4 D1–3 5 कालेयाश्च Ś1 महीपते (for नरा) B Dc Dn D4 6 नागांश्च मनुजाधिप — ^{e}) Ś1 K2 4 D5 °तनयश्चापि, K3 D2 G4 M3 °तनयाश्चापि, Dc तनयादीश्च, T1 °तनयाश्चैव — ^{f}) T2 [ऽ]सुरसत्तमा°

109 ^{a}) Ś1 K1 2 यावत् (for यच्च) Ś1 K1–3 B4 भवेल्; G2 4 जना (for मया) — ^{b}) S1 K1–3 Dc कृत्स्न, G1 3 द्रष्टु (for दृष्ट) — ^{cd}) N सर्व (B Dc Dn D4 6 सर्वं, D3 तस्य) पश्याम्यहं राजन् (D1 2 सर्वं) (for °) Ś1 K1–3 D5 transp तस्य and कुक्षौ — ^{e}) Ś1 धारायणो निराधार; K B D च(B1 Dn3 n3 स्व)रमाणो फलाहार° (K D1–3 निराहार; D5 महाराज) — ^{f}) Ś1 B3 3 Dc1 Dn D4 विभो, K B1 4 D1–3 5 प्रभो, Dc2 D6 विभौ (for तदा)

110 ^{b}) T2 G2–4 वर्षाणामयुतायुत — ^{c}) T1 अथ; T2 G3 3 तत्र, G4 न स (for न च) G1 सत्र (for तस्य) B1 अत (for अहम्) — ^{d}) D1–3 5 कर्हि (for कुत्र°) B1 देहस्याथ कथंचन, B (B1 marg) Dc Dn D4 6 S देहस्यात

सततं धावमानश्च चिन्तयानो विशां पते ।
आसादयामि नैवान्तं तस्य राजन्महात्मनः ॥ १११
ततस्तमेव शरणं गतोऽस्मि विधिवत्तदा ।
वरेण्यं वरदं देवं मनसा कर्मणैव च ॥ ११२
ततोऽहं सहसा राजन्वायुवेगेन निःसृतः ।
महात्मनो मुखात्तस्य विवृतात्पुरुषोत्तम ॥ ११३
ततस्तस्यैव शाखायां न्यग्रोधस्य विशां पते ।
आस्ते मनुजशार्दूल कृत्स्नमादाय वै जगत् ॥ ११४
तेनैव बालवेषेण श्रीवत्सकृतलक्षणम् ।
आसीनं तं नरव्याघ्र पश्याम्यमिततेजसम् ॥ ११५
ततो मामब्रवीद्वीर स बालः प्रहसन्निव ।
श्रीवत्सधारी द्युतिमान्पीतवासा महाद्युतिः ॥ ११६
अपीदानीं शरीरेऽस्मिन्मामके मुनिसत्तम ।
उषितस्त्वं सुविश्रान्तो मार्कण्डेय ब्रवीहि मे ॥ ११७
मुहूर्तादथ मे दृष्टिः प्रादुर्भूता पुनर्नवा ।
यया निर्मुक्तमात्मानमपश्यं लब्धचेतसम् ॥ ११८
तस्य ताम्रतलौ तात चरणौ सुप्रतिष्ठितौ ।
सुजातौ मृदुरक्ताभिरङ्गुलीभिरलंकृतौ ॥ ११९
प्रयतेन मया मूर्ध्ना गृहीत्वा ह्यभिवन्दितौ ।
दृष्ट्वापरिमितं तस्य प्रभावममितौजसः ॥ १२०
विनयेनाञ्जलिं कृत्वा प्रयत्नेनोपगम्य च ।
दृष्टो मया स भूतात्मा देवः कमललोचनः ॥ १२१
तमहं प्राञ्जलिर्भूत्वा नमस्कृत्येदमब्रुवम् ।
ज्ञातुमिच्छामि देव त्वां मायां चेमां तवोत्तमाम् ॥ १२२

कदाचन (T G2-4 M न कर्हिचित्, G1 न कुत्रचित्)
111 ab) S सतत (G4 °त·) परिधावश्च चिंतयश्च महा द्युते (G4 °मते) — After 111ab, S ins
935* श्रमस्तत्र महीपाल यदा वर्षगणान्बहून् ।
— c) Ś1 K D1-3 5 नासादयामि तस्यात (Ś1 °स्याह), M1 नासादयमह राजन् — d) Ś1 अत; K D1-3 5 अह (for तस्य) T2 G2-4 M1 शिशो° (M1 मार्गं) तस्य महा°
112 D1 om 112cd — a) B2 शरण्य (for वरेण्य) — d) T1 transp मनसा and कर्मणा Ś1 K D2 3 5 गिरा, T2 G3 तथा (for [ए]व च)
113 a) G1 महता (for सहसा) — c) T2 G2-4 मुखांभोजाद् (for मुखात्तस्य) — d) T2 G3 अमरात्; G2 4 अमलाद् (for विवृतात्) Ś1 पुरुषर्षभ (for °षोत्तम)
114 b) D2 3 5 S महात्मन· (for विशां पते) — c) Ś1 पुरुष°, S स नर° (for मनुज°) — d) B4 आपीय (for आदाय)
115 a) Ś1 बालवेदेन — b) K3 °लक्षण ; Dc2 °लक्ष्मणा
116 a) Ś1 K3 B1 3 D1 3 5 T2 G3 वीर, B2 Dn D4 G4 बाल·; B4 Dc D6 प्रीत·, M2 राजन् (for वीर) — b) B2 शरीर, Dn1 n2 D1 स प्रीत·, Dn3 D4 G4 स वीर (for स बाल) — d) D3 T2 (before corr) G2 4 M महाद्युते, T1 महामते, G1 जगत्पतिः
117 b) B4 मामिके, M2 मामकै K1 मुनिरब्रवीत् — c) B1 श्रमित° (m उषित as in text) B1-3 Dc Dn D1 4 6 परि°, D5 M2 स वि°, G1 स वि, G4 हि वि° (for सुवि°) — d) B1-3 Dc Dn D1 4 6 ब्रवीमि ते, D5 महा मुने (for ब्रवीहि मे)
118 a) Ś1 K1 2 मुहूर्तमपि, B3 T1 °र्तादिव (for (for °र्तादथ) — b) Ś1 नृप, K1 2 G1 नर, G2 नव (for नवा) — After 118ab, B1 ins
936* त दृष्ट्वा देवदेवेश मुनिर्वचनमब्रुवम् ।
— c) B1 यदा, D1 यथा, G2 4 M2 माया (for यया) D1 2 विमुक्तम् (for निर्मुक्तम्) — d) Ś1 K1 2 लब्ध(Ś1 मूढ)चेतन
119 D1 om 119 — a) Dn2 ताम्रोत्पलौ (for ताम्र तलौ) K2 तावच् (for तात) — c) K3 B1 D2 3 S सुजात (for °तौ) — d) K1 4 अलकृत, B1 3 D (except D2 3 5, D1 om) विराजितौ (for अलकृतौ)
120 a) Ś1 प्रणतेन, K4 B2 D (except D5) G2 M1 प्रयत्नेन — b) T1 [अ]पि; G1 च; T2 G2-4 [अ]स्य (for हि) Ś1 K3 B1 Dc D3-6 °नदितौ, B2 D2 G1 °वादितौ (for °वदितौ) — c) K3 °परमिद तस्य; D2 3 °परमिम तस्य, D5 °परममेतस्य, T2 G2-4 महात्मनस्तस्य
121 D1 om (hapl.) 121b-122a — b) D5 पश्चा त्तेन (for प्रयत्नेन) M2 [अ]भि° (for [उ]प) B2 Dn D4 4 ह (for च) — d) Ś1 मया (for देव·)
122 D1 om 122a (of v l 121) — a) B2 तमिम G1 प्राजलीकृत्वा — b) Dc2 T2 G1-3 M नमस्कृत्वेदम् K1 अयब्रवीत्; M अब्रव — c) D1 T1 देवेश, G4 देव त्वा — d) S1 K1 2 एतां; K4 B D (except D1-3 5) चैना (for चेमा) D1 2 नरोत्तम; D5 अनुत्तमा (for तवोत्तमाम्)

आस्येनानुप्रविष्टोऽहं शरीरं भगवंस्तव ।
दृष्टवानखिलाँल्लोकान्समस्ताञ्जठरे तव ॥ १२३
तत्र देव शरीरस्था देवदानवराक्षसाः ।
यक्षगन्धर्वनागाश्च जगत्स्थावरजङ्गमम् ॥ १२४
त्वत्प्रसादाच्च मे देव स्मृतिर्न परिहीयते ।
द्रुतमन्तः शरीरे ते सततं परिधावतः ॥ १२५
इच्छामि पुण्डरीकाक्ष ज्ञातुं त्वाहमनिन्दित ।
इह भूत्वा शिशुः साक्षात्किं भवानवतिष्ठते ।
पीत्वा जगदिदं विश्वमेतदाख्यातुमर्हसि ॥ १२६
किमर्थं च जगत्सर्वं शरीरस्थं तवानघ ।
कियन्तं च त्वया कालमिह स्थेयमरिंदम ॥ १२७
एतदिच्छामि देवेश श्रोतुं ब्राह्मणकाम्यया ।
त्वत्तः कमलपत्राक्ष विस्तरेण यथातथम् ।
महद्ध्येतदचिन्त्यं च यदहं दृष्टवान्प्रभो ॥ १२८
इत्युक्तः स मया श्रीमान्देवदेवो महाद्युतिः ।
सान्त्वयन्मामिदं वाक्यमुवाच वदतां वरः ॥ १२९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षडशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८६ ॥

१८७

देव उवाच ।
कामं देवापि मां विप्र न विजानन्ति तत्त्वतः ।
त्वत्प्रीत्या तु प्रवक्ष्यामि यथेदं विसृजाम्यहम् ॥ १
पितृभक्तोऽसि विप्रर्षे मां चैव शरणं गतः ।

---

123 ^{a}) $K_{1\ 2}$ D_{5} आस्ये च (for आस्येन) S [अ]ह प्रविष्टोस्मि (for [अ]नुप्रविष्टोऽह) — ^{b}) B Dn D_{4-6} शरीरे (for शरीरं) S देह तव नरो(T_{1} G_{1} M तव सुरो, G_{4} ते पुरुषो)त्तम — ^{c}) $K_{3\ 4}$ दृष्टवाञ्चिखिलान्, T G (by transp) अखिलान्दृष्टवान् $B_{3\ 3}$ D (except $D_{1-3\ 5}$) M_{2} सर्वान् (for लोकान्) — ^{d}) $K_{1\ 2}$ समताज् (for समस्तान्) D_{1} T_{2} G_{2-4} उदरे (for जठरे) B_{1-3} D (except $D_{1-3\ 5}$) हि ते (for तव)

124 ^{a}) Ś$_{1}$ K_{1-3} $D_{3\ 5}$ शरीरस्थान् T_{2} G_{2-4} तव देहे मया दृष्टा — ^{bc}) Ś$_{1}$ K_{1-3} $D_{3\ 5}$ राक्षसान्, and °नागांश्च — ^{d}) K_{3} B_{4} $D_{1\ 2}$ T_{1} G_{1} M_{1} जगच्च स्थाणुजगम, D_{5} जगत्स्थावरजगमान्

125 ^{b}) Dc_{2} मतिर् (for स्मृतिर्) — ^{d}) Ś$_{1}$ धावता; $B_{3\ 4}$ D (except $D_{1-3\ 5}$) °वर्तिन — After 125, B D (except $D_{1\ 2\ 5}$, D_{3} marg *sec m*) ins

937* निर्गतोऽहमकामस्तु इच्छया ते महाप्रभो ।

126 ^{a}) T_{2} G_{2-4} यतिष्ये (for इच्छामि) — ^{b}) $K_{1\ 2\ 4}$ B Dc Dn $D_{3\ 4\ 6}$ अनिंदित, D_{1} अनदित; D_{5} अनिंदित — ^{c}) M_{2} शुचि (for शिशु) — ^{d}) S_{1} K $D_{3\ 3\ 5}$ को (for किं) S_{1} $K_{1\ 2}$ अनुतिष्ठति, S अधि(G_{1} अव)तिष्ठति (M_{1} °से) — ^{e}) B D (except D_{3}) T_{2} G_{3-4} सर्वम् (for विश्वम्) — ^{f}) M_{1} एतच्चाख्यातुमर्हति

127 ^{a}) T_{2} G_{2-4} विश्वं (for सर्वं) — ^{c}) T_{2} $G_{3\ 4}$ महा; G_{2} मया (for त्वया) — ^{d}) K_{3} D_{5} अनिंदित (for अरिंदम)

128 ^{a}) $D_{3\ 5}$ T_{2} G_{3-4} [अ]ह देव (D_{3} श्रोतु) (for देवेश) — ^{b}) D_{3} देवेश द्विजकाम्यया — ^{d}) D_{3} यथा तथा — G_{4} om 128^{ef} — ^{e}) Ś$_{1}$ $K_{1\ 2\ 4}$ D_{5} T_{1} M_{1} °देतद्; T_{2} G (G_{4} om) °ध्येयम् (for °द्ध्येतद्) D_{3} त्वा (for च) — ^{f}) T_{1} पृष्टवानह (for दृष्टवान्प्रभो)

129 ^{b}) Ś$_{1}$ K_{2} महाप्रभु°; K_{1} °प्रभो, D_{3} °द्युते (for °द्युति) — ^{d}) K_{3} Dc D_{4} G_{4} M वर

Colophon — *Major parvan* Ś$_{1}$ $K_{1\ 2}$ T_{2} G_{2-4} आरण्य — *Sub parvan* $K_{3\ 4}$ B_{3-4} Dc Dn $D_{1-4\ 6}$ G_{1} मार्कंडेयसम(Dc Dn_{1} n_{3} D_{4} °मा)स्याः B_{1} मार्कंडेयवाक्य — *Adhy name* G_{1} श्रीमद्भगवन्माहात्म्यकथन — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 187 (Dn_{3} 188), D_{1} 194, S (M_{2} *inf lin*) 190 (M_{2} *orig* 193) — *Śloka no* Dn_{1} n_{3} 145, Dn_{2} 146 D_{1} 137

187

☞ 1^{ab}–47^{cd} recur almost verbatim in the Brahma Purāṇa (Ānandāśrama ed), 56 10–57 Cf note on 60 ff of the previous adhy

अतो दृष्टोऽसि ते साक्षाद्ब्रह्मचर्यं च ते महत् ॥ २
आपो नारा इति प्रोक्ताः संज्ञानाम कृतं मया ।
तेन नारायणोऽस्म्युक्तो मम तद्ध्ययनं सदा ॥ ३
अहं नारायणो नाम प्रभवः शाश्वतोऽव्ययः ।
विधाता सर्वभूतानां संहर्ता च द्विजोत्तम ॥ ४
अहं विष्णुरहं ब्रह्मा शक्रश्चाहं सुराधिपः ।
अहं वैश्रवणो राजा यमः प्रेताधिपस्तथा ॥ ५
अहं शिवश्च सोमश्च कश्यपश्च प्रजापतिः ।
अहं धाता विधाता च यज्ञश्चाहं द्विजोत्तम ॥ ६
अग्निरास्यं क्षितिः पादौ चन्द्रादित्यौ च लोचने ।
सदिशं च नभः कायो वायुर्मनसि मे स्थितः ॥ ७
मया क्रतुशतैरिष्टं बहुभिः स्वाप्तदक्षिणैः ।
यजन्ते वेदविदुषो मां देवयजने स्थितम् ॥ ८
पृथिव्यां क्षत्रियेन्द्राश्च पार्थिवाः स्वर्गकाङ्क्षिणः ।
यजन्ते मां तथा वैश्याः स्वर्गलोकजिगीषवः ॥ ९
चतुःसमुद्रपर्यन्तां मेरुमन्दरभूषणाम् ।
शेषो भूत्वाहमेवैतां धारयामि वसुंधराम् ॥ १०
वाराहं रूपमास्थाय मयेयं जगती पुरा ।
मज्जमाना जले विप्र वीर्येणासीत्समुद्धृता ॥ ११
अग्निश्च वडवावक्त्रो भूत्वाहं द्विजसत्तम ।

---

1 K$_1$ B$_2$ Dn$_2$ D$_{1-3}$ देवदेव उ॰, S (except M$_1$) श्रीभगवान् — ^{a}) K$_1$ न, G$_1$ M च (for [अ]पि) T$_1$ ब्रह्मा; T$_2$ G$_{2-4}$ M ब्रह्मन्; G$_1$ नित्यम् (for विप्र) K$_4$ D$_{3\ 5}$ काम (D$_5$ कामाद्) देवा अपि न मा, B$_1$ न देवा नर्षयश्चैव — ^{b}) B$_{2-4}$ Dc Dn D$_{4\ 6}$ हि, S (except M$_1$) [अ]भि (for वि-) K$_4$ D$_{3\ 5}$ विप्र जानति तत्त्वत — ^{c}) T$_1$ त्वा (for त्वत्-) K$_4$ प्रतीक्षामि (for प्रव॰) — ^{d}) D$_{1\ 2}$ विचरा॰ (for विसृजा॰) T G$_{3\ 4}$ श्रूयतां वचन मम

2 ^{a}) S$_1$ K$_{1\ 2}$ देवर्षे, K$_3$ मे भक्तो — ^{b}) Ś$_1$ K D$_{1-3\ 5}$ चापि (for चैव) — ^{c}) B D (except D$_{1\ 2\ 5}$) ततो (for अतो) S तुष्टो (for दृष्टो) K$_4$ तपसा (for ते साक्षाद्)

3 For 3^{ab}, cf C 12 13168, Manu 1 10 — ^{a}) S$_1$ K$_{1-3}$ B$_4$ Dn D$_{3\ 4\ 5}$ अ(D$_3$ आ)पां (for आपो) Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ मया, K$_{3\ 4}$ D$_{1-3\ 5}$ सदा, B Dc Dn D$_{4\ 6}$ पुरा (for प्रोक्ता॰) — ^{b}) S$_1$ K$_{1-3}$ नाम पूर्वं, K$_4$ B D संज्ञाकर्म (D$_5$ पूर्वं), S (except T$_1$ M) तासां नाम (for संज्ञानाम) B$_1$ D$_{1-3\ 5}$ कृता (for कृत) Ś$_1$ K$_{1-3}$ किल (for मया) — ^{c}) Dn D$_{4\ 6}$ [ऽ]पि (for [ऽ]स्मि) S (except M$_1$) तेन नारायणेत्युक्त — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ ता ह्ययन; K$_4$ ते ह्ययन, B Dn D$_{4\ 6}$ तत्त्वयन (for तद्ध्ययन) K$_3$ B$_2$ तदा (for सदा)

4 ^{a}) Ś$_1$ K D$_{1-3\ 5}$ सोहं (for अहं) Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ देव (for नाम) — ^{b}) Dc प्रवर (for प्रभव) — G$_4$ om 4^{cd} — ^{c}) B$_4$ जनिता (for विधाता) — ^{d}) S$_1$ सहस्या (for संहर्ता)

6 G$_2$ om up to यज्ञ in 6^{d} — ^{a}) T$_2$ G$_3$ विश्व॰; M$_2$ शुक (for शिव॰) — ^{b}) B$_{1\ 3}$ Dn S काश्यप B D (except D$_{1-3\ 5}$) [अ]थ (for च) — G$_4$ om 6^{cd}

7 ^{b}) B$_1$m स्तनातरे (for च लोचने) — After 7^{ab} N ins

938* द्यौर्मूर्धा ख दिश श्रोत्रे तथाप स्वेदसंभवा ।

[S$_1$ K मे, D$_4$ च (for ख) K$_4$ श्रोत्र॰ (for स्वेद॰)]

— ^{c}) Dn$_1$ n$_3$ D$_{4\ 6}$ सदिशश्च, D$_2$ सदिव्य, D$_3$ तद्दिव्य (for सदिश) B$_2$ ते, D$_3$ स (for च) Ś$_1$ कर्णौ (for कायो) K$_4$ S नभश्च सकल कायो (M$_2$ ॰ल॰ कालो) — ^{d}) K$_4$ B$_1$ Dc D$_{1-3}$ स (for मे) S$_1$ K$_{1\ 2}$ D$_5$ M$_2$ वायुर्मे नासिके स्थित

8 ^{b}) K$_{3\ 4}$ B D$_{1-5}$ चाप्त, S (except M$_1$) त्वाप्त (for स्वाप्त॰) — ^{c}) D$_6$ M$_2$ यजतो (for यजन्ते) Ś$_1$ K B$_{3\ 4}$ Dc D$_{1-3\ 5}$ G$_1$ वेदविद्वांसो — ^{d}) S देव(T$_1$ वेद) सदने (for ॰यजने) D$_{1\ 3}$ स्थिता॰

9 ^{a}) D$_2$ om from क्षत्रिये in 9^{a} up to 10^{a} Ś$_1$ K B$_3$ D$_{1-3\ 5}$ पार्थिवेंद्रा (for क्षत्रि॰) B$_3$ ब्राह्मणा क्षत्रियाश्चैव — ^{b}) Ś$_1$ K B$_{2\ 4}$ D$_{1-3\ 5}$ क्षत्रिया, B$_1$ ये चान्ये, M$_1$ यजते (for पार्थिवा) — ^{c}) S$_1$ K$_1$ अथो, D$_1$ यथा (for तथा) — ^{d}) K$_2$ सर्वल्लोक॰; Dn D$_{4\ 6}$ T$_2$ G$_{2-4}$ स्वर्गंलोकजिगीषया, D$_{1\ 6}$ ॰क जिगीपया (D$_1$ ॰व॰), M$_2$ ॰के जिगीपव

10 D$_2$ om 10^{a} (of v l 9) — ^{a}) D$_{3\ 5}$ चतु सागर॰ — ^{b}) B (B$_1$ marg) भूपिता, D$_5$ T$_1$ ॰भूपिता, G$_1$ भूपिता॰ — ^{c}) Ś$_1$ K B$_4$ D$_{1-3\ 5}$ [ए]ना, M [ए]क्रो (for [ए]ता)

11 ^{a}) K$_2$ वराह, G$_4$ वराह (for वाराह) — ^{b}) D$_3$ पुरेय (for मयेय) S$_1$ K$_{1\ 2}$ पृथिवी (for जगती) D$_2$ मया (for पुरा) — ^{c}) Ś$_1$ K B$_4$ D$_{1-3\ 5}$ M$_2$ निमज्जती (K$_1$ ज्जने, K$_4$ ज्जती, M$_1$ ॰ज्जति) (for मज्ज॰) T$_1$ जलनिधौ (for जले विप्र)

12 ^{b}) B$_4$ भूत्वा चाहं द्विजोत्तम — ^{c}) Dc शिरसि (for

पिबाम्यपः समाविद्धास्ताश्चैव विसृजाम्यहम् ॥ १२
ब्रह्म वक्त्रं भुजौ क्षत्रमूरू मे संश्रिता विशः ।
पादौ शूद्रा भजन्ते मे विक्रमेण क्रमेण च ॥ १३
ऋग्वेदः सामवेदश्च यजुर्वेदोऽप्यथर्वणः ।
मत्तः प्रादुर्भवन्त्येते मामेव प्रविशन्ति च ॥ १४
यतयः शान्तिपरमा यतात्मानो मुमुक्षवः ।
कामक्रोधद्वेषमुक्ता निःसङ्गा वीतकल्मषाः ॥ १५
सत्त्वस्था निरहंकारा नित्यमध्यात्मकोविदाः ।
मामेव सततं विप्राश्चिन्तयन्त उपासते ॥ १६
अहं संवर्तको ज्योतिरहं संवर्तको यमः ।
अहं संवर्तकः सूर्यो °अहं संवर्तकोऽनिलः ॥ १७
तारारूपाणि दृश्यन्ते यान्येतानि नभस्तले ।
मम रूपाण्यथैतानि विद्धि त्वं द्विजसत्तम ॥ १८
रत्नाकराः समुद्राश्च सर्व एव चतुर्दिशम् ।
वसनं शयनं चैव निलयं चैव विद्धि मे ॥ १९
कामं क्रोधं च हर्षं च भयं मोहं तथैव च ।
ममैव विद्धि रूपाणि सर्वाण्येतानि सत्तम ॥ २०
प्राप्नुवन्ति नरा विप्र यत्कृत्वा कर्म शोभनम् ।
सत्यं दानं तपश्चोग्रमहिंसा चैव जन्तुषु ॥ २१
मद्विधानेन विहिता मम देहविहारिणः ।
मयाभिभूतविज्ञाना विचेष्टन्ते न कामतः ॥ २२
सम्यग्वेदमधीयाना यजन्तो विविधैर्मखैः ।

पिबामि) K1 3 4 D1 5 M [आ]प, B4 [अ]ह (for [अ]प°) Ś1 सदा विद्वान्; K1 समास्थाय, B1 D4 समाविद्वन्, B3 Dn1 n2 D6 सदा विद्वन्; B3 सदा विद्वा°, B4 जल विद्वन्, Dn3 (marg *sec m* as in text) सदा विद्वान्, T1 सदा बद्धास् (for समाविद्धा) — d) K4 Dc D1-3 5 तथैव (for ताश्चैव) B4 लोकाश्चैव सृजाम्यह

13 b) B2 Dn D4 6 M1 सस्थिता (for संश्रिता) — c) B D (except D1-3 5) भवतीमे (for भजन्ते मे) — d) D1-3 G1 व्युत्क्रमेण (for विक्र°)

14 b) Ś1 K D8 तु, G1 3 M1 हि (for [अ]पि) K4 अथर्वक°, D1 2 T1 G1 2 M1 अथर्व च D6 यजुर्वेदस्तथैव च — c) G1 तत (for मत्त) — d) T1 G1 M1 [उ]त (for च)

15 a) T2 G2 4 यति (for शान्ति) — b) K4 जितात्मानो Ś1 K1 2 विचेतस, K3 [ऽ]तिचेतस°; K4 B D (except D5) मुमुरसव — K3 om 15c–16b — c) D5 कामक्रोधैश्च निर्मुक्ता, S अक्रोध(T2 G3 4 °क्रोधा, G1 °काम) द्वेषसयुक्ता — d) Ś1 B Dn (Dn3 marg *sec m* as in text) D6 नि सङ्गा

16 K3 Dc om 16ab (for K3, cf v l 15) — a) G1 सत्यस्था — b) Ś1 K1 2 D5 स्मर्चितका° — c) K3 काममेव स त विप्रा — After 16 Ś1 K B1 D1-3 5 read 22 (cf v l 17)

17 Ś1 K D1-3 5 read 17 after 20 — a) Ś1 सावर्तको Dn2 n3 D4 6 वह्निर् (for ज्योतिर्) — b) Ś1 सावर्तको B1 3 Dn3 D4 6 [ऽ]नल°, B2 Dc Dn1 n2 T2 G3 [ऽ]निल (for यम°) — T2 G3 4 om 17cd — c) Ś1 सावर्तक° — d) To avoid hiatus Ś1 K1 3 B2-4 Dn D4 6 स्त्वह, B1 Dc T1 G1 M ह्यह (for अह) Ś1 सावर्तको K1-3 Dc Dn2 [ऽ]नल, B2 यम (for ऽनिल)

18 a) B4 भावारूपाणि (sic) — b) K3 ये चान्येता (for यान्येतानि) G1 4 नभस्थले — c) B Dc Dn D4 6 मम वै (B4 D4 6 ममैव) रोमकूपाणि — d) T2 G मां (for त्व)

19 G1 om (hapl) 19–20 — b) K4 D3 T1 G1 2 4 चतुर्दिश, M दिशो दश — c) T1 वसतिं; T2 G3 4 सवन (for वसन) — d) B2-4 Dc Dn D6 विलय; D1 नियत (for निलय) M विद्धि मे ब्राह्मणोत्तम — After 19, B Dn ins

939* मयैव सुविभक्तास्ते देवकार्यार्थसिद्धये ।

20 G1 om 20 (cf v l 19) — a) D5 कामक्रोधौ B1 काम° क्रोधश्च हर्षश्च, T1 कामक्रोधौ भय मोह — b) Ś1 K2 लोभ, T1 हर्ष (for भय) B1 मोहस्, D1 2 T1 चैव (for मोह) T1 वै (for च) — c) Dc1 Dn D4 6 G2 M2 रोमाणि (for रूपाणि) — After 20, Ś1 K D1-3 5 read 17

21 b) T2 G3 कामत (for शोभन) — T2 G3 om 21c–22d — c) Dc M2 शौच (for चोग्र) — d) Ś1 T1 G2 अहिंसा, G1 अहिंसाश् (for अहिंसा) Ś1 K2 सर्व (for चैव)

22 Ś1 K B1 D1-3 5 read 22 after 16 (cf v l 16) T2 G3 om 22 (cf v l 21) — a) B1 महता; G4 सहिता (for विहिता) — b) S (T2 G3 om) ममादेशवि हारिण — c) T1 मयाभिभूत°, G (G3 om) मयापहृत° — d) K3 G1 विचेष्टति

23 b) B D (D3 by corr) T1 G4 M1 यजते (for यजन्तो) Ś1 K2 3 D1 2 5 G1 सवै, K1 M स्रवै° (for मखै°)

शान्तात्मानो जितक्रोधाः प्राप्नुवन्ति द्विजातयः ॥ २३
प्राप्तुं न शक्यो यो विद्वन्नरैर्दुष्कृतकर्मभिः ।
लोभाभिभूतैः कृपणैरनार्यैरकृतात्मभिः ॥ २४
तं मां महाफलं विद्धि पदं सुकृतकर्मणः ।
दुष्प्रापं विप्रमूढानां मार्गं योगैर्निषेवितम् ॥ २५
यदा यदा च धर्मस्य ग्लानिर्भवति सत्तम ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥ २६
दैत्या हिंसानुरक्ताश्च अवध्याः सुरसत्तमैः ।
राक्षसाश्चापि लोकेऽस्मिन्यदोत्पत्स्यन्ति दारुणाः ॥ २७
तदाहं संप्रसूयामि गृहेषु शुभकर्मणाम् ।
प्रविष्टो मानुषं देहं सर्वं प्रशमयाम्यहम् ॥ २८
सृष्ट्वा देवमनुष्यांश्च गन्धर्वोरगराक्षसान् ।
स्थावराणि च भूतानि संहराम्यात्ममायया ॥ २९
कर्मकाले पुनर्देहमनुचिन्त्य सृजाम्यहम् ।
प्रविश्य मानुषं देहं मर्यादाबन्धकारणात् ॥ ३०
श्वेतः कृतयुगे वर्णः पीतस्त्रेतायुगे मम ।
रक्तो द्वापरमासाद्य कृष्णः कलियुगे तथा ॥ ३१
त्रयो भागा ह्यधर्मस्य तस्मिन्काले भवन्त्युत ।
अन्तकाले च संप्राप्ते कालो भूत्वातिदारुणः ।
त्रैलोक्यं नाशयाम्येकः कृत्स्नं स्थावरजङ्गमम् ॥ ३२
अहं त्रिवर्त्मा सर्वात्मा सर्वलोकसुखावहः ।
अभिभूः सर्वगोऽनन्तो हृषीकेश उरुक्रमः ॥ ३३

— ^{d}) T_1 द्विजास्तत , M_1 द्विजादय

24 G_4 om 24 — ^{d}) K_3 नरैयैंर् (for अनार्यैर्) T_1 अजिता° (for अकृता°)

25 ^{a}) K_3 B_{1-3} Dn D_{4-6} $G_{1, 2, 4}$ M तस्मान्, B_4 तन्मे (for त मां) $Ś_1$ $K_{1, 2}$ महावल, $G_{1, 2, 4}$ महरफल — ^{b}) $Ś_1$ K $D_{1-3, 5}$ सुकृतकर्मणा B Dc Dn $D_{4, 6}$ नराणा भावितात्मना — After 25^{ab}, M_1 ins

940* त्वमेवाप्य विजानीहि नराणा भावितात्मनाम् ।

— ^{c}) $Ś_1$ $K_{1, 2}$ सर्वभूताना, $K_{3, 4}$ $D_{1-3, 5}$ सर्वमूढाना — ^{d}) G_4 M योग- (for यौगैर्)

26 =(var) Gītā (Vulg) 4 7 — ^{a}) $Ś_1$ B_1 T_1 M हि (for च) — ^{b}) $Ś_1$ $D_{1, 3}$ भार्गव, $K_{1, 2}$ वै मुने, $K_{3, 4}$ B_3 Dc $D_{2, 5}$ भारत (!) (for सत्तम) B_2 ग्लानिर्भरतसत्तम

27 G_4 om (hapl) 27–28 — ^{a}) T_1 G_1 सयक्षमानुषै(G_1 °नवै)श्चाह, T_2 $G_{2, 3}$ सर्वैश्च मनुजैश्चाह, M सर्वै° समानुषैश्चाह — ^{b}) S (G_4 om) अवध्यो देवदानवै — ^{c}) B_2 रक्षोभ्य°, T $G_{2, 3}$ राक्षसै° (for राक्षसा°) — ^{d}) K_3 [उ]त्पद्यति, B_3 [उ]त्पत्स्यते, Dc पश्यति, G_3 वत्स्यति (for [उ]त्पत्स्यन्ति) K_2 दारुण

28 G_4 om 28 (cf v l 27) — ^{a}) K_3 D_5 सप्रसूये वै, T_1 समसूयामि, G_1 सुप्रसूयामि — ^{b}) M_1 कर्मिणां — T_2 G_3 om 28^{cd} — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1, 3, 4}$ $D_{1-3, 5}$ प्रविश्य (for °ष्टो) — K om (hapl) 28^{d}–30^{c} — ^{d}) $Ś_1$ $K_{2, 4}$ $D_{3, 5}$ [उ]त (for [अ]हम्) $D_{1, 2}$ तत्सर्वं प्रशमाम्युत

29 K_1 om 29 (cf v l 28) — ^{a}) $D_{1, 2}$ देवान् (for देव-) $Ś_1$ K (K_1 om) D_{1-3} वै, $B_{1, 2}$ Dc_1 Dn $D_{4, 6}$ तु (for च) K_3 (corrupt) सृष्ट्वासु च मनुष्यान्वै, D_5 सृष्ट्वा देवमनुष्याणा — ^{c}) K_4 D_3 सर्वाणि (for भूतानि) — ^{d}) D_5 °काम्यया (for मायया)

30 K_1 om 30^{abc} (cf v l 28) — ^{a}) D_5 काम (for कर्म) $G_{2, 4}$ कर्मकालेषु निर्देहम् — ^{b}) $Ś_1$ K (K_1 om) D_{1-3} अनुसृत्य, Dc (corrupt) अचिन्त्वत्य, Dn $D_{4, 6}$ अविचिंत्य $Ś_1$ $K_{2, 3}$ $D_{1-3, 5}$ व्रजाम्यहं — ^{c}) B_{1-3} Dc Dn $D_{4, 6}$ T_1 G_1 M आविश्य (for प्र°) S लोक (for देह)

31 ^{a}) B_1 ब्रह्मन् (for वर्ण) — ^{b}) S_1 K $D_{1-3, 5}$ रक्तस्; $B_{1, 3}$ Dc_2 D_4 श्यामस् (for पीतस्) $Ś_1$ K D_{1-3} तथा, B_2 [ऽ]भवत् (for मम) — ^{c}) $Ś_1$ K D_{1-3} पीतो, T_1 G_1 M_1 श्यामो, $G_{3, 4}$ श्याम (for रक्तो) — ^{d}) K_4 B_4 सदा, B_2 [ऽ]भवत्, Dc_2 ह्यह, D_{1-3} मम (for तथा)

32 ^{a}) K_2 अधर्मस्य, B_2 D_5 च धर्मस्य (for ह्य) — ^{b}) K_3 D_5 हि; B_{2-4} Dc Dn $D_{4, 6}$ M च (for [उ]त) — After 32^{ab}, S ins

941* यदा भवति मे वर्ण कृष्णो वै मुनिसत्तम ।

— ^{c}) K_3 आसकाले $Ś_1$ $K_{1, 2}$ तु, D_3 [ऽ]पि (for च) — ^{d}) K_1 (*sup lin* as in text) $_2$ भूताति , Dc D_5 T_2 G_{2-4} भूत्वा सु B_1 काले भूते च दा — ^{ef}) B_1 [ए]ष, T_1 [ए]तत् (for [ए]क°) $Ś_1$ K_{1-3} D_5 सहरामि जगत्सर्वं (K_1 °त्कृत्स्न) कल्पादौ विसृजाम्यह

33 ^{a}) K_2 त्रिकर्मा, B_1 त्रु धर्म°, M त्रिवर्ष्म° K_3 B Dn $D_{4, 6}$ विश्वात्मा (for सर्वा°) Dc अह त्रिवर्गविश्वात्मा — ^{b}) $Ś_1$ सर्वभूत°, B_1 हृषीकेशस्त्रिविक्रम , T_1 सर्वलोकसुभावह° — G_4 om 33^{cd} — ^{c}) Dn_2 $D_{3, 6}$ अविभू , S अजित (for अभिभू) — ^{d}) K_2 उरुक्रम, S नरोत्तम

34 ^{a}) D_3 काले चक्र, G_4 अह ब्रह्मन् T_1 [ए]तत् (for

कालचक्रं नयाम्येको ब्रह्मन्नहमरूपि वै ।
शमनं सर्वभूतानां सर्वलोककृतोद्यमम् ॥ ३४
एवं प्रणिहितः सम्यङ्मयात्मा मुनिसत्तम ।
सर्वभूतेषु विप्रेन्द्र न च मां वेत्ति कश्चन ॥ ३५
यच्च किंचित्त्वया प्राप्तं मयि क्लेशात्मकं द्विज ।
सुखोदयाय तत्सर्वं श्रेयसे च तवानघ ॥ ३६
यच्च किंचित्त्वया लोके दृष्टं स्थावरजङ्गमम् ।
विहितः सर्वथैवासौ ममात्मा मुनिसत्तम ॥ ३७
अर्धं मम शरीरस्य सर्वलोकपितामहः ।
अहं नारायणो नाम शङ्खचक्रगदाधरः ॥ ३८
यावद्युगानां विप्रर्षे सहस्रपरिवर्तनम् ।
तावत्स्वपिमि विश्वात्मा सर्वलोकपितामहः ॥ ३९
एवं सर्वमहं कालमिहासे मुनिसत्तम ।
अशिशुः शिशुरूपेण यावद्ब्रह्मा न बुध्यते ॥ ४०
मया च विप्र दत्तोऽयं वरस्ते ब्रह्मरूपिणा ।
असकृत्परितुष्टेन विप्रर्षिगणपूजित ॥ ४१
सर्वमेकार्णवं दृष्ट्वा नष्टं स्थावरजङ्गमम् ।
विक्लवोऽसि मया ज्ञातस्ततस्ते दर्शितं जगत् ॥ ४२
अभ्यन्तरं शरीरस्य प्रविष्टोऽसि यदा मम ।
दृष्ट्वा लोकं समस्तं च विस्मितो नावबुध्यसे ॥ ४३
ततोऽसि वक्त्राद्विप्रर्षे द्रुतं निःसारितो मया ।
आख्यातस्ते मया चात्मा दुर्ज्ञेयोऽपि सुरासुरैः ॥ ४४

[ए]को) — b) Dc2 T1 G1 2 M अरूपिण, Dn अरूपक (for अरूपि वै) B1 ब्रह्माद बहुरूपधृक्, B4 ब्रह्मन्नहरह सदा, G4 कालचक्रमरूपक — c) K3 शमनी; D4 समन, T1 G1 M शयन Ś1 K D1-3 5 सर्वलोकानां — d) K2 सर्वं लोककृतोद्यम , K3 भूतकृतो यम॰, B1 सर्वकर्मकृतोद्यम , D1-3 सर्वभूतकृ॰, S (except T1 G1) सर्वकालकृ — Ś1 K D1-3 5 ins after 34 B Dc Dn D4 6, after 35

942* सर्वलोके च मां भक्ता पूजयन्ति च सर्वश ।

[Ś1 B1 D1-3 5 ॰लोकेषु (for ॰लोके च) Dn2 D3 भक्त्या (for भक्ता) Ś1 K Dc D1-3 5 सनातन (for च सर्वश)]

35 a) K3 सम (for सम्यङ्) — b) K4 B Dn D4 6 ममात्मा, T G मायया D3 द्विजसत्तम — c) B4 सर्वं भूतानि Ś1 K D1-3 5 विप्रर्षे

36 a) Ś1 K1-3 D1 2 5 इह ; T1 त्वयि (for त्वया) T1 प्रोक्त (for प्राप्त) — b) K3 B1 Dc2 Dn2 T1 अपि (for मयि) Ś1 क्लेशात्मज ; K3 ॰त्मका B1 सुख (for द्विज) T2 (before corr) G2 4 मयि क्लेशा द्विजोत्तम — G4 om 36c–37d — c) Ś1 K1 2 फलो (for सुखो) — d) D3 transp च and तव Ś1 तथा॰, T1 तदा॰, G1 यदा॰ (for तवा॰)

37 G4 om 37 (cf v l 36) — a) T1 G1 किंचिद्धि (for च किंचित्) — After 37ab, K1 2 read 42cd — c) D5 विहित Ś1 K1 2 सर्व एवासौ, Dn1 n3 D4 सर्वदैवासौ ; D6 सर्वथा वै ते ,T1 सर्वथैवाह , T2 G2 3 M सर्वथैवात्मा — d) Ś1 K1 2 D5 मयात्मा, S (G4 om) ममासौ K3 कुरुनन्दन , B1 3 Dc Dn D4 6 भूतभावन , B4 D3 द्विजसत्तम B2 मया भूतभवेन च

38 a) T2 G2-4 अह धर्मशरीरश्च (G2 स्य) — K4 om (hapl) 38c–39d — c) T2 G2-4 देव॰ (for नाम)

39 K4 om 39 (cf v l 38) — a) T1 एतद् (for यावद्) G3 4 युगात (for युगाना) — b) Ś1 K1 2 B D (except D3 5 6) सहस्रपरिवर्तनात्, G1 सहस्र परिवर्तन — c) Ś1 K1 2 D1-3 5 T1 G1 स्वपिति, T2 G2-4 स्वपासि D3 धर्मात्मा (for विश्वा॰) — d) B Dc Dn D4 6 T2 (by corr) G3 सर्वभूतानि (Dn1 ॰न्वि-) मोहयन्

40 a) G4 इम (for अह) — b) K3 इहासि; K4 M1 इहास्ते, B Dn3 D4-6 इहास्से (B1 ॰स) Ś1 K D1-3 5 द्विजसत्तम, T2 G मुनिपुगव

41 a) D5 ब्रह्म (for विप्र) B Dc Dn D4 6 मया च दत्तो विप्राद्य (B1 Dc ॰य) — b) B3 ब्रह्मचारिणे, D1 2 विप्ररूपिणा (D2 ॰णे) — G4 om 41cd — c) D3 परिहृष्टेन — d) K2 4 Dn3 D1 2 5 G3 ॰पूजित ; M1 ॰पूजिते ; M2 ब्रह्मर्षिगणपूजित

42 a) D1 2 लोकार्णव (for एका) — b) Ś1 K1 2 Dc1 D1 M2 नष्टस्थावरजगम — c) B1 विकृतोसि, Dn2 विक्लवोपि M3 विक्लवो मयि यज्जात — K1 2 read 42cd after 37ab

43 c) K3 दत्वा (for दृष्ट्वा) — d) Ś1 विस्मृतो

44 a) K3 तेनासि (for ततो) G4 वर्षाद् (for वक्त्राद्) K4 B4 ततो वक्त्राद्धि (B4 ॰त्तु) विप्रर्षे — Ś1 om (hapl) 44b–45c — b) G2 दूर (for द्रुत) — c) T1 च (for ते) M2 मयात्मा च (by transp) — d) B1 2 दुर्विज्ञेय॰ ; D5 दुर्विज्ञान॰ (for दुर्ज्ञेयोऽपि) B3 Dc Dn D4 6 हि (for ऽपि) B1 सुरादिभि॰ , D1 चराचरै

यावत्स भगवान्ब्रह्मा न बुध्यति महातपाः ।
तावत्त्वमिह विप्रर्षे विश्रब्धश्चर वै सुखम् ॥ ४५
ततो विबुद्धे तस्मिंस्तु सर्वलोकपितामहे ।
एकीभूतो हि स्रक्ष्यामि शरीराद्द्विजसत्तम ॥ ४६
आकाशं पृथिवीं ज्योतिर्वायुं सलिलमेव च ।
लोके यच्च भवेच्छेषमिह स्थावरजङ्गमम् ॥ ४७

मार्कण्डेय उवाच ।

इत्युक्त्वान्तर्हितस्तात स देवः परमाद्भुतः ।
प्रजाश्चेमाः प्रपश्यामि विचित्रा बहुधाकृताः ॥ ४८
एतद्दृष्टं मया राजंस्तस्मिन्प्राप्ते युगक्षये ।
आश्चर्यं भरतश्रेष्ठ सर्वधर्मभृतां वर ॥ ४९
यः स देवो मया दृष्टः पुरा पद्मनिभेक्षणः ।
स एष पुरुषव्याघ्र संबन्धी ते जनार्दनः ॥ ५०
अस्यैव वरदानाद्धि स्मृतिर्न प्रजहाति माम् ।
दीर्घमायुश्च कौन्तेय स्वच्छन्दमरणं तथा ॥ ५१
स एष कृष्णो वार्ष्णेयः पुराणपुरुषो विभुः ।
आस्ते हरिरचिन्त्यात्मा क्रीडन्निव महाभुजः ॥ ५२
एष धाता विधाता च संहर्ता चैव सात्वतः ।
श्रीवत्सवक्षा गोविन्दः प्रजापतिपतिः प्रभुः ॥ ५३
दृष्ट्वेमं वृष्णिशार्दूलं स्मृतिर्मामियमागता ।
आदिदेवमजं विष्णुं पुरुषं पीतवाससम् ॥ ५४
सर्वेषामेव भूतानां पिता माता च माधवः ।
गच्छध्वमेनं शरणं शरण्यं कौरवर्षभाः ॥ ५५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्ताशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८७ ॥

---

45 S_1 om 45^{abc} (cf v l 44) — ^{b}) B Dc Dn D_6 न बुध्येत (B_1 नाबुध्यत) (for न बुध्यति) T_1 पितामह — After 45^{ab}, T_1 *repeats* 40^{ab} — ^{c}) D_2 त्वपि ह, S त्वमपि (for त्वमिह) — ^{d}) K_1 $G_{1\ 4}$ M विस्रब्धश्, D_5 विश्रब्ध

46 ^{b}) Ś$_1$ °सुखावहे — ^{c}) G_1 एकीभूत Ś$_1$ [ऽ]स्मि स्रक्ष्यामि, $K_{1\ 2}$ [ऽ]स्मि द्रक्ष्यामि, $T_{1\ 2}$ (before corr) $G_{1\ 2\ 4}$ प्रवे°, T_2 (after corr) विस्र°, G_3 विसृ°; M प्रसृ° (for हि स्र°) — ^{d}) B_4 $G_{2\ 4}$ शरीर, D_3 शरीरान् B_{1-3} Dc Dn $D_{4\ 6}$ T_2 $G_{1\ 3}$ शरीराणि द्विजोत्तम

47 ^{a}) Ś$_1$ K_{1-3} B_1 Dc_2 T_2 G_{2-4} पृथिवी — ^{b}) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ B_1 $D_{1\ 2}$ T G_{2-4} वायु°, K_3 वपु (for वायु) K_3 वा, M_2 तु (for च) — ^{c}) K_4 T_1 G_2 M_2 [अ]भवत् (for भवेत्) — ^{d}) K_4 अह (for इह)

48 ^{b}) T_1 परमोद्भुत — ^{d}) B Dn D_6 विविधा°, D_5 बहुला° (for बहुधा°)

49 ^{a}) K_3 $B_{2\ 3}$ D (except $D_{1-3\ 5}$) एव (for एतद्) G_1 दृष्टो (for दृष्ट) K_3 महाराजन्, S मया तात (for मया राजन्) — ^{c}) G_4 पुरुष° (for भरत) — After 49, B_1 ins

943* सूतात्मान समाहृत चतुर्दशविधानत ।
परमात्मानमाविश्य सुपिस्यमित्तधी ** ।

50 G_3 om 50 — ^{a}) T_1 स च, G_1 M यश्च, $G_{2\ 4}$ येन, G_3 यो वै (for यः स) — ^{b}) B D (except $D_{1-3\ 5}$) T_1 G_1 M पद्मायतेक्षण — ^{c}) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ $D_{1\ 3}$ G_2 एव (for एष) K_3 T_1 °व्याघ्र

51 ^{a}) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ वरदानेन — ^{b}) G_1 हि (for न) — ^{d}) Ś$_1$ K च वै, B_{1-3} D (except $D_{1\ 3\ 5\ 6}$) T_2 (by corr) G_3 मम (for तथा)

52 ^{a}) $K_{1\ 3}$ Dn_2 D_1 एव (for एष) S एष कृष्णो हि दाशार्ह — ^{b}) S_1 K $D_{1-3\ 5}$ पुराण (Ś$_1$ K_2 °ण) पुरुषोत्तम, $B_{1\ 4}$ T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ M पुराण पुरुषो विभु°, $B_{2\ 3}$ Dc पुराण परमो विभु° — ^{d}) B_4 महाप्रभु°, M नराकृति°

53 ^{b}) K_4 B D (except $D_{1\ 2\ 5}$) T_2 $G_{2\ 3}$ शाश्वत (for सा°)

54 ^{a}) S_1 K_2 $B_{1\ 3}$ $D_{2\ 5}$ [ए]न, K_3 D_1 M_1 [ए]व, B_2 D_3 G_1 [ए]त्र (for [इ]म) B_2 Dn $D_{4\ 6}$ वृष्णिप्रवर, G_4 राजप्रवर — ^{b}) B_1 मेयमिह (for मामियम्) — ^{c}) K_3 $B_{2\ 3}$ Dn_1 n_3 $D_{4\ 6}$ अय, D_3 दिव्य (for अज) Ś$_1$ K_{1-3} D_5 नित्य, K_4 $D_{1\ 2}$ दिव्य, B_{2-4} Dn $D_{4\ 6}$ जिष्णु, D_3 अज (for विष्णु) B_1 आदिदेव सुप्रतिष्ठ

55 ^{a}) M_2 अपि (for एव) — G_1 om 55^{bc} — ^{b}) M_1 केशव° (for माधव) — ^{c}) G_2 M_2 गच्छ त्वम् (for °ध्वम्) G_4 एव, M_1 एत (for एन) — ^{d}) K_4 B_4 $D_{1\ 5}$ कौरवर्षभ S पुरुषर्षभ

Colophon om in B_1 B_{2-3} Dc Dn $D_{4\ 6}$ read it after 3 188 2 — *Major parvan* Ś$_1$ K_2 T_2 G_{2-4} आरण्य — *Sub parvan* $K_{3\ 4}$ Dc $D_{1\ 2}$ मार्कंडेयसमस्या, $B_{2\ 3}$ Dn_3 D_3 °समास्या (followed by भविष्य in B_2 Dn_3), T_2 G_3 °समाख्या, D_5 मार्कंडेय (followed by समास) Dn_1

१८८

वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्तास्तु ते पार्था यमौ च पुरुषर्षभौ ।
द्रौपद्या कृष्णया सार्धं नमश्चक्रुर्जनार्दनम् ॥ १
स चैतान्पुरुषव्याघ्र साम्ना परमवल्गुना ।
सान्त्वयामास मानार्हान्मन्यमानो यथाविधि ॥ २
युधिष्ठिरस्तु कौन्तेयो मार्कण्डेयं महामुनिम् ।
पुनः पप्रच्छ साम्राज्ये भविष्यां जगतो गतिम् ॥ ३
आश्चर्यभूतं भवतः श्रुतं नो वदतां वर ।
मुने भार्गव यद्वृत्तं युगादौ प्रभवाप्ययौ ॥ ४
अस्मिन्कलियुगेऽप्यस्ति पुनः कौतूहलं मम ।
समाकुलेषु धर्मेषु किं नु शेषं भविष्यति ॥ ५
किंवीर्या मानवास्तत्र किमाहारविहारिणः ।
किमायुषः किंवसना भविष्यन्ति युगक्षये ॥ ६
कां च काष्ठां समासाद्य पुनः संपत्स्यते कृतम् ।
विस्तरेण मुने ब्रूहि विचित्राणीह भाषसे ॥ ७
इत्युक्तः स मुनिश्रेष्ठः पुनरेवाभ्यभाषत ।
रमयन्वृष्णिशार्दूलं पाण्डवांश्च महामुनिः ॥ ८
मार्कण्डेय उवाच ।
भविष्यं सर्वलोकस्य वृत्तान्तं भरतर्षभ ।
कलुषं कालमासाद्य कथ्यमानं निबोध मे ॥ ९

D6 (both om sub parvan name) mention only भविष्य ; and D4, likewise, only भविष्यत् — *Adhy name* G1 भगवदात्ममायाप्रतिपादन — *Adhy no* (figures, words or both) K1 96 (= 196), Dn 188 (Dn3 189), D1 195, S (M3 *inf lin*) 191 (M3 orig 194) — *Śloka no* Dn 59, D1 57

188

1 a) B2 3 D (except Dc1 D1-3) च (for तु) K4 पार्थास्ते (by transp) — b) K2 4 Dn1 D2 3 T2 G2-4 भरतर्षभौ — c) B2-4 D (except D1-3 5) T G था सहिता सर्वे

2 a) Ś1 K2 B4 D1 T1 चैतान्, D5 चैषां, M च तान् Ś1 K B3-4 Dc2 D3 M1 व्याघ्र, T2 G2-4 °व्याघ्रान् — c) B Dc Dn D4 6 मानार्हो; D1 2 दाशार्हो — d) K2 मन्यमाना, K3 4 Dc2 D3 G4 M मान्यमानो (K3 ना; D2 °नौ) — B D (except D1-3 5) read the colophon after 2, instead of reading it at the end of the *preceding* adhy

3 Before 3, B D (except D1-3 5) read वैश° उ° — b) Ś1 K1 मार्कंडेयं T1 तपोनिधिं (for महा°) — c) K4 D2 3 धर्मात्मा, T G सामात्यो; M सभाय्य (for साम्राज्ये) — d) G3 4 भविष्यज्

4 Before 4, K2 B D (except D2 3 5) T1 G1 3 M1 ins युधिष्ठिर उ° (resp युधि°) — a) S (except M1) सुमहत् (for भवत°) — b) B4 T2 G2-4 M वद्(B4 गद-, G4 सव)तस्तव; D3 भरतर्षभ (for वदतां वर) — c) T G2-4 मुने भगवतो वृत्त — d) Ś1 युगाना (for °दौ) Ś1 प्रभ * * *, K1-3 B2 3 M प्रभवाप्यय (M °ये); K4 B1 Dc D1 3 5 T1 G1 °व्यय (D3 T1 G1 °व्यये), B4 °त्ययि; Dn D2 4 6 °त्यय, T2 G2-4 only as in text

5 K4 om 5 — a) Ś1 K1-3 D1-3 5 चैव, B Dc Dn D2 6 त्वस्ति (for [ऽ]प्यस्ति) — c) D5 भूतेषु (for धर्मेषु) — d) B Dn D4 6 किं नु (for किं नु) K3 D3 शेषो, T1 G1 शिष्ट (for शेष°)

6 a) K3 किंकार्यो — b) M1 किमाचार° — c) M1 किमाहारा (for °युष) G1 M1 किंवसाना — d) D5 कलौ युगे (for युग°)

7 b) B1 ध्रुव (for कृत°) Ś1 K1-3 D5 प्रपत्स्यति (K3 वेत्स्यामि) कृत युग — d) N (except B4 Dn1 n3) हि (for [इ]ह)

8 Before 8, Ś1 K1 3 4 B1 D1-3 5 S (except G2) वैश° उ° (resp वैश°) — *D1 om* 8c–9b — d) Ś1 K B3 4 D2 3 महर्षिभि, B1 2 Dc Dn D4 6 महानृषि, D5 सहद्विजै

9 Ś1 K1 4 D1-3 S (except M1) om the ref — K2 3 B D (except D1-3, D5 marg *sec m*) ins after the ref T2 G2-4 (all om the ref and line 2) ins after 8

944* शृणु राजन्मया दृष्टं यत्पुरा श्रुतमेव च ।
अनुभूतं च राजेन्द्र देवदेवप्रसादजम् ।

यावत्स भगवान्ब्रह्मा न बुध्यति महातपाः ।
तावत्त्वमिह विप्रर्षे विश्रब्धश्चर वै सुखम् ॥ ४५
ततो विबुद्धे तस्मिंस्तु सर्वलोकपितामहे ।
एकीभूतो हि स्रक्ष्यामि शरीराद्द्विजसत्तम ॥ ४६
आकाशं पृथिवीं ज्योतिर्वायुं सलिलमेव च ।
लोके यच्च भवेच्छेषमिह स्थावरजङ्गमम् ॥ ४७

मार्कण्डेय उवाच ।

इत्युक्त्वान्तर्हितस्तात स देवः परमाद्भुतः ।
प्रजाश्चेमाः प्रपश्यामि विचित्रा बहुधाकृताः ॥ ४८
एतद्दृष्टं मया राजंस्तस्मिन्प्राप्ते युगक्षये ।
आश्चर्यं भरतश्रेष्ठ सर्वधर्मभृतां वर ॥ ४९
यः स देवो मया दृष्टः पुरा पद्मनिभेक्षणः ।
स एष पुरुषव्याघ्र संबन्धी ते जनार्दनः ॥ ५०
अस्यैव वरदानाद्धि स्मृतिर्न प्रजहाति माम् ।
दीर्घमायुश्च कौन्तेय स्वच्छन्दमरणं तथा ॥ ५१
स एष कृष्णो वार्ष्णेयः पुराणपुरुषो विभुः ।
आस्ते हरिरचिन्त्यात्मा क्रीडन्निव महाभुजः ॥ ५२
एष धाता विधाता च संहर्ता चैव सात्वतः ।
श्रीवत्सवक्षा गोविन्दः प्रजापतिपतिः प्रभुः ॥ ५३
दृष्ट्वेमं वृष्णिशार्दूलं स्मृतिर्मामियमागता ।
आदिदेवमजं विष्णुं पुरुषं पीतवाससम् ॥ ५४
सर्वेषामेव भूतानां पिता माता च माधवः ।
गच्छध्वमेनं शरणं शरण्यं कौरवर्षभाः ॥ ५५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्ताशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८७ ॥

---

45 Ś1 om 45^{abc} (cf 3 1 44) — ^{b}) B Dc Dn D6 न बुध्येत (B1 नाबुध्यत) (for न बुध्यति) T1 पितामह — After 45^{ab}, T1 *repeats* 40^{ab} — ^{c}) D2 त्वपि ह, S त्वमपि (for त्वमिह) — ^{d}) K1 G1 4 M विस्रब्धश्च, D6 विश्रब्ध
46 ^{b}) Ś1 °सुखावहे — ^{c}) G1 एकीभूत Ś1 [ऽ]स्मि स्रक्ष्यामि, K1 2 [ऽ]स्मि व्रक्ष्यामि, T1 2 (before corr) G1 2 4 प्रवे , T2 (after corr) विस्र°, G3 विसृ°, M प्रसृ° (for हि स्र) — ^{d}) B4 G2 4 शरीर, D3 शरीरान् B1–3 Dc Dn D4 6 T2 G1 3 शरीराणि द्विजोत्तम
47 ^{a}) Ś1 K1–3 B1 Dc2 T2 G2–4 पृथिवी — ^{b}) S1 K1 2 B1 D1 2 T G2–4 वायु°, K3 वपु (for वायु) K3 वा, M2 तु (for च) — ^{c}) K4 T1 G2 M2 [अ]भवत् (for भवेत्) — ^{d}) K4 अह (for इह)
48 ^{b}) T1 परमोद्भुत — ^{d}) B Dn D6 विविधा°; D5 बहुला° (for बहुधा-)
49 ^{a}) K3 B2 3 D (except D1–3 5) एव (for एतद्) G1 दृष्टो (for दृष्ट) K3 महाराजन्, S मया तात (for मया राजन्) — ^{c}) G4 पुरुष° (for भरत) — After 49, B1 ins

943* सूतात्मान समाहृत चतुर्दशविधानत ।
परमात्मानमाविश्य सुपित्यमित्तधी ** ।

50 G3 om 50 — ^{a}) T1 स च, G1 M यश्च, G2 4 येन, G3 यो वै (for य° स) — ^{b}) B D (except D1–3 5) T1 G1 M पद्मायतेक्षण — ^{c}) Ś1 K1 2 D1 3 G2 एव (for एष) K3 T1 °व्याघ्र
51 ^{a}) S1 K1 2 वरदानेन — ^{b}) G1 हि (for न) — ^{d}) S1 K च वै, B1–3 D (except D1 3 5 6) T2 (by corr) G3 मम (for तथा)
52 ^{a}) K1 3 Dn2 D1 एव (for एष) S एष कृष्णो हि दाशार्ह — ^{b}) Ś1 K D1–3 5 पुराण (S1 K2 °ण) पुरुषोत्तम ; B1 4 T1 G1 2 4 M पुराण पुरुषो विभु°, B2 3 Dc पुराण परमो विभु° — ^{d}) B4 महाप्रभु°, M नराकृति°
53 ^{b}) K4 B D (except D1 2 5) T2 G2 3 शाश्वत° (for सा)
54 ^{a}) Ś1 K2 B1 3 D2 5 [ए]न, K3 D1 M1 [ए]व, B2 D3 G1 [ए]त्र (for [इ]म) B2 Dn D4 6 वृष्णिप्रवर, G4 राजप्रवर — ^{b}) B1 मेयमिह (for मामियम्) — ^{c}) K3 B2 3 Dn1 n3 D4 6 अय, D3 दिव्य (for अज) Ś1 K1–3 D5 नित्य, K4 D1 2 दिव्य; B2–4 Dn D4 6 जिष्णु, D3 अज (for विष्णु) B1 आदिदेव सुप्रतिष्ठ
55 ^{a}) M2 अपि (for एव) — G1 om 55^{bc} — ^{b}) M1 केशव° (for माधव°) — ^{c}) G2 M2 गच्छ त्वम् (for ध्वम्) G4 एव, M1 एत (for एन) — ^{d}) K4 B4 D1 5 कौरवर्षभ, S पुरुषर्षभ

Colophon om in B1 B2–3 Dc Dn D4 6 read it after 3 188 2 — *Major parvan* S1 K2 T2 G2–4 आरण्य — *Sub parvan* K3 4 Dc D1 2 मार्कंडेयसमस्या, B2 3 Dn3 D3 °समास्या (followed by भविष्य in B2 Dn3), T2 G3 समाख्या, D5 मार्कंडेय (followed by समास) Dn1

१८८

वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्तास्तु ते पार्था यमौ च पुरुषर्षभौ ।
द्रौपद्या कृष्णया सार्धं नमश्चक्रुर्जनार्दनम् ॥ १
स चैतान्पुरुषव्याघ्र साम्ना परमवल्गुना ।
सान्त्वयामास मानार्हान्मन्यमानो यथाविधि ॥ २
युधिष्ठिरस्तु कौन्तेयो मार्कण्डेयं महामुनिम् ।
पुनः पप्रच्छ साम्राज्ये भविष्यां जगतो गतिम् ॥ ३
आश्चर्यभूतं भवतः श्रुतं नो वदतां वर ।
मुने भार्गव यद्वृत्तं युगादौ प्रभवाप्ययौ ॥ ४
अस्मिन्कलियुगेऽप्यस्ति पुनः कौतूहलं मम ।
समाकुलेषु धर्मेषु किं नु शेषं भविष्यति ॥ ५
किंवीर्या मानवास्तत्र किमाहारविहारिणः ।
किमायुषः किंवसना भविष्यन्ति युगक्षये ॥ ६
कां च काष्ठां समासाद्य पुनः संपत्स्यते कृतम् ।
विस्तरेण मुने ब्रूहि विचित्राणीह भाषसे ॥ ७
इत्युक्तः स मुनिश्रेष्ठः पुनरेवाभ्यभाषत ।
रमयन्वृष्णिशार्दूलं पाण्डवांश्च महामुनिः ॥ ८
मार्कण्डेय उवाच ।
भविष्यं सर्वलोकस्य वृत्तान्तं भरतर्षभ ।
कलुषं कालमासाद्य कथ्यमानं निबोध मे ॥ ९

D6 (both om sub parvan name) mention only भविष्य; and D4, likewise, only भविष्यत् — *Adhy name* G1 भगवदात्ममायाप्रतिपादन — *Adhy no* (figures, words or both) K1 96 (= 196), Dn 188 (Dn3 189), D1 195, S (M2 *inf lin*) 191 (M2 orig 194) — *Śloka no* Dn 59, D1 57

188

1 [a]) B2 3 D (except Dc1 D1–3) च (for तु) K4 पार्थास्ते (by transp) — [b]) K2 4 Dn1 D2 3 T2 G2–4 भरतर्षभौ — [c]) B2–4 D (except D1–3 5) T G °या सहिता सर्वे

2 [a]) Ś1 K2 B4 D1 T1 चैनान्; D5 चैषा, M च तान् Ś1 K B2–4 Dc2 D3 M1 °व्याघ्र; T2 G2–4 °व्याघ्रान् — [c]) B Dc Dn D4 6 मानार्हो; D1 2 दाशार्हो — [d]) K3 मन्यमाना; K3 4 Dc2 D2 G4 M मान्यमानो (K3 °ना; D2 °नौ) — B D (except D1–3 5) read the colophon after 2, instead of reading it at the end of the *preceding* adhy

3 Before 3, B D (except D1–3 5) read वैश° उ — [b]) Ś1 K1 मार्कंडेय T1 तपोनिधिं (for महा°) — [c]) K4 D2 3 धर्मात्मा, T G सामात्यो, M सभाज्य (for साम्राज्ये) — [d]) G2 4 भविष्यज्

4 Before 4, K3 B D (except D2 3 5) T1 G1 3 M1 ins युधिष्ठिर उ (resp युधि°) — [a]) S (except M1) सुमहत् (for भवत°) — [b]) B4 T2 G2–4 M वद (B4 गद°, G4 भव)तस्तव; D3 भरतर्षभ (for वदतां वर) — [c]) T G2–4 मुने भगवतो वृत्त — [d]) Ś1 युगानां (for °दौ) Ś1 प्रभ***, K1–3 B2 3 M प्रभवाप्यय (M °ये), K4 B1 Dc D1 3 5 T1 G1 °व्यय (D3 T1 G1 °व्यये); B4 °त्ययि; Dn D2 4 6 त्यय; T2 G2–4 only as in text

5 K4 om 5 — [a]) Ś1 K1–3 D1–3 5 चैव; B Dc Dn D4 6 स्वस्ति (for [S]प्यस्ति) — [c]) D5 भूतेषु (for धर्मेषु) — [d]) B Dn D4 6 किं तु (for किं नु) K3 D3 शेषो, T1 G1 शिष्टं (for शेष°)

6 [a]) K3 किंकार्या — [b]) M1 किमाचार°. — [c]) M1 किमाहारा (for °युष°) G1 M1 किंवसाना — [d]) D5 कलौ युगे (for युग°)

7 [b]) B1 ध्रुवं (for कृत°) Ś1 K1–3 D5 प्रपत्स्यति (K3 वेक्ष्यामि) कृतं युगं — [d]) N (except B4 Dn1 n2) हि (for [इ]ह)

8 Before 8, Ś1 K1 3 4 B1 D1–3 5 S (except G2) वैश° उ (resp वैश°) — D1 om 8[c]–9[b] — [d]) Ś1 K B3 4 D2 3 महर्षिभि°, B1 2 Dc Dn D4 6 महानृषि°, D5 सहद्भिजै

9 Ś1 K1 4 D1–3 S (except M1) om the ref — K2 3 B D (except D1–3, D5 marg *sec m*) ins after the ref T2 G2–4 (all om the ref and line 2) ins after 8

944* शृणु राजन्मया दृष्टं यत्पुरा श्रुतमेव च ।
अनुभूतं च राजेन्द्र देवदेवप्रसादजम् ।

7
9
9

कृते चतुष्पात्सकलो निर्व्याजोपाधिवर्जितः ।
वृषः प्रतिष्ठितो धर्मो मनुष्येष्वभवत्पुरा ॥ १०
अधर्मपादविद्धस्तु त्रिभिरंशैः प्रतिष्ठितः ।
त्रेतायां द्वापरेऽर्धेन व्यामिश्रो धर्म उच्यते ॥ ११
त्रिभिरंशैरधर्मस्तु लोकानाक्रम्य तिष्ठति ।
चतुर्थांशेन धर्मस्तु मनुष्यानुपतिष्ठति ॥ १२
आयुर्वीर्यमथो बुद्धिर्बलं तेजश्च पाण्डव ।
मनुष्याणामनुयुगं ह्रसतीति निबोध मे ॥ १३
राजानो ब्राह्मणा वैश्याः शूद्राश्चैव युधिष्ठिर ।
व्याजैर्धर्मं चरिष्यन्ति धर्मवैतंसिका नराः ॥ १४
सत्यं संक्षेप्स्यते लोके नरैः पण्डितमानिभिः ।
सत्यहान्या ततस्तेषामायुरल्पं भविष्यति ॥ १५
आयुषः प्रक्षयाद्विद्यां न शक्ष्यन्त्युपशिक्षितुम् ।
विद्याहीनानविज्ञानाल्लोभोऽप्यभिभविष्यति ॥ १६
लोभक्रोधपरा मूढाः कामसक्ताश्च मानवाः ।
वैरबद्धा भविष्यन्ति परस्परवधेप्सवः ॥ १७
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः संकीर्यन्तः परस्परम् ।
शूद्रतुल्या भविष्यन्ति तपःसत्यविवर्जिताः ॥ १८
अन्त्या मध्या भविष्यन्ति मध्याश्चान्तावसायिनः ।
ईदृशो भविता लोको युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ १९
वस्त्राणां प्रवरा शाणी धान्यानां कोरदूषकाः ।
भार्यामित्राश्च पुरुषा भविष्यन्ति युगक्षये ॥ २०

— D_1 om 9^{ab} (cf v l 8) — ^{a}) K_3 T G भविष्यत् D_5 सर्वलोकेषु — ^{c}) B_1 प्रलय कालम्, T_1 G_1 M_2 काल कलुषम् (by transp)

10 ^{b}) K_2 B_4 D_3 निर्व्याजोपधि(B_4 °रि)वर्जित° — ^{c}) Ś$_1$ $K_{1\,2\,4}$ $D_{1-3\,5}$ नृप°, T_1 पृष्ट (for वृष) — ^{d}) K_4 D_5 T_1 मानुषेषु $G_{2\,4}$ तदा (for पुरा) Dn D_6 मनुष्ये भरतर्षभ

11 ^{a}) Ś$_1$ Dc Dn_3 G_4 अधर्मं पादविद्धस्तु (G_4 °ध्वस्त), $K_{1\,2}$ स धर्मपादविद्धस्तु, D_1 धर्मं° पादविरुद्धश्च, D_2 T_2 $G_{2\,3}$ अधर्मपादविध्वस्त (D_2 °द्धश्च), T_1 G_1 धर्मं° पादविहीनस्तु (G_1 °श्च) — M_2 om (hapl) 11^{b}–12^{c} — ^{c}) Ś$_1$ द्वापरेणेति, K_3 °रार्धेन ; D_5 रे चैव, G_1 °रोर्धेन

12 M_2 om 12^{abc} (cf v l 11) — ^{a}) D_1 अगैर् (for अशैर्) Ś$_1$ मनुष्यान् (for अधर्मस्) — Ś$_1$ K_1 om (hapl) 12^{bc} — ^{b}) D_5 लोक (for लोकान्) K_2 मनुष्यानुपतिष्ठति — After 12^{ab}, N (except Ś$_1$ K_1 D_1) ins

945* तामस युगमासाद्य तदा भरतसत्तम ।

— D_1 om (hapl) 12^{cd} — ^{d}) Ś$_1$ अधर्मं (for मनुष्यान्) K_4 उपसेवते, $B_{1\,3}$ उपतिष्ठते

13 ^{a}) Ś$_1$ K $D_{1-3\,5}$ यशो बु($K_{1\,3}$ वृ)द्धिर्: S (except M_1) मनो बुद्धिर् (for अथो बुद्धिर्) — ^{c}) B_1 कलियुगे (for अनुयुग) K_4 $G_{1\,2\,4}$ ह्रसतीति, T_1 हृष्यतीति

14 ^{a}) S ब्राह्मणा° क्षत्रिया वैश्या — ^{b}) S_1 शुद्धा° (for शूद्रा°) — ^{c}) T_1 व्याजाद् (for व्याजैर्) — ^{d}) K_4 $B_{2\,4}$ D_{1-3} T G M_1 जना , D_5 नृपा° (for नरा°) Ś$_1$ K_{1-3} धर्मवैतसिकैर्वृता°, M_2 धर्मवीत सुसवृता°

15 15^{ab}=(var) 38^{ab} — ^{a}) $K_{1\,2}$ सत्य° K_4 D_1 $_3$ सक्षिप्यते $D_{1\,2}$ धर्मो (for लोके) — ^{c}) B_1 सत्य हन्यात् ; D_1 सत्यहानिस् — ^{d}) T G transp आयुर् and अल्प

16 K_4 om (hapl) 16 — ^{a}) B_1 सक्षयाद् S_1 विद्या — ^{b}) D_3 M_2 शिक्षति $B_{2\,3}$ D (except $D_{1-3\,5}$) [उ]पजीवितु, B_4 [उ]पसेवितु B_1 न शक्यमुपजीवति — ^{c}) Ś$_1$ K (K_4 om) B_4 $D_{1-3\,5}$ अबुद्धींस्तान् , T_1 अवज्ञानाल्, T_2 G_3 अभिज्ञानाल् B_1 विद्याहीनास्थिरज्ञानाल्, G_4 विद्यानामनभिज्ञानाल् — ^{d}) T_1 M_1 हि (for ऽपि) B_1 लोभोत्पत्तिर्भविष्यति, T_2 G_{2-4} लोभक्रोधौ भविष्यत

17 ^{a}) Ś$_1$ K $D_{1-3\,5}$ क्रोधलोभ° (by transp), T_1 G_1 लोभमोह — ^{b}) $K_{2\,4}$ $B_{1\,3\,4}$ Dc Dn $D_{1\,2\,4\,6}$ कामासक्ता ; D_5 T G_{2-4} कामेसक्ता° — ^{c}) $K_{1\,2}$ वैरवृद्धा, K_4 $D_{1\,3}$ बुध्या, B_4 T G सक्ता — D_1 om (hapl) 17^{d}–18^{c} — ^{d}) B_{1-3} D (except $D_{2\,3\,5}$, D_1 om) °वधैषिण

18 K_3 om 18^{a}–19^{b}, D_1 om 18^{abc} (cf v l 17) — ^{a}) =41^{a} G_4 ब्राह्मणक्षत्रियविश — ^{b}) Dc T_1 G_1 M_1 सकिरत , D_5 T_2 G_{2-4} सकीर्यते, M_2 ससरत°

19 K_3 om 19^{ab} (cf v l 18) — ^{a}) Ś$_1$ K_1 अत मध्या, K_2 D_3 M_2 अता मध्या, D_2 आद्या मध्या — ^{b}) B Dc Dn $D_{4\,6}$ मध्याश्चांत्या न सशय°, $D_{1\,2}$ मध्याश्चतेवसायिन — ^{c}) $K_{1\,2}$ D_5 G_2 लोके B_2 ईदृशाश्च भविष्यति — ^{d}) Ś$_1$ K D_3 प्रत्युपस्थिते , B_3 °पर्येव , B_4 $D_{1\,2\,5}$ समुप°

20 ^{a}) K_4 S प्रवरा (T रा , $G_{2\,4}$ °र) शाटी, B_1 D_1 प्रवरा शाणा — ^{b}) G_1 वारानां (for धान्यानां) K_{1-3} $B_{1\,3\,4}$ Dc $D_{1\,5\,6}$ $G_{1\,2}$ M दूपक — Ś$_1$ K_2 read 20–23 in this sequence 20, 23 22, 21

मत्स्यामिषेण जीवन्तो दुहन्तश्चाप्यजैडकम् ।
गोषु नष्टासु पुरुषा भविष्यन्ति युगक्षये ॥ २१
अन्योन्यं परिमुष्णन्तो हिंसयन्तश्च मानवाः ।
अजपा नास्तिकाः स्तेना भविष्यन्ति युगक्षये ॥ २२
सरित्तीरेषु कुद्दालैर्वापयिष्यन्ति चौषधीः ।
ताश्चाप्यल्पफलास्तेषां भविष्यन्ति युगक्षये ॥ २३
श्राद्धे दैवे च पुरुषा ये च नित्यं धृतव्रताः ।
तेऽपि लोभसमायुक्ता भोक्ष्यन्तीह परस्परम् ॥ २४
पिता पुत्रस्य भोक्ता च पितुः पुत्रस्तथैव च ।
अतिक्रान्तानि भोज्यानि भविष्यन्ति युगक्षये ॥ २५
न व्रतानि चरिष्यन्ति ब्राह्मणा वेदनिन्दकाः ।
न यक्ष्यन्ति न होष्यन्ति हेतुवादविलोभिताः ॥ २६
निम्ने कृषिं करिष्यन्ति योक्ष्यन्ति धुरि धेनुकाः ।
एकहायनवत्सांश्च वाहयिष्यन्ति मानवाः ॥ २७
पुत्रः पितृवधं कृत्वा पिता पुत्रवधं तथा ।
निरुद्वेगो बृहद्वादी न निन्दामुपलप्स्यते ॥ २८
म्लेच्छभूतं जगत्सर्वं निष्क्रियं यज्ञवर्जितम् ।
भविष्यति निरानन्दमनुत्सवमथो तथा ॥ २९
प्रायशः कृपणानां हि तथा बन्धुमतामपि ।
विधवानां च वित्तानि हरिष्यन्तीह मानवाः ॥ ३०
अल्पवीर्यबलाः स्तब्धा लोभमोहपरायणाः ।
तत्कथादानसंतुष्टा दुष्टानामपि मानवाः ।

---

21 $T_1 G_1$ om (hapl) 21–23, D_3 om 21 For $S_1 K_2$ cf v l 20 $K_1 D_1$ read 21^{ab} after 22 — ^{a}) B_3 जीवति, $T_2 G_{2-4} M_2$ भुजतो (for जीवन्तो) — ^{b}) Dc वहत (for दुहन्त) $Ś_1$ [अ]जैडिक, D_1 [अ]जैडकां; D_5 [अ]जैडकान्, $T_2 G_{2-4}$ [अ]जाविकान्; M [अ]जैळका (M_2 °कान्) — After 21^{c}, Dc Dn ins

946* 　　येऽपि नित्य घृतव्रता ।
　　तेऽपि लोभसमायुक्ता

22 $T_1 G_1$ om 22 (cf v l 21) For $Ś_1 K_2$ cf v l 20 — ^{a}) $Ś_1 K_{1.2}$ परिमुष्यते — ^{b}) T_2 G (G_1 om) मानवान् $Ś_1 K_{1.2}$ समताश्चैव मानवा° — ^{c}) $K_{3.4}$ D_{1-3} सुरापा, D_5 (marg *sec m*) ये नरा (for अजपा) D_5 सुरापानरतास्त्वेते — After 22, $K_1 D_1$ read 21^{ab}

23 $T_1 G_{1.4}$ om 23 (for $T_1 G_1$, cf v l 21) For $Ś_1 K_2$, cf v l 20 — ^{a}) $K_{1-3} D_5$ (marg *sec m* as in text) सरित्तीर्थेषु, $T_2 G_3$ ततस्तीरेषु — ^{b}) $K_{1.2}$ वार (for वाप°) $Ś_1 K_{1.2}$ चोपरि, $K_3 B_2$ चोषधी° — ^{c}) $Ś_1 K_{1.2}$ ताश्च (for चापि) $T_2 G_{2.3}$ अफलकास (for अल्पफलास)

24 ^{a}) K_3 देवेषु, Dc दैवेषु, D_1 दाने च, G_2 देव्ये च, M_1 देवे च — ^{b}) B Dc Dn $D_{4.6}$[ऽ]पि, D_2 ये (for च) $D_{1.2}$ यत°, T_2 G दृढ (for धृत°) — ^{c}) Dc समाविष्टा — ^{d}) $S_1 K_{1-3}$ दास्यतीह, $B_{1.3}$ भोक्ष्यति हि, T_1 भक्षतीह; $T_2 G_{2-4}$ भक्षयति; M_1 योक्ष्यतीह, M_2 यक्ष्यति ह B_4 भविष्यति कलौ युगे

25 ^{c}) T_1 अनिष्टातानि, $T_2 G_{2-4}$ अनिष्टा($G_{2.4}$ °का) नि च, G_1 अनिष्कातानि; M_2 अनिष्का° — After 25, $D_{1.2}$ ins

947* रात्रौ भोक्ष्यन्ति व्रतिनो गृहिणोऽपि युगक्षये ।
　　एवंविध करिष्यन्ति कलौ शास्त्रविमोहिता ।

26 ^{a}) B_3 म्लेच्छभूत जगत्सर्वं (=29^{a}) — ^{c}) $K_{3.4}$ $D_{5.6}$ यक्ष्यते — ^{d}) B D (except D_{1-3}) T_2 G °विमोहिता° (B_3 °विलोडिता), $T_1 M_2$ °विलोपिता — After 26, B_3 Dn_1 n_2 D_6 ins

948* निम्नेष्वीहा करिष्यन्ति हेतुवादविमोहिता° ।

27 G_4 om 27^{ab} — ^{a}) $Ś_1 K_3 D_3$ (marg *sec m* as in text) निम्नेष्टीहा; $K_{1.2.4}$ B_1m D_5m M_2 नि($K_3 D_5$ न)म्नेष्वीहां, B_4 नित्य कृषिं B_2 निम्ने चापि कृषिष्यति, B (G_4 om) न चेष्टिं (T_1 °ष्टी) कारयिष्यति — ^{b}) $Ś_1 K_{1-3}$ G_2 धुरि धेनुका, T_1 M धुरि (T_1 धुर°) धेनव — ^{d}) B_{1-3} D (except $D_{1-3.5}$) योज° (for वाह°)

28 ^{c}) T_1 ब्रह्मवादे; M_2 बृहद्वाची — ^{d}) D_1 उपलिप्सते, T_1 °लिप्स्यति; $T_2 G_{2-4}$ °यास्यते

29 ^{a}) $Ś_1$ म्लेशी°; K $D_{2.3.6}$ म्लेच्छी°, Dn_2 म्लैच्छ°, D_1 म्लैच्छी° — ^{b}) $K_{3.4}$ $D_{1-3.5}$ धर्मं; $T_2 G_{2.3}$ ज्ञान° (for यज्ञ°) — ^{c}) Dc_2 $T_1 G_1$ M भविष्यसि — ^{d}) $Ś_1$ K D_{1-3} निरुत्सवम्, D_6 निरुत्साहम् (for अनुत्सवम्) S_1 $K_{1.2}$ अथापि वा; $K_{3.4}$ D_{1-3} $T_2 G_3$ अथो तदा, $T_1 G_1 M_2$ अमगल (for अथो तथा) Dc अनुत्सवमल सदा, G_4 अनुत्स्वमतो यथा

30 ^{a}) K D_{1-3} प्रायश्च (for प्रायशः) $K_{1.2}$ $T_2 G_{2-4}$ M च, T_1 तु (for हि) D_5 प्रायश्च कृपणाधानां — ^{c}) $Ś_1$ K_{1-3} D_{1-3} विधवानाथ, K_4 विविधान्यथ; T_1 विधवायाश्च — ^{d}) $T_1 G_4$ भवि (for हरि°) M हि (for [इ]ह)

31 G_4 om (hapl) 31 — ^{a}) K_3 Dn $D_{4.6}$ स्वल्प° (for अल्प) — ^{c}) $Ś_1 K_{1.2}$ तस्करा दानसंतुष्टा, $T_2 G_3$ संतुष्टास्तत्कथादाना — ^{d}) Dc मानवा; M बांधवा° (for

परिग्रहं करिष्यन्ति पापाचारपरिग्रहाः ॥ ३१
संघातयन्तः कौन्तेय राजानः पापबुद्धयः ।
परस्परवधोद्युक्ता मूर्खाः पण्डितमानिनः ।
भविष्यन्ति युगस्यान्ते क्षत्रिया लोककण्टकाः ॥ ३२
अरक्षितारो लुब्धाश्च मानाहंकारदर्पिताः ।
केवलं दण्डरुचयो भविष्यन्ति युगक्षये ॥ ३३
आक्रम्याक्रम्य साधूनां दारांश्चैव धनानि च ।
भोक्ष्यन्ते निरनुक्रोशा रुदतामपि भारत ॥ ३४
न कन्यां याचते कश्चिन्नापि कन्या प्रदीयते ।
स्वयंग्राहा भविष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ३५
राजानश्चाप्यसंतुष्टाः परार्थान्मूढचेतसः ।
सर्वोपायैर्हरिष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ३६
म्लेच्छीभूतं जगत्सर्वं भविष्यति च भारत ।
हस्तो हस्तं परिमुषेद्युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ३७
सत्यं संक्षिप्यते लोके नरैः पण्डितमानिभिः ।
स्थविरा बालमतयो बालाः स्थविरबुद्धयः ॥ ३८
भीरवः शूरमानीनः शूरा भीरुविषादिनः ।
न विश्वसन्ति चान्योन्यं युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ३९
एकाहार्यं जगत्सर्वं लोभमोहव्यवस्थितम् ।
अधर्मो वर्धति महान्न च धर्मः प्रवर्तते ॥ ४०
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या न शिष्यन्ति जनाधिप ।
एकवर्णस्तदा लोको भविष्यति युगक्षये ॥ ४१
न क्षंस्यति पिता पुत्रं पुत्रश्च पितरं तथा ।
भार्या च पतिशुश्रूषां न करिष्यति काचन ॥ ४२

मानवा) D8 दुष्टाना मानवास्तदा, T G (G4 om) शिष्टा नामपि बाध(G2 पांढ)वा° — ^{f}) B Dn मायाचार°, T1 पापाचारविवर्जिता , M1 °परायणा

32 ^{a}) Ś1 K1–3 D5 सपादयत , B1 समादाय तु, B1m 2 3 Dc Dn D4 6 समाह्वयत , B4 सपात°; T2 G2–4 M2 सघातवत K3 4 D1–3 तस्मिन्युगे कुरुश्रेष्ठ — ^{c}) K3 4 Dc D6 M1 °वधे युक्ता — ^{f}) B1 पडिता (for क्षत्रिया) B4 क्षत्रियान्या प्रदीयते

34 ^{b}) B2 4 Dn D4 6 G2 चापि (for चैव) — ^{c}) K B2 D1–3 5 T2 G3 भोक्ष्यसि T2 G2–4 °क्रोश — ^{d}) T2 (before corr) G4 इत्र (for अपि)

35 G4 om 35 — ^{c}) Ś1 K1 2 G1 2 M2 स्वयग्रहा — ^{d}) =36^{d}, 37^{d}, 39^{d} Ś1 K D1–3 5 प्रत्युपस्थिते; B Dn D4 6 समुप°

36 D5 T1 om (hapl) 36–37 — ^{b}) K1 Dc2 G2 M1 परार्था — G4 om 34^{cd} — ^{d}) =35^{d}, etc S1 K D1–3 प्रत्युपस्थिसे; B M2 समुप°

37 D5 T1 om 37 (cf v l 36) — ^{a}) =(var) 45^{a} B4 चौरभूत, Dn2 D1 म्लेंछी°, S (T1 om) वैर° — ^{b}) K1 जनार्दन, B2 3 Dc1 Dn D4 6 न सशय (for च भारत) — G4 om 37^{c}–38^{b} — ^{c}) Ś1 K B1–3 Dc2 D1 हस्ताद्; M1 हस्ते (for हस्तो) Ś1 K1–3 B1 M पर्यमुषद्, B2 परिमुषन्, G1 पर्यमुष्णाद् B4 न कन्यां याचते कश्चित (=35^{a}) — ^{d}) =35^{d}, etc Ś1 K D3 प्रत्युपस्थिते, B1 2 4 Dn D1 2 4 6 M2 समुप

38 G4 om 38^{ab} (cf v l 37) 38^{ab}=(var) 15^{ab} — ^{a}) Dc2 Dn2 सक्षेप्स्यते, Dn3 D4 सक्षिप्स्यते — ^{c}) G4 बालबुद्धयाख्या

39 ^{a}) Ś1 K B1 Dc D1–3 5 शूरमतय , T1 शूरवन्मान्या , M2 शूरमानिन्य° B1m 2–4 Dn D4 6 भीरुस्तथा शूरमानी — ^{b}) T1 क्रूरा (for शूरा) — ^{c}) T2 G3 विषघ्नति (for विश्व) — ^{d}) =35^{d}, etc S1 K D3 5 प्रत्युपस्थिते, B समुप° (B4 पर्यव°)

40 ^{a}) Ś1 K1 2 एककार्यं, K3 G1 M2 एकभार्यं, B4 एकाताप, D3 M1 एकक्षार्यं; T1 एको नव, T2 G2–4 नैकभार्यं Dn D4 6 युग (for जगत्) — ^{b}) Ś1 K D1–3 5 भविष्यति युगक्षये (cf 20^{d}, 21^{d}, etc), T2 G3 लोभमोहविवर्जित — ^{c}) K3 B Dn D2 4–6 वर्धते, Dc वर्तते Ś1 K D1 3 सदा (K4 नित्य), B Dc Dn D2 4 6 तत्र, D5 तस्मिन् (for महान्) — ^{d}) B D (except D1–3 5) तु, T1 G1 2 4 [अ]त्र (for च) Ś1 B2 D3 M1 प्रवर्धते, D5 विवर्धते K4 दान धर्मश्च हीयते

41 ^{a}) =18^{a} G4 ब्राह्मणक्षत्रियविश — ^{b}) K4 D5 विनक्ष्यति, D3 विनश्यति (for न शिष्यन्ति) S1 K1 2 B2 4 नराधिप, B1 (m as in text) युगक्षये; M1 तथैव च — ^{c}) K1 2 G1 तथा (for तदा) B1 एकवर्णा भविष्यति; T2 G3 4 एकवर्णास्तदा लोके — ^{d}) K2 D2 T2 G3 4 भविष्यति, B1 तदा लोका

42 G4 om 42^{a}–45^{b} — ^{a}) M2 ये (for न) K1 2 D1 क्षम्यति, T G रक्षति, M2 नक्ष्यति — ^{b}) T1 प्रति (for तथा) — ^{c}) K3 4 B D M1 भार्या° B1 न (for च) — ^{d}) K3 4 B4 Dc Dn D1–5 M न करिष्यति काश्चन (B4

ये यवान्ना जनपदा गोधूमान्नास्तथैव च ।
तान्देशान्संश्रयिष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ४३
स्वैराहाराश्च पुरुषा योषितश्च विशां पते ।
अन्योन्यं न सहिष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ४४
म्लेच्छभूतं जगत्सर्वं भविष्यति युधिष्ठिर ।
न श्राद्धैर्हि पितॄंश्चापि तर्पयिष्यन्ति मानवाः ॥ ४५
न कश्चित्कस्यचिच्छ्रोता न कश्चित्कस्यचिद्गुरुः ।
तमोग्रस्तस्तदा लोको भविष्यति नराधिप ॥ ४६
परमायुश्च भविता तदा वर्षाणि षोडश ।
ततः प्राणान्विमोक्ष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ४७
पञ्चमे वाथ षष्ठे वा वर्षे कन्या प्रसूयते ।
सप्तवर्षाष्टवर्षाश्च प्रजास्यन्ति नरास्तदा ॥ ४८

पत्यौ स्त्री तु तदा राजन्पुरुषो वा स्त्रियं प्रति ।
युगान्ते राजशार्दूल न तोषमुपयास्यति ॥ ४९
अल्पद्रव्या वृथालिङ्गा हिंसा च प्रभविष्यति ।
न कश्चित्कस्यचिद्दाता भविष्यति युगक्षये ॥ ५०
अट्टशूला जनपदाः शिवशूलाश्चतुष्पथाः ।
केशशूलाः स्त्रियश्चापि भविष्यन्ति युगक्षये ॥ ५१
म्लेच्छाः क्रूराः सर्वभक्षा दारुणाः सर्वकर्मसु ।
भाविनः पश्चिमे काले मनुष्या नात्र संशयः ॥ ५२
क्रयविक्रयकाले च सर्वः सर्वस्य वञ्चनम् ।
युगान्ते भरतश्रेष्ठ वृत्तिलोभात्करिष्यति ॥ ५३
ज्ञानानि चाप्यविज्ञाय करिष्यन्ति क्रियास्तथा ।
आत्मच्छन्देन वर्तन्ते युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ५४

Dc1 D1 कश्चन, Dc2 किंश्चन, Dn सक्षये), B1-3 D6 करिष्यति न काश्चन (B1 °ति कदाचन)

43 G4 om 43 (cf v l 42) — ^{a}) Dc यत्रार्थाः; G1 2 M2 यवाना — ^{b}) G1 2 गोधूमानां त° — ^{d}) =35^{d}, etc Ś1 K1 2 4 D2 5 प्रत्युपस्थिते, K3 B1 D2 M1 समुप°, B4 पर्यैव° D1 नीलीभृग्यक्ष सर्वदा

44 G2 om 44 (cf v l 42) — ^{a}) K3 4 B D (except Dn3 D2 5) G1 M स्वैराचारा — T2 G3 om 44^{cd} — ^{c}) Ś1 K1-3 नोत क्षस्यति; K4 D1-3 5 न क्षमिष्यति; M2 न च क्षस्यति (for न सहिष्यन्ति) — ^{d}) Ś1 K D3 5 प्रत्युपस्थिते; B1 3 Dc M2 समुप°

45 K3 4 D3 G4 om 45^{ab} (for G4, cf v l 42) — ^{a}) =(var) 37^{a} Ś1 K1 B2 Dn2 D1 2 5 म्लेछी (Dn3 म्लेंछ, D1 म्लैंछी)भूत — ^{b}) B2 D2 5 युगक्षये, B4 च भारत (for युधि°) D1 युगाते पर्युपस्थिते (=35^{d}, etc) — ^{c}) K3 श्राद्धैश्च, D1 2 श्राद्धेन K4 D3 न श्राद्धैर्देवताश्चापि; B Dc Dn D4 6 न श्राद्धैस्तर्पयिष्यति, T G2-4 M2 श्राद्धेन (T1 M2 °द्धैर्नै) देवाश्च पितॄन्, G1 श्राद्धैर्नै च पितॄन्देवान्; M1 श्राद्धैर्देवान्न च पितॄन् — ^{d}) B Dc Dn D4 6 °देवतानीह (Dc °नि च) मानवा°

46 ^{a}) D1 2 शिष्यो (for श्रोता) — ^{cd}) B2 3 D (except D1-3) जना (for नरा°) S (except T2 G2 3) तमोग्रस्तास्तदा लोका भविष्यति नरा°

47 ^{a}) S भवति (for भविता) Dc भवितायुश्च परमस् — ^{b}) K4 नव (for तदा) — ^{c}) D3 विमोक्ष्यते — ^{d}) = 35^{d} etc Ś1 K D1 3 5 प्रत्युपस्थिते, B1-3 Dn D4 6 समुप°, B4 पर्यैव

48 ^{a}) Ś1 K1-3 Dc2 D5 पचमेप्यथ वा (K3 D5 °मे वाथ वा, Dc1 °मे वा तथा) षष्ठे — ^{b}) Ś1 K1 2 M प्रजास्यते, K3 D3 5 G1 प्रजायते; K4 प्रयास्यति — ^{d}) B3 T1 M तथा (for तदा) K4 D1 3 5 प्रजनि(D3 °यि)ष्यति वै नरा°

49 ^{a}) B4 S पत्यौ (G1 M °तौ) पत्नी (for पत्यौ स्त्री तु) D3 न (for तु) — ^{c}) B4 पुरुषव्याघ्र, T2 G3 4 नरशार्दूल — ^{d}) D3 सतोष, T1 न दोष (for न तोष) B4 उपगच्छति

50 ^{a}) D5 अद्रव्या च (for अल्पद्रव्या) S (except M1) अल्पद्रव्यो वृथालिंग — ^{b}) T1 G1 4 M2 हिंसां S प्रचरिष्यति

51 =(var) 3 186 36 — Dn3 G4 om (hapl) 51 — ^{a}) Ś1 K1 2 अट्टशीला — ^{b}) Ś1 K1 2 शवशीलाश्, K1 2 चतुष्पदा — ^{c}) B1 भविष्यति (for स्त्रिय°) T2 G2 3 M1 चैव (for चापि) Ś1 योषित केशशीलाश्च, K D1-3 5 T1 G1 प्रमदा केशशूलाश्च (K1 2 °शीलाश्च; K4 D5 शूलिन्य) — ^{d}) Dc1 युगे युगे (for युगक्षये) B1 स्त्रियश्चानागते युगे

52 ^{a}) B1 G1 म्लेच्छा शूरा; B2 4 Dn D4 6 म्ले(Dn2 म्लें)च्छाचारा, D1 म्लेंच्छा क्रूरा Dc D1 सर्वभक्ष्या — ^{d}) Ś1 K1 2 मानवा (for मनुजा) T1 G1 मनुजा मनुजर्षभ (G1 °जाधिप)

53 ^{b}) K4 कांचन; B3 4 S वचना — ^{d}) B D (except D1-3 5) वित्तलोभात् K4 हरिष्यति; G4 भविष्यति

54 ^{a}) Ś1 K2 विज्ञाय (for [अ]विज्ञाय) — ^{b}) Ś1 K1 2 कारयति, Dc करिष्यति K4 D3 तदा क्रिया, S

स्वभावात्क्रूरकर्माणश्चान्योन्यमभिशङ्किनः ।
भवितारो जनाः सर्वे संप्राप्ते युगसंक्षये ॥ ५५
आरामांश्चैव वृक्षांश्च नाशयिष्यन्ति निर्व्यथाः ।
भविता संक्षयो लोके जीवितस्य च देहिनाम् ॥ ५६
तथा लोभाभिभूताश्च चरिष्यन्ति महीमिमाम् ।
ब्राह्मणाश्च भविष्यन्ति ब्रह्मस्वानि च भुञ्जते ॥ ५७
हाहाकृता द्विजाश्चैव भयार्ता वृषलार्दिताः ।
त्रातारमलभन्तो वै भ्रमिष्यन्ति महीमिमाम् ॥ ५८
जीवितान्तकरा रौद्राः क्रूराः प्राणिविहिंसकाः ।
यदा भविष्यन्ति नरास्तदा संक्षेप्स्यते युगम् ॥ ५९
आश्रयिष्यन्ति च नदीः पर्वतान्विषमाणि च ।
प्रधावमाना वित्रस्ता द्विजाः कुरुकुलोद्वह ॥ ६०
दस्युप्रपीडिता राजन्काका इव द्विजोत्तमाः ।
कुराजभिश्च सततं करभारप्रपीडिताः ॥ ६१
धैर्यं त्यक्त्वा महीपाल दारुणे युगसंक्षये ।
विकर्माणि करिष्यन्ति शूद्राणां परिचारकाः ॥ ६२
शूद्रा धर्मं प्रवक्ष्यन्ति ब्राह्मणाः पर्युपासकाः ।
श्रोतारश्च भविष्यन्ति प्रामाण्येन व्यवस्थिताः ॥ ६३
विपरीतश्च लोकोऽयं भविष्यत्यधरोत्तरः ।
एडूकान्पूजयिष्यन्ति वर्जयिष्यन्ति देवताः ।
शूद्राः परिचरिष्यन्ति न द्विजान्युगसंक्षये ॥ ६४
आश्रमेषु महर्षीणां ब्राह्मणावसथेषु च ।

(except G1 M1, G2 *inf lin*) क्रियास्तदा — c) Ś1 कुर्वंति, K3 4 D2 3 G1 M2 वर्ततो, M1 वर्धते — d) K3 पर्यवस्थिते, K4 D5 6 प्रत्युप°, B Dc Dn D4 6 समुप°

55 a) K3 D1 3 5 स्वभावक्रूर° — b) B1-3 Dn D4 6 अभिशंसिन, B4 T G2-4 अभिशंकिता — c) Ś1 भावितारो G1 नरा राजन् (for जना सर्वे) — d) B1 प्राप्ते च (for संप्राप्ते) B4 Dn D5 G1 संप्राप्ते तु (D5 वै, G1 स॰)युगक्षये

56 a) K2 D3 M2 आरामाश्च K4 D1-3 चैत्य (for चैव) M1 चैत्यान् (for वृक्षान्) — b) K4 नाशयिष्यति सर्वथा — c) B Dn D4 6 संशयो (for संक्षयो) — d) B Dc Dn D4 6 हि (for च)

57 a) K4 D5 यथा (for तथा) — b) T1 भवि° (for चरि°) N भविष्यति नरा नृप (Dc नराधिप) — c) B Dc Dn D4 6 T1 M ब्राह्मणाश्च B Dc Dn D4 6 G1 हनिष्यति, D3 क्षयि°, T1 M वधि° — d) G1 [अ]पि (for च) B4 G4 M2 भोक्ष्यते (for भुञ्जते) Ś1 K1-3 ब्राह्मणस्वो(K2 3 °श्वो)पजीविन°; K4 B1-3 D ब्राह्मणस्वो(Dc D5 °श्वो)पभोगिन, T1 ब्राह्मणस्वानि भुजते

58 a) K3 M1 हाहाभूता, D2 हाहा कृत्वा — d) K4 T1 भवि° (for भ्रमि°) T2 G विद्रविष्यति गामिमां (G1 भविष्यति महीसुरा)

59 ab) B2 3 Dc Dn D4 6 S (except G1 M2) transp रौद्रा and क्रूरा B1 क्षुद्रा (for क्रूरा) Ś1 K2 प्राणविहिंसका, D1-3 प्राणिविहिंसि(D3 °हस)का, T2 G2-4 प्राण्युपहिंसका B4 प्राणिनां हिंसकास्तथा; D5 प्राणिना च विहिंसका — After 59ab, K4 reads 63ab — d) D5 संक्षिप्स्यते; S संपत्स्यते K3 D4 सुख, K4 B3 D1-3 कलि°; D5 जगत् (for युगम्)

60 a) S (except G1) नदीं Ś1 K1 2 आश्रयति नदीश्चैव — b) T2 G2-4 विषमानपि (for विषमाणि च) — c) D1 2 प्रबाध्यमाना; T2 G1 3 वृथा(G1 प्रिया)वमाना — d) T1 G1 प्रजा (for द्विजा)

61 a) K4 D3 5 दस्युप्रपीडनाद्राजन् (D5 °द्राज°), B Dc Dn D4 6 G1 दस्युभि पीडिता (B4 दस्युप्रपीडिता) राजन् — b) T1 G1 द्विजात्य, T2 G2-4 तदा द्विजा (for द्विजो°) — D1 om 61cd — d) K4 करभारावपीडिता; T2 G3 करहारप्रपी°

62 a) T1 वैर (for धैर्यं) G1 कृत्वा (for त्यक्त्वा) — c) G1 M1 चरि (for करि) — d) T2 G शूद्राश्च

63 K4 reads 63ab after 59ab — a) K4 D3 5 S (except M1) धर्मान् (for धर्मं) D1 2 करिष्यति, G4 प्रचक्ष्यन्ति, M1 प्रवक्ष्यते — b) Ś1 K1 2 ब्राह्मणा परिचारका, Dc °णा पर्युपासते, S न द्विजा युगसंक्षये — G4 om 63cd — d) K2 प्रमाणेन

64 a) Ś1 K2 Dc2 Dn3 कालो° (for लोको°) — b) Ś1 K2 D5 T1 G1 M1 [अ]धरोत्तर, T2 G2-4 नरोत्तम — After 64ab, M ins

949* धर्माचारपरिभ्रष्टा लोभमोहसमन्विता ।
[M2 भ्रष्टो लोभाचारसमन्वित]

— c) K1 2 D1 ऐडूकान्, K3 D4 एड°, K4m गोखलान्; T1 जालूकान्; T2 G3 3 M जालू, G1 जालय; G4 जलू° (of v l 66) G2 पूरयिष्यन्ति — d) Ś1 K1-3 D5 नार्च° (for वर्जे) — e) D5 शूद्रान् T1 G1 M शूद्रानभिभवि (T1 °वदि)ष्यति, T2 G2-4 शूद्राश्च प्रभविष्यति — f) D5 ते (for न) Dn3 D5 S (except M2) द्विजा K D1 उप° (for युग°)

देवस्थानेषु चैत्येषु नागानामालयेषु च ॥ ६५
एडूकचिह्ना पृथिवी न देवगृहभूषिता ।
भविष्यति युगे क्षीणे तद्युगान्तस्य लक्षणम् ॥ ६६
यदा रौद्रा धर्महीना मांसादाः पानपास्तथा ।
भविष्यन्ति नरा नित्यं तदा संक्षेप्स्यते युगम् ॥ ६७
पुष्पे पुष्पं यदा राजन्फले फलमुपाश्रितम् ।
प्रजास्यति महाराज तदा संक्षेप्स्यते युगम् ॥ ६८
अकालवर्षी पर्जन्यो भविष्यति गते युगे ।
अक्रमेण मनुष्याणां भविष्यति तदा क्रिया ।
विरोधमथ यास्यन्ति वृषला ब्राह्मणैः सह ॥ ६९
मही म्लेच्छसमाकीर्णा भविष्यति ततोऽचिरात् ।
करभारभयाद्विप्रा भजिष्यन्ति दिशो दश ॥ ७०
निर्विशेषा जनपदा नरावृष्टिभिरर्दिताः ।
आश्रमानभिपत्स्यन्ति फलमूलोपजीविनः ॥ ७१
एवं पर्याकुले लोके मर्यादा न भविष्यति ।
न स्थास्यन्त्युपदेशे च शिष्या विप्रियकारिणः ॥ ७२
आचार्योपनिधिश्चैव वत्स्यते तदनन्तरम् ।
अर्थयुक्त्या प्रवत्स्यन्ति मित्रसंबन्धिबान्धवाः ।
अभावः सर्वभूतानां युगान्ते च भविष्यति ॥ ७३
दिशः प्रज्वलिताः सर्वा नक्षत्राणि चलानि च ।
ज्योतींषि प्रतिकूलानि वाताः पर्याकुलास्तथा ।
उल्कापाताश्च बहवो महाभयनिदर्शकाः ॥ ७४
षड्भिरन्यैश्च सहितो भास्करः प्रतपिष्यति ।
तुमुलाश्चापि निर्ह्रादा दिग्दाहाश्चापि सर्वशः ।

---

65 [b]) T_1 द्विजानामालयेषु च

66 [a]) $K_{1\,2}$ ऐडूक°, S जाडूक (cf v l 64) — [b]) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ °भूषणा, $D_{1\,2}$ °भूमिका (for भूषिता) — [c]) Dc_1 $G_{1\,3\,4}$ M_1 भविष्यति

67 [a]) T_2 $G_{1\,3\,4}$ यथा (for यदा) B_2 कर्महीना, T_1 गुणैर्हीना — [b]) Dc मत्स्यादा°, T_1 मांसाशा T_1 पशव° (for पानपा°) — [c]) $Ś_1$ K $D_{1-3\,5}$ पापास्र (for नित्य) — [d]) S (except G_1) सपत्स्यते (for संक्षे°) K_3 सुख, D_3 कलि°, D_4 जगत् (for युगम्)

68 T_2 G_3 om (hapl) 68 — [a]) Dn $D_{4\,6}$ transp पुष्पे and पुष्प D_5 महाराज (for यदा राजन्) — [b]) B D (except $D_{1-3\,5}$) फले वा फलमाश्रित — [c]) K_4 D_3 जनिष्यते, D_2 जनिष्येत, D_5 जनिष्यति (for प्रजा°) G_1 M नरश्रेष्ठ (for महा) $G_{2\,4}$ प्रजायते नरश्रेष्ठ — [d]) S (T_2 G_3 om) सपत्स्यते (for संक्षेप्स्यते) K_4 $D_{2\,3}$ कलि , D_4 जगत्; G_1 कृत (for युगम्)

69 G_4 om 69^{abcd} — [b]) $K_{1\,2}$ B_1 D_5 T G (G_4 om) युगक्षये, B_2 (by transp) युगे गते, Dc M_2 युगे युगे — [d]) $K_{3\,4}$ B D (except $D_{1\,5}$) G_2 भविष्यति तदा क्रिया° (G_1 क्षया°) — [e]) G_1 क्रियाविरोध यास्यति — [f]) T_2 G_{2-4} M_1 (*sup lin* as in text) ब्राह्मणा वृषलै° सह

70 [a]) B_{1-3} Dc Dn $D_{3\,4\,6}$ म्ले°(Dn_2 म्लें°)च्छजनाकीर्णा, B_4 G_2 म्लेच्छगणा , T_1 G_1 M म्लेच्छकुला° — [b]) B_1 T_1 तदाचिरात्, D_1 युगक्षये — [d]) S_1 $K_{1\,2\,4}$ B_1 $D_{2\,3\,5}$ गमि , K_3 D_1 नशि , Dc_2 वसि ; T G व्रजि (G_1 व्रवि°) (for भजि°) — After 70, S ins

950* अन्यायवर्तिनश्चापि भविष्यन्ति नराधिपा ।

71 [b]) S_1 $K_{3\,4}$ D_{1-6} तदा विष्टि(S_1 विद्धि , K_3 $D_{1\,3}$ वृष्टि)करार्दिता , $K_{1\,2}$ B Dn तथा वि($B_{1\,2}$ वृ)ष्टिकरा°, Dc यदा विष्टिकरा , T_1 G_1 M अनावृष्टिभिर(G_1 °भया)र्दिता° — [c]) B_{2-4} Dn $D_{4\,6}$ उपलप्स्यति, Dc D_2 अभिपश्यति, T_1 नाभिपत्स्यति, M_2 अभिवत्स्यति — [d]) K_4 $D_{1\,2}$ वृषला ब्राह्मणै° सह (=69[f])

72 After 72^{ab}, S (except G_4) ins

951* ब्राह्मणा° क्षत्रिया वैश्या परित्यक्ष्यन्ति सत्क्रियाम् ।
— [c]) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ °देशे तु; K_3 T_2 $G_{1\,3\,4}$ देशेन (for °देशे च)

73 [a]) T_2 G आचार्योपाश्रिन(G_1 °पचिति)श्चैव — [b]) $B_{2\,3}$ Dn $D_{3\,6}$ भत्स्यते, Dc D_4 वर्त्स्यते; D_1 T_2 $G_{2\,3}$ वत्स्यते, D_5 त्रिद्यते — [c]) $K_{1\,4}$ D_5 T_1 G_1 अर्थयुक्ता ; T_2 G_{2-4} युक्तान् K_1 भविष्यति, S (except T_1 M_1) प्रपत्स्यति — [e]) S_1 $K_{1\,2}$ अभाव° सर्वभावाना; Dc स्वभाव सर्वभूताना — [f]) B D (except $D_{1\,3\,5}$) स° (for च)

74 [b]) B (B_1 marg) D (except D_{1-5}) [अ]प्रभाणि च (B_1 orig चराणि च); T_1 दिशो दश; T_2 G जलानि च (for चलानि च) — [c]) $Ś_1$ K $D_{1-3\,5}$ ज्योतींषि प्रतिलोमानि; $B_{1\,3}$ Dc S प्रधूपितानि ज्योतींषि — G_4 om 74^{c}–75^{d} — [f]) $Ś_1$ K B_4 $D_{1-3\,5}$ G_1 °निदर्शना°

75 G_4 om 75^{abcd} (cf v l 74) — [b]) D_4 प्रतपिष्यति भास्कर° (by transp) — [c]) B_4 उल्काश्चापि सनिर्ह्रादा — [d]) $K_{1\,2}$ निर्दाहा°; G_2 दीनाभा° (for दिग्दा

कबन्धान्तर्हितो भानुरुदयास्तमये तदा ॥ ७५
अकालवर्षी च तदा भविष्यति सहस्रदृक् ।
सस्यानि च न रोक्ष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ७६
अभीक्ष्णं क्रूरवादिन्यः परुषा रुदितप्रियाः ।
भर्तृणां वचने चैव न स्थास्यन्ति तदा स्त्रियः ॥ ७७
पुत्राश्च मातापितरौ हनिष्यन्ति युगक्षये ।
सूदयिष्यन्ति च पतीन्स्त्रियः पुत्रानपाश्रिताः ॥ ७८
अपर्वणि महाराज सूर्यं राहुरुपैष्यति ।
युगान्ते हुतभुक्चापि सर्वतः प्रज्वलिष्यति ॥ ७९
पानीयं भोजनं चैव याचमानास्तदाध्वगाः ।
न लप्स्यन्ते निवासं च निरस्ताः पथि शेरते ॥ ८०
निर्घातवायसा नागाः शकुनाः समृगद्विजाः ।
रूक्षा वाचो विमोक्ष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ८१
मित्रसंबन्धिनश्चापि संत्यक्ष्यन्ति नरास्तदा ।
जनं परिजनं चापि युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ८२
अथ देशान्दिशश्चापि पत्तनानि पुराणि च ।
क्रमशः संश्रयिष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ८३
हा तात हा सुतेत्येवं तदा वाचः सुदारुणाः ।
विक्रोशमानश्चान्योन्यं जनो गां पर्यटिष्यति ॥ ८४
ततस्तुमुलसंघाते वर्तमाने युगक्षये ।

हा°) — T_2 G_3 om 75^e–76^d — ^e) $K_{3,4}$ $D_{1-3,5}$ कबधातरितो — ^f) B D (except D_{1-3}) M_2 °स्तमने, G (G_3 om) °स्तमयौ K_1 यथा, K_2 D_5 G (G_4 om) तथा, K_4 $D_{2,3}$ सदा (for तदा)

76 T_2 $G_{3,4}$ om 76 (for T_2 G_3 cf v l 75) — ^a) B D (except $D_{1-3,5}$) भगवान् (B_4 पर्जन्य°) (for च तदा) — ^b) $G_{1,2}$ युगक्षये (for सहस्र) — ^c) G_1 रोहति — ^d) $Ś_1$ K $D_{3,5}$ प्रत्यु, T_1 M समु° (for पर्यु°) G_1 समाप्ते च युगक्षये

77 ^a) T_1 G_4 अभीक्ष्ण- Dc कर्म° (for क्रूर°) — ^b) K_1 B $D_{1,6}$ $G_{1,2}$ पुरुषा (for प°) K_1 Dc_2 °प्रिय, $K_{3,4}$ $D_{3,4}$ °प्रिया — ^d) T_2 G_{3-4} स्थास्यते S_1 K $D_{1,2,5}$ स्त्रियस्तदा (by transp), B_2 Dn_1 n_3 तत स्त्रिय, B_4 स्त्रियस्तथा

78 G_4 om 78^ab — ^b) K_1 M_1 हरिष्यति, T_1 भवि°, T_2 $G_{2,3}$ न रक्षति — ^c) T_1 नादरिष्यति (for सूदयि°) G_1 पशून्, M_1 पतिं — ^d) $Ś_1$ K_4 $D_{1,2}$ G_1 M_1 उपाश्रिता, T_2 G_{2-4} उपासिता

79 ^b) K_{2-4} $D_{3,5}$ S उपेष्यति, $D_{1,2}$ ग्रसि° — ^c) $K_{3,4}$ B_4 $D_{1-3,5}$ M_2 क्षयांते (for युगान्ते) $K_{2,3}$ Dn_2 n_3 D_3 वापि (for चापि) — ^d) B_4 प्रभविष्यति

80 G_4 om 80 — ^a) B D (except $D_{1-3,5}$) चापि (for चैव) — ^b) $K_{1,2}$ D_5 T_1 M_1 तथा (for तदा) T_2 G_{1-3} नरा (for [अ]ध्वगा°) $K_{3,4}$ D_{1-3} याचमानस्तथा ध्वग — ^c) $Ś_1$ $K_{1,2}$ T_1 G_1 लप्स्यति, K_3 लप्स्यति, K_4 D_{1-3} लप्स्यते T_1 G_1 निवासांश्च — ^d) $K_{3,4}$ D_{1-3} निरस्त $K_{3,4}$ $D_{1,5}$ शेष्यते

81 D_3 om 81^c–82^b — ^a) $K_{1,3,4}$ Dc Dn_3 $D_{1,2,6}$ T_1 G_1 M निर्घाता (for निर्घात) T_2 G_{2-4} निरस्ता वायुना गाव — ^b) K_4 D_2 शकुता° (for शकुना°) — ^d) $K_{3,4}$ D_5 प्रत्यु°, B_1 समु° (for पर्यु°)

82 D_3 om 82^ab (cf v l 81), K_3 M_2 om (hapl) 82–83, G_4 om (hapl) 82 — ^a) T_2 $G_{2,3}$ मित्रान् (for मित्र) D_1 सर्वान् (for चापि) — ^b) $Ś_1$ $K_{1,2,4}$ B_1 $D_{1,2,5}$ नरा सत्यज्य शेरते, S (G_4 M_2 om) सत्यजति नरास्तथा (G_1 M_1 °दा) — ^c) $Ś_1$ $K_{1,2,4}$ $D_{2,3,5}$ दारान्, D_1 खेदात्, T_2 $G_{2,3}$ जन (for जन) Dc T_2 G_3 परिजनश्च T G (G_4 om) चैव (for चापि) — ^d) $Ś_1$ K_4 $D_{2,3,5}$ प्रत्यु°, B_1 Dc_2 समु° (for पर्यु) T $G_{2,3}$ M_1 सत्य च युगसक्षये, G_1 सत्यजति युगक्षये

83 S_1 K_{1-3} M_2 om 83 ($Ś_1$ $K_{1,2}$ hapl, for K_3 M_2 cf v l 82) — ^a) T $G_{2,3}$ देशा K_4 B_4 $D_{1-3,5}$ S (M_2 om) चैव (for चापि) — ^b) B_1 वनानि च (for पत्तनानि) T_1 वनानि, T_2 G_{2-4} [आ]पणानि (for पुराणि) — ^c) T_2 G_{2-4} सल° (for सश्र°) — ^d) K_4 $D_{3,5}$ प्रत्यु°; $B_{1,4}$ M_1 समु° (for पर्यु°)

84 G_4 om 84–85 — ^a) S_1 K_2 G_1 सुतेत्येव, B_4 भ्रातरिति — ^c) K_1 D_1 G_2 M_2 विक्रोशमाना° — ^d) $Ś_1$ $K_{1,2}$ Dc_2 जनौघ (for जनो गां) T_2 $G_{2,3}$ जनोघ प्रवदिष्यति; G_1 परितप्स्यति भारत — T G M_1 (om line 2) ins after 84 (G_4, which om 84, ins line 2 only after 83)

952* भोवादिनस्तथा शूद्रा ब्राह्मणा प्राकृतप्रिया ।
पाषण्डजनसकीर्णा भविष्यन्ति युगक्षये ।

85 G_4 om 85 (cf v l 84), T_2 $G_{2,3}$ om (hapl) 85^ab — ^a) M_1 लोके (for ततस्) $D_{2,3}$ तुमल°, T_1 तुमलसयुक्ते — ^b) $Ś_1$ K_{1-3} $B_{1,4}$ Dc_2 D_3 T_1 M_2 जन° (for युग°) — ^c) T_1 विजातिपूर्वको लोक — ^d) B_1

द्विजातिपूर्वको लोकः क्रमेण प्रभविष्यति ॥ ८५
ततः कालान्तरेऽन्यस्मिन्पुनर्लोकविवृद्धये ।
भविष्यति पुनर्दैवमनुकूलं यदृच्छया ॥ ८६
यदा चन्द्रश्च सूर्यश्च तथा तिष्यबृहस्पती ।
एकराशौ समेष्यन्ति प्रपत्स्यति तदा कृतम् ॥ ८७
कालवर्षी च पर्जन्यो नक्षत्राणि शुभानि च ।
प्रदक्षिणा ग्रहाश्चापि भविष्यन्त्यनुलोमगाः ।
क्षेमं सुभिक्षमारोग्यं भविष्यति निरामयम् ॥ ८८
कल्किर्विष्णुयशा नाम द्विजः कालप्रचोदितः ।
उत्पत्स्यते महावीर्यो महाबुद्धिपराक्रमः ॥ ८९
संभूतः सम्भलग्रामे ब्राह्मणावसथे शुभे ।
मनसा तस्य सर्वाणि वाहनान्यायुधानि च ।
उपस्थास्यन्ति योधाश्च शस्त्राणि कवचानि च ॥ ९०
स धर्मविजयी राजा चक्रवर्ती भविष्यति ।
स चेमं संकुलं लोकं प्रसादमुपनेष्यति ॥ ९१
उत्थितो ब्राह्मणो दीप्तः क्षयान्तकृदुदारधीः ।
स संक्षेपो हि सर्वस्य युगस्य परिवर्तकः ॥ ९२
स सर्वत्र गतान्क्षुद्रान्ब्राह्मणैः परिवारितः ।
उत्सादयिष्यति तदा सर्वान्म्लेच्छगणान्द्विजः ॥ ९३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८८ ॥

सभविष्यति, D_{2} $_{3}$ न भवि°, T_{2} G_{2} $_{3}$ प्रपति° D_{5} विक्रमेण भविष्यति, G_{1} क्रमश प्रपतिष्यति

86 ^{a}) $Ś_{1}$ K_{1} $_{2}$ G_{1} $_{4}$ तस्मिन् (for ऽन्यस्मिन्) — ^{b}) T_{1} (before corr) लोक प्रसिध्यति, T_{2} (after corr) G_{2-4} लोकप्रसिद्धये — ^{c}) A few MSS पुनर्दैवम् G_{1} भविष्यति पुन सर्वे — ^{d}) G_{1} नरा दैव (for अनुकूल)

87 ^{a}) D_{5} यावच्च, G_{4} यथा (for यदा) Dc_{1} Dn D_{4} $_{6}$ transp चद्र° and सूर्य° — ^{b}) B_{1} तदा; D_{1} G_{2} यदा, G_{4} यथा (for तथा) K_{2} Dn_{2} तिष्य बृहस्पति, K_{4} (marg *sec m*) D_{1} $_{5}$ (marg) M_{1} शुक्रबृहस्पती, Dc तिष्ये बृह°, G_{1} शुक्रो बृहस्पति° — ^{c}) S_{1} K_{1-3} D_{1} एकरात्रे (K_{2} D_{1} °त्रौ), D_{3} एकराशौं — D_{2} om (hapl) from न्ति up to भविष्य in 88^{d} — ^{d}) $Ś_{1}$ D_{3} प्रपश्यति, K_{1} Dc_{2} प्रपत्स्यति; K_{3} प्रवत्स्यति, B_{2} D_{1} M_{1} भविष्मति, T G_{2} $_{3}$ सपत्स्य(T_{1} °त्स्य)ति G_{1} M_{2} तदा सपत्स्यते कृत

88 D_{3} om up to भविष्य in 88^{d} (cf v l 87) — ^{cd}) $Ś_{1}$ K D_{1-3} $_{5}$ चैव (for चापि) $Ś_{1}$ K_{1} $_{2}$ च लोमशा, B_{4} सुखावहा (for [अ]नुलोमगा) T_{2} G दक्षिणानि भविष्यनि पूज(G_{1} प्रजा)यत° परस्पर (see below) — For 88^{cd}, T_{1} M subst

953* दक्षिणानि भविष्यन्ति ग्रहाश्चाप्यनुलोमगा° ।
प्रदक्षिणा भविष्यन्ति पूजयन्त परस्परम् ।

— ^{f}) D_{2} M_{1} भविष्यति B_{4} न सशय, G_{1} तदा कृत (for निरामयम्)

89 ^{a}) B Dn_{1} n_{3} D_{4-6} S (except G_{1}) कल्की K_{3} D_{2} विष्णुयशो — ^{b}) D_{1} प्रयो°, D_{5} प्रणो° (for °प्रचो°) — ^{c}) K_{4} Dc D_{2} S (except T_{1} G_{1}) उत्पत्स्यति D_{5} महाबाहुर् — ^{d}) K_{3} D_{5} °यश

90 ^{a}) G_{1} सभूत K_{1} $_{4}$ D_{1} $_{2}$ शभलग्रामे; K_{2} सवल°, T G_{2-4} M_{2} शबळ°, G_{1} सगळ°, M_{1} शभळ — After 90^{ab}, S ins

954* महात्मा वृत्तसपन्न प्रजानां हितकृन्नृप ।

— ^{d}) T_{1} सुबहून्यायुधानि च, G_{1} $_{3}$ $_{4}$ बहुनानायुधानि च — G_{2} om (hapl) 90^{ef} — ^{e}) K_{3} भूताश्च, Dc योधांश्च, T_{1} योग च, T_{2} (before corr) G_{4} योगैश्च; G_{1} M_{1} योगाश्च

91 ^{a}) $Ś_{1}$ स सर्व°, B_{2} स्वधर्म° T_{1} G_{1} M_{1} राजन् (for राजा) — ^{b}) D_{1} $_{2}$ महायशा (for भवि) — ^{c}) B_{1} S सकल (for सकुल) $Ś_{1}$ K_{1} $_{2}$ स एवेद कुल सर्व; K_{3} $_{4}$ D_{1-3} $_{5}$ स चेद सकुल सर्व

92 ^{a}) K_{2} D_{2} उच्छ्रितो, G_{2} उत्स्थितो — ^{b}) $Ś_{1}$ K D_{1-3} $_{5}$ कालांत°, G_{1} क्षत्रांत; G_{2} युगांत° (for क्षयान्त) — ^{c}) B_{1} $_{3}$ Dc Dn_{3} T_{1} G_{1} $_{2}$ $_{4}$ M सक्षेपो (B_{1} Dn_{3} सक्षेपे, B_{3} सक्षये, T_{1} सक्षेसा) हि स सर्वस्य, B_{2} Dn_{1} n_{2} D_{4} $_{6}$ सक्षेपको हि सर्वस्य, B_{4} समक्षाय हि सर्वस्य, T_{2} G_{3} सक्षेपे स हि सर्वस्य — ^{d}) K_{4} परिवर्तते

93 D_{2} om 93 — ^{a}) S गत (T_{1} तै) क्षुद्रान् — ^{c}) T_{2} G_{2} $_{4}$ उद्धात°, G_{3} उद्धृत° (for उत्साद°) — ^{d}) $Ś_{1}$ K_{1} $_{2}$ B D (except Dc_{2} D_{1} $_{3}$) सर्व (for सर्वान्)

Colophon om in $Ś_{1}$ K_{1-3} — *Major parvan* Dn_{2} T_{2} G_{2-4} आरण्य — *Sub parvan* G_{1} M_{2} मार्कंडेयसमास्या K_{4} B_{2-4} Dc Dn D_{2} $_{3}$ (all om sub parvan name) mention only भविष्य, and D_{4}, likewise, only भविष्यत् — *Adhy name* D_{1} भविष्यकथन, G_{1} युगधर्मकथन — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 189 (Dn_{3} 190), D_{1} 196, S (M_{2} *inf lin*) 192 (M_{2}

१८९

मार्कण्डेय उवाच ।
ततश्चोरक्षयं कृत्वा द्विजेभ्यः पृथिवीमिमाम् ।
वाजिमेधे महायज्ञे विधिवत्कल्पयिष्यति ॥ १
स्थापयित्वा स मर्यादाः स्वयंभुविहिताः शुभाः ।
वनं पुण्ययशःकर्मा जरावान्संश्रयिष्यति ॥ २
तच्छीलमनुवर्त्स्यन्ते मनुष्या लोकवासिनः ।
विप्रैश्चोरक्षये चैव कृते क्षेमं भविष्यति ॥ ३
कृष्णाजिनानि शक्तीश्च त्रिशूलान्यायुधानि च ।
स्थापयन्विप्रशार्दूलो देशेषु विजितेषु च ॥ ४
संस्तूयमानो विप्रेन्द्रैर्मानयानो द्विजोत्तमान् ।
कल्किश्चरिष्यति महीं सदा दस्युवधे रतः ॥ ५
हा तात हा सुतेत्येवं तास्ता वाचः सुदारुणाः ।
विक्रोशमानान्सुभृशं दस्यून्नेष्यति संक्षयम् ॥ ६
ततोऽधर्मविनाशो वै धर्मवृद्धिश्च भारत ।
भविष्यति कृते प्राप्ते क्रियावांश्च जनस्तथा ॥ ७
आरामाश्चैव चैत्याश्च तटाकान्यवटास्तथा ।
यज्ञक्रियाश्च विविधा भविष्यन्ति कृते युगे ॥ ८
ब्राह्मणाः साधवश्चैव मुनयश्च तपस्विनः ।

---

orig 195) — *Śloka no* Dn1 96, Dn2 97, Dn3 D1 98

189

1 a) Ś1 K1 2 4 D (except D1) चौरक्षय — c) K1 B2 Dc2 D1 T2 G3 °मेध, K2 °मेधो; B1 °मेधैर्, G3 4 °मेध (for °मेधे) B1 °यज्ञैर्, T2 G2–4 °यज्ञ (for °यज्ञे) — d) G1 कालयिष्यति

2 K3 om (hapl) 2 — a) B D (except D1–3 5) च (for स) — b) A few MSS स्वयभू° Ś1 K1 2 सदा; B4 प्रभु° (for शुभा) — c) T1 G3 पुन (for वन) G1 2 4 पुन° (G1 वन) पुण्ययश कर्म — d) B4 जरायां; T G1 जरया, M विधिवत् (for जरावान्) B1–3 Dc Dn रमणीय प्रवेक्ष्यति

3 a) Ś1 K2 3 M1 अनुवत्स्यते; K4 Dn2 D2 3 वत्स्यति, B2–4 Dn1 n3 D4–6 °वर्त्स्यंति; D1 T2 G °वर्तंते, T1 M2 °पत्स्यते (for °वत्स्यन्ते) — b) B1 लोकभाविन°, T2 G लोक(G1 धर्म)चारिण — c) G1 विप्रा° (for विप्रै) D4 चौरक्षयैश्च, D6 चोरक्षय Ś1 K Dn D1–3 5 एव चौ(D1 चो)रक्षये जाते — d) Ś1 K D1 2 5 महत्; D3 महा- (for कृते)

4 a) G1 शक्ति च, M शक्त्यश्च (for शक्ती°) — c) B D (except D1–3 5) द्विज° (for विप्र°) — d) Ś1 [द्]व जितेषु, Dc विहितेषु, D1 विपिनेषु, T2 G2–4 विविधेषु (for विजितेषु)

5 a) D6 विप्रेंद्रो — b) S मानयश्च (for °यानो) — c) Ś1 K1 3 कार्किश्च, K4 B2–4 T G2–4 कल्की (for कल्किश्च) B1 (m as in text) चरिष्यति महाबाहु° — d) Ś1 D5 तदा (for सदा)

6 a) = 3 188 84a B5 [ए]तत् (for [ए]व) B1 हा तात हा च पुत्रेति, B2 3 D (except D1–3 5) हा मात स्तात पुत्रेति; B4 हा तात हा भ्रातरिति — b) B4 तदा (for तास्ता) K3 सुदारुण, M2 च दारुणा (for सुदा°) — c) K1 M2 विक्रोशमाना S1 K D1–3 5 सुबहून् (for सुभृश) — d) D1 देशान्, G2 शत्रून् (for दस्यून्) K1 स क्षय, T1 सयुगे (for सक्षयम्)

7 a) B2 तदा (for ततो) B2 °विनाश Ś1 K1 2 [ऽ]य (for वै) — c) G1 युगे (for कृते) — d) Ś1 B1 2 Dc D1 2 4 6 तदा, B3 सदा (for तथा) — After 7, M2 ins 955*

8 a) Ś1 K1 2 G3 आरामांश्चैव, K3 D1 आश्रमा°, Dc1 आश्रम° (for आरामा°) K1 2 G1 चैत्यांश्च — b) Ś1 तडाकान्यवटस्तथा, K1 तडाकान्यवटांस्तथा, K2 तडाकानि वटांस्तथा; K4 B1 D1 3 तडागान्यवटास्तथा; B2–4 Dc तदा गावसथा तथा; Dc Dn D4 तडागावसथास्तथा, D5 तडागाश्च वटास्तथा — N ins after 8ab M2, after 7

955* पुष्करिण्यश्च विविधा देवतायतनानि च ।

— d) G1 करि° (for भवि°)

9 a) B1 ब्राह्मणा क्षत्रिया वैश्या — c) K4 D1 हत पाखण्डा°, S हत(M1 सह)पापण्डा° — d) Ś1 K D3 5 सत्ये तथा, B Dn D4 6 T1 M2 सत्यजना°; Dc सत्यप्रिया, G1 सत्यव्रता; M1 सत्यरता (for सत्ये जना) D1 महाप्रजा D2 सहप्रजा (for जना° प्रजा) T1 तथा, T2 G2–4 तदा

आश्रमाः सहपाषण्डाः स्थिताः सत्ये जनाः प्रजाः ॥ ९
जास्यन्ति सर्वबीजानि उप्यमानानि चैव ह ।
सर्वेष्वृतुषु राजेन्द्र सर्वं सस्यं भविष्यति ॥ १०
नरा दानेषु निरता व्रतेषु नियमेषु च ।
जपयज्ञपरा विप्रा धर्मकामा मुदा युताः ।
पालयिष्यन्ति राजानो धर्मेणेमां वसुंधराम् ॥ ११
व्यवहाररता वैश्या भविष्यन्ति कृते युगे ।
षट्कर्मनिरता विप्राः क्षत्रिया रक्षणे रताः ॥ १२
शुश्रूषायां रताः शूद्रास्तथा वर्णत्रयस्य च ।
एष धर्मः कृतयुगे त्रेतायां द्वापरे तथा ।
पश्चिमे युगकाले च यः स ते संप्रकीर्तितः ॥ १३
सर्वलोकस्य विदिता युगसंख्या च पाण्डव ।
एतत्ते सर्वमाख्यातमतीतानागतं मया ।
वायुप्रोक्तमनुस्मृत्य पुराणमृषिसंस्तुतम् ॥ १४
एवं संसारमार्गा मे बहुशश्चिरजीविना ।
दृष्टाश्चैवानुभूताश्च तांस्ते कथितवानहम् ॥ १५
इदं चैवापरं भूयः सह भ्रातृभिरच्युत ।
धर्मसंशयमोक्षार्थं निबोध वचनं मम ॥ १६
धर्मे त्वयात्मा संयोज्यो नित्यं धर्मभृतां वर ।
धर्मात्मा हि सुखं राजा प्रेत्य चेह च नन्दति ॥ १७
निबोध च शुभां वाणीं यां प्रवक्ष्यामि तेऽनघ ।
न ब्राह्मणे परिभवः कर्तव्यस्ते कदाचन ।
ब्राह्मणो रुषितो हन्यादपि लोकान्प्रतिज्ञया ॥ १८

वैशंपायन उवाच ।

मार्कण्डेयवचः श्रुत्वा कुरूणां प्रवरो नृपः ।
उवाच वचनं धीमान्परमं परमद्युतिः ॥ १९

(for प्रजा॰)

10 ^{a}) $B_{3.5}$ Dn $D_{4.6}$ प्रय($D_{4.6}$ ॰ज)ति; S जायति (for जास्यन्ति) Ś1 K_{1-3} चैव बीजानि; T_2 G सर्वभूतानि K_4 D_{1-3} जनिष्यते (D_1 ॰ति) च बीजानि; D_5 जनयिष्यति बीजानि — ^{b}) $K_{1.2}$ तप्य (!), B Dn $D_{4.6}$ रोप्यमाणानि, T_2 G शुष्य (G_1 वर्ध॰) (for उप्य॰) Ś1 K भारत, B_3 सर्वेश; D_5 वै तदा; T_1 वै सह (for चैव ह) — ^{d}) B_1 Ds_3 $D_{2.5.6}$ S सर्व G_1 सर्वेश सभविष्यति

11 ^{a}) D_3 नियता, D_5 [अ]भिरता (for निरता) — ^{b}) $D_{1.2}$ शुभेषु, $G_{1.2.4}$ वृत्तेषु (for व्रतेषु) — G_4 om 11^{cd} — ^{c}) $K_{1.3}$ $B_{3.4}$ Dn $D_{3.4.6}$ जप्य॰, $K_{2.4}$ B_3 Dc D_1 जाप्य॰ (for जप॰) — ^{d}) Ś1 कामा मुदान्विता, D_1 ॰काम मुदा युता॰, G_1 कामसमायुता — Ś1 K_1 om (hapl) 11^{c}–12^{d} — ^{f}) B_1 धर्मेण पृथिवीमिमां

12 Ś1 K_1 om 12 (cf v l 11) — ^{a}) T_2 G परा (for रता) — ^{d}) K_2 B_3 Dn $D_{4.6}$ विक्रमे (for रक्षणे)

13 ^{a}) K_4 शुश्रूषण (for शुश्रूषायां) — ^{d}) T_1 [ऽ]पि च (for तथा) — ^{e}) Ś1 $K_{1.2}$ तु, S य (for च) — ^{f}) Ś1 K_3 B_3 यश्च ते, K_1 यच्च ते, K_4 $D_{2.3}$ य(K_4 त)था ते, D_5 य सत्ये, T_1 $G_{2.4}$ M स सेय, T_2 G_3 सतत, G_1 स च से (for य स ते) T_1 $G_{2.4}$ परिकीर्तित, G_1 सुप्रकीर्तित

14 ^{a}) K_4 सर्वलोकाश्च D_3 G_1 विहिता, T G_{2-4} M_2 कथिता (for विदिता) — ^{b}) S भारत (for पाण्डव) — ^{d}) B D (except Dc D_3) तथा (for मया) — ^{f}) D_6 ऋषिसमत, T_1 ॰भि स्तुत, G_1 ॰संस्कृत

15 ^{a}) B_1 समागमे चैव, B_2 $D_{4.6}$ ससारमार्गोय (D_4 ॰र्गो मे) — ^{b}) Ś1 $K_{1.3}$ $D_{1.2.6}$ बहव॰ (for बहुश॰) $K_{1.2}$ D_5 T G_{3-4} चिरजीविन — ^{c}) $K_{1.2}$ दृष्ट्वा (for दृष्टाश्च) — ^{d}) Ś1 K B_4 $D_{1.2}$ यान् (for तान्) S किं भूय श्रोतुमिच्छसि

16 For 16^{ab}, S subst

956* सर्वमेतद्यथातत्त्व कथित तव सर्वश ।

— ^{c}) Ś1 K_{1-3} धर्मसच(Ś1 ॰क्ष, K_3 ॰श्र)य, B_4 धर्मसशय बोधार्थ; D_1 धनसक्षयमोक्षार्थं, S धर्मसशयहेतोश्च

17 ^{a}) Ś1 K $B_{1.3.4}$ Dc Dn $D_{2.3}$ सस्थाप्यो, B_2 योक्तव्यो, D_5 सस्थेय (for सयोज्यो) S न तेन्यथात्र (T_1 ॰था च; G_1 ॰थात्मा, M ॰था स) विज्ञेयो — ^{b}) S धर्मो (for नित्य) — T_1 G_1 M om 17^{cd} — ^{c}) K_3 [अ]भि सुख (for हि सुख) K_4 नित्य; B Dc Dn $D_{4.6}$ राजन् (for राजा) D_1 धर्म्यांदनु हि सुख राज्याद् (sic) — ^{d}) Ś1 K Dn_1 $D_{1-3.5}$ विंदति (for नन्दति)

18 ^{a}) D_2 निबोधैतां; T_1 ॰धय, G_2 ॰धत (for ॰ध च) D_5 G_4 सुखां (for शुभां) — ^{b}) Ś1 $K_{1.2}$ B_2 प्रवक्ष्यामि च (for यां प्रव॰) G_1 नृप (for ऽनघ) — ^{c}) K_3 (by transp) ब्राह्मणे न — ^{d}) K_4 कथ (for कदा॰) — D_1 om 18^{ef} — ^{e}) B_{1-3} Dc Dn D_{4-6} कुपितो, D_2 [ऽ]पि रुषा (for रुषितो)

19 ^{b}) T_1 G_1 कुरुराजो युधिष्ठिर — ^{c}) B_4 श्रीमान् (for धीमान्) — ^{d}) K_4 परमच्युत, D_3 (marg *sec m*) द्युतिमाप्नुप

कस्मिन्धर्मे मया स्थेयं प्रजाः संरक्षता मुने ।
कथं च वर्तमानो वै न च्यवेयं स्वधर्मतः ॥ २०

मार्कण्डेय उवाच ।

दयावान्सर्वभूतेषु हितो रक्तोऽनसूयकः ।
अपत्यानामिव स्वेषां प्रजानां रक्षणे रतः ।
चर धर्मं त्यजाधर्मं पितॄन्देवांश्च पूजय ॥ २१
प्रमादाद्यत्कृतं तेऽभूत्सम्यग्दानेन तज्जय ।
अलं ते मानमाश्रित्य सततं परवान्भव ॥ २२
विजित्य पृथिवीं सर्वां मोदमानः सुखी भव ।
एष भूतो भविष्यश्च धर्मस्ते समुदीरितः ॥ २३
न तेऽस्त्यविदितं किंचिदतीतानागतं भुवि ।
तस्मादिमं परिक्लेशं त्वं तात हृदि मा कृथाः ॥ २४
एष कालो महाबाहो अपि सर्वदिवौकसाम् ।
मुह्यन्ति हि प्रजास्तात कालेनाभिप्रचोदिताः ॥ २५
मा च तेऽत्र विचारो भूद्यन्मयोक्तं तवानघ ।
अतिशङ्क्य वचो ह्येतद्धर्मलोपो भवेत्तव ॥ २६
जातोऽसि प्रथिते वंशे कुरूणां भरतर्षभ ।
कर्मणा मनसा वाचा सर्वमेतत्समाचर ॥ २७

युधिष्ठिर उवाच ।

यत्त्वयोक्तं द्विजश्रेष्ठ वाक्यं श्रुतिमनोहरम् ।
तथा करिष्ये यत्नेन भवतः शासनं विभो ॥ २८
न मे लोभोऽस्ति विप्रेन्द्र न भयं न च मत्सरः ।

---

20 ^{a}) B_3 कथ (for कस्मिन्) — ^{b}) $K_{1,2}$ प्रजा, B_3 प्रजां (for प्रजा) K_4 मया (for मुने) $D_{1,2}$ प्रजाना रक्षणे मुने — ^{c}) D_5 [ऽ]ह (for वै) — ^{d}) D_5 अच्यवेह (for न च्यवेय) — For 20, S subst

957* युधिष्ठिर ।
एतच्छ्रुत्वा मया किं स्यात्कर्तव्य मुनिसत्तम ।
कथ चाय जितो लोको रक्षितव्यो भविष्यति ।

21 ^{a}) D_5 यदा च (for दयावान्) — ^{b}) T_1 G_4 हिते (for हितो) G_4 युक्तो, M रक्षा (for रक्तो) — ^{c}) D_5 सदा, T_2 G_{2-4} स्नेहात् (for स्वेषां) B Dc Dn $D_{4,6}$ सत्यवादी मृदुर्दांत — ^{e}) T_1 M कुरु (for चर) — ^{f}) $K_{1,2}$ पूजयन् S पितॄन्पूर्वाननुस्मर

22 D_3 om 22^{ab} — ^{a}) Ś1 प्रमादो यत्कृतस्, K_2 प्रमाद यत्कृते, K_3 प्रमादा यत्कृत — ^{b}) Ś1 Dc_2 D_5 ते (for तज्) — ^{c}) D_1 तु (for ते) D_1 दानम् (for मानम्) — ^{d}) Dn_2 यतवान्, T G प्रियवाग् (for परवान्) M सतत वै पराजय

23 ^{c}) T_1 लोको (for भूतो) K_1 T_2 G_{2-4} भविष्यश्च, K_3 भविष्यश्च — ^{d}) Dc धर्मं वै, T_1 G_1 लोकस्ते, T_2 G_{2-4} लोकस्य (for धर्मस्ते) Ś1 D_5 समुदाहृत

24 ^{a}) =1 57 12^{c} 5 16 7^{c} S (except $G_{1,2}$) मे (for ते) — ^{b}) B_2 विभो; Dn_3 युधि (for भुवि) Ś1 $K_{1,2}$ त्रिषु लोकेषु मानद (Ś1 भारत), G_1 M प्रत्यक्ष यच्च नागत — T_1 G M om 24^{cd} — ^{c}) Dn_3 $D_{2,3}$ G_4 इद (for इम) Ś1 $K_{1,2}$ इम च सुपरि — ^{d}) T G (T_1 G_1 om) वृथा त (for त्व तात) — After 24, B Dc Dn $D_{4,6}$ T_2 G_{3-4} ins

958* प्राज्ञास्तात न मुह्यन्ति कालेनाभिप्रपीडिता ।
[Dc °नाभिप्रचोदिता, Dn $D_{4,6}$ °नापि प्रपीडिता]

25 ^{a}) D_5 एक° (for एष) T_1 G_1 M_1 महाश्वेता, T_2 G_3 महाप्राजन्, G_2 महातेज (with hiatus), M_2 महाबाहुर् — ^{b}) B_2 अति सर्वं दिवौ°, D_1 अति सर्वान्दिवौकस, T_1 G_1 सर्वेषां त्रिदिवौकसां — Dc G_4 om 25^{cd} — ^{c}) Ś1 मुहूर्तं, K_{1-3} D_1 $G_{1,2}$ M मुह्यते, B_3 रक्षति, T_1 उह्यते (for मुह्यन्ति) Ś1 K D_{1-3} तत्र, D_5 सर्वा (for तात) — ^{d}) B_1 [अ]भिप्रपीडिता°, B_2 Dn $D_{4,6}$ [अ]पि प्रचोदिता, $D_{2,5}$ [अ]भिप्रणो°

26 ^{a}) D_5 स (for मा) B_1 ते वै; Dn $D_{4,6}$ तत्र (for तेऽत्र) Ś1 K_1 $D_{1-3,5}$ विचारोस्तु; B Dc Dn T_1 विशंका भूद् — ^{c}) S1 $B_{2,3}$ $D_{2,5}$ अशक्य मद्, K B_1 $D_{1,3}$ अशक्य मद्, B_4 Dc Dn $D_{4,6}$ आशक्य मद् (for अतिशङ्क्य)

27 ^{a}) S पश्चिमे (for प्रथिते) M_1 काले, M_2 देशे (for वंशे) — ^{b}) T_1 G_1 कुरुसत्तम (for भरत°)

28 ^{a}) Ś1 K $D_{1,3,5}$ मुनिश्रेष्ठ — ^{d}) K_3 D_5 तथा, K_4 D_3 यथा, B_2 प्रभो, T_1 G_1 मुने (for विभो)

29 T_2 G_{3-4} om (hapl) 29 — ^{a}) B_2 ते (for मे) Ś1 K $D_{3,5}$ विप्रर्षे (for विप्रेन्द्र) — ^{b}) Ś1 K $D_{3,5}$ सभ्रम (for मत्सर) — ^{c}) Ś1 K $D_{3,5}$ [इ]ह, M_2 च (for हि) — ^{d}) Ś1 $K_{1,2}$ यत्त्वयोक्त (for उक्त यत्ते) $D_{1,2}$ हित वच, T_1 प्रिय मुने, M प्रिय प्रभो (M_2 विभो) (for मयि प्रभो)

30 ^{a}) G_4 च (for तु) — ^{b}) B_4 D_5 भार्गवस्य (for पाण्ड) $K_{3,4}$ $D_{3,5}$ यशस्विन° (for महा) Dc Dn D_4 मार्कंडेयस्य धीमत, T_1 G_1 धर्मराजस्य धीमत — K_4 om 30^{c}–31^{b} — ^{c}) $B_{2,4}$ Dn $D_{4,6}$ संहृष्टा (for प्र)

करिष्यामि हि तत्सर्वमुक्तं यत्ते मयि प्रभो ॥ २९
वैशंपायन उवाच ।
श्रुत्वा तु वचनं तस्य पाण्डवस्य महात्मनः ।
प्रहृष्टाः पाण्डवा राजन्सहिताः शार्ङ्गधन्वना ॥ ३०
तथा कथां शुभां श्रुत्वा मार्कण्डेयस्य धीमतः ।
विस्मिताः समपद्यन्त पुराणस्य निवेदनात् ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोननवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८९ ॥

१९०

वैशंपायन उवाच ।
भूय एव ब्राह्मणमहाभाग्यं वक्तुमर्हसीत्यब्रवीत्पाण्डवेयो मार्कण्डेयम् ॥ १ ॥ अथाचष्ट मार्कण्डेयः ॥ २ ॥

अयोध्यायामिक्ष्वाकुकुलोत्पन्नः पार्थिवः परिक्षिन्नाम मृगयामगमत् ॥ ३ ॥ तमेकाश्वेन मृगमनुसरन्तं मृगो दूरमपाहरत् ॥ ४ ॥ अथाध्वनि जातश्रमः क्षुत्तृष्णाभिभूतश्च कस्मिंश्चिदुद्देशे नीलं वन-

---

D₂ ब्राह्मणा (for पाण्डवा) B₁ ₃ Dc सहृष्टो हृष्टरोमाभूत् — ᵈ) Ś₁ K B₁ ₃ Dc सहित (for °ता°) D₁ ₃ °धन्विना — After 30, B Dc Dn D₄ ₆ T₂ G₂–₄ ins

959* विप्रर्षभाश्च ते सर्वे ये तत्रासन्समागताः ।

31 K₄ om 31ᵃᵇ (cf v l 30) — ᵃ) Ś₁ K₁ ₂ transp कथां and शुभां T₁ प्राज्ञा, G₁ प्रज्ञा, G₂ ₄ M प्रज्ञां (for कथां) T₁ G₁ वच (for शुभां) Dc स तथा ता कथा श्रुत्वा — ᶜ) T₁ समपद्यत — ᵈ) Dn₂ निबोधनात्, S निबोधने (for निवे)

Colophon — *Major parvan* Ś₁ K₂ T₂ G₂–₄ आरण्य — *Sub parvan* B₁–₃ Dc Dn D₄ ₆ G₁ मार्कंडेयसमा (Dn₂ D₄ ₆ स)स्या (followed by भविष्य in B₁ ₃ Dc Dn D₄ ₆), M₁ मार्कंडेयसहिता Ś₁ K B₄ D₁–₃ ₅ M₂ (all om sub parvan name) mention only भविष्य (Ś₁ K₁ ₂ M₂ °ष्यत्) To भविष्य or °ष्यत्, N (except B₂ Dn₂) M₂ add समास — *Adhy name* G₁ युगधर्मकथन — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 190 (Dn₂ 191), D₁ 197, S (M₂ *inf lin*) 193 (M₂ orig 196) — *Śloka no* Dn₁ n₂ 35, D₁ 33

190

1 Before 1, B₁–₄ D₃ (marg *sec m*) ₅ G₂ ins

960* जनमेजय उवाच ।
भूय एव ब्राह्मणानां माहात्म्यं वक्तुमर्हसि ।
पाण्डवानां यथाचष्ट मार्कण्डेयो महातपाः ।

— G₁ om भूय and reads एव (for एव) B₃ ब्राह्मणानां माहात्म्य; B₂ D₅ T₂ G₁ ₃ ₄ M₁ ब्राह्मणमाहात्म्य, Dc ब्राह्मणस्य माहात्म्य, D₄ महाभाग; T₁ च माहात्म्य (for ब्राह्मणमहाभाग्य) Before वक्तुम्, K₁ ₃ B₃ Dc D₂ ₄ T G₁ M₁ ins भगवान्, K₂ ₄ D₅ भवान्; B₁ D₁ ₅ G₄ भगवन्; M₂ मम भगवन् Ś₁ K B₁ Dc D₂–₄ T₂ G₁ ₄ M₁ अर्हति (for अर्हसि) B₁ [इ]त्यथ, B₃ [अ]थ (for [इ]ति) S₁ K₁–₃ D₅ [इ]त्येव ब्रुवत पाण्डवान्, K₄ D₁–₃ [इ]त्यब्रुव(K₄ °वद)न्पाण्डवेया°, D₄ [ए]व ब्रुवन्पाण्डवान् T₁ G₁ M₁ पांडवो (for पाण्डवेयो) S₁ K D₁–₅ om मार्कण्डेयम्

2 M om 2 — D₅ om अथ and मार्कण्डेय° — After 2, K₃ B₃ ₄ Dn G₃ ins

961* अपूर्वमिदं श्रूयतां ब्राह्मणानां चरितम् ।,

while Dc D₃ (marg *sec m*) ₅ T₂ G₂–₄ ins

962* श्रूयतां कथयामीदं महर्षीणां पूर्वचरितम् ।

[Dc D₃ ₅ ins अपूर्वं after इदं D₃ ₆ ब्राह्मणानां (for महा) Dc D₃ ₅ om पूर्व-]

3 Before 3, D₅ M read मार्कंडेय उ (M om उ°) — G₁ अयोध्याधिपतिर् (for अयोध्यायाम्) K₁ D₄ कुल उत्पन्न, B Dn D₆ G₃ °कुलोद्वह° (for °कुलोत्पन्न) K₄ D₄–₆ om पार्थिव°, T₂ G₂–₄ om पार्थिव परिक्षिन्नाम A few MSS परीक्षिन् G₁ पारीक्षिन्नाम पार्थिव (for पार्थिव° परिक्षिन्नाम)

4 B₄ T G₁ ₃ ₄ M स एको(M °का)श्वेन T₁ मृगयाम् (*for* मृगम्) T₁ अनुसरन्, T₂ G₁ ₄ अन्वसरत्, G₂ M अन्वचरत् (for अनुसरन्त) Before मृगो, G₁ ins स; M₂ त Dc M₁ दूरतरम् (for दूरम्) S₁ K₃ G₂ ₄ M₁ उपाहरत्, B₄ T₂ अन्वहरत्; Dc अथाहरद्, T₂ अपासरत्

5 B₂ ₃ Dn D₄ ₆ G₃ om अथ Ś₁ K D₁–₃ ₅ om

कस्मिन्धर्मे मया स्थेयं प्रजाः संरक्षता मुने ।
कथं च वर्तमानो वै न च्यवेयं स्वधर्मतः ॥ २०

मार्कण्डेय उवाच ।

दयावान्सर्वभूतेषु हितो रक्तोऽनसूयकः ।
अपत्यानामिव स्वेषां प्रजानां रक्षणे रतः ।
चर धर्मं त्यजाधर्मं पितॄन्देवांश्च पूजय ॥ २१
प्रमादाद्यत्कृतं तेऽभूत्सम्यग्दानेन तज्जय ।
अलं ते मानमाश्रित्य सततं परवान्भव ॥ २२
विजित्य पृथिवीं सर्वां मोदमानः सुखी भव ।
एष भूतो भविष्यश्च धर्मस्ते समुदीरितः ॥ २३
न तेऽस्त्यविदितं किंचिदतीतानागतं भुवि ।
तस्मादिमं परिक्लेशं त्वं तात हृदि मा कृथाः ॥ २४
एष कालो महाबाहो अपि सर्वदिवौकसाम् ।
मुह्यन्ति हि प्रजास्तात कालेनाभिप्रचोदिताः ॥ २५
मा च तेऽत्र विचारो भूद्यन्मयोक्तं तवानघ ।
अतिशङ्क्य वचो ह्येतद्धर्मलोपो भवेत्तव ॥ २६
जातोऽसि प्रथिते वंशे कुरूणां भरतर्षभ ।
कर्मणा मनसा वाचा सर्वमेतत्समाचर ॥ २७

युधिष्ठिर उवाच ।

यत्त्वयोक्तं द्विजश्रेष्ठ वाक्यं श्रुतिमनोहरम् ।
तथा करिष्ये यत्नेन भवतः शासनं विभो ॥ २८
न मे लोभोऽस्ति विप्रेन्द्र न भयं न च मत्सरः ।

---

20 ^{a}) B_3 कथ (for कस्मिन्) — ^{b}) $K_{1, 2}$ प्रजा, B_3 प्रजा (for प्रजा) K_4 मया (for मुने) $D_{1, 2}$ प्रजानां रक्षणे मुने — ^{c}) D_5 [ऽ]ह (for वै) — ^{d}) D_5 अच्यवेह (for न च्यवेय) — For 20, S subst

957* युधिष्ठिर ।
एतच्छ्रुत्वा मया किं स्यात्कर्तव्य मुनिसत्तम ।
कथ चाय जितो लोको रक्षितव्यो भविष्यति ।

21 ^{a}) D_5 यदा च (for दयावान्) — ^{b}) T_1 G_4 हिते (for हितो) G_4 युक्तो, M रक्षा (for रक्तो) — ^{c}) D_5 सदा, T_2 G_{2-4} स्नेहात् (for स्वेषा) B Dc Dn $D_{4, 6}$ सत्यवादी मृदुर्दांत — ^{e}) T_1 M कुरु (for चर) — ^{f}) $K_{1, 2}$ पूजयन् S पितॄन्पूर्वाननुस्मर

22 D_3 om 22^{ab} — ^{a}) $Ś_1$ प्रमादो यत्कृतस्, K_2 प्रमाद यत्कृते, K_3 प्रमादा यत्कृत — ^{b}) $Ś_1$ Dc_2 D_5 ते (for तज्) — ^{c}) D_1 तु (for ते) D_1 दानम् (for मानम्) — ^{d}) Dn_2 यतवान्; T G प्रियवाग् (for परवान्) M सतत वै पराजय

23 ^{c}) T_1 लोको (for भूतो) K_1 T_2 G_{2-4} भविष्यच्च; K_3 भविष्यश्च — ^{d}) Dc धर्म वै; T_1 G_1 लोकस्ते; T_2 G_{2-4} लोकस्य (for धर्मस्ते) $Ś_1$ D_3 समुदाहृत

24 ^{a}) =1 57 12^c 5 16 7^c S (except $G_{1, 2}$) मे (for ते) — ^{b}) B_2 विभो, Dn_3 युधि (for भुवि) $Ś_1$ $K_{1, 2}$ त्रिषु लोकेषु मानद ($Ś_1$ भारत), G_1 M प्रत्यक्ष यच्च नागत — T_1 G M om 24^{cd} — ^{c}) Dn_3 $D_{2, 3}$ G_4 इद (for इम) $Ś_1$ $K_{1, 2}$ इम च सुपरि° — ^{d}) T G (T_1 G_1 om) वृथा त (for त्व तात) — After 24, B Dc Dn $D_{4, 6}$ T_2 G_{2-4} ins

958* प्राज्ञास्तात न मुह्यन्ति कालेनाभिप्रपीडिता ।
[Dc °नाभिप्रचोदिता , Dn $D_{4, 6}$ नापि प्रपीडिता]

25 ^{a}) D_5 एक° (for एष) T_1 G_1 M_1 महान्नेता; T_2 G_3 महात्राजन्, G_2 महातेज (with hiatus), M_2 महाबाहुर् — ^{b}) B_2 अति सर्व दिवौ°, D_1 अति सर्वान्दिवौकस , T_1 G_1 सर्वेषा त्रिदिवौकसा — Dc G_4 om 25^{cd} — ^{c}) $Ś_1$ मुहूर्ते, K_{1-3} D_1 $G_{1, 2}$ M मुह्यते, B_3 स्त्रक्षति, T_1 ह्यते (for मुह्यन्ति) $Ś_1$ K D_{1-3} तत्र, D_5 सर्वा (for तात) — ^{d}) B_1 [अ]भिप्रपीडिता , B_3 Dn $D_{4, 6}$ [अ]पि प्रचोदिता , $D_{2, 5}$ [अ]भिप्रणो°

26 ^{a}) D_5 स (for मा) B_1 ते वै, Dn $D_{4, 6}$ तत्र (for तेऽत्र) $Ś_1$ K_1 $D_{1-3, 5}$ विचारोस्तु, B Dc Dn T_1 विशका भूद् — ^{c}) $Ś_1$ $B_{2, 3}$ $D_{2, 5}$ अशक्य मद्°, K B_1 $D_{1, 3}$ अशक्य मद् , B_4 Dc Dn $D_{4, 6}$ आशक्य मद् (for अतिशङ्क्य)

27 ^{a}) S पश्चिमे (for प्रथिते) M_1 काले, M_2 देशे (for वंशे) — ^{b}) T_1 G_1 कुरुसत्तम (for भरत)

28 ^{a}) $Ś_1$ K $D_{1, 3, 5}$ मुनिश्रेष्ठ — ^{d}) K_3 D_5 तथा; K_4 D_3 यथा, B_2 प्रभो, T_1 G_1 मुने (for विभो)

29 T_2 G_{2-4} om (hapl) 29 — ^{a}) B_2 से (for मे) $Ś_1$ K $D_{3, 5}$ विप्रर्षे (for विप्रेन्द्र) — ^{b}) $Ś_1$ K $D_{3, 5}$ सभ्रम (for मत्सर°) — ^{c}) $Ś_1$ K $D_{3, 5}$ [इ]ह, M_2 च (for हि) — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1, 2}$ यत्त्वयोक्त (for उक्त यत्ते) $D_{1, 2}$ हित वच ; T_1 प्रिय मुने, M प्रिय प्रभो (M_2 विभो) (for मयि प्रभो)

30 ^{a}) G_4 च (for तु) — ^{b}) B_4 D_5 भार्गवस्य (for पाण्ड) $K_{3, 4}$ $D_{3, 5}$ यशस्विन° (for महा) Dc Dn D_4 मार्कण्डेयस्य धीमत , T_1 G_1 धर्मराजस्य धीमत — K_4 om 30^c–31^b — ^{c}) $B_{2, 4}$ Dn $D_{4, 6}$ सहृष्टा (for प्र)

करिष्यामि हि तत्सर्वमुक्तं यत्ते मयि प्रभो ॥ २९
वैशंपायन उवाच ।
श्रुत्वा तु वचनं तस्य पाण्डवस्य महात्मनः ।
प्रहृष्टाः पाण्डवा राजन्सहिताः शार्ङ्गधन्वना ॥ ३०
तथा कथां शुभां श्रुत्वा मार्कण्डेयस्य धीमतः ।
विस्मिताः समपद्यन्त पुराणस्य निवेदनात् ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोननवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८९ ॥

१९०

वैशंपायन उवाच ।
भूय एव ब्राह्मणमहाभाग्यं वक्तुमर्हसीत्यब्रवीत्पाण्डवेयो मार्कण्डेयम् ॥ १ ॥ अथाचष्ट मार्कण्डेयः ॥ २ ॥
अयोध्यायामिक्ष्वाकुकुलोत्पन्नः पार्थिवः परिक्षिन्नाम मृगयामगमत् ॥ ३ ॥ तमेकाश्वेन मृगमनुसरन्तं मृगो दूरमपाहरत् ॥ ४ ॥ अथाध्वनि जातश्रमः क्षुत्तृष्णाभिभूतश्च कस्मिंश्चिदुद्देशे नीलं वन-

---

D_5 ब्राह्मणा (for पाण्डवा) $B_{1.3}$ D_c संहृष्टो हृष्टरोमाभूत् — d) S_1 K $B_{1.3}$ D_c सहित° (for °ता°) $D_{1.3}$ °धन्विना — After 30, B D_c D_n $D_{4.6}$ T_2 G_{2-4} ins
959* विमर्षभाश्च ते सर्वे ये तत्रासन्समागताः ।
31 K_4 om 31^{ab} (cf v l 30) — a) $Ś_1$ $K_{1.3}$ transp कथां and शुभां T_1 प्राज्ञां, G_1 प्रज्ञां, $G_{3.4}$ M प्रज्ञां (for कथां) T_1 G_2 वच° (for शुभां) D_c स तथा तां कथां श्रुत्वा — c) T_1 समपद्यत — d) D_{n3} निबोधनात्; S निबोधने (for निवे°)

Colophon — *Major parvan* $Ś_1$ K_2 T_2 G_{2-4} आरण्य — *Sub parvan* B_{1-3} D_c D_n $D_{4.6}$ G_1 मार्कंडेयसमा(Dn3 $D_{4.5}$ स)स्या (followed by भविष्य in $B_{1.3}$ D_c D_n $D_{4.6}$) M_1 मार्कंडेयसहिता $Ś_1$ K B_4 D_{1-6} M_3 (all om sub parvan name) mention only भविष्य ($Ś_1$ $K_{1.3}$ M_3 °ष्यत्) To भविष्य or °ष्यत्, N (except B_2 D_{n3}) M_2 add समाप्त — *Adhy name* G_1 युगधर्मकथन — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 190 (D_{n3} 191), D_1 197, S (M_3 *inf lin*) 193 (M_2 orig 196) — *Śloka no* D_{n1} n_2 35 D_1 33

190

1 Before 1, B_{2-4} D_2 (marg *sec m*) $_6$ G_3 ins
960* जनमेजय उवाच ।
भूय एव ब्राह्मणानां माहात्म्यं वक्तुमर्हसि ।
पाण्डवानां यथाचष्ट मार्कण्डेयो महातपाः ।
— G_1 om भूय and reads एव (for एव) B_2 ब्राह्मणानां माहात्म्य, B_3 D_5 T_2 $G_{1.3.4}$ M_1 ब्राह्मणमाहात्म्य, D_c ब्राह्मणस्य माहात्म्य, D_4 महाभाग; T_1 च माहात्म्य (for ब्राह्मणमहाभाग्य) Before वक्तुम्, $K_{1.3}$ B_3 D_c $D_{2.4}$ T G_1 M_1 ins भगवान्, $K_{2.4}$ D_5 भवान्, B_1 $D_{1.5}$ G_4 भगवन्, M_2 मम भगवन् S_1 K B_1 D_c D_{2-4} T_2 $G_{1.4}$ M_1 अर्हति (for अर्हसि) B_1 [इ]त्यथ, B_3 [अ]थ (for [इ]ति) $Ś_1$ K_{1-3} D_5 [इ]त्येव ब्रुवत° पांडवान्; K_4 D_{1-3} [इ]त्यब्रुव(K_4 °वद)न्पांडवेया, D_4 [ए]व ब्रुवन्पांडवान् T_1 G_1 M_1 पाडवो (for पाण्डवेयो) $Ś_1$ K D_{1-6} om मार्कण्डेयम्
2 M om 2 — D_6 om अथ and मार्कण्डेय° — After 2, K_3 $B_{2.4}$ D_n G_3 ins
961* अपूर्वमिदं श्रूयतां ब्राह्मणानां चरितम् ।,
while D_c D_2 (marg *sec m*) $_6$ T_2 G_{2-4} ins
962* श्रूयतां कथयामीदं ब्रह्मर्षीणां पूर्वचरितम् ।
[D_c $D_{2.6}$ ins अपूर्वं after इदं $D_{3.6}$ ब्राह्मणानां (for ब्रह्म°) D_c $D_{2.6}$ om पूर्व°]
3 Before 3, D_3 M read मार्कंडेय उ° (M om उ°) — G_1 अयोध्याधिपतिर् (for अयोध्यायाम्) K_1 D_4 कुल उत्पन्न°; B D_n D_6 G_3 °कुलोद्वह° (for °कुलोत्पन्न) K_4 D_{4-6} om पार्थिव; T_2 G_{2-4} om पार्थिव परिक्षिन्नाम A few MSS परीक्षिन् G_1 पारीक्षिन्नाम पार्थिव (for पार्थिव° परिक्षिन्नाम)
4 B_4 T $G_{1.3.4}$ M स एको(M °का)श्वेन T_1 मृगयाम् (for मृगम्) T_1 अनुसरन्, T_2 $G_{1.4}$ अन्वसरत्, G_3 M अन्वचरत् (for अनुसरन्त) Before मृगो, G_1 ins स; M_2 स D_c M_1 दूरतरम् (for दूरम्) $Ś_1$ K_3 $G_{3.4}$ M_1 उपाहरत; B_4 T_2 अन्वाहरत्; D_c अथाहरत्, T_1 अपासरत्
5 $B_{2.3}$ D_n $D_{4.6}$ G_3 om अथ $Ś_1$ K $D_{1-3.5}$ om

पण्डमपश्यत् । तच्च विवेश ॥ ५ ॥ ततस्तस्य वनपण्डस्य मध्येऽतीव रमणीयं सरो दृष्ट्वा साश्व एव व्यगाहत ॥ ६ ॥ अथाश्वस्तः स बिसमृणालमश्वस्याग्रे निक्षिप्य पुष्करिणीतीरे समाविशत् ॥ ७ ॥ ततः शयानो मधुरं गीतशब्दमशृणोत् ॥ ८ ॥ स श्रुत्वाचिन्तयत् । नेह मनुष्यगतिं पश्यामि । कस्य खल्वयं गीतशब्द इति ॥ ९ ॥

अथापश्यत्कन्यां परमरूपदर्शनीयां पुष्पाण्यवचिन्वतीं गायन्तीं च ॥ १० ॥ अथ सा राज्ञः समीपे पर्यक्रामत् ॥ ११ ॥ तामब्रवीद्राजा । कस्यासि सुभगे त्वमिति ॥ १२ ॥ सा प्रत्युवाच । कन्यास्मीति ॥ १३ ॥ तां राजोवाच । अर्थी त्वयाहमिति ॥ १४ ॥ अथोवाच कन्या । समयेनाहं शक्या त्वया लब्धुम् । नान्यथेति ॥ १५ ॥ तां राजा समयमपृच्छत् ॥ १६ ॥ ततः कन्येदमुवाच । उदकं मे न दर्शयितव्यमिति ॥ १७ ॥ स राजा बाढ-

---

च G4 om कस्मिंश्चिद् B D (except D1–3 5) G3 एकस्मिन् (for कस्मिंश्चिद्) K1 2 B1–3 Dc2 Dn D3 T1 G1 M2 देशे, G4 दूरे (for उद्देशे) K4 D3 om नील After नील, B2–4 Dn D4–6 G1 3 ins गहन Some MSS वनखडम् B1 Dc1 नील वन गहनखडमपश्यत् — Ś1 K1–3 Dc तच्चाविवेश, K4 D1–3 तच्चापि विवेश, B2 त चाविवेश, D5 राजा विवेश, T1 तद्विवेश, T2 G2 4 तस्याविशेपत (for तच्च विवेश)

6 T1 om ततस् T2 G2 4 तस्याविशेपतो, G1 स प्रविश्य (for ततस्तस्य) Ś1 K1 2 om वनपण्डस्य; some MSS spell वनखण्डस्य Ś1 K D1 2 5 [अ]वगाहत (for व्यगा°) Dc सोश्वादवारोहत (for साश्व एव व्यगाहत)

7 G2 4 तथाश्वस्त T1 M1 सन् (for स) D5 अथाश्व तस्मिन्सरसि यध्वा (for अथाश्वस्त स) M2 बिसमृणालानि (for °मृणालम्) T1 G1 M1 बिसमृणालान्यश्वस्याग्रतो B1 अश्वायाग्रे, B2–4 Dc Dn D4 6 G3 अश्वाया(B4 °श्वस्या)ग्रतो (for अश्वस्याग्रे) Ś1 निक्षिप्त, T1 दृष्ट्वा K3 तीर K3 उपाविशत्, B1–3 D (except D1–3 5) G3 सविवेश, T1 शयनमाविशत्; G1 शयनमभजत (for समाविशत्) T2 G2 4 बिसतृणान्यश्वस्य दत्वा स्वयमाविशत्

8 Ś1 तत्र (for ततः) Before शयानो, G1 M2 ins स K3 B Dn D4–6 T G गीतम् (for गीतशब्दम्)

9 After स, D1 ins तत् S श्रुत्वा च (for स श्रुत्वा) — K3 4 D1–3 5 T2 मानुषगतिं, T1 मनुष्यभूमिं B1 प्रपश्यामि (for पश्यामि) — After कस्य, Dc ins तत्, M नु B1 Dc om इति

10 D1 reads यथा for अथ, and om कन्या After परमरूप°, T2 G2 4 ins परा K3 परम दर्शनीया; D1 परम रूप दर्शयतीति, D2 परमरूप दर्शयती, G1 परमरूपसपन्ना दर्शनीया Ś1 K2 विचिन्व(K2 न्व)तीं, Dc Dn3 [अ]वचिन्वतीं; D1 3 [ए]व विचिन्वतीं, T G1 3 4 M [अ]पचिन्व(T2 G3 M2 °न्व)तीं, G2 [अ]पि विचिन्वतीं D1 2 om गायन्तीं After गायन्तीं, G1 ins नृत्यतीं K1 om च

11 B2 T G4 om अथ G1 सा च, G2 M (by transp) साथ D1 2 पर्याक्रमत्, G1 4 पर्यक्रमात्, M1 पर्याक्रामत् Ś1 K1–3 D5 अथ राज्ञ समीपे सापा(K3 D5 सा पर्या)क्रामत्, K4 D3 अथ तस्य राज्ञ समीपे सा पर्याक्रमत्

12 T G2 4 अपृच्छत् (for अब्रवीत्) Before राजा, S (except G3 M1) ins स — B4 S (except G3) कासि (for कस्यासि) Dc om सुभगे B1–3 Dn D4 6 G3 भद्रे (for सुभगे) Before त्वम्, K4 D1–3 ins का; B1–3 Dc Dn D4 6 G3 का वा, B4 T1 G1 M कस्य T2 G2 4 om त्वम् T1 सुता (for इति)

13 G1 om सा Ś1 K1 2 4 B4 D1–3 5 सा त, K3 ततस्त (for सा) — After इति, G1 ins राजान

14 Ś1 K1 om ता D5 अब्रवीत् (for उवाच) — T1 सबधी (for अर्थी)

15 D1 om from समये° up to उवाच (in 17) Ś1 K1–3 D2 3 5 transp शक्या and त्वया K4 (by transp) त्वया लब्धु शक्या

16 D1 om 16 — B Dc Dn D4 6 transp तां and राजा T1 सविस्मयम् (for समयम्) After अपृच्छत्, S (except G3) ins क समय इति

17 D1 om up to उवाच — B2 4 D (except D2 3 5) G3 M om तत B D (except D2 3 5) om इदम् D5 अब्रवीत् (for उवाच) — B D (except D1–3 5) G3 नोदक मे; M1 उदक मा (for उदक मे न)

18 B2 om राजा After राजा, B1 3 4 D (except D1–3 5) G3 ins तां After बाढम्, Dc ins इत्युदक न दर्शयामि — After तां, K2 D (except D1–3) G3 ins उपयेमे । कृतोद्वाहश्च परीक्षित्क्रीडमानो मुदा परमया युक्तस्तूष्णीं (Dc om तूष्णीं) Dc om समागम्य B Dn D4 6 G3 सगम्य (for समागम्य) Before तया सह, M2 ins तत्रैव T1 om तया सह S (except G3) तत्र (M2 om तत्र)

मित्युक्त्वा तां समागम्य तया सहास्ते ॥ १८ ॥

तत्रैवासीने राजनि सेनान्वगच्छत्। पदेनानुपदं दृष्ट्वा राजानं परिवार्यातिष्ठत् ॥ १९ ॥ पर्याश्वस्तश्च राजा तयैव सह शिबिकया प्रायादविघाटितया । स्वनगरमनुप्राप्य रहसि तया सह रमन्नास्ते। नान्यत्किंचनापश्यत् ॥ २० ॥

अथ प्रधानामात्यस्तस्याभ्याशचराः स्त्रियोऽपृच्छत् । किमत्र प्रयोजनं वर्तत इति ॥ २१ ॥ अथाब्रुवंस्ताः स्त्रियः । अपूर्वमिव पश्याम उदकं नात्र नीयत इति ॥ २२ ॥ अथामात्योऽनुदकं वनं कारयित्वोदारवृक्षं बहुमूलपुष्पफलं रहस्युपगम्य राजानमब्रवीत् । वनमिदमुदारमनुदकम् । साध्वत्र रम्यतामिति ॥ २३ ॥

स तस्य वचनात्तयैव सह देव्या तद्वनं प्राविशत् । स कदाचित्तस्मिन्वने रम्ये तयैव सह व्यवहरत् । अथ क्षुत्तृष्णार्दितः श्रान्तोऽतिमात्रमतिमुक्ता-

---

तस्थौ (for [आ]स्ते)

19 Before तत्र, K_4 B D (except D_5) G_3 ins ततस् S (except G_3) om तत्रैव $D_{1.5}$ om [ए]व After [आ]सीने, $K_{2.3}$ T_1 M ins च After राजनि, T_2 $G_{2.4}$ ins मा T_2 om from सेना up to अनुप्रा (in 20) S_1 अन्य (for अन्व) — $Ś_1$ K Dn $D_{5.6}$ सा सेनोपविष्ट, $B_{1.3}$ Dc पदेन पद, B_2 $D_{4.6}$ G_3 पद पदेन, D_2 पदेनानुपद ममासेनोपविष्ट (for पदेनानुपद) $Ś_1$ K Dn $D_{5.6}$ om दृष्ट्वा Before दृष्ट्वा, D_1 ins सा B_1 G_4 गत्वा (for दृष्ट्वा) After दृष्ट्वा, $B_{2.3}$ Dc $D_{4.6}$ G_3 M_2 ins च D_5 transp राजान and परिवार्य K_3 B_2 D_{1-3} अवतिष्ठत्, K_4 उपतिष्ठत्, Dc $G_{2.4}$ M_2 अतिष्ठत, D_5 अत्रातिष्ठत; T_1 M_1 अवतिष्ठत, G_1 उपातिष्ठत (for अतिष्ठत्)

20 T_2 om up to अनुप्रा (cf v l 19) — Before पर्या, $G_{2.4}$ ins अथ T_1 om पर्याश्वस्तश्च Before राजा, $K_{3.4}$ D_{1-3} M ins स D_1 $G_{2.3}$ तथैव D_1 T_1 M_2 शिबिकायां K_4 साविघाटितया, B Dc Dn $D_{1.3-6}$ G_3 अनघो(B_1 Dc D_3 °वधा, $D_{1.5}$ °विव)टि, T_1 $G_{2.4}$ M अविपादस्तया (T_1 om तया), G_1 हर्षाविष्टस्तया (for अविघाटितया) — B_1 शश्वन्, B_{3-4} Dc Dn $D_{2-4.6}$ G_3 M_2 स ($D_{2.3}$ om स) स्व (for स्व) T_1 अभि (for अनु) M (by transp) तया सह रहसि K_4 om सह B_{1-3} Dn $D_{4.6}$ G_3 om रमन् K_3 D_2 रमयन्, K_4 B_4 T_2 $G_{2.4}$ M रममाण, Dc वसन् (for रमन्) D_2 [तमन्वा]स्ते (for रमन्नास्ते) — S_1 K किंचिद् (for किंचन) B Dc Dn $D_{4.6}$ G_3 तत्राभ्याश(Dc D_4 °स)स्थोपि कश्चि(Dc °श्चित्त) न्नापश्यत्; T_1 नान्या काचनापश्यत्; T_2 न कदाचिदपश्यत्, G_1 M म (M om) नान्य कचनापश्यत्, $G_{2.4}$ न कोश्चिदपश्यत् (for नान्यत्किंचनापश्यत्)

21 S_1 K_{1-3} $D_{1.3}$ प्रधानो नामामात्यस्, $B_{1.3}$ Dc D_2 प्रधानोमात्यस् (D_2 नो नान्यस्) B_1 T_1 om तस्य B_{2-4} Dn $D_{4.6}$ G_3 transp तस्य and अभ्याश S_1 K $D_{1-3.5}$ अभ्यतर, M_2 अभ्याशपरा $Ś_1$ K $D_{1-3.5}$ [ऽ]न्वपृच्छत् (for ऽपृच्छत्)

22 T $G_{2.4}$ om ता Dc स्त्रियम् (Dc_1 om) अपूर्वा मिह पश्यामस्तां च राजा समयो नाय (Dc_1 °मयेनो) भुक्त यथोदक न दर्शयितव्यमिति (for अपूर्वमिव—नीयत इति) K_4 B_1 D_{1-3} नात्रानीयत (for नात्र नीयत) T_1 om इति

23 $Ś_1$ K_1 om अथ Dc स तथा वचन श्रुत्वा (for अथामात्योऽनुदक) T_1 मदन, M_1 नाम (for वन) T_2 om बहुमूलपुष्पफल S_1 K_1 [उ]दारवृक्षबहुमूलपुष्पफल, K_3 D_{1-3} वृक्ष (K_3 वृक्ष) बहुपुष्पमूलफल; K_4 चारुवृक्ष बहुमूलफल, $B_{1.4}$ Dc Dn_2 वृक्ष बहुपुष्पफल, $B_{2.3}$ Dn_1 n_3 $D_{4.6}$ G_3 वृक्ष बहुपुष्प(B_2 ष्प)फलमूल, D_5 [उ]दारपुष्पबहुफलमूल, T_1 वृक्षफलमूलफल पुष्प, M_1 °वृक्षबहुमूलफलपुष्पफल; M_2 °वृक्षबहुमूलफल After °फल (or its v l), K_2 ins तस्य मध्ये मुक्ताजालमयीं पार्श्वे वापीं सुगूढां सुधोपलिप्तां ; K_4 तस्य भुवनमध्ये मुक्तजालमयीं सुधोपलिप्तां वापीं कारयित्वा, Dc तस्या मध्येतिमुक्तजालमयीं पार्श्वे वापीं सुगूढां सुधोपलिप्तां स, Dn $D_{4.6}$ तस्य मध्ये मुक्ताजालमयीं पार्श्वे वापीं गूढां सुधासलिल($D_{4.6}$ सुधोप)लिप्तां स, D_1 तस्य वनमध्ये मुक्ताकारमयीं सुधोपलिप्तां वापीं कारयित्वा $Ś_1$ सरसि, $K_{1.3.4}$ B_1 D_1 T_1 G_1 M शरदि, D_2 सपदि; T_2 $G_{2.4}$ रह (for रहसि) K_2 B_2 [उ]पागम्य, B_4 S (except $G_{1.3}$) उपलभ्य Before अब्रवीत्, D_3 T_1 G_1 M_2 ins इदम् — G_1 om इदम् K_4 B_1 om [उ]दारम् K_3 अचौरम् (for उदारम्) S_1 T_1 अनूदक — $Ś_1$ om साधु $K_{1.2}$ त्वया, G_{2-4} सह तया (for साध्वत्र) T_1 G_1 M_1 om [अ]त्र K_4 (*sup lin* as in text) गम्यताम्, T_1 G_1 M [आ]गम्यताम् (for रम्यताम्)

24 Dn_3 T_1 om स T $G_{2.4}$ तस्यैव (for तस्य) G_4 om [ए]व K_4 om तद् — K_3 B_2 om तस्मिन् K_2 B_{3-4} D (except $D_{1-3.5}$) G_3 कानने, B_1 रम्ये (for वने) $K_{1.4}$ om रम्ये B_1 कानने (for रम्ये) $B_{1.2}$ om सह K_1 B_2 D_5 T $G_{2.4}$ व्यहरत; K_3 विहरन्; B_1 G_1 M व्यचरत्,

गारमपश्यत् ॥ २४ ॥ तत्प्रविश्य राजा सह प्रियया सुधातलसुकृतां विमलसलिलपूर्णां वापीमपश्यत्
॥ २५ ॥ दृष्ट्वैव च तां तस्या एव तीरे सहैव तया देव्या व्यतिष्ठत् ॥ २६ ॥ अथ तां देवीं स राजाब्रवीत् । साध्ववतर वापीसलिलमिति ॥ २७ ॥ सा तद्वचः श्रुत्वावतीर्य वापीं न्यमज्जत् । न पुनरुदमज्जत् ॥ २८ ॥ तां मृगयमाणो राजा नापश्यत्
॥ २९ ॥ वापीमपि निःस्राव्य मण्डूकं श्वभ्रमुखे दृष्ट्वा क्रुद्ध आज्ञापयामास । सर्वमण्डूकवधः क्रियतामिति । यो मयार्थी स मृतकैर्मण्डूकैरुपायनैर्मामुपतिष्ठेदिति
॥ ३० ॥

अथ मण्डूकवधे घोरे क्रियमाणे दिक्षु सर्वासु मण्डूकान्भयमाविशत् । ते भीता मण्डूकराज्ञे यथावृत्तं न्यवेदयन् ॥ ३१ ॥ ततो मण्डूकराट् तापसवेषधारी राजानमभ्यगच्छत् ॥ ३२ ॥ उपेत्य चैनमुवाच । मा राजन्क्रोधवशं गमः । प्रसादं कुरु ।

$B_{3, 4}$ व्यवाहरत्, D_1 व्यहरन् — K_3 B_{2-4} Dn D_{4-6} T_2 $G_{2, 4}$ *om* अतिमात्रम् B Dc Dn $D_{4, 6}$ G_3 M_1 अतिमुक्तकागार° (B_4 अतिमुक्तकगृह°), $D_{2, 3}$ मणिमुक्तागार° (for अतिमुक्तागार)

25 Before तत्, M_1 ins स B_3 Dc T_1 $G_{3, 4}$ त (for तत्) $Ś_1$ K D_{1-3} प्रविश्य च (for तत्प्रविश्य) T_2 $G_{2, 4}$ om राजा Before राजा, M_2 ins स G_1 om सह D_1 (by transp) प्रियया सह K_2 $B_{2, 3}$ Dc Dn $D_{4, 6}$ G_3 सुधाकृता, K_4 सुधातला सुकृता, $D_{1, 2}$ वसुधातले सुकृतां, D_5 सुधाधवलिता, T $G_{2, 4}$ सुसस्कृता (T_1 cont वसुधातलकृता), G_1 साधुसरसि B_{2-4} Dc Dn D_{4-6} G_3 विमला सलिलपूर्णां, $D_{1, 2}$ T_1 G_1 विमलसलिलसपूर्णां M सुधातलकृतविमलसलिलपूर्णां (M_1 °विमलसपूर्णां)

26 T_2 $G_{2, 4}$ om [ए]व K_4 D_1 om च After तां, $Ś_1$ $K_{1, 2}$ ins वापीं, D_1 तु D_6 om एव Dn D_4 G_3 च (for एव) After एव, D_2 ins तु S (except G_3) तयैव सह (for सहैव तया) K_3 om देव्या B_4 चातिष्ठत्, Dc_1 T_2 $G_{1, 2, 4}$ व्यतिष्ठत, Dc_2 [अ]तिष्ठत, Dn (Dn_3 marg *sec m* as in text) $D_{3, 4}$ [अ]वतिष्ठत्; D_6 [अ]त्रातिष्ठत्; G_3 M_2 [अ]वतिष्ठत, M_1 [अ]तिष्ठत्

27 D_1 कातां (for तां) K_4 om देवीं T_1 स राजा देवीम्, T_2 $G_{1, 2, 4}$ M_1 स राजा तां देवीम्; M_2 राजा तां देवीम् (for तां देवीं स राजा) G_4 अपृच्छत् (for [अ]ब्रवीत्) — Before साधु, G_1 ins प्रिये M_2 साध्व्यवतर

28 After सा, $D_{1, 2}$ ins च G_4 तस्य (for तद्) T G_4 M_2 वचन (for वच) S_1 K $D_{1-3, 5}$ वाप्यां (for वापीं) B_1 न्यमज्जत; Dc तां मज्जत् (for न्यमज्जत्) — K_4 B_1 M_2 om न पुनरुदमज्जत् Dc om न G_1 सा (for न) After न, K_3 $D_{1, 2}$ T $G_{2, 4}$ M_1 ins च After पुनर्, T $G_{2, 4}$ ins उदकाद् T_1 उन्मज्जत्, G_1 M_1 उन्ममज्ज (for उदमज्जत्)

29 D_3 T_1 om तां After तां, B_{1-3} Dc Dn $D_{4, 6}$ G_3 ins स T $G_{2, 4}$ M_1 om राजा G_1 अथ राजा तां देवीं मृगीयमाण (for तां मृगयमाणो राजा) After न, B_2 ins ताम्, B_4 च

30 B_{1-3} D (except $D_{1-3, 5}$) G_3 अथ (for अपि) MSS (variously) निश्राव्य, निःश्राव्य, निस्राव्य D_5 T_2 मडूकान्; T_1 $G_{1, 2, 4}$ मडूकाश्च, M मडूक च (for मडूक) S_1 $K_{1, 2}$ भ्रमरमुख, $K_{3, 4}$ M_2 भ्रमसुखे, T_1 भ्रमन्मुखे, G_1 सेतुमुखे, G_2 भ्रमुखे, G_4 भूमद्रेखे, M_1 भूमासुखेन (for श्वभ्र) Before क्रुद्ध, B_4 T_1 $G_{2, 4}$ ins अथ, G_1 अथ राजा After क्रुद्ध[], G_1 ins परितोवलोक्य परिचरन् After आज्ञापयामास, B Dc Dn $D_{4, 6}$ T_1 $G_{2, 4}$ M_1 ins स (Dc_1 T_1 $G_{2, 4}$ om स) राजा — K_3 B_2 om सर्व K_4 $B_{1, 3, 4}$ D (except D_5) T_1 G_3 M सर्वत्र (for सर्व) G_1 भो वीरा° सर्वत्र मडूकवध क्रि° — $Ś_1$ K ममार्थी G_1 om [अ]र्थी $Ś_1$ अ (for स) After स, B D (except $D_{2, 3}$) G_3 ins मा T_2 $G_{1, 2, 4}$ om मृतकैर् D_1 om मण्डूकैर् D_3 M transp मण्डूकैर् and उपायनैर् K_{1-3} D_5 T_1 मडूकोपायनैर्, $G_{2, 4}$ मडूकवधार्थैरुपायैर् (for मण्डूकैरुपा°) B Dc Dn $D_{4, 6}$ G_3 मृतमडूकोपायनमादाय (B_1 Dc °पायनैर् and om आदाय) (for मृतकैर्म—°र्माम्)

31 $Ś_1$ $K_{1, 2}$ एव (for अथ) $Ś_1$ K_{1-3} $B_{1, 4}$ D_5 om घोरे After मण्डूकान्, G_1 ins वधाद् B_{2-4} Dn $D_{4, 6}$ G_3 आविवेश (for आविशत्) — T_2 $G_{2, 4}$ अथ (for ते) T $G_{2, 4}$ मडूका° स्व(T_1 om स्व)राज्ञे, G_1 M मडूकराजाय (for मण्डूकराज्ञे) T_2 om यथा, G_4 om यथावृत्त K_2 T_1 निवेदयन्, G_4 प्रत्यभ्यवेदयन् (for न्यवेदयन्)

32 G_2 अथ (for ततो) $D_{1, 2}$ मडूकराजा After मण्डूकराट्, G_1 ins तेषां वच श्रुत्वा B_1 अभ्यगच्छत, G_3 अभ्यगच्छत्; M_2 अगच्छत्

33 G_3 उत्पत्य (for उपेत्य) B_1 चोवाच (for उवाच) — K_3 om मा T_2 $G_{2, 3}$ transp मा after वश — B_4 S (except G_3 M_1) ins न after प्रसाद — T $G_{1, 2, 4}$ M_1

नार्हसि मण्डूकानामनपराधिनां वधं कर्तुमिति ॥३३॥
श्लोकौ चात्र भवतः ।

मा मण्डूकाञ्जिघांस त्वं कोपं संधारयाच्युत ।
प्रक्षीयते धनोद्रेको जनानामविजानताम् ॥ ३४
प्रतिजानीहि नैतांस्त्वं प्राप्य क्रोधं विमोक्ष्यसे ।
अलं कृत्वा तवाधर्मं मण्डूकैः किं हतैर्हि ते ॥ ३५

तमेवंवादिनमिष्टजनशोकपरीतात्मा राजा प्रोवाच । न हि क्षम्यते तन्मया । हनिष्याम्येतान् । एतैर्दुरात्मभिः प्रिया मे भक्षिता । सर्वथैव मे वध्या मण्डूकाः । नार्हसि विद्वन्मामुपरोद्धुमिति ॥ ३६ ॥ स तद्वाक्यमुपलभ्य व्यथितेन्द्रियमनाः प्रोवाच । प्रसीद राजन् । अहमायुर्नाम मण्डूकराजः । मम सा दुहिता सुशोभना नाम । तस्या दौःशील्यमेतत् । बहवो हि राजानस्तया विप्रलब्धपूर्वा इति ॥ ३७ ॥ तमब्रवीद्राजा । तयास्म्यर्थी । सा मे दीयतामिति ॥ ३८ ॥ अथैनां राज्ञे पितादात् । अब्रवीच्चैनाम् । एनं राजानं शुश्रूषस्वेति ॥ ३९ ॥ स उवाच दुहितरम् । यस्मात्त्वया राजानो विप्रलब्धास्तस्मादब्रह्मण्यानि तवापत्यानि भविष्यन्त्यनृतकत्वात्तवेति ॥ ४० ॥ स च राजा तामुपलभ्य तस्यां सुरतगुणनिबद्धहृदयो

---

read नार्हसि after कर्तुं M_{2} अर्हति (for इति)

34 ^{a}) $G_{1\,3\,4}$ M_{1} जिघ्रासीस् (for जिघांस) — ^{b}) $Ś_{1}$ K_{2} क्रोध (for कोप) — ^{c}) T_{2} $G_{1\,3}$ प्रक्षीयति, G_{4} प्रक्षिपति, M प्रक्षीयति D_{1} च धर्मोद्यो; T $G_{1\,3\,4}$ M_{1} वधाद्रेका (T_{1} M_{1} °को), M_{2} धनाग्रे को — ^{d}) T $G_{1\,3\,4}$ परि (G_{1} प्रति°) (for अवि°)

35 ^{a}) T $G_{3\,4}$ नैवांत, G_{1} नैनांस्त्व $Ś_{1}$ K D_{6} तस्वत स्तान्परीक्ष्याथ — ^{b}) $Ś_{1}$ K D_{6} तत (for प्राप्य) $Ś_{1}$ क्रोधाद्, S (except G_{3} M_{2}) कोप (for क्रोध) B_{2-4} Dn $D_{4\,6}$ G_{3} विमोक्ष्यसि — ^{c}) $G_{3\,4}$ [अ]थ वा धर्मं; M_{1} वध घोर (for तवाधर्मं) — ^{d}) $Ś_{1}$ K_{2} किं हितैर्, K_{4} हिंसितैर्; D_{5} किं हत्ता K_{1} T_{2} G_{3-4} हि तै (for हि ते) — After 35, M_{2} ins इति

36 D_{1} om तमेव°— °त्मा K $B_{1\,3}$ Dc D_{5} $G_{1\,3\,4}$ M इष्टजनवियोगशोकपरीता($G_{3\,4}$ °तातरा)त्मा, T शोकपरीतांतरात्मा Before राजा, $Ś_{1}$ K $D_{2\,3\,5}$ ins स $Ś_{1}$ $K_{1\,2}$ M_{2} प्रत्युवाच, B_{2} Dn $D_{4\,6}$ G_{3} [अ]थोवाच; Dc D_{1} [उ]वाच (for प्रोवाच) — D_{1} न हि क्षाम्ये । न हि क्षाम्ये (for न हि क्षम्यते) K_{4} $B_{1\,3}$ Dc $D_{2\,3}$ T_{2} $G_{1\,3\,4}$ M क्षा($B_{1\,3}$ क्ष)म्यमेतन्, T_{1} क्षाम्यते तन् (for क्षम्यते तन्) S_{1} $K_{1\,2}$ transp तन् and मया — After एतैर्, K_{3} Dc $D_{1\,2}$ $G_{1\,3\,4}$ M ins हि T_{1} स्त्री (for प्रिया मे) After मे, T_{2} $G_{1\,3\,4}$ M ins स्त्री After भक्षिता, $K_{1\,2}$ ins इति — Before सर्वथैव, G_{1} ins अत D_{1} om [ए]व M_{1} वध्या मे (by transp)

37 $Ś_{1}$ प्रत्युवाच (for प्रोवाच) — K_{1} om नाम — K_{3} सा मम (by transp) D_{3} शोभना, T_{1} साधु शोभना (for सुशो°) — After तस्या, B D (except $D_{1-3\,5}$) G_{3} ins हि After एतत्, T_{1} ins महत् — B_{1} transp हि and तया (om राजानस्) G_{1} [ऽ]पि (for हि) $K_{2\,4}$ B_{2-4} Dn $D_{1\,3-6}$ G_{3} om हि T $G_{1\,3\,4}$ M_{2} om राजानस् M_{1} read राजान after °पूर्वा B_{2-4} Dc Dn $D_{4\,6}$ G_{3} transp राजान and तया $Ś_{1}$ K D_{1-3} विप्रलब्धापूर्वम् (K_{3} लब्धपूर्वा), Dn D_{4-6} G_{3} °लब्धा पूर्वा (D_{4} om पूर्वा), G_{1} M_{2} प्रलब्धपूर्वा

38 After राजा, T $G_{3\,4}$ ins या सा तव दुहिता, G_{1} सा ते सुता, M या सा — Dn_{2} G_{3} तयास्म्यहमर्थी; T_{2} G_{3} तया हमर्थी, G_{1} तयाप्यर्थी, G_{4} तया ममार्थी — T_{1} प्रदीयताम् (for दीयताम्)

39 Do तथा (for अथ) After अथ, G_{1} ins राज्ञो वाक्य मण्डूकराजा श्रुत्वा हृष्टोपि After एनाम्, B_{1} ins अर्थिने B_{3} om राज्ञे S (except G_{3}) सुताम् (for पिता) $Ś_{1}$ प्रदात्, $K_{1\,3}$ दद्यात्; K_{3} अदत्, K_{4} $D_{3\,5}$ अन्वददा(D_{5} द)त्; $B_{1\,3}$ D_{6} G_{3} ददौ, Dc_{2} M_{1} अददात् (for अदात्) — Before अब्रवीच्, $D_{1\,2}$ ins इद, T_{2} G_{3} वाच B_{3} om चैनाम् G_{4} चैताम् (for चैनाम्) — Before एन, G_{1} ins सुशोभने K_{3} T_{1} om एन S_{1} K_{3} D_{3} M एत (for एन) D_{5} om राजान

40 After स, K_{4} $D_{1\,3}$ ins ताम् B_{1-3} Dc Dn $D_{4\,6}$ G_{3} एवमुक्त्वा (for उवाच) B_{4} T $G_{1\,3\,4}$ M सम न्युश्योवाच (for स उवाच) After दुहितर, B_{1-3} D (except $D_{1-3\,5}$) G_{3} ins क्रुद्ध शशाप, G_{1} सुशोभने — $K_{1\,3}$ राजानो बहवस्त्वया (for त्वया राजानो) बहव° is ins in $Ś_{1}$ M_{2} after त्वया, and in $K_{3\,4}$ B D (except D_{1}) G_{3} after विप्रलब्धा D_{5} om राजानो $K_{1\,3}$ T_{2} $G_{3\,4}$ अब्राह्म° After °ष्यन्ति, Dn G_{3} ins इति $Ś_{1}$ K_{4} B Dc $D_{2\,3\,5\,6}$ M_{1} [आ](Dc D_{3} [अ])नृतिकत्वात्, G_{1} [अ]नृतवादिनस्, M_{2} [आ]नृत° G_{1} च (for तव)

लोकत्रयैश्वर्यमिवोपलभ्य हर्षबाष्पकलया वाचा प्रणिपत्याभिपूज्य मण्डूकराजानमब्रवीत् । अनुगृहीतोऽस्मीति ॥ ४१ ॥ स च मण्डूकराजो जामातरमनुज्ञाप्य यथागतमगच्छत् ॥ ४२ ॥

अथ कस्यचित्कालस्य तस्यां कुमारास्त्रयस्तस्य राज्ञः संबभूवुः शलो दलो बलश्चेति । ततस्तेषां ज्येष्ठं शलं समये पिता राज्येऽभिषिच्य तपसि धृतात्मा वनं जगाम ॥ ४३ ॥

अथ कदाचिच्छलो मृगयामचरत् । मृगं चासाद्य रथेनान्वधावत् ॥ ४४ ॥ सूतं चोवाच । शीघ्रं मां वहस्वेति ॥ ४५ ॥ स तथोक्तः सूतो राजानमब्रवीत् । मा क्रियतामनुबन्धः । नैष शक्यस्त्वया मृगो ग्रहीतुं यद्यपि ते रथे युक्तौ वाम्यौ स्यातामिति ॥ ४६ ॥

ततोऽब्रवीद्राजा सूतम् । आचक्ष्व मे वाम्यौ । हन्मि वा त्वामिति ॥ ४७ ॥ स एवमुक्तो राजभयभीतो वामदेवशापभीतश्च सन्नाचख्यौ राज्ञे । वामदेवस्याश्वौ वाम्यौ मनोजवाविति ॥ ४८ ॥ अथैनमेवं ब्रुवाणमब्रवीद्राजा । वामदेवाश्रमं याहीति

---

41 D_3 G_1 om च D_6 om राजा Ś$_1$ $K_{1.2}$ उपालभ्य S$_1$ $K_{1.2}$ om (hapl) from तस्या up to °लभ्य B_1 तस्या° G_2 सुतगुणबद्धहृदय, G_4 सुतगुणनिब°, M_1 सुरतनिब T_1 सा च राजानमुपलभ्य सुतशतनिबद्धहृदया T $G_{2.4}$ om इव G_1 उपलब्ध इव (for इवोपलभ्य) B_3 om from हर्ष° up to °पत्य Dn D_6 हर्षेण बाष्प°, $D_{1.2}$ हर्षबाष्पाकुलया, D_5 हर्षोद्बाष्प°, S (except G_3) हर्षबाष्पसदिग्धया G_4 om [अ]भिपूज्य T_1 [अ]भिसपूज्य, T_2 G_2 यथार्हं सपूज्य, G_1 सुपूज्य च (for [अ]भिपूज्य) Before मण्डूक°, G_2 M_2 ins च $K_{1.2}$ B_{2-4} Dn $D_{4.6}$ $G_{1.3}$ M_1 मडूकराजम्; D_0 तम् (for मण्डूकराजानम्) G_1 ins इदम् before अब्रवीत् — G_1 ins मडूकराज भवता before अनुगृही° K_3 B_2 D_5 T_2 om इति

42 $D_{1-3.5}$ om च Ś$_1$ $K_{1.2.4}$ M_1 मडूकराजा B Dn $D_{4.6}$ T G दुहितरम् (for जामा°) Before अनुज्ञाप्य, G_1 ins राजान च G_1 अपृच्छत्

43 D_0 गतस्य (for कालस्य) B_1 om तस्यां G_4 [ए]तस्या (for तस्या) T_1 M राज्ञस्त्रय° कुमारा, T_2 $G_{1.2.4}$ राज्ञ° कुमारास्त्रय° (for कुमारास्त्रयस्तस्य राज्ञ°) K_4 ते, B_1 तस्यां (for तस्य) K_4 बभूवु° (for संबभूवु°) Ś$_1$ K_{1-3} दलो मल°; $G_{2.4}$ M_1 दलो वल°, M_2 लवो दल° (for दलो बल°) — D_3 श्रेष्ठ (for ज्येष्ठ) $B_{1.2}$ om शल G_4 वल (for शल) B_2 om समये T_1 समाहूय (for समये) Ś$_1$ K D_{1-3} G_1 transp पिता and राज्ये G_4 तदा (for पिता) S (except $G_{3.4}$) तपसे (for तपसि) G_1 यतात्मा (for धृ°)

44 K_4 B D G_3 अनुचरन्, M_2 अगमत् (for अचरत्) — K_4 B_{2-4} Dn D_{4-6} G_3 om च T $G_{1.2}$ M [अ]नासाद्य (for [आ]साद्य) T_1 [अ]धावत् (for [अ]न्वधा°)

45 B_1 om च $D_{1.2}$ प्रोवाच (for चोवाच) — K_3 om from शीघ्र up to अब्रवीत् (in 46) D_0 om शीघ्रं मां वहस्वेति Ś$_1$ $K_{1.3}$ $D_{3.5}$ S (except G_3) om मां Ś$_1$ $K_{1.2}$ D_3 आवहस्व, B_1 $D_{1.2}$ T_2 $G_{1.2.4}$ वाहयस्व; D_5 संवहस्व, T_1 M वाहय (for वहस्व)

46 K_3 om up to अब्रवीत्, K_2 om स; T_1 om स तथोक्त° After स, G_2 ins हि K_4 D_3 एव, T_2 $G_{1.2}$ यथा (for तथा) Before सूतो, Ś$_1$ K_1 ins स — $B_{3.4}$ D (except D_{1-3}) G_2 M_1 न (for मा) — S$_1$ स न; $K_{1.2}$ न स (for नैष) K_4 B_1 M om मृगो Ś$_1$ $K_{1.2}$ transp मृगो and ग्रहीतु After मृगो, B_{1-3} Dn_3 ins [ऽ]य Dn_1 n_2 प्रग्रहीतु (for ग्रहीतु) B_4 om यदि B_2 om [अ]पि B_4 न (for [अ]पि) K_3 D_1 G_4 रथ° (for रथे) Before वाम्यौ, B_4 ins शीघ्रौ G_1 वेगेन गतुमशक्तौ (for स्यातामिति)

47 T_1 क, G_1 शल° पुन° सूतमुवाच (for ततोऽब्रवीद्राजा) S (except G_3) सूत (for सूतम्) — D_5 om मे G_1 वेगवतौ (for मे) T_2 $G_{2.4}$ वाजिनौ (for वाम्यौ) — B Dn_1 n_2 च (for वा) T_1 हन्मि च त्वा पृच्छामीति, T_2 $G_{2.4}$ त्वा पृच्छामि, G_1 कमिह पृच्छामीति (for हन्मि वा त्वामिति) After इति, B_4 ins कस्य तौ वाम्यौ

48 Ś$_1$ K_1 $G_{1.2}$ om स D_0 राज्ञो, $D_{1.5}$ T_1 राज्ञा (for राज°) After °भीत, B_4 Dn D_6 ins सूतो D_0 $G_{1.2.4}$ °शापभयभीत (for °शापभीत) D_0 Dn_1 om च Ś$_1$ K $D_{1.5}$ om सन् T_1 [आ]सन्नचचक्ष्यौ, T_2 $G_{2.4}$ [अ]स्योपाचख्यौ; G_1 [ए]वमब्रवीत्; M_2 साचख्यौ (for सन्नाचख्यौ) K_2 S (except G_3) om राज्ञे B_4 D_0 Dn $D_{2.3}$ (marg *sec m*) G_3 ins after राज्ञे K_3 (which om राज्ञे) ins after आचख्यौ

963* तत° पुन° स राजा खड्गमुद्यम्य शीघ्रं कथयस्वेति तमाह। हनिष्ये त्वामिति स तदाह राजभयभीत सूत ।

॥ ४९ ॥ स गत्वा वामदेवाश्रमं तमृषिमब्रवीत् । भगवन्मृगो मया विद्धः पलायते । तं संभावयेयम् । अर्हसि मे वाम्यौ दातुमिति ॥ ५० ॥ तमब्रवीदृषिः । ददानि ते वाम्यौ । कृतकार्येण भवता ममैव निर्यात्यौ क्षिप्रमिति ॥ ५१ ॥ स च तावश्वौ प्रतिगृह्यानुज्ञाप्य चर्षिं प्रायाद्वाम्यसंयुक्तेन रथेन मृगं प्रति । गच्छंश्चाब्रवीत्सूतम् । अश्वरत्नाविमावयोग्यौ ब्राह्मणानाम् । नैतौ प्रतिदेयौ वामदेवायेति ॥ ५२ ॥ एवमुक्त्वा मृगमवाप्य स्वनगरमेत्याश्वावन्तःपुरेऽस्थापयत् ॥ ५३ ॥

अथर्षिश्चिन्तयामास । तरुणो राजपुत्रः कल्याणं पत्रमासाद्य रमते । न मे प्रतिनिर्यातयति । अहो कष्टमिति ॥ ५४ ॥ मनसा निश्चित्य मासि पूर्णे शिष्यमब्रवीत् । गच्छात्रेय । राजानं ब्रूहि । यदि पर्याप्तं निर्यातयोपाध्यायवाम्याविति ॥ ५५ ॥ स गत्वैवं तं राजानमब्रवीत् ॥ ५६ ॥ तं राजा प्रत्यु-

49 G1 om from अथैन up to अब्रवीद् T1 om एव ब्रुवाणम् D1 om अब्रवीद्राजा; K4 om राजा — S (except T2 G3) वामदेवाश्रमाय B3 4 D6 प्रयाहि (for याहि)

50 Ś1 K1 reads सगत (for स गत्वा), and om from वामदेवाश्रम up to पलायते । त D1 om वामदेवाश्रम K3 4 D2 3 5 T1 om तम् T2 G2 4 transp तम् and ऋषिं K3 om तमृषिम्; Dn D4 om ऋषिम् — K3 om मृगो D1–3 transp मृगो and मया K2 B Dc Dn D4 6 G3 मे (for मया) D5 M2 (by transp) मया विद्धो मृग॰; T1 मृगोयमाविद्ध (for मृगो मया विद्ध) — Ś1 K1 B4 Dn D4 6 G3 om त K3 स गत (for त) B1 4 Dn D5 G1 समावयितुम् (for सभावयेयम्) — Before अर्हसि, K3 D3 ins त्वम् D1 transp अर्हसि and इति K4 B4 Dn D4 6 T2 G2–4 om मे D5 चाश्वौ (for वाम्यौ)

51 Ś1 transp अब्रवीत् and ऋषि — Ś1 K2–4 B4 Dc2 Dn2 D1–3 T1 G1 2 M ददामि (for ददानि) M om ते G2 मे (for ते) — M2 om कृतकार्येण भवता ममैव T1 कृत्वा (for कृत) After कार्येण, T2 G2 4 M1 ins त्वया D1 T2 G2 4 M1 पुन, T1 G1 तु पुन॰ (for भवता) Before निर्यात्यौ, K4 B D (except Dc2 D5) ins वाम्यौ Ś1 शीघ्रम् (for क्षिप्रम्) K4 G1 निर्यातयितव्याविति (G1 वश्वौ), T1 M1 निर्यातव्याविति, T2 G2 निर्यातयितव्यौ; G4 निर्यातितव्यौ; M2 निर्यात्याविति (for निर्यात्यौ क्षिप्रमिति) B4 पुनरिमौ प्रत्यानयितव्याविति (for कृत॰—क्षिप्रमिति)

52 G1 तथा (for स च) T2 G2 4 M om च T1 तदा (for च) G1 om तावश्वौ T1 स्वश्वौ (for तावश्वौ), and प्रगृह्यापि (for प्रतिगृह्य) G3 om [अ]नुज्ञाप्य चर्षिं B D (except D1–3 5) T1 G3 om च T2 G1 2 om [ऋ]र्षिं After प्रयाद्, D5 ins राजा B वाम्ययुक्तेन (B4 वामीम्युक्तेन), Dc Dn D4 6 G3 वामी(Dc ॰म्य, D4 मि) प्रयुक्तेन; D5 T G1 2 4 वाजि(T1 वामी, G1 वामि)युक्तेन After रथेन, D5 ins इति Ś1 K D3 5 यत्र स मृग॰ (for मृग प्रति) — Ś1 K D3 5 त च (K4 तत्र) प्राप्य (for गच्छश्च) T G2 4 M2 सूत (for सूतम्) — S (except G3) अश्वरत्नद्वयमिहावयोर्योग्यम् । ब्राह्मणाय (for अश्वरत्ना॰—ब्राह्मणानाम्) After ब्राह्मणानाम्, D3 5 ins इति — T2 G1 2 4 प्रदेयौ (for प्रतिदेयौ) Ś1 K1 2 B4 om [इ]ति

53 K3 B1–3 Dn D4–6 G3 om एवम्, T2 G1 2 4 om एवमुक्त्वा Before मृगम्, K4 Dc D1–3 S (except G3) ins त Ś1 K1–3 om मृगमवाप्य S (except G3) om स्व G1 अभ्येत्य (for एत्य) S1 D4 om अश्वौ M1 स्थापयामास (for ऽस्थाप)

54 M1 om अथर्षिश्चिन्तयामास । — D1 स तरुणो (for तरुणो) D5 6 राजपुत्रक B2 M1 कल्याण पुत्र॰; B4 कल्याण यान, D1 कल्याण वाहन, T1 G1 कल्याणरत्न पुत्र, T2 G4 कल्याणमश्वरत्न, M2 कल्याणपात्र॰ — After न, M2 ins वाम्यौ Dc D4 6 M2 om मे After मे, T G2 4 M1 ins वाम्यौ, and G1 ins वाम्यौ दातुमिति । तमब्रवीदृषिर्ददामि ते वाम्यौ T2 G1 2 4 M om प्रति K3 प्रतियातयति, T1 निर्यातयेच्छिति (for प्रतिनिर्यातयति) After यति, K4 D1–3 ins अश्वौ

55 Before मनसा, K2–4 B1 2 D (except D1 2) G3 ins स B D (except D1–3 5) G3 विचिन्त्य, T1 M विनिश्चित्य (for निश्चित्य) K1 S (except G3) मासे (for मासि) — T2 G2 पर्याप्तिर् After पर्याप्त, Dn2 G3 ins तदा; G1 कार्यं तर्हि T2 G2 4 निर्यातनीयौ (for निर्यातय) Ś1 K2 4 B Dc G4 M1 [उ]पाध्यायाय वाम्यौ (B4 ॰य आचष्ट) (for [उ]पाध्यायवाम्यौ) B4 om [इ]ति

56 D4 om स S1 K1 2 D1 2 5 G4 [ए]न, K4 Dc Dn D4 G3 [ए]त्र (for [ए]व) S1 K1 2 D1 T G2 4 M om त K4 D3 5 om त राजानम्

57 K1 त राजान, K3 स राजा त (for त राजा) G4 [उ]वाच (for प्रत्यु) After वाहनम्, G1 M1 ins अर्ह

वाच । राज्ञामेतद्वाहनम् । अनर्हा ब्राह्मणा रत्नाना-
मेवंविधानाम् । किं च ब्राह्मणानामश्वैः कार्यम् । साधु
प्रतिगम्यतामिति ॥ ५७ ॥ स गत्वैवमुपाध्यायाया-
चष्ट ॥ ५८ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनमप्रियं वामदेवः क्रोध-
परीतात्मा स्वयमेव राजानमभिगम्याश्वार्थमभ्यचो-
दयत् । न चादाद्राजा ॥ ५९ ॥

वामदेव उवाच ।

प्रयच्छ वाम्यौ मम पार्थिव त्वं
कृतं हि ते कार्यमन्यैरशक्यम् ।
मा त्वा वधीद्वरुणो घोरपाशै-
र्ब्रह्मक्षत्रस्यान्तरे वर्तमानः ॥ ६०

राजोवाच ।

अनड्वाहौ सुव्रतौ साधु दान्ता-
वेतद्विप्राणां वाहनं वामदेव ।
ताभ्यां याहि त्वं यत्र कामो महर्षे
छन्दांसि वै त्वादृशं संवहन्ति ॥ ६१

वामदेव उवाच ।

छन्दांसि वै मादृशं संवहन्ति
लोकेऽमुष्मिन्पार्थिव यानि सन्ति ।
अस्मिंस्तु लोके मम यानमेत-
दस्मद्विधानामपरेषां च राजन् ॥ ६२

राजोवाच ।

चत्वारो वा गर्दभास्त्वां वहन्तु
श्रेष्ठाश्वतर्यो हरयो वा तुरंगाः ।
तैस्त्वं याहि क्षत्रियस्यैष वाहो
मम वाम्यौ न तवैतौ हि विद्धि ॥ ६३

वामदेव उवाच ।

घोरं व्रतं ब्राह्मणस्यैतदाहु-
रेतद्राजन्यदिहाजीवमानः ।
अयस्मया घोररूपा महान्तो

— M_3 om from अनर्हा up to राजानम् (in 59) — After °विधानाम्, T $G_{1\ 2\ 4}$ ins इति — $K_{1\ 2}$ किं च न, T $G_{1\ 2\ 4}$ न (T_1 om न) किंचिद् (for किं च) B Dc Dn $D_{1\ 3-6}$ om च D_5 कार्यमश्वै° (by transp) — B_{2-4} Dn $D_{4\ 6}$ T G om प्रति B_{2-4} Dn $D_{4\ 6}$ G_3 om इति

58 $K_{3\ 4}$ B_{2-4} D G_3 एतद् (for एवम्) Ś1 K $D_{1-3\ 5}$ [आ]चचक्षे (for [आ]चष्ट)

59 Before तच्छ्रुत्वा, Dc ins तदा G_1 भूयो (for अप्रिय) Dc वामदेवश्च D_5 कोप , G_2 क्रोधपरीतांतरात्मा Ś1 K $D_{1-3\ 5}$ read अभिचोदयन्नुवाच (for अभ्यचोदयत्), and om न चादाद्राजा B Dc Dn $D_{4\ 6}$ G_3 अचोदयत् (for अभ्यचो°) — The same MSS [अ]ददत्, G_4 M_2 अददाद् (for [अ]दाद्)

60 Ś1 $K_{1\ 3\ 4}$ om the ref — [b]) Ś1 $K_{1\ 2}$ कार्यं मनन्यशक्य, $K_{3\ 4}$ B_{2-4} Dn D_{1-6} G_3 कार्यमाभ्यामशक्य; G_4 कार्यमन्यैर्न शक्य — [c]) K_4 Dc स्वा, G_2 M_2 स्व (for त्वा) T हिंसेद्, $G_{1\ 2\ 4}$ M हिंसीद् (for वधीद्) — [d]) G_1 स तु, G_2 माहु° (for ब्रह्म) N $G_{2\ 3}$ वर्तमान

61 [a]) G_1 सुभृतौ — [b]) Dc तद्, T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ [ए]तौ (for [ए]तद्) — [c]) G_1 ब्राह्मणस् (for ताभ्यां याहि) $G_{2\ 4}$ पितृ (for यत्र)

62 G_1 om 62[c]–63[d] — [c]) G_2 M एतम् (for एतद्) — [d]) S (except G_3, G_1 om) अपरेषु (for अपरेषां च)

63 G_1 om 63 (cf v l 62) — [a]) Ś1 K_1 G_4 त्वा (for त्वां) B_{2-4} Dc Dn $D_{4\ 6}$ G_3 चत्वारस्त्वा वा (Dc Dn_3 om वा) गर्दभा° संवहन्तु — [b]) T $G_{2\ 4}$ M om वा B वातरंहस, Dc Dn $D_{4\ 6}$ G_3 वातरंहा (for वा तुरगा) T_2 $G_{2\ 4}$ तु मेहाँ (for तुरगा°) — [c]) $D_{1\ 2\ 4}$ [ए]व (for [ए]ष) K_1 $D_{2\ 4}$ वाहौ — [d]) After मम, B D (except D_5) G_3 ins [ए]व T_2 $G_{2\ 4}$ तावद् (for न तव) Ś1 $K_{1\ 2}$ [अ]श्वौ (for [ए]तौ)

64 [a]) T_1 नैतद्, T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ M_1 नैव, M_2 न वै (for घोर) — [b]) Ś1 $K_{1\ 2}$ यदिह सजीवयामि, $K_{3\ 4}$ B_1 $D_{1\ 2\ 3}$ (marg *sec m* as in text) $_5$ यदिहाजीवयामि; T_2 $G_{2\ 4}$ यद्ब्रभाषे वचो मां — [c]) D_5 अयोमया — After 64[abc], B D (except D_{1-3}) G_3 ins

964* चत्वारो वा यातुधाना सुरौद्रा ।
मया प्रयुक्तास्त्वद्वधमीप्समाना

— [d]) B_4 निघ्नतु, Dc S (except G_3) हरन्तु (for वहन्तु) Ś1 $K_{1\ 2\ 4}$ D_2 M त्वा (for त्वां) $K_{1\ 4}$ शितरूपा°, Dn_1 D_3 शतशूला°; M_2 शरशूला° T_1 शितशूलाग्रहस्ता°

65 [a]) M_1 ते (for ये) After ये, $K_{1\ 2}$ ins हि

वहन्तु त्वां शितशूलाश्चतुर्धा ॥ ६४

राजोवाच ।

ये त्वा विदुर्ब्राह्मणं वामदेव
वाचा हन्तुं मनसा कर्मणा वा ।
ते त्वां सशिष्यमिह पातयन्तु
मद्वाक्यनुन्नाः शितशूलासिहस्ताः ॥ ६५

वामदेव उवाच ।

नानुयोगा ब्राह्मणानां भवन्ति
वाचा राजन्मनसा कर्मणा वा ।
यस्त्वेवं ब्रह्म तपसान्वेति विद्वां-
स्तेन श्रेष्ठो भवति हि जीवमानः ॥ ६६

मार्कण्डेय उवाच ।

एवमुक्ते वामदेवेन राज-
न्समुत्तस्थू राक्षसा घोररूपाः ।
तैः शूलहस्तैर्वध्यमानः स राजा
प्रोवाचेदं वाक्यमुच्चैस्तदानीम् ॥ ६७

इक्ष्वाकवो यदि ब्रह्मन्दलो वा
विधेया मे यदि वान्ये विशोऽपि ।
नोत्स्रक्ष्येऽहं वामदेवस्य वाम्यौ
नैवंविधा धर्मशीला भवन्ति ॥ ६८

एवं ब्रुवन्नेव स यातुधानै-
र्हतो जगामाशु महीं क्षितीशः ।
ततो विदित्वा नृपतिं निपातित-
मिक्ष्वाकवो वै दलमभ्यषिञ्चन् ॥ ६९

राज्ये तदा तत्र गत्वा स विप्रः
प्रोवाचेदं वचनं वामदेवः ।
दलं राजानं ब्राह्मणानां हि देय-
मेवं राजन्सर्वधर्मेषु दृष्टम् ॥ ७०

K_{2-4} B D (except D_{c2}) T_1 G_3 M त्वां (for त्वा) $Ś_1$ K D_{1-3} विद्युर् (for विदुर्) B T_2 $G_{1\ 3\ 4}$ M_1 ब्राह्मणा (T_2 °ण) K_3 D_5 वामदेव — ^{b}) G_1 M_2 हत्त, $G_{3\ 4}$ हत्वा (sic) (for हन्तु) — K_3 T_1 G_2 om (hapl) 65^c–66^b — ^{c}) $K_{1\ 2}$ G_1 ते त्वा ; T_2 G_4 स त्वा T_2 G_4 सहिष्यामि ह (for सशिष्यमिह) — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1\ 4}$ D_c $D_{1-3\ 5}$ M_1 शितशूलहस्ता ; B_4 T_2 $G_{1\ 4}$ M_2 शितशूलाग्रहस्ता — After 65, K_2 B D_c D_n D_3(marg *sec m*) $_{4-6}$ G_3 ins

965* वामदेव उवाच ।

ममैतौ वाम्यौ प्रतिगृह्य राज
न्पुनर्ददानीति प्रपद्य मे त्वम् ।
प्रयच्छ शीघ्र मम वाम्यौ त्वमश्वौ
यथात्मान जीवितु ते क्षम स्यात् ।
राजोवाच ।
न ब्राह्मणेभ्यो मृगया प्रसूता
न त्वानुशास्म्यद्य प्रभृति ह्यसत्यम् ।
तवैवाज्ञां सम्प्रणिधाय सर्वां
तथा ब्रह्मन्पुण्यलोक लभेयम् ।

[(L 2) K_2 B_1 D_{n1} D_{3-5} G_3 ददामीति K_2 $B_{1\ 3\ 4}$ D_c प्रपद्यमे (for प मे) — (L 4) K_2 D_{4-6} यथात्मान, D_c यथात्मनो K_2 D_c D_3 जीवित — (L 5) D_5 वा प्रशस्ता (for प्रसूता) — (L 6) D_c ह्यमतम् (for ह्यसत्यम्)]

66 K_3 T_1 G_2 om 66^{ab} (cf v l 65) — ^{a}) D_1 नानुयोग्या ; D_5 नानुद्योगा, G_4 नानुयोगाद् — ^{b}) D_1 हन्तु (for राजन्) — ^{c}) $Ś_1$ K $D_{1-3\ 5}$ यस्त्वेष ; D_n D_4 G_3 यस्त्वेव ; T_1 G_2 यस्त्वैव $Ś_1$ धर्म-, D_c ब्रह्मन्, $D_{1\ 2}$ ब्राह्मणस् ; D_4 ब्राह्म ; T_2 G_4 वै (for ब्रह्म) K_4 $D_{2\ 3\ 5}$ वेत्ति, T_1 $G_{1\ 2}$ [अ]त्येति ; M_1 [अ]भ्येति, M_2 [अ]ध्येति (for [अ]न्वेति) — ^{d}) D_c D_1 om हि D_5 T_2 $G_{2\ 4}$ [इ]ह (for हि)

67 $K_{1\ 3\ 4}$ $D_{1-3\ 5}$ G_4 om the ref $Ś_1$ T G_2 वैश° (for मार्क°) — ^{a}) S (except G_3) चोक्ते (for उक्ते)

68 ^{a}) $K_{1\ 2\ 4}$ $D_{1-3\ 5}$ ब्रह्मा दलो (for ब्रह्मन्दलो) T_1 G_1 इक्ष्वाकवो यदि वा ब्रह्मदग्धाः ; T_2 $G_{2\ 4}$ °वो वा यदि वा मां त्यजेयुर् — ^{b}) T_1 G_1 M ते (for मे) B D (except $D_{1-3\ 5}$) T_1 $G_{1\ 3}$ M चेमे (for वान्ये) T_2 $G_{2\ 4}$ ये ते विधेया भुवि चान्ये महीपा — ^{c}) T $G_{2\ 4}$ नोत्स्रजेह, G_1 नैतत्स्रक्ष्ये S (except G_3) वामदेवाश्व (for °देवस्य) — ^{d}) B D_n $D_{4\ 6}$ कर्म° (for धर्म°)

69 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ तु (for स) — ^{b}) $D_{1\ 2}$ जगामाथ T_1 G_1 M_1 महीश (for क्षितीश) — ^{d}) $Ś_1$ K $D_{1-3\ 5}$ दलमेव (for वै दलम्)

70 ^{c}) B_4 T_2 $G_{2\ 4}$ राजन् (for राजान) — ^{d}) D_c जुष्टः ; T_1 दिष्ट, G_4 दृष्टा

71 ^{a}) D_{c2} T_1 तु (for त्वम्) — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ स चापपाणि ; K_4 D_{1-3} मोहान्वित (for स पार्थिव) K_4

विभेषि चेत्त्वमधर्मान्नरेन्द्र
प्रयच्छ मे शीघ्रमेवाद्य वाम्यौ ।
एतच्छ्रुत्वा वामदेवस्य वाक्यं
स पार्थिवः सूतमुवाच रोषात् ॥ ७१
एकं हि मे सायकं चित्ररूपं
दिग्धं विषेणाहर संगृहीतम् ।
येन विद्धो वामदेवः शयीत
संदश्यमानः श्वभिरार्तरूपः ॥ ७२

वामदेव उवाच ।

जानामि पुत्रं दशवर्षं तवाहं
जातं महिष्यां श्येनजितं नरेन्द्र ।
तं जहि त्वं मद्वचनात्प्रणुन्न-
स्तूर्णं प्रियं सायकैर्घोररूपैः ॥ ७३

मार्कण्डेय उवाच ।

एवमुक्तो वामदेवेन राज-
न्नन्तःपुरे राजपुत्रं जघान ।
स सायकस्तिग्मतेजा विसृष्टः
श्रुत्वा दलस्तच्च वाक्यं बभाषे ॥ ७४
इक्ष्वाकवो हन्त चरामि वः प्रियं
निहन्मीमं विप्रमद्य प्रमथ्य ।
आनीयतामपरस्तिग्मतेजाः
पश्यध्वं मे वीर्यमद्य क्षितीशाः ॥ ७५

वामदेव उवाच ।

यं त्वमेनं सायकं घोररूपं
विषेण दिग्धं मम संदधासि ।
न त्वमेनं शरवर्यं विमोक्तुं
संधातुं वा शक्ष्यसि मानवेन्द्र ॥ ७६

राजोवाच ।

इक्ष्वाकवः पश्यत मां गृहीतं
न वै शक्नोम्येष शरं विमोक्तुम् ।
न चास्य कर्तुं नाशमभ्युत्सहामि
आयुष्मान्वै जीवतु वामदेवः ॥ ७७

वामदेव उवाच ।

संस्पृशैनां महिषीं सायकेन

D_{1-3} राजा (for रोषात्)

72 [a]) $G_{2, 4}$ एन $Ś_1$ K $D_{1-3, 5}$ घोर° (for चित्र°) — [c]) T_2 $G_{2, 4}$ येनैष (for येन) — [d]) $D_{1, 2}$ सभक्ष्यमाण, T_1 सदह्य° — After 72, $Ś_1$ $K_{1, 2}$ ins a colophon

73 [b]) T_1 G_1 M_1 शूर (for जात) $Ś_1$ $K_{1, 2}$ सैन्य(K_1 °न)जित, K_4 $B_{1, 4}$ D_{1-3} G_1 सेन°, T_1 M_1 एव जात, $G_{3, 4}$ स्वेन जित, M_2 एव शूर K_4 D_{c2} $G_{2, 4}$ नरेंद्र — [c]) B_3 स त, D_5 T_1 G_1 M त वै, T_2 $G_{2, 4}$ एत (for त) D_3 नरेंद्र (for प्रणुन्नस्) — [d]) $Ś_1$ $K_{1, 2}$ G_1 तूर्णं प्रियै ; K_4 $D_{2, 3}$ कुलप्रिय ; D_5 पुत्र प्रिय

74 T_1 G_4 M_2 om the ref — [a]) D (except D_{n1}) एवमुक्ते — [d]) B D (except D_5) G_3 तत्र ; T_2 $G_{2, 4}$ तस्य (for तच्च)

75 Before 75, B D (except $D_{1-3, 5}$) G_3 ins राजोवाच — [a]) K_4 [ऽ]ह वितरामि (for हन्त चरामि) $G_{2, 4}$ चराम विप्रिय (for चरामि वः प्रिय) — [b]) T $G_{1, 2, 4}$ निहन्म्यह — [c]) B_4 S (except G_3) तिग्मवेग

76 [a]) K_4 B D_c D_n $D_{1, 4-6}$ G_3 यत्त्वमेन (K_4 B_4 °व), D_3 T M य त्वमेक, $G_{1, 2, 4}$ यस्त्वमेक — [b]) $K_{1, 2}$ सददासि — [c]) B D_n $D_{4, 6}$ G_3 न त्वेत त्व, T_2 $G_{2, 4}$ स त्वमेन, M न त्वमेव $Ś_1$ $B_{2, 3}$ D (except D_{1-3}) T_2 G_3 शरवर्ष — [d]) $K_{3, 4}$ D_c $D_{1, 2, 5}$ T $G_{1, 4}$ M न सधातु; G_2 न सदधातु (for सधातु वा) $K_{1, 3}$ T_2 शक्यसि, K_2 D (except D_{1-3}) G_3 शक्यसे $Ś_1$ $K_{1, 2}$ हे नरेंद्र, K_3 T_1 मा नरेंद्र, K_4 $D_{1, 2}$ वा नरेंद्र

77 [a]) D_1 पश्यतां, G_2 पश्यतु, G_4 पश्यतो $Ś_1$ $K_{1, 3}$ T_1 मा, T_2 $G_{1, 2, 4}$ M मे (for मां) T_2 $G_{2, 4}$ ग्रहीतु — [b]) $Ś_1$ $K_{1, 2}$ नैन; D_c D_5 T_2 $G_{1, 2, 4}$ M न चैव ($G_{1, 4}$ °प) (for न वै) D_c om [ए]ष $Ś_1$ $K_{1, 2}$ [अ]द्य (for [ए]ष) G_1 शत्रु (for शर) G_2 प्रमोक्तु — K_3 om (hapl) 77[c]–78[b] — [c]) K_4 $D_{3, 5}$ अभ्युत्सहेह ; T_2 G_4 अप्युत्सहामि G_1 M न चास्य नाशमहमप्युत्सहामि — [d]) $G_{2, 4}$ जीवितु

78 K_3 om 78[ab] (cf v l 77) — [a]) K_4 B D_n D_{3-6} G_3 सस्पृश्यैनां, T $G_{1, 2, 4}$ M शेमा — [b]) T_1 G_1 M तत एतस्माद्, T_2 $G_{2, 4}$ तदेतस्माद्

79 All MSS om the ref — [a]) $Ś_1$ तथा तत ; T_2 G_4 ततस्तस्, G_3 ततश्च तत् (for ततस्तथा) B_2 M_2 स (for तु) — Before 79[cd], $K_{3, 4}$ D_{1-3} ins राज्ञ्युवाच ; B D_n

ततस्तस्मादेनसो मोक्ष्यसे त्वम् ॥ ७८

मार्कण्डेय उवाच ।

ततस्तथा कृतवान्पार्थिवस्तु
ततो मुनिं राजपुत्री बभाषे ।
यथा युक्तं वामदेवाहमेनं
दिने दिने संविशन्ती व्यशंसम् ।
ब्राह्मणेभ्यो मृगयन्ती सूनृतानि
तथा ब्रह्मन्पुण्यलोकं लभेयम् ॥ ७९

वामदेव उवाच ।

त्वया त्रातं राजकुलं शुभेक्षणे
वरं वृणीष्वाप्रतिमं ददानि ते ।
प्रशाधीमं स्वजनं राजपुत्रि
इक्ष्वाकुराज्यं सुमहच्चाप्यनिन्द्ये ॥ ८०

राजपुत्र्युवाच ।

वरं वृणे भगवन्नेकमेव
विमुच्यतां किल्बिषादद्य भर्ता ।
शिवेन चाध्याहि सपुत्रबान्धवं
वरो वृतो ह्येष मया द्विजाग्र्य ॥ ८१

मार्कण्डेय उवाच ।

श्रुत्वा वचः स मुनी राजपुत्र्या-
स्तथास्त्विति प्राह कुरुप्रवीर ।
ततः स राजा मुदितो बभूव
वाम्यौ चास्मै संप्रददौ प्रणम्य ॥ ८२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९० ॥

$D_{5\ 6}$ राजपुत्र्युवाच, Dc देव्युवाच — c) B_{4} Dn $D_{4\ 6}$ G_{3} युक्ता S (except G_{3}) एव (for एनं) — d) B Dc Dn $D_{1\ 4\ 6}$ G_{3} संदिशती, D_{5} °वसती, T M_{2} विशति $K_{1\ 2}$ विशसम्, B D (except $D_{3\ 5}$) G_{3} नृशसम्; T_{1} G_{1} M_{1} ह्यशसम्, T_{2} प्रशासम्; G_{4} प्रवृद्धम्, M_{2} मभ्याशम् — e) B Dc मृगयन्, Dn $D_{4\ 6}$ T_{1} G_{1} मृगयती; T_{2} $G_{2\ 4}$ गायती — f) T_{1} G_{1} M_{1} तथा सती, T_{2} $G_{2\ 4}$ तथा वै ब्रह्मन्; M_{2} तथाह वै (for तथा ब्रह्मन्) $Ś_{1}$ K D_{1-3} पुण्यलोकान्, T_{1} G_{1} M ब्रह्मलोक $Ś_{1}$ K $D_{1-3\ 5}$ व्रजेय (for लभे°)

80 After the ref, D_{5} ins 966* — a) T_{1} G_{1} M त्विह शुभे (for शुभे°) — b) $D_{3\ 4}$ वृणीथा° K_{4} Dc_{2} Dn_{2} $D_{1\ 2}$ T_{2} G_{3} ददामि K_{4} T_{2} G_{4} om ते — c) T_{1} प्रशासि त्व (for धीम) K_{4} Dc $D_{1\ 2\ 5}$ T_{2} G_{2} M त्व जन; T_{1} जनक; G_{4} च जन (for स्वजन) — $Ś_{1}$ K_{1-3} subst for 80 D_{5} ins after the ref

966* साध्वि स्थिर चेयमदुष्टचित्ता
धर्मे मतिस्ते सतत प्रयातु ।
वर च मत्त प्रतिकाङ्क्षस्व सुभ्रु
त्वया वृष पालनीयो हि नित्यम् ।

81 $Ś_{1}$ K D_{1-3} राज्ञ्युवाच; B_{1-3} राजपत्न्युवाच — a) $B_{2\ 3}$ Dc D_{4} G_{3} एवमेष, Dn D_{6} त्वेवमेष, G_{1} एवमेव (for एकमेव) — b) M_{2} मेद्य (for अद्य) — After 81^{ab}, $D_{1\ 2}$ ins

967* वृत्तेन बुद्ध्या च विवृद्धिमेतु
जीवेदसौ मम पुत्रोऽद्य विप्र ।

— $D_{3\ 4}$ om 81^{cd} — c) $Ś_{1}$ $K_{1\ 2}$ मां ध्याहि, K_{3} चाध्याय, K_{4} Dc_{1} Dn_{1} n_{2} D_{6} G_{3} च ध्याहि, T_{2} G_{4} जीवासि, G_{1} चाख्याहि $Ś_{1}$ $K_{1\ 2}$ B_{4} T_{2} $G_{2\ 4}$ °बान्धवा — d) B_{3} द्विजेन्द्र

82 $Ś_{1}$ K_{1} मार्कंडेय उ° ($Ś_{1}$ om उ) — b) $Ś_{1}$ D_{1} स्वाह; T_{1} [इ]त्याह (for प्राह) — d) T_{2} $G_{2\ 4}$ तस्मै (for चास्मै) $K_{3\ 4}$ प्रददौ (for संप्र) B Dn $D_{4\ 6}$ T_{2} G प्रददौ सप्रणम्य

Colophon om in K_{3} — *Major parvan* $Ś_{1}$ T G_{4} आरण्य, G_{2} श्रीमदारण्य — *Sub parvan* G_{1} मार्कंडेयसमस्या (followed by मण्डूकोपाख्यान) B Dc Dn $D_{4\ 6}$ G_{3} (all om sub parvan name) mention only मण्डूकोपाख्यान (followed by समाप्त in B_{1} Dc), and M_{2}, likewise, only वामदेवोपाख्यान — *Adhy name* $K_{3\ 4}$ Dc $D_{1-3\ 5}$ ब्राह्मणमाहात्म्य — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 191 (Dn_{3} 192), D_{1} 198, T $G_{1\ 2\ 4}$ M (M_{2} *inf lin*) 194 (M_{2} orig 197) — *Śloka no* Dn_{2} n_{3} 72, D_{1} 90

☞ A passage given in App I (No 21) is ins in K_{2} B_{2-4} Dc Dn $D_{4\ 6}$ G_{3} after adhy 190, and in $K_{1\ 4}$ D_{1-3} after adhy 206 (with some further

१९१

वैशंपायन उवाच ।
मार्कण्डेयमृषयः पाण्डवाश्च पर्यपृच्छन् । अस्ति
कश्चिद्भवतश्चिरजाततर इति ॥ १ ॥ स तानुवाच ।
अस्ति खलु राजर्षिरिन्द्रद्युम्नो नाम क्षीणपुण्यस्त्रि-
दिवात्प्रच्युतः । कीर्तिस्ते व्युच्छिन्नेति । स मामुपा-
तिष्ठत् । अथ प्रत्यभिजानाति मां भवानिति ॥ २ ॥
तमहमब्रुवम् । न वयं रासायनिकाः शरीरोपता-
पेनात्मनः समारभामहेऽर्थानामनुष्ठानम् ॥ ३ ॥
अस्ति खलु हिमवति प्राकारकर्णो नामोलूकः । स
भवन्तं यदि जानीयात् । प्रकृष्टे चाध्वनि हिमवान् ।
तत्रासौ प्रतिवसतीति ॥ ४ ॥
स मामश्वो भूत्वा तत्रावहद्यत्र बभूवोलूकः ॥ ५ ॥
अथैनं स राजर्षिः पर्यपृच्छत् । प्रत्यभिजानाति मां
भवानिति ॥ ६ ॥ स मुहूर्तं ध्यात्वाब्रवीदेनम् ।

---

internal transposition), in D8 the first one of the adhy being written *sec m* on a suppl fol and placed after adhy 190 !

191

1 B2–4 om ऋषय T G2 4 ऋर्षि (for ऋषय°) B2–4 Dn D1 4–6 om च After च, T2 G2 4 ins परिवृत्य इद्रद्युम्नोपाख्यान T2 G2 4 अपृच्छन् (for पर्यपृ°) — Before अस्ति, G1 M1 ins किम् G2 4 भगवत° (for भवत°) K1 3 4 B Dn D3 4 6 चिरजात (for चिरजाततर)

2 G1 om स तानुवाच, and ins पुरा कश्चिद् after खलु Ś1 K2 राजन्; D4 G3 ऋषिर् (for राजर्षिर्) — B Dc Dn D3 (before corr) 4 6 G3 मे, T M तस्य, G1 2 4 अस्य (for ते) G1 विच्छिन्नेति, T2 G1 2 4 विच्युतेति — K3 B4 D3 T G1 3 उपतिष्ठद्, B2 उद — K4 D1–3 एव (for अथ) Ś1 om from अथ प्रत्यभि° up to the end of 2 T1 om मा भवानिति T2 G1 3 मा (for मा)

3 D5 T2 G2 4 om अहम् After अहम्, G1 ins एवम् G4 अब्रवीस्, M अब्रव (!) — After अब्रुव, Dn D4 6 ins कार्यचेष्टाकुलत्वात्; G2 नापि जानामि भवतमिति — T G1 4 M om न After वय, G2 ins न B Dc Dn D4 6 G3 वासा°, T G रसा (for रासा°) Before शरीरो°, B Dc Dn D4 6 G3 ins न B Dc Dn D4 6 G3 समारभामो, T2 G2 4 समारभामहे Before अर्थानाम्, G1 2 4 ins तथा After अनुष्ठानम्, M1 ins अस्ति कश्चिन्नवतश्चिरजाततर इति (cf 1) — After 3, T2 G4 ins

968* एवमुक्त स राजर्षिरिन्द्रद्युम्न पुनर्मामब्रवीत् । अथास्ति कश्चित्त्वत्तश्चिरजाततर इति । त पुन प्रत्यब्रुवम् ।

For 3, Ś1 (om all words up to मामुवाच) K D1–3 5 subst

969* तमहमब्रुवम् । आकुलत्वात्कार्यचेष्टानां न प्रत्यभिजानेऽहम् । स मामुवाच । अस्त्यन्यश्चिरजाततर इति । तमब्रुवम् ।

4 B2 om (hapl) from अस्ति in 4 up to उलूकमब्रवीत् in 8 M2 om खलु T1 M1 तु (for खलु) B1 3 4 D (except D1–3 5) T1 G1 3 प्रावारकर्णो; T2 G2 4 प्राकारवर्णो After उलूक, B D (except D3 5) T G ins प्रतिवसति — After स, B D (except D1–3 5) G3 ins मत्तश्चिरजातो T2 G4 transp स and भवन्त G1 (by transp) भवन्त यदि स (for स भवन्त यदि) M om भवन्त S1 K1 2 जानाति (for जानीयात्) After जानीयात्, B4 Dc2 ins इति — Before प्रकृष्टे, B1 3 Dc1 Dn D4 6 G3 ins इत G2 om from प्रकृष्टे up to तत्रावहद् (in 5) T2 G4 विप्रकृष्टे (for प्रकृष्टे) After प्रकृष्टे, Ś1 ins नाश्वेनानीतो, K3 नाधुनानीतो Ś1 K2 om चाध्वनि K1 नाध्व° (for चाध्व°) After चाध्वनि, K3 4 B1 D1–3 5 T1 M ins इतो; T2 G4 यतो, G1 ततो — Ś1 K2–4 Dc D1–3 5 T1 G1 4 M1 यत्र (for तत्र) Ś1 K2–4 D1–3 5 om [इ]ति

5 B2 om 5 (cf v l 4) G2 om up to तत्रावहद् (cf v l 4) Before स, B D (except D1–3 5) G3 ins तत T2 G4 समाश्वस्तो; G1 स माश्वो (for स मामश्वो) Dc om तत्र Ś1 K1 2 उदवहद्, T2 G4 तत्रायाद् (for तत्रावहद्) After यत्र, Ś1 K1 2 ins असौ, K3 4 Dc2 D2 3 5 M स Ś1 K1 2 उलूको बभूव (by transp) T2 G2 4 अभूत्स (for बभूव)

6 B2 om 6 (cf v l 4) T2 G2 4 om स, Ś1 K D1–3 5 om स राजर्षि B1 4 Dc Dn D4 6 G3 स राजा; B3 राजा स (for स राजर्षि) K3 4 D1 2 5 M1 अपृच्छत्,

नाभिजाने भवन्तमिति ॥ ७ ॥ स एवमुक्तो राजर्षिरिन्द्रद्युम्नः पुनस्तमुलूकमब्रवीत् । अस्ति कश्चिद्भवतश्चिरजाततर इति ॥ ८ ॥ स एवमुक्तोऽब्रवीदेनम् । अस्ति खल्विन्द्रद्युम्नसरो नाम । तस्मिन्नाडीजङ्घो नाम बकः प्रतिवसति । सोऽस्मत्तश्चिरजाततरः । तं पृच्छेति ॥ ९ ॥

तत इन्द्रद्युम्नो मां चोलूकं चादाय तत्सरोऽगच्छद्यत्रासौ नाडीजङ्घो नाम बको बभूव ॥ १० ॥ सोऽस्माभिः पृष्टः । भवानिन्द्रद्युम्नं राजानं प्रत्यभिजानातीति ॥ ११ ॥ स एवमुक्तोऽब्रवीन्मुहूर्तं ध्यात्वा । नाभिजानाम्यहमिन्द्रद्युम्नं राजानमिति ॥ १२ ॥ ततः सोऽस्माभिः पृष्टः । अस्ति कश्चिदन्यो भवतश्चिरजाततर इति ॥ १३ ॥ स नोऽब्रवीत् । अस्ति खल्विहैव सरस्यकूपारो नाम कच्छपः प्रतिवसति । स मत्तश्चिरजाततर इति । स यदि कथंचिदभिजानीयादिमं राजानं तमकूपारं पृच्छाम इति ॥ १४ ॥

$B_{1\ 3\ 4}$ Dc Dn $D_{4\ 6}$ G_3 पप्रच्छ, D_3 अब्रवीत् (for पर्यं पृच्छत्) After पर्यपृच्छत्, K_4 D_{1-3} ins स राजा — Before प्रत्यभि, K_3 ins क्वचित्, D_5 कश्चित् T_2 om from प्रत्यभि, up to अब्रवीत् (in 8) B_1 Dc प्रत्यभिजानीते, B_4 Dn $D_{4\ 6}$ G_3 प्रतिजानाति T_1 $G_{3\ 4}$ मा (for मां) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ अथैनमपृच्छत्कश्चि(K_1 °त्किंचि)न्मामभिजानाति भवानिति

7 B_2 T_2 om 7 (cf v l 4, 6) After मुहूर्तं, B D (except $D_{1-3\ 5}$) G_3 ins ध्रुव Before अब्रवीद्, $D_{1\ 2}$ ins तम् K_4 B_1 $D_{1\ 2}$ $G_{2\ 4}$ एव (for एनम्) — B D (except $D_{1-3\ 5}$) T_1 G_3 नाभिजानामि Dc om इति T_1 om from इति up to पृष्ट (in 13)

8 T_1 om 8 (cf v l 7) T_2 om up to अब्रवीत् (cf v l 6) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ G_4 om स B Dn $D_{4\ 6}$ G_3 transp राजर्षि after अब्रवीत् M_2 om (hapl) from अब्रवीत् up to चोलूक (in 10) — Before अस्ति, B Dn $D_{4\ 6}$ S (except T_1 M_2) ins अथ S (except G_3, T_1 M_2 om) त्वत्तश् (for भवतश्) — After भवत, $K_{1\ 3}$ $B_{1\ 3\ 4}$ D G_3 ins सकाशात् $K_{1\ 3}$ B_4 Dn D_3 चिरजात (for चिरजाततर)

9 T_1 M_2 om 9 (cf v l 7, 8) B Dc Dn $D_{4\ 6}$ G_3 om एनम्, and read इन्द्रद्युम्न नाम स्मर° (for इन्द्रद्युम्न सरो नाम) — T_2 G_4 अस्मिन् (for तस्मिन्) K_3 D_3 G_2 नालीजघो, D_5 नील°, M_1 नाळीक° $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ प्रतिनिवसति, G_1 प्रतिवसतीति — K_3 D_3 सोऽस्मत्तः; T_2 $G_{2\ 4}$ स मत्तश् (for सोऽस्मत्तश्) After जाततर, $Ś_1$ $K_{2\ 4}$ $D_{1\ 2}$ T_2 ins इति — D_4 G_3 ins ततस् before त $Ś_1$ K_4 $D_{2\ 3\ 5}$ पृच्छस्वेति, G_2 पृच्छतेति

10 T_1 om 10 M_2 om up to चोलूक (cf v l 8) K_4 D_{1-3} om तत S_1 K_3 ततश्च (for तत) K_2 om (hapl) from इन्द्र° up to भवान् (in 11) S (except G_3 T_1 M_2 om) om the *first* च $K_{1\ 4}$ $B_{1\ 3\ 4}$ D (except $D_{1\ 2\ 5}$) G_3 om the *second* च $Ś_1$ न्यपतद्, $K_{1\ 3}$ [ऽ]भ्यपतद्, K_4 D_{1-3} [ऽ]गमद्, D_5 [ऽ]भ्यगच्छद् S_1 K_3 om नाडीजङ्घो D_3 नालीजघो, D_5 ताल°, M नाळीक° $Ś_1$ K_3 om नाम G_1 om बको

11 T_1 om 11 (cf v l 7) G_1 परिपृष्ट — Before भवान्, $Ś_1$ K_1 ins अपि, K_3 B_2 Dc अस्ति T_2 $G_{2\ 4}$ माम् (for भवान्) Before इन्द्रद्युम्न, $K_{3\ 4}$ $B_{1\ 3\ 4}$ D (except D_1) G_3 ins इमम् K_1 om राजान B Dn $D_{4\ 6}$ G_3 अभिजानातीति, T_2 $G_{2\ 4}$ प्रतिजानासि

12 T_1 om 12 (cf v l 7) $Ś_1$ K_2 D_1 om स Dn_1 ns एव; Dn_2 G_3 एनम् (for एवम्) $B_{1\ 3\ 4}$ Dn $D_{4\ 6}$ G_3 om उक्तो B D (except $D_{1-3\ 5}$) S (T_1 om) मुहूर्तं ध्यात्वाब्रवीत् (by transp) $Ś_1$ K_2 om मुहूर्तं ध्यात्वा — D_4 om from नाभि° up to ऽब्रवीद् (in 14) Dc न हि (for नाभि) $Ś_1$ K_{1-3} D_5 om [अ]हमिन्द्रद्युम्न राजानम् Before इन्द्र°, $D_{2\ 3}$ ins इम; S (except G_3, T_1 om) भवत K_3 B_2 D_5 om इति

13 D_4 om 13, T_1 om up to पृष्ट (cf v l 12, 7), S_1 $K_{1\ 3}$ D_5 om from तत° up to °ब्रवीत् । अस्ति (in 14) D_1 om स° and अन्यो, $B_{3\ 4}$ Dn D_6 G_3 om अस्ति K_2 B Dn D_6 G_3 transp अन्य and भवत After °जाततर, Dn D_6 G_3 ins अस्ति

14 D_4 G_1 om स नोऽब्रवीद् (for D_4 cf v l 12) — T_2 om from सरस्य up to तत स (in *15*) $Ś_1$ K_{1-3} D_5 किं त्वस्मिन्नेव; B Dc Dn $D_{4\ 6}$ G_3 खल्वस्मिन्नेव (for (for खल्विहैव) $Ś_1$ [अ]कूवरो, K_2 वारो, M_2 बारो $Ś_1$ प्रतिनिवसति — K_{1-3} $B_{1\ 4}$ D (except D_{1-3}) G_3 om इति — T_1 om स, D_5 om स यदि; D_{1-3} om यदि $G_{2\ 4}$ transp यदि and कथंचिद् M_2 om कथंचिद् D_3 अजानीयाद्, S (except G_3, T_2 om) जानीयाद् (for अभिजा°) K_4 D_{1-3} T_1 G_1 M_2 अकूपारस्त (for तमकूपार) $Ś_1$ $K_{2\ 3}$ अकूवार G_4 M_1 om अकूपार B D (except

ततः स बकस्तमकूपारं कच्छपं विज्ञापयामास।
अस्त्यस्माकमभिप्रेतं भवन्तं कंचिदर्थमभिप्रष्टुम्। सा-
ध्वागम्यतां तावदिति ॥ १५ ॥ एतच्छ्रुत्वा स
कच्छपस्तस्मात्सरस उत्थायाभ्यगच्छद्यत्र तिष्ठामो वयं
तस्य सरसस्तीरे ॥ १६ ॥ आगतं चैनं वयमपृच्छाम।
भवानिन्द्रद्युम्नं राजानमभिजानातीति ॥ १७ ॥ स
मुहूर्तं ध्यात्वा बाष्पपूर्णनयन उद्विग्नहृदयो वेपमानो
विसंज्ञकल्पः प्राञ्जलिरब्रवीत्। किमहमेनं न प्रत्य-
भिजानामि। अहं ह्यनेन सहस्रकृत्वः पूर्वमग्निचिति-
षूपहितपूर्वः। सरश्चेदमस्य दक्षिणादत्ताभिर्गोभिरति-
क्रममाणाभिः कृतम्। अत्र चाहं प्रतिवसामीति
॥ १८ ॥

अथैतत्कच्छपेनोदाहृतं श्रुत्वा समनन्तरं देवलो-
काद्देवरथः प्रादुरासीत् ॥ १९ ॥ वाचश्चाश्रूयन्तेन्द्रद्युम्नं
प्रति। प्रस्तुतस्ते स्वर्गः। यथोचितं स्थानमभिपद्यस्व।
कीर्तिमानसि। अव्यग्रो याहीति ॥ २० ॥

दिवं स्पृशति भूमिं च शब्दः पुण्यस्य कर्मणः।
यावत्स शब्दो भवति तावत्पुरुष उच्यते ॥ २१

D_{1-3} $_5$) G_3 पृच्छध्वमिति, G_1 पृच्छेति, G_2 M_1 पृच्छामेति, G_4 पृच्छामीति

15 T_2 om तत स (cf v l 14), D_1 om तत After तत, T_1 ins स उदित T_2 G_2 $_4$ om तम् $Ś_1$ K_2 $_3$ अकूवार — T_1 om (hapl) from अभिप्रेत up to राजानमभि (in 17) Dc_2 om अभिप्रेत, D_5 om भवन्त G_2 $_4$ भगवन (for भवन्त) $Ś_1$ B_{2-4} Dn_3 D_3 $_6$ G_2 M_1 किंचिद्, G_4 कश्चिद् K_3 अभिप्राष्टु, K_4 Dn_1 D_1 $_2$ प्रष्टु, G_1 $_4$ अपि प्रष्टु — K_4 [अ]भिगम्यतां, D_3 [अ]व°

16 T_1 om 16 (cf v l 15) K_1 B_{1-3} D (except D_{1-3} $_5$) G_3 read तत् for एतत्, and om स $Ś_1$ K_{1-3} B_1 $_3$ om तस्मात्सरस उत्थाय S_1 अभ्यागात्, K_{1-3} B_1 $_3$ Dc D_{1-4} G M_1 अभ्यागच्छत् $Ś_1$ K_{1-3} B_1 $_3$ om यत्र —सरसस्तीरे T_2 G_2 $_4$ M तिष्ठाम K_4 D_{1-3} T_2 G_2 M_1 transp तस्य and सरसस् Dn_1 n_3 D_5 $_6$ M_2 सरस् (for सरसस्) D_3 G_1 $_4$ सरस्तस्य (for तस्य सरसस्)

17 T_1 om up to राजानमभि (cf v l 15) B_2 अभ्यागत, M_1 आगच्छत (for आगत) $Ś_1$ K_1 $_2$ त (for चैन) K_3 $_4$ B Dn_1 n_3 D_2 $_6$ वयमपृच्छाम, D_1 वयम पृच्छन्; D_4 G वय पृच्छामो After अपृच्छाम, Dc ins इति — Before भवान्, $Ś_1$ K_2 ins अपि, K_3 अस्ति, T_2 G_2 $_4$ M_1 अथ, M_2 कच्चिदथ After भवान्, $Ś_1$ ins तम्, K_2 $_3$ Dc D_{2-6} G_3 M_1 इमम् T_2 G_2 $_4$ इन्द्रद्युम्नराजान जानातीति

18 $Ś_1$ K D_{1-3} $_5$ G_1 बाष्पपूर्णलोचन° (D_1 $_2$ °पूर्णकण्ठ°, G_1 °पूर्णवदन), B Dc Dn D_4 $_6$ G_3 बाष्पसपूर्णनयन (B_4 °पूर्णमुख; Dc °पूर्णवदन); T_1 G_2 बाष्पाम्बुपूर्ण°, T_2 बाष्पपूर्णाम्बुनयन K_4 D_{1-3} om उद्विग्नहृदयो $Ś_1$ K_{1-3} D_5 वेपमान (K_3 °ना) उद्विग्नचेता° (for उद्विग्न° वेप) — M_1 कथम् (for किम्) T_2 G_2 $_4$ om अहम् T_1 एतद् (for एन), and अह (for न) $Ś_1$ K D_{1-3} $_5$ प्रत्यभिज्ञास्ये, B Dc Dn D_4 $_6$ G_1 $_3$ M_2 प्रत्यभिज्ञास्यामि, T_1 प्रतिज्ञास्यामि — B_4 D_5 om अह हि B_2 $_3$ Dc Dn D_4 $_6$ G_3 इह (for अह) $Ś_1$ K D_{1-3} om हि B_1 इन्द्रद्युम्नेन, Dc_2 (marg *sec m*) इह द्युम्नेन (for अह ह्यनेन) Before सहस्र°, T G_2 $_4$ ins असकृत् M_2 पातितपूर्वं (for [उ]पहित°) $Ś_1$ K_1 $_2$ सहस्रशो यज्ञेपूपहू(K_2 °ह)त, K_3 $_4$ D_3 सहस्रकृत्वश्चितिपूपहि(K_3 °चि)त, B Dc Dn D_4 $_6$ G_3 °कृत्वश्चितिषु यूपा आहिता, D_1 $_2$ कृत्वश्चितिषूपतापित, D_5 °कृत्वो यूपा अभिहिता, M_1 असकृत्वोग्निचितिषु पातितपूर्वं — Before सरश्, $Ś_1$ K D_{1-3} $_5$ ins पूर्वं K_1 Dn D_1 $_{4-6}$ G_3 दक्षिणाभिर्दत्ताभिर्, T_2 G_2 $_4$ दक्षिणोदकदत्ताभिर्, K_4 D_5 [अ]भिक्रममाणाभिर्, D_1 $_2$ [अ]तिचक्रम°, T_2 G_2 क्रममाणा°, G_4 कर्मणार्हभिर् Dc खुरकृत (for कृतम्) — G_1 M अतोत्र (for अत्र) T_2 G_2 $_4$ om च $Ś_1$ K_1 $_2$ om इति

19 $Ś_1$ K_2 इत्येतावत्, K_3 अथैतावत्, D_1 अथ तत्, D_2 अथैव Before कच्छपेन, K_1 B_2 $_4$ Dc Dn D_4 $_6$ G_3 ins सकल B_1 G_2 व्याहृत (for [उ]दाहृत) B D (except D_{1-3} $_5$) T_1 G_3 तद° (for सम°) $Ś_1$ K_1 देवलोकोद्गीयमाना°; K_2 लोकाद्गीयमानारथ (sic) S_1 K_1 $_2$ प्रादुरासन्; D_3 प्रादुरभूद्

20 $Ś_1$ K_{1-3} D_5 om च (after वाच) G_1 वत भो (for वाचश्च) — D_5 स्वर्गोयम् — D_5 अथोचित K_4 B D (except D_{1-3}) T G_3 प्रतिपद्यस्व; T_2 G_4 M_1 अभिप्रपद्यस्व — $Ś_1$ कीर्तनस्यव्यग्रो (sic), K_1 $_2$ कीर्तनेनाव्यग्रो, S (except G_3) कीर्तिमानव्यग्रो (for कीर्ति° । अव्यग्रो)

21 [b]) B_2 G_1 शब्दश्च पुण्यकर्मण — [c]) Dc गर्भो (for शब्दो) — [d]) S (except G_3) तावत्स्वर्गे महीयते

22 [ab]) K_3 $_4$ D_3 गीयते, D_5 गाय (for कीर्त्य) $Ś_1$ K_1 $_2$ D_1 $_2$ यस्य गीयेत (for कीर्त्यते यस्य) B Dc Dn D_4 $_6$ G_3 transp यस्य and लोके — [c]) K_1 B_{1-3} D

अकीर्तिः कीर्त्यते यस्य लोके भूतस्य कस्यचित् ।
पतत्येवाधमाँल्लोकान्यावच्छब्दः स कीर्त्यते ॥ २२
तस्मात्कल्याणवृत्तः स्यादत्यन्ताय नरो भुवि ।
विहाय वृत्तं पापिष्ठं धर्ममेवाभिसंश्रयेत् ॥ २३

इत्येतच्छ्रुत्वा स राजाब्रवीत् । तिष्ठ तावद्याव-
दिदानीमिमौ वृद्धौ यथास्थानं प्रतिपादयामीति
॥ २४ ॥ स मां प्राकारकर्णं चोलूकं यथोचिते स्थाने
प्रतिपाद्य तेनैव यानेन संसिद्धो यथोचितं स्थानं
प्रतिपन्नः ॥ २५ ॥ एतन्मयानुभूतं चिरजीविना
दृष्टमिति पाण्डवानुवाच मार्कण्डेयः ॥ २६ ॥

पाण्डवाश्चोचुः प्रीताः । साधु । शोभनं कृतं
भवता राजानमिन्द्रद्युम्नं स्वर्गलोकाच्च्युतं स्वे स्थाने
स्वर्गे पुनः प्रतिपादयतेति ॥ २७ ॥

अथैनानब्रवीदसौ । ननु देवकीपुत्रेणापि कृष्णेन
नरके मज्जमानो राजर्षिर्नृगस्तस्मात्कृच्छ्रात्समुद्धृत्य
पुनः स्वर्गे प्रतिपादित इति ॥ २८ ॥

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९१ ॥

(except $D_{1-3\ 5}$) G_{3} स पतति (for पतत्येव) — ^{d}) K_{1} $B_{1\ 3\ 4}$ Dn $D_{4\ 6}$ G_{3} प्रकी, D_{5} [अ]स्य की, T $G_{1\ 2\ 4}$ M सु की (for स की)

23 ^{a}) Ś$_{1}$ K_{2} कल्याणवृत्ति, D_{5} दत्तमवृत्त ; M_{1} कल्याणयुक्तः — ^{b}) K_{4} B_{4} D_{3} अनताय, $D_{1\ 2}$ आनत्याय, D_{5} कल्याणाय ; T_{2} $G_{2\ 4}$ दाता तावत् ; G_{1} अत्यर्थं च K_{1} B_{1-3} Dc Dn $D_{4\ 6}$ G_{3} अनताय नर सदा — ^{c}) K_{4} B_{2} Dc वित्त ; B_{1} Dn D_{4} G_{3} चित्त (for वृत्त) — ^{d}) K_{3} D_{5} शुभ वृत्त (for धर्ममेव) Ś$_{1}$ $K_{1\ 2\ 4}$ D_{1-3} [अ]भिवर्धयेत्, K_{3} D_{5} सदाश्रयेत्, B_{2} Dn $D_{4\ 6}$ G_{3} समाश्रयेत्, T $G_{2\ 4}$ [अ]नुसंश्रयेत्

24 S (except G_{3}) om तिष्ठ तावद्, $K_{1\ 4}$ B D (except $D_{2\ 3}$) G_{3} om इदानीम्, D_{5} om इति

25 G_{2} om स Ś$_{1}$ D_{2} T_{2} G_{2} प्राकारवर्णं ; B Dc Dn $D_{4\ 6}$ $G_{1\ 3}$ प्रावारकर्णं, T_{1} G_{4} प्रकारक(G_{4} व)र्णं ; M_{1} प्रावर कर्णं After चोलूक, M_{2} ins च T_{1} चो (for यथो) Dc D_{5} G_{4} यथोचित (D_{5} G_{4} त) स्थान M_{2} om तेनैव T_{2} $G_{1\ 2\ 4}$ M_{1} om [ए]व T_{1} वै (for [ए]व) Dc S (except T_{1} G_{3}) देवयानेन (for यानेन) T_{1} M_{1} om ससिद्धो Ś$_{1}$ K_{2} ससिद्धौ, K_{1} Dn $D_{4\ 6}$ G_{3} सस्थितो, K_{4} G_{4} सविद्धो, D_{5} ससिद्धः G_{1} सुसिद्धो B_{4} om यथोचित स्थान B_{1} यथोपचित ; B_{3} इति यथोक्त (for यथोचित) After प्रतिपन्न, B_{4} ins इति ; T_{2} $G_{2\ 4}$ ins एव N (except Ś$_{1}$ K_{2} B_{4} $D_{1\ 2}$) G_{3} प्रतिपेदे (for °पन्न)

26 $K_{1\ 2}$ B D (except $D_{1-3\ 5}$) T_{2} G_{3} तत् (for एतत्) $K_{1\ 3\ 4}$ B Dc Dn $D_{2-4\ 6}$ T_{1} G_{3} M चिरजीविने दत्त(Dc दृष्ट)म् B_{1} G_{1} M_{2} मार्कंडेय

27 Before पाण्डवाश्च, K_{3} D_{5} M_{1} ins तमृषय°, T_{2} $G_{1\ 2\ 4}$ तमृषि, M_{2} ऋषय° T_{1} om च B_{2-4} D (except $D_{1-3\ 5}$) G_{3} M_{2} om प्रीता° — B D (except D_{1-3}) G_{3} (by transp) भवता कृत, T_{1} यथा Dc_{2} D_{5} T स्वर्गलोकच्युत K_{4} Dc D_{5} T_{1} $G_{1\ 2\ 4}$ M स्व (for स्वे) Dc om स्वर्गे, $K_{1\ 3\ 4}$ B Dn D_{4-6} T_{1} G_{3} om स्वर्गे पुन° D_{1-3} G_{1} M_{1} (by transp) पुन स्वर्गे, T_{2} $G_{2\ 4}$ M_{2} पुन स्वर्गलोके

28 K_{1} B D G_{3} अथैतान् K_{3} D_{5} S (except G_{3}) प्रत्यब्रवीद् (for अब्र°) $D_{1\ 2}$ T_{2} $G_{1\ 2\ 4}$ om असौ D_{5} अथ (for असौ) — Before ननु, $D_{1\ 2}$ ins अहो, T_{2} $G_{1\ 2\ 4}$ अनेन Ś$_{1}$ K_{2-4} $D_{1-3\ 5}$ निमज्ज ; T_{1} पच्य° (for मज्ज) Ś$_{1}$ K_{2} उद्धृत्य, K_{3} B समुद्धृत K_{1} Dn $D_{4\ 6}$ G_{3} transp समुद्धृत्य and पुन, $K_{1\ 2\ 4}$ D_{1-3} transp पुन and स्वर्गे B D (except D_{1-3}) G_{3} प्रापित (for प्रतिपादित)

Colophon — *Major parvan* Ś$_{1}$ $K_{1\ 2}$ $G_{2\ 4}$ आरण्य — *Sub parvan* G_{1} मार्कंडेयसमस्या (followed by इन्द्रद्युम्नोपाख्यान) $K_{3\ 4}$ B D $G_{2\ 3}$ M_{2} (all om sub parvan name) mention only इन्द्रद्युम्नोपाख्यान — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 198 (Dn_{2} 197), D_{1} 199, T $G_{1\ 2\ 4}$ M (M_{2} *inf lin*) 195 (M_{2} orig 197) — *Śloka no* Dn_{1} 25, Dn_{2} n_{2} 18, D_{1} 34

192

1 After the ref, N ins

970* श्रुत्वा स राजा राजर्षेरिन्द्रद्युम्नस्य तत्तदा ।
मार्कण्डेयान्महाभागात्स्वर्गस्य प्रतिपादनम् ।

[(L 1) $K_{1\ 2}$ Dn D_{6} तु (for स) $D_{1\ 2}$ सर्वं (for राजा) K_{4} B_{1} Dc D_{5} राजर्षिर D_{5} एतच्छ्रुत्वा स राजर्षिर् (for the prior half) K_{1} $B_{1\ 4}$ D (except $D_{1-3\ 5}$) तथा (for तदा) — (L 2) D_{5} मार्कंडेय महाभाग Ś$_{1}$ K

86

१९२

वैशंपायन उवाच ।
युधिष्ठिरो धर्मराजः पप्रच्छ भरतर्षभ ।
मार्कण्डेयं तपोवृद्धं दीर्घायुषमकल्मषम् ॥ १
विदितास्तव धर्मज्ञ देवदानवराक्षसाः ।
राजवंशाश्च विविधा ऋषिवंशाश्च शाश्वताः ।
न तेऽस्त्यविदितं किंचिदस्मिँल्लोके द्विजोत्तम ॥ २
कथां वेत्सि मुने दिव्यां मनुष्योरगरक्षसाम् ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तत्त्वेन कथितं द्विज ॥ ३
कुवलाश्व इति ख्यात इक्ष्वाकुरपराजितः ।
कथं नाम विपर्यासाद्धुन्धुमारत्वमागतः ॥ ४
एतदिच्छामि तत्त्वेन ज्ञातुं भार्गवसत्तम ।
विपर्यस्तं यथा नाम कुवलाश्वस्य धीमतः ॥ ५
मार्कण्डेय उवाच ।
हन्त ते कथयिष्यामि शृणु राजन्युधिष्ठिर ।
धर्मिष्ठमिदमाख्यानं धुन्धुमारस्य तच्छृणु ॥ ६
यथा स राजा इक्ष्वाकुः कुवलाश्वो महीपतिः ।
धुन्धुमारत्वमगमत्तच्छृणुष्व महीपते ॥ ७
महर्षिर्विश्रुतस्तात उत्तङ्क इति भारत ।
मरुधन्वसु रम्येषु आश्रमस्तस्य कौरव ॥ ८
उत्तङ्कस्तु महाराज तपोऽतप्यत्सुदुश्चरम् ।
आरिराधयिषुर्विष्णुं बहून्वर्षगणान्विभो ॥ ९
तस्य प्रीतः स भगवान्साक्षाद्दर्शनमेयिवान् ।

Dc $D_{1-3\ 5}$ स्वर्गसप्रति°]
— ^{a}) N महाराज (B_1 °भाग°) (for धर्म°) — ^{b}) B_4 T_2 G_3 भरतर्षभ S_1 $K_{2\ 3}$ B_1 Dc $D_{1-3\ 5}$ पुन पप्रच्छ त मुनिं — ^{d}) S_1 $K_{1\ 2}$ शुद्धात्मानमकल्म°

2 Before 2, Dc G_1 ins युधिष्ठिर उ° (G_1 om उ°) — ^{b}) $G_{2\ 4}$ M_1 °रक्षसा — ^{cd}) $Ś_1$ $K_{1\ 2\ 4}$ $D_{1-3\ 5}$ पिशाचोरगगधर्वा (for 2^{c}), and राज° (for ऋषि°) — ^{f}) S (except G_3) द्विजर्षभ (for द्विजो°)

3 ^{a}) $Ś_1$ K $D_{1-3\ 5}$ तथा, T_2 $G_{2\ 4}$ अथ (for कथां) $Ś_1$ $K_{3\ 4}$ $D_{1-3\ 5}$ दिव्या; $K_{1\ 2}$ पुण्या; T_2 $G_{2\ 4}$ वशान् (for दिव्यां) — ^{b}) $Ś_1$ K $D_{1-3\ 5}$ कथा पुण्या महात्मना, B_1 मानुषोरगराक्षसां — After 3^{ab}, B_{2-4} D (except $D_{1-3\ 5}$) S ins

971* देवगन्धर्वयक्षाणां किंनराप्सरसां तथा ।

[Do °दानव° (for °गन्धर्व°) S (except G_3) सुपर्णकिंनराणां च यक्षाणां च महौजसा]

— ^{c}) B D (except $D_{1-3\ 5}$) G_3 इदम्, G_4 श्रोतुम् (for एतद्) S (except G_3) भगवन् (for [अ]हं श्रोतुं) — ^{d}) $Ś_1$ B Dc Dn $D_{4\ 6}$ G_3 द्विजसत्तम (for कथितं द्विज) $D_{1\ 2}$ तव, T_1 त्वया (for द्विज)

4 ^{b}) T_2 $G_{2\ 4}$ इक्ष्वाकुकुलसंभव°

5 ^{a}) K_2 [अ]हं श्रोतुं and तत्त्वेन also (as in text) — ^{b}) $Ś_1$ भार्गवनंदन, B_1 भरतसत्तम, D_5 मार्गं च सत्तम — After 5, B D (except $D_{1\ 3}$, D_5 marg) G_3 ins

972* वैशंपायन उवाच ।

युधिष्ठिरेणैवमुक्तो मार्कण्डेयो महामुनि ।
धौन्धुमारमुपाख्यानं कथयामास भारत ।
[Some MSS om उवाच]

6 D_3 om 6^{ab} — ^{a}) T_1 अधुना, T_2 G_1 अथ ते, M_1 अह ते (for हन्त ते) — ^{b}) $K_{3\ 4}$ D_5 राजर्षेस्तस्य धीमत — ^{d}) Dc धौंधुमारस्य K_4 तस्य तत् (for तच्छृणु)

7 ^{a}) K_{1-3} Dc_2 D_5 राजा स (by transp), B_3 चैव स S ऐ(T_1 चै)क्ष्वाक (T_1 M_1 °कु°) — K_2 om (hapl) 7^{cd} — ^{d}) $K_{3\ 4}$ D_5 मुनेस्तस्य प्रसादत° (K_4 प्रभावत°)

8 ^{b}) Here and below throughout S उदक (for उत्तङ्क) The variant is ignored (mostly) in the sequel Do नाम (for इति) D_3 नामत (for भारत) — ^{d}) $Ś_1$ K $D_{1-3\ 5}$ धीमत°, M_1 भारत (for कौरव)

9 ^{a}) B_1 T_1 च (for तु) S °तेजा (for राज) — ^{b}) K_4 B_1 $D_{1\ 3}$ M_1 [ऽ]तप्यत (for [ऽ]तप्यत्सु°) $Ś_1$ B_4 $D_{1\ 3}$ T_2 G_{2-4} सुदुष्कर; $K_{1\ 2}$ सुदारुण, T_1 महानृषि (for सुदुश्चरम्) — T_1 om from 9^{c} up to 3 193 10^{b} — ^{c}) K_{2-4} D_5 आर (for आरि) Dc देव (for विष्णु) — ^{d}) $Ś_1$ महान् (for बहून्) B_3 धर्मगुणान् (for वर्षगणान्) $Ś_1$ K_{1-3} विभु; K_4 Dn $D_{1-3\ 5}$ विभु°, $B_{1\ 2\ 4}$ $D_{4\ 6}$ उत, B_3 Dc मुनि° (for विभो)

10 T_1 om 10 (cf v l 9) — ^{a}) K_4 च (for स) — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1\ 2\ 4}$ $B_{1\ 3}$ Dn_2 मीयिवान्, D_3 °मागत° (for मेयिवान्) — ^{c}) S_1 K $D_{1-3\ 5}$ च (S_1 तु) मुनि प्रह्वः (K_4 D_{1-3} देव), B_1 तु स राजर्षि ; B_4 [ऋ]षिस्तु प्रज्ञस्त, Dc

दृष्ट्वैव चर्षिः प्रह्वस्तं तुष्टाव विविधैः स्तवैः ॥ १०
त्वया देव प्रजाः सर्वाः सदेवासुरमानवाः ।
स्थावराणि च भूतानि जङ्गमानि तथैव च ।
ब्रह्म वेदाश्च वेद्यं च त्वया सृष्टं महाद्युते ॥ ११
शिरस्ते गगनं देव नेत्रे शशिदिवाकरौ ।
निःश्वासः पवनश्चापि तेजोऽग्निश्च तवाच्युत ।
बाहवस्ते दिशः सर्वाः कुक्षिश्चापि महार्णवः ॥ १२
ऊरू ते पर्वता देव खं नाभिर्मधुसूदन ।
पादौ ते पृथिवी देवी रोमाण्योषधयस्तथा ॥ १३
इन्द्रसोमाग्निवरुणा देवासुरमहोरगाः ।
प्रह्वास्त्वामुपतिष्ठन्ति स्तुवन्तो विविधैः स्तवैः ॥ १४
त्वया व्याप्तानि सर्वाणि भूतानि भुवनेश्वर ।
योगिनः सुमहावीर्याः स्तुवन्ति त्वां महर्षयः ॥ १५
त्वयि तुष्टे जगत्स्वस्थं त्वयि क्रुद्धे महद्भयम् ।
भयानामपनेतासि त्वमेकः पुरुषोत्तम ॥ १६
देवानां मानुषाणां च सर्वभूतसुखावहः ।
त्रिभिर्विक्रमणैर्देव त्रयो लोकास्त्वयाहृताः ।
असुराणां समृद्धानां विनाशश्च त्वया कृतः ॥ १७
तव विक्रमणैर्देवा निर्वाणमगमन्परम् ।
पराभवं च दैत्येन्द्रास्त्वयि क्रुद्धे महाद्युते ॥ १८
त्वं हि कर्ता विकर्ता च भूतानामिह सर्वशः ।
आराधयित्वा त्वां देवाः सुखमेधन्ति सर्वशः ॥ १९
एवं स्तुतो हृषीकेश उत्तङ्केन महात्मना ।
उत्तङ्कमब्रवीद्विष्णुः प्रीतस्तेऽहं वर वृणु ॥ २०

उत्तङ्क उवाच ।

पर्याप्तो मे वरो ह्येष यदहं दृष्टवान्हरिम् ।

तमृषि प्रह्व (for चर्षि प्रह्वस्त) T_2 $G_{1, 3}$ M दृष्ट्वा महर्षि प्रह्वस्त (G_1 M_2 प्रह्माण; M_1 धीमांश्च); $G_{2, 4}$ दृष्ट्वा च महर्षिर्ब्रह्म

11 T_1 om 11 (cf v l 9) Before 11, K_2 B D (except $D_{1, 2, 5}$) ins उत्तक उ, S (except G_4, T_1 om) उदक° — ^{b}) $B_{3, 4}$ Dn $D_{4, 6}$ ससुरासुर (for सदेवासुर) S_1 $K_{1, 2, 4}$ °मानुषा (for मानवा) — ^{d}) B_4 [इ]तराणि च, S (T_1 om) च सर्वशः (for तथैव च) — ^{e}) $Ś_1$ K $D_{1, 2}$ G_4 ब्रह्मा (for ब्रह्म) $K_{1, 2}$ वेदश्च; M_2 वेद्याश्च B_4 विद्याश्च, G_1 वेद च (for वेद्य च) — ^{f}) B_4 सृष्टा (for सृष्ट) $Ś_1$ $K_{1, 2}$ त्वया सृष्टा जगत्पते

12 T_1 om 12 (cf v l 9) — ^{b}) D_4 नेत्र; G_4 नेत्रौ (for नेत्रे) D_5 नेत्रे च शशिभास्करौ — ^{c}) Some MSS निश्वास — ^{d}) B_1 G_1 तथाच्युत, G_4 महाद्युते — ^{e}) $Ś_1$ च (for ते) — ^{f}) $Ś_1$ $K_{1, 2}$ D_1 कुक्षौ $Ś_1$ तव; $K_{2, 4}$ D_3 चैव (for चापि) $Ś_1$ $K_{1, 2, 4}$ D_{1-3} महार्णवा°

13 T_1 om 13 (cf v l 9), D_6 om (? hapl) 13–15 — ^{b}) N (D_6 om) ख जघे (B_1 जघे च) (for खं नाभिर्) — ^{c}) T_3 G_{2-4} चैव (for देवी) — ^{d}) K_{2-4} $D_{1, 6}$ T_1 (before corr) M_1 रोमाण्यौषधयस् S (T_1 om) तव (for तथा)

14 T_1 D_6 om 14 (cf v l 9, 13) — ^{c}) K_4 यज्ञन्; B_4 सर्वं (for प्रह्वास्) — ^{d}) B_4 स्तुत्वा नानाविधं स्तवं

15 T_1 D_6 om 15 (cf v l 9, 13) — ^{ab}) $Ś_1$ $K_{1, 2}$ सर्वाणि भूतानि व्याप्तानि, K_3 B_1 D_{1-3} G_1 व्याप्तानि भूतानि सर्वाणि — ^{c}) $Ś_1$ K D_{1-3} योगिन सु($Ś_1$ स्वा)महावीर्यं — ^{d}) $Ś_1$ च, K_1 G_1 M_1 स्वा; $G_{2, 4}$ [इ]स्थ (for स्वा)

16 T_1 om 16 (cf v l 9) ^{a}) K_1 सर्वं, B_1 D_5 तुष्ट, $B_{2, 3}$ सुस्थ; B_4 Dn_1 D_6 स्वास्थ्य, S (T_1 om) शांत (for स्वस्थ) — ^{b}) T_2 $G_{3, 4}$ [अ]तुष्टे (for क्रुद्धे) K_4 B_4 G_1 जगद्भय (for मह°) — ^{c}) $Ś_1$ नीता (for नेता) — ^{d}) K_4 एव (for एक) A few MSS पुरुषोत्तम

17 T_1 G_4 om 17 (for T_1 cf v l 9) — ^{b}) S_1 K D_{1-3} M_1 °लोक (for °भूत) $Ś_1$ K_1 D_{3-5} $G_{1, 2}$ M_1 सुखावह — ^{d}) $D_{1, 2}$ G_3 जिता, T_2 (by corr) G_3 वृता (for [आ]हृता°) D_5 त्वया लोका जिता प्रभो

18 T_1 om 18 (cf v l 9) — ^{a}) $G_{1, 2, 3}$ (before corr) $_{4}$ देव (for देवा) — ^{b}) K_1 corrupt K_3 Dc_2 $D_{3, 5}$ णमगमत्, B_2 णशमन (for णमगमन्) — K_1 om 18^{c}–19^{d}, G_4 om 18^{cd} — ^{c}) $Ś_1$ K_{2-4} $D_{1-3, 5}$ पराजय, $B_{1, 3}$ Dc Dn $D_{4, 6}$ भूताश्, B_2 °भूतश् (for भव) B_2 Dc_2 G_1 दैत्येंद्रस — ^{d}) G_1 प्रजापते (for महा)

19 T_1 K_1 om 19 (cf v l 9, 18), D_1 om 19^{cd} — ^{c}) $B_{1, 2}$ Dc_2 देव (for देवा) — ^{d}) S (T_1 om) नित्यश (for सर्वश)

20 T_1 om 20 (cf v l 9) Before 20, K_2 Dc ins मार्कंडेय उ° — ^{a}) T_2 G_3 स्तुते °केशे

21 T_1 om 21 (cf v l 9), D_3 om 21 with the ref — ^{a}) G_4 [ऽ]य (for मे) Dn_3 तु (for हि) — ^{c}) T_2 G_{2-4} विष्णु (for त्रिष्य) — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1, 2}$ जगतां (for

पुरुषं शाश्वतं दिव्यं स्रष्टारं जगतः प्रभुम् ॥ २१

विष्णुरुवाच ।

प्रीतस्तेऽहमलौल्येन भक्त्या च द्विजसत्तम ।
अवश्यं हि त्वया ब्रह्मन्मत्तो ग्राह्यो वरो द्विज ॥ २२
एवं संछन्द्यमानस्तु वरेण हरिणा तदा ।
उत्तङ्कः प्राञ्जलिर्वव्रे वरं भरतसत्तम ॥ २३
यदि मे भगवान्प्रीतः पुण्डरीकनिभेक्षणः ।
धर्मे सत्ये दमे चैव बुद्धिर्भवतु मे सदा ।
अभ्यासश्च भवेद्भक्त्या त्वयि नित्यं महेश्वर ॥ २४

विष्णुरुवाच ।

सर्वमेतद्धि भविता मत्प्रसादात्तव द्विज ।
प्रतिभास्यति योगश्च येन युक्तो दिवौकसाम् ।
त्रयाणामपि लोकानां महत्कार्यं करिष्यसि ॥ २५
उत्सादनार्थं लोकानां धुन्धुर्नाम महासुरः ।
तपस्यति तपो घोरं शृणु यस्तं हनिष्यति ॥ २६
बृहदश्व इति ख्यातो भविष्यति महीपतिः ।
तस्य पुत्रः शुचिर्दान्तः कुवलाश्व इति श्रुतः ॥ २७
स योगबलमास्थाय मामकं पार्थिवोत्तमः ।
शासनात्तव विप्रर्षे धुन्धुमारो भविष्यति ॥ २८

मार्कण्डेय उवाच ।

उत्तङ्कमेवमुक्त्वा तु विष्णुरन्तरधीयत ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९२ ॥

°त°) Ś1 K D1 3 5 पतिं (for प्रभुम्) B3 स्रष्टारमजरं विभु
22 T1 om 22 (cf v l 9) — G1 भगवान्, G4 श्रीभगवान् (for विष्णु°) — b) K4 B3 Dc च तव, B1 3 4 Dn D4 6 तव च, D3 च मुनि° (for च द्विज) — c) Ś1 K3 4 D1–3 तु, D5 तद् (for हि) S (T1 om) विद्वन् (for ब्रह्मन्) — d) D5 वरो ग्राह्यो (by transp)
23 T1 om 23 (cf v l 9) Before 23, B3 Dc ins मार्कंडेय उ° — a) Ś1 B1 3 Dc Dn स छद्य°, D2 सछिद्य°; D3 (before corr) सछिद्य°, S (T1 om) सचोद्य° (for संछन्द्य°) B3 छद्यमानो वरेणैवम्, B4 एव स उक्तस्तुष्टेन — b) B3 उत्तको (for वरेण) B3 तत, D1 तथा (for तदा) — c) B3 स पुन° (for उत्तङ्क°) B1 Dc भूत्वा (for वव्रे) — d) M वरदसत्तम
24 T1 om 24 (cf v l 9) Before 24, Dc ins उत्तक उ° — a) B3 4 Dn D5 6 G2 4 M भगवन् K3 प्रीति (for प्रीत) — b) Many MSS °क्षण (for °क्षण) — c) Ś1 K B4 D1–3 5 सत्ये धर्मे (by transp) — d) Ś1 K3 4 D3 प्रीतिर्, K1 प्रीतो (for बुद्धिर्) — e) D1 अभ्यासाच्च; G1 °स च — f) B1–3 Dn D4 6 T2 G1 3 ममे°, Dc सुरे° (for महे°)
25 T1 om 25 (cf v l 9) — N G1 भगवान् (K3 4 B3 D1–3 5, with prefixed श्री) (for विष्णुर्) — a) K1 2 D3 भवतो, G1 भवति, G1 भवतान्, M2 भवता (for भविता) — b) Ś1 K1 2 4 B3 4 D3 G4 द्विजोत्तम (for तव द्विज) — c) Ś1 K D3 ते योगो; B4 योगस्ते (for योगश्च) — e) B1 3 चापि (for अपि) — f) B3 महाकार्यं K3 4 B3 D1 करिष्यति
26 T1 om 26 (cf v l 9) — a) D5 उत्सादनाय B1 D1 लोकस्य — Ś1 om (hapl) 26b–28c — b) S (T1 om) भविष्यति (for महा°) — c) K1–3 महा (for तपो) — After 26, K3 B3 D (except D1 3 5) ins
973* राजा हि वीर्यवास्तात इक्ष्वाकुरपराजित ।
27 Ś1 T1 om 27 (cf v l 9, 26) — c) G4 शिशुर् (for शुचिर्) — d) K1 2 4 D1–3 स्मृत (for श्रुत°)
28 T1 om 28, Ś1 om 28abc (cf v l 9, 26) — a) D1 आश्रित्य (for आस्थाय)
29 All MSS (except Dc) om the ref — a) Ś1 K D3 स (for तु) B Dc Dn D4 6 एवमुक्त्वा तु त विप्र

Colophon om in S — *Major parvan* Ś1 K1 2 आरण्य — *Sub parvan* K3 4 B D (all om sub parvan name) mention only धुंधुमारोपाख्यान — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 n3 D1 200, Dn2 199 — *Śloka no* Dn 33, D1 32

193

☞ A shorter version of the Dhundhumāra episode as narrated in adhy 193 and 195 occurs in Harivamsa (Calcutta ed) 1 11 667–705, Vayu Purāna 88 20–60, and Brahmānda 3 63 29–61 Many of the lines agree verbatim with each other

१९३

मार्कण्डेय उवाच।
इक्ष्वाकौ संस्थिते राजञ्शशादः पृथिवीमिमाम्।
प्राप्तः परमधर्मात्मा सोऽयोध्यायां नृपोऽभवत् ॥ १
शशादस्य तु दायादः ककुत्स्थो नाम वीर्यवान्।
अनेनाश्चापि काकुत्स्थः पृथुश्चानेनसः सुतः ॥ २
विष्वगश्वः पृथोः पुत्रस्तस्मादार्द्रस्तु जज्ञिवान्।
आर्द्रस्य युवनाश्वस्तु श्रावस्तस्तस्य चात्मजः ॥ ३
जज्ञे श्रावस्तको राजा श्रावस्ती येन निर्मिता।
श्रावस्तस्य तु दायादो बृहदश्वो महाबलः।
बृहदश्वसुतश्चापि कुवलाश्व इति स्मृतः ॥ ४
कुवलाश्वस्य पुत्राणां सहस्राण्येकविंशतिः।
सर्वे विद्यासु निष्णाता बलवन्तो दुरासदाः ॥ ५
कुवलाश्वस्तु पितृतो गुणैरभ्यधिकोऽभवत्।
समये तं ततो राज्ये बृहदश्वोऽभ्यषेचयत्।
कुवलाश्वं महाराज शूरमुत्तमधार्मिकम् ॥ ६
पुत्रसंक्रामितश्रीस्तु बृहदश्वो महीपतिः।
जगाम तपसे धीमांस्तपोवनममित्रहा ॥ ७
अथ शुश्राव राजर्षिं तमुत्तङ्को युधिष्ठिर।
वनं संप्रस्थितं राजन्बृहदश्वं द्विजोत्तमः ॥ ८
तमुत्तङ्को महातेजाः सर्वास्त्रविदुषां वरम्।

---

1 T_1 om 1–10^{ab} (cf v l 3 192 9) — ^{a}) T_2 (m as in text) G_2 इक्ष्वाकुयं॰ स्थितो राजा; G_4 इक्ष्वाकुस्तु ततो राजा — ^{b}) K_2 D_8 (*sup lin sec m*) ससाद, T_2 $G_{3\ 4}$ शशास (for शशाद) T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ पृथिवीपति — ^{d}) Ś$_1$ K $D_{1-3\ 5}$ सोयोध्याधिपतिर्बभौ

2 T_1 om 2 (cf v l 1) — ^{ab}) D_8 ससादस्य $D_{1\ 2}$ च (for तु) T_2 (before corr) $G_{3\ 4}$ शशादस्तस्य दायाद (for ^{a}) A few MSS ककुस्थो (for ककुत्स्थो) B_4 ककुस्थो नाम मेधावी पुत्रोस्य सुमहात्मन — ^{c}) K_3 G_4 अनेन (for अनेनाश्च) D_5 T_2 G_3 च ककुत्स्थस्य (for चापि काकुत्स्थ॰) A few MSS काकुस्थ॰ — ^{d}) G_4 च जनित॰ (for चानेनस॰) Dc स्मृत॰, M_2 सुख॰ (*inf lin* सुत as in text)

3 T_1 om 3 (cf v l 1) — ^{a}) Ś$_1$ K_{1-3} Dc M_2 विश्वगश्व; B_2 D_4 T_2 (by corr) G_3 विष्टराश्व॰, D_8 पृष्ठगश्व; T_2 (before corr) G_4 वाढशाश्व, G_2 वाधशाश्व B_2 तु तत् (for पृथो) — ^{b}) B_4 Dn_1 n_2 D_1 अद्रि (for आर्द्र) $B_{1\ 3\ 4}$ Dc Dn $D_{4\ 6}$ T_2 G_3 च (for तु) D_6 वीर्यवान् (for जज्ञि) — ^{c}) K_4 $B_{1\ 3\ 4}$ Dc Dn_3 $D_{2\ 4\ 6}$ M_1 आर्द्रात्तु, Dn_1 n_2 D_1 अद्रेश्च; D_5 आंधस्य (for आर्द्रस्य) K_1 युवनाश्वस्य, K_3 चाभवत्पुत्र, B_2 युवनाश्वोभूत्; $D_{1\ 2}$ ॰नाश्वश्च — ^{d}) D_1 सुश्रावस, T_2 G श्रावकस; M श्यावस्थस (for श्रावस्तस) K_3 B_4 श्रावस्तो नाम वीर्यवान्, B_{1-3} Dc Dn $D_{3\ 4\ 6}$ ॰स्त(B_2 स्तो)स्यात्मजोभवत्, D_5 स्तो नाम तस्सुत॰

4 T_1 om 4 (cf v l 1) — ^{a}) B Dc Dn_1 $D_{4\ 6}$ तस्य (B_4 मत) (for जज्ञे) T_2 G श्रावस्ततो, M श्यावस्थको B Dc Dn_1 $D_{4\ 6}$ ज्ञेय (B_4 जज्ञे) (for राजा) K_3 D_5 पुरीणामुत्तमा लोके — ^{b}) T_2 G_{2-4} श्रावकी; M श्यावस्थी (for श्रावस्ती) — ^{c}) Ś$_1$ B_4 $D_{1\ 2}$ G_1 M_1 च (for तु) B_1 श्रावस्तकस्य दा — The portion from 4^{d} up to 3 194 3^{b} is lost in D_8 on a missing fol (264) — ^{e}) D_5 चासीत् (for चापि) B Dc Dn $D_{4\ 6}$ बृहदश्वस्य दायाद — ^{f}) Ś$_1$ D_5 श्रुत (for स्मृत)

5 T_1 om 5 (cf v l 1) D_8 missing (cf v l 4) — ^{c}) Ś$_1$ $K_{1\ 3}$ D_1 सर्व (for सर्वे)

6 T_1 om 6 (cf v l 1) D_8 missing (cf v l 4) — ^{a}) $B_{1\ 2\ 4}$ Dn $D_{2\ 4}$ ॰श्वश्च, $D_{1\ 6}$ ॰श्वस्य (for ॰श्वस्तु) — G_1 om (hapl) 6^{cd} — ^{c}) B Dc Dn $D_{4\ 6}$ T_2 (by corr) पिता; D_5 तथा, T_2 (before corr) G (G_1 om) M तदा (for ततो) — K_3 D_2 om (hapl) 6^{d}–7^{a} — ^{f}) D_5 विक्रम (for धार्मिकम्)

7 T_1 om 7 K_3 D_2 om 7^{a} (cf v l 1, 6) D_8 missing (cf v l 4) — ^{c}) T_2 G श्रीमान् (for धीमान्)

8 T_1 om 8 (cf v l 1) D_8 missing (cf v l 4) Before 8, B Dc Dn $D_{2\ 4\ 6}$ ins मार्कंडेय उ॰ — ^{a}) M_2 अथो (for अथ) — ^{b}) B_2 Dn $D_{4\ 6}$ नराधिप (B_2 Dn_1 ॰प) (for युधिष्ठिर) — ^{d}) $K_{1\ 3\ 4}$ Dc D_4 G_4 द्विजोत्तम, D_5 महाद्युति

9 T_1 om 9 (cf v l 1) D_8 missing (cf v l 4) — ^{b}) K_4 मर (for वरम्) — ^{c}) K_2 निवार, D_5 अवार (for न्यवार) — ^{d}) K_{1-3} B_4 D_5 S (T_1 om) पुरोत्तम (T_2 G_{2-4} M_2 ॰मे) (for नरो॰)

10 T_1 om 10^{ab} (cf v l 1) D_8 missing (cf

न्यवारयदमेयात्मा समासाद्य नरोत्तमम् ॥ ९

उत्तङ्क उवाच ।

भवता रक्षणं कार्यं तत्तावत्कर्तुमर्हसि ।
निरुद्विग्ना वयं राजंस्त्वत्प्रसादाद्वसेमहि ॥ १०
त्वया हि पृथिवी राजन्रक्ष्यमाणा महात्मना ।
भविष्यति निरुद्विग्ना नारण्यं गन्तुमर्हसि ॥ ११
पालने हि महान्धर्मः प्रजानामिह दृश्यते ।
न तथा दृश्यतेऽरण्ये मा ते भूद्बुद्धिरीदृशी ॥ १२
ईदृशो न हि राजेन्द्र धर्मः क्वचन दृश्यते ।
प्रजानां पालने यो वै पुरा राजर्षिभिः कृतः ।
रक्षितव्याः प्रजा राज्ञा तास्त्वं रक्षितुमर्हसि ॥ १३
निरुद्विग्नस्तपश्चर्तुं न हि शक्नोमि पार्थिव ।
ममाश्रमसमीपे वै समेषु मरुधन्वसु ॥ १४
समुद्रो वालुकापूर्ण उज्जानक इति स्मृतः ।
बहुयोजनविस्तीर्णो बहुयोजनमायतः ॥ १५
तत्र रौद्रो दानवेन्द्रो महावीर्यपराक्रमः ।
मधुकैटभयोः पुत्रो धुन्धुर्नाम सुदारुणः ॥ १६
अन्तर्भूमिगतो राजन्वसत्यमितविक्रमः ।
तं निहत्य महाराज वनं त्वं गन्तुमर्हसि ॥ १७
शेते लोकविनाशाय तप आस्थाय दारुणम् ।
त्रिदशानां विनाशाय लोकानां चापि पार्थिव ॥ १८
अवध्यो देवतानां स दैत्यानामथ रक्षसाम् ।
नागानामथ यक्षाणां गन्धर्वाणां च सर्वशः ।
अवाप्य स वरं राजन्सर्वलोकपितामहात् ॥ १९
तं विनाशय भद्रं ते मा ते बुद्धिरतोऽन्यथा ।
प्राप्स्यसे महतीं कीर्तिं शाश्वतीमव्ययां ध्रुवाम् ॥ २०

v l 4) — ^{b}) K_3 तात यत्; T_2 G_3 तासवत्, G_4 तात तव् (for तत्तावत्) B_4 क्रियतामिति (for कर्तुम°) — ^{d}) B Dn D_{4} $_{6}$ भवे° (for वसे°)

11 D_3 missing (cf v l 4) — ^{a}) D_6 तु (for हि), and नूनं (for राजन्) — ^{b}) G_1 रम°; M_1 द्रक्ष्य° (for रक्ष्य°) — ^{d}) K_1 T_2 G_{2-4} मारण्य, B_1 या विभो, G_4 अरण्य G_2 कर्तुम् (for गन्तुम्)

12 D_3 missing (cf v l 4) — ^{a}) G_1 महाधर्म — S_1 K_{1} $_{3}$ $_{4}$ om (hapl) 12^{c}–13^{b} — ^{d}) B Dc Dn D_{4} $_{6}$ transp ते and भूत्

13 D_3 missing (cf v l 4) $Ś_1$ K_{1} $_{2}$ $_{4}$ om 13^{ab} (cf v l 12) — ^{a}) D_6 ईदृशो हि महाराज — ^{c}) $Ś_1$ K_2 पालनेनाय B_3 वै हि; D_5 धर्मो, T_2 G_3 यत्न, G_{2} $_{4}$ यत्न (for यो वै) — ^{e}) B_{1-3} D_6 रक्षितव्या — ^{f}) $Ś_1$ K_{1} $_{2}$ तस्त्व, K_4 त्व च, D_1 ताश्च, D_2 ताश्च, T_1 त्व हि, T_2 G_3 तास्त्व (for तास्त्व)

14 D_3 missing (cf v l 4) — ^{a}) S_1 K_{1} $_{2}$ समु° (for निरु°) B_{1} $_{3}$ $_{4}$ Dc D_{1} $_{2}$ S तप्तु (for चर्तुं) — ^{b}) $Ś_1$ K_1 शक्नोसि, K_2 D_1 शक्नोमि (read °सि?) K_1 भार्गव, K_2 भार्गवान् (for पार्थिव) B_2 ममाश्रमसमीपत — ^{c}) D_{1} $_{2}$ तु, D_6 G_1 पु, T G_{2-4} M हि (for वै)

15 D_3 missing (cf v l 4) — 15^{ab} = 3 195 7^{ab} — ^{a}) $Ś_1$ K_{1} $_{2}$ T G समुद्र (for समुद्रो) S_1 Dc_2 T_1 G_{1} $_{2}$ °पूर्णा (for °पूर्णे) — ^{b}) B D (except D_{1} $_{5}$, D_5 missing) उज्जालक, M °लुक (for °नक) — ^{c}) D_5 योजनायुतवि°

16 D_3 missing (cf v l 4) — ^{a}) $Ś_1$ K_1 ततो (for तत्र) — ^{d}) K_1 °र्नोमा, G_1 °मार (for °र्नाम) $Ś_1$ K B_4 D_{1} $_{2}$ $_{5}$ T_1 महासुर (for सुदा°)

17 D_3 missing (cf v l 4) — ^{d}) K_4 D_5 transp वन and त्व, T_2 G_{2} $_{3}$ transp त्व and गन्तु

18 D_3 missing (cf v l 4) — ^{a}) S स शेते (G_1 M शेते स) लोकनाशाय — K_1 om (hapl) 18^{bc} — ^{b}) D_5 दुष्कर (for दारुणम्) — ^{d}) B_1 T_1 G_1 M_1 om च T_2 G_{2-4} लोकानां च नराधिप

19 D_3 missing (cf v l 4) — ^{a}) K_{1} $_{2}$ B_{3} $_{4}$ Dc_1 Dn_3 D_{4} $_{6}$ T_2 G_3 देवताना (for दे°) $Ś_1$ K_{1} $_{3}$ $_{4}$ B_1 D_5 च, B_{2} $_{4}$ Dc_1 Dn D_{4} $_{6}$ हि (for स) — ^{b}) K_4 B_1 अपि, G_1 सह (for अथ) — ^{c}) B_1 अपि (for अथ) $Ś_1$ K D_{1} $_{2}$ $_{5}$ सर्पा(K_1 °र्वा)णा (for यक्षाणां) — ^{d}) T_2 (before corr) G_{2} $_{4}$ राक्षसानां (for गन्ध°) — ^{e}) T_1 M_1 वरान् (for वर)

20 D_3 missing (cf v l 4) — ^{a}) D_5 T_1 तद् (for तं) K_1 D_5 G_2 विनाशाय (for °शय) T_1 बुध्यता (for भद्रं ते) — ^{b}) $Ś_1$ K D_{1} $_{2}$ $_{5}$ मा ते भूद्बुद्धिरन्यथा, G_1 मा च ते बुद्धिरन्यथा — ^{c}) S_1 K B_4 D_{1} $_{2}$ $_{5}$ महतीं प्राप्नुहि ख्यातिं — ^{d}) K_{2} $_{3}$ Dc Dn_3 ध्रुव (for ध्रुवाम्) T_1 महतीं ध्रुवमव्ययाः; G_1 अव्ययं परमं ध्रुवं

क्रूरस्य स्वपतस्तस्य वालुकान्तर्हितस्य वै ।
संवत्सरस्य पर्यन्ते निःश्वासः संप्रवर्तते ।
यदा तदा भूश्चलति सशैलवनकानना ॥ २१
तस्य निःश्वासवातेन रज उद्धूयते महत् ।
आदित्यपथमावृत्य सप्ताहं भूमिकम्पनम् ।
सविस्फुलिङ्गं सज्वालं सधूमं ह्यतिदारुणम् ॥ २२
तेन राजन्न शक्नोमि तस्मिन्स्थातुं स्व आश्रमे ।
तं विनाशय राजेन्द्र लोकानां हितकाम्यया ।
लोकाः स्वस्था भवन्त्वद्य तस्मिन्विनिहतेऽसुरे ॥ २३
त्वं हि तस्य विनाशाय पर्याप्त इति मे मतिः ।
तेजसा तव तेजश्च विष्णुराप्याययिष्यति ॥ २४
विष्णुना च वरो दत्तो मम पूर्वं ततो वधे ।
यस्तं महासुरं रौद्रं वधिष्यति महीपतिः ।
तेजस्तं वैष्णवमिति प्रवेक्ष्यति दुरासदम् ॥ २५
तत्तेजस्त्वं समाधाय राजेन्द्र भुवि दुःसहम् ।
तं निषूदय संदुष्टं दैत्यं रौद्रपराक्रमम् ॥ २६
न हि धुन्धुर्महातेजास्तेजसाल्पेन शक्यते ।
निर्दग्धुं पृथिवीपाल स हि वर्षशतैरपि ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९३ ॥

---

21 D_3 om 21 (cf v l 4) — [a]) B_{1-3} Dc Dn D_4 $_6$ तस्य स्वपत° (by transp) Ś1 K B_4 D_1 $_2$ $_5$ स्वपत स्तस्य रौद्रस्य — [b]) Ś1 B D (except D_5, D_3 missing) च (for वै) — [c]) K_4 D_1 $_2$ पर्याये, T_2 (before corr) शुष्यते (for पर्यन्ते) Dn_1 सवत्सरे तु पर्यंते, D_5 स सवत्सर पर्यंते — [d]) Some MSS निश्वास° D_5 मप्रवर्धते D_1 $_2$ स नि श्वास प्रभुवति

22 D_3 missing (cf v l 4) — [a]) Some MSS निश्वास — [c]) T_2 (before corr) G_2 $_4$ रथम् (for °पथम्) B Dn D_4 $_6$ S (except M_1) आश्रित्य, Dc आस्थाय (for आवृत्य) — [d]) T_1 M_2 भूमिकपन — [e]) T_1 G_1 M_1 सविस्फुलिंग Ś1 K D_1 $_5$ सागार, T_1 G_1 M सज्वाल — [f]) T_1 G_1 M सधूमो Ś1 K D_1 $_2$ $_5$ om हि T_1 G_1 M दारुण B Dc Dn D_4 $_6$ धूममिश्र सुदारुण

23 D_3 missing (cf v l 4) — [a]) S न तेन राजन् (by transp) K_2 D_5 शक्नोस्मि (for शक्नोमि) — [b]) K_3 B_3 Dc_2 D_2 T_1 G_1 $_2$ $_4$ स्वमाश्रमे — [c]) S_1 K_1 $_2$ T_1 तद्विनाशाय (for त विना°) M_2 विनाशयति भद्र ते — [e]) B_2 $_3$ सुस्था (for स्वस्था) B D (except D_1 $_2$ $_5$, D_3 missing) भविष्यति (for भवन्त्वद्य) — [f]) B_1 त्वया (for तस्मिन्) S युधि (for ऽसुरे) — After 23, T_2 G ins

974* धुन्धुर्नामानमत्युग्र दानव रोमहर्षणम् ।
समरे घोरमतुले विनाशय महेषुणा ।

24 D_3 missing (cf v l 4) G_1 om 24^a–25^b — [a]) T_2 G_3 सर्व (for तस्य) — [b]) D_5 (? gloss) समर्थ (for पर्याप्त) — [c]) K_4 लोक (for तेज°)

25 D_3 missing (cf v l 4) G_1 om 25^{ab} (cf v l 24) — [b]) B D (except D_1 $_2$ $_5$, D_3 missing) transp मम and पूर्वं N (D_3 missing) T_2 (by corr) G_3 महीपते, M_1 तवानघ, M_2 तु ते मखे (for ततो वधे) — [c]) B_1 यश्च, D_4 यस्त्व (for यस्त) G_1 समरे घोरतुमुले — [d]) Ś1 हरिष्यति, K D_1 $_2$ $_5$ हनि° (for वधि) — [e]) T_1 $_2$ (before corr) G_1 $_2$ $_4$ तद् (for त)

26 D_3 missing (cf v l 4) B_2 om 26^{ab} — [a]) Ś1 K_1 $_2$ Dc समादाय, G_4 °स्थाय — [b]) T_1 G_1 M_1 दुःसह भुवि भूपते — [c]) M_2 स (for त) Some MSS निसूदय B Dc Dn D_4 राजेंद्र ; D_6 वै पुष्ट, S सदिष्टो (G_2 सदष्टो, M_2 त दुष्ट)

27 D_3 missing (cf v l 4) K_3 om 27 — [a]) B_1 °राज, T_2 G_1 $_3$ M वीर्यस् (for °तेजास्) T_1 नियुध्यस्व महावीर्यं, G_2 $_4$ न हि युद्धे महावीर्यस् — [b]) D_5 [अ]न्यैर्न (for [अ]ल्पेन) T_1 भक्ष्यते (for शक्यते) — [c]) B_1 तु मही (for पृथिवी°) — [d]) D_1 न (for स) D_5 पृथ्वीपाल (for स हि वर्ष°)

Colophon om in B_1 $_2$ Dc D_3 missing — *Major parvan* Ś1 K_1 Dn_2 $G_{1\,2}$ $_4$ आरण्य — *Sub parvan* G_1 $_2$ M_2 मार्कंडेयसमस्या (G_2 समाख्या, M_2 समास्या) (followed by धुधुमारोपाख्यान in G_1 and कुवलयाश्वचरित in G_2) K_3 $_4$ B_3 $_4$ Dn D_1 $_2$ $_{4-6}$ (all om sub parvan name) mention only धुधुमारोपाख्यान — *Adhy no* (figures, words or both) Dn_1 n_2 D_1 201, Dn_2 200, S (M_2 *inf lin*) 196 (M_2 orig 198) — *Śloka no* Dn D_1 31

194

1 1^a–3^b missing in D_3 (cf v l 3 193 4) — [a])

१९४

मार्कण्डेय उवाच ।
स एवमुक्तो राजर्षिरुत्तङ्केनापराजितः ।
उत्तङ्कं कौरवश्रेष्ठ कृताञ्जलिरथाब्रवीत् ॥ १
न तेऽभिगमनं ब्रह्मन्मोघमेतद्भविष्यति ।
पुत्रो ममायं भगवन्कुवलाश्व इति स्मृतः ॥ २
धृतिमान्क्षिप्रकारी च वीर्येणाप्रतिमो भुवि ।
प्रियं वै सर्वमेतत्ते करिष्यति न संशयः ॥ ३
पुत्रैः परिवृतः सर्वैः शूरैः परिघबाहुभिः ।
विसर्जयस्व मां ब्रह्मन्न्यस्तशस्त्रोऽसि सांप्रतम् ॥ ४
तथास्त्विति च तेनोक्तो मुनिनामिततेजसा ।
स तमादिश्य तनयमुत्तङ्काय महात्मने ।
क्रियतामिति राजर्षिर्जगाम वनमुत्तमम् ॥ ५

युधिष्ठिर उवाच ।
क एष भगवन्दैत्यो महावीर्यस्तपोधन ।
कस्य पुत्रोऽथ नप्ता वा एतदिच्छामि वेदितुम् ॥ ६
एवं महाबलो दैत्यो न श्रुतो मे तपोधन ।
एतदिच्छामि भगवन्याथातथ्येन वेदितुम् ।
सर्वमेव महाप्राज्ञ विस्तरेण तपोधन ॥ ७
मार्कण्डेय उवाच ।
शृणु राजन्निदं सर्वं यथावृत्तं नराधिप ।
एकार्णवे तदा घोरे नष्टे स्थावरजङ्गमे ।
प्रनष्टेषु च भूतेषु सर्वेषु भरतर्षभ ॥ ८
प्रभवः सर्वभूतानां शाश्वतः पुरुषोऽव्ययः ।
सुष्वाप भगवान्विष्णुरप्शय्यामेक एव ह ।

T_2 G_{2-4} इति (for स) — ^{d}) $Ś_1$ K_1 कृत्वाजलिम् (for कृताञ्जलिर्) $Ś_1$ M_1 अभाषत (for अथाब्रवीत्)

2 D_8 missing (cf v l 1) Before 2, Dc ins बृहदश्व उ° — ^{a}) T G_{2-4} न हि मे (for न तेऽभि) — ^{b}) S_1 K D_1 वृथा ह्येतद्, G_1 न मोघ तद् (for मोघमेतद्) — K_8 om 2^{cd} — ^{c}) T_2 G_3 [अ]पि (for [अ]य) — ^{d}) $Ś_1$ K_{1} $_{2}$ B_2 T G_2 $_3$ श्रुत ; D_5 स्म ह (for स्मृत)

3 D_8 missing up to 3^{ab} (cf v l 4) — ^{a}) K_4 T_1 स्मृति (for धृति°) — ^{c}) $Ś_1$ K D_{1-3} $_5$ प्रिय च (K_1 $_2$ स प्रिय) सर्वमेतत्ते ; B Dc Dn D_4 $_6$ प्रिय च ते सर्वमेतत्

4 ^{ab}) B_3 D_3 पुत्र B_1 $_3$ परिवृतै K_4 D_{1-3} transp सर्वै and शूरै° T_2 G_{2-4} M_2 °पाणिभि (for °बाहुभि°) — After 4^{ab}, S ins

975* हनिष्यति महाबाहुस्त वै धुन्धु महासुरम् ।

5 ^{a}) $Ś_1$ K D_{1-3} स (for च) D_5 तथोक्तेन (for च तेनोक्तो) — ^{b}) $Ś_1$ K D_{1-3} $_5$ मुनिना सत्यवादिना — ^{c}) $Ś_1$ आदेश्य ; K_1 $_2$ आवेद्य (for आदिश्य) S_1 K_1 $_2$ भगवान् (for तनयम्) B_3 शतमादिश्यत सुतम् — ^{d}) D_5 उत्तकस्य °त्मन°

6 ^{a}) K_1 $_3$ B_1 $_3$ Dc_2 भगवान् — ^{b}) $Ś_1$ K_1 $_2$ वने (for °धन) — ^{c}) G_4 वा (for [ऽ]थ) D_2 वा नप्ता (by transp) — ^{d}) To avoid hiatus, $Ś_1$ K_{1-3} B_2 $_3$ D_{2-4} $_6$ ins अपि, S (except G_4) हि before एतद्

7 T_2 G_3 om (hapl) 7^{abcd} — ^{a}) T_1 एवबलो महादैत्यो, G_2 $_4$ एव महावीर्यबलो — ^{b}) B_4 नस्त्व (for मे) — After 7^{ab}, S (T_2 G_3 om) ins

976* यस्य नि श्वासवातेन कम्पते भू सपर्वता ।

— G_4 om (hapl) 7^{cdef} — ^{d}) B_3 Dc_2 T_1 G_1 यथा° (for याथा°) $Ś_1$ K_1 $_2$ D_1 प्रोच्यमान तपोधन (D_1 द्विजोत्तम), K_3 यथातत्त्वेन वेदितु — $Ś_1$ K_3 D_5 om 7^{ef} — ^{e}) D_3 एतन् (for एव) B_1 °प्रज्ञ (for °प्राज्ञ) — ^{f}) K_1 $_2$ द्विजोत्तम ; T_1 G_1 M_1 महामुने (for तपो)

8 ^{ab}) Dn_3 transp इद सर्वं and यथावृत्त D_1 विस्तरेण (for यथा°) — After 8^{ab}, N (except B_1 $_3$ D_1 $_4$ $_6$) ins

977* कथ्यमान महाप्राज्ञ विस्तरेण यथातथम् ।
[K_2 प्रज्ञ (for °प्राज्ञ) $Ś_1$ यथावृत्त (for विस्त°)]

— ^{c}) K_2 तथा घोरे ; B Dc_1 Dn D_4 $_6$ तदा लोके, Dc_2 D_5 G_1 महाघोरे, T_1 निरालम्बे, T_2 G_3 दुरालोके, G_2 $_4$ निरालोके (for तदा घोरे) — ^{d}) $Ś_1$ K_1 $_2$ नष्ट (for नष्टे) — G_4 om 8^{ef} — ^{ef}) B_4 G_1 M_2 प्रविष्टेषु च, T_1 प्रतप्तेषु च, T_2 G_2 $_3$ नष्टेषु चैव, some MSS प्रणष्टेषु च K_3 D_5 तु (for च) B_4 Dc T_1 transp भूतेषु and सर्वेषु

9 ^{a}) N (except K_3 $_4$ D_3 $_5$) T_2 G_{1-3} M प्रभव लोककर्तार, T_1 G_4 प्रभवे (G_4 °वो) लोककर्ता च — ^{b}) $Ś_1$ K_1 $_2$ D_1 $_2$ $_5$ M_2 शाश्वत विष्णुमव्यय, B Dc Dn D_4 $_6$ T_2

नागस्य भोगे महति शेषस्यामिततेजसः ॥ ९
लोककर्ता महाभाग भगवानच्युतो हरिः ।
नागभोगेन महता परिरभ्य महीमिमाम् ॥ १०
स्वपतस्तस्य देवस्य पद्मं सूर्यसमप्रभम् ।
नाभ्यां विनिःसृतं तत्र यत्रोत्पन्नः पितामहः ।
साक्षाल्लोकगुरुर्ब्रह्मा पद्मे सूर्येन्दुसप्रभे ॥ ११
चतुर्वेदश्चतुर्मूर्तिस्तथैव च चतुर्मुखः ।
स्वप्रभावाद्दुराधर्षो महाबलपराक्रमः ॥ १२
कस्यचित्त्वथ कालस्य दानवौ वीर्यवत्तरौ ।
मधुश्च कैटभश्चैव दृष्टवन्तौ हरिं प्रभुम् ॥ १३
शयानं शयने दिव्ये नागभोगे महाद्युतिम् ।
बहुयोजनविस्तीर्णे बहुयोजनमायते ॥ १४
किरीटकौस्तुभधरं पीतकौशेयवाससम् ।
दीप्यमानं श्रिया राजंस्तेजसा वपुषा तथा ।
सहस्रसूर्यप्रतिममद्भुतोपमदर्शनम् ॥ १५
विस्मयः सुमहानासीन्मधुकैटभयोस्तदा ।
दृष्ट्वा पितामहं चैव पद्मे पद्मनिभेक्षणम् ॥ १६
वित्रासयेतामथ तौ ब्रह्माणममितौजसम् ।
वित्रास्यमानो बहुशो ब्रह्मा ताभ्यां महायशाः ।
अकम्पयत्पद्मनालं ततोऽबुध्यत केशवः ॥ १७
अथापश्यत गोविन्दो दानवौ वीर्यवत्तरौ ।
दृष्ट्वा तावब्रवीद्देवः स्वागतं वां महाबलौ ।
ददानि वां वरं श्रेष्ठं प्रीतिर्हि मम जायते ॥ १८
तौ प्रहस्य हृषीकेशं महावीर्यौ महासुरौ ।

G_{1-3} M_1 विष्णु शाश्वतमव्यय, T_1 विष्णु शाश्वत अव्यय, G_4 स विष्णु शाश्वतोऽव्यय — After 9^{ab}, N (except K_3) ins

978* यमाहुर्मुनय सिद्धा सर्वलोकमहेश्वरम् ।,

while T_2 $G_{2\ 3}$ ins

979* चतुर्भुजमुदाराङ्ग दृष्टवानस्मि भारत ।

— ^{c}) $B_{3\ 4}$ भगवन् (for °वान्) — ^{d}) M_3 च (for ह) Ś1 $K_{1\ 2}$ अप्सुशय्यागत एव ह; K_3 B Dc Dn $D_{2-4\ 6}$ अप्सु योगत एव स (K_3 D_3 ह), K_4 अपशय्यागतो विभु°, $D_{1\ 5}$ अप्सु शय्याततो (D_5 योगेश्वरो) हरि°; T_1 G_4 शय्यायामेक एव ह (G_4 हि); T_2 $G_{2\ 3}$ अपि शय्या स एव हि

10 ^{a}) K_3 D_5 T_2 G_{1-3} बाहो, K_4 D_{1-3} G_4 °बाहुर्, B_3 Dc T_1 M भागो (for भाग) — ^{c}) T_1 भोगि (for नाग) — ^{d}) K_3 $D_{1\ 2}$ S परि(K_3 प्रति)गृह्य, B_4 वार्य (for °रभ्य) T_2 G_{2-4} च मेदिनीं (for महीमिमाम्)

11 ^{c}) Ś1 $K_{1\ 2}$ Dn_2 नाभ्या (for नाभ्यां) Some MSS विनिसृत S1 K_2 तत्तु, K_1 यत्तु, B D (except $D_{1\ 3\ 5}$) T_2 (by corr) G_3 दिव्य (for तत्र) — ^{d}) K_3 B Dc Dn_1 n_3 $D_{2\ 6}$ T_2 G_{3-4} तत्रो, Dn_2 D_4 ततो (for यत्रो) D_5 $G_{1\ 2}$ प्रजापति (for पिता°) — G_4 om 11^{ef} — ^{f}) K_3 B_1 D_3 M_3 पद्म (for पद्मे) B_{1-3} D (except $D_{1\ 3\ 5}$) G_2 सूर्यसमप्रभ°

12 ^{a}) K_3 वांहुस, D_3 °मूलस (for °मूर्तिस) — ^{b}) T_1 चतुर्वंशश्च T_2 G_{2-4} चतुर्नंशश्च (for तथैव च) — ^{c}) T_1 G_1 दुर्निरीक्ष्यो (for दुरा°) — ^{d}) K_1 महाबुद्धिप°, T_1 G_1 दुराधर्षो महायश°

87

13 ^{b}) = (var) 18^b B_{3-4} D (except $D_{1-3\ 5}$) °वत्तमौ, T $G_{1\ 3}$ °सत्तमौ (for °वत्तरौ) — After 13^{ab}, D_1 ins

980* विष्णुकर्णमलोद्भूतौ योजनानां शतोच्छ्रितौ ।

15 G_4 om 15^{cdef} — ^{c}) B_4 दीप्त (for राजन्) — ^{d}) B_1 सदा; D_5 श्रिया, T_1 G_1 M_1 तदा (for तथा) — ^{f}) T_2 G_3 अद्भुताकारदर्शन

16 ^{b}) B_4 Dc_2 Dn $D_{4\ 6}$ T_1 G_2 तथा (for तदा) — ^{c}) Ś1 $K_{1\ 2}$ D_5 देव; B Dc Dn D_6 चापि, D_4 वापि (for चैव) — ^{d}) T_1 $G_{2\ 4}$ M_3 पद्मपत्रनिभे

17 G_1 om 17^a–18^b — ^{a}) Ś1 $K_{1\ 3\ 4}$ $D_{3\ 5}$ T_2 (before corr) $G_{2\ 4}$ व्यत्रासयेतां, B_4 वित्रासयतौ — ^{b}) Ś1 $K_{1\ 2}$ °तौजसौ (for तौजसम्) — ^{c}) Dn D_3 वित्रस्य मानो S बहुधा (for °शो) — ^{e}) Ś1 $K_{1\ 2}$ B_3 पद्मनाभ (B_3m नाल as in text) — ^{f}) K_4 $D_{1\ 2\ 3}$ (before corr) तेन (for ततो)

18 G_1 om 18^{ab} (cf v l 17) — ^{a}) Dc ततो°, D_3 यथा, G_4 तथा (for अथा) — After 18^a, $K_{1\ 2}$ ins

981* ब्रह्माणममितौजसम् ।
तौ च वीर्यमदोन्मत्तौ

— ^{b}) = 13^b K_3 D_3 T_1 M_2 °सत्तमौ; K_4 $D_{1\ 2}$ T_2 G_{2-4} वत्तमौ (for °वत्तरौ) — ^{c}) Ś1 $K_{1\ 2}$ वीर (for देव) — ^{d}) Ś1 वो (for वां) — ^{e}) K_4 $B_{1\ 3\ 4}$ Dn D_{1-5} T_1 $_2$ (before corr) $G_{2\ 4}$ ददामि — ^{d}) T_2 G_3 transp हि and मम

स्वकावनावृतावूरू दृष्ट्वा देववरस्तदा ।
मधुकैटभयो राजञ्शिरसी मधुसूदनः ।
चक्रेण शितधारेण न्यकृन्तत महायशाः ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुर्नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९४ ॥

१९५

मार्कण्डेय उवाच ।
धुन्धुर्नाम महातेजास्तयोः पुत्रो महाद्युतिः ।
स तपोऽतप्यत महन्महावीर्यपराक्रमः ॥ १
अतिष्ठदेकपादेन कृशो धमनिसंततः ।
तस्मै ब्रह्मा ददौ प्रीतो वरं वव्रे स च प्रभो ॥ २
देवदानवयक्षाणां सर्पगन्धर्वरक्षसाम् ।
अवध्योऽहं भवेयं वै वर एष वृतो मया ॥ ३
एवं भवतु गच्छेति तमुवाच पितामहः ।
स एवमुक्तस्तत्पादौ मूर्ध्ना स्पृश्य जगाम ह ॥ ४
स तु धुन्धुर्वरं लब्ध्वा महावीर्यपराक्रमः ।
अनुस्मरन्पितृवधं ततो विष्णुमुपाद्रवत् ॥ ५
स तु देवान्सगन्धर्वाञ्जित्वा धुन्धुरमर्षणः ।
बबाध सर्वानसकृद्देवान्विष्णुं च वै भृशम् ॥ ६
समुद्रो वालुकापूर्ण उज्जानक इति स्मृतः ।
आगम्य च स दुष्टात्मा तं देशं भरतर्षभ ।
बाधते स्म परं शक्त्या तमुत्तङ्काश्रमं प्रभो ॥ ७

D5 °र्यै सवृता — b) T1 देव पुरस् (for देववरस) — K3 om 30cd — e) A few MSS सित (for शित°)

Colophon — *Major parvan* Ś1 K1 2 Dn2 G3 4 आरण्य — *Sub parvan* G1 मार्कंडेयसमस्या (followed by धुधुमारोपाख्यान); G3 °समाख्या (followed by कुवल याश्वचरित) K3 4 B2-4 D (all om sub parvan name) mention only धुधुमारोपाख्यान — *Adhy name* K1 2 Dc G1 मधुकैटभवध°; B1 मधुकैटभोपाख्यान; G3 मधु कैटभवधानुकथन — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 (*sup lin*) n2 D1 202, Dn2 201, S 197 (M2 orig 199 and *inf lin* 207) — *Śloka no* Dn 35, D1 34

195

1 a) B1 Dn D4 6 °राज (for तेजास्) — b) D3 द्युते, D5 बल (for °द्युति) — B3 om 1cd — c) D1 महान् (for महन्) B4 स तपोतप्यत्सुमहत् — 1d=5b

2 b) K3 D1-3 5 G2 4 वर्षाणामयुत नृप (D5 पुरा) — c) S1 K1 2 वर प्रादाद्, T1 [अ]ददत्प्रीतो, G2 4 महा प्रीतो — d) D1 2 T2 G2-4 transp स and च Ś1 K1 2 D1 प्रभो; K3 B Dc Dn D4 6 T2 (by corr) G1 3 M प्रभु; D5 T1 प्रभु T1 G1 M वर प्रोवाच (T1 प्राह च) स प्रभु

3 Before 3, Dc ins धुधुरुवाच — c) D5 T1 °सर्पाणां (for यक्षाणां) — b) D5 T1 यक्ष-; M2 सर्वे (for सर्प°) Ś1 K1 2 T2 G1-3 गधर्वोरगरक्षसां

4 Dc1 D3 om 4cd — Before 4cd, Dc ins मार्कंडेय उ° — c) D5 एवमुक्त स (by transp) — d) S स्पृष्ट्वा (for स्पृश्य)

5 a) T2 G1 3 च (for तु) — b) =1d B3 बल° (for महा) — c) K1 पितुर्वैर (for पितृवध) — d) B2 4 D (except D1-3 5) द्रुत (for ततो) B4 Dn D4 6 गमत् (for द्रवत्) Ś1 K1 2 विष्णुमेव मुपा°, B1 पश्चाद्देवमुपा°

6 a) T2 G2 3 च; G1 हि (for तु) — B3 om 6cd — c) B1 देवांश्च (for असकृद्) — d) K3 4 B3 4 Dc Dn D1-4 6 G4 विष्णु देवाश्च (by transp), B1 गधर्वांश्चैव, D5 विष्णु सर्वांश्च G4 सर्वत (for वै भृशम्)

7 7ab=3 193 15ab — a) K3 B D (except D1-3 5) T1 M समुद्रे वालुकापूर्णे (M °र्णं); T2 G समुद्र वालुकापूर्ण (T2 G1 3 °पूर्णं) — b) K1 2 तज्जानक; B Dn D4 6 उज्जालक; T2 G3 M उज्जानुक (for उज्जानक) B Dc Dn D4 6 T1 G1 M स्मृते; D1 2 श्रुत, T2 G3 स्मृति (for स्मृत°) — c) D5 T1 आगत्य S1 K D1-3 5 G4 दुरात्मा वै, Dc T2 G1 3 सुदुष्टात्मा — e) B1 3 4 Dn D4 6 बाधति B3 4 पुरा (for पर) D5 बाधते सर्वभूतानि — f) B1-3 D (except D1-3 5) G4 विभो; G1 M प्रति (for प्रभो)

प्रत्यब्रूतां महाराज सहितौ मधुसूदनम् ॥ १९
आवां वरय देव त्वं वरदौ स्वः सुरोत्तम ।
दातारौ स्वो वरं तुभ्यं तद्ब्रवीह्यविचारयन् ॥ २०
भगवानुवाच ।
प्रतिगृह्णे वरं वीरावीप्सितश्च वरो मम ।
युवां हि वीर्यसंपन्नौ न वामस्ति समः पुमान् ॥ २१
वध्यत्वमुपगच्छेतां मम सत्यपराक्रमौ ।
एतदिच्छाम्यहं कामं प्राप्तुं लोकहिताय वै ॥ २२
मधुकैटभावूचतुः ।
अनृतं नोक्तपूर्वं नौ स्वैरेष्वपि कुतोऽन्यथा ।
सत्ये धर्मे च निरतौ विद्ध्यावां पुरुषोत्तम ॥ २३
बले रूपे च वीर्ये च शमे च न समोऽस्ति नौ ।
धर्मे तपसि दाने च शीलसत्त्वदमेषु च ॥ २४
उपप्लवो महानस्मानुपावर्तत केशव ।
उक्तं प्रतिकुरुष्व त्वं कालो हि दुरतिक्रमः ॥ २५
आवामिच्छावहे देव कृतमेकं त्वया विभो ।
अनावृतेऽस्मिन्नाकाशे वधं सुरवरोत्तम ॥ २६
पुत्रत्वमभिगच्छाव तव चैव सुलोचन ।
वर एष वृतो देव तद्विद्धि सुरसत्तम ॥ २७
भगवानुवाच ।
बाढमेवं करिष्यामि सर्वमेतद्भविष्यति ॥ २८
मार्कण्डेय उवाच ।
विचिन्त्य त्वथ गोविन्दो नापश्यद्यदनावृतम् ।
अवकाशं पृथिव्यां वा दिवि वा मधुसूदनः ॥ २९

---

19 ^{a}) B8 प्रहृष्य (for प्रहस्य) — K3 om 19^b and 19^d — ^{b}) K1 2 G2 4 M2 °वीर्यं, B D (except D1–3 5) °दर्पौ (for °वीर्यौ) B1–3 Dn D4 6 G1 2 4 °बलौ (for °सुरौ) — ^{c}) K3 वचस्तदा (for महा°) — ^{d}) K3 om 19^d B2 मोहितौ Ś1 K1 2 4 D1 3 5 °कैटभौ (for °सूदनम्)

20 ^{a}) Ś1 K1 2 वर (for आवा) — ^{c}) K1 2 D3 T1 स्वौ, K3 G2 4 स्व (for स्वो) — ^{d}) D6 तत्त्व ब्रूहि, T1 G3 4 तत्र(T1 °त्र)ब्रूहि (for तद्ब्रवीहि)

21 ^{b}) T1 G1 2 4 ईप्सित K4 D3 चेद्, D5 यो (for च) T1 2 (before corr) G1 2 4 वरोत्तम (for वरो मम) — After 21^{ab}, D3 (marg *sec m*) ins

982* विधारयन्वर वीरौ प्रतिगृह्णामि कामत ।

— ^{c}) Ś1 वै, K1 2 वा (for हि) T1 युवां वीर्येण लोकेस्मिन्

22 ^{a}) Ś1 K B2 Dc2 D1–3 5 मम (K2 सम) गच्छेतां (K1 2 D2 5 °थां) — ^{b}) Ś1 K D1 2 5 भृश, B2 युवां, D3 भृश युवां (sic) (for मम) — ^{cd}) Ś1 K D1–3 5 transp काम and प्राप्तु Dc G1 श्रोतु (for काम) B1 सत्व° (for लोक°)

23 G4 असुरौ (for मधुकैटभौ), om ऊचतु — ^{a}) Ś1 K1 2 Dn2 वै, K4 मे (for नौ) — ^{c}) Dc धर्मे सत्ये च, G1 सत्ये च धर्मे (by transp) — ^{d}) T2 G3 पुरुषोत्तमौ; G1 मधुसूदन (*sup lin* as in text)

24 ^{a}) Ś1 K D1–3 5 transp रूपे and वीर्ये B Dc Dn D4 6 T1 शौर्ये (for वीर्ये) — ^{b}) K2 समे, Dc कामे (for शमे) Ś1 B Dc Dn T2 G3 न च, D5 नैत्र (for च न) K1 2 B1 वै (for नौ) T1 शमे चाथ समे स्थिरौ — ^{d}) D1 शीले T1 G1 °सत्य (for °सत्त्व) Dc समेषु; D1 T2 G3 मदेषु (for -दमेषु)

25 ^{d}) G1 [ऽ]ति (for हि)

26 ^{a}) T1 G2–4 युवम् (for आवाम्) Ś1 K1–3 Dn D1 5 T1 G2 4 M °महे (for °वहे) — ^{b}) Ś1 K1 2 एव, K4 D3 एतत्; B2 एव (for एक) — ^{c}) T G1 3 M त्व (G1 त्वा)माकाशे, G2 4 [ऽ]वकाशे त्व (for ऽस्मिन्नाकाशे) — ^{d}) S जह्यावां सुरसत्तम — After 26, B3 ins

983* विनाशे तेजसा युक्ता * * पुरुषसत्तम ।

27 ^{a}) Ś1 अभिगम्यैव, K1 2 अभिगत्वैव, K4 D1 T1 G1 अभिगच्छावस्; B1 4 D2 अधिगच्छेव; B2 Dc Dn D4 6 अधिगच्छाव; B3 अधिगच्छेत्व, D3 5 अधिगच्छावस्, T2 G3 अथ गच्छेतां, G2 4 उपगच्छावस् (G4 व); M2 अभिगच्छेव — ^{b}) B Dc Dn D4 6 T2 G2–4 M2 चापि; D1 2 [ए]व च (for चैव) Ś1 K1 2 सुरोत्तम (for सुलो) — Ś1 om (hapl) 27^{cd} — ^{c}) D5 कृतो (for वृतो) — ^{d}) G1 पुरुषोत्तम (for सुर°) K4 तव विद्धि सुरोत्तम — After 27, K2 B D (except D1–3 5) ins

984* अनृत मा भवेद्देव यद्धि नौ सश्रुत तदा ।

28 ^{a}) Ś1 T1 एतत (for एव) D3 गास्मि° (for करि°) — ^{b}) Ś1 एव (for एतद्)

29 All MSS om मार्क° उ — ^{a}) B4 Dn D5 स विचिंत्याथ, S चिंतयन्नथ (for विचिन्त्य त्वथ) — ^{b}) S तद् (for यद्) — ^{c}) Ś1 K1 2 चै (for वा)

30 ^{a}) Ś1 K1 2 स्वकायसवृता°, K3 4 D1 3 वसवृता°,

स्वकावनावृतावूरू दृष्ट्वा देववरस्तदा ।
मधुकैटभयो राजञ्शिरसी मधुसूदनः ।
चक्रेण शितधारेण न्यकृन्तत महायशाः ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुर्नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९४ ॥

१९५

मार्कण्डेय उवाच ।
धुन्धुर्नाम महातेजास्तयोः पुत्रो महाद्युतिः ।
स तपोऽतप्यत महन्महावीर्यपराक्रमः ॥ १
अतिष्ठदेकपादेन कृशो धमनिसंततः ।
तस्मै ब्रह्मा ददौ प्रीतो वरं वव्रे स च प्रभो ॥ २
देवदानवयक्षाणां सर्पगन्धर्वरक्षसाम् ।
अवध्योऽहं भवेयं वै वर एष वृतो मया ॥ ३
एवं भवतु गच्छेति तमुवाच पितामहः ।
स एवमुक्तस्तत्पादौ मूर्ध्ना स्पृश्य जगाम ह ॥ ४
स तु धुन्धुर्वरं लब्ध्वा महावीर्यपराक्रमः ।
अनुस्मरन्पितृवधं ततो विष्णुमुपाद्रवत् ॥ ५
स तु देवान्सगन्धर्वाञ्जित्वा धुन्धुरमर्षणः ।
बबाध सर्वानसकृद्देवान्विष्णुं च वै भृशम् ॥ ६
समुद्रो वालुकापूर्ण उज्जानक इति स्मृतः ।
आगम्य च स दुष्टात्मा तं देशं भरतर्षभ ।
बाधते स्म परं शक्त्या तमुत्तङ्काश्रमं प्रभो ॥ ७

D5 °यैं सवृता — b) T1 देव पुरस् (for देववरस्) — K2 om 30cd — e) A few MSS सित (for शित°)

Colophon — *Major parvan* Ś1 K1 2 Dn2 G3 4 आरण्य — *Sub parvan* G1 मार्कंडेयसमस्या (followed by धुधुमारोपाख्यान), G3 °समाख्या (followed by कुवल याश्वचरित) K3 4 B3–4 D (all om sub parvan name) mention only धुधुमारोपाख्यान — *Adhy name* K1 2 Dc G1 मधुकैटभवध°; B1 मधुकैटभोपाख्यान, G3 मधु कैटभवधानुकथन — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 (*sup lin*) ns D1 202, Dn2 201, S 197 (M3 orig 199 and *inf lin* 207) — *Śloka no* Dn 35 D1 34

195

1 a) B1 Dn D4 6 राज (for °तेजास्) — b) D3 °द्युते, D5 बल° (for द्युति) — B3 om 1cd — c) D1 महान् (for महन्) B4 स तपोतप्यत्सुमहन् — 1d=5b

2 b) K3 D1–3 5 G3 4 वर्षाणामयुत नृप (D5 पुरा) — c) S1 K1 2 वर प्रसादाद्, T1 [अ]ददत्प्रीतो, G3 4 महा प्रीतो — d) D1 2 T2 G2–4 transp स and च S1 K1 2 D1 प्रभो; K3 B Dc Dn D4 6 T2 (by corr) G1 3 M प्रभु, D5 T1 प्रभु T1 G1 M वर प्रोवाच (T1 प्राह च) स प्रभु

3 Before 3, Dc ins धुधुरुवाच — a) D5 T1 सर्पाणां (for °यक्षाणां) — b) D5 T1 यक्ष; M3 सर्व (for सर्प) Ś1 K1 2 T2 G1–3 गधर्वोरगरक्षसां

4 Dc1 D3 om 4cd — Before 4cd, Dc ins मार्कंडेय उ — c) D5 एवमुक्त स (by transp) — d) S स्पृष्ट्वा (for स्पृश्य)

5 a) T2 G1 3 च (for तु) — b) =1d B3 बल° (for महा°) — c) K1 पितुर्वैरं (for पितृवधं) — d) B3 4 D (except D1–3 5) द्रुत (for ततो) B4 Dn D4 6 गमत् (for द्रवत्) Ś1 K1 2 विष्णुमेव ह्युपा°, B1 पश्चाद्देवमुपा°

6 a) T2 G2 3 च, G1 हि (for तु) — B3 om 6cd — c) B1 देवांश्च (for असकृद्) — d) K3 4 B3 4 Dc Dn D1–4 6 G4 विष्णु देवांश्च (by transp), B1 गधर्वांश्चैव, D5 विष्णु सर्वांश्च G4 सर्वेत (for वै भृशम्)

7 7ab=3 193 15ab — a) K2 B D (except D1–3 5) T1 M समुद्रे वालुकापूर्णे (M °र्णे); T2 G समुद्र वालुकापूर्ण (T2 G1 3 पूर्णे) — b) K1 2 तज्जानक; B Dn D4 6 उज्जालक, T2 G3 M उज्जालुक (for उज्जानक) B Dc Dn D4 6 T1 G1 M स्मृते, D1 2 श्रुत, T2 G3 स्मृति (for स्मृत°) — c) D5 T1 आगत्य S1 K D1–3 5 G4 दुरात्मा वै; Dc T2 G1 3 सुदुष्टात्मा — e) B1 2 4 Dn D4 6 बाधति B3 4 पुरा (for पर) D5 बाधते सर्वभूतानि — f) B1–3 D (except D1–3 5) G4 विभो; G1 M प्रति (for प्रभो)

985 अन्तर्भूमिगतस्तत्र वालुकान्तर्हितस्तदा ।
मधुकैटभयोः पुत्रो धुन्धुर्भीमपराक्रमः ॥ ८
शेते लोकविनाशाय तपोबलसमाश्रितः ।
उत्तङ्कस्याश्रमाभ्याशे निःश्वसन्पावकार्चिषः ॥ ९
एतस्मिन्नेव काले तु सभृत्यबलवाहनः ।
कुवलाश्वो नरपतिरन्वितो बलशालिनाम् ॥ १०
सहस्रैरेकविंशत्या पुत्राणामरिमर्दनः ।
प्रायादुत्तङ्कसहितो धुन्धोस्तस्य निवेशनम् ॥ ११
तमाविशत्ततो विष्णुर्भगवांस्तेजसा प्रभुः ।
उत्तङ्कस्य नियोगेन लोकानां हितकाम्यया ॥ १२
तस्मिन्प्रयाते दुर्धर्षे दिवि शब्दो महानभूत् ।
एष श्रीमान्नृपसुतो धुन्धुमारो भविष्यति ॥ १३
दिव्यैश्च पुष्पैस्तं देवाः समन्तात्पर्यवाकिरन् ।
देवदुन्दुभयश्चैव नेदुः स्वयमुदीरिताः ॥ १४
शीतश्च वायुः प्रववौ प्रयाणे तस्य धीमतः ।
विपांसुलां महीं कुर्वन्ववर्ष च सुरेश्वरः ॥ १५
अन्तरिक्षे विमानानि देवतानां युधिष्ठिर ।
तत्रैव समदृश्यन्त धुन्धुर्यत्र महासुरः ॥ १६
कुवलाश्वस्य धुन्धोश्च युद्धकौतूहलान्विताः ।
देवगन्धर्वसहिताः समवैक्षन्महर्षयः ॥ १७
नारायणेन कौरव्य तेजसाप्यायितस्तदा ।
स गतो नृपतिः क्षिप्रं पुत्रैस्तैः सर्वतोदिशम् ॥ १८

---

8 ^{b}) B_3 Dn D_{4-6} तथा, M_1 स च (for तदा) — G_4 om 8^{cd} — ^{c}) K_4 तत्र (for पुत्रो) — ^{d}) K_4 पुत्रो धुधु रिति श्रुत

9 ^{a}) D_5 ततो (for शेते) — ^{b}) S_1 K_2 तपोबलसम न्वित, $B_{1\ 3}$ तपोवनसमाश्रित, Dn $D_{4\ 6}$ M °बलसुपा° — ^{c}) $K_{3\ 4}$ B_{1-3} Dc D_{2-6} °भ्यासे (for °भ्याशे) — ^{d}) Some MSS निश्वसन्

10 ^{a}) M_2 अथ (for एव) — ^{b}) $K_{2\ 3}$ B_{1-3} Dc Dn D_5 T_2 $G_{1\ 3}$ राजा स-, $D_{4\ 6}$ स राजा (for सभृत्य) — After 10^{ab}, K_3 B_{1-3} D (except D_{1-3}) ins

985* उत्तङ्कविप्रसहित कुवलाश्वो महीपति ।
पुत्रै सह महीपाल प्रययौ भरतर्षभ ।,

while G_4 ins

986* कुवलाश्वो नरपति पुत्रैश्च सहित प्रभु ।

— K_3 D_5 G_4 om 10^{c}–11^{b} B_{1-3} Dc Dn $D_{4\ 6}$ transp 10^{cd} and 11^{ab} — ^{c}) T $G_{1\ 3}$ M क्षिति° (for नर)

11 K_3 D_5 G_4 om 11^{ab} B_{1-3} Dc Dn $D_{4\ 6}$ transp 10^{cd} and 11^{ab} (cf v l 10) — ^{a}) S (except G_1, G_4 om) °विंशद्भि° (for °विंशत्या) — ^{b}) B_2 °सूदन° (for °मर्दन°) — K_3 B_{1-3} D (except D_{1-3}) om 11^{cd} — ^{d}) $Ś_1$ K_4 D_{1-3} निवेशने, $K_{1\ 2}$ विनाशन°, B_4 G_1 M वधाय वै

12 ^{a}) D_5 समा (for तमा°) — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ सहसा, T_2 G_3 तेजसा (for तेजसा) G_4 स्वय (for प्रभु°) — ^{d}) S (except $G_{1\ 4}$) च हितेप्सया (for हितका°)

13 ^{b}) K_2 दिव्य (for दिवि) B_3 हर्षो (for शब्दो) — ^{c}) K_1 वृपपतिर्, K_2 नृपपते, B_1 T_2 $G_{1\ 3}$ M नृपो ह्यय, B_{2-4} Dc Dn $D_{4\ 6}$ अवध्योद्य (Dn_1 य), D_5 नृपवरो (for नृपसुतो)

14 Before 14, $G_{2\ 4}$ ins वैश — ^{a}) B_1 G_4 पुष्पैश्च (by transp) D_5 तान् (for त) G_1 दिव्यैश्च पुष्पवर्षैस्त — ^{b}) Dn वारयन् (for °वाकिरन्)। — ^{c}) B_{1-3} D (except $D_{1-3\ 5}$) T_1 $G_{2\ 4}$ M_2 चापि, G_1 नेदुर् (for चैव) — ^{d}) G_1 दिवि (for नेदु°) B D (except $D_{1-3\ 5}$) M अनीरि(B_2 °षि)ता, T G_{1-3} अताडिता (for उदीरिता°)

15 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1\ 4}$ Dc $D_{1-3\ 5}$ T_1 G (except G_3) शिव°; K_3 दिव° (for शीत°) — ^{c}) Many N MSS विपाशुलां, M_2 निष्पासुला D_3 ब्रह्मन् (*sup lin sec m as in text*), D_5 सर्वां (for कुर्वन्) — ^{d}) $D_{1\ 2}$ प्रववर्ष (for ववर्ष च) — After 15, $G_{1\ 3\ 4}$ M ins

987* प्रदक्षिणाश्चाप्यभवन्वन्यास्तस्य मृगद्विजा ।

16 D_5 om (hapl) 16 — ^{a}) B अतरीक्षे। — ^{b}) G_1 M देवानां च (for देवतानां) — ^{c}) K_1 तत्रैव; $K_{3\ 4}$ D_{1-3} T_1 G_4 तत्र वै — ^{d}) B_4 [अ]सुरेश्वर, D_6 महारथ°, T_2 G_3 महासुरा°

17 ^{b}) K_2 युध; Dc D_2 युद्ध, D_6 T_1 M युद्धे (for युद्ध) — ^{c}) D_3 देवदानवगधर्वा — ^{d}) Dn_2 n_3 D_1 समवेक्षन्, T_1 G_1 M चाभ्याजग्मुर्, T_2 G_{2-4} समपश्यन्

18 S (except $G_{2\ 4}$) read 18^{ab} after 19^{ab} — ^{b}) B_3 तथा (for तदा) — After 18^{ab}, S ins

988* हितार्थं सर्वलोकानामुदङ्कस्य वशे स्थित ।

— K_3 D_5 om 18^{cd} — ^{c}) S (except G_4) गत्वा (for गतो) — ^{d}) Dn_1 पुत्रास (for पुत्रैस) Dn_1 G_1 ते, M_2

अर्णवं खानयामास कुवलाश्वो महीपतिः ।
कुवलाश्वस्य पुत्रैस्तु तस्मिन्वै वालुकार्णवे ॥ १९
सप्तभिर्दिवसैः खात्वा दृष्टो धुन्धुर्महाबलः ।
आसीद्घोरं वपुस्तस्य वालुकान्तर्हितं महत् ।
दीप्यमानं यथा सूर्यस्तेजसा भरतर्षभ ॥ २०
ततो धुन्धुर्महाराज दिशमाश्रित्य पश्चिमाम् ।
सुप्तोऽभूद्राजशार्दूल कालानलसमद्युतिः ॥ २१
कुवलाश्वस्य पुत्रैस्तु सर्वतः परिवारितः ।
अभिद्रुतः शरैस्तीक्ष्णैर्गदाभिर्मुसलैरपि ।
पट्टिशैः परिघैः प्रासैः खड्गैश्च विमलैः शितैः ॥ २२
स वध्यमानः संक्रुद्धः समुत्तस्थौ महाबलः ।
क्रुद्धश्चाभक्षयत्तेषां शस्त्राणि विविधानि च ॥ २३
आस्याद्वमन्पावकं स संवर्तकसमं तदा ।
तान्सर्वान्नृपतेः पुत्रानदहत्स्वेन तेजसा ॥ २४
मुखजेनाग्निना क्रुद्धो लोकानुद्वर्तयन्निव ।
क्षणेन राजशार्दूल पुरेव कपिलः प्रभुः ।
सगरस्यात्मजान्क्रुद्धस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २५
तेषु क्रोधाग्निदग्धेषु तदा भरतसत्तम ।
तं प्रबुद्धं महात्मानं कुम्भकर्णमिवापरम् ।
आससाद महातेजाः कुवलाश्वो महीपतिः ॥ २६
तस्य वारि महाराज सुस्राव बहु देहतः ।
तदापीयत तत्तेजो राजा वारिमयं नृप ।
योगी योगेन वह्निं च शमयामास वारिणा ॥ २७
ब्रह्मास्त्रेण तदा राजा दैत्यं क्रूरपराक्रमम् ।

त (for तै)　B_1 Dc °द्विश° (for दिशम्)

19 ^{a}) S_1 K_1 खनयामास — After 19^{ab}, S (except $G_{3.4}$) reads 18^{cd} — ^{c}) B_3 Dn $D_{3.6}$ च (for तु)　S (except G_4) तस्य पुत्रै° खनद्भिस्तु — ^{d}) K_3 $D_{1.2}$ सर्वतो (for तस्मिन्वै)

20 ^{b}) G_1 M_2 °सुर (for बल°) — ^{c}) G_4 सत्र (for तस्य) — ^{d}) D_1 सदा (for महत्)　K_3 $D_{2.6}$ हितस्य वै (D_2 च) (for हितं महत्) — After 20^{cd}, $K_{3.4}$ $D_{3.5}$ ins

989* युगान्ते सर्वभूतानि पावकस्येव धक्ष्यत ।
[K_3 पावकस्य दिधक्षत (for the posterior half)]

— $K_{3.4}$ D_5 om 20^{ef} — ^{e}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ T_2 G_{2-4} M_2 मानो (for मान)　B_4 D_1 G_1 सूर्य; T_1 [आ]दित्य (for सूर्यस्) — ^{f}) $D_{1.2}$ युगाते (for तेजसा)　B_3 तेजस्यतर्हित महत् — After 20, D_2 ins

990* दीप्यमानस्ततो धुन्धुस्तेजसा च नरेश्वर ।

21 ^{a}) B_1 धुधुर्नाम महातेजा — ^{b}) K_3 B D (except $D_{1-3.5}$) S (except G_4) आवृत्य (for आश्रित्य) — ^{d}) K_4 कालांतक (for कालानल)　D_2 महाद्युति; T_1 G_1 समप्रभ (for समद्युति)

22 ^{a}) B_4 च, M_2 स (for तु) — ^{b}) D_5 समतात्; T_2 G_{2-4} परित° (for सर्वत) — ^{c}) S_1 D_3 अभिद्रुतै° — ^{d}) $G_{3.4}$ गदामि (for गदाभिर्)　A few MSS मुसुलैर्; मुशलैर्, मुषलैर्　$K_{1.2}$ B_1 D_5 तथा (for अपि) — G_4 om 22^{ef} — ^{e}) S (G_4 om) पट्टिशै　$Ś_1$ $K_{1.2}$ त्रिविधै° (for परिघै)　$K_{2.4}$ $D_{1.2.5}$ पाशै°, K_3 प्राशै°, B_4 शूलै° (for प्रासै) — ^{f}) $Ś_1$ K B_4 $D_{1-3.5}$ G_2 विमलैश्च परश्व (K $D_{1-3.5}$ °स्व)धै

23 ^{a}) K_4 वध्यमान° स (by transp), B_1 विवाध्यमान, B_3 M_1 अवध्य　$Ś_1$ K $D_{1-3.5}$ T_1 $G_{1.2.4}$ सग्रामे (for संक्रुद्ध°) — ^{b}) K_1 G_1 समुत्तस्थुर् — ^{c}) $D_{1.2}$ चापि, T_1 G_4 चैषां (for तेषां) — ^{d}) S_1 $K_{1.4}$ B_1 Dc_1 D_3 T_1 स (for च)

24 ^{a}) B_1 तु, T_1 च (for स) — ^{b}) K_4 समर्दक° (m as in text), $G_{3.4}$ सवर्ताग्नि — ^{c}) K_4 भूपते; T_1 आपतत्, T_2 G_3 अदहत् (for नृपते) — ^{d}) B_1 T_2 G_3 नृपते° (for अदहत्)　$Ś_1$ $K_{1.2}$ तेन (for स्वेन)　B_3 कर्मणा (for तेजसा)

25 ^{a}) $Ś_1$ K Dn_3 $D_{1-3.5}$ G_4 क्रोधाल् (for क्रुद्धो) — ^{b}) K_2 लोभाद् (for लोकान्) — ^{c}) B_1 G_4 नर° (for राज)

26 ^{c}) K_{1-3} $D_{3.5}$ त प्रवृद्ध, M_1 सुप्रबुद्ध　$Ś_1$ K B_4 $D_{1-3.5}$ $G_{2.4}$ महाबाहु (for °त्मान)

27 ^{a}) M_1 °तेजा (for राज) — ^{c}) $Ś_1$ तदाप्यायत तत्तेजो, K_3 B Dc $D_{1-3.5}$ G_1 तदापीय ततस्तेजो, T G_{2-4} तत्तदा पी(T_1 ही)यते तेजो — ^{d}) T_1 $G_{2.4}$ राज्ञा (for राजा)　T_1 वारि वसन् (for वारिमय)　$K_{3.4}$ B_3 D_1 M_1 नृप — ^{e}) $K_{1.3}$ योगे (for योगी)　B_4 वह्निं त, T_1 तद्वृष्टिं, T_2 G_{2-4} वृष्टिं स, G_1 M वह्निं स (for वह्निं च) — ^{f}) T G M_2 श($G_{3.4}$ ग)मयित्वा च वारिणा ($G_{2.4}$ विवारिणा)

28 ^{a}) B_{1-3} D (except $D_{1-3.5}$) च राजेंद्र; S ततो

ददाह भरतश्रेष्ठ सर्वलोकाभयाय वै ॥ २८
सोऽस्त्रेण दग्ध्वा राजर्षिः कुवलाश्वो महासुरम् ।
सुरशत्रुममित्रघ्नस्त्रिलोकेश इवापरः ।
धुन्धुमार इति ख्यातो नाम्ना समभवत्ततः ॥ २९
प्रीतैश्च त्रिदशैः सर्वैर्महर्षिसहितैस्तदा ।
वरं वृणीष्वेत्युक्तः स प्राञ्जलिः प्रणतस्तदा ।
अतीव मुदितो राजन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ ३०
दद्यां वित्तं द्विजाग्र्येभ्यः शत्रूणां चापि दुर्जयः ।
सख्यं च विष्णुना मे स्याद्भूतेष्वद्रोह एव च ।
धर्मे रतिश्च सततं स्वर्गे वासस्तथाक्षयः ॥ ३१
तथास्त्विति ततो देवैः प्रीतैरुक्तः स पार्थिवः ।
ऋषिभिश्च सगन्धर्वैरुत्तङ्केन च धीमता ॥ ३२
सभाज्य चैनं विविधैराशीर्वादैस्ततो नृपम् ।
देवा महर्षयश्चैव स्वानि स्थानानि भेजिरे ॥ ३३
तस्य पुत्रास्त्रयः शिष्टा युधिष्ठिर तदाभवन् ।
दृढाश्वः कपिलाश्वश्च चन्द्राश्वश्चैव भारत ।
तेभ्यः परंपरा राजन्निक्ष्वाकूणां महात्मनाम् ॥ ३४
एवं स निहतस्तेन कुवलाश्वेन सत्तम ।
धुन्धुर्दैत्यो महावीर्यो मधुकैटभयोः सुतः ॥ ३५
कुवलाश्वस्तु नृपतिर्धुन्धुमार इति स्मृतः ।
नाम्ना च गुणसंयुक्तस्तदा प्रभृति सोऽभवत् ॥ ३६
एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।

राजा — ^{c}) $G_{2\ 4}$ पुरुषश्रेष्ठ — ^{d}) S_1 K B_3 $D_{1-3\ 5}$ सर्वलोकहिताय, $B_{2\ 4}$ Dc Dn $D_{4\ 6}$ °लोकभवाय

29 ^{a}) K_3 सास्त्रेण, D_5 शस्त्रे स (for सोऽस्त्रेण) $K_{1\ 2}$ Dc दग्धा, K_3 दग्धो (for दग्ध्वा) — ^{b}) B_1 Dc_2 मही पति°, M_2 महासुर — ^{c}) B D (except $D_{1-3\ 5}$) T G_3 अमित्रघ्न — ^{d}) $Ś_1$ त्रिदिवेश, B Dc Dn $D_{4\ 6}$ T_2 (after corr) G_3 त्रैलोक्येश, D_1 स्वर्गलोकेश (sic), M_1 त्रिदशेश (for त्रिलो°) — After 29^{cd}, B D (except $D_{1-3\ 5}$) T_2 (marg *sec m*) G_3 ins

991* धुन्धोर्वधात्तदा राजा कुवलाश्वो महामना॰ ।

[B_1 महाराज (for तदा राजा) B_3 महीपति (for महा°)] On the other hand, G_1 ins after 29^{cd}

992* कुवलाश्वो महाबाहुर्धुन्धु हत्वा जहर्ष च ।

— ^{f}) T_1 $G_{1\ 4}$ M_2 तदा (for तत) N नाम्नाप्रतिरथोभवत् (Dn_2 D_5 °रथो महान्)

30 ^{a}) $G_{2\ 4}$ त्रिदिवै॰ (for त्रिदशै) — K_3 om (hapl) 30^{cd} — ^{c}) G_2 [ए]वमुक्तः (for [इ]त्युक्त॰ स) T_2 $G_{3\ 5}$ सन् (for स) — ^{d}) G_2 स्थित (for तदा)

31 ^{a}) G_1 विद्यां, G_4 दत्त (for दद्या) Some MSS द्विजाग्रेभ्य D_5 दद्या च वित्त विप्रेभ्य॰ — ^{b}) B_2 अपि, Dc_2 $D_{1\ 2}$ स्यां च, S चैव (for चापि) $Ś_1$ K $D_{3\ 5}$ स्यां शत्रूणां च दुर्जय — ^{f}) K_1 D_3 T_1 $G_{2\ 4}$ M_1 स्वर्गवासस D_5 तथैव च, G_4 तदाक्षय

32 ^{ab}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ तदस्त्विति $Ś_1$ $K_{1\ 2\ 4}$ D_{1-3} तदा (for ततो) K_3 D_5 देवैस्तथास्त्विस्युक्ते च स राजा पृथिवीपते D_3 (after corr marg *sec m*) प्रीत्युक्तः स च पार्थिव (for ^{b}) — ^{d}) K_3 D_5 तुष्टै सपूजितस्तथा

33 K_3 om 33 — ^{a}) B Dc_1 $Dn_{1\ n2}$ $D_{4\ 6}$ समाष्य, Dc_2 Dn_3 D_5 सभान्य, T_2 G_3 प्रपूज्य (for सभाज्य) T_1 सभाज्यमानो विविधैर् — ^{b}) S_1 K_2 तदा, D_5 तथा (for ततो) $B_{1\ 3}$ Dc_1 Dn D_4 M_2 नृप, B_2 T_1 नृप , Dc_2 नृपै॰ — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\ 2\ 4}$ $D_{1-3\ 5}$ देवर्षय° (for महर्षय°) $B_{2\ 3}$ D (except $D_{1-3\ 5}$) चापि (for चैव) — ^{d}) M_2 जग्मिरे (for भेजिरे)

34 ^{a}) $Ś_1$ तदा (for त्रय) D_3 चैव (for शिष्टा) — ^{b}) $Ś_1$ त्रयो° (for तदा°) — ^{c}) $Ś_1$ K_1 कुवला°, K_3 कलिला (for कपिला) — ^{d}) S (except T_2 G_3) भद्रा° (for चन्द्रा°) — ^{e}) $Ś_1$ K_1 परस्पर (K_1 रो) (for परपरा) — After 34, B D (except $D_{1-3\ 5}$) ins

993* वशस्य सुमहाभाग राज्ञाममिततेजसाम् ।

35 ^{a}) D_3 G_4 सनिहतस् — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ भारत, D_3 G_4 धीमता (for सत्तम) — ^{c}) B D (except $D_{1-3\ 5}$) नाम (for दैत्यो) $Ś_1$ °राज, B D (except $D_{1-3\ 5}$) °दैत्यो (for °वीर्यो)

36 ^{a}) $Ś_1$ $B_{1\ 2}$ Dc_1 Dn $D_{2\ 4-6}$ G_2 M_2 च (for तु) — ^{b}) B_3 Dc_2 S (except T_1) श्रुत॰ (for स्मृत) — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ $B_{1\ 3}$ Dc_2 D_3 G_1 M_2 [अ]थ, T G_{2-4} M_1 स (for च) K_4 गुरुणा युक्त॰, B_1 गुणयुक्तश्च; B_4 गुणसपन्न॰ (for गुणसयुक्तः) K_3 $D_{1\ 2}$ नाम तद्गुणसयुक्त — ^{d}) K_4 D_3 तत॰ प्रभृति K_3 $D_{1\ 2}$ तस्य राज्ञो महात्मन

37 ^{b}) $B_{1\ 2}$ Dc_2 $D_{4\ 6}$ S (except T_1 M_1) यन्मां पृच्छसि सत्तम (T_2 $G_{2\ 3}$ भारत, $G_{1\ 4}$ M_2 पार्थिव) — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\ 2\ 4}$ B_1 $Dn_{1\ n3}$ $D_{1-3\ 5\ 6}$ G_1 धुधु (for धौन्धु) — ^{d}) K_4 B_4 $D_{2\ 3}$ तस्य (for यस्य)

धौन्धुमारमुपाख्यानं प्रथितं यस्य कर्मणा ॥ ३७
इदं तु पुण्यमाख्यानं विष्णोः समनुकीर्तनम् ।
शृणुयाद्यः स धर्मात्मा पुत्रवांश्च भवेन्नरः ॥ ३८
आयुष्मान्धृतिमांश्चैव श्रुत्वा भवति पर्वसु ।
न च व्याधिभयं किंचित्प्राप्नोति विगतज्वरः ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९५ ॥

१९६

वैशंपायन उवाच ।
ततो युधिष्ठिरो राजा मार्कण्डेयं महाद्युतिम् ।
पप्रच्छ भरतश्रेष्ठो धर्मप्रश्नं सुदुर्वचम् ॥ १
श्रोतुमिच्छामि भगवन्स्त्रीणां माहात्म्यमुत्तमम् ।
कथ्यमानं त्वया विप्र सूक्ष्मं धर्मं च तत्त्वतः ॥ २
प्रत्यक्षेण हि विप्रर्षे देवा दृश्यन्ति सत्तम ।
सूर्याचन्द्रमसौ वायुः पृथिवी वह्निरेव च ॥ ३
पिता माता च भगवन्गाव एव च सत्तम ।
यच्चान्यदेव विहितं तच्चापि भृगुनन्दन ॥ ४
मन्येऽहं गुरुवत्सर्वमेकपत्न्यस्तथा स्त्रियः ।
पतिव्रतानां शुश्रूषा दुष्करा प्रतिभाति मे ॥ ५
पतिव्रतानां माहात्म्यं वक्तुमर्हसि नः प्रभो ।

---

38 ^{a}) K_{1} $_{2}$ वै (for तु) — ^{b}) K_{1} $_{2}$ विष्णु° (for विष्णो) K_{3} D_{5} T_{1} कीर्तित ; Dn_{1} वर्तन (for कीर्तनम्) — ^{c}) T_{1} G_{1} M च (for स) — ^{d}) S (except T_{2} G_{3}) स (for च) $Ś_{1}$ T_{2} (before corr) नृप (for नर°)
39 ^{a}) B_{1} $_{3}$ Dn D_{4} $_{6}$ भूति , B_{4} कीर्ति° ; T G_{2-4} प्रीति° (for धृति) G_{1} M_{2} चापि (for चैव) — ^{b}) G_{4} सर्वश (for पर्वसु) — ^{c}) M_{1} न व्याधिर्नो भय , M_{2} न च स्याति भय — ^{d}) G_{1} भरतर्षभ (for विगत°)

Colophon — *Major parvan* $Ś_{1}$ K_{1} $_{2}$ T_{1} G_{2} $_{4}$ आरण्य , D_{6} वन (!) — *Sub parvan* G_{1} M_{2} मार्कण्डेयसम (M_{2} मा)स्या (followed by धुधुमारोपाख्यान) K_{3} $_{4}$ B Dc Dn_{1} n_{3} D_{1-6} M_{1} (all om sub parvan name) mention only धुधुमारोपाख्यान (followed by समाप्त in K_{3} $_{4}$ D_{1} $_{2}$ M_{1}) — *Adhy name* T_{2} G_{3} धुधुवध ; G_{2} धुधुमारकथाकथन — *Adhy no* (figures, words or both) Dn_{1} n_{3} D_{1} 203 , Dn_{2} 202 , S (M_{2} *inf lin*) 198 (M_{3} orig 200) — *Śloka no* Dn_{1} 46 , Dn_{2} n_{3} 45 D_{1} 44

196

1 ^{c}) K_{2} B_{1} $_{3}$ $_{4}$ D (except D_{1-3} $_{6}$) T_{1} श्रेष्ठ (for श्रेष्ठो) — ^{d}) B_{2} Dc T_{1} G_{2} $_{4}$ M_{2} धर्म्यं प्रश्न $Ś_{1}$ K_{1} $_{3}$ $_{4}$ B_{1} $_{2}$ Dn_{2} D_{1-3} $_{6}$ सुदुर्विदं , K_{2} Dn_{1} n_{3} स दुर्विद , Dc सुदुर्लभ , D_{4} स दुर्वच , T_{2} G_{3} सुदुस्तर
2 Before 2, M_{2} ins युधिष्ठिर — ^{c}) B_{4} D_{1} मया (for त्वया) — ^{d}) K_{4} B_{3} G_{2} $_{4}$ सूक्ष्मधर्मं , B_{1} धर्मसूक्ष्म , B_{4} T_{1} सूक्ष्म धर्म्यं T_{2} G_{3} धर्मस्य (for धर्मं च) D_{5} तत स्तत° (*for* च तत्त्वत°)
3 ^{a}) B Dc Dn D_{4} $_{6}$ प्रत्यक्षमिह (B_{1} °व) K_{3} च , D_{5} [इ]ह (for हि) $Ś_{1}$ K दृश्यते , D_{5} दृष्टा हि (for विप्रर्षे) — ^{b}) K_{3} विप्रर्षि ; D_{5} महर्षि (for दृश्यन्ति) Dc सर्वश (for सत्तम) K_{4} D_{1-3} दृश्यते देवसत्तमा (K_{4} °म) — $Ś_{1}$ K_{1} om (hapl) 3^{c}–4^{b}
4 $Ś_{1}$ K_{1} om 4^{ab} (of v l 3) — ^{a}) B_{2} ततो माता , B_{4} Dn_{3} माता पिता (by transp) K_{2} $_{4}$ B_{1} Dc_{2} Dn D_{4} G_{1} भगवान् — ^{b}) K_{3} B Dc Dn D_{4} $_{6}$ T_{2} (by corr) G_{3} गुरुरेव , D_{1} भाव एव (for गाव एव) T_{1} G_{1} M_{1} गावश्च द्विजसत्तमा — ^{c}) K_{1} $_{3}$ $_{4}$ Dn_{1} D_{4-6} देव , D_{1} $_{2}$ वेद° , D_{3} दैव ; T_{1} G_{1} M_{1} एव (for एव) T_{1} अमित , G_{1} M_{1} महित , M_{2} महति (for विहित) T_{2} G_{2-4} यच्चापि विहित सासा — ^{d}) K_{2-4} B_{1} यच्चापि $Ś_{1}$ गुरु (for भृगु)
5 ^{a}) B D (except D_{1-3} $_{5}$) मान्या हि ; T_{1} मन्ये च (for मन्येऽहं) $Ś_{1}$ K_{1} $_{2}$ $_{4}$ D_{1} $_{5}$ गुणत सर्वा (K_{4} D_{1} $_{5}$ र्वं), K_{3} D_{2} $_{3}$ गुणवत्सर्वं ; B Dc Dn D_{4} $_{6}$ गुरव सर्वे ; T_{1} M_{2} गुरव (M_{3} गुरुवत्) सर्वान् — ^{b}) D_{2} तथा श्रिय° ; D_{6} तथैकत — T_{2} G_{3} om 5^{cd}
6 K_{3} om 6 — ^{a}) S_{1} महात्म्य , G_{4} शुश्रूषां — ^{b}) D_{3} मे प्रभो , M_{2} सत्तम — After 6^{ab}, $Ś_{1}$ K_{1} $_{2}$ ins

निरुध्य चेन्द्रियग्रामं मनः संरुध्य चानघ ।
पतिं दैवतवच्चापि चिन्तयन्त्यः स्थिता हि याः ॥ ६
भगवन्दुष्करं ह्येतत्प्रतिभाति मम प्रभो ।
मातापितृषु शुश्रूषा स्त्रीणां भर्तृषु च द्विज ॥ ७
स्त्रीणां धर्मात्सुघोराद्धि नान्यं पश्यामि दुष्करम् ।
साध्वाचाराः स्त्रियो ब्रह्मन्यत्कुर्वन्ति सदादृताः ।
दुष्करं बत कुर्वन्ति पितरो मातरश्च वै ॥ ८
एकपत्न्यश्च या नार्यो याश्च सत्यं वदन्त्युत ।
कुक्षिणा दश मासांश्च गर्भं संधारयन्ति याः ।
नार्यः कालेन संभूय किमद्भुततरं ततः ॥ ९
संशयं परमं प्राप्य वेदनामतुलामपि ।
प्रजायन्ते सुतान्नार्यो दुःखेन महता विभो ।
पुष्णन्ति चापि महता स्नेहेन द्विजसत्तम ॥ १०
ये च क्रूरेषु सर्वेषु वर्तमाना जुगुप्सिताः ।
स्वकर्म कुर्वन्ति सदा दुष्करं तच्च मे मतम् ॥ ११
क्षत्रधर्मसमाचारं तथ्यं चाख्याहि मे द्विज ।
धर्मः सुदुर्लभो विप्र नृशंसेन दुरात्मना ॥ १२
एतदिच्छामि भगवन्प्रश्नं प्रश्नविदां वर ।
श्रोतुं भृगुकुलश्रेष्ठ शुश्रूषे तव सुव्रत ॥ १३

मार्कण्डेय उवाच ।

हन्त ते सर्वमाख्यास्ये प्रश्नमेतं सुदुर्वचम् ।
तत्त्वेन भरतश्रेष्ठ गदतस्तन्निबोध मे ॥ १४

994* नान्यद्दैवतमित्येव स्त्रीणां भर्तुर्द्विजोत्तम ।

— D_5 om (hapl) 6^{c}–7^{b} — ^{c}) $G_{3\,4}$ सनिरुध्य (for निरुध्य च) — T_1 om 6^{d}–8^{c} — ^{d}) S_1 $K_{1\,2}$ $D_{1\,2}$ सयस्य, T_2 G_3 °पूज्य (for °रुध्य) — ^{f}) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ $B_{1\,2}$ T_2 G_3 चिंतयति, G_1 °यत $Ś_1$ $K_{1\,2}$ G_1 तथा; B_2 हिता, T_2 $G_{3\,4}$ स्थिरा (for स्थिता) $Ś_1$ K_4 T_2 G_{2-4} स्त्रिय॰ (for हि या)

7 D_5 om 7^{ab}, T_1 om 7 (cf v l 6) — ^{a}) K B D (D_5 om) त्वेतत् (K_4 चापि) (for ह्येतत्) — ^{c}) B D (except $D_{1-3\,5}$) T_2 (by corr) G_3 पित्रोश्च, $G_{1\,2\,4}$ °पितृणा (for °पितृषु) — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1\,2\,4}$ B D (except $D_{1\,2\,5}$) T_2 (by corr) G_3 भर्तरि (for भर्तृषु)

8 T_1 om 8^{abc} (cf v l 6) — ^{b}) $Ś_1$ K_{1-3} Dc $D_{1\,2\,5}$ T_2 $G_{2\,3}$ M नान्यत् (for नान्य) — ^{c}) T_2 $G_{2\,3}$ सदाचारा॰ $Ś_1$ K $B_{3\,4}$ $D_{1-3\,5}$ विप्र, $B_{1\,2}$ T_2 (before corr) $G_{3\,4}$ M_2 राजन्, G_1 M_1 धर्मं (for ब्रह्मन्) — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ या कुर्वंति, D_5 य कु, T_1 M कुर्वंतीह, T_2 (before corr) $G_{2\,4}$ कुर्वंति हि, G_1 कुर्वंति ह (for यत्कुर्वन्ति) $Ś_1$ बत, $K_{1\,2}$ रता (for [आ]दृता॰) — ^{e}) B_{1-3} Dc Dn $D_{2\,4\,6}$ खलु, D_5 कर्म (for बत) — ^{f}) $Ś_1$ K $D_{1\,3\,5}$ मातर पितरश्च, B_1 Dc_2 पितरो मातर, Dc_1 D_4 पितर मातरश्च; Dn D_2 पितर मातर (for पितरो मातरश्च)

9 ^{a}) K_2 एकपत्निश्च, K_3 D_2 °पत्यश्च S_1 नार्यो या (by transp) — ^{b}) K_4 ब्रुवति (for वदन्ति) K_1 दुःखेन महता वृता (cf 10^{d}) — ^{c}) $Ś_1$ दक्षिणा, K_3 D_2 कुक्षिणां, K_4 कुक्षिषु S_1 K B_1 $D_{1-3\,5}$ तु (for च) — ^{d}) $Ś_1$ नै (for या) — ^{e}) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ सभूता॰ (for य)

10 ^{a}) G_4 सयस (for सशय) — ^{b}) $K_{1\,2}$ परमा वेदनामपि — ^{c}) K_{1-3} D_1 G_2 M_2 सुता नार्यो — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1\,2\,4}$ $D_{1-3\,5}$ वृता (for विभो) — ^{e}) S_1 $K_{1\,2}$ पश्यति, B_2 पुष्यति, M_2 पोषति (for पुष्णन्ति) T_2 $G_{1\,3}$ M चैव; G_2 वापि (for चापि) — ^{f}) B_4 क्लेशेन (for स्नेहेन) B_{1-3} D (except $D_{1-3\,5}$) युगत्र (for °सत्तम) — After 10, S ins

995* चिन्तयन्ति ततश्चापि किंशीलोऽय भविष्यति ।
[Cf 17^{cd} and v l]

11 ^{a}) S_1 येषु, $G_{1\,2}$ याश्च (for ये च) $Ś_1$ $K_{1\,2\,4}$ B_4 Dc $D_{1-3\,5}$ सत्स्वेषु, $G_{1\,2\,4}$ धर्मे॰ (for सर्वे) — ^{b}) T_1 जुगप्सया — ^{c}) $K_{1\,2\,4}$ Dn_2 T_1 तदा (for सदा) S_1 कर्म कुर्वंति च तदा — ^{d}) T_3 G_3 स्थिति (for तच्च)

12 ^{a}) $Ś_1$ K_1 न स्वधर्म॰, K_2 तत्स्वधर्मं, B_1 क्षात्रधर्मं — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ B_4 Dn $D_{4\,6}$ G_1 तत्त्व (for तथ्य) $Ś_1$ $K_{1\,2\,4}$ Dn_2 n_3 D_{1-3} आख्याहि, T_1 M_1 त्वाख्याहि — ^{d}) Dn D_6 महात्मना (Dn_1 D_6 ॰नां)

13 ^{a}) M_1 एतम् (for एतद्) — ^{c}) D_6 °कुले श्रेष्ठ — ^{d}) K_4 ब्रुवतस्, $B_{3\,4}$ $D_{2\,3}$ शुश्रूषुस्, T_1 इच्छामि (for शुश्रूषे) B_2 सुप्रभ (for सुव्रत)

14 ^{a}) G_4 एतत् (for हन्त) B D (except $D_{1-3\,5}$) [ऽ]हं समाख्यास्ये; T_1 कथयिष्यामि (for सर्वमा) — ^{b}) $K_{1\,3}$ D_5 एतत्, D_1 T_2 G_3 एन (for एत) $Ś_1$ $K_{1\,2\,4}$ D_2 सुदुर्लभ, K_3 D_5 सुदुर्विद, T_1 सुदुर्वच, T_2 G_3 सुमर्वश (cf v l 1) — ^{c}) D_1 तथ्येन (for तत्त्वेन) — ^{d}) Dc_2 G_1 तु (for तन्)

15 ^{a}) K_3 पितर, B_4 गौरवात्, D_5 महतीं, T G श्रेयसीं (for सदृशीं) $K_{1\,2}$ D_2 अन्ये, $K_{3\,4}$ D_1 मन्ये, T_2 G_2 तातात् (for तात) B_{1-3} Dc Dn $D_{4\,6}$ मातृस्तु (B_2 मातर)

मातरं सदृशीं तात पितॄनन्ये च मन्यते ।
दुष्करं कुरुते माता विवर्धयति या प्रजाः ॥ १५
तपसा देवतेज्याभिर्वन्दनेन तितिक्षया ।
अभिचारैरुपायैश्च ईहन्ते पितरः सुतान् ॥ १६
एवं कृच्छ्रेण महता पुत्रं प्राप्य सुदुर्लभम् ।
चिन्तयन्ति सदा वीर कीदृशोऽयं भविष्यति ॥ १७
आशंसते च पुत्रेषु पिता माता च भारत ।
यशः कीर्तिमथैश्वर्यं प्रजा धर्मं तथैव च ॥ १८
तयोराशां तु सफलां यः करोति स धर्मवित् ।
पिता माता च राजेन्द्र तुष्यतो यस्य नित्यदा ।
इह प्रेत्य च तस्याथ कीर्तिर्धर्मश्च शाश्वतः ॥ १९
नैव यज्ञाः स्त्रियः कश्चिन्न श्राद्धं नोपवासकम् ।
या तु भर्तरि शुश्रूषा तया स्वर्गमुपाश्नुते ॥ २०
एतत्प्रकरणं राजन्नधिकृत्य युधिष्ठिर ।
पतिव्रतानां नियतं धर्मं चावहितः शृणु ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षण्णवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९६ ॥

१९७

मार्कण्डेय उवाच ।
कश्चिद्द्विजातिप्रवरो वेदाध्यायी तपोधनः ।
तपस्वी धर्मशीलश्च कौशिको नाम भारत ॥ १
साङ्गोपनिषदान्वेदानधीते द्विजसत्तमः ।

गौरवादन्ये — b) B1-3 D0 Dn D4 6 T2 G3 तु मेनिरे; T1 G1 2 M1 च मन्वते (for च मन्यते) Ś1 K B4 D1-3 5 मन्यते चापरे पितॄन् — c) B4 दुष्कर कुर्वते तात — d) Ś1 K1 निवर्तयति, T1 सवर्धे (for विवर्धे) K1 S सा; B1 3 या (for या) B2 सुतान्, G1 M प्रजां (for प्रजा॰) B4 वर्धयति हि यत्प्रजा॰

16 a) B2 D0 D5 M1 दैवते (for देवते) — b) D5 वचनेन (for वन्दनेन) — c) D6 अभिप्रायैर्; T G सु (T1 म)प्रशस्तैर् (for अभिचारैर्) — d) N [अ]पीहते (B4 लभते) (for ईहन्ते) D5 मातर (for पितर) D1 सुत (for सुतान्)

17 Ś1 om 17ab — b) K2 [अ]पत्य, G2 4 सुत (for पुत्र) — c) Ś1 K1 2 चिंतयत — d) M1 किंशीलो (for कीदृशो) — After 17, T1 ins

996* ये चक्रुरेषु सर्वेषु वर्तमानजुगुप्सया ।

18 a) Ś1 आशमते च; K1 ॰सतेषु, K3 मे तेषु, B3 G2 ॰साते च, D1 से ते च (for ॰सते च) B1-3 Dc Dn D4 6 हि (for च) D0 पुत्रस्य, T1 पुत्रे च (for पुत्रेषु) — c) D5 अथो, G4 उत (for अथ) D6 धैर्यं (for [ऐ]श्वर्यं) — d) D5 प्रजा, S (except G3, T2 before corr) तेजो (for प्रजा) B4 धर्मस्, T2 (before corr) G1 2 4 M2 धर्मान् (for धर्मं) — After 18 S ins

997* मातुः पितुश्च राजेन्द्र सततं हितकारिणः ।

19 a) T G1 3 4 आशास् (for आशा) D3 5 च (for तु) T G1 3 4 सफला — d) Ś1 K1 2 यत्र तुष्यति, K3 D1 2 G3 4 तुष्येते यस्य, B1 D0 तुष्यते यस्य B1-3 D (except D1-3 5) नित्यश॰ (for दा) — e) B3 तस्यार्थं (for तस्याथ) — f) K1 3 4 D1 कीर्तिधर्मश्च B2 भारत (for शाश्वत)

20 a) Ś1 K3 B4 M2 यज्ञस्त्रिय, B1 3 Dn D1 3 4-6 T1 G1 M1 यज्ञक्रिया॰, D0 D3 T2 G3 यज्ञ क्रिया, G4 यज्ञ स्त्रिय B1 3 Dn D4 6 T1 G1 M1 काश्चिन् — b) Ś1 D3 नोपवासकः G1 नोपि पावक, M2 नोपवासक॰ — d) B1 तेन (for तया) D5 धर्मम् (for स्वर्गम्) K3 4 B1-3 D (except D5) जय(B3 Dn2 य)त्युत, B4 उपासते (for उपाश्नुते)

21 a) T1 एत (for एतत्) — c) Ś1 K1 2 T2 G2 3 नियम (for त) — d) B2 धर्म्यं; B4 धर्मान् (for धर्मं) B4 om च T1 धर्मं शृणु युधिष्ठिर

Colophon — *Major parvan* Ś1 K1 2 G2 4 आरण्य — *Sub parvan* G1 मार्कंडेयसमस्या (followed by पतिव्रतोपाख्यान) K3 4 B Dn D1-6 M (all om sub parvan name) mention only पतिव्रतोपाख्यान, and Dc1, likewise, only पतिव्रतामाहात्म्य — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 n3 D1 204, Dn2 203, S (M2 sup lin) 199 (M2 orig 201) — *Śloka no* Dn 23

स वृक्षमूले कस्मिंश्चिद्वेदानुच्चारयन्स्थितः ॥ २
उपरिष्टाच्च वृक्षस्य बलाका संन्यलीयत ।
तया पुरीषमुत्सृष्टं ब्राह्मणस्य तदोपरि ॥ ३
तामवेक्ष्य ततः क्रुद्धः समपध्यायत द्विजः ।
भृशं क्रोधाभिभूतेन बलाका सा निरीक्षिता ॥ ४
अपध्याता च विप्रेण न्यपतद्वसुधातले ।
बलाकां पतितां दृष्ट्वा गतसत्त्वामचेतनाम् ।
कारुण्यादभिसंतप्तः पर्यशोचत तां द्विजः ॥ ५
अकार्यं कृतवानस्मि रागद्वेषबलात्कृतः ।
इत्युक्त्वा बहुशो विद्वान्ग्रामं भैक्षाय संश्रितः ॥ ६
ग्रामे शुचीनि प्रचरन्कुलानि भरतर्षभ ।
प्रविष्टस्तत्कुलं यत्र पूर्वं चरितवांस्तु सः ॥ ७
देहीति याचमानो वै तिष्ठेत्युक्तः स्त्रिया ततः ।
शौचं तु यावत्कुरुते भाजनस्य कुटुम्बिनी ॥ ८
एतस्मिन्नन्तरे राजन्क्षुधासंपीडितो भृशम् ।
भर्ता प्रविष्टः सहसा तस्या भरतसत्तम ॥ ९
सा तु दृष्ट्वा पतिं साध्वी ब्राह्मणं व्यपहाय तम् ।
पाद्यमाचमनीयं च ददौ भर्त्रे तथासनम् ॥ १०
प्रह्वा पर्यचरच्चापि भर्तारमसितेक्षणा ।
आहारेणाथ भक्ष्यैश्च वाक्यैः सुमधुरैस्तथा ॥ ११

197

1 ^{b}) K2 द्विजोत्तम ; K4 तपोनिधि (for °धन) K1 वेदाख्यायी द्विजोत्तम — ^{c}) T2 G3 धर्मशीलात्मा — ^{d}) D1 3 नामत (for भारत) T2 G3 शांतोपि विनयोज्वल°

2 ^{a}) K4 (m as in text) B2–4 D (except D1 2 5) G1 °निषदो (for °निषदान्) K1 2 D5 सर्वान् (for वेदान्) — ^{b}) B2 स द्विजोत्तम — ^{c}) G1 वृक्षमूले तु (for स वृक्षमूले) D1 कस्मिंस्तु (for °श्चिद्) — ^{d}) B3 T2 (before corr) G2 4 द्विज (for स्थित°)

3 ^{a}) G2 विप्रस्य (for वृक्षस्य) B4 तस्य वृक्षस्योपरिष्टाद् — ^{d}) T1 M1 तदोरसि, G1 3 4 ततोपरि (for तदोपरि)

4 G1 om 4 — ^{a}) B4 तां तु वीक्ष्य, G2 4 M समवेक्ष्य (for ताम°) Ś1 तदा (for तत) — ^{b}) Ś1 समभ्यापयत, K3 4 B1 समपाध्यायत, Dc D4 6 T2 (by corr) समपध्याय स; D5 समपश्यत वै, T1 3 (before corr) G2 4 M2 समवध्यायत — After 4^{ab}, S (except G1 3 4) ins

998* तां बलाकां महाराज विलीनां नगमूर्धनि ।
[M2 तरु° (for नग°)]

— ^{c}) T2 (*inf lin* as in text) G2–4 M1 कोपा (for क्रोधा°) — ^{d}) Dc संनिरीक्षता, Dn2 सा निरीक्षता

5 ^{a}) D1 (? gloss) अपशप्ता, T1 G1 2 M2 अवध्याता; G4 अवध्यत (for अपध्याता) M1 हि (for च) — ^{b}) D5 पपात (for न्यपतद्) B D (except D1–3) धरणीतले — ^{d}) T1 अचेतस, T2 G2 4 विचेतनां — ^{e}) K B2 D1–3 G2 4 कार्पण्याद्, T1 कार्पण्यम् (for कारुण्याद्) K2 अधि°, K3 B1 G4 अपि सतप्त°, T1 अभिसतप्ता, G1 M अथ सतप्त° — ^{f}) K3 पर्यशोचत्ततो, K4 D1 3 °देवत ता, D5 °शोचदथ, T G °शो(T1 °वो)चत्तदा

6 ^{b}) K1 3 4 B4 रागदोष , B1 Dc Dn D1 4 6 रोषराग°, B2 रोषवेग° — G1 om (hapl) 6^{c}–8^{b} — Before 6^{cd}, Dc Dn D4 6 ins मार्कंडेय उ — ^{c}) B1 D1 2 राजन् (for विद्वान्) — ^{d}) K1 2 B D (except D5) T1 भैक्ष्याय K3 4 D1 2 4 सस्थित°, D5 सस्तुत°

7 G1 om 7 (cf v l 6) — ^{a}) K1 ग्रामी (for ग्रामे) M1 वि (for प्र) K3 4 D1–3 कुलानि भरतश्रेष्ठ — ^{b}) K3 4 D1–3 शुचीनि प्रवराणि च; G4 कुले भैक्षानि भारत — ^{c}) B2 तज्जल; T1 स कुल (for तत्कुल) B4 Dc तत्र — ^{d}) Ś1 द्विज°, K3 D1 2 प्रभो, Dc D5 तत°, T1 तु त (for तु स°)

8 G1 om 8^{ab} (cf v l 6) — ^{a}) Ś1 देहीहि, K1 देहेति (for देहीति) M1 याचमाने B1–3 Dc Dn D4 6 T2 (by corr) [s]सौ (for वै) — ^{b}) Ś1 K D1–3 5 (by transp) तत° (K4 तदा) स्त्रिया, B2 4 स्त्रिया च (B4 तु) स°, T1 तथा तु स° — ^{c}) B1 (by transp) कुरुते यावद्, M2 तावत्कुरुते — ^{d}) D1 3 भोजनस्य, T2 G3 भोजनानां (for भाज°)

10 ^{a}) K4 transp तु and दृष्ट्वा — ^{b}) Ś1 K1 2 4 B Dn1 n2 D1 4 6 G1 व्यव° (for व्यप°) — ^{c}) K4 तु; B D (except D1–3 5) वै (for च) — ^{d}) B D (except D1–3 5) T2 G3 4 भर्तुस (for भर्त्रे) K4 B1 3 D3 S (except T1) तदा° (for तथा°)

11 ^{a}) B2 श्रद्धा, T G2–4 M2 प्रीत्या (for प्रह्वा) G1 चाथ (for चापि) — ^{c}) K4 [अ]पि, B4 च (for [अ]थ) K2 4 भक्षैश्च; B1 भक्त्या च; G1 भक्ष्येण — ^{d}) B2 3 D (except D1–3 5) G3 भोज्यैः (for वाक्यैः) K1 4 D1 2 स , K3 T1 G1 2 4 च (for सु) B1 मधुरं पायसैस्तथा

12 ^{a}) Ś1 K1 2 4 B Dc Dn D3 4 6 T2 (by corr)

उच्छिष्टं भुञ्जते भर्तुः सा तु नित्यं युधिष्ठिर ।
दैवतं च पतिं मेने भर्तुश्चित्तानुसारिणी ॥ १२
न कर्मणा न मनसा नात्यश्नान्नापि चापिबत् ।
तं सर्वभावोपगता पतिशुश्रूषणे रता ॥ १३
साध्वाचारा शुचिर्दक्षा कुटुम्बस्य हितैषिणी ।
भर्तुश्चापि हितं यत्तत्सततं सानुवर्तते ॥ १४
देवतातिथिभृत्यानां श्वश्रूश्वशुरयोस्तथा ।
शुश्रूषणपरा नित्यं सततं संयतेन्द्रिया ॥ १५
सा ब्राह्मणं तदा दृष्ट्वा संस्थितं भैक्षकाङ्क्षिणम् ।
कुर्वती पतिशुश्रूषां सस्माराथ शुभेक्षणा ॥ १६
व्रीडिता साभवत्साध्वी तदा भरतसत्तम ।
भिक्षामादाय विप्राय निर्जगाम यशस्विनी ॥ १७

ब्राह्मण उवाच ।

किमिदं भवति त्वं मां तिष्ठेत्युक्त्वा वराङ्गने ।
उपरोधं कृतवती न विसर्जितवत्यसि ॥ १८

मार्कण्डेय उवाच ।

ब्राह्मणं क्रोधसंतप्तं ज्वलन्तमिव तेजसा ।
दृष्ट्वा साध्वी मनुष्येन्द्र सान्त्वपूर्वं वचोऽब्रवीत् ॥ १९
क्षन्तुमर्हसि मे विप्र भर्ता मे दैवतं महत् ।
स चापि क्षुधितः श्रान्तः प्राप्तः शुश्रूषितो मया ॥ २०

ब्राह्मण उवाच ।

ब्राह्मणा न गरीयांसो गरीयांस्ते पतिः कृतः ।
गृहस्थधर्मे वर्तन्ती ब्राह्मणानवमन्यसे ॥ २१
इन्द्रोऽप्येषां प्रणमते किं पुनर्मानुषा भुवि ।
अवलिप्ते न जानीषे वृद्धानां न श्रुतं त्वया ।
ब्राह्मणा ह्यग्निसदृशा दहेयुः पृथिवीमपि ॥ २२

स्त्र्युवाच ।

नावजानाम्यहं विप्रान्देवैस्तुल्यान्मनस्विनः ।

G_3 भाविता, K_3 ₄m $D_{1\ 2\ 5}$ सतत (for भुञ्जते) $Ś_1 K_{1\ 2}$ तत्र (for भर्तुः) — ^{b}) B_3 नित्य, D (except $D_{1-3\ 5}$) भुक्ते, G_1 सा च, G_4 साधु (for सा तु) S_1 K B_{1-3} $D_{1-3\ 5}$ भुक्ते (for नित्य)

13 ^{a}) B Dc Dn $D_{4\ 6}$ G_1 कर्मणा मनसा वाचा, $D_{2\ 3}$ सा कर्मणा वा मनसा — ^{b}) $K_{1\ 2}$ नाभ्यश्नान्नापि सापिबत्; K_4 नात्यश्नात्यति चापिबेत्; B Dc Dn $D_{4\ 6}$ नान्यचित्ताभ्यगात्पतिं, D_1 नात्यश्नात्यति न चापिबत्, $D_{2\ 3}$ G_1 नात्यश्नान्नाति चा(D_3 वा)पिबत्, D_5 नातिक्रामति वा गिरा, T_1 नात्यश्नात्यपि चापिबत् — ^{c}) G_4 तत् (for तं) D_2 सर्वे (for सर्व)

14 ^{c}) D_3 प्रिय, $G_{2\ 4}$ हिते (for हित) G_2 यत्ता, G_4 युक्ता (for यत्तत्) K_3 भर्तुश्च विहित यद्यत् — ^{d}) K_3 B_2 साधु वर्तते; K_4 $D_{1\ 3}$ M_2 चानु, G_1 सान्ववर्तत, G_4 सा तु वर्तते

15 ^{b}) B_4 अपि (for तथा) — ^{c}) S (except G_3) शुश्रूषणे रता नित्य — ^{d}) K_4 सजितेंद्रिया

16 ^{a}) D_5 तथा, $G_{1\ 2\ 4}$ ततो (for तदा) $K_{3\ 4}$ D_{1-3} द्वारि (for दृष्ट्वा) — ^{b}) $Ś_1 K_{1\ 2}$ D_5 सतत (for संस्थित) $Ś_1 K_{1\ 3}$ B Dc_1 Dn $D_{1\ 2\ 4\ 6}$ T_1 G_3 भैक्ष्य — ^{c}) Dc $D_{1\ 5}$ $G_{2\ 4}$ कुर्वती — ^{d}) Dn_3 $D_{3\ 4\ 6}$ $G_{1\ 2}$ सस्माराथ B_2 शुचिस्मिता (for शुभे)

17 ^{a}) $Ś_1$ K_{1-3} D_{1-3} चाभवत्, Dc सा भवेत्, D_5 चापि सा; T_2 सा तदा (for साभवत्) — ^{d}) $Ś_1$ K $D_{1-3\ 5}$ मनस्विनी

18 ^{a}) K_3 Dc_2 M_2 मा (for मां) — ^{b}) $B_{2\ 3}$ M_1 वरानने — ^{d}) B_3 T_1 G_4 [अ]पि (for [अ]सि)

19 T_1 G_4 om the ref — ^{a}) B_1 क्रोधसदीप्तं, T_1 कोपसतप्त — ^{c}) B D_4 T G_3 M सा स्त्री (for साध्वी) D_5 मानुषेंद्र, G_1 मानुषेंद्र — ^{d}) $Ś_1$ K $D_{1-3\ 5}$ ततो (for वचो) — After 19, $G_{2\ 4}$ ins

999* क्षमस्व विप्रप्रवर क्षमस्व स्त्रीजडत्वताम् ।
प्रसीद भगवन्मह्य कृपां कुरु मयि द्विज ।;

while B_3 ins 1001*

20 Before 20, N (except B_4) G_1 M_3 ins स्त्र्युवाच (resp स्त्री) — ^{a}) K_2 $B_{2\ 3}$ Dc Dn D_{4-6} मे विद्वन्, K_3 G_1 M_1 विप्रेंद्र; B_1 मे ब्रह्मन् (for मे विप्र) — ^{b}) G_1 पर (for महत्) — ^{c}) $G_{1\ 2\ 4}$ क्षुधित (for क्षुधितः) T_1 transp श्रांत and प्राप्त

21 ^{a}) B_3 transp ब्राह्मणा and न $K_{3\ 4}$ Dc D_{1-3} ब्राह्मणो न गरीयांस्ते — ^{b}) D_5 T_2 गरीयांस्तु, G_1 तथैव च — ^{c}) $Ś_1$ K_1 गृहस्थधर्मी

22 ^{a}) $D_{1\ 2}$ एतान् (for एषां) K_4 $D_{1-3\ 5}$ प्रणमती — ^{b}) $Ś_1 K_{1\ 2}$ B_4 D_5 मानुषो; $B_{1\ 3}$ Dc Dn $D_{4\ 6}$ G_3 मानवो; T_2 $G_{1\ 4}$ मानवा (for मानुषा) — ^{d}) Dc विप्राणां (for वृद्धाना) — ^{e}) S (except $G_{2\ 3}$) चाग्नि (for ह्यग्नि) — ^{f}) $S_1 K_{1\ 2}$ दहंति (for दहेयु) K_4 B_4 Dc D_5 S इमां (for अपि) — After 22, S (except T_2) ins

1000* सपर्वतवनद्वीपां क्षिप्रमेवावमानिता ।

अपराधमिमं विप्र क्षन्तुमर्हसि मेऽनघ ॥ २३
जानामि तेजो विप्राणां महाभाग्यं च धीमताम् ।
अपेयः सागरः क्रोधात्कृतो हि लवणोदकः ॥ २४
तथैव दीप्ततपसां मुनीनां भावितात्मनाम् ।
येषां क्रोधाग्निरद्यापि दण्डके नोपशाम्यति ॥ २५
ब्राह्मणानां परिभवाद्वातापिश्च दुरात्मवान् ।
अगस्त्यमृषिमासाद्य जीर्णः क्रूरो महासुरः ॥ २६
प्रभावा बहवश्चापि श्रूयन्ते ब्रह्मवादिनाम् ।
क्रोधः सुविपुलो ब्रह्मन्प्रसादश्च महात्मनाम् ॥ २७
अस्मिंस्त्वतिक्रमे ब्रह्मन्क्षन्तुमर्हसि मेऽनघ ।
पतिशुश्रूषया धर्मो यः स मे रोचते द्विज ॥ २८
दैवतेष्वपि सर्वेषु भर्ता मे दैवतं परम् ।
अविशेषेण तस्याहं कुर्यां धर्मं द्विजोत्तम ॥ २९
शुश्रूषायाः फलं पश्य पत्युर्ब्राह्मण यादृशम् ।
बलाका हि त्वया दग्धा रोषात्तद्विदितं मम ॥ ३०
क्रोधः शत्रुः शरीरस्थो मनुष्याणां द्विजोत्तम ।
यः क्रोधमोहौ त्यजति तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३१
यो वदेदिह सत्यानि गुरुं संतोषयेत च ।
हिंसितश्च न हिंसेत तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३२
जितेन्द्रियो धर्मपरः स्वाध्यायनिरतः शुचिः ।

---

23 Dc पतिव्रतोवाच, M ब्राह्मणी (for स्त्र्युवाच) — B Dc Dn D2 4 6 ins after the ref (B3, after 999*)

1001* नाह बलाका विप्रेन्द्र त्यज क्रोध तपोधन ।
अनया क्रुद्धया दृष्टया क्रुद्ध॰ किं मा करिष्यसि ।

— ^{a}) Ś1 K1–3 नावमन्यामि, K4m D1 3 5 °मन्ये हि (for °जानामि) D5 विप्र; G1 विप्र (for विप्रान्) — ^{b}) Ś1 K D1–3 5 G2 देव (for देवैस्) B4 महामते, D5 मनस्विन — ^{d}) G4 ते (for मे)

24 ^{b}) T1 माहात्म्य चैव धी° — ^{d}) Ś1 K D1–3 यैर् (K3 वै) (for हि)

25 T1 M om 25^{ab} — ^{c}) T2 G3 4 एषा (for येषा) Ś1 K D1–3 5 शापाग्निर् (for क्रोधाग्निर्) — ^{d}) G2 समुद्रे (for दण्डके) T1 न प्रशा° (for नोपशा°) — After 25, D5 (sec m) B ins

1002* कस्मात्परिभवेन्मूढो ब्राह्मणानमितौजस॰ ।

26 ^{b}) B2 3 Dc2 Dn2 D4 6 G3 सु, Dc1 Dn1 ns D1 2 स (for च) — ^{c}) D1 2 5 अगस्तिम् Dc मुनिम् (for ऋषिम्) — ^{d}) B3 क्रुद्धो (for क्रूरो) D1 2 °बल॰ (for °सुर)

27 ^{ab}) K4 (m as in text) B Dc Dn D4 6 G3 बहुप्रभावा॰ श्रूयते ब्राह्मणानां महात्मना — B2 om 27^{cd} — ^{c}) K3 D1 2 T2 G1 3 4 M1 क्रोधा॰; M2 क्रोधात् K2 B1 स, D1 3 5 च (for सु) K3 D1 2 T2 G1 2 4 M विपुला — ^{d}) K3 D1 2 T2 G2 4 प्रसादाश्च G1 देव मानुपसश्रिता॰

28 ^{a}) K4 D1 2 om तु B4 D3 स्वति°, D5 स्वस्तिकर (for स्वति°) G1 पश्य (for ब्रह्मन्) — G1 om (hapl) 28^{b}–30^{a} — ^{b}) K3 4m D5 श्रोतुम् (for क्षन्तुम्) — ^{d}) B1 यथा (for य॰ स) Ś1 K1 2 [ऽ]नघ, B3 Dc द्विज

29 G1 om 29 (cf v l 28) — ^{a}) G4 धर्मेषु (for सर्वेषु) — ^{b}) Ś1 महत् (for परम्) — ^{c}) T1 अतिदेशेन (for अविशेषेण) — ^{d}) Ś1 K1 2 भक्तिं, B3 कुर्याद् (for कुर्यां)

30 G1 om 30^{a} (cf v l 28) — ^{a}) K1 2 G4 शुश्रूषया, D1 3 5 T2 शुश्रूषायां D3 तस्य (for पश्य) — ^{cd}) T1 बलाको हि Ś1 (by transp) रोषाद्दग्धा, T1 दग्धो रोषाद्, G1 दग्धाद्रोषाद् G4 तु (for तद्) K2 B1–3 Dn D5 G1 मया (for मम)

31 ^{a}) G2 4 क्रोध॰ सुदुर्जय शत्रुर् — ^{b}) D3 5 G1 मानुषाणा — After 31^{ab}, G4 ins

1003* मा स्म क्रुद्धो बलाकेव न वध्यास्मि पतिव्रता ।

— ^{c}) K2 यत् (for य॰) Ś1 K1 2 4 B4 D1–3 5 G2 °लोभौ; G4 मोहान् (for मोहौ) Ś1 K1 2 4 D2 3 जयति, D1 जयते (for त्यजति) — ^{d}) =32^{d}, 33^{d}, 34^{d}, 35^{d}, 36^{d} B3 तान् (for त) B3 देवान्, D1 देव (for देवा) D1 ब्राह्मणा; D5 स्थविर (for ब्राह्मण) D3 (before corr) द्विज॰ (for विदु॰)

32 S1 D2 5 om (hapl) 32, G4 om (hapl) 32–33 — ^{a}) K1 वदेत हि, G1 वै ददाति (for वदेदिह) — ^{b}) K3 4 D1 4 T2 G2 M गुरून् (for गुरु) B1 T1 M2 सतोषयीत च, Dc M1 यति च, D3 °येदपि, T2 G1 2 °यिष्यति — ^{c}) K3 4 D1 M2 हिंसीन (for हिंसेत) K1 2 हिंस्या च हिंसिता येन — ^{d}) =31^{d}, etc B3 देवान्; D1 देव (for देवा) K1 2 स्थविर, D1 ब्राह्मणा (for ब्राह्मण)

33 G1 om (hapl) 33–35, G4 om 33 (cf v l 32) — ^{a}) Ś1 K D1–3 5 धर्मरत, B2 नित्य (for °पर)

कामक्रोधौ वशे यस्य तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३३
यस्य चात्मसमो लोको धर्मज्ञस्य मनस्विनः ।
सर्वधर्मेषु च रतस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३४
योऽध्यापयेदधीयीत यजेद्वा याजयीत वा ।
दद्याद्वापि यथाशक्ति तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३५
ब्रह्मचारी च वेदान्यो अधीयीत द्विजोत्तमः ।
स्वाध्याये चाप्रमत्तो वै तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३६
यद्ब्राह्मणानां कुशलं तदेषां परिकीर्तयेत् ।
सत्यं तथा व्याहरतां नानृते रमते मनः ॥ ३७
धनं तु ब्राह्मणस्याहुः स्वाध्यायं दममार्जवम् ।
इन्द्रियाणां निग्रहं च शाश्वतं द्विजसत्तम ।
सत्यार्जवे धर्ममाहुः परं धर्मविदो जनाः ॥ ३८
दुर्ज्ञेयः शाश्वतो धर्मः स तु सत्ये प्रतिष्ठितः ।
श्रुतिप्रमाणो धर्मः स्यादिति वृद्धानुशासनम् ॥ ३९
बहुधा दृश्यते धर्मः सूक्ष्म एव द्विजोत्तम ।
भवानपि च धर्मज्ञः स्वाध्यायनिरतः शुचिः ।
न तु तत्त्वेन भगवन्धर्मान्वेत्सीति मे मतिः ॥ ४०
मातापितृभ्यां शुश्रूषुः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।
मिथिलायां वसन्व्याधः स ते धर्मान्प्रवक्ष्यति ।
तत्र गच्छस्व भद्रं ते यथाकामं द्विजोत्तम ॥ ४१

---

34 D_3 T_2 $G_{1, 3}$ om (hapl) 34 (for G_1, cf v l 33) M_1 om (hapl) 34–35 — [a]) $K_{1, 2}$ G_4 चात्मा समो, D_2 चात्मसमा K_2 Dc_2 G_4 लोके — [b]) Ś1 K $D_{1, 2, 5}$ ब्राह्मणस्य K $D_{1, 2, 5}$ M_2 यशस्विन॰; B_2 मनीषिण — [c]) T_1 M_2 सर्वधर्मेण $K_{1, 2}$ D_5 निरतस्, M_2 च रतिस् — [d]) $=31^d$, etc D_5 स्थविर (for ब्राह्मण)

35 Ś1 G_4 om (hapl) 35–36 $K_{1, 2}$ T_1 G_1 M_1 om 35 ($K_{1, 2}$ T_1 hapl , for G_1 M_1 cf v l 33, 34) — [a]) T_2 om य M_2 अधीयेद्वा (for अधीयीत) — [b]) K_3 याजतेपि, $D_{2, 3, 5}$ G_2 याजयेत — [c]) D_5 अपि, $G_{2, 3}$ चापि (for वापि) — $35^d=31^d$, etc

36 Ś1 G_4 om 36 (cf v l 35) — [a]) K_3 धर्मचारी K_1 वेदान्यो हि, K_3 Dn_1 n_3 वदान्यो यो, K_4 D_1 वदान्यो हि, $D_{2, 3, 5}$ भवेद्दांतो; T_1 तु यो वेदान्, G_1 M_2 च यो वेदान् — [b]) $K_{1, 2}$ अधीयाद् द्विजसत्तम , K_3 सर्वभूतेषु चात्मवत्, B_{1-3} Dc Dn $D_{4, 6}$ G_3 M_1 [ऽ]प्य(M_1 ह्य)धीयाद् द्विज पुंगव , B_4 $D_{1, 2}$ ह्यधीयाद् द्विजसत्तम; D_5 ह्यधीयेत द्विजोत्तम, T_2 $G_{1, 2}$ ह्यधीयानो द्विजोत्तम — K_2 om (hapl) 36^c–38^d — [c]) T_2 $G_{1, 2}$ यस् (for वै) K_3 B_{2-4} Dn $D_{4, 6}$ G_3 स्वाध्यायवानमत्तो वै; B_1 Dc यत्रानप्रमत्तस्

37 K_2 om 37 (cf v l 36) — [b]) D_6 तदेव, T_1 न तेषां (for तदेषा) Ś1 K_1 कीर्तयन् — [c]) T_2 $G_{3, 4}$ पथ्य तथ्य (for सत्य तथा) D_5 व्यवहरन्, T_2 व्याहरत, M_2 व्याहरते — [d]) S_1 K_1 G_2 कुरुते, K_4 $D_{3, 5}$ योजयेन्, G_4 रमतां (for रमते) B_2 मति (for मन॰)

38 K_2 om 38^{abcd} (cf v l 36) — [a]) B_1 Dc Dn $D_{4, 6}$ G_3 धर्म, D_5 व्यय (for धन) B_1 स्यात् (for [आ]हु॰) — [b]) K_3 स्वाध्यायो, B_1 ये (for य) Ś1 K_1 तप, K_3 Dn_2 T_1 G_2 दम (for दमम्) G_3 आर्जव — [c]) K_1 निग्रहश्च; K_3 निरोधश्च, T_1 निग्रहण — [d]) K_1 शाश्वतो K_3 द्विजलक्षण — B_4 om 38^{ef}, G_4 om (hapl) 38^e–40^b — [e]) S_1 सत्यमार्जव, $K_{1, 2}$ D_5 सत्यार्जव, T_1 श्रय

39 G_4 om 39 (cf v l 38) — [a]) B_1 विज्ञेय (for दुर्ज्ञेय॰) — [b]) B Dc Dn $D_{4, 6}$ स च (B_1 सत्य) (for स तु) — [c]) T_1 श्रुति॰ प्रमाणो; G_1 श्रुति प्रमाण, G_2 प्रमाणे; M_1 प्रमाण T_1 G_1 M_1 धर्माणां (for धर्म स्याद्) — [d]) G_2 वेदानु , M_2 सिद्धानु॰

40 G_4 om 40^{ab} (cf v l 38) — [b]) Ś1 K_2 T_2 G_2 M_1 एष (for एव) — [c]) B D (except $D_{3, 5}$) T_2 G_3 M भगवानपि (for भवानपि च) — [d]) S (except G_3) स्वाध्यायाभिरत॰ — [e]) Ś1 सत्वेन (for तत्त्वेन) $D_{1, 2, 6}$ भगवान्, T_2 विभवन् — [f]) Ś1 $K_{1, 2}$ वेदान्, K_4 B D (except $D_{1, 2}$) T_2 G_3 धर्म (for धर्मान्) K_4 $D_{1, 2}$ वेत्तीति — After 40, B D (except $D_{1-3, 5}$) G_{2-4} ins

1004* यदि विप्र न जानीषे धर्मं परमकं द्विज ।
धर्मव्याधं ततः पृच्छ गत्वा तु मिथिलां पुरीम् ।

[(L 1) $B_{1, 3}$ धर्मं (for विप्र) $G_{2, 4}$ परं धर्मं सनातनं (for the posterior half)]

41 [c]) Ś1 $K_{1, 2}$ स्थितो, K_4 स ते, B Dc_1 Dn $D_{4, 6}$ G_3 वसेद् (for वसन्) — [d]) K_4 [ऽ]खिलान्, T_1 स तु (for स ते) Ś1 प्रवेक्ष्यति; B_4 वदिष्यति — [e]) G_1 गच्छ सु (for गच्छस्व) — [f]) K_3 G_1 यथाकाल — After 41, S (except G_3) ins

1005* व्याधः परमधर्मात्मा स ते छेत्स्यति संशयान् ।

42 [a]) $K_{3, 4}$ $B_{1, 4}$ T_2 इत्युक्तम्; T_1 दुरुक्तम् (for अत्युक्तम्) D_3 इति (for अपि) Ś1 K_1 तत् (for मे) — [b]) D_3 मानद; D_5 भो द्विज; T_1 [अ]रिंदम (for [अ]निन्दित) — K_4 D_4 om 42^{cd} — [d]) Ś1 $K_{1, 3, 4}$ $D_{1-3, 5}$

अत्युक्तमपि मे सर्वं क्षन्तुमर्हस्यनिन्दित ।
स्त्रियो ह्यवध्याः सर्वेषां ये धर्मविदुषो जनाः ॥ ४२

ब्राह्मण उवाच ।

प्रीतोऽस्मि तव भद्रं ते गतः क्रोधश्च शोभने ।
उपालम्भस्त्वया ह्युक्तो मम निःश्रेयसं परम् ।
स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि साधयिष्यामि शोभने ॥४३

मार्कण्डेय उवाच ।

तया विसृष्टो निर्गम्य स्वमेव भवनं ययौ ।
विनिन्दन्स द्विजोऽऽत्मानं कौशिको नरसत्तम ॥ ४४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९७ ॥

१९८

मार्कण्डेय उवाच ।

चिन्तयित्वा तदाश्चर्यं स्त्रिया प्रोक्तमशेषतः ।
विनिन्दन्स द्विजोऽऽत्मानमागस्कृत इवाबभौ ॥ १
चिन्तयानः स धर्मस्य सूक्ष्मां गतिमथाब्रवीत् ।
श्रद्दधानेन भाव्यं वै गच्छामि मिथिलामहम् ॥ २
कृतात्मा धर्मवित्तस्यां व्याधो निवसते किल ।
तं गच्छाम्यहमद्यैव धर्मं प्रष्टुं तपोधनम् ॥ ३
इति संचिन्त्य मनसा श्रद्दधानः स्त्रिया वचः ।

धर्मकुशला (for °विदुषो) $Ś_1$ K_4 नरा॰ (for जना॰) B D_0 Dn D_6 G_3 ये धर्ममभिविंदते (B_1 °विंदति, B_3 °नदति), T_1 स्वधर्मविदुषो जना॰; T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ ये च धर्मविदो जना॰

43 ^{b}) $D_{1\ 2}$ सु (for च) — ^{c}) K_1 D_5 उपलभस $K_{1\ 2}$ प्रोक्तो, B_3 D_{02} $G_{1\ 3}$ M [अ]प्युक्तो, B_4 D_{01} Dn $D_{3\ 4}$ G_3 M_1 [अ]स्युक्तो, T_2 G_4 [अ]भ्युक्तो — ^{d}) B_1 स मे (for मम) $K_{3\ 4}$ B_4 D_{1-3} नैश्रेयस, some MSS निश्रेयस B_4 पद, D_1 पर; T_1 G_1 प्रति (for परम्) — ^{f}) K_4 D_3 क्षम भवतु, Dn यत्रादिशसि (!) (for साध°) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ भामिनि, B_4 यरक्षम (for शोभने)

44 D_1 om 44 — After the ref, S ins

1006* धन्या त्वमसि कल्याणि यस्या स्याद्वृत्तमीदृशम् ।
[G_1 M ते (for स्याद्)]

— ^{a}) T_2 तथा (for तया) $K_{3\ 4}$ $D_{2\ 3\ 5}$ T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ M_2 निसृष्टो (for वि°) $Ś_1$ $K_{1\ 2\ 4}$ $D_{3\ 5}$ T_1 G_{2-4} M_2 निर्गत्य — ^{b}) G तमेव (for स्व) T_1 G_1 M_1 [आ]वसथ (for भवन) T_2 स्वयमेव वन ययौ — K_3 om 44^{cd} — ^{c}) =3 198 1^{c} $Ś_1$ K_2 B D_0 Dn $D_{3\ 4\ 6}$ T_1 स स्वमात्मान; K_1 स्वसमा°, K_4 $D_{2\ 5}$ स्वयमा° (for स द्विजो°) — ^{d}) N G_3 द्विजसत्तम॰ ($D_{3\ 4}$ °म), G_1 मुनिसत्तम G_2 (before corr) आगस्कृत इवाबभौ (cf 3 198 1^{d})

Colophon om in D_1 — *Major parvan* $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ $G_{2\ 4}$ आरण्य — *Sub parvan* G_1 मार्कंडेयसमस्या (followed by पतिव्रतोपाख्यान), G_2 मार्कंडेयसमाख्यान K B D_0 Dn_1 n_3 D_{2-6} G_3 M_2 (all om sub-parvan name) mention only पतिव्रतोपाख्यान (followed by समाप्त in $K_{1\ 2}$ D_6) — *Adhy name* M_1 कौशिकैक पत्नीसवाद॰ — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 205 (Dn_2 204), T $G_{1\ 2\ 4}$ M 200 — *Śloka no* Dn_1 n_2 47, Dn_3 48

198

1 ^{a}) T_1 °त्वा तदा प्रोक्त — ^{b}) T_2 $G_{2\ 4}$ चोक्तम् (for प्रोक्तम्) T_1 तदाश्चर्यं विशेषत — ^{c}) =3 197 44^{c} S_1 K_{1-3} $B_{2\ 3}$ D_0 Dn D_{3-6} G_3 स स्व(B_2 त्व)मात्मान, K_4 $D_{1\ 2}$ स्वयमा° (for स द्विजो) — ^{d}) K_2 आगस्कृत्यम्, D_5 °स्कृतम् $Ś_1$ K $D_{3\ 5}$ स्थित (for [आ]बभौ) $D_{1\ 2}$ असकृत्तत्वचिंतक, G_1 मनस्कृत इवाभवत्

2 ^{a}) $Ś_1$ K $B_{3\ 4}$ D_{02} $D_{1-3\ 5}$ च, B_1 D_{01} Dn $D_{4\ 6}$ T_1 G_3 स्व (for स) — ^{b}) Dn_2 अवाप्नुयात्, Dn_3 $D_{5\ 6}$ अवाप्तवान् (for अथाब्रवीत्) — ^{c}) $Ś_1$ K $D_{3\ 5}$ भाव्य हि (K_3 भावेन), B D_0 Dn G_3 (by transp) वै भाव्य, $D_{1\ 2}$ मे भाव्य — ^{d}) D_5 मिथिलान् D_1 ह्यह (for अहम्)

3 ^{a}) $Ś_1$ K $D_{1\ 3\ 5}$ सर्ववित्तस्यां, $D_{2\ 4}$ सर्ववित्तस्या — ^{b}) $B_{3\ 4}$ निविशते, G_1 वै वसते — ^{c}) B_4 तद्, T_1 तां (for त)

4 ^{a}) D_0 तपसा; D_2 वचन (for मनसा) B_3 इति संचिंतयामास — ^{b}) K_3 सद्धान S_1 $K_{1\ 2}$ D_1 M स्त्रियो (for स्त्रिया) — ^{d}) T_1 सौम्यै° (for धर्म्यै°) — ^{e}) T_1

बलाकाप्रत्ययेनासौ धर्म्यैश्च वचनैः शुभैः ।
संप्रतस्थे स मिथिलां कौतूहलसमन्वितः ॥ ४
अतिक्रामन्नरण्यानि ग्रामांश्च नगराणि च ।
ततो जगाम मिथिलां जनकेन सुरक्षिताम् ॥ ५
धर्मसेतुसमाकीर्णां यज्ञोत्सववतीं शुभाम् ।
गोपुराट्टालकवतीं गृहप्राकारशोभिताम् ॥ ६
प्रविश्य स पुरीं रम्यां विमानैर्बहुभिर्वृताम् ।
पण्यैश्च बहुभिर्युक्तां सुविभक्तमहापथाम् ॥ ७
अश्वै रथैस्तथा नागैर्यानैश्च बहुभिर्वृताम् ।
हृष्टपुष्टजनाकीर्णां नित्योत्सवसमाकुलाम् ॥ ८
सोऽपश्यद्बहुवृत्तान्तां ब्राह्मणः समतिक्रमन् ।
धर्मव्याधमपृच्छच्च स चास्य कथितो द्विजैः ॥ ९
अपश्यत्तत्र गत्वा तं सूनामध्ये व्यवस्थितम् ।
मार्गमाहिषमांसानि विक्रीणन्तं तपस्विनम् ।
आकुलत्वात्तु क्रेतॄणामेकान्ते संस्थितो द्विजः ॥ १०
स तु ज्ञात्वा द्विजं प्राप्तं सहसा संभ्रमोत्थितः ।
आजगाम यतो विप्रः स्थित एकान्त आसने ॥ ११

व्याध उवाच ।

अभिवादये त्वा भगवन्स्वागतं ते द्विजोत्तम ।
अहं व्याधस्तु भद्रं ते किं करोमि प्रशाधि माम् ॥ १२
एकपत्न्या यदुक्तोऽसि गच्छ त्वं मिथिलामिति ।
जानाम्येतदहं सर्वं यदर्थं त्वमिहागतः ॥ १३

मार्कण्डेय उवाच ।

श्रुत्वा तु तस्य तद्वाक्यं स विप्रो भृशहर्षितः ।
द्वितीयमिदमाश्चर्यमित्यचिन्तयत द्विजः ॥ १४
अदेशस्थं हि ते स्थानमिति व्याधोऽब्रवीद्द्विजम् ।

$G_{3.4}$ (by transp) स सप्रतस्थे, G_1 M_3 स तु प्रतस्थे; M_1 तत' प्रतस्थे — After 4^c, $K_{1.2}$ ins

1007* जनकेनाभिपालिताम् ।
पथि पश्यन्नदी रम्या

5 ^{c}) K_3 Dn $D_{4.6}$ M_3 अतिक्रमश्च — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ $D_{1-3.5}$ [अ]भिपालितां, K_3 [अ]भिरक्षितां

6 ^{a}) $Ś_1$ K $B_{1.4}$ Dc_2 D_{1-3} T_1 $G_{1.2}$ धर्मकेतु, D_6 धर्मज्ञैस्तु, T_2 धर्मस्तुति — B_1 om 6^{cd} — ^{d}) $B_{2.4}$ हर्म्यप्राकार, B_3 हर्म्यप्राकारतोरणा, Dn $D_{4.6}$ G_3 हर्म्यप्राकार शोभना, $D_{1.2}$ वृहत्प्राकारशोभितां, D_5 गृहप्राकारशोभिनीं, G_1 M_1 गृहप्रासादशोभितां

7 G_4 om 7^a–8^b — ^{a}) B Dc Dn $D_{4.6}$ G_3 नगरीं (for स पुरीं) — ^{b}) $Ś_1$ $B_{3.5}$ Dn $D_{4.6}$ G_3 युता (for वृताम्) — B_3 om 7^{cd}, G_2 om (hapl) 7^c–8^b — ^{c}) K_{1-3} $B_{1.3}$ Dc T M पुण्यै (for पण्यै) $Ś_1$ K $D_{1-3.5}$ T_1 विविधैर् (for बहुभिर्)

8 $G_{3.4}$ om 8^{ab} (cf v l 7) — ^{b}) B Dc Dn $D_{4.6}$ G_3 योधैं' (for यानै) $B_{2.3}$ $D_{1.2}$ बहुधा (for भिर्) Dn $D_{4.6}$ $G_{1.3}$ M युता (for वृताम्) — ^{d}) K_3 उद्यानशत सकुलां, D_5 नित्योत्सवविभूषितां

9 ^{a}) $K_{1.2}$ सोपश्यन्, $G_{3.4}$ स पश्यन् (for सोऽपश्यद्) G_1 बहुवृत्ताना — ^{b}) K_2 क्रमान्, B_1 क्रम; Dn_3 D_5 T_1 G_{2-4} M_1 क्रमत् — ^{c}) K_1 अपृच्छत, K_2 D_6 अपृच्छश्च, Dc_2 D_3 G_3 अपृच्छम्म — ^{d}) T_2 $G_{3.4}$ [अ]पि (for [अ]स्य)

10 ^{a}) T_1 मोपश्यस् (for अपश्यत्) — ^{b}) K_3 (by corr) सूनां मध्ये, $B_{2.3}$ Dc D_1 T_1 शु($B_{2.3}$ शू)नां मध्ये (for सूना) — ^{c}) K_4 D_1 मृग, Dc_2 मार्गं (for मार्गं) $Ś_1$ $K_{1.2}$ D_5 माहिष मार्गमांस च — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ मनस्विन, $D_{1.2}$ जितेंद्रिय' (for तप) — D_3 om 10^{ef} — ^{e}) $Ś_1$ K_4 D_1 विक्रेतॄणाम्; $K_{1.2}$ D_2 हि क्रे', B_{2-4} Dc Dn $D_{4.6}$ च क्रे'; Dn_3 (by corr) घृणां चक्रे, G_4 तु क्रेत्राणाम् — ^{f}) D_5 ह्येकांते (for एकान्ते)

11 ^{a}) $Ś_1$ K_2 श्रुत्वा, G_1 दृष्ट्वा (for ज्ञात्वा) — ^{b}) $K_{3.4}$ $D_{3.5}$ सभ्रमान्वित $Ś_1$ $K_{1.2}$ अकस्मात्संभ्रमान्वित ($Ś_1$ कुल) — ^{c}) T_2 ततो (for यतो) $Ś_1$ K $D_{3.5}$ अभ्याजगाम त विप्र — ^{d}) $Ś_1$ K $D_{1-3.5}$ T_2 स्थितम् S_1 K_{1-3} D_{1-3} एकान्तमानस (K_3 D_1 से), B Dn D_6 G_3 एकांतदर्शने (B_1 मासने); D_5 एकाग्रमानस

12 T_1 om the ref $Ś_1$ $K_{1.2}$ धर्मव्याध' (for व्याध उ') — ^{a}) Hypermetric! $K_{3.4}$ B D (except Dc_2) G_3 स्वा (for त्वा) — ^{c}) B Dc Dn $D_{4.6}$ हि (for तु) K_1 भगवन् (for भद्रं ते)

13 ^{a}) K_3 पतिव्रता यदु' — ^{b}) D_6 प्रति (for इति) — ^{d}) K_2 आगते (for आगत)

14 ^{a}) K_3 B_{2-4} Dc Dn $D_{4.6}$ T G_3 M च तस्य, D_5 (by transp) तस्य तु — ^{b}) B Dc Dn $D_{4.6}$ G_3 भृशवि स्मित, D_1 हर्षपूरित — ^{d}) T_1 [अ]मन्त्रयत (for [अ]चिन्त)

15 ^{a}) D_1m अयुक्त तु; T_1 G_4 आदेशस्थ, M_3 अदेशस्थो D_5 च, M_2 न (for हि) Dn_2 मे (for ते) — ^{b}) B_2 च त, Dn इदम् (!) (for द्विजम्) — D_2 om 15^c–16^b

अत्युक्तमपि मे सर्वं क्षन्तुमर्हस्यनिन्दित ।
स्त्रियो ह्यवध्याः सर्वेषां ये धर्मविदुषो जनाः ॥ ४२
ब्राह्मण उवाच ।
प्रीतोऽस्मि तव भद्रं ते गतः क्रोधश्च शोभने ।
उपालम्भस्त्वया ह्युक्तो मम निःश्रेयसं परम् ।
स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि साधयिष्यामि शोभने ॥४३
मार्कण्डेय उवाच ।
तया विसृष्टो निर्गम्य स्वमेव भवनं ययौ ।
विनिन्दन्स द्विजोऽऽत्मानं कौशिको नरसत्तम ॥ ४४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९७ ॥

१९८

मार्कण्डेय उवाच ।
चिन्तयित्वा तदाश्चर्यं स्त्रिया प्रोक्तमशेषतः ।
विनिन्दन्स द्विजोऽऽत्मानमागस्कृत इवाबभौ ॥ १
चिन्तयानः स धर्मस्य सूक्ष्मां गतिमथाब्रवीत् ।
श्रद्दधानेन भाव्यं वै गच्छामि मिथिलामहम् ॥ २
कृतात्मा धर्मवित्तस्यां व्याधो निवसते किल ।
तं गच्छाम्यहमद्यैव धर्मं प्रष्टुं तपोधनम् ॥ ३
इति संचिन्त्य मनसा श्रद्दधानः स्त्रिया वचः ।

धर्मकुशला (for °विदुषो) Ś1 K4 नरा° (for जना°) B Dc Dn D6 G3 ये धर्ममभिविंदते (B1 °विंदति, B3 °नदति), T1 स्वधर्मविदुषो जना°, T2 G1 2 4 ये च धर्मविदो जना°

43 b) D1 2 सु (for च) — c) K1 D6 उपलभस K1 2 प्रोक्तो; B3 Dc2 G1 3 M [अ]प्युक्तो, B4 Dc1 Dn D3 4 G2 M1 [अ]त्युक्तो, T2 G4 [अ]भ्युक्तो — d) B1 स मे (for मम) K3 4 B4 D1–3 नैश्रेयस, some MSS निश्रेयस B4 पद, D1 पर; T1 G1 प्रति (for परम्) — f) K4 D3 क्षम भवतु, Dn यत्रादिशसि (!) (for साध°) Ś1 K1 2 भामिनि; B4 यरक्षम (for शोभने)

44 D1 om 44 — After the ref, S ins

1006* धन्या त्वमसि कल्याणि यस्या स्याद्वृत्तमीदृशम् ।
[G1 M ते (for स्याद्)]

— a) T2 तथा (for तया) K3 4 D2 3 5 T2 G1 2 4 M2 निसृष्टो (for वि°) Ś1 K1 2 4 D3 5 T1 G2–4 M2 निर्गत्य — b) G तमेव (for स्व) T1 G1 M1 [आ]वसथ (for भवन) T2 स्वयमेव वन ययौ — K3 om 44cd — c) = 3 198 1c Ś1 K2 B Dc Dn D3 4 6 T1 स स्वमात्मान, K1 स्वसमा°, K4 D2 5 स्वयमा° (for स द्विजो°) — d) N G3 द्विजसत्तम (D3 4 °म); G1 मुनिसत्तम G3 (before corr) आगस्कृत इवाबभौ (cf 3 198 1d)

Colophon om in D1 — *Major parvan* Ś1 K1 2 G2 4 आरण्य — *Sub parvan* G1 मार्कंडेयसमस्या (followed by पतिव्रतोपाख्यान), G2 मार्कंडेयसमाख्यान K B Dc Dn1 n3 D3–6 G3 M2 (all om sub parvan name) mention only पतिव्रतोपाख्यान (followed by समाप्त in K1 2 D5) — *Adhy name* M1 कौशिकैक पत्नीसवाद — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 205 (Dn2 204), T G1 2 4 M 200 — *Śloka no* Dn1 n2 47, Dn3 48

198

1 a) T1 °त्वा तदा प्रोक्त — b) T2 G2 4 चोक्तम् (for प्रोक्तम्) T1 तदाश्चर्यं विशेषत — c) = 3 197 44c Ś1 K1–3 B2 3 Dc Dn D2–6 G3 स स्व(B2 त्व)मात्मान, K4 D1 2 स्वयमा° (for स द्विजो°) — d) K3 आगस्कृत्यम्; D5 °स्कृतम् Ś1 K D3 5 स्थित (for [आ]बभौ) D1 2 अमकृत्तत्वचिंतक°; G1 मनस्कृत इवाभवत्

2 a) Ś1 K B3 4 Dc2 D1–3 5 च, B1 Dc1 Dn D4 6 T1 G3 स्व (for स) — b) Dn2 अवाप्नुयात्; Dn3 D5 6 अवाप्तवान् (for अथाब्रवीत्) — c) Ś1 K D3 5 भाव्य हि (K3 भावेन); B Dc Dn G3 (by transp) वै भाव्य; D1 2 मे भाव्य — d) D5 मिथिलान् D1 इह (for अहम्)

3 a) Ś1 K D1 3 5 सर्ववित्तस्या, D2 4 मर्मवित्तस्या — b) B2 4 निविशते, G1 वै वसते — c) B4 तद्; T1 ता (for त)

4 a) Dc तपसा, D3 वचन (for मनसा) B2 इति सचिंतयामास — b) K3 सदधान S1 K1 2 D1 M स्त्रियो (for स्त्रिया) — d) T1 मौम्यं° (for धर्म्यं°) — e) T1

बलाकाप्रत्ययेनासौ धर्म्यैश्च वचनैः शुभैः ।
संप्रतस्थे स मिथिलां कौतूहलसमन्वितः ॥ ४
अतिक्रामन्नरण्यानि ग्रामांश्च नगराणि च ।
ततो जगाम मिथिलां जनकेन सुरक्षिताम् ॥ ५
धर्मसेतुसमाकीर्णां यज्ञोत्सववतीं शुभाम् ।
गोपुराट्टालकवतीं गृहप्राकारशोभिताम् ॥ ६
प्रविश्य स पुरीं रम्यां विमानैर्बहुभिर्वृताम् ।
पण्यैश्च बहुभिर्युक्तां सुविभक्तमहापथाम् ॥ ७
अश्वै रथैस्तथा नागैर्यानैश्च बहुभिर्वृताम् ।
हृष्टपुष्टजनाकीर्णां नित्योत्सवसमाकुलाम् ॥ ८
सोऽपश्यद्बहुवृत्तान्तां ब्राह्मणः समतिक्रमन् ।
धर्मव्याधमपृच्छच्च स चास्य कथितो द्विजैः ॥ ९
अपश्यत्तत्र गत्वा तं सूनामध्ये व्यवस्थितम् ।
मार्गमाहिषमांसानि विक्रीणन्तं तपस्विनम् ।
आकुलत्वात्तु क्रेतॄणामेकान्ते संस्थितो द्विजः ॥ १०
स तु ज्ञात्वा द्विजं प्राप्तं सहसा संभ्रमोत्थितः ।
आजगाम यतो विप्रः स्थित एकान्त आसने ॥ ११

व्याध उवाच ।

अभिवादये त्वा भगवन्स्वागतं ते द्विजोत्तम ।
अहं व्याधस्तु भद्रं ते किं करोमि प्रशाधि माम् ॥ १२
एकपत्न्या यदुक्तोऽसि गच्छ त्वं मिथिलामिति ।
जानाम्येतदहं सर्वं यदर्थं त्वमिहागतः ॥ १३

मार्कण्डेय उवाच ।

श्रुत्वा तु तस्य तद्वाक्यं स विप्रो भृशहर्षितः ।
द्वितीयमिदमाश्चर्यमित्यचिन्तयत द्विजः ॥ १४
अदेशस्थं हि ते स्थानमिति व्याधोऽब्रवीद्द्विजम् ।

$G_{3\,4}$ (by transp) स सप्रतस्थे, G_1 M_3 स तु प्रतस्थे; M_1 तत प्रतस्थे — After 4^{c}, $K_{1\,2}$ ins

1007* जनकेनाभिपालिताम् ।
पथि पश्यन्नदी रम्या

5 ^{a}) K_3 Dn $D_{4\,6}$ M_2 अतिक्रमन्न — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1\,2\,4}$ $D_{1-3\,5}$ [अ]भिपालितां, K_3 [अ]भिरक्षितां

6 ^{a}) $Ś_1$ K $B_{1\,4}$ Dc_2 D_{1-3} T_1 $G_{1\,2}$ धर्मकेतु, D_5 धर्मज्ञैस्तु; T_2 धर्मस्तुति — B_1 om 6^{cd} — ^{d}) $B_{2\,4}$ हर्म्यप्राकार, B_3 हर्म्यप्राकारतोरणा; Dn $D_{4\,6}$ G_3 हर्म्यप्राकार शोभना, $D_{1\,2}$ बृहत्प्राकारशोभितां; D_5 गृहप्राकारशोभिनीं, G_1 M_1 गृहप्रासादशोभितां

7 G_4 om 7^{c}–8^{b} — ^{a}) B Dc Dn $D_{4\,6}$ G_3 नगरीं (for स पुरीं) — ^{b}) $Ś_1$ $B_{2\,3}$ Dn $D_{4\,6}$ G_3 युतां (for वृताम्) — B_2 om 7^{cd}, G_2 om (hapl) 7^{c}–8^{b} — ^{c}) K_{1-3} $B_{1\,3}$ Dc T M पुण्यै॰ (for पण्यै) $Ś_1$ K $D_{1-3\,5}$ T_1 विविधैर् (for बहुभिर्)

8 $G_{3\,4}$ om 8^{ab} (cf v l 7) — ^{b}) B Dc Dn $D_{4\,6}$ G_3 योधै (for यानै) $B_{2\,3}$ $D_{1\,2}$ बहुधा (for भिर्) Dn $D_{4\,6}$ $G_{1\,3}$ M युता (for वृताम्) — ^{d}) K_3 उद्यानशत सकुलां; D_5 नित्योत्सवविभूषितां

9 ^{a}) $K_{1\,2}$ सोपश्यन्, $G_{3\,4}$ स पश्यन् (for सोऽपश्यद्) G_4 बहुवृत्तानां — ^{b}) K_2 क्रमान्, B_1 क्रम, Dn_3 D_5 T_1 G_{1-4} M_1 क्रमत् — ^{c}) K_1 अपृच्छत, K_2 D_5 अपृच्छश्च, Dc_2 D_3 G_2 अपृच्छत्स — ^{d}) T_2 $G_{3\,4}$ [अ]पि (for [अ]स्य)

10 ^{a}) T_1 सोपश्यत (for अपश्यत्) — ^{b}) K_3 (by corr) सूनां मध्ये, $B_{2\,3}$ Dc D_1 T_1 शु($B_{2\,3}$ शू)नां मध्ये (for सूना) — ^{c}) K_4 D_1 मृग; Dc_2 मार्गं (for मार्गं) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ D_5 माहिष मार्गमास च — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ मनस्विन; $D_{1\,2}$ जितेंद्रिय॰ (for तप) — D_5 om 10^{ef} — ^{e}) $Ś_1$ K_4 D_1 विक्रेतॄणाम्; $K_{1\,2}$ D_2 हि क्रे, B_{2-4} Dc Dn $D_{4\,6}$ च क्रे, Dn_3 (by corr) घृणा चक्रे, G_4 तु क्रेत्राणाम् — ^{f}) D_5 ह्येकांते (for एकान्ते)

11 ^{a}) $Ś_1$ K_2 श्रुत्वा; G_1 दृष्ट्वा (for ज्ञात्वा) — ^{b}) $K_{3\,4}$ $D_{3\,5}$ सभ्रमान्वित $Ś_1$ $K_{1\,2}$ अकस्मात्सभ्रमान्वित ($Ś_1$ कुल॰) — ^{c}) T_2 ततो (for यतो) $Ś_1$ K $D_{3\,5}$ अभ्याजगाम त विप्र — ^{d}) $Ś_1$ K $D_{1-3\,5}$ T_2 स्थितम् $Ś_1$ K_{1-3} D_{1-3} एकान्तमानस (K_3 D_1 से); B Dn D_6 G_3 एकांतदर्शने (B_1 ॰मासने), D_5 एकाग्रमानस

12 T_1 om the ref $Ś_1$ $K_{1\,2}$ धर्मव्याध (for व्याध उ) — ^{a}) Hypermetric! $K_{3\,4}$ B D (except Dc_2) G_3 त्वां (for त्वा) — ^{c}) B Dc Dn $D_{4\,6}$ हि (for तु) K_1 भगवन् (for भद्र ते)

13 ^{a}) K_3 पतिव्रता यदु — ^{b}) D_5 प्रति (for इति) — ^{d}) K_2 आगते (for आगत॰)

14 ^{a}) K_3 B_{2-4} Dc Dn $D_{4\,6}$ T G_3 M च तस्य; D_5 (by transp) तस्य तु — ^{b}) B Dc Dn $D_{4\,6}$ G_3 भृशवि स्मित; D_1 हर्षपूरित — ^{d}) T_1 [अ]मन्त्रयत (for [अ]चिन्त॰)

15 ^{a}) Dm अयुक्त तु; T_1 G_4 आदेशस्थ, M_2 अदेशस्थो D_5 च, M_2 न (for हि) Dn_2 मे (for ते) — ^{b}) B_2 च त, Dn इदम् (!) (for द्विजम्) — D_3 om 15^{c}–16^{b}

गृहं गच्छाव भगवन्यदि रोचयसेऽनघ ॥ १५
बाढमित्येव संहृष्टो विप्रो वचनमब्रवीत् ।
अग्रतस्तु द्विजं कृत्वा स जगाम गृहान्प्रति ॥ १६
प्रविश्य च गृहं रम्यमासनेनाभिपूजितः ।
पाद्यमाचमनीयं च प्रतिगृह्य द्विजोत्तमः ॥ १७
ततः सुखोपविष्टस्तं व्याधं वचनमब्रवीत् ।
कर्मैतद्वै न सदृशं भवतः प्रतिभाति मे ।
अनुतप्ये भृशं तात तव घोरेण कर्मणा ॥ १८

व्याध उवाच ।

कुलोचितमिदं कर्म पितृपैतामहं मम ।
वर्तमानस्य मे धर्मे स्वे मन्युं मा कृथा द्विज ॥ १९
धात्रा तु विहितं पूर्वं कर्म स्वं पालयाम्यहम् ।
प्रयत्नाच्च गुरू वृद्धौ शुश्रूषेऽहं द्विजोत्तम ॥ २०
सत्यं वदे नाभ्यसूये यथाशक्ति ददामि च ।
देवतातिथिभृत्यानामवशिष्टेन वर्तये ॥ २१
न कुत्सयाम्यहं किंचिन्न गर्हे बलवत्तरम् ।
कृतमन्वेति कर्तारं पुराकर्म द्विजोत्तम ॥ २२
कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यमिह लोकस्य जीवनम् ।
दण्डनीतिस्त्रयी विद्या तेन लोका भवन्त्युत ॥ २३
कर्म शूद्रे कृषिर्वैश्ये संग्रामः क्षत्रिये स्मृतः ।
ब्रह्मचर्यं तपो मन्त्राः सत्यं च ब्राह्मणे सदा ॥ २४
राजा प्रशास्ति धर्मेण स्वकर्मनिरताः प्रजाः ।
विकर्माणश्च ये केचित्तान्युनक्ति स्वकर्मसु ॥ २५
भेतव्यं हि सदा राज्ञां प्रजानामधिपा हि ते ।

— ^{c}) G1 गृहान् (for गृह) Ś1 K D1–3 5 आगच्छ (for गच्छाव) — ^{d}) Dc Dn D1 4 6 G3 ते रोचते (for रोचयसे)

16 D2 om 16^{ab} (cf v l 15) — ^{a}) K3 T G2 4 M त हृष्टो, B Dc Dn D4 6 G3 त विप्रो, D1 सतुष्टो (for सहृष्टो) — ^{b}) B Dc Dn D4 6 G3 हृष्टो (for विप्रो) — ^{c}) D5 अग्रस्थ (for अग्रतस्) Ś1 K B4 Dc D1 3 M3 त, D5 च (for तु) — ^{d}) K1 2 transp स and जगाम B Dc Dn D4 6 G3 गृह (for गृहान्) D5 जगाम स्वगृह प्रति

17 ^{a}) D5 स्व , T1 तद् (for च) — ^{b}) K2 [अ]भ्य पूज्य त, B1 च पूजित॰ (for [अ]भिपूजित॰) — After 17^{ab}, S (except G3) ins

1008* अर्घ्येण च स वै तेन व्याधेन द्विजसत्तम॰ ।

[T1 अर्घ्येण पाद्येन च वै (for prior half)]

— G4 om 17^{cd} — ^{c}) Dc2 वै (for च) Ś1 K1 2 D5 ॰मनीयार्घ्यं — ^{d}) G1 परि (for प्रति॰)

18 ^{a}) G2 4 सुखोपविष्टस्त व्याध — ^{b}) G2 वचन चेद मब्रवीत्, G4 इद वचनमब्रवीत् — G4 om 18^{cd} — ^{c}) K3 G1 कर्म तद्वै, G2 किमेतद्वै

19 Ś1 मृगव्याध॰, K1 2 धर्मव्याध (for व्याध उ) — ^{a}) G2 4 transp कुलोचित and इद — ^{b}) Dn1 पर, Dn2 ns पद (!), T2 G2 महत् (for मम) — ^{c}) Dc स्वे धर्मे वर्तमानस्य — ^{d}) B3 मा मन्यु, Dc मन्यु मे (for स्वे मन्यु)

20 ^{a}) S1 K D3 5 धात्रा हि; B Dc Dn D4 6 G3 विधात्रा, D1 2 धात्रा वै (for धात्रा तु) B1 D5 कर्म (for पूर्वं) — ^{b}) D5 पूर्वं (for कर्म) B Dc1 Dn D4 6 कर्म स्व(B1 स धर्म)मनुपालये (Dn D4 6 यन्) — ^{c}) Ś1 K1 2 हि, Dc तु (for च) — ^{d}) Ś1 K1 2 शुश्रूषे च, B1 S (except G3) ॰षामि, Dc ॰षेय (for षेऽह) S1 परतप (for द्विजो॰)

21 ^{a}) G3 4 सता हि नाभ्यसूयेह — ^{b}) Ś1 K1 2 B2–4 D (except D1–4) M ददानि (for ॰मि) T1 [अ]ह (for च) — ^{c}) K2 देवतानितिथिभृत्यौ (sic) — ^{d}) Ś1 K1–3 D1–3 5 अविशेषेण (for अवशिष्टेन) Ś1 K1 2 वर्तयन् (for ॰ये)

22 ^{a}) Ś1 K D3 5 भर्त्स॰, D1 कोप॰ (for कुत्स) Ś1 K1 2 कचिन् — ^{b}) D1 दुर्बल (for न गर्हे) Ś1 बलवत्तरान्

23 ^{a}) = Gitā (Vulg) 18 44^{a} K1 B2 4 Dc2 Dn D1 6 S ॰गोरक्षवाणिज्य — ^{b}) K4 एतद्, T1 बहु , G1 आहुर् (for इह) B4 Dc2 जीवित (for जीवनम्) — ^{d}) M ताभ्यां (for तेन) B1 3 Dc Dn D4 6 लोको भवत्युत

24 ^{a}) T3 कर्मणा तु (for कर्म शूद्रे) — ^{b}) K2 B4 G2 क्षत्रिय॰ B2 D1 2 मत (for स्मृत॰) — ^{c}) G1 2 4 M ॰चर्यन् (for ॰चर्यं) Ś1 K1 2 B4 Dc मन्त्र — ^{d}) S1 K D1–3 5 सत्य चैव द्विजे तथा, G4 सत्य च ब्राह्मणै॰ सह

25 ^{a}) Ś1 K D1–3 5 transp राजा and प्रशास्ति B4 S (except G3 M2) [अ]नु॰ (for प्र॰) — ^{b}) Ś1 K1 2 B1 3 Dc2 G1 M स्वधर्मनिरता (K1 2 ॰त॰) — ^{c}) K3 D2 विकर्मणश्च, K4 ॰र्मिणश्च, G1 ॰र्मणा (for ॰र्माणश्च) K1 कश्चित् (for केचित्)

मारयन्ति विकर्मस्थं लुब्धा मृगमिवेषुभिः ॥ २६
जनकस्येह विप्रर्षे विकर्मस्थो न विद्यते ।
स्वकर्मनिरता वर्णाश्चत्वारोऽपि द्विजोत्तम ॥ २७
स एष जनको राजा दुर्वृत्तमपि चेत्सुतम् ।
दण्ड्यं दण्डे निक्षिपति तथा न ग्लाति धार्मिकम् ॥ २८
सुयुक्तचारो नृपतिः सर्वं धर्मेण पश्यति ।
श्रीश्च राज्यं च दण्डश्च क्षत्रियाणां द्विजोत्तम ॥ २९
राजानो हि स्वधर्मेण श्रियमिच्छन्ति भूयसीम् ।
सर्वेषामेव वर्णानां त्राता राजा भवत्युत ॥ ३०
परेण हि हतान्ब्रह्मन्वराहमहिषानहम् ।
न स्वयं हन्मि विप्रर्षे विक्रीणामि सदा त्वहम् ॥ ३१
न भक्षयामि मांसानि ऋतुगामी तथा ह्यहम् ।
सदोपवासी च तथा नक्तभोजी तथा द्विज ॥ ३२
अशीलश्चापि पुरुषो भूत्वा भवति शीलवान् ।
प्राणिहिंसारतश्चापि भवते धार्मिकः पुनः ॥ ३३
व्यभिचारान्नरेन्द्राणां धर्मः संकीर्यते महान् ।
अधर्मो वर्धते चापि संकीर्यन्ते तथा प्रजाः ॥ ३४
उरुण्डा वामनाः कुब्जाः स्थूलशीर्षास्तथैव च ।
क्लीबाश्चान्धाश्च जायन्ते बधिरा लम्बचूचुकाः ।
पार्थिवानामधर्मत्वात्प्रजानामभवः सदा ॥ ३५

26 a) K4 भवितव्य, T2 G2 हतव्य हि, M3 जेतव्य हि (*for* भेतव्य हि) *D5 M2* तदा Ś1 *D1* राज्ञ ; K4 D3 T2 G3 M2 ज्ञा (for ज्ञां) — b) G3 M3 अभिपालने (for अधिपा हि ते) D3 (*sec m*) प्रजापालनकर्मणि — c) Ś1 K1-3 B1 3 4 Dc Dn D4 6 M1 वारयति ; K4 B2 D1-3 घात°, T1 पात S (except G3) विकर्मस्थान् — d) K3 Dc Dn D4 6 नृपाः ; D1 T1 लुब्धो (for लुब्धा) B1 लुब्धामिव मृगेषुभि

27 a) K2 T1 जनकस्य हि ; D1 2 श्चेह (for °स्येह) S1 K D1-3 5 राजर्षे (D1 2 र्षिर्) — b) M3 दृश्यते (for विद्यते) — d) Dc2 D3 चत्वारो द्विजसत्तम

28 a) G4 एव (for एष) — b) Ś1 K1-3 D1 5 दुर्बुद्धि (for दुर्वृत्त°) B3 तत् (for चेत्) T1 G4 स्वय (for सुतम्) — c) Ś1 K1 2 दण्डेन दण्ड्यान्क्षिपति, K3 4 D1-3 5 दण्डेन दण्ड्य (D1 °ण्ड) क्षि ; B1 3 दण्ड्ये दण्ड निक्षि ; T G1 2 4 M3 दण्ड (G1 2 M2 ण्ड्य) दण्ड्येषु निक्षिप्य — d) Ś1 K1 2 तथा नष्टानधार्मिकान्, K3 B2 तथा न ग्लाति धार्मिका , K4 D1-3 तथा पुष्णाति धार्मिकान् (D1 क) B1 S (except G3) न ग्लापयति धार्मिक (T1 G4 °क° ; G1 M कान्)

29 a) Ś1 K1 2 4 सयुक्त (K4m प्रयुक्त°), Dn2 D1 स (Dn2 सु) युक्ता°, D3 स युक्त , T1 G M युक्ताचारोपि (G1 M1 °रो हि), T2 युक्तदारोपि — b) B1 सर्वान्धर्मेण, D5 सर्वकर्माणि — c) K1 2 B M1 दण्ड च

30 a) D1 [ऽ]पि (for हि) K2 च (for स्व) — c) M अपि (for एव) K1 धर्माणां (for वर्णानां)

31 a) S1 [अ]पि, K1 2 D5 [अ]भि , S (except T2 G2) नि (for हि) K4 राजन् (for ब्रह्मन्) — b) T2 G1 2 4 M2 वराहान् (for वराह) — c) B2 transp न and स्वय G4 विप्रेन्द्र (for विप्रर्षे) — d) Ś1 K1 2 स्वय स्वह, D5 च तानह (for सदा त्वहम्)

32 a) T2 G2 4 भक्षयामि च मासानि — b) G4 (corrupt) जतुकामी (for ऋतु°) B1 Dc D2 सदा (for तथा) *B1* तु ; *Dc* नु ; T1 G1 [अ]पि (for हि) — c) D5 व्रतोपवासी , G4 सदोपवासश्च B4 M2 तदा (for तथा) — d) Ś1 K1 2 *B2 4 Dc* T1 नक्त (for नक्त-) K2 B1 4 Dc Dn D4 6 G3 सदा, D3 (before corr) तदा (for तथा)

33 a) Ś1 K D2 3 दु:शील ; Dc सुशील° (for अशील°) — c) Ś1 G2 प्राणिहिंसापरश्च, K3 प्राणहिंसारतश्च, B Dc Dn D4 6 G3 हिंसारतिश्च Ś1 K *D1-3* 5 चैव ; Dc चासि (for चापि) — d) *D1-3* जायते, M3 भविता (for भवते) G1 M1 पुनर्भवति धार्मिक

34 a) B3 Dc1 Dn D4 6 G3 अभि° (for व्यभि°) — b) M1 सक्षीयते (for संकी) B2 तत (for महान्) — Ś1 B2 om 34cd — c) K1 B1 3 4 Dc Dn D4 6 T2 G3 वर्त (for वर्ध) — d) Dc2 G2 4 मकीर्यति (Dc2 त) B Dc Dn D6 G3 तत (for तथा)

35 a) K2 तरुण्डा, K3 वरुण्डा, B1 4 T1 कुरुण्डा ; B2 Dc Dn D4 मेरुण्डा, B3 कुभोण्डा, Dc पगवो (for उरुण्डा) D5 मुण्डा वामनका कुब्जा — b) B4 द्विज (for [ए]व च) — cd) G2 4 क्षीया (for क्लीबा) B2 Dn D4 6 G3 transp जायन्ते and बधिरा Ś1 K1 3 4 D2 लुब्धचूचुपा° (K4 *sec m* मदचूचुका), K2 लुब्धरूचुया , B1 3 Dc D3 लुब्धलोलुपा ; B2 Dn1 nam G3 स्तब्धलोचना , B4 अर्थलोलुपा , Dn2 n3 D4 6 [अ]स्पुथलोचना , D1 लुब्धपिंगला°, D5 लुसचूचुका (for लम्बचूचुका) — e) S1 K1-3 B2 4 Dc1 Dn2 D2 3 अधर्मित्वात्, G1 अधर्मेण — f) K1 2 B1 अभवन्, K3 4

स एष राजा जनकः सर्वं धर्मेण पश्यति ।
अनुगृह्णन्प्रजाः सर्वाः स्वधर्मनिरताः सदा ॥ ३६
ये चैव मां प्रशंसन्ति ये च निन्दन्ति मानवाः ।
सर्वान्सुपरिणीतेन कर्मणा तोषयाम्यहम् ॥ ३७
ये जीवन्ति स्वधर्मेण संभुञ्जन्ते च पार्थिवाः ।
न किंचिदुपजीवन्ति दक्षा उत्थानशीलिनः ॥ ३८
शक्त्यान्नदानं सततं तितिक्षा धर्मनित्यता ।
यथार्हं प्रतिपूजा च सर्वभूतेषु वै दया ।
त्यागान्नान्यत्र मर्त्यानां गुणास्तिष्ठन्ति पूरुषे ॥ ३९
मृषावादं परिहरेत्कुर्यात्प्रियमयाचितः ।
न च कामान्न संरम्भान्न द्वेषाद्धर्ममुत्सृजेत् ॥ ४०
प्रिये नातिभृशं हृष्येदप्रिये न च संज्वरेत् ।
न मुह्येदर्थकृच्छ्रेषु न च धर्मं परित्यजेत् ॥ ४१
कर्म चेत्किंचिदन्यत्स्यादितरन्न समाचरेत् ।
यत्कल्याणमभिध्यायेत्तत्रात्मानं नियोजयेत् ॥ ४२
न पापं प्रति पापः स्यात्साधुरेव सदा भवेत् ।
आत्मनैव हतः पापो यः पापं कर्तुमिच्छति ॥ ४३
कर्म चैतदसाधूनां वृजिनानामसाधुवत् ।
न धर्मोऽस्तीति मन्वानाः शुचीनवहसन्ति ये ।
अश्रद्दधाना धर्मस्य ते नश्यन्ति न संशयः ॥ ४४

B_4 Dc D_5 T_1 G_2 M_2 अभवत् (for अभव) D_8 किल (for सदा)

36 a) K_2 एव (for एष) G_1 transp राजा and जनक॰ — b) = 29[b] B Dc Dn $D_{4, 6}$ G_3 प्रजा, $G_{1, 4}$ सर्वान् (for सर्वं) Dc पश्यते — c) D_1 अनुगृह्णान्, D_5 ॰गृह्य — d) K_1 सद्धर्मं॰, D_5 T_2 G_2 M_2 स्वधर्मनिरत T_1 G_1 तदा (for सदा) — After 36, S (except G_3) ins

1009* पाल्येष राजा जनकः पितृवद् द्विजसत्तम ।
[T_1 सदा पाल्येष (for पाल्येष राजा)]

37 a) K_2 प्रपश्यति (for प्रश॰) — b) D_5 केचिन् (for ये च) B_4 पार्थिवा, G_4 चा नरा (for मानवाः) — c) T_1 सर्वान्स्वय परीतेन — d) S (except G_3) योज॰ (for तोष॰) D_1 तान् (for [अ]हम्)

38 a) D_1 transp जीवन्ति and स्वधर्मेण — b) K_2 सभुजेते, K_4 D_3 ॰भुजति, $B_{1, 3, 4}$ Dc Dn $D_{4, 6}$ G_3 ॰युजति, D_1 ॰यजति, D_5 भजते, T_1 G_4 ॰भुज्यते, T_2 G_2 ॰पूज्यते, G_1 ॰भूयते B_2 ह (for च) D_3 मानवा (for पार्थिवा) D_2 तान्सभुजति पार्थिवान् — c) $K_{1, 2, 4}$ $D_{1, 2}$ कचिद् — d) B Dc Dn $D_{4, 6}$ G_3 दांता (for दक्षा) Dn_3 D_1 ॰शालिन, T_1 ॰जीविन॰, M_2 शायिन॰ $G_{2, 4}$ सुशीला याति ते दिव — After 38, D_3 ins

1010* न किंचित्फलमाप्नोति स्वधर्मस्य च लोपनात् ।

39 a) K_3 भक्त्या॰, D_2 दया दान च, D_3 शक्त्या तु दान, G_4 शक्त्या च दान — b) K_3 G_2 M_2 धर्मनित्यदा — Ś$_1$ K_{1-3} om 39[cd] — c) B_{2-4} Dc D_1 यथार्हे, Dn_2 यथार्थं B_3 ॰गृह्या (for ॰पूजा) — d) G_4 कार्या भूतेपु $B_{1, 2}$ Dc Dn $D_{4, 6}$ सदा, B_3 तदा (for दया) K_4 B_4 सर्वभूतेपु नित्यदा, $D_{1-3, 5}$ धर्मनित्येपु धर्मिता (D_1 धर्मंत॰, D_5 नित्यदा) — e) B_1 D_2 योगान् (for त्यागान्) K_3 अत्यत (for अन्यत्र) — f) K_4 B_3 D_{1-3} T G_4 M पौरुषे (for पू॰)

40 a) D_3 परिहरन् — b) K_4 अयाचते, B_4 अथोचित, T $G_{1, 2, 4}$ अनिंदित, M अतद्रित (for अयाचित॰)

41 T_1 om 41, D_3 om 41[ab] — a) Ś$_1$ $K_{1, 3}$ प्रियेण, K_4 प्रिये तु (for प्रिये न) K_2 हि भृश ; K_4 नाभृश, B_2 [अ]पि भृश, G_4 [अ]तिशय (for [अ]तिभृश) K_2 हर्षेद् (for हृष्येद्) — b) Ś$_1$ $K_{1, 2}$ D_1 अप्रियेण (for अप्रिये न) G_1 [अ]ति, $G_{2, 4}$ तु (for च) — c) G_1 मुह्याद् D_1 ॰सकृच्छ्रे (for ॰कृच्छ्रेषु) — d) M_2 धर्मान् $K_{3, 4}$ D_{1-3} न च रौद्र समाचरेत्

42 K_2 om 42[ab] — a) Dc_1 कर्मकृत्, D_5 कर्म यत् (for कर्म चेत्) K_4 अस्यापि (for अन्यत्स्याद्) — b) K_2 इतरन्यत्, K_4 तरसा न (for इतरन्न) B Dc Dn D_{4-6} T G तदा (for समा॰) — c) D_1 M_2 य॰, T_2 स (for यत्) B_1 इह (for अभि) — D_4 om 42[c]–43[d] — d) Ś$_1$ K $D_{1-3, 5}$ निवेश॰, T_1 निबोध (for नियोज)

43 D_4 om 43 (cf v l 42) — a) K_3 B Dc Dn D_6 पापे (for पाप) $G_{2, 3}$ पापी, M_2 पाप (for पाप॰) — b) T_1 स्वादुर् (for साधुर्) D_1 T तदा (for सदा) — c) M_1 गत (for हत) — d) B_4 स्व॰ (for य) T_1 पापो भवति नित्यदा

44 T_1 om 44[a]–45[b] — a) D_1 धर्म्यं (for कर्म) Dc_1 D_4 वै तद्, T_2 चेत्तद् (for चैतद्) — b) Ś$_1$ $K_{1, 3}$ $B_{1, 3}$ Dc $D_{2, 3, 5}$ वृजिन (K_1 ॰नां) नाम साधुवत्, D_1 वृजिन तच्च साधुवत्, T_2 $G_{2, 4}$ वृजिनाना हि (G_2 स्य) साधक — d) S अपहसति G_4 वै (for ये) — e) Ś$_1$ $K_{1, 2, 4}$ $D_{1-3, 5}$ न श्रद्दधाना, K_3 D_6 M न श्रद्दधनो $G_{1, 2, 4}$ धमज्ञास् (for स्य) — f) T_1 $G_{1, 2, 4}$ M_3 तेन (G_1 ते तु, G_2 ते च) नश्य

महादृतिरिवाध्मातः पापो भवति नित्यदा ।
मूढानामवलिप्तानामसारं भाषितं भवेत् ।
दर्शयत्यन्तरात्मानं दिवा रूपमिवांशुमान् ॥ ४५
न लोके राजते मूर्खः केवलात्मप्रशंसया ।
अपि चेह मृजा हीनः कृतविद्यः प्रकाशते ॥ ४६
अब्रुवन्कस्यचिन्निन्दामात्मपूजामवर्णयन् ।
न कश्चिद्गुणसंपन्नः प्रकाशो भुवि दृश्यते ॥ ४७
विकर्मणा तप्यमानः पापाद्विपरिमुच्यते ।
नैतत्कुर्यां पुनरिति द्वितीयात्परिमुच्यते ॥ ४८
कर्मणा येन तेनेह पापाद्विजवरोत्तम ।
एवं श्रुतिरियं ब्रह्मन्धर्मेषु परिदृश्यते ॥ ४९

पापान्यबुद्ध्वेह पुरा कृतानि
प्राग्धर्मशीलो विनिहन्ति पश्चात् ।
धर्मो ब्रह्मन्नुदते पूरुषाणां
यत्कुर्वते पापमिह प्रमादात् ॥ ५०
पापं कृत्वा हि मन्येत नाहमस्मीति पूरुषः ।
चिकीर्षेदेव कल्याणं श्रद्दधानोऽनसूयकः ॥ ५१
वसनस्येव छिद्राणि साधूनां विवृणोति यः ।
पापं चेत्पुरुषः कृत्वा कल्याणमभिपद्यते ।
मुच्यते सर्वपापेभ्यो महाभ्रैरिव चन्द्रमाः ॥ ५२
यथादित्यः समुद्यन्वै तमः सर्वं व्यपोहति ।
एवं कल्याणमातिष्ठन्सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ५३

त्ससशय

45 T1 om 45^{ab} (cf v l 44) — After 45^{ab}, S (except G3) ins

1011* साधुसन्तीतिमानेव सर्वत्र द्विजसत्तम ।

— ^{d}) Ś1 न सार (for असार) Dn D4 6 भावित, G3 जीवित (for भाषित) D3 (by corr) G1 बहु (for भवेत्) — ^{e}) K3 D1 2 5 G1 2 M2 दर्शयति, B1 3 Dc T1 °यन्; G4 °यामि (for यति) Dn [अ]तरात्मा त (Dn2 त्मत्व)। — ^{f}) D3 दिव्य (for दिवा)

46 ^{a}) Ś1 लोक; T2 मूढ (for मूर्ख) — ^{b}) K2 केव लात्मा प्रशंसक — G4 om 46^{c}–47^{b} — ^{c}) T1 चेश (for चेह) Dn1 n3 D5 Cnp श्रिया; D6 मृषा (for मृजा) K1 Dc अपि देहमृ(K1 प्र)जा हीन

47 G4 om 47^{ab} (cf v l 46) — ^{a}) K1 अब्रुव°; D3 विपवत्, T2 अभवत्, M3 अप्रवत् (for अब्रुवन्) K2 कस्य च (for कस्यचिन्) — ^{b}) G2 च निंदयन् (for अवर्ण°) — ^{c}) T3 G4 किंचिद् (for कश्चिद्) K4 D1 2 गुणहीनस्तु, D5 कुलसंपन्न° — ^{d}) D3 प्रायशो (for प्रकाशो) S (except G3) न च (for भुवि) Ś1 K B4 D1–3 5 विद्य° (for दृश्य°)

48 ^{b}) S1 K1 2 D1–3 पापाधर्म्यति°; K4 Dc2 धांत्परि°; B1 त्स परि, D3 प्रथमात्परि, T2 G1 2 4 M1 °द्वि परि (for द्विपरि) — ^{c}) B Dc1 Dn D4 6 तत् (for [ए]तत्) B1 3 Dc D2 3 G2 4 कुर्यात् (for कुर्यां) B4 न कुर्यां पुनरेवेति — ^{d}) T G1 2 4 द्वितीय Ś1 अपि, K2 प्रति (for परि) — After 48 M2 ins

1012* करिष्ये धर्ममेवेति तृतीयात्परिमुच्यते ।

49 ^{a}) S (except G3) केन (for तेन) T2 M2 [अ]ह, G2 4 [अ]पि (for [इ]ह) — ^{b}) S (except G3) पापात्मा द्विजसत्तम — ^{c}) G2 श्रुतमिद (for श्रुति) Ś1 K1 2 विद्वन् (for ब्रह्मन्) — ^{d}) K1 परिपृच्छति, B2 Dc Dn D4 प्रतिदृश्यते, D5 परिशस्यते, D6 परिदिश्यते

50 ^{a}) Ś1 K1 3 [अ]कृत्वेह, K2 4 D1–3 5 G1 कृत्वेह, B4 [अ]बुध्वा च, T2 G2 4 M बुध्वेह (for [अ]बुद्ध्वेह) — ^{b}) B4 T1 स धर्मशीलो, D5 M सद्धर्म°, G2 4 स्वधर्म° K2 [ऽ]पि निहति; B1 2 4 D (except D1–3 5) G3 [ऽ]पि विहति, T1 M1 हि विहति; M2 [ऽ]भिवहति (for विनि°) K2 M2 पश्यन् (for पश्चात्) — ^{c}) Ś1 ब्रह्मो, D1 धर्मे (for धर्मो) Ś1 धर्मन्, Dc1 Dn D6 राजन् (for ब्रह्मन्)। S (except G3) अदति (for नुदते) K3 S (except G3) ब्राह्मणानां; D1 2 पौरुषाणां D5 धर्मान्नुदते पौरुषाणां समस्त — ^{d}) K3 शुभेन पाप न विचार्यमस्ति

51 ^{a}) K3 T2 G1 M1 [अ]भिमन्येत; K4 (hypermetric) योभिमन्येत (for हि मन्येत) — After 51^{ab}, B Dn D4 6 G3 ins

1013* त तु देवा प्रपश्यन्ति स्वस्यैवान्तरपूरुष ।

— ^{d}) Ś1 K1 [ऽ]नसूयया

52 ^{b}) Ś1 K D1 2 सवृ (for विवृ) Ś1 K1 2 4 B1 3 D1 2 स° (for य) — After 52^{ab}, S (except G3) ins

1014* अपश्यन्नात्मनो दोषान्स पाप प्रेत्य नश्यति ।

— ^{d}) Ś1 उपपद्यते — ^{f}) B1–3 D (except D1–3 5) G3 °भ्रैणैव; T1 °भ्रादिव (for °भ्रैरिव)

53 ^{a}) T1 स उद्यन् (for समुद्यन्) — ^{b}) Ś1 Dc1 Dn D4 6 G3 पूर्वं (for सर्वं) — ^{d}) Ś1 K1 2 सर्वं पाप व्यपोहति

54 ^{b}) B1m मोहमेव, B4 लोभमेप; S (except G3)

पापानां विद्ध्यधिष्ठानं लोभमेव द्विजोत्तम ।
लुब्धाः पापं व्यवस्यन्ति नरा नातिबहुश्रुताः ।
अधर्मा धर्मरूपेण तृणैः कूपा इवावृताः ॥ ५४
तेषां दमः पवित्राणि प्रलापा धर्मसंश्रिताः ।
सर्वं हि विद्यते तेषु शिष्टाचारः सुदुर्लभः ॥ ५५
मार्कण्डेय उवाच ।
स तु विप्रो महाप्राज्ञो धर्मव्याधमपृच्छत ।
शिष्टाचारं कथमहं विद्यामिति नरोत्तम ।
एतन्महामते व्याध प्रब्रवीहि यथातथम् ॥ ५६
व्याध उवाच ।
यज्ञो दानं तपो वेदाः सत्यं च द्विजसत्तम ।
पञ्चैतानि पवित्राणि शिष्टाचारेषु नित्यदा ॥ ५७
कामक्रोधौ वशे कृत्वा दम्भं लोभमनार्जवम् ।
धर्म इत्येव संतुष्टास्ते शिष्टाः शिष्टसंमताः ॥ ५८
न तेषां विद्यतेऽवृत्तं यज्ञस्वाध्यायशीलिनाम् ।
आचारपालनं चैव द्वितीयं शिष्टलक्षणम् ॥ ५९
गुरुशुश्रूषणं सत्यमक्रोधो दानमेव च ।
एतच्चतुष्टयं ब्रह्मञ्शिष्टाचारेषु नित्यदा ॥ ६०
शिष्टाचारे मनः कृत्वा प्रतिष्ठाप्य ार्त ॥ ४३
यामयं लभते त ष्टि साधुवत् ।
वेदस्योपनि त मन्वानाः शुचीनवहसन्ति ये ।
दमस्योप धर्मस्य ते नश्यन्ति न संशयः ॥ ४४
ये तु ध
अपथा ग

लोभमोहौ (for °मेव) — After 54^{ab}, T_2 $G_{1\,2\,4}$ M ins
1015* तस्मात्तौ विदुषा विप्र वर्जनीयौ प्रधानत ।
— T_1 om 54^c–57^b — ^{c}) T_2 $G_{2\,4}$ पापान् K_2 विपश्यति (for व्यव°) — B_8 om 54^{ef} — ^{e}) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ T_2 G_3 M_1 अधर्म्या, K_3 °धर्म्य , K_4 °धर्मो (for °धर्मा) — ^{f}) S_1 पापा, $K_{3\,4}$ कूप (for कूपा) $K_{3\,4}$ आवृत
55 T_1 om 55 (cf v l 54) — ^{a}) D_1 T_2 $G_{2\,4}$ एषा, G_3 M_1 येषा (for तेषां) D_1 धर्मा , T_2 $G_{1\,2\,4}$ M पच (for दम°) — ^{b}) K_3 धर्मसस्तृता°, B_4 °सस्थिता°, D_5 °सयुता° G_2 शिष्टाचारेषु नित्यदा — ^{c}) D_5 G_4 सर्वो, G_1 °वैं (for °वं) — ^{d}) G_4 शिष्टाचारा° K_1 $G_{1\,4}$ M_1 सुदुर्लभा — After 55, $B_{1\,3}$ Dc Dn_2 $D_{2\,3}$ $G_{2\,4}$ add a colophon (*adhy no* $G_{2\,4}$ 201)
56 T_1 om 56 (cf v l 54) — ^{a}) G_1 M_2 च (for तु) K_1 M_2 महाप्राज्ञ; K_3 °प्रज्ञो, K_4 Dc D_1 T_2 $G_{2\,4}$ °प्राज्ञ, M_1 °राज — ^{c}) M_2 शिष्टाचार° B_1 इह (for अह) — ^{d}) D_1 $G_{1\,2}$ M_1 विद्यामीति — After 56^{cd}, N (except $Ś_1$) G_3 ins
1016* एतदिच्छामि भद्र ते श्रोतु धर्मभृतां वर ।
while T_2 $G_{1\,2\,4}$ M ins (a v l of 57^{cd})
1017* पञ्च कानि पवित्राणि शिष्टाचारेषु नित्यदा ।
— $Ś_1$ om 56^{ef} — M_2 reads 56^{ef}–57^{cd} after 64^{ab} (cf 1018*) — ^{e}) N ($Ś_1$ om) त्वत्तो (for एतन्) — ^{f}) $K_{1\,2}$ तद्ब्रवीषि, $K_{3\,4}$ B Dc Dn D_{2-6} तद्ब्रवीहि, D_1 तन्मे ब्रूहि
57 T_2 om 57, T_1 om 57^{ab} (cf v l 54) For
अन्यत्र) — ^{f}) K_4 B_3 D_{1-3} T G_4 M पौरुषे
परिहरन् — ^{b}) K_4 अयाचते; B_4 अथोचित, M_2 of v l 56 M अतद्रित (for अयाचित°)
— $Ś_1$ om 57 — ^{ab}) G_4 transp $Ś_1$ $K_{1\,2}$ वा (for च) B_2 पुगव (for °सत्तम)
58 ^{a}) T_2 च मोह च (for वशे कृत्वा) — ^{b}) $K_{3\,4}$ D_{1-3} मोहम् (for लोभम्) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ D_5 दम्भमोहमना($Ś_1$ °दा)र्जव — ^{c}) K_2 Dc_1 Dn $D_{4\,6}$ धर्मम् (for धर्म) $D_{1\,2}$ सहृष्टास (for सतुष्टास्) — ^{d}) B_1 D_3 transp ते and शिष्टा° G_1 °सत्तमा (for °समता°)
59 ^{a}) D_2 यद् (for न) $D_{1\,2\,5}$ येषां (for तेषां) D_1 T_1 $G_{1\,2\,4}$ M_1 भिद्यते (for विद्यते) S_1 K वित्त, D_3 पाप (for ऽवृत्त) — ^{b}) B_1 धर्मस्वाध्याय $Ś_1$ °शूलिनां, K_2 °शिल्पनां, K_3 D_5 °शीलतां , K_4 °वर्तिनां — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ आचाराचरण Dc चापि (for चैव)
60 ^{a}) $K_{3\,4}$ D_{1-3} धैर्यम्, B_3 नित्यम् (for सत्यम्) — ^{d}) S_1 K $D_{2\,3\,5}$ नित्यश° (for नित्यदा)
61 ^{a}) D_1 मतिं (for मन) — ^{b}) Dc_2 प्रतिश्रुत्य B_3 च नित्यश — ^{c}) G_2 यामया, G_4 त; M °ल (for °य) M_2 भजते (for लभते) Dn $D_{4\,6}$ धृत्तिं (for तुष्टिं) — ^{d}) S_1 शक्याप्तुम्, K_1 शक्त्यामतो, K_4 $D_{2\,3\,5}$ शक्या ततो, D_1 शक्त्या स्वतो, T $G_{1\,2\,4}$ M_2 शक्यमतो (for शक्या ह्यतो)
63 G_4 om 63^{ab} — ^{a}) B_2 च (for तु) S_1 K $D_{1-3\,5}$ धर्मसमूयति ($K_{3\,4}$ त), $B_{1\,2\,4}$ Dc Dn $D_{4\,6}$ $G_{1\,3}$ धर्मानसुयते — ^{c}) K_4 अपथे; G_4 अन्यथा (for अपथा) G_4 चरता (for गच्छता) — ^{d}) $K_{1\,2}$ अनुतापोपि, K_4 $B_{1\,2}$ यातो°; D_2 गता° (for °यातापि) Dn $D_{4\,6}$ च (for [अ]पि) D_5 नश्यति (for पीड्यते)

ये तु शिष्टाः सुनियताः श्रुतित्यागपरायणाः ।
धर्म्यं पन्थानमारूढाः सत्यधर्मपरायणाः ॥ ६४
नियच्छन्ति परां बुद्धिं शिष्टाचारान्विता नराः ।
उपाध्यायमते युक्ताः स्थित्या धर्मार्थदर्शिनः ॥ ६५
नास्तिकान्भिन्नमर्यादान्क्रूरान्पापमतौ स्थितान् ।
त्यज ताञ्ज्ञानमाश्रित्य धार्मिकानुपसेव्य च ॥ ६६
कामलोभग्रहाकीर्णां पञ्चेन्द्रियजलां नदीम् ।
नावं धृतिमयीं कृत्वा जन्मदुर्गाणि संतर ॥ ६७
क्रमेण संचितो धर्मो बुद्धियोगमयो महान् ।
शिष्टाचारे भवेत्साधू रागः शुक्लेव वाससि ॥ ६८
अहिंसा सत्यवचनं सर्वभूतहितं परम् ।
अहिंसा परमो धर्मः स च सत्ये प्रतिष्ठितः ।
सत्ये कृत्वा प्रतिष्ठां तु प्रवर्तन्ते प्रवृत्तयः ॥ ६९
सत्यमेव गरीयस्तु शिष्टाचारनिषेवितम् ।
आचारश्च सतां धर्मः सन्तश्चाचारलक्षणाः ॥ ७०
यो यथाप्रकृतिर्जन्तुः स्वां स्वां प्रकृतिमश्नुते ।
पापात्मा क्रोधकामादीन्दोषानाप्नोत्यनात्मवान् ॥ ७१
आरम्भो न्याययुक्तो यः स हि धर्म इति स्मृतः ।
अनाचारस्त्वधर्मेति एतच्छिष्टानुशासनम् ॥ ७२
अक्रुध्यन्तोऽनसूयन्तो निरहंकारमत्सराः ।
ऋजवः शमसंपन्नाः शिष्टाचारा भवन्ति ते ॥ ७३
त्रैविद्यवृद्धाः शुचयो वृत्तवन्तो मनस्विनः ।
गुरुशुश्रूषवो दान्ताः शिष्टाचारा भवन्त्युत ॥ ७४
तेषामदीनसत्त्वानां दुष्कराचारकर्मणाम् ।

64 T_1 om 64^{a}–65^{b} Before 64, M_2 ins कौशिक — ^{a}) S_1 तु (for सु-) — ^{b}) K_2 श्रुतत्याग°, K_4 श्रुत्यायास ; B_1 श्रुतियोग , D_5 शुचित्याग — After 64^{ab}, M_2 reads 56^{ef}–57^{cd}, viz

1018* एतन्महामते व्याध प्रब्रवीहि यथातथम् ।
व्याध° ।
यज्ञो दानं तपो वेदाः सत्यं च द्विजसत्तम ।
पञ्चैतानि पवित्राणि शिष्टाचारेषु नित्यदा ।

— G_4 om 64^{cd} — ^{c}) B D (except D_2) T_2 धर्म-, G_3 धर्मं (for धर्म्यं) B_1 आश्रित्य (for आरूढा) — ^{d}) $Ś_1$ K $D_{1-3\ 5}$ सत्यव्रत , M_2 सत्यान्धर्मे B_1 स्वधर्मपरमैषिण

65 T_1 om 65^{ab} (cf v l 64) — ^{a}) G_4 प्रयच्छति S_1 $K_{1\ 2}$ तु या; D_5 तु ये (for परां) — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ $G_{2\ 4}$ चाररता ; $K_{3\ 4}$ $D_{1-3\ 5}$ T_2 चारतया $B_{2\ 4}$ Dn $D_{4\ 6}$ जना , T_2 तु मे (for नराः) — ^{d}) K_2 स्थिता, K_3 D_5 स्थित्वा, G_1 सत्य (for स्थित्या)

66 ^{a}) S_1 K_{1-3} नास्तिका भिन्नमर्यादा — ^{b}) S_1 $K_{1\ 2}$ नरा , K_3 $D_{1-3\ 5}$ नरान्, B_2 पापान्, T_1 घोरान् (for क्रूरान्) $K_{2\ 3}$ पापमत , K_4 न्यायमते, $B_{2\ 4}$ $D_{5\ 6}$ $G_{1\ 2\ 4}$ पापमते S_1 $K_{1\ 2}$ स्थिता°, B_1 नरान्, B_2 स्मृतान् (for स्थितान्) — ^{d}) K_3 B_2 G_4 M_2 उपसेव च, K_4 D_1 उपसेवया

67 ^{a}) S_1 $K_{1\ 2}$ B_4 कामक्रोध K_4 $D_{1\ 3}$ आह्वतीं — ^{c}) B_3 $D_{2\ 3\ 5}$ धृतिमतीं (B_2 °तिं) — ^{d}) B_2 जन्म दुःखानि, S (except $G_{2\ 3}$) तानि दुर्गाणि

68 ^{a}) B_4 चरतो (for संचितो) — ^{c}) K_1 G_1 M शिष्टाचारो — ^{d}) K_4 $D_{3\ 5}$ G_2 राग शुक्ल इवाम्बरे

69 B_3 om 69^{ab} — ^{b}) $Ś_1$ K_1 दम°, K_3 $D_{1\ 2}$ T_1 M पद (for परम्) K_2 स्थित दम , T_2 °हितश्रुव° — K_3 M om (hapl) 69^{d}–70^{c} — ^{d}) D_1 धर्मे (for सत्ये) — ^{e}) $K_{1\ 2}$ T $G_{1\ 3\ 4}$ सत्य (for सत्ये) $Ś_1$ K_1 T_1 G_4 प्रतिष्ठान, K_2 प्रतिष्ठाणि ; T_2 $G_{1\ 2}$ प्रतिष्ठा त

70 K_3 M om 70^{abc} (cf v l 69) — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1\ 2\ 4}$ $D_{1\ 2}$ निषेवण ; D_3 (marg *sec m* as in text) निषेविण — ^{d}) S (except G_3) सतो ह्या (T_2 °प्या) चार

71 ^{b}) K_4 $B_{1\ 2}$ Dc Dn $D_{3\ 4\ 6}$ G_3 स स्वां, B_3 स तां, B_4 स तत् ; T_2 तां स्वां (for स्वां स्वां) — ^{c}) T_1 °मोहा दीन् (for कामादीन्) — ^{d}) K_3 $D_{1\ 3\ 5}$ S (except G_3 M_1) प्राप्नोति K_2 नात्मवान्, D_1 [अ]नुत्तमान् (for [अ]नात्म)

72 ^{a}) D_1 अदम्भो (for आरम्भो) S_1 K $D_{2\ 3\ 5}$ त्यागयुक्तो — ^{b}) K_4 $D_{2\ 3}$ स तु ; T G_4 M सर्वो, G_1 सर्वं ; G_2 स वै (for स हि) $Ś_1$ B_1 स्थित° ; D_3 स्मृत, D_5 श्रुत (for स्मृत°) — ^{c}) K_1 अनाचारास् K_4 $B_{2\ 4}$ $D_{2\ 3\ 5}$ स्वधर्म स्यात्, Dc स्वधर्मेषु ; T_1 स्वधर्मश्च (for स्वधर्मेति) — ^{d}) $Ś_1$ K B_4 $D_{1-3\ 5}$ श्रुति (for एतत्)

73 ^{a}) B_1 न मृष्यते (for ऽनसू°) — ^{c}) T_1 जसव°, G_1 आर्जव (for ऋजव) B_1 काम°, Dc शिष्ट ; D_5 शम मापन्ना , T_1 सर्वसंपन्ना° ; G_2 साधु° — ^{d}) K_4 प्रशास्तारो ; D_2 शिष्टाचारे $K_{3\ 4}$ D_5 [उ]त ; $D_{1\ 2}$ हि (for ते)

74 K_3 om 74 — ^{b}) B_4 शुचिमतो S (except T_2 M_1) यशस्विन — ^{c}) K_2 शुश्रूषवे, T_2 °शुश्रूषया

स्वैः कर्मभिः सत्कृतानां घोरत्वं संप्रणश्यति ॥ ७५
तं सदाचारमाश्चर्यं पुराणं शाश्वतं ध्रुवम् ।
धर्मं धर्मेण पश्यन्तः स्वर्गं यान्ति मनीषिणः ॥ ७६
आस्तिका मानहीनाश्च द्विजातिजनपूजकाः ।
श्रुतवृत्तोपसंपन्नाः ते सन्तः स्वर्गगामिनः ॥ ७७
वेदोक्तः परमो धर्मो धर्मशास्त्रेषु चापरः ।
शिष्टाचीर्णश्च शिष्टानां त्रिविधं धर्मलक्षणम् ॥ ७८
पारणं चापि विद्यानां तीर्थानामवगाहनम् ।
क्षमा सत्यार्जवं शौचं शिष्टाचारनिदर्शनम् ॥ ७९
सर्वभूतदयावन्तो अहिंसानिरताः सदा ।
परुषं न प्रभाषन्ते सदा सन्तो द्विजप्रियाः ॥ ८०
शुभानामशुभानां च कर्मणां फलसंचये ।
विपाकमभिजानन्ति ते शिष्टाः शिष्टसंमताः ॥ ८१
न्यायोपेता गुणोपेताः सर्वलोकहितैषिणः ।
सन्तः स्वर्गजितः शुक्लाः संनिविष्टाश्च सत्पथे ॥ ८२
दातारः संविभक्तारो दीनानुग्रहकारिणः ।
सर्वभूतदयावन्तस्ते शिष्टाः शिष्टसंमताः ॥ ८३
सर्वपूज्याः श्रुतधनास्तथैव च तपस्विनः ।
दाननित्याः सुखाल्लोकानाप्नुवन्तीह च श्रियम् ॥ ८४
पीडया च कलत्रस्य भृत्यानां च समाहिताः ।
अतिशक्त्या प्रयच्छन्ति सन्तः सद्भिः समागताः ॥ ८५
लोकयात्रां च पश्यन्तो धर्ममात्महितानि च ।

— d) B2 T1 ते, D2 3 ये, B4 [अ]ति (for [उ]त)

75 B2 om 75^{ab} — a) B3 4 Dc Dn D4 8 G3 अहीनसत्त्वानां — b) G2 4 M1 °धर्मिणां — c) Ś1 K D1–3 5 सत्त्रु°, T G1 2 M1 सत्कृ° (for सत्कृ°) — d) B4m त्रिविध कर्मलक्षण (cf 78^{d})

76 a) D1 तत्, D5 ते (for त) K4 D3 समाचारम्; T1 सदापरम्, G2 सदाचार्यम् Ś1 T2 G1 2 आचार्यं, K2 आश्रित्य, D5 अत्यर्थं (for आश्चर्यं) B4 सदाचार समास्थाय — c) Ś1 K1 2 G2 धर्म्यं

77 a) G1 काम°, G2 नाम° (for मान°) — c) B1 श्रुतवतो जितक्रोधा, D5 श्रुतिवित्तोपसपन्ना, G1 श्रुतित्यागोप° — d) Ś1 D1 ते नरा°, B4m ते वृद्धा, Dc ते सर्वे, D5 सतो वै (for ते सन्त) Ś1 K1 2 B2 4 (m as in text) Dc1 स्वर्गवासिन Dn D4 6 G3 सत स्वर्गनिवासिन°

78 a) S (except T2 G3) प्रथमो (for परमो) — b) Ś1 K B4 D1–3 5 धर्मशास्त्रगतोपर — c) Ś1 शिष्टाशीलाश्च, K2 B D (except D1–3) G3 शिष्टाचारश्च, T1 °चीर्णं च, T2 शील चीर्णं च

79 a) B1 D5 S (except M2) धारण, B4 Dc1 पारग S (except G3) वेदानां (for विद्या°) — b) Ś1 तीर्थानां चाव° — d) B1 सदाचारस्य दर्शन, B3 Dc Dn D4 6 G3 सतामाचारदर्शन (Dc °लक्षण)

80 b) To avoid hiatus, Ś1 K D1–3 5 S (except G3 M1) ह्यहिंसा (for अहिंसा°) — c) B1 3 Dc न प्रभाषति; B2 Dn D4 6 G3 च न भाषति D5 पुरुषाश्च प्रभावत° — d) B4 जनप्रिया°, Dc द्विजप्रिय, T G1 द्विजातय

81 b) K3 B Dc D6 G3 फलसचय, T G2 4 M2 सफलाश्रय, G1 फलसश्रय, M1 फलसगिनां — c) K3 अवजानतस् — d) = 83^{d} M2 ये (for ते)

82 M2 om 82^{a}–84^{b}, T1 G1 om (hapl) 82–83, G4 om 82^{ab} — a) M1 त्यागो (for न्यायो°) — b) B1 D5 सर्वभूत°; T2 G2 सर्वलोकहिते रता°, M1 स्वर्गमार्गाभिकांक्षिण — K4 om (hapl) 82^{c}–83^{b} — c) Ś1 K1 °जिता B3 शुभ्रा°, Dc शुद्धा, T2 G4 शक्त्या, G2 शक्या (for शुक्ला°) M1 सत° सर्वजिताकांक्षा — d) G2 सनिकृष्टा°

83 T1 G1 M2 om 83, K3 om 83^{ab} (cf v l 82) — a) D5 दातार सग्रहीतारो — b) Ś1 K1 2 D5 °कांक्षिण — B Dn D4 6 G3 transp 83^{cd} and 84^{ab} — $83^{d}=81^{d}$

84 G4 M2 om 84^{ab} (for M2 cf v l 82) B Dn D4 6 G3 transp 83^{cd} and 84^{ab} — a) Ś1 K1 2 सर्वे प्रज्ञा शास्त्रवतस्; K3 4 Dc2 D2 M1 सर्वे पूज्या श्रुतवतस्, D1 5 श्रुतवत सर्वपूज्यास्; T G1 2 सत (T2 G2 सद्भि) पूज्या° श्रद्दधानास् — c) B Dc Dn D4 6 G3 दाननिष्ठा (B3 Dn1 n2 D6 शिष्टा°) B2 G1 शुभाँल्लोकान्, T2 स्वकाँल्लोकान्; G2 4 शुभान्याशु — d) K4 D5 G2 4 M2 प्राप्नु° (for आप्नु°) Dc च प्रिय, T1 शाश्वत, T2 चाश्रयान्

85 a) S1 K D1–3 T2 G2 [अ]पि (for च) — b) M1 भृत्यानर्थसमा — K3 om 85^{cd} — c) G2 4 अपि (for अति) — d) Ś1 K1 2 4 D1–3 5 transp सन्त and सद्भि°

86 M2 om 86–90, G4 om 86^{ab} — a) S1 K1 2 प्र; G3 न (for च) — b) T1 धर्माधर्म, G1 धर्मात्मात्म°

एवं सन्तो वर्तमाना एधन्ते शाश्वतीः समाः ॥ ८६
अहिंसा सत्यवचनमानृशंस्यमथार्जवम् ।
अद्रोहो नातिमानश्च ह्रीस्तितिक्षा दमः शमः ॥ ८७
धीमन्तो धृतिमन्तश्च भूतानामनुकम्पकाः ।
अकामद्वेषसंयुक्तास्ते सन्तो लोकसत्कृताः ॥ ८८
त्रीण्येव तु पदान्याहुः सतां वृत्तमनुत्तमम् ।
न द्रुह्येच्चैव दद्याच्च सत्यं चैव सदा वदेत् ॥ ८९
सर्वत्र च दयावन्तः सन्तः करुणवेदिनः ।
गच्छन्तीह सुसंतुष्टा धर्म्यं पन्थानमुत्तमम् ।
शिष्टाचारा महात्मानो येषां धर्मः सुनिश्चितः ॥ ९०
अनसूया क्षमा शान्तिः संतोषः प्रियवादिता ।
कामक्रोधपरित्यागः शिष्टाचारनिषेवणम् ॥ ९१
कर्मणा श्रुतसंपन्नं सतां मार्गमनुत्तमम् ।
शिष्टाचारं निषेवन्ते नित्यं धर्मेष्वतन्द्रिताः ॥ ९२
प्रज्ञाप्रासादमारुह्य मुह्यतो महतो जनान् ।
प्रेक्षन्तो लोकवृत्तानि विविधानि द्विजोत्तम ।
अतिपुण्यानि पापानि तानि द्विजवरोत्तम ॥ ९३
एतत्ते सर्वमाख्यातं यथाप्रज्ञं यथाश्रुतम् ।
शिष्टाचारगुणान्ब्रह्मन्पुरस्कृत्य द्विजर्षभ ॥ ९४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टनवत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १९८ ॥

— d) K3 4 B D (except D5) G3 त्वेधते (for ए°)

87 K3 D3 M3 om 87 (for M3 cf v l 86) — b) B4 D1 5 T M1 तथा (for अथा) — cd) Ś1 K1 2 Dc1 D4 6 G3 [ऽ]नभिमानश्च, B Dc2 Dn नाभिमानश्च T2 अद्रोहो गुरुभूतेषु तितिक्षा च दम शम

88 M3 om 88 (cf v l 86) — a) Ś1 K B2 D1–3 T2 ह्रीमतो (for धी) B3 बुद्धि° (for धृति) — c) T2 G1 4 अकामदोष — d) K3 B4 D1 लोकसमता, B2 Dn D4 6 G3 साक्षिण

89 M3 om 89 (cf v l 86) — a) S1 K1 2 D5 हि, T1 च, T2 G2 4 [अ]त्र (for तु) B1–3 Dc Dn D4 6 G3 सतामाहु ; G2 4 पराण्याहु — b) K3 4 B4 D1–3 5 सतां मतम् ; B1–3 Dc Dn D4 6 G3 सत° पदम् T2 G1 4 अनुस्मरन् (for अनुत्तमम्) — c) B1–3 D (except D1–3 5) G3 transp द्रुह्येत् and चैव

90 M3 om 90 (cf v l 86) — a) Ś1 K B4 D1–3 हि (for च) — b) T2 करुणावेदिनस्तथा — c) Dc हि (for [ह्]इ) K4 Dc1 D1 ससंतुष्टाः ; T सुख तुष्टा — d) K2 B1 2 4 Dc1 Dn D3 4–6 धर्मं, T1 सत्य (for धर्म्यं) — G4 om 90e–91d, D5 om (hapl) 90e–92b — f) K2 सुनिश्चित, K4 सनातन ; B1 Dc सुनिष्ठित Ś1 येषां धर्मा सुनिश्चिता

91 D5 G4 om 91 (cf v l 90) — d) T1 निषेव्रिण°, T2 G2 निषेवित°, M °निषेवित

92 D5 om 92ab (cf v l 90) — a) K1 T G1 2 4 M1 कर्मिण° (K1 M1 °र्मणा, T2 °र्मण्या°) श्रुतसंपन्ना°, K4 B3–4 Dc Dn D1 4 6 G3 कर्म च (K4 B2 3 °वा, D4 6 °चा) श्रुतसंपन्न ❋ Cn कर्मणेति गौडपाठे कर्मणा श्रुतेन च संपन्न मित्यर्थः । ❋ — b) Ś1 K D2 5 धर्मम् (for मार्गम्) D5 अनुव्रत (for अनुत्तमम्) S (except G3) सतां मार्गगतास्तथा — c) K4 B2 D2 G4 निषेवन्तो — d) B1–3 D (except D1–3 5) G3 नित्य धर्ममनुव्रता°

93 a) Ś1 K3–4 D1 4 G3 प्रज्ञाप्रसादम् Ś1 आश्रित्य (for आरुह्य) — b) Ś1 K1 2 शोभते, B Dc Dn D4 6 G3 मुच्यते ; D1–3 5 T2 G2 मुह्यतो (for मुह्यतो) B1 Dc M2 जना° ; B2–4 Dn D4 6 G3 भयात् — c) Ś1 K3 Dc1 D2 T G2 4 प्रेक्षते, K1 Dc2 D1 5 प्रेक्ष्यते (K1 °ति), K3 4 प्रेक्षति — d) K2 T2 G2 4 M2 द्विजोत्तमा — B G4 om (hapl) 93ef — e) T G1 2 M दानानि (for पापानि) — f) S (except G3, G4 om) द्विजवरात्मज — After 93, K4 *repeats* 77c–78d

94 b) Ś1 K D1–3 5 यथाश्रुति — c) B1 2 4 Dc Dn D4 6 G3 °चारगुण, D5 °चार महद्, T2 °चारक्रमान् — d) Ś1 K1 2 B1 4 द्विजोत्तम

Colophon — *Major parvan* Ś1 K2 Dn2 T2 G2 4 आरण्य — *Sub parvan* G1 मार्कंडेयसमस्या ; G2 समाख्या K3 4 B D G3 M3 (all *om* sub parvan name) mention only पतिव्रतो(D5 धर्मव्याधो)पाख्यान — *Adhy name* G1 धर्मव्याधकौशिकसंवाद° ; G2 कौशिकव्याधसंवादो शिष्टाचारलक्षणकथन — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 n3 D1 206, Dn2 205, T G1 M (M2 *sup lin*) 201 (M2 orig 203) G2 4 202 — *Śloka no* Dn 99 D1 41

१९९

211 मार्कण्डेय उवाच ।
स तु विप्रमथोवाच धर्मव्याधो युधिष्ठिर ।
यदहं ह्याचरे कर्म घोरमेतदसंशयम् ॥ १
विधिस्तु बलवान्ब्रह्मन्दुस्तरं हि पुराकृतम् ।
पुराकृतस्य पापस्य कर्मदोषो भवत्ययम् ।
दोषस्यैतस्य वै ब्रह्मन्विघाते यत्नवानहम् ॥ २
विधिना विहिते पूर्वं निमित्तं घातको भवेत् ।
निमित्तभूता हि वयं कर्मणोऽस्य द्विजोत्तम ॥ ३
येषां हतानां मांसानि विक्रीणामो वयं द्विज ।
तेषामपि भवेद्धर्म उपभोगेन भक्षणात् ।
देवतातिथिभृत्यानां पितृणां प्रतिपूजनात् ॥ ४
ओषध्यो वीरुधश्चापि पशवो मृगपक्षिणः ।
अन्नाद्यभूता लोकस्य इत्यपि श्रूयते श्रुतिः ॥ ५
आत्ममांसप्रदानेन शिबिरौशीनरो नृपः ।
स्वर्गं सुदुर्लभं प्राप्तः क्षमावान्द्विजसत्तम ॥ ६
राज्ञो महानसे पूर्वं रन्तिदेवस्य वै द्विज ।
द्वे सहस्रे तु वध्येते पशूनामन्वहं तदा ॥ ७
समांसं ददतो ह्यन्नं रन्तिदेवस्य नित्यशः ।
अतुला कीर्तिरभवन्नृपस्य द्विजसत्तम ।
चातुर्मास्येषु पशवो वध्यन्त इति नित्यशः ॥ ८
अग्नयो मांसकामाश्च इत्यपि श्रूयते श्रुतिः ।
यज्ञेषु पशवो ब्रह्मन्वध्यन्ते सततं द्विजैः ।

199

1 ^{c}) K_3 यद्यह ह्या° ; K_4 $D_{1\ 2}$ अहं यदा° (for यदह °ह्या) $Ś_1$ K_1 B_4 ह्याचर, K_3 Dc समाचरे (hypermetric), K_4 $D_{1\ 2\ 5}$ [आ]चर; B_{1-3} Dn $D_{3\ 4\ 6}$ G_3 आचरे, G_1 ह्यचर (for ह्याचरे) — ^{d}) D_1 घोररूपम् (for °मेतद्) D_5 (m as in text) अनावृत (for असशयम्)

2 ^{a}) K_4 $B_{2\ 4}$ विप्र (for ब्रह्मन्) — D_4 om (hapl) 2^{b}–2^{e} — ^{b}) S (except G_3 M_2) पुरातन (for पुरा कृतम्) — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ D_5 दोषस्य (for पापस्य) — ^{e}) B_2 शिरसा (for दोषस्य) B_{1-3} Dc D_6 T_2 G_3 M_1 तस्य (for [ए]तस्य) $Ś_1$ $K_{2\ 4}$ $D_{1-3\ 5}$ वा, B_4 च (for वै) — ^{f}) $Ś_1$ $K_{1\ 2\ 4}$ $D_{2\ 3}$ (before corr) निर्घाते; K_3 D_3 (after corr) T_2 निघाते, B_1 विदित्वा, T_1 निपाते, $G_{2\ 4}$ निष्कृतौ (for विघाते) $Ś_1$ K_2 $D_{3\ 5}$ भवेत् (for अहम्)

3 ^{a}) $Ś_1$ K $B_{1\ 3}$ Dc Dn $D_{2-4\ 6}$ G_3 हि हते, B_2 D_5 [अ]भिहते, B_4 T_1 M_2 विहित — ^{b}) $B_{1\ 3}$ पातको B_4 महान् (for भवेत्)

4 ^{a}) D_5 तेषा, $G_{1\ 4}$ M_1 एषां T_1 मांसानां — ^{b}) K_{3-4} D_2 M_1 विक्रीणीमो, B_4 T_1 °णीम; M_2 °णाम B_{1-3} Dc Dn $D_{4\ 6}$ G_3 विक्रीणामीह वै द्विज, D_5 विक्रीणीमो द्विजोत्तम — ^{c}) $B_{1\ 3\ 4}$ T_1 G_1 M कर्म (for धर्म) — ^{d}) $B_{1\ 2\ 4}$ Dn $D_{5\ 6}$ T_1 उपयोगेन K_4 G_4 रक्षणात्, B_{1-3} Dc D_6 भक्षणम्, Dn D_4 G_3 भक्षणे, T_1 G_1 कर्मणा — ^{e}) G_4 °भूतानां — ^{f}) B Dc Dn $D_{4\ 6}$ G_3 चापि पूजनम् (B_4 °नात्), D_5 G_1 प्रतिपूजनम् (G_1 °ने)

5 ^{a}) $B_{1\ 3}$ D (except $D_{1-3\ 5}$) G_3 चैव (for चापि) — ^{c}) $K_{1\ 2}$ अनादिभूता $Ś_1$ भूतस्य, B_2 भूतानाम् (for लोकस्य) — $5^{d}=9^{b}$

6 ^{a}) B_{1-3} Dn_3 G_3 °प्रसादेन — ^{c}) $B_{1\ 2\ 4}$ Dc_1 Dn $D_{4\ 6}$ G_3 सुदुर्गम; B_3 दुर्गमन

7 ^{a}) D_5 महाध्वरे — S (except G_3) om 7^{cd} — ^{c}) $K_{1\ 2}$ द्वि (for द्वे) $Ś_1$ $K_{3\ 3}$ $D_{1\ 5}$ वध्यते — ^{d}) $Ś_1$ K $B_{1\ 3}$ Dc $D_{1-3\ 5}$ प्रत्यह (for अन्वह) K_4 Dc_1 D_{1-3} सदा (for तदा) — B Dc Dn $D_{4\ 6}$ G_3 ins after 7 T $G_{1\ 2\ 4}$ M (which all om 7^{cd}) ins after 7^{ab}

1019* अहन्यहनि वध्येते द्वे सहस्रे गवां तथा ।

[T_1 वध्यते, T_2 पच्यते, $G_{2\ 4}$ पच्येते, M_2 वर्धेते $G_{1\ 2\ 4}$ सहस्रे द्वे (by transp) $B_{1\ 3}$ Dc गवा तदा, T $G_{1\ 2\ 5}$ M तु वै गवां]

8 ^{b}) $Ś_1$ वै तदा, $K_{1\ 2}$ B_1 नित्यदा, D_1 धीमत (for नित्यश॰) — ^{c}) T_1 M प्रीतिर् (for कीर्तिर्) — ^{d}) B_4 मृगस्य, Dc नृपतेर् (for नृपस्य) — ^{e}) B_{2-4} Dn $D_{4\ 6}$ G_3 स्ये च (for °स्येषु) — K_3 om (hapl) 8^{f}–9^{c} — ^{f}) $Ś_1$ ॰श्रुति॰, $K_{1\ 2}$ D_5 चोच्यते (for नित्यश॰)

9 K_3 om 9^{abc} (of v l 8) — ^{b}) $=5^{d}$ $Ś_1$ K_2 इति च (for इत्यपि) — ^{d}) D_5 वध्यते श्रूयते श्रुति, T_1 °ते द्विजसत्तम — ^{e}) K_4 सत्कृता $Ś_1$ विप्रै° (for मन्त्रै°)

संस्कृताः किल मन्त्रैश्च तेऽपि स्वर्गमवाप्नुवन् ॥ ९
यदि नैवाग्नयो ब्रह्मन्मांसकामाभवन्पुरा ।
भक्ष्यं नैव भवेन्मांसं कस्यचिद्द्विजसत्तम ॥ १०
अत्रापि विधिरुक्तश्च मुनिभिर्मांसभक्षणे ।
देवतानां पितॄणां च भुङ्क्ते दत्त्वा तु यः सदा ।
यथाविधि यथाश्रद्धं न स दुष्यति भक्षणात् ॥ ११
अमांसाशी भवत्येवमित्यपि श्रूयते श्रुतिः ।
भार्यां गच्छन्ब्रह्मचारी ऋतौ भवति ब्राह्मणः ॥ १२
सत्यानृते विनिश्चित्य अत्रापि विधिरुच्यते ।
सौदासेन पुरा राज्ञा मानुषा भक्षिता द्विज ।
शापाभिभूतेन भृशमत्र किं प्रतिभाति ते ॥ १३
स्वधर्म इति कृत्वा तु न त्यजामि द्विजोत्तम ।
पुराकृतमिति ज्ञात्वा जीवाम्येतेन कर्मणा ॥ १४
स्वकर्म त्यजतो ब्रह्मन्नधर्म इह दृश्यते ।
स्वकर्मनिरतो यस्तु स धर्म इति निश्चयः ॥ १५
पूर्वं हि विहितं कर्म देहिनं न विमुञ्चति ।
धात्रा विधिरयं दृष्टो बहुधा कर्मनिर्णये ॥ १६
द्रष्टव्यं तु भवेत्प्राज्ञ क्रूरे कर्मणि वर्तता ।
कथं कर्म शुभं कुर्यां कथं मुच्ये पराभवात् ।
कर्मणस्तस्य घोरस्य बहुधा निर्णयो भवेत् ॥ १७
दाने च सत्यवाक्ये च गुरुशुश्रूषणे तथा ।
द्विजातिपूजने चाहं धर्मे च निरतः सदा ।
अतिवादातिमानाभ्यां निवृत्तोऽस्मि द्विजोत्तम ॥ १८
कृषिं साध्विति मन्यन्ते तत्र हिंसा परा स्मृता ।

— ^{f}) G$_1$ आप्नुयु ; G$_4$ आप्नुयात्

10 D$_5$ om 10 — ^{a}) K$_3$ T G$_1$ M$_2$ वै ना°, Dc चैवा° (for नैवा°) Ś$_1$ K$_{1\,2\,4}$ D$_{2\,5}$ मांसकामा नाभविष्यन् — ^{b}) Ś$_1$ lacuna, K$_{1\,2\,4}$ D$_{2\,5}$ ब्रह्मन्यथाभय पुरा ; D$_1$ T मांसकामा पुराभवन् — K$_4$ om 10^c–11^b — ^{c}) Ś$_1$ न वै (for नैव) B Dc$_1$ Dn$_1$ D$_4$ $_6$ G$_3$ [अ]भवन् (for भवेन्)

11 K$_4$ om 11^{ab} — ^{a}) D$_{2\,3}$ अथा (for अत्रा°) K$_3$ स, S (except G$_3$) तु (for च) — ^{b}) T$_1$ G$_1$ M मुने मांसस्य भक्षणे — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1\,2}$ B$_{1\,3\,4}$ च, Dn D$_{4\,6}$ G$_3$ [अ]पि (for तु) — ^{e}) Ś$_1$ K B$_3$ D$_{1-3\,5}$ यथाशास्त्रं ; B$_4$ Dn D$_{4\,6}$ यथाश्राद्धं — ^{f}) B$_{3-4}$ Dc$_1$ Dn D$_{4\,6}$ G$_3$ प्र (for स) G$_{2\,4}$ दुष्येत (for दुष्यति)

12 ^{a}) K$_4$ भवेदेवम् — ^{b}) B$_4$ इत्येषा वैदिकी श्रुति

13 ^{b}) S (except G$_3$ M$_1$) तत्रापि (for अ) — ^{c}) B D (except D$_{1-3\,5}$) G$_3$ सदा (for पुरा) — ^{d}) Ś$_1$ K B$_2$ D$_{1-3\,5}$ ब्राह्मणा (for मानुषा) — ^{f}) = (var) 19^f, etc Ś$_1$ K$_{1\,2}$ इति (for अत्र) Ś$_1$ K$_{3\,4}$ B$_1$ Dn$_2$ D$_6$ M$_2$ मे (for ते)

14 T$_1$ om 14–19, M$_2$ om 14–17 — ^{a}) K$_3$ B Dc D$_{3\,5}$ स्वकर्म Ś$_1$ K$_{1\,2}$ स्वकर्म इति (Ś$_1$ र्मेति च) तत्कृत्वा — ^{b}) Ś$_1$ K$_1$ नित्यदापि (for न त्यजामि)

15 T$_1$ M$_2$ om 15 (cf v l 14), Dn om 15^{ab} (!) — ^{a}) K$_{3\,4}$ B$_1$ नधर्मस, B$_{3-4}$ T$_2$ G$_{1\,2\,4}$ M$_1$ स्वधर्मं — D$_2$ om 15^{bc} — ^{b}) K$_{3\,4}$ स्वधर्मम्, B$_1$ स्वकर्म (for अधर्म) Ś$_1$ K$_{1\,2}$ B$_{2\,3}$ D$_{5-6}$ G$_{1\,3}$ इति (for इह) K$_1$ चोच्यते ; D$_5$ निश्रुत (for दृश्यते) — B$_3$ om 15^{cd} — ^{c}) K$_3$ B$_4$ T$_2$ G$_{1\,2\,4}$ M$_1$ स्वधर्मनिरतो Ś$_1$ K$_{1-3}$ B$_4$ D$_{1\,5}$ च (for तु) K$_4$ D$_3$ स्वकर्मणि रतियां च — ^{d}) K$_4$ D$_3$ स्वधर्मं ; B$_{1\,3}$ Dn D$_{4\,6}$ G$_3$ (by transp) धर्मं स

16 T$_1$ M$_2$ om 16 (cf v l 14) — ^{a}) D$_5$ यत्पूर्वं, G$_{1\,2\,4}$ M$_1$ कुले हि (for पूर्वं हि) — ^{b}) G$_{3\,4}$ M$_1$ देही तन् (for देहिन) B$_1$ नावमुचति, Dc$_2$ न विमुच्यते — ^{c}) T$_2$ G$_{1\,2\,4}$ M$_1$ चाय विधिर् (for विधिरय) — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1\,2\,4}$ D$_{2\,3}$ कर्मसिद्धये, K$_3$ D$_{1\,5}$ निश्चये

17 T$_1$ M$_2$ om 17 (cf v l 14), G$_1$ om 17^{ab} — ^{a}) Ś$_1$ K$_{1\,2}$ प्रष्टव्य ; K$_3$ B$_{1\,3}$ D (except D$_{1-3}$) T$_2$ G$_6$ दृष्टव्या ; G$_2$ द्रष्टव्यस् B$_{1\,3}$ D (except D$_{1-3}$) G$_3$ प्रज्ञा, B$_{2\,4}$ T$_2$ G$_{2\,4}$ M$_1$ ब्रह्मन् — ^{b}) K$_3$ T$_2$ वर्तते ; D$_5$ वर्तता G$_{2\,4}$ M$_1$ धर्मो धर्मविनिश्च(M$_1$ र्ण)ये — ^{c}) G$_{1\,2}$ कुर्यात् — ^{d}) G$_{1\,2}$ मुच्येत् Dc कथ मुक्ति. परा स्मृता — ^{e}) Ś$_1$ K D$_{1-3\,5}$ ह्यस्य (for तस्य)

18 T$_1$ om 18 (cf v l 14) — ^{ab}) Ś$_1$ K D$_{1-3\,5}$ दानेन वाक्येन षया तथा (D$_5$ °षणेन च) — ^{c}) K$_4$ °पूजनाच्चाह, B$_2$ पूजा लभते ; D$_{1\,3\,5}$ °पूजनेनाह — ^{d}) B$_2$ चात्र रत (for च निरत) — ^{e}) Ś$_1$ अभिवादाति ; K$_1$ अतिवाचभि°, K$_2$ अतिवाचत° ; B$_{1\,2\,4}$ Dn D$_{4\,6}$ G$_3$ अभिमानातिवादाभ्यां, B$_3$ अतिवादाभिमानाभ्या — ^{f}) G$_1$ निवृत्तो द्विजसत्तम

19 T$_1$ om 19 (cf v l 14), D$_5$ om 19^{ab} — ^{a}) B M$_2$ साध्वीति — ^{c}) K$_{1\,2}$ कृष्यतो B$_1$ मर्त्यां ; G$_{2\,4}$ उर्वीं ; M$_2$ विप्र (for पुसो) K$_{3\,4}$ D$_{1-3\,5}$ T$_2$ G$_{1\,2\,4}$ M$_1$ कृषतो लाङ्गलैर्मर्त्या (T$_2$ लैरुर्वीं ; G$_1$ M$_1$ °लैर्विप्र) — ^{c})

5 23 23 कर्षन्तो लाङ्गलैः पुंसो घ्नन्ति भूमिशयान्बहून् ।
जीवानन्यांश्च बहुशस्तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ १९
धान्यबीजानि यान्याहुर्व्रीह्यादीनि द्विजोत्तम ।
सर्वाण्येतानि जीवानि तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ २०
अध्याक्रम्य पशूंश्चापि घ्नन्ति वै भक्षयन्ति च ।
वृक्षानथौषधीश्चैव छिन्दन्ति पुरुषा द्विज ॥ २१
जीवा हि बहवो ब्रह्मन्वृक्षेषु च फलेषु च ।
उदके बहवश्चापि तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ २२
सर्वं व्याप्तमिदं ब्रह्मन्प्राणिभिः प्राणिजीवनैः ।
मत्स्या ग्रसन्ते मत्स्यांश्च तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ २३
सत्त्वैः सत्त्वानि जीवन्ति बहुधा द्विजसत्तम ।
प्राणिनोऽन्योन्यभक्षाश्च तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ २४
चङ्क्रम्यमाणा जीवांश्च धरणीसंश्रितान्बहून् ।
पद्भ्यां घ्नन्ति नरा विप्र तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ २५
उपविष्टाः शयानाश्च घ्नन्ति जीवाननेकशः ।
ज्ञानविज्ञानवन्तश्च तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ २६
जीवैर्ग्रस्तमिदं सर्वमाकाशं पृथिवी तथा ।
अविज्ञानाच्च हिंसन्ति तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ २७
अहिंसेति यदुक्तं हि पुरुषैर्विस्मितैः पुरा ।
के न हिंसन्ति जीवान्वै लोकेऽस्मिन्द्विजसत्तम ।
बहु संचिन्त्य इह वै नास्ति कश्चिदहिंसकः ॥ २८
अहिंसायां तु निरता यतयो द्विजसत्तम ।

K3 4 D1-3 5 S (except G3, T1 om) सु (for च) Ś1 K1 2 बीजान्यन्यानि ब° — K1 om 19f–20a — f) = (var) 13f, = 20d etc K2 B Dc D3 M3 मे (as in old printed ed !) (for ते) — After 19, B1 reads 24, *repeating* it in its proper place

20 K1 om 20a (cf v l 19), K3 om (hapl) 20 — a) B1 G1 2 धान्यजीवानि — b) G3 4 तृणा° (for व्रीह्या°) — c) Ś1 K1 2 भूतानि, G2 4 जीवा हि; M3 बीजानि (for जीवानि) — d) = (var) 13f, = 19d etc B Dc मे (as in old printed ed !) (for ते)

21 a) K1 2 अपाक्रम्य, K3 G2 4 अभ्या°, K4 अथ वान्य°; Dc1 Dn3 D4 6 T2 आध्याक्रम्य, D2 अध्यारुह्य, D3 अभ्याक्रम्य, T1 बुध्या° Ś1 K B4 D1-3 5 चैव (for चापि) — D5 om (hapl) 21bc — b) K1 2 वै (for च) — c) B Dc Dn D1 4 6 G3 वृक्षांस्तथौषधीश्चापि (B4 °श्चैव), D3 (marg *sec m*) वृक्षान्महौषधीश्चैव — d) K1 गच्छति (for छिन्दन्ति) G4 छिद्दतो भक्षयति च (cf 21b)

22 a) T1 जीवाश्च, T2 M2 °पि, G2 4 °नि (for जीवा हि) T2 G2 4 बहुशो (for बहवो) D1 राजन्, T1 विप्र (for ब्रह्मन्) — D2 om (hapl) 22b–23a, G4 om 22cd — d) B2-4 Dc2 मे (as in old printed ed !) (for ते)

23 D2 om 23a (cf v l 22), T1 M om (hapl) 23–24 — a) T2 G1 2 4 जगदिद (for इद ब्रह्मन्) — b) S1 K1-3 B1 2 D4 6 G2 3 प्राणजीवनै — c) B2-4 D (except D1-3 5) G3 transp मत्स्या and मत्स्यान् Ś1 K ग्रसति — d) B2 3 Dc मे (for ते)

24 K2 D2 T G1 4 M om 24 (for T1 M cf v l 23) — a) G2 जीवैर्जीवा हि जीवति — d) B2-4 Dn1 मे (for ते)

25 a) Dn2 D6 G3 चक्रम्यमाणान् Ś1 K1 2 जीवाश्च — b) T धरणीं D5 अपि (for बहून्) Ś1 K1 धरणीं सश्रिता द्विज, K3 धरणीसम्भृतान्बहून् — c) Ś1 तांस्तु, D5 S (except G3) ब्रह्मन् (for विप्र) — d) B2-4 Dc मे (for ते)

26 D3 om 26–27, D2 om 26 — a) B1 G1 उपविष्टान्छयानांश्च — b) K3 चैतान् (for जीवान्) Ś1 K1 2 अशेषत , K3 4 D5 अचेतस , D1 असशय (for अनेकश) — c) T1 विज्ञानतस्तथाज्ञान, T2 G1 2 4 अज्ञानादथ वा ज्ञानात्, M विजानतस्तथाज्ञानात् — d) B2-4 Dc Dn2 मे (for ते)

27 D3 6 T1 om 27 (for D3 cf v l 26), G4 om 27a–28b — a) Ś1 K1 2 जनैर् (for जीवैर्) Ś1 K D1 2 5 व्याप्तम् (for ग्रस्तम्) — T2 G2 om 27cd — c) K1 2 D1 °ज्ञानाश्च M1 एकैक च विहिंसति — d) B2-4 Dc2 मे (for ते)

28 G4 om 28ab (cf v l 27) — a) G1 हिंसतीति (for अहिंसेति) — b) T1 च स्मृतै ; G1 विस्तृतै ; M2 विस्मृतै (for विस्मितै) — c) S1 K1-3 D1-3 5 को, G1 ते (for के) K2 नु (for न) Ś1 K1-3 D1-3 5 हिंसति S (except G3) जीवाश्च — e) K D2 3 इह, D1 इति (for बहु) T1 G2 M सचिंत्यम् K1 2 B Dc Dn D4 6 G3 इति, K3 4 D1-3 बहु (for इह) S1 इह सचिंत्यमानोपि

29 a) G1 2 4 अहिंसाधर्मनिरता — c) Ś1 K1 कुर्वंतेव, K2 °ते न (for न्त्येव) T1 M कुर्वतामपि हिंसा च, G2 4 तेषामपि हि सा ब्रह्मन् — d) T2 अल्पतरो, M2 °परा G3 [अ]भवत् (for भवेत्)

कुर्वन्त्येव हि हिंसां ते यत्नादल्पतरा भवेत् ॥ २९
आलक्ष्याश्चैव पुरुषाः कुले जाता महागुणाः ।
महाघोराणि कर्माणि कृत्वा लज्जन्ति वै न च ॥ ३०
सुहृदः सुहृदोऽन्यांश्च दुर्हृदश्चापि दुर्हृदः ।
सम्यक्प्रवृत्तान्पुरुषान्न सम्यगनुपश्यतः ॥ ३१
समृद्धैश्च न नन्दन्ति बान्धवा बान्धवैरपि ।
गुरूंश्चैव विनिन्दन्ति मूढाः पण्डितमानिनः ॥ ३२
बहु लोके विपर्यस्तं दृश्यते द्विजसत्तम ।
धर्मयुक्तमधर्मं च तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ ३३
वक्तुं बहुविधं शक्यं धर्माधर्मेषु कर्मसु ।
स्वकर्मनिरतो यो हि स यशः प्राप्नुयान्महत् ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनद्विशततमोऽध्यायः ॥ १९९ ॥

२००

मार्कण्डेय उवाच ।
धर्मव्याधस्तु निपुणं पुनरेव युधिष्ठिर ।
विप्रर्षभमुवाचेदं सर्वधर्मभृतां वरः ॥ १
श्रुतिप्रमाणो धर्मो हि वृद्धानामिति भाषितम् ।

30 a) Ś1 आलक्षाश्चैव, K3 अलक्ष्म्या°, K3 B3 Dc2 D1 3 5 अलक्ष्या (D1 °क्षा°), B4 आलक्ष्याश्चापि, T1 G4 अलक्षितोपि (G4 °ता हि), T2 G1 3 M आलक्षिता हि (M2 °तापि) T1 पुरुष° — b) T1 कुले जातो °गुण° — M om 30c–31d — c) K4 (m as in text) कार्याणि, D2 सर्वा° (for कर्मा°) — d) K1 2 D3 T G3 (after corr) 4 नैव च, B1 चैव ह, B2 Dn2 n3 (marg sec m as in text) वै द्विज; Dc वै नृपा°, D5 G3 (before corr) वै नृप (for वै न च)

31 M om 31 (cf v l 30) — a) D5 दुर्हृदो (for सुहृदो) B3 सुहृदोसुहृदोन्यांश्च — b) K2 B2 D5 T G2 4 सुहृदश्चापि (for दुर्हृद°) — c) K3 सम्यक्प्रवृत्ता पुरुषा — d) S1 K1 D2 4 अनुपश्यत (D2 °ते) K3 D1 5 G1 असम्यगनुपश्यत (D1 °श्य च, G1 °श्यति), K4 स सम्यगनुदृश्य च, Dc सम्यगर्थं न पश्यत; T1 सम्यगेवानुपश्यत, T2 G2 4 सम्यगेव न पश्यति

32 a) Ś1 K D1–3 सु(D1 अ)समृद्धैर्न, M2 स समृद्धैश्च S1 K1 निंदति; B2 निंद्यते T2 सम्यश्चैश्च (sic) न लज्जति; G1 स्वस्थानाभ्रच्याविता स्युर् — Ś1 K1 om (hapl) 32bc — c) B4 अपि, T G1 2 चापि (for चैव) Dc गुरूंश्चैव विनिघ्नति; G4 °श्च नापि नंदति, M °श्चैवाभिनंदति — d) B4 शीघ्र; D5 मूर्खा° S (except G3) मूढा निश्चितमानिन (T1 °निन; M1 °नसा)

33 a) G4 M लोक° B2 4 [ऽ]पि (for वि°) — b) Ś1 Dc चेद्, K1 2 चैव (for द्विज°) — c) D1 अयुक्त; D2 M1 अधर्म्यं; G1 अधर्मश्च — d) B2 4 मे (for ते)

34 a) Ś1 K D1–3 5 transp वक्तु and शक्य — b) Ś1 K1 2 D1 3 M1 धर्म्याधर्म्ये(K2 °र्मे)षु — After 34ab, G1 ins

1020* वेदधर्माविरुद्ध यत्प्रमाणै प्रतित शुभम् ।

— G1 om 34cd — c) K4 D2 G4 स्वधर्म° — d) M2 सशम (for स यश°) G4 नर° (for महत्)

Colophon — *Major parvan* K2 T2 G3 4 आरण्य, Dc2 वन (!) — *Sub-parvan* G1 मार्कंडेयसमस्या Ś1 K1 2 D5 (all om sub parvan name) mention only धर्मव्याधो(K1 D5 व्याधो)पाख्यान; K3 4 B Dc Dn D1–4 6 G3 M2, likewise, only पतिव्रतोपाख्यान — *Adhy name* Ś1 हिंसानिर्णय; G1 धर्मव्याधकौशिकसंवाद° — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 (*sup lin*) n3 D1 207, Dn2 206, T1 G1 M (M2 *sup lin*) 202 (M2 orig 204), T2 201, G2 4 203 — *Śloka no* Dn 39

200

1 a) K4 B D4 6 G3 निपुण° — d) Ś1 B3 सर्वधर्मविदां; D2 सर्वं धर्मभृतां, D5 धर्म्यं धर्मं K2–4 B1–3 D4 5 वर B4 सर्वभूतहिते रत

2 Before 2, S1 K3 G1 ins धर्मव्याध°, K1 3 4 B D T G2 3 M व्याध उ° (resp व्याध) — a) B1–3 Dc Dn D4 6 T2 G3 [ऽ]य; G4 च (for हि) Ś1 K D1–3 5

सूक्ष्मा गतिर्हि धर्मस्य बहुशाखा ह्यनन्तिका ॥ २
प्राणात्यये विवाहे च वक्तव्यमनृतं भवेत् ।
अनृतं च भवेत्सत्यं सत्यं चैवानृतं भवेत् ॥ ३
यद्भूतहितमत्यन्तं तत्सत्यमिति धारणा ।
विपर्ययकृतोऽधर्मः पश्य धर्मस्य सूक्ष्मताम् ॥ ४
यत्करोत्यशुभं कर्म शुभं वा द्विजसत्तम ।
अवश्यं तत्समाप्नोति पुरुषो नात्र संशयः ॥ ५
विषमां च दशां प्राप्य देवान्गर्हति वै भृशम् ।
आत्मनः कर्मदोषाणि न विजानात्यपण्डितः ॥ ६
मूढो नैकृतिकश्चापि चपलश्च द्विजोत्तम ।
सुखदुःखविपर्यासो यदा समुपपद्यते ।
नैनं प्रज्ञा सुनीतं वा त्रायते नैव पौरुषम् ॥ ७
यो यमिच्छेद्यथा कामं तं तं कामं समश्नुयात् ।
यदि स्यादपराधीनं पुरुषस्य क्रियाफलम् ॥ ८
संयताश्चापि दक्षाश्च मतिमन्तश्च मानवाः ।
दृश्यन्ते निष्फलाः सन्तः प्रहीणाः सर्वकर्मभिः ॥ ९
भूतानामपरः कश्चिद्धिंसायां सततोत्थितः ।
वञ्चनायां च लोकस्य स सुखेनेह जीवति ॥ १०
अचेष्टमानमासीनं श्रीः कंचिदुपतिष्ठति ।
कश्चित्कर्माणि कुर्वन्हि न प्राप्यमधिगच्छति ॥ ११

श्रुति प्रमाण धर्मस्य — b) T1 M2 इह, T2 G2 4 अभि (for इति) D5 शासन (for भाषितम्) Ś1 K1 2 B1–3 Dc Dn D4 6 G3 इति वृद्धानुशासन — d) K2 ह्यनत्यका, K4 D1 2 T2 G1 M2 ह्यनतका (T2 °ता); G2 4 ह्यनिंदिता

3 a) K3 B D (except D1–3 5) T1 G3 4 M2 प्राणांतिके, K4 प्राणव्यये B1 विवादे — b) Ś1 कर्तव्यम् (for वक्तव्यम्) D2 चरेत् (for भवेत्) — K1 om (hapl.) 3^{cd} — c) K4 B Dc Dn D4 6 T1 G1 3 M अनृतेन, D5 अनृत वै G1 M वदेत् (for भवेत्) — d) K3 4 B2 4 D1 सत्ये चैव, B1 3 Dc Dn D4 6 T1 G1 3 M सत्येनैव (for सत्यं चैव) T1 G1 M वदेत् (for भवेत्)

4 a) Dc अत्यर्थं — b) B4 धर्मिणां; D4 T2 M2 धारणात्; D5 सत्तम — c) G2 विपर्यास° — After 4, G2 ins

1021* यत्करोत्यशुभं कर्म पश्य धर्मस्य सूक्ष्मताम् ।

5 a) Ś1 K D1–3 5 य° (for यत्) T1 [अ]शुचि (for [अ]शुभ) — b) Dn G3 यदि (for द्विज) T G1 2 4 M शुभं वापि द्विजोत्तम — After 5^{ab}, T1 ins

1022* अस्य कर्तुर्गतिं सर्वां वक्ष्यामि द्विजसत्तम ।

— c) T1 भक्षयन् (for अवश्य) Ś1 K D1–3 5 फलमाप्नोति, G4 तमवा°

6 G2 om 6^{a}–7^{b} — a) B1 हि, T G1 4 M2 तु (for च) B1 Dn प्राप्तो (for प्राप्य) — b) B1 4 देव, G1 देशान् K1–3 D2 M1 गर्हति वै, B4 गर्हयते, D1 5 अर्हति वै — c) T1 कर्मण (for आत्मन) Ś1 K2 °दोषैर्हि, K1 °दोष हि, K4 D2 3 °दोषान्वै, B2 3 °दोषाश्च, B4 दोष तु, D1 °दोष वै, D5 °दोषत्व, T G1 2 M °दोषेण, G4 °दोषाणा — d) Dc च जानाति (for विजा°) Ś1 K B2 D1 2 5 न वि(D1 नैव)जानत्यपडिता

7 G2 om 7^{ab} (cf v l 6) — a) Dn2 n3 D1 नैष्कृतिक° Ś1 K2 D5 मूढा नैकृतिकाश्चापि (D5 °श्चैव) — b) Ś1 K2 D5 चपलाश्च K2 Dc2 D2 4 त्तम K1 चपला द्विजसत्तम — T G1 4 M ins after 7 G2 (which om 6^{a}–7^{b}) ins after 5

1023* शुभं बध्नाति वै कर्म पुरुषः पापनिश्चयः ।

[T1 आशु (for शुभ) M अशुभं कर्म वै कर्म (M1 °र्म बध्नाति)]

— 7^{cdef} = (var.) B 12 331 1 — c) K3 4 °विपर्यासैर्, B1 D2 T1 G1 M °सैर्, B2–4 Dc2 D2 से, Dn सान् (!), D1 °स, D4 5 G3 साद् — d) B4 Dn सदा (for यदा) G4 समभिपद्यते — e) T1 दैव, G1 नैत, G2 एन Dn1 M2 प्रजा T2 G2 4 सुनीतिर् — f) Ś1 K D1–3 5 न च (for नैव) T1 G1 M त्राति नैव च पौरुष

8 a) K3 4 D2 3 य (for यो) — b) K2 त ते, T1 तत ; G1 M1 तथा; G2 4 स त (for त त) Ś1 K2 3 D2 उपाश्नुयात्, K1 4 B3 4 D1 3 अवाप्नुयात, B1 2 Dn D4 6 G3 स आप्नुयात्, Dc M1 समाप्नु , D5 उपाप्नुते, G1 समश्नुते (for °यात्) — c) Ś1 K1 2 4 D1–3 5 G2 4 यदि स्यान्न (G4 °श्ना) परा° — d) B2 Dn D4 6 T1 G3 पौरुष°

9 c) T2 निष्कुला°, some MSS नि फला° — d) Ś1 K1 2 प्रहीना K3 4 D1 5 °कर्मसु

10 b) Ś1 K2 सततोद्यत , K1 अपरोद्यत — d) K4 D5 T G1 2 4 M1 सुखेनैव (D5 न हि) T G4 M2 जीर्यते, G1 2 युज्यते (for जीवति) B Dc Dn D4 6 G3 स सुखी जीवते सदा (B4 सुखेनैवेह जीवति)

11 a) B1–3 D (except D1–3 5) G3 अचेष्टमपि चासीन — b) Ś1 K1 2 B2 D5 °तिष्टते, B1 °सर्पति, B3 Dc गच्छति — c) Ś1 K D1–3 5 कुर्वाणो; B3 गच्छति (for कुर्वन्हि) B4 कस्यचित्कुर्वत कर्म — d) K3 G2 M न प्राप्स्यम्, K4 B1 2

देवानिष्ट्वा तपस्तप्त्वा कृपणैः पुत्रगृद्धिभिः ।
दशमासधृता गर्भे जायन्ते कुलपांसनाः ॥ १२
अपरे धनधान्यैश्च भोगैश्च पितृसंचितैः ।
विपुलैरभिजायन्ते लब्धास्तैरेव मङ्गलैः ॥ १३
कर्मजा हि मनुष्याणां रोगा नास्त्यत्र संशयः ।
आधिभिश्चैव बाध्यन्ते व्याधैः क्षुद्रमृगा इव ॥ १४
ते चापि कुशलैर्वैद्यैर्निपुणैः संभृतौषधैः ।
व्याधयो विनिवार्यन्ते मृगा व्याधैरिव द्विज ॥ १५
येषामस्ति च भोक्तव्यं ग्रहणीदोषपीडिताः ।
न शक्नुवन्ति ते भोक्तुं पश्य धर्मभृतां वर ॥ १६
अपरे बाहुबलिनः क्लिश्यन्ते बहवो जनाः ।
दुःखेन चाधिगच्छन्ति भोजनं द्विजसत्तम ॥ १७

इति लोकमनाक्रन्दं मोहशोकपरिप्लुतम् ।
स्रोतसासकृदाक्षिप्तं ह्रियमाणं बलीयसा ॥ १८
न म्रियेयुर्न जीर्येयुः सर्वे स्युः सार्वकामिकाः ।
नाप्रियं प्रतिपश्येयुर्वशित्वं यदि वै भवेत् ॥ १९
उपर्युपरि लोकस्य सर्वो गन्तुं समीहते ।
यतते च यथाशक्ति न च तद्वर्तते तथा ॥ २०
बहवः संप्रदृश्यन्ते तुल्यनक्षत्रमङ्गलाः ।
महच्च फलवैषम्यं दृश्यते कर्मसंधिषु ॥ २१
न कश्चिदीशते ब्रह्मन्स्वयंग्राहस्य सत्तम ।
कर्मणां प्राकृतानां वै इह सिद्धिः प्रदृश्यते ॥ २२
यथा श्रुतिरियं ब्रह्मञ्जीवः किल सनातनः ।
शरीरमध्रुवं लोके सर्वेषां प्राणिनामिह ॥ २३

Dc D_1 नाप्राप्यम्, B_4 न चार्थम् (for न प्राप्यम्)

12 b) K_1 कर्मभि°; K_2 D_5 °गृद्धिभि ; K_4 T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ M_1 गृध्नुभि° — c) S_1 $K_{1\ 2\ 4}$ B_4 D_{1-3} दश मासान्, $B_{2\ 3}$ मास (for मास) S (except G_3) गर्भां

13 Dc_2 om 13^{ab} — b) B_4 कोपैश्च, G_2 भोग्यैश्च — c) K_3 G_4 अपि, D_3 चापि, D_1 अधि, T_1 अथ (for अभि) — d) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ लब्धा, T_1 G_4 बद्धास T_1 G_4 इव (for एव) — After 13, S (except G_3) ins

1024* न देहजा मनुष्याणां व्याधयो द्विजसत्तम ।

14 a) $D_{5\ 6}$ G_3 कर्मजो ; T_2 कर्मात्मा — b) B_1 Dc भोगा, $D_{5\ 6}$ T_2 G_3 रोगो (for रोगा) — T_1 M_2 om 14^c–15^d — c) G_1 M_1 व्याधिभिश्च The old printed ed read व्याधयो विनिवार्यंते, which was *not* found in any MS — d) T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ M_1 व्याले°

15 T_1 M_2 om 15 (cf v l 14) — a) K_1 वैद्ये, K_2 Dn_3 वैद्यैर्, G_2 वधैर् — b) $Ś_1$ विपुलै° (for निपुणै) — c) K_3 विनिवर्तंते — d) S_1 $K_{1\ 3\ 4}$ Do $D_{2\ 3}$ T_2 G_1 मृग व्याधैर् (T_2 लैर्) $K_{3\ 4}$ $D_{1-3\ 5}$ द्विपा (for द्विज)

16 a) K_2 G_4 एषाम्, T_1 तेषाम् — b) S (except G_3) रोग° (for दोष°) — c) Dc ते दोष, D_1 भोक्तव्य, T_1 भोक्तु च (for ते भोक्तु) — d) S (except G_3) चेष्टितु पूर्वकर्मणा (T तु पुण्यकर्मण ; M °त पश्य कर्मण)

17 T_1 M_2 om 17 — a) $Ś_1$ $K_{1\ 2\ 4}$ $D_{1-3\ 5}$ वह्नि (for बाहु) — b) K_2 $B_{2\ 3}$ Dn $D_{2\ 4\ 6}$ G_3 क्लिश्यति, K_4 दृश्यते, B_1 तुष्यति

18 a) B_4 T_2 °क्रांत (for °क्रन्द) — b) B_1 मोहशोक परायण, B_4 T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ M देह(B_4 मोह°, T_1 देव)शकापरिप्लुत — c) K_3 कालेन; K_4 B_2 Dc D_{1-3} श्रोतसा K_3 आसक्त, K_4 D_{1-3} आकृष्ट — d) $Ś_1$ $K_{1\ 3}$ ह्रियमान, T_1 प्रीयमाण $Ś_1$ $K_{1\ 2\ 4}$ $D_{1-3\ 5}$ विलोकय (for बली)

19 a) S_1 $K_{3\ 4}$ B_3 $D_{1-3\ 5}$ G_4 M_1 जीवेयुर् — G_4 om (hapl) 19^{bc} — b) $K_{2\ 4}$ B_3 Dn D_{3-6} G_3 सर्व कामिका°, T_1 स्वर्गे — d) T_1 वश्य च, G_1 स्वयशो; $G_{2\ 4}$ विधिश्च, M_1 स्ववशो, M_2 वश च (for वशित्व) $G_{2\ 4}$ नो (for वै)

20 a) M_1 लोकोय (for लोकस्य) — b) $Ś_1$ K B_4 $D_{1-3\ 5}$ अभीप्सते (for समीहते) — d) K_4 $D_{3\ 5}$ यथा T_1 न तथा वर्तते च तत्

21 a) G_1 वस्तव (for बहव) — c) $B_{2\ 4}$ Dn $D_{4\ 6}$ G_3 तु (for च) $Ś_1$ फलवैफल्य — d) B_4 सर्वकर्मसु, D_5 S (except G_3) कर्मसिद्धिषु — After 21, D_{1-3} ins

1025* वहन्ति शिबिकामन्ये यान्त्यन्ये शिबिकागताः ।

22 a) K_3 $B_{2\ 3}$ D (except D_5) G_3 केचिद् (for कश्चिद्) $Ś_1$ $K_{1\ 2\ 4}$ D_5 $G_{2\ 4}$ दृश्यते, B_1 गीयते; T G_1 M_1 ईहते (for ईशते) — b) K_4 B_2 Dc_1 Dn_1 n_2 n_3 (before corr) D_{2-6} M_2 ब्राह्मस्य, $G_{1\ 2}$ °ग्राहश्च G_4 सग्रहे (for सत्तम) — c) K_3 Dc_1 Dn_1 n_2 D_4 T $G_{3\ 4}$ कर्मणा B_4 D_1 T_2 $G_{2\ 4}$ M_2 प्रकृ S_1 $K_{1\ 2\ 4}$ $D_{1\ 3\ 5}$ हि (for वै) — d) Dc देहसिद्धि°, T_1 इह सधि

23 a) T $G_{2\ 4}$ सथा

5 24 25 वध्यमाने शरीरे तु देहनाशो भवत्युत ।
जीवः संक्रमतेऽन्यत्र कर्मबन्धनिबन्धनः ॥ २४

ब्राह्मण उवाच ।

कथं धर्मभृतां श्रेष्ठ जीवो भवति शाश्वतः ।
एतदिच्छाम्यहं ज्ञातुं तत्त्वेन वदतां वर ॥ २५

व्याध उवाच ।

न जीवनाशोऽस्ति हि देहभेदे
मिथ्यैतदाहुर्म्रियतेति मूढाः ।
जीवस्तु देहान्तरितः प्रयाति
दशार्धतैवास्य शरीरभेदः ॥ २६
अन्यो हि नाश्नाति कृतं हि कर्म
स एव कर्ता सुखदुःखभागी ।
यत्तेन किंचिद्धि कृतं हि कर्म
तदश्नुते नास्ति कृतस्य नाशः ॥ २७

अपुण्यशीलाश्च भवन्ति पुण्या
नरोत्तमाः पापकृतो भवन्ति ।
नरोऽनुयातस्त्विह कर्मभिः स्वै-
स्ततः समुत्पद्यति भावितस्तैः ॥ २८

ब्राह्मण उवाच ।

कथं संभवते योनौ कथं वा पुण्यपापयोः ।
जातीः पुण्या ह्यपुण्याश्च कथं गच्छति सत्तम ॥ २९

व्याध उवाच ।

गर्भाधानसमायुक्तं कर्मेदं संप्रदृश्यते ।
समासेन तु ते क्षिप्रं प्रवक्ष्यामि द्विजोत्तम ॥ ३०
यथा संभृतसंभारः पुनरेव प्रजायते ।
शुभकृच्छुभयोनीषु पापकृत्पापयोनिषु ॥ ३१
शुभैः प्रयोगैर्देवत्वं व्यामिश्रैर्मानुषो भवेत् ।
मोहनीयैर्वियोनीषु त्वधोगामी च किल्बिषैः ॥ ३२

---

24 [a]) B_3 G_1 वर्धं° (for वध्य°) T_1 च देहे (for शरीरे) $Ś_1$ K $D_{2\ 3\ 5}$ च (K_4 वै) (for तु) — [c]) K_2 नित्य (for ऽन्यत्र) — [d]) = (var) 34[d] $Ś_1$ K_{1-3} B_1 D_5 कर्मबधन(D_5 °धातु)बधन , D_8 कर्मसघनि° ; T_1 °वश्यश्च शाश्वत , G_1 M °बधनबधित° — After 24, $K_{1\ 2}$ ins an addl colophon

25 T_1 G_1 कौशिक (for ब्राह्मण उ°) — [a]) B_{1-3} D_6 धर्म(B_1 ब्रह्म)विदां, Dc Dn $D_{3\ 4}$ कर्मविदां (D_3 °भृता) — [c]) B_1 Dc D_2 S (except T_2 G_3) श्रोतु (for ज्ञातु) — [d]) B_1 तत्वतो B_3m वरदां (for वदतां)

26 $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ B_3 धर्मव्याध (for व्याध°) — [a]) T_2 देहनाशो D_5 त्विह (for [अ]स्ति हि) D_1 शरीरभेदे (for हि देह°) — [b]) $Ś_1$ $K_{1\ 2\ 4}$ $D_{2\ 3}$ म्रियते प्रमूढा , K_3 Dc_1 Dn D_4 G_4 M म्रियतीति मूढा° , $D_{1\ 5}$ म्रियते किलेति ; T_1 प्रवदस्यमूढा° — [d]) K_4m B_4 T_2 $G_{2\ 4}$ दशार्धता तस्य ; D_5 आदृश्यते वापि , T_1 दशापरस्तस्य (for दशार्धतैवास्य)

27 [a]) S_1 $K_{1\ 4}$ D_1 अन्यच्च, $K_{2\ 3}$ $D_{2\ 3}$ G_4 M_1 अन्यश्च , D_5 T $G_{1\ 2}$ अन्यस्य (T_1 त्र), M_2 अन्यैश्च — [b]) G_4 चैव (for एव), *and* °भोगी (*for* °भागी) B_{1-3} D (except $D_{1-3\ 5}$) G_3 मनुष्यलोके मनुजस्य कश्चित्, T $G_{1\ 2}$ M स वै कर्ता सुखदुःखस्य (G_2 दुःखसुखस्य) भा(T_1 M_2 भो)गी — [c]) T_2 $G_{2\ 4}$ M_2 यत्नेन (for यत्तेन) $Ś_1$ K $D_{1-3\ 5}$ सुकृत, M_1 च कृत (for हि कृत) K_3 D_1 कृत च (for हि कर्म) — [d]) G_1 M_2 नात्र (for नास्ति)

28 [a]) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ $B_{3\ 3}$ D (except $D_{1-3\ 5}$) G_3 सुपुण्य° (for अपुण्य°) B Dn $D_{4\ 6}$ G_3 हि (B_4 तु) (for च) M_1 [अ]पुण्या (for पुण्या) — [b]) N T_1 G_3 M नराधमा° (for नरो°) $K_{3\ 4}$ $D_{1-3\ 5}$ पुण्यकृतो , $G_{1\ 4}$ पापकृता — [c]) D_5 नरस्तु जातस्त्विह , T_1 G_1 M_2 नरास्तु (G_1 °रा हि, M_2 °राथ) गच्छति हि ; $G_{3\ 4}$ नरोनुगम्येत हि, M_1 अधो नरो गच्छति — [d]) T_2 कृतै ; $G_{2\ 4}$ कृतै (for तत) $Ś_1$ K B_1 $D_{1-3\ 5}$ T_2 समुत्पस्यति $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ M भावितैस् — After 28, $G_{2\ 4}$ ins an addl colophon (*adhy no* 204)

29 G_1 कौशिक° (for ब्राह्मण) — [a]) K_4 Dc_2 Dn_1 $D_{5\ 6}$ स (for स) — [c]) $K_{1\ 2\ 4}$ Dc_2 D_4 जातीः ; Dc_1 $G_{1\ 3}$ M_1 जाति° , $G_{2\ 4}$ जाता , M_2 जात्या B_2 Dn तु (for हि) T_1 जात्या पुण्यामपुण्या च — [d]) $G_{2\ 4}$ गर्भं (for कथ) K_4 $B_{1\ 2}$ $D_{1\ 5}$ T_2 $G_{2\ 4}$ M गच्छति D_5 जतव° (for सत्तम)

30 $Ś_1$ K_2 धर्मव्याध° (for व्याध उ) — $Ś_1$ om 30 — [a]) $K_{1\ 2}$ गर्भाधाने — [b]) $K_{1\ 2\ 4}$ $D_{2\ 3\ 5}$ सप्रपद्यते ; K_3 D_1 °वर्तते, Dc_2 °पश्यते — [c]) K B_4 D_{1-3} तत्सर्वं , D_5 तान्सर्वान् (for ते क्षिप्र) — [d]) T_1 प्रवक्ष्येह (for °क्ष्यामि) T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ M वक्ष्यामि द्विजसत्तम

31 [c]) T_1 शुभमाप्नोति ; T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ शुभयोनौ तु (for योनीषु !)

32 [c]) $Ś_1$ त्रियोनी च , T_1 विमोहत्व , T_2 G_3 च तिर्यक्त्व,

जातिमृत्युजरादुःखैः सततं समभिद्रुतः ।
संसारे पच्यमानश्च दोषैरात्मकृतैर्नरः ॥ ३३
तिर्यग्योनिसहस्राणि गत्वा नरकमेव च ।
जीवाः संपरिवर्तन्ते कर्मबन्धनिबन्धनाः ॥ ३४
जन्तुस्तु कर्मभिस्तैस्तैः स्वकृतैः प्रेत्य दुःखितः ।
तद्दुःखप्रतिघातार्थमपुण्यां योनिमश्नुते ॥ ३५
ततः कर्म समादत्ते पुनरन्यन्नवं बहु ।
पच्यते तु पुनस्तेन भुक्त्वापथ्यमिवातुरः ॥ ३६
अजस्रमेव दुःखार्तोऽदुःखितः सुखसंज्ञितः ।
ततोऽनिवृत्तबन्धत्वात्कर्मणामुदयादपि ।
परिक्रामति संसारे चक्रवद्बहुवेदनः ॥ ३७
स चेन्निवृत्तबन्धस्तु विशुद्धश्चापि कर्मभिः ।
प्राप्नोति सुकृताँल्लोकान्यत्र गत्वा न शोचति ॥ ३८
पापं कुर्वन्पापवृत्तः पापस्यान्तं न गच्छति ।
तस्मात्पुण्यं यतेत्कर्तुं वर्जयेत च पातकम् ॥ ३९
अनसूयुः कृतज्ञश्च कल्याणान्येव सेवते ।
सुखानि धर्ममर्थं च स्वर्गं च लभते नरः ॥ ४०
संस्कृतस्य हि दान्तस्य नियतस्य यतात्मनः ।
प्राज्ञस्यानन्तरा वृत्तिरिह लोके परत्र च ॥ ४१
सतां धर्मेण वर्तेत क्रियां शिष्टवदाचरेत् ।

G_1 अमानीषु (for त्रियो) — ^{d}) T_1 यथाकामी च, T_2 G_2 अधर्मैरेति, G_4 अधोगामी च, M_2 अधोगामिषु Ś$_1$ K_{1-3} Dn $D_{1, 3}$ किल्बिषी

33 ^{a}) D_1 जन्म , S (except G_3) व्याधि — ^{b}) Ś$_1$ K_1 D_{1-3} T_2 G_2 द्रुता°, K_3 Dc G_4 द्रुत — T_1 om 33^c–35^d — ^{c}) The reading मचरे or सचारे (for ससारे) of some old printed ed is *not* found in any MS ! Ś$_1$ $K_{1, 4}$ D_{1-3} T_2 $G_{1, 2}$ M_2 पच्यमाना(M_2 °नै)श्च — ^{d}) $K_{3, 4}$ D_{1-3} T_2 G_1 नरा

34 T_1 om 34 (cf v l 33) — ^{c}) D_5 सप्रतिवर्तते — ^{d}) = (var) 24^d Ś$_1$ $K_{1, 3}$ B_3 $G_{1, 2}$ M_1 कर्मबधन बधना ($G_{1, 2}$ सयुता°, M_1 °बधिता); T_2 M_2 कामबधन सयता

35 T_1 om 35 (cf v l 33) — ^{a}) Ś$_1$ $K_{1, 2}$ जतव , B_3 T_2 जतु स्व ; B_4 G_1 M_2 जतुश्च, Dc जतुषु G_1 (before corr) $_2$ स्वै स्वै (for तैस्तै) — ^{b}) $K_{1, 3}$ Dc $D_{4, 6}$ G_3 सु° (for स्व) S_1 K_1 दु खिता — ^{d}) Ś$_1$ $K_{1, 2}$ अमायु°; B_3 Dn $D_{4, 6}$ G_3 आप्नुते, B_4 ऋच्छति B_3 पुण्यां योनिम वाप्नुते, D_6 $G_{2, 4}$ पुण्यां योनिं समश्नुते, G_1 M अपुण्या यान्ति योनय

36 ^{a}) Ś$_1$ $K_{1, 2}$ समाधत्ते — ^{b}) Dc न तु (for बहु) D_1 पुनरन्यत्र यद्बहु — ^{c}) $K_{1, 2}$ पश्यते, K_3 B_1 मुच्यते; Dc पच्यते — ^{d}) T_1 $G_{1, 4}$ [अ]भक्ष्यम् (for [अ]पथ्यम्) Dc इवात्मन

37 ^{a}) Ś$_1$ इव, K $D_{1-3, 5}$ इह (for एव) — ^{b}) Dn $D_{4, 6}$ G_3 सुखसज्ञक°; T_1 सुखसज्ञित Dc भ्रमत्सुखपीडित ; $G_{2, 4}$ दु खितोदु खसज्ञित° — ^{c}) S_1 $K_{1, 2}$ अतो B_3 °निमित्तबध , D_5 निर्वृत्तबध ; M निवृत्तबधु — ^{e}) Ś$_1$ K B_4 $D_{1-3, 5}$ परिभ्रमति T_1 G_1 M_1 मसार; G_3 सचारे — ^{f}) Ś$_1$ K B_4 $D_{1-3, 5}$ T $G_{2, 4}$ M_1 बहुवेदने (T_1 M_1 °न), G_1 परिवेष्टन

38 ^{a}) T_1 से (for चेन्) — ^{b}) D_1 निवृत्त° (for विशुद्ध) — After 38^{ab}, all MSS (except $D_{1, 3, 5}$ T_1 G_1, $K_{1, 2}$ om line 2) ins

1026* तपोयोगसमारम्भ कुरुते द्विजसत्तम ।
कर्मभिर्बहुभिश्चापि लोकानश्नाति मानव ।,

which in $K_{3, 4}$ B Dc Dn $D_{2, 4, 6}$ T_2 G_{2-4} M_2 is followed by a *repetition* of 38^{ab} — ^{c}) Ś$_1$ $K_{1, 2}$ प्राप्नुते — ^{d}) Ś$_1$ शोचते

39 ^{a}) D_1 पापवृत्ति° T_2 पापात्मा पापवृत्तिश्च, G_1 सतत पापवृत्तस्तु — ^{b}) B Dc नियच्छति (for न ग) — After 39^{ab}, $G_{2, 4}$ ins

1027* पुण्य कुर्वन्पुण्यवृत्त पुण्यस्यान्त न गच्छति ।

— ^{d}) K_4 $D_{2, 3, 5}$ वर्जयेत्तच्च, B Dc Dn $D_{4, 6}$ T_1 G_3 M वर्जयीत च; T_2 $G_{1, 2, 4}$ वर्जयित्वा तु K_3 B_{2-4} Dn_1 n_2 $D_{4, 6}$ T_1 G_3 M पापकम्

40 ^{a}) K_3 B_3 Dc D_3 T_2 अनसूय° Ś$_1$ K $D_{1-3, 5}$ कृतप्रज्ञ° — ^{b}) S_1 $K_{1, 3}$ D_3 कल्याणानेव; $B_{1, 3}$ Dc Dn $D_{4, 6}$ T_2 G_2 °णानि च; B_2 कश्मलानि च — ^{d}) Ś$_1$ K $D_{1, 2, 5}$ सुकृतैर्लभते महत्

41 ^{a}) K_4 $D_{2, 3}$ सस्कृतस्य B_{1-3} D (except D_{1-3}) G_3 M_1 च, G_1 तु; M_2 [इ]ह (for हि) K_2 om (hapl) 41^b–42^c — ^{b}) Dn_3 D_2 जितात्मन° — ^{c}) T_2 $G_{2, 4}$ नुत्तमा (for °नन्तरा)

42 K_2 om 42^{abc} (cf v l 41) — ^{b}) $B_{2, 4}$ D_5 S (except T_1 G_3) क्रिया — ^{c}) S_1 $K_{1, 3, 4}$ $D_{1-3, 5}$ धर्म (for लोक°) — ^{d}) K_3 D_3 लप्स्येत Some MSS द्विज°

असंक्लेशेन लोकस्य वृत्तिं लिप्सेत वै द्विज ॥ ४२
सन्ति ह्यागतविज्ञानाः शिष्टाः शास्त्रविचक्षणाः ।
स्वधर्मेण क्रिया लोके कर्मणः सोऽप्यसंकरः ॥ ४३
प्राज्ञो धर्मेण रमते धर्मं चैवोपजीवति ।
तस्य धर्मादवाप्तेषु धनेषु द्विजसत्तम ।
तस्यैव सिञ्चते मूलं गुणान्पश्यति यत्र वै ॥ ४४
धर्मात्मा भवति ह्येवं चित्तं चास्य प्रसीदति ।
स मैत्रजनसंतुष्ट इह प्रेत्य च नन्दति ॥ ४५
शब्दं स्पर्शं तथा रूपं गन्धानिष्टांश्च सत्तम ।
प्रभुत्वं लभते चापि धर्मस्यैतत्फलं विदुः ॥ ४६
धर्मस्य च फलं लब्ध्वा न तृप्यति महाद्विज ।
अतृप्यमाणो निर्वेदमादत्ते ज्ञानचक्षुषा ॥ ४७
प्रज्ञाचक्षुर्नर इह दोषं नैवानुरुध्यते ।
विरज्यति यथाकामं न च धर्मं विमुञ्चति ॥ ४८
सर्वत्यागे च यतते दृष्ट्वा लोकं क्षयात्मकम् ।
ततो मोक्षे प्रयतते नानुपायादुपायतः ॥ ४९
एवं निर्वेदमादत्ते पापं कर्म जहाति च ।
धार्मिकश्चापि भवति मोक्षं च लभते परम् ॥ ५०
तपो निःश्रेयसं जन्तोस्तस्य मूलं शमो दमः ।
तेन सर्वानवाप्नोति कामान्यान्मनसेच्छति ॥ ५१
इन्द्रियाणां निरोधेन सत्येन च दमेन च ।
ब्रह्मणः पदमाप्नोति यत्परं द्विजसत्तम ॥ ५२

43 B_2 om 43^{ab} — ^{a}) K_3 $B_{1\ 3\ 4}$ Dc Dn $D_{4\ 6}$ T_1 G_3 ह्यागम (for ह्यागत°) D_1 आगतागमविज्ञाना° — ^{b}) K_3 Dn D_4 T_1 G_3 शास्त्रे (for शास्त्र) — ^{d}) $Ś_1$ K_1 कर्मण सोस्य सकर, K_2 कर्मनाशोसि स°, T_1 कुर्वाण सो ह्यस°, T_2 $G_{2\ 4}$ कुर्वाणास्ते ह्यसकर (G_2 °रा°), G_1 कुर्वाणा ये ह्यसकरा, M कर्मण° स ह्यसकर

44 ^{a}) $Ś_1$ K_{2-4} D_{1-3} प्रजा, D_5 राज (for प्राज्ञो) T_1 G_1 M धर्मे च (for धर्मेण) K_4 G_1 (before corr) लभ° (for रम°) — ^{b}) D_5 प्रजा चै°, T_1 धर्मेणै° (for धर्मं चै°) — After 44^{ab}, M ins

1028* धर्मेण वृत्ति कुरुते धर्मं चैव प्रशसति ।

— K_3 om 44^{c}–45^{d} — ^{c}) K_4 Dn D_{1-6} ततो ध(Dn $D_{4\ 6}$ °स्माद्)र्मादवाप्तेन, M स तु धर्मादवाप्तैर्हि — ^{d}) K_4 Dn D_{1-6} धनेन, B_1 धर्मेषु, T_2 नष्टेषु M धनैर्ब्राह्मणसत्तम — ^{e}) T_1 मुचते, T_2 G_{2-4} M_1 [आ]सिंचते — ^{f}) S (except G_3) गुण B_3 T_1 G_4 पश्यति

45 K_3 om 45 (cf v l 44) — ^{a}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ भवते, G_4 वदति — G_2 om 45^{cd} — ^{c}) K_4 B D (except D_5) G_3 स मित्र° — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ परत्रेह (for इह प्रेत्य) D_5 विंदति, G_1 नश्यति (for नन्दति)

46 ^{a}) Dc T_1 M शब्दस्पर्शं B_1 गध (for रूप) $Ś_1$ $K_{1\ 2\ 4}$ $D_{1\ 3\ 5}$ शब्दे ($K_{1\ 2}$ °ब्द-) स्पर्शे तथा रूपे — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1\ 2\ 4}$ $D_{1\ 3}$ रसे ($K_{1\ 2}$ °स-) गधे च; B_1 रूपमिष्ट च, D_2 रस गध च, D_5 गधेभीष्टे च (for गन्धानिष्टांश्च) B_4 भारत; G_1 सर्वेश° (for सत्तम)

47 ^{a}) T_1 अधर्मस्य (for धर्मस्य च) — ^{b}) B_2 Dn $D_{1\ 4\ 6}$ G_3 M_1 तुप्यति, G_2 त्रप्स्यति K_2 D_1 M_2 महान्, K_4 Dc सदा (for महा) — ^{c}) $Ś_1$ K_{1-3} Dc D_1 T_2 $G_{2\ 4}$ M_2 अतृप्यमानो, B_1 तृप्यमाणोपि, B_2 अतुष्यमाणो, B_4 न तृप्यमाणो — ^{d}) B D (except $D_{1-3\ 5}$) G_3 आपेदे; T_1 नादत्ते (for आदत्ते)

48 ^{a}) $Ś_1$ K D_{1-3} ज्ञान° (for प्रज्ञा°) S_1 $K_{1\ 2}$ इति, Dc इव (for इह) — ^{b}) K_3 $B_{1\ 4}$ Dc_1 $D_{2\ 3\ 5}$ चैव, T_1 G_1 एव (for नैव) D_1 [अ]नुरुध्यति, G_1 M_2 बुध्यते T_2 $G_{2\ 4}$ दोषैर्नैवावरुध्यते — ^{c}) K_4 विरज्येत, B Dc Dn D_{3-6} T_1 $G_{1\ 3}$ विरज्यते, D_1 विरतिं च; T_2 M_2 विराजति; M_1 विरज्येति $B_{1\ 3\ 4}$ Dc T_1 G_1 M तथा कामान्

49 ^{a}) $G_{2\ 4}$ फल° (for सर्व°) T_1 M_2 न (for च) — ^{b}) D_1 क्षयान्वित, D_5 जयात्मक, S (except G_3) क्रियात्मक — ^{c}) $K_{1\ 2}$ चिर, $K_{3\ 4}$ D_5 मोक्ष, $Ś_1$ lacuna — ^{d}) $K_{1\ 2}$ T_2 नानुपायान्, G_1 यतते तान् D_5 M_2 अपायत

50 ^{a}) B_2 आदाय, T_1 आसक्ते — ^{b}) $Ś_1$ K_1 B_1 T_1 G_2 M_2 पापकर्म — ^{c}) S (except G_3) चैत्र (for चापि) — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ नर; G_4 वर (for परम्)

51 ^{a}) S (mostly) निश्रेयस — ^{b}) B_4 S (except G_3) तपो मूल (T M रूप) तपो दम — D_1 om (hapl) 51^{d}–52^{c} — ^{d}) $G_{2\ 4}$ मनसेप्सितान्

52 D_1 om 52^{abc} (cf v l 51) — ^{b}) B_2 शमेन (for सत्येन) — ^{c}) $K_{1\ 2}$ ब्रह्मगा, B_4 T_1 $G_{1\ 4}$ M ब्राह्मण° T_1 समवा°, T_2 G_1 M सर्वमा (for पदमा°) — T_1 om (hapl) 52^{d}–54^{a}

53 T_1 om 53 (cf v l 52) — ^{a}) $K_{1\ 4}$ D_5 [अ]नु, S (except G_3) [इ]नि (for तु) — ^{b}) G_4 यानि कानि,

ब्राह्मण उवाच ।
इन्द्रियाणि तु यान्याहुः कानि तानि यतव्रत ।
निग्रहश्च कथं कार्यो निग्रहस्य च किं फलम् ॥ ५३
कथं च फलमाप्नोति तेषां धर्मभृतां वर ।
एतदिच्छामि तत्त्वेन धर्मं ज्ञातुं सुधार्मिक ॥ ५४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विशततमोऽध्यायः ॥ २०० ॥

२०१

मार्कण्डेय उवाच ।
एवमुक्तस्तु विप्रेण धर्मव्याधो युधिष्ठिर ।
प्रत्युवाच यथा विप्रं तच्छृणुष्व नराधिप ॥ १
व्याध उवाच ।
विज्ञानार्थं मनुष्याणां मनः पूर्वं प्रवर्तते ।
तत्प्राप्य कामं भजते क्रोधं च द्विजसत्तम ॥ २
ततस्तदर्थं यतते कर्म चारभते महत् ।
इष्टानां रूपगन्धानामभ्यासं च निषेवते ॥ ३
ततो रागः प्रभवति द्वेषश्च तदनन्तरम् ।
ततो लोभः प्रभवति मोहश्च तदनन्तरम् ॥ ४
तस्य लोभाभिभूतस्य रागद्वेषहतस्य च ।
न धर्मे जायते बुद्धिर्व्याजाद्धर्मं करोति च ॥ ५
व्याजेन चरते धर्ममर्थं व्याजेन रोचते ।
व्याजेन सिध्यमानेषु धनेषु द्विजसत्तम ।

M_3 तानि तानि — [cd]) B_4 यथा (for कथ), and यत् (for किं)

54 T_1 om 54[a] (cf v l 52) — [a]) $Ś_1$ $K_{1,2}$ Dn_2 कथ फलमत्राप्नोति, G_1 आप्नोति तेषां धर्मात्मन् — [b]) G_1 कथ (for तेषा) — [c]) B_4 [अ]ह ज्ञातु (for तत्त्वेन) — [d]) $Ś_1$ K $D_{1-3,5}$ T_2 सर्वं (for धर्मं) Dn निबोध मे (for सुधार्मिक) B_4 धर्मतत्त्वेन सुव्रत ।

Colophon om in K_3 D_1 — *Major parvan* $Ś_1$ K_2 Dn_2 T_2 $G_{2,4}$ आरण्य; B_3 आदि (1) — *Sub parvan* G_1 M_3 मार्कंडेयसम(M₂ मा)स्या (followed by पतिव्रतो पाख्यान in M_3) K_3 B Dc Dn_1 n_3 D_{2-6} G_3 (all om sub parvan name) mention only पतिव्रतो(D_6 व्याधो) पाख्यान — *Adhy name* G_1 धर्मव्याधकौशिकसंवाद , G_2 कौशिकव्याधसंवाद° — *Adhy no* (figures, words or both) Dn (Dn_1 *sup lin*) 208 (Dn_2 207), T G_1 M (M_3 *sup lin*) 203, $G_{2,4}$ M_3 (orig) 205 — *Śloka no* Dn_1 n_3 56, Dn_3 57

201

1 [a]) $B_{1,2}$ च (for तु) — [c]) B_1 वृत्त, S प्रश्न (for विप्र) $Ś_1$ K $D_{1-3,5}$ प्रत्युवाचाथ यद्वृत्त — [d]) B_4 युधिष्ठिर (for नरा)

2 [a]) $Ś_1$ $K_{1,2}$ हि विषये (for मनु) — [b]) B_{1-3} Dc S (except G_3) मति (for मन) D_1 प्रपद्यते (for प्रवर्ते) — [c]) $B_{1,3}$ Dc S तां; D_5 त (for तत्) $Ś_1$ $K_{1,2}$ भजति, $B_{1,3}$ Dc S (except G_3) जयति (for भजते) B_4 तत प्रजायते कामो, D_1 तत काम च भजते — [d]) $B_{1,3}$ D (except $D_{1-3,5}$) S रोष; B_4 रोषश्च (for क्रोध)

3 [a]) B_4 स्वमर्थं (for तदर्थं) T_1 महते (for यतते) — [b]) K_3 कर्ममारभते — [d]) K_1 M चेन् (for च)

4 $K_{3,4}$ om (hapl) 4[bc] — [b]) B_2 मोहश्च; D_2 विद्वेषस, S (except $G_{1,3}$) रोषश्च (for द्वेष) — $Ś_1$ $K_{1,2}$ B_2 D_6 om (hapl) 4[cd] — [c]) M_2 रोष° (for लोभ) — [d]) T G_1 द्रोह (for मोह)

5 [a]) B D (except $D_{1-3,5}$) G_3 ततो (for तस्य) — [d]) K_1 धर्मे (for धर्मं) T_1 वै (for च)

6 [a]) $K_{1,2}$ चरितो; $K_{3,4}$ (after corr) $B_{1,3}$ Dc_2 $D_{1,2,4,6}$ S चरतो (G_1 च ततो, M_2 रोचते) (for चरते) — [b]) B_3 सत्य (for अर्थं) B_2 चेच्छति (for रोचते) $Ś_1$ $K_{1,3,4}$ $D_{1,2,5}$ अर्थं(D_5 र्थं)व्याजोऽपि रोचते ($Ś_1$ K_1 वर्तते), K_2 अर्थे व्याजे प्रवर्तते; T G_1 व्याजेन च न रो , $G_{2,4}$ व्याजोऽपि न च रो ; M अव्याजेन च रो — [c]) K_3 B_2 व्याजेषु, T_1 कामेन (for व्याजेन) B_4 S (except G_3) सेव्य , D_3 रोच° (for सिध्य) — [d]) D_1 धर्मेषु, S (except G_3) एते (for

तत्रैव रमते बुद्धिस्ततः पापं चिकीर्षति ॥ ६
सुहृद्भिर्वार्यमाणश्च पण्डितैश्च द्विजोत्तम ।
उत्तरं श्रुतिसंबद्धं ब्रवीति श्रुतियोजितम् ॥ ७
अधर्मस्त्रिविधस्तस्य वर्धते रागदोषतः ।
पापं चिन्तयते चापि ब्रवीति च करोति च ॥ ८
तस्याधर्मप्रवृत्तस्य गुणा नश्यन्ति साधवः ।
एकशीलाश्च मित्रत्वं भजन्ते पापकर्मिणः ॥ ९
स तेनासुखमाप्नोति परत्र च विहन्यते ।
पापात्मा भवति ह्येवं धर्मलाभं तु मे शृणु ॥ १०
यस्त्वेतान्प्रज्ञया दोषान्पूर्वमेवानुपश्यति ।
कुशलः सुखदुःखेषु साधूंश्चाप्युपसेवते ।
तस्य साधुसमारम्भाद्बुद्धिर्धर्मेषु जायते ॥ ११

ब्राह्मण उवाच ।

ब्रवीषि सूनृतं धर्मं यस्य वक्ता न विद्यते ।
दिव्यप्रभावः सुमहानृषिरेव मतोऽसि मे ॥ १२

व्याध उवाच ।

ब्राह्मणा वै महाभागाः पितरोऽग्रभुजः सदा ।
तेषां सर्वात्मना कार्यं प्रियं लोके मनीषिणा ॥ १३
यत्तेषां च प्रियं तत्ते वक्ष्यामि द्विजसत्तम ।
नमस्कृत्वा ब्राह्मणेभ्यो ब्राह्मीं विद्यां निबोध मे ॥ १४
इदं विश्वं जगत्सर्वमजय्यं चापि सर्वशः ।
महाभूतात्मकं ब्रह्मन्नातः परतरं भवेत् ॥ १५
महाभूतानि खं वायुरग्निरापस्तथा च भूः ।
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च तद्गुणाः ॥ १६

धने°) — ^{c}) T G_1 M अत्रैव (for त°)

7 ^{a}) D_c वार्यमाणै° D_1 तु (for च) — ^{b}) K $B_{1\,4}$ D_{c2} $D_{2\,3\,5}$ द्विजोत्तमै°, D_1 द्विजातिभि° — ^{c}) K_3 उत्तरै, S (except G_3) उत्तम (for उत्तर) $Ś_1$ K B_2 $D_{2\,3\,5}$ प्रति, G_4 द्विज (for श्रुति) T_2 M सबध (for °सबद्ध) — ^{d}) $Ś_1$ K $D_{1-3\,5}$ प्रतियोजित, B D_c D_n $D_{4\,6}$ [अ]श्रुतियो°, T_2 $G_{2\,4}$ M_1 श्रुतिचोदित

8 ^{a}) D_5 विविधस्, G_1 तु विधिस (for त्रिविधस्) T_1 G_1 तत्र (for तस्य) — ^{b}) B_1 जायते, B_{2-4} D_{c1} D_n $D_{4\,6}$ S (except M_1) वर्त° (for वर्ध°) K_4 B_{1-3} D (except D_4) G_3 रागदोषज, T_1 तव भेदत — ^{c}) B_{1-3} D (except $D_{1-3\,5}$) G_3 चैव (for चापि) — ^{d}) K_4 प्र (for the *first* च)

9 ^{a}) D_c D_1 तथा°, T_1 यस्या° (for तस्या°) B_1 [अ]धर्मप्रयुक्तस्य, D_{n2} [अ]धर्मे प्रवृत्तस्य — ^{c}) D_n °शीलै, $D_{4\,6}$ °शील° (for °शीला) B_1 हि (for च) $Ś_1$ K_1 मित्रम्, G_1 सिम्रार्थ (for मित्रत्व) — ^{d}) K_{1-3} $D_{3\,6}$ $G_{1\,2}$ भजते, B_3 व्रजत, B_4 भजति $Ś_1$ सहकर्मिण ; K_1 पापकर्मभि, K_3 B_3 D_5 T_1 $G_{2\,4}$ °कर्मण ; K_4 D_{1-3} °कारिण°

10 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ D_5 स नेह, B_2 सत्येन, G_4 एतेन (for स तेन) $Ś_1$ K_{1-3} D_5 T_1 सुखम्, K_4 B D_c D_n $D_{1-4\,6}$ G_3 दु:खम् (for [अ]सुखम्) — ^{b}) K_3 परत्र तु B D (except $D_{1-3\,5}$) G_3 विपद्यते (B_4 निहन्यते) — ^{c}) K_1 भवते G_4 M ह्येव — ^{d}) $B_{1\,3}$ D_c °लोक (for °लाभ) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ B_2 D_5 T_1 G_1 च (for तु)

11 ^{a}) D_5 प्राप्नुयाद् (for प्रज्ञया) — ^{b}) $Ś_1$ K_{1-3} B_4 $D_{1-3\,5}$ सर्वानेव, T_1 गुणान्वाचा (for पूर्वमेव) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ D_5 [अ]त्र, K_3 प्र- (for [अ]नु) K_4 सर्वानुपरि पश्यति — ^{c}) B_4 सुखदु:खेन, D_5 सर्वदु:खेषु — ^{d}) D_5 साधु (for साधून्) K_3 [अ]प्सु निषे° (for [अ]प्युपसे°) — ^{e}) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ °चाराद्, $K_{3\,4}$ °चारो, D_{1-3} °चारा, D_5 °चारे, M_2 °रभ (for °रम्भाद्) — ^{f}) D_{c1} $D_{n1\,n3}$ राजते (for जायते) D_1 बुद्धिर्धर्मे प्रजायते

12 ^{a}) $D_{n2\,n3}$ धर्म्यं (for धर्मं) — ^{b}) $Ś_1$ K_1 वार्तां (for वक्ता) — ^{c}) K_4 D_c स्वभाव, D_1 स्वभावाद् (for °प्रभाव) D_1 भगवन्, D_5 तु महान् (for सुमहान्) — ^{d}) B_1 विभासि मे; D_5 मतो हि न°

13 ^{a}) G_4 महाभाग — ^{b}) K_4 [ऽ]ग्रभुज° K_1 मुदा; T $G_{1\,2\,4}$ तथा, M_2 तदा (for सदा) — ^{d}) D_{c2} D_5 लोकैर् (for लोके) $Ś_1$ K_{1-3} D_c T G_1 M मनीपिणा

14 ^{a}) G_4 M_2 तु (for च) $Ś_1$ K $D_{1-3\,5}$ लोके (see below), D_c त ते, M_2 धत्ते (for तत्ते) — ^{b}) $Ś_1$ K $D_{1-3\,5}$ तत्ते वक्ष्यामि सत्तम (see above) — ^{c}) K B_1 $D_{1-3\,5}$ नमस्कृत्य D_c ब्राह्मणेभ्यो नमस्कृत्य — ^{d}) $K_{3\,4}$ D_{1-3} ब्रह्मविद्यां, G_1 ब्राह्मीं वृत्तिं

15 ^{a}) T_2 इह (for इदं) T_2 $G_{2\,4}$ त्रिदश् (for विश्व) — ^{b}) D_5 मायया, T_2 $G_{1\,2\,4}$ M_1 अजगच् (for अजय्य) T_1 जगच्चापि च सर्वश° — D_1 om 15^{cd} — ^{c}) $B_{1\,2\,4}$ D_n $D_{4\,6}$ G_3 ब्रह्म (for ब्रह्मन्) — ^{d}) B_{1-3} तत (for नात) $Ś_1$ K B_4 $D_{2\,3\,5}$ महत् (for भवेत्)

16 ^{a}) $G_{2\,4}$ यान्याहुर् (for खं वायुर्) — ^{b}) $Ś_1$ K $D_{1-3\,5}$ मही तथा, B_2 T $G_{1\,2}$ M तथैव च, G_4 तथा विभु

तेषामपि गुणाः सर्वे गुणवृत्तिः परस्परम् ।
पूर्वपूर्वगुणाः सर्वे क्रमशो गुणिषु त्रिषु ॥ १७
षष्ठस्तु चेतना नाम मन इत्यभिधीयते ।
सप्तमी तु भवेद्बुद्धिरहंकारस्ततः परम् ॥ १८
इन्द्रियाणि च पञ्चैव रजः सत्त्वं तमस्तथा ।
इत्येष सप्तदशको राशिरव्यक्तसंज्ञकः ॥ १९
सर्वैरिहेन्द्रियार्थैस्तु व्यक्ताव्यक्तैः सुसंवृतः ।
चतुर्विंशक इत्येष व्यक्ताव्यक्तमयो गुणः ।
एतत्ते सर्वमाख्यातं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०१ ॥

२०२

मार्कण्डेय उवाच ।
एवमुक्तः स विप्रस्तु धर्मव्याधेन भारत ।
कथामकथयद्भूयो मनसः प्रीतिवर्धनीम् ॥ १

ब्राह्मण उवाच ।
महाभूतानि यान्याहुः पञ्च धर्मविदां वर ।
एकैकस्य गुणान्सम्यक्पञ्चानामपि मे वद ॥ २

(for तथा च भू) — After 16ab, G2 4 ins
1029* वायुराकाशसंयुक्तः सर्वभूतेषु वर्तते ।
— d) Dc ते (for तद्)

17 a) D5 अर्थ (for अपि) — Ś1 K1 2 om (hapl) 17bc — b) K3 B4 D1–3 5 T1 G1 M वृद्धि°, K4 °वृध्या, T2 G2 °वृद्धा (for °वृत्ति) D2 3 परे परे ; G1 3 4 M परे परा (G1 परस्पर as in text also) — c) K3 4 B1 3 4 D1–3 पूर्वं पूर्वं, D5 पूर्वे पूर्वे (for पूर्वपूर्वे) — d) B1 गुणितास्त्रिषु, D5 गुणवृत्तिषु, T G3 4 M1 गुणितास्त्विह, G1 गुणता द्विज

18 a) Dn3 T1 षष्ठ, D5 षष्ठी (for षष्ठस्) Ś1 K1 2 च (for तु) K3 4 D1–3 G4 M धातुर्, T या तु, G1 यातुर्, G2 या तु (for नाम) — b) B3 अपि (for अभि) — c) Ś1 K1–3 T1 M2 सप्तमा Ś1 K1 2 [अ]भवद् (for भवेद्) — d) K1 2 M1 स्वत ; B4 तथा, D1 च तत् (for तत) Ś1 K1 2 B4 Dc1 D1–3 पर° (for परम्)

19 a) B1 2 4 S (except G3) तु (for च) Dn D2–4 6 पचात्मा (for पञ्चैव) — K1 om 19b–20c — b) M1 transp रज and तम — c) T2 इत्येतो, G3 इत्येव ; G4 इत्येषु S1 भूतदशको, T2 सप्तदशतो, M1 साप्तदशिको — d) K3 4 B1 D2 3 S (except G3) संज्ञित

20 K1 om 20abc (cf v l 19) — a) B1 तै° सर्वैर्, Dc सर्वैश्च (with hiatus), M1 सर्वैरेव (for सर्वैरिह) D5 [इ]न्द्रियार्थश्च, T1 [इ]न्द्रियैस्तैस्तु, T2 [इ]न्द्रियैरर्थैर् Ś1 K2–4 B3 4 D1–3 च (for तु) — b) B3 व्यक्ताव्यक्तः K2 3 G3 4 च, K4 B4 D1 2 5 T G1 M तु (for सु) B1–3 D (except D1–3 5) °संवृतै , G3 °संस्कृतैः ; M1 संज्ञित (for संवृतै) — B4 om 20cd — d) K3 B2 D1 2 5 6 गण (for गुण) — T2 om 20ef — e) B4 इत्येतत् (for एतत्ते) — f) D6 भूय किं (by transp)

Colophon om in T2 — *Major parvan* Ś1 K1 2 Dn2 G3 4 आरण्य — *Sub parvan* G1 मार्कंडेयसमस्या K3 4 B Dc Dn1 n2 D1–6 G3 (all om sub parvan name) mention only पतिव्रतो(D5 व्याधो)पाख्यान — *Adhy name* G1 धर्मव्याधकौशिकसंवाद — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 n2 209, Dn3 D1 208, T1 G1 M (M2 *sup lin*) 204, G2 4 M2 (orig) 206 — *Śloka no* Dn1 n2 21, Dn3 22 D1 76

202

1 T2 om 1 — a) B3 तु विप्रर्षे, D5 G3 (by transp) तु विप्र स (G3 तु) — c) Ś1 K1–3 G1 अचोदयद्, D5 अनोदयद् (for अकथयद्) M2 प्रीतो (for भूयो) K4 D1–3 कथां पप्रच्छ भूयोपि — d) Ś1 K4 D1 2 5 प्रीतिवर्धिनीं, B1 स्नेहवर्धनीं ; B2 परिव K1 2 मनःप्रीतिविवर्धि (K2 °र्ध)नीं

2 b) Ś1 K D1–3 5 धर्मविदो जना ; B Dc Dn D4 6 T1 G1 3 4 °भूतां वर — c) D5 गुण (for गुणान्) S1 सर्वान् (for सम्यक्)

3 ab) B3 बहिर् (for ज्योतिर्) Dn3 transp ज्योतिर्

व्याध उवाच ।

भूमिरापस्तथा ज्योतिर्वायुराकाशमेव च ।
गुणोत्तराणि सर्वाणि तेषां वक्ष्यामि ते गुणान् ॥ ३
भूमिः पञ्चगुणा ब्रह्मन्नुदकं च चतुर्गुणम् ।
गुणास्त्रयस्तेजसि च त्रयश्चाकाशवातयोः ॥ ४
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च पञ्चमः ।
एते गुणाः पञ्च भूमेः सर्वेभ्यो गुणवत्तराः ॥ ५
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसश्चापि द्विजोत्तम ।
अपामेते गुणा ब्रह्मन्कीर्तितास्तव सुव्रत ॥ ६
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च तेजसोऽथ गुणास्त्रयः ।
शब्दः स्पर्शश्च वायौ तु शब्द आकाश एव च ॥ ७
एते पञ्चदश ब्रह्मन्गुणा भूतेषु पञ्चसु ।
वर्तन्ते सर्वभूतेषु येषु लोकाः प्रतिष्ठिताः ।
अन्योन्यं नातिवर्तन्ते संपच्च भवति द्विज ॥ ८
यदा तु विषमीभावमाचरन्ति चराचराः ।
तदा देही देहमन्यं व्यतिरोहति कालतः ॥ ९
आनुपूर्व्या विनश्यन्ति जायन्ते चानुपूर्वशः ।
तत्र तत्र हि दृश्यन्ते धातवः पाञ्चभौतिकाः ।
यैरावृतमिदं सर्वं जगत्स्थावरजङ्गमम् ॥ १०
इन्द्रियैः सृज्यते यद्यत्तत्तद्व्यक्तमिति स्मृतम् ।
अव्यक्तमिति विज्ञेयं लिङ्गग्राह्यमतीन्द्रियम् ॥ ११
यथास्वं ग्राहकान्येषां शब्दादीनामिमानि तु ।

---

and वायुर् $K_{1\ 2}$ D_2 T_1 G_1 आकाश एव — ^{d}) $K_{1\ 2}$ तथा (for तेषां) B_1 वक्ष्यति (for वक्ष्यामि)

4 ^{a}) G_1 M_2 भूमे (for भूमि) — ^{b}) D_c M तु (for च) — ^{c}) $G_{2\ 4}$ तेजसस् (for तेजसि) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ वै, $K_{3\ 4}$ $D_{1-3\ 5}$ $G_{3\ 4}$ M_2 तु (for च) — ^{d}) $K_{1\ 2}$ D_5 तु (for च)

5 M_2 om 5^{a}–7^{b} — ^{b}) K_4 चापि (for गन्धश्च) K_4 द्विजोत्तम, T_1 च पचधा, M_1 तथैव च (for च पञ्चम) — T_1 om 5^{c}–7^{b} — ^{c}) Ś$_1$ K B_4 $D_{1-3\ 5}$ transp गुणा° and पञ्च — ^{d}) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ °त्तमा (for °त्तरा)

6 D_2 (hapl) T_1 M_2 (cf v l 5) om 6 — ^{b}) Ś$_1$ रसश्च द्विजसत्तम, $G_{2\ 4}$ रसश्चैव तथैव च — ^{c}) Ś$_1$ K_2 चैते (for एते) T_2 G_1 M_1 विप्र (for ब्रह्मन्) — D_3 om (hapl) 6^{d}–8^{a} — ^{d}) G_1 चत्वार° कीर्तितास्तव, M_1 कीर्तितास्ते द्विजोत्तम

7 T_1 M_2 om 7^{ab}, D_3 om 7 (cf v l 5, 6) — ^{b}) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ T_2 च (for [अ]थ) — ^{c}) B_4 D_5 शब्दस्पर्शौ तु K_4 T $G_{1\ 2\ 4}$ वायो (for वायौ) K_2 तौ, $B_{1\ 4}$ T_2 $G_{2\ 4}$ च (for तु) — ^{d}) $K_{3\ 4}$ B D G_3 M चाकाश (for आकाश) K_4 B Dn D_{4-6} G_3 M तु (B_3 हि) (for च)

8 D_3 om 8^{a} (cf v l 6) — ^{c}) T $G_{1\ 2\ 4}$ उक्ता वै (for वर्तन्ते) T_1 M °लोकेषु (for भूतेषु) — ^{d}) Ś$_1$ येषा, K_2 एषा, G_4 एषु (for येषु) Ś$_1$ B_3 प्रकीर्तिता (for प्रति°) — ^{e}) $K_{1\ 2}$ $B_{1\ 3\ 4}$ D_c ना(B_1 चा)भिव°, D_5 तानि व° (for नातिव°) — ^{f}) K_4 D_5 सपत्तिर्, $B_{1\ 2}$ Dn $D_{1\ 4\ 6}$ G_3 सम्यक्च (for संपच्च) B_1 भवतो (for °ति) S$_1$ $K_{1\ 2}$ सम्यक्तेषा भवेद् द्विज, B_3 सम्यग्वर्तंति च द्विज, B_4 D_c D_2 सम्यग् (D_2 सपद्) भवति वै तदा (D_c द्विज); D_6 साम्य तेषु भवेद् द्विज, T_1 समवच्चाभवद् द्विज ※ Cn सम्यक् च भवति एकीभावेन प्रकाशन्ते । एकत्वमार्षं । ※

9 ^{a}) K_3 $B_{1\ 4}$ $D_{2\ 3\ 5}$ T $G_{2\ 4}$ M_2 Cnp विषम भावम्, $B_{2\ 3}$ D_{c1} Dn G_3 विषयी(D_{n3}m °म)भावम् — ^{b}) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ B_4 D_5 आविशति (for आचरन्ति) D_5 चराचर, T_2 परावरा — ^{c}) M_2 अन्यद् (for अन्य) — ^{d}) D_1 अधि ; G_1 अति° (for व्यति°) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ D_5 चा(S$_1$ ना)नव, T_1 G_4 कायत (for कालत)

10 Before 10, T_2 G_4 ins व्याध — ^{a}) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ T $G_{1\ 4}$ आनुपूर्व्याद्, B_1 °पूर्व्यां, G_1 (also) $_2$ प्रातिलोम्यात् G_1 च (for वि) — ^{b}) B_1 °पृष्ठश° (for °पूर्वश) — ^{c}) D_1 यत्र यत्र B_4 T_2 G_1 च (for हि) — ^{d}) K $D_{1\ 4}$ T $G_{2\ 4}$ पचभौ(K_4 °भू)तिका°, B_1 सार्वभौ°, G_1 च परतप — ^{e}) T_2 G_3 आततम् (for आवृतम्) G_4 एतैरापादित सर्वं

11 = (var) B 12 189 15, 329 49 — ^{a}) K_4 T $G_{1\ 2\ 4}$ M गृ(T_2 ग्रा)ह्यते, B_1 सज्ज°, B_2 सूय°, D_1 शक्य°, D_5 व्यज्य° (for सृज्य) — ^{b}) K_3 D_2 मूर्तम् (for व्यक्तम्) B_4 इद (for इति) K_3 स्थित, D_5 श्रुति (for स्मृतम्) D_{n2} n_3 तद्व्यक्तमिति सस्मृत — ^{c}) K_2 D_5 तज्ज्ञेय Ś$_1$ K_1 B_{1-3} D_c Dn $D_{4\ 6}$ G_3 त(D_{c1} य)दव्यक्तमिति ज्ञेय — ^{d}) D_1 M_2 °ग्रामम् (for °ग्राह्यम्)

12 ^{a}) $G_{1\ 2\ 4}$ यदा, M_2 तथा (for यथा) K_2 स्वां; K_3 D_3 $G_{1\ 2}$ M स्व, D_5 सु, G_4 ह्य (for स्व) Some MSS ग्राहकाण्येषा — ^{b}) K_3 नि च, D_4 °निनि (for °नि तु) — ^{c}) K_3 तथा, B_4 D_c T यथा, D_1 $G_{1\ 2\ 4}$ M_1 तदा, D_2 तु य (for यदा) K_1 देहे — ^{d}) $B_{1\ 3}$ D

इन्द्रियाणि यदा देही धारयन्निह तप्यते ॥ १२
लोके विततमात्मानं लोकं चात्मनि पश्यति ।
परावरज्ञः सक्तः सन्सर्वभूतानि पश्यति ॥ १३
पश्यतः सर्वभूतानि सर्वावस्थासु सर्वदा ।
ब्रह्मभूतस्य संयोगो नाशुभेनोपपद्यते ॥ १४
ज्ञानमूलात्मकं क्लेशमतिवृत्तस्य मोहजम् ।
लोको बुद्धिप्रकाशेन ज्ञेयमार्गेण दृश्यते ॥ १५
अनादिनिधनं जन्तुमात्मयोनिं सदाव्ययम् ।
अनौपम्यममूर्तं च भगवानाह बुद्धिमान् ।
तपोमूलमिदं सर्वं यन्मां विप्रानुपृच्छसि ॥ १६
इन्द्रियाण्येव तत्सर्वं यत्स्वर्गनरकावुभौ ।
निगृहीतविसृष्टानि स्वर्गाय नरकाय च ॥ १७
एष योगविधिः कृत्स्नो यावदिन्द्रियधारणम् ।
एतन्मूलं हि तपसः कृत्स्नस्य नरकस्य च ॥ १८
इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन दोषमृच्छत्यसंशयम् ।
संनियम्य तु तान्येव ततः सिद्धिमवाप्नुते ॥ १९
षण्णामात्मनि नित्यानामैश्वर्यं योऽधिगच्छति ।
न स पापैः कुतोऽनर्थैर्युज्यते विजितेन्द्रियः ॥ २०
रथः शरीरं पुरुषस्य दृष्ट-
मात्मा नियन्तेन्द्रियाण्याहुरश्वान् ।
तैरप्रमत्तः कुशली सदश्वै-
र्दान्तैः सुखं याति रथीव धीरः ॥ २१

(except D_{1-3} $_5$) G_3 इव, T_2 न हि (for इह) $Ś_1$ K B_1m D_{1-3} $_5$ दृश्यते (for तप्यते)

13 ^{a}) B_4 सततम्, G_3 विदितम् (for विततम्) — K_4 om (hapl) 13^{cd} — ^{c}) B_{2-4} Dc Dn D_4 $_6$ T_2 G_3 M_1 परापरज्ञ ; D_2 वरेश K_1 D_4 G_2 M_2 शक्तः सन्, Dc D_1 $_5$ स(D_1 श)क्तः स, T G_1 य° शक्तः ; G_4 शक्ति° सन् (for सक्तः सन्) — ^{d}) $Ś_1$ K_1 $_2$ D_{1-3} भूतानि प्रति°, B_2 Dn D_4 $_6$ G_3 स तु भूतानि, T_1 M स भूतानि प्र

14 ^{a}) T_1 पश्यत (for पश्यत) — ^{b}) D_1 सद्यो° (for सर्वा°) — ^{c}) D_1 भूतश्च, T_1 G_1 $_2$ M °भूतेन — ^{d}) K_2 नाशुभो नोप°, D_1 नाश्नुते नोप

15 S_1 K_1 $_2$ om 15 — ^{a}) K_2 Dn3 D_3 $_4$ $_5$ T_2 G_3 Cnp पूर्वात्म(T_2 दि)क, B_1 मूलार्थक, T_1 G_4 °भूतादिक K_4 D_1 $_3$ अज्ञानमूल त क्लेशम् — ^{b}) K_4 T_1 अनिवृत्तस्य ; Dc2 D_3 $_6$ G_3 M_1 इतिवृ ; D_5 अतिवृत्तस्य K_4 B_4 D_2 मोहन (K_4 ज also as in text) B_1 लक्षण, B_2 $_3$ Dc Dn D_4 $_6$ G_2 पौरुष, D_1 मोहद — ^{c}) K_3 $_4$ G_1 लोक, B_{1-3} D_3 $_5$ $_6$ G_4 लोके, B_4 अह, Dc D_1 G_2 लोक (for लोको) Dn D_4 $_6$ G_3 लोकवृत्तिप्रकाशेन — ^{d}) K_3 $_4$ D_2 ज्ञेय, B_{1-3} Dc Dn D_4 $_6$ T_2 G_3 ज्ञान, D_1 जानन् (for ज्ञेय) B_1 $_3$ D (except D_{1-3} $_5$) G_3 गम्यते ; B_2 पश्यसि, G_1 M_1 दृश्यते, M_2 रिप्यते (for दृश्यते)

16 ^{b}) B_1 सदासुख — ^{c}) K_4 अपूर्वं ; B_1 अमर्त्यं, T_2 G_2 $_4$ M अमूर्ति (for अमूर्तं) — ^{d}) B_1 वृद्धि (for बुद्धि) D_5 भगवन्निह विद्धि मा — ^{e}) K_3 ततो मूलम्, G_2 तपो मूलम्, G_4 तपोयन्म् — ^{f}) T_1 G_2 $_4$ M_2 मा (for मां) D_1 $_5$ पश्यसि (for पृच्छसि) — After 16, S ins

1030* तपसा हि समाप्नोति यद्यदेवाभिवाञ्छितम् ।
[M_1 तदा , M_2 तमा° (for समा) T_2 G_3 वाञ्छति]
T_2 G_1 $_2$ $_4$ M_2 cont $Ś_1$ K_1 $_3$ Dn D_5 ins after 16

1031* तदिन्द्रियाणि संयम्य तपो भवति नान्यथा ।
[Dn G_1 M_2 इन्द्रियाण्येव (for तदिन्द्रियाणि) T_2 तपोवनमनास्तथा (for the posterior half)]

17 B_4 om 17^{ab} — ^{a}) Dc इन्द्रियाणां च (for ण्येव) T_1 तत्स्वर्गं — ^{b}) $Ś_1$ K_1 $_3$ यौ (for यत्)

18 ^{d}) T_2 G_2 $_4$ स्वर्गं (for कृत्स्न) B_4 ते (for च)

19 D_3 om 19^b–20^a — ^{b}) $Ś_1$ D_5 यच्छति, K_3 B_2 Dn D_4 $_6$ अर्छं ; B_3 इच्छ°, Dc अर्हं ; G_3 अभ्यर्ति (sic) (for ऋच्छति) — ^{c}) $Ś_1$ सु तानेव, K_4 च तान्येव, G_4 M_2 कृतान्येव — ^{d}) B_1 Dc Dn D_4 $_6$ G_3 समाप्नुयात्, B_2 $_3$ G_1 अवाप्नुयात्, T_2 G_2 उपाश्नुते (for अवाप्नुते)

20 D_3 om 20^a (of v l 19) — ^{a}) = 22^a K_3 नियतानाम् ; T_1 G_1 $_2$ $_4$ M योज्यानाम्, T_2 योग्यानाम् (for नित्यानाम्) — $Ś_1$ D_5 om (hapl) 20^b–22^a — ^{b}) D_2 अधिगच्छति (om य), S (except G_3) योऽधि(G_1 °व)तिष्ठति — ^{c}) T G_1 च (for स) S (except G_3) न च (for कुतो) — ^{d}) B_4 युज्यते द्विजसत्तम ; S (except G_3) संयुज्येत जितेन्द्रिय°

21 $Ś_1$ D_5 om 21 (of v l 20) — ^{a}) K D_{1-3} स्मृतम्, T G_2 $_4$ दृष्टो (for दृष्टम्) — ^{b}) T G_2 $_4$ ह्यात्मा (for आत्मा) B_1 च यत्तें, G_2 यत्तें° (for नियन्ते°) K_1 $_2$ पद च तानि (for [इ]न्द्रियाणि) K D_{1-3} T_1 G_1 M [अ]स्य चाश्वा (for [आ]हुरश्वान्) — ^{c}) B_1 D_3 T G_1 $_4$ M_2 अप्रमत्तै K_4 D_2 $_3$ कुशलैः, B_1 S (except G_3) कुशलो S

षण्णामात्मनि नित्यानामिन्द्रियाणां प्रमाथिनाम् ।
यो धीरो धारयेद्रश्मीन्स स्यात्परमसारथिः ॥ २२
इन्द्रियाणां प्रसृष्टानां हयानामिव वर्त्मसु ।
धृतिं कुर्वीत सारथ्ये धृत्या तानि जयेद् ध्रुवम् ॥ २३
इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ।
तदस्य हरते बुद्धिं नावं वायुरिवाम्भसि ॥ २४
येषु विप्रतिपद्यन्ते षट्सु मोहात्फलागमे ।
तेष्वध्यवसिताध्यायी विन्दते ध्यानजं फलम् ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्व्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०२ ॥

२०३

मार्कण्डेय उवाच ।
एवं तु सूक्ष्मे कथिते धर्मव्याधेन भारत ।
ब्राह्मणः स पुनः सूक्ष्मं पप्रच्छ सुसमाहितः ॥ १
ब्राह्मण उवाच ।
सत्त्वस्य रजसश्चैव तमसश्च यथातथम् ।
गुणांस्तत्त्वेन मे ब्रूहि यथावदिह पृच्छतः ॥ २
व्याध उवाच ।
हन्त ते कथयिष्यामि यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
एषां गुणान्पृथक्त्वेन निबोध गदतो मम ॥ ३
मोहात्मकं तमस्तेषां रज एषां प्रवर्तकम् ।

(except G2 3) यथाश्चैर् — d) K1 3 D1 2 M पथीव, T1 G1 सदैव, T2 वशीव (for रथीव)

22 S1 D5 om 22a (cf v l 20) — a) = 20a B1–3 Dc Dn D4 6 G3 युक्ता°, G1 सृष्टा° (for नित्या°) — c) K4 Dc2 T1 वीरो (for धीरो)

23 a) T2 G2 प्रहृष्टाना — b) B1 वर्त्मनि (for °सु) — c) B2 वृत्ति (for धृतिं) — d) K4 D1 बुध° (for ध्रुवम्) Dn3 धृत्या विजयते ध्रुव, G1 धृत्वैतानि ध्रुवो जय

24 = (var) Gītā (Vulg) 2 67 — a) K3 B4 D1 5 तु, B1–3 Dn D4 6 G3 वि (for हि) — b) B1 [ऽ]थ (for [ऽ]नु) — c) S1 D1 5 T1 G1 हरति प्रज्ञां, T2 G2 4 M बुद्धिं हरति (T2 M2 °ते) (for हरते बुद्धिं) — d) Ś1 K D1–3 5 T1 G1 वायुर्नावमिवाम्भसि.

25 a) S1 K3 तेषा, K1 2 4 D3 5 येषा, T1 ये तु, G1 यो हि, G2 4 एषु G1 2 4 °पद्येत (for °पद्यन्ते) D1 ये ध्रुव प्रतिपद्यते — b) Ś1 षट्सु लोकात्, K1 2 षट्सु लोभात्, K4 D1 2 षट्सु षोढा, D3m षड्गुणोढा, D5 षट्सु लोभ-, T2 G2 4 M षट्स्वमोहात् — c) G2 4 ज्ञाता (for तेषु) Ś1 B4 Dc3 व्यवसितो° (Dc3 °ता°), K1 वै वसितो°; K2 विव सिता°, K3 D5 व्यवस्थिता°, K4 D1–3 [अ]ध्यवसितो°, D1 T G1 M2 [अ]ध्यावसिता° (D1 °तो°, T1 °ते°) (for [अ]ध्यवसिता°) — d) K1 विंदीत, K2 T1 विंदेत (for विन्दते) K1 2 वल (for फलम्)

Colophon — *Major parvan* Ś1 K1 2 G2 4 आरण्य — *Sub parvan* G1 मार्कंडेयसमस्या K3 4 B Dc Dn1 n3 D1–6 G3 M2 (all om sub parvan name) mention only पतिव्रतो(D5 धर्मव्याधो)पाख्यान — *Adhy name* D5 महाभूतनिर्णय, G1 धर्मव्याधकौशिकसंवाद° — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 210, Dn3 D1 209, T1 G1 M (M2 *inf lin*) 205, T2 204, G2 4 M2 (orig) 207 — *Śloka no* Dn1 28, Dn2 n3 27, D1 26 (followed by 27)

203

1 b) D1 धर्मे (for धर्म°) — c) M2 परम (for स पुन) N (except B1–3 D1–3 5) पुन सूक्ष्मतर विप्र — d) T2 तु (for सु°)

2 a) K4 D1–3 T1 चापि (for चैव) — c) K2 गुण; Dc1 D4 गुणास् (for गुणान्) — d) S1 यथाप्रश्न हि पृ ; K1 2 यथावत्परिपृ°.

3 3a=1 48 4a, 53 35a, 59 9a, etc , etc — b) =1 27 4b, 89 4b, etc B3 M मा (for मां) — c) K1 M2 येषा, T1 G1 2 4 एतान् (for एषां) K3 गुणा°; D5 गुण (for गुणान्) — d) G1 वदतो (for ग°)

4 a) D5 मोहमेक (for मोहात्मक) K2 तपस् (for तमस्) Dn1 n3 D5 6 T2 G3 येषा (for तेषां) — b) K1 3 तेषां; T1 एव (for एषां) D1 प्रवर्तते — c) Ś1 K D1–3 5 तु (for च) — d) T2 जानिर् (for ज्याय) Ś1

प्रकाशबहुलत्वाच्च सत्त्वं ज्याय इहोच्यते ॥ ४
अविद्याबहुलो मूढः स्वप्नशीलो विचेतनः ।
दुर्दृशीकस्तमोध्वस्तः सक्रोधस्तामसोऽलसः ॥ ५
प्रवृत्तवाक्यो मन्त्री च *योऽनुराग्यभ्यसूयकः ।
विवित्समानो विप्रर्षे स्तब्धो मानी स राजसः ॥ ६
प्रकाशबहुलो धीरो निर्विवित्सोऽनसूयकः ।
अक्रोधनो नरो धीमान्दान्तश्चैव स सात्त्विकः ॥ ७
सात्त्विकस्त्वथ संबुद्धो लोकवृत्तेन क्लिश्यते ।
यदा बुध्यति बोद्धव्यं लोकवृत्तं जुगुप्सते ॥ ८
वैराग्यस्य हि रूपं तु पूर्वमेव प्रवर्तते ।
मृदुर्भवत्यहंकारः प्रसीदत्यार्जवं च यत् ॥ ९
ततोऽस्य सर्वद्वंद्वानि प्रशाम्यन्ति परस्परम् ।
न चास्य संयमो नाम क्वचिद्भवति कश्चन ॥ १०
शूद्रयोनौ हि जातस्य सद्गुणानुपतिष्ठतः ।
वैश्यत्वं भवति ब्रह्मन्क्षत्रियत्वं तथैव च ॥ ११
आर्जवे वर्तमानस्य ब्राह्मण्यमभिजायते ।
गुणास्ते कीर्तिताः सर्वे किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ १२

ब्राह्मण उवाच ।

पार्थिवं धातुमासाद्य शारीरोऽग्निः कथं भवेत् ।
अवकाशविशेषेण कथं वर्तयतेऽनिलः ॥ १३

मार्कण्डेय उवाच ।

प्रश्नमेतं समुद्दिष्टं ब्राह्मणेन युधिष्ठिर ।

K_1 इवो (for इहो)

5 ^{b}) K_3 शोक (for शीलो) Dc_2 विलोचन (for विचेतन) — ^{c}) K_1 $_3$ B Dn D_4 $_6$ G_3 दुर्हृषीकस् (B_3 दुर्धर्षणस्), K_4 D_1 दुःखशीलस्, D_2 $_3$ $_5$ T दुर्दर्शनस्, G_1 $_2$ $_4$ M_1 दुर्दर्शि(G_2 $_4$ °र्शी)कस् $Ś_1$ तमोग्रस्त°, D_5 तपो ध्वस्त — ^{d}) $Ś_1$ K D_{1-3} $_5$ क्रोधन (for सक्रोध°) B_2 (m as in text) स्मृत ; D_3 (by corr) मत, D_5 जन, T_2 नर° (for [अ]लस)

6 ^{a}) $Ś_1$ K_4m (orig corrupt) प्रवृत्तरागो, B_4 स वृत्त वाक्यो, T_2 G_2 $_4$ M सुवृत्त, G_1 सवृत्त T_2 तन्त्री (for मन्त्री) — ^{b}) $Ś_1$ K_1 $_2$ $_4$ T_2 योनुरागाभ्यसू°, K_3 B Dc Dn D_3 $_4$ $_6$ T_1 G_1 $_3$ M यो नराभ्योनसू° (D_3m प्रारभाया सशीलवान्), D_1 योनुराग्योभ्यसू°, D_2 योनुवाग्यस्य सू°; D_5 योगवाच्यभ्यसू°; G_2 योनुराग्यनसू°, G_4 यो निराग्यनुसू° — K_1 om (hapl) 6^c–7^b, K_3 om 6^c–7^d — ^{c}) $Ś_1$ K_3 विविक्तमानो, K_4 D_1 T_1 G_2 $_4$ विवत्स°, B Dc Dn D_3 $_4$ $_6$ G_3 M विधित्स°, D_2 त्रिविश K_2 राजर्षे (for विप्र°) — ^{d}) G_2 तस्थौ (for स्तब्धो) K_4 B_1 D_2 $_3$ $_5$ च (for स)

7 K_1 D_5 om 7^{ab}, K_3 om 7 (cf v l 6) — ^{b}) B Dc_1 Dn D_3 $_4$ $_6$ G_3 निर्विधित्सो; G_1 $_2$ $_4$ निर्विवत्सो — ^{c}) B_1 अक्रोधनो मृदुर्, T_1 G_2 $_4$ °नपरो, T_2 G_1 M परमो S_1 धीरो, G_2 श्रीमान् (for धीमान्) — ^{d}) K_1 $_2$ शान्त° (for दान्त°)

8 $Ś_1$ K_1 $_2$ om 8^{ab} — ^{ab}) T_2 तत्र, M_2 तस्य (for त्वथ) D_6 मवृत्तो, T_2 मयधो (for संबुद्धो) T_2 G_2 $_4$ वृत्तेन (for वृत्तेन) T_1 लुप्यते, T_2 G_1 $_2$ $_4$ लिप्य°, M लिप्य (for क्लिश्य) K_3 $_4$ D_{1-3} $_5$ क्लिश्यते लोकवृत्तेन संबुद्धस्त्वथ सात्त्विक (by transp) — ^{c}) K_1 $_3$ बोध्यति, M_1 बुध्येत (for बुध्यति) D_1 यदा बुध्या विबोद्धव्य — ^{d}) $Ś_1$ K_1 $_4$ Dn_3 D_2 $_3$ $_5$ जुगुप्सति, K_2 °प्सते, K_3 °प्सित

9 ^{a}) B_2 Dn D_4 $_6$ T_2 G_3 विरागस्य (for वैराग्य°) $Ś_1$ K_{1-3} B_{1-3} Dc Dn D_1 $_4$ $_6$ G_3 च; K_4 D_2 $_3$ $_5$ [अ]नु°, B_4 G_1 तु (for हि) B_4 वै; D_1 च (for तु) — ^{c}) $Ś_1$ K_1 $_2$ [अ]हंकारे (for °कार°) — ^{d}) $Ś_1$ K_1 $_2$ [आ]र्जवे (for °वं) $Ś_1$ K_1 $_2$ य°; T_2 तत् (for यत्)

10 ^{a}) $Ś_1$ K B_3 D_{1-3} $_6$ °दुःखानि (for °द्वंद्वानि) T_1 ततो निवृत्तद्वंद्वश्च — ^{b}) T_1 M लोकवृत्तं जुगुप्सते (=8^d) — ^{c}) $Ś_1$ K_1 $_2$ D_5 तदास्य, K_3 औदास्य, M_1 न चापि (for न चास्य) K_4 B_{1-3} Dn D_{1-4} $_6$ G_3 संशयो, T_2 G_4 [अ]पगमो, G_1 M_1 [अ]संयमो, G_2 [अ]संगमो (for संयमो)

11 ^{a}) T G_1 M भावेपि (for योनौ हि) — ^{b}) K_3 M_2 सद्गुणान्; Dc_2 G_1 षड्गुणान् T G_1 $_4$ M अधि°; G_2 अति° (for उप°) — ^{c}) B_{1-3} D (except D_{1-3} $_5$) G_3 लभते (for भवति) — ^{d}) K_4 हि (for च)

12 ^{b}) T_1 G_2 $_4$ अपि (for अभि) — ^{c}) B_1 ब्रह्मन् (for सर्वे) — ^{d}) B_1 किं भूयः कथयामि ते — After 12, K_3 $_4$ B_{1-3} D G_3 ins an addl colophon (*adhy no* Dn_1 n_3 211, Dn_2 D_1 210)

13 ^{a}) G_3 वायव (for पार्थिव) B_3 आश्रित्य (for आसाद्य) — ^{b}) Dn_3 D_1 $_5$ G_2 $_4$ शरीरे (for शारीरो) T_1 G_4 M_2 कथ विभो; T_2 प्रकपते (for कथं भवेत्) — ^{c}) B_1 °विशोकेन (m °विशेषेण as in text) — ^{d}) K_4 [ऽ]नल (for [ऽ]निल)

14 ^{a}) एक; D_5 एतत्; G_2 $_4$ M_2 एष (for एत) — ^{c})

व्याधः स कथयामास ब्राह्मणाय महात्मने ॥ १४

व्याध उवाच ।

मूर्धानमाश्रितो वह्निः शरीरं परिपालयन् ।
प्राणो मूर्धनि चाग्नौ च वर्तमानो विचेष्टते ।
भूतं भव्यं भविष्यच्च सर्वं प्राणे प्रतिष्ठितम् ॥ १५
श्रेष्ठं तदेव भूतानां ब्रह्मज्योतिरुपास्महे ।
स जन्तुः सर्वभूतात्मा पुरुषः स सनातनः ।
मनो बुद्धिरहंकारो भूतानां विषयश्च सः ॥ १६
एवं त्विह स सर्वत्र प्राणेन परिपाल्यते ।
पृष्ठतस्तु समानेन स्वां स्वां गतिमुपाश्रितः ॥ १७
बस्तिमूले गुदे चैव पावकः समुपाश्रितः ।
वहन्मूत्रं पुरीषं चाप्यपानः परिवर्तते ॥ १८
प्रयत्ने कर्मणि बले य एकस्त्रिषु वर्तते ।
उदान इति तं प्राहुरध्यात्मविदुषो जनाः ॥ १९
संधौ संधौ संनिविष्टः सर्वेष्वपि तथानिलः ।
शरीरेषु मनुष्याणां व्यान इत्युपदिश्यते ॥ २०
धातुष्वग्निस्तु विततः स तु वायुसमीरितः ।
रसान्धातूंश्च दोषांश्च वर्तयन्परिधावति ॥ २१
प्राणानां संनिपातात्तु संनिपातः प्रजायते ।
ऊष्मा चाग्निरिति ज्ञेयो योऽन्नं पचति देहिनाम् ॥ २२

B D (except D$_{1-3\ 5}$) T$_2$ G$_3$ तु (for स)

15 ^{a}) B$_1$ आस्थितो, D$_2$ आहि° (for आश्रि°) — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ अनु°, B$_4$ प्रति° (for परि°) — ^{c}) B$_1$ तु (for the second च) — ^{d}) K$_{1\ 3}$ विचेष्टिते (K$_3$ °त), Dc [ऽ]वचेष्टते (for विचेष्टते) — ^{e}) K$_3$ B$_{1\ 3\ 4}$ D (except D$_1$) G$_3$ भविष्य च

16 ^{a}) K$_4$ D$_3$ त (D$_3$ तद्) देवदेवाना, G$_2$ त सर्वभूताना — ^{b}) B$_2$ Dc$_1$ Dn D$_{2\ 4\ 6}$ G$_3$ °योनिम् (D$_2$ °योनिर्) (for ज्योतिर्) B$_{2\ 4}$ उपासते (for °स्महे) — D$_3$ om (hapl) from त्मा (in 16^{c}) up to भूता (in 16^{f}) — ^{c}) D$_5$ T$_1$ G$_2$ M$_2$ °भूताना (for भूतात्मा) — ^{e}) B$_{1\ 2}$ (m as in text) $_4$ Dc Dn D$_{4\ 6}$ G$_3$ महान् (for मनो) — After 16, T$_1$ M$_1$ ins

1032* शरीरमध्ये नाभि॰ स्यान्नाभ्यामग्नि प्रतिष्ठित॰ ।
[T$_1$ °मध्ये नाभ्यां तु जठरेग्नि प्रति°]

On the other hand, T$_2$ G$_{1\ 2\ 4}$ ins after 16

1033* अव्यक्त सत्त्वसज्ञ च जीव॰ काल स चैव हि ।
प्रकृति॰ पुरुषश्चैव प्राण एव द्विजोत्तम ।
जागर्ति स्वप्नकाले च स्वप्ने स्वप्नायते च स ।
जाग्रत्सु बलमाधत्ते चेष्टत्सु चेष्टयत्यपि ।
तस्मिन्निरुद्धे विप्रेन्द्र मृत इत्यभिधीयते । [5]
त्यक्त्वा शरीर भूतात्मा पुनरन्यत्प्रपद्यते ।,

which is followed by 1032*

[(L 4) G$_1$ चेष्टयेच् (for चेष्टत्सु) — (L 6) G$_1$ प्रवर्तते (for प्रपद्यते)]

17 ^{a}) K$_4$ सर्वं, M$_2$ एतत् (for एव) D$_2$ द्विज (for त्विह) Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ च (for स) B$_4$ सर्वात्मा (for सर्वत्र) T G$_{2\ 4}$ एष त्वग्निरपानेन — ^{b}) B$_4$ प्रति° (for परि°) — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1-3}$ D$_2$ च (for तु) K$_1$ समासीन, K$_4$ B$_3$ M$_2$ °सेन (for °नेन) — ^{d}) B$_3$ यां यां (for स्वां स्वां) B$_3$ योनिम् (for गतिम्) B$_{1\ 3}$ Dn$_1$ n$_3$ अपा° (for उपा°)

18 D$_5$ G$_1$ om (hapl) 18^{ab} — ^{b}) K$_4$ B$_{2\ 3}$ Dn D$_{1-3\ 6}$ T$_2$ G$_{2\ 4}$ M$_1$ पावक B$_4$ समुपस्थित — ^{c}) K$_4$ T G$_{1\ 2\ 4}$ मूत्रपुरीष K$_{1\ 4}$ B$_2$ D G$_3$ वा° (for चा°) — ^{d}) B$_4$ हि (for [अ]पि) G$_1$ om अपि T$_2$ प्रति° (for परि°)

19 Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ om (hapl) 19^{ab} — ^{a}) D$_1$ यत्ने च (for प्रयत्ने) — ^{b}) B$_{1\ 2}$ Dc Dn (Dn$_3$ before corr) D$_{2\ 4\ 6}$ G$_{1\ 3}$ स (for य) D$_{1\ 2}$ M$_2$ एष (for एकस्) G$_{2\ 4}$ संश्रित (for वर्तते) — ^{c}) B D (except D$_{2\ 3\ 5\ 6}$) T$_2$ G$_3$ उदानम् (for °न) — ^{d}) Ś$_1$ K B$_4$ D$_{1-3\ 5}$ कुशला (for °विदुषो) Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ D$_5$ नरा (for जना॰)

20 ^{a}) D$_2$ G$_4$ स (G$_4$ च) निविष्ट (for सनिविष्ट) T$_1$ स सधौ सनिविष्ट सन् — ^{b}) Ś$_1$ गतो, G$_{2\ 4}$ यथा (for तथा) T$_1$ सधीन्सर्वान्सदानिल, T$_2$ G$_1$ M सधिपर्वण्यथानिल॰ (T$_2$ °पि य) — ^{d}) D$_5$ [अ]भिधीयते (for [उ]पदिश्यते) — After 20, Dc ins (a definition of धातु, extracted from some medical treatise)

1034* त्वङ्मांसमेदोमज्जास्थिरसरक्ताश्च धातव ।

21 ^{a}) K$_4$ विचित (for वितत) — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ च (for तु) M$_2$ समानोग्निसमीरक॰ — ^{c}) K$_3$ G$_1$ रस (for रसान्) D$_5$ बहून् (for धातून्) Ś$_1$ K D$_{1-3\ 5}$ भूताना (K$_4$ नि); M दोषाणां (for दोषांश्च) — ^{d}) G$_3$ वध° (for वर्त°)

22 ^{a}) Dc$_2$ पातत्वे; D$_5$ °पाते तु, G$_{2\ 4}$ °पातस्तु (for °पातात्तु) — ^{b}) T G$_2$ समर्गाच्च (for सनि°) Dc स जायते; M प्रमी° (for प्रजा°) — ^{c}) Ś$_1$ K D$_{1-3\ 5}$ ऊष्माग्निरिति विज्ञेयो, B$_2$ तस्माच्चाग्निरिति ज्ञातो, S (except G$_3$)

अपानोदानयोर्मध्ये प्राणव्यानौ समाहितौ ।
समन्वितस्त्वधिष्ठानं सम्यक्पचति पावकः ॥ २३
तस्यापि पायुपर्यन्तस्तथा स्याद्गुदसंज्ञितः ।
स्रोतांसि तस्माज्जायन्ते सर्वप्राणेषु देहिनाम् ॥ २४
अग्निवेगवहः प्राणो गुदान्ते प्रतिहन्यते ।
स ऊर्ध्वमागम्य पुनः समुत्क्षिपति पावकम् ॥ २५
पक्वाशयस्त्वधो नाभ्या ऊर्ध्वमामाशयः स्थितः ।
नाभिमध्ये शरीरस्य प्राणाः सर्वे प्रतिष्ठिताः ॥ २६
प्रवृत्ता हृदयात्सर्वास्तिर्यगूर्ध्वमधस्तथा ।
वहन्त्यन्नरसान्नाड्यो दश प्राणप्रचोदिताः ॥ २७
योगिनामेष मार्गस्तु येन गच्छन्ति तत्परम् ।
जितक्लमासना धीरा मूर्धन्यात्मानमादधुः ।
एवं सर्वेषु विततौ प्राणापानौ हि देहिषु ॥ २८
एकादशविकारात्मा कलासंभारसंभृतः ।
मूर्तिमन्तं हि तं विद्धि नित्यं कर्मजितात्मकम् ॥ २९
तस्मिन्यः संस्थितो ह्यग्निर्नित्यं स्थाल्यामिवाहितः ।
आत्मानं तं विजानीहि नित्यं योगजितात्मकम् ॥ ३०
देवो यः संस्थितस्तस्मिन्नब्बिन्दुरिव पुष्करे ।
क्षेत्रज्ञं तं विजानीहि नित्यं त्यागजितात्मकम् ॥ ३१
जीवात्मकानि जानीहि रजः सत्त्वं तमस्तथा ।

सोष्मा सोऽग्निरिति ज्ञेयो — ^{d}) B_1 ह्यस (for योऽस)

23 T_1 om (hapl) 23–24 — ^{a}) K_4 B D (except D_5) G_3 समानो°, M_2 अपानप्राणयोर् — ^{b}) K_4 B D G_3 प्राणापानौ, M_2 व्यानोदानौ ; (for प्राणव्यानौ) — ^{c}) B_1 Dn_2 G_2 समर्थितस्, T_2 समिंधितस् (for समन्वितस्) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ T_2 G_2 स्वधिष्ठाने, K_3 Dc D_4 स्वा(K_3 स्व)धिष्ठान, M समानेन (for स्वधिष्ठान) — ^{d}) Ś$_1$ ह्यस (for सम्यक्)

24 T_1 om 24 (cf v l 23) — ^{a}) $B_{1\ 3}$ G_3 अस्यापि, G_2 आस्यादि (for तस्यापि) Ś$_1$ K $D_{1\ 3}$ G_1 M_2 वायु°, $B_{1\ 3}$ Dc G_4 वायु° (for पायु°) K_4 D_1 पर्यंत, D_2 °पर्यंते, D_3 पर्यंति (for पर्यन्तस्) D_5 आस्यादपान पर्यंति — ^{b}) B_1 तस्य (for तथा) B_{2-4} Dc D_2 T_2 G_4 M गुण (for गुद) B_1 D_1 T_2 सज्ञक°; D_5 सज्ञक (for संज्ञित) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ तथास्य स्वेदसज्ञि(K_2 ज्ञ)त — ^{c}) $K_{3\ 4}$ D_{1-5} श्रोतांसि Ś$_1$ $K_{1\ 2\ 4}$ यस्माज् S (except G_3) स्रोतसो स्माध्प्रजायंते — ^{d}) G_1 M स्रोतांसि (for प्राणेषु) Dc G_2 देहिन

25 ^{a}) T_1 अस्ति, G_1 अग्निर् (for अग्नि) T_2 सह° (for वह°) K_4 D_{1-3} अपानेन स हि (K_4 तु स, D_3 मह) प्राणो — ^{c}) B_4 यद् (for स) T_1 आगत्य (for आगम्य) S_1 $K_{1\ 2}$ तथा, B_4 मन (for पुन°) — ^{d}) D_1 पावक° (for कम्)

26 ^{a}) T $G_{2\ 4}$ ततो (for स्वधो) N (except Ś$_1$) T G_3 M नाभ्याम्, G_1 नाभेर् (for नाभ्या) — ^{b}) Ś$_1$ धामाशय , K_{1-3} $D_{1\ 2}$ चामा° (for आमा) B_4 T $G_{1\ 2\ 4}$ स्मृत (for स्थित°) — ^{c}) K_3 नाति , K_4 $D_{1\ 5}$ नाभी , D_1 नाभिर् (for नाभि) — ^{d}) B_3m नाड्य° मर्वा (for प्राणा मव) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ D_5 सुमस्थिता (for प्रतिष्ठिता°)

27 ^{a}) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ Dc Dn_2 n_3 T_2 G मर्त्रे (for सर्वास्) — ^{c}) T_2 °मया (for °रसान्) — ^{d}) Dc प्राणा (for प्राण) S_1 समीरिता , D_5 °प्रणोदिता°, T_2 प्रयोजिता

28 ^{a}) D_2 वै (for तु) — ^{b}) $K_{1\ 2\ 4}$ $B_{3\ 4}$ $D_{3\ 5}$ तत्पद, G_1 तत्पुर (for तत्परम्) — ^{c}) K_3 $B_{2\ 4}$ °माशना, K_4 मासतो, $B_{1\ 3}$ Dc Dn $D_{4\ 6}$ G_3 °मा समा, T_1 °मा श्रमा; T_2 °मा नरा, G_1 °मभ्रमा (for °मासना) $G_{2\ 4}$ क्लमासनो धीरो — ^{d}) B_4 T_1 G_1 M आदधन्; $G_{2\ 4}$ आदधत् (for आदधु°) — ^{f}) Ś$_1$ K D_{1-3} स्म, B_1 तु (for हि) B_2 शरीरिषु, B_4 हि देहिनां, T_2 हि जन्तुषु (for हि देहिषु) — After 28, S (except G_3) ins

1035* तावग्निसहितौ ब्रह्मन्विद्धि वै प्राणमात्मनि ।

[T_2 वन्हि (for [अ]ग्नि) $G_{2\ 4}$ तौ तावदग्निसहितौ (for the prior half)]

29 ^{b}) T_1 कर्ता (for कला) K_2 M_2 °सम्भृत, $D_{2\ 5}$ सवृत (for सम्भृत) — ^{c}) D_2 मूर्ध्नि भूत (for मूर्तिमन्त) T_1 स्थित; T_2 स्तुत, $G_{1\ 2\ 4}$ M_1 स्म त (for हि त) — ^{d}) $K_{3\ 4}$ D_3 T नित्य (for नित्य) B Dn_2 D_2 योग° (for कर्म)

30 ^{a}) K_3 Dc $G_{2\ 4}$ M_1 वह्निर्, K_4 D_{1-3} नित्य (D_3 त्यो); $B_{1\ 3}$ [ऽ]ग्निस्तु (for ह्यग्निर्) — ^{b}) K_4 D_{1-3} वन्हि (for नित्य) $B_{2\ 4}$ ह्व स्थित , D_2 समाहित , T_2 ह्वास्थित (for ह्वाहित) — ^{c}) G_2 जीवात्मान (for आत्मान त) — ^{d}) B_1 योगे, D_2 कर्म , T_2 ज्ञान (for योग)

31 Ś$_1$ K_3 D_2 T_2 om (hapl) 31 — ^{a}) Dc सश्रितस K_1 D_1 ह्यस्मिन्; K_4 यस्मिन्, D_3 स्वस्मिन् (for तस्मिन्) — ^{c}) M_1 आत्मान (for क्षेत्रज्ञ) — ^{d}) $K_{1\ 2\ 4}$ $G_{1\ 2\ 4}$ M त्याग , (as in text), Dc T_1 ज्ञान°, the rest योग)

32 ^{a}) T_2 $G_{2\ 4}$ त्मक वि (for °त्मकानि) Ś$_1$ K_{1-3} $D_{5\ 6}$ यानीह; G_1 च तथा (for जानीहि) — ^{b}) K B_4 $D_{1-3\ 5}$ transp रज and तम° — ^{c}) S_1 $K_{1\ 2}$ सम (for

जीवमात्मगुणं विद्धि तथात्मानं परात्मकम् ॥ ३२

सचेतनं जीवगुणं वदन्ति
स चेष्टते चेष्टयते च सर्वम् ।
ततः परं क्षेत्रविदो वदन्ति
प्राकल्पयद्यो भुवनानि सप्त ॥ ३३

एवं सर्वेषु भूतेषु भूतात्मा न प्रकाशते ।
दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया ज्ञानवेदिभिः ॥ ३४
चित्तस्य हि प्रसादेन हन्ति कर्म शुभाशुभम् ।
प्रसन्नात्मात्मनि स्थित्वा सुखमानन्त्यमश्नुते ॥ ३५
लक्षणं तु प्रसादस्य यथा तृप्तः सुखं स्वपेत् ।
निवाते वा यथा दीपो दीप्येत्कुशलदीपितः ॥ ३६
पूर्वरात्रे परे चैव युञ्जानः सततं मनः ।
लघ्वाहारो विशुद्धात्मा पश्यन्नात्मानमात्मनि ॥ ३७
प्रदीप्तेनेव दीपेन मनोदीपेन पश्यति ।
दृष्ट्वात्मानं निरात्मानं तदा स तु विमुच्यते ॥ ३८
सर्वोपायैस्तु लोभस्य क्रोधस्य च विनिग्रहः ।
एतत्पवित्रं यज्ञानां तपो वै संक्रमो मतः ॥ ३९
नित्यं क्रोधात्तपो रक्षेच्छ्रियं रक्षेत मत्सरात् ।
विद्यां मानापमानाभ्यामात्मानं तु प्रमादतः ॥ ४०
आनृशंस्यं परो धर्मः क्षमा च परमं बलम् ।
आत्मज्ञानं परं ज्ञानं परं सत्यव्रतं व्रतम् ॥ ४१
सत्यस्य वचनं श्रेयः सत्यं ज्ञानं हितं भवेत् ।

°गुण) G1 जीवात्मगुणक विद्धि — d) Ś1 K1 2 यथा° (for तथा°) K1 2 परार्थक (for परात्मकम्)

33 a) B1 2 4 Dc Dn3m S (except G3) अचे° (for सचे°) — b) Ś1 K1 2 स्पर्शे°, B1 Dc चेत° (for चेष्टयते) K4 विश्व (for सर्वम्) — The portion of the text from 33c up to st 20 of the next adhy is lost in D3 on a missing fol (279) — c) Ś1 अत (for तत°) T1 M3 क्षेत्रमिति ब्रुवति — d) S1 K B3 4 D1 2 5 6 T2 G3 प्राव(B3 °ग्व)र्ते° (for प्राकल्प°)

34 D3 missing (cf v l 33) — a) Ś1 K1 2 D1 2 G3 M3 एषु, B1 4 D5 T1 G4 एष (for एव) B1 भूतार्थो (for भूतेषु) — b) B1 महात्मा (for भूता°) B2 4 Dn1 n3 D4 6 G3 स, D2 तु, T2 नु, G1 य° (for न) — d) Ś1 K1 2 ज्ञानबुद्धिभि°, B2 सूक्ष्मवेदिभि, G1 सूक्ष्म दर्शिभि

35 D3 missing (cf v l 33) — a) D1 च, D5 [अ]पि, S (except G3) तु (for हि) — c) Ś1 K1 2 प्रसन्नात्मनि स(Ś1 सु)स्थित्वा, Dc प्रसन्न आत्मनि स्थित्वा — d) B4 D5 अत्यतम् (for आनन्त्यम्)

36 D3 missing (cf v l 33) G1 om 36–37 — a) T1 G4 प्रसन्नस्य (for प्रसा) — b) T1 भवेत् (for स्वपेत्) — After 36ab, T2 G3 4 ins

1036* सुखदु खे हि सत्यज्य निर्द्वंद्वो निष्परिग्रह ।

— c) B3 4 D2 निर्वाते D1 च, G4 हि (for वा) — d) K3 D3 दीपेत्, T2 वसेत्, G1 तिष्ठेत् (for दीप्येत्) T2 कौशल (for कुशल) K4 दीप्यतेवायुनोदित

37 D3 missing (cf v l 33) G1 om 37 (cf v l 36) — a) K3 पूर्वरात्रपरात्रे च (hypermetric), D2 पूर्वरात्रापरात्रे च — b) B4 युजीयात् (for युञ्जान°) — c) T2 वाय्वा° (for लघ्वा°) — d) K4 D1 2 युजत्या°; K3 D5 T2 G1 3 M पश्यत्य , T1 G4 पश्येता° (for पश्यन्ना°)

38 D3 missing (cf v l 33) — a) K3 B1 Dn1 G1 प्रदीपेन B2 3 Dc T2 G1 2 M [ए]व (for [इ]व) B1 Dn1 दीप्तेन (for दीपेन) K4 दीप्तेनैव तु दीपेन — b) S (except G3) पश्यत्यात्मानमात्मना (cf 37d) — c) K1 लब्धा°, D2 वृथा° (for दृष्ट्वा°) M2 तदा° (for निरा°) G1 दृष्ट्वैनमतरात्मान — d) B4 स तदा (by transp) B1–3 Dc Dn D4 6 G3 स तदा विप्रमुच्यते

39 = (var) B 12 189 9 — D3 missing (cf v l 33) — c) Ś1 K D1 2 5 ज्ञानानां, B1–3 Dc Dn D4 6 G3 लोकाना (Dn3 °कस्य), T1 G1 M1 विज्ञान (for यज्ञानां) T2 एतत्प्रवृत्त यज्ज्ञानात् — d) D1 2 सयमो; D5 सत्तम (for सक्रमो) Ś1 K1 2 D5 मत (for मत)

40 = (var) B 12 189 10cdef — D3 missing (cf v l 33) — b) Ś1 B Dc Dn D4 6 G3 धर्मं, K3 प्रिय, D2 श्रियो (for श्रिय) Ś1 K1 2 4 B Dn D1 2 4–6 T2 G1–3 रक्षेत् (for रक्षेत) Ś1 K1 2 4 B2 3 D4 6 अमत्सरात्, B1 4 Dn D1 5 G3 च मत्स°; D2 विमत्स°; T2 G1 2 तु मत्स (for मत्स°) — c) S1 K1–3 D1 T2 G1 2 4 मानाव (for मानाप) — d) K4 च (for तु) G1 ज्ञान रक्षेत्प्रमादत

41 D3 missing (cf v l 33) — a) K3 Dc1 D1 अनृ (for आनृ) — b) Ś1 K1 2 हि, K3 4 D2 5 तु (for च) — c) Ś1 K1 2 आत्मान (Ś1 °त्मा तु) परम ज्ञान — d) S1 K D1–3 5 सत्य मतपरिग्रह°, B Dc Dn D4 6 G3 सत्य व्रत (B1–3 मत्य , B4 Dn व्रत) पर व्रत; G4 पर सत्यमनमित

यद्भूतहितमत्यन्तं तद्वै सत्यं परं मतम् ॥ ४२
यस्य सर्वे समारम्भाः निराशीर्बन्धनाः सदा ।
त्यागे यस्य हुतं सर्वं स त्यागी स च बुद्धिमान् ॥ ४३
यतो न गुरुरप्येनं च्यावयेदुपपादयन् ।
तं विद्याद्ब्रह्मणो योगं वियोगं योगसंज्ञितम् ॥ ४४
न हिंस्यात्सर्वभूतानि मैत्रायणगतश्चरेत् ।
नेदं जीवितमासाद्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥ ४५
आकिंचन्यं सुसंतोषो निराशित्वमचापलम् ।
एतदेव परं ज्ञानं सदात्मज्ञानमुत्तमम् ॥ ४६
परिग्रहं परित्यज्य भव बुद्ध्या यतव्रतः ।
अशोकं स्थानमातिष्ठेन्निश्चलं प्रेत्य चेह च ॥ ४७
तपोनित्येन दान्तेन मुनिना संयतात्मना ।
अजितं जेतुकामेन भाव्यं सङ्गेष्वसङ्गिना ॥ ४८
गुणागुणमनासङ्गमेककार्यमनन्तरम् ।
एतद्ब्राह्मण ते वृत्तमाहुरेकपदं सुखम् ॥ ४९
परित्यजति यो दुःखं सुखं चाप्युभयं नरः ।

---

42 D_8 missing (cf v l 33) — ^{a}) G_4 सेवन (for वचन) D_5 श्रेष्ठ (for श्रेय) — ^{b}) B_1 सत्यादपि, Dc_2 D_1 T_2 सत्यज्ञान (for सत्य ज्ञान) $K_{1\,3\,4}$ D_2 $G_{1\,3\,4}$ M ज्ञानहित (for ज्ञान हित) B_1 वदेत् (for भवेत्) — ^{d}) B_2 तच्च (for तद्वै) $K_{1\,2}$ T_1 हित, $K_{3\,4}$ B_3 Dc_2 $D_{1\,2\,5}$ स्मृत, B_4 व्रत (for मतम्) G_1 तत्तत्सत्य हित पर, G_4 तद्वै सत्यसम मत

43 = B 12 189 12 Cf Gītā (Vulg) 4 19 — D_8 missing (cf v l 33) — 43^a = Gītā (Vulg) 4 19^a — ^{b}) T G_1 निराशाबधना M_2 निराबाधा सदैव तु — ^{c}) B_4 योगे (for त्यागे) D_5 हित; T कृ° (for हु°) T_1 मत्य (for सर्वं) — ^{d}) B_4 योगी (for त्यागी) B_3 च स; T_1 कृत, T_2 स तु (for स च)

44 D_8 missing (cf v l 33) — ^{a}) T_2 वा हि (for अपि) Dc एव, D_5 एत (for एन) $Ś_1$ K_{1-3} $B_{3\,4}$ यतो गुरुर्न चाप्येन, T_1 $G_{1\,3}$ M_1 यतो न गुरुता ह्येव (T_1 प्येव, G_3 चैन), G_4 यदा न कुरुता चैन — ^{b}) B Dc Dn $D_{4\,6}$ G_3 श्रावयेद्, T_2 यापयेद् (for च्यावयेद्) S_1 K $D_{1\,2\,5}$ आपदागम, B Dc Dn $D_{4\,6}$ T_1 $G_{1\,3}$ उपपादयेत् (for यन्) — 44^{cd} = (var) Gītā (Vulg) 6 23^{ab} — ^{c}) $Ś_1$ K_{2-4} Dc_2 $D_{1\,2\,5}$ $G_{2\,4}$ M ब्राह्मणो, B_3m आत्मनो (for ब्रह्मणो) — ^{d}) S (except T_2 G_3) अयोग (for वि) D_1 योगमज्ञक

45 = B 12 278 5, = (var) B 12 329 18 Cf B 12 189 13^{ab} — D_8 missing (cf v l 33) — ^{b}) $Ś_1$ K_2 मैत्रायणमनश्, K_1 °यणमतश्, K_4 $B_{3\,4}$ D (except D_6 D_8 missing) $G_{1\,3}$ यणगतिश्, T_1 मैत्रेयगुणतश्, T_2 G_4 मैत्राय सुगतिं, G_2 यणगतिं (for यणगतश्) K_4 D_1 चरन् — ^{c}) M_2 आद्य वै (for आसाद्य) — G_1 om 45^d–47^c — ^{d}) K_3 D_5 कुर्वति, D_2 कुर्वंतु (for कुर्वीत)

46 D_8 missing (cf v l 33) G_1 om 46 (cf v l 45) — ^{a}) D_5 अकिंचन T $G_{2\,4}$ M अकिंचनत्व मतोषो — ^{b}) $Ś_1$ K_4 D_1 M_2 निराशस्त्वम्, Dc शीत्वम्, T_2 $G_{2\,4}$ M_1 शीस्त्वम् — ^{c}) S_1 K B_4 $D_{1\,2\,5}$ तदेव परम ज्ञान — ^{d}) K_4 $D_{1\,2}$ तदात्म (for सदात्म) D_5 उत्तम परिकीर्तित

47 = (var) 12 189 13^{cdef} — D_8 missing (cf v l 33) G_1 om 47^{abc} (cf v l 45) — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1\,2\,4}$ B Dn $D_{1\,2}$ T_2 $G_{2\,3}$ भवेद्; D_5 स चेद् (for भव) $Ś_1$ K $D_{1\,2\,5}$ जितेंद्रिय (for यत) — ^{c}) B_1 अशोच्य (for अशोक) K_3 B_4 D_1 T_1 M_2 आतिष्ठ, $B_{1\,2}$ Dc Dn_1 $D_{4\,6}$ G_3 आश्रित्य; B_3 Dn_2 n_3 आसाद्य, G_2 M_1 आतिष्ठन् (for आतिष्ठेन्) — ^{d}) $Ś_1$ K Dc_2 $D_{1\,2\,5}$ निर्मल; G_4 निष्कल (for निश्चल) G_1 चैव हि (for चेह च) — After 47, K_4 ins

1037* बाह्यस्पर्शेषु सक्तात्मा विन्दत्यात्मनि यत्सुखम् ।
तद्ब्रह्मयोगयुक्ता[त्मा] सुखम[क्षय्यम]श्नुते ।
[= (var) Gītā (Vulg) 5 21]

48 = B 12 189 14 — D_8 missing (cf v l 33) — ^{b}) K_3 सजिता, D_5 सवृता (for संयता) — ^{c}) G_1 जित (for जेतु)

49 D_8 missing (cf v l 33) — ^{a}) D_5 गुणानां तु (for गुणागुणम्) Dn_1 n_3 अनारम्भम् (for सङ्गम्) — ^{b}) $Ś_1$ K B_3 $D_{1\,2\,5}$ चर्यम् (for कार्यम्) — ^{c}) K_3 एक (for एतद्) D_1 ब्राह्मण तद्, M ब्राह्मणतो (M_2 क्तो) (for ब्राह्मण ते) B Dc Dn $D_{4\,6}$ $G_{1\,3}$ एतत्तद् (B_1 G_1 द्वै) ब्र(B_3 ब्रा)ह्मणो वृत्त, T_1 G_4 एतद्ब्रह्मादवृत्तात, G_2 एतद्वै कथित ब्रह्मन् — ^{d}) K_3 एके, $B_{3\,4}$ D_5 एक, T_2 एतत् (for एक) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ आहुरेके पर पद, T_1 आहुरेतत्सुखप्रद

50 D_8 missing (cf v l 33) — ^{b}) $Ś_1$ K_2 D_5 वा (for चा°) T_1 [अ]भ्युदय (for [अ]प्युभय) — ^{c}) $Ś_1$ K Dc $D_{1\,2}$ (by transp) प्राप्नोति ब्रह्म ($Ś_1$ K_2 शर्म; K_1 मोक्ष) T_1 चा (for सो) D_5 प्राप्नोति ब्राह्मणो नित्य — ^{d}) B_2 असक्तेन, B_4 असगो न (for असङ्गेन) T_1 $G_{1\,2\,4}$ M आ($G_{1\,2}$ अ)सगे च न गच्छति, T_2 आधिं गच्छन्न गच्छति

ब्रह्म प्राप्नोति सोऽत्यन्तमसङ्गेन च गच्छति ॥ ५०
यथाश्रुतमिदं सर्वं समासेन द्विजोत्तम ।
एतत्ते सर्वमाख्यातं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ ५१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्र्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०३ ॥

२०४

मार्कण्डेय उवाच ।
एवं संकथिते कृत्स्ने मोक्षधर्मे युधिष्ठिर ।
दृढं प्रीतमना विप्रो धर्मव्याधमुवाच ह ॥ १
न्याययुक्तमिदं सर्वं भवता परिकीर्तितम् ।
न तेऽस्त्यविदितं किंचिद्धर्मेष्विह हि दृश्यते ॥ २
व्याध उवाच ।
प्रत्यक्षं मम यो धर्मस्तं पश्य द्विजसत्तम ।
येन सिद्धिरियं प्राप्ता मया ब्राह्मणपुंगव ॥ ३
उत्तिष्ठ भगवन्क्षिप्रं प्रविश्याभ्यन्तरं गृहम् ।
द्रष्टुमर्हसि धर्मज्ञ मातरं पितरं च मे ॥ ४
मार्कण्डेय उवाच ।
इत्युक्तः स प्रविश्याथ ददर्श परमार्चितम् ।
सौधं हृद्यं चतुःशालमतीव च मनोहरम् ॥ ५
देवतागृहसंकाशं दैवतैश्च सुपूजितम् ।
शयनासनसंबाधं गन्धैश्च परमैर्युतम् ॥ ६
तत्र शुक्लाम्बरधरौ पितरावस्य पूजितौ ।

---

51 D_8 missing (cf v l 33) — ^{a}) D_1 तथा° (for यथा) T_1 भूतम् (for श्रुतम्) — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ मया ते सम्यगाख्यात

Colophon om in B_4 D_8 missing — *Major parvan* $Ś_1$ K_2 T_2 $G_{2\ 4}$ आरण्य — *Sub parvan* G_1 मार्कंडेय समस्या $K_{3\ 4}$ B_{1-3} Dc Dn $D_{1\ 4-6}$ G_3 (all om sub parvan name) mention only पतिव्रतो(D_6 धर्मव्याधो)पाख्यान — *Adhy name* G_1 धर्मव्याधकौशिकसंवाद°, G_2 कौशिकव्याधसंवाद — *Adhy no* (figures, words or both) Dn_1 (marg) n_3 212, Dn_2 D_1 211, T G_1 M (M_2 *inf lin*) 206, $G_{2\ 4}$ M_2 (orig) 208 — *Śloka no* Dn 40, D_1 41

204

☞ Stanzas 1–20 are lost in D_2 on a missing fol (279), cf v l 3 203 33 The MS is ignored up to st 20

1 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1\ 2\ 4}$ च, T_2 M स, G_1 सु (for स°) — ^{b}) G_1 तेन धर्मो (for मोक्षधर्मे) — ^{c}) Dc $D_{3\ 4\ 5}$ दृढ, T_2 गृढ (for दृढ)

2 Before 2, K_4 $D_{1\ 2}$ ins ब्राह्मण उ — ^{a}) D_3 व्याध युक्तम्, T_2 $G_{2\ 4}$ मम धर्म्यम् (for न्याययुक्तम्) — $2^c = 1\ 57\ 12^c\ 5\ 16\ 7^c$ — ^{d}) K_3 B_{1-3} Dc D_{4-6} G_3 धर्मेष्य इह ह°, K_4 स्वधर्मेष्विह ह°, T $G_{1\ 2\ 4}$ M धर्मेष्वभिसमीक्ष्यते

3 ^{a}) T_1 प्रत्यक्ष मम धर्मस्त — ^{b}) B Dn $D_{4\ 6}$ G_3 त (D_4 त्व) च पश्य द्विजोत्तम, T_1 त्व पश्य द्विजसत्तम — ^{d}) D_1 °सत्तम (for °पुगव)

4 ^{a}) D_5 [आ]गच्छ च (for भगवन्) Dc S (except G_3) विप्र (for क्षिप्र) — ^{b}) Dc प्रविशा° (for प्रविश्या) D_5 [अ]नतर (for [आ]भ्यन्तर) — ^{c}) K_3 [अ]धर्मज्ञ, K_3 मे धर्म (for धर्मज्ञ) — ^{d}) T_2 पितर मातर (by transp) D_1 मम (for च मे)

5 B_3 $G_{2\ 4}$ om the ref — ^{ab}) T G_3 स (for स) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ transp प्रविश्य and ददर्श — K_1 om (hapl) $5^c–6^d$ — ^{c}) B_4 इत्युक्ता हि (for सौध हृद्य) — ^{d}) M_1 सु (for च) $B_{1\ 3\ 4}$ Dc Dn $D_{4\ 6}$ $G_{1\ 3}$ M मनोरम

6 K_1 om 6 (cf v l 5) — ^{a}) $Ś_1$ K_2 D_5 °सबाधः cf 6^c — K_3 om (hapl) 6^{bc} — ^{d}) $Ś_1$ $K_{2\ 4}$ B_2 $D_{1\ 5}$ °श्च परमार्चित

7 ^{a}) B_1 सूक्ष्मा (for शुक्ला°) — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\ 2\ 4}$ Dc $D_{1\ 3}$ T_1 G_1 सुपुष्टौ तौ; K_3 सुमपुष्टौ; $B_{1\ 2\ 4}$ Dn $D_{5\ 6}$ सु(B_2 D_6 तु)मनुष्टौ, B_3 सुतुष्टौ च; G_3 सुमहृष्टौ (for सुतुष्टौ तौ) D_5 कृतौ सुपुष्टौ हृष्टौ सु — ^{d}) D_5 सुप (for उप° — After 7^{cd} S (except G_3) ins

कृताहारौ सुतुष्टौ तावुपविष्टौ वरासने ।
धर्मव्याधस्तु तौ दृष्ट्वा पादेषु शिरसापतत् ॥ ७

वृद्धावूचतुः ।

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ धर्मज्ञ धर्मस्त्वामभिरक्षतु ।
प्रीतौ स्वस्तव शौचेन दीर्घमायुरवाप्नुहि ।
सत्पुत्रेण त्वया पुत्र नित्यकालं सुपूजितौ ॥ ८
न तेऽन्यद्दैवतं किंचिद्दैवतेष्वपि वर्तते ।
प्रयतत्वाद्द्विजातीनां दमेनासि समन्वितः ॥ ९
पितुः पितामहा ये च तथैव प्रपितामहाः ।
प्रीतास्ते सततं पुत्र दमेनावां च पूजया ॥ १०
मनसा कर्मणा वाचा शुश्रूषा नैव हीयते ।
न चान्या वितथा बुद्धिर्दृश्यते सांप्रतं तव ॥ ११
जामदग्न्येन रामेण यथा वृद्धौ सुपूजितौ ।
तथा त्वया कृतं सर्वं तद्विशिष्टं च पुत्रक ॥ १२

मार्कण्डेय उवाच ।

ततस्तं ब्राह्मणं ताभ्यां धर्मव्याधो न्यवेदयत् ।
तौ स्वागतेन तं विप्रमर्चयामासतुस्तदा ॥ १३
प्रतिगृह्य च तां पूजां द्विजः पप्रच्छ तावुभौ ।
सपुत्राभ्यां सभृत्याभ्यां कच्चिद्वां कुशलं गृहे ।
अनामयं च वां कच्चित्सदैवेह शरीरयोः ॥ १४

वृद्धावूचतुः ।

कुशलं नो गृहे विप्र भृत्यवर्गे च सर्वशः ।
कच्चित्त्वमप्यविघ्नेन संप्राप्तो भगवन्निह ॥ १५

मार्कण्डेय उवाच ।

बाढमित्येव तौ विप्रः प्रत्युवाच मुदान्वितः ।
धर्मव्याधस्तु तं विप्रमर्थवद्वाक्यमब्रवीत् ॥ १६
पिता माता च भगवन्नेतौ मे दैवतं परम् ।
यद्दैवतेभ्यः कर्तव्यं तदेताभ्यां करोम्यहम् ॥ १७

1038* तस्य व्याधस्य पितरौ ब्राह्मण सदद‍र्श ह ।
— ^{f}) T_1 G_1 पादयो॰ (for पादेषु)

8 $G_{1.4}$ पितरौ (for वृद्धौ), om ऊचतु — ^{c}) Dc धर्मेण (for शौचेन) — After 8^{cd}, N (except B_{2-4} $D_{4.6}$ B_1 marg) ins

1039* गतिमिष्टां तथा ज्ञानमेव च परवान्भव ।

[Dn तपो (for तथा) Dn D_5 मेधां (for एव) B_1 परम तव, Dc परमस्तु ते, Dn D_5 परमां गत (for परवान्भव)] — D_5 om 8^{e}–9^{d} — ^{e}) $K_{3.4}$ D_2 सुपुत्रेण — ^{f}) $Ś_1$ K Dc $D_{1.2}$ दीर्घकाल; B Dn $D_{4.6}$ G_3 नित्य काले; T_2 नित्य काल — After 8, S (except G_3) ins

1040* सुखमावां वसावोऽत्र देवलोकगताविव ।

9 D_6 om 9 (cf v l 8) — ^{a}) K_2 तेन (for तेऽन्यद्) — ^{b}) S_1 K B_3 Dc $D_{1.2}$ G_1 विद्यते (for वर्त॰) — ^{d}) $Ś_1$ धर्मणापि, $K_{1.2}$ B_3 दमेनापि, K_4 दमेनाभि (for ॰नासि)

10 ^{d}) K_3 B_3 $D_{1.2.5}$ T_1 G_1 पूजितौ (for पूजया)

11 ^{b}) G_1 ते न (for नैव) — ^{c}) B Dn $D_{4.6}$ G_3 हि तथा, Dc $D_{1.2.5}$ T $G_{1.2.4}$ M [अ]पि तथा (for वितथा) — ^{d}) $Ś_1$ K Dc $D_{1.2}$ वर्तते (for दृश्य॰)

12 ^{b}) D_1 तथा वृद्धौ प्रपूजितौ — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.3.4}$ Dc_2 $D_{1.2}$ transp त्वया and कृत

13 N G_{1-3} om the ref — ^{d}) T_2 अर्हया (for अर्चया॰) K_3 B_3 D_5 तथा (for तदा)

14 ^{a}) $B_{1.3}$ Dc_1 Dn $D_{4.6}$ G_3 पूज्य (for गृह्य) $Ś_1$ $K_{1.2}$ T_1 G_1 M_2 तु; M_1 स (for च) — ^{c}) Dc_2 सवृद्धाभ्यां, T_1 समातृभ्या; G_1 सुभृत्याभ्या, G_4 सभ्रातृभ्यां, M_1 सुपुत्राभ्या (for सभृ॰) — ^{d}) G_1 चा; M_1 स्व, M_2 व (for वां) — ^{e}) A few MSS कश्चित् (for कच्चित्) — ^{f}) $G_{2.4}$ सुख वेह (for सदैवेह) T_1 हि (for [इ]ह)

15 ^{a}) $Ś_1$ K_1 B Dc Dn D_5 T_1 $G_{1.3.4}$ नौ (for नो) — ^{b}) T_1 $G_{2.4}$ M ॰वर्गेषु (for ॰वर्गे च) $Ś_1$ $K_{1.2}$ D_1 तथानामयमेव च — ^{c}) T_2 $G_{2.4}$ असि (for अपि) — ^{d}) Dc_1 Dn_1 n_3 इति (for इह)

16 ^{a}) T_1 G M [आ]ह (for [ए]व) K_3 D_1 त (for तौ) — ^{b}) S (except G_3) कौतूहलसमन्वित — ^{c}) B Dn $D_{4.6}$ G_3 निरीक्ष्याथ (for तु त विप्रम्) — ^{d}) B Dn $D_{4.6}$ G_3 ततस्त (for अर्थवद्) S_1 K Dc $D_{1.2.5}$ अस्य च्येव वचोऽब्रवीत्

17 Before 17, all MSS except $Ś_1$ $K_{1.2}$ ins व्याध उ (resp व्याध) — ^{a}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ माता पिता (by transp) — ^{b}) B_1 उभौ, D_1 इद (for एतौ) $B_{3.4}$ मद्॰ (for मे) K_1 एन मे भगवन्पर — ^{c}) $K_{2.3}$ G_2 यदैव तेभ्य॰, $G_{1.4}$ यद्देवतेभ्य — ^{d}) T_1 $G_{1.2.4}$ M_2 तदेवाभ्यां, T_2 तदावाभ्यां

18 ^{d}) B_3 अपि (for मम)

19 ^{a}) Dn_2 n_3 T_2 G_3 उपाहारान् — ^{b}) $K_{1.2}$ Do_1

ब्रह्म प्राप्नोति सोऽत्यन्तमसङ्गेन च गच्छति ॥ ५०
यथाश्रुतमिदं सर्वं समासेन द्विजोत्तम ।
एतत्ते सर्वमाख्यातं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ ५१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्र्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०३ ॥

२०४

मार्कण्डेय उवाच ।
एवं संकथिते कृत्स्ने मोक्षधर्मे युधिष्ठिर ।
दृढं प्रीतमना विप्रो धर्मव्याधमुवाच ह ॥ १
न्याययुक्तमिदं सर्वं भवता परिकीर्तितम् ।
न तेऽस्त्यविदितं किंचिद्धर्मेष्विह हि दृश्यते ॥ २
व्याध उवाच ।
प्रत्यक्षं मम यो धर्मस्तं पश्य द्विजसत्तम ।
येन सिद्धिरियं प्राप्ता मया ब्राह्मणपुंगव ॥ ३
उत्तिष्ठ भगवन्क्षिप्रं प्रविश्याभ्यन्तरं गृहम् ।
द्रष्टुमर्हसि धर्मज्ञ मातरं पितरं च मे ॥ ४
मार्कण्डेय उवाच ।
इत्युक्तः स प्रविश्याथ ददर्श परमार्चितम् ।
सौधं हृद्यं चतुःशालमतीव च मनोहरम् ॥ ५
देवतागृहसंकाशं दैवतैश्च सुपूजितम् ।
शयनासनसंबाधं गन्धैश्च परमैर्युतम् ॥ ६
तत्र शुक्लाम्बरधरौ पितरावस्य पूजितौ ।

---

51 D5 missing (cf v l 33) — a) D1 तथा (for यथा) T1 भूतम् (for श्रुतम्) — c) Ś1 K1 2 मया ते सम्यगाख्यात

Colophon om in B4. D5 missing — *Major parvan* Ś1 K2 T2 G2 4 आरण्य — *Sub parvan* G1 मार्कंडेय समस्या K3 4 B1–3 Dc Dn D1 4–6 G3 (all om sub-parvan name) mention only पतिव्रतो(D4 धर्मव्याधो) पाख्यान — *Adhy name* G1 धर्मव्याधकौशिकसंवाद, G3 कौशिकव्याधसंवाद — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 (marg) n3 212, Dn2 D1 211, T G1 M (M3 inf lin) 206, G3 4 M3 (orig) 208 — *Śloka no* Dn 40, D1 41

204

☞ Stanzas 1–20 are lost in D5 on a missing fol (279), cf v l 3 203 33 [illegible] is ignored up to st 20

1 a) Ś1 K1 2 4 च; T2 M [illegible] (for स) — b) G1 तेन धर्मो (for मोक्षधर्मे) — [illegible] D2 4 5 [illegible]; T2 गूढ (for दृढ)

2 Before 2, K4 D1 2 ins [illegible] — a) D2 [illegible] व्याध युक्तम्, T2 G2 4 मम [illegible] व्याधयुक्तम्) — 2c = 1 57 12c 5 16 7c — d) K3 B1–3 Dc D4–6 G3 धर्मेष्य इह दृ°, K4 स्वधर्मेष्विह दृ°, T G1 2 4 M धर्मेष्वभिसमीक्ष्यते

3 a) T1 प्रत्यक्ष मम धर्मस्त — b) B Dn D5 6 G3 त (D4 तत्र) च पश्य द्विजोत्तम, T1 त्व पश्य द्विजसत्तम — d) D1 °सत्तम (for °पुगव)

4 a) D5 [आ]गच्छ च (for भगवन्) Dc S (except G3) विप्र (for क्षिप्र) — b) Dc प्रविशा° (for प्रविश्या°) D6 [अ]न्तर (for [आ]भ्यन्तर) — c) K2 [अ]धर्मज्ञ, K3 मे धर्म (for धर्मज्ञ) — d) T2 पितर मातर (by transp) D1 मम (for च मे)

5 B3 G2 4 om the ref — ab) T G2 स (for स) Ś1 K1 2 transp प्रविश्य and ददर्श — K1 om (hapl) 5c–6a — c) B4 इत्युक्ता हि (for सौध हृद्य) — d) M1 सु (for च) B1 3 4 Dc Dn D4 6 G1 3 M मनोरम

6 K1 om 6 (cf v l 5) — a) Ś1 K2 D5 सबाध, cf 6c — K3 om (hapl) 6bc — d) Ś1 K2 4 B2 D1 6 °श्च परमार्चित

7 a) B1 सूक्ष्मा (for शुक्ला°) — c) Ś1 K1 3 4 Dc D1 2 T1 G1 सुपुष्टौ तौ; K3 सुसपुष्टौ, B1 2 4 Dn D4 6 सु(B3 D6 तु)सतुष्टौ; B3 सुतुष्टौ च, G3 सुसहृष्टौ (for सुतुष्टौ तौ) D5 कृती सुपुष्टौ हृष्टौ तु — d) D5 सुप° (for उप° — After 7cd, S (except G3) ins

कृताहारौ सुतुष्टौ तावुपविष्टौ वरासने ।
धर्मव्याधस्तु तौ दृष्ट्वा पादेषु शिरसापतत् ॥ ७

वृद्धावूचतुः ।

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ धर्मज्ञ धर्मस्त्वामभिरक्षतु ।
प्रीतौ स्वस्तव शौचेन दीर्घमायुरवाप्नुहि ।
सत्पुत्रेण त्वया पुत्र नित्यकालं सुपूजितौ ॥ ८
न तेऽन्यद्दैवतं किंचिद्दैवतेष्वपि वर्तते ।
प्रयतत्वाद्द्विजातीनां दमेनासि समन्वितः ॥ ९
पितुः पितामहा ये च तथैव प्रपितामहाः ।
प्रीतास्ते सततं पुत्र दमेनावां च पूजया ॥ १०
मनसा कर्मणा वाचा शुश्रूषा नैव हीयते ।
न चान्या वितथा बुद्धिर्दृश्यते सांप्रतं तव ॥ ११
जामदग्न्येन रामेण यथा वृद्धौ सुपूजितौ ।
तथा त्वया कृतं सर्वं तद्विशिष्टं च पुत्रक ॥ १२

मार्कण्डेय उवाच ।

ततस्तं ब्राह्मणं ताभ्यां धर्मव्याधो न्यवेदयत् ।
तौ स्वागतेन तं विप्रमर्चयामासतुस्तदा ॥ १३
प्रतिगृह्य च तां पूजा द्विजः पप्रच्छ तावुभौ ।
सपुत्राभ्यां सभृत्याभ्यां कच्चिद्वां कुशलं गृहे ।
अनामयं च वां कच्चित्सदैवेह शरीरयोः ॥ १४

वृद्धावूचतुः ।

कुशलं नो गृहे विप्र भृत्यवर्गे च सर्वशः ।
कच्चित्त्वमप्यविघ्नेन संप्राप्तो भगवन्निह ॥ १५

मार्कण्डेय उवाच ।

बाढमित्येव तौ विप्रः प्रत्युवाच मुदान्वितः ।
धर्मव्याधस्तु तं विप्रमर्थवद्वाक्यमब्रवीत् ॥ १६
पिता माता च भगवन्नेतौ मे दैवतं परम् ।
यद्दैवतेभ्यः कर्तव्यं तदेताभ्यां करोम्यहम् ॥ १७

1038* तस्य व्याधस्य पितरौ ब्राह्मण सदवर्श ह ।
— ^{f}) T_1 G_1 पादयो (for पादेषु)

8 $G_{1.4}$ पितरौ (for वृद्धौ), om ऊचतु° — ^{c}) Do धर्मेण (for शौचेन) — After 8^{cd}, N (except B_{3-4} $D_{4.6}$ B_1 marg) ins

1039* गतिमिष्टां तथा ज्ञानमेव च परवान्भव ।

[Dn तपो (for तथा) Dn D_6 मेधां (for एव) B_1 परम तव, Do परमस्तु ते, Dn D_6 परमां गत (for परवान्भव)]
— D_5 om 8^{e}–9^{d} — ^{e}) $K_{3.4}$ D_2 सुपुत्रेण — ^{f}) $Ś_1$ K Do $D_{1.2}$ दीर्घकालः; B Dn $D_{4.6}$ G_3 नित्य काले, T_2 नित्य काल — After 8, S (except G_3) ins

1040* सुखमावां वसावोऽत्र देवलोकगताविव ।

9 D_5 om 9 (of v.l 8) — ^{a}) K_3 सेन (for तेऽन्यद्) — ^{b}) $Ś_1$ K B_3 Do $D_{1.2}$ G_1 विद्यते (for वर्त°) — ^{d}) $Ś_1$ धर्मेणापि, $K_{1.2}$ B_3 दमेनापि; K_4 दमेनाम्मि (for °नासि)

10 ^{d}) K_3 B_3 $D_{1.2.5}$ T_1 G_1 पूजितौ (for पूजया)

11 ^{b}) G_1 ते न (for नैव) — ^{c}) B Dn $D_{4.6}$ G_3 हि तथा, Do $D_{1.2.5}$ T $G_{1.2.4}$ M [अ]पि तथा (for वितथा) — ^{d}) $Ś_1$ K Do $D_{1.2}$ वर्तते (for दृश्य°)

12 ^{b}) D_1 तथा वृद्धौ प्रपूजितौ — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.3.4}$ Do_2 $D_{1.2}$ transp त्वया and कृतं

13 N G_{1-3} om the ref — ^{a}) T_2 अर्हया° (for अर्चया) K_3 B_3 D_5 तथा (for तदा)

14 ^{a}) $B_{1.3}$ Do_1 Dn $D_{4.6}$ G_3 पूज्य (for °गृह्य) $Ś_1$ $K_{1.2}$ T_1 G_1 M_2 तु; M_1 स (for च) — ^{c}) Do_2 सवृत्ताभ्यां, T_1 समातृभ्यां; G_1 सुभृत्याभ्यां, G_4 सभ्रातृभ्यां, M_1 सुपुत्राभ्यां (for सभृ°) — ^{d}) G_1 वा, M_1 स्व, M_2 व (for वां) — ^{e}) A few MSS कश्चित् (for कच्चित्) — ^{f}) $G_{2.4}$ सुख मेह (for सदैवेह) T_1 हि (for [इ]ह)

15 ^{a}) $Ś_1$ K_1 B Do Dn D_2 T_1 $G_{1.3.4}$ नौ (for नो) — ^{b}) T_1 $G_{2.4}$ M °वर्गेषु (for °वर्गे च) $Ś_1$ $K_{1.3}$ D_1 तथानामयमेव च — ^{c}) T_2 $G_{2.4}$ असि (for अपि) — ^{d}) Do_1 Dn_1 n_3 इति (for इह)

16 ^{a}) T_1 G M [आ]ह (for [ए]व) K_2 D_1 त (for तौ) — ^{b}) S (except G_3) कौतूहलसमन्वित — ^{c}) B Dn $D_{4.6}$ G_3 निरीक्ष्याथ (for तु न विप्रम्) — ^{d}) B Dn $D_{4.6}$ G_3 ततस्तु (for अर्थवद्) $Ś_1$ K Do $D_{1.2.5}$ अस्यर्थ्येद वचोऽब्रवीत्

17 Before 17, all MSS except $Ś_1$ $K_{1.2}$ ins व्याध उ (resp व्याध) — ^{a}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ माता पिता (by transp) — ^{b}) B_1 उभौ, D_1 हृद (for एतौ) $B_{3.4}$ मद्° (for मे) K_1 एन मे भगवन्पर — ^{c}) $K_{2.3}$ G_3 यदैव तेभ्य; $G_{1.4}$ यद्दैवतेभ्य — ^{d}) T_1 $G_{1.2.4}$ M_2 तदेवाभ्यां, T_2 तथाताभ्यां

18 ^{d}) B_3 अपि (for मम)

19 ^{a}) Dn_2 n_3 T_2 G_3 उपाहारान् — ^{b}) $K_{1.2}$ Do_2

त्रयस्त्रिंशद्यथा देवाः सर्वे शक्रपुरोगमाः ।
संपूज्याः सर्वलोकस्य तथा वृद्धाविमौ मम ॥ १८
उपहारानाहरन्तो देवतानां यथा द्विजाः ।
कुर्वते तद्वदेताभ्यां करोम्यहमतन्द्रितः ॥ १९
एतौ मे परमं ब्रह्मन्पिता माता च दैवतम् ।
एतौ पुष्पैः फलै रत्नैस्तोषयामि सदा द्विज ॥ २०
एतावेवाग्नयो मह्यं यान्वदन्ति मनीषिणः ।
यज्ञा वेदाश्च चत्वारः सर्वमेतौ मम द्विज ॥ २१
एतदर्थं मम प्राणा भार्या पुत्राः सुहृज्जनाः ।
सपुत्रदारः शुश्रूषां नित्यमेव करोम्यहम् ॥ २२
स्वयं च स्नापयाम्येतौ तथा पादौ प्रधावये ।
आहारं संप्रयच्छामि स्वयं च द्विजसत्तम ॥ २३
अनुकूलाः कथा वच्मि विप्रियं परिवर्जयन् ।
अधर्मेणापि संयुक्तं प्रियमाभ्यां करोम्यहम् ॥ २४
धर्ममेव गुरुं ज्ञात्वा करोमि द्विजसत्तम ।
अतन्द्रितः सदा विप्र शुश्रूषां वै करोम्यहम् ॥ २५
पञ्चैव गुरवो ब्रह्मन्पुरुषस्य बुभूषतः ।
पिता माताग्निरात्मा च गुरुश्च द्विजसत्तम ॥ २६
एतेषु यस्तु वर्तेत सम्यगेव द्विजोत्तम ।
भवेयुरग्नयस्तस्य परिचीर्णास्तु नित्यशः ।
गार्हस्थ्ये वर्तमानस्य धर्म एष सनातनः ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुरधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०४ ॥

D6 दैवताना Dn1 n2 तथा (for यथा) — c) B Dn D4 6 G3 कुर्वंति (for कुर्वते) D5 तावद् (for तद्वद्) G2 4 एवाभ्या (for एताभ्या)

20 K3 D1 om 20ab — a) K1 2 एष (for एतौ) G1 परमौ (for °म) D2 T2 ब्रह्म B3 एतौ हि मे पर ब्रह्म — c) K1 2 एते (for एतौ) Ś1 K Dc2 D1 2 5 पुष्प (K4 रत्न)फलै° K2 B1 G1 4 अन्यै°, K4 पुष्पे, B3 अश्वै, D5 G2 M अन्नै° (for रत्नै°) — d) Ś1 K Dc D1 2 5 G1 द्विजोत्तम (for सदा द्विज)

21 D3 resumes! — a) S1 K Dc D1–3 5 नित्य, Dn3 ब्रह्मन् (for मह्य) — b) T1 य, T2 सद्, G1 यद् (for यान्) — d) G1 द्विजोत्तम (for मम द्विज)

22 a) K1 °र्थौ मम प्राणौ — b) K1 2 D5 भार्या, B2 दारा° (for भार्या) B1 4 D4 G4 पुत्र, B3 Dc Dn D6 पुत्र B1 3 4 Dc Dn D3–6 G3 सुहृज्जन°, B2 तथैव च — d) D4 6 G3 एव (for एव)

23 Ś1 K1 2 om 23, M2 om 23–24 — a) D3 T2 स्वाप° (for स्नाप°) — b) B4 तदा, T1 G1 2 4 सदा (for तथा) K3 D3 पादान् (for पादौ) G2 4 च (for प्र) T2 यदा पादौ च तर्पये — c) B1 4 D4 च (for स) — d) K3 4 B3 4 Dc D1 2 5 T G1 2 4 M1 स्वय चैव द्विजोत्तम (B3 4 द्विजर्षभ)

24 M2 om 24 (cf v l 23), T2 om (hapl) 24a–25b — a) B1 3 Dc °कूला कथां; B2 4 Dn D4 6 °कूल तथा G1 ब्रूयां, M1 दभ्मि (for वच्मि) T1 अनुरूपकथावादी — b) Ś1 K1 2 च विवर्जयन्, K3 B Dn D3 4 6 G3 परिवर्जये (K3 °येत्) — c) K1 2 मयुक्त (for °क्त)

25 T2 om 25ab (cf v l 24), S1 G4 om (hapl) 25 — a) B1 4 Dc1 Dn D4 6 G3 एव (for एव) K3 M गुरू (for गुरु) K B1 4 D1–3 5 T1 G1 2 M मत्वा (for ज्ञात्वा) — b) T1 G1 2 M साक्षादेतौ द्विजोत्तम — K1 om (hapl) 25c–26d — c) K3–4 D2 3 5 स्वय विप्र, T G1 2 M तु सततं (for सदा विप्र)

26 K1 om 26 (cf v l 25) — a) B2 राजन् (for ब्रह्मन्) — d) T1 गुरवश्च द्विजोत्तम

27 G1 om (hapl) 27ab — a) G4 एषु यस्य प्रवर्तेत — b) K3 T1 एतद्, K4 B1 Dc D1–3 5 एव (for एव) — c) S (except G1 3) तेन (for तस्य) — d) Ś1 K1 2 T2 परिपूर्णास्तु K4 सर्वश° (for नित्य) — e) K1 2 4 D1 गार्हस्थे — f) K4 B D (except D1–3 5) T1 G3 एष धर्म° (by transp), T2 धर्म एव — After 27, M ins

1041* कथितस्ते मया विप्र किं भूय श्रोतुमिच्छसि ।

Colophon — *Major parvan* Ś1 K1–3 Dn2 G2 4 आरण्य — *Sub parvan* G1 मार्कंडेयसमस्या K3 4 B Dc Dn1 n3 D1–6 G3 (all om sub parvan name) mention only पतिव्रतो(D5 धर्मव्याधो)पाख्यान — *Adhy name* G1 धर्मव्याधकौशिकसवाद, G2 कौशिकव्याधसवाद° — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 (marg) n3 213, Dn2 D1 212, T G1 M (M2 *inf lin*) 207 G2 4 M2 (orig) 209 — *Śloka no* Dn1 30 Dn2 n3 D1 29

२०५

मार्कण्डेय उवाच ।
गुरू निवेद्य विप्राय तौ मातापितरावुभौ ।
पुनरेव स धर्मात्मा व्याधो ब्राह्मणमब्रवीत् ॥ १
प्रवृत्तचक्षुर्जातोऽस्मि संपश्य तपसो बलम् ।
यदर्थमुक्तोऽसि तया गच्छस्व मिथिलामिति ॥ २
पतिशुश्रूषपरया दान्तया सत्यशीलया ।
मिथिलायां वसन्व्याधः स ते धर्मान्प्रवक्ष्यति ॥ ३
ब्राह्मण उवाच ।
पतिव्रतायाः सत्यायाः शीलाढ्याया यतव्रत ।
संस्मृत्य वाक्यं धर्मज्ञ गुणवानसि मे मतः ॥ ४
व्याध उवाच ।
यत्तदा त्वं द्विजश्रेष्ठ तयोक्तो मां प्रति प्रभो ।
दृष्टमेतत्तया सम्यगेकपत्न्या न संशयः ॥ ५
त्वदनुग्रहबुद्ध्या तु विप्रैतद्दर्शितं मया ।
वाक्यं च शृणु मे तात यत्ते वक्ष्ये हितं द्विज ॥ ६
त्वया विनिकृता माता पिता च द्विजसत्तम ।
अनिसृष्टोऽसि निष्क्रान्तो गृहात्ताभ्यामनिन्दित ।
वेदोच्चारणकार्यार्थमयुक्तं तत्त्वया कृतम् ॥ ७
तव शोकेन वृद्धौ तावन्धौ जातौ तपस्विनौ ।
तौ प्रसादयितुं गच्छ मा त्वा धर्मोऽत्यगान्महान् ॥ ८
तपस्वी त्वं महात्मा च धर्मे च निरतः सदा ।
सर्वमेतदपार्थं ते क्षिप्रं तौ संप्रसादय ॥ ९
श्रद्दधस्व मम ब्रह्मन्नान्यथा कर्तुमर्हसि ।
गम्यतामद्य विप्रर्षे श्रेयस्ते कथयाम्यहम् ॥ १०

205

1 ^{a}) K_3 D_1 गुरु, K_4 रौ (for °रू) — ^{c}) Ś$_1$ K_{1-3} Dc_2 D_5 M_1 तु (for स) — ^{d}) Ś$_1$ K Dc Dn_1 n_2 D_{1-3} $_5$ वचनम् (for ब्राह्मणम्)

2 ^{a}) T_1 प्रवृद्ध° (for प्रवृत्त) Ś$_1$ K_1 $_2$ [ऽ]सि (for ऽस्मि) — ^{b}) G_1 तत्पश्य, M_1 पश्य मे (for संपश्य) K_3 D_5 च तपोबल (for तपसो बलम्) Ś$_1$ प्रणष्ट च तमो महत्; K_1 $_2$ सांप्रत च तपो महत्; D_1 M_2 स(M_2 त)पश्यत तपोबल — ^{c}) S (except G_3) भगव(G_1 M_1 °वा)न् (for ऽसि तया) K_4 तथा (m तया as in text) — ^{d}) K_4 B_1 $_2$ D_{1-3} S गच्छ स्व (T_1 गच्छध्व) (for स्व) M_1 प्रति (for इति) Dc मिथिला गम्यतामिति

3 M_2 om 3 — ^{a}) G_1 M_1 गुरु (for पति) K_3 $_4$ D_{1-3} $_5$ T G_1 $_2$ $_4$ M_1 °रतया (for परया) Dc पतिशुश्रूषणतया — ^{c}) B Dn D_4 $_6$ G_3 वसेद् (for वसन्) — ^{d}) Dc धर्मं (for धर्मान्)

4 ^{a}) T_2 सानार्या (sic), M_2 सुपुण्याया° (hypermetric) (for सत्यायाः) — ^{b}) A few N MSS शीलाध्याया, T_2 °स्माया D_1 जितव्रत, G_2 $_4$ च सुव्रत — ^{c}) T_1 स्मृतवानसि धर्मज्ञ — ^{d}) D_2 मति (for मत)

5 ^{a}) Ś$_1$ K_1 $_2$ यदा तु, S (except G_3) यत्त(M_2 °त्र)या (for यत्तदा) — ^{b}) B_3 $_4$ तयोक्त, S (except G_3) नि(T_2 प्र)युक्तो B_4 द्विज (for प्रभो) — ^{c}) Dn एव (for एतत्) K_4 (marg sec m) मया; Dc_2 Dn_2 D_1 $_5$ S (except T_2) त्वया (for तया)

6 ^{a}) K_2 $_3$ Dc D_6 तदनु° (for त्वदनु) — ^{c}) Ś$_1$ K Dc D_{1-3} $_5$ तु (for च) Ś$_1$ K Dc_2 D_{1-3} $_5$ T_2 G_2 तावद् (for तात) — ^{d}) K_1 D_6 G_1 यत्ते वक्ष्यामि तद् (K_1 ते) द्विज, D_1 यावद्वक्ष्ये हि ते द्विज

7 ^{a}) Ś$_1$ विनिहता; T_1 [अ]पि निकृता, G_2 $_4$ न पूजिता — ^{c}) Ś$_1$ K_1 $_2$ T_1 G_4 अविसृ, K_3 D_1 T_2 G_3 अतिसृ; K_4 अनुशि (for अनिसृ) B_1 [ऽ]पि, G [ऽ]ति (for ऽसि) — ^{d}) G_1 अतन्द्रित (for अनिन्दित) — ^{f}) K_3 तु त्वया; G_4 तद्द्विधा (for तत्त्वया) G_3 अर्थयुक्त त्वया कृत

8 K_3 om from 8^{a} up to धर्मो — ^{a}) Ś$_1$ K_1 $_2$ तेन, T_1 G_1 M तत (for तव) B_2 D_3 $_5$ तौ वृद्धौ (by transp) — ^{b}) B D (except D_{1-3}) G_3 [अ]धीभूतौ, T G_1 $_2$ $_4$ [अ]धौ स्यातां (for [अ]न्धौ जातौ) — ^{d}) Ś$_1$ K_1 $_2$ स (for मा) K_4 D_2 $_3$ ते; B Dc Dn D_1 $_{4-6}$ T_2 G_3 M_2 त्वां (for त्वा) B_1 $_3$ $_4$ [ऽ]भ्य, G_4 [ऽ]ति° (for ऽत्य°) B_2 Dn_1 n_2 D_4 $_6$ G_3 भय (for महान्)

9 T_2 om 9^{a}–10^{b} — ^{a}) Ś$_1$ K D_{1-3} कृतात्मा (for महा) — ^{b}) K_1 धर्मी (for धर्मे) D_5 धर्मो वै चरित सदा — ^{d}) K_3 समदाय च, G_1 समपूजय (for °सादय) — After 9, S (except G_3, T_2 om) ins

ब्राह्मण उवाच ।

यदेतदुक्तं भवता सर्वं सत्यमसंशयम् ।
प्रीतोऽस्मि तव धर्मज्ञ साध्वाचारगुणान्वित ।। ११

व्याध उवाच ।

दैवतप्रतिमो हि त्वं यस्त्वं धर्ममनुव्रतः ।
पुराणं शाश्वतं दिव्यं दुष्प्रापमकृतात्मभिः ।। १२
अतन्द्रितः कुरु क्षिप्रं मातापित्रोर्हि पूजनम् ।
अतः परमहं धर्मं नान्यं पश्यामि कंचन ।। १३

ब्राह्मण उवाच ।

इहाहमागतो दिष्ट्या दिष्ट्या मे संगतं त्वया ।
ईदृशा दुर्लभा लोके नरा धर्मप्रदर्शकाः ।। १४
एको नरसहस्रेषु धर्मविद्विद्यते न वा ।
प्रीतोऽस्मि तव सत्येन भद्रं ते पुरुषोत्तम ।। १५
पतमानो हि नरके भवतास्मि समुद्धृतः ।
भवितव्यमथैवं च यद्दृष्टोऽसि मयानघ ।। १६
राजा ययातिर्दौहित्रैः पतितस्तारितो यथा ।
सद्भिः पुरुषशार्दूल तथाहं भवता त्विह ।। १७
मातापितृभ्यां शुश्रूषां करिष्ये वचनात्तव ।
नाकृतात्मा वेदयति धर्माधर्मविनिश्चयम् ।। १८
दुर्ज्ञेयः शाश्वतो धर्मः शूद्रयोनौ हि वर्तता ।
न त्वां शूद्रमहं मन्ये भवितव्यं हि कारणम् ।
येन कर्मविपाकेन प्राप्तेयं शूद्रता त्वया ।। १९
एतदिच्छामि विज्ञातुं तत्त्वेन हि महामते ।
कामया ब्रूहि मे तथ्यं सर्वं त्वं प्रयतात्मवान् ।। २०

1042* तौ प्रसाद्य द्विजश्रेष्ठ यच्छ्रेयस्तदवाप्स्यसि ।

10 T_2 om 10^{ab} (cf v l 9) — ^{a}) $K_{1\ 2\ 4}$ Dc Dn_3 $D_{2\ 3\ 5}$ च मे, K_3 D_1 वचो, $G_{3\ 4}$ तथा (for मम) $Ś_1$ श्रद्धत्स्व चैव मे ब्रह्मन्, B_2 श्रद्धत्स्व मे वचो ब्र° — ^{b}) D_1 नान्यरत्वं (for °था) — $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ om 10^{cd} — ^{c}) T $G_{1\ 2\ 4}$ इति (for अद्य) — ^{d}) D_5 तु (for ते)

11 ^{b}) K_3 सत्यमेतद् (for सर्वं सत्यम्) K_3 B_3 T_2 M_2 न संशय (for असंशयम्) — ^{c}) B Dn_1 n_2 $D_{4\ 6}$ G_3 भद्र ते (for धर्मज्ञ) — ^{d}) B Dn_1 n_3 $D_{4\ 6}$ G_3 धर्माचार (for साध्वाचार) $Ś_1$ $K_{2\ 3}$ $B_{1\ 3}$ Dc D_3 गुणान्वित, $D_{4\ 6}$ G_3 गुणान्वित, T $G_{1\ 2}$ M समन्वित, G_4 समन्वित

12 ^{a}) B_3 T_2 देवता° (for दैवत°) $Ś_1$ K Dc Dn_3 $D_{1-3\ 5}$ [ऽ]सि (for हि) — ^{b}) B_1 यस्त्व, S (except T_2 G_3) यस्माद् (for यस्त्व) — ^{d}) $B_{2\ 4}$ Dn_2 G_3 दुष्प्राप्यम् — After 12, K_2 B D (except $D_{1-3\ 5}$) S ins

1043* मातापित्रो सकाश हि गत्वा त्व द्विजसत्तम ।

[Before the above, T $G_{1\ 2\ 4}$ ins व्याध]

13 ^{b}) D_2 तु (for हि) — ^{c}) K_4 तत (for अत) G_2 महद् (for अह) $K_{3\ 4}$ Dc Dn_3 $D_{1-3\ 5}$ ब्रह्मन् (for धर्मं) — ^{d}) K_4 Dc Dn_3 D_{1-3} नान्यत्, T_2 नानु (for नान्य) G_1 वक्ष्यामि (for पश्यामि) $K_{1\ 3\ 4}$ B_{1-3} Dc Dn_3 D_{1-3} $G_{1\ 2}$ M_2 किंचन (for कं°) — After 13, $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ ins an addl colophon

14 ^{a}) B_3 दिव्य (for दिष्ट्या) — ^{b}) M_2 संशय (for संगम) K_3 च तत् (for त्वया) T_2 मे सम सगतिस्त्वया — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ त्वादृशा (for ईदृशा)

15 ^{a}) Dn_1 n_2 $D_{4\ 6}$ $G_{1\ 3}$ नर (for नर) — ^{b}) $G_{2\ 4}$ धर्मवान् (for °विद्) D_5 वर्तते (for विद्यते) G_4 [ऽ]नघ (for न वा) — G_4 om (hapl) 15^{c}–16^{d} — ^{c}) B_{1-3} Dc_2 Dn_3 D_4 G_3 सख्येन (for सत्येन) — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ B Dn $D_{2\ 4\ 6}$ G_3 पुरुषर्षभ (for °षोत्तम)

16 G_4 om 16 (cf v l 15) — ^{a}) K_4 D_{1-3} G वर्त° (for पत) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ [ऽ]स्मि, B Dn $D_{4\ 6}$ G_3 [ऽ]द्य (for हि) — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ हि (for [अ]स्मि) — ^{c}) K_4 $D_{1\ 2}$ अथैतच्च, Dc Dn_3 अथैक च, G_2 तथैव त्व (for अथैव च)

17 ^{a}) D_2 ययातिराजा दौ° — ^{b}) B_3 तारित पतितो यथा — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ तारितस्, D_1 T_2 भविता (for भवता) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ त्वया; $B_{1\ 3}$ Dn_1 n_2 D_4 G_3 द्विज (for त्विह)

18 ^{b}) S (except G_3) करोमि (for करिष्ये) — After 18, D_1 reads 20^{c}, omitting it in its proper place

19 ^{b}) B_4 Dn_1 n_2 $D_{1\ 3\ 5}$ T_2 हि वर्तते, D_4 T_1 G_1 M_2 हि वर्तता, G_4 प्रवर्तत — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ $G_{2\ 4}$ M_2 त्वा (for त्वां) — ^{d}) K_3 भविता ब्रूहि कारण — ^{e}) $Ś_1$ $K_{1\ 4}$ D_2 केन (for येन) $Ś_1$ T_1 धर्म, G_4 [अ]धर्म (for कर्म) $B_{1\ 3}$ Dn_1 n_2 $D_{4\ 6}$ T_1 $G_{3\ 4}$ M विशेषेण (for विपाकेन) — ^{f}) T_2 $G_{2\ 4}$ तव (for त्वया) T_1 M_1 तव धर्मभृतां वर, G_1 सवृत्ता तव शूद्रता

20 ^{a}) D_4 यत्तद्, $G_{1\ 2\ 4}$ M एतां (for एतद्) M_2 त्विच्छामि G_1 transp इच्छामि and विज्ञातु $Ś_1$ K Dc Dn_3 $D_{1-3\ 5}$ [अ]हं श्रोतु (for विज्ञातु) — ^{b}) $Ś_1$ K Dc Dn_3 $D_{1-3\ 5}$ [इ]ह (for हि) Dc Dn_3 °श्रुते (for °मते)

व्याध उवाच ।

अनतिक्रमणीया हि ब्राह्मणा वै द्विजोत्तम ।
शृणु सर्वमिदं वृत्तं पूर्वदेहे ममानघ ॥ २१
अहं हि ब्राह्मणः पूर्वमासं द्विजवरात्मज ।
वेदाध्यायी सुकुशलो वेदाङ्गानां च पारगः ।
आत्मदोषकृतैर्ब्रह्मन्नवस्थां प्राप्तवानिमाम् ॥ २२
कश्चिद्राजा मम सखा धनुर्वेदपरायणः ।
संसर्गाद्धनुषि श्रेष्ठस्ततोऽहमभवं द्विज ॥ २३
एतस्मिन्नेव काले तु मृगयां निर्गतो नृपः ।
सहितो योधमुख्यैश्च मन्त्रिभिश्च सुसंवृतः ।
ततोऽभ्यहन्मृगांस्तत्र सुबहूनाश्रमं प्रति ॥ २४
अथ क्षिप्तः शरो घोरो मयापि द्विजसत्तम ।
ताडितश्च मुनिस्तेन शरेणानतपर्वणा ॥ २५
भूमौ निपतितो ब्रह्मन्नुवाच प्रतिनादयन् ।
नापराध्याम्यहं किंचित्केन पापमिदं कृतम् ॥ २६
मन्वानस्तं मृगं चाहं संप्राप्तः सहसा मुनिम् ।
अपश्यं तमृषिं विद्धं शरेणानतपर्वणा ।
तमुग्रतपसं विप्रं निष्टनन्तं महीतले ॥ २७
अकार्यकरणाच्चापि भृशं मे व्यथितं मनः ।
अजानता कृतमिदं मयेत्यथ तमब्रुवम् ।

S (except G3) सत्वेन तव शूद्रता — D1 reads 20c after 18 — c) Ś1 K1 D6 Dn3 D1 5 काम्यया ब्रूहि, D3 काम प्रब्रूहि B Dn1 n2 D4 6 G3 सर्वं, M सत्य (for तथ्य) T G1 3 4 कामयानस्य मे शस (T1 G1 ब्रूहि) — d) B Dn1 n2 D4 6 G3 सत्येन (for सर्वं त्व) Ś1 सशयात्मवान्, K1 3 सयता°; Dn1 n2 D4 G3 प्रयतात्मना, D1 नियतात्मवान्

21 a) B3 °क्रमशीला B1 3 4 Dn1 n2 D4 6 T1 G3 वै (for हि) — b) B Dn3 D4 6 G3 मे (for वै) — c) S (except G3) यथा (for इद) B3 वाक्य; D6 Dn3 सत्य (for वृत्त) — d) D6 D5 T1 मया (for मम)

22 b) Ś1 K1 3 4 D6 Dn3 D1-3 5 G2 4 द्विजवरोत्तम (G2 °म), K2 वरद्विजोत्तम; B3 द्विज परात्मक, B4 Dn1 T1 °वरात्मज — c) K1 सुकुशलो, K2 D1 सकुशलो, M3 कुशलवो (for सुकु°) — d) Ś1 K1-3 B3 D6 Dn3 D5 M3 वेदवेदांगपारग — e) Ś1 K1 2 दोषै कृतैर; K3 4 B3 4 D1 3 5 M दोषकृते, D3 दोषकृतो — f) K2 B1 3 4 D61 Dn1 n2 D4 6 G3 अवस्थामात°

23 b) S (except G3 M1) परोभवत् (for परायण) — d) G2 4 transp अह and अभव

24 b) Ś1 K1-3 B3 D5 T M3 मृगयानिर्गतो — c) T2 नृप°, G1 M यौध° (for योध) — d) B3 चैव स, T1 G1 चामित्र (for च सुस°) — e) D3 न्यहन्, T1 घ्नन्; T2 G1 2 4 M [S]भ्यघ्नन् (for Sभ्यहन्) — f) G1 स (for सु) Ś1 T2 आश्रमान्प्रति; G1 राजसत्तम

25 a) B3 D1 अथाक्षिप्त, M3 तत क्षिप्त D3 अति क्षिप्ता शरा घोरा — After 25ab, D3 (marg sec m) ins

1014* ततो मृगान्वराहांश्च महिषांश्च महीपति ।
जघान पुरुषव्याघ्र स राजा ब्राह्मणोत्तम ।
ततोऽहमपि क्रीडार्थं राज्ञ प्रियहिते रत ।
वराञ्छिन्नन्वराहांश्च शरै सन्नतपर्वभि ।
वनदुर्गेषु धर्मज्ञ सम राज्ञा महात्मना ।
व्यचर धनुरादाय मृगहा लुब्धको यथा ।
तत्राश्रमसमभ्याशे मया धर्मविदां वर ।
मृगस्य वज्रसकाश शर क्षिप्तस्तदा द्विज ।

— c) Ś1 K1 2 तु (for च) B1-3 Dn1 n2 D4 6 G3 ऋषि° (for मुनि) — d) = 27d K1 3 D1-3 5 S (except G3) नत° (for [आ]नत°)

26 b) K4 प्रतिवादयन्, M1 [अ]भिनिनाद° — c) T1 नापराधा° D1 2 5 M1 कश्चित्

27 b) K1 4 M1 सप्राप्त B1 3 Dn3 D4 6 G3 प्रभो, Dn1 विभो, Dn3 मुने (for मुनिम्) — c) Ś1 K B3 D6 Dn3 D1-3 5 अह (for ऋषि) D1 विद्वन् (for विद्ध) — d) = 25d S (except G1 3) नत° (for [आ]नत) Ś1 K D6 Dn3 D1-3 5 शरेण निशितेन वै — B3 om 27ef B1 3 Dn1 n2 D4 6 G3 transp 27ef and 28ab — e) Ś1 K1 2 4 D1-3 वृद्ध; K3 B4 D6 Dn3 विद्ध, T2 G1 2 दीप्त (for विप्र) — f) Ś1 K1 2 D1 विचेष्टत, K4 Dn3 D2 विप्लुत त (D2 तु); B1 D3 निश्वसत, D6 T1 निपतत; T2 G1 2 4 वेष्टमान (for निष्टनन्त)

28 B1 3 Dn1 n2 D4 6 G3 transp 27ef and 28ab — a) D63 Dn3 M1 °कारणाच्चापि, G4 कारिणश्चापि T1 चैव (for चापि) — b) B3 प्र (for मे) — d) D6 Dn3 मयात्यर्थं, Dn3 उपेत्याहम् (for मयेत्यथ) B1 [ए]वम्; B2 3 Dn1 D4-6 G3 [अ]हम् (for [अ]थ) B1-3 Dn1 n2 D4-6 G3 अथ (for तम्) M1 अकार्यं च मयाद्य वै — e) Ś1 K1 2 विप्र; B1 3 Dn1 n2 D4 6 G3 सर्वम् (for ब्रह्मन्)

क्षन्तुमर्हसि मे ब्रह्मन्निति चोक्तो मया मुनिः ॥ २८
ततः प्रत्यब्रवीद्वाक्यमृषिर्मां क्रोधमूर्छितः ।
व्याधस्त्वं भविता क्रूर शूद्रयोनाविति द्विज ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०५ ॥

२०६

व्याध उवाच ।
एवं शप्तोऽहमृषिणा तदा द्विजवरोत्तम ।
अभिप्रसादयमृषिं गिरा वाक्यविशारदम् ॥ १
अजानता मयाकार्यमिदमद्य कृतं मुने ।
क्षन्तुमर्हसि तत्सर्वं प्रसीद भगवन्निति ॥ २
ऋषिरुवाच ।
नान्यथा भविता शाप एवमेतदसंशयम् ।
आनृशंस्यादहं किंचित्कर्तानुग्रहमद्य ते ॥ ३
शूद्रयोनौ वर्तमानो धर्मज्ञो भविता ह्यसि ।
मातापित्रोश्च शुश्रूषां करिष्यसि न संशयः ॥ ४
तया शुश्रूषया सिद्धिं महतीं समवाप्स्यसि ।
जातिस्मरश्च भविता स्वर्गं चैव गमिष्यसि ।
शापक्षयान्ते निर्वृत्ते भवितासि पुनर्द्विजः ॥ ५
व्याध उवाच ।
एवं शप्तः पुरा तेन ऋषिणास्म्युग्रतेजसा ।
प्रसादश्च कृतस्तेन ममैवं द्विपदां वर ॥ ६

— [f]) K4 प्रोक्तो (for चो°) G1 महामुनि

29 [a]) G1 स तत प्रत्यब्रवीद्वाक्यम् — [b]) Ś1 K1 2 मुनि° (for ऋषि°) — [c]) Ś1 K1 2 B2 D1–3 T2 M1 क्रूर° — [d]) K3 Dn1 T2 G1 2 4 [इ]ति द्विज, K3 द्विजाधम (for [इ]ति द्विज)

Colophon om in Ś1 K1–3 D5 — *Major parvan* T2 G2 4 आरण्य — *Sub parvan* G1 मार्कंडेयसमस्या N (Ś1 K1–3 D5 om) G3 M2 (all om sub parvan name) mention only पतिव्रतोपाख्यान — *Adhy name* G1 धर्मव्याधकौशिकसवाद — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 214, Dn2 D1 213, T G1 M (M2 inf lin) 208, G2 4 M2 (orig) 210 — *Śloka no* Dn1 n2 31, D1 32

206

1 [a]) K2 Dc2 हि ऋषिणा; T2 महर्षिणा (for ऽहमृषिणा) — [b]) Ś1 K1 2 ततो, D3 तथा (for तदा) B4 S (except G3 4) द्विजवरात्मज — [c]) Dc अतिप्र°; Dn3 अत्यप्र°; D1 M2 अभ्यप्र; T1 G3 अथ प्र°, T2 G2 4 अह प्र° (for अभिप्र°) — [d]) Ś1 K1 2 वाचा (for गिरा) Ś1 K1 4 B4 Dc D1–3 G4 °रद°, K2 3 D5 °रद (for रदम्) B1–3 Dn D4 6 G3 गिरा त्राहीति मां तदा

2 [a]) S (except G3) कृतमिदम् (for मयाकार्यम्) — [b]) Ś1 K1 2 कृतम् (for इदम्) Ś1 मया, K1 2 महा° (for कृत) B4 पुन (for मुने) S (except G3) अकार्यं तु मयाद्य वै — [c]) Ś1 K Dc Dn3 D1–3 5 [अ]तस्त्वन्मे, B4 S (except G3) मे ब्रह्मन् (for तत्सर्वं) — [d]) K4 D2 3 इह (for इति)

3 [b]) To avoid hiatus, G2 4 ह्येवम् (for एवम्) T1 G4 M2 न सशय° (for असशयम्) — [c]) B2–4 Dn1 n2 D4 6 त्वह (for अह) Ś1 K1 2 B3 D1 5 M1 कचित्, B2 ब्रूयात् (for किं°) — [d]) Ś1 K1–3 D5 दाता (for कर्ता) S1 K Dc Dn3 D1–3 5 एव (for अद्य) B4 T G1 2 4 वै (for ते)

4 [a]) N (except Ś1 K1 2 B2 D1) G3 योन्यां (for °योनौ) — [b]) Ś1 K Dc Dn3 D1–3 5 भवितासि वै; B1–3 Dn1 n2 D4 6 G3 हि भविष्यसि (for भविता ह्यसि) — [c]) B3 हि (for च)

5 [a]) G1 तथा; G2 4 M1 तयो° (for तया) — [b]) Dn1 n2 G3 महत्व (for °तीं) B1 3 स्वमवाप्स्यसि, B2 स्व गमिष्यसि; D4 6 स्व समाप्स्यसि (for समवा°) — After 5[cd], S (except G3) ins

1045* भूत्वा च धार्मिको व्याध° पित्रो° शुश्रूषणे रत ।

— [e]) Ś1 K3 Dc Dn3 D1 2 5 T2 G2 क्षयेथ, K1 2 4 D3

शरं चोद्धृतवानस्मि तस्य वै द्विजसत्तम ।
आश्रमं च मया नीतो न च प्राणैर्व्ययुज्यत ॥ ७
एतत्ते सर्वमाख्यातं यथा मम पुराभवत् ।
अभितश्चापि गन्तव्यं मया स्वर्गं द्विजोत्तम ॥ ८

ब्राह्मण उवाच ।

एवमेतानि पुरुषा दुःखानि च सुखानि च ।
प्राप्नुवन्ति महाबुद्धे नोत्कण्ठां कर्तुमर्हसि ।
दुष्करं हि कृतं तात जानता जातिमात्मनः ॥ ९
कर्मदोषश्च वै विद्वन्नात्मजातिकृतेन वै ।
कंचित्कालं मृष्यतां वै ततोऽसि भविता द्विजः ।
सांप्रतं च मतो मेऽसि ब्राह्मणो नात्र संशयः ॥ १०
ब्राह्मणः पतनीयेषु वर्तमानो विकर्मसु ।
दाम्भिको दुष्कृतप्रायः शूद्रेण सदृशो भवेत् ॥ ११
यस्तु शूद्रो दमे सत्ये धर्मे च सततोत्थितः ।
तं ब्राह्मणमहं मन्ये वृत्तेन हि भवेद्द्विजः ॥ १२
कर्मदोषेण विषमा गतिमाप्नोति दारुणाम् ।
क्षीणदोषमहं मन्ये चाभितस्त्वां नरोत्तम ॥ १३
कर्तुमर्हसि नोत्कण्ठां त्वद्विधा ह्यविषादिनः ।
लोकवृत्तान्तवृत्तज्ञा नित्यं धर्मपरायणाः ॥ १४

व्याध उवाच ।

प्रज्ञया मानसं दुःखं हन्याच्छारीरमौषधैः ।
एतद्विज्ञानसामर्थ्यं न बालैः समतां व्रजेत् ॥ १५

°क्षये च, Dn_1 n_2 D_4 $_6$ G_3 क्षये तु (for क्षयान्ते) — ^{f}) B_1 $_3$ भविष्यसि, D_2 भविता च (for तासि) — After 5, B_3 ins an addl colophon

6 All MSS except B_3 om व्याध उ — ^{b}) T G_1 $_2$ $_4$ द्विजेन; M मुनिना (for ऋषिणा) K_2 [अ]भ्युप्र°; B_1 $_4$ D_3 [अ]स्युप्र, T_2 स्वञ्य; G_2 $_4$ [आ]दिस्य (for [अ]स्युप्र°) — ^{d}) $Ś_1$ K_{1-3} T_2 ममैष; B_3 $_4$ Dc_1 D_2 T_1 G_2 $_3$ °व (for °व) B_1 $_3$ S (except G_3) वदतां (for द्विपदां) K_2 D_4 वर

7 ^{b}) G_4 वै (for [प]व) G_1 शर चैव द्विजोत्तम — S_1 K_1 (which om 7^c–8^d) ins an addl colophon after 7^{ab} — ^{d}) T_1 G_3 मम (for न च) K_2 वियुज्यत, K_3 व्यजह्यत; K_4 D_1 T_1 वियुज्यते, B_1 D_6 व्यमुच्य(B_1m ह्य) त Dc न प्राणैर्व्यवयुज्यत

8 $Ś_1$ K_1 om 8 (cf v l 7) — ^{b}) B_4 पुरातन (for पुराभवत्) — ^{c}) K_3 अभित श्चपि; T_1 अहितेनापि, T_2 G_4 अहितश्चापि K_4 D_2 $_3$ S (except G_3) गतव्यो — ^{d}) K_3 $_4$ D_2 $_3$ S (except G_3) मया (K_3 $_4$ D_2 $_3$ यथा) स्वर्गो, D_1 यथा स्वर्गं K_4 न सशय (for द्विजो°) — After 8, K_3 ins an addl colophon

9 ^{b}) B_3 धर्माणि (for दु°खानि) — ^{c}) B_4 Dn_1 n_2 D_4 $_6$ G_3 आप्नु (for प्राप्नु) K_4 यथाबुद्धे, G_4 महाबुद्धे — ^{d}) $Ś_1$ गतुम् (for कर्तुम्) — T_2 om 9^f–10^c — ^{e}) K_2 $_3$ Dc_2 T_1 G_1 $_2$ M दुष्कृत, B_3 दुष्टत्व (for दुष्कर) B D (except D_{1-3} $_5$) G_2 कर्म (for तात) — ^{f}) G_1 गता जानाति यन्मम — After 9, B (B_1 marg) D (except D_1 $_5$) G_3 ins

1046* लोकवृत्तान्ततत्त्वज्ञ नित्य धर्मपरायण ।

[Of 14^{cd} Dc Dn_3 धर्मज्ञ (for °तत्त्वज्ञ) Dc_2 D_2 $_6$ परायण]

10 T_2 om 10^{abcde} (cf v l 9) — ^{a}) $Ś_1$ M कर्मदोषैश्च; Dc_2 धर्मदोषश्च, D_2 $_3$ कर्मदोषेण, G_2 $_4$ °दोषाच्च $Ś_1$ K B_2 D_{1-3} $_5$ ब्रह्मन् (for विद्वन्) — ^{b}) M_2 नाम्ना (for आत्म) $Ś_1$ K_1 $_2$ कृतानि च (for कृतेन वै) Dc Dn_3 D_5 ते (for वै) — ^{c}) K_3 कचित्काल; B_4 Dc_2 D_2 $_3$ $_6$ किंचित्काल; G_1 M कश्चित्कालो K_2 ऋणे तात, K_3 D_5 उपेत वै, B_1 Dn_1 n_2 D_4 $_6$ G_{2-4} उष्यता वै S_1 ते, K_1 च, K_4 हि (for वै) — ^{d}) $Ś_1$ गोप्त्रो (for ततो) K_3 D_2 $_5$ द्विज — ^{e}) $Ś_1$ K_3 D_5 त्व; K_1 न, K_4 हि (for च)

11 ^{c}) Some S MSS डांभिको K_3 दुष्कृत पाप, B_1 Dn_1 n_2 °त प्राज्ञ°

12 ^{ab}) $Ś_1$ K B_4 Dc Dn_3 D_1 $_2$ $_5$ transp सत्ये and धर्मे $Ś_1$ K_1 $_2$ समवस्थित (for सतते) — ^{c}) G_2 $_4$ अह ब्राह्मण (by transp) — ^{d}) $Ś_1$ वृत्तिनै, K_1 $_2$ जात्या न (for वृत्तेन) B_4 च (for हि) S (except G_3) भविता (for हि भवेद्)

13 ^{a}) T_2 धर्म° (for कर्म°) — ^{b}) D_2 $_3$ S (except T_2 G_3) प्राप्नोति (for आप्नोति) — ^{d}) G_1 चादित°, G_4 चाहित (for °भित°) Dc Dn_3 G_1 त्व (for त्वां)

14 ^{b}) B_1 चा° (for ह्य°) T_1 °जातिन° (for °पादिन°) — ^{c}) $Ś_1$ K B_4 D_{1-3} $_5$ G_2 °वृत्तांततत्त्वज्ञा, B_{1-3} Dc Dn D_4 $_6$ G_3 वृत्तानुवृत्तज्ञा, T_1 G_4 °वृत्तांतवृत्तज्ञो, G_1 वृत्तांत विज्ञानी — ^{d}) K_1 $_2$ Dn_2 नित्य T_1 G_1 $_4$ °परायण°

15 $Ś_1$ K_1 $_3$ $_4$ D_{1-3} $_5$ T G_1 om the ref — ^{d}) Dc Dn_3 चान्यै°; D_2 बाल, T_1 बाल (for बालै) T_1

क्षन्तुमर्हसि मे ब्रह्मन्निति चोक्तो मया मुनिः ॥ २८
ततः प्रत्यब्रवीद्वाक्यमृषिर्मां क्रोधमूर्छितः ।
व्याधस्त्वं भविता क्रूर शूद्रयोनाविति द्विज ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०५ ॥

२०६

व्याध उवाच ।
एवं शप्तोऽहमृषिणा तदा द्विजवरोत्तम ।
अभिप्रसादयमृषिं गिरा वाक्यविशारदम् ॥ १
अजानता मयाकार्यमिदमद्य कृतं मुने ।
क्षन्तुमर्हसि तत्सर्वं प्रसीद भगवन्निति ॥ २
ऋषिरुवाच ।
नान्यथा भविता शाप एवमेतदसंशयम् ।
आनृशंस्यादहं किंचित्कर्तानुग्रहमद्य ते ॥ ३
शूद्रयोनौ वर्तमानो धर्मज्ञो भविता ह्यसि ।
मातापित्रोश्च शुश्रूषां करिष्यसि न संशयः ॥ ४
तया शुश्रूषया सिद्धिं महतीं समवाप्स्यसि ।
जातिस्मरश्च भविता स्वर्गं चैव गमिष्यसि ।
शापक्षयान्ते निर्वृत्ते भवितासि पुनर्द्विजः ॥ ५
व्याध उवाच ।
एवं शप्तः पुरा तेन ऋषिणास्म्युग्रतेजसा ।
प्रसादश्च कृतस्तेन ममैवं द्विपदां वर ॥ ६

— ^{f}) K_4 प्रोक्तो (for चो°) G_1 महामुनि

29 ^{a}) G_1 स तत प्रब्रवीद्वाक्यम् — ^{b}) Ś$_1$ $K_{1, 2}$ मुनि° (for ऋषि°) — ^{c}) Ś$_1$ $K_{1, 2}$ B_2 D_{1-3} T_2 M_1 क्रूर° — ^{d}) K_2 Dn_1 T_2 $G_{1, 2, 4}$ [इ]ति द्विज, K_3 द्विजाधम (for [इ]ति द्विज)

Colophon om in Ś$_1$ K_{1-3} D_5 — *Major parvan* T_2 $G_{2, 4}$ आरण्य — *Sub-parvan* G_1 मार्कंडेयसमस्या N (Ś$_1$ K_{1-3} D_5 om) G_3 M_2 (all om sub-parvan name) mention only पतिव्रतोपाख्यान — *Adhy name* G_1 धर्मव्याधकौशिकसंवाद — *Adhy no* (figures, words or both) Dn_1 214, Dn_2 D_1 213, T G_1 M (M_2 inf lin) 208, $G_{2, 4}$ M_2 (orig) 210 — *Śloka no* Dn_1 n_2 31, D_1 32

206

1 ^{a}) K_2 Dc_2 हि ऋषिणा, T_2 महर्षिणा (for ऽहमृषिणा) — ^{b}) Ś$_1$ $K_{1, 2}$ ततो, D_3 तथा (for तदा) B_4 S (except $G_{3, 4}$) द्विजवरात्मज — ^{c}) Dc अतिप्र°, Dn_3 अत्यप्र°; D_1 M_2 अभ्यप्र°, T_1 G_2 अथ प्र°, T_2 $G_{3, 4}$ अह प्र° (for अभिप्र°) — ^{d}) Ś$_1$ $K_{1, 2}$ वाचा (for गिरा) Ś$_1$ $K_{1, 4}$ B_4 Dc D_{1-3} G_4 °रद, $K_{2, 3}$ D_5 °रद (for °रदम्) B_{1-3} Dn $D_{4, 6}$ G_3 गिरा त्राहीति मां तदा

2 ^{a}) S (except G_3) कृतमिदम् (for मयाकार्यम्) — ^{b}) Ś$_1$ $K_{1, 2}$ कृतम् (for इदम्) Ś$_1$ मया, $K_{1, 2}$ महा° (for कृत) B_4 पुन° (for मुने) S (except G_3) अकार्यं तु मयाद्य वै — ^{c}) Ś$_1$ K Dc Dn_3 $D_{1-3, 5}$ [अ]तस्त्वन्मे, B_4 S (except G_3) मे ब्रह्मन् (for तत्सर्वं) — ^{d}) K_4 $D_{2, 3}$ इह (for इति)

3 ^{b}) To avoid hiatus, $G_{2, 4}$ ह्येवम् (for एवम्) T_1 G_4 M_2 न संशय (for असंशयम्) — ^{c}) B_{2-4} Dn_1 n_2 $D_{4, 6}$ त्वह (for अह) Ś$_1$ $K_{1, 2}$ B_3 $D_{1, 5}$ M_1 कच्चिद्, B_2 ब्रूयात् (for किं°) — ^{d}) Ś$_1$ K_{1-3} D_5 दाता (for कर्ता) Ś$_1$ K Dc Dn_3 $D_{1-3, 5}$ एव (for अद्य) B_4 T $G_{1, 2, 4}$ वै (for ते)

4 ^{a}) N (except Ś$_1$ $K_{1, 2}$ B_2 D_1) G_3 °योन्या (for °योनौ) — ^{b}) Ś$_1$ K Dc Dn_3 $D_{1-3, 5}$ भवितासि वै, B_{1-3} Dn_1 n_2 $D_{4, 6}$ G_3 हि भविष्यसि (for भविता ह्यसि) — ^{c}) B_3 हि (for च)

5 ^{a}) G_1 तथा, $G_{2, 4}$ M_1 तयो° (for तया) — ^{b}) Dn_1 n_2 G_2 महत्त्व (for °तीं) $B_{1, 3}$ त्वमवाप्स्यसि, B_2 त्वं गमिष्यसि, $D_{4, 6}$ त्वं समाप्स्यसि (for समवा°) — After 5^{cd}, S (except G_3) ins

1045* भूत्वा च धार्मिको व्याधः पित्रोः शुश्रूषणे रतः ।

— ^{e}) Ś$_1$ K_3 Dc Dn_3 $D_{1, 2, 5}$ T_2 G_2 क्षयेथ; $K_{1, 2, 4}$ D_3

शरं चोद्धृतवानस्मि तस्य वै द्विजसत्तम ।
आश्रमं च मया नीतो न च प्राणैर्व्ययुज्यत ॥ ७
एतत्ते सर्वमाख्यातं यथा मम पुराभवत् ।
अभितश्चापि गन्तव्यं मया स्वर्गं द्विजोत्तम ॥ ८

ब्राह्मण उवाच ।

एवमेतानि पुरुषा दुःखानि च सुखानि च ।
प्राप्नुवन्ति महाबुद्धे नोत्कण्ठां कर्तुमर्हसि ।
दुष्करं हि कृतं तात जानता जातिमात्मनः ॥ ९
कर्मदोषश्च वै विद्वन्नात्मजातिकृतेन वै ।
कंचित्कालं मृष्यतां वै ततोऽसि भविता द्विजः ।
सांप्रतं च मतो मेऽसि ब्राह्मणो नात्र संशयः ॥ १०
ब्राह्मणः पतनीयेषु वर्तमानो विकर्मसु ।
दाम्भिको दुष्कृतप्रायः शूद्रेण सदृशो भवेत् ॥ ११
यस्तु शूद्रो दमे सत्ये धर्मे च सततोत्थितः ।
तं ब्राह्मणमहं मन्ये वृत्तेन हि भवेद्द्विजः ॥ १२
कर्मदोषेण विषमां गतिमाप्नोति दारुणाम् ।
क्षीणदोषमहं मन्ये चाभितस्त्वां नरोत्तम ॥ १३
कर्तुमर्हसि नोत्कण्ठां त्वद्विधा ह्यविषादिनः ।
लोकवृत्तान्तवृत्तज्ञा नित्यं धर्मपरायणाः ॥ १४

व्याध उवाच ।

प्रज्ञया मानसं दुःखं हन्याच्छारीरमौषधैः ।
एतद्विज्ञानसामर्थ्यं न बालैः समतां व्रजेत् ॥ १५

°क्षये च; Dn_1 n_2 D_4 $_6$ G_3 क्षये तु (for °क्षयान्ते) — ^{f}) B_1 $_3$ भविष्यसि, D_5 भविता च (for तासि) — After 5, B_3 ins an addl colophon

6 All MSS except B_3 om व्याध उ° — ^{b}) T G_1 $_2$ $_4$ द्विजेन; M मुनिना (for ऋषिणा) K_2 [अ]म्युग्र, B_1 $_4$ D_2 [अ]त्युग्र°, T_2 त्वग्र्य ; G_3 $_4$ [आ]दित्य° (for [अ]स्त्युग्र) — ^{d}) $Ś_1$ K_{1-3} T_2 ममैष, B_3 $_4$ Dc_1 D_3 T_1 G_2 $_3$ °व (for °व) B_1 $_3$ S (except G_3) वदतां (for द्विपदां) K_2 D_4 वर

7 ^{b}) G_4 वै (for [ए]व) G_1 शर चैव द्विजोत्तम — $Ś_1$ K_1 (which om 7^c–8^d) ins an addl colophon after 7^{ab} — ^{d}) T_1 G_1 मम (for न च) K_2 वियुज्यत, K_3 व्यजह्यत, K_4 D_1 T_1 वियुज्यते; B_1 D_5 व्यमुच्य(B_1m ह्य) त Dc न प्राणैर्व्यवयुज्यत

8 $Ś_1$ K_1 om 8 (cf v l 7) — ^{b}) B_4 पुरातन (for पुराभवत्) — ^{c}) K_3 अमित ह्यपि; T_1 अहितेनापि, T_2 G_4 अहितश्चापि K_4 D_2 $_3$ S (except G_3) गतव्यो — ^{d}) K_3 $_4$ D_2 $_3$ S (except G_3) मया (K_3 $_4$ D_2 $_3$ यथा) स्वर्गो; D_1 यथा स्वर्गं K_4 न संशय° (for द्विजो°) — After 8, K_2 ins an addl colophon

9 ^{b}) B_3 धर्माणि (for दुःखानि) — ^{c}) B_4 Dn_1 n_2 D_4 $_6$ G_3 आप्नु (for प्राप्नु°) K_4 यथाबुद्धे, G_4 महायुद्धे — ^{d}) $Ś_1$ गन्तुम् (for कर्तुम्) — T_2 om 9^f–10^e — ^{e}) K_2 $_3$ Dc_2 T_1 G_1 $_2$ M दुष्कृत; B_3 दुष्टत्व (for दुष्कर) B D (except D_{1-3} $_5$) G_3 कर्म (for तात) — ^{f}) G_1 गता जानाति यन्मम — After 9, B (B_1 marg) D (except D_1 $_5$) G_3 ins

1046* लोकवृत्तान्ततत्त्वज्ञ नित्य धर्मपरायण ।
[Cf 14^{cd} Dc Dn_3 धर्मज्ञ (for तत्त्वज्ञ) Dc_2 D_2 $_6$ °परायण]

10 T_2 om 10^{abcde} (cf v l 9) — ^{a}) $Ś_1$ M कर्मदोषैश्च; Dc_2 धर्मदोषश्च; D_2 $_3$ कर्मदोषेण, G_3 $_4$ °दोषाच्च $Ś_1$ K B_2 D_{1-3} $_5$ ब्रह्मन् (for विद्वन्) — ^{b}) M_3 नाम्ना (for आत्म) $Ś_1$ K_1 $_2$ कृतानि च (for कृतेन वै) Dc Dn_3 D_5 ते (for वै) — ^{c}) K_3 कश्चित्काल; B_4 Dc_2 D_2 $_3$ $_6$ किंचित्काल; G_1 M कश्चित्कालो K_2 ऋषे तात; K_3 D_5 उपेत वै; B_1 Dn_1 n_2 D_4 $_6$ G_{2-4} उष्यतां वै S_1 ते, K_1 च, K_4 हि (for वै) — ^{d}) $Ś_1$ गोत्रो° (for ततो°) K_3 D_2 $_5$ द्विज — ^{e}) $Ś_1$ K_3 D_5 त्व; K_2 न, K_4 हि (for च)

11 ^{c}) Some S MSS दाम्भिको K_3 दुष्कृत पाप, B_1 Dn_1 n_2 स प्राज्ञ°

12 ^{ab}) $Ś_1$ K B_4 Dc Dn_3 D_1 $_2$ $_5$ transp सत्ये and धर्मे $Ś_1$ K_1 $_2$ समवस्थित (for सततो°) — ^{c}) G_2 $_4$ अह ब्राह्मण (by transp) — ^{d}) $Ś_1$ वृत्तिनं, K_1 $_2$ जात्या न (for वृत्तेन) B_4 च (for हि) S (except G_3) भविता (for हि भवेद्)

13 ^{a}) T_2 धर्म° (for कर्म°) — ^{b}) D_2 $_5$ S (except T_2 G_3) प्राप्नोति (for आप्नोति) — ^{d}) G_1 चादित°, G_4 चाहित (for °भित) Dc Dn_3 G_1 त्व (for त्वां)

14 ^{b}) B_1 वा° (for ह्य) T_1 जातिन° (for षादिन°) — ^{c}) $Ś_1$ K B_4 D_{1-3} $_5$ G_2 वृत्तांततत्त्वज्ञा; B_{1-3} Dc Dn D_4 $_6$ G_3 °वृत्तानुवृत्तज्ञा; T_1 G_4 वृत्तांतवृत्तज्ञो; G_1 °वृत्तांत विज्ञानी — ^{d}) K_1 $_2$ Dn_2 नित्य T_1 G_1 $_4$ °परायण

15 $Ś_1$ K_1 $_3$ $_4$ D_{1-3} $_5$ T G_1 om the ref — ^{d}) Dc Dn_3 चान्यै; D_2 बाल, T_1 बाल (for बालै°) T_1

अनिष्टसंप्रयोगाच्च विप्रयोगात्प्रियस्य च ।
मानुषा मानसैर्दुःखैर्युज्यन्ते *अल्पबुद्धयः ॥ १६
गुणैर्भूतानि युज्यन्ते वियुज्यन्ते तथैव च ।
सर्वाणि नैतदेकस्य शोकस्थानं हि विद्यते ॥ १७
अनिष्टेनान्वितं पश्यंस्तथा क्षिप्रं विरज्यते ।
ततश्च प्रतिकुर्वन्ति यदि पश्यन्त्युपक्रमम् ।
शोचतो न भवेत्किंचित्केवलं परितप्यते ॥ १८
परित्यजन्ति ये दुःखं सुखं वाप्युभयं नराः ।
त एव सुखमेधन्ते ज्ञानतृप्ता मनीषिणः ॥ १९
असंतोषपरा मूढाः संतोषं यान्ति पण्डिताः ।
असंतोषस्य नास्त्यन्तस्तुष्टिस्तु परमं सुखम् ।
न शोचन्ति गताध्वानः पश्यन्तः परमां गतिम् ॥ २०
न विषादे मनः कार्यं विषादो विषमुत्तमम् ।
मारयत्यकृतप्रज्ञं बालं क्रुद्ध इवोरगः ॥ २१
यं विषादोऽभिभवति विषमे समुपस्थिते ।
तेजसा तस्य हीनस्य पुरुषार्थो न विद्यते ॥ २२
अवश्यं क्रियमाणस्य कर्मणो दृश्यते फलम् ।
न हि निर्वेदमागम्य किंचित्प्राप्नोति शोभनम् ॥ २३
अथाप्युपायं पश्येत दुःखस्य परिमोक्षणे ।
अशोचन्नारभेतैव युक्तश्चाव्यसनी भवेत् ॥ २४
भूतेष्वभावं संचिन्त्य ये तु बुद्धेः परं गताः ।
न शोचन्ति कृतप्रज्ञाः पश्यन्तः परमां गतिम् ॥ २५
न शोचामि च वै विद्वन्कालाकाङ्क्षी स्थितोऽस्म्यहम् ।
एतैर्निदर्शनैर्ब्रह्मन्नावसीदामि सत्तम ॥ २६

सतत (for समता) B Dn_1 n_2 D_4 $_6$ G_3 इयात् (for व्रजेत्)

16 ^{c}) N (except $Ś_1$ K_1 $_2$) G_1 $_3$ मनुष्या (for मानुषा) B_1 $_3$ T_1 मानुषै (for मानसै°) — ^{d}) Dc Dn_3 मुह्यते (for युज्यन्ते) To avoid hiatus, $Ś_1$ K_1 $_2$ $_4$ Dc Dn_3 D_{1-3} येल्प°, K_3 D_5 ह्यल्प°; B Dn_1 n_2 D_4 $_6$ G_3 चाल्प°, T_1 G_1 $_2$ $_4$ M स्वल्प°, T_2 बह्व° (for *अल्प)

17 M_2 om 17^{a}–18^{b} — ^{a}) K_1 गुणे, D_1 गणैर् (for गुणैर्) — ^{c}) D_1 सर्वेषा (for सर्वाणि) D_1 चैतदे°, T_2 G_2 सर्वदै (for नैतदे°) G_4 एवास्य (for एकस्य) — ^{d}) $Ś_1$ K_1 $_2$ भविष्यति, K_4 B_1 D_5 न विद्यते (for हि वि°)

18 M_2 om 18^{ab} (cf v l 17) — ^{a}) N (except $Ś_1$ K_2 D_{1-3}) T_2 G_3 M_1 अनिष्ट चान्वित T_1 पुण्य, M_1 पश्य (for पश्यन्) — ^{b}) K_3 विराजते, T_2 G_1विमृज्य° (for विर°) — ^{c}) T_2 °कर्षति (for कुर्वन्ति) — ^{d}) $Ś_1$ K_1 $_2$ D_1 त(D_1 थ)या कुर्वंति (for यदि पश्यन्ति) B_1 $_3$ Dn_1 n_2 D_4 $_6$ G_3 [उ]पक्रमात् (D_6 °न्) , D_2 $_3$ M_2 [अ]नुक्रम (for [उ]पक्रमम्) — Before 18^{ef}, Dc Dn_3 ins ब्राह्मण उ° । — ^{e}) $Ś_1$ K_3 Dn_3 न शोचते; K_1 $_2$ $_4$ B_4 Dc D_{1-3} $_5$ G_3 न शोचतो (by transp), T G_1 $_2$ $_4$ M शोकेन न — T_2 om 18^{f}–19^{a} — ^{f}) K_1 प्रतितप्यते, D_2 परितप्यसे

19 T_2 om 19^{a} (cf v l 18) — ^{a}) Dc मे (for ये) — ^{b}) K_3 वाप्युभये; B_3 चाप्युभय, T_1 G_1 $_2$ $_4$ M वानतर — T_1 G_4 M om 19^{cd}, B_1 reads it in marg — ^{c}) T_2 त एव दुःखमेधते

20 K_3 D_5 read 20^{ef} before 20^{ab} — ^{c}) T_1 G_1 [अ]त (for [अ]न्तस्) — ^{d}) B_2 तुष्टे° (for तुष्टि°) $Ś_1$ K_1 $_2$ हि, B_3 च (for तु) — ^{e}) K_2 T_1 गताध्वान, D_2 (? gloss) ज्ञानवृद्धा — ^{f}) $=25^{d}$ K_4 पश्यते, D_3 पश्यत°, T_2 G_1 $_2$ पश्यति

22 ^{a}) T_1 यद् (for य) B_1 [ऽ]ति, Dn_1 T_1 G_4 हि (for ऽभि) — ^{b}) B Dn_1 n_2 D_4 $_6$ G_1 $_3$ विक्रमे, T_1 दुःखे तु, M क्रमे तु (for विषमे)

23 ^{a}) K_1 अवश्य — ^{b}) T_1 विद्य° (for दृश्य) — ^{c}) B_1 आपन्न°, T_1 आगत्य; M_2 आपन्न (for आगम्य)

24 ^{a}) D_2 $_3$ यथा (for अथ) $Ś_1$ K Dc D_{1-3} $_5$ [अ]भ्यु° (for [अ]प्यु°) — ^{b}) K_3 दुःखेन परिमोक्ष्यते — ^{c}) $Ś_1$ K_1 $_2$ $_4$ °भेत्त वै; B_1 Dn_1 G_3 °भेतैव, B_2 $_4$ D_5 °भेचैव (B_2 °व), Dn_2 भेतैन (for °भेतैव) — ^{d}) B D (except D_{1-3} $_6$) T_1 G_3 M मुक्त° (for युक्त°)

25 ^{a}) B_3 Dc_2 Dn_3 D_3 T_1 भूतेषु भाव (Dn_3 m भूते स्वभाव), G_1 भूतेष्टभाव — $25^{d}=20^{f}$

26 M_1 om 26–27 Before 26, $Ś_1$ K Dc Dn_3 D_{1-3} $_5$ T G_1 M_2 ins व्याध उ° (resp व्याध°) — ^{a}) K_3 $_4$ D_2 $_3$ $_5$ T_1 G_1 $_2$ M_2 रमे; B_1 T_2 G_4 न मे (for च वै) B_4 विप्र (for विद्वन्) $Ś_1$ K_1 न च शोच्याम्यह (K_1 °मि वै) विद्वन् — ^{b}) K_1 D_3 T G_1 $_2$ $_4$ कालकांक्षी $Ś_1$ K_1 $_2$ T G_1 $_2$ $_4$ [अ]स्मि (for हि) — ^{d}) B_4 Dc D_2 $_4$ om न T_1 न सीदामि द्विजोत्तम

27 M_1 om 27 (cf v l 26) — ^{a}) $Ś_1$ K_1 $_2$ कृत प्रज्ञस्य, K_4 Dc Dn_3 D_2 $_3$ °प्रज्ञश्च $Ś_1$ T मेधाविन् — ^{b}) B_1 $_2$ Dn_1 n_2 हि (for च) — ^{c}) K_3 जानामि (for

ब्राह्मण उवाच ।

कृतप्रज्ञोऽसि मेधावी बुद्धिश्च विपुला तव ।
नाहं भवन्तं शोचामि ज्ञानतृप्तोऽसि धर्मवित् ॥ २७
आपृच्छे त्वां स्वस्ति तेऽस्तु धर्मस्त्वा परिरक्षतु ।
अप्रमादस्तु कर्तव्यो धर्मे धर्मभृतां वर ॥ २८

मार्कण्डेय उवाच ।

बाढमित्येव तं व्याधः कृताञ्जलिरुवाच ह ।
प्रदक्षिणमथो कृत्वा प्रस्थितो द्विजसत्तमः ॥ २९
स तु गत्वा द्विजः सर्वां शुश्रूषां कृतवांस्तदा ।
मातापितृभ्यां वृद्धाभ्यां यथान्यायं सुसंशितः ॥ ३०
एतत्ते सर्वमाख्यातं निखिलेन युधिष्ठिर ।
पृष्टवानसि यं तात धर्मं धर्मभृतां वर ॥ ३१
पतिव्रताया माहात्म्यं ब्राह्मणस्य च सत्तम ।
मातापित्रोश्च शुश्रूषा व्याधे धर्मश्च कीर्तितः ॥ ३२

युधिष्ठिर उवाच ।

अत्यद्भुतमिदं ब्रह्मन्धर्माख्यानमनुत्तमम् ।
सर्वधर्मभृतां श्रेष्ठ कथितं द्विजसत्तम ॥ ३३
सुखश्रव्यतया विद्वन्मुहूर्तमिव मे गतम् ।
न हि तृप्तोऽस्मि भगवञ्शृण्वानो धर्ममुत्तमम् ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षडधिकद्विशततमोऽध्याय ॥ २०६ ॥

शोचामि) T2 G1 2 4 M2 पापाभिवृत्तश्च सदा — d) K3 ज्ञानतुष्टो, B3 हृष्टो, T2 G2 4 वृद्धो, G1 अज्ञानासो Ś1 K1 4 D2 धर्मेत (for वित्)

28 a) Ś1 आपृच्छेद्वा K1 2 G4 M त्वा (for त्वां) — b) B Dn D1 4 6 G1 3 त्वां (for त्वा) Ś1 K Dc Dn3 D1-3 5 अभि (for परि) — c) K3m न प्रमाद Ś1 K1 2 4 Dc Dn3 D1-3 च (for तु)

29 a) K3 D1 3 विप्र (for व्याध°) — b) Ś1 K B4 D1-3 5 अभाषत (for उवाच ह) — c) M1 तु त (for अथो) K4 D2 3 प्रदक्षिणीकृतस्तेन — d) Ś1 K1 2 प्रस्थित Ś1 K1 2 D4 5 द्विजसत्तम; K3 D1 म

30 a) K3 D2 सर्वं; B1-3 Dc Dn3 सर्वा; D3 तेषां; D5 सर्वे (for सर्वां) G1 गत्वा गृह द्विजश्रेष्ठः — b) B2 3 Dc Dn3 शुश्रूषा D1 3 5 सदा; G1 तु स (for तदा) — c) T G2 4 M2 अधाभ्यां; G1 धर्माभ्यां, M1 धर्मात्मा (for वृद्धा) — d) K1 यथान्याय्य Ś1 K1 2 महामति; K3 Dn1 n3 (after corr) D2 6 सुशासित, K4 B3 Dn2 D3 सुसयत°, B4 G1 (before corr) स्थित; T श्रित, G2 हित; M1 समाहित D1 सर्वैरप्यभिनन्दित

31 G1 om 31-32 — a) S1 K1-3 B3 4 Dc Dn3 D1-3 5 T G2 4 यत् (for य) B1 तावद् (for तात) — d) M सर्वं (for धर्मं) Dc D4 वर (for वर)

32 G1 om 32 (cf v l 31) — a) T1 °पितृभ्यां (for पित्रोश्च) Dc Dn3 तु (for च) — d) N G3 धर्मे व्याधेन (B1 4 धस्य) कीर्तिता

33 b) T2 धर्मज्ञानम् (for धर्माख्यानम्) Ś1 K1 2 धर्मव्याधेन भार्गव, B3 G1 धर्ममाख्यानमुत्तम — c) B D (except D1-3 5) G3 विदा (for भृतां) — d) K3 4 B D (except D1 3) G3 मुनिसत्तम, M ते द्विजोत्तम

34 K3 om 34 — a) K4 Dn2 D1 5 T G1 2 4 M सुख(B4 ख)श्राव्यतया (T2 व्य त्वया) Ś1 K1 3 4 B1 2 Dc D1-3 5 G1 ब्रह्मन्; B4 विप्र (for विद्वन्) — b) B Dn1 n2 D4 6 G3 M मुहूर्तं इव मे गत°

Colophon — *Major parvan* K3 T2 G2 4 आरण्य — *Sub parvan* G1 मार्कंडेयसमस्या N T1 G3 M (all om sub parvan name) mention only पतिव्रतो(D5 धर्मव्याधो)पाख्यान, to it K B4 D T1 G3 M add समाप्त — *Adhy name* G1 धर्मव्याधकौशिकसवाद, G2 कौशिकव्याधसवादे पतिव्रतामाहात्म्यकथन — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 215, Dn2 D1 214, T G1 M (M2 *inf lin*) 209 G2 4 M2 (orig) 211 — *Śloka no* Dn1 n2 37, D1 36

☞ After adhy 206, K1 4 D1-3 ins (with transposition) a passage given in App I (No 21), which is ins in some other MSS after adhy 190 (q v)

207

1 M om 1 — b) D2 शुभां कथां (by transp) — d) Ś1 K D1-3 5 G3 यशस्विन; B1-3 Dn1 n2 D4 6 इव तदा (for तपस्विनम्)

२०७

वैशंपायन उवाच ।

श्रुत्वेमां धर्मसंयुक्तां धर्मराजः कथां शुभाम् ।
पुनः पप्रच्छ तमृषिं मार्कण्डेयं तपस्विनम् ॥ १

युधिष्ठिर उवाच ।

कथमग्निर्वनं यातः कथं चाप्यङ्गिराः पुरा ।
नष्टेऽग्नौ हव्यमवहदग्निर्भूत्वा महानृषिः ॥ २
अग्निर्यदा त्वेक एव बहुत्वं चास्य कर्मसु ।
दृश्यते भगवन्सर्वमेतदिच्छामि वेदितुम् ॥ ३
कुमारश्च यथोत्पन्नो यथा चाग्नेः सुतोऽभवत् ।
यथा रुद्राच्च संभूतो गङ्गायां कृत्तिकासु च ॥ ४
एतदिच्छाम्यहं त्वत्तः श्रोतुं भार्गवनन्दन ।
कौतूहलसमाविष्टो यथातथ्यं महामुने ॥ ५

मार्कण्डेय उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
यथा क्रुद्धो हुतवहस्तपस्तप्तुं वनं गतः ॥ ६
यथा च भगवानग्निः स्वयमेवाङ्गिराभवत् ।
संतापयन्स्वप्रभया नाशयंस्तिमिराणि च ॥ ७
आश्रमस्थो महाभागो हव्यवाहं विशेषयन् ।
तथा स भूत्वा तु तदा जगत्सर्वं प्रकाशयन् ॥ ८
तपश्चरंश्च हुतभुक्संतप्तस्तस्य तेजसा ।
भृशं ग्लानश्च तेजस्वी न स किंचित्प्रजज्ञिवान् ॥ ९
अथ संचिन्तयामास भगवान्हव्यवाहनः ।
अन्योऽग्निरिह लोकानां ब्रह्मणा संप्रवर्तितः ।
अग्नित्वं विप्रनष्टं हि तप्यमानस्य मे तपः ॥ १०
कथमग्निः पुनरहं भवेयमिति चिन्त्य सः ।
अपश्यदग्निवल्लोकांस्तापयन्तं महामुनिम् ॥ ११
सोपासर्पच्छनैर्भीतस्तमुवाच तदाङ्गिराः ।
शीघ्रमेव भवस्वाग्निस्त्वं पुनर्लोकभावनः ।

---

2 b) Ś1 K2 om च K3 Do D5 G1 वा° (for चा°) Ś1 तथा (for पुरा) — d) B1-3 Dn1 n2 D4 6 G3 °द्युति, B4 T G1 2 4 M °मुनि° (for °नृषि)

3 a) S (except T1 G3) यथा (for यदा) B4 G1 एक; T2 G2 4 M चैक (for त्वेक) T1 अग्निर्यदा हि चैवैको — c) G4 त्वत्त (for सर्वम्)

4 b) D2 वा° (for चा°) — c) D2 तथा (for यथा) — d) Do कृत्तिकासुत (for °सु च)

5 ab) Ś1 K Do Dn3 D1-3 5 transp त्वत्त° and श्रोतु B Dn1 n2 D4 6 G3 °सत्तम (for °नन्दन) — c) Ś1 K1 2 कौतूहलसमाविष्टो — d) K1 2 या(K2 य)थात थ्यान्; K4 B1 2 4 Do1 Dn1 n3 D2-4 6 T1 G3 M2 याथा तथ्य, T2 G1 2 4 य(G1 या)थातत्त्व — After 5, B2 Do Dn3 ins

1047* वक्तुमर्हसि मे ब्रह्मन्नितिहासमिमं शुभम् ।

7 a) K3 D5 तथा च, B3 यथोक्तो, T2 G2 यथा हि (for यथा च) — c) B Dn D1 4 6 G3 च (for स्व-) — d) G2 4 तिमिरावलिं (for °राणि च) — After 7, N (except B1 3) G3 ins

1048* पुराङ्गिरा महाबाहो चचार तप उत्तमम् ।

[K3 D4 व्रतम् (for तप)]

8 a) S (except G3) आश्रमस्थ Ś1 K2 Do °बाहो (for °भागो) — b) Do2 Dn2 D6 G1 3 विशेषयत् (for °यन्) — c) B2 T2 G2 यथा, D3 तदा; G4 यदा (for तथा) K4 B4 भूत्वा तु स; G1 तु भूत्वा स, G2 4 [अ]ग्नि र्भूत्वा तु (for स भूत्वा तु) T1 तथा भूत्वा तथा चाग्निर् — d) B Dn1 n2 D1 4 6 G3 M1 व्यकाशयत् (Dn2 D1 6 °यन्) (for प्रका°)

9 a) K3 4 B3 4 Dn D1 3-6 G3 तु, D2 T1 G1 स (for च) Do तपश्चरन्हुतवह° — b) T1 सप्तार्चिश्च (for संतप्तस्) T1 G4 च सु°, T2 G1 M2 च स्व (for तस्य) — c) Ś1 K Do D1-3 5 कृशो (for भृश) K3 क्षीनस्तु, K4 सानश्च (for ग्लान) — d) K4 B2 Dn D1-4 6 G3 च (for स) T G1 2 4 M न किंचित्प्रतिजज्ञिवान्

10 c) Ś1 K D2 3 कोन्यो (for अन्यो) G1 2 4 इव (for इह) — d) T G2 4 ब्राह्मण° B1 2 4 Dn1 n2 D4 6 G3 सम्प्रकल्पित; Do Dn3 °कीर्तित° — e) D2 3 प्रविनष्ट, a few MSS विप्रणष्ट — f) K3 T1 ते (for मे) D5 तेजसा (for मे तप°)

11 b) K3 4 Dc Dn3 D2 3 5 चिंतयन् (for चिन्त्य

विज्ञातश्चासि लोकेषु त्रिषु संस्थानचारिषु ॥ १२
त्वमग्ने प्रथमः सृष्टो ब्रह्मणा तिमिरापहः ।
स्वस्थानं प्रतिपद्यस्व शीघ्रमेव तमोनुद ॥ १३

अग्निरुवाच ।

नष्टकीर्तिरहं लोके भवाञ्जातो हुताशनः ।
भवन्तमेव ज्ञास्यन्ति पावकं न तु मां जनाः ॥ १४
निक्षिपाम्यहमग्नित्वं त्वमग्निः प्रथमो भव ।
भविष्यामि द्वितीयोऽहं प्राजापत्यक एव च ॥ १५

अङ्गिरा उवाच ।

कुरु पुण्यं प्रजास्वर्ग्यं भवाग्निस्तिमिरापहः ।
मां च देव कुरुष्वाग्ने प्रथमं पुत्रमञ्जसा ॥ १६

मार्कण्डेय उवाच ।

तच्छ्रुत्वाङ्गिरसो वाक्यं जातवेदास्तथाकरोत् ।
राजन्बृहस्पतिर्नाम तस्याप्यङ्गिरसः सुतः ॥ १७
ज्ञात्वा प्रथमजं तं तु वह्नेराङ्गिरसं सुतम् ।
उपेत्य देवाः पप्रच्छुः कारणं तत्र भारत ॥ १८
स तु पृष्टस्तदा देवैस्ततः कारणमब्रवीत् ।
प्रत्यगृह्णंस्तु देवाश्च तद्वचोऽङ्गिरसस्तदा ॥ १९
अत्र नानाविधानग्नीन्प्रवक्ष्यामि महाप्रभान् ।
कर्मभिर्बहुभिः ख्यातान्नानात्वं ब्राह्मणेष्विह ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्ताधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०७ ॥

स॰) — ^{c}) K_3 Dc D_5 सोपश्य (for अपश्य॰)

12 ^{a}) Dc T_2 G_4 M_2 सोपसर्पत्, T_1 सोपश्यत $Ś_1$ ततो, K_2 तु त; K_3 क्षणे (for शनैर्) — ^{b}) S_1 $K_{1\,2}$ T_2 G_1 ततो (for तदा) — ^{d}) K_2 $D_{2\,4}$ भावन — ^{e}) $K_{1\,2}$ D_5 T_2 $G_{2\,4}$ [अ]पि (for [अ]सि) — ^{f}) = 1 179 11^d $K_{1\,2}$ स(K_2 स)स्थानुचारिषु, K_3 corrupt, K_4 M_2 सस्थाणु॰, $D_{2\,3\,6}$ सस्थाणु, $G_{2\,4}$ स्थावर॰; M_1 सस्थास्नु G_1 त्रिस स्थानप्रचारिषु Cf B 7 10 68, and P W s v सस्थान चारिन्

13 ^{ab}) B Dn_1 n_2 D_{4-6} G_2 अग्नि (for अग्ने) $Ś_1$ transp प्रथम and ब्रह्मणा K_4 B Dn $D_{4\,6}$ $G_{1\,2}$ M_1 प्रथम (for ॰म) K_2 D_4 तिमिरापह — After 13^{ab}, Dc reads 16^{cd} repeating it in its proper place — ^{c}) $K_{1\,2}$ D_5 T M स्व स्थान; $K_{3\,4}$ Dn_2 D_2 सस्थान — ^{d}) K_2 T_2 तमोनुद॰

15 ^{a}) $K_{1\,2}$ विक्षेप्स्या (for निक्षिपा). — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ ॰पत्याग्निरेव च; B_2 ॰पत्यस्तथैव च, B_4 T $G_{1\,2\,4}$ M पत्यस (B$_4$ T_2 ॰पत्य) तथैकस

16 K_3 om 16^{ab} — ^{a}) $K_{1\,2}$ D_5 T_1 M_2 प्रजास्वग्र्य; K_4 $D_{1\,5}$ सर्गं; D_8 स्वर्गं, T_2 ॰सु स्व; $G_{1\,2}$ प्रजस्वाग्र्य — ^{b}) $Ś_1$ K_2 अग्ने (for अग्निस्) A few MSS पह — ^{c}) K_1 देह, B_3 Dc देव (for देव) — ^{d}) B_2 ओजसा (for अञ्जसा)

17 ^{b}) Dn_1 n_2 D_{4-6} G_3 तदा॰ (for तथा) — ^{d}) K_3 तथा (for तस्या)

18 ^{a}) M_1 श्रुत्वा (for ज्ञात्वा) D_2 तु प्रथम (for प्रथमज) $Ś_1$ K_1 पुत्र (for त तु) — ^{b}) $Ś_1$ G_1 वह्निम् (for वह्नेर्) $Ś_1$ K_3 $B_{1\,3}$ $D_{1\,2\,6}$ T_1 $G_{1\,2}$ M_2 अगिरस (for आङ्गिरस) — B_2 om 18^{cd}, D_2 om (hapl) 18^c–19^d

19 D_2 om 19 (cf v l 18) — ^{a}) G_1 ततो, G_4 तथा (for तदा) — ^{b}) G_1 त त (for तत॰) — ^{c}) S_1 $K_{1\,2}$ प्रतिगृह्य तु, K_3 $D_{3\,5}$ S (except G_3) प्रत्यगृह्णत — ^{d}) $Ś_1$ तद्विधा, B_3 तद्वाचा (m तद्वचो as in text) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ गता, K_3 तथा (for तदा) K_4m सुतमगिरस तदा

20 ^{a}) B Dn (Dn_3 marg) $D_{1\,4\,6}$ G_3 तत्र (for अत्र) — ^{d}) K_1 B D (except $D_{1-3\,5}$) G_3 नानार्थान् (for नानात्व) $K_{3\,4}$ Dc$_2$ $D_{1\,2}$ [इ]ति; S (except G_3) [अ]पि (for [इ]ह)

Colophon — *Major parvan* $Ś_1$ K_2 T_2 $G_{1\,3\,4}$ आरण्य — *Sub parvan* G_1 मार्कंडेयसमस्या (followed by आगिरस) $Ś_1$ K B_{2-4} D M_2 (all om sub-parvan name) mention only आगिरस — *Adhy name* B_1 अगिरसोत्पत्ति॰; G_2 अगिरसप्रजाकथन — *Adhy no* (figures, words or both), Dn_1 (sup lin) 216, Dn_2 215, D_1 219, T G_1 M (M_2 inf lin) 210, $G_{3\,4}$ M_2 (orig) 212 — *Śloka no* Dn_1 n_2 22, D_1 21

208

1 ^{a}) $Ś_1$ $K_{2\,3}$ D_2 T_2 $G_{1\,3}$ ब्राह्मणो (for ब्र) — ^{c}) $Ś_1$ $K_{2\,3}$ $B_{1\,4}$ Dn_1 n_2 $D_{4\,6}$ G_3 तस्याभवत् शुभा ($Ś_1$ $K_{2\,3}$ सुता) भार्या; $B_{2\,3}$ T_1 तस्यापि च शुभा भार्या, D_8 T_2

२०८

मार्कण्डेय उवाच ।
ब्रह्मणो यस्तृतीयस्तु पुत्रः कुरुकुलोद्वह ।
तस्यापवसुता भार्या प्रजास्तस्यापि मे शृणु ॥ १
बृहज्ज्योतिर्बृहत्कीर्तिर्बृहद्ब्रह्मा बृहन्मनाः ।
बृहन्मन्त्रो बृहद्भासस्तथा राजन्बृहस्पतिः ॥ २
प्रजासु तासु सर्वासु रूपेणाप्रतिमाभवत् ।
देवी भानुमती नाम प्रथमाङ्गिरसः सुता ॥ ३
भूतानामेव सर्वेषां यस्यां रागस्तदाभवत् ।
रागाद्रागेति यामाहुर्द्वितीयाङ्गिरसः सुता ॥ ४
यां कपर्दिसुतामाहुर्दृश्यादृश्येति देहिनः ।
तनुत्वात्सा सिनीवाली तृतीयाङ्गिरसः सुता ॥ ५
पश्यत्यर्चिष्मती भाभिर्हविर्भिश्च हविष्मती ।
षष्ठीमङ्गिरसः कन्यां पुण्यामाहुर्हविष्मतीम् ॥ ६
महामखेष्वाङ्गिरसी दीप्तिमत्सु महामती ।
महामतीति विख्याता सप्तमी कथ्यते सुता ॥ ७
यां तु दृष्ट्वा भगवतीं जनः कुहुकुहायते ।
एकानंशेति यामाहुः कुहूमङ्गिरसः सुताम् ॥ ८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०८ ॥

G2 4 तस्यापि वसुदा (D3 °जा, D3m *sec m* °भा, G4 °धा) भार्या, D5 तस्यैवाथाभवन्भार्या ; G1 तस्याभूद्वसुधा भार्या ❀ Cn सुष्ठु भातीति सुभा । शुभा इति पाठेऽपि सैव ग्राह्या । ❀ — ^{d}) B1–3 Dn D4–6 G3 तस्यां च मे, Dc तस्यामिमे (for तस्यापि मे)

2 ^{a}) Ś1 K D2 3 5 प्राग्ज्योतिर्वै (for बृहज्ज्योतिर्) B1–3 Dc Dn D4 6 G3 transp °ज्ज्योतिर् and °त्कीर्तिर् — T1 om 2^{b}–4^{a} — ^{b}) G2 4 बृहत्तेजा; M2 ब्रह्मन्ब्रह्मा (for बृहद्ब्रह्मा) — ^{c}) Ś1 K1 2 4 D1–3 °त्पुत्रो (for °न्मन्त्रो) D2 °द्भानुस, M1 °द्भासा (for °द्भासस)

3 T1 om 3 (cf v l 2) — ^{b}) D3 4 °प्रतिमो°, T2 G2 4 °नुपमो° (for °प्रतिमा°) — T2 om 3^{c}–5^{b}

4 T1 om 4^{a}, T2 om 4 (cf v l 2, 3) — ^{a}) M2 इह (for एव) — ^{b}) Ś1 Dc1 यस्या, T1 येषां (for यस्यां) G2 4 तथाभवत्, M1 प्रवर्तते, M2 सदाभवत् — ^{c}) Ś1 K1 2 रागो(Ś1 °को)द्रेकेति, D2 3 G4 M रागाद्राकेति T1 G1 2 M2 प्राहुर् (for आहुर्) — ^{d}) K4 B4 Dn1 n2 D1 2 4 6 सुतां (for सुता)

5 T2 om 5^{ab} (cf v l 3), D2 om (hapl) 5 — ^{a}) K3 कामदि ; K4 कामर्धि, D1 काम हि, D5 कामदां; M कपर्दी Ś1 K1 2 यां कर्दमीति वै प्राहुर् — ^{c}) B1 तत्र त्वसौ; G4 तनुत्वात्तां B2 D1 5 शिनीवाली — After 5, S reads 8

6 G1 om 6^{ab} — ^{a}) K4 D3 पश्यती, B1 3 Dc Dn3 D1 चतुर्थी, S (G1 om) पचमी (for पश्यती) Ś1 K2–4 B1 2 D2 3 T M भाति, B3 4 ताभिर्, G2 4 नाम्ना (for भाभिर्) — D4 om (hapl) from भाभि (in ^{a}) up to °ष्मती (in ^{b}) — ^{b}) Ś1 K1 2 तु (for च) K3 4 D1–3 हविष्मद्भिर् (for हविर्भिश्च) K2 3 हविष्मतीं B1 3 Dc Dn3 दीप्तादीप्तिश्च पचमी — ^{c}) T G2 4 M चांगि° (for अङ्गि°) G1 पचांगिरसकन्यासु — ^{d}) K3 4 B2 Dn D1–5 M महि (for हवि°)

7 ^{a}) Ś1 आविरासीद्, K1 2 अरमत (for आङ्गिरसी) — ^{b}) K3 4 Dn D3 4 6 T2 G1 3 महामते (G1 °ते), D5 महीपते; G2 महाद्युति, G4 महायति (for °मती) — ^{c}) T1 तु (for [इ]ति) K3 विज्ञेया (for विख्याता) — ^{d}) D1 तु सा (for सुता)

8 S reads 8 after 5 — ^{b}) K2 3 Dc2 Dn3 D2 3 T2 कुहकुहा° — ^{c}) Ś1 K1 2 एकेनाशेन, D1 T G1 3 M एका(T2 °ता)नगे(D1 °ते)ति; D5 एकदैवेति; G2 एकायनेति, G4 एकानेकेति (for एकानंशेति) B1–3 Dn D4 6 T2 G3 ताम् (for याम्) — ^{d}) T G1 M2 चतुर्थीमगिर सुता; G2 4 M1 चतुर्थ्यंगिरस सुता

Colophon om in S (except G3) — *Major parvan* Ś1 K2 Dn2 आरण्य — *Sub parvan* K1 3 4 B D G3 (all om sub parvan name) mention only आगिरस — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 217, Dn2 216, D1 220 — *Śloka no* Dn1 n2 D1 8

२०९

मार्कण्डेय उवाच ।
बृहस्पतेश्चान्द्रमसी भार्याभूद्या यशस्विनी ।
अग्नीन्साजनयत्पुण्यान्षडेकां चापि पुत्रिकाम् ॥ १
आहुतिष्वेव यस्याग्नेर्हविषाज्यं विधीयते ।
सोऽग्निर्बृहस्पतेः पुत्रः शंयुर्नाम महाप्रभः ॥ २
चातुर्मास्येषु यस्येष्ट्यामश्वमेधेऽग्रजः पशुः ।
दीप्तो ज्वालैरनेकाभैरग्निरेकोऽथ वीर्यवान् ॥ ३
शंयोरप्रतिमा भार्या सत्या सत्या च धर्मजा ।
अग्निस्तस्य सुतो दीप्तस्तिस्रः कन्याश्च सुव्रताः ॥ ४
प्रथमेनाज्यभागेन पूज्यते योऽग्निरध्वरे ।
अग्निस्तस्य भरद्वाजः प्रथमः पुत्र उच्यते ॥ ५
पौर्णमास्येषु सर्वेषु हविषाज्यं स्रुवोद्यतम् ।
भरतो नामतः सोऽग्निर्द्वितीयः शंयुतः सुतः ॥ ६
तिस्रः कन्या भवन्त्यन्या यासां स भरतः पतिः ।
भरतस्तु सुतस्तस्य भरत्येका च पुत्रिका ॥ ७
भरतो भरतस्याग्नेः पावकस्तु प्रजापतेः ।
महानत्यर्थमहितस्तथा भरतसत्तम ॥ ८
भरद्वाजस्य भार्या तु वीरा वीरश्च पिण्डदः ।

209

1 T G_1 M_1 om the ref — ^{a}) G_1 महागोतेश्च, M महीपतेश्च (for बृहस्पतेश्च) M चद्रमसो (for चान्द्रमसी) — ^{b}) Do_2 या बभूव (for भार्याभूद्या) S_1 $K_{1\,2\,4}$ Do_1 D_1 [आ]सीद्या; K_3 Dn_3 $D_{3\,5}$ M_1 याभूद्, B_1 T_2 $G_{2\,4}$ भूत्वा, B_4 चाभूद् (for [अ]भूद्या) — ^{c}) Dc Dn_3 अजन , G_4 चाजन (for साजन) $Ś_1$ K Dc Dn_3 $D_{1-3\,5}$ पुत्रान् (for पुण्यान्)

2 ^{a}) $Ś_1$ K_{1-3} D_3 आहुतेषु, K_4 D_1 सुहुतेषु; D_2 अहुतेषु, T_1 M अतिथिषु M [इ]व (for [ए]व) B_1 S (except G_3) यस्याग्ने — ^{b}) $Ś_1$ K $D_{1\,2}$ हविष्वाज्य; B_3 Dn_1 n_2 $D_{3\,4}$ पाद्य; Dc Dn_3 T_2 $G_{2\,4}$ M ˚राज्य; G_1 ˚ष्याज्ये (for पाज्य) — ^{c}) B_4 अग्निर् (for सोऽग्निर्) — ^{d}) T_1 M_2 शय्युर् (for शंयुर्) K_4 D_5 ˚प्रभु˚, B_1 यशा˚, B_3 Dn_1 n_2 $D_{4\,6}$ G_3 घृत (for प्रभ)

3 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ T_1 इष्टिर्, $G_{2\,4}$ इष्टम् (for इष्ट्याम्) — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ [ऽ]प्यज˚ (for ऽग्रज˚) K_3 Dn_2 प्रभु˚ (for पशु˚) T_2 अश्वमेधेषु य˚ पशु˚; G_1 मेध इति श्रुत˚, $G_{2\,4}$ मेधाग्रभागभूत् — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\,2\,4}$ Dc Dn_3 $D_{2\,3\,5}$ दीप्ता ($D_{2\,3}$ ˚प्तो)र्चिर्भिर्, K_3 दीप्तिरग्निर्, B_2 $G_{1\,4}$ M_1 दीप्तिज्वा (G_1 M_1 ˚जा)लैर्, B_3 दीप्तो ज्ञानैर् (m as in text) D_1 T G_3 M_2 दीप्तज्वालैर् $Ś_1$ अनीकाभैर्; $K_{1\,2}$ अनेकारैर्, Dc Dn_3 $D_{2\,3}$ अनेकाभिर्; T_1 $G_{1\,4}$ अनेकाग्नैर्, G_2 अनेकार्हैर् — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ अग्निरीशोथ, K_3 B_3 Dc Dn_3 $D_{1\,3\,6}$ G_3 रेपोथ, B_1 ˚रोपोथ , B_4 वेधोथ, T_1 ˚ष्टोमोथ; T_2 $G_{1\,2\,4}$ M अग्नीषोमोथ

4 ^{b}) S_1 $K_{3\,4}$ $B_{2\,3}$ (m as in text) $D_{1\,3}$ सत्या स , B_1 Dc Dn_3 (sup lin , T_1 सत्याय, Dn_1 n_2 $D_{4\,6}$ G_3 सत्याथ, D_5 सत्याश (for सत्या च) $G_{1\,2\,4}$ धर्मज — ^{c}) $Ś_1$ K_2 Dc $D_{2\,3\,5}$ तस्या (for तस्य) — ^{d}) B_4 तस्या (for तिस्र) $Ś_1$ K_{1-3} D_5 सुप्रभा (for ˚व्रता)

5 ^{b}) T $G_{2\,4}$ सोग्निर् (for योऽग्निर्) — ^{c}) $D_{2\,3}$ अग्ने (for अग्नि)

6 ^{a}) $K_{1\,2}$ $B_{1\,4}$ Dc Dn D_4 पौर्णमासेषु — ^{b}) $Ś_1$ K $D_{1-3\,5}$ हविष्वाज्य, S (except G_3) हविराज्य S_1 स्रुवोद्यतां; K_1 स्रुवोच्यतां; K_2 श्रुवच्युतां; K_3 B D_3 श्रुवोद्यत, K_4 श्रुचो ; D_1 प्रचोदित, T_2 स्रुचोद्यह D_6 हविष्वाज्येषु चोद्यत — ^{c}) $Ś_1$ K $D_{1\,5}$ M_1 ˚तो नाम तस्याग्नेर् ($K_{1\,3}$ $D_{1\,5}$ M_1 ग्निर्) — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ शयव , $K_{3\,4}$ $B_{2\,4}$ $D_{1\,3}$ सयुत˚, B_1 सयत ; S (except $G_{1\,2}$) शयुज

7 ^{a}) S_1 $K_{1\,2}$ D_5 [अ]भवन्, K_4 (m as in text) M भरति (for भवन्ति) — ^{c}) $D_{2\,3}$ T_2 $G_{1\,2\,4}$ भारतस्तु, M भारति (for भरत˚) — ^{d}) $K_{3\,4}$ $D_{1-3\,5}$ भवत्येका, B_2 S (except G_3) भारत्येका B_3 D_5 कन्यका (for पुत्रिका)

8 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ अश्रुतो; D_{1-3} भारती; S (except G_3) भारतो (M_2 ˚तिर्) (for भरतो) K_3 $D_{2\,3}$ भारतस्य $K_{2\,3}$ B Dc अग्नि (B_2 अपि); $D_{4\,6}$ अग्ने (for अग्ने˚) — ^{b}) K_3 प्रजायत, B_3 D_1 T $G_{1\,2\,4}$ ˚यते; $D_{2\,3}$ ˚पते (for पते) $Ś_1$ K_1 पावकश्चाप्यजायत, K_2 पावकस्यापि जायत˚; Dc Dn_3 D_6 पावक˚ समजायत — ^{c}) K_3 सहितस्, Dn_1 n_2 T_2 G_{1-3} ˚मभितस् (for ˚महितस्) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ महानक्षश्च महिषस्

9 ^{a}) $Ś_1$ T भारद्वाजस्य M_2 भार्यायो — ^{b}) K_2 पुत्रा (for वीरा) $K_{1\,2\,4}$ B D T_2 (by corr) G_3 वीरस्य

प्राहुराज्येन तस्येज्यां सोमस्येव द्विजाः शनैः ॥ ९
हविषा यो द्वितीयेन सोमेन सह युज्यते ।
रथप्रभू रथध्वानः कुम्भरेताः स उच्यते ॥ १०
सरय्वां जनयत्सिद्धिं भानुं भाभिः समावृणोत् ।
आग्नेयमानयन्नित्यमाह्वानेष्वेष कथ्यते ॥ ११
यस्तु न च्यवते नित्यं यशसा वर्चसा श्रिया ।
अग्निर्निश्च्यवनो नाम पृथिवीं स्तौति केवलम् ॥ १२
विपाप्मा कलुषैर्मुक्तो विशुद्धश्चार्चिषा ज्वलन् ।
विपापोऽग्निः सुतस्तस्य सत्यः समयकर्मसु ॥ १३
आक्रोशतां हि भूतानां यः करोति हि निष्कृतिम् ।
अग्निः स निष्कृतिर्नाम शोभयत्यभिसेवितः ॥ १४
अनुकूजन्ति येनेह वेदनार्ताः स्वयं जनाः ।
तस्य पुत्रः स्वनो नाम पावकः स रुजस्करः ॥ १५
यस्तु विश्वस्य जगतो बुद्धिमाक्रम्य तिष्ठति ।
तं प्राहुरध्यात्मविदो विश्वजिन्नाम पावकम् ॥ १६
अन्तराग्निः श्रितो यो हि भुक्तं पचति देहिनाम् ।
स यज्ञे विश्वभुङ् नाम सर्वलोकेषु भारत ॥ १७
ब्रह्मचारी यतात्मा च सततं विपुलव्रतः ।
ब्राह्मणाः पूजयन्त्येनं पाकयज्ञेषु पावकम् ॥ १८
प्रथितो गोपतिर्नाम नदी यस्याभवत्प्रिया ।

K3 4 B D (except D5) G3 पिंडदा — c) K3 4 D2 3 यस्येष्टया, B Dc Dn3 T1 त(T1 य)स्याज्य, D5 यस्येष्ट्वा, T2 G1 M यस्येज्यां

10 c) Ś1 K1 2 रथप्रोभो; Dc Dn3 G1 4 °प्रभु (for °प्रभू) K4 D T1 G1 3 M रथाध्वान° (D4 रयाध्वान) K4 रथभूतरवाध्वान. — d) Ś1 K1 2 रुक्मरेता; M2 कुभरेफा Ś1 K1 2 कथ्यते (for उच्यते)

11 a) Some MSS शरय्वां Ś1 K2 4 B2 3 D3 5 G2 जनयन् — b) Ś1 K1–3 D1–3 5 सोम (for भानु) — c) Ś1 K1 2 अज्ञेय (for आग्नेयम्) Ś1 K1 2 मानस, K3 D1 आनयेन्, G2 4 अनयन् (for आनयन्) G2 4 मिथ्यम्, M मध्यम् (for नित्यम्) — d) Ś1 K1–3 Dn3 D1 2 5 T1 G1 आह्वानेष्वेव, K4 B1 3 Dc1 Dn1 n2 D4 6 G3 °ने ह्येष, Dc2 °नेष्वेषु, D3 ने ह्येव, T2 ने एष, G2 4 मिथ्यो नामैष Ś1 K1–3 B Dc Dn3 D1 3 5 श्रूयते, K4 Dn1 n2 D2 4 6 T2 G3 सूय° (for कथ्य°)

12 b) B2 तेजसा (for वर्चसा) — c) M1 सोग्निर् (for अग्निर्) Ś1 निच्यावनो, K2 निस्खवनो; B1 विश्वच्यवो, T1 दुश्च्यवनो, G1 न च्यवनो; G2 4 निच्यवनो — d) Ś1 पृथिव्यां K3 शोभवत्यभिसेवित (of 14d)

13 a) T2 G1 2 पापात्मा, G4 विपापः (for विपाप्मा) Dc2 G1 M1 कल्मषै° (for कलुषै°) — c) Ś1 विवाप्यो°; K1 निवापो°; K2 विपाप्यो°, K3 4 D2 3 निवापा°, B2 विपाप्मा°, G4 विपाको° (for विपापो°) — d) T2 G2 4 M योज्य, G1 योग्य B1 Dc समयकर्मकृत्, B2 3 Dn D4 6 G3 °धर्मकृत्, T1 G1 °कर्मणि

14 a) K4 B2–4 Dc2 Dn1 n2 T G3 अक्रोशतां Ś1 K B Dc D2 3 5 तु भूताना, S (except G3) नराणा हि — b) Ś1 K2 4 B1 3 4 Dc D1–3 5 T1 M [द्व]ह; K3 [द्व]ति, G1 न (for हि) — d) Ś1 K2 B1 G2 4 शोध (for शोभ°) K3 D3 [अ]ति (for [अ]भि) K2 °सेव्यतां, K4 B Dc Dn3 D1 6 °षेचित, Dn1 n2 G3 °सेविते, D3 M2 °सेवित, D4 °षेचिते

15 b) K1 वेदनार्था°, G4 °नार्थ — c) B1–3 D6 T1 G3 सत्यपुत्र K1 2 स्वरो, B1 सुरो, B2 4 सुनो, D5 सुमो (for स्वनो) — d) Ś1 K D1–3 5 समजायत, T2 (corrupt) सुरुचिभास्कर (for स रुज°)

16 G1 reads 16–21 after 3 211 7, M reads them after 3 211 6 — a) Ś1 K1 निष्क्रम्य (for विश्वस्य) — c) G1 प्राहुरध्यात्मविदुषो — d) Ś1 K D1 5 विश्वज (for °जिन्)

17 a) B3 Dc Dn1 n2 D4 6 G3 M अंतरग्नि° K3 4 B1 3 4 Dn D1 4 6 G3 स्मृतो (for श्रितो) K4 B Dn D1 4 6 G3 तु, G1 वै (for हि) — c) K1 B1–3 Dc2 D2 3 T G1 2 4 M स (T स, G1 य) जज्ञे B3 भुजान°; B4 °जिन्नाम (for भुङ्नाम) — d) G1 M सर्वलोकेश्वरेश्वर

18 a) B4 D2 जितात्मा (for य°) Ś1 K2 3 D1 5 तु (for च) — b) T G2 4 प्रभ (for °व्रत) — c) G1 पूजयतो वै, M °यते य — d) Ś1 K2 3 D5 °यज्ञेन (for यज्ञेषु)

19 a) S1 K1 M1 प्रथिता; K2 प्राथिता, K3 D1 2 M2 पतितो, K4 पतिता, B Dc Dn D3 4 6 T2 (by corr) G3 पविश्रा, D5 पावको (for प्रथितो) Ś1 K1–3 B D (except D1 2 5) T2 (by corr) G1 3 M1 गोमती (for गोपतिर्) — b) M भार्या° (for यस्या°) — c) Ś1 K2 4 G1 2 4 *transp* सर्वाणि and कर्माणि — d) B1 2m 3 D4 6 G3 धर्मकर्मभि° (B2 orig सर्वकर्मभि), Dn1 धर्मकर्तृभि, T G1 2 4 कर्मभि° सदा, M धर्मसेतव

तस्मिन्सर्वाणि कर्माणि क्रियन्ते कर्मकर्तृभिः ॥ १९
वडवामुखः पिबत्यम्भो योऽसौ परमदारुणः ।
ऊर्ध्वभागूर्ध्वभाङ्नाम कविः प्राणाश्रितस्तु सः ॥ २०
उदग्द्वारं हविर्यस्य गृहे नित्यं प्रदीयते ।
ततः स्विष्टं भवेदाज्यं स्विष्टकृत्परमः स्मृतः ॥ २१
यः प्रशान्तेषु भूतेषु मन्युर्भवति पावकः ।
क्रोधस्य तु रसो जज्ञे मन्यती चाथ पुत्रिका ।
स्वाहेति दारुणा क्रूरा सर्वभूतेषु तिष्ठति ॥ २२
त्रिदिवे यस्य सदृशो नास्ति रूपेण कश्चन ।
अतुल्यत्वात्कृतो देवैर्नाम्ना कामस्तु पावकः ॥ २३
संहर्षाद्धारयन्क्रोधं धन्वी स्रग्वी रथे स्थितः ।
समरे नाशयेच्छत्रूनमोघो नाम पावकः ॥ २४
उक्थो नाम महाभाग त्रिभिरुक्थैरभिष्टुतः ।
महावाचं त्वजनयत्सकामाश्वं हि यं विदुः ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि नवाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०९ ॥

---

20 ^{a}) Hypermetric! Ś$_{1}$ D$_{1}$ वडवास्य, B (B$_{1}$ m as in text) Dn D$_{4}$ $_{6}$ G$_{3}$ वाग्नि°; Dc °वाग्ने° (for मुख) S (except G$_{3}$) [आ]पो (for [अ]म्भो) — ^{c}) K$_{4}$ ऊर्ध्वभुग्; G$_{1}$ °बाहू° (for भाग्) K$_{4}$ M$_{1}$ °भुङ् नाम, D$_{1}$ हविश्च (for भाङ् नाम) — ^{d}) M$_{2}$ कलि (for कवि) Dn D$_{4}$ $_{6}$ G$_{3}$ य (for स)

21 Ś$_{1}$ K$_{1}$ $_{2}$ om (? hapl) 21 — ^{a}) B$_{1}$ $_{3}$ M उदग्धार K$_{3}$ $_{4}$ D$_{1-3}$ अवीर्, M भवीर् (for हविर्) — 21^{cd}=3 211 17^{ef} — ^{c}) T$_{1}$ स्विष्टो; T$_{2}$ G$_{2}$ $_{4}$ तुष्टो, G$_{1}$ स्विष्टो (for स्विष्ट) T$_{2}$ G$_{1}$ [ऽ]भवद् (for भवेद्) K$_{3}$ $_{4}$ D$_{1-3}$ $_{5}$ M प्राज्ञ; T G$_{1}$ $_{2}$ $_{4}$ ब्रह्मा (for आज्य) — ^{d}) K$_{3}$ $_{4}$ Dc D$_{1-3}$ $_{5}$ तु स; T$_{2}$ G$_{2}$ $_{4}$ तत (for स्मृत)

22 22^{ab}=(var) 3 211 11^{ab} — ^{a}) D$_{5}$ प्रयातेषु (for प्रशान्ते°) — ^{b}) T G$_{1}$ $_{2}$ $_{4}$ M$_{2}$ आवि, M$_{1}$ प्रादु (for मन्यु) — After 22^{ab}, K$_{4}$ D$_{1-3}$ ins

1049* मन्युमान्नाम भगवानग्निरेव महाबलः ।
आरण्यानि तथा ग्राम्याण्यो वहन्सप्रकाशते ।
स्वयमुत्पतितः श्रीमान्वृद्धिमान्नाम पावकः ।,

while S (except G$_{3}$) ins

1050* क्रोधः स तु महातेजा विज्ञेयः सर्वदेहिषु ।

— T$_{1}$ om from 22^{c} up to 23^{d} — ^{c}) N G$_{3}$ क्रुद्धस्य (for क्रोध) B$_{1}$ च (for तु) S$_{1}$ K$_{1}$ $_{2}$ रथो; B$_{4}$ D$_{2}$ $_{3}$ (*sup lin* as in text) $_{5}$ M र(M$_{2}$ रु)जो, T$_{2}$ G$_{2}$ $_{4}$ रणे (for रसो) — ^{d}) Ś$_{1}$ K$_{1}$ $_{2}$ मन्युतीमा च (for मन्यती चाथ) K$_{3}$ $_{4}$ B Dc Dn D$_{2-6}$ T$_{2}$ मन्यती (Dn$_{3}$ सन्येतां); G$_{3}$ मन्यते (for मन्यसी) K$_{4}$ वाणि; B$_{4}$ T$_{2}$ नाम, D$_{1}$ वापि, D$_{2}$ $_{3}$ चापि; D$_{4}$ याप्प, G$_{2}$ $_{4}$ चास्य (for चाथ) G$_{1}$ मती चापि सुपुत्रिका; Cnp मन्यन्ती चाथ पुत्रिका — ^{e}) T$_{2}$ G$_{2}$ $_{4}$ M हाहेति (for स्वा) S (except G$_{3}$, T$_{1}$ om) क्रुद्धा (for क्रूरा) — ^{f}) D$_{5}$ देहेषु (for भूतेषु) K$_{3}$ गच्छ (for तिष्ठ)

23 T$_{1}$ om 23 (cf v l 22) — ^{c}) K$_{1}$ Dn D$_{3}$ $_{4}$ G$_{3}$ अतुलत्वात् — ^{d}) T$_{2}$ नाम देवैस्तु, G$_{1}$ नाम्ना वेदस्तु (for नाम्ना कामस्तु)

24 ^{a}) S$_{1}$ K$_{1}$ $_{2}$ D$_{1}$ $_{5}$ सघर्षाद्; D$_{2}$ M$_{2}$ सकर्षाद्, G$_{2}$ $_{4}$ सर्वेषां (for संहर्षाद्) Ś$_{1}$ K$_{2}$ D$_{6}$ वारयन्, K$_{4}$ D$_{2}$ $_{5}$ वारयेत्; D$_{3}$ धारयेत् (for धारयन्) G$_{4}$ क्रोधान् — ^{b}) B$_{3}$ सुश्री (m as in text), B$_{4}$ खड्गी (for स्रग्वी) D$_{1}$ रथस्थित — ^{c}) Dn$_{1}$ n$_{2}$ D$_{5}$ समये (for °रे) S$_{1}$ K$_{1}$ $_{3}$ B$_{4}$ Dc$_{2}$ D$_{1-3}$ S (except G$_{3}$) नाशयन्

25 ^{a}) Ś$_{1}$ K$_{3}$ उक्तो, K$_{2}$ D$_{4}$ उरथो, Dn$_{2}$ D$_{2}$ S (except T$_{1}$ G$_{3}$) उक्थ्यो, D$_{1}$ उक्थैर्, D$_{3}$ उछो (for उक्थो) K$_{4}$ G$_{1}$ नामा D$_{2}$ $_{3}$ $_{5}$ T$_{2}$ G$_{1}$ $_{2}$ $_{4}$ महाभागस् — ^{b}) Ś$_{1}$ K$_{2}$ उक्तैर्, Dc D$_{3}$ $_{4}$ उत्थैर्; T$_{2}$ G$_{2}$ $_{4}$ M उक्थ्यैर् D$_{5}$ परि° (for अभि) — ^{c}) S$_{1}$ K$_{1}$ $_{2}$ भाग, B$_{4}$ राजन्, D$_{6}$ °वात; T$_{1}$ पार्थ, T$_{2}$ वर्षे; G$_{1}$ $_{2}$ $_{4}$ M वर्षं (for °वाच) K$_{2}$ तु जन, G$_{1}$ M$_{1}$ च जन (for त्वजन) — ^{d}) Ś$_{1}$ K$_{1}$ $_{2}$ साकमश्व; K$_{3}$ सकामास्त्व; K$_{4}$ सकामस्त, Dc Dn D$_{4}$ $_{6}$ समाश्वास, D$_{1}$ $_{5}$ सकामस्व, D$_{2}$ $_{3}$ सकाम त; G$_{3}$ समावास Ś$_{1}$ K D$_{1}$ $_{2}$ $_{5}$ G$_{1}$ हि स (K$_{3}$ तद्); D$_{3}$ हत (for हि य)

Colophon om in Dc$_{2}$ — *Major parvan* Ś$_{1}$ K$_{2}$ Dn$_{2}$ T$_{2}$ G$_{2}$ $_{4}$ आरण्य — *Sub parvan* G$_{1}$ M$_{2}$ मार्कंडेय सम(M$_{2}$ मा)स्या (followed in M$_{2}$ by आंगिरस) Ś$_{1}$ K$_{1}$ $_{3}$ $_{4}$ B D (all om sub parvan name) mention only आंगिरस — *Adhy name* T$_{2}$ G$_{2}$ $_{3}$ आ(G$_{2}$ अ)गिरसप्रजाकथन — *Adhy no* (figures, words or both) Dn$_{1}$ (*sup lin*) 218, Dn$_{2}$ 217, D$_{1}$ 221, T G$_{1}$ $_{3}$ M (M$_{2}$ *inf lin*) 211, G$_{2}$ $_{4}$ M$_{2}$ (orig) 213 — *Śloka no* Dn$_{1}$ n$_{2}$ 25, D$_{1}$ 27

२१०

मार्कण्डेय उवाच ।
काश्यपो ह्यथ वासिष्ठः प्राणश्च प्राणपुत्रकः ।
अग्निराङ्गिरसश्चैव च्यवनस्त्रिपुवर्चकः ॥ १
अचरन्त तपस्तीव्रं पुत्रार्थे बहुवार्षिकम् ।
पुत्रं लभेम धर्मिष्ठं यशसा ब्रह्मणा समम् ॥ २
महाव्याहृतिभिर्ध्यातः पञ्चभिस्तैस्तदा त्वथ ।
जज्ञे तेजोमयोऽर्चिष्मान्पञ्चवर्णः प्रभावनः ॥ ३
समिद्धोऽग्निः शिरस्तस्य बाहू सूर्यनिभौ तथा ।
त्वङ्नेत्रे च सुवर्णाभे कृष्णे जङ्घे च भारत ॥ ४
पञ्चवर्णः स तपसा कृतस्तैः पञ्चभिर्जनैः ।
पाञ्चजन्यः श्रुतो वेदे पञ्चवंशकरस्तु सः ॥ ५
दश वर्षसहस्राणि तपस्तप्त्वा महातपाः ।
जनयत्पावकं घोरं पितॄणां स प्रजाः सृजन् ॥ ६
बृहद्रथंतरं मूर्ध्नो वक्त्राच्च तरसाहरौ ।
शिवं नाभ्यां बलादिन्द्रं वाय्वग्नी प्राणतोऽसृजत् ॥ ७
बाहुभ्यामनुदात्तौ च विश्वे भूतानि चैव ह ।
एतान्सृष्ट्वा ततः पञ्च पितॄणामसृजत्सुतान् ॥ ८
बृहदूर्जस्य प्रणिधिः काश्यपस्य बृहत्तरः ।

210

1 a) Ś1 कश्यपोप्यथ, K1 2 क(K1 का)श्यपाप्योथ, K3 4 कश्यपोज्यो(K4 °र्जो)थ, B4 D1 का(D1 क)श्यपो योथ, D4 6 काश्यपोत्यथ K2 3 B3 वाशिष्ठः T1 काश्यपोथ वसिष्ठश्च — b) G1 2 4 °पुत्रज (for °पुत्रक) — c) Ś1 D (except D3 5) अगिरा° (for अङ्गिरा°) — d) Ś1 K1 2 D5 च स(D5 सु)वर्चक°, K3 4 D1-3 क्षीसमर्चक°, B2 m 3 त्रिपुवर्चस, B4 त्रिप्लवर्चक°, Dc Dn D4 6 G3 त्रिसुवर्चक (Dn2 स°), T1 M क्षीरवर्चक, T2 G1 त्रिप्रवर्षक, G2 4 तीव्रवर्चक

2 a) Ś1 K B4 D1-3 5 अचरस्ते, B1-3 Dc Dn D4 6 G3 °रस्त (for °रन्त) Ś1 K1 2 क्रूर (for तीव्र) — b) Ś1 K D1-3 5 G1 पुत्रार्थं — c) Ś1 K1 4 लेभे स, B Dc Dn D1 4 6 T2 G3 लभेय, D5 लेभेथ (for लभेम) B3 धर्मज्ञ — d) B1 तपसा (for यशसा) B4 ब्रह्मसमित, S (except G1 3) ब्रह्मण सम

3 a) Ś1 K1 M2 ध्याते, K2 ध्यास, K4 M1 ध्यातै, D1 2 ध्याते, T1 सार्धं, G1 2 4 ध्यानै (for ध्यात) — b) D2 T1 ते (for तैस्) Ś1 तथा; D2 सदा (for तदा) — c) Ś1 देव-महो°, K1 2 D2 3 चैव महो° (D2 3 महा°), K4 B1-3 Dc Dn D4 6 G3 तेजो महा°, T2 तेजोमयाच्छिष्टान् — d) B1 प्रतापवान्; B4 प्रभास्वर°, S (except G3) प्रभाकर° (for °वन°)

4 a) B3 G1 समृद्धो (for समिद्धो) — c) D5 T तनू, G1 ते (for त्वङ्) T G1 2 [ऽ]थ (for च) — d) T1 कृष्ण, T2 कृच्छ्रे (for कृष्णे) D4 6 G3 [ऽ]थ (for च)

5 a) G2 4 °वर्ष (for °वर्ण) B4 स्व; Dc2 Dn2 G3 सु (for स) — c) Ś1 K D1-3 पच° (for पाञ्च°) Ś1 K1-3 B1 D5 कृतो, D2 स्तुतो (for श्रुतो) K3 4 देवै, B D (except D2 5) G3 देव (for वेदे) — d) D2 विश°; M1 °वर्ण° (for °वंश) D3 सुत (for °तु स) T1 पच वस्तुकविंशक

6 b) K1 समातप°, K3 B2 महायशा°, D5 महाव्रत (sup lin sec m °तपा as in text) — c) K2 3 B2 4 Dc2 T G1 2 4 जनयन्, K4 D2 3 असृजत् S (except G3) पावकान्घोरान् — d) Ś1 K1-3 B4 Dc Dn2 स पितॄणां (by transp) K4 D1-3 च (for स) Ś1 K1-3 D1 G1 4 प्रजास्रज (K3 D1 °जत्, G1 °जन्) K4 D2 3 असृजत्प्रजा°, B1-3 Dc M1 प्रजा° सृजत्

7 a) T2 G1 2 M2 रथतरौ, G4 M1 °तरो B4 मूर्ध्नि; D4 र्ध्नो; T G1 2 °र्ध्ना (for °र्ध्नो) — b) K1 B Dc Dn D1 4 6 G3 वा (for च) K1-3 D5 भ(D5 त)रसाहसौ, K4 T2 G2 4 तपसा हरिं, D1-3 T1 G1 M तरसा हरिं — c) Ś1 K1 2 दिव (for शिव) D5 T1 नाभ्या — d) Ś1 K1 2 स्रात°, K3 4 B1 3 Dc Dn2 D1 2 °स्मजौ (for °सृजत्) S (except G3) प्राणाद्वायु च भारत

8 a) K2 अनुदातु च; K4 D1-3 °दात्तश्च, B1 °दांतौ च; D5 °दांतस्य; T2 G1 दत्तौ च, G2 4 M °दत्तौ च — b) Ś1 K1 2 M1 विश्व, K4 विश्वे (m as in text), D5 विश्वा (for विश्वे) Ś1 K1 2 D1 3 G2 4 हि (for ह) — c) Ś1 K1 3 Dn2 D5 T1 दृष्ट्वा (for सृष्ट्वा) G2 4 पुन (for तत)

9 a) Dn1 n2 बृहद्रथस्य, D4 6 G3 मूपस्य, T2 ब्रह्मासमजस्य, G1 बृहत्तरस्य S (except T1 G3) प्रणिधा° — b) Ś1 K B3 Dc Dn2 D1 4 5 कश्यप(K1 2 °पो)स्य K1 2

भानुरङ्गिरसो वीरः पुत्रो वर्चस्य सौभरः ॥ ९
प्राणस्य चानुदात्तश्च व्याख्याताः पञ्च वंशजाः ।
देवान्यज्ञमुषश्चान्यान्सृजन्पञ्चदशोत्तरान् ॥ १०
अमीममतिमीमं च मीमं भीमबलाबलम् ।
एतान्यज्ञमुषः पञ्च देवानभ्यसृजत्तपः ॥ ११
सुमित्रं मित्रवन्तं च मित्रज्ञं मित्रवर्धनम् ।
मित्रधर्माणमित्येतान्देवानभ्यसृजत्तपः ॥ १२
सुरप्रवीरं वीरं च सुकेशं च सुवर्चसम् ।
सुराणामपि हन्तार पञ्चैतानसृजत्तपः ॥ १३
त्रिविधं संस्थिता ह्येते पञ्च पञ्च पृथक्पृथक् ।
मुष्णन्त्यत्र स्थिता ह्येते स्वर्गतो यज्ञयाजिनः ॥ १४
तेषामिष्टं हरन्त्येते निघ्नन्ति च महद्भुवि ।
स्पर्धया हव्यवाहानां निघ्नन्त्येते हरन्ति च ॥ १५
हविर्वेद्यां तदादानं कुशलैः संप्रवर्तितम् ।
तदेते नोपसर्पन्ति यत्र चाग्निः स्थितो भवेत् ॥ १६
चितोऽग्निरुद्वहन्यज्ञं पक्षाभ्यां तान्प्रबाधते ।

बृहत्तनु°, Dc1 Dn D4 6 G3 महत्तर° — c) S1 K1 2 भानोर्, T1 अनुर् (for भानुर्) Dc आगिरसो B3–4 Dn1 n3 D4 5 G3 धीर° (for वीर) — d) Ś1 वर्ग°; D6 वर्षे (for वर्च) Ś1 K1 2 सोमवत्, B1 2 4 Dc Dn3 D5 S (except G3) सौरभ°, D2 सौभग (for सौभर)

10 a) K2 3 Dc1 प्राणश्च (for स्य) K3 4 D5 om the first च. Ś1 K1 मनुदात्ताश्च, B2 4 अन्नदातुश्च, T M1 चानुद(T2 दा)त्तस्य, G3 चाद्दत्तस्तु B3 Dn1 n3 D4 6 तु; M2 स (for च) — b) K1 4 व्याख्यात, G1 व्याघाता, G2 4 व्याहृता K3 Dn1 n3 D4 6 G3 विंशति, B2–4 Dc2 D1 G2 4 विंशजा (for वंशजा) — c) Ś1 वेदान्; K3 Dc1 T2 दैवान् (for देवान्) K2 °मुषाश्च; K3 B1m D5 मुजश्च, K4 मुखांश्च, Dc2 Dn3 मुखश्च (for मुषश्च) K3 [अ]पि (for [अ]न्यान्) — d) B2 3 Dc2 D6 T1 सृजत् (for सृजन्) G1 असृजत्पच सोत्तरान्

11 a) B2–4 Dn1 n3 D1 3 4 6 G3 सुभीमम् (for अमीमम्) B1 अमीमसम(m मवि)मीम च, G4 अभीष मतिमीष च — b) Ś1 K1 2 पच (for भीम) S1 K1 मीम बला, K2 भीममहाबल, B4 भीमपराक्रम, D2 5 भीम बलाबलौ, M भीमबल बल — c) K2 Dn3 यज्ञमुख, K4 D1 5 मुखान्; B2 रस, B3 सुष°; D4 °मुजा (for °मुष) — d) K3 G1 2 4 तत (for तप°), cf v l 13 K1 B1 3 4 Dn1 n3 D4 6 G3 देवानां ह्य(B3 नत्य)सृजत्तप°, B2 देवानामसृजत्तत

12 Ś1 K1 om (hapl) 12 — a) K3 सुमित्र; Dn3 अमित्र (for सुमित्र) B2 सुमित्रमतिमित्र च — b) K3 4 D1–3 5 °वत्सल, B2 बांधव (for वर्धनम्) — c) K3 T1 G1 2 4 M मित्रवर्माणम्, T2 मित्रावरुणम् (for धर्माणम्) — d) B3 एत्य; Dc अस्य, G1 अस्या (for अभ्य) K2 3 तम°, B2 T2 G1 2 4 तत (for तप°)

13 K4 om (hapl) 13 — a) K1 2 सुर (for सुर) T1 सुप्रवीर प्रवीर च — b) B D (except D1–3 5) T1 G3 सुरेश (for सुकेश) K3 Dc1 D4 सुखवर्चस, Dc2 Dn3 D1–3 5 6 सुरव (for च सुव°) — c) S (except G3) भर्तार (for हन्तार) — d) S1 K पच तान् K3 B3m T2 G2 4 तत (cf v l 11), Dc तम (for तप)

14 a) G1 3 4 त्रिविधा K1 सश्रिता; K2 मसृता, T1 सविधा, T2 सविता; G1 2 4 सहिता, M2 सहितान् T2 [अ]प्येते (for ह्येते) — c) K4 मुष्णात्य(m ते)त्र, B4 D5 मुष्ण(B4 ष्ण)तोत्र; T2 मुष्णस्तत्र — d) K2 D1 2 स्वर्गतौ; D5 मुष्णतो, S (except G3) स्वर्गतान् Ś1 K1 2 यज्ञयाजिनौ, K4 °नां; T2 G4 न

15 a) K3 इष्टया (for इष्ट) — b) Ś1 K1 2 4 विनिघ्नति, D2 G4 विघ्नति च B D (except D1 2) G1 3 महद्धवि, G4 महान्भुव°; M2 मख भुवि (for महद्भुवि) — d) K1 2 निघ्नते ते, K3 G4 विघ्नन्त्येते, G1 निघ्नति च (for निघ्नन्त्येते)

16 a) Ś1 K1–3 Dc Dn D3 (marg sec m) 5 G3 बहिर् (for हविर्) Ś1 K3 M1 तथा°; B2 यदा (for तदा°) — b) K3 कुचैलै° (for कुशलै°) B4 S (except G3 M1) सप्रकीर्तित — c) K4 (m as in text) तदन्ये, B1 तत्र ते, B3 तद्देतो, T2 G2 4 M तत्रैते, G1 अत्रैते (for तदेते) D2 नोपा; G4 नाप° (for नोप°) — d) T G3 M चितो; G1 स्थ° (for स्थि°) K3 B3 Dc Dn3 D3 (by corr) 4 6 G2 4 [ऽ]भवत् (for भवेत्).

17 a) Ś1 चिताग्निर्, K1 3 Dc D1 2 5 चिताग्निर्, K2 चित्ताग्निर्, K3 B2 4 Dn D3 4 6 G3 चिताग्नेर्, K4 चिताति, B1 चित्राग्नेर्, T2 चितोग्नेर् (for चितोऽग्निर्) B Dn D3 4 6 G3 आज्य (for यज्ञ) — b) Ś1 K1 2 परोक्ष (for पक्षाभ्यां) K4 D3 तान्प्रबोधते; B1 तात वर्तिते, B2–4 Dc Dn D4 6 G3 तत्प्रवर्ति(B3 Dc2 Dn3 तै)ते — c) K3 मित्रै (for मन्त्रै) B3 सप्रमिता, Dc2 प्रशामिता S

मन्त्रैः प्रशमिता ह्येते नेष्टं मुष्णन्ति यज्ञियम् ॥ १७
बृहदुक्थतपस्यैव पुत्रो भूमिमुपाश्रितः ।
अग्निहोत्रे हूयमाने पृथिव्यां सद्भिरिज्यते ॥ १८
रथंतरश्च तपसः पुत्रोऽग्निः परिपठ्यते ।
मित्रविन्दाय वै तस्य हविरध्वर्यवो विदुः ।
मुमुदे परमप्रीतः सह पुत्रैर्महायशाः ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि दशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१० ॥

२११

मार्कण्डेय उवाच ।
गुरुभिर्नियमैर्युक्तो भरतो नाम पावकः ।
अग्निः पुष्टिमतिर्नाम तुष्टः पुष्टिं प्रयच्छति ।
भरत्येष प्रजाः सर्वास्ततो भरत उच्यते ॥ १
अग्निर्यस्तु शिवो नाम शक्तिपूजापरश्च सः ।
दुःखार्तानां स सर्वेषां शिवकृत्सततं शिवः ॥ २
तपसस्तु फलं दृष्ट्वा संप्रवृद्धं तपो महत् ।
उद्धर्तुकामो मतिमान्पुत्रो जज्ञे पुरंदरः ॥ ३
ऊष्मा चैवोष्मणो जज्ञे सोऽग्निर्भूतेषु लक्ष्यते ।
अग्निश्चापि मनुर्नाम प्राजापत्यमकारयत् ॥ ४

(except G_3) त्वेते (for ह्येते) — [d]) D_4 नेष्टे B_1 मुचति, D_4 मुष्टति S (except G_3) याज्ञिय

18 [a]) Dc D_4 बृहदुत्थस्, D_1 G_3 °दुक्थ्यस् (for °दुक्थ) K_3 D_2 G_3 [इ]व (for [ए]व) T $G_{2.4}$ M तपस्यै (T G_2 °स्ये)व बृहदुक्थ (T_1 °त्थ, M °क्थ्य) G_1 तस्यैव महादुक्थ° स — [b]) $B_{2.4}$ पुत्रौ S_1 B_{1-3} Dc $D_{1.4.6}$ अपा°, K_3 इवा° (for उपा°) — [d]) M_1 सोद्भिर्, M_2 योद्भिर् (for सद्भिर्) $Ś_1$ T_1 इष्यते; $K_{1.2}$ D_3 इष्य°, Dc Dn_3 उच्य°, $G_{1.2.4}$ ईड्य (for इज्य°)

19 D_5 om 19^{ab} — [b]) $B_{1.3}$ पच्य°, T_2 दृश्य (for °पठ्य°) — [c]) B_1 Dn_1 n_2 तस्मै, B_4 पश्य (for तस्य) $Ś_1$ $K_{1.2}$ मित्रविदादयस्तस्य, K_3 B_2 Dc Dn_3 $D_{2.5}$ T_2 M °विदाय चैतस्य, $G_{1.2.4}$ °विदा तथा भार्या — [d]) B_4 विभु°, $G_{2.4}$ M_2 ददु° (for विदु) — After 19^{cd}, S (except G_3) ins

1051* एतै सह महाभाग तपस्तेजस्विभिर्नृप ।

— [f]) B_1 सपुत्रेण (for सह पुत्रैर्) D_3 तपा (for °यशा)

Colophon — *Major parvan* $Ś_1$ K_2 Dn_2 D_3 T_2 G_{2-4} आरण्य — *Sub parvan* G_1 मार्कंडेयसमस्या $Ś_1$ $K_{1.3.4}$ B D (all om sub parvan name) mention only आंगिरस — *Adhy no* (figures, words or both) Dn_1 219, Dn_2 218, D_1 222, T $G_{1.3}$ M (M_2 *inf lin*) 212, $G_{2.4}$ M_2 (orig) 214 — *Śloka no* Dn_1, n_2 19

211

1 [a]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ यता, K_3 B Dn_1 n_2 $D_{4.6}$ G_3 जातो; K_4 D_{1-3} यज्ञैर्, Dc Dn_3 D_5 यत्तो (for युक्तो) — [b]) S (except G_3) पार्थिव (for पावक) — [c]) S_1 $K_{1.2}$ Dc_2 $D_{1.5}$ पुष्टिपति°, B_1 तुष्टिमति° (for पुष्टिमति°) — [d]) $K_{2.3}$ तुष्टिपुष्टिं, D_5 पुष्ट पुष्टिं — After 1, S (except G_3) ins

1052* सतत भरतश्रेष्ठ पावको वै महाप्रभ ।

2 [a]) K_4 B_{1-3} D (except $D_{1-3.5}$) T_2 G_3 च (for तु) — [b]) $Ś_1$ $K_{1.3.4}$ B_1 $D_{1.2}$ शक्तिपूजायनश्च य ($Ś_1$ स), T $G_{1.2.4}$ M शक्ति (M_2 °क्त०) पूजा च (T_1 पूजाय, T_2 पूजय) नित्यश (M निश्चय) — [c]) B D (except $D_{2.3}$) G_3 च (for स) — [d]) $Ś_1$ transp शिवकृत् and सतत D_5 विदु° (for शिव)

3 [a]) $Ś_1$ K $D_{1-3.5}$ तपसश्च, B_2 उपसश्च D_1 पर, M बल (for फल) — [b]) Dn_1 n_2 $D_{4.6}$ T_2 G_{2-4} सम्प्रवृत्त, D_1 प्रवृद्ध च (for सम्प्रवृद्ध) $Ś_1$ K_{2-4} $D_{1-3.5}$ ततो (for तपो) K_3 [ऽ]भवत् (for महत्) S (except G_3) तपो मय (for तपो महत्) — [c]) K_3 तद्धर्तुकामो; B_1 उद्धर्तुमानो, B_4 D_5 तत्कर्तुकामो, Dn_3 S (except G_3) तद्धर्तुकामो B_3 बलवान् (for मतिमान्) — [d]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ B_2 G_4 पुत्र (for पुत्रो) K_3 D_5 (before corr) $_6$ यज्ञे; D_4 याज्ञे (for जज्ञे)

4 [a]) $K_{1.2-4}$ Dn_1 n_2 $D_{1.4-6}$ G_3 उष्मा, Dc Dn_3 तस्माच्च (for ऊष्मा) K_2 Dc_1 Dn_3 T_1 $G_{1.2.4}$ चैवोष्मणा, D_1 ष्मयान् — [c]) B_1 हि (for [अ]पि) D_5 मतिर् (for

शंयुमग्निमथ प्राहुर्ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
आवसथ्यं द्विजाः प्राहुर्दीप्तमग्निं महाप्रभम् ॥ ५
ऊर्जस्करान्हव्यवाहान्सुवर्णसदृशप्रभान् ।
अग्निस्तपो ह्यजनयत्पञ्च यज्ञसुतानिह ॥ ६
प्रशान्तेऽग्निर्महाभाग परिश्रान्तो गवांपतिः ।
असुराञ्जनयन्घोरान्मर्त्यांश्चैव पृथग्विधान् ॥ ७
तपसश्च मनुं पुत्रं भानुं चाप्यङ्गिरासृजत् ।
बृहद्भानुं तु तं प्राहुर्ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥ ८
भानोर्भार्या सुप्रजा तु बृहद्भासा तु सोमजा ।
असृजेतां तु षट् पुत्राञ्शृणु तासां प्रजाविधिम् ॥ ९
दुर्बलानां तु भूतानां तनुं यः संप्रयच्छति ।
तमग्निं बलदं प्राहुः प्रथमं भानुतः सुतम् ॥ १०
यः प्रशान्तेषु भूतेषु मन्युर्भवति दारुणः ।
अग्निः स मन्युमान्नाम द्वितीयो भानुतः सुतः ॥ ११
दर्शे च पौर्णमासे च यस्येह हविरुच्यते ।
विष्णुर्नामेह योऽग्निस्तु धृतिमान्नाम सोऽङ्गिराः ॥ १२
इन्द्रेण सहितं यस्य हविराग्रयणं स्मृतम् ।
अग्निराग्रयणो नाम भानोरेवान्वयस्तु सः ॥ १३

मनुर्) — ^{d}) K3 अकल्पयत्, B1 स कामयेत् (m as in text) S (except G3) स(G1 सु)कारण (for अकारयत्)

5 ^{c}) Ś1 K3 आवसक्थ्य (K3 °कथ), B4 °सख्य, T1 आहु स्तुत्य, G1 आवस्य स्व (for आवसथ्य)

6 G1 om 6^{ab} — ^{a}) S1 K2 T1 ऊर्जस्कारान्; K4 स्वरान्, B2 स्सुरान्, B3 (m as in text) ऊर्ध्वंकरान् — ^{b}) Ś1 °रजत° (for °सदृश) — ^{c}) Ś1 K D1 2 वह्नीन्; B1–3 Dn1 n3 D4 6 T2 G3 ततस्, B4 Dc Dn3 D3 5 वह्निस् (for अग्निस्) Ś1 K B4 Dc Dn3 D1–3 5 ततो, G4 तप्यो (for तपो) Ś1 K1 2 [ऽ]न्या जनयेत्, K3 4 D1–3 5 व्यजनयत्, B4 [ऽ]प्य, D4 [ऽ]भ्य (for ह्य°) — ^{d}) K4 D2 3 यज्ञ, M2 जज्ञे (for यज्ञ) B3 D3 इव (for इह)

7 M om 7 — ^{a}) K B1 2 Dc D2 3 5 प्रशांतो (K2 भांतो); T1 G1 2 4 °ततो (for °शान्ते) Ś1 K1 2 4 B2 D3 T2 भाग; Dc D1 राज (for भाग) — ^{b}) T1 प्रति (for परि) K3 गतागति, D3 गवां गति (for गवां पति) — K2 om 7^{c}–8^{d} — ^{c}) B3 T1 G2 4 जनयद्, Dc D2 3 5 असृजद् (for जनयन्) — ^{d}) K3 4 D2 5 मत्स्यान् (for मर्त्यान्) G1 2 4 च स (for चैव) — G1 reads 3 209 16–21 after 7, M (which om 7) reads them after 6

8 K2 om 8 (of v l 7) — ^{ab}) D6 भानु पुत्र (by transp) T1 पूर्वं (for पुत्र) Ś1 K3 B Dn1 n2 D4 6 T2 G3 चाप्यगिरा सृजत्, K4 Dc Dn3 D1–3 5 चा सृजद्(D5 °ता)गिरा — ^{c}) K3 Dc D5 तत°; T G2 4 च स (for तु त) — D5 om (hapl) 8^{d}–10^{c}

9 D5 om 9 (of v l 8) — ^{a}) Ś1 K B1 (m as in text) D1–3 सूर्यजा तु, S (except G3) महाराज (for सुप्रजा तु) — ^{b}) K3 ज्ञानुश्; B2 होपा (for ज्ञासा) K3 D2 S (except G3) च (for तु) B (B3 marg) Dc Dn D4 6 G3 सूर्यजा; B3 श्याम° (for सोम) — ^{c}) Ś1 K2 3 B1 अयाचेता, B2 4 असृजत्तान् (B4 °त्सा), D1–3 अजायेतां; G2 4 अजायत (for असृजेता) G2 4 हि (for तु) Ś1 K2 4 D2 3 ते, K3 B1 तान् (for षट्) T1 G1 षट् पुत्राञ्जनयामास, T2 सा षट् पुत्रानजायत, M षट् पुत्रान्याचत तदा — After 9^{c}, G1 ins

1053* तदा सा कन्यया सह ।
भानोरङ्गिरसस्याथ

— ^{d}) Ś1 K1–3 ताभ्यां, D1 3 G2 4 तेषां, D2 M1 तस्या, G1 तस्य, M2 तस्यां (for तासां) Ś1 D1 °विधि (for विधिम्) T2 हर्षपुत्रास्तदा शृणु

10 D5 om 10^{abc} (of v l 8) — ^{b}) Ś1 K D1 तनूर्, B1 3 Dc Dn D4 6 G3 असून्; B4 D2 3 बल (for तनुं) B2 असृजन्य प्रयच्छति — ^{cd}) Ś1 transp बलद and प्रथम B4 भानुज°, S (except G3) ज (for त°)

11 11^{ab} = (var) 3 209 22^{ab} — ^{a}) K3 तु शा° (for प्रशा°) G1 लोके (for भूते°) T1 भूतेषु य° प्रशातेषु — ^{c}) G4 अग्नि° सुमन्युनामा वै — ^{d}) S (except G3) भानुज° (for त°) Ś1 K2 स्वय (for सुत)

12 ^{a}) Ś1 K3 D5 M पौर्णमास्ये; T1 G1 पूर्णमासे, T2 G2 4 पौर्णमास्या — ^{b}) Ś1 °रुष्यते; K1 2 °रिष्यते (for °रुच्यते) D1 हविर्यस्येह चोच्यते — ^{c}) K3 D1–3 5 T1 M विष्णुना सह (for विष्णुर्नामेह) Ś1 K1 [इ]ति, K4 T2 इ (for [इ]ह) Ś1 K2 T1 सोऽग्नि°, M1 वह्नि° (for योऽग्नि°) — ^{d}) Ś1 K1 2 G1 नामतोंऽगिरा, K4 नामतोऽचिरात; D1 3 नामतो विराट् B2 द्युतिर्नामापि सोंऽगिरा°

13 ^{a}) Ś1 K1 2 तस्य, G4 यस्तु (for यस्य) — ^{b}) Ś1 K2 आश्रयण, K3 B3 Dc2 अग्रयण; K4 D3 आग्र्ययण; B1 अग्रहण, B2 अग्र्यहर, D2 आग्रायण Ś1 K1 2 विदु° (for

चातुर्मास्येषु नित्यानां हविषां यो निरग्रहः ।
चतुर्भिः सहितः पुत्रैर्भानोरेवान्वयस्तु सः ॥ १४
निशां त्वजनयत्कन्यामग्नीषोमावुभौ तथा ।
मनोरेवाभवद्भार्या सुषुवे पञ्च पावकान् ॥ १५
पूज्यते हविषाग्र्येण चातुर्मास्येषु पावकः ।
पर्जन्यसहितः श्रीमानग्निर्वैश्वानरस्तु सः ॥ १६
अस्य लोकस्य सर्वस्य यः पतिः परिपठ्यते ।
सोऽग्निर्विश्वपतिर्नाम द्वितीयो वै मनोः सुतः ।
ततः स्विष्टं भवेदाज्यं स्विष्टकृत्परमः स्मृतः ॥ १७
कन्या सा रोहिणी नाम हिरण्यकशिपोः सुता ।
कर्मणासौ बभौ भार्या स वह्निः स प्रजापतिः ॥ १८
प्राणमाश्रित्य यो देहं प्रवर्तयति देहिनाम् ।
तस्य संनिहितो नाम शब्दरूपस्य साधनः ॥ १९
शुक्लकृष्णगतिर्देवो यो बिभर्ति हुताशनम् ।
अकल्मषः कल्मषाणां कर्ता क्रोधाश्रितस्तु सः ॥ २०
कपिलं परमर्षिं च यं प्राहुर्यतयः सदा ।
अग्निः स कपिलो नाम सांख्ययोगप्रवर्तकः ॥ २१
अग्निर्यच्छति भूतानि येन भूतानि नित्यदा ।
कर्मस्विह विचित्रेषु सोऽग्रणीर्वह्निरुच्यते ॥ २२
इमानन्यान्समसृजत्पावकान्प्रथितान्भुवि ।

स्मृतम्) — ^{c}) Ś1 K1 2 आश्रयणो, K3 अग्रद्यणो, K4 D2 3 आग्र्ययणो, B1 अग्रहणो, B2 अग्र्य यशो, B3 Dc Dn3 D5 अग्रयणो — ^{d}) = 14^{d} B1 4 [आ]ग्मज° (for [अ]न्वय°) K3 तु य, S (except G3) स्मृत (for तु स)

14 Ś1 K1 2 D1 om (hapl) 14 — ^{b}) K3 B1 3 4 Dc Dn3 D3 (*sup lin*) T1 G2 4 M निरग्रज, K4 D2 3 (orig) निरव्रज, B2 निरुच्यते, D5 T2 G1 [ऽ]ग्निरग्रत° (T2 °ज, G1 °ह) — M2 om (hapl) from पुत्रैर् (in 14^{c}) up to सहित (in 16^{c}) — ^{c}) G1 2 4 सहितै (for °त°) — ^{d}) = 13^{d} G1 अंगिरस° (for एवान्वय°) T स्मृत (for तु स)

15 M2 om 15 (cf v l 14), G1 om (hapl) 15–16 — ^{a}) B2 4 Dc2 Dn1 n2 D5 T2 निशा (for निशां) B1 Dn3 M1 च (for तु) — ^{b}) Ś1 K1 2 सुतौ, G2 अपि (for तथा) — ^{c}) Dn1 भानोर् (for मनोर्) D5 या चा°, T1 M1 एषा° (for एवा°) — ^{d}) T2 °वे पावकान्बहून्

16 M2 om up to सहित (in 16^{c}), G1 om 16 (cf v l 14, 15) — ^{a}) K4 पूज्यते, B2 युज्यते K2 4 Dn3 D1 हविषाग्रेण; T G2 4 M1 हविषा (T1 °षा) योग्रे — ^{b}) B3 चातुर्मास्येन; D5 स्ये ह — ^{c}) Ś1 पचान्यस°, K1 पचन्या स°, B2 4 पर्जन्य स° — ^{d}) Dc Dn3 च स°, T2 तत (for तु स°)

17 ^{a}) K1 2 B1 3 D2 M1 transp लोक° and सर्व° — ^{b}) K4 B D (except D1–3 5) G3 प्रभु° (for पति) K3 B Dn1 n2 D1–4 6 G3 परिपच्यते, Dc1 Dn3 M1 °पद्यते — ^{d}) B1 यो (for वै) S (except T2 G3) द्वितीयस्त(G2 4 °स्ता)पस सुत° — After 17^{cd}, T G1 4 M repeat 3 209 16–21 — G2 M om 17^{ef} — 17^{ef} = 3 209 21^{cd} — ^{e}) Ś1 K2 3 D2 3 5 G4 स्विष्ट, K1 स्विष्टिं, K4 सृष्ट, B3 Dc2 शि° (for स्वि) Ś1 K1 2 गुह्य, K3 4 D1–3 5 T G1 4 ग्राह्य, B1 गृह्य (for आज्य) — ^{f}) B2 शिष्ट°, D3 स्विष्ट°, G1 मिष्ट° (for स्विष्ट°) K3 B D (except D2 3) G3 परमस्तु स, G1 4 परसमत

18 ^{a}) D2 3 कन्यका, G1 2 4 M1 कन्या या (for कन्या सा) S (except G3) हरिणी (for रोहिणी) — ^{b}) K1 कश्यपो K2 Dc D1 4 सुता — ^{c}) K4 D1–3 कर्द मस्य, B4 T2 G1 2 4 M1 कर्मणोसौ K1 2 B1 T2 M1 सा; B4 वा (for [अ]सौ) K3 D1 भवद्, T1 वहौ (for बभौ)

19 ^{a}) Ś1 K B1 D2 3 5 T G1 2 4 M1 प्राणम् (as in text), the rest प्राणान् — Dn2 om 19^{cd} — ^{c}) K2 D3 यस्य (for तस्य) — ^{d}) M2 तस्य (for शब्द) Ś1 K D1–3 5 साधक° (for °न)

20 ^{a}) G1 शुक्ल कृष्ण (for शुक्लकृष्ण) D2 गती, B4 S (except T2 G3) वपुर् (for गतिर्) Ś1 देहो; K2 देहे (for देवो) — ^{b}) D1 विशते यो (for यो बिभर्ति) B1 Dc2 D2 T1 G2 4 M1 हुताशन°

21 ^{ab}) Ś1 K D1–3 5 परमर्षिं च य प्राहु कपिल यतय° (Ś1 K1 2 मुनय°) सदा — ^{c}) D5 S (except G3) तु for स)

22 ^{a}) K3 4 अग्रे (K4 ग्र) यच्छति भूताना, B D G3 अग्र (D2 अय) यच्छति भूताना, T1 G1 2 4 M योंतर् (T1 यो नियच्छति भूतानि — ^{b}) B1 गच्छति, T G1 2 4 M1 चेष्टति (for भूतानि)

23 ^{a}) Ś1 K2 3 अवसृजत्, B1 अप्यसृजत्, B2 D4 6 M2 असृजत, T1 असृजन्य, T2 G1 2 चा(G1 च)सृजत्तान्, G4 च ससृजे; M1 अभ्यसृजत् (for समसृजत्) — ^{b}) K3 T1

अग्निहोत्रस्य दुष्टस्य प्रायश्चित्तार्थमुल्बणान् ॥ २३
संस्पृशेयुर्यदान्योन्यं कथंचिद्वायुनाग्नयः ।
इष्टिरष्टाकपालेन कार्या वै शुचयेऽग्नये ॥ २४
दक्षिणाग्निर्यदा द्वाभ्यां संसृजेत तदा किल ।
इष्टिरष्टाकपालेन कार्या वै वीतयेऽग्नये ॥ २५
यद्यग्नयो हि स्पृश्येयुर्निवेशस्था दवाग्निना ।
इष्टिरष्टाकपालेन कार्या तु शुचयेऽग्नये ॥ २६
अग्निं रजस्वला चेत्स्त्री संस्पृशेदग्निहोत्रिकम् ।
इष्टिरष्टाकपालेन कार्या दस्युमतेऽग्नये ॥ २७
मृतः श्रूयेत यो जीवन्परेयुः पशवो यथा ।
इष्टिरष्टाकपालेन कर्तव्याभिमतेऽग्नये ॥ २८
आर्तो न जुहुयादग्निं त्रिरात्रं यस्तु ब्राह्मणः ।
इष्टिरष्टाकपालेन कार्या स्यादुत्तराग्नये ॥ २९
दर्शं च पौर्णमासं च यस्य तिष्ठेत्प्रतिष्ठितम् ।

M3 नव; M1 नृप (for शुचि) T2 G1 2 4 पावकान्प्रथितौजस — d) Ś1 K1 2 उल्वण, K3 D1 5 उद्वहन्; T1 G1 उद्वहेत्, G2 4 उद्वलान् (for उल्बणान्)

24 24c=25c, 26c, 27c, 28c, 29c, 30c, 31c — d) =(var) 26d K4 वै विधये, B1 दस्युमते, Dn1 n3 D2 5 M वै (M Dn1 वि) विचये; D1 विविधये; D3 सुमतये; T1 ततुमते; T2 [अ]पि प्रचये, G1 [अ]प्सपतये, G2 4 तु शुचये — After 24, T1 reads 30

25 Ś1 K1 2 4 om (hapl) 25, D2 om 25c–28b, D5 T1 om (hapl) 25–26 — b) K3 ससृज्येत, B2 सश्रयेत, T2 सस्पृशेत M1 सस्पृशेदाग्निहोत्रिक — 25c=24c, etc — K3 om 25d–26d — d) G1 तु शुचये, G2 विविचये; G4 [अ]प्सपतये, M स्याद्वीतये (for वै वीतये) B1 कर्तव्याभिमतेग्नये

26 K3 D2 5 T1 om 26 (of v l 25) — a) K1 2 B4 G4 यद (for यद्य) Ś1 K1 2 4 विसृष्ये(K4 मिश्रे)युर्; Dn D4 6 G3 हि स्पृशेयुर् (Dn3 स्पृशेयुश्च), D1 [ऽ]भिमर्शेयुर्; G1 4 [ऽ]भिस्पृश्येयुर् — b) Ś1 विशेषस्था; K4 निविशस्था; B1 निवेशस्त K1 दवाग्नये — c) =24c, etc Dc अष्टाकपाले तु — d) =(var) 24d B3 हि, B4 Dc वै; T2 M1 स्यात् (for तु) B3 कार्या पार्थकृतेग्नये — After 26, T2 G1 2 4 M1 read 31

27 D3 om 27 (of v l 25) K1 om (hapl) 27–29 M3 transp 27 and 28 T1 reads 27 after 30 — a) K4 Dc1 D1 3 5 अग्नीन् (for अग्निं) Ś1 K2 4 D1 3 या (K4 च also); K3 B3 Dc1 Dn1 n3 D4 6 वै; Dn3 D5 च (for चेत्) — b) Ś1 अग्निहोत्रिण, K2 णा; K3 4 D1 3 5 कान्, B1 4 Dc2 Dn1 होत्रक, T2 G3 4 M3 आग्निहोत्रिक — 27c=24c, etc — Dc1 om 27d — d) Dn1 कुर्याद् (for कार्या) K4 B1 चाग्निमते, B2 विदि, Dn1 अप्सु, Dn3 D4 वसु, T1 G1 ततु; T2 G4 स्वस्य चये, G2 M3 तु (M3 स्वा-) शुचये, M1 तुष्टिमते (for दस्यु)

28 D3 om 28ab, K1 om 28 (of v l 25 27), T1 om (hapl) 28–29 M3 transp 27 and 28 — a) G3 4 मृते (for मृत) D5 सूयेत, T2 तु ननु (for श्रूयेत) B Dc Dn D1 4 6 G3 जीव (for जीवन्) — b) S (except G3, T1 om) परासु (for परेयु) G1 2 4 अशुचिर् (for पशवो) B2 3 D (except D5, D2 om) G3 M3 यदा; B4 यदि (for यथा) — 28c = 24c, etc — D5 om (hapl) from सुरभि up to कार्या (in 29d) — d) Ś1 K3 कार्या चाग्निमते, K4 कार्या स्यादुत्तरा° (=29d); B1 4 कार्या वै वीतये (B4 शुचये°), Dn1 n3 कार्या सुरभिमते° (hypermetric!), T2 कार्या ह्यग्नि, G1 2 4 कार्या वसु (of v l 30d)

29 K1 T1 om 29, D5 om from 29a up to कार्या (of v l 25, 28), Ś1 K2 4 om (hapl) 29 — b) B4 S (except G3, T1 om) वै द्विज° (for ब्राह्मण) K3 संस्पृशेदग्निहोत्रिक (=27b) — 29c=24c, etc — D6 om 29d–30d — d) K3 चाग्निमते; B1 M3 तु शुचये; D3 वस्युमते; T2 G1 2 4 ततुमते° (for स्यादुत्तरा) M1 कर्तव्याप्सुमतेग्नये

30 D6 om 30 (of v l 29) K4 D1 5 transp 30 and 31, T1 reads 30 after 24 — a) Ś1 दार्श्ये, K1 T2 G1 2 4 दर्शे, T1 दर्शश्च (for दर्शं) Ś1 मास्ये, K2 मासे, K3 B1 3 M °मास्य, T1 मासश्च, T2 G1 2 4 °मास्या (for मास) D1 दर्शो वा पौर्णमास्या वा — b) Ś1 K1 2 यस्य तिष्ठति प्र(Ś1 सु)स्थित, K3 4 B1 D1–3 यस्य तिष्ठेत प्रस्थित; T2 G1 2 4 यस्य तिष्ये प्रतिष्ठित — d) Ś1 K D1 पथि(K4 चाग्नि)म(K3 ग)तेग्नये, T1 सुमतये° (for पथिकृते°) D2 3 कर्तव्याभिमतेग्नये (= 28d) — After 30, T1 reads 27

31 Ś1 K1–3 D2 3 T1 M2 om (hapl) 31 T2 G1 2 4 M1 read 31 after 26 K4 D1 5 transp 30 and 31 — a) K4 T2 G1 2 4 सूतकाग्निर् G1 2 4 तु (for च) D5 चान्य, T2 चाग्नि (for चाग्निं) — b) G2 4 M1

इष्टिरष्टाकपालेन कार्या पथिकृतेऽग्नये ॥ ३०
सूतिकाग्निर्यदा चाग्निं संस्पृशेदग्निहोत्रिकम् ।
इष्टिरष्टाकपालेन कार्या चाग्निमतेऽग्नये ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २११ ॥

२१२

मार्कण्डेय उवाच ।
आपस्य मुदिता भार्या सहस्य परमा प्रिया ।
भूपतिर्भुवभर्ता च जनयत्पावकं परम् ॥ १
भूतानां चापि सर्वेषां यं प्राहुः पावकं पतिम् ।
आत्मा भुवनभर्तेति सान्वयेषु द्विजातिषु ॥ २
महतां चैव भूतानां सर्वेषामिह यः पतिः ।
भगवान्स महातेजा नित्यं चरति पावकः ॥ ३
अग्निर्गृहपतिर्नाम नित्यं यज्ञेषु पूज्यते ।
हुतं वहति यो हव्यमस्य लोकस्य पावकः ॥ ४
अपां गर्भो महाभागः सहपुत्रो महाद्भुतः ।
भूपतिर्भुवभर्ता च महतः पतिरुच्यते ॥ ५
दहन्मृतानि भूतानि तस्याग्निर्भरतोऽभवत् ।

आग्निहोत्रिक — $31^{c}=24^{c}$, etc — ^{d}) T_{2} $G_{2\,4}$ ह्यप्सुमते, G_{1} सुमतये, M_{1} ततुमते (for चाग्निमते)

Colophon — *Major parvan* $Ś_{1}$ K_{2} Dn_{2} $G_{2\,4}$ आरण्य — *Sub-parvan* G_{1} M_{2} मार्कंडेयसम(M_{2} °मा)स्या (followed in M_{2} by आंगिरस) $K_{1\,3\,4}$ B D G_{3} (all om sub parvan name) mention only आंगिरस — *Adhy no* (figures, words or both) Dn_{1} 220, Dn_{2} 219, D_{1} 223, T G_{1} M (M_{2} *inf lin*) 213, $G_{2\,4}$ M_{2} (orig) 215 — *Śloka no* Dn_{1} n_{2} 32, D_{1} 31

212

1 ^{a}) K_{2} Dc Dn_{1} n_{2} $D_{2\,6}$ G_{3} Cnp आपस्य दुहिता, K_{4} आपद्य दुहिता (m as in text), D_{1} आपवस्य सुता (for आपस्य मुदिता) — ^{b}) S (except G_{3}) सा चास्य (for सहस्य) $Ś_{1}$ K_{2} D_{1-3} T_{2} $G_{1\,2\,4}$ M_{2} परमप्रिया — ^{c}) $=5^{c}$ $D_{3\,5}$ T $G_{2\,4}$ भूपतिं (for भूपतिर्) K_{1} B_{1} D_{1} भव, T $G_{1\,2\,4}$ भूत (for भुव) B_{1} T $G_{1\,2\,4}$ भर्तार; B_{3} भार्या च, B_{4} -कर्ता च (for भर्ता च) — $Ś_{1}$ $K_{1\,3}$ om (hapl) 1^{d}–5^{c} — ^{d}) $D_{1\,2\,5}$ असृजत् (for जनयत्) T $G_{1\,2\,4}$ जनयामास पावक

2 $Ś_{1}$ $K_{1\,3}$ om 2 (of v l 1), D_{3} om 2^{ab} — ^{a}) $K_{2\,4}$ $D_{2\,6}$ T_{1} चैव, B_{2} Dc_{1} Dn_{1} n_{3} D_{1} T_{2} G_{3} सापि, B_{4} अपि (for चापि) — ^{b}) K_{4} $D_{1\,2\,5}$ पर; B_{1} प्रति (for पतिम्) — ^{c}) B_{4} M °भर्ता च, D_{2} °कर्तेति, T $G_{1\,2\,4}$ °कर्ता च (T तु) (for भर्तेति) — ^{d}) B_{4} योन्वयेषु, Dc_{2} D_{2} T_{1} M सोन्वयेषु, T_{2} $G_{1\,2\,4}$ सोध्वरेषु B_{3} $D_{1\,2\,5}$ S (except G_{3}) द्विजातिभि K_{4} सान्वये बुद्धिजातिभि (m as in text)

3 S_{1} $K_{1\,3}$ om 3 (of v l 1) — ^{ab}) B_{1} अन्येषां (for महतां) B_{3} G_{1} चापि (for चैव) M_{1} transp भूतानां and सर्वेषां K_{4} $D_{1-3\,5}$ अपि, $B_{1\,4}$ T_{2} M चैव, T_{1} G_{1} एव, G_{2} चापि (for इह) G_{4} च यथा (for इह य)

4 $Ś_{1}$ $K_{1\,3}$ om 4 (of v l 1), M_{2} om 4–5 — ^{c}) K_{2} कुत, K_{4} $D_{1-3\,5}$ अय, B_{1} T $G_{1\,2\,4}$ M_{1} आज्य (for हुत) M_{1} हव्य स (for यो हव्यम्) — ^{d}) B_{2} तस्य, T_{2} $G_{1\,2\,4}$ M_{1} सर्वं (for अस्य)

5 $Ś_{1}$ $K_{1\,3}$ om 5^{abc}, M_{2} om 5 (of v l 1, 4) — ^{a}) B_{2} अयमेव (for अपा गर्भो) K_{2} B_{4} Dn_{1} D_{5} G_{1} महाभाग, G_{4} °गा — ^{b}) K_{2} B_{4} Dn $D_{4\,6}$ G_{3} सत्वभुग्यो (for सहपुत्रो) T_{2} G_{2} महान्प्र(G_{2} °प्र)भु° (for महाद्भुत°) — ^{c}) $= 1^{c}$ K_{2} D_{1} भव-, T_{1} G_{1} भूत (for भुव) T $G_{1\,2}$ कर्ता (for -भर्ता) G_{4} भुवनार्तश्च (for भुवभर्ता च)

6 ^{a}) B_{4} D_{5} भूतानि (for मृ°) T $G_{1\,2\,4}$ मृ(T_{1} भू)ता वहत्तो हव्यानि, M मूर्ति वह(M_{2} °ह)ति भूताना — ^{b}) D_{5} तथा°; M_{1} तत्रा° (for तस्या°) T $G_{2\,4}$ [अ]ग्निरग्रजो (for [अ]ग्निर्भरतो) K_{4} भव एव तु, M_{1} वह्नितो, M_{2} वहना (for भरतोऽभवत्) — ^{c}) $K_{2\,3}$ B_{4} D_{3} M अग्निष्टोमे तु, B_{1-3} °ष्टोमेन; $D_{3\,5}$ ष्टोमेति, T $G_{1\,2\,4}$ ष्टोमस्तु D_{5} नियम

अग्निष्टोमे च नियतः क्रतुश्रेष्ठो भरस्य तु ॥ ६
आयान्तं नियतं दृष्ट्वा प्रविवेशार्णवं भयात् ।
देवास्तं नाधिगच्छन्ति मार्गमाणा यथादिशम् ॥ ७
दृष्ट्वा त्वग्निरथर्वाणं ततो वचनमब्रवीत् ।
देवानां वह हव्यं त्वमहं वीर सुदुर्बलः ।
अथर्वन्गच्छ मध्वक्षं प्रियमेतत्कुरुष्व मे ॥ ८
प्रेष्य चाग्निरथर्वाणमन्यं देशं ततोऽगमत् ।
मत्स्यास्तस्य समाचख्युः क्रुद्धस्तानग्निरब्रवीत् ॥ ९
भक्ष्या वै विविधैर्भावैर्भविष्यथ शरीरिणाम् ।
अथर्वाणं तथा चापि हव्यवाहोऽब्रवीद्वचः ॥ १०
अनुनीयमानोऽपि भृशं देववाक्याद्धि तेन सः ।
नैच्छद्वोढुं हविः सर्वं शरीरं च समत्यजत् ॥ ११
स तच्छरीरं संत्यज्य प्रविवेश धरां तदा ।
भूमिं स्पृष्ट्वासृजद्धातून्पृथक्पृथगतीव हि ॥ १२
आस्यात्सुगन्धि तेजश्च अस्थिभ्यो देवदारु च ।
श्लेष्मणः स्फटिकं तस्य पित्तान्मरकतं तथा ॥ १३
यकृत्कृष्णायसं तस्य त्रिभिरेव बभुः प्रजाः ।
नखास्तस्याभ्रपटलं शिराजालानि विद्रुमम् ।
शरीराद्विविधाश्चान्ये धातवोऽस्याभवन्नृप ॥ १४
एवं त्यक्त्वा शरीरं तु परमे तपसि स्थितः ।

(for त) — ^{d}) K_4 D_5 M श्रेष्ठे (for श्रेष्ठो) $Ś_1$ $K_{1, 2, 4}$ D_{1-3} भवस्य तु, B_4 S (except G_3) भगस्तुत, D_5 भविष्यति (for भरस्य तु) — After 6, Dc Dn D_5 ins.:

1054* स वह्निः प्रथमो नित्यं देवैरन्विष्यते प्रभुः ।

7 ^{a}) $D_{2, 3}$ आयात; T_1 आयाद्यो (for आयान्त) — ^{c}) K_4 Dn $D_{4, 6}$ G_3 देवास्तत्रापि (Dn_1 $D_{4, 6}$ °धि) गच्छति — ^{d}) T_1 °दिश, T_2 तथा, $G_{1, 2, 4}$ M_2 तथ (for °दिशम्).

8 ^{c}) D_2 च त्व (sic), T_2 च (for त्वम्) — ^{d}) B_1 महावीर (for अह वीर). T $G_{1, 2, 4}$ M अह (T_2 महान्) देवेषु दुर्बलः (G_1 दुर्लभ) — ^{e}) K_1 B D (except $D_{1-3, 5}$) G_3 M_2 अथ त्व (M_2 तान्) (for अथर्वन्). $Ś_1$ K_2 Dc_2 $D_{2, 3, 5}$ T_1 M मध्व(D_5 °ध्वा)क्ष, B_1 मा सख्य; T_2 $G_{1, 2, 4}$ मा द्वेष (for मध्वक्ष) — ^{f}) B_1 क्षिप्रम् (for प्रियम्). D_5 एव (for एतत्).

9 ^{a}) K_4 D_3 T $G_{1, 4}$ प्रेक्ष्य (for प्रेष्य) — ^{b}) $K_{1, 2}$ Dc अन्यदेश. S_1 $K_{1, 2}$ ततो गत, T_2 अथागमत् — ^{c}) K_3 D_2 तस्य समाचक्षु; T_2 G_2 समस्तमाचख्यु.

10 ^{a}) B_3 भोगैर् (m भावैर् as in text) — ^{b}) K_1 भविष्यत, K_2 ष्यति (for ष्यथ). B_1 शरीरिण — ^{c}) D_5 तथा प्राह, T_1 तथोवाच, G_1 तथा चाचिर् (for तथा चापि) — ^{d}) D_5 महामतिः, T_1 तदा वच (for ऽब्रवीद्वच).

11 ^{a}) Hypermetric! S_1 अनुपीय, B_1 अन्वीय° (for अनुनीय°). $Ś_1$ $K_{1, 2, 4}$ Dn $D_{3, 4, 6}$ G_3 हि, T_1 [ऽ]ति (for ऽपि). T_2 अनुनीयमानेन भृश — ^{b}) $Ś_1$ च तेन स, K_3 $D_{2, 3}$ द् द्विजोत्तम, Dn_3 द् द्विजेन स, $D_{1, 5}$ °द्विचेतन, S (except G_3 M_2) न्वितेन स (for द्धि तेन स) — ^{c}) K_3 पूर्वं, Dn_3 सोढु, D_1 शर्वः (for सर्वं) — ^{d}) B_{1-3} D (except $D_{1-3, 5}$) G_3 चापि सोत्यजत्, T_1 च तथात्य, T_2 $G_{1, 2, 4}$ M च परित्यज(T_2 G_1 °जे)त् (for च समत्यजत्).

12 ^{a}) B_1 तच्छरीर च, T_1 तत शरीर (for स तच्छरीर). Dc सन्यस्य (for °त्यज्य) — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1, 2}$ धरा तथा, M_1 धरातल — ^{c}) B_3 भूमिष्टश्चाजहाद्धातून् (m as in text), T G_1 भूमिं स्पृष्ट्वा ततस्तेन (T_2 पृथग्धातून्, G_1 जडीकुर्वन्) — ^{d}) T_1 धातूनसृजताथ वै.

13 ^{a}) S_1 प्राय, K $B_{1, 3}$ Dn T_2 G_3 M पू(K_2 प्रि)याव, B_2 पूय; B_4 यूपान्, T_1 आयात् (for आस्यात्). $Ś_1$ K_1 सगधि, K_2 स्वगधि, K_3 B_2 D_3 T_2 सुगध, K_4 $B_{1, 4}$ Dc Dn D_{4-6} G_3 सगध (for सुगन्धि) — ^{b}) T_1 अचिंस्यो (for अस्थि°) — ^{c}) B_1 श्लेष्माण, $G_{1, 2, 4}$ °ष्मणा. K_1 B Dn $D_{4, 6}$ T G_3 M स्फाटिक. $Ś_1$ K B_4 $D_{2, 3, 5}$ चापि (for तस्य) — ^{d}) T_1 पीतान्; T_2 पीत (for पित्तान्). Dn_1 G_3 मारकत, M_1 मरकतस्. D_3 यथा (marg. *sec. m.* तथा as in text).

14 ^{a}) B_2 यत्तु, B_3 जगत्; D_2 यत्तत्; T_1 पादान्, M शकृत्; $G_{1, 2, 4}$ घातात् (for यकृत्). T_1 कार्ष्णायस; $G_{2, 4}$ कृष्णायसस्, M कृष्णाभवत्. $Ś_1$ $K_{1, 2}$ चापि (for तस्य). T_2 शकृत्कृष्णाभमभवत् — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1, 2}$ transp. त्रिभि° and बभु. $Ś_1$ K_{1-3} $B_{1, 4}$ $D_{2, 3, 5}$ एभिर् (D_2 एव also), Dn_1 एष; S (except G_3) एतैर् (for एव). Dn_1 प्रभुः; $D_{2, 5}$ S (except $G_{1, 3}$) बहु (for बभु). T_1 M प्रभा (for प्रजाः) — ^{c}) S (except G_3) त्वचस् (for नखास्) — ^{d}) $Ś_1$ K_{1-3} सुपाजालानि, $B_{3, 4}$ $D_{2, 3}$ M स्नायुजा, T $G_{1, 2, 4}$ स्नायुज चापि. G_1 विभ्रम (for विद्रुमम्) — ^{e}) B Dc Dn_3 $D_{4, 6}$ T G_3 M_2 शरीर (for शरीराद्).

15 ^{a}) B_1 मुक्त्वा, D_5 त्यज्य, G_2 कृत्वा (for त्यक्त्वा). $Ś_1$ K $D_{2, 3, 5}$ तत्, B_{2-4} Dc Dn $D_{1, 4, 6}$ G_3 च (for तु) — ^{d}) B_1 साच्छादित; D_5 साप्यायित (for सोत्थापित°). B_1 T_1 पुरा, G_4 तथा (for सदा).

भृग्वङ्गिरादिभिर्भूयस्तपसोत्थापितस्तदा ॥ १५
भृशं जज्वाल तेजस्वी तपसाप्यायितः शिखी ।
दृष्ट्वा ऋषीन्भयाच्चापि प्रविवेश महार्णवम् ॥ १६
तस्मिन्नष्टे जगद्भीतमथर्वाणमथाश्रितम् ।
अर्चयामासुरेवैनमथर्वाणं सुरर्षयः ॥ १७
अथर्वा त्वसृजल्लोकानात्मनालोक्य पावकम् ।
मिषतां सर्वभूतानामुन्ममाथ महार्णवम् ॥ १८
एवमग्निर्भगवता नष्टः पूर्वमथर्वणा ।
आहूतः सर्वभूतानां हव्यं वहति सर्वदा ॥ १९
एवं त्वजनयद्धिष्ण्यान्वेदोक्तान्विबुधान्बहून् ।
विचरन्विविधान्देशान्भ्रममाणस्तु तत्र वै ॥ २०
सिन्धुवर्जं पञ्च नद्यो देविकाथ सरस्वती ।
गङ्गा च शतकुम्भा च शरयूर्गण्डसाह्वया ॥ २१
चर्मण्वती मही चैव मेध्या मेधातिथिस्तथा ।
ताम्रावती वेत्रवती नद्यस्तिस्रोऽथ कौशिकी ॥ २२
तमसा नर्मदा चैव नदी गोदावरी तथा ।
वेण्णा प्रवेणी भीमा च मेद्रथा चैव भारत ॥ २३
भारती सुप्रयोगा च कावेरी मुर्मुरा तथा ।
कृष्णा च कृष्णवेण्णा च कपिला शोण एव च ।
एता नद्यस्तु धिष्ण्यानां मातरो याः प्रकीर्तिताः ॥ २४

---

16 a) T1 तप्त्वा च (for जज्वाल) — b) B2 तेजसा (for तपसा) K1 [अ]प्यायत, K2 [अ]प्यजित (for [आ]प्यायित) T2 शिख — c) K1 B1-3 Dc Dn D4-6 T1 G3 ऋषिं, K3 मुनिं, K4 B4 D1-3 मुनीन्; M1 [अ]थर्वीन् (for ऋषीन्) Ś1 K2 दृष्ट्वा च निर्भयश्चापि

17 b) Ś1 K4 D5 उपाश्रित, K2 3 B1-3 Dc D2-4 6 G3 अपा° (for अथा°) — c) S (except T1 G3) एन च (for एवैनम्) — d) K1 अपाश्रित, B Dc Dn D4 6 G1 3 सुरादय (B4 महर्षय, Dn3 उपाश्रित) (for सुरर्षय)

18 a) Ś1 K1 2 [अ]थ सृ°, K3 विसृ°, B3 [अ]त्र सृ°, D4 न्यसृ°; D5 ससृ°, D6 [अ]नुसृ°, G3 [अ]न्वसृ° (for त्वसृ°) Ś1 K2 B4 लोकम् (for लोकान्) B1 D2 T G1 2 4 M अथर्वाण श्रितान् (B1 सृजन्, D2 श्रुतान्, G4 श्रुतान्) लोकान् — b) T1 आत्मनि Ś1 K1 2 D3 5 T2 लोक-, G1 2 4 [आ]लोच्य (for [आ]लोक्य) K1 2 पावन, D2 S (except T1 G3) पावक, D3 पाशक (for पावकम्) — c) Ś1 K2 3 B1 Dc D2 3 5 T1 सर्वलोकानाम् — d) T1 G1 2 4 M1 उन्ममज्ज महार्णवात्

19 b) B2 पुनर् (for पूर्वम्) — c) Ś1 K2 आहुत (for हूत)

20 a) K3 B4 D1 5 T G1 4 M एष (for एव) Ś1 K2 तु जनयन्, B2 ते जनयद्, Dc D5 त्वजनयन् (for त्वजन) — b) K2 B1-3 Dc2 D5 6 S (except T2 G3) विविधान् (for विबुधान्) — c) K3 विचिन्वन्, B4 सचरन्, G2 विचरद् (for विचरन्) — d) B1 भ्राम्य° (for भ्रम°) D5 च (for तु)

21 a) K1 सिंधुवर्जे, K2 °नर्वं, B Dc Dn D1 3 4 6 G3 सिंधु (Dc Dn1 °धु) नद (B2 सज्ञ), D2 °वर्य; D5 °राद्या, T1 G2 वर्ज्या (G2 °वर्जा), T2 °वत्या, G1 4 °र्येवा, M °वर्या (for °वर्जं) K3 B D (except D2 5) G3 नद (for नद्यो) — b) T1 देविकां च, T2 देविन्नाथ T1 सरस्वतीं — c) T1 गगा च T2 शतकुंभा, G2 शातकुंभा — d) Many MSS सरयूर् or शरयुर् Dc कुडसा°, K4m B3m D3 (sup lin) 5 गडका°, T2 गधसा° (for गण्डसा°)

22 b) B4 S (except T1 G3) मेधा स्मृति° (for मेधातिथि°) Dn तदा (for तथा) — c) T1 G1 2 4 इरा°, T2 M होरा° (for ताम्रा°) — d) Ś1 K D1 3 5 गौतमी (for कौशिकी)

23 a) Dc Dn3 विपाशा (for तमसा) — b) T1 आदि- (for नदी) — Ś1 om (hapl) 23c–24b — c) K3 4m D1 2 वेण्योपवेण्यौ, B1 3 Dc Dn D3 4 6 G3 वेणोपवेणा, B3 4 वेण्वापवेण्वा, D5 वेणावेण्यौ च, T2 वटा प्रवेणी, G1 पेण्णा प्र°, G3 4 वण्णा प्र° (for वेण्णा प्र°) T1 विण्णा च मणिभिन्ना च — d) K D1-3 5 मद्रगा, B Dc Dn D4 6 G3 वडवा; T1 मरुता, T2 भद्रथा, G1 4 मैंद्रथा, G2 मेंद्रथा (for मेद्रथा)

24 S1 om 24ab (cf v l 23) — a) K1 2 4 D1-3 5 M भरता (for भारती) T1 भरतस्याप्रयोगा च, T2 G1 2 4 सुप्रयोगा च कावेरी — b) K1 सखरा; K2 सुस्वरा, K3 D5 सुपुरा; K4 D2 3 सुरसा; B4m Dc2 Dn3 सुप्रभा (B4 orig घर्घरा), Dc1 सुप्रजा, D1 सुरता; T1 मुहुरा (for मुर्मुरा) T2 G1 2 4 सा नदी मज्जुरा (T2 दुर्मदा; G1 चार्जुन) तथा — c) Ś1 K4 सुवेणा (Ś1 °ण्णा); K1 2 भूवेण्णा, K3 दुवेणा, D1 2 त्रिवेणा (for कृष्णा च) K2-4 D1 2 वेणा; T2 °वर्णा, G1 °पेण्णा, G2 4 वण्णा (for वेण्णा) B Dc Dn D3-6 G3 तुगवेणा (B °ण्वा) कृष्णवेणा (B °ण्वा), T1 तुगविण्णा कृष्णविण्णा — d) S1 K4 D1-3 कपिशा, K1 2 कथिता, K3 कटमा, T1 G2 4 M1

अद्भुतस्य प्रिया भार्या तस्याः पुत्रो विभूरथः ।
यावन्तः पावकाः प्रोक्ताः सोमास्तावन्त एव च ॥ २५
अत्रेश्चाप्यन्वये जाता ब्रह्मणो मानसाः प्रजाः ।
अत्रिः पुत्रान्स्रष्टुकामस्तानेवात्मन्यधारयत् ।
तस्य तद्ब्रह्मणः कायान्निर्हरन्ति हुताशनाः ॥ २६
एवमेते महात्मानः कीर्तितास्तेऽग्नयो मया ।
अप्रमेया यथोत्पन्नाः श्रीमन्तस्तिमिरापहाः ॥ २७
अद्भुतस्य तु माहात्म्यं यथा वेदेषु कीर्तितम् ।
तादृशं विद्धि सर्वेषामेको ह्येष हुताशनः ॥ २८
एक एवैष भगवान्विज्ञेयः प्रथमोऽङ्गिराः ।
बहुधा निःसृतः कायाज्ज्योतिष्टोमः क्रतुर्यथा ॥ २९
इत्येष वंशः सुमहानग्नीनां कीर्तितो मया ।
पावितो विविधैर्मन्त्रैर्हव्यं वहति देहिनाम् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्वादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१२ ॥

२१३

मार्कण्डेय उवाच ।
अग्नीनां विविधो वंशः कीर्तितस्ते मयानघ ।
शृणु जन्म तु कौरव्य कार्तिकेयस्य धीमतः ॥ १
अद्भुतस्याद्भुतं पुत्रं प्रवक्ष्याम्यमितौजसम् ।

कालिमा, T2 कल्पमा, G1 काशिका, M3 कपिमा (for कपिला) — K3 om (? hapl) 24ᵉ–25ᵈ — ᵉ) B3 निस्या (m नव्य as in text) B1 दिष्टयानां, B3 D2 धिष्ट्या°; G3 घृण्या° (for धिष्ण्या) — ᶠ) G1 प्रतिष्ठिता (also प्रकीर्तिता° as in text)

25 K3 om 25 (cf v l 24) — ᵃ) Ś1 K1 2 अथ तस्य; T2 अहुतस्य (for अद्भुतस्य) — ᵇ) K1 B D (except D2 3 5) T1 G3 तस्य, G1 मम (for तस्याः) Ś1 K1 2 4 D2 3 5 विभूरिति; B Dc Dn D1 4 6 G3 धिभू(Dc °वू) रसि°; T1 विद्धरथ, T2 वधूरथ — ᵈ) D2 प्रहास् (for सोमास्) B3 हि, Dn D1 4 6 G तु (for च)

26 ᵃ) Ś1 K D1–3 5 चैव (for चापि) — ᵇ) K4 ब्रह्मणा; Dc ब्राह्मणो Ś1 K B Dc D2–6 मानसी (Dc2 D5 8 सी) (for °सा) Ś1 K1 2 B2–4 D3 4 प्रजा (for प्रजा°) — ᶜ) Ś1 K1 B1 अत्रे, S (except G3) अग्नि° (for अत्रि) S1 K3 B1 4 Dc D4 6 स्रष्टुकामान् (K3 Dc1 कामा); K1 D2 द्रष्टुकामा (D2 काम); Dn1 सुष्टुकामान्; T1 स्नुपुवे तान् (for स्रष्टुकाम) — ᵈ) K2 [अ]वार, G1 4 [अ]धार, M1 [अ]कार (for [अ]धार) — ᵉ) T1 ततस् (for तस्य) Ś1 K2 3 B1 D1 5 T M तान्, B4 D2 3 ते, G1 2 4 च (for तद्) Dc2 D5 कायांन् (for कायान्) — ᶠ) B1 निर्दहति, B4 निर्वहसि, D2 3 निरहति, T1 निर्हरेत्तु, G2 निर्हरत K1 3 Dc2 D1 हुताश(D1 शि)न, Dn3 T M हुताशनान् (T1 स्)

27 K1 2 om (hapl) 27–28 — ᵃ) S1 महाकाया, Dc2 स्मान (for स्मान°) — ᵇ) T1 तु (for ते) D1 महानघ (for ऽग्नयो मया) D2 मता; T2 G1 2 यथा; G4 तथा (for मया) — ᶜ) T1 मेयबलो (for °मेया यथो)

28 K1 2 om 28 (cf v l 27) — ᵃ) D5 G4 अत्यद्भुतस्य (for अद्भुतस्य तु) M1 च (for तु) — ᵇ) K3 T1 G4 देवे (for वेदे°) — ᶜ) D2 तद्देश (for तादृश) T1 सर्वं स्वम् (for सर्वेषाम्) — ᵈ) Ś1 G3 ह्येषु; D1 ह्येव, D6 ह्येको (for ह्येष)

29 ᵃ) K1 एकम्; K2 एष; D3 एवम् (for एक) — ᵇ) Ś1 K1 2 G2 M परमोंगिरा°; T2 परमा°; D1 G1 4 प्रथमा (for प्रथमोऽङ्गिरा) — ᶜ) B4 निर्जित, T1 विस्तृता°; G2 निसृता (for निःसृत) Dc2 कार्याज्; T1 कायां (for कायाज्) — ᵈ) T1 ष्टोमे; M ष्टोमात् (for ष्टोम) D5 तथा (for यथा)

30 ᶜ) K3 D3 याचितो, B Dc Dn D4–6 G3 योचितो; D1 एधितो; G1 2 4 M पावको (for पावितो)

Colophon — *Major parvan* Ś1 K2 Dn2 T2 G2 4 आरण्य — *Sub parvan* G1 मार्कण्डेयसमस्या K1 3 B D G3 M1 (all om sub parvan name) mention only आंगिरस (followed in M1 by समास) — *Adhy name* Dn1 n2 D4 G3 अग्निसमुद्भव — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 221 Dn2 220, D1 224, T G1 3 M (M2 inf lin) 214, G2 4 M2 (orig) 216 — *Śloka no* Dn1 n2 D1 6 32

जातं सप्तर्षिभार्याभिर्ब्रह्मण्यं कीर्तिवर्धनम् ॥ २
देवासुराः पुरा यत्ता विनिघ्नन्तः परस्परम् ।
तत्राजयन्सदा देवान्दानवा घोररूपिणः ॥ ३
वध्यमानं बलं दृष्ट्वा बहुशस्तैः पुरंदरः ।
स्वसैन्यनायकार्थाय चिन्तामाप भृशं तदा ॥ ४
देवसेनां दानवैर्यो भग्नां दृष्ट्वा महाबलः ।
पालयेद्वीर्यमाश्रित्य स ज्ञेयः पुरुषो मया ॥ ५
स शैलं मानसं गत्वा ध्यायन्नर्थमिमं भृशम् ।
शुश्रावार्तस्वरं घोरमथ मुक्तं स्त्रिया तदा ॥ ६
अभिधावतु मा कश्चित्पुरुषस्त्रातु चैव ह ।
पतिं च मे प्रदिशतु स्वयं वा पतिरस्तु मे ॥ ७
पुरंदरस्तु तामाह मा भैर्नास्ति भयं तव ।
एवमुक्त्वा ततोऽपश्यत्केशिनं स्थितमग्रतः ॥ ८
किरीटिनं गदापाणिं धातुमन्तमिवाचलम् ।
हस्ते गृहीत्वा तां कन्यामथैनं वासवोऽब्रवीत् ॥ ९
अनार्यकर्मन्कस्मात्त्वमिमां कन्यां जिहीर्षसि ।
वज्रिणं मां विजानीहि विरमास्याः प्रबाधनात् ॥ १०

केश्युवाच ।

विसृजस्व त्वमेवैनां शक्रैषा प्रार्थिता मया ।
क्षमं ते जीवतो गन्तुं स्वपुरं पाकशासन ॥ ११

मार्कण्डेय उवाच ।

एवमुक्त्वा गदां केशी चिक्षेपेन्द्रवधाय वै ।

213

1 Before the ref, T $G_{1\ 2\ 4}$ ins

1055* वैशपायन ।

श्रुत्वेमा धर्मसयुक्ता धर्मराज' कथां शुभाम् ।
पुन' पप्रच्छ तमृषिं मार्कण्डेय तपस्विनम् ।
युधिष्ठिर' ।
कुमारस्तु यथा जातो यथा चाग्ने सुतोऽभवत् ।
यथा रुद्राच्च समूतो गङ्गायां कृत्तिकासु च ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतु कौतूहलमतीव मे ।

— M_1 om the ref — ^{ab}) K_4 B_{1-3} Dn_1 n_2 $D_{4\ 6}$ G_3 विविधा वशा' कीर्तितास्ते — ^{c}) Ś$_1$ K_{1-3} Dc $D_{1-3\ 5}$ T_1 च (for तु) T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ जन्म त्व श्रृणु कौरव्य

2 ^{a}) T_1 कर्म, M_2 पश्य (for पुत्र) — ^{b}) Ś$_1$ K_4 $B_{1\ 3}$ D_{1-3} G_3 [अ]मितौजस, K_2 $G_{1\ 2\ 4}$ M महौ(K_2 °तौ)जस' — ^{c}) K_1 B D (except $D_{1-3\ 5}$) G_3 महर्षि (for सप्तर्षि) K_4 D_{1-3} -भार्यासु, T_1 भार्यायां (for -भार्याभिर्)

3 ^{a}) B_1 यत्नाद् (for यत्ता) — ^{b}) B_3 D_1 T_1 विनिघ्नति, M_1 व्यनिघ्नत — ^{c}) D_8 यत्रा° (for तत्रा) K_3 सर्व-; D_8 तदा (for सदा) — ^{d}) D_6 °दर्शिन (for रूपिण')

4 ^{a}) K_3 लब्ध्वा (for दृष्ट्वा) — ^{b}) B_4 बहुभिस्तै, D_5 बहुशस्त्रै, T_2 भीषणास्त्रै (for बहुशस्तै) — T_2 om 4^{c}–5^{d} — ^{c}) B Dn $D_{4\ 6}$ G_3 स (for स्व) — ^{d}) $G_{1\ 2\ 4}$ M चिंतां स मनसा(G_1 समनुम)वहत्

5 T_2 om 5 (cf v l 4) — ^{a}) $B_{1\ 4}$ Dn_1 n_2 हि, B_2 D_6 T_1 G_1 यैर् (for यो) — ^{b}) $G_{1\ 2\ 4}$ हता (for भग्ना) — ^{d}) T_1 M_2 मज्ञेय (for स ज्ञेय) B_2 पुरुषोत्तम

6 ^{a}) S_1 सशैलमानस, D_2 सशैल कांचन — ^{b}) K_3 भृश, Dn $D_{4\ 6}$ T_2 G_3 हृद, D_{1-3} अमु (for इम) Ś$_1$ K_{1-3} तदा (for भृशम्) — ^{d}) K_1 मया सुक्त, B_{2-4} अर्थे युक्त, $G_{1\ 2\ 4}$ अथो मुक्त Ś$_1$ तदा स्त्रिया (by transp), K_1 स्त्रिया मुदा

7 ^{a}) K_3 D_5 अभिधावत, T_2 अभिभूयास्तु N (except S_1 $K_{1\ 2}$) T_1 $G_{3\ 4}$ M_1 मां (for मा) — ^{b}) D_8 T_1 त्रातु' मेव ह (T_1 हि), D_6 त्रातुमर्हति $K_{3\ 4}$ $G_{1\ 3\ 4}$ हि; B_3 च (for ह) — ^{c}) D_2 प्रदर्शयतु; D_8 प्रादिशतु — ^{d}) T_1 श्रिय (for स्वय) S_1 D_6 ते (for मे)

9 ^{b}) S (except T_1 G_3) °नद्धम् (for मन्तम्) — ^{c}) $B_{1\ 3\ 4}$ Dn $D_{4\ 6}$ G_3 कन्यां तां (by transp) — ^{d}) K_4 B_2 T_1 G_1 [ए]नां (for [ए]न) — After 9, $K_{1\ 2}$ ins

1056* केशिन्ननिच्छतीं कन्यां विजने वरयस्व माम् ।
मयि शास्तरि दुष्टानां वज्रहस्ते मदोदिते ।

10 Ś$_1$ K_1 om 10 — ^{a}) $K_{2\ 3}$ B_4 °कर्म; T_2 G_1 M_2 °कर्मा (for कर्मन्) K_2 कृत्वा त्व, G_2 अस्माक (for कस्मात्त्व) — ^{c}) T_2 G_1 M_1 मा (for मां) T_2 [अ]भिजानीहि — ^{d}) T_1 अस्या, T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ अस्मात् (for अस्या') T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ M प्रमाथनात्; T_2 °माथिन (for बाधनात्)

11 T_2 G_1 om the ref — ^{a}) T_2 कैशिजाशु (sic) (for विसृजस्व) K_2 T $G_{1\ 4}$ [ए]तां (for [ए]ना) — ^{b}) K_1 अथैन वासवोऽब्रवीत् — ^{c}) B_1 क्षेम ते, B_2 प्रेक्षते (for क्षम ते) K_1 जीवितु, D_5 $G_{1\ 4}$ जीवता, G_2 °नो (for तो) — ^{d}) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ स्वपुरे

12 $B_{3\ 4}$ Dn $D_{4\ 6}$ S om the ref — ^{b}) $D_{1\ 3\ 5}$ च (for वै) T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ चिक्षेपेंद्राय वै तदा

13 ^{b}) Ś$_1$ क्रुद्ध केशी (by transp) D_2 घ्नवासजत; T_1 अपास° — After 13 ^{ab} S (except G_3 M_2) ins

तामापतन्तीं चिच्छेद मध्ये वज्रेण वासवः ॥ १२
अथास्य शैलशिखरं केशी क्रुद्धो व्यवासृजत् ।
तदापतन्तं संप्रेक्ष्य शैलशृङ्गं शतक्रतुः ।
बिभेद राजन्वज्रेण भुवि तन्निपपात ह ॥ १३
पतता तु तदा केशी तेन शृङ्गेण ताडितः ।
हित्वा कन्यां महाभागां प्राद्रवद्भृशपीडितः ॥ १४
अपयातेऽसुरे तस्मिंस्तां कन्यां वासवोऽब्रवीत् ।
कासि कस्यासि किं चेह कुरुषे त्वं शुभानने ॥ १५

कन्योवाच ।

अहं प्रजापतेः कन्या देवसेनेति विश्रुता ।
भगिनी दैत्यसेना मे सा पूर्वं केशिना हृता ॥ १६
सहैवावां भगिन्यौ तु सखीभिः सह मानसम् ।
आगच्छावेह रत्यर्थमनुज्ञाप्य प्रजापतिम् ॥ १७
नित्यं चावां प्रार्थयते हर्तुं केशी महासुरः ।
इच्छत्येनं दैत्यसेना न त्वहं पाकशासन ॥ १८
सा हृता तेन भगवन्मुक्ताहं त्वद्बलेन तु ।
त्वया देवेन्द्र निर्दिष्टं पतिमिच्छामि दुर्जयम् ॥ १९

इन्द्र उवाच ।

मम मातृष्वसेया त्वं माता दाक्षायणी मम ।
आख्यातं त्वहमिच्छामि स्वयमात्मबलं त्वया ॥ २०

कन्योवाच ।

अबलाहं महाबाहो पतिस्तु बलवान्मम ।
वरदानात्पितुर्भावी सुरासुरनमस्कृतः ॥ २१

इन्द्र उवाच ।

कीदृशं वै बलं देवि पत्युस्तव भविष्यति ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तव वाक्यमनिन्दिते ॥ २२

कन्योवाच ।

देवदानवयक्षाणां किंनरोरगरक्षसाम् ।
जेता स दुष्टो दुष्टानां महावीर्यो महाबलः ॥ २३
यस्तु सर्वाणि भूतानि त्वया सह विजेष्यति ।

1057* महामेघप्रतीकाश चलत्पावकसकुण्डम् ।
— c) Ś1 K3 4 B1-3 Dc D2-4 M1 तम् (for तद्) K1 चिच्छेद, T2 वेगेन, G1 3 4 M वज्रेण (for संप्रेक्ष्य) — e) S (except G3) वेगेन (for वज्रेण) — f) K3 4 B1 3 D2 3 5 S (except G3) च (for ह)

14 ab) B1 पपाताशु (for पतता तु) Ś1 K1 2 तेन केशी (by transp) — d) K3 भृशताडित, T1 भयपीडित

15 c) T1 M1 किं स्वेह — d) G2 वरा (for शुभा°) — After 15, all MSS (except Ś1 K1-3 D5 G3) ins an addl colophon (*adhy no* Dn1 222, Dn2 221, D1 225, T G1 M [M3 *inf lin*] 215, G2 4 M3 [orig] 217)

16 a) T1 अपां (for प्रजा) — c) K1 B Dn1 n2 D4 6 G3 4 मे दैत्यसेना (by transp) — d) B4 या (for सा) K4 (*sup lin* as in text) Dc1 हता (for हृता)

17 a) N G1 3 M2 सदैवावां — b) K4 Dc Dn3 T G1 3 4 सखिभि Ś1 K1 2 मानद; D3 से, G4 स (for सम्) — c) T1 G1 2 4 आगच्छाव (T1 स्येच्छा°) विहारार्थम्

18 a) Ś1 K2 चैना, D5 वाचा, T1 त्वावां (for चावां) — b) Ś1 K2 देशे देशे, K4 केशी हर्तुं (by transp), G1 गतु केशी K3 Dc Dn3 D5 बल, D1 2 4 सुर (for सुर) — c) M ऐच्छदे(M2 ते)न (for इच्छत्येन) — d) K2 B1-3 Dn D4 6 G3 चाह (for त्वह)

19 a) B1-3 Dc1 Dn1 n3 D4 6 T1 G3 [अ]नेन (for तेन) — c) G1 पुरा (for त्वया) — d) S (except G3) दुर्लभ (for दुर्जयम्)

20 G4 om the ref — a) D3 सेव (for सेया) — b) Ś1 K1 2 तया, B4 च मे (for मम) — c) K D (except D1-3 5) T1 G1-3 आख्यातु

21 a) T2 अलभ्या (for अबला) D3 °भाग (for बाहो)

22 D4 transp 22 and 23 — a) K4 B1-3 Dn D1 4-6 G3 तु; D3 च (for वै) — d) M1 वाक्याद् (for वाक्यम्)

23 D4 transp 22 and 23 — b) Ś1 K2 3 B3 D1-3 5 गन्धर्वो° (for किंनरो°) — c) B1-3 Dc Dn D4 6 G3 यो (for स) K4 D1-3 देवो दुष्टाना, B1-3 Dc Dn D4 6 G3 दुष्टदैत्याना (B1 3 दसाना, B3m °दैत्याना) (for दुष्टो दुष्टानां) D5 जेता सदैव दुष्टानां

24 D4 om 24ab — a) Ś1 K1-3 B1 3 D1 2 3 (before corr) 5 य स; T1 स तु (for यस्तु) Dc य सर्वभूतभूतानि, D3 (by corr *sec m*) य॰ सर्वाणि च भूतानि — b) S (except G3) सार्धं (for सह) D3 विजेष्यते

659 स हि मे भविता भर्ता ब्रह्मण्यः कीर्तिवर्धनः ॥ २४

मार्कण्डेय उवाच ।

इन्द्रस्तस्या वचः श्रुत्वा दुःखितोऽचिन्तयद्भृशम् ।
अस्या देव्याः पतिर्नास्ति यादृशं संप्रभाषते ॥ २५
अथापश्यत्स उदये भास्करं भास्करद्युतिः ।
सोमं चैव महाभागं विशमानं दिवाकरम् ॥ २६
अमावास्यां संप्रवृत्तं मुहूर्तं रौद्रमेव च ।
देवासुरं च संग्रामं सोऽपश्यदुदये गिरौ ॥ २७
लोहितैश्च घनैर्युक्तां पूर्वां संध्यां शतक्रतुः ।
अपश्यल्लोहितोदं च भगवान्वरुणालयम् ॥ २८
भृगुभिश्चाङ्गिरोभिश्च हुतं मन्त्रैः पृथग्विधैः ।
हव्यं गृहीत्वा वह्निं च प्रविशन्तं दिवाकरम् ॥ २९
पर्व चैव चतुर्विंशं तदा सूर्यमुपस्थितम् ।
तथा धर्मगतं रौद्रं सोमं सूर्यगतं च तम् ॥ ३०
समालोक्यैकतामेव शशिनो भास्करस्य च ।
समवायं तु तं रौद्रं दृष्ट्वा शक्रो व्यचिन्तयत् ॥ ३१
एष रौद्रश्च संघातो महान्युक्तश्च तेजसा ।
सोमस्य वह्निसूर्याभ्यामद्भुतोऽयं समागमः ।
जनयेद्यं सुतं सोमः सोऽस्या देव्याः पतिर्भवेत् ॥ ३२
अग्निश्चैतैर्गुणैर्युक्तः सर्वैरग्निश्च देवता ।
एष चेज्जनयेद्गर्भं सोऽस्या देव्याः पतिर्भवेत् ॥ ३३
एवं संचिन्त्य भगवान्ब्रह्मलोकं तदा गतः ।
गृहीत्वा देवसेनां तामवन्दत्स पितामहम् ।
उवाच चास्या देव्यास्त्वं साधु शूरं पतिं दिश ॥ ३४

---

25 T₂ G₁ ₂ ₄ M₁ om the ref — ᵇ) Ś₁ K₁ ₂ तत॰ (for भृशम्) — ᵈ) D₃ सा प्रभा॰, G₄ समभा॰ (for संप्रभा॰) K₂ यादृशेम प्रभा॰, T₁ यादृश सभविष्यति

26 ᵃ) G₁ मतये (for उदये) — ᶜ) B₂ D₆ महाभाग, D₂ S (except G₁ ₃) महात्मान — ᵈ) G₁ ₂ ₄ प्रविशत (for विश)

27 ᵃ) Ś₁ K₁ ₂ अमावस्यां S₁ K₁₋₃ D₁₋₃ ₅ च सवृत्तां (D₁ ॰त्त), K₄ B Dc Dn D₄ ₆ G₃ प्रवृत्तायां (for संप्रवृत्त) — ᵇ) K₄ B Dc Dn D₄ ₆ G₃ ॰तें रौद्र एव तु (B₁ ₃ ₄ D₆ च) — ᶜ) B₁ तु (for च) K₁ सग्रामे

28 ᵃ) T₁ लोहितां च K₃ गुणै॰, B₁ परै॰ (for घनै॰) — ᵇ) T₁ G₁ M₂ पूर्वसंध्यां — ᵈ) S (except T₁ G₃) मघ॰ (for भग॰) D₁ वरुणोदय, G₁ ॰णालयात्

29 S (except G₃) transp 29ᵃᵇ and 29ᶜᵈ B₄ om 29ᶜᵈ — ᶜ) D₂ ₃ हविर् (for हव्य) M₂ गृहाय हव्य (for हव्य गृहीत्वा) K₃ हव्य (for वह्नि) — ᵈ) K₂ प्रविशति; B₃ प्रविशश्च (m ॰शन्त as in text)

30 ᵃ) Ś₁ सर्व चैव, K₁ सर्वदैव, K₂ सर्त्रदैव, K₃ पर्वतैव, G₃ पर्व चैव S (except T₁ G₃) चतुर्विंशत् — ᶜ) Ś₁ K₁ ₂ B₃ Dc D₁ ₅ ततो, T₂ G₄ तदा (for तथा) Ś₁ K₁ ₂ धर्मफल रौद्र (K₂ रात्रौ), Dc₃ D₂ ₃ ₅ M धर्मबल रौद्र, T G सूर्य वह्निगत (G₃ धर्म गत रौद्र) — ᵈ) Ś₁ K B₃ Dc Dn₂ n₃ D₁₋₄ सोम (for सोम) Ś₁ K₁ ₂ D₁ तत्; Dc Dn₃ स, D₂ ₃ ₅ यत् (for तम्)

31 D₂ om (hapl) 31 (cf v l 30) — ᵃ) Ś₁ K₃ ₄ B₄ Dc D₅ ₆ G₁ ₂ ₄ M₁ एव, T₁ एक (for एव) — ᶜ) K₂ त रात्रौ; D₈ रौद्र तद् (for त रौद्र) — ᵈ) K B D (D₂ om) G₃ [अ]न्व(K₂ वि)चिंत॰, T₁ M₂ [अ]प्य चिंत॰ (for व्यचिन्त॰) — After 31, K₃ B D (except D₂ ₃) G₃ ins

1057* सूर्याचन्द्रमसोर्घोरं दृश्यते परिवेषणम् ।
एतस्मिन्नेव रात्र्यन्ते महद्युद्धं तु शंसति ।
सरित्सिन्धुरपीयं तु प्रत्यसृग्वाहिनी भृशम् ।
शृगालिन्यग्निवक्त्रा च प्रत्यादित्यं विराविणी ।

32 ᵇ) K₃ उक्त॰, D₆ मुक्त॰ (for युक्त) — ᶜ) Ś₁ K₁ ₂ transp सोम॰ and सूर्य, T₁ transp वह्नि and सूर्य — ᵈ) Dc Dn₃ अद्भुतोपि, T₂ ॰सस्तु (for ॰तोऽय) — ᵉ) K₁ य, B₂ स्व (for य) — ᶠ) = 33ᵈ G₁₋₄ [ऽ]सौ (for ऽस्या)

33 Ś₁ K₁ ₂ om (hapl) 33 — ᵃ) K₃ अग्निश्च तैर्; B₄ D₂ T G₂ M अग्निश्चैभिर्, G₁ ₄ अथानेकैर् T M₂ गुणै॰ सर्वै, G₁ गुणैरग्नि, G₄ गुणानग्नि (for गुणैर्युक्तः) — ᵇ) K₃ ₄ D₁ ₅ सर्वैरेताश्च देवता, B₄ D₂ ₃ S (except G₃) अ(D₂ ₃ M₁ ह्य)ग्नि सर्वाश्च (B₄ च सर्व) देवता — ᶜ) D₁ ₃ G₁ ₂ ₄ चै, D₆ T₁ य (for चेज्)

34 ᵃ) G₂ मघ॰ (for भग॰) — ᵇ) Ś₁ K Dc Dn₃ D₁₋₃ ₅ गत प्रभु, B₂ गतस्तदा (for तदा गत) — ᵈ) K₁ ₄ B₁m Dc₁ Dn₂ n₃ D₃ ₄ अवदत्स (D₃ ॰त्त), B₁ ₂ ₄ अविंदत्स; Dc₂ D₁ ₂ ₅ अवदत, S (except G₃) ववदे स (T₂ च) — ᵉ) Dc त्वं साधु, S (except G₃) देव त्वं (for देव्यास्त्व) — ᶠ) Dc देव्या (for साधु)

35 ᵃ) K₄ B₁ ₃ ₄ मयै, T₁ यदं॰ (for यश) — ᶜ)

ब्रह्मोवाच ।

यथैतच्चिन्तितं कार्यं त्वया दानवसूदन ।
तथा स भविता गर्भो बलवानुरुविक्रमः ॥ ३५
स भविष्यति सेनानीस्त्वया सह शतक्रतो ।
अस्या देव्याः पतिश्चैव स भविष्यति वीर्यवान् ॥ ३६

मार्कण्डेय उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा नमस्तस्मै कृत्वासौ सह कन्यया ।
तत्राभ्यगच्छद्देवेन्द्रो यत्र देवर्षयोऽभवन् ।
वसिष्ठप्रमुखा मुख्या विप्रेन्द्राः सुमहाव्रताः ॥ ३७
भागार्थं तपसोपात्तं तेषां सोमं तथाध्वरे ।
पिपासवो ययुर्देवाः शतक्रतुपुरोगमाः ॥ ३८
इष्टिं कृत्वा यथान्यायं सुसमिद्धे हुताशने ।
जुहुवुस्ते महात्मानो हव्यं सर्वदिवौकसाम् ॥ ३९
समाहूतो हुतवहः सोऽद्भुतः सूर्यमण्डलात् ।
विनिःसृत्याययौ वह्निर्वाग्यतो विधिवत्प्रभुः ।
आगम्याहवनीयं वै तैर्द्विजैर्मन्त्रतो हुतम् ॥ ४०
स तत्र विविधं हव्यं प्रतिगृह्य हुताशनः ।
ऋषिभ्यो भरतश्रेष्ठ प्रायच्छत दिवौकसाम् ॥ ४१
निष्क्रामंश्चाप्यपश्यत्स पत्नीस्तेषां महात्मनाम् ।
स्वेष्वाश्रमेषूपविष्टाः स्नायन्तीश्च यथासुखम् ॥ ४२
रुक्मवेदिनिभास्तास्तु चन्द्रलेखा इवामलाः ।
हुताशनार्चिप्रतिमाः सर्वास्तारा इवाद्भुताः ॥ ४३
स तद्गतेन मनसा बभूव क्षुभितेन्द्रियः ।
पत्नीर्दृष्ट्वा द्विजेन्द्राणां वह्निः कामवशं ययौ ॥ ४४

D_2 $_3$ सभ (for स भ°) Dc Dn_3 भर्ता (for गर्भो) — ^{d}) B_4 इग्र, Dc_2 Dn_3 D_1 गुरु°; S (except T_1 G_3) उग्र (for उरु°)

36 ^{a}) Dc Dn_3 भविष्यति च (for स भवि°) — ^{c}) T_1 चाहं° (for चैव) — ^{d}) Dc_2 D_3 भविष्यति स (by transp), G_1 सभविष्यति

37 All MSS om the ref! — ^{b}) $Ś_1$ स (for [अ]सौ) $Ś_1$ K_1 $_3$ सहकन्यक° — ^{d}) K_4 D_{1-3} ब्रह्म°, T_1 G_1 $_2$ $_4$ M_1 सप्त (for देव°) — ^{e}) A few MSS वशिष्ठ° B_1 सर्वे, D_2 विप्रा (for मुख्या) — ^{f}) Dc_2 D_2 तु, M_1 स (for सु) B Dc_1 Dn_1 n_3 D_4 $_6$ G_3 महाबला° (B_6 महौजस°); T G_1 $_2$ $_4$ प्रभा (for व्रता)

38 ^{a}) K_2 भगार्थे; Dc_2 D_3 भो (for भा°) K_1 तपसोपार्थं; K_2 B_1m पातु, B_{2-4} D (except D_{1-3} $_5$) G_3 तपसोधातु (B_3m °धान्त) (for पात्त) — ^{b}) K_3 B_3 (m as in text) सोमस G_1 $_2$ $_4$ सदा (for तथा) K B_1 $_3$ (m as in text) D_1 $_2$ $_3$ (*sup lin* as in text) $_5$ T_2 [अ]परे (for [अ]ध्वरे) — ^{c}) K_4 पिपासया K_1 $_2$ $_4$ Dc D_2 T G_3 M [अ]भ्य(Dc$_2$ °प्य)युर् (for ययुर्)

39 ^{a}) K_3 इष्ट (for इष्टिं), and न्याय्य (for न्याय) — ^{b}) K_3 B_2 सुसमृद्धे, Dc_2 मिद्ध — ^{d}) Dc_2 G_1 सर्वैः; G_2 $_4$ M_1 सर्वं (for सर्व) Dc दिवौकस°

40 ^{a}) $Ś_1$ K_3 सोपाहूतो, B_3 समाहूतो (m हुतो as in text) T_2 हितो — ^{b}) K_2 Dc_2 D_4 $_6$ सोद्भूत (for सोऽद्भुत°) — ^{c}) K_1 $_4$ B_1 $_2$ $_4$ D (for D_2 see below) G_1 $_3$ ययौ (for [आ]ययौ) — D_2 om (hapl) from सृत्य up to विवि (in 41^{a}) — ^{d}) B_4 सश्रितो, T_1 पार्श्व°; T_2 पश्य, G_1 $_2$ $_4$ सूर्य, M_1 शाश्व° (for वाग्य°) — ^{e}) Dn_3 D_1 $_6$ अगम्य (for आगम्य) D_4 [आ]हवनीये स्वे — ^{f}) B_1 द्विजैर्मंत्रहुतो हुत, B_4 तै समस्त हुत हवि°

41 D_2 om स तत्र विवि (cf v l 40) — ^{a}) T_2 सतत, G_1 $_2$ $_4$ स तु स (for स तत्र) D_5 विहित, G_1 विधिवत् (for विविध) Dc द्रव्य (for हव्य) — ^{c}) B_4 मुनि (for ऋषि) — ^{d}) $Ś_1$ प्रायात्स्थानाद्; B_1 प्रादिस्सत, B_2 प्रयच्छति (for प्रायच्छत)

42 ^{a}) $Ś_1$ [अ]भ्यगच्छत्स, K_1 $_2$ [अ]भ्यगच्छत, K_3 D_1 $_5$ G_1 $_2$ M_2 [अ]भ्यपश्यत्स, T_1 तास्तु गच्छती° (for [अ]प्यपश्यत्स) — ^{b}) $Ś_1$ द्विजा (sic) (for महा°) — ^{c}) K_2 B_6 Dc Dn D_4 $_6$ G_3 स्वेष्वासनेषु, K_3 श्रेष्ठाश्रमे°; B_2 श्रेष्ठासने, T_2 G_2 स्वष्ट्वाश्रमे° T_1 वसती° (for [उ]पविष्टा°) $Ś_1$ स्वस्वाश्रमोपविष्टास्ता — ^{d}) K_2 पतिभिश्च; K_4 D_2 $_3$ $_5$ स्नाताश्चैव; B Dn D_1 $_4$ $_6$ G_3 स्वप(D_1 $_4$ $_6$ °प)तीश्च, Dc स्नातीश्चैव $Ś_1$ सुखासुख, B_2 $_4$ Dn D_1 $_4$ $_6$ G_3 तथा सुख, Dc_2 सुखावह, T_2 G_2 पतिव्रता

43 ^{a}) T_2 कुश (for रुक्म) A few MSS °वेदी (for वेदि°) G_1 तत्र (for तास्तु) — ^{b}) B_1 °रेखा (for लेखा) — T_2 om 43^{cd} — ^{c}) B_{1-3} D_5 °र्चि प्रतिमा° — ^{d}) B_4 [उ]द्गता° (for [अ]द्भुता°)

44 K_1 om from 44 up to 3 214 21 — ^{a}) $Ś_1$ K_2 ससतोद्गतेन स (hypermetric!) B_3 Dn_1 n_3 D_1 $_4$ $_6$ G_3 स तत्र तेन स — ^{c}) D_4 शक्या मया द्रष्टु स्प्रष्टु (cf 46^{ab}) — ^{d}) $Ś_1$ K_2 B_4 वश गत, M वशातुर

स भूयश्चिन्तयामास न न्याय्यं क्षुभितोऽस्मि यत् ।
साध्वीः पत्नीर्द्विजेन्द्राणामकामाः कामयाम्यहम् ॥ ४५
नैताः शक्या मया द्रष्टुं स्प्रष्टुं वाप्यनिमित्ततः ।
गार्हपत्यं समाविश्य तस्मात्पश्याम्यमीक्ष्णशः ॥ ४६
संस्पृशन्निव सर्वास्ताः शिखाभिः काञ्चनप्रभाः ।
पश्यमानश्च मुमुदे गार्हपत्यं समाश्रितः ॥ ४७
निरुष्य तत्र सुचिरमेवं वह्निर्वशं गतः ।
मनस्तासु विनिक्षिप्य कामयानो वराङ्गनाः ॥ ४८
कामसंतप्तहृदयो देहत्यागे सुनिश्चितः ।
अलाभे ब्राह्मणस्त्रीणामग्निर्वनमुपागतः ॥ ४९
स्वाहा तं दक्षदुहिता प्रथमं कामयत्तदा ।
सा तस्य छिद्रमन्वैच्छच्चिरात्प्रभृति भामिनी ।
अप्रमत्तस्य देवस्य न चापश्यदनिन्दिता ॥ ५०
सा तं ज्ञात्वा यथावत्तु वह्निं वनमुपागतम् ।
तत्त्वतः कामसंतप्तं चिन्तयामास भामिनी ॥ ५१
अहं सप्तर्षिपत्नीनां कृत्वा रूपाणि पावकम् ।
कामयिष्यामि कामार्तं तासां रूपेण मोहितम् ।
एवं कृते प्रीतिरस्य कामावाप्तिश्च मे भवेत् ॥ ५२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रयोदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१३ ॥

---

45 K1 om 45 (cf v l 44) — a) B1–3 Dn1 n2 D4 6 G3 भूय· स(D4 6 G3 स)चिंत° — b) B Dn1 n2 D4 6 G3 तो ह्यह, Dc Dn3 D5 °तस्य मे (for °तोऽस्मि यत्) — Ś1 om from 45cd up to 3 214 21 — c) K2 B Dc Dn D1 4–6 G3 साध्व्य· (Dc Dn3 सत्य) पत्न्यो — d) B1 3 Dc Dn3 D4 6 G3 अकाम्या· (for °मा·)

46 Ś1 K1 om 46 (cf v l 45, 44) — a) D3 (by corr) न ता· (for नैता) — b) K4 चा° (for वा) G1 निमि° (for [अ]निमि°) — c) B3 °सृत्य, K4 Dc D1–3 5 M °श्रित्य (for °विश्य)

47 Ś1 K1 om 47 (cf v l 45, 44) Before 47, K2 B D (except D1–3 5) G3 ins मार्कंडेय उ° — b) B4 °प्रभ· (for °प्रभा·) — c) B4 स (for च)

48 Ś1 K1 om 48 (cf v l 45, 44) — b) B4 S (except G3) ततो (for एव) K3 4 Dc D2 3 5 T G1 2 4 वन (for वश) — M2 om (hapl) 48c–49d — c) K4 D2 3 विनि·क्षिप्य, T1 विनिष्क्रम्य

49 Ś1 K1 M2 om 49 (cf v l 45, 44, 48) — b) K2 B Dn D3 4 6 G3 °त्याग·, K3 Dc D1 2 5 °न्यासे; K4 न्यास (for त्यागे) K2 B Dc Dn D4 6 G3 विनिश्चित·, D2 सुनिश्चल· — d) K2 B1 3 Dn1 n2 D4 6 G3 °गमत्, D3 श्रित· (for °गत)

50 Ś1 K1 om 50 (cf v l 45, 44) — b) T1 G1 3 4 M2 प्रथमा, M1 भार्या सा (for प्रथम) K3 4 Dc1 D1–3 कामयत्यल; Dc2 °यत्फल, D5 °येत्फल (for °यत्तदा) — c) B2 4 T G1 2 4 तत्र (for तस्य) B1 4 T G1 2 4 अन्वि° (for अन्वै°) — d) K2 B Dn1 n2 D4 6 G3 भाविनी; K3 4 Dc D1–3 5 भारत (for भामिनी) — M om (hapl) 50e–51d — f) K2 B Dn1 n2 D4–6 G3 न च (Dn2 D5 चा) पश्यत्य°, K4 Dc1 न च पश्यद

51 Ś1 K1 M om 51 (cf v l 45, 44, 50) — a) B2 यथा वक्तु, D1 तथा सुभ्रूर्, T G1 2 4 यथावृत्त (for °वत्तु) — c) B4 यद्वत, D1 सा तत (for तत्त्व°) — d) K2 B Dc1 Dn D4 6 G3 भाविनी (for °मि°)

52 Ś1 K1 om 52 (cf v l 45, 44) — c) B4 T1 G1 M1 रम° (for काम°) K2 4 B1 3 D (except D1–3 5) G3 कामार्तो — f) G1 4 कामस्याप्ति° (for कामावाप्ति°)

Colophon om in Ś1 K1 — *Major parvan* K2 Dn2 T2 G2 4 आरण्य — *Sub parvan* G1 मार्कंडेयसमस्या K3 4 B1–3 D G3 (all om sub parvan name) mention only आंगिरस (D1 आंगिरसोपाख्यान) — *Adhy name* B2 4 स्कंदोत्पत्ति·, Dc Dn3 M2 कुमारोत्पत्ति, T2 कुमारोत्पत्तिकथन, G1 कुमारसंभव — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 223, Dn2 222, D1 226, T G1 M (M2 inf lin) 216, G2 4 M2 (orig) 218 — *Śloka no* Dn1 n2 D1 6 42

214

☞ Ś1 K1 om 3 214 1–21 (cf v l 3 213 45, 44) The MSS are ignored up to st 21

1 G2 om the ref — b) K2 लोल-, T1 शिव (for शील-) Dc Dn3 समन्विता (for गुणान्विता) — c) G1 4 तत् (for सा) B4 [अ]प्रतिम, G4 प्रतिम (for प्रथम) D3 transp रूप and कृत्वा (in d) — e) Many N MSS °म्यास (for °म्याश) — f) Dc त प्रोवाच, S (except G3) उवाच च (for त चोवाच)

२१४

मार्कण्डेय उवाच ।
शिवा भार्या त्वङ्गिरसः शीलरूपगुणान्विता ।
तस्याः सा प्रथमं रूपं कृत्वा देवी जनाधिप ।
जगाम पावकाभ्याशं तं चोवाच वराङ्गना ॥ १
मामग्ने कामसंतप्तां त्वं कामयितुमर्हसि ।
करिष्यसि न चेदेवं मृतां मामुपधारय ॥ २
अहमङ्गिरसो भार्या शिवा नाम हुताशन ।
सखीभिः सहिता प्राप्ता मन्त्रयित्वा विनिश्चयम् ॥ ३
अग्निरुवाच ।
कथं मां त्वं विजानीषे कामार्तमितराः कथम् ।
यास्त्वया कीर्तिताः सर्वाः सप्तर्षीणां प्रियाः स्त्रियः ॥ ४
शिवोवाच ।
अस्माकं त्वं प्रियो नित्यं बिभीमस्तु वयं तव ।
त्वच्चित्तमिङ्गितैर्ज्ञात्वा प्रेषितास्मि तवान्तिकम् ॥ ५
मैथुनायेह संप्राप्ता कामं प्राप्तं द्रुतं चर ।
मातरो मां प्रतीक्षन्ते गमिष्यामि हुताशन ॥ ६
मार्कण्डेय उवाच ।
ततोऽग्निरुपयेमे तां शिवां प्रीतिमुदायुतः ।
प्रीत्या देवी च संयुक्ता शुक्रं जग्राह पाणिना ॥ ७
अचिन्तयन्ममेदं ये रूपं द्रक्ष्यन्ति कानने ।
ते ब्राह्मणीनामनृतं दोषं वक्ष्यन्ति पावके ॥ ८
तस्मादेतद्रक्ष्यमाणा गरुडी संभवाम्यहम् ।
वनान्निर्गमनं चैव सुखं मम भविष्यति ॥ ९
सुपर्णी सा तदा भूत्वा निर्जगाम महावनात् ।
अपश्यत्पर्वतं श्वेतं शरस्तम्बैः सुसंवृतम् ॥ १०
दृष्टीविषैः सप्तशीर्षैर्गुप्तं भोगिभिरद्भुतैः ।

---

2 ^{a}) S (except T_1 G_3) कामसपत्नां — ^{c}) K_3 Dn_3 D_1 न करिष्यसि (by transp), B_3 करिष्यामि न, D_c D_5 न करिष्यामि K_4 B_4 $D_{2, 8}$ न चेत्करिष्यसे देव — ^{d}) D_5 मां मृताम् (by transp) — After 2, S (except G_3) ins

1059* तवाप्यधर्मं सुमहान्भविता वै हुताशन ।

3 $G_{1, 4}$ om (hapl) 3^{ab} — ^{c}) K_2 क्लिष्टाभि°, $K_{3, 4}$ D_c Dn_3 $D_{1-3, 5}$ सर्वा°, $B_{1, 3}$ ज्ञाति°, $B_1m_{2, 4}$ Dn_1 n_2 $D_{4, 6}$ G_3 शिष्टा° (for सखी°) K_2 $B_1m_{2, 3}$ Dn_1 n_2 $D_{4, 6}$ G_3 प्रहिता (for स°)

4 ^{a}) D_c D_2 त्व मां (by transp) S (except G_3) विजानासि (for °नीषे) — ^{d}) B_4 वशा° (for प्रिया°)

5 T_1 om the ref — ^{b}) K_3 विभेम; T M बिभ्यामस (for बिभीमस) — ^{c}) D_c Dn_3 $D_{1-3, 5}$ स्विङ्गितै (for इङ्गितै)

6 ^{a}) T_1 [ए]त्र (for [इ]ह) K_3 Dn_1 $D_{3, 5}$ T $G_{1, 2, 4}$ M स(T_1 सु)प्राप्तां, B_1 (m as in text) °मुष्टा; B_4 तप्ता — ^{b}) D_c Dn_3 $D_{1, 3}$ कामात् (for काम) $D_{2, 3}$ वर (for चर) T $G_{1, 2, 4}$ M कामाच्चैव द्रुत (T_2 चोपद्रुतां) च मां (T_1 °विमां) — After 6^{ab}, S (except G_3) ins

1060* उपयन्तु महावीर्यं पूर्वमेव त्वमर्हसि ।

— $K_{3, 4}$ S (except G_3) om 6^{cd} — ^{c}) $B_{2, 4}$ D_2 यातरो, Dn D_3 जामयो, D_1 यास्त्वन्या (for मातरो)

7 B_2 om (? hapl) 7–9 with the ref — ^{b}) K_3 प्रति; K_4 प्रीतो; D_c Dn_3 $D_{3, 5}$ प्रीतां (for प्रीति) B_4 °मुदान्वित° T $G_{1, 2, 4}$ M शिवां प्रीत उ(T_1 M प्रीतिमु)दावहत् (T_2 हरत्) — ^{c}) K_3 B Dn_1 n_2 $D_{4, 6}$ G_3 समायुक्ता (for च सं°) $K_{3, 4}$ D_c Dn_3 $D_{1-3, 5}$ प्रीत्या (K_4 D_c D_3 ता) च देवी संयुक्ता — ^{d}) K_4 युक्त (m as in text), S (except G_3 M_2) शुक्ल (for शुक्र), cf v l 12^{d}

8 B_2 om 8 (cf v l 7) — ^{a}) K_3 विचरत्या; B (B_2 om) D_c Dn_3 $D_{1-3, 5}$ व्यचिंतयन्, S (except G_3) साचिंत (for अचिन्त) D_c Dn_3 मामक, T_1 मदीय (for ममेद) T_1 G_4 वै (for ये) — ^{b}) M पश्यन्ति (for द्रक्ष्यन्ति) D_c Dn_3 केचन (for कानने) — ^{c}) T_2 अहिता; G_2 अहित; G_4 प्रकृत (for अनृत) — ^{d}) D_1 द्रक्ष्यति (for व°) $K_{2, 3}$ B_1 D_c $D_{4, 6}$ T_2 $G_{1, 3}$ M पावक (K_2 °क°, B_1 D_c $D_{4, 6}$ G_3 °क); $D_{1-3, 5}$ कात्

9 B_2 om 9 (cf v l 7) — ^{a}) M_2 त्वेतद् (for एतद्) K_3 रक्षणाय, G_4 M रक्षमाणा — ^{d}) T_2 चैव (for मम)

10 ^{a}) T_2 $G_{1, 2, 4}$ M_2 ततो (for तदा) — ^{b}) $G_{1, 4}$ ततो (for महा°) T G_2 M निर्गत्य (M °म्य) महतो वनात् (T_1 वनतो महत्) — ^{c}) G_1 सर्वत (for पर्वत)

रक्षोभिश्च पिशाचैश्च रौद्रैर्भूतगणैस्तथा ।
राक्षसीभिश्च संपूर्णमनेकैश्च मृगद्विजैः ॥ ११
सा तत्र सहसा गत्वा शैलपृष्ठं सुदुर्गमम् ।
प्राक्षिपत्काञ्चने कुण्डे शुक्रं सा त्वरिता सती ॥ १२
शिष्टानामपि सा देवी सप्तर्षीणां महात्मनाम् ।
पत्नीसरूपतां कृत्वा कामयामास पावकम् ॥ १३
दिव्यरूपमरुन्धत्याः कर्तुं न शकितं तया ।
तस्यास्तपःप्रभावेण भर्तृशुश्रूषणेन च ॥ १४
षट्कृत्वस्तत्तु निक्षिप्तमग्ने रेतः कुरूत्तम ।
तस्मिन्कुण्डे प्रतिपदि कामिन्या स्वाहया तदा ॥ १५
तत्स्कन्नं तेजसा तत्र संभृतं जनयत्सुतम् ।
ऋषिभिः पूजितं स्कन्नमनयत्स्कन्दतां ततः ॥ १६
षट्शिरा द्विगुणश्रोत्रो द्वादशाक्षिभुजक्रमः ।
एकग्रीवस्त्वेककायः कुमारः समपद्यत ॥ १७
द्वितीयायामभिव्यक्तस्तृतीयायां शिशुर्बभौ ।
अङ्गप्रत्यङ्गसंभूतश्चतुर्थ्यामभवद्गुहः ॥ १८
लोहिताभ्रेण महता संवृतः सह विद्युता ।
लोहिताभ्रे सुमहति भाति सूर्य इवोदितः ॥ १९
गृहीतं तु धनुस्तेन विपुलं लोमहर्षणम् ।
न्यस्तं यत्त्रिपुरघ्नेन सुरारिविनिकृन्तनम् ॥ २०
तद्गृहीत्वा धनुःश्रेष्ठं ननाद बलवांस्तदा ।
संमोहयन्निवेमान्स त्रींल्लोकान्सचराचरान् ॥ २१
तस्य तं निनदं श्रुत्वा महामेघौघनिस्वनम् ।
उत्पेततुर्महानागौ चित्रश्चैरावतश्च ह ॥ २२

---

11 ^{a}) K_2 दह्लाविषै B_2 ससशीर्षैर्दंष्टिविषैर् (by transp) — ^{b}) K_3 T_1 अद्भुत, D_3 उद्धतै॰ (for अद्भुतै) — ^{d}) B_4 गुस, S (except G_3) दुष्टैर् (for रौद्रैर्) — ^{c}) G_2 सकीर्णम् (for सपूर्णम्) — After 11, S (except G_3) ins

1061* नदीप्रस्रवणोपेत नानातरुलताचितम् ।

12 ^{b}) B_4 D_1 °श्टग (for °पृष्ठ) — ^{c}) B_3 कुजे, D_8 भाडे (for कुण्डे) — ^{d}) S (except G_3) शुक्र (for शुक्रं), of v l 7^d T_2 G_2 सत्वरिता, G_4 सत्व°, M सुत्व° K_2 B_{1-3} Dn_1 n_3 D_4 $_6$ G_3 शुभा (for सती)

13 ^{a}) K_2 B_{1-3} Dn D_4 $_6$ G_3 सप्ता° (for शिष्टा°) K_3 $_4$ Do D_{1-3} $_5$ देवीनां (for सा देवी) — ^{c}) B_4 पत्नीनां रूपक कृत्वा — ^{d}) G_1 $_2$ $_4$ M_1 रम° (for काम°)

14 ^{a}) K_3 $_4$ B_3 Do Dn_3 D_{1-3} G_2 M दिव्य (for दिव्य) — ^{b}) K_2 शक्यते ; B_1 $_3$ D_8 शकितु (for शकित) — ^{c}) Do Dn_3 अस्या° (for तस्या°) Some MSS °प्रभावेन — ^{d}) D_1 T_2 G_1 $_4$ M भर्तु (for भर्तृ)

15 ^{a}) Dc_1 Dn_3 D_2 T_2 G_1 $_2$ $_4$ तत्र (for तत्तु) Some MSS नि॰क्षिसम् — ^{b}) K_3 B_3 Do D_{1-3} $_5$ T_2 G_1 M अग्नि॰ (for अग्ने) K_3 $_4$ B_3 $_4$ Do Dn_3 D_{1-3} $_5$ M °द्वह (for त्तम) — ^{c}) T_1 प्रक्षिपत्या॰ (for प्रतिपदि) — ^{d}) B_2 कृत ; D_1 $_2$ सथा, D_5 तया, M सह (for तदा)

16 ^{a}) T_2 रेतसां, G_1 $_2$ तेजसां (for तेजसा) Do तस्य (for तत्र) — ^{b}) K_{2-4} B D G_3 सवृतं, T M_2 °भूत (for °भृत) K_4 Do D_{1-3} $_5$ त्वसृजत् (for जनयत्) — ^{c}) B_1 $_3$ G_1 $_4$ M_1 स्कदम् (for स्कन्नम्) — ^{d}) B_1 S (except G_3) जनयत्, D_2 $_3$ अगमत्, D_5 मनसा (for अनयत्) K_3 $_4$ B_3 Do Dn_3 D_5 T_2 M तु (D_8 नु) तत्, B_2 D_5 गत, D_1 सुत, D_2 नु यत् (for तत॰)

17 ^{c}) K_4 D_2 $_3$ च (for तु) K_2 B_{1-3} Dn_1 n_3 D_4 $_6$ G_3 एकग्रीवैकजठर॰

18 ^{a}) D_1 अपि व्यक्तस् ; D_2 $_3$ अभिव्यक्तिस् — ^{c}) T_1 अथ (for अङ्ग॰) S (except G_3) °सपूर्ण (for सभूत) — ^{d}) T_2 गुरुः (for गुह॰)

19 D_3 om 19^{ab} — ^{b}) K_3 $_4$ B_1 T_1 M_2 स सविद्युता G_2 $_4$ स विद्युते (for सह वि°) K_2 विद्युता सह सवृत॰ — ^{c}) K_4 लोहिताभ्रै॰ Do D_4, $_6$ °अभ्रेषु महति ; T_1 °अभ्रेण सुमहान्

20 ^{b}) B_2 बहुल (for विपुल) S (except G_3) रोम° (for लोम°) — ^{d}) Dc_2 D_{2-4} पुरारि (for सुरारि) K_2 T_2 G_1 $_2$ $_4$ सु(K_2 T_2 पु)राराातिनिकृ°, B_4 सुरारिविनिवर्तन, T_1 तत्सुरात्रनिकृ°

21 ^{b}) K_3 ननद ; K_4 B_4 Do Dn_3 D_{1-3} T M ननर्द (for ननाद) K_4 बलवत्तर, B_3 भगवांस्तदा ; D_5 बलवत्तदा — ^{c}) D_2 $_3$ G_1 स मोह° T M इमान्सर्वान् ; G_1 $_2$ $_4$ इमाँल्लोकान् (for इवेमान्स) — ^{d}) K_3 B_4 Do D_2 $_3$ T_1 लोकांस्त्रीन् (by transp), G_1 $_2$ $_4$ गुहस्त्रीन्

22 $Ś_1$ K_1 resume ! — ^{a}) $Ś_1$ K_{1-3} D_1 $_2$ $_5$ तस्य स , Dc_2 स तस्य (for तस्य स) — ^{b}) B_4 S (except G_3) महामेघोदधिप्रभ (M_1 स्वन)

23 ^{a}) D_2 तौ चापततौ — ^{b}) $Ś_1$ K_2 $_3$ B_2 $_3$ Dn_1 D_{4-6} G_3 स बालोर्कसम°, K_4 बालार्कसदृश° — K_3 om

तावापतन्तौ संप्रेक्ष्य स बालार्कसमद्युतिः ।
द्वाभ्यां गृहीत्वा पाणिभ्यां शक्तिं चान्येन पाणिना ।
अपरेणाग्निदायादस्ताम्रचूडं भुजेन सः ॥ २३
महाकायमुपश्लिष्टं कुक्कुटं बलिना वरम् ।
गृहीत्वा व्यनदद्भीमं चिक्रीड च महाबलः ॥ २४
द्वाभ्यां भुजाभ्यां बलवान्गृहीत्वा शङ्खमुत्तमम् ।
प्राध्मापयत भूतानां त्रासनं बलिनामपि ॥ २५
द्वाभ्यां भुजाभ्यामाकाशं बहुशो निजघान सः ।
क्रीडन्भाति महासेनस्त्रींल्लोकान्वदनैः पिबन् ।
पर्वताग्रेऽप्रमेयात्मा रश्मिमानुदये यथा ॥ २६
स तस्य पर्वतस्याग्रे निषण्णोऽद्भुतविक्रमः ।
व्यलोकयदमेयात्मा मुखैर्नानाविधैर्दिशः ।
स पश्यन्विविधान्भावांश्चकार निनदं पुनः ॥ २७
तस्य तं निनदं श्रुत्वा न्यपतन्बहुधा जनाः ।
भीताश्चोद्विग्नमनसस्तमेव शरणं ययुः ॥ २८
ये तु तं संश्रिता देवं नानावर्णास्तदा जनाः ।
तानप्याहुः पारिषदान्ब्राह्मणाः सुमहाबलान् ॥ २९
स तूत्थाय महाबाहुरुपसान्त्व्य च ताञ्जनान् ।
धनुर्विकृष्य व्यसृजद्बाणाञ्श्वेते महागिरौ ॥ ३०
बिभेद स शरैः शैलं क्रौञ्चं हिमवतः सुतम् ।
तेन हंसाश्च गृध्राश्च मेरुं गच्छन्ति पर्वतम् ॥ ३१
स विशीर्णोऽपतच्छैलो भृशमार्तस्वरान्रुवन् ।
तस्मिन्निपतिते त्वन्ये नेदुः शैला भृशं भयात् ॥ ३२
स तं नादं भृशार्तानां श्रुत्वापि बलिनां वरः ।

(hapl) 23c–25d — e) D1 सर्पौ (for द्वाभ्यां) — e) D6 अपर च (for °रेण) Ś1 K1 4 D3 °दायाद, B3 5 Dc D2 दायाद्य — f) Ś1 K1 2 4 D3 8 महाभय (for भुजेन स)

24 K3 om 24 (cf v l 23) — a) K4 G1 4 M1 उपाश्लिष्ट; T1 उपक्लिष्ट; T2 उपादिष्ट — b) D1–3 5 T G2 4 M1 वर॰ (for वरम्) — c) K2 विनद, B1 व्यानदन् (for व्यनदद्) G1 2 4 भीमश्च — d) B Dn1 D4 6 G3 °भुज°, Dn2 सुर (for बल°)

25 K3 om 25 (cf v l 23) — a) T2 G1 2 4 बलवद् (for °वान्) — b) B4 बलम् (for शङ्खम्) — c) D3 T2 G2 4 प्रध्मापयत — d) Ś1 K1 वर; K2 वर (for अपि)

26 b) B1–3 Dn1 n2 D4 6 [ऽ]भिजघान , T1 [ऽ]पि ज , T2 [ऽ]प्याज , G1 2 4 व्याज , M [ऽ]म्य(M2 म्या)हनच (for निजघान) B3 4 Dn D1 3–5 G3 ह (for स॰) — d) K1 D3 (*sup lin sec m* as in text) कारान्, K3 4 M करान् (for लोकान्) — D2 G1 om (hapl) 26f–27e — f) Ś1 K2 3 Dc D5 रश्मिवान्

27 D2 G1 om 27abc (cf v l 26) — a) D3 श्वेतस्य (for स तस्य) — b) K1 दर्शन (for विक्रम°) — d) K3 दिशै (for विधै°) — e) K3 अपश्यद् (for स पश्यन्) T1 पापान् (for भावान्) — f) D1 निनदस्स्वन° (for निनद पुन)

28 a) Ś1 K1–3 D5 स (for त) — Ś1 om (hapl) 28c–29b — c) G1 2 4 हि (for च) — d) S (except G3) गता (for ययु)

29 Ś1 om 29ab (cf v l 28) — a) K1 यत्ते (for ये तु) K1 सश्रित, K3 ससृता (for सश्रिता) Dc देवा — K3 om 29cd — c) K2 B2 Dc1 Dn3 D3 4 अस्य, B4 T1 G1 3 M तस्य, Dn1 n2 अथ, D5 अभि (for अपि) Ś1 K2 पार्षदान्वै, K1 M पार्षदान् (catalectic), Dn1 D4 G1 परिषदान् T2 G4 तास्तदा तुष्टुवु सर्वे — d) Ś1 K1 B1 2 4 Dn2 D2–4 6 T1 G1 3 ब्राह्मणान्; K4 ब्रह्मण्यात् (for ब्राह्मणा) B3 ब्राह्मणानां महाबलान्, M3 ब्राह्मणा सुमहाबला°

30 a) Ś1 सतूर्याय, K1 सतूर्णाय, K2 सतूस्याय (sic) (for स तूत्थाय) — b) K3 उपशांत्या च; Dc2 उपसात्वत, T2 अवसांत्व्य च (for उपसान्त्व्य च) K1 उपसध्य गताञ्ज° नान् — c) Ś1 D5 व्यकृष्य Dc [अ]स्यसृजद्; D2 3 T2 G1 M [अ]वसृ° (for व्यसृ°) — d) D3 M बाण (for बाणान्) D4 6 श्वेत (for श्वेते)

31 a) Ś1 K3 च (for स) D2 3 G1 M1 शर (for शरै°) — b) Ś1 पर (for सुतम्)

32 a) K4 D2 6 स विस्ती(K4m शी)र्णो; Dc स वि (Dc2 च)कीर्णो, T2 स तु शीर्णो — b) K1 2 स्वनान्; B4 T1 G1 4 स्वर; D6 T2 G3 स्वरो (for स्वरान्) Ś1 K1–3 D1–3 T1 ब्रुवन्; B4 T2 G3 M1 नदन्; G1 4 M2 रवन् (for रुवन्) — c) B4 T1 तु (for नि) Ś1 K1 2 शैले (for त्वन्ये) — d) B Dn1 n2 D3 6 G3 तदा; T2 बलात् (for भयात्) — After 32, S (except G3) ins

1062* घोरमार्तस्वरं सर्वे दृष्ट्वा क्रौञ्चं विदारितम्।

33 a) Ś1 K2 S (except T2 G3) भयार्ताना (for

न प्राव्यथदमेयात्मा शक्तिमुद्यम्य चानदत् ॥ ३३
सा तदा विपुला शक्तिः क्षिप्ता तेन महात्मना ।
बिभेद शिखरं घोरं श्वेतस्य तरसा गिरेः ॥ ३४
स तेनाभिहतो दीनो गिरिः श्वेतोऽचलैः सह ।
उत्पपात महीं त्यक्त्वा भीतस्तस्मान्महात्मनः ॥ ३५
ततः प्रव्यथिता भूमिर्व्यशीर्यत समन्ततः ।
आर्ता स्कन्दं समासाद्य पुनर्बलवती बभौ ॥ ३६
पर्वताश्च नमस्कृत्य तमेव पृथिवीं गताः ।
अथायमभजल्लोकः स्कन्दं शुक्लस्य पञ्चमीम् ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुर्दशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१४ ॥

२१५

मार्कण्डेय उवाच ।
ऋषयस्तु महाघोरान्दृष्ट्वोत्पातान्पृथग्विधान् ।
अकुर्वञ्शान्तिमुद्विग्ना लोकानां लोकभावनाः ॥ १
निवसन्ति वने ये तु तस्मिंश्चैत्ररथे जनाः ।

भृशा°) — b) D2 जयिनां (for बलि°) — c) K4 B1 Dn1 n2 G3 प्राव्यव°, D1 [अ]प्रह्वय° (for प्राव्यथ°) — d) K3 नानदत्, K4 D1 5 सनदन्, D2 3 नादयन् (for चानदत्)
34 a) T M नदता, G1 2 4 न तदा (for सा तदा) K1 3 4 B D G3 विमला (for विपुला) — b) Ś1 K D1–3 5 T G1 2 [अ]मितात्मना (for महा°) — c) T1 G1 2 4 M क्रोधात्, T2 रोषात् (for घोरं) — d) M2 क्रौंच° (for श्वेत°) T1 शक्तिः श्वेतस्य सा गिरेः
35 a) S1 K1 2 पपाता° (for स तेना°) B D (except D2 5) G दीर्णो (B1 वीरो) (for दीनो) — b) G1 4 श्वेतो-पलैः (for श्वेतोऽचलैः) — c) T1 G1 2 4 पलायत, M अपलायन् (for उत्पपात) G1 2 4 जहीत्युक्त्वा (for महीं त्यक्त्वा) T2 पालयन्प्रजहीत्युक्त्वा — d) Ś1 K B1 3 Dc Dn3 D1–3 G4 तस्य, B2 च स; Dn1 n2 D4 6 G3 स सु (for तस्मान्)
36 a) D1 प्रचलिता (for प्रव्य°) — b) G1 विशी° (for व्यशी°) — K3 om (hapl) from समा° (in 36c) up to स्कन्द (in 37d) — c) Ś1 अपाश्रित्य, K1 2 उपाश्रित्य, K4 B4 Dc Dn3 D1–3 समाश्रित्य, S (except G3) नमस्कृत्य (for समासाद्य)
37 K3 om up to स्कन्द (cf v l 36), T1 om 37ab — a) Ś1 नदीश्चैव, K2 नदीस्तत्र; Dc2 नमस्तुभ्य (for नमस्कृत्य) — b) Ś1 K2 M3 तामेव (for तमेव) — c) K4 B2 3 Dn D4–6 G3 [ए]नम्, D1 ताम् (for [अ]यम्) S1 K1 2 B4 अभवल्लोके (for अभजल्लोकः) — d) Dc2 D2 शुक्र (for शुक्ल°) Ś1 K2 Dc2 M2 पचमी; B1 सप्तमी

Colophon — *Major parvan* Ś1 K2 Dn2 T2 G2 4 आरण्य — *Sub parvan* G1 मार्कंडेयसमस्या K3 4 B1–3 Dc1 Dn D1 3–6 M (all om sub parvan name) mention only आंगिरस — *Adhy name* B4 Dc1 Dn2 n3 D4 6 G2 3 कुमारोत्पत्ति, Dn1 कुमारोपाख्यान, T2 G1 M कुमारसभव — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 224, Dn2 223, D1 227, T G1 M (M1 *inf lin*) 217, G2 4 M3 (orig) 219 — *Śloka no* Dn1 n2 39, D1 6 40

215

1 After the ref, B Dc Dn D2 (marg *sec m*) 4 6 G3 ins

1063* तस्मिञ्जाते महासत्त्वे महासेने महाबले ।
समुत्तस्थुर्महोत्पाता घोररूपाः पृथग्विधाः ।
स्त्रीपुंसोर्विपरीतं च तथा द्वंद्वानि यानि च ।
ग्रहा दीप्ता दिशः खं च ररास च मही भृशम् ।

[(L 1) B1–3 महात्मनि (for सेने) — (L 4) B1 3 ननाम (for ररास)]

— T1 G1 2 ins after the ref T2 G4 before the ref

1064* इत्येतद्विविधाकारं वृत्तं शुक्लस्य पञ्चमीम् ।
ततो युद्धं महद्घोरं षष्ठ्यां वृत्तं जनाधिप ।

— a) Ś1 K Dc D1–3 5 सु°, B Dn D4 6 G3 च, M तान् (for तु) Ś1 K1 2 B2–4 °भागा (for °घोरान्) — b) K4 B1–3 Dn D1 4 6 G3 समतत (for पृथग्विधान्) — d) Ś1 K Dc Dn3 D1–3 5 शांति° (for लोक°)
2 a) Ś1 K1–3 Dc Dn3 D1–3 5 निवासस्तु वने येषां — c) S1 K3 °श्चवश्चैव K3 नो अर्थे; B3 नो लब्ध (for नो

तेऽब्रुवन्नेष नोऽनर्थः पावकेनाहृतो महान् ।
संगम्य षड्भिः पत्नीभिः सप्तर्षीणामिति स्म ह ॥ २
अपरे गरुडीमाहुस्त्वयानर्थोऽयमाहृतः ।
यैर्दृष्टा सा तदा देवी तस्या रूपेण गच्छती ।
न तु तत्स्वाहया कर्म कृतं जानाति वै जनः ॥ ३
सुपर्णी तु वचः श्रुत्वा ममायं तनयस्त्विति ।
उपगम्य शनैः स्कन्दमाहाहं जननी तव ॥ ४
अथ सप्तर्षयः श्रुत्वा जातं पुत्रं महौजसम् ।
तत्यजुः षट् तदा पत्नीर्विना देवीमरुन्धतीम् ॥ ५
षड्भिरेव तदा जातमाहुस्तद्वनवासिनः ।
सप्तर्षीनाह च स्वाहा मम पुत्रोऽयमित्युत ।
अहं जाने नैतदेवमिति राजन्पुनः पुनः ॥ ६
विश्वामित्रस्तु कृत्वेष्टिं सप्तर्षीणां महामुनिः ।
पावकं कामसंतप्तमदृष्टः पृष्ठतोऽन्वगात् ।
तत्तेन निखिलं सर्वमवबुद्धं यथातथम् ॥ ७
विश्वामित्रस्तु प्रथमं कुमारं शरणं गतः ।
स्तवं दिव्यं संप्रचक्रे महासेनस्य चापि सः ॥ ८
मङ्गलानि च सर्वाणि कौमाराणि त्रयोदश ।
जातकर्मादिकास्तस्य क्रियाश्चक्रे महामुनिः ॥ ९
षड्वक्त्रस्य तु माहात्म्यं कुक्कुटस्य च साधनम् ।
शक्त्या देव्याः साधनं च तथा पारिषदामपि ॥ १०
विश्वामित्रश्चकारैतत्कर्म लोकहिताय वै ।
तस्मादृषिः कुमारस्य विश्वामित्रोऽभवत्प्रियः ॥ ११
अन्वजानाच्च स्वाहाया रूपान्यत्वं महामुनिः ।
अब्रवीच्च मुनीन्सर्वान्नापराध्यन्ति वै स्त्रियः ।
श्रुत्वा तु तत्त्वतस्तस्मात्ते पत्नीः सर्वतोऽत्यजन् ॥ १२

ऽनर्थं) — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1-3}$ कृतो, K$_4$ D$_5$ हृतो, B Dc Dn D$_{4\ 6}$ G$_3$ M$_2$ [आ]हितो (B$_1$ हितो) (for [आ]हृतो) — ^{e}) B$_3$ षड्भि पत्नीभि सगम्य (by transp)

3 ^{b}) Dn$_1$ n$_3$ S (except G$_3$ M$_2$) तया, D$_2$ तथा (for त्वया) — ^{d}) Dn$_2$ T$_2$ G$_{2\ 4}$ गच्छति (for °ती) — ^{f}) T$_1$ कोय (for कृत) K$_{1\ 3}$ वै जना ; D$_5$ तत्वत°; G$_4$ वै द्विजा (for वै जन)

4 Dc$_2$ om 4^{ab} — ^{a}) Ś$_1$ K$_{1-3}$ Dc$_1$ D$_{1-3\ 5}$ तद् (for तु) B$_4$ S (except G$_3$) तत (for वच) — ^{b}) Ś$_1$ K Dc$_1$ D$_{1\ 5}$ [इ]ह (for [इ]ति) — ^{d}) D$_5$ अहोह (for आहा°)

5 ^{a}) K$_4$ ज्ञात्वा (for श्रुत्वा) — ^{b}) K$_3$ भूत (for जात) — ^{c}) D$_2$ स्वास्तदा, D$_5$ स्वस्वका (for षट् तदा) — ^{d}) K$_3$ चैकाम् (for देवीम्)

6 ^{a}) T$_1$ एव G$_4$ ततो (for तदा) — ^{c}) Ś$_1$ K$_2$ महर्षीन्, K$_1$ महर्षिम् (for सप्तर्षीन्) K$_4$ D$_2$ वै (for च) — ^{e}) S (except G$_3$) हेतुर् (for जाने) — ^{f}) Ś$_1$ K$_{1\ 2\ 4}$ D$_{2\ 3\ 5}$ [अ]जल्पत् (for राजन्)

7 ^{a}) T G$_1$ स (for तु) — ^{b}) Dc °मति (for मुनि) — ^{c}) B$_3$ समत्तम् (for सतप्तम्) — ^{d}) K$_2$ आद्रष्टु (for अदृष्ट), and अनुगात् (for अन्व) — ^{e}) G$_{2\ 4}$ सत्वेन (for तत्तेन) B$_4$ तेन कर्माखिल सर्वं — ^{f}) T$_2$ G$_{1\ 2\ 4}$ अवबुध्य B$_1$ यथा तथा, B$_3$ यथायथ

8 ^{ab}) Ś$_1$ K$_{2\ 4}$ transp प्रथम and शरण T$_1$ प्रथम , G$_{1\ 2\ 4}$ धर्मात्मा (for प्रथम) — ^{c}) B$_2$ नित्य, T$_2$ दैव (for दिव्य) D$_6$ स प्रचक्रे, G$_1$ प्रचक्रेथ — ^{d}) Ś$_1$ K$_2$ देवस्य (for सेनस्य) B$_1$ चाशिष , T$_1$ चाह स° (for चापि स°)

9 ^{a}) Ś$_1$ K$_{1\ 3\ 4}$ B$_1$ am D$_{2\ 3}$ M$_2$ मङ्गलानि च, D$_1$ आगमोक्तानि T$_1$ G$_1$ वि(T$_1$ च)चित्राणि (for च सर्वाणि) — ^{c}) T$_1$ G$_{1\ 2\ 4}$ M$_1$ °दिकान् (for °दिका) Ś$_1$ K Dc D$_{1-3\ 5}$ तत्र; T$_1$ G$_{1\ 2\ 4}$ M चापि; T$_2$ चैव (for तस्य) — ^{d}) S (except G$_3$) तस्य (for क्रियाश्च)

10 Ś$_1$ om (hapl) 10^{c}–12^{b} — ^{a}) T$_1$ G$_1$ षण्मुखस्य च, T$_2$ G$_{2\ 4}$ M षण्मूर्धस्तस्य (for षड्वक्त्रस्य तु) B च (for तु) — ^{b}) Dc$_2$ कुमुद (for कुक्कुट°) Ś$_1$ K$_{2\ 4}$ B$_{1\ 2}$ Dc$_1$ Dn D$_{3-6}$ G$_{1\ 3}$ तु (for च) — ^{c}) D$_1$ भक्त्या (for शक्त्या) B$_4$ शक्त्यादिसाधन चैव — ^{d}) K$_1$ D$_2$ तदा (for तथा) K$_4$ B$_{2\ 3}$ Dc$_2$ Dn$_3$ D$_{1-3}$ G$_{2\ 4}$ M परिषदाम्, B$_4$ वै पर्षदाम् G$_1$ पार्षतानां तथैव च

11 Ś$_1$ om 11 (of v l 10) — ^{b}) T$_2$ सर्वं; G$_{2\ 4}$ सर्वे (for कर्म) — ^{d}) S (except T$_2$ G$_3$) दृढ (for ऽभवत्)

12 Ś$_1$ K$_3$ om 12^{ab} (for Ś$_1$ of v l 10) — ^{a}) K$_1$ M अजानस्तत्; K$_4$ अज्ञानात्तत्, B$_1$ Dc D$_{1-3}$ अजानात्तत् (for अन्वजानात्) T$_1$ G$_1$ च तत्स्वाहा; T$_2$ G$_{2\ 4}$ तदा स्वाहा (for च स्वाहाया) D$_6$ स्वाहातत्त्वमजानन्स — ^{b}) K$_3$ रूपाणि स्व; D$_5$ रूपाणि तु, G$_{1\ 4}$ रूपादुत्थ (for रूपान्यत्व) — ^{c}) B$_4$ S (except G$_3$) अथा(B$_4$ स चा)ब्रवी

स्कन्दं श्रुत्वा ततो देवा वासवं सहिताब्रुवन् ।
अविषह्यबलं स्कन्दं जहि शक्राशु माचिरम् ॥ १३
यदि वा न निहंस्येनमयेन्द्रोऽयं भविष्यति ।
त्रैलोक्यं संनिगृह्यास्मांस्त्वां च शक्र महाबलः ॥ १४
स तानुवाच व्यथितो बालोऽयं सुमहाबलः ।
स्रष्टारमपि लोकानां युधि विक्रम्य नाशयेत् ॥ १५
सर्वास्त्वद्याभिगच्छन्तु स्कन्दं लोकस्य मातरः ।
कामवीर्या घ्नन्तु चैनं तथेत्युक्त्वा च ता ययुः ॥ १६
तमप्रतिबलं दृष्ट्वा विषण्णवदनास्तु ताः ।
अशक्योऽयं विचिन्त्यैवं तमेव शरणं ययुः ॥ १७
ऊचुश्चापि त्वमस्माकं पुत्रोऽस्माभिर्धृतं जगत् ।
अभिनन्दस्व नः सर्वाः प्रस्नुताः स्नेहविक्लवाः ॥ १८
ताः संपूज्य महासेनः कामांश्चासां प्रदाय सः ।
अपश्यदग्निमायान्तं पितरं बलिनां बली ॥ १९
स तु संपूजितस्तेन सह मातृगणेन ह ।
परिवार्य महासेनं रक्षमाणः स्थितः स्थिरम् ॥ २०
सर्वासां या तु मातॄणां नारी क्रोधसमुद्भवा ।
धात्री सा पुत्रवत्स्कन्दं शूलहस्ताभ्यरक्षत ॥ २१

त्तान्सप्तर्षीन् — ^{d}) S (except G_3) युष्मत्पत्नीष्वय शिशु° — ^{ef}) $K_{3\ 4}$ $D_{1-3\ 5}$ [अ]पि (for तु) K_3 B_1 D_5 तस्व तस्मात्ते, B_2 Dc तद्वचस्तस्मात् (for तत्त्वतस्तस्मात्) S (except G_3) षट्सु जातो हुतवहात् ते चाग्ने(T_1 तेन ता , T_2 G_4 तेजोग्ने°, M_1 तास्तेग्ने , M_2 ताश्चाग्ने)स्त्वग्रतोत्यजन्

13 Before 13, K_2 B D (except $D_{2\ 3}$) S ins मार्कंडेय उ° (resp मार्कंडेय) — ^{a}) D_5 स्तुत्वा (for श्रुत्वा) $K_{1\ 4}$ B_4 Dn $D_{1\ 4-6}$ G_3 तदा (for ततो) — ^{b}) $Ś_1$ सहसा°, B_1 सर्वतो°, D_3 ते सहा° (for सहिता°) S (except G_3) सहिता° शक्रमब्रुवन् — ^{d}) G_1 जहि शक्राशुभ चिरात्

14 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ विहिंस्ये°, T_1 $G_{1\ 4}$ निर्हिं° (for निहं°) — ^{b}) K_3 D_1 महेंद्रो, B Dn $D_{4\ 6}$ G_3 देवेंद्रो, T_2 अन्येंद्रो (for अयेन्द्रो) $Ś_1$ $K_{1\ 2\ 4}$ न; B_2 वै (for ऽय) $Ś_1$ K_3 भविष्यसि — D_2 om 14^{cd} — ^{c}) $K_{2\ 3}$ $B_{1\ 3\ 4}$ Dc D_{4-6} G_3 त्रैलोक्ये (for °क्य) T $G_{1\ 2\ 4}$ च (for स) M त्रैलोक्यस्य निगृह्यास्मान् — ^{d}) K_4 Dn_1 n_3 $D_{1\ 4\ 6}$ T_2 G_3 °बल (for °बल°)

15 T_1 om (hapl) 15^{ab} — After 15^{ab}, B_3 ins 1065* — ^{c}) B_1 भूतानां; G_2 लोकस्य (for लोकानां) — K_2 $B_{3\ 4}$ D (except $D_{1-3\ 5}$) G_3 ins after 15 B_3, after 15^{ab}

1065* न बालमुत्सहे हन्तुमिति शक्रः प्रभाषते ।
तेऽब्रुवन्नास्ति ते वीर्यं यत एव प्रभाषसे ।

16 ^{a}) K_3 D_5 T_2 [अ]पि; D_2 नि , D_3 [आ]शु; T_1 G_1 [अ]प (for [अ]भि) — ^{b}) T_1 G_1 सर्वे (for स्कन्द) D_5 स्कंदस्य लोकमातर° — ^{c}) T_1 °वीर्याद्; G_4 °वीर्यं (for °वीर्या) Dc घ्नत, T_2 G_4 यांतु (for घ्नन्तु) $Ś_1$ K_3 शरैस (for चैन) — ^{d}) K_3 M तु (for च) T_1 G_1 यथा ययु°, T_2 $G_{2\ 4}$ यथातथ (for च ता ययु°)

17 $Ś_1$ K_1 D_2 om (hapl) 17 — ^{b}) K_{2-4} Dc $D_{1\ 3}$ $G_{2\ 4}$ तदा, T_2 तत (for तु ता) — ^{c}) K_3 D_3 T G_1 [ए]त्र, Dc [इ]र, D_5 [ए]तत्, G_4 [ए]न (for [ए]व) — T_1 G_1 गता (for ययु) — After 17, T_1 G_1 read 3 216 1^{a}–3^{d} (omitting them in their proper place)

18 ^{a}) K_4 B_{1-3} Dn $D_{1\ 4\ 6}$ G_3 चैन (for चापि) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ अस्माभि° (for अस्माक) — ^{b}) K_1 वीर ; K_2 B D (except $D_{1-3\ 5}$) G_3 भव (for ऽस्माभिर्) $Ś_1$ $K_{1\ 4}$ D_{1-3} कृतो बली; K_2 B Dc Dn $D_{4\ 6}$ G_3 महाबल°, K_3 D_5 कृतां (D_5 तों)जलि (for धृत जगत्) — D_1 om (hapl) 18^{c}–19^{d} — ^{c}) K_1 °नदत (for °नन्दस्व) T $G_{1\ 2\ 4}$ अभिनद्य तत° (T_1 G_1 °नदत ता°; T_2 °नद्य तु ता) सर्वां° — ^{d}) K_3 D_2 प्रस्नुता°, K_4 (m as in text) प्रजासु; G_1 स तु ता°, G_{2-4} प्रस्नुता $G_{3\ 4}$ M स्नेहविक्लवा° — After 18, $B_{1\ 3}$ (both marg) Dn $D_{4\ 6}$ G_3 ins

1066* तासां तद्वचनं श्रुत्वा पातुकाम° स्तनान्प्रभु ।

19 D_1 om 19 (cf v l 18) — ^{b}) Dc काम° (for कामान्) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ Dc वै; K_3 $D_{2\ 3}$ च (for स) — ^{d}) T_1 $G_{2\ 4}$ M_1 बलिन (for °नां) D_5 वर (for बली) B_4 पुरत° पितर बली

20 ^{b}) $K_{3\ 4}$ $D_{1-3\ 5}$ तु, B_4 Dc च, S (except G_3) त (for ह) — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ D_1 °ष्वज्य (for °वार्य) D_1 °स्मान (for °सेन) — ^{d}) G_1 तत°; G_2 तथा; G_4 स्थिर° (for स्थित) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ चिर; $K_{3\ 4}$ $D_{3\ 5}$ T_1 M स्थिर°, $B_{1\ 3}$ Dc Dn $D_{4\ 6}$ G_3 शिव°; D_2 [अ]भित (for स्थिरम्) $B_{2\ 4}$ रक्षमाणास्तु तत् (B_4 °णास्तत°) स्थिता ; D_1 पुत्रवत्पर्य रक्षत (= 22^{d}), T_2 रक्षमाणा ऽयतस्थिरे

21 ^{a}) D_1 तत्तु, D_2 चैव (for या तु) — ^{c}) B Dn $D_{4\ 6}$ G_3 स्व (for सा) — ^{d}) K_3 [अ]भिरक्षत , T $G_{1\ 4}$ ह्यरक्षत (for [अ]भ्यरक्षत)

लोहितस्योदधेः कन्या क्रूरा लोहितभोजना ।
परिष्वज्य महासेनं पुत्रवत्पर्यरक्षत ॥ २२
अग्निर्भूत्वा नैगमेयश्छागवक्त्रो बहुप्रजः ।
रमयामास शैलस्थं बालं क्रीडनकैरिव ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१५ ॥

२१६

मार्कण्डेय उवाच ।
ग्रहाः सोपग्रहाश्चैव ऋषयो मातरस्तथा ।
हुताशनमुखाश्चापि दीप्ताः पारिषदां गणाः ॥ १
एते चान्ये च बहवो घोरास्त्रिदिववासिनः ।
परिवार्य महासेनं स्थिता मातृगणैः सह ॥ २
संदिग्धं विजयं दृष्ट्वा विजयेप्सुः सुरेश्वरः ।
आरुह्यैरावतस्कन्धं प्रययौ दैवतैः सह ।
विजिघांसुर्महासेनमिन्द्रस्तूर्णतरं ययौ ॥ ३
उग्रं तच्च महावेगं देवानीकं महाप्रभम् ।
विचित्रध्वजसंनाहं नानावाहनकार्मुकम् ।
प्रवराम्बरसंवीतं श्रिया जुष्टमलंकृतम् ॥ ४
विजिघांसुं तदायान्तं कुमारः शक्रमभ्ययात् ।
विनदन्पथि शक्रस्तु द्रुतं याति महाबलः ।
संहर्षयन्देवसेनां जिघांसुः पावकात्मजम् ॥ ५

22 ^{b}) Ś1 K Do D1, 3 5 सह मातृगणेन तु (Ś1 K1 2 ह) — ^{c}) D1 °स्मान (for सेन) — ^{d}) K3 D3 M3 परि रक्षत, T2 समभापत (for पर्य)

23 T1 G1 2 4 read 23 after 3 217 8 (of v l 17) — ^{a}) Ś1 K2 3 D1–3 T1 M नैगमेश (Ś1 K3 T1 M3 प°; M1 °षु), T2 G1 2 4 ततश्चैन (for नैगमेय°) — ^{b}) S1 महाप्रज ; K2 बहुस्रज°, K4 बहुम्रज° (for प्रज°) — ^{c}) B1 शैलस्थ, T2 स्य (for स्थ) — ^{d}) = (var) 3 31 36^{d} K3 T2 बाल- (for बाल)

Colophon om in T G1 2 4 — *Major parvan* S1 K3 Dn2 आरण्य — *Sub parvan* K3 4 B1–3 Do1 Dn D2–6 G3 (all om sub parvan name) mention only आंगिरस — *Adhy name* B3 Dn D4 6 G3 स्कंदोत्पत्ति, B3 4 Do1 कुमारोत्पत्ति° — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 n3 225, Dn2 224, D1 228, M (M3 inf lin) 218 (M3 orig 220) — *Śloka no* Dn1 n3 D6 29, Dn2 28, D1 24

216

1 T G1 2 4 om the ref T1 G1 read 1^{a}–3^{d} after 3 215 17 T2 om 1^{a}–3^{d} — ^{a}) K1 2 D1 2 3 सोप°; G3 M सोम° (for सोप) — ^{b}) B1 मातरश्चर्षयस्तथा — ^{c}) B Dn D4 6 G3 चैव (for चापि) — ^{d}) K4 B1-2 Dn D1 4 6 G3 दृप्ता D1 2 4 6 T1 G1 2 4 पारिषदा Do गणै Ś1 K1 2 दीप्ताक्षा (K2 °ख्या) पार्षदां गणा°, B4 दीप्ता सर्वे सपार्षदा

2 For T G1 cf v l 1 — ^{b}) K1–3 नादिन (for °वासिन) — ^{d}) Ś1 K1–3 D1–3 5 भूत (for मातृ°)

3 For T G1 cf v l 1 G3 M om (hapl) 3^{abcd} — ^{a}) T1 विषय (for विजय) — ^{b}) B3 विजयेच्छु B4 T1 G1 4 पुरदर° (for सुरे) — ^{c}) Ś1 K D1 3 [ऐ]रावण — After 3^{cd}, K3 B D (except D1 2, D3 marg) G3 ins

1067* आदाय वज्रं बलवान्सर्वैर्देवगणैर्वृत ।

— ^{f}) S1 K B1 3 4 Do D1–3 5 तदा (K3 तथा) (for ययौ)

4 ^{a}) B3–4 Dn T1 G1 3 स च ; B1 T2 तस्य (for तच्च) B1–3 Dn D4 6 G3 °नाद; T1 °देव (for °वेग) — ^{b}) B1 3 भुज (for °प्रभम्) — Ś1 K1 2 om 4^{cd}

5 ^{a}) B4 विजयेप्सु K1 4 B1–3 D (except D1 2 3) G3 समायांत — ^{b}) K3 4 B D (except D1–3) G3 मन्व° यात्, T2 अन्वियास् (for अभ्य°) — ^{c}) K4 B4 D1–3 5 M1 विनर्दन् B1–3 Dn D4 6 G3 पार्थे, T1 G1 परि (for पथि) B1–3 Dn D4 6 G3 देवेशो (for शक्रस्तु) T2 स वियत्पथि शक्रस्तु; G2 4 वियत्पति° स शक्रस्तु — ^{d}) D3 हृष्टु, T1 G1 रौद्र; T2 श्रुत (for द्रुत) G2 4 आयान् (for याति) T M3 बल (for °बल) — ^{e}) Ś1 Do1 D3 स हर्षयन् T2 °गणान् (for °सेनां)

6 ^{c}) B Dn D4 6 T1 G3 अथ; M1 अभि , M3 अपि

संपूज्यमानस्त्रिदशैस्तथैव परमर्षिभिः ।
समीपमुपसंप्राप्तः कार्तिकेयस्य वासवः ॥ ६
सिंहनादं ततश्चक्रे देवेशः सहितः सुरैः ।
गुहोऽपि शब्दं तं श्रुत्वा व्यनदत्सागरो यथा ॥ ७
तस्य शब्देन महता समुद्धूतोदधिप्रभम् ।
बभ्राम तत्र तत्रैव देवसैन्यमचेतनम् ॥ ८
जिघांसूनुपसंप्राप्तान्देवान्दृष्ट्वा स पावकिः ।
विससर्ज मुखात्क्रुद्धः प्रवृद्धाः पावकार्चिषः ।
ता देवसैन्यान्यदहन्वेष्टमानानि भूतले ॥ ९
ते प्रदीप्तशिरोदेहाः प्रदीप्तायुधवाहनाः ।
प्रच्युताः सहसा भान्ति चित्रास्तारागणा इव ॥ १०
दह्यमानाः प्रपन्नास्ते शरणं पावकात्मजम् ।
देवा वज्रधरं त्यक्त्वा ततः शान्तिमुपागताः ॥ ११
त्यक्तो देवैस्ततः स्कन्दे वज्रं शक्रोऽभ्यवासृजत् ।
तद्विसृष्टं जघानाशु पार्श्वं स्कन्दस्य दक्षिणम् ।
बिभेद च महाराज पार्श्वं तस्य महात्मनः ॥ १२
वज्रप्रहारात्स्कन्दस्य संजातः पुरुषोऽपरः ।
युवा काञ्चनसंनाहः शक्तिधृग्दिव्यकुण्डलः ।
यद्वज्रविशनाज्जातो विशाखस्तेन सोऽभवत् ॥ १३
तं जातमपरं दृष्ट्वा कालानलसमद्युतिम् ।
भयादिन्द्रस्ततः स्कन्दं प्राञ्जलिः शरणं गतः ॥ १४
तस्याभयं ददौ स्कन्दः सहसैन्यस्य सत्तम ।
ततः प्रहृष्टास्त्रिदशा वादित्राण्यभ्यवादयन् ॥ १५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षोडशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१६ ॥

(for उप) B_4 सप्राप्य — ^{d}) T $G_{1\ 2\ 4}$ M वह्नि(T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ °ह्ले°)पुत्रस्य वा° — After 6, D_5 ins

1068* अथ दृष्ट्वा स्थित स्कन्द श्वेतस्याग्रे महागिरे ।

7 ^{b}) $B_{1\ 4}$ Dn T_2 $G_{1\ 3\ 4}$ सहितै , T_1 त्रिदशै. (for सहित) — ^{c}) T_1 G_1 तत् (for स) — ^{d}) D_3 व्यानदत्, T_1 स नदत्

8 ^{a}) K_4 तेन, S (except G_3 M_1) अस्य (for तस्य) — ^{b}) $K_{2\ 3}$ $B_{3\ 4}$ Dn $D_{1\ 2\ 4\ 6}$ °न्भूतो° (for °द्धूतो°) — ^{c}) T_1 प्रभूत (for बभ्राम) — ^{d}) S (except G_3) समंतत° (for अचेतनम्)

9 ^{a}) K_4 B_4 अथ, D_2 अनु ; M_2 इह (for उप-) — ^{b}) D_3 दृष्ट्वा देवान् (by transp) — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ सहसा (for प्रवृद्धा°) — ^{e}) Dc_1 $D_{2\ 4}$ तदैव; T_1 तदैव- (for ता देव) B_4 T_1 G_1 [अ]दहद् ; T_2 [अ]पतन् (for [अ]दहन्) $Ś_1$ K Dn $D_{1\ 3\ 5}$ अदहद्देवसैन्यानि G_2 सा देवसेना न्यपतत् — ^{f}) $Ś_1$ $K_{1\ 2\ 4}$ Dn $D_{1\ 2}$ वेप° ; K_3 B Dc D_{3-6} G_3 चेष्ट° (for वेष्ट°) G_2 वेष्टमाना महीतले

10 G_1 om 10^{ab} — ^{a}) M_2 प्रदीप्तशिरसो देहा° — ^{c}) K_2 यांति; Dc भ्रांता° (for भान्ति) — ^{d}) K_4 $D_{2\ 3}$ दिव°, B Dc Dn $D_{1\ 4\ 6}$ G_3 व्यस्ता (for चित्रा°)

11 ^{a}) K_4 ययुस्त; D_2 प्रदीप्तास (for प्रपन्नास) — ^{c}) D_1 देव (for देवा)

12 ^{a}) $D_{2\ 3}$ तदा (for तत) S (except G_3) शक्रो (for स्कन्दे) — ^{b}) T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ M स्कदे; T_2 तस्मै (for शक्रो) B_{1-3} Dn $D_{4\ 6}$ G_3 न्यपातयत्; Dc [ऽ]भ्यपातयद्, T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ M_2 त्ववासृ , T_2 ह्यवासृ°; M_1 न्यवासृ° (for [अ]भ्यवासृ°) — T_1 om 12^c–13^f, T_2 om 12^{ef}

13 T_1 om 13 (of v l 12) — ^{b}) B_1 जज्ञेथ, $D_{4\ 6}$ स जात (for स°) K_4 पर° (for [अ]पर°) — ^{d}) $Ś_1$ $K_{2\ 3}$ D_5 M °भृद्, K_1 D_4 G_4 °धृद् (for धृग्) M_2 वज्र° (for दिव्य°) — ^{e}) D_1 °व्यसना°, $D_{2\ 3}$ (*sup lin sec m*) G_3 °विशिखा° (for °विशना°) T_2 G_1 य° स्वबधु(G_1 सवज्र) विनाशात्तु

14 ^{a}) K_4 B_2 Dn $D_{1\ 4\ 6}$ $G_{1\ 3}$ स (for त) T_1 परम, G_1 पुरुष (for अपर) — ^{b}) T_1 G_1 विशाख च (for कालानल-) B_1 महाप्रभ, G_1 महाद्युतिं (for -समद्युतिम्) — ^{c}) Dn तु स (for तत)।

15 ^{b}) $K_{2\ 4}$ Dn $D_{1\ 5\ 6}$ G_3 सत्तम M ससैन्यस्य समतत — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1\ 3}$ [अ]भिवादयन्

Colophon om in T $G_{1\ 2\ 4}$ — *Major parvan* $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ Dn_2 आरण्य — *Sub parvan* $K_{3\ 4}$ B_{1-3} Dc Dn $D_{1\ 2\ 4-6}$ G_3 M_2 (all om sub parvan name) mention only आंगिरस — *Adhy name* B_2 स्कंदोत्पत्ति°; B_4 Dc कुमारोत्पत्ति°, M_2 विशाखोत्पत्ति° — *Adhy no* (figures, words or both) Dn_1 n_2 226, Dn_3 225, D_1 229, M (M_2 *inf lin*) 219 (M_2 orig 221) — *Śloka no* Dn_1 n_2 D_1 18, Dn_3 19

२१७

मार्कण्डेय उवाच ।

स्कन्दस्य पार्षदान्घोराञ्शृणुष्वाद्भुतदर्शनान् ।
वज्रप्रहारात्स्कन्दस्य जज्ञुस्तत्र कुमारकाः ।
ये हरन्ति शिशूञ्जातान्गर्भस्थांश्चैव दारुणाः ॥ १
वज्रप्रहारात्कन्याश्च जज्ञिरेऽस्य महाबलाः ।
कुमाराश्च विशाखं तं पितृत्वे समकल्पयन् ॥ २
स भूत्वा भगवान्संख्ये रक्षंश्छागमुखस्तदा ।
वृतः कन्यागणैः सर्वैरात्मनीनैश्च पुत्रकैः ॥ ३
मातॄणां प्रेक्षतीनां च भद्रशाखश्च कौशलः ।
ततः कुमारपितरं स्कन्दमाहुर्जना भुवि ॥ ४
रुद्रमग्निमुमां स्वाहां प्रदेशेषु महाबलाम् ।
यजन्ति पुत्रकामाश्च पुत्रिणश्च सदा जनाः ॥ ५
यास्तास्त्वजनयत्कन्यास्तपो नाम हुताशनः ।
किं करोमीति ताः स्कन्दं संप्राप्ताः समभाषत ॥ ६

मातर ऊचुः ।

भवेम सर्वलोकस्य वयं मातर उत्तमाः ।
प्रसादात्तव पूज्याश्च प्रियमेतत्कुरुष्व नः ॥ ७

मार्कण्डेय उवाच ।

सोऽब्रवीद्बाढमित्येवं भविष्यध्वं पृथग्विधाः ।
अशिवाश्च शिवाश्चैव पुनः पुनरुदारधीः ॥ ८

217

1 $T G_{1, 2, 4}$ om the ref — [a]) K_4 B D G_3 M_3 स्कदपारिषदान् (for °स्य पार्षदान्) $Ś_1$ $K_{1, 2}$ देवान् (for घोरान्) — [b]) T_2 $G_{2, 4}$ दृष्ट्वा च (for शृणुष्व) M विक्रमान् (for दर्शनान्) — [c]) S (except G_3) देवस्य (for स्कन्द) — [d]) K_3 जज्ञुस्तस्य, T_1 G_1 जातास्तत्र, M जज्ञिरेस्य (for जज्ञुस्तत्र) — [e]) $Ś_1$ हरत; K_2 हरते B_1 शिशूञ्जातान्ये हरति — [f]) D_5 अपि (for चैव) K_4 Dc $D_{2, 3}$ दारुणान्

2 [a]) T_2 G_4 M अन्यां(M_3 न्या)श्च (for कन्याश्च) — [b]) M जज्ञु' कन्या (for जज्ञिरेऽस्य) — [c]) K_4 Dn $D_{4, 6}$ G_3 कुमारास्ते; T G_1 M रस्य, $G_{2, 4}$ र स $Ś_1$ K_2 D_2 विशाखश्च (for ख त) B ते; Dc Dn $D_{4, 6}$ G_3 च, T $G_{1, 2, 4}$ M तु (for त) — [d]) S (except G_3) पुत्रत्वे (for पितृ) B Dc M पर्ये, $G_{2, 4}$ समकल्पयत् $Ś_1$ K_2 त पितृत्वेऽभ्यकल्प , K_3 $D_{1-3, 5}$ पितृ($D_{2, 3}$ [before corr] पुत्र)त्वेनाभ्यकल्पयन् (K_3 $D_{2, 3}$ यत्)

3 [a]) $Ś_1$ K $D_{1-3, 5}$ त ($D_{2, 3}$ तत्) श्रुत्वा (for स भूत्वा) K_3 सांख्ये, Dc शाखो, T_1 $G_{2, 4}$ M सखे (for सख्ये) — [b]) K_1 मुखा ; $D_{4, 6}$ G_3 मुख, T_1 मुखान् (for मुख) D_2 (m as in text) T $G_{2, 4}$ तथा (for तदा) — [d]) K_3 आत्मवीर्यैश्च, K_4 $B_{2, 4}$ Dc Dn $D_{4, 6}$ T_2 G_3 M आत्मीयैः सह (T_2 चैव; M च स), $B_{1, 3}$ आत्मकीयैः स , D_5 T_1 $G_{2, 4}$ आत्मनीयैश्च; G_1 कीयैश्च

4 [a]) Dc $D_{1-3, 5}$ प्रेक्षमाणानां, T $G_{1, 2, 4}$ प्रेषितानां च; M प्रेक्षता चैव (for तीनां च) — [b]) D_{1-3} रुद्र (for भद्र°) B T_1 $G_{1, 2, 4}$ M तु, T_2 स्म (for च) B Dc कौ(Dc को)शले, T_1 $G_{1, 3, 4}$ M कोमलैः, T_2 G_2 कोमल (for कौशल°) — [c]) $Ś_1$ K_2 Dn_1 n_2 T $G_{1, 2, 4}$ कुमार, B_1 कुमारी (for कुमार) T $G_{1, 2, 4}$ सजात (for पितर)

5 [a]) $Ś_1$ K_1 अग्निमुखा, $B_{2, 4}$ Dn_1 M_2 °मुखां (for अग्निमुमां) T_2 स्कद (for स्वाहां) — [b]) $Ś_1$ K_2 °बलात्, K_1 B Dc Dn $D_{1, 4, 6}$ G_3 °बल, K_3 $D_{2, 3}$ बलान्, K_4 °बल, T G_2 बला, G_1 °बल° — [c]) $D_{2, 3}$ यजते (for यजन्ति) — [d]) $Ś_1$ K_2 महाबला , K_1 महाजना , D_1 तदा जना ; T_1 सभाजना (for सदा जना°)

6 [a]) K_3 B_1 Dc T_1 G_1 एतास्; T_2 यस्तास्, M_1 यास्त्वा (for यास्तास्) — [b]) $K_{1, 2}$ तमो (for तपो) — [c]) T_1 कुर्मेति च (for करोमीति) K_3 Dc $D_{1-3, 5}$ स्कद (for स्कन्द) G_1 किं कुर्मेति द्विजा स्कद, G_2 किंकरा° स्मेति ता स्कद — [d]) D_5 ता (for स) $Ś_1$ $K_{1, 2}$ सबभाषिरे, T_2 [अ]थैमभाषत (for समभाषत) The reading समभाषयन् of some old printed ed was not found in any of the MSS collated!

7 D (except $D_{1-3, 5}$) G_3 कुमार्य° (for मातर) — [b]) Dn $D_{4, 6}$ G_3 मातरो वयमुत्तमा

8 All MSS om मार्कण्डेय उ । — [a]) $Ś_1$ K_2 S (except G_3) [ए]व (for [ए]त्र) — [b]) $K_{1, 3}$ भविष्यथ (for ध्व) — T_2 (which om 8^{cd}) reads 3 215 18–23 (with colophon) after 8^{ab} — [c]) M चेति (for चैव) K_4 Dn $D_{4, 6}$ G_3 शिवाश्चैवाशिवाश्चैव — After 8 T_1 $G_{1, 2, 4}$

ततः संकल्प्य पुत्रत्वे स्कन्दं मातृगणोऽगमत् ।
काकी च हलिमा चैव रुद्राथ बृहली तथा ।
आर्या पलाला वै मित्रा सप्तैताः शिशुमातरः ॥ ९
एतासां वीर्यसंपन्नः शिशुर्नामातिदारुणः ।
स्कन्दप्रसादजः पुत्रो लोहिताक्षो भयंकरः ॥ १०
एष वीराष्टकः प्रोक्तः स्कन्दमातृगणोद्भवः ।
छागवक्त्रेण सहितो नवकः परिकीर्त्यते ॥ ११
षष्ठं छागमयं वक्त्रं स्कन्दस्यैवेति विद्धि तत् ।
षट्शिरोऽभ्यन्तरं राजन्नित्यं मातृगणार्चितम् ॥ १२
षण्णां तु प्रवरं तस्य शीर्षाणामिह शब्द्यते ।
शक्तिं येनासृजद्दिव्यां भद्रशाख इति स्म ह ॥ १३
इत्येतद्विविधाकारं वृत्तं शुक्लस्य पञ्चमीम् ।
तत्र युद्धं महाघोरं वृत्तं षष्ठ्यां जनाधिप ॥ १४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१७ ॥

२१८

मार्कण्डेय उवाच ।
उपविष्टं ततः स्कन्दं हिरण्यकवचस्रजम् ।
हिरण्यचूडमुकुटं हिरण्याक्षं महाप्रभम् ॥ १
लोहिताम्बरसंवीतं तीक्ष्णदंष्ट्रं मनोरमम् ।

read 3 215 23, followed by a colophon (*adhy no* T1 G1 218, G2 4 220) and by the ref मार्कंडेय

9 a) G1 मात (for तत॰) K2 3 सकल्प॰, S (except G3) प्रकल्प्य (for स॰) — b) T2 ॰गणागमन् (for ॰गणोऽगमत्) Ś1 K D2 3 5 तदा (for [अ]गमत्) — c) M काची (for काकी) Ś1 हिमिला, K1 मिहिका, K2 मिहला; K3 D1-3 5 हिलिमा, B1 हलिना — d) K1 4 D1-3 5 भद्रा च (K1 D5 [अ]थ), K3 रुद्रा च, B Dc Dn D4 6 G3 मालिनी, M रुचाथ (for रुद्राथ) Ś1 पृथला, K1 4 D1-3 5 वृषला, K2 प्रखला, K3 पुषता, B Dc Dn D4 6 G3 बृहिला (Dc1 Dn D6 ॰ता, Dc2 ॰मा, D4 G3 ॰ला) (for बृहली) T G1 2 4 माता चैव (T2 G2 4 चाथ) हली तथा — e) Ś1 K1 2 आर्या पलोला T आर्याबला वा (T2 या) वै धात्री (T2 ॰त्र्या), G1 आर्याबला तथा धात्री, G2 4 आर्या बाला च धात्री च — f) M1 शिव॰ (for शिशु॰)

10 Ś1 *D2* om 10 — c) K3 Dc G1 4 स्कन्द॰ प्रसादज॰ — d) M1 महाप्रभ॰ (for भय॰)

11 a) *D2* एकवीरो॰ (for एष वीरा॰) T1 G1 वीर्यो (G1 रो)ष्टम, T2 वीराष्टके — b) G2 स्कन्दो (for स्कन्द॰) Ś1 K *D1-3* 5 ॰गणोद्भुत, M ॰गणोद्गह (for ॰गणोद्भव) — c) T2 एक॰ (for छाग॰) — d) T1 G1 M नवम (for ॰कः) K1 2 T1 G1 ॰कीर्तित॰ (for ॰कीर्त्यते) T2 G2 4 महासेन॰ प्रकीर्त्यते

12 a) Ś1 इष्ट, T1 षष्ठ्या (for षष्ठ॰) T1 च गमयद्, M2 जगाम य (for छागमय) — b) Ś1 Dc1 G1 [इ]व (for [एव]) B3m T2 G1 2 4 विद्धि त, T1 G1 वर्धित — c) S1 K2 ॰शिरोभ्यतरा, Dc ॰शिराभ्यंतर, T G1 2 4 षण्णाम भ्यतर (T2 ॰रा), M2 षड्भिराभ्यतर — d) T1 G1 2 4 M यत्तन् (T1 G1 ॰त्त), T2 अस्तु K4 B1 ॰न्वित, S (except G3) ॰श्रित (for ॰र्चितम्)

13 b) M शिरसाम् (for शीर्षाणाम्) Ś1 K1-3 Dc D1-3 5 दृश्यते, T2 G2 4 शस्य॰ (for शब्द्य॰) — d) D5 ॰शीर्ष; S (except G3) वाखाम् (for ॰शाख)

14 a) K1 4 Dn3 D1 इत्येते, B1 इत्येव, Dc इत्येत — b) K2 Dc D3 4 पचमी (for ॰मीम्) — c) Ś1 K2 3 D3 तत्तु (for तत्र) T G1 2 4 M घोर महद्यु (M1 महायु)द्ध — d) G1 तत्त, M2 वृद्ध (for वृत्त) Ś1 K1-3 Dc D1-3 5 नरा॰ (for जना॰)

Colophon om in T1 G1 2 4 — *Major parvan* Ś1 K2 *Dn3* T2 आरण्य — *Sub parvan* K3 4 B Dc Dn1 n3 D1-6 G3 (all om sub parvan name) mention only आंगिरस — *Adhy name* Dn D4 5 G3 M2 कुमारोत्पत्ति — *Adhy no* (figures, words, or both) Dn1 (marg) n2 227, *Dn3* 226, *D1* 230, T2 218, M (M2 *inf lin*) 220 (M2 orig 222) — *Śloka no* Dn1 n2 14, Dn3 D1 15

218

1 a) B1 2 Dn D4 6 G3 तु त (for तत) — b) B1

सर्वलक्षणसंपन्नं त्रैलोक्यस्यापि सुप्रियम् ॥ २
ततस्तं वरदं शूरं युवानं मृष्टकुण्डलम् ।
अभजत्पद्मरूपा श्रीः स्वयमेव शरीरिणी ॥ ३
श्रिया जुष्टः पृथुयशाः स कुमारवरस्तदा ।
निषण्णो दृश्यते भूतैः पौर्णमास्यां यथा शशी ॥ ४
अपूजयन्महात्मानो ब्राह्मणास्तं महाबलम् ।
इदमाहुस्तदा चैव स्कन्दं तत्र महर्षयः ॥ ५
हिरण्यवर्ण भद्रं ते लोकानां शंकरो भव ।
त्वया षड्रात्रजातेन सर्वे लोका वशीकृताः ॥ ६
अभयं च पुनर्दत्तं त्वयैवैषां सुरोत्तम ।
तस्मादिन्द्रो भवानस्तु त्रैलोक्यस्याभयंकरः ॥ ७

स्कन्द उवाच ।

किमिन्द्रः सर्वलोकानां करोतीह तपोधनाः ।
कथं देवगणांश्चैव पाति नित्यं सुरेश्वरः ॥ ८

ऋषय ऊचुः ।

इन्द्रो दिशति भूतानां बलं तेजः प्रजाः सुखम् ।
तुष्टः प्रयच्छति तथा सर्वान्दायान्सुरेश्वरः ॥ ९
दुर्वृत्तानां संहरति वृत्तस्थानां प्रयच्छति ।
अनुशास्ति च भूतानि कार्येषु बलसूदनः ॥ १०
असूर्ये च भवेत्सूर्यस्तथाचन्द्रे च चन्द्रमाः ।
भवत्यग्निश्च वायुश्च पृथिव्यापश्च कारणैः ॥ ११
एतदिन्द्रेण कर्तव्यमिन्द्रे हि विपुलं बलम् ।
त्वं च वीर बलश्रेष्ठस्तस्मादिन्द्रो भवस्व नः ॥ १२

शक्र उवाच ।

भवस्वेन्द्रो महाबाहो सर्वेषां नः सुखावहः ।
अभिषिच्यस्व चैवाद्य प्राप्तरूपोऽसि सत्तम ॥ १३

सुवर्ण , S (except G_3) आमुक्त (for हिरण्य) B_3 °कवचावृत (for कवचस्रजम्) — K_3 om 1st — c) D_5 M_1 चूडा° (for चूड°) Ś$_1$ K (K_3 om) $D_{1-3\ 5}$ °वलय, S (except G_3) मकुट (for मुकुट) — d) K_4 हिरण्याख्य, D_5 लोहिताक्ष Ś$_1$ K (K_3 om) D_0 $D_{1-3\ 5}$ महाबल; G_1 द्युति

2 b) B_4 D_1 $G_{2\ 4}$ हर (for रसम्) — c) $B_{3\ 3}$ सपूर्ण — d) K_3 सुप्रभ (for प्रियम्)

3 c) Ś$_1$ K_{1-3} B_1m D_0 $D_{1-3\ 5}$ M_1 पद्महस्ता श्री , T_3 °निलया

4 a) Ś$_1$ पृथुवक्षा°, $K_{1\ 2}$ पृथ्वाजुष्ट°, T_2 श्रिया स्पृष्ट° (for श्रिया जुष्ट) — b) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ $B_{1\ 3}$ D_0 $D_{2\ 4\ 6}$ G_1 M सु (for स) Ś$_1$ K_3 °तरस; T_1 G_1 M_1 °वपुस (for वरस्) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ B_3 T_1 तथा (for तदा) B_4 $G_{2\ 4}$ कुमारो वरदस्तदा — c) T $G_{2\ 4}$ M ददृशे (for दृश्यते) — d) K_4 $D_{2\ 3}$ पूर्ण (for पौर्ण°) K_3 $B_{3\ 4}$ $D_{2\ 5}$ T $G_{1\ 2\ 4}$ M_1 शशी यथा (by transp), M_2 इवोडुराट्

5 a) K_3 $G_{2\ 4}$ °त्मान (for °त्मानो) — d) B_3 D_3 चैव (for तत्र)

6 Before 6, N (except Ś$_1$ K_1 , $B_{1\ 3}$ marg) G_3 ins ऋषय ऊचु° (resp ऋषय) — a) K_4 B_{1-3} D (except $D_{1-3\ 5}$) G_3 गर्भ , T_1 G_1 °रूप (for वर्ण) — c) Ś$_1$ K_2 यत्तात (for षड्रात्र) — d) $K_{1\ 2}$ $B_{1\ 3\ 4}$ D_0 D_{n3} n_3 $D_{3\ 5\ 6}$ T_1 सर्व (for सर्वे) D_2 $G_{2\ 4}$ सर्वलोको कृत ; T_2 सर्वं लोक कृत

7 a) B_1 वै, M_1 तु (for च) D_5 पुरा (for पुनर्) T_1 G_1 दत्वा (for दत्त) — b) D_5 त्वया चैषां; T_1 एतैरेषां, G_1 त्वमेवैषा (for त्वयै°) S_1 K_3 सुरेश्वर (for सुरो°) — c) Ś$_1$ K_{3-4} D_0 $D_{1-3\ 5}$ तत (for तस्माद्) — d) Ś$_1$ K $D_{1-3\ 5}$ हिताय वै (for [अ]भयकर°)

8 a) G_4 भूताना (for °लोकानां) — d) S (except G_3) सर्वान् (for नित्य)

9 a) B_{1-3} D (except $D_{1-3\ 5}$) G_3 दधाति (for दिश) — b) $K_{1\ 2\ 4}$ $B_{1\ 2\ 4}$ D_0 Dn D_{4-6} G_3 प्रजा , D_1 प्रजा ; T_1 प्रिय (for प्रजा) — c) Ś$_1$ K_{1-3} $D_{1-3\ 5}$ प्रज्ञां, T_1 $G_{1\ 3}$ हृष्ट (for तुष्ट°) B_3 यथा, $D_{1\ 5}$ $G_{2\ 4}$ तदा, T G_1 सदा (for तथा) B_4 तुष्ट° प्रज्ञां धृतिश्चैव — d) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ सर्वां माया ; B D_0 Dn D_{4-6} G_3 M सर्वान्कामान्; D_2 सर्वदा च, D_3 सर्वथाय, T_1 सर्वदायान्; T_2 सर्वान्देवान् ; G_2 सर्वान्देयान् Ś$_1$ K_1 सुरेश्वर, B_4 सुरोत्तम

10 b) B_3 G_3 ध्वस्त° ; B_4 धृस्ति° (for वृत्त) — c) T_1 $G_{1\ 4}$ हि (for च) D_0 भूतास्मा (for °नि) — d) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ कालेषु

11 a) Ś$_1$ K D_0 D_{n3} $D_{3\ 4\ 6}$ G_3 [अ]भवत् (for भवेत्) D_5 सूर्ये च स भवत्सूर्य° — b) D_0 °चन्द्रेण, M_1 चन्द्रेषु (for °चन्द्रे च) — d) K_4 च कारणे; T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ M च स तथा; T_2 चकार वै

12 a) T_2 इन्द्रो हि (for इन्द्रेण) D_5 वर्तव्य (for क) — b) G_1 M_1 इन्द्रो (for इन्द्रे) D_5 च (for हि) B_4 D_0 परम (for विपुल) — c) K_3 G_2 M_1 वीर्यं (for वीर)

स्कन्द उवाच ।
शाधि त्वमेव त्रैलोक्यमव्यग्रो विजये रतः ।
अहं ते किंकरः शक्र न ममेन्द्रत्वमीप्सितम् ॥ १४
शक्र उवाच ।
बलं तवाद्भुतं वीर त्वं देवानामरीञ्जहि ।
अवज्ञास्यन्ति मां लोका वीर्येण तव विस्मिताः ॥ १५
इन्द्रत्वेऽपि स्थितं वीर बलहीनं पराजितम् ।
आवयोश्च मिथो भेदे प्रयतिष्यन्त्यतन्द्रिताः ॥ १६
भेदिते च त्वयि विभो लोको द्वैधमुपेष्यति ।
द्विधाभूतेषु लोकेषु निश्चितेष्वावयोस्तथा ।
विग्रहः संप्रवर्तेत भूतभेदान्महाबल ॥ १७
तत्र त्वं मां रणे तात यथाश्रद्धं विजेष्यसि ।
तस्मादिन्द्रो भवानद्य भविता मा विचारय ॥ १८
स्कन्द उवाच ।
त्वमेव राजा भद्रं ते त्रैलोक्यस्य ममैव च ।
करोमि किं च ते शक्र शासनं तद्ब्रवीहि मे ॥ १९
शक्र उवाच ।
यदि सत्यमिदं वाक्यं निश्चयाद्भाषितं त्वया ।
यदि वा शासनं स्कन्द कर्तुमिच्छसि मे शृणु ॥ २०
अभिषिच्यस्व देवानां सेनापत्ये महाबल ।
अहमिन्द्रो भविष्यामि तव वाक्यान्महाबल ॥ २१
स्कन्द उवाच ।
दानवानां विनाशाय देवानामर्थसिद्धये ।
गोब्राह्मणस्य त्राणार्थं सेनापत्येऽभिषिञ्च माम् ॥ २२

D (except D2–4 6) G3 बली (for बल)

13 Ś1 K1 2 B4 D5 S (except G3) इन्द्र° (for शक्र°) — c) G2 भव इन्द्रो — e) Ś1 K1–3 T1 G1 2 अभिषिंचस्व, G4 अभ्यषिच्यस्त्वम् Ś1 वै चाद्य, D1 वै राज्ये, T G1 2 4 M चा(G4 अ)थैव — f) Ś1 प्रासरूपेपि Some MSS सत्तम°

14 d) T2 G3 न मे शक्रत्वम्, G4 न मे इन्द्रत्वम्, M2 न ममैंद्रत्वम् D1 ईक्षितं (for ईप्सितम्)

15 S1 K D1–3 5 T G1 2 4 इन्द्र° (for शक्र) — a) T G1 2 4 [अ]तुल (for [अ]द्भुत) — b) K4 देवतानाम्, D5 तद्देवानाम् (for त्व देवानाम्) T1 G1 2 4 अरिं — c) Dc अवज्ञास्यसि Dc1 G2 मा (for मां) — d) B1 तव वीर्येण (by transp) B1 सवृता

16 a) K4 B1 2 4 Dn D4 6 G3 तु, B3 T1 G1 [ऽ]व, M1 हि (for ऽपि) T2 corrupt — After 16ab, S (except G3) ins

1069* त्वत्तेजसावमस्यन्ति लोका मां सुरसत्तम ।

— c) Dc भेदै (for भेदे)

17 a) T2 तथा (for विभो) — b) Ś1 K1 2 B3 °मुपैष्यति, K3 D3 °स्त्वमेष्यति ; T G1 2 4 M को द्वैध(T1 G1 वै स)मपनेष्यति — c) Ś1 K B4 Dc D2 3 5 द्वैधी° (for द्विधा°) D5 दैवे° (for लोके°) — d) Ś1 K3 B1 D1 2 5 M तदा, K4 यथा (for तथा) — e) Ś1 K2 सम्प्रपद्येत (for °वर्तेत) T G1 2 4 विग्रहा °वर्तते — f) K2 3 Dc2 D1 3 °बल , B3 G4 °बला

18 a) B2 अत्र Ś1 K3 3 D2 5 त्व मा, K4 मां त्व (by transp) T2 तत्र (for तात) — b) K3 Dc2 विजेष्यति, D3 °ते — c) S (except G3) त्वमेव (for भवान्) K1 4 B D1 4 6 G3 एव (for अद्य) — d) K3 भवता, B1 विधाता (for भविता) S (except G3) भव मा च वि

19 b) Ś1 D3 [अ]पि ; D2 [इ]ति (for [ए]व) — c) S1 किं करोमि (by transp) Ś1 किं च त ; K3 किं च मे, T1 किंकर ; T2 तदह, G1 2 4 M किमह B1 तात (for शक्र) — d) G2 4 शासनात् B1 च (for तद्) T M मां (for मे) K4 Dc D1–3 5 शासन ब्रूहि तन्मम

20 K1 2 B1 3 4 D (except D2 3 5) S इन्द्र° (for शक्र°) — After the ref , B Dn D1 4–6 G3 read 21cd — a) K3 D2 शक्यम् (for सत्यम्) — b) K3 G4 निश्चित ; Dc2 निश्चय (for निश्चयाद्) T2 कांक्षित (for भाषित) — d) K4 B1 4 D1 अर्हसि (for इच्छसि) D3 प्रिय (marg sec m कुरु) (for शृणु)

21 a) Ś1 K1 2 D5 T2 G1 2 अभिषिंचस्व — b) K1 3 B2–4 Dc1 Dn1 D1 4–6 T1 G4 सैना° K2 3 B Dc Dn1 D1–4 6 T2 G3 4 °बल° — B Dn D1 4–6 G3 read 21cd after the ref in 20 — d) Ś1 K Dc D1 महायशा°, D2 प्रभो ; D3 G4 M1 °प्रभ (for °बल) — After 21, Ś1 ins an addl colophon

22 c) D2 3 T G1 2 M1 गोब्राह्मणानां K3 D1 त्राणार्थे ; K4 D2 3 चार्थाय ; T2 रक्षार्थं B1–3 Dc Dn D4 6 G3 गोब्राह्मणहितार्थाय — d) K3 B Dc1 Dn1 n3 D4 6 सैना B3 [ऽ]भिषिच्यतां

23 K3 D2 3 om the ref — After the ref , G1 ins

1070* तस्य तद्वचन श्रुत्वा स्कन्दस्य बलवृत्रहा ।

मार्कण्डेय उवाच ।

सोऽभिषिक्तो मघवता सर्वैर्देवगणैः सह ।
अतीव शुशुभे तत्र पूज्यमानो महर्षिभिः ॥ २३
तस्य तत्काञ्चनं छत्रं ध्रियमाणं व्यरोचत ।
यथैव सुसमिद्धस्य पावकस्यात्ममण्डलम् ॥ २४
विश्वकर्मकृता चास्य दिव्या माला हिरण्मयी ।
आबद्धा त्रिपुरघ्नेन स्वयमेव यशस्विना ॥ २५
आगम्य मनुजव्याघ्र सह देव्या परंतप ।
अर्चयामास सुप्रीतो भगवान्गोवृषध्वजः ॥ २६
रुद्रमग्निं द्विजाः प्राहू रुद्रसूनुस्ततस्तु सः ।
रुद्रेण शुक्रमुत्सृष्टं तच्छ्वेतः पर्वतोऽभवत् ।
पावकस्येन्द्रियं श्वेते कृत्तिकाभिः कृतं नगे ॥ २७
पूज्यमानं तु रुद्रेण दृष्ट्वा सर्वे दिवौकसः ।
रुद्रसूनुं ततः प्राहुर्गुहं गुणवतां वरम् ॥ २८
अनुप्रविश्य रुद्रेण वह्निं जातो ह्ययं शिशुः ।
तत्र जातस्ततः स्कन्दो रुद्रसूनुस्ततोऽभवत् ॥ २९
रुद्रस्य वह्नेः स्वाहायाः षण्णां स्त्रीणां च तेजसा ।
जातः स्कन्दः सुरश्रेष्ठो रुद्रसूनुस्ततोऽभवत् ॥ ३०
अरजे वाससी रक्ते वसानः पावकात्मजः ।
भाति दीप्तवपुः श्रीमान्रक्ताभ्राभ्यामिवांशुमान् ॥ ३१
कुक्कुटश्चाग्निना दत्तस्तस्य केतुरलंकृतः ।
रथे समुच्छ्रितो भाति कालाग्निरिव लोहितः ॥ ३२
विवेश कवचं चास्य शरीरं सहजं ततः ।
युध्यमानस्य देवस्य प्रादुर्भवति तत्सदा ॥ ३३

ऋषिभिस्तु महासेन हृष्टो देवगणै सह ।
सौवर्णे रत्नखचिते तरुणारुणभास्वरे ।
दिव्यासने समास्थाप्य विमलै पुण्यवारिभि ।
महासेन तदा शक्रः सेनापत्येऽभिषिक्तवान् ।

— ^{b}) T G_1 M_2 सर्वं (for सर्वैर्) — ^{c}) $G_{3, 4}$ तेन; M_2 स्कद॰ (for तत्र)

24 ^{a}) K_4 B_2 Dn $D_{4, 6}$ G_3 तत्र (for तस्य) — ^{b}) T G_1 M व्यराजत, $G_{3, 4}$ विराजते (for व्यरो॰)

25 ^{a}) T_1 रम्या; T_2 चैव, G_1 दिव्या (for चास्य) — ^{b}) T $G_{3, 4}$ दिव्य; G_1 रम्या (for दिव्या) — ^{d}) D_2 रुद्रेण च (for स्वयमेव)

26 ^{a}) T_2 श्रेष्ठ (for व्याघ्र) — ^{b}) $Ś_1$ K $D_{2, 3}$ मात्रा (K_1 *sup lin* पत्न्या) (for देव्या) — ^{c}) M_2 तनयं लालयामास — ^{d}) K_2 वृषभ॰ (for गोवृष॰)

27 ^{b}) $Ś_1$ सूर्यस्तनुस (for सूनुस्ततस) Dc च (for तु) — After 27^{ab}, S (except G_3) ins

1071* कीर्त्यते सुमहातेजा कुमारोऽद्भुतदर्शनः ।

— D_1 om 27^c–28^d — ^{c}) S (except G_3) शुक्रम् (for शुक्रम्) — ^{d}) B_4 S (except G_3) तेन (T_2 येन) श्वेतो भवद्गिरि — After 27^{cd}, T_1 G_1 M_1 ins

1072* तच्छुक्रं भक्षयामास वह्निस्तस्माद्गुहोऽभवत् ।

— G_1 om 27^e–29^d — ^{e}) $Ś_1$ K_2 D_5 प्रिय (for [इ]न्द्रिय) — ^{f}) B_1 Dc कृते, T_2 G_2 धृत (for कृत) B_1 युगे (for नगे)

28 D_1 G_1 om 28 (cf v l 27) — ^{c}) T_1 गुह (for तत॰) Dc_2 स रुद्रसूनुस्तथाहु॰ — ^{d}) T_1 ततो (for गुह)

29 G_1 om 29 (cf v l 27) — ^{b}) $D_{1, 3, 5}$ T_2 G_2 वह्नि॰, T_1 रुद्र, M_1 वह्नेर् (for वह्निं) B_3 यत, T_2 [ऽ]प्यय (for ह्यय) $Ś_1$ K_3 शुचि (for शिशु) — ^{c}) S_1 K_3 ततो (for तत्र) B_4 यत (for तत) — 29^d=30^d

30 $Ś_1$ K_3 om (hapl) 30, $D_{1, 3}$ read it in marg — ^{a}) T $G_{3, 4}$ स्वाहायां — ^{b}) $K_{1, 2}$ तु (for च) K_4 B_{1-3} Dn $D_{3, 4, 6}$ G_3 भारत (for तेजसा) — ^{c}) K_1 तत (for जात)

31 ^{a}) Dc_2 T_2 अजरे; T_1 $G_{1, 2, 4}$ M विरजे (for अरजे) — ^{c}) K_3 D_5 अति; T_1 अहो, T_2 $G_{2, 4}$ M बभौ (for भाति) K_{1-3} B_3 Dc $D_{2, 3, 5}$ G_4 M_2 धीमान् (for श्रीमान्) G_1 अतीव शुशुभे श्रीमान् — ^{d}) S_1 मध्याह्न इव भास्कर॰; K_3 भ्राजमान इवांशुमान्, T_1 G_1 अनुरक्तो यथांशु॰, T_2 मुक्तोभ्रेषु यथांशु, M_1 रक्ताभ्रैरिव चांशु॰

32 ^{ab}) $D_{2, 3}$ transp दत्त and तस्य — After 32, N G_3 ins

1073* या चेष्टा सर्वभूतानां प्रभा शान्तिर्बल तथा ।
अग्रतस्तस्य सा शक्तिर्देवानां जयवर्धिनी ।

[(L 1) K_1 D_1 ॰लोकानां (for ॰भूतानां) S_1 $K_{1, 2}$ D_3 शक्तिर् (for शान्तिर्) — (L 2) $Ś_1$ $K_{1, 2, 4}$ $D_{2, 3}$ भयनाशिनी (K_4 m as in text), B_1 प्रीतिवर्धिनी (for जय॰)]

33 ^{b}) $Ś_1$ K_{2-4} Dn $D_{1, 4, 6}$ T_1 G_1 शरीरे (for ॰र) K_4 Dn $D_{4, 6}$ T_2 तथा, G_4 M_2 तदा (for तत॰) — ^{c}) $Ś_1$ K_{1-3} Dc $D_{1, 3}$ तस्यैव (for देवस्य) — ^{d}) D_1 T_2 सर्वदा, D_3 नान्यदा (for तत्सदा)

34 ^{a}) K_4 B_{1-3} Dn $D_{1, 3-6}$ धर्मो; Dc मेधा; T_1 G_1 वर्ष्म; T_2 $G_{2, 4}$ वीर्यं (for वर्म) — ^{b}) Dc D_2 T_2 G_2 M

6 4 शक्तिर्वर्म बलं तेजः कान्तत्वं सत्यमक्षतिः ।
ब्रह्मण्यत्वमसंमोहो भक्तानां परिरक्षणम् ॥ ३४
निकृन्तनं च शत्रूणां लोकानां चाभिरक्षणम् ।
स्कन्देन सह जातानि सर्वाण्येव जनाधिप ॥ ३५
एवं देवगणैः सर्वैः सोऽभिषिक्तः स्वलंकृतः ।
बभौ प्रतीतः सुमनाः परिपूर्णेन्दुदर्शनः ॥ ३६
इष्टैः स्वाध्यायघोषैश्च देवतूर्यरवैरपि ।
देवगन्धर्वगीतैश्च सर्वैरप्सरसां गणैः ॥ ३७
एतैश्चान्यैश्च विविधैर्हृष्टतुष्टैरलंकृतैः ।
क्रीडन्निव तदा देवैरभिषिक्तः स पावकिः ॥ ३८
अभिषिक्तं महासेनमपश्यन्त दिवौकसः ।
विनिहत्य तमः सूर्यं यथेहाभ्युदितं तथा ॥ ३९
अथैनमभ्ययुः सर्वा देवसेनाः सहस्रशः ।
अस्माकं त्वं पतिरिति ब्रुवाणाः सर्वतोदिशम् ॥ ४०
ताः समासाद्य भगवान्सर्वभूतगणैर्वृतः ।
अर्चितश्च स्तुतश्चैव सान्त्वयामास ता अपि ॥ ४१
शतक्रतुश्चाभिषिच्य स्कन्दं सेनापतिं तदा ।
सस्मार तां देवसेनां या सा तेन विमोक्षिता ॥ ४२
अयं तस्याः पतिर्नूनं विहितो ब्रह्मणा स्वयम् ।
इति चिन्त्यानयामास देवसेनां स्वलंकृताम् ॥ ४३
स्कन्दं चोवाच बलभिदियं कन्या सुरोत्तम ।
अजाते त्वयि निर्दिष्टा तव पत्नी स्वयंभुवा ॥ ४४

कांतिरव, T1 G1 4 क्षांति(G4 °त)त्व B1 आकृति, B2 3 Dc D4 6 G3 अभ्युति°, Dn उन्नति (for अक्षति)

35 G4 om (hapl) 35ab — a) S1 विकर्तन, K1 2 निकर्तन M3 तु (for च) B1 शक्तानां, B3 शक्राणां (for शत्रू°) — b) Ś1 K1 3 अपि, K3 D3 5 चापि (for चाभि) — G1 om (? hapl) from 35c up to रवै (in 37b) — d) Ś1 नराधिप; K2 3 जनाधिप°, D3 जनार्दन (for धिप) T1 सर्वाण्येतानि पार्थिव

36 G1 om 36 (cf v l 35) — b) T1 महाबल (for स्वल°) — c) B3m अतीव, B4 चातीव; G2 प्रदीप्त° (for प्रतीत°) T2 सुमहान् — d) T G2 4 M3 प्रति (for परि°) Ś1 K B Dc D1–3 5 °सनिभ (B4 °लक्षण); Dn D4 6 G3 °मडल° (for °दर्शन)

37 G1 om up to रवै (in 37b) — a) Ś1 K2–4 Dc D1–3 शुभै° (for इष्टै°) — b) Ś1 K Dc D1–3 5 वेणु (for देव°) B Dn3 D4 °वरैर् (for °रवैर्) Ś1 K Dc D1–3 5 तथा (for अपि) — d) M1 नृत्तै° (for सर्वै) Ś1 K1–3 B4 Dc D1–3 5 M चाप्सरसां (for अप्सरसां)

38 a) B1–3 Dn D1 4 6 G3 बहुभिर् (for विविधैर्) — b) K4 B1 Dc D3 हृष्टपुष्टै, B2 3 Dn D1 4 6 G3 M तुष्टैर्हृष्टै, B4 T G1 तुष्टैरिष्टै, G2 4 मृष्टैस्तुष्टै (for हृष्टतुष्टै) K3 B1 3 4 D (except D2 3) G3 M स्वलकृतै, K4 G2 4 अलकृत° (for अलकृतै) — After 38ab, B D (except D1–3 5) G3 ins

1074* सुसवृत पिशाचाना गणैर्देवगणैस्तथा ।

— c) B1–3 Dn D4 6 G3 भाति (for इव) — d) Ś1 B3 Dn D4 6 G3 च, B1 3 तु (for स)

39 a) Ś1 °देवम् (for °सेनम्) — c) K2 विनिहन्य, Dn1 n3 °हृत्य — d) K4 D3 3 S (except G3) यथैव (for यथेह) Ś1 K1 2 [अ]भ्युदये (for °दित) K1 तदा, K3 यथा (for तथा)

40 a) S1 K3 4 D1–3 5 T G4 M1 तथैनम्, G1 तदैनम् (for अथैनम्) T1 सेना (for सर्वा) — d) T2 G2 4 ब्रुवत्य (for ब्रुवाणा°) B Dn D1 4 6 G3 सर्वतो दिश°; T1 G1 सर्वदेवता

41 b) K2 3 B1 D1 5 सर्वैर् (for सर्व) B1 G2 4 देव° (for भूत°) Ś1 K1–3 D1 5 विभु° (for वृत) — c) K4 Dn D1 4 6 G3 तु (for च) Dc Dn2 तत° (for स्तुत°) T1 G1 चापि (for चैव) — d) K3 तास्त्वयि, Dc तानपि, T2 G2 4 तास्तदा (for ता अपि)

42 b) K3 D2 तथा (for तदा) — c) Dc2 देवसेनां ता (by transp) — d) T1 G1 पूर्वं; G4 [अ]नेन (for तेन) K1 4 विमोचिता (for °क्षिता)

43 a) M3 अस्या° (for तस्या°) T2 दत्तो (for नून) — b) K3 पुरा (for स्वयम्) — T2 om 43c–44d — c) K1 4 D1–3 5 विचिंत्यैत्या(D1 °स्यैवा)नयामास (D5 °ह्यया मासुर्), K3 इति तामानयामासुर्, T1 G1 2 4 M सचिंत्य चा(G2 4 °त्य त्वा, M °त्येत्या)नयामास — d) K1 4 B2 Dn D4–6 G3 ह्यल, B1 D1 अल° (for स्वल)

44 T2 om 44 (cf v l 43) — a) K1 4 B1 Dn D1 6 प्रोवाच (for चो°) B4 नृपते, M वल° (for वल°) G2 4 स्कदायोवाच वलभिद् — d) Ś1 भार्या (for पत्नी)

45 a) T1 G1 तस्यास् (for तस्मात्) T2 त्वमस्या विधिवत्पाणि — b) T2 होम (for पाणि) — d) B1 Dn G2

तस्मात्त्वमस्या विधिवत्पाणिं मन्त्रपुरस्कृतम् ।
गृहाण दक्षिणं देव्याः पाणिना पद्मवर्चसम् ॥ ४५
एवमुक्तः स जग्राह तस्याः पाणिं यथाविधि ।
बृहस्पतिर्मन्त्रविधिं जजाप च जुहाव च ॥ ४६
एवं स्कन्दस्य महिषीं देवसेनां विदुर्बुधाः ।
षष्ठीं यां ब्राह्मणाः प्राहुर्लक्ष्मीमाशां सुखप्रदाम् ।
सिनीवालीं कुहूं चैव सद्वृत्तिमपराजिताम् ॥ ४७
यदा स्कन्दः पतिर्लब्धः शाश्वतो देवसेनया ।
तदा तमाश्रयल्लक्ष्मीः स्वयं देवी शरीरिणी ॥ ४८
श्रीजुष्टः पञ्चमीं स्कन्दस्तस्माच्छ्रीपञ्चमी स्मृता ।
षष्ठ्यां कृतार्थोऽभूद्यस्मात्तस्मात्षष्ठी महातिथिः ॥ ४९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टादशाधिकद्विशततमोऽध्याय ॥ २१८ ॥

२१९

मार्कण्डेय उवाच ।
श्रिया जुष्टं महासेनं देवसेनापतिं कृतम् ।
सप्तर्षिपत्न्यः षड् देव्यस्तत्सकाशमथागमन् ॥ १
ऋषिभिः संपरित्यक्ता धर्मयुक्ता महाव्रताः ।
द्रुतमागम्य चोचुस्ता देवसेनापतिं प्रभुम् ॥ २
वयं पुत्र परित्यक्ता भर्तृभिर्देवसंमितैः ।

पद्मवर्चसा T_2 पाणिना वर्चसा श्रिया — After 45, G_1 ins

1075* एवमुक्तो भगवता महासेनो महाबल ।
दृष्ट्वा कमलपत्राक्षीं तनुमध्यां यशस्विनीम् ।
अतीव रूपसंपन्नां सर्वाभरणभूषिताम् ।
सर्वलक्षणसंपन्नां देवसेनां शुचिस्मिताम् ।

46 ^{a}) G_1 प्रीत्या परमया युक्तस — ^{b}) D_3 पाणिं तस्या (by transp) — After 46^{ab}, G_1 ins

1076* जग्राह भरतश्रेष्ठ देवसेनापतिस्तत ।

— ^{c}) Dn_1 n_3 मन्त्रविद्धि (for मन्त्रविधिं)

47 ^{b}) $B_{1.3}$ Dn $D_{4.6}$ T_2 G_3 M जना॰ (for बुधा॰) — ^{c}) $Ś_1$ K_2 षष्ठी — ^{d}) $Ś_1$ $K_{2.3}$ B Dn D_{2-6} आसां (for आशां) $D_{4.6}$ G_3 प्रभां (for ॰प्रदाम्) — ^{f}) T_1 $G_{1.4}$ M सुवृत्तिम् (for सद्वृत्तिम्) — After 47, S (except G_3) ins

1077* इत्येवमादिभिर्देवी नामभि परिकीर्त्यते ।

48 ^{a}) G_4 यथा (for यदा) K_3 प्रतिलब्ध, T_1 प्रीति लब्ध — ^{c}) $Ś_1$ K_{1-3} D_{1-3} समाश्रयल्ल (K$_{1.2}$ ॰श्रया), D_5 [ए]नमाश्रयल्ल, M_1 समाश्रया — D_4 reads 48^{d}–49^{d} after the ref in 3 219 7 — ^{d}) M_2 एव (for देवी)

49 For D_4 cf v l 48 — ^{a}) K_3 त्रुष्ट॰ (for जुष्टः) T $G_{1.3}$ श्रिया जुष्ट॰ स पञ्चम्यां — ^{b}) K_3 सदा (for तस्मात्) $Ś_1$ K_4 S (except $G_{3.4}$) श्री॰ पञ्चमी — ^{c}) $Ś_1$ $D_{1-3.5}$ यच्च, K $G_{2.4}$ M_2 यश्च (for यस्मात्)

Colophon — *Major parvan* $Ś_1$ K_2 Dn_2 T_2 $G_{2.4}$ आरण्य — *Sub parvan* G_1 मार्कंडेयसमस्या K_4 B_{1-3} Dc Dn_1 n_3 $D_{1.2.4-6}$ G_3 M_2 (all om sub parvan name) mention only आंगिरस — *Adhy name* B_2 स्कंदाभिषेक॰ ; B_4 कुमारोत्पत्ति ; G_1 स्कंदचरित्रे स्कन्दपट्टाभिषेक महोत्सवदेवसेनाविवाह ; M_2 सुब्रह्मण्यविवाह॰ — *Adhy no* (figures, words or both) Dn_1 n_3 228, Dn_2 227, D_1 231, T G_1 219, $G_{2.4}$ M (M_2 *inf lin*) 221, M_2 (orig) 223 — *Śloka no* Dn 51, D_1 49, D_6 52

219

1 ^{b}) $G_{2.4}$ ॰पती (for ॰पतिं) B_2 प्रभु (for कृतम्) — ^{d}) B_2 तत्समीपम् (for तत्सकाशम्) B_1 उपा (for अथा)

2 ^{a}) $D_{2.3}$ ता परित्यक्ता; D_5 परिसत्यक्ता — ^{b}) T_2 पति (for महा) — G_2 om 2^{c}–3^{d} — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ Dc आगत्य (for आगम्य) T_1 स्ते, G_1 स्त (for ता)

3 G_2 om 3 (cf. v l 2) — After 3^{a}, $K_{1.2}$ ins

1078* धर्मयुक्ता महाव्रता ।
भवदीयैकशरणा॰
[Line 1 = 2^{b}]

— ^{b}) $Ś_1$ $D_{2.3}$ समतै॰, D_1 सनिभै (for समितै)

अकारणाद्रुषा तात पुण्यस्थानात्परिच्युताः ॥ ३
अस्माभिः किल जातस्त्वमिति केनाप्युदाहृतम् ।
असत्यमेतत्संश्रुत्य तस्मान्नस्त्रातुमर्हसि ॥ ४
अक्षयश्च भवेत्स्वर्गस्त्वत्प्रसादाद्धि नः प्रभो ।
त्वां पुत्रं चाप्यभीप्सामः कृत्वैतदनृणो भव ॥ ५

स्कन्द उवाच ।

मातरो हि भवत्यो मे सुतो वोऽहमनिन्दिताः ।
यच्चाभीप्सथ तत्सर्वं संभविष्यति वस्तथा ॥ ६

मार्कण्डेय उवाच ।

एवमुक्ते ततः शक्रं किं कार्यमिति सोऽब्रवीत् ।
उक्तः स्कन्देन ब्रूहीति सोऽब्रवीद्वासवस्ततः ॥ ७
अभिजित्स्पर्धमाना तु रोहिण्या कन्यसी स्वसा ।
इच्छन्ती ज्येष्ठतां देवी तपस्तप्तुं वनं गता ॥ ८
तत्र मूढोऽस्मि भद्रं ते नक्षत्रं गगनाच्च्युतम् ।
कालं त्विमं परं स्कन्द ब्रह्मणा सह चिन्तय ॥ ९
धनिष्ठादिस्तदा कालो ब्रह्मणा परिनिर्मितः ।
रोहिण्याद्योऽभवत्पूर्वमेवं संख्या समाभवत् ॥ १०
एवमुक्ते तु शक्रेण त्रिदिवं कृत्तिका गताः ।
नक्षत्रं शकटाकारं भाति तद्वह्निदैवतम् ॥ ११
विनता चाब्रवीत्स्कन्दं मम त्वं पिण्डदः सुतः ।
इच्छामि नित्यमेवाहं त्वया पुत्र सहासितुम् ॥ १२

स्कन्द उवाच ।

एवमस्तु नमस्तेऽस्तु पुत्रस्नेहात्प्रशाधि माम् ।
स्नुषया पूज्यमाना वै देवि वत्स्यसि नित्यदा ॥ १३

— c) T1 G1 अकारणरुषा, M °रण रुषा G4 दूष्य (for रुषा) B1 तैश्च, D (except D2 3 5) G3 तैस्तु (for तात) — d) K1 3 4 D5 T G1 M पुण्यात् (for पुण्य)
4 b) K3 अथ (for इति) D1 [उ]पा° (for [उ]दा°) — c) K4 B D (except D2 3 5) G3 तस्सत्यम्; T2 G1 2 4 अपत्यम् (for असत्यम्) S (except G3) सस्मृत्य (for सश्रुत्य)
5 a) G2 4 तु (for च) — c) S (except G3) पुत्र च त्वाममभीप्साम° (T2 मवाप्स्याम)
6 K1 om 6 (with the ref) — a) Ś1 K3 4 Dn D1 3 5 G4 भवत्यो (for °त्यो) — c) B1–3 Dn (Dn1 m as in text) D4 6 G3 M यद्वा(M3 चा)पीच्छत (M थ); T2 यदवाप्स्यथ (for यच्चाभीप्सथ) — d) Ś1 K (K1 om) Dc D2 3 5 सदा, D1 T2 तदा (for तथा) B4 भविष्यति वरस्तथा, G2 4 भविष्यति च सर्वदा
7 M om the ref — After the ref, D4 reads 3 218 48d–49a — a) K3 D1 5 एवमुक्त्वा, B Dc Dn D4 6 T2 G2 3 विवक्ष(T2 °क्षि)त; G1 4 एवमुक्तस Ś1 K3 G4 M शक्र (for शक्र) T1 विवक्षित ते शक्रश्च — b) Ś1 K1 3 4 Dc D3 चा° (for सो) — c) K4 उक्त, Dc तत , D2 उक्ते (for उक्त) K3 देहीति (for ब्रू°) S (except G3) स्कन्देनोक्तः प्रब्रवीहि — d) D1 2 G4 तदा (for तत
8 a) D5 सर्वनामा, G1 स्पर्धमान D3 च (for तु) — b) Ś1 K1 3 अनुजा, K4 चानुजा, D2 3 ह्यनुजा (for कन्यसी) T1 G1 रोहिण्या कनकाह्वया, T2 G2–4 रोहिण्यास्तु (T2 G3 ण्या तु) कनीयसी — c) Ś1 K1–3 D2 3 5 6 T1 M1 इच्छती K3 श्रेष्ठतां — d) K3 D5 वने (for वन)
9 a) K4 Dc1 D1 अत्र (for तत्र) — c) G2 4 त्वमपर (for त्विम पर) Ś1 प्रति (for पर) K3 3 स्कद (for स्कन्द) — d) Ś1 स हि चिंतय, K3 D1 पर्यचिंतयत् (D1 °य); D2 G4 M सह चिंतया, D3 T1 G1 स्मह चिंतयन् (G1 °त्)
10 T2 om 10ab — a) Ś1 K1 2 4 B4 D3 (sup lin sec m as in text) G1 3 4 M तथा (for तदा) — b) Ś1 K B4 Dc D1–3 5 परिकीर्तित , B1–3 Dn D4 6 G3 °कल्पित° — c) K3 रोहिण्या योभवत्, B Dc Dn D4 6 G3 रोहिणी ह्यभवत्, D1 5 रोहिण्याद्यभवत्, T1 G1 रोहिण्या ह्यभवत्, T2 धाता प्रजापति° — d) S1 K2 3 D3 5 एषा, K4 D2 एषां (for एव) Ś1 K1 2 सदा°, T G1 4 समो° (for समा) B1 Dc M भवेत्.
11 a) Dc3 उक्ते च, D5 उक्तेन (for उक्ते तु) — b) K1 4 B1 3 Dc Dn2 T2 M1 गता (for गता) — c) K4 D3 सर्पशीर्षाभ, B Dc Dn D1 3 4 6 G3 सप्तशीर्षाभ for शकटा°) — d) T1 G1 नित्याग्नि°, T2 तथ्यग्नि (for तद्वह्नि°)
12 b) Ś1 K D2 3 5 दयित (for पिण्डद) T1 सदा (for सुत) — D2 om (hapl) 12c–15b — c) T G1 M नित्य महिता; G4 नित्य भवता (for नित्यमेवाह)
13 D2 om 13 (cf v l 12) — b) K4 पुत्र (for पुत्र-) — d) K3 4 Dc D1 3 5 दिवि, Dn D1 6 T G1 2 देवी (for देवि) D3 वै मदा (for नित्यदा)

मार्कण्डेय उवाच ।
अथ मातृगणाः सर्वे स्कन्दं वचनमब्रवीत् ।
वयं सर्वस्य लोकस्य मातरः कविभिः स्तुताः ।
इच्छामो मातरस्तुभ्यं भवितुं पूजयस्व नः ॥ १४
स्कन्द उवाच ।
मातरस्तु भवत्यो मे भवतीनामहं सुतः ।
उच्यतां यन्मया कार्यं भवतीनामथेप्सितम् ॥ १५
मातर ऊचुः ।
यास्तु ता मातरः पूर्वं लोकस्यास्य प्रकल्पिताः ।
अस्माकं तद्भवेत्स्थानं तासां चैव न तद्भवेत् ॥ १६
भवेम पूज्या लोकस्य न ताः पूज्याः सुरर्षभ ।
प्रजास्माकं हृतास्ताभिस्त्वत्कृते ताः प्रयच्छ नः ॥ १७
स्कन्द उवाच ।
दत्ताः प्रजा न ताः शक्या भवतीभिर्निषेवितुम् ।
अन्यां वः कां प्रयच्छामि प्रजां यां मनसेच्छथ ॥ १८
मातर ऊचुः ।
इच्छाम तासां मातॄणां प्रजा भोक्तुं प्रयच्छ नः ।
त्वया सह पृथग्भूता ये च तासामथेश्वराः ॥ १९
स्कन्द उवाच ।
प्रजा वो दद्मि कष्टं तु भवतीभिरुदाहृतम् ।
परिरक्षत भद्रं वः प्रजाः साधु नमस्कृताः ॥ २०
मातर ऊचुः ।
परिरक्षाम भद्रं ते प्रजाः स्कन्द यथेच्छसि ।
त्वया नो रोचते स्कन्द सहवासश्चिर प्रभो ॥ २१

---

14 D$_2$ om 14 (cf v l 12) — ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ °गण सर्वे, Dn$_1$ G$_1$ गणा° सर्वे, T गणा° सर्वा — ^{b}) Ś$_1$ K$_1$ $_2$ स्कदो (for स्कन्द) Dn$_1$ T$_1$ अब्रुवन् (for अब्रवीत्) — K$_1$ om 14^c–14^f — ^{c}) B$_4$ एव (for वय) — ^{d}) D$_8$ T G$_1$ $_3$ $_4$ स्मृता (for स्तुता) — Ś$_1$ K$_3$ om 14^{ef} — ^{e}) K$_3$ D$_5$ T$_1$ G$_1$ $_4$ M इच्छाम (for मो) — After 14, K$_3$ $_4$ Dc D$_1$ $_3$ $_5$ S (except G$_3$) ins

1079* स तासां वचन श्रुत्वा स्कन्दो वचनमब्रवीत् ।

[S (except G$_3$) तासां तु (for स तासां) T G$_1$ M भाषित (for the first वचन)]

15 D$_2$ om 15^{ab} (cf v l 12) — Ś$_1$ K$_1$ $_3$ D$_8$ $_5$ S (except G$_3$) om the ref — ^{a}) B$_2$ Dn D$_1$ $_4$ $_6$ G$_3$ हि (for तु) — ^{c}) K$_3$ D$_5$ तन् (for यन्) — ^{d}) Ś$_1$ K$_2$ यथे°; K$_3$ $_4$ Dc D$_2$ $_3$ $_5$ S (except G$_3$) इहे; B$_4$ अभी (for अथे)

16 ^{a}) D$_3$ यथा सु° (for यास्तु ता) — ^{b}) K$_3$ D$_1$ $_5$ प्रवर्तिता; K$_4$ D$_3$ S (except G$_3$) प्रकीर्तिता, B$_2$ प्रकाशिता; Dc प्रवर्तका — ^{c}) K$_1$ $_2$ D$_{1-3}$ $_5$ आस्मासु (for क) K$_4$ B$_1$ $_3$ Dn$_2$ n$_3$ तु; B$_2$ Dn$_1$ D$_4$ $_6$ T$_2$ G$_3$ च (for तद्) G$_4$ स्थानात् (for स्थान)

17 ^{a}) Ś$_1$ K Dc D$_{1-3}$ $_5$ सर्वे (for पूज्या) — ^{b}) Ś$_1$ K Dc D$_{1-3}$ $_5$ नित्य (Ś$_1$ K$_1$ $_2$ त्य) (for न ता) T G$_1$ $_2$ $_4$ र्पिभि (for °र्षभ) — ^{c}) Ś$_1$ K$_1$ $_2$ हिता°, K$_3$ D$_3$ T G$_1$ $_2$ $_4$ हता (for हृता°) T$_2$ G$_2$ $_4$ [अ]स्माभिस (for ताभिस्) — ^{d}) K$_3$ $_4$ D$_2$ $_6$ T$_2$ G$_2$ $_4$ ता; M$_1$ तत् (for ता)

18 Ś$_1$ K$_1$ $_2$ D$_2$ om (hapl) 18^a–19^b, G$_1$ om 18–21 — ^{a}) B$_1$ Dn वृत्ता° (Dn$_1$ हृता°); D$_1$ न ता (for दत्ता°) K$_4$ D$_1$ $_3$ $_5$ दत्ता प्रजा न सा शक्या, G$_3$ $_4$ दत्ता न ता प्रजा° शक्या — ^{b}) K$_4$ निषेधितु, T$_1$ निपीदितु — ^{c}) B$_3$ $_4$ अन्या व का°, T$_1$ अन्यां कां व°; G$_1$ कन्या काम, G$_2$ $_4$ अन्य काम (for अन्यां व कां) — ^{d}) K$_4$ B$_3$ $_4$ प्रजा या, Dn$_2$ n$_3$ D$_1$ $_6$ प्रजा यां; T M पूजां यां T$_1$ मम मातर (for मनसेच्छथ)

19 Ś$_1$ K$_1$ $_2$ D$_1$ om 19^{ab}, G$_1$ om 19 (cf v l 18), K$_4$ om (hapl) 19–20 — ^{a}) B$_1$ इच्छामि, T$_2$ ब्रक्षा तु (for इच्छाम) G$_2$ भोक्तु (for तासां) G$_4$ परिरक्षाम भोक्तु त्व — ^{b}) B D$_3$ $_5$ T$_1$ प्रजां (for प्रजा) G$_2$ $_4$ स्कद (for भोक्तु) G$_4$ ह (for न°) — ^{d}) D$_5$ महे (for अथे°)

20 K$_4$ G$_1$ om 20 (cf v l 19, 18) — ^{a}) M$_2$ पूजां (for प्रजा) T$_1$ च (for तु) — ^{c}) D$_1$ T$_2$ परिरक्षतु, D$_6$ °रक्षतु, T$_1$ °रक्षथ

21 G$_1$ om 21 (cf v l 18) — ^{b}) Ś$_1$ K Dc D$_2$ $_3$ $_5$ साधु, T$_2$ देहि (for स्कन्द) G$_4$ प्रयच्छ ह (for यथे°) — ^{c}) G$_2$ $_4$ न (for नो) — ^{d}) Ś$_1$ K D$_2$ $_3$ $_5$ T$_2$ विभो (for प्रभो)

22 ^{b}) B$_1$ $_3$ भवेद्धि, D$_1$ भविश्री (for भवन्ति) Ś$_1$ K$_1$ $_2$ $_4$ B$_1$ $_3$ D$_1$ $_3$ तरुणी (Ś$_1$ K$_2$ णी) B$_1$ $_3$ प्रजा — ^{c}) Ś$_1$ K$_3$ प्रधावत; K$_2$ °धावति, K$_4$ D$_1$ $_3$ °बाधन; T$_1$ G$_1$ M$_1$ बाधध्व; M$_2$ °बाध त्व — ^{d}) K$_4$ तावद्भूते°, B$_1$ G$_1$ तादृग्रूपै°; T$_2$ G$_2$ तत्तद्रूपै

स्कन्द उवाच ।

यावत्षोडश वर्षाणि भवन्ति तरुणाः प्रजाः ।
प्रबाधत मनुष्याणां तावद्रूपैः पृथग्विधैः ॥ २२
अहं च वः प्रदास्यामि रौद्रमात्मानमव्ययम् ।
परमं तेन सहिता सुखं वत्स्यथ पूजिताः ॥ २३

मार्कण्डेय उवाच ।

ततः शरीरात्स्कन्दस्य पुरुषः काञ्चनप्रभः ।
भोक्तुं प्रजाः स मर्त्यानां निष्पपात महाबलः ॥ २४
अपतत्स तदा भूमौ विसंज्ञोऽथ क्षुधान्वितः ।
स्कन्देन सोऽभ्यनुज्ञातो रौद्ररूपोऽभवद्ग्रहः ।
स्कन्दापस्मारमित्याहुर्ग्रहं तं द्विजसत्तमाः ॥ २५
विनता तु महारौद्रा कथ्यते शकुनिग्रहः ।
पूतनां राक्षसीं प्राहुस्तं विद्यात्पूतनाग्रहम् ॥ २६
कष्टा दारुणरूपेण घोररूपा निशाचरी ।
पिशाची दारुणाकारा कथ्यते शीतपूतना ।
गर्भान्सा मानुषीणां तु हरते घोरदर्शना ॥ २७
अदितिं रेवतीं प्राहुर्ग्रहस्तस्यास्तु रैवतः ।
सोऽपि बालाञ्शिशून्घोरो बाधते वै महाग्रहः ॥ २८
दैत्यानां या दितिर्माता तामाहुर्मुखमण्डिकाम् ।
अत्यर्थं शिशुमांसेन संप्रहृष्टा दुरासदा ॥ २९
कुमाराश्च कुमार्यश्च ये प्रोक्ताः स्कन्दसंभवाः ।
तेऽपि गर्भभुजः सर्वे कौरव्य सुमहाग्रहाः ॥ ३०
तासामेव कुमारीणां पतयस्ते प्रकीर्तिताः ।
अज्ञायमाना गृह्णन्ति बालकान्रौद्रकर्मिणः ॥ ३१
गवां माता तु या प्राज्ञैः कथ्यते सुरभिर्नृप ।
शकुनिस्तामथारुह्य सह भुङ्क्ते शिशून्भुवि ॥ ३२
सरमा नाम या माता शुनां देवी जनाधिप ।
सापि गर्भान्समादत्ते मानुषीणां सदैव हि ॥ ३३

---

23 a) G4 चेम (for च व॰) — b) G1 वरम् (for रौद्रम्) — c) Ś1 परमेतेन (for परम तेन) — d) G2 4 नित्यदा (for पूजिता॰)

24 Ś1 K B1 3 4 Dc D1-3 5 S (except G3) om the ref — a) B4 तत स्कदस्य पुरुष — b) B4 शरीराद् (for पुरुष) Ś1 K1 2 शाश्वत॰ प्रभु॰ (K1 ॰भ), B1-3 D (except D1-3 5) G3 पावकप्रभ (for काञ्चन॰) — c) D4 स्म, T2 तु (for स) — d) K4 D3 निपपात Ś1 K B4 Dc D2 3 5 महाग्रह, Dn D1 ॰प्रभ॰

25 a) B D (except D2 3 5) G3 सहसा, T2 स ततो (for स तदा) — b) D4 6 G3 सविघ्नो॰ (for विसंज्ञो॰) B2 3 D (except D1-3 5) G3 ॰र्दित (for ॰न्वित) — e) K3 4 Dc D2 5 T2 G2 4 M1 ॰पस्मार (for ॰पस्मारम्) — f) B4 तु, T G1 2 4 M1 तद् (for त)

26 a) Ś1 K2-4 B1 3 Dc D4-6 G3 M ॰रौद्र (for ॰रौद्रा) — b) Ś1 K1 2 T G1 शत्रुनिग्रह, B4 G1 शकुनिर्ग्रह॰ — c) T G1 2 4 मातृणा, M पितृणा (for पूतनां) M रक्षसां (for राक्षसीं) B3 D1 आहुस्, Dc त्वाहुस् (for प्राहुस्) Dc T2 G1 2 4 तां (for त)

27 a) S1 नष्टा (for कष्टा) Ś1 चनक; K D2 5 T1 M दारक॰ (for दारुण॰) — c) M दारुणाचारा — d) D3 सा तु पूतना, G2 4 शीघ्रसूदना (for शीत॰)

28 a) K2 Dc D4 M2 आहुर् (for प्राहुर्) — c) S1 बाल (for बालान्) Ś1 K1-3 Dc D5 शिशुर्भूत्वा, B1-3 Dn D4 6 महाघोरो (for शिशून्घोरो) K4 D2 T2 घोरान् (for घोरो) — d) D1 हि, D6 स (for वै)

29 b) T1 G1 2 4 M2 मुखमण्डितां — d) K3 सप्रतुष्टा, B2 सा प्रहृष्टा, D1 T1 G1 सप्रदुष्टा, D2 3 ॰पुष्टा, T2 ॰दृष्टा (for ॰हृष्टा) G2 4 M सप्रहृष्टां ॰सदा

30 a) K B1 3 Dc D1-3 5 T G1 M कुमार्यश्च कुमाराश्च — b) Ś1 K2 या (for ये)

31 a) Ś1 K1-3 B4 Dc D1-3 5 च (K3 B4 D1 तु) नारीणां, B1-3 Dn D4 6 G3 तु पत्नीना (for कुमा॰) K4 तानेव चैव नारीणा — c) B1 2 Dn1 n3 T1 आजायमानान् (T1 ॰माना), B3 4 D1 3 आज्ञायमाना, Dn3 अज्ञायमानान् G4 आहति (for गृह्णन्ति) — d) S1 K Dc D2 3 5 दारका॰ (for बालका॰) D2 3 T G1 2 4 ॰कर्मण (for ॰कर्मिण॰)

32 a) K3 च (for तु) — b) T2 नव (for नृप) — c) M1 शकुनिं तु समारुह्य — d) Ś1 K1 2 D5 शिशु Dc प्रति (for भुवि)

33 ab) Ś1 K Dc D2 3 5 transp माता and देवी B2 या देवी, B4 माता या (by transp), T1 G1 या तात B1 गुणान्, B2 शुनो (for शुना) T G1 2 4 तेपां (for देवी) — c) T2 तु; G2 4 हि (for [अ]पि) D2 3 5 गर्भं (for गर्भान्) K4 समाधत्ते — d) K1 Dc1 मानुपाणां; D2 मनुष्याणां K4 हिताय (for सदैव) S1 B1 ह; K4 वै,

पादपानां च या माता करञ्जनिलया हि सा ।
करञ्जे तां नमस्यन्ति तस्मात्पुत्रार्थिनो नराः ॥ ३४
इमे त्वष्टादशान्ये वै ग्रहा मांसमधुप्रियाः ।
द्विपञ्चरात्रं तिष्ठन्ति सततं सूतिकागृहे ॥ ३५
कद्रूः सूक्ष्मवपुर्भूत्वा गर्भिणीं प्रविशेद्यदा ।
भुङ्क्ते सा तत्र तं गर्भं सा तु नागं प्रसूयते ॥ ३६
गन्धर्वाणां तु या माता सा गर्भं गृह्य गच्छति ।
ततो विलीनगर्भा सा मानुषी भुवि दृश्यते ॥ ३७
या जनित्री त्वप्सरसा गर्भमास्ते प्रगृह्य सा ।
उपविष्टं ततो गर्भं कथयन्ति मनीषिणः ॥ ३८
लोहितस्योदधेः कन्या धात्री स्कन्दस्य सा स्मृता ।
लोहितायनिरित्येवं कदम्बे सा हि पूज्यते ॥ ३९
पुरुषेषु यथा रुद्रस्तथार्या प्रमदास्वपि ।
आर्या माता कुमारस्य पृथक्कामार्थमिज्यते ॥ ४०
एवमेते कुमाराणां मया प्रोक्ता महाग्रहाः ।
यावत्षोडश वर्षाणि अशिवास्ते शिवास्ततः ॥ ४१
ये च मातृगणाः प्रोक्ताः पुरुषाश्चैव ये ग्रहाः ।
सर्वे स्कन्दग्रहा नाम ज्ञेया नित्यं शरीरिभिः ॥ ४२
तेषां प्रशमनं कार्यं स्नानं धूपमथाञ्जनम् ।
बलिकर्मोपहारश्च स्कन्दस्येज्या विशेषतः ॥ ४३

$B_{3.4}$ तु (for हि)

34 $Ś_1$ $K_{1.2}$ om 34^{ab} — ^{a}) K_4 $D_{5.8}$ हि, S (except G_3) तु (for च) — ^{b}) T_1 G_1 °या शुभा; G_4 याभिधा (for °या हि सा) — After 34^{ab}, B D (except $D_{1-3.5}$) G_3 ins

1080* वरदा सा हि सौम्या च नित्य भूतानुकम्पिनी ।
[B_1 दतुरा (for वरदा)]

— ^{c}) $K_{1.2}$ करजैस् $K_{1.2}$ D_c D_3 T_1 तान् (for तां) S_1 करांश्चैतान्प्रयच्छति — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ जना°, T_2 परा (for नरा°)

35 ^{a}) T_1 °दश ह्येव, T_2 $G_{1.2.4}$ दश ह्येते (for दशान्ये वै) $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ च (for वै) — ^{c}) T_1 G_1 दिव च रात्रिः; T_2 $G_{2.4}$ M दिवारात्र च (T_2 तु) (for द्विपञ्चरात्र) — ^{d}) $Ś_1$ सतता

36 ^{a}) D_6 G_3 रुद्र (for कद्रू) K_3 D_c $D_{1.5}$ सूक्ष्म (D_c D_1 °क्ष्म) वपु कृत्वा — ^{b}) T_1 G_1 गर्भान्स (for गर्भिणीं) $B_{2.4}$ D_n $D_{4.6}$ G_3 प्रविशति (for °शेद्) $B_{1.3}$ मुदा, B_2 [उ]त; B_4 [अ]पि, D_n [अ]थ; D_1 यदि, $D_{4.6}$ G_3 [अ]य (for यदा) — ^{c}) D_1 सा भुङ्क्ते (by transp) $D_{4.6}$ G_3 स (for सा) B_1 तत्सुत; B_4 तत्र तद् (for तत्र त) — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ $D_{2.3}$ कथयति मनीषिण (=38^d)

37 T_2 om 37 — ^{a}) $Ś_1$ K_{1-3} G_2 च (for तु) T_1 $G_{1.4}$ M सुजाता हरिणी या तु — ^{b}) K_4 $D_{1-3.5}$ गृह्य तिष्ठति; T_1 $G_{1.4}$ M पिबति प्रभो (for गृह्य गच्छति) — ^{c}) $Ś_1$ K D_c $D_{1-3.5}$ तु (for सा)

38 ^{a}) D_5 जनयित्री (for या जनित्री) — ^{b}) G_1 प्रसह्य (for प्रगृ°) D_5 च (for सा) — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ D_n $D_{1.5}$ नष्ट (for विष्ट) — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ D_2 सा (K_1 स; D_2 या) तु नाग प्रसूयसे (=36^d)

39 ^{b}) B_2 या; T_2 स, M च (for सा) — ^{c}) K_4 लोहितायिति, D_5 यति, T_2 ता धात्रि, G_3 °येति (for यनिर्) S (except G_3) [ए]व (for [ए]वं) — ^{d}) $Ś_1$ K_1 कदभे B_4 T G_1 M तु, D_5 [अ]भि, $G_{2.4}$ प्र (for हि) B_1 गृह्य° (for पूज्य°)

40 ^{a}) B_2 G_2 यदा (for यथा) $K_{1.2}$ रुद्रास्, G_4 रौद्रस् (for रुद्रस्) — ^{b}) D_c प्रमदा अपि (for °स्वपि) — ^{d}) $Ś_1$ कार्यार्थम्; D_2 मासार्थम् (for कामार्थम्) K_3 D_1 पूज्यते; B_1 ईक्ष्यते (for इज्यते)

41 ^{a}) B_4 कुमारीणा — ^{b}) S_1 $K_{1.2}$ तु वै, D_5 परि (for महा) — ^{d}) To avoid hiatus, S_1 K $B_{1.3.4}$ D_c D_{1-6} T M ह्यशिवा (for अशिवा°) S_1 शिवास्तथा, B_1 शिवास्तुत, D_1 तथा शिवा°, T_1 G_1 शिवा महा, T_2 $G_{2.4}$ M शिवा स्मृता B_2 D_n G_3 शिशूनां ह्यशिवास्तत

42 ^{a}) S (except G_3) एव (for ये च) G_4 °गण प्रोक्त° — ^{b}) K_2 वै महा; B_3 विग्रहा° (for ये ग्रहा°) — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ राजन् (for नाम) — ^{d}) K_4 मनीषिभि° (for शरी°)

43 ^{a}) S (except G_3 M_1) कुर्यात् (for कार्यं) — ^{b}) D_c D_3 स्थान (for स्नान) D_3 धूपस् (for धूप) K B_4 D_c $D_{1-3.5}$ T $G_{1.2.4}$ तथा (for अथ) K_4 B_1 D_{1-3} [अ]र्चन, T_1 G_1 जप (for [अ]ञ्जनम्) M स्नानधूपांज(M_1 पास)नादिभि° — ^{c}) $Ś_1$ K_1 (m as in text) $_2$ बल्युद्वर्तनमभ्यग; K_3 B_2 D_n $D_{1.3}$ बलिकर्मोपहाराश्च; B_1 T_1 G_1 M °हारैश्च, T_2 $G_{2.4}$ हार च — ^{d}) $D_{1.3}$ [इ]ष्टा; T_2 $G_{2.4}$ M_1 [इ]ज्यां (for [इ]ज्या)

44 D_3 om 44 — ^{a}) $B_{2.4}$ D_n $D_{4.6}$ G_3 अभ्यर्चिता, T_1 G_1 एवा (for एते) D_1 सम्यक् (for सर्वे) — ^{b}) K_2 D_{c2} D_3 शुभा; T_1 भान् (for °भ) — ^{c}) T_1 $G_{1.2.4}$

एवमेतेऽर्चिताः सर्वे प्रयच्छन्ति शुभं नृणाम् ।
आयुर्वीर्यं च राजेन्द्र सम्यक्पूजानमस्कृताः ॥ ४४
ऊर्ध्वं तु षोडशाद्वर्षाद्ये भवन्ति ग्रहा नृणाम् ।
तानहं संप्रवक्ष्यामि नमस्कृत्य महेश्वरम् ॥ ४५
यः पश्यति नरो देवाञ्जाग्रद्वा शयितोऽपि वा ।
उन्मादयति स तु क्षिप्रं तं तु देवग्रहं विदुः ॥ ४६
आसीनश्च शयानश्च यः पश्यति नरः पितॄन् ।
उन्मादयति स तु क्षिप्रं स ज्ञेयस्तु पितृग्रहः ॥ ४७
अवमन्यति यः सिद्धान्क्रुद्धाश्चापि शपन्ति यम् ।
उन्मादयति स तु क्षिप्रं ज्ञेयः सिद्धग्रहस्तु सः ॥ ४८
उपाघ्राति च यो गन्धान्रसांश्चापि पृथग्विधान् ।
उन्मादयति स तु क्षिप्रं स ज्ञेयो राक्षसो ग्रहः ॥ ४९
गन्धर्वाश्चापि यं दिव्याः संस्पृशन्ति नरं भुवि ।
उन्मादयति स तु क्षिप्रं ग्रहो गान्धर्व एव सः ॥ ५०
आविशन्ति च यं यक्षाः पुरुषं कालपर्यये ।
उन्मादयति स तु क्षिप्रं ज्ञेयो यक्षग्रहस्तु सः ॥ ५१
अधिरोहन्ति यं नित्यं पिशाचाः पुरुषं क्वचित् ।
उन्मादयति स तु क्षिप्रं पैशाचं तं ग्रहं विदुः ॥ ५२
यस्य दोषैः प्रकुपितं चित्तं मुह्यति देहिनः ।
उन्मादयति स तु क्षिप्रं साधनं तस्य शास्त्रतः ॥ ५३
वैक्लव्याच्च भयाच्चैव घोराणां चापि दर्शनात् ।
उन्मादयति स तु क्षिप्रं सत्त्वं तस्य तु साधनम् ॥ ५४

M दीर्घं, T$_2$ दिव्य (for वीर्यं) T$_1$ G राज्य च (for राजेन्द्र) — ^{d}) B$_4$ कुर्यात् (for सम्यक्) Ś$_1$ K$_{1\ 2\ 4}$ D$_{3\ 5}$ पूज्य (for पूजा) T$_2$ G$_{1\ 2\ 4}$ °नमस्कृतै° (for °नमस्कृता)

45 ^{a}) T$_1$ G$_1$ षोडशकाद् (for तु षोडशाद्) — ^{b}) T$_1$ न (for ये) T$_2$ ग्रहति (for भवन्ति) — ^{c}) B$_3$ अनहं (for तानहं) — ^{d}) K$_1$ महेश्वरीं, K$_2$ °री (for °रम्)

46 ^{a}) K$_4$ M$_2$ देव (for देवान्) — ^{b}) T G$_{2\ 4}$ जा°ग्रन्वा — K$_3$ om 46^{c}–47^{b} — ^{c}) $=47^{c}$, 48^{c}, etc , etc G$_{2\ 4}$ उन्माद्य तु (for उन्मादयति) T$_1$ उन्मादि तु क्षिप्रमेव — ^{d}) Dn दैव° (for देव°)!

47 K$_3$ om 47^{ab} (cf v l 46) The sequence of K$_3$ is extremely confused , it is ignored here — ^{b}) S (except G$_3$) transp य° and नर — ^{c}) D$_{2\ 3}$ च (for तु) — ^{d}) B transp 47^{d} and 48^{d} Ś$_1$ K$_{2\ 3}$ D$_{1-3}$ विज्ञेय (for स ज्ञेय) Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ च, T$_1$ हि (for तु)

48 G$_{2\ 4}$ om 48, K$_3$ om 48^{ab} — ^{a}) Ś$_1$ K (K$_3$ om) D$_{1\ 2}$ अवमन्यति, T$_1$ G$_1$ °मन्येत, T$_2$ अवेक्ष्यते हि Ś$_1$ K (K$_3$ om) D$_{1-3}$ य, D$_5$ व (for य°) Ś$_1$ क्रुद्धा , K (K$_3$ om) D$_{1-3\ 5}$ सिद्धा°, D$_6$ क्रुद्धान्, T$_2$ सिद्ध (for सिद्धान्) — ^{b}) D$_5$ क्रूराश्च; M क्रुद्धश्च (for क्रुद्धाश्च) M$_1$ चाभि- (for चापि) D$_5$ विशति य, T$_1$ G$_1$ M शपत्यपि (for शपन्ति यम्) K$_4$ D$_{1-3}$ च (for यम्) Ś$_1$ सिद्धाश्च शमयति य ; T$_2$ सिद्धान्पश्यत्युपेत्य च — K$_1$ (hapl) om 48^{d}–49^{c} — ^{d}) B transp 47^{d} and 48^{d} D$_{4\ 6}$ °गण° (for °ग्रह°) — After 48, G$_{2\ 4}$ read 52

49 K$_1$ om 49^{abc} (cf v l 48), G$_1$ om 49–50 — ^{a}) K$_3$ D$_{1\ 5}$ उपघ्राति तु (D$_1$ च); B$_1$ T$_2$ G$_4$ M उपा- (G$_4$ °प)घ्रायति, B$_4$ उपजिघ्रति K$_4$ D$_{2\ 3}$ तु (for च) D$_6$ य गत्वा (for यो गन्धान्) — ^{b}) D$_5$ तासां; T$_2$ नृणां (for रसान्) T G$_4$ M चापि (for चैव) K$_3$ विशेषत , D$_5$ पृथग्विध — K$_3$ om (hapl) 49^{d}–50^{c} — ^{d}) Ś$_1$ K$_2$ D$_{2\ 3}$ वि- (for स) B$_{3\ 4}$ Dc T$_1$ M$_1$ राक्षसग्रह°

50 G$_1$ om 50, K$_3$ om 50^{abc} (cf v l 49) — ^{a}) B$_4$ या, D$_2$ ये, T$_1$ यद् (for य) — ^{b}) B$_{1-3}$ D (except D$_{2\ 3}$) G$_3$ सविशति (for °स्पृशन्ति) B$_1$ वन, T$_2$ M$_2$ नरा (for नर) — ^{d}) Ś$_1$ B$_1$ D$_2$ गधर्व S (except G$_3$, G$_1$ om) उच्यते (for एव स)

51 B$_{1\ 3}$ D (except D$_{1-3\ 5}$) transp 51 and 52 — ^{a}) Ś$_1$ K$_{1-3}$ B$_1$ T$_1$ G$_1$ M तु, T$_2$ G$_4$ [अ]पि (for च) Ś$_1$ त, K$_1$ यां, G$_3$ क (for य) K$_1$ यक्ष°; T$_1$ वृक्ष , T$_2$ कामा°, G$_{2\ 4}$ कामात् (for यक्षा) — ^{b}) K$_1$ G$_4$ पुरुष°; K$_4$ पौरुष, T$_2$ G$_2$ पुरुषान् — K$_3$ lacuna for 51^{cd} — ^{d}) B$_2$ ग्रहो गधर्व एव स° (cf 50^{d}), B$_4$ साधन तत्र सस्तुत°, G$_{2\ 4}$ पैशाच त ग्रह विदु ($=52^{d}$)

52 G$_{2\ 4}$ read 52 after 48 B$_{1\ 3}$ D (except D$_{1-3\ 5}$) transp 51 and 52 T$_2$ om 52 — ^{a}) B$_4$ अभि (for अधि°) K$_{1\ 2\ 4}$ ये (for य) D$_3$ क्षिप्र (for नित्य) — ^{b}) B$_{1-3}$ Dn D$_{1\ 4\ 6}$ G$_3$ प्रति (for क्वचित्) — ^{d}) B Dn D$_{4\ 6}$ G$_3$ ग्रह पैशाच एव स , G$_{2\ 4}$ ज्ञेय सिद्ध°ग्रहस्तु स ($=48^{d}$)

53 ^{a}) Ś$_1$ पर , K$_{1\ 2}$ सर्वं , D$_4$ G$_3$ तस्य (for यस्य) T$_1$ G$_1$ M प्रकुपितैश्च — ^{b}) Ś$_1$ K$_2$ D$_{2\ 5}$ M$_2$ मुह्यति, Dc मायति (for मुह्यति) — ^{c}) G$_2$ तत (for स तु) — ^{d}) M$_2$ विधान (for साधन)

54 ^{a}) Ś$_1$ K$_{1-3}$ Dc D$_{2\ 3}$ चापि (for चैव) — ^{b}) T$_1$ G$_1$ M$_1$ चैन्न (for चापि) — ^{d}) S$_1$ B Dn D$_{2\ 5}$ मांग्र (B$_1$

कश्चित्क्रीडितुकामो वै भोक्तुकामस्तथापरः ।
अभिकामस्तथैवान्य इत्येष त्रिविधो ग्रहः ॥ ५५
यावत्सप्ततिवर्षाणि भवन्त्येते ग्रहा नृणाम् ।
अतः परं देहिनां तु ग्रहतुल्यो भवेज्ज्वरः ॥ ५६
अप्रकीर्णेन्द्रियं दान्तं शुचिं नित्यमतन्द्रितम् ।
आस्तिकं श्रद्दधानं च वर्जयन्ति सदा ग्रहाः ॥ ५७
इत्येष ते ग्रहोद्देशो मानुषाणां प्रकीर्तितः ।
न स्पृशन्ति ग्रहा भक्तान्नरान्देवं महेश्वरम् ॥ ५८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१९ ॥

२२०

मार्कण्डेय उवाच ।
यदा स्कन्देन मातॄणामेवमेतत्प्रियं कृतम् ।
अथैनमब्रवीत्स्वाहा मम पुत्रस्त्वमौरसः ॥ १
इच्छाम्यहं त्वया दत्तां प्रीतिं परमदुर्लभाम् ।
तामब्रवीत्ततः स्कन्दः प्रीतिमिच्छसि कीदृशीम् ॥ २
स्वाहोवाच ।
दक्षस्याहं प्रिया कन्या स्वाहा नाम महाभुज ।
बाल्यात्प्रभृति नित्यं च जातकामा हुताशने ॥ ३
न च मां कामिनीं पुत्र सम्यग्जानाति पावकः ।
इच्छामि शाश्वतं वासं वस्तुं पुत्र सहाग्निना ॥ ४
स्कन्द उवाच ।
हव्यं कव्यं च यत्किंचिद्द्विजा मन्त्रपुरस्कृतम् ।
होष्यन्त्यग्नौ सदा देवि स्वाहेत्युक्त्वा समुद्यतम् ॥ ५
अद्य प्रभृति दास्यन्ति सुवृत्ताः सत्पथे स्थिताः ।

शास्त्र) (for सत्त्व) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ प्र, D_2 हि (for तु) M_1 साधयेत् (for साधनम्) Dc सत्त्व साधनशाश्वत

55 [a]) K_3 कचित्, T_1 किंचित्, G_2 कश्चित् (for कश्चित्) $K_{1\ 4}$ Dc क्रीडति कामो, K_3 क्रीडतुकामो, D_1 क्रीडन्सकामो, T_2 G_2 क्रीडनकामो $K_{3\ 4}$ Dc $D_{1-3\ 5}$ M वा, B_4 T_2 $G_{1\ 3}$ हि (for वै) — [b]) T_1 हातु° (for भोक्तु°) B_4 [अ]परे, D_1 [अ]पि वा; T_1 $G_{2\ 4}$ ग्रह, T_2 [अ]प्रत (for [अ]पर) — T_2 om 55[cd] — [c]) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ D_1 अतिकामस; D_5 रति कामस् (for अभिकामस) — [d]) B_3 T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ M_2 [ए]व (for [ए]व) M_2 त्रिविधा ग्रहा

56 [a]) $Ś_1$ $K_{1\ 3}$ $D_{1-3\ 5}$ यावत्तु सप्त वर्षाणि — [b]) B_1 तावत्येते (for भवन्त्येते) D_1 भृश (for नृणाम्) — [c]) S (except G_3) तु मर्त्यानां (for देहिनां तु) — [d]) S (except T_1 G_3) तुल्या (for तुल्यो) D_5 ज्वरो भवेत् (by transp) K_4 नर, S (except G_3) जरा (for ज्वर)

57 [a]) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ यग्राम (for य दान्त) — [c]) $D_{4\ 6}$ G_3 शुद्धाचार च, M_1 दैवतपर (for श्रद्धधान च)

58 [b]) S (except $G_{1\ 3}$) मनुष्याणां — [c]) $K_{3\ 4}$ $D_{1-3\ 5}$ T_1 G_1 नरान्, G_2 सदा (for ग्रहा) — [d]) K_3 G_1 ग्रहो, K_4 $D_{2\ 3\ 5}$ T_1 ग्रहा, D_1 देव (for नरान्) K_2 देवो महेश्वर, S (except G_3 M_1) देवे महेश्वरे

Colophon — *Major parvan* $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ T_2 $G_{3\ 4}$ आरण्य — *Sub parvan* G_1 मार्कंडेयसमस्या B_{1-3} D G_3 (all om sub parvan name) mention only आंगिरस (Dc रसोपाख्यान) — *Adhy name* $B_{2\ 4}$ Dn_1 n_3 $D_{4\ 6}$ T_2 G_3 कुमारोत्पत्ति, G_1 कुमारचरित्रे ग्रहानुकथन; G_2 ग्रहादेश — *Adhy no* (figures, words or both) Dn_1 n_3 229, Dn_2 228, D_1 232, T_1 221, T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ M (M_2 *inf lin*) 220 (M_2 orig 224) — *Śloka no* Dn_1 55, Dn_2 n_3 59, $D_{1\ 6}$ 60

220

1 [b]) B_1 तत्तत् (for एतत्) B_4 कृत प्रिय (by transp), S (except G_3) प्रकीर्तित

2 [c]) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ तदा (for तत)

3 [c]) D_5 ज्ञानात् (for बाल्यात्)

4 [a]) K_1 B Dn $D_{4\ 6}$ G_3 स (for च) — [b]) T_2 पुत्रक (for पावक) — [c]) T_1 G_1 M वस्तु (for वास) — [d]) T_1 G_1 वाढ; M वास (for वस्तु)

5 [a]) B_4 पवित्र हि (for च यत्किंचिद्) — [b]) $B_{1\ 4}$ G_1 द्विज (for द्विजा) K_4 B_3 Dn $D_{4\ 6}$ G_3 द्विजानां मन्त्रसत्त्व ($D_{4\ 6}$ G_3 °स्कृ)त — [c]) B_1 होमस्त्वग्नौ (for होष्यन्त्यग्नौ) D_5 तदा (for सदा) T_1 सर्वे (for देवि) — [d]) K_1 सम श्रुति, B_2 (m as in text) सदा हुत, B_4 Dn $D_{4\ 6}$ G_3

एवमग्निस्त्वया सार्धं सदा वत्स्यति शोभने ॥ ६
मार्कण्डेय उवाच ।
एवमुक्ता ततः स्वाहा तुष्टा स्कन्देन पूजिता ।
पावकेन समायुक्ता भर्त्रा स्कन्दमपूजयत् ॥ ७
ततो ब्रह्मा महासेनं प्रजापतिरथाब्रवीत् ।
अभिगच्छ महादेवं पितरं त्रिपुरार्दनम् ॥ ८
रुद्रेणाग्निं समाविश्य स्वाहामाविश्य चोमया ।
हितार्थं सर्वलोकानां जातस्त्वमपराजितः ॥ ९
उमायोन्यां च रुद्रेण शुक्रं सिक्तं महात्मना ।
आस्ते गिरौ निपतितं मिञ्जिकामिञ्जिकं यतः ॥ १०
संभूतं लोहितोदे तु शुक्रशेषमवापतत् ।
सूर्यरश्मिषु चाप्यन्यदन्यच्चैवापतद्भुवि ।
आसक्तमन्यद्वृक्षेषु तदेवं पञ्चधापतत् ॥ ११
त एते विविधाकारा गणा ज्ञेया मनीषिभिः ।
तव पारिषदा घोरा य एते पिशिताशनाः ॥ १२
एवमस्त्विति चाप्युक्त्वा महासेनो महेश्वरम् ।
अपूजयदमेयात्मा पितरं पितृवत्सलः ॥ १३
अर्कपुष्पैस्तु ते पञ्च गणाः पूज्या धनार्थिभिः ।
व्याधिप्रशमनार्थं च तेषां पूजां समाचरेत् ॥ १४
मिञ्जिकामिञ्जिकं चैव मिथुनं रुद्रसंभवम् ।
नमस्कार्यं सदैवेह बालानां हितमिच्छता ॥ १५
स्त्रियो मानुषमांसादा वृद्धिका नाम नामतः ।

समुद्भूत.

6 ^{a}) B$_2$ होष्यति (for वास्यन्ति) — ^{b}) D$_5$ सभृता°, T$_2$ सुव्रता K$_3$ B$_4$ D$_5$ सत्पथि; G$_2$ $_4$ °थ- (for °थे)

7 ^{a}) K$_1$ $_2$ D$_{c2}$ D$_3$ $_6$ M$_2$ एवमुक्त्वा K$_1$ $_2$ तदा (for तत) — ^{b}) T$_1$ G$_1$ स्कदेन तु सुपूजिता — ^{d}) Ś$_1$ K$_1$ $_2$ भक्ता, B$_4$ तत्र, T$_1$ G$_1$ तत (for भर्त्रा)

8 ^{a}) G$_4$ अतो (for ततो) — ^{b}) S (except G$_3$) अभाषत (for अथाब्रवीत्) — ^{d}) Ś$_1$ K$_1$ $_2$ G$_1$ त्रिपुरांतक, M$_1$ ते महेश्वर

9 ^{a}) B$_4$ पुत्रेण (for रुद्रेण) — ^{d}) D$_1$ G$_1$ अपराजित

10 ^{a}) S$_1$ K$_1$ $_2$ तु (for च) — D$_2$ om (hapl) from सिक्त (in 10^b) up to शुक्र (in 11^b) — ^{b}) S (except G$_3$) शुक्र (for शुक्रं) — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1-3}$ D$_3$ (before corr) $_5$ अस्ते, K$_4$ B$_{2-4}$ Dc Dn D$_3$ (by corr) $_4$ $_6$ G$_3$ अस्मिन् (for आस्ते) — ^{d}) Cf 15^a Ś$_1$ K$_1$ $_2$ मिंजिका(K$_2$ °का) मिंजिको (Ś$_1$ °के), K$_4$ मञ्जिकामञ्जिक, B$_4$ मिंजिकामिंजित, D$_3$ मिजिकामिजिक, T$_1$ G$_1$ M$_1$ मुजको मुज(M$_1$ °जि)का, T$_2$ मिंजिरो मिंजिका, G$_2$ $_4$ मुजि(G$_4$ मुष्टि)को मुष्टिका, M$_2$ मुजिको मुजिका K$_4$ B$_1$ $_3$ T G$_1$ $_2$ $_4$ M$_1$ सत , Dc च यत्; M$_2$ तथा (for यत) — After 10 S (except G$_3$) ins

1081* मिथुन वै महाभाग तत्र वद्रुद्रसभवम् ।

11 D$_2$ om 11^a (cf v l 10) — ^{a}) T$_1$ G$_1$ सभृत S$_1$ K$_1$ लोहितोदेति, K$_4$ °ताहे तु, D$_5$ °त हेतु, T$_1$ G$_1$ °ते देशे, G$_2$ $_4$ M °तोहेदे (for °तोदे तु) T$_2$ द्रुत लोकहितो द्देशे — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1-3}$ D$_1$ $_3$ $_5$ शुक्र; T$_1$ शुद्ध; T$_2$ M$_1$ शुक्र°; G$_1$ $_3$ $_4$ M$_2$ शुक्र (for शुक्र) K$_1$ इवापतत्, K$_4$ अत्रास वान्, B$_4$ समापतत्, T$_1$ G$_1$ $_4$ M अपातयत् (for अवापतत्) B$_2$ शुक्राशयमवाप्य तत् — ^{c}) G$_4$ [अ]माव् (for [अ]न्यद्) — ^{d}) Ś$_1$ K$_1$ $_2$ चापि (for चैव) — ^{f}) Ś$_1$ K B$_2$ $_3$ Dc D$_{1-3}$ $_5$ एतत् (for एव) T$_1$ G$_1$ M$_2$ [अ]भवत् (for [अ]पतत्)

12 ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ $_2$ $_4$ तदेते, B D (except D$_2$ $_3$) तत्र ते (B$_1$ एते हि); T$_2$ एतेषु, G$_3$ $_4$ एते तु (for त एते) — ^{b}) G$_4$ गुह (for गणा) Ś$_1$ मनीषिणा, B$_2$ महर्षिभि — T$_1$ G$_1$ om (hapl) 12^c–14^b — ^{c}) B$_1$ एव (for तव) Ś$_1$ K$_{1-3}$ Dc D$_1$ $_5$ T$_2$ G$_4$ M त एव (Ś$_1$ भवति; K$_1$ भवते, K$_3$ ततस्ते; K$_3$ तव ये, Dc तवैव; D$_1$ न चैते; D$_5$ तवैते) पार्षदा घोरा — ^{d}) Ś$_1$ T$_2$ एतेपि (for य एते) Ś$_1$ B$_{1-3}$ Dn$_1$ n$_2$ D$_1$ $_4$ $_6$ पिशिताशिन

14 Before 14, K$_3$ B D (except D$_1$ $_3$ $_5$, D$_3$ marg sec m) S (T$_1$ G$_1$ om) ins मार्कंडेय उ° (resp मार्कंडेय) — T$_1$ G$_1$ om 14^{ab} (cf v l 12) — ^{a}) K$_4$ अर्घ° (for अर्क°) B$_1$ D$_2$ च (for तु) T$_2$ मे (for ते) — ^{c}) S (except G$_3$) व्याधे° (for व्याधि) D$_2$ °र्थाय (for °र्थं च) B$_3$ तु (for च) — ^{d}) Ś$_1$ K Dc D$_{1-3}$ $_5$ T$_2$ पूजा Ś$_1$ K D$_{1-3}$ $_5$ समतत°, T$_1$ G$_1$ $_2$ $_4$ M अथारभेत्; T$_2$ यथा यैत (for समा°)

15 ^{a}) Cf 10^d Ś$_1$ K$_1$ मिंजिकामिंजिकश्च (K$_1$ का); K$_3$ °मिंजित, K$_4$ D$_3$ मञ्जिकामञ्जिक; D$_2$ मजिकामजिक, T$_1$ G$_1$ मुजको मुजका, T$_2$ मजको मजका, G$_2$ $_4$ M मुजि(G$_4$ मुष्टि°, M$_2$ मुज)को मुष्टि(M मुजि)का — ^{d}) K$_3$ Dc D$_1$ $_5$ लोकानां (for बाला) D$_5$ दामम् (for हितम्)

16 ^{b}) K$_3$ D$_2$ विद्धिका; T G$_1$ $_3$ $_4$ वृक्ष(T$_2$ G$_2$ °क्षि)का (for वृद्धिका) — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1-3}$ Dc D$_2$ $_3$ $_5$ नार्यो (for

वृक्षेषु जातास्ता देव्यो नमस्कार्याः प्रजार्थिभिः ॥ १६
एवमेते पिशाचानामसंख्येया गणाः स्मृताः ।
घण्टायाः सपताकायाः शृणु मे संभवं नृप ॥ १७
ऐरावतस्य घण्टे द्वे वैजयन्त्याविति श्रुते ।
गुहस्य ते स्वयं दत्ते शक्रेणानाय्य धीमता ॥ १८
एका तत्र विशाखस्य घण्टा स्कन्दस्य चापरा ।
पताका कार्तिकेयस्य विशाखस्य च लोहिता ॥ १९
यानि क्रीडनकान्यस्य देवैर्दत्तानि वै तदा ।
तैरेव रमते देवो महासेनो महाबलः ॥ २०
स संवृतः पिशाचानां गणैर्देवगणैस्तथा ।
शुशुभे काञ्चने शैले दीप्यमानः श्रिया वृतः ॥ २१
तेन वीरेण शुशुभे स शैलः शुभकाननः ।
आदित्येनेवांशुमता मन्दरश्चारुकन्दरः ॥ २२
संतानकवनैः फुल्लैः करवीरवनैरपि ।
पारिजातवनैश्चैव जपाशोकवनैस्तथा ॥ २३
कदम्बतरुषण्डैश्च दिव्यैर्मृगगणैरपि ।
दिव्यैः पक्षिगणैश्चैव शुशुभे श्वेतपर्वतः ॥ २४
तत्र देवगणाः सर्वे सर्वे चैव महर्षयः ।
मेघतूर्यरवाश्चैव क्षुब्धोदधिसमस्वनाः ॥ २५
तत्र दिव्याश्च गन्धर्वा नृत्यन्त्यप्सरसस्तथा ।
हृष्टानां तत्र भूतानां श्रूयते निनदो महान् ॥ २६
एवं सेन्द्रं जगत्सर्वं श्वेतपर्वतसंस्थितम् ।
प्रहृष्टं प्रेक्षते स्कन्दं न च ग्लायति दर्शनात् ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्याय ॥ २२० ॥

देव्यो)

17 ^{a}) $B_{1,3}$ D_{c} $D_{4,5}$ G_{3} M एवमेव, T $G_{1,3,4}$ ए(T_{2} ते)षामेव (for एवमेते) — ^{b}) D_{n1} n_{3} $D_{1,4,6}$ G_{3} असख्येय T_{1} $G_{1,2,4}$ गुणा° (for गणा) — K_{3} om (? hapl) 17^{c}–18^{d}

18 K_{3} om 18 (cf v l 17) — ^{a}) $Ś_{1}$ K (K_{3} om) $D_{2,3,5}$ ऐरावणस्य, G_{2} एतावतस्य — ^{b}) T_{1} G_{1} स्मृते (for श्रुते) K_{4} D_{5} वैजयस्या विनि°स्रुते; T_{2} $G_{2,4}$ वैजयस्या विभूषिते — ^{c}) S (except G_{3}) गुहाय (for गुहस्य) $Ś_{1}$ $K_{1,2}$ द्वय (for स्वय) — ^{d}) D_{n3} $D_{1,6}$ क्रमेणा (for शक्रेणा°) B_{1} [अ]प्यति, B_{4} [ए]वास्य, D_{n3} [अ]प्यथ; D_{3} [आ]नम्य (for [आ]नाय्य)

19 ^{a}) D_{2} T_{1} G_{1} तस्य (for तत्र) — ^{b}) $Ś_{1}$ शक्र° (for स्कन्द) — ^{c}) D_{1} श्वेता तु (for पताका) — ^{d}) K_{2} D_{c} $D_{2,3,5}$ तु (for च)

20 ^{b}) K_{4} वै सदा; D_{5} वै पुरा, $G_{2,4}$ तानि वै (for वै तदा) — ^{c}) $Ś_{1}$ K $D_{2,3,5}$ सार्धं (for देवो)

21 ^{a}) $Ś_{1}$ K_{3} $D_{2,5}$ सुसवृत°, K_{1} स सवृत्त°, K_{2} D_{3} सुसवृत्त°, B_{3} स सम्भृत° — ^{b}) B_{4} भृत्य° (for देव°) K_{4} सह, G_{1} तदा (for तथा) — ^{d}) T_{2} $G_{1,3}$ °मानश्रि(G_{1} स्त्रि)या वृत°

22 ^{b}) K_{4} काल°; M_{2} गिरि (for शैल°) — ^{c}) D_{c} आदित्यम् (for त्येन) D_{c} G_{4} M_{1} [ए]व (for [इ]व)

23 $Ś_{1}$ om (hapl) 23^{c}–24^{b} — ^{c}) M_{1} चापि (for चैव) — D_{1} om (hapl) 23^{d}–24^{c} — ^{d}) $B_{3,4}$ जवा (for जपा°) D_{c} जराशोकवलैस्तथा

24 $Ś_{1}$ om 24^{ab}, D_{1} om 24^{abc} (cf v l 23) — ^{a}) $K_{3,4}$ D_{c3} D_{n1} n_{3} D_{3-6} °खण्डै (for °षण्डै°) — ^{b}) D_{c} तथा (for अपि) — T_{2} om 24^{c}–25^{d} — ^{c}) K_{4} पितृ° (for पक्षि°) T_{1} G_{1} M चापि (for चैव) B_{4} दिव्यपुष्पफलैश्चैव

25 T_{2} om 25 (cf v l 24) — ^{a}) M_{2} चापि (for सर्वे) — ^{b}) B_{1-3} Dn $D_{4,6}$ G_{3} सर्वे देवर्षयस्तथा — ^{c}) $Ś_{1}$ K $D_{2,5}$ T_{1} G_{1} रवै°; D_{3} निभै° (for °रवा) $G_{3,4}$ चापि (for चैव) — ^{d}) $Ś_{1}$ K $D_{2,3,5}$ °निभस्वनै, D_{1} समस्वनै°

26 ^{a}) $Ś_{1}$ $K_{1,2}$ D_{1-3} $G_{2,4}$ M_{1} देवा (for दिव्या°) $Ś_{1}$ $K_{1,2}$ D_{c} $D_{1-3,5}$ स°; K_{3} स्म (for च) — ^{b}) B Dn $D_{4,6}$ G_{3} नृत्यते; D_{c} नृत्यत (for नृत्यन्ति) T_{1} G_{1} [अ]प्सरसां गणा°; D_{c} [अ]प्सरसस्तदा — ^{c}) D_{3} सर्वं (for तत्र) — ^{d}) S (except G_{3}) शुश्रुवे (for श्रूयते)

27 ^{b}) D_{3} सश्रित, S (except G_{3}) माश्रित — ^{c}) $Ś_{1}$ $K_{1,2}$ प्रेक्ष्य च, K_{4} $D_{2,3,5}$ प्रेक्ष्य त, $B_{2,3}$ S (except G_{3}) वीक्षते (for प्रे°) — ^{d}) T_{1} $G_{1,2}$ M न च (M_{1} चा°) ग्लायत दर्शनात्

Colophon om in B_{3} Dn $D_{4,6}$ G_{3} — *Major parvan* $Ś_{1}$ K_{3} T_{2} $G_{2,4}$ आरण्य — *Sub parvan* $K_{3,4}$ $B_{1,3}$ D_{c} D_{1-3} M_{2} (all om sub parvan name) mention only आंगिरस — *Adhy name* T_{2} कुमारोत्पत्ति°; G_{1}

२२१

3 मार्कण्डेय उवाच ।
यदाभिषिक्तो भगवान्सेनापत्येन पावकिः ।
तदा संप्रस्थितः श्रीमान्हृष्टो भद्रवटं हरः ।
रथेनादित्यवर्णेन पार्वत्या सहितः प्रभुः ॥ १
सहस्रं तस्य सिंहानां तस्मिन्युक्तं रथोत्तमे ।
उत्पपात दिवं शुभ्रं कालेनाभिप्रचोदितः ॥ २
ते पिबन्त इवाकाशं त्रासयन्तश्चराचरान् ।
सिंहा नभस्यगच्छन्त नदन्तश्चारुकेसराः ॥ ३
तस्मिन्रथे पशुपतिः स्थितो भात्युमया सह ।
विद्युता सहितः सूर्यः सेन्द्रचापे घने यथा ॥ ४
अग्रतस्तस्य भगवान्धनेशो गुह्यकैः सह ।
आस्थाय रुचिरं याति पुष्पकं नरवाहनः ॥ ५
ऐरावतं समास्थाय शक्रश्चापि सुरैः सह ।
पृष्ठतोऽनुययौ यान्तं वरदं वृषभध्वजम् ॥ ६
जम्भकैर्यक्षरक्षोभिः स्रग्विभिः समलंकृतः ।
यात्यमोघो महायक्षो दक्षिणं पक्षमास्थितः ॥ ७
तस्य दक्षिणतो देवा मरुतश्चित्रयोधिनः ।
गच्छन्ति वसुभिः सार्धं रुद्रैश्च सह संगताः ॥ ८
यमश्च मृत्युना सार्धं सर्वतः परिवारितः ।
घोरैर्व्याधिशतैर्याति घोररूपवपुस्तथा ॥ ९

कुमारचरित्र — *Adhy no* (figures, words or both) D1 233, T G1 221, G2 4 M (M2 *inf lin*) 223 (M2 orig 225) — *Śloka no* D1 27

221

1 a) B4 यथा (for यदा) M2 बल° (for भग°) — b) B Dc D4 6 M1 सैनापत्येन, G2 4 सेनापत्ये तु — c) Ś1 T2 स (for सं) — d) S (except G3) ततो (for हृष्टो) K4 D1-3 रुद्र°, B1 तत्र (for भद्र) K4 नर° (m as in text), B3 तव (for हर°) — f) T2 पार्वती — After 1, S (except G3) ins
1082* अनुयात: सुरै: सर्वै: सहस्राक्षपुरोगमै: ।
2 a) B3 Dc1 T2 तत्र (for तस्य) — b) B1 युक्ते (for युक्त) — c) T1 G1 ततो दिव्य°, T2 रथो दिव्य, G2 रथो दिव्य°, G4 रथ शुभ्र (for दिव शुभ्र) — d) Ś1 K D1-3 सूतेन; B4 जवेन; M1 कशया (for कालेन) K2 B4 [अ]ति° (for [अ]भि) Ś1 K1 2 B1 Dn3 D2 5 M प्रचोदित, D1 3 प्रणोदित
3 b) Ś1 K B1 Dc D1-3 5 °श्चराचर — c) T1 G1 सिंहा रथ वहतश्च — d) K4 D2 3 नर्दंत° (for नदन्त°) D5 च सु (for चारु) K2 3 B2-4 Dc D3 °केशरा°
4 a) D5 गण (for पशु°) — b) Ś1 K1 2 यात्यु° (for भात्यु°) — K4 om (hapl) 4c-5b — c) Ś1 K1-3 D2 3 5 मण्डिते, D1 मण्डित° (for सहित) Ś1 K1-3 सूर्ये — d) D1 °चापघने; G1 2 4 °चापो घनो (for °चापे घने) B3 तथा (for यथा) T2 सेंद्रचापयुतो यथा
5 K4 om 5ab (cf v l 4) — b) Ś1 विमान, B1 वनेशौ (for धनेशो) — G4 om (hapl) 5c-6b — c) K4 B4 Dn D4 तु चिर (for रु°) D4 6 G3 यान, T G1 2 M2 भाति (for याति) — d) M2 नाम (for नर)
6 G4 om 6ab (cf v l 5) — a) Ś1 K1 2 4 Dc D2 5 ऐरावण B4 °रुह्य (for °स्थाय) — b) K4 स्वामिसुरै°, Dc देवगणै (for चापि सुरै°) D1 सुरेश्वर (for सुरै सह)
7 a) Ś1 जम्बुकै°; K4 B2 4 Dn जृंभकै°, T G1 2 4 भास्करै° (for जम्भकै°) — b) Ś1 K1 M °कृतै°, K2 Dc2 D1 5 °कृत (for °कृत) — c) B1 [अ]मेयो (for [अ]मोघो) — d) Ś1 K Dc D1-3 5 पार्श्वम् (for पक्षम्) B1 D4 6 S आश्रित°
8 b) B1-3 D (except D1-3 5) G3 चहव° (for मरुत°) — c) B2 Dc D4 5 वहु° (for वसु) — d) Ś1 K1-3 Dc D5 सिद्धै° (K3 Dc D5 रुद्रै°) साध्यैश्च (for रुद्रैश्च सह) G2 4 सवृत्ता (for °गता)
9 a) Ś1 K1-3 D1 2 S (except T2 G3) तु (for च) — b) B2 वहुभि° (for सर्वत) — c) Ś1 K1 2 चापि; T1 युक्तो (for याति) — d) K3 4 D1-3 T1 G1 M तदा (for तथा)
10 a) Ś1 K2-4 D2 3 5 चापि; B2 याति (for चैव) — b) T शिरस° (for °शिखर) K3 4 सित, D1 T1 तत

यमस्य पृष्ठतश्चैव घोरस्त्रिशिखरः शितः ।
विजयो नाम रुद्रस्य याति शूलः स्वलंकृतः ॥ १०
तमुग्रपाशो वरुणो भगवान्सलिलेश्वरः ।
परिवार्य शनैर्याति यादोभिर्विविधैर्वृतः ॥ ११
पृष्ठतो विजयस्यापि याति रुद्रस्य पट्टिशः ।
गदामुसलशक्त्याद्यैर्वृतः प्रहरणोत्तमैः ॥ १२
पट्टिशं त्वन्वगाद्राजंश्छत्रं रौद्रं महाप्रभम् ।
कमण्डलुश्चाप्यनु तं महर्षिगणसंवृतः ॥ १३
तस्य दक्षिणतो भाति दण्डो गच्छञ्श्रिया वृतः ।
भृग्वङ्गिरोभिः सहितो देवैश्चाप्यभिपूजितः ॥ १४
एषां तु पृष्ठतो रुद्रो विमले स्यन्दने स्थितः ।
याति संहर्षयन्सर्वांस्तेजसा त्रिदिवौकसः ॥ १५

ऋषयश्चैव देवाश्च गन्धर्वा भुजगास्तथा ।
नद्यो नदा द्रुमाश्चैव तथैवाप्सरसां गणाः ॥ १६
नक्षत्राणि ग्रहाश्चैव देवानां शिशवश्च ये ।
स्त्रियश्च विविधाकारा यान्ति रुद्रस्य पृष्ठतः ।
सृजन्त्यः पुष्पवर्षाणि चारुरूपा वराङ्गनाः ॥ १७
पर्जन्यश्चाप्यनुययौ नमस्कृत्य पिनाकिनम् ।
छत्रं तु पाण्डुरं सोमस्तस्य मूर्धन्यधारयत् ।
चामरे चापि वायुश्च गृहीत्वाग्निश्च विष्ठितौ ॥ १८
शक्रश्च पृष्ठतस्तस्य याति राजञ्श्रिया वृतः ।
सह राजर्षिभिः सर्वैः स्तुवानो वृषकेतनम् ॥ १९
गौरी विद्याथ गान्धारी केशिनी मित्रसाह्वया ।
सावित्र्या सह सर्वास्ताः पार्वत्या यान्ति पृष्ठतः ॥ २०

(for शित॰) B2 घोरस्त्रिशिरसस्थित, B4 G2 4 सुघोरस्त्रि शिरा॰ स्थि(G2 4 शि)त॰, G1 सुखोसिस्त्रयिरातत (sic) — d) Ś1 K2 3 D5 शरो याति, T1 G1 यस्त्रिशूल (for याति शूल॰)

11 ab) G2 4 उग्रपाशोथ (for तमुग्रपाशो) K3 4 D0 D1-3 S (except G3) transp वरुण and भगवान् — c) T1 G1 शतै॰ (for शनै) — d) B3 D02 बहुभि॰ (for विविधै॰)

12 a) Ś1 K1-3 D0 D1-3 5 [अ]थ (for [अ]पि) — b) S (except G3) पट्टस॰ (for पट्टिश॰) — c) MSS ॰मुसुल॰, ॰मुशल also — d) Ś1 K1 2 णैरपि, K3 D0 D1 5 णैर्वरै॰, K4 D2 ॰णैर्वर (for ॰णोत्तमै॰) B1 वृत सह रथोत्तमै॰

13 a) S (except G3) पट्टस (for पट्टिश) Ś1 K2 G2 4 च (for तु) B1 [अ]गमद् (for [अ]न्वगाद्) — b) K2 D1 2 T1 G1 2 4 शस्त्र, T2 वज्र (for छत्र) B3 रौक्म; T G1 घोर (for रौद्र) — c) K4 चाप्यनुगतो; T2 G1 2 4 चानुययौ (for चाप्यनु त) B1 sm Dn D3 4 6 G3 सेवित॰; B3 सेवित (for ॰संवृत॰)

14 S1 om (hapl) 14^{ab} — a) S (except T1 G1) याति (for भाति) — b) M [ऽ]प्ययत्र (for गच्छञ्) — B1 om (? hapl) 14^{c}–17^{d} — d) B4 om च T1 G1 संवृत (for ॰पूजित) B2 3 Dn D4 6 G3 दैवतैश्चानु(B2 3 भि)पूजित॰

15 B1 om 15 (cf v l 14) — a) Ś1 K D0 D1-3 5 तेषां (for एषां) G1 2 4 मध्य (for पृष्ठ॰) — c) T1 देवान्, G1 देव (for सर्वान्) Ś1 K1 2 सर्वे महर्षयो याति — d) Ś1 K1 3 च, B4 हि (for त्रि)

16 B1 om 16 (cf v l 14) — a) Ś1 K1-3 च हि, K4 B (B1 om) Dn D1-6 G3 चापि (for चैव) — b) T2 गधर्वानुगतास्तथा — c) Ś1 K B4 D2 3 5 T2 द्रुमा॰, B3 D0 Dn D1 4 6 G3 ह्रदा (for नदा) Ś1 K1 2 च नागाश्च, K3 B4 D5 T2 नगाश्चैव, K4 B1-3 D0 Dn D1-4 6 G3 समुद्राश्च (for द्रुमाश्चैव)

17 B1 om 17^{abcd} (cf v l 14) D5 transp 17 and 18 — a) B4 S (except G3) नक्षत्राणि गणाश्चैव — b) B4 तथा (for च ये) — c) S (except G3) श्च सर्व(M र्वा)देवानां — e) D4 T2 सृजत॰; G2 4 सृजति — f) K1 दिव्य (for चारु) T1 G1 ॰वेगा (for रूपा)

18 D5 transp 17 and 18 — b) K4 D2 3 T G1 2 4 पितामह, M महेश्वर (for पिना) — c) S1 B1-3 D (except D2 3 5) G1 3 च (for तु) T G1 2 4 पांडुर — d) M2 [अ]पात (for [अ]धार॰) — f) K3 समवर्तत (for [अ]ग्निश्च विष्ठितौ) K1m 4 B3 4 Dn D1-3 5 धिष्ठितौ, K2 विष्टते (for विष्ठितौ)

19 K3 om 19^{ab} — ab) K2 D02 T2 शक्रस्य, B4 G2 4 शक्रस्तु; M शुक्रश्च (for शक्रश्च) B1 चैव, B3 चास्य (for तस्य) D2 transp तस्य and याति — d) Ś1 K D1-3 सस्तुवन्; D0 T1 G4 स्तुन्वानो; D5 अस्तुवन् (for स्तुवानो) Ś1 K D0 D1-3 5 वाहन (for केतनम्)

20 a) K1 2 विशाखा, D0 D2 T2 विद्या च (for थ) — b) K2 चित्रसा॰, D5 तिचसा, M1 मिश्रसा (for मित्रसा॰) — c) B3 M1 सावित्र्या (M1 त्री) सहिता॰ सर्वा

21 b) T1 G1 वृता॰, T2 G3 4 स्तू; M स्तु (for कृ॰)

3 49 23 तत्र विद्यागणाः सर्वे ये केचित्कविभिः कृताः ।
यस्य कुर्वन्ति वचनं सेन्द्रा देवाश्चमूमुखे ॥ २१
स गृहीत्वा पताकां तु यात्यग्रे राक्षसो ग्रहः ।
व्यापृतस्तु श्मशाने यो नित्यं रुद्रस्य वै सखा ।
पिङ्गलो नाम यक्षेन्द्रो लोकस्यानन्ददायकः ॥ २२
एभिः स सहितस्तत्र ययौ देवो यथासुखम् ।
अग्रतः पृष्ठतश्चैव न हि तस्य गतिर्ध्रुवा ॥ २३
रुद्रं सत्कर्मभिर्मर्त्याः पूजयन्तीह दैवतम् ।
शिवमित्येव यं प्राहुरीशं रुद्रं पिनाकिनम् ।
भावैस्तु विविधाकारैः पूजयन्ति महेश्वरम् ॥ २४
देवसेनापतिस्त्वेवं देवसेनाभिरावृतः ।
अनुगच्छति देवेशं ब्रह्मण्यः कृत्तिकासुतः ॥ २५
अथाब्रवीन्महासेनं महादेवो बृहद्वचः ।
सप्तमं मारुतस्कन्धं रक्ष नित्यमतन्द्रितः ॥ २६

स्कन्द उवाच ।

सप्तमं मारुतस्कन्धं पालयिष्याम्यहं प्रभो ।
यदन्यदपि मे कार्यं देव तद्वद माचिरम् ॥ २७

रुद्र उवाच ।

कार्येष्वहं त्वया पुत्र संद्रष्टव्यः सदैव हि ।
दर्शनान्मम भक्त्या च श्रेयः परमवाप्स्यसि ॥ २८

मार्कण्डेय उवाच ।

इत्युक्त्वा विससर्जैनं परिष्वज्य महेश्वरः ।
विसर्जिते ततः स्कन्दे बभूवौत्पातिकं महत् ।
सहसैव महाराज देवान्सर्वान्प्रमोहयत् ॥ २९
जज्वाल खं सनक्षत्रं प्रमूढं भुवनं भृशम् ।
चचाल व्यनदच्चोर्वी तमोभूतं जगत्प्रभो ॥ ३०

— After 21^{ab}, M ins

1083* स्वेन स्वेनानुयोगेन सर्वे तेऽनुययुर्हरम् ।

— G_1 om 21^{c}–22^{f} — ^{c}) K_1 B Dn $D_{4\ 6}$ G_3 तस्य (for यस्य) — ^{d}) K_1 देव्य° (for देवा°) B_4 च समुखे (for चमू°)

22 G_1 om 22 (cf v l 21) — ^{a}) B_{1-3} Dn $D_{4\ 6}$ G_3 गृहीत्वा तु (B_1 च) (for स गृहीत्वा) $Ś_1$ K_2 पताकाया (for °कां तु) B_2 Dn $D_{4\ 6}$ G_3 वै (for तु) — ^{b}) $Ś_1$ K_3 यात्यभो (for यात्यग्रे) T_2 $G_{2\ 4}$ M यात्यसौ राक्षसोग्रत — K_3 om 22^{cdef} — ^{c}) D_1 व्याहृतश्च, D_2 आसृतश्च, D_3 आवृत्तश्च, D_5 व्यावृतस्, T $G_{2\ 4}$ क्रीडितस् (for व्यापृतस्) D_{1-3} च (for तु) — ^{e}) T_2 M_1 रक्षेंद्रो (for य°)

23 ^{a}) G_1 स एभि° (by transp) $B_{1\ 2}$ Dn $D_{4\ 6}$ G_3 च, B_4 Dc तु (for स) B_2 Dn $D_{4\ 5}$ G_3 देव° (for तत्र) — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ B याति देवो, Dn $D_{4\ 6}$ G_3 तत्र याति (for ययौ देवो)

24 ^{a}) $G_{2\ 4}$ नित्य (for रुद्र) S_1 K Dc $D_{1-3\ 5}$ रुद्र स्व(D_1 सत्)कर्मभिर्विप्रा° — ^{b}) M_1 सनातन (for [इ]ह दैवतम्) — ^{c}) K_4 $D_{2\ 3}$ शिव (for शिवम्) D_1 अस्त्विति (for इत्येव) — ^{d}) T_1 G_1 अत्र रुद्र, T_2 $G_{2\ 4}$ रुद्र चैव, M अग्निरूप (for ईश रुद्र) B_2 Dn_1 n_3 $D_{4\ 6}$ G_3 पितामह (for पिना°) — After 24^{cd} S (except G_3) ins

1084* एवं सर्वे सुरगणास्तदा वै प्रीतमानसा° ।

25 ^{a}) $Ś_1$ चैव, T_2 G_4 त्वेव (for स्त्वेव) — ^{b}) B_4 रक्षित (for आवृत°) — ^{d}) Dc T_1 ब्राह्मणा (T_1 ब्रह्मण्य) कृत्तिकासुत

26 ^{ab}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ transp सेन and देवो K_2 [अ]ब्रवीद्वच, B_1 बृहद्धनु°, D_1 वृतो गणै; T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ महद्वच (for बृहद्वच) T_2 महातेजा वृषध्वज (for ^{b}) — ^{c}) = 27^{a} K_1 मरुत, K_3 Dc_2 मारुत, K_4 मरुत°, G_4 मरुत (for मारुत) — Dc om (hapl) 26^{d}–27^{a} — ^{d}) D_1 G_4 रक्षन्नित्यम् S_1 अरिंदम, M_2 अतद्रित

27 Dc om 27^{a} with the ref (cf v l 26) — ^{a}) = 26^{c} K_1 मरुत, K_4 मारुत; G_4 मरुत (for मारुत) K_2 $B_{2\ 3}$ स्कद — ^{b}) B_4 D_2 विभो (for प्रभो)

28 S_1 $K_{1\ 3\ 4}$ $D_{2\ 5}$ महेश्वर°, K_2 $D_{1\ 3}$ T_2 M महादेव°, T_1 G_1 देव° (for रुद्र°) — ^{a}) B_4 कार्ये त्वह — ^{b}) $Ś_1$ K $D_{2\ 3}$ M_2 सम्प्रष्टव्य°, D_5 सम्प्रद्रष्ट, G_4 मद्दिष्टव्य° — ^{c}) $G_{2\ 4}$ मद्भक्त्या (for भक्त्या च) — After 28, Dc ins an addl colophon

29 After 29^{ab}, S (except G_3) ins

1085* स्कन्द सहोमया प्रीतो ज्वलन्तमिव तेजसा ।

— ^{c}) K_1 तदा (for तत) — ^{d}) K_3 $D_{1\ 2}$ G बभूवोत्पा°, T_2 बहु चोत्पा (for बभूवौत्पा°) — ^{f}) $Ś_1$ $K_{3\ 4}$ Dc $D_{1\ 3\ 5}$ देवान्सेंद्रान्, $K_{1\ 2}$ देवा° सद्रा°, B_4 सर्वान्देवान् (by transp), D_2 सेंद्रान्देवान् S_1 $K_{1\ 2}$ अमोह°, B_4 विमोह, D_2 व्यमोह° (for प्रमोह°)

30 ^{b}) $G_{2\ 4}$ M_2 समूढ (for प्र°) — ^{c}) B_4 चान, G_2 विन (for व्यन°) — ^{d}) B Dn $D_{4\ 6}$ G_3 M_2 यमो

ततस्तद्दारुणं दृष्ट्वा क्षुभितः शंकरस्तदा ।
उमा चैव महाभागा देवाश्च समहर्षयः ॥ ३१
ततस्तेषु प्रमूढेषु पर्वताम्बुदसंनिभम् ।
नानाप्रहरणं घोरमदृश्यत महद्बलम् ॥ ३२
तद्धि घोरमसंख्येयं गर्जच्च विविधा गिरः ।
अभ्यद्रवद्रणे देवान्भगवन्तं च शंकरम् ॥ ३३
तैर्विसृष्टान्यनीकेषु बाणजालान्यनेकशः ।
पर्वताश्च शतघ्न्यश्च प्रासाश्च परिघा गदाः ॥ ३४
निपतद्भिश्च तैर्घोरैर्देवानीकं महायुधैः ।
क्षणेन व्यद्रवत्सर्वं विमुखं चाप्यदृश्यत ॥ ३५
निकृत्तयोधनागाश्वं कृत्तायुधमहारथम् ।
दानवैरर्दितं सैन्यं देवाना विमुखं बभौ ॥ ३६
असुरैर्वध्यमानं तत्पावकैरिव काननम् ।
अपतद्दग्धभूयिष्ठं महाद्रुमवनं यथा ॥ ३७
ते विभिन्नशिरोदेहाः प्रच्यवन्ते दिवौकसः ।
न नाथमध्यगच्छन्त वध्यमाना महारणे ॥ ३८
अथ तद्विद्रुतं सैन्यं दृष्ट्वा देवः पुरंदरः ।
आश्वासयन्नुवाचेदं बलवद्दानवार्दितम् ॥ ३९
भयं त्यजत भद्रं वः शूराः शस्त्राणि गृह्णत ।
कुरुध्वं विक्रमे बुद्धिं मा वः काचिद्व्यथा भवेत् ॥ ४०
जयतैनान्सुदुर्वृत्तान्दानवान्घोरदर्शनान् ।
अभिद्रवत भद्रं वो मया सह महासुरान् ॥ ४१
शक्रस्य वचनं श्रुत्वा समाश्वस्ता दिवौकसः ।
दानवान्प्रत्ययुध्यन्त शक्रं कृत्वा व्यपाश्रयम् ॥ ४२

(for प्रभो)

31 a) D_c T_1 त, D_5 च (for तद्) T_2 स्कदानन (for तद्दारुण) — c) T $G_{2,4}$ M चापि; G_1 चाथ (for चैव) D_2 G_2 °भाग (for भागा) — d) $Ś_1$ K_1 चैव (for च स) S (except G_3) देवाश्चर्षिगणै सह

32 c) T_1 $G_{1,2,4}$ रौद्रम् (for घोरम्) — d) D_2 बृह (for मह)

33 a) K_1 B_4 Dn $D_{4,6}$ G_3 वै (for हि) $Ś_1$ घोरतर सख्ये (for मसख्येय) — b) B_1 जगर्जे, T $G_{1,2,4}$ गर्जत (for गर्जच्च) — c) D_2 परे (for रणे) — d) D_2 महेश्वर (for च श°)

34 a) =44c K_2 ते, D_5 तद् (for तैर्) T_2 [अ]नेकानि — c) $G_{1,4}$ शतघ्नीश्च — d) B_3 D_5 पाशा (for प्रासा) K B_4 Dc $D_{2,3,5}$ स, Dn $D_{1,4,6}$ G_3 [अ]सि (for च) $Ś_1$ K_4 तथा (for गदा°)

35 a) $Ś_1$ K $D_{1-3,5}$ विनदद्भि, B_1 निपतति (for निपतद्भि°) S_1 महा, $K_{1,2}$ सदा, K_3 Dc $D_{1,3,5}$ तथा, K_4 D_2 तदा, B_1 स्म तैर्; B_4 ततो, S (except G_3) तु तैर् (for च तैर्) — b) $Ś_1$ महा; K_1 देव्या, K_2 सहा° (for देवा) K_3 अथा°, B_1 महामृधे, D_5 तथायुधै° — c) K_2 क्षीणेन $Ś_1$ K_2 तद्बल, B_4 T [अ]भ्यद्रवत्, D_3 व्यभ्रमत् (for व्यद्रवत्) — d) B_2 T_1 $G_{1,2,4}$ M_2 वि (for [अ]पि) T_2 °ख चैव दृश्यते

36 D_5 om 36–38 — a) T_1 G_1 निर्ययौ, T_2 M_1 निषृत्त, G_4 विकृत्त (for निकृत्त) Dc T_2 नागाश्व, $G_{2,4}$ नाग च (for नागाश्व) — b) T_1 G_1 कृतवर्मायुध महत्
— c) K_1 अर्पित (for अर्दित) — d) T_1 G_1 ययौ (for बभौ) B_4 देवाना च बभौ रणे

37 D_5 om 37 (cf v l 36) — a) $K_{1,2}$ धाव्य; B_4 भक्ष्यमाण, D_2 विध्य, S (except T_2 G_3) धक्ष्यमाण (for वध्य) $D_{2,3}$ S (except G_3) तु (for तत्) — c) T $G_{1,2,4}$ अभवत् (for अपत)

38 D_5 om 38 (cf v l 36) — a) K_2 तेन भिन्न; K_3 तेस्थिभिन्न°; K_4 D_{1-3} ते भिन्नास्थि°, Dc ते छिन्नास्थि° (for ते विभिन्न) — b) $Ś_1$ K_2 प्रच्यवति; $K_{1,3,4}$ Dc D_{1-3} T_2 प्राद्रवत, B_{1-3} Dn प्राद्रवतो, B_4 $D_{4,6}$ G_3 M प्रच्यवतो — c) K_3 B Dn $D_{3,4,6}$ G_3 अधिगच्छति, T_1 $G_{1,2,4}$ M_2 अभ्यगच्छत — d) M_2 °वेल° (for °रणे)

39 ab) D_2 मनयद्; D_5 असकृद्, T_1 G_1 अथ त (for अथ तद्) S (except G_3) transp सैन्य and दृष्ट्वा D_5 [ए]व च (for देव) — d) B_{1-3} Dc Dn $D_{1,4,6}$ G_3 बल भिद्; B_4 $D_{2,3}$ T_2 G_3 M बल तद् (for बलवद्)

40 b) $Ś_1$ K_2 D_1 शराश्, Dc सुरा, T_1 G_1 स्थिरा° (for शूरा) D_1 बिभ्रत (for गृह्णत) — d) D_5 om 40d $Ś_1$ K $D_{1,2}$ मा च, Dc नात्र (for मा च°) $Ś_1$ K_{2-4} Dc D_3 (before corr) व्यथास्तु व; D_2 व्यथां कुरु (for व्यथा भवेत्)

41 a) Dc $D_{1-3,5}$ [ए]तान् (for [ए]नान्) D_5 om from सुदुर्वृत्तान् up to मया सह S (except G_3) दुराधर्षान् (for सुदुर्वृत्तान्)

42 Before 42, T $G_{1,2,4}$ ins मार्कंडेय — c) Dc विध्यत (for युध्यन्त) T_2 प्रत्ययुध्यत देवा वै

ततस्ते त्रिदशाः सर्वे मरुतश्च महाबलाः ।
प्रत्युद्ययुर्महावेगाः साध्याश्च वसुभिः सह ॥ ४३
तैर्विसृष्टान्यनीकेषु क्रुद्धैः शस्त्राणि संयुगे ।
शराश्च दैत्यकायेषु पिबन्ति स्मासृगुल्बणम् ॥ ४४
तेषां देहान्विनिर्भिद्य शरास्ते निशितास्तदा ।
निष्पतन्तो ऽदृश्यन्त नगेभ्य इव पन्नगाः ॥ ४५
तानि दैत्यशरीराणि निर्भिन्नानि स्म सायकैः ।
अपतन्भूतले राजंश्छिन्नाभ्राणीव सर्वशः ॥ ४६
ततस्तद्दानवं सैन्यं सर्वैर्देवगणैर्युधि ।
त्रासितं विविधैर्बाणैः कृतं चैव पराङ्मुखम् ॥ ४७
अथोत्क्रुष्टं तदा हृष्टैः सर्वैर्देवैरुदायुधैः ।
संहतानि च तूर्याणि तदा सर्वाण्यनेकशः ॥ ४८
एवमन्योन्यसंयुक्तं युद्धमासीत्सुदारुणम् ।
देवानां दानवानां च मांसशोणितकर्दमम् ॥ ४९
अनयो देवलोकस्य सहसैव व्यदृश्यत ।
तथा हि दानवा घोरा विनिघ्नन्ति दिवौकसः ॥ ५०
ततस्तूर्यप्रणादाश्च भेरीणां च महास्वनाः ।
बभूवुर्दानवेन्द्राणां सिंहनादाश्च दारुणाः ॥ ५१
अथ दैत्यबलाद्धोरान्निष्पपात महाबलः ।
दानवो महिषो नाम प्रगृह्य विपुलं गिरिम् ॥ ५२
ते तं घनैरिवादित्यं दृष्ट्वा संपरिवारितम् ।
समुद्यतगिरिं राजन्व्यद्रवन्त दिवौकसः ॥ ५३

---

43 D_5 om 43 — ^{a}) T_1 G_1 ते ततस् (by transp) T_2 $G_{2\,4}$ तु, M_1 तान्, M_2 तत् (for ते) — ^{b}) D_2 °रथा° (for °बला°) — ^{c}) B Dn $D_{4\,6}$ G_3 °भागा°, T_2 °सेना° (for °वेगा)

44 ^{a}) =34^{a} Ś$_1$ [अ]नेकानि (for [अ]नीकेषु) — ^{b}) K_4 क्रुद्धा शस्त्रेण स° — ^{c}) B_{1-3} $D_{4\,6}$ G_3 गजा° (for शरा°) Ś$_1$ K B_1 Dc $D_{1-3\,5}$ °कायेभ्य° (for °कायेषु) B_4 दैत्याश्च नागकायेभ्य°, T_1 $G_{1\,2\,4}$ M तदा दैतेयकायेषु; T_2 दैतेयगजकायेषु — ^{d}) Ś$_1$ K_1 (*sup lin* as in text) $_2$ स्रवति (for पिबन्ति) B Dn $D_{4\,6}$ G_3 रुधिर बहु (for स्मासृगुल्बणम्) D_5 पिबंतस्त्वसृगु°

45 ^{a}) K_2 देहाद्; B_{3-4} Dn_2 $D_{4\,6}$ G_3 देह (for देहान्) G_4 तु (for वि) — ^{b}) B_4 विविशु° (for निशिता°) — ^{c}) $B_{1\,2}$ Dn D_{4-6} T_2 G_3 निप (for निष्प°) To avoid hiatus, Ś$_1$ $K_{1\,2}$ $B_{1\,3\,4}$ °अदृ°; B_2 Dn $D_{4\,5}$ T G_3 M_1 [ऽ]भ्यदृ, D_6 $G_{2\,4}$ °भ्यदृ°, G_1 M_2 [ऽ]प्यदृ° (for °अदृ°) $K_{3\,4}$ Dc D_{1-3} निष्प(K_3 निप)तत प्रदृ° — ^{d}) Ś$_1$ नागेभ्य, Dc नगेंद्र (for नगेभ्य)

46 ^{b}) B_3 विभिन्नानि (for निर्भि°) Ś$_1$ K_2 विनिर्भिन्नानि सायकै° — ^{c}) K_3 $B_{1\,4}$ Dc $D_{1\,5}$ S (except G_3) न्यप° (for अप°) — ^{d}) Ś$_1$ भिन्ना° (for छिन्ना°) Ś$_1$ K_1 M_2 सर्वत (for °श°)

47 ^{a}) M_2 तु (for तद्) — ^{b}) D_5 भुवि (for युधि)

48 ^{a}) D_6 G_3 तथा, G_4 तत्र (for अथ) B_1 [आ]क्रुष्ट, $G_{2\,4}$ M_1 [उ]द्घुष्ट (for [उ]त्क्रुष्ट) B_1 तथा (for तदा) B_3 क्रुष्टै°, Dc D_2 क्रुष्ट°, T_1 $G_{1\,2\,4}$ देवै° (for हृष्टै°) Ś$_1$ अथोत्क्रुष्टतमा हृष्टा — ^{b}) T_1 $G_{1\,3\,4}$ हृष्टै° सर्वैर् (for सर्वैर्देवैर्) K $D_{1-3\,5}$ मुदा युतै° (for उदायुधै) Ś$_1$ सर्वे देवा मुदा युता, B_4 सर्वदेवगणैर्युधि — ^{c}) Ś$_1$ $K_{1\,2}$ Dc_1 सहितानि, B_1 सम्भृ°, Dc_2 सहस्राणि (for संहतानि) Ś$_1$ K Dc $D_{1\,3\,5}$ सर्वा° (for तूर्या) — ^{d}) B_4 G_4 [अ]शेषत° (for [अ]नेकश) Ś$_1$ K Dc $D_{1-3\,5}$ तदा (Ś$_1$ $K_{1\,2}$ ततस्) तूर्या(D_3 सर्वा)ण्यवादयन्, B_{1-3} Dn $D_{4\,6}$ G_3 प्रावाद्यत ह्यनेकश°

49 ^{a}) Ś$_1$ K_3 B_3 Dc Dn_1 n_2 $D_{3\,4\,6}$ G_3 °ससक्त°, $B_{1\,2}$ °सक्त तद् (for °संयुक्त) — ^{d}) K_1 °कर्दमी (*sup lin* as in text), D_1 °कर्दमै°, T_2 °दूषित

50 ^{a}) Ś$_1$ सर्वस्य; K_2 B D_2 $G_{1\,4}$ M अनयोर्, K_4 अजयो, D_1 अजेयो; G_2 अमयो (for अनयो) — ^{b}) B Dn $D_{4\,6}$ G_3 [अ]भ्यदृ° (for व्यदृ°) — D_1 om 50^{cd} — ^{c}) K_4 $D_{2\,3}$ तथैव, T_2 तदापि; G_1 तदा हि; M ततोथ (for तथा हि) B_2 दानवान्घोरान् — ^{d}) Dn_1 n_2 T_2 $G_{1\,2\,4}$ M_1 वि($G_{2\,4}$ M_1 व्य)निघ्नन्दिवौकस°

51 T_2 *om* (hapl) 51–53 — ^{a}) Dc_2 तत्र; D_1 तथा (for ततस्) — ^{b}) K_2 वीराणां (for भेरीणां) K_1 °स्वन (for °स्वना°) — ^{d}) $G_{2\,4}$ °नादश्च दारुण

52 T_2 om 52 (cf v l 51) — ^{b}) $K_{3\,4}$ निपपात

53 T_2 om 53 (cf v l 51) — ^{a}) B_4 वृत; Dc त ते (by transp), D_2 ततो Ś$_1$ गणै° (for घनै°) — ^{b}) $K_{1\,2}$ °वर्तित (for °वारितम्) — ^{c}) Ś$_1$ समुद्यत°, K_4 समुद्यम्य गिरीन्, Dn D_5 तमुद्यतगिरिं — ^{d}) K_2 D_2 प्राद्रवन्, T_1 $G_{1\,2\,4}$ विद्रवति B_2 M_2 दिशो दश (for दिवौ°)

54 ^{a}) M तदा° (for अथा°) — After 54^{ab}, S (except G_3) ins

अथाभिद्रुत्य महिषो देवांश्चिक्षेप तं गिरिम् ।
पतता तेन गिरिणा देवसैन्यस्य पार्थिव ।
भीमरूपेण निहतमयुतं प्रापतद्भुवि ॥ ५४
अथ तैर्दानवैः सार्धं महिषस्त्रासयन्सुरान् ।
अभ्यद्रवद्रणे तूर्णं सिंहः क्षुद्रमृगानिव ॥ ५५
तमापतन्तं महिषं दृष्ट्वा सेन्द्रा दिवौकसः ।
व्यद्रवन्त रणे भीता विशीर्णायुधकेतनाः ॥ ५६
ततः स महिषः क्रुद्धस्तूर्णं रुद्ररथं ययौ ।
अभिद्रुत्य च जग्राह रुद्रस्य रथकूबरम् ॥ ५७
यदा रुद्ररथं क्रुद्धो महिषः सहसा गतः ।
रेसतू रोदसी गाढं मुमुहुश्च महर्षयः ॥ ५८
व्यनदंश्च महाकाया दैत्या जलधरोपमाः ।
आसीच्च निश्चितं तेषां जितमस्माभिरित्युत ॥ ५९
तथाभूते तु भगवान्नावधीन्महिषं रणे ।
सस्मार च तदा स्कन्दं मृत्युं तस्य दुरात्मनः ॥ ६०
महिषोऽपि रथं दृष्ट्वा रौद्रं रुद्रस्य नानदत् ।
देवान्संत्रासयंश्चापि दैत्यांश्चापि प्रहर्षयन् ॥ ६१
ततस्तस्मिन्भये घोरे देवानां समुपस्थिते ।
आजगाम महासेनः क्रोधात्सूर्य इव ज्वलन् ॥ ६२
लोहिताम्बरसंवीतो लोहितस्रग्विभूषणः ।
लोहितास्यो महाबाहुर्हिरण्यकवचः प्रभुः ॥ ६३
रथमादित्यसंकाशमास्थितः कनकप्रभम् ।
तं दृष्ट्वा दैत्यसेना सा व्यद्रवत्सहसा रणे ॥ ६४
स चापि तां प्रज्वलितां महिषस्य विदारिणीम् ।

1086* महाकाय महाराज सतोयमिव तोयदम् ।
— ᶜ) $Ś_1$ K_3 पपाता (sic), K_3 पतिता (for पतता) B_4 गिरिणा तेन (by transp) — ᵈ) $Ś_1$ $K_{1.2}$ देवसैन्यानि; D_{c2} सैन्य च $Ś_1$ K B_3 D_c $D_{1-3.5}$ भारत (for पार्थिव) — ᶠ) G_3 पातयद् (for प्रापतद्) S (except G_3) युधि (for भुवि)

56 ᶜ) T_1 G_1 सहसा (for महिष) — ᵈ) K_4 B Dn $D_{4.6}$ T_1 $G_{1.3}$ M_1 विकीर्णा°

57 ᵃ) K_3 क्षुद्रस् (for क्रुद्धस्) — ᵇ) K_1 भद्र (m रुद्र° as in text) — ᶜ) $K_{3.3}$ D_c $D_{1.2.5}$ T_2 $G_{1.4}$ M सृत्य (for द्रुत्य) $Ś_1$ $K_{3.3}$ D_c $D_{1-3.5}$ M_2 स (for च) — ᵈ) S (except G_3) स रुद्र (for रुद्रस्य)

58 ᵃ) D_2 क्षुब्धो (for क्रुद्धो) — ᵇ) $Ś_1$ स तथा, T_1 $G_{1.4}$ स तदा, G_2 तरसा (for सहसा) — ᶜ) $K_{3.4}$ D_5 त्रेसतू, B_2 रेजतू; $D_{1.2}$ ररास, T_1 G_1 रसेते, T_2 $G_{2.4}$ M_2 रसतो, M_1 त्रसतो (for रेसतू) $Ś_1$ K D_c $D_{1-3.5}$ तूर्णं (for गाढं) — ᵈ) D_c D_5 तदर्षय°; T_2 M [ऋ]षयस्तदा (M_2 था) (for मह°)

59 ᵃ) K_3 विनदश्च; K_4 B_{1-3} Dn $D_{4.6}$ G_3 अन°; D_c व्यनदच्च — ᶜ) T_1 निश्चय; $G_{1.2.4}$ निश्चयस् (for निश्चित) — ᵈ) T_1 G_1 जयमस्माकमित्युत

60 ᵃ) $Ś_1$ $K_{1.2}$ त(K_2 य)थाभूत च, K_3 D_c $D_{1.2}$ (before corr.) T_2 तथाभूतेषु; B_4 तेपि; T_1 °तेन; G_1 ते च, M_2 तेथ (for °ते तु) — After 60ᵃ, T_1 G_1 M ins.
1087*
आहूय गुहमात्मजम् ।
उवाच सस्मित देवो विविक्षु पुत्रविक्रमम् ।
दौरात्म्य पश्य पुत्र त्व दानवस्य दुरात्मन ।
जहि शीघ्र दुराचार द्रष्टुमिच्छामि ते बलम् ।
इत्युक्त्वा भगवान्स्कन्द परिष्वज्य महेश्वर । [5]
अयोजयन्निग्रहार्थं महिषस्य गतायुष ।
तथाभूते तु भगवान्
[T_1 om. lines 4–7, G_1 om. posterior half of line 3.]
— T_1 M_1 om. 60^{bcd}, G_1 om. 60^{bc} — ᵇ) B Dn $D_{4.6}$ अहनन्; T_2 $G_{2.4}$ आगत; M_2 आहत (for नावधीन्) — ᶜ) $Ś_1$ $K_{2.4}$ स (for च) B_3 रणे (for तदा) — ᵈ) G_1 दानवस्य (for मृत्यु तस्य) D_1 °सद (for °त्मन)

61 ᵃ) T_1 [ऽ]भि; G_1 वि, $G_{2.4}$ M_2 हि (for ऽपि) D_5 सृष्ट्वा, M_1 स्पृ (for दृ°) — ᵇ) K_3 $B_{3.4}$ Dn $D_{4.6}$ G_3 रौद्रो (for रौद्र) B Dn $D_{1.4.6}$ G_3 M चानदत् (for ना) $Ś_1$ $K_{1.2}$ रौद्र सोप्यन्वनादयत्, D_c रौद्र रुद्रमचोदयत् — ᶜ) D_5 च त्रास, M_2 सताप (for सत्रास) — ᵈ) K_3 [अ]ति (for [अ]पि) $Ś_1$ K_3 दैत्यांश्च प्रत्य($Ś_1$ ति)हर्षयन्; S (except G_3) दानवांश्च प्रह°

62 ᵃ) D_1 तस्मिंस्तदा (for ततस्तस्मिन्) D_2 रथे, T_2 क्षये (for भये) — ᶜ) T_1 G_1 °तेजा° (for सेन°) — ᵈ) K_4 क्रुद्ध (for क्रोधात्) $G_{2.4}$ इवोज्ज्वलन् (for इव ज्वलन्)

63 ᵃ) = (var.) 3 218 2ᵃ K_3 सभूतो (for °संवीतो) — ᶜ) $Ś_1$ K D_c D_5 लोहिताक्षो; B Dn $D_{1.4.6}$ G_3 क्षो (for स्यो) — ᵈ) K_3 B_4 $D_{1.5}$ T_2 $G_{2.4}$ कवचस्रज°, B_3 °कवचावृत, T_1 G_1 °कवचोज्ज्वल, M कवचायुध°

64 ᵇ) $B_{1.2}$ T_1 G_1 M_2 प्रभ (for °प्रभम्) — ᶜ) M_2 देव° (for दैत्य) — ᵈ) $Ś_1$ सहसा व्यद्रवद् (by transp.)

मुमोच शक्तिं राजेन्द्र महासेनो महाबलः ॥ ६५
सा मुक्तास्यहनच्छक्तिर्महिषस्य शिरो महत् ।
पपात भिन्ने शिरसि महिषस्त्यक्तजीवितः ॥ ६६
क्षिप्ताक्षिप्ता तु सा शक्तिर्हत्वा शत्रून्सहस्रशः ।
स्कन्दहस्तमनुप्राप्ता दृश्यते देवदानवैः ॥ ६७
प्रायः शरैर्विनिहता महासेनेन धीमता ।
शेषा दैत्यगणा घोरा भीतास्त्रस्ता दुरासदैः ।
स्कन्दस्य पार्षदैर्हत्वा भक्षिताः शतसंघशः ॥ ६८
दानवान्भक्षयन्तस्ते प्रपिबन्तश्च शोणितम् ।
क्षणान्निर्दानवं सर्वमकार्षुर्भृशहर्षिताः ॥ ६९
तमांसीव यथा सूर्यो वृक्षानग्निर्घनान्खगः ।
तथा स्कन्दोऽजयच्छत्रून्स्वेन वीर्येण कीर्तिमान् ॥ ७०
संपूज्यमानस्त्रिदशैरभिवाद्य महेश्वरम् ।
शुशुभे कृत्तिकापुत्रः प्रकीर्णांशुरिवांशुमान् ॥ ७१
नष्टशत्रुर्यदा स्कन्दः प्रयातश्च महेश्वरम् ।
अथाब्रवीन्महासेनं परिष्वज्य पुरंदरः ॥ ७२
ब्रह्मदत्तवरः स्कन्द त्वयायं महिषो हतः ।
देवास्तृणमया यस्य बभूवुर्जयतां वर ।
सोऽयं त्वया महाबाहो शमितो देवकण्टकः ॥ ७३
शतं महिषतुल्यानां दानवानां त्वया रणे ।
निहतं देवशत्रूणां यैर्वयं पूर्वतापिताः ॥ ७४
तावकैर्भक्षिताश्चान्ये दानवाः शतसंघशः ।

---

65 ^{a}) K4 चामिता, T1 चान्विता (for चापि ता) — ^{b}) K3 B1 3 4 D0 Dn D4 6 G2 विदारणीं, K4 D2 3 T1 G1 विदारणे

66 ^{a}) K2 [अ]भिहनत्, K3 D1 5 व्यहरत्; B2 [अ]भ्य द्रवत्, B4 चाभिहनत्, Dn D2-4 6 G3 [अ]भ्यहरत्, T1 ह्यहनत्, G2 ह्यछिनत्, G4 ह्यभिनत्, M3 ह्यहरत् (for [अ]भ्य हनत्) B3 3 Dn D3 4 6 G3 तस्य (for शक्तिर्) — ^{b}) D0 [ऽ]हरत् (for महत्) — ^{c}) D4 6 G3 भिन्न (for भिन्ने) — After 66, K2 B D (except D1-3) G3 ins

1088* पतता शिरसा तेन द्वारं षोडशयोजनम् ।
पर्वताभेन पिहितं तदगम्यं ततोऽभवत् ।
उत्तराः कुरवस्तेन गच्छन्त्यद्य यथासुखम् ।

[(L 1) B4 पपात (for पतता) D5 तद्दश° (for षोडश°) — (L 2) B2 पतता तेन (for पर्वताभेन) D0 महत् (for ऽभवत्) — (L 3) D6 [इ]ति (for [अ]द्य)]

67 ^{a}) G1 क्षिप्ता तेन (for क्षिप्ताक्षिप्ता) D0 च (for तु)

68 ^{a}) Ś1 K2 3 B1 D0 D2 3 5 शूरैर् (for शरैर्) Ś1 K B1 D0 D5 °हतैर् (for °हता) S (except G3) प्रायो हतेषु शूरेषु — After 68^{ab}, S (except G3) ins

1089* दानवेषु महाराज तस्मिन्देवासुरे युधि ।

— ^{c}) Ś1 K1 2 T G1 2 4 M तेषां (M1 येन्ये) (for शेषा) — ^{d}) T1 G1 जिघांसू (for भीतास्) Ś1 D6 तत्र (for त्रस्ता) Ś1 K1-3 D1-3 5 °सदा (for °सदैः) — ^{e}) K4 B D (except D2 3) T1 G3 स्कन्दपारिषदैर् S (except G3) घोरैर् (for हत्वा) — ^{f}) B1-3 Dn D4 6 G3 च सहस्रशः (for शत°)

69 G1 om 69^b-71^a — ^{b}) B1 T1 पिबतश्चैव, D0 पिबतश्चापि, D3 M2 प्रपिबति स्म (for प्रपिबन्तश्च) — ^{c}) K4 D2 3 सैन्यम् (for सर्वम्) B1 °र्दानवान्सर्वान् — ^{d}) K2 B2 D0 °हृ ष्टिता (for हर्षिता)

70 G1 om 70 (cf v l 69) — ^{b}) K1 गणान्, D5 घन (for घनान्) Ś1 वृक्षसघान्हुताशनः — ^{c}) D2 सैन्य (for शत्रून्) — ^{d}) B1 तेन (for स्वेन) G2 सैन्येन (for वीर्येण) D03 वीर्यवान्, T G2 4 शक्तिमान् (for कीर्ति) B4 स्वेनानीकेन वीर्यवान्

71 G1 om 71^a (cf v l 69) — ^{b}) S (except G3) अभिपूज्य (for °वाद्य) T1 G1 च शकर (for महे°) — Ś1 K1 2 om (hapl) 71^c-72^b

72 Ś1 K1 2 om 72^{ab} (cf v l 71) — ^{b}) B2 Dn D1 4 6 G3 तु (for च) B1 3 4 D5 T1 M1 °श्वरः (for °श्वरम्) — ^{c}) K1 B1-3 Dn D4 6 G3 तदा° (for अथा°) — ^{d}) D5 °पूज्य (for °ष्वज्य)

73 ^{a}) K3 4 B3 D1 T2 G1 2 4 M °वर (for °वरः) — After 73^{ab}, S (except G3) ins

1090* अजय्यो युधि देवानां दानवः सुमहाबलः ।

— ^{c}) B2-4 Dn D4 6 G3 °समा (for °मया) — ^{d}) T2 बिभीयुर् (for बभूवुर्) K2 3 B2 4 D02 D3 T2 वरः (for वर) — ^{f}) Ś1 K2 समितो (for शमितो)

74 ^{b}) K4 T M महा (for त्वया) — ^{d}) T1 G1 °कपिता (for तापिता)

75 ^{a}) D0 चान्यैर् (for चान्ये) — After 75^{ab}, S (except G3) ins

1091* भवतोऽनुचरैर्वीर गणैः परमभीषणैः ।

— ^{c}) B1 4 T G1 2 M अजय्य° (for अजेय°)

अजेयस्त्वं रणेऽरीणामुमापतिरिव प्रभुः ॥ ७५
एतत्ते प्रथमं देव ख्यातं कर्म भविष्यति ।
त्रिषु लोकेषु कीर्तिश्च तवाक्षय्या भविष्यति ।
वशगाश्च भविष्यन्ति सुरास्तव सुरात्मज ॥ ७६
महासेनेत्येवमुक्त्वा निवृत्तः सह दैवतैः ।
अनुज्ञातो भगवता त्र्यम्बकेन शचीपतिः ॥ ७७
गतो भद्रवटं रुद्रो निवृत्ताश्च दिवौकसः ।
उक्ताश्च देवा रुद्रेण स्कन्दं पश्यत मामिव ॥ ७८
स हत्वा दानवगणान्पूज्यमानो महर्षिभिः ।
एकाह्नैवाजयत्सर्वं त्रैलोक्यं वह्निनन्दनः ॥ ७९
स्कन्दस्य य इदं जन्म पठते सुसमाहितः ।
स पुष्टिमिह संप्राप्य स्कन्दसालोक्यतामियात् ॥ ८०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्याय ॥ २२१ ॥ समाप्तं मार्कण्डेयसमास्यापर्व ॥

२२२

वैशंपायन उवाच ।
उपासीनेषु विप्रेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
द्रौपदी सत्यभामा च विविशाते तदा समम् ।
जाहस्यमाने सुप्रीते सुखं तत्र निषीदतुः ॥ १

---

76 ^{a}) S$_1$ K$_{1\ 2}$ B$_1$ परम (for प्रथम) D$_3$ S (except G$_3$) कर्म (for देव) — ^{b}) T$_2$ M देव ख्यात (for ख्यात कर्म) T$_1$ G$_{1\ 2\ 4}$ देव ख्याति गमिष्यसि — D$_2$ om (hapl) 76^{cd}, G$_4$ om 76^{ef} — ^{f}) B$_{2\ 3}$ Dn D$_{4\ 6}$ G$_3$ महाभुज (for सुरा°) D$_5$ सुराश्च तव सत्तम

77 ^{a}) K$_1$ G$_2$ सेन त्वेवम्, B$_{3\ 4}$ D (except D$_{1-3\ 5}$) सेनमेवम् (for सेनेत्येवम्) G$_3$ एवमुक्त्वा महासेन; G$_4$ सुरात्मज त्वेवमुक्त्वा — ^{b}) B$_4$ सर्वदैवतै

78 ^{a}) Ś$_1$ om 78^a Dc G$_{2\ 4}$ गते, T ततो (for गतो) K$_4$ D$_1$ रुद्रवट, T$_1$ भद्रवटाद् Dc G$_{2\ 4}$ रुद्रे (for रुद्रो) — ^{b}) K$_2$ विनिवृत्ता (for निवृत्ताश्च) — ^{c}) G$_2$ उक्त च

79 ^{b}) Dc महाबल° (for महर्षिभि°) — ^{c}) Dc D$_5$ M एकाह्नेन (for एकाह्नैव) G$_1$ [अ]भजत् (for [अ]जयत्)

80 ^{a}) K$_3$ य इमं; T$_1$ G$_1$ यो जनो (for य इद) K$_{1\ 3\ 4}$ B D G$_3$ विप्र° (for जन्म) — ^{b}) Ś$_1$ K$_2$ पठेद्वै (for पठते) K$_{1\ 3\ 4}$ B D G$_3$ पठेज्जन्म समाहित — After 80^{ab}, G$_{3\ 4}$ ins lines 61–62 only of a passage *given* in App I (No 22) — ^{d}) S$_1$ K Dn$_3$ D$_{1\ 3\ 5}$ T$_1$ G$_{1\ 3}$ M$_1$ मामुयात् (for तामियात्)

Colophon om in K$_2$ — *Major parvan* Ś$_1$ T$_2$ G$_{2\ 4}$ आरण्य — *Sub parvan* G$_1$ M$_2$ मार्कण्डेयसम (M$_2$ °मा) स्या (followed by आंगिरस in M$_2$, which adds समाप्त to both) G$_4$ °समाख्या (followed by समाप्त) Ś$_1$ K (K$_2$ om) B Dc D$_{1-3\ 5}$ (all om sub parvan name) mention only आंगिरस (D$_1$ आंगिरसोपाख्यान), to it Ś$_1$ K (K$_2$ om) B$_1$ D$_{1\ 3}$ add समाप्त — *Adhy name* B$_3$ Dc Dn D$_{4\ 6}$ G$_3$ स्कंदोत्पत्ति; B$_4$ M$_1$ कुमारोत्पत्ति; G$_1$ स्कंदचरितसमाप्ति, M$_3$ देवासुरयुद्ध — *Adhy no* (figures, words or both) Dn (Dn$_1$ marg) 230 (Dn$_3$ 229), D$_1$ 234, T G$_1$ 222, G$_{2\ 4}$ M (M$_3$ *inf lin*) 224 (M *orig* 226) — *Śloka no* Dn 113, D$_1$ 84

☞ After adhy 221, K$_3$ B Dc Dn D$_{3-6}$ ins a passage given in App I (No 22), of which lines 61–62 are ins in G$_{2\ 4}$ after line 80^{ab} of that adhy

222

1 ^{a}) Ś$_1$ K D$_{1-3}$ तान्विप्रान्; T$_1$ G$_1$ सर्वेषु (for विप्रेषु) — ^{b}) T$_2$ G$_{2\ 4}$ M च भारत (for महा°) — ^{d}) K$_{1\ 2}$ विवेशाते K$_3$ B$_{2-4}$ Dn$_1$ D$_{2\ 4-6}$ S (except G$_3$) तदा (B$_2$ मा)श्रम (for तदा समम्) — After 1^{cd}, S (except G$_3$) ins

1092* प्रविश्य चाश्रमं पुण्यमुभे ते परमस्त्रियौ ।

— ^{e}) Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ B$_1$ D$_5$m प्रहस्यमाने, K$_3$ सहर्षयुक्ते, T$_1$ G$_1$ M हसमानेथ; T$_2$ G$_3$ ते भासमाने; G$_{2\ 4}$ भाष्यमाने तु — ^{f}) Ś$_1$ K$_{1\ 2\ 4}$ B$_{1\ 3}$ Dc D$_{1\ 5}$ (before corr) निषेदतु; S (except T$_2$ G$_3$) न्यषीदता

2 ^{b}) T$_1$ G$_1$ तेन्योन्य वै, G$_4$ अन्योन्यस्य (om ते), M तेन्योन्य च, M$_2$ ते अन्योन्य — ^{cd}) B$_{1\ 3}$ Dc D$_{4\ 6}$ T$_2$

न संविशामि नाश्नामि सदा कर्मकरेष्वपि ॥ २३
क्षेत्राद्वनाद्वा ग्रामाद्वा भर्तारं गृहमागतम् ।
प्रत्युत्थायाभिनन्दामि आसनेनोदकेन च ॥ २४
प्रमृष्टभाण्डा मृष्टान्ना काले भोजनदायिनी ।
संयता गुप्तधान्या च सुसंमृष्टनिवेशना ॥ २५
अतिरस्कृतसंभाषा दुःस्त्रियो नानुसेवती ।
अनुकूलवती नित्यं भवाम्यनलसा सदा ॥ २६
अनर्मे चापि हसनं द्वारि स्थानमभीक्ष्णशः ।
अवस्करे चिरस्थानं निष्कुटेषु च वर्जये ॥ २७
अतिहासातिरोषौ च क्रोधस्थानं च वर्जये ।
निरताहं सदा सत्ये भर्तॄणामुपसेवने ।
सर्वथा भर्तृरहितं न ममेष्टं कथंचन ॥ २८
यदा प्रवसते भर्ता कुटुम्बार्थेन केनचित् ।
सुमनोवर्णकापेता भवामि व्रतचारिणी ॥ २९
यच्च भर्ता न पिबति यच्च भर्ता न खादति ।
यच्च नाश्नाति मे भर्ता सर्वं तद्वर्जयाम्यहम् ॥ ३०
यथोपदेशं नियता वर्तमाना वराङ्गने ।
स्वलंकृता सुप्रयता भर्तुः प्रियहिते रता ॥ ३१
ये च धर्माः कुटुम्बेषु श्वश्र्वा मे कथिताः पुरा ।
भिक्षाबलिश्राद्धमिति स्थालीपाकाश्च पर्वसु ।
मान्यानां मानसत्कारा ये चान्ये विदिता मया ॥ ३२
तान्सर्वाननुवर्तामि दिवारात्रमतन्द्रिता ।

---

24 K_3 om 24 (of v l 23) — ^{b}) T $G_{1\,2\,4}$ गृह भर्तारम् (by transp) — ^{c}) B_4 Dn $D_{4\,6}$ G_3 अभ्यु° (for प्रत्यु°) D_1 °वदामि (for °नन्दामि)

25 ^{a}) K_3 D_1 अमृष्टभाडा, K_4 आमृष्ट°, $D_{4\,6}$ G_3 प्रमृज्य°; T $G_{1\,2\,4}$ M प्रसन्न° $K_{1\,2}$ B_3 Dn_1 n_2 $D_{3\,4\,6}$ मिष्टान्ना, K_3 सुष्टान्ना — ^{d}) D_1 आसनेनोदकेन च (=24^{d})

26 ^{a}) T_2 सभारा (for °सभाषा) — ^{b}) T_1 G_1 M_1 दुःस्त्रीणा T_1 $G_{1\,2\,4}$ M_1 नानुसेविनी T_2 दु स्त्रीसेवन वर्जिता — ^{d}) M_1 तदा (for सदा)

27 ^{a}) $K_{3\,4}$ $D_{1-3\,5}$ अस्थाने, B_1 अधर्मे, B_2 Dc_1 Dn $D_{4\,6}$ G_3 अनर्मं, B_3 अनर्मां, Dc_2 अनम्र; $G_{2\,4}$ अनर्हे B_1 T_2 $G_{1\,2\,4}$ वापि, M_2 ना° (for चा°) B_2 सहित, B_3 Dn $D_{4\,6}$ T G हसित, M_2 हसती — ^{b}) K_3 D_5 द्वार- (for द्वारि) — ^{c}) $K_{1\,2\,4}$ $B_{2\,3}$ Dc Dn_1 $D_{2\,4\,5}$ G_3 M चिर, T $G_{1\,2\,4}$ [ऽ]पि च (for चिर) — ^{d}) $Ś_1$ K B_2 Dc_2 D_2 T_1 च वर्जयेत् D_1 G_4 निष्कुटे च वि(G_4 चापि)वर्जये; T_2 निष्कुटे च विसर्जये — After 27, G_1 (which om 28^{abcd}) *repeats* 17–18, followed by

1094* निरताह सदा सत्ये पापानां च विसर्जने ।
[Prior half = 28^{c}]

G_1 cont T $G_{2\,4}$ M ins after 27

1095* अत्यालापमसतोष परव्यापारसकथा ।

28 G_1 om 28^{abcd} — ^{a}) $K_{1\,2}$ °रोषा, D_1 °रात्रौ, T_2 °रोष — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ °मानौ, G_4 °स्थानौ (for °स्थान) $Ś_1$ K_{1-3} D_2 T_1 च (D_2 वि-) वर्जयेत्; D_1 विवर्जये G_4 क्रोधनस्थानवर्जये — After 28^{ab}, T_1 *repeats* 17–18 — ^{c}) T_1 प्रणय निरताह सा — ^{d}) B_4 T $G_{2\,4}$ पापानां च विव(B_4 °स)र्जने — ^{e}) K_3 M_1 सर्वदा $Ś_1$ K B_3 $D_{1-3\,5}$ G_1 M भर्तुरहित — ^{f}) Dc_2 मामिष्ट न (for न ममेष्ट) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ कदा° (for कथ°)

29 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ यथा (for यदा) T_1 येनाप्रयतते भर्ता — ^{c}) S_1 $K_{1\,2}$ Dc $D_{1\,2\,5}$ °वर्णकोपेता — ^{d}) T_1 G_1 तदा च, T_2 वसामि (for भवामि) T_2 $G_{2\,4}$ M व्रत धारिणी

30 ^{b}) S_1 K_{1-3} $B_{1\,2\,4}$ D (except $D_{2-4\,6}$) सेवते (for खादति) — ^{c}) $Ś_1$ भर्ता मे (by transp) T_1 G_1 यच्च भर्ता न चाश्नाति — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1\,2\,4}$ B_2 $D_{2\,3\,5}$ तत्सर्वं (by transp)

31 ^{a}) K_2 यथोपजोष; D_3 $G_{1\,2\,4}$ °पदेश; M_2 यथा प्रदेश G_4 निरता — ^{b}) G_1 वरानने — ^{c}) Dc T_1 G_1 अलकृता T_2 स्वबहिता

32 ^{a}) T $G_{1\,2\,4}$ M यश्च (T_1 यथा) धर्म° K_4 गुरु द्विते (marg *sec m* as in text), T_1 G_1 कुटुबार्थे — ^{b}) S T $G_{1\,4}$ M कथित (T_2 त) पुरा — After 32^{ab}, S (except G_3) ins

1026* अनुतिष्ठामि ते सत्ये नित्यकालमतन्द्रिता ।

— ^{c}) $K_{3\,4}$ Dc D_{1-3} भिक्षा बलि°, B_2 भिक्षां बलिं, B_4 भिक्षाबली $G_{2\,4}$ श्राद्धविधि — ^{d}) $K_{3\,4}$ B_1 D_{1-3} T G_1 M स्थालीपाकश्च; B_4 °पाक च S (except G_3) सर्वश° (for पर्वसु) — ^{f}) B_{1-3} D (except $D_{1-3\,5}$) G_3 मम (for मया)

33 ^{a}) D_2 सर्वांस्तान् (by transp) $Ś_1$ K D_{1-3} उपवर्तामि, S (except G_3) अनुवर्तेह — ^{b}) G_4 अनिंदिते (for अतन्द्रिता) — ^{c}) B_{2-4} D (except $D_{1-3\,5}$) G_3

विनयान्नियमांश्चापि सदा सर्वात्मना श्रिता ॥ ३३
मृदून्सतः सत्यशीलान्सत्यधर्मानुपालिनः ।
आशीविषानिव क्रुद्धान्पतीन्परिचराम्यहम् ॥ ३४
पत्याश्रयो हि मे धर्मो मतः स्त्रीणां सनातनः ।
स देवः सा गतिर्नान्या तस्य का विप्रियं चरेत् ॥ ३५
अहं पतीन्नातिशये नात्यश्ने नातिभूषये ।
नापि परिवदे श्वश्रूं सर्वदा परियन्त्रिता ॥ ३६
अवधानेन सुभगे नित्योत्थानतयैव च ।
भर्तारो वशगा मह्यं गुरुशुश्रूषणेन च ॥ ३७
नित्यमार्यामहं कुन्तीं वीरसूं सत्यवादिनीम् ।
स्वयं परिचराम्येका स्नानाच्छादनभोजनैः ॥ ३८
नैतामतिशये जातु वस्त्रभूषणभोजनैः ।
नापि परिवदे चाहं तां पृथां पृथिवीसमाम् ॥ ३९
अष्टावग्रे ब्राह्मणानां सहस्राणि स्म नित्यदा ।
भुञ्जते रुक्मपात्रीषु युधिष्ठिरनिवेशने ॥ ४०
अष्टाशीतिसहस्राणि स्नातका गृहमेधिनः ।
त्रिंशद्दासीक एकैको यान्बिभर्ति युधिष्ठिरः ॥ ४१
दशान्यानि सहस्राणि येषामन्नं सुसंस्कृतम् ।
ह्रियते रुक्मपात्रीभिर्यतीनामूर्ध्वरेतसाम् ॥ ४२
तान्सर्वानग्रहारेण ब्राह्मणान्ब्रह्मवादिनः ।
यथार्हं पूजयामि स्म पानाच्छादनभोजनैः ॥ ४३
शतं दासीसहस्राणि कौन्तेयस्य महात्मनः ।

चैव (for चापि) T_2 विनयाचारसंयुक्ता — ^{d}) B_2 सर्वानुपा (for सर्वात्मना) B_4 $D_{4\ 6}$ G_3 सर्वात्मना सदा श्रिता

34 ^{b}) T_1 G_1 M_3 सर्व (for सत्य) $Ś_1$ K_3 -पातिन, Dc D_3 यायिन, T_1 G_1 M_1 -वर्तिन (for -पालिन॰) — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ भर्तॄन्; T_1 G_1 भीता (for पतीन्)

35 ^{a}) Dc धर्मो मे (by transp), D_1 यो धर्मो — ^{c}) $K_{2\ 3}$ सदेव (for स देव) $K_{2\ 3}$ S (except G_3) स (for सा) $K_{1\ 3}$ नान्यस्, D_3 T_2 $G_{3\ 4}$ नार्यास् (for नान्या) — ^{d}) $Ś_1$ तस्या B_1 ह्यप्रिय, T_2 न प्रिय (for विप्रिय)

36 B_3 om 36^{ab} — ^{b}) K_3 भूषणे, B_4 °तूषये; G_4 भक्षये (for °भूषये) D_1 नात्यश्नीयां न भूषये, D_3 नात्यश्नामि न भू° — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ च, $K_{3\ 4}$ $B_{1\ 4}$ Dn_2 $D_{1-3\ 6}$ T_2 M [अ]ति; B_3 वा (for [अ]पि) $Ś_1$ K B_1 $D_{1-3\ 6}$ पर्यवदे ($K_{3\ 4}$ चरे, D_3 वदेत्) B_4 S (except G_3) श्वश्रू परिवदे (by transp) — ^{d}) B_4 तयाहं, T_1 $G_{1\ 3\ 4}$ सदाहं, T_2 M जात्वहं (for सर्वदा) S (except G_3 M_1) पति (for परि)

37 ^{a}) K_1 अन्नदानेन, K_3 अवमा, T_1 G_1 अभ्युत्था (for अवधा) — ^{b}) K_{2-4} स्थानसयैव, B Dn $D_{4\ 6}$ G_3 स्थित तयैव, T_1 G_1 स्थानावगामि, T_2 G_2 स्थाना भवामि, G_4 स्थानानिवामि (sic), M_1 स्थानेन चैव M_1 ह् (for च) — ^{c}) G_3 भर्तॄणां वशमागम्य — ^{d}) N (except S_1) G_3 शुश्रूषयैव च

38 ^{c}) B_{1-3} D (except $D_{1-3\ 6}$) G_3 [ए]तां (for [ए]का) — ^{d}) = (var) 43^{d} B_{1-4} Dc_1 Dn $D_{4\ 6}$ $G_{1\ 3}$ पाना° (for स्नाना)

39 $Ś_1$ om (hapl) 39–43, $K_{1\ 2}$ Dn_1 om (hapl) 39^{ab} — ^{a}) $K_{3\ 4}$ B_4 Dc $D_{1-3\ 5}$ नैनाम्, S (except G_3) न चापि (for नैताम्) — ^{b}) B_4 वस्त्रभूषणसेवनैः, Dc G_2 M भोजनभूषणैः, T_1 वस्त्राभरणभोजनैः — K_3 om (hapl) 39^{c}–43^{d}, D_2 om (? hapl) 39^{c}–40^{d} — ^{c}) K_4 नाति, B_{1-3} Dc_2 Dn_2 D_5 G_3 नाहं (for नापि) $K_{1\ 2\ 4}$ $B_{1\ 4}$ $D_{1\ 2\ 5}$ पर्यवदे B_1 $D_{4\ 6}$ G_3 वादं, $B_{2\ 3}$ Dc वाचं; $D_{1\ 6}$ वाहं (for चाहं) T $G_{1\ 3\ 4}$ M न चाप्यतिवदे वाचा — ^{d}) K_4 पृथां तां (by transp), B_1 पृथां च, D_5 ता पृथ्वीं

40 $Ś_1$ K_3 D_2 om 40 (for $Ś_1$ K_3 D_2 cf v l 39) — ^{ab}) B_1 D_5 M अष्टाशीति, $G_{1\ 3\ 4}$ अष्टादश (for अष्टावग्रे) K_1 सहस्राणि (for ब्राह्म) — K_1 om (hapl) 40^{b}–41^{a} K_4 $B_{1\ 4}$ Dc $D_{1\ 2\ 5}$ S (except G_3) transp ब्राह्म and सह B_4 तु, T $G_{1\ 3}$ च (for स्म) — ^{c}) B_1 T_1 $G_{1\ 4}$ पात्रेषु; Dc पात्रीभिर् — After 40^{c}, G_1 reads 41^{bcd} 42^{abc}, 40^{d}, 41^{a}, 42^{d} — ^{d}) T_1 याज्ञिका गृहमेधिन (cf 41^{b})

41 $Ś_1$ K_3 om 41 (cf v l 39), K_1 om 41^{a} (cf v l 40), T_1 om 41^{ab} — For G_1 cf v l 40 — ^{b}) K_4 $D_{2\ 3}$ M ब्राह्मणा, G_1 याज्ञिका (for स्नातका) — ^{c}) K_1 Dc D_3 दासीकमेकैक, K_2 °दासीक एकैक

42 $Ś_1$ K_3 om 42 (cf v l 39) — For G_1 cf v l 40 — ^{b}) K_3 एषा; T $G_{1\ 4}$ M तेषा (for येषा°) T_1 सुसस्कृत — ^{c}) Dc $D_{4\ 6}$ G_3 क्रियते, T $G_{1\ 2\ 4}$ M_2 भुजते, M_1 दीयते B_4 रुक्मपात्रीषु, T_1 $G_{1\ 4}$ °पात्रेषु

43 $Ś_1$ K_3 om 43 (cf v l 39) — ^{b}) Dn $D_{4\ 6}$ G_3 वेद (for ब्रह्म) — ^{c}) T_2 G_2 पूजयाम स्म (G_2 तान्), G_4 पूजयामास — ^{d}) = (var) 38^{d} D_5 T_1 $G_{1\ 4}$ M_1 स्नाना; T_2 M_2 याना; G_2 धना

कम्बुकेयूरधारिण्यो निष्ककण्ठ्यः स्वलंकृताः ॥ ४४
महार्हमाल्याभरणाः सुवर्णाश्चन्दनोक्षिताः ।
मणीन्हेम च बिभ्रत्यो नृत्यगीतविशारदाः ॥ ४५
तासां नाम च रूपं च भोजनाच्छादनानि च ।
सर्वासामेव वेदाहं कर्म चैव कृताकृतम् ॥ ४६
शतं दासीसहस्राणि कुन्तीपुत्रस्य धीमतः ।
पात्रीहस्ता दिवारात्रमतिथीन्भोजयन्त्युत ॥ ४७
शतमश्वसहस्राणि दश नागायुतानि च ।
युधिष्ठिरस्यानुयात्रमिन्द्रप्रस्थनिवासिनः ॥ ४८
एतदासीत्तदा राज्ञो यन्महीं पर्यपालयत् ।
येषां संख्याविधिं चैव प्रदिशामि शृणोमि च ॥ ४९
अन्तःपुराणां सर्वेषां भृत्यानां चैव सर्वशः ।
आ गोपालाविपालेभ्यः सर्वं वेद कृताकृतम् ॥ ५०
सर्वं राज्ञः समुदयमायं च व्ययमेव च ।
एकाहं वेद्मि कल्याणि पाण्डवानां यशस्विनाम् ॥ ५१
मयि सर्वं समासज्य कुटुम्बं भरतर्षभाः ।
उपासनरताः सर्वे घटन्ते स्म शुभानने ॥ ५२
तमहं भारमासक्तमनाधृष्यं दुरात्मभिः ।
सुखं सर्वं परित्यज्य रात्र्यहानि घटामि वै ॥ ५३
अधृष्यं वरुणस्येव निधिपूर्णमिवोदधिम् ।
एकाहं वेद्मि कोशं वै पतीनां धर्मचारिणाम् ॥ ५४
अनिशायां निशायां च सहायाः क्षुत्पिपासयोः ।
आराधयन्त्याः कौरव्यांस्तुल्या रात्रिरहश्च मे ॥ ५५
प्रथमं प्रतिबुध्यामि चरमं संविशामि च ।

---

44 G_3 om 44^{ab} — ^{a}) T_1 G_1 $_4$ M_2 दास्य, T_2 दश (for दासी) T_2 G_4 M_2 सहस्राणा D_5 अष्टाशीति सहस्राणि

45 ^{b}) K_{1-3} B_1 $_3$ Dc D_1 $_5$ S (except T_2 G_3) सुवस्त्रा°, K_4 D_2 $_3$ सुवक्त्रा (for सुवर्णा°) — ^{c}) K_2 मणिर्हेम, M मणिहेम B_2 विभ्राता, Dn_1 D_1 $_3$ S (except T_2 G_3) विभ्रत्यो — ^{d}) Dc गीतनृत्य° (by transp), S नृत्त(G_3 नित्य)गीत°

46 ^{a}) T_1 G_1 $_2$ $_4$ M_2 नामानि (for नाम च) B_4 रूपाणि (for रूप च) — ^{b}) $Ś_1$ K Dc D_{1-3} $_5$ भोजना च्छादन तथा — ^{c}) K_4 सर्वमेव च, T_2 तासामेव च (for सर्वा) — ^{d}) $Ś_1$ चापि (for चैव)

47 K_4 om 47 — ^{a}) D_2 $_5$ शत (for शतं) $Ś_1$ K_3 दाससहस्राणा, K_1 $_2$ दासीसहस्राणा; D_1 $_5$ दाससहस्राणि — ^{b}) T_2 G_3 $_4$ M कौंतेयस्य महात्मन (= 44^{b}) — ^{c}) T G_1 M_2 पात्र°, M_1 पत्र° G_4 दिवारात्रिम् — ^{d}) B_1 पूज° (for भोज°)

48 ^{b}) T_1 G_1 $_4$ M_1 नागशतानि — ^{c}) G_2 °ययुर् (for °यात्रम्)

49 ^{b}) T G_1 $_2$ यदोर्वीं (for यन्महीं) S_1 परिपालयत् — ^{c}) K_1 $_2$ D_1 $_5$ S (except G_3) तेषां, B_2 $_3$ एषा K_3 B Dn_1 n_3 M_1 सख्यां (for संख्या) T G_1 $_2$ $_4$ M_2 विधां, M_1 -मूर्ति (for -विधिं) B_3 त्रिधाग्रैव (for विधिं चैव) — ^{d}) T_1 G_1 M_1 वि(G_1 च)जानती (for शृणोमि च)

50 ^{ab}) K_4 भृत्याना सर्वेषा (by transp) — ^{d}) $Ś_1$ K Dc D_{1-3} $_5$ जाने (for वेद)

51 ^{a}) K_2 समुत्थायम्, D_5 समुदये (leaving hiatus!) — G_1 lacuna for 51^{b}–53^{b} — ^{c}) D_3 एकाहे K_3 कल्याण — ^{d}) B_1 $_3$ Dn_1 D_4 $_6$ T_2 G_3 यशस्विनि, B_3 °नीं, Dn_2 n_3 °नी

52 G_1 om 52 (cf v l 51) — ^{a}) K_3 $_4$ B_1 D_1 $_3$ °साद्य (for °सज्य) T_2 किं सर्वं स समासाद्य — ^{b}) D_1 परमर्षभा°, D_5 कृष्णवल्लभे (for भरत) — ^{c}) $Ś_1$ K_1 $_2$ उपासने, K_3 °सना (°सन-) B_4 T G_2 $_4$ M परा (for रता) — ^{d}) K_3 B_1 $_3$ D_{2-4} $_6$ G_3 घटति स्म, B_2 Dn D_5 घटयति, T_1 M_2 घटत्तेथान्, T_2 G_4 दया याति, G_2 यदा याति B_{1-3} Dn D_4 $_6$ G_3 वरानने, M_2 यथार्थता

53 G_1 om 53^{ab} (cf v l 51) — ^{a}) K_1 $_2$ भरम् (for भारम्) B_1 अनिशम् (for आसक्तम्) — ^{b}) K_4 °कृष्य, D_2 °दृष्ट (for °धृष्य) T_2 महा° (for दुरा) — ^{c}) D_2 सर्वं सुख (by transp) — ^{d}) T_1 G_1 वदामि, T_2 वहामि K_1 $_2$ D_1 च (for वै)

54 ^{a}) D_2 अदृश्य (for अधृष्य) $Ś_1$ धनदस्येव, K_1 $_2$ निधन° — ^{b}) K_3 $_4$ D_1 $_2$ T_1 G_1 $_2$ $_4$ M_1 निधिं (for निधि-) $Ś_1$ K_1 $_2$ D_3 -पूर्वं (for -पूर्णम्) $Ś_1$ K B_1 D_{1-3} $_5$ महो (for इवो°) — ^{c}) D_1 वेद (for वेद्मि) B_{1-3} Dc D_4 $_6$ कोष (for कोश) — ^{d}) B_2 धर्मचारिणी

55 ^{a}) T_1 अनिद्रया, G_1 द्राया (for शायां) — ^{b}) $Ś_1$ K_1 B Dn_1 n_2 D_2 $_5$ G_3 सहाया, K_2 सहायात्; K_3 सहत्या, T_2 सहायां, G_1 $_2$ $_4$ विहाय B_3 क्षुत्पिपासया — D_2 om 55^{c}–56^{b} — ^{c}) B_1 $_2$ $_4$ Dc_2 आराधयत्या $Ś_1$ कल्याण्या°; K_1 कल्याण्यां, K_2 कल्याणां, G_2 कौंतेयान्

नित्यकालमहं सत्ये एतत्संवननं मम ॥ ५६
एतज्जानाम्यहं कर्तुं भर्तृसंवननं महत् ।
असत्स्त्रीणां समाचारं नाहं कुर्यां न कामये ॥ ५७
तच्छ्रुत्वा धर्मसहितं व्याहृतं कृष्णया तदा ।
उवाच सत्या सत्कृत्य पाञ्चालीं धर्मचारिणीम् ॥ ५८
अभिपन्नास्मि पाञ्चालि याज्ञसेनि क्षमस्व मे ।
कामकारः सखीनां हि सोपहासं प्रभाषितुम् ॥ ५९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्वाविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२२ ॥

२२३

द्रौपद्युवाच ।
इमं तु ते मार्गमपेतदोषं
वक्ष्यामि चित्तग्रहणाय भर्तुः ।
यस्मिन्यथावत्सखि वर्तमाना
भर्तारमाच्छेत्स्यसि कामिनीभ्यः ॥ १
नैतादृशं दैवतमस्ति सत्ये
सर्वेषु लोकेषु सदैवतेषु ।
यथा पतिस्तस्य हि सर्वकामा
लभ्याः प्रसादे कुपितश्च हन्यात् ॥ २
तस्मादपत्यं विविधाश्च भोगाः
शय्यासनान्यद्भुतदर्शनानि ।
वस्त्राणि माल्यानि तथैव गन्धाः

(for कौरव्यान्) — [d]) T2 तुल्य (for तुल्या)

56 D2 om 56[ab] (cf v l 55) — [a]) G4 परि (for प्रति°) T1 पतिधर्मं प्रवक्ष्यामि — [c]) T2 कार्यम् (for °कालम्) B3m T2 G2 मन्ये (for सत्ये) T1 G1 M नित्य (M स्य) काल परिचेर — [d]) T1 G1 चैतत्, G4 एतः; M2 ह्येतत् B Dc D4 सवदन, D2 सर्वं मत; D8 सवछन; T2 सवेतन T2 G2 4 महत् (for मम)

57 [b]) B3 4 S (except G3) भर्तु° (for भर्तृ°) B Dc D4 सवदन; T1 G1 प्रियहित, T2 मवहत — [d]) Dc D1 कारये; S (except G3) रोच (for काम°)

58 Before 58 B2-4 D (except D1) G3 ins वैश ऊ° — [a]) K1 धर्मचरित; K3 °वचन — [b]) Ś1 K Dc D1-3 5 transp व्याहृत and कृष्णया

59 Before 59, S (except G3 M2) ins सत्या — [ab]) D5 G1 [अ]सि (for [अ]स्मि) — [c]) K3 कामाकार°, D2 कामकार G2 4 वै (for हि) G1 न मा कुरु सखित्वाच — [d]) M सापहास K1 प्रहासितु; B1 प्रकीर्तित, Dn D3 (by corr) 4-6 T1 G1-3 प्रभाषित

Colophon — *Major parvan* K1 2 G1 3 4 आरण्य (G1 preceded by श्रीमद्) — *Sub parvan* S1 K B1 4 Dc Dn D1-3 G1 M2 द्रौपदीसत्यभामासवाद, B2 सत्यभामास ; B3 D4 6 G3 सत्यभामाद्रौपदीस°, D5 द्रौपदीसत्यास — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 232 (Dn2 231), D1 235, T G1 223, G3 4 M2 (*inf lin*) 225 (M2 orig 227), M1 (erroneously) 125 — *Śloka no* Dn2 n3 60, D1 5 61

223

1 [a]) K2 B1 3 T G1 इद (for इम) K4 उपेत्य (for अपेत°) B3 4 D (except D1-3 5) G3 मोह (for °दोष) — [c]) B1-3 Dn D4 6 G1 3 अस्मिन्, Dc D1 5 तस्मिन् (for यस्मिन्) D5 पथि, T2 G1 सह (for सखि) — [d]) Ś1 उद्वेत्स्यसि; K1 2 इच्छेत्स्य°, B1 आश्लिष्य°; D1 आसेत्स्य ; T2 आजेष्य°; G1 2 4 आकर्ष° (for आच्छेत्स्य°)

2 [a]) B1 मन्ये; S (except G3) किंचित् (for सत्ये) — [b]) B1 च देवकेषु; B2 3 Dn D4 6 G3 सदेवकेषु — [c]) K1 दैवत, B3m Dn2 n3 D4-6 G3 तुष्यति, B4 Dn1 तस्य तु (for तस्य हि) K1 तस्य कामा; K3 सर्वकामो; K4 सर्वे लोका, B1 D5 सर्वकामान् — [d]) B1 D2 दद्यात् (for लभ्या°) B D (except D1-3 5) G3 प्रसादात् Ś1 K1 2 G1 कुपिते च (for °तश्च)

3 [b]) B Dn D4 6 G1 3 [उ]त्तम° (for [अ]द्भुत°) — [c]) Ś1 सुख तथैव, B2 तथैव गन्ध° — [d]) K2 4 स्वर्गस्य, T1 स्वर्गे च K1 B1-3 Dc T1 G2 4 लोके K1 (by

233

स्वर्गश्च लोको विपमा च कीर्तिः ॥ ३

सुखं सुखेनेह न जातु लभ्यं
दुःखेन साध्वी लभते सुखानि ।
सा कृष्णमाराधय सौहृदेन
प्रेम्णा च नित्यं प्रतिकर्मणा च ॥ ४

तथाशनैश्चारुभिरग्र्यमाल्यै-
र्दाक्षिण्ययोगैर्विविधैश्च गन्धैः ।
अस्याः प्रियोऽस्मीति यथा विदित्वा
त्वामेव संश्लिष्यति सर्वभावैः ॥ ५

श्रुत्वा स्वरं द्वारगतस्य भर्तुः
प्रत्युत्थिता तिष्ठ गृहस्य मध्ये ।
दृष्ट्वा प्रविष्टं त्वरितासनेन
पाद्येन चैव प्रतिपूजय त्वम् ॥ ६

संप्रेपितायामथ चैव दास्या-
मुत्थाय सर्वं स्वयमेव कुर्याः ।
जानातु कृष्णस्तव भावमेतं
सर्वात्मना मां भजतीति सत्ये ॥ ७

त्वत्संनिधौ यत्कथयेत्पतिस्ते
यद्यप्यगुह्यं परिरक्षितव्यम् ।
काचित्सपत्नी तव वासुदेवं
प्रत्यादिशेत्तेन भवेद्विरागः ॥ ८

प्रियांश्च रक्तांश्च हितांश्च भर्तु-
स्तान्भोजयेथा विविधैरुपायैः ।
द्वेष्यैरपक्षैरहितैश्च तस्य
भिद्यस्व नित्यं कुहकोद्धतैश्च ॥ ९

मदं प्रमादं पुरुपेपु हित्वा
संयच्छ भावं प्रतिगृह्य मौनम् ।
प्रद्युम्नसाम्बावपि ते कुमारौ

corr) 2 4 Dc D2 3 5 विमला, B Dn D1 4 6 G3 विपुला, T G1 2 4 M विविधा (for विपमा) T2 G1 हि (for च)

4 c) D5 कृष्ण त्वम् (for सा कृष्णम्) — d) K4 परिकर्मणा, B4 T1 पति (for प्रति°)

5 a) S1 B1 2 G3 4 तथासनैश्च, T1 स्नानासनैश्च (for तथाशनैश्च) K1 B Dc Dn3 D1 T1 G1 3 चारुभिरग्र्य, K4 D2 3 चारुहिरण्य° — b) K3 मन्त्रै ; T1 हासै, T2 भावै, G1 गाढै (for गन्धै) — c) Ś1 K2 यस्या (for अस्या) Ś1 K1 2 4 सदा, B4 Dc S (except G3) तथा (for यथा) — d) K1 D1 तामेव B Dn D4 6 G3 तद्विधस्त्व (for सर्वभावै)

6 a) K3 स्वय; Dc D1 5 T1 G1 M1 °न (for °र) — b) D3 G1 तस्य; G4 [उ]त्तिष्ठ (for तिष्ठ) — c) G1 तरसासनेन — d) B D (except D1 3 5) G2–4 चैन (for चैव) Ś1 K1 प्रतिपूजयेच्च; K2 °येश्च; K3 4 D1–3 5 °येस्त्व, B Dn D4 6 G3 °यस्व; G1 °यित्वा, M प्रतिपादयेस्त्व

7 a) K4 D1–3 स्व (for स-) S (except G3) अपि (for अथ) — b) B4 काम्य, S (except G3) चैत्र (for सर्वं) S (except G3) प्रतिकर्म (for स्वयमेव) B Dn D4 6 G3 कार्यं (B4 सर्वं), Dc कुर्यात् (for कुर्याः) — c) Ś1 S (except G3 M2) जानाति, K1 न जातु (for जानातु) T2 चैव भाव (for भावमेत) K1 D2 एव; B3 एन, T1 एतत्, G2 4 एव (for एत) — d) Ś1 K1 2 D3 मा (for मां)

8 a) T2 वचन (for कथयेत्) — b) B3 T2 परिरक्षणीय — c) B3 D4 6 G3 कश्चित् (for काचित्) — d) K3 D5 °विशेत् (for °दिशेत्) K2 हि राग, K4 विरागा°, D2 विरक्त ; T2 G1 विकार° (for विराग)

9 a) Ś1 K2 मान्याश्च, K1 [अ]मात्यां°, K3 4 Dc D1–3 5 पथ्यां° ; S (except G3) रम्यां° (for रक्तां°) — b) Ś1 K1 2 त्व (for तान्) T2 G3 भोजयेस्त्व, G1 भावयेस्त्व ; M1 पूजयेथा (for भोज) — c) Ś1 K1 2 Dc D1–3 5 अपथ्यैर्, K2 च पथ्यैर्, K4 अपेष्यैर्, B1 4 Dn1 T2 G2 4 उपेक्ष्यैर्, B3 3 Dn3 अपेक्ष्यैर्, G1 अवेक्ष्यैर्, M अभक्ष्यैर् (for अपक्षैर्) K1 Dn3m विविधै (for अहितै) S1 K2 च भर्तुर्; K1 उपायैर्, T1 च सत्ये (for च तस्य) — d) Ś1 K2 बिभेष्व; K1 बिभेषि, K3 D5 बिभीष्व, K4 Dc D3 विस्मयस्व; D2 बिभास्व, T1 नित्यस्य, T2 भिदस्व (for भिद्यस्व) K3 °वृत्तै, B Dc Dn2 n3 D3 4 6 G3 °वृत्तै°, T1 G1 °स्थितै (for °द्धतै)

10 a) K4 Dn3 D1 मद ; D3 मद (for मद) T G1 M तदप्रमाद (T2 G1 इद प्रमाण) पुरुषेपु कृत्वा, G2 4 नैव प्रमाण कुहकेषु कुर्यां° — b) K4 D2 3 T M मान, Dc भाग ; G1 -माना, G2 4 माना (for भाव) K1 2 B D2 3 परि° (for प्रति) D2 M1 मान ; T माण, G1 4 माणा, G3 वाच (for मौनम्) — c) K3 B3 Dn1 D3–6 °शाम्बा° (for

नोपासितव्यौ रहिते कदाचित् ॥ १०
महाकुलीनाभिरपापिकाभिः
स्त्रीभिः सतीभिस्तव सख्यमस्तु ।
चण्डाश्च शौण्डाश्च महाशनाश्च
चौराश्च दुष्टाश्चपलाश्च वर्ज्याः ॥ ११
एतद्यशस्यं भगवेदनं च
स्वर्ग्यं तथा शत्रुनिबर्हणं च ।
महार्हमाल्याभरणाङ्गरागा
भर्तारमाराधय पुण्यगन्धा ॥ १२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रयोविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२३ ॥

२२४

वैशंपायन उवाच ।
मार्कण्डेयादिभिर्विप्रैः पाण्डवैश्च महात्मभिः ।
कथाभिरनुकूलाभिः सहासित्वा जनार्दनः ॥ १
ततस्तैः संविदं कृत्वा यथावन्मधुसूदनः ।
आरुरुक्षू रथं सत्यामाह्वयामास केशवः ॥ २
सत्यभामा ततस्तत्र स्वजित्वा द्रुपदात्मजाम् ।
उवाच वचनं हृद्यं यथाभावसमाहितम् ॥ ३
कृष्णे मा भूत्तवोत्कण्ठा मा व्यथा मा प्रजागरः ।
भर्तृभिर्देवसंकाशैर्जितां प्राप्स्यसि मेदिनीम् ॥ ४
न ह्येवं शीलसंपन्ना नैवं पूजितलक्षणाः ।

साम्बा) — ^{d}) Ś$_1$ K$_1$ (m as in text) $_3$ न हि ते (for रहिते)

11 ^{a}) T$_2$ महास्म्यशीलाभिर् (for °कुलीनाभिर्) D$_2$ अपापकाभि°, M$_2$ अपालिकाभि° — ^{b}) Ś$_1$ K$_1$ $_4$ B$_4$ D$_1$ (before corr) $_2$ $_3$ $_5$ T G$_2$ $_4$ सखीभि (for सतीभि) Ś$_1$ K D$_{1-3}$ सह (for तव) — ^{c}) K$_4$ चह्यश्च शौक्यश्च; T$_1$ चहप्रचहाश्च G$_1$ M शौस्य (for शौण्डा) — ^{d}) K$_4$ चौर्यैश्च, B$_1$ D$_{1-3}$ M$_1$ चौर्यां°, T$_1$ G$_3$ $_4$ चोरा , T$_2$ G$_1$ घोरा (for चौरा°)

12 ^{a}) T$_1$ G$_2$ $_4$ रहस्य (for यशस्य) B D (except D$_3$) G$_3$ भगदैवत; T$_1$ G$_1$ $_2$ $_4$ M वेसन — ^{b}) Dn$_2$ तदा, G$_3$ यथा (for तथा) — ^{c}) T$_1$ G$_1$ मालाभरणांग° (for माल्याभरणाङ्ग°) T$_1$ माला, T$_2$ G$_1$ $_2$ $_4$ रागैर् (for रागा) — ^{d}) S$_1$ K$_1$ $_2$ Do पुण्यगधे; K$_3$ गधपुण्ये, B$_1$ पुण्यगधि, B$_4$ S (except G$_3$) गधै

Colophon — *Major parvan* K$_1$ $_2$ G$_2$ $_4$ M$_2$ आरण्य — *Sub parvan* K B Do Dn$_1$ n$_3$ D$_{1-6}$ G$_1$ $_3$ द्रौपदी(B$_4$ कृष्णा)सत्यभामासंवाद (K$_4$ सत्यभामाद्रौपदीसं°) — *Adhy no* (figures, words or both) Dn (Dn$_1$ marg) 233 (Dn$_2$ 232), D$_1$ 236, T G$_1$ 224, G$_2$ $_4$ M (M$_2$ *inf lin*) 226 (M$_2$ orig 228) — *Śloka no* Dn D$_1$ 12 (in D$_1$ this figure is followed by 16)

224

1 ^{b}) B$_1$ $_2$ $_3$ (m as in text) ब्राह्मणै° (for पाण्डवै) — ^{c}) G$_1$ रूपाभि , M$_1$ कूल्याभि (for °कूलाभि°) — ^{d}) B Dn D$_4$ $_6$ G$_3$ सह स्थित्वा (for सहासित्वा)

2 K$_2$ om (hapl) 2^{ab} — ^{a}) S$_1$ K$_1$ तां, K$_4$ स (for तै) — ^{b}) G$_2$ पांडवैर् (for यथावन्) — ^{d}) S (except G$_3$) भारत (for केशव)

3 ^{a}) B$_2$ तां तु (for तत्र) — ^{b}) K$_3$ जित्वा च, Dc$_1$ पूजित्वा; D$_1$ अर्चित्वा; T$_1$ रजित्वा; G$_1$ सस्वजे (for स्वजित्वा) — ^{c}) B$_2$ सत्य (for हृद्य) — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1-3}$ B$_4$ Dn D$_1$ $_2$ $_5$ M$_1$ श्राव (for °भाव) Ś$_1$ K D$_{1-3}$ $_5$ समाहिता, T$_1$ G$_1$ $_2$ $_4$ समन्वित

4 ^{a}) K$_3$ ततोत्कठा — In D$_4$, the portion of the text from गर (in ^{b}) up to 3 225 11^{a} is lost on a missing fol (343) — ^{c}) T$_1$ (? gloss) सदृशैर् (for °सकाशैर्)

5 D$_4$ missing (of v l 4) — ^{b}) D$_3$ नैव; G$_4$ एव, M$_1$ स्त्रिय (for नैव) K$_2$ $_4$ Do D$_1$ $_5$ G$_4$ °लक्षणा — ^{c}) B$_1$ आमु° (for प्रामु) K$_3$ Do D$_5$ क्लेशान्; T$_2$ काल (for क्लेश) — ^{d}) D$_1$ सथा (for यथा) Ś$_1$ K$_1$ D$_2$ असितेक्षणा

6 D$_4$ missing (of v l 4) — ^{a}) Do तु, D$_3$ हि

प्राप्नुवन्ति चिरं क्लेशं यथा त्वमसितेक्षणे ॥ ५
अवश्यं च त्वया भूमिरियं निहतकण्टका ।
भर्तृभिः सह भोक्तव्या निर्द्वंद्वेति श्रुतं मया ॥ ६
धार्तराष्ट्रवधं कृत्वा वैराणि प्रतियात्य च ।
युधिष्ठिरस्थां पृथिवीं द्रष्टासि द्रुपदात्मजे ॥ ७
यास्ताः प्रव्राजमानां त्वां प्राहसन्दर्पमोहिताः ।
ताः क्षिप्रं हतसंकल्पा द्रक्ष्यसि त्वं कुरुस्त्रियः ॥ ८
तव दुःखोपपन्नाया यैराचरितमप्रियम् ।
विद्धि संप्रस्थितान्सर्वांस्तान्कृष्णे यमसादनम् ॥ ९
पुत्रस्ते प्रतिविन्ध्यश्च सुतसोमस्तथा विभुः ।
श्रुतकर्मार्जुनिश्चैव शतानीकश्च नाकुलिः ।
सहदेवाच्च यो जातः श्रुतसेनस्तवात्मजः ॥ १०
सर्वे कुशलिनो वीराः कृतास्त्राश्च सुतास्तव ।
अभिमन्युरिव प्रीता द्वारवत्यां रता भृशम् ॥ ११
त्वमिवैषां सुभद्रा च प्रीत्या सर्वात्मना स्थिता ।
प्रीयते भावनिर्द्वंद्वा तेभ्यश्च विगतज्वरा ॥ १२
भेजे सर्वात्मना चैव प्रद्युम्नजननी तथा ।
भानुप्रभृतिभिश्चैनान्विशिनष्टि च केशवः ॥ १३
भोजनाच्छादने चैषां नित्यं मे श्वशुरः स्थितः ।
रामप्रभृतयः सर्वे भजन्त्यन्धकवृष्णयः ।
तुल्यो हि प्रणयस्तेषां प्रद्युम्नस्य च भामिनि ॥ १४
एवमादि प्रियं प्रीत्या हृद्यमुक्त्वा मनोनुगम् ।
गमनाय मनश्चक्रे वासुदेवरथं प्रति ॥ १५
तां कृष्णां कृष्णमहिषी चकाराभिप्रदक्षिणम् ।

(for च)　B_4 कृष्णे (for भूमिर्) — [b]) B_4 भूमिर् (for इयं)　T_1 निःसृत (for निहत°)

7 D_4 missing (cf v l 4) — [a]) K_1 श्रुत्वा (for कृत्वा) — [b]) B_3 प्रतिपत्य, G_3 °पात्य (for °यात्य) — [d]) K_4 D_{1-3} द्रक्ष्यसि, B_1 वीक्ष्यसे, $B_{2\,3}$ Dc Dn $D_{4\,6}$ G_3 द्रक्ष्यसे

8 D_4 missing (cf v l 4)　D_2 om (hapl) up to द्रक्ष्यसि — [a]) T_1 त्वा (for ता°)　K_4 $B_{1\,3}$ Dc $D_{1\,3}$ T_3 G_3 प्रव्रज°, T_1 G_2 प्रव्रज्य° (for प्रव्राज°)　$Ś_1$ ता (for त्वां) — [c]) $Ś_1$ K $D_{1\,2\,5}$ गत° (for हत°) — [d]) B_1 द्रक्ष्यसे　B_2 कुरुस्त्रिय, T_2 कुलस्त्रिय°

9 D_4 missing (cf v l 4) — [c]) T_2 $G_{1\,2}$ तान् (for स) — [d]) T_2 त्वत्कृते; G_1 कृष्णे त्व (for तान्कृष्णे) — After 9, $Ś_1$ $K_{1\,2\,4}$ D_{1-3} ins

1097* ये च तत्र स्थिता राज्ञि तत्पक्षीया क्षितीश्वरा ।
तेषां कालः क्षितीशानां प्राप्तः कृष्णे दुरासदः ।

10 D_4 missing (cf v l 4) — [a]) $Ś_1$ K_{1-3} D_5 transp ते and च　D_1 तु (for ते)　K_4 B_1 $D_{2\,3}$ तु; D_1 ते (for च) — [b]) K_3 Dc D_3 T_1 श्रुत° (for सुत°)　$Ś_1$ K $D_{1\,3}$ तथा शिशुः, B_1 Dn $D_{2\,6}$ G_3 तथाविधः, T_1 तथा भिभूः; T_1 G_1 च वर्धनः (for तथा विभुः) — [d]) $D_{1\,6}$ G_3 तु (for च) — [f]) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ श्रु(K_1 सु)तसोम° (for श्रुतसेन°)

11 D_4 missing (cf v l 4) — [b]) K_4 कृतार्था° (for कृतास्त्रा°) — [c]) K_1m G_1 प्रीत्या (for प्रीता) — [d]) K_1m सुभद्रायां (for द्वारवत्यां)　T_1 सुता (for रता)

12 D_4 missing (cf v l 4) — [a]) G_1 [अ]पि (for च) — [b]) D_6 T_1 प्रीता (for प्रीत्या) — [c]) $Ś_1$ K_1 प्रीतये (for प्रीयते)　S_1 B Dc Dn $D_{2\,4\,6}$ G_3 तव; D_1 चैव (for भाव-)　D_6 °निर्बंद्धा (for °निर्द्वंद्वा) — After 12, B (B_1 marg) Dc Dn D_3 (marg sec m) $D_{5\,6}$ G_3 ins

1098* दुःखिता तेन दुःखेन सुखेन सुखिता तथा ।

13 D_4 missing (cf v l 4) — [a]) K_3 भोजा; K_4 भजे; B Dc Dn $D_{1\,6}$ G_3 भजेत् (for भेजे)　K_4 D_1 T $G_{2\,4}$ चैतान्; D_3 G_1 M_1 चैनान् (for चैव)　D_2 भजेत भोज सर्वास्मान (sic) — [c]) $K_{1\,4}$ B_2 Dc $D_{2\,3\,5}$ चैतान् (for चैनान्) — [d]) $Ś_1$ K_2 T_1 M न (for च)

14 D_4 missing (cf v l 4) — [a]) $Ś_1$ चैनान्; T_2 G_1 तेषां (for चैषां) — D_2 om (hapl) 14^{bcde} — [b]) A few MSS स्वसुरः (for श्वशुरः) — [e]) K_1 प्रत्यय° (for प्रणय°) — [f]) B D (except D_{1-3}, D_4 missing) भाविनि, T_2 G_4 भामिनी

15 Before 15, $B_{3\,4}$ (both marg) D_1 T_1 G_1 M ins वैश° उ° (resp वैश°)　D_4 missing (cf v l 4) — [a]) $Ś_1$ $K_{1\,2\,4}$ B_4 $D_{1-3\,5}$ सास्त्र; K_3 Dn $D_{2\,6}$ सत्य; B_{1-3} Dc G_3 सर्वे; T_2 प्रीता (for प्रीत्या) — [b]) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ B_1 °रम, Dc T_2 G_1 गत (for नुगम्) — [c]) $Ś_1$ K_{3-4} B_1 Dc $D_{1\,3\,5}$ $G_{1\,2\,4}$ मतिं (for मनश्च)

16 D_4 missing (cf v l 4) — [a]) $Ś_1$ $K_{1\,2\,4}$ $D_{1\,5}$ T_2 $G_{1\,4}$ सा कृष्णा °महिषीं — [b]) K_4 (by corr) D_6 प्रदक्षिणां — [c]) B_1 Dc शौरिः (for शौरेः) — [d]) $K_{1\,2\,4}$ B_{2-4} D (except D_6, D_4 missing) [अ]थ (for च)　B_{2-4} Dn $D_{2\,6}$ भाविनी (for भामिनी)　B_1 सत्य

आरुरोह रथं शौरेः सत्यभामा च भामिनी ॥ १६
स्मयित्वा तु यदुश्रेष्ठो द्रौपदीं परिसान्त्व्य च ।
उपावर्त्य ततः शीघ्रैर्हयैः प्रायात्परंतपः ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुर्विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२४ ॥ समाप्तं द्रौपदीसत्यभामासंवादपर्व ॥

२२५

जनमेजय उवाच ।
एवं वने वर्तमाना नराग्र्याः
शीतोष्णवातातपकर्शिताङ्गाः ।
सरस्तदासाद्य वनं च पुण्यं
ततः परं किमकुर्वन्त पार्थाः ॥ १
वैशंपायन उवाच ।
सरस्तदासाद्य तु पाण्डुपुत्रा
जनं समुत्सृज्य विधाय चैषाम् ।
वनानि रम्याण्यथ पर्वतांश्च
नदीप्रदेशांश्च तदा विचेरुः ॥ २
तथा वने तान्वसतः प्रवीरा-
न्स्वाध्यायवन्तश्च तपोधनांश्च ।
अभ्याययुर्वेदविदः पुराणा-
स्तान्पूजयामासुरथो नराग्र्याः ॥ ३
ततः कदाचित्कुशलः कथासु
विप्रोऽभ्यगच्छद्भुवि कौरवेयान् ।
स तैः समेत्याथ यदृच्छयैव
वैचित्रवीर्यं नृपमभ्यगच्छत् ॥ ४
अथोपविष्टः प्रतिसत्कृतश्च
वृद्धेन राज्ञा कुरुसत्तमेन ।
प्रचोदितः सन्कथयांबभूव
धर्मानिलेन्द्रप्रभवान्यमौ च ॥ ५

भामासहायवान्, T_1 M_1 कृष्णयानुगता शुभा

17 D_4 missing (cf v l 4), D_1 om 17 — [a]) Dc D_5 स्मितं कृत्वा; T_1 G_1 स स्मयित्वा, $G_{2,4}$ सांत्वयित्वा (for स्मयित्वा तु) D_3 च; T_2 स (for तु) — [b]) B_3 °शांत्य च; D_2 °सांत्वयन् (for °सान्त्व्य च) — [c]) K_1 B_4 $D_{2,3}$ T_1 $G_{1,3,4}$ °वृत्य (for °वर्त्य) $K_{2,4}$ $D_{4,8}$ रथ (for तत॰) $Ś_1$ K $D_{2,3,5}$ शीघ्र, B_4 शीघ्रो — [d]) K_3 Dc T_1 G_4 M परंतप, B पुरं तदा, Dn D_6 G_3 पुरं स्वकं, T_2 G_1 नराधिप

Colophon om in $Ś_1$ $K_{1,2}$ D_4 missing — *Major parvan* $G_{2,4}$ आरण्य — *Sub parvan* K_4 B Dc Dn $D_{2,3,6}$ G_3 द्रौपदीसत्यभामासंवाद; to it K_4 Dc Dn_1 n_2 $D_{2,3}$ add समाप्त — *Adhy name* K_2 D_5 वासुदेवाभिगमन, D_1 वासुदेवाभिगमनोपाख्यानसमाप्तिः; G_1 कृष्णद्वारकाप्रवेश — *Adhy no* (figures, words or both) B_4 306 Dn 234 (Dn_2 233), D_1 M_2 (*inf lin*) 237 (M_2 orig 229), T G_1 225 $G_{2,4}$ M_1 227 — *Śloka no* Dn D_1 18

225

1 In D_4, 1–11[a] is lost on a missing fol (cf v l 3 224 4) — [b]) S_1 K_2 $B_{2,3}$ Dn_1 n_3 D_8 G_3 °कर्षितांगा, D_1 °कर्षिताश्च — [c]) G_1 समा° (for तदा) — [d]) $K_{3,4}$ D_2 किमकुर्वन्स्म (for कुर्वन्त)

2 D_4 missing (cf v l 1) — [a]) $Ś_1$ $K_{1,2}$ Dc च (for तु) — [b]) T_1 M_1 सतां च, T_2 $G_{1,2,4}$ M_2 विहाय (for विधाय) S_1 K_2 चैव, K_1 G_3 रक्षां, Dn $D_{1,3,4}$ वेशं ($D_{1,3}$ °ष); T_1 M_1 तेषां, T_2 $G_{1,2,4}$ चेष्ट (for चैषाम्) — [c]) G_1 च (for [अ]थ) — [d]) K_1 D_1 S (except G_3 M_1) तथा (for तदा)

3 D_4 missing (cf v l 1) — [a]) S_1 $K_{1,2,4}$ D_{1-3} तस्मिन्; T_2 $G_{1,2,4}$ श्रुत्वा (for तथा) T_1 $G_{3,4}$ च (for प्र॰)

4 D_4 missing (cf v l 1) — [a]) D_1 कुशली G_1 कथावित् — G_1 om 4[c]–6[a] — [c]) B_2 सर्वैः; T_1 $G_{3,4}$ स वै (for स तैः) — [d]) D_2 T_1 अन्व (for अभ्य)

5 D_4 missing (cf v l 1) G_1 om 5 (cf v l 4)

कृशांश्च वातातपकर्शिताङ्गा-
न्दुःखस्य चोग्रस्य मुखे प्रपन्नान् ।
तां चाप्यनाथामिव वीरनाथां
कृष्णां परिक्लेशगुणेन युक्ताम् ॥ ६
ततः कथां तस्य निशम्य राजा
वैचित्रवीर्यः कृपयाभितप्तः ।
वने स्थितान्पार्थिवपुत्रपौत्रा-
ञ्श्रुत्वा तदा दुःखनदीं प्रपन्नान् ॥ ७
प्रोवाच दैन्याभिहतान्तरात्मा
निःश्वासबाष्पोपहतः स पार्थान् ।
वाचं कथंचित्स्थिरतामुपेत्य
तत्सर्वमात्मप्रभवं विचिन्त्य ॥ ८
कथं नु सत्यः शुचिरार्यवृत्तो
ज्येष्ठः सुतानां मम धर्मराजः ।
अजातशत्रुः पृथिवीतलस्थः
शेते पुरा राङ्कवकूटशायी ॥ ९
प्रबोध्यते मागधसूतपूगै-
र्नित्यं स्तुवद्भिः स्वयमिन्द्रकल्पः ।
पतत्रिसंघैः स जघन्यरात्रे
प्रबोध्यते नूनमिडातलस्थः ॥ १०
कथं नु वातातपकर्शिताङ्गो
वृकोदरः कोपपरिप्लुताङ्गः ।
शेते पृथिव्यामतथोचिताङ्गः
कृष्णासमक्षं वसुधातलस्थः ॥ ११
तथार्जुनः सुकुमारो मनस्वी
वशे स्थितो धर्मसुतस्य राज्ञः ।
विदूयमानैरिव सर्वगात्रै-
र्ध्रुवं न शेते वसतीरमर्षात् ॥ १२

— b) D1 °पुंगवेन (for °सत्तमेन) — c) D1 प्रणोदित° (for प्रचो°) K4 B Dn D2. 3. 6 G3 M2 सकथ°, Dc D5 सत्कथ°, T2 [अ]थ कथ° (for सन्कथ°)

6 D4 missing (cf. v. l. 1) G1 om. 6a (cf. v. l. 4) — a) Ś1 B2 Dn1 n3 °कर्षितांगान्; T2 °कर्शितांश्च and °कर्शितागान् also — b) K3 दुःखग्रहोग्रस्य (for दुःखस्य चोग्रस्य) K2 सुख, Dc सुखे, M1 सुख (for मुखे) — d) T1 °त्याग- (for °क्लेश-) D2 गणानु, D3 T1 M1 गणेन (for गुणेन)

7 D4 missing (cf. v. l. 1) D1 om. 7 G2. 4 transp. 7ab and 7cd — a) B Dn D6 T1 G कथास् (for कथा) — c) Ś1 K1-3 B2 Dc D2. 3 तदा, K4 B1. 3. 4 Dn D5. 6 G3 तथा (for स्थितान्) T2 पांडव° (for पार्थिव°) — d) D5 कृष्णां (for श्रुत्वा) K4 D2. 3 [अ]थ (D3 तु) तान्, B Dn D5. 6 T G3. 4 M1 तथा (for तदा) K2. 3 °नदी (for नदीं)

8 D4 missing (cf. v. l. 1) K3 om. 8ab — a) B4 देन्याभिह°, D5 दैन्याभिहि°, T2 G1 चैनान्विहि° (for दैन्याभिह°) — b) B Dc Dn D6 G3 वातोप°, D1-3 °कठोप°, D5 °गर्भोप° (for °बाष्पोप°) B Dc Dn D6 G3 M तदानीं, D1-3 च राजा, D5 शुभार्थी, T2 G4 स्म पार्थान्, G2 च पार्थान् (for स पार्थान्) Ś1 K4 °कठोपहतस्वरार्तो (K4 °र्थो), K1. 2 °कठोपहतस्वरार्तं (K2 °स्वरार्तो) — d) B3 प्रविश्य (for विचिन्त्य)

9 D4 missing (cf. v. l. 1) — a) D6 G3 तु (for नु) Ś1 K1. 2 आत्मवान्वै (for आर्यवृत्तो) — b) B3 G4 श्रेष्ठ (for ज्येष्ठ) — c) B4 Dn D6 G3 पृथिवीतले सः; T1 G2. 4 प्र(G4 न्य)थित स्म शेते, T2 G1 वसुधातलेषु — d) T1 G2. 4 भूमौ (for शेते) K4 D1-3 शोभनतल्पशायी, B4 बांधवकूटशायी

10 D4 missing (cf. v. l. 1) — a) Ś1 K1. 2 °सवैर्; B2 °वृंदैर्, B3m T G2. 4 °पुत्रैर् (for °पूगैर्) — b) T1 यज्ञ, M1 यस्त (for नित्य) — c) D1 अपत्रि° (for पतत्रि°) T2 G1. 3. 4 नृपोत्त (for जघन्य) B4 T G1. 3. 4 रात्रौ, Dc काले (for -रात्रे) — d) Dc प्रबुध्यते K4 D2. 3 S इला(G1 हा)तलस्थ°, B Dc D1 इहा(B3 D1 °वा)चलस्थ° (for इडा°)

11 D4 missing up to 11a (cf. v. l. 1) G2 om. (hapl.) 11 — a) Ś1 B Dn D5. 6 G3 °कर्षितांगो — S1 om. (hapl.) 11bc — b) T2 G1. 4 M1 °परिप्लुताक्ष° — B3 transp. 11c and 11d — c) T G1. 4 M °चित स (M1 सन्) (for °चिताङ्ग°)

12 b) B4 राजस्य (for सुतस्य) — c) Ś1 K1. 2 T2 G2. 4 विधूयमाने — 12d = 13d

13 K4 D3 om. (hapl.) 13 — b) S1 K1. 2 दृष्ट्वा च भीम (for भीम च दृष्ट्वा) K3. 4 B Dn D4-6 G3 °विप्र

यमौ च कृष्णां च युधिष्ठिरं च
भीमं च दृष्ट्वा सुखविप्रयुक्तान् ।
विनिःश्वसन्सर्प इवोग्रतेजा
ध्रुवं न शेते वसतीरमर्षात् ॥ १३
तथा यमौ चाप्यसुखौ सुखार्हौ
समृद्धरूपावमरौ दिवीव ।
प्रजागरस्थौ ध्रुवमप्रशान्तौ
धर्मेण सत्येन च वार्यमाणौ ॥ १४
समीरणेनापि समो बलेन
समीरणस्यैव सुतो बलीयान् ।
स धर्मपाशेन सितोग्रतेजा
ध्रुवं विनिःश्वस्य सहत्यमर्षम् ॥ १५
स चापि भूमौ परिवर्तमानो
वधं सुतानां मम काङ्क्षमाणः ।
सत्येन धर्मेण च वार्यमाणः
कालं प्रतीक्षत्यधिको रणेऽन्यैः ॥ १६
अजातशत्रौ तु जिते निकृत्या
दुःशासनो यत्परुषाण्यवोचत् ।
तानि प्रविष्टानि वृकोदराङ्गं
दहन्ति मर्माग्निरिवेन्धनानि ॥ १७
न पापकं ध्यास्यति धर्मपुत्रो
धनंजयश्चाप्यनुवर्तते तम् ।
अरण्यवासेन विवर्धते तु
भीमस्य कोपोऽग्निरिवानिलेन ॥ १८
स तेन कोपेन विदीर्यमाणः
करं करेणाभिनिपीड्य वीरः ।
विनिःश्वसत्युष्णमतीव घोरं
दहन्निवेमान्मम पुत्रपौत्रान् ॥ १९
गाण्डीवधन्वा च वृकोदरश्च
संरम्भिणावन्तककालकल्पौ ।

युक्त, D_{1} $_{3}$ विप्रमुक्त, T_{2} G_{1} °सवियुक्त — $13^{d} = 12^{d}$

14 ^{a}) K_{2} चापि सुखौ; K_{3} चाप्यसुखौ (for चाप्य°) K_{3} सुखाढ्यौ (for °र्हौ) — ^{b}) $Ś_{1}$ समिद्ध°; K_{4} सवृद्ध°; B_{3} समूर्ध (for समृद्ध°) K_{3} D_{c} यथैव; T_{1} अतीव (for दिवीव) — ^{d}) = (var) 16^{c} K_{4} D_{2} $_{3}$ (before corr) S (except G_{3}) क्रोधेन सत्येन, D_{1} सत्येन धर्मेण (by transp) M तु (for च) $Ś_{1}$ K_{1} B_{1} D_{c1} D_{2} धार्य°; D_{5} वर्ध° (for वार्य°)

15 ^{a}) D_{3} समीरणस्य (for °णेन) K_{3} D_{c2} D_{4-6} G_{3} [अ]थ, B D_{c1} D_{n} D_{1} [अ]थ, T G_{1} $_{2}$ $_{4}$ [इ]ह; M [ए]व (for [अ]पि) — ^{b}) B_{4} [अ]थ; T_{1} G_{1} $_{2}$ [इ]व, T_{2} [अ]पि (for [ए]व) G_{2} समो (for सुतो) — ^{c}) T_{1} यतो°, T_{2} G_{1} वृतो°, G_{2} $_{4}$ ततो° (for सितो°) K_{3} B_{1-3} D (except D_{2} $_{3}$) G_{3} प्रजेन (for प्रतेजा) — ^{d}) $Ś_{1}$ K_{1} $_{2}$ $_{4}$ D_{5} विनिश्चित्य, a few MSS विनिश्वस्य B_{4} D_{1} [अ]मर्षात्, D_{3} [अ]मर्षी; T_{1} [अ]मर्षं (for [अ]मर्षम्)

16 ^{a}) D_{c} परिधार्यमाणो — ^{c}) = (var) 14^{d} D_{1} धर्मेण सत्येन (by transp) T_{2} G_{1} नि (for च) — ^{d}) K_{3} काम (for काल°) D_{c} [अ]थ कौरवेन्द्र, D_{4} $_{6}$ [अ]धिको रणोऽन्यैः

17 ^{a}) T_{1} शत्रु (for शत्रौ) K_{4} नि (for तु) T_{1} ग्लहे (for जिते) D_{1} निकृत्याः; G_{1} $_{2}$ निकृत्य — ^{c}) G_{1} वृकोदरागे — ^{d}) K_{2} D_{2} दहति $Ś_{1}$ K D_{1-3} म(K_{1} $_{2}$ [अ]म)दाग्निर्, B D_{c} D_{n} D_{4} $_{6}$ G_{3} कक्षाग्निर्; G_{1} मर्मेग्निर्, G_{2} $_{4}$ धर्माग्निर् (for मर्माग्निर्) K_{4} [इ]धनेन (for [इ]न्धनानि)

18 K_{3} om (hapl) from 18^{a} up to कोपोऽग्निर् (in 18^{d}) — ^{a}) $Ś_{1}$ K_{1} $_{2}$ पातक; T_{2} G_{1} $_{2}$ पापके, G_{4} पावके, M_{1} पावक B_{1} पश्यति, T_{2} G_{1} $_{2}$ $_{4}$ स्थास्य; M_{1} धास्य°, M_{2} धाक्ष्य (for ध्यास्य) $Ś_{1}$ धर्मराजो, K_{2} ब्रह्मपुत्रो — ^{b}) D_{1} वा (for च) B D_{c} D_{n} D_{4-6} G_{3} °वत्स्यते, D_{1} °वत्स्यते (for वर्तते) — ^{c}) $Ś_{1}$ K_{1} $_{2}$ स, K_{4} B_{2} [ऽ]स्य (for तु) — ^{d}) K_{1} (by corr) $_{4}$m D_{1} $_{3}$ G_{1} कोपाग्निर् $Ś_{1}$ K_{1} $_{2}$ $_{4}$ D_{1-3} [इ]धनेन (K_{4}m [इ]धनानि); K_{3} M_{2} [अ]नलेन (for [अ]निलेन)

19 ^{a}) K_{2} $_{4}$ B D G_{3} विदह्यमान (K_{3} D_{c} D_{1} दार्यमाण°); M_{2} निवार्यमाण — ^{b}) T_{2} G_{1} [अ]पि (for [अ]भि) K_{3} D_{c} मानी (for वीर) — ^{c}) K_{4} D_{2} T °निश्वसन् $Ś_{1}$ K_{1} $_{2}$ G_{1} [उ]ग्रम् (for [उ]ष्णम्) K_{3} D_{c} D_{1} $_{3}$ वीरो (for घोर) — ^{d}) T_{1} G_{1} $_{2}$ $_{4}$ M_{2} [इ]मां; T_{2} [ए]न (for [इ]मान्) $Ś_{1}$ K_{4} °सेलान्; K_{1} $_{2}$ °शैलान्, D_{1-3} $_{5}$ T_{1} G_{1} $_{2}$ $_{4}$ M सेना, T_{2} मासे (for पौत्रान्)

20 ^{a}) D_{2} गांजीवधन्वा $Ś_{1}$ K_{1} $_{2}$ स (for च) — ^{b}) K_{2} सरमणाव् T_{2} G_{1} पन्नग° (for [अ]न्तक°) D_{c} कालतुल्यौ

न शेषयेतां युधि शत्रुसेनां
शरान्किरन्तावशनिप्रकाशान् ॥ २०
दुर्योधनः शकुनिः सूतपुत्रो
दुःशासनश्चापि सुमन्दचेताः ।
मधु प्रपश्यन्ति न तु प्रपातं
वृकोदरं चैव धनंजयं च ॥ २१
शुभाशुभं पुरुषः कर्म कृत्वा
प्रतीक्षते तस्य फलं स्म कर्ता ।
स तेन युज्यत्यवशः फलेन
मोक्षः कथं स्यात्पुरुषस्य तस्मात् ॥ २२
क्षेत्रे सुकृष्टे ह्युपिते च बीजे
देवे च वर्षत्यृतुकालयुक्तम् ।
न स्यात्फलं तस्य कुतः प्रसिद्धि-
रन्यत्र दैवादिति चिन्तयामि ॥ २३
कृतं मताक्षेण यथा न साधु
साधुप्रवृत्तेन च पाण्डवेन ।
मया च दुष्पुत्रवशानुगेन
यथा कुरूणामयमन्तकालः ॥ २४
ध्रुवं प्रवास्यत्यसमीरितोऽपि
ध्रुवं प्रजास्यत्युत गर्भिणी या ।
ध्रुवं दिनादौ रजनीप्रणाश-
स्तथा क्षपादौ च दिनप्रणाशः ॥ २५
क्रियेत कस्मान्न परे च कुर्यु-
र्वित्तं न दद्युः पुरुषाः कथंचित् ।
प्राप्यार्थकालं च भवेदनर्थः
कथं नु तत्स्यादिति तत्कुतः स्यात् ॥ २६

(for -कालकल्पौ) — [c]) $D_{1, 3}$ $G_{2, 4}$ निःशेषयेतां, D_5 सुयोधयेतां $Ś_1$ $K_{1, 3, 4}$ D_2 °शेष (for °सेना) — [d]) K_3 Dc $D_{1, 5}$ सृजता°; K_4 $D_{2, 3}$ क्षिपता° (for किरन्ता°)

21 [a]) K_1 सूर्य° (for सूत°) — [b]) G_4 धनजय° (for दुःशासन°) $Ś_1$ K_1 (*sup lin*) समर्ष°; K_1 (orig) $_2$ स्वमर्ष°, T $G_{1, 2, 4}$ सुमदतेजा — [c]) $Ś_1$ K_1 साधु (for मधु) $Ś_1$ $K_{1, 2}$ च (for तु) — [d]) B D (except D_{1-3}) G_3 यद् द्यूतमालब्ध्य (Dc °लक्ष्य) हरन्ति राज्य

22 [a]) B Dn $D_{4, 6}$ G_3 कर्म नरो हि (for पुरुष कर्म) — [b]) D_1 तस्व, S (except G_3) चेत्स (for तस्य) $Ś_1$ $K_{1, 2}$ Dc D_5 तु, B_2 हि (for स्म) K_4 B_4 D_2 S (except G_3) विपाके (for स्म कर्ता) — [c]) D_1 सत्येन, T_2 एतेन (for स तेन) B Dn D_4 मुच्य° (for युज्य°) — [d]) K_3 B_1 Dc तस्य (for तस्मात्)

23 [a]) D_2 क्षुद्रे (for क्षेत्रे) $Ś_1$ K_1 सुपिष्टे, Dc प्रकृष्टे (for सु°) S_1 $K_{1, 2}$ [ऽ]प्युपिते; $D_{1, 2}$ [ऽ]प्युवि°, T_1 M_1 रसि°, T_2 विहि°, G_1 रहि°, $G_{2, 4}$ वपि°, M_2 रसिके (for ह्युपिते) B_4 D_1 [ऽ]पि (for च) $Ś_1$ $K_{1, 3, 4}$ $D_{1, 2, 3}$ (*sup lin* as in text) काले, B_4 T_2 M सम्यग्, T_1 देवे (for बीजे) — [b]) T_1 बीजे, G_1 दैवे (for देवे) D_1 तु (for च) K_4 B Dc $D_{1-4, 6}$ T_2 G_1 [अ]नु, T_1 [अ]थ, $G_{2, 4}$ [उ]त (for [ऋ]तु) — [c]) $Ś_1$ वस्तु, $K_{1, 2}$ वसु (for न स्यात्) T_2 $G_{1, 2}$ M_2 तु साध्य(M_2 °प्र) सिद्धिर्, T_1 तु साधु साध्वी, M_1 तु सप्रसिद्धिर् (for कुतः प्रसिद्धिर्) — [d]) D_1 चिंतनीय, S (except G_3) नास्ति हेतुः (for चिन्तयामि)

24 [a]) K_4 D_2 अनार्येण; D_1 कृताक्षेण (for मताक्षेण) K_3 कृत ममापेक्षणया न साधु — [b]) $Ś_1$ K B_4 $D_{1-3, 5}$ °प्रवृत्तेषु च पांडवेषु — [c]) T_1 न, T_2 G_1 तु (for च) T_2 G_1 दुष्पुत्रशताकुलेन — [d]) K_4 $D_{2, 3, 5}$ तथा, S (except G_3) कृत (for यथा)

25 [a]) T_2 $G_{1, 2, 4}$ M प्रशाम्यति (for प्रवास्यति), and [ऽ]भिर् (for ऽपि) T_1 ध्रुव पिबत्यस्य समीरणोभिर् — [b]) $Ś_1$ $K_{1, 2}$ प्रवास्यति; D_1 प्रसू, G_1 प्रया° (for प्रजा) $Ś_1$ $K_{1, 2}$ [अ]पि (for [उ]त) — [c]) $Ś_1$ दिवादौ; K_1 प्रणा° (for दिना°) — [d]) K_3 क्षण° (for दिन°)

26 [a]) $Ś_1$ K D_{1-3} G_3 क्रियां च, B_4 क्षीयेत, D_5 क्रियाश्च, T_1 G_2 कृते च (for क्रियेत) B_1 T तस्मात्, B_4 दर्पात्; Dc कर्मात् (for कस्मात्) $K_{3, 4}$ D_{1-3} न नरा, B_{1-3} Dc Dn अपरे, D_5 स्वपरे (for न परे) $Ś_1$ K D_{1-3} G_3 वि (K_3 [ऽ]पि), B_4 [ऽ]प, D_4 तु (for च) T_2 कुर्याद् (for कुर्युर्) — [b]) $Ś_1$ चित्त न, $B_{2, 4}$ M Cnp वित्तेन, Dc वृत्त च, T_1 वित्तानि; $G_{1, 4}$ दत्त च, G_2 दत्ते च (for वित्त न) ❀ Cn वित्तेनेति गौडपाठे तु वित्तेन हेतुना । ❀ $Ś_1$ K_{1-3} D_1 $_5$ M_2 दद्यात्, Dc जह्यात् (for दद्यु) $Ś_1$ K_1 पुरुष, $K_{2, 3}$ B_2 Dc $D_{1, 3, 5}$ M_2 पुरुष S (except T_2 G_3) कथस्वित् — [c]) $B_{2, 3}$ [अ]थ (for [अ]र्थं) Dc काम (for काल) — [d]) $Ś_1$ $K_{1, 2}$ Dc D_1 $G_{2, 4}$ M_2 च, D_5 T_1 तु; T_2 G_1 न (for नु) $G_{2, 4}$ M न (for तत्) B_1 Dc T_1 कृत; B_4 गत (for कुत) D_5 कृतार्थे, T_2 कथ नु (for कुतः स्यात्)

कथं न भिद्येत न च स्रवेत
न च प्रसिच्येदिति रक्षितव्यम् ।
अरक्ष्यमाणः शतधा विशीर्येद्
ध्रुवं न नाशोऽस्ति कृतस्य लोके ॥ २७
गतो ह्यरण्यादपि शक्रलोकं
धनंजयः पश्यत वीर्यमस्य ।
अस्त्राणि दिव्यानि चतुर्विधानि
ज्ञात्वा पुनर्लोकमिमं प्रपन्नः ॥ २८
स्वर्गं हि गत्वा सशरीर एव
को मानुषः पुनरागन्तुमिच्छेत् ।
अन्यत्र कालोपहताननेका-
न्समीक्षमाणस्तु कुरून्मुमूर्षून् ॥ २९
धनुर्ग्राहश्चार्जुनः सव्यसाची
धनुश्च तद्गाण्डिवं लोकसारम् ।
अस्त्राणि दिव्यानि च तानि तस्य
त्रयस्य तेजः प्रसहेत को नु ॥ ३०
निशम्य तद्वचनं पार्थिवस्य
दुर्योधनो रहिते सौबलश्च ।
अबोधयत्कर्णमुपेत्य सर्वं
स चाप्यहृष्टोऽभवदल्पचेताः ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२५ ॥

२२६

वैशंपायन उवाच ।
धृतराष्ट्रस्य तद्वाक्यं निशम्य सहसौबलः ।
दुर्योधनमिदं काले कर्णो वचनमब्रवीत् ॥ १
प्रव्राज्य पाण्डवान्वीरान्स्वेन वीर्येण भारत ।

27 a) Ś1 M3 च, B2–4 Dn D1–6 T1 G3 नु (for न) B4 भिद्येच B4 [आ]स्रवेच, D5 श्रयेत, T1 [आ]श्रुवेत; T2 स्रुयेत; G3 स्तुवेत; M2 [आ]स्रवेत (for स्रवेत) — b) Ś1 K1 2 B1 3 D0 D5 T1 प्रसिच्ये°; K4 B4 प्रसिंचे°, T2 G1 [अ]वसीदे, G2 [अ]वसज्ये°; G4 [अ]वसिच्ये (for प्रसिच्ये°) — c) K4 B4 Dn D1 6 T1 G3 अरक्षयमाण; T2 G1 2 4 M अवेक्षमाण° (G1 °ण) (for अरक्ष्यमाण°) Ś1 K1 2 च तथा (for शतधा) B1 2 4 Dn D4 6 G1 3 प्र(G1 वि)कीर्येद्; T1 प्रकुर्युर्, G4 प्रशीर्येद् (for विशीर्येद्)

29 a) Ś1 K2 च (for हि) Ś1 K2 हित्वा, T1 G4 या (for ग°) K3 4 D3 एव, T1 G4 एक° (for एव) — b) G1 प्रतिगन्तुम् (for पुनरागन्तुम्) K2 ईक्षेत् (for इच्छेत्) — c) D3 अत्रैव, T2 अनेन, G1 अनुक्त (for अन्यत्र) T2 °पहितान् (for पहतान्) B4 अलोकान् (for अनेकान्) — d) B1 D5 °माणश्च, T G1 4 °माण° स, G2 °माणाद्धि; M °माणाच्च (for °माणस्तु) D4 6 T2 मुमुक्षून्; G1 मुहूर्तं (for मुमूर्षून्)

30 a) K4 D0 T G2 4 M धनुर्ग्रह° — b) K2 B3 त (for तद्) B1–3 Dn D2 4 6 G3 भीमवेग (for लोक°) — c) Ś1 K1 2 तानि तानि, Dn2 M1 तानि यस्य (for तानि तस्य) — d) Ś1 तस्यास्त्र°, K1 2 तस्यात्र, B2 एतस्य; T1 G4 M1 तत्त; G2 जय°, M2 स य (for त्रय) K1 प्रसहेत्त; T2 G2 विषहेत B2 3 Dn D5 6 G3 [ऽ]त्र, B4 [ऽ]स्य, D0 [ऽ]पि (for नु) G1 तेजो न सेहेत ततो नु को नु

31 b) K3 4 B D (except D5) G3 M1 दुर्योधन B1 T2 G1 रहित°; D3 5 सहित Ś1 K1 2 सौबलस्य; K3 B D G3 °लोथ (D2 3 °लेन); K4 °लेय — c) B1 ववाच यत्; D3 प्राबोधयत्, S (except G3) अबोधयतां (for अबोधयत्) — d) K D2 3 4 चाप्रहृष्टो; B1 D0 2 S (except T1 G3) चापि हृष्टो; D1 Cnp चाथ हृष्टो (!) T G1 4 °तेजा° (T2 चेता also as in text)

Colophon — *Major parvan* Ś1 K1 2 Dn2 G2 4 आरण्य — *Sub parvan* K3 4 B D0 Dn1 n2 D2–4 6 G3 4 घोषयात्रा, Dn3 पार्थिव[घो]षयात्रा — *Adhy name* K1 2 धृतराष्ट्रवाक्य; D1 धृतराष्ट्रनिवेदित; G1 धृतराष्ट्रप्रलाप — *Adhy no* (figures, words or both) B4 307, Dn 235 (Dn2 234), D1 238 T G1 226, G2 4 M1 228, M2 (orig) 230 (inf lin 208) — *Śloka no* Dn 32 D1 29

भुङ्क्ष्वेमां पृथिवीमेको दिवं शम्बरहा यथा ॥ २
प्राच्याश्च दाक्षिणात्याश्च प्रतीच्योदीच्यवासिनः ।
कृताः करप्रदाः सर्वे राजानस्ते नराधिप ॥ ३
या हि सा दीप्यमानेव पाण्डवान्भजते पुरा ।
साद्य लक्ष्मीस्त्वया राजन्नवाप्ता भ्रातृभिः सह ॥ ४
इन्द्रप्रस्थगते यां तां दीप्यमानां युधिष्ठिरे ।
अपश्याम श्रियं राजन्नचिरं शोककर्शिताः ॥ ५
सा तु बुद्धिबलेनेयं राज्ञस्तस्माद्युधिष्ठिरात् ।
त्वयाक्षिप्ता महाबाहो दीप्यमानेव दृश्यते ॥ ६
तथैव तव राजेन्द्र राजानः परवीरहन् ।
शासनेऽधिष्ठिताः सर्वे किं कुर्म इति वादिनः ॥ ७
तवाद्य पृथिवी राजन्निखिला सागराम्बरा ।
सपर्वतवना देवी सग्रामनगराकरा ।
नानावनोद्देशवती पत्तनैरुपशोभिता ॥ ८
वन्द्यमानो द्विजै राजन्पूज्यमानश्च राजभिः ।
पौरुषाद्दिवि देवेषु भ्राजसे रश्मिवानिव ॥ ९
रुद्रैरिव यमो राजा मरुद्भिरिव वासवः ।
कुरुभिस्त्वं वृतो राजन्भासि नक्षत्रराडिव ॥ १०
ये स्म ते नाद्रियन्तेऽऽज्ञां नोद्विजन्ते कदा च न ।
पश्यामस्ताञ्श्रिया हीनान्पाण्डवान्वनवासिनः ॥ ११

226

1 [b]) N G_{3} शकुनिस्तदा (for सहसौबल॰) — [c]) K_{4} B_{1} D_{2} $_{3}$ G_{2} $_{4}$ वाक्य, T_{1} राजन् (for काले) — [d]) N G_{3} कर्णेन सहितोब्रवीत्

2 Before 2, G_{1} ins कर्ण — [a]) T_{1} सर्वान् (for वीरान्) — [c]) T_{1} [ए]तां (for [इ]मां) D_{3} सर्वां (for एको) — [d]) K_{4} B_{1} $_{4}$ Dn_{1} n_{3} M_{2} दिवि (for दिव) D_{1} सुरपतिर् (for शम्बरहा) — After 2, T G_{1} $_{3}$ $_{4}$ ins

1099* तवाद्य पृथिवी राजन्निखिला सागराम्बरा ।
सपर्वतवनाकारा सहस्थावरजङ्गमा ।

[(L 1)=8^{ab} — (L 2) Prior half = (var) 8^{c}]

3 [a]) $Ś_{1}$ दक्षिणात्याश्च — [b]) B_{4} दिव्यमानवा (for [उ]दीच्यवासिन) — [d]) T_{1} आत्मन॰ (for राजान॰) K_{3} $_{4}$ D_{1-3} जना॰ (for नरा॰)

4 [a]) D_{5} या पुरा, T_{2} सा हि सा (for या हि सा) K_{4} D_{2} $_{3}$ प्र (for सा) — [b]) B_{4} Dc Dn अभजत् (for भजते) — [c]) D_{1} सा हि, G_{1} सम्यग् (for साद्य) D_{5} स्वय (for त्वया) Dc प्राप्ता (for राजन्) — [d]) Dc दुरापा (for अवाप्ता)

5 [a]) $Ś_{1}$ ॰प्रस्थ, K_{1} $_{2}$ प्रस्थे (for प्रस्थ) K_{3} D_{1} $_{5}$ ॰गतां (for ॰गते) $Ś_{1}$ K_{2} यात्रां, B_{1} रात्रां, D_{2} यां यां; D_{4} याता; T_{1} यातां, T_{2} यात (for यां तां) — [b]) B_{1} दीप्यमाने, D_{4} ॰माना — [c]) K_{3} $_{4}$ अपश्यामि B_{1} ततो राजन्; B_{2} $_{3}$ Dc D_{4} $_{6}$ G_{3} महाराज, B_{4} महीपाल (for श्रिय राजन्) — After 5^{c}, B_{4} D (except D_{1-3} $_{5}$) G_{3} ins

1100* दृश्यते सा तवाद्य वै ।
शत्रवस्तव राजेन्द्र

— [d]) T_{2} G_{1} अचिरात्, G_{2} $_{4}$ सुचिर $Ś_{1}$ K_{1} Dn_{1} n_{3} D_{1} $_{4}$ $_{6}$ शोककर्षिता ; D_{5} त्वा समागता

6 [a]) $Ś_{1}$ K_{1} $_{2}$ T_{1} साधु , K_{3} D_{1} $_{5}$ T_{2} G_{1} साद्य, B_{4} सा श्रीर् (for सा तु) K_{1} [ए]व, B_{4} [इ]पुम् (for [इ]य) — [b]) T राजन्, G_{1} राजात् (for राज्ञ॰) T_{2} तस्य (for तस्माद्) S (except G_{3}) तथाविधात् (for युधिष्ठिरात्) B_{4} अपहाय युधिष्ठिर — [c]) B_{4} त्वयि श्रिता (for त्वयाक्षिप्ता)

7 [a]) $Ś_{1}$ K_{1} $_{2}$ तदैव (for तथैव) — [c]) K_{4} नेषु स्थिता ; B_{4} ॰ने विष्ठिता , S ॰नेवस्थिता (G_{3} ने युधिता॰)

8 [a]) B_{4} Dn_{2} D_{4} $_{6}$ ते वय, Dn_{1} n_{3} तवेय (for तवाद्य) — G_{1} om (hapl) 8^{b}–9^{a} — [b]) $Ś_{1}$ K_{4} Dc D_{2} T_{1} G_{2} अखिला, D_{1} सकला (for निखिला) — [c]) T_{1} ॰घना चेय, T_{2} ॰वना देव, G_{4} ॰वनाकारा (for ॰वना देवी) — [d]) T_{2} नगराकरपूरिता, G_{4} सहस्थावरजगमा — [e]) D_{1} विधो (for वनो॰) — [f]) B_{2} Dn D_{4} $_{6}$ G_{3} पर्वतै (for पत्तनै) — After 8, T G_{2} $_{4}$ M ins

1101* नानाजनपदाकीर्णा स्फीतराष्ट्रा महाबला ।

9 G_{1} om 9^{a} (cf v l 8) — [a]) D_{1} स्तूय , D_{3} T G_{2} $_{4}$ M_{1} नम्य॰ (for वन्द्य) D_{5} नृपै (for द्विजै) — [b]) D_{5} तथा द्विजै (for च राजभि) G_{2} $_{4}$ M_{2} भासि नक्षत्रराडिव (= 10^{d}) — [d]) B_{2} मघवानिव, T_{1} G_{1} $_{4}$ M_{1} रश्मिमा॰

10 [a]) G_{2} राजन् (for राजा) — [c]) $Ś_{1}$ K_{4} T_{2} G_{2} $_{4}$ स , T_{1} तु (for त्व)

11 [a]) B_{2-4} Dc Dn D_{4} $_{6}$ T_{1} G_{3} यै॰ (for ये) $Ś_{1}$ K_{1} $_{2}$ न भ्रियसे, B_{2-4} Dc Dn D_{6} G_{3} नाद्रियेत (for ॰यन्ते) $Ś_{1}$ K_{1} $_{2}$ B_{1} त्वा, T_{1} M [ऽ]स्मान्, G_{4} [ऽ]स्मिन् (for ऽऽज्ञा) K_{3} ये पुरा दीप्यमानाश्च, K_{4} येस्मान्पुरा नाद्रियते, D_{2} $_{3}$ ये स्मास्तु नाद्रियते तु, T_{2} G_{1} $_{2}$ ये नाद्रियतेज्ञानात्त्वां (G_{2} द्रा) — [b]) $Ś_{1}$ K_{1} $_{2}$ D_{2} $_{3}$ $_{5}$ उद्विजत , D_{1} नोद्विजेत; T G_{1} $_{3}$

श्रूयन्ते हि महाराज सरो द्वैतवनं प्रति ।
वसन्तः पाण्डवाः सार्धं ब्राह्मणैर्वनवासिभिः ॥ १२
स प्रयाहि महाराज श्रिया परमया युतः ।
प्रतपन्पाण्डुपुत्रांस्त्वं रश्मिवानिव तेजसा ॥ १३
स्थितो राज्ये च्युतान्राज्याच्छ्रिया हीनाञ्श्रिया वृतः ।
असमृद्धान्समृद्धार्थः पश्य पाण्डुसुतान्नृप ॥ १४
महाभिजनसंपन्नं भद्रे महति संस्थितम् ।
पाण्डवास्त्वाभिवीक्षन्तां ययातिमिव नाहुषम् ॥ १५
यां श्रियं सुहृदश्चैव दुर्हृदश्च विशां पते ।
पश्यन्ति पुरुषे दीप्तां सा समर्था भवत्युत ॥ १६
समस्थो विषमस्थान्हि दुर्हृदो योऽभिवीक्षते ।
जगतीस्थानिवाद्रिस्थः किं ततः परमं सुखम् ॥ १७
न पुत्रधनलाभेन न राज्येनापि विन्दति ।
प्रीतिं नृपतिशार्दूल याममित्राघदर्शनात् ॥ १८
किं नु तस्य सुखं न स्यादाश्रमे यो धनंजयम् ।
अभिवीक्षेत सिद्धार्थो वल्कलाजिनवाससम् ॥ १९
सुवाससो हि ते भार्या वल्कलाजिनवाससम् ।
पश्यन्त्वसुखितां कृष्णां सा च निर्विद्यतां पुनः ।
विनिन्दता तथात्मानं जीवितं च धनच्युता ॥ २०
न तथा हि सभामध्ये तस्या भवितुमर्हति ।
वैमनस्यं यथा दृष्ट्वा तव भार्याः स्वलंकृताः ॥ २१
एवमुक्त्वा तु राजानं कर्णः शकुनिना सह ।
तूष्णीं बभूवतुरुभौ वाक्यान्ते जनमेजय ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षड्विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२६ ॥

न प्रीयते (for नोद्विजन्ते)　K_3 श्रिया परमया युता°, B D_0 D_n $D_{4.6}$ G_3 न च (B_1 तु) ते (B_4 D_{n2} $_{n3}$ G_3 ये) शासने स्थिता°

12 [c]) K_3 $B_{1.3.4}$ D_n $D_{3.5}$ T_1 G_4 श्रूयते　T_1 G_4 च (for हि) — [c]) D_5 सर्वे (for सार्धं)

13 [a]) $B_{3.4}$ D_3 T_1 M स ; D_1 स्व (for स)　T_2 प्रियाभिर् (for प्रयाहि)　T_1 बाहो, M_2 राजन् (for °राज) — [c]) B D_n D_{4-6} G_3 तापयन् (for प्रतपन्)　D_1 च ; D_5 तान् (for त्व) — [d]) $B_{2.3}$ T_2 $G_{1.2.4}$ M_1 रश्मिमान् (for वान्)

14 [a]) T_1 $G_{2.4}$ M स्थानात् (for राज्यात्) — [b]) B_1 हि ते भार्यां (for श्रिया हीनान्)　$Ś_1$ $K_{1.2}$ G_1 युत° (for वृत°) — [c]) D_1 समृद्ध° सन् (for समृद्धार्थ) — [d]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ वने (for नृप)

15 [a]) T_2 अनेकबलसपन्न — [b]) K_3 पत्रे (for भद्रे) B_4 S (except G_3) च स्थित (for स) — [c]) B_1 D_{c1} D_3 T_2 G_1 स्त्वभि (for स्त्वाभि)　$Ś_1$ K D_c D_5 °पश्यन्तु, B_3 D_n D_{1-3} वीक्षन्तु (for वीक्षन्ता) — [d]) K_2 तिमिह (for तिमिव)

16 [ab]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ transp सुहृदश्च and दुर्हृदश्च — [c]) $G_{2.4}$ पौरुषैर् (for पुरुषे) — [d]) D_c D_1 स समर्थो, T_1 सामर्थ्यांश्च ; G_1 सा समग्रा (for सा समर्था)　T_2 सामर्थ्या च विशां पते

17 [a]) B_1 D_c समर्थो (for स्थो) — [b]) Some N MSS वीक्ष्यते — [c]) $G_{2.4}$ M जगतिस्थान्　T_1 विषम°स्थांश्च यानस्थ°, T_2 G_1 भूमिस्थांश्चैव यानस्थ° — [d]) B D_n $D_{1.4.6}$ T_1 $G_{1.4}$ अत (for तत)　D_5 शुभ (for सुखम्)

18 [a]) D_5 यत्र, T_2 G_1 पुनर् (for पुत्र)　K_4 °लोपेन, D_2 लोभेन (for लाभेन) — [b]) K_4 B_{1-3} D_5 T_1 [अ]भि (for [अ]पि)　K_4 D_5 नदति (for विन्दति)　T_2 राज्यलाभेन विंदति, $G_{2.4}$ राज्येनापि च विं° — [c]) G_1 प्रिय (for प्रीतिं) — [d]) K_2 T_1 $G_{1.2}$ M अमित्राय, D_1 त्राच, T_2 G_4 °अस्य, G_3 °त्राधि (for °त्राघ°)

19 [d]) $=20^b$　B_4 सवृत (of v l 20)

20 T_2 $G_{1.4}$ om (hapl) 20^{ab} — [a]) $Ś_1$ हि तद्भार्यो ; B_1 भीमनिभां (for हि ते भार्यां) — [b]) $=19^d$ $K_{3.4}$ B_{1-3} D G_3 °संवृतां — [c]) B_4 D_{1-3} [अ]सुखिनीं, D_c D_n $D_{4.6}$ G_{2-4} दुःखितां (for [अ]सुखिता) — [d]) T_2 तु (for च)　B_1 निर्विण्णता ; S (except T_2 G_3) निर्वेद्यतां — [e]) B_1 विनिंद्य च ; D_3 निंदती ; T_1 °निंदती (for निन्दता) $Ś_1$ $K_{1.2}$ विनिंद(K_2 य)माना चात्मानं, $K_{3.4}$ $D_{1.2.5}$ $G_{2.4}$ M विनिंदती ($K_{3.4}$ $D_{1.2}$ °दतां, D_5 °यतां) चाप्यात्मानं ; T_2 दीनतां च स्वभर्तॄणां, G_1 जितानां च स्वभर्तॄणां — [f]) K_2 जीवत, T_2 G_1 जीवतां (for जीवित)　K_1 $B_{3.4}$ D_n $G_{2.4}$ धनच्युत, B_2 D_1 T_1 च्युतः ; T_2 G_1 °च्युतिं ; G_3 च्युतां — After 20, S (except G_3) ins

1102* दाराणां ते श्रियं दृष्ट्वा दीप्तामद्य जनाधिप ।

21 [b]) $Ś_1$ K_{1-3} D_5 तस्याभूद् दुःखमुत्तमं — [d]) T_1 तव भार्याः स्वलंकृताः

22 Before 22, B D (except $D_{1.3.5}$) G_3 ins वैश-

102

२२७

वैशंपायन उवाच ।
कर्णस्य वचनं श्रुत्वा राजा दुर्योधनस्तदा ।
हृष्टो भूत्वा पुनर्दीन इदं वचनमब्रवीत् ॥ १
ब्रवीषि यदिदं कर्ण सर्वं मे मनसि स्थितम् ।
न त्वभ्यनुज्ञां लप्स्यामि गमने यत्र पाण्डवाः ॥ २
परिदेवति तान्वीरान्धृतराष्ट्रो महीपतिः ।
मन्यतेऽभ्यधिकांश्चापि तपोयोगेन पाण्डवान् ॥ ३
अथ वाप्यनुबुध्येत नृपोऽस्माकं चिकीर्षितम् ।
एवमप्यायतिं रक्षन्नाभ्यनुज्ञातुमर्हति ॥ ४
न हि द्वैतवने किंचिद्विद्यतेऽन्यत्प्रयोजनम् ।
उत्सादनमृते तेषां वनस्थानां मम द्विषाम् ॥ ५
जानासि हि यथा क्षत्ता द्यूतकाल उपस्थिते ।
अब्रवीद्यच्च मां त्वां च सौबलं च वचस्तदा ॥ ६
तानि पूर्वाणि वाक्यानि यच्चान्यत्परिदेवितम् ।
विचिन्त्य नाधिगच्छामि गमनायेतराय वा ॥ ७
ममापि हि महान्हर्षो यदहं भीमफल्गुनौ ।
क्लिष्टावरण्ये पश्येयं कृष्णया सहिताविति ॥ ८
न तथा प्राप्नुयां प्रीतिमवाप्य वसुधामपि ।
दृष्ट्वा यथा पाण्डुसुतान्वल्कलाजिनवाससः ॥ ९
किं नु स्यादधिकं तस्माद्यदहं द्रुपदात्मजाम् ।

उ° (resp वैश°) — a) K3 D1 2 5 [अ]थ, K4 च (for तु) — b) S1 K1 2 4 D2 3 5 शकुनिरेव च (for °ना सह)

Colophon — *Major parvan* Ś1 K1 2 Dn2 G2 4 आरण्य — *Sub parvan* K3 4 B D G2 3 M2 घोषयात्रा — *Adhy name* M2 कर्णवाक्य — *Adhy no* (figures, words or both) B4 308, Dn (Dn1 marg) 236 (Dn2 235), D1 239, T G1 227, G2 4 M 229 — *Śloka no* Dn1 n2 D1 23, Dn3 24

227

1 a) T1 M तु वच (for वचन) — b) K2 T1 तथा, B D (except D1) G3 तत (for तदा) — c) B1 तूष्णीं (for हृष्टो) T1 पुनरथो (for पुनर्दीन) — d) S (except G3) राधेयमिदमब्रवीत्

2 b) B1 च मनसि; B2–4 Dn D4 6 G3 मनसि मे (by transp), G2 4 M तद्धृदये T1 तत्सर्वं हृदि संस्थित — c) B1 च (for तु) T1 हि (for [अ]भि) K2 4 D1 लिप्सामि; T G2 4 M लप्स्येह (for लप्स्यामि) G1 तस्य त्वनुज्ञां लप्स्येह

3 a) Ś1 K1 2 4 D1 3 °देवते हि तान् (hypermetric), B4 D5 °देवयते (for °देवति तान्) — b) D5 °ष्ट्रो हि पांडवान्, T2 G1 °ष्ट्रोंबिकासुत — c) T1 हि (for [ऽ]भि)

4 a) T1 तु (for [अ]पि) — b) Dc चिकीर्षितु — c) S (except G3) एताम् (for एवम्) Ś1 अप्यायतीन्, G1 M1 अन्यायतीं S1 रक्षेन् (for रक्षन्) — d) K3 D1 3 (m as in text) 5 T2 अर्हसि (for अर्हति)

5 c) K2 3 उन्मादनमृते; Dc उत्पाटनमृते, T1 G2 4 M उन्मादनाद्दते, T2 G1 उन्मादनमि(T2 °मृ)द — d) B3 D4 6 G3 °स्थाने (for °स्थाना) Ś1 K1 2 B Dn D4 6 महाद्युते, T2 महद् द्विषां, G2 4 अपि द्विषा

6 a) B3 4 D2 5 जानामि, G4 ति (for °सि) D2 3 [ए]व (for हि) K4 जानात्येव तथा क्षत्ता (m as in text) — c) K4 D2 3 यत्तु (for यच्च) S (except G3) अब्रवीत्त्वां च मा चैव — d) Dn वचन (for च वचस्)। D5 तथा (for तदा)

7 a) Dc यानि, T2 G1 तत° (for तानि) B Dn D2 4 6 T G1–3 सर्वाणि (for पू°) — b) T1 [अ]न्य (for [अ]न्यत्) D2 अपि (for परि) — c) B1 आचिंत्य (for वि°), and मा (for न) T1 निश्चित गच्छेद्, T2 निश्चयो राज्ञो, G1 2 4 M निश्चय गच्छेर् (G1 राजा; G4 गच्छेद्) (for नाधिगच्छामि) — d)=14b B4 विजयाय (for गमनाय) D1 च (for वा)

8 a) Ś1 K1 2 च, T G1 2 सु (for हि) K4 D1 महाहर्षो — b) N (except Ś1 K2) G3 °फाल्गुनौ — c) K3 कृष्टा° (for क्लिष्टा) — d) D1 [अ]पि (for [इ]ति)

9 The sequence in K3 4 Dc D1–3 is 8, 11, 10, 9, 12 — a) B1 2 4 [अ]वाप्नुयां, B3 Dn D1 6 G1 3 M ह्या° (for प्रा) — b) B1–3 Dn D4–6 G3 इमां (for अपि) — d) K1 2 वाम्मिन , T1 °वाससान्

10 For sequence in K3 4 Dc D1–3 cf v l 9 — a) K4 Dn1 n3 तु, D3 तत् (for नु) T2 वाम्यधिक

द्रौपदीं कर्ण पश्येयं काषायवसनां वने ॥ १०
यदि मां धर्मराजश्च भीमसेनश्च पाण्डवः ।
युक्तं परमया लक्ष्म्या पश्येतां जीवितं भवेत् ॥ ११
उपायं न तु पश्यामि येन गच्छेम तद्वनम् ।
यथा चाभ्यनुजानीयाद्गच्छन्तं मां महीपतिः ॥ १२
स सौबलेन सहितस्तथा दुःशासनेन च ।
उपायं पश्य निपुणं येन गच्छेम तद्वनम् ॥ १३
अहमप्यद्य निश्चित्य गमनायेतराय वा ।
काल्यमेव गमिष्यामि समीपं पार्थिवस्य ह ॥ १४
मयि तत्रोपविष्टे तु भीष्मे च कुरुसत्तमे ।
उपायो यो भवेद्दृष्टस्तं ब्रूयाः सहसौबलः ॥ १५
ततो भीष्मस्य राज्ञश्च निशम्य गमनं प्रति ।
व्यवसायं करिष्येऽहमनुनीय पितामहम् ॥ १६
तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे जग्मुरावसथान्प्रति ।
व्युषितायां रजन्यां तु कर्णो राजानमभ्ययात् ॥ १७
ततो दुर्योधनं कर्णः प्रहसन्निदमब्रवीत् ।
उपायः परिदृष्टोऽयं तं निबोध जनेश्वर ॥ १८
घोषा द्वैतवने सर्वे त्वत्प्रतीक्षा नराधिप ।
घोषयात्रापदेशेन गमिष्यामो न संशयः ॥ १९
उचितं हि सदा गन्तुं घोषयात्रां विशां पते ।
एवं च त्वां पिता राजन्समनुज्ञातुमर्हति ॥ २०
तथा कथयमानौ तौ घोषयात्राविनिश्चयम् ।
गान्धारराजः शकुनिः प्रत्युवाच हसन्निव ॥ २१
उपायोऽयं मया दृष्टो गमनाय निरामयः ।

(for स्याद) — b) T2 यद्वने (for यदह) — c) T1 पश्यामि (for पश्येय) — d) K4 D2 3 5 कषाय, B3 4 काशाय K3 नांबरां; T2 G1 °नामपि (for नां वने)

11 For sequence in K3 4 Dc D1-3 cf v l 9 — a) K3 यदि मा, T1 यदिद — b) B4 भीमसेनेन K4 पांडवा° — c) D2 उक्त परमया भक्त्या

12 a) Ś1 K1 2 B4 Dc तु न (by transp), S (except T1 G3) नानु K3 पश्यामो; T1 गच्छामि (for पश्यामि) — b) =13d D1 5 गच्छामि (for गच्छेम) — After 12ab, T2 G3 read 14, *repeating* it in its proper place — Ś1 K1 3 4 om (hapl) 12c-13d — c) T G1 M यथा वा, G3 4 स यथा (for यथा च) D2 [अ]प्यनु°, T1 G2 4 M ह्यनु, G1 नाभ्यनु (for [अ]भ्यनु) — d) K2 मां व्रजत; B4 S (except G3) व्रजत मां, D2 इच्छतोस्मान् (for गच्छन्त मां)

13 Ś1 K1 3 4 om 13 (cf v l 12) — a) B1 सौबलेयेन(for स सौबलेन) T2 G1 सर्वैश्च (for सहितस्)
— d) =12b K2 गच्छाम, D6 गच्छामि (for गच्छेम)

14 For T2 G3 cf v l 12 — Before 14, D2 ins कर्ण उ° — a) Ś1 K Dc D1-3 5 अहमद्य विनिश्चित्य; G2 4 अह चाप्य(G4 अहमप्य)नुगच्छामि — b) = 7d Dn D4 G1 3 (second time) च (for वा) — c) K1 2 B D G3 (second time) कल्यम् (for काल्यम्) — d) T2 (first time) om 14d K3 D5 T1 ह (for हि)

15 a) Ś1 K1 2 4 Dc D2 3 T2 G1 2 M2 च (for तु) — b) D1 तु (for च) D1 M1 सत्तम — c) B1 मे (for यो) — d) S1 K2 तद् (for त) Ś1 K2 Dc2 Dn2 ब्रूयात् (for ब्रूया°) Ś1 K1 2 तव (for सह).

16 a) K3 B D (except D2 3) G2 3 M2 वचो (for ततो) — b) K1 2 निशाम्य T1 वचन प्रति — d) Ś1 याच्य (for °नीय)

17 B4 om (hapl) 17b-19a — d) Ś1 K3 4 Dc D3 5 अभ्यगात्; K1 2 D2 अब्रवीत् (for अभ्ययात्)

18 B4 om 18 (cf v l 17), K1 2 D2 om (hapl) 18ab — b) K3 4 Dc D1 3 वाक्यम् (for इदम्) — c) Dc M1 यत्त, T1 नत्त (for ऽय) — d) K4 Dc T1 G1 2 4 M जनाधिप, B3 नरेश्वर; T2 नराधिप

19 =23 B4 om 19a (cf v l 17) — b) Dc3 D6 G2 4 त्वत्प्रतीक्ष्या T G1 2 4 M महा(G1 °ही)भुज (for नरा°) — d) B4 वन प्रति (for न सशय°)

20 T2 om 20ab — a) G4 उचितां B4 तु; T1 ते (for हि) — b) G1 4 M घोषयात्रा G1 2 4 न सशय° (for विशां पते) — c) B4 त्वां च (by transp), Dc2 D2 M च त्वा, T2 चोक्ते; G2 चेत्वां K4 त्वत्पिता; G1 त्वपिता (for त्वां पिता) — d) T2 G1 त्वामनु° (for समनु°)

21 a) K1 4 B4 D (except D2 5 6) G2 3 M2 तु (for तौ) — b) K3 °श्चितौ; B1 °श्चये — c) K2 D2 गधार राज B1 सुबल (for शकुनि) — d) S (except G3) इत्यु (for प्रत्यु°) B1 शकुनि° प्रत्युवाच ह

22 a) G1 [ऽ]य (for ऽय) K4 D2 3 महान् (for मया) — K4 om (? hapl) 22c-23d — c) Ś1 K2 D5 घो, T2 G1 वै (for नो) — d) B4 Dn D2 बोध°, D1

अनुज्ञास्यति नो राजा चोदयिष्यति चाप्युत ॥ २२
घोषा द्वैतवने सर्वे त्वत्प्रतीक्षा नराधिप ।
घोषयात्रापदेशेन गमिष्यामो न संशयः ॥ २३
ततः प्रहसिताः सर्वे तेऽन्योन्यस्य तलान्ददुः ।
तदेव च विनिश्चित्य ददृशुः कुरुसत्तमम् ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२७ ॥

२२८

वैशंपायन उवाच ।
धृतराष्ट्रं ततः सर्वे ददृशुर्जनमेजय ।
पृष्ट्वा सुखमथो राज्ञः पृष्टा राज्ञा च भारत ॥ १
ततस्तैर्विहितः पूर्वं समङ्गो नाम बल्लवः ।
समीपस्थास्तदा गावो धृतराष्ट्रे न्यवेदयत् ॥ २
अनन्तरं च राधेयः शकुनिश्च विशां पते ।
आहतुः पार्थिवश्रेष्ठं धृतराष्ट्रं जनाधिपम् ॥ ३
रमणीयेषु देशेषु घोषाः संप्रति कौरव ।
स्मारणासमयः प्राप्तो वत्सानामपि चाङ्कनम् ॥ ४
मृगया चोचिता राजन्नस्मिन्काले सुतस्य ते ।

नोद°, D2 मोद° (for चोद°) K1 3 D1 वा (for च) D1 पुन, G1 [अ]च्युत (for [अ]प्युत)

23 = 19 K3 4 D1 om 23 (for K4 cf v l 22), Dc om 23^ab — ^b) B1 D6 G4 त्वत्प्रतीक्ष्या T G3 4 M जनाधिप, G1 महीभुज — ^d) G1 4 गमिष्याम, G3 °मि S (except G3) सर° प्रति (for न सशय)

24 ^b) K4 T1 ह्यन्यो°, B4 अन्यो° (for तेऽन्यो°) K1–3 T1 बलान्, K1m T2 G3 4 तल (for तलान्) — ^c) K3 D2 3 तदैव; D6 तदेव K3 4 D1–3 5 तु (for च) T1 स (for वि)

Colophon B3 reads it in marg — *Major parvan* Ś1 K1 2 Dn2 G3 4 आरण्य — *Sub parvan* K3 4 B Dc Dn3 D1–3 5 M2 घोषयात्रा — *Adhy no* (figures, words or both) B4 309, Dn (Dn1 marg) 237 (Dn2 236), D1 240, T G1 228, G2 4 M 230 (M2 232) — *Śloka no* Dn 24, D1 23

228

1 ^b) M1 दृष्ट्वा ते (for ददृशुर्) T1 पृथिवीपतिं (for जनमे) — ^c) Ś1 K1 2 B1 3m 4 Dc2 D1 2 T1 G3 दृष्ट्वा, K4 D3 पृष्ट, M स्पृष्ट्वा (for पृष्ट्वा) K1 G1 राज्ञा; K4 D2 3 °जा (for °ज्ञ:) — ^d) B2 D5 पृष्टो; B3 (m as in text) 4 G1 पृष्ट्वा

2 ^a) D5 सर्वं, M2 पूर्वं (for पूर्वं) — ^b) K1 4 सगमो, G3 4 सगवो (for समङ्गो) K1 वल्लभ°, M3 पल्लव° (for बल्लव°) — T2 om 2^c–4^b — ^c) D2 G4 तथा (for तदा) Ś1 K3 D6 गा वै; T1 गोप (for गावो)

3 T3 om 3 (cf v l 2) — ^b) T1 G3 M महारथ; G1 3 महाबल° (for विशां पते) — ^c) K3 D1 पांडव° (for पार्थिव°) — ^d) Ś1 K1 2 नराधिप, Dc T1 जनेश्वर (for जना)

4 T3 om 4^ab (cf v l 2) — ^b) K1 (marg *sec m*) घोषान्, M3 घोरा (for घोषा) M1 पार्थिव (for कौरव) — ^c) Ś1 K1 2 Dn D4 6 स्मारणे, B1 T1 G1 2 M3 स्मरणा°, D1 स्मरणो (for स्मारणा) S1 सशय (for समय) ꕥ Cn स्मारणे स्मरणहेतौ कर्मणि । गवा सख्यापूर्वक वयोवर्णजातिनाम्नां लेखने । स्मारणासमय इति गौडा पठन्ति । ꕥ — ^d) K3 4 (m as in text) D1 काचन, B4 चांकने, T3 G3 4 चाकितु, G1 चांकित (for चाङ्कनम्)

5 ^a) Ś1 K3 4 (m as in text) Dn1 D5 6 T1 M3 चोदिता (for चोचिता) — ^b) D1 4 5 G1 2 तस्मिन् (for अस्मिन्) G3 लोके (for काले) K4 तु तस्य (for सु°) Ś1 ह (for ते) — ^c) S1 K1 2 गमने — ^d) B1–3 Dn D4 6 G3 समनु°, T1 तदनु° (for त्वमनु°)

6 ^a) K1 शोभन (for ना) — ^b) B Dn D4 6 G3 3 हि (for च) K1 2 परिरक्षण (for समव°) D2 गवां चैवमवेक्षण; G1 गवाना च समीक्षण — ^c) K3 B3 D4 M विस्रभस्तु; T2 G1 सविश्रभे (G1 °भो), G2 4 सु(G4 स) विस्रम्य Ś1 K1 2 4 D3 5 च (for तु) K1 Dc D1 2 कर्तव्यो, G4 कर्तव्य (for गन्तव्यो) — ^d) Ś1 K1 वहभाना,

दुर्योधनस्य गमनं त्वमनुज्ञातुमर्हसि ॥ ५

घृतराष्ट्र उवाच ।

मृगया शोभना तात गवां च समवेक्षणम् ।
विश्रम्भस्तु न गन्तव्यो बल्लवानामिति स्मरे ॥ ६
ते तु तत्र नरव्याघ्राः समीप इति नः श्रुतम् ।
अतो नाभ्यनुजानामि गमनं तत्र वः स्वयम् ॥ ७
छद्मना निर्जितास्ते हि कर्शिताश्च महावने ।
तपोनित्याश्च राधेय समर्थाश्च महारथाः ॥ ८
धर्मराजो न संक्रुध्येद्भीमसेनस्त्वमर्षणः ।
यज्ञसेनस्य दुहिता तेज एव तु केवलम् ॥ ९
यूयं चाप्यपराध्येयुर्दर्पमोहसमन्विताः ।
ततो विनिर्दहेयुस्ते तपसा हि समन्विताः ॥ १०
अथ वा सायुधा वीरा मन्युनाभिपरिप्लुताः ।
सहिता बद्धनिस्त्रिंशा दहेयुः शस्त्रतेजसा ॥ ११
अथ यूयं बहुत्वात्तानारभध्वं कथंचन ।
अनार्यं परमं तत्स्यादशक्यं तच्च मे मतम् ॥ १२
उषितो हि महाबाहुरिन्द्रलोके धनंजयः ।
दिव्यान्यस्त्राण्यवाप्याथ ततः प्रत्यागतो वनम् ॥ १३
अकृतास्त्रेण पृथिवी जिता बीभत्सुना पुरा ।
किं पुनः स कृतास्त्रोऽद्य न हन्याद्वो महारथः ॥ १४
अथ वा मद्वचः श्रुत्वा तत्र यत्ता भविष्यथ ।
उद्विग्नवासो विश्रम्भाद्दुःखं तत्र भविष्यति ॥ १५
अथ वा सैनिकाः केचिदपकुर्युर्युधिष्ठिरे ।
तदबुद्धिकृतं कर्म दोषमुत्पादयेच्च वः ॥ १६

T$_2$ G$_{1\,3\,4}$ M$_1$ पांडवानाम् (for बल्लवानाम्) Ś$_1$ K$_{1\,3}$ स्मरन्; B$_4$ श्रुत, S (except G$_3$) स्म ह (for स्मरे)

7 ^{a}) K$_{3\,4}$m D$_1$ T$_1$ M$_3$ हि, G$_{1\,3\,4}$ M$_1$ [ऽ]पि (for तु) — ^{c}) B$_{3\,4}$ T$_2$ G$_{1\,3}$ ततो (for अतो) T$_2$ हि (for [अ]भि) — ^{d}) T$_2$ G$_1$ यत् (for व॰)

8 ^{a}) T$_1$ आत्मना, G$_4$ जिह्मिता (for छद्मना) B$_{1\,3}$ Dn D$_{4\,6}$ T$_1$ G$_1$ ते तु; B$_2$ तत्र; B$_4$ सर्वे; M$_1$ तेपि (for ते हि) — ^{b}) Ś$_1$ B$_{1\,3}$ कर्षिताश्च, D$_1$ गताश्चैव T$_1$ तु (for च) B$_4$ तथा वने — ^{cd}) T$_1$ नीतिज्ञाश्चैव राधेय समर्थाश्चैव भारत

9 K$_3$ om 9 — ^{a}) T$_1$ [अ]पि, T$_2$ G$_1$ M$_1$ तु (for न) K$_{2\,4}$ D$_{2\,3\,5}$ सकुप्येद् (for संक्रुध्येद्) — ^{b}) Dc [अ]मर्षित (for [अ]मर्षण) T$_1$ भीमो नित्यममर्षण — ^{d}) T$_2$ तेजसा सा (for तेज एव)

10 K$_3$ transp 10^{ab} and 10^{cd} — ^{a}) K$_{1\,2}$ एव (for यूय) Ś$_1$ K$_{1\,3\,4}$ D$_{4\,6}$ [अ]पराधेयुर्; K$_3$ हि राधेय, B$_1$ [अ]पराधेपुर् (for [अ]पराध्येयुर्) T$_2$ यूय च पुनराधेय — ^{b}) D$_1$ अर्थ (for दर्प॰) — T$_1$ om (hapl) 10^{cd}, B$_1$ reads it in marg — ^{d}) B$_4$ M [अ]भि; G$_1$ च (for हि)

11 ^{b}) Ś$_1$ K$_{1\,2\,4}$ D$_{2\,5}$ समीरिता (for परिप्लुता) — ^{c}) M$_1$ वर्मिणो (for सहिता) — ^{d}) K$_2$ तत्र (for शस्त्र)

12 ^{ab}) Ś$_1$ K$_{1\,2}$ तानालभेयु (K$_2$ य), K$_3$ तान्नारभेध्व, K$_4$ च नाक्षिपध्व; B$_1$ तानाकृतध्व, B$_2$ तु तानॅलभध्व, B$_3$ Dc D$_{4\,6}$ तान्ना(B$_3$ D$_4$ ॰ना)रभेरन्; Dn ताना(Dn$_3$ न्ना)क्षिपत (!) D$_{1-3}$ तान्नाक्षिपध्व; D$_5$ तान्नाक्षिपेयु, T$_1$ तान्ना पराध्यन्, T$_2$ तान्नालधध्व; G$_1$ न नापराध; G$_{2-4}$ तान्नारभ(G$_4$ ॰म)ध्व, M$_1$ तानपराध्यान्, some printed ed तानभियात; only M$_3$ तानारभध्व (as in text) | B$_4$ अथ यूय बहून्याहूनारभेरन्कथचन — ^{c}) T$_2$ G$_{1\,3\,4}$ अन्याय, M$_3$ अनार्य्यं (for अनार्यं) T$_2$ G$_3$ M च पर, G$_4$ च वन (for परम) K$_4$ Dc D$_5$ T$_1$ G$_{3\,4}$ तस्मात् (for तस्यात्) — ^{d}) T$_1$ तत्त शक्य, T$_2$ G$_1$ क्षम शक्य, G$_{3\,4}$ M तदशक्य (for अशक्य तच्) Dn D$_{4\,6}$ G$_3$ वै (for मे)

13 ^{a}) B$_1$ उषित्वा — ^{b}) K$_4$ B$_1$ इन्द्रलोक, T$_1$ स्वर्गलोक (for इन्द्रलोके) — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1\,3\,4}$ D$_3$ सर्वाणि (for दिव्यानि) K$_3$ D$_1$ चावाप्य, T$_1$ [अ]थावाप्य, T$_2$ G$_1$ सप्राप्य (for [अ]वाप्याथ)

14 ^{a}) T$_2$ G$_1$ भीता स्म (for पृथिवी) — ^{b}) T$_2$ G$_1$ वय (for जिता) Ś$_1$ K$_{1-3}$ तदा (for पुरा) — ^{c}) K$_2$ सुकृतोस्त्रो (for स कृतास्त्रो) G$_4$ हि (for ऽद्य) — ^{d}) T G$_{1\,3\,4}$ नि (for न) G$_1$ वै (for वो) M$_3$ न तु हन्यो महारथ

15 ^{a}) D$_1$ G$_{3\,4}$ यद्वच (for म॰) Ś$_1$ K$_{1\,2}$ अथ मद्वचन श्रुत्वा — ^{b}) T$_1$ यत्त, G$_3$ यता, G$_4$ यात्वा (for यत्ता) — T$_2$ G$_1$ om (? hapl) 15^{cd} — ^{c}) B$_3$ Dc D$_{4\,6}$ G$_3$ वासे, D$_5$ वासो, T$_1$ वासा (for वासो) Ś$_1$ K$_{1\,2}$ T$_1$ G$_{3\,4}$ विस्र(Ś$_1$ ॰श्र)ब्धाद्; B$_{1-3}$ Dc D$_{4\,6}$ G$_3$ विश्र(D$_{4\,6}$ स्र)मो; M$_1$ विस्रभाद् G$_{3\,4}$ उद्विग्ना वासविस्रब्धाद् — ^{d}) Ś$_1$ दु:खात्; M$_1$ वास, M$_2$ वासास (for दु ख) T$_1$ G$_{3\,4}$ गमिष्यथ (for भवि॰)

16 ^{b}) K$_3$ उप, Dc अपा (for अप) K$_4$ B D (except D$_{1-3\,5}$) G$_3$ युधिष्ठिर, T$_1$ महात्मसु — ^{c}) T$_1$ G$_{1\,4}$ तदा (for तद) — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1\,3}$ मेद्धि, B$_2$ D$_{4\,6}$

तस्माद्गच्छन्तु पुरुषाः स्मारणायाप्तकारिणः ।
न स्वयं तत्र गमनं रोचये तव भारत ॥ १७

शकुनिरुवाच ।

धर्मज्ञः पाण्डवो ज्येष्ठः प्रतिज्ञातं च संसदि ।
तेन द्वादश वर्षाणि वस्तव्यानीति भारत ॥ १८
अनुवृत्ताश्च ते सर्वे पाण्डवा धर्मचारिणः ।
युधिष्ठिरश्च कौन्तेयो न नः कोपं करिष्यति ॥ १९
मृगयां चैव नो गन्तुमिच्छा संवर्धते भृशम् ।
स्मारणं च चिकीर्षामो न तु पाण्डवदर्शनम् ॥ २०
न चानार्यसमाचारः कश्चित्तत्र भविष्यति ।
न च तत्र गमिष्यामो यत्र तेषां प्रतिश्रयः ॥ २१

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तः शकुनिना धृतराष्ट्रो जनेश्वरः ।
दुर्योधनं सहामात्यमनुजज्ञे न कामतः ॥ २२
अनुज्ञातस्तु गान्धारिः कर्णेन सहितस्तदा ।
निर्ययौ भरतश्रेष्ठो बलेन महता वृतः ॥ २३
दुःशासनेन च तथा सौबलेन च देविना ।
संवृतो भ्रातृभिश्चान्यैः स्त्रीभिश्चापि सहस्रशः ॥ २४
तं निर्यान्तं महाबाहुं द्रष्टुं द्वैतवनं सरः ।
पौराश्चानुययुः सर्वे सहदारा वनं च तत् ॥ २५
अष्टौ रथसहस्राणि त्रीणि नागायुतानि च ।
पत्तयो बहुसाहस्रा हयाश्च नवतिः शताः ॥ २६

G_3 °येत, B_4 °येत्तु, T $G_{1\ 2\ 4}$ M °येत् (for °येच्च) T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ M तव, T_2 तदा (for च)

17 ^{a}) T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ M तस्मादन्ये (G_2 °न्य-) नरा यातु; T_2 तस्मादन्यो नरो यातु — ^{b}) Ś$_1$ $K_{2\ 3}$ $D_{4\ 6}$ T G_4 स्मरणाय D_5 सकारणा°, T_2 [आ]त्तकारणात्, G_1 [अ]धिकारिण, G_4 [आ]त्तकारिण° — ^{c}) $G_{2\ 4}$ स्वय न (by transp) — ^{d}) Ś$_1$ B_4 Dc T_2 रोचते Dc D_1 तत्र (for तव)

18 Dc_2 om 18 (with the ref) — ^{a}) S (except G_3) पांडवश्रेष्ठ — ^{b}) K_2 प्रतिज्ञाते, T_1 $G_{2\ 4}$ °ज्ञातश्च, T_2 G_1 परिज्ञातश्च — ^{c}) T_1 ततो (for तेन)

19 ^{a}) Ś$_1$ K_2 T_2 G_2 °व्रता° (for °वृत्ता°) K_4 D_3 T_1 $G_{2\ 4}$ M त (for ते) — ^{b}) Ś$_1$ K_{1-3} Dc $D_{1\ 2\ 5}$ पांडव °चारिण — ^{c}) K_1 B_{1-3} Dn $D_{1\ 4-6}$ G तु (for च) — ^{d}) Ś$_1$ नर, T_1 न व (for न न)

20 K_3 om (hapl) 20^a–21^b — ^{a}) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ एव; K_4 अपि, B_4 $D_{1-3\ 5}$ S (except G_3) चापि (for चैव) — ^{b}) $B_{1\ 3}$ Dn $D_{1\ 4\ 6}$ G_3 सवर्तते B_2 इच्छा सप्रति वर्तते — ^{c}) $B_{2\ 3}$ M_2 स्मारणा; D_1 T G_4 स्मरण $B_{1\ 3\ 4}$ D (except $D_{2\ 3\ 5}$) G_3 तु (for च) B_2 D_2 करिष्यामो (for चिकीर्षामो) G_1 स्मरणाच्च विकर्षामो — ^{d}) T_2 न न (for न तु) G_1 वय पाडवनदन

21 K_3 om 21^{ab} (cf v l 20), D_1 om 21^{abc} — ^{b}) Dc कच्चित् (for कश्चित्) T_1 अत्र G_4 गमि° (for भवि°) — ^{c}) T_2 G_1 न च तत्र (G_1 °त्रा) समाचारो — ^{d}) D_2 तत्र (for यत्र) D_1 समा°, D_5 परि° (for प्रति°)

22 ^{b}) T $G_{1\ 4}$ जनाधिप (T_1 °प) (for जनेश्वर) — ^{cd}) T_1 दुर्योधन° महामात्य (sic) अनुज्ञेयोथ कामत

23 ^{a}) $K_{3\ 4}$ च (for तु) T_2 G_2 गांधार — ^{b}) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ तत (for तदा) — ^{c}) Ś$_1$ K_2 Dc_2 °श्रेष्ठ (for °श्रेष्ठो) — ^{d}) T_2 सौबलेन समावृत

24 ^{a}) $K_{1\ 2}$ B D_6 T G_1 तदा (for तथा) — ^{b}) B_2 सौबलेयेन (for °लेन च) B_{1-3} Dn $D_{4\ 6}$ G_3 धीमता (for देविना) — ^{c}) Dc_2 आवृतो, T $G_{1\ 2\ 4}$ M_2 सर्वैश्च, M_1 सर्वशो (for संवृतो) S (except G_3 M_2) सार्धं (for चान्यै) — ^{d}) T $G_{1\ 2\ 4}$ चैव (for चापि)

25 T_2 om 25^{ab} — ^{a}) Ś$_1$ K_4 D_3 त निर्यात; D_1 निर्यात त — ^{b}) D_1 G_2 दृष्ट्वा (for द्रष्टु) K_3 शर; D_5 प्रति (for सर) — ^{c}) T_2 G_1 निर्ययु° (for [अ]नुययु°) — ^{d}) G_2 दार (for °दारा) S (except G_3 M_1) बल (for वन) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ गता, K_4 D_3 गत, Dc हि तत्; D_1 यत° (for च तत्)

26 ^{b}) B_3 M नागशतानि (for नागायु°) — ^{c}) B_4 पत्तिनो, T_1 पत्यश्च, $G_{1\ 2\ 4}$ M_2 पत्तिश्च, M_1 पत्तीनां (for पत्तयो) Ś$_1$ K_2 T_1 $G_{2\ 4}$ शत (for बहु°) T_2 पत्ति° शत सहस्राणि — ^{d}) Ś$_1$ हयाश्वा; T_1 यान च, T_2 G_1 हयानां K_4 $D_{1\ 2}$ T_1 G_4 नवतिं, T_2 तावति°, M_2 तावती (for नवति°) S (except G_3) शत

27 ^{a}) = 3 231 10^a Ś$_1$ °वशा°, $K_{1\ 2}$ B Dc Dn $D_{4\ 6}$ T_2 G_{1-3} M_2 °वेशा° (K_1 [*sup lin sec m*] Dc वेषा), K_4 D_3 °वैश्या° (for वेश्या) — ^{b}) Ś$_1$ वाणिजो

28 ^{a}) B_3 Dc S (except G_3 M_1) प्रयाते (for °णे) — ^{b}) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ S (except G_3 M_1) नृपतौ (for ते) — ^{c}) T_1 °याहोर् (for transp सुमहान् and अभवत् — ^{c}) T_1 °याहोर् (for °वायोर्) — ^{d}) Ś$_1$ K $D_{3\ 5}$ उद्धूतस्य, T $G_{1\ 4}$ M_1 उत्थि ;

शकटापणवेश्याश्च वणिजो बन्दिनस्तथा ।
नराश्च मृगयाशीलाः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २७
ततः प्रयाणे नृपतेः सुमहानभवत्स्वनः ।
प्रावृषीव महावायोरुद्धतस्य विशां पते ॥ २८
गव्यूतिमात्रे न्यवसद्राजा दुर्योधनस्तदा ।
प्रयातो वाहनैः सर्वैस्ततो द्वैतवनं सरः ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टाविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२८ ॥

२२९

वैशंपायन उवाच ।
अथ दुर्योधनो राजा तत्र तत्र वने वसन् ।
जगाम घोषानभितस्तत्र चक्रे निवेशनम् ॥ १
रमणीये समाज्ञाते सोदके समहीरुहे ।
देशे सर्वगुणोपेते चक्रुरावसथं नराः ॥ २
तथैव तत्समीपस्थान्पृथगावसथान्बहून् ।
कर्णस्य शकुनेश्चैव भ्रातॄणां चैव सर्वशः ॥ ३
ददर्श स तदा गावः शतशोऽथ सहस्रशः ।
अङ्कैर्लक्षैश्च ताः सर्वा लक्षयामास पार्थिवः ॥ ४
अङ्कयामास वत्सांश्च जज्ञे चोपसृतास्त्वपि ।
बालवत्साश्च या गावः कालयामास ता अपि ॥ ५
अथ स स्मारणं कृत्वा लक्षयित्वा त्रिहायनान् ।

G_2 M_3 रूक्षि (for उद्ध)

29 [a]) K_4 [S]भ्यवसद् ; D_5 T_1 निवसन् (for न्यवसद्) — [b]) K_1 G_4 तथा (for तदा) — [c]) D_5 सार्धं (for सर्वैस्) — [d]) D_5 यतो, M_2 तदा (for ततो)

Colophon — *Major parvan* Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ T_2 $G_{3\ 4}$ आरण्य — *Sub parvan* K B D G_3 M_2 घोषयात्रा — *Adhy name* G_1 घोषयात्राप्रयाण, M_2 दुर्योधननिर्याण — *Adhy no* (figures, words or both) B_4 310, Dn (Dn_1 marg) 238 (Dn_2 237), D_1 241, T G_1 229, $G_{3\ 4}$ M 231 — *Śloka no* Dn 29, D_1 28

229

1 [c]) Ś$_1$ जघान (for जगाम) — [d]) D_2 प्रतिश्रय (for निवेशनम्)

2 [a]) K_4 D_3 समे ज्ञाते T $G_{1\ 2\ 4}$ M देशेभि(T_1 हि; $G_{1\ 2\ 4}$ च)रमणीये च — [b]) T_2 $G_{1\ 2}$ सोदके समभूतले — [c]) T_1 G_4 M तस्य, T_2 तथा, G_1 अत्र, G_2 तत्र (for देशे) Ś$_1$ T $G_{1\ 2}$ M_1 पेन (for पेते) — [d]) Dn आव सथान् (!)

3 T_2 om 3[ab] — [a]) Ś$_1$ D_1 तत्रैव तत् ; B_1 तत्र तत्र M_2 तथापि तत् (for तथैव तत्) B $D_{4\ 6}$ S (T_2 om) पेन्यान् (for पस्थान्) — [b]) G_1 प्रधाना (for पृथगा) — [c]) K_3 $D_{1\ 2}$ कर्णश्च शकुनिश्चैव, T_2 बहूस्तथैव कर्णस्य — [d]) Ś$_1$ K Dn $D_{1-3\ 5}$ अपि, $G_{2\ 4}$ M चास्य (for चैव) Ś$_1$ सघश ; T_2 सर्वथा (for सर्वश॰)

4 [a]) K_3 D_1 ददृशे स, B_4 स ददर्श (by transp), S (except G_3) पश्यतस्ते Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ B_4 $D_{2\ 5}$ ततो (for तदा) Ś$_1$ K_1 (before corr) $_{2\ 3}$ Dn D_5 गा वै; D_1 G_3 गाश्च (for गाव॰) — M_2 om (hapl) 4[c]–7[b] — [c]) K_{1-3} D_5 लक्ष्यैश्च, T_2 G_4 अक्षैश्च; G_3 वक्षसि (for लक्षैश्च) T_1 तान्सर्वाश्च (for ता सर्वा) — [d]) T_1 शतशोथ सहस्रश (= 4[b])

5 M_3 om 5 (of v l 4) — [a]) $G_{2\ 4}$ अकयाता॰ सवत्साश्च — [b]) K_4 D_4 यज्ञे; G_2 राज्ञा, G_4 राज्ञे (for जज्ञे) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ $D_{1\ 2\ 3}$ (*sup lin*) $_5$ G_3 चोपहृतानपि (K_1 $_3$ ॰तांस्त्वपि), $K_{3\ 4}$ मृ(K_4 घृ)तास्त्वपि, $B_{1\ 3}$ Dn $D_{4\ 6}$ ॰सृतांस्त्वपि, $B_{2\ 4}$ सृतांस्त्वसि (B_4 ॰पि); D_3 (orig) हृता अपि; T $G_{1\ 2\ 4}$ चोपा(T_1 चैवा ; $G_{2\ 4}$ चापा)स्यतास्त्वपि, M_1 चोपसृता अपि, only Dn as in text ! — D_1 om (hapl) 5[cd] — [c]) $K_{1\ 2}$ गावश्च ; $D_{4\ 6}$ T_2 या गाश्च (for या गाव॰) — [d]) Ś$_1$ $K_{1\ 2\ 4}$ $D_{3\ 4\ 6}$ कलयामास, T_1 दर्शया , G_1 दमया , $G_{2\ 4}$ M_1 गणया

6 M_3 om 6 (of v l 4) — [a]) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ $D_{3\ 5}$ $G_{1\ 2\ 4}$ स (for स) $K_{1\ 2}$ D_5 T_2 $G_{2\ 4}$ स्मरण; B_2 Dn_2 M_1 स्मारणां — [b]) G_1 मत्र्यस्यापि (for लक्षयित्वा) D_5 त्रिहायन T_2 (corrupt) सपास्यायाति भानवान् — [c]) B_1 ततो (for वृतो) — [d]) B_1 Dn_3 G_4 M_1 व्याह(B_1 ष)रत्

वृतो गोपालकैः प्रीतो व्यहरत्कुरुनन्दनः ॥ ६
स च पौरजनः सर्वः सैनिकाश्च सहस्रशः ।
यथोपजोषं चिक्रीडुर्वने तस्मिन्यथामराः ॥ ७
ततो गोपाः प्रगातारः कुशला नृत्तवादिते ।
धार्तराष्ट्रमुपातिष्ठन्कन्याश्चैव स्वलंकृताः ॥ ८
स स्त्रीगणवृतो राजा प्रहृष्टः प्रददौ वसु ।
तेभ्यो यथार्हमन्नानि पानानि विविधानि च ॥ ९
ततस्ते सहिताः सर्वे तरक्षून्महिषान्मृगान् ।
गवयर्क्षवराहांश्च समन्तात्पर्यकालयन् ॥ १०
स ताञ्शरैर्विनिर्भिन्दन्गजान्बध्नन्महावने ।
रमणीयेषु देशेषु ग्राहयामास वै मृगान् ॥ ११
गोरसानुपयुञ्जान उपभोगांश्च भारत ।
पश्यन्सुरमणीयानि पुष्पितानि वनानि च ॥ १२
मत्तभ्रमरजुष्टानि बर्हिणाभिरुतानि च ।
अगच्छदानुपूर्व्येण पुण्यं द्वैतवनं सरः ।
ऋद्ध्या परमया युक्तो महेन्द्र इव वज्रभृत् ॥ १३
यदृच्छया च तदहो धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
ईजे राजर्षियज्ञेन सद्यस्केन विशां पते ।
दिव्येन विधिना राजा वन्येन कुरुसत्तमः ॥ १४
कृत्वा निवेशमभितः सरसस्तस्य कौरवः ।
द्रौपद्या सहितो धीमान्धर्मपत्न्या नराधिपः ॥ १५
ततो दुर्योधनः प्रेष्यानादिदेश सहानुजः ।
आक्रीडावसथाः क्षिप्रं क्रियन्तामिति भारत ॥ १६
ते तथेत्येव कौरव्यमुक्त्वा वचनकारिणः ।

(for व्यहरत्)

7 M_3 om 7^{ab} (cf v l 4) — ^{a}) G_4 °जना° सर्वे — ^{b}) G_4 चैव सर्वश (for च सह°) — ^{c}) $K_{3.4}$ D_2 °योग (for °जोष) — ^{d}) Dc_1 M_3 नरा (for [अ]मरा°)

8 ^{a}) B_1 प्रणेतार°, M_3 प्रशास्तार (for प्रगा°) T_2 $G_{1.2.4}$ ततोऽत्र(T_2 °र्ध्वं)गमनात् (G_1 °न॰) श्रात — ^{b}) K_1 Dn $D_{1.5.6}$ नृत्यवादने, K_2 नृत्तवादने, K_4 B Dc D_{2-4} नृत्यवादिते, T_1 नृत्यवादिन, $G_{3.4}$ नृत्य(G_4 °त्त)वादितै — ^{d}) B_4 सहस्रश (for स्वल°)

9 ^{a}) $Ś_1$ K $D_{1-3.5}$ स्त्रीपरिवृतो, $B_{1.2.4}$ Dc_2 Dn G_3 स्त्रीगणा° — ^{b}) T_2 वसुधाया तदा ददौ — ^{c}) D_1 यथार्थम् (for °र्हम्) G_4 इष्टानि (for अन्नानि) — ^{d}) B_1 पेयानि; Dc दानानि (for पा°) K_4 $D_{2.3}$ विविधानि बहूनि च

10 ^{b}) B_1 वने (for मृगान्) — ^{c}) T_1 गवयाश्व° — ^{d}) $K_{1.4}$ B_4 D_2 $G_{2.4}$ °वारयन् (for °कालयन्)

11 ^{a}) K_2 Dc शताग्र्, T_1 शत, G_2 अस्ताग्र्; G_4 सस्तान् (for स तान्) $K_{1.2}$ विभिन्नांगान्, B Dc Dn $D_{4.6}$ G_3 विनिर्भिद्य (for °भिन्दन्) — ^{b}) K_2 निघ्नन्, D_3 तत्र, D_5 बद्धान्, T_2 G_1 बद्ध्वा (for बध्नन्) B Dc Dn $D_{4.6}$ G_3 गजांश्च सुबहून्वने — ^{d}) T $G_{1.2.4}$ M ग्राहयञ्श(T_1 G_1 °च्छ)तशो मृगान्

12 ^{a}) $Ś_1$ K_2 B_4 D_5 G_1 उपभुजान, K_3 अपि युजान — ^{c}) K_1 B Dn $D_{4.6}$ स, T_2 च (for सु) $G_{1.2.4}$ अप श्यद्रमणी° — ^{d}) B Dn $D_{4.6}$ G_3 वनान्युप (B_4 तानि तानि), T_1 सरांसि च (for पुष्पितानि)

13 Dc_2 T_1 M_2 om (hapl) 13^{ab} — ^{a}) $K_{1.2}$ D_1 °घुष्टानि — ^{b}) K_4 D_1 बर्हणाभिरु, B_2 वनान्युपवनानि च (cf v l 12) — ^{c}) $B_{2.3}$ आगच्छद् $K_{3.4}$ Dc_2 D_{1-3} G_3 आ($D_{2.3}$ अ)नुपूर्वेण — ^{d}) S_1 रम्य (for पुण्य) — After 13^{cd}, $B_{2.3}$ (om line 2) Dn $D_{4.6}$ G_3 ins

1103* मत्तभ्रमरसञ्जुष्ट नीलकण्ठरवाकुलम् ।
सप्तच्छदसमाकीर्णं पुनागबकुलैर्युतम् ।

— ^{e}) B_4 सगर्या (for ऋद्ध्या) — ^{f}) $Ś_1$ K_1 (marg sec m as in text) चापभृत्, $G_{2.4}$ वज्रधृक् (for वज्रभृत्)

14 ^{a}) B D (except $D_{1-3.5}$) G_3 तत्रस्थो (for तदहो) — ^{b}) S (except G_3) °राजो (for °पुत्रो) — ^{c}) G_1 इष्ट्वा (for ईजे) $Ś_1$ K Dc $D_{1-3.5}$ °सत्रेण (for °यज्ञेन) — ^{d}) B_{1-3} D (except $D_{1-3.5}$) $G_{2.3}$ साद्यस्केन; T_2 G_1 स्वकाम्येन, B_4 M सद्यस्तेन — ^{e}) K_4 $D_{2.3}$ M_1 राजन्; B Dn $D_{4.6}$ G_3 चैव (for राजा) — ^{f}) $K_{3.4}$ $B_{1.3.4}$ D (except D_5) G_3 M_2 कुरुसत्तम — After 14, S (except G_3) ins

1104* विद्वद्भिः सहितो धीमान्ब्राह्मणैर्वनवासिभिः ।

15 ^{b}) K_3 सरसस्तत्र, D_1 तत्सरस्तत्र B_2 भारत, B_4 केशव, Dn D_6 G_3 कौरव — ^{c}) G_2 श्रीमान् (for धीमान्) — ^{d}) Dn D_6 नराधिप, S (except G_3) महामना (T_1 °तपा) — After 15, G_1 ins

1105* भीमार्जुनयमैः सार्धं सराभ्याशे तदावसत् ।

16 ^{a}) K_4 D_4 प्रेक्षा(D_4 °क्ष्या)न्, B_2 प्रेष्यान् — ^{b}) B_3 सहानुग, Dn सहस्रश (!) T_1 G_4 सहानुजे, G_1 विशां पते, M सहानुग° — ^{c}) B_2 शीघ्र (for क्षिप्र) T_1 $G_{2.4}$ M आक्रीडावसथाञ्शीघ्र — ^{d}) $K_{3.4}$ D_{1-3} क्रियताम् T_1

चिकीर्षन्तस्तदाक्रीडाञ्जग्मुर्द्वैतवनं सरः ॥ १७
सेनाग्रं धार्तराष्ट्रस्य प्राप्तं द्वैतवनं सरः ।
प्रविशन्तं वनद्वारि गन्धर्वाः समवारयन् ॥ १८
तत्र गन्धर्वराजो वै पूर्वमेव विशां पते ।
कुबेरभवनाद्राजन्नाजगाम गणावृतः ॥ १९
गणैरप्सरसां चैव त्रिदशानां तथात्मजैः ।
विहारशीलः क्रीडार्थं तेन तत्संवृतं सरः ॥ २०
तेन तत्संवृतं दृष्ट्वा ते राजपरिचारकाः ।
प्रतिजग्मुस्ततो राजन्यत्र दुर्योधनो नृपः ॥ २१
स तु तेषां वचः श्रुत्वा सैनिकान्युद्धदुर्मदान् ।
प्रेषयामास कौरव्य उत्सारयत तानिति ॥ २२
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राज्ञः सेनाग्रयायिनः ।
सरो द्वैतवनं गत्वा गन्धर्वानिदमब्रुवन् ॥ २३
राजा दुर्योधनो नाम धृतराष्ट्रसुतो बली ।
विजिहीर्षुरिहायाति तदर्थमपसर्पत ॥ २४
एवमुक्तास्तु गन्धर्वाः प्रहसन्तो विशां पते ।
प्रत्यब्रुवंस्तान्पुरुषानिदं सुपरुषं वचः ॥ २५
न चेतयति वो राजा मन्दबुद्धिः सुयोधनः ।
योऽस्मानाज्ञापयत्येवं वश्यानिव दिवौकसः ॥ २६
यूयं मुमूर्षवश्चापि मन्दप्रज्ञा न संशयः ।
ये तस्य वचनादेवमस्मान्ब्रूत विचेतसः ॥ २७
गच्छत त्वरिताः सर्वे यत्र राजा स कौरवः ।

G$_{1\ 3\ 4}$ M कुरुष्व सरसोभित

17 ^{a}) T$_2$ तत्, M$_1$ त (for ते) B$_4$ तथोवाच (for तथेत्येव) Ś$_1$ K$_{1\ 3}$ तथेत्युक्तेति (K$_1$ क्ते तु) वचन — ^{c}) K$_3$ G$_1$ तथा (for तदा) K$_{3-4}$ B$_{1\ 4}$ Dc D$_{1-6}$ G$_1$ क्रीडां (for [आ]क्रीडान्)

18 Ś$_1$ K$_{1\ 3}$ om 18^{ab} B Dn D$_{4-6}$ transp 18^{ab} and 18^{cd} — ^{a}) B$_4$ सोपश्यद्; T$_2$ सनाग (for सेनाग्र) — ^{b}) K$_3$ पुर, Dc D$_{1-3\ 5}$ तदा (for सर) — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1\ 3}$ प्रविशतो; K$_3$ D$_2$ °शत्तद्; K$_4$ °शत्तु Ś$_1$ नवद्वारि, K$_2$ G$_{1\ 3}$ वन द्वारि, B$_{1-3}$ Do वनद्वार, T$_2$ वन राजन् — ^{d}) K$_4$ B$_2$ समवाकिरन्; Dc प्रत्यवारयन्

19 ^{a}) D$_1$ अत्र, and राजा (for तत्र, and राजो) — ^{c}) K$_3$ D$_1$ भुवना (for भवना) — ^{d}) D$_5$ [अ]ग नावृत, T$_2$ G$_{1\ 3\ 4}$ जना°, M गणान्वित (for गणावृत)

20 ^{b}) Ś$_1$ महात्मजै; K$_1$ तथैव च, B$_1$ तथानुजै° (for तथात्मजै) — ^{c}) Ś$_1$ विहारशैल°; B$_4$ त्रिहायनीनां; T$_2$ विहारशील, G$_2$ °शैलै; G$_4$ शीलै S (except G$_3$) क्रीडार्थे

21 ^{a}) Ś$_1$ K D$_{1-3\ 5}$ ततस्, T G$_{1\ 3}$ तैश्च (for तेन) D$_2$ ते सवृते (for तत्सवृत) — ^{c}) Ś$_1$ K D$_{1-3\ 5}$ प्रतिपिन्ना गता राजन् — ^{d}) T$_1$ M यतो (for यत्र) T$_1$ [S]भवत् (for नृप) — After 21, K$_4$ D$_{1-3}$ ins

1106* ते समेत्य तदा प्रोचुर्गन्तु नैवोपलभ्यते ।
रक्षित बहुभि शूरै राजन्द्वैतवन सर ।,

while B$_{1\ 3}$ ins

1107* न्यवेदयस्ततो राज्ञे गन्धर्वांस्तत्र भारत ।

22 ^{a}) Ś$_1$ ते (for स) — Ś$_1$ om (hapl) 22^{b}–23^{a} — ^{b}) T$_2$ G$_1$ सामर्पो वाहिनीं तदा

23 Ś$_1$ om 23^{a} (cf v l 22) — ^{a}) Dc D$_5$ ततस् (for तस्य) K$_{1\ 3}$ ते तु तस्य वच श्रुत्वा — ^{b}) =29^{b} S$_1$ सेनानुयायिन°, B$_4$ °प्रगामिन°, M$_1$ प्रयोधिन — ^{c}) K$_1$ स च (for सरो) — ^{d}) K$_3$ Dc$_3$ D$_5$ अब्रवीत् (for अब्रुवन्)

24 ^{b}) S$_1$ K$_{1\ 3}$ धार्तराष्ट्रो महाबल — ^{c}) K$_1$ D$_5$ T$_1$ M विजिगीषुर्, T$_2$ G$_{1\ 3\ 4}$ चिक्रीडिषुर् (for विजिहीर्षुर्) B$_4$ जिहीर्षुरीहयामास — ^{d}) B$_{1\ 3}$ Dn D$_{4-6}$ S (except M$_1$) उपसर्पत (B$_1$ °थ), B$_4$ इह स° (for अपस°)

25 ^{a}) K$_{1\ 3}$ Dc$_2$ उक्त्वा (for उक्तास्) D$_1$ च (for तु) — ^{b}) B$_4$ प्रहसति T$_1$ पुन॰ पुन॰ (for विशां पते) — ^{d}) B$_{1\ 3\ 4}$ Dn D$_{4\ 6}$ G$_3$ हि; Dc D$_5$ T$_1$ M$_2$ स; T$_2$ G$_1$ ते (for सु-)

26 T$_2$ om 26^{ab} Before 26, B$_{2-4}$ D$_5$ ins गधर्वा ऊचु — ^{a}) D$_1$ T$_1$ G$_1$ न वेदयति, D$_3$ न चिंतयति, D$_5$ न च जानाति (for न चेत°) B$_3$ ते; M$_3$ वै (for वो) — ^{b}) G$_3$ मदबुद्धे T$_1$ स बालिश (for सुयो°) — ^{c}) K$_4$ T$_2$ सो, Dc ये (for यो) K$_4$ विज्ञापयति, Dc आज्ञापयति K$_1$ T$_1$ G$_4$ M$_2$ [ए]व, D$_5$ T$_2$ G$_1$ [ए]प (for [ए]व) — ^{d}) K$_4$ वन्यानिव, B$_3$ Dn$_1$ n$_3$ G$_3$ वैश्या°

27 ^{a}) T$_2$ G$_{1\ 3}$ चैव (for चापि) — ^{b}) Ś$_1$ विचेतस (for न सशय) — ^{c}) K$_4$ D$_3$ ते तस्य, Dc यत्तस्य, G$_{3\ 4}$ एतस्य S$_1$ K$_{1\ 3}$ मूढा (for एवम्) — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1\ 3}$ त्वस्मान् (for अस्मान्) K$_3$ Dc D$_3$ G$_{3\ 4}$ ब्रूथ; B$_3$ (m as in text) आस्थ, D$_5$ क्रूर (for ब्रूत) B$_3$ विशेषत (m विचेतस as in text)

28 ^{a}) K$_2$ B Dn D$_{4\ 6}$ G$_3$ गच्छध्व — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1\ 3}$

103

महता रथघोषेण हयचारेण चाप्युत ।
वैकर्तनं परीप्सन्तो गन्धर्वान्समवारयन् ॥ १८
ततः संन्यपतन्सर्वे गन्धर्वाः कौरवैः सह ।
तदा सुतुमुलं युद्धमभवल्लोमहर्षणम् ॥ १९
ततस्ते मृदवोऽभूवन्गन्धर्वाः शरपीडिताः ।
उच्चुक्रुशुश्च कौरव्या गन्धर्वान्प्रेक्ष्य पीडितान् ॥ २०
गन्धर्वांस्त्रासितान्दृष्ट्वा चित्रसेनोऽत्यमर्षणः ।
उत्पपातासनात्क्रुद्धो वधे तेषां समाहितः ॥ २१
ततो मायास्त्रमास्थाय युयुधे चित्रमार्गवित् ।
तयामुह्यन्त कौरव्याश्चित्रसेनस्य मायया ॥ २२
एकैको हि तदा योधो धार्तराष्ट्रस्य भारत ।
पर्यवर्तत गन्धर्वैर्दशभिर्दशभिः सह ॥ २३
ततः संपीड्यमानास्ते बलेन महता तदा ।
प्राद्रवन्त रणे भीता यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ २४
भज्यमानेष्वनीकेषु धार्तराष्ट्रेषु सर्वशः ।
कर्णो वैकर्तनो राजंस्तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ २५
दुर्योधनश्च कर्णश्च शकुनिश्चापि सौबलः ।
गन्धर्वान्योधयांचक्रुः समरे भृशविक्षताः ॥ २६
सर्वे एव तु गन्धर्वाः शतशोऽथ सहस्रशः ।
जिघांसमानाः सहिताः कर्णमभ्यद्रवन्रणे ॥ २७
असिभिः पट्टिशैः शूलैर्गदाभिश्च महाबलाः ।
सूतपुत्रं जिघांसन्तः समन्तात्पर्यवारयन् ॥ २८

$G_{1.3.4}$ M_{2} चाच्युत (for चाप्युत) — ^{f}) $K_{1.2}$ B_{1} Dn $D_{2.4.6}$ G_{3} समवाकिरन् (for समवारयन्) S (except G_{3}) गधर्वा प्रत्य(G_{1} पर्य)वारयन्

19 ^{a}) K_{4} T_{2} $G_{1.2.4}$ ते न्यप°, D_{1} सैन्येप° (for सन्यप°) — ^{b}) T_{2} $G_{1.2.4}$ कौरव प्रति (for °वै सह) — ^{c}) S_{1} K Dc $D_{1-3.5}$ तत सु°, T_{1} $G_{2.4}$ M अथासीत्, T_{2} G_{1} तदा स्म (for तदा सु) Dc_{2} D_{2} तुमल — ^{d}) T_{1} G_{4} M उभयो (for अभवत्) T $G_{1.3.4}$ रोम° (for लोम°)

20 ^{a}) Ś$_{1}$ $K_{1.2}$ तु (for ते) K_{1} D_{1} भूत्वा; D_{3} भूता (for ऽभूवन्) — ^{c}) B_{1} राजगुप्ता° (for उच्चुक्रुशु°) K_{1} (marg *sec m*) वा सर्वे (for कौरव्या) — ^{d}) B_{2} वीक्ष्य (for प्रेक्ष्य)

21 ^{a}) G_{4} ताडिता° (for त्रासिता) — ^{b}) K_{1} [ऽ]भ्य, B Dn ह्य°, G_{4} [ऽ]प्य° (for ऽत्य°) — ^{c}) S_{1} महाक्रुद्धो, $K_{1.2}$ तदा क्रुद्धो (for [आ]सनात्क्रुद्धो) — ^{d}) T_{1} समुद्यत (for समा°)

22 ^{a}) Ś$_{1}$ $K_{1.2}$ आम्नाय; K_{4} D_{3} T_{1} $G_{2.4}$ M आदाय, D_{5} आच्छाद्य, G_{1} आश्रित्य (for आस्थाय) T_{2} ततो माया समाहृत्य — After 22^{ab}, T_{2} $G_{1.2.4}$ ins

1110* तेन मुक्ता शरा घोरा सूर्यरश्मिसमप्रभा ।
वियत्सछादयामासुर्न ववौ तत्र मारुत ।
हस्त्यारोहा हता पेतुर्हस्तिभि सह भारत ।
हयारोहाश्च सहयै रथैश्च रथिनस्तथा ।
पत्तयश्च यथा पेतुर्विशस्ता शरवृष्टिभि ।

— ^{c}) K_{3} $D_{1.3}$ ततो, Dc_{2} तथा°, M_{1} तदा (for तया) K_{2} T_{2} G_{1} मुह्यति (for [अ]मुह्यन्त) K_{1} कौरव्य, B_{1} ते सर्वे

23 ^{a}) Dn एकैकश्च (!), $D_{4.6}$ °कस्य, T_{2} G_{1} °क हि (for °को हि) K_{2} $G_{1.4}$ तथा, Dc_{2} महा, D_{2} यदा, T_{1} सम (for तदा) B_{1} Dc युद्धे; D_{1} वीरो, $D_{2.3.6}$ $G_{1.2.4}$ योधा, T_{2} M_{2} यौधा (for योधो) — ^{b}) T_{1} M_{1} दुर्मते (for भारत) — ^{c}) K_{3} $D_{3.6}$ G_{3} वर्तत, T $G_{1.2.4}$ M वार्य° (T_{2} °वार्य)त (for वर्तत) Dc गधर्वा — ^{d}) S (except G_{3}) युधि (for सह)

24 ^{a}) Ś$_{1}$ $K_{1.2}$ तत्र (for तत) B_{4} [अ]नु (for स) — ^{b}) Ś$_{1}$ $K_{1.2}$ D_{5} युद्धे तस्मिन्महाबलै° — T_{2} om 24^{cd} — ^{c}) G_{1} प्राद्रवश्च, M_{2} व्यद्रवत Ś$_{1}$ $K_{1.2}$ रणे वीरा, B_{4} वने वीरा; D_{2} रणे नीता — ^{d}) Ś$_{1}$ $K_{1.2}$ B Dc D_{5} येन (for यत्र) Dn $D_{4.6}$ G_{3} ये न (Dn_{1} च) राजजिगीषव (Dn °जीषव !)

25 ^{a}) $G_{2.4}$ धक्ष्यमाणे° (for भज्य) S_{1} $K_{1.2}$ सैन्येषु, T_{2} सर्वेषु, G_{1} [अ]नेकेषु (for [अ]नीकेषु) — ^{b}) B_{4} धार्तराष्ट्रस्य K_{4} सर्वत, B_{3} भारत — ^{c}) T_{1} M_{2} वीर (for राजन्) $G_{2.4}$ वैकर्तनो महाराज

26 ^{a}) T_{1} [अ]पि (for the first च) T_{1} M_{2} कौरव्य°, T_{2} $G_{1.3.4}$ तेजस्वी (for कर्णश्च) — ^{c}) B Dn $D_{4.6}$ T_{2} G_{1-3} न्योधयामासु° — ^{d}) T_{1} सर्वे च (for समरे) $K_{1.3}$ B_{1} भृशविक्षिता, Dc_{2} °विकृता, D_{1} °मीक्षिता°; $D_{2.3}$ वीक्षिता, S (except G_{3}) शरविक्षता

27 ^{a}) D_{3} च (for तु) — ^{c}) S (except G_{3}) स रुधा (for सहिता°) — ^{d}) Some MSS अभ्यद्रवद् M_{1} कर्णमेवाभिदुद्रुवु

28 ^{a}) T $G_{1.4}$ M_{1} पट्टसै° T G_{1} खड्गैर् (for शूलैर्) — ^{b}) K_{2} महाबल; K_{3} D_{5} बल°, B_{1} T_{2} रथा (for °बला) B_{4} गदामुपल्कपन, D_{2} गदाभि परिघैस्तथा — ^{c}) K_{4} D_{3}

अन्येऽस्य युगमच्छिन्दन्ध्वजमन्ये न्यपातयन् ।
ईषामन्ये हयानन्ये सूतमन्ये न्यपातयन् ॥ २९
अन्ये छत्रं वरूथं च बन्धुरं च तथापरे ।
गन्धर्वा बहुसाहस्राः खण्डशोऽभ्यहनन्रथम् ॥ ३०
ततो रथादवप्लुत्य सूतपुत्रोऽसिचर्मभृत् ।
विकर्णरथमास्थाय मोक्षायाश्वानचोदयत् ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३० ॥

२३१

वैशंपायन उवाच ।
गन्धर्वैस्तु महाराज भग्ने कर्णे महारथे ।
संप्राद्रवच्चमूः सर्वा धार्तराष्ट्रस्य पश्यतः ॥ १
तान्दृष्ट्वा द्रवतः सर्वान्धार्तराष्ट्रान्पराङ्मुखान् ।
दुर्योधनो महाराज नासीत्तत्र पराङ्मुखः ॥ २
तामापतन्तीं संप्रेक्ष्य गन्धर्वाणां महाचमूम् ।
महता शरवर्षेण सोऽभ्यवर्षदरिंदमः ॥ ३
अचिन्त्य शरवर्षं तु गन्धर्वास्तस्य तं रथम् ।
दुर्योधनं जिघांसन्तः समन्तात्पर्यवारयन् ॥ ४
युगमीषां वरूथं च तथैव ध्वजसारथी ।

सूर्य (for सूत°) — ^{d}) B$_{1-3}$ Dn D$_{4\ 6}$ G$_3$ वाकिरन् (for °वारयन्)

29 K$_3$ om (hapl) 29 — ^{a}) Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ D$_5$ [आ] युधम्; M$_2$ ध्वजम् (for युगम्) Ś$_1$ आछिद्य; K (K$_3$ om) D$_5$ आछिदन् D$_2$ अन्ये युग समाछिंदन्; G$_{3\ 4}$ अन्ये स्यदन माछिंदन् — ^{b}) G$_{2\ 4}$ रव (for न्य) Ś$_1$ ध्वजमन्येन पातयन्, B$_4$ ध्वजमागत्य पात — D$_2$ G$_1$ om 29^{cd} — Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ read 29^{cd} after 30 — ^{c}) S$_1$ येषाम्, B$_1$ T$_1$ G$_3$ M$_1$ ईपान्, B$_{2\ 3}$ ईशान् (for ईषाम्) — ^{d}) D$_1$ न्यवारयन्; G$_2$ न्यपाट° (for न्यपात°)

30 ^{a}) D$_5$ अन्ये यत्र; T$_1$ M$_1$ छत्रमन्ये (by transp) — ^{b}) S$_1$ K Do D$_{1-3\ 5}$ कवच च; T$_2$ G$_1$ मभञ्जुश्च (for बन्धुर च) — B Do ins after 30^{ab} S (except G$_3$), after 30

1111* प्रगृहीतायुधा वीराश्चित्रसेनपुरोगमा ।

T G$_{1\ 2\ 4}$ ins after 30^{ab}

1112* अन्ये सपूर्णयामासुश्चक्रे चाक्षौ तथापरे ।

— ^{d}) =(var) 3 231 5^d N G$_3$ तिलशो (for खण्डशो) Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ व्या(Ś$_1$ व्य)हनन्; K$_3$ G$_1$ [S]भ्यहरन्, K$_4$ D$_{2\ 3}$ T$_2$ न्यहनन्; B Dn D$_{4\ 6}$ G$_3$ व्यधमन् (for ऽभ्यहनन्) T$_2$ धनु°, G$_{1\ 4}$ M$_1$ रणे (for रथम्) After 30, Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ read 29^{cd}, while S (except G$_3$) ins 1111*

31 ^{a}) G$_1$ अवस्कद्य (for प्लुत्य) — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ धृत्, D$_2$ धृक् (for भृत्) T$_2$ G$_{1\ 2\ 4}$ [S]पि भारत (for ऽसिचर्मभृत्) — After 31^{ab}, T G$_{1\ 2\ 4}$ ins

1113* असावलम्बितधनुर्धावमानो महाबल ।

[T G$_1$ अधोव (for असाव) T$_2$ स्थ (for °बल)] — ^{c}) Ś$_1$ K Do D$_{1-3\ 5}$ आरुह्य (for आस्थाय) — ^{d}) K$_1$ स रथाश्वान् D$_6$ दिव्यानश्वान् (for मोक्षायाश्वान्) K$_4$ D$_{2\ 3}$ अनोदयत् (for अचोदयत्) K$_3$ आत्ममोक्षाय नोदयत्

Colophon — *Major parvan* Ś$_1$ K$_3$ Dn$_3$ D$_6$ G$_{2\ 4}$ आरण्य — *Sub parvan* K$_{3\ 4}$ B D G$_{1\ 3}$ M$_2$ घोषयात्रा — *Adhy name* G$_1$ कर्णपलायन, M$_2$ कर्णपराजय — *Adhy no* (figures, words or both) B$_4$ 312, Dn$_1$ (marg) n$_3$ 240, Dn$_2$ 239, D$_1$ 243, T$_1$ 232, T$_2$ G$_1$ 231 G$_3$ 230 (as in text), G$_4$ M$_1$ 233, M$_2$ 135 (sic) — *Śloka no* Dn$_1$ n$_3$ 31, Dn$_2$ 32

231

1 ^{a}) D$_2$ प्रदुतैश्च (for गन्धर्वैस्तु) — ^{b}) T$_2$ G$_3$ transp भग्ने and कर्णे — ^{c}) K$_{1\ 2}$ समाद्रवन्, K$_4$ D$_{2\ 3}$ प्राद्रवच्च (D$_2$ रसा) (for संप्राद्रवच्च) — 1^d=3 230 10^d

2 2^{ab}=3 230 11^{ab} — ^{a}) G$_4$ विद्रुत (for द्रवत) D$_2$ शूरान् (for सर्वान्) — ^{b}) T$_1$ M योधमुख्यान्पराजितान् — ^{c}) B$_{1\ 4}$ D$_{4\ 6}$ G$_4$ महाराजो — ^{d}) = 3 230 11^d B$_1$ सव (for तत्र) G$_4$ पराङ्मुखी

3 ^{d}) Do$_1$ D$_{1\ 2\ 4}$ अरिंदम, T$_2$ अमर्षण (for अरिंदमः)

4 ^{a}) Ś$_1$ ते, K$_{1\ 2\ 4}$ D$_{3\ 5}$ त, K$_3$ D$_{1\ 2}$ T G$_{3\ 4}$ सद् (for तु) — ^{c}) D$_5$ जिघांसत

अश्वांस्त्रिवेणुं तल्पं च तिलशोऽभ्यहनन्रथम् ॥ ५
दुर्योधनं चित्रसेनो विरथं पतितं भुवि ।
अभिद्रुत्य महाबाहुर्जीवग्राहमथाग्रहीत् ॥ ६
तस्मिन्गृहीते राजेन्द्र स्थितं दुःशासनं रथे ।
पर्यगृह्णन्त गन्धर्वाः परिवार्य समन्ततः ॥ ७
विविंशतिं चित्रसेनमादायान्ये प्रदुद्रुवुः ।
विन्दानुविन्दावपरे राजदारांश्च सर्वशः ॥ ८
सैन्यास्तु धार्तराष्ट्रस्य गन्धर्वैः समभिद्रुताः ।
पूर्वं प्रभग्नैः सहिताः पाण्डवानभ्ययुस्तदा ॥ ९
शकटापणवेश्याश्च यानयुग्यं च सर्वशः ।
शरणं पाण्डवाञ्जग्मुर्ह्रियमाणे महीपतौ ॥ १०
प्रियदर्शनो महाबाहुर्धार्तराष्ट्रो महाबलः ।
गन्धर्वैर्ह्रियते राजा पार्थास्तमनुधावत ॥ ११
दुःशासनो दुर्विषहो दुर्मुखो दुर्जयस्तथा ।
बद्ध्वा ह्रियन्ते गन्धर्वै राजदाराश्च सर्वशः ॥ १२
इति दुर्योधनामात्याः क्रोशन्तो राजगृद्धिनः ।
आर्ता दीनस्वराः सर्वे युधिष्ठिरमुपागमन् ॥ १३
तांस्तथा व्यथितान्दीनान्भिक्षमाणान्युधिष्ठिरम् ।

---

5 a) D8 च बाहु (for वरूथ) — b) K4 D1 8 G1 2 4 °सारथिम्, D5 °सारथीन् — c) D5 अश्व, G1 नल्व (for अश्वान्) K2 D1 °वेणु (for °वेणु) S (except G8) अक्ष (for तल्प) — d) = (var) 3 230 30d B4 S (except G8) शतशो (for तिलशो) Ś1 व्यहनद्, K1 व्यहरन्, K2 विहनन्, K3 [ऽ]भ्यहरन्, K4 B Dn D2 व्यधमद्, D1 8 T2 G1 2 M2 [ऽ]भ्यहनद्, T1 व्याहनन् (for ऽभ्यहनन्) Ś1 K D1 रथात्, B Dc Dn D4 6 शरै° (for रथम्)

6 a) G4 आरोप्य स महाबाहुर् (cf 1114*) — b) D1 पातित — c) K1 Dc महाबाहु; M2 °बाहु (for °बाहुर्) — d) T G1 2 केशपक्षे तथा (for जीवग्राहमथ) G4 M अगृह्णत (for अथाग्रहीत्) — After 6, S (except G8) ins

1114* तस्य बाहू महाराज बद्ध्वा रज्ज्वा महारथम् ।
आरोप्य स्व महाराज चित्रसेनो ननाद ह ।

[(L 1) T2 transp बाहू and बद्ध्वा, G1 transp बद्ध्वा, and रज्ज्वा — (L 2) T2 G2 आरोप्य त महाबाहुश्]

7 a) K3 4 B1 3 Dc2 Dn3 D2 4 T2 G3 राजेंद्रे, T1 M1 कौरव्ये (for राजेन्द्र) — b) B2 दुर्योधन (for दुःशा°) K2 रथ, K3 रण, B3 D1 2 M2 रणे (for रथे) — c) B4 पर्यगृह्यत, D1 प्रत्यगृह्णत — d) T1 सहस्रश (for समन्तत)

8 a) K4 D1 T G4 विविंशतिश्च, B1–3 Dn D6 G3 M2 °शति K1 चित्रसेन, B1 2 Dn D4 6 G3 °सेनाव् — b) Ś1 चाचायाग्रे (sic), Dc2 चादायान्ये (for आदायान्ये) K3 B1–3 D (except D5 6) G3 वि (for प्र°) — c) B1 [अ]परौ (for [अ]परे)

9 a) K3 Dc D1 5 योधा°, B Dn D4 G3 सैन्य, T1 G2 4 M सेना° (for सैन्या) B Dn D4 G3 तद्, D6 च (for तु) — b) B Dn D4 6 G3 द्रुत (for °द्रुता) — c) K1–3 Dc Dn1 n3 D1 4 5 G2 4 पूर्व- (for पूर्वं) B1 Dn D6 प्रभग्ना K1 Dc D4 सहिता K4 पूर्वभग्नै° प्रसहिता; D2 पूर्वभग्नैस्तु सहिता — d) T1 M पांडवान्छरण ययु°

10 a) = 3 228 27a Ś1 K1 (marg sec m) B2–4 Dc1 Dn D4 6 T2 G1–3 शकटा(B3 टा)पणवेशाश्च, D8 शकटीपणवैश्या च — b) D2 °युग्यान् (for °युग्य) — c) M1 शरण्य (for शरण) T1 G2 M शरण, T2 पाडव (for पाण्डवान्) — d) G1 परतपे (for महीपतौ) T1 M1 धर्मराज युधिष्ठिर

11 Before 11, N G3 ins सैनिका ऊचु — a) Hypermetric! B1 4 T G2 4 M1 प्रियदर्शो, Dc Dn D4–6 G3 दर्शी, D1 2 °दर्शन् (sic), D8 दुर्योधनो, G1 सुयोधनो, M2 दर्शति यो Dn महाबाहो (!), D2 °राज — b) D1 गधर्वैर्नो जित बल — c) D2 बद्धश्च (for गन्धर्वैर्) T2 राजन् — d) K4 D8 तद् (for तम्) K3 D1 अभि, B4 अन्व (for अनु°) T1 M1 त मोक्षयत पांडवा°, G1 पार्थास्तानुपधावत

12 b) T1 transp दुर्मुख and दुर्जय° M2 दु°मह (for दुर्जय) — d) T1 °पत्न्य° (for दारा) Ś1 K1 2 सहस्रश (for च सर्वश)

13 b) D4 T1 क्रोशते B4 जयगृद्धिन; Dc2 गृद्धिन°, Dn3 D1 राजगर्द्धिन°, D5 °गृध्रिण°, G4 °गर्धिन° — c) K2 दानसुता°, K3 B2–4 Dn D4 6 दीनास्तत (for दीनस्वरा°) — d) Dc अथागमन् (for उपा°) T1 M1 धर्मराजमभिद्रवन्

14 a) G4 तथाप्यवस्थितान्दीनान् — b) S (except G3) वीक्ष (for भिक्ष°) — cd) K1 दृष्ट्वा, D6 गृध्रान, T1 भीतान्, G4 वृत्तान् (for वृद्धान्) K1 2 सुयो (for दुर्यो) D2 भीमसेनो महाबाहुरास्फोट्य समभाषत — After 14 D1 ins

1115* प्रगृहीतायुधान्वीरांश्चित्रसेनपुरोगमान् ।

वृद्धान्दुर्योधनामात्यान्भीमसेनोऽभ्यभाषत ॥ १४
अन्यथा वर्तमानानामर्थो जातोऽयमन्यथा ।
अस्माभिर्यदनुष्ठेयं गन्धर्वैस्तदनुष्ठितम् ॥ १५
दुर्मन्त्रितमिदं तात राज्ञो दुर्द्यूतदेविनः ।
द्वेष्टारमन्ये क्लीबस्य पातयन्तीति नः श्रुतम् ॥ १६
तदिदं कृतं नः प्रत्यक्षं गन्धर्वैरतिमानुषम् ।
दिष्ट्या लोके पुमानस्ति कश्चिदस्मत्प्रिये स्थितः ।
येनास्माकं हृतो भार आसीनाना सुखावहः ॥ १७
शीतवातातपसहांस्तपसा चैव कर्शितान् ।
समस्थो विषमस्थान्हि द्रष्टुमिच्छति दुर्मतिः ॥ १८
अधर्मचारिणस्तस्य कौरव्यस्य दुरात्मनः ।
ये शीलमनुवर्तन्ते ते पश्यन्ति पराभवम् ॥ १९
अधर्मो हि कृतस्तेन येनैतदुपशिक्षितम् ।
अनृशंसास्तु कौन्तेयास्तस्याध्यक्षान्ब्रवीमि वः ॥ २०
एवं ब्रुवाणं कौन्तेयं भीमसेनममर्षणम् ।
न कालः परुषस्यायमिति राजाभ्यभाषत ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३१ ॥

— D_6 cont　B Dc Dn D_4 $_6$ ins after 14　K_4 D_1 $_3$, after 16^{ab}　D_2, after 15^{ab}

1116* महता हि प्रयत्नेन सनद्ध गजवाजिभि ।

[K_4 D_3 तु , Dc [अ]पि (for हि)　Dc D_1 सनद्ध(D_1 सनद्य)रथवाजिन]

15 B Dc Dn D_{4-6} S transp 15^{ab} and 15^{cd} — ^{b}) S (except G_3) भूतो (for जातो) — After 15^{ab}, D_2 ins 1116*, while K_4 D_{1-3} read 16^{ab}　K_{1-3} om 15^{cd} — ^{c}) K_4 D_{1-3} $_5$ transp अस्माभिर् and यद् — After 15, K_4 D_{1-3} read 16^{cd}

16 K_4 D_{1-3} read 16^{ab} after 15^{ab} — ^{a}) B_{2-4} Dn D_4 $_6$ तावद् (for तात)　T_2 दुर्मन्त्रिता तु राज्ञश्चेद्, M_1 दुर्मन्त्रित पश्यताद्य — ^{b}) G_1 राज्ञो वै द्यूतचोदित — After 16^{ab}, K_4 D_1 $_3$ ins 1116* while S (except G_3) ins

1117* दीनान्दुर्योधनस्यास्मान्द्रष्टुकामस्य दुर्मते ।

[G_1 $_4$ M सुयोधनस्य　G_4 M [आ]सन् (for [अ]स्मान्)]

— K_4 D_{1-3} read 16^{cd} after 15 — ^{d}) Ś1 K_1 $_2$ $_4$ D_1 G_1 M यात (K_4 marg *sec m* योज), K_3 D_2 $_3$ T_1 G_4 घात°, B_4 ताप ; T_2 G_2 धार (for पात)

17 ^{a}) Hypermetric! K_2 $_4$ (marg *sec m*) B Dn D_1 $_4$ G_3 इद (for तदिद)　Dc तदिद कर्म प्रत्यक्ष ; T G_1 $_2$ $_4$ M कृत तदेव प्रत्यक्ष — ^{b}) D_5 G_4 मानुषै — ^{d}) Dc कच्चिद् (for कश्चिद्)　K_3 T_1 G_1 अस्मिन् (for अस्मत्°) K_2 कृत (for प्रिये)　Ś1 रत , D_3 G_1 स्थित (for स्थित°) — ^{e}) Ś1 सेना (for येना) — ^{f}) T_1 आसीनानां यथासुख

18 ^{a}) Ś1 K तपसहास् — ^{b}) Ś1 K_1 $_2$ Dn_3 D_5 कर्पिता°, B_1 $_2$ $_4$ कर्षितान् — ^{c}) Ś1 K_1 $_2$ $_4$ D_2 $_3$ स, D_1 S (except G_3) च, D_5 स्म (for हि)

19 ^{a}) B_4 अधर्मा — ^{b}) K_3 $_4$ D_1 $_3$ G_1 $_2$ $_4$ कौरवस्य — ^{c}) K_3 ते (for ये)　B_{1-3} Dn_3 n_3 D_4 $_6$ अनुवर्तंति — ^{d}) K_3 T_1 M पश्यतु

20 ^{b}) G_1 [इ]दम् (for [ए]तद्)　K_1 उपशिक्षिता , K_3 उपतिष्ठित, D_1 उपमन्त्रित, G_1 $_2$ $_4$ उपलक्षित — ^{c}) Ś1 K_1 $_2$ D_6 T_1 अनृशंसस्　Ś1 D_5 कौंतेयस्　D_2 अनृशसे तु कौंतेये — ^{d}) K_2 तस्याधिष्ण्यान्, B Dc Dn D_4 $_6$ T_2 G तत्प्रत्यक्ष , D_2 $_3$ $_5$ T_1 M_1 सेनाध्यक्षान्, M_2 तस्माद्व्यक्त

21 ^{a}) D_5 कौंतेयो , T_1 M_1 सरब्ध (for कौन्तेय) — ^{b}) B Dn D_4 $_6$ T_2 G_3 अपस्व(B_3 °ज्व)र, G_2 $_4$ अपस्वन (for अमर्षणम्) — ^{d}) K_2 राजाभिभाषित , T_1 राजा न्यवारयत्

Colpohon — *Major parvan* Ś1 K_1 $_2$ Dn_2 G_2 $_4$ आरण्य — *Sub parvan* K B D G_1 $_3$ M घोषयात्रा — *Adhy name* D_1 दुर्योधनादीनां गधर्वग्रहण, M_1 दुर्योधनादिजीवग्रहण ; M_2 दुर्योधनग्रहण — *Adhy no* (figures, words or both) B_4 313, Dn_1 (marg) n_3 241, Dn_2 240, D_1 244, T_1 233, T_2 G_1 232, G_2 $_4$ M 234 — *Śloka no* Dn D_1 22

232

1 ^{a}) M_2 अधि (for अभि) — ^{c}) T_1 पांडवान् (for कौरवान्)　D_2 S विषम (T_1 शरण) (for विषम) — After 1, D_2 ins

1118* रक्षणीया महाबाहो मैव वद महामते ।

2 T_2 om 2–3 — ^{a}) G_1 लोके (for भेदा) — ^{b}) M_1 महामते (for वृको°) — ^{c}) D_1 धर्माणि (for वैराणि)

२३२

युधिष्ठिर उवाच ।

अस्मानभिगतांस्तात भयार्ताञ्शरणैषिणः ।
कौरवान्विषमप्राप्तान्कथं ब्रूयास्त्वमीदृशम् ॥ १
भवन्ति भेदा ज्ञातीनां कलहाश्च वृकोदर ।
प्रसक्तानि च वैराणि ज्ञातिधर्मो न नश्यति ॥ २
यदा तु कश्चिज्ज्ञातीनां बाह्यः प्रार्थयते कुलम् ।
न मर्षयन्ति तत्सन्तो बाह्येनाभिप्रमर्षणम् ॥ ३
जानाति ह्येष दुर्बुद्धिरस्मानिह चिरोषितान् ।
स एष परिभूयास्मानकार्षीदिदमप्रियम् ॥ ४
दुर्योधनस्य ग्रहणाद्गन्धर्वेण बलाद्रणे ।
स्त्रीणां बाह्याभिमर्शाच्च हतं भवति नः कुलम् ॥ ५
शरणं च प्रपन्नानां त्राणार्थं च कुलस्य नः ।
उत्तिष्ठध्वं नरव्याघ्राः सज्जीभवत माचिरम् ॥ ६
अर्जुनश्च यमौ चैव त्वं च भीमापराजितः ।
मोक्षयध्वं धार्तराष्ट्रं ह्रियमाणं सुयोधनम् ॥ ७
एते रथा नरव्याघ्राः सर्वशस्त्रसमन्विताः ।
इन्द्रसेनादिभिः सूतैः संयताः कनकध्वजाः ॥ ८
एतानास्थाय वै तात गन्धर्वान्योद्धुमाहवे ।
सुयोधनस्य मोक्षाय प्रयतध्वमतन्द्रिताः ॥ ९
य एव कश्चिद्राजन्यः शरणार्थमिहागतम् ।
परं शक्त्याभिरक्षेत किं पुनस्त्वं वृकोदर ॥ १०
क इहान्यो भवेत्त्राणमभिधावेति चोदितः ।

— ^{d}) K_3 B Dc Dn $D_{1\ 4\ 6}$ कुलधर्मो D_5 वि (for न)

3 T_2 om 3 (cf v l 2) — ^{a}) G_1 हि (for तु) K_3 कस्य (for कश्चिज्) — ^{b}) $K_{1\ 2}$ बाह्य K_4 पोथ° (for प्रार्थ°) — ^{c}) G_1 मर्षयेरन् (for °यन्ति) S (except T_2 G_3) ते (for तत्) — ^{d}) K_3 D_5 [अ]पि प्रमर्शन, K_4 G_4 [अ]भिप्रदर्शन, B_2 [अ]भिप्रधर्षण, B_4 [अ]पि समर्षण, D_5 [अ]पि प्रदर्षण — Dn_2 ins after 3 T_2, after 9^{ab} G_2, after 9

1119* पैरै परिभवे प्राप्ते वय पञ्चोत्तर शतम् ।
परस्परविरोधे तु वय पञ्च शत तु ते ।

[Cf 1121*, 1122* (L 1) Dn_2 अन्यै सह विरोधे तु (for the prior half)]

4 ^{a}) K_4 कुशातिर्, G_1 जन्मतो (for जानाति) $B_{2\ 3}$ Dn $D_{4\ 6}$ G_3 transp हि and एष M_1 दुर्मेधा (for दुर्बुद्धिर्) T_2 जन्मप्रभृति दुर्बुद्धिर् — ^{c}) B_{1-3} Dn $D_{4\ 6}$ एव (for एष)

5 ^{a}) K_4 M_1 सुयोधनस्य $D_{1\ 5}$ ग्रहण — ^{b}) $Ś_1$ K Dc Dn $D_{1-4\ 6}$ G_3 प्रभो (K_3 किल) (for रणे) — ^{c}) S_1 $K_{2\ 3}$ B_3 Dc °मर्षाच्च

6 ^{a}) T_1 शरण्य $D_{2\ 4}$ व° (for च) — ^{b}) Dc_2 त्राणार्थे $B_{1\ 3}$ Dn $D_{4\ 6}$ च (for न) — ^{c}) K_3 Dc $D_{1\ 2}$ $G_{2\ 4}$ उत्तिष्ठत; T_2 °ष्ठतु, G_1 ष्ठ स्व G_1 नरव्याघ्र — ^{d}) G_1 °भव च (for °भवत)

7 ^{a}) S_1 K B_1 Dc $D_{1-3\ 5}$ चापि (for चैव) — ^{b}) K_4 भीमोपराजित°; B_{1-3} Dn $D_{4\ 6}$ G_3 वीरापराजित, T_1 G_1 M_2 भीमापराजित — ^{c}) B Dn $D_{4\ 6}$ G_3 नरव्याघ्रा (for धार्त°) — ^{d}) D_2 महाबलै° (for सुयो°)

8 ^{a}) $Ś_1$ K_2 B_2 रथान् — ^{b}) $Ś_1$ विदां वरा, $K_{1\ 2}$ °विशारदा — After 8^{ab}, B Dc Dn $D_{4\ 6}$ G_3 ins

1120* धृतराष्ट्रस्य पुत्राणां विमला काञ्चनध्वजा ।
सस्वनानधिरोहध्व नित्यसज्जानिमान्रथान् ।

[(L 1) B_2 पुत्रस्य Dc प्रभा (for °ध्वजा) B_2 विमलान्कांचनध्वजान्]

— ^{d}) K_3 सजाता, D_1 सयाता°, T_1 सहता°; T_2 सायुधा, G_2 सवृता°, M_2 सयज्ञा° $G_{1\ 4}$ कनकध्वजैः $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ सयतान्कनकध्वजान्

9 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ Dn $D_{1\ 2}$ G_3 वै यत्ता (K_2 °त्तान्), B_{2-4} वै ततो, D_5 वै यत्नाद्, M_1 शत्रुघ्ना — ^{b}) K_3 अर्हथ, M आशु वै (for आहवे) — T_2 ins 1119* after 9^{ab}, G_2 after 9 — A passage given in App I (No 23) is ins in G_1 after 9, in T_2 G_{2-4} M after 10

10 ^{a}) G_1 transp एव and कश्चिद् B_4 पव, D_1 एको, G_3 एप (for कश्चिद्) $K_{1\ 2}$ G_1 राजन्य — ^{b}) B_1 M_2 इहागत, B_2 उपागत (for इहागतम्) $K_{2\ 3}$ $D_{1\ 2}$ शरणार्थिनमागत — After 10 T_2 G_{2-4} M ins a passage given in App I (No 23), cf v l 9

11 ^{a}) K_4 इहार्थ; B Dn D_{5-6} इत्यार्यो, G_3 इयान्यो; G_4 इत्यार्यो (for इहान्यो) K_4 Dc $D_{1\ 5}$ वदेत्, D_2 धरेत्, $G_{2\ 4}$ नयेत; M दयेत् (for भवेत) Dc $D_{1\ 3\ 5}$ $G_{2\ 4}$ M

प्राञ्जलिं शरणापन्नं दृष्ट्वा शत्रुमपि ध्रुवम् ॥ ११
वरप्रदानं राज्यं च पुत्रजन्म च पाण्डव ।
शत्रोश्च मोक्षणं क्लेशात्त्रीणि चैकं च तत्समम् ॥ १२
किं ह्यभ्यधिकमेतस्माद्यदापन्नः सुयोधनः ।
त्वद्बाहुबलमाश्रित्य जीवितं परिमार्गति ॥ १३
स्वयमेव प्रधावेयं यदि न स्याद्वृकोदर ।
विततोऽयं क्रतुर्वीर न हि मेऽत्र विचारणा ॥ १४
साम्नैव तु यथा भीम मोक्षयेथाः सुयोधनम् ।
तथा सर्वैरुपायैस्त्वं यतेथाः कुरुनन्दन ॥ १५
न साम्ना प्रतिपद्येत यदि गन्धर्वराडसौ ।
पराक्रमेण मृदुना मोक्षयेथाः सुयोधनम् ॥ १६
अथासौ मृदुयुद्धेन न मुञ्चेद्भीम कौरवान् ।
सर्वोपायैर्विमोच्यास्ते निगृह्य परिपन्थिनः ॥ १७
एतावद्धि मया शक्यं संदेष्टुं वै वृकोदर ।
वैताने कर्मणि तते वर्तमाने च भारत ॥ १८

वैशंपायन उवाच ।

अजातशत्रोर्वचनं तच्छ्रुत्वा तु धनंजयः ।
प्रतिजज्ञे गुरोर्वाक्यं कौरवाणां विमोक्षणम् ॥ १९

अर्जुन उवाच ।

यदि साम्ना न मोक्ष्यन्ति गन्धर्वा धृतराष्ट्रजान् ।
अद्य गन्धर्वराजस्य भूमिः पास्यति शोणितम् ॥ २०

वैशंपायन उवाच ।

अर्जुनस्य तु तां श्रुत्वा प्रतिज्ञां सत्यवादिनः ।
कौरवाणां तदा राजन्पुनः प्रत्यागतं मनः ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्वात्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्याय ॥ २३२ ॥

प्राणान्, D$_3$ इह को यो भरेत्प्राणान्, T कदर्योपि (T$_2$ नु) नयेत्प्राणान् — ^{b}) G$_{2-4}$ अनुधावेति D$_0$ D$_1$ $_2$ नोदित — ^{d}) K$_3$ D$_2$ $_3$ अभिद्रुत (for अपि ध्रुवम्)

12 ^{b}) B$_1$ $_3$ Dn D$_4$ $_6$ G$_3$ पाण्डवा — ^{c}) Ś$_1$ K$_1$ शौंडा° (for शत्रो°) G$_1$ रक्षण (for मो) — ^{d}) Ś$_1$ K$_1$ $_2$ तीव्र चैकत्र (for त्रीणि चैक च) — After 12, D$_1$ (marg) ins

1121* एते शत वय पञ्च यावद्वय परस्परम् ।
परैस्तु परिभूतानां वय पञ्च शतोत्तरम् ।
[Cf 1119*, 1122*]

13 ^{c}) K$_3$ किं ह्यन्याधिकम्, B Dn किं चाप्यधिकम्, D$_0$ D$_4$ किं चास्म्यधिकम्, T G$_1$ $_2$ $_4$ M न ह्यभ्य(G$_2$ $_4$ त्य) धिकम् D$_2$ किंचिदन्यधिक चैव — ^{d}) B$_1$ $_3$ $_4$ Dn D$_2$ $_4$ $_6$ T G$_1$ $_3$ परिमार्गते; D$_5$ परमां गति

14 After 14^{ab}, K$_1$ reads 18^{c}–19^{b} — ^{c}) B Dn D$_{4-6}$ G$_3$ मे (for ऽत्र) — D$_2$ om 14^{d}–15^{d} — ^{d}) Ś$_1$ K$_1$ $_2$ न ह्यमित्र(Ś$_1$ सुत्र)विचारणा — After 14, M$_1$ ins (a v l of 1119*)

1122* परै परिभवे प्राप्ते वय पञ्चोत्तर शतम् ।
परस्परविरोधे तु वय पञ्चैव ते शतम् ।
[Cf 1121*]

15 D$_2$ om 15 (cf v l 14) — ^{a}) K$_1$ $_2$ साम्नैवा; D$_0$ सात्वैव (for साम्नैव) K$_4$ च (for तु) B$_1$ T$_2$ G$_1$ यथा वीर, M यदानेन (for यथा भीम) — After 15^{ab}, G$_1$ ins

1123* यथासौ मृदुयुक्तेन मुञ्चे भीम सकौरवान् ।

— G$_1$ om 15^{cd} — ^{c}) M तदा (for तथा)

16 ^{a}) D$_0$ (by transp) साम्ना न, T$_1$ साम्ना तु, M$_2$ न साम — ^{b}) B$_1$ तदा, T$_2$ इह (for असौ)

17 ^{a}) T$_1$ तथासौ, T$_2$ यदासौ Ś$_1$ K$_1$ $_2$ T$_2$ G$_3$ मृदुयत्नेन, T$_1$ °युक्तेन G$_1$ पराक्रमेण मृदुना — ^{b}) Ś$_1$ कौरव — ^{c}) B$_1$ D$_1$ G$_1$ $_4$ विमुच्या , D$_0$ विमोक्षा (for विमोच्या°)

18 ^{b}) Ś$_1$ K$_1$ $_2$ सदेश (for ष्टु) M$_1$ पुरुषर्षभ (for वै वृकोदर) D$_2$ कौरवाणां विमोक्षणे — K$_1$ reads 18^{c}–19^{b} after 14^{ab} — 18^{c}=1 57 91^{c} — After 18, G$_2$ $_4$ ins

1124* वरप्रदान सुमहद्याचकस्य प्रकीर्तितम् ।

19 Ś$_1$ K D$_{1-3}$ $_5$ T$_2$ G$_{2-4}$ M om the ref For K$_1$ of v l 18 — ^{a}) M$_1$ वचनात् — ^{b}) B$_2$ $_4$ च; T G$_1$ M$_1$ [अ]थ (for तु) D$_2$ श्रुत्वा पार्थो धनजय — ^{c}) K$_{1-3}$ B$_4$ D$_0$ D$_1$ T G$_1$ $_2$ M वाक्यात् (for वाक्य) — ^{d}) Dn$_1$ D$_2$ $_3$ विमोक्षणे

20 T G$_2$ M om the ref G$_4$ धनजय (for अर्जुन उ°) — ^{a}) A few MSS मोक्षति — ^{b}) K$_1$ $_2$ B$_4$ D$_0$ D$_1$ $_3$ $_5$ G$_4$ M$_1$ धृतराष्ट्रज

21 ^{a}) D$_2$ तदा; D$_3$ च तां (for तु तां) G$_1$ सत्यां (for श्रुत्वा) — ^{c}) B$_1$ Dn$_1$ तथा राजन्, D$_5$ महाराज (for तदा राजन्) — ^{d}) T$_2$ प्रत्यागमन्

Colophon — *Major parvan* Ś$_1$ K$_1$ $_2$ G$_2$ $_4$ आरण्य — *Sub-parvan* K B D G$_1$ $_3$ M$_2$ घोषयात्रा — *Adhy*

२३२

युधिष्ठिर उवाच ।

अस्मानभिगतांस्तात भयार्ताञ्शरणैषिणः ।
कौरवान्विषमप्राप्तान्कथं ब्रूयास्त्वमीदृशम् ॥ १
भवन्ति भेदा ज्ञातीनां कलहाश्च वृकोदर ।
प्रसक्तानि च वैराणि ज्ञातिधर्मो न नश्यति ॥ २
यदा तु कश्चिज्ज्ञातीनां बाह्यः प्रार्थयते कुलम् ।
न मर्षयन्ति तत्सन्तो बाह्येनाभिप्रमर्षणम् ॥ ३
जानाति ह्येष दुर्बुद्धिरस्मानिह चिरोषितान् ।
स एष परिभूयास्मानकार्षीदिदमप्रियम् ॥ ४
दुर्योधनस्य ग्रहणाद्गन्धर्वेण बलाद्रणे ।
स्त्रीणां बाह्याभिमर्शाच्च हतं भवति नः कुलम् ॥ ५
शरणं च प्रपन्नानां त्राणार्थं च कुलस्य नः ।
उत्तिष्ठध्वं नरव्याघ्राः सज्जीभवत माचिरम् ॥ ६
अर्जुनश्च यमौ चैव त्वं च भीमापराजितः ।
मोक्षयध्वं धार्तराष्ट्रं ह्रियमाणं सुयोधनम् ॥ ७
एते रथा नरव्याघ्राः सर्वशस्त्रसमन्विताः ।
इन्द्रसेनादिभिः सूतैः संयताः कनकध्वजाः ॥ ८
एतानास्थाय वै तात गन्धर्वान्योद्धुमाहवे ।
सुयोधनस्य मोक्षाय प्रयतध्वमतन्द्रिताः ॥ ९
य एव कश्चिद्राजन्यः शरणार्थमिहागतम् ।
परं शक्त्याभिरक्षेत किं पुनस्त्वं वृकोदर ॥ १०
क इहान्यो भवेत्त्राणमभिधावेति चोदितः ।

— d) K3 B Dc Dn D1 4 6 कुलधर्मो D5 वि (for न)

3 T2 om 3 (cf v l 2) — a) G1 हि (for तु) K2 कस्य (for कश्चिज्) — b) K1 2 बाह्य K4 पोथ° (for प्रार्थ°) — c) G1 मर्षयेरन् (for °यन्ति) S (except T2 G3) ते (for तत्) — d) K3 D5 [अ]पि प्रमर्शन, K4 G4 [अ]भिप्रदर्शन, B3 [अ]भिप्रधर्षण, B4 [अ]पि समर्षण, D8 [अ]पि प्रदर्षण — Dn2 ins after 3 T2, after 9ab G2, after 9

1119* परैः परिभवे प्राप्ते वय पञ्चोत्तर शतम् ।
परस्परविरोधे तु वय पञ्च शत तु ते ।

[Cf 1121*, 1122* (L 1) Dn2 अन्यै सह विरोधे तु (for the prior half)]

4 a) K4 कुशातिर्, G1 जन्मतो (for जानाति) B2 3 Dn D4 6 G3 transp हि and एष M1 दुर्मेधा (for दुर्बुद्धिर्) T2 जन्मप्रभृति दुर्बुद्धिर् — c) B1-3 Dn D4 6 एव (for एष)

5 a) K4 M1 सुयोधनस्य D1 5 ग्रहण — b) Ś1 K Dc Dn D1-4 6 G3 प्रभो (K3 किल) (for रणे) — c) Ś1 K2 3 B2 Dc °मर्षाच्च

6 a) T1 शरण्य D2 4 वः (for च) — b) Dc2 त्राणार्थे B1 3 Dn D4 6 च (for न) — c) K3 Dc D1 2 G2 4 उत्तिष्ठत, T2 °ष्ठतु, G1 ष्ठ त्व G1 नरव्याघ्र — d) G1 °भव च (for °भवत)

7 a) Ś1 K B1 Dc D1-3 5 चापि (for चैव) — b) K4 भीमोपराजित, B1-3 Dn D4 6 G3 भीरापराजित ; T1 G1 M2 भीमापराजित — c) B Dn D4 6 G2 नरव्याघ्र (for धार्त°) — d) D2 महाबलैः (for सुयो°)

8 a) Ś1 K3 B3 रथान् — b) Ś1 विदां वरा, K1 2 °विशारदा — After 8ab, B Dc Dn D4 6 G3 ins

1120* धृतराष्ट्रस्य पुत्राणां विमलाः काञ्चनध्वजाः ।
सस्वनानधिरोहध्व नित्यसज्जानिमान्रथान् ।

[(L 1) B3 पुत्रस्य Dc °प्रभा (for °ध्वजा) B3 विमलान्कांचनध्वजान्]

— d) K3 सजाता, D1 सयाता, T1 सहता, T2 सायुधा, G2 सवृता, M2 सयत्ताः G1 4 कनकध्वजैः Ś1 K1 2 सयत्तान्कनकध्वजान्

9 a) Ś1 K1 2 Dn D1 2 G3 वै यत्ता (K2 त्तान्), B1-4 वै ततो, D5 वै यत्नाद्, M1 शत्रुघ्ना — b) K3 अर्हथ; M आशु वै (for आहवे) — T2 ins 1119* after 9ab, G2 after 9 — A passage given in App I (No 23) is ins in G1 after 9, in T2 G2-4 M after 10

10 a) G1 transp एव and कश्चिद् B4 एव, D1 एको, G3 एष (for कश्चिद्) K1 2 G1 राजन्य — b) B1 M2 इहागत, B3 उपागत (for इहागतम्) K2 3 D1 2 शरणार्थिनमागत — After 10, T2 G2-4 M ins a passage given in App I (No 23), cf v l 9

11 a) K4 इहार्थं, B Dn D3-6 इहार्थो; G2 इवान्यो, G4 इवार्थो (for इहान्यो) K4 Dc D1 3 वदेद्, D5 धरेत; G2 4 नयेद्, M दयेत् (for भवेत्) Dc D1 3 5 G2 4 M

प्राञ्जलिं शरणापन्नं दृष्ट्वा शत्रुमपि ध्रुवम् ॥ ११
वरप्रदानं राज्यं च पुत्रजन्म च पाण्डव ।
शत्रोश्च मोक्षणं क्लेशात्त्रीणि चैकं च तत्समम् ॥ १२
किं ह्यभ्यधिकमेतस्माद्यदापन्नः सुयोधनः ।
त्वद्बाहुबलमाश्रित्य जीवितं परिमार्गति ॥ १३
स्वयमेव प्रधावेयं यदि न स्याद्वृकोदर ।
विततोऽयं क्रतुर्वीर न हि मेऽत्र विचारणा ॥ १४
साम्नैव तु यथा भीम मोक्षयेथाः सुयोधनम् ।
तथा सर्वैरुपायैस्त्वं यतेथाः कुरुनन्दन ॥ १५
न साम्ना प्रतिपद्येत यदि गन्धर्वराडसौ ।
पराक्रमेण मृदुना मोक्षयेथाः सुयोधनम् ॥ १६
अथासौ मृदुयुद्धेन न मुञ्चेद्भीम कौरवान् ।
सर्वोपायैर्विमोच्यास्ते निगृह्य परिपन्थिनः ॥ १७
एतावद्धि मया शक्यं संदेष्टुं वै वृकोदर ।
वैताने कर्मणि तते वर्तमाने च भारत ॥ १८

वैशंपायन उवाच ।

अजातशत्रोर्वचनं तच्छ्रुत्वा तु धनंजयः ।
प्रतिजज्ञे गुरोर्वाक्यं कौरवाणां विमोक्षणम् ॥ १९

अर्जुन उवाच ।

यदि साम्ना न मोक्ष्यन्ति गन्धर्वा धृतराष्ट्रजान् ।
अद्य गन्धर्वराजस्य भूमिः पास्यति शोणितम् ॥ २०

वैशंपायन उवाच ।

अर्जुनस्य तु तां श्रुत्वा प्रतिज्ञां सत्यवादिनः ।
कौरवाणां तदा राजन्पुनः प्रत्यागतं मनः ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्वात्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३२ ॥

प्राणान्, D_2 इह को यो धरेत्प्राणान्, T कदर्योपि (T_2 °नु-) नयेत्प्राणान् — ^{b}) G_{2-4} अनुधावेत्ति Dc D_1 $_3$ नोदित — ^{d}) K_3 D_2 $_5$ अभिद्रुत (for अपि ध्रुवम्)

12 ^{b}) B_1 $_3$ Dn D_4 $_6$ G_3 पांडवा — ^{c}) $Ś_1$ K_2 शौंडा (for शत्रो°) G_1 रक्षण (for मो°) — ^{d}) $Ś_1$ K_1 $_2$ तीव्र चैकत्र (for त्रीणि चैक च) — After 12, D_1 (marg) ins

1121* एते शत वय पञ्च यावद्वय परस्परम् ।
परैस्तु परिभूतानां वय पञ्च शतोत्तरम् ।
[Cf 1119*, 1122*]

13 ^{a}) K_3 किं ह्यन्याधिकम्, B Dn किं चाप्यधिकम्, Dc D_4 किं चाभ्यधिकम्, T G_1 $_2$ $_4$ M न ह्यभ्य(G_2 $_4$ त्य)धिकम् D_2 किंचिदन्यधिक चैव — ^{d}) B_1 $_3$ $_4$ Dn D_2 $_4$ $_6$ T G_1 $_3$ परिमार्गते, D_5 परमां गति

14 After 14^{ab}, K_1 reads 18^{c}–19^{b} — ^{c}) B Dn D_{4-6} G_3 मे (for ऽय) — D_2 om 14^{d}–15^{d} — ^{d}) $Ś_1$ K_1 $_2$ न ह्यमित्र(S_1 सुत्र)विचारणा — After 14, M_1 ins (a v l of 1119*)

1122* परैः परिभवे प्राप्ते वय पञ्चोत्तर शतम् ।
परस्परविरोधे तु वय पञ्चैव ते शतम् ।
[Cf 1121*]

15 D_2 om 15 (cf v.l 14) — ^{a}) K_1 $_2$ साम्नैर्वा, Dc सात्त्वैव (for साम्नैव) K_4 च (for तु) B_1 T_2 G_1 यथा वीर; M यदानेन (for यथा भीम) — After 15^{ab}, G_1 ins

1123* यथासौ मृदुयुक्तेन मुञ्चे भीम सकौरवान् ।

— G_1 om 15^{cd} — ^{c}) M तस्मा (for तथा)

16 ^{a}) Dc (by transp) साम्ना न; T_1 साम्ना तु, M_2 न साम — ^{b}) B_1 तदा, T_2 इह (for असौ)

17 ^{a}) T_1 तथासौ, T_2 यदासौ S_1 K_1 $_3$ T_2 G_2 मृदुयत्नेन, T_1 °युक्तेन G_1 पराक्रमेण मृदुना — ^{b}) $Ś_1$ कौरव — ^{c}) B_1 D_1 G_1 $_4$ विमुच्या°; Dc विमोक्षा° (for विमोच्या°)

18 ^{b}) $Ś_1$ K_1 $_2$ संदेश (for °ष्टुं) M_1 पुरुषर्षभ (for वै वृकोदर) D_2 कौरवाणां विमोक्षणे — K_1 reads 18^{c}–19^{b} after 14^{ab} — 18^{c}=1 57 91^{c} — After 18, G_2 $_4$ ins

1124* वरप्रदान सुमहद्याचकस्य प्रकीर्तितम् ।

19 $Ś_1$ K D_{1-3} $_5$ T_2 G_{2-4} M om the ref For K_1 of v l 18 — ^{a}) M_1 वचनात् — ^{b}) B_2 $_4$ च; T G_1 M_1 [अ]थ (for तु) D_2 श्रुत्वा पार्थो धनजय — ^{c}) K_{1-3} B_4 Dc D_1 T G_1 $_2$ M वाक्यात् (for वाक्य) — ^{d}) Dn_1 D_2 $_3$ विमोक्षणे

20 T G_2 M om the ref G_4 धनजय (for अर्जुन उ) — ^{a}) A few MSS मोक्षति — ^{b}) K_1 $_2$ B_4 Dc D_1 $_3$ $_5$ G_4 M_1 धृतराष्ट्रज

21 ^{a}) D_2 तदा, D_3 च तां (for तु तां) G_1 सत्यां (for श्रुत्वा) — ^{c}) B_1 Dn_1 तथा राजन्, D_5 महाराज (for तदा राजन्) — ^{d}) T_2 प्रत्यागमन्

Colophon — *Major parvan* $Ś_1$ K_1 $_2$ G_2 $_4$ आरण्य — *Sub-parvan* K B D G_1 $_3$ M_2 घोषयात्रा — *Adhy*

२३३

वैशंपायन उवाच ।

युधिष्ठिरवचः श्रुत्वा भीमसेनपुरोगमाः ।
प्रहृष्टवदनाः सर्वे समुत्तस्थुर्नरर्षभाः ॥ १
अभेद्यानि ततः सर्वे समनह्यन्त भारत ।
जाम्बूनदविचित्राणि कवचानि महारथाः ॥ २
ते दंशिता रथैः सर्वे ध्वजिनः सशरासनाः ।
पाण्डवाः प्रत्यदृश्यन्त ज्वलिता इव पावकाः ॥ ३
तान्रथान्साधु संपन्नान्संयुक्ताञ्जवनैर्हयैः ।
आस्थाय रथशार्दूलाः शीघ्रमेव ययुस्ततः ॥ ४
ततः कौरवसैन्यानां प्रादुरासीन्महास्वनः ।
प्रयातान्सहितान्दृष्ट्वा पाण्डुपुत्रान्महारथान् ॥ ५
जितकाशिनश्च खचरास्त्वरिताश्च महारथाः ।
क्षणेनैव वने तस्मिन्समाजग्मुरभीतवत् ॥ ६
न्यवर्तन्त ततः सर्वे गन्धर्वा जितकाशिनः ।
दृष्ट्वा रथगतान्वीरान्पांडवांश्चतुरो रणे ॥ ७
तांस्तु विभ्राजतो दृष्ट्वा लोकपालानिवोद्यतान् ।
व्यूढानीका व्यतिष्ठन्त गन्धमादनवासिनः ॥ ८
राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा धर्मराजस्य धीमतः ।
क्रमेण मृदुना युद्धमुपक्रामन्त भारत ॥ ९
न तु गन्धर्वराजस्य सैनिका मन्दचेतसः ।
शक्यन्ते मृदुना श्रेयः प्रतिपादयितुं तदा ॥ १०
ततस्तान्युधि दुर्धर्षः सव्यसाची परंतपः ।

---

name M_2 अर्जुनप्रतिज्ञा — *Adhy no* (figures, words or both) B_4 314, Dn_1 (erroneously) 142, Dn_2 241, Dn_3 242, D_1 245, T_1 $G_{2.4}$ M_1 235, T_2 G_1 233; M_2 सप्त(*inf lin* पंच)द्विशततमो (sic) — *Śloka no* Dn 22, D_1 21

233

1 ^{a}) G_3 अर्जुनस्य वच श्रुत्वा, M_1 राज्ञस्तद्वचन श्रु° — ^{d}) B_2 नराधिपा, M_1 महारथा (for नरर्षभा)
2 ^{d}) M_1 °बला (for रथा°) — After 2, B D (except D_{1-3}) ins
1125* आयुधानि च दिव्यानि विविधानि समाददु ।
[$B_{1.4}$ Dc दीप्तानि (for दिव्यानि) Do समादद्रु]
3 ^{a}) $K_{1.2}$ दंशितरथा° G_1 M_1 सर्वैर् — ^{c}) $Ś_1$ K_2 प्रतिदृश्यत — ^{d}) $K_{1.4}$ B_2 D_1 T_2 ज्वलत (for ज्वलिता)
4 ^{a}) B_1 ते रथान्, Dc_2 तत्रस्थान्; D_3 (*sup lin* as in text) तांस्तथा $K_{1.2}$ तान्सर्वान्सहसपन्नान् — ^{b}) $K_{1.2}$ $D_{1-3.5}$ T_1 G_2 M सुयुक्तांश्च, Do प्रयु(Dc_2 °यु)क्तांश्च K_{1-3} B_3 यवनैर् (for जवनैर्) — ^{c}) K_3 D_3 T_1 $G_{1.2}$ M_1 नर° (for रथ°) — ^{d}) T $G_{1.2}$ तदा (for तत)
5 ^{b}) T_1 आविरा° (for प्रादुरा°) — G_2 om 5^c–7^b — ^{c}) G_4 M_2 प्रयतान् — ^{d}) M_1 पांडवाश्चरुद्धविक्रमान्
6 G_2 om 6 (cf v l 5) — ^{a}) Hypermetric! T_2 जितारयश्च; G_4 काशिन (om च) $D_{1.2}$ $G_{1.4}$ खचरान् (for खचरा) — ^{b}) T_2 त्वरिताश्च; G_4 °तांश्च — ^{c}) K_4 [ए]व (for [ए]व) G_4 चास्मिन् (for तस्मिन्) — ^{d}) T_1 अभि° (for समा°) D_2 गंधर्वान्प्रतिपेदिरे
7 G_2 om 7^{ab} (cf v l 5), K_3 om 7^c–8^b — ^{a}) K_2 निवर्तंत, Dc न्यव°; D_2 प्रतिजग्मुस्; T_1 न्यवर्तंत — ^{c}) $D_{1.2}$ रथागतान् — ^{d}) T_2 G_1 च ततो (for चतुरो)
8 K_3 om 8^{ab} (cf v l 7) — ^{a}) D_5 ततो (for तांस्तु) $Ś_1$ K_1 B_{1-3} Dn $D_{4.6}$ G_3 विभ्राजितान्; D_{1-3} T_1 G_2 M_2 °जितो — ^{c}) K_3 $G_{1.2}$ व्यति° (for व्यति°) T_1 °नीकानतिष्ठत — ^{d}) D_1 *sm* गंधर्वा वनचारिण (D_3m वासिन)
9 ^{a}) D_1 च (for तु) G_1 वचनाद् $Ś_1$ $K_{1.2}$ M स्मृत्वा; G_1 एव (for श्रुत्वा) — ^{b}) $K_{3.4}$ B D (except $D_{1.5}$) T_1 G_3 M_2 धर्मपुत्रस्य धी°, M_1 धर्मसूनोर्महात्मन° — ^{c}) $G_{1.3}$ युक्ता (for युद्धम्) — ^{d}) $K_{1.3.4}$ D_6 उपा°क्रामत, K_2 उपाक्रामत्तु, B Dn $D_{4.6}$ G_3 उपक्रांत च, Dc अपाक्रामत; T_2 G_1 समुपाक्रांत T_1 M_1 भारता°
10 ^{b}) B_4 $G_{3.4}$ मदतेजस, T_2 मूढचेतस T_1 युक्त कर्म जुगुप्सित (= 12^b) — ^{c}) K_1 श्रेष्ठ, K_2 श्रेष्ठे (for श्रेय°) $Ś_1$ शक्यते मृदुयत्नेन — ^{d}) K_3 यथा; K_4 B_2 Dc Dn_1 n_3 $D_{3.4.6}$ यदा (for तदा)
11 ^{a}) K_4 B_1 D_3 T_1 युद्धदुर्धर्षान्; B_{2-4} Dn $D_{4.6}$ T_2 $G_{1.3}$ M_2 युधि दुर्धर्षान् — ^{b}) T_1 धनंजय (for पर°) — ^{c}) G_1 मृदु (for सान्त्व) — ^{d}) T_2 G_1 वने (for रणे)

सान्त्वपूर्वमिदं वाक्यमुवाच खचरान्रणे ॥ ११
नैतद्गन्धर्वराजस्य युक्तं कर्म जुगुप्सितम् ।
परदाराभिमर्शश्च मानुषैश्च समागमः ॥ १२
उत्सृजध्वं महावीर्यान्धृतराष्ट्रसुतानिमान् ।
दारांश्चैषां विमुञ्चध्वं धर्मराजस्य शासनात् ॥ १३
एवमुक्तास्तु गन्धर्वाः पाण्डवेन यशस्विना ।
उत्स्मयन्तस्तदा पार्थमिदं वचनमब्रुवन् ॥ १४
एकस्यैव वयं तात कुर्याम वचनं भुवि ।
यस्य शासनमाज्ञाय चराम विगतज्वराः ॥ १५
तेनैकेन यथादिष्टं तथा वर्ताम भारत ।
न शास्ता विद्यतेऽस्माकमन्यस्तस्मात्सुरेश्वरात् ॥ १६
एवमुक्तस्तु गन्धर्वैः कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।
गन्धर्वान्पुनरेवेदं वचनं प्रत्यभाषत ॥ १७
यदि साम्ना न मोक्षध्वं गन्धर्वा धृतराष्ट्रजम् ।
मोक्षयिष्यामि विक्रम्य स्वयमेव सुयोधनम् ॥ १८
एवमुक्त्वा ततः पार्थः सव्यसाची धनंजयः ।
ससर्ज निशितान्बाणान्खचरान्खचरान्प्रति ॥ १९
तथैव शरवर्षेण गन्धर्वास्ते बलोत्कटाः ।
पाण्डवानभ्यवर्तन्त पाण्डवाश्च दिवौकसः ॥ २०
ततः सुतुमुलं युद्धं गन्धर्वाणां तरस्विनाम् ।
बभूव भीमवेगानां पाण्डवानां च भारत ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रयस्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३३ ॥

— After 11, B Dc Dn $D_{4.6}$ G_3 ins
1126* विसर्जयत राजानं भ्रातरं मे सुयोधनम् ।

12 B Dc Dn $D_{4.6}$ G_3 read 12–13 after 15 — ^{a}) Dn_2 ते (for [ए]तद्) — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ B_4 Dn_2 n_3 $D_{5.6}$ मर्षश्च — ^{d}) D_1 मनुष्यैश्च G_1 समागत°

13 For B Dc Dn $D_{4.6}$ G_3 cf v l 12 — ^{a}) B Dn_3 D_5 G_3 M_2 उत्सृज्यध्व K_4 Dc Dn D_5 G_3 M_1 महावीर्या — ^{c}) G_4 दासान् (for दारान्) G_1 [ए]वा (sic) (for [ए]षां) K_4 विमुचतु — ^{d}) D_5 विधर्मं सुमहानय

14 ^{c}) B_{1-3} Dn $D_{4.6}$ त एवमुक्ता (for एवमुक्तास्तु)

15 ^{a}) B_1 एकैकस्य — ^{b}) B_1 Dc कुर्मो; M सदा (for भुवि) — ^{c}) B_1 आस्थाय (for आज्ञाय) — ^{d}) B Dn $D_{1.2.4.6}$ चरामो — After 15, B Dc Dn $D_{4.6}$ G_3 read 12–13

16 ^{a}) $Ś_1$ K B_1 D_{1-3} यथोद्दिष्ट, B_3 (m as in text) यथान्याय, G_1 समादिष्ट — ^{b}) D_5 यथा (for तथा) T $G_{1.2.4}$ कर्तास्म (T_2 स्मि); M कुर्म स्म (for वर्ताम)

17 ^{a}) $B_{1.3}$ Dn $D_{4.6}$ $G_{3.4}$ तु (for स) — ^{b}) M_2 युधिष्ठिर (for धन°) — M_2 om (hapl) 17^c–19^b — ^{c}) $G_{3.4}$ [ए]तान् (for [इ]दं)

18 M_2 om 18 (cf v l 17) — ^{a}) B_{1-3} Dn $D_{5.6}$ T_1 G_3 यदा B_1 न साम्ना (by transp) K_2 B_{2-4} Dn $D_{4.6}$ G_3 मुच (for मोक्ष°) — ^{b}) K_3 B_{2-4} Dc Dn $D_{4.6}$ धृतराष्ट्रजान् B_1 धर्मराजस्य शासनात्

19 M_2 om 19^{ab} (cf v l 17) — ^{a}) D_5 तु गन्धर्वान् (for तत पार्थ°) — ^{b}) D_5 कुतीपुत्रो (for सव्य°) K_4 T_2 G_1 परतप (for धन°) — ^{c}) M घोरान् (for बाणान्) — ^{d}) $Ś_1$ K_{1-3} D_1 $G_{1.2.4}$ खेचरान्खेचरान्प्रति

20 ^{a}) $Ś_1$ Dc Dn $D_{3.5}$ T_1 शरवर्षाणि — ^{b}) T_1 च (for ते) S (except G_3 M_2) मदोत्कटा° — ^{c}) $Ś_1$ K Dc $D_{1-3.5}$ अभ्य(K_2 भि)वर्षत; T_1 अभिवर्तत

21 ^{a}) Dc_1 सतुमल; D_5 तु तुमुल; S (except G_3) समभवद् — ^{c}) S (except G_3) तत्र तद् (for बभूव) — ^{d}) K_4 तरस्विन, G_1 महात्मना (for च भारत)

Colophon om in D_2 — *Major parvan* $Ś_1$ $K_{1.2}$ Dn_2 $G_{2.4}$ आरण्य — *Sub parvan* K B D (D_2 om) $G_{1.3}$ घोषयात्रा — *Adhy no* (figures, words or both) B_4 315, Dn_1 (marg) n_3 243, Dn_2 242, D_1 246, T_1 $G_{2.4}$ M 236, T_2 G_1 234 — *Śloka no* Dn D_1 21

234

1 T_2 om 1, T_1 om the ref — ^{c}) K_3 विसृजता, D_5 व्यसृजता (for जज्ञ°) K_3 दीप्त; B_4 दिव्यान् (for दीप्तान्) — ^{d}) =(var) 11^d T_2 गन्धर्वा° (for समन्तात्) $K_{1.4}$ D_5 T_1 $G_{2.4}$ M अभ्य; K_2 अभि; K_3 D_6 परि (for पर्य°)

२३४

वैशंपायन उवाच ।
ततो दिव्यास्त्रसंपन्ना गन्धर्वा हेममालिनः ।
विसृजन्तः शरान्दीप्तान्समन्तात्पर्यवारयन् ॥ १
चत्वारः पाण्डवा वीरा गन्धर्वाश्च सहस्रशः ।
रणे संन्यपतन्राजंस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २
यथा कर्णस्य च रथो धार्तराष्ट्रस्य चोभयोः ।
गन्धर्वैः शतशश्छिन्नौ तथा तेषां प्रचक्रिरे ॥ ३
तान्समापततो राजन्गन्धर्वाञ्शतशो रणे ।
प्रत्यगृह्णन्नरव्याघ्राः शरवर्षैरनेकशः ॥ ४
अवकीर्यमाणाः खगमाः शरवर्षैः समन्ततः ।
न शेकुः पाण्डुपुत्राणां समीपे परिवर्तितुम् ॥ ५
अभिक्रुद्धानभिप्रेक्ष्य गन्धर्वानर्जुनस्तदा ।
लक्षयित्वाथ दिव्यानि महास्त्राण्युपचक्रमे ॥ ६
सहस्राणां सहस्रं स प्राहिणोद्यमसादनम् ।
आग्नेयेनार्जुनः संख्ये गन्धर्वाणां बलोत्कटः ॥ ७
तथा भीमो महेष्वासः संयुगे बलिनां वरः ।
गन्धर्वाञ्शतशो राजञ्जघान निशितैः शरैः ॥ ८
माद्रीपुत्रावपि तथा युध्यमानौ बलोत्कटौ ।
परिगृह्याग्रतो राजञ्जघ्नतुः शतशः परान् ॥ ९
ते वध्यमाना गन्धर्वा दिव्यैरस्त्रैर्महात्मभिः ।
उत्पेतुः खमुपादाय धृतराष्ट्रसुतांस्ततः ॥ १०
तानुत्पतिष्णून्बुद्ध्वा तु कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।
महता शरजालेन समन्तात्पर्यवारयत् ॥ ११
ते बद्धाः शरजालेन शकुन्ता इव पञ्जरे ।

---

2 ^{a}) B_1 चापि (for वीरा) K_1 पाडवाश्च महात्मानो ; T_2 $G_{1\,2\,4}$ चतुर पांडवान्वीरान् — ^{d}) = 1 1 77^d, 201 9^d, etc , etc Dc शरवर्षैरनेकश॰

3 ^{c}) K_4 शतधा छिन्नस्, D_1 शरसछन्नस्; D_3 $G_{1\,2\,4}$ शतशश्छिन्नस् — ^{d}) G_1 चैषां (for तेषां)

4 ^{a}) M_1 समाधावतो B_3 दृष्ट्वा (for राजन्) — ^{c}) K_2 प्रतिगृह्ण॰ ; D_1 अभ्यगृह्ण॰

5 ^{a}) Hypermetric ! K_4 D_{1-3} T $G_{1\,2\,4}$ M आकीर्य॰, B_{1-3} Dn $D_{4\,6}$ G_3 ते कीर्य॰ (for अवकीर्य॰) K_2 शुगमा ; K_3 श्वगमा , B_4 सुखगा , S (except G_3) खचरा॰ (for खगमा॰) — ^{b}) D_2 पांडुपुत्रा (for शर॰) $B_{3\,4}$ G_4 अनेकश॰, D_2 महौजस (for सम॰) — D_2 om 5^{cd} — ^{d}) K_4 समीप

6 ^{a}) $K_{1\,2\,4}$ $B_{3\,4}$ D_2 अतिक्रुद्धान् B_2 अतिक्रुद्धो, B_3 $D_{2\,4\,6}$ G_3 अभिक्रुद्धो, $G_{2\,4}$ M अभिप्रायाद् (for अभिप्रेक्ष्य) — ^{b}) $G_{2\,4}$ तथा (for तदा) — ^{c}) S_1 $K_{1\,2}$ च, B_2 तु (for [अ]थ) — ^{d}) B_4 [उ]पचक्रिरे, D_3 प्रचक्रमे (for [उ]पचक्रमे) — After 6, $K_{1\,2}$ ins

1127* तान्समापततो राजन्दिव्यास्त्रैरभिवर्षयन् ।
[Prior half = 4^a]

7 ^{a}) K_4 सहस्रश॰, B_1 स्त्र तु, B_{2-4} Dc Dn $D_{4\,6}$ T_1 $G_{2\,3}$ ॰स्त्राणि, D_5 स्त्र च, G_4 M स्त्र हि (for ॰स्त्र स) — ^{c}) K_2 आग्नेयो नार्जुन, T_2 अजितानार्जुन॰ (sic), $G_{1\,2\,4}$ अजेयानर्जुन॰ T_2 M सखे, G_1 सचे (for सख्ये) — ^{d}) S (except G_3) गधर्वान्सूर्यवर्चस॰

8 ^{a}) S (except T_2 G_3) महाबाहु॰ (for महे॰) — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ सग्रामे ; M_1 ॰रुधो (for ॰युगे) — ^{c}) S (except G_3) तत्र (for राजञ्) B_1 गधर्वाञ्शतसाहस्राञ्

9 ^{a}) T_1 माद्रीपुत्रानपि B_4 S (except $G_{2\,3}$) ततो (for तथा) — ^{b}) S (except G_3) द्रव(G_1 भ्रम)माणा॰ T_1 द्युतिमपराञ्छुखान् — ^{c}) D_4 परिपृच्छ्य (for ॰गृह्य) T_1 द्युति (for [अ]ग्रतो) — ^{d}) $Ś_1$ K_2 D_5 T_2 G_1 शतशोपरान्, K_1 शतशोपमान्, M_2 ते महारथान्

10 ^{b}) S_1 D_1 महाबला , K_{1-3} Dc $D_{3\,5\,6}$ बलै॰, $B_{1\,3}$ Dn $D_{4\,6}$ G_3 रथै ; B_4 ॰रथा (for स्मभि) — ^{c}) K_1 B_3 D_3 उपाधाय, B_4 समादाय — ^{d}) K_1 धार्तराष्ट्रसुतान् सदा (for तत)

11 ^{a}) K_4 उत्पतिष्यन् B Dn $D_{4\,6}$ G_3 स तानुत्पति तान्दृष्ट्वा — ^{c}) $K_{1\,2}$ $B_{1\,4}$ D_1 M_1 वर्षेण (for ॰जालेन) — 11^d=(var) 1^d — K_4 om (hapl) 11^d–12^a

12 K_4 om 12^a (cf v l 11) — ^{a}) K_3 D_5 नद्धा , M रुद्धा॰ (for बद्धा) — ^{b}) K_1 शकुत इव पजिरे (sic) — ^{c}) $Ś_1$ $D_{1\,2\,5}$ फल्गुन, $K_{1\,2\,4}$ D_3 फल्गुने, K_3 फाल्गुन, G_2 M अर्जुने (for अर्जुन) M क्रुद्धा — ^{d}) $K_{1\,2}$ शक्त्य सिवृष्ट्य , K_3 ॰शक्रसिवृष्टिभि , K_4 $D_{3\,5\,6}$ T_1 M ॰शक्त्य सिवृष्टिभि॰

ववर्षुरर्जुनं क्रोधाद्गदाशक्त्यृष्टिवृष्टिभिः ॥ १२
गदाशक्त्यसिवृष्टीस्ता निहत्य स महास्त्रवित् ।
गात्राणि चाहनद्भल्लैर्गन्धर्वाणां धनंजयः ॥ १३
शिरोभिः प्रपतद्भिश्च चरणैर्बाहुभिस्तथा ।
अश्मवृष्टिरिवाभाति परेषामभवद्भयम् ॥ १४
ते वध्यमाना गन्धर्वाः पाण्डवेन महात्मना ।
भूमिष्ठमन्तरिक्षस्थाः शरवर्षैरवाकिरन् ॥ १५
तेषां तु शरवर्षाणि सव्यसाची परंतपः ।
अस्त्रैः संवार्य तेजस्वी गन्धर्वान्प्रत्यविध्यत ॥ १६
स्थूणाकर्णेन्द्रजालं च सौरं चापि तथार्जुनः ।
आग्नेयं चापि सौम्यं च ससर्ज कुरुनन्दनः ॥ १७
ते दह्यमाना गन्धर्वाः कुन्तीपुत्रस्य सायकैः ।
दैतेया इव शक्रेण विषादमगमन्परम् ॥ १८
ऊर्ध्वमाक्रममाणाश्च शरजालेन वारिताः ।
विसर्पमाणा भल्लैश्च वार्यन्ते सव्यसाचिना ॥ १९
गन्धर्वांस्त्रासितान्दृष्ट्वा कुन्तीपुत्रेण धीमता ।
चित्रसेनो गदां गृह्य सव्यसाचिनमाद्रवत् ॥ २०
तस्याभिपततस्तूर्णं गदाहस्तस्य संयुगे ।
गदां सर्वायसीं पार्थः शरैश्चिच्छेद सप्तधा ॥ २१
स गदां बहुधा दृष्ट्वा कृत्तां बाणैस्तरस्विना ।
संवृत्य विद्ययात्मानं योधयामास पाण्डवम् ।
अस्त्राणि तस्य दिव्यानि योधयामास खे स्थितः ॥ २२
गन्धर्वराजो बलवान्माययान्तर्हितस्तदा ।
अन्तर्हितं समालक्ष्य प्रहरन्तमथार्जुनः ।
ताडयामास खचरैर्दिव्यास्त्रप्रतिमन्त्रितैः ॥ २३
अन्तर्धानवधं चास्य चक्रे क्रुद्धोऽर्जुनस्तदा ।

13 a) K_3 वृष्टा स, B D_c D_n $D_{1\,3\,4\,6}$ T_2 G_2 °शक्त्यृष्टिवृष्टीस्ता, T_1 G_1 शक्त्यसिवृष्टिं ता — b) $Ś_1$ K $D_{1-3\,5}$ T निपात्य; M वार्य (for हत्य) B D_c D_n $D_{4\,6}$ $G_{1\,3}$ परमास्त्रवित्, M सुमहास्त्र — c) D_c शस्त्राणि (for गात्राणि) $Ś_1$ K B_4 D_5 व्यहनत्; B_1 D_{1-3} व्यहरत्, S (except G_3) प्राहरत् (for चाहनत्) $G_{1\,2}$ M_2 फल्लैर् (for भल्लैर्)

14 b) B_3 transp चरणै and बाहुभि — d) $Ś_1$ $K_{1\,2\,4}$ चादध(K_2 °द)द्; K_3 अदधद्; D_2 वादधद् (for अभवद्)

15 b) $Ś_1$ K B_2 D_c $D_{1-3\,5}$ यशस्विना (for महा°) — c) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ D_c भूयिष्ठम्; $K_{3\,4}$ D_{1-3} T_1 G_1 M_2 भूमिस्थम्, D_4 G_3 भूमिष्ठान्

16 a) D_2 तच्छस्त्रजालं समिथ — b) D_2 पांडुपुत्र (for सव्य°) — c) K_2 सतार्य, K_3 B_1 D_5 सधार्य — d) B_3 प्रत्ययुध्यत

17 a) S_1 $K_{1\,2}$ B_1 $D_{1\,2}$ कर्णं च जालं च, D_c °कर्णे (D_{c2} °र्णं) च याम्यं च; T_2 G_1 कर्णास्त्रजालं च, $G_{2\,4}$ M कर्णेन्द्रजाले च — b) $B_{3\,4}$ शौर, D_1 स्रोत, D_3 शौण; T $G_{1\,2\,4}$ M_2 स्रोतश् (for सौर) M_1 वायव्य च (for सौरं चापि) S_1 $K_{1\,2}$ धनंजय°; G_4 धनंजय (for तथार्जुन) — c) G_1 सौमुख्य (for सौम्यं च)

18 a) S_1 K_2 G_1 वध्य°; K_3 नाद्य (for दह्य°) — c) $K_{1\,2}$ चक्रेण (for शक्रेण)

19 a) K B_2 $D_{1-3\,5}$ ऊर्ध्वमुत्क्रम° B_1 ऊर्ध्वमुत्क्रम्य — b) S (except $G_{3\,4}$) शरवर्षेण T_1 पातिता — c) G_3 फल्लै° (for भल्लै°) — d) $Ś_1$ K_3 D_5 धार्यंते, $K_{1\,2}$ दार्यंते (for वार्यन्ते)

20 a) T_1 ताडि° (for त्रासि°) — b) M_2 पांडुपुत्रेण B D_c D_n $D_{1\,4}$ T_2 $G_{2\,3}$ भारत, T_1 ताडित (for धीमता)

21 a) S_1 तस्याज°, T_1 तस्याप्या°, M तस्याभिद्रवत° — d) T_1 तथा चिच्छेद सायकै°

22 a) S_1 $K_{1\,3\,4}$ $D_{2\,3}$ तां (for स) M_2 कृत्ता (for दृष्ट्वा) G_4 गदां बहुविधां दृष्ट्वा — b) M_2 दृष्ट्वा (for कृत्ता) — c) $G_{1\,2\,4}$ संहृत्य (for °वृत्य) D_1 संवृत्य माययात्मानं — d) T_1 क्रोधयामास D_2 ततश्चांतर्दधे मृधे — D_3 om 22ef — e) K_1 सर्वं (for तस्य) B_4 सम्प्रयुक्तानि (for तस्य दिव्यानि) — f) K_3 रोध°, G_2 पोथ°, M_1 चोद° (for योध°) D_5 संस्थित, G_1 वै स्थित; G_4 खे स्थित B D_c D_n D_4 G_3 सम्प्रयुक्तानि (B_4 गधर्वेण च) सर्वश° — After 22, B D_c D_n $D_{4\,6}$ G_3 ins

1128* दिव्यैरस्त्रैस्तदा वीर पर्यवारयदर्जुन ।
स वार्यमाणस्तैरस्त्रैरर्जुनेन महात्मना ।

23 b) $K_{1\,2}$ स्थित (for तदा) — c) $Ś_1$ B D_n $D_{4\,6}$ G_3 समा(B_2 °दा)लक्ष्य; D_1 समासाद्य; T_1 समाज्ञाय — d) $Ś_1$ K D_{c1} $D_{1-3\,5}$ T_1 तथा (for अथा°) — f) T_1 दिव्यास्त्रै

24 a) B_2 G_1 तस्य; T_1 चक्रे (for चास्य) — b) T_1 तथा (for चक्रे) $Ś_1$ तत°, K_2 G_2 तथा (for तदा) — c) $Ś_1$ शब्दवेध, K_{1-3} D_n $D_{1-3\,5}$ G_4 °वेध, B_1 सप्तचित्र, B_2

शब्दवेध्यमुपाश्रित्य बहुरूपो धनंजयः ॥ २४
स वध्यमानस्तैरस्त्रैरर्जुनेन महात्मना ।
अथास्य दर्शयामास तदात्मानं प्रियः सखा ॥ २५
चित्रसेनमथालक्ष्य सखायं युधि दुर्बलम् ।
संजहारास्त्रमथ तत्प्रसृष्टं पाण्डवर्षभः ॥ २६
दृष्ट्वा तु पाण्डवाः सर्वे संहृतास्त्रं धनंजयम् ।
संजह्रुः प्रद्रुतानश्वाञ्शरवेगान्धनूंषि च ॥ २७
चित्रसेनश्च भीमश्च सव्यसाची यमावपि ।
पृष्ट्वा कौशलमन्योन्यं रथेष्वेवावतस्थिरे ॥ २८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुस्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३४ ॥

२३५

वैशंपायन उवाच ।
ततोऽर्जुनश्चित्रसेनं प्रहसन्निदमब्रवीत् ।
मध्ये गन्धर्वसैन्यानां महेष्वासो महाद्युतिः ॥ १
किं ते व्यवसितं वीर कौरवाणां विनिग्रहे ।
किमर्थं च सदारोऽयं निगृहीतः सुयोधनः ॥ २

चित्रसेन उवाच ।
विदितोऽयमभिप्रायस्तत्रस्थेन महात्मना ।
दुर्योधनस्य पापस्य कर्णस्य च धनंजय ॥ ३
वनस्थान्भवतो ज्ञात्वा क्लिश्यमानाननर्हवत् ।
इमेऽवहसितुं प्राप्ता द्रौपदीं च यशस्विनीम् ॥ ४

°भिन्न, $B_{3\,4}$ Dc $D_{4\,6}$ G_3 °विद्ध (for °वेध्य) $K_{1\,3\,4}$ Dc $D_{3\,5}$ अपाश्रित्य, B Dn $D_{4\,6}$ G_3 समाश्रित्य; D_2 उपाहृत्य, T_2 G_1 अथालक्ष्य — [d]) K_3 °रूप, $D_{1-3\,5}$ °रूप

25 [a]) $K_{1\,2}$ ते वध्यमाना° — [b]) D_2 चित्रसेनो (for अर्जु°) D_1 महाबल, M_1 [अ]मितौजसा (for महा°) — [c]) B_{1-3} $D_{4\,6}$ अन्यथा; B_4 Dn D_1 ततोस्य (for अथास्य) — After 25, B Dc Dn $D_{4\,6}$ ins

1129* चित्रसेनस्तथोवाच सखाय युधि विद्धि माम् ।

26 [a]) $B_{1\,4}$ समालक्ष्य, T_1 तथालक्ष्य, T_2 $G_{2\,4}$ अथासाद्य — [b]) T_2 G_1 M_2 सहाय (for सखाय) B_4 transp युधि and दुर्बलम् T_2 $G_{1\,2\,4}$ इति (for युधि) $K_{1\,2}$ विह्वल°, $K_{3\,4}$ Dc $D_{1-3\,5}$ T_1 M विह्वल; T_2 G_1 विस्मित; $G_{2\,4}$ विस्मित (for दुर्बलम्) — [d]) K_3 प्रसृष्ट°, B $D_{2\,6}$ S (except T_2) प्रहृष्ट (for प्रसृष्ट) $K_{1\,3\,4}$ $D_{1-3\,5}$ भरतर्षभ, T_1 पांडवस्तदा

27 [a]) D_1 पाडव — [c]) B_3m सक्रुद्ध, S (except G_3) जगृहु° (for संजह्रु°) G_4 तत्र तान् (for प्रद्रुतान्) Dc पार्थाश्च; D_1 अस्त्रांश्च (for अश्वाञ्) — [d]) Dc_1 शरवेग, T_1 शरवर्ष°, T_2 G_1 शरवर्षं, $G_{2\,4}$ शरवेग

28 [a]) M_2 समेक्ष्य (for भीमश्च) — [b]) G_4 [उ]भौ (for [अ]पि) — [c]) $Ś_1$ $K_{1\,2\,4}$ B_4 $D_{1\,3}$ कृत्वा, Dc_2 T_2 G_4 दृष्ट्वा (for पृष्ट्वा) $K_{1\,2\,4}$ $B_{1\,2}$ Dc Dn $D_{1\,4}$ कौशल्यम्, T_2 तत्र स्वम्, $G_{1\,2\,4}$ M_1 कुशलम् (for कौशलम्) — [d]) T_2 रथेष्वेवोप°, $G_{2\,4}$ रथे चैवाव°

Colophon om in $Ś_1$ K_{1-3} $D_{1\,2\,5}$ — *Major parvan* Dn_2 T_2 $G_{3\,4}$ आरण्य, G_2 अरण्य — *Sub parvan* K_4 B Dc Dn $D_{2\,4\,6}$ T_1 $G_{1\,3}$ M_2 घोषयात्रा — *Adhy name* G_1 पांडवगांधर्वयुद्ध — *Adhy no* (figures, words or both) B_4 316, Dn (Dn_2 in figures) 244 (Dn_2 in words 240), T_1 $G_{3\,4}$ M (M_2 inf lin) 237 (M_2 orig 239), T_2 G_1 235 — *Śloka no* Dn_1 n_2 30; Dn_3 31

235

1 D_1 om the ref — [a]) $Ś_1$ K Dc $D_{1-3\,5}$ अथा (for ततो) — [b]) D_5 वाक्यम् (for इदम्) — [c]) T_1 गंधर्वसेनानां — [d]) K_{1-3} $D_{1\,5}$ महाद्युतिं

2 Before 2, $D_{1\,3}$ ins अर्जुन उ — [b]) K_3 च (for वि)

3 [b]) K_3 D_3 महात्मन°; Dn दुरात्मन (!) — [c]) S (except G_3 M_2) इन्द्रेण धार्तराष्ट्रस्य — [d]) G_2 स कर्णस्य (for कर्णस्य च) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ ससौबले (for धन°)

4 [b]) B Dc Dn $D_{4\,6}$ अनाथवत्; D_1 T_2 M अनर्हत; T_1 G_1 अहर्निश (for अनर्हवत्) — After 4, B_3 Dn D_6 ins

1130* समस्थो विषमस्थांस्तान्द्रक्ष्यामीत्यनवस्थितान् ।

— [c]) K_4 [S]पहासित, $D_{1\,2}$ च हसितु, D_3 [S]प्रहसितुं;

ज्ञात्वा चिकीर्षितं चैषां मामुवाच सुरेश्वरः ।
गच्छ दुर्योधनं बद्ध्वा सामात्यं त्वमिहानय ॥ ५
धनंजयश्च ते रक्ष्यः सह भ्रातृभिराहवे ।
स हि प्रियः सखा तुभ्यं शिष्यश्च तव पाण्डवः ॥ ६
वचनाद्देवराजस्य ततोऽस्मीहागतो द्रुतम् ।
अयं दुरात्मा बद्धश्च गमिष्यामि सुरालयम् ॥ ७

अर्जुन उवाच ।

उत्सृज्यतां चित्रसेन भ्रातास्माकं सुयोधनः ।
धर्मराजस्य संदेशान्मम चेदिच्छसि प्रियम् ॥ ८

चित्रसेन उवाच ।

पापोऽयं नित्यसंदुष्टो न विमोक्षणमर्हति ।
प्रलब्धा धर्मराजस्य कृष्णायाश्च धनंजय ॥ ९
नेदं चिकीर्षितं तस्य कुन्तीपुत्रो महाव्रतः ।
जानाति धर्मराजो हि श्रुत्वा कुरु यथेच्छसि ॥ १०

वैशंपायन उवाच ।

ते सर्व एव राजानमभिजग्मुर्युधिष्ठिरम् ।
अभिगम्य च तत्सर्वं शशंसुस्तस्य दुष्कृतम् ॥ ११
अजातशत्रुस्तच्छ्रुत्वा गन्धर्वस्य वचस्तदा ।
मोक्षयामास तान्सर्वान्गन्धर्वान्प्रशशंस च ॥ १२
दिष्ट्या भवद्भिर्बलिभिः शक्तैः सर्वैर्न हिंसितः ।
दुर्वृत्तो धार्तराष्ट्रोऽयं सामात्यज्ञातिबान्धवः ॥ १३
उपकारो महांस्तात कृतोऽयं मम खेचराः ।
कुलं न परिभूतं मे मोक्षेणास्य दुरात्मनः ॥ १४
आज्ञापयध्वमिष्टानि प्रीयामो दर्शनेन वः ।
प्राप्य सर्वानभिप्रायांस्ततो व्रजत माचिरम् ॥ १५
अनुज्ञातास्तु गन्धर्वाः पाण्डुपुत्रेण धीमता ।

T_1 G_4 M_2 [ऽ]पहसितु, T_2 G_1 $_2$ वचयितु (for ऽवहसितु)

5 ^{a}) $Ś_1$ स्वेषां, K B_1 $_3$ $_4$ Dc D_{1-3} $_5$ T_2 G_1 $_4$ तेषां, T_1 M ह्येषा (for चैषां) — ^{b}) K_3 $_4$ D_{1-3} $_5$ पुरदर, S (except G_3 M_1) सुराधिप° (for सुरे°) — ^{c}) $Ś_1$ B_1 गत्वा (for बद्ध्वा) — ^{d}) K_3 G_4 सामात्य तम्, B_{1-3} Dn D_4 $_6$ G_3 सहामात्यम् (for सामात्य स्वम्)

6 ^{b}) M_1 अच्युत, M_2 अच्युत (for आहवे) — ^{c}) B Dn D_4 $_6$ G_3 स च, G_1 तव (for स हि) K_1 $_2$ प्रियसखा; G_2 $_4$ M प्रियसखस् (for प्रिय° सखा) T_1 मह्य (for तुभ्य) — ^{d}) B_3 $_4$ Dn D_4 $_6$ G_3 पांडव (!)

7 ^{a}) K_1 $_2$ देवदेवस्य — ^{b}) Dc G_1 M_1 ध्रुव (for द्रुतम्) K_3 ततो मही गतो द्रुती (sic), D_5 ततो स्म हि गतो द्रुत, T_1 G_3 ततोस्मि ह्यागतो द्रुत; T_2 ततो ह्यभ्यागतो द्रुत, G_1 ततोह ह्यागतो ध्रुव द्रुत (sic) — After 7, B Dc Dn D_4 $_6$ G_3 ins

1131* नेष्याम्येन दुरात्मान पाकशासनशासनात् ।
[B_1 Dc [ऽ]ह (for [ए]न)]

8 S_1 धनजय° (for अर्जुन°) — ^{b}) G_4 धार्तराष्ट्र° (for भ्राता) K_2 $_4$ सुयोधन

9 K_3 वैश (for चित्र) — ^{a}) B_1 $_3$ Dc Dn D_2 नित्यसतुष्टो; D_3 °सद्रष्टो, M पापसेवी च T_2 G_1 $_2$ $_4$ पापयोनिरय दुष्टो — ^{d}) K_1 $_2$ परतप (for धन)

10 Before 10, S (except T_2 G_3) ins अर्जुन° — ^{a}) $Ś_1$ K Dc D_{1-3} $_5$ ह्यस्य; G_1 M_2 स्वस्य (for तस्य) — ^{b}) B_1 $_3$ धनजय, B_2 sm $_4$ Dc Dn D_4 $_6$ T_2 G_1 $_3$ युधिष्ठिर (for महा) — ^{c}) B_2 [ऽ]पि (for हि) — ^{d}) K_3 Dc D_2 $_3$ $_5$ कुर्याद् (for कुरु) Dc D_3 $_5$ [इ]च्छति B_2 श्रुत्वा वाक्य यथेप्सित

11 T_2 om the ref — ^{a}) K_3 G_2 $_4$ सर्वे D_2 एव राजान°, G_2 $_4$ धर्मराजानम् (for एव राजानम्) — ^{c}) G_1 तस (for च तत्) — ^{d}) B Dn D_4 $_6$ चेष्टित; D_2 दुष्कर (for दुष्कृतम्)

12 ^{b}) T_1 च तद्वच (for वचस्तदा) — K_3 om 12^{cd} — ^{c}) K_4 मोच (for मोक्ष°) — ^{d}) B_4 D_5 G_1 ह (for च)

13 Before 13, B_3 $_4$ ins युधिष्ठिर उ° — ^{a}) K_3 दृष्ट्वा (for दिष्ट्या) — ^{b}) T_1 transp शक्तैः and सर्वैं $Ś_1$ K_1 $_2$ सन्निर् (for सर्वैर्) K_3 $_4$ T_1 नि (for न) — ^{c}) K_4 D_3 $_5$ transp धार्तराष्ट्र° and ऽयं

14 ^{a}) K_1 $_2$ तावत् (for तात) — ^{b}) T_2 धर्मं च (for ऽयं मम) B Dn D_4 $_6$ G_3 खेचरैः, D_{1-3} T G_1 $_2$ $_4$ M_1 °र — ^{c}) K_3 बल न, S (except G_3) न कुल (by transp) K_2 च परिभूतो, D_2 स्वपरिभूत (for न परि°) D_1 च, D_2 नो (for मे) — ^{d}) B_{2-4} Dn D_3 $_4$ $_6$ G_3 मोक्षणे (for मोक्षेण)

15 ^{a}) K_4 इष्टाना, D_5 इच्छामि (for इष्टानि) — ^{b}) K_2 D_{4-6} G_3 M_1 प्रियासो; T_1 प्रिय मे, T_2 प्रीतिर्भवे°, G_2 प्रीतिमान्; G_4 प्रीत मां K_1 $_2$ $_4$ च (for व°) — ^{c}) K_1 $_2$ प्राप्त एवोपकारोय; B_3m अक्षता° सन्निरामर्षास — ^{d}) T_2 G_1 गच्छ (for व्रज)

सहाप्सरोभिः संहृष्टाश्चित्रसेनमुखा ययुः ॥ १६
देवराडपि गन्धर्वान्मृतांस्तान्समजीवयत् ।
दिव्येनामृतवर्षेण ये हताः कौरवैर्युधि ॥ १७
ज्ञातींस्तानवमुच्याथ राजदारांश्च सर्वशः ।
कृत्वा च दुष्करं कर्म प्रीतियुक्ताश्च पाण्डवाः ॥ १८
सस्त्रीकुमारैः कुरुभिः पूज्यमाना महारथाः ।
बभ्राजिरे महात्मानः कुरुमध्ये यथाग्नयः ॥ १९
ततो दुर्योधनं मुच्य भ्रातृभिः सहितं तदा ।
युधिष्ठिरः सप्रणयमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २०
मा स्म तात पुनः कार्षीरीदृशं साहसं क्वचित् ।
न हि साहसकर्तारः सुखमेधन्ति भारत ॥ २१
स्वस्तिमान्सहितः सर्वैर्भ्रातृभिः कुरुनन्दन ।
गृहान्व्रज यथाकामं वैमनस्यं च मा कृथाः ॥ २२
पाण्डवेनाभ्यनुज्ञातो राजा दुर्योधनस्तदा ।
विदीर्यमाणो व्रीडेन जगाम नगरं प्रति ॥ २३
तस्मिन्गते कौरवेये कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
भ्रातृभिः सहितो वीरः पूज्यमानो द्विजातिभिः ॥ २४
तपोधनैश्च तैः सर्वैर्वृतः शक्र इवामरैः ।
वने द्वैतवने तस्मिन्विजहार मुदा युतः ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३५ ॥

---

16 D_6 om 16 — ^{a}) B_3 च (for तु) — After 16, S (except G_3 M_2) ins

1132* देवलोक ततो गत्वा गन्धर्वै सहितस्तदा ।
न्यवेदयच्च तत्सर्वं चित्रसेन शतक्रतो ।

17 ^{a}) B_1 देवराजश्च, $D_{3\ 5}$ $G_{1\ 2}$ राजोपि — ^{b}) K_2 T_2 $G_{1\ 2}$ हतास्तान् K_3 अपि जीवयन् — ^{d}) K_2 कौरवा, K_3 Dc D_2 पांडवैर्, D_1 पाडवा (for कौरवैर्) — After 17, D_2 ins

1133* चित्रसेनस्तदा वाक्यमुवाच प्रौढया गिरा ।
मुञ्चध्व सानुजामात्य सदार च सुयोधनम् ।
गन्धर्वास्तु वच श्रुत्वा चित्रसेनस्य वै द्रुतम् ।
राजान मोक्षयामासुर्बद्ध निगडबन्धनै ।
सदार सानुगामात्य बाणजालमये वने । [5]
लुठन्तश्चापि ते सर्वे युधिष्ठिरसमीपत ।
पतिता लज्जिताश्चैव तस्थुश्चाधोमुखास्तदा ।
युधिष्ठिरोऽपि दयया तान्समीक्ष्य तथागतान् ।

18 ^{a}) K_3 D_3 ज्ञातीस् K_3 Dc $D_{1\ 5}$ G_1 °मोच्या°, K_4 $D_{2\ 3}$ °मोक्ष्या, B_1 जित्वा, T_2 G_2 °जित्या° (for °मुच्या°) — ^{c}) $K_{1\ 2}$ दृष्ट्वा (for कृत्वा) K Dc $D_{1-3\ 5}$ S (except G_3) तद् (for च) — ^{d}) $Ś_1$ $K_{2\ 3}$ Dc $D_{2\ 3}$ M_2 स्म, B_4 D_5 तु (for च)

19 ^{a}) K_1 आस्त्री, K_2 आस्त्रै (for सस्त्री) — ^{c}) D_3 विभ्राजिरे — ^{d}) K_3 B Dc Dn $D_{3\ 4\ 6}$ T_2 G_3 क्रतु° (for कुरु)

20 ^{a}) $K_{3\ 4}$ B D G_3 मुक्त; T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ मोच्य, T_2 मध्ये (for मुच्य) M_2 ततो युधिष्ठिरो राजा — ^{b}) $B_{1\ 3\ 4}$ Dn $D_{4\ 6}$ T_2 G_3 M सहित° M_2 प्रभु° (for तदा) — ^{cd}) B_{1-3} Dn $D_{4\ 6}$ G_3 तु प्रणयाद् (for सप्रणयम्) M_2 ससां त्वमब्रवीच्छ्रीमानवमुच्य सुयोधन

21 ^{b}) D_3 सहसा (for साहस) — ^{c}) M_2 साहसानां (for हि साहस) — ^{d}) K_2 सुखमेध न (for °मेधन्ति) $K_{1\ 2}$ कर्हिचित् (for भारत)

22 ^{a}) T_2 G_1 स्वस्तीत्युक्त्वाथ (T_2 तु) तान्सर्वान् — ^{c}) G_2 यज (for व्रज)

23 Before 23, B Dc Dn $D_{4\ 6}$ ins वैश उ° — ^{a}) $K_{1\ 2}$ [अ]भिनुज्ञातो — ^{b}) $Ś_1$ तत (for तदा) — After 23^{ab}, B_{2-4} Dc Dn D_{4-6} G_3 ins

1134* अभिवाद्य धर्मपुत्र गतेन्द्रिय इवातुर ।
[G_3 प्रणम्य धर्मपुत्र तु (for the prior half)]

— ^{c}) K_3 T_2 विदार्य° K_3 B D G_3 व्रीडावान् (for व्रीडेन) — ^{d}) $G_{2\ 4}$ तदा (for प्रति)

24 ^{a}) M_2 धार्तराष्ट्रे (for कौर°) — ^{c}) K_4 T_2 G_2 वीरै — ^{d}) T_1 महात्म, G_1 महर्षि° (for द्विजाति)

25 K_3 om 25^{ab} — ^{a}) M_2 महर्षिभि (for तपोधनै°) — ^{c}) B Dn $D_{4\ 6}$ तथा (for वने) — ^{d}) $Ś_1$ K D_5 T G_2 मुदान्वित°

Colophon — *Major parvan* $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ Dn_2 T_2 $G_{2\ 4}$ आरण्य — *Sub parvan* $K_{1\ 3\ 4}$ B D G_3 घोषयात्रा; to it these MSS (except $K_{1\ 3}$ $B_{2\ 3}$) add समास — *Adhy no* (figures, words or both) B_1 317, Dn_1 (*sup lin*) ns 245, Dn_2 244, D_1 247, T_1 $G_{2\ 4}$ M (M_2 *inf lin*) 238 (M_2 orig 240), T_2 G_1 236 — *Śloka no* D_4 27, D_1 54

२३६

जनमेजय उवाच ।

शत्रुभिर्जितबद्धस्य पाण्डवैश्च महात्मभिः ।
मोक्षितस्य युधा पश्चान्मानस्थस्य दुरात्मनः ॥ १
कत्थनस्यावलिप्तस्य गर्वितस्य च नित्यशः ।
सदा च पौरुषौदार्यैः पाण्डवानवमन्यतः ॥ २
दुर्योधनस्य पापस्य नित्याहंकारवादिनः ।
प्रवेशो हास्तिनपुरे दुष्करः प्रतिभाति मे ॥ ३
तस्य लज्जान्वितस्यैव शोकव्याकुलचेतसः ।
प्रवेशं विस्तरेण त्वं वैशंपायन कीर्तय ॥ ४

वैशंपायन उवाच ।

धर्मराजनिसृष्टस्तु धार्तराष्ट्रः सुयोधनः ।
लज्जयाधोमुखः सीदन्नुपासर्पत्सुदुःखितः ॥ ५
स्वपुरं प्रययौ राजा चतुरङ्गबलानुगः ।
शोकोपहतया बुद्ध्या चिन्तयानः पराभवम् ॥ ६
विमुच्य पथि यानानि देशे सुयवसोदके ।
संनिविष्टः शुभे रम्ये भूमिभागे यथेप्सितम् ।
हस्त्यश्वरथपादातं यथास्थानं न्यवेशयत् ॥ ७
अथोपविष्टं राजानं पर्यङ्के ज्वलनप्रभे ।
उपप्लुतं यथा सोमं राहुणा रात्रिसंक्षये ।
उपगम्याब्रवीत्कर्णो दुर्योधनमिदं तदा ॥ ८
दिष्ट्या जीवसि गान्धारे दिष्ट्या नः संगमः पुनः ।
दिष्ट्या त्वया जिताश्चैव गन्धर्वाः कामरूपिणः ॥ ९
दिष्ट्या समग्रान्पश्यामि भ्रातॄंस्ते कुरुनन्दन ।
विजिगीषून्रणान्मुक्तान्निर्जितारीन्महारथान् ॥ १०
अहं त्वभिद्रुतः सर्वैर्गन्धर्वैः पश्यतस्तव ।
नाशक्नुवं स्थापयितुं दीर्यमाणां स्ववाहिनीम् ॥ ११

236

1 ^{a}) T_2 $G_{1.2.4}$ शत्रुभिर्वध्यमानस्य — ^{b}) Dc_2 महर्षिभि° (for महात्मभि°) — ^{c}) K_4 $D_{1.2}$ मोक्षितश्च; Dc_2 मोहितस्य, G_1 क्षोभि° T G_1 कथ, $G_{2.4}$ भयात् (for युधा) B_1 जित्वा; T G_1 त्वा(T_2 चा)सीत्, $G_{2.4}$ M_1 तस्मात् (for पश्चात्) — ^{d}) K_{2-4} $D_{2.3}$ मानितस्य, $B_{1.2.4}$ $D_{1.5}$ मानिनश्च, B_3 Dc Dn $D_{4.6}$ G_3 मानिन सु (for मानस्थस्य) D_1 दुरात्मभि; T_1 महात्मन

2 ^{a}) K_4 B_1 $D_{1.3}$ S (except G_3) कथ तस्य (for कत्थनस्य) — ^{b}) $Ś_1$ $K_{2.4}$ गर्हितस्य; G_1 गर्जितस्य B_4 दुरात्मन (for च नित्यश) — ^{d}) $K_{3.4}$ Dc_1 T_1 मन्यत, $D_{1.2}$ जानत, D_3 मन्यते (for मन्यत°)

3 ^{b}) $Ś_1$ K B_6 D_{1-3} नित्याहंकारमानिन, Dc साहंकारस्य मानिन° — K_1 om 3^d–4^a — ^{d}) T_2 G_1 दुष्कर

4 K_1 om 4^{abc} (cf v l 3) — ^{a}) K_{2-4} $D_{3.5}$ T_1 M [ए]व, B_1 [इ]ह (for [ए]व) — ^{b}) D_2 शोकेनाकुल — ^{c}) $Ś_1$ K_2 हस्तिनपुरे (for विस्तरेण त्व)

5 D_2 om 5 — ^{a}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ धर्मराज्ञा वि($Ś_1$ नि)सृष्टश्च, K_3 B_1 Dc $D_{1.5}$ राजविसृष्टस्तु (D_1 स्य) — ^{c}) S_1 $K_{1.2}$ [अ]भिमुख° D_1 चासीद्, Dc श्रीमान् (for सीदन्) — ^{d}) K_4 $D_{1.3}$ अवासर्पन् (for उपासर्पत्) B_1 S (except G_3) अपासर्पत दु खित

6 K_3 om 6^{ab} — ^{a}) D_2 T_1 M स पुर — ^{b}) $Ś_1$ K (K_3 om) B_3 $D_{1.2}$ G_1 °लज्जान्वित

7 ^{a}) $B_{2.4}$ पार्थ (for पथि) — ^{b}) S (except T_2 G_3) स° (for सु°) — ^{c}) T_2 सुनिविष्टे, G_1 सन्निविष्टे — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ यथोचिते, $K_{3.4}$ Dc D_{1-3} यथेप्सिते — ^{f}) K_2 निवेशयत्

8 ^{c}) B_2 °प्लव, T_1 °स्थित; M_2 °क्लिष्ट (for °प्लुत) T_1 काम (for सोम) — ^{e}) $Ś_1$ $K_{2.3}$ B Dn $D_{3.5}$ उपागम्या° — ^{f}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ D_5 वच , G_4 तथा (for तदा)

9 Before 9 G_1 ins कर्ण — ^{a}) K_2 जयस्य, T जयसि (for जीवसि) — ^{b}) T_2 सगत, G_1 त (for म°) — ^{c}) B_1 M_2 transp त्वया and जिता T_2 सख्ये, G_1 सचे (for चैव) — ^{d}) $Ś_1$ K Dc $D_{1-3.5}$ कामचारिण

10 ^{b}) B_1 जनमेजय (for कुरु°) — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ B D_1 G_2 रणे (for रणान्) K_4 B G_3 युक्तान् (for मुक्तान्) — ^{d}) B_2 महाबलान् (for °रथान्)

11 ^{a}) K_2 त्वति, G_4 चाति (for त्वभि°) — ^{b}) K_4 तस्य पश्यत; K_4m D_1 तव पश्यत (by transp) T_1 पश्यतस्तव चाग्रत — ^{c}) S (except $G_{1.3}$) धारयितु (for

शरक्षताङ्गश्च भृशं व्यपयातोऽभिपीडितः ।
इदं त्वत्यद्भुतं मन्ये यद्युष्मानिह भारत ॥ १२
अरिष्टानक्षतांश्चापि सदारधनवाहनान् ।
विमुक्तान्संप्रपश्यामि तस्माद्युद्धादमानुषात् ॥ १३
नैतस्य कर्ता लोकेऽस्मिन्पुमान्विद्येत भारत ।
यत्कृतं ते महाराज सह भ्रातृभिराहवे ॥ १४
एवमुक्तस्तु कर्णेन राजा दुर्योधनस्तदा ।
उवाचावाक्शिरा राजन्बाष्पगद्गदया गिरा ॥ १५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षट्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३६ ॥

२३७

दुर्योधन उवाच ।
अजानतस्ते राधेय नाभ्यसूयाम्यहं वचः ।
जानासि त्वं जिताञ्शत्रून्गन्धर्वांस्तेजसा मया ॥ १
आयोधितास्तु गन्धर्वाः सुचिरं सोदरैर्मम ।
मया सह महाबाहो कृतश्चोभयतः क्षयः ॥ २
मायाधिकास्त्वयुध्यन्त यदा शूरा वियद्गताः ।
तदा नो नसमं युद्धमभवत्सह खेचरैः ॥ ३
पराजयं च प्राप्ताः स्म रणे बन्धनमेव च ।
सभृत्यामात्यपुत्राश्च सदारधनवाहनाः ।
उच्चैराकाशमार्गेण ह्रियामस्तैः सुदुःखिताः ॥ ४

स्थाप°) — ^{d}) T_2 G_1 पीड्यमानां (for दीर्य°) K_4 B Dn D_{4} $_6$ च, G_2 $_4$ तु (for स्व)

12 ^{a}) D_2 सविक्षिलांगश्च, T G_1 $_2$ शरक्षतोह (for °क्षताङ्गश्च) — ^{b}) G_3 $_4$ अपयातो (for व्यप°) K_{1-3} D_1 $_2$ M [ऽ]ति-, K_4 D_8 G_2 $_4$ [ऽ]सि; T_1 G_1 $_2$ $_4$ नि (for ऽभि) — ^{c}) K_4 D_8 T_1 अप्यद्भुत (for त्वत्य°) — ^{d}) K_3 अस्मान् (for युष्मान्) G_2 इति (for इह)

13 ^{a}) G_4 अक्लिष्टान् (for अरिष्टान्) M_1 अक्षयान् (for अक्षतान्) $Ś_1$ K_1 $_2$ चैव (for चापि) — ^{b}) K_1 $_2$ °वाहन, B Dn D_4 $_6$ सदारबलवाहनान्; T_1 G_1 $_2$ सदाररथ° — ^{c}) B_1 सम्प्रपश्यामि युष्मांस्तु — ^{d}) B_{1-3} Dn D_4 $_6$ transp तस्मात् and युद्धात् D_2 युष्मान्, G_1 सर्वान् (for तस्माद्)

14 ^{a}) D_2 transp कर्ता and लोके D_1 नैतस्य लोके कस्तस्मिन् — ^{b}) K_4 Dc D_{1-3} $_5$ भारत विद्यते, B_1 $_3$ Dn D_4 $_6$ विद्यति भारत — ^{c}) D_8 हि (for ते)

15 Before 15, B Dc Dn D_4 $_6$ G_3 ins वैश उ° (resp वैश) — ^{c}) D_2 [अ]धोमुखो, T_2 [अ]वाङ्मुखो (for [अ]वाक्शिरा) K_3 $_4$ Dc D_{1-3} वाक्य (for राजन्) K_2 B Dn D_{4-6} G_3 उवाच चा(K_2 वा, D_5 व)गराजान

Colophon om in $Ś_1$ K_1 $_2$ D_1 $_2$ — *Major parvan* Dn_2 G_2 $_4$ आरण्य — *Sub parvan* K_3 $_4$ B Dc Dn D_5 $_4$ $_6$ G_3 M_2 दुर्योधनप्रायोपवेश (Dn_2 °धनप्रवेश), D_5 प्रायोपवेशन — *Adhy no* (figures words or both) B_4 318, Dn_1 (marg) n_3 246, Dn_2 245; T_1 G_2 $_4$ M (M_2 *inf lin*) 239 (M_2 orig 241), T_2 G_1 237 — *Śloka no* Dn 16

237

☞ This adhy is om in B_1, the MS is mostly ignored here

1 $Ś_1$ K_1 $_2$ om the ref — ^{a}) S (except G_3) तु (for ते) — ^{b}) Dc S (except G_3) ते (for [अ]ह) $Ś_1$m यत्प्रोक्तोह त्वया वच

2 ^{a}) K_2 $_3$ D_1 $_4$ $_5$ G_1 अ(D_5 सु)योधिता K_3 $_4$ Dc D_5 च (for तु) — ^{b}) Dc ते चिर; D_5 सुदीर्घं (for सुचिर) $Ś_1$ K_1 $_2$ सह (for मम) — ^{d}) D_2 ते सघत (for चोभयत)

3 ^{a}) K_1 $_3$ D_2 T_1 मया(K_3 °मा)धिकास K_1 $_3$ तु युध्यत, G_1 त्वयुध्यत — ^{b}) K_3 यथा (for यदा) K_4 D_2 $_3$ दिव गता (for विय) — ^{d}) B Dn D_4 $_6$ G_3 transp सह and खेचरै — After 3, M ins

1135* असमर्थास्ततस्तास्तु प्रतियोद्धु वियद्गतान् ।

4 ^{a}) B_2 $_3$ Dc Dn D_6 G_3 प्राप्ता स्मो, B_4 G_1 सम्प्राप्ता (for प्राप्ता स्म) — ^{c}) B_4 °मात्यसुताश्च, T_1 सभ्रातृमातृपुत्राश्च, G_2 $_4$ महत्यामात्य — ^{d}) B_2 $_3$ Dn D_4 $_6$ G_3 यद वाहना, T G_1 $_2$ $_4$ M धन(G_2 $_4$ °सुत)राधवा — ^{f}) S_1

अथ नः सैनिकाः केचिदमात्याश्च महारथान् ।
उपगम्याब्रुवन्दीनाः पाण्डवाञ्शरणप्रदान् ॥ ५
एष दुर्योधनो राजा धार्तराष्ट्रः सहानुजः ।
सामात्यदारो ह्रियते गन्धर्वैर्दिवमास्थितैः ॥ ६
तं मोक्षयत भद्रं वः सहदारं नराधिपम् ।
परामर्शो मा भविष्यत्कुरुदारेषु सर्वशः ॥ ७
एवमुक्ते तु धर्मात्मा ज्येष्ठः पाण्डुसुतस्तदा ।
प्रसाद्य सोदरान्सर्वानाज्ञापयत मोक्षणे ॥ ८
अथागम्य तमुद्देशं पाण्डवाः पुरुषर्षभाः ।
सान्त्वपूर्वमयाचन्त शक्ताः सन्तो महारथाः ॥ ९
यदा चास्मान्न मुमुचुर्गन्धर्वाः सान्त्विता अपि ।
ततोऽर्जुनश्च भीमश्च यमजौ च बलोत्कटौ ।
मुमुचुः शरवर्षाणि गन्धर्वान्प्रत्यनेकशः ॥ १०
अथ सर्वे रणं मुक्त्वा प्रयाताः खचरा दिवम् ।
अस्मानेवाभिकर्षन्तो दीनान्मुदितमानसाः ॥ ११
ततः समन्तात्पश्यामि शरजालेन वेष्टितम् ।
अमानुषाणि चास्त्राणि प्रयुञ्जानं धनंजयम् ॥ १२
समावृता दिशो दृष्ट्वा पाण्डवेन शितैः शरैः ।
धनंजयसखात्मानं दर्शयामास वै तदा ॥ १३
चित्रसेनः पाण्डवेन समाश्लिष्य परंतपः ।
कुशलं परिपप्रच्छ तैः पृष्टश्चाप्यनामयम् ॥ १४
ते समेत्य तथान्योन्यं संनाहान्विप्रमुच्य च ।
एकीभूतास्ततो वीरा गन्धर्वाः सह पाण्डवैः ।
अपूजयेतामन्योन्यं चित्रसेनधनंजयौ ॥ १५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्याय ॥ २३७ ॥

$K_{1\,2\,4}$ D_2 हृतास्तै स्म; D_3 हृत्वास्तेस्मान् (sic), D_5 हृता स्तै, T G_1 प्रणितास्तै, $G_{2\,4}$ ह्रियमाणा (for ह्रिया मस्तै) D_5 सुदुःखितान् D_1 हृतास्तैर्वदुःखिता

5 ^{a}) D_2 G_1 [अ]त (for न) — ^{b}) G_4 अमात्यांश्च (for अमात्या) D_3 तान् (for च) K_4 B (B_1 om) D (except $D_{2\,3}$) $G_{1\,3}$ महारथा — ^{c}) $Ś_1$ K_2 M_2 उपागम्य K_2 $G_{1\,2}$ [अ]ब्रवीद्, K_4 [अ]ब्रवन् (for [अ]ब्रुवन्) — ^{d}) K_1 Dn $D_{5\,6}$ च रणप्रदान्; G_1 शरणैषिण (for शरण)

6 ^{b}) B_3 सुयोधन (for सहा) — ^{d}) B (B_1 om) D (except $D_{1-3\,5}$) G_3 आश्रितै (for आस्थितै)

7 ^{a}) D_2 विमोक्षय (for मोक्षयत) D_2 ते (for व) — ^{b}) $Ś_1$ जनाधिप; D_6 महारथ, $G_{2\,4}$ M सुयोधन (for नराधिपम्) — ^{c}) $Ś_1$ B_2 G_2 पराभवो; $K_{1\,2}$ $B_{3\,4}$ Dc Dn_3 D_6 परामर्षो K_3 T G_2 M_1 नाभविष्यत् (for मा भ) — ^{d}) $Ś_1$ K Dc D_{1-3} पाण्डवा, T_2 G_1 सर्वथा (for सर्वश) — After 7, T_1 $G_{2\,4}$ ins

1136* इत्यब्रुवन्प्रणान्मुक्त्वा धर्मराजमुपागता ।

8 ^{a}) B_4 T_1 $G_{1\,2}$ उक्त स, D_3 उक्तेषु (for उक्ते तु) — ^{c}) B (B_1 om) Dn $D_{4\,6}$ G_3 पाण्डवान (for सोदरान्) — ^{d}) K_3 मोक्षण, T_2 रक्षणे (for मोक्षणे)

9 ^{a}) S_1 यदा (for अथा) G_4 [आ]गत्य (for [आ]गम्य) G_1 तद् (for तम्) — ^{b}) $K_{3\,4}$ भरतर्षभा — ^{c}) T_2 G_1 साम्ना (for सान्त्व) D_6 अबोधन (for अयाचन्त) — ^{d}) T_2 मुक्ति (for शक्ता)

10 ^{b}) K_3 मारवतापि तै, D_1 मोस्त्विमास्तु तै, T $G_{1\,2\,4}$ M_1 सान्त्वितापि (T ताश्च; G_4 ता स्म) ते — After 10^{ab}, S (except G_3) ins

1137* आकाशचारिणो वीरा नदन्तो जलदा इव ।

— ^{c}) S तदा (for ततो) — ^{d}) T_1 यमौ चैव मदोत्कटौ, T_2 यमौ द्वौ च बलो, $G_{2\,4}$ यमौ च प्रबलो

11 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ Dc D_2 त्यक्त्वा (for मुक्त्वा) — ^{b}) $B_{3\,4}$ Dc_2 Dn $D_{1\,3\,4\,6}$ G_3 M_2 खेचरा S (except G_3) दिशं (for दिवम्) — ^{c}) S_1 °मर्षतो; K_{2-4} °वर्षतो, T_1 कांक्षतो; T_2 G_1 °वीक्षतो (for °कर्षन्तो) — ^{d}) T_1 G_1 दीना (for दीनान्)

12 ^{a}) K_3 $D_{1\,2\,5}$ समस्त (for समन्तात्) $B_{2\,3}$ Dc Dn $D_{4\,6}$ M पश्याम (for सि) — ^{b}) M शरजालैर्विवेष्टित — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1\,2\,4}$ $D_{2\,3}$ प्रविशत, B_3 Dn $D_{4\,6}$ G_3 मुञ्चत; B_4 मुञ्चान (for युञ्जान)

13 ^{c}) D_6 धनजय स चात्मान

14 ^{a}) $G_{2\,4}$ पांडवेयै (for °न) — ^{b}) T_2 $G_{1\,4}$ समाश्लिष्ट, G_3 समाविष्ट B (B_1 om) Dc Dn $D_{4\,6}$ परस्पर (for परंतप) — ^{c}) $Ś_1$ कुशलै G_1 परिपृष्टस्तै (for पप्रच्छ) — ^{d}) G_1 स (for तै)

15 ^{a}) $Ś_1$ K Dc $D_{1-3\,5}$ तदा; T_2 $G_{1\,2\,4}$ M_2 यथा (for तथा) T_2 $G_{1\,2\,4}$ न्याय (for [अ]न्योन्य) T_1 ते वै समेत्य चान्योन्य — ^{b}) G_4 सनाह (for °हान्) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ B_2 प्रविमुच्य च; Dc वै प्रमुच्य च, Dn_2 D_1 विप्रमुच्यत; M_1 विप्रमुच्य वै T_1 सनाहानि विमुच्य च — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ D_1 तदा (for ततो) T_2 $G_{1\,2\,4}$ सर्वे (for वीरा) — ^{d}) Dc

49 13 11 शरक्षताङ्गश्च भृशं व्यपयातोऽभिपीडितः ।
इदं त्वत्यद्भुतं मन्ये यद्युष्मानिह भारत ॥ १२
अरिष्टानक्षतांश्चापि सदारधनवाहनान् ।
विमुक्तान्संप्रपश्यामि तस्माद्युद्धादमानुषात् ॥ १३
नैतस्य कर्ता लोकेऽस्मिन्पुमान्विद्येत भारत ।
यत्कृतं ते महाराज सह भ्रातृभिराहवे ॥ १४
एवमुक्तस्तु कर्णेन राजा दुर्योधनस्तदा ।
उवाचावाक्शिरा राजन्बाष्पगद्गदया गिरा ॥ १५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षट्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३६ ॥

२३७

दुर्योधन उवाच ।
अजानतस्ते राधेय नाभ्यसूयाम्यहं वचः ।
जानासि त्वं जिताञ्शत्रून्गन्धर्वांस्तेजसा मया ॥ १
आयोधितास्तु गन्धर्वाः सुचिरं सोदरैर्मम ।
मया सह महाबाहो कृतश्चोभयतः क्षयः ॥ २
मायाधिकास्त्वयुध्यन्त यदा शूरा वियद्गताः ।
तदा नो नसमं युद्धमभवत्सह खेचरैः ॥ ३
पराजयं च प्राप्ताः स्म रणे बन्धनमेव च ।
सभृत्यामात्यपुत्राश्च सदारधनवाहनाः ।
उच्चैराकाशमार्गेण ह्रियामस्तैः सुदुःखिताः ॥ ४

स्थाप°) — ^{d}) T_2 G_1 पीड्यमाना (for दीर्घ°) K_4 B Dn $D_{4\ 6}$ च, $G_{2\ 4}$ तु (for स्व)

12 ^{a}) D_2 सविक्षितांगश्च, T $G_{1\ 3}$ शरक्षतोह (for °क्षताङ्गश्च) — ^{b}) $G_{3\ 4}$ अपयातो (for व्यप°) K_{1-3} $D_{1\ 2}$ M [ऽ]ति-, K_4 D_8 $G_{3\ 4}$ [ऽ]स्मि; T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ नि (for ऽभि) — ^{c}) K_4 D_8 T_1 अप्यद्भुत (for त्वत्य°) — ^{d}) K_2 अस्मान् (for युष्मान्) G_3 इति (for इह)

13 ^{a}) G_4 अश्लिष्टान् (for अरिष्टान्) M_1 अक्षयान् (for अक्षतान्) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ चैव (for चापि) — ^{b}) $K_{1\ 2}$ °वाहन, B Dn $D_{4\ 6}$ सदारबलवाहनान्, T_1 $G_{1\ 3}$ सदाररथ° — ^{c}) B_1 सप्रपश्यामि युष्मांस्तु — ^{d}) B_{1-3} Dn $D_{4\ 6}$ transp तस्मात् and युद्धात् D_2 युष्मान्, G_1 सर्वान् (for तस्माद्)

14 ^{a}) D_2 transp कर्ता and लोके D_1 नैतस्य लोके कस्तस्मिन् — ^{b}) K_4 Dc $D_{1-3\ 5}$ भारत विद्यते, $B_{1\ 3}$ Dn $D_{4\ 6}$ विद्यति भारत — ^{c}) D_8 हि (for ते)

15 Before 15, B Dc Dn $D_{4\ 6}$ G_3 ins वैश° उ (resp वैश°) — ^{c}) D_2 [अ]धोमुखो; T_2 [अ]वाङ्मुखो (for [अ]वाक्शिरा) $K_{3\ 4}$ Dc D_{1-3} वाक्य (for राजन्) K_2 B Dn D_{4-6} G_3 उवाच चा(K₂ वा; D_5 व)गराजान

Colophon om in $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ $D_{1\ 2}$ — *Major parvan* Dn_2 $G_{2\ 4}$ आरण्य — *Sub parvan* $K_{3\ 4}$ B Dc Dn $D_{3\ 4\ 6}$ G_3 M_2 दुर्योधनप्रायोपवेश (Dn_2 °धनप्रवेश), D_5 प्रायोपवेशन — *Adhy no* (figures words or both) B_4 318, Dn_1 (marg) ns 246, Dn_2 245, T_1 $G_{2\ 4}$ M (M_2 inf lin) 239 (M_2 orig 241), T_2 G_1 237 — *Śloka no* Dn 16

237

☞ This adhy is om in B_1, the MS is mostly ignored here

1 $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ om the ref — ^{a}) S (except G_3) तु (for ते) — ^{b}) Dc S (except G_3) ते (for [अ]ह) $Ś_1$m यत्प्रोक्तोह त्वया वच

2 ^{a}) $K_{2\ 3}$ $D_{1\ 4\ 5}$ G_1 अ(D_5 सु)योधिता° $K_{3\ 4}$ Dc D_8 च (for तु) — ^{b}) Dc ते चिर; D_5 सुदीर्घं (for सुचिर) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ सह (for मम) — ^{d}) D_2 तै सवत (for चोभयत)

3 ^{a}) $K_{1\ 3}$ D_2 T_1 मया(K_3 मा)धिकास $K_{1\ 2}$ तु युध्यत, G_1 त्वयुध्यत — ^{b}) K_3 यथा (for यदा) K_4 $D_{2\ 3}$ दिव गता (for विय) — ^{d}) B Dn $D_{4\ 6}$ G_3 transp सह and खेचरै° — After 3, M ins

1135* असमर्थास्ततस्तांस्तु प्रतियोद्धुं वियद्गतान् ।

4 ^{a}) $B_{2\ 3}$ Dc Dn D_6 G_3 प्राप्ता° स्मो, B_4 G_1 सप्राप्ता° (for प्राप्ता स) — ^{c}) B_4 मात्यसुताश्च, T_1 सभ्रातृमातृ° पुत्राश्च, $G_{2\ 4}$ सहभृत्यामात्य — ^{d}) $B_{2\ 3}$ Dn $D_{4\ 6}$ G_3 बल वाहना°, T $G_{1\ 2\ 4}$ M °धन($G_{2\ 4}$ सुत)बांधवा° — ^{f}) S_1

अथ नः सैनिकाः केचिदमात्याश्च महारथान् ।
उपगम्याब्रुवन्दीनाः पाण्डवाञ्शरणप्रदान् ॥ ५
एष दुर्योधनो राजा धार्तराष्ट्रः सहानुजः ।
सामात्यदारो ह्रियते गन्धर्वैर्दिवमास्थितैः ॥ ६
तं मोक्षयत भद्रं वः सहदारं नराधिपम् ।
परामर्शो मा भविष्यत्कुरुदारेषु सर्वशः ॥ ७
एवमुक्ते तु धर्मात्मा ज्येष्ठः पाण्डुसुतस्तदा ।
प्रसाद्य सोदरान्सर्वानाज्ञापयत मोक्षणे ॥ ८
अथागम्य तमुद्देशं पाण्डवाः पुरुषर्षभाः ।
सान्त्वपूर्वमयाचन्त शक्ताः सन्तो महारथाः ॥ ९
यदा चास्मान्न मुमुचुर्गन्धर्वाः सान्त्विता अपि ।
ततोऽर्जुनश्च भीमश्च यमजौ च बलोत्कटौ ।
मुमुचुः शरवर्षाणि गन्धर्वान्प्रत्यनेकशः ॥ १०
अथ सर्वे रणं मुक्त्वा प्रयाताः खचरा दिवम् ।
अस्मानेवाभिकर्षन्तो दीनान्मुदितमानसाः ॥ ११
ततः समन्तात्पश्यामि शरजालेन वेष्टितम् ।
अमानुषाणि चास्त्राणि प्रयुञ्जानं धनंजयम् ॥ १२
समावृता दिशो दृष्ट्वा पाण्डवेन शितैः शरैः ।
धनंजयसखात्मानं दर्शयामास वै तदा ॥ १३
चित्रसेनः पाण्डवेन समाश्लिष्य परंतपः ।
कुशलं परिपप्रच्छ तैः पृष्टश्चाप्यनामयम् ॥ १४
ते समेत्य तथान्योन्यं संनाहान्विप्रमुच्य च ।
एकीभूतास्ततो वीरा गन्धर्वाः सह पाण्डवैः ।
अपूजयेतामन्योन्यं चित्रसेनधनंजयौ ॥ १५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्याय ॥ २३७ ॥

$K_{1\ 2\ 4}$ D_{2} हृतास्ते स्म; D_{3} हत्वास्तेस्मान् (sic), D_{5} हृता° स्मते°, T G_{1} प्रणितास्ते ; $G_{2\ 4}$ ह्रियमाणा (for ह्रिया मस्ते) D_{2} सुदु खितान् D_{1} हृतास्तैर्बहुदु°खिता

5 ^{a}) D_{2} G_{1} [अ]त (for न) — ^{b}) G_{4} अमात्यांश्च (for अमात्या) D_{2} तान् (for च) K_{4} B (B_{1} om) D (except $D_{2\ 3}$) $G_{1\ 3}$ महारथा — ^{c}) $Ś_{1}$ K_{2} M_{2} उपागम्य K_{3} $G_{1\ 3}$ [अ]ब्रवीद् ; K_{4} [अ]ब्रवन् (for [अ]ब्रुवन्) — ^{d}) K_{1} Dn $D_{5\ 6}$ च रणप्रदान् ; G_{1} शरणैषिण (for शरण)

6 ^{b}) B_{3} सुयोधन (for सहा°) — ^{d}) B (B_{1} om) D (except $D_{1-3\ 5}$) G_{3} आश्रितै° (for आस्थितै°)

7 ^{a}) D_{2} विमोक्षय (for मोक्षयत) D_{3} ते (for व) — ^{b}) $Ś_{1}$ जनाधिप, D_{5} महारथ, $G_{2\ 4}$ M सुयोधन (for नराधिपम्) — ^{c}) $Ś_{1}$ B_{3} G_{2} पराभवो, $K_{1\ 2}$ $B_{3\ 4}$ Dc Dn_{3} D_{6} परामर्षो K_{3} T G_{3} M_{1} नाभविष्यत् (for मा भ) — ^{d}) $Ś_{1}$ K Dc D_{1-3} पाण्डवा , T_{2} G_{1} सर्वथा (for सर्वश) — After 7 T_{1} $G_{2\ 4}$ ins

1136* इत्यश्रुत्वप्रणान्मुक्ता धर्मराजमुपागता ।

8 ^{a}) B_{4} T_{1} $G_{1\ 2}$ उक्त स, D_{3} उक्तेषु (for उक्ते तु) — ^{c}) B (B_{1} om) Dn $D_{4\ 6}$ G_{3} पाण्डवान् (for सोदरान्) — ^{d}) K_{3} मोक्षण, T_{2} रक्षणे (for मोक्षणे)

9 ^{a}) S_{1} यदा (for अथा) G_{4} [आ]गत्य (for [आ]गम्य) G_{1} तद् (for तम्) — ^{b}) $K_{3\ 4}$ भरतर्षभा° — ^{c}) T_{2} G_{1} साम्ना (for सान्त्व) D_{5} अवोचत (for अयाचन्त) — ^{d}) T_{2} मुक्ति (for शक्ता)

10 ^{b}) K_{3} सांत्वतापि तै , D_{1} सान्त्वितास्तु ते , T $G_{1\ 2\ 4}$ M_{1} सान्त्वितापि (T ताश्च, G_{4} °ता स्म) ते — After 10^{ab}, S (except G_{3}) ins

1137* आकाशचारिणो वीरा नदन्तो जलदा इव ।

— ^{c}) S तदा (for ततो) — ^{d}) T_{1} यमौ चैव मदोत्कटौ, T_{2} यमौ द्वौ च बलो° ; $G_{2\ 4}$ यमौ च प्रबलो

11 ^{a}) $Ś_{1}$ $K_{1\ 2}$ Dc D_{2} त्यक्त्वा (for मुक्त्वा) — ^{b}) $B_{3\ 4}$ Dc_{2} Dn $D_{1\ 3\ 4\ 6}$ G_{3} M_{2} खेचरा S (except G_{3}) दिश (for दिवम्) — ^{c}) $Ś_{1}$ मर्षतो ; K_{2-4} वर्षतो, T_{1} कांक्षतो, T_{2} G_{1} वीक्षतो (for कर्षन्तो) — ^{d}) T_{1} G_{1} दीना (for दीनान्)

12 ^{a}) K_{4} $D_{1\ 2\ 5}$ समस्त (for समन्तात्) $B_{2\ 3}$ Dc Dn $D_{4\ 6}$ M पश्याम (for °मि) — ^{b}) M शरजालविवेष्टित — ^{d}) $Ś_{1}$ $K_{1\ 2\ 4}$ $D_{3\ 5}$ प्रविशत ; B_{3} Dn $D_{4\ 6}$ G_{3} मुचत ; B_{4} मुचान (for युञ्जान)

13 ^{c}) D_{6} धनजय स चात्मान

14 ^{a}) $G_{2\ 4}$ पांडवेयै (for °न) — ^{b}) T_{2} $G_{1\ 4}$ समाश्लिष्ट , G_{2} समाविष्ट B (B_{1} om) Dc Dn $D_{4\ 6}$ परस्पर (for परंतप) — ^{c}) $Ś_{1}$ कुशलै G_{1} परिपृष्टस्तै (for पप्रच्छ) — ^{d}) G_{1} स (for तै)

15 ^{a}) $Ś_{1}$ K Dc $D_{1-3\ 5}$ तदा, T_{2} $G_{1\ 2\ 4}$ M_{2} यथा (for तथा) T_{2} $G_{1\ 2\ 4}$ न्याय (for [अ]न्योन्य) T_{1} ते वै समेत्य चान्योन्य — ^{b}) G_{4} सनाह (for °हान्) $Ś_{1}$ $K_{1\ 2}$ B_{3} प्रविमुच्य च, Dc वै प्रमुच्य च; Dn_{2} D_{1} विप्रमुच्यत, M_{1} विप्रमुच्य वै T_{1} सनाहानि विमुच्य च — ^{c}) $Ś_{1}$ $K_{1\ 2}$ D_{1} तदा (for ततो) T_{2} $G_{1\ 2\ 4}$ सर्वे (for वीरा) — ^{d}) Dc

२३८

दुर्योधन उवाच ।
चित्रसेनं समागम्य प्रहसन्नर्जुनस्तदा ।
इदं वचनमक्लीबमब्रवीत्परवीरहा ॥ १
भ्रातॄनर्हसि नो वीर मोक्तुं गन्धर्वसत्तम ।
अनर्हा धर्षणं हीमे जीवमानेषु पाण्डुषु ॥ २
एवमुक्तस्तु गन्धर्वः पाण्डवेन महात्मना ।
उवाच यत्कर्ण वयं मन्त्रयन्तो विनिर्गताः ।
द्रष्टारः स्म सुखाद्धीनान्सदारान्पाण्डवानिति ॥ ३
तस्मिन्नुच्चार्यमाणे तु गन्धर्वेण वचस्यथ ।
भूमेर्विवरमन्वैच्छं प्रवेष्टुं व्रीडयान्वितः ॥ ४
युधिष्ठिरमथागम्य गन्धर्वाः सह पाण्डवैः ।
अस्मद्दुर्मन्त्रितं तस्मै बद्धांश्चास्मान्न्यवेदयन् ॥ ५
स्त्रीसमक्षमहं दीनो बद्धः शत्रुवशं गतः ।
युधिष्ठिरस्योपहृतः किं नु दुःखमतः परम् ॥ ६
ये मे निराकृता नित्यं रिपुर्येषामहं सदा ।
तैर्मोक्षितोऽहं दुर्बुद्धिर्दत्तं तैर्जीवितं च मे ॥ ७
प्राप्तः स्यां यद्यहं वीर वधं तस्मिन्महारणे ।
श्रेयस्तद्भविता मह्यमेवंभूतं न जीवितम् ॥ ८

T G_{1} M transp सह and पाडवै $G_{2\ 4}$ गधर्वैः पाडवा सह — After 15^{cd}, S (except G_{3}) ins

1138* परस्पर समागम्य प्रीत्या परमया युता ।
[G_{2} M युतौ (for युता) G_{4} प्रहसन्नर्जुनस्तदा (for the posterior half), cf 3 238 1^{ab}]

Colophon om in S_{1} B_{1} — *Major parvan* $K_{1\ 2}$ Dn_{2} $G_{2\ 4}$ आरण्य — *Sub parvan* K_{3} D_{3} M_{2} प्रायोपवेश, K_{4} B (B_{1} om) Dc Dn $D_{1\ 2\ 4-6}$ G_{3} दुर्योधनप्रायोपवेश (Dn_{1} D_{1} °वेशन), M_{1} दुर्योधनघोषयात्रा — *Adhy name* M_{1} दुर्योधनपराजय°, M_{2} corrupt — *Adhy no* (figures, words or both) Dn_{1} (marg) n_{3} 247, Dn_{2} 246, D_{1} 248, T_{1} $G_{2\ 4}$ M (M_{2} *inf lin*) 240 (M_{2} orig 242), T_{2} G_{1} 238 — *Śloka no* Dn_{1} n_{2} 16, Dn_{3} 17

238

1 $D_{2\ 3}$ वैश° (for दुर्यो) — ^{b}) M_{2} प्रहर्ष° (for प्रहस) — ^{d}) B_{2} पाडवस्तदा (for परवीरहा)

2 ^{a}) K_{4} असि हि (for अर्हसि) B_{2-4} Dn $D_{1\ 4-6}$ $G_{1\ 3}$ मे (for नो) — ^{c}) $Ś_{1}$ T_{1} अनर्हं (T_{1} °र्हं) धर्षण, K_{1} अनार्हधर्षण, K_{2} अनर्हा च क्षण, K_{3} $D_{1\ 5}$ अनर्हां (D_{1} °र्हां) धर्षणा, B Dn_{2} n_{3} $D_{4\ 6}$ T_{2} G_{2-4} M_{1} अनर्हं (Dn_{2} °र्हां, G_{4} M_{1} °र्हा) धर्षणा, D_{2} (corrupt) अवहधिर्षणां Dn_{1} अप्यनर्हा धर्षणा मे

3 ^{a}) B_{4} उक्तास् B_{2} च (for तु) $K_{1\ 2}$ B_{4} गधर्वा — ^{d}) T_{1} मत्रयित्वा — After 3, S (except G_{3}) ins

1139* स्थितो राज्ये च्युतान्स्थानाच्छ्रिया हीनाञ्श्रियावृता ।
[T_{1} M_{1} स्थिता (for स्थितो)]

— ^{e}) K_{4} D_{3} तु (for स्म) $D_{2\ 3}$ सुखासीनान् (for °द्धीनान्) S_{1} $K_{1\ 2}$ D_{1} द्रष्टार स्मासु (K_{2} D_{1} न्सु)खान्दीनान्; T_{1} द्रष्टारस्तान्सुखाद्धीमान्, T_{2} $G_{1\ 2\ 4}$ द्रष्टास्मि (G_{4} स्म) नि सुखान्वीरान् — ^{f}) T_{1} ततस्तान् (for सदारान्)

4 ^{a}) K_{3} $B_{1\ 3}$ $D_{1\ 2}$ S अस्मिन् (for तस्मिन्) — ^{b}) K_{3} वचस्य तु, K_{4} Dn D_{6} स्तथा, D_{1} स्यध°, D_{2} स्तदा (for स्यथ) — ^{c}) K_{4} D_{3} T_{2} M_{2} अन्विच्छ; B_{2} अन्येह, Dc T_{1} G_{1} अन्विच्छन्, $G_{2\ 4}$ अन्विच्छे (for अन्वैच्छ)

5 ^{a}) $Ś_{1}$ $K_{1\ 2}$ B_{1} D_{3} T_{2} G_{1} उपागम्य (for अथा°) K_{3} गधर्वैः; K_{4} Dc D_{1-3} T_{2} G_{4} °र्वै (for र्वा) B_{1} M_{2} transp सह and पाडवै — ^{c}) D_{2} अस्मिन् (for अस्मद्°) $Ś_{1}$ $K_{1\ 2}$ चास्मै (for तस्मै) — ^{d}) K_{3} D_{3} G_{1} M_{1} बद्धा°, T_{2} G_{4} बध्वा (for बद्धान्) D_{3} (*sup lin*) स्वा° (for चा) D_{1} समस्त प्रत्यवेदयत्

6 ^{c}) $K_{1\ 2}$ D_{4} [उ]पकृत, B_{1} हित; Dc °कृत, G_{4} °सृत (for °हृत) — ^{d}) =1 9 3^{d} 4 18 36^{d} D_{2} मे (for नु) G_{1} इत° (for अत)

7 ^{a}) T_{1} ते (for मे) B_{1} M_{2} पूर्वं, T_{1} तेषां (for नित्य) — ^{b}) $Ś_{1}$ $K_{1\ 2}$ ये(K_{2} ए)षां रिपुर् (by transp) Dc तदा; T_{2} गत (for सदा) — ^{d}) $Ś_{1}$ K B_{4} $D_{1-3\ 5}$ transp दत्त and तैर् K_{4} D_{1} जीवित हि (D_{1} तु) मे, $B_{2\ 3}$ Dn $D_{4\ 6}$ G_{3} एव जीवित

8 ^{a}) T_{1} प्राप्तस्य, T_{2} प्राप्तोस्मि $K_{1\ 2}$ यद् (for यदि) — ^{b}) B_{1} तस्मान् (for तस्मिन्) S_{1} K_{2} °मृधे, K_{1} °वने, B_{2} °हवे (for °रणे) — ^{c}) B_{1} तु (for तद्) — ^{d}) D_{1}

भवेद्यशः पृथिव्यां मे ख्यातं गन्धर्वतो वधात् ।
प्राप्ताश्च लोकाः पुण्याः स्युर्महेन्द्रसदनेऽक्षयाः ॥ ९
यत्त्वद्य मे व्यवसितं तच्छृणुध्वं नरर्षभाः ।
इह प्रायमुपासिष्ये यूयं व्रजत वै गृहान् ।
भ्रातरश्चैव मे सर्वे प्रयान्त्वद्य पुरं प्रति ॥ १०
कर्णप्रभृतयश्चैव सुहृदो बान्धवाश्च ये ।
दुःशासनं पुरस्कृत्य प्रयान्त्वद्य पुरं प्रति ॥ ११
न ह्यहं प्रतियास्यामि पुरं शत्रुनिराकृतः ।
शत्रुमानापहो भूत्वा सुहृदां मानकृत्तथा ॥ १२
स सुहृच्छोकदो भूत्वा शत्रूणां हर्षवर्धनः ।
वारणाह्वयमासाद्य किं वक्ष्यामि जनाधिपम् ॥ १३
भीष्मो द्रोणः कृपो द्रौणिर्विदुरः संजयस्तथा ।
बाह्लीकः सोमदत्तश्च ये चान्ये वृद्धसंमताः ॥ १४
ब्राह्मणाः श्रेणिमुख्याश्च तथोदासीनवृत्तयः ।
किं मां वक्ष्यन्ति किं चापि प्रतिवक्ष्यामि तानहम् ॥ १५
रिपूणां शिरसि स्थित्वा तथा विक्रम्य चोरसि ।
आत्मदोषात्परिभ्रष्टः कथं वक्ष्यामि तानहम् ॥ १६
दुर्विनीताः श्रियं प्राप्य विद्यामैश्वर्यमेव च ।
तिष्ठन्ति न चिरं भद्रे यथाहं मदगर्वितः ॥ १७
अहो बत यथेदं मे कष्टं दुश्चरितं कृतम् ।
स्वयं दुर्बुद्धिना मोहाद्येन प्राप्तोऽस्मि संशयम् ॥ १८
तस्मात्प्रायमुपासिष्ये न हि शक्ष्यामि जीवितुम् ।

निष , D_2 नैव (for एव) K_3 D_3 हि (for न) D_3 जीवन (for जीवितम्) B D_0 Dn D_4 $_6$ नैवमृतस्य जीवित

9 ^{a}) B Dn D_4 $_6$ T_1 अभूद्; M_1 भूयाद् (for भवेद्) K_3 यथा (for यश) — ^{b}) B_1 ख्यातिर्, T_1 ख्यातो K_1 $_2$ D_3 वध, T_1 वध° (for वधात्) — ^{c}) S_1 K_1 $_2$ D_5 प्राप्तस्य (for प्राप्ताश्च) $Ś_1$ K_1 $_2$ D_5 लोकान्पुण्यान्; B_{1-3} D_{c1} Dn D_4 $_6$ T_1 पुण्यलोका (for लोका पुण्या) $Ś_1$ K_{1-3} D_5 च, T_2 G_1 मे (for स्युर्) B_4 प्राप्ता स्युश्चैव मे लोका — ^{d}) T_1 महेंद्रभवने $Ś_1$ K_1 $_2$ °क्षय, D_5 °क्षयान्

10 ^{a}) B_1 यस्त्विद, D_1 यदद्य, D_2 यत्त्वाद्य (for यत्त्वद्य) K_4 G_2 $_4$ [ऽ]व्यवसित (for व्यव°) G_1 यन्मे व्यवसित किंचित् — ^{b}) T_1 G_{2-4} M_1 नराधिपा, T_2 G_1 नराधिप (for नर) — ^{c}) K_{2-4} D (except Dn_3 D_4) T_2 G_3 उपाशिष्ये; T_1 समासिष्ये (for उपासिष्ये) — ^{d}) K_3 गृह — ^{e}) $Ś_1$ K_1 $_2$ [अ]द्य (for [ए]व) — ^{f}) = 11^d D_2 पुरीं, G_1 गृह (for पुर) $Ś_1$ K_1 $_2$ प्रयातु नगरं प्रति, B_{2-4} Dn D_4 $_6$ T_2 G_3 यात्वद्य स्वपुरं प्रति

11 ^{a}) G_4 सर्वे (for चैव) — ^{b}) $Ś_1$ K_1 $_2$ B_1 T_1 G_1 च मे, T_2 G_2 $_4$ M तथा (for च ये) — ^{d}) = 10^f K_4 D_3 T_2 G_1 प्रयांतु नगरं प्रति — After 11, K_1 reads 13^{cd}

12 ^{a}) B_2 त्वह (for ह्यह) $Ś_1$ K_1 $_2$ स(K_2 मा)प्रवेक्ष्यामि, B Dn D_{1-4} $_6$ संप्रयास्यामि; D_{c1} मप्रपश्यामि; D_{c2} मप्रयच्छामि (for प्रतिया) G_2 न ह्यप्यहं प्रयास्यामि — ^{b}) $Ś_1$ (*sup lin*) K_1 D_3 $_5$ शत्रुविमानित; K_3 तिरस्कृत — ^{c}) K_1 $_2$ °मानापहो, G_2 मानासहो — ^{d}) S_1 K_1 $_2$ बलकृत्तदा (K_1 था), T_1 शोकहृत्तथा, T_2 G_1 $_2$ मानवर्धन, G_4 मानकृत्तदा — After 12, T G_2 $_4$ ins

1140* कामं रणशिरस्यद्य शत्रुभिर्वै विमानित ।
[T_2 कारणै सम्यगभित (for the prior half)]

On the other hand, G_1 ins after 12

1141* कारणैरस्म्यभिहित शत्रुभिर्वै विमानित ।
अकारणेऽस्म्यभिजित शत्रुभिर्वै विमानित ।

13 ^{a}) B Dn D_4 $_6$ G_3 जात, D_c भुव (sic) (for भूत्वा) K_3 $_4$ D_{1-3} सुहृच्छोकप्रदो भूत्वा (D_1 °दोद्याह; D_2 °दो नित्य), G_2 स सुहृच्छोकमतस — K_1 reads 13^{cd} after 11 — ^{d}) $Ś_1$ K_1 $_2$ नराधिप (K_1 °प), B_3 त्रिपिष्टप (for जना°)

14 ^{a}) B_{1-3} Dn D_{3-6} G_3 भीष्मद्रोणौ, G_1 भीष्मौ द्रौणि B_2 $_3$ Dn D_3 $_4$ $_6$ G_3 कृपद्रौणी (D_3 °णिर्) — ^{b}) K_1 T_1 G_4 सदा (for तथा) — ^{c}) N (except B_1 $_3$ $_4$, $Ś_1$ damaged) G_3 बाह्लिकः B_1 $_3$ $_4$ Dn D_4 $_6$ G_3 सौमदत्ति° — ^{d}) K_2 भूतसमत, D_2 दृढसमता, G_4 M भृश°

16 $Ś_1$ K_1 $_2$ D_4 om 16 M_1 transp 16 and 17 — ^{b}) K_4 चारिभि, B_3 D_6 G_3 चोपरि (for चोरसि) — ^{d}) D_1 $_2$ $_5$ T_2 G_1 $_2$ $_4$ व्रक्ष्यामि (for व)

17 M_1 transp 16 and 17 — ^{a}) D_c प्रिय, D_2 स्वय (for श्रिय) — ^{b}) K_1 $_2$ $_4$ B_2 $_4$ G_{2-4} M वा (for च) — ^{c}) K_1 $_2$ $_4$ D_3 $_5$ transp तिष्ठन्ति and न — ^{d}) D_c मदगर्वित; T_1 मतिगर्वित, G_2 अति

18 ^{a}) T_2 G_4 यदेतन्, G_1 यथैतन् (for यथेद) B Dn D_4 $_6$ G_3 अहोनर्हं (B_1 नय, B_{2-4} नार्ह)मिद कर्म — ^{b}) D_6 दृष्ट (for कष्ट)

19 ^{a}) K_2 $_4$ Dn_1 n_3 (before corr) D_1 T_2 G_3 उपाशिष्ये Cf 10^c — ^{b}) B_1 $_3$ Dn_2 n_3 D_{4-6} G_3 न हि

चेतयानो हि को जीवेत्कृच्छ्राच्छत्रुभिरुद्धृतः ॥ १९
शत्रुभिश्चावहसितो मानी पौरुषवर्जितः ।
पाण्डवैर्विक्रमाढ्यैश्च सावमानमवेक्षितः ॥ २०

वैशंपायन उवाच ।

एवं चिन्तापरिगतो दुःशासनमथाब्रवीत् ।
दुःशासन निबोधेदं वचनं मम भारत ॥ २१
प्रतीच्छ त्वं मया दत्तमभिषेकं नृपो भव ।
प्रशाधि पृथिवीं स्फीतां कर्णसौबलपालिताम् ॥ २२
भ्रातॄन्पालय विस्रब्धं मरुतो वृत्रहा यथा ।
बान्धवास्त्वोपजीवन्तु देवा इव शतक्रतुम् ॥ २३
ब्राह्मणेषु सदा वृत्तिं कुर्वीथाश्चाप्रमादतः ।
बन्धूनां सुहृदां चैव भवेथास्त्वं गतिः सदा ॥ २४
ज्ञातींश्चाप्यनुपश्येथा विष्णुर्देवगणानिव ।
गुरवः पालनीयास्ते गच्छ पालय मेदिनीम् ॥ २५
नन्दयन्सुहृदः सर्वाञ्शात्रवांश्चावभर्त्सयन् ।
कण्ठे चैनं परिष्वज्य गम्यतामित्युवाच ह ॥ २६
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दीनो दुःशासनोऽब्रवीत् ।
अश्रुकण्ठः सुदुःखार्तः प्राञ्जलिः प्रणिपत्य च ।
सगद्गदमिदं वाक्यं भ्रातरं ज्येष्ठमात्मनः ॥ २७
प्रसीदेत्यपतद्भूमौ दूयमानेन चेतसा ।
दुःखितः पादयोस्तस्य नेत्रजं जलमुत्सृजन् ॥ २८
उक्तवांश्च नरव्याघ्रो नैतदेवं भविष्यति ।
विदीर्येत्सनगा भूमिर्द्यौश्चापि शकलीभवेत् ।
रविरात्मप्रभां जह्यात्सोमः शीतांशुतां त्यजेत् ॥ २९
वायुः शैघ्र्यमथो जह्याद्धिमवांश्च परिव्रजेत् ।
शुष्येत्तोयं समुद्रेषु वह्निरप्युष्णतां त्यजेत् ॥ ३०

शक्यामि; D_3 (by transp) शक्ष्यामि न हि, $G_{2.4}$ न हि शक्नोमि D_1 सह्य मे नेह जीवित — ^{c}) K_4 D_1 T_2 G_1 चिंतयानो; B_1 चेतनावान्, T_1 वेदयानो

20 ^{a}) S (except G_3) [अ]पह° (for [अ]वह°) — ^{b}) B_4 पौरुषगर्वित — ^{c}) K Dc Dn_2 n_3 D_{1-4} $_6$ G_3 विक्रमाद्यैश्च (K_3 विषमस्थैश्च); B_1 विक्रमारूढै — ^{d}) K_2 सावसानम्; D_1 म सावज्ञम् (for सावमानम्)

21 ^{a}) $D_{1.2}$ एव चिंतागतो राजा

22 ^{a}) B_1 प्रतीहास (for प्रतीच्छ त्व) — ^{b}) M नृपोत्तम (for नृपो भव) — ^{c}) $Ś_1$ K_2 Dn_3 G_1 कृत्स्नां, $K_{1.3}$ Dc $D_{3.5}$ सर्वां (for स्फीतां) — ^{d}) K_2 कर्णसौवल्य; B_3 °पावित, D_2 M °पालित

23 ^{a}) $Ś_1$ K_4 $B_{3.4}$ D_{1-3} विश्रब्ध, K_3 Dc D_5 T_1 निश्रब्ध — ^{b}) K_3 मरुता, T_1 प्रभूतो (for मरुतो) — K_3 om 23^{c}–25^{b} — ^{c}) B Dn $D_{4.6}$ चोप° (for त्वोप°) — ^{d}) S (except G_3) सहस्राक्षमिवामरा

24 K_3 om 24 (cf v l 23) — ^{a}) T_1 G_1 M_2 यथा (for सदा) K_2 G_1 वृत्त, B_1 बुद्धिं, Dc D_{1-3} वृत्ति°; T_2 दांत (for वृत्तिं) — ^{b}) D_5 तु (for च) D_2 प्रसादयन् (for [अ]प्रमादत) B_4 कुर्वीथा रोषमुत्सृज, T_2 कुरु वीराप्रमादत

25 K_3 om 25^{ab} (cf v l 23) — ^{a}) K_2 $D_{1.3}$ ज्ञातीश्च (for ज्ञातींश्च) $K_{2.4}$ Dc $D_{1-3.5}$ मन्येथा (for °पश्येथा) — ^{b}) $B_{2.3}$ Dn $D_{4.6}$ G_3 यथा (for इव) — ^{c}) D_2 कुरव (for गुरव) K_3 D_1 मान° (for पाल°) D_1 T_2 G_1 च (for ते)

26 G_1 om 26^{ab} — ^{a}) $Ś_1$ K_2 चैव (for सर्वान्) — ^{b}) D_5 शत्रूंश्चैव (for शात्रवांश्च) $Ś_1$ $K_{1.2}$ Dc $D_{1-3.5}$ [अ]वसादयन्; $K_{3.4}$ [अ]वसादय, T_1 [अ]वनादयन्, T_2 [आ]ह्वय स्वय — ^{c}) T_2 $G_{1.2.4}$ कर्णे (for कण्ठे) — ^{d}) B_1 त (for ह)

27 ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ बाष्पकठ° (K_1 ठा), G_2 अश्रुपूर्ण°; M_2 दत्कठश्च (for अश्रुकण्ठ°) — ^{d}) $B_{2.4}$ ह (for च) — D_2 om 27^{ef} — ^{f}) B_2 एव च (for आत्मन°)

28 ^{a}) K_1 °भ्यपतद्, M_2 °त्येव तद् (for त्यपतद्) — ^{b}) $D_{3.6}$ दीर्यमाणेन (for दूय) Dc तेजसा (for चेतसा) — ^{c}) T_2 G_2 सखेद (for दुःखित) — ^{d}) G_2 नेत्राभ्यां (for नेत्रज)

29 ^{a}) D_3 तु (for च) K_4 $D_{1.3}$ T_2 $G_{1.2.4}$ नरव्याघ्र — ^{c}) B_1 दीर्येत (for विदीर्येत्) K_3 सा नगाद्, B Dn $D_{2.4.6}$ सकला (for सनगा) — ^{d}) T_2 मदर° (for द्यौश्चापि) — ^{e}) G_2 आतपतां (for आत्मप्रभां) — G_1 om (hapl) 29^{f}–30^{a} — ^{f}) K_1 शीतांशुतस, B_1 तीक्ष्णांशुतां B_1 व्रजेत् (for त्यजेत्)

30 G_1 om 30^{a} (cf v l 29), K_4 D_1 om 30 — ^{a}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ शैत्यम्; D_2 शीघ्रम् (for शैघ्र्यम्) T_2 पाश जलेशो जह्याथद् — ^{b}) K_3 Dc परित्यजेत्; D_5 [अ]पि म्चलेत्; T_1 G_1 हिम प्र°, T_2 लसां प्र, $G_{2.4}$ परिप्लवेत् — ^{c}) Dc T_2 G_3 समुद्रस्य, D_5 °द्रोपि — ^{d}) Dc अग्निर् (for वह्निर्) K_1 Dc अति- (for अपि) S (except G_3) भविष्यति दान

न चाहं त्वद्दते राजन्प्रशासेयं वसुंधराम् ।
पुनः पुनः प्रसीदेति वाक्यं चेदमुवाच ह ।
त्वमेव नः कुले राजा भविष्यसि शतं समाः ॥ ३१
एवमुक्त्वा स राजेन्द्र सस्वनं प्ररुरोद ह ।
पादौ संगृह्य मानार्हौ भ्रातुर्ज्येष्ठस्य भारत ॥ ३२
तथा तौ दुःखितौ दृष्ट्वा दुःशासनसुयोधनौ ।
अभिगम्य व्यथाविष्टः कर्णस्तौ प्रत्यभाषत ॥ ३३
विषीदथः किं कौरव्यौ बालिश्यात्प्राकृताविव ।
न शोकः शोचमानस्य विनिवर्तेत कस्यचित् ॥ ३४
यदा च शोचतः शोको व्यसनं नापकर्षति ।
सामर्थ्यं किं त्वतः शोके शोचमानौ प्रपश्यथः ।
धृतिं गृह्णीत मा शत्रूञ्शोचन्तौ नन्दयिष्यथः ॥ ३५
कर्तव्यं हि कृतं राजन्पाण्डवैस्तव मोक्षणम् ।
नित्यमेव प्रियं कार्यं राज्ञो विषयवासिभिः ।
पाल्यमानास्त्वया ते हि निवसन्ति गतज्वराः ॥ ३६
नार्हस्येवंगते मन्युं कर्तुं प्राकृतवद्यथा ।
विषण्णास्तव सोदर्यास्त्वयि प्रायं समास्थिते ।
उत्तिष्ठ व्रज भद्रं ते समाश्वासय सोदरान् ॥ ३७
राजन्नद्यावगच्छामि तवेह लघुसत्त्वताम् ।
किमत्र चित्रं यद्वीर मोक्षितः पाण्डवैरसि ।

समाः (cf 31^{ef})

31 a) B_4 तु (for च) $Ś_1$ त्वत्कृते, D_5 त्वामृते (for त्वद्दते) — b) $Ś_1$ K_5 $D_{1.2}$ प्रशासिष्ये, $B_{3.4}$ शासयेय (for प्रशासेय) — d) T_1 [ए]तद् (for [इ]दम्) — After 31^{cd}, S (except G_3) ins

1142* शत्रूणां शोककृद्राजन्सुहृदां शोकनाशन ।
[G_1 मानवर्धन, M हर्षवर्धन (for शोक°)]

— e) B_1 $G_{2.4}$ जातो, D_2 राजन् (for राजा) — f) K_4 D_c $D_{3.4.5}$ G_2 M_2 भविष्यति T G_1 न संशय (for शतं समाः)

32 Before 32, D_1 ins वैश° उ — a) K_4 $B_{1.4}$ D_5 T_2 G_4 राजेंद्र, $B_{2.3}$ D_n $D_{4.6}$ राजान — b) K_2 $B_{1.2.4}$ D_n $D_{5.6}$ सुस्वर, B_3 D_c D_4 सस्वर (for सस्वन) M_2 च (for ह) — c) $K_{3.4}$ D_{c2} स गृह्य, B_2 सस्पर्शौ; $B_{3.4}$ D_n $D_{4.6}$ T_2 G_3 स्पृश्य; G_4 कृत्य (for गृह्य) K_4 D_5 शिरसा; $B_{1.2.4}$ D_1 मानार्हौ — d) $Ś_1$ मानद (for भारत)

33 a) K_2 T_1 तदा, K_4 D_5 अथ (for तथा) K_1 द्वौ, D_1 सु, G_1 तु (for तौ) D_1 भूत्वा (for दृष्ट्वा) — c) B D_n अधिगम्य $Ś_1$ महाबाहु°; $K_{1.2}$ महाराज; D_1 सुदुःखार्तो (for व्यथा°)

34 a) D_5 transp विषीदथ and किं $Ś_1$ B_4 T_2 G_4 विषीदत T_1 कौरवेंद्रौ (for किं कौरव्यौ) — b) K_4 $D_{1.2}$ बालिशौ, T_1 किं युवां (for बालिश्यात्) K_5 प्राकृतानि च, G_4 प्राकृता इव — c) $G_{1.4}$ शोक (for शोच°) — d) K_3 °वर्तेति, B_4 °वर्तेत् (for °वर्तेत) B D_n $D_{1.4.6}$ G_3 कर्हि (for कस्य°)

35 a) S_1 K_3 G_1 यथा (for यदा) $K_{1.2}$ न, D_1 T_1 तु (for च) B_1 शोचयत (for च शोचत) — b) T M_2 व्यसनान् (for व्यसन) D_1 °मपैति (for कर्षति) — c) K_1 $B_{3.4}$ D_c $D_{5.6}$ $G_{1.2.4}$ तत (for त्वत) S_1 T_2 शोक, K_3 शोको — d) S_1 K D_c $D_{1-3.5.6}$ शोचमान $Ś_1$ K D_c $D_{1-3.5}$ प्रपश्यति, B_4 °त, T_1 G_4 °थ — e) B_2 D_n D_6 गृह्णीत, $B_{3.4}$ T_1 M_2 गृहीत T_2 G_1 धृतिमंतौ श्रिय चेमां — f) B_3 $G_{2.4}$ शोचतो (for °न्तौ) S_1 D_c T_1 °ष्यत, K_4 D_5 °ष्यथ (for °ष्यथ) T_2 शत्रूञ्शोकमिमं जहि, G_1 शोचतौ मा जहास्यथ — After 35 G_1 ins

1143* धृतिमन्तौ जय शत्रूञ्शोचन्तौ नाभविष्यथ ।

36 c) G_2 एव (for एव) T_2 G_1 हित (for प्रिय) — d) $=46^b$ K_4 राज्ञां — e) K_3 [अ]पि (for हि)

37 a) T_1 नार्हति (for नार्हसि) B_1 [ए]व कृत, T_1 [ए]व कृते (for [ए]वंगते) B_1 मन्ये; D_3 शोक, T $G_{1.2}$ मृत्यु (for मन्यु) — b) D_c सर्वं (for कर्तुं) K_4 D_3 M_2 प्रभो; T_1 भवान्; $G_{1.2.4}$ स्वयं, M_1 विभो (for यथा) — c) K_4 त्वयि (for तव) D_c $D_{1.2}$ सौदर्यास — d) B_2 T_1 समाश्रिते; D_5 उपासिते — After 37^{cd}, S (except T_1 G_3) ins

1144* तदलं दुःखितानेतान्कर्तुं सर्वान्नराधिप ।

— e) T_1 तदलं दुःखितान्सर्वान् (cf 1144*) — After 37, B D (except $D_{1-3.5}$) S (except T_2 G_2) ins an addl colophon, followed in most MSS by कर्ण उ° (resp कर्ण) (*adhy no* D_{n1} n_3 248, D_{n2} 247)

38 a) B D_c D_n D_4 G_4 M_1 नाद्याव°; D_6 न ह्याव (for अद्याव) — b) K_3 $D_{1.2}$ T_2 G_1 [इ]मां, T_1 $G_{2.4}$ [ए]व (for [इ]ह) — After 38^{ab}, S (except G_3) ins

1145* अल्पत्वं च तथा बुद्धेः कार्याणामविवेकिताम् ।
[G_1 आलस्य (for अल्पत्व) T अविवेकतां]

— c) D_c तद्वीर, $G_{2.4}$ धर्मज्ञ (for यद्वीर) — e) G_1 सपत्नस्य वशमापन्न° — f) S_1 $K_{1.2}$ B D_2 कर्षण; K_3

सद्यो वशं समापन्नः शत्रूणां शत्रुकर्शन ॥ ३८
सेनाजीवैश्च कौरव्य तथा विषयवासिभिः ।
अज्ञातैर्यदि वा ज्ञातैः कर्तव्यं नृपतेः प्रियम् ॥ ३९
प्रायः प्रधानाः पुरुषाः क्षोभयन्त्यरिवाहिनीम् ।
निगृह्यन्ते च युद्धेषु मोक्ष्यन्ते च स्वसैनिकैः ॥ ४०
सेनाजीवाश्च ये राज्ञां विषये सन्ति मानवाः ।
तैः संगम्य नृपार्थाय यतितव्यं यथातथम् ॥ ४१
यद्येवं पाण्डवै राजन्भवद्विषयवासिभिः ।
यदृच्छया मोक्षितोऽद्य तत्र का परिदेवना ॥ ४२
न चैतत्साधु यद्राजन्पाण्डवास्त्वां नृपोत्तम ।
स्वसेनया संप्रयान्तं नानुयान्ति स्म पृष्ठतः ॥ ४३
शूराश्च बलवन्तश्च संयुगेष्वपलायिनः ।
भवतस्ते सभायां वै प्रेष्यतां पूर्वमागताः ॥ ४४
पाण्डवेयानि रत्नानि त्वमद्याप्युपभुञ्जसे ।
सत्त्वस्थान्पाण्डवान्पश्य न ते प्रायमुपाविशन् ।
उत्तिष्ठ राजन्भद्रं ते न चिन्तां कर्तुमर्हसि ॥ ४५
अवश्यमेव नृपते राज्ञो विषयवासिभिः ।
प्रियाण्याचरितव्यानि तत्र का परिदेवना ॥ ४६
मद्वाक्यमेतद्राजेन्द्र यद्येवं न करिष्यसि ।
स्थास्यामीह भवत्पादौ शुश्रूषन्नरिमर्दन ॥ ४७
नोत्सहे जीवितुमहं त्वद्विहीनो नरर्षभ ।
प्रायोपविष्टस्तु नृप राज्ञां हास्यो भविष्यसि ॥ ४८

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु कर्णेन राजा दुर्योधनस्तदा ।
नैवोत्थातुं मनश्चक्रे स्वर्गाय कृतनिश्चयः ॥ ४९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टात्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३८ ॥

D3 5 6 G3 °कर्षन, D1 °कर्पण

39 a) Ś1 B1 °जीव्यैश्च, K2 °जीवस्य — M2 om (hapl) 39c–42b — c) B1 3 D6 G3 ह्यथ, T2 G2 अथ (for यदि)

40 M2 om 40 (cf v l 39) — a) K1 2 4 T M1 प्रधान, Dc प्रवीणा° (for प्रधाना) — b) Ś1 क्षोभयतु; D3 कालयति, S (except G3) क्षोभयित्वा — c) K1 2 सु, Dc षु; D2 [ऽ]त्र (for च) — d) S1 स्वसेवकै°, K2 °सैन्यकै°, B2 Dn D4 6 G3 [ए]व सैनिकै

41 M2 om 41 (cf v l 39) Cf 39ab — a) Ś1 °जीव्या°, K2 °जेव्या (for °जीवा°) Dc G1 राज्ञो, D2 T1 राजन् (for राज्ञां) — b) Ś1 विजये (for विषये)

42 M2 om 42ab (cf v l 39) — a) K2 यद्, D8 यदा, T2 G2 इति (for यदि) Ś1 K1 2 राजा (for राजन्) — b) Ś1 K1–3 D1 2 G4 भवान् (for भवद्) — c) K4 B D (except D1 2 5) G2–4 [ऽ]सि (for ऽद्य) — d) =46d, Gītā (Vulg) 2 28 G1 transp तत्र and का K4 D1 3 G1 परिवेदना

43 a) B1 तवै°, G4 न वै (for न चै°) — b) B1 पांडवाना, B2 °वेया (for °वास्त्वा) B1 Dn D4 नृपोत्तम — c) S1 K1 2 4 Dn2 n3 D1–3 G2 सप्रयात, B1 याते, Dc प्रयात च, T1 सम सर्वे M1 सेनया सप्रयात वै

44 b) S1 K1 2 D1 सग्रामेषु (for सयुगेषु) Ś1 [अ]पलायन, T2 G1 [अ]पराजिता — c) K4 (before corr) B D (except D1–3 5) T2 G3 सहाया (for सभायां)

45 a) K1 पूर्वाणि (for रत्नानि) — b) K4 एतानि (for अद्यापि) S1 K1 3 [अ]नुयुज्यसे, K3 [उ]पयुजते, D1 °युजसे, G1 भुक्ष्वसे — c) T2 G1 सत्त्वस्था° पाडवाश्चापि — After 45cd, S (except G3) ins

1146* तदलं ते महाबाहो बुद्धिं प्रायोपवेशने ।

[T2 G1 2 विषाद (T2 °मर्षं) कर्तुमर्हसि, M विशादेन महाबल (for the posterior half)]

— f) B1 3 5 Dn D4 6 G3 चिरं (for चिन्तां)

46 G3 om 46 — a) Ś1 M2 अपश्यम् (for अवश्यम्) — b) =36d T1 G4 M2 राज्ञा — d) =42d, Gītā (Vulg) 2 28 G1 transp तत्र and का K3 परिदेविना; K4 D1 3 G1 °वेदना

47 b) G1 अथ (for यदि) T2 G2 स्व; G1 [ए]तन् (for [ए]व) — d) K4 B1 D1 3 T1 G3 4 शुश्रूषुर्, G1 शुश्रूषाम् (for शुश्रूषन्) T1 भरतर्षभ (for अरि)

48 a) Dc जीवितम् (for °तुम्) T2 G1 मत्य, G3 शक्य (for अह) — b) S1 यदु°, D2 त्वां (for त्वद्°) — After 48ab, T2 G1 *repeat* 45ef — T2 om 48cd — c) K4 D3 च (for तु) K4 D3 G1 2 4 M तथा (for नृप) T1 प्रायोपविष्ट राजान — d) K3 Dc D1–3 हासो K3 D3 भविष्यति T1 दुर्योधनममर्षण (=3 239 1d)

49 T1 om 49 K3 D3 om the ref — b) G2 तथा (for तदा) T2 यश्छ्रुत (sic) कौरव त्वया — T2

२३९

वैशंपायन उवाच ।
प्रायोपविष्टं राजानं दुर्योधनममर्षणम् ।
उवाच सान्त्वयन्राजञ्शकुनिः सौबलस्तदा ॥ १
सम्यगुक्तं हि कर्णेन तच्छ्रुतं कौरव त्वया ।
मयाहृतां श्रियं स्फीतां मोहात्समपहाय किम् ।
त्वमबुद्ध्या नृपवर प्राणानुत्स्रष्टुमिच्छसि ॥ २
अद्य चाप्यवगच्छामि न वृद्धाः सेवितास्त्वया ।
यः समुत्पतितं हर्षं दैन्यं वा न नियच्छति ।
स नश्यति श्रियं प्राप्य पात्रमाममिवाम्भसि ॥ ३
अतिभीरुमतिक्लीबं दीर्घसूत्रं प्रमादिनम् ।
व्यसनाद्विषयाक्रान्तं न भजन्ति नृपं श्रियः ॥ ४
सत्कृतस्य हि ते शोको विपरीते कथं भवेत् ।
मा कृतं शोभनं पार्थैः शोकमालम्ब्य नाशय ॥ ५
यत्र हर्षस्त्वया कार्यः सत्कर्तव्याश्च पाण्डवाः ।
तत्र शोचसि राजेन्द्र विपरीतमिदं तव ॥ ६
प्रसीद मा त्यजात्मानं तुष्टश्च सुकृतं स्मर ।
प्रयच्छ राज्यं पार्थाना यशो धर्ममवाप्नुहि ॥ ७
क्रियामेतां समाज्ञाय कृतघ्नो न भविष्यसि ।

---

om 49^{cd} — ^{c}) G4 स नो° (for नैवो) — ^{d}) D8 °मानस (for निश्चय°)

Colophon om in D3 T — *Major parvan* Ś1 K1 3 Dn3 G3 4 आरण्य — *Sub parvan* K3 4 B1–3 Dc Dn1 D4–6 G4 दुर्योधनप्रायोपवेश; B4 D3 प्रायोपवेश, Dn3 दुर्योधनवेश; D1 दुर्योधनप्रायोपवेशन — *Adhy name* M3 कर्णहितोपदेशकथन — *Adhy no* (figures, words or both) B4 320, Dn1 (marg) D5 249, Dn3 248, D1 250, G3 241; G4 M (M3 *inf lin*) 242 (M3 orig 244) — *Śloka no* Dn 13, D1 33

239

1 T2 om 1^{a}–2^{b} D3 T1 om the ref — ^{c}) Ś1 K1 3 G4 राजा (for राजन्) — ^{d}) K4 सौबलिस T1 M3 तथा (for तदा)

2 T2 om 2^{ab} (of v l 1) — Before 2 K3 B D (except D3 5) G3 ins शकुनिरुवाच (resp शकुनि) — ^{a}) K4 D3 तु (for हि) — ^{b}) K1 न, T1 यत् (for तत्) — K3 om (hapl) 2^{c}–3^{b} — ^{c}) S (except G3) दीप्ता (for स्फीतां) — ^{d}) K4 स्नेहात् (for मोहात्) K (K3 om) D1 2 5 समवहाय, B4 त्वमपहाय, D3 सर्वा विहाय K4 ता (for किं) Ś1 B2 Dc Dn D1 3 4 6 तां मोहादप (Ś1 त्सम, D1 3 दुप)हाय किं (Dc वै) — ^{ef}) B1 Dn D4 6 [अ]द्य नृपते; B2 3 च नृपते, D5 भूय एव (for (नृपवर) B3 D (except D1 5) अर्हसि (for इच्छसि) T2 त्व बुध्वा नृवर प्राणानुत्स्रष्टुमिह चेष्टसि

3 K3 om 3^{ab} (of v l 2) — ^{a}) B4 Dn D5 अथ (for अद्य) Dn D5 6 G1 वा (for च) G1 तु (for [अ]पि) — ^{c}) Of 1 74 2^{a}, 3^{a}, 4^{a} G1 3 M यत् (for य°) T1 घोर, G1 कोप; G3 4 M क्रोध (for हर्ष) — ^{d}) Dc Dn3 (by corr) D5 G4 नियच्छसि — ^{e}) T2 G1 M नश्यते हि (for स नश्यति) — ^{f}) D3 आमकुम्भ°; T1 प्राप्तनाव°, T2 G4 छिद्रां नाव° (for पात्रमाम°) — After 3, K4 D1–3 ins

1147* य शोकं समनुप्राप्त न नियच्छति भारत ।
तमीदृश नर न श्री कदाचिदपि सेवते ।

4 ^{a}) K1 भीम, K3 D3 °भीत (for °भीरु) B4 S (except G3) मृदु (for अति) — ^{c}) K3 विषयक्रांत, T2 G3 4 विषम सात — ^{d}) Ś1 K1 3 नृप, T2 नर; G1 पर (for नृप) K3 B1–3 D प्रजा, B4 क्षुधा (for श्रिय)

5 ^{a}) T2 तै° (for ते) T2 लोके; G4 शोके (for शोको) — ^{b}) K4 T G1 3 4 M विपरीत — ^{c}) K3 यत्, D1 तै (for मा) Ś1 K1 3 पूजन, B3 शोभनै (for शोभन) — ^{d}) D1 3 (marg *sec m*) शोकमेत (D1 °काष्ठ) विनाशय

6 ^{a}) T2 G3 अत्र (for तत्र)

7 ^{a}) G1 3 4 M न (for मा) B4 प्रसीद चात्मनात्मान, D3 प्रसीद सत्समात्मान, T1 प्रसाद न त्यजास्माक, T2 प्रसीद कृतसन्मान — ^{b}) K3 तुष्टस्व; D3 सुष्ठु त्व; G1 सतुष्ट (for तुष्टश्च) B3 D3 स्व (for सु) — ^{c}) T2 G1 3 पाहूनां (for पार्थानां) K3 D3 तेषां प्रसिकृत कृत्वा (D3 कार्य) — ^{d}) Ś1 राज्य (for धर्म)

8 Ś1 K1 om (hapl) 8 — ^{a}) B2 3 स्थाय, T1 M °ज्ञाप्य (for °ज्ञाय) — ^{b}) K3 B Dn D4 6 G3 कृतघ्नस्त्व

सौभ्रात्रं पाण्डवैः कृत्वा समवस्थाप्य चैव तान् ।
पित्र्यं राज्यं प्रयच्छैषां ततः सुखमवाप्नुहि ॥ ८
शकुनेस्तु वचः श्रुत्वा दुःशासनमवेक्ष्य च ।
पादयोः पतितं वीरं विक्लवं भ्रातृसौहृदात् ॥ ९
बाहुभ्यां साधुजाताभ्यां दुःशासनमरिंदमम् ।
उत्थाप्य संपरिष्वज्य प्रीत्याजिघ्रत मूर्धनि ॥ १०
कर्णसौबलयोश्चापि संस्मृत्य वचनान्यसौ ।
निर्वेदं परमं गत्वा राजा दुर्योधनस्तदा ।
व्रीडयाभिपरीतात्मा नैराश्यमगमत्परम् ॥ ११
सुहृदां चैव तच्छ्रुत्वा समन्युरिदमब्रवीत् ।
न धर्मधनसौख्येन नैश्वर्येण न चाज्ञया ।
नैव भोगैश्च मे कार्यं मा विहन्यत गच्छत ॥ १२
निश्चितेयं मम मतिः स्थिता प्रायोपवेशने ।
गच्छध्वं नगरं सर्वे पूज्याश्च गुरवो मम ॥ १३
त एवमुक्ताः प्रत्यूचू राजानमरिमर्दनम् ।
या गतिस्तव राजेन्द्र सास्माकमपि भारत ।
कथं वा संप्रवेक्ष्यामस्त्वद्विहीनाः पुरं वयम् ॥ १४
स सुहृद्भिरमात्यैश्च भ्रातृभिः स्वजनेन च ।
बहुप्रकारमप्युक्तो निश्चयान्न व्यचाल्यत ॥ १५
दर्भप्रस्तरमास्तीर्य निश्चयाद्धृतराष्ट्रजः ।
संस्पृश्यापः शुचिर्भूत्वा भूतलं समुपाश्रितः ॥ १६
कुशचीराम्बरधरः परं नियममास्थितः ।
वाग्यतो राजशार्दूलः स स्वर्गगतिकाङ्क्षया ।
मनसोपचितिं कृत्वा निरस्य च बहिष्क्रियाः ॥ १७
अथ तं निश्चयं तस्य बुद्ध्वा दैतेयदानवाः ।
पातालवासिनो रौद्राः पूर्वं देवैर्विनिर्जिताः ॥ १८

(for °भ्रो न) — ^{d}) K_3 हि (for तान्) — ^{e}) K_3 Dc $D_{1\ 2\ 5}$ प्रदायैषा (for प्रयच्छै) — ^{f}) K_2 B Dn $D_{4\ 6}$ G_3 अवाप्स्यसि (for °नुहि)

9 Before 9, all MSS ins वैश उ° (resp वैश°) — ^{a}) B_1 T_1 च वच, T_2 वचन, M_1 तद्वच (for तु वच) — ^{b}) $B_{1\ 4}$ अवेक्ष्य ह, M_2 अवैक्षत (for अवेक्ष्य च) — ^{c}) Ś$_1$ K_2 T_2 $G_{1\ 2}$ दीन (for वीर) — ^{d}) B Dn $D_{4\ 6}$ G_3 विकृत, T $G_{1\ 2\ 4}$ M क्लव (for °क्लव)

10 ^{a}) B_4 साधुवृत्ताभ्या. — ^{b}) K_3 Dc $D_{1\ 2}$ T_1 M अरिंदम, $G_{2\ 4}$ अरिंदम — ^{d}) M_2 प्रति (for प्रीत्या) B_4 जिघ्रति, T_1 M_1 जिघ्राय, T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ चाघ्राय (for [अ]जिघ्रत)

11 ^{a}) T_2 G_1 [ए]व (for [अ]पि) — ^{b}) B Dc Dn $D_{4\ 6}$ G_3 सश्रुत्य (for संस्मृत्य) B_2 [अ]थ (for [अ]सौ) — ^{c}) T_1 कृत्वा (for गत्वा) — ^{e}) K व्रीडेन (for व्रीडया) Ś$_1$ K_1 G_1 [अ]पि परीतात्मा, D_2 च परीताग, D_5 [अ]भि परीत सन्

12 ^{a}) $B_{2\ 3}$ Dn $D_{4\ 6}$ G_3 तच्छ्रुत्वा सुहृदश्चैव — ^{c}) G_1 धर्मैर् (for धर्म) — ^{d}) B_1 वा° (for चा°) — ^{e}) K_4 च (for [ए]व) D_1 कामै° (for भोगै°) B_1 transp मे and कार्यं — ^{f}) K_1 मा विगच्छत कश्चन; K_{2-4} मां विहाय च गच्छत, T_1 G_1 मा न विघ्नत गच्छत, T_2 मा न विघ्नेन गच्छत°

13 ^{a}) T_2 मति मिद्धा (for मम मति) — ^{b}) D_2 स्थित, T_2 मम, G_1 स्थित्वा (for स्थिता) — ^{c}) T_2 G_1 सहिता (for नगर)

14 ^{a}) K_1 तम्, S (except G_3) इति (for त) G_4 उक्ते (for उक्ता) — ^{d}) D_5 सा गतिर्न च भारत — ^{e}) D_1 च, T_2 हि, G_1 नु (for वा) — ^{f}) Ś$_1$ त्वयि हीना° (for त्वद्विहीना°) M_1 transp पुर and वय

15 D_2 om 15 — Before 15, $K_{1\ 2\ 4}$ B Dc Dn D_{4-6} G_{2-4} ins वैश° उ° (resp वैश°) — ^{a}) B_4 सह पुत्रैर् (for स सुहृद्भिर्) — ^{c}) K_4 $D_{1\ 5}$ इति (for अपि) — ^{d}) K_3 च चाल्यते, B Dn $D_{1\ 4\ 6}$ M विचाल्यते; G_1 [अ]प्यचाल्यत

16 Ś$_1$ K_{1-3} Dc D_1 read 16^{ab} after 17^{cd} — ^{a}) K_4 B_4 $D_{3\ 5}$ T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ M दर्भसस्तर, B_{1-3} Dn $D_{4\ 6}$ T_1 G_3 दर्भास्तरण° — ^{b}) T_1 निश्चय (for निश्चयाद्) — ^{d}) $K_{3\ 4}$ B Dn D_{4-6} G_3 M भूतले B_2 निषसाद ह; B_3 Dn D_{4-6} G_3 समुपस्थित°; T_2 समुपाहित°

17 ^{b}) K_4 निश्चय° (for नियम°) B_4 पर नित्यमभीप्सित — ^{c}) K_4 Dsm वाग्जितो, D_1 वाक्य ते (for वाग्यतो) Dc_2 D_2 राजशार्दूल — ^{d}) S_1 सुदुर्गति K_2 $B_{2\ 3}$ Dn $D_{4\ 6}$ काम्यया — After 17^{cd}, Ś$_1$ K_{1-3} Dc D_1 read 16^{ab} — ^{e}) K_2 मनसोपतित; G_1 °स्सोमचित्त, M_1 सोपहित, M_2 °स्सोविजित K_4 ज्ञात्वा — ^{f}) K_3 बहि कृता, B_1 Dc $G_{1\ 2\ 4}$ M बहिष्क्रियां — After 17, S (except G_3) ins

1148* तस्थौ प्रायोपवेशेऽथ मतिं कृत्वा सुनिश्चयाम् ।
[T_2 G_1 निश्चलां]

18 ^{a}) K_1 निश्चित (for निश्चय) — ^{b}) $D_{1\ 2}$ ज्ञात्वा; T_1 श्रुत्वा (for बुद्ध्वा) K_3 D_2 दैतेय°

ते स्वपक्षक्षयं तं तु ज्ञात्वा दुर्योधनस्य वै ।
आह्वानाय तदा चक्रुः कर्म वैतानसंभवम् ॥ १९
बृहस्पत्युशनोक्तैश्च मन्त्रैर्मन्त्रविशारदाः ।
अथर्ववेदप्रोक्तैश्च याश्चोपनिषदि क्रियाः ।
मन्त्रजप्यसमायुक्तास्तास्तदा समवर्तयन् ॥ २०
जुह्वत्यग्नौ हविः क्षीरं मन्त्रवत्सुसमाहिताः ।
ब्राह्मणा वेदवेदाङ्गपारगाः सुदृढव्रताः ॥ २१
कर्मसिद्धौ तदा तत्र जृम्भमाणा महाद्भुता ।
कृत्या समुत्थिता राजन्किं करोमीति चाब्रवीत् ॥ २२

आहुर्दैत्याश्च तां तत्र सुप्रीतेनान्तरात्मना ।
प्रायोपविष्टं राजानं धार्तराष्ट्रमिहानय ॥ २३
तथेति च प्रतिश्रुत्य सा कृत्या प्रययौ तदा ।
निमेषादगमच्चापि यत्र राजा सुयोधनः ॥ २४
समादाय च राजानं प्रविवेश रसातलम् ।
दानवानां मुहूर्ताच्च तमानीतं न्यवेदयत् ॥ २५
तमानीतं नृपं दृष्ट्वा रात्रौ संहत्य दानवाः ।
प्रहृष्टमनसः सर्वे किंचिदुत्फुल्ललोचनाः ।
साभिमानमिदं वाक्यं दुर्योधनमथाब्रुवन् ॥ २६

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३९ ॥

---

19 ^{a}) Ś1 K2 तु, B4 पु (for स्व) Ś1 K2 त वै, G2 4 M ज्ञात्वा (for तं तु) — ^{b}) Ś1 श्रुत्वा, T1 राज्ञो, G2 4 M मत (for ज्ञात्वा) Ś1 K1 2 ह, T1 च (for वै) — ^{c}) T2 G1 आनयार्थं (for आह्वानाय) S (except G3) तत (for तदा) Dcm आश्वलायनतश्चक्रु°

20 ^{a}) Ś1 K1 2 4 B4 D1–3 5 बृहस्पत्युशनःप्रोक्तैर् — ^{c}) K1 वेदप्रोक्ताश्च; M1 वेदमन्त्रेषु — ^{d}) Ś1 K1 2 4 B1 D3 5 याश्चैवोपनिषत्क्रिया°, K3 B3 4 Dc D1 T G1 2 4 M3 याश्चोपनिषद(B4 T1 G1 2 4 M3 दा, Dc °द; T2 दा)क्रिया, M1 पारगा सुदृढव्रता — ^{e}) K1 2 4 मन्त्र जाप्य° — ^{f}) Ś1 K1 2 B2 Dn2 n3 D4 6 G3 समवर्तयन्, K3 4 समवर्तयत् M2 तदा सम्यगवर्तयन्

21 ^{a}) D3 जुह्वत्यग्नौ; S (except G3) जुह्वतो K1–3 D1 3 5 तत° (for हवि°) — ^{b}) D3 5 हित (for हिता°) — ^{c}) K3 D1 वेदांगा°; B1 वेदांग (for °वेदाङ्ग) — ^{d}) S (except G3) सुदृढव्रता° — After 21, S (except G3) ins

1149* अध्वर्यवो दानवानां कर्म प्रावर्तयंस्तत ।

[M3 यत तत् (for यस्तत) T2 आसन्कर्मप्रवर्तका (for the posterior half)]

22 ^{a}) K1 ततस् (for तदा) — ^{b}) Ś1 K1 2 4 D1 3 G1 महाद्भुता, K3 महद्भुत, Dc2 T1 महाभुजा; G4 समद्भुत — After 22^{ab}, G1 ins

1150* तस्मिन्यज्ञे दानवाना वर्तमाने नराधिप ।

— ^{c}) K3 घोरा (for राजन्) — ^{d}) T2 सा (for चा)

23 ^{a}) K3 D2 दैत्याश्च (for दैत्या°) K3 तान् (for तां) D1 राजन् (for तत्र) Ś1 K1 2 आहुश्च तां तदा तत्र — ^{b}) G1 घोररूपां भयावहा — After 23^{ab}, G1 ins

1151* कृत्यां सुतीक्ष्णदन्ताग्रां दीसा * * [शि]रोरुहाम् ।

— K3 om (hapl) 23^d–25^a — ^{d}) D3 दुर्योधनमिहा°

24 K3 om 24 (cf v l 23) — ^{b}) Dc [अ]थ (for प्र) B3 नृप (for तदा) — ^{c}) Ś1 K (K3 om) Dc D1 3 5 [प्]व (for [अ]पि)

25 K3 om 25^a (cf v l 23) — ^{a}) B1 T G1 4 M सा त(B1 स)मादाय (for समादाय च) — ^{c}) T2 M मुहूर्तं (for मुहूर्ताच्च) — ^{d}) T1 अप्यानीत, T2 पुरस्तात्त (for तमानीत) G2 पुरतस्त निवे°, G4 आनीत तत्र वेद

26 ^{a}) T2 G1 ततो (for नृप) — ^{b}) T2 सर्वे (for रात्रौ) B1 3 D (except D1–3 5) G3 समत्य, B2 °गम्य (for हत्य) — M2 om 26^{cd} — ^{c}) Ś1 K1 °मानसा°; K2 °मानवा — ^{d}) K1 °लोचन, G4 °चेतना — After 26^{cd}, S (except G3) ins

1152* दृढमेन परिष्वज्य पृष्ट्वा च कुशलं तदा ।

— ^{f}) K3 [अ]ब्रवीत् (for [अ]ब्रुवन्)

Colophon om in D3 G1 partly broken — *Major parvan* Ś1 K1 2 Dn2 T2 G2 4 आरण्य — *Sub parvan* K1 घोषयात्रा; K3 B1–3 Dc Dn1 n3 D1 4–6 G3 दुर्योधन प्रायोपवेश (D1 वेशन), K4 B4 D3 M2 प्रायोपवेश — *Adhy no* (figures, words or both) B4 321, Dn 250 (Dn2 249), D1 251, T1 G4 M (M2 *inf lin*) 243 (M2 orig 245), T2 240, G2 242 — *Śloka no* Dn 29

240

1 ^{a}) K3 Dn2 D1–4 भो B4 दुर्योधन — ^{b}) Dc G1 4 भारताना — ^{c}) B1 राजा (for नित्य) — ^{d}) D3

२४०

दानवा ऊचुः ।

भोः सुयोधन राजेन्द्र भरतानां कुलोद्वह ।
शूरैः परिवृतो नित्यं तथैव च महात्मभिः ॥ १
अकार्षीः साहसमिदं कस्मात्प्रायोपवेशनम् ।
आत्मत्यागी ह्यवाग्याति वाच्यतां चायशस्करीम् ॥ २
न हि कार्यविरुद्धेषु बह्वपायेषु कर्मसु ।
मूलघातिषु सज्जन्ते बुद्धिमन्तो भवद्विधाः ॥ ३
नियच्छैतां मतिं राजन्धर्मार्थसुखनाशिनीम् ।
यशःप्रतापधैर्यघ्नीं शत्रूणां हर्षवर्धनीम् ॥ ४
श्रूयतां च प्रभो तत्त्वं दिव्यतां चात्मनो नृप ।
निर्माणं च शरीरस्य ततो धैर्यमवाप्नुहि ॥ ५
पुरा त्वं तपसास्माभिर्लब्धो देवान्महेश्वरात् ।
पूर्वकायश्च सर्वस्ते निर्मितो वज्रसंचयैः ॥ ६
अस्त्रैरभेद्यः शस्त्रैश्चाप्यधःकायश्च तेऽनघ ।
कृतः पुष्पमयो देव्या रूपतः स्त्रीमनोहरः ॥ ७
एवमीश्वरसंयुक्तस्तव देहो नृपोत्तम ।
देव्या च राजशार्दूल दिव्यस्त्वं हि न मानुषः ॥ ८
क्षत्रियाश्च महावीर्या भगदत्तपुरोगमाः ।
दिव्यास्त्रविदुषः शूराः क्षपयिष्यन्ति ते रिपून् ॥ ९
तदलं ते विषादेन भयं तव न विद्यते ।
साह्यार्थं च हि ते वीराः संभूता भुवि दानवाः ॥ १०
भीष्मद्रोणकृपादींश्च प्रवेक्ष्यन्त्यपरेऽसुराः ।

सु (for च)

2 ^{a}) T_2 G_1 मा कार्षी — ^{b}) K_3 कथ, G_1 यस्मात् (for कस्मात्) — ^{c}) K_4 B D $G_{3\ 4}$ ह्यधो याति; T_1 ह्यव गति, T_2 G_1 समा(G_1 ह्यवा)प्नोति (for ह्यवाग्याति) — ^{d}) D_2 वा° (for चा°) T_2 पापाना चाप्यथो गतिं, G_1 पाप्मान मयशस्कर

3 =(var) 3 2 16, =(var) Rām (ed N S P) 5 51 18 — ^{a}) K_4 कार्यविरोधेषु, B_1 कार्यानिरुद्धेषु (sic), D_1 ज्ञानविरुद्धेषु — ^{b}) B Dc Dn $D_{4\ 6}$ G_3 बहुपापेषु (B_4 Dc_1 बहूपायेषु)

4 ^{a}) $B_{2\ 3}$ (m as in text) Dn_3 [ए]नां, S (except G_3 M_1) ता (for [ए]ता) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ महाराज (for मतिं राजन्) — ^{b}) K_3 °सुयशस्विनीं, B D_2 T_2 °सुखनाशनीं; T_1 °कर्शिनीं — ^{c}) $B_{1\ 2\ 4}$ Dn $D_{4\ 6}$ G_3 वीर्यघ्नीं, T_2 धर्मघ्नीं — ^{d}) $Ś_1$ B_3 Dc_2 Dn_2 $D_{1\ 6}$ T_2 G_1 M_2 वर्धिनीं

5 ^{a}) K_3 $B_{3\ 4}$ Dn $D_{4\ 6}$ G_3 तु (for च) B_4 प्रभो वाक्य; D_2 पर तत्व; T $G_{2\ 4}$ प्रभूतिं (T_1 त) च, M_2 प्रभूतत्व (for प्रभो तत्त्व) G_1 श्रूयता भवभूतिं च — ^{b}) M_2 om च T_2 G_1 [ऽ]नघ (for नृप) — G_1 reads 5^{cd} after 9^{ab} — ^{d}) T_1 धर्मम् (for धैर्यम्)

6 ^{a}) Dc त्व तपसो, T_2 द्वैतवने (for त्व तपसा) — ^{b}) K_3 B_{2-4} D (except $D_{2\ 3}$) G_3 राजन् (for देवान्) — ^{c}) S transp सर्व and ते B_{2-4} Dn D_4 पूर्व° (for सर्व)

7 ^{a}) T_1 विभेद्य B_1 S (except $G_{1\ 3}$) वा (for च) — ^{b}) T_1 न च, G_2 ह्यध° (for [अ]प्यध°) B_1 G_2 कार्य° (for काय) K_1 तव; $K_{3\ 4}$ Dc $D_{2\ 3}$ T_1 $G_{2\ 4}$ M तु ते (for च ते) S (except G_3) नृप (for ऽनघ) — ^{c}) $Ś_1$ देव; B_4 दैव्या, T_2 G_1 दिव्यो (for देव्या) — ^{d}) Dc ते (for स्त्री°)

8 ^{a}) G_1 °सयुक्त्या — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ नरेश्वर (for नृपो) — ^{d}) B_4 देव° (for दिव्य°) $Ś_1$ $K_{1\ 2\ 4}$ $D_{2\ 3}$ न हि (by transp), D_6 भुवि D_1 मानव° (for मानुष°) T_1 दिव्य रूप हि मानुष

9 After 9^{ab}, G_1 reads 5^{cd}, while T_2 ins
1153* ये॰ सुरापि घृणा त्यक्त्वा योत्स्यन्ते सह वैरिभि ।
— T_2 om 9^{c}–11^{d} — ^{c}) $Ś_1$ K_2 $D_{2\ 3}$ °वेदिन (K_2 °न), K_1 दिव्यास्त्रे विदित, K_3 Dc D_1 °निपुणा° (for विदुष) — ^{d}) B क्षययिष्यति

10 T_2 om 10 (cf v l 9) — ^{a}) K_3 परितापेन (for ते विषादेन) — ^{b}) Dc तत्र (for तव) K_4 T_1 $G_{2\ 4}$ M न भय तव विद्यते (T_1 by transp विद्यते तव) — ^{c}) K B D G_3 सहायार्थं (D_3 °र्थे) च ते वीरा° (D_6 साह्यार्थं चेह ते वीरा), T_1 सर्वमर्थं च वीरास्ते, $G_{2\ 4}$ M_2 साहाय्यार्थं हि ते वीर, M_1 साह्यार्थं चैव ते वीर — ^{d}) M दिवि (for भुवि) B_4 मानवा (for दानवा)

11 T_2 om 11 (cf v l 9) — ^{b}) K_3 [अ]प्यवेक्ष्यति (for प्रवेक्ष्यन्ति) T_1 G_1 परे (for ऽपरे) — ^{c}) T_1 चैग

यैराविष्टा घृणां त्यक्त्वा योत्स्यन्ते तव वैरिभिः ॥ ११
नैव पुत्रान्न च भ्रातॄन्न पितॄन्न च बान्धवान् ।
नैव शिष्यान्न च ज्ञातीन्न बालान्स्थविरान्न च ॥ १२
युधि संप्रहरिष्यन्तो मोक्ष्यन्ति कुरुसत्तम ।
निःस्नेहा दानवाविष्टाः समाक्रान्तेऽन्तरात्मनि ॥ १३
प्रहरिष्यन्ति बन्धुभ्यः स्नेहमुत्सृज्य दूरतः ।
हृष्टाः पुरुषशार्दूलाः कलुषीकृतमानसाः ।
अविज्ञानविमूढाश्च दैवाच्च विधिनिर्मितात् ॥ १४
व्याभाषमाणाश्चान्योन्यं न मे जीवन्विमोक्ष्यसे ।
सर्वशस्त्रास्त्रमोक्षेण पौरुषे समवस्थिताः ।
श्लाघमानाः कुरुश्रेष्ठ करिष्यन्ति जनक्षयम् ॥ १५
तेऽपि शक्त्या महात्मानः प्रतियोत्स्यन्ति पाण्डवाः ।
वधं चैषां करिष्यन्ति दैवयुक्ता महाबलाः ॥ १६
दैत्यरक्षोगणाश्चापि संभूताः क्षत्रयोनिषु ।
योत्स्यन्ति युधि विक्रम्य शत्रुभिस्तव पार्थिव ।
गदाभिर्मुसलैः खड्गैः शस्त्रैरुच्चावचैस्तथा ॥ १७
यच्च तेऽन्तर्गतं वीर भयमर्जुनसंभवम् ।
तत्रापि विहितोऽस्माभिर्वधोपायोऽर्जुनस्य वै ॥ १८
हतस्य नरकस्यात्मा कर्णमूर्तिमुपाश्रितः ।
तद्वैरं संस्मरन्वीर योत्स्यते केशवार्जुनौ ॥ १९
स ते विक्रमशौण्डीरो रणे पार्थं विजेष्यति ।
कर्णः प्रहरतां श्रेष्ठः सर्वांश्चारीन्महारथः ॥ २०

(for यैरा) Ś1 K1 2 कृपां (for घृणां) Do त्यक्ता (for त्यक्त्वा) — d) Ś1 K1 2 तव शत्रुभि , T1 वैरिभि सह (for तव वैरिभि)

12 a) K3 वै, B2 च , D1 [दृ]ष्टान् (for [ए]व) T2 नैव भ्रातॄन्न च सुतान् — b) K4 पुत्रान् (for पितॄन्) D5 पितॄन्नैव च बाधवान् — c) Ś1 K3 न वै (for नैव) S (except G3) न शिष्यान्नैव च ज्ञातीन् — d) D1 बाल (for बालान्)

13 a) B1 D5 युद्धे (for युधि) — b) B3 D3 मोक्ष्यते, B4 D6 T1 योत्स्यते (for मोक्ष्यन्ति) Ś1 K2 Dc D2 5 T2 कुरुसत्तमा , K1 म — d) K1 Dc पराक्रांते

14 a) B2 3 Dn D4 6 G3 विवशा (for बन्धुभ्य) — b) K4 भारत (for दूरत) — c) D3 दुष्टा (for हृष्टा॰) — After 14^{cd}, D1 reads 16^{c}–17^{d} — e) Ś1 K1 अविज्ञात(K1 त)विमूढाश्च, T1 अनभिज्ञाश्च मूढाश्च, T2 G1 अज्ञान (G1 त)मूढा देवाश्च; G2 4 अनभिज्ञातमूढाश्च (G2 च); M अनभिज्ञा विमूढाश्च

15 a) Ś1 K1 2 D6 आभाष(D6 ष्य)माणा॰, B1 Dn2 D4 6 G3 व्याभाष्य — b) K1–3 D2 विमोक्ष्य(K3 D2 क्ष)सि, Dc विमोक्षसे; T1 प्रमोक्ष्यसे, G4 न मो T2 G2 न मे जीवितुमर्हथ, G1 न मे जीवितुमर्हसि, M2 न जीवन्न च मोक्ष्यसे — c) B2–4 Dn सर्वे (for सर्व) Ś1 सर्वे शस्त्रास्त्रमोक्षे च; K1–3 Dc सर्वशस्त्रास्त्रमोक्षेण (K1 क्षेषु, K2 क्षे च), D3 सर्वशस्त्रप्रमोक्षेण, T1 G1 2 सर्वे शस्त्रास्त्रमोक्षैश्च; T2 सर्वशस्त्रास्त्रमोक्षे च — d) K4 समुप ; M1 पर्यव (for समव) — e) D1 5 श्लाघ्यमाना ; T2 धार्यमाणा Ś1 K1 2 4 कुरुश्रेष्ठा

16 a) T2 G1 च (for ऽपि) B1–3 Dn D4 6 G3 पच (for शक्त्या) — b) T2 प्रयोत्स्यतीह , G2 योक्ष्यति (for योत्स्यन्ति) D1 G1 पाण्डवान् — D1 reads 16^{c}–17^{d} after 14^{cd} — c) Ś1 K1 2 4 Dc D1–3 क्षय (for वध) Ś1 K1 2 तेषां (for चैषां) — d) K4 D2 T2 G4 देव , M2 वैर॰ (for दैव॰)

17 For D1 cf v l 14 — a) Dc दैत्या (for दैत्य) B Dn D4–6 T G1 3 M2 [ए]व (for [अ]पि) — b) Ś1 K1 2 प्रविष्टा (for संभूता) B1 सहता क्षत्रयोनिषु — c) Dc2 T2 विधि, T1 तव (for युधि) — d) T1 G1 सह (for तव) — e) K3 4 Dc2 D1–3 6 मुशलै , B मुषलै॰ B2 4 Dn D4 6 G3 शूलै ; B3 शूरै (for खड्गै) — f) Dc T2 G1 अस्त्रै (for शस्त्रै॰) K1 तदा, K3 4 D1 T2 G1 अपि (for तथा) — After 17, S (except G3) ins

1154* प्रहरिष्यन्ति ते वीरास्त्वदरिषु महाबला ।

18 a) G1 हृद्गत (for ऽन्तर्गत) — b) T2 फल्गुन॰ (for अर्जुन) — c) G1 [अ]भि (for [अ]पि) — d) D1 विष्णु पायो (for वधो)

19 b) G1 कर्णमूर्तिर् K3 Dn3 (before corr) D4 5 अपाश्रित॰ — c) D3 वीर (for वैर) K1 सस्मृत (for सस्मरन्) T1 G1 3 4 M वीरो (for वीर) T2 तत्तद्वैर स्मरन्वीर — d) D1 [ऽ]र्जुनकेशवौ

20 a) Ś1 K1 2 B1 4 Dc1 शौटीरो, K3 Dn1 विक्रम्य शौंडीरो, B2 3 विक्रमसौटीरो, Dc2 Dn2 ॰शौंडीरो — b) T2 G1 3 4 विजेष्यते — K3 om (hapl) 20^{c}–21^{a} — d) G4 सर्वधारीन् (for सर्वांश्चारीन्) B2 यशा ; D5 G1 रथा , D5 ॰मति ; T2 M1 रथान् (for रथ)

ज्ञात्वैतच्छद्मना वज्री रक्षार्थं सव्यसाचिनः ।
कुण्डले कवचं चैव कर्णस्यापहरिष्यति ॥ २१
तस्मादस्माभिरप्यत्र दैत्याः शतसहस्रशः ।
नियुक्ता राक्षसाश्चैव ये ते संशप्तका इति ।
प्रख्यातास्तेऽर्जुनं वीरं निहनिष्यन्ति मा शुचः ॥ २२
असपत्ना त्वया हीयं भोक्तव्या वसुधा नृप ।
मा विषादं नयस्वास्मान्नैतत्त्वय्युपपद्यते ।
विनष्टे त्वयि चास्माकं पक्षो हीयेत कौरव ॥ २३
गच्छ वीर न ते बुद्धिरन्या कार्या कथंचन ।
त्वमस्माकं गतिर्नित्यं देवतानां च पाण्डवाः ॥ २४

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा परिष्वज्य दैत्यास्तं राजकुञ्जरम् ।
समाश्वास्य च दुर्धर्षं पुत्रवद्दानवर्षभाः ॥ २५
स्थिरां कृत्वा बुद्धिमस्य प्रियाण्युक्त्वा च भारत ।
गम्यतामित्यनुज्ञाय जयमाप्नुहि चेत्यथ ॥ २६
तैर्विसृष्टं महाबाहुं कृत्या सैवानयत्पुनः ।
तमेव देशं यत्रासौ तदा प्रायमुपाविशत् ॥ २७
प्रतिनिक्षिप्य तं वीरं कृत्या समभिपूज्य च ।
अनुज्ञाता च राज्ञा सा तत्रैवान्तरधीयत ॥ २८
गतायामथ तस्यां तु राजा दुर्योधनस्तदा ।
स्वप्नभूतमिदं सर्वमचिन्तयत भारत ।
विजेष्यामि रणे पाण्डूनिति तस्याभवन्मतिः ॥ २९
कर्णं संशप्तकांश्चैव पार्थस्यामित्रघातिनः ।
अमन्यत वधे युक्तान्समर्थांश्च सुयोधनः ॥ ३०

---

21 K_3 om 21 (cf v l 20) — ^{a}) B_4 तच्च् (for [ए]तच्) — ^{b}) G_4 रक्षार्थी — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ [अ]पि (for [ए]व) — ^{d}) B_1 D_1 [अ]पि (for [अ]प)

22 ^{b}) T_2 G_1 चापि (for शत) — ^{d}) T_2 ते वै, G_1 एते (for ये ते) K_{2-4} $B_{2\ 4}$ D (except D_3) G_3 ससप्तका, T_1 सवांतका D_1 इव (for इति) — ^{e}) $K_{1\ 3}$ G_1 वीर — ^{f}) Dn_3 D_6 हनिष्यति च, T_1 $G_{1\ 4}$ M युधि हिंस्य(M_2 °स)ति; T_2 G_2 युधि योत्स्यति (for निहनि°)

23 ^{a}) B_4 असपत्नी T_2 G_1 ह्येषा, $G_{2\ 4}$ वीर (for हीय) — ^{b}) Dn_3 D_1 G_1 वसुधाधिप — ^{c}) B_4 न (for मा) D_1 T_2 विषादे, $G_{2\ 4}$ विषादो K_1 नयस्वास्य, K_3 B_2 Dc $D_{1\ 2\ 5}$ नयात्मान, Dn $D_{4\ 6}$ गमस्तस्मान्, D_3 T_1 नयस्वात्मा; $G_{2\ 4}$ त्वया कार्यो; M_2 नयस्यास्था (sic) (for नयस्वास्मान्) — ^{d}) T_2 मनस्वस्थो भवानघ — ^{f}) K_1 मोक्षो (for पक्षो) T_1 सर्वदा, M_2 पार्थिव (for कौरव)

24 ^{c}) K_1 रतिर् (for गतिर्) — ^{d}) D_5 दैवतानां S_1 K_{1-3} $D_{2\ 3\ 5}$ तु (for च) — After 24, D_1 ins an addl colophon (*adhy no* 252)

25 ^{a}) B_1 परित्यज्य — ^{b}) T_2 G_1 ते (for त) S_1 $K_{1\ 2}$ °पुगव (for °कुञ्जरम्) — ^{c}) $Ś_1$ K_1 Dc $D_{1\ 3\ 5}$ दुर्धर्षा (K_1 °र्षं)

26 ^{a}) $Ś_1$ स्थिता (for स्थिरा) — B_2 om (hapl) 26^{c}–29^{d} — ^{c}) T_2 [अ]नुज्ञाप्य (for °ज्ञाय) — ^{d}) B_1 शिवम् (for जयम्) S_1 प्राप्नुहि, D_1 प्राप्स्यसि (for आप्नुहि) D_1 मा व्यथ' (for चेत्यथ)

27 B_2 om 27 (cf v l 26) — ^{b}) T_1 च (for सा) D_1 प्रभु (for पुन') — ^{c}) G_2 यत्र, G_4 तत्र (for देश) G_2 तत्रा° (for यत्रा°)

28 B_2 om 28 (cf v l 26) — ^{a}) T_2 G_1 प्रतिवेश्य च (for °निक्षिप्य) — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\ 2\ 4}$ [अ]थ; Dc_2 तद् (for च) Dc_2 ‑आज्ञा; T_1 कृत्या (for राज्ञा) B_4 G_1 सा राज्ञा (by transp), T_2 [ए]व राज्ञा $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ तु, K_3 Dc D_5 [अ]थ, K_4 D_1 च (for सा) — ^{d}) =1 92 16^{b}, 93 43^{b}, 94 27^{d}, etc, etc B_3 Dc_1 Dn $D_{4\ 6}$ तथै° (for तत्रै°)

29 B_2 om 29^{abcd} (cf v l 26) — ^{a}) T_2 च (for तु) — ^{c}) Dc अनुभूतम्, G_1 यत्तु भूतम् (for स्वप्न°) B_1 इम; Dc तथा (for इद) — ^{d}) G_1 चिंतयामास (for अचिन्तयत) — After 29^{cd}, S (except G_3) ins

1155* सस्मृत्य तानि वाक्यानि दानवोक्तानि दुर्मति ।

[T_2 सर्वाणि (for वाक्यानि) T_1 M_1 श्रुत्वा च (M_1 सस्मृत्य) दानवोक्तानि तानि वाक्यानि दुर्मति]

— ^{e}) $Ś_1$ $K_{1\ 2\ 4}$ $D_{2\ 3\ 5}$ विजेष्येह; B_2 विजेष्यसे — ^{f}) B Dn $D_{4\ 6}$ $G_{2\ 3}$ चास्य (for तस्य) $Ś_1$ K_2 मन (for मति)

30 ^{a}) Dc T_1 M_1 कर्णं (for कर्णं) K_3 B_4 D (except Dn D_6) समस° — ^{b}) D_1 [अ]पि प्रघातिन, D_2 [अ]मित्रपातिन' — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ रणे (for वधे) — ^{d}) G_1 पार्थिवान् (for समर्थान्)

31 ^{a}) T_2 वृथा, $G_{1\ 2}$ वृधा (for दृढा) T_1 ह्येषा (for तस्य) — ^{c}) Dc विनिर्जित्य — B_2 om 31^{d}–34^{c} — ^{d}) S_1 $K_{1\ 2}$ पुरुषर्षभ (for भरत°)

एवमाशा दृढा तस्य धार्तराष्ट्रस्य दुर्मतेः ।
विनिर्जये पाण्डवानामभवद्भरतर्षभ ॥ ३१
कर्णोऽप्याविष्टचित्तात्मा नरकस्यान्तरात्मना ।
अर्जुनस्य वधे क्रूरामकरोत्स मतिं तदा ॥ ३२
संशप्तकाश्च ते वीरा राक्षसाविष्टचेतसः ।
रजस्तमोभ्यामाक्रान्ताः फल्गुनस्य वधैषिणः ॥ ३३
भीष्मद्रोणकृपाद्याश्च दानवाक्रान्तचेतसः ।
न तथा पाण्डुपुत्राणां स्नेहवन्तो विशां पते ।
न चाचचक्षे कस्मैचिदेतद्राजा सुयोधनः ॥ ३४
दुर्योधनं निशान्ते च कर्णो वैकर्तनोऽब्रवीत् ।
स्मयन्निवाञ्जलिं कृत्वा पार्थिवं हेतुमद्वचः ॥ ३५
न मृतो जयते शत्रूञ्जीवन्भद्राणि पश्यति ।
मृतस्य भद्राणि कुतः कौरवेय कुतो जयः ।
न कालोऽद्य विषादस्य भयस्य मरणस्य वा ॥ ३६
परिष्वज्याब्रवीच्चैनं भुजाभ्यां स महाभुजः ।
उत्तिष्ठ राजन्किं शेषे कस्माच्छोचसि शत्रुहन् ।
शत्रून्प्रताप्य वीर्येण स कथं मर्तुमिच्छसि ॥ ३७
अथ वा ते भयं जातं दृष्ट्वार्जुनपराक्रमम् ।
सत्यं ते प्रतिजानामि वधिष्यामि रणेऽर्जुनम् ॥ ३८
गते त्रयोदशे वर्षे सत्येनायुधमालभे ।
आनयिष्याम्यहं पार्थान्वशं तव जनाधिप ॥ ३९
एवमुक्तस्तु कर्णेन दैत्यानां वचनात्तथा ।
प्रणिपातेन चान्येषामुदतिष्ठत्सुयोधनः ।
दैत्यानां तद्वचः श्रुत्वा हृदि कृत्वा स्थिरां मतिम् ॥ ४०

---

32 B_2 om 32 (cf v l 31) — ^{a}) D_1 M_2 कर्णो ऽप्या(D_1 श्या)विष्ट, B_3 D_8 कर्णोप्याविष्टचित्तात्मा, D_{c1} G_1 कर्णोप्यवि(G_1 दु)ष्ट ; D_4 कर्णोप्याविष्ट — ^{c}) T_1 वध कर्तुम् (for वधे क्रूराम्) — ^{d}) K_3 D_1 अकरोत्स्वां, T_2 अतनोत्स (for अकरोत्स) T_1 स्मृतिं, T_2 समां, G_1 सदा (for मतिं) T_2 G_1 मतिं (for तदा) B Dn $D_{4\ 6}$ G_3 करोति स्म तदा मतिं

33 B_2 om 33 (cf v l 31) — ^{a}) $Ś_1$ संशप्तकान्, $K_{3\ 4}$ $B_{3\ 4}$ Dc D_{1-6} संसप्तका B_1 तदा; K_3 च ये (for च ते) K_1 वीर (for वीरा) S (except G_3) संशप्तका बभूवुश्च — ^{c}) D_8 आविष्टा, $D_{4\ 6}$ G_3 विक्रांता° (for आक्रान्ता°) — ^{d}) N (B_2 om) $G_{2\ 3}$ M_2 फाल्गुनस्य ($Ś_1$ फल्गुण, $D_{4\ 5}$ फाल्गुण)

34 B_2 om 34^{abc} (cf v l 31) — ^{a}) D_6 °कृपाचार्या — ^{b}) $Ś_1$ दानवाविष्टचेतस (cf 33^{b}) — ^{c}) $Ś_1$ तत (for न) M_2 °पुत्रेषु (for पुत्राणां) — ^{d}) T_2 ते भवति (for स्नेह) $G_{2\ 4}$ M [S]भवस्तदा (for विशां पते) — ^{e}) B_4 चाचक्षीत; Dn_3 चाचक्षेत, T_2 चाचष्टे च (for चाचचक्षे) G_1 कस्मिश्चिद् — ^{f}) K_3 Dc D_1 एव (for एतद्) B_4 transp एतत् and राजा — After 34 S (except G_3) ins

1156* कृत्ययानार्यकथित यदस्य निशि दानवैः ।

35 ^{b}) S (except G_3) कर्णो वचनमब्रवीत् — ^{c}) G_1 हस (for स्मय°) — ^{d}) B_1 सुमहद् (for हेतुमद्) D_1 पार्थिवेद तु मद्वच

36 B_2 om 36^{b}–38^{c} — ^{b}) B_4 जीव तत्रापि पश्यति — ^{e}) T_1 $G_{2\ 4}$ M [S]त्र (for Sद्य) — ^{f}) T_1 तवाद्य (for भयस्य) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ transp भयस्य and मरणस्य $K_{1\ 2}$ वै, D_8 T_2 च (for वा)

37 B_2 om 37 (cf v l 36) — ^{a}) K_4 Dc एव, T_1 वाक्य, T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ M एन (for चैन) — ^{b}) T_1 बल, Dc श्रम, G_4 °भुज (for °भुज) — ^{d}) B_4 कस्माच्छोचितु मर्हसि — ^{e}) $Ś_1$ प्रतप्य, D_6 संताप्य (for प्र°) — ^{f}) T_2 सकल, G_1 कथ त्व (for स कथ) $Ś_1$ K_1 B_1 D_{c1} D_{1-3} T कर्तुम्; K_2 B_3 Dn D_{4-6} मृत्युम् (for मर्तुम्) B_3 S (except $G_{1\ 3}$) अर्हसि (for इच्छसि)

38 B_2 om 38^{abc} (cf v l 36) — ^{a}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ भये जाते (for भय जात) — ^{b}) $G_{2\ 4}$ अर्जुनस्य पराक्रम — After 38^{ab}, D_6 reads 39^{cd}

39 ^{a}) S (except G_3) इतस् (for गते) T_1 तृतीयके (for त्रयो) — ^{b}) T_1 शस्त्रेणा° (for सत्येना) — D_6 reads 39^{cd} after 38^{ab} — ^{cd}) D_1 T_2 G_1 पार्थं (for पार्थान्) B_1 आनयिष्ये रणे पार्थान्, D_6 आनयिष्यामि पार्थं तु (for °) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ वशे (for वश) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ G_1 नराधिप, K_3 Dc D_1 जनेश्वर (for जना) K_4 D_8 करिष्यामि वध राजन्पार्थस्यामिततेजस

40 ^{b}) $B_{2\ 4}$ Dc वचनात्तदा; D_5 वचनेन वा; S (except T_1 $G_{1\ 3}$) वचसा तदा — ^{c}) D_1 प्रणिधानेन B Dn $D_{4\ 6}$ G_3 चान्येषाम् — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1\ 2\ 4}$ $D_{2\ 3\ 5}$ समुत्तस्थौ (for उदतिष्ठत्) — ^{e}) K_3 D_1 तु (for तद्) — ^{f}) K_4 transp स्थिरां and मतिं

41 ^{a}) K_1 मनुजशार्दूल, B_1 [S]थ नरशार्दूलो; T_2 वै राज

6 6 ततो मनुजशार्दूलो योजयामास वाहिनीम् ।
रथनागाश्वकलिलां पदातिजनसंकुलाम् ॥ ४१
गङ्गौघप्रतिमा राजन्प्रयाता सा महाचमूः ।
श्वेतच्छत्रैः पताकाभिश्चामरैश्च सुपाण्डुरैः ॥ ४२
रथैर्नागैः पदातैश्च शुशुभेऽतीव संकुला ।
व्यपेताभ्रघने काले द्यौरिवाव्यक्तशारदी ॥ ४३
जयाशीर्भिर्द्विजेन्द्रैस्तु स्तूयमानोऽधिराजवत् ।
गृह्णन्नञ्जलिमालाश्च धार्तराष्ट्रो जनाधिपः ॥ ४४
सुयोधनो ययावग्रे श्रिया परमया ज्वलन् ।
कर्णेन सार्धं राजेन्द्र सौबलेन च देविना ॥ ४५
दुःशासनादयश्चास्य भ्रातरः सर्व एव ते ।
भूरिश्रवाः सोमदत्तो महाराजश्च बाह्लिकः ॥ ४६
रथैर्नानाविधाकारैर्हयैर्गजवरैस्तथा ।
प्रयान्तं नृपसिंहं तमनुजग्मुः कुरूद्वहाः ।
कालेनाल्पेन राजंस्ते विविशुः स्वपुरं तदा ॥ ४७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४० ॥

— c) K_4 Dn_3 D_8 °कलिला — B_2 om 41^d–42^a — d) $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ $D_{2.3}$ °ध्वजसकुलां, D_5 पत्तिध्वजसमाकुलां

42 B_2 om 42^a (cf v l 41), D_6 om 42^a–43^b — a) K_3 गांगोघ- B_1 T_2 $G_{1.2}$ प्रतिमां T_1 $G_{2.4}$ चास्य, T_2 G_1 वीर, M_1 सा तु, M_3 साद्य (for राजन्) — b) B_4 transp प्रयाता and सा T_1 शुशुभे स महा°, T_2 $G_{1.2}$ प्रयाणे (T_2 प्रायेण) स महाचमू, G_4 M प्रयाणे शुशुभे चमू° — c) D_3 °पत्रै (for °च्छत्रै°) T पताकैश्च (for °काभिश्च) — d) K_1 T_1 सपांडु(T_1 °ड)रै, K_4 B_4 Dc D_{1-3} [अ]पि पांडुरै°; T_2 $G_{1.4}$ M सुपांडरै°

43 D_6 om 43^{ab} (cf v l 42) — a) $Ś_1$ $K_{1.2}$ च पादातै, B_1 पताकैश्च (for पदातैश्च) — b) D_1 वीर (for ऽतीव) K_2 शोभना (for संकुला) T_1 प्रयाणे सा चमू बभौ, T_2 $G_{1.2.4}$ M प्रयाणे सा बभौ (G_4 शुशुभे, M प्रबभौ) चमू° — d) T_1 °वासक्तशारदी; T_2 °वासीत्सु, G_1 °वाव्यक्तशर्वरी, G_4 °वासीत्तु शारदी — After 43, S (except G_3) ins

1157* हंसपङ्क्तिसमाकीर्णा भ्रमत्सारसशोभिता ।

44 a) K_4 $D_{2.3}$ द्विजाग्र्याणां, D_1 द्विजैश्चैव, T_2 $G_{2.4}$ द्विजेंद्राणां (for द्विजेन्द्रैस्तु) K_1 B Dn $D_{4.6}$ स, K_3 Dc D_5 T_1 G_1 च (for तु) — b) B_1 व्यराजत, B_4 Dc D_5 विराजते (for ऽधि°) — c) K_1 °लिमानश्च, Dc °लिमादाय, T_2 लयश्चापि (for °लिमालाश्च) — d) $Ś_1$ G_1 जनाधिप, K_1 धनाधिप

45 a) D_6 दुर्योधनो D_3 यथा चाग्रे, D_5 यथा मार्गे (for यया) — b) B_2 T_2 युत (for ज्वलन्) — d) $G_{2.4}$ सु (for च)

46 After 46^{ab}, M ins

1158* प्रत्युद्गताश्च कुरुभिर्नागैर्मार्गणैरपि ।

— c) $K_{1.2}$ भूरिश्रव — d) K_1 महाराजा च

47 c) $Ś_1$ $K_{3.4}$ D_{1-3} प्रयात B_2 राज, T_2 $G_{1.2.4}$ नर° (for नृप) K_3 तु (for त) — d) D_1 अभिजग्मु° $K_{1.4}$ $D_{2.3}$ G_1 कुरूद्वह (K_1 °ह, G_1 °ह) — After 47^{cd}, S (except G_3) ins

1159* प्रहृष्टमनसः सर्वे दुर्योधनपुरोगमाः ।

— e) B_4 [अ]न्येन (for [अ]ल्पेन) B Dn $D_{4.6}$ G_3 राजेंद्र, T $G_{1.2.4}$ M ते राजन् (for राजंस्ते) — f) B Dn $D_{4.6}$ G_3 transp विविशु° and स्वपुर

Colophon — *Major parvan* $Ś_1$ K_2 Dn_3 $G_{2.4}$ आरण्य — *Sub parvan* $Ś_1$ $K_{1.2}$ घोषयात्रा (followed by समास), $K_{3.4}$ B D G_3 दुर्योधन(K_4 B_4 Dc om दुर्योधन)प्रायोपवेश (followed by समास in $K_{3.4}$ B_1 D G_3) — *Adhy name* M_2 प्रायोपवेशननिवर्तन — *Adhy no* (figures, words or both) B_4 322, Dn 251 (Dn_2 250), D_1 253, T_1 G_4 M (M_2 *inf lin*) 244 (M_2 orig 246), T_2 G_1 241, G_2 243 — *Śloka no* Dn 52, D_1 27

241

1 a) $Ś_1$ K Dc $D_{1-3.5}$ T G_1 वर्तमानेषु; $G_{2.4}$ M एव गतेषु — b) T_1 वने ब्रह्मन्, T_2 $G_{1.2.4}$ M पांडवेषु (for वने तस्मिन्) — d) K_4 B Dn $D_{4.6}$ T_2 $G_{2.4}$ अकुर्वत $K_{1.2.4}$ B Dn $D_{2.4-6}$ G_4 सत्तमा (B_2 °वं द्विज)

2 a) B D (except $D_{1-3.5}$) G_{1-3} चैव (for चापि) — b) B_2 S (except G_3) शकुनिश्चापि सौबल — c) $Ś_1$ $K_{1.4}$ T_2 $G_{2.4}$ M भीष्मो द्रोण ($Ś_1$ °मो द्रोण, G_4 °ष्म द्रौणि) कृपश्चैव

3 a) B_2 गतेषु तेषु पार्थेषु — b) $Ś_1$ $K_{1.2}$ B_1 नि(B_1

२४१

जनमेजय उवाच ।
वसमानेषु पार्थेषु वने तस्मिन्महात्मसु ।
धार्तराष्ट्रा महेष्वासाः किमकुर्वन्त सत्तम ॥ १
कर्णो वैकर्तनश्चापि शकुनिश्च महाबलः ।
भीष्मद्रोणकृपाश्चैव तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ २
वैशंपायन उवाच ।
एवं गतेषु पार्थेषु विसृष्टे च सुयोधने ।
आगते हास्तिनपुरं मोक्षिते पाण्डुनन्दनैः ।
भीष्मोऽब्रवीन्महाराज धार्तराष्ट्रमिदं वचः ॥ ३
उक्तं तात मया पूर्वं गच्छतस्ते तपोवनम् ।
गमनं मे न रुचितं तव तच्च कृतं च ते ॥ ४
ततः प्राप्तं त्वया वीर ग्रहणं शत्रुभिर्बलात् ।
मोक्षितश्चासि धर्मज्ञैः पाण्डवैर्न च लज्जसे ॥ ५
प्रत्यक्षं तव गान्धारे ससैन्यस्य विशां पते ।
सूतपुत्रोऽपयाद्भीतो गन्धर्वाणां तदा रणात् ।
क्रोशतस्तव राजेन्द्र ससैन्यस्य नृपात्मज ॥ ६
दृष्टस्ते विक्रमश्चैव पाण्डवानां महात्मनाम् ।
कर्णस्य च महाबाहो सूतपुत्रस्य दुर्मतेः ॥ ७
न चापि पादभाक्कर्णः पाण्डवानां नृपोत्तम ।
धनुर्वेदे च शौर्ये च धर्मे वा धर्मवत्सल ॥ ८
तस्य तेऽहं क्षमं मन्ये पाण्डवैस्तैर्महात्मभिः ।
संधिं संधिविदां श्रेष्ठ कुलस्यास्य विवृद्धये ॥ ९
एवमुक्तस्तु भीष्मेण धार्तराष्ट्रो जनेश्वरः ।
प्रहस्य सहसा राजन्विप्रतस्थे ससौबलः ॥ १०
तं तु प्रस्थितमाज्ञाय कर्णदुःशासनादयः ।
अनुजग्मुर्महेष्वासा धार्तराष्ट्रं महाबलम् ॥ ११
तांस्तु संप्रस्थितान्दृष्ट्वा भीष्मः कुरुपितामहः ।
लज्जया व्रीडितो राजञ्जगाम स्वं निवेशनम् ॥ १२

वि)सृष्टेषु (for विसृष्टे च) K_3 नराधिप (for सुयो°) — ^{c}) $B_{1.2.4}$ D_4 T $G_{1.2.4}$ हस्तिन° — ^{e}) $Ś_1$ तदा राजा (for महा°)

4 ^{a}) Dn $D_{4.6}$ G_3 तथा (for मया) — ^{b}) $Ś_1$ K Dc $D_{1-3.5}$ T_2 G_1 सुयोधन (for तपो°) — ^{c}) $G_{2.4}$ वचन (for गमन) K_4 T_2 $G_{1.2.4}$ M_1 ते; T_1 तन् (for मे) — ^{d}) T_1 $G_{2.4}$ मम; G_1 M तथा (for तव) $K_{1.3}$ B Dc Dn D_{4-6} G_3 तन्न, T_1 त च (for तच्च) K_3 च मे; G_1 M त्वया (for च ते) K_4 $D_{2.3}$ T_2 मद्वचो (T_2 तत्तथा) न कृत त्वया; D_1 मद्वचो न कृत च ते

5 ^{a}) M_2 तात (for वीर) — ^{b}) T_1 transp ग्रहण and शत्रुभिर् — ^{c}) B_2 D_{1-3} T M_2 चापि (for चासि)

6 ^{a}) M_2 राजेंद्र (for गान्धारे) — ^{b}) $D_{2.3}$ सैन्यस्य च (for ससैन्यस्य) — ^{c}) $Ś_1$ तदापेतो; $K_{1.2.4}$ D_1 T_2 $G_{1.4}$ भयाद्भीतो (for ऽपयाद्भीतो) — ^{d}) $Ś_1$ तथा रणात्, $B_{2.4}$ तदा भयात; B_3 तदा बलात्; D_1 T_1 तरस्विनां — After 6^{cd} T_1 $G_{2.4}$ ins

1160* व्यपयात्पृष्ठतस्तस्मात्प्रेक्षमाण पुन पुन ।

— ^{f}) B_4 M_1 विशा पते, M_2 यथागतम् (for नृपा°)

7 ^{b}) B_1 पाण्डुना सुमहात्मनां — G_4 om 7^{c}–8^{b}

8 G_4 om 8^{ab} (cf v l 7) — ^{b}) B_4 S (except G_3; G_4 om) महात्मना (for नृपो°) D_1 पांडवस्य नृपात्मज — ^{c}) K_4 $D_{2.3}$ धनुर्विद्भिश्च (for °र्वेदे) K_3 B_3 Dc T_1 $G_{2.4}$ M_1 [ऽ]थ (for च) K_4 $D_{2.3}$ शूरैश्च (for शौर्ये) K_3 B_1 T_1 G_3 M वा (for च) — ^{d}) D_1 कुशलो (for धर्मे वा) B_1 धर्मशीलता, Dc D_1 धर्मवत्सल K_4 $D_{2.3}$ सर्वैश्च बलवत्तरै

9 ^{a}) B Dn $D_{4.6}$ G_3 तस्मादह (for तस्य तेऽह) — ^{c}) T_1 M संधिमतां — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.3.4}$ Dc D_{1-3} स्वकुलस्य (for कुलस्यास्य)

10 ^{a}) $B_{1.2.4}$ Dn_1 D_6 G_2 M_2 च (for तु) — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ जनाधिप; T_1 महीपति (for जने°) — ^{c}) $K_{1.2}$ प्रसह्य; T_2 प्रहसन् (for प्रहस्य) K_4 B_1 $D_{2.3}$ स महाराज, G_1 M_1 सहसा राजा — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ T_1 महाबल (for ससौ°) K_4 $D_{2.3}$ प्रतस्थे सहसौबल

11 ^{a}) $Ś_1$ K Dc $D_{1-3.5}$ तत° (for तं तु) S_1 आस्थाय — ^{b}) B_4 T_1 G_1 °नावपि (for °नादय°) — ^{c}) D_3 महेष्वासान्, T_2 महेष्वास — ^{d}) T_2 G_1 जनेश्वर (for महा°) K_4 T_1 धार्तराष्ट्रा महाबला, D_3 धार्तराष्ट्रान्महाबलान्

12 ^{a}) D_1 श्रुत्वा (for दृष्ट्वा) Dc स तु प्रतस्थिवान्दृष्ट्वा — ^{b}) $K_{1.2}$ भीष्म कुरुकुलोद्वह — ^{c}) K_4 $D_{2.3}$ [अ]धो

आहर्तुं कौरवश्रेष्ठ कुले तव नृपोत्तम ॥ २६
दीर्घायुर्जीवति च वै धृतराष्ट्रः पिता तव ।
अतश्चापि विरुद्धस्ते क्रतुरेष नृपोत्तम ॥ २७
अस्ति त्वन्यन्महत्सत्रं राजसूयसमं प्रभो ।
तेन त्वं यज राजेन्द्र शृणु चेदं वचो मम ॥ २८
य इमे पृथिवीपालाः करदास्तव पार्थिव ।
ते करान्संप्रयच्छन्तु सुवर्णं च कृताकृतम् ॥ २९
तेन ते क्रियतामद्य लाङ्गलं नृपसत्तम ।
यज्ञवाटस्य ते भूमिः कृष्यतां तेन भारत ॥ ३०
तत्र यज्ञो नृपश्रेष्ठ प्रभूतान्नः सुसंस्कृतः ।
प्रवर्ततां यथान्यायं सर्वतो ह्यनिवारितः ॥ ३१
एष ते वैष्णवो नाम यज्ञः सत्पुरुषोचितः ।
एतेन नेष्टवान्कश्चिदृते विष्णुं पुरातनम् ॥ ३२
राजसूयं क्रतुश्रेष्ठं स्पर्धत्येष महाक्रतुः ।
अस्माकं रोचते चैव श्रेयश्च तव भारत ।
अविघ्नश्च भवेदेष सफला स्यात्स्पृहा तव ॥ ३३
एवमुक्तस्तु तैर्विप्रैर्धार्तराष्ट्रो महीपतिः ।
कर्णं च सौबलं चैव भ्रातॄंश्चैवेदमब्रवीत् ॥ ३४
रोचते मे वचः कृत्स्नं ब्राह्मणानां न संशयः ।
रोचते यदि युष्माकं तन्मा प्रब्रूत माचिरम् ॥ ३५
एवमुक्तास्तु ते सर्वे तथेत्यूचुर्नराधिपम् ।
संदिदेश ततो राजा व्यापारस्थान्यथाक्रमम् ॥ ३६
हलस्य करणे चापि व्यादिष्टाः सर्वशिल्पिनः ।
यथोक्तं च नृपश्रेष्ठ कृतं सर्वं यथाक्रमम् ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४१ ॥

— c) K3 शक्यस्तु; B2 स शक्य; D5 शक्य स (by transp), T1 च शक्य, T2 वै शक्य Ś1 K1 2 त्वया राजन्, K3 D5 T G1 3 4 M कुरुश्रेष्ठ (T G1 4 ष्ठ, M1 °ष्ठो), B2 कृतश्रेष्ठो — d) T2 वर्ते° (for जीव°) — f) B4 काले (for कुले) S1 K1 2 नराधिप; T2 G1 नरोत्तम

27 K4 om (hapl) 27 — a) Dc G2 M2 om च T2 G1 स (for च) B D (except D2 3 5) G3 ते (for वै) — b) B1 3 4 D (except D1–3 5) G3 नृप (for तव) — c) D5 [अ]तो (for ते)

28 a) M1 अस्तु (for अस्ति) G1 चान्यन् B4 D5 महासत्र Ś1 K1 2 अस्ति त्वन्यो महाराज — b) Ś1 K1 2 सम° T1 विद्ध°, G1 3 4 M विभो (for प्रभो) — d) Dc शृणुष्वेद, T1 शृणु चैव

29 a) T2 G2 ये चेमे (for य इमे) — d) S (except G3) सुवर्णमकृत कृत (T1 त शुभ, M2 ताकृत)

30 c) K4 D1–3 वै (for ते) — d) K2 ते नृपोत्तम, B2 तव भारत, G1 ते नरर्षभ

31 D5 om 31 — a) K3 तेन, B2 एष, B3 Dc2 यत्र (for तत्र) T2 G1 नरश्रेष्ठ — b) B1 प्रभूतार्थ° — d) K B1 4 Dc D5 G1 सर्वशोप्यनि°, D1 सर्वपापनिवारण, T1 G2 4 M सर्वशो ह्यनि°, T2 सस्पृशोप्यनि

32 a) Dc1 S (except G3) वै (for ते) — c) T1 एतेनैव तु यज्ञेन — d) T1 दृष्ट्वा (for ऋते) G2 4 विष्णो K3 Dc T G1 M सनातन, G2 4 सनातनात्

33 a) = 25a K1 G1 क्रतुश्रेष्ठ; Dc क्रतुवर — b) T2 G1 स्पर्धतेय — c) K1–3 Dc D1 5 T G3 M चैष (for चैव) K4 D3 5 एव तु रोचतेस्माक — d) K1 B1 श्रेष्ठश्च; G3 4 M श्रेयाश्च — e) Dc भवत्वेष B Dn D4 6 G3 निर्विघ्नश्च भवत्वेष — f) K B1 Dc D1–3 5 T G1 3 4 च ते (for तव) — After 33, S (except T1 G3) ins 1162* तस्मादेष महाबाहो तव यज्ञः प्रवर्तताम् ।

34 a) T2 G1 धर्मेण (for तैर्विप्रैर्) — b) K1 2 D5 महामति° (for मही)

35 a) K4 ते (for मे) — b) M2 तथैव च (for न संशय) — d) K D2 3 5 T2 तन्मां, B Dc Dn D1 4 6 G3 तस्माद् (Dn2 तच्च); G2 4 M तत° (for तन्मा) T2 ब्रुवत (for प्रब्रूत) G1 तन्मम ब्रूत माचिर

36 a) K1 सर्वे ते (by transp) — b) G1 प्रत्यूचुस्त नरा°. — After 36ab, T2 ins 3 242 1cd (v.l घृतराष्ट्र for धार्तराष्ट्र), *repeating* it in its proper place — c) G4 आदि (for संदि°) T1 महाराज; M2 तथा राजा — d) T G1 M व्यापारान्स्वा(M1 रांस्ता)न्यथा°

37 a) K3 करण, K4 कारणाच्, D3 कारणे K3 Dc D1 चैव (for चापि) — b) D1 शिल्पकारिण° (for सर्व) — c) T2 ते, G1 तन् (for च) — d) T1 ते त (for कृत) G4 कृत्य (for सर्वं)

Colophon G3 broken — *Major parvan* Ś1 K1 2 Dn2 G2 4 आरण्य — *Sub parvan* K3 4 D1–3 5 (all om sub parvan name) mention only धार्तराष्ट्रयज्ञ;

२४२

वैशंपायन उवाच ।

ततस्तु शिल्पिनः सर्वे अमात्यप्रवराश्च ह ।
विदुरश्च महाप्राज्ञो धार्तराष्ट्रे न्यवेदयत् ॥ १
सज्जं क्रतुवरं राजन्कालप्राप्तं च भारत ।
सौवर्णं च कृतं दिव्यं लाङ्गलं सुमहाधनम् ॥ २
एतच्छ्रुत्वा नृपश्रेष्ठो धार्तराष्ट्रो विशां पते ।
आज्ञापयामास नृपः क्रतुराजप्रवर्तनम् ॥ ३
ततः प्रववृते यज्ञः प्रभूतान्नः सुसंस्कृतः ।
दीक्षितश्चापि गान्धारिर्यथाशास्त्रं यथाक्रमम् ॥ ४
प्रहृष्टो धृतराष्ट्रोऽभूद्विदुरश्च महायशाः ।
भीष्मो द्रोणः कृपः कर्णो गान्धारी च यशस्विनी ॥ ५
निमन्त्रणार्थं दूतांश्च प्रेषयामास शीघ्रगान् ।
पार्थिवानां च राजेन्द्र ब्राह्मणानां तथैव च ।
ते प्रयाता यथोद्दिष्टं दूतास्त्वरितवाहनाः ॥ ६
तत्र कंचित्प्रयातं तु दूतं दुःशासनोऽब्रवीत् ।
गच्छ द्वैतवनं शीघ्रं पाण्डवान्पापपूरुषान् ।
निमन्त्रय यथान्यायं विप्रांस्तस्मिन्महावने ॥ ७
स गत्वा पाण्डवावासमुवाचाभिप्रणम्य तान् ।
दुर्योधनो महाराज यजते नृपसत्तमः ॥ ८
स्ववीर्यार्जितमर्थौघमवाप्य कुरुनन्दनः ।
तत्र गच्छन्ति राजानो ब्राह्मणाश्च ततस्ततः ॥ ९
अहं तु प्रेषितो राजन्कौरवेण महात्मना ।

---

and B Dc Dn $D_{4, 6}$, likewise, only दुर्योधनयज्ञ — *Adhy name* M_2 धार्तराष्ट्रयज्ञनिर्णय· — *Adhy no* (figures, words or both) B_4 323, Dn 254 (Dn_2 253), D_1 256, T_1 G_4 M (M_2 *inf lin*) 245 (M_2 orig 247) T_2 G_1 242, G_2 244 — *Śloka no* Dn D_1 25 (Dn_2 24)

242

1 a) Dc ते, T_1 च (for तु) T_2 $G_{1, 2, 4}$ सर्वं — b) B_{2-4} Dn $D_{4, 6}$ G_3 ये (for ह) To avoid hiatus, T_1 M तेमात्यप्रवरा(M_1 °मुखा)श्च ह, T_2 $G_{1, 2, 4}$ कृतमूर्द्धन (G1 °र्द्धं न)राधिप — c) K_3 $D_{2, 3}$ महाप्रज्ञो — d) D_1 T $G_{1, 3, 4}$ धृतराष्ट्रे (T_1 °ष्ट्र) $Ś_1$ न्यवेशयन्, K_1 M न्यवेदयन्

2 a) $Ś_1$ $K_{1, 2}$ सज्ज क्रतुवरो राजन्, T $G_{2, 4}$ M सज्ज कृत (T_1 °ज्ज· क्रतु, G_2 °ज्ज क्रतुर्, G_4 ज्ज क्रतुर्, M_1 °ज्जी कृत) महाराज, G_1 सभारा सम्भृता राजन् — b) $Ś_1$ $K_{1, 2}$ Dc प्राप्तकाल, $K_{3, 4}$ $D_{1, 2}$ काल प्राप्त, T_1 G_4 कालप्राप्तश्च; T_2 G_1 काल प्राप्तश्च, G_2 काले प्राप्तश्च — c) $B_{2, 3}$ Dn D_{4-6} G_3 सर्वं, G_4 द्रव्य (for दिव्य) — d) B Dn D_{4-6} G_3 च (for सु)

3 a) B_2 चैव (for श्रुत्वा) K_1 नृपश्रेष्ठ, $K_{3, 4}$ $D_{1-3, 5}$ G_4 M_1 नरश्रेष्ठो — b) T_2 $G_{1, 2, 4}$ धृतराष्ट्रो K_4 नराधिप·, T_2 G_1 महीपति (for विशां पते) — B_2 om 3^{cd} — c) T $D_{4, 6}$ प्राज्ञा° (for आज्ञा°) K_1 नृप, G_1 नृपान् — d) T G_1 क्रतू राजन् (T_2 राज्ञो यज्ञ·, G_1 यज्ञो राज्ञ·) प्रवर्तता

4 D_2 om 4 — a) K_3 Dc_2 प्रवर्तते — b) B_1 प्रभूतार्थ, Dn °तार्थं (!) B_1 °सस्कृत, T_2 °सत्कृत — c) $G_{2, 4}$ गाधारो — $4^d = 23^b$

5 a) B_1 प्रविष्टो K_2 B_2 धार्तराष्ट्र B Dn $D_{4, 6}$ G_3 च (for [ऽ]भूद्) — b) T_1 $G_{2, 4}$ M महामना·, T_2 °द्युति; G_1 °मति — c) $G_{2, 4}$ भीष्मद्रोण

6 a) T_2 निमन्त्रणाय, $G_{2, 4}$ आमन्त्रणार्थं — b) D_2 प्रेरयामास G_1 वीर्यवान् — c) $K_{1, 2, 4}$ Dc $D_{1, 3, 5}$ च पार्थिव (for राजेंद्र), K_3 विप्रेंद्रो — d) S_1 च भारत, $K_{1, 2}$ च पार्थिव (for तथैव च) — e) $Ś_1$ $K_{1, 2}$ Dc यथाज्ञप्त, K_3 D_{1-3} यथाप्रज्ञ; K_4 यथायज्ञ, B_{2-4} Dn $D_{4, 6}$ $G_{3, 4}$ M_2 यथोद्दिष्टा

7 a) D_1 त तु, G_4 तत (for तत्र) — d) K_4 $B_{3, 4}$ D_1 पापपौरुषान्; T G_1 पुरुषर्षभान् — f) $K_{3, 4}$ Dc $D_{2, 3}$ T G वने तथा, B Dn $D_{4, 6}$ वने तदा (B_2 स्थितान्), D_1 च यद्वने, D_5 वने यथा (for महावने)

8 a) B_{2-4} Dn D_{4-6} G_3 स गत्वा पाडवान्सर्वान् — b) B Dn $K_{3, 4}$ B_4 S (except G_3) [अ]ध (for [अ]भि) B Dn D_{4-6} G_3 च (for तान्) — c) $Ś_1$ $K_{2, 3}$ B_2 Dc D_1 महाराजो — d) $K_{3, 4}$ B_2 Dc D_6 T $G_{1, 4}$ °सत्तम

9 a) B_2 °तमर्थौघम्, D_4 °तरत्नौघम् — b) K_{1-3} Dc $D_{1-3, 5}$ G_2 M_2 कुरुनदन, $B_{2, 3}$ Dn $D_{4, 6}$ G_2 °सत्तम·

आमन्त्रयति वो राजा धार्तराष्ट्रो जनेश्वरः ।
मनोभिलषितं राज्ञस्तं क्रतुं द्रष्टुमर्हथ ॥ १०
ततो युधिष्ठिरो राजा तच्छ्रुत्वा दूतभाषितम् ।
अब्रवीन्नृपशार्दूलो दिष्ट्या राजा सुयोधनः ।
यजते क्रतुमुख्येन पूर्वेषां कीर्तिवर्धनः ॥ ११
वयमप्युपयास्यामो न त्विदानीं कथंचन ।
समयः परिपाल्यो नो यावद्वर्षं त्रयोदशम् ॥ १२
श्रुत्वैतद्धर्मराजस्य भीमो वचनमब्रवीत् ।
तदा तु नृपतिर्गन्ता धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १३
अस्त्रशस्त्रप्रदीप्तेऽग्नौ यदा तं पातयिष्यति ।
वर्षात् त्रयोदशादूर्ध्वं रणसत्रे नराधिपः ॥ १४
यदा क्रोधहविर्मोक्ता धार्तराष्ट्रेषु पाण्डवः ।
आगन्तारस्तदा स्मेति वाच्यस्ते स सुयोधनः ॥ १५
शेषास्तु पाण्डवा राजन्नैवोचुः किंचिदप्रियम् ।
दूतश्चापि यथावृत्तं धार्तराष्ट्रे न्यवेदयत् ॥ १६
अथाजग्मुर्नरश्रेष्ठा नानाजनपदेश्वराः ।
ब्राह्मणाश्च महाभागा धार्तराष्ट्रपुरं प्रति ॥ १७
ते त्वर्चिता यथाशास्त्रं यथावर्णं यथाक्रमम् ।
मुदा परमया युक्ताः प्रीत्या चापि नरेश्वर ॥ १८
धृतराष्ट्रोऽपि राजेन्द्र संवृतः सर्वकौरवैः ।
हर्षेण महता युक्तो विदुरं प्रत्यभाषत ॥ १९
यथा सुखी जनः सर्वः क्षत्तः स्यादन्नसंयुतः ।
तुष्येच्च यज्ञसदने तथा क्षिप्रं विधीयताम् ॥ २०
विदुरस्त्वेवमाज्ञप्तः सर्ववर्णानरिंदम ।
यथाप्रमाणतो विद्वान्पूजयामास धर्मवित् ॥ २१
भक्ष्यभोज्यान्नपानेन माल्यैश्चापि सुगन्धिभिः ।

— ^{d}) D$_{5}$ G$_{4}$ सहस्रश (for ततस्तत)

10 ^{a}) Ś$_1$ K$_{1.2.4}$ B$_4$ D$_{2.3.5}$ राज्ञा (for राजन्) — K$_1$ om 10^{cd} — ^{c}) D$_5$ आमन्त्र्य यति वो राजा — ^{d}) D$_{c1}$ T$_2$ G$_1$ धृत° (for धार्त°) T$_2$ G$_1$ महीपति ; G$_{3.4}$ नराधिप (for जने°) — ^{e}) T$_2$ राजन् (for राज्ञ) — ^{f}) T$_1$ अर्हसि

11 ^{b}) D$_1$ श्रुत्वा दूतस्य भाषित — ^{c}) S$_1$ K$_{1.2}$ राज°, G$_1$ नर (for नृप) — ^{d}) T$_2$ यज्ञ (for राजा) — ^{e}) T$_2$ G$_1$ क्रतुमुख्यानां — ^{f}) D$_1$ T G$_1$ M$_1$ सर्वेषां, G$_4$ गच्छेम T$_2$ G$_1$ कीर्तिवर्धन ; G$_{3.4}$ M प्रीतिवर्धन

12 ^{b}) K$_4$ D$_{2.3}$ चेदानीं (for त्वि)

13 ^{c}) Ś$_1$ K$_{1.2.4}$ D$_{2.5}$ हि, G$_1$ M [अ]त्र (for तु) — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ कुरु° (for धर्म°)

14 ^{a}) Ś$_1$ K B$_{1.4}$ D$_{2.3}$ G$_4$ °प्रदीप्ताग्नौ — ^{b}) G$_4$ पाच — ^{d}) B$_1$ T G$_1$ M नर (for रण)

15 ^{b}) K$_{1.2}$ G$_1$ पांडवा° D$_5$ धार्तराष्ट्रे युधिष्ठिर° — ^{c}) K$_{2.3}$ D$_5$ आगताह (K$_3$ °ता च), G$_4$ अभ्यंतरस Ś$_1$ सदा (for तदा) T$_1$ [अ]स्मि (for स्म) B D$_c$ D$_n$ D$_{4.6}$ G$_3$ आगताह तदासीति — ^{d}) T G$_4$ एव, G$_{1.2}$ M एव (for ते स) Ś$_1$ हि (for स)

16 ^{a}) Ś$_1$ K D$_c$ D$_{1-3}$ शिष्टास्तु — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ D$_{c2}$ D$_4$ च (for [ए]व) — ^{c}) S$_1$ K$_{1.2}$ स च दूतस ; K$_3$ B$_4$ D$_c$ D$_1$ T G$_1$ दूतश्च तद्, K$_4$ D$_{2.3}$ स दूतस्तद् (D$_3$ स्तु); G$_{3.4}$ दूतस्त्वेतद् (for दूतश्चापि) S$_1$ K$_{1.2}$ तथा° ; D$_3$ यथा°

17 ^{a}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ T$_1$ G$_2$ M$_2$ नृप°, T$_2$ G$_1$ द्विज (for नर°) — Ś$_1$ om (hapl) 17^{c}–18^{d} — ^{c}) D$_n$ D$_{4.6}$ G$_4$ महाभाग — ^{d}) B$_{1.4}$ D$_6$ धृत° (for धार्त°)

18 Ś$_1$ om 18 (cf v l 17) — ^{a}) B$_1$ यथान्याय — ^{b}) B$_1$ यथाशास्त्र ; B$_{2-4}$ D$_n$ D$_{4.6}$ G$_3$ यथाविधि (for यथावर्णं) B$_2$ यथातथ — ^{d}) K$_4$ B D$_n$ D$_{4-6}$ G$_3$ प्रीता श्चापि K$_4$ B D (except D$_{1-3}$) G$_3$ नरेश्वरा° ; T G$_{1.2.4}$ M जनेश्वर (T रा)

19 ^{a}) D$_6$ स ; G$_4$ [ऽ]थ (for ऽपि) K$_{3.4}$ B$_1$ D$_{c2}$ D$_{n2}$ $_{n3}$ D$_{1.2}$ G$_2$ M$_1$ राजेंद्र Ś$_1$ धार्तराष्ट्रपुरे जग्मु — ^{b}) S$_1$ संवृता° ; K$_{1.3}$ संवृत्त K$_{1.3}$ D$_c$ T$_1$ G$_2$ M$_2$ सह (for सर्व) — After 19^{ab}, Ś$_1$ ins

1163* प्रासान्सर्वान्नृपान्दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रो महामना ।

— ^{c}) K$_1$ महताविष्टो

20 ^{a}) B$_1$ यथा, D$_2$ G$_1$ सुख (for सुखी) M$_1$ जन सुखी (by transp) K$_1$ सर्वं, T$_1$ सर्वे — ^{b}) K$_4$ B$_1$ D$_3$ कृत ; B$_4$ क्रतु (for क्षत्त) D$_c$ तत्र (for अन्न°) — ^{c}) K$_4$ स तुष्येद् ; D$_{c2}$ तुष्येत, D$_{2.3}$ तुष्टश्च ; T$_2$ G$_1$ हृष्येच्च B$_4$ D$_n$ D$_6$ तु (for च) Ś$_1$ °सदन — ^{d}) Ś$_1$ तदा D$_c$ यत्नो, D$_5$ S (except G$_3$) प्रीतिर् (for क्षिप्र)

21 ^{a}) B$_{1-3}$ D$_n$ D$_{4.6}$ G$_3$ विदुरस्तु तदाज्ञाय, D$_c$ स्त्वेवमाज्ञात — ^{b}) K$_4$ B$_{1.2}$ D$_1$ अरिंदम — ^{c}) B$_2$ सूद्वान्, D$_3$ विप्रान् (for विद्वान्)

वासोभिर्विविधैश्चैव योजयामास हृष्टवत् ॥ २२
कृत्वा ह्यवभृथं वीरो यथाशास्त्रं यथाक्रमम् ।
सान्त्वयित्वा च राजेन्द्रो दत्त्वा च विविधं वसु ।
विसर्जयामास नृपान्ब्राह्मणांश्च सहस्रशः ॥ २३
विसर्जयित्वा स नृपान्भ्रातृभिः परिवारितः ।
विवेश हास्तिनपुरं सहितः कर्णसौबलैः ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४२ ॥

२४३

वैशंपायन उवाच ।
प्रविशन्तं महाराज सूतास्तुष्टुवुरच्युतम् ।
जनाश्चापि महेष्वासं तुष्टुवू राजसत्तमम् ॥ १
लाजैश्चन्दनचूर्णैश्चाप्यवकीर्य जनास्तदा ।
ऊचुर्दिष्ट्या नृपाविघ्नात्समाप्तोऽयं क्रतुस्तव ॥ २
अपरे त्वब्रुवंस्तत्र वातिकास्तं महीपतिम् ।
युधिष्ठिरस्य यज्ञेन न समो ह्येष ते क्रतुः ।
नैव तस्य क्रतोरेष कलामर्हति षोडशीम् ॥ ३
एवं तत्राब्रुवन्केचिद्वातिकास्तं नरेश्वरम् ।
सुहृदस्त्वब्रुवंस्तत्र अति सर्वानयं क्रतुः ॥ ४

---

22 ^{a}) Ś1 K1–3 B Dc Dn D1 4 6 G3 भक्ष्यपेयान्नपानेन (K1 2 °पानानि; K3 D1 °दानानि, Dc Dn2 °दानेन), T2 G2 M2 °भोज्यान्नपानैश्च
23 ^{a}) N G3 ह्यावसथान्; T2 G1 [अ]प्यवभृथ, G2 M2 ह्यवभृत — ^{b}) = 4^d M1 °विधि (for °क्रमम्) — After 23^{ab}, M1 ins
1164* स्नातश्चावभृथो राजा धार्तराष्ट्रो महामना ।
— ^{c}) D1 सांत्वयामास (for °यित्वा च) D2 तु, G4 [अ]थ (for च) Ś1 K2 4 B1 D2 3 T1 G1 राजेंद्र; T2 राजेंद्रान् — ^{d}) T1 M बहुविध (for च वि°) — Ś1 T1 G2 om (hapl.) 23^f–24^a — ^{f}) K4 D2 3 G4 ब्राह्मणांश्चापि (G4 °श्चैव) सर्वश
24 Dc D1 om 24^{ab}, Ś1 T1 G2 om 24^a (cf v l 23) — ^{a}) B Dn D4–6 G3 विसृज्य च नृपान्सर्वान् (B4 विसर्जयामास नृपान्) — ^{b}) B1 ब्राह्मणान् ***** (cf 23^f) — ^{c}) B1 2 4 T G2 4 M1 हस्तिन° — ^{d}) Ś1 कर्णकौरवै

Colophon om in Ś1 K1–3 — *Major parvan* Dn2 T1 G2 4 आरण्य — *Sub parvan* K4 B1 Dc D1–3 5 (all om sub parvan name) mention only धार्तराष्ट्रयज्ञ, B2–4 Dn D4 6 G3, likewise, only दुर्योधन (Dn2 om दुर्योधन) यज्ञ — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 255 (Dn2 254) D1 257 T1 G4 M (M2 inf lin) 246 (M2 orig 248) T2 G1 243, G2 245 — *Śloka no* Dn1 n3 28 Dn2 D1 26

243

1 ^{a}) K4 Dn3 M1 महाराज; D1 महाबाहु — ^{b}) T2 G1 अर्चित (for अच्युतम्) — ^{c}) S (except G3) मागधाश्च (for जना°) D1 महाबाहु, T1 महेष्वासा — ^{d}) Ś1 Dn तुष्टुवू राजसत्तम, T G1 2 M नागराश्च सहस्रश (T1 M2 समतत)
2 ^{a}) B1 °गंधैश्च; B2 °चूर्णेन, T2 G1 °पुष्पैश्च, G2 °चूतैश्च (for °चूर्णैश्च) — ^{b}) Ś1 K1 2 [अ]प्यकीर्यंत, K3 D1 [अ]प्यपकीर्य, B Dn D4 6 T1 G3 विकीर्य च (B2 T1 °यंत), Dc अवकीर्य (with hiatus), T2 व्यकीर्यंत, G1 व्यकिरत, G2 4 व्यवकीर्य Ś1 K3 4 B D (except D6) G3 तत, T1 तथा — ^{c}) N (except K4 B1 4) G3 M1 नृपाविघ्न°, G1 4 °विघ्नान् — ^{d}) D1 महाक्रतु (for क्रतुस्तव)
3 T2 om 3^a–4^b, D1 om 3^{abcd} — ^{b}) K2 4 B1 Dn3 D2 3 5 G3 वार्तिका°, T1 G1 2 4 M1 वादिका°, M2 वादिता° B2 नराधिप (for महीपतिम्) — ^{c}) G1 2 4 M2 यौधि° S (except G3, T2 om) यज्ञस्य — ^{e}) G1 न वै (for नैव) G1 ह्येष
4 T2 om 4^{ab} (cf v l 3), M2 om 4^{ab} — ^{a}) B1 तु ते (for तत्रा) — ^{b}) K2 4 B1 D1–3 5 वार्तिका°; Dc1 वीतिका°, T1 G2 4 M1 वादिका°, G1 वादिन° K2 G1 M1 महीपतिं, B1 3 Dc1 Dn D1 4–6 G3 जनेश्वर, B2 नराधिप — ^{c}) T2 अपरे (for सुहृदस्) B4 D6 च (for तु) T1 केचिद् (for तत्र) — ^{d}) M इति (for अति) S1 स्त्र

ययातिर्नहुषश्चापि मांधाता भरतस्तथा ।
क्रतुमेनं समाहृत्य पूताः सर्वे दिवं गताः ॥ ५
एता वाचः शुभाः शृण्वन्सुहृदां भरतर्षभ ।
प्रविवेश पुरं हृष्टः स्ववेश्म च नराधिपः ॥ ६
अभिवाद्य ततः पादौ मातापित्रोर्विशां पते ।
भीष्मद्रोणकृपाणां च विदुरस्य च धीमतः ॥ ७
अभिवादितः कनीयोभिर्भ्रातृभिर्भ्रातृवत्सलः ।
निषसादासने मुख्ये भ्रातृभिः परिवारितः ॥ ८
तमुत्थाय महाराज सूतपुत्रोऽब्रवीद्वचः ।
दिष्ट्या ते भरतश्रेष्ठ समाप्तोऽयं महाक्रतुः ॥ ९
हतेषु युधि पार्थेषु राजसूये तथा त्वया ।
आहृतेऽहं नरश्रेष्ठ त्वां सभाजयिता पुनः ॥ १०
तमब्रवीन्महाराजो धार्तराष्ट्रो महायशाः ।
सत्यमेतत्त्वया वीर पाण्डवेषु दुरात्मसु ॥ ११
निहतेषु नरश्रेष्ठ प्राप्ते चापि महाक्रतौ ।
राजसूये पुनर्वीर त्वं मां संवर्धयिष्यसि ॥ १२
एवमुक्त्वा महाप्राज्ञः कर्णमाश्लिष्य भारत ।
राजसूयं क्रतुश्रेष्ठं चिन्तयामास कौरवः ॥ १३
सोऽब्रवीत्सुहृदश्चापि पार्श्वस्थान्नृपसत्तमः ।
कदा तु तं क्रतुवरं राजसूयं महाधनम् ।
निहत्य पाण्डवान्सर्वानाहरिष्यामि कौरवाः ॥ १४
तमब्रवीत्तदा कर्णः शृणु मे राजकुञ्जर ।
पादौ न धावये तावद्यावन्न निहतोऽर्जुनः ॥ १५
अथोत्क्रुष्टं महेष्वासैर्धार्तराष्ट्रैर्महारथैः ।

न्सर्वानिह स्वति, K_1 $_2$ क्रतु सर्वांस्त्वय ख्याति, K_3 $_4$ D_{1-3} $_5$ T_2 क्रतून्सर्वानय ख्याति, T_1 इति सर्वानलकृतान्, G_1 क्रतून्सर्वान वाप्स्यसि — After 4, T_1 G_1 $_2$ $_4$ M ins

1165* प्रवर्तितो ह्यय राज्ञा धार्तराष्ट्रेण धीमता ।

[T_1 M क्रतु (M_2 शत्रु) प्रवर्तितो राज्ञा धार्त° etc]

5 ^{a}) K_2 Dc D_1 $_2$ नाहुष B_4 T_2 G_1 चैव (for चापि) — ^{b}) D_6 माधाता भरतर्षभ, G_2 °भिरतस्तथा — ^{c}) Ś$_1$ K_1 $_2$ B_4 D_5 T_2 M एत (for एन) — ^{d}) B_2 भूत्वा सर्वे, T_1 पूतात्मानो (for पूता सर्वे)

6 ^{b}) Ś$_1$ K_1 $_4$ B_2 °र्षभ — ^{c}) B_4 विवेश च (for प्रविवेश) — ^{d}) Ś$_1$ सुवेश्म च, T_2 G_1 स्वयमेव B_1 T_2 G_1 $_4$ नराधिप, M_1 परतप

7 ^{a}) K_1 नृप (for तत) G_2 $_4$ M पादान् (for पादौ) — K_1 om (? hapl) 7^b–9^a — ^{c}) B D (except D_{1-3} $_5$) G_3 कृपादीना — ^{d}) S (except T_1 G_4) भारत (for धीमत)

8 K_1 om 8 (cf v l 7) — ^{a}) Hypermetric ! Ś$_1$ K_2 $_4$ B_4 D_2 $_3$ कनिष्ठैश्च, T_1 कनीयो हि — ^{b}) K_3 $_4$ B D T_2 G_3 °नदन (for वत्सल)

9 K_1 om 9^a (cf v l 7) — ^{a}) Ś$_1$ K_2 तमुवाच (for त्थाय) K_3 B_2 $_4$ Dn D_{3-4} $_6$ T_2 G_3 महाराज ; K_4 तदा राजन् — ^{b}) Ś$_1$ K_1 $_2$ महद् (for ऽब्रवीद्) — M_2 om (hapl) 9^c–12^a — ^{d}) T_2 G_1 क्रतूत्तम°, G_4 मम क्रतु ; M_1 त्वया क्रतु

10 M_2 om 10 (cf v l 9) — ^{c}) K_4 B_3 T_2 G_4 [ऽ]प, D_2 च (for ऽह) S_1 K D_2 $_3$ M_1 नृप° (for नर°) T_1 आहूतोय नृपश्रेष्ठ, G_1 आहृते भरतश्रेष्ठ

11 M_2 om 11 (cf v l 9) — ^{a}) K_4 महाबाहुर्, G_1 महाराज — Before 11^{cd}, T_2 G_1 $_2$ ins दुर्योधन — ^{c}) Ś$_1$ K_1 $_2$ $_4$ D_2 $_3$ T_1 एव, D_4 एत (for एतत्) K_2 च त्वां वीर ; B_{1-3} D (except D_{1-3} $_5$) G_3 त्वयोक्त हि (for त्वया वीर) — ^{d}) Dc D_3 T G_1 महात्मसु (for दुरा°)

12 M_2 om 12^a (cf v l 9) — ^{a}) K_1 नृपश्रेष्ठ, K_3 वर°, B_1 कुरु°, T_1 महावीर ; T_2 G_1 $_2$ रणे वीर्यात् — ^{c}) T_1 G_4 महावीर (for पुनर्वीर) — ^{d}) K_3 B_{1-3} D (except D_{1-3}) T_2 G_3 त्वमेव वर्ध°, B_4 M त्व मां वर्धाप ; T_1 त्व मां मे वर्ध°

13 ^{a}) B D (except D_{1-3}) T G_1 $_3$ महाराज ; G_2 $_4$ महेष्वास (for महाप्राज्ञ) — ^{b}) Ś$_1$ K_1 $_2$ $_4$ आश्रित्य (for आश्लिष्य) — ^{c}) K_4 क्रतुवर, D_1 कुरुश्रेष्ठ — ^{d}) M_1 भारत° (for कौरव)

14 Dc_2 D_3 om (? hapl) 14 — ^{a}) T_1 G_1 $_4$ M अथ (for सोऽब्र) B Dn D_4 $_6$ T_1 G_3 कौरवांश्चापि (for सुहृद°) — ^{b}) D_1 T_1 G_1 $_2$ M_1 नृप(T_1 नर)सत्तम — After 14^{ab}, S (except G_3) ins

1166* राधेयसौबलादीन्वै धार्तराष्ट्रो महीपति ।

[T_2 G_1 °सौबलान्वीक्ष्य]

— ^{c}) K_1 $_2$ B_{2-4} G_1 M नु (for तु) — ^{d}) Ś$_1$ K_1 $_2$ T_1 महाक्रतु

15 ^{b}) Ś$_1$ K_1 $_2$ राजपुगव ; K_4 राजसत्तम — After 15, K_2 B Dc Dn D_2 $_3$ (marg *sec m*) $_{4-6}$ G_3 ins

1167* कीलालज न खादेय करिष्ये चासुरव्रतम् ।

वासोभिर्विविधैश्चैव योजयामास हृष्टवत् ॥ २२
कृत्वा ह्यवभृथं वीरो यथाशास्त्रं यथाक्रमम् ।
सान्त्वयित्वा च राजेन्द्रो दत्त्वा च विविधं वसु ।
विसर्जयामास नृपान्ब्राह्मणांश्च सहस्रशः ॥ २३
विसर्जयित्वा स नृपान्भ्रातृभिः परिवारितः ।
विवेश हास्तिनपुरं सहितः कर्णसौबलैः ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४२ ॥

२४३

वैशंपायन उवाच ।
प्रविशन्तं महाराज सूतास्तुष्टुवुरच्युतम् ।
जनाश्चापि महेष्वासं तुष्टुवू राजसत्तमम् ॥ १
लाजैश्चन्दनचूर्णैश्चाप्यवकीर्य जनास्तदा ।
ऊचुर्दिष्ट्या नृपाविघ्नात्समाप्तोऽयं क्रतुस्तव ॥ २
अपरे त्वब्रुवंस्तत्र वातिकास्तं महीपतिम् ।
युधिष्ठिरस्य यज्ञेन न समो ह्येष ते क्रतुः ।
नैव तस्य क्रतोरेष कलामर्हति षोडशीम् ॥ ३
एवं तत्राब्रुवन्केचिद्वातिकास्तं नरेश्वरम् ।
सुहृदस्त्वब्रुवंस्तत्र अति सर्वानयं क्रतुः ॥ ४

---

22 a) Ś1 K1–3 B Dc Dn D1 4 6 G3 भक्ष्यपेयान्न पानेन (K1 2 °पानानि; K3 D1 दानानि, Dc Dn2 °दानेन), T2 G2 M2 °भोज्यान्नपानैश्च

23 a) N G3 ह्यावसथान्; T2 G1 [अ]प्यवभृथ; G2 M2 ह्यवभृत — b) =4d M1 °विधि (for °क्रमम्) — After 23ab, M1 ins

1164* स्नातश्चावभृथो राजा धार्तराष्ट्रो महामना ।

— c) D1 सांत्वयामास (for °यित्वा च) D2 तु, G4 [अ]थ (for च) Ś1 K2 4 B1 D2 3 T1 G1 राजेंद्र; T2 राजेंद्रान् — d) T1 M बहुविध (for च वि°) — Ś1 T1 G2 om (hapl) 23f–24a — f) K4 D2 3 G4 ब्राह्मणाश्चापि (G4 °श्चैव) सर्वश

24 Dc D1 om 24ab, Ś1 T1 G2 om 24a (cf v l 23) — a) B Dn D4–6 G3 विसृज्य च नृपान्सर्वान् (B4 विसर्जयामास नृपान्) — b) B1 ब्राह्मणान् *****(cf 23f) — c) B1 2 4 T G2 4 M1 हस्तिन° — d) Ś1 कर्णकौरवै°

Colophon om in Ś1 K1–3 — *Major parvan* Dn2 T1 G2 4 आरण्य — *Sub parvan* K4 B1 Dc D1–3 5 (all om sub parvan name) mention only धार्तराष्ट्रयज्ञ, B2–4 Dn D4 6 G3, likewise, only दुर्योधन(Dn2 om दुर्योधन)यज्ञ — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 255 (Dn2 254), D1 257, T1 G4 M (M2 *inf lin*) 246 (M2 orig 248) T2 G1 243, G2 245 — *Śloka no* Dn1 n3 28, Dn2 D1 26

243

1 a) K4 Dn3 M1 महाराज, D1 महाबाहु — b) T2 G1 अर्चित (for अच्युतम्) — c) S (except G3) माग धाश्च (for जना°) D1 महाबाहु, T1 महेष्वासा — d) Ś1 Dn तुष्टुवू राजसत्तम, T G1 2 M नागराश्च सहस्रश (T1 M2 समतत)

2 a) B1 °गंधैश्च, B2 °चूर्णेन, T2 G1 °पुष्पैश्च, G3 °चूतैश्च (for °चूर्णैश्च) — b) Ś1 K1 2 [अ]प्यकीर्यंत; K3 D1 [अ]प्य पकीर्य, B Dn D4 6 T1 G3 विकीर्य च (B3 T1 °र्यंत); Dc अवकीर्य (with hiatus), T2 व्यकीर्यंत, G1 व्यकिरत, G2 4 व्यवकीर्य Ś1 K3 4 B D (except D5) G3 तत, T1 तथा — c) N (except K4 B1 4) G3 M1 नृपाविघ्न°, G1 4 °विघ्नान् — d) D1 महाक्रतु (for क्रतुस्तव)

3 T2 om 3a–4b, D1 om 3abcd — b) K3 4 B1 Dn3 D2 3 5 G3 वार्तिका, T1 G1 2 4 M1 वादिका°, M2 वादिता B2 नराधिप (for महीपतिम्) — c) G1 3 4 M2 यौधि S (except G3, T2 om) यज्ञस्य — e) G1 न वै (for नैव) G1 ह्येष

4 T2 om 4ab (cf v l 3), M2 om 4ab — a) B1 तु ते (for तत्रा°) — b) K3 4 B1 D1–3 5 वार्तिका°, Dc1 वीतिका, T1 G2 4 M1 वादिका°, G1 वादिन° K3 G1 M1 महीपतिं, B1 3 Dc1 Dn D1 4–6 G3 जनेश्वर, B2 नराधिप — c) T2 अपरे (for सुहृदस्) B1 D5 च (for तु) T1 केचिद् (for तत्र) — d) M इति (for अति) Ś1 क्रतू

ययातिर्नहुषश्चापि मांधाता भरतस्तथा ।
क्रतुमेनं समाहृत्य पूताः सर्वे दिवं गताः ॥ ५
एता वाचः शुभाः शृण्वन्सुहृदां भरतर्षभ ।
प्रविवेश पुरं हृष्टः स्ववेश्म च नराधिपः ॥ ६
अभिवाद्य ततः पादौ मातापित्रोर्विशां पते ।
भीष्मद्रोणकृपाणां च विदुरस्य च धीमतः ॥ ७
अभिवादितः कनीयोभिर्भ्रातृभिर्भ्रातृवत्सलः ।
निषसादासने मुख्ये भ्रातृभिः परिवारितः ॥ ८
तमुत्थाय महाराज सूतपुत्रोऽब्रवीद्वचः ।
दिष्ट्या ते भरतश्रेष्ठ समाप्तोऽयं महाक्रतुः ॥ ९
हतेषु युधि पार्थेषु राजसूये तथा त्वया ।
आहृतेऽहं नरश्रेष्ठ त्वा सभाजयिता पुनः ॥ १०

तमब्रवीन्महाराजो धार्तराष्ट्रो महायशाः ।
सत्यमेतत्त्वया वीर पाण्डवेषु दुरात्मसु ॥ ११
निहतेषु नरश्रेष्ठ प्राप्ते चापि महाक्रतौ ।
राजसूये पुनर्वीर त्वं मा संवर्धयिष्यसि ॥ १२
एवमुक्त्वा महाप्राज्ञः कर्णमाश्लिष्य भारत ।
राजसूयं क्रतुश्रेष्ठं चिन्तयामास कौरवः ॥ १३
सोऽब्रवीत्सुहृदश्चापि पार्श्वस्थान्नृपसत्तमः ।
कदा तु तं क्रतुवरं राजसूयं महाधनम् ।
निहत्य पाण्डवान्सर्वानाहरिष्यामि कौरवाः ॥ १४
तमब्रवीत्तदा कर्णः शृणु मे राजकुञ्जर ।
पादौ न धावये तावद्यावन्न निहतोऽर्जुनः ॥ १५
अथोत्क्रुष्टं महेष्वासैर्धार्तराष्ट्रैर्महारथैः ।

न्सर्वानिह स्वति, $K_{1\ 2}$ क्रतु सर्वांस्त्वय यति, $K_{3\ 4}$ $D_{1-3\ 5}$ T_2 क्रतून्सर्वानय यति, T_1 इति सर्वानलकृतान्; G_1 क्रतून्सर्वान थास्यसि — After 4, T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ M ins

1165* प्रवर्तितो ह्यय राज्ञा धार्तराष्ट्रेण धीमता ।
[T_1 M क्रतु (M_2 शत्रु) प्रवर्तितो राज्ञा धात etc]

5 ^{a}) K_3 Dc $D_{1\ 3}$ नाहुष° B_4 T_2 G_1 चैव (for चापि) — ^{b}) D_5 मांधाता भरतर्षभ; G_2 भिरतस्तथा — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ B_4 D_5 T_2 M एत (for एन) — ^{d}) B_2 भूता सर्वे, T_1 पूतात्मानो (for पूता° सर्वे)

6 ^{b}) $Ś_1$ $K_{1\ 4}$ B_2 र्षभ — ^{c}) B_4 विवेश च (for प्रविवेश) — ^{d}) $Ś_1$ सुवेश्म च, T_2 G_1 स्वयमेव B_1 T_2 $G_{1\ 4}$ नराधिप; M_1 परतप

7 ^{a}) K_1 नृप (for तत) $G_{2\ 4}$ M पादान् (for पादौ) — K_1 om (? hapl) 7^b–9^a — ^{c}) B D (except $D_{1-3\ 5}$) G_3 कृपादीनां — ^{d}) S (except T_1 G_3) भारत (for धीमत)

8 K_1 om 8 (cf v l 7) — ^{a}) Hypermetric ! S_1 $K_{2\ 4}$ B_4 $D_{2\ 3}$ कनिष्ठैश्च; T_1 कनीयो हि — ^{b}) $K_{3\ 4}$ B D T_2 G_3 नदन (for वत्सल)

9 K_1 om 9^c (cf v l 7) — ^{a}) S_1 K_2 तमुवाच (for त्थाय) K_3 $B_{3\ 4}$ Dn $D_{2-4\ 6}$ T_2 G_3 महाराज; K_4 तदा राजन् — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ महद् (for ऽब्रवीद्) — M_2 om (hapl) 9^d–12^a — ^{d}) T_2 G_1 क्रतूत्तम , G_4 मम क्रतु ; M_1 त्वया क्रतु

10 M_2 om 10 (cf v l 9) — ^{c}) K_4 B_3 T_2 G_4 [ऽ]य, D_2 च (for ऽह) $Ś_1$ K $D_{2\ 3}$ M_1 नृप° (for नर°) T_1 आहूतोय नृपश्रेष्ठ, G_1 आहृते भरतश्रेष्ठ

11 M_2 om 11 (cf v l 9) — ^{a}) K_4 महाबाहुर्, G_1 महाराज — Before 11^{cd}, T_2 $G_{1\ 3}$ ins दुर्योधन — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\ 2\ 4}$ $D_{2\ 3}$ T_1 एव, D_4 एत (for एतत्) K_2 च त्वां वीर, B_{1-3} D (except $D_{1-3\ 5}$) G_3 त्वयोक्त हि (for त्वया वीर) — ^{d}) Dc D_5 T G_1 महात्मसु (for दुरा)

12 M_2 om 12^a (cf v l 9) — ^{a}) K_1 नृपश्रेष्ठ, K_3 वर°, B_1 कुरु , T_1 महावीर; T_2 $G_{1\ 2}$ रणे वीर्याद् — ^{c}) T_1 G_4 महावीर (for पुनर्वीर) — ^{d}) K_3 B_{1-3} D (except D_{1-3}) T_2 G_3 त्वमेव वर्ध°, B_4 M त्व मा वर्धाप°; T_1 त्वं मां वै वर्ध°

13 ^{a}) B D (except D_{1-3}) T $G_{1\ 3}$ महाराज, $G_{2\ 4}$ महेष्वास (for महाप्राज्ञ) — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1\ 3\ 4}$ आश्रित्य (for आश्लिष्य) — ^{c}) K_4 क्रतुवर, D_1 कुरुश्रेष्ठ — ^{d}) M_1 भारत (for कौरव)

14 D_{c2} D_3 om (? hapl) 14 — ^{a}) T_1 $G_{1\ 4}$ M अथ (for सोऽब्र) B Dn $D_{4\ 6}$ T_1 G_3 कौरवाश्चापि (for सुहृद) — ^{b}) D_1 T_1 $G_{1\ 3}$ M_1 नृप(T_1 नर)सत्तम — After 14^{ab}, S (except G_3) ins

1166* राधेयसौबलादीन्वै धार्तराष्ट्रो महीपति ।
[T_2 G_1 °सौबलान्वीक्ष्य]

— ^{c}) $K_{1\ 2}$ B_{2-4} G_1 M नु (for तु) — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ T_1 महाक्रतु

15 ^{b}) S_1 $K_{1\ 2}$ राजपुगव; K_4 राजसत्तम — After 15, K_2 B Dc Dn $D_{2\ 3}$ (marg *sec m*) $_{4-6}$ G_3 ins

1167* कीलालज न खादेय करिष्ये चासुरव्रतम् ।

प्रतिज्ञाते फल्गुनस्य वधे कर्णेन संयुगे ।
विजितांश्चाप्यमन्यन्त पाण्डवान्धृतराष्ट्रजाः ॥ १६
दुर्योधनोऽपि राजेन्द्र विसृज्य नरपुंगवान् ।
प्रविवेश गृहं श्रीमान्यथा चैत्ररथं प्रभुः ।
तेऽपि सर्वे महेष्वासा जग्मुर्वेश्मानि भारत ॥ १७
पाण्डवाश्च महेष्वासा दूतवाक्यप्रचोदिताः ।
चिन्तयन्तस्तमेवार्थं नालभन्त सुखं क्वचित् ॥ १८
भूयश्च चारै राजेन्द्र प्रवृत्तिरुपपादिता ।
प्रतिज्ञा सूतपुत्रस्य विजयस्य वधं प्रति ॥ १९
एतच्छ्रुत्वा धर्मसुतः समुद्विग्नो नराधिप ।
अभेद्यकवचं मत्वा कर्णमद्भुतविक्रमम् ।
अनुस्मरंश्च संक्लेशान्न शान्तिमुपयाति सः ॥ २०
तस्य चिन्तापरीतस्य बुद्धिर्जज्ञे महात्मनः ।
बहुव्यालमृगाकीर्णं त्यक्तुं द्वैतवनं वनम् ॥ २१
धार्तराष्ट्रोऽपि नृपतिः प्रशशास वसुंधराम् ।
भ्रातृभिः सहितो वीरैर्भीष्मद्रोणकृपैस्तथा ॥ २२
संगम्य सूतपुत्रेण कर्णेनाहवशोभिना ।
दुर्योधनः प्रिये नित्यं वर्तमानो महीपतिः ।
पूजयामास विप्रेन्द्रान्क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥ २३
भ्रातॄणां च प्रियं राजन्स चकार परंतपः ।
निश्चित्य मनसा वीरो दत्तभुक्तफलं धनम् ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४३ ॥ समाप्तं घोषयात्रापर्व ॥

नास्तीति नैव वक्ष्यामि याचितो येन केनचित् ।

16 ^{a}) K_4 M_2 अथोत्कृष्ट, $G_{1.4}$ °क्रुष्ट, G_2 °क्रुष्ट T_2 G_1 महाराज (for महेष्वासैर्) — ^{c}) $K_{2.4}$ B D G_3 फाल्गुनस्य, K_3 अर्जुनस्य — After 16, S (except G_3) ins

1168* तदा प्रतिज्ञामारुह्य सूतपुत्रेण भाषिते ।

17 ^{a}) T M [ऽ]थ (for ऽपि) B_2 $D_{4.6}$ $G_{3.4}$ M_2 राजेंद्रो — ^{b}) T_1 विजित्य; M °हृत्य (for °सृज्य) D_1 M नरपुंगव°, G_1 च नराधिप — ^{c}) K_4 D_{1-3} धीमान्, T राजन्, G_1 राजा (for श्रीमान्) — ^{d}) B_3 (m as in text) सुख, B_4 विभु°, Dc $D_{1.5}$ हरि°, T $G_{1.4}$ M तथा, G_2 प्रति (for प्रभु°) K_3 पूज्यमानश्च वंदिभि — D_3 om (hapl) 17^{f}–18^{a} — After 17, K_4 $D_{1.2}$ ins

1169* कर्णोऽपि स्वगृहं गत्वा मुदितो बान्धवैः सह ।
प्रददौ वित्तमर्थिभ्यो धनाध्यक्ष इवापरः ।,

while S (except G_3) ins

1170* स्वानि स्वानि महाराज भीष्मद्रोणादयो नृपाः ।

18 D_3 om 18^{a} (cf v l 17) — ^{a}) K_3 M_1 पांडवापि, G_4 °स्तु — ^{b}) D_1 °प्रणोदिता

19 ^{a}) S (except G_3) भूयश्चारैर्नृपश्रेष्ठ — ^{d}) K_3 अर्जुनस्य, B_4 विजानतु (for विजयस्य)

20 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ धर्मपुत्र, T G_1 °राज — ^{b}) $K_{3.4}$ $B_{1.2}$ Dc D_{1-3} T_2 G_3 M_1 नराधिप — After 20^{ab}, S (except G_3) ins

1171* अधोमुखश्चिरं तस्थौ किं कार्यमिति चिन्तयन् ।

— ^{c}) B_4 Dc $D_{1.2}$ M_1 अभेद्य कवच B_1 ज्ञात्वा — ^{e}) T_2 $G_{1.4}$ सु (for च) K_1 T_2 $G_{1.2}$ सक्लेश — ^{f}) T $G_{1.2.4}$ उपजग्मि(T_1 °ज्ञि)वान्, M उपयान्नृप (for °याति स°)

21 ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ महाव्यालमृगा°, B_3 बहुव्यालगणा, D_2 बहुव्यालसमा° — ^{d}) K_3 $D_{1.3}$ T $G_{1.2.4}$ सर (for वनम्)

22 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ [ऽ]पि राजर्षि; T_2 G_1 नरपति° (for ऽपि नृपति) — ^{c}) Dc transp भ्रातृभि and सहितो M_2 वीरो — ^{d}) B_2 भीष्मद्रोणकृपादिभि°, Dc द्रोणभीष्मकृपैस्तथा

23 ^{a}) T_1 सगत्य — After 23^{ab}, S (except G_3) ins

1172* सततं प्रीयमाणो वै देविना सौबलेन च ।

— ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ महामति, K_3 $B_{1.3.4}$ Dc Dn $D_{1.4.6}$ G_3 महीभृतां, B_2 $D_{2.3}$ महीक्षितां, T_2 G_1 M_1 महीपते

24 ^{a}) K_3 कार्यं (for राजन्) — ^{c}) K_3 वीर, T_2 G_1 राजन् — ^{d}) =2 5 101^{b} 5 39 51^{d}

Colophon — *Major parvan* $Ś_1$ K_1 Dn_3 $G_{2.4}$ आरण्य — *Sub parvan* $K_{3.4}$ B_1 Dc $D_{1-3.5}$ M_2 (all om sub parvan name) mention only धार्त(Dc_2 D_3 धृत)राष्ट्रयज्ञ (followed, except in M_2, by समाप्त), B_{2-4} Dn_1 n_3 $D_{4.6}$ G_3, likewise, only दुर्योधनयज्ञ (followed, except in B_3, by समाप्त) — *Adhy name* M_2 कर्णप्रतिज्ञान — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 255 (Dn_3 256) D_1 258, T_1 G_4 M (M_2 *inf lin*) 247 (M_2 orig 249) T_2 G_1 244 G_2 246 — *Śloka no* Dn 28 D_1 27

२४४

जनमेजय उवाच ।
दुर्योधनं मोचयित्वा पाण्डुपुत्रा महाबलाः ।
किमकार्षुर्वने तस्मिंस्तन्ममाख्यातुमर्हसि ॥ १
वैशंपायन उवाच ।
ततः शयानं कौन्तेयं रात्रौ द्वैतवने मृगाः ।
स्वप्नान्ते दर्शयामासुर्बाष्पकण्ठा युधिष्ठिरम् ॥ २
तानब्रवीत्स राजेन्द्रो वेपमानान्कृताञ्जलीन् ।
ब्रूत यद्वक्तुकामाः स्थ के भवन्तः किमिष्यते ॥ ३
एवमुक्ताः पाण्डवेन कौन्तेयेन यशस्विना ।
प्रत्यब्रुवन्मृगास्तत्र हतशेषा युधिष्ठिरम् ॥ ४
वयं मृगा द्वैतवने हतशिष्टाः स्म भारत ।
नोत्सीदेम महाराज क्रियतां वासपर्ययः ॥ ५
भवन्तो भ्रातरः शूराः सर्व एवास्त्रकोविदाः ।
कुलान्यल्पावशिष्टानि कृतवन्तो वनौकसाम् ॥ ६
बीजभूता वयं केचिदवशिष्टा महामते ।
विवर्धेमहि राजेन्द्र प्रसादात्ते युधिष्ठिर ॥ ७
तान्वेपमानान्वित्रस्तान्बीजमात्रावशेषितान् ।
मृगान्दृष्ट्वा सुदुःखार्तो धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ८
तांस्तथेत्यब्रवीद्राजा सर्वभूतहिते रतः ।
तथ्यं भवन्तो ब्रुवते करिष्यामि च तत्तथा ॥ ९
इत्येवं प्रतिबुद्धः स रात्र्यन्ते राजसत्तमः ।
अब्रवीत्सहितान्भ्रातॄन्दयापन्नो मृगान्प्रति ॥ १०
उक्तो रात्रौ मृगैरस्मि स्वप्नान्ते हतशेषितैः ।
तनुभूताः स्म भद्रं ते दया नः क्रियतामिति ॥ ११
ते सत्यमाहुः कर्तव्या दयास्माभिर्वनौकसाम् ।
साष्टमासं हि नो वर्षं यदेनाननुपयुञ्ज्महे ॥ १२

244

1 ^{a}) Ś$_1$ K Dc $D_{1-3,5}$ पाण्डुपुत्रा, B (B_4 marg) Dn $D_{4,6}$ G_3 मोक्षयित्वा (for मोच) — ^{b}) Ś$_1$ K Dc $D_{1-3,5}$ मोचयित्वा (for पाण्डु°) S (except G_3) महारथाः — ^{c}) G_4 किमकुर्वन् (for कार्षुर्) — ^{d}) G_1 तत्वमा° (for तन्ममा) K_4 समा° (for ममा) D_5 समाख्यातुं त्वमर्हसि, T_1 तन्ममाचक्ष्व सर्वश:

2 ^{a}) B_3 नृपतिं, B_4 राजानं (for कौन्तेयं)

3 D_5 T_1 om (hapl) 3–4 — ^{b}) Ś$_1$ Dc वेपमान Dc कृतांजलिः — ^{c}) B_1 तु (for स्थ) — ^{d}) K_4 इच्छते, B_4 इच्छथ (for इष्यते) T_2 $G_{2,4}$ M तत्करिष्याम्यशेषतः, G_1 करिष्ये तदशेषतः

4 D_5 T_1 om 4 (of v l 3) — ^{b}) G_4 महात्मना (for यश) — ^{c}) G_1 त्रस्ता (for तत्र)

5 ^{b}) B_2 S (except G_3) हतशेषाः B_{1-3} Dn $D_{4,6}$ T_1 G_3 तु भारत, M_1 युधिष्ठिर (for स्म भारत) — ^{c}) G_1 नोत्सादन (for नोत्सीदेम) — ^{d}) G_1 सा पाश्वर्षभ

6 ^{a}) Ś$_1$ Dn_3 $D_{2,3}$ (by corr) G_3 भवतो — ^{b}) Dc सर्वशस्त्रास्त्र° — ^{c}) Ś$_1$ शेषाणि

7 ^{a}) B_3 वने (for वय) — ^{b}) Ś$_1$ K Dc $D_{1-3,5}$ T_2 G_1 महीपते; T_1 विशां पते (for महामते) — ^{c}) Ś$_1$ $K_{1,3}$ विवर्धेम महाराज, M_1 विवृधेमहि रा°

8 Ś$_1$ $K_{1,3,4}$ om (? hapl) 8 — ^{c}) D_1 सुदुःखार्तान् — ^{d}) B_1 धर्मपुत्रो

9 ^{a}) T_2 G_1 [ए]व (for [इ]ति) — ^{c}) B_{3-4} Dn $D_{4,6}$ G_3 यथा (for तथ्य) — ^{d}) K_3 वचस् (for च तत्) S (except G_3) तत्करिष्यामि वो वचः

10 ^{a}) T G_4 M_1 सन् (for स) — ^{b}) D_5 व्युष्टायां (for रात्र्यन्ते) S (except G_3) व्युष्टायां निशि पार्थिवः (M_1 भारत) — ^{d}) B_4 दयावांस्तान्; D_1 दयावृतो

11 ^{a}) Dc_2 T_1 G_4 अस्मिन् — ^{b}) Dc मृगशेषितै , T_1 हतशेषिभिः — ^{c}) K_3 तेन्वभूताः, B_1 T_1 G_1 अनु , B_{2-4} Dc Dn $D_{2,4-6}$ G_3 तनु°; D_1 M_1 तनू T_1 अनुभूतास्तु दृश्यते

12 ^{a}) T_2 G_1 कर्तव्य — ^{b}) Dc दयास्माक, T_2 G_1 यदस्माभिर् — ^{c}) T_2 हृष्टमास, G_2 हृष्टामांस T_2 G_1 वने (for हि नो) — ^{d}) T_2 G_1 यदेतद्, G_2 यदेतम्, G_4 M यदेतान् Ś$_1$ D_4 उपयुञ्ज्महे, $K_{1,2}$ भुञ्ज्महे, K_3 °यन्स्महे, K_4 भुक्ष्वहे, B_1 °भुञ्ज्महे, B_{2-4} °भुञ्जते; B_4m G_3 °भुक्ष्महे; Dc °युञ्जहे; Dn (Dn_3 before corr) D_3 °युक्ष्महे, T_2 °युञ्ज्महि, G_1 °युक्ष्वहि; $G_{2,4}$ M_1 युञ्ज्महि; M_2 युग्महि — After 12, S (except G_3) ins

पुनर्बहुमृगं रम्यं काम्यकं काननोत्तमम् ।
मरुभूमेः शिरः ख्यातं तृणबिन्दुसरः प्रति ।
तत्रेमा वसतीः शिष्टा विहरन्तो रमेमहि ॥ १३
ततस्ते पाण्डवाः शीघ्रं प्रययुर्धर्मकोविदाः ।
ब्राह्मणैः सहिता राजन्ये च तत्र सहोषिताः ।
इन्द्रसेनादिभिश्चैव प्रेष्यैरनुगतास्तदा ॥ १४
ते यात्वानुसृतैर्मार्गैः स्वन्नैः शुचिजलान्वितैः ।
ददृशुः काम्यकं पुण्यमाश्रमं तापसायुतम् ॥ १५
विविशुस्ते स्म कौरव्या वृता विप्रर्षभैस्तदा ।
तद्वनं भरतश्रेष्ठाः स्वर्गं सुकृतिनो यथा ॥ १६

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुश्चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४४ ॥ समाप्तं मृगस्वप्नभयपर्व ॥

२४५

वैशंपायन उवाच ।
वने निवसतां तेषां पाण्डवानां महात्मनाम् ।
वर्षाण्येकादशातीयुः कृच्छ्रेण भरतर्षभ ॥ १
फलमूलाशनास्ते हि सुखार्हा दुःखमुत्तमम् ।
प्राप्तकालमनुध्यान्तः सेहुरुत्तमपूरुषाः ॥ २
युधिष्ठिरस्तु राजर्षिरात्मकर्मापराधजम् ।
चिन्तयन्स महाबाहुर्भ्रातॄणां दुःखमुत्तमम् ॥ ३
न सुष्वाप सुखं राजा हृदि शल्यैरिवार्पितैः ।

1173* अर्जुन ।

त्वदधीना वयं राजन्मा त्वमस्मान्विचारय ।
यत्रैव मन्यसे पार्थ तत्र गच्छामहे वयम् ।

13 Before 13, S (except G3) ins युधिष्ठिर — b) T G1 M श्रूयते काम्यक वन — c) Dn स्थान (!), M2 ख्यातस् G1 2 4 मरुभू शिखर ख्यात — e) B Dn D4 6 G3 M2 तत्रेमा वसतिं शिष्टां, T2 G1 2 4 तत्र मासान्वने शिष्टान् — f) Ś1 K Do D1–3 5 वसेमहि, B1 3 रमामहे — After 13, T2 G1 2 4 ins

1174* वैशंपायन ।

इत्युक्तास्ते महात्मान पाण्डवेन महात्मना ।

14 T2 G1 2 om 14^{ab} — b) B1 युद्ध (for धर्म°) — d) Ś1 K1 यैस्तैस्तत्र, K3 Do3 ये तैस्तत्र; K4 Do1 D2 3 T1 G4 ये ते तत्र, D1 य एतेत्र; M ये तत्रासन् D5 ये तत्र वनवासिन , T2 G1 2 जग्मुस्तत्र सहोषितै — f) T2 G1 2 भृत्यैर् (for प्रेष्यैर्) Do अनुगतैस् K1 2 4 B1 D1–3 5 G3 तथा; T2 G1 च से

15 a) K4 से याता, T1 गत्वा ते K4 D3 T1 G2 4 M1 सुसुखैर्; B3 M2 [अ]नुगतैर्, T2 तु रथैर्, G1 तु सुखैर् — b) Ś1 K1 2 4 D1 3 शुभै, B1 स्वच्छै, D5 क्षुण्णै, T1 स्वच्छै; T2 G1 3 शनै — c) T1 विविशु (cf 16a) G1 पुण्याम्, M2 रम्यम् — d) K1 तापसावृत, K3 4 B Do Dn D1 4 6 T G4 M2 तपस्वा युत (B3 T न्वित, Do1 युता, Do2 °न्विता), G1 2 तापसान्वित, M1 तापसैर्युत

16 a) T G1 M2 ददृशु (for विविशु°), cf 15c — b) K4 Do D1–3 विप्रर्षिभिस् K4 B1 D2 3 M2 तथा — c) M °श्रेष्ठ G1 तद्वन विविशु पार्था:

Colophon — *Major parvan* Ś1 K1 2 Dn2 G2 4 आरण्य — *Sub parvan* K3 B4 Dc D1–3 M2 मृगस्वप्न दर्शन, K4 B2 3 Dn D4 6 G3 मृगस्वप्न, B1 स्वप्नदर्शन; D5 मृगस्वप्नोद्भवप्रदर्शन — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 256 (Dn2 257), D1 259, T1 G4 M (M2 inf lin) 248 (M2 orig 250), T2 G1 245, G2 247 — *Śloka no* Dn D1 17

245

2 a) K1 °शिन (for °शना) Dn2 D4 6 G3 [S]ति; T1 [S]पि (for हि) — b) K4 G4 सुखम् (for दुःखम्) — Ś1 D1 om (hapl) 2^{c}–3^{d} — c) T2 प्राप्य (for प्राप्त) T2 G1 2 °प्राप्ता (for °ध्यान्त) D5 प्राप्तकालमनुध्यत्वात् — d) K4 D2 3 T1 सेहुरुत्तमपौरुषा; B2 3 4 (m as in text) Dn D4 6 G3 सेहिरे वरपूरुषा , T2 तेरुस्ते पुरुषर्षभा

3 Ś1 D1 om 3 (cf v l 2) — c) K1 3 4 D4 चिंतयंस्तन्; S (except G3) अचिंतयन्

4 a) T1 महाराज, T2 चिर राजन्, G2 4 M1 तदा राजा (for सुख राजा) — b) Ś1 K1 3 इवार्दित, B1 T1 G1 M1 इवार्पित, T2 इवाभवत् — c) Ś1 K1 2 4 D2 3 अनुपश्यन्स, D1 अनुमपश्यन् T1 दौरात्म्यमात्मन पश्यन् — d)

दौरात्म्यमनुपश्यंस्तत्काले द्यूतोद्भवस्य हि ॥ ४
संस्मरन्परुषा वाचः सूतपुत्रस्य पाण्डवः ।
निःश्वासपरमो दीनो बिभ्रत्कोपविषं महत् ॥ ५
अर्जुनो यमजौ चोभौ द्रौपदी च यशस्विनी ।
स च भीमो महातेजाः सर्वेषामुत्तमो बली ।
युधिष्ठिरमुदीक्षन्तः सेहुर्दुःखमनुत्तमम् ॥ ६
अवशिष्टमल्पकालं मन्वानाः पुरुषर्षभाः ।
वपुरन्यदिवाकार्षुरुत्साहामर्षचेष्टितैः ॥ ७
कस्यचित्त्वथ कालस्य व्यासः सत्यवतीसुतः ।
आजगाम महायोगी पाण्डवानवलोककः ॥ ८
तमागतमभिप्रेक्ष्य कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
प्रत्युद्गम्य महात्मानं प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि ॥ ९
तमासीनमुपासीनः शुश्रूषुर्नियतेन्द्रियः ।
तोषयन्प्रणिपातेन व्यासं पाण्डवनन्दनः ॥ १०
तानवेक्ष्य कृशान्पौत्रान्वने वन्येन जीवतः ।
महर्षिरनुकम्पार्थमब्रवीद्बाष्पगद्गदम् ॥ ११
युधिष्ठिर महाबाहो शृणु धर्मभृतां वर ।
नातप्ततपसः पुत्र प्राप्नुवन्ति महत्सुखम् ॥ १२
सुखदुःखे हि पुरुषः पर्यायेणोपसेवते ।
नात्यन्तमसुखं कश्चित्प्राप्नोति पुरुषर्षभ ॥ १३
प्रज्ञावांस्त्वेव पुरुषः संयुक्तः परया धिया ।
उदयास्तमयज्ञो हि न शोचति न हृष्यति ॥ १४
सुखमापतितं सेवेद्दुःखमापतितं सहेत् ।
कालप्राप्तमुपासीत सस्यानामिव कर्षकः ॥ १५
तपसो हि परं नास्ति तपसा विन्दते महत् ।
नासाध्यं तपसः किंचिदिति बुध्यस्व भारत ॥ १६

Ś$_1$ K D$_{1\ 3\ 5}$ M$_1$ कलेर्, B$_1$ काल Ś$_1$ K$_{3\ 4}$ D$_{1\ 3\ 5}$ T$_1$ ह; K$_{1\ 2}$ च (for हि) B$_1$ Dc काले (B$_1$ °ल) द्यूतोद्भव स ह; B$_3$ G$_3$ काले द्यूतोद्भव मति (G$_3$ स हि)

5 ^{a}) T$_1$ उवाच (for संस्मरन्) — ^{c}) Some MSS निश्वास — ^{d}) S (except G$_3$) वह्ने (for बिभ्रत्)

6 ^{c}) G$_4$ भीमसेनो महा — ^{d}) S (except T$_2$ G$_3$) बले (for बली) — After 6^{cd}, S (except G$_3$) ins
1175* चिरस्य जातधर्मज्ञ सासूयमिव ते तदा ।
— ^{e}) Ś$_1$ उपे , K$_{1\ 2}$ अपे (for उदी°) — ^{f}) Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ सेहिरे दुःखमुत्तम

7 ^{a}) Ś$_1$ ह्यल्पकाल, G$_1$ च काल तु, G$_{2\ 4}$ स्वल्प; M$_1$ चाल्प K$_4$ D$_{2\ 3}$ अवशिष्टाल्पकालं च — ^{b}) B$_1$ पुरुषोत्तमा — ^{c}) T$_1$ अन्य, G$_1$ अन्यम् (for अन्यद्) — ^{d}) G$_1$ चोदितै

8 8^a=1 123 68^a — 8^b=1 157 1^d 3 27 20^d (var) 1 100 16^c — ^{c}) =3 37 20^c Ś$_1$ K$_{1-3}$ Dc D$_{1\ 3}$ महातेजा (for °योगी) — ^{d}) =3 180 44^d

9 ^{a}) T$_1$ तमापततमुद्वीक्ष्य

10 ^{a}) Ś$_1$ उपा , G$_{2\ 4}$ समा (for तमा) B$_1$ च शुश्रूषुर्, Dc उपासीन, G$_2$ उपासीना — ^{b}) B$_1$ नियतो (for शुश्रूषुर्) K$_4$ विजितेंद्रिय°, D$_1$ G$_2$ नियतेंद्रिया° — ^{c}) Ś$_1$ K Dc D$_{1-3}$ प्रणिधानेन G$_{2\ 4}$ M तोषयामास शौचेन — ^{d}) K$_{1\ 2}$ G$_1$ पांडवनंदन, B$_4$ सत्यवतीसुत

11 ^{a}) Ś$_1$ K$_{1\ 3\ 4}$ Dc D$_{1-3}$ समीक्ष्य, T$_2$ G$_1$ प्रेक्ष्य च (for अवेक्ष्य) T$_1$ समवेक्ष्य तु तान्पौत्रान् — ^{b}) B$_3$ Dc$_2$ Dn$_1$ D$_{1\ 3}$ T$_2$ G$_4$ जीवित (D$_1$ G$_4$ °न°), G$_3$ जीवन — ^{c}) Ś$_1$ K Dc D$_{1\ 3\ 5}$ रनुकंपस्तान् — ^{d}) D$_5$ वाक्य (for बाष्प°)

12 ^{a}) K$_4$ महाप्राज्ञ, D$_{2\ 3}$ महाराज — ^{c}) Ś$_1$ काम; K$_3$ B$_{2\ 3}$ Dn D$_{1\ 4\ 6}$ T$_2$ G$_{2\ 3}$ लोके; B$_{1\ 4}$ T$_1$ पुंस; D$_3$ शीघ्र, M$_3$ पार्थ (for पुत्र) — ^{d}) B$_1$ Dn D$_1$ M$_2$ महासुख, T$_2$ G$_1$ महत्फल

13 ^{a}) T$_2$ G$_1$ सुखदुःख — ^{b}) B$_1$ [उ]पभुंजते, T$_2$ G$_1$ च सेवते — ^{c}) Ś$_1$ K D$_{1\ 3\ 5}$ न ह्यत्यंत सुख, B Dc Dn D$_{2\ 4\ 6}$ G$_3$ न ह्यनंत सुख; T$_1$ M नात्यंत हि (T$_1$ च) सुख — ^{d}) K$_4$ Dc D$_{2\ 3\ 5}$ भरतर्षभ; T$_2$ M$_2$ पुरुषर्षभ

14 ^{a}) G$_4$ भाग्य° (for प्रज्ञा°) K$_1$ एव, K$_4$ D$_{2\ 3}$ चैव; D$_1$ स्वेष (for स्त्वेव) — ^{b}) K$_4$ ससक्तः; D$_2$ M$_3$ स युक्त° D$_1$ युक्तः परमया धिया — ^{c}) K$_4$ B D (except D$_{1\ 3\ 5}$) G$_3$ स्तमनज्ञो — ^{d}) B$_{1\ 3}$ Dn D$_{4\ 6}$ G$_3$ transp शोचति and हृष्यति Dc कुप्यति (for हृष्य°)

15 ^{a}) T$_2$ G$_{1\ 2}$ सेहेद्, G$_4$ विद्वान् (for सेवेद्) Dc दुःखं च पतित से° — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ तथा; B$_{2\ 3}$ Dn D$_{4\ 6}$ वहेत्; D$_3$ महत्; T$_1$ G$_4$ सहन्, G$_1$ सहे, M$_2$ सह — Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ om 15^c–16^b — ^{c}) K$_3$ D$_1$ T$_1$ प्राप्तकाल°, G$_4$ काल्यप्राप्ति (for कालप्राप्त°) — ^{d}) K$_4$ D$_{1\ 2}$ इव कर्षुक; Dc उपकर्षक

16 Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ om 16^{ab} (cf v l 15) — ^{c}) Ś$_1$ K$_1$ तपसां; S (except G$_3$ M$_1$) °सा

17 ^{b}) K$_1$ सविभागे क्षमश्च स — Ś$_1$ K$_{1\ 2}$ om 17^{cd}

सत्यमार्जवमक्रोधः संविभागो दमः शमः ।
अनसूयाविहिंसा च शौचमिन्द्रियसंयमः ।
साधनानि महाराज नराणां पुण्यकर्मणाम् ॥ १७
अधर्मरुचयो मूढास्तिर्यग्गतिपरायणाः ।
कृच्छ्रां योनिमनुप्राप्य न सुखं विन्दते जनाः ॥ १८
इह यत्क्रियते कर्म तत्परत्रोपभुज्यते ।
तस्माच्छरीरं युञ्जीत तपसा नियमेन च ॥ १९
यथाशक्ति प्रयच्छेच्च संपूज्याभिप्रणम्य च ।
काले पात्रे च हृष्टात्मा राजन्विगतमत्सरः ॥ २०
सत्यवादी लभेतायुरनायासमथार्जवी ।
अक्रोधनोऽनसूयश्च निर्वृतिं लभते पराम् ॥ २१
दान्तः शमपरः शश्वत्परिक्लेशं न विन्दति ।
न च तप्यति दान्तात्मा दृष्ट्वा परगतां श्रियम् ॥ २२
संविभक्ता च दाता च भोगवान्सुखवान्नरः ।
भवत्यहिंसकश्चैव परमारोग्यमश्नुते ॥ २३
मान्यान्मानयिता जन्म कुले महति विन्दति ।
व्यसनैर्न तु संयोगं प्राप्नोति विजितेन्द्रियः ॥ २४
शुभानुशयबुद्धिर्हि संयुक्तः कालधर्मणा ।
प्रादुर्भवति तद्योगात्कल्याणमतिरेव सः ॥ २५

युधिष्ठिर उवाच ।

भगवन्दानधर्माणां तपसो वा महामुने ।
किं स्विद्बहुगुणं प्रेत्य किं वा दुष्करमुच्यते ॥ २६

व्यास उवाच ।

दानान्न दुष्करतरं पृथिव्यामस्ति किंचन ।
अर्थे हि महती तृष्णा स च दुःखेन लभ्यते ॥ २७
परित्यज्य प्रियान्प्राणान्धनार्थे हि महाहवम् ।

(cf v l 15) — c) K4 D2 3 अहिंसा चानसूया च, K3 D1 T G1 3 4 अनसूयाप्य(K3 °यापि, D1 °या स्व)हिंसा च — d) D5 T2 G1 °निग्रह°, T1 सगम, G2 °सयम — e) K3 D3 5 साधकानि, B2 3 Dn D2 4 6 G3 पावनानि S (except T2 G3) महाबाहो — f) K4 नृणां वै (for नराणां)

18 b) G1 तिर्यग्योनि° — c) T1 G2 4 गति° (for योनि°) B1–3 Dn D4 6 G3 अनुप्राप्ता — d) B4 (m as in text) महत् (for जना°) Ś1 K1 2 B1 D3 न विंदते (D3 °ति) सुख जना°, S (except G3) सुख विंदति नो जना — After 18, K4 D2 3 ins

1176* कर्मभूमिरिय तात फलभूमिरसौ परा ।

19 a) S1 कुरुते (for क्रियते) — b) B2 4 Dn D1 4 6 G3 °युज्यते (for °भुज्यते) — After 19^{ab}, B Dc D5 ins

1177* मूले सिक्तस्य वृक्षस्य फल शाखासु दृश्यते ।

20 a) Ś1 B2 4 Dn D2 4 6 G3 प्रयच्छेत (for °च्छेच्च) — c) Ś1 K1 2 B Dn D1 4–6 G3 प्राप्ते (for पात्रे)

21 a) K D3 M लभत्यायुर्, D5 T2 लभेदायुर् — b) Ś1 अथार्जक, K1 2 B Dn D2 4–6 T2 G3 अथार्जव, K3 Dc D1 3 अथार्जवात्, K4 अनामय — c) Ś1 Dc D1 G1 4 M1 [ऽ]नसूयुश्च — d) K4 B1 D1–3 निवृत्ति

22 a) K4 D3 प्रेत्य (for शश्वत्) — b) K1 3 Dc D1 G4 M परिक्लेशान् — G1 om (hapl) 22^{c}–24^{b} — c) M2 कुप्यति (for त°) Ś1 K1 2 D1 शांतात्मा, D3 दीनात्मा

23 G1 om 23 (cf v l 22) — d) T2 M °रोग्य सयुत

24 G1 om 24^{ab} (cf v l 22) — a) K3 4 B Dn D2–6 G3 M1 मान्य°, Dc D1 T1 मान्य, M2 मान्या (for मान्यान्) — After 24^{ab}, S (except G3) ins

1178* विन्दते सुखमत्यन्तमिह लोके परत्र च ।

— c) K4 नैव, T G1 4 M न च

25 a) G2 4 शुभानुबध° — b) B3 4 M2 कालकर्मणा — c) Dc सयोगात् (for तद्योगात्) — d) T1 G1 ह; G2 4 हि, M च (for स°)

26 c) K3 4 D3 किंचिद्बहु° T1 प्राप्य (for प्रेत्य) — G1 om 26^{d}–27^{a}

27 G1 om 27^{a} (cf v l 26) — a) B1 3 D (except D1–3 5) T1 G (G1 om) दुष्कर तात (G2 4 पार्थ) (for दुष्करतर) — c) B1 अर्थे तु; B2 अर्थेषु, B3 4 Dc1 Dn D5 6 T2 G1 3 M1 अर्थे च, Dc2 D4 अर्थेन, M2 अर्थेति — d) D1 कृच्छ्रेण (for दुःखेन) — After 27, D2 ins

1179* राजन्प्रत्यक्षमेवैतद्दृश्यते लोकसाक्षिकम् ।

28 b) Ś1 K1 2 धनार्थे, B1 परार्थं B1–3 D (except D1–3 5) G3 °मते (for °हवम्) B4 T1 G2 4 M प्रविशति रणाजिर, T2 G1 धनार्थे दुर्गम स्थल — c) B1 आविशति Ś1 K B1 D1 3 नरा (K4 महा) धीरा°, T2 G1 महावीरा° B4 T1 G2 4 M तथैव प्रतिपद्यते, D4 प्रविशते महाधीरा — After 28^{c}, T2 G1 ins

प्रविशन्ति नरा वीराः समुद्रमटवीं तथा ॥ २८
कृषिगोरक्ष्यमित्येके प्रतिपद्यन्ति मानवाः ।
पुरुषाः प्रेष्यतामेके निर्गच्छन्ति धनार्थिनः ॥ २९
तस्य दुःखार्जितस्यैवं परित्यागः सुदुष्करः ।
न दुष्करतरं दानात्तस्माद्दानं मतं मम ॥ ३०
विशेषस्त्वत्र विज्ञेयो न्यायेनोपार्जितं धनम् ।
पात्रे देशे च काले च साधुभ्यः प्रतिपादयेत् ॥ ३१
अन्यायसमुपात्तेन दानधर्मो धनेन यः ।
क्रियते न स कर्तारं त्रायते महतो भयात् ॥ ३२
पात्रे दानं स्वल्पमपि काले दत्तं युधिष्ठिर ।
मनसा सुविशुद्धेन प्रेत्यानन्तफलं स्मृतम् ॥ ३३
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
व्रीहिद्रोणपरित्यागाद्यत्फलं प्राप मुद्गलः ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४५ ॥

२४६

युधिष्ठिर उवाच ।
व्रीहिद्रोणः परित्यक्तः कथं तेन महात्मना ।
कस्मै दत्तश्च भगवन्विधिना केन चात्थ मे ॥ १
प्रत्यक्षधर्मा भगवान्यस्य तुष्टो हि कर्मभिः ।

1180* शास्त्रार्थकुशला भुवि ।
तथैव प्रतिपद्यन्ते

— ^{d}) B_3 धनार्थं° (for समुद्र) $\acute{S}_1$ K_{1-3} Dc अटवीस्

29 ^{a}) $\acute{S}_1$ D_2 T_1 $G_{1\,3}$ M_2 कृषिगोरक्षम्, K_4 B_3 कृषि गोरक्षम् (B_3 °क्ष्यम्); $B_{1\,2}$ कृषि(B_3 °षिं)गौरक्ष्यम् B_1 G_1 M_2 इत्येते; B_3 अप्यन्ये (for इत्येके) — ^{b}) K_1 Dc प्रति पश्यति — ^{c}) M_1 प्रेष्यताम् — K_3 om 29^{d}–31^{c} — ^{d}) $\acute{S}_1$ K_1 गच्छति हि, $G_{3\,4}$ नियच्छति

30 K_3 om 30 (cf v l 29) — ^{a}) $B_{1\,2}$ Dn D_{4-6} G_3 तस्माद् (for तस्य) B Dn D_{4-6} G_3 M_1 [ए]व (for [ए]वं) — ^{b}) G_1 हि (for सु-) — ^{c}) D_4 $G_{3\,4}$ सु (for न) K_3 $G_{3\,4}$ दान; K_4 तात (for दानात्) G_3 सुदुष्करकर दान — ^{d}) $K_{3\,4}$ दानात् (for तस्मात्) $\acute{S}_1$ $K_{1\,4}$ D_{1-3} राजन्, K_3 तस्मान् (for दान) $B_{3\,4}$m पर मत (for मत मम) — After 30, G_1 ins

1181* तद्दुष्करतर दान तस्माद्दान विशिष्यते ।

31 K_3 om 31^{abc} (cf v l 29) — ^{a}) $\acute{S}_1$ K (K_3 om) B Dc_2 $D_{1\,2}$ T_2 G_1 तत्र; T_1 $G_{2\,4}$ M तस्य (for त्वत्र) — ^{b}) T_2 G_1 नैवा (for नोपा) — ^{c}) B_3 Dn D_{4-6} G_3 transp देशे and काले — ^{d}) S (except G_3) प्रयत (for साधुभ्य) B_1 प्रतिपादन — After 31, D_2 ins

1182* श्रद्धया विधिवत्पात्रे दत्तस्यान्तो न विद्यते ।

32 ^{a}) B D (except $D_{1\,3}$) T_1 G_{2-4} अन्यायात् (for अन्याय) — ^{b}) K_1 G_1 दानधर्मौ, B_2 दान सम्यग् $\acute{S}_1$ $K_{1\,2}$ न चोदय°, K_3 विशा पते (for धनेन य) — ^{c}) T_2 G_2 कुरुते (for क्रियते) — 32^{d}=Gītā (Vulg) 2 40

33 ^{a}) T_2 G_1 न्यायार्जित (for पात्रे दान) — ^{b}) $G_{3\,4}$ दान; M_1 दत्वा (for दत्त) — ^{c}) B D (except D_{1-3}) G_{2-4} हि (B_2 तु) (for सु-) T_1 मनसा तु विशिष्टेन — ^{d}) B_2 प्रेत्यानतफलप्रद — After 33, K_4 ins

1183* देशे काले च पात्रे च मुद्गल श्रद्धयान्वित ।
व्रीहिद्रोण प्रदायाथ परम पदमाप्तवान् ।

34 34^{ab}=5 35 5^{ab}, etc, etc — ^{d}) G_4 M transp यत् and फल

Colophon — *Major parvan* $\acute{S}_1$ $K_{1\,2}$ Dn_3 $G_{3\,4}$ आरण्य — *Sub parvan* $K_{3\,4}$ B_{2-4} Dc Dn_1 n_3 D_{1-6} G_3 व्रीहिद्रौ($B_{3\,4}$ °द्रो)णिक, M_2 व्रीहिद्रोण — *Adhy name* M_1 व्यासवचन — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 257 (Dn_3 258), D_1 260, T_1 G_4 M (M_2 *inf lin*) 249 (M_2 orig 251), T_2 G_1 246, G_2 248 — *Śloka no* Dn 35, D_1 33

246

1 ^{a}) T_2 $G_{1\,3\,4}$ °द्रोण °त्यक्त — ^{b}) $\acute{S}_1$ K Dc $D_{1-3\,5}$ महर्षिणा (for महा) — ^{c}) T दत्त च — ^{d}) $\acute{S}_1$ $K_{1\,2}$ तद्वद, K_4 $D_{1-3\,5}$ शस मे; B_1 वा विभो; B_{2-4} D_4 वात्थ मे, T_2 चार्थिने

2 ^{a}) $\acute{S}_1$ $K_{1\,2\,4}$ B_1 $D_{3\,5}$ °धर्मो, K_3 D_4 G_1 °धर्मं ;

सफलं तस्य जन्माहं मन्ये सद्धर्मचारिणः ॥ २

व्यास उवाच ।

शिलोञ्छवृत्तिर्धर्मात्मा मुद्गलः संशितव्रतः ।
आसीद्राजन्कुरुक्षेत्रे सत्यवागनसूयकः ॥ ३
अतिथिव्रती क्रियावांश्च कापोतीं वृत्तिमास्थितः ।
सत्रमिष्टीकृतं नाम समुपास्ते महातपाः ॥ ४
सपुत्रदारो हि मुनिः पक्षाहारो बभूव सः ।
कपोतवृत्त्या पक्षेण व्रीहिद्रोणमुपार्जयत् ॥ ५
दर्शं च पौर्णमासं च कुर्वन्विगतमत्सरः ।
देवतातिथिशेषेण कुरुते देहयापनम् ॥ ६
तस्येन्द्रः सहितो देवैः साक्षात् त्रिभुवनेश्वरः ।
प्रत्यगृह्णान्महाराज भागं पर्वणि पर्वणि ॥ ७
स पर्वकालं कृत्वा तु मुनिवृत्त्या समन्वितः ।
अतिथिभ्यो ददावन्नं प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ ८
व्रीहिद्रोणस्य तदहो ददतोऽन्नं महात्मनः ।
शिष्टं मात्सर्यहीनस्य वर्धत्यतिथिदर्शनात् ॥ ९
तच्छतान्यपि भुञ्जन्ति ब्राह्मणानां मनीषिणाम् ।
मुनेस्त्यागविशुद्ध्या तु तदन्नं वृद्धिमृच्छति ॥ १०
तं तु शुश्राव धर्मिष्ठं मुद्गलं संशितव्रतम् ।
दुर्वासा नृप दिग्वासास्तमथाभ्याजगाम ह ॥ ११
बिभ्रच्चानियतं वेषमुन्मत्त इव पाण्डव ।
विकचः परुषा वाचो व्याहरन्विविधा मुनिः ॥ १२
अभिगम्याथ तं विप्रमुवाच मुनिसत्तमः ।
अन्नार्थिनमनुप्राप्तं विद्धि मां मुनिसत्तम ॥ १३

T_2 °तुष्टो, M_1 °कर्मा (for °धर्मा) — ^{b}) S_1 $K_{1,2}$ T_1 तुष्टोसि T_1 कर्मत — ^{c}) T_2 G_1 जन्मेति (for जन्माह) — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1,2}$ तद्धर्मं°; K_4 D_c षड्धर्मं°, D_3 T_1 सद्ब्रह्म°

3 $Ś_1$ D_1 श्रीव्यास — ^{a}) Some S MSS सिलोंछ° — ^{b}) K_4 D_{1-3} शसितव्रत, B D_n $D_{4,5}$ T $G_{1,3}$ सयतेंद्रिय — ^{d}) $G_{2,4}$ सत्यवान्

4 ^{a}) Hypermetric! $Ś_1$ K_3 अतिव्रत, $K_{1,2}$ D_1 M_2 अतिव्रत, $D_{2,3,5}$ M_1 अतिथिव्रत; T $G_{2,4}$ अतिथिप्रिय° K_4 अतिथिव्रतचर्यायो — ^{b}) $Ś_1$ B_4 D_1 G_1 आश्रित° (for आस्थित) K_4 तथा धर्मप्रियो द्युति — M om 4^{cd} — ^{c}) K_4 इष्टा°, $D_{1,3}$ इष्टि°, T $G_{1,2,4}$ इष्ट° — ^{d}) $Ś_1$ K_1 समुपास्य, K_2 °स्त

5 ^{a}) T_2 G_1 स (for हि) — ^{b}) T_1 पक्षांते च, M_2 भैक्षाहारो B D (except $D_{2,3,5}$) T_2 G_3 ह (for स) — After 5^{ab}, T_1 G_4 M ins

1184* मुनि स तु महाराज महात्मा नियतव्रत ।

— ^{c}) T_1 कपोतवृत्ति — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1,2}$ उपार्जयन्

6 ^{a}) $Ś_1$ K_1 दार्शं K_3 M पौर्णमास्य — ^{d}) K_4 B_3 D_c D_1 देहपालनम्, G_2 °पोषणम्

7 ^{a}) T_3 तदेंद्र, G_2 M_1 तत्रेंद्र° — ^{d}) M_1 याग

8 ^{a}) $G_{2,4}$ M काल्य (for °काल) S_1 $K_{1,2}$ च (for तु) T_2 G_1 सर्वकालेषु भाग तु — ^{b}) K_3 T_1 G_4 M_1 मुनिर्धृत्या, G_1 मुनि प्रीत्या K_1 समुत्थित (for समन्वित°) $D_{2,5}$ मुनिर्भृत्यसम° — ^{c}) $K_{3,4}$ D_c $D_{1-3,5}$ G_4 M ददावन्न, T_1 ददेस्योय (for ददावन्न) — 8^d = 1 124 4^b 5 8 25^b

9 ^{a}) K_4 $B_{1,3,4}$ m D_c D_1 सिद्धस्य, B_4 (orig) D_n D_{4-6} G_3 तद्धन्यस्य; $D_{2,3}$ तदहर्, T $G_{1,2,4}$ तत्प्रीत्या, M तद्धन्यस्य (for तदहो) — ^{b}) M [S]स्य (for Sन्न) — ^{c}) $Ś_1$ K_{1-3} D_3 सृष्ट, K_4 $D_{1,3}$ मृष्ट, T_1 M हृष्ट; T_2 $G_{1,2,4}$ ऋषेर् (for शिष्ट) — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1,2}$ T $G_{1,4}$ वर्धते°, K_3 D_1 वर्धता°, K_4 पर्वण्य°

10 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1,2}$ अयुतान्यपि, T_1 तच्छेषा°, G_1 तच्छिष्टा° — ^{b}) S_1 $K_{1,2}$ D_6 महात्मनां; K_3 T_2 $G_{2,4}$ M तपस्विनां (for मनी°) — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1,2}$ पुन° (for मुने) S_1 हि, B_4 च (for तु) B_3 (m as in text) स नेष्टया परिशुद्धात्मा — ^{d}) $Ś_1$ ऋद्धिम् (for वृद्धिम्) $Ś_1$ G_1 M इच्छति (G_1 °त), K_3 B_{1-3} D_n D_{2-6} G_3 अछेति, D_c मर्हं (for ऋच्छ°)

11 ^{a}) K_3 तत्र, B_4 तत्तु $Ś_1$ $K_{1,2}$ D_5 T_1 धर्मज्ञ T_2 G_2 त तु शुद्ध सुधर्मिष्ठ — ^{b}) B_4 स्वकुल (for मुद्गल) K_4 D_{1-3} शसित°, T_2 सयतेंद्रिय (for संशित°) — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1,2}$ दुर्वासो नृप दुर्वासास — ^{d}) $Ś_1$ K $D_{1-3,5}$ तत्राथा ($D_{1,3}$ °प्य)भ्या; T_2 स तमभ्या°

12 ^{a}) $Ś_1$ मुनियत, K B D_c $D_{1,5}$ T_1 न (K_4 म) नि°, D_2 अनि, D_3 स्वनि° (for चानि) S_1 $K_{1,2}$ B वेश — ^{b}) $Ś_1$ भारत (for पाण्डव) — ^{c}) T_1 परपाकारो (for °षा वाचो) — ^{d}) G_1 विविध, G_2 M_2 विविधान् T_1 गिर (for मुनि)

13 ^{a}) T_2 G_1 देवम् (for विप्रम्) — ^{b}) D_2 T G_1 M_1 मुनिसत्तम, $G_{2,4}$ °पुगव — T_1 om (hapl.) 13^{cd} — ^{c}) B_1 M_1 नयार्थिनम् D_3 इह, M_2 अभि (for अन)

स्वागतं तेऽस्त्विति मुनिं मुद्गलः प्रत्यभाषत ।
पाद्यमाचमनीयं च प्रतिवेद्यान्नमुत्तमम् ॥ १४
प्रादात्स तपसोपात्तं क्षुधितायातिथिव्रती ।
उन्मत्ताय परां श्रद्धामास्थाय स धृतव्रतः ॥ १५
ततस्तदन्नं रसवत्स एव क्षुधयान्वितः ।
बुभुजे कृत्स्नमुन्मत्तः प्रादात्तस्मै च मुद्गलः ॥ १६
भुक्त्वा चान्नं ततः सर्वमुच्छिष्टेनात्मनस्ततः ।
अथानुलिलिपेऽङ्गानि जगाम च यथागतम् ॥ १७
एवं द्वितीये संप्राप्ते पर्वकाले मनीषिणः ।
आगम्य बुभुजे सर्वमन्नमुञ्छोपजीविनः ॥ १८
निराहारस्तु स मुनिरुञ्छमार्जयते पुनः ।
न चैनं विक्रियां नेतुमशकन्मुद्गलं क्षुधा ॥ १९
न क्रोधो न च मात्सर्यं नावमानो न संभ्रमः ।
सपुत्रदारमुञ्छन्तमाविवेश द्विजोत्तमम् ॥ २०
तथा तमुञ्छधर्माणं दुर्वासा मुनिसत्तमम् ।
उपतस्थे यथाकालं षट्कृत्वः कृतनिश्चयः ॥ २१
न चास्य मानसं किंचिद्विकारं ददृशे मुनिः ।
शुद्धसत्त्वस्य शुद्धं स ददृशे निर्मलं मनः ॥ २२
तमुवाच ततः प्रीतः स मुनिर्मुद्गलं तदा ।
त्वत्समो नास्ति लोकेऽस्मिन्दाता मात्सर्यवर्जितः ॥ २३
क्षुद्धर्मसंज्ञां प्रणुदत्यादत्ते धैर्यमेव च ।
विषयानुसारिणी जिह्वा कर्षत्येव रसान्प्रति ॥ २४
आहारप्रभवाः प्राणा मनो दुर्निग्रहं चलम् ।
मनसश्चेन्द्रियाणां चाप्यैकाग्र्यं निश्चितं तपः ॥ २५
श्रमेणोपार्जितं त्यक्तुं दुःखं शुद्धेन चेतसा ।
तत्सर्वं भवता साधो यथावदुपपादितम् ॥ २६

— d) $K_{3.4}$ B D G_3 द्विज (B_1 नृप°) (for मुनि°)

14 a) K_4 T_1 मुनिर्, B_1 मुहुर्, D_1 मुने — b) B_4 (m as in text) स्वकुल° (for मुद्गल°) — d) B D (except $D_{1-3.5}$) T_1 G_1 °पाद्या (for °वेद्या)

15 a) D_1 T_1 प्रादाय(T_1 °त्त)त्, T_2 प्रदाय, M_3 प्रासादात् (for प्रादात्स) $Ś_1$ $K_{1.2}$ तापसोपात्त, $B_{3.4}$ तपसोपात्तु (sic), Dn $D_{4.5}$ G_3 तापसायान्न, D_8 मनसोपात्त — b) T $G_{1.3.4}$ °तिथिप्रिय — d) $Ś_1$ Dc D_2 स दृढ°; $K_{1.2}$ G_1 सुदृढ°; D_3 T G_4 M सुधृत°

16 a) B_4 सकल (m वलवत्), T_1 सर्वं हि (for रसवत्) — b) $Ś_1$ K $D_{1-3.5}$ T_2 $G_{1.2}$ °र्दित° (for °न्वित) — d) $Ś_1$ $K_{1.2}$ T G_1 स (for च)

17 a) $Ś_1$ $K_{1.2}$ transp चान्नं and सर्वं — b) T_1 तनु (for तत) K_4 D_2 उच्छिष्टेनांतरात्मना — After 17ab, K_4 ins

1185* शेषे****लिप्य हसन्गायन्प्रधावति ।
　　नृत्यते धावते चैव क्षुद्ध्या तत्क्रोशते यथा ।

— c) $B_{1.3.4}$ Dn G_3 अथाग लिलिपेऽङ्गानि ($B_{3.4}$ G_3 °ङ्गानि, Dn_1 °पेऽक्षेन), $D_{4.6}$ अथांगानि लिपेत्तानि — d) K_3 यथासुख $B_{1.3.4}$ Dn $D_{4.6}$ G_3 यथागतमगाच्च स

18 a) $G_{2.4}$ ततो (for एव) — b) K_1 पूर्व°, K_2 G_1 सर्व°, $B_{3.4}$ Dn $D_{4.6}$ T_2 G_3 यथा (for पर्व) — c) K_4 T_1 आगत्य — d) K_1 Dc °जीवन

19 a) $Ś_1$ $K_{1.2}$ transp तु and स K_4 D_1 च (for तु) — b) $Ś_1$ K Dc D_{1-3} °मर्जयते — c) B_4 Dc D_1 चैव — d) $K_{1.2}$ दुर्बल; T_1 M_3 मुद्गल°

21 b) $K_{3.4}$ B Dc $D_{1-3.5}$ T_2 $G_{2.4}$ °सत्तम° — c) $Ś_1$ K_1 यथाकाम — d) $D_{2.3}$ मुनिपुंगव° (for कृत°)

22 a) K_4 Dn_3 मनस कचिद्; B_3 G_1 मनस कश्चिद्, B_3 $D_{2.3}$ T_1 M मनस किंचिद्; B_4 $Dn_{1.2}$ $D_{4.6}$ T_2 G_3 मनसा कश्चिद्, G_2 मानस° किंचिद् — b) T_2 $G_{1.2}$ विकारो दृश्यते मुने° — c) $K_{3.4}$ B_3 D_1 सत्त्व स (K_4 तु) Dc शुद्धस्य, T_1 सदृशो, G_1 शुद्धांत; $G_{2.4}$ M ददृशे (for शुद्धं स) $D_{2.3}$ तु (for स) $Ś_1$ $K_{1.2}$ सत्त्वशुद्धस्य शुद्धं हि (K_2 तु) — d) Dc ददर्शं T_1 $G_{2.4}$ M विशुद्ध (for ददृशे)

23 a) G_1 मुनि° (for तत) — b) K_1 तथा, $K_{3.4}$ B Dn $D_{4.6}$ G_3 M_3 तत (for तदा)

24 a) K_4 Dc D_1 प्रणुदन् (for प्रणुदति) — b) $Ś_1$ [आ]धत्ते, Dc नादातु, D_3 नादत्ते (for [आ]दत्ते) $Ś_1$ K_{1-3} D_5 वा (for च) K_4 यो दत्ते धर्ममास्थित° — c) Hypermetric! B_{1-3} D (except $D_{1.2}$) T_1 G_3 रसानुसारिणी; B_4 विषयास्वादिनी — d) $Ś_1$ कर्षत्यन्न, K_3 कर्षते च; Dc कर्षत्येन (for कर्षत्येव) G_1 रस Dn_2 कस्मात्स्वा न प्रबाधते; T_2 क्षरत्येव रस प्रति

25 a) K_1 आहार; Dc आहार (for आहार°) — c) K_4 $B_{1.3}$ Dc_2 Dn_3 G_3 वा (for च) — d) $Ś_1$ $K_{1.2}$ Dc $D_{1-3.5}$ T_1 M_3 [अ]प्येकाग्र, T_2 G_2 निग्रह, G_1 एकाग्र (for [अ]प्यैकाग्र्य) B_1 निश्चित, B_4 °श्चल (for °श्चित)

26 a) Dc D_1 G_4 त्यक्त, G_2 दत्त — b) Dc दु:खे B_3 तेजसा (for चेतसा) T_2 $G_{2.4}$ न च दु:खेन चेतसा, M

प्रीताः स्मोऽनुगृहीताश्च समेत्य भवता सह ।
इन्द्रियाभिजयो धैर्यं संविभागो दमः शमः ॥ २७
दया सत्यं च धर्मश्च त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
जितास्ते कर्मभिर्लोकाः प्राप्तोऽसि परमां गतिम् ॥ २८
अहो दानं विघुष्टं ते सुमहत्स्वर्गवासिभिः ।
सशरीरो भवान्गन्ता स्वर्गं सुचरितव्रत ॥ २९
इत्येवं वदतस्तस्य तदा दुर्वाससो मुनेः ।
देवदूतो विमानेन मुद्गलं प्रत्युपस्थितः ॥ ३०
हंससारसयुक्तेन किङ्किणीजालमालिना ।
कामगेन विचित्रेण दिव्यगन्धवता तथा ॥ ३१
उवाच चैनं विप्रर्षिं विमानं कर्मभिर्जितम् ।
समुपारोह संसिद्धिं प्राप्तोऽसि परमां मुने ॥ ३२
तमेवंवादिनमृषिर्देवदूतमुवाच ह ।
इच्छामि भवता प्रोक्तान्गुणान्स्वर्गनिवासिनाम् ॥ ३३
के गुणास्तत्र वसतां किं तपः कश्च निश्चयः ।
स्वर्गे स्वर्गसुखं किं च दोषो वा देवदूतक ॥ ३४
सतां साप्तपदं मित्रमाहुः सन्तः कुलोचिताः ।
मित्रतां च पुरस्कृत्य पृच्छामि त्वामहं विभो ॥ ३५
यदत्र तथ्यं पथ्यं च तद्ब्रवीह्यविचारयन् ।
श्रुत्वा तथा करिष्यामि व्यवसायं गिरा तव ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षट्चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४६ ॥

दु ख(M$_1$ °ख)युक्तेन चे°

27 ^{a}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ D$_c$ स्म (for च) K$_3$ D$_{2.3}$ T G$_{1.3.4}$ M प्रीतोस्म्यनुगृहीतश्च (T$_3$ °तोस्मि) — ^{b}) Ś$_1$ सत्येन (for समेत्य) B$_3$ समेत्य भरतर्षभ — After 27^{ab}, K$_4$ D$_{1-3}$ ins

1186* सद्भि॰ समागमो नित्य सर्वपापहर स्मृत ।;

while S (except G$_3$) ins

1187* पावन परम मन्ये दर्शन ते महामुने ।

— ^{c}) M$_1$ इन्द्रियाणां (for °याभि) G$_4$ M$_3$ इन्द्रियाणि मनोधैर्यं — ^{d}) K$_4$ D$_{2.3}$ transp दम and शम॰

28 ^{a}) T$_1$ G$_4$ M$_1$ दयालुत्व ; G$_1$ तथा सत्य ; M$_3$ दयार्थत्व (for दया सत्य) — ^{b}) D$_c$ सत्य (for सर्वं) — After 28^{ab}, K$_4$ D$_{1-3}$ ins

1188* लोका समस्ता धर्मेण धार्यन्ते सचराचरा ।
धर्मोऽपि धार्यते ब्रह्मन्धृतियुक्तात्मना त्वया ।,

while S (except G$_3$) ins

1189* विशुद्धसत्त्वसपन्नो न त्वदन्योऽस्ति कश्चन ।

29 ^{a}) K$_1$ विसघुष्ट, B$_{1.3}$ विशिष्ट ते — ^{b}) B$_4$ (m as in text) कामकृत्स्वर्गवासिन॰ — ^{d}) K$_{3.4}$ D$_c$ D$_{1-6}$ T$_2$ G$_3$ °म्रत॰

30 ^{d}) K$_3$ समुपास्थित॰, T$_2$ प्रत्यपद्यत ; G$_1$ प्रत्यभाषत

31 ^{b}) =1 212 3^{d}, etc T$_1$ शोभिना, G$_4$ °नादिना — ^{c}) S$_1$ K D$_{1-3.5}$ विमानेन (for विचित्रेण) — ^{d}) Ś$_1$ D$_2$ T$_1$ G$_1$ तदा (for तथा)

32 ^{a}) Ś$_1$ K$_{1.3.4}$ B D$_{1-3}$ विप्रर्षे, D$_c$ विप्रर्षिर् — ^{b}) D$_2$ G$_4$ M कर्मनिर्जि(M$_1$ °र्मि)त — ^{c}) T$_1$ G$_{2.4}$ M स्वमु° (for °समु) — ^{d}) K$_4$ B$_2$ गतिं (for मुने) G$_1$ सप्राप्तोस्मि परां मुने

33 ^{c}) K$_4$ भगवत् (for भवता) — ^{d}) K$_3$ °वासिन ; B$_3$ °वासिन

34 ^{c}) B$_{2-4}$ D$_n$ D$_{4.6}$ G$_3$ तत्र सुख, D$_c$ स्वर्गफल K$_{3.4}$ B$_{1.3}$ D$_{1.3}$ G$_1$ M$_2$ किंचिद् ; D$_5$ किं स्विद् ; G$_{2.4}$ किं तु ; M$_1$ किं नु (for किं च) — ^{d}) K$_{1.2.4}$ D$_2$ T$_2$ दोषा Ś$_1$ K$_{1.2.4}$ °दूत के

35 ^{a}) K$_1$ B$_2$ D$_n$ D$_1$ G$_4$ M$_1$ साप्तपद K$_4$ D$_c$ D$_{n3}$ (by corr) D$_1$ T$_2$ G$_1$ मैत्रम् — ^{b}) D$_3$ प्राहु॰ K$_4$ T$_2$ G$_1$ कुलोदिता॰, T$_1$ M$_2$ द्रुहा॰, G$_{2.4}$ M$_1$ °व्रता॰ — ^{c}) Ś$_1$ K D$_c$ D$_{1-3.5}$ तु (for च) — ^{d}) K$_3$ विभो ह्यह, K$_4$ D$_{1.3}$ T अह प्रभो

36 ^{a}) K$_{2-4}$ B$_1$ D$_c$ D$_{1.5}$ transp तथ्य and पथ्य T$_1$ तत्र (for तथ्य), and यत् (for च) — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ तत्त्व ब्रूहि, D$_5$ T$_2$ G$_1$ तद्ब्रूहि त्व, T$_1$ प्रब्रवीहि (for तद्ब्रवीहि) D$_5$ महामते, T$_2$ G$_1$ विचारयन् (for [अ]विचारयन्) — ^{c}) T$_2$ G$_1$ तदा (for तथा) — ^{d}) K$_1$ G$_4$ गिरां, T$_1$ G$_1$ M गिर

Colophon — *Major parvan* S$_1$ K$_{1.2}$ D$_{n2}$ T$_1$ G$_{2.4}$ आरण्य — *Sub parvan* K$_{3.4}$ B D$_c$ D$_{n1}$ $_{n3}$ D$_{1-6}$ T$_1$ G$_3$ व्रीहिद्रौणिक, M$_2$ व्रीहिद्रोणोपाख्यान G$_1$ (om sub parvan name) mentions only मुद्गलोपाख्यान — *Adhy name* M$_2$ देवदूतागमन — *Adhy no* (figures, words or both) D$_n$ 258 (D$_{n3}$ 259), D$_1$ 261, T$_1$ G$_3$ M 250 (M$_2$ 252), T$_2$ G$_1$ 247, G$_2$ 249 — *Śloka no* D$_n$ 36

२४७

देवदूत उवाच ।
महर्षेऽकार्यबुद्धिस्त्वं यः स्वर्गसुखमुत्तमम् ।
संप्राप्तं बहु मन्तव्यं विमृशस्यबुधो यथा ॥ १
उपरिष्टादसौ लोको योऽयं स्वरिति संज्ञितः ।
ऊर्ध्वगः सत्पथः शश्वद्देवयानचरो मुने ॥ २
नातप्ततपसः पुंसो नामहायज्ञयाजिनः ।
नानृता नास्तिकाश्चैव तत्र गच्छन्ति मुद्गल ॥ ३
धर्मात्मानो जितात्मानः शान्ता दान्ता विमत्सराः ।
दानधर्मरताः पुंसः शूराश्चाहतलक्षणाः ॥ ४
तत्र गच्छन्ति कर्माग्र्यं कृत्वा शमदमात्मकम् ।
लोकान्पुण्यकृतां ब्रह्मन्सद्भिरासेवितान्नृभिः ॥ ५
देवाः साध्यास्तथा विश्वे मरुतश्च महर्षिभिः ।
यामा धामाश्च मौद्गल्य गन्धर्वाप्सरसस्तथा ॥ ६
एषां देवनिकायानां पृथक्पृथगनेकशः ।
भास्वन्तः कामसंपन्ना लोकास्तेजोमयाः शुभाः ॥ ७
त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणि योजनानां हिरण्मयः ।
मेरुः पर्वतराड्यत्र देवोद्यानानि मुद्गल ॥ ८
नन्दनादीनि पुण्यानि विहाराः पुण्यकर्मणाम् ।
न क्षुत्पिपासे न ग्लानिर्न शीतोष्णभयं तथा ॥ ९
बीभत्समशुभं वापि रोगा वा तत्र केचन ।

247

1 ^{a}) $B_{2\,4}$ Dn $D_{4\,6}$ G_3 आर्यबुद्धि (with hiatus!), T_1 पात्रमुख्य, T_2 [ऽ]कल्पबुद्धि — ^{b}) K_4 $D_{2\,3}$ G_2 यत् (for य) — ^{c}) S (except G_3) °स प्रतिपत्त(T_1 °वक्त)व्य — ^{d}) $Ś_1$ B_3 Dc विमृष; K_{1-3} B_1 Dn_1 n_3 $D_{4\,6}$ विमृष्य, D_1 विमृक्ष्य, D_2 विमृज्य — After 1, K_4 D_{1-3} ins

1190* नन्दनादीनि रम्याणि तत्रोद्यानानि मुद्गल ।
सर्वकामफलैर्वृक्षैः शोभितानि समन्ततः ।
[Cf 9]

2 ^{a}) $B_{1\,3}$ Dc Dn $D_{4\,6}$ G_3 च स्वर्°; B_2 D_2 T $G_{1\,2\,4}$ M अय (for असौ) — ^{b}) K_4 D_3 सञ्ज्ञक°, B_4 शब्दित° (for संज्ञित) T_1 य स्वर्ग इति संज्ञित

3 ^{a}) $Ś_1$ चैव, K_1 धैर्य, K_3 चर्या, Dc पुसा; $D_{1-3\,5}$ मर्त्या (for पुंसो) — ^{b}) K_4 याचका° (for याजिन°) — ^{c}) T_1 नाहृता $D_{1\,2}$ स्तेनास् (for चैव)

4 ^{a}) B_2 हि पुरुषा°; T $G_{1\,4}$ M_2 महात्मान (for जिता) — ^{b}) B_4 T_1 $G_{3\,4}$ M जितेन्द्रिया° (for विमत्सरा) — ^{c}) K_3 D_5 T_1 $G_{2\,4}$ परा (for °रता) $Ś_1$ $K_{2\,4}$ प्रज्ञा°, K_1 यज्ञा°, K_3 $D_{2\,3\,5}$ प्राज्ञा°; Dc D_1 मर्त्या; T_1 $G_{2\,4}$ M_1 नित्य (for पुंस°) — ^{d}) B_1 शूरास्तेजोमया शुभा; B_{2-4} D (except $D_{3\,5}$) G_3 M_2 शूराश्चाहवलक्षणा, T $G_{1\,2\,4}$ श्चाहितल°

5 ^{a}) K_3 ते कर्म, B_{1-3} Dn $D_{4\,6}$ T_1 G_{2-4} धर्माग्र्य; $D_{2\,3}$ कृत्वाग्र्य, M_2 धामाग्र (for कर्माग्र्य) — ^{b}) S_1 शम दमादिक; B_1 $G_{1\,4}$ M दमशमात्मक — ^{c}) K_4 Dc $D_{1\,6}$ पुण्यकृतान्, M_2 तमान् — ^{d}) B_2 चरितात्मभि, $B_{3\,4}$ Dn $D_{4\,6}$ G_3 चरितान्नृभि; Dc सेवितात्मभि°, T_1 °चरित नृप

6 ^{b}) Dc महर्षय°, D_1 T_1 M सहर्षिभि° B Dn $D_{4\,6}$ G_3 तथैव च महर्षय — ^{c}) K_1 T_2 G_{2-4} यामायामाश्च, K_4 Dc_2 T_1 G_1 यमो धाता च, D_1 यामा वामाश्च B_4 सौकुल्य (for मौद्गल्य), cf v l 13^{c} — B_2 om (hapl) 6^{d}–13^{c} — After 6, K_3 (line 2 in marg *sec m*) ins

1191* देवानामपि मौद्गल्य काङ्क्षिता सा परा गति ।
न दुःखमसुखं चापि रागद्वेषौ कुतो मुने ।

7 B_2 om 7 (cf v l 6), K_3 om 7^{ab} — ^{a}) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ D_5 एव; T_2 एतद्; G_3 येषां (for एषां) T_1 एते देवनिकायास्ते — D_4 om (? hapl) from 7^{b} up to योजनाना in 8^{b} — ^{c}) K_3 ततो वै, T_1 भ्राजत° (for भास्वन्त°) — ^{d}) K_4 स्मृता (for शुभा)

8 B_2 om 8 (cf v l 6), D_4 om up to योजनाना (cf v l 7) — ^{b}) $B_{3\,4}$ Dn D_5 T_2 $G_{2\,3}$ योजनानि — ^{c}) $D_{3\,4}$ $G_{2\,4}$ अत्र; D_6 G_3 तत्र (for यत्र) K_3 मेरुः पर्वतराजान, T_1 मेरो पर्वतराजस्य

9 B_2 om 9 (cf v l 6) — ^{a}) T_2 चत्वारि (for पुण्यानि) — ^{b}) K_1 T_2 विहार T_1 कर्मण — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ न क्षुत्तृष्णे न च ग्लानिर् — ^{d}) B Dn $D_{4\,6}$ G_3 M_2 शीतोष्णे, T_2 G_1 ष्णौ, M_1 ष्ण (for ष्ण)

10 B_2 om 10 (cf v l 6) — ^{a}) T_1 अभ्रिग, T_2

मनोज्ञाः सर्वतो गन्धाः सुखस्पर्शाश्च सर्वशः ॥ १०
शब्दाः श्रुतिमनोग्राह्याः सर्वतस्तत्र वै मुने ।
न शोको न जरा तत्र नायासपरिदेवने ॥ ११
ईदृशः स मुने लोकः स्वकर्मफलहेतुकः ।
सुकृतैस्तत्र पुरुषाः संभवन्त्यात्मकर्मभिः ॥ १२
तैजसानि शरीराणि भवन्त्यत्रोपपद्यताम् ।
कर्मजान्येव मौद्गल्य न मातृपितृजान्युत ॥ १३
न च स्वेदो न दौर्गन्ध्यं पुरीषं मूत्रमेव च ।
तेषां न च रजो वस्त्रं बाधते तत्र वै मुने ॥ १४
न म्लायन्ति स्रजस्तेषां दिव्यगन्धा मनोरमाः ।
पर्युह्यन्ते विमानैश्च ब्रह्मन्नेवंविधाश्च ते ॥ १५
ईर्ष्याशोकक्लमापेता मोहमात्सर्यवर्जिताः ।
सुखं स्वर्गजितस्तत्र वर्तयन्ति महामुने ॥ १६
तेषां तथाविधानां तु लोकानां मुनिपुंगव ।
उपर्युपरि शक्रस्य लोका दिव्यगुणान्विताः ॥ १७
पुरस्ताद्ब्रह्मणस्तत्र लोकास्तेजोमयाः शुभाः ।
यत्र यान्त्यृषयो ब्रह्मन्पूताः स्वैः कर्मभिः शुभैः ॥ १८
ऋभवो नाम तत्रान्ये देवानामपि देवताः ।
तेषां लोकाः परतरे तान्यजन्तीह देवताः ॥ १९
स्वयंप्रभास्ते भास्वन्तो लोकाः कामदुघाः परे ।
न तेषां स्त्रीकृतस्तापो न लोकैश्वर्यमत्सरः ॥ २०
न वर्तयन्त्याहुतिभिस्ते नाप्यमृतभोजनाः ।

G_1 वाशुभ (for अशुभ) Ś$_1$ K_2 D_1 M_1 चापि, B_1 चैव (for वापि) — ^{b}) $D_{5\ 6}$ न च (for तत्र) B (B_2 om) Dc Dn $D_{4\ 6}$ T_1 G_3 M तत्र किंचिन्न (T_1 °च न) विद्यते, T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ रोगो वा तत्र कश्चन — ^{c}) T_2 G_1 सर्वशो — ^{d}) Ś$_1$ च सर्वत ; D_1 च मारुत , T_1 समतत , T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ M_1 च वायव° (for च सर्वश°)

11 B_2 om 11 (cf v l 6) — ^{a}) Dc गधा° (for शब्दा) T_2 $G_{2\ 4}$ M शब्द[ ] श्रुतिमनोग्राह्य° — ^{b}) Ś$_1$ श्रूयते (for सर्वतस्) — K_4 om (hapl) 11^{c}–16^{d} — ^{d}) Ś$_1$ Dc D_3 $G_{1\ 4}$ M नायास परिदेवन (Dc °ने, D_3 M °ना), $K_{1\ 2}$ नायासपरित्रेवन; T G_2 °परिदेवना

12 K_4 B_2 om 12 (cf v l 6, 11) — ^{a}) D_3 न ईर्ष्या तु (for ईदृश स) K_1 D_3 स मुनेर्, T_2 सुमनो° (for स मुने) — ^{b}) Ś$_1$ K_2 सुकर्म° ; B_4 T $G_{1\ 2\ 4}$ M_2 स्वधर्म — ^{c}) D_{1-3} M पुरुष° T_1 सुकृतस्तत्र पुरुष — ^{d}) K_1 Dc_2 $D_{2\ 3}$ T_1 M_1 सभवति, D_1 सचरति D_3 °कर्मसु

13 K_4 om 13 (cf v l 11), B_2 om 13^{abc} (cf v l 6) — ^{a}) K_3 Dc तेजसानि — ^{b}) Dc °युज्यता (for °पद्यताम्) — ^{c}) G_4 धर्म (for कर्म) B_4 सौकुल्य (for मौद्ग) — ^{d}) B_3 [अ]त ; D_2 तु, D_3 च, D_5 [अ]पि (for [उ]त)

14 K_4 om 14 (cf v l 11) — ^{a}) T_2 G_1 वा (for च) Ś$_1$ K (K_4 om) Dc $D_{1-3\ 5}$ न स्वेदो न च दौ°, B Dn $D_{4\ 6}$ $G_{2\ 3}$ M न सस्वेदो न दौ° — ^{b}) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ पुरीपो B M_1 वा (for च) — ^{c}) $D_{2\ 3}$ एपा Ś$_1$ K (K_4 om) Dc D_{1-3} (by transp) च न, G_1 तु न T_1 जरा (for रजो) — ^{d}) T_1 न वाधा (for बाधते) G_1 बाधते नाधयो मुने, $G_{2\ 4}$ बाधते हि तपोधन

15 K_4 om 15 (cf v l 11) — ^{a}) $B_{1\ 4}$ G_1 न ग्लायति, D_5 (by transp) म्लायति न G_1 सर्वा (for तेषां) — ^{c}) K_3 D_5 पर्युज्यते, B_1 Dc_2 प्रयुज्यते, B_{3-4} Dc_1 Dn $D_{4\ 6}$ G_3 सयुज्य($B_{2\ 3}$ °ज्य)ते, D_3 पर्यटति; T_1 $G_{1\ 4}$ पर्यूह्यते, T_2 G_2 समू(G_2 °सु)ह्यते — ^{d}) K_3 B Dn D_{4-6} G_3 ब्रह्मस्तेनविधैश्च, Dc °स्तैवविधैश्च $D_{2\ 3}$ T_1 $G_{2\ 4}$ M हि (for च) B_1 ता°, B_3 D_1 ये (for ते)

16 K_4 om 16 (cf v l 11) — ^{a}) Ś$_1$ K_1 Dc D_2 °क्लमोपेता ; T_1 °मोहक्लमा° , G_1 °शोकसमो° — ^{b}) T_1 मद° — ^{d}) B Dn $D_{4\ 6}$ T_1 G_3 वर्तयते M_2 मनोरमा° (for महा°)

17 ^{a}) T_1 तेषा तथा विमानाना — ^{c}) $B_{2\ 3}$ D (except D_{1-3}) G_3 लोकस्य (for शक्र°) — ^{d}) Dn_2 n_3 $D_{4\ 6}$ G_3 लोका दिव्या गुणा°, T $G_{2\ 4}$ M लोको °न्वित ; G_1 दिव्यो लोकगुणान्वित

18 ^{a}) T_1 G_4 परितो ; T_2 G_1 परस्ताद् ; G_2 M परतो (for पुरस्ताद्) Ś$_1$ $B_{2\ 3}$ Dn_1 ब्राह्मण S (except G_3) तस्य (for तत्र) — ^{b}) S (except G_3) लोकस्तेजोमय शुभ° — ^{d}) Dc सुखै (for शुभै°) B_4 पूता स्व स्वैस्तु कर्मभि°

19 ^{a}) K_3 B_4 D_5 ऋषयो, T_1 मानवा (for ऋभवो) — T_1 om 19^{c}–22^{b}, K_4 G_1 om (hapl) 19^{cd} — ^{c}) $K_{1\ 2}$ G_2 लोक° ; B_4 Dc_1 Dn_1 G_4 लोकात् Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ परतरस — ^{d}) K_3 क्षरतीह, G_4 $D_{1\ 3}$ जयतीह

20 T_1 om 20 (cf v l 19) — ^{a}) Dc वा (for ते) $B_{1\ 2}$ D_5 G_3 भासतो — ^{b}) M कामदुह — ^{c}) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ $D_{1-3\ 5}$ धी (for स्त्री°) — ^{d}) Ś$_1$ Dc लोकैश्वर्यमत्सरा° ; $G_{1\ 2\ 4}$ M भोगै(G_1 लोभ)श्वर्यमत्सर°

21 T_1 om 21 (cf v l 19) — ^{a}) D_2 (by corr)

तथा दिव्यशरीरास्ते न च विग्रहमूर्तयः ॥ २१
न सुखे सुखकामाश्च देवदेवाः सनातनाः ।
न कल्पपरिवर्तेषु परिवर्तन्ति ते तथा ॥ २२
जरा मृत्युः कुतस्तेषां हर्षः प्रीतिः सुखं न च ।
न दुःखं न सुखं चापि रागद्वेषौ कुतो मुने ॥ २३
देवानामपि मौद्गल्य काङ्क्षिता सा गतिः परा ।
दुष्प्रापा परमा सिद्धिरगम्या कामगोचरैः ॥ २४
त्रयस्त्रिंशदिमे लोकाः शेषा लोका मनीषिभिः ।
गम्यन्ते नियमैः श्रेष्ठैर्दानैर्वा विधिपूर्वकैः ॥ २५
सेयं दानकृता व्युष्टिरत्र प्राप्ता सुखावहा ।
तां भुङ्क्ष्व सुकृतैर्लब्धां तपसा द्योतितप्रभः ॥ २६
एतत्स्वर्गसुखं विप्र लोका नानाविधास्तथा ।
गुणाः स्वर्गस्य प्रोक्तास्ते दोषानपि निबोध मे ॥ २७
कृतस्य कर्मणस्तत्र भुज्यते यत्फलं दिवि ।
न चान्यत्क्रियते कर्म मूलच्छेदेन भुज्यते ॥ २८
सोऽत्र दोषो मम मतस्तस्यान्ते पतनं च यत् ।
सुखव्याप्तमनस्कानां पतनं यच्च मुद्गल ॥ २९
असंतोषः परीतापो दृष्ट्वा दीप्ततराः श्रियः ।
यद्भवत्यवरे स्थाने स्थितानां तच्च दुष्करम् ॥ ३०
संज्ञामोहश्च पततां रजसा च प्रधर्षणम् ।
प्रम्लानेषु च माल्येषु ततः पिपतिषोर्भयम् ॥ ३१
आ ब्रह्मभवनादेते दोषा मौद्गल्य दारुणाः ।

ते (for न) G_1 वर्तयत्याहुतिभिस्ते, M न वर्तयत्याहुतिस्ते — ^{b}) T_2 $G_{2\,4}$ ते न चा, G_1 न च च, M न चापि (for ते नापि) K_3 B_2 $D_{2\,8}$ $G_{1\,3}$ भोजिन D_5 ते नानामृतभोजिन — ^{d}) B_1 रूपिण (for मूर्तय)

22 D_4 om 22^{c}–23^{b} T_1 om 22^{ab} (of v l 19) — ^{a}) K_4 निमेषा, T_2 $G_{1\,3}$ नासुखा, G_4 M नासुखे (for न सुखे) $B_{2\,3}$ Dn D_6 G_8 ते (for च) B_1 न च सुखे सुखकामा — ^{c}) K_4 न कल्पे परिवर्तेते; T_1 न कल्पपरिवृत्तेषु, T_2 न वर्तेते

23 D_4 om 23^{ab} (of v l 22) — ^{a}) K_1 Dc_2 T_2 $G_{1\,3}$ जरामृत्यु, K_4 $D_{2\,6}$ G_8 जरामृत्यू — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ तथैव, M_2 सुखानि (for सुख न) K_3 Dc Dn_1 $D_{2\,5\,6}$ T_2 G_8 हर्ष (K_3 र्ष, D_8 र्ष) प्रीतिसुख न च, Dn_2 हर्षे प्रीति कथचन, T_1 $G_{1\,3}$ M_1 हर्प (G_2 M_1 °र्ष-) प्रीतिसुखानि च — ^{c}) D_1 च दुःख (for दुःख न) K_3 D_3 T_1 M_1 असुख; G_1 वासुख (for न सुख) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ चास्ति; K_3 B_{1-3} Dc_2 T_1 $G_{1\,2\,4}$ M_1 वापि (for चापि) T_2 दुःख वाप्यसुख वापि

24 ^{b}) K_1 T_1 पुरा (for परा) — ^{c}) T_2 पुष्पोपमा परा सिद्धिर् — ^{d}) $Ś_1$ K_1 Dc_2 अकाम्या का

25 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ अमी (for इमे) $K_{3\,4}$ B D T_2 $G_{1\,3}$ देवा (D_1 भावा) (for लोका) — ^{b}) N T $G_{1\,3}$ येषां (K_4 तेषां) (for शेषा) — ^{c}) T नियतैर् T दांतैर्, G_1 शांतैर् (for श्रेष्ठैर्) — ^{d}) T_2 G_1 दांतै (for दानै) T_2 वृद्धि (for विधि)

26 ^{a}) T_2 सेय दानवता वीर — ^{b}) K Dc $D_{1\,3\,5}$ त्वया, T G_1 अनु (for अत्र) $Ś_1$ त्वया प्राप्ता ह्यनुत्तमा; B Dn $D_{2\,4\,6}$ अनुप्राप्ता सुख त्वया — $Ś_1$ om 26^{c}–27^{b} — ^{c}) Dc प्रकृतैर् K_3 तां भुक्ष्व सुकृतेनाद्य

27 $Ś_1$ om 27^{ab} (of v l 26) — ^{a}) $G_{2\,4}$ एव (for एतत्) K_4 D_3 G_1 स्वर्गफल — ^{c}) S_1 $K_{1\,2}$ ते प्रोक्ता (by transp), K_3 Dc S (except G_3) चोक्तास्ते; B_1 भोग्यास्ते K_4 D_{1-3} उक्ता गुणास्ते स्वर्गस्य

28 ^{a}) B_1 तात, T_1 G_1 तस्य (for तत्र) — ^{b}) B_1 सुज्यते $Ś_1$ $K_{1\,2}$ Dc तत् (for यत्) K_4 यस्फल भुज्यते दिवि — ^{d}) B_1 मूलभेदेन; G_3 सूत्रछेदेन

29 ^{a}) G_1 तत्र (for सोऽत्र) — ^{b}) T_1 तस्याध- (for तस्यान्ते) K_4 $D_{1\,3}$ गमन (for पतन) — ^{d}) T $G_{2\,4}$ M_1 सहसा (for पतन) B_4 Dc यत्र, D_2 तच्च, T_2 य च G_1 सहश्लाघश्च मुद्गल

30 ^{a}) $Ś_1$ K Dc Dn_2 D_8 T_1 G_1 असतोषपरीतापो ($K_{1\,2}$ Dc_2 D_8 पौ; T_1 नां) — ^{b}) $K_{3\,4}$ $D_{3\,5}$ दीप्ततरां श्रिय, D_2 दीप्ता परश्रिय, T_1 $G_{2\,4}$ M दीप्तां परश्रिय; T_2 G_1 परगतां श्रिय — ^{c}) T_2 M तद् (for यद्) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ D_1 °त्यमरस्थाने, K_3 त्परम; Dn_2 $D_{4\,6}$ °त्यधरे स्थाने, D_2 त्यपरे स्थाने, T_1 त्यातुले ज्ञाते, T_2 $G_{1\,2\,4}$ त्य(G_1 त्या)तुले स्थाने; M त्यातुरे स्थाने — ^{d}) B_1 यच्च; $B_{2\,3}$ Dn D_{4-6} G_3 तस्सु, Dc चेत्त (for तच्च) $Ś_1$ K_{1-3} दुःखद, T_2 $G_{1\,2\,4}$ दुष्कृत, M_1 दुष्पह (for दुष्करम्)

31 ^{a}) S_1 °मोहाश्च — ^{b}) K_4 $D_{2\,4}$ स- (for च) — ^{c}) K_3 Dc G_1 अम्ला, M_2 प्रमादेषु (for प्रम्ला) D_1 तु, T_1 हि (for च) Dc मानेषु; D_1 पुण्ये° (for माल्ये°) — ^{d}) $G_{2\,4}$ M तस्मात् (for तत) B_2 D_1 प्रपतितोर्; G_1 पियतिषोर् D_1 मृश, T_2 क्षय (for भयम्) T_1 तस्माच्च

नाकलोके सुकृतिनां गुणास्त्वयुतशो नृणाम् ॥ ३२
अयं त्वन्यो गुणः श्रेष्ठश्च्युतानां स्वर्गतो मुने ।
शुभानुशययोगेन मनुष्येषूपजायते ॥ ३३
तत्रापि सुमहाभागः सुखभागभिजायते ।
न चेत्संबुध्यते तत्र गच्छत्यधमतां ततः ॥ ३४
इह यत्क्रियते कर्म तत्परत्रोपभुज्यते ।
कर्मभूमिरियं ब्रह्मन्फलभूमिरसौ मता ॥ ३५
एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां पृच्छसि मुद्गल ।
तवानुकम्पया साधो साधु गच्छाम माचिरम् ॥ ३६

व्यास उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा तु मौद्गल्यो वाक्यं विममृशे धिया ।
विमृश्य च मुनिश्रेष्ठो देवदूतमुवाच ह ॥ ३७
देवदूत नमस्तेऽस्तु गच्छ तात यथासुखम् ।
महादोषेण मे कार्यं न स्वर्गेण सुखेन वा ॥ ३८
पतनं तन्महद्दुःखं परितापः सुदारुणः ।
स्वर्गभाजश्च्यवन्तीह तस्मात्स्वर्गं न कामये ॥ ३९
यत्र गत्वा न शोचन्ति न व्यथन्ति चलन्ति वा ।
तदहं स्थानमत्यन्तं मार्गयिष्यामि केवलम् ॥ ४०

पततो भय

32 ^{a}) S_1 K D_0 D_{2-3} $_5$ °भुवनाद् — ^{b}) B_4 मौकुल्य — ^{c}) $Ś_1$ K_{1} $_2$ B_3 $_4$ D_2 G_1 नाक(G_1 देव)लोकेषु कृ°, T_1 G_4 M_2 नाग(T_1 देव)लोके सु° — ^{d}) T_1 M_1 मिता°, G_2 $_4$ M_2 मता (for नृणाम्)

33 ^{a}) K_1 अन्यस्त्वय (*for* अय त्वन्यो) K_3 स्वल्पो गुण , K_4 B_2 $_4$ D_0 D_1 $_4$ त्वन्यो गुण , B_1 तुल्यो गुण (for त्वन्यो गुण) — ^{b}) $Ś_1$ K_1 $_2$ D_1 $_3$ T_1 सर्व° (for स्वर्ग°) S_1 K_1 $_2$ $_4$ D_1 $_3$ गुणै (for मुने) — ^{c}) K_4 D_3 T G_1 $_2$ $_4$ M_2 सु(T_1 दु°)खानु° — ^{d}) $Ś_1$ K_1 $_2$ मानुषेषु $Ś_1$ प्र , S (except G_3) [ए]व (for [उ]प)

34 T_1 om 34^{ab} — ^{a}) K_3 B_1 T_2 G_1 M_2 सुमहा भाग; B_{2-4} D_0 Dn D_{1-4} $_6$ G_3 स महाभाग (D_{2-4} G_3 °ग) — ^{b}) $Ś_1$ K_1 $_2$ B_4 Dc T_2 अपि (for अभि-) K_4 D_3 सुखभो(D_3 °भा)गी हि जायते; G_2 $_4$ कुले महति जा° — ^{c}) Dc G_1 M स; T_1 सु (for स-) — ^{d}) $Ś_1$ प्राप्तो- धमतां तत (sic), T_2 गच्छत्ययमतद्वित° — After 34, M_1 ins

1192* तत्र गत्वा निवर्तन्ते न क्षुधा योगिनस्तथा ।

35 ^{a}) T_2 G_1 लोके (for कर्म) — ^{b}) D_1 G_1 (*sup lin* as in text) [उ]पयुज्यते — ^{d}) $Ś_1$ K_1 $_2$ D_2 असौ परा, K_4 D_3 अतो परा, T_1 तु स स्मृत° T_2 भोगभूमिर° स्मृता — After 35, D_5 ins 1193*

36 ^{b}) S_1 K_1 $_2$ Dc यन्मां त्व परिपृच्छसि; M_1 यन्मा पृच्छति मुद्गल — ^{d}) T_2 G_1 $_2$ तत्र (for साधु) B_3 D_1 $_3$ G_4 गच्छामि, G_1 °च

37 S_1 K_2 श्रीव्यास (for व्यास उ°) — ^{a}) T_1 G_2 $_4$ M एवमुक्तस (for एतच्छ्रुत्वा) S_1 K_1 $_2$ च (for तु) — ^{b}) $Ś_1$ K_1 $_2$ B_1 $_4$ Dn_2 D_4 $_6$ विममृशे - $_2$ $_3$ Dc विमृशते, T_1 स विमृशद्; G_2 $_4$ सोवि(M_1 ° ^{c}) S_1 K_1 $_2$ B_{1-3} Dn_2 n_3 D_6 विमृश्य च, Dc विमृशत, M_2 विमृष्यत

38 Before 38, M_1 ins मुनि° — ^{c}) K_3 D_0 D_3 महादोषेन *B_1* वाक्य (*for* कार्यं) — ^{d}) *Dc* स्वर्गो न K_2 $_3$ D_1 $_5$ च (for वा)

39 G_2 om (hapl) 39^{a}–40^{b} — ^{a}) $Ś_1$ K_1 $_2$ $_4$ D_3 T_2 G_1 पतनात; K_3 B D_0 Dn D_1 $_2$ $_{4-6}$ G_3 °नांते; T_1 °तां तन्, M °ता तु (for °न तन्) B_2 $_4$ Dc_2 Dn_1 *D_{5-6}* T G_4 महादुःख — ^{b}) K_3 $_4$ D_1 $_3$ परिताप, G_1 पततोपि $Ś_1$ K B_{2-4} Dc_1 D_1 $_3$ सुदारुण — ^{c}) $Ś_1$ K_{1-3} *T_1* [अ]भु वति, B_2 Dc_1 Dn D_{1-6} G_3 चरति, Dc_2 भवति, D_5 (by corr) G_4 पतति, T_2 स्रवति (for च्यवन्ति)

40 G_2 om 40^{ab} (of v l 39) — ^{b}) *D_1* T_1 *G_4* M व्यथंते K_3 B_4 D_0 G_4 च (for वा) T_2 G न च्यवति पतन्ति त (G °स्युत) — ^{c}) G_1 ततोह B_4 अन्यत्र; T_1 अन्यत्तन् (for अत्यन्त) — ^{d}) $Ś_1$ जन°, K B_4 D_{1-3} $_5$ अर्जे° (for मार्ग°) B_3 माचिर (for केवलम्) — *Dn* (!) ins after 40 *D_5, after 35*

इत्युक्त्वा स मुनिर्वाक्यं देवदूतं विसृज्य तम् ।
शिलोञ्छवृत्तिमुत्सृज्य शममातिष्ठदुत्तमम् ॥ ४१
तुल्यनिन्दास्तुतिर्भूत्वा समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।
ज्ञानयोगेन शुद्धेन ध्याननित्यो बभूव ह ॥ ४२
ध्यानयोगाद्बलं लब्ध्वा प्राप्य चर्द्धिमनुत्तमाम् ।
जगाम शाश्वतीं सिद्धिं परां निर्वाणलक्षणाम् ॥ ४३
तस्मात्त्वमपि कौन्तेय न शोकं कर्तुमर्हसि ।
राज्यात्स्फीतात्परिभ्रष्टस्तपसा तदवाप्स्यसि ॥ ४४
सुखस्यानन्तरं दुःखं दुःखस्यानन्तरं सुखम् ।
पर्यायेणोपवर्तन्ते नरं नेमिमरा इव ॥ ४५
पितृपैतामहं राज्यं प्राप्स्यस्यमितविक्रम ।
वर्षात् त्रयोदशादूर्ध्वं व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ ४६

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा स भगवान्व्यासः पाण्डवनन्दनम् ।
जगाम तपसे धीमान्पुनरेवाश्रमं प्रति ॥ ४७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४७ ॥ समाप्तं व्रीहिद्रौणिकपर्व ॥

२४८

वैशंपायन उवाच ।

तस्मिन्बहुमृगेऽरण्ये रममाणा महारथाः ।
काम्यके भरतश्रेष्ठा विजह्रुस्ते यथामराः ॥ १
प्रेक्षमाणा बहुविधान्वनोद्देशान्समन्ततः ।

(for इत्युक्त्वा स) — ^{b}) K_3 B_1 G_1 विसर्ज्य D_c च, G_1 वै (for तम्) — ^{c}) B_{1-3} D (except $D_{1\ 3\ 5}$) G_3 वृत्ति धर्मात्मा

42 42^{a}=(var) Gītā (Vulg) 12 19 — 42^{b}=*ibid* 6 8 — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ ज्ञानशुद्धेन योगेन — ^{d}) M_2 ज्ञान-नित्यो — After 42, K_4 D_{1-3} ins

1194* निगृहीतेन्द्रियग्राम समयोजयदात्मनि ।
युक्तचित्त तथात्मान युयोज परमेश्वरे ।

43 ^{a}) G_1 ध्यानयोगे T_1 फल; G_4 वर (for बल) Dn_3 G_2 M_1 योगबल लब्ध्वा, T_2 योगे मनो बध्वा, M_2 ज्ञानयोगफल लब्ध्वा — ^{b}) K_4 D_3 वृद्धिम्, B Dn $D_{1\ 2\ 4}$ T G बुद्धिम्; D_6 ऋद्धिम् (for चर्द्धिम्) D_1 च उत्तमां (for अनु°) — ^{c}) $Ś_1$ वृद्धिं; K_3 B_1 ऋद्धिं (for सिद्धिं) — ^{d}) B_4 निर्वेद (for निर्वाण)

44 T_1 om 44^{cd} — ^{c}) D_3 राज्यस्यातात्, G_2 राज्या स्स्थिरात्

45 ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ M_2 णोपवर्तंत (M_2 ते), K_4 $D_{2\ 3}$ णेव वर्तंते; B_{1-3} Dc Dn $D_{4\ 6}$ T_1 G_3 णोपसर्पंति (Dn T_1 ते), T_2 G_1 णोपगच्छते (G_1 °ति), $G_{2\ 4}$ णानुवर्तंते — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ B_4 नर नेमिचरा, K_4 (m as in text) D_3 (*sup lin sec m*) नर नेमिपरा; B_3 Dc रथ नेमिनरा, D_5 T_2 G_1 नरा नेमिचरा (T_2 °गता, G_1 मरा), T_1 नरान्नेवमरा

46 ^{b}) B_1 लप्स्यसे , Dc प्राप्स्यसे

47 T G_1 om the ref — ^{a}) B_{3-4} Dn_1 n_3 स एव मुक्त्वा (by transp) D_5 T G_1 तु (for स) — ^{b}) M_1 व्यास सत्यवतीसुत — 47^{cd}=1 1 55^{cd} — 47^{c}=1 107 23^{c}

Colophon — *Major parvan* $Ś_1$ K_3 Dn_3 $G_{2\ 4}$ आरण्य — *Sub parvan* N G_3 व्रीहि(K_4 *om* व्रीहि) द्रौणिक, followed (except in B_2 D_3) by समाप्त; T G_2 व्रीहिद्रो(T_2 द्रौ)णोपाख्यान G_1 (om sub parvan name) mentions only मुद्गलोपाख्यान — *Adhy name* M_3 व्रीहिद्रोणमोक्षस्तुति — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 259 (Dn_3 260), D_1 262, T_1 G_4 M (M_3 *inf lin*) 251 (M_3 orig 254), T_2 G_1 248, G_2 250 — *Śloka no* Dn 51 (Dn_3 50), D_1 53

☞ After adhy 247, D_{c1} Dn $D_{1\ 2\ 6}$ G_3 ins two addl adhy given in App I (No 25), comprising the famous Durvāsas episode, which, as may be seen, is a clear interpolation

248

1 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1\ 3\ 4}$ रम्ये (for ऽरण्ये) — ^{b}) K_4 B_{1-3}

नाकलोके सुकृतिनां गुणास्त्वयुतशो नृणाम् ॥ ३२
अयं त्वन्यो गुणः श्रेष्ठश्च्युतानां स्वर्गतो मुने ।
शुभानुशययोगेन मनुष्येषूपजायते ॥ ३३
तत्रापि सुमहाभागः सुखभागभिजायते ।
न चेत्संबुध्यते तत्र गच्छत्यधमतां ततः ॥ ३४
इह यत्क्रियते कर्म तत्परत्रोपभुज्यते ।
कर्मभूमिरियं ब्रह्मन्फलभूमिरसौ मता ॥ ३५
एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां पृच्छसि मुद्गल ।
तवानुकम्पया साधो साधु गच्छाम माचिरम् ॥ ३६

व्यास उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा तु मौद्गल्यो वाक्यं विममृशे धिया ।
विमृश्य च मुनिश्रेष्ठो देवदूतमुवाच ह ॥ ३७
देवदूत नमस्तेऽस्तु गच्छ तात यथासुखम् ।
महादोषेण मे कार्यं न स्वर्गेण सुखेन वा ॥ ३८
पतनं तन्महद्दुःखं परितापः सुदारुणः ।
स्वर्गभाजश्च्यवन्तीह तस्मात्स्वर्गं न कामये ॥ ३९
यत्र गत्वा न शोचन्ति न व्यथन्ति चलन्ति वा ।
तदहं स्थानमत्यन्तं मार्गयिष्यामि केवलम् ॥ ४०

पततो भय

32 a) Ś$_1$ K D$_c$ D$_{1-3}$ $_5$ °भुवनाद् — b) B$_4$ मौकुल्य — c) Ś$_1$ K$_1$ $_2$ B$_3$ $_4$ D$_1$ G$_1$ नाक(G$_1$ देव)लोकेषु कृ°, T$_1$ G$_4$ M$_2$ नाग(T$_1$ देव)लोके सु° — d) T$_1$ M$_1$ मिता, G$_2$ $_4$ M$_2$ मता (for नृणाम्)

33 a) K$_1$ अन्यस्त्वय (for अय त्वन्यो) K$_3$ स्वल्पो गुण, K$_4$ B$_2$ $_4$ D$_c$ D$_1$ $_4$ त्वन्यो गुण, B$_1$ तुल्यो गुण (for त्वन्यो गुण) — b) Ś$_1$ K$_1$ $_2$ D$_1$ $_3$ T$_1$ सर्वं° (for स्वर्ग°) Ś$_1$ K$_1$ $_2$ $_4$ D$_1$ $_3$ गुणै (for मुने) — c) K$_4$ D$_3$ T G$_1$ $_2$ $_4$ M$_2$ सु(T$_1$ दु)खानु° — d) Ś$_1$ K$_1$ $_2$ मानुषेषु Ś$_1$ प्र, S (except G$_3$) [ए]व (for [उ]प-)

34 T$_1$ om 34^{ab} — a) K$_3$ B$_1$ T$_2$ G$_1$ M$_2$ सुमहाभाग, B$_{2-4}$ D$_c$ D$_n$ D$_{1-4}$ $_6$ G$_3$ स महाभाग (D$_{2-4}$ G$_3$ °ग) — b) Ś$_1$ K$_1$ $_2$ B$_4$ D$_c$ T$_2$ अपि (for अभि) K$_4$ D$_3$ सुखभो(D$_3$ °भा)गी हि जायते, G$_2$ $_4$ कुले महति जा° — c) D$_c$ G$_1$ M स, T$_1$ सु (for स-) — d) Ś$_1$ प्राप्तो धमता तत (sic), T$_2$ गच्छत्ययमतद्रित — After 34, M$_1$ ins

1192* तत्र गत्वा निवर्तन्ते न बुधा योगिनस्तथा ।

35 a) T$_2$ G$_1$ लोके (for कर्म) — b) D$_1$ G$_1$ (*sup lin* as in text) [उ]पयुज्यते — d) Ś$_1$ K$_1$ $_2$ D$_2$ असौ परा; K$_4$ D$_3$ अतो परा, T$_1$ तु स स्मृत T$_2$ भोगभूमिरसौ स्मृता — After 35, D$_3$ ins 1193*

36 b) Ś$_1$ K$_1$ $_2$ D$_c$ यन्मां त्व परिपृच्छसि, M$_1$ यन्मा पृच्छति मुद्गल — d) T$_2$ G$_1$ $_2$ तत्र (for साधु) B$_3$ D$_1$ $_3$ G$_4$ गच्छामि, G$_1$ व

37 Ś$_1$ K$_2$ श्रीव्यास (for व्यास उ°) — a) T$_1$ G$_2$ $_4$ M एवमुक्तस्तु (for एतच्छ्रुत्वा) Ś$_1$ K$_1$ $_2$ च (for तु) — b) Ś$_1$ K$_1$ $_2$ B$_1$ $_4$ D$_{n3}$ D$_4$ $_6$ विममृषे, B$_2$ $_3$ D$_c$ विमृशते, T$_1$ स विमृशद्, G$_2$ $_4$ सोवि(M$_1$ °प)मृशद् — c) Ś$_1$ K$_1$ $_2$ B$_{1-3}$ D$_{n2}$ $_{n3}$ D$_6$ विमृष्य च, D$_c$ विमृशत, M$_2$ विमृष्यत

38 Before 38, M$_1$ ins मुनि — c) K$_3$ D$_c$ D$_3$ महादोषेन B$_1$ वाक्य (for कार्यं) — d) D$_c$ स्वर्गे न K$_2$ $_3$ D$_1$ $_3$ च (for वा)

39 G$_2$ om (hapl) 39^a–40^b — a) Ś$_1$ K$_1$ $_2$ $_4$ D$_3$ T$_2$ G$_1$ पतनात; K$_3$ B D$_c$ D$_n$ D$_1$ $_2$ $_{4-6}$ G$_3$ °नांते; T$_1$ °ता तन्, M °तां तु (for °न तन्) B$_2$ $_4$ D$_{c2}$ D$_{n1}$ D$_{2-6}$ T G$_4$ महादुःख — b) K$_3$ $_4$ D$_1$ $_3$ परिताप, G$_1$ पततोपि Ś$_1$ K B$_{2-4}$ D$_{c1}$ D$_1$ $_3$ सुदारुण — c) Ś$_1$ K$_{1-3}$ T$_1$ [अ]भुवति, B$_2$ D$_{c1}$ D$_n$ D$_{1-6}$ G$_3$ चरति; D$_{c2}$ भवति, D$_2$ (by corr) G$_4$ पतति, T$_2$ स्रवति (for च्यवन्ति)

40 G$_2$ om 40^{ab} (cf v l 39) — b) D$_1$ T$_1$ G$_4$ M व्यथते K$_3$ B$_4$ D$_c$ G$_4$ च (for वा) T$_2$ G न च्यवति पतस्वित (G °च्युत) — c) G$_1$ ततोह B$_4$ अव्यग्र, T$_1$ अन्यत्तन् (for अत्यन्त) — d) Ś$_1$ जन°; K B$_4$ D$_{1-3}$ $_5$ अर्जं° (for मार्गं°) B$_2$ माचिर (for केवलम्) — D$_n$ (!) ins after 40 D$_3$, after 35

1193* मुद्गल उवाच ।
महान्तस्तु अमी दोषास्त्वया स्वर्गस्य कीर्तिता ।
निर्दोष एव यस्त्वन्यो लोक त प्रवदस्व मे ।
देवदूत उवाच ।
ब्रह्मण सदनादूर्ध्वं तद्विष्णो परम पदम् ।
शुद्ध सनातन ज्योति पर ब्रह्मेति यद्विदु ।
न तत्र विप्र गच्छन्ति पुरुषा विषयात्मका ।
दम्भलोभमहाक्रोधमोहद्रोहैरभिद्रुता ।
निर्ममा निरहकारा निर्द्वंद्वा सयतेन्द्रिया ।
ध्यानयोगपराश्चैव तत्र गच्छन्ति मानवा ।

[*N B* Some printed ed wrongly read these lines after 35 (cf D$_3$ above)]

41 Before 41, B$_4$ ins व्यास उ° — a) B$_1$ एवमुक्त्वा

इत्युक्त्वा स मुनिर्वाक्यं देवदूतं विसृज्य तम् ।
शिलोञ्छवृत्तिमुत्सृज्य शममातिष्ठदुत्तमम् ॥ ४१
तुल्यनिन्दास्तुतिर्भूत्वा समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।
ज्ञानयोगेन शुद्धेन ध्याननित्यो बभूव ह ॥ ४२
ध्यानयोगाद्बलं लब्ध्वा प्राप्य चर्द्धिमनुत्तमाम् ।
जगाम शाश्वतीं सिद्धिं परां निर्वाणलक्षणाम् ॥ ४३
तस्मात्त्वमपि कौन्तेय न शोकं कर्तुमर्हसि ।
राज्यात्स्फीतात्परिभ्रष्टस्तपसा तदवाप्स्यसि ॥ ४४
सुखस्यानन्तरं दुःखं दुःखस्यानन्तरं सुखम् ।
पर्यायेणोपवर्तन्ते नरं नेमिमरा इव ॥ ४५
पितृपैतामहं राज्यं प्राप्स्यस्यमितविक्रम ।
वर्षात् त्रयोदशादूर्ध्वं व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ ४६

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा स भगवान्व्यासः पाण्डवनन्दनम् ।
जगाम तपसे धीमान्पुनरेवाश्रमं प्रति ॥ ४७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४७ ॥ समाप्तं व्रीहिद्रौणिकपर्व ॥

२४८

वैशंपायन उवाच ।

तस्मिन्बहुमृगेऽरण्ये रममाणा महारथाः ।
काम्यके भरतश्रेष्ठा विजह्रुस्ते यथामराः ॥ १
प्रेक्षमाणा बहुविधान्वनोद्देशान्समन्ततः ।

(for इत्युक्त्वा स) — ^{b}) K_3 B_1 G_1 विसर्ज्य D_c च, G_1 वै (for तम्) — ^{c}) B_{1-3} D (except $D_{1\,2\,5}$) G_3 °वृत्ति धर्मात्मा

42 42^{a} = (var) Gītā (Vulg) 12 19 — 42^{b} = *ibid* 6 8 — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ ज्ञानशुद्धेन योगेन — ^{d}) M_2 ज्ञाननित्यो — After 42, K_4 D_{1-3} ins

1194* निगृहीतेन्द्रियग्राम सममोजयदात्मनि ।
युक्तचित्त तथात्मान युयोज परमेश्वरे ।

43 ^{a}) G_1 ध्यानयोगे T_1 फल; G_4 वर (for बल) Dn_3 G_2 M_1 योगबल लब्ध्वा, T_2 योगे मनो बध्वा; M_2 ज्ञानयोगफल लब्ध्वा — ^{b}) K_4 D_3 वृद्धिम्, B Dn $D_{1\,2\,4}$ T G ऋद्धिम्; D_6 ऋद्धिम् (for चर्द्धिम्) D_1 च उत्तमां (for अनु) — ^{c}) $Ś_1$ वृद्धिं; K_2 B_1 ऋद्धिं (for सिद्धिं) — ^{d}) B_4 निर्वेद (for निर्वाण)

44 T_1 om 44^{cd} — ^{c}) D_3 राज्यस्थितात्; G_2 राज्यास्थिरात्

45 ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ M_2 णोपवर्तेत (M_2 ते); K_4 $D_{2\,3}$ णैव वर्तंते; B_{1-3} D_c Dn $D_{4\,6}$ T_1 G_3 णोपसर्पंति (Dn T_1 ते); T_2 G_1 णोपगच्छते (G_1 °ति), $G_{2\,4}$ णानुवर्तंते — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ B_4 नर नेमिचरा; K_4 (m as in text) D_3 (*sup lin sec m*) नर नेमिपरा, B_3 D_c रथ नेमिनरा, D_5 T_2 G_1 नरा नेमिचरा (T_2 °गता, G_1 मरा); T_1 नरान्नेवमरा

46 ^{b}) B_1 लप्स्यसे , D_c प्राप्स्यसे

47 T G_1 om the ref — ^{a}) B_{2-4} $Dn_{1\,n2}$ स एवमुक्त्वा (by transp) D_5 T G_1 तु (for स) — ^{b}) M_1 व्यास सत्यवतीसुत — 47^{cd} = 1 1 55^{cd} — 47^{c} = 1 107 23^{c}

Colophon — *Major parvan* $Ś_1$ K_2 Dn_2 $G_{2\,4}$ आरण्य — *Sub parvan* N G_3 व्रीहि(K_4 om व्रीहि) द्रौणिक, followed (except in B_3 D_2) by समाप्त; T G_2 व्रीहिद्रो(T_2 द्रौ)णोपाख्यान G_1 (om sub parvan name) mentions only मुद्गलोपाख्यान — *Adhy name* M_2 व्रीहिद्रोणमोक्षस्तुति — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 259 (Dn_3 260), D_1 262, T_1 G_4 M (M_2 *inf lin*) 251 (M_2 orig 254), T_2 G_1 248, G_2 250 — *Śloka no* Dn 51 (Dn_2 50), D_1 53

☞ After adhy 247, D_{c1} Dn $D_{1\,2\,6}$ G_3 ins two addl adhy given in App I (No 25), comprising the famous Durvasas episode, which, as may be seen, is a clear interpolation

248

1 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1\,2\,4}$ रम्ये (for ऽरण्ये) — ^{b}) K_4 B_{1-3}

यथर्तुकालरम्याश्च वनराजीः सुपुष्पिताः ॥ २
पाण्डवा मृगयाशीलाश्चरन्तस्तन्महावनम् ।
विजह्रुरिन्द्रप्रतिमाः कंचित्कालमरिंदमाः ॥ ३
ततस्ते यौगपद्येन ययुः सर्वे चतुर्दिशम् ।
मृगयां पुरुषव्याघ्रा ब्राह्मणार्थे परंतपाः ॥ ४
द्रौपदीमाश्रमे न्यस्य तृणबिन्दोरनुज्ञया ।
महर्षेर्दीप्ततपसो धौम्यस्य च पुरोधसः ॥ ५
ततस्तु राजा सिन्धूनां वार्धक्षत्रिर्महायशाः ।
विवाहकामः शाल्वेयान्प्रयातः सोऽभवत्तदा ॥ ६
महता परिबर्हेण राजयोग्येन संवृतः ।
राजभिर्बहुभिः सार्धमुपायात्काम्यकं च सः ॥ ७
तत्रापश्यत्प्रियां भार्यां पाण्डवानां यशस्विनीम् ।
तिष्ठन्तीमाश्रमद्वारि द्रौपदीं निर्जने वने ॥ ८
विभ्राजमानां वपुषा बिभ्रतीं रूपमुत्तमम् ।
भ्राजयन्तीं वनोद्देशं नीलाभ्रमिव विद्युतम् ॥ ९
अप्सरा देवकन्या वा माया वा देवनिर्मिता ।
इति कृत्वाञ्जलिं सर्वे ददृशुस्तामनिन्दिताम् ॥ १०
ततः स राजा सिन्धूनां वार्धक्षत्रिर्जयद्रथः ।
विस्मितस्तामनिन्द्याङ्गीं दृष्ट्वासीद्धृष्टमानसः ॥ ११
स कोटिकाश्यं राजानमब्रवीत्काममोहितः ।
कस्य त्वेषानवद्याङ्गी यदि वापि न मानुषी ॥ १२
विवाहार्थो न मे कश्चिदिमां दृष्ट्वातिसुन्दरीम् ।
एतामेवाहमादाय गमिष्यामि स्वमालयम् ॥ १३
गच्छ जानीहि सौम्यैनां कस्य का च कुतोऽपि वा ।

Dc Dn D2 4 6 G3 अटमाना, D8 वसमाना (for रममाणा) S (except G3) महाबला — Dc om 1cd — c) K1 3 4 Dn2 T1 G1 4 M भरतश्रेष्ठ — d) B1 यथा सुरा (for °मरा) T2 G1 महात्मानो महाबला°

2 a) K1 3 4 B1 2 Dc1 Dn3 D1 3 प्रेक्ष्य°, B4 वीक्ष° (for प्रेक्ष°) — b) T1 G2 4 M मुदा युता° (for समन्तत) — c) S1 अथर्तु, D5 सर्वर्तु° (for यथर्तु)

3 D5 om 3–4 — b) T1 G2 4 M च (for तन्) K3 B D (except D1 2, D5 om) T2 G1 3 महद्वन (B1 वन महत्), T1 M1 महावने — d) K4 D1 किंचित्, G1 क्वचित् Ś1 K2 Dn अरिंदम T2 कालशेषमरिंदमा°

4 D5 om 4 (of v l 3) — b) M ययु प्रतिदिशो नृप

5 cd) T1 G2 4 M महर्षिं दीप्ततपस धौम्य चापि पुरोहित (T1 नृप पुरोधसं, M1 चैव पुरोहित, M2 चापि पुरोधसं)

6 a) B2 च; D6 T2 G1 3 स (for तु) D1 सिंहाना (for सिन्धू°) — b) Dc वार्धक्षत्रो, T1 वार्धक्षेमिर्, M1 वर्धक्षत्रिर् K1 महाबल°, K3 4 D1–3 जयद्रथ (of 11b) — c) T G1 कर्तुं विवाह (for विवाह°) K1 D3 T G2 4 M साल्वे, B1 पार्थे° (for शाल्वे°) — d) B2 4 Dc स; S (except G3) [अ]थ (for स°) G2 M2 भवत्तदा

7 a) D2 पारिबर्हेण — b) B4 सम्भृत, M1 सयुत — d) K1 B2 D3 सर, T1 हि स, G1 2 वन (for च स°)

8 b) K1 मनस्विनीं, M1 यशस्विना — c) D1 T1 द्वारे

9 9a=1a 65 11a, (var) 57 92c — b) K4 भिभ्रती B1 कालम् (for रूपम्) G2 (*sup lin* as in text) अद्भुत (for उत्तमम्) — c) K4 भ्राजयती G1 विभ्राजतीं वनोद्देशे — After 9, M1 *repeats* 9cd (v l राजयतीं for भ्राज)

10 a) Ś1 देवकाया — b) G1 मायया (for माया वा) — c) Ś1 K1 3 D1 G4 [अ]जलीन्, K4 [अ]जली, B2 मतिं, D2 [अ]जसा

11 a) T1 G2 4 M तु (for स) — b) Ś1 वार्धक्षत्रो; T1 वार्धक्षेमिर् — c) K3 विस्मितस्त्वनिंद्यांगीं; K4 विस्मितो ह्यनवद्यागीं, B (B4m as in text) Dn D4 6 G3 विस्मित स्त्वनवद्यागीं, G2 4 विष्ठितामनवद्यांगीं — d) B4 T G1 दुष्ट° मानस°, G2 4 M दुष्टचेतन (G4 °स) Ś1 K1 2 B1–3 Dn D4 6 G3 दृष्ट्वा तां दु(Ś1 K1 सहृ)ष्टमानस

12 Dc1 om 12 — a) Ś1 K4 B1 4 Dn3 D1 2 Cn कोटिकास्य, K1 2 °श्य, B2 3 Dc2 D2 6 Cnp स्य, Cnp also as in text — c) T2 कैषा (for त्वेषा) G1 ह्यनि द्यागी (for [अ]नवद्याङ्गी) — d) Ś1 यदि वा नाप्यमानुषी, K4 देवी वा मानुषी यदि

13 a) T G1 विवाहेच्छा (for हार्थो) T1 G1 काचिद् — b) B2–4 Dn D4 6 G3 प्राप्य (for दृष्ट्वा) Ś1 K1 2 4 D5 तु सुदरीं; B1 M2 [अ]तिमानुषीं — c) T2 G1 एनाम् (for एताम्) — d) Ś1 सुरालय

14 a) Dc1 सौम्य तां, Dn3 D4 G3 सौम्येमा, T2 सौरभ्य, M सौम्यैतां — b) Ś1 K1 2 वापि; K3 D1 G1 वा नु; K4 वाथ, B Dn2 n3 D2–4 6 G3 वात्र, Dc वा त्व; T1 का वा; T2 का नु, M2 कापि (for का च) — c) T1 G1 चागता (for आगता)

किमर्थमागता सुभ्रूरिदं कण्टकितं वनम् ॥ १४
अपि नाम वरारोहा मामेषा लोकसुन्दरी ।
भजेदद्यायतापाङ्गी सुदती तनुमध्यमा ॥ १५
अप्यहं कृतकामः स्यामिमां प्राप्य वरस्त्रियम् ।
गच्छ जानीहि को न्वस्या नाथ इत्येव कोटिक ॥ १६
स कोटिकाश्यस्तच्छ्रुत्वा रथात्प्रस्कन्द्य कुण्डली ।
उपेत्य पप्रच्छ तदा क्रोष्टा व्याघ्रवधूमिव ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४८ ॥

२४९

कोटिकाश्य उवाच ।
का त्वं कदम्बस्य विनम्य शाखा-
मेकाश्रमे तिष्ठसि शोभमाना ।
देदीप्यमानाग्निशिखेव नक्तं
दोधूयमाना पवनेन सुभ्रूः ॥ १
अतीव रूपेण समन्विता त्वं
न चाप्यरण्येषु बिभेषि किं नु ।
देवी नु यक्षी यदि दानवी वा
वराप्सरा दैत्यवराङ्गना वा ॥ २
वपुष्मती वोरगराजकन्या
वनेचरी वा क्षणदाचरस्त्री ।
यद्येव राज्ञो वरुणस्य पत्नी
यमस्य सोमस्य धनेश्वरस्य ॥ ३
धातुर्विधातुः सवितुर्विभोर्वा
शक्रस्य वा त्वं सदनात्प्रपन्ना ।
न ह्येव नः पृच्छसि ये वयं स्म

---

15 ^{c}) Ś$_1$ K$_1$ भजेत ध्यायतापांगी (K$_1$ °गा); T$_2$ G$_1$ वधासितापागी — ^{d}) B$_4$ T$_1$ G$_4$ M$_2$ सुदरी (for सुदती)

16 B$_1$ om 16^{ab} — ^{c}) Ś$_1$ K$_1$ कोन्योस्याः; T$_2$ को वास्या — ^{d}) T G$_1$ $_2$ $_4$ नाथ सम्यग्विचारय

17 Before 17, M ins वैश — ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ $_2$ B$_2$ D$_0$ D$_2$ $_3$ कोटिकाख्य ; K$_3$ $_4$ B$_1$ $_3$ $_4$ Dn$_2$ n$_3$ D$_1$ $_6$ °काख्य — ^{b}) =4 30 4^{d}, 32 82^{b} 5 46 14^{b}, etc, etc T G$_1$ मैय्याअस्कन्द्य तद्रथात् — ^{d}) K$_1$ $_2$ G$_1$ सिंह (for व्याघ्र°)

Colophon om in Ś$_1$ K$_1$ $_3$ D$_5$ (cf colophon of adhy 249) — *Major parvan* Dn$_1$ G$_2$ $_4$ आरण्य — *Sub parvan* N (S$_1$ K$_1$ $_3$ D$_5$ om) T$_1$ G$_3$ M$_2$ द्रौपदीप्रमाथ — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 262 (Dn$_3$ 263) D$_1$ 265, T$_1$ G$_4$ M (M$_1$ *inf lin*) 252 (M$_2$ orig 254) T$_2$ G$_1$ 249, G$_2$ 251 — *Śloka no* Dn D$_1$ 17

249

1 Ś$_1$ K$_1$ om the ref ! K$_2$ $_3$ B D$_0$ Dn D$_4$ $_6$ G$_3$ कोटिक उ , K$_4$ D$_1$–$_3$ कोटिकास्य (D$_2$ $_3$ °ख्य) उ — ^{a}) K$_3$ $_4$ B$_1$ $_2$ $_4$ D$_0$$_1$ D$_3$ $_5$ विनाम्य; M$_1$ नियम्य — ^{b}) G$_2$ $_4$ किमाश्रमे (for एका°) — ^{c}) D$_2$ $_3$ प्रदीप्य — ^{d}) B$_2$–$_4$ D$_0$ D$_4$ $_6$ G$_3$ ध्याधू (for दोधू°) Ś$_1$ K$_1$–$_3$ Dn D$_2$ $_5$ $_6$ T$_1$ G$_4$ सुभ्रु; D$_0$ D$_1$ सुभ्रू M आचक्ष्व शीघ्रं (M$_2$ तत्त्व) मजिनाग्रकेशि (M$_2$ केशिनी)

2 ^{b}) T$_1$ बिभर्षि D$_3$ $_5$ किं तु, T G$_1$ का नु; G$_2$ $_4$ M देषि — ^{c}) K$_3$ च; D$_2$ T$_1$ तु; G$_1$ $_4$ न (for नु) D$_2$ $_3$ न च (for यदि) Ś$_1$ K$_1$ $_2$ D$_5$ दानवी स्व ; B$_4$ (m as in text) मानवी वा; D$_0$ T$_1$ मानुषी वा ; T$_2$ वापि मानुषी; G$_1$ वा मनुष्या

3 ^{a}) K$_3$ Dn$_2$ D$_1$ $_2$ G$_1$ $_4$ च (for वा) K$_3$ °नाग कन्या ; T$_2$ °राजकन्यका; M$_2$ °कन्यका वा (for °राजकन्या) — ^{b}) S (except T$_1$ G$_3$) वनेचरा K$_3$ वनेचरी वा कुसुमायुधस्त्री — ^{c}) K$_4$ D$_1$–$_3$ किं सेव , G$_2$ $_4$ स्व देव (for यद्येव)

4 ^{a}) K$_3$ T$_1$ G$_2$ $_4$ M$_1$ प्रभोर्वा; K$_4$ D$_1$–$_3$ $_5$ प्रभा वा (for विभोर्वा) — ^{c}) D$_5$ चैव (for ह्येव) Ś$_1$ K D$_1$–$_3$ स (for न) D$_2$ $_3$ के (for ये) — ^{d}) G$_1$ वय न (for न चापि) K$_1$ $_2$ जाता कुले कस्य हि चन्द्रवक्त्रे.

5 ^{b}) Ś$_1$ भवन (for प्रभव) Ś$_1$ K$_1$ $_2$ D$_5$ पतिं, T$_2$ G$_1$ $_2$ सुत (for प्रभु) — ^{c}) B$_1$ G$_4$ M transp पतिं and

न चापि जानीम तवेह नाथम् ॥ ४
वयं हि मानं तव वर्धयन्तः
पृच्छाम भद्रे प्रभवं प्रभुं च ।
आचक्ष्व बन्धूंश्च पतिं कुलं च
तत्त्वेन यच्चेह करोषि कार्यम् ॥ ५
अहं तु राज्ञः सुरथस्य पुत्रो
यं कोटिकाश्येति विदुर्मनुष्याः ।
असौ तु यस्तिष्ठति काञ्चनाङ्गे
रथे हुतोऽग्निश्चयने यथैव ।
त्रिगर्तराजः कमलायताक्षि
क्षेमंकरो नाम स एष वीरः ॥ ६
अस्मात्परस्त्वेष महाधनुष्मा-
न्पुत्रः कुणिन्दाधिपतेर्वरिष्ठः ।
निरीक्षते त्वां विपुलायतांसः
सुविस्मितः पर्वतवासनित्यः ॥ ७
असौ तु यः पुष्करिणीसमीपे
श्यामो युवा तिष्ठति दर्शनीयः ।
इक्ष्वाकुराज्ञः सुबलस्य पुत्रः
स एष हन्ता द्विषतां सुगात्रि ॥ ८
यस्यानुयात्रं ध्वजिनः प्रयान्ति
सौवीरका द्वादश राजपुत्राः ।
शोणाश्वयुक्तेषु रथेषु सर्वे
मखेषु दीप्ता इव हव्यवाहाः ॥ ९
अङ्गारकः कुञ्जरगुप्तकश्च
शत्रुंजयः संजयसुप्रवृद्धौ ।
प्रभंकरोऽथ भ्रमरो रविश्च
शूरः प्रतापः कुहरश्च नाम ॥ १०
यं षट्सहस्रा रथिनोऽनुयान्ति
नागा हयाश्चैव पदातिनश्च ।
जयद्रथो नाम यदि श्रुतस्ते

कुल — ^{d}) Ś$_1$ K$_1$ $_2$ D$_5$ T$_2$ G$_1$ यच्चेह; K$_3$ $_4$ Dc$_2$ D$_{1-3}$ G$_2$ $_4$ जातिं च, T$_1$ गतिं च, M$_1$ ज्ञातिं च, M$_2$ ज्ञातींश्च (for तत्त्वेन) Ś$_1$ K$_1$ $_2$ D$_5$ भद्रे प्र, T$_2$ किं वाद्य, G$_1$ लोको हि (for यच्चेह)

6 ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ $_2$ D$_5$ हि, Dc D$_8$ च (for तु) — ^{b}) =3 250 4^b Dc मा (for य) Ś$_1$ K B$_1$ Dn D$_{3-5}$ कोटिकास्ये(K$_1$ श्ये)ति, B$_2$ $_3$ Dc D$_1$ $_2$ $_6$ °काख्येति, B$_4$ °शश्चाति — After 6^{ab}, S (except G$_3$) ins

1195* वश्येन्द्रिय सम्यगुचिर्वरोरु
वृद्धोपसेवी गुरुपूजकश्च ।

— ^{c}) T$_2$ G$_1$ अथो नु (G$_1$ न) (for असौ तु) S$_1$ K$_1$ काचनाके — ^{d}) K$_1$ $_4$ T$_2$ हुताग्निश्च, Dc नतोग्निश्च, G$_4$ चितोग्निश्च Dc$_2$ G$_1$ च वने, T$_1$ स वने — ^{e}) B Dc Dn D$_5$ $_4$ $_6$ G$_3$ °यताक्ष — ^{f}) K$_3$ ममर्ष, B$_1$ D$_1$ $_2$ G$_4$ स एव (for स एष)

7 ^{a}) B$_3$ तस्मात्, B$_4$ G$_1$ अस्मत् D$_2$ $_3$ पुरस्त्वेष — ^{b}) B D (except D$_1$ $_3$) T$_2$ G$_3$ कुलिंदा° — ^{cd}) Ś$_1$ M$_2$ त्वा (for त्वां) B$_1$ $_3$ $_4$ Dn D$_2$ $_4$ $_6$ T$_1$ G$_3$ M$_1$ विपुलायताक्ष, B$_2$ Dc कमलायताक्षि (B$_2$ क्ष) B$_1$ $_2$ $_3$m Dc Dn M$_1$ सुपुष्पित, B$_3$ $_4$ D$_2$ शुचिस्मित, T$_1$ आविस्मित, T$_2$ G$_1$ भुवि स्थित, G$_4$ सुरस्मिते (for सुविस्मित) K$_2$ °वासमुख्य — For 7^{cd} K$_1$ subst

1196* सुविस्मितः पर्वतवासनित्यो
न चापि जानीम तवेह नाथम् ।
[Prior half = (var.) 7^d. Posterior half = 4^d.]

8 ^{c}) Ś$_1$ K$_3$ B$_2$ D$_2$ $_5$ G$_2$ $_4$ °राज° (for राज्ञः) G$_3$ सुभवस्य (for सुबलस्य); and this is the reading of some of our old ed ! — ^{d}) B$_1$ Dc Dn D$_1$ एव (for एष)

9 ^{a}) Ś$_1$ K B$_2$ $_4$ Dc Dn$_1$ n$_3$ D$_2$ $_3$ T$_2$ यस्यानुचक्रं; B$_1$ $_3$ Dn$_2$ D$_5$ °नुयात्रां; T$_1$ G$_2$ $_4$ °नुयात्र Cnp अनुयात्रा[ं] — ^{d}) Dc मध्येषु, M कुण्डे° (for मखे°) Dc$_1$ दप्ता (for दीप्ता)

10 ^{a}) B$_2$ $_4$ Dn$_1$ n$_3$ D$_2$ G$_3$ कुजरो गुप्तकश्च; B$_3$ कुजरगुप्तकण्ठ°, T$_2$ G$_1$ $_2$ $_4$ M$_1$ °गुप्तकौ च — ^{b}) Dc$_2$ शत्रुंतप° K$_4$ °पुत्रबुद्धौ, B$_1$ T G$_2$ $_4$ M$_1$ सुप्रबुद्धौ, B$_3$ सुप्रवृत्तौ, B$_4$ °सप्रवृत्तौ; D$_1$ सप्रबुद्धौ, M$_2$ सुप्रसिद्धौ — ^{c}) Ś$_1$ K$_1$ $_2$ भ्रूभगुरोथ, K$_4$ Dn D$_5$ $_6$ G$_3$ भयकरोथ; B$_4$ M$_2$ प्रभा; T G$_1$ शुभ; M$_1$ भ्रम° K$_4$ D$_1$ भ्रमरोथ विश्व° — ^{d}) K$_4$ प्रतीप, T$_1$ पराग, G$_2$ $_4$ पतग (for प्रताप) K$_4$ कुररश्च, B$_2$ च सहश्च, B$_3$ Dc D$_5$ T G$_1$ $_2$ $_4$ M$_2$ कुहक, B$_4$ Dn G$_3$ कुहन° D$_5$ T G$_1$ $_4$ M$_1$ नाम्ना, G$_2$ नाम्न

11 ^{b}) T$_1$ G$_2$ $_4$ M चापि (for चैव) Ś$_1$ K B$_1$ $_3$ Dc$_2$ D$_{1-3}$ $_5$ T$_2$ G$_1$ पदातयश्च — ^{c}) Ś$_1$ K$_3$ यथा (for यदि) — ^{d}) Ś$_1$ K$_1$ $_2$ B$_1$ $_3$ $_4$ सुभग S$_1$ K$_1$ य (for म)

सौवीरराजः सुभगे स एषः ॥ ११

तस्यापरे भ्रातरोऽदीनसत्त्वा
बलाहकानीकविदारणाद्याः ।
सौवीरवीराः प्रवरा युवानो
राजानमेते बलिनोऽनुयान्ति ॥ १२

एतैः सहायैरुपयाति राजा
मरुद्गणैरिन्द्र इवाभिगुप्तः ।
अजानतां ख्यापय नः सुकेशि
कस्यासि भार्या दुहिता च कस्य ॥ १३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४९ ॥

२५०

वैशंपायन उवाच ।
अथाब्रवीद् द्रौपदी राजपुत्री
पृष्टा शिबीनां प्रवरेण तेन ।
अवेक्ष्य मन्दं प्रविमुच्य शाखां
संगृह्णती कौशिकमुत्तरीयम् ॥ १

बुद्ध्याभिजानामि नरेन्द्रपुत्र
न मादृशी त्वामभिभाष्टुमर्हा ।
न त्वेह वक्तास्ति तवेह वाक्य-
मन्यो नरो वाप्यथ वापि नारी ॥ २

एका ह्यहं संप्रति तेन वाचं
ददानि वै भद्र निबोध चेदम् ।
अहं ह्यरण्ये कथमेकमेका
त्वामालपेयं निरता स्वधर्मे ॥ ३

जानामि च त्वां सुरथस्य पुत्रं

---

12 ^{a}) Ś$_1$ K$_{1\,3}$ D$_c$ अस्यापरे — ^{b}) T G$_1$ °कामित्र विदा(T$_1$ °चा)रणाद्या°, G$_{2\,4}$ M °काभीरविचारणाद्या — ^{c}) G$_3$ सुवीर° — ^{d}) D$_{5\,6}$ °याता (for °यान्ति)

13 ^{b}) Ś$_1$ इवावगुप्त, B$_{3\,3}$ इवाति°, T$_1$ इवानुयात — ^{c}) K$_3$ T G$_{2\,4}$ M सा जानती, D$_c$ न जानतां; D$_{1-3}$ साजानतां K$_4$ आख्याहि मे शीघ्र * * * * *, G$_1$ (corrupt) सजानमख्यापय न सुकेशि — ^{d}) K$_4$ D$_5$ G$_{2\,4}$ [अ]सि; T$_2$ [अ]थ (for च)

Colophon om in Ś$_1$ K$_{1\,3}$ D$_1$ (cf colophon of adhy 248) — *Major parvan* D$_{n2}$ G$_4$ आरण्य; G$_2$ श्रीमदारण्यकांड (!) — *Sub parvan* N (Ś$_1$ K$_{1\,3}$ D$_1$ om) T$_1$ G$_3$ M$_2$ द्रौपदीप्रमाथ — *Adhy name* M$_2$ कोटिकाश्यवचन — *Adhy no* (figures words or both) D$_n$ 263 (D$_{n3}$ 264) T$_1$ G$_4$ M (M$_2$ *inf lin*) 253 (M$_2$ orig 255) T$_2$ G$_1$ 250 G$_2$ 252 — *Śloka no* D$_n$ 13 (D$_{n3}$ 14)

250

1 ^{a}) G$_{2\,4}$ राजपुत्र (for °पुत्री) T$_2$ G$_1$ अथाब्रवीद्रा जपुत्री तदानीं — ^{b}) B$_2$ G$_1$ ऋषभेण (for प्रवरेण) — ^{c}) B$_1$ (m as in text) सर्वं (for मन्द) G$_1$ शालां (for शाखां) — ^{d}) T$_2$ सगृह्य सा; G$_2$ सगृह्णती

2 ^{a}) Ś$_1$ K$_{1\,2}$ बुद्ध्या विजानामि; K$_3$ शुद्धाभिजा, D$_{2\,3}$ बुद्ध्याभिजानासि, T$_1$ अन्यापि जानामि; T$_2$ G$_{1\,2\,4}$ M मयाभिजानीहि (M नामि) — ^{b}) B$_2$ अभिभाष्यमाना; D$_n$ अभिभाष्टुमर्हेति (!), D$_1$ T$_1$ अभिप्रष्टुमर्हा, G$_{3\,4}$ अभि प्रष्टुमर्हा T$_2$ G$_1$ न मादृशी त्वादृशै° (G$_1$ त्वद्विधै) प्रष्टुमर्हा — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1\,2}$ B$_1$ D$_{c3}$ D$_{n2}$ D$_{5\,6}$ G$_{2-4}$ त्वेव (for त्वेह) T$_2$ G$_1$ न त्वेव वक्ता हि न मेध वाक्य

3 K$_3$ om 3^{ab} — ^{a}) Ś$_1$ K$_{1\,2}$ एकाप्यह G$_1$ नैव (for तेन) B$_4$ G$_3$ वाक्य; T$_1$ वाचा — ^{b}) K$_4$ D$_{n2}$ D$_{1-3}$ T$_1$ ददामि Ś$_1$ K (K$_3$ om) D$_{1-3}$ T$_2$ G$_1$ ते; T$_1$ G$_{2\,4}$ M तद् (for वै) — ^{c}) K$_3$ अरण्ये (om हि), G$_4$ त्वरण्ये — ^{d}) Ś$_1$ K$_1$ समा; B$_4$ त्वा वा, M$_1$ यामा° (for त्वामा°) T$_2$ G$_1$ नियता

4 ^{a}) Ś$_1$ K$_{1\,2}$ G$_1$ त्वा (for त्वां) — ^{b}) = 3 249 6^{b} Ś$_1$ K$_{2\,4}$ B$_{1\,4}$ D$_{n1}$ n$_3$ D$_{1\,5}$ °कास्ये°, K$_1$ °काश्ये, K$_3$m B$_{2\,3}$ D$_c$ D$_{2\,3\,6}$ काश्ये (for °काश्ये) — K$_{3\,4}$ M om (hapl) 4^{c}–5^{b} — ^{c}) Ś$_1$ गुम्य हि सर्वम् (for

यं कोटिकाश्येति विदुर्मनुष्याः ।
तस्मादहं शैब्य तथैव तुभ्य-
मारुयामि बन्धून्प्रति तन्निबोध ॥ ४
अपत्यमस्मि द्रुपदस्य राज्ञः
कृष्णेति मां शैब्य विदुर्मनुष्याः ।
साहं वृणे पञ्च जनान्पतित्वे
ये खाण्डवप्रस्थगताः श्रुतास्ते ॥ ५
युधिष्ठिरो भीमसेनार्जुनौ च
माद्र्याश्च पुत्रौ पुरुषप्रवीरौ ।
ते मां निवेश्येह दिशश्चतस्रो
विभज्य पार्था मृगयां प्रयाताः ॥ ६
प्राचीं राजा दक्षिणां भीमसेनो
जयः प्रतीचीं यमजावुदीचीम् ।
मन्ये तु तेषां रथसत्तमानां
कालोऽमितः प्राप्त इहोपयातुम् ॥ ७
संमानिता यास्यथ तैर्यथेष्टं
विमुच्य वाहानवगाहयध्वम् ।
प्रियातिथिर्धर्मसुतो महात्मा
प्रीतो भविष्यत्यभिवीक्ष्य युष्मान् ॥ ८
एतावदुक्त्वा द्रुपदात्मजा सा
शैब्यात्मजं चन्द्रमुखी प्रतीता ।
विवेश तां पर्णकुटीं प्रशस्तां
संचिन्त्य तेषामतिथिस्वधर्मम् ॥ ९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५० ॥

२५१

वैशंपायन उवाच ।
अथासीनेषु सर्वेषु तेषु राजसु भारत ।
कोटिकाश्यवचः श्रुत्वा शैब्यं सौवीरकोऽब्रवीत् ॥ १
यदा वाचं व्याहरन्त्यामस्यां मे रमते मनः ।

तथैव तुभ्यम्) — ^{d}) Ś$_{1}$ K$_{1, 2}$ ते; T$_{1}$ G$_{1}$ तान् (for तन्) B D (except D$_{1-3}$) आख्यामि बधून्प्रथित कुल च, T$_{2}$ आख्यामि बधुप्रतिम निबोध

5 K$_{3, 4}$ M om 5^{ab} (cf v l 4) — ^{b}) Ś$_{1}$ B$_{1}$ मा (for मां) — ^{c}) G$_{3, 6}$ M वृता (for वृणे) Dn$_{2}$ n$_{3}$ पतीन्वै (for पतित्वे)

6 ^{a}) M भीमसेनोऽर्जुनश्च

7 ^{a}) Ś$_{1}$ K$_{1}$ भीमसेनोप्यवाचीं (for दक्षिणां भी°) — ^{b}) G$_{1}$ जिष्णु (for जय) T$_{2}$ G$_{1}$ च यमा° (for यमजा°) — ^{d}) B$_{1}$ कालोचित, T G$_{1}$ कालोतीत; G$_{2, 4}$ M कालो बहु D$_{1}$ कालोभीत प्रातरिहोपयातु

8 ^{a}) Ś$_{1}$ समानिताश्चाप्यथ वा यथेष्ट — ^{b}) B Dc Dn D$_{2, 4, 6}$ G$_{3}$ अवरोह(D$_{2}$ °प)यध्व; M अवगाहयतु — ^{d}) T$_{1}$ G$_{2, 4}$ M सर्वान् (for युष्मान्)

9 ^{b}) B$_{1}$ प्रशस्ता (for प्रतीता) — ^{c}) B$_{2, 3}$ Dn D$_{4, 6}$ G$_{3}$ पर्णशाला, D$_{2, 3}$ पत्रकुटीं — ^{d}) Dn$_{1}$ n$_{3}$ D$_{6}$ G$_{3}$ अतिथित्रधर्मं The reading अतिथिस्वमर्थं (for स्वधर्मम्) of some old printed ed was *not* found in any MS collated!

Colophon — *Major parvan* Ś$_{1}$ K$_{2}$ Dn$_{2}$ G$_{3, 4}$ आरण्य — *Sub parvan* Ś$_{1}$ K B Dc Dn D$_{1, 2, 4-6}$ G$_{3}$ M$_{2}$ द्रौपदीप्रमाथ — *Adhy name* B$_{4}$ द्रौपदीवाक्य — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 264 (Dn$_{3}$ 265), D$_{1}$ 266, T$_{1}$ G$_{4}$ M (M$_{3}$ *inf lin*) 254 (M$_{3}$ orig 256), T$_{2}$ G$_{1}$ 251, G$_{2}$ 253 — *Śloka no* Dn 9, D$_{1}$ 23

251

1 ^{a}) K$_{3}$ B$_{1, 3, 4}$ D (except D$_{1-3, 6}$) S (except G$_{2, 4}$) तथा (for अथा) — After 1^{ab}, B$_{3-4}$ D (except D$_{1, 2}$) ins

1197* यदुक्तं कृष्णया सार्धं तत्सर्वं प्रत्यवेदयत् ।

सीमन्तिनीनां मुख्यायां विनिवृत्तः कथं भवान् ॥ २
एतां दृष्ट्वा स्त्रियो मेऽन्या यथा शाखामृगस्त्रियः ।
प्रतिभान्ति महाबाहो सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ३
दर्शनादेव हि मनस्तया मेऽपहृतं भृशम् ।
तां समाचक्ष्व कल्याणीं यदि स्याच्छैब्य मानुषी ॥ ४

कोटिकाश्य उवाच ।

एषा वै द्रौपदी कृष्णा राजपुत्री यशस्विनी ।
पञ्चानां पाण्डुपुत्राणां महिषी संमता भृशम् ॥ ५
सर्वेषां चैव पार्थानां प्रिया बहुमता सती ।
तया समेत्य सौवीर सुवीरान्सुसुखी व्रज ॥ ६

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तः प्रत्युवाच पश्यामो द्रौपदीमिति ।
पतिः सौवीरसिन्धूनां दुष्टभावो जयद्रथः ॥ ७
स प्रविश्याश्रमं शून्यं सिंहगोष्ठं वृको यथा ।
आत्मना सप्तमः कृष्णामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ८
कुशलं ते वरारोहे भर्तारस्तेऽप्यनामयाः ।
येषां कुशलकामासि तेऽपि कच्चिदनामयाः ॥ ९

द्रौपद्युवाच ।

कौरव्यः कुशली राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
अहं च भ्रातरश्चास्य यांश्चान्यान्परिपृच्छसि ॥ १०

[D5 वीर (for सार्थ) B3 समवर्धयत्, D5 कोटिकोऽब्रवीत् (for प्रत्य)]
— D5 cont
1198* वाक्यं यथार्थं तच्छ्रुत्वा कोटिकाश्यमुखोद्गतम् ।
On the other hand, after 1ab, G2 4 ins
1199* कोटिकाश्यो जगामाशु सिन्धुराजनिवेशनम् ।
— c) MSS °काश्य°, काश्य, °काश्व°, etc T2 G1 2 4 श्रोतु (for श्रुत्वा) — d) A few MSS शैब्य
2 a) K3 4 Dc D1–3 यदा वाचो, T1 पांचालीति, T2 यदुवाच — b) T निरत, G1 नियत (for रमते) — c) K3 Dc2 T2 मुख्यानां; B4 मुख्या सा; D1 मुख्येय — d) T2 विनियुक्त K3 भवेत्, D1 तदा, G2 पुमान् (for भवान्)
3 a) Dc स्त्रिया, T2 G1 3 4 स्त्रिय Ś1 K1 [S]प्यन्या; B1 [S]न्या मे; T2 G1 मन्ये; G3 मेन्यां
4 ab) Ś1 K3 मनो यया, K1 4 D1 3 5 मनोनया (for मनस्तया) T1 M प्रसभ (for Sपहृत) Ś1 K1 2 बलात् (for भृशम्) — c) D4 6 T1 G2 4 M तां समाचक्ष्व; G1 नाममाचक्ष्व (corrupt) — d) T1 G4 M2 मानुषीं
5 Ś1 K4 D1 3 कोटिकाश्य उ° (Ś1 om उ°), K1 काश्व; K2 3 B Dc Dn D4 6 G3 कोटिक उ , D2 काश्य उ°; M शैब्य — b) D2 राजपत्नी M1 तर (for यश°) — d) B4 T2 G1 transp महिषी and समता
6 a) B4 T1 G2 4 M1 om च — b) T2 G1 या वै प्रियतमा सती — c) Ś1 यथा, K2 तथा (for तया) G1 सौवीरान् — d) S1 K1 2 सुवीरा, B1 4 Dc T1 G2 4 सौवीरान्; G1 प्रयाहि K1 2 सुमुखीं, K4 B1 4 Dc D2 5 सुमुखी, G2 सुकृती B2 3 Dn D4 6 G3 सौवीराभिमुखो व्रज
7 T2 G1 om the ref — b) K3 पश्याम, B2 4 D1 G1 3 पश्यामि, T2 नापश्य K1 3 प्रति (for इति) — c) Ś1 K Dc D1–3 5 T2 G1 नृप (for पति) D5 सौवीर सिंहाना, T1 G2 सुवीरसिंधूनां
8 a) T1 तत्; T2 M1 स (for स) B1 3 4 Dn D4 6 G3 M पुण्य (for शून्य) G2 4 स प्रविश्याश्रमपद — b) S1 K1 2 सिंहीगोष्ठ, T1 सिंहपर्ली; G1 M1 सिंहकोष्ठ, G4 सिंहकोष्ठ B4 (m as in text) मृगो (for वृको) — c) S1 K1 2 आत्मन D1 मुदित (for सप्तम) B4m आरम नाभिमुख कृष्णाम्, T2 G1 2 आत्मना सप्तदशम — d) T2 G1 2 कृष्णा (for इद) B4 इदमित्यब्रवीद्वच , T1 G4 M अथोवाच हसन्निव (G4 महीपते)
9 D4 om 9 — b) B1 G4 हि (for Sपि) — c) T2 येषां कुशलकामासीत् — d) T G4 तेषां (for तेऽपि) T G2 4 अनामय G1 तेषां सम्प्रत्यनामय
10 K2 B1 Dc Dn D2 4–6 ins after the ref B2–4 ins after 10 T G ins after 1201*
1200* अपि ते कुशलं राज्ये राष्ट्रे कोशे बले तथा ।
कच्चिदेक° शिबीनाढ्यान्सौवीरान्सह सिन्धुभि° ।
अनुतिष्ठसि धर्मेण ये चान्ये विदितास्त्वया ।
[(L 1) Dn राजन् (!), T G राष्ट्रे (for राज्ये) T G तथा कोशे च सैंधव — (L 2) D5 अथ, T G1 2 4 सर्वान् (for आढ्यान्) Dc2 सह बधुभि , T G1 3 4 चाप्यकण्टकान् — (L 3) T G विजिता G1 स्मृता (for त्वया)]
— D1 om 10–11 — a) G4 राजन् (for राजा) — b) Ś1 K Dc2 D2 3 5 धर्म° (for कुन्ती) — d) Ś1 K Dc2 D2 3 5 अनु° (for परि) — After 10 B2–4 ins 1200*, while T G ins
1201* अपि त्वं कुशली राजन्सहामात्य° सहप्रज° ।, followed by 1200*

पाद्यं प्रतिगृहाणेदमासनं च नृपात्मज ।
मृगान्पञ्चाशतं चैव प्रातराशं ददानि ते ॥ ११
ऐणेयान्पृषतान्न्यङ्कून्हरिणाञ्शरभाञ्शशान् ।
ऋश्यान्रुरूञ्शम्बरांश्च गवयांश्च मृगान्बहून् ॥ १२
वराहान्महिषांश्चैव याश्चान्या मृगजातयः ।
प्रदास्यति स्वयं तुभ्यं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १३

जयद्रथ उवाच ।

कुशलं प्रातराशस्य सर्वा मेऽपचितिः कृता ।
एहि मे रथमारोह सुखमाप्नुहि केवलम् ॥ १४
गतश्रीकांश्च्युताद्राज्यात्कृपणान्गतचेतसः ।
अरण्यवासिनः पार्थान्नानुरोद्धुं त्वमर्हसि ॥ १५
न वै प्राज्ञा गतश्रीकं भर्तारमुपयुञ्जते ।
युञ्जानमनुयुञ्जीत न श्रियः संक्षये वसेत् ॥ १६
श्रिया विहीना राज्याच्च विनष्टाः शाश्वतीः समाः ।
अलं ते पाण्डुपुत्राणां भक्त्या क्लेशमुपासितुम् ॥ १७
भार्या मे भव सुश्रोणि त्यजैनान्सुखमाप्नुहि ।
अखिलान्सिन्धुसौवीरानवाप्नुहि मया सह ॥ १८

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्ता सिन्धुराजेन वाक्यं हृदयकम्पनम् ।
कृष्णा तस्मादपाक्रामद्देशात्सभ्रुकुटीमुखी ॥ १९
अवमत्यास्य तद्वाक्यमाक्षिप्य च सुमध्यमा ।
मैवमित्यब्रवीत्कृष्णा लज्जस्वेति च सैन्धवम् ॥ २०
सा काङ्क्षमाणा भर्तॄणामुपयानमनिन्दिता ।
विलोभयामास परं वाक्यैर्वाक्यानि युञ्जती ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५१ ॥

---

11 D_1 om 11 (cf v l 10) — [a]) B_2 T $G_{1\ 2\ 4}$ त्वम् (for [इ]दम्) — [c]) K_1 D_8 पचशतं $Ś_1$ चापि; $K_{1\ 2}$ चास्य (for चैव) T_1 G_1 मृगान्हत्वा मृगीं चैव; T_2 मृगान्हतान्मृतांश्चैव, $G_{2\ 4}$ मृगान्विता मृगीश्चैव — [d]) G_4 प्रातराशीन् $K_{3\ 4}$ $D_{2\ 3}$ T $G_{1\ 2\ 4}$ ददामि

12 [a]) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ Dc D_8 एणेयान् T_1 न्यकुकांश्चैव (for पृषतान्न्यङ्कून्) — [b]) M_1 शलभान् G_4 शकान्, M_1 शलान् (for शशान्) — [c]) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ $B_{2\ 3}$ Dc_1 $D_{3\ 5}$ ऋष्यान्, K_3 $B_{1\ 4}$ Dc_2 Dn $D_{1\ 2\ 4\ 6}$ T G_3 ऋक्षान् $Ś_1$ K_1 कुरूञ् (for रुरूञ्)! $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ शभरांश्च, D_3 M_1 च सृमरान्; T_1 M_2 वराहांश्च, T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ च चमरान्

14 [b]) S_1 सर्वस्य, $K_{1\ 2}$ सर्वापि, D_3 सदा मे; D_5 सर्वा च (for सर्वा मे) B Dc Dn $D_{4\ 6}$ G_3 सर्वं मे दित्सित (B_1 तृषित) त्वया — [c]) K_4 आरुह्य

15 [a]) T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ हत॰ (for गत॰) B Dn $D_{4\ 6}$ हृतराज्यान् — [b]) D_5 नष्ट॰ (for गत॰) — [c]) K_3 T_2 आरण्य — [d]) D_1 इहा॰ (for त्वम॰)

16 [a]) K_4 $B_{1\ 3}$ Dn_1 n_2 T_2 G_3 नैव, $G_{1\ 2\ 4}$ न तु, M न हि (for न वै) S_1 पूज्या, K_1 G_4 प्रज्ञा M गतश्रीकान् T_1 न तु प्राज्ञान्गतश्रीकान् — [b]) $Ś_1$ $K_{1\ 2}$ $B_{1\ 2\ 4}$ उपभुजते, K_3 Dc ॰युजसे (K_3m ॰भुजसे), G_2 युज्यते T_1 M भर्तॄन्समुपयु(T_1 ॰भु)जते — [c]) S_1 $K_{1\ 2}$ भुजानम् $K_{1\ 3}$ Dc_2 D_{1-3} T_1 M उपयु(T_1 भु)जीत — [d]) B_1 श्रिया न; B_4 श्रियश्च (for न श्रिय) S_1 मक्षय, B_4 Dn_2 $D_{1\ 2\ 4\ 6}$ प्रक्षये, T_2 सक्षयो T_2 भवेत् (for वसेत्)

17 [a]) $B_{3\ 4}$ विहीनान् Dn राष्ट्राच्च (!) — [b]) S (except G_3) च्युतास्ते (for विनष्टा) — [c]) B_1 अनष्टे (for अल ते)

18 $18^{a} = 1\ 67\ 1^{c}$, etc — [b]) $K_{3\ 4}$ Dc_2 D_{1-3} T_1 G_4 M_1 त्यजैतान् — [d]) $B_{1\ 4}$ तानाप्नुहि, $B_{2\ 3}$ Dn $D_{4\ 6}$ T_2 G_3 आप्नुहि त्व, $G_{1\ 2\ 4}$ प्राप्नुहि त्व (for अवाप्नुहि)

19 K_4 om 19 — [d]) G_1 क्रोधात् (for देशात्) $B_{3\ 4}$ Dc सा (for स)

20 [a]) $Ś_1$ K Dc $D_{1-3\ 5}$ अनादृत्य तु (K_4 Dc च); $B_{1\ 3}$ अवमन्यास्य T_1 $G_{2\ 4}$ M transp तद् and वाक्य — [b]) S (except G_3) तदाक्षिप्य (for आक्षिप्य च) — [c]) M_2 वाक्य (for कृष्णा) — [d]) T_1 वधस्वेति; T_2 $G_{1\ 4}$ त्यज (for लज्ज) B_4 लज्जसे नेति सैंधव, Dc_2 न लज्जस्वेति सैंधव

21 [b]) B_{1-3} Dc Dn D_3 उपयातम्; D_5 उपस्थानम् — [c]) $G_{1\ 2}$ विलय (for विलोभ) $Ś_1$ K $B_{1\ 4}$ Dn_2 D_{1-6} परैर् (for पर) — [d]) T [अ]योजयत, M योजयत् (for युञ्जती) $G_{1\ 2\ 4}$ वाक्यैर्वाक्य न योजयन् (G_2 न्ययोजयेत्) — After 21, T $G_{1\ 2\ 4}$ ins

1202* द्रौपदी ।

नैव वद महाबाहो न्याय्य त्व न च मन्यसे ।
पाण्डूना धार्तराष्ट्राणा स्वसा चैव कनीयसी ।
दुःशला नाम तस्यास्त्व भर्ता राजकुलोद्भव ।
मम भ्राता च न्यायेन त्वया रक्ष्या महारथ ।

२५२

वैशंपायन उवाच ।

सरोषरागोपहतेन वल्गुना
सरागनेत्रेण नतोन्नतभ्रुवा ।
मुखेन विस्फूर्य सुवीरराष्ट्रपं
ततोऽब्रवीत्तं द्रुपदात्मजा पुनः ॥ १

यशस्विनस्तीक्ष्णविषान्महारथा-
नधिक्षिपन्मूढ न लज्जसे कथम् ।
महेन्द्रकल्पान्निरतान्स्वकर्मसु
स्थितान्समूहेष्वपि यक्षरक्षसाम् ॥ २

न किंचिदीड्यं प्रवदन्ति पापं
वनेचरं वा गृहमेधिनं वा ।
तपस्विनं संपरिपूर्णविद्यं
भषन्ति हैवं श्वनराः सुवीर ॥ ३

अहं तु मन्ये तव नास्ति कश्चि-
देतादृशे क्षत्रियसंनिवेशे ।
यस्त्वाद्य पातालमुखे पतन्तं
पाणौ गृहीत्वा प्रतिसंहरेत ॥ ४

नागं प्रभिन्नं गिरिकूटकल्प-
मुपत्यकां हैमवतीं चरन्तम् ।
दण्डीव यूथादपसेधसे त्वं

धर्मिष्ठानां कुले जातो न धर्मं त्वमवेक्षसे ।
वैशंपायन ।
इत्युक्त्वा सिन्धुराजोऽपि वाक्यमुत्तरमब्रवीत् ।
राज्ञां धर्मं न जानीषे स्त्रियो रत्नानि चैव हि ।
साधारणानि लोकेऽस्मिन्प्रवदन्ति मनीषिण ।
स्वसा च स्वस्त्रिया चैव भ्रातृभार्या तथैव च ।
संगृह्णन्ति च राजानस्ताश्च तत्र नृपोत्तमा ।

[(L 1) T_1 मैव (for नैव) T_2 बुध्यसे (for मन्यसे) — (L 3) T_2 राजकुलोद्वह — (L 5) G_1 अपे°, G_4 उपे° (for अवे) — (L 10) T_2 न संगृह्णति राजानस् G_4 नृपोत्तमा]

Colophon — *Major parvan* S_1 $K_{1\ 2}$ Dn_1 $G_{2\ 4}$ आरण्य — *Sub parvan* Ś$_1$ $K_{1\ 3\ 4}$ B D G_3 द्रौपदी प्रमाथ — *Adhy name* M_2 जयद्रथप्रार्थन — *Adhy no* (figures words or both) Dn 265 (Dn_1 266), D_1 267, T_1 G_4 M (M_2 *inf lin*) 255 (M_2 *orig* 257) T_2 G_1 252 G_2 254 — *Śloka no* Dn_1 23, Dn_2 22; Dn_3 24, D_1 21

252

1 Dc om the ref — [a]) Ś$_1$ K_4 सा रागरोषोपहतेन; $K_{1\ 2}$ सरागरोषोप ; K_3 B_1 सा रागदोषोप ; B_{2-4} $D_{1\ 2}$ सा रोषरागोप°, Dc $D_{3\ 5}$ सा रागरोपाप , T $G_{1\ 4}$ सरोषवाचो पहितेन, G_2 M सा रोषवाचोपहतेन $K_{1\ 2}$ G_1 फल्गुना, D_2 चक्षुषा (for वल्गुना) — [b]) S_1 K_3 B_1 D_3 M_2 नतो(D_3 तथो , M_2 ततो)न्नतभ्रुणा; D_2 $G_{2\ 4}$ ततो(D_2 °थो)न्नतभ्रुवा, T_1 ततो नतभ्रू — [c]) Ś$_1$ K_{1-3} $D_{2\ 5}$ G_1 M_1 विस्फूर्ज्य, B_1 G_4 विस्फार्य Ś$_1$ K B_1 D_3 राष्ट्रजं, Dc D_1 राज, T_1 राष्ट्रक

2 [a]) Ś$_1$ K_{1-3} तीक्ष्णमुखान् Ś$_1$ K $D_{1-3\ 5}$ महोरगान् (for महारथान्) — [b]) B_{1-3} Dc_1 Dn $D_{4\ 6}$ G_3 अभिब्रुवन् (for अधिक्षिपन्) B_3 वि (for न) — [c]) K_4 नरेंद्र°, T_2 $G_{1\ 2}$ यमेंद्र (for महेन्द्र°) D_3 S (except G_3) स्वधर्मे (for स्वकर्मसु) — [d]) D_1 T_2 स्थिरान् Dc समृद्धे (for समूहे)

3 [a]) K_4 B_4m कश्चिद् K_3 अन्य; B_1 ईड्या°; B_4m इष्ट; T_1 एव, G_1 M आर्यं; $G_{2\ 4}$ आर्या (for ईड्य) Ś$_1$ K Dc $D_{2\ 3}$ (before corr) G_3 पापा, D_3 (after corr) $_5$ पार्था, T G_1 वाचा (for पाप) — [b]) Ś$_1$ D_1 मेधिनां — [d]) K_3 B_1 G_1 भवति, $G_{2\ 4}$ भजति (for भषन्ति) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ श्वाना , K_3 नैव; B_1 नैव, T $G_{1\ 2\ 4}$ चैव, M चैव (for हैव) B_3 T_2 स्वनरा , T_1 शुनका , $G_{1\ 4}$ च नरा ; G_2 सुनरा (for श्वनरा)

4 [c]) $B_{1\ 3}$ Dn D_4 G_3 यस्त्वद्य, T $G_{1\ 2\ 4}$ M यस्त्वां हि — [d]) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ पाणिं G_3 प्रतिसरभेत

5 [a]) Ś$_1$ K $D_{1\ 3\ 5}$ मात्रम्, S (except G_3) कायम् (for कल्पम्) — [b]) K_1 अपत्यकां, K_4 उत्पत्तिकां; Dc उपेत्य तां, S (except G_3) उपेत्य गां T $G_{1\ 2\ 4}$ हैमवत — [c]) $K_{1\ 2}$ $B_{1\ 4}$ D_5 अपसेवसे, K_4 D_1 अपकर्षसे (D_1 सि), B_2 Dn_1 $D_{2\ 4\ 6}$ G_3 अपसेधसि, M अवधावसे T_1 दर्शेन

यो जेतुमाशंससि धर्मराजम् ॥ ५
बाल्यात्प्रसुप्तस्य महाबलस्य
सिंहस्य पक्ष्माणि मुखाल्लुनासि ।
पदा समाहत्य पलायमानः
क्रुद्धं यदा द्रक्ष्यसि भीमसेनम् ॥ ६
महाबलं घोरतरं प्रवृद्धं
जातं हरिं पर्वतकन्दरेषु ।
प्रसुप्तमुग्रं प्रपदेन हंसि
यः क्रुद्धमासेत्स्यसि जिष्णुमुग्रम् ॥ ७
कृष्णोरगौ तीक्ष्णविषौ द्विजिह्वौ
मत्तः पदाक्रामसि पुच्छदेशे ।
यः पाण्डवाभ्यां पुरुषोत्तमाभ्यां
जघन्यजाभ्यां प्रयुयुत्ससे त्वम् ॥ ८
यथा च वेणुः कदली नलो वा
फलन्त्यभावाय न भूतयेऽऽत्मनः ।
तथैव मां तैः परिरक्ष्यमाणा-
मादास्यसे कर्कटकीव गर्भम् ॥ ९

जयद्रथ उवाच ।

जानामि कृष्णे विदितं ममैत-
द्यथाविधास्ते नरदेवपुत्राः ।
न त्वेवमेतेन विभीषणेन
शक्या वयं त्रासयितुं त्वयाद्य ॥ १०
वयं पुनः सप्तदशेषु कृष्णे
कुलेषु सर्वेऽनवमेषु जाताः ।
षड्भ्यो गुणेभ्योऽभ्यधिका विहीना-
न्मन्यामहे द्रौपदि पाण्डुपुत्रान् ॥ ११
सा क्षिप्रमातिष्ठ गजं रथं वा
न वाक्यमात्रेण वयं हि शक्याः ।
आशंस वा त्वं कृपणं वदन्ती
सौवीरराजस्य पुनः प्रसादम् ॥ १२

द्रौपद्युवाच ।

महाबला किं त्विह दुर्बलेव

युद्धादवसेधसि त्व, T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ दडीव दडेन हि धावसि (T_2 G_2 °से) त्व — ^{d}) M_1 धर्मपुत्र

6 ^{a}) D_1 T_1 G_1 M_1 बलात् (for बाल्यात्) $B_{1\ 3}$ महाधनस्य — ^{c}) Ś$_1$ K_1 पलायमान, T_1 पलायसे त्व

7 ^{a}) Ś$_1$ Dc_2 D_5 T_1 $G_{1\ 4}$ घोरतम Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ च (for प्र) — ^{b}) T_1 $G_{1\ 4}$ M °कदरासु — ^{d}) Ś$_1$ K_{1-3} मापत्स्यसि, K_4 D_3 आपश्य°, B Dc Dn $D_{2\ 4-6}$ G_3 आयोत्स्य°, D_1 T_1 आशाम° (for आसेत्स्य°) $K_{1\ 2}$ मूढ जिष्णु (for जिष्णुमुग्रम्)

8 ^{a}) T_2 $G_{1\ 4}$ M_2 तीक्ष्णो° (for कृष्णो°) K_4 दीप्त विषौ, Dc Dn D_{4-6} तीक्ष्णमुखौ, $D_{2\ 3}$ दीप्तमुखौ, G_2 तीव्र मुजौ, G_4 तीव्रविषौ Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ सुजिह्वौ, $G_{2\ 4}$ भुजगमौ — ^{b}) T_1 मुग्ध°, T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ M मत्तौ G_1 पुच्छमूले — ^{c}) K_4 D_{1-4} यत् (for य)

9 ^{a}) D_3 (by corr) कदलीदले च, T_1 M कदलीदलो वा — ^{b}) Ś$_1$ $K_{1\ 3\ 4}$ Dc Dn_2 $D_{2-4\ 6}$ G_3 फलत्य° Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ B_4 D_3 (by corr) पुन° (for ऽऽत्मन) T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ M पराभवायैव फल बिभर्ति — ^{d}) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ रुक्कं (for गर्भम्)

10 ^{b}) S (except G_3) यथागता (T_1 °विधा) द्रौपदि पाडुपुत्रा° — ^{c}) T_1 बिभर्षि तेन (for विभीषणेन) — ^{d}) G_1 भवत्या (for त्वयाद्य)

11 K_3 om 11 D_2 transp 11 and 12 — ^{a}) Ś$_1$ त्विमे (for पुन°) — ^{c}) B_1 [ऽ]प्यधिका°; Dc G_3 [ऽ]भ्यधिकान्, D_2 T_2 G_2 M [ऽ]भ्यधिक, T_1 $G_{1\ 4}$ ह्यधिक $K_{1\ 4}$ न हीनान्, B_1 [अ]वहीनान्; $D_{1\ 2}$ निहीनान् (for विही) — ^{d}) B_1 सध्या° (for मन्या°)

12 Before 12, Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ $D_{2\ 6}$ ins चित्रसेन उ°; K_3 कोटि — D_2 transp 11 and 12 — ^{a}) Ś$_1$ K Dc $D_{1\ 3\ 5}$ एहि त्वमातिष्ठ रथ गज वा — ^{b}) S (except T_2 G_3) स्म (for हि) — ^{c}) B_1 आशम्स वाक्य, T_1 आशम्मे त्व, M_2 आशासते त्वा (for आशस वा त्व) — Ś$_1$ om (hapl) 12^{d}–13^{a} — ^{d}) B_{2-4} सौवीरराज्यस्य, M_2 सुवीरराजस्य K_2 पुर, D_2 हि न, D_5 कुरु (for पुन) G_3 प्रवादम्

13 Ś$_1$ om 13^{a} (of v l 12), M_2 om the ref — ^{a}) T_2 G_4 महाबला M न्विह T G_2 वा, $G_{1\ 4}$ M वै (for [इ]व) — ^{b}) K_4 पचाल, $B_{3\ 4}$ D_6 G_3 M_2 सुवीर°, T $G_{1\ 2\ 4}$ पांचाल (for सौवीर) K_4 T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ सुताहम्, Dc नताहम् (for मताहम्) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ अम्य, D_3 अद्य (for अस्मि) — ^{c}) $K_{3\ 4}$ B D G_3 नाह, T_1 कथ, T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ माह (for याह) Ś$_1$ $K_{1\ 2}$ T $G_{1\ 2\ 4}$ प्रमादादिह

सौवीरराजस्य मताहमस्मि ।
याहं प्रमाथादिह संप्रतीता
सौवीरराजं कृपणं वदेयम् ॥ १३
यस्या हि कृष्णौ पदवीं चरेतां
समास्थितावेकरथे सहायौ ।
इन्द्रोऽपि तां नापहरेत्कथंचि-
न्मनुष्यमात्रः कृपणः कुतोऽन्यः ॥ १४
यदा किरीटी परवीरघाती
निघ्नन्रथस्थो द्विषतां मनांसि ।
मदन्तरे त्वद्ध्वजिनीं प्रवेष्टा
कक्षं दहन्नग्निरिवोष्णगेषु ॥ १५
जनार्दनस्यानुगा वृष्णिवीरा
महेष्वासाः केकयाश्चापि सर्वे ।
एते हि सर्वे मम राजपुत्राः
प्रहृष्टरूपाः पदवीं चरेयुः ॥ १६
मौर्वीविसृष्टाः स्तनयित्नुघोषा
गाण्डीवमुक्तास्त्वतिवेगवन्तः ।
हस्तं समाहत्य धनंजयस्य
भीमाः शब्दं घोरतरं नदन्ति ॥ १७
गाण्डीवमुक्तांश्च महाशरौघा-
न्पतंगसंघानिव शीघ्रवेगान् ।
सशङ्खघोषः सतलत्रघोषो
गाण्डीवधन्वा मुहुरुद्वमंश्च ।
यदा शरानर्पयिता तवोरसि
तदा मनस्ते किमिवाभविष्यत् ॥ १८
गदाहस्तं भीममभिद्रवन्तं
माद्रीपुत्रौ संपतन्तौ दिशश्च ।
अमर्षजं क्रोधविषं वमन्तौ
दृष्ट्वा चिरं तापमुपैष्यसेऽधम ॥ १९
यथा चाहं नातिचरे कथंचि-
त्पतीन्महार्हान्मनसापि जातु ।
तेनाद्य सत्येन वशीकृतं त्वां

$K_{3.4}$ D_{1-3} G_{2} समभीता, B_{1} वृत्ता, T G_{4} हीणा — [d]) M_{3} सुवीर

14 [a]) T_{2} $G_{2.4}$ यस्याश्च, G_{1} यस्या च — [b]) K_{4} T_{1} समासिताव् Ś1 K Dc_{2} एकरथौ (K_{4} °थ) $K_{3.4}$ D_{1-3} सखायौ, B Dn $D_{4.6}$ G_{3} समेतौ (for सहायौ) — [c]) $K_{3.4}$ $B_{1.4}$ D_{3} नोत (K_{4} प) हरेत्; T_{2} नाभिभवेत्

15 [a]) $B_{1.2.4}$ Dc_{1} Dn $D_{4.6}$ T_{1} G_{3} M_{1} यथा, T_{2} $G_{1.2.4}$ सदा (for यदा) — [c]) $Ś_{1}$ मां नदयस; K_{1} मासां तरे, K_{2} सामतरे; M_{2} तदतरे (for मदन्तरे) K_{2} G_{1} तव्; T_{1} तु, $G_{2.4}$ ते (for त्वद्) $Ś_{1}$ $K_{2.3}$ ध्वजिनी D_{3} प्रविष्ट, T_{1} प्रवेष्ट — [d]) K_{3} Dc_{2} T_{1} दहस्यग्निर् $Ś_{1}$ K Dc $D_{1-3.5}$ इवोष्ण(Dc °ग्र)तेजा, T_{1} इवोष्णकाले; G_{1} इवोष्णकेषु

16 [a]) K_{4} D_{1} T_{1} जनार्दनस्याप्यनुगा वृष्णिवीरा, B Dc Dn $D_{4.6}$ G_{3} जनार्दन सा(Dc G_{3} सों)धकवृष्णिवीरो, $G_{2.4}$ नस्याहुकवृष्णिवीरो (G_{4} रा) — [b]) K_{4} B_{3} Dn_{2} n_{3} $D_{1.6}$ G_{3} करुया S (except T_{1} G_{3}) चैव पञ्च (for चापि सर्वे) — [c]) $Ś_{1}$ K Dc $D_{1-3.5}$ समेता (for हि सर्वे)

17 [a]) T_{1} M_{2} प्रसृष्टा, $G_{1.2.4}$ विमुक्ता; M_{1} निसृष्टा M_{3} घोरा (for घोषा) — [b]) T_{1} ह्यतिवेगवत°, T_{2} $G_{1.2.4}$ M ह्यतिवेल्मुग्रा — [d]) Dc T $G_{1.2.4}$ घरा (for शब्द) K_{3} घोषतर, B_{1} घोररव, Dc घोरभय T_{1} पतति (for नदन्ति)

18 After 18[ab], N T_{1} G_{3} ins

1203* यदा द्रष्टास्यर्जुन वीर्यशालिन
तदा स्वबुद्धिं प्रतिनिन्दितासि ।

[(L 1) $Ś_{1}$ $K_{1.2.4}$ D_{3} (by transp) द्रष्टा यदा; D_{2} यदा स्रष्टा, T_{1} दृष्ट्वा यथा $K_{1.2}$ T_{1} हि (for [अ]सि) K_{3} B_{4} Dc $D_{1-3.5}$ [अ]र्जुनेन प्रयु(K_{3} $D_{2.3.5}$ मु)क्तान्, T_{1} [अ]र्जुन-वीर्यशालिन $Ś_{1}$ वै सजत, $K_{1.2.4}$ वीर(K_{4} °र्यं)शालिं (for वीर्यशालिन) — (L 2) T_{1} स्वयुद्ध (for स्वबुद्धिं) K $D_{1-3.5}$ T_{1} परि° (for प्रति)]

— [c]) $Ś_{1}$ $K_{1.2}$ सतनुत्र — [d]) K_{3} B D (except $D_{1-3.5}$) G_{3} मुहुरुद्वहश्च; T_{2} G_{1} °रन्वहश्च

19 [b]) $Ś_{1}$ $K_{1.2}$ D_{5} सञ्चरन्तौ T_{2} $G_{1.2.4}$ हि दृष्ट्वा, M च दृष्ट्वा (for दिशश्च) — M om 19[cd] — [c]) T_{1} यदाजन्यौ (for अमर्षज) T_{1} G_{4} वहन्तौ (for वमन्तौ) — [d]) K_{3} Dc_{2} D_{2} भृशं; K_{4} $D_{1.3}$ परं; T_{1} ध्रुव (for चिरं) Dc_{2} नाशम् (for तापम्) K_{3} Dc_{2} $D_{1.2}$ उपे(Dc_{2} D_{2} °पै)ष्यसि, K_{4} मवेक्ष्यसे; $D_{3.5}$ T_{1} उपेष्यसे K_{3} Dc_{2} $D_{1.2.5}$ T_{1} त्वम् (for ऽधम) $Ś_{1}$ K_{1} दृष्ट्वा भृशं तापयसे नृपाधम;

द्रष्टासि पार्थैः परिकृष्यमाणम् ॥ २०
न संभ्रमं गन्तुमहं हि शक्ये
त्वया नृशंसेन विकृष्यमाणा ।
समागताहं हि कुरुप्रवीरैः
पुनर्वनं काम्यकमागता च ॥ २१
वैशंपायन उवाच ।
साताननुप्रेक्ष्य विशालनेत्रा
जिघृक्षमाणानवभर्त्सयन्ती ।
प्रोवाच मा मा स्पृशतेति भीता
धौम्यं प्रचुक्रोश पुरोहितं सा ॥ २२
जग्राह तामुत्तरवस्त्रदेशे
जयद्रथस्तं समवाक्षिपत्सा ।
तया समाक्षिप्ततनुः स पापः
पपात शाखीव निकृत्तमूलः ॥ २३
प्रगृह्यमाणा तु महाजवेन
मुहुर्विनिःश्वस्य च राजपुत्री ।
सा कृष्यमाणा रथमारुरोह
धौम्यस्य पादावभिवाद्य कृष्णा ॥ २४
धौम्य उवाच ।
नेयं शक्या त्वया नेतुमविजित्य महारथान् ।
धर्मं क्षत्रस्य पौराणमवेक्षस्व जयद्रथ ॥ २५
क्षुद्रं कृत्वा फलं पापं प्राप्स्यसि त्वमसंशयम् ।
आसाद्य पाण्डवान्वीरान्धर्मराजपुरोगमान् ॥ २
वैशंपायन उवाच ।
इत्युक्त्वा ह्रियमाणां तां राजपुत्रीं यशस्विनीम् ।
अन्वगच्छत्तदा धौम्यः पदातिगणमध्यगः ॥ २

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५२ ॥

T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ दृष्ट्वा समताढुपवेक्ष्य (G_2 °दभिवीक्ष्य)सेथ

☞ For 20, 22[ab], 23 and 24, of passage 307* of the Virāta parvan (lines 1–7, 9–12)

20 [a]) K_3 D_4 T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ यदा (for यथा) B_1 $D_{3\ 6}$ वाह, G_4 चरन् (for चाह) K $B_{3\ 4}$ $D_{1\ 3\ 5}$ नाभिचरे, Dc नाभिचरेत् $B_{1\ 4}$ T_2 कदाचित् — [c]) T_1 तेनास्य — [d]) T $G_{1\ 2\ 4}$ द्रक्ष्यामि, M पश्यामि B_1 D_2 परिक्लिश्यमाण, M_2 °क्षुभ्यमाण

21 [a]) D_3 कर्तुम् (for गन्तुम्) B_1 प्रसह्ये, B_4 हि शक्ये; Dc हि शक्या — [d]) $B_{2\ 3}$ Dn $D_{4\ 6}$ G_3 [अ]स्मि (for च)

22 B S (except G_3) om the ref — [a]) $Ś_1$ K $D_{2\ 3}$ (orig) $_5$ अभिप्रेक्ष्य; T_1 G_1 M उपप्रे°, T_2 $G_{2\ 4}$ समुत्प्रे° $Ś_1$ K_4 om विशाल ; K_1 जिघृक्षमाणा, M_2 विशालनेत्रां D_3 (by corr) स तामभिप्रेक्ष्य विशालनेत्रां — [b]) T_2 परि-, G_2 अपि, G_4 अभि (for अव) K सौवीरराजेन न भर्त्स ; K_4 Dn_2 जिघृक्षमाणा न च भर्त्स , D_3 (by corr) °माणो न च भर्त्सयन्तीं — [c]) $Ś_1$ $K_{1\ 2\ 4}$ Dc $D_{2\ 3\ 5}$ उवाच (for प्रो) D_2 मा मा K_3 उवाच मा संस्पृशतीति मत्वा; T $G_{1\ 2\ 4}$ M पुरा ह्ययं मा (T_1 नराधमो मां, T_2 पुरा ह्यधमां, G_1 पुरा ह्यधर्मा) स्पृशतीति मत्वा — [d]) D_3 च, S (except G_3) वै (for मा)

२५३

वैशंपायन उवाच ।

ततो दिशः संप्रविहृत्य पार्था
मृगान्वराहान्महिषांश्च हत्वा ।
धनुर्धराः श्रेष्ठतमाः पृथिव्यां
पृथक्चरन्तः सहिता बभूवुः ॥ १

ततो मृगव्यालगणानुकीर्णं
महावनं तद्विहगोपघुष्टम् ।
भ्रातॄंश्च तानभ्यवदद्युधिष्ठिरः
श्रुत्वा गिरो व्याहरतां मृगाणाम् ॥ २

आदित्यदीप्तां दिशमभ्युपेत्य
मृगद्विजाः क्रूरमिमे वदन्ति ।
आयासमुग्रं प्रतिवेदयन्तो
महाहवं शत्रुभिर्वाबमानम् ॥ ३

क्षिप्रं निवर्तध्वमलं मृगैर्नो
मनो हि मे दूयति दह्यते च ।
बुद्धिं समाच्छाद्य च मे समन्यु-
रुद्धूयते प्राणपतिः शरीरे ॥ ४

सरः सुपर्णेन हृतोरगं यथा
राष्ट्रं यथाराजकमात्तलक्ष्मि ।
एवंविधं मे प्रतिभाति काम्यकं
शौण्डैर्यथा पीतरसश्च कुम्भः ॥ ५

ते सैन्धवैरत्यनिलौघवेगै-
र्महाजवैर्वाजिभिरुह्यमानाः ।
युक्तैर्बृहद्भिः सुरथैर्नृवीरा-
स्तदाश्रमायाभिमुखा बभूवुः ॥ ६

तेषां तु गोमायुरनल्पघोषो
निवर्ततां वाममुपेत्य पार्श्वम् ।
प्रव्याहरत्तं प्रविमृश्य राजा
प्रोवाच भीमं च धनंजयं च ॥ ७

यथा वदत्येष विहीनयोनिः

253

1 ^{c}) K_3 $_4$ D_1 $_3$ सपरिहृ(K_3 कृ)त्य; T G_1 $_2$ $_4$ सपरिवृत्य, M सपरिसृत्य　M_2 पांडवा (for पार्था) — ^{c}) B_1 D_1 G_1 श्रेष्ठतरा — ^{d}) K_3 D_1 सह स (for सहिता)

2 ^{a}) K D_1 $_3$ $_5$ गजा, T_1 मृगा°, G_1 $_2$ $_4$ M जना° (for गणा) — ^{b}) K_4 D_3 T_2 G_1 महद्वन　D_1 T_1 G_1 जुष्ट (for घुष्टम्) — ^{c}) $Ś_1$ K_1 $_2$ स्वरन्; K_3 $_4$ G_1 M_2 चरन्, D_1 $_3$ चरतो (for च तान्)　Dc D_2 न्यवदद्, T_1 M_2 अभ्यवदन् — ^{d}) T_2 वचो (for गिरो)

3 K_3 om 3 — ^{a}) $Ś_1$ K_1 $_2$ आदीप्तदीप्तां; K_4 D_3 आदित्यजुष्टा　T_1 अभ्युपेता, M_1 अभ्युपेतुर् — ^{b}) B Dn D_4 $_6$ T_2 मृगा (for मृग) — ^{c}) M_2 यथा समग्र (for आयासमुग्र)　$Ś_1$ वेदयते, K_1 $_2$ B_2 वेदयति — ^{d}) $Ś_1$ महाहवे, B D (except D_1 $_3$ $_5$) °वन, T G_1 $_2$ $_4$ भय, G_3 Cnp धन　$Ś_1$ K_1 $_2$ बाध; K_4 D_3 चाव, B Dc Dn D_2 $_{4-6}$ G_3 बाध्य, D_1 आह्वमाने, G_1 वध्य (for वाव)

4 ^{a}) $Ś_1$ निवर्त्यैर्; K_1 मनो हि (for मृगैर्नो) — ^{b}) K_1 मृगैश्च (for मनो हि)　$Ś_1$ K_4 D_3 दह्यति, K_2 $_3$ B_{2-4} Dc D_1 $_2$ $_6$ T_2 G_1 $_3$ M_1 दूयते; B_1 T_1 दह्यते, G_2 ग्लायते, G_4 ग्लायति (for दूयति)　$Ś_1$ K_4 B_1 D_3 G_2 $_4$ दूयते, T_1 द्रुह्यते (for दह्यते) — ^{c}) $Ś_1$ K_1 $_2$ $_4$ D_3 समासाद्य, K_3 °स्थाय (for च्छाद्य) — ^{d}) T_2 G_1 उद्धूयायते; G_2 $_4$ आधूयते　S_1 प्राणमति; B_1 °मिम (for पति)

5 ^{a}) G_2 $_4$ हृतोरगेन्द्र (for हृतोरग यथा) — ^{b}) T_1 राज्य यथा राजसमासलक्ष्म (sic), T_2 G_1 $_2$ $_4$ M अ(M_1 ह्य) राजक राष्ट्रमिवेह शांत — ^{d}) D_5 रस च कुम्भ, S (except T_1 G_3) सुरश्च कुम्भ

6 ^{a}) $Ś_1$ K T_2 तै (for ते)　B_{2-4} Dn D_4 $_5$ G_3 अत्यनिलोग्रवेगैर्, Dc D_2 अत्यनिलौघवर्णैर्, T_2 G_1 $_2$ $_4$ अभ्यनिलोद्ध(G_2 लार्थं, G_4 लोत्थ)वेगैर् — ^{b}) K_3 $_4$ D_5 S (except G_3) महाबलैर् — ^{c}) K_4 B_1 $_4$ D_3 महद्भि (for बृहद्भि°)　B_1 पुरुषै, T_2 स्वरथै°, G_1 $_2$ $_4$ सरथै

7 ^{a}) K_4 T_1 च (for तु)　K_1 तेजा (for घोषो) — ^{b}) K_3 $_4$ T_1 निवर्त्यतां — K_3 om (hapl) 7^{c}–8^{b} — ^{c}) K_1 B_1 T_1 G_4 प्रत्याहरत्त, D_3 प्रत्याहरत्त　B_{1-4} Dc Dn D_1 $_2$ $_{4-6}$ T_2 G_2 $_3$ M तत् (for त)　A few MSS °मृष्य

111

शालावृको वाममुपेत्य पार्श्वम् ।
सुव्यक्तमस्मानवमन्य पापैः
कृतोऽभिमर्दः कुरुभिः प्रसह्य ॥ ८
इत्येव ते तद्वनमाविशन्तो
महत्यरण्ये मृगयां चरित्वा ।
बालामपश्यन्त तदा रुदन्तीं
धात्रेयिकां प्रेष्यवधूं प्रियायाः ॥ ९
तामिन्द्रसेनस्त्वरितोऽभिसृत्य
रथादवप्लुत्य ततोऽभ्यधावत् ।
प्रोवाच चैनां वचनं नरेन्द्र
धात्रेयिकामार्ततरस्तदानीम् ॥ १०
किं रोदिषि त्वं पतिता धरण्यां
किं ते मुखं शुष्यति दीनवर्णम् ।
कच्चिन्न पापैः सुनृशंसकृद्भिः
प्रमाथिता द्रौपदी राजपुत्री ।
अनिन्द्यरूपा सुविशालनेत्रा
शरीरतुल्या कुरुपुंगवानाम् ॥ ११
यद्येव देवी पृथिवीं प्रविष्टा
दिवं प्रपन्नाप्यथ वा समुद्रम् ।
तस्या गमिष्यन्ति पदं हि पार्था-
स्तथा हि संतप्यति धर्मराजः ॥ १२
को हीदृशानामरिमर्दनानां
क्लेशक्षमाणामपराजितानाम् ।
प्राणैः समामिष्टतमां जिहीर्षे-
दनुत्तमं रत्नमिव प्रमूढः ।
न बुध्यते नाथवतीमिहाद्य
बहिश्चरं हृदयं पाण्डवानाम् ॥ १३
कस्याद्य कायं प्रतिभिद्य घोरा
महीं प्रवेक्ष्यन्ति शिताः शराग्र्याः ।
मा त्वं शुचस्तां प्रति भीरु विद्धि

---

8 K$_3$ om 8^{ab} (cf v l 7) — ^{a}) Ś$_1$ K$_{1\,2}$ विहीन हानि ; D$_{3\,5}$ T$_2$ G$_{1\,2}$ M निहीनयोनि — ^{b}) T$_1$ सृगालको, T$_2$ G$_{1\,2\,4}$ M सालावृको B$_{2\,4}$ पार्थं (for पार्श्वम्) — ^{c}) T G$_{1\,2\,4}$ M$_1$ परिभूय ; M$_2$ अभिभूय (for अवमन्य) — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1\,2}$ D$_{1\,3}$ कृतो विमर्दं ; K$_{3\,4}$ Dc$_2$ D$_{2\,5}$ T$_2$ G$_{1\,2\,4}$ M कृतोवमर्द°, T$_1$ कृतोवमान°

9 ^{a}) S (except G$_3$) एत्याथ (for इत्येव) K$_3$ आविशत्यो, T$_1$ आचरतो — ^{b}) G$_2$ दहत्यरण्ये — K$_3$ om (hapl) 9^d–10^c — ^{d}) K$_{3\,4}$ D$_{1\,3}$ G$_1$ M$_2$ प्रेक्ष्य ; G$_4$ वीक्ष्य (for प्रेष्य-) T$_1$ धात्रीं तदा प्राणसमां प्रिया ता

10 K$_3$ om 10^{abc} (cf v l 9) — ^{a}) K$_1$ G$_1$ °सो विसृत्य, G$_{2\,4}$ °तोपसृत्य — ^{d}) Dn$_1$ n$_2$ Cn अति°, Cnp as in text

11 ^{a}) Ś$_1$ K$_2$ धरिन्या, K$_{1\,3\,4}$ D$_{1-3\,5}$ धरिण्यां — ^{b}) T$_2$ G$_{1\,2\,4}$ स्वन् (for ते) K$_{3\,4}$ D$_3$ (m as in text) दीनकठ — After 11^{ab}, S ins

1204* गतेष्वरण्य हि सुतेपु पाण्डो
क्वचित्परैर्नापकृत वनेऽस्मिन् ।
पर्याकुला सा तु समीक्ष्य सूत
मभ्यापतन्त द्रुतमिन्द्रसेनम् ।
ठरो घ्नती कष्टतर तदानी
मुच्चै· प्रचुक्रोश हृतेति देवी ।

[(L 4) T$_1$ M$_1$ ममा° (for अभ्या°) — (L 5) T$_1$ क्लिष्टतर — (L 6) T$_1$ M$_1$ प्रचक्रद (for प्रचुक्रोश)] — S (except G$_3$) om 11^{cd} — Before 11^{ef}, S ins इन्द्रसेन — ^{e}) K$_3$ B D (except D$_{1\,3\,5}$) अचिन्त्य° (for अनिन्द्य°) — After 11, D$_{1\,3}$ ins

1205* पतिव्रता सत्यसधा तथैव
क्व सा नीता केन वा शस तथ्यम् ।;

while S (except G$_3$) ins

1206* केनात्मनाशाय यदापनीता
छिद्र समासाद्य नरेन्द्रपत्नी ।

[(L 1) T$_1$ हृतो°, G$_4$ विदो°, M पथा° (for यदा°) — (L 2) T$_2$ रध्र (for छिद्र) T$_1$ M$_1$ नरेंद्रपुत्री]

12 ^{a}) S (except G$_3$) यदीह (for यद्येव) Dc Dn D$_{4\,5}$ T देवीं D$_1$ यदाप्यसौ पृथिवीं सप्रविष्टा — ^{b}) T$_1$ प्रपन्नां T$_1$ यदि वा, T$_2$ G$_{1\,4}$ M ह्यथ वा — ^{c}) K$_3$ पथ, B$_2$ D$_6$ पदे (for पद) S (except G$_3$) पद गमिष्यति हि तस्य (T$_1$ M$_1$ तत्र) पार्थास् — ^{d}) B Dc$_1$ Dn D$_{4\,6}$ G$_3$ यथा (for तथा) N (except S$_1$ D$_1$) G$_3$ धर्मपुत्र°

13 ^{a}) Ś$_1$ माद्द (for हीद°) B$_1$ नरपुंगवानां (for अरिमर्द°) — ^{b}) K$_{1\,2}$ B Dn D$_{4-6}$ °क्षमानाम् — ^{c}) T$_1$ जिहीर्पुर् — ^{d}) T$_1$ इव प्रमूड, T$_2$ इव प्रमूष्मान् (sic) G$_{1\,2\,4}$ इव प्रमूपु, M इवासुमूर्पुं

14 ^{a}) K$_{3\,4}$ D$_{1\,3\,5}$ T$_2$ G$_{1\,2\,4}$ प्रनिभिद्य, T$_1$ प्रवि-

यथाद्य कृष्णा पुनरेष्यतीति ।
निहत्य सर्वान्द्विषतः समग्रा-
न्पार्थाः समेष्यन्त्यथ याज्ञसेन्या ॥ १४
अथाब्रवीच्चारुमुखं प्रमृज्य
धात्रेयिका सारथिमिन्द्रसेनम् ।
जयद्रथेनापहृता प्रमथ्य
पञ्चेन्द्रकल्पान्परिभूय कृष्णा ॥ १५
तिष्ठन्ति वर्त्मानि नवान्यमूनि
वृक्षाश्च न म्लान्ति तथैव भग्नाः ।
आवर्तयध्वं ह्यनुयात शीघ्रं
नदूरयातैव हि राजपुत्री ॥ १६
संनह्यध्वं सर्व एवेन्द्रकल्पा
महान्ति चारूणि च दंशनानि ।
गृह्णीत चापानि महाधनानि
शरांश्च शीघ्रं पदवी व्रजध्वम् ॥ १७
पुरा हि निर्भर्त्सनदण्डमोहिता
प्रमूढचित्ता वदनेन शुष्यता ।
ददाति कस्मैचिदनर्हते तनुं
वराज्यपूर्णामिव भस्मनि स्रुचम् ॥ १८
पुरा तुषाग्नाविव हूयते हविः
पुरा श्मशाने स्रगिवापविध्यते ।
पुरा च सोमोऽध्वरगोऽवलिह्यते
शुना यथा विप्रजने प्रमोहिते ।
महत्यरण्ये मृगया चरित्वा
पुरा शृगालो नलिनीं विगाहते ॥ १९
मा वः प्रियायाः सुनसं सुलोचनं

शति, M_1 प्रतिपद्य, M_2 प्रतिक्षिप्य　G_2 घोर, M_1 बाणा, M_2 बाला (for घोरा)　$Ś_1$ $K_{1.2}$ आच्छाद्य काम प्रविविश्य घोरा — ^{b}) G_1 अभि (for महीं)　K_4 प्रविष्यति (sic) M सुपुखा (for शराग्र्या) — ^{d}) $G_{1.2.4}$ यथा च (for यथाद्य) — ^{e}) Dc D_2 द्विषतान्　$Ś_1$ $K_{1.2}$ समेता, $K_{3.4}$ Dc $D_{1-3.5}$ समेतान्, B_1 T_1 समग्रा, M ससैन्यान्

15 ^{a}) B_2 चाश्रुमुखी, T_2 $G_{1.2.4}$ सा तु मुख; G_3 साश्रुमुख　K_3 Dn_2 विमृष्य, $B_{1.3}$ विसृज्य, $B_{2.4}$ Dc_1 Dn_1 n_3 D_5 विमृश्य; Dc_2 D_6 T_1 G_3 विमृज्य, D_1 प्रमृष्य — Before 15^{cd} $G_{1.2}$ ins धात्रेयिका; G_4 धात्री — ^{c}) K_4 D_3 नोपहृतां; D_1 नापहृतां　K_1 प्रमाथ्य, K_3 D_8 प्रपश्य — ^{d}) K_4 D_3 G_1 कृष्णां, D_1 पार्थान्

16 ^{a}) S_1 K_1 तिष्ठत्यवर्त्मानि　K_1 B_3 वनानि; K_4 D_3 बहूनि, G_1 पथानि; G_2 चर्माणि (for नवानि) — ^{b}) S (except G_3) द्रुमा (for वृक्षा°)　B_1 नश्यति; Dc D_2 लभति, T_1 नत्राश्च, T_2 $G_{1.4}$ न ग्लाति　D_1 म्लायति वृक्षाश्च तथातिभग्ना — ^{c}) $Ś_1$ K Dc $D_{1-3.5}$ अनुयात, T_2 $G_{1.2.4}$ ह्यनुयातु — ^{d}) S_1 अदूर°, T_2 $G_{1.2.4}$ न दूरयातेव　Dc D_2 ह (for हि)

17 ^{b}) Dc D_1 दशितानि, T_2 $G_{1.2.4}$ दसितानि　T_1 महाति दारूणि वतसितानि (sic)　M_1 महार्हरूपाणि च दस नानि — ^{c}) $K_{2.3}$ B_3 Dc $D_{2.5}$ गृहीत　$Ś_1$ $K_{1.2}$ मसाधनानि, B_1 शराश्च शीघ्र, G_1 महायुधानि (for धनानि) — ^{d}) $Ś_1$ प्रपध्व, K_1 प्रवृत्त, K_2 पतध्व, K_3 B_{2-4} Dc Dn $D_{2.4-6}$ G_3 M चरध्व; D_1 प्रपद्य (for व्रजध्वम्)　B_1 यह्णीत तूणी पदवीं च लब्ध

☞ In $Ś_1$, the portion from भस्मनि (in 18^d) up to the *end* of this parvan is lost on missing fol , the MS is almost entirely ignored in the sequel

18 ^{a}) K_4 °दडताडिता — ^{b}) Dc_1 Dn $D_{4.6}$ G_3 प्रमोहचित्ता, Dc_2 प्रमूढचेता　T_2 $G_{1.2.4}$ शुष्यति — ^{d}) $B_{1.3.4}$ श्रुत, Dc T_1 $G_{1.2}$ स्रुव (for स्रुचम्)

19 ^{b}) $K_{3.4}$ $D_{2.3}$ स्मशाने　K_3 स्रगिवावविध्यते; B_1 M_1 °वोपदश्यते; Dc D_2 °वोपविध्यते, $G_{1.4}$ °वावबध्यते — ^{c}) $K_{1.2}$ पुरे च; T_1 पुरा हि　S (except G_3) ध्वरजो K $D_{1.3.5}$ T_2 $G_{2.4}$ विलुप्य (K_4 प्यते); T_1 विलिह्य, G_1 विलिप्य; M_1 विलिह्यते — ^{d}) Dc $D_{2.5}$ S (except G_3) विमो (for प्रमो°) — After 19^{cd}, T_1 ins

1207* पुरा हि पार्थाश्च हतौ च कापिलम्
प्रसिच्यते क्षीरधारा यतध्वम् ।

— ^{e}) $D_{2.5}$ गताना (for चरित्वा) — ^{f}) K_1 S सृगालो B_3 प्रगाहते — After 19, Dc_1 D_{1-3} ins

1208* श्रुतिं च सम्यक्प्रकृतिं महाध्वरे
ग्राम्यो जनो यद्वदसौ न नाशयेत् ।;

while S (except G_3) ins

1209* पुरा हि मन्त्राहुतिपूजितायां
हुताग्निवेद्यां बलिभुङ्क्त निलीयते ।

20 ^{a}) $K_{1.2}$ B_1 Dc $D_{1.2.5}$ प्रभास, K_3 °प्रभ तद्, K_4 D_3 प्रभास　B_4 T_2 $G_{1.2.4}$ M चन्द्रप्रभ वदन तत्पुरस्तात् (B_4 न सुप्रपन्न) — K_1 *om* 20^{cd} — ^{c}) K_4 पश्चाच्छुभः

चन्द्रप्रभाच्छं वदनं प्रसन्नम् ।
स्पृश्याच्छुभं कश्चिदकृत्यकारी
श्वा वै पुरोडाशमिवोपयुञ्जीत् ।
एतानि वर्त्मान्यनुयात शीघ्रं
मा वः कालः क्षिप्रमिहात्यगाद्वै ॥ २०
युधिष्ठिर उवाच ।
भद्रे तूष्णीमास्स्व नियच्छ वाचं
मास्मत्सकाशे परुषाण्यवोचः ।
राजानो वा यदि वा राजपुत्रा
बलेन मत्ता वञ्चनां प्राप्नुवन्ति ॥ २१
वैशंपायन उवाच ।
एतावदुक्त्वा प्रययुर्हि शीघ्रं
तान्येव वर्त्मान्यनुवर्तमानाः ।
मुहुर्मुहुर्व्यालवदुच्छ्वसन्तो
ज्यां विक्षिपन्तश्च महाधनुर्भ्यः ॥ २२
ततोऽपश्यंस्तस्य सैन्यस्य रेणु-
मुद्धूतं वै वाजिखुरप्रणुन्नम् ।
पदातीनां मध्यगतं च धौम्यं
विक्रोशन्तं भीममभिद्रवेति ॥ २३
ते सान्त्व्य धौम्यं परिदीनसत्त्वाः
सुखं भवानेत्विति राजपुत्राः ।
श्येना यथैवामिषसंप्रयुक्ता
जवेन तत्सैन्यमथाभ्यधावन् ॥ २४
तेषां महेन्द्रोपमविक्रमाणां
संरब्धानां धर्षणाद्याज्ञसेन्याः ।
क्रोधः प्रजज्वाल जयद्रथं च
दृष्ट्वा प्रियां तस्य रथे स्थितां च ॥ २५
प्रचुक्रुशुश्चाप्यथ सिन्धुराजं
वृकोदरश्चैव धनंजयश्च ।
यमौ च राजा च महाधनुर्धरा-
स्ततो दिशः संमुमुहुः परेषाम् ॥ २६

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५३ ॥

$D_{1\,3}$ स्पृशेच्छुभ, T_2 $G_{1\,2\,4}$ रागान्वित , M रागान्नर — ^{d}) K_3 इवोपयोक्ष्य, K_3 D_5 T_2 पयोक्षीत्, K_4 D_1 °पयुज्यात्, B Dc Dn $D_{2\,4\,6}$ G_3 इवाध्वरस्थ, D_3 इवोपयुज्यते, G_3 पभोक्ष्येत् — ^{e}) T_1 G_1 वाक्यानि, M_2 वर्णानि (for वर्त्मानि) T_2 $G_{1\,2\,4}$ [अ]नुयांतु (for °यात) T_2 $G_{2\,4}$ मा व (for शीघ्रं) — ^{f}) T_2 $G_{2\,4}$ काल प्रति (for मा व काल°) M दीर्घं (for क्षिप्रम्) $K_{3\,4}$ इहातिगाद्वै, M_2 इहात्ययाद्वै — After 20, K_4 Dc_2 D_{1-3} ins

1210* शीघ्रं प्रधावध्वमितो नरेन्द्रो
यावन्न दूरं व्रजतीति पाप° ।,

while S (except G_3) ins

1211* प्रत्याहरध्वं द्विषता सकाशा
ल्लक्ष्मीमिव स्वां दयितां नृसिंहाः ।

21 T_1 G_4 om the ref — ^{a}) $K_{1\,2}$ तूर्णमाशु, $B_{2\,4}$ Dn $D_{4\,6}$ G_3 प्रतिक्राम (for तूष्णीमास्स्व) T_1 भद्रे प्रतीप विनयाद्य वाच — ^{b}) $K_{1\,4}$ M_1 वाच (for [अ]वोच°) — ^{d}) G_1 बलेन युक्ता $G_{1\,2\,4}$ पचतामाप्नु (for वञ्चनां प्राप्नु°)

22 ^{c}) B_1 मुहुर्मुहुर्व्यालवन विशतो — ^{d}) $B_{2\,4}$ Dc_2 Dn_2 D_2 T_1 G_3 ज्या (for ज्यां) B_2 उत्क्षि (for विक्षि°) T_1 महाधनुर्भृत

23 ^{a}) B_4 ततोपश्य रेणुसमुद्धृत वै — ^{b}) K_1 T $G_{1\,2\,4}$ M_1 M_2 उद्धूयत, B_2 समुद्धूत, B_3 उद्धूत वै, B_4 निपीडित; M_1 आधूयत (for उद्धूत वै) K_3 °खुरप्रपन्न — ^{c}) $K_{1\,2}$ हि (for च) T_2 $G_{1\,2\,4}$ पदातिमध्ये विचरत च धौम्य — ^{d}) K_3 B_1 $D_{1\,3\,5}$ T_2 M_2 अभ्याद्रवेति, K_4 अभिद्रवत, G_1 अभ्यद्रवत T_1 विक्रोशत भीम भीमाद्रवेति, T_2 $G_{2\,4}$ विक्रोशत भीम पार्थेत्यभीक्ष्ण

24 ^{a}) $K_{1\,2\,4}$ B_2 (m as in text) $D_{1\,3}$ धौम्य परिदीनसत्त्व, T_2 $G_{1\,2\,4}$ M त धौ(G₂ M₂ तद्धौ)म्यमदीनसत्त्वा — ^{b}) $G_{2\,4}$ सुखी भवानस्त्विति राज° — ^{c}) K_1 Dc D_3 S (except G_3 M_2) °संप्रसक्ता

25 ^{c}) T_2 $G_{1\,2\,4}$ M_1 कोप (for क्रोध) $K_{3\,4}$ D_3 तु (for च) — ^{d}) T_1 स्थिता (for प्रियां) M_1 चास्य (for तस्य) K_4 $G_{1\,2\,4}$ M_2 रथस्थितां, T_1 रथे प्रियां

26 ^{a}) M [अ]भि (for [अ]पि) — ^{c}) B_2 T_2 $G_{1\,2\,4}$ M धनुर्धरास्तदा (B_2 °तो) — ^{d}) B_3 दिशो (for ततो) G_2 व्यप्रमुहु M_2 परेतरा

२५४

वैशंपायन उवाच ।

ततो घोरतरः शब्दो वने समभवत्तदा ।
भीमसेनार्जुनौ दृष्ट्वा क्षत्रियाणाममर्षिणाम् ॥ १
तेषां ध्वजाग्राण्यभिवीक्ष्य राजा
स्वयं दुरात्मा कुरुपुंगवानाम् ।
जयद्रथो याज्ञसेनीमुवाच
रथे स्थितां भानुमतीं हतौजाः ॥ २
आयान्तीमे पञ्च रथा महान्तो
मन्ये च कृष्णे पतयस्तवैते ।
सा जानती ख्यापय नः सुकेशि
परं परं पाण्डवानां रथस्थम् ॥ ३

द्रौपद्युवाच ।

किं ते ज्ञातैर्मूढ महाधनुर्धरै-
रनायुष्यं कर्म कृत्वातिघोरम् ।
एते वीराः पतयो मे समेता
न वः शेषः कश्चिदिहास्ति युद्धे ॥ ४
आख्यातव्यं त्वेव सर्वं मुमूर्षो-
र्मया तुभ्यं पृष्टया धर्म एषः ।
न मे व्यथा विद्यते त्वद्भयं वा
संपश्यन्त्याः सानुजं धर्मराजम् ॥ ५
यस्य ध्वजाग्रे नदतो मृदङ्गौ
नन्दोपनन्दौ मधुरौ युक्तरूपौ ।
एतं स्वधर्मार्थविनिश्चयज्ञं
सदा जनाः कृत्यवन्तोऽनुयान्ति ॥ ६
य एष जाम्बूनदशुद्धगौरः
प्रचण्डघोणस्तनुरायताक्षः ।
एतं कुरुश्रेष्ठतमं वदन्ति
युधिष्ठिरं धर्मसुतं पतिं मे ॥ ७

Colophon om in $B_{1, 3}$ — *Major parvan* $K_{1, 3}$ Dn_2 $G_{3, 4}$ आरण्य, G_1 श्रीमदारण्य — *Sub parvan* K $B_{3, 4}$ D_c Dn_3 D_{1-6} T_1 G_3 M_1 द्रौपदीप्रमाथ; Dn_1 द्रौपद्या प्रमाथ — *Adhy name* M पाण्डवानुगमन — *Adhy no* (figures, words or both) Dn_2 267, Dn_3 268, D_1 269 T G_4 M (M_3 *inf lin*) 267 (M_2 *orig* 259), G_1 254, G_2 256 — *Śloka no* Dn_1 n_2 28, Dn_3 29, D_1 30

254

1 [d]) K_3 अमर्षण; D_1 मनीषिणां; T_1 अमर्षिणौ, G_4 महर्षिणां

2 K_1 om 2^{ab} — [a]) K_3 D_2 ध्वजाग्र्याणि; G_1 ध्वजाग्रान् T_1 राजन् — [b]) Dn_2 n_3 स्वयन् (for स्वयं) M_2 कुरुपाण्डवानां — [d]) G_1 M स्थितो (for स्थितां) B_4 कांतिमतीं, G_4 भर्तृमतीं K_1 B M हृ(B_1 स)तौजा, K_4 महौजा, T_1 विहस्य

3 [a]) K_1 आयातेमे T $G_{1, 2, 4}$ ते (for [इ]मे) — [b]) K_3 तथैते, K_4 तत्रेति, S (except G_3) तवेमे — [c]) = var 3 249 13^c K_1 मा जानता, T_2 सेमानिति; G_4 सजानती — [d]) D_3 परस्परा; T_1 परावर; $G_{1, 3, 4}$ परपरां (for पर पर) D_6 T G_1 रथस्था, G_2 रथस्थां, G_4 रथानां

4 [a]) $G_{1, 3, 4}$ M_1 तैर् (for ते) — [b]) K_1 अनायोध्य, B_4 अमानुष $K_{1, 3, 4}$ D_c D_2 कृत्वा सुघोर (K_1 °ष) — [c]) M क्रुद्धा (for एते) D_c D_2 प्रिया (for वीरा) — [d]) T_1 ते (for व) $K_{3, 4}$ D_c D_{1-3} G_4 शेष K_3 $D_{1, 3}$ T_1 किंचिद्

5 [a]) G_1 आख्याताया K_4 चैव; T_2 $G_{1, 2}$ तव, G_4 तच्च (for त्वेव) $K_{1, 3, 4}$ D_{c2} $D_{2, 3}$ G_2 M_1 मुमूर्षौ — [b]) T_2 $G_{1, 2, 4}$ सर्वं (for तुभ्यं) — [c]) $K_{3, 4}$ D_1 T_2 $G_{1, 2, 4}$ *transp* विद्यते and त्वद्भयं — [d]) K_4 सम्प्रेक्षत्या

6 [a]) T_1 ध्वजाग्रौ K_3 T $G_{2, 4}$ नदतौ K_1 मृदगैर्; K_4 D_{c2} $D_{1, 2}$ मृदगौ — [b]) K_3 D_c $D_{1, 2}$ मधुर युक्तरूपौ, K_4 B_2 र सुरूपौ, S (except G_3) र सुयुक्तौ — [c]) K_1 B_4 Dn_2 $D_{1, 3}$ एव, T_2 $G_{1, 2, 4}$ एन (for एत) K_3 T_1 सु, M_1 स्म (for स्व) — [d]) K_1 D_c D_2 कृतवतो T_1 सदा जना सत्यवतो वदति

7 [a]) D_1 $G_{1, 2, 4}$ M_1 स (for य) — [b]) $K_{1, 2}$ D_1 T_1 घोर, K_3 B_1 D_3 °घोष (for °घोण°) — [c]) K_4 D_{c1} D_{1-3} T G_{2-4} एन — [d]) T_1 प्रिय (for पतिं)

अप्येष शत्रोः शरणागतस्य
दद्यात्प्राणान्धर्मचारी नृवीरः ।
परेह्येनं मूढ जवेन भूतये
त्वमात्मनः प्राञ्जलिर्न्यस्तशस्त्रः ॥ ८
अथाप्येनं पश्यसि यं रथस्थं
महाभुजं शालमिव प्रवृद्धम् ।
संदष्टोष्ठं भ्रुकुटीसंहतभ्रुवं
वृकोदरो नाम पतिर्ममैषः ॥ ९
आजानेया बलिनः साधु दान्ता
महाबलाः शूरमुदावहन्ति ।
एतस्य कर्माण्यतिमानुषाणि
भीमेति शब्दोऽस्य गतः पृथिव्याम् ॥ १०
नास्यापराद्धाः शेषमिहाप्नुवन्ति
नाप्यस्य वैरं विस्मरते कदाचित् ।
वैरस्यान्तं संविधायोपयाति
पश्चाच्छान्तिं न च गच्छत्यतीव ॥ ११
मृदुर्वदान्यो धृतिमान्यशस्वी
जितेन्द्रियो वृद्धसेवी नृवीरः ।
भ्राता च शिष्यश्च युधिष्ठिरस्य
धनंजयो नाम पतिर्ममैषः ॥ १२
यो वै न कामान्न भयान्न लोभा-
त्त्यजेद्धर्मं न नृशंसं च कुर्यात् ।
स एष वैश्वानरतुल्यतेजाः
कुन्तीसुतः शत्रुसहः प्रमाथी ॥ १३
यः सर्वधर्मार्थविनिश्चयज्ञो
भयार्तानां भयहर्ता मनीषी ।
यस्योत्तमं रूपमाहुः पृथिव्यां
यं पाण्डवाः परिरक्षन्ति सर्वे ॥ १४
प्राणैर्गरीयांसमनुव्रतं वै
स एष वीरो नकुलः पतिर्मे ।

---

8 ^{a}) $G_{1\ 4}$ शरण गतस्य — ^{b}) G_1 प्राण (for प्राणान्) — ^{c}) B_1 D_{c1} D_{n1} $_{n3}$ D_4 G_1 M_2 परेह्येन; B_4 M_1 परैह्येन, G_2 पुरोहित; G_4 परो ह्येत T_1 प्रेत्य ह्येन मूढ भजस्व तूर्णं — ^{d}) K_1 D_1 त्वमात्मना, B_4 दुरात्मन, T_1 महात्मान, G_4 तवात्मान

9 ^{a}) K_1 M अथाप्येत K_3 पश्यसे S (except G_3) रथे स्थितं (for रथस्थं) — ^{b}) K_1 महाबल K_1 S (except T_2 G_3) साल° (for शाल°) K_3 प्रविद्ध — ^{c}) N (except D_1) T G_3 सदष्टौष्ठ A few MSS भृकुटी K_1 सनतभ्रूर्, $K_{3\ 4}$ D_1 T_2 सहतभ्रू, T_1 °सहतभ्रुर्, M_2 °सहतभ्रुवो

10 M_2 om (hapl) 10–12 — ^{a}) K_1 आजानीया, K_2 आजानया, D_4 अजानेया D_c बलिना; T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ वाजिन — ^{b}) K T_1 M_1 महाबलं, G_4 महाजवा K_1 शूरमुवाहरति; T_1 °लम वहति — ^{d}) T $G_{1\ 2\ 4}$ M_1 तत (for गत)

11 M_2 om 11 (cf v l 10) — ^{a}) D_5 T_2 G_2 अपराधात् K_1 ॰शेपमिहानुयाति, B_{1-3} D (except $D_{1\ 5}$) G_3 मवाप्नुवति — ^{b}) B D_n $D_{4\ 5}$ नाय, D_c $D_{2\ 3\ 6}$ G_3 नाय च (for नाप्यस्य) T $G_{1\ 2\ 4}$ विस्मरते — ^{c}) $K_{1\ 3\ 4}$ B_1 D_c $D_{2\ 3\ 6}$ T $G_{1\ 4}$ °संनिधा — ^{d}) T $G_{1\ 2\ 4}$ M_1 तत्तप्यतीह (for गच्छत्यतीव)

12 M_2 om 12 (cf v l 10) — ^{a}) B D_n $D_{4\ 6}$ G_3 धनुर्धराढ्यो (for मृदुर्वदान्यो) T $G_{1\ 2\ 4}$ M_1 मति° (for धृति°) K D_c $D_{1\ 2\ 5}$ मनस्वी (for यशस्वी) — ^{b}) D_c D_2 तथैव (for नृवीर) — ^{c}) K_1 श्रुता (for भ्राता)

13 ^{a}) $K_{3\ 4}$ D_1 $G_{1\ 2\ 4}$ M_1 नैव (for वै न) $G_{1\ 2\ 4}$ कोपान्न (for कामा) K_3 B D_c D_2 T_1 कोपात्; $G_{1\ 2\ 4}$ कामात्, M_1 मोहात् (for लोभात्) T_2 कदापि कोपान्न भिया न कामात् — ^{b}) T_1 धर्मं त्यजेन् (by transp) D_c $D_{1\ 2}$ G_4 नानृशस्य, D_{n2} $_{n3}$ $D_{3\ 4}$ $G_{2\ 3}$ न नृशस्य — ^{d}) $B_{1\ 3}$ M माद्रीसुत, D_1 T_1 कुतीपुत्र B_2 सहदेन, D_c $D_{2\ 5}$ शत्रुसघ, M_1 शत्रुगण

14 After 14^{ab}, S (except G_3) ins

1212* बन्धुप्रिय शस्त्रभृता वरिष्ठो
महाहवेष्वप्रतिवार्यवीर्य ।

15 ^{a}) D_1 प्राणैर्गरीयान्पाण्डवाना महात्मा, T $G_{1\ 2\ 4}$ प्राणैर्गरीयान्समनुव्रतश्च — After 15^{a}, D_1 ins

1213* शूर कृतज्ञो दृढसौहृदश्च ।
महाहवे यश्च रिपुप्रमाथी

— ^{c}) K_4 खड्गवेधी, B_1 मगयोधी K_3 B_3 D_c D_1 च मृग हस्तो लघुचित्रयोधी — ^{d}) $K_{1\ 3}$ B_1 D_{c2} D_1 T_1 $G_{1\ 2}$ M मतो, K_4 मानी, B_3 T_2 G_4 मतौ च (for महाश्च) b B

य: खड्गयोधी लघुचित्रहस्तो
महांश्च धीमान्सहदेवोऽद्वितीयः ॥ १५
यस्याद्य कर्म द्रक्ष्यसे मूढसत्त्व
शतक्रतोर्वा दैत्यसेनासु संख्ये ।
शूरः कृतास्त्रो मतिमान्मनीषी
प्रियंकरो धर्मसुतस्य राज्ञः ॥ १६
य एष चन्द्रार्कसमानतेजा
जघन्यजः पाण्डवानां प्रियश्च ।
बुद्ध्या समो यस्य नरो न विद्यते
वक्ता तथा सत्सु विनिश्चयज्ञः ॥ १७
स एष शूरो नित्यममर्षणश्च
धीमान्प्राज्ञः सहदेवः पतिर्मे ।
त्यजेत्प्राणान्प्रविशेद्धव्यवाहं
न त्वेवैष व्याहरेद्धर्मबाह्यम् ।
सदा मनस्वी क्षत्रधर्मे निविष्टः
कुन्त्याः प्राणैरिष्टतमो नृवीरः ॥ १८
विशीर्यन्तीं नावमिवार्णवान्ते
रत्नाभिपूर्णां मकरस्य पृष्ठे ।
सेनां तवेमां हतसर्वयोधां
विक्षोभितां द्रक्ष्यसि पाण्डुपुत्रैः ॥ १९
इत्येते वै कथिताः पाण्डुपुत्रा
यांस्त्वं मोहादवमन्य प्रवृत्तः ।
यद्येतैस्त्वं मुच्यसेऽरिष्टदेहः
पुनर्जन्म प्राप्स्यसे जीव एव ॥ २०
वैशंपायन उवाच ।
ततः पार्थाः पञ्च पञ्चेन्द्रकल्पा-
स्त्यक्त्वा त्रस्तान्प्राञ्जलींस्तान्पदातीन् ।
रथानीकं शरवर्षान्धकारं
चक्रुः क्रुद्धाः सर्वतः संनिगृह्य ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुःपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५४ ॥

Dc $D_{1, 2, 5, 6}$ G_3 बलदेवो द्वि(K_1 B_4 °वाद् द्वि, K_4 B_3 Dc_2 °वद्वि)तीय°

16 ^{a}) D_6 M_1 तस्याद्य ; T_2 $G_{3, 4}$ यस्मात्, G_1 तस्मात् D_1 द्रक्ष्यसि Dc D_2 मूढभाव ; G_4 सत्त्व° — ^{b}) K_4 om वा $K_{1, 2}$ दैत्यसैन्यस्य, T_2 मन्यसे साधु, G_1 मध्य सेनासु ; M_1 दैत्यसैन्येषु $K_{1, 2}$ मध्ये ; T_1 G_4 M सख्ये ; G_2 सङ्गे — ^{c}) K Dc_2 $D_{1, 2, 5}$ धृतिमान् B D (except $D_{1, 2, 5}$) G_2 मनस्वी (for मनीषी) — ^{d}) T_2 धर्मराजस्य

17 ^{a}) $K_{1, 2, 4}$ Dc_1 स एष ; S (except G_3) हुताश

18 ^{a}) $G_{1, 2, 4}$ य एष — ^{d}) K_4 न त्वैवेव ; G_1 न त्वेष वै ; M_2 न त्वैवंप B_1 धर्मवाक्य, $B_{3, 4}$ °राज्य — ^{e}) $G_{1, 2, 4}$ मनीषी (for मनस्वी) G_2 सत्यधर्मे $B_{2, 3}$ Dn $D_{3, 4, 6}$ G_3 रतश्च (for निविष्ट)

19 ^{a}) K_3 G_2 विशीर्यंती ; B_2 व्यदीर्यंतीं, B_4 विशीर्यं तीर्, T_1 वशीयतिर् (sic), G_4 M_2 विशीर्यंतीं $K_{1, 2, 4}$ T_1 र्णवातरे (T_1 °र) — ^{c}) K_{1-3} D_1 T_1 $G_{1, 2}$ M तथेमां — ^{d}) T_1 पश्यसि (for द्रक्ष्य°)

20 ^{a}) $K_{1, 3, 4}$ Dc_2 $D_{1, 2}$ T_2 $G_{1, 2, 4}$ इत्येष ते, T_1 इत्येवमेते, M इत्येते ते (for इत्येते वै) — ^{b}) T_1 $G_{1, 4}$ M_1 अवमत्य — ^{c}) B_{3-4} Dn $D_{3, 4, 6}$ G_3 यद्येतेभ्यो (for °तैस्त्व) K_2 $B_{3, 4}$ T_1 G_1 मुच्यते K_1 T_2 [ऽ]निष्ट° — ^{d}) K_{1-3} $B_{1, 3}$ $D_{1, 6}$ M_2 प्राप्स्यसि K_2 जीव एष ; B_1 सत्यमेव, T G_1 M_2 जीवित च, $G_{3, 4}$ जीवन च ; M_1 जीवमान

21 D_4 $G_{1, 3, 4}$ M_2 om the ref — ^{b}) K_3 द्विजा° तीन् (*for* पदा) — ^{c}) D (except $D_{1, 3}$) यथानीक — ^{d}) D_1 सनिरुद्धा ; $G_{1, 3, 4}$ ते निगृह्य

Colophon — *Major parvan* $K_{1, 2}$ Dn_2 $G_{2, 4}$ आरण्य — *Sub parvan* $K_{1, 3, 4}$ B D G_3 M द्रौपदी प्रमाथ — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 268 (Dn_3 269) ; D_1 270, T G_4 M (M_2 *inf lin*) 258 (M_2 orig 260), G_1 255, G_2 257 — *Śloka no* Dn_1 n_2 21, Dn_3 D_1 22

255

1 ^{a}) T_2 $G_{1, 2, 4}$ M स(G_1 आ)तिष्ठध्व (for °ष्ठत) — ^{b}) $K_{1, 3, 4}$ Dc $D_{1, 2, 6}$ स्तुत, $G_{1, 2, 4}$ M_2 तूर्णीं (for तूर्णं) K_2 द्रुवति परि°, T_2 तूर्णं न परि° — ^{c}) K_1 तस्मिन् (for इति) K_2 स ; B_2 वै (for स्म) — ^{d}) K_1 D_6 सैनिकान् (for ताम्नृपान्)

2 ^{a}) $B_{2, 4}$ Dn D_{3-6} G_3 घोरतम° — ^{d}) B_1 ससैन्यान्

२५५

वैशंपायन उवाच ।

संतिष्ठत प्रहरत तूर्णं विपरिधावत ।
इति स्म सैन्धवो राजा चोदयामास तान्नृपान् ॥ १
ततो घोरतरः शब्दो रणे समभवत्तदा ।
भीमार्जुनयमान्दृष्ट्वा सैन्यानां सयुधिष्ठिरान् ॥ २
शिबिसिन्धुत्रिगर्तानां विषादश्चाप्यजायत ।
तान्दृष्ट्वा पुरुषव्याघ्रान्व्याघ्रानिव बलोत्कटान् ॥ ३
हेमचित्रसमुत्सेधां सर्वशैक्यायसीं गदाम् ।
प्रगृह्याभ्यद्रवद्भीमः सैन्धवं कालचोदितम् ॥ ४
तदन्तरमथावृत्य कोटिकाश्योऽभ्यहारयत् ।
महता रथवंशेन परिवार्य वृकोदरम् ॥ ५
शक्तितोमरनाराचैर्वीरबाहुप्रचोदितैः ।
कीर्यमाणोऽपि बहुभिर्न स्म भीमोऽभ्यकम्पत ॥ ६
गजं तु सगजारोहं पदातींश्च चतुर्दश ।
जघान गदया भीमः सैन्धवध्वजिनीमुखे ॥ ७
पार्थः पञ्चशताञ्शूरान्पार्वतीयान्महारथान् ।
परीप्समानः सौवीरं जघान ध्वजिनीमुखे ॥ ८
राजा स्वयं सुवीराणां प्रवराणां प्रहारिणाम् ।
निमेषमात्रेण शतं जघान समरे तदा ॥ ९
ददृशे नकुलस्तत्र रथात्प्रस्कन्द्य खड्गधृक् ।
शिरांसि पादरक्षाणां बीजवत्प्रवपन्मुहुः ॥ १०
सहदेवस्तु संयाय रथेन गजयोधिनः ।
पातयामास नाराचैर्द्रुमेभ्य इव बर्हिणः ॥ ११
ततस्त्रिगर्तः सधनुरवतीर्य महारथात् ।
गदया चतुरो वाहान्राज्ञस्तस्य तदावधीत् ॥ १२
तमभ्याशगतं राजा पदातिं कुन्तिनन्दनः ।

(for सैन्याना)

3 ^{a}) B Dn D_{3-6} G_3 शिबिसौवीरसिंधूनां — ^{b}) K_3 B_1 D_1 चोपजायते; B_2 S (except G_3) समजायत — ^{c}) K_4 तान्दृष्ट्वा पुरुषाञ्शूरान् — ^{d}) Dn_3 अतीव च (for व्याघ्रानिव)! S (except G_3 M_2) मदो (for बलो°)

4 ^{a}) D_1 हेमबिंदुसमु°, T_1 हेमबधसमु, T_2 G_{1} $_{2}$ $_{4}$ हेमबिंदु महोत्सेधा; M हेमबिंदुमयोत्सेधा — ^{b}) K_{1} $_{3}$ $_{4}$ B_{1} $_{3}$ D_3 S (except G_3) °सैक्या° — ^{c}) G_1 प्राद्र (for [अ]भ्यद्र°) — ^{d}) K D_1 सैंधव काममोहित

5 ^{a}) T G_{1} $_{2}$ $_{4}$ तदतर समासाद्य (T_1 °विश्य), M तयोर(M_2 °तोन)तरमासाद्य — ^{b}) K_{1} $_{2}$ कोटिकाश्चो, K_{3} $_{4}$ B_1 Dn_1 D_{1} $_{4-6}$ °कास्यो, B_{2} $_{3}$ Dc D_{2} $_{3}$ काव्यो K_3 व्यदाहरत्, T_1 ह्यधारयत्, T_2 G_2 ह्यवा, G_{1} $_{4}$ न्यवा°, M [ऽ]भ्यवा° — ^{c}) K_4 महता शरवर्षेण

6 ^{a}) B_2 यष्टि — ^{d}) K_1 D_1 स, K_4 G_1 च (for स्म) K_{1} $_{3}$ D_1 T_2 G_{2} $_{4}$ व्यकंपत, Dc D_2 व्यकपयत्, T_1 G_1 M_1 [ऽ]प्यकपत

7 ^{a}) K_{1} $_{2}$ Dc_2 D_2 T_1 G_4 च (for तु) — ^{b}) K_{1} $_{3}$ D_1 पदातांश्च, Dc D_2 पादाताश्च M_1 सहस्रश° (for चतुर्दश) — ^{c}) K_3 T G_{1} $_{2}$ $_{4}$ वीर (for भीम°) — ^{d}) D_5 सैंधवस्य महारणे

8 K_{1} $_{2}$ om (hapl) 8 — ^{a}) K_4 पचाशत, B_1 पच रथान्, M पचशत B_2 T G_{1} $_{2}$ $_{4}$ वीरान् (for शूरान्) — ^{c}) D_1 G_4 परीप्समानान् K_4 Dc D_2 G_{1} $_{4}$ सौवीरान्

9 ^{a}) K_{1} $_{2}$ युधिष्ठिर, K_{3} $_{4}$ Dc D_{1} $_{2}$ स्वय राजा (by transp) K_{1} $_{2}$ स (for सु) — ^{b}) D_1 प्रवीराणा B_1 महीभुजां (for प्रहा°) — ^{d}) D_5 शत; T_2 तथा (for तदा) G_1 जघानाजौ युधिष्ठिर°

10 ^{a}) T G_{1} $_{2}$ $_{4}$ M नकुलोपि (T_2 G_{2} $_{4}$ °थ) तदा क्रुद्धो — ^{b}) K_{1} $_{2}$ $_{4}$ Dc D_{1} $_{2}$ T_1 G_2 M खड्गभृत्; K_3 °वित्; Dn_1 T_2 °धृत् — ^{c}) B_2 (m as in text) शतानि (for शिरासि) — ^{d}) B_1 T G_2 M प्रावपन्, G_1 प्रावपद् G_1 भुवि (for मुहु)

11 ^{a}) K_4 T_2 G_{1} $_{2}$ $_{4}$ M सवार्य, B_2 °जघ्ने, Dc D_2 °प्राप्य, Dn_2 T_1 °धाय, D_1 °प्रामे (for °याय) — ^{b}) K_1 शत (for गज°)

12 ^{a}) K_3 B_3 D_{1} $_{3}$ $_{5}$ M सु (for स) — ^{b}) K_{1} $_{3}$ $_{4}$ D_1 रथोत्तमात् (for महारथात्) — ^{c}) D_2 वीरान् (for वाहान्) — ^{d}) K D_{1} $_{5}$ सर्वान् (for तस्य) T_1 रामस्यावधीत्पुन

13 ^{a}) K_1 D_3 अभ्याशे गत, K_2 D_5 अभ्यासे गत, K_{3} $_{4}$ B_3 Dc D_{1} $_{2}$ $_{4}$ अभ्यास°, G_{2} $_{4}$ अथाभ्या° — ^{b}) B_1 $_{4}$

अर्धचन्द्रेण बाणेन विव्याधोरसि धर्मराट् ॥ १३
स भिन्नहृदयो वीरो वक्त्राच्छोणितमुद्वमन् ।
पपाताभिमुखः पार्थं छिन्नमूल इव द्रुमः ॥ १४
इन्द्रसेनद्वितीयस्तु रथात्प्रस्कन्द्य धर्मराट् ।
हताश्वः सहदेवस्य प्रतिपेदे महारथम् ॥ १५
नकुलं त्वभिसंधाय क्षेमंकरमहामुखौ ।
उभावुभयतस्तीक्ष्णैः शरवर्षैरवर्षताम् ॥ १६
तौ शरैरभिवर्षन्तौ जीमूताविव वार्षिकौ ।
एकैकेन विपाठेन जघ्ने माद्रवतीसुतः ॥ १७
त्रिगर्तराजः सुरथस्तस्याथ रथधूर्गतः ।
रथमाक्षेपयामास गजेन गजयानवित् ॥ १८
नकुलस्त्वपभीस्तस्माद्रथाच्चर्मासिपाणिमान् ।
उद्भ्रान्तं स्थानमास्थाय तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ १९
सुरथस्तं गजवरं वधाय नकुलस्य तु ।
प्रेषयामास सक्रोधमभ्युच्छ्रितकरं ततः ॥ २०
नकुलस्तस्य नागस्य समीपपरिवर्तिनः ।
सविषाणं भुजं मूले खड्गेन निरकृन्तत ॥ २१
स विनद्य महानादं गजः कङ्कणभूषणः ।
पतन्नवाक्शिरा भूमौ हस्त्यारोहानपोथयत् ॥ २२
स तत्कर्म महत्कृत्वा शूरो माद्रवतीसुतः ।
भीमसेनरथं प्राप्य शर्म लेभे महारथः ॥ २३
भीमस्त्वापततो राज्ञः कोटिकाश्यस्य संगरे ।
सूतस्य नुदतो वाहान्क्षुरेणापाहरच्छिरः ॥ २४
न बुबोध हतं सूतं स राजा बाहुशालिना ।

Dc पदाति $K_{1\ 3\ 4}$ D_1 पाद्यु (for कुन्ति)

14 K_4 om (hapl) 14^c–15^b — ^{a}) K_1 धीरो — ^{b}) Dn_1 n_2 $D_{1\ 2}$ G_3 उद्वहन् — ^{c}) K_3 B_4 [अ]भिमुख K_1 तस्य (for पार्थं) T_1 पपात सहसा भूमौ, T_2 $G_{2\ 4}$ भिमुख प्रासद्य — ^{d}) = 4 15 9^d M_2 जीर्ण (for छिन्न)

15 K_4 om 15^{ab} (cf v l 14) — ^{c}) T_1 अथास्य, T_2 हताश्वात्

16 ^{a}) K_3 B_3 $D_{5\ 6}$ G_3 त्वभिसयाय (K_3 D_5 both marg sec m as in text), Dc_2 D_2 त्वभिसप्राप्य; T $G_{1\ 2\ 4}$ चापि सवार्य; M त्वभिसवार्य — ^{b}) T_2 G_2 °सुमालवौ, $G_{1\ 2}$ महामखौ — ^{d}) $K_{1\ 2}$ अवाकिरत् (for अवर्षताम्)

17 ^{a}) B Dn $D_{3\ 4\ 6}$ G_3 तोमरैर्, Dc $D_{2\ 5}$ तौ शराव्. K_4 G_1 अभिवर्षंता — ^{b}) K_4 पार्थिवौ (for वार्षिकौ) — ^{c}) D_1 एकैकेनैव नागेन

18 M_2 om (hapl) 18^c–23^b — ^{b}) $K_{1\ 4}$ B_1 D_5 T_1 G_4 गजधूर्गत, T_2 गजयूथप D_1 तत्पार्श्वगजधूर्गत — ^{c}) G_4 आरोप (for आक्षेप) — ^{d}) T_2 न गजयूथवत्

19 M_2 om 19 (cf v l 18) — ^{a}) K_1 D_1 तम भीस, M_1 त्वपसत् (for त्वपभीस) — ^{b}) T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ खड्गधृक् (for पाणिमान्) — ^{c}) K B_1 Dc $D_{1\ 2}$ S (except G_3) उद्भ्राम्य; B_4 उद्भ्रांत — ^{d}) 1 179 14^d, 181 4^d 4 54 13^d Cf Hopkins, *Great Epic*, App A No 91 (p 414)

20 M_2 om 20 (cf v l 18) — ^{a}) $K_{1\ 2}$ सुरथस्य — ^{b}) T_1 रथाय (for वधाय) K_4 B_1 G_1 च (for तु) — ^{c}) D_1 M_1 सक्रुद्धम् — ^{d}) $K_{1\ 2}$ B_1 Dn $D_{5\ 6}$ G_1 अभ्यु (for अभ्यु°) G_1 तदा, M_1 तथा

21 M_2 om 21 (cf v l 18) — ^{a}) K_3 B_1 राक्षस (for नाग) — ^{c}) D_1 पर (for भुज) K_1 T_2 मूल, K_4 मूलात् — ^{d}) B_4 निकृत तत; T_1 विनिकृतत

22 M_2 om 22 (cf v l 18) — ^{b}) $K_{1\ 2}$ किंकिणि, $K_{3\ 4}$ B_3 कटक; $B_{2\ 4}$ Dc Dn_1 $D_{1\ 2\ 5}$ M_1 ककट, T_1 कनक; T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ घटावि° (for कङ्कण) — ^{c}) T_1 पपाताथ (for पतन्नवाक्) K D_1 राजन् (for भूमौ) — ^{d}) T_2 वतमोहाद्, G_2 हस्तिगोपान्, G_4 हस्तमोहाद्; M_1 हस्त्यारोहम्

23 M_2 om 23^{ab} (cf v l 18) — ^{a}) K_{2-4} Dc $D_{1\ 2\ 5}$ स तत्कृत्वा महत्कर्म — ^{d}) B_3 परतप (for महा°)

24 ^{b}) $K_{1\ 2}$ कोटिकाश्वस्य; K_4 B_1 Dn $D_{1\ 4\ 5}$ °स्यस्य; B_{2-4} Dc $D_{2\ 3}$ °श्यस्य; D_6 G_3 °श्येन B_1 Dc D_2 S (except G_3) सयुगे — ^{c}) K_1 B_3 Dc_2 M सुदतो, K_3 B_1 T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ तु ततो, B_4 नकुलो (for नुदतो) — ^{d}) K_1 शरेण (for क्षुरेण) $K_{3\ 4}$ B_1 Dn_2 n_3 D_3 G_1 [अ]पहरच्, Dc D_2 क्षुरप्रेणाहरच्छिर

25 ^{a}) K_4 क्षुधोपहत; T_1 प्रबोधहत — ^{b}) Dc_2 $G_{2\ 4}$ M_2 बहुशालिना, T M_1 या(T_1 ब)हुशालिन° — ^{c}) $K_{1\ 3\ 4}$ अश्व K_1 प्राद्रवत्; $K_{3\ 4}$ व्यद्रवत्; D_1 [अ]स्याद्रवन्; T_1 द्राद्रवन्; T_2 G_2 प्राद्रवन्, $G_{1\ 4}$ M_1 [अ]स्यद्रवन्; M_2 स्याद्रवन्, T_2 $G_{1\ 2}$ M सखे — ^{d}) K_1 Dc_2 D_2 हतसूत° (for ततस्तस) $G_{1\ 2\ 4}$ हतसूतरथास्तत (G_1 °थे स्थित°)

112

तस्याश्वा व्यद्रवन्संख्ये हतसूतास्ततस्ततः ॥ २५
विमुखं हतसूतं तं भीमः प्रहरतां वरः ।
जघान तलयुक्तेन प्रासेनाभ्येत्य पाण्डवः ॥ २६
द्वादशानां तु सर्वेषां सौवीराणां धनंजयः ।
चकर्त निशितैर्भल्लैर्धनूंषि च शिरांसि च ॥ २७
शिबीनिक्ष्वाकुमुख्यांश्च त्रिगर्तान्सैन्धवानपि ।
जघानातिरथः संख्ये बाणगोचरमागतान् ॥ २८
सादिताः प्रत्यदृश्यन्त बहवः सव्यसाचिना ।
सपताकाश्च मातङ्गाः सध्वजाश्च महारथाः ॥ २९
प्रच्छाद्य पृथिवीं तस्थुः सर्वमायोधनं प्रति ।
शरीराण्यशिरस्कानि विदेहानि शिरांसि च ॥ ३०
श्वगृध्रकङ्ककाकोलभासगोमायुवायसाः ।
अतृप्यंस्तत्र वीराणां हतानां मांसशोणितैः ॥ ३१

हतेषु तेषु वीरेषु सिन्धुराजो जयद्रथः ।
विमुच्य कृष्णां संत्रस्तः पलायनपरोऽभवत् ॥ ३२
स तस्मिन्संकुले सैन्ये द्रौपदीमवतार्य वै ।
प्राणप्रेप्सुरुपाधावद्वनं येन नराधमः ॥ ३३
द्रौपदीं धर्मराजस्तु दृष्ट्वा धौम्यपुरस्कृताम् ।
माद्रीपुत्रेण वीरेण रथमारोपयत्तदा ॥ ३४
ततस्तद्विद्रुतं सैन्यमपयाते जयद्रथे ।
आदिश्यादिश्य नाराचैराजघान वृकोदरः ॥ ३५
सव्यसाची तु तं दृष्ट्वा पलायन्तं जयद्रथम् ।
वारयामास निघ्नन्तं भीमं सैन्धवसैनिकान् ॥ ३६

अर्जुन उवाच ।

यस्यापचारात्प्राप्तोऽयमस्मान्क्लेशो दुरासदः ।
तमस्मिन्समरोद्देशे न पश्यामि जयद्रथम् ॥ ३७

---

26 ^{a}) S (except G_3) विरथ (for °मुख) — ^{c}) $K_{1, 3, 4}$ D_1 °मुक्तेन (for °युक्तेन); T_2 $G_{2, 4}$ निजघानातियत्नेन, G_1 निजघान रथस्थेन — ^{d}) T_1 [आ]वृत्य (for [अ]भ्येत्य) — After 26, T_1 ins

1214* तदा तु संप्रवृत्ते तु तुमुले योधसंक्षये ।
अङ्गारकः कुञ्जरश्च संजयो गुप्तकस्तथा ।
शत्रुंजयः सुप्रबुद्धो शुभकृत्क्रमका अपि ।
शूरः पराकुः कुहको द्वादशैते महारथाः ।
सुबलाः सैन्धवाश्चैव त्रिगर्ताश्च महाबलाः । [5]
इक्ष्वाकुयोधाः प्रबला रथिनः सह यद् द्विपाः ।
कोटीकृत्य च पार्थं तु शरवर्षैरवाकिरन् ।
अर्जुनस्तु ततः क्रुद्धः शरवर्षं निहत्य च ।

27 ^{ab}) K_4 वीराणां (for सर्वेषां), and सर्वेषां वा (for सौवीराणां) — ^{c}) $K_{1, 3, 4}$ D_1 बाणैर्, $G_{1, 2}$ फल्लैर्

28 ^{a}) S (except G_3) वीराश्च (for मुख्यांश्च) — ^{c}) K_4 रथिनः (for [अ]तिरथः); S (as usual) सखे

29 ^{a}) K_1 सागताः, T_2 $G_{1, 2}$ सूदिताः — ^{b}) $K_{1, 3, 4}$ Dc D_2 S (except G_3) बहुधा, D_1 बलिना (for बहवः) — T_1 om 29^{d}–30^{a}

31 ^{ab}) K_1 सगृध्रकङ्क, K_3 श्वगृध्रकङ्ककोलोकभास°, K_4 श्वगृध्रकङ्ककाकोला भासागोमायु°, B_1 श्वकङ्कगृध्राः पृथुला भास°; Dc D_2 श्वगृध्रकङ्ककाकोलश्येनगोमायु°; D_5 श्वगृध्रकङ्कगोमायुकाकोलूकाः सवायसाः, T M श्वकङ्कगृध्रकाकोल, $G_{1, 2, 4}$ श्वकाकगृध्रकाकोल(G_1 °गाकोलो)भास — After 31, T_1 ins a passage given in App I (No 26)

32 ^{d}) $B_{3, 4}$ Dn D_{4-6} G_3 M °मना (for °परो°) — After 32, T_1 ins

1215* विद्राव्यमाने सैन्ये तु मकरैरर्णवो यथा ।

33 ^{a}) K_4 आकुले (for संकुले) — ^{b}) B_1 अपहाय वै; $B_{2, 3}$ Dn G_2 अवतार्य ताः, D_5 T_2 $G_{1, 4}$ °र्य च — ^{d}) K_3 ये च; D_3 (marg *sec m*) वीरो, $G_{2, 4}$ तत्र (for येन); K_2 $B_{2, 3}$ Dc_2 D_3 (marg *sec m*) T_2 G_4 नराधिप, G_3 जनाधिप; G_1 वनायैव नराधिप

34 ^{b}) M_2 कृत्वा (for दृष्ट्वा); B_2 °पुरःसरां; D_1 धौम्यदृष्टिपुरस्कृतां — ^{c}) D_1 माद्रीसुतेन — ^{d}) T_2 $G_{1, 2, 4}$ आरोहयत्; $B_{1, 4}$ ततः (for तदा) — After 34, D_1 ins an addl colophon (*adhy no* 271)

35 ^{a}) K_3 B_4 तं, D_1 $G_{1, 2, 4}$ तु (for तद्); K_4 विहतं — ^{b}) K_1 उपयाते — ^{c}) $K_{1, 2}$ नाराचान् — ^{d}) $K_{1, 2}$ G_1 निचखान, K_3 B_2 T_2 निर्जघान, K_4 Dc $D_{1, 3}$ T_1 $G_{2, 4}$ M_2 निजघान (for आजघान)

37 ^{a}) K_4 Do D_2 T_2 $G_{1, 4}$ M [अ]पराधात् — ^{b}) K_1 असत्, $D_{1-3, 6}$ अस्या, G_1 अस्मात् (for अस्मान्); G_4 क्लेशोस्माक (for अस्मान्क्लेशो) — ^{c}) K_1 स तस्मिन्; Dc_1 T_2 $G_{1, 4}$ एतस्मिन् (for तमस्मिन्); B_1 शरणोद्देशे — ^{d}) G_4 पश्याम

38 ^{a}) $D_{1, 3}$ अन्वेष, S (except $G_{2, 3}$) अन्विच्छ — ^{b}) K_4 नो, T_2 G_1 तैर् (for ते) — ^{c}) K_3 अमानुषम्,

तमेवान्विष भद्रं ते किं ते योधैर्निपातितैः ।
अनामिषमिदं कर्म कथं वा मन्यते भवान् ॥ ३८

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्तो भीमसेनस्तु गुडाकेशेन धीमता ।
युधिष्ठिरमभिप्रेक्ष्य वाग्मी वचनमब्रवीत् ॥ ३९
हतप्रवीरा रिपवो भूयिष्ठं विद्रुता दिशः ।
गृहीत्वा द्रौपदीं राजन्निवर्ततु भवानितः ॥ ४०
यमाभ्यां सह राजेन्द्र धौम्येन च महात्मना ।
प्राप्याश्रमपदं राजन्द्रौपदीं परिसान्त्वय ॥ ४१
न हि मे मोक्ष्यते जीवन्मूढः सैन्धवको नृपः ।
पातालतलसंस्थोऽपि यदि शक्रोऽस्य सारथिः ॥ ४२

युधिष्ठिर उवाच ।

न हन्तव्यो महाबाहो दुरात्मापि स सैन्धवः ।
दुःशलामभिसंस्मृत्य गान्धारीं च यशस्विनीम् ॥ ४३

वैशंपायन उवाच ।

तच्छ्रुत्वा द्रौपदी भीममुवाच व्याकुलेन्द्रिया ।
कुपिता ह्रीमती प्राज्ञा पती भीमार्जुनावुभौ ॥ ४४
कर्तव्यं चेत्प्रियं मह्यं वध्यः स पुरुषाधमः ।
सैन्धवापसदः पापो दुर्मतिः कुलपांसनः ॥ ४५
भार्याभिहर्ता निर्वैरो यश्च राज्यहरो रिपुः ।
याचमानोऽपि संग्रामे न स जीवितुमर्हति ॥ ४६
इत्युक्तौ तौ नरव्याघ्रौ ययतुर्यत्र सैन्धवः ।
राजा निववृते कृष्णामादाय सपुरोहितः ॥ ४७
स प्रविश्याश्रमपदं व्यपविद्धबृसीघटम् ।
मार्कण्डेयादिभिर्विप्रैरनुकीर्णं ददर्श ह ॥ ४८
द्रौपदीमनुशोचद्भिर्ब्राह्मणैस्तैः समागतैः ।
समियाय महाप्राज्ञः सभार्यो भ्रातृमध्यगः ॥ ४९
ते स्म तं मुदिता दृष्ट्वा पुनरभ्यागतं नृपम् ।

B_1 अनामृष्यम्; $G_{1, 3, 4}$ अनार्याणाम् (for अनामिषम्) T_2 अनामक कर्म कथ — ^{d}) T_2 कर्तुं वै (for कथ वा)

39 ^{b}) D_6 भारत (for धीमता) — Dc D_2 om 39^{cd} — ^{c}) $G_{2, 4}$ अभिप्रेत्य — ^{d}) K_3 Dn_2 वाक्यौ; T_1 इद

40 Before 40, M_1 ins भीम — ^{a}) T_1 बहवो (for रिपवो) — ^{b}) T_2 $G_{1, 2, 4}$ M भूयिष्ठ वि(T_2 G_4 प्र)द्रुत बल — ^{c}) T_1 प्रगृह्य (for गृहीत्वा) — ^{d}) K_4 Dc D_2 द्रुति (for द्रुत)

41 ^{b}) $G_{1, 3, 4}$ तु (for च) — ^{d}) $B_{3, 4}$ परिसांत्वयन्

42 ^{a}) K_3 मे मोक्षसे, Dc D_2 समोक्ष्य(D_2 °क्ष)ते, D_6 मोक्ष्यति मे $K_{1, 2}$ मूढो, K_3 वीर (for जीवन्) — ^{b}) $K_{1, 2}$ वीर (for मूढ°) — T_2 om 42^{cd} — ^{d}) G_1 शक्रस्य (for शक्रोऽस्य)

43 K_4 om 43^{ab} — ^{b}) D_6 T $G_{1, 3, 4}$ चापि (for [अ]पि स) — ^{c}) K_1 D_1 अपि सस्मृत्य, T_2 $G_{1, 4}$ अभि (G_1 भीम)सप्रेक्ष्य

44 ^{a}) S (except G_3) साध्वी (for भीमम्) — ^{c}) K_{1-3} Dc $D_{2, 5}$ बाला (for प्राज्ञा) K_4 D_1 कुपितांगी गत प्रज्ञा (D_1 नरव्याघ्र), T_2 कुपिता स्त्री महाप्राज्ञा

45 Before 45 M_1 ins द्रौपदी — ^{a}) S (except T_1 G_3 M_1) हि (for चेत्) — ^{c}) S (except G_3) °पशद — ^{d}) K D_1 दुर्बुद्धि (for दुर्मति)

46 ^{a}) $K_{1, 2}$ Dn_1 D_6 भार्या विहर्ता; K_3 °र्या हि हर्ता; $B_{1, 2}$ °पहर्ता, T_1 °भिमता, T_2 $G_{2, 4}$ M °वमता, G_1 °र्या हि मता B_1 य पापो; B_2 वै भीमो, $B_{3, 4}$ D (except $D_{1, 5}$) G_3 वैरी यो, G_1 निर्वीर्यो, M_2 निर्वीरो — ^{d}) K_4 B D न मोक्तव्य कथचन (Dc °च न°)

47 Before 47, M_1 ins वैश — ^{b}) B_1 पर्यैतप्यत सैंधव — ^{c}) T_1 निवर्तते

48 ^{a}) Dn_2 D_2 विवेशा° (for प्रविश्या) — ^{b}) $K_{3, 4}$ Dc $D_{1, 2, 5}$ वृषी(K_4 वृशी)घट, $B_{1, 4}$ वृषीमठ, $B_{2, 3}$ Dn_3 $D_{3, 6}$ G_3 विप्रविद्धवृषी(Dn_3 G_3 °सी)मठ, Dn_1 n_2 D_4 अपविद्धवृसी(D_4 °षी)मठ; T_1 $G_{2, 4}$ अपविद्धवृसीकट, T_2 अप्रसिद्धवृषीमठ; G_1 अपविद्धवृषीकट — ^{d}) Dc D_2 अनुकीर्णैर्, M_2 अवकीर्णं K_4 D_1 समतत°, D_6 सहस्रश (for ददर्श ह)

49 ^{b}) $K_{1, 2}$ समतत, B Dn $D_{3, 4, 6}$ T_1 G_3 M_2 समाहितै, Dc D_2 हित — ^{c}) K_4 S (except T_2 G_3) समेयाय K_1 महाबाहु, K_4 °प्राज्ञै — ^{d}) $K_{1, 2}$ भृत्य मध्यग°; K_4 धर्मनंदन; D_1 भ्रातृनंदन

50 ^{a}) K_3 Dc D_2 T_1 G_4 स मुदित, K_4 प्रमुदिता, D_2 ता मुदिता K_1 भृत्यै° सपदि त दृष्ट्वा — ^{b}) K_2 B Dn D_{3-6} G_3 प्रत्या (for अभ्या°) — ^{c}) S (except T_2 G_3) च (for तान्) — ^{d}) S (except T_2) om च T_2 [आ]गता (for [आ]हृता)

जित्वा तान्सिन्धुसौवीरान्द्रौपदीं चाहृतां पुनः ॥ ५०
स तैः परिवृतो राजा तत्रैवोपविवेश ह ।
प्रविवेशाश्रमं कृष्णा यमाभ्यां सह भामिनी ॥ ५१
भीमार्जुनावपि श्रुत्वा क्रोशमात्रगतं रिपुम् ।
स्वयमश्वांस्तुदन्तौ तौ जवेनैवाभ्यधावताम् ॥ ५२
इदमत्यद्भुतं चात्र चकार पुरुषोऽर्जुनः ।
क्रोशमात्रगतानश्वान्सैन्धवस्य जघान यत् ॥ ५३
स हि दिव्यास्त्रसंपन्नः कृच्छ्रकालेऽप्यसंभ्रमः ।
अकरोद्दुष्करं कर्म शरैरस्त्रानुमन्त्रितैः ॥ ५४
ततोऽभ्यधावतां वीरावुभौ भीमधनंजयौ ।
हताश्वं सैन्धवं भीतमेकं व्याकुलचेतसम् ॥ ५५
सैन्धवस्तु हतान्दृष्ट्वा तथाश्वान्स्वान्सुदुःखितः ।
दृष्ट्वा विक्रमकर्माणि कुर्वाणं च धनंजयम् ।
पलायनकृतोत्साहः प्राद्रवद्येन वै वनम् ॥ ५६
सैन्धवं त्वभिसंप्रेक्ष्य पराक्रान्तं पलायने ।
अनुयाय महाबाहुः फल्गुनो वाक्यमब्रवीत् ॥ ५७
अनेन वीर्येण कथं स्त्रियं प्रार्थयसे बलात् ।
राजपुत्र निवर्तस्व न ते युक्तं पलायनम् ।
कथं चानुचरान्हित्वा शत्रुमध्ये पलायसे ॥ ५८
इत्युच्यमानः पार्थेन सैन्धवो न न्यवर्तत ।
तिष्ठ तिष्ठेति तं भीमः सहसाभ्यद्रवद्बली ।
मा वधीरिति पार्थस्तं दयावानभ्यभाषत ॥ ५९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्याय ॥ २५५ ॥

---

51 ^{b}) $B_{1\ 2\ 4}$ D_{3} G_{3} च (for [ए]व) — ^{d}) B D (except $D_{1\ 5}$) G_{3} भाविनी

52 ^{a}) Dc D_{2} अपि श्रुत्य, D_{1} अभिक्रुद्धौ, D_{5} च सक्रुद्धौ K_{4} B_{3} Dn $D_{3\ 4\ 6}$ G_{3} भीमसेनार्जुनौ चापि — ^{b}) $K_{2\ 4}$ B_{3} Dn D_{3-6} G_{3} श्रुत्वा क्रोशगत रिपु, Dc_{2} D_{2} क्रोशमात्र रिपु गत — ^{c}) T_{1} चोदयतौ (for तुदन्तौ तौ) — ^{d}) $K_{1\ 3}$ [अ]थाभ्य°, G_{2} ह्यभ्य (for [ए]वाभ्य°)

53 ^{b}) B_{4} Dc $D_{1\ 2\ 5}$ $G_{1\ 2\ 4}$ [अ]तिरथो, T_{1} पुनर् (for पुरुषो) — After 53, T_{1} ins 1216*

54 T_{1} om 54^{a}–56^{b} — ^{b}) $K_{1\ 3\ 4}$ $G_{1\ 2}$ कृच्छ्र (G_{1} कष्ट)कालेष्वसभ्रम°; G_{4} M °ष्वसभ्रमन् — ^{d}) Dc $D_{1\ 2}$ M_{1} अस्त्राभिमन्त्रितै

55 T_{1} om 55 (cf v l 54) — ^{a}) Dc D_{2} दृष्ट्वा (for वीरौ) — ^{d}) T_{2} अवेक्ष्याकुल°

56 T_{1} om 56^{ab} (cf v l 54) — ^{b}) K Dc_{2} $D_{1\ 2\ 5}$ तान्सदश्वान्, $B_{1\ 4}$ T_{2} G_{1} M तत्राश्वान्स्वान् $G_{2\ 4}$ तत्राश्वान्भृशदु खित — T_{2} $G_{1\ 2\ 4}$ M ins after 56^{ab} T_{1} (which om 54^{a}–56^{b}) ins after 53

1216* रथादवस्कन्द्य पद्भ्यां वै पलायनपरोऽभवत् ।

— ^{c}) $K_{1\ 3\ 4}$ दृष्ट्वा विक्रम्य कर्माणि, K_{2} B D (except D_{1}) अतिविक्रम(B_{4} °मानुष)कर्माणि — ^{f}) B_{3} सैंधव (for वै वन) T_{1} प्राद्रवत्तत्र वन तत, G_{1} प्रायाद्येन (sic) वन प्रति

57 ^{c}) K_{4} अनुज्ञाय, Dc D_{2} अन्वधावन्, S (except T_{1} G_{3}) अनुयाप्या Dc D_{2} महाप्राज्ञ° — ^{d}) N (except K_{1}) T_{3} G_{3} फाल्गुनो

58 ^{b}) T_{1} transp स्त्रिय and बलात् — ^{e}) K_{4} वानु°, $B_{2\ 3}$ Dn $D_{3\ 4\ 6}$ G_{3} ह्यनु°, M_{2} त्वानु (for चानु) — ^{f}) $G_{1\ 2\ 4}$ प्रधावसि (for पला°)

59 After 59^{a}, K_{4} ins

1217*　　　　अर्जुनेन च धीमता ।
　　　सैन्धवोऽपि च पापात्मा

— ^{b}) K_{4} यातीति (for सैन्धवो) $B_{1\ 4}$ Dc D_{2} नाभ्य°; T_{1} न नि° (for न न्य°) — ^{d}) K_{1} B_{3} प्राद्रवद् (for [अ]भ्यद्र°) — ^{e}) Dc मावधीद् B_{1} S (except G_{3}) तु (for त) — ^{f}) K_{4} B_{1-3} Dc Dn $D_{3\ 4\ 6}$ $G_{2\ 3}$ प्रत्य (for अभ्य°)

Colophon — *Major parvan* $K_{1\ 2}$ Dn_{2} $G_{2\ 4}$ आरण्य — *Sub parvan* $K_{1\ 3\ 4}$ B_{1-3} D G_{3} M द्रौपदी प्रमाथ — *Adhy name* B_{4} जयद्रथदर्शन, T_{1} जयद्रथ पलायन — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 269 (Dn_{3} 270), D_{1} 272, T G_{4} M (M_{2} *inf lin*) 259 (M_{2} orig 261), G_{1} 256, G_{3} 258 — *Śloka no* Dn_{1} n_{3} 61, Dn_{2} 60, D_{1} 27

256

1 G_{4} om the ref K_{3} om 1^{a}–2^{b} — ^{a}) B_{1} नप्राप्य, B_{2} त प्रेक्ष्य — ^{b}) $K_{1\ 2}$ $B_{2\ 3}$ D (except Dc_{1} $D_{1\ 2}$) G_{3} °वुद्यतावुभौ — ^{c}) K_{2} B_{1-3} Dn D_{3-6} G_{3} प्राप्यानम (for प्राञ्ज°) T_{1} आघूर्गो (for अभ्यग्रो) — Afte[r] 1, T_{1} ins

२५६

वैशंपायन उवाच ।

जयद्रथस्तु संप्रेक्ष्य भ्रातरावुद्यतायुधौ ।
प्राद्रवत्तूर्णमव्यग्रो जीवितेप्सुः सुदुःखितः ॥ १
तं भीमसेनो धावन्तमवतीर्य रथाद्बली ।
अभिद्रुत्य निजग्राह केशपक्षेऽत्यमर्षणः ॥ २
समुद्यम्य च तं रोषान्निष्पिपेष महीतले ।
गले गृहीत्वा राजानं ताडयामास चैव ह ॥ ३
पुनः संजीवमानस्य तस्योत्पतितुमिच्छतः ।
पदा मूर्ध्नि महाबाहुः प्राहरद्विलपिष्यतः ॥ ४
तस्य जानुं ददौ भीमो जघ्ने चैनमरत्निना ।
स मोहमगमद्राजा प्रहारवरपीडितः ॥ ५
विरोषं भीमसेनं तु वारयामास फल्गुनः ।
दुःशलायाः कृते राजा यत्तदाहेति कौरव ॥ ६

भीमसेन उवाच ।

नायं पापसमाचारो मत्तो जीवितुमर्हति ।
द्रौपद्यास्तदनर्हायाः परिक्लेष्टा नराधमः ॥ ७
किं नु शक्यं मया कर्तुं यद्राजा सततं घृणी ।
त्वं च बालिशया बुद्ध्या सदैवास्मान्प्रबाधसे ॥ ८
एवमुक्त्वा सटास्तस्य पञ्च चक्रे वृकोदरः ।
अर्धचन्द्रेण बाणेन किंचिदब्रुवतस्तदा ॥ ९
विकल्पयित्वा राजानं ततः प्राह वृकोदरः ।
जीवितुं चेच्छसे मूढ हेतुं मे गदतः शृणु ॥ १०

1218* सल्लवाभि *सवृते किरीट रत्नभास्वरम् ।
आपे विद्रुत्य धावन्त निलीयन्त वनान्तरम् ।
भीमसेनस्तु त कक्षे लीयमान भयाकुलम् ।
मार्गमाणोऽवतीर्याशु रथाद्रत्नविभूषितात् ।

2 K_3 T_1 om 2^{ab} (for K_3 cf v l 1) — ^{c}) K_3 जयद्रथ च जग्राह ; D_6 अभिद्रुत्याभिज ; $G_{3,4}$ अभिद्रुत त ज — ^{d}) B_{2-4} Dn $D_{3,4,6}$ G_3 °क्षे ह्यमर्षण

3 ^{a}) B D (except $D_{1,5}$) G_3 भीमो (for रोषान्) — ^{c}) B Dn $D_{3,4,6}$ G_3 शिरो (for गले) — D_5 om 3^d–5^c — ^{d}) K_1 त्रासयामास, K_{2-4} Dc_2 $D_{1,2}$ T_1 भ्राम ; T_2 $G_{2,4}$ M पात ; G_1 पोथ $K_{1,2,4}$ D_1 G_4 M_2 चैव हि, M_2 (*sup lin*) भूतले

4 D_6 om 4 (cf v l 3) — ^{a}) T_2 G_2 पुन स जीव मासाद्य — ^{b}) T_2 $G_{1,2}$ सद्योत्पतितु ; G_4 सद्योत्पादितु — ^{d}) $B_{1,3}$ प्राहनद्

5 D_6 om 5^{abc} (cf v l 3) — ^{a}) K Dc $D_{2,4,6}$ $G_{2,4}$ जानु, B_{2-4} Dn_1 जानू T_1 तदा (for ददौ) — ^{b}) K_3 जघान (*for* जघ्ने च) B_1 $G_{1,2,4}$ चैवम् $K_{1,2}$ जघ्ने चैवमरत्निणा — ^{c}) $G_{2,4}$ राजन् — ^{d}) K_4 सक्त , S (except G_3) °परि° (for वर°)

6 ^{a}) K_1 विज्ञप्ति, K_2 विक्रोश, B_1 त्रिरोषो; B_{2-4} Dc $D_{2,5}$ T $G_{1,2,4}$ सरोप — ^{b}) K B_2 $D_{1,5}$ स्मार° (for वार) N (except K_1) G_3 फाल्गुन — ^{d}) $K_{3,4}$ $D_{1,5}$ S (except G_3) त्वाम् (for तदा) B_3 [उ]वाच (for [आ]हेति) T_1 स (for [इ]ति) $K_{1,2}$ B_{2-4} $G_{1,2,4}$ M कौरव , T_1 धर्मराट्

☞ Many of the following stanzas (up to 24) recur almost *verbatim* in an interpolated passage of the Virātaparvan (cf App I, No 32 of that parvan)

7 $K_{3,4}$ $B_{2,3}$ Dn_2 n_3 $D_{4,5}$ G_3 भीम उ°, T $G_{1,2,4}$ M भीम — ^{b}) T_2 मर्त्यो; G_1 मुक्तो (for मत्तो) T_1 भवितु° (for जीवितु) — ^{c}) B Dn $D_{3,4,6}$ G_3 कृष्णायास् (for द्रौपद्यास्) K_4 M_2 तव (M_2 °म) नार्हाया ; Dc D_2 यस्त्वनर्हाया

8 ^{b}) T_1 स (for यद्) — ^{c}) $G_{1,2,4}$ तु (for च) — ^{d}) K Dc $D_{1,2,5}$ सतत स्म , S (except G_3) यततो स्मान् K $D_{1,5}$ T_1 प्रभाषसे

9 Before 9, K $D_{1,5}$ ins वैश° उ° (resp वैश° — ^{a}) $K_{1,3}$ D_5 सटा D_5 चक्रे (for तस्य) तस्य पच वृको — ^{d}) D_1 न मुवत° ; अब्रु) T_1 मुण्डयित्वा शिरस्तथा

10 ^{a}) $K_{1,3}$ विकल्पबुद्ध्या, B M विरूप — ^{b}) K_4 त्वाह (for प्राह

T_1 ins a corrupt variant of 13^{ab}

1219* त तथा न विचेष्टन्तमबुध्वाप

— ^{c}) K_1 T_1 G_4 M_1 जीवित, K_3 ह्येतन् (for हेतु) D_5 वदत

11 ^{a}) B_3 तथा (for त्वया) — ^{b}) T_1 सत्सु

जगाम राजा दुःखार्तो गङ्गाद्वाराय भारत ॥ २४
स देवं शरणं गत्वा विरूपाक्षमुमापतिम् ।
तपश्चचार विपुलं तस्य प्रीतो वृषध्वजः ॥ २५
बलिं स्वयं प्रत्यगृह्णात्प्रीयमाणस्त्रिलोचनः ।
वरं चास्मै ददौ देवः स च जग्राह तच्छृणु ॥ २६
समस्तान्सरथान्पञ्च जयेयं युधि पाण्डवान् ।
इति राजाब्रवीद्देवं नेति देवस्तमब्रवीत् ॥ २७
अजय्यांश्चाप्यवध्यांश्च वारयिष्यसि तान्युधि ।
ऋतेऽर्जुनं महाबाहुं देवैरपि दुरासदम् ॥ २८
यमाहुरजितं देवं शङ्खचक्रगदाधरम् ।
प्रधानः सोऽस्त्रविदुषां तेन कृष्णेन रक्ष्यते ॥ २९
एवमुक्तस्तु नृपतिः स्वमेव भवनं ययौ ।
पाण्डवाश्च वने तस्मिन्न्यवसन्काम्यके तदा ॥ ३० C 3 B 3 K 3

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षट्पञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५६ ॥

$D_{1.2}$ T_1 $G_{1.2.4}$ सव्रीडस्; M तु व्रीळात् — ^{b}) B_3 T_1 G_3 M अधोमुख° — ^{c}) K_4 B Dn $D_{1.3.4.6}$ G_3 राजन् (for राजा)

25 ^{a}) K_4 कृत्वा (for गत्वा) — After 25^{ab}, T_1 ins

1223* निराहारो जितक्रोधः पादाङ्गुष्ठाग्रविष्ठितः ।

— ^{d}) B_4 (m as in text) [S]भवन्नव ; T_2 $G_{1.3.4}$ [S]भ स्तदा (for वृष°)

26 ^{a}) D_1 पूजां (for बलिं) — ^{c}) K Dc $D_{1.2}$ प्रीतः (for देवः) K_4 वरं चास्याददत्प्रीतः — ^{d}) K_3 B D (except Dc_2 $D_{1.2}$) T_1 G_3 transp च and जग्राह D_1 S (except T_1 G_3) त (for तत्)

27 Before 27, $B_{3.4}$ Dn_2 $D_{3.4}$ G_3 ins जयद्रथ उ — ^{d}) T_2 $G_{1.3.4}$ ततो (for तम्)

28 Before 28, K_3 $G_{1.2.4}$ M ins देव , $B_{1.3.4}$ Dc ईश्वर उ ; B_2 शिव उ , $D_{2.6}$ देवदेव उ — ^{b}) K_1 धार (for वार) Dc D_2 शृणु (for युधि) — After 28^c, B D (except D_1) G_3 ins

1224* नर नाम सुरेश्वरम् ।
बदर्यां तप्तपस नारायणसहायकम् ।
अजित सर्वलोकानां

[(L 1) D_5 देवैरपि सुदु मह — (L 2) B_1 सहायवान्] — ^{d}) K M दुस्सह (for दुरासदम्) — After 28^d, B D (except D_1) G_3 ins a passage given in App I (No 7) On the other hand $K_{1.2.4}$ ins after 28^d

1225* मम पाशुपतास्त्रेण गुप्त सर्वत्र सर्वदा ।

29 ^{a}) K_3 B Dn D_{2-6} T G_3 M कृष्ण (for देव) — After 29^{ab}, B D (except D_1) G_3 ins

1226* श्रीवत्सधारिण देव पीतकौशेयवाससम् ।

K_4 B D G_3 M_1 प्रधान श(K_4 Dn_3 D_5 °न शा°; न श , M_1 न सो)स्त्रविदुषां — ^{d}) B_2 तेन कृष्णेति कीर्त्यते, T_2 तेन द्रक्ष्यसि रक्षित — After 29, B D (except D_1) G_3 ins

1227* सहाय पुण्डरीकाक्ष श्रीमानतुलविक्रम ।
समानस्यन्दने पार्थमास्थाय परवीरहा ।
न शक्यते तेन जेतु त्रिदशैरपि दुःसह ।
क पुनर्मानुषो भावो रणे पार्थं विजेष्यति ।
तमेक वर्जयित्वा तु सर्वं यौधिष्ठिर बलम् ।
चतुर पाण्डवाश्राजन्दिनैक जेष्यसे रिपून् ।
वैशंपायन उवाच ।
इत्येवमुक्त्वा नृपतिं सर्वपापहरो हर ।
उमापतिः पशुपतिर्यज्ञहा त्रिपुरार्दन ।
वामनैर्विकटै कुब्जैरुग्रश्रवणदर्शनै ।
वृत पारिषदैर्घोरैर्नानाप्रहरणोद्यतै ।
त्र्यम्बको राजशार्दूल भगनेत्रनिपातन ।
उमासहायो भगवांस्तत्रैवान्तरधीयत ।

[(L 3) B_1 स जेतु वै (for तेन जेतु) — (L 4) B_1 क पुमान्, B_4 किं पुनर्, Dc D_2 क एष (for क पुनर्) — (L 5) B_1 त्वया , Dc D_2 त्व वै (for सर्वं) — (L 7) Dc D_2 इत्युक्त्वा नृपतिं राजन् (for the prior half) — (L 8) Dc D_2 त्रिपुरांतक (for °रार्दन) — (L 9) Dc D_2 विकचे , D_6 वडके (for विकटै) Dc D_2 उग्रश्वरण° (for उग्रश्रवण) — (L 10) Dc D_2 परिषदैर् (for पारि°)] — On the other hand, T_1 ins after 29

1228* तस्मात्त्व पार्थरहितान्पाण्डवान्वारयिष्यसि ।
एकदा पुरुषव्याघ्र मया दत्त वर तव ।

30 ^{a}) B D (except D_1) G_3 जयद्रथोपि मदात्मा — ^{b}) T_2 स्वयमेव वन ययौ — ^{c}) D_5 च तदा; T_2 च हते, $G_{2.4}$ विपिने (for च वने) — ^{d}) S (except G_3) transp न्यवसन् and काम्यके B_3 Dn $D_{4.6}$ G_3 तथा

Colophon — *Major parvan* K_3 Dn_2 $G_{2.4}$ आरण्य

२५७

जनमेजय उवाच।
एवं हृतायां कृष्णायां प्राप्य क्लेशमनुत्तमम्।
अत ऊर्ध्वं नरव्याघ्राः किमकुर्वत पाण्डवाः ॥ १
वैशंपायन उवाच।
एवं कृष्णां मोक्षयित्वा विनिर्जित्य जयद्रथम्।
आसांचक्रे मुनिगणैर्धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ २
तेषां मध्ये महर्षीणां शृण्वतामनुशोचताम्।
मार्कण्डेयमिदं वाक्यमब्रवीत्पाण्डुनन्दनः ॥ ३
मन्ये कालश्च बलवान्दैवं च विधिनिर्मितम्।
भवितव्यं च भूतानां यस्य नास्ति व्यतिक्रमः ॥ ४
कथं हि पत्नीमस्माकं धर्मज्ञां धर्मचारिणीम्।
संस्पृशेदीदृशो भावः शुचिं स्तन्यमिवानृतम् ॥ ५
न हि पापं कृतं किंचित्कर्म वा निन्दितं क्वचित्।
द्रौपद्या ब्राह्मणेष्वेव धर्मः सुचरितो महान् ॥ ६
तां जहार बलाद्राजा मूढबुद्धिर्जयद्रथः।
तस्याः संहरणात्प्राप्तः शिरसः केशवापनम्।
पराजयं च संग्रामे ससहायः समासवान् ॥ ७
प्रत्याहृता तथास्माभिर्हत्वा तत्सैन्धवं बलम्।
तद्दारहरणं प्राप्तमस्माभिरवितर्कितम् ॥ ८
दुःखश्चायं वने वासो मृगयायां च जीविका।

— *Sub post col* N G3 M1 द्रौपदीप्रमाथ, but the same MSS (except B3 Dn3 G3) add समाप्त — *Adhy name* B4 जयद्रथपराभव, T1 M जयद्रथमस्त(T1 ही)करण; G1 जयद्रथशिरोवपन — *Adhy no* (figure, words or both) Dn 270 (Dn3 271) D1 273, T G4 M (M3 *inf lin*) 260 (M3 *orig* 262), G1 257 G3 259 — *Śloka no* Dn 81, D1 31

257

1 [a]) K1 2 गतायां (for हृ°) — [b]) Dc2 D3 प्राप्ता (for प्राप्य) — [d]) K3 B1 2 D1-3 T1 G1 M अकुर्वत (for °र्वत)

2 K4 om 2[ab] — [ab]) K3 G1 मोच°, Dc2 D2 मोह° (for मोक्ष°) B2 3 transp मोक्ष° and विनि°

3 [a]) T G1 2 4 महर्षिणां मध्ये (by transp) — After 3, B D (except D1 5) G3 ins

1229* युधिष्ठिर उवाच।
भगवन्देवर्षीणां त्वं ख्यातो भूतभविष्यवित्।
संशयं परिपृच्छामि छिन्धि मे हृदि संस्थितम्।

[(L 1) To improve the metre, B3 4 देवर्षीणां त्वं प्रवर (for the prior half) — (L 2) B3 तं छिंधि (for छिन्धि मे) B1 तं मे छिंधि हृदि स्थितं, Dc D2 छिंधि तं च हृदि स्थितं (for the posterior half)]

— B Dn D3 4 6 G3 cont Dc D2 ins after 5

1230* द्रुपदस्य सुता ह्येषा वेदिमध्यात्समुत्थिता।
अयोनिजा महाभागा स्नुषा पाण्डोर्महात्मन।

[(L 1) B1 जाता (for ह्येषा) D2 दुहिता द्रुपदस्यैषा (for the prior half)]

4 Before 4 T1 M1 ins युधिष्ठिर — [a]) T G1 2 4 यान्त च B3 Dn D4 6 G3 भगवान्, T2 G1 2 4 भगवन् (for बलवान्) — [b]) T2 विधिनिर्जित, G3 4 दुरतिक्रम

5 [a]) B Dc1 Dn D3 4 6 G3 इमां (for कथं) — [b]) G2 पाचालीं (for धर्मज्ञां) B1 धर्मभाविनी; Dc2 D2 °चारिणा — [d]) Dc2 D2 शुचीन्, D5 G3 4 शुचि B1 2 [अ]मृत (for [अ]नृतम्) — After 5, Dc D2 ins 1230*

6 [b]) Dc कर्मणा (for कर्म वा) K1 2 D5 निर्मित (for निन्दित) — [c]) G2 4 [ए]न (for [ए]व)

7 [a]) K4 स यत् (for बलाद्) K Dc2 D2 5 पापो; D1 पुण्या (for राजा) — [c]) K1 M2 तस्य (for तस्याः) K1 स्म, K3 T G1 2 स (for स) B1 संहरणोपाय°; D2 संहरणार्थाय K प्राप्त, B2-4 Dn D3 4 6 G3 पाप°; G4 पार्थात् (for प्राप्त) — [d]) B Dn D3 (marg *sec m* as in text) 4 6 °पातन (for °वापनम्) — [f]) G2 4 ससहायै K3 स आसवान्, B3 स पाढवान् M1 सहाय° समवासवान्

8 [a]) T1 सहा°, T2 तदा° (for तथा°) — [b]) G2 4 जित्वा (for हत्वा) — [c]) D1 तद्वीरग्रहण; T1 ततोनुग्रहण; G2 4 तत्तदा हरण

9 [b]) K1 2 जीवन (for जीविका) — [d]) G4 वनौको हि (for °कोभिर्) — [f]) K2 Dn1 n2 ह्ययं; Dc D2 अपि (for अयम्)

हिंसा च मृगजातीनां वनौकोभिर्वनौकसाम् ।
ज्ञातिभिर्विप्रवासश्च मिथ्या व्यवसितैरयम् ॥ ९
अस्ति नूनं मया कश्चिदल्पभाग्यतरो नरः ।
भवता दृष्टपूर्वो वा श्रुतपूर्वोऽपि वा भवेत् ॥ १०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५७ ॥

२५८

मार्कण्डेय उवाच ।
प्राप्तमप्रतिमं दुःखं रामेण भरतर्षभ ।
रक्षसा जानकी तस्य हृता भार्या बलीयसा ॥ १
आश्रमाद्राक्षसेन्द्रेण रावणेन विहायसा ।
मायामास्थाय तरसा हत्वा गृध्रं जटायुषम् ॥ २
प्रत्याजहार तां रामः सुग्रीवबलमाश्रितः ।
बद्ध्वा सेतुं समुद्रस्य दग्ध्वा लङ्कां शितैः शरैः ॥ ३
युधिष्ठिर उवाच ।
कस्मिन्रामः कुले जातः किंवीर्यः किंपराक्रमः ।
रावणः कस्य वा पुत्रः किं वैरं तस्य तेन ह ॥ ४
एतन्मे भगवन्सर्वं सम्यगाख्यातुमर्हसि ।
श्रोतुमिच्छामि चरितं रामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ ५
मार्कण्डेय उवाच ।
अजो नामाभवद्राजा महानिक्ष्वाकुवंशजः ।
तस्य पुत्रो दशरथः शश्वत्स्वाध्यायवाञ्शुचिः ॥ ६
अभवंस्तस्य चत्वारः पुत्रा धर्मार्थकोविदाः ।
रामलक्ष्मणशत्रुघ्ना भरतश्च महाबलः ॥ ७
रामस्य माता कौसल्या कैकेयी भरतस्य तु ।

---

10 = (var.) 3 49 34^{abcd} — ^{a}) S (except T_1 G_3) लोके (for नूनं) — ^{d}) K_{1-3} D_1 भवेदिति (for ऽपि वा भवेत्) S (except G_3) क्वचित् (for भवेत्)

Colophon om in B_4 — *Major parvan* $K_{1\ 3\ 4}$ Dn_3 $G_{3\ 4}$ आरण्य — *Sub-parvan* $K_{3\ 4}$ B_{1-3} Dc Dn D_{3-6} G_3 (all om. sub-parvan name) mention only रामो(B_3 श्रीरामो)पाख्यान, M_3, likewise, रामायणोपाख्यान — *Adhy. no.* (figures, words or both) Dn 271 (Dn_3 272) D_1 274 T G_4 M (M_3 *inf. lin.*) 261 (M_3 orig. 263), G_1 258 G_3 260 — *Śloka no.* Dn 13, D_1 11

258

1 ^{a}) $G_{3\ 4}$ मतिमता (for अप्रतिम) K_4 रूप (for दुःख) — ^{b}) K_4 दुःख रामेण भारत, T_1 रामेणाक्लिष्टकर्मणा — After 1^{ab}, K_3 D_5 ins.

1231* व्यसनं पितृशोकादि भार्यायाः हरणं महत् ।
पितुर्निदेशाद्वसतो वनेऽस्य स्वर्गतः पिता ।

2 ^{a}) $K_{1\ 3}$ रक्षसा तेन (for राक्षसेन्द्रेण) — ^{b}) $B_{1\ 3\ 4}$ Dc Dn $D_{3-4\ 6}$ G_3 दुरात्मना, B_3 D_5 G_2 बलीयसा (for विहायसा)

3 ^{a}) $K_{1\ 3}$ राजन् (for राम) — ^{c}) K_4 समुद्रे स (for द्रस्य) — After 3, $B_{3\ 4}$ Dc $D_{1\ 3}$ ins.

1232* ततस्तु बलवान्रामो रिपुं भार्यापहारिणम् ।
सह वानरसैन्येन जघान रणमूर्धनि ।

4 ^{c}) B D (except D_5) G M_3 पुत्रो वा (by transp.) — ^{d}) K $B_{1\ 3\ 4}$ Dc_3 $D_{3\ 5\ 6}$ T_1 च, T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ M वै (for ह)

5 After 5^{ab}, K_4 ins.

1233* त्वया प्रत्यक्षतो दृष्टं यथा सर्वमशेषतः ।

— ^{c}) G_1 भगवन् (for चरितं)

6 After the ref., B_4 D_1 ins.

1234* शृणु राजन्पुरा वृत्तमितिहासं पुरातनम् ।
सभार्येण यथा प्राप्तं दुःखं रामेण भारत ।

— ^{b}) $K_{1\ 3\ 4}$ D_1 °संभव (for °वंशज) — ^{d}) K_3 Dc $D_{2\ 3}$ तत्पर° (for °वाञ्शुचि)

7 ^{b}) T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ °चारिण°; M_1 °वेदिन; M_3 °वादिन (for °कोविदा) — ^{cd}) T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ M_1 °शत्रुघ्नभरता($G_{1\ 2}$ °त)श्च B_1 T_1 G_4 M महाबला B_3 रामलक्ष्मणभरतशत्रुघ्ना इति विश्रुता

8 ^{a}) Many N MSS कौशल्या — ^{b}) $K_{1\ 3}$ $B_{1\ 3}$ Dc $D_{1\ 2\ 5}$ च (for तु) — ^{d}) $K_{1\ 3}$ सुमित्रायां K $D_{1\ 3}$

सुतौ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुमित्रायाः परंतपौ ॥ ८
विदेहराजो जनकः सीता तस्यात्मजा विभो ।
यां चकार स्वयं त्वष्टा रामस्य महिषीं प्रियाम् ॥ ९
एतद्रामस्य ते जन्म सीतायाश्च प्रकीर्तितम् ।
रावणस्यापि ते जन्म व्याख्यास्यामि जनेश्वर ॥ १०
पितामहो रावणस्य साक्षाद्देवः प्रजापतिः ।
स्वयंभूः सर्वलोकानां प्रभुः स्रष्टा महातपाः ॥ ११
पुलस्त्यो नाम तस्यासीन्मानसो दयितः सुतः ।
तस्य वैश्रवणो नाम गवि पुत्रोऽभवत्प्रभुः ॥ १२
पितरं स समुत्सृज्य पितामहमुपस्थितः ।
तस्य कोपात्पिता राजन्ससर्जात्मानमात्मना ॥ १३
स जज्ञे विश्रवा नाम तस्यात्मार्धेन वै द्विजः ।
प्रतीकाराय सक्रोधस्ततो वैश्रवणस्य वै ॥ १४
पितामहस्तु प्रीतात्मा ददौ वैश्रवणस्य ह ।
अमरत्वं धनेशत्वं लोकपालत्वमेव च ॥ १५
ईशानेन तथा सख्यं पुत्रं च नलकूबरम् ।
राजधानीनिवेशं च लङ्कां रक्षोगणान्विताम् ॥ १६

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५८ ॥

२५९

मार्कण्डेय उवाच ।
पुलस्त्यस्य तु यः क्रोधादर्धदेहोऽभवन्मुनिः ।
विश्रवा नाम सक्रोधः स वैश्रवणमैक्षत ॥ १
बुबुधे तं तु सक्रोधं पितरं राक्षसेश्वरः ।

बभूवतु

9 T_2 om 9^{ab} — ^{a}) T_1 G_4 °राजा (for °राजो) — ^{b}) K B_2 D_1 [अ]भवत् (for विभो) — ^{c}) D_3 स्त्रिय (for स्वय) Dc_2 $D_{1,2}$ स्रष्टा, T G_1 M तुष्टो; $G_{3,4}$ हृष्टो (for त्वष्टा) — ^{d}) T_2 $G_{1,4}$ यो राम (for रामस्य) Dc महिषी प्रिया

10 ^{a}) K_3 जन्मासीत् (for ते जन्म) — ^{b}) B_1 सप्रकी°, T_2 $G_{2,4}$ चापि की° (for च प्रकी°) — ^{c}) B_3 Dc_2 च (for [अ]पि) — ^{d}) K_{1-3} B_2 नरेश्वर, Dc_2 D_3 विशेषत (for जने°)

11 Dc D_2 om 11^{ab} — ^{b}) K_4 D_1 पितामह (for प्रजा°) — ^{c}) $K_{1,2,4}$ D_1 °भूतानां (for °लोकानां) — ^{d}) D_5 त्वष्टा; S (except G_3) ब्रह्मा (for स्रष्टा) $K_{1,2}$ प्रजापति (for महा°)

12 ^{b}) K_4 Dc D_2 T_2 मनसो (for मा°) T_1 विदित (for दयित) — ^{c}) K_3 विश्रवसो, G_4 वैश्रवसो — ^{d}) T_2 $G_{1,2,4}$ ऋषे, M ऋषि (for गवि) G_3 पौत्रो

13 ^{a}) T_1 स्व (for स) — ^{b}) B_2 उपाश्रित; G_4 उपास्थित — ^{c}) T_1 रोषात् (for कोपात्) — ^{d}) T_2 G_3 विसृज्य; G_4 विनिंद्य (for ससर्ज)

14 ^{a}) T_1 सजज्ञे — ^{b}) $G_{1,2,4}$ तस्यार्धेन च (G_2 स); M तस्यैवार्धेन (for तस्यात्मार्धेन) — T_2 $G_{2,4}$ om 14^{cd} — ^{c}) K $D_{1,5}$ प्रतिकाराय K_4 सक्रोध; G_1 स क्रोधात् — ^{d}) T_1 तदा; G_1 M तस्माद् (for ततो) B_2 हि (for वै)

15 B_2 om (hapl.) 15^{ab} — ^{a}) B_1 धर्मात्मा (for प्रीता°) — ^{b}) $K_{3,4}$ Dc $D_{1,2}$ वैश्रवणाय Dc D_2 च; D_1 T_1 M_2 वै (for ह)

16 ^{b}) K_3 पुत्रस्तु (for पुत्रं च) $K_{1,2}$ नड° (for नल°) — ^{c}) Dc_2 T $G_{1,2}$ M_2 राजधानीं — After 16, $B_{2,4}$ Dc Dn_2 D_{1-3} ins.:

1235* विमानं पुष्पकं नाम कामगं च ददौ प्रभुः ।
यक्षाणामाधिपत्यं च राजराजत्वमेव च ।

Colophon — *Major parvan*: $K_{1,2}$ $G_{2,4}$ आरण्य — *Sub-parvan*: K B Dc Dn_1 n_2 D_{1-6} G_3 (all om. sub-parvan name) mention only रामोपाख्यान; T_1, likewise, only श्रीरामायणोपाख्यान; and G_1 M_1, only रामायणो° — *Adhy. name*: B_4 कुबेरवरप्रदान — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn_1 (*sup. lin. sec. m.*) n_2 272, Dn_2 273, D_1 275, T G_4 M (M_2 *inf. lin.*) 262 (M_2 orig. 264), G_1 259, G_2 261 — *Śloka no.*: Dn_1 n_2 16, Dn_2 17, D_1 19

कुबेरस्तत्प्रसादार्थं यतते स्म सदा नृप ॥ २
स राजराजो लङ्कायां निवसन्नरवाहनः ।
राक्षसीः प्रददौ तिस्रः पितुर्वै परिचारिकाः ॥ ३
तास्तदा तं महात्मानं संतोषयितुमुद्यताः ।
ऋषिं भरतशार्दूल नृत्तगीतविशारदाः ॥ ४
पुष्पोत्कटा च राका च मालिनी च विशां पते ।
अन्योन्यस्पर्धया राजञ्श्रेयस्कामाः सुमध्यमाः ॥ ५
तासां स भगवांस्तुष्टो महात्मा प्रददौ वरान् ।
लोकपालोपमान्पुत्रानेकैकस्या यथेप्सितान् ॥ ६
पुष्पोत्कटायां जज्ञाते द्वौ पुत्रौ राक्षसेश्वरौ ।
कुम्भकर्णदशग्रीवौ बलेनाप्रतिमौ भुवि ॥ ७
मालिनी जनयामास पुत्रमेकं विभीषणम् ।
राकायां मिथुनं जज्ञे खरः शूर्पणखा तथा ॥ ८
विभीषणस्तु रूपेण सर्वेभ्योऽभ्यधिकोऽभवत् ।
स बभूव महाभागो धर्मगोप्ता क्रियारतिः ॥ ९
दशग्रीवस्तु सर्वेषां ज्येष्ठो राक्षसपुंगवः ।
महोत्साहो महावीर्यो महासत्त्वपराक्रमः ॥ १०
कुम्भकर्णो बलेनासीत्सर्वेभ्योऽभ्यधिकस्तदा ।
मायावी रणशौण्डश्च रौद्रश्च रजनीचरः ॥ ११
खरो धनुषि विक्रान्तो ब्रह्मद्विट् पिशिताशनः ।
सिद्धविघ्नकरी चापि रौद्रा शूर्पणखा तथा ॥ १२
सर्वे वेदविदः शूराः सर्वे सुचरितव्रताः ।
ऊषुः पित्रा सह रता गन्धमादनपर्वते ॥ १३
ततो वैश्रवणं तत्र ददृशुर्नरवाहनम् ।

259

1 a) D1 च (for तु) K4 कोपाद्, M2 क्रोधो (for क्रोधाद्) — b) B1 अर्धहेतो, T2 M2 दग्धदेहो (for अर्धदेहो)

2 a) K1 2 D5 च (for तु) G2 सक्रोध — b) G3 4 °श्वर (for श्वर) — K3 om 2d–4a (up to त) — d) S (except T2 G3) यतति स्म K4 G1 तदा (for सदा) G4 नृप (for नृप)

3 K3 om 3 (of v l 2) — b) K4 तोषयन्, Do1 Dn D3 4 G1 न्यवसन् (for निवसन्) — c) Dn2 T1 राक्षस्य (for सी) K1 2 विप्र (for तिस्र) — d) T1 परिचारका, G1 °वारका

4 K3 om up to त (of v l 2) — a) Dn सदा(!); G1 4 M तथा (for तदा) T G1 2 4 वै (for त) — d) N G3 नृत्य

5 a) K1 3 4 च वा(K1 वा)का च, T G1 2 4 M वका चेति (T1 M चैव) (for च राका च) — b) G1 4 [इ]ति (for च) — c) D5 T M1 अन्योन्य स्प — d) K3 जय कामा (for श्रेय)

6 a) B D (except D1 5) T2 G2 3 स तासां (by transp) — b) K3 वर (for वरान्) — d) B1 एकैकस्यै; B2 कस्या

7 a) K1 2 4 D1 5 पुष्पोत्कटाया

8 D2 om 8 — b) D1 3 4 6 एक पुत्र (by transp) — c) K1 4 वाकाया, K2 D1 5 6 राकाया; K3 T2 G1 2 4 M2 वकायां; T1 बलाया — d) K1 2 Dc D5 G1 शूर्पनखा; G3 4 M णखी G1 2 तदा (for तथा) T1 खर शूर्पणखीं तथा

9 a) K1–3 D1 च (for तु) D5 धर्मात्मा (for रूपेण) — b) =(var) 11b D1 [S]पि, G1 हि (for Sभि) G1 3 4 तदा (for [अ]भवत्) — cd) K D1 5 बभूव च (K1 ह and च; K4 स) (for स बभूव) T1 G4 °बाहो (for भागो) Dc T2 G1 2 4 °रत (for रति) Dc D2 महाभागो धर्मगोप्ता स बभूव क्रियारत (D2 रति)

10 b) K3 B Dn1 n3 D2 4 6 T2 G3 श्रेष्ठो (for ज्येष्ठो) — c) T2 G1 2 4 °बाहुर् (for वीर्यो)

11 a) D5 बले राजन्; S (except G3 M1) महानासीत् (for बलेना°) — G2 om 11b–12d — b) =(var) 9b K4 D1 [S]पि; G1 हि (for Sभि) K3 4 D1 T1 M तथा, B Dc Dn D2–4 6 G3 युधि, D5 [अ]भवत् (for तदा) — c) K D1 5 रणशूरश्च, Do2 D2 युद्धशौण्डश्च, T1 रणचण्डश्च

12 G2 om 12 (of v l 11) — a) T1 भयकरोपि (for खरो धनुषि) — b) D2 ब्रह्मविद्; D5 ब्रह्मर्षि, G1 ब्रह्मघ्ना (for ब्रह्मद्विट्) — c) K1 2 D1 T1 सिद्धिविघ्न(D1 T1 °घ्न)करी — d) B2 4 Dn D5 T1 M2 रौद्री K1 2 Dc D5 G1 शूर्पनखा, B1 G4 M °णखी K3 4 B Do2 D2 सदा, Do1 Dn D3–6 T2 G1 3 सदा (for तथा)

13 b) K1–3 D5 T1 M च; G4 तु (for सु) — c) G2 तत्रा (for रता) T1 ऊषु पिता च सह ते — d) Dc D2 पर्वत

14 c) K D1 3 5 अथा° (for समा) — d) T1 च

पित्रा सार्धं समासीनमृद्ध्या परमया युतम् ॥ १४
जातस्पर्धास्ततस्ते तु तपसे धृतनिश्चयाः ।
ब्रह्माणं तोषयामासुर्घोरेण तपसा तदा ॥ १५
अतिष्ठदेकपादेन सहस्रं परिवत्सरान् ।
वायुभक्षो दशग्रीवः पञ्चाग्निः सुसमाहितः ॥ १६
अधःशायी कुम्भकर्णो यताहारो यतव्रतः ।
विभीषणः शीर्णपर्णमेकमभ्यवहारयत् ॥ १७
उपवासरतिर्धीमान्सदा जप्यपरायणः ।
तमेव कालमातिष्ठत्तीव्रं तप उदारधीः ॥ १८
खरः शूर्पणखा चैव तेषां वै तप्यतां तपः ।
परिचर्यां च रक्षां च चक्रतुर्हृष्टमानसौ ॥ १९
पूर्णे वर्षसहस्रे तु शिरश्छित्त्वा दशाननः ।
जुहोत्यग्नौ दुराधर्षस्तेनातुष्यज्जगत्प्रभुः ॥ २०
ततो ब्रह्मा स्वयं गत्वा तपसस्तान्न्यवारयत् ।
प्रलोभ्य वरदानेन सर्वानेव पृथक्पृथक् ॥ २१

ब्रह्मोवाच ।

प्रीतोऽस्मि वो निवर्तध्वं वरान्वृणुत पुत्रकाः ।
यद्यदिष्टमृते त्वेकममरत्वं तथास्तु तत् ॥ २२
यद्यदग्नौ हुतं सर्वं शिरस्ते महदीप्सया ।
तथैव तानि ते देहे भविष्यन्ति यथेप्सितम् ॥ २३
वैरूप्यं च न ते देहे कामरूपधरस्तथा ।
भविष्यसि रणेऽरीणां विजेतासि न संशयः ॥ २४

रावण उवाच ।

गन्धर्वदेवासुरतो यक्षराक्षसतस्तथा ।

परया (for परमया)

15 G_1 om 15–16 — [a]) K_4 जातस्पर्शास्, B Do Dn $D_{2\ 3}$ (before corr) $_{4\ 6}$ G_3 जातामर्षास् Do_2 तत्र (for ततस्) $G_{2\ 4}$ जातस्पर्धान्विताास्ते तु — [b]) B_1 $D_{1\ 5}$ T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ कृत (for धृत) T $G_{1\ 2\ 4}$ M_1 मानसा (for °निश्चया°)

16 G_1 om 16 (cf v l 15) — [b]) M सहस्र — [d]) K_2 $B_{1\ 2\ 4}$ पचाग्निसु, D_4 पचभि सु, M_1 पचाग्निपु

17 G_4 om 17 — [b]) K_4 जिताहारो, Do यताहारी K_1 G_2 धृतव्रत ; K_{2-4} $D_{1\ 5}$ दृढ° — [c]) B_1 °पत्रम् (for °पर्णम्) — [d]) B_4 Dc $D_{1\ 4\ 5}$ T_2 G_3 M_2 °हारयन्, G_2 °हारवान्

18 [a]) Do °व्रती (for °रतिर्) — [b]) $K_{1\ 2}$ अभूज् (for सदा) — [d]) $K_{1\ 2}$ transp तीव्र and तप

19 [a]) $K_{1\ 2}$ Do D_5 G_1 शूर्पनखा ; T $G_{2\ 4}$ M °णखी. $G_{1\ 2\ 4}$ चापि (for चैव) — [b]) K_1 पुन (for तप) — [c]) K_1 रक्षसां (for च रक्षां) — [d]) G_1 चक्राते (for चक्रतुर्) — After 19, D_5 ins

1236* विभीषणदशग्रीवौ तेपाते उत्तम तप ।
दश वर्षसहस्राणि वायुभक्षौ परतपौ ।
सरके दश वर्षाणि अष्ट वर्षाणि सागरे ।
ऊधुर्वर्षसहस्राणि गोकर्णेऽस्मिंस्तपोवने ।
चेरतुस्तृणपर्णानि मृगैः सार्धमरिंदमौ ।
बादर्यास्त्वाश्रमे राजन्तेपाते परम तप ।
आराधयन्तौ शौचेन ब्रह्माण सुतपस्विनौ ।

20 [a]) G_1 वर्षे (for वर्ष) K_1 सहस्रेण, B_1 सहस्रेषु (for सहस्रे तु) — [c]) $K_{1\ 2}$ B_4 जुहाव (for जुहोति) K $D_{1\ 3\ 5}$ दशग्रीवस् (for दुराधर्षस्) — [d]) K_3 D_2 तुष्यज् (for [अ]तुष्यज्) K B_1 D_1 जगत्पति°, D_3 प्रजापति, T_1 M जगद्गुरु, T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ पितामह

22 K_{1-3} D_6 T_1 om the ref — [a]) K_{1-3} B_1 $D_{1\ 5}$ वि (for वो) K_4 वरदोस्मि निव° — [b]) G_1 वर — [d]) K $D_{1\ 5}$ M_1 च (for तत्)

23 [a]) B_3 Do D_2 यद्यच्चाग्नौ B Do_2 $D_{3\ 5\ 6}$ G_3 पूर्वं ; T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ सम्यक् (for सर्वं) K $D_{1\ 5}$ शिरांसि यानि पूर्वं ते — [b]) K $D_{1\ 5}$ हुतानि (for शिरस्ते) K_4 मदभीप्सया ; B_{1-3} Do $D_{2-4\ 6}$ T_1 G_3 M_2 महदीप्सिता (B_1 T_1 °प्सित ; $D_{3\ 4\ 6}$ °प्सता) — D_3 om 23[cd] — [c]) K_3 देहे तु ; B_2 वै देहे, T_1 ते देहाद् T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ M_2 देहे ते (by transp), M_1 देहेस्मिन् — B_2 om (hapl) 23[d]–24[a] — [d]) $B_{1\ 4}$ D (except $D_{1\ 5}$) G_3 यथेप्सया ; B_3 यथेच्छया

24 B_2 om 24[a] (cf v l 23) — [a]) K $B_{1\ 4}$ Do_2 $D_{2\ 5}$ न च ते (by transp) — [c]) K_3 Do_2 $D_{1\ 2}$ भवि°ष्यति (Do_2 °ष्यति ; D_1 ष्यते) Do_2 D_2 वीरा° (for °ऽरीणां) — [d]) $K_{3\ 4}$ B_4 Dn_1 $D_{1\ 5}$ विजेता च न, $B_{1\ 3}$ Do Dn_2 n_3 $D_{2-4\ 6}$ G_3 °ता न च B_2 °ता नात्र, M °ता हि न (for °तासि न)

25 [b]) T $G_{1\ 2\ 4}$ राक्षसयोस्तथा. — [c]) K $D_{1\ 5}$ °नागेभ्यो

26 [b]) D_5 [ए]तेभ्यो (for तेभ्यो) B_2 पराभव° (for भय तव) — [d]) D_5 तत्तथा (by transp) D_1 ते (for तद्) T_1 G_1 M विदित (for विहित)

सर्पकिंनरभूतेभ्यो न मे भूयात्पराभवः ॥ २५

ब्रह्मोवाच ।

य एते कीर्तिताः सर्वे न तेभ्योऽस्ति भयं तव ।
ऋते मनुष्याद्भद्रं ते तथा तद्विहितं मया ॥ २६

मार्कण्डेय उवाच ।

एवमुक्तो दशग्रीवस्तुष्टः समभवत्तदा ।
अवमेने हि दुर्बुद्धिर्मनुष्यान्पुरुषादकः ॥ २७
कुम्भकर्णमथोवाच तथैव प्रपितामहः ।
स वव्रे महतीं निद्रां तमसा ग्रस्तचेतनः ॥ २८
तथा भविष्यतीत्युक्त्वा विभीषणमुवाच ह ।
वरं वृणीष्व पुत्र त्वं प्रीतोऽस्मीति पुनः पुनः ॥ २९

विभीषण उवाच ।

परमापद्गतस्यापि नाधर्मे मे मतिर्भवेत् ।
अशिक्षितं च भगवन्ब्रह्मास्त्रं प्रतिभातु मे ॥ ३०

ब्रह्मोवाच ।

यस्माद्राक्षसयोनौ ते जातस्यामित्रकर्शन ।
नाधर्मे रमते बुद्धिरमरत्वं ददामि ते ॥ ३१

मार्कण्डेय उवाच ।

राक्षसस्तु वरं लब्ध्वा दशग्रीवो विशां पते ।
लङ्कायाश्च्यावयामास युधि जित्वा धनेश्वरम् ॥ ३२
हित्वा स भगवाँल्लङ्कामाविशद्गन्धमादनम् ।
गन्धर्वयक्षानुगतो रक्षःकिंपुरुषैः सह ॥ ३३
विमानं पुष्पकं तस्य जहाराक्रम्य रावणः ।
शशाप तं वैश्रवणो न त्वामेतद्वहिष्यति ॥ ३४
यस्तु त्वां समरे हन्ता तमेवैतद्वहिष्यति ।
अवमन्य गुरुं मां च क्षिप्रं त्वं न भविष्यसि ॥ ३५
विभीषणस्तु धर्मात्मा सतां धर्ममनुस्मरन् ।
अन्वगच्छन्महाराज श्रिया परमया युतः ॥ ३६
तस्मै स भगवांस्तुष्टो भ्राता भ्रात्रे धनेश्वरः ।
सेनापत्यं ददौ धीमान्यक्षराक्षससेनयोः ॥ ३७
राक्षसाः पुरुषादाश्च पिशाचाश्च महाबलाः ।
सर्वे समेत्य राजानमभ्यषिञ्चन्दशाननम् ॥ ३८

---

27 K B_1 D_c $D_{1\ 2\ 5}$ S (except G_3 M_1) om the ref — ^{a}) G_4 उक्ते (for उक्तो) — ^{b}) G_4 सतुष्ट सोभवत्त्वा — ^{c}) K_{1-3} D_1 च (for हि) D_5 अधर्मेणैव दुर्बुद्धिर्

28 K_4 om (hapl) 28^{ab} — K_4 (which om 28^{ab}) ins after 27 D_1, after 28^{ab}

1237* कुम्भकर्ण महाबाहो वर वरय सुव्रत ।

S (except G_3) ins after 28^{ab}

1238* वर वृणीष्व भद्र ते प्रीतोऽस्मीति पुन पुन ।

— ^{c}) G_1 वव्रे स (by transp) — ^{d}) K तपसा K D_5 नष्टचेतन

29 ^{c}) K_4 पुत्रो वै (for पुत्र त्व) — ^{d}) T_2 $G_{2\ 4}$ पुनरेव च (T_2 तत्) (for [इ]ति पुन॰ पुन)

30 =(var) Rām 7 10 30^{cd}–31^{ab} — ^{b}) K_3 D_5 माधर्मे मे; B_1 धर्मे चैव, B_3 धर्म एव (for नाधर्मे मे) T_1 G_2 रतिर्; M_1 गतिर् (for मतिर्) — ^{cd}) B_3 transp भगवन् and ब्रह्मास्त्र $K_{1\ 3}$ D_{c3} D_2 G_2 M_3 प्रतिभाति

31 =(var) Rām 7 10 34^{cd}–35^{ab} — ^{a}) K_1 तु, M_2 हि (for ते) — ^{b}) $K_{1\ 3}$ $B_{1\ 2\ 4}$ $D_{1\ 5}$ मित्रकर्षण — ^{c}) B D (except D_1) G_3 M_1 धीयते (for रमते) — ^{d}) $K_{1\ 3}$ $B_{1\ 4}$ D_{c1} $D_{n1\ n3}$ $D_{2\ 4\ 6}$ T_1 G_3 M ददानि (for मि)

32 ^{ab}) K_4 D_1 वरान् (for वर) M_3 transp वर लब्ध्वा and दशग्रीवो — ^{c}) T_2 $G_{3\ 4}$ लङ्कायां वासयामास — ^{d}) S (except $G_{3\ 4}$) युद्धे (for युधि) K_4 जने॰ (for धने॰)

33 ^{a}) D_{c3} D_2 जित्वा; D_1 त्यक्त्वा (for हित्वा) — ^{b}) B_2 D_6 प्रा(D_6 प्र)विशद् (for आवि) M_3 (*sup lin as in text*) गधमादनमाविशत् — ^{c}) T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ M_1 ॰रक्षो (T_1 रक्षा) (for यक्षा) — ^{d}) D_c D_2 T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ M_1 यक्ष (D_c D_2 यक्ष॰) (for रक्ष) K_4 वृत (for सह)

34 ^{a}) T_1 तस्य सहसा (for पुष्पक तस्य) $K_{1\ 3}$ नाम; K_4 चास्य (for तस्य) — ^{b}) D_c D_2 राक्षस (for रावण) — ^{d}) D_1 भवि (for वहि॰)

35 $K_{1\ 2}$ D_1 M_3 om (hapl) 35^{ab}, K_4 om up to त्व न — ^{a}) S (except G_3) ॰मत्य (for ॰मन्य)

36 ^{b}) B D (except $D_{1\ 5}$) G_3 मार्गम्, M_3 धर्मान् (for धर्मम्) — ^{c}) $K_{1\ 2\ 4}$ G_4 M ॰राज (for राज) — ^{d}) $K_{2\ 3}$ T_1 M_1 युत, B_3 ज्वलन् (for युत)

37 ^{b}) G_4 भ्रात्रे भ्राता (by transp) — ^{c}) B D_c D_{n3} $D_{4\ 6}$ G_3 M_3 सैना (for सेना॰) K_4 $B_{1\ 3}$ G_3 M_1

दशग्रीवस्तु दैत्यानां देवानां च बलोत्कटः ।
आक्रम्य रत्नान्यहरत्कामरूपी विहंगमः ॥ ३९
रावयामास लोकान्यत्तस्माद्रावण उच्यते ।
दशग्रीवः कामबलो देवानां भयमादधत् ॥ ४०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५९ ॥

२६०

मार्कण्डेय उवाच ।
ततो ब्रह्मर्षयः सिद्धा देवराजर्षयस्तथा ।
हव्यवाहं पुरस्कृत्य ब्रह्माणं शरणं गताः ॥ १
अग्निरुवाच ।
यः स विश्रवसः पुत्रो दशग्रीवो महाबलः ।
अवध्यो वरदानेन कृतो भगवता पुरा ॥ २
स बाधते प्रजाः सर्वा विप्रकारैर्महाबलः ।
ततो नस्त्रातु भगवन्नान्यस्त्राता हि विद्यते ॥ ३
ब्रह्मोवाच ।
न स देवासुरैः शक्यो युद्धे जेतुं विभावसो ।
विहितं तत्र यत्कार्यमभितस्तस्य निग्रहे ॥ ४
तदर्थमवतीर्णोऽसौ मन्नियोगाच्चतुर्भुजः ।
विष्णुः प्रहरतां श्रेष्ठः स कर्मैतत्करिष्यति ॥ ५
मार्कण्डेय उवाच ।
पितामहस्ततस्तेषां संनिधौ वाक्यमब्रवीत् ।
सर्वैर्देवगणैः सार्धं संभवध्वं महीतले ॥ ६

श्रीमान् (for धी°)

38 ^{d}) K_{1} $_{4}$ D_{1} T_{1} अभिषिंचन् G_{1} नराधिप (for दशा°)

39 ^{ab}) Dn D_{8} $_{4}$ $_{6}$ G_{3} M च (for तु) K D_{1} $_{8}$ transp दैत्याना and देवाना G_{2} $_{4}$ दानवाना (for देवानां च) — ^{d}) T_{1} रूपो (for °रूपी)

40 ^{a}) Dn_{3} D_{8} T_{1} यस् (foi यत्) — ^{c}) D_{1} °लोभाद्, T_{1} °रूपो (for °बलो) — ^{d}) D_{1} T_{1} आवहत्; D_{8} आद्रवत् (foi आदधत्)

Colophon — *Majoi parvan* K_{1} $_{2}$ G_{1} $_{4}$ आरण्य — *Sub parvan* K B Do_{1} Dn_{1} n_{3} D_{1-6} G_{3} (all om sub parvan name) mention only रामो(K$_{3}$ श्रीरामो) पाख्यान; T_{1} G_{1} M_{1}, likewise, only रामायणोपाख्यान — *Adhy name* B_{4} रावणादिवरलभ, M_{1} लंकापहरण — *Adhy no* (figures, words oi both) Dn_{1} (marg) n_{3} 273, Dn_{3} 274, D_{1} 276, T G_{4} M (M_{2} *inf lin*) 263 (M_{2} orig 265), G_{1} 260, G_{2} 262 — *Śloka no* Dn_{1} 41, Dn_{2} n_{3} 40

260

1 ^{ab}) B Do Dn D_{2-4} $_{6}$ G_{3} ततो महर्षयः सर्वे सिद्धा देव(B_{1} ब्रह्म)र्षयस्तथा T_{2} G_{2} $_{4}$ देवाश्च मुनय(T_{2} ऋषय) स्तथा (for ^{b}) — For 1, D_{6} subst

1239* ततो देवा समागम्य सर्वे शक्रपुरोगमाः ।
अग्नौ वाक्य समाधाय ब्रह्मणे तेऽभ्यवादयन् ।
तत कृशानुर्भगवान्भगवन्त पितामहम् ।
प्रणम्योवाच लोकेश कृताञ्जलिरिद वच ।

2 ^{a}) K_{3} B Do Dn D_{2-4} $_{6}$ G_{3} M_{1} योसौ, D_{5} स च (for य स) — D_{1} *om* (hapl) 2^{c}–3^{b}

3 D_{1} om 3^{ab} (of v l 2) — ^{d}) Do D_{2} तु (*for* हि) T_{1} G_{1} M अन्यस्त्राता न विद्यते

4 ^{c}) B_{3} तस्य; G_{1} $_{3}$ M स्वत्र (for तत्र) D_{1} तस्कार्यम् — ^{d}) B_{3}m अचिरात्; G_{2} $_{4}$ अहितस (for अभितस) B D (except D_{1} $_{5}$) G_{3} M_{2} निग्रह (for °हे)

5 ^{d}) B D (except D_{1}) G_{3} तत्कर्म (for कर्मैतत्)

6 ^{b}) K_{4} B_{2} $_{4}$ Dn D_{3} $_{4}$ $_{6}$ G_{3} शक्रम् (for वाक्यम्) — ^{c}) K_{3} सर्वे (foi सर्वैर्) Do D_{2} यात देवाः सुरै सर्वै — ^{d}) K_{4} D_{3} (by corr) संभवतु, B_{1} भवध्व च, Dn D_{3} (before corr) $_{4}$ $_{6}$ G_{3} संभव स्व (*for* संभवध्व)

7 ^{a}) K_{1} $_{3}$ M_{1} सहायाद् (for °यान्) K_{1} $_{2}$ ऋक्षेषु — ^{b}) K_{1} $_{2}$ वानरेषु च सर्वत — After 7, B_{3} $_{4}$ (*om* line 2) Do_{2} D_{1} ins

1240* ते तथोक्ता भगवता तत्प्रतिश्रुत्य शासनम् ।
ससृजुर्देवगन्धर्वा पुत्रान्वानररूपिण ।

विष्णोः सहायानृक्षीषु वानरीषु च सर्वशः ।
जनयध्वं सुतान्वीरान्कामरूपबलान्वितान् ॥ ७
ततो भागानुभागेन देवगन्धर्वदानवाः ।
अवतर्तुं महीं सर्वे रञ्जयामासुरञ्जसा ॥ ८
तेषां समक्षं गन्धर्वीं दुन्दुभीं नाम नामतः ।
शशास वरदो देवो देवकार्यार्थसिद्धये ॥ ९
पितामहवचः श्रुत्वा गन्धर्वी दुन्दुभी ततः ।
मन्थरा मानुषे लोके कुब्जा समभवत्तदा ॥ १०
शक्रप्रभृतयश्चैव सर्वे ते सुरसत्तमाः ।
वानरर्क्षवरस्त्रीषु जनयामासुरात्मजान् ।
तेऽन्ववर्तन्पितॄन्सर्वे यशसा च बलेन च ॥ ११
भेत्तारो गिरिशृङ्गाणां शालतालशिलायुधाः ।
वज्रसंहननाः सर्वे सर्वे चौघबलास्तथा ॥ १२
कामवीर्यधराश्चैव सर्वे युद्धविशारदाः ।
नागायुतसमप्राणा वायुवेगसमा जवे ।
यत्रेच्छकनिवासाश्च केचिदत्र वनौकसः ॥ १३
एवं विधाय तत्सर्वं भगवाँल्लोकभावनः ।
मन्थरां बोधयामास यद्यत्कार्यं यथा यथा ॥ १४
सा तद्वचनमाज्ञाय तथा चक्रे मनोजवा ।
इतश्चेतश्च गच्छन्ती वैरसंधुक्षणे रता ॥ १५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६० ॥

---

which, in Dc_2, is followed by lines 3–6 of 1241*

8 Dc_2 om 8 — ^{a}) T_1 ततो भागेन भागेन, T_2 $G_{2,4}$ वानरान्भागभागेन — ^{b}) K D_1 पन्नगा° — ^{c}) K_{1-3} B_1 D_1 M_2 अवतेरुर्, T_1 अवातरन् (for अवतर्तुं) $K_{1,2}$ सर्वाम्, K_3 D_1 स्वर्गाद् (for सर्वे) — ^{d}) $K_{1,2}$ अशाश सर्वत सुरा°; K_3 D_1 अशेश्च (D_1 दशम) सहिता सुरैः — B_2 (marg) $_4$ Dc_1 $D_{1,2}$ ins after 8 Dc_2 (om lines 1–2), after 1240*

1241* ऋषयश्च महात्मानः सिद्धाश्च सह किंनरैः ।
चारणाश्चासृजन्घोरान्वानरान्वनचारिणः ।
ते सृष्टा बहुसाहस्रा दशग्रीववधे रताः ।
अप्रमेयबला शूरा वानराः कामरूपिणः ।
यस्य देवस्य यद्रूपं वेषस्तेजश्च यद्विधम् ।
अजायन्त समासेन तस्य तस्य सुतास्तदा ।

[(L 2) D_1 वानरान (for चारणाश्चा°), and बलिनो (for वानरान्) D_2 वल (for वन) — (L 3) D_2 दश (for बहु) Dc_1 D_2 वृता, Dc_2 धृता (for रता) — (L 4) Dc_2 सर्वे (for शूरा) — (L 5) $B_{2,4}$ वेश (for वेष) — (L 6) Dc_1 D_2 सुतास् (for समास्) Dc_2 तेन तस्य (for तस्य तस्य)]

9 ^{a}) $K_{1,2}$ गांधर्वीं, B $D_{1,2}$ गधर्वा, G_1 M_1 गधर्वी — ^{b}) G_1 दुदुभिर् — ^{c}) D_1 वरदां, T_1 परमो (for वरदो) — ^{d}) K_3 B Dn $D_{4,6}$ T_2 G_3 गच्छ (for देव) D_1 देवानां कार्यसिद्धये

10 ^{b}) B_2 Dn_3 D_5 T_2 $G_{1,2,4}$ दुदुभिस् D_5 T_2 $G_{1,4}$ तदा (for ततः) — ^{d}) K $D_{1,5}$ नामा (for सम)

11 ^{c}) G_1 ऋक्षवानरनारीषु — ^{e}) K_1 ते तु च, K_2 $D_{1,3}$ तेस्यव, $K_{3,4}$ D_5 तेभ्यव (for तेऽन्वव) S (except G_3) ओजसा तेजसा युक्तान्

12 ^{a}) D_1 भंक्तारो, T_1 G_4 भोक्ता, G_2 भर्ता (for भेत्ता) — ^{b}) K_{2-4} B_{2-4} Dc_2 $D_{1,3,5,6}$ G_3 शालताल° (as in text), T_2 $G_{2,4}$ तालसाल°, the rest सालताल — ^{c}) D_1 शूरा (for सर्वे) — ^{d}) $K_{1,2}$ Dn_3 $D_{3,5,6}$ [ऽ]मोघ, T_2 $G_{1,2}$ घोर°; G_4 सार° (for चौघ°)

13 ^{a}) K_4 B D (except D_1) $G_{3,4}$ °बला (for धरा) $G_{2,4}$ सर्वे (for चैव) — ^{b}) K D_5 T_2 G_4 M बुद्धि (for युद्ध°) — ^{c}) D_1 बल° (for °सम) — ^{d}) D_3 मनोजवा (for °समा जवे) — ^{e}) K Dc $D_{2,5}$ T_1 M_1 यथेच्छक (for यत्रेच्छक°) B Dc $D_{2,6}$ G_3 T_1 M निपाताश्च (for निवासाश्च) T_2 केचिच्छकुनिपाताश्च, $G_{1,2,4}$ यथेच्छविनि(G_1 क्रम)पाताश्च — ^{f}) K $G_{2,4}$ M तत्र (for अत्र) D_1 दिवौ (for वनौ)

14 ^{c}) G_4 चोद (for बोध) — ^{d}) G_1 तया; $G_{2,4}$ त्वया (for the first यथा) $K_{1,4}$ Dc_2 D_2 T_1 तथा, D_5 G_2 तथ; G_4 तदा (for the second यथा)

15 ^{a}) B_2 Dn $D_{3,4,6}$ T_2 G_3 तद्वच समाज्ञाय, D_2 सदैव समाज्ञाय, T_1 $G_{1,2,4}$ M तद्वचनमास्थाय — ^{b}) K_3 यथा (for तथा) — ^{c}) D_1 इतस्ततश्च T_1 धावती (for गच्छन्ती)

Colophon — *Major parvan* $K_{1,2}$ Dn_2 $G_{2,4}$ आरण्य — *Sub parvan* N G_3 (all om sub parvan name) mention only रामो(K_1 श्रीरामो)पाख्यान; G_1 M_1 likewise, only रामायणोपाख्यान — *Adhy name* B_4 अशा

ब्राह्मणस्वादिहान्यत्र यत्किंचिद्वित्तमस्ति मे ॥ २३

मार्कण्डेय उवाच ।

सा तद्वचनमाज्ञाय परिगृह्य नराधिपम् ।
आत्मनो बलमाज्ञाय तत एनमुवाच ह ॥ २४
आभिषेचनिकं यत्ते रामार्थमुपकल्पितम् ।
भरतस्तदवाप्नोतु वनं गच्छतु राघवः ॥ २५
स तद्राजा वचः श्रुत्वा विप्रियं दारुणोदयम् ।
दुःखार्तो भरतश्रेष्ठ न किंचिद्व्याजहार ह ॥ २६
ततस्तथोक्तं पितरं रामो विज्ञाय वीर्यवान् ।
वनं प्रतस्थे धर्मात्मा राजा सत्यो भवत्विति ॥ २७
तमन्वगच्छल्लक्ष्मीवान्धनुष्माल्लँक्ष्मणस्तदा ।
सीता च भार्या भद्रं ते वैदेही जनकात्मजा ॥ २८
ततो वनं गते रामे राजा दशरथस्तदा ।
समयुज्यत देहस्य कालपर्यायधर्मणा ॥ २९
रामं तु गतमाज्ञाय राजानं च तथागतम् ।
आनाय्य भरतं देवी कैकेयी वाक्यमब्रवीत् ॥ ३०
गतो दशरथः स्वर्गं वनस्थौ रामलक्ष्मणौ ।
गृहाण राज्यं विपुलं क्षेमं निहतकण्टकम् ॥ ३१
तामुवाच स धर्मात्मा नृशंसं बत ते कृतम् ।
पतिं हत्वा कुलं चेदमुत्साद्य धनलुब्धया ॥ ३२
अयशः पातयित्वा मे मूर्ध्नि त्वं कुलपांसने ।
सकामा भव मे मातरित्युक्त्वा प्ररुरोद ह ॥ ३३
स चारित्रं विशोध्याथ सर्वप्रकृतिसंनिधौ ।
अन्वयाद्भ्रातरं रामं विनिवर्तनलालसः ॥ ३४
कौसल्यां च सुमित्रां च कैकेयीं च सुदुःखितः ।
अग्रे प्रस्थाप्य यानैः स शत्रुघ्नसहितो ययौ ॥ ३५
वसिष्ठवामदेवाभ्यां विप्रैश्चान्यैः सहस्रशः ।
पौरजानपदैः सार्धं रामानयनकाङ्क्षया ॥ ३६

---

23 ^{a}) $K_{3\ 4}$ D_{1-3} T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ ददामि — ^{b}) Dc क्रियतां, T_2 G_2 गृह्यतां (for ह्रियतां) T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ धन (for पुन) K_3 कस्य वा ह्रियतां पुनः — ^{c}) T_1 M_2 °स्वानि चा° (for °स्वादिहा°) — After 23, N (except $K_{1\ 3\ 4}$) G_3 ins

1245* पृथिव्या राजराजोऽस्मि चातुर्वर्ण्यस्य रक्षिता ।
यस्तेऽभिलषितः कामो ब्रूहि कल्याणि माचिरम् ।

24 All MSS (except K $D_{1\ 5}$) om the ref — ^{a}) =19^{a} T एतद् (for सा तद्) K_2 M_2 आस्थाय (for आज्ञाय) — ^{c}) $G_{2\ 4}$ आस्थाय (for आज्ञाय)

25 ^{a}) $K_{3\ 4}$ D_4 T_2 G_1 अभि (for आभि°) D_5 तु (for ते) — ^{d}) D_5 व्रज° (for गच्छ°) — After 25, $B_{3\ 4}$ Dc $D_{1\ 2}$ ins

1246* नव पञ्च च वर्षाणि दण्डकारण्यमाश्रितः ।
चीराजिनजटाधारी रामो वसतु तापसः ।

26 ^{a}) K_4 स तु, M तस्या (for स तद्) T_2 $G_{2\ 4}$ वरं (for वचः) — ^{b}) D_5 प्रियाया दुःसहं तदा — ^{d}) D_5 प्रत्युवाच (for व्याजहार) Dc D_2 च, T_1 स (for ह)

27 ^{a}) T_1 तदवश्यं तु पितरं — ^{d}) M सत्यो राजा (by transp)

28 ^{b}) K_4 वपु (for धनु°) $K_{1\ 2}$ तथा; K_3 D_1 ततः (for तदा) — K_4 om (hapl) 28^{c}–29^{b} — ^{c}) M_1 भार्या च (by transp) T_2 राम (for भार्या)

29 K_4 om 29^{ab} (cf v l 28) — ^{a}) N (except K_2 Dn_1 D_3, K_4 om) T_2 वनं (for वनं) G_1 गतो रामो — ^{c}) Dc_2 D_2 देहोस्य, S (except G_3) धर्मात्मा (for देहस्य)

30 ^{a}) B_2 रामस्य मतमाज्ञाय; T_1 रामागमनमा° — ^{b}) D_1 (? gloss) मृतं (for गतम्) — ^{c}) K_1 आनय्य; Dc_2 D_2 आनय्य (for आनाय्य)

32 ^{b}) Dc चै, $D_{3\ 6}$ मे (for ते) — ^{c}) K_3 हित्वा (for हत्वा) K_4 कुलं त्वेमम्, T_1 मूलच्छेदम् (for कुलं चेदम्)

33 ^{b}) T_2 मूढे (for मूर्ध्नि) K_1 $B_{1\ 3}$ Dc_1 $G_{2\ 4}$ M_2 कुलपांसनि, K_4 Dc_2 D_2 T G_1 M_1 पांसिनि — ^{c}) M_2 तात (for मातर्)

34 ^{a}) $G_{1\ 4}$ स्व (for स) B_1 चापि तं, B_3 चारित्र्यं K Dc $D_{1\ 2\ 5}$ स चारित्रं($D_{1\ 5}$ °त्र्यं)विशुद्ध्यर्थं — ^{b}) K_3 Dc_2 D_6 सर्वं (for सर्व°) — After 34^{ab}, G_2 ins

1247* सत्कृत्य पितरं वृत्तं भरतो धर्मवत्सलः ।

— ^{c}) T_2 $G_{2\ 4}$ वीरं (for रामं) — ^{d}) $B_{1\ 2\ 4}$ विनिर्वर्तन°, T_1 अभिवर्तन°, T_2 $G_{1\ 4}$ संनिवर्तन°

35 ^{a}) N (except K_1 Dn) कौशल्यां — ^{b}) Dc $D_{1\ 2\ 6}$ T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ सुदुःखितां — ^{c}) T_1 यानेन (for यानैः स) K_4 अग्रे प्रस्थापयामास — ^{d}) K_2 ययुः (for ययौ)

36 ^{b}) D_5 अन्यैर्विप्रैः (for विप्रैः) T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ सम

दद‍र्श चित्रकूटस्थं स रामं सहलक्ष्मणम् ।
तापसानामलंकारं धारयन्तं धनुर्धरम् ॥ ३७
विसर्जितः स रामेण पितुर्वचनकारिणा ।
नन्दिग्रामेऽकरोद्राज्यं पुरस्कृत्यास्य पादुके ॥ ३८
रामस्तु पुनराशङ्क्य पौरजानपदागमम् ।
प्रविवेश महारण्यं शरभङ्गाश्रमं प्रति ॥ ३९
सत्कृत्य शरभङ्गं स दण्डकारण्यमाश्रितः ।
नदीं गोदावरीं रम्यामाश्रित्य न्यवसत्तदा ॥ ४०
वसतस्तस्य रामस्य ततः शूर्पणखाकृतम् ।
खरेणासीन्महद्वैरं जनस्थाननिवासिना ॥ ४१
रक्षार्थं तापसानां च राघवो धर्मवत्सलः ।
चतुर्दश सहस्राणि जघान भुवि रक्षसाम् ॥ ४२
दूषणं च खरं चैव निहत्य सुमहाबलौ ।
चक्रे क्षेमं पुनर्धीमान्धर्मारण्यं स राघवः ॥ ४३
हतेषु तेषु रक्षःसु ततः शूर्पणखा पुनः ।
ययौ निकृत्तनासोष्ठी लङ्कां भ्रातुर्निवेशनम् ॥ ४४
ततो रावणमभ्येत्य राक्षसी दुःखमूर्छिता ।
पपात पादयोर्भ्रातुः संशुष्करुधिरानना ॥ ४५
तां तथा विकृतां दृष्ट्वा रावणः क्रोधमूर्छितः ।
उत्पपातासनात्क्रुद्धो दन्तैर्दन्तानुपस्पृशन् ॥ ४६
स्नानमात्यान्विसृज्याथ विविक्ते तामुवाच सः ।
केनास्येवं कृता भद्रे मामचिन्त्यावमन्य च ॥ ४७

न्वित (for सह) — c) D3 पौरैर् (for पौर) — d) D5 G3 गमन ; M2 °नुनय° (for नयन) B1 Dc2 D2 काम्यया (for काङ्क्षया)

37 T1 om 37c–39d — K4 D1 ins after 37

1248* उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा प्रणिपत्य रघूत्तमम् ।
शशास मरणं राज्ञः सोऽनाथाश्चैव कोशलान् ।
नाथ त्वं प्रतिपद्यस्व स्वराज्यमिति चोक्तवान् ।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रामः परमदुःखितः ।
चकार देवकल्पस्य पितुः स्नात्वोदकक्रियाम् । [5]
अब्रवीच्च तदा रामो भरतं भ्रातृवत्सलम् ।
पादुके मे भविष्येते राज्यगोप्त्रे परंतप ।
एवमस्त्विति स प्राह भरतः प्रणतस्तदा ।

On the other hand T1 (which om 37cd) ins after 37ab G1 3 4, after 37

1249* स रामो भरतं दृष्ट्वा श्रुत्वा स्वर्गगतिं पितुः ।
कृत्वा तस्योदकं सम्यगुवाच भ्रातरं प्रियम् ।
गच्छ तात प्रजा रक्ष सत्यं रक्षाम्यहं पितुः ।

38 T1 om 38 (of v l 37), K3 om 38c–39b — c) K1 महद् (for ऽकरोद्) — d) B3 D3 च ; Do1 स (for [अ]स्य) Dc D2 भारत (for पादुके)

39 T1 om 39 K3 om 39ab (of v l 37, 38) — a) K (K3 om) Dc2 D1 2 5 M शकन् (for °शङ्क्य) — b) T2 G1 2 4 °गतिं (for गमम्) — c) M2 विवेश महदारण्य

40 a) K4 च, Dc D1 2 तु (for स) — b) D5 वासिन° (for माश्रित°) — c) K2 Dc नदी गोदावरी K1 2 नाम (for रम्याम्)

41 a) K1–3 Dc2 D2 M1 तत्र (for तस्य) — b) D2 यत्र, T1 तत्र, G2 4 वने (for ततः) Some N MSS सूर्प°, B1 S (except G3) शूर्पणखीकृत (G1 °ते), B3 शूर्पणखाकृते — c) G2 4 खरेणाभूत् K1 2 T1 महावैर, D1 महद्युद्ध

42 a) B Dn D1 3–6 T2 G3 तु, M स (for च) — b) K4 D1 भक्त (for धर्म) — d) D5 T1 युधि ; G4 सह (for भुवि) K3 B1 2 Dn D3 4 6 G3 राक्षसान् (for रक्षसाम्)

43 a) M2 transp दूषण and खर — b) G1 स निहत्य (for निहत्य सु) D5 T2 G4 स, T1 च (for सु) — c) K2 क्षेत्र ; K4 क्षेम (for क्षेमं) — After 43, D1 ins

1250* तेन शूर्पणखा दृष्ट्वा सहस्राणि चतुर्दश ।
हतानि युधि रामेण शरैस्तीक्ष्णैः पदातिना ।

44 b) Some N MSS सूर्प°, K1 2 Dc D5 शूर्पनखा, S (except G3) णखी — c) K1 2 B1 Dc D5 नासौष्ठा ; D3 नासोष्ठा — d) T1 भ्रातृ° (for भ्रातुर्)

45 a) M आश्रित्य (for अभ्येत्य) B1 अब्रवीद्रावणं सा तु — b) K1 4 D5 G1 क्रोध° (for दुःख°) — c) G2 4 मूले (for भ्रातुः) — d) K1 °रुधिराशना, K4 °हृदयानना, B2 रुधिरेक्षणा, T2 रुधिराप्लुता, G1 2 4 रुधिरा तदा

46 a) T2 G1 4 तदा (for तथा) — b) K1 2 क्रोधवर्जित — d) D1 अनुस्पृशन्, G1 उपस्पृशत्

47 a) M2 स्नान् (for स्नान्) — b) B2 D5 T2 G1 2 4 ह (for स) — c) K4 T1 [अ]पि (for [अ]सि) — d) K1 3 4 D1 अस्मृत्वा (D1 त्य) (for अचिन्त्य) T G1 4 M [अ]वमत्य

48 a) T1 स (for क) B2 आक्रम्य (for आसाद्य) — b) T2 G1 2 4 °गात्रेषु से° (for °गात्रैर्निशे°) — c)

कः शूलं तीक्ष्णमासाद्य सर्वगात्रैर्निषेवते ।
कः शिरस्यग्निमाधाय विश्वस्तः स्वपते सुखम् ॥ ४८
आशीविषं घोरतरं पादेन स्पृशतीह कः ।
सिंहं केसरिणं कश्च दंष्ट्रासु स्पृश्य तिष्ठति ॥ ४९
इत्येवं ब्रुवतस्तस्य स्रोतोभ्यस्तेजसोऽर्चिषः ।
निश्चेरुर्दह्यतो रात्रौ वृक्षस्येव स्वरन्ध्रतः ॥ ५०
तस्य तत्सर्वमाचख्यौ भगिनी रामविक्रमम् ।
खरदूषणसंयुक्तं राक्षसानां पराभवम् ॥ ५१
स निश्चित्य ततः कृत्यं स्वसारमुपसान्त्व्य च ।
ऊर्ध्वमाचक्रमे राजा विधाय नगरे विधिम् ॥ ५२
त्रिकूटं समतिक्रम्य कालपर्वतमेव च ।
ददर्श मकरावासं गम्भीरोदं महोदधिम् ॥ ५३
तमतीत्याथ गोकर्णमभ्यगच्छद्दशाननः ।
दयितं स्थानमव्यग्रं शूलपाणेर्महात्मनः ॥ ५४
तत्राभ्यगच्छन्मारीचं पूर्वामात्यं दशाननः ।
पुरा रामभयादेव तापसं समुपाश्रितम् ॥ ५५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६१ ॥

२६२

मार्कण्डेय उवाच ।

मारीचस्त्वथ संभ्रान्तो दृष्ट्वा रावणमागतम् ।
पूजयामास सत्कारैः फलमूलादिभिस्तथा ॥ १
विश्रान्तं चैनमासीनमन्वासीनः स राक्षसः ।

K_{1} $_{2}$ आदाय, D_1 आसाद्य (for आधाय) — ^{d}) T_2 G_{1} $_{2}$ $_{4}$ विस्रब्ध (for श्वस्त) D_1 सुखी (for सुखम्)

49 ^{a}) K D_1 $_{5}$ M °विष, B Dc D_2 °तम (for °तर) — ^{b}) T_1 स्पर्शते K_1 $_{4}$ [इ]व क°, K_2 [इ]व च, T_1 हत (for [इ]ह क) — ^{c}) T_2 G_4 सिंह (for सिंहं) K_2 B केशरिणं Dc D_2 शश्वद्, T_2 चैव, G_1 पच, G_2 $_{4}$ मत्तो (for कश्च) K_4 कश्चित्केसरिणो दंष्ट्रां — ^{d}) B Dn D_4 $_{6}$ दंष्ट्रायां; Dc D_2 $_{3}$ दंष्ट्रया K_4 सुखं सस्पृश्य तिष्ठति, S (except G_3) स्पृष्ट्वा दंष्ट्रासु ति°

50 ^{a}) D_2 T_2 वदतस् (for ब्रुवतस्) — T_2 om from स्रोतो° up to स्वर- — ^{b}) B_1 वक्त्रे°, D_1 श्रोत्रे°, G_2 $_{4}$ नेत्रे° (for स्रोतो°) — ^{c}) Dc D_1 $_{2}$ दह्यमानस्य, T_1 G_1 दह्यते रात्रौ — D_2 om 50^{d}–51^{c}

51 D_2 om 51^{abc} (cf v l 50) — ^{a}) T_1 सा तस्य (for तस्य तत्) B_1 पूर्वम् (for सर्वम्) — ^{b}) K_3 भग्नी रामस्य विक्रमं — ^{c}) K_1 $_{2}$ युक्तानां (for °संयुक्तं) — ^{d}) T_1 बलं हतं, T_2 G_1 $_{2}$ $_{4}$ M_2 भयावहं, M_1 वधं तथा (for पराभवम्) — After 51, B_{2-4} Dc D_1 $_{2}$ (Dc D_2 om line 2) ins

1251* ततो ज्ञातिवधं श्रुत्वा रावणः कालनोदितः ।
रामस्य वधमाकाङ्क्षन्मारीचं मनसागमत् ।

[(L 1) Dc D_2 ज्ञात्वा (for श्रुत्वा) — (L 2) B_3 स्मरन् (for [अ]गमत्)]

52 ^{a}) T_2 G_3 तु तत्, G_4 स तत् (for ततः) G_1 स विनिश्चित्य तत्कृत्यं — ^{b}) D_6 अभि (for उप) T_1 M_2 सागरं बहुलाकरं (T_1 कृतं), T_2 G_1 $_{2}$ $_{4}$ सागरं लवणाकरं (G_4 °र्णवं), M_1 आकाशं बहुलाकरं — ^{c}) K_{1-3} D_1 $_{5}$ T_1 G_2 राजन् (for राजा)

53 ^{c}) T_2 स ददर्श खगावासं — ^{d}) D_3 (by corr) अम्भोराशिं महोदधिं, T_1 G_1 M_2 सागरं बहुलाकरं (cf v l 52), T_2 आकाशं बहुलारवं, M_1 सागरं सरितां पतिं

54 ^{b}) K_1 अभि°, G_1 अभ्या° (for अभ्य°) — ^{c}) K_2 Dc D_2 T_1 अत्युग्रं (for अव्यग्रं)

55 K_4 om (? hapl) 55^{ab} — ^{a}) G_2 $_{4}$ M_2 ततो भ्यग° — ^{b}) D_1 स रावणः (for दशा°) — ^{d}) D_2 तापसं; D_5 तपस्या Dc D_2 श्रितं T G_1 $_{2}$ $_{4}$ M तापसं (G_2 M_2 °स्य) प्रिय(T_1 चिर)जीवितं

Colophon — *Major parvan* K_1 $_{2}$ Dn_2 G_2 $_{4}$ आरण्य — *Sub parvan* K B Dc Dn_1 n_3 D_{1-6} G_3 (all om sub parvan name) mention only रामो(K_1 $_{2}$ B_2 श्रीरामो)पाख्यान, G_1 M, likewise, only रामायणोपाख्यान — *Adhy no* (figures, words or both) Dn_1 (marg *sec m*) n_2 275, Dn_3 276, D_1 278, T_1 G_4 M (M_2 *inf lin*) 265 (M_2 orig 267), G_1 262, G_3 264 — *Śloka no* Dn 56, D_1 65

उवाच प्रश्रितं वाक्यं वाक्यज्ञो वाक्यकोविदम् ॥ २
न ते प्रकृतिमान्वर्णः कच्चित्क्षेमं पुरे तव ।
कच्चित्प्रकृतयः सर्वा भजन्ते त्वा यथा पुरा ॥ ३
किमिहागमने चापि कार्यं ते राक्षसेश्वर ।
कृतमित्येव तद्विद्धि यद्यपि स्यात्सुदुष्करम् ॥ ४
शशंस रावणस्तस्मै तत्सर्वं रामचेष्टितम् ।
मारीचस्त्वब्रवीच्छ्रुत्वा समासेनैव रावणम् ॥ ५
अलं ते राममासाद्य वीर्यज्ञो ह्यस्मि तस्य वै ।
बाणवेगं हि कस्तस्य शक्तः सोढुं महात्मनः ॥ ६
प्रव्रज्यायां हि मे हेतुः स एव पुरुषर्षभः ।
विनाशमुखमेतत्ते केनाख्यातं दुरात्मना ॥ ७
तमुवाचाथ सक्रोधो रावणः परिभर्त्सयन् ।
अकुर्वतोऽस्मद्वचनं स्यान्मृत्युरपि ते ध्रुवम् ॥ ८
मारीचश्चिन्तयामास विशिष्टान्मरणं वरम् ।
अवश्यं मरणे प्राप्ते करिष्याम्यस्य यन्मतम् ॥ ९
ततस्तं प्रत्युवाचाथ मारीचो राक्षसेश्वरम् ।
किं ते साह्यं मया कार्यं करिष्याम्यवशोऽपि तत् ॥ १०
तमब्रवीद्दशग्रीवो गच्छ सीतां प्रलोभय ।
रत्नशृङ्गो मृगो भूत्वा रत्नचित्रतनूरुहः ॥ ११
ध्रुवं सीता समालक्ष्य त्वां रामं चोदयिष्यति ।
अपक्रान्ते च काकुत्स्थे सीता वश्या भविष्यति ॥ १२
तामादायापनेष्यामि ततः स न भविष्यति ।
भार्यावियोगाद्दुर्बुद्धिरेतत्साह्यं कुरुष्व मे ॥ १३
इत्येवमुक्तो मारीचः कृत्वोदकमथात्मनः ।
रावणं पुरतो यान्तमन्वगच्छत्सुदुःखितः ॥ १४
ततस्तस्याश्रमं गत्वा रामस्याक्लिष्टकर्मणः ।

262

1 ^{a}) D_1 मारीचस्तमसम्भ्रांत — ^{d}) B Dn $D_{3\,4\,6}$ G_3 तत, $G_{1\,4}$ तदा (for तथा)

2 ^{a}) B_1 Dc_2 $D_{1\,2}$ T_2 G_1 चैवम् (for चैनम्) — ^{b}) D_1 तु (for स) G_2 रावण, G_4 रावण (for राक्षस) T_2 रावण राक्षसाधिप — ^{c}) B_{2-4} Dn D_{3-6} G_3 प्रसृत, T_1 प्रांजलिर्, G_4 प्रश्रुत (for प्रश्रित) — ^{d}) $K_{1\,2}$ वाक्यज्ञ, D_2 वाक्यज्ञैर् $K_{1\,2\,4}$ B_2 Dc $D_{2\,5}$ वाक्यकोविद

3 Cf Rām 3 35 41^{ab} — Before 3, $G_{2\,4}$ ins मारीच — ^{a}) Dc_2 D_2 ते न (by transp) — ^{d}) D_3 भजसि (corr from भवत) S (except G_3) च (for त्वां) $G_{1\,2\,4}$ M_2 सुख, M_1 पुर (for पुरा)

4 ^{a}) K_{2-4} Dc $D_{1\,2\,5}$ गमने चैव; $B_{1\,3}$ गमने चापि, T_1 गमनेनापि — ^{b}) M कृत्य (for कार्यं)

5 Before 5, D_1 ins मार्कंडेय उ — After 5^{ab}, N (except K_3 D_1) G_3 ins

1252* समासेनैव कार्याणि क्रोधामर्षसमन्वित ।

6 ^{b}) K_4 Dc D_2 G_2 ह्यसि, T_2 [ऽ]स्मि हि (by transp) T_1 वीर्यस्यास्य च तस्य वै — ^{c}) K_2 बाणमेक D_3 त्वस्य (for तस्य)

7 ^{a}) $K_{1\,2\,4}$ D_5 T $G_{1\,2}$ M_2 प्रव्र(G_2 व्रा)ज्याया, D_1 प्रव्राज्याया — ^{b}) A few MSS पुरुषर्षभ

8 ^{a}) T_1 G_3 सक्रुद्धो (for सक्रोधो) — ^{b}) D_5 प्रति (for परि) — ^{c}) $K_{1\,2}$ मे, Dc D_2 मद् (for [ऽ]स्मद्)

9 B_3 om 9^{ab} — ^{b}) Dc D_2 ध्रुव (for वरम्) — ^{c}) $K_{1\,3\,4}$ अवश्य- (for °श्य) — ^{d}) B_3 [अ]द्य (for [अ]स्य) K Dc $D_{2\,5}$ यद्धित (for यन्मतम्)

10 ^{b}) B_3 Dn $D_{3\,4\,6}$ G_3 रक्षसां वर, Dc D_2 राक्षसेश्वर — ^{c}) B_{2-4} Dc_2 Dn_2 D_4 सह्य, T_1 वाक्यान् (for साह्य) B_1 किं ते शक्य मया कर्तुं, T_2 $G_{1\,2\,4}$ किं ते कार्यं दशग्रीव — ^{d}) K_4 [अ]वशेषित, T_2 [अ]यशोपि तत्; D_5 [अ]वशोपि ते

11 ^{b}) A few MSS शीता (for सीतां) $G_{2\,4}$ विलोभय — ^{c}) D_5 रत्नशृंगी — ^{d}) M_1 चित्र °रुह

12 ^{a}) $K_{1\,2}$ एव (for ध्रुव) B_4 समालोक्य; T_2 G_1 वेक्ष्य, $G_{2\,4}$ समीक्ष्य त्वां (for °लक्ष्य) — ^{b}) $G_{2\,4}$ राघव (for त्वां राम) Dc_2 D_2 नोद°, D_1 प्रेर° (for चोद°) — ^{c}) = Rām 3 40 20^{a}, 22^{a} $K_{1\,2}$ T_1 तु (for च) — ^{d}) D_1 नेतुमाशा (for सीता वश्या)

13 ^{a}) B_3 °यास्यामि (for नेष्यामि) — ^{c}) K_4 भार्यायोगाच्च; D_1 तस्या वियोगाद्, D_5 भार्यावियोगी — ^{d}) K_1 कार्यं, B_1 शक्य, B_3 Dc Dn_1 n_2 $D_{2\,6}$ सह्य (for साह्य)

14 ^{b}) D_1 कृत्वोदकंम्, T_1 कृत्वा रूपम् — Dc D_2 om 14^{cd} — ^{d}) T_1 अनु° (for अन्व°) K_1 सुयोधन- (for सुदु°)

15 ^{b}) B_4 °चेतस, G_1 कारिण (for कर्मण) — ^{c}) K_4 $D_{2-4\,6}$ G_3 सौ; G_4 च (for तत्) B_1 Dn $D_{3\,4\,6}$

चक्रतुस्तत्तथा सर्वमुभौ यत्पूर्वमन्त्रितम् ॥ १५
रावणस्तु यतिर्भूत्वा मुण्डः कुण्डी त्रिदण्डधृक् ।
मृगश्च भूत्वा मारीचस्तं देशमुपजग्मतुः ॥ १६
दर्शयामास वैदेहीं मारीचो मृगरूपधृक् ।
चोदयामास तस्यार्थे सा रामं विधिचोदिता ॥ १७
रामस्तस्याः प्रियं कुर्वन्धनुरादाय सत्वरः ।
रक्षार्थे लक्ष्मणं न्यस्य प्रययौ मृगलिप्सया ॥ १८
स धन्वी बद्धतूणीरः खड्गगोधाङ्गुलित्रवान् ।
अन्वधावन्मृगं रामो रुद्रस्तारामृगं यथा ॥ १९
सोऽन्तर्हितः पुनस्तस्य दर्शनं राक्षसो व्रजन् ।
चकर्ष महदध्वानं रामस्तं बुबुधे ततः ॥ २०
निशाचरं विदित्वा तं राघवः प्रतिभानवान् ।
अमोघं शरमादाय जघान मृगरूपिणम् ॥ २१
स रामबाणाभिहतः कृत्वा रामस्वरं तदा ।
हा सीते लक्ष्मणेत्येवं चुक्रोशार्तस्वरेण ह ॥ २२
शुश्राव तस्य वैदेही ततस्तां करुणां गिरम् ।
सा प्राद्रवद्यतः शब्दस्तामुवाचाथ लक्ष्मणः ॥ २३
अलं ते शङ्कया भीरु को रामं विप्रहिष्यति ।
मुहूर्ताद् द्रक्ष्यसे राममागतं तं शुचिस्मिते ॥ २४
इत्युक्त्वा सा प्ररुदती पर्यशङ्कत देवरम् ।
हता वै स्त्रीस्वभावेन शुद्धचारित्रभूषणम् ॥ २५
सा तं परुषमारब्धा वक्तुं साध्वी पतिव्रता ।
नैष कालो भवेन्मूढ यं त्वं प्रार्थयसे हृदा ॥ २६
अप्यहं शस्त्रमादाय हन्यामात्मानमात्मना ।

T_2 यथा, G_4 तत (for तथा) — ^{d}) K_4 तत् (for यत्) M_1 °माश्रित (for °मन्त्रितम्)

16 ^{b}) K_3 मुडमुडी, K_4 Dc_2 D_2 मुडकुडी, D_1 मुडमडी $K_{1\,2}$ G_1 M_1 °भृत्, K_3 °धृत्, B_4 °भाक्, D_1 T_1 °वान् (for °धृक्) — ^{c}) K_3 B_3 Dc D_3 तु (for च) $G_{2\,4}$ मृगो भूत्वा स मारीचस्

17 ^{ab}) B D (except D_5) T_1 $G_{1\,3}$ transp वैदेहीं and मारीचो K_{1-3} G_1 मृगरूपधृत्, D_2 मृगपश्यते — ^{c}) Dc_2 $D_{1\,2\,5}$ नोद° (for चोद°) K_4 तत्पार्श्वे (for तस्यार्थे) — ^{d}) $K_{3\,4}$ Dc_2 $D_{1\,2}$ नोदिता (for चोदिता)

18 ^{c}) K B_3 Dc $D_{1\,5}$ रक्षार्थं M_2 लक्ष्मणस्तस्य

19 ^{b}) K_1 $G_{2\,4}$ खड्गी, Dc D_3 चक्र- (for खड्ग-) — K_4 om 19^{c}–20^{b} — ^{d}) $K_{1\,2}$ क्रतु° (for तारा°)

20 K_4 om 20^{ab} (cf v l 19) — ^{a}) K (K_4 om) Dc $D_{1\,2\,5}$ तत (for पुन°) — ^{b}) $K_{1\,2}$ B_1 Dc Dn_2 $D_{3\,5}$ T_1 राक्षसोऽव्रजत्, D_1 सोऽगमत्, T_2 °सो गत, G_1 साधम, $G_{3\,4}$ °सेश्वर — K_1 om 20^{c}–21^{b} — ^{c}) $K_{2\,4}$ Dc $D_{1\,3\,5}$ दीर्घम् (for महद्) — ^{d}) K_4 Dc $D_{3\,5}$ तद् (for तं) Dc D_3 बुबुधेश्वर

21 K_1 om 21^{ab} (cf v l 20) — ^{a}) K_4 Dc $D_{3\,5}$ तं विदित्वा (by transp) — ^{b}) D_6 रामस्तु (for राघव) B_3 प्रणिधानवान् — B_1 om 21^{c}–24^{b} — ^{d}) K T_1 (*inf lin* as in text) M बहु° (for मृग)

22 B_1 om 22 (cf v l 21) — ^{b}) T $G_{1\,4}$ चार्त स्वर (G_1 °स्वन; G_4 °रव)(*for* राम) D_1 तथा; $G_{2\,4}$ तस (for तदा) — 22^{cd} = (var) Rām 3 44 24^{ab} — ^{c}) G_4 M_2 त्येव (for °त्येवं) — ^{d}) K $D_{1\,5}$ वै (for ह)

23 B_1 om 23 (cf v l 21) — ^{a}) G_1 श्रुत्वा तु (for शुश्राव) — ^{c}) K $D_{1\,5}$ सप्रधावद्; B_{3-4} स प्राधा° (B_3 द्र)वद्; Dc D_3 M सा प्राधा°, T_2 G_2 सा पपात; $G_{1\,4}$ सा प्रापतद् T_2 $G_{1\,2\,4}$ तत सीता (for यत शब्दस्)

24 B_1 om 24^{ab} (cf v l 21) — ^{a}) T_2 $G_{1\,2\,4}$ देवि (for भीरु) — ^{b}) $K_{1\,2}$ G_4 विप्रहिष्यते, B (B_1 om) D G_3 प्रहरि(D_1 विहनि)ष्यति — ^{d}) $K_{1\,3\,4}$ आगत त्व, B_3 Dn $D_{3\,4\,6}$ G_3 भर्तार त्व $G_{2\,4}$ शुचिस्मित B_1 (m as in text) $_{3\,4}$ Dc D_3 मातगमिव शुष्मिण

25 ^{a}) K_1 शुचिदती, K_3 सुरुदती; K_4 B_1 D_1 M शुरुव (B_1 D_1 °द)ती, T_1 च रुदती; T_2 $G_{1\,2\,4}$ तु रु° — ^{b}) B Dn $D_{3\,4\,5}$ G_3 त लक्ष्मण — ^{c}) $K_{1\,3\,4}$ T_1 G_4 M_1 हृता, T_2 धृत्या; G_1 भीता (for हता) — ^{d}) B D (except $D_{1\,5}$) G_3 शुक्ल, T_2 शुद्धा (for शुद्ध-) K_{1-3} B_3 Dc $D_{2\,5}$ T_1 G_1 M भूषण (as in text), $B_{1\,3}$ -दूषण, the rest दूषणा

26 ^{a}) T_2 आस्थाय (for आरब्धा) B_3 सा त परुषया वाचा — ^{b}) T_2 वाक्य (for वक्तुं) B_3 व्रते स्थिता (for पति°) — ^{c}) B_{3-4} D (except $D_{1\,5}$) G_3 M_1 नैष कामो, T_2 $G_{3\,4}$ नैव कालो $G_{2\,4}$ ह्यय (for भवेन्) — ^{d}) K B_1 $D_{1\,3\,4\,6}$ T_2 $G_{1\,4}$ यत्; Dn_2 n_3 D_5 M_1 यस् (for य) K_1 तदा, T_2 $G_{1\,2\,4}$ वृथा (for हृदा)

27 ^{c}) Dc D_3 °शृगेभ्यो (for शृङ्गाद्वा) — After 27, G_1 ins

1253* पिबेयं वा विषं घोरं त्यजाम्यात्मानमद्य वै ।

ददर्शाश्रमे वैदेहीं मारीचो मृगरूपधृक् । ३ २६२ १७

पतेयं गिरिशृङ्गाद्वा विशेयं वा हुताशनम् ॥ २७
रामं भर्तारमुत्सृज्य न त्वहं त्वां कथंचन ।
निहीनमुपतिष्ठेयं शार्दूली क्रोष्टुकं यथा ॥ २८
एतादृशं वचः श्रुत्वा लक्ष्मणः प्रियराघवः ।
पिधाय कर्णौ सद्वृत्तः प्रस्थितो येन राघवः ।
स रामस्य पदं गृह्य प्रससार धनुर्धरः ॥ २९
एतस्मिन्नन्तरे रक्षो रावणः प्रत्यदृश्यत ।
अभव्यो भव्यरूपेण भस्मच्छन्न इवानलः ।
यतिवेषप्रतिच्छन्नो जिहीर्षुस्तामनिन्दिताम् ॥ ३०
सा तमालक्ष्य संप्राप्तं धर्मज्ञा जनकात्मजा ।
निमन्त्रयामास तदा फलमूलाशनादिभिः ॥ ३१
अवमन्य स तत्सर्वं स्वरूपं प्रतिपद्य च ।
सान्त्वयामास वैदेहीमिति राक्षसपुंगवः ॥ ३२

सीते राक्षसराजोऽहं रावणो नाम विश्रुतः ।
मम लङ्का पुरी नाम्ना रम्या पारे महोदधेः ॥ ३३
तत्र त्वं वरनारीषु शोभिष्यसि मया सह ।
भार्या मे भव सुश्रोणि तापसं त्यज राघवम् ॥ ३४
एवमादीनि वाक्यानि श्रुत्वा सीताथ जानकी ।
पिधाय कर्णौ सुश्रोणी मैवमित्यब्रवीद्वचः ॥ ३५
प्रपतेद् द्यौः सनक्षत्रा पृथिवी शकलीभवेत् ।
शैत्यमग्निरियान्नाहं त्यजेयं रघुनन्दनम् ॥ ३६
कथं हि भिन्नकरटं पद्मिनं वनगोचरम् ।
उपस्थाय महानागं करेणुः सूकरं स्पृशेत् ॥ ३७
कथं हि पीत्वा माध्वीकं पीत्वा च मधुमाधवीम् ।
लोभं सौवीरके कुर्यान्नारी काचिदिति स्मरे ॥ ३८
इति सा तं समाभाष्य प्रविवेशाश्रमं पुनः ।

---

28 ^{a}) T_1 आसाद्य (for उत्सृज्य) — ^{b}) K_1 G_1 त्वा (for त्वां) K_3 $D_{1\ 5}$ S (except G_3) कदा (for कथं°) — ^{c}) $K_{1\ 2\ 4}$ $D_{1\ 3\ 4\ 6}$ T_1 न हीनम्; Dc Dn3 $D_{2\ 5}$ T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ विहीनम् K_3 अपि, D_1 अनु (for उप)

29 ^{a}) B_1 सीताया स वच श्रुत्वा, D_6 T_1 तादृश वचन श्रु — ^{b}) T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ राघवप्रिय° (for प्रिय°) — ^{d}) K_1 प्रययौ; $K_{3\ 4}$ Dc3 $D_{1\ 2}$ T_1 $G_{1\ 4}$ M प्रतस्थे (for प्रस्थितो) $K_{1\ 2}$ राक्षस° (for राघव°) — T_1 om 29^{ef} — After 29, B_3 (marg) Dc Dn $D_{1\ 2}$ ins

1254* अवेक्षमाणो वैदेहीं प्रययौ लक्ष्मणस्तदा ।

[Dn अवीक्षमाणो । Dn D_1 विंबोष्ठीं (for वैदेहीं)]

30 ^{a}) T_1 दुष्टो (for रक्षो) — 30^{c}=Rām 3 46 9^{c} — ^{c}) A few MSS °वेश (for वेष) K_4 B_1 प्रविवेश प्रति; D_1 यतिवेषेण प्र° — After 30, T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ ins

1255* उपागच्छत्स वैदेहीं रावण: पापनिश्चय ।

31 ^{ab}) T_2 $G_{2\ 4}$ आलोक्य (for आलक्ष्य) K_1 transp समाप्त and धर्मज्ञा T_1 सम्प्राप्ता (for समाप्त) — ^{d}) A few MSS °लासनादिभि

32 ^{a}) $G_{1\ 2\ 4}$ M अवमत्य (for मन्य) K_3 Dc $D_{1\ 2\ 5}$ T_2 $G_{1\ 3\ 4}$ च तत्; B Dn $D_{3\ 4\ 6}$ तत (for स तत्) K_4 अवमन्यत तत्सर्वं, T_1 अथावमत्य तत्सर्वं, G_3 अवमन्यत्तत सर्वं — ^{b}) K_2 स रूप, B_3 G_4 M_1 स्व रूप $B_{1\ 2}$ Dc Dn3 $D_{1\ 2\ 4}$ T_2 G प्रत्यपद्यत — ^{d}) S (except G_3) कामी (for इति)

33 ^{b}) K_2 पुगव, $B_{1\ 3\ 4}$ नामत (for विश्रुत) — ^{cd}) =(var) Rām 3 47 29^{ab}, 48 10^{ab} B_3 S (except G_3) transp नाम्ना and रम्या K_3 महोदधौ

34 ^{a}) K B_3 Dc $D_{1\ 2\ 5}$ T_1 व(B_3 न)रनारीभि, B_1 Dn $D_{3\ 4\ 6}$ T_2 G_3 M_2 नरनारीषु; G_2 वनराजीषु — 34^{c} =1 67 1^{c} 3 251 18^{a}

35 For 35, D_2 reads only एवमादि ब्रवीद्वच — ^{b}) B Dn $D_{3\ 4\ 6}$ G_3 तस्याथ (for सीताथ) — 35^{d}=(var) 1 2 186^{a}

36 After 36^{ab}, S (except G_3) ins

1256* शुष्येत्तोयनिधौ तोय चन्द्र: शीतांशुतां त्यजेत् ।
उष्णांशुत्वमथो जह्यादादित्यो वह्निरुष्णताम् ।

— ^{c}) S (except G_3) त्यक्त्वा शैत्यमिया($G_{2\ 4}$ त्य भजे)न्नाह

37 ^{a}) G_2 प्र (for हि) G_4 करक; M_2 °करण — ^{b}) T $G_{1\ 2\ 4}$ पद्मिनी (for पद्मिन) — ^{c}) S (except G_3) अपहाय (for उपस्थाय) — ^{d}) K_4 करस; some N MSS शूकर (for सूकर) Dc D_2 S (except G_3) व्रजेत् (for स्पृशेत्)

38 Cf Rām 3 47 45^{cd} — ^{a}) D_5 सु, M नु (for हि) T $G_{2\ 4}$ पीत्वा च, G_1 पीत्वाथ (for हि पीत्वा) B_1 भ्रमरो (for माध्वीक) D_1 कथ हि भुक्त्वा स्वादूनि — ^{b}) B_1 हित्वा (for पीत्वा) D_6 मधुमाधव, T_1 °माधवे; T_2 $G_{2\ 4}$ रासव — ^{c}) K_2 लोभ इतरपानेषु — ^{d}) $K_{1\ 2}$ स्मर, B_3 Dc1 Dn1 n3 D_2 स्मरेत्; $G_{1\ 4}$ स्मरे

तामनुद्रुत्य सुश्रोणीं रावणः प्रत्यषेधयत् ॥ ३९
भर्त्सयित्वा तु रूक्षेण स्वरेण गतचेतनाम् ।
मूर्धजेषु निजग्राह खमुपाचक्रमे ततः ॥ ४०
तां ददर्श तदा गृध्रो जटायुर्गिरिगोचरः ।
रुदतीं राम रामेति ह्रियमाणां तपस्विनीम् ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६२ ॥

२६३

मार्कण्डेय उवाच ।
सखा दशरथस्यासीज्जटायुररुणात्मजः ।
गृध्रराजो महावीर्यः संपातिर्यस्य सोदरः ॥ १
स ददर्श तदा सीतां रावणाङ्कगतां स्नुषाम् ।
क्रोधादभ्यद्रवत्पक्षी रावणं राक्षसेश्वरम् ॥ २
अथैनमब्रवीद्गृध्रो मुञ्च मुञ्चेति मैथिलीम् ।
ध्रियमाणे मयि कथं हरिष्यसि निशाचर ।
न हि मे मोक्ष्यसे जीवन्यदि नोत्सृजसे वधूम् ॥ ३
उक्त्वैवं राक्षसेन्द्रं तं चकर्त नखरैर्भृशम् ।
पक्षतुण्डप्रहारैश्च बहुशो जर्जरीकृतः ।
चक्षार रुधिरं भूरि गिरिः प्रस्रवणैरिव ॥ ४
स वध्यमानो गृध्रेण रामप्रियहितैषिणा ।

---

39 a) B1 D5 सीता, T2 चाथ (for सा त) T1 G2 M समालक्ष्य; T2 G4 °लोक्य — b) K1 2 4 B1 3 4 D (except D1 5) G3 तत (for पुन) — After 39ab, K2 B D (except D1) G3 ins
1257* क्रोधात्प्रस्फुरमाणौष्ठी विधुन्वाना करौ मुहुः ।
— c) B D (except D5) G3 अभिद्रुत्य, G1 अनुसृत्य — d) K D1 °षेधत, B1 D5 °भाषत, B2 °धर्षयत् (for °षेधयत्)

40 a) K1 2 B Dc D2 5 T1 च, K4 स, G2 4 स्व (for तु) K3 कार्त्स्न्येन, D1 सुश्रोणीं, S (except G3) रूपेण (for रूक्षेण) — b) D1 रूक्षेण (for स्वरेण) — d) B Dn D3 4 6 G3 ऊर्ध्वमाचक्रमे G1 2 4 M पुन (for तत)

41 a) K3 B Dn D1–4 6 G3 M2 ततो (for तदा) — b) K1 2 वन (for गिरि°) — c) K3 4 Dc T1 G2 4 M1 रुदतीं (for रुदतीं)

Colophon — *Major parvan* K1 2 G2 4 आरण्य — *Sub parvan* N G3 (all om sub parvan name) mention only रामोपाख्यान, G1 M, likewise, only रामायणोपाख्यान — *Adhy name* B4 सीताहरण; M2 सीतापहरण — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 (marg) n2 276 Dn3 277 (in words), and 270 (in figures), D1 279 T G4 M (M2 inf lin) 266 (M2 orig 268), G1 (erroneously) 260, G2 265 — *Śloka no* Dn2 42, Dn3 43

263

1 a) T2 G1 2 4 [अ]पि (for [आ]सीज्) — c) Dn D3 4 6 G3 °वीर (for °वीर्य)

2 a) G1 2 4 तत (for तदा) — b) K B4 D1 रावणांकागतां — c) B Dn D3 4 6 G3 सक्रोधो (for क्रोधाद्) K1 2 अनु; K3 Dc D1 2 5 अथ; K4 उप; T1 M चैव (for अभि)

3 a) K1 क्रुद्धो; K4 क्षुद्र, T2 G1 2 4 पक्षी (for गृध्रो) — b) K3 B2 4 Dn D1 3–6 G3 मुञ्चस्व; B1 मुञ्चाशु, B3 मुञ्चाद्य (for मुञ्चेति) — c) G2 जीव°; M1 ह्रिय° (for ध्रिय°) — d) K3 हनिष्यसि D1 निशाकर — e) D3 वीर्याद् (for जीवन्) — f) K4 B Dn D4 T1 G3 M2 नोत्स्रज्यसे, G1 नोत्सहसे

4 a) G2 4 राक्षसेन्द्रस्य (for °न्द्रं त) T G1 M1 स (for त) — b) B1 स चकर्त नखैर्भृश — c) D1 पक्षि°; G4 पञ्च° (for पक्ष°) B1 तु (for च) — d) B1 2 4 Dn D3 4 6 G1 3 M1 शतशो (for बहुशो) K3 B3 Dn D3 4 6 G1 3 M1 ... — ; B2 D5 G2 4 D1 3–6 G3 °कृत — e) K3 D3 6 सुस्राव, B1 D5 G2 4 M2 चकार, B4 अक्षरद् (for चक्षार) G1 भूमौ (for भूरि) — f) G1 भूरि (for गिरि) T2 G1 2 4 M1 प्रस्रवणानिव (T2 G4 °नि च)

खड्गमादाय चिच्छेद भुजौ तस्य पतत्रिणः ॥ ५
निहत्य गृध्रराजं स छिन्नाभ्रशिखरोपमम् ।
ऊर्ध्वमाचक्रमे सीतां गृहीत्वाङ्केन राक्षसः ॥ ६
यत्र यत्र तु वैदेही पश्यत्याश्रममण्डलम् ।
सरो वा सरितं वापि तत्र मुञ्चति भूषणम् ॥ ७
सा ददर्श गिरिप्रस्थे पञ्च वानरपुंगवान् ।
तत्र वासो महद्दिव्यमुत्ससर्ज मनस्विनी ॥ ८
तत्तेषां वानरेन्द्राणां पपात पवनोद्धुतम् ।
मध्ये सुपीतं पञ्चानां विद्युन्मेघान्तरे यथा ॥ ९
एवं हृतायां वैदेह्यां रामो हत्वा महामृगम् ।
निवृत्तो ददृशे धीमान्भ्रातरं लक्ष्मणं तदा ॥ १०
कथमुत्सृज्य वैदेहीं वने राक्षससेविते ।
इत्येवं भ्रातरं दृष्ट्वा प्राप्तोऽसीति व्यगर्हयत् ॥ ११
मृगरूपधरेणाथ रक्षसा सोऽपकर्षणम् ।
भ्रातुरागमनं चैव चिन्तयन्पर्यतप्यत ॥ १२
गर्हयन्नेव रामस्तु त्वरितस्तं समासदत् ।
अपि जीवति वैदेही नेति पश्यामि लक्ष्मण ॥ १३
तस्य तत्सर्वमाचख्यौ सीताया लक्ष्मणो वचः ।
यदुक्तवत्यसदृशं वैदेही पश्चिमं वचः ॥ १४
दह्यमानेन तु हृदा रामोऽभ्यपतदाश्रमम् ।
स ददर्श तदा गृध्रं निहतं पर्वतोपमम् ॥ १५
राक्षसं शङ्कमानस्तु विकृष्य बलवद्धनुः ।

---

5 After 5^{ab}, B3 Dc D1 2 ins

1258* अभिदुद्राव संक्रुद्धः पतगेन्द्रं दशाननः ।

— ^{d}) D1 T2 G1 3 4 पक्षौ (for भुजौ)

6 T2 om 6^{c}–8^{b} — ^{a}) G1 2 4 स(G1 स)छिन्न (for निहत्य) B1 राज तु, G4 °राजानं (for °राजं स) — ^{b}) K4 B4 छिन्नाभ्र; B1 सछिन्न; B3 5 भिन्नाभ्र; Dn D3 4 6 G3 भिन्नाभ्र (for छिन्नाभ्र) K1 2 निचयो (for शिखरो) — ^{d}) K Dc D1 2 प्रगृह्य (for गृहीत्वा) K4 [अ]ङ्के च (for [अ]ङ्केन) D1 G1 2 4 रावण (for राक्षस)

7 T2 om 7 (cf v l 6) — ^{a}) T1 M1 हि, G1 2 4 M3 च (for तु) — ^{c}) B Dn D3–6 G3 5 सरितो (for °तं) — ^{d}) K4 दुःस्वर (for भूषणम्)

8 T2 om 8^{ab} (cf v l 6) — ^{ab}) = var Rām 3 54 1^{cd} K1 2 °पृष्ठे (for °प्रस्थे) — ^{c}) M1 महिद् (for महद्) — ^{d}) K1 2 तप (for मन°)

9 ^{a}) T2 G1 2 4 तत्रैषां (for तत्तेषां) — ^{b}) K B2 D (except D4 6) T1 G3 M3 पवनोद्धत, B3 4 T2 G4 °द्धृत; G1 द्धत — ^{c}) K1 2 मुखेषु पीतं (for मध्ये सुपीतं) — ^{d}) D5 °न्मालाम्बरे (for °न्मेघान्तरे) K1 तथा (for यथा) — After 9, B4 Dc D1 2 ins

1259* अथ लङ्केश्वरो मानी समुत्तीर्य महोदधिम् ।
सीतां निवेशयामास भवने नन्दनोपमे ।
[Line 2 = 3 264 41^{cd}]

B4 Dc D2 cont B1–3 Dn D3–6 G3 ins after 9

1260* अचिरेणातिचक्राम खेचरः खे चरन्निव ।
ददर्शाथ पुरीं रम्यां बहुद्वारां मनोरमाम् ।
प्राकारवप्रसंबाधां निर्मितां विश्वकर्मणा ।
प्रविवेश पुरीं लङ्कां ससीतो राक्षसेश्वरः ।
[(L 3) B1 2 Dc D2 वर, B3 °पुर (for °वप्र°)]

On the other hand, G1 ins after 9

1261* एवं हृत्वा रामपत्नीं रावणोऽगात्स्वकां पुरीम् ।

10 ^{a}) T1 (? gloss) सीतायां (for वैदेह्यां) — ^{b}) D1 हत्वा रामो (by transp) — ^{c}) B1 4 निवर्तन् (for निवृत्तो) S (except G3) दूराद् (for धीमान्) K Dc D1 2 6 निवर्तमानो ददृशे — ^{d}) G2 4 लक्ष्मण भ्रातर (by transp) Dn D3 4 6 G3 4 M3 तथा (for तदा)

11 ^{c}) K3 B Dn D2–4 6 T1 G3 त (B1 स) (for [ए]व) M3 लक्ष्मण (for भ्रातर) — D5 om 11^{d}–13^{c} — ^{d}) T2 G1 2 4 सप्राप्तोसि (for प्राप्तोऽसीति) K1 T विगर्हयन्, K2 G3 विगर्हयत, K3 विमर्शयन्, D3 6 व्यगर्हन्, G1 4 [इ]ति गर्हयन्

12 D5 om 12 (cf v l 11) — ^{a}) G2 4 [अ]पि (for [अ]थ) — ^{b}) K1 G4 चोप, B1 सोपि कर्षणं, Dc D2 सोपकर्षितं, D1 [आ]त्मोपकर्षणं, T2 चाप; G2 पाप

13 D5 om 13^{abc} (cf v l 11) — ^{a}) T1 गर्हन्नेव तु (for यन्नेव) — ^{b}) T2 G4 त्वरित स (for त्वरितस्त) K1 समासदत्, D3 6 सदन् — ^{c}) B3 5 Dn D3 4 6 G3 वैदेहीम् — ^{d}) B3 5 Dn D3 4 6 G3 इति, D1 वैति (for नेति) K3 लक्ष्मण, G1 ण

14 ^{b}) K4 सीतां लक्ष्मणमेव च — B3 om (hapl) 14^{cd} — ^{d}) D1 वैदेह्या T1 परुष (for पश्चिम)

15 ^{a}) D1 च (for तु) K4 तदा (for हृदा) T1 दह्यमाने तु हृदये — ^{b}) B2 D5 [ऽ]भ्यापतद्, B4 [ऽ]भ्यागमद्; Dc D2 [ऽ]भ्यायात्तदा, T1 ह्यापतद्, G1 ह्यप — After

अभ्यधावत काकुत्स्थस्ततस्तं सहलक्ष्मणः ॥ १६
स तावुवाच तेजस्वी सहितौ रामलक्ष्मणौ ।
गृध्रराजोऽस्मि भद्रं वां सखा दशरथस्य ह ॥ १७
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा संगृह्य धनुषी शुभे ।
कोऽयं पितरमस्माकं नाम्नाहेत्यूचतुश्च तौ ॥ १८
ततो ददृशतुस्तौ तं छिन्नपक्षद्वयं तथा ।
तयोः शशंस गृध्रस्तु सीतार्थे रावणाद्वधम् ॥ १९
अपृच्छद्राघवो गृध्रं रावणः कां दिशं गतः ।
तस्य गृध्रः शिरःकम्पैराचचक्षे ममार च ॥ २०
दक्षिणामिति काकुत्स्थो विदित्वास्य तदिङ्गितम् ।
संस्कारं लम्भयामास सखायं पूजयन्पितुः ॥ २१
ततो दृष्ट्वाश्रमपदं व्यपविद्धबृसीघटम् ।
विध्वस्तकलशं शून्यं गोमायुबलसेवितम् ॥ २२
दुःखशोकसमाविष्टौ वैदेहीहरणार्दितौ ।
जग्मतुर्दण्डकारण्यं दक्षिणेन परंतपौ ॥ २३
वने महति तस्मिंस्तु रामः सौमित्रिणा सह ।
ददर्श मृगयूथानि द्रवमाणानि सर्वशः ।
शब्दं च घोरं सत्त्वानां दावाग्नेरिव वर्धतः ॥ २४
अपश्येतां मुहूर्ताच्च कबन्धं घोरदर्शनम् ।
मेघपर्वतसंकाशं शालस्कन्धं महाभुजम् ।
उरोगतविशालाक्षं महोदरमहामुखम् ॥ २५
यदृच्छयाथ तद्रक्षः करे जग्राह लक्ष्मणम् ।
विषादमगमत्सद्यः सौमित्रिरथ भारत ॥ २६
स राममभिसंप्रेक्ष्य कृष्यते येन तन्मुखम् ।

15^{ab}, D_2 reads 22^a–24^b for the first time, *repeating* it in its proper place — ^{c}) T_1 ततो (for तदा)

16 ^{a}) N (except $K_{1\ 3}$) T_2 G_3 त (for तु)

17 ^{c}) K_3 वै; $B_{1\ 3\ 4}$ ते, Dc_1 D_3 मे; M_2 व (for वां) — ^{d}) K Dc $D_{1\ 2\ 5}$ T $G_{1\ 2}$ M_2 च, B Dn$D_{3\ 4\ 6}$ G_3 वै (for ह)

18 ^{b}) K Dc $D_{1\ 2\ 5}$ T_1 सहृत्य (for °गृह्य) M_1 उभे (for शुभे) — ^{c}) Dc D_2 सोय (for कोऽय) — ^{d}) B_2 स्म तौ, T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ तदा (for च तौ)

19 ^{a}) K_{2-4} B_4 Dc D_2 T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ तौ तु, B_2 त तौ (by transp) — ^{b}) K_1 तदा, B D (except $D_{1\ 5}$) G_3 M_2 खग (for तथा) M_1 छिन्नपक्ष जटायुष — ^{cd}) T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ सीतार्थे स्वकीय (for गृध्रस्तु सीतार्थे)

20 ^{c}) S (except G_3 M_1) शिर क्षेपैर् — ^{d}) T_1 आचष्ट स, M आचक्षन्स (for आचचक्षे) T_1 M ह (for च)

21 ^{a}) S (except T_2 G_3) दक्षिणेनेति (for °णामिति) $G_{2\ 4}$ काकुत्स्थौ — ^{b}) T_1 M तदेंगित K_4 विदित्वाशा तदिंगितै, Dc D_2 विदित्वा तस्य चेंगित — ^{c}) =1 2 225^c N (except K_4 D_1) T_2 G_3 सत्कार (for संस्कार) — ^{d}) A few MSS पूजयत् — After 21, M ins

1262* अहो धन्य॰ सुभाग्योऽसौ जटायुरिति भारतीम् ।
दिवि शृण्वन्गत सिद्धिं सिद्धानामपि दुर्लभाम् ।

22 D_2 repeats 22^a–24^b (cf v l 15) — ^{b}) K_3 वृषीघट , K_4 वृशीघट; B $D_{4\ 6}$ वृषीमठ, Dc D_1 °वृषीघट, Dn G_3 °बृसीमठ, D_2 (first time) बृषीपट, D_2 (second time) $_3$ वृषीमक, T $G_{1\ 2\ 4}$ बृसीकट (for °बृसीघटम्) — ^{c}) $B_{2\ 3}$ कलस, D_2 (first time) °सकल; T_2 G_3 °कुशल — ^{d}) $K_{1\ 2}$ गोमायुरुतनादित, $K_{3\ 4}$ °बलनादित, B Dc Dn D_2 (second time) $_{3\ 4\ 6}$ G_3 शतसकुल, D_1 °मृगनादित, D_2 (first time) $_5$ °शतनादित; T_1 °बलसकुल

23 ^{a}) $K_{1\ 2}$ °विद्धौ, D_1 °युक्तौ — ^{c}) K_4 D_2 (first time) M_2 दण्डकारण्याद्

24 ^{a}) Dc_2 D_2 (second time) G_4 M_2 च, T_1 स (for तु) D_1 वने तस्मिंश्च महति — ^{cd}) K_1 transp मृग° and द्रव° $D_{3\ 4\ 6}$ द्राव °; T_2 भ्रम° (for द्रव°) — ^{e}) S (except G_3) शब्दश्च घोर॰ $K_{1\ 2}$ आकर्ण्य, K_3 Dc D_2 शब्दाना (for सत्त्वानां) — ^{f}) T_2 दवाग्नेरिव Dc D_2 $G_{2\ 4}$ दग्धत , T_1 वर्तते (for वर्धत) K_3 दवाग्निरिव पर्वत॰

25 ^{a}) $K_{1\ 3\ 4}$ $B_{1\ 3}$ Dc $D_{1\ 2\ 5}$ अपश्यतां D_3 ते (for च) T_2 अपश्यत्तन्मुहूर्ताद्वै — ^{b}) S (except T_1 G_3) भीम° (for घोर°) — ^{d}) K_1 S (except T_2 G_3) साल (for शाल°) — ^{e}) $K_{1\ 2}$ उरोगम, Dc D_2 तारागत (for उरोगत) Dc_2 D_2 विशालाख्य — ^{f}) T_1 °भुज (for °मुखम्)

26 ^{a}) $D_{1\ 2}$ T_1 च, G_4 त (for [अ]थ) — ^{c}) T_1 तत्र; T_2 रक्ष॰, $G_{2\ 4}$ तस्य (for सद्य) — ^{d}) K_3 भायत (for भारत)

27 ^{b}) K_1 दृश्यते, K_2 दृश्यते, K_3 कृष्यते, K_4 हृष्यते, B_4 क्लिश्यते K_3 D_4 तेन (for येन) — D_2 om from °ग्राम in (27^c) up to पृथिवी (in 29^c) — ^{c}) B_4 विवर्ण° (for विषण्ण) — ^{d}) T_1 महाभुज, $G_{2\ 4}$ इमामिति (for इमा मम)

विषण्णश्चाब्रवीद्रामं पश्यावस्थामिमां मम ॥ २७
हरणं चैव वैदेह्या मम चायमुपप्लवः ।
राज्यभ्रंशश्च भवतस्तातस्य मरणं तथा ॥ २८
नाहं त्वां सह वैदेह्या समेतं कोसलागतम् ।
द्रक्ष्यामि पृथिवीराज्ये पितृपैतामहे स्थितम् ॥ २९
द्रक्ष्यन्त्यार्यस्य धन्या ये कुशलाजशमीलवैः ।
अभिषिक्तस्य वदनं सोमं साभ्रलवं यथा ॥ ३०
एवं बहुविधं धीमान्विललाप स लक्ष्मणः ।
तमुवाचाथ काकुत्स्थः संभ्रमेष्वप्यसंभ्रमः ॥ ३१
मा विषीद नरव्याघ्र नैष कश्चिन्मयि स्थिते ।
छिन्ध्यस्य दक्षिणं बाहुं छिन्नः सव्यो मया भुजः ॥ ३२
इत्येवं वदता तस्य भुजो रामेण पातितः ।
खड्गेन भृशतीक्ष्णेन निकृत्तस्तिलकाण्डवत् ॥ ३३
ततोऽस्य दक्षिणं बाहुं खड्गेनाजघ्निवान्बली ।
सौमित्रिरपि संप्रेक्ष्य भ्रातरं राघवं स्थितम् ॥ ३४
पुनरभ्याहनत्पार्श्वे तद्रक्षो लक्ष्मणो भृशम् ।
गतासुरपतद्भूमौ कबन्धः सुमहांस्ततः ॥ ३५
तस्य देहाद्विनिःसृत्य पुरुषो दिव्यदर्शनः ।
ददृशे दिवमास्थाय दिवि सूर्य इव ज्वलन् ॥ ३६
पप्रच्छ रामस्तं वाग्मी कस्त्वं प्रब्रूहि पृच्छतः ।
कामया किमिदं चित्रमाश्चर्यं प्रतिभाति मे ॥ ३७
तस्याचचक्षे गन्धर्वो विश्वावसुरहं नृप ।
प्राप्तो ब्रह्मानुशापेन योनिं राक्षससेविताम् ॥ ३८
रावणेन हृता सीता राज्ञा लङ्कानिवासिना ।

---

28 D_2 om 28 (of v l 27) — ^{c}) $K_{1\ 3\ 4}$ D_0 $D_{1\ 5}$ G_4 चापि (for चैव) — ^{d}) T_1 पितुश्च (for तातस्य) K_1 यथा (for तथा)

29 D_2 om up to पृथिवी (of v l 27) — ^{a}) K_3 $G_{2.4}$ M त्वा (for त्वां) — ^{b}) $K_{1\ 2}$ त्वां महीं गत, K_3 D_0 त्वां पुरीं गत (D_0 त°); $B_{2\ 3}$ $D_{3\ 4\ 6}$ कोश(B_3 ष)लागत; D_1 स्वपुरीं गत; D_5 त्वां पुरीं गत, T_2 कोसलाधिप — ^{c}) T_1 G_4 प्रथिते, G_2 प्रयतो (for पृथिवी) — ^{d}) G_1 पित्र्ये (for पितृ)

30 ^{b}) B_2 (m as in text) $_4$ $D_{1\ 3\ 6}$ °जलै; G_3 °यवै° — ^{d}) K_4 भ्रातृलव, B D_n D_{3-6} G_3 शांतघन; D_0 D_2 साभ्रघन, T_1 $G_{2\ 4}$ व्यभ्रमल

31 ^{a}) D_0 D_2 श्रीमान् (for धी) — ^{b}) T_2 G_1 सुदु खित (for स लक्ष्मण) — ^{d}) D_0 संग्रामेषु (for संभ्रमेषु) K_3 D_3 [अ]थ स° (for [अ]प्यसं°) D_5 सभ्रमाकुलितेंद्रिय°

32 ^{a}) T $G_{1\ 2\ 4}$ विषाद (for विषीद) T_2 G_1 °श्रेष्ठ (for °व्याघ्र) — ^{b}) =1 140 7^b D_0 D_2 नैव (for नैष) T_2 किंचिन् (for कश्चिन्) — After 32^{ab}, S (except G_3) ins

1263* शक्तो वर्धयितु वीर सुमित्रानन्दिवर्धन ।

— ^{d}) K_1 भिन्न (for छिन्न) $K_{1\ 3\ 4}$ B_4 $D_{1\ 2}$ T G_4 M_2 मह्या (for मया)

33 ^{ab}) K_3 B_1 D_{02} D_2 वदतस् (for वदता) S (except G_3) इत्येवमुक्त्वा रामस्तु भुजमस्य न्यपातयत् — ^{c}) K_4 च सुतीक्ष्णेन; D_0 D_2 G_1 शितधारेण, T_2 शितसीक्ष्णेन — ^{d}) T_1 $G_{2\ 4}$ चकर्त, M निकृत्य (for निकृत्तस्) T_1 तिलखडवत्

34 ^{b}) T_1 G_4 वशी (for बली) — ^{c}) $K_{1\ 3}$ D_1 अथ; B_1 चैव, G_4 अभि (for अपि) — ^{d}) B_1 राघव तथा, D_1 रामसस्थितं, D_2 राघव स्थित

35 ^{a}) $B_{1\ 3\ 4}$ D_0 D_2 अभ्य° (for अभ्या°) B_2 D_n $D_{3\ 4\ 6}$ T_1 G_{2-4} M_2 पुनर्जघान पार्श्वे वै (T_1 $G_{2\ 4}$ M_2 पादेन); T_2 G_1 M_1 पुनराजघ्नतु पश्चा — ^{b}) T_2 G_1 M भृश तौ (M त) रामलक्ष्मणौ — ^{c}) T_1 G_4 तद्रक्ष° (for कबन्ध) K_{1-3} D_5 स; T_2 $G_{1\ 2}$ तु (for सु) T_1 G_4 सुमहाबल° (for हांस्तत)

36 ^{a}) K_{1-3} T G_1 M_2 विनिष्पत्य, B_1 $G_{2\ 4}$ °ष्क्रम्य, M_1 गत्य (for विनि°सृत्य) — ^{b}) K_4 लक्षण, B_1 °रूपधृक् (for दर्शन°) — ^{d}) T_1 दिव, T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ M स्थित° (for दिवि) T_1 G_2 इवोज्वलन्, G_4 इवोदित°

37 ^{b}) D_{02} सब्रूहि, T_1 G_4 ब्रूहीति (for प्रब्रूहि) — ^{c}) $K_{1\ 4}$ D_0 D_2 काम्यया; B_1 कायस्य; B_3 T_2 कामाय, D_1 G_1 का माया; T_1 $G_{2\ 4}$ रामोह; M_2 भो मया (for कामया) — ^{d}) K_1 आश्चर्यं; $G_{2\ 4}$ दर्शन (for आश्चर्यं) B_2 मां, D_6 वै, T_1 मा (for मे)

38 ^{b}) K_3 D_{01} D_2 G_2 नृप, D_1 प्रभो (for नृप) — ^{c}) $K_{1\ 2}$ B_{3-4} D G_3 ब्राह्मण (for ब्रह्मानु) $G_{2\ 4}$ प्राप्तोस्मि ब्रह्मशापेन

39 ^{b}) B_2 D_n G_3 M_1 लकाधिवा° T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ लकायां स(T_1 सा, G_1 सु°)निवेशिता — ^{c}) B_1 °युक्तश्च; $B_{3\ 4}$ T_2 G गच्छ स्व (for °गच्छस्व) — ^{d}) $B_{3\ 4}$ D_0 $D_{2\ 4}$ सख्य, T_1 कार्यं (for साह्य) K_4 स साहाय करिष्यति, B_1

सुग्रीवमभिगच्छस्व स ते साह्यं करिष्यति ॥ ३९
एषा पम्पा शिवजला हंसकारण्डवायुता ।
ऋश्यमूकस्य शैलस्य संनिकर्षे तटाकिनी ॥ ४०
संवसत्यत्र सुग्रीवश्चतुर्भिः सचिवैः सह ।
भ्राता वानरराजस्य वालिनो हेममालिनः ॥ ४१
एतावच्छक्यमस्माभिर्वक्तुं द्रष्टासि जानकीम् ।
ध्रुवं वानरराजस्य विदितो रावणालयः ॥ ४२
इत्युक्त्वान्तर्हितो दिव्यः पुरुषः स महाप्रभः ।
विस्मयं जग्मतुश्चोभौ तौ वीरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६३ ॥

२६४

मार्कण्डेय उवाच ।
ततोऽविदूरे नलिनीं प्रभूतकमलोत्पलाम् ।
सीताहरणदुःखार्तः पम्पां रामः समासदत् ॥ १
मारुतेन सुशीतेन सुखेनामृतगन्धिना ।
सेव्यमानो वने तस्मिञ्जगाम मनसा प्रियाम् ॥ २
विललाप स राजेन्द्रस्तत्र कान्तामनुस्मरन् ।
कामबाणाभिसंतप्तः सौमित्रिस्तमथाब्रवीत् ॥ ३
न त्वामेवंविधो भावः स्प्रष्टुमर्हति मानद ।
आत्मवन्तमिव व्याधिः पुरुषं वृद्धशीलिनम् ॥ ४
प्रवृत्तिरुपलब्धा ते वैदेह्या रावणस्य च ।

स ते सखा भविष्यति

40 ^{a}) B_1 ज्ञेया (for एषा) B_1 बहु°, T_2 $G_{1\ 3}$ M °हिम°, G_4 सित° (for शिव°) — ^{b}) K_4 D_1 T_1 °कारडवै र्युता, G_4 °सेविता — ^{c}) N T_2 G_3 ऋष्य° (for ऋश्य°) — ^{d}) K_{1-3} Dn_1 तडाकिनी, B Dc Dn_2 n_3 D_{1-6} तडागिनी $G_{2\ 4}$ सनिकर्षतटा नदी

41 41^{ab} = (var) Rām 3 72 12^{cd} — ^{a}) B Dn $D_{3\ 4\ 6}$ G_3 वसते तत्र, T G_1 M_2 सपतत्यत्र — ^{b}) $B_{1\ 3\ 4}$ वृत॰ (for सह) — ^{d}) K_1 हेमशालिन K_4 सूर्यपुत्रस्य वालिन — After 41, N (except $K_{1\ 3\ 4}$ D_1) G_3 ins

1264* तेन त्व सह सगम्य दु खमूल निवेदय ।
समानशीलो भवत साहाय स करिष्यति ।

[(L 1) $B_{1\ 3}$ तस्य (for तेन) B_4 उप॰ (for सह)]

42 ^{b}) K D_1 द्रक्ष्यसि, $G_{2\ 4}$ द्रष्टाथ (for द्रष्टासि) B_2 मैथिलीं (for जानकीम्) — ^{c}) T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ श्रुतो (G_2 ध्रुव) वानरराजेन — ^{d}) K_2 विदिता रावणादय

43 ^{ab}) K_2 B_1 Dc D_2 सु (for स) $G_{2\ 4}$ इत्युक्त्वा दिव्यपुरुषस्तदा स्वतर्हितोभवत् — ^{c}) B_2 वीरौ, D_1 तौ तु; $G_{2\ 4}$ उभौ (for चोभौ) — ^{d}) $K_{1\ 2}$ B_1 Dc $D_{2\ 5}$ वीरौ तौ (by transp), K_4 D_1 भ्रातरौ, B_{3-4} Dn $D_{3\ 4\ 6}$ G_3 प्रवीरौ, G_2 नृवीरौ, G_4 नृवरौ

Colophon — *Major parvan* $K_{1\ 2}$ Dn_2 T_1 $G_{2\ 4}$ आरण्य — *Sub parvan* $K_{1\ 3\ 4}$ B Dc Dn_1 n_2 D_{1-6} G_3 (all om sub parvan name) mention only रामो (B_2 श्रीरामो)पाख्यान, M_1 श्रीरामायणो , M_2 रामायणो° — *Adhy name* B_4 M_2 कबन्धवध — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 277 (Dn_2 278), D_1 280; T G_4 M (M_2 *inf lin*) 267 (M_2 orig 269); G_1 264, G_2 266 — *Śloka no* Dn 48, D_1 47

264

1 ^{b}) B_1 °कुमुदोत्पलां, Dc D_2 °कमलोद्भवां, M_2 °मकरोत्पलां — ^{c}) Dc D_2 °हारेण दु खार्त ; T_2 °हरणदु खेन — ^{d}) D_1 T_2 राम पपां (by transp)

2 ^{a}) K_{1-3} स मारुतेन शीतेन — ^{d}) D_2 मनसि (for मनसा)

3 ^{a}) $K_{1\ 3}$ B_4 $D_{4\ 6}$ T_2 G_1 राजेंद्र — ^{b}) B_1 तां स्वां (for तत्र) — ^{c}) $K_{3\ 4}$ B D_1 T $G_{1\ 2\ 4}$ सतप्त — ^{d}) T_2 G_1 ततो° (for अथा°)

4 ^{a}) B_2 वीर (for भाव) — ^{b}) K Dc $D_{1\ 2}$ राघव (for मानद) — ^{c}) T_2 व्याधि॰ (for व्याधि॰) — ^{d}) T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ वृद्धसेविन

5 ^{a}) T G_1 °लभ्या (for °लब्धा) — ^{b}) S (except T_2 G_3) सीताया (for वैदेह्या) T_1 $G_{2\ 4}$ रावणालये (for

तां त्वं पुरुषकारेण बुद्ध्या चैवोपपादय ॥ ५
अभिगच्छाव सुग्रीवं शैलस्थं हरिपुंगवम् ।
मयि शिष्ये च भृत्ये च सहाये च समाश्वस ॥ ६
एवं बहुविधैर्वाक्यैर्लक्ष्मणेन स राघवः ।
उक्तः प्रकृतिमापेदे कार्ये चानन्तरोऽभवत् ॥ ७
निषेव्य वारि पम्पायास्तर्पयित्वा पितॄनपि ।
प्रतस्थतुरुभौ वीरौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ८
तावृश्यमूकमभ्येत्य बहुमूलफलं गिरिम् ।
गिर्यग्रे वानरान्पञ्च वीरौ ददृशतुस्तदा ॥ ९
सुग्रीवः प्रेषयामास सचिवं वानरं तयोः ।
बुद्धिमन्तं हनूमन्तं हिमवन्तमिव स्थितम् ॥ १०
तेन संभाष्य पूर्वं तौ सुग्रीवमभिजग्मतुः ।
सख्यं वानरराजेन चक्रे रामस्ततो नृप ॥ ११
तद्वासो दर्शयामासुस्तस्य कार्ये निवेदिते ।
वानराणां तु यत्सीता ह्रियमाणाभ्यवासृजत् ॥ १२
तत्प्रत्ययकरं लब्ध्वा सुग्रीवं प्लवगाधिपम् ।
पृथिव्यां वानरैश्वर्ये स्वयं रामोऽभ्यषेचयत् ॥ १३
प्रतिजज्ञे च काकुत्स्थः समरे वालिनो वधम् ।
सुग्रीवश्चापि वैदेह्याः पुनरानयनं नृप ॥ १४
इत्युक्त्वा समयं कृत्वा विश्वास्य च परस्परम् ।
अभ्येत्य सर्वे किष्किन्धां तस्थुर्युद्धाभिकाङ्क्षिणः ॥ १५
सुग्रीवः प्राप्य किष्किन्धां ननादौघनिभस्वनः ।
नास्य तन्ममृषे वाली तं तारा प्रत्यषेधयत् ॥ १६
यथा नदति सुग्रीवो बलवानेष वानरः ।
मन्ये चाश्रयवान्प्राप्तो न त्वं निर्गन्तुमर्हसि ॥ १७
हेममाली ततो वाली तारां ताराधिपाननाम् ।

°पस्य च) — ^{c}) D_3 (by corr) तत्त्व; T_2 तां तां; G_1 स ता (for तां त्व) — ^{d}) D_3 बुद्ध्वा (for बुद्ध्या)

6 ^{b}) T_2 G_1 शैलेस्मिन् (for शैलस्थ) — ^{c}) G_1 मया (for मयि) K_1 नित्य (for शिष्ये) K_3 $G_{3,4}$ transp शिष्ये and भृत्ये — ^{d}) T_1 साहाय्ये T_1 समाह्वय; T_2 G_1 परंतप; M पराश्वस

7 ^{c}) B_3 आपन्न° (for आपेदे) — ^{d}) B_3 कार्यस्य, D_3 पु (for कार्ये च) $G_{3,4}$ त्वरितो (for [अ]नन्तरो)

8 ^{a}) $K_{1,3,4}$ B_1 Dc D_3 T_1 M_3 पपायां — ^{b}) B_3 अथ (for अपि) — ^{c}) G_3 प्रतस्थेतुर् (for °स्थतुर्)

9 ^{a}) N T_1 G_3 [ऋ]ष्य (for [ऋ]श्य°) — ^{b}) $K_{1,2}$ °फल शिव, B_3 Dn $D_{4,6}$ G_3 फलद्रुम — ^{d}) K Dc $D_{1,3}$ M तत; D_5 च तौ (for तदा)

10 $K_{1,4}$ transp 10^{ab} and 10^{cd} — ^{b}) $K_{1,2}$ सचिव वानरस्, M_3 वानर सचिव (by transp) — ^{d}) K_1 Dc1 $D_{1,3}$ $G_{3,4}$ स्थिर (for स्थितम्)

11 ^{a}) G_4 सु (for तौ) — ^{b}) K_1 उप° (for अभि°) — ^{c}) D_3 राजेंद्र (for °राजेन) — ^{d}) $K_{1,2}$ रामेण च (for चक्रे रामस्) B Dn $D_{4,6}$ T_2 $G_{1,3,4}$ तदा (for ततो) — D_2 om from ततो up to ह्रिय (in 12^{d}) A few MSS नृप (for नृप) — After 11 G_4 ins

1265* ततः सीतां हृतां श्रुत्वा सुग्रीवो वालिना कृतम् ।
दुःखमाख्यातवान्सर्वं रामायामिततेजसे ।

12 D_2 om up to ह्रिय (cf v l 11) — ^{a}) B_{2-4} D_1 $G_{3,4}$ माम (for °मासुस्) B_1 बुद्ध्या संदेशयामास — ^{b}) T_1 तत्र (for तस्य) B_1 कार्यं (for कार्ये) — ^{c}) T $G_{1,2,4}$ M वानरा यस्तदा (T_1 $G_{3,4}$ राय तदा) सीता — ^{d}) B Dn D_{3-6} T_1 $G_{3,4}$ व्यपा(B_3 D_5 °वा)सृजत्

13 ^{a}) D_1 एतत्प्रियकर, T G_1 तत्प्रत्ययतर; M_3 तत्प्रत्यक्षकर — ^{b}) B_1 S (except G_3) वानरा (for प्लवगा°) — ^{c}) K_3 D_3 श्वर्यैं (for श्वर्ये) — ^{d}) $B_{2,3}$ न्यवेश (for ऽभ्यषेच°)

14 ^{a}) Dc D_3 T [S]थ, G_1 M_1 स (for च) — ^{b}) G_1 वालिन समरे (by transp) D_5 वधे — ^{d}) G_1 पुनरानयने $K_{1,2}$ प्रति; T_1 तत (for नृप)

15 ^{a}) S (except T_1 G_3) इत्येव (for इत्युक्त्वा) — ^{b}) K_1 विनिश्वस्य; K_4 D_4 $G_{3,4}$ विश्वस्य च B_3 पुनः पुन (for पर°) — K_4 om (hapl) 15^{d}–16^{a}

16 K_4 om 16^{a} (of v l 15) — ^{b}) K_1 $G_{2,4}$ ननादाभ्रनिभस्वन (K_1 °न), B_2 T_1 °द घननिस्वन, Dn D_{3-5} °दोद्धत($D_{4,5}$ °दोद्धृत)निस्वन°, D_2 °दोच्चैर्घनस्वन, T_2 °दाब्द निभस्वन° — ^{c}) T_1 त (for तन्) — ^{d}) B Dc1 Dn $D_{3,4,6}$ G_3 तारा त (by transp), D_1 त राम K_{1-3} प्रत्यबोधयत्

17 ^{b}) K_3 एक; $G_{3,4}$ त्वेष (for एष) — G_1 om 17^{c}–18^{d} — ^{c}) $K_{1,3}$ साश्रयता, K_4 [S]पाश्रयत, Dc D_3 स्याश्रयतां, B_3 T_3 $G_{1,4}$ M_3 [S]पा(T_2 प्या°, $G_{3,4}$ द्या)श्रयवान् (for चाश्रयवान्) D_1 सोन्यस्याश्रयतां प्राप्तो, M_1 मन्येऽप्यपाश्रयाप्राप्तो — T_2 om (hapl) 17^{d}–19^{c} — ^{d}) B Dn $D_{4,6}$ T_1 G_3 M निष्क्रान्तु° (for निर्गन्तु°)

सुग्रीवमभिगच्छस्व स ते साह्यं करिष्यति ॥ ३९
एषा पम्पा शिवजला हंसकारण्डवायुता ।
ऋश्यमूकस्य शैलस्य संनिकर्षे तटाकिनी ॥ ४०
संवसत्यत्र सुग्रीवश्चतुर्भिः सचिवैः सह ।
भ्राता वानरराजस्य वालिनो हेममालिनः ॥ ४१
एतावच्छक्यमस्माभिर्वक्तुं द्रष्टासि जानकीम् ।
ध्रुवं वानरराजस्य विदितो रावणालयः ॥ ४२
इत्युक्त्वान्तर्हितो दिव्यः पुरुषः स महाप्रभः ।
विस्मयं जग्मतुश्चोभौ तौ वीरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६३ ॥

२६४

मार्कण्डेय उवाच ।
ततोऽविदूरे नलिनीं प्रभूतकमलोत्पलाम् ।
सीताहरणदुःखार्तः पम्पां रामः समासदत् ॥ १
मारुतेन सुशीतेन सुखेनामृतगन्धिना ।
सेव्यमानो वने तस्मिञ्जगाम मनसा प्रियाम् ॥ २
विललाप स राजेन्द्रस्तत्र कान्तामनुस्मरन् ।
कामबाणाभिसंतप्तः सौमित्रिस्तमथाब्रवीत् ॥ ३
न त्वामेवंविधो भावः स्प्रष्टुमर्हति मानद ।
आत्मवन्तमिव व्याधिः पुरुषं वृद्धशीलिनम् ॥ ४
प्रवृत्तिरुपलब्धा ते वैदेह्या रावणस्य च ।

स ते सखा भविष्यति

40 ^{a}) B_1 ज्ञेया (for एषा) B_1 बहु°, T_2 $G_{1,3}$ M हिम°; G_4 सित° (for शिव°) — ^{b}) K_4 D_1 T_1 °कारडवै र्युता; G_4 °सेविता — ^{c}) N T_2 G_3 ऋष्य° (for ऋश्य°) — ^{d}) K_{1-3} Dn_1 तडाकिनी; B Dc Dn_2 n_3 D_{1-6} तडागिनी $G_{3,4}$ संनिकर्षतटा नदी

41 41^{ab}=(var) Rām 3 72 12^{cd} — ^{a}) B Dn $D_{3,4,5}$ G_3 वसते तत्र; T G_1 M_3 सपतत्यत्र — ^{b}) $B_{1,3,4}$ वृत. (for सह) — ^{d}) K_1 हेमशालिन· K_4 सूर्यपुत्रस्य वालिन· — After 41, N (except $K_{1,3,4}$ D_1) G_3 ins

1264* तेन त्वं सह संगम्य दुःखमूलं निवेदय ।
समानशीलो भवतः साहाय्यं स करिष्यति ।

[(L 1) $B_{1,3}$ तस्य (for तेन) B_4 उप- (for सह)]

42 ^{b}) K D_1 द्रक्ष्यसि; $G_{3,4}$ द्रक्ष्यथ (for द्रष्टासि) B_2 मैथिलीं (for जानकीम्) — ^{c}) T_1 $G_{1,3,4}$ श्रुतो (G_2 ध्रुव)

आरण्य — *Sub parvan* $K_{1,3,4}$ B Dc Dn_1 n_3 D_{1-6} G_3 (all om sub parvan name) mention only रामो (B_2 श्रीरामो)पाख्यान, M_1 श्रीरामायणो, M_2 रामायणो° — *Adhy name* B_4 M_2 कबन्धवध — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 277 (Dn_3 278), D_1 280, T G_4 M (M_2 *inf lin*) 267 (M_2 orig 269), G_1 264, G_3 266 — *Śloka no* Dn 48, D_1 47

264

1 ^{b}) B_1 °कुमुदोत्पलां, Do D_3 °कमलोद्भवां; M_3 °मकरोत्पलां — ^{c}) Do D_3 °हरेण दुःखार्तं, T_2 °हरणदुःखेन — ^{d}) D_1 T_2 राम पंपां (by transp)

2 ^{a}) K_{1-3} स मारुतेन शीतेन — ^{d}) D_3 मनसि (for मनसा)

3 ^{a}) $K_{1,3}$ B_4 $D_{4,6}$ T_2 G_1 राजेंद्र — ^{b}) B_1 तां स्वां (for तत्र) — ^{c}) $K_{3,4}$ B D_1 T $G_{1,2,4}$ °संतप्त — ^{d}) T_2 G_1 ततो (for अथा°)

4 ^{a}) B_2 वीर (for भाव·) — ^{b}) K Do $D_{1,2}$ राघव (for मानद) — ^{c}) T_2 व्याधि (for व्याधि·) — ^{d}) T_1 $G_{1,3,4}$ वृद्धसेविन

5 ^{a}) T G_1 °लभ्या (for °लब्धा) — ^{b}) S (except G_3) सीतायाः (for वैदेह्या) T_1 $G_{2,4}$ रावणालये (for

तां त्वं पुरुषकारेण बुद्ध्या चैवोपपादय ॥ ५
अभिगच्छाव सुग्रीवं शैलस्थं हरिपुंगवम् ।
मयि शिष्ये च भृत्ये च सहाये च समाश्वस ॥ ६
एवं बहुविधैर्वाक्यैर्लक्ष्मणेन स राघवः ।
उक्तः प्रकृतिमापेदे कार्ये चानन्तरोऽभवत् ॥ ७
निषेव्य वारि पम्पायास्तर्पयित्वा पितॄनपि ।
प्रतस्थतुरुभौ वीरौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ८
तावृश्यमूकमभ्येत्य बहुमूलफलं गिरिम् ।
गिर्यग्रे वानरान्पञ्च वीरौ ददृशतुस्तदा ॥ ९
सुग्रीवः प्रेषयामास सचिवं वानरं तयोः ।
बुद्धिमन्तं हनूमन्तं हिमवन्तमिव स्थितम् ॥ १०
तेन संभाष्य पूर्वं तौ सुग्रीवमभिजग्मतुः ।
सख्यं वानरराजेन चक्रे रामस्ततो नृप ॥ ११
तद्वासो दर्शयामासुस्तस्य कार्ये निवेदिते ।
वानराणां तु यत्सीता ह्रियमाणाभ्यवासृजत् ॥ १२
तत्प्रत्ययकरं लब्ध्वा सुग्रीवं प्लवगाधिपम् ।
पृथिव्यां वानरैश्वर्ये स्वयं रामोऽभ्यषेचयत् ॥ १३
प्रतिजज्ञे च काकुत्स्थः समरे वालिनो वधम् ।
सुग्रीवश्चापि वैदेह्याः पुनरानयनं नृप ॥ १४
इत्युक्त्वा समयं कृत्वा विश्वास्य च परस्परम् ।
अभ्येत्य सर्वे किष्किन्धां तस्थुर्युद्धाभिकाङ्क्षिणः ॥ १५
सुग्रीवः प्राप्य किष्किन्धां ननादौघनिभस्वनः ।
नास्य तन्ममृषे वाली तं तारा प्रत्यषेधयत् ॥ १६
यथा नदति सुग्रीवो बलवानेष वानरः ।
मन्ये चाश्रयवान्प्राप्तो न त्वं निर्गन्तुमर्हसि ॥ १७
हेममाली ततो वाली तारा ताराधिपाननाम् ।

णस्य च) — ^{c}) D_3 (by corr) तस्व, T_2 ता तां, G_1 त तां (for तां त्व) — ^{d}) D_3 बुद्ध्वा (for बुद्ध्या)

5 ^{b}) T_2 G_1 शैलेस्मिन् (for शैलस्थ) — ^{c}) G_1 मया (for मयि) K_1 नित्य (for शिष्ये) K_3 $G_{2,4}$ transp शिष्ये and भृत्ये — ^{d}) T_1 साहाय्ये T_1 समाह्वयः T_2 G_1 परंतप; M पराश्वस

7 ^{c}) B_2 आपन्न (for आपेदे) — ^{d}) B_2 कार्यस्य, D_2 पु (for कार्ये च) $G_{2,4}$ त्वरितो (for [अ]नन्तरो)

8 ^{a}) $K_{1,3,4}$ B_1 D_c D_2 T_1 M_2 पपायां — ^{b}) B_2 अथ (for अपि) — ^{c}) G_2 प्रतस्थेतुर् (for स्थतुर्)

9 ^{a}) N T_1 G_3 [ऋ]ष्य (for [ऋ]श्य) — ^{b}) $K_{1,2}$ फल शिव, B_2 D_n $D_{3,4,6}$ G_3 फलद्रुम — ^{d}) K D_c $D_{1,2}$ M तत$^{\circ}$; D_6 च तौ (for तदा)

10 $K_{1,4}$ transp 10^{ab} and 10^{cd} — ^{b}) $K_{1,3}$ सचिव वानरस्, M_2 वानर सचिव (by transp) — ^{d}) K_1 D_{c1} $D_{1,5}$ $G_{2,4}$ स्थिर (for स्थितम्)

11 ^{a}) G_4 तु (for तौ) — ^{b}) K_1 उप$^{\circ}$ (for अभि) — ^{c}) D_2 राजेंद्र (for राजेन) — ^{d}) $K_{1,2}$ रामेण च (for चक्रे रामस्) B D_n $D_{3,4,6}$ T_2 $G_{1,3,4}$ सदा (for ततो) — D_2 om from ततो up to ह्रिय (in 12^{d}) A few MSS नृप (for नृप) — After 11, G_4 ins

1265* तत सीतां हृतां श्रुत्वा सुग्रीवो वालिना कृतम् ।
दुःखमाख्यातवान्सर्वं रामायामिततेजसे ।

12 D_2 om up to ह्रिय (cf v l 11) — ^{a}) B_{2-4} D_1 $G_{2,4}$ मास (for मासुस्) B_1 बुद्ध्या सदर्शयामास — ^{b}) T_1 तत्र (for तस्य) B_1 कार्यं (for कार्ये) — ^{c}) T $G_{1,2,4}$ M वानरा यत्तदा (T_1 $G_{2,4}$ राय तदा) सीता — ^{d}) B D_n D_{3-6} T_1 $G_{3,4}$ व्यपा(B_3 D_6 $^{\circ}$वा)सृजत्

13 ^{a}) D_1 एतत्प्रियकर, T G_1 तत्प्रत्ययतर, M_2 तत्प्रत्यक्षकर — ^{b}) B_1 S (except G_3) वानरा$^{\circ}$ (for प्लवगा$^{\circ}$) — ^{c}) K_3 D_2 $^{\circ}$श्वर्यं (for श्वर्ये) — ^{d}) $B_{2,3}$ न्यवेश$^{\circ}$ (for ऽभ्यषेच$^{\circ}$)

14 ^{a}) D_c D_2 T [ऽ]थ, G_1 M_1 स (for च) — ^{b}) G_1 वालिन समरे (by transp) D_6 वधे — ^{d}) G_1 पुनरानयने $K_{1,2}$ प्रति, T_1 तत (for नृप)

15 ^{a}) S (except T_1 G_3) इत्येव (for इत्युक्त्वा) — ^{b}) K_1 विनि श्वस्य, K_4 D_4 $G_{2,4}$ विश्वस्य च B_2 पुन$^{\circ}$ पुन (for पर$^{\circ}$) — K_4 om (hapl) 15^{d}–16^{a}

16 K_4 om 16^{a} (cf v l 15) — ^{b}) K_1 $G_{2,4}$ ननादाभ्रनिभस्वन (K_1 न); B_2 T_1 द घननिस्वन, D_{n3} D_{5-6} दोग्रत($D_{4,5}$ $^{\circ}$दोद्धत)निस्वन$^{\circ}$; D_1 $^{\circ}$दोघैर्घनस्वन; T_2 $^{\circ}$दाब्दनिभस्वन — ^{c}) T_1 त (for तन्) — ^{d}) B D_{c1} D_n $D_{3,4,6}$ G_3 तारा त (by transp), D_1 त राम$^{\circ}$ K_{1-3} प्रत्यबोधयत्

17 ^{b}) K_4 एक; $G_{2,4}$ स्वेष (for एष) — G_2 om 17^{c}–18^{d} — ^{c}) $K_{1,3}$ साश्रयता, K_4 [ऽ]पाश्रयत, D_c D_2 चाश्रयतां; B_3 T_2 $G_{1,4}$ M_2 [ऽ]पा(T_2 प्या$^{\circ}$, $G_{1,4}$ ह्या)श्रयवान् (for चाश्रयवान्) D_1 सोन्यस्याश्रयतां प्राप्तो, M_1 मन्ये प्यपाश्रयात्प्राप्तो — T_2 om (hapl.) 17^{d}–19^{c} — ^{d}) B D_n $D_{3,4,6}$ T_1 G_3 M निष्क्रांतु (for निर्गन्तु)

प्रोवाच वचनं वाग्मी तां वानरपतिः पतिः ॥ १८
सर्वभूतरुतज्ञा त्वं पश्य बुद्ध्या समन्विता ।
केनापाश्रयवान्प्राप्तो ममैष भ्रातृगन्धिकः ॥ १९
चिन्तयित्वा मुहूर्तं तु तारा ताराधिपप्रभा ।
पतिमित्यब्रवीत्प्राज्ञा शृणु सर्वं कपीश्वर ॥ २०
हृतदारो महासत्त्वो रामो दशरथात्मजः ।
तुल्यारिमित्रतां प्राप्तः सुग्रीवेण धनुर्धरः ॥ २१
भ्राता चास्य महाबाहुः सौमित्रिरपराजितः ।
लक्ष्मणो नाम मेधावी स्थितः कार्यार्थसिद्धये ॥ २२
मैन्दश्च द्विविदश्चैव हनूमांश्चानिलात्मजः ।
जाम्बवानृक्षराजश्च सुग्रीवसचिवाः स्थिताः ॥ २३
सर्वे एते महात्मानो बुद्धिमन्तो महाबलाः ।
अलं तव विनाशाय रामवीर्यव्यपाश्रयात् ॥ २४
तस्यास्तदाक्षिप्य वचो हितमुक्तं कपीश्वरः ।
पर्यशङ्कत तामीर्षुः सुग्रीवगतमानसाम् ॥ २५
तारां परुषमुक्त्वा स निर्जगाम गुहामुखात् ।
स्थितं माल्यवतोऽभ्याशे सुग्रीवं सोऽभ्यभाषत ॥ २६
असकृत्त्वं मया मूढ निर्जितो जीवितप्रियः ।
मुक्तो ज्ञातिरिति ज्ञात्वा का त्वरा मरणे पुनः ॥ २७
इत्युक्तः प्राह सुग्रीवो भ्रातरं हेतुमद्वचः ।
प्राप्तकालममित्रघ्नो रामं संबोधयन्निव ॥ २८
हृतदारस्य मे राजन्हृतराज्यस्य च त्वया ।
किं नु जीवितसामर्थ्यमिति विद्धि समागतम् ॥ २९
एवमुक्त्वा बहुविधं ततस्तौ संनिपेततुः ।
समरे वालिसुग्रीवौ शालतालशिलायुधौ ॥ ३०
उभौ जघ्नतुरन्योन्यमुभौ भूमौ निपेततुः ।

---

18 T_2 om 18 (cf v l 17) — ^{c}) M_2 चपल (for वचन) T_1 स प्रोवाचाबलां त्वग्वी — ^{d}) T_1 $G_{1,4}$ M वानराधिपति पति

19 T_2 om 19^{abc} (cf v l 17), T_1 om 19 — ^{a}) K_4 D_1 °ऋतज्ञा ; G_1 स्य तज्ज्ञा (for रुतज्ञा) K_4 तां (for त्व) — ^{b}) K_4 पश्यन्बुद्ध्या समन्विता — ^{c}) $B_{1,4}$ Dn_2 D_4 G_3 केन चा°, $B_{2,3}$ D_1 केनाप्या° ; Dc D_2 G_4 M_2 केन वा°, G_2 केन ह्या , M_1 केनोपा° (for केनापा°) — ^{d}) K_1 मामैष, D_3 मयैष , $G_{1,4}$ ममैव (for ममैष)

20 ^{b}) K_3 °धिपप्रभ ; G_1 °धिपानना (cf 18^{b}) — ^{c}) S (except G_3) राजन् (for प्राज्ञा) — ^{d}) K_1 वाक्य (for सर्वं) — After 20, K_1 ins 1266*

21 K_1 om 21 — ^{a}) T_1 °राज (for °सत्त्वो) — T_1 om (hapl) 21^{c}–23^{b} — ^{c}) K_4 G_2 तुल्यारिर्मित्रतां, B_1 एकारिमि , B_2 सुग्रीवमि° — K_2 ins after 21 K_1 (which om 21), after 20

1266* श्रूयते दाशरथी रामो वने पितुरनुज्ञया ।
[Prior half hypermetric !]

23 T_1 om 23^{ab} (cf v l 21) — ^{a}) K_1 द्विविधश्च, K_2 विविधश्च, M_1 विविदश्च B_2 Dn $D_{3,4,6}$ G_3 चापि (for चैव) — ^{b}) B_1 om च T_2 $G_{1,2,4}$ हनूमांश्चैव वानर , M श्चापराजित — ^{c}) Dc_2 D_2 जांबुवान् — ^{d}) T_1 स्थिरा°, T_2 $G_{1,2}$ तथा ; G_4 तदा (for स्थिता)

24 ^{d}) B °बलाश्रया , Dn $D_{3,4,6}$ G_3 बलाश्रयात्, T_2 $G_{1,2,4}$ M व्यपाश्रया

25 ^{c}) T_2 वाली , $G_{1,2,4}$ ईर्ष्यात् (for ईर्षुः)

26 ^{a}) K_1 परुषवक्ता $B_{2,4}$ Dn $D_{3,4,6}$ G_3 तु (for स) — ^{c}) M_2 स्थितो Most N MSS °भ्यासे (for °भ्याशे)

27 ^{a}) K_4 असत्कृत , G_2 असकृत्तु K_4 त्वया (for मया) B Dn $D_{1,3-6}$ G_3 पूर्वं, T $G_{1,2,4}$ M_1 क्लीब (for मूढ) — ^{b}) B_{2-4} T_1 G_2 M_2 प्रिय — ^{c}) $K_{1,2}$ ज्ञातिभिरज्ञात्वा ; $B_{1,3}$ M_1 ज्ञासीति दुर्बुद्धे , T $G_{1,2,4}$ M_2 गच्छसि (T_1 M_2 गर्जसि) दुर्बुद्धे — ^{d}) Dc $D_{1,2}$ तव (for पुन) T $G_{1,2,4}$ कथ घोरे (T_1 -कार, G_1 कामो) रणे पुन

28 ^{a}) T_1 तेन (for प्राह) — For 28^{ab}, B_1 subst

1267* इत्युक्तस्तु जहासोच्चैः सुग्रीवो भ्रातरं प्रति ।
हेतुमद्वचनं भ्रात्रे प्रोवाचेद महात्मने ।

— ^{c}) S (except G_3) अमित्रघ्न

29 ^{ab}) K $B_{1,3,4}$ Dc Dn_1 $D_{1,2,4,5}$ transp दारस्य and राज्यस्य D_1 मे (for च) — ^{c}) $B_{2,4}$ Dn $D_{3,4}$ G_3 मे (for नु) — ^{d}) D_1 बुद्ध्वा (for विद्धि) K B_3 Dc $D_{2,5}$ [इ]दमागत, D_1 [अ]हमागत , T_1 समागत ; T_2 G_1 तवागत, $G_{2,4}$ कपीश्वर, M_2 स्वमागत

30 ^{b}) K_1 तौ तत (by transp) — $K_{1,2}$ T_1 om (hapl) 30^{c}–31^{b}, K_3 om 30^{c}–31^{d} — ^{d}) S (except G_3, T_1 om) साल (for शाल) Dn_2 n_3 $D_{3,4,6}$ G_2 °युधै (for युधौ)

उभौ ववल्गतुश्चित्रं मुष्टिभिश्च निजघ्नतुः ॥ ३१
उभौ रुधिरसंसिक्तौ नखदन्तपरिक्षतौ ।
शुशुभाते तदा वीरौ पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ ३२
न विशेषस्तयोर्युद्धे तदा कश्चन दृश्यते ।
सुग्रीवस्य तदा मालां हनूमान्कण्ठ आसजत् ॥ ३३
स मालया तदा वीरः शुशुभे कण्ठसक्तया ।
श्रीमानिव महाशैलो मलयो मेघमालया ॥ ३४
कृतचिह्नं तु सुग्रीवं रामो दृष्ट्वा महाधनुः ।
विचकर्ष धनुःश्रेष्ठं वालिमुद्दिश्य लक्ष्यवत् ॥ ३५
विस्फारस्तस्य धनुषो यन्त्रस्येव तदा बभौ ।
वितत्रास तदा वाली शरेणाभिहतो हृदि ॥ ३६
स भिन्नमर्माभिहतो वक्त्राच्छोणितमुद्वमन् ।
ददर्शावस्थितं राममारात्सौमित्रिणा सह ॥ ३७
गर्हयित्वा स काकुत्स्थं पपात भुवि मूर्छितः ।
तारा ददर्श तं भूमौ तारापतिमिव च्युतम् ॥ ३८
हते वालिनि सुग्रीवः किष्किन्धां प्रत्यपद्यत ।
तां च तारापतिमुखीं तारां निपतितेश्वराम् ॥ ३९
रामस्तु चतुरो मासान्पृष्ठे माल्यवतः शुभे ।
निवासमकरोद्धीमान्सुग्रीवेणाभ्युपस्थितः ॥ ४०
रावणोऽपि पुरीं गत्वा लङ्कां कामबलात्कृतः ।
सीतां निवेशयामास भवने नन्दनोपमे ।
अशोकवनिकाभ्याशे तापसाश्रमसंनिभे ॥ ४१
भर्तृस्मरणतन्वङ्गी तापसीवेषधारिणी ।
उपवासतपःशीला तत्र सा पृथुलेक्षणा ।
उवास दुःखवसतीः फलमूलकृताशना ॥ ४२
दिदेश राक्षसीस्तत्र रक्षणे राक्षसाधिपः ।

---

31 $K_{1\,2}$ T_{1} om 31^{ab} K_{3} om 31 (cf v l 30) — [a]) D_{c} D_{3} जग्मतुर् (for जघ्नतुर्) — [b]) T_{2} $G_{2\,4}$ उभौ तौ (T_{2} ते) संनिपेततु, G_{1} उभौ तौ संनिपेततु — D_{3} om (? hapl) 31^{cd} — [d]) T_{1} वि ; T_{2} $G_{1\,2\,4}$ [अ]भि (for नि)

32 [a]) K_{3} D_{1} M_{2} ससक्तौ, K_{4} B_{3} $G_{1\,2}$ °सिक्ताङ्गौ ; Dn_{3} सयुक्तौ — [b]) K_{3} D_{c} $D_{1\,2}$ क्षितौ — [c]) $K_{1\,4}$ M_{2} महावीरौ, T $G_{1\,2\,4}$ M_{1} रुषा वीरौ (for तदा वीरौ) — [d]) K_{1} किंशुकाविव पर्वतौ ; T_{1} M_{1} किंशुकाविव पुष्पितौ

33 [b]) K_{3} कश्चिन्न दृश्यते, D_{1} कश्चित्र° ; G_{4} किंचन दृ°, M_{1} कश्चन विद्यते — After 33^{ab} B_{3} D_{c} D_{2} ins
1268* प्रज्ञानार्थं तदा रामो निश्चित्य मनसा तदा ।
— [d]) K_{1-3} D_{1} कठम् (for कण्ठ) K_{3} S (except $G_{1\,3}$) आसृजत् (cf 34^{b})

34 [a]) S (except G_{3}) मालया स (by transp) $K_{3\,4}$ D_{1} ततो, T G_{2} M_{2} तया (for तदा) D_{4} वीर — [d]) S (except $G_{1\,3}$) हेम (for मेघ)

35 [a]) D_{6} च (for तु) — [b]) K_{3} महाहनु°, K_{4} बल°, B_{1} धनुर्धर, T_{2} $G_{1\,2\,4}$ महद्धनु° — [c]) D_{1} रोप्य लक्ष्य ; T_{2} $G_{1\,2\,4}$ चकर्ष च (for विचकर्ष) K_{1} धनु° मस्को ; D_{1} समुद्दिश्य ; T_{1} धनु सेषु — [d]) B_{3} लक्ष्यवित्, D_{6} T $G_{1\,2}$ लक्षयन् (D_{6} यत्), G_{4} लक्षण (for लक्ष्यवत्) K D_{c} D_{2} लक्ष्यमुद्दिश्य वालिन, D_{1} वालिन हेममालिन

36 [b]) K_{1} मन्त्रस्येव ; T_{2} $G_{1\,2\,4}$ वज्रस्येव — [c]) D_{1} निपपात, G_{2} चिक्षेप च (for वितत्रास) $K_{1\,3\,4}$ D_{c} $D_{1\,2}$ ततो (for तदा) — [d]) K_{4} भृश ; B_{4} Dn_{1} n_{3} [उ]रसि (for हृदि)

37 [a]) T_{2} $G_{1\,2\,4}$ तेन (for भिन्न) $B_{1\,3\,4}$ T_{1} M °मर्माभि(B_{4} वि)मुखो ; B_{2} Dn $D_{3\,4\,6}$ G_{3} हृदयो वाली — [b]) S (except G_{3}) मुखा (for वक्त्रा) — [c]) K_{1} [अ]वसथ, $G_{2\,4}$ [अ]प्रस्थित (for [अ]वस्थित) — [d]) $B_{1\,3}$ मात्रा ; $B_{2\,4}$ Dn $D_{3\,4\,6}$ G_{3} तत (for आरात्)

38 [a]) D_{1} धिगर्हयित्वा (for गर्हयित्वा स) K_{1} G_{4} तु, $K_{2\,4}$ D_{c3} D_{2} च (for स) — [d]) K_{1} °मिवोद्यत, K_{3}m मिव स्थित ; B_{3} Dn $D_{3\,4\,6}$ G_{3} °समौजस

39 [c]) $K_{1\,3\,4}$ $B_{1\,3\,4}$ D_{c} $D_{1\,2}$ T_{1} $G_{1\,2\,4}$ ताराधिपमुखीं (T_{2} $G_{2\,4}$ °खां)

40 [d]) $K_{1\,2}$ °भ्युपेक्षित ; B_{1} °भिसस्थित ; T_{1} नुपस्थित ; T_{2} $G_{1\,2\,4}$ भ्यवस्थित — After 40, D_{1} T_{1} ins an addl colophon (*adhy no* D_{1} 281, T_{1} 268)

41 Before 41, D_{1} ins मार्कंडेय उ ; T_{1} मार्कंडेय — [ab]) D_{1} [ऽ]थ (for ऽपि) S (except T_{2} G_{3}) लङ्कां गत्वा (by transp) K D_{1} sm 6 र्दित (for °त्कृत°) — [e]) Many N MSS भ्यासे, B_{1} °वासे

42 [a]) D_{1} दु खार्ता — [b]) $K_{1\,2}$ वेश — [c]) D_{6} उपवासतनु सीता — [d]) K D_{c} $D_{1\,2\,5}$ $G_{2\,4}$ तत सा ; $B_{1\,3\,4}$ Dn_{1} n_{3} D_{4} G_{3} तत्रास ; G_{1} तपसा $K_{1\,2}$ पृष्टलक्षणा, $B_{1\,3}$ T_{2} $G_{2\,4}$ पृथुलोचना — [e]) K_{4} दु°खा ; D_{1} दु°ख (for दु°ख) K_{2} B_{2} D_{c2} Dn_{1} n_{3} D_{6} $G_{1\,2\,4}$ वसतिं, Dn_{2} $D_{2\,4}$ वसतीं — [f]) K D_{c} $D_{1\,2\,5}$ जला°

लक्ष्मणश्च मया दृष्टो निरीक्षन्सर्वतो दिशः ॥ ६९
रुदती रुधिरार्द्राङ्गी व्याघ्रेण परिरक्षिता ।
असकृत्त्वं मया दृष्टा गच्छन्ती दिशमुत्तराम् ॥ ७०
हर्षमेष्यसि वैदेहि क्षिप्रं भर्तृसमन्विता ।
राघवेण सह भ्रात्रा सीते त्वमचिरादिव ॥ ७१
इति सा मृगशावाक्षी तच्छ्रुत्वा त्रिजटावचः ।
बभूवाशावती बाला पुनर्भर्तृसमागमे ॥ ७२
यावदभ्यागता रौद्राः पिशाच्यस्ताः सुदारुणाः ।
ददृशुस्तां त्रिजटया सहासीनां यथा पुरा ॥ ७३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुःषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६४ ॥

२६५

मार्कण्डेय उवाच ।
ततस्तां भर्तृशोकार्तां दीनां मलिनवाससम् ।
मणिशेषाभ्यलंकारां रुदतीं च पतिव्रताम् ॥ १
राक्षसीभिरुपास्यन्तीं समासीनां शिलातले ।
रावणः कामबाणार्तो ददर्शोपससर्प च ॥ २
देवदानवगन्धर्वयक्षकिंपुरुषैर्युधि ।
अजितोऽशोकवनिकां ययौ कन्दर्पमोहितः ॥ ३
दिव्याम्बरधरः श्रीमान्सुमृष्टमणिकुण्डलः ।
विचित्रमाल्यमुकुटो वसन्त इव मूर्तिमान् ॥ ४
स कल्पवृक्षसदृशो यत्नादपि विभूषितः ।

G_{2} हस्तिस्कधसमा° — ^{b}) Dc D_{2} T_{2} $G_{1\,2\,4}$ घृत° (for मधु°) — ^{d}) B Dn D_{3-6} G_{3} विधक्षु°, T $G_{1\,2\,4}$ M वि(T_{1} प्र)पश्यन् (for निरीक्षन्) K_{4} B Dn $D_{1\,3\,4\,6}$ T_{1} $G_{1\,4}$ °दिश (for दिशः)

70 ^{a}) B_{2} कर्षिता, T_{1} G_{4} रुदती

71 ^{a}) D_{5} भोक्ष्यसि (for एष्यसि) — ^{b}) B Dn $D_{3\,4\,6}$ G_{3} M भर्त्रा (for भर्तृ) — T $G_{2\,4}$ om 71^{cd} — ^{cd}) B_{2}m लक्ष्मणेन (for राघवेण) K Dc $D_{1\,2\,5}$ लक्ष्मणेन च सयुक्ता सीते भर्तृहिते रता, G_{1} M राघवेणेति वक्तव्या (G_{1} °णाभिपत्तव्या) सीता भर्तृहिते रता

72 ^{a}) $B_{1\,3}$ इत्येव, $B_{2\,4}$ Dn $D_{3\,4\,6}$ G_{3} इत्येतन् (for इति सा) — ^{c}) K_{4} बभूवाशाबला सा तु — ^{d}) S (except G_{3}) भर्तुरेव समागमे

73 ^{a}) S (except T_{2} G_{3}) तावद् (for यावद्) S (except T_{1} G_{3}) रौद्र्य (for रौद्रा) — ^{b}) S (except G_{3}) महारवा (for सुदारुणा°) — ^{c}) T_{1} G_{2} तास्, T_{2} हि (for ता) — ^{d}) K_{4} सह सीतां, T_{1} सुखासीनां S (except G_{3}) यथापुर

Colophon om in $K_{1\,2}$ — *Major parvan* Dn_{2} $G_{2\,4}$ आरण्य — *Sub parvan* N ($K_{1\,2}$ om) G_{3} (all om sub parvan name) mention only रामोपाख्यान, M_{1}, likewise, only रामायणोपाख्यान — *Adhy name* B_{4} त्रिजटास्वप्ननिवेदन, D_{1} त्रिजटावाक्य, M_{2} त्रिजटावाक्यसमाश्वास — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 278 (Dn_{3} 279), D_{1} 282, T_{1} 269, T_{2} G_{4} M (M_{2} *inf lin*) 268 (M_{2} orig 270), G_{1} 265, G_{2} 267 — *Śloka no* Dn 74, D_{1} 34

265

1 ^{b}) K_{2} सलिल (for मलिन) $K_{1\,3}$ Dc_{2} $D_{1\,2}$ °वाससां; T G_{4} M वाससीं; G_{2} वासिनीं — ^{d}) $K_{1\,3\,4}$ Dn_{3} $D_{1\,2}$ रुदतीं S (except G_{3}) स्म (for च)

2 ^{a}) B_{1} उपासतीं, Dc D_{2} अपश्यतीं (for उपास्यन्तीं)

3 ^{ab}) $K_{1\,4}$ °गधर्वैर् (for °गन्धर्व) T_{2} G_{3} पुरुषो रगै (for पुरुषैर्युधि) — ^{d}) B Dn D_{3-6} G_{3} °पीडित (for °मोहित)

4 ^{a}) B_{2} दिव्यायुधधर — ^{c}) T_{1} मरीचिमाला° (for विचित्रमाल्य) S (except $G_{2\,3}$) -मकुटो (for मुकुटो) — ^{d}) = Rām 5 22 29^{b}

5 = (var) Rām 5 22 29 — ^{a}) Dn_{1} D_{6} $_{6}$ G_{2} सु° न (for स) G_{1} सहितो (for °सदृशो) — ^{b}) D_{6} सु° (for त्रि°) — ^{c}) B_{2} °प्रतिमो (for °द्रुमवद्)

6 ^{a}) $K_{1\,2}$ सुमनुष्याया (for तनु°) — ^{c}) T_{1} ददर्श (for ददृशे)

श्मशानचैत्यद्रुमवद्भूषितोऽपि भयंकरः ॥ ५
स तस्यास्तनुमध्यायाः समीपे रजनीचरः ।
ददृशे रोहिणीमेत्य शनैश्चर इव ग्रहः ॥ ६
स तामामन्त्र्य सुश्रोणीं पुष्पकेतुशराहतः ।
इदमित्यब्रवीद्बालां त्रस्तां रौहीमिवाबलाम् ॥ ७
सीते पर्याप्तमेतावत्कृतो भर्तुरनुग्रहः ।
प्रसादं कुरु तन्वङ्गि क्रियतां परिकर्म ते ॥ ८
भजस्व मां वरारोहे महार्हाभरणाम्बरा ।
भव मे सर्वनारीणामुत्तमा वरवर्णिनि ॥ ९
सन्ति मे देवकन्याश्च राजर्षीणां तथाङ्गनाः ।
सन्ति दानवकन्याश्च दैत्यानां चापि योषितः ॥ १०
चतुर्दश पिशाचानां कोट्यो मे वचने स्थिताः ।
द्विस्तावत्पुरुषादानां रक्षसां भीमकर्मणाम् ॥ ११
ततो मे त्रिगुणा यक्षा ये मद्वचनकारिणः ।
केचिदेव धनाध्यक्षं भ्रातरं मे समाश्रिताः ॥ १२
गन्धर्वाप्सरसो भद्रे मामापानगतं सदा ।
उपतिष्ठन्ति वामोरु यथैव भ्रातरं मम ॥ १३
पुत्रोऽहमपि विप्रर्षेः साक्षाद्विश्रवसो मुनेः ।
पञ्चमो लोकपालानामिति मे प्रथितं यशः ॥ १४
दिव्यानि भक्ष्यभोज्यानि पानानि विविधानि च ।
यथैव त्रिदशेशस्य तथैव मम भामिनि ॥ १५
क्षीयतां दुष्कृतं कर्म वनवासकृतं तव ।
भार्या मे भव सुश्रोणि यथा मन्दोदरी तथा ॥ १६
इत्युक्ता तेन वैदेही परिवृत्य शुभानना ।
तृणमन्तरतः कृत्वा तमुवाच निशाचरम् ॥ १७
अशिवेनातिवामोरूरजस्रं नेत्रवारिणा ।
स्तनावपतितौ बाला सहितावभिवर्षती ।
उवाच वाक्यं तं क्षुद्रं वैदेही पतिदेवता ॥ १८
असकृद्वदतो वाक्यमीदृशं राक्षसेश्वर ।
विषादयुक्तमेतत्ते मया श्रुतमभाग्यया ॥ १९

---

7 ^{c}) G1 3 4 M एत्य (for इति) Dn D4 8 वाक्य (for बालां) — ^{d}) K Dc D1 3 5 त्रस्तां व्याकुललोचनां; T1 सत्रस्तामिव रोहिणीं; T (T1 orig) G1 3 om 4 त्रस्तां मृगवधूमिव

8 ^{b}) G1 M अनुक्रम (for अनुग्रह°) — ^{c}) G1 4 M2 कुरु प्रसाद (by transp) — ^{d}) K1 3 4 B1 3 T1 M1 प्रति (for परि) K1 D1 च (for ते)

9 ^{d}) K3 Dc2 Dn3 n3 D1 T1 G1 वरवर्णिनी

10 ^{a}) S (except G3) दानव (for मे देव°) — B3 om (hapl) 10^{bc} — ^{b}) K1 2 4 देव (for राज) K3 B (B3 om) Dc Dn D2–6 G3 गन्धर्वाणां च योषित° — K3 G4 M2 om 10^{cd} — ^{cd}) T G1 2 M1 तासामग्र्य विशालाक्षि सर्वासां मे भवोत्तमा

11 ^{a}) B3 T1 M पिशाचीनां — ^{b}) T2 G1 4 M वचसि (for वचने) — ^{d}) K1 2 भीमरूपिणां

12 ^{a}) K1 2 तत्र (for ततो) Dc2 D2 T1 द्वि (for त्रि°) — ^{b}) T2 G2 4 मे (for मद्°)

13 ^{a}) D1 यक्षे (for भद्रे) — ^{b}) K1 D3 (by corr) मामासनगत सदा (D3 सदा), D1 नानापानगत सदा, T1 मां विमानगत सदा

14 K3 om 14^{a}–15^{b} — ^{b}) T2 मुनि° (for मुने) — ^{c}) D1 पचम

15 K3 om 15^{ab} (cf v l 14) — ^{b}) D3 तु (for च) — ^{c}) K1 B1 D1 त्रिदिवेशस्य, Dc D2 त्रिदशेन्द्रस्य — ^{d}) T2 G2 4 M2 भज (for मम) K2 B Dc2 Dn1 n3 D1–6 भाविनि (for भामिनि)

16 ^{a}) D3 दुष्कर (for दुष्कृत) T1 धर्मं (for कर्म) — ^{b}) Dc D2 °गत (for °कृत) K1 2 तथा (for तव) — 16^{c} = 1 67 1^{c} 3 251 18^{a}, 262 34^{c}, etc — ^{d}) T2 G2 4 M महोदरी (for मन्दो°)

17 ^{b}) K1 सुशोभना (for शुभा°) — 17^{cd} = (var) Rām 3 56 1^{cd} 5 21 3^{ab}

18 ^{a}) T2 अर्दितैव; G1 अशीतेन; G2 अर्दितस्य; G4 अर्दितेन (for अशिवेन) T2 G2 4 हि, G1 [प्]र (for [अ]ति) — ^{b}) T2 असकृत् (for अजस्र) — ^{c}) K1 3 4 Dc D1 2 पीनौ (for बाला) — ^{d}) B2 4 D (except D1 3) G1 सहताव् (for सहिताव्) D1 अपि (for अभि) B2 D1 °वर्षति — After 18^{cd}, S (except G3) ins

1270* व्यवस्थाप्य कथंचित्सा विषादादतिमोहिता ।
[T1 G1 M रुदती गिर (for अतिमोहिता)]

— ^{e}) T G1 2 4 रावण (for वाक्य त) K1 क्रुद्ध (for क्षुद्र)

19 ^{b}) K2–4 Dc2 D1 राक्षसेश्वर°, D3 6 सेरिस, T1 साधम, G1 मेश्वर — ^{c}) K4 अधर्म°, T1 न याचे, M विवाद (for विषाद) — ^{d}) K3 क्षणम्; G1 चैवम् (for

तद्भद्रसुख भद्रं ते मानसं विनिवर्त्यताम् ।
परदारास्म्यलभ्या च सततं च पतिव्रता ॥ २०
न चैवोपयिकी भार्या मानुषी कृपणा तव ।
विवशां धर्षयित्वा च कां त्वं प्रीतिमवाप्स्यसि ॥ २१
प्रजापतिसमो विप्रो ब्रह्मयोनिः पिता तव ।
न च पालयसे धर्मं लोकपालसमः कथम् ॥ २२
भ्रातरं राजराजानं महेश्वरसखं प्रभुम् ।
धनेश्वरं व्यपदिशन्कथं त्विह न लज्जसे ॥ २३
इत्युक्त्वा प्रारुदत्सीता कम्पयन्ती पयोधरौ ।
शिरोधरां च तन्वङ्गी मुखं प्रच्छाद्य वाससा ॥ २४
तस्या रुदत्या भामिन्या दीर्घा वेणी सुसंयता ।
ददृशे स्वसिता स्निग्धा काली व्यालीव मूर्धनि ॥ २५
तच्छ्रुत्वा रावणो वाक्यं सीतयोक्तं सुनिष्ठुरम् ।
प्रत्याख्यातोऽपि दुर्मेधाः पुनरेवाब्रवीद्वचः ॥ २६
काममङ्गानि मे सीते दुनोतु मकरध्वजः ।
न त्वामकामां सुश्रोणीं समेष्ये चारुहासिनीम् ॥ २७
किं नु शक्यं मया कर्तुं यत्त्वमद्यापि मानुषम् ।
आहारभूतमस्माकं राममेवानुरुध्यसे ॥ २८
इत्युक्त्वा तामनिन्द्याङ्गीं स राक्षसगणेश्वरः ।
तत्रैवान्तर्हितो भूत्वा जगामाभिमतां दिशम् ॥ २९
राक्षसीभिः परिवृता वैदेही शोककर्शिता ।
सेव्यमाना त्रिजटया तत्रैव न्यवसत्तदा ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६५ ॥

श्रुतम्) K1 अनार्यया, D1 अयोग्यया (for अभाग्यया)

20 a) K3 4 B1 T2 G2 4 M °मुख (for °सुख) — b) K1 D2 G1 विनिवर्ततां, G2 °वृत्यता — c) K1 2 D1 न, G2 4 M2 हि (for [अ]स्मि) K1 2 D1 [अ]स्मि (for च) — d) D8 M2 सतत

21 a) K1 चैव पावकी; K2 चैवैतादृशी, K3 4 Dc1 D3 6 T2 चैवोपयिकी, B2 चैवौपायिकी, B4 चैवौपयिका, Dc2 चैवापायिकी, D2 एवोपयिकी — b) G1 मनुष्या (for मानुषी) K4 कृपणा तथा, G2 4 तव राक्षस (for कृपणा तव) — c) K Dc D1 2 मा, B3 तु (for च) T2 विहर्षां घर्मयित्वा च — d) G1 शांतिम् (for प्रीतिम्)

22 c) T2 G2 स्व (for च) B1 सर्वं (for धर्मं) — d) K1 3 4 Dc2 D1 2 5 पालोपम° (for °पालसम)

23 a) K1 राजराजस्वे, K3 °राजस्व; D1 यक्षराज त, T G1 2 4 राजराज च, M °राज त्व — b) K1 °सम विभुः; B1 °समप्रभ, Dc1 सम प्रभु, Dc2 D3 °सम प्रभ (for °सख प्रभुम्) — d) K1 2 इत्थ, K3 Dc D1 2 5 हि त्व, K4 त्व हि, D8 त्व ह (for त्विह)

24 a) B4 सारुदत्; Dc2 G1 M2 प्ररुदत् — b) Dc D2 कपयतौ — d) K4 D1 पाणिना (for वाससा)

25 a) T2 तस्यां K B1 Dc Dn2 n3 D2 3 T1 G1 M रुदत्या, T2 रुदत्या B D (except Dn1) G2 M1 भाविन्या, T2 भामिन्यां — b) K3 4 B1 3 Dc D2 G4 M2 दीर्घे (for दीर्घा) B1 वेगा (for वेणी) K1 2 सुशोभना, B1 समुद्यता, Dn2 D2 सुसयुता — c) Dc D2 स्थगिता, D3 स्वमिता, T2 मविपा, G1 2 4 M2 सास्मिता (for स्व°) — d) Dc2 Dn3 कला, T2 कृष्णा (for काली) G1 2 4 M व्याली कालीव (by transp)

26 a) B Dn D3 4 6 G3 M1 श्रुत्वा तद् (by transp) — b) K1 3 4 D1 T G2 4 M अनि°, G1 तु नि° (for सुनि°)

27 b) K3 धुनोतु, Dn3 D1 3 S (except G3) दुनोति — c) K1 4 B1 3 4 Dc Dn2 n3 D1 2 4 T1 G1 M सुश्रोणि — d) K1 4 B1 3 4 Dc1 D2 T2 M °हासिनि

28 a) K1 न; K3 Dc2 T1 G3 M तु (for नु) — b) D1 मानुषीं — c) D1 आहारभूताम् — d) B1 [अ]नुबुध्यसे; D1 °राध्यसे

29 a) B1 इत्युक्त्वा चानवद्यागीं — b) K3 B Dc1 Dn D2–4 6 G3 M °महेश्वर; G1 जनेश्वर° — c) G2 [अ]वरितो (for [अ]न्तर्हितो) — d) B2 जगामाभीप्सितां दिश; Dc °माभिहत शुभ, D2 °माभिहित शुभे

30 b) K1 जानकी (for वैदेही) K1–3 B1 2 4 Dn2 n3 शोककर्षिता — c) B2 सात्व्य (for सेव्य) — d) D3 4 G3 तया (for तदा)

Colophon — *Major parvan* K1 2 Dn2 G3 4 आरण्य — *Sub parvan* N G3 (all our sub parvan name) mention only रामो(K2 B2 श्रीरामो)पाख्यान; M2, likewise, only रामायणोपाख्यान — *Adhy name* M2 सीताप्रार्थन — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 279 (Dn3 280), D1 283 T1 270, T2 G4 M (M2 inf lin) 269 (M2 orig 271), G1 266, G2 268 — *Śloka no* Dn1 n3 D1 31

२६६

मार्कण्डेय उवाच ।
राघवस्तु ससौमित्रिः सुग्रीवेणाभिपालितः ।
वसन्माल्यवतः पृष्ठे ददर्श विमलं नभः ॥ १
स दृष्ट्वा विमले व्योम्नि निर्मलं शशलक्षणम् ।
ग्रहनक्षत्रताराभिरनुयातममित्रहा ॥ २
कुमुदोत्पलपद्मानां गन्धमादाय वायुना ।
महीधरस्थः शीतेन सहसा प्रतिबोधितः ॥ ३
प्रभाते लक्ष्मणं वीरमभ्यभाषत दुर्मनाः ।
सीतां संस्मृत्य धर्मात्मा रुद्धां राक्षसवेश्मनि ॥ ४
गच्छ लक्ष्मण जानीहि किष्किन्धायां कपीश्वरम् ।
प्रमत्तं ग्राम्यधर्मेषु कृतघ्नं स्वार्थपण्डितम् ॥ ५
योऽसौ कुलाधमो मूढो मया राज्येऽभिषेचितः ।
सर्ववानरगोपुच्छा यमृक्षाश्च भजन्ति वै ॥ ६
यदर्थं निहतो वाली मया रघुकुलोद्वह ।
त्वया सह महाबाहो किष्किन्धोपवने तदा ॥ ७
कृतघ्नं तमहं मन्ये वानरापसदं भुवि ।
यो मामेवंगतो मूढो न जानीतेऽद्य लक्ष्मण ॥ ८
असौ मन्ये न जानीते समयप्रतिपादनम् ।
कृतोपकारं मां नूनमवमन्याल्पया धिया ॥ ९
यदि तावदनुद्युक्तः शेते कामसुखात्मकः ।
नेतव्यो वालिमार्गेण सर्वभूतगतिं त्वया ॥ १०
अथापि घटतेऽस्माकमर्थे वानरपुंगवः ।
तमादायैहि काकुत्स्थ त्वरावान्भव मा चिरम् ॥ ११
इत्युक्तो लक्ष्मणो भ्रात्रा गुरुवाक्यहिते रतः ।

266

1 K_4 T_2 G_1 om the ref — ^{a}) B_{1-3} Dn $D_{3\ 4\ 8}$ G_3 M_1 सहसौ° (for तु ससौ) — ^{c}) =(var) 61^d K_1 °पूजित — ^{c}) = Rām 4 28 1^c — ^{d}) $B_{1\ 2\ 4}$ Dn_1 n_2 $D_{1\ 4-6}$ M_1 ददृशे (for ददर्श)

2 ^{a}) $B_{1\ 3}$ विपुले, T_1 G_1 विमल (for विमले) — ^{b}) $K_{1\ 3\ 4}$ Dc $D_{1\ 2}$ विमल (for निर्मल) B_2 S (except G_3) शशलाञ्छन, $D_{1\ 2}$ (by corr) शशिलक्षण

3 ^{a}) T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ M_2 गधेन — ^{b}) $K_{3\ 4}$ Dc $D_{1\ 2}$ गधान् (for गन्धम्) $G_{1\ 2}$ गधमादनवायुना — ^{cd}) Dn_3 T_2 महीधरस्य ; T_1 °धर स° Dc D_2 पीतेन (for शी°) $G_{1\ 2}$ M_2 transp शीतेन and सहसा

4 ^{b}) G_1 दुःखित° (for दुर्मना) — ^{c}) B_2 तां सस्मृत्य च ध°

5 ^{a}) $K_{1\ 2}$ गच्छ जानीहि सौमित्रे — ^{c}) $K_{1\ 4}$ Dc $D_{1\ 2}$ प्रसक्त (for प्रमत्त) K_4 धर्मेण (for धर्मेषु) — D_4 om 5^d–21^d — ^{d}) Dc D_2 प्रसक्त (for कृतघ्न)

6 D_4 om 6 (of v l 5) — ^{b}) K_1 [अ]रण्ये (for राज्ये) — ^{c}) $K_{1\ 2}$ Dc D_1 $G_{1\ 2\ 4}$ M_2 सर्वे (for सर्व-) — ^{d}) D_2 ये मृषा च ; T_2 $G_{2\ 4}$ M_2 ऋक्षाश्चैन (for यमृक्षाश्च) K Dc $D_{1\ 2\ 5}$ [अ]पि भेजिरे (for भजन्ति वै)

7 D_4 om 7 (of v l 5) — ^{a}) K_4 धीमान् (for वाली) — ^{d}) D_1 M_1 तथा ; $G_{2\ 4}$ M_2 पुरा (for तदा)

8 D_4 om 8 (of v l 5) — ^{a}) K_1 तदह (for तमह) — ^{b}) K_3 S (except G_3) वानरापशद — ^{c}) K_1 $_4$ G_4 M_2 °गत, Dc D_2 T_1 गते (for गतो) — ^{d}) $K_{1\ 2}$ जानाति (for जानीते), cf v l 9

9 D_4 om 9 (cf v l 5) — ^{a}) K $D_{1\ 5}$ व्यतिरिक्त, B_3 Dc D_2 T $G_{2\ 4}$ योसौ मन्ये (for असौ मन्ये) K_{1-3} D_1 न जानाति, cf v l 8 — ^{b}) B Dc Dn $D_{2\ 3\ 5}$ G_3 प्रतिपालन — ^{c}) K_2 Dc_2 D_2 मा (for मां) — ^{d}) S (except T_2 G_3) अवमत्य B_1 [आ]त्मपौरुष ; $B_{3\ 4}$ T_1 [अ]ल्पमेधया (for [अ]ल्पया धिया)

10 D_4 om 10 (of v l 5) — ^{a}) T_2 अनायत्त (for अनुद्युक्त) — ^{b}) K_1 Dc D_2 कामवशानुग ; $K_{3\ 4}$ °वशात्मक ; B_2 सुखाशया — ^{d}) K_4 Dc_2 T_1 M_1 °गतिस्तु (for गतिं) K_4 त्वय (for त्वया) K_3 °गत तदा, D_1 गतेन वै

11 D_4 om 11 (of v l 5) — ^{a}) K Dc $D_{1-3\ 5}$ T_1 G_1 अथ वा ; B_4 तथापि (for अथापि) D_3 चेष्ट , G_1 त्वर° (for घट°) — ^{b}) $K_{1\ 3}$ D_1 कृत्ये (for अर्थे) — ^{c}) K_2 $B_{1\ 2\ 4}$ Dn $D_{3\ 5\ 6}$ T_1 G_3 यैव ; B_3 M_1 °य हि (for यैहि)

12 D_4 om 12 (of v l 5) — ^{b}) K_1 ततो वाक्ये, K_2 गुरुवाक्ये — K_3 om (hapl) 12^{cdef} — ^{d}) T $G_{1\ 2\ 4}$ गण (for गुण) — ^{f}) K_1 [अ]निवेदित (for [अ]नि-

प्रतस्थे रुचिरं गृह्य समार्गणगुणं धनुः ।
किष्किन्धाद्वारमासाद्य प्रविवेशानिवारितः ॥ १२
सक्रोध इति तं मत्वा राजा प्रत्युद्ययौ हरिः ।
तं सदारो विनीतात्मा सुग्रीवः प्लवगाधिपः ।
पूजया प्रतिजग्राह प्रीयमाणस्तदर्हया ॥ १३
तमब्रवीद्रामवचः सौमित्रिरकुतोभयः ।
स तत्सर्वमशेषेण श्रुत्वा प्रह्वः कृताञ्जलिः ॥ १४
सभृत्यदारो राजेन्द्र सुग्रीवो वानराधिपः ।
इदमाह वचः प्रीतो लक्ष्मणं नरकुञ्जरम् ॥ १५
नास्मि लक्ष्मण दुर्मेधा न कृतघ्नो न निर्घृणः ।
श्रूयतां यः प्रयत्नो मे सीतापर्येषणे कृतः ॥ १६
दिशः प्रस्थापिताः सर्वे विनीता हरयो मया ।
सर्वेषां च कृतः कालो मासेनागमनं पुनः ॥ १७
यैरियं सवना साद्रिः सपुरा सागराम्बरा ।
विचेतव्या मही वीर सग्रामनगराकरा ॥ १८
स मासः पञ्चरात्रेण पूर्णो भवितुमर्हति ।
ततः श्रोष्यसि रामेण सहितः सुमहत्प्रियम् ॥ १९
इत्युक्तो लक्ष्मणस्तेन वानरेन्द्रेण धीमता ।
त्यक्त्वा रोषमदीनात्मा सुग्रीवं प्रत्यपूजयत् ॥ २०
स रामं सहसुग्रीवो माल्यवत्पृष्ठमास्थितम् ।
अभिगम्योदयं तस्य कार्यस्य प्रत्यवेदयत् ॥ २१
इत्येवं वानरेन्द्रास्ते समाजग्मुः सहस्रशः ।
दिशस्तिस्रो विचित्याथ न तु ये दक्षिणां गताः ॥ २२
आचख्युस्ते तु रामाय महीं सागरमेखलाम् ।
विचितां न तु वैदेह्या दर्शनं रावणस्य वा ॥ २३
गतास्तु दक्षिणामाशां ये वै वानरपुंगवाः ।

वारित)

13 D4 om 13 (cf v l 5) — a) Dn2 n3 D3 6 T1 G3 M1 इव (for इति) K1 2 त लक्ष्य, D1 मत्वा स (for त मत्वा) — d) B2 T2 प्लवगेश्वर°, G1 2 4 °गोत्तम — f) D5 सदा ह्रिया (for तदर्हया)

14 D4 om 14 (cf v l 5), D1 om 14c–15b — 14b=3 267 16d — c) K1 पूर्वम् (for सर्वम्) T1 विशेषेण — d) K1 प्राह (for प्रह्व) S (except G3) शुश्राव हरिपुगव

15 D4 om 15, D1 om 15ab (cf v l 5, 14) — ab) B2 वानरेश्वर (for राधिप°) S (except G3) सभृत्यस्त तदा प्रह्व स वानरगणाधिप — d) B1 2 नरपुगव, T G2 4 M वानरर्षभ ; G1 कपिपुगव

16 D4 om 16 (cf v l 5) — b) B Dn D3 5 6 G3 नाकृतज्ञो (for न कृतघ्नो) — d) K1 सीतापर्यक्षणे रत ; G1 °न्वेषणकौतुक

17 D4 om 17 (cf v l 5) — a) M1 सर्वा (for सर्वे) — b) S (except G3 M2) समर्था (for विनीता) — d) S (except G3) मासोऽभ्या(T1 G1 °सो ह्या)गमने पुन

18 a) D5 तैर् (for यैर्) K D1 5 सनगा, M1 ससरित्, M2 सपुरा (for सवना) — b) M सवना (for सपुरा) — c) K1 3 4 Dc2 D1 2 मही सर्वा, G2 4 महा वीर — d) K4 समम°

19 D4 om 19 (cf v l 5) — c) T1 M2 तत्र (for तत)

20 D4 om 20 (cf v l 5) — ab) T2 G2 4 transp लक्ष्मण° and वानरे°

21 D4 om 21 (cf v l 5) — b) K1 2 हिम° (for माल्य) K1 B2 G4 पृष्ठमाश्रित, K3 4 Dc D1 2 5 G1 M पृष्ठ(D1 प्रस्थ)वासिन T1 गिरिपृष्ठनिवासिन — c) B2 कार्यं (for तस्य) T2 G3 4 M2 अभिगम्येदमतस्य

22 a) K Dc D1 2 5 अत्रांतरे वानरेंद्रा , T G1 2 4 इत्येव वादिन(T1 वदत)स्तस्य, M इत्येव ते वानरेंद्रा — After 22a, G1 ins

1271* आयाता वानरास्तदा ।
दिशस्तिस्रो वानरेन्द्रा°

— b) T1 वानरेंद्रा (for समा) T2 G2 4 आयाता वान रास्तदा (T2 °था) (=line 1 of 1271*) — c) K4 विवि च्याथ ; B1 विचिस्याथ — d) Dc2 D1 2 4 च (for तु) T1 दिश (for गता°)

23 D4 om 23–31 — a) B4 Dc2 D3 आचक्षुस K1 Dc2 D2 तेथ, K2 B1–3 Dc1 Dn D3 5 6 G2 तत्र; K4 तेत्र ; D1 T G2 4 ते च, G1 तेपि (for ते तु) K1 रामस्य — b) Dc2 D1 3 T1 G1 मही °मेखला (Dc2 D1 °मेखलां) — c) D3 T G1 4 विचिता, D5 निचिता K1 2 4 Dc D1 2 S (except G3 M1) च (for तु) — d) K1 2 4 D5 D1 2 च (for वा)

24 D4 om 24 (cf v l 23) — a) B1 वं ; Dc2

आशावांस्तेषु काकुत्स्थः प्राणानार्तोऽप्यधारयत् ॥ २४
द्विमासोपरमे काले व्यतीते प्लवगास्ततः ।
सुग्रीवमभिगम्येदं त्वरिता वाक्यमब्रुवन् ॥ २५
रक्षितं वालिना यत्तत्स्फीतं मधुवनं महत् ।
त्वया च प्लवगश्रेष्ठ तद्भुङ्क्ते पवनात्मजः ॥ २६
वालिपुत्रोऽङ्गदश्चैव ये चान्ये प्लवगर्षभाः ।
विचेतुं दक्षिणामाशां राजन्प्रस्थापितास्त्वया ॥ २७
तेषां तं प्रणयं श्रुत्वा मेने स कृतकृत्यताम् ।
कृतार्थानां हि भृत्यानामेतद्भवति चेष्टितम् ॥ २८
स तद्रामाय मेधावी शशंस प्लवगर्षभः ।
रामश्चाप्यनुमानेन मेने दृष्टां तु मैथिलीम् ॥ २९
हनूमत्प्रमुखाश्चापि विश्रान्तास्ते प्लवंगमाः ।
अभिजग्मुर्हरीन्द्रं तं रामलक्ष्मणसंनिधौ ॥ ३०
गतिं च मुखवर्णं च दृष्ट्वा रामो हनूमतः ।
अगमत्प्रत्ययं भूयो दृष्टा सीतेति भारत ॥ ३१
हनूमत्प्रमुखास्ते तु वानराः पूर्णमानसाः ।
प्रणेमुर्विधिवद्रामं सुग्रीवं लक्ष्मणं तथा ॥ ३२
तानुवाचागतान्रामः प्रगृह्य सशरं धनुः ।
अपि मां जीवयिष्यध्वमपि वः कृतकृत्यता ॥ ३३
अपि राज्यमयोध्याया कारयिष्याम्यहं पुनः ।
निहत्य समरे शत्रूनाहृत्य जनकात्मजाम् ॥ ३४
अमोक्षयित्वा वैदेहीमहत्वा च रिपून्रणे ।
हृतदारोऽवधूतश्च नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ ३५
इत्युक्तवचनं रामं प्रत्युवाचानिलात्मजः ।
प्रियमाख्यामि ते राम दृष्टा सा जानकी मया ॥ ३६
विचित्य दक्षिणामाशां सपर्वतवनाकराम् ।
श्रान्ताः काले व्यतीते स्म दृष्टवन्तो महागुहाम् ॥ ३७
प्रविशामो वयं तां तु बहुयोजनमायताम् ।

D_2 ते (for तु) — ^{c}) $K_{1, 3, 4}$ B_1 तेन (for तेषु) — ^{d}) K_3 [ऽ]थ ; K_4 D_1 T_2 $G_{1, 2, 4}$ M_2 ऽपय ; B_4 Dn $D_{3, 6}$ T_1 G_3 [ऽ]म्य (for ऽप्य°)

25 D_4 om 25 (cf v l 23) K_2 om 25^{a}–26^{b} — ^{a}) K (K_2 om) D_1 T_2 G_2 M द्विमासपरमे, T_1 G_1 °से परमे — ^{b}) K_1 वानरा (for प्लवगा) — ^{c}) G_1 °गत्वा (for °गम्य) — ^{d}) Dc D_2 G_1 त्वरित (for ता)

26 D_4 om 26, K_2 om 26^{ab} (cf v l 23, 25) — ^{a}) M_2 यत्ते (for यत्तत्) — ^{c}) T_2 वानर° (for प्लवग)

27 D_4 om 27 (cf v l 23) — ^{b}) K_2 प्लवगेश्वरा, T_1 गर्षभ — ^{c}) T_1 विचेरुर् (for विचेतु)

28 D_4 om 28 (cf v l 23) — ^{a}) Dn_3 T_2 G_3 तत्प्रणय; Dn_1 n_2 D_1 अ(D_1 स्व)पनय; T_1 $G_{1, 2, 4}$ M सप्रणय G_1 वाक्य (for श्रुत्वा) — ^{b}) T $G_{2, 4}$ M स मेने (by transp) $K_{1, 3}$ सत् (for स) G_1 श्रुत्वा मेने कृतार्थता — ^{c}) K_4 भद्रानाम् (for भृत्यानाम्) — ^{d}) M_1 जीवति (for भवति)

29 D_4 om 29 (cf v l 23) — ^{d}) T_1 दृष्टां मेने (by transp) K $D_{1, 5}$ दृष्टा (for दृष्टां) K D_1 M स्म, T_2 $G_{1, 2, 4}$ च (for तु) $D_{3, 5}$ मैथिली

30 D_4 om 30 (cf v l 23) — ^{a}) = (var) 32^{a} Some MSS हनुमत् — ^{b}) T_2 $G_{1, 2, 4}$ विश्रुता (for विश्रान्ता) — ^{c}) $K_{1, 3, 4}$ Dc $D_{1, 2}$ प्रति°, M उप (for अभि) Dc D_2 हरीन् त, T_1 गिरींद्र, $G_{2, 4}$ हरीश, M_1 हरींद्रास् (for हरीन्द्र) K_4 Dc D_2 तु, S (except G_3) ते (for त)

31 D_4 om 31 (cf v l 23) — ^{b}) S (except G_3) रामो दृष्ट्वा (by transp) — ^{c}) $K_{1, 3}$ D_1 अगच्छत् (for अगमत्)

32 T_1 om 32 — ^{a}) =(var) 30^{a} K_1 हरींद्र, some MSS हनुमत्° (for हनूमत्) — ^{c}) B_{1-3} G_1 M रामे (for राम) — ^{d}) Dc_2 D_3 G_3 तदा (for तथा) B_{1-3} T_2 G_1 M_2 सुग्रीवे लक्ष्मणे तथा (T_2 G_1 तदा)

33 ^{a}) K_3 Dc_2 तम् (for तान्) K Dc $D_{1-3, 5}$ ततो, Dn_1 n_3 [आ]नतान् (for [आ]गतान्) — ^{b}) T_2 $G_{1, 2, 4}$ रुचिर (for सशर)

34 ^{c}) K_{1-3} D_5 T_1 M शत्रुम् (for शत्रून्)

35 ^{b}) K_{1-3} रिपु रणे; B D G_3 रणे रिपून् (D_3 °पु) (by transp) K_4 अहित्वाचरित रणे; G_4 हत्वा मम रिपून्रणे

36 ^{c}) $B_{1, 2}$ प्रियामाख्याति ते राम — ^{d}) $K_{1, 3}$ D_5 $G_{1, 2, 4}$ M [आ]र्या (for सा) T_2 दृष्टार्या जानकीमह

37 ^{a}) K_4 विचिन्त्य (for विचित्य) — ^{c}) G_1 तु (for स्म) — ^{d}) T_1 महीं शुभा; T_2 $G_{1, 2, 4}$ महीगुहां

38 ^{a}) B_1 प्राविशाम ; T_2 G_2 M विशामश्च, G_1 विशतश्च ; G_4 विश्राम्य च S (except G_3) स्म (for तु) — ^{c}) $G_{1, 2, 4}$

अन्धकारां सुविपिनां गहनां कीटसेविताम् ॥ ३८
गत्वा सुमहदध्वानमादित्यस्य प्रभां ततः ।
दृष्टवन्तः स्म तत्रैव भवनं दिव्यमन्तरा ॥ ३९
मयस्य किल दैत्यस्य तदासीद्वेश्म राघव ।
तत्र प्रभावती नाम तपोऽतप्यत तापसी ॥ ४०
तया दत्तानि भोज्यानि पानानि विविधानि च ।
भुक्त्वा लब्धबलाः सन्तस्तयोक्तेन पथा ततः ॥ ४१
निर्याय तस्मादुद्देशात्पश्यामो लवणाम्भसः ।
समीपे सह्यमलयौ दर्दुरं च महागिरिम् ॥ ४२
ततो मलयमारुह्य पश्यन्तो वरुणालयम् ।
विषण्णा व्यथिताः खिन्ना निराशा जीविते भृशम् ॥ ४३
अनेकशतविस्तीर्णं योजनानां महोदधिम् ।
तिमिनक्रझषावासं चिन्तयन्तः सुदुःखिताः ॥ ४४
तत्रानशनसंकल्पं कृत्वासीना वयं तदा ।
ततः कथान्ते गृध्रस्य जटायोरभवत्कथा ॥ ४५
ततः पर्वतशृङ्गाभं घोररूपं भयावहम् ।
पक्षिणं दृष्टवन्तः स्म वैनतेयमिवापरम् ॥ ४६
सोऽस्मानतर्कयद्भोक्तुमथाभ्येत्य वचोऽब्रवीत् ।
भोः क एष मम भ्रातुर्जटायोः कुरुते कथाम् ॥ ४७
संपातिर्नाम तस्याहं ज्येष्ठो भ्राता खगाधिपः ।
अन्योन्यस्पर्धयारूढावावामादित्यसंसदम् ॥ ४८
ततो दग्धाविमौ पक्षौ न दग्धौ तु जटायुषः ।
तदा मे चिरदृष्टः स भ्राता गृध्रपतिः प्रियः ।
निर्दग्धपक्षः पतितो ह्यहमस्मिन्महागिरौ ॥ ४९
तस्यैवं वदतोऽस्माभिर्हतो भ्राता निवेदितः ।
व्यसनं भवतश्चेदं संक्षेपाद्वै निवेदितम् ॥ ५०
स संपातिस्तदा राजञ्श्रुत्वा सुमहदप्रियम् ।
विषण्णचेताः पप्रच्छ पुनरस्मानरिंदम ॥ ५१
कः स रामः कथं सीता जटायुश्च कथं हतः ।
इच्छामि सर्वमेवैतच्छ्रोतुं प्लवगसत्तमाः ॥ ५२

M_1 साधकारां (for अन्ध°) T_1 M_1 सुविपुलां
39 ^{a}) G_1 गत्वा सह महध्वान — ^{c}) K_4 $D_{1\,3}$ च (for स्म)
40 ^{b}) Dn_3 $D_{1\,4}$ G_1 तदा सद्वेश्म रा° — ^{d}) K_4 तपस्तप्यति
41 ^{b}) T_1 फलानि (for पानानि) — ^{c}) K_4 चैव (for सन्तस्) — ^{d}) K_4 D_3 गता (for तत)
42 ^{b}) S (except G_3) पश्याम (for °मो) Dc_1 T_1 लवणाभस — ^{c}) $B_{2\,4}$ सह्यमलयोर्, G_2 ह्यस्य मलयौ — ^{d}) K_1 दुदुर, Dc D_2 दर्दुरश्च, D_1 दुर्धर, S (except G_3 M_2) दर्दर $K_{1\,2}$ तथा (for महा)
43 ^{c}) $K_{1\,2}$ क्षुण्णा, K_4 भिन्ना (for खिन्ना) — ^{d}) K_1 जीविते भवान्, K_2 D_1 °तेभवन्, K_3 °तेभव; D_5 °ते ध्रुव, G_1 °ते वय (for °ते भृशम्)
44 ^{a}) $G_{2\,4}$ झषाकीर्णं
45 ^{a}) K_3 B_1 अत्र, T_1 तदा (for तत्र) — ^{b}) $K_{1\,3\,4}$ Dc $D_{1\,2}$ तदा (Dc D_2 °तो) वय, T_2 $G_{1\,3\,4}$ वय तत (for वय तदा) — ^{c}) S (except G_3 M_2) भवत् (for तत॰) T_2 $G_{2\,4}$ -कथाया (for कथान्ते)
46 ^{a}) $K_{1\,2}$ Dc D_2 सकाश; B_2 शृगाभिर्, Dn_3 °शृगाभ्या — ^{c}) K_4 च (for स्म)
47 ^{b}) K_4 अथोपेत्य, G_2 अत्याभ्येत्य (for अथाभ्येत्य) T_1 च सो (for वचो) K_1 अह त्यक्तमितोऽब्रवीत्, K_3 Dc $D_{1\,2}$ अथैत्य (D_1 तान्) कुपितो° — K_3 om 47^c–48^d
48 K_3 om 48 (cf v l 47) — ^{b}) B_1 भ्राता ज्येष्ठ॰ (by transp) — ^{c}) B_1 मूढौ, D_3 नूढौ (*sup lin* रूढौ) (for [आ]रूढौ) — ^{d}) K_1 आदित्यसपदां, K_2 Dc D_2 M_1 °सपद, K_4 D_1 sm T_1 °मडल, B_4 °सत्पद; D_3 °सत्तम, D_6 °मक्षय
49 ^{a}) T $G_{1\,2\,4}$ तदा (for ततो) — ^{b}) K_4 च; Dc_2 D_2 तौ (for तु) — ^{c}) D_1 तस्य, T_2 $G_{1\,2\,4}$ तस्मात् (for तदा) S (except G_3) तु (for स) — ^{d}) B_3 ततो (for भ्राता) K_4 स्वय (for प्रिय) — ^{e}) K_3 निदग्ध — ^{f}) D_1 अहम्, T_1 [अ]प्यहम् (for ह्यहम्) — After 49, S (except G_3) ins
1272* द्रष्टु वीर न शक्नोमि भ्रातर वै जटायुषम् ।
50 ^{a}) K_1 भ्रातुर् (for [अ]स्माभिर्)
51 ^{a}) S (except T_1 G_3) सपातिस्तु (for स सपातिस्) T_1 ततो (for तदा) — ^{b}) =1 1 95^b, 44 2^b $K_{1\,4}$ G_1 स, T_1 तु (for सु) B_1 विधिवद् (for सुमहद्) — ^{c}) D_1 विखिन्नचेता — ^{d}) K_3 Dc_2 T_1 $G_{1\,2}$ °दम (for °दम)
52 ^{a}) K_1 Dc $D_{2\,3}$ कस्य, K_4 D_1 T कश्च, $B_{1\,3\,4}$ य स, B_3 कथ (for क स) K_3 कथ सीता जटायुश्च — K_4 om 52^c–53^b — ^{c}) K_1 [इ]द (for [ए]तत्) — ^{d}) $G_{1\,4}$

तस्माहं सर्वमेवैतं भवतो व्यसनागमम् ।
प्रायोपवेशने चैव हेतुं विस्तरतोऽब्रुवम् ॥ ५३
सोऽस्मानुत्थापयामास वाक्येनानेन पक्षिराट् ।
रावणो विदितो मह्यं लङ्का चास्य महापुरी ॥ ५४
दृष्टा पारे समुद्रस्य त्रिकूटगिरिकन्दरे ।
भवित्री तत्र वैदेही न मेऽस्त्यत्र विचारणा ॥ ५५
इति तस्य वचः श्रुत्वा वयमुत्थाय सत्वराः ।
सागरप्लवने मन्त्रं मन्त्रयामः परंतप ॥ ५६
नाध्यवस्यद्यदा कश्चित्सागरस्य विलङ्घने ।
ततः पितरमाविश्य पुप्लुवेऽहं महार्णवम् ।
शतयोजनविस्तीर्णं निहत्य जलराक्षसीम् ॥ ५७
तत्र सीता मया दृष्टा रावणान्तःपुरे सती ।
उपवासतपःशीला भर्तृदर्शनलालसा ।
जटिला मलदिग्धाङ्गी कृशा दीना तपस्विनी ॥ ५८
निमित्तैस्तामहं सीतामुपलभ्य पृथग्विधैः ।
उपसृत्याब्रुवं चार्यामभिगम्य रहोगताम् ॥ ५९
सीते रामस्य दूतोऽहं वानरो मारुतात्मजः ।
त्वद्दर्शनमभिप्रेप्सुरिह प्राप्तो विहायसा ॥ ६०
राजपुत्रौ कुशलिनौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।
सर्वशाखामृगेन्द्रेण सुग्रीवेणाभिपालितौ ॥ ६१
कुशलं त्वाब्रवीद्रामः सीते सौमित्रिणा सह ।
सखिभावाच्च सुग्रीवः कुशलं त्वानुपृच्छति ॥ ६२
क्षिप्रमेष्यति ते भर्ता सर्वशाखामृगैः सह ।
प्रत्ययं कुरु मे देवि वानरोऽस्मि न राक्षसः ॥ ६३
मुहूर्तमिव च ध्यात्वा सीता मां प्रत्युवाच ह ।
अवैमि त्वां हनूमन्तमविन्ध्यवचनादहम् ॥ ६४
अविन्ध्यो हि महाबाहो राक्षसो वृद्धसंमतः ।
कथितस्तेन सुग्रीवस्त्वद्विधैः सचिवैर्वृतः ॥ ६५

पुंगवा॰ (for सत्तमा) B_1 श्रोतु व्यसनमागत

53 K_4 B_1 om 53^{ab} (for K_4 cf v l 52) — [a]) $K_{1, 3}$ M_2 [इ]म, K_3 D_c $D_{1, 2, 5}$ T_1 G_1 M_1 [इ]द, B (B_1 om) D_n $D_{3, 4, 6}$ G_3 [ए]तद्, T_2 [इ]ह (for [ए]त) — [c]) T_2 वापि, $G_{1, 2, 4}$ चापि (for चैव) — [d]) B D_n $D_{3, 4, 6}$ G_3 विस्तरशो (for तो) K_4 B_4 D_c D_2 ध्रुव (for ऽब्रुवम्)

54 [a]) T_2 $G_{1, 2, 4}$ आश्वासया (for उत्थापया) — [b]) D_{n2} $G_{1, 3}$ [अ]न्येन (for [अ]नेन)

55 [c]) T_1 वसती; G_4 भवती (for भवित्री) — [d]) K D_c $D_{1, 2, 5}$ [ऽ]त्रास्ति (for ऽस्त्यत्र)

56 [a]) $K_{1, 3, 4}$ D_c $D_{1, 2}$ ततस् (for इति) — [b]) T_1 सादरा (for सत्वरा) M_2 वयमुत्थापयत्वरा — [c]) K_2 B_1 D (except D_1) G_3 सागरक्रमणे; K_3 रामप्रवणे; K_4 B_{2-4} राक्रमणे — [d]) S (except T_2 G_3) मन्त्रयाम B_4 D_5 परस्पर (for परंतप)

57 [a]) K $D_{1, 5}$ T_2 नाध्यगच्छद्, B_4 नाध्यवस्यद् (for नाध्य) K_{1-3} D_6 T_1 तदा; $B_{1, 2}$ मुदा (for यदा) — [b]) K_{1-3} [अ]ति; D_c D_2 [ए]व; D_1 [अ]पि (for वि) N G_3 लङ्घन K_4 सागरस्यास्य वै भिल (sic) — [c]) $K_{2, 3}$ D_5 तदा (for तत) $B_{1, 2, 4}$ D_c D_2 उद्दिश्य (for आविश्य) — [d]) B_1 सुस्तुवे (for पुप्लुवे) K_1 बल (for र्णवम्) T_1 पुप्लुवे लवणार्णव — [e]) G_2 विस्तीर्णां

58 [ab]) = Rām 5 65 11^{cd} D_1 स्थिता (for सती) — 58^{d} = (var) 3 61 118′

59 [b]) B_1 तपस्विनीं (for पृथग्विधैः) — [c]) M_2 ॰गम्य (for सृत्य) D_{c2} D_2 [अ]ब्रव; T_1 G_2 M_1 [अ]ब्रुवन्; G_4 [अ]ब्रवीन्; M_2 [अ]ब्रवन् (for [अ]ब्रुव) K_2 $D_{1, 5}$ वाक्यम्, B_1 पादाव्, T_1 आर्याम् (om च), T_2 $G_{2, 4}$ M_2 न्यायाद्, G_1 स्मार्याम्; M_1 आयाद् (for चार्याम्) D_c D_2 उपसृत्याब्रुवत्यायाद् — [d]) K_2 D_c D_1 वाच (for गम्य)

60 [b]) T_1 मारुतात्मजवानर — [cd]) T_2 transp अभि and इह

62 [a]) D_{c2} D_2 त्वां ब्र, D_1 T_2 $G_{1, 2, 4}$ चाम॰ (for त्वाब्र) — [d]) D_1 T_2 G_1 चा (for त्वा)

63 [a]) $K_{1, 2, 4}$ D_{c2} $D_{1, 5}$ आगमिष्यति (for क्षिप्रमेष्यति) — [b]) S (except G_3 M_3) वृत (for सह) — T_2 $G_{2, 4}$ om (hapl) 63^{c}–65^{d} — [c]) M विश्वास (for प्रत्यय) — [d]) K_1 T_1 [ऽ]ह (for ऽस्मि)

64 T_2 $G_{2, 4}$ om 64 (cf v l 63) — [a]) $K_{1, 2}$ D_{c2} D_2 G_1 तु; K_4 B_{2-4} $D_{1, 3}$ G_3 M_2 सद्, B_1 मा, T_1 सा (for च) — [c]) T_1 M_2 अवैहि K_3 M त्वा (for त्वां) — [d]) K_1 D_3 T_1 अविध्य, K_4 अवध्य, G_1 अवध्य (for अविन्ध्य) T_1 इह (for अहम्)

65 T_2 $G_{2, 4}$ om 65 (cf v l 63) — [a]) K_4 G_1 अवध्यो, D_3 अविध्यो, T_1 अरण्ये (for अविन्ध्यो) $K_{2, 3}$ D_1 T_1 ॰भागो (for बाहो) — [c]) G_1 अधीत (for

गम्यतामिति चोक्त्वा मां सीता प्रादादिमं मणिम् ।
धारिता येन वैदेही कालमेतमनिन्दिता ॥ ६६
प्रत्ययार्थं कथां चेमां कथयामास जानकी ।
क्षिप्तामिषीकां काकस्य चित्रकूटे महागिरौ ।
भवता पुरुषव्याघ्र प्रत्यभिज्ञानकारणात् ॥ ६७
श्रावयित्वा तदात्मानं ततो दग्ध्वा च तां पुरीम् ।
संप्राप्त इति तं रामः प्रियवादिनमर्चयत् ॥ ६८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षट्षष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६६ ॥

२६७

मार्कण्डेय उवाच ।
ततस्तत्रैव रामस्य समासीनस्य तैः सह ।
समाजग्मुः कपिश्रेष्ठाः सुग्रीववचनात्तदा ॥ १
वृतः कोटिसहस्रेण वानराणां तरस्विनाम् ।
श्वशुरो वालिनः श्रीमान्सुषेणो राममभ्ययात् ॥ २
कोटीशतवृतौ चापि गजो गवय एव च ।
वानरेन्द्रौ महावीर्यौ पृथक्पृथगदृश्यताम् ॥ ३
षष्टिकोटिसहस्राणि प्रकर्षन्प्रत्यदृश्यत ।
गोलाङ्गूलो महाराज गवाक्षो भीमदर्शनः ॥ ४
गन्धमादनवासी तु प्रथितो गन्धमादनः ।

कथित°) — ^{d}) G_1 त्वद्विध T_1 सह (for वृत)

66 ^{a}) G_2 मा सीता (for चोक्त्वा मा) $K_{1\ 3}$ मा (for मा) — Dc_1 om (hapl) 66^{b}-67^{a} — ^{b}) G_2 तदा (for सीता) M इद (for इमं) — ^{c}) Dn_3 [अ]नेन (for येन) — ^{d}) $B_{1\ 3}$ Dc_2 D_2 G_1 एतद्; $G_{2\ 4}$ एनम् (for एतम्)

67 Dc_1 om 67^{a} (cf v l 66) — ^{a}) K_4 चैनां; D_1 वै मा (for चेमा) — ^{b}) B_1 कार° (for कथ°) — ^{c}) $B_{2\ 4}$ Dn $D_{1\ 3\ 6}$ $G_{1\ 3}$ काकाय, D_2 काकुत्स (for काकस्य) — ^{d}) T_2 चित्रकूटगिरौ तदा — ^{e}) $G_{2\ 4}$ ममाके (for भवता) — After 67, S (except G_3) ins

1273* एकाक्षी विकल काक सुदुष्टात्मा कृतश्च वै ।

68 ^{a}) T_1 M_2 महा°, M_1 [अ]हमा° (for तदा°) K Dc $D_{1\ 2\ 5}$ अथात्मान श्राह(K$_{1\ 2}$ दर्श)यित्वा; B Dn $D_{3\ 4\ 6}$ G_3 श्राहयित्वाहमा(B_4 °त्वा महा)त्मान — ^{b}) K Dc $D_{1\ 2\ 5}$ दग्ध्वा ता च पुरीं तत (K$_{1\ 2}$ पुन) — ^{c}) $G_{2\ 4}$ सप्राप्तोस्मीति — ^{d}) K_{1-3} B Dc D_6 °दिनमा(B_1 दी सम)र्चयत्

Colophon — *Major parvan* $K_{1\ 2}$ Dn_2 $G_{2\ 4}$ आरण्य — *Sub parvan* $K_{1\ 3}$ B D G_3 M_2 (all om sub parvan name) mention only रामो(M_2 रामायणो) पाख्यान — *Adhy name* B_4 हनूमद्वाक्य — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 280 (Dn_3 281) D_2 284, T_1 271, T_2 G_4 M (M_2 after corr) 270 (M_1 orig 272), G_1 267, G_2 269 — *Śloka no* Dn 71, D_1 70

267

1 T_2 om the ref — ^{a}) T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ तस्य (for तत्र) — ^{cd}) $G_{1\ 2\ 4}$ कपिवरा (for °श्रेष्ठा°), and तत (for तदा)

2 ^{a}) K D (except Dn_2 $D_{1\ 2}$) G_3 M_2 कोटी° (for कोटि°) — ^{b}) K_3 B Dn_2 $D_{2\ 3\ 6}$ T_2 G_3 तप° (for तर°) — ^{c}) $G_{2\ 4}$ वानर (for वालिन) — ^{d}) Dc D_2 $G_{2\ 4}$ अभ्यगात्

3 ^{a}) K_3 B_2 Dn D_6 °शतवृतो, K_4 °समावृतश्च K_3 $B_{1\ 3\ 4}$ Dc B_2 Dc Dn $D_{2\ 6}$ वा (for च) — ^{b}) K_{1-3} $B_{1\ 3\ 4}$ Dc D_2 गयो (for गजो) — ^{c}) T_2 $G_{1\ 3\ 4}$ महाबाहू — ^{d}) $K_{1\ 2}$ D_1 [अ]दृश्येतां पृथक्पृथक् — After 3, T_1 ins

1274* कुमुदोऽपि महावीर्य प्लवगर्षभसत्तम ।

4 ^{a}) $K_{1\ 2\ 4}$ $B_{1\ 3\ 4}$ Dc D_2 T_1 G_1 M षष्टिं कोटिसह स्राणि (M °णा) — ^{b}) B_4 कर्षन्स (for प्रकर्षन्) — ^{c}) D_4 T_1 महारूपो (for राज) — ^{d}) K_{1-3} D_1 भीमविक्रम; D_4 नाम वानर°

5 ^{a}) K Dc $D_{1\ 5}$ M_2 च (for तु) — ^{b}) K_2 D_3 प्रस्थितो — ^{c}) K_3 कोटीसहस्रमुख्याना, B Dc Dn $D_{3-4\ 6}$

कोटीसहस्रमुग्राणां हरीणां समकर्षत ॥ ५
पनसो नाम मेधावी वानरः सुमहाबलः ।
कोटीर्दश द्वादश च त्रिंशत्पञ्च प्रकर्षति ॥ ६
श्रीमान्दधिमुखो नाम हरिवृद्धोऽपि वीर्यवान् ।
प्रचकर्ष महत्सैन्यं हरीणां भीमतेजसाम् ॥ ७
कृष्णानां मुखपुण्ड्राणामृक्षाणां भीमकर्मणाम् ।
कोटीशतसहस्रेण जाम्बवान्प्रत्यदृश्यत ॥ ८
एते चान्ये च बहवो हरियूथपयूथपाः ।
असंख्येया महाराज समीयू रामकारणात् ॥ ९
शिरीषकुसुमाभानां सिंहानामिव नर्दताम् ।
श्रूयते तुमुलः शब्दस्तत्र तत्र प्रधावताम् ॥ १०
गिरिकूटनिभाः केचित्केचिन्महिषसंनिभाः ।
शरदभ्रप्रतीकाशाः पिष्टहिङ्गुलकाननाः ॥ ११
उत्पतन्तः पतन्तश्च प्लवमानाश्च वानराः ।
उद्धुन्वन्तोऽपरे रेणून्समाजग्मुः समन्ततः ॥ १२
स वानरमहालोकः पूर्णसागरसंनिभः ।
निवेशमकरोत्तत्र सुग्रीवानुमते तदा ॥ १३
ततस्तेषु हरीन्द्रेषु समावृत्तेषु सर्वशः ।
तिथौ प्रशस्ते नक्षत्रे मुहूर्ते चाभिपूजिते ॥ १४
तेन व्यूढेन सैन्येन लोकानुद्वर्तयन्निव ।
प्रययौ राघवः श्रीमान्सुग्रीवसहितस्तदा ॥ १५
मुखमासीत्तु सैन्यस्य हनूमान्मारुतात्मजः ।
जघनं पालयामास सौमित्रिरकुतोभयः ॥ १६
बद्धगोधाङ्गुलित्राणौ राघवौ तत्र रेजतुः ।
वृतौ हरिमहामात्रैश्चन्द्रसूर्यौ ग्रहैरिव ॥ १७
प्रबभौ हरिसैन्यं तच्छालतालशिलायुधम् ।
सुमहच्छालिभवनं यथा सूर्योदयं प्रति ॥ १८
नलनीलाङ्गदक्राथमैन्दद्विविदपालिता ।

कोटी(D_c D_3 टी°; D_5 टिं)शतसहस्राणां (D_n D_6 °णि), D_5 सहस्राण्युग्राणां

6 b) T_1 समदृश्यत (for सुमहा) — c) K_3 B_3 D_c कोटिर्, T G_1 M कोट्यो (for कोटीर्) $G_{3, 4}$ कोट्यो द्विर्द्वा दशस्त्रिंशत् — d) K_{2-4} D_{c1} D_5 T G_1 M त्रिंशत्पञ्च च कर्षति (K_3 °त) B_2 D_{n2} n_3 $D_{1, 3}$ त्रिंशतश्च (D_{n2} n_3 °त च) प्रकर्षति, T_1 त्रिंशत च महाबल; $G_{3, 4}$ पञ्च पञ्च च कर्षति

7 b) K_2 $B_{2, 3}$ D_n D_{3-6} G_3 [ऽ]ति (for ऽपि) — c) B_1 प्रकर्षयन् (for प्रचकर्ष) K_2 $B_{1, 2, 4}$ D G_3 महा (for महत्)

8 a) $K_{1, 4}$ D_c D_2 $G_{1, 2, 4}$ मुखपाण्डूनाम्, B_2 सुरपुत्राणाम्, D_1 मुखमुद्राणाम् — b) K_1 कपीनां; B_1 T_1 $G_{2, 4}$ मृगाणा, G_1 हरीणां (for ऋक्षाणां) — c) B_2 °सहस्राणां, T_2 सहस्राणि — d) D_{c2} D_3 जाम्बुवान्

9 d) $K_{3, 4}$ D_{c2} D_5 समेयू; D_1 सर्वे ते (for समीयू) $K_{1, 2}$ समीपे राममभ्ययु (K_2 °भ्ययात्)

10 a) B D (except $D_{1, 6}$) G_3 गिरिकूटनिभांगानां; T_2 शिरीषकुसुमाभासां — b) D_2 अपि (for इव) $K_{1, 2}$ B $D_{2, 4, 6}$ G_3 गर्जतां, D_1 दर्शं (for नर्दं)

11 a) B_4 महाराज, D_1 गिरीगूढ — b) T_1 केचिज्जलधरोपमा° — c) $K_{1, 2, 4}$ D_6 शरगर्भप्रकाशाश्च; D_1 G_3 M शारदाभ्र° — d) B D (except $D_{1, 6}$) T_1 G_2 केचिद्धिंगुल (T_1 °लि)कानना, T_2 $G_{1, 2, 4}$ पिष्ट(G_1 पृष्ट, M पिलु) हिंगुलि

12 a) $G_{2, 4}$ उत्प्लवत प्लवतश्च — c) K_1 उद्धवतो; K_3 $D_{1, 4}$ $G_{3, 4}$ M उद्धून्वतो, D_c D_3 उद्भमतो (for उद्धुन्वन्तो) D_c D_3 पुरे, T_1 वने, T_2 $G_{1, 3, 4}$ रणे (for ऽपरे) $K_{1, 3, 4}$ D_{c2} $D_{1, 2}$ S (except G_3) रेणु (for रेणून्) — d) D_c D_3 सहस्रश (for सम°)

13 a) B_4 तद् (for स) B D_c D_n D_1 (inf lin as in text) $_{3, 5}$ महासैन्य° ($B_{1, 4}$ °न्य) — b) $B_{1, 4}$ °सागरसनिभ, G_1 पूर्वसागरसनिभ — c) M_2 निवासम् (for निवेशम्) — d) K_3 तत (for तदा)

14 b) M_2 °वर्तेषु (for °वृत्तेषु) — d) T_1 वा (for च) $K_{1, 2}$ चापि शोभने, D_1 चाभिपूजने, S (except T_2 G_3) चापि पूजिते

16 a) M_2 मुख आ (for मुखमा) B_2 D_1 च (for तु) — b) $K_{3, 4}$ D_c D_{n3} $D_{1, 3}$ हनुमान् — 16^d = 3 266 14^b

17 b) B D_n $D_{3, 4, 6}$ T_2 G जग्मतु (for रेजतु) — c) $K_{1, 4}$ °मात्यैश्च, D_{c2} D_2 मन्त्रैश्च

18 a) B_1 तु (for तत्) — b) K_4 B D_{n1} n_3 $D_{1, 3}$ शालताल (as in text), the rest सालताल° — c) K_4 D_{c2} D_3 सुमहान् (for सुमहत्) T_2 G_3 वारि° (for शालि°)

19 cd) K_4 T $G_{1, 2, 4}$ सा (for सु°) M सत प्रसस्थे

गम्यतामिति चोक्त्वा मां सीता प्रादादिमं मणिम् ।
धारिता येन वैदेही कालमेतमनिन्दिता ॥ ६६
प्रत्ययार्थं कथां चेमां कथयामास जानकी ।
क्षिप्तामिषीका काकस्य चित्रकूटे महागिरौ ।
भवता पुरुषव्याघ्र प्रत्यभिज्ञानकारणात् ॥ ६७
श्रावयित्वा तदात्मानं ततो दग्ध्वा च तां पुरीम् ।
संप्राप्त इति तं रामः प्रियवादिनमर्चयत् ॥ ६८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षट्षष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६६ ॥

२६७

मार्कण्डेय उवाच ।
ततस्तत्रैव रामस्य समासीनस्य तैः सह ।
समाजग्मुः कपिश्रेष्ठाः सुग्रीववचनात्तदा ॥ १
वृतः कोटिसहस्रेण वानराणां तरस्विनाम् ।
श्वशुरो वालिनः श्रीमान्सुषेणो राममभ्ययात् ॥ २
कोटीशतवृतौ चापि गजो गवय एव च ।
वानरेन्द्रौ महावीर्यौ पृथक्पृथगदृश्यताम् ॥ ३
षष्टिकोटिसहस्राणि प्रकर्षन्प्रत्यदृश्यत ।
गोलाङ्गूलो महाराज गवाक्षो भीमदर्शनः ॥ ४
गन्धमादनवासी तु प्रथितो गन्धमादनः ।

कथित) — ^{d}) G_1 त्वद्विध T_1 सह (for वृत)

66 ^{a}) G_2 मा सीता (for चोक्त्वा मा) $K_{1, 3}$ मा (for मां) — Dc_1 om (hapl) 66^{b}-67^{a} — ^{b}) G_3 तदा (for सीता) M इद (for इम) — ^{c}) Dn_3 [अ]नेन (for येन) — ^{d}) $B_{1, 3}$ Dc_2 D_3 G_1 एतद्; $G_{2, 4}$ एनम् (for एतम्)

67 Dc_1 om 67^{a} (cf v l 66) — ^{a}) K_4 चैना, D_1 वै मा (for चेमा) — ^{b}) B_1 कार° (for कथ°) — ^{c}) $B_{3, 4}$ Dn $D_{1, 3, 6}$ $G_{1, 3}$ काकाय, D_2 काकुस्त (for काकस्य) — ^{d}) T_2 चित्रकूटगिरौ तदा — ^{e}) $G_{2, 4}$ ममाके (for भवता) — After 67, S (except G_3) ins

1273* एकाक्षी विकल काक सुदुष्टात्मा कृतश्च वै ।

68 ^{a}) T_1 M_2 महा°, M_1 [अ]हमा° (for तदा) K Dc $D_{1, 2, 5}$ अथात्मान श्राह(K$_{1, 2}$ दर्श)यित्वा, B Dn $D_{3, 4, 6}$ G_3 श्राहयित्वाहमा(B_4 °त्वा महा)त्मान — ^{b}) K Dc $D_{1, 2, 5}$ दग्ध्वा ता च पुरीं तत (K$_{1, 2}$ पुन) — ^{c}) $G_{2, 4}$ सप्राप्तोस्मीति — ^{d}) K_{1-3} B Dc D_6 °दिनमा(B_1 दी सम)र्चयत्

Colophon — *Major parvan* $K_{1, 2}$ Dn_2 $G_{2, 4}$ आरण्य — *Sub parvan* $K_{1, 3}$ B D G_3 M_2 (all om sub parvan name) mention only रामो(M_2 रामायणो) पाख्यान — *Adhy name* B_4 हनूमद्वाक्य — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 280 (Dn_3 281), D_1 284, T_1 271, T_2 G_4 M (M_2 after corr) 270 (M_2 orig 272), G_1 267, G_2 269 — *Śloka no* Dn 71, D_1 70

267

1 T_2 om the ref — ^{a}) T_1 $G_{1, 2, 4}$ तस्य (for तत्र) — ^{cd}) $G_{1, 2, 4}$ कपिवरा (for °श्रेष्ठा°), and तत (for तदा)

2 ^{a}) K D (except Dn_2 $D_{1, 2}$) G_3 M_2 कोटी (for कोटि°) — ^{b}) K_3 B Dn_2 $D_{2, 3, 6}$ T_2 G_3 तप (for तर°) — ^{c}) $G_{2, 4}$ वानर (for वालिन) — ^{d}) Dc D_3 $G_{2, 4}$ अभ्यगात्

3 ^{a}) K_3 B_2 Dn D_6 शतवृतो, K_4 समावृतश्च K_3 B_2 Dc Dn $D_{2, 6}$ वा (for च) — ^{b}) K_{1-3} $B_{1, 3, 4}$ Dc D_3 गयो (for गजो) — ^{c}) T_2 $G_{1, 2, 4}$ महाबाहू — ^{d}) $K_{1, 2}$ D_1 [अ]दृश्येतां पृथक्पृथक् — After 3, T_1 ins

1274* कुमुदोऽपि महावीर्य प्लवगर्षभसत्तम ।

4 ^{a}) $K_{1, 2, 4}$ $B_{1, 3, 4}$ Dc D_2 T_1 G_1 M षष्टिं कोटिसहस्राणि (M °णा) — ^{b}) B_4 कर्षन्स (for प्रकर्षन्) — ^{c}) T_1 महारूपो (for राज) — ^{d}) K_{1-3} D_1 भीमविक्रम , D_5 नाम वानर°

5 ^{a}) K Dc $D_{1, 5}$ M_2 च (for तु) — ^{b}) K_2 D_5 प्रस्थितो — ^{c}) K_3 कोटीसहस्रमुख्यानां, B Dc Dn $D_{2-4, 6}$

कोटीसहस्रमुग्राणां हरीणां समकर्षत ॥ ५
पनसो नाम मेधावी वानरः सुमहाबलः ।
कोटीर्दश द्वादश च त्रिंशत्पञ्च प्रकर्षति ॥ ६
श्रीमान्दधिमुखो नाम हरिवृद्धोऽपि वीर्यवान् ।
प्रचकर्ष महत्सैन्यं हरीणां भीमतेजसाम् ॥ ७
कृष्णानां मुखपुण्ड्राणामृक्षाणां भीमकर्मणाम् ।
कोटीशतसहस्रेण जाम्बवान्प्रत्यदृश्यत ॥ ८
एते चान्ये च बहवो हरियूथपयूथपाः ।
असंख्येया महाराज समीयू रामकारणात् ॥ ९
शिरीषकुसुमाभानां सिंहानामिव नर्दताम् ।
श्रूयते तुमुलः शब्दस्तत्र तत्र प्रधावताम् ॥ १०
गिरिकूटनिभाः केचित्केचिन्महिषसंनिभाः ।
शरदभ्रप्रतीकाशाः पिष्टहिङ्गुलकाननाः ॥ ११
उत्पतन्तः पतन्तश्च प्लवमानाश्च वानराः ।
उद्धुन्वन्तोऽपरे रेणून्समाजग्मुः समन्ततः ॥ १२
स वानरमहालोकः पूर्णसागरसंनिभः ।
निवेशमकरोत्तत्र सुग्रीवानुमते तदा ॥ १३
ततस्तेषु हरीन्द्रेषु समावृत्तेषु सर्वशः ।
तिथौ प्रशस्ते नक्षत्रे मुहूर्ते चाभिपूजिते ॥ १४
तेन व्यूढेन सैन्येन लोकानुद्वर्तयन्निव ।
प्रययौ राघवः श्रीमान्सुग्रीवसहितस्तदा ॥ १५
मुखमासीत्तु सैन्यस्य हनूमान्मारुतात्मजः ।
जघनं पालयामास सौमित्रिरकुतोभयः ॥ १६
बद्धगोधाङ्गुलित्राणौ राघवौ तत्र रेजतुः ।
वृतौ हरिमहामात्रैश्चन्द्रसूर्यौ ग्रहैरिव ॥ १७
प्रबभौ हरिसैन्यं तच्छालतालशिलायुधम् ।
सुमहच्छालिभवनं यथा सूर्योदयं प्रति ॥ १८
नलनीलाङ्गदक्राथमैन्दद्विविदपालिता ।

कोटी(Do D2 °टी°; D5 टिं)शतसहस्राणा (Dn D6 °णि), D6 सहस्राण्युग्राणां

6 b) T1 समदृश्यत (for सुमहा) — c) K3 B3 Do कोटिर्; T G1 M कोट्यो (for कोटीर्) G3 4 कोट्यो द्विर्दो दशस्त्रिशत् — d) K3–4 Do1 D5 T G1 M त्रिंशत्पच च कर्षति (K3 त) B3 Dn2 n3 D1 3 त्रिंशतश्च (Dn2 n3 °स च) प्रकर्षति; T1 त्रिशत च महाबल, G2 4 पच पच च कर्षति

7 b) K2 B2 3 Dn D5–6 G3 [ऽ]ति (for ऽपि) — c) B1 प्रकर्षयन् (for प्रचकर्ष) K3 B1 2 4 D G3 महा (for महत्)

8 a) K1 4 Do D2 G1 2 4 मुखपाण्डुनाम्; B2 सुरपुत्राणाम्, D1 मुखमुद्राणाम् — b) K1 कपीनां, B1 T1 G2 4 मृगाणा; G1 हरीणां (for ऋक्षाणा) — c) B2 °सहस्राणां, T2 सहस्राणि — d) Dc2 D2 जांबुवान्

9 d) K3 4 Dc2 D5 समेयू, D1 सर्वे ते (for समीयू) K1 2 समीपे राममभ्ययु (K2 °भ्ययात्)

10 a) B D (except D1 5) G3 गिरिकूटनिभांगाना; T2 शिरीषकुसुमाभासा — b) D2 अपि (for इव) K1 2 B D2 4 6 G3 गर्जतां; D1 दर्शं (for नर्दं)

11 a) B4 महागज, D1 गिरीगूढ° — b) T1 केचिज्जलधरोपमा — c) K1 2 4 D5 शरगर्भप्रकाशाश्च, D1 G2 M शारदाभ्र — d) B D (except D1 5) T1 G2 केचिद्धिंगुल(T1 °लि)कानना, T2 G1 2 4 पिष्ट(G1 पृष्ट, M पिलु)-हिंगुलि°

12 a) G2 4 उत्प्लवत प्लवतश्च — c) K1 उद्धवतो, K3 D1 4 G2 4 M उद्धून्वतो, Do D2 वद्गमतो (for उद्धुन्वन्तो) Dc D2 पुरे, T1 वने, T2 G1 2 4 रणे (for ऽपरे) K1 3 4 Dc2 D1 2 S (except G3) रेणु (for रेणून्) — d) Do D2 सहस्रश (for सम°)

13 a) B4 तद् (for स) B Do Dn D1 (inf lin as in text) 2 3 महासैन्य (B1 4 °न्य) — b) B1 4 °सागरसनिभ, G1 पूर्वसागरसंनिभ — c) M2 निवासम् (for निवेशम्) — d) K3 तत (for तदा)

14 b) M2 वर्तेषु (for वृत्तेषु) — d) T1 वा (for च) K1 2 चापि शोभने, D1 चाभिपूजने, S (except T2 G3) चापि पूजिते

16 a) M2 मुख आ (for मुखमा) B2 D1 च (for तु) — b) K3 4 Do Dn3 D1 2 हनुमान् — 16d = 3 266 14b

17 b) B Dn D3 4 6 T2 G जग्मतु (for रेजतु) — c) K1 4 °मात्यैश्, Dc2 D2 मन्त्रैश्

18 a) B1 तु (for तत्) — b) K4 B Dn1 n3 D1 3 शालताल° (as in text) the rest सालताल° — c) K4 Dc2 D2 सुमहान् (for सुमहत्) T2 G3 वारि° (for शालि°)

19 cd) K4 T G1 3 4 सा (for सु-) M तत· प्रतस्थे

ययौ सुमहती सेना राघवस्यार्थसिद्धये ॥ १९
विविवत्सुप्रशस्तेषु बहुमूलफलेषु च ।
प्रभूतमधुमांसेषु वारिमत्सु शिवेषु च ॥ २०
निवसन्ती निराबाधा तथैव गिरिसानुषु ।
उपायाद्धरिसेना सा क्षारोदमथ सागरम् ॥ २१
द्वितीयसागरनिभं तद्बलं बहुलध्वजम् ।
वेलावनं समासाद्य निवासमकरोत्तदा ॥ २२
ततो दाशरथिः श्रीमान्सुग्रीवं प्रत्यभाषत ।
मध्ये वानरमुख्यानां प्राप्तकालमिदं वचः ॥ २३
उपायः को नु भवतां मतः सागरलङ्घने ।
इयं च महती सेना सागरश्चापि दुस्तरः ॥ २४
तत्रान्ये व्याहरन्ति स्म वानराः पटुमानिनः ।
समर्था लङ्घने सिन्धोर्न तु कृत्स्नस्य वानराः ॥ २५
केचिन्नौभिर्व्यवस्यन्ति केचिच्च विविधैः प्लवैः ।
नेति रामश्च तान्सर्वान्सान्त्वयन्प्रत्यभाषत ॥ २६
शतयोजनविस्तारं न शक्ताः सर्ववानराः ।
क्रान्तुं तोयनिधिं वीरा नैषा वो नैष्ठिकी मतिः ॥ २७
नावो न सन्ति सेनाया बह्व्यस्तारयितुं तथा ।
वणिजामुपघातं च कथमस्मद्विधश्चरेत् ॥ २८
विस्तीर्णं चैव नः सैन्यं हन्याच्छिद्रेषु वै परः ।
प्लवोडुपप्रतारश्च नैवात्र मम रोचते ॥ २९
अहं त्विमं जलनिधिं समारप्स्याम्युपायतः ।
प्रतिशेष्याम्युपवसन्दर्शयिष्यति मां ततः ॥ ३०
न चेद्दर्शयिता मार्गं धक्ष्याम्येनमहं ततः ।
महास्त्रैरप्रतिहतैरत्यग्निपवनोज्ज्वलैः ॥ ३१
इत्युक्त्वा सहसौमित्रिरुपस्पृश्याथ राघवः ।

त्वरिता (M_{2} परितो) वानराणां महाचमूः

20 ^{a}) K_{4} B D (except $D_{1\ 5}$) G_{3} विविधेषु (for विविवत्सु) — ^{b}) $K_{1\ 2}$ $D_{1\ 5}$ मधुमूल — ^{d}) M_{2} वारि शीतशिलेषु च

21 ^{a}) $K_{1\ 2}$ विवसति, D_{1} नित्रमतो; D_{2} $G_{2\ 4}$ निवस (D_{2} स)ति D_{1} $G_{2\ 4}$ निराबाधस — ^{b}) B_{4} गिरिसंधिषु — ^{c}) D_{1} हरिसैन्य तत् (for हरिसेना सा) — ^{d}) $D_{2\ 5}$ S (except M_{2}) क्षीरोदम् B_{1} अधि, S (except M_{3}) इव (for अथ)

22 ^{a}) $K_{1\ 2}$ T_{1} M_{2} द्विर्तीय (for द्वितीय) — ^{b}) D_{8} बहुलध्वनिं — ^{d}) S (except G_{3} M) निवेशम् (for निवासम्)

24 ^{a}) Dc $D_{1\ 2}$ [ऽ]त्र (for नु) K_{3} D_{2} G_{4} भवता, T_{2} G_{3} भवतो — ^{b}) T_{1} $G_{2\ 4}$ मम (for मत) — ^{c}) B Dn $D_{3\ 4\ 6}$ $G_{1\ 3}$ हि (for च) — ^{d}) $B_{2\ 4}$ Dn $D_{3\ 4\ 6}$ G_{3} [अ]ति (for [अ]पि) Dc D_{1} दुश्चरा (Dc$_{1}$ र), G_{4} दु सह (for दुस्तर)

25 ^{a}) D_{1} तस्मादेव व्याहरति, T_{1} तत्र क्षोषा हरति स्म — ^{b}) K_{4} $B_{2\ 3}$ Dn $D_{3\ 4\ 6}$ G_{3} बहुमानिन; D_{1} युद्ध°, D_{5} पटुभाषिण, T_{1} बलमानिन, T_{2} पर° — ^{d}) T_{2} [ए]तत् (for तु) N न तु तत्कृत्स्नकारक (K_{4} कृत्स्न च सागर), T_{1} न तु कृत्स्नास्तु (T_{2} °श्च) वानरा

26 ^{a}) K_{1} D_{1} व्यवस्यत; K_{2} °सत, K_{3} विमिस्स्यति — ^{b}) B_{4} विविध (for विविधै) K_{4} तरै (for प्लवै) — ^{c}) K_{2} B_{1-3} Dn D_{3-6} G_{3} तु (for च)

27 ^{b}) G_{1} अशक्ता सर्ववानरा, $G_{2\ 4}$ शक्ता सर्वं च (? read न) वानरा

28 ^{a}) K_{3} M_{2} नावा (for नावो) K_{3} D_{5} T_{2} G_{3} सेनायां, Dc D_{2} नैवात्र; Dn$_{2}$ च तथा (for सेनाया) — ^{b}) $K_{1\ 2}$ तदा (for तथा) — ^{c}) K_{1} उपघातश्च, K_{4} अनुयात, B_{1} Dn$_{2}$ उपयात (for उपघात) Dn$_{2}$ तत् (for च)

29 ^{a}) G_{4} तत् (for न) T_{1} सर्वं (for सैन्य) K_{4} विस्तीर्णं च महत्सैन्य, G_{1} प्रविस्तीर्णं च न सैन्य — ^{b}) B D (except Dc$_{2}$ D_{2}) G_{3} छिद्रेण D_{1} G_{1} वा पर, $G_{2\ 4}$ चापर

30 ^{a}) $G_{2\ 4}$ चेम (for त्विम) — K_{3} om (hapl) 30^{b}–32^{c} — ^{b}) Dc$_{2}$ समारप्सा, T_{2} समवाप्स्या; $G_{2\ 3}$ समाराध्या° — ^{c}) K_{1} B_{1} प्रतिशोषामि, K_{2} Dn $D_{5\ 6}$ $G_{1\ 3}$ °शेष्यापि, D_{3} M_{1} °शोष्यामि, D_{4} °स्येषामि (for °शेष्यामि) T_{1} प्रतिशेष्यमुपवसे — ^{d}) K_{4} मार्णव, G_{1} मामत (for मां तत)

31 K_{3} om 31 (cf v l 30) — ^{a}) K_{4} D_{5} च (for चेद्) — ^{b}) B_{1} वक्ष्याम्येनम्, D_{1} शोषयिष्यामि, D_{5} (*sup lin* as in text) बक्षाम्येनम् (for धक्ष्याम्येनम्) — ^{c}) K (K_{3} om) B_{4} अत्यग्निज्वलनो(K_{4} B_{4} °पवनो)पमै; B_{1} अत्यग्निपरमोज्वलै, Dc $D_{1\ 5}$ अर्काग्निपवनो(D_{1} °वपनो)पमे

32 K_{3} om 32^{abc} (cf v l 30) — ^{a}) G_{1} सौमित्रिम् — ^{b}) K_{4} अपस्पृश्याथ, D_{1} उपविश्या° — ^{c}) K (K_{3} om) B D (except Dn$_{2}$ D_{4}) T_{2} G_{1-3} M_{2} प्रतिशिष्ये — ^{d}) B_{1} देव°, $G_{2\ 4}$ दर्भे (for कुश)

प्रतिशिश्ये जलनिधिं विधिवत्कुशसंस्तरे ॥ ३२
सागरस्तु ततः स्वप्ने दर्शयामास राघवम् ।
देवो नदनदीभर्ता श्रीमान्यादोगणैर्वृतः ॥ ३३
कौसल्यामातरित्येवमाभाष्य मधुरं वचः ।
इदमित्याह रत्नानामाकरैः शतशो वृतः ॥ ३४
ब्रूहि किं ते करोम्यत्र साहाय्यं पुरुषर्षभ ।
इक्ष्वाकुरस्मि ते ज्ञातिरिति रामस्तमब्रवीत् ॥ ३५
मार्गमिच्छामि सैन्यस्य दत्तं नदनदीपते ।
येन गत्वा दशग्रीवं हन्यां पौलस्त्यपांसनम् ॥ ३६
यद्येवं याचतो मार्गं न प्रदास्यति मे भवान् ।
शरैस्त्वां शोषयिष्यामि दिव्यास्त्रप्रतिमन्त्रितैः ॥ ३७
इत्येवं ब्रुवतः श्रुत्वा रामस्य वरुणालयः ।
उवाच व्यथितो वाक्यमिति बद्धाञ्जलिः स्थितः ॥ ३८
नेच्छामि प्रतिघातं ते नास्मि विघ्नकरस्तव ।
शृणु चेदं वचो राम श्रुत्वा कर्तव्यमाचर ॥ ३९
यदि दास्यामि ते मार्गं सैन्यस्य व्रजतोऽऽज्ञया ।
अन्येऽप्याज्ञापयिष्यन्ति मामेवं धनुषो बलात् ॥ ४०
अस्ति त्वत्र नलो नाम वानरः शिल्पिसंमतः ।
त्वष्टुर्देवस्य तनयो बलवान्विश्वकर्मणः ॥ ४१
स यत्काष्ठं तृणं वापि शिलां वा क्षेप्स्यते मयि ।
सर्वं तद्धारयिष्यामि स ते सेतुर्भविष्यति ॥ ४२
इत्युक्त्वान्तर्हिते तस्मिन्रामो नलमुवाच ह ।
कुरु सेतुं समुद्रे त्वं शक्तो ह्यसि मतो मम ॥ ४३
तेनोपायेन काकुत्स्थः सेतुबन्धमकारयत् ।
दशयोजनविस्तारमायतं शतयोजनम् ॥ ४४
नलसेतुरिति ख्यातो योऽद्यापि प्रथितो भुवि ।
रामस्याज्ञां पुरस्कृत्य धार्यते गिरिसंनिभः ॥ ४५
तत्रस्थं स तु धर्मात्मा समागच्छद्विभीषणः ।

---

33 ^{a}) T_3 तप्तो, $G_{2.4}$ सुप्त (for स्वप्ने) — ^{c}) Do D_3 °कर्ता (for °भर्ता) — ^{d}) B_3 युत (for वृत)

34 ^{a}) Most N MSS कौशल्या° — ^{c}) M_3 ददामी त्याह (for इदमित्याह) $T_2 G_{1.3.4}$ मतिमान् (for रत्नानाम्) — ^{d}) $B_4 T_2 G_1$ मकरै (B₄ र), $G_{2.4}$ वानरै (for आकरै) $G_{2.4}$ वृत

35 D_4 om 35 — ^{a}) $K_{1.4} D_5 T_2 G_{1.2}$ [अ]द्य (for [अ]त्र) — ^{c}) $K_{1.3} B_{1.3.4} Dn_2 n_3 D_{1.3.4.6} G_3$ ऐक्ष्वाकु°, $B_2 Dn_1 G_{1.2.4}$ ऐक्ष्वाक, T_2 M इक्ष्वाक° (for इक्ष्वाकु°) $K_{3.4} B_{1.2.4}$ Do Dn $D_{3.4.6} G_3$ M ह्यस्मि, $T_2 G_{1.2.4}$ [अ]स्मि च (for अस्मि) $K_2 Do_2$ जातिर्; S (except $T_1 G_3$) ज्ञाती (for ज्ञातिर्) — ^{d}) D_5 अब्रुवन् (for अब्रवीत्) S (except G_3) राम सत्यपराक्रम — After 35, S (except G_3) ins

1275* एवमुक्तः समुद्रेण रामो वाक्यमथाब्रवीत् ।

36 ^{d}) K_1 हत्वा (for हन्यां) T G_1 M वै कुल (for पौलस्त्य) $G_{2.4}$ हन्याम कुलपांसन — After 36, S (except G_3) ins

1276* राक्षसं सानुबन्धं तु मम भार्यापहारिणम् ।

37 ^{a}) K $D_{1.2} G_{1.4}$ याचितो; $Dn_2 n_3 G_2$ याचते (for °तो) — ^{b}) $K_{1-3} D_1$ नो (for मे) — ^{c}) K_3 M त्वा (for त्वां) D_4 शेष (for शोष) — ^{d}) T_1 °प्रतिमैः शितैः

38 ^{a}) K Do $D_{1-3.5}$ वदत (for ब्रुवत) — ^{c}) T_1 व्यग्रम् (for वाक्यम्) — ^{d}) T $G_{1.4}$ इद (for इति)

39 ^{a}) $Do_2 D_2$ नेष्यामि (for नेच्छामि) — ^{b}) S (except G_3) नाहं (for नास्मि)

40 ^{b}) T_1 मया, G_1 यथा (for ऽऽज्ञया) — ^{d}) T_1 मानुषा (for धनुषो)

41 ^{a}) K_4 [ए]त्र तु (for त्वत्र) — ^{b}) $B_4 T_2 G_1 M_2$ शिल्पसमत, $D_{1.5} T_1 G_{2.4}$ शिल्पिसत्तम — ^{c}) $T_2 G_{1.2.4}$ त्वष्टुः काकुत्स्थ तनयो

42 ^{a}) Do D_2 यद् (for स) — ^{b}) K_4 यत्, $G_{2.4}$ प्र (for वा) — ^{c}) T_1 सर्वं तः; $G_{2.4}$ समस्त (for सर्वं तद्) K_1 सर्वमुद्धार

43 ^{b}) K_3 (m as in text) नडम् (for नलम्) $G_{2.4}$ अथाब्रवीत् (for उवाच ह) — ^{c}) $K_{1.2}$ समुद्रस्य, D_1 समुद्रे तु (for °द्रे त्वं)

44 ^{cd}) =(var) Rām 6 22 72^{ab} $K_1 T_1$ °विस्तीर्णम्

45 ^{a}) G_4 शतयोजनविस्तारो (of 44^c) — ^{c}) $T_2 G_{1.2.4}$ स रामाज्ञां (for रामस्याज्ञां) — ^{d}) B Do $Dn_1 n_2 D_{2.4} G_3$ निर्यातो (for धार्यते) B_1 गुरु (for गिरि), T_1 corrupt

46 ^{a}) $K_{1.2}$ ततस्तस्य तु, $K_{3.4} Do_2 D_{1.2.5}$ तत्रस्थस्य तु (K_4 च) $T_2 G_{2.4}$ तत्रैव स तु (G_2 by transp तु स) — ^{c}) T_1 स भ्राता; $T_2 G_{1.2.4}$ भ्राता तु (for भ्राता वै) $K_{1.3.4}$ भ्राता राक्षसराजस्य — ^{d}) K_4 वानरैः सह; G_2 सह

भ्राता वै राक्षसेन्द्रस्य चतुर्भिः सचिवैः सह ॥ ४६
प्रतिजग्राह रामस्तं स्वागतेन महामनाः ।
सुग्रीवस्य तु शङ्काभूत्प्रणिधिः स्यादिति स्म ह ॥ ४७
राघवस्तस्य चेष्टाभिः सम्यक्च चरितेङ्गितैः ।
यदा तत्त्वेन तुष्टोऽभूत्तत एनमपूजयत् ॥ ४८
सर्वराक्षसराज्ये चाप्यभ्यषिञ्चद्विभीषणम् ।
चक्रे च मन्त्रानुचरं सुहृदं लक्ष्मणस्य च ॥ ४९
विभीषणमते चैव सोऽत्यक्रामन्महार्णवम् ।
ससैन्यः सेतुना तेन मासेनैव नराधिप ॥ ५०
ततो गत्वा समासाद्य लङ्कोद्यानान्यनेकशः ।
भेदयामास कपिभिर्महान्ति च बहूनि च ॥ ५१
तत्रास्तां रावणामात्यौ राक्षसौ शुकसारणौ ।
चारौ वानररूपेण तौ जग्राह विभीषणः ॥ ५२
प्रतिपन्नौ यदा रूपं राक्षसं तौ निशाचरौ ।
दर्शयित्वा ततः सैन्यं रामः पश्चादवासृजत् ॥ ५३
निवेश्योपवने सैन्यं तच्छूरः प्राज्ञवानरम् ।
प्रेषयामास दौत्येन रावणस्य ततोऽङ्गदम् ॥ ५४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६७ ॥

२६८

मार्कण्डेय उवाच ।
प्रभूताम्बोदके तस्मिन्बहुमूलफले वने ।
सेनां निवेश्य काकुत्स्थो विधिवत्पर्यरक्षत ॥ १
रावणश्च विधिं चक्रे लङ्कायां शास्त्रनिर्मितम् ।

मन्त्रिभि , G_4 सह राक्षसै (for सचिवै सह)

47 ^{b}) K_{2-4} B_2 Dc_1 $D_{1\ 3\ 5}$ $G_{2\ 4}$ महात्मना (D_3 °न) — ^{c}) B_1 सभूत (for शङ्काभूत्)

48 ^{a}) B_1 राघवस्य तु चे , B_{2-4} Dn D_{3-6} T_1 राघव॰ सत्यचे , Dc D_2 वायव सत्यचे॰ — ^{b}) K_4 B_3 सु (for च) Dc D_2 सम्यक्सुचरितव्रतै (D_2 °जै) — ^{c}) B_2 D_1 तदा ; G_2 यथा (for यदा) K_3 तुष्टेन (for तत्त्वेन) K_3 तत्वो , B_2 शिष्टो , T_2 $G_{2\ 4}$ हृष्टो (for तुष्टो) — ^{d}) $K_{1\ 2}$ तदैन प्रत्यपूजयत् , K_3 Dc तदैनमभि॰ ; $D_{1\ 2\ 5}$ तदेनमभि॰ (D_1 °भ्य°)

49 ^{ab}) K_4 B_4 Dc_1 वा , D_5 [S]थ (for च) K_{2-4} B_4 Dn_2 n_3 [अ]प्यभिषिचद् , B_1 [अ]प्यभिषिष्य , $G_{2\ 4}$ अभ्यर्षिचद् (for [अ]प्यभ्य) — ^{c}) $K_{1\ 2}$ सुहृद मन्त्रे , K_3 D_4 मन्त्रावरज , K_4 D_5 बुद्धिसचिव ; B_4 मन्त्रानुचर , Dc Dn $D_{2\ 6}$ मन्त्रसचिव , D_1 त सुसचिव ; T $G_{2\ 4}$ मन्त्रिप्रवर , G_3 सचिव त तु (for मन्त्रानुचर) — ^{d}) $K_{1\ 2}$ सचिव (for सुहृद)

50 ^{a}) B_1 Dc D_1 T_1 °मतेनैव — ^{b}) B_4 Dc D_1 सोभ्यक्रामन् , T_2 सोत्यगात्त $K_{1\ 2}$ महोदधि (for महार्णवम्) — ^{d}) B_4 मार्गेणैव B_3 Dc $D_{1\ 2}$ T $G_{2\ 4}$ M नराधिप॰

51 ^{b}) $D_{1\ 5}$ सर्वश (for [अ]नेकश) — ^{c}) T_1 बलिभिर् (for कपिभिर्)

52 ^{a}) $K_{1\ 2}$ ततश्च , K_3 ततस्ता , B D (except $D_{1\ 5}$) G_3 ततस्तौ (for तत्रास्तां) — ^{b}) =Rām 6 25 9^b, 26^b K_3 B D (except Dc_2 $D_{1\ 2}$) मन्त्रिणौ (for राक्षसौ) $K_{2\ 3}$ °सारिणौ — After 52^{ab}, K_3 ins

1277* द्रष्टुं सेनामनुप्राप्तौ रावणप्रियकारिणौ ।

— ^{c}) K D_1 वीरौ ; B Dc Dn $D_{2\ 3}$ T_2 G_3 चरौ , D_4 वनौ (for चारौ) — ^{d}) G_4 गृहीत्वा (for जग्राह)

53 ^{b}) $K_{1\ 4}$ D_1 राक्षसौ तौ ; S (except G_3) हन्यमानौ (for राक्षस तौ) — ^{c}) S (except G_3) तदा (for तत) — T_1 om (hapl) 53^d–54^a — ^{d}) K_1 सैन्याद् (for पश्चाद्) $B_{1\ 4}$ अपासृजत (for अवा)

54 T_1 om 54^a (cf v l 53) — ^{b}) K B_3 Dc $D_{1\ 2\ 5}$ M तच्छूर (K_4 र), Dn $D_{3\ 4\ 6}$ G_3 तत्पुर (for तच्छूर) T_1 तच्छूर वानरर्षभ — T_2 $G_{2\ 4}$ om 54^{cd} — ^{c}) K_4 दूत्येन

Colophon — *Major parvan* $K_{1\ 2}$ Dc_1 Dn_2 T_1 $G_{2\ 4}$ आरण्य — *Sub parvan* K $B_{1\ 3\ 4}$ D G_2 M_2 (all om sub parvan name) mention only रामो(K_2 श्रीरामो , M_2 रामायणो)पाख्यान — *Adhy name* B_2 सेतुबन्धन , B_3 अंगददौत्य — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 281 (Dn_2 282), D_1 285 , T_1 272 , T_2 G_4 M (M_2 *inf lin*) 271 (M_2 orig 273), G_1 268 , G_2 270 — *Śloka no* Dn_1 n_3 D_1 54 , Dn_2 53

प्रकृत्यैव दुराधर्षा दृढप्राकारतोरणा ॥ २
अगाधतोयाः परिखा मीननक्रसमाकुलाः ।
बभूवुः सप्त दुर्धर्षाः खादिरैः शङ्कुभिश्चिताः ॥ ३
कर्णाट्टयन्त्रदुर्धर्षा बभूवुः सहुडोपलाः ।
साशीविषघटायोधाः ससर्जरसपांसवः ॥ ४
मुसलालातनाराचतोमरासिपरश्वधैः ।
अन्विताश्च शतघ्नीभिः समधूच्छिष्टमुद्गराः ॥ ५
पुरद्वारेषु सर्वेषु गुल्माः स्थावरजङ्गमाः ।
बभूवुः पत्तिबहुलाः प्रभूतगजवाजिनः ॥ ६
अङ्गदस्त्वथ लङ्काया द्वारदेशमुपागतः ।
विदितो राक्षसेन्द्रस्य प्रविवेश गतव्यथः ॥ ७
मध्ये राक्षसकोटीनां बह्वीनां सुमहाबलः ।
शुशुभे मेघमालाभिरादित्य इव संवृतः ॥ ८
स समासाद्य पौलस्त्यममात्यैरभिसंवृतम् ।
रामसंदेशमामन्त्र्य वाग्मी वक्तुं प्रचक्रमे ॥ ९
आह त्वां राघवो राजन्कोसलेन्द्रो महायशाः ।
प्राप्तकालमिदं वाक्यं तदादत्स्व कुरुष्व च ॥ १०
अकृतात्मानमासाद्य राजानमनये रतम् ।
विनश्यन्त्यनयाविष्टा देशाश्च नगराणि च ॥ ११
त्वयैकेनापराद्धं मे सीतामाहरता बलात् ।
वधायानपराद्धानामन्येषां तद्भविष्यति ॥ १२
ये त्वया बलदर्पाभ्यामाविष्टेन वनेचराः ।
ऋषयो हिंसिताः पूर्वं देवाश्चाप्यवमानिताः ॥ १३
राजर्षयश्च निहता रुदन्त्यश्चाहृताः स्त्रियः ।

268

2 ^{a}) $K_{1\ 4}$ B_{2} Dc_{1} Dn_{2} n_{3} D_{4} रावण सविध, B_{1} G_{3} णस्य (G_{2} णस्तु) विधि, $B_{3\ 4}$ Dc_{2} Dn_{1} $D_{2\ 3}$ (before corr) G_{5} ण सविधि, T_{2} णश्च द्विधा — ^{b}) D (except Dc D_{5}) शास्त्रनिर्मिता — ^{c}) $K_{1\ 2}$ Dc च दुर्धर्षा, K_{3} सुदुर्धर्षा, $D_{1\ 3}$ तु दुर्धर्षा (for दुरा) — K_{2} om 2^{d}–3^{c}

3 K_{2} om 3^{abc} (cf v l 2) — ^{a}) K_{1} अगाधतोय° परिखा, $K_{3\ 4}$ Dn_{2} n_{3} $D_{4\ 6}$ °तोया परिखा; D_{1} G_{2} °तोय° परिखा, T M_{1} तोया गभीरा, $G_{1\ 4}$ M_{2} °तोयगभीरा — ^{b}) $K_{1\ 3}$ Dc D_{2} T_{1} M °झषाकुला°, K_{4} °झषाकुला; D_{1} T_{2} भीमनक्रझषा(T_{2} समा)कुला — ^{c}) T_{1} G_{2} परिघा; G_{4} M परिखा° (for दुर्धर्षा) D_{1} बभूव सातिदुर्धर्षा; T_{2} बभूवु° सुसपरिघा — ^{d}) K $D_{1\ 3\ 5}$ G_{3} transp खादिरै and शङ्कुभि° K_{3} सिता, K_{4} च ता; B_{1} चितै; B_{2} तथा, D_{5} युता° (for चिता°)

4 ^{a}) K_{1} कर्णाट्टयत, K_{2} कपाटयन्त्र, K_{3} कर्नाटयन्त्र; K_{4} B_{1} Dc $D_{2\ 6}$ कर्णाटयन्त्र°, Dn $D_{1\ 5}$ कपाट(D_{1} टा)यन्त्र, D_{3} अट्टालयन्त्र — ^{b}) $D_{1\ 3}$ बभूव (for बभूवु) K_{4} B_{3}m M सुहुलोपला, B_{1-3} Dc $D_{1\ 2\ 6}$ G_{3} सगुडो, B_{4} सहतो; D_{3} बहुविस्तरा, T_{1} बहुलोपला, T_{2} G_{2} बहुधो, G_{1} सहुपो, G_{4} बहुशो — ^{c}) K_{2} घटायुक्ता; T_{2} गणायोधा, G_{1} गुणोयौधा; G_{2} गुणायोधा, M गुणायौधा° — ^{d}) A few MSS पांसव

5 ^{a}) A few MSS मुशल (for मुसल) $K_{1\ 2}$ नाराचैस्, $G_{1\ 4}$ नाराचास् — ^{b}) A few MSS परश्वधै T तोमराणि (T_{2} शि) परश्वधं; $G_{1\ 4}$ तोमराणि परश्वधा, M_{3} तोमरासिपरश्वधा — ^{d}) K_{4} D_{1} मुद्गरा, B_{1} समुच्छिष्टाश्च मुद्गरा, T_{1} पट्टसश्च समुद्गरा

6 ^{d}) Dn_{3} n_{3} प्रभूता (for प्रभूत) $K_{1\ 2}$ वाहना (for वाजिन)

7 ^{b}) T_{1} द्वारदेश (for द्वारदेशम्) D_{1} अथागमत् (for उपागत) — ^{c}) T_{1} राक्षसेन्द्रेण

8 ^{b}) G_{2} बलिनो (for बह्वीना) D_{1} T_{1} G_{4} स (for सु) — ^{c}) T_{1} मेघपटलैर्, G_{2} °जालाभिर्

9 K_{2} D_{3} om 9^{ab} — ^{b}) K_{3} सामात्यैर्, T_{2} $G_{1\ 2\ 4}$ राक्षसैर् (for अमात्यैर्) D_{5} बहुभिर्वृत (for अभिसंवृतम्) — ^{c}) $G_{2\ 4}$ आगम्य (for आमन्त्र्य)

10 ^{a}) $K_{1\ 2}$ $G_{1\ 4}$ M त्वा (for त्वां) D_{5} T_{1} राजा (for राजन्) — ^{b}) $K_{2\ 4}$ B D (except Dn_{3}) कोश°; K_{3} कौश, T_{2} $G_{1\ 4}$ कौस° (for कोस) D_{1} °मना°; T_{2} $G_{1\ 2\ 4}$ बल; M तपा (for यशा°) — ^{d}) K_{4} कुरुद्वह; S सुदुर्मते (G_{3} कुरुष्व ह) (for कुरुष्व च)

12 ^{a}) T_{1} $G_{1\ 2\ 4}$ [अ]पराधेन (for [अ]पराद्धं मे) — ^{b}) K $D_{1\ 5}$ M_{1} वनात् (for बलात्) $G_{1\ 2\ 4}$ सीतामुपहृत्य बलात् — ^{c}) K_{1-3} G_{4} वधायानपराधानाम्, B_{1} वधमनपराद्धानाम्; B_{4} वधायानपकाराणाम्

13 ^{a}) K_{1-3} Dc T_{1} यत् (for ये) T_{2} $G_{2\ 4}$ °दर्पिणाम् (for दर्पाभ्याम्) — ^{b}) M_{2} वने वने (for चरा) — After 13^{ab}, K_{3} *repeats* 11^{a}–13^{b} — ^{d}) G_{4} देवताश्चापि मानिता°

14 K_{4} om 14^{a}–15^{b} — ^{b}) $K_{1\ 2}$ Dn_{3} D_{6} रुदत्यश्च; B_{4} महतां च (for रुदन्त्यश्च) $B_{3\ 4}$ D_{1} G_{5} हृता (for

तदिदं समनुप्राप्तं फलं तस्यानयस्य ते ॥ १४
हन्तास्मि त्वां सहामात्यं युध्यस्व पुरुषो भव ।
पश्य मे धनुषो वीर्यं मानुषस्य निशाचर ॥ १५
मुच्यतां जानकी सीता न मे मोक्ष्यसि कर्हिचित् ।
अराक्षसमिमं लोकं कर्तास्मि निशितैः शरैः ॥ १६
इति तस्य ब्रुवाणस्य दूतस्य परुषं वचः ।
श्रुत्वा न ममृषे राजा रावणः क्रोधमूर्छितः ॥ १७
इङ्गितज्ञास्ततो भर्तुश्चत्वारो रजनीचराः ।
चतुर्ष्वङ्गेषु जगृहुः शार्दूलमिव पक्षिणः ॥ १८
तांस्तथाङ्गेषु संसक्तानङ्गदो रजनीचरान् ।
आदायैव खमुत्पत्य प्रासादतलमाविशत् ॥ १९
वेगेनोत्पततस्तस्य पेतुस्ते रजनीचराः ।
भुवि संभिन्नहृदया प्रहारपरिपीडिताः ॥ २०
स मुक्तो हर्म्यशिखरात्तस्मात्पुनरवापतत् ।
लङ्घयित्वा पुरीं लङ्कां स्वबलस्य समीपतः ॥ २१
कोसलेन्द्रमथाभ्येत्य सर्वमावेद्य चाङ्गदः ।
विशश्राम स तेजस्वी राघवेणाभिनन्दितः ॥ २२
ततः सर्वाभिसारेण हरीणां वातरंहसाम् ।
भेदयामास लङ्कायाः प्राकारं रघुनन्दनः ॥ २३
बिभीषणर्क्षाधिपती पुरस्कृत्याथ लक्ष्मणः ।
दक्षिणं नगरद्वारमवामृद्नाद्दुरासदम् ॥ २४
करभारुणगात्राणां हरीणां युद्धशालिनाम् ।
कोटीशतसहस्रेण लङ्कामभ्यपतत्तदा ॥ २५
उत्पतद्भिः पतद्भिश्च निपतद्भिश्च वानरैः ।
नादृश्यत तदा सूर्यो रजसा नाशितप्रभः ॥ २६
शालिप्रसूनसदृशैः शिरीषकुसुमप्रभैः ।
तरुणादित्यसदृशैः शरगौरैश्च वानरैः ॥ २७
प्राकारं ददृशुस्ते तु समन्तात्कपिलीकृतम् ।

[आ]हता) — ^{c}) K_3 Dn_3 यद्, D_1 तम् (for तद्)

15 K_4 om 15^{ab} (cf v l 14) — ^{a}) Dc_2 D_3 M त्वा (for त्वां) B_{2-4} Dn D_{3-6} G_3 सहामात्यैर् — ^{d}) D_6 मानुष्य च (for मानुषस्य) G_4 corrupt

16 ^{a}) G_1 मुच ता; $G_{2\ 4}$ मुचैता (for मुच्यता) K_3 G_4 जानकीं K_3 सीतां, S (except G_3) मा वा (for सीता) — ^{b}) K $D_{1\ 5}$ चेन्, Dc_2 D_2 च, G_4 वै (for मे) G_4 मोक्षाय (for मोक्ष्यसि) T_1 न मे जीवन्हि मोक्ष्यसे — 16^{cd} = Rām 6 41 67^{ab}

17 G_1 om 17^{ab} — ^{b}) T_1 रामस्य (for दूत°)

19 ^{a}) D_5 तदा° (for तथा°) G_4 युक्तानाम् (for ससक्तान्) — K_3 om (hapl) 19^{c}–20^{b} — ^{c}) D_1 आदाय च, M याशु (for °यैव) T_2 समुसत्य, G_2 खमुत्सुत्य

20 K_3 om 20^{ab} (cf v l 19) — ^{a}) Dc D_2 वेगेनोत्पतमानस्य, T_2 G_1 M वेगेन तु सतस्तस्य — ^{d}) K B Dc Dn $D_{2-4\ 6}$ प्रहारवर-, D_1 प्रहारेणैव, D_5 प्रहारेणापि

21 ^{a}) $B_{1\ 2}$ Dn $D_{3\ 4\ 6}$ G_3 ससक्तो, T_2 विमुक्तो (for स मुक्तो) — ^{b}) B_4 तरत् (for पतत्) — ^{c}) S (except $G_{2\ 3}$) रम्यां (for लङ्कां)

22 ^{a}) Many N MSS with G_3 कोशलेंद्रम्; T_2 $G_{1\ 4}$ कौसलेंद्रम् B Dn $D_{5\ 4\ 6}$ G_3 [आ]गम्य, Dc [आ]सद्य (for [अ]भ्येत्य) — ^{b}) B_2 Dn $D_{3\ 4\ 6}$ G_3 वानर (for चाङ्गद) — ^{c}) K Dc_2 $D_{2\ 5}$ T_1 [अ]थ, D_1 [इ]व (for स) T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ M_2 transp विशश्राम and स

24 ^{a}) B_1 बिभीषण ऋक्षपतिं, T_1 बिभीषण रक्षोधिपतिं (hypermetric) — ^{d}) $K_{1\ 2}$ M_1 उ(M_1 अ)पामृद्नाद्; B_4 अवामृद्नन्, D_1 उपासृत्य, T_2 अमर्त्यानां, G_2 अमात्यानां G_4 अमृद्नाच्च (for अवामृद्नाद्) K_3 दुरात्मन°

25 ^{a}) K_3 करभारुणया त्वथा, K_4 $B_{1\ 3}$ Dc D_3 °या च त्वा, B_4 Dn_1 घोरदंष्ट्रानला(Dn_1 °ना)क्षाणां; Dn_2 $D_{3\ 6}$ करभारुणपाद्भुना, D_1 दारुणारुणरूपाणां, $D_{4\ 5}$ दारुणारुणया चक्त्रो, G_3 करभारुणपादाना — ^{b}) K_4 वातरंहसा (for युद्ध) — ^{c}) $K_{1\ 2}$ कोटिशत S (except G_3) सहस्राणि — ^{d}) K_4 B_1 T $G_{1\ 2\ 4}$ M पतस्तत (K_4 °था, B_1 M °दा) — After 25, B_{2-4} D (except $D_{1\ 5}$) G_3 ins

1278* प्रलम्बबाहूरुकरजङ्घान्तरविलम्बिनाम् ।
ऋक्षाणां धूम्रवर्णानां तिस्रः कोट्यो व्यवस्थिताः ।

[(L 1) B_2 प्रलम्बबाहूरुकठ , B_4 °बाहूकठश्च, Dc_1 D_3 °बाहूरुकर — (L 2) Dc D_2 लक्ष्मण (for ऋक्षाणां)]

26 ^{a}) D_5 तु (for च) — ^{b}) Dc D_2 विपतद्भिश्च, D_1 प्रकारस्थै°, M_2 निवर्तद्भि D_5 तु (for च) — ^{c}) D_1 आवृतश्च, D_3 व्यदृश्यत (for नादृश्यत)

27 ^{a}) K_2 शालपुष्पस्य सदृशै , K_4 D_1 शालप्रसून — ^{b}) T_1 शिरोभि कुसुम° — ^{c}) K Dc $D_{1\ 2\ 5}$ M_1 सकाशै — ^{d}) K_4 शिरो गौरैश्च (sic), $B_{1\ 2\ 4}$ $D_{3\ 4}$ G_3 शणगौरैश्च, Dc D_2 सरागैरिव, M_2 शशगौरैश्च

राक्षसा विस्मिता राजन्सस्त्रीवृद्धाः समन्ततः ॥ २८
विभिदुस्ते मणिस्तम्भान्कर्णाट्टशिखराणि च ।
भग्नोन्मथितवेगानि यन्त्राणि च विचिक्षिपुः ॥ २९
परिगृह्य शतघ्नीश्च सचक्राः सहुडोपलाः ।
चिक्षिपुर्भुजवेगेन लङ्कामध्ये महाबलाः ॥ ३०
प्राकारस्थाश्च ये केचिन्निशाचरगणास्तदा ।
प्रदुद्रुवुस्ते शतशः कपिभिः समभिद्रुताः ॥ ३१
ततस्तु राजवचनाद्राक्षसाः कामरूपिणः ।
निर्ययुर्विकृताकाराः सहस्रशतसंघशः ॥ ३२
शस्त्रवर्षाणि वर्षन्तो द्रावयन्तो वनौकसः ।
प्राकारं शोधयन्तस्ते परं विक्रममास्थिताः ॥ ३३
स माषराशिसदृशैर्बभूव क्षणदाचरैः ।
कृतो निर्वानरो भूयः प्राकारो भीमदर्शनैः ॥ ३४
पेतुः शूलविभिन्नाङ्गा बहवो वानरर्षभाः ।
स्तम्भतोरणभग्नाश्च पेतुस्तत्र निशाचराः ॥ ३५
केशाकेश्यभवद्युद्धं रक्षसां वानरैः सह ।
नखैर्दन्तैश्च वीराणां खादतां वै परस्परम् ॥ ३६
निष्टनन्तो ह्युभयतस्तत्र वानरराक्षसाः ।
हता निपतिता भूमौ न मुञ्चन्ति परस्परम् ॥ ३७
रामस्तु शरजालानि ववर्ष जलदो यथा ।
तानि लङ्कां समासाद्य जघ्नुस्तान्रजनीचरान् ॥ ३८
सौमित्रिरपि नाराचैर्दृढधन्वा जितक्लमः ।
आदिश्यादिश्य दुर्गस्थान्पातयामास राक्षसान् ॥ ३९
ततः प्रत्यवहारोऽभूत्सैन्यानां राघवाज्ञया ।
कृते विमर्दे लङ्कायां लब्धलक्षो जयोत्तरः ॥ ४०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६८ ॥

---

28 a) T_1 प्रासाद ((for प्राकार) K $B_{2\ 3}$ Dc D_5 T_1 M स्म (for तु) — b) K_4 वानरै (for समन्तात्) T_2 कपली° (for कपिली) — c) T_2 G_3 [अ]धिष्ठिता, G_4 विष्ठिता (for विस्मिता) S (except T_1 G_3) चासन् (for राजन्) — d) T_1 सनिवृत्ता (for सस्त्रीवृद्धा)

29 D_2 om 29^b–30^a — b) K_{2-4} B_1 कर्णाट , Dc_2 कर्णादि , $D_{1\ 5}$ कपाट — c) B D (D_2 om) G_3 °श्टगाणि

30 Dc_2 om 30^{ab}, D_2 om 30^a (cf v l 29) — b) B_3 D (Dc_2 om) G_3 सगुडो(D_1 डौ)पला , T_1 बहुलो , T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ M सहुलो° K_3 सचक्रा सायुधानि च, D_5 सचक्रमुशलोपला — d) B Dn $D_{5\ 6}$ G_3 स्वना (for बला)

31 b) B Dc Dn $D_{4\ 6}$ G_3 तथा, D_1 तत (for तदा) — c) K Dc $D_{1\ 2}$ वि , M_1 प्रा (for प्र) K Dc $D_{2\ 5}$ च (for ते) — d) G_2 समनुद्रुता°

32 a) K Dc $D_{1\ 2\ 5}$ ते (for तु) D_6 भवनाद् (for वचनाद्) — c) T $G_{1\ 2\ 4}$ विविधा (for विकृता) — d) D_5 सहसा

33 K_3 om 33^{ab} — a) T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ M_2 अस्त्र° (for शस्त्र) — b) $B_{1\ 2}$ Dn $D_{4\ 6}$ द्रावयित्वा , D_5 G_3 द्रावयति — c) $K_{1\ 2}$ प्राकाराम्, B_4 प्राकारे K_3 B Dn D_{5-6} $G_{2\ 4}$ शोभ (B_4 योध); Dc D_2 दर्श , T_1 गोप (for शोध°) — d) T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ विस्मयम् (for विक्रमम्) T_2 आगता (for आस्थिता)

34 a) K_4 B_2 Dn_3 D_1 मास , B_3 मेघ (for माष) K_3 सदृशो ; G_1 सहितैर् (for सदृशैर्)

35 a) K D_5 शरविभिन्नाङ्गा, Dc D_2 शरविभिन्नाश्च, S (except G_3) शू(T_2 शी)लविनिर्भिन्ना D_1 निपेतु शरभिन्नाङ्गा — c) T_1 समताद्रणभग्नाश्च

36 d) S (except G_3) च (for वै)

37 a) K_1 निघ्नतस्ते, K_4 B_3 D_1 $_{3m\ 5}$ निस्वनतो, B_1 निसूदतो (for निष्टनन्तो) Dc_2 D_2 प्रभयतस्, M_2 [ऽ]भ्युभयतस् (for ह्युभयतस्) T_2 G_1 निविष्टनतो ह्युभयास् (T_2 °ये) — b) K_2 D_5 तत्र राक्षसवानरा — d) K_2 न मुचत, S (except G_3) नैवामुचन्

39 c) T_2 दूर (for दुर्ग)

40 c) $K_{1\ 2\ 4}$ T $G_{1\ 2}$ कृतेवमर्दे, M_2 कृतोपमर्दे — d) $B_{1\ 3\ 4}$ Dn_1 लब्धलक्ष्यो , T_1 M लब्ध्वा लक्ष K_3 जयोत्तम , Dc D_2 ध्रुव , T $G_{1\ 2\ 4}$ भवत्, M_2 °स्तर

Colophon — *Major parvan* $K_{1\ 2}$ Dn_2 $G_{2\ 4}$ आरण्य — *Sub parvan* $K_{1\ 3\ 4}$ B Dc Dn_1 n_3 D_{1-6} G_3 M (all om sub parvan name) mention only रामो(M रामायणो)पाख्यान — *Adhy name* M_2 अगदप्रेषण — *Adhy no* (figures words or both) Dn_1 (*sup lin*) n_2 282, Dn_3 283, D_1 286, T_1 M_2 (orig)

२६९

मार्कण्डेय उवाच ।

ततो निविशमानांस्तान्सैनिकान्रावणानुगाः ।
अभिजग्मुर्गणानेके पिशाचक्षुद्ररक्षसाम् ॥ १
पर्वणः पूतनो जम्भः खरः क्रोधवशो हरिः ।
प्ररुजश्चारुजश्चैव प्रघसश्चैवमादयः ॥ २
ततोऽभिपततां तेषामदृश्यानां दुरात्मनाम् ।
अन्तर्धानवधं तज्ज्ञश्चकार स विभीषणः ॥ ३
ते दृश्यमाना हरिभिर्बलिभिर्दूरपातिभिः ।
निहताः सर्वशो राजन्महीं जग्मुर्गतासवः ॥ ४
अमृष्यमाणः सबलो रावणो निर्ययावथ ।
व्यूह्य चौशनसं व्यूहं हरीन्सर्वानहारयत् ॥ ५
राघवस्त्वभिनिर्याय व्यूढानीकं दशाननम् ।
बार्हस्पत्यं विधिं कृत्वा प्रत्यव्यूहन्निशाचरम् ॥ ६
समेत्य युयुधे तत्र ततो रामेण रावणः ।
युयुधे लक्ष्मणश्चैव तथैवेन्द्रजिता सह ॥ ७
विरूपाक्षेण सुग्रीवस्तारेण च निखर्वटः ।
तुण्डेन च नलस्तत्र पटुशः पनसेन च ॥ ८
विपह्यं यं हि यो मेने स स तेन समेयिवान् ।

274, T2 G4 M (M3 *inf lin*) 272, G1 269 G3 271 — *Śloka no* Dn 41, D1 40

269

1 a) B3 निवस°, Dc2 निविश्य, D2 निविश्य, T1 निवर्त° (for निविशमानान्) B3 ते (for तान्) — b) K4 (m as in text) वानरान् (for सैनिकान्) G1 रावणाज्ञया — c) K1 गणानीकै°, K3 गुणानीके, K4 गणानीका, T2 G4 M °नेका, G1 °नैका, G3 °नैकां (for गणानेके) T1 अनुजग्मुर्महात्मान — d) K1 °राक्षसान्, K3 B4 राक्षसा; D3 T °रक्षसा K4 पिशाचा यक्षराक्षसा

2 a) Dc पर्वत°, D5 पवन B1 3 पूतनो, B2 4 Dn पतनो, G1 पूतना (for पूतनो) K3 भज°; B3 4 जघ, Dc2 G1 3 जृभ — b) K3 G1 3 स्वर (for खर) — c) K3 B3 4 Dc1 T1 पुरुज°, K3 M पूरुज°, K4 अरुज, Dc2 D2 पुरज° (for प्ररुज°) B3 पुरु° (for [अ]रुज°) — d) B4 विघषश्च, Dc प्रघशश्च, T G1 3 4 M1 प्रहस्तश्च, G3 M2 प्रहसश्च (for प्रघसश्च) S (except T1 G3) चैव मानद (for चैवमादय)

3 a) K3 [ऽ]भ्यपतिता, Dn3 [ऽ]पि पतता (for ऽभिपतता) — b) B1 सदृश्याना; D1 अधृष्यानां, G3 दृश्यमाना (for अदृश्याना) K Dc D3 5 महौजसां; T1 दुरात्मवान् (for दुरात्मनाम्) — c) K1 स्वज्ञश्च, B1 तेषां, D5 ज्ञात्वा, T2 G1 3 4 तत्र (for तज्ज्ञश्च)

4 ab) T2 दृष्ट° (for दृश्य°) Dc-D2 T2 transp हरिभिर् and बलिभिर् Dc D1 3 5 जितकाशिभि, T2 शूलपाणय°, M दूरपातिन — c) Dc2 D2 शतशो, T G2 4 सर्वतो (for सर्वशो) — d) T2 G1 अभि (for महीं)

5 b) T1 राक्षसो (for रावणो) — After 5ab, N G3 ins

1279* राक्षसाना बलैर्घोरै पिशाचाना च संवृत ।
युद्धशास्त्रविधानज्ञ उशना इव चापर ।

[(L 1) K1 घनैर्, K3-4 D5 गणैर् (for बलैर्) K4 इ° (for च)]

— c) K4 transp व्यूह्य and व्यूह — d) K B3 4 Dn1 n3 D1 3 6 हरीनभ्यवहारयत्; S (except G3) हरीन्सर्वान(G3 4 °न् न्य)वारयत्

6 a) K B4 D5 स्वभि(K3 °थ)निर्याते; B1-3 Dn D3 4 6 G3 तु विनिर्या(B3 D3 °र्यां)त, Dc D1 3 स्वभि(D1 °पि)निर्यातो, T2 G1 2 4 स्वथ निर्याय — b) K B1 2 Dc D1 5 व्यूढानीके (B1 3 Dc कैर्) K D1 5 दशानने, T1 ददर्श ह — d) K2 3 प्रत्यव्यूहि (K3 ह); Dc D2 पर्यव्यूहन्, T1 G2 4 प्रतिव्यूह्य (for प्रत्यव्यूहन्) T2 स्वक बल, G1 महाबल; G2 4 व्यदृश्यत (for निशाचरम्)

7 b) S (except G3) रामेण सह रावण — D1 om (hapl) 7c–9b — c) B Dn D3 4 6 G3 चापि (for चैव) — d) G1 3 4 तस्थौ च (for तथैव)

8 D3 om 8 (of v l 7) — b) K3 सतारेण; B3 4 तारेणैव (for तारेण च) K1 3 4 निख(K4 °प)र्वट°, D1 विकर्षत (for निखर्वट°) T1 तारेण निचखर्वट, T2 G4 तारेणाटनिखर्वट° (G4 °ण), G1 तारेयेण निघर्वट° — c) K4 कुडेन, S (except G3) पौण्ड्रेण (for तुण्डेन) G1 नख° (for नल°) — d) K1 4 पट(K4 °न)स°, K3 3 D1 3 T पट(D1 5 ट्टि, T1 र)श, G1 3 पुटा(G3 ट)श K4

राक्षसा विस्मिता राजन्सस्त्रीवृद्धाः समन्ततः ॥ २८
बिभिदुस्ते मणिस्तम्भान्कर्णाट्टशिखराणि च ।
भग्नोन्मथितवेगानि यन्त्राणि च विचिक्षिपुः ॥ २९
परिगृह्य शतघ्नीश्च सचक्राः सहुडोपलाः ।
चिक्षिपुर्भुजवेगेन लङ्कामध्ये महाबलाः ॥ ३०
प्राकारस्थाश्च ये केचिन्निशाचरगणास्तदा ।
प्रदुद्रुवुस्ते शतशः कपिभिः समभिद्रुताः ॥ ३१
ततस्तु राजवचनाद्राक्षसाः कामरूपिणः ।
निर्ययुर्विकृताकाराः सहस्रशतसंघशः ॥ ३२
शस्त्रवर्षाणि वर्षन्तो द्रावयन्तो वनौकसः ।
प्राकारं शोधयन्तस्ते परं विक्रममास्थिताः ॥ ३३
स माषराशिसदृशैर्बभूव क्षणदाचरैः ।
कृतो निर्वानरो भूयः प्राकारो भीमदर्शनैः ॥ ३४
पेतुः शूलविभिन्नाङ्गा बहवो वानरर्षभाः ।
स्तम्भतोरणभग्नाश्च पेतुस्तत्र निशाचराः ॥ ३५
केशाकेश्यभवद्युद्धं रक्षसां वानरैः सह ।
नखैर्दन्तैश्च वीराणां खादतां वै परस्परम् ॥ ३६
निष्टनन्तो ह्युभयतस्तत्र वानरराक्षसाः ।
हता निपतिता भूमौ न मुञ्चन्ति परस्परम् ॥ ३७
रामस्तु शरजालानि ववर्ष जलदो यथा ।
तानि लङ्कां समासाद्य जघ्नुस्तान्रजनीचरान् ॥ ३८
सौमित्रिरपि नाराचैर्दृढधन्वा जितक्लमः ।
आदिश्यादिश्य दुर्गस्थान्पातयामास राक्षसान् ॥ ३९
ततः प्रत्यवहारोऽभूत्सैन्यानां राघवाज्ञया ।
कृते विमर्दे लङ्कायां लब्धलक्षो जयोत्तरः ॥ ४०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्याय ॥ २६८ ॥

---

28 ^{a}) T_1 प्रासाद ((for प्राकार) K $B_{2,3}$ Dc D_5 T_1 M स्म (for तु) — ^{b}) K_4 वानरै (for समन्तात्) T_2 कपली (for कपिली) — ^{c}) T_2 G_2 [अ]धिष्ठिता, G_4 विष्ठिता (for विस्मिता) S (except T_1 G_3) चासन् (for राजन्) — ^{d}) T_1 सनिवृत्ता (for सस्त्रीवृद्धा)

29 D_2 om 29^{b}–30^{a} — ^{b}) K_{2-4} B_1 कर्णाट, Dc_2 कर्णाद्रि, $D_{1,5}$ कपाट — ^{c}) B D (D_2 om) G_3 °शृङ्गाणि

30 Dc_2 om 30^{ab}, D_2 om 30^{a} (cf v l 29) — ^{b}) B_3 D (Dc_2 om) G_3 सगुडो(D_3 डौ)पला, T_1 सहुलो°, T_2 $G_{1,2,4}$ M सहुळो K_3 सचक्रा सायुधानि च, D_5 सचक्रमुशलोपला — ^{d}) B Dn $D_{3,6}$ G_3 स्वना (for बला)

31 ^{b}) B Dc Dn $D_{3,4,6}$ G_3 तथा; D_1 तत (for तदा) — ^{c}) K Dc $D_{1,2}$ वि, M_1 प्रा (for प्र) K Dc $D_{2,5}$ च (for ते) — ^{d}) G_2 समनुद्रुता

32 ^{a}) K Dc $D_{1,2,5}$ से (for तु) D_6 भवनाद् (for वचनाद्) — ^{c}) T $G_{1,2,4}$ विविधा (for विकृता) — ^{d}) D_6 सहसा

33 K_3 om 33^{ab} — ^{a}) T_1 $G_{1,2,4}$ M_2 अस्त्र (for शस्त्र) — ^{b}) $B_{1,2}$ Dn $D_{4,6}$ द्रावयित्वा, D_3 G_3 द्रावयति — ^{c}) $K_{1,2}$ प्राकाराम्, B_4 प्राकारे K_3 B Dn D_{3-6} $G_{2,4}$ शोभ (B_4 योध), Dc D_2 दर्श, T_1 गोप (for शोध) — ^{d}) T_2 $G_{1,2,4}$ विस्मयम् (for विक्रमम्) T_2 आगता (for आस्थिता)

34 ^{a}) K_4 B_3 Dn_3 D_1 मांस, B_3 मेघ (for माष) K_3 सदृशो, G_1 सहितैर् (for सदृशैर्)

35 ^{a}) K D_6 शरविभिन्नांगा, Dc D_2 शरविभिन्नाश्च, S (except G_3) शू(T_2 शी)लविनिर्भिन्ना D_1 निपेतु शरभिन्नांगा — ^{c}) T_1 समताद्रणभग्नाश्च

36 ^{d}) S (except G_3) च (for वै)

37 ^{a}) K_1 निघ्नतस्ते, K_4 B_3 $D_{1,3m,5}$ निस्वनतो, B_1 निसूदतो (for निष्टनन्तो) Dc_2 D_2 प्रभयतस्, M_2 [ऽ]भ्युभयतस् (for ह्युभयतस्) T_2 G_1 निविष्टनवो ह्युभयास् (T_2 ये) — ^{b}) K_2 D_6 तत्र राक्षसवानरा — ^{d}) K_2 न मुञ्चत, S (except G_3) नैवामुञ्चन्

39 ^{c}) T_2 दूर (for दुर्ग)

40 ^{c}) $K_{1,2,4}$ T $G_{1,2}$ कृतेवमर्दे, M_2 कृतोपमर्दे — ^{d}) $B_{1,3,4}$ Dn_1 लब्धलक्ष्यो; T_1 M लब्ध्वा लक्ष K_3 जयोत्तम; Dc D_2 स्तव, T $G_{1,2,4}$ भवत्, M_2 °सर

Colophon — *Major parvan* $K_{1,2}$ Dn_2 $G_{3,4}$ आरण्य — *Sub parvan* $K_{1,3,4}$ B Dc Dn_1 n_3 D_{1-6} G_3 M (all om sub parvan name) mention only रामो(M रामायणो)पाख्यान — *Adhy name* M_2 अङ्गदप्रेषण — *Adhy no* (figures, words or both) Dn_1 (*sup lin*) n_2 282 Dn_3 283 D_1 286 T_1 M_2 (orig)

२६९

मार्कण्डेय उवाच ।
ततो निविशमानांस्तान्सैनिकान्रावणानुगाः ।
अभिजग्मुर्गणानेके पिशाचक्षुद्ररक्षसाम् ॥ १
पर्वणः पूतनो जम्भः खरः क्रोधवशो हरिः ।
प्ररुजश्चारुजश्चैव प्रघसश्चैवमादयः ॥ २
ततोऽभिपततां तेषामदृश्यानां दुरात्मनाम् ।
अन्तर्धानवधं तज्ज्ञश्चकार स विभीषणः ॥ ३
ते दृश्यमाना हरिभिर्बलिभिर्दूरपातिभिः ।
निहताः सर्वशो राजन्महीं जग्मुर्गतासवः ॥ ४
अमृष्यमाणः सबलो रावणो निर्ययावथ ।
व्यूह्य चौशनसं व्यूहं हरीन्सर्वानहारयत् ॥ ५
राघवस्त्वभिनिर्याय व्यूढानीकं दशाननम् ।
बार्हस्पत्यं विधिं कृत्वा प्रत्यव्यूहन्निशाचरम् ॥ ६
समेत्य युयुधे तत्र ततो रामेण रावणः ।
युयुधे लक्ष्मणश्चैव तथैवेन्द्रजिता सह ॥ ७
विरूपाक्षेण सुग्रीवस्तारेण च निखर्वटः ।
तुण्डेन च नलस्तत्र पटुशः पनसेन च ॥ ८
विपह्यं यं हि यो मेने स स तेन समेयिवान् ।

274, T_2 G_4 M (M_2 *inf lin*) 272, G_1 269, G_3 271 — *Śloka no* Dn 41, D_1 40

269

1 *a*) B_3 निवस°, Dc_2 निर्विश्य, D_2 निर्विश्य°, T_1 निवर्त° (for निविशमानान्) B_3 ते (for तान्) — *b*) K_4 (m as in text) वानरान् (for सैनिकान्) G_1 रावणाज्ञया — *c*) K_1 गणानीकै ; K_2 गुणानीके, K_4 गणानीका, T_2 G_4 M °नेका, G_1 °नैका ; G_2 °नैकां (for गणानेके) T_1 अनुजग्मुर्महात्मान — *d*) K_1 °राक्षसान्, K_3 B_4 °राक्षसा, D_3 T °रक्षसा° K_4 पिशाचा यक्षराक्षसा

2 *a*) Dc पर्वत, D_3 पवन $B_{1\cdot 3}$ पृतनो, $B_{2\cdot 4}$ Dn पतनो, G_1 पूतना (for पूतनो) K_3 भज ; $B_{3\cdot 4}$ जघ, Dc_2 $G_{1\cdot 3}$ जृभ° — *b*) K_2 $G_{1\cdot 2}$ खर (for खरः) — *c*) K_2 $B_{3\cdot 4}$ Dc_1 T_1 पुरुज°, K_3 M पूरुज, K_4 अरुज° ; Dc_2 D_2 पुरज° (for प्ररुज°) B_3 पुरु° (for [अ]रुज°) — *d*) B_4 विघषश्च, Dc प्रघशश्च, T $G_{1\cdot 2\cdot 4}$ M_1 प्रहस्तश्च, G_3 M_2 प्रहसश्च (for प्रघसश्च) S (except T_1 G_3) चैव मानद (for चैवमादय)

3 *a*) K_2 [ऽ]भ्यपतिता; Dn_2 [ऽ]पि पततां (for ऽभिपततां) — *b*) B_1 सदृश्यानां, D_1 अधृष्याना, G_2 दृश्यमाना (for अदृश्यानां) K Dc $D_{2\cdot 5}$ महौजसां, T_1 दुरात्मवान् (for दुरात्मनाम्) — *c*) K_1 स्वज्ञश्च, B_1 तेषां, D_5 ज्ञात्वा, T_2 $G_{1\cdot 2\cdot 4}$ तत्र (for तज्ज्ञश्च)

4 *ab*) T_2 दह्य° (for दृश्य°) Dc D_2 T_2 transp हरिभिर् and बलिभिर् Dc $D_{1\cdot 2\cdot 5}$ जितकाशिभि, T_2 शूलपाणय, M दूरपातिन — *c*) Dc_2 D_2 शतशो, T $G_{3\cdot 4}$ सर्वतो (for सर्वशो) — *d*) T_2 G_1 अभि (for महीं)

5 *b*) T_1 राक्षसो (for रावणो) — After 5^{ab}, N G_3 ins

1279* राक्षसानां बलैर्घोरैः पिशाचानां च संवृतः ।
युद्धशास्त्रविधानज्ञ उशना इव चापरः ।

[(L 1) K_1 घनैर्, K_{2-4} D_5 गणैर् (for बलैर्) K_4 तु (for च)]

— *c*) K_4 transp व्यूह्य and व्यूहं — *d*) K $B_{3\cdot 4}$ Dn_1 n_2 $D_{1\cdot 2\cdot 6}$ हरीनभ्यवहारयत्, S (except G_3) हरीन्सर्वान($G_{2\cdot 4}$ न् न्य)वारयत्

6 *a*) K B_4 D_5 स्वभि(K_3 °थ)निर्याते, B_{1-3} Dn $D_{3\cdot 4\cdot 6}$ G_3 तु विनिर्यां(B_3 D_3 र्या)त; Dc $D_{1\cdot 2}$ स्वभि(D_1 °पि)निर्यातो; T_2 $G_{1\cdot 2\cdot 4}$ स्वथ निर्याय — *b*) K $B_{1\cdot 2}$ Dc $D_{1\cdot 5}$ व्यूढानीके ($B_{1\cdot 2}$ Dc कैर्) K $D_{1\cdot 5}$ दशानने, T_1 ददर्श ह — *d*) $K_{2\cdot 3}$ प्रत्यव्यूहि (K_3 °ह); Dc D_2 पर्यव्यूह्य, T_1 $G_{2\cdot 4}$ प्रतिव्यूह्य (for प्रत्यव्यूहन्) T_2 स्वकं बलं, G_1 महाबलं ; $G_{2\cdot 4}$ व्यदृश्यत (for निशाचरम्)

7 *b*) S (except G_3) रामेण सह रावण — D_2 om (hapl) 7^{c}–9^{b} — *c*) B Dn $D_{3\cdot 4\cdot 6}$ G_3 चापि (for चैव) — *d*) $G_{1\cdot 2\cdot 4}$ तस्थौ च (for तथैव)

8 D_2 om 8 (cf v l 7) — *b*) K_3 सतारेण; $B_{3\cdot 4}$ तारेणैव (for तारेण च) $K_{1\cdot 2\cdot 4}$ निख(K_4 °प)र्वद ; D_1 विकर्षत° (for निखर्वट°) T_1 तारेण निचखर्वट, T_2 G_4 तारेणाटनिखर्वट° (G_4 °ण); G_1 तारेयेण निघर्वट° — *c*) K_4 कुण्डेन; S (except G_3) पौण्ड्रेण (for तुण्डेन) G_1 नख (for नल°) — *d*) $K_{1\cdot 4}$ पट(K_4 °न)स°; $K_{2\cdot 3}$ $D_{1\cdot 5}$ T पट($D_{1\cdot 5}$ °ट्टि, T_1 °र)श, $G_{1\cdot 2}$ पुटा(G_2 °ट)श K_4

युयुधे युद्धवेलायां स्वबाहुबलमाश्रितः ॥ ९
स संप्रहारो ववृधे भीरूणां भयवर्धनः ।
लोमसंहर्षणो घोरः पुरा देवासुरे यथा ॥ १०
रावणो राममानर्छच्छक्तिशूलासिवृष्टिभिः ।
निशितैरायसैस्तीक्ष्णै रावणं चापि राघवः ॥ ११
तथैवेन्द्रजितं यत्तं लक्ष्मणो मर्मभेदिभिः ।
इन्द्रजिच्चापि सौमित्रिं बिभेद बहुभिः शरैः ॥ १२
विभीषणः प्रहस्तं च प्रहस्तश्च विभीषणम् ।
खगपत्रैः शरैस्तीक्ष्णैरभ्यवर्षद्गतव्यथः ॥ १३
तेषां बलवतामासीन्महास्त्राणां समागमः ।
विव्यथुः सकला येन त्रयो लोकाश्चराचराः ॥ १४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६९ ॥

२७०

मार्कण्डेय उवाच ।
ततः प्रहस्तः सहसा समभ्येत्य विभीषणम् ।
गदया ताडयामास विनद्य रणकर्कशः ॥ १
स तयाभिहतो धीमान्गदया भीमवेगया ।
नाकम्पत महाबाहुर्हिमवानिव सुस्थिरः ॥ २
ततः प्रगृह्य विपुलां शतघण्टां विभीषणः ।

प्रघ , G_4 पान (for पन)

9 D_2 om 9^{ab} (cf v l 7) — ^{a}) K_3 $_4$ Dc_2 यो हि य (K_3 त), T_1 विस्मय, G_2 आत्मनो (for य हि यो) K_1 $_2$ अविपह्य ह्यय (K_2 हि य) मेने, D_5 विपजघो हि जघन ; T_2 G_4 विषह्यमात्मनो य स — ^{b}) D_5 T_1 G_1 $_2$ सह, M_2 स तु (for स स) K_1 Dc_2 समी (for समे°) — ^{c}) K_1 $_2$ हनूमान् (for युयुधे) B_1 (corrupt) युधि युद्धवतो पेत

10 ^{a}) K_3 $_4$ D_1 ववृते, D_5 विपुलो (for ववृधे) — ^{b}) K_2 ब्राह्मणां (for भीरूणां) — D_1 om 10^c–11^b — ^{c}) B_3 G_2 रोमसघर्षणो, T_2 G_1 $_4$ M रोमसह

11 D_1 om 11^{ab} (cf v l 10) — ^{a}) T_2 आगच्छप् ; G_1 $_4$ आनर्चच् (for आनर्छच्) D_5 रावणो वानरानर्छच् — ^{b}) K_1 $_2$ $_4$ शूल (K_4 मूल)शक्त्यसि°

12 ^{a}) S (except G_3) यत्तो (for यत्त) — ^{d}) D_6 चिच्छेद (for बिभेद) K Dc D_5 दशभि° ; D_2 शरभि ; T_2 G_1 $_2$ $_4$ निशितै (for बहुभि)

13 D_5 om 13 — ^{ab}) B_3 $_4$ तु (for the second च) K_1 $_2$ G_1 विभीषण प्रहस्तश्च प्रहस्त च विभीषण° — ^{c}) B_4 खर , D_3 स्वर्ण , T_2 G_1 $_2$ कङ्क (for खग) B_1 सुती क्ष्णाग्रैर् (for शरैस्तीक्ष्णैर्) — ^{d}) K_2 अत्यवर्षद्, D_1 अन्व वर्षद्, G_3 $_4$ प्रत्यविध्यद्

14 ^{a}) D_6 चासीन् (for आसीन्) — ^{c}) K_4 विव्यथे सकलो येन — ^{d}) K_4 लोकोय सचराचर°, S (except G_3) लोका वै सचराचरा

Colophon — *Major parvan* K_1 $_2$ T_2 G_2 $_4$ आरण्य — *Sub parvan* K_1 $_3$ $_4$ B Dc Dn_1 n_3 D_{1-6} G_3 M (all om sub parvan name) mention only रामो(M रामायणो)पाख्यान — *Adhy no* (figures, words or both) Dn_1 (marg) n_2 283, Dn_3 284, D_1 287, T_1 M_2 (orig) 275, T_2 G_4 M (M_2 *inf lin*) 273, G_1 270, G_2 272 — *Śloka no* Dn 15, D_1 14

270

1 K_3 T_2 om the ref — ^{a}) K Dc D_5 T G_1 M तरसा, D_1 तु तथा (for सहसा) — ^{c}) M पोथ° (for ताड°) — ^{d}) D_1 विनदन् (for विनद्य) K_{1-3} Dc D_1 रणमूर्धनि, G_2 $_4$ रणकर्कश

2 ^{a}) K_3 $_4$ B_{2-4} Dc_2 D_1 $_2$ $_5$ T_1 G_3 तथा, T_2 G_1 सदा (for तया) K_4 [अ]भिहितो, D_1 निहतो (for [अ]भि हतो) — ^{b}) K_4 गदयातिसुवेगया — ^{d}) K B_1 T_2 G_1 $_3$ $_4$ M_2 सुस्थित

3 K_4 *repeats* (with v l) 3^a–7^b after 7^{ab} — ^{b}) B_1 $_3$ शतघ्नीं च ; Dc D_2 प्रोक्ष (for °घण्टां) — ^{c}) N (except K_4) T_2 G_3 अनु° (for अभि) T_1 तत (for महा) — ^{d}) T_1 प्रहस्तस्य (for चिक्षेपास्य)

अभिमन्त्र्य महाशक्तिं चिक्षेपास्य शिरः प्रति ॥ ३
पतन्त्या स तया वेगाद्राक्षसोऽशनिनादया ।
हृतोत्तमाङ्गो ददृशे वातरुग्ण इव द्रुमः ॥ ४
तं दृष्ट्वा निहतं संख्ये प्रहस्तं क्षणदाचरम् ।
अभिदुद्राव धूम्राक्षो वेगेन महता कपीन् ॥ ५
तस्य मेघोपमं सैन्यमापतद्भीमदर्शनम् ।
दृष्ट्वैव सहसा दीर्णा रणे वानरपुंगवाः ॥ ६
ततस्तान्सहसा दीर्णान्दृष्ट्वा वानरपुंगवान् ।
निर्याय कपिशार्दूलो हनूमान्पर्यवस्थितः ॥ ७
तं दृष्ट्वावस्थितं संख्ये हरयः पवनात्मजम् ।
वेगेन महता राजन्संन्यवर्तन्त सर्वशः ॥ ८
ततः शब्दो महानासीत्तुमुलो लोमहर्षणः ।
रामरावणसैन्यानामन्योन्यमभिधावताम् ॥ ९
तस्मिन्प्रवृत्ते संग्रामे घोरे रुधिरकर्दमे ।
धूम्राक्षः कपिसैन्यं तद् द्रावयामास पत्रिभिः ॥ १०
तं राक्षसमहामात्रमापतन्तं सपत्नजित् ।
तरसा प्रतिजग्राह हनूमान्पवनात्मजः ॥ ११
तयोर्युद्धमभूद्घोर हरिराक्षसवीरयोः ।
जिगीषतोर्युधान्योन्यमिन्द्रप्रह्लादयोरिव ॥ १२
गदाभिः परिघैश्चैव राक्षसो जघ्निवान्कपिम् ।
कपिश्च जघ्निवान्रक्षः सस्कन्धविटपैर्द्रुमैः ॥ १३
ततस्तमतिकायेन साश्वं सरथसारथिम् ।

---

4 ^{a}) Dc$_2$ D$_1$ T$_2$ तथा (for तया) T$_1$ वीरो (for वेगाद्) — ^{b}) B Dc Dn D$_{2-4}$ $_6$ T$_1$ G$_3$ °शनिवेगया, T$_2$ G$_{1}$ $_2$ $_4$ M$_1$ °शनिना यथा — ^{c}) B$_3$ Dc$_2$ कृत्तोत्तमागो, M हृतोत्तमागे — ^{d}) K$_3$ $_4$ (second time) वातभग्न — After 4, D$_2$ ins

1280* कृत्तोत्तमाङ्ग सह्य तदनयानुगतासवाम् ।
पपात रक्ष सहसा वातरुग्ण इव द्रुम ।
[(L 2) Posterior half = 4^d]

5 ^{a}) T$_1$ M सखे, G$_2$ $_4$ सघे (for सख्ये) — ^{b}) G$_1$ वाहिनीपतिं (for क्षण°) — ^{cd}) M$_1$ transp धूम्राक्षो and वेगेन K (K$_4$ second time) Dc D$_1$ $_2$ $_5$ नदन्, G$_1$ हरीन् (for कपीन्)

6 ^{b}) G$_1$ $_2$ $_4$ उत्पतद् (for आपतद्)

7 T$_1$ om 7^{ab} — ^{a}) K$_1$ $_2$ चीर्णान् (for दीर्णान्) — After 7^{ab}, K$_4$ *repeats* (with v l) 3^a–7^b — ^{c}) K D$_1$ $_5$ निवार्य; B Dc Dn D$_{2-4}$ $_6$ G$_3$ $_4$ निर्ययौ (for निर्याय) — ^{d}) K$_4$ D$_1$ $_5$ हनुमान् B$_2$ Dn D$_3$ $_4$ $_6$ मारुतात्मज (for पर्यव°)

8 ^{a}) D$_1$ सैन्ये, T$_1$ M सखे; G$_2$ $_4$ सघे (for सख्ये) — ^{c}) B$_{1-3}$ D (except D$_1$ $_5$) महत्या त्वरया राजन् — ^{d}) K$_1$ B$_4$ D$_1$ $_5$ अभ्यवर्त(K$_1$ $_2$ °र्तं)त (for सन्य°) K$_1$ सर्वत, K$_2$ सर्वदा

9 ^{a}) D$_5$ तस्य (for तत) — ^{b}) K$_4$ Dc$_2$ तुमलो K$_2$ B (except T$_2$ G$_2$ $_3$) रोम° (for लोम)

10 ^{c}) B$_1$ तु (for तद्) — ^{d}) S (except G$_3$) वीर्यवान् (for पत्रिभि)

11 ^{a}) B Dn D$_3$ $_4$ $_6$ G$_3$ स रक्षो (for राक्षस) — ^{b}) G$_2$ $_4$ द्रावयत (for आपतन्त) — ^{cd}) K$_3$ Dc$_1$ D$_1$ $_5$ T$_2$ M हनुमान् (for हनू°) B$_1$ $_3$ $_4$ D$_5$ T G$_1$ $_2$ $_4$ M मारुता° (for पवना°) B$_2$ Dn D$_3$ $_4$ $_6$ G$_3$ प्रतिजग्राह हनुमांस्तरसा पत्र — 11^d = (var) 14^d

12 ^{a}) T$_2$ महद् (for अभूद्) K Dc D$_2$ तयो° सम भवद्युद्ध — ^{b}) K$_1$ $_2$ कपिराक्षस , T$_1$ हरिराक्षसवीर्ययो ; G$_1$ $_2$ $_4$ °सैन्ययो — ^{c}) K$_2$ जिगीषितोर्, Dc D$_2$ °र्षयोर्, G$_2$ जिहीर्षतोर्, G$_4$ जिगीर्षतोर् Dc$_2$ D$_2$ T$_1$ G$_1$ $_2$ $_4$ यथा , M अथा (for युधा) — ^{d}) K$_3$ $_4$ Dc$_1$ D$_2$ $_3$ $_6$ इद्रप्रह्लादयोरिव, Dn$_2$ शक्रप्रह्लाद°

13 ^{a}) Dc D$_2$ पट्टिशैश्चैव, T$_1$ परिघाभिश्च, G$_1$ परिघैश्चापि — ^{d}) K$_1$ $_2$ सकर्ष(K$_2$ °कद)विटपद्रुमै ; M$_1$ सुस्कन्धविटपैर्द्रुमै° — After 13, B$_{2-4}$ Dc D$_2$ $_5$ ins

1281* शिरस्यभ्यहनत्पूर्वं कालया च पुन पुन ।
तृणराजेन महता लोहसारविभेदिना ।
[(L 1) B$_{2-4}$ शिरसा (for शिरसि) D$_5$ [अ]भिहत (for [अ]भ्यहनत्) B$_2$ गदया, B$_3$ लीलया, B$_4$ D$_5$ कीलया (for कालया)]

14 D$_3$ om 14 — ^{a}) K$_1$ $_2$ अतिकायोपि, B अति (B$_1$ $_2$ भि)कोपेन (for अतिकायेन) — ^{c}) K$_1$ Dc D$_1$ प्राज्ञो ; K$_2$ B D$_4$ $_6$ क्रुद्धो, K$_3$ $_4$ D$_2$ राजन्, D$_5$ प्राज्ञो (for धीमान्) T$_2$ धूम्राक्षमाजघानाशु — ^{d}) = (var) 11^d K$_3$ Dc D$_1$ $_5$ हनुमान्, T$_2$ G$_1$ $_2$ $_4$ द्रुमेण (for हनूमान्) S (except G$_3$) पवना° (for मारुता); cf v l 11 — After 14, Dc$_2$ *repeats* 12^{ab} Dc$_2$ cont B$_3$ $_4$ ins after 14

1282* वेगेन महताविष्टो राक्षसानां महद्बलम् ।
योधयामास राजेन्द्र शिलावर्षे समन्तत ।

धूम्राक्षमवधीद्धीमान्हनूमान्मारुतात्मजः ॥ १४
ततस्तं निहतं दृष्ट्वा धूम्राक्षं राक्षसोत्तमम् ।
हरयो जातविस्रम्भा जघ्नुरभ्येत्य सैनिकान् ॥ १५
ते वध्यमाना बलिभिर्हरिभिर्जितकाशिभिः ।
राक्षसा भग्नसंकल्पा लङ्कामभ्यपतन्भयात् ॥ १६
तेऽभिपत्य पुरं भग्ना हतशेषा निशाचराः ।
सर्वं राज्ञे यथावृत्तं रावणाय न्यवेदयन् ॥ १७
श्रुत्वा तु रावणस्तेभ्यः प्रहस्तं निहतं युधि ।
धूम्राक्षं च महेष्वासं ससैन्यं वानरर्षभैः ॥ १८
सुदीर्घमिव निःश्वस्य समुत्पत्य वरासनात् ।
उवाच कुम्भकर्णस्य कर्मकालोऽयमागतः ॥ १९
इत्येवमुक्त्वा विविधैर्वादित्रैः सुमहास्वनैः ।
शयानमतिनिद्रालुं कुम्भकर्णमबोधयत् ॥ २०
प्रबोध्य महता चैनं यत्नेनागतसाध्वसः ।
स्वस्थमासीनमव्यग्रं विनिद्रं राक्षसाधिपः ।
ततोऽब्रवीद्दशग्रीवः कुम्भकर्णं महाबलम् ॥ २१
धन्योऽसि यस्य ते निद्रा कुम्भकर्णेयमीदृशी ।
य इमं दारुणं कालं न जानीषे महाभयम् ॥ २२
एष तीर्त्वार्णवं रामः सेतुना हरिभिः सह ।
अवमन्येह नः सर्वान्करोति कदनं महत् ॥ २३
मया ह्यपहृता भार्या सीता नामास्य जानकी ।
तां मोक्षयिषुरायातो बद्ध्वा सेतुं महार्णवे ॥ २४
तेन चैव प्रहस्तादिर्महान्नः स्वजनो हतः ।
तस्य नान्यो निहन्तास्ति त्वदृते शत्रुकर्शन ॥ २५
स दंशितोऽभिनिर्याय त्वमद्य बलिना वर ।
रामादीन्समरे सर्वाञ्जहि शत्रूनरिंदम ॥ २६

[(L 2) Dc2 वेगवान्पवनात्मज (for the posterior half)] Thereafter B3 4 *repeat* 12^{ab} (v l °सेनयो° for °वीरयो)

15 ^a) B4 निसृत (for निहत) — ^b) K3 4 B4 D1 S (except T1 G3) राक्षसात्मज, D5 राक्षस युधि (for राक्षसो) — ^c) K2 4 Dc जातविश्रभा, D5 सरभा — ^d) K3 B1 Dc1 अन्योन्य ; B3 4 अन्येस्य ; D2 4–6 G3 अन्ये च, T2 G1 2 4 तस्य हि, M तस्यातु (for अभ्येत्य) T1 निजघ्नु स्तस्य सैनिकान्

16 ^ab) K1 2 B D (except Dc D1 2) T2 G1 3 transp बलिभिर् and हरिभिर्

17 ^a) B3 प्राप्य, D3 भीमा (for भग्ना) — ^c) T1 सर्वैं; G2 सर्वा (for सर्वं)

18 ^a) K Dc D2 च (for तु) — ^d) K D5 सहसैन्य वनक्षयैः ; D1 स(ह)सैन्य प्लवगेश्वरैः, S (except G3) ससैन्य सह राक्षसैः

19 ^a) K3 स दीर्घम्, T1 M अशीत ; T2 G1 2 4 अभीत (for सुदीर्घम्) D5 अथ (for इव) — ^b) K4 समुत्प्लुत्य

20 ^c) B1 Dc D2 अतिनिद्रांध, G1 2 4 अपि निद्रालु — ^d) D1 महाबल (for अबोधयत्)

21 D1 om 21 — ^b) K3 नागतो यत्नसाध्वस , T1 G1 2 4 यत्नेन गत ; T2 यत्नेनैव स — ^d) K4 अनिद्र ; T2 अरिघ्न (for विनिद्र) K1 2 राक्षसेश्वर ; T2 राक्षसाधिप — ^f) Dc D2 महाबल

22 ^a) T2 सेव्यसे (for यस्य ते) — ^b) M2 यद् (for [इ]यम्) — ^c) K3 इद मे, D5 G4 M1 य इद (for य इम) B Dn D3 4 6 G3 य इद दारुणाकार — D3 om 22^{d}–24^{b} — ^d) S (except G3) भयावह (for महाभयम्)

23 D3 om 23 (cf v l 22) — ^a) B3 एपभीर्दुस्तर राम — ^c) T1 M अवमत्येह, G1 2 4 अभिपत्ये Dc D2 श्रीमान् (for सर्वान्)

24 D3 om 24^{ab} (cf v l 22) — ^a) K1 T1 [अ]प्या पहृता, K3 [अ]स्यापि हृता, K4 ह्यपकृता, B3 D (except D1–3 5) G3 स्वपहृता — ^b) K1 2 B1 रामस्य (for नामास्य) G1 नाम्ना सीतास्य जानकी — ^c) K1 3 4 Dc D2 मोचयिष्णुर् (K3 Dc1 पुर् ; Dc2 D2 °तुर्), K3 D1 G1 2 4 मोच(G1 2 4 क्ष)यितुम्, B Dn D4–6 T2 G3 नेतु स इह

25 ^a) K1–3 चैष (for चैव) K4 प्रहस्तो यो ; B1 D1 प्रहस्ताद्या (for °स्तादिर्) — ^b) T1 महाक्ष (for महान्न°) B1 D1 महात स्वजना हता , B4 महात्मा सुजनो हत — ^c) T1 हि (for नि) — ^d) K4 B Dn D4 5 G3 त्वामृते K1 शत्रुकर्षन, K2 B D1 3 5 कर्षण

26 ^a) K1 2 T1 M स दसितो ; D3 तद्दशितो ; T2 दशितोपि ; G1 2 4 दसितो हि (for स दशितो) K1 2 D3 विनिर्याहि, K3 विनिर्यात्वा, K4 Dc D1 2 3 विनिर्याय, B3 4 G2 4 [ऽ]भिनिर्याहि, T2 G1 [ऽ]त्र (G1 °द्य) निर्याहि (for ऽभिनिर्याय) — ^b) K1–3 Dc D1 3 बलेन, B4 स्वमस्य ; D3 जवेन, T1 त्वदन्य (for त्वमद्य) K1 Dc D1 2 वर G1 कुम्भकर्ण महाबल — ^cd) K1–3 Dc2 D1–3 5 transp सर्वान् and शत्रून् K4 रामादीन्समरे शत्रून्सर्वाञ्जह्यरिमर्दन

7 7 दूषणावरजौ चैव वज्रवेगप्रमाथिनौ ।
तौ त्वां बलेन महता सहितावनुयास्यतः ॥ २७
इत्युक्त्वा राक्षसपतिः कुम्भकर्णं तरस्विनम् ।
संदिदेशेतिकर्तव्ये वज्रवेगप्रमाथिनौ ॥ २८
तथेत्युक्त्वा तु तौ वीरौ रावणं दूषणानुजौ ।
कुम्भकर्णं पुरस्कृत्य तूर्णं निर्ययतुः पुरात् ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७० ॥

२७१

मार्कण्डेय उवाच ।
ततो विनिर्याय पुरात्कुम्भकर्णः सहानुगः ।
अपश्यत्कपिसैन्यं तज्जितकाश्यग्रतः स्थितम् ॥ १
तमभ्येत्याशु हरयः परिवार्य समन्ततः ।
अभ्यघ्नंश्च महाकायैर्बहुभिर्जगतीरुहैः ।
करजैरतुदंश्चान्ये विहाय भयमुत्तमम् ॥ २
बहुधा युध्यमानास्ते युद्धमार्गैः प्लवंगमाः ।
नानाप्रहरणैर्भीमं राक्षसेन्द्रमताडयन् ॥ ३
स ताड्यमानः प्रहसन्भक्षयामास वानरान् ।
पनसं च गवाक्षं च वज्रबाहुं च वानरम् ॥ ४

---

27 ^{a}) K Dc$_2$ Dn$_2$ D$_{1\ 2\ 5}$ चापि, G$_2$ एतौ (for चैव) — ^{b}) = 28^{d} Dc$_2$ Dn$_2$ चक्र°, D$_2$ वक्र° — B$_1$ D$_1$ T G$_1$ M om (hapl) 27^{c}–28^{d} — ^{c}) G$_{2\ 4}$ सैन्येन (for बलेन)
28 B$_1$ D$_1$ T G$_1$ M om 28 (cf v l 27) — ^{a}) K$_4$ उक्त्वा रक्ष°पति काले — ^{b}) K$_{1\ 2}$ महाबल (for तर°) — ^{c}) K B (B$_1$ om) Dc D$_5$ °कर्तव्य — 28^{d} = 27^{b}
29 ^{a}) K$_{1\ 2}$ ततो, K$_4$ च तौ (for तु तौ) — ^{b}) B$_2$ दूषणात्मजौ — ^{d}) K$_3$ तूर्णीं, G$_3$ तूर्यं (for तूर्णं)

Colophon — *Major parvan* K$_2$ T G$_{2\ 4}$ आरण्य — *Sub parvan* N G$_3$ (all om sub parvan name) mention only रामो(K$_2$ श्रीरामो)पाख्यान — *Adhy name* M$_2$ प्रहस्तधूम्राक्षवध° — *Adhy no* (figures, words or both) Dn$_1$ (marg) n$_2$ 284, Dn$_3$ 285, D$_1$ 288, T$_1$ M$_2$ (orig) 276, T$_2$ G$_4$ M (M$_2$ *inf lin*) 274, G$_1$ 271, G$_2$ 273 — *Śloka no* Dn$_1$ n$_2$ 29, Dn$_3$ 30, D$_1$ 27

271

1 ^{a}) Dc D$_2$ T G$_{1\ 2\ 4}$ M [S]भिनिर्याय B Dn D$_{3\ 4\ 6}$ G$_3$ ततो निर्याय स्व(B$_4$ स)पुरात्, D$_1$ ततो विनिर्ययौ गत्वा — ^{b}) Dc D$_{1\ 3}$ सहानुज° — ^{c}) K$_{1\ 2}$ स, B$_1$ तु (for तज्) — ^{d}) K Dc D$_{1\ 2\ 5}$ [अ]भित° (for [अ]ग्रत) — After 1, N (except K$_2$) G$_{1\ 3}$ ins
1282a* स वीक्षमाणस्तत्सैन्य रामदर्शनकाङ्क्षया।
अपश्यच्चापि सौमित्रिं धनुष्पाणिं व्यवस्थितम्।
[(L 1) K$_{3\ 4}$ B Dc Dn$_1$ n$_2$ D$_{2\ 3\ 5}$ स वीक्ष्य°, D$_1$ समीक्ष्य — (L 2) K$_{1\ 3}$ Dc D$_{2\ 5}$ दाराद्, K$_4$ °भ्राजन्, B$_1$ दपि, D$_1$ °दग्रे (for °च्चापि) K$_{1\ 4}$ Dc D$_{1\ 2\ 5}$ अव° (for व्यव°)]
2 ^{a}) K$_{1\ 3\ 4}$ B$_3$ D$_{1\ 3}$ [अ]थ (for [आ]शु) Dc D$_1$ कपय (for हरय) — ^{b}) K$_2$ °वक्र°, B D (except D$_1$) G$_3$ °वप्नु° (for वार्य) — After 2^{ab}, S (except G$_3$) ins
1283* शैलवृक्षायुधा नादानमुञ्चन्भीषणास्तत ।
[T$_2$ अतिभीषणान् (for भीषणास्तत)]
— ^{c}) K$_1$ D$_1$ महाकाय; K$_2$ °कायं; D$_3$ °कायैर् (for °कायैर्) — ^{d}) D$_1$ धरणीधरै (for जगती°) — ^{e}) K$_4$ करजैश्च रदैश्चान्ये, B$_1$ करजैरहनश्चापि — ^{f}) T$_1$ विहसा युधमुत्तम
3 ^{a}) K$_3$ G$_1$ युध्यमानस्; B$_4$ G$_{2\ 4}$ वध्यमानास् — ^{c}) K$_3$ B Dn D$_{1\ 3\ 4\ 6}$ G$_3$ भीमै (for भीम)
4 M$_1$ om (hapl) 4^{b}–9^{a} — ^{b}) T$_1$ ताड° (for भक्ष°) — ^{c}) K$_{1\ 2}$ वनषड; K$_3$ Dc D$_1$ वन चड, K$_4$ D$_6$ M$_2$ वनचड, B$_{3\ 4}$ चल चड, D$_3$ बल चड, T$_1$ ठरुचड (for पनस च) K Dc D$_{1\ 5}$ वनाक्ष, B$_{3\ 4}$ चलारय; D$_3$ बलाख्य (for गवाक्ष) B$_{1\ 2}$ Dn D$_{4\ 6}$ G$_3$ बल चड नलाख्य च; D$_2$ घन चडस्वनाक्ष च — ^{d}) K$_4$ वेत्र, D$_1$ वहु°, G$_4$ °मुष्टि (for वज्र°)
5 M$_1$ om 5 (cf v l 4) — ^{a}) K$_2$ Dc D$_3$ T$_1$ M$_2$ स, T$_2$ G$_{1\ 2\ 4}$ ते (for तद्) K$_4$ व्यथित, D$_1$ विषम, T$_1$ ह्यधिक, G$_{1\ 2\ 4}$ व्यथिता (for व्यथन) — ^{b}) G$_{1\ 2\ 4}$ धीमत (for रक्षस) — ^{c}) T$_1$ °भ्रांतास (for °त्रस्तास)

तद्दृष्ट्वा व्यथनं कर्म कुम्भकर्णस्य रक्षसः ।
उदक्रोशन्परित्रस्तास्तारप्रभृतयस्तदा ॥ ५
तं तारमुच्चैः क्रोशन्तमन्यांश्च हरियूथपान् ।
अभिदुद्राव सुग्रीवः कुम्भकर्णमपेतभीः ॥ ६
ततोऽभिपत्य वेगेन कुम्भकर्णं महामनाः ।
शालेन जघ्निवान्मूर्ध्नि बलेन कपिकुञ्जरः ॥ ७
स महात्मा महावेगः कुम्भकर्णस्य मूर्धनि ।
बिभेद शालं सुग्रीवो न चैवाव्यथयत्कपिः ॥ ८
ततो विनद्य प्रहसञ्शालस्पर्शविबोधितः ।
दोर्भ्यामादाय सुग्रीवं कुम्भकर्णोऽहरद्बलात् ॥ ९
ह्रियमाणं तु सुग्रीवं कुम्भकर्णेन रक्षसा ।
अवेक्ष्याभ्यद्रवद्वीरः सौमित्रिर्मित्रनन्दनः ॥ १०
सोऽभिपत्य महावेगं रुक्मपुङ्खं महाशरम् ।
प्राहिणोत्कुम्भकर्णाय लक्ष्मणः परवीरहा ॥ ११
स तस्य देहावरणं भित्त्वा देहं च सायकः ।
जगाम दारयन्भूमिं रुधिरेण समुक्षितः ॥ १२
तथा स भिन्नहृदयः समुत्सृज्य कपीश्वरम् ।
कुम्भकर्णो महेष्वासः प्रगृहीतशिलायुधः ।
अभिदुद्राव सौमित्रिमुद्यम्य महतीं शिलाम् ॥ १३
तस्याभिद्रवतस्तूर्णं क्षुराभ्यामुच्छ्रितौ करौ ।
चिच्छेद निशिताग्राभ्यां स बभूव चतुर्भुजः ॥ १४
तानप्यस्य भुजान्सर्वान्प्रगृहीतशिलायुधान् ।

— ^{d}) $G_{1.4}$ ताराप्रभृतयस्　K $B_{1.3}$ Dc $D_{1.2.5}$ T_{1} M_{2} तत , B_{4} तथा (for तदा)

6 M_{1} om 6 (cf v l 4) — ^{a}) B_{3} Dn $D_{3.4.6}$ G_{3} तानुच्चै॰ क्रोशत (D4 शग) सैन्यात् — ^{b}) B_{3} Dn $D_{4.6}$ G_{3} श्रुत्वा स (for अन्यांश्च) Dn_{3} यूथप — ^{c}) K_{1-3} श्रुत्वा (for [अ]भि)

7 M_{1} om 7 (cf v l 4) — ^{a}) $B_{1.4}$ Dn D_{6} T_{1} G_{3} निपत्य (for ऽभिपत्य) — ^{b}) Dn_{2} कुभकर्णो — ^{c}) $K_{1.2}$ B_{3} T_{1} $G_{1.2.4}$ M_{2} सलेन ; T_{2} तलेन (for शालेन) B_{2} Dn_{1} n_{2} D_{6} [आ]जघ्निवान् — ^{d}) T_{1} तरुणेन स वानर॰, T_{2} $G_{2.4}$ तरुणा स च वानर ; G_{1} तरुणा वानराधिप॰

8 M_{1} om 8 (cf v l 4) — ^{a}) K $B_{1.3}$ Dc $D_{1.2}$ M_{2} महावेग — D_{4} om (hapl) 8^{b}–9^{c} — ^{c}) K_{1} $B_{2.3}$ S (except G_{3}) साल ; Dc D_{2} गात्र (for शाल) — ^{d}) Dc D_{3} चिराद् ; D_{3} T_{1} चैन (for चैव) K_{4} व्यचलत्, Dc व्यथयत् (for [अ]व्यथयत्) $B_{1.3}$ क्वचित् (for कपि)

9 M_{1} om 9^{a} (cf v l 4) D_{4} om 9^{abc} (cf v l 8) — ^{a}) K_{2} B Dn D_{6} G_{3} सहसा (for प्रहसन्) — ^{b}) B_{3} S (except G_{3}) सालस्पर्श॰ T_{1} निबोधित ; M_{2} विपोधित — ^{d}) K_{1} महद् ; G_{4} [ऽ]हनद् (for ऽहरद्)

10 ^{b}) K_{4} दृष्ट्वा वायुसुतो बली — After 10^{ab} K_{4} D_{2} ins

1284* गच्छन्सबोधयामास प्रहारेणाल्पचेतसम् ।
तत॰ सलब्धसंज्ञस्तु हृत्वा कर्णौष्ठनासिकाम् ।
सुग्रीव कुम्भकर्णस्य जगाम हरिवाहिनीम् ।
अथ क्रुद्ध कुम्भकर्णो मिश्रितान्हरिराक्षसान् ।
भक्षयामास बलवान्ममर्द पदयोरपि ।
भक्ष्यमाणान्हरीन्सर्वान्कुम्भकर्णेन रक्षसा ।

— ^{c}) B_{1-3} T G_{1} M अभ्यपतद् (for अभ्यद्रवद्) K_{3} धीर — ^{d}) MSS नदन, ॰मर्दन , ॰नदन also (for ॰नन्दन)

11 ^{a}) D_{6} गम्य (for ॰पत्य) — ^{b}) K_{3} वज्र (for रुक्म) — ^{c}) D_{4} प्रहिणोत्

12 ^{a}) B_{4} देहाभरण, M_{2} वेगावरण — ^{b}) D_{1} स (for च) — ^{c}) G_{1} प्रजवाद् (for जगाम) B_{3} उर्वीं (for भूमिं) T_{2} जवाददारयन्भूमिं, $G_{2.3}$ जवाद्यदारयन्भूमिं

13 ^{a}) K Dc $D_{1.2.5}$ G_{3} transp तथा and स Dn_{1} T_{1} M_{1} तथा सभिन्न॰ , T_{2} $G_{1.2.4}$ तदा सभिन्न॰ — ^{b}) G_{1} हरी (for कपी॰) — After 13^{ab}, S (except G_{3}) ins

1285* वेगेन महताविष्टस्तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ।

— D_{6} om (hapl) 13^{e}–15^{b} — ^{f}) T_{1} प्रगृह्य (for उद्यम्य)

14 D_{6} om 14 (cf v l 13) — ^{a}) B Dn $D_{3.4.6}$ G_{3} अभि(B_{2} पि)पततस् (for ॰द्रवतस्) — ^{b}) T_{1} G_{1} शरा (for क्षुरा) K Dc $D_{1.2}$ भुजौ (for करौ) — ^{c}) D_{1} T_{2} $G_{1.2.4}$ निशिताभ्यां स (D_{1} ॰भ्यां च , G_{4} ॰भ्यास॰) (for ॰ग्राभ्यां)

15 D_{6} om 15^{ab} (cf v l 13) — ^{a}) K_{4} तानपश्य ; T $G_{1.2.4}$ ततो ह्यस्य (for तानप्यस्य) — ^{b}) D_{1} प्रसृतोग्र शिला — ^{cd}) K Dc $D_{1.2}$ शरै (for क्षुरै॰) S (except T_{2} G_{3}) लब्धलक्ष्य K B_{3} Dc $D_{1.2}$ transp लब्धलक्ष्य and सौमित्रि K_{2} प्रत्यदर्शन (sic), T_{1} प्रियदर्शन , T_{2} $G_{2.4}$ प्रविदर्शयन्, G_{1} सप्र॰

16 ^{a}) D_{3} बभूव च (for स बभूव) — After 16^{ab}, G_{1} ins

[5]

क्षुरैश्चिच्छेद लघ्वस्त्रं सौमित्रिः प्रतिदर्शयन् ॥ १५
स बभूवातिकायश्च बहुपादशिरोभुजः ।
तं ब्रह्मास्त्रेण सौमित्रिर्ददाहाद्रिचयोपमम् ॥ १६
स पपात महावीर्यो दिव्यास्त्राभिहतो रणे ।
महाशनिविनिर्दग्धः पादपोऽङ्कुरवानिव ॥ १७
तं दृष्ट्वा वृत्रसंकाशं कुम्भकर्णं तरस्विनम् ।
गतासुं पतितं भूमौ राक्षसाः प्राद्रवन्भयात् ॥ १८
तथा तान्द्रवतो योधान्दृष्ट्वा तौ दूषणानुजौ ।
अवस्थाप्याथ सौमित्रिं संक्रुद्धावभ्यधावताम् ॥ १९
तावाद्रवन्तौ संक्रुद्धौ वज्रवेगप्रमाथिनौ ।
प्रतिजग्राह सौमित्रिर्विनद्योभौ पतत्रिभिः ॥ २०
ततः सुतुमुलं युद्धमभवल्लोमहर्षणम् ।
दूषणानुजयोः पार्थ लक्ष्मणस्य च धीमतः ॥ २१
महता शरवर्षेण राक्षसौ सोऽभ्यवर्षत ।
तौ चापि वीरौ संक्रुद्धावुभौ तौ समवर्षताम् ॥ २२
मुहूर्तमेवमभवद्वज्रवेगप्रमाथिनोः ।
सौमित्रेश्च महाबाहोः संप्रहारः सुदारुणः ॥ २३
अथाद्रिशृङ्गमादाय हनूमान्मारुतात्मजः ।
अभिद्रुत्याददे प्राणान्वज्रवेगस्य रक्षसः ॥ २४
नीलश्च महता ग्राव्णा दूषणावरजं हरिः ।
प्रमाथिनमभिद्रुत्य प्रममाथ महाबलः ॥ २५
ततः प्रावर्तत पुनः संग्रामः कटुकोदयः ।
रामरावणसैन्यानामन्योन्यमभिधावताम् ॥ २६
शतशो नैरृतान्वन्या जघ्नुर्वन्यांश्च नैरृताः ।
नैरृतास्तत्र वध्यन्ते प्रायशो न तु वानराः ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७१ ॥

1286* सौमित्रिरच्युत दृष्ट्वा क्रूर समरकोविद ।
— ^{d}) $K_{1\,2}$ जघान परमास्त्रवित्, $K_{3\,4}$ दु॰स(K_4 ददा)हाद्रि चयोपम; B_1 अविध्यत्पर्वतो॰, $B_{2\,3}$ Dc $D_{2-4\,6}$ ददारा(Dc D_2 ॰हा)द्रिवरो, B_4 Dn ददाराद्रिचयो, D_5 ददाहायश्चयो॰, $G_{3\,4}$ ददाह त्रिपुरो॰

17 $K_{1\,2}$ om 17^{a}–19^{b} — ^{a}) T_2 $G_{1\,2\,4}$ बभूव(for पपात) — ^{b}) Dn_2 दिव्यास्त्रनिहतो — ^{c}) K_4 D_1 महान शनिनिर्द(D_1 ॰सद)ग्ध॰ — ^{d}) K_3 पादपोवात्र (read ॰प)-तन्तुचि

18 $K_{1\,2}$ om 18 (cf v l 17) — ^{a}) D_1 मत्वा (for दृष्ट्वा) Dc वज्र॰ (for वृत्र॰)

19 $K_{1\,2}$ om 19^{ab} (cf v l 17) — ^{a}) K_4 Dc $D_{1\,2\,5}$ T_1 G_1 M ततस् (for तथा) G_1 त (for तान्) T_1 G_1 M सैन्यान् (for योधान्) T_2 $G_{2\,4}$ ततस्तद्विद्रुत (T_2 ॰च्चासित) सैन्य — ^{b}) K_3 B_2 (m as in text) $_3$ Dc दूषणात्मजौ — ^{c}) K_4 [अ]त्र, T_2 $G_{1\,2\,4}$ च (for [अ]थ) $K_{1\,2}$ दूषणावरजौ चाथ

20 ^{a}) K_1 तावभिवेग सक्रुद्धौ, K_2 तावभिवेगस, D_1 ततो द्रवतौ स, T_2 $G_{1\,2\,4}$ द्रव(T_2 वि)तौ सहसा क्रुद्धौ — ^{c}) $B_{1\,2}$ Dn $D_{4\,6}$ G_3 अभिजग्राह — ^{d}) K_4 D_1 कृतो द्योग, $B_{1\,2\,4}$ $D_{3\,4}$ वितु(B_4 त्त)दतौ, Dc वितुद्योभौ, T_2 $G_{2\,4}$ वध्यमान, G_1 कृत्वा नाद (for विनद्योभौ)

21 21^{ab} = (var) Rām 3 25 34^{cd} — ^{a}) K_4 D_1 तु तुम(D_1 ॰मु)ल, D_2 सुतुमल, T_2 $G_{1\,2\,4}$ समभवद् (for सुतुमुल) — ^{b}) T_1 सुमहद्रोम॰; T_2 $G_{1\,2\,4}$ तुमुल रोम, M_2 अभवद्रोम॰

22 ^{b}) K_1 राक्षसो, G_4 महता (for राक्षसौ) D_1 सोभ्यवर्षयत्; D_3 ॰वर्षतां, T_2 M_1 ॰वर्तत (for ॰वर्षत) G_1 राक्षसेभ्योववर्षत — ^{d}) T_2 $G_{1\,2\,4}$ transp उभौ and तौ B_1 तु, B_3 $D_{3\,4\,6}$ T_1 M त, Dc_2 D_2 तां, D_5 स (for तौ) $K_{1\,3\,4}$ समभिवर्षता, K_2 D_1 सपर्यवर्षतां (for तौ सम॰) B_2 शरवर्ष, B_4 समकर्ष॰; D_5 प्रतिवर्ष, T_1 M प्रत्यवर्ष॰, T_2 अभ्यवर्ष॰, $G_{1\,2\,4}$ सप्रवर्ष (for समवर्ष)

23 ^{a}) B_1 मुहुर्तमभवद्युद्ध — ^{c}) Some MSS महाबाहो B_1 प्रतिजग्राह सौमित्रि

24 ^{b}) K_4 B (B_1 damaged) Dc Dn_2 $D_{1\,3\,5\,6}$ T_2 $G_{1\,3}$ हनु॰ (for हनू॰) — ^{c}) T_1 $G_{1\,2\,4}$ [अ]हन(G_1 र)द्वीरो (for [आ]ददे प्राणान्) — ^{d}) T_2 $G_{1\,2\,4}$ वज्रवेग महाबल

25 K_1 transp 25^{ab} and 25^{cd} — ^{a}) B_1 नीलस्तु सुमहाग्राव्णा, S (except G_3) नीलश्च सहसा गृह्य — ^{b}) G_1 गिरिं (for हरि॰) — ^{c}) T_2 अनु॰ (for अभि॰)

26 K_1 om 26, K_4 om 26^{ab} — ^{b}) G_1 कटको॰ (for कटुको॰)

27 T_1 om 27^{cd} — ^{d}) $B_{2\,3}$ Dn $D_{3\,4\,6}$ G_1 प्रायेण (for यशो) K_3 [ऽ]नत (for न तु)

२७२

मार्कण्डेय उवाच ।

ततः श्रुत्वा हतं संख्ये कुम्भकर्णं सहानुगम् ।
प्रहस्तं च महेष्वासं धूम्राक्षं चातितेजसम् ॥ १
पुत्रमिन्द्रजितं शूरं रावणः प्रत्यभाषत ।
जहि राममित्रघ्न सुग्रीवं च सलक्ष्मणम् ॥ २
त्वया हि मम सत्पुत्र यशो दीप्तमुपार्जितम् ।
जित्वा वज्रधरं संख्ये सहस्राक्षं शचीपतिम् ॥ ३
अन्तर्हितः प्रकाशो वा दिव्यैर्दत्तवरैः शरैः ।
जहि शत्रूनमित्रघ्न मम शस्त्रभृतां वर ॥ ४
रामलक्ष्मणसुग्रीवाः शरस्पर्शं न तेऽनघ ।
समर्थाः प्रतिसंसोढुं कुतस्तदनुयायिनः ॥ ५
अकृता या प्रहस्तेन कुम्भकर्णेन चानघ ।
खरस्यापचितिः संख्ये तां गच्छस्व महाभुज ॥ ६
त्वमद्य निशितैर्बाणैर्हत्वा शत्रून्ससैनिकान् ।
प्रतिनन्दय मां पुत्र पुरा बद्ध्वेव वासवम् ॥ ७
इत्युक्तः स तथेत्युक्त्वा रथमास्थाय दंशितः ।
प्रययाविन्द्रजिद्राजंस्तूर्णमायोधनं प्रति ॥ ८
तत्र विश्राव्य विस्पष्टं नाम राक्षसपुंगवः ।
आह्वयामास समरे लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ॥ ९
तं लक्ष्मणोऽप्यभ्यधावत्प्रगृह्य सशरं धनुः ।
त्रासयंस्तलघोषेण सिंहः क्षुद्रमृगं यथा ॥ १०
तयोः समभवद्युद्धं सुमहज्जयगृद्धिनोः ।

Colophon — *Major parvan* $K_{1\,2}$ Dn_{3} T_{2} $G_{2\,4}$ आरण्य — *Sub parvan* $K_{1\,3\,4}$ B D $G_{1\,3}$ M_{1} (all om sub parvan name) mention only रामो(G_{1} M_{1} रामायणो)पाख्यान — *Adhy name* B_{4} G_{1} M_{2} कुम्भकर्ण वध — *Adhy no* (figures, words or both) Dn_{1} (marg) n_{2} 285, Dn_{3} 286 D_{1} 289, T_{1} M_{2} (orig) 277, T_{2} G_{4} M (M_{2} *inf lin*) 275, G_{1} 272, G_{2} 274 — *Śloka no* Dn D_{1} 29

272

1 ^{ab}) K B_{1} Dc $D_{1\,3\,5}$ महाबल (for सहा) S (except G_{3}) कुम्भकर्णं हत श्रुत्वा सानुग (T_{1} ज) राक्षसाधिप° — ^{c}) B_{4} प्रमुख (for प्रहस्त) — ^{d}) Dc D_{2} om च B_{4} धूम्रमत्तोतिते ; M_{2} धूम्राक्ष चामितौजस

2 ^{a}) B Dn $D_{4\,6}$ $G_{1\,2}$ वीर (for शूर) — ^{c}) K_{4} हरिं (for जहि) B_{4} वज्रधर (for अमित्रघ्न) — ^{d}) Dc_{1} D_{1} सहलक्ष्मण (for च सलक्ष्म)

3 ^{a}) G_{1} पुत्रेण (for सत्पुत्र) — ^{c}) S (except T_{2} G_{3}) सख्ये

4 ^{a}) $K_{2\,3}$ हिंस (for हिंत°) K_{4} प्रकाश स्व (for शो वा) — ^{b}) $K_{1\,2}$ अस्त्र° (for दत्त°) — ^{c}) $K_{2\,4}$ $B_{1\,3}$ Dc $D_{1\,2\,5}$ शत्रुम् (for शत्रून्) — ^{d}) D_{5} सर्वं for मम)

5 ^{b}) T_{1} न वा, T_{2} $G_{2\,4}$ [ऽ]पि च (for ऽनघ) — ^{c}) $B_{1\,2}$ Dn $D_{3\,4\,6}$ G_{3} प्रतिसोढुं च ; Dc_{1} °सवाढुं, T_{2} °सवोढुं

6 ^{a}) $K_{1\,2}$ B Dn_{3} $D_{4\,6}$ G_{3} अगता या, K_{3} Dc Dn_{1} n_{2} $D_{2\,3}$ आगता या ; K_{4} अपयात , D_{5} न गता या — ^{c}) $K_{1\,2}$ वीरस्य , K_{4} वैदग्ध्य ; D_{5} वैरस्य , G_{1} परस्य (for खरस्य) — ^{d}) N G_{3} गच्छ त्व (for गच्छस्व)

7 ^{a}) S (except G_{3}) तम् (for त्वम्) — ^{b}) S (except G_{3}) हत्वा शत्रु ससैनिक — ^{c}) D_{5} प्रतिनदस्व — ^{d}) B_{4} येन (for पुरा) $B_{1\,2\,4}$ Dn $D_{3\,4\,6}$ G_{3} जित्वेव (for बद्ध्वेव)

8 ^{b}) K_{1} आदाय (for आस्थाय) B_{1} दंशितै , S (except T_{2} G_{3}) दंसित — ^{c}) K_{4} [इ]न्द्रसदृश (for [इ]न्द्रजिद्राजन्)

9 ^{a}) K_{2} B D (except D_{1}) T_{2} G_{3} ततो (for तत्र) K_{3} om from विस्पष्ट up to 10^{b} K_{4} तत्र गत्वा महेष्वासो — ^{b}) K (K_{3} om) राम (for नाम)

10 K_{3} om 10^{ab} (cf v l 9) — ^{a}) K_{4} T G_{1} [ऽ]प्यधावत्स ; B_{2} Dn $D_{1\,3\,4\,6}$ G_{3} [ऽ]भ्यधावच्च ; $G_{2\,4}$ ऽभ्यधावत् (for [ऽ]प्यभ्यधावत्) B_{1} स लक्ष्मणोभ्यापत तूर्णं, B_{4} स लक्ष्मणोप्यभ्यधावत (both hypermetric) — ^{d}) $K_{1\,2}$ क्षुद्रमृगा, $B_{1\,2}$ Dn G_{3} मृगान्, D_{5} क्रुद्धो मृग (for क्षुद्रमृग)

11 ^{b}) T_{1} उभयोर् ; G_{4} तुमुल (for सुमहज्) K_{1} गृद्धिणै , K_{2} D_{5} °गृद्धिणो ; D_{1} गर्द्धिनो ; G_{1} °गृध्नुनो

दिव्यास्त्रविदुषोस्तीव्रमन्योन्यस्पर्धिनोस्तदा ॥ ११
रावणिस्तु यदा नैनं विशेषयति सायकैः ।
ततो गुरुतरं यत्नमातिष्ठद्बलिनां वरः ॥ १२
तत एनं महावेगैरर्दयामास तोमरैः ।
तानागतान्स चिच्छेद सौमित्रिर्निशितैः शरैः ।
ते निकृत्ताः शरैस्तीक्ष्णैर्न्यपतन्वसुधातले ॥ १३
तमङ्गदो वालिसुतः श्रीमानुद्यम्य पादपम् ।
अभिद्रुत्य महावेगस्ताडयामास मूर्धनि ॥ १४
तस्येन्द्रजिदसंभ्रान्तः प्रासेनोरसि वीर्यवान् ।
प्रहर्तुमैच्छत्तं चास्य प्रासं चिच्छेद लक्ष्मणः ॥ १५
तमभ्याशगतं वीरमङ्गदं रावणात्मजः ।
गदयाताडयत्सव्ये पार्श्वे वानरपुंगवम् ॥ १६
तमचिन्त्य प्रहारं स बलवान्वालिनः सुतः ।
ससर्जेन्द्रजितः क्रोधाच्छालस्कन्धममित्रजित् ॥ १७
सोऽङ्गदेन रुषोत्सृष्टो वधायेन्द्रजितस्तरुः ।
जघानेन्द्रजितः पार्थ रथं साश्वं ससारथिम् ॥ १८
ततो हताश्वात्प्रस्कन्द्य रथात्स हतसारथिः ।
तत्रैवान्तर्दधे राजन्मायया रावणात्मजः ॥ १९
अन्तर्हितं विदित्वा तं बहुमायं च राक्षसम् ।
रामस्तं देशमागम्य तत्सैन्यं पर्यरक्षत ॥ २०
स राममुद्दिश्य शरैस्ततो दत्तवरैस्तदा ।
विव्याध सर्वगात्रेषु लक्ष्मणं च महारथम् ॥ २१
तमदृश्यं शरैः शूरौ माययान्तर्हितं तदा ।
योधयामासतुरुभौ रावणिं रामलक्ष्मणौ ॥ २२
स रुषा सर्वगात्रेषु तयोः पुरुषसिंहयोः ।
व्यसृजत्सायकान्भूयः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २३
तमदृश्यं विचिन्वन्तः सृजन्तमनिशं शरान् ।
हरयो विविशुर्व्योम प्रगृह्य महतीः शिलाः ॥ २४

— c) G1 तूर्णम् (for तीव्रम्) — d) K1-3 D1 G1 तथा, Dc D2 यथा (for तदा)

12 a) K2 Dc D2 रावण°, B4 राघव° (for रावणि°) B1 च (for तु) B1 D (except Dc D1 5) नैव (for नैन) — b) G1 विशोधयति — d) M अतिष्ठन् (for आतिष्ठद्)

13 a) K1 2 तत्र त्वेन, Dc D2 त पतत, Dc तत एव, T2 ततश्चैन (for तत एन) — b) D5 दारयामास B1 Dc S (except T1 G3) सायकै° (for तोमरै°) — f) K4 निपेतुर्, D1 व्यतन्वन् (for न्यपतन्) K4 Dn2 n3 D3 4 6 G3 धरणीतले — After 13, S (except G3) ins

1287* सायका रावणेराजौ शतश शकलीकृता ।

[T1 तोमरा (for सायका) T2 रावणे राजन् (for °राजौ)]

14 a) T1 ततोंगदो M बालिसुत — c) K1 B1-3 D2 महावेग

15 a) S (except G3 M1) तम् (for तस्य) G2 4 सुसभ्रांत — c) G1 चास्य (for चापि)

16 a) K1 2 अभ्याशे (K1 by corr °से) गत, K3 4 B3 4 Dc D1 4 अभ्यास°, G4 अभ्याशाशत — c) B1 Dam T2 M ताडयामास, D3 ताडयन्सव्ये

17 a) K1 2 सोभिचिंत्य, D1 सोविचिंत्य K1 2 प्रहारे, K4 T2 प्रभाव K1 2 D1 त (for स) — b) G1 वालिनदन°, M वालिन सुत — c) T2 स तथा (for ससर्ज) K3 G1 2 4 [इ]द्रजित, D1 T1 [इ]द्रजिति Dc D2 कोपात्; G1 घोर (for क्रोधात्) — d) K2 D4 S (except G3) साल स्कदम्, K3 तालस्कधम् B D3 6 तथागद (for अमित्रजित्)

18 a) K1 2 समुत्सृष्टो, K3 वृषो, B4 T1 रुषा सृष्टो — b) K1 2 तदा, K3 4 Dc D1 2 तत (for तरुः)

19 a) K1 2 B3 हताश्व (for °श्वात्) — b) D1 हतसारथे — c) K4 च (for [ए]व)

20 a) K1 2 4 Dc D4 तु (for त) — b) K D4 S (for च) — c) K1 2 आगत्य (for आगम्य)

21 a) K1 (sup lin ..., in text) शतैस, G2 4 शरैः शितैस (for शरैस) — b) K4 Dc D2 तथा; G2 4 शरैः (for तदा) — d) B Dn D3 4 6 G3 °बल, T2 G2 4 M1 रथ, G1 बल (for रथम्)

22 a) K4 S (except T1 G3) उद्दिश्य (for अदृश्य) K2 4 (m as in text) शूल; S (except G3) तीक्ष्णैर् (for शूरौ) — D1 om 22^c–26^b — c) G2 पोथ; G4 चोध; M1 रोध° (for योध)

23 D1 om 23 (cf v l 22) — c) K2 3 व्य(K3 वि)सृजन्, B4 असृजत् B1 भीम (for भूय)

24 D1 om 24 (cf v l 22) — a) K2 अदृश्ये (for अदृश्य) Dc विचिन्वत — c) K1 व्यविशुर् (for विविशुर्) B1 व्योम्नि — d) Dc D2 महतीर्गृह्य व शिला

तांश्च तौ चाप्यदृश्यः स शरैर्विव्याध राक्षसः ।
स भृशं ताडयन्वीरो रावणिर्मायया वृतः ॥ २५

तौ शरैराचितौ वीरौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।
पेततुर्गगनाद्भूमिं सूर्याचन्द्रमसाविव ॥ २६

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७२ ॥

२७३

मार्कण्डेय उवाच ।
तावुभौ पतितौ दृष्ट्वा भ्रातरावमितौजसौ ।
बबन्ध रावणिर्भूयः शरैर्दत्तवरैस्तदा ॥ १
तौ वीरौ शरजालेन बद्धाविन्द्रजिता रणे ।
रेजतुः पुरुषव्याघ्रौ शकुन्ताविव पञ्जरे ॥ २
तौ दृष्ट्वा पतितौ भूमौ शतशः सायकैश्चितौ ।
सुग्रीवः कपिभिः सार्धं परिवार्य ततः स्थितः ॥ ३
सुषेणमैन्दद्विविदैः कुमुदेनाङ्गदेन च ।
हनूमन्नीलतारैश्च नलेन च कपीश्वरः ॥ ४
ततस्तं देशमागम्य कृतकर्मा विभीषणः ।
बोधयामास तौ वीरौ प्रज्ञास्त्रेण प्रबोधितौ ॥ ५
विशल्यौ चापि सुग्रीवः क्षणेनोभौ चकार तौ ।

25 D1 om 25 (cf v l 22) — a) K1 (orig) 2 [अ]दृश्यत ; K1 (marg sec m) Dc2 D2 [अ]दृश्य स (for [अ]दृश्य स) T2 सन् (for स) — b) K1 (by corr) 2 राक्षसैः — c) T1 M सु (for स) K1-3 B1 3 D (except D3 4, D1 om) ताडयामास, K4 S (except T2 G3) पीडयन्वीरो

26 D1 om 26ab (cf v l 22) — a) Dc तैः (for तौ) K4 आयतौ, G3 4 अर्दितौ, M1 आवृतौ (for आचितौ) K D5 शूरौ; Dc भूयो (for वीरौ) — c) K3 भूमौ

Colophon — *Major parvan* K1 2 T2 G2 4 आरण्य — *Sub parvan* K1 3 4 B Dc Dn1 n3 D1-6 G4 M1 (all om sub parvan name) mention only रामो(M1 रामायणो)पाख्यान — *Adhy name* M2 इन्द्रजिद्युद्ध — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 (marg) n3 286, Dn2 287 D1 290, T1 M2 (orig) 278, T2 G4 M (M2 inf lin) 276 G1 273, G2 275 — *Śloka no* Dn 26, D1 23

273

1 a) K1-3 Dc D3 5 सहितौ (for पतितौ) — b) K3 B Dn D3 4 6 T1 रामलक्ष्मणौ; D5 [अ]तितेजसौ (for [अ]मितौजसौ)

2 c) B Dn D3 6 G3 शरबधेन, D4 सारबधेन — d) G1 शकुना (for शकुन्ता°)

3 a) T G1 2 4 M दृष्ट्वा निपतितौ भूमौ (G1 वीरौ) — b) K1 2 शितै (for चितौ) S (except G3) सर्वांगेषु शराचितौ — d) K1 2 4 Dc D1 2 व्यतिष्ठत, K3 D5 [अ]रतिष्ठत; D6 (before corr) [उ]पतिष्ठत (by corr इति स्थित), T1 M2 [अ]वतस्थिवान्, T2 G1 2 4 [उ]पतस्थिवान्, M1 [अ]भित स्थित (for तत स्थित°)

4 a) K3 मैंद्रविविधै°, M मैंदविविधै — c) K1 2 4 B1 3 Dc Dn1 n2 D1 2 5 6 T G1 3 हनुम(K1 D5 °मा)न्नील ; M1 हनूमान्नील° — d) K हरी(K1 °रे)श्वर, S (except G3) महात्मना — After 4, K4 Dc2 D1 2 ins

1288* तत समीरवचनाद्रामाध्यात खगेश्वर ।
आगम्यामोचयद्वीरौ सर्पबन्धात्सुदारुणात् ।
[(L 1) Dc2 D2 मथायात (for रामाध्यात)]

Dc2 D1 2 cont

1289* क्षणेन गरुडस्तात पतत्री समदृश्यत ।
दर्शनात्पक्षिराजस्य पन्नगाश्च प्रदुद्रुवु ।
स चागत्य महापक्षी तावुभौ रामलक्ष्मणौ ।
परामृज्य करेणाथ ययौ येन पथागत ।

5 a) K4 D1 आगत्य (for आगम्य) — b) K4 कृतवर्मा — d) K3 दिव्यास्त्रेण; G2 4 महा° K3 D1 विमोहितौ, T1 G1 2 4 M प्रमोहितौ

6 b) K1 B Dn D4 6 G3 [ए]तौ; K4 [ए]व; D5 च (for [उ]भौ) K1 (marg sec m as in text) B Dn D3 4 6 G3 ह, D1 स (for तौ) — c) T1 तौ विशल्यौ (for विशल्यया)

विशल्यया महौषध्या दिव्यमन्त्रप्रयुक्तया ॥ ६
तौ लब्धसंज्ञौ नृवरौ विशल्यावुदतिष्ठताम् ।
गततन्द्रीक्लमौ चास्तां क्षणेनोभौ महारथौ ॥ ७
ततो विभीषणः पार्थ राममिक्ष्वाकुनन्दनम् ।
उवाच विज्वरं दृष्ट्वा कृताञ्जलिरिदं वचः ॥ ८
अयमम्भो गृहीत्वा तु राजराजस्य शासनात् ।
गुह्यकोऽभ्यागतः श्वेतात्त्वत्सकाशमरिंदम ॥ ९
इदमम्भः कुबेरस्ते महाराजः प्रयच्छति ।
अन्तर्हितानां भूतानां दर्शनार्थं परंतप ॥ १०
अनेन स्पृष्टनयनो भूतान्यन्तर्हितान्युत ।
भवान्द्रक्ष्यति यस्मै च भवानेतत्प्रदास्यति ॥ ११
तथेति रामस्तद्वारि प्रतिगृह्याथ सत्कृतम् ।
चकार नेत्रयोः शौचं लक्ष्मणश्च महामनाः ॥ १२
सुग्रीवजाम्बवन्तौ च हनूमानङ्गदस्तथा ।
मैन्दद्विविदनीलाश्च प्रायः प्लवगसत्तमाः ॥ १३
तथा समभवच्चापि यदुवाच विभीषणः ।
क्षणेनातीन्द्रियाण्येषां चक्षूंष्यासन्युधिष्ठिर ॥ १४
इन्द्रजित्कृतकर्मा तु पित्रे कर्म तदात्मनः ।
निवेद्य पुनरागच्छत्त्वरयाजिशिरः प्रति ॥ १५
तमापतन्तं संक्रुद्धं पुनरेव युयुत्सया ।
अभिदुद्राव सौमित्रिर्विभीषणमते स्थितः ॥ १६
अकृताह्निकमेवैनं जिघांसुर्जितकाशिनम् ।
शरैर्जघान संक्रुद्धः कृतसंज्ञोऽथ लक्ष्मणः ॥ १७
तयोः समभवद्युद्धं तदान्योन्यं जिगीषतोः ।
अतीव चित्रमाश्चर्यं शक्रप्रह्लादयोरिव ॥ १८
अविध्यदिन्द्रजित्तीक्ष्णैः सौमित्रिं मर्मभेदिभिः ।

---

7 c) K3 वाततद्रागतौ, Do D2 गततद्राक्लमौ, D5 गततंद्रि° K4 B4 D1 आस्ता, B1–3 Dn D3 4 6 चापि (for चास्तां) — d) B1 2 4 D1 3 4 6 G3 [प्]तौ, G2 4 [ई]शौ (for [उ]भौ)

8 a) G1 तयोर् (for ततो) T1 वीक्ष्य (for पार्थ) — c) K4 उवाच विशद वाग्मी

9 a) B Dc1 Dn D3 4 6 G3 इदम् (for अयम्) B1 अम्भो (for अम्भो) B1 M1 गृहीत्वाशु (for °त्वा तु) — b) B1 महाराजस्य — c) K1 (marg sec m) त्वेतत्, K3 श्वेतु, K4 चैतान्; T1 M श्वेतस्, T2 G1 2 4 चैव (for श्वेतात्) — d) D2 5 अरिंदम°

10 K4 om 10 — b) K (K4 om) B2 3 Do D1 2 5 T1 G1 2 4 राजराज, Dn D4 6 महाराज; D3 महाराज

11 a) B Dn D3 4 6 G3 मृष्टनयनो, D5 स्पृष्टवदनो — b) B2 Dc D1 च; B4 [अ]पि (for [उ]त) K2 भूतान्यतर्हितान्हत — c) K1 2 यदा, K3 सदा (for भवान्) K1 2 यस्यैष; Dc यस्यैव (for यस्मै च) — d) B2 Dn D3 4 G3 प्रदास्यति नर स तु

12 a) M1 वाक्य (for वारि) — b) K1 2 4 D1 परिगृह्य K Dc D1 2 5 [अ]थ सत्वर°, B1 [अ]थ तत्कृत, B2 [अ]तिसत्कृत, Dn D3 4 6 T1 G3 [अ]भिसत्कृत, M [अ]भिसत्कृत

13 a) K3 D2 सुग्रीव जाम्ब(D2 °बु)वत च — b) K1 B2 Dc2 D5 6 T2 G3 हनुमान् K1 Dc1 तदा (for तथा) — c) K2 मैंदद्विविध — d) K3 सर्वे (for प्राय)

14 a) G1 तदा (for तथा) — After 14, D1 ins
1290* ततो बिभेद पौलस्त्य शक्त्या वक्षसि लक्ष्मणम् ।
पौलस्त्यमेतदालक्ष्य प्राप मूर्छां स लक्ष्मण ।
अवहार तत कृत्वा राघव सर्ववानरान् ।
वाक्यमित्यब्रवीद्दीन तन्मे निगदत शृणु ।
राज्यभङ्गो वने वास सीता नीता पिता मृत ।
लक्ष्मणो मोहमापन्न किं नो दु खमत परम् ।
बिभीषणो हनुमता रामस्त बोध्य बुद्धिमान् ।
आनाय्यौषधयो दिव्या लक्ष्मण समजीवयत् ।

15 a) B2 4 Dn D3 4 6 G3 च (for तु) — b) B3 पित्रे तत्कर्म चात्मन — d) K3 त्वरया शिबिर, S (except G3) स्वयमाजिशिर

16 a) G1 2 4 आगत तु (for आपतन्त)

17 a) K2 अकृताह्निकमेवैन, T2 G3 4 कृताह्निकमथैवैन — b) D5 T2 G1 2 4 जिघासु M2 जय (for जित°)

18 a) G1 2 4 तत (for तयो) — b) T1 G2 4 ततो (for तदा) D1 अन्योन्य (for अन्योन्य) K1 जिघांसत, K2 जिघांसतो, K3 जिगीषया, G1 2 4 जिगी(G1 °ही)षंतो — d) K3 4 D2 3 शक्रमहाद°

19 a) K4 अव्यध्यद्, S (except G3) सोनि° (for अविध्यद्) — b) Dc D2 मर्मभेदिन° — c) B3 [अ]शनि (for [अ]नल°) — d) T1 राक्षसेश्वर (for रावणि शरै)

सौमित्रिश्चानलस्पर्शैरविध्यद्रावणिं शरैः ॥ १९
सौमित्रिशरसंस्पर्शाद्रावणिः क्रोधमूर्छितः ।
असृजल्लक्ष्मणायाष्टौ शरानाशीविषोपमान् ॥ २०
तस्यासून्पावकस्पर्शैः सौमित्रिः पत्रिभिस्त्रिभिः ।
यथा निरहरद्वीरस्तन्मे निगदतः शृणु ॥ २१
एकेनास्य धनुष्मन्तं बाहुं देहादपातयत् ।
द्वितीयेन सनाराचं भुजं भूमौ न्यपातयत् ॥ २२
तृतीयेन तु बाणेन पृथुधारेण भास्वता ।
जहार सुनसं चारु शिरो भ्राजिष्णुकुण्डलम् ॥ २३
विनिकृत्तभुजस्कन्धं कबन्धं भीमदर्शनम् ।
तं हत्वा सूतमप्यस्त्रैर्जघान बलिनां वरः ॥ २४
लङ्कां प्रवेशयामासुर्वाजिनस्तं रथं तदा ।
ददर्श रावणस्तं च रथं पुत्रविनाकृतम् ॥ २५
स पुत्रं निहतं दृष्ट्वा त्रासात्संभ्रान्तलोचनः ।
रावणः शोकमोहार्तो वैदेहीं हन्तुमुद्यतः ॥ २६
अशोकवनिकास्थां तां रामदर्शनलालसाम् ।
खड्गमादाय दुष्टात्मा जवेनाभिपपात ह ॥ २७
तं दृष्ट्वा तस्य दुर्बुद्धेरविन्ध्यः पापनिश्चयम् ।
शमयामास संक्रुद्धं श्रूयतां येन हेतुना ॥ २८
महाराज्ये स्थितो दीप्ते न स्त्रियं हन्तुमर्हसि ।
हतैवैषा यदा स्त्री च बन्धनस्था च ते गृहे ॥ २९
न चैषा देहभेदेन हता स्यादिति मे मतिः ।
जहि भर्तारमेवास्या हते तस्मिन्हता भवेत् ॥ ३०
न हि ते विक्रमे तुल्यः साक्षादपि शतक्रतुः ।

---

20 ^{a}) D_4 सौमित्रिसार° — ^{b}) K_3 om from क्रोध मूर्छित up to सौमित्रि in 21^b — ^{c}) T_1 $G_{1,3}$ M न्यसृजल्; G_4 विसृज्य (for असृजल्) K_1 [अ]सौ (for [अ]ष्टौ) — After 20, D_1 ins

1291* तांश्चिच्छेद * सौमित्रि शरानप्राप्तनागतान् ।,

while M_1 ins

1292* तानप्राप्तांश्शितैर्बाणैश्चिच्छेद रघुनन्दन ।

21 D_2 om up to सौमित्रि in 21^b (cf v l 20) — ^{a}) K_1 [अ]थ; K_3 [आ]मन् $G_{1,3,4}$ [इ]षून् (for [अ]सून्) K_4 तस्यास्तन्पाकसस्पर्शैं — After 21^{ab}, S (except G_3) ins

1293* वारयामास नाराचैः सौमित्रिर्मित्रनन्दन ।
असृजल्लक्ष्मणश्चाष्टौ राक्षसाय शरान्पुन ।

— ^{c}) K_4 न्यरहरद्; T_2 $G_{2,4}$ स न्यहनद्, G_1 तमहनद् (for निरहरद्) K_4 B_{2-4} Dn_2 D_8 वीर (for वीरस्)

22 K_3 om (hapl) 22^{cd} — ^{c}) S (except G_3) तु बाणेन (for सनाराच) — ^{d}) S (except G_3) अन्यम् (for भूमौ) K $B_{1,3}$ Do D_2 S (except G_3) अपातयत् (for न्यपात)

23 ^{a}) B_1 येन च कौंतेय — ^{b}) Dc_2 D_8 तीक्ष्ण°; T_2 $G_{1,2,4}$ शित (for पृथु) K_4 भूयसा (for भास्वता) — ^{c}) T_2 $G_{1,2,4}$ जघान (for जहार) B_2 रुचिर (for सुनस) $B_{1,3,4}$ D (except Do D_2) चापि (for चारु) — ^{d}) G_4 ज्वलित° (for भ्राजिष्णु°)

24 ^{a}) K_{2-3} $D_{1,5}$ विनिकृत्तशिरःस्कध (D_5 स्कधाद्), Dc_1 Dn_2 $D_{4,6}$ विनिकृत्य भुजस्कध, T $G_{1,2,4}$ M विनिकृत्त (T_1 M °कृत्त)शिरःस्कध — ^{b}) D_3 (marg sec m) रावणिं (for कबन्ध) K $D_{1,2}$ भीमदर्शनदर्शन, S (except G_3) कबधाकृतिदर्शन — After 24^{ab}, S (except G_3) ins

1294* पपात वसुधायां तु छिन्नमूल इव द्रुमः ।

— ^{c}) $K_{3,4}$ $D_{1,5}$ कृत्वा (for हत्वा) K_1 $B_{1,3,4}$ Do $D_{1,2,5}$ G_1 सूतमप्याशु, T_1 पुत्र च, T_2 $G_{2,4}$ °मप्यस्य

25 ^{b}) B_3 Dn $D_{3,4,6}$ G_3 त रथ वाजिनस्तदा — K_3 om 25^c–26^b — ^{cd}) Do D_2 सरथ (for ददर्श), and पुत्रविनाशन

26 K_3 om 26^{ab} (cf v l 25) — ^{a}) D_4 सु (स) D_4 विनित (for निहत) $K_{1,2}$ Do $D_{2,6}$ T_2 श्रुत्वा; T_1 M ज्ञात्वा (for दृष्ट्वा) — ^{b}) Do D_2 रामात् (त्रासात्) B Dn $D_{3,4,6}$ G_3 स(D_2 स)भ्रांतमानस

27 ^{a}) D_5 वनिकां सीतां, T_1 °वनिकासस्थां — ^{d}) D_1 वेगेन (for जवेन) D_5 °ससार (for °पपात)

28 ^{a}) B_4 बुद्ध्वा (for दृष्ट्वा) B_1 चास्य (for तस्य) D_5 दुर्बुद्धिर् K_4 D_1 अवध्य, B_4 अचिंत्य, T_1 अविध्य°; T_2 $G_{1,2,4}$ अवध्य (for अविन्ध्य) — ^{d}) T_1 सूक्ष्मयुक्तेन हेतुना

29 ^{a}) T_1 महाराज्य T_1 दीप्ते, $G_{1,2,4}$ दीप्तो — ^{c}) D_3 G_4 हता चैषा; M_1 हतेवैषा K_3 यदि — ^{d}) B Do Dn $D_{1,3}$ m (m as in text also) $_{4,6}$ G_3 च ते (B_1 चने) सखे (D_3 orig भविष्यति) (for च ते गृहे)

30 ^{c}) K_3 एतस्या; G_4 M एवास्य (for एवास्या)

31 ^{a}) G_4 मे (for ते) — ^{b}) K $D_{1,2,5}$ शचीपति°

अथ भूयोऽपि मायां स व्यदधाद्राक्षसाधिपः ॥ ७
कृत्वा रामस्य रूपाणि लक्ष्मणस्य च भारत ।
ग्रभिदुद्राव रामं च लक्ष्मणं च दशाननः ॥ ८
नतस्ते राममर्छन्तो लक्ष्मणं च क्षपाचराः ।
ग्रभिपेतुस्तदा राजन्प्रगृहीतोच्चकार्मुकाः ॥ ९
ां दृष्ट्वा राक्षसेन्द्रस्य मायामिक्ष्वाकुनन्दनः ।
उवाच रामं सौमित्रिरसंभ्रान्तो बृहद्वचः ॥ १०
हीमान्राक्षसान्पापानात्मनः प्रतिरूपकान् ।
ाघान रामस्तांश्चान्यानात्मनः प्रतिरूपकान् ॥ ११
ातो हर्यश्वयुक्तेन रथेनादित्यवर्चसा ।
ुपतस्थे रणे रामं मातलिः शक्रसारथिः ॥ १२

मातलिरुवाच ।

ायं हर्यश्वयुग्जैत्रो मघोनः स्यन्दनोत्तमः ।
अनेन शक्रः काकुत्स्थ समरे दैत्यदानवान् ।
शतशः पुरुषव्याघ्र रथोदारेण जघ्निवान् ॥ १३
तदनेन नरव्याघ्र मया यत्तेन संयुगे ।
स्यन्दनेन जहि क्षिप्रं रावणं मा चिरं कृथाः ॥ १४
इत्युक्तो राघवस्तथ्यं वचोऽशङ्कत मातलेः ।
मायेयं राक्षसस्येति तमुवाच विभीषणः ॥ १५
नेयं माया नरव्याघ्र रावणस्य दुरात्मनः ।
तदातिष्ठ रथं शीघ्रमिममैन्द्रं महाद्युते ॥ १६
ततः प्रहृष्टः काकुत्स्थस्तथेत्युक्त्वा विभीषणम् ।
रथेनाभिपपाताशु दशग्रीवं रुषान्वितः ॥ १७
हाहाकृतानि भूतानि रावणे समभिद्रुते ।
सिंहनादाः सपटहा दिवि दिव्याश्च नानदन् ॥ १८
स रामाय महाघोरं विससर्ज निशाचरः ।

---

m (hapl) 8^{c}–9^{b} — ^{c}) K_4 T_1 $G_{1, 2, 4}$ स (for च) — After 8 D_1 reads (for the first time) 10^{cd} and *repeats* thereafter 8^{ab}

9 D_2 om 9^{ab} (cf v l 8), D_1 om 9^{a}–10^{b} — ^{a}) $K_{3, 4}$ D_5 आर्छंतो; T_1 आनर्छन्; T_2 $G_{1, 2, 4}$ आगच्छन्; G_3 अरसंतो, M_1 आनर्चन्; M_2 आनर्छन् (for अर्छन्तो) — ^{b}) K_3 B_1 $G_{2, 4}$ निशाचरा, G_1 क्षपाकरा — ^{c}) K_2 ततो (for तदा) B Dn $D_{3, 4, 5}$ G_3 राम (for राजन्) — ^{d}) B Dn $D_{3, 4, 5}$ G_3 प्रगृहीतशरासना; T $G_{1, 2, 4}$ तेषुकार्मुका

10 D_1 om 10^{ab} (cf v l 9) — ^{a}) K $D_{1, 5}$ $G_{1, 2, 4}$ उवाच राम ($G_{1, 2, 4}$ वाक्य) सौमित्रिम् — ^{d}) K Dc $D_{2, 5}$ $G_{1, 2, 4}$ महद्, T_1 [S]ब्रवीद् (for बृहद्)

11 ^{b}) G_4 प्रतिरूपितान् — After 11^{ab}, $G_{1, 2}$ ins

1295* इत्युक्तो लक्ष्मण पार्थ तदा गन्तु समुद्यत ।

— ^{cd}) $K_{1, 2}$ T $G_{1, 2, 4}$ om (hapl) 11^{cd} M_1 चापि ह्यात्मन; M_2 चापि नात्मन (for चान्यानात्मन°)

12 ^{c}) Dc D_2 तदा (for रणे) — ^{d}) K_4 प्रांजलि° (for मातलि°)

13 G_1 M_2 om the ref — ^{a}) S (except G_3) राम (for जैत्रो) — ^{b}) T_1 $G_{1, 2, 4}$ (with hiatus) अमोघ (for मघोन) — After 13^{ab}, S (except G_3) ins

1296* त्वदर्थमिद सप्राप्त सदेशाद्धि शतक्रतो ।

— ^{c}) B_3 स युद्धे (for शतश)

14 ^{a}) D_1 तस्मात्त्व पुरुषव्याघ्र — ^{b}) K_3 S (except G_3) दत्तेन; B_1 युक्तेन (for यत्तेन)

15 Before 15 D_2 ins मार्कण्डेय उ° — ^{a}) T_2 $G_{1, 2, 4}$ transp राघव and मातले° (in ^{b}) $K_{1, 2}$ इ(K_2 य)त्यूचे मातलिस्तथ्य — ^{b}) K D_1 ततो (for वचो) K_4 Dn D_5 मातलिं (for मातले) — ^{c}) B_2 Dn $D_{3, 4, 6}$ G_3 मायैषा (for मायेय) $G_{1, 2, 4}$ राक्षसेन्द्रस्य (for सस्येति)

16 ^{c}) Dc D_2 उपातिष्ठ (for तदा) K Dc $D_{1, 2}$ दिव्यम्; B_1 इमम् (for शीघ्रम्) T_2 तदातिष्ठाभिदिष्ट्येन, $G_{1, 2, 4}$ M तदा(G_1 मा, G_4 था)तिष्ठाभिनर्धैन — ^{d}) B_1 शीघ्रम्; S (except G_3) रथम् (for इमम्)

17 ^{c}) B_2 Dn $D_{3, 4, 6}$ G_3 भिपपाताथ

18 After 18^{ab}, K_2 *repeats* 17^{a}–18^{b} — ^{c}) B_2 G_2 सिंहनाद T_1 $G_{1, 2, 4}$ च पटहा — ^{d}) B_1 दवास (for दिव्याश्च) K_1 Dc तदा, K_2 Dn D_{4-6} G_3 तथानदन्, B_1 D_3 स्वथा°; D_1 ततो° (for च ना) T_1 G_1 नादयन् (for नानदन्) — After 18, $B_{1, 3, 4}$ Dc D_2 ins

1297* तत प्रवृत्ते युद्ध रामरावणयोर्महत् ।

B_4 cont B_2 Dn $D_{3, 4, 6}$ G_3 ins after 18

1298* दशकन्धरराजसून्वोस्तथा युद्धमभून्महत् ।

$B_{1, 3}$ Dc D_2 ins after 1297* $B_{2, 4}$ Dn $D_{3, 4, 6}$ G_3, after 1298*

1299* अलब्धोपममन्यत्र तयोरेव तथाभवत् ।

[For 1298* (hypermetric!) and 1299*, cf Rām 6 107 51^{cd}–52^{ab}, and Jacobi, *Das Rāmāyana*, pp 14, 74

भ्रंशितः सर्वलोकेषु स हि ब्रह्मास्त्रतेजसा ॥ ३०
शरीरधातवो ह्यस्य मांसं रुधिरमेव च ।
नेशुर्ब्रह्मास्त्रनिर्दग्धा न च भस्माप्यदृश्यत ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुःसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७४ ॥

२७५

मार्कण्डेय उवाच ।
स हत्वा रावणं क्षुद्रं राक्षसेन्द्रं सुरद्विपम् ।
बभूव हृष्टः ससुहृद्रामः सौमित्रिणा सह ॥ १
ततो हते दशग्रीवे देवाः सर्षिपुरोगमाः ।
आशीर्भिर्जययुक्ताभिरानर्चुस्तं महाभुजम् ॥ २
रामं कमलपत्राक्षं तुष्टुवुः सर्वदेवताः ।
गन्धर्वाः पुष्पवर्षैश्च वाग्भिश्च त्रिदशालयाः ॥ ३
पूजयित्वा यथा रामं प्रतिजग्मुर्यथागतम् ।
तन्महोत्सवसंकाशमासीदाकाशमच्युत ॥ ४
ततो हत्वा दशग्रीवं लङ्कां रामो महायशाः ।
विभीषणाय प्रददौ प्रभुः परपुरंजयः ॥ ५
ततः सीतां पुरस्कृत्य विभीषणपुरस्कृताम् ।
अविन्ध्यो नाम सुप्रज्ञो वृद्धामात्यो विनिर्ययौ ॥ ६
उवाच च महात्मानं काकुत्स्थं दैन्यमास्थितम् ।
प्रतीच्छ देवीं सद्वृत्तां महात्मञ्जानकीमिति ॥ ७
एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्मादवतीर्य रथोत्तमात् ।

(D_1 ते); K_4 भस्मापि दृश्यते; B_3 भस्मान्यदृश्यत M निशा तस्माद्व्यदृश्यत

Colophon D_4 missing — *Major parvan* K_1 $_2$ Dn_2 T_2 G_2 $_4$ आरण्य — *Sub parvan* N (D_4 missing) T_1 G_1 $_3$ (all om sub parvan name) mention only रामो(K_2 श्रीरामो; T_1 श्रीरामायणो; G_1 रामायणो) पाख्यान — *Adhy name* B_4 Dn_2 D_1 $_6$ G_1 $_3$ M_2 रावणवध — *Adhy no* (figures words or both) Dn_1 (marg) n_2 288, Dn_3 289, D_1 292 T_1 M_2 (orig) 280, T_2 G_4 M (M_2 *inf lin*) 278, G_1 275, G_3 277 — *Śloka no* Dn_1 34 Dn_2 n_3 33, D_1 30

275

☞ D_4 missing up to 48^c (cf v l 3 274 25) the MS is mostly ignored up to the end of the lacuna

1 ^{a}) K_1 $_2$ राक्षस (for रावण) K_1 $_2$ T G_2 $_4$ क्रुद्ध, G_1 सख्ये (for क्षुद्र) — ^{b}) K_1 $_2$ दशग्रीव; T_2 राक्षसेश (for सेन्द्र) B_4 युधिष्ठिर (for सुर) — ^{c}) Dn_3 सुमहद्; G_1 सुसुहृद् D_1 corrupt

2 ^{a}) M तस्मिन् (for ततो) B_1 दशग्रीवे हते तस्मिन् — ^{b}) B_3 $_4$ सर्वे पुरो, G_2 $_4$ सर्षिगणास्तथा — ^{d}) D_3 T_1 ते (for त) Dn_1 D_2 सहानुज (for महाभुजम्)

3 ^{b}) K_4 B_{1-3} वनदेवता — ^{d}) K_3 $_4$ D_5 त्रिदिवालया; M_2 त्रिदशस्त्रिय° B_4 ववर्षुस्ता° सुरालया

4 ^{a}) K B_1 Dn D_1 $_2$ $_3$ $_6$ तथा, D_3 ततो, T_1 M_1 तु ते, T_2 G रणे (for यथा) — ^{b}) Dn_1 °र्यैथागत — ^{c}) S (except G_3) गतोत्सव° (for महोत्सव°) — ^{d}) K_1 $_3$ $_4$ अप्युत (for अच्युत)

5 ^{b}) M राज्य (for लङ्कां) B_1 महाबल° — ^{d}) T_1 पुन° (for प्रभु) K_3 पुरजय

6 T_1 om 6^b — ^{b}) K_{1-3} D_5 पुर सरा, K_4 पुर सर, Dn D_1 $_2$ पुर°सरा°, D_5 पुर°सर; T_2 पुरस्कृत° — ^{c}) K_4 T_2 G_1 $_2$ $_4$ अवध्यो; B_1 अविंदो, D_1 T_1 अविद्यो K_3 D_3 $_5$ G_1 (by corr) $_3$ $_4$ M सुप्राज्ञो, G_1 (before corr) °प्रीतो (for °प्रज्ञो) — ^{d}) G_1 $_3$ $_4$ वृद्धोमात्यो M [ऽ]भिनिर्ययौ T_1 वृद्धो माम्यो हि निर्ययौ

7 ^{a}) D_1 स (for च) B_3 महाघोर (m °प्रज्ञ); T_1 प्राज्ञ — ^{b}) K_1 दैत्यनाशन, K_2 °माश्रित°; K_4 चैत्यमाश्रित (sic), B Dn D_6 T_2 G_3 M_2 दैन्यमास्थित° — ^{c}) D_6 प्रतीक्ष

8 ^{a}) T_1 रामोवाच (for एतच्छ्रुत्वा) — ^{b}) G_2 $_4$ महारथात् (for रथो°) — ^{c}) B_4 रूपेण (for बाष्पेण) K_1 $_2$ [अ]भिहता, K_4 B_3 $_4$ D_1 G_3 M [अ]पिहित; Dc D_2 [अ]भिहित, D_3 [अ]भिहिता; D_5 G_4 [अ]पिहत°, T_2 G_1 $_3$ $_4$

बाष्पेणापिहितां सीतां ददर्शेक्ष्वाकुनन्दनः ॥ ८
तां दृष्ट्वा चारुसर्वाङ्गीं यानस्थां शोककर्शिताम् ।
मलोपचितसर्वाङ्गीं जटिलां कृष्णवाससम् ॥ ९
उवाच रामो वैदेहीं परामर्शविशङ्कितः ।
गच्छ वैदेहि मुक्ता त्वं यत्कार्यं तन्मया कृतम् ॥ १०
मामासाद्य पतिं भद्रे न त्वं राक्षसवेश्मनि ।
जरां व्रजेथा इति मे निहतोऽसौ निशाचरः ॥ ११
कथं ह्यस्मद्विधो जातु जानन्धर्मविनिश्चयम् ।
परहस्तगतां नारीं मुहूर्तमपि धारयेत् ॥ १२
सुवृत्तामसुवृत्तां वाप्यहं त्वामद्य मैथिलि ।
नोत्सहे परिभोगाय श्वावलीढं हविर्यथा ॥ १३
ततः सा सहसा बाला तच्छ्रुत्वा दारुणं वचः ।
पपात देवी व्यथिता निकृत्ता कदली यथा ॥ १४
यो ह्यस्या हर्षसंभूतो मुखरागस्तदाभवत् ।
क्षणेन स पुनर्भ्रष्टो निःश्वासादिव दर्पणे ॥ १५
ततस्ते हरयः सर्वे तच्छ्रुत्वा रामभाषितम् ।
गतासुकल्पा निश्चेष्टा बभूवुः सहलक्ष्मणाः ॥ १६
ततो देवो विशुद्धात्मा विमानेन चतुर्मुखः ।
पितामहो जगत्स्रष्टा दर्शयामास राघवम् ॥ १७
शक्रश्चाग्निश्च वायुश्च यमो वरुण एव च ।
यक्षाधिपश्च भगवांस्तथा सप्तर्षयोऽमलाः ॥ १८
राजा दशरथश्चैव दिव्यभास्वरमूर्तिमान् ।
विमानेन महार्हेण हंसयुक्तेन भास्वता ॥ १९
ततोऽन्तरिक्षं तत्सर्वं देवगन्धर्वसंकुलम् ।
शुशुभे तारकाचित्रं शरदीव नभस्तलम् ॥ २०
तत उत्थाय वैदेही तेषां मध्ये यशस्विनी ।
उवाच वाक्यं कल्याणी रामं पृथुलवक्षसम् ॥ २१
राजपुत्र न ते कोपं करोमि विदिता हि मे ।

[अ]भिहत

9 ^{b}) K_3 ध्यानस्था; B_4 वन°, G_1 यून° $K_{1\,2\,4}$ $B_{1\,2\,4}$ Dn_2 D_5 शोककर्षिता — ^{d}) K_2 म्लिष्टवासस, K_4 क्लिष्टवाससां, B_4 T कृष्णवाससीं, Dc D_{1-3} G_1 कृष्णवाससा $G_{1\,2\,4}$ ध्यानशोकपरायणां

10 ^{a}) K_1 (before corr) जटिला (for वैदेहीं) — ^{b}) K_2 B Dc_1 Dn_2 n_3 परामर्ष° — After 10^{ab}, $G_{1\,2\,4}$ read 60^{ab} — ^{c}) D_5 transp गच्छ and वैदेहि K Dc D_{1-3} [अ]सि (for त्व) — ^{d}) K Dc D_{1-3} transp मया and कृत S (except G_3) एतत्कार्यं मया तव

11 ^{d}) Dn_3 मे, D_1 च (for [अ]सौ) $K_{1\,2}$ निह° (K_1 °हि)तो राक्षसेश्वर°

12 ^{a}) K_2 T_1 अस्मद्-, B_1 त्वस्मद्-, G_3 त्वस्मद् (for ह्यस्मद्-) T_2 $G_{1\,2\,4}$ M कस्माद(G₁ तस्माद-; M_1 कस्माद्ध्य) स्मद्विधो जातु — ^{b}) T $G_{1\,2\,4}$ M जानन्धर्मार्थनिश्चयान् ($G_{2\,4}$ °य)

13 ^{a}) $G_{1\,4}$ सद्वृत्ताम् (for सुवृत्ताम्) K_1 च (for वा) T_2 G_2 असद्वृत्तां सुवृत्ता वा — ^{c}) T_2 °भोग्यां च, G_1 °भोगाच्च (for °भोगाय)

14 M_2 om (hapl) 14^{b}–16^{a} — ^{c}) M_1 transp देवी and व्यथिता

15 M_2 om 15 (cf v l 14) — ^{a}) B Dn D_6 [ऽ]पि (for हि) K_4 मुखसभूतो, T_1 हर्षसभ्रांतो, T_2 भवसभूतो — ^{b}) T_1 मुखे (for मुख) S (except G_3, M_2 om) पुरा (for तदा) — ^{c}) K $D_{3\,5}$ परिभ्रष्टो, B D_6 $G_{2\,3}$ M_1 पुनर्नष्टो, Dc $D_{1\,2}$ परिभ्रष्टा; T_2 $G_{1\,4}$ पुनर्दृष्टो — ^{d}) B Dc Dn D_2 M_1 नि श्वास इव $K_{1\,2\,4}$ $D_{1\,5}$ दर्पण

16 M_2 om 16^{a} (cf v l 14) — ^{b}) K_1 रामभाषण — ^{d}) T_2 $G_{2\,4}$ बभूवु° शुभलक्षणा ; G_1 °व शुभलक्षणा — After 16, Dc D_2 ins a passage given in App I (No 28)

17 Before 17, $D_{1,2}$ ins मार्कंडेय उ° — ^{b}) T_1 विनयेन, G_4 विमाने च — ^{c}) B D_6 G_3 पद्मयोनिर् (for पिता°)

18 ^{d}) Dc D_2 ब्रह्मर्षयो (for सप्तर्षयो)

19 ^{a}) D_1 नाम (for चैव) — ^{b}) K_2 D_1 भास्कर°; Dc D_2 °भासुर°

20 ^{a}) $B_{2\,3}$ [अ]तरीक्ष; M_1 [अ]तरिक्षे — ^{b}) Dc D_2 °दानव (for °गन्धर्व°) — B_4 om 20^{cd} — ^{d}) T_1 $G_{1\,2\,4}$ नभस्थल

21 ^{b}) Dc D_2 transp तेषां and मध्ये

22 ^{a}) T_2 तत (for न ते) K_3 कार्यं; B_{1-3} Dn D_6 T_1 G_3 दोष (for कोप) — ^{b}) K_4 तव, B Dc Dn $D_{2\,6}$ G_3 हि ते (B_1 च मे) (for हि मे)

23 =(var) 3 75 7 — ^{a}) T_1 भूतात्मा (for °ना)

गतिः स्त्रीणां नराणां च शृणु चेदं वचो मम ॥ २२
अन्तश्चरति भूतानां मातरिश्वा सदागतिः ।
स मे विमुञ्चतु प्राणान्यदि पापं चराम्यहम् ॥ २३
अग्निरापस्तथाकाशं पृथिवी वायुरेव च ।
विमुञ्चन्तु मम प्राणान्यदि पापं चराम्यहम् ॥ २४
ततोऽन्तरिक्षे वागासीत्सर्वा विश्रावयन्दिशः ।
पुण्या संहर्षणी तेषां वानराणां महात्मनाम् ॥ २५

वायुरुवाच ।

भो भो राघव सत्यं वै वायुरस्मि सदागतिः ।
अपापा मैथिली राजन्संगच्छ सह भार्यया ॥ २६

अग्निरुवाच ।

अहमन्तःशरीरस्थो भूतानां रघुनन्दन ।
सुसूक्ष्ममपि काकुत्स्थ मैथिली नापराध्यति ॥ २७

वरुण उवाच ।

रसा वै मत्प्रसूता हि भूतदेहेषु राघव ।
अहं वै त्वां प्रब्रवीमि मैथिली प्रतिगृह्यताम् ॥ २८

ब्रह्मोवाच ।

पुत्र नैतदिहाश्चर्यं त्वयि राजर्षिधर्मिणि ।
साधो सद्वृत्तमार्गस्थे शृणु चेदं वचो मम ॥ २९
शत्रुरेष त्वया वीर देवगन्धर्वभोगिनाम् ।
यक्षाणां दानवानां च महर्षीणां च पातितः ॥ ३०
अवध्यः सर्वभूतानां मत्प्रसादात्पुराभवत् ।
कस्माच्चित्कारणात्पापः कंचित्कालमुपेक्षितः ॥ ३१
वधार्थमात्मनस्तेन हृता सीता दुरात्मना ।
नलकूबरशापेन रक्षा चास्याः कृता मया ॥ ३२
यदि ह्यकामामासेवेत्स्त्रियमन्यामपि ध्रुवम् ।

— 23^{cd} = (var) 24^{cd} — ^{c}) S (except G_3) transp मे and विमुञ्चतु

24 T_1 $G_{2.4}$ om (hapl) 24 — 24^{cd} = (var) 23^{cd} — ^{c}) K $D_{1.3}$ विमुञ्चतु यथातत्त्व ($K_{1.2}$ °त्त्य) — ^{d}) $K_{1.3.4}$ $D_{1.3}$ एते वा(K_3 D_3 चा)द्य त्यजतु मा, K_2 तत्त्वेवादि त्यजतु मा — After 24, N (D_4 missing) T_1 G_3 ins

1302* यथाहं त्वदृते वीर नान्यं स्वप्नेऽप्यचिन्तयम् ।
तथा मे देवनिर्दिष्टस्त्वमेव हि पतिर्भव ।

[(L 1) Dc D_3 हि (for [अ]हं) K_3 व्यचिंतयः T_2 अचिंतय — (L 2) B_3 यथा (for तथा) K_3 $D_{1.3.5}$ [ह]ह (for हि) T_1 गतिर् (for पतिर्)]

25 ^{b}) $K_{1.2}$ श्रा(K_3 छा)वयत्सलिका दिशः, K_3 Dc $D_{1.2}$ सुस्वरा लोकसाक्षिणी

26 ^{a}) K_4 D_3 M_1 ते (for वै) — ^{c}) B_1 न पापा (for अपापा) — ^{d}) D_1 गच्छस्व (for संगच्छ) S (except G_3) सीतया (for भार्यया)

27 S (except T_1 G_3) om the ref — ^{d}) K_1 $D_{3.5}$ नापराध्यते, K_3 प्रतिगृह्यता

28 ^{a}) K Dc $D_{1-3.5}$ रसाः सर्वे मत्प्रसूता, B_1 रसा मम प्रसूता हि, T_1 रसानि मत्प्रसूतानि, T_2 समतस्थ° प्रसूते हि, G_1 रस मत्त प्रसूत हि, G_2 सर्वमतश्चरो येत्ति — ^{b}) K_4 D_3 देहे देहेषु, Dc देहिदेहेषु, T_1 हितो देवेषु, T_2 सर्वदेवेषु (for भूतदेहेषु) — ^{c}) $K_{1.2}$ च त्वा, K_3 Dc $D_{1-3.5}$ T_1 M त्वा वै (by transp) T_1 ब्रवीमीह, $G_{2.4}$ ब्रवीम्येतत् (for प्रब्रवीमि) — ^{d}) $K_{1.2}$ जानकी (for मैथिली) — After 28, D_1 ins

1303* पार पर त्वमेवासीर्विष्णुब्रह्मात्मरूपवान् ।
अपारपारोऽसि हरे परेभ्योऽपि परः सदा ।
ब्रह्मपारोऽसि विश्वेश परपारनयस्तथा ।
पराणां च परस्त्वसि पारं पारं सदैव स ।
सर्वभूतनिवासी च भूमन्स परमस्तथा ।;

while T_1 G_1 M ins

1304* यम ।
धर्मराजोऽस्मि काकुत्स्थ साक्षी लोकस्य कर्मणाम् ।
शुभाशुभाना सीतेयमपापा प्रतिगृह्यताम् ।

[G_1 धर्म (for यम) — (L 1) G_1 धर्मोहमस्मि (for धर्मराजोऽस्मि)]

29 ^{a}) T_2 $G_{1.2}$ अत्र (for पुत्र) — ^{b}) $K_{1.2}$ सद्वृत्त धर्मिणि, some MSS राजर्षिधर्मणि — ^{c}) $K_{1.4}$ $B_{3.4}$ Dn_1 $D_{3.5}$ G_3 साधौ K_3 T_2 G_4 मार्गस्ते, Dc_1 Dn_2 ns $D_{2.5}$ काकुत्स्थ; Dc_2 T_1 मार्गस्थ, G_1 M_1 मार्गस्थ

30 D_3 om 30^{a} — ^{a}) T_2 एषां (for एष) $K_{1.2}$ धीर (for वीर) — ^{d}) D_1 मानवाना निपातित

31 ^{a}) K_3 D_5 सत्त्वानां; B_1 शत्रूनां (for °भूतानां) — $K_{1.2}$ om 31^{c}–32^{b} — ^{d}) Dc_2 D_3 G_4 किंचित् (for कश्चित्)

32 $K_{1.2}$ om 32^{ab} (cf v l 31) — ^{c}) $K_{1.2}$ नल कूबर — ^{d}) D_1 हि, T_2 वा (for च) S (except G_3 M_1) transp कृता and मया

बाष्पेणापिहितां सीतां ददर्शेक्ष्वाकुनन्दनः ॥ ८
तां दृष्ट्वा चारुसर्वाङ्गीं यानस्थां शोककर्शिताम् ।
मलोपचितसर्वाङ्गीं जटिलां कृष्णवाससम् ॥ ९
उवाच रामो वैदेहीं परामर्शविशङ्कितः ।
गच्छ वैदेहि मुक्ता त्वं यत्कार्यं तन्मया कृतम् ॥ १०
मामासाद्य पतिं भद्रे न त्वं राक्षसवेश्मनि ।
जरां व्रजेथा इति मे निहतोऽसौ निशाचरः ॥ ११
कथं ह्यस्मद्विधो जातु जानन्धर्मविनिश्चयम् ।
परहस्तगतां नारीं मुहूर्तमपि धारयेत् ॥ १२
सुवृत्तामसुवृत्तां वाप्यहं त्वामद्य मैथिलि ।
नोत्सहे परिभोगाय श्वावलीढं हविर्यथा ॥ १३
ततः सा सहसा बाला तच्छ्रुत्वा दारुणं वचः ।
पपात देवी व्यथिता निकृत्ता कदली यथा ॥ १४
यो ह्यस्या हर्षसंभूतो मुखरागस्तदाभवत् ।
क्षणेन स पुनर्भ्रष्टो निःश्वासादिव दर्पणे ॥ १५
ततस्ते हरयः सर्वे तच्छ्रुत्वा रामभाषितम् ।
गतासुकल्पा निश्चेष्टा बभूवुः सहलक्ष्मणाः ॥ १६
ततो देवो विशुद्धात्मा विमानेन चतुर्मुखः ।
पितामहो जगत्स्रष्टा दर्शयामास राघवम् ॥ १७
शक्रश्चाग्निश्च वायुश्च यमो वरुण एव च ।
यक्षाधिपश्च भगवांस्तथा सप्तर्षयोऽमलाः ॥ १८
राजा दशरथश्चैव दिव्यभास्वरमूर्तिमान् ।
विमानेन महार्हेण हंसयुक्तेन भास्वता ॥ १९
ततोऽन्तरिक्षं तत्सर्वं देवगन्धर्वसंकुलम् ।
शुशुभे तारकाचित्रं शरदीव नभस्तलम् ॥ २०
तत उत्थाय वैदेही तेषां मध्ये यशस्विनी ।
उवाच वाक्यं कल्याणी रामं पृथुलवक्षसम् ॥ २१
राजपुत्र न ते कोपं करोमि विदिता हि मे ।

[अ]भिहत

9 b) K_3 ध्यानस्था; B_4 वन°, G_1 यून° $K_{1\ 2\ 4}$ $B_{1\ 2\ 4}$ Dn_2 D_5 शोककर्षिता — d) K_2 म्लिष्टवासस; K_4 क्लिष्टवाससां, B_4 T कृष्णवाससीं, Dc D_{1-3} G_1 कृष्णवाससा $G_{1\ 2\ 4}$ ध्यानशोकपरायणां

10 a) K_1 (before corr) जटिलां (for वैदेहीं) — b) K_2 B Dc_1 Dn_2 n_3 परामर्ष° — After 10^{ab}, $G_{1\ 2\ 4}$ read 60^{ab} — c) D_5 transp गच्छ and वैदेहि K Dc D_{1-3} [अ]सि (for त्व) — d) K Dc D_{1-3} transp मया and कृत S (except G_3) एतत्कार्यं मया तव

11 d) Dn_3 मे, D_1 च (for [अ]सौ) $K_{1\ 2}$ निह° (K_1 °हि)तो राक्षसेश्वर°

12 a) K_2 T_1 अस्मद् ; B_1 त्वस्मद्°, G_3 त्वस्मद् (for ह्यस्मद्) T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ M कस्माद(G_1 तस्माद , M_1 कस्माद्य) स्माद्विधो जातु — b) T $G_{1\ 2\ 4}$ M जानन्धर्मार्थनिश्चयान् ($G_{2\ 4}$ °य)

13 a) $G_{1\ 4}$ सद्वृत्ताम् (for सुवृत्ताम्) K_1 च (for वा) T_2 G_2 असद्वृत्ता सुवृत्तां वा — c) T_2 °भोग्यां च, G_1 °भोगाच्च (for °भोगाय)

14 M_2 om (hapl) 14^{b}–16^{a} — c) M_1 transp देवी and व्यथिता

15 M_2 om 15 (cf v l 14) — a) B Dn D_6 [ऽ]पि (for हि) K_4 मुखसभूतो, T_1 हर्षसभ्रांतो, T_2 भव सभूतो — b) T_1 मुखे (for मुख) S (except G_3, M_3 om) पुरा (for तदा) — c) K $D_{3\ 5}$ परिभ्रष्टो, B D_6 $G_{2\ 3}$ M_1 पुनर्नष्टो, Dc $D_{1\ 2}$ परिभ्रष्टा; T_2 $G_{1\ 4}$ पुनर्हृष्टो — d) B Dc Dn D_3 M_1 नि श्वास इव $K_{1\ 2\ 4}$ $D_{1\ 5}$ दर्पण

16 M_2 om 16^{a} (cf v l 14) — b) K_1 रामभाषण — d) T_2 $G_{2\ 4}$ बभूवु शुभलक्षणा, G_1 °व शुभलक्षणा — After 16, Dc D_2 ins a passage given in App I (No 28)

17 Before 17, $D_{1,\ 2}$ ins मार्कंडेय उ° — b) T_1 विनयेन, G_4 धिमाने च — c) B D_6 G_3 पद्मयोनिर् (for पिता°)

18 d) Dc D_2 महर्षयो (for सप्तर्षयो)

19 a) D_1 नाम (for चैव) — b) K_2 D_1 भास्कर°, Dc D_2 °भासुर°

20 a) $B_{2\ 3}$ [अ]तरीक्ष; M_1 [अ]तरिक्षे — b) Dc D_2 °दानव (for गन्धर्व°) — B_4 om 20^{cd} — d) T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ नभस्थल

21 b) Dc D_2 transp तेषां and मध्ये

22 a) T_2 तत (for न ते) K_3 कार्यं; B_{1-3} Dn D_6 T_1 G_3 दोष (for कोप) — b) K_4 तव, B Dc Dn $D_{2\ 6}$ G_3 हि ते (B_1 च मे) (for हि मे)

23 = (var) 3 75 7 — a) T_1 भूतात्मा (for °ना)

गतिः स्त्रीणां नराणां च शृणु चेदं वचो मम ॥ २२
अन्तश्चरति भूतानां मातरिश्वा सदागतिः ।
स मे विमुञ्चतु प्राणान्यदि पापं चराम्यहम् ॥ २३
अग्निरापस्तथाकाशं पृथिवी वायुरेव च ।
विमुञ्चन्तु मम प्राणान्यदि पापं चराम्यहम् ॥ २४
ततोऽन्तरिक्षे वागासीत्सर्वा विश्रावयन्दिशः ।
पुण्या संहर्षणी तेषां वानराणां महात्मनाम् ॥ २५

वायुरुवाच ।

भो भो राघव सत्यं वै वायुरस्मि सदागतिः ।
अपापा मैथिली राजन्संगच्छ सह भार्यया ॥ २६

अग्निरुवाच ।

अहमन्तःशरीरस्थो भूतानां रघुनन्दन ।
सुसूक्ष्ममपि काकुत्स्थ मैथिली नापराध्यति ॥ २७

वरुण उवाच ।

रसा वै मत्प्रसूता हि भूतदेहेषु राघव ।
अहं वै त्वां प्रब्रवीमि मैथिली प्रतिगृह्यताम् ॥ २८

ब्रह्मोवाच ।

पुत्र नैतदिहाश्चर्यं त्वयि राजर्षिधर्मिणि ।
साधो सद्वृत्तमार्गस्थे शृणु चेदं वचो मम ॥ २९
शत्रुरेष त्वया वीर देवगन्धर्वभोगिनाम् ।
यक्षाणां दानवानां च महर्षीणां च पातितः ॥ ३०
अवध्यः सर्वभूतानां मत्प्रसादात्पुराभवत् ।
कस्माच्चित्कारणात्पापः कंचित्कालमुपेक्षितः ॥ ३१
वधार्थमात्मनस्तेन हृता सीता दुरात्मना ।
नलकूबरशापेन रक्षा चास्याः कृता मया ॥ ३२
यदि ह्यकामामासेवेत्स्त्रियमन्यामपि ध्रुवम् ।

— 23^{cd} =(var) 24^{cd} — ^{c}) S (except G_3) transp मे and विमुचतु

24 T_1 $G_{2,4}$ om (hapl) 24 — 24^{cd}=(var) 23^{cd} — ^{c}) K $D_{1,3}$ विमुञ्चतु यथातत्त्व ($K_{1,3}$ °त्त्य) — ^{d}) $K_{1,3,4}$ $D_{1,3}$ एते वा(K_3 D_3 चा)द्य त्यजन्तु मां, K_2 तमेवाद्य त्यजतु मा — After 24, N (D_4 missing) T_1 G_3 ins

1302* यथाहं त्वद्गते वीर नान्यं स्वप्नेऽप्यचिन्तयम् ।
तथा मे देवनिर्दिष्टस्त्वमेव हि पतिर्भव ।

[(L 1) D_0 D_2 हि (for [अ]हं) K_3 °प्यचिंतय, T_1 °प्यचिंतय — (L 2) B_3 यथा (for तथा) K_3 $D_{1,3,5}$ [ह्]इह (for हि) T_1 गतिर् (for पतिर्)]

25 ^{b}) $K_{1,2}$ श्रा(K_2 छा)वयत्यखिला दिशः, K_3 D_0 $D_{1,2}$ सुस्वरा लोकसाक्षिणी

26 ^{a}) K_4 D_3 M_1 ते (for वै) — ^{c}) B_1 न पापा (for अपापा) — ^{d}) D_1 गच्छस्व (for संगच्छ) S (except G_3) सीतया (for भार्यया)

27 S (except T_1 G_3) om the ref — ^{d}) K_1 $D_{3,5}$ नापराध्यते, K_3 प्रतिगृह्यतां

28 ^{a}) K D_0 $D_{1-3,5}$ रसा सर्वे मत्प्रसूता, B_1 रसा मम प्रसूता हि; T_1 रसानि मत्प्रसूतानि, T_2 समतस्थ प्रसूते हि; G_1 रस मत्त प्रसूत हि, G_2 सर्वमतश्चरो वेत्ति — ^{b}) K_4 D_2 देहे देहेषु, D_0 देहिदेहेषु; T_1 हितो देवेषु, T_2 सर्वदेवेषु (for भूतदेहेषु) — ^{c}) $K_{1,2}$ च त्वां; K_3 D_0 $D_{1-3,5}$ T_1 N त्वां वै (by transp) T_1 ब्रवीमीह; $G_{2,4}$ ब्रवीम्येतन् (for प्रब्रवीमि) — ^{d}) $K_{1,2}$ जानकी (for मैथिली) — After 28, D_1 ins

1303* पारं परं त्वमेवासी विष्णुब्रह्मात्मरूपवान् ।
अपारपारोऽसि हरे पारेभ्योऽपि परं सदा ।
ब्रह्मपारोऽसि विश्वेश परपारनयस्तथा ।
पराणां च परास्यसि पारं पारं सदैव स ।
सर्वभूतनिवासी च भूमन्स परमस्तथा ।,

while T_1 G_1 M ins

1304* यम ।
धर्मराजोऽस्मि काकुत्स्थ साक्षी लोकस्य कर्मणाम् ।
शुभाशुभानां सीतेयमपापा प्रतिगृह्यताम् ।

[G_1 धर्म (for यम) — (L 1) G_1 धर्मोऽहमस्मि (for धर्मराजोऽस्मि)]

29 ^{a}) T_2 $G_{1,2}$ अत्र (for पुत्र) — ^{b}) $K_{1,2}$ °सद्वृत्त°धर्मिणि, some MSS राजर्षिधर्मणि — ^{c}) $K_{1,4}$ $B_{1,4}$ D_{n1} $D_{5,6}$ G_2 साधौ K_3 T_2 G_4 मार्गस्थे, D_{c1} D_{n1} $D_{1,6}$ काकुत्स्थ, D_{c2} T_1 मार्गस्थ, G_1 M_1 मार्गस्थ

30 D_2 om 30^{a} — ^{a}) T_3 °ष्पा (for °ष) K $_2$ धीर (for वीर) — ^{d}) D_1 मानवाना निपातित

31 ^{a}) K_3 D_2 °सत्त्वानां, B_1 शत्रूणां (for °भूतानां) — $K_{1,2}$ om 31^{c}–32^{b} — ^{d}) D_{c1} D_2 G_4 किंचित् (for कंचित्)

32 $K_{1,2}$ om 32^{ab} (cf v.l. 31) — ^{c}) $K_{1,2}$ नल°कूबर — ^{d}) D_1 हि, T_2 वा (for च) S (except G_1 M_1) transp कृता and मया

शतधास्य फलेद्देह इत्युक्तः सोऽभवत्पुरा ॥ ३३
नात्र शङ्का त्वया कार्या प्रतीच्छेमां महाद्युते ।
कृतं त्वया महत्कार्यं देवानाममरप्रभ ॥ ३४
दशरथ उवाच ।
प्रीतोऽस्मि वत्स भद्रं ते पिता दशरथोऽस्मि ते ।
अनुजानामि राज्यं च प्रशाधि पुरुषोत्तम ॥ ३५
राम उवाच ।
अभिवादये त्वां राजेन्द्र यदि त्वं जनको मम ।
गमिष्यामि पुरीं रम्यामयोध्यां शासनात्तव ॥ ३६
मार्कण्डेय उवाच ।
तमुवाच पिता भूयः प्रहृष्टो मनुजाधिप ।
गच्छायोध्यां प्रशाधि त्वं राम रक्तान्तलोचन ॥ ३७
ततो देवान्नमस्कृत्य सुहृद्भिरभिनन्दितः ।
महेन्द्र इव पौलोम्या भार्यया स समेयिवान् ॥ ३८
ततो वरं ददौ तस्मै अविन्ध्याय परंतपः ।
त्रिजटां चार्थमानाभ्यां योजयामास राक्षसीम् ॥ ३९
तमुवाच ततो ब्रह्मा देवैः शक्रमुखैर्वृतः ।
कौसल्यामातरिष्टांस्ते वरानद्य ददानि कान् ॥ ४०
वव्रे रामः स्थितिं धर्मे शत्रुभिश्चापराजयम् ।
राक्षसैर्निहतानां च वानराणां समुद्भवम् ॥ ४१
ततस्ते ब्रह्मणा प्रोक्ते तथेति वचने तदा ।
समुत्तस्थुर्महाराज वानरा लब्धचेतसः ॥ ४२
सीता चापि महाभागा वरं हनुमते ददौ ।
रामकीर्त्या समं पुत्र जीवितं ते भविष्यति ॥ ४३
दिव्यास्त्वामुपभोगाश्च मत्प्रसादकृताः सदा ।
उपस्थास्यन्ति हनुमन्निति स्म हरिलोचन ॥ ४४

---

33 K_8 om 33 — ^{a}) $K_{1.4}$ $D_{1.3}$ आसीदेत्, $B_{1.2}$ D_{n3} सेवेत, D_5 आसीदे, T_2 $G_{1.2.4}$ सीता वा, M_1 मन्येत, M_2 आसीत (for आसेवेत्) — ^{b}) $K_{1.2}$ प्रियाम् (for स्त्रियम्) $K_{1.2}$ इति (for अपि) K_2 ध्रुवन् (for ध्रुवम्) — ^{c}) $K_{1.2}$ पतेद्, D_1 भवेद् (for फलेद्) B D_{c1} Dn D_6 मूर्धा (for देह) — ^{d}) $K_{1.2}$ इत्युक्तोसौ पुराभवत्

34 ^{a}) T_2 $G_{1.2.4}$ तु (for [अ]त्र) — ^{b}) Dc D_2 G_2 महामते (for °द्युते) $K_{1.2}$ D_1 सगच्छ सह भार्यया — ^{c}) M_1 कर्म (for कार्यं) — ^{d}) $K_{1.2}$ अमरप्रभो, D_{c1} D_2 °प्रभ, G_4 अमितप्रभ

35 ^{a}) D_5 S (except G_3) तव (for वत्स) — ^{b}) $K_{1.2}$ तव, T_2 G_4 [अ]स्म्यह (for [अ]स्मि ते) — ^{c}) K_1 Dc $D_{1-3.5}$ T_1 ते राज्य, T_2 $G_{1.2.4}$ राज्य स्व (for राज्य च)

36 ^{a}) Hypermetric ! K_2 D_3 G_1 M_2 त्वा — ^{b}) $G_{2.4}$ पिता मे जनको यदि

37 T_1 om 37–39 (with मार्कण्डेय उ), T_2 $G_{1.2.4}$ M om the ref — ^{b}) B Dn D_6 G_3 भरतर्षभ; T_2 $G_{1.2.4}$ मनुजर्षभ M प्रहृष्टेनांतरात्मना — ^{c}) B Dc Dn D_6 G_3 [इ]ति (for त्व) — ^{d}) B Dc Dn $D_{2.6}$ G_3 राम रक्तांत लोचन — After 37, N (D_4 missing) G_3 ins

1305* सपूर्णानि हि वर्षाणि चतुर्दश महाद्युते ।

[K_4 च, $B_{2.3}$ Dn $D_{1.4-6}$ [इ]ह (for हि)]

38 T_1 om 38 (cf v l 37) — ^{b}) G_2 अभिसवृत — ^{d}) $K_{3.4}$ $D_{5.6}$ वैदेह्या, G_1 सीतया (for भार्यया) $K_{1.2}$ भार्याया समुपेयिवान्, T_2 सभार्य पुरमेयिवान्; $G_{2.4}$ भार्यया सह सीतया

39 T_1 om 39 (cf v l 37) — ^{ab}) Dc D_2 तयोर् (for ततो) M_1 transp वर and ददौ $K_{3.3}$ Dc D_2 T_2 तस्मा, D_1 M तस्माद् (for तस्मै) K_3 Dc $D_{2.3}$ अ(K_3 य)विध्याय; K_4 अवध्याय; B Dn $D_{5.6}$ G_3 ह्यविध्याय; T_2 $G_{1.2.4}$ अवध्याय (for अविन्ध्याय) K_3 D_{c1} $D_{2.3}$ परतप — ^{c}) B_1 चानुमानाभ्यां, B_3 D_1 दान, $G_{1.2.4}$ M चार्थ कामाभ्या

40 ^{b}) B Dn D_6 G_3 (before corr) शक्रपुरोगम (for °मुखैर्वृत) — ^{c}) N (except K_1 D_{n2}, D_4 missing) कौशल्या T_1 कौशल्यापुत्र ते राम — ^{d}) T $G_{1.2.4}$ अन्यान् (for अद्य) K_4 D_{n2} D_3 $G_{2.4}$ ददामि

42 ^{a}) T_2 $G_{1.2.4}$ तथेति (for ततस्ते) K_1 सर्वं (for प्रोक्ते) — ^{b}) T_2 $G_{2.3}$ ततस्तद्, G_1 M_1 ततस्ते; M_2 तथेव (for तथेति) $K_{1.4}$ T_2 $G_{1.2.4}$ वचनात् (for वचने) K_3 D_{c2} D_2 तथा (for सदा) — ^{d}) $K_{1.2}$ लब्धचेतना

43 ^{a}) T_1 चैव (for चापि) T_1 महाभाग — ^{b}) M_1 हनुमतो — ^{c}) T_2 रामकीर्ति T_1 वत्स (for पुत्र)

44 ^{a}) D_5 च सुख (for त्वामुप) — ^{b}) T_2 $G_{1.3.4}$ प्रसादात् (for प्रसाद) S (except G_3) तथा (for सदा) — ^{d}) D_5 नित्य (for इति)

45 ^{a}) T_2 $G_{1.2.4}$ तत्, M तु (for ते) K_4 D_3 तत समप्रेक्ष्य(D_3 क्ष)माणाना — ^{b}) K_4 D_3 $G_{1.2.4}$ कारिणां

ततस्ते प्रेक्षमाणानां तेषामक्लिष्टकर्मणाम् ।
अन्तर्धानं ययुर्देवाः सर्वे शक्रपुरोगमाः ॥ ४५
दृष्ट्वा तु रामं जानक्या समेतं शक्रसारथिः ।
उवाच परमप्रीतः सुहृन्मध्य इदं वचः ॥ ४६
देवगन्धर्वयक्षाणां मानुषासुरभोगिनाम् ।
अपनीतं त्वया दुःखमिदं सत्यपराक्रम ॥ ४७
सदेवासुरगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ।
कथयिष्यन्ति लोकास्त्वां यावद्भूमिर्धरिष्यति ॥ ४८
इत्येवमुक्त्वानुज्ञाप्य रामं शस्त्रभृतां वरम् ।
संपूज्यापाक्रमत्तेन रथेनादित्यवर्चसा ॥ ४९
ततः सीतां पुरस्कृत्य रामः सौमित्रिणा सह ।
सुग्रीवप्रमुखैश्चैव सहितः सर्ववानरैः ॥ ५०
विधाय रक्षां लङ्कायां विभीषणपुरस्कृतः ।
संततार पुनस्तेन सेतुना मकरालयम् ॥ ५१
पुष्पकेण विमानेन खेचरेण विराजता ।
कामगेन यथा मुख्यैरमात्यैः संवृतो वशी ॥ ५२
ततस्तीरे समुद्रस्य यत्र शिश्ये स पार्थिवः ।
तत्रैवोवास धर्मात्मा सहितः सर्ववानरैः ॥ ५३
अथैनान्राघवः काले समानीयाभिपूज्य च ।
विसर्जयामास तदा रत्नैः संतोष्य सर्वशः ॥ ५४
गतेषु वानरेन्द्रेषु गोपुच्छर्क्षेषु तेषु च ।
सुग्रीवसहितो रामः किष्किन्धां पुनरागमत् ॥ ५५
विभीषणेनानुगतः सुग्रीवसहितस्तदा ।
पुष्पकेण विमानेन वैदेह्या दर्शयन्वनम् ॥ ५६
किष्किन्धां तु समासाद्य रामः प्रहरतां वरः ।
अङ्गदं कृतकर्माणं यौवराज्येऽभ्यषेचयत् ॥ ५७
ततस्तैरेव सहितो रामः सौमित्रिणा सह ।
यथागतेन मार्गेण प्रययौ स्वपुरं प्रति ॥ ५८
अयोध्यां स समासाद्य पुरीं राष्ट्रपतिस्ततः ।
भरताय हनूमन्तं दूतं प्रस्थापयत्तदा ॥ ५९

(for °कर्मणाम्) — ^{cd}) K $D_{2\ 3\ 8}$ transp देवा and सर्वे

46 ^{ab}) B Dn $D_{3\ 8}$ G_3 transp तु and राम, and read सगत (B_1 म) (for समेत) — ^{c}) $K_{2\ 3}$ $D_{2\ 3\ 5\ 8}$ T_1 परम ; B_1 परम — ^{d}) K_3 सुरमध्य (for सुहृन्मध्य)

47 ^{b}) K_{1-3} $D_{1\ 3\ 5}$ मनुष्योरगरक्षसा, K_4 मानुषासुर रक्षसां, B_1 राक्षसानां च भोगिनां; Dc D_2 मनुष्योरगभोगिनां; $G_{2\ 4}$ मनुष्यासुर° — ^{d}) T_1 इति (for इद)

48 ^{a}) K_1 B_4 गधर्वे — ^{b}) K $B_{1\ 4}$ Dc $D_{1-3\ 5}$ राक्षसकिंनरा°, T $G_{1\ 2}$ M किंनरपन्नगा, G_4 गधर्वपन्नगा — ^{c}) T_2 $G_{1\ 3\ 4}$ लोके (for लोकास्) — D_4 resumes from 48^{d} — ^{d}) M_1 भविष्यति (for धरि)

49 ^{c}) K_4 $D_{1\ 3}$ T_1 प्राक्रमत्; T_2 G_3 [अ]पक्रमत् (for [अ]पाक्रमत्)

50 ^{c}) S (except G_3) चापि (for चैव)

51 ^{a}) S (except T_2 G_3) लकाया — ^{c}) K Dc $D_{1-3\ 5}$ उत्ततार, B_4 S (except G_3 M_2) स ततार K_3 G_3 पुर , T_2 रघु (for पुन) B_1 त तु (for तेन)

52 ^{a}) K_4 Dc $D_{1\ 2\ 4\ 5}$ पुष्पकेन — ^{b}) K_2 $B_{1\ 2}$ D_5 T_2 G_1 M खचरेण K_1 पुरस्कृता; K_3 विराजिता — ^{d}) K_1 D_3 स (D_3 सु) वृतो $K_{1\ 2\ 4}$ Dc D_1 बली (for वशी)

53 K_4 om 53–55 — ^{b}) $K_{1\ 2\ 4}$ $B_{2\ 3}$ Dc $D_{1\ 2}$ शिष्ये $K_{1\ 2}$ M_2 रावन (for पार्थिव) — ^{c}) T_2 G_1 यत्रै (for तत्रै°) — ^{d}) B_{1-3} Dn D_8 तत्र (for सर्व)

54 K_3 om 54 (cf v l 53) — ^{a}) K_4 B_3 [पु]तान् (for [पो]नान्) — ^{c}) B_3 हरीन् (for तदा) — ^{d}) S (except T_2 G_3) सपूज्य (for °तोष्य)

55 K_3 om 55 (cf v l 53) — ^{a}) T_1 गधर्व° (for गतेषु) Dn D_5 G_3 तेषु सर्वेषु (for वानरे°) — ^{b}) $G_{1\ 2\ 4}$ गोपुच्छेषु च (for गोपुच्छ) D_5 $G_{2\ 4}$ सर्वश (for तेषु च) — ^{d}) $K_{1\ 2}$ किष्किन्दां, K_4 $D_{2\ 5}$ किष्किन्ध्यां K (K_3 om) Dc D_2 पुनराव्रजत्, $G_{3\ 4}$ समुपागमत्

56 ^{a}) $K_{1\ 2}$ °मत (for गत) — ^{b}) G_4 तत (for तदा) — ^{c}) $=52^{a}$ K $B_{2\ 3}$ Dc $D_{2\ 3\ 5}$ पुष्पकेन

57 ^{a}) $K_{1\ 2}$ किष्किदां, K_4 किष्किन्ध्यां T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ च (for तु) — ^{b}) B_1 शस्त्रभृतां (for प्रहरतां) K_2 वर — ^{d}) D_5 °भिषिंचयत्; T $G_{1\ 4}$ M_1 °भिषेचयत्

58 ^{d}) T_1 जगाम वसतिं प्रति

59 ^{a}) B_1 च, S (except G_3) तु (for स) — ^{b}) Dc_1 राष्ट्रं परं तत , Dc_2 D_2 राष्ट्र(Dc_2 राष्ट्रं)परंतप — ^{c}) Dc हनुमत! — ^{d}) T_1 हरात् (for दूत) B $Dn_{2\ 3}$ $D_{1\ 2\ 4\ 5}$ M_1 प्रास्थापयत् T_2 G_1 रघु° ; $G_{2\ 4}$ द्रुत (for तदा)

60 T_2 om 60^{ab} $G_{1\ 2\ 4}$ read 60^{ab} after 10^{ab} — ^{a}) $K_{3\ 4}$ Dc $D_{1-3\ 5}$ T_1 G_1 M [इ]गितै (for [इ]गित) T_1 G_1 सर्वै — ^{b}) T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ सर्व (for तस्मै) K_3 $B_{2\ 3}$

लक्षयित्वेङ्गितं सर्वं प्रियं तस्मै निवेद्य च ।
वायुपुत्रः पुनः प्राप्तो नन्दिग्राममुपागमत् ॥ ६०
स तत्र मलदिग्धाङ्गं भरतं चीरवाससम् ।
अग्रतः पादुके कृत्वा ददर्शासीनमासने ॥ ६१
समेत्य भरतेनाथ शत्रुघ्नेन च वीर्यवान् ।
राघवः सहसौमित्रिर्मुमुदे भरतर्षभ ॥ ६२
तथा भरतशत्रुघ्नौ समेतौ गुरुणा तदा ।
वैदेह्या दर्शनेनोभौ प्रहर्षं समवापतुः ॥ ६३
तस्मै तद्भरतो राज्यमागतायाभिसत्कृतम् ।
न्यासं निर्यातयामास युक्तः परमया मुदा ॥ ६४
ततस्तं वैष्णवे शूरं नक्षत्रेऽभिमतेऽहनि ।
वसिष्ठो वामदेवश्च सहितावभ्यषिञ्चताम् ॥ ६५
सोऽभिषिक्तः कपिश्रेष्ठं सुग्रीवं ससुहृज्जनम् ।
विभीषणं च पौलस्त्यमन्वजानाद्गृहान्प्रति ॥ ६६
अभ्यर्च्य विविधै रत्नैः प्रीतियुक्तौ मुदा युतौ ।
समाधायेतिकर्तव्यं दुःखेन विससर्ज ह ॥ ६७
पुष्पकं च विमानं तत्पूजयित्वा स राघवः ।
प्रादाद्वैश्रवणायैव प्रीत्या स रघुनन्दनः ॥ ६८
ततो देवर्षिसहितः सरितं गोमतीमनु ।
दशाश्वमेधानाजह्रे जारूथ्यान्स निरर्गलान् ॥ ६९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७५ ॥

Dn D4 6 वै; B1 तत्, G2 4 स (for च) — c) B1 T1 G1 तत (for पुन) T2 G2 4 वायुपुत्रस्तत प्राप्त — d) Dc D2 5 उपागत (D5 °त); Dn1 पुरागमत्, T2 G1 2 4 उपाविशत् (for उपागमत्)

61 b) T1 जटिलं (for भरत) — After 61ab, G2 4 ins

1306* नन्दिग्रामगत राम सशत्रुघ्न स राघव ।

62 a) B2–4 Dn D4 6 G3 सगतो (for समेत्य) — Dc om 62c–64d — d) G1 मुदितो (for मुमुदे)

63 Dc om 63 (cf v l 62) — a) B Dn D4 6 G3 ततो; T2 G2 4 तदा (for तथा) — b) G4 मुमुदे (for समेतौ) — c) B1 T2 G1 4 M2 दर्शने चो° (for दर्शनेनो°)

64 Dc om 64 (cf v l 62) — b) K2 °भिसकृत; K3 °भिसत्कृता, B1 4 Dn D4 6 °तिसत्कृत; D1 3 T1 G3 °भि(D3 G3 °ति)सत्कृत — d) G1 2 4 सयुक्त परया मुदा (G1 सदा)

65 a) K1 2 M2 राघव; B2 4 वैष्णव B1 ततस्त वै महाशूर — b) K4 नक्षत्रेभिहसे, Dc D2 भिजिते; D1 G2 4 °त्रे महि(D1 मह)ते — c) B2 3 वशिष्ठो — d) K1 4 [अ]भिषिषिचतां

66 a) T2 G1 2 4 वसिष्ठेन (for कपिश्रेष्ठ) — b) G1 ससुहृद्गण, G2 सुसुहृज्जन — c) G2 धर्मज्ञम् (for पौलस्त्यम्) — d) Dc D2 अनुजानाद्, T1 अभ्यजानाद् (for अन्वजानाद्) B1 पुरीन्; G1 गृह (for गृहान्) G4 चली (for प्रति)

67 a) B2 3 Dn D4 6 G3 भोगै (for रत्नै) — b) K1 2 D1 T1 G1 M1 मुदान्वितौ (for मुदा युतौ) — c) K3 समाधीय, K4 °ध्याय, D1 3 (sup lin as in text) °दाय (for धाय) — d) K1 2 तौ दु खेन ससर्ज ह

68 a) B1 3 G1 तु, D3 तद् (for च) K3 4 D2 5 T1 च (for तत्) — b) T2 G1 M [अ]थ (for स) — d) D1 प्रीत (for प्रीत्या) K4 D3 वै, D5 च (for स) S (except G3) प्रीत्या परमया युत

69 c) G1 2 4 शताश्व° — d) K1 3 ह्ययोध्यां, B1 D1 M1 जारूथ्या, T1 हैरण्यान्, T2 जानक्या (for जारूथ्यान्) ❀ Cn जारूथ्यान् त्रिगुणदक्षिणानित्यर्जुनमिश्र । ❀ — After 69, D1 ins

1307* दश वर्षसहस्राणि दश वर्षशतानि च ।
राज्य कारितवाञ्राम पश्चात्स त्रिदिव गत ।

Colophon — *Major parvan* K1 2 G2 4 आरण्य — *Sub parvan* K1 4 B D G1 M2 (all om sub parvan name) mention only रामो(G1 श्रीरामायणो ; M2 रामायणो)पाख्यान, to it Dn2 adds समाप्त — *Adhy name* K3 अभ्युदयिक, B4 सुग्रीवादिविसर्जन; G1 श्रीरघुनाथपट्टाभिषेक , M2 रामाभिषेक — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 (marg) n2 289, Dn3 290, D1 294, T1 M2 (orig) 281, T2 G4 M (M2 inf lin) 279, G1 276, G2 278 — *Śloka no* Dn 72, D1 58

276

1 a) T2 महाप्राज्ञ (for महाबाहो) — b) D1 रावणेणामितौजसा — d) D1 वने (for वन) Dc D2 पुन (for पुरा) — After 1, G1 ins

२७६

मार्कण्डेय उवाच ।
एवमेतन्महाबाहो रामेणामिततेजसा ।
प्राप्तं व्यसनमत्युग्रं वनवासकृतं पुरा ॥ १
मा शुचः पुरुषव्याघ्र क्षत्रियोऽसि परंतप ।
बाहुवीर्याश्रये मार्गे वर्तसे दीप्तनिर्णये ॥ २
न हि ते वृजिनं किंचिद्दृश्यते परमण्वपि ।
अस्मिन्मार्गे विषीदेयुः सेन्द्रा अपि सुरासुराः ॥ ३
संहत्य निहतो वृत्रो मरुद्भिर्वज्रपाणिना ।
नमुचिश्चैव दुर्धर्षो दीर्घजिह्वा च राक्षसी ॥ ४
सहायवति सर्वार्थाः संतिष्ठन्तीह सर्वशः ।
किं नु तस्याजितं संख्ये भ्राता यस्य धनंजयः ॥ ५
अयं च बलिनां श्रेष्ठो भीमो भीमपराक्रमः ।
युवानौ च महेष्वासौ यमौ माद्रवतीसुतौ ।
एभिः सहायैः कस्मात्त्वं विषीदसि परंतप ॥ ६
य इमे वज्रिणः सेनां जयेयुः समरुद्गणाम् ।
त्वमप्येभिर्महेष्वासैः सहायैर्देवरूपिभिः ।
विजेष्यसि रणे सर्वानमित्रान्भरतर्षभ ॥ ७
इतश्च त्वमिमां पश्य सैन्धवेन दुरात्मना ।
बलिना वीर्यमत्तेन हृतामेभिर्महात्मभिः ॥ ८
आनीतां द्रौपदीं कृष्णां कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ।
जयद्रथं च राजानं विजितं वशमागतम् ॥ ९
असहायेन रामेण वैदेही पुनराहृता ।
हत्वा संख्ये दशग्रीवं राक्षसं भीमविक्रमम् ॥ १०
यस्य शाखामृगा मित्रा ऋक्षाः कालमुखास्तथा ।

1308* तदुक्तं भवता सर्वं रामायणमनुत्तमम् ।
आयुष्यमिदमाख्यानं शृण्वतामघनाशनम् ।
पुत्रपौत्रप्रदं पुंसामायुरारोग्यवर्धनम् ।
तस्मात्त्वमपि राजेन्द्र भ्रातृभिः सह धर्मज ।

2 ^{a}) D5 भरत° (for पुरुष°) — ^{b}) Dn3 परंतप — ^{c}) B3–4 D (except D1 3 5) G3 श्रिते (for श्रये) — ^{d}) B1 प्राप्तनिर्णये, M1 दीप्तिनिर्णये

3 ^{b}) B Do1 Dn D4 6 G3 M वर्तते (for दृश्यते) K4 परमाण्वपि, G1 परमावपि — ^{c}) T1 तस्मिन् (for अस्मिन्) K3 B D (except D1 3) निषी(B1 षे)देयु — ^{d}) B1 3 सेंद्रापि ससुरासुरा°

4 ^{a}) T1 सहस्याभिहते वृत्रे — ^{b}) G4 मन्युभिर् (for मरुद्भिर्) — ^{c}) K Do D1–3 5 च (D1 स) महावीर्यो (for चैव दुर्धर्षो) — ^{d}) G1 दीप्तजिह्वा, G2 4 दीर्घजघा

5 ^{a}) Do D3 ते सर्वा (for सर्वार्था) — ^{b}) K4 Do D3 संतिष्ठते K3 D2 5 च, Do D1 3 हि (for [इ]ह) K1 3 सर्वत, B1 3 4 S (except G3) नित्यश — ^{c}) K3 D5 न, Do3 D3 T1 G1 3 तु (for नु) D5 स्वर्गे, T G4 M सखे, G1 युद्धे, G2 सघे (for संख्ये) — ^{d}) B Dn D4 6 G3 transp भ्राता and यस्य

6 ^{a}) G2 4 तु (for च) — 6^{b} =1 2 184^{b}, 114 9^{d}, 141 18^{b}, etc, etc — ^{c}) K1 अयुवानो, K3 सुवीणौ च; D1 3 योद्धारौ च (for युवानौ च) — ^{d}) B D (except D1 3 5) G3 वीरौ, M1 इमौ, M2 विमौ (for यमौ) — ^{f}) G4 नराधिप (for पर°)

7 ^{a}) K4 D3 य एते, Do3 D3 यदिमे (for य इमे) G1 पज्रिण (for वज्रिण) Do सेंद्रा (for सेनां) — ^{b}) K1–3 D1 5 दहेयु K1 Do D3 समरुद्गणा, K3 D5 G1 °द्गणान्, D1 4 द्गण — ^{c}) T2 [ए]तैर् (for [ए]भिर्) — ^{e}) K4 विजेष्यसे B3 कुरून् (for रणे)

8 ^{a}) K1 Do D1–3 5 भ्रातृभिश्चापि पश्येता

9 K1 om 9^{ab} — ^{a}) Do D3 T1 G1 4 आनीता द्रौपदी कृष्णा — ^{b}) =1 1 82^{d}, 147 13^{d} K2 सुदुष्कृत — After 9^{ab}, K1 repeats 7^{cd} — ^{d}) D1 च समागत, D5 च सहानुग (for वशमा°)

10 ^{a}) B1 सहसा येन रा — ^{c}) T1 G2 4 M सखे, G1 सघे — ^{d}) K1 3 Do D1 3 भीमदर्शन

11 ^{ab}) K1 3 4 B1 4 Dn D3 5 6 मित्राण्यृक्षा°; D1 T G2 4 मित्रमृक्षा°, G1 ऋक्षा मित्रा° (by transp) S (except G3) कृष्ण° (for काल°) — ^{c}) K1 3 गतान्, G3 कृता (for गता) — ^{d}) K1 एतान्, S (except G3) इति (for एतद्) K1 3 4 D1 3 विचारय, K3 Dn1 D5 T1 विचिंतय; Do D3 विचिंत्यतां; G1 [अ]नुचिंत्य च (for [अ]नुचिन्तय)

जात्यन्तरगता राजन्नेतद्बुद्ध्यानुचिन्तय ॥ ११
तस्मात्त्वं कुरुशार्दूल मा शुचो भरतर्षभ ।
त्वद्विधा हि महात्मानो न शोचन्ति परंतप ॥ १२

वैशंपायन उवाच ।
एवमाश्वासितो राजा मार्कण्डेयेन धीमता ।
त्यक्त्वा दुःखमदीनात्मा पुनरेवेदमब्रवीत् ॥ १३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षट्सप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७६ ॥

२७७

युधिष्ठिर उवाच ।
नात्मानमनुशोचामि नेमान्भ्रातॄन्महामुने ।
हरणं चापि राज्यस्य यथेमां द्रुपदात्मजाम् ॥ १
द्यूते दुरात्मभिः क्लिष्टाः कृष्णया तारिता वयम् ।
जयद्रथेन च पुनर्वनादपहृता बलात् ॥ २
अस्ति सीमन्तिनी काचिद्दृष्टपूर्वाथ वा श्रुता ।
पतिव्रता महाभागा यथेयं द्रुपदात्मजा ॥ ३
मार्कण्डेय उवाच ।
शृणु राजन्कुलस्त्रीणां महाभाग्यं युधिष्ठिर ।
सर्वमेतद्यथा प्राप्तं सावित्र्या राजकन्यया ॥ ४

---

12 ^{a}) Dc D_3 एतस्मात् (for तस्मात्त्व) G_3 वै कुरुश्रेष्ठ (for कुरु) B_3 $_4$ Dn D_4 $_6$ तस्मात्स त्व (B_3 Dn सर्वे) कुरुश्रेष्ठ — ^{c}) K_1 तद्विधाय (for त्वद्विधा हि) K_1 $_2$ महाबाहो (for °त्मानो) — After 12, K_1 $_2$ ins a passage of 14 lines given in App I (No 29)

13 ^{a}) D_3 राजन् (for राजा) — ^{b}) K_1 मार्कंडेयेन — ^{c}) D_5 दैन्यम् (for दुःखम्) — ^{d}) B_1 $_2$ अप्येवम्, B_3 $_4$ Dn D_4 $_6$ G_3 अप्येनम् (for एवेदम्) — For 13^{cd}, G_1 subst

1309* श्रुत्वा रामायण सर्वं त्यक्त्वा दुःख युधिष्ठिर ।
मार्कण्डेय पुन प्राह भ्रातृभि सह समतै ।

Colophon In K_3, the portion of the text from this colophon up to 3 278 19^{ab} is lost on a missing fol — *Major parvan* K_1 $_2$ Dn_2 T_2 G_2 $_4$ आरण्य — *Sub parvan* K_1 $_2$ $_4$ B Dc Dn_1 n_3 D_{1-6} T_1 G M (all om sub parvan name) mention only रामो(K₂ श्रीरामो°, T_1 G_2 M_3 श्रीरामायणो°; G_1 M_1 रामायणो)पाख्यान, to it all these (except B_2) add समाप्त — *Adhy no* (figures, words or both) Dn_1 (marg) n_2 290, Dn_3 291, D_1 295, T_1 M_2 (orig) 282, T_2 G_4 M (M_2 *inf lin*) 280, G_1 277, G_2 279 — *Śloka no* Dn D_1 14

277

☞ Here begins what is perhaps the most celebrated of all the episodes of the Great Epic, namely, the Sāvitrī episode The episode occurs also in the Skanda Purāṇa (7 1 166), many lines and pādas of our text recur *verbatim* in the Purāṇa text — This adhy is missing in K_1 (cf v l 3 276 13)

1 1^{a}=3 281 92^{a} — ^{b}) K_1 $_2$ transp नेमान् and भ्रातॄन् K (K_3 missing) D_1 $_3$ T_2 G_4 M तथा मुने; T_1 परंतप (for महामुने)

2 ^{a}) D_6 T_1 M_1 क्लिष्टा, G_1 $_2$ $_4$ क्लिष्टां — ^{b}) T_1 G_1 $_2$ $_4$ M_2 क्लिष्टया (for कृष्णया) D_3 कृष्णेय तापिता वयं, M_1 क्लिष्टया तारित वन — ^{c}) T_1 बलाद् (for पुनर्) — ^{d}) B_1 Dc D_2 T_2 G_1 $_2$ $_4$ बलाद्; T_1 वने (for वनाद्) B_1 अपहृत, B_{2-4} D (except D_1 $_6$) G_3 चापि हृता; T_1 चाप हृता Dc_2 D_2 वनात्; T_1 पुन°, T_2 G_2 $_4$ [अ]बला (for बलात्)

3 Cf 3 49 34^{abcd} — ^{b}) K_2 G_4 यथा; B_2 Dn D_{3-6} G_3 [अ]पि वा (for [अ]थ वा) — ^{d}) T_2 G_1 $_2$ $_4$ यथैव

4 K_1 मार्कंडेय ; M_2 श्रीमार्कंडेय — ^{a}) Dc D_2 वरस्त्रीणां, D_1 कुरु° — ^{c}) K_2 यथाप्राप्तं, M_2 यथावृत्त

5 ^{a}) B_{2-4} मद्रेषु; G_1 माद्रेषु — ^{c}) B_2 $_3$ Dn D_4 $_6$ G_3 महात्मा च, T_2 G_1 $_2$ $_4$ कृतप्रज्ञ (for शूर) — ^{d}) Dc_1 सत्यवान्सयतेंद्रिय

6 G_3 om (hapl) 6^{c}–7^{b}, Dc_1 om 6 — ^{a}) K_1 दानमतिर् D_5 दात (for दक्ष) — 6^{d}=1 8 4^{d}

आसीन्मद्रेषु धर्मात्मा राजा परमधार्मिकः ।
ब्रह्मण्यश्च शरण्यश्च सत्यसंधो जितेन्द्रियः ॥ ५
यज्वा दानपतिर्दक्षः पौरजानपदप्रियः ।
पार्थिवोऽश्वपतिर्नाम सर्वभूतहिते रतः ॥ ६
क्षमावाननपत्यश्च सत्यवाग्विजितेन्द्रियः ।
अतिक्रान्तेन वयसा संतापमुपजग्मिवान् ॥ ७
अपत्योत्पादनार्थं स तीव्रं नियममास्थितः ।
काले परिमिताहारो ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ॥ ८
हुत्वा शतसहस्रं स सावित्र्या राजसत्तम ।
षष्ठे षष्ठे तदा काले बभूव मितभोजनः ॥ ९
एतेन नियमेनासीद्वर्षाण्यष्टादशैव तु ।
पूर्णे त्वष्टादशे वर्षे सावित्री तुष्टिमभ्यगात् ।
स्वरूपिणी तदा राजन्दर्शयामास तं नृपम् ॥ १०
अग्निहोत्रात्समुत्थाय हर्षेण महतान्विता ।
उवाच चैनं वरदा वचनं पार्थिवं तदा ॥ ११
ब्रह्मचर्येण शुद्धेन दमेन नियमेन च ।
सर्वात्मना च मद्भक्त्या तुष्टास्मि तव पार्थिव ॥ १२
वरं वृणीष्वाश्वपते मद्रराज यथेप्सितम् ।
न प्रमादश्च धर्मेषु कर्तव्यस्ते कथंचन ॥ १३

अश्वपतिरुवाच ।

अपत्यार्थः समारम्भः कृतो धर्मेप्सया मया ।
पुत्रा मे बहवो देवि भवेयुः कुलभावनाः ॥ १४
तुष्टासि यदि मे देवि काममेतं वृणोम्यहम् ।
संतानं हि परो धर्म इत्याहुर्मां द्विजातयः ॥ १५

सावित्र्युवाच ।

पूर्वमेव मया राजन्नभिप्रायमिमं तव ।
ज्ञात्वा पुत्रार्थमुक्तो वै तव हेतोः पितामहः ॥ १६
प्रसादाच्चैव तस्मात्ते स्वयंभुविहिताद्भुवि ।

---

61 53^d, 92 1^b 110 10^d, etc

7 G_6 om 7^{ab} (cf v l 6), M_2 om 7^c–8^b — ^{b}) Dc D_2 सत्यवान् $B_{1.3}$ Dc D_2 S (G_3 M_2 om) सय(Dc_2 D_2 °जि)तेंद्रिय ; D_6 यो जितेंद्रिय° (for विजि°) K (K_3 missing) वेदवेदांगपारग — D_6 om (hapl) 7^c–8^d — ^{c}) T_1 मनसा (for वयसा) — ^{d}) T_1 इव (for उप)

8 D_6 om 8, M_2 om 8^{ab} (cf v l 7) — ^{a}) B D (except $D_{1.3}$) G_3 नार्थं च, T_2 $G_{1.2.4}$ °नार्थाय — ^{d}) S (except G_3) बभूव ह (for जितेन्द्रिय°)

9 ^{a}) $K_{1.2}$ हुत्वा शतसहस्र्यां स, T_1 हुताशनसहस्रं स — ^{b}) Dc_1 $D_{3.5}$ T_1 °सत्तम $K_{1.2}$ सावित्र्यां °सत्तम — ^{c}) $G_{2.4}$ गते, M_2 यथा (for तदा) B_2 षष्ठे काले तदा राजन्

10 ^{a}) D_4 यतेन (for एतेन) — ^{b}) T_1 च, T_2 G_4 M_2 ह, $G_{1.2}$ M_1 हि (for तु) $K_{1.2}$ $D_{1.3}$ वर्षाणि दश चाष्ट च; Dc_2 D_2 वर्षाण्यष्टौ दशैव तु — ^{d}) D_3 तोषम् (for तुष्टिम्) $K_{1.2}$ D_4 सावित्री त समभ्यया(D_4 गा)त्, K_4 °त्री तोषमभ्ययात् — ^{e}) B D (except $D_{1.3.5}$) G_3 रूपिणी तु (for स्वरू°) K (K_3 missing) $D_{1.3.5}$ हि सावित्री (for तदा राजन्)

11 ^{a}) S (except G_3) समुत्पन्ना (for °त्थाय) — ^{b}) K (K_3 missing) $D_{1.3.5}$ सौम्येन वपुषान्विता — ^{c}) K_1 वपुषा (for वरदा) — After 11, S (except G_3) ins

1310* सा तमश्वपतिं राजन्सावित्री नियमस्थितम् ।

12 Before 12, N (except K_1, K_3 missing) T_2 G ins सावित्र्युवाच (resp सावित्री) — ^{b}) $B_{1.3.4}$ Dc $D_{1.2}$ transp दमेन and नियमेन K (K_3 missing) $D_{3.5}$ नियमेन च तेनघ — ^{c}) B D (except $D_{1.3.5}$) G_3 भक्त्या च (for मद्भक्त्या)

13 ^{b}) $B_{1.2.4}$ Dn $D_{4.6}$ T_2 G_{2-4} यदीप्सित; G_1 यदिच्छसि — ^{c}) D_5 च कर्तव्यस्; T_1 G_1 तु (G_1 च) ते धर्मे, $G_{2.4}$ स्वधर्मेषु — ^{d}) K (K_3 missing) $D_{1.3}$ कदाचन D_6 त्वया धर्मे कदाचन

14 ^{a}) $K_{1.2}$ B_3 $D_{5.6}$ T_1 G_1 M अपत्यार्थं — ^{b}) T_2 $G_{2.4}$ सतो (for कृतो) — ^{c}) T_1 बहुला (for बहवो) — ^{d}) B_2 कुलपावना°; T_1 G_2 वर्धना°

15 ^{a}) K_4 $D_{3.5}$ तुष्टा च, M तुष्टा तु — ^{b}) B Dc_1 Dn $D_{1.4.6}$ G_3 वरम् (for कामम्) Dn_3 G_3 एन; T_1 एतद्; T_2 $G_{1.2.4}$ एव — ^{c}) $B_{1.3}$ सतान° K_1 हि वृणो, B Dn $D_{4.6}$ G_3 परमो; D_2 G_4 हि पर; T_2 हि पुरो D_5 धर्मम् — After 15, B ins

1311* एवमुक्त्वा तु सावित्री प्रत्युवाच च तं नृपम् ।

16 ^{b}) K_4 T_1 $G_{1.2}$ M_2 इव (for इमं) — D_1 om 16^{cd} — ^{d}) B D (except $D_{3.5}$, D_1 om) G_3 भगवांस्ते (for तव हेतो)

कन्या तेजस्विनी सौम्य क्षिप्रमेव भविष्यति ॥ १७
उत्तरं च न ते किंचिद्व्याहर्तव्यं कथंचन ।
पितामहनिसर्गेण तुष्टा ह्येतद्ब्रवीमि ते ॥ १८

मार्कण्डेय उवाच ।

स तथेति प्रतिज्ञाय सावित्र्या वचनं नृपः ।
प्रसादयामास पुनः क्षिप्रमेव भवेदिति ॥ १९
अन्तर्हितायां सावित्र्यां जगाम स्वगृहं नृपः ।
स्वराज्ये चावसत्प्रीतः प्रजा धर्मेण पालयन् ॥ २०
कस्मिंश्चित्तु गते काले स राजा नियतव्रतः ।
ज्येष्ठायां धर्मचारिण्यां महिष्यां गर्भमादधे ॥ २१
राजपुत्र्यां तु गर्भः स मालव्यां भरतर्षभ ।
व्यवर्धत यथा शुक्ले तारापतिरिवाम्बरे ॥ २२
प्राप्ते काले तु सुषुवे कन्यां राजीवलोचनाम् ।
क्रियाश्च तस्या मुदितश्चक्रे स नृपतिस्तदा ॥ २३
सावित्र्या प्रीतया दत्ता सावित्र्या हुतया ह्यपि ।
सावित्रीत्येव नामास्याश्चक्रुर्विप्रास्तथा पिता ॥ २४
सा विग्रहवतीव श्रीर्व्यवर्धत नृपात्मजा ।
कालेन चापि सा कन्या यौवनस्था बभूव ह ॥ २५
तां सुमध्यां पृथुश्रोणीं प्रतिमां काञ्चनीमिव ।
प्राप्तेयं देवकन्येति दृष्ट्वा संमेनिरे जनाः ॥ २६
तां तु पद्मपलाशाक्षीं ज्वलन्तीमिव तेजसा ।
न कश्चिद्वरयामास तेजसा प्रतिवारितः ॥ २७
अथोपोष्य शिरःस्नाता दैवतान्यभिगम्य सा ।
हुत्वाग्निं विधिवद्विप्रान्वाचयामास पर्वणि ॥ २८
ततः सुमनसः शेषाः प्रतिगृह्य महात्मनः ।
पितुः सकाशमगमद्देवी श्रीरिव रूपिणी ॥ २९
साभिवाद्य पितुः पादौ शेषाः पूर्वं निवेद्य च ।
कृताञ्जलिर्वरारोहा नृपतेः पार्श्वतः स्थिता ॥ ३०

---

17 a) M प्रसाद चैव T_1 दत्ता (for तस्मात्) — b) B_1 स्वय तु; B_3 Dn_1 n_3 स्वयभू° (for स्वयभु°) D_5 नृप (for भुवि) $K_{1\,2\,4}$ $D_{1\,3}$ T_1 स्वयभु(K_4 भू)विहितानघ, T_2 $G_{1\,2\,4}$ M स्वय विहितवस्यह — c) K_4 B_2 M सौम्या, T_2 $G_{1\,2\,4}$ नाम

18 a) K_4 D_3 नेह, $G_{1\,2\,4}$ न च (by transp) — b) G_1 व्याहर्तुं वै — c) $K_{1\,2}$ °विसर्गेण, T_2 $G_{1\,2\,4}$ °नियोगेन

19 B_4 G_1 M_2 om the ref K_1 माकण्डेय — a) M_1 तथैव — b) K (K_3 missing) Dc $D_{1\,2\,5}$ नृप — c) B_2 तदा (for पुन°) T_1 प्रसादादेव नोवाच — d) $K_{1\,4}$ D_1 एव; D_5 एतद्; T_2 चैव; G_1 स्वेसद् (for एव) B Dc Dn $D_{2\,4\,6}$ G_3 क्षिप्रमेतद्भविष्यति; T_1 पुत्रार्थे किंचिदुत्तर

20 b) K (K_3 missing) D_3 स्वगृहान्; B Dn $D_{4\,6}$ G_3 स्वपुर. $K_{1\,2}$ D_1 नृप, Dc D_2 पुन — c) M स्व राज्य B Dn $D_{4\,6}$ G_3 वीर (for प्रीत) T_2 $G_{1\,2\,4}$ स राजोपावसत्प्रीत — d) K_4 प्रजा

21 c) K (K_3 missing) $D_{1\,3\,5}$ श्रेष्ठाया — d) S (except G_3) आदधत्

22 a) B_2 Dn $D_{4\,6}$ T G_{2-4} राजपुत्र्यास्, D_1 G_1 °पत्न्या $K_{1\,2}$ M_1 transp तु and स B_1 राजपुत्र्याम-भूद्गर्भो — b) Cf 3 281 58^{cd} B Dn $D_{4\,6}$ मानव्या ($B_{3\,4}$ °व्यां), D_1 मालव्य; D_5 मालव्य, T G_3 माल्व्या, $G_{2\,4}$ कालेन — c) B Dn $D_{4\,6}$ T_1 G_3 M तदा; T_2 $G_{1\,2\,4}$ महान्ज् (for यथा) — d) G_4 ताराधिप इवांबरे

23 a) Dc_2 D_3 प्राप्तकाले T_1 [अ]जनयत् (for सुषुवे). — b) G_1 (? gloss) कमल° (for राजीव°) — c) T_2 $G_{1\,2\,4}$ नृपति° (for मुदित) — d) B Dn $D_{4\,6}$ G_3 चक्रे च ($B_{3\,4}$ स) नृपसत्तम; D_5 चक्रे च नृपतिस्तथा, T_2 $G_{1\,2\,4}$ चक्रे स (G_1 सु) मुदितस्तदा

24 b) D_1 गतया (for हु) K (K_3 missing) Dc $D_{1\,2\,5}$ स्वपि; B_1 त्विति (for ह्यपि) — c) D_6 T_2 $G_{1\,2\,4}$ च (for [ए]व)

25 a) K_4 $B_{1\,2\,4}$ श्री Dc_2 सावित्री विग्रहवती; D_3 सावित्रीप्रवती च श्री (sic) — c) $K_{1\,2}$ [ए]व तु, D_1 नाति (for चापि) D_1 कन्या सा (by transp)

26 c) K_2 प्राप्तेय देवि कस्येति — d) K_4 B_1 S (except G_3) ता (for स)

27 b) D_5 दीप्यती (for ज्वलन्ती) — d) Dc Dn_2 n_3 प्रतिबाधित; D_4 G_3 °बोधित°, D_6 °भासिता

28 a) B_4 अथोपास्य B_1 M_2 °स्नात्वा — b) B Dc Dn $D_{2\,4\,6}$ G_3 देवताम(Dc D_2 °न)भि°

29 b) Dc D_2 प्रतिपूज्य — c) B Dn $D_{4\,6}$ G_3 समीप (for सकाश°) — d) Cf 1 92 2^b D_1 G_4 देवश्रीपर(G_4 °रिव)रू°

30 a) D_1 om सा — b) K_1 शेषां पूर्वं, K_2 Dc_1 शेषा

यौवनस्थां तु तां दृष्ट्वा स्वां सुतां देवरूपिणीम् ।
अयाच्यमानां च वरैर्नृपतिर्दुःखितोऽभवत् ॥ ३१

राजोवाच ।

पुत्रि प्रदानकालस्ते न च कश्चिद्वृणोति माम् ।
स्वयमन्विच्छ भर्तारं गुणैः सदृशमात्मनः ॥ ३२
प्रार्थितः पुरुषो यश्च स निवेद्यस्त्वया मम ।
विमृश्याहं प्रदास्यामि वरय त्वं यथेप्सितम् ॥ ३३
श्रुतं हि धर्मशास्त्रे मे पठ्यमानं द्विजातिभिः ।
तथा त्वमपि कल्याणि गदतो मे वचः शृणु ॥ ३४
अप्रदाता पिता वाच्यो वाच्यश्चानुपयन्पतिः ।
मृते भर्तरि पुत्रश्च वाच्यो मातुररक्षिता ॥ ३५
इदं मे वचनं श्रुत्वा भर्तुरन्वेषणे त्वर ।
देवतानां यथा वाच्यो न भवेयं तथा कुरु ॥ ३६

मार्कण्डेय उवाच ।

एवमुक्त्वा दुहितरं तथा वृद्धांश्च मन्त्रिणः ।
व्यादिदेशानुयात्रं च गम्यतामित्यचोदयत् ॥ ३७
साभिवाद्य पितुः पादौ व्रीडितेव मनस्विनी ।
पितुर्वचनमाज्ञाय निर्जगामाविचारितम् ॥ ३८
सा हैमं रथमास्थाय स्थविरैः सचिवैर्वृता ।
तपोवनानि रम्याणि राजर्षीणां जगाम ह ॥ ३९
मान्यानां तत्र वृद्धानां कृत्वा पादाभिवन्दनम् ।
वनानि क्रमशस्तात सर्वाण्येवाभ्यगच्छत ॥ ४०
एवं सर्वेषु तीर्थेषु धनोत्सर्गं नृपात्मजा ।
कुर्वती द्विजमुख्यानां तं तं देशं जगाम ह ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७७ ॥

पूर्वं D4 G3 नियम्य (for निवेश) — d) B Dn D4 6 T2 G3 पार्श्वमास्थि(B1 3 ग)ता; D5 अग्रत स्थिता

31 a) D5 स तां; T1 सुतां (for तु तां) — b) D1 G1 4 स्व (for स्वां) — c) D5 M तु (for च) K1 2 M2 परैर्, G1 2 4 नरैर् (for वरैर्)

32 K1 2 अश्वपति (for राजो) — a) K2 पुत्र, B2 प्रति (for पुत्रि) — c) K2 अन्वेच्छ; Do D2 अन्विष्य, T2 G1 2 4 M2 इच्छस्व

33 a) K1 2 प्राकृत , T2 G1 2 4 पार्थिव — b) G4 सनिवेश्यस्त्व K1 2 D1 3 5 त्वयानघे — c) K (K3 missing) B2 Do2 Dn D2 3 6 G3 विमृष्याह — d) B1 वरयस्व, D5 °स्व; T2 G1 वर तव; G2 4 त्वां वराय, G3 वर येत्स्व; M वराय त्वा Do D2 यथेच्छसि

34 a) K (K3 missing) D1 3 5 च (for हि) K1 2 धर्मशास्त्र ते, K4 B D G3 शास्त्रेषु, G1 सर्वशास्त्रे मे — b) T2 G2 4 पठ्यमाने; G1 मानैर् D1 द्विजातिषु — c) G2 4 यथा (for तथा)

35 =(var) Manu 9 4 — a) K1 2 याच्यो, D3 ग्राह्यो, M याप्यो — b) K1 D3 (*sup lin* as in text) याच्या(D3 त्या)श्चा ; K2 याच्योश्चा (sic); D5 वाच्याश्चा , M याप्यश्चा — c) S (except G1 3) मृते पितरि पुत्रस्तु — d) K1 2 याच्यो, D3 (*sup lin* as in text) यात्यो, M याप्यो

36 b) G2 4 कुरु (for त्वर) — c) K1 2 D3 (*sup lin* as in text) याच्यो, M याप्यो

37 K1 S (except G3 M1) om the ref — a) Do2 D2 तु दुहिता (for दुहितर) — b) K3 Do2 D2 3 यथा T2 धर्मिण (for मन्त्रिण) — c) K1 °यात्रे च, B1 यात च, Do D2 यातांश्च, D5 यात्र तु, G1 यात्रां च — d) K4 (marg sec m as in text) प्रियताम् (for गम्यताम्) K1 2 B2-4 D (except D1 3) G3 चेति, K4 चापि (for इति) K4 D1 [अ]नोदयत्

38 a) G1 तत (for पितु) — b) K3 4 B D (except D1 3) G3 तप° (for मन) — c) D1 आदाय (for आज्ञाय) — d) D3 [अ]निवारिता; T [अ]विचार्य सा (T2 च), G1 M1 विचार्य च; G2 4 विमृश्य च; M2 [अ]विचारयन् (for [अ]विचारितम्)

39 a) K3 D4 हैमरथम् T1 G2 4 हैम रथ समास्थाय — b) T G1 2 4 transp स्थविरै and सचिवै — c) Do2 D2 वन्यानि (for रम्याणि) — d) T1 G2 4 सा (for ह)

40 K1 om (hapl) 40-41 — a) B3 Do2 D2 3 (*sup lin* as in text) वन्यानां (for मा°) — b) =(var) 3 278 3d B1 3 Dn3 T2 G3 वादन (for वन्दनम्) — c) K2 4 Do D1 2 5 तानि, M तत्र (for तात) — d) K2 D5 अन्व , Do D2 3 M अभि° (for अभ्य°)

41 K1 om 41 (cf v l 40) — a) B Dn D3 4 6 T1 G3 M (by transp) तीर्थेषु सर्वेषु, Do2 (marg sec m) वनेषु सर्वेषु — b) K4 B4 Do D2 वनोत्सर्गं, Do2 (by corr) विचरती — c) K2 Dn2 कुर्वती K2 D5 ऋषि° (for द्विज°) T2 G1 2 4 M कुर्व(G1 र्वे)ती द्विजमुख्येषु

२७८

मार्कण्डेय उवाच ।
अथ मद्राधिपो राजा नारदेन समागतः ।
उपविष्टः सभामध्ये कथायोगेन भारत ॥ १
ततोऽभिगम्य तीर्थानि सर्वाण्येवाश्रमांस्तथा ।
आजगाम पितुर्वेश्म सावित्री सह मन्त्रिभिः ॥ २
नारदेन सहासीनं दृष्ट्वा सा पितरं शुभा ।
उभयोरेव शिरसा चक्रे पादाभिवन्दनम् ॥ ३
नारद उवाच ।
क्व गताभूत्सुतेयं ते कुतश्चैवागता नृप ।
किमर्थं युवतीं भर्त्रे न चैनां संप्रयच्छसि ॥ ४
अश्वपतिरुवाच ।
कार्येण खल्वनेनैव प्रेषिताद्यैव चागता ।
तदस्याः शृणु देवर्षे भर्तारं योऽनया वृतः ॥ ५
मार्कण्डेय उवाच ।
सा ब्रूहि विस्तरेणेति पित्रा संचोदिता शुभा ।
दैवतस्येव वचनं प्रतिगृह्येदमब्रवीत् ॥ ६
आसीच्छाल्वेषु धर्मात्मा क्षत्रियः पृथिवीपतिः ।
द्युमत्सेन इति ख्यातः पश्चादन्धो बभूव ह ॥ ७
विनष्टचक्षुषस्तस्य बालपुत्रस्य धीमतः ।
सामीप्येन हृतं राज्यं छिद्रेऽस्मिन्पूर्ववैरिणा ॥ ८

— d) K2 D5 त देश सा (for त त देश)

Colophon K3 missing — *Major parvan* K1 2 T2 G2 4 आरण्य — *Sub-parvan* N (K3 missing) T G1 3 M (all om sub parvan name) mention only साविव्यु(D3 °व्यो)पाख्यान — *Adhy name* D5 वरान्वेषण, M2 सावित्रीजन्मकथन — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 291 (Dn3 292), D1 296, T1 M2 (orig) 283, T2 G4 M (M2 *inf lin*) 281, G1 278, G2 280 — *Śloka no* Dn1 n2 40, Dn3 D1 41

278

1 In K3, 1a–19b are missing (cf v l 3 276 13) K1 मार्कंडेय , M2 श्रीमार्कंडेय — a) D1 राजन्
2 K3 missing (cf v l 1) — a) M2 [ऽ]धिगम्य — b) K1 D5 T1 सर्वान् (for सर्वाणि) B2 च (for [ए]व) B3 4 च सा, T2 G2 4 तदा (for तथा) — In D3, the portion from 2cd up to 3 279 7 is lost on a missing fol — c) K (K3 missing) Do D1 2 5 पुनर् (for पितुर्) — d) K1 2 त्री च समन्विता
3 K3 D3 missing (cf v l 1, 2) — a) K1 B3 4 Do D2 G2–4 समासीन — b) B Dn D1 2 4 6 G3 transp दृष्ट्वा and सा K1 2 त (for सा) K1 शुभम्, D1 5 तदा — d) =(var) 3 277 40b B2–4 D (except Dc D1 D3 missing) T2 G3 M2 °वादन (for °वन्दनम्)
4 K3 D3 missing (cf v l 1, 2) — a) K1 2 गतासीत्, T2 [आ]गताभूत् — b) K1 2 पुन (for नृप) — c) K1 B2 3 भद्रे; K3 भद्र, T2 G1 2 4 भग्न (for भर्त्रे) — d) K (K3 missing) D1 5 T2 G1 M चेमा (for चैना) G4 त्व (for स)
5 K3 D3 missing (cf v l 1, 2) D1 राजा उ° — a) K1 तेन (for [अ]नेन) — b) T2 G1 2 4 समागता (for [ए]व चागता) — c) B2 4 Dn D1 4 6 G3 एतस्या', T2 ततोस्या T2 विमर्षे — d) K4 Do D2 5 भर्ता वै (D2 च), D1 भर्तृस्त्वे (for भर्तार) T1 M1 वृत K1 2 भर्ता यो वै नराधिप , T2 भर्तार येन सा वृता
6 K3 D3 missing (cf v l 1, 2) K1 मार्कंडेय, M2 श्रीमार्कं° — a) G1 पित्तरेणेति (for विस्त) — b) D1 सनोदिता, D5 सबोधिता T1 सती, T2 G1 2 4 M तदा (for शुभा) — c) B2 4 Dn2 n3 तदैव तस्य (for दैवतस्येव) B1 D1 T1 G1 M2 [ए]व, D5 [इ]ति (for [इ]व)
7 K3 D3 missing (cf v l 1, 2) Before 7, all MSS (except T2 M, K3 D3 missing) ins साविव्युवाच (resp सावित्री) — a) K1 2 S (except T1) आसीत्साल्वेषु — d) B1 2 4 Dn D4 6 G3 चाधो, T G2 4 M त्वधो (for अन्धो) K (K3 missing) B2 M स्म (for ह)
8 K3 D3 missing (cf v l 1, 2) — a) T2 G1 2 4 विचक्षुषस्तदा तस्य — b) T1 साल्व° (for बाल) — c) K (K3 missing) Dc1 D1 5 सामतेन, B3 मामात्येन (for सामीप्येन) T1 सामीप्येपहृत राज्य — d) B1 वैरिणा छिद्र (for पूर्ववैरिणा)

स बालवत्सया सार्धं भार्यया प्रस्थितो वनम् ।
महारण्यगतश्चापि तपस्तेपे महाव्रतः ॥ ९
तस्य पुत्रः पुरे जातः संवृद्धश्च तपोवने ।
सत्यवाननुरूपो मे भर्तेति मनसा वृतः ॥ १०

नारद उवाच ।

अहो बत महत्पापं सावित्र्या नृपते कृतम् ।
अजानन्त्या यदनया गुणवान्सत्यवान्वृतः ॥ ११
सत्यं वदत्यस्य पिता सत्यं माता प्रभाषते ।
ततोऽस्य ब्राह्मणाश्चक्रुर्नामैतत्सत्यवानिति ॥ १२
बालस्याश्वाः प्रियाश्चास्य करोत्यश्वांश्च मृन्मयान् ।
चित्रेऽपि च लिखत्यश्वांश्चित्राश्व इति चोच्यते ॥ १३

राजोवाच ।

अपीदानीं स तेजस्वी बुद्धिमान्वा नृपात्मजः ।
क्षमावानपि वा शूरः सत्यवान्पितृनन्दनः ॥ १४

नारद उवाच ।

विवस्वानिव तेजस्वी बृहस्पतिसमो मतौ ।
महेन्द्र इव शूरश्च वसुधेव क्षमान्वितः ॥ १५

अश्वपतिरुवाच ।

अपि राजात्मजो दाता ब्रह्मण्यो वापि सत्यवान् ।
रूपवानप्युदारो वाप्यथ वा प्रियदर्शनः ॥ १६

नारद उवाच ।

साङ्कृते रन्तिदेवस्य स शक्त्या दानतः समः ।
ब्रह्मण्यः सत्यवादी च शिबिरौशीनरो यथा ॥ १७
ययातिरिव चोदारः सोमवत्प्रियदर्शनः ।
रूपेणान्यतमोऽश्विभ्यां द्युमत्सेनसुतो बली ॥ १८
स दान्तः स मृदुः शूरः स सत्यः स जितेन्द्रियः ।

---

9 K_3 D_8 missing (cf v l 1, 2) — ^{c}) B D (except D_6, D_8 missing) महारण्य — ^{d}) T_1 सुदारुण (for महा°)

10 K_3 D_8 missing (cf v l 1, 2) M_2 om 10–11 — ^{a}) D_1 अस्य (for तस्य) $K_{1\ 3}$ पुनर् (for पुरे) — ^{c}) Dc D_2 वै; T_2 [ऽ]सौ (for मे) G_1 सत्यवान्मेनुरूपश्च — ^{d}) T_2 मे भर्तेति समावृत°

11 K_3 D_8 missing (cf v l 1, 2) M_2 om 11 (cf v l 10) — ^{a}) K (K_3 missing) D_1 T_1 कष्ट (for पाप) — ^{c}) B_{2-4} T_1 M_1 अजानत्या T_1 तनयया (for यदनया) — ^{d}) B_1 D_6 सत्यवान्गुणवान् (by transp)

12 K_3 D_8 missing (cf v l 1, 2) — ^{b}) $G_{2\ 4}$ माता सत्य (by transp) D_6 [अ]व (for प्र) — ^{c}) K_4 $B_{1\ 3}$ Dn $D_{4\ 6}$ G_3 तथा; T_2 तेन (for ततो)

13 K_3 D_8 missing (cf v l 1, 2) — ^{a}) Dc D_2 तस्य, D_1 चैव; M चासन् (for चास्य) — ^{b}) T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ स (for च), and मृण्म (for मृन्म) — ^{c}) T_1 चित्रे च, G_1 पित्रे च (for चित्रेऽपि) B_3 Dn $D_{4\ 6}$ G_3 विलिख ; G_1 साश्विंख , M चालिख° (for च लिख) — ^{d}) B_4 तेन (for इति) D_1 कीर्त्यते (for चोच्य)

14 K_3 D_8 missing (cf v l 1 2) T_1 om the ref $K_{1\ 3}$ अश्वपति (for राजो) — ^{b}) B_3 D_1 स; T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ वै (for वा) $K_{1\ 3}$ बृहस्पतिसमो मतौ (= 15^b) — ^{c}) Dc_2 D_6 त्मश्च (for वा शूर) $K_{1\ 3}$ महेंद्र इव शूरश्च (= 15^c) — ^{d}) B Dc Dn $D_{2\ 4\ 6}$ T_1 G_3 पितृवत्सल ; D_1 नृपनंदन ; G_4 मित्रनंदन D_6 स्त्वया दोषो न दर्शित

15 K_3 D_8 missing (cf v l 1, 2) — ^{a}) M आदित्य इव ते — ^{c}) B Dn D_{4-6} G_3 वीर (for शूर°)

16 K_3 D_8 missing (cf v l 1, 2) K_4 $D_{1\ 5}$ S (except G_3) राजा ($D_{1\ 5}$ add उ°) — ^{a}) B_1 चापि (for दाता) — ^{b}) B D (except $D_{1\ 2}$) G_3 चापि (for वापि) K (K_3 missing) $B_{1\ 3\ 4}$ Dc $D_{1\ 5}$ वीर्य (for सत्य) — ^{cd}) Dc_1 D_2 T_1 G_1 om (the *second*) [अ]पि (leaving hiatus !)

17 K_3 D_8 missing (cf v l 1, 2) M_2 om the ref — ^{a}) K_1 सकृते, K_2 सस्कृते, K_4 आकृते — ^{b}) B Dc Dn $D_{2\ 4\ 6}$ G_3 स्व (for स) D_6 G_1 शक्त्या दानरत सम — ^{c}) T_2 सत्यसंधश्च (for °वादी)

18 K_3 D_8 missing (cf v l 1, 2) — ^{c}) Dc °प्रतिमो (for °न्यतमो) — For 18^d, cf 3 50 1^b — After 18, S (except G_3) ins

1312* स वदान्यः स तेजस्वी स धीमान्स क्षमान्वितः ।

19 D_8 missing (cf v l 2) 19^{ab} missing in K_3 (cf v l 1) — ^{a}) $K_{1\ 3}$ सौम्य° (for शूर) Dc (marg sec m) सदा दांत समृद्धश्च — M om 19^b–20^c — ^{b}) B_1 T $G_{1\ 2\ 4}$ सत्यसंधो; Dc_2 शूर सत्यो (for स सत्य° स) B_{2-4} Dc_1 Dn $D_{1\ 4\ 6}$ G_3 सय(B_3 सि)तेंद्रिय (for स जितेन्द्रिय) — ^{c}) $G_{2\ 4}$ सन्मैत्र° Dc_2

स मैत्रः सोऽनसूयश्च स ह्रीमान्धृतिमांश्च सः ॥ १९
नित्यशश्चार्जवं तस्मिन्स्थितिस्तस्यैव च ध्रुवा ।
संक्षेपतस्तपोवृद्धैः शीलवृद्धैश्च कथ्यते ॥ २०

अश्वपतिरुवाच ।

गुणैरुपेतं सर्वैस्तं भगवन्प्रब्रवीषि मे ।
दोषानप्यस्य मे ब्रूहि यदि सन्तीह केचन ॥ २१

नारद उवाच ।

एको दोषोऽस्य नान्योऽस्ति सोऽद्य प्रभृति सत्यवान् ।
संवत्सरेण क्षीणायुर्देहन्यासं करिष्यति ॥ २२

राजोवाच ।

एहि सावित्रि गच्छ त्वमन्यं वरय शोभने ।
तस्य दोषो महानेको गुणानाक्रम्य तिष्ठति ॥ २३
यथा मे भगवानाह नारदो देवसत्कृतः ।
संवत्सरेण सोऽल्पायुर्देहन्यासं करिष्यति ॥ २४

सावित्र्युवाच ।

सकृदंशो निपतति सकृत्कन्या प्रदीयते ।
सकृदाह ददानीति त्रीण्येतानि सकृत्सकृत् ॥ २५
दीर्घायुरथ वाल्पायुः सगुणो निर्गुणोऽपि वा ।
सकृद्वृतो मया भर्ता न द्वितीयं वृणोम्यहम् ॥ २६
मनसा निश्चयं कृत्वा ततो वाचाभिधीयते ।
क्रियते कर्मणा पश्चात्प्रमाणं मे मनस्ततः ॥ २७

नारद उवाच ।

स्थिरा बुद्धिर्नरश्रेष्ठ सावित्र्या दुहितुस्तव ।
नैषा चालयितुं शक्या धर्मादस्मात्कथंचन ॥ २८

(marg *sec m*) सोमसूर्यश्च ; T_2 $G_{1\,2\,4}$ चानसूय($G_{2\,4}$ °यु)श्च — ^{d}) D_1 धीमान्स, T_1 स धीमान् (for स ह्रीमान्) $B_{1\,2\,4}$ Dn D_6 द्युतिमांश्च, D_5 कीर्तिमांश्च

20 D_8 missing (cf v l 2) M om 20^{abc} (cf v l 19) — ^{a}) T_2 G_2 चार्जवस् K_3 तस्य, T_2 त च (for तस्मिन्) — ^{b}) T_2 G_2 धृतिस्, G_1 रतिस् (for स्थितिस्) T $G_{1\,2}$ तत्रैव G_4 धृतिश्चैव त्रपा ध्रुवा — ^{c}) K_3 स दमेन, T_1 स शिक्षितस् (for संक्षेपतस्) K_4 $D_{1\,5}$ T_2 G_1 ततो, G_2 तथा, G_4 तदा (for तपो-) — ^{d}) B_3 M शीलवृत्तै° K_{1-3} स (for च) K_4 (marg *sec m* as in text) बालवृद्धै° स कथ्यते

21 D_8 missing (cf v l 2) $K_{3\,4}$ $D_{1\,5}$ S (except G_3) राजोवाच (resp राजा) — ^{a}) T_1 सर्वैस्त्व, T_2 $G_{1\,2\,4}$ भगवन् — ^{b}) K Dc $D_{1\,2\,5}$ M भगवान् $K_{1\,4}$ $B_{1\,3\,4}$ $D_{1\,5}$ M_1 प्रब्रवीति, K_2 °मि, K_3 T_1 °हि ; Dc D_2 °तु T_2 $G_{1\,2\,4}$ सत्यव्रत ब्रवीषि मे — ^{c}) B_2 दोषानप्येष $K_{1\,2\,4}$ D_1 वै (for मे)

22 D_8 missing (cf v l 2) After the ref, K_3 B_{2-4} D (except $D_{1\,5}$) G_3 ins

1313* एक एवास्य दोषो हि गुणानाक्रम्य तिष्ठति ।
स च दोषः प्रयत्नेन न शक्यमतिवर्तितुम् ।
[For line 1, cf 23^{cd}]

— ^{a}) $K_{1\,2}$ Dn $D_{4\,6}$ G_3 [ऽ]स्ति ; K_3 B_2 D_5 G_1 हि (for ऽस्य) B_2 Dn $D_{1\,4\,5}$ G_3 नान्योस्य — 22^{cd} =(var) 24^{cd} — ^{c}) = Matsyapurāṇa 208 13^{a} T_2 $G_{1\,2\,4}$ सोल्पायुर् (for क्षीणायुर्) — D_4 om 22^{d}–23^{c} — ^{d}) K_4 D_5 देहत्याग, M_1 °न्याय

23 D_8 missing (cf v l 2) $K_{1\,2\,4}$ T_1 om (hapl) 23–24, D_4 om 23^{abc} (cf v l 22) B_3 अश्वपतिरुवाच — ^{a}) B D_{c1} Dn D_6 G_3 गच्छस्व — ^{d}) $B_{1\,3}$ Dn $D_{4\,6}$ G_3 च (B_1 हि) स्थित (for तिष्ठति), cf 1313* (line 1)

24 D_8 missing (cf v l 2) $K_{1\,2\,4}$ T_1 om 24 (cf v l 23) — ^{a}) K_3 Dc $D_{1\,2\,5}$ मां (for मे) — ^{b}) Dc D_2 देवसत्तम — 24^{cd} =(var) 22^{cd} — ^{d}) D_{n2} n_3 D_5 G_1 देहत्याग

25 =(var) Manu 9 47 — D_8 missing (cf v l 2) — ^{a}) K_2 M_1 निपतित K_3 सकृज्जल्पति भूमीशा — ^{c}) K_4 सकृच्चाह K_4 D_1 ददामीति — ^{d}) K_{1-3} D_1 सतां (for the *first* सकृत्), the Manusmṛti variant !

26 D_8 missing (cf v l 2) — ^{a}) $K_{1\,2}$ स्वल्पायु (for वा°) — ^{c}) T_2 भक्त्या (for भर्ता)

27 D_8 missing (cf v l 2) — ^{a}) $K_{1\,2}$ मनसो G_4 निश्चित — ^{b}) Dc D_{n2} n_3 D_2 वाचा विधी° ; T_1 वाग्वाभिधी°, T_2 G_1 वागभिधी° — ^{c}) Dc transp क्रियते and कर्मणा

28 D_8 missing (cf v l 2) T_2 $G_{2\,4}$ om (hapl) 28–30 — ^{a}) B_1 नृपश्रेष्ठ — After 28^{ab}, $K_{1\,2}$ ins

1314* विलम्बो नात्र कर्तव्यो निश्चिते कर्मणि ध्रुवम् ।

— $K_{1\,2}$ D_4 om (hapl) 28^{c}–29^{d} G_3 om 28^{cd} — ^{c}) K_4 पाल°, B Dc Dn $D_{2\,6}$ वार° (for चाल°)

नान्यस्मिन्पुरुषे सन्ति ये सत्यवति वै गुणाः ।
प्रदानमेव तस्मान्मे रोचते दुहितुस्तव ।। २९

राजोवाच ।

अविचार्यमेतदुक्तं हि तथ्यं भगवता वचः ।
करिष्याम्येतदेवं च गुरुर्हि भगवान्मम ।। ३०

नारद उवाच ।

अविघ्नमस्तु सावित्र्याः प्रदाने दुहितुस्तव ।
साधयिष्यामहे तावत्सर्वेषां भद्रमस्तु वः ।। ३१

मार्कण्डेय उवाच ।

एवमुक्त्वा खमुत्पत्य नारदस्त्रिदिवं गतः ।
राजापि दुहितुः सर्वं वैवाहिकमकारयत् ।। ३२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।। २७८ ।।

२७९

मार्कण्डेय उवाच ।

अथ कन्याप्रदाने स तमेवार्थं विचिन्तयन् ।
समानिन्ये च तत्सर्वं भाण्डं वैवाहिकं नृपः ।। १

ततो वृद्धान्द्विजान्सर्वानृत्विजः सपुरोहितान् ।
समाहूय तिथौ पुण्ये प्रययौ सह कन्यया ।। २

मेध्यारण्यं स गत्वा च द्युमत्सेनाश्रमं नृपः ।

---

29 D3 missing (cf v l 2) K1 2 D4 T2 G3 4 om 29 (cf v l 28) — c) D5 प्रदानमेसत्तस्मात्ते

30 D3 missing (cf v l 2) T2 G2 4 om 30 (cf v l 29) K1 2 अश्वपति (for राजो) — a) Hypermetric ! M यत् (for हि) K3 4 B Dc Dn D1 2 4 6 G3 अविचार्यमेतदुक्त; D5 अवश्यमेतदुक्त हि; T1 अविचार्य मे तावदुक्त (hypermetric), G1 अविचार्य तदुक्त यत् — b) K4 M भगवतो K3 B1–3 Dn D4 6 T1 G3 तथ्य च (K3 हि तथ्य, T1 यत्तथ्य) भवता वच — c) K1 तदैवैव; K2 तदैवेत, K3 4 Dc D1 2 तदेव वै; B3 [ए]तदेवाह; D5 T1 M [ए]तदेव हि (M वै), G1 [ए]तदेवेह — d) T1 स्व गुरुर् (for गुरुर्हि)

31 D3 missing (cf v l 2) — b) Dc D2 6 प्रदान — c) K1 2 B3 Dn ष्याम्यह तावत्; K4 ष्यामहे तात, D1 T1 ष्यामि हे तात, G4 ष्यामि भोस्तावत् — d) K1 2 प्रदाने (for सर्वेषां)

32 D3 missing (cf v l 2) D1 om 32 T G2 4 M2 om the ref K1 मार्कंडेय — a) B1 Dn D4 6 G3 समु (for खमु) — b) S (except G3) ययौ (for गत॰) — c) K तु; G2 4 च (for [अ]पि) B3 Dn D4 6 G3 सज्ज (for सर्वं) — d) D5 °मथाकरोत्

Colophon om in D1 D3 missing G1 partly broken — *Major parvan* K1 2 T2 G2 4 आरण्य — *Sub parvan* K3 4 B D (D1 om , D3 missing) G1 3 M (all om sub parvan name) mention only सावित्र्युपाख्यान — *Adhy name* B4 नारदवाक्य, M2 सावित्री स्वयंवरकथन — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 (*sup lin*) n2 292, Dn3 293, T1 M2 (orig) 284, T2 G4 M (M2 *inf lin*) 282, G1 279, G2 281 — *Śloka no* Dn 33

279

1 In D3, st 1–7 are missing (cf v l 3 278 2) K1 मार्कंडेय , M2 श्रीमार्कंडेय॰ — a) K1 2 4 Dc D1 2 5 प्रदानाय; S (except T1 G3) प्रदानेन (for प्रदाने स) — b) K4 Dc वैवाहिकमचिंतयत् — d) K3 D1 5 नृप, Dc D2 सत (for नृप)

2 D3 missing (cf v l 1) — a) T2 वृद्धद्विजान् — b) T2 G2 M2 ऋत्विग्भि ; G1 रम्य॰, T2 G1 2 4 च (for स) Dc ऋत्विज सपुरोहित ; T1 ऋत्विक्सभ्यपुरोगमान् (*inf lin* °हितान्) — c) K1 2 M समानीय B Dn D4 6 G3 दिने (for तिथौ) — d) D1 (by transp) कन्यया सह

3 D3 missing (cf v l 1) — a) K1 2 Dc2 D1 मेधारण्य T1 M तु, G2 4 [अ]थ (for च) — b) B2 द्युमत्सेनात्मज K1 2 तत॰, B1 G2 प्रति, T2 पुर॰, G1 2

२८०

मार्कण्डेय उवाच ।
ततः काले बहुतिथे व्यतिक्रान्ते कदाचन ।
प्राप्तः स कालो मर्तव्यं यत्र सत्यवता नृप ॥ १
गणयन्त्याश्च सावित्र्या दिवसे दिवसे गते ।
तद्वाक्यं नारदेनोक्तं वर्तते हृदि नित्यशः ॥ २
चतुर्थेऽहनि मर्तव्यमिति संचिन्त्य भामिनी ।
व्रतं त्रिरात्रमुद्दिश्य दिवारात्रं स्थिताभवत् ॥ ३
तं श्रुत्वा नियमं दुःखं वध्वा दुःखान्वितो नृपः ।
उत्थाय वाक्यं सावित्रीमब्रवीत्परिसान्त्वयन् ॥ ४
अतितीव्रोऽयमारम्भस्त्वयारब्धो नृपात्मजे ।
तिसृणां वसतीनां हि स्थानं परमदुष्करम् ॥ ५

सावित्र्युवाच ।
न कार्यस्तात संतापः पारयिष्याम्यहं व्रतम् ।
व्यवसायकृतं हीदं व्यवसायश्च कारणम् ॥ ६

द्युमत्सेन उवाच ।
व्रतं भिन्धीति वक्तुं त्वां नास्मि शक्तः कथंचन ।
पारयस्वेति वचनं युक्तमस्मद्विधो वदेत् ॥ ७

मार्कण्डेय उवाच ।
एवमुक्त्वा द्युमत्सेनो विरराम महामनाः ।
तिष्ठन्ती चापि सावित्री काष्ठभूतेव लक्ष्यते ॥ ८
श्वोभूते भर्तृमरणे सावित्र्या भरतर्षभ ।
दुःखान्वितायास्तिष्ठन्त्याः सा रात्रिर्व्यत्यवर्तत ॥ ९

---

23 K_3 D_1 missing (cf v l 14, 8) — ^{a}) K_4 T $G_{1\ 2\ 4}$ M_1 च; B_{2-4} स्म (for तु) B_1 Dn $D_{4\ 6}$ G_3 साविञ्या ग्लायमानायास् — ^{b}) B Dn $D_{4\ 6}$ G_3 च (for तु) — After 23, G_1 ins

1315* तदा प्रभृति सावित्री गणयामास वासरान् ।

Colophon om in $K_{1\ 2}$ K_3 D_1 missing — *Major parvan* T_2 $G_{2\ 4}$ आरण्य — *Sub-parvan* K_4 B D (D_1 missing) T_1 $G_{1\ 3}$ (all om sub parvan name) mention only साविञ्यु(D_3 °ञ्यो)पाख्यान — *Adhy name* M_2 सावित्रीप्रदान — *Adhy no* (figures, words or both) Dn_1 (marg) ns 293, Dn_2 294, T_1 M_2 (orig) 285, T_2 G_4 M (M_2 *inf lin*) 283, G_1 280, G_2 282 — *Śloka no* Dn 23

280

☞ This adhy is missing in K_3 D_1 (cf v l 3 279 14, 8), the MSS are mostly ignored here

1 K (K_3 missing) om the ref M_2 श्रीमार्कंडेय — ^{a}) T_1 तस्य काले बहुतिथौ, T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ काले बहुतिथे (T_2 °थौ) तस्य — ^{c}) T_1 मर्तव्यो — ^{d}) T_1 M सत्यवतो

2 ^{a}) M_1 गणयत्या च — ^{c}) B Dn $D_{4\ 6}$ G_3 यद्वाक्य

3 K_2 om 3^{ab} — ^{a}) T_2 $G_{2\ 4}$ म्प्राप्त (for मर्तव्यम्) — ^{b}) D_6 $G_{2\ 4}$ निश्चित्य (for संचिन्त्य) B D (except D_3) G_3 भाविनी

4 ^{a}) $K_{1\ 2}$ तत् (for त) $K_{1\ 2}$ बद्ध, B Dn D_3 (marg *sec m*) $_{4\ 6}$ G_3 तस्या, G_1 M वध्वा (for दुःख) T_2 $G_{2\ 4}$ ता श्रुत्वा नियतिं वध्वा — ^{b}) B Dn D_3 (marg *sec m*) $_{4\ 6}$ G_3 भृश, T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ नित्य, M तदा (for वध्वा) — ^{d}) K_2 D_6 सोब्रवीत्, B_1 उवाच (for अब्रवीत्)

5 Before 5, all MSS (except D_6, D_3 marg *sec m* , K_3 D_1 missing) ins द्युमत्सेन उ° — ^{a}) B_1 अति° व्रतो T_1 समारभस्, G_2 यथा°; G_4 व्रता (for [अ]यमा°रम्भस्) — ^{b}) Dc D_3 त्वया प्राप्तो — ^{c}) Dn_2 T_1 M_1 तिसृणा K_4 (marg *sec m* as in text) वासतेयीनां (for वसतीना हि) — ^{d}) B D (except $D_{3\ 5}$) G_3 °दुस्तर

7 ^{a}) M त्वा (for त्वां) D_5 व्रत सिध्यति व्यक्त त्वां; T_2 व्रत से मेति वक्तु त्वा; G_2 व्रत तेनेति वा वक्तु, G_4 व्रत नेति समावक्तु — After 7^{ab}, K_2 reads 8^{cdab} — ^{d}) T_1 corrupt

8 K_2 transp 8^{ab} and 8^{cd} and reads the st after 7^{ab} — ^{c}) B Dn $D_{4\ 6}$ G_3 चैव (for चापि) G_4 गायत्री (for सावित्री)! — ^{d}) $K_{1\ 2}$ स्म (for [इ]व) G इङ्गते

9 G_4 om 9^{cd} — ^{d}) D_6 सा रात्रि, M_1 सा निशा, M_2 सावित्र्या K_1 व्यभिवर्तत; B_1 Dc D_3 पर्य°, B_3 अन्व°, B_4 व्यत्यवर्तते, D_6 मन्यवर्तत

10 ^{a}) B_4 न (for तद्) Dc D_3 नित्यमद्य B_3 प्रात

अद्य तद्दिवसं चेति हुत्वा दीप्तं हुताशनम् ।
युगमात्रोदिते सूर्ये कृत्वा पौर्वाह्णिकीः क्रियाः ॥ १०
ततः सर्वान्द्विजान्वृद्धाञ्श्वश्रूं श्वशुरमेव च ।
अभिवाद्यानुपूर्व्येण प्राञ्जलिर्नियता स्थिता ॥ ११
अवैधव्याशिषस्ते तु सावित्र्यर्थं हिताः शुभाः ।
ऊचुस्तपस्विनः सर्वे तपोवननिवासिनः ॥ १२
एवमस्त्विति सावित्री ध्यानयोगपरायणा ।
मनसा ता गिरः सर्वाः प्रत्यगृह्णात्तपस्विनाम् ॥ १३
तं कालं च मुहूर्तं च प्रतीक्षन्ती नृपात्मजा ।
यथोक्तं नारदवचश्चिन्तयन्ती सुदुःखिता ॥ १४
ततस्तु श्वश्रूश्वशुरावूचतुस्तां नृपात्मजाम् ।
एकान्तस्थामिदं वाक्यं प्रीत्या भरतसत्तम ॥ १५

श्वशुरावूचतुः ।

व्रतो यथोपदिष्टोऽयं यथावत्पारितस्त्वया ।
आहारकालः संप्राप्तः क्रियतां यदनन्तरम् ॥ १६

सावित्र्युवाच ।

अस्तं गते मयादित्ये भोक्तव्यं कृतकामया ।
एष मे हृदि संकल्पः समयश्च कृतो मया ॥ १७

मार्कण्डेय उवाच ।

एवं संभाषमाणायाः सावित्र्या भोजनं प्रति ।
स्कन्धे परशुमादाय सत्यवान्प्रस्थितो वनम् ॥ १८
सावित्री त्वाह भर्तारं नैकस्त्वं गन्तुमर्हसि ।
सह त्वयागमिष्यामि न हि त्वां हातुमुत्सहे ॥ १९

सत्यवानुवाच ।

वनं न गतपूर्वं ते दुःखः पन्थाश्च भामिनि ।
व्रतोपवासक्षामा च कथं पद्भ्यां गमिष्यसि ॥ २०

सावित्र्युवाच ।

उपवासान्न मे ग्लानिर्नास्ति चापि परिश्रमः ।

(for चेति) K (K_3 missing) $D_{3\ 5}$ अथा(D_5 न्य)सौ दिवसश्चेति ; S (except G_3) अद्य वै तद्दिन चेति — [b]) K (K_3 missing) Dc $D_{2\ 3\ 5}$ शीघ्र (for दीप्त) — [d]) Epic tag Cf Hopkins *Great Epic*, p 409 No 49 $K_{1\ 2}$ Dn $D_{3\ 5}$ G_3 पूर्वाह्णिकी ; K_4 Dc D_2 पूर्वाह्णिकी (K_4 °कीं), T_2 $G_{2\ 4}$ पौर्वाह्णिकीं K_4 T_2 $G_{2\ 4}$ क्रियां — After 10, G_1 ins

1316* व्रत समाप्य सावित्री स्नात्वा शुद्धा यशस्विनी ।

11 [a]) G_1 सर्वद्विजान् B_1 श्वश्रू (for वृद्धाञ्) — [b]) B_1 तथा (for श्वश्रू) — [c]) $K_{2\ 4}$ Dc_2 $D_{2\ 3}$ पूर्वेण — [d]) M प्रणता (for नियता)

12 [a]) B_4 T_1 शिष K_1 तेस्तु — [b]) K (K_3 missing) $D_{3\ 5}$ सवृत्त्या(K_2 ता , D_3 °त्य , D_5 त्त्य)र्थं, B_4 सावित्र्यार्थे ; T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ M समीत्यर्थं ; T_2 सममेव D_5 हितां शुभां, T_1 गिर शुभा

13 [b]) K (K_3 missing) Dc $D_{2\ 3\ 5}$ एकांते (Dc $D_{2\ 3}$ एकांत , D_5 स्त्रेकांत) ध्यानमास्थिता, $G_{1\ 2}$ ध्यानशोक परायणा — [c]) T_1 सा (for ता) A few MSS सर्वा — [d]) B_3 $G_{2\ 4}$ तपस्विनी, G_1 मनस्विनी

14 [a]) B D (except $D_{3\ 5}$) G_3 त (for the *second* च) — [b]) K_1 तु विस्मिता, K_2 शुचिस्मिता (for नृपा)

15 K_1 om 15[ab] — [a]) K_4 D_2 $G_{1\ 2\ 4}$ च (for तु) T_2 तौ श्वश्रूश्वशुरौ वधू — [b]) $G_{2\ 4}$ तौ (for तां) G_1 अनिंदिता (for नृपा°) — [c]) B Dn $D_{4\ 6}$ G_3 एकांत मास्थितां वाक्य — [d]) D_6 प्रीतौ

16 K_2 T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ M om the ref K_1 श्वश्रूश्वशुरा वूचतु , K_4 $D_{3\ 5}$ T_1 श्वशुर उवाच — [a]) T_1 व्रत T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ [ऽ]पि (for ऽय) K_4 B Dc Dn $D_{2\ 4-6}$ G_3 व्रत यथोपदिष्ट तु (K_4 D_5 वै ; B_{1-3} यद् , B_4 Dn_3 ते ; Dn_1 n_2 $D_{4\ 6}$ तद्) — [b]) K_4 D_5 पारित ; T_1 धारितस्, T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ चरितस् (for पारितस्) B Dc Dn $D_{2\ 4\ 6}$ G_3 तथा तत्पारि(B_1 °लि)त त्वया — [c]) K (K_3 missing) $D_{3\ 5}$ प्रासक्ते (for संप्राप्त) — [d]) B_1 T_2 $G_{2\ 4}$ तदनतर

17 T_2 om the ref — [b]) K_2 Dc $D_{2\ 4\ 5}$ $G_{2\ 3}$ कृतकाम्यया — $K_{1\ 2}$ T_2 $G_{2\ 4}$ om (hapl) 17[cd] — [c]) Dc D_2 एव (for एष)

18 T_2 om the ref K_1 मार्कोडेय· — [a]) $K_{1\ 2}$ B_4 सभाग्य(B_4 ष)मानाया , K_4 $B_{1\ 3}$ Dc $D_{2\ 3}$ T_2 M_1 °षमा णायां — [b]) K_4 B (except B_2) T_2 M_1 सावित्र्यां — [c]) B_3 G_1 आधाय — G_1 (om 18[d]) ins after 18[abc]

1317*

कठिन च तथा करे ।
खनित्र सत्यवान्गृह्य प्रस्थितश्च वन प्रति ।
त प्रणम्याब्रवीत्साध्वी नारदोक्त वशानुगा ।

19 [a]) Dc_2 D_2 T_2 $G_{2\ 4}$ सावित्रीत्याह ; G_1 सावित्र्याह च — [b]) Dn_3 नैव त्व — T_2 $G_{2\ 4}$ om (hapl) 19[c]–21[d] — [c]) $K_{1\ 2}$ सार्धं त्वया° ; D_6 त्वया सह — [d])

गमने च कृतोत्साहां प्रतिषेद्धुं न मार्हसि ॥ २१

सत्यवानुवाच ।

यदि ते गमनोत्साहः करिष्यामि तव प्रियम् ।
मम त्वामन्त्रय गुरून्न मां दोषः स्पृशेदयम् ॥ २२

मार्कण्डेय उवाच ।

साभिगम्याब्रवीच्छ्वश्रूं श्वशुरं च महाव्रता ।
अयं गच्छति मे भर्ता फलाहारो महावनम् ॥ २३
इच्छेयमभ्यनुज्ञातुमार्यया श्वशुरेण च ।
अनेन सह निर्गन्तुं न हि मे विरहः क्षमः ॥ २४
गुर्वग्निहोत्रार्थकृते प्रस्थितश्च सुतस्तव ।
न निवार्यो निवार्यः स्यादन्यथा प्रस्थितो वनम् ॥ २५
संवत्सरः किंचिदूनो न निष्क्रान्ताहमाश्रमात् ।
वनं कुसुमितं द्रष्टुं परं कौतूहलं हि मे ॥ २६

द्युमत्सेन उवाच ।

यतः प्रभृति सावित्री पित्रा दत्ता स्नुषा मम ।
नानयाभ्यर्थनायुक्तमुक्तपूर्वं स्मराम्यहम् ॥ २७
तदेषा लभतां कामं यथाभिलषितं वधूः ।
अप्रमादश्च कर्तव्यः पुत्रि सत्यवतः पथि ॥ २८

मार्कण्डेय उवाच ।

उभाभ्यामभ्यनुज्ञाता सा जगाम यशस्विनी ।
सह भर्त्रा हसन्तीव हृदयेन विदूयता ॥ २९
सा वनानि विचित्राणि रमणीयानि सर्वशः ।
मयूररवघुष्टानि ददर्श विपुलेक्षणा ॥ ३०
नदीः पुण्यवहाश्चैव पुष्पितांश्च नगोत्तमान् ।
सत्यवानाह पश्येति सावित्रीं मधुराक्षरम् ॥ ३१
निरीक्षमाणा भर्तारं सर्वावस्थमनिन्दिता ।

K1 2 नाह (for न हि) K1 T1 त्वा (for त्वां) K1 2 त्यक्तु°, T1 [अ]सितु (for हातु°)

20 T2 G2 4 om 20 (cf v 19) — b) K1 4 Dc1 D2 3 दुःखपथाश्च B Dc Dn D2 4–6 G3 भाविनि — c) K (K3 missing) D3 °ग्लाना च, T1 सक्षामा; M2 °कामा च (for °क्षामा च)

21 T2 G2 4 om 21 (cf v l 19) K1 om the ref — a) T1 G1 M उपवासेन (for °साश्र) — b) T1 M नापि (for चापि) G1 नास्ति नाथ त्वया सह — c) G1 अनुग्रहस्त्वया कार्य° — d) K4 न चार्हसि, Dc D2 च नार्हसि

22 T2 G4 om the ref — c) Dc1 Dn1 D4 5 गुरू (for गुरून्) — d) T1 G2 4 मे, M2 मा (for मां)

23 K1 मार्कंडेय, M2 श्रीमार्कंडेय — a) B D (except D3) T1 G3 साभिवाद्य, T2 सा हि गत्वा (for सा भिगम्य) K1 3 [आ]ह तच्च (for [अ]ब्रवीच्छ्व) — b) B3 पतिव्रता (for महा) — c) B4 स्वय Dc D2 भर्ता मे (by transp) — d) T1 फलान्वेषी G1 महद्वन

24 a) K2 4 इच्छेहम् B1 4 Dc D2 3 ज्ञातम्, B2 3 Dn D4 5 G3 ज्ञाता (for °ज्ञातुम्) T2 G1 2 4 इच्छाम्य हमनुज्ञातुम् — b) K4 B1–3 Dn D4 6 G3 ह (for च) B4 Dc D2 आर्याया श्वशुरस्य ह — c) K (K3 missing) Dc D2 3 5 T1 गच्छेय; G1 निर्यातु — d) B Dn D4 6 G3 मेद्य, D5 हि त (for हि मे) T2 G2 4 प्रिय (for क्षम)

25 a) K1 2 Dc D2 °होत्रस्य कृते — b) T2 G1 2 4 [अ]य (for च) K1 2 प्रस्थितस्य सुतस्य ते — c) B3 4 हि वार्यो (for निवार्यो)

26 a) B3 4 D5 T2 सवत्सर किंचिदून, Dc2 D2 °त्सर किं दूर नो — b) G1 महाश्र , G4 ममाश्र (for [अ]हमाश्र)

27 a) S (except T2 G3) यदा (for यत) — b) K2 D3 दत्ता पित्रा (by transp) — c) G1 ननु याच्ञारमनो युक्तम् — d) D5 पूर्वमुक्त, T1 M वच किंचित् (for उक्तपूर्वं)

28 d) K1 2 पतिसत्य°, Dc D2 पुत्रि सत्यवता

29 T1 G1 om the ref K1 मार्कंडेय; M2 श्री मार्कंडेय — a) Dc D2 अभ्य° (for अभ्य) — b) T1 तप°, G1 मन (for यश°) — d) K1 2 विधूयता; B1 2 M च वूयता, T1 [अ]त्रदूयता

30 c) B Dn D4 6 G3 मयूरगणजुष्टानि, T1 °परि घुष्टानि, G1 °वरघुष्टानि — d) D5 T1 G1 2 4 विमले° (for विपुले)

31 a) K1 2 D3 नदी, G2 4 नदीं B4 D3 5 T G1 2 4 M पुण्यवहाश्च (G2 4 °हा), Dc1 D2 पुण्यवहां — d) K1 2 मधुरस्वनां, K4 स्वर, B1 2 Dn D4 6 G3 मधुर वच; B3 4 Dc D2 3 मधुरस्वरा, D5 मधुर स्वर

32 a) K1 2 B4 Dn1 n3 D2 5 निरीक्ष्य , T1 सा पश्य माना, G1 2 4 M सा वीक्षमाणा — b) D5 सर्वावस्थाम्य निंदिता, G2 4 °स्थमतद्रिता — c) T1 हत° (for भृत°) B3 Dn D4 6 G3 हि भर्तारं, T1 M पति सेने (for हि त मन) — d) M1 [अ]स्मरत (for स्मरन्) K1 2 स्मरन्ती नयन मुने

33 a) Hypermetric! K1 अनुयान्ती तु भर्तारं, K4 B2 3 Dn D3–6 G3 अनुव्रजती भ°, B4 भर्तारमनुव्रजन्ती, Dc D2

मृतमेव हि तं मेने काले मुनिवचः स्मरन् ॥ ३२
अनुवर्तती तु भर्तारं जगाम मृदुगामिनी ।
द्विधेव हृदयं कृत्वा तं च कालमवेक्षती ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८० ॥

२८१

मार्कण्डेय उवाच ।
अथ भार्यासहायः स फलान्यादाय वीर्यवान् ।
कठिनं पूरयामास ततः काष्ठान्यपाटयत् ॥ १
तस्य पाटयतः काष्ठं स्वेदो वै समजायत ।
व्यायामेन च तेनास्य जज्ञे शिरसि वेदना ॥ २
सोऽभिगम्य प्रियां भार्यामुवाच श्रमपीडितः ।
व्यायामेन ममानेन जाता शिरसि वेदना ॥ ३
अङ्गानि चैव सावित्रि हृदयं दूयतीव च ।
अस्वस्थमिव चात्मानं लक्षये मितभाषिणि ॥ ४
शूलैरिव शिरो विद्धमिदं संलक्षयाम्यहम् ।
तत्स्वप्तुमिच्छे कल्याणि न स्थातुं शक्तिरस्ति मे ॥ ५
समासाद्याथ सावित्री भर्तारमुपगूह्य च ।
उत्सङ्गेऽस्य शिरः कृत्वा निषसाद महीतले ॥ ६
ततः सा नारदवचो विमृशन्ती तपस्विनी ।

अनुवसंती भ , T_1 (hypermetric) अनुवर्तमाना भ , T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ आवर्जयतीव पतिं, M (hypermetric) अनुवसंती सा तु (M_2 तु नू) पतिं — [b]) $K_{1\ 2}$ मृदुवाहि(K_2 दि)नी M सर्वत्रस्यमनिंदिता (=32[b]) — [c]) K_1 D_8 T_2 G_2 द्विधैव K_2 द्विधैव मनसा कृत्वा; D_5 हृदय च द्विधा कृत्वा — [d]) $K_{1\ 4}$ अवेक्षत; K_2 D_3 अवैक्षत, D_2 अवेक्ष्यती, D_5 अवेक्ष्य च, T_1 अवेक्ष्य सा, T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ प्रतीक्षती M त काल च प्रतीक्षते (M_3 ता)

Colophon om in D_8 K_3 D_1 missing — *Major parvan* K_{1-3} Dn_2 T_2 $G_{2\ 4}$ आरण्य — *Sub parvan* K_4 B D T_1 $G_{1\ 3}$ (all om sub parvan name) mention only सावित्र्यु(D_8 स्त्यो)पाख्यान — *Adhy name* M_2 सावित्र्यानुगमन — *Adhy no* (figures, words or both) Dn_1 (marg) ns 294, Dn_3 295 T_1 M_2 (orig) 286, T_2 G_4 M (M_2 *inf lin*) 284, G_1 281, G_2 283 — *Śloka no* Dn_1 ns 32, Dn_3 33

281

☞ This adhy is missing in K_3 D_1 (cf v l 3 279 14, 8) the MSS are mostly ignored here

1 K_1 मार्कंडेय , M_2 श्रीमार्कंडेय — [c]) $K_{1\ 2}$ जठर (for कठिन) T_1 पाठ (for पूर) — [d]) $K_{1\ 2}$ $B_{1\ 4}$ G_3 [अ]पातयत् T $G_{1\ 2\ 4}$ M तत काष्ठ समा(T_1 ष्ठमुपा) हरत्

2 [a]) $B_{1\ 4}$ D_0 D_2 $G_{1\ 4}$ M तत (for तस्य) $K_{1\ 2}$ पातयत — [c]) D_6 कृतेन (for च तेन)

3 $K_{1\ 2\ 4}$ om (hapl)$_3$ Before 3[cd], B Dn $D_{4\ 6}$ G_3 ins सत्यवानुवाच — [c]) T $G_{1\ 2\ 4}$ M व्यायामेन च (T_1 M_1 हि) मे भीरु — [d]) D_0 D_2 जज्ञे

4 [b]) D_0 D_2 दह्यतीव च, D_4 दूयते हि मे; T_1 G_4 च विदूयते, T_2 च प्रदूयते; $G_{1\ 2}$ चैव दूयते, M चापि दूयते (for दूयतीव च) — [c]) K_2 अतस्थ° (for अस्वस्थ) — [d]) K_2 लक्ष्यसे T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ मृदु° (for मित°)

5 [c]) B_2 अस्वस्थमेव कल्याणि, S (except $G_{1\ 3}$) स्वप्तु मिच्छामि क — After 5, $K_{1\ 2}$ ins

1318* भ्रमतीव दिशः सर्वाश्चक्रारूढ मनो मम ।

6 [a]) B_3 Dn $D_{4\ 6}$ G_3 सा समासाद्य सावित्री; T_1 सह साप्यथ सा , M समासाद्य तु सा — [b]) Cf 69[a] K_1 D_2 T_1 उपगुह्य, K_2 उप*ह्य, K_4 B_3 D_0 T_2 $G_{1\ 4}$ गृह्य; $B_{1\ 2\ 4}$ Dn $D_{4\ 6}$ G_3 गम्य; only $D_{2\ 5}$ G_2 M as in text — [c]) $K_{1\ 2}$ उत्सगे च; B_2 गस्य; Do_1 D_2 °गेस्या , $G_{2\ 4}$ °गे सा — [d]) D_5 शुभानना (for मही)

7 [b]) K_1 D_6 विमृष्यती; K_2 $B_{1\ 3\ 4}$ Dn_2 n_3 D_4 विमृषती $K_{1\ 2}$ T_2 मनस्विनी — [c]) M मुहूर्तं च (M_2 रु) क्षण वेला — After 7 S (except G_3) ins

1319* हन्त प्राप्तः स कालोऽयमिति चिन्तापरा सती ।

377 तं मुहूर्तं क्षणं वेलां दिवसं च युयोज ह ॥ ७
मुहूर्तादिव चापश्यत्पुरुषं पीतवाससम् ।
बद्धमौलिं वपुष्मन्तमादित्यसमतेजसम् ॥ ८
श्यामावदातं रक्ताक्षं पाशहस्तं भयावहम् ।
स्थितं सत्यवतः पार्श्वे निरीक्षन्तं तमेव च ॥ ९
तं दृष्ट्वा सहसोत्थाय भर्तुर्न्यस्य शनैः शिरः ।
कृताञ्जलिरुवाचार्ता हृदयेन प्रवेपता ॥ १०
दैवतं त्वाभिजानामि वपुरेतद्ध्यमानुषम् ।
कामया ब्रूहि मे देव कस्त्वं किं च चिकीर्षसि ॥ ११

यम उवाच ।

पतिव्रतासि सावित्रि तथैव च तपोन्विता ।
अतस्त्वामभिभाषामि विद्धि मां त्वं शुभे यमम् ॥ १२
अयं ते सत्यवान्भर्ता क्षीणायुः पार्थिवात्मजः ।
नेष्याम्येनमहं बद्ध्वा विद्ध्येतन्मे चिकीर्षितम् ॥ १३

मार्कण्डेय उवाच ।

इत्युक्त्वा पितृराजस्तां भगवान्स्वं चिकीर्षितम् ।
यथावत्सर्वमाख्यातुं तत्प्रियार्थं प्रचक्रमे ॥ १४
अयं हि धर्मसंयुक्तो रूपवान्गुणसागरः ।
नार्हो मत्पुरुषैर्नेतुमतोऽस्मि स्वयमागतः ॥ १५
ततः सत्यवतः कायात्पाशबद्धं वशं गतम् ।
अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो बलात् ॥ १६
ततः समुद्धृतप्राणं गतश्वासं हतप्रभम् ।
निर्विचेष्टं शरीरं तद्बभूवाप्रियदर्शनम् ॥ १७
यमस्तु तं तथा बद्ध्वा प्रयातो दक्षिणामुखः ।

---

8 ^{a}) $B_{2,3}$ D (except $D_{3,5}$) $G_{1,3}$ मुहूर्तादेव S (except $G_{1,3}$) सा° (for चा°) — ^{b}) Dc_1 D_3 मुहूर्तं (for पुरुष) B D (except $D_{3,5}$) G_3 रक्त° (for पीत°) — T_1 M_2 om 8^{cd} T_2 $G_{1,2,4}$ M_1 transp 8^{cd} and 9^{ab} — ^{c}) K_3 उद्ध°, K_4 चद्र (for बद्ध°) — ^{d}) =1 114 25^b D_3 °त्यसमतेजसा, T_2 $G_{1,2,4}$ M_1 °त्यमि(M_1 °त्य इ)व तेजसा

9 T_2 $G_{1,2,4}$ M_1 transp 8^{cd} and 9^{ab} — ^{a}) K_3 श्यामावदात D_5 चक्राक्ष — ^{d}) T_2 $G_{1,2,4}$ निरीक्षती

10 ^{b}) T_1 M transp शनै and शिर — ^{c}) B_3 (m as in text) उवाचेद, G_2 अथोवाच, G_4 उवाचाथ (for उवाचार्ता) — ^{d}) K_4 विदूयता, B D (except D_5) G_3 प्रवेपती, T_2 $G_{2,4}$ प्रवेपिता

11 Before 11, $B_{2,3}$ Dn $D_{4,6}$ S (except M_1) ins सावित्र्युवाच (S MSS om उवाच) — ^{a}) $K_{1,2}$ दैवत्व T_2 $G_{1,2,4}$ चाभि°; M_1 त्वां वि ; M_2 त्वावि° (for त्वाभि) — ^{b}) K_1 ह्येतद् (for एतद्) K_4 Dc $D_{2,5}$ T_2 $G_{2,4}$ अमा° (om हि); T_1 न मा° (for ह्यमा°) — ^{c}) $K_{1,2}$ काम्यया; T_1 कामये, G_1 काम्यायां, $G_{2,4}$ कामाया B Dn $D_{4,6}$ G_3 देवेश ; T_2 G_4 मे कस्त्व, G_1 कस्त्व हि, G_2 मे सत्य (for मे देव) K_4 D_5 को हि देवोसि मे ब्रूहि — ^{d}) D_5 देव त्व किं, T_2 $G_{1,2,4}$ किं च कर्म (for कस्त्व किं च)

12 K_3 श्रीयम — ^{a}) T_1 G_1 °व्रता च — ^{b}) T_2 तथैव तपसान्विता — ^{c}) K (K_3 missing) D_3 ततस्त्वाम् Dc D_2 T_2 अभिजानामि, $G_{2,4}$ न हि भीषामि — ^{d}) D_4 मा (for मा) $G_{2,4}$ च (for त्व)

13 ^{a}) G_1 अय ते तु पति ज्ञात — T_1 om 13^{cd} — ^{c}) $K_{1,2}$ [ए]तम्, B Dn $D_{4,6}$ G_3 तम्, D_3[ए]वम् (for [ए]नम्) — ^{d}) Dc_2 D_3 तन् (for [ए]तन्) — After 13, Dn D_6 G_3 ins

1320* सावित्र्युवाच ।
श्रूयते भगवन्दूतास्तवागच्छन्ति मानवान् ।
नेतु किल भवान्कस्मादागतोऽसि स्वय प्रभो ।

14 K_4 B_4 $D_{3,5}$ T_1 G_1 om the ref K_1 मार्कंडेय' M reads 14^{ab} after 15 — ^{a}) K_4 Dn D_6 इत्युक्तः M त्वां (for ता) — ^{b}) K B_{1-3} Dn $D_{3,6}$ स्व ; G_1 स (for स्व) — M om 14^{cd} — ^{c}) T_1 G_2 स यथावत्समाख्यातु

15 Before 15, D_4 T_2 G ins यम — ^{a}) B Dn $D_{4,6}$ G_3 अय च, G_1 सत्यवान् (for अय हि)

16 Cited (with v l) as "smrti" in Śamkara's Bhāṣya on the Vedānta Sūtra 1 3 24, also in the Tantravārttika of Kumārila on Jaim Sūtra 2 1 5 — ^{b}) Dc_1 $G_{2,4}$ M पाशबद्धवश गत, D_4 G_3 पाशबद्ध (G_3 °द्धु) च सगत, T_1 पाशबधम**स्त, G_1 पाशहस्तवश गत

17 ^{b}) K_4 $D_{3,5}$ गतसत्त्व T $G_{1,2,4}$ गतप्रभ — ^{c}) D_2 विनिश्चेष्ट G_2 शरीर त, M_2 वश [? read शव] तत्तु

18 ^{a}) D_3 यमश्च $K_{1,4}$ B Dn $D_{4,6}$ G_3 ततो; Dc D_2 महा (sic), G_1 तदा (for तथा) — ^{b}) $K_{1,2}$ °मुख; D_3 मुखे — ^{c}) B Dn $D_{4,6}$ G_3 चैव, M सापि — ^{d}) Dc D_2 T_2 $G_{1,2,4}$ [अ]न्वपद्यत T_1 स्वय चा यत्र गच्छती — After 18^{cd}, S (except G_3) ins

1321* भर्तुं शरीररक्षा च विधाय हि तपस्विनी ।

सावित्री चापि दुःखार्ता यममेवान्वगच्छत ।
नियमव्रतसंसिद्धा महाभागा पतिव्रता ॥ १८

यम उवाच ।

निवर्त गच्छ सावित्रि कुरुष्वास्यौर्ध्वदेहिकम् ।
कृतं भर्तुस्त्वयानृण्यं यावद्गम्यं गतं त्वया ॥ १९

सावित्र्युवाच ।

यत्र मे नीयते भर्ता स्वयं वा यत्र गच्छति ।
मयापि तत्र गन्तव्यमेष धर्मः सनातनः ॥ २०

तपसा गुरुवृत्त्या च भर्तुः स्नेहाद्व्रतेन च ।
तव चैव प्रसादेन न मे प्रतिहता गतिः ॥ २१

प्राहुः सप्तपदं मित्रं बुधास्तत्त्वार्थदर्शिनः ।
मित्रतां च पुरस्कृत्य किंचिद्वक्ष्यामि तच्छृणु ॥ २२

नानात्मवन्तस्तु वने चरन्ति
धर्मं च वासं च परिश्रमं च ।
विज्ञानतो धर्ममुदाहरन्ति
तस्मात्सन्तो धर्ममाहुः प्रधानम् ॥ २३

एकस्य धर्मेण सतां मतेन
सर्वे स्म तं मार्गमनुप्रपन्नाः ।
मा वै द्वितीयं मा तृतीयं च वाञ्छे
तस्मात्सन्तो धर्ममाहुः प्रधानम् ॥ २४

यम उवाच ।

निवर्त तुष्टोऽस्मि तवानया गिरा
स्वराक्षरव्यञ्जनहेतुयुक्तया ।
वरं वृणीष्वेह विनास्य जीवितं
ददानि ते सर्वमनिन्दिते वरम् ॥ २५

सावित्र्युवाच ।

च्युतः स्वराज्याद्वनवासमाश्रितो
विनष्टचक्षुः श्वशुरो ममाश्रमे ।
स लब्धचक्षुर्बलवान्भवेन्नृप-
स्तव प्रसादाज्ज्वलनार्कसंनिभः ॥ २६

यम उवाच ।

ददानि ते सर्वमनिन्दिते वर

भर्तारमनुगच्छन्ती तथावस्थ सुमध्यमा ।
[T_1 transp lines 1 and 2 — (L 2) T_1 तथावृत्त] — ^{e}) K (K_3 missing) Do $D_{2\,3\,5}$ सपत्ना — ^{f}) $K_{2\,4}$ B_3 $D_{4\,6}$ यतव्रता (for पति)

19 K_3 श्रीयम — ^{a}) T_2 G_4 निवर्त्य — ^{b}) K (K_3 missing) D_5 T_2 कुरुष्वास्यौर्ध्वदैहिक, Do $D_{2\,3}$ °ष्वास्यौर्ध्वदे($D_{2\,3}$ दै)हिक — After 19, D_5 ins
1322* एष मार्गो विशालाक्षि न केनाप्यनुगम्यते ।

20 ^{a}) Dc_2 (marg sec m) एष (for यत्र) Dc नियमे (for नीयते) — ^{c}) B Dn $D_{4\,6}$ T_2 G_3 मया च (for मयापि) — 20^{d}=1 113 13^{d} 4 50 7^{d}, etc , etc

21 ^{a}) K_4 B D (except $D_{2\,3}$) T_1 G_3 गुरुभक्त्या — ^{b}) K_2 Dc_1 $D_{2\,3\,5}$ G_4 भर्तृस्नेहाद्, T_1 M भर्तृस्नेह° — ^{c}) G_2 तवैव च (for तव चैव)

22 ^{a}) =(var) 3 246 35^{a} K_4 B_1 Dn $D_{3\,4\,6}$ G_3 M_1 °मासपद $K_{1\,4}$ B_{2-4} D (except $D_{2\,5}$) G_3 M_1 मैत्र — ^{b}) D_5 वृद्धास् (for बुधास्) G_4 न्यायार्थ (for तत्त्वार्थ°) — ^{c}) =3 246 35^{c} $K_{1\,4}$ $B_{2\,4}$ D_5 T_1 तु, K_2 तत्, D_5 से (for च) — ^{d}) D_5 से (for तत्)

23 Before 23 T_1 ins सावित्री — ^{a}) B_4 नानार्थव्रतस् K (K_3 missing) Dc $D_{2\,3\,5}$ हि, T_1 M च (for तु) — ^{b}) K (K_3 missing) Do $D_{2\,3\,5}$ सत्य (for वास) B Cnp (!) प्रतिश्रय, Dn_1 n_2 परिश्रय, Dn_3 प्रतिश्रम — ^{c}) D_6 M विजानतो, T $G_{1\,2\,4}$ विजा(T_1 °ज्ञा)नतो — ^{d}) = 24^{d} B_2 तस्या वसतो, T_1 तद्वै सतो (for तस्मात्सन्तो)

24 $K_{1\,2\,4}$ D_2 om (hapl) 24 — ^{a}) G_1 एतस्य Do $D_{3\,5}$ S (except G_3) धर्मस्य — ^{b}) D_3 स्म तन् , D_6 सतां, T_1 स्वतन् (sic), T_2 $G_{1\,2\,4}$ मत, M_2 स्म स्मन् (for स्म त) — ^{c}) Dc om वै D_5 om the second मा B_3 Dc Dn $D_{4\,5}$ च वाञ्छेत्, S (except G_3) चतुर्थं — 24^{d}=23^{d}

25 K_2 श्रीयम — ^{a}) B_2 गच्छस्व (for तुष्टोऽस्मि) — ^{b}) B_4 सुधाक्षर , G_4 स्फुटाक्षर° — ^{c}) M_1 वृणीष्वेव G_1 विनाश — ^{d}) =27^{a} K_4 Dc_2 $D_{2\,3}$ $G_{1\,2}$ ददामि K (K_3 missing) D_3 सम्यग्, M_1 धर्मम्; M_2 धर्म्यम् (for सर्वम्)

26 ^{a}) K_2 D_5 $G_{1\,4}$ स राज्याद्, D_4 G_2 स्वराष्ट्राद्, T_1 च राज्याद् — ^{d}) B_4 नार्कसप्रभ

27 K_3 श्रीयम — ^{a}) =25^{d} K_4 D_3 $G_{2\,4}$ ददामि B_2 Dn $D_{4\,6}$ G_3 [ऽ]ह तम् (for सर्वम्) — ^{b}) Dc D_2 transp यथा and त्वया — ^{c}) $K_{1\,4}$ Dc $D_{2\,3}$ T तवा-(T_1 था)ध्वनि T_1 क्लेश°, $G_{1\,2\,4}$ क्लांति (for ग्लानि)

यथा त्वयोक्तं भविता च तत्तथा ।
तवाध्वना ग्लानिमिवोपलक्षये
निवर्त गच्छस्व न ते श्रमो भवेत् ॥ २७

सावित्र्युवाच ।

कुतः श्रमो भर्तृसमीपतो हि मे
यतो हि भर्ता मम सा गतिर्ध्रुवा ।
यतः पतिं नेष्यसि तत्र मे गतिः
सुरेश भूयश्च वचो निबोध मे ॥ २८
सतां सकृत्संगतमीप्सितं परं
ततः परं मित्रमिति प्रचक्षते ।
न चाफलं सत्पुरुषेण संगतं
ततः सतां संनिवसेत्समागमे ॥ २९

यम उवाच ।

मनोनुकूलं बुधबुद्धिवर्धनं
त्वयाहमुक्तो वचनं हिताश्रयम् ।
विना पुनः सत्यवतोऽस्य जीवितं
वरं द्वितीयं वरयस्व भामिनि ॥ ३०

सावित्र्युवाच ।

हृतं पुरा मे श्वशुरस्य धीमतः
स्वमेव राज्यं स लभेत पार्थिवः ।
जह्यात्स्वधर्मं न च मे गुरुर्यथा
द्वितीयमेतं वरयामि ते वरम् ॥ ३१

यम उवाच ।

स्वमेव राज्यं प्रतिपत्स्यतेऽचिरा-
न्न च स्वधर्मात्परिहास्यते नृपः ।
कृतेन कामेन मया नृपात्मजे
निवर्त गच्छस्व न ते श्रमो भवेत् ॥ ३२

सावित्र्युवाच ।

प्रजास्त्वयेमा नियमेन संयता
नियम्य चैता नयसे न कामया ।
अतो यमत्वं तव देव विश्रुतं
निबोध चेमां गिरमीरितां मया ॥ ३३
अद्रोहः सर्वभूतेषु कर्मणा मनसा गिरा ।
अनुग्रहश्च दानं च सतां धर्मः सनातनः ॥ ३४

---

28 [a]) B Dn $D_{4, 6}$ T_1 G_3 M transp कुत and श्रम॰ K (K_3 missing) Dc $D_{2, 5}$ [अ]थ, D_3 च (for हि) — [b]) D_8 गतिर्ध्रुव — [d]) K_4 $D_{2, 3}$ सुरेश भूयोपि; Dc स्वरेण भूयश्च, T_1 सुरोत्तमात्यच्च

29 [a]) B_3 ॰त्संगमम् (for ॰त्संगतम्) Dn_3 वर, S (except G_3) मत (for पर) K_4 सकृत्सतां संगतमीप्सित वर — [c]) K_4 S (except G_3) सत्पुरुषेषु — [d]) K_4 D_3 (marg sec m) तत सतां संगतमेव मन्ये

30 K_3 श्रीयम — [a]) K_4 यत्त, Dc_1 बहु, D_2 G_2 M बल (for बुध) — [b]) $K_{1, 2}$ त्वयेदमुक्त, B Dn D_{4-6} G_3 त्वया यदुक्त — $30^c = 36^c$ — [d]) $B_{3, 4}$ Dc $D_{2, 5}$ भाविनि (for भामिनि)

31 T_1 om the ref — [a]) M_1 परैर् (for पुरा) T $G_{1, 2, 4}$ हृत हि राज्य श्वशुरस्य मे परै — [b]) K_3 प्रतिपत्स्यते चिरात् (cf 32[a]), K_4 B D (except D_6) G_3 लभतां स पार्थिव — [c]) B_{1-3} Dn $D_{4, 6}$ G_3 स्वधर्मान् T_2 $G_{2, 4}$ transp न and च G_1 M यम (for यथा) $K_{1, 2, 4}$ Dc $D_{2, 3, 5}$ न च स्वधर्मं प्र(K_4 वि)जहीत मे गुरुर् — [d]) $B_{1, 2, 4}$ Dn $D_{4, 6}$ T_1 G_3 एतद्, Dc $D_{2, 5}$ $G_{2, 4}$ M_2 एव, T_2 G_1 एन (for एत)

32 [a]) B_4 पुन स्वराज्य K_4 स हि लप्स्यते; D_3 प्रति॰ लप्स्यते; G_1 प्रतिपद्यते — [b]) K_3 प्रतिहास्यते; K_4 परिहार्यते; T_1 $G_{1, 2, 4}$ M_1 परिहीयते

33 [a]) K_4 प्रजा त्वयेय, B_{1-3} D (except $D_{2, 5}$, D_1 missing) G_3 प्रजास्त्वयैता T_1 प्रजास्त्वमेतां च नियम्य चैव — [b]) K_4 नियम्य चैता, D_3 ॰म्य चैतान्, D_6 ॰म्य चैना, T_1 त्वमेव सर्वा, T_2 नियम्यते ता; G_1 ॰म्य चेतो; $G_{2, 4}$ ॰म्य चैव K (K_3 missing) B_3 Dc Dn_3 $D_{2, 3, 5}$ G_3 न काम्यया, $B_{1, 2}$ Dn_1 Cn निकामया, G_1 M_1 न कामत॰, Cnp न कामया (as in text) ❀ Cn निकामया कामितेनार्थेन । ❀ — [c]) B Dn $D_{4, 6}$ $G_{2, 3}$ ततो (for अतो)

34 [a]) D_5 सर्वभूतानां

35 [b]) $B_{2, 4}$ Dn_1 (sup lin as in text) n_3 D_4 G_3 Cnp (see below) भक्ति॰, G_1 शांति (for शक्ति॰) ❀ Cn अशक्तिपेशला शक्तिकौशलहीना । पाठान्तरे भक्तिः श्रद्धा कौशलं च ताभ्यां हीना॰ । सधियार्थे । ❀ — [c]) $K_{1, 2, 4}$ Dc $D_{2, 3, 5}$ सततस्त्वपि ह्यमित्रेषु, Dn_3 स्ते चाप्य, T_2 $G_{1, 2, 4}$ मत स्वेष्वप्य(G_2 पि)मित्रेषु

एवंप्रायश्च लोकोऽयं मनुष्याः शक्तिपेशलाः ।
सन्तस्त्वेवाप्यमित्रेषु दयां प्राप्तेषु कुर्वते ॥ ३५

यम उवाच ।

पिपासितस्येव यथा भवेत्पय-
स्तथा त्वया वाक्यमिदं समीरितम् ।
विना पुनः सत्यवतोऽस्य जीवितं
वरं वृणीष्वेह शुभे यदिच्छसि ॥ ३६

सावित्र्युवाच ।

ममानपत्यः पृथिवीपतिः पिता
भवेत्पितुः पुत्रशतं ममौरसम् ।
कुलस्य संतानकरं च यद्भवे-
त्तृतीयमेतं वरयामि ते वरम् ॥ ३७

यम उवाच ।

कुलस्य संतानकरं सुवर्चसं
शतं सुताना पितुरस्तु ते शुभे ।
कृतेन कामेन नराधिपात्मजे
निवर्त दूरं हि पथस्त्वमागता ॥ ३८

सावित्र्युवाच ।

न दूरमेतन्मम भर्तृसंनिधौ
मनो हि मे दूरतरं प्रधावति ।
तथा व्रजन्नेव गिरं समुद्यतां
मयोच्यमानां शृणु भूय एव च ॥ ३९
विवस्वतस्त्वं तनयः प्रतापवां-
स्ततो हि वैवस्वत उच्यसे बुधैः ।
शमेन धर्मेण च रञ्जिताः प्रजा-
स्ततस्तवेहेश्वर धर्मराजता ॥ ४०
आत्मन्यपि न विश्वासस्तावान्भवति सत्सु यः ।
तस्मात्सत्सु विशेषेण सर्वः प्रणयमिच्छति ॥ ४१
सौहृदात्सर्वभूताना विश्वासो नाम जायते ।
तस्मात्सत्सु विशेषेण विश्वासं कुरुते जनः ॥ ४२

यम उवाच ।

उदाहृतं ते वचनं यदङ्गने
शुभे न तादृक्त्वदृते मया श्रुतम् ।
अनेन तुष्टोऽस्मि विनास्य जीवितं
वरं चतुर्थं वरयस्व गच्छ च ॥ ४३

सावित्र्युवाच ।

ममात्मजं सत्यवतस्तथौरसं
भवेदुभाभ्यामिह यत्कुलोद्वहम् ।

---

36 K_3 श्रीयम उ — a) $K_{1.2}$ T_1 G_4 स्यैव (for स्येव) B_{1-3} Dn D_{4-6} G_3 transp यथा and भवेत् T_2 $G_{1.2.4}$ जल (for पयस्) — b) D_6 मया चाहम् (for त्वया वाक्यम्) — c) =30c T_2 $G_{1.4}$ तो हि (for °तोऽस्य) K_4 जीविताद् — d) K_4 D_8 सुते (for शुभे) $K_{1.2}$ T_1 M यमिच्छसि; K_4 यमीप्ससि; $B_{2.3}$ $D_{8.5}$ T_2 G_3 यदीच्छसि B_4 वर तृतीय वरयस्व भाविनि

37 b) B (B_3 m as in text) Dn $D_{4.6}$ T_2 G_3 तथौ (for ममौ) — c) T_1 न (? read नु); G_2 हि (for च) $K_{1.2}$ $D_{3.5}$ S (except G_3) तद् (for यद्) — d) B Dn $D_{4.6}$ T_1 G_3 एतद्, D_5 T_2 $G_{1.2.4}$ एन (for एत)

38 K_3 श्रीयम — a) $K_{1.4}$ Dc_1 $D_{2.3.5}$ G_1 M सुवर्चसां, K_2 च तन्नवेत् (cf 37c) T_2 समुद्भय — d) =45d D_5 पथ, T_2 G_2 पतिं; $G_{1.4}$ पथि Dc D_2 स्वयागता

39 c) $K_{1.2}$ T G_1 यथा, B_{1-3} Dn $D_{4.6}$ G_3 अथ, B_4 $G_{2.4}$ पथा, D_5 परि (for तथा) T_1 व्रजत्यैव — d) $K_{1.2}$ B_4 $D_{3.5}$ T_1 हि; K_4 Dc_2 D_2 ह; B_3 तद् (for च)

40 b) K (K_3 missing) D_3 T_1 M भतोसि, B_3 ततोसि (for ततो हि) B_4 Dc Dn_2 D_2 $G_{1.2}$ उच्यते — c) K_4 $B_{1.2.4}$ D (except D_5, D_1 missing) समेन; T_2 $G_{1.4}$ श्रमेण (for शमेन) $B_{1.2.4}$ Dn D_6 G_3 M चरति ता; $G_{2.4}$ चिर जिता° (for च रञ्जिता) — d) D_5 तत स वेदेश्र च धर्मराज

41 b) $K_{1.2}$ T_1 तावद्; B Dn $D_{4.6}$ G_3 तथा, D_5 स वै (for तावान्) $K_{1.2}$ समत (for सत्सु य) — c) =42c $K_{1.2}$ यस्मात् — d) T $G_{1.2.4}$ सर्व° प्रणयते नर (T_1 यते जन°; G_2 °मते नर)

42 b) B_4 विश्वास उपजायते — K_4 om 42cd — c) =41c D_5 S (except G_3) सत्सु तस्माद् (by transp)

43 K_3 श्रीयम — a) T_2 तव (for ते) T_1 उदाहृत यद्वचन स्वयांगन — b) K (K_3 missing) Dc $D_{2.3.5}$ शुभ $G_{2.4}$ तावत् (for तादृक्) $B_{1.2}$ Dn $D_{4.6}$ G_3 श्रुत

शतं सुतानां बलवीर्यशालिना-
मिदं चतुर्थं वरयामि ते वरम् ॥ ४४
यम उवाच ।
शतं सुतानां बलवीर्यशालिनां
भविष्यति प्रीतिकरं तवाबले ।
परिश्रमस्ते न भवेन्नृपात्मजे
निवर्त दूरं हि पथस्त्वमागता ॥ ४५
सावित्र्युवाच ।
सतां सदा शाश्वती धर्मवृत्तिः
सन्तो न सीदन्ति न च व्यथन्ति ।
सतां सद्भिर्नाफलः संगमोऽस्ति
सद्भ्यो भयं नानुवर्तन्ति सन्तः ॥ ४६
सन्तो हि सत्येन नयन्ति सूर्यं
सन्तो भूमिं तपसा धारयन्ति ।
सन्तो गतिर्भूतभव्यस्य राज-
न्सतां मध्ये नावसीदन्ति सन्तः ॥ ४७
आर्यजुष्टमिदं वृत्तमिति विज्ञाय शाश्वतम् ।
सन्तः परार्थं कुर्वाणा नावेक्षन्ते प्रतिक्रियाम् ॥ ४८
न च प्रसादः सत्पुरुषेषु मोघो
न चाप्यर्थो नश्यति नापि मानः ।
यस्मादेतन्नियतं सत्सु नित्यं
तस्मात्सन्तो रक्षितारो भवन्ति ॥ ४९
यम उवाच ।
यथा यथा भाषसि धर्मसंहितं
मनोनुकूलं सुपदं महार्थवत् ।
तथा तथा मे त्वयि भक्तिरुत्तमा
वरं वृणीष्वाप्रतिमं यतव्रते ॥ ५०
सावित्र्युवाच ।
न तेऽपवर्गः सुकृताद्विनाकृत-
स्तथा यथान्येषु वरेषु मानद ।

मया (by transp) — ^{d}) K_1 च वक्तु (for चतुर्थं)

44 T_2 om (hapl) 44–45 — ^{a}) G_1 मदात्मज सत्यवतस्तदौरसं — ^{b}) $B_{2\,3}$ इति, Dc D_2 अपि (for इद) — ^{c}) =45^{a} K (K_3 missing) B_4 Dc $D_{2\,3\,5}$ बलिनां महात्मनाम् (for बलवीर्य°) — ^{d}) K (K_3 missing) Dc $D_{2\,3\,5}$ इम (for इद) T_1 G_1 M चतुर्थमेक (T_1 °मेतद्, G_1 °मेन) वरयामि ते वर — For 44, $G_{2\,4}$ subst

1323* वर वृणे सत्यवतो मयि प्रभो
भवेत्सुतानां शतमेतदीप्सितम् ।
[Cf 1324*]

45 T_2 om 45 (cf v l 44) — ^{a}) =44^{c} B_2 एव (for शत) T_1 M कुल° (for बल°) — ^{b}) K_4 तथा; Dc तदा (for तव) — ^{c}) K_4 D_5 भविता (for न भवेन्) — 45^{d}=38^{d} — For 45, $G_{2\,4}$ subst

1324* तथास्तु ते पुत्रशत शुभानने
द्रुत निवर्तस्व परिश्रमो न ते ।
[Cf 1323*]

46 ^{a}) K (K_3 missing) Dc $D_{2\,3\,5}$ हिता (for सदा) B Dn $D_{4\,6}$ G_3 शाश्वत (for शाश्वती) — ^{b}) $K_{1\,2}$ B_4 Dc $D_{2\,5}$ S (except G_3) व्यथते — ^{c}) T_2 $G_{1\,2\,4}$ सगमो (T_2 G_1 °तो) नाफलो (for नाफल स्सगमो) — ^{d}) K (K_3 missing) Dc $D_{2\,3\,5}$ नानुभवति; G_2 नानुपश्यति

47 $K_{1\,2}$ om (hapl) 47 — ^{a}) G_4 सत्यो हि Dc D_2 भवति शूरा (for नयन्ति सूर्यं) — ^{b}) K_4 D_3 G_2 सतो हि भूमिं, Dc D_2 सतां भूमिं G_4 सतो हि भूमिं तपसा चरति — ^{c}) K_4 D_4 G_3 T_1 भवस्य (for °भव्यस्य) — ^{d}) Dc D_2 न विषीदति (for नावसी°)

48 ^{a}) $K_{1\,2}$ आर्यवृत्तम्, Dc D_2 °दृष्टम् — ^{d}) B_{1-3} Dn $D_{4\,6}$ G_3 नावेक्षति; T_2 $G_{1\,2\,4}$ नापेक्षते $B_{1\,2}$ Dn $D_{4\,6}$ G_3 M परस्पर (for प्रति°)

49 ^{a}) D_5 न सत्, T_1 नरा (for न च) B_2 Dn D_2 सत्पुरुषेण; D_3 सत्यभाषेषु, S पुरुषेषु (G_3 °ण) T_1 सत्सु (for मोघो) K_4 न प्रमाद (sic) सत्यभाषिषु मोघो [marg sec m न च प्रमाद° (sic) सत्पुरुषेष्वमोघो] — ^{b}) T_1 न चाप्यनर्थो K_4 D_3 नश्यते K_4 D_5 नाभिमान, B_2 नाप मान, B_4 वापि मान° — ^{c}) $B_{2\,3}$ तस्मादेतन्; Dc_3 D_2 यस्मादेन, D_3 यस्मादेव; G_1 यस्मादेत

50 K_2 श्रीयम — ^{a}) G_1 भाषिणि (for भाषसि) — ^{b}) Dc D_2 स्व (for सु) — ^{c}) D_5 च (for मे) — ^{d}) B D (except D_3, D_1 missing) G_3 पति° (for यत°)

51 ^{a}) $K_{1\,2}$ तेस्ति किंचित् (for तेऽपवर्ग) D_6 न तेपवर्ग सुकृमा तथा कृतो, T_1 न मे स्वर्ग° सत्यव्रताकृतो यथा, G_1 न मेपवर्ग सुकृताद्विनाकृतास् — ^{b}) K_4 $D_{3\,5}$ यथा (for तथा) T_1 [अ]हम, G_1 [अ]यम (for यथा) — ^{d})

वरं वृणे जीवतु सत्यवानयं
यथा मृता ह्येवमहं विना पतिम् ॥ ५१
न कामये भर्तृविनाकृता सुखं
न कामये भर्तृविनाकृता दिवम् ।
न कामये भर्तृविनाकृता श्रियं
न भर्तृहीना व्यवसामि जीवितुम् ॥ ५२
वरातिसर्गः शतपुत्रता मम
त्वयैव दत्तो ह्रियते च मे पतिः ।
वरं वृणे जीवतु सत्यवानयं
तवैव सत्यं वचनं भविष्यति ॥ ५३

मार्कण्डेय उवाच ।

तथेत्युक्त्वा तु तान्पाशान्मुक्त्वा वैवस्वतो यमः ।
धर्मराजः प्रहृष्टात्मा सावित्रीमिदमब्रवीत् ॥ ५४
एष भद्रे मया मुक्तो भर्ता ते कुलनन्दिनि ।
अरोगस्तव नेयश्च सिद्धार्थश्च भविष्यति ॥ ५५
चतुर्वर्षशतं चायुस्त्वया सार्धमवाप्स्यति ।
इष्ट्वा यज्ञैश्च धर्मेण ख्यातिं लोके गमिष्यति ॥ ५६
त्वयि पुत्रशतं चैव सत्यवाञ्जनयिष्यति ।
ते चापि सर्वे राजानः क्षत्रियाः पुत्रपौत्रिणः ।
ख्यातास्त्वन्नामधेयाश्च भविष्यन्तीह शाश्वताः ॥ ५७
पितुश्च ते पुत्रशतं भविता तव मातरि ।
मालव्यां मालवा नाम शाश्वताः पुत्रपौत्रिणः ।
भ्रातरस्ते भविष्यन्ति क्षत्रियास्त्रिदशोपमाः ॥ ५८
एवं तस्यै वरं दत्त्वा धर्मराजः प्रतापवान् ।
निवर्तयित्वा सावित्रीं स्वमेव भवनं ययौ ॥ ५९
सावित्र्यपि यमे याते भर्तारं प्रतिलभ्य च ।
जगाम तत्र यत्रास्या भर्तुः शावं कलेवरम् ॥ ६०
सा भूमौ प्रेक्ष्य भर्तारमुपसृत्योपगूह्य च ।
उत्सङ्गे शिर आरोप्य भूमावुपविवेश ह ॥ ६१
संज्ञां च सत्यवाँल्लब्ध्वा सावित्रीमभ्यभाषत ।

K_1 $_2$ ह्येनमहं, G_2 $_4$ [अ]स्म्येवमहं B_3 Dn D_4 $_6$ T_1 G_3 M transp विना and पतिम्
52 T_2 om 52[ab] Dn_2 transp the lines of the stanza — [b]) B_3 $_4$ श्रियं (for दिवम्) — [c]) Dc D_2 भर्तृविनाकृत B_4 दिवं, Dc D_2 $_3$ प्रियं (for श्रियं) — [d]) K_1 $_2$ D_3 [अ]प्यवसामि (for व्यव)
53 [a]) T_1 वरातिसर्गे — [b]) K_2 B_1 $_2$ T_1 G_1 $_2$ M_1 दत्ता, M_2 यत्ता (for दत्तो) T G_1 $_2$ $_4$ म्रियते (for ह्रि°) — [d]) G_1 तथैव, G_4 त्वयैव — After 53 K_4 D_2 ins (an addl) colophon
54 K_1 $_2$ T_1 om the ref M_2 श्रीमार्कंडेय° — [a]) K_4 D_2 च (for तु) B Dn D_4 $_6$ G_3 स पाशः Dc D_2 वै पाशान् — [b]) S (except G_3) सत्यवतो (for वैवस्वतो)
55 Before 55 B_4 D_4 $_6$ G_3 ins यम उ , M_1 धर्म — [a]) T_2 G_1 $_2$ एहि; G_4 एव (for एष) Dc D_2 भर्ता (for भद्रे) — [b]) Dc_2 D_2 कुलवर्णिनि, T_2 (m as in text) वरवर्णिनि — After 55[ab] S (except G_3) ins
1325* तोषितेन त्वया साध्वी वाक्यैर्धर्मार्थसहितैः ।
[G_2 $_4$ तोषितोह T_2 M साध्वि]
— [c]) K_2 आरोग्यस्तव K_1 नीयश्च, K_2 नोजाश्च; T_2 G_1 $_2$ $_4$ देहश्च — [d]) Dn D_4 $_6$ G_3 स (for च)
56 K_1 om (hapl) 56[c]–57[b] — [a]) B_2 Dn D_4 $_6$ G_3 चतुर्वर्षशतायुश्च — [b]) K_2 तव; Dc_2 D_2 तया (for त्वया) K_2 Dc_2 D_2 अवाप्स्यसि, K_4 D_3 उपेष्यति — [c]) T_1 यज्ञाश्च — [d]) S (except G_3) transp ख्यातिं and लोके K_2 गमिष्यसि
57 = (var) Matsyapurāna 213 14–15[ab] K_1 om 57[ab] (of v l 56) — [a]) K_2 $_4$ Dc D_2 $_3$ $_5$ T_1 चापि (for चैव) — K_1 $_2$ T_1 M om (hapl) 57[c]–58[d] — [e]) K_4 D_3 $_5$ न्नामपुत्राख्या, Dc D_2 न्नामका पुत्रा; T_2 G_1 $_2$ $_4$ °न्नामधेयाख्या — [f]) K_4 D_3 $_5$ [इ]ति (for [इ]ह)
58 = Matsyapurāṇa 213 15[cd]–16 K_1 $_2$ T_1 M om 58[abcd] (of v l 57) — [b]) D_5 भविष्यत् (for भविता) — [c]) Cf 3 277 22[b] T_2 °व्यां मालवानां च
59 Before 59, M_1 ins मार्कंडेय — [a]) Dc D_2 $_3$ $_5$ वरान् (for वर) — [c]) D_5 निवर्त्य चैव सावित्री
60 [b]) M ह (for च) — [cd]) Dc_2 D_2 यत्रासा; D_{4-6} यत्रास्य T G_1 $_2$ $_4$ M जगाम यत्र तच्छाप (T1 च्छाप, G_1 च्छाव) भर्तुस्तस्य विचेतन
61 [a]) K_4 D_5 भूमौ सप्रेक्ष्य भर्तारं — [b]) K_4 Dc D_2 $_3$ $_5$ [अ]भि (for [उ]प) N (except K_1 $_2$ D_5, K_3 D_1 missing) T_2 G [उ]पगृह्य (for गूह्य) — [c]) K_1 $_2$ उत्सङ्गेस्य शिर स्थाप्य
62 [a]) T_1 G_1 स संज्ञां (for संज्ञां च) B Dn D_4 $_6$ G_3

प्रोष्यागत इव प्रेम्णा पुनः पुनरुदीक्ष्य वै ॥ ६२

सत्यवानुवाच ।

सुचिरं बत सुप्तोऽस्मि किमर्थं नावबोधितः ।
क्व चासौ पुरुषः श्यामो योऽसौ मां संचकर्ष ह ॥ ६३

सावित्र्युवाच ।

सुचिरं बत सुप्तोऽसि ममाङ्के पुरुषर्षभ ।
गतः स भगवान्देवः प्रजासंयमनो यमः ॥ ६४
विश्रान्तोऽसि महाभाग विनिद्रश्च नृपात्मज ।
यदि शक्यं समुत्तिष्ठ विगाढां पश्य शर्वरीम् ॥ ६५

मार्कण्डेय उवाच ।

उपलभ्य ततः संज्ञां सुखसुप्त इवोत्थितः ।
दिशः सर्वा वनान्तांश्च निरीक्ष्योवाच सत्यवान् ॥ ६६
फलाहारोऽस्मि निष्क्रान्तस्त्वया सह सुमध्यमे ।
ततः पाटयतः काष्ठं शिरसो मे रुजाभवत् ॥ ६७
शिरोभितापसंतप्तः स्थातुं चिरमशक्नुवन् ।
तवोत्सङ्गे प्रसुप्तोऽहमिति सर्वं स्मरे शुभे ॥ ६८
त्वयोपगूढस्य च मे निद्रयापहृतं मनः ।
ततोऽपश्यं तमो घोरं पुरुषं च महौजसम् ॥ ६९
तद्यदि त्वं विजानासि किं तद्ब्रूहि सुमध्यमे ।
स्वप्नो मे यदि वा दृष्टो यदि वा सत्यमेव तत् ॥ ७०
तमुवाचाथ सावित्री रजनी व्यवगाहते ।
श्वस्ते सर्वं यथावृत्तमाख्यास्यामि नृपात्मज ॥ ७१
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रं ते पितरौ पश्य सुव्रत ।
विगाढा रजनी चेयं निवृत्तश्च दिवाकरः ॥ ७२
नक्तंचराश्चरन्त्येते हृष्टाः क्रूराभिभाषिणः ।
श्रूयन्ते पर्णशब्दाश्च मृगाणां चरतां वने ॥ ७३
एताः शिवा घोरनादा दिशं दक्षिणपश्चिमाम् ।
आस्थाय विरुवन्त्युग्राः कम्पयन्त्यो मनो मम ॥ ७४

सत्यवानुवाच ।

वनं प्रतिभयाकारं घनेन तमसा वृतम् ।

स पुनर् (for सत्यवान्) — [b]) T_1 $G_{2\ 4}$ M प्रत्य° (for अभ्य°) — [d]) K_4 उदैक्षत

63 M_2 om the ref — [a]) D_5 तव (for बत) K_4 सुप्तोह — [b]) K_4 वानि (for नाव) — [c]) T_2 वा स, $G_{2\ 4}$ वासौ (for चासौ) — [d]) K_1 यो मां, K_2 यो मा; T $G_{1\ 2\ 4}$ योद्य (for योऽसौ) $K_{1\ 2}$ सम्प्रचकर्ष ह, K_4 मा सम्प्रकर्षित, D_3 S (except G_3) मा सम्प्रकर्षति; D_5 मां विचकर्ष ह

64 [a]) K_2 तत्र, B D (except D_3) G_3 त्व प्र (for बत) — [b]) $K_{1\ 2}$ ममांगे

65 [a]) Dc D_2 विश्रांतश्च, T_2 विरुजश्च — [c]) K_1 D_5 सत्व, K_2 S (except G_3) सह्म, D_3 शक्य° — [d]) D_5 विशालां, T_1 G_1 विगाढ

66 $K_{1\ 2\ 4}$ D_3 om the ref — [a]) M पुन (for तत) — [b]) B_2 सोथ (for सुख) — [c]) K_1 D_5 त्रिगतांश्च, a few MSS वनातांश्च

67 Before 67, M_1 ins सत्यवान् — [a]) $K_{1\ 2}$ [ऽ]स्मि विश्रांतस्, B_4 T_1 [ऽ]सि निष्क्रांतस्, T_2 [ऽ]भिनि°; $G_{1\ 2}$ हि नि, G_4 विनि° — [d]) G_4 रुजो

68 K_4 om 68–70 — [a]) $K_{1\ 2}$ °तापसयुक्त — [b]) M_2 स्थातु चाशक्नुवन्पुन — [cd]) B_2 ततोत्सगे $B_{1\ 3\ 4}$ Dn $D_{4\ 6}$ G_3 प्रसुप्तोस्मि इति (with hiatus!)

69 K_4 om 69 (cf v l 68) — [c]) $K_{1\ 2}$ नरा, T_2 $G_{2\ 4}$ अह (for तमो) — [d]) $K_{1\ 2}$ सु° (for –

70 K_4 om 70 (cf v l 68) — ' त (for तद्) — [b]) Dc_2 D_2 किंचिद् (for ' $K_{1\ 2}$ स्वप्नो न, $B_{2\ 3}$ Dn $D_{4\ 6}$ स्वप्नेन, Dc D' स्वप्नोत्र, D_5 स्वप्नोय, T G स्वप्नो हि, M_1 – स्वप्नोस्य; only $B_{1\ 4}$ as in text! $K_{1\ 2}$ Dc D' मया (for यदि वा) — [d]) Dn D_4 मयि (for यदि ' D_5 तथ्यम्, Dc D_2 [ऽ]स्वप्नम् (for सत्यम्) (for तत्)

71 Before 71, S (except G_3) ins मार्कंडेय K_4 Dc D_2 व्यवगाहस, T_1 G_1 ह्यवगाहते — K_2 स्वप्ने (for श्वस्ते) — [d]) B_3 व्याख्यास्यामि

72 [b]) S (except G_3) पितर पश्य सुव्रत –

73 [a]) G_1 °श्च दृश्यते — [b]) D_5 $G_{2\ 4}$ हृष्टा (for हृष्टा) — [c]) B_2 मतु, D_3 $G_{2\ 4}$ पूर्ण (for पर्ण)

74 [a]) K (K_3 missing) Dc $D_{2\ 3}$ घोररूपा $D_{4\ 6}$ एतान्घोरान् ($B_{1\ 4}$ ता घोर; B_3 °ता घोरान्/ नादान् — [c]) K_4 अह्नाय (for आस्थाय) K_4 विचर यु ' Dc D_2 विब्रुव° — [d]) A few MSS कंपयतो

75 [a]) M_2 घोर (for °कार) — [b]) K (K_3 missin

न विज्ञास्यसि पन्थानं गन्तुं चैव न शक्ष्यसि ॥ ७५
सावित्र्युवाच ।
अस्मिन्नद्य वने दग्धे शुष्कवृक्षः स्थितो ज्वलन् ।
वायुना धम्यमानोऽग्निर्दृश्यतेऽत्र क्वचित्क्वचित् ॥ ७६
ततोऽग्निमानयित्वेह ज्वालयिष्यामि सर्वतः ।
काष्ठानीमानि सन्तीह जहि संतापमात्मनः ॥ ७७
यदि नोत्सहसे गन्तुं सरुजं त्वाभिलक्षये ।
न च ज्ञास्यसि पन्थानं तमसा संवृते वने ॥ ७८
श्वः प्रभाते वने दृश्ये यास्यावोऽनुमते तव ।
वसावेह क्षपामेतां रुचितं यदि तेऽनघ ॥ ७९
सत्यवानुवाच ।
शिरोरुजा निवृत्ता मे स्वस्थान्यङ्गानि लक्षये ।
मातापितृभ्यामिच्छामि संगमं त्वत्प्रसादजम् ॥ ८०
न कदाचिद्विकाले हि गतपूर्वो मयाश्रमः ।
अनागतायां संध्यायां माता मे प्ररुणद्धि माम् ॥ ८१
दिवापि मयि निष्क्रान्ते संतप्येते गुरू मम ।
विचिनोति च मां तातः सहैवाश्रमवासिभिः ॥ ८२
मात्रा पित्रा च सुभृशं दुःखिताभ्यामहं पुरा ।
उपालब्धः सुबहुशश्चिरेणागच्छसीति ह ॥ ८३
का त्ववस्था तयोरद्य मदर्थमिति चिन्तये ।
तयोरदृश्ये मयि च महद्दुःखं भविष्यति ॥ ८४
पुरा मामूचतुश्चैव रात्रावस्रायमाणकौ ।
भृशं सुदुःखितौ वृद्धौ बहुशः प्रीतिसंयुतौ ॥ ८५
त्वया हीनौ न जीवाव मुहूर्तमपि पुत्रक ।

D_c D_3 ₈ घोरेण (for घनेन) — ^{c}) T $G_{1\ 2\ 4}$ M_1 विज्ञास्यामि; M_2 °स्यति — ^{d}) K_3 सक्ष्यति, B_3 शक्ष्यसे, D_c D_3 शक्यसे; T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ M शक्यते; T_2 शक्ष्यते

76 T_2 om 76–77 — ^{b}) $K_{1\ 2\ 4}$ D_3 G_2 शुष्क(K_1 °ष्के)वृक्षे; D_5 शुष्को वृक्ष — ^{c}) T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ धूय, M_1 धाम्य B D (except $D_{3\ 5}$) G_3 [ऽ]त्र (for ऽग्निर्) — ^{d}) K (K_3 missing) D_3 तु, K_4 (marg *sec m*) D_5 च, B D_c D_n $D_{2\ 4\ 6}$ G_3 [ऽ]पि, M_2 हि (for ऽत्र) K_4 (marg *sec m* as in text) पृथक् पृथक् (for क्वचित्क्वचित्)

77 T_2 om 77 (cf v l 76) — ^{a}) K_4 D_5 S (except G_3, T_2 om) अतो (for ततो) $K_{1\ 2}$ यस्त्वेह; D_3 यित्वेद, G_1 यित्वाह; $G_{2\ 4}$ °यस्वेह — ^{b}) $K_{1\ 2}$ D_4 ज्वल K (K_3 missing) $D_{3\ 5}$ पावक, D_{c1} D_2 T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ सर्वश

78 Before 78, T_2 ins सावित्री — ^{b}) B D_c D_n $D_{2\ 4\ 6}$ G_3 त्वां हि; D_5 चोप, T_1 G_1 चापि, T_2 चाभि — ^{c}) K_4 विज्ञास्यसि; B_3 च जानासि — ^{d}) D_5 संवृते पथि; T_2 ते तु वै; $G_{2\ 4}$ तेन वै (for ते वने)

79 ^{a}) T $G_{1\ 2\ 4}$ प्रभाते तु (for श्वः प्रभाते) — ^{b}) K (K_3 missing) D_5 यास्यामो — ^{c}) $K_{2\ 4}$ D_c D_2 वसामे(K_4 °मी)ह K_4 B D_n D_{3-6} G_3 M_2 एकां; T_2 एतद् (for एतां) — ^{d}) T $G_{1\ 2\ 4}$ उचितं; M_1 रुचिरं K_4 विभो (for ऽनघ)

80 ^{a}) M_1 निवर्ता (for निवृत्ता) — ^{d}) S (except G_3 M_2) संयोग (for संगम)

81 ^{a}) $K_{1\ 2}$ च काले, $B_{1\ 4}$ D_n (D_{n3} before corr) D_6 G_3 विकाल, $B_{2\ 3}$ D_3 हि काले, D_c D_2 विकाले, D_{n3} (after corr) D_4 हि काल D_5 च, T_2 [ऽ]पि (for हि) — ^{b}) K_4 गतपूर्वोयमाश्रम, B_3 T_2 $G_{2\ 4}$ M °र्वोऽहमाश्रमात्, T_1 G_1 °र्वो मयाश्रमात् — ^{d}) D_5 वै (for मे) K (K_3 missing) D_c $D_{2\ 3\ 5}$ माता वै सरुण(D_{c2} D_2 सरुजा, D_3 प्ररुण)द्धि मां, S (except G_3) रुणद्ध्यथा हि मां सदा

82 ^{c}) K_4 B D (except $D_{3\ 5}$) G_3 हि (for च) D_c D_2 मे (for मां) K (K_3 missing) D_c $D_{2\ 3\ 5}$ माता (for तात) — ^{d}) D_c D_2 सहैत्याश्रम

83 ^{a}) A few MSS माता (for मात्रा) D_c D_2 तु (for च) T_2 $G_{2\ 4}$ मातापितृभ्या सुभृश — ^{c}) T_1 उपालभ्य $B_{1\ 4}$ D_n $D_{4\ 6}$ G_3 च (for सु) — ^{d}) $K_{1\ 2}$ $B_{1\ 2\ 4}$ D_n $D_{4\ 6}$ G_3 हि, K_4 T $G_{1\ 2\ 4}$ च (for ह)

84 ^{a}) S (except T_2 G_3) न्ववस्था — ^{c}) B_3 transp मयि and च K (K_3 missing) D_c $D_{2\ 3\ 5}$ अदृश्ये मयि ताभ्यां हि

85 ^{b}) K_4 रात्रावश्रायमानकौ (marg *sec m* रात्र्याव स्थानमागत), D_3 °वाश्राय°, T $G_{1\ 2\ 4}$ °वाघ्रा(T_1 °वाह्रा, G_4 °व्याघ्रा)य मां तदा, M वास्रायमाणकौ — ^{c}) K (K_3 missing) $D_{3\ 5}$ सुभृश (for भृश सु) — ^{d}) T_1 G_1 बहुश प्रतिसयतौ

86 ^{a}) K_4 (marg *sec m* as in text) दीनौ (for हीनौ) $K_{1\ 2\ 4}$ (marg *sec m* as in text) B_2 D_{c1} D_5 M_2 जीवेव, $B_{3\ 4}$ D_3 T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ जीवावो, D_{c2} D_2 जीवेम (for जीवाव) — ^{b}) $K_{1\ 2}$ इव (for अपि) — ^{c}) K_4 (marg *sec m* as in text) त्वरिष्यते, T_1 $G_{1\ 4}$ धरि

प्रोष्यागत इव प्रेम्णा पुनः पुनरुदीक्ष्य वै ॥ ६२

सत्यवानुवाच ।

सुचिरं बत सुप्तोऽस्मि किमर्थं नावबोधितः ।
क्व चासौ पुरुषः श्यामो योऽसौ मां संचकर्ष ह ॥ ६३

सावित्र्युवाच ।

सुचिरं बत सुप्तोऽसि ममाङ्के पुरुषर्षभ ।
गतः स भगवान्देवः प्रजासंयमनो यमः ॥ ६४
विश्रान्तोऽसि महाभाग विनिद्रश्च नृपात्मज ।
यदि शक्यं समुत्तिष्ठ विगाढां पश्य शर्वरीम् ॥ ६५

मार्कण्डेय उवाच ।

उपलभ्य ततः संज्ञां सुखसुप्त इवोत्थितः ।
दिशः सर्वा वनान्तांश्च निरीक्ष्योवाच सत्यवान् ॥ ६६
फलाहारोऽस्मि निष्क्रान्तस्त्वया सह सुमध्यमे ।
ततः पाटयतः काष्ठं शिरसो मे रुजाभवत् ॥ ६७
शिरोभितापसंतप्तः स्थातुं चिरमशक्नुवन् ।
तवोत्सङ्गे प्रसुप्तोऽहमिति सर्वं स्मरे शुभे ॥ ६८
त्वयोपगूढस्य च मे निद्रयापहृतं मनः ।
ततोऽपश्यं तमो घोरं पुरुषं च महौजसम् ॥ ६९
तद्यदि त्वं विजानासि किं तद्ब्रूहि सुमध्यमे ।
स्वप्नो मे यदि वा दृष्टो यदि वा सत्यमेव तत् ॥ ७०
तमुवाचाथ सावित्री रजनी व्यवगाहते ।
श्वस्ते सर्वं यथावृत्तमाख्यास्यामि नृपात्मज ॥ ७१
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रं ते पितरौ पश्य सुव्रत ।
विगाढा रजनी चेयं निवृत्तश्च दिवाकरः ॥ ७२
नक्तंचराश्चरन्त्येते हृष्टाः क्रूराभिभाषिणः ।
श्रूयन्ते पर्णशब्दाश्च मृगाणां चरतां वने ॥ ७३
एताः शिवा घोरनादा दिशं दक्षिणपश्चिमाम् ।
आस्थाय विरुवन्त्युग्राः कम्पयन्त्यो मनो मम ॥ ७४

सत्यवानुवाच ।

वनं प्रतिभयाकारं घनेन तमसा वृतम् ।

स पुनर् (for सत्यवान्) — [b]) T_1 G_2 $_4$ M प्रत्य° (for अभ्य°) — [d]) K_4 उदैक्षत

63 M_2 om the ref — [a]) D_5 तव (for बत) K_4 सुप्तोह — [b]) K_4 वानि° (for नाव) — [c]) T_2 वा स, G_2 $_4$ वासौ (for चासौ) — [d]) K_1 यो मा, K_2 यो मा; T G_1 $_2$ $_4$ योद्य (for योऽसौ) K_1 $_2$ सम्प्रचकर्ष ह, K_4 मा सम्प्रकर्षित, D_8 S (except G_3) मा सम्प्रकर्षति; D_5 मां विचकर्ष ह

64 [a]) K_2 तत्र, B D (except D_8) G_3 स्व प्र (for बत) — [b]) K_1 $_2$ ममाग्रे

65 [a]) Dc D_2 विश्रांतश्च, T_2 विरुजश्च — [c]) K_1 D_5 सत्त्व, K_2 S (except G_3) सह्य, D_8 शक्य — [d]) D_5 विशालां, T_1 G_1 विगाढ

66 K_1 $_2$ $_4$ D_3 om the ref — [a]) M पुन (for तत) — [b]) B_2 सोथ (for सुख) — [c]) K_1 D_5 दिगताश्च, a few MSS वनांताश्च

67 Before 67, M_1 ins सत्यवान् — [a]) K_1 $_2$ [ऽ]स्मि विश्रांतस्; B_4 T_1 [ऽ]सि निष्क्रांतस्, T_2 [ऽ]भिनि, G_1 $_2$ हि नि°, G_4 विनि — [d]) G_4 रुजो

68 K_4 om 68–70 — [a]) K_1 $_2$ °तापसयुक्त — [b]) M_2 स्थातु चाशक्नुवन्पुन — [cd]) B_2 ततोत्सगे B_1 $_3$ $_4$ Dn D_4 $_6$ G_3 प्रसुप्तोस्मि इति (with hiatus!)

69 K_4 om 69 (cf v l 68) — [c]) K_1 $_2$ तदा; T_2 G_2 $_4$ अह (for तमो) — [d]) K_1 $_2$ सु- (for च)

70 K_4 om 70 (cf v l 68) — [a]) T_1 G_1 $_3$ $_4$ त (for तद्) — [b]) Dc_2 D_2 किंचिद् (for किं तद्) — [c]) K_1 $_2$ स्वप्नो न, B_2 $_3$ Dn D_4 $_6$ स्वप्नेन, Dc D_2 स्वप्ने तु, D_8 स्वप्नोत्र, D_5 स्वप्नोय, T G स्वप्नो हि, M_1 स्वप्नोद्य; M_2 स्वप्नोस्य, only B_1 $_4$ as in text! K_1 $_2$ Dc D_2 $_3$ $_5$ स मया (for यदि वा) — [d]) Dn D_4 मयि (for यदि) K_1 $_2$ D_5 तथ्यम्, Dc D_2 [ऽ]स्वप्नम् (for सत्यम्) B_2 तु (for तत्)

71 Before 71, S (except G_3) ins मार्कंडेय — [b]) K_4 Dc D_2 व्यत्रगाहत, T_1 G_1 ह्यवगाहते — [c]) K_1 सुसे; K_2 स्वप्ने (for श्वस्ते) — [d]) B_3 व्याख्यास्यामि

72 [b]) S (except G_3) पितर पश्य सुव्रत — [c]) G_4 चैव

73 [a]) G_1 °श्च दृश्यते — [b]) D_5 G_2 $_4$ दुष्टा, G_1 दृष्टा (for हृष्टा) — [c]) B_2 सतु°, D_3 G_2 $_4$ पूर्ण, M वर्ण (for पर्ण)

74 [a]) K (K_3 missing) Dc D_2 $_3$ घोररूपा B Dn D_4 $_6$ एतान्घोरान् (B_1 $_4$ ता घोर, B_3 ता घोरान्) शिवा नादान् — [c]) K_4 अद्भ्राय (for आस्थाय) K_4 विचरन्त्युग्रा, Dc D_2 विरुव — [d]) A few MSS कपयतो

75 [a]) M_2 घोर (for °कार) — [b]) K (K_3 missing)

न विज्ञास्यसि पन्थानं गन्तुं चैव न शक्ष्यसि ॥ ७५

सावित्र्युवाच ।

अस्मिन्नद्य वने दग्धे शुष्कवृक्षः स्थितो ज्वलन् ।
वायुना धम्यमानोऽग्निर्दृश्यतेऽत्र क्वचित्क्वचित् ॥ ७६
ततोऽग्निमानयित्वेह ज्वालयिष्यामि सर्वतः ।
काष्ठानीमानि सन्तीह जहि संतापमात्मनः ॥ ७७
यदि नोत्सहसे गन्तुं सरुजं त्वाभिलक्षये ।
न च ज्ञास्यसि पन्थानं तमसा संवृते वने ॥ ७८
श्वः प्रभाते वने दृश्ये यास्यावोऽनुमते तव ।
वसावेह क्षपामेतां रुचितं यदि तेऽनघ ॥ ७९

सत्यवानुवाच ।

शिरोरुजा निवृत्ता मे स्वस्थान्यङ्गानि लक्षये ।
मातापितृभ्यामिच्छामि संगमं त्वत्प्रसादजम् ॥ ८०
न कदाचिद्विकाले हि गतपूर्वो मयाश्रमः ।
अनागतायां संध्यायां माता मे प्ररुणाद्धि माम् ॥ ८१
दिवापि मयि निष्क्रान्ते संतप्येते गुरू मम ।
विचिनोति च मां तातः सहैवाश्रमवासिभिः ॥ ८२
मात्रा पित्रा च सुभृशं दुःखिताभ्यामहं पुरा ।
उपालब्धः सुबहुशश्चिरेणागच्छसीति ह ॥ ८३
का त्ववस्था तयोरद्य मदर्थमिति चिन्तये ।
तयोरदृश्ये मयि च महद्दुःखं भविष्यति ॥ ८४
पुरा मामूचतुश्चैव रात्रावस्रायमाणकौ ।
भृशं सुदुःखितौ वृद्धौ बहुशः प्रीतिसंयुतौ ॥ ८५
त्वया हीनौ न जीवाव मुहूर्तमपि पुत्रक ।

D_a D_{3} घोरेण (for घनेन) — c) T $G_{1, 2, 4}$ M_1 विज्ञास्यामि, M_2 °स्यति — d) K_3 सक्ष्यति, B_3 शक्ष्यसे, D_a D_3 शक्ष्यसे; T_1 $G_{1, 2, 4}$ M शक्ष्यते; T_2 शक्ष्यते

76 T_2 om 76–77 — b) $K_{1, 2, 4}$ D_3 G_2 शुष्क(K_1 ष्के)वृक्षे; D_5 शुष्को वृक्ष — c) T_1 $G_{1, 2, 4}$ धूय, M_1 भाम्य B D (except $D_{5, 6}$) G_3 [ऽ]त्र (for ऽग्निर्) — d) K (K_3 missing) D_3 तु, K_4 (marg *sec m*) D_5 च; B D_a Dn $D_{1, 4, 6}$ G_3 [ऽ]ग्नि, M_2 हि (for ऽत्र) K_4 (marg *sec m* as in text) पृथक् पृथक् (for क्वचित्क्वचित्)

77 T_2 om 77 (cf v l 76) — a) K_4 D_3 S (except G_3, T_2 om) अतो (for ततो) $K_{1, 2}$ यत्वेह; D_3 यित्वेद; G_1 यित्वाह; $G_{2, 4}$ °यत्वेह — b) $K_{1, 2}$ D_4 ज्वल K (K_3 missing) $D_{3, 5}$ पावक; D_{a1} D_2 T_1 $G_{1, 2, 4}$ सर्वश

78 Before 78, T_2 ins सावित्री — b) B D_a Dn $D_{1, 4, 6}$ G_3 त्वां हि, D_5 चोप, T_1 G_1 चापि, T_2 चाभि — c) K_4 विज्ञास्यसि, B_3 च जानासि — d) D_5 संवृते पथि; T_2 ते तु वै, $G_{2, 4}$ तेन वै (for ते वने)

79 a) T $G_{1, 2, 4}$ प्रभाते तु (for श्वः प्रभाते) — b) K (K_3 missing) D_5 यास्यामो — c) $K_{2, 4}$ D_a D_2 वसामे (K_4 मी)ह K_4 B Dn D_{5-6} G_3 M_2 एकां; T_2 एतद् (for एतां) — d) T $G_{1, 2, 4}$ उचित; M_1 रुचिर K_4 विभो (for ऽनघ)

80 a) M_1 विमर्ता (for निवृत्ता) — d) S (except G_3 M_2) संयोग (for संगम)

81 a) $K_{1, 2}$ च काले, $B_{1, 4}$ Dn (D_{n2} before corr) D_5 G_3 विकाल, $B_{2, 3}$ D_3 हि काले, D_a D_2 विकालो, D_{n3} (after corr) D_4 हि काल D_6 च, T_2 [ऽ]पि (for हि) — b) K_4 गतपूर्वोयमाश्रम, B_3 T_2 $G_{2, 4}$ M र्वोहमाश्रमात्, T_1 G_1 °र्वो मयाश्रमात् — d) D_3 वै (for मे) K (K_3 missing) D_a $D_{2, 3, 5}$ माता वै सरुण(D_{a2} D_2 सरुजा; D_3 प्ररुण)द्धि मां, S (except G_3) रुणद्ध्यत्र हि मां सदा

82 a) K_4 B D (except $D_{5, 6}$) G_3 हि (for च) D_a D_2 मे (for मां) K (K_3 missing) D_a $D_{2, 3, 5}$ माता (for तात) — d) D_a D_2 सहेत्याश्रम

83 a) A few MSS माता (for मात्रा) D_a D_2 तु (for च) T_2 $G_{2, 4}$ मातापितृभ्यां सुभृशं — c) T_1 उपालभ्य $B_{1, 4}$ Dn $D_{4, 6}$ G_3 च (for सु) — d) $K_{1, 2}$ $B_{1, 2, 4}$ Dn $D_{4, 6}$ G_3 हि; K_4 T $G_{1, 2, 4}$ च (for ह)

84 a) S (except T_2 G_3) न्ववस्था — c) B_3 transp मयि and च K (K_3 missing) D_a $D_{2, 3, 5}$ अदृश्ये मयि ताभ्यां हि

85 b) K_4 रात्रावश्रायमानकौ (marg *sec m* रात्र्याव स्थानमागत); D_3 °वाश्राय°, T $G_{1, 2, 4}$ °वाघ्रा(T_1 वाह्वा, G_4 व्याघ्रा)य मां तदा, M °वास्रायमाणकौ — c) K (K_3 missing) $D_{3, 5}$ सुभृशं (for भृशं सु°) — d) T_1 G_1 बहुशः प्रतिसंयतौ

86 a) K_4 (marg *sec m* as in text) दीनौ (for हीनौ) $K_{1, 2, 4}$ (marg *sec m* as in text) B_2 D_{a1} D_5 M_2 जीवेव; $B_{3, 4}$ D_3 T_1 $G_{1, 2, 4}$ जीवावो, D_{a2} D_2 जीवेथ (for जीवाव) — b) $K_{1, 2}$ इव (for अपि) — c) K_4 (marg *sec m* as in text) त्वरिष्यसे, T_1 $G_{1, 4}$ भरि

यावद्धरिष्यसे पुत्र तावन्नौ जीवितं ध्रुवम् ॥ ८६
वृद्धयोरन्धयोर्यष्टिस्त्वयि वंशः प्रतिष्ठितः ।
त्वयि पिण्डश्च कीर्तिश्च संतानं चावयोरिति ॥ ८७
माता वृद्धा पिता वृद्धस्तयोर्यष्टिरहं किल ।
तौ रात्रौ मामपश्यन्तौ कामवस्थां गमिष्यतः ॥ ८८
निद्रायाश्चाभ्यसूयामि यस्या हेतोः पिता मम ।
माता च संशयं प्राप्ता मत्कृतेऽनपकारिणी ॥ ८९
अहं च संशयं प्राप्तः कृच्छ्रामापदमास्थितः ।
मातापितृभ्यां हि विना नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ ९०
व्यक्तमाकुलया बुद्ध्या प्रज्ञाचक्षुः पिता मम ।
एकैकमस्यां वेलायां पृच्छत्याश्रमवासिनम् ॥ ९१
नात्मानमनुशोचामि यथाहं पितरं शुभे ।
भर्तारं चाप्यनुगतां मातरं परिदुर्बलाम् ॥ ९२
मत्कृतेन हि तावद्य संतापं परमेष्यतः ।
जीवन्तावनुजीवामि भर्तव्यौ तौ मयेति ह ।
तयोः प्रियं मे कर्तव्यमिति जीवामि चाप्यहम् ॥ ९३

मार्कण्डेय उवाच ।

एवमुक्त्वा स धर्मात्मा गुरुवर्ती गुरुप्रियः ।
उच्छ्रित्य बाहू दुःखार्तः सस्वरं प्ररुरोद ह ॥ ९४
ततोऽब्रवीत्तथा दृष्ट्वा भर्तारं शोककर्शितम् ।
प्रमृज्याश्रूणि नेत्राभ्यां सावित्री धर्मचारिणी ॥ ९५
यदि मेऽस्ति तपस्तप्तं यदि दत्तं हुतं यदि ।
श्वश्रूश्वशुरभर्तॄणां मम पुण्यास्तु शर्वरी ॥ ९६
न स्मराम्युक्तपूर्वां वै स्वैरेष्वप्यनृतां गिरम् ।

ष्यते — d) K1 2 Dc D5 G4 तावन्नो

87 a) D5 G1 आवयोर्, M1 अतयोर् (for अन्धयोर्) K1 (by corr) B4 Dn T2 M1 दृष्टिस् (for यष्टिस्) — b) T G1 2 4 प्राण, M1 वत्स (for वंश) — d) T1 G2 4 M2 सतानश् K4 अपि, D5 त्वयि (for इति)

88 a) K1 (sup lin sec m) 2 त्वधस्, K4 Dc D3 5 6 [अ]प्यधस् (for वृद्धस्) T1 G1 वृद्धौ च मातापितरौ; T2 G2 4 माता पिता च वृद्धौ च — c) S (except G3) पुत्र (for रात्रौ)

89 a) K1 2 4 (marg sec m) निद्रामेवाभ्य(K2 °भि)सूयामि; K4 (orig) Dc D2 3 5 T1 G1 M1 निद्रां चैवा(Dc2 D2 °व)भ्य — b) K3 यस्या, T1 G1 2 4 यस्य — G1 om (hapl) 89c–91b — c) D4 प्राप — d) K1 2 त्वत्कृते च सुमध्यमे, T2 मत्कृतेनोपका°, G4 मत्कृते नापि का°

90 G1 om 90 (cf v l 89) — b) G4 M1 (sup lin as in text) कृच्छ्रादा° — c) K (K3 missing) Dc D2 3 5 रहितो (for हि विना)

91 G1 om 91ab (cf v l 89) — a) Dc D2 व्यक्तयाम् (for व्यक्तम्) — d) B3 4 Dc Dn3 D2 M °वासिना; T1 G1 2 4 °वासिनं, T2 °वासिभि°

92 92a =3 277 1a — d) K1 2 चैव दुर्बलां, T G1 भृशदु°, G2 4 भृशदुःखितां; M प्रति दुर्बलां

93 a) T G1 2 4 मत्कृते पितरावद्य, M1 °ते चापि ता°, °तेपि च ता° — b) G2 4 भृशम् (for परम्) — c) D5 यावत्तौ, G1 एव तौ (for जीवन्तौ) B3 [अ]नुपश्यामि — d) Dc D2 ममेति च, T G1 2 4 मया त्विति (for मयेति ह) B4 मृतावनुम्रियेयं च तौ — e) K4 T2 तथा (for तयोः) K (K3 missing) D3 च (for मे) — f) B1 2 4 D (except D3) T2 G3 इति जानामि, B3 अतिजीवामि D3 नापरं; G4 वाप्यहं — After 93, S (except G3) ins

1326* परमं दैवतं तौ मे पूजनीयौ सदा मया ।
[M मम (for मया)]

T G1 2 4 cont K1 2 ins after 93

1327* तयोस्तु मे सदास्त्येव व्रतमेतत्पुरातनम् ।
[K1 तयोर्हितमवास्येयं, K2 तयोर्हि मे ममास्येयं, T1 तयोर्हि मे तथास्येव, T2 ततो हि मे यथा सेव्यं, G1 तयोः सकाशं गच्छामि]

94 K (K3 missing) D3 T1 G1 M2 om the ref — a) K1 D3 तु; K4 च (for स) — b) B Dn D4 6 G3 गुरुभक्तो; Dc2 D2 वृत्ति°, D5 धर्म° (for वर्ती) T G1 2 4 गुरुप्रियहिते रतः — c) K1 D5 उत्सृज्य, B1 4 D5 G1 2 4 उद्धृत्य Dn2 ns चाहं (for बाहू) — d) =3 73 25d K1 4 B1 2 Dc2 Dn D2 3 5 6 G3 सुस्वरं, D2 सस्वनं

95 Before 95, K (K3 missing) D2 5 ins मार्क° — a) T2 G1 2 4 सदा (for तथा) — b) K (K3 missing) Dc D2 3 5 शोकपीडितं; B Dn D4 6 कर्षितं — c) K4 Dc D2 वि (for प्र) D5 T2 G3 M पाणिभ्यां, T1 G1 4 बाहुभ्यां

96 Before 96, M1 ins सावित्री — a) T1 G1 मेद्य (for मेऽस्ति) — b) T2 भवेत् (for the second यदि) — d) K (K3 missing) Dc D2 क्षेमास्तु, M1 रम्या (for

तेन सत्येन ताबद्य भ्रियेतां श्वशुरौ मम ॥ ९७

सत्यवानुवाच ।

कामये दर्शनं पित्रोर्याहि सावित्रि माचिरम् ।
पुरा मातुः पितुर्वापि यदि पश्यामि विप्रियम् ।
न जीविष्ये वरारोहे सत्येनात्मानमालभे ॥ ९८
यदि धर्मे च ते बुद्धिर्मां चेज्जीवन्तमिच्छसि ।
मम प्रियं वा कर्तव्यं गच्छस्वाश्रममन्तिकात् ॥ ९९

मार्कण्डेय उवाच ।

सावित्री तत उत्थाय केशान्संयम्य भामिनी ।
पतिमुत्थापयामास बाहुभ्यां परिगृह्य वै ॥ १००
उत्थाय सत्यवांश्चापि प्रमृज्याङ्गानि पाणिना ।
दिशः सर्वाः समालोक्य कठिने दृष्टिमादधे ॥ १०१
तमुवाचाथ सावित्री श्वः फलानीह नेष्यसि ।
योगक्षेमार्थमेतत्ते नेष्यामि परशुं त्वहम् ॥ १०२
कृत्वा कठिनभारं सा वृक्षशाखावलम्बिनम् ।
गृहीत्वा परशुं भर्तुः सकाशं पुनरागमत् ॥ १०३
वामे स्कन्धे तु वामोरूर्भर्तुर्बाहुं निवेश्य सा ।
दक्षिणेन परिष्वज्य जगाम मृदुगामिनी ॥ १०४

सत्यवानुवाच ।

अभ्यासगमनाद्भीरु पन्थानो विदिता मम ।
वृक्षान्तरालोकितया ज्योत्स्नया चापि लक्षये ॥ १०५
आगतौ स्वः पथा येन फलान्यवचितानि च ।
यथागतं शुभे गच्छ पन्थानं मा विचारय ॥ १०६
पलाशषण्डे चैतस्मिन्पन्था व्यावर्तते द्विधा ।

पुण्या) D_5 अस्तु क्षेमाशु शर्वरी; T $G_{1, 2, 4}$ स्वस्थ($G_{2, 4}$ स्थो)भावो भवस्युत

97 ^{a}) B D (except $D_{5, 6}$, D_1 missing) T_1 G_1 [उ]क्तपूर्वं — ^{b}) G_4 [अ]हिता (for [अ]नृता) — ^{d}) Dc D_2 भ्रियेतां, B_2 भवेतां $K_{1, 2}$ भ्रियतां श्वशुरो मम

98 ^{a}) T_1 माचिरं (for दर्शनं) — ^{b}) $K_{1, 2}$ यावत् (for याहि) — After 98^{ab}, B (except G_3) ins

1328* अपि नाम गुरू तौ हि पश्येय भ्रियमाणकौ ।
[G_4 प्रपश्येद् (for पश्येय)]

— T_1 om 98^c–99^d — ^{d}) Cf 1 205 29^d

99 T_1 om 99 (cf v l 98) — ^{a}) D_5 चेन्नक्तिर्मे, S (except G_3, T_1 om) च(G_4 क)त्तुं धर्मे (for यदि धर्मे) T_2 मे (for ते) — ^{b}) $D_{2, 4}$ मा (for मां) K (K_3 missing) B_3 Dc $D_{2, 3, 5}$ G_1 च जी(K_4 D_3 सजी ; B_3 G_1 चेज्जी)वितुम् (for चेज्जीवन्तम्) — ^{c}) K (K_3 missing) चेत्; D_5 च (for वा) — ^{d}) K_4 $B_{1, 3, 4}$ Dc1 Dn $D_{3, 4, 6}$ T_2 गच्छाव, B_2 Dc2 गच्छ च; $D_{2, 5}$ गच्छ वा K (K_3 missing) $D_{3, 5}$ [आ]श्रममण्डल; Dc D_2 मुत्तम

100 K_4 T_1 G_1 om the ref K_1 मार्कंडेय°, M_2 श्रीमार्कंडेय — ^{a}) K_4 D_3 सावित्री त स(D_3 च त)मादाय, S (except G_3) तत उत्थाय सावित्री — ^{b}) B D (except D_3) G_3 भाविनी — ^{d}) D_5 त (for वै)

101 D_2 om 101 — ^{b}) T_1 $G_{1, 2, 4}$ वि (for प्र) — ^{c}) Dn $D_{4, 6}$ G_3 transp दिश and सर्वा

102 ^{b}) K_4 D_5 इ नेष्यसि (K_4 marg *sec m* [आ]हरिष्यसि), B Dn $D_{4, 6}$ G_3 हरिष्यसि, T $G_{1, 2, 4}$ [इ]हच्यमि — ^{c}) $K_{1, 2}$ $B_{1, 2, 4}$ Dn1 D_2 गत (for एतत्) — ^{d}) S (except G_3) दास्यामि (for नेष्यामि) K_4 (marg *sec m*) शुभम् (for त्वहम्)

103 ^{b}) B_2 वृक्षमूला — ^{d}) B_3 Dn $D_{4, 6}$ G_3 सकाशे, T_1 समीप

104 ^{a}) K_4 वामस्कधे B_3 स्कधेन (for स्कन्धे तु) $K_{1, 2}$ तु वामूरू (K_2 °रूर्); K_4 सुवामोरुर्, Dc तु वामोरू, D_3 G_4 [ऽ]थ वामोरु(G_4 °रू)र् — ^{b}) $K_{1, 2}$ निवेश्य B Dn $D_{4, 6}$ G_3 च (for सा) — ^{c}) K_4 परिगृह्य — ^{d}) K (K_3 missing) D_3 मृदुभाषिणी, B Dn $D_{4, 6}$ G_3 गजगामिनी

105 ^{a}) $K_{1, 2, 4}$ (marg *sec m*) $D_{3, 5}$ नित्याभ्या(K_4 orig भि)गमनाद् — ^{b}) $K_{1, 2}$ [ऽ]धिगता (for विदिता) — ^{c}) $K_{1, 2}$ वृक्षारामालोकितया; K_4 वृक्षांतरालोकनया (marg *sec m* वृक्षांतरालानि तथा) — ^{d}) $G_{2, 4}$ transp च and अपि K (K_3 missing) Dc $D_{2, 3, 5}$ चोपलक्षये, T_2 चापि लक्ष्यसे; M_1 चाभिलक्षये

106 ^{a}) $K_{1, 4}$ $D_{2, 3}$ स्व (for स्वः) S (except G_3) [अ]नेन (for येन) — ^{b}) T_2 $G_{1, 2, 4}$ फलान्यप(G_4 पि)चितानि च; M फलान्युपचितान्यत — ^{d}) T_2 $G_{2, 4}$ अ (for मा)

107 ^{a}) $K_{2, 4}$ D (D_1 missing) G_3 खण्डे (for षण्डे) $B_{3, 4}$ Dc D_2 वा; M_1 हि (for च) — ^{c}) T $G_{1, 2, 4}$ अस्य; M अत्र (for तस्य) — ^{d}) G_4 तेन गच्छस्व च त्वरा — ^{e}) T G_1 चास्मि (for अस्मि)

108 All MSS except M_1 (K_3 D_1 missing) om the ref — ^{a}) K_1 B Dc1 Dn1 n2 T G ध्रुवमेव K_1

तस्योत्तरेण यः पन्थास्तेन गच्छ त्वरस्व च ।
स्वस्थोऽस्मि बलवानस्मि दिदृक्षुः पितरावुभौ ॥ १०७

मार्कण्डेय उवाच ।
ब्रुवन्नेवं त्वरायुक्तः स प्रायादाश्रमं प्रति ॥ १०८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८१ ॥

२८२

मार्कण्डेय उवाच ।
एतस्मिन्नेव काले तु द्युमत्सेनो महावने ।
लब्धचक्षुः प्रसन्नात्मा दृष्ट्या सर्वं ददर्श ह ॥ १
स सर्वानाश्रमान्गत्वा शैब्यया सह भार्यया ।
पुत्रहेतोः परामार्तिं जगाम मनुजर्षभ ॥ २
तावाश्रमान्नदीश्चैव वनानि च सरांसि च ।
तांस्तान्देशान्विचिन्वन्तौ दंपती परिजग्मतुः ॥ ३

श्रुत्वा शब्दं तु यत्किंचिदुन्मुखौ सुतशङ्कया ।
सावित्रीसहितोऽभ्येति सत्यवानित्यधावताम् ॥ ४
भिन्नैश्च परुषैः पादैः सव्रणैः शोणितोक्षितैः ।
कुशकण्टकविद्धाङ्गावुन्मत्ताविव धावतः ॥ ५
ततोऽभिसृत्य तैर्विप्रैः सर्वैराश्रमवासिभिः ।
परिवार्य समाश्वास्य समानीतौ स्वमाश्रमम् ॥ ६
तत्र भार्यासहायः स वृतो वृद्धैस्तपोधनैः ।

Dn_2 त्वया युक्त , Dc_1 तया युक्त ; Dc_2 D_2 तथा युक्त (for त्वरा°) — ^{b}) $B_{1\ 3\ 4}$ D (except D_5) G_3 समायाद् , G_1 सम्प्रयाता , G_4 समदाद् (for स प्रायाद्) M यत्त° (for प्रति) — After 108, M_1 ins

1329* सावित्रीसहित श्रीमान्सत्यवान्सशितव्रत ।

Colophon K_3 D_1 missing — *Major parvan* $K_{1\ 2}$ Dn_2 $G_{2\ 4}$ आरण्य — *Sub-parvan* N (K_3 D_1 missing) T_1 $G_{1\ 3}$ M_1 (all om sub parvan name) mention only सावित्र्युपाख्यान — *Adhy name* M_2 सावित्रीवरप्रसाद° — *Adhy no* (figures, words or both) Dn_1 (marg) n_2 295, Dn_3 296, T_1 G_1 282, T_2 M (M_2 *inf lin*) 285 (M_2 orig 287), G_2 284, G_4 corrupt — *Śloka no* Dn_1 n_2 108, Dn_3 111

822

☞ This adhy is missing in K_3 D_1 (cf v l 3 279 14, 8), the MSS are mostly ignored here

1 G_4 om the ref K_1 मार्कांडेय°, M_2 श्रीमार्कंडेय — ^{a}) Standing phrase! Cf Hopkins, *Great Epic*, p 406 (No 31) T_2 G_4 तस्मिन्नेव तु काले वै — ^{b}) B Dc Dn $D_{2\ 4-6}$ G_3 महाबल (B₁ ₄ °बले) (for वने) — ^{c}) B Dn D_{4-6} G_3 M_2 प्रसन्नायां (for त्मा) Dc $D_{2\ 3}$ प्रम क्षया लब्धचक्षु — ^{d}) $K_{1\ 2}$ सर्वंदृष्ट्या, K_4 D_3 सर्वं दृष्ट्या, $B_{1\ 3\ 4}$ दृष्ट्यां सर्वां, B_2 Dn $D_{4\ 6}$ G_3 दृष्ट्यां सर्वं, Dc D_2 सर्वं दृष्ट्वा, D_5 सर्वंदृष्ट्यां, T_1 दृष्ट्वा सर्वं, T_2 भूत्वा सर्वं, $G_{2\ 4}$ दृष्ट्या सर्वान् D_3 स (for ह)

2 ^{b}) B $D_{3\ 4}$ सैब्यया (for शै°) — ^{d}) B Dc_1 Dn $D_{4\ 6}$ G_3 भरतर्षभ, Dc_2 D_2 पुरुष°, D_5 T_1 G_1 मनुजर्षभ°

3 ^{a}) T_2 तानाश्रमान् — ^{c}) B D (except $D_{5\ 6}$; D_1 missing) G_3 तस्या निशि (for तांस्तान्देशान्) — ^{d}) D_5 परिमार्गेतु

4 ^{a}) S (except G_3) च (for तु) $K_{1\ 2}$ B Dc Dn $D_{2\ 4\ 6}$ G_3 M_3 य (for यत्) K (K_3 missing) B_4 T_1 Dn $D_{4\ 6}$ G_3 M_3 कच्चिद् (for किंचिद्) — ^{c}) K_4 D_3 T_1 °भ्येत्य (for भ्येति) — ^{d}) K (K_3 missing) M_1 इति धावतां, B Dc Dn $D_{2\ 3}$ (marg sec m) $_{4\ 6}$ G_3 इत्य भाषतां, D_5 अभ्यधावतां

5 ^{a}) K (K_3 missing) पुरुषै M_1 प्रासै (for पादैः) — ^{b}) K_1 (corrupt) सव्रणे शोणिते क्षणे, G_2 सव्रणौ शोणितोक्षितौ — ^{c}) K (K_3 missing) D_3 दिग्धांगाव् — ^{d}) S (except G_3) धावतां

6 ^{a}) T $G_{1\ 2\ 4}$ [ऽ]भिगम्य (T_1 त्य) M_1 सर्वै (for विप्रै) — ^{b}) M_1 द्विजर् (for सर्वैर्) — ^{d}) B Dn $D_{4\ 6}$ T_2 G_3 तावानीतौ (for समा°)

7 ^{a}) T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ ततो (for तत्र) — ^{b}) K_4 D_3 वृद्धो (for वृतो) — ^{c}) Dn_1 G_3 आश्वासितोपि चित्रार्थैः T_1 T_2 तौ पवित्रार्थैं — ^{d}) K_4 पूर्वगत्या कथानकैः,

आश्वासितो विचित्रार्थैः पूर्वराज्ञां कथाश्रयैः ॥ ७
ततस्तौ पुनराश्वस्तौ वृद्धौ पुत्रदिदृक्षया ।
बाल्ये वृत्तानि पुत्रस्य स्मरन्तौ भृशदुःखितौ ॥ ८
पुनरुक्त्वा च करुणां वाचं तौ शोककर्शितौ ।
हा पुत्र हा साध्वि वधूः क्वासि क्वासीत्यरोदताम् ॥ ९

सुवर्चा उवाच ।

यथास्य भार्या सावित्री तपसा च दमेन च ।
आचारेण च संयुक्ता तथा जीवति सत्यवान् ॥ १०

गौतम उवाच ।

वेदाः साङ्गा मयाधीतास्तपो मे संचितं महत् ।
कौमारं ब्रह्मचर्यं मे गुरवोऽग्निश्च तोषिताः ॥ ११
समाहितेन चीर्णानि सर्वाण्येव व्रतानि मे ।
वायुभक्षोपवासश्च कुशलानि च यानि मे ॥ १२
अनेन तपसा वेद्मि सर्वं परिचिकीर्षितम् ।
सत्यमेतन्निबोध त्वं ध्रियते सत्यवानिति ॥ १३

शिष्य उवाच ।

उपाध्यायस्य मे वक्त्राद्यथा वाक्यं विनिःसृतम् ।
नैतज्जातु भवेन्मिथ्या तथा जीवति सत्यवान् ॥ १४

ऋषय ऊचुः ।

यथास्य भार्या सावित्री सर्वैरेव सुलक्षणैः ।
अवैधव्यकरैर्युक्ता तथा जीवति सत्यवान् ॥ १५

भारद्वाज उवाच ।

यथास्य भार्या सावित्री तपसा च दमेन च ।
आचारेण च संयुक्ता तथा जीवति सत्यवान् ॥ १६

दाल्भ्य उवाच ।

यथा दृष्टिः प्रवृत्ता ते सावित्र्याश्च यथा व्रतम् ।
गताहारमकृत्वा च तथा जीवति सत्यवान् ॥ १७

माण्डव्य उवाच ।

यथा वदन्ति शान्तायां दिशि वै मृगपक्षिणः ।
पार्थिवी च प्रवृत्तिस्ते तथा जीवति सत्यवान् ॥ १८

$G_{3,4}$ पूर्वराजकथाश्रयै

8 ab) D_5 स्वस्थौ (for °श्वस्तौ) T_2 दंपती तौ तत सतौ दृष्टौ पुत्र — c) K_1 D_c D_2 बाल्य (for बाल्ये) B_3 transp वृत्तानि and पुत्रस्य — After 8c, T_2 $G_{3,4}$ ins

1330* सावित्र्या दर्शनानि च ।
शोकं जग्मतुरन्योन्य

9 a) K (K_3 missing) D_5 स (for च) S (except G_3) पुनश्च करुणां वाच — b) T_1 $G_{1,2,4}$ M वदतौ, T_2 स्मरतौ (for वाच तौ) $K_{1,2}$ $B_{2,4}$ Dn $D_{4,6}$ °कर्षितौ — c) K_4 पुत्रि (for पुत्र) S (except G_3) (by transp) वधू साध्वि (T_1 साध्वी) K (K_3 missing) D_{c2} $D_{2,3}$ वधु; B_1 D_{c1} वधू (for वधूः, Vocative!) — d) $K_{1,2}$ B_3 [अ]थ रोदतां, K_4 [इ]ति रोदतां; D_5 [इ]त्यवोचतां (for [इ]त्यरोदताम्) D_c D_2 क्वापि क्वासित्यवाद (D_{c1} सीत्यवादि) तां — After 9, B Dn $D_{4,6}$ G_3 ins

1331* ब्राह्मण सत्यवाक्तेषामुवाचेद तयोर्वचः ।

10 = 16 K_1 सुवर्च, K_2 सुवर्ण, D_{c2} ब्राह्मण उ, D_3 सुवर्चोवाच; S (except G_3) ब्राह्मणा — a) = 15a K_1 यथासि भार्या, D_c D_2 T_1 G_1 अथास्य भार्या 10d = 14d, etc

11 a) $K_{1,2}$ वेदाः सांगाश्च या गीतास्; D_5 T_2 $G_{2,4}$ M वेद सांगो मयाधीतस — c) D_5 G_4 कौमार, M_1 कौमार्यं B_2 Dn $D_{4,6}$ G_{2-4} च (for मे)

12 b) D_c D_2 G_1 च, T $G_{2,4}$ वै (for मे) — $K_{1,3}$ om (hapl) 12cd — d) B Dn $D_{4,6}$ G_3 कृतो मे विधिवत्सदा

13 b) B_2 D (except D_3, D_1 missing) T_1 G_3 M सर्वं पर°; B_3 सत्य प्रिय — c) T $G_{1,2,4}$ सम (for एतन्) B_4 निबोधस्व, Dn $D_{4,6}$ G_3 M निबोधश्च

14 a) K_3 यद् (for मे) T_1 G_1 वाक्याद् (for वक्त्राद्) — b) $K_{1,2}$ विनिर्गत — c) B Dn $D_{4,6}$ G_3 नैव (for नैतज्) — 14d = 10d, 15d, 16d, 17d, 18d, 19d

15 T_2 om (hapl) 15–17, G_3 (hapl) om 15–16 — a) = 16a $D_{4,6}$ यथा च (for यथास्य) K_1 भार्यासि, K_4 D_3 भार्यास्य (by transp) — D_{c1} D_2 om (hapl) 15b–16a — b) K_4 $D_{3,5}$ T_1 G_1 M स्व (for सु) D_4 तपसा च दमेन च (= 16b) — c) D_4 आचारेण च संयुक्ता (= 16c) — After 15, K_3 reads 18, *repeating* the stanza in its proper place

16 = 10 $K_{1,2}$ T_2 G_3 om 16, D_{c1} D_2 om 16a (cf v l 15) K_4 $B_{3,4}$ Dn_1 n_3 D_3 $G_{1,2}$ M भरद्वाज उ° ($G_{1,2}$ M om उ°) — a) = 15a K_4 यथा भार्या च सावित्री

17 T_2 om 17 (cf v l 15) — c) T_1 $G_{1,2,4}$ [ए]व (for च)

धौम्य उवाच ।
सर्वैर्गुणैरुपेतस्ते यथा पुत्रो जनप्रियः ।
दीर्घायुर्लक्षणोपेतस्तथा जीवति सत्यवान् ॥ १९
मार्कण्डेय उवाच ।
एवमाश्वासितस्तैस्तु सत्यवाग्भिस्तपस्विभिः ।
तांस्तान्विगणयन्नर्थानवस्थित इवाभवत् ॥ २०
ततो मुहूर्तात्सावित्री भर्त्रा सत्यवता सह ।
आजगामाश्रमं रात्रौ प्रहृष्टा प्रविवेश ह ॥ २१
ब्राह्मणा ऊचुः ।
पुत्रेण संगतं त्वाद्य चक्षुष्मन्तं निरीक्ष्य च ।
सर्वे वयं वै पृच्छामो वृद्धिं ते पृथिवीपते ॥ २२
समागमेन पुत्रस्य सावित्र्या दर्शनेन च ।
चक्षुषश्चात्मनो लाभात्त्रिभिर्दिष्ट्या विवर्धसे ॥ २३
सर्वैरस्माभिरुक्तं यत्तथा तन्नात्र संशयः ।
भूयो भूयश्च वृद्धिस्ते क्षिप्रमेव भविष्यति ॥ २४
मार्कण्डेय उवाच ।
ततोऽग्निं तत्र संज्वाल्य द्विजास्ते सर्व एव हि ।
उपासांचक्रिरे पार्थ द्युमत्सेनं महीपतिम् ॥ २५
शैब्या च सत्यवांश्चैव सावित्री चैकतः स्थिताः ।
सर्वैस्तैरभ्यनुज्ञाता विशोकाः समुपाविशन् ॥ २६
ततो राज्ञा सहासीनाः सर्वे ते वनवासिनः ।
जातकौतूहलाः पार्थ पप्रच्छुर्नृपतेः सुतम् ॥ २७
प्रागेव नागतं कस्मात्सभार्येण त्वया विभो ।
विरात्रे चागतं कस्मात्कोऽनुबन्धश्च तेऽभवत् ॥ २८
संतापितः पिता माता वयं चैव नृपात्मज ।
नाकस्मादिति जानीमस्तत्सर्वं वक्तुमर्हसि ॥ २९

---

18 K_2 reads 18 after 15, *repeating* it here K_4 B Dn $D_{4, 6}$ G_3 आपस्तब उ°, T $G_{1, 2, 4}$ वामदेव ; M पार्क्केय° — [a]) Dc D_2 G_2 वदति, T_2 वै दिशि (for वदन्ति) — [b]) D_5 T_2 वदति (for दिशि वै) — [c]) D_5 पार्थिवी च वृत्तिस्तेन, T_2 $G_{1, 2, 4}$ पार्थिवीं चैव वृद्धिं ते, M पार्थिवी चैव वृद्धिस्ते

19 K_1 om (hapl) 19 — [b]) T $G_{2, 4}$ M द्विजप्रिय°; G_1 द्विजोत्तम° (for जन°)

20 K_1 मार्काडेय ; M_2 श्रीमार्कंडेय — [a]) $B_{3, 4}$ च; S (except T_1 G_3) तै° (for तु) D_5 एवमाश्वासितौ तौ तु — [c]) $B_{1, 3, 4}$ Dn $D_{4, 6}$ G_3 सर्वान् (for अर्थान्) — [d]) B Dn D_6 तत (B4 °त्र) स्थिर; Dc D_2 अवस्थिर, D_4 G_3 तत° शिष्य (for अवस्थित) T_2 इह (for इव)

21 [b]) S (except G_3) सह सत्यवता तदा — [d]) K_1 प्रविष्ट ; T_1 $G_{1, 2}$ M_2 प्रविष्टा — After 21, T $G_{2, 4}$ M_1 ins

1332* दृष्ट्वा चोरपतिता° सर्वे हर्षं जग्मुश्च ते द्विजा° ।
कण्ठ माता पिता चास्य समालिङ्ग्याभ्यरोदताम् ।

22 $K_{1, 2}$ Dc D_2 ब्राह्मण उ — [a]) $B_{1, 2}$ Dn $D_{4, 6}$ G_3 त्वा तु, B_4 त्व च, G_1 त्वद्य (for त्वाद्य) — [c]) K_4 (marg *sec m*) वै यच्छामो, T $G_{1, 2, 4}$ हि पश्या (for वै पृच्छा°) — [d]) $B_{1, 2}$ Dn $D_{4, 6}$ G_3 वै (for ते)

23 [b]) M_1 °भ्यागमनेन च — [d]) S (except G_3) [अ]भि (for वि)

24 [a]) D_5 च (for यत्) T_1 $G_{1, 4}$ यथा सर्वैर्मुदाप्युक्त, T_2 G_2 यथा सर्वे मुदा युक्तास् — [b]) Dc $D_{2, 3}$ तत्तथा नात्र; D_5 यत्तथा तत्र (for तथा तन्नात्र) — [c]) $B_{1, 4}$ Dn $D_{4, 6}$ G_3 समृद्धि°; B_2 सवृद्धि° (for च वृद्धि) — [d]) Dn_2 $D_{2, 3}$ गमि° (for भवि°)

25 N (except K_2 B_3, K_3 D_1 missing) T_1 G_3 om the ref M_2 श्रीमार्कंडेय — [a]) B_2 तथा (for ततो) K_2 प्रज्वाल्य T_2 G_2 ततोग्निं ते समुज्वाल्य; G_4 ततोग्निहोत्र स° — [b]) T_2 ब्राह्मणा° (for द्विजास्ते) D_5 M_1 ह (for हि) — [d]) नराधिप (for मही)

26 [b]) K_1 G_1 चैकता, $G_{2, 4}$ च ततस् K (K_3 missing) Dn $D_{3, 4, 6}$ T_1 G_1 स्थिता, $G_{2, 4}$ तथा — [d]) K (K_3 missing) विशोका °विशत्

27 [a]) D_3 $G_{1, 2, 4}$ M_2 समासीना° — [c]) K_4 सर्व (for पार्थ)

28 Before 28, B D (except $D_{3, 5}$, D_1 missing) $K_{1, 2}$ G_3 ins ऋषय ऊ° — [a]) G_1 प्रागेवानागत — [b]) T_2 विरात्रौ चागत; G_3 त्वयानघ (for त्वया विभो) — [c]) T_2 विरात्रौ चागत; G_3 चिराच्चैवागत K (K_3 missing) T_1 G_1 चागत, B_1 वागत, Dn_1 वागम° — [d]) K_1 को विरस्व च; K_2 को विलम्ब, K_4 $B_{1, 2}$ Dn को नु विघ्न , B_3 क च बाधा°; M_1 को वा वधा° B_4 सभार्येण त्वया विभो (marg $D_{4, 6}$ G_3 तव (for च ते) कोनुवधस्तवाभवत्)

29 [a]) B_3 सतापिता, T_2 पिना — [b]) Dc D_2 तथा नृप, M [अ]नुतापिता° — [c]) $K_{1, 2}$ Dc D_2 T $G_{1, 2, 4}$ न कस्माद् (for नाकस्माद्) T_1 G_1 M एव (for इति) B

सत्यवानुवाच ।

पित्राहमभ्यनुज्ञातः सावित्रीसहितो गतः ।
अथ मेऽभूच्छिरोदुःखं वने काष्ठानि भिन्दतः ॥ ३०
सुप्तश्चाहं वेदनया चिरमित्युपलक्षये ।
तावत्कालं च न मया सुप्तपूर्वं कदाचन ॥ ३१
सर्वेषामेव भवतां संतापो मा भवेदिति ।
अतो चिरात्रागमनं नान्यदस्तीह कारणम् ॥ ३२

गौतम उवाच ।

अकस्माच्चक्षुषः प्राप्तिर्द्युमत्सेनस्य ते पितुः ।
नास्य त्वं कारणं वेत्थ सावित्री वक्तुमर्हति ॥ ३३
श्रोतुमिच्छामि सावित्रि त्वं हि वेत्थ परावरम् ।
त्वां हि जानामि सावित्रि सावित्रीमिव तेजसा ॥ ३४
त्वमत्र हेतुं जानीषे तस्मात्सत्यं निरुच्यताम् ।
रहस्यं यदि ते नास्ति किंचिदत्र वदस्व नः ॥ ३५

सावित्र्युवाच ।

एवमेतद्यथा वेत्थ संकल्पो नान्यथा हि नः ।
न च किंचिद्रहस्यं मे श्रूयतां तथ्यमत्र यत् ॥ ३६
मृत्युर्मे भर्तुराख्यातो नारदेन महात्मना ।
स चाद्य दिवसः प्राप्तस्ततो नैनं जहाम्यहम् ॥ ३७
सुप्तं चैनं यमः साक्षादुपागच्छत्सकिंकरः ।
स एनमनयद्बद्ध्वा दिशं पितृनिषेविताम् ॥ ३८
अस्तौषं तमहं देवं सत्येन वचसा विभुम् ।
पञ्च वै तेन मे दत्ता वराः शृणुत तान्मम ॥ ३९
चक्षुषी च स्वराज्यं च द्वौ वरौ श्वशुरस्य मे ।
लब्धं पितुः पुत्रशतं पुत्राणामात्मनः शतम् ॥ ४०
चतुर्वर्षशतायुर्मे भर्ता लब्धश्च सत्यवान् ।
भर्तुर्हि जीवितार्थं तु मया चीर्णं स्थिरं व्रतम् ॥ ४१
एतत्सत्यं मयाख्यातं कारणं विस्तरेण वः ।

Dn D4 6 G3 कस्मादिति न जा° — d) K1 2 सर्वं वक्तु मिहार्हसि

30 c) D3 (marg sec m) अद्य (for अथ) — d) K (K3 missing) D3 (marg sec m as in text) 8 कुर्वत°, T G1 2 भिद्यत ; M छिन्दत

31 c) K1 2 -काले (for काल) K1 B Dn D3 (sup lin sec m) 4 6 G3 transp च and न — d) K1 कथचन

32 b) D3 न (for मा) — c) K1 अतश्चिराभ्यागमने, K2 अतो विरात्रगमन, G3 अतो चिराभ्या ; G4 अतो चिरात्राव गम — d) B3 Dc D2 [इ]ति (for [इ]ह)

33 a) T2 M नाक (for अक) — c) B3 नान्यत् ; T1 G1 न स (for नास्य) B D (except D4, D1 missing) T1 G1 3 वेत्सि (for वेत्थ) — d) D5 सेत्तुम्

34 a) M इच्छाम — b) K2 परापर — c) D3 त्वा (for त्वां) K4 B4 D3 G1 2 4 त्वां हि जानीम ; M1 त्वा मिजानाम, M2 त्वां विजानाम — d) K1 2 °श्रीमेव

35 a) S (except G3) त्वामत्र T1 G1 2 4 M जानीमस्, T2 जानामि (for जानीषे) — b) S (except G3) सर्वं (for सत्य) K3 निरुच्यतां — c) K1 2 transp रहस्य and यदि — d) M किंचिदेव D5 ब्रवीहि न

36 a) D3 एवमेव G4 वेत्थ, M वित्त (for वेत्थ) — b) M1 [अ]पि (for हि) — c) B Dc Dn D3 4 6 G3 हि (for च) Dc D2 च (for मे) — d) T G1 2 4 कृतम् (for तथ्यम्) B1 2 Dn D4 6 G3 एव ; B3 अस्य (for अत्र)

37 a) B Dc1 Dn D4 6 T2 G3 पत्युर् (for भर्तुर्) — b) K (K3 missing) Dc D2 3 °न महर्षिणा — c) K (K3 missing) D3 स चास्य G4 दिव्य समासस् — d) B3 मैन ; G4 नैत (for नैन)

38 a) G4 चैत — b) G2 उपगच्छत् — c) T1 G1 2 4 चैनम् (for एनम्) G1 आनयद् T2 स वै चैन यमो बद्ध्वा

39 a) D5 व्यस्तोषयम्, T G1 2 4 अतोषयम् (for अस्तौष तम्) — b) K2 विभु, G4 भुवम् — c) S (except G3) transp वै and मे K1 पञ्च चैतेन, B1 2 पञ्चैव तेन ; B4 पञ्चायतेन ; D5 पञ्च देनैव (for पञ्च वै तेन) B3 4 transp मे and दत्ता — d) K1 Dc D3 G2 M3 वरान् K2 ता मम ; D5 चात्मना ; G1 तानिह (for तान्मम)

40 a) K (K3 missing) D3 5 चक्षुष्मत्ता (D3 °तां ; D5 °त्तां), Dc D2 चक्षुष्मत (for चक्षुषी च) — c) K1 2 पित्रो° (for पितु°) — d) B1 2 4 Dn D4 6 G3 चात्मन

41 b) K1 2 लब्ध (K1 °ब्धा) भर्ता ; K4 Dc D2 3 6 लब्धो भर्ता (by transp) — c) K (K3 missing) D3 5 जीवितार्थाय ; Dc D2 जीवनार्थाय (for र्थं तु) B3 हि, M तन् (for तु) — d) K1 2 G2 (by transp) व्रत स्थिर ;

यथा वृत्तं सुखोदर्कमिदं दुःखं महन्मम ॥ ४२

ऋषय ऊचुः ।

निमज्जमानं व्यसनैरभिद्रुतं
कुलं नरेन्द्रस्य तमोमये ह्रदे ।
त्वया सुशीले धृतधर्मपुण्यया
समुद्धृतं साध्वि पुनः कुलीनया ॥ ४३

मार्कण्डेय उवाच ।

तथा प्रशस्य ह्यभिपूज्य चैव ते
वरस्त्रियं तामृषयः समागताः ।
नरेन्द्रमामन्त्र्य सपुत्रमञ्जसा
शिवेन जग्मुर्मुदिताः स्वमालयम् ॥ ४४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्व्यशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८२ ॥

२८३

मार्कण्डेय उवाच ।

तस्यां रात्र्यां व्यतीतायामुदिते सूर्यमण्डले ।
कृतपूर्वाह्णिकाः सर्वे समेयुस्ते तपोधनाः ॥ १
तदेव सर्वं सावित्र्या महाभाग्यं महर्षयः ।
द्युमत्सेनाय नातृप्यन्कथयन्तः पुनः पुनः ॥ २
ततः प्रकृतयः सर्वाः शाल्वेभ्योऽभ्यागता नृप ।
आचख्युर्निहतं चैव स्वेनामात्येन तं नृपम् ॥ ३
तं मन्त्रिणा हतं श्रुत्वा ससहायं सबान्धवम् ।

$B_{1.2.4}$ Dn $D_{4.6}$ G_3 स्विद व्रत

42 ^{a}) B Dn $D_{4.6}$ T G_3 M सर्वं (for सत्य) K (K_3 missing) B_3 D_5 M समा° (for मया°) — ^{b}) K_4 $D_{3.5.6}$ च (for व) — ^{d}) T $G_{1.2.4}$ मह(°म)र्षय, M महन्मया

43 G_1 om the ref M_3 ऋषि — ^{a}) Some MSS निमज्यमान B_3 उपद्रुत, D_5 अभिप्लुत — ^{c}) K (K_3 missing) Dc $D_{2.3.5}$ सुशीलव्रतधर्मयुक्त(D_5 °नित्य)या; B Dn $D_{4.6}$ G_3 सुशीलव्रतपुण्यया कुल (B_3 °चर्यया), T_2 सुशीले धृतपुण्यधर्मया, G_1 सुशीलधृतधर्मे°

44 K (K_3 missing) S (except G_3 M_2) om the ref — ^{a}) B_1 तत $K_{1.2}$ प्रशस्य; T G_1 M प्रशस्याम्; $G_{2.4}$ प्रशस्ताम् K_1 ह्रदि पूज्य, $B_{1.4}$ ह्यतिपूज्य, S (except G_3) अभिपूज्य (for ह्यभि°) $B_{1.2.4}$ Dn $D_{3.4.8}$ G_3 om ते — ^{b}) K (K_3 missing) $D_{3.5}$ M तां मुनय, T_1 ता ऋषय° — ^{c}) K (K_3 missing) $D_{3.5}$ transp नरेन्द्रम् and सपुत्रम् — ^{d}) S (except G_3) शुभेन जग्मुर्मुदिता यथालय

Colophon K_3 D_1 missing — *Major parvan* $K_{1.2}$ T_2 $G_{2.3}$ आरण्य — *Sub parvan* K_4 B D (D_1 missing) T_1 M (all om sub-parvan name) mention only सावित्र्युपाख्यान, G_3 °त्र्युवाच (sic) — *Adhy name* M_2 आश्रमप्रवेश — *Adhy no* (figures, words or both) Dn_1 (marg) n_2 296, Dn_3 297, T_1 G_1 283, T_2 G_4 M (M_2 *inf lin*) 286 (M_2 orig 288), G_3 285 — *Śloka no* Dn 44

283

☞ This adhy is missing in K_3 D_1 (cf v l 3 279 14, 8), the MSS are mostly ignored here

1 K_1 मार्को; M_3 श्रीमार्क° — ^{a}) T $G_{1.2.4}$ ततो (for तस्यां) — ^{c}) K_4 Dc D_{3-6} T_1 पूर्वाह्णिका, Dn_2 T_2 G_3 M पौर्वाह्णिका — ^{d}) K (K_3 missing) $B_{3.4}$ Dc $D_{2.3.5}$ समीयुस्

2 ^{a}) $K_{1.2}$ तदेव — ^{b}) $B_{3.4}$ महो भाग्य; Dc M_2 माहा°; T_1 माहात्म्य च

3 ^{b}) $K_{2.4}$ D_3 $G_{1.2.4}$ M साल्वेभ्यो $K_{1.2}$ $D_{2.3}$ [S]भ्यागमन्; K_4 [S]भ्यगमन्, Dc D_2 G_3 M_2 [S]भ्यागतान् K (K_3 missing) B_3 T $G_{1.2.4}$ नृप — K_1 om (hapl) 3^{cd} — ^{c}) G_4 आचरेन् (for आचख्युर्) — ^{d}) B_{1-3} Dn $D_{4.6}$ $G_{1.3}$ द्विप (for नृपम्)

4 ^{a}) $K_{1.2}$ D_3 ते (for त) S (except G_3) प्रोच्य (for श्रुत्वा) — ^{b}) $G_{1.2}$ सहाय सहबांधव — T_2 om 4^{cd} — ^{c}) $K_{1.2}$ $B_{1.2}$ Dn $D_{4.6}$ G_3 यथावृत्त (for °तत्र)

न्यवेदयन्यथातत्त्वं विद्रुतं च द्विषद्बलम् ॥ ४
ऐकमत्यं च सर्वस्य जनस्याथ नृपं प्रति ।
सचक्षुर्वाप्यचक्षुर्वा स नो राजा भवत्विति ॥ ५
अनेन निश्चयेनेह वयं प्रस्थापिता नृप ।
प्राप्तानीमानि यानानि चतुरङ्गं च ते बलम् ॥ ६
प्रयाहि राजन्भद्रं ते घुष्टस्ते नगरे जयः ।
अध्यास्स्व चिररात्राय पितृपैतामहं पदम् ॥ ७
चक्षुष्मन्तं च तं दृष्ट्वा राजानं वपुषान्वितम् ।
मूर्धभिः पतिताः सर्वे विस्मयोत्फुल्ललोचनाः ॥ ८
ततोऽभिवाद्य तान्वृद्धान्द्विजानाश्रमवासिनः ।
तैश्चाभिपूजितः सर्वैः प्रययौ नगरं प्रति ॥ ९
शैब्या च सह सावित्र्या स्वास्तीर्णेन सुवर्चसा ।
नरयुक्तेन यानेन प्रययौ सेनया वृता ॥ १०
ततोऽभिषिषिचुः प्रीत्या द्युमत्सेनं पुरोहिताः ।
पुत्रं चास्य महात्मानं यौवराज्येऽभ्यषेचयन् ॥ ११
ततः कालेन महता सावित्र्याः कीर्तिवर्धनम् ।
तद्वै पुत्रशतं जज्ञे शूराणामनिवर्तिनाम् ॥ १२
भ्रातृणा सोदराणां च तथैवास्याभवच्छतम् ।
मद्राधिपस्याश्वपतेर्मालव्या सुमहाबलम् ॥ १३
एवमात्मा पिता माता श्वश्रूः श्वशुर एव च ।
भर्तुः कुलं च सावित्र्या सर्वं कृच्छ्रात्समुद्धृतम् ॥ १४
तथैवैषापि कल्याणी द्रौपदी शीलसंमता ।
तारयिष्यति वः सर्वान्सावित्रीव कुलाङ्गना ॥ १५

वैशंपायन उवाच ।

एवं स पाण्डवस्तेन अनुनीतो महात्मना ।
विशोको विज्वरो राजन्काम्यके न्यवसत्तदा ॥ १६

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्र्यशीत्यधिकद्विशततमोऽध्याय ॥ २८३ ॥ समाप्तं द्रौपदीहरणपर्व ॥

— ^{d}) D_8 विहत K_3 तद् (for च)

5 ^{a}) T_1 G_1 ऐकमत्येन (for °मत्य च) — ^{b}) $K_{1.2}$ जनस्यासु; K_4 D_5 °स्यास्य; B_3 D_8 T M °स्य त्वा (T_2 त्वा), Dc D_2 स्यासीन् G_1 सोऽस्वयन्नृपतिं प्रति — ^{c}) K_3 वापि चक्षुर् (for वाप्यचक्षुर्) B_3 अचक्षुर्वा सचक्षुर्वा — ^{d}) $K_{1.2}$ भवेदिति, K_4 Dc_2 D_2 भविष्यति

6 ^{a}) M_1 अनेन व्यवसायेन — ^{b}) T_2 सर्वे (for वय)

7 ^{b}) Dc_2 D_2 नगर — ^{c}) Almost all MSS अध्यास्व D_5 चिरराज्याय

8 Before 8, B_3 S (except T_2 G_3) ins मार्कंडेय (M_2 श्रीमार्कं) — ^{a}) Dc D_2 तु (for च) K_4 D_8 ते (for त) — ^{b}) D_8 राजान च सुषान्वित — ^{c}) K_4 मूर्ध्नां भिपतिता°; B Dc Dn $D_{2-4.6}$ G_3 मूर्ध्ना निप

9 ^{a}) $K_{1.2}$ विप्रान् (for वृद्धान्) — ^{b}) $K_{1.2}$ वृद्धान् (for द्विजान्) D_6 ये चाश्रमनिवासिन — ^{cd}) $B_{3.4}$ T_2 $G_{3.4}$ M चापि (for चाभि) Dc_2 D_2 ते चाभि (D_2 चापि) पूजिता सर्वैं K (K_3 missing) $D_{8.5}$ प्रययौ स्वपुर हृष्टस्तै सर्वैरभिपूजित

10 ^{a}) B_4 देव्या (for शैब्या) T_2 [अ]पि (for च) — ^{b}) T_2 स्वास्तीर्णैं सुस्वर्चसा — ^{c}) K_4 नाग (for नर°) — ^{d}) B_3 M सेनया वृत, T_1 G_1 सह सेनया; T_2 $G_{3.4}$ सेनाया सह

11 ^{a}) G_2 अतो D_6 T_1 सिषिचु D_6 प्रीता, S (except G_3) सर्वे — ^{b}) $K_{1.2}$ D_8 नराधिप (for पुरो) — ^{c}) T $G_{1.2.4}$ महाभाग (for °त्मान) — ^{d}) T_1 G_1 [ऽ]भिषेचयन्

13 $K_{1.2}$ om 13 — ^{b}) S (except T_2 G_3) चाप्या° (for °चास्या) — ^{c}) Dc D_2 यत्राधिगम्याश्व (D_2 °श्व) पतिर् — ^{d}) B_1 Dn $D_{4.6}$ G_3 सुमहद्बल

14 ^{a}) Dc D_2 चैव (for माता)

15 ^{a}) K_4 $D_{5.6}$ G_3 हि, D_4 च (for [अ]पि) — ^{b}) $K_{1.2}$ B_4 D_2 सपदा (for °समता)

16 G_1 om 16^{ab} — ^{ab}) K (K_3 missing) D_3 त्वनु (for अनु) T_2 एव ते पाण्डवास्तेन अनुनीता महा — ^{c}) K_4 $G_{2.4}$ राजा (for राजन्) T_2 विशोका विज्वरा राजन् — ^{d}) K_4 न्यवसत्काम्यके तदा; T_2 काम्यके न्यवसस्तदा — After 16, B D (except D_3) G_{2-4} ins (the *phalaśruti*)

1833* यश्चेद शृणुयाद्भक्त्या सावित्र्याख्यानमुत्तमम् ।
स सुखी सर्वसिद्धार्थो न दुःखं प्राप्नुयान्नर ।

[(L 2) G_2 दीर्घमायुरवाप्नुयात् (for the posterior half) — This stanza occurs (with v l) also in *one* MS of the Matsyapurāṇa (214 23)]

Colophon K_3 D_1 missing — *Major parvan* $K_{1.2}$ $G_{2.4}$ आरण्य — *Sub parvan* N (K_3 D_1 missing)

२८४

जनमेजय उवाच ।

यत्तत्तदा महाब्रह्मँल्लोमशो वाक्यमब्रवीत् ।
इन्द्रस्य वचनादेत्य पाण्डुपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ १
यच्चापि ते भयं तीव्रं न च कीर्तयसे क्वचित् ।
तच्चाप्यपहरिष्यामि सव्यसाचाविहागते ॥ २
किं नु तद्विदुषां श्रेष्ठ कर्णं प्रति महद्भयम् ।
आसीन्न च स धर्मात्मा कथयामास कस्यचित् ॥ ३

वैशंपायन उवाच ।

अहं ते राजशार्दूल कथयामि कथामिमाम् ।
पृच्छते भरतश्रेष्ठ शुश्रूषस्व गिरं मम ॥ ४
द्वादशे समतिक्रान्ते वर्षे प्राप्ते त्रयोदशे ।
पाण्डूनां हितकृच्छक्रः कर्णं भिक्षितुमुद्यतः ॥ ५
अभिप्रायमथो ज्ञात्वा महेन्द्रस्य विभावसुः ।
कुण्डलार्थे महाराज सूर्यः कर्णमुपागमत् ॥ ६
महार्हे शयने वीर स्पर्ध्यास्तरणसंवृते ।
शयानमभिविश्वस्तं ब्रह्मण्यं सत्यवादिनम् ॥ ७
स्वप्नान्ते निशि राजेन्द्र दर्शयामास रश्मिवान् ।
कृपया परयाविष्टः पुत्रस्नेहाच्च भारत ॥ ८
ब्राह्मणो वेदविद्भूत्वा सूर्यो योगाद्धि रूपवान् ।
हितार्थमब्रवीत्कर्णं सान्त्वपूर्वमिदं वचः ॥ ९

T1 G M (all om sub parvan name) mention only साविञ्यु(D3 °ञ्यो)पाख्यान (G4 साविञ्याख्यान), followed by समाप्त in all these MSS (except B2) — *Adhy name* M2 राज्यप्राप्ति — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 297 (Dn3 298), T1 G1 284, T2 G4 M (M3 *inf lin*) 287 (M3 orig 289), G3 286 — *Śloka no* Dn1 n2 17, Dn3 16

284

1 Stanzas 1–33^{a} in K3 and 1–26 in D1 are lost on missing fol (cf v l 3 279 8, 14) — ^{a}) Dc D2 यत्तदाह, T G1 2 4 यत्तदा स B Dn D4 6 G3 महद्ब्रह्मन्; T G1 2 4 महाभागो — ^{c}) B1 4 Dn D4 6 G3 एव, B2 D5 एतद् (for एत्य)

2 K3 D1 missing (cf v l 1) — ^{a}) S (except G3) किंचिन् (for तीव्रं) — ^{b}) K (K3 missing) Dc D2 3 5 [ऽ]नघ (for क्वचित्) — ^{c}) B1 3 4 Dc D3 तत्त वाप°, S (except G3) तदप्यप (for तच्चाप्यप) — ^{d}) K (K3 missing) Dc D2 3 5 सव्यसाचिन्यतो गते, B Dn D4 6 G3 धनंजय इतोगते

3 K3 D1 missing (cf v l 1) — ^{a}) Dn1 D3 5 T2 तु (for नु) B3 यज् (for तद्) B Dn1 n2 D4 6 G3 जपता, Dc Dn2 D2 जयता (for विदुषां) — ^{b}) K1 शुश्रूषस्व गिरं मम (= 4^{d}) — K1 reads 3^{cd} after 5^{ab} — ^{c}) K1 2 स च न, B2 न स च (by transp) T2 G2 नैव स

4 K3 D1 missing (cf v l 1) — ^{a}) B Dc Dn D2 6 M अथ, D4 G3 अथ, D5 इत (for अहं) — ^{c}) K1 B Dn D4–6 T2 G3 पृच्छतो — ^{d}) K1 2 गिरा, Dc D2 परं (for गिरं) T G1 2 4 शुश्रूषुस्त्व हि मे मत°

5 K3 D1 missing (cf v l 1) — ^{b}) Dc2 D2 ऽप्राप्ते वर्षे (for वर्षे प्राप्ते) — After 5^{ab}, K1 reads 3^{cd}

6 K3 D1 missing (cf v l 1) — ^{a}) D3 अहो, T G1 2 4 ततो (for अथो) — ^{c}) K (K3 missing) Dc D2 3 कुडलार्थे K1 2 महाभाग — ^{d}) K (K3 missing) D3 5 transp सूर्य° and कर्णम् S (except G3) तत (for सूर्य°) K4 उपासत, B1 2 Dn D4 6 G1 3 उपागत°

7 K3 D1 missing (cf v l 1) — ^{a}) K4 Dc T1 G1 महार्हं (for °र्हे) D4 5 G3 वीर, S (except G3) चैन (for वीर) — ^{b}) K2 D2–4 6 स्पर्धास्तरण, T1 G1 साध्वा°, G2 स्वस्त्या° (for स्पर्ध्या°) K1 2 सयते, K4 संस्तृते, D3 5 संस्तृते, G4 संयुते (for संवृते) — ^{c}) K1 4 B D (except D5, D1 missing) G3 अति, K3 इति (for अभि)

8 K3 D1 missing (cf v l 1) — ^{a}) K (K3 missing) D3 5 स्वप्नाते त महाबाहु — ^{b}) B2 4 D5 T1 G1 M रश्मिमान् — M2 om 8^{c}–9^{d} — ^{d}) D5 °स्नेहात्तु; G4 स्नेहेन

9 K3 D1 missing (cf v l 1) M2 om 9 (cf v l 8) — ^{b}) K1 2 योगाद् द्वि(K2 गाद्धि)रूपधृन्, K4 B3 4 Dc D2 4 योगाद्धि(K4 गाद् द्वि)रूपवान्, Dn D5 T2 G3 योगर्धि(Dn3 योगादि)रूपवान्, T1 G1 योगविरूपधृक (G1 °धृन्) — ^{c})

कर्ण मद्वचनं तात शृणु सत्यभृतां वर ।
ब्रुवतोऽद्य महाबाहो सौहृदात्परमं हितम् ॥ १०
उपायास्यति शक्रस्त्वां पाण्डवानां हितेप्सया ।
ब्राह्मणच्छद्मना कर्ण कुण्डलापजिहीर्षया ॥ ११
विदितं तेन शीलं ते सर्वस्य जगतस्तथा ।
यथा त्वं भिक्षितः सद्भिर्ददास्येव न याचसे ॥ १२
त्वं हि तात ददास्येव ब्राह्मणेभ्यः प्रयाचितः ।
वित्तं यच्चान्यदप्याहुर्न प्रत्याख्यासि कर्हिचित् ॥ १३
तं त्वामेवंविधं ज्ञात्वा स्वयं वै पाकशासनः ।
आगन्ता कुण्डलार्थाय कवचं चैव भिक्षितुम् ॥ १४
तस्मै प्रयाचमानाय न देये कुण्डले त्वया ।
अनुनेयः परं शक्त्या श्रेय एतद्धि ते परम् ॥ १५
कुण्डलार्थे ब्रुवंस्तात कारणैर्बहुभिस्त्वया ।
अन्यैर्बहुविधैर्वित्तैः स निवार्यः पुनः पुनः ॥ १६
रत्नैः स्त्रीभिस्तथा भोगैर्धनैर्बहुविधैरपि ।
निदर्शनैश्च बहुभिः कुण्डलेप्सुः पुरंदरः ॥ १७
यदि दास्यसि कर्ण त्वं सहजे कुण्डले शुभे ।
आयुषः प्रक्षयं गत्वा मृत्योर्वशमुपेष्यसि ॥ १८
कवचेन च संयुक्तः कुण्डलाभ्यां च मानद ।
अवध्यस्त्वं रणेऽरीणामिति विद्धि वचो मम ॥ १९
अमृतादुत्थितं ह्येतदुभयं रत्नसंभवम् ।
तस्माद्रक्ष्यं त्वया कर्ण जीवितं चेत्प्रियं तव ॥ २०

कर्ण उवाच ।

को मामेवं भवान्प्राह दर्शयन्सौहृदं परम् ।

B_3 Do D_3 T $G_{1.2.4}$ M_1 काले (for कर्ण)

10 K_3 D_1 missing (cf v l 1) Before 10 $G_{2.4}$ ins ब्राह्मण, M_1 सूर्य° — ^a) M_1 मद्वचनात् T $G_{1.2.4}$ M_3 तावत् (for तात) — ^b) K (K_3 missing) $D_{3.5}$ धर्म°; T $G_{1.2.4}$ शस्त्र (for सत्य) M शृणु सत्यपराक्रम — ^c) $D_{2.5}$ [ऽ]थ (for [ऽ]द्य)

11 K_3 D_1 missing (cf v l 1) — ^a) $K_{1.2}$ Dn1 S (except T_2 G_3) उप° (for उपा) M त्वा (for त्वां) — ^c) T_1 $G_{1.2.4}$ °छद्मना चैव, T_2 °छद्मरूपेण — ^d) K_4 $B_{1.4}$ Dn D_8 T_1 G_3 M कुडलोप (for लाप) B_3 T_1 जिगीषया (for जिहीर्षया) D_6 न प्रत्याख्यासि कर्हिचित् (=13^d)

12 K_3 D_1 missing (cf v l 1)) — ^a) T_1 $G_{1.2.4}$ ह्येव, T_2 चैव, M तस्य (for तेन) T_2 मे; $G_{2.4}$ तु (for ते) K (K_3 missing) Dc $D_{2.3}$ स्वच्छील विदित तस्य — ^b) T $G_{2.4}$ तत्र (for तथा) — ^c) G_3 यदा (for यथा) — ^d) G_1 दास्येव न तु याचसे, G_4 दास्यस्येव न याचते

13 K_3 D_1 missing (cf v l 1) — ^a) $G_{2.4}$ दाता (for तात) T_1 $G_{1.2.4}$ [ए]व (for [ए]व) — ^b) B Dc Dn $D_{3.4.6}$ T_1 $G_{1.3}$ प्रयाचित — ^c) D_5 विप्र (for वित्त) G_2 [अ]प्यन्यद् (by transp) — ^d) K_4 प्रत्याख्यासु; G_1 °ख्याहि $K_{1.2}$ B_{1-3} Dn D_{4-6} G_3 कस्य (for कर्हि) T_2 $G_{2.4}$ M_1 प्रत्याख्यात न (M_1 ख्यासीह) कर्हिचित

14 K_3 D_1 missing (cf v l 1) — ^a) K (K_3 missing) Dc $D_{2.3}$ स त्वामे, B Dn $D_{4.6}$ G_3 त्वां तु चै; D_5 सर्वमे°, T_1 तस्त्वामे (for त त्वामे) $K_{1.2}$ Dc $D_{2.3.4}$ M जानन्, K_4 राजन् (for ज्ञात्वा) — D_3 om 14^d–16^a

15 K_3 D_1 missing (cf v l 1) D_3 om 15 (cf v l 14) — ^c) $K_{1.2}$ अनेन य°; $B_{1.2}$ अनुनीय (for अनुनेय) — ^d) $D_{4.6}$ हित, M_1 हि वै (for हि ते) T_2 G_4 वर (for परम्)

16 K_3 D_1 missing (cf v l 1) D_2 om 16^a (cf v l 14) — ^a) K (K_3 missing) D_8 कुडलार्थं $K_{1.3}$ Dc ब्रुव (for ब्रुवन्) — ^b) K_1 करणे; K_2 कारणे, Dc कुडलैर् (for कारणैर्) Dc2 तथा, D_5 सदा (for त्वया) — ^c) T_2 °वरैर् (for विधैर्) D_5 चित्रै, T_2 वीर (for वित्तै) — ^d) B Dn $D_{3.4.6}$ T_2 G_3 M स (for स) K_1 निवार्यास्; B_{2-4} Dc2 D_2 निवार्ये (for र्यं)

17 K_3 D_1 missing (cf v l 1) — ^a) D_5 यथा (for तथा) B Dc Dn $D_{2.4.6}$ G_3 गोभिर्, D_5 योगैर् (for भोगैर्) — ^b) $K_{1.2}$ तथा (for अपि)

18 K_3 D_1 missing (cf v l 1) — ^a) $K_{1.2}$ Dc D_2 दास्यति — ^b) K (K_3 missing) Dc2 $D_{2.5.6}$ कुडले सहजे (by transp) B_3 त्वया (for शुभे) — ^c) $K_{1.2}$ B_{1-3} Dc $D_{2.5.6}$ T $G_{2.4}$ कृत्वा (for गत्वा) — ^d) B D (except D_8, D_1 missing) G_3 उपैष्यसि (for उपे°)

19 K_3 D_1 missing (cf v l 1) — ^a) K (K_3 missing) Dc $D_{2.3}$ हि सयुक्तः, B Dn $D_{4.6}$ G_3 समायुक्त (for च सं°) — ^d) T_2 सत्य (for विद्धि)

20 K_3 D_1 missing (cf v l 1) — ^a) D_3 उद्भूत (for उत्थित) $K_{1.2}$ एतद्; T $G_{1.2.4}$ इदम् (for ह्येतद्) — ^b) S (except G_3) सभित (for संभवम्) — ^c) $K_{1.2}$

२८४

जनमेजय उवाच ।

यत्तत्तदा महाब्रह्मँल्लोमशो वाक्यमब्रवीत् ।
इन्द्रस्य वचनादेत्य पाण्डुपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ १
यच्चापि ते भयं तीव्रं न च कीर्तयसे क्वचित् ।
तच्चाप्यपहरिष्यामि सव्यसाचाविहागते ॥ २
किं नु तद्विदुषां श्रेष्ठ कर्णं प्रति महद्भयम् ।
आसीन्न च स धर्मात्मा कथयामास कस्यचित् ॥ ३

वैशंपायन उवाच ।

अहं ते राजशार्दूल कथयामि कथामिमाम् ।
पृच्छते भरतश्रेष्ठ शुश्रूषस्व गिरं मम ॥ ४
द्वादशे समतिक्रान्ते वर्षे प्राप्ते त्रयोदशे ।
पाण्डूनां हितकृच्छक्रः कर्णं भिक्षितुमुद्यतः ॥ ५
अभिप्रायमथो ज्ञात्वा महेन्द्रस्य विभावसुः ।
कुण्डलार्थे महाराज सूर्यः कर्णमुपागमत् ॥ ६
महार्हे शयने वीरं स्पर्ध्यास्तरणसंवृते ।
शयानमभिविश्वस्तं ब्रह्मण्यं सत्यवादिनम् ॥ ७
स्वप्नान्ते निशि राजेन्द्र दर्शयामास रश्मिवान् ।
कृपया परयाविष्टः पुत्रस्नेहाच्च भारत ॥ ८
ब्राह्मणो वेदविद्भूत्वा सूर्यो योगाद्धि रूपवान् ।
हितार्थमब्रवीत्कर्णं सान्त्वपूर्वमिदं वचः ॥ ९

T_1 G M (all om sub-parvan name) mention only साविञ्यु(D_8 ञ्यो)पाख्यान (G_4 साविञ्याख्यान), followed by समाप्त in all these MSS (except B_2) — *Adhy name* M_2 राज्यप्राप्ति — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 297 (Dn_3 298), T_1 G_1 284, T_2 G_4 M (M_2 *inf lin*) 287 (M_2 orig 289), G_2 286 — *Śloka no* Dn_1 n_2 17, Dn_3 16

284

1 Stanzas 1–33[a] in K_3 and 1–26 in D_1 are lost on missing fol (cf v l 3 279 8, 14) — [a]) Dc D_2 यत्तदाह, T $G_{1\ 2\ 4}$ यत्तदा स B Dn $D_{4\ 6}$ G_3 महब्रह्मन्, T $G_{1\ 2\ 4}$ महाभागो — [c]) $B_{1\ 4}$ Dn $D_{4\ 6}$ G_3 एव, B_2 D_5 एतत् (for एत्य)

2 K_3 D_1 missing (cf v l 1) — [a]) S (except G_3) किंचिन् (for तीव्र) — [b]) K (K_3 missing) Dc $D_{2\ 3\ 5}$ [S]नघ (for क्वचित्) — [c]) $B_{1\ 3\ 4}$ Dc D_2 तस्त्वाप°, S (except G_3) तदप्यप° (for तच्चाप्यप°) — [d]) K (K_3 missing) Dc $D_{2\ 3\ 5}$ सव्यसाचिन्यतो गते, B Dn $D_{4\ 6}$ G_3 धनंजय इतोगते

3 K_3 D_1 missing (cf v l 1) — [a]) Dn_1 $D_{3\ 5}$ T_2 तु (for नु) B_3 यज् (for तद्) B Dn_1 n_2 $D_{4\ 6}$ G_3 जपता, Dc Dn_2 D_2 जयता (for विदुषां) — [b]) K_1 शुश्रूषस्व गिरं मम (= 4[d]) — K_1 reads 3[cd] after 5[ab] — [c]) $K_{1\ 2}$ स च न, B_2 न स च (by transp) T_2 G_2 नैव स

4 K_3 D_1 missing (cf v l 1) — [a]) B Dc Dn $D_{2\ 6}$ M अय, D_4 G_3 अथ, D_5 हत (for अहं) — [c]) K_1 B Dn D_{4-6} T_2 G_3 पृच्छतो — [d]) $K_{1\ 2}$ गिरा, Dc D_2 पर (for गिरं) T $G_{1\ 2\ 4}$ शुश्रूषुस्त्व हि मे मत

5 K_3 D_1 missing (cf v l 1) — [b]) Dc_2 D_2 ऽप्राप्ते वर्षे (for वर्षे प्राप्ते) — After 5[ab], K_1 reads 3[cd]

6 K_3 D_1 missing (cf v l 1) — [a]) D_2 अहो; T $G_{1\ 2\ 4}$ ततो (for अथो) — [c]) K (K_3 missing) Dc $D_{2\ 3}$ कुण्डलार्थं $K_{1\ 2}$ महाभाग — [d]) K (K_3 missing) $D_{3\ 5}$ transp सूर्य° and कर्णम् S (except G_3) तत (for सूर्य°) K_4 उपासत, $B_{1\ 2}$ Dn $D_{4\ 6}$ $G_{1\ 3}$ उपागत

7 K_3 D_1 missing (cf v l 1) — [a]) K_4 Dc T_1 G_1 महार्हे (for °र्हे) $D_{4\ 5}$ G_3 वीर, S (except G_3) चैन (for वीर) — [b]) K_2 $D_{2-4\ 6}$ स्पर्धास्तरण, T_1 G_1 सान्त्वा°; G_2 स्वस्त्या (for स्पर्ध्या°) $K_{1\ 2}$ सयते, K_4 सवृते, $D_{3\ 5}$ संस्तृते, G_4 सयुते (for संवृते) — [c]) $K_{1\ 4}$ B D (except D_3, D_1 missing) G_3 अति, K_2 इति (for अभि°)

8 K_3 D_1 missing (cf v l 1) — [a]) K (K_3 missing) $D_{3\ 5}$ स्वप्नाते त महाबाहु — [b]) $B_{2\ 4}$ D_5 T_1 G_1 M रश्मिमान् — M_2 om 8[c]–9[d] — [d]) D_5 °स्नेहात्तु; G_4 स्नेहेन

9 K_3 D_1 missing (cf v l 1) M_2 om 9 (cf v l 8) — [b]) $K_{1\ 2}$ योगाद् द्वि(K_2 गाद्वि)रूपधृत्, K_4 $B_{3\ 4}$ Dc $D_{2\ 4}$ योगाद्वि(D_4 गाद् द्वि)रूपवान्, Dn D_6 T_2 G_3 योगर्धि(Dn_3 योगाद्वि)रूपवान्, T_1 G_1 योगनिरूपधृक् (G_1 °धृन्) — [c])

कामया भगवन्ब्रूहि को भवान्द्विजवेषधृक् ॥ २१
ब्राह्मण उवाच ।
अहं तात सहस्रांशुः सौहृदात्त्वां निदर्शये ।
कुरुष्वैतद्वचो मे त्वमेतच्छ्रेयः परं हि ते ॥ २२
कर्ण उवाच ।
श्रेय एव ममात्यन्तं यस्य मे गोपतिः प्रभुः ।
प्रवक्ताद्य हितान्वेषी शृणु चेदं वचो मम ॥ २३
प्रसादये त्वां वरदं प्रणयाच्च ब्रवीम्यहम् ।
न निवार्यो व्रतादस्मादहं यद्यस्मि ते प्रियः ॥ २४
व्रतं वै मम लोकोऽयं वेत्ति कृत्स्नो विभावसो ।
यथाहं द्विजमुख्येभ्यो दद्यां प्राणानपि ध्रुवम् ॥ २५
यद्यागच्छति शक्रो मां ब्राह्मणच्छद्मनावृतः ।
हितार्थं पाण्डुपुत्राणां खेचरोत्तम भिक्षितुम् ॥ २६
दास्यामि विबुधश्रेष्ठ कुण्डले वर्म चोत्तमम् ।
न मे कीर्तिः प्रणश्येत त्रिषु लोकेषु विश्रुता ॥ २७
मद्विधस्यायशस्यं हि न युक्तं प्राणरक्षणम् ।
युक्तं हि यशसा युक्तं मरणं लोकसंमतम् ॥ २८
सोऽहमिन्द्राय दास्यामि कुण्डले सह वर्मणा ।
यदि मां बलवृत्रघ्नो भिक्षार्थमुपयास्यति ॥ २९
हितार्थं पाण्डुपुत्राणां कुण्डले मे प्रयाचितुम् ।
तन्मे कीर्तिकरं लोके तस्याकीर्तिर्भविष्यति ॥ ३०
वृणोमि कीर्तिं लोके हि जीवितेनापि भानुमन् ।
कीर्तिमानश्नुते स्वर्गं हीनकीर्तिस्तु नश्यति ॥ ३१
कीर्तिर्हि पुरुषं लोके संजीवयति मातृवत् ।
अकीर्तिर्जीवितं हन्ति जीवतोऽपि शरीरिणः ॥ ३२
अयं पुराणः श्लोको हि स्वयं गीतो विभावसो ।

रक्ष्ये (for रक्ष्य)

21 K3 D1 missing (cf v l 1) — a) K1 विधि, K2 4 D3 5 विध (for भवान्) — b) B3 सौहृद दर्शयन् (by transp) Dc D2 मम (for परम्) T2 वचन शुभद पर — c) K (K3 missing) Dc D2 3 5 T2 G2 4 काम्यया (for कामया) — d) K1 2 द्विजवेशभृत्, B3 इह वेशधृक्

22 K3 D1 missing (cf v l 1) — a) S (except G3) कर्ण (for तात) — b) G1 तु; M2 त्वा (for त्वां) Dc D2 हि दर्शये; G2 निवेदये (for निदर्शये) — c) Dc D2 मह्यम् (for मे त्वम्) — d) K4 प्रिय पर, D3 प्रिय हि ते

23 K3 D1 missing (cf v l 1) — a) K1 2 एव (for एव) D5 [आ]यात (for [अ]त्यन्त) — c) K1 2 4 Dc D2 3 5 प्रसक्तो हि (K4 D2 3 °श्रोद्य), B3 प्रवक्ता हि T1 G1 2 4 M भवान्हितार्थमुद्युक्तः, T2 भो हितार्थं समुद्युक्त° — d) S (except G3) श्रूयतां तु (for शृणु चेद)

24 K3 D1 missing (cf v l 1) — a) K1 2 M प्रसाद्य वै त्वा (for दये त्वां) K (K3 missing) Dc D2 3 M वरद — b) K (K3 missing) Dc D2 3 5 प्र, S (except G3) यद् (for च) — d) Dc2 D2 अय (for अह)

25 K3 D1 missing (cf v l 1) — b) K1 2 4 B1 3 Dc Dn D3 4 6 T1 G2 कृत्स्न (for कृत्स्नो) — c) K4 D3 G3 यदह (for यथा) — d) B3 प्राणम् (for प्राणान्)

26 K3 D1 missing (cf v l 1) — a) K1 यद्वा°, Dc D2 अभ्या° (for यद्या) B Dn D4 6 G3 मा शक्रो (by transp) — c) =30a G1 सुतार्थं; M1 हितार्थे — d) K4 खेचरो वर्म, B3 खचरोत्तम

27 K3 missing (cf v l 1) D1 resumes — b) T2 G1 2 4 कवचो (for वर्म चो°)

28 K3 missing (cf v l 1) — a) K1 T2 G3 यशस्य (for [अ]यशस्य) K1 2 च (for हि) — b) K1 °धारण (for °रक्षणम्) — c) K4 D3 एक हि (for युक्त हि) K4 सहसा (for यशसा) — d) K1 2 °विश्रुत (for °समतम्)

29 K3 missing (cf v l 1) — b) K1 2 कुडल (for कुण्डले) K1 मम (for सह) — c) T2 G2 4 या (for मा)

30 K3 missing (cf v l 1) — a) =26c K1 2 हिताय (for र्थं) S (except G3) यदि पार्थानां (for पाण्डुपुत्राणां) — b) B3 च (for मे) S (except G3) °चते (for चितुम्) — d) T1 G1 तस्य कीर्तिर्, T2 G2 4 तच्च कीर्तिर् (for तस्याकीर्तिर्)

31 K3 missing (cf v l 1) — a) K (K3 missing) D3 S (except G3 4) [S]स्मिन् (for हि) — b) Dc D1 2 जीवितादपि (for तेनापि) D1 [अ]नुत्तमां (for भानुमन्) — d) K (K3 missing) D1 3 नष्ट, G1 न हि (for हीन) Dc D3 5 च, Dn1 n3 D6 हि (for तु)

32 K3 missing (cf v l 1) — a) K1 2 S (except G3) तु (for हि) — c) D3 वृणामि कीर्ति लोकेऽस्मिन् (cf 31a) — d) Some MSS जीवितो(or °त)पि G1 शरीरिण

धात्रा लोकेश्वर यथा कीर्तिरायुर्नरस्य वै ॥ ३३
पुरुषस्य परे लोके कीर्तिरेव परायणम् ।
इह लोके विशुद्धा च कीर्तिरायुर्विवर्धनी ॥ ३४
सोऽहं शरीरजे दत्त्वा कीर्तिं प्राप्स्यामि शाश्वतीम् ।
दत्त्वा च विधिवद्दानं ब्राह्मणेभ्यो यथाविधि ॥ ३५
हुत्वा शरीरं संग्रामे कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ।
विजित्य वा परानाजौ यशः प्राप्स्यामि केवलम् ॥ ३६
भीतानामभयं दत्त्वा संग्रामे जीवितार्थिनाम् ।
वृद्धान्बालान्द्विजातींश्च मोक्षयित्वा महाभयात् ॥ ३७
प्राप्स्यामि परमं लोके यशः स्वर्भानुसूदन ।
जीवितेनापि मे रक्ष्या कीर्तिस्तद्विद्धि मे व्रतम् ॥ ३८
सोऽहं दत्त्वा मघवते भिक्षामेतामनुत्तमाम् ।
ब्राह्मणच्छद्मिने देव लोके गन्ता परां गतिम् ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुरशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८४ ॥

२८५

सूर्य उवाच ।
माहितं कर्ण कार्षीस्त्वमात्मनः सुहृदां तथा ।
पुत्राणामथ भार्याणामथो मातुरथो पितुः ॥ १
शरीरस्याविरोधेन प्राणिनां प्राणभृद्वर ।
इष्यते यशसः प्राप्तिः कीर्तिश्च त्रिदिवे स्थिरा ॥ २
यस्त्वं प्राणविरोधेन कीर्तिमिच्छसि शाश्वतीम् ।

---

33 K_3 missing up to 33[a] (cf v l 1) — [a]) K_4 $G_{1,2,4}$ पुराणश्लोको T_2 $G_{2,4}$ M वै (for हि) — [c]) T_1 G_1 °श्वरेणाथ (for °श्वर यथा) — [d]) B_2 Dn $D_{4,6}$ T_1 G_3 ह (for वै)

34 [c]) K_2 परत्रे च; Dc D_2 चरित्वा च; D_1 विशुद्धैव; T $G_{1,2,4}$ विशुद्धाया°, M चैव तथा (for विशुद्धा च) — [d]) $K_{3,4}$ Dc $D_{2,3}$ विवर्धिनी, D_1 °विधीयते S (except G_3) कीर्तिवर्धनमायुष

35 [b]) D_5 आप्स्यामि; T $G_{1,2,4}$ लप्स्यामि (for प्रा°)

36 [a]) D_5 दत्वा; T $G_{1,2,4}$ मुक्त्वा (for हुत्वा) — [b]) K $D_{1,3,5}$ कीर्तिमेवाद्य कामये — [c]) T $G_{1,2,4}$ निहत्य (for विजित्य) K Dc $D_{1-3,5}$ T_1 G_1 M वा (for च) — [d]) $D_{1,5}$ जय (for यश°)

37 [a]) D_1 चाभय (for अभय) — [b]) T_1 G_1 स्मनां (for °र्थिनाम्)

38 [a]) $K_{1,2}$ यास्यामि (for प्राप्स्यामि) — [b]) B D (except $D_{1,3,5}$) G_3 यश स्वर्ग्ये (Dc D_2 °र्गे)मनुत्तम — [c]) D_5 ते त्रापि (for °तेनापि) K_3 रक्ष्या वै (for मे रक्ष्या) — [d]) K_3 स्व, B_2 मे (for तद्)

39 [a]) Dc मग° (for मघ°) — [b]) Dn_3 T $G_{1,2,4}$ एनाम् (for एताम्) D_5 सुरोत्तम (for अनुत्तमाम्) — G_4 om 39[cd] — [c]) K $D_{2,3}$ °च्छद्मने, Dc °च्छद्मना (for °च्छद्मिने) T $G_{1,2}$ यक्षरूपधरो देव (G_2 °धरे देवे) — [d]) $D_{4,6}$ G_3 गत्वा (for गन्ता) $K_{1,2,4}$ D_3 कथा (for गतिम्)

Colophon om in $K_{1,3}$ — *Major parvan* K_2 Dn_2 $G_{2,4}$ आरण्य — *Sub parvan* $K_{3,4}$ B Dc Dn_1 n_3 D_{1-6} G_3 M कुडला(D_5 °लाभि)हरण — *Adhy name* D_1 कर्णवाक्य; M सूर्यदर्शन — *Adhy no* (figures, words or both) Dn_1 (marg) n_2 298, Dn_3 299, D_1 303, T_1 G_1 285, T_2 G_4 $M_{1,2}$ (inf lin) 288, G_2 287, M_3 (orig) 290 — *Śloka no* Dn D_1 39

285

1 K_2 श्रीसूर्य; T_2 भास्वान्, $G_{2,4}$ विवस्वान् (for सूर्य) — [b]) $K_{2,3}$ Dc_1 D_1 °दास्तथा; D_2 °दां सदा, T_1 G_1 °दस्तथा (for °दां तथा) — [d]) T $G_{1,2,4}$ अथ (for the first अथो)

2 D_3 om (hapl) 2[b]–3[a] — [b]) T_2 M_2 द्वर (for °द्वर) K_{1-3} Dc $D_{1,2,5}$ प्राणिभि प्राणिनां वर — [c]) T G_1 इष्यसे — [d]) T_2 G_4 स्थिता (for स्थिरा)

3 D_3 om 3[a] (cf v l 2) — [a]) $K_{1,2}$ यस्त्र, S (except T_2 G_3) स त्व K_3 Dn D_6 प्राणावि° (for प्राणवि°) — [d]) S (except G_3) यमक्षम (for न सशय°)

सा ते प्राणान्समादाय गमिष्यति न संशयः ॥ ३
जीवतां कुरुते कार्यं पिता माता सुतास्तथा ।
ये चान्ये बान्धवाः केचिल्लोकेऽस्मिन्पुरुषर्षभ ।
राजानश्च नरव्याघ्र पौरुषेण निबोध तत् ॥ ४
कीर्तिश्च जीवतः साध्वी पुरुषस्य महाद्युते ।
मृतस्य कीर्त्या किं कार्यं भस्मीभूतस्य देहिनः ।
मृतः कीर्तिं न जानाति जीवन्कीर्तिं समश्नुते ॥ ५
मृतस्य कीर्तिर्मर्त्यस्य यथा माला गतायुषः ।
अहं तु त्वां ब्रवीम्येतद्भक्तोऽसीति हितेप्सया ॥ ६
भक्तिमन्तो हि मे रक्ष्या इत्येतेनापि हेतुना ।
भक्तोऽयं परया भक्त्या मामित्येव महाभुज ।
ममापि भक्तिरुत्पन्ना स त्वं कुरु वचो मम ॥ ७
अस्ति चात्र परं किंचिदध्यात्मं देवनिर्मितम् ।
अतश्च त्वां ब्रवीम्येतत्क्रियतामविशङ्कया ॥ ८

देवगुह्यं त्वया ज्ञातुं न शक्यं पुरुषर्षभ ।
तस्मान्नाख्यामि ते गुह्यं काले वेत्स्यति तद्भवान् ॥ ९
पुनरुक्तं च वक्ष्यामि त्वं राधेय निबोध तत् ।
मास्मै ते कुण्डले दद्या भिक्षवे वज्रपाणये ॥ १०
शोभसे कुण्डलाभ्यां हि रुचिराभ्यां महाद्युते ।
विशाखयोर्मध्यगतः शशीव विमलो दिवि ॥ ११
कीर्तिश्च जीवतः साध्वी पुरुषस्येति विद्धि तत् ।
प्रत्याख्येयस्त्वया तात कुण्डलार्थे पुरंदरः ॥ १२
शक्या बहुविधैर्वाक्यैः कुण्डलेप्सा त्वयानघ ।
विहन्तुं देवराजस्य हेतुयुक्तैः पुनः पुनः ॥ १३
उपपत्त्युपपन्नार्थैर्माधुर्यकृतभूषणैः ।
पुरंदरस्य कर्ण त्वं बुद्धिमेतामपानुद ॥ १४
त्वं हि नित्यं नरव्याघ्र स्पर्धसे सव्यसाचिना ।
सव्यसाची त्वया चैव युधि शूरः समेष्यति ॥ १५

---

4 a) K1 2 B4 D5 जीवत ; K3 4 Dc D1–3 जीवता K3 क्रियते, T G1 2 4 कुर्वते (foi कुरुते) — b) B3 4 Dc D2 5 T2 G1 2 4 सुतस्तथा; M तथा सुता (by transp) — f) K3 4 D1 3 पुरुषेण (K4m हृदयेन), S (except G3) पुरुषाणां (foi पौरुषेण)

5 5^{ab}=(var) 12^{ab} — a) K3 T1 G1 4 जीवित (foi जीवत) — c) B Dn D1 2 4 6 T1 G3 जानीते (foi जानाति)

6 c) K1 2 हि (foi तु) K2 Dn1 M त्वा (foi त्वा) D1 ततो, T1 त्वां प्र (for तु त्वां) M [ए]व (foi [ए]तद्) — d) Dc D2 भोक्ता° (for भक्तो) D4 6 G3 हि ते मया (for °प्सया)

7 a) K1 2 रक्ष्याश्च; D5 G2 4 ते रक्ष्या (for मे र) — b) K Dc D2 3 5 G2 4 [अ]नेन (for [ए]तेन) — c) K1 2 य, Dc D1 [S]सि (foi Sय) — d) D1/G2 [ए]व (for [ए]व) — f) K1 M1 सत्य; B3 सर्वं (for स त्व)

8 a) K1 2 नात्र, S (except T2 G3) चापि (foi चात्र) — b) Dn D3 4 6 T G2 दैव, D1 वेद (foi देव) — c) K2 3 D3 तत (foi अत) K1–3 M1 त्वा, T1 G1 [अ]ह (foi त्वां) — d) D1 चाविशकया, D5 मा विचारय

9 a) T2 च यज् (for त्वया) D5 ख्यातु (for ज्ञातु)

10 b) Dc D2 3 त्वा (for त्व) T G1 2 4 मे (for तत्) — c) K1 2 मा स्म से, K3 मा चास्मै, T G1 2 4 मास्मै (for मास्मै ते) K Dc D1–3 5 दास्त्व, B2 3 दद्याद्; D4 6 G3 देये (for दद्या) — d) K1–3 D3 5 M भिक्षते, B Dc Dn D1 2 4 6 G3 भिक्षिते (for भिक्षवे) K3 D2 वज्रपाणिने, B Dc Dn D4 6 G3 °पाणिना

11 a) K1 2 त्व; B D (except D3) G3 च (for हि) — b) D5 मुख तु ते (foi महा°) — c) D3 मूर्ध्नि (for मध्य) — d) K4 B1 2 4 D (except D1 5) G3 विमले दिवि, T G1 2 4 M विमलोदित

12 12^{ab} = (vai) 5^{ab} — a) K2 जीविता; K3 सास्वत ; D1 G4 जीवित (foi जीवत) — b) K1 2 4 °स्येव; T1 G1 2 4 स्येह (for स्येति) — c) K D3 तदा (K3 पुरा) (foi त्वया) — d) K D3 5 कुडलाभ्या; D1 लार्थी B Dn D2 4 6 G3 सुरेश्वर (foi पुर) — After 12, T G1 2 4 ins

1334* पाण्डवाना हिते युक्तो भिक्षन्ब्राह्मणवेषधृक् ।

13 a) Dc शक्त्या, D5 शक्य (for शक्या) — b) D1 कुडलेच्छा — Dc D2 om 13^{c}–15^{d} — c) K1 2 विहर्तुं (foi विहन्तु)

14 Dc D2 om 14 (cf v l 13) — a) B (B3 marg) Dn D4 6 G3 हेतुमदुपपन्नार्थैर् — b) K3 °भूषितैः; S (except G3) लक्षणै° — c) S (except G3) सुरेश्वरस्य (for पुर°) K1 2 कार्यं (for कर्ण) — d) G2 4 °न्तां बुद्धिम् (by tiansp) B2 D1 3 6 G1 उपानुद (for अपा°)

न तु त्वामर्जुनः शक्तः कुण्डलाभ्यां समन्वितम् ।
विजेतुं युधि यद्यस्य स्वयमिन्द्रः शरो भवेत् ॥ १६
तस्मान्न देये शक्राय त्वयैते कुण्डले शुभे ।
संग्रामे यदि निर्जेतुं कर्ण कामयसेऽर्जुनम् ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८५ ॥

२८६

कर्ण उवाच ।
भगवन्तमहं भक्तो यथा मां वेत्थ गोपते ।
तथा परमतिग्मांशो नान्यं देवं कथंचन ॥ १
न मे दारा न मे पुत्रा न चात्मा सुहृदो न च ।
तथेष्टा वै सदा भक्त्या यथा त्वं गोपते मम ॥ २
इष्टानां च महात्मानो भक्तानां च न संशयः ।
कुर्वन्ति भक्तिमिष्टां च जानीषे त्वं च भास्कर ॥ ३
इष्टो भक्तश्च मे कर्णो न चान्यद्दैवतं दिवि ।
जानीत इति वै कृत्वा भगवानाह मद्धितम् ॥ ४
भूयश्च शिरसा याचे प्रसाद्य च पुनः पुनः ।
इति ब्रवीमि तिग्मांशो त्वं तु मे क्षन्तुमर्हसि ॥ ५
बिभेमि न तथा मृत्योर्यथा बिभ्येऽनृतादहम् ।
विशेषेण द्विजातीनां सर्वेषां सर्वदा सताम् ।
प्रदाने जीवितस्यापि न मेऽत्रास्ति विचारणा ॥ ६
यच्च मामात्थ देव त्वं पाण्डवं फल्गुनं प्रति ।
व्येतु संतापजं दुःखं तव भास्कर मानसम् ।

---

15 Dc D_2 om 16 (cf v l 13) — [b]) $K_{1\,2}$ सव्य साचिन — [c]) $K_{1\,2}$ धनजयस (for सव्य) B Dn $D_{4\,6}$ G_3 चेह; D_1 शूर (for चैव) — [d]) T $G_{1\,2\,4}$ युद्धे (for युधि) D_1 चैव (for शूर)

16 [a]) T_1 $G_{1\,2\,4}$ न च, M_2 तत्र (for न तु) M त्वा नार्जुन° (for त्वामर्जुन) — [b]) B_2 विराजित (for सम) — [c]) M निर्जेतु (for विजेतु) — [d]) K_1 G_1 शिरो, $K_{3\,4}$ B D (except D_5) G_3 सखा (for शरो)

17 [a]) G_4 देय (for देये) B_3 शक्रस्य — [b]) Dc $D_{2\,5}$ त्वयैतत् $K_{1\,2}$ कर्ण कुडले (for कुण्डले शुभे)

Colophon om in $K_{1\,3\,4}$ — *Major parvan* K_2 Dn_2 $G_{2\,4}$ आरण्य — *Sub parvan* K_2 B D G_2 कुडला (D₆ लाभि)हरण — *Adhy name* B_4 M सूर्यवाक्य — *Adhy no* (figures, words or both) Dn_1 (marg) n_2 299, Dn_3 300, T_1 G_1 286, T_2 G_4 $M_{1\,2}$ (*inf lin*) 289, G_2 288, M_2 (orig) 291 — *Śloka no* Dn 18

286

1 [a]) B_1 G_2 भगवस्त्वाम् (for भगवन्तम्) D_1 अहो (for अह) K_4 (m as in text) G_4 शक्तो (for भक्तो) — [b]) K_3 Dc $D_{2\,4}$ M यथा मा, T $G_{1\,2\,4}$ यथार्थं Dc D_2 आत्थ (for वेत्थ) — [c]) Dc D_2 यथा (for तथा) T $G_{1\,2\,4}$ पर हि (for परम) — [d]) B Dn $D_{4\,6}$ G_3 नास्त्य देय; T_1 G_1 नान्यद्देव (G_1 °द्दैव); T_2 G_4 नान्यदेव (for नान्य देव) $K_{1\,2}$ कदा° (for कथ)

2 [a]) $K_{1\,2}$ न मे माता न च पिता — [c]) $K_{1\,2}$ तथेष्टो वै, Dc D_2 अथेष्टा वै, T $G_{1\,2\,4}$ तथैवेष्टा Dc D_2 यथा (for सदा) — [d]) Dc D_2 तथा (*for* यथा)

3 [c]) T_2 मिष्टा भक्ति (for भक्तिमिष्टां) K_1 इष्टानां; B_4 इष्ट च (for इष्टां च) — [d]) B_3 खेचर; D_6 भारत (for भास्कर)

4 [a]) Dc D_2 अधीत (*for* जानीत)

5 [a]) D_1 चैव; S (except G_3) देव (for याचे) — [c]) S (except G_3) हृद (for इति) — [d]) $K_{1\,2}$ तरव; K_3 $D_{1\,5}$ T_1 G_1 M सत्तु; K_4 स तु, T_2 $G_{2\,4}$ कर्तु (for त्व तु)

6 [a]) K $D_{1\,2\,5}$ न बिभेमि (by transp) — [b]) $K_{1\,2}$ D_1 यथासत्याद्बिभेम्यह; G_4 यथाहो ह्यनृतादह — [c]) T $G_{2\,4}$ प्रदाता; G_1 प्रदातु (for प्रदा°)

7 [b]) N (except $K_{1\,2}$) G_3 फाल्गुन (for फ°) — [d]) T_2 $G_{1\,2\,4}$ मानसे (for °सम्) D_5 तव सग्रामसभव — [e]) Dc $D_{2\,5}$ अर्जुन प्रतियोत्स्यामि; G_2 M अर्जुनप्रतिम चापि (M_2 चैव)

8 [a]) K_4 (m as in text) तथा चा; D_6 तथा हि; G_4

488 अर्जुनं प्रति मां चैव विजेष्यामि रणेऽर्जुनम् ॥ ७
तवापि विदितं देव ममाप्यस्त्रबलं महत् ।
जामदग्न्यादुपात्तं यत्तथा द्रोणान्महात्मनः ॥ ८
इदं त्वमनुजानीहि सुरश्रेष्ठ व्रतं मम ।
भिक्षते वज्रिणे दद्यामपि जीवितमात्मनः ॥ ९

सूर्य उवाच ।

यदि तात ददास्येते वज्रिणे कुण्डले शुभे ।
त्वमप्येनमथो ब्रूया विजयार्थं महाबल ॥ १०
नियमेन प्रदद्यास्त्वं कुण्डले वै शतक्रतोः ।
अवध्यो ह्यसि भूतानां कुण्डलाभ्यां समन्वितः ॥ ११
अर्जुनेन विनाशं हि तव दानवसूदनः ।
प्रार्थयानो रणे वत्स कुण्डले ते जिहीर्षति ॥ १२
स त्वमप्येनमाराध्य सूनृताभिः पुनः पुनः ।
अभ्यर्थयेथा देवेशममोघार्थं पुरंदरम् ॥ १३
अमोघां देहि मे शक्तिममित्रविनिबर्हिणीम् ।
दास्यामि ते सहस्राक्ष कुण्डले वर्म चोत्तमम् ॥ १४
इत्येवं नियमेन त्वं दद्याः शक्राय कुण्डले ।
तया त्वं कर्ण संग्रामे हनिष्यसि रणे रिपून् ॥ १५
नाहत्वा हि महाबाहो शत्रूनेति करं पुनः ।
सा शक्तिर्देवराजस्य शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १६

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा सहस्रांशुः सहसान्तरधीयत ।
ततः सूर्याय जप्यान्ते कर्णः स्वप्नं न्यवेदयत् ॥ १७
यथादृष्टं यथातत्त्वं यथोक्तमुभयोर्निशि ।

तथापि (for तवापि) — ^{b}) $K_{1\,2}$ °त्यस्त्र (for प्यस्त्र°) — ^{c}) K_4 T_2 च (for यत्)

9 D_8 om (hapl) 9 — ^{b}) D_1 वचो (for व्रत) — ^{c}) K_3 D_c Dn_2 $D_{1\,2}$ भिक्षिते, K_4 T_2 $G_{2\,4}$ भिक्षवे; B_3 भिक्षते, M_2 भिक्षिणे — ^{d}) B_4 पथि, S (except G_3) अह (for अपि)

10 T_1 G_1 M om the ref — ^{a}) T_2 दाता, M तावद् (for तात) T G_1 M [ए]व (for [ए]ते) $K_{1\,2\,4}$ $D_{1\,3}$ दद्यास्त्व यदि वा(D_3 चा)पीमे, K_3 दद्यास्त्व याचितेनेव; D_c D_5 दद्यास्त्व यदि तातेमे, D_2 इष्ट्वा त्व यदि तातेमे, $G_{2\,4}$ यदि तद्दास्यसे कर्ण — ^{b}) T_1 G_1 transp वज्रिणे and कुण्डले — ^{c}) B_4 [ए]वम्; D_5 [ए]तम् (for [ए]नम्) D_1 अथ (for अथो) — ^{d}) Dn_1 T_2 G_2 M विजयार्थे; G_4 °र्थो $K_{1\,2\,4}$ B D (except $D_{1\,5\,6}$) G_3 महाबल

11 ^{a}) M_2 समयेन (for नियमेन) $B_{2\,3}$ Dn D_2 G_3 प्रदद्या ते, D_3 प्रदद्यांस्ते, $D_{4\,6}$ प्रद्येये ये — After 11^{a}, D_1 reads 18^{d}, 14, 12^{cd}, 13^{abc}, 11, 12^{ab}, 15^{acd} — ^{b}) K_4 कुण्डलेन (m as in text), B_3 दद्दने वै K_2 B Dn $D_{1\,3\,6}$ $G_{2\,3}$ शतक्रतो (B_3 °प्रभो)

12 For sequence of D_1, cf v l 11 — ^{b}) K_4 D_5 G_4 M सूदन D_1 इत्येव नियमेन च (cf 15^{a}) — ^{d}) K_1 विजिहीर्षति, K_2 ते हरिष्यति

13 For sequence of D_1, cf v l 11 — ^{a}) T_2 स त्वमेन समाराध्य — ^{c}) D_5 अभ्यर्थयस्व — ^{d}) K_3 T_1 G_1 अमोघास्त्र, B_4 आत्मार्थं च, M °घार्थे D_1 अमोघा शक्ति सुत्तमा

14 For sequence of D_1, cf v l 11 — ^{a}) K_4 मां (m मे as in text) — ^{b}) $K_{1\,2}$ ममामित्रनिबर्हि(K_2 हं)णीं; K_4 अमित्रवरब°, B Dn $D_{3\,4\,6}$ निबर्हणीं, D_c $D_{2\,5}$ सर्वशत्रुनिबर्हणीं, T_1 $G_{1\,4}$ °निवर्हणा — ^{d}) T G_1 मम; $G_{2\,4}$ तव (for वर्म) K_1 चोत्तर, T $G_{1\,2\,4}$ चोत्तमे

15 For sequence of D_1, cf v l 11 — ^{a}) B_3 $D_{1\,4\,6}$ G_3 [ए]व (for [ए]वं) K_1 निश्चयेन (for नियमेन) D_1 च (for त्वं) — D_1 om 15^{b} — ^{c}) Dn_1 T $G_{2\,4}$ D_1 तथा (for तया) — ^{d}) D_c $D_{2\,5}$ बहून् (for रणे) T $G_{1\,2\,4}$ रिपून्वै नि(G_2 स)हनिष्यसि

16 ^{a}) D_1 [इ]य; M_2 [अ]पि (for हि) — ^{b}) $K_{1\,2}$ शत्रु नैति (for शत्रूनेति) B_3 प्रति (for पुनः)

17 ^{a}) $K_{3\,4}$ $B_{1\,3\,4}$ D_c D_{1-3} M_1 तु तिग्मांशु° (for सह) — After 17^{ab}, S (except G_3 M_2) ins

1335* कर्णस्तु बुबुधे राजन्स्वप्नान्ते प्रत्यथश्चिव ।
प्रतिबुद्धस्तु राधेयः स्वप्नं संचिन्त्य भारत ।
चकार निश्चय राजन्शक्त्यर्थं वदतां वर ।
यदि मामिन्द्र आयाति कुण्डलार्थं परंतप ।
शक्त्या तस्मै प्रदास्यामि कुण्डले वर्म चैव ह ।
स कृत्वा प्रातरुत्थाय कार्याणि भरतर्षभ ।
ब्राह्मणान्वाचयित्वा च यथाकार्यमुपाक्रमत् ।
विधिना राजशार्दूल मुहूर्तमजपत्तत ।

— ^{c}) D_1 स्वप्नांते (for जप्यान्ते) — ^{d}) T_1 G_1 निवेदयत

18 ^{a}) K_4 B_4 D_3 तथातत्र (for यथा) — ^{c}) $K_{2\,3}$ D_3 आ(K_2 अ)नुपूर्वेण — ^{d}) K_1 S (except G_3) वृषा तथा (M तदा), B_3 वृषस्तथा

तत्सर्वमानुपूर्व्येण शशंसास्मै वृषस्तदा ॥ १८
तच्छ्रुत्वा भगवान्देवो भानुः स्वर्भानुसूदनः ।
उवाच तं तथेत्येव कर्णं सूर्यः स्मयन्निव ॥ १९
ततस्तत्त्वमिति ज्ञात्वा राधेयः परवीरहा ।
शक्तिमेवाभिकाङ्क्षन्वै वासवं प्रत्यपालयत् ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षडशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८६ ॥

२८७

जनमेजय उवाच ।
किं तद्गुह्यं न चाख्यातं कर्णायेहोष्णरश्मिना ।
कीदृशे कुण्डले ते च कवचं चैव कीदृशम् ॥ १
कुतश्च कवचं तस्य कुण्डले चैव सत्तम ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तन्मे ब्रूहि तपोधन ॥ २
वैशंपायन उवाच ।
अयं राजन्ब्रवीम्येतद्यत्तद्गुह्यं विभावसोः ।
यादृशे कुण्डले चैव कवचं चैव यादृशम् ॥ ३
कुन्तिभोजं पुरा राजन्ब्राह्मणः समुपस्थितः ।
तिग्मतेजा महाप्रांशुः श्मश्रुदण्डजटाधरः ॥ ४
दर्शनीयोऽनवद्याङ्गस्तेजसा प्रज्वलन्निव ।
मधुपिङ्गो मधुरवाक्तपःस्वाध्यायभूषणः ॥ ५
स राजानं कुन्तिभोजमब्रवीत्सुमहातपाः ।
भिक्षामिच्छाम्यहं भोक्तुं तव गेहे विमत्सर ॥ ६
न मे व्यलीकं कर्तव्यं त्वया वा तव चानुगैः ।
एवं वत्स्यामि ते गेहे यदि ते रोचतेऽनघ ॥ ७

---

19 c) K1 2 S (except G3) तत् (for त) Dc D2 G3 4 M [ए]व (for [ए]व) — d) K1 2 सूर्यं कर्णं (by transp); D6 कर्णं सूर्यं

20 a) K1 तथा (for ततस्) T G1 2 4 सत्यम् (for तत्त्वम्)

Colophon — *Major parvan* K1 2 Dn2 G3 4 आरण्य — *Sub parvan* K3 4 B Dc Dn1 n3 D1–6 G3 M कुण्डला(K3 D6 कावि)हरण — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 (*sup lin*) n3 300, Dn3 301, D1 304, T1 286 (as in text!) T2 G4 M1 2 (*inf lin*) 290, G1 287, G2 289, M2 (orig) 292 — *Śloka no* Dn 21

287

1 a) S (except G3) तु (for तद्) — b) K3 [अ]तीक्ष्ण, K4 D1 [ए]वोष्ण, B1 3 D5 [इ]वोष्ण (for [इ]होष्ण) — For 1cd, cf 3cd — c) K4 Dc D1 2 T G1 2 4 चैव (for ते च)

2 c) K Dc D1–3 5 विज्ञातु (for [अ]हं श्रोतुं) — After 2 M ins

1336* यत्तद्विवस्वतो गुह्यं यादृशे कुण्डले च ते ।
उभय तद्यथा ब्रह्मंस्तन्ममाचक्ष्व सत्तम ।

3 a) B3 T G1 2 4 अहं (for अयं) — b) K Dc D1–3 5 गुह्यं तेह, B Dn D4 6 G3 तस्य गुह्यं (for यत्तद्गुह्यं) — For 3cd, cf 1cd — c) B Dn D4 6 G3 ते च (for चैव) — d) B4 चैव तादृशं; M2 च तथाविधं

☞ Cf versions of this story in Ādi 104

4 a) K1 2 4 D1 3 महाराज (K4 ज), Dn1 n3 D4 G3 तदा राजन्; M2 यथा रा — b) B Dn D4 6 G3 पर्युपस्थित, T2 शंसितव्रत° — c) K1–3 T G1 2 4 महान्प्रांशु° — d) K Dc D1–3 5 चीर°

5 c) M (hypermetric) पिंगलो (for °पिङ्गो) — d) Dc D2 शुचि (for तप)

6 b) Dc D2 स, D4 च (for सु) — Before 6cd, B3 4 ins ब्राह्मण उ° — c) B Dn D4 6 G3 वै (for [अ]हं) K1 2 स्थातु (for भोक्तु) — d) D5 भवद् (for तव) K Dc D1–3 5 विमत्सर; T G1 2 4 [ऽ]नुवत्सर, M1 च वत्सर, M2 विमत्सर

7 b) K3 D5 त्वया वै, K4 तवापि (for त्वया वा) B2 T2 G1 2 वा (for चा) K1 2 D1 5 त्वया चैव (K2 वै च) तथानुगै — d) K4 रोचते यदि तेनघ

8 a) D2 तु (for च) — b) D6 तिष्ठेय च यथेच्छया

यथाकामं च गच्छेयमागच्छेयं तथैव च ।
शय्यासने च मे राजन्नापराध्येत कश्चन ॥ ८
तमब्रवीत्कुन्तिभोजः प्रीतियुक्तमिदं वचः ।
एवमस्तु परं चेति पुनश्चैनमथाब्रवीत् ॥ ९
मम कन्या महाब्रह्मन्पृथा नाम यशस्विनी ।
शीलवृत्तान्विता साध्वी नियता न च मानिनी ॥ १०
उपस्थास्यति सा त्वां वै पूजयानवमन्य च ।
तस्याश्च शीलवृत्तेन तुष्टिं समुपयास्यसि ॥ ११
एवमुक्त्वा तु तं विप्रमभिपूज्य यथाविधि ।
उवाच कन्यामभ्येत्य पृथां पृथुललोचनाम् ॥ १२
अयं वत्से महाभागो ब्राह्मणो वस्तुमिच्छति ।
मम गेहे मया चास्य तथेत्येवं प्रतिश्रुतम् ॥ १३
त्वयि वत्से पराश्वस्य ब्राह्मणस्याभिराधनम् ।
तन्मे वाक्यं न मिथ्या त्वं कर्तुमर्हसि कर्हिचित् ॥ १४
अयं तपस्वी भगवान्स्वाध्यायनियतो द्विजः ।
यद्यद्ब्रूयान्महातेजास्तत्तद्देयममत्सरात् ॥ १५
ब्राह्मणा हि परं तेजो ब्राह्मणा हि परं तपः ।
ब्राह्मणानां नमस्कारैः सूर्यो दिवि विराजते ॥ १६
अमानयन्हि मानार्हान्वातापिश्च महासुरः ।
निहतो ब्रह्मदण्डेन तालजङ्घस्तथैव च ॥ १७
सोऽयं वत्से महाभार आहितस्त्वयि सांप्रतम् ।
त्वं सदा नियता कुर्या ब्राह्मणस्याभिराधनम् ॥ १८
जानामि प्रणिधानं ते बाल्यात्प्रभृति नन्दिनि ।
ब्राह्मणेष्विह सर्वेषु गुरुबन्धुषु चैव ह ॥ १९
तथा प्रेष्येषु सर्वेषु मित्रसंबन्धिमातृषु ।
मयि चैव यथावत्त्वं सर्वमादृत्य वर्तसे ॥ २०

— d) K1 2 नापराध्यति, T G1 2 4 नावरुध्येत

9 b) T2 प्रीतियुक्त॰ प्रिय वच — c) T वर (for पर) — d) K4 B4 Dc2 चैवम् (for चैनम्)

10 a) B D (except D1 2 5) G3 ॰प्राज्ञ (for ब्रह्मन्) — In D8, the portion of the text from 10c up to 3 299 26d is lost on a missing fol — d) K Dc D1 2 5 नाति(K1 2 D5 ॰भि)मानिनी; B Dn D4 6 G3 चैव भाविनी; G4 न मनस्विनी (for न च मा॰)

11 D8 missing (cf v l 10) — a) K1 2 D2 स्वा (for त्वा) — b) D4 6 नाव॰ (for [अ]नव) K3 4 Dc D1 2 5 ह; B3 वै (for च) K1 पूजया नावमन्यत, K2 ॰यामास मन्यत; T1 ॰या मनसापि भो; T2 G2 4 ॰याना महा विभो; G1 ॰या न मया विभो; M ॰यानवमस्य ह — c) T1 G1 तु (for च) — d) Dc D2 प्रीतिं (for तुष्टिं) K4 B1 2 Dc D2 ॰यास्यति

12 D8 missing (cf v l 10) — a) K1–3 D5 च (for तु) — b) S (except G3 M1) प्रति॰ (for अभि॰)

13 D8 missing (cf v l 10) — a) T1 G1 वै सुमहा॰ (for वत्से महा॰) — d) K1 2 D4 6 T2 [ए]व, D1 [अ]ति (for [ए]व)

14 D8 missing (cf v l 10) — a) K1 2 तत्र (for त्वयि) T2 G2 4 यत्त, M2 श्वास्य (for श्वस्य) — c) B Dn D4 6 G3 अमिथ्या (for न मिथ्या) — d) K1 2 वै क्वचित्, B2 G2 कस्यचित् (for कर्हि॰)

15 D8 missing (cf v l 10) — b) B3 4 S (except G3) ॰निरत (for नियत) T1 G1 शुचि॰ (for द्विज॰) K Dc D1 2 5 सदा (K1 2 मुनि) सुनियतो द्विज (K3 D2 तो द्विज) — d) K1 2 M अमत्सर (for ॰त्सरात्)

16 D8 missing (cf v l 10) — a) K4 B Dn D4 6 G3 M ब्राह्मणो हि K4 B4 महातेजो; B3 पर तेजा — b) B Dn D4 6 G3 M ब्राह्मणो K3 4 B4 Dc D2 5 परम (for हि पर) — c) K1 2 नमस्कारात्

17 D8 missing (cf v l 10) — a) K1 2 हि मां (K1 म)हब्यो; K3 4 D1 हि दांढि(K3 ॰ढ)क्यो, D5 वि दर्भायां; T G1 2 4 M तान् दांड(T1 वार्त; G1 वास्त॰, G2 4 दढि)क्यो (for हि मानार्हान्) — b) K1 2 ॰बल॰ (for ॰सुर) — d) K1 2 ज्वलज्जघा॰ (for तालजङ्घ॰)

18 D8 missing (cf v l 10) — a) K3 4 M मया (for महा) B1 T2 G2 भाग; B3 भारम्; G4 भागे (for भार) — b) K2 3 आहृत (for आहित॰) — c) Dc D2 नियत; T G1 2 4 M निभृ(T2 ॰र)ता (for नियता) Dc G1 कुर्याद् (for कुर्या)

19 D8 missing (cf v l 10) — b) T G1 2 4 भामिनि (for नन्दिनि) — c) S (except G3) [अ]पि (for [इ]ह) — d) T1 G1 2 हि (for ह)

20 D8 missing (cf v l 10) — a) D5 तव (for तथा) — b) T2 G2 4 वीर (for मित्र) D5 भ्रातृषु, T2 G2 4 बधुषु (for मातृषु) — c) K1 4 B4 Dc2 D1 2 M ॰तत्त्व, K3 वत्त; B3 ॰वृत्त (for ॰वत्त्व) — d) K1 B Dn

न द्युतुष्टो जनोऽस्तीह पुरे चान्तःपुरे च ते ।
सम्यग्वृत्त्यानवद्याङ्गि तव भृत्यजनेष्वपि ॥ २१
संदेष्टव्यां तु मन्ये त्वां द्विजातिं कोपनं प्रति ।
पृथे बालेति कृत्वा वै सुता चासि ममेति च ॥ २२
वृष्णीनां त्वं कुले जाता शूरस्य दयिता सुता ।
दत्ता प्रीतिमता मह्यं पित्रा बाला पुरा स्वयम् ॥ २३
वसुदेवस्य भगिनी सुतानां प्रवरा मम ।
अग्यमग्रे प्रतिज्ञाय तेनासि दुहिता मम ॥ २४
तादृशे हि कुले जाता कुले चैव विवर्धिता ।
सुखात्सुखमनुप्राप्ता ह्रदाद्ध्रदमिवागता ॥ २५
दौष्कुलेया विशेषेण कथंचित्प्रग्रहं गताः ।
बालभावाद्विकुर्वन्ति प्रायशः प्रमदाः शुभे ॥ २६
पृथे राजकुले जन्म रूपं चाद्भुतदर्शनम् ।
तेन तेनासि संपन्ना समुपेता च भामिनी ॥ २७
सा त्वं दर्पं परित्यज्य दम्भं मानं च भामिनि ।
आराध्य वरदं विप्रं श्रेयसा योक्ष्यसे पृथे ॥ २८
एवं प्राप्स्यसि कल्याणि कल्याणमनघे ध्रुवम् ।
कोपिते तु द्विजश्रेष्ठे कृत्स्नं दह्येत मे कुलम् ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्ताशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८७ ॥

D1 6 T G आवृत्य (for आहृत्य)

21 D3 missing (cf v l 10) — a) T G1 दुष्टो (for [अ]तुष्टो) D6 जलो, D6 नरो (for जनो) — b) D6 D2 4 वा (for the first च) D6 D3 पुरेषु च (for °पुरे च ते) — c) D6 D2 T1 G1 3 वृत्ता, D6 °वृद्धा, T2 वृत्या (for वृत्त्या) — d) K4 न च (for तव)

22 D3 missing (cf v l 10) — a) B2 D6 D2 T1 संदेष्ट्या; G1 दृश्यां D6 च (for तु) B4 संदिष्टव्यां तु मतव्यां, T2 सजेष्टव्यामालुमन्ये त्वा — b) B4 D6 द्विजाति (for °तिं) K3 भोजन (for कोपन) — c) K6 पृथु (for पृथे) — d) K1 सुते चासि, K4 श्रुता चासि, T2 G2 4 M सुते(M1 °तै ; M2 ता)चासि B4 ममापि च; T G1 3 4 M ममैव हि (T2 G1 ह; M च, (for ममेति च)

23 D3 missing (cf v l 10) — a) K B3 4 D6 D2 5 T2 G3 4 M त्व (for च) D6 कुलपते (for कुले जाता) — T2 G3 4 om (hapl) 23b–25a — b) °K4 °स्य दुहिता शुभा — d) G1 [अ]पि सा (for पुरा)

24 D3 missing (cf v l 10) T2 G3 4 om 24 (cf v l 23) D1 transp 24ab and 24cd — b) T1 G1 सुता त्व (for सुतानां) — c) =1 104 2c D6 D3 T1 G1 M अग्रम्; D4 अग्राम्, D6 अग्र्याम् (for अग्यम्) — d) K1 3 तेनास्य (for °सि)

25 D3 missing (cf v l 10) T2 G3 4 om 25a (cf v l 23) — a) K4 यादृशे D1 6 च, T1 M [S]सि (for हि) — b) K3 4 D1 5 चेह, T G1 3 4 मम (for चैव) D6 D3 महति (for चैव वि) — d) T G1 M [आ]पगा (for [आ]गता)

26 D3 missing (cf v l 10) — b) K D6 D1 3 5 कदा (for कथं) D1 परिगृह्य ता (for प्रग्रहं गता) — c) K1 हि, D6 प्र (for वि) — d) K1–3 D1 5 तु ते (for शुभे)

27 D3 missing (cf v l 10) — b) B Dn D4–6 रूपं चापि तवाद्भुत — c) K1 3 T G1 3 [अ]पि; K4 [अ]भि (for [अ]सि) — d) D6 D2 समसेता (sic) (for समुपेता) D6 D1 3 [अ]सि, T G1 हि, G3 4 [अ]पि (for च) B D (except D1, D3 missing) भाविनी; T G1 3 4 [अ]निंदिते (T1 G1 °ता), M नंदिनी

28 D3 missing (cf v l 10) — K3 om (hapl) 28ab — a) S (except G3) मान (for दर्पं) — b) T2 G1 3 M दंभ, G4 सग (for दम्भ) D1 मोह, S (except G3) दर्पं (for मान) B D (except D1) भाविनि (D6 Dn3 D3 नी) — c) K1 3 देव (for विप्र) — d) K1 3 4 T1 G1 शुभे (for पृथे) D6 corrupt

29 D3 missing (cf v l 10) — a) K1 3 कल्याण, K3 D6 D3 G3 णी (for °णि) — b) K1 3 पृथे त्वम् (for कल्याणम्) D1 मनसि स्थित (for अनघे ध्रुवम्) K4 शुभे (for ध्रुवम्) — c) B Dn D4 6 G3 च (for तु) G1 M2 द्विजश्रेष्ठ — d) T G1 3 4 सर्वं, M1 क्षिप्र (for कृत्स्नं)

Colophon D3 missing — *Major parvan* K1 3 T1 G2 4 आरण्य — *Sub parvan* K B D6 Dn1 n3 D1 3 4–6 G3 कुंडला(D1 5 °लाभि)हरण — *Adhy name* B1 कुंतिभोजवाक्य; M पृथानियोग — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 (marg) n3 301, Dn3 302, D1 305, T1 287 (as in text!), T2 G4 M1 3 (*inf lin*) 291, G1 288 G3 290; M3 (orig) 293 — *Śloka no* Dn D1 29

२८८

कुन्त्युवाच ।
ब्राह्मणं यन्त्रिता राजन्नुपस्थास्यामि पूजया ।
यथाप्रतिज्ञं राजेन्द्र न च मिथ्या ब्रवीम्यहम् ॥ १
एष चैव स्वभावो मे पूजयेयं द्विजानिति ।
तव चैव प्रियं कार्यं श्रेयश्चैतत्परं मम ॥ २
यद्येवैष्यति सायाह्ने यदि प्रातरथो निशि ।
यद्यर्धरात्रे भगवान्न मे कोपं करिष्यति ॥ ३
लाभो ममैष राजेन्द्र यद्वै पूजयती द्विजान् ।
आदेशे तव तिष्ठन्ती हितं कुर्यां नरोत्तम ॥ ४
विस्रब्धो भव राजेन्द्र न व्यलीकं द्विजोत्तमः ।
वसन्प्राप्स्यति ते गेहे सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ५
यत्प्रियं च द्विजस्यास्य हितं चैव तवानघ ।
यतिष्यामि तथा राजन्व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ ६
ब्राह्मणा हि महाभागाः पूजिताः पृथिवीपते ।
तारणाय समर्थाः स्युर्विपरीते वधाय च ॥ ७
साहमेतद्विजानन्ती तोषयिष्ये द्विजोत्तमम् ।
न मत्कृते व्यथां राजन्प्राप्स्यसि द्विजसत्तमात् ॥ ८
अपराधे हि राजेन्द्र राज्ञामश्रेयसे द्विजाः ।
भवन्ति च्यवनो यद्वत्सुकन्यायाः कृते पुरा ॥ ९
नियमेन परेणाहमुपस्थास्ये द्विजोत्तमम् ।
यथा त्वया नरेन्द्रेदं भाषितं ब्राह्मणं प्रति ॥ १०
राजोवाच ।
एवमेतत्त्वया भद्रे कर्तव्यमविशङ्कया ।
मद्धितार्थं कुलार्थं च तथात्मार्थं च नन्दिनि ॥ ११

288

☞ In D_3 this adhy is lost on a missing fol, the MS is mostly ignored here

1 ^{a}) Dc D_3 T $G_{1.2.4}$ यन्त्रित (for °ता) — ^{c}) $K_{1.4}$ °प्रतिज्ञां, K_3 T_1 G_1 °प्रतिज्ञा, B_4 Dc_2 °प्रतिज्ञ — ^{d}) S (except G_3) ते (for च) K Dc $D_{1.2.5}$ न मिथ्या प्रब्रवीम्यह

2 ^{c}) $K_{1.3}$ चैतत् (for चैव) B_2 कीर्तिं (for कार्यं) — ^{d}) B Dn $D_{4.6}$ G_3 परम (for [ए]तत्पर) T $G_{1.2.4}$ प्रिय (for पर)

3 ^{a}) K_4 यदा, T $G_{1.2.4}$ अद्य (for यदि) K_1 राजेंद्र (for सायाह्ने) B_2 यद्यद्वक्ष्यति सायाह्ने — ^{c}) K_1 °रात्रौ (for °रात्रे) — ^{d}) D_1 हि (for मे)

4 ^{a}) $G_{2.4}$ [ऽ]य मम (for ममैष) — K_3 D_1 om (hapl) 4^b–5^a — ^{b}) B_4 सपूजयेद्, T_1 M_1 पूजयति, T_2 °यसि, $G_{2.4}$ यितु (for °यती) Dc $D_{2.5}$ द्विज (for द्विजान्) — ^{d}) K (K_3 om) पूज(K_4 तोष)यिष्ये द्विजोत्तम

5 K_3 D_1 om 5^a (cf v l 4) — ^{a}) Some N MSS विश्रब्धो — ^{b}) MSS द्विजोतम, °मा, °मे also — ^{c}) B_3 वसन्प्राप्यति; T_1 $G_{2.4}$ स सप्राप्स्य(G_2 प्य)ति, T_2 G_1 न सप्राप्य(G_1 °प्स्य)ति K_4 गेहे ते (by transp) B_3 T_2 मे गेहे

6 ^{b}) K_3 $D_{4.5}$ तथा° (for तवा°) — ^{c}) S (except G_3) यतिष्ये तदहं कर्तुं — 6^d=1 48 17^d 4 3 7^d etc

8 ^{a}) T_1 $G_{2.4}$ विजानाना, T_2 M_1 विजानामि, G_1 द्विजन्मान (for विजानन्ती) — T_1 om (hapl) 8^c–10^b — ^{c}) $G_{1.2.4}$ M मत्कृते न (by transp) M_1 कांचित् (for राजन्) — ^{d}) $K_{3.4}$ B_4 Dc $D_{2.5}$ प्राप्स्यसे

9 T_1 om 9 (cf v l 8) — ^{a}) S (except G_3, T_1 om) अपराधो $B_{1.2}$ Dn $D_{4.6}$ G_3 [ऽ]पि (for हि) S (except G_3, T_1 om) पर (for द्विजा) — ^{c}) T_2 $G_{1.2.4}$ भवति $G_{1.2.4}$ M च्यवनाद् (for नो)

10 T_1 om 10^{ab} (cf v l 8) — ^{b}) K_1 समुत्थास्ये (for उपस्थास्ये) — After 10, N (D_3 missing) G_3 ins

1337* एवं ब्रुवन्तीं बहुशः परिष्वज्य समर्थ्य च ।
इति चेति च कर्तव्यं राजा सर्वमथादिशत् ।

[(L 1) B_3 प्रशस्य (for समर्थ्य) — (L 2) B_3 वक्तव्य (for कर्तव्य) $K_{1.3}$ चेदम् (for सर्वम्) B_2 यथातथ्यमिदं वच (for the posterior half)]

11 B_4 om 11–12 — ^{a}) B_2 श्रिया (for त्वया) — ^{cd}) D_1 transp मद्धितार्थं and कुलार्थं B (B_4 om) D_5 ब्र(D_2 स्व)निंदते, Dc D_2 च भाविनि (for च नन्दिनि) Dn $D_{4.6}$ G_3 मद्धितार्थं तथात्मार्थं कुलार्थं चाप्यनिंदिते; T

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा तु तां कन्यां कुन्तिभोजो महायशाः ।
पृथां परिददौ तस्मै द्विजाय सुतवत्सलः ॥ १२
इयं ब्रह्मन्मम सुता बाला सुखविवर्धिता ।
अपराध्येत यत्किंचिन्न तत्कार्यं हृदि त्वया ॥ १३
द्विजातयो महाभागा वृद्धबालतपस्विषु ।
भवन्त्यक्रोधनाः प्रायो विरुद्धेष्वपि नित्यदा ॥ १४
सुमहत्यपराधेऽपि क्षान्तिः कार्या द्विजातिभिः ।
यथाशक्ति यथोत्साहं पूजा ग्राह्या द्विजोत्तम ॥ १५

तथेति ब्राह्मणेनोक्ते स राजा प्रीतमानसः ।
हंसचन्द्रांशुसंकाशं गृहमस्य न्यवेदयत् ॥ १६
तत्राग्निशरणे क्लृप्तमासनं तस्य भानुमत् ।
आहारादि च सर्वं तत्तथैव प्रत्यवेदयत् ॥ १७
निक्षिप्य राजपुत्री तु तन्द्रीं मानं तथैव च ।
आतस्थे परमं यत्नं ब्राह्मणस्याभिराधने ॥ १८
तत्र सा ब्राह्मणं गत्वा पृथा शौचपरा सती ।
विधिवत्परिचाराहं देववत्पर्यतोषयत् ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८८ ॥

G1 2 4 M मद्धितार्थे कुलार्थे च त्वमा(M तथा)त्मार्थे च नन्दिनि (T2 G4 स्वदर्थे यदुनन्दिनि)

12 B Dn D1 4 6 S (except M1) om the ref B4 om 12 (cf v l 11) — b) A few MSS कुन्तीभोजो K D1 5 मना (for यशा) — d) B D (except D1 5) T1 G3 द्विज (for सुत)

13 a) K1 मम सुता ब्रह्मन् (by transp) — c) T1 G1 राध्यसि (for राध्येत) — d) K3 Dc D1 2 5 तस्य (for न तत्) K1 2 हृदि कार्यं न तत्त्वया, B Dn D4 6 G3 न कार्यं हृदि तत्त्वया

14 b) D1 बालवृद्ध (by transp), G2 वृद्धा बालास् Dc D5 ° तपस्विन° — d) B1–3 Dn D4 6 G3 ह्यप(Dn2 n3 D4 अप)राद्धेषु (for विरुद्धेष्वपि) T2 च (for [अ]पि)

15 D4 om 15 — b) S (except G3) क्षमा कार्या K D1 5 विजानता, S (except G3) द्विजोत्तम — K1 2 4 om 15^{cd} — d) K3 Dc D1 2 3 विजानता, S (except G3) द्विजातिना (for द्विजो)

16 a) K Dc D1 2 [उ]क्त° (K3 क्त) (for [उ]क्ते) — b) K1–3 Dc D1 2 4 T1 G1 2 M2 प्रीति (for प्रीत°) — c) K Dc D1 2 5 हंसचन्द्रप्रतीकाश — d) K1 2 B Dn D4 6 G3 अस्मै, T1 M2 अन्यन् (for अस्य) D5 गृहे तस्मै न्यवेशयत्

17 K1 2 om (hapl) 17 — a) Dc D2 T1 G1 तस्य, G4 ततो (for तत्र) K3 Dc D1 2 G4 शरण T2 कामम् (for क्लृप्तम्) — c) B4 तु (for च) K3 4 D1 5 तत्सर्वं (by transp) Dc D2 तु; D4 स, T1 वै, G1 च (for तत्)

18 a) B3 T G1 2 4 च, D1 M सा (for तु) — b) K1 2 Dn3 D4 तद्री , B3 तद्रा, D5 तद्धि; T2 कुती (for तन्द्रीं) — c) M2 आतस्थौ S (except G3) परया प्रीत्या (for परमं यत्नं) — d) S (except G3) °राधन

19 a) S (except G3) स तु (for तत्र) K Dc D1 2 5 ब्राह्मण राजन्, B4 °ण ज्ञात्वा; S (except G3) °णश्रेष्ठ — b) K1 ब्राह्मणे संशितव्रते, S (except G3) उपचारेण कन्यका — K1 ins after 19^{ab} K2, after 3 289 1^{ab}

1338* परिचर्यापरा राजन् कु[? read नक्त]दिनमतन्द्रिता !, followed in K1 by 3 289 2^{ab}, which is omitted there — d) G2 M2 परि (for पर्य)

Colophon om in K1 2 D3 missing — *Major parvan* Dn2 G2 4 आरण्य — *Sub parvan* K3 4 B Dc Dn1 n3 D1 2 4–6 G3 M2 कुडला(D1 5 लाभि)हरण — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 (marg) n3 302, Dn2 303, D1 306, T1 288 (as is text !), T2 G4 M1 2 (*inf lin*) 292 (M2 orig 294), G1 289, G2 291 — *Śloka no* Dn1 n3 20, Dn2 D1 19

289

☞ In D3 this adhy is lost on a missing fol , the MS is mostly ignored here

1 a) T G1 2 भाग; G4 °भागा (for °राज) — b) K4 Dn1 n3 शसित (for सशित°) — K1 2 read 1^{cd} after 9 — cd) K4 युक्तेन (for शुक्लेन) K3 4 शसितव्रत (K3 ता), D4 6 G3 संशितव्रत — After 1^{ab}, K2 ins

२८९

वैशंपायन उवाच ।
सा तु कन्या महाराज ब्राह्मणं संशितव्रतम् ।
तोषयामास शुद्धेन मनसा संशितव्रता ॥ १
प्रातरायास्य इत्युक्त्वा कदाचिद्द्विजसत्तमः ।
तत आयाति राजेन्द्र साये रात्रावथो पुनः ॥ २
तं च सर्वासु वेलासु भक्ष्यभोज्यप्रतिश्रयैः ।
पूजयामास सा कन्या वर्धमानैस्तु सर्वदा ॥ ३
अन्नादिसमुदाचारः शय्यासनकृतस्तथा ।
दिवसे दिवसे तस्य वर्धते न तु हीयते ॥ ४
निर्भर्त्सनापवादैश्च तथैवाप्रियया गिरा ।
ब्राह्मणस्य पृथा राजन्न चकाराप्रियं तदा ॥ ५
व्यस्ते काले पुनश्चैति न चैति बहुशो द्विजः ।
दुर्लभ्यमपि चैवान्नं दीयतामिति सोऽब्रवीत् ॥ ६
कृतमेव च तत्सर्वं पृथा तस्मै न्यवेदयत् ।
शिष्यवत्पुत्रवच्चैव स्वसृवच्च सुसंयता ॥ ७
यथोपजोषं राजेन्द्र द्विजातिप्रवरस्य सा ।
प्रीतिमुत्पादयामास कन्या यत्नैरनिन्दिता ॥ ८
तस्यास्तु शीलवृत्तेन तुतोष द्विजसत्तमः ।
अवधानेन भूयोऽस्य परं यत्नमथाकरोत् ॥ ९
तां प्रभाते च साये च पिता पप्रच्छ भारत ।
अपि तुष्यति ते पुत्रि ब्राह्मणः परिचर्यया ॥ १०
तं सा परममित्येव प्रत्युवाच यशस्विनी ।
ततः प्रीतिमवापाग्र्यां कुन्तिभोजो महामनाः ॥ ११
ततः संवत्सरे पूर्णे यदासौ जपतां वरः ।

1338*

2 K_1 reads 2^{ab} after 1338* — ^{a}) K $B_{3.4}$ Dc $D_{1.2.5}$ प्रातरेष्य इति ह्यु($B_{3.4}$ D_2 इतीत्यु)क्त्वा, $B_{1.2}$ Dn $D_{4.6}$ G_3 प्रातरेष्याम्यथेत्युक्त्वा — ^{b}) A few MSS द्विज सत्तम — ^{c}) $D_{4.5}$ तत्र (for तत) — ^{d}) N (D_3 missing) T_2 G_5 साय, $G_{2.4}$ सोर्धं (for साये) B_4 पुर, S (except T_2 G_3) मुनि° (for पुन)

3 ^{a}) $G_{2.4}$ वेलासु सर्वासु (by transp) — ^{b}) $K_{1.2}$ भक्ष्यभोज्यै, D_5 भोज्यचोष्य (for भक्ष्यभोज्य) K $D_{1.5}$ M °प्रति(K_1 D_1 परि)ग्रहै° — ^{c}) M_1 वै (for सा) — ^{d}) K B_1 Dc $D_{2.5}$ वर्धमानेन (K_2 °नें च), B_3 वर्तमानेन, D_1 वर्धमानेव; T_1 damaged, T_2 वर्धमाने हि; G_1 M_1 वर्धमानैर्हि; $G_{2.4}$ M_2 वर्तमानैर्हि K D_5 वर्चसा; B_1 Dc D_2 नित्यदा, B_2 सा तदा (for सर्वदा)

4 ^{a}) D_5 अन्नानि (for अन्नादि) $K_{1.2}$ समुदाचार — ^{b}) K Dc $D_{1.2}$ °विधि°, D_5 विधे° (for °कृत°) $D_{1.5}$ तदा (for तथा) — ^{c}) K_1 चैव (for तस्य) — ^{d}) $K_{1.2}$ D_1 च; K_4 [ए]व, S (except G_3) प्र (for तु) K_3 Dc $D_{2.5}$ वर्धत्येव न हीयते

5 ^{a}) $B_{1.4}$ निर्भर्त्सनेन (for निर्भर्त्सन) K $D_{1.2.5}$ [अ]पदेशै (for -[अ]पवादै) Cnp अपदेश (= व्याज) — ^{b}) D_5 च (for [ए]व) — K_1 om 5^{cd}

6 ^{a}) K_1 प्राप्ते (sup lin as in text), T_1 $G_{1.2.4}$ M स्वम, T_2 सस, G_3 व्यस्त (for व्यस्ते) K_4 $B_{1.4}$ Dn_1 m D_4 T_2 G_3 चेति, D_2 चैव (for चैति) — ^{b}) $B_{1.4}$ Dn चेति (for चैति) Dc D_2 नृप (for द्विज) — ^{c}) $K_{1.2.4}$ D_1 दुष्प्राप(D_1 °प्य)म् (for दुर्लभ्यम्) M_2 इति (for अपि) B Dc Dn $D_{2.4.6}$ G_3 सुदुर्लभमपि (B_2 °मिद) ह्यन्न ($D_{4.6}$ G_3 ह्यर्थं) — ^{d}) B_3 अपि (for इति)

7 ^{a}) T $G_{1.2.4}$ इत्येव, M_1 एवेति (for एव च) — ^{b}) T_1 B_1 Dn_3 G_3 यथा; Dn_1 n_2 D_4 तथा (for पृथा) — ^{d}) T_1 G_1 सुहृच्चैव (for स्वसृवच्च) K Dc $D_{1.2}$ चैव समता (K_4 च वश गता), D_1 चैव समत; T_2 च स्मृत यथा (for च सुसंयता)

8 ^{d}) T_1 G_1 अतन्द्रिता (for अनिन्दिता) $K_{1.2}$ कन्या यत्नेन निर्मिता; B Dc Dn $D_{2.4–6}$ G_3 कन्यारत्नमनिंदिता

9 ^{a}) $K_{1.2}$ स, K_3 स्व, K_4 Dc $D_{1.5}$ च (for तु) — ^{c}) $B_{2.3}$ (m as in text) D_6 G_3 अवधाने च, M आराधने च $B_{2.3}$ Dn $D_{4.6}$ T $G_{1.3.4}$ [ऽ]स्या (for ऽस्य) — After 9, $K_{1.2}$ read 1^{cd} (v l K_2 यत्नेन for शुद्धेन)

10 ^{a}) $G_{2.4}$ प्रभातेपि (for °ते च) N (except K_3 D_3 missing) G_3 साय च, T_2 G_2 सायेपि, G_4 सायाह्ने for साये च)

11 ^{a}) B_4 [ए]न (for [ए]व) Dc D_2 त च सा परमित्येव — ^{b}) $K_{1.2}$ Dn_2 n_3 नृप (for यश) — ^{d}) K

नापश्यद्दुष्कृतं किंचित्पृथायाः सौहृदे रतः ॥ १२
ततः प्रीतमना भूत्वा स एनां ब्राह्मणोऽब्रवीत् ।
प्रीतोऽस्मि परमं भद्रे परिचारेण ते शुभे ॥ १३
वरान्वृणीष्व कल्याणि दुरापान्मानुषैरिह ।
यैस्त्वं सीमन्तिनीः सर्वा यशसाभिभविष्यसि ॥ १४

कुन्त्युवाच ।

कृतानि मम सर्वाणि यस्या मे वेदवित्तम ।
त्वं प्रसन्नः पिता चैव कृतं विप्र वरैर्मम ॥ १५

ब्राह्मण उवाच ।

यदि नेच्छसि भद्रे त्वं वर मत्तः शुचिस्मिते ।
इमं मन्त्रं गृहाण त्वमाह्वानाय दिवौकसाम् ॥ १६
यं यं देवं त्वमेतेन मन्त्रेणावाहयिष्यसि ।
तेन तेन वशे भद्रे स्थातव्यं ते भविष्यति ॥ १७
अकामो वा सकामो वा न स नैष्यति ते वशम् ।
विबुधो मन्त्रसंशान्तो वाक्ये भृत्य इवानतः ॥ १८

वैशंपायन उवाच ।

न शशाक द्वितीयं सा प्रत्याख्यातुमनिन्दिता ।
तं वै द्विजातिप्रवरं तदा शापभयान्नृप ॥ १९
ततस्तामनवद्याङ्गीं ग्राहयामास वै द्विजः ।
मन्त्रग्रामं तदा राजन्नथर्वशिरसि श्रुतम् ॥ २०
तं प्रदाय तु राजेन्द्र कुन्तिभोजमुवाच ह ।
उषितोऽस्मि सुखं राजन्कन्यया परितोषितः ॥ २१
तव गेहे सुविहितः सदा सुप्रतिपूजितः ।
साधयिष्यामहे तावदित्युक्त्वान्तरधीयत ॥ २२
स तु राजा द्विजं दृष्ट्वा तत्रैवान्तर्हितं तदा ।
बभूव विस्मयाविष्टः पृथा च समपूजयत् ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोननवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८९ ॥

Dc D1 2 4 यशा (for मना)

12 b) Dc D2 यत्र; D5 T1 यदि, T2 यथा (for यदा) D1 4 6 जयता (for जपता) — d) K4 °देन स, Dc D2 देन च (for दे रत)

13 G1 om 13–14 — b) B1 स च सा, B4 कन्यां स, D5 स च सां (for स एनां) — Before 13cd, M1 ins ब्राह्मण° — T2 om (hapl) 13d–17c — d) G2 4 मे (for ते)

14 T2 G1 om 14 (cf v l 13) — a) D6 वर (for वरान्) — b) D5 दुराप मानुषैरपि — c) K1 2 अन्या (for सर्वा) — d) G4 च (for [अ]भि) K4 Dc D2 G4 ष्यति (for ष्यसि)

15 T2 om 15 (cf v l 14) — b) G2 4 यस्मान् (for यस्या) K D1 2 4 5 G3 M1 वेदवित्तम (K4 द्विज सत्तम) — d) B4 कृतार्थ प्रवरैर्मम; M क्षेम एव वरो मम

16 T2 om 16 (cf v l 14) K D1 ऋषि; B4 दुर्वासा; D5 मुनि° (for ब्राह्मण) — a) B1 2 Dn D4 6 G3 मत्तस्त्व, D1 G2 4 भद्र ते (for भद्रे त्व) — b) B1 2 Dn D4 6 G3 भद्रे (for मत्त) — c) T1 G1 2 4 इद (for इम)

17 T2 om 17abc (cf v l 14) 17ab =1 104 7ab, 113 35ab — cd) T2 स्वातव्य (for °स्थातव्य) K B3m Dc D1 2 6 तस्य तस्य प्रसादात्ते (B3m तेन) राज्ञि पुत्रो भविष्यति (K1 2 भवेदिति)

18 18ab =(var) 1 113 35cd — a) K4 अकामश्च — b) K न स नेष्यति (K4 समेष्यति हि); B Dn D4 6 G3 स समेष्यति, Dc D2 वशमेष्यति K1 2 वर, Dc D2 शुभे; Dn D4 6 G3 वशे (for वशम्) — c) Dn3 सयत्तो, D1 T G1 2 4 °सभ्रातो (for °सशान्तो) — d) B Dc Dn D1 4 6 G3 भवेद्; T G1 2 4 वाक्यैर् (for वाक्ये) T2 इव (for भृत्य) T G1 2 4 [अ]नुग (for [आ]नत)

19 K1 2 4 D1 S (except G3) om the ref — a) K4 द्वितीया सा; D1 द्वितीयस्य, T2 G4 द्विजातिं च (for द्वितीय सा) — c) B4 तद्वै; D1 न वै (for त वै)

20 b) B Dn D4 6 G3 स (for वै) — c) K1 2 T2 तथा, M2 ततो (for तदा) — d) D1 अथर्वाङ्गिरसि Dc D2 T G1 2 4 स्थित (for श्रुतम्)

21 a) G2 4 स (for त) — b) K4 स (for ह)

22 a) B Dn D4 6 G3 गेहेषु (for गेहे सु) K4 विहिते (for विहित) — b) K1 2 तथा; Dc2 D2 G4 तदा (for सदा) T2 सुप्रीति, G1 सप्रीति° (for सुप्रति) — c) K1 2 4 B3 Dc D1 2 स्यह (for महे) Dc D2 राजन् (for तावद्)

23 a) S (except G3) च (for तु) — b) T1 G1 2 4 तथै (for तत्रै) — d) K1 2 प्रति, T G1 2 5 [इ]माम (for सम)

२९०

वैशंपायन उवाच ।
गते तस्मिन्द्विजश्रेष्ठे कस्मिंश्चित्कालपर्यये ।
चिन्तयामास सा कन्या मन्त्रग्रामबलाबलम् ॥ १
अयं वै कीदृशस्तेन मम दत्तो महात्मना ।
मन्त्रग्रामो बलं तस्य ज्ञास्ये नातिचिरादिव ॥ २
एवं संचिन्तयन्ती सा ददर्शर्तुं यदृच्छया ।
व्रीडिता साभवद्बाला कन्याभावे रजस्वला ॥ ३
अथोद्यन्तं सहस्रांशुं पृथा दीप्तं ददर्श ह ।
न ततर्प च रूपेण भानोः संध्यागतस्य सा ॥ ४
तस्या दृष्टिरभूद्दिव्या सापश्यद्दिव्यदर्शनम् ।
आमुक्तकवचं देवं कुण्डलाभ्यां विभूषितम् ॥ ५
तस्याः कौतूहलं त्वासीन्मन्त्रं प्रति नराधिप ।
आह्वानमकरोत्साथ तस्य देवस्य भामिनी ॥ ६
प्राणानुपस्पृश्य तदा आजुहाव दिवाकरम् ।
आजगाम ततो राजंस्त्वरमाणो दिवाकरः ॥ ७
मधुपिङ्गो महाबाहुः कम्बुग्रीवो हसन्निव ।
अङ्गदी बद्धमुकुटो दिशः प्रज्वालयन्निव ॥ ८
योगात्कृत्वा द्विधात्मानमाजगाम तताप च ।
आबभाषे ततः कुन्तीं साम्ना परमवल्गुना ॥ ९
आगतोऽस्मि वशं भद्रे तव मन्त्रबलात्कृतः ।

Colophon D3 missing — *Major parvan* K1 2 Dn2 T2 G2 4 आरण्य — *Sub parvan* K3 4 B Dc Dn1 n2 D1 2 4–6 G3 M2 कुडला(D1 5 °लाभि)हरण — *Adhy name* B4 कुतीमन्त्रप्राप्ति, M1 पृथामन्त्रग्रहण — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 (marg) n2 303, Dn3 304, D1 307, T1 289 (as in text!), T2 G2 4 M1 2 (*inf lin*) 293 (M2 orig 295), G1 290 — *Śloka no* Dn D1 23

290

☞ In D3 this adhy is lost on a missing fol, the MS is mostly ignored here

1 b) B Dc Dn D2 4 6 G3 कारणांतरे (for काल°)

2 c) G2 4 °ग्राम (for °ग्रामो) K D1 5 स्व(K4 ह्य) स्य (for तस्य) — d) Dn D4 6 G3 इति (for इव) K D1 5 ज्ञास्यामि नचिरादिव

3 a) S (except T2 G3) सा (for स-) K Dc D1 2 M सु, T G2 4 [ए]व, G1 [इ]त्र (for सा) — b) K1 2 [अ]क; D1 तु (for [ऋ]तु) Dc D2 यथेच्छया — c) B Dc D2 5 T2 G2 4 M चा (for सा°) Dc D2 T G1 2 4 कन्या (for बाला) — d) T G1 2 4 बाल° (for कन्या) — After 3, N (D3 missing) G3 ins

1339* ततो हर्म्यतलस्था सा महार्हशयनोचिता ।

4 ab) N (D3 missing) G3 प्राच्यां दिशि समुद्यत ददर्शादित्यमडल — After 4^{ab}, N (except K1 2, D3 missing) G1 3 ins

1340* तत्र बद्धमनोदृष्टिरभवत्सा समुध्यमा ।

— K1 2 om 4^{c}–5^{b} — c) B1 2 G3 चातप्यत (as in some printed ed !), B3 4 Dn (!) D4 6 ततर्प हि (Dn1 चाप्येतर्हि), Dc D2 च तर्प्य च, M2 तताप च (for ततर्प च) — d) D5 च (for सा)

5 K1 2 om 5^{ab} (cf v l 4) — a) B Dn D4 अस्या (B3 अन्या) (for तस्या) — b) Dc D2 सूर्यमडल (for दिव्यदर्शनम्) — d) T2 सुशोभित; G2 च भूषित (for विभू°)

6 a) G1 कुतूहल D5 T G1 2 4 चा (for त्वा°) — b) S (except G3) मन्त्रान् (for मन्त्र) — c) S (except G3) च (for [अ]थ) — d) G1 तत्र तस्यैव (for तस्य देवस्य) B Dc Dn D2 4 6 G3 भाविनी

7 a) Dc D2 5 अ(D5 आ)पो ह्युपस्पृश्य तदा, T G1 2 4 उपस्पृश्य तदा कुती — b) To avoid hiatus, K4 B Dc Dn D2 4 6 ह्याजु°, S (except G3) साजु° (for आजु°) — c) M1 दिवो (for ततो)

8 c) S (except G3) °मकुटो (for °मुकुटो) — d) K1 2 D1 G1 2 4 M2 प्रज्वल° (for प्रज्वाल°)

9 ab) G4 स्वमा (for द्विधा) M2 मतो यच (for तताप च) K2 repeats 7^{cd} for 9^{ab} — 9^{d}=1 73 16^{d}

10 Before 10, M1 ins दिवाकर — a) D1 नग (for वश) — b) Dc D2 5 मन्त्रग्राम (for तव मन्त्र) — c) K1 [अ]नश B Dc Dn3 D2 4 6 G3 वशो, D5 यम

किं करोम्यवशो राज्ञि ब्रूहि कर्ता तदस्मि ते ॥ १०

कुन्त्युवाच ।

गम्यतां भगवंस्तत्र यतोऽसि समुपागतः ।
कौतूहलात्समाहूतः प्रसीद भगवन्निति ॥ ११

सूर्य उवाच ।

गमिष्येऽहं यथा मां त्वं ब्रवीषि तनुमध्यमे ।
न तु देवं समाहूय न्याय्यं प्रेषयितुं वृथा ॥ १२
तवाभिसंधिः सुभगे सूर्यात्पुत्रो भवेदिति ।
वीर्येणाप्रतिमो लोके कवची कुण्डलीति च ॥ १३
सा त्वमात्मप्रदानं वै कुरुष्व गजगामिनि ।
उत्पत्स्यति हि पुत्रस्ते यथासंकल्पमङ्गने ॥ १४
अथ गच्छाम्यहं भद्रे त्वयासंगम्य सुस्मिते ।
शप्स्यामि त्वामहं क्रुद्धो ब्राह्मणं पितरं च ते ॥ १५
त्वत्कृते तान्प्रधक्ष्यामि सर्वानपि न संशयः ।
पितरं चैव ते मूढं यो न वेत्ति तवानयम् ॥ १६
तस्य च ब्राह्मणस्याद्य योऽसौ मन्त्रमदात्तव ।
शीलवृत्तमविज्ञाय धास्यामि विनयं परम् ॥ १७
एते हि विबुधाः सर्वे पुरंदरमुखा दिवि ।
त्वया प्रलब्धं पश्यन्ति स्मयन्त इव भामिनि ॥ १८
पश्य चैनान्सुरगणान्दिव्यं चक्षुरिदं हि ते ।
पूर्वमेव मया दत्तं दृष्टवत्यसि येन माम् ॥ १९

वैशंपायन उवाच ।

ततोऽपश्यत् त्रिदशान्राजपुत्री
सर्वानेव स्वेषु धिष्ण्येषु खस्थान् ।
प्रभासन्तं भानुमन्तं महान्तं
यथादित्यं रोचमानं तथैव ॥ २०
सा तान्दृष्ट्वा व्रीडमानेव बाला
सूर्यं देवी वचनं प्राह भीता ।
गच्छ त्वं वै गोपते स्वं विमानं
कन्याभावाद्दुःख एषोपचारः ॥ २१

(for [अ]वशो) — ^{d}) T $G_{1, 2, 4}$ ब्रूहि किं ते चिकीर्षित
11 S (except G_3) कन्या (for कुन्ती) — ^{a}) Dc D_2 यत्र (for तत्र) — ^{b}) $K_{1, 2}$ स्व (for [अ]सि) K Dc $D_{1, 2, 5}$ पुनरा° (for समुपा°) B Dn $D_{4, 6}$ G_3 यत एवा गतो ह्यसि — ^{c}) K $D_{1, 5}$ बालभावात् (for कौतूहलात्) Dc $D_{2, 6}$ नीत (for हूत)
12 ^{a}) Dn_1 $D_{2, 4, 6}$ T_2 G_3 M_2 मा (for मां) $K_{1, 2}$ तु (for त्व) — ^{b}) $K_{1, 2}$ राजनन्दिनि (for तनु°) — After 12^{ab}, K_2 reads 13^{cd} — ^{c}) D_1 च (for तु) — ^{d}) K_1 यथा; K_4 पृथे (for वृथा)
13 ^{a}) D_1 तथा (for तव) T $G_{1, 2, 4}$ [अ]भि(G_2 पि)सर्षि — ^{b}) T $G_{1, 2, 4}$ कुर्यां (for सूर्यात्) — K_2 reads 13^{cd} after 12^{ab} — ^{d}) K_4 कुण्डली कवची (by transp)
14 ^{a}) $K_{1, 3, 4}$ Dc $D_{1, 2, 5}$ मे; $G_{2, 4}$ हि (for वै) — ^{c}) $K_{1, 4}$ Dc $D_{1, 2}$ उत्पत्स्यते G_2 ते पुत्रो (by transp)
15 ^{a}) $B_{1, 2}$ Dc $D_{2, 5}$ अत्र (for अथ) — ^{b}) K D_1 भाविनि, Dc $D_{2, 5}$ भामिनि (for सुस्मिते) — After 15^{ab}, B Dc Dn D_{4-6} G_3 ins
1341* यदि त्वं वचनं नाद्य करिष्यसि मम प्रियम् ।
— ^{c}) K_2 B Dn D_{4-6} G_3 M_2 शपिष्ये (for शप्स्यामि) T G_1 M_1 त्व(M_1 त्वा)न्यथा (for त्वामहं) $G_{2, 4}$ शप्स्ये कन्येन्यथा क्रुद्धो
16 ^{a}) K_4 समध°, B_3 T_2 तान्प्रव° (for तान्प्रध) — ^{b}) D_5 M एव (for अपि) — ^{c}) K_2 मूढो यो, S (except G_3) ते मूढे (for ते मूढं)
17 ^{a}) K_4 तथास्य (for तस्य च) — ^{d}) K_4 D_1 [अ]विनय (for विनय) Dc D_2 वर (for परम्) $K_{1, 2}$ T $G_{1, 2, 4}$ धक्ष्याम्यविनय पर
18 ^{a}) T_2 कन्ये (for सर्वे) — D_5 om 18^{cd} — ^{d}) B Dc Dn $D_{2, 4, 6}$ G_3 भाविनि; T $G_{1, 2, 4}$ M मां शुभे (for भामिनि)
19 ^{a}) K_3 वै तान्, B_3 Dc Dn_2 $D_{1, 2}$ M चैतान् (for चैनान्) S (except G_3) वरारोहे (for सुरगणान्) — ^{b}) K_2 B_2 दिव्यचक्षुर् K_4 च (for हि) T_2 मे (for ते)
20 $K_{1, 2}$ Dc D_2 om the ref — ^{a}) B_{1-3} Dn $D_{4, 6}$ T_1 G_3 प्रभावत T $G_{1, 2, 4}$ पुरस्ताद् (for महान्त) — ^{d}) $B_{1, 2, 4}$ Dc Dn $D_{4, 6}$ M_1 रोचमानान् (for मान)
21 ^{a}) K $B_{1, 3}$ $D_{1, 5}$ M_2 सा त, G_4 तान्सा (by transp) $K_{3, 4}$ Dc_2 $D_{1, 2}$ वेपमाना, T $G_{1, 2, 4}$ त्रिदशान् (for व्रीडमाना) Dc_2 T $G_{1, 2, 4}$ एव (for [इ]व) — ^{b}) K $D_{1, 2, 5}$ सूर्यं देव; M_2 देवश्रेष्ठ (for सूर्यं देवी) — ^{c}) K_4 स्वे विमाने; B_3 स्व विशाल (m as in text) — ^{d}) S (except G_3) भावे (for भावाद्) K D_1 दुष्ट, B_1 दुःखम्

पिता माता गुरवश्चैव येऽन्ये
देहस्यास्य प्रभवन्ति प्रदाने ।
नाहं धर्मं लोपयिष्यामि लोके
स्त्रीणां वृत्तं पूज्यते देहरक्षा ॥ २२
मया मन्त्रबलं ज्ञातुमाहूतस्त्वं विभावसो ।
बाल्याद्बालेति कृत्वा तत्क्षन्तुमर्हसि मे विभो ॥ २३
सूर्य उवाच ।
बालेति कृत्वानुनयं तवाहं
ददानि नान्यानुनयं लभेत ।
आत्मप्रदानं कुरु कुन्तिकन्ये
शान्तिस्तवैवं हि भवेच्च भीरु ॥ २४
न चापि युक्तं गन्तुं हि मया मिथ्याकृतेन वै ।
गमिष्याम्यनवद्याङ्गि लोके समवहास्यताम् ।
सर्वेषां विबुधानां च वक्तव्यः स्यामहं शुभे ॥ २५
सा त्वं मया समागच्छ पुत्रं लप्स्यसि मादृशम् ।
विशिष्टा सर्वलोकेषु भविष्यसि च भामिनि ॥ २६

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि नवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९० ॥

२९१

वैशंपायन उवाच ।
सा तु कन्या बहुविधं ब्रुवन्ती मधुरं वचः ।
अनुनेतुं सहस्रांशुं न शशाक मनस्विनी ॥ १
न शशाक यदा बाला प्रत्याख्यातुं तमोनुदम् ।

(for दुःख) B_{1-3} Dc_2 Dn_2 $D_{1\ 2\ 5}$ एवो, $Dn_1\ n_3$ $D_{4\ 6}$ G_3 एवा° (for एषो°)

22 [a]) K_{1-3} Dc $D_{2\ 5}$ चापि (for चैव) K_4 ये ते, B_2 S (except G_3) मन्ये (for येऽन्ये) — [b]) G_2 प्रवदति (for प्रभवन्ति) T $G_{1\ 2\ 4}$ स्म दाने (for प्र°) — [c]) T $G_{1\ 2\ 4}$ साह (for नाह), and पाल° (for लोप°) M चाल° (for लोप°) — [d]) K_4 D_1 धर्मं, G_2 धर्मं (for वृत्तं)

23 [c]) K_1 D_5 बाल्येति (for बालेति) K_1 मत्वा तु, $K_{2\ 4}$ $D_{1\ 5}$ कृत्वा तु; B Dn $D_{4\ 6}$ G_3 तत्कृत्वा (by transp), $G_{2\ 4}$ कृत्वा त्व — [d]) K_4 वै (for मे) Dc D_2 G_4 प्रभो (for विभो)

24 [a]) K_1 D_5 बाल्येति; D_4 बाले तु (for बालेति) $K_{1\ 2\ 4}$ Dn_2 तनय (for [अ]नुनय) — [b]) K_4 ददामि; T_1 G_1 दद्यानि (for ददानि) K $D_{1\ 5}$ नु (K_3 $D_{1\ 5}$ तु) लभेत काचित् (K_3 कामा); $Dn_2\ n_3$ D_4 त(D_4 स्व)नय लभेत, G_3 स्वभय लभेत (for [अ]नुनय लभेत) — [c]) K तव (K_4 न तु) (for कुरु) D_5 तु कुरुष्व (for कुरु कुन्ति°) $K_{1\ 2}$ मध्ये, K_3 T_3 मन्ये, G_2 मह्य (for कन्ये) — [d]) K_{1-3} तथैव च (K_3 हि), T $G_{1\ 2\ 4}$ तवानेन (for तवैव हि) K_3 $B_{1\ 2}$ M हि भवेत, K_4 भवितेति, Dc D_2 हि भवेत्सु (for हि भवेच्च)

25 [a]) $K_{1\ 3}$ $B_{1\ 2}$ Dn $D_{4\ 6}$ G_3 गन्तु युक्त (by transp) Dc D_2 च (for हि) — [b]) D_5 S (except G_3) °गतेन (for °कृतेन) — After 25^{ab}, B Dc Dn $D_{2\ 4-6}$ G_3 ins

1342* असमेत्य त्वया भीरु मन्त्राहूतेन भाविनि ।

— [cd]) T $G_{1\ 2\ 4}$ M हृतस्त्वया(M_2 स्त्वया)नवद्यांगि लोके सम(T_2 G_4 सु)पहास्यता — After 25^{cd}, S (except G_3) ins

1343* गच्छेयमेव सुश्रोणि गतोऽहं वै निराकृत ।

— [f]) B Dc Dn $D_{2\ 4\ 6}$ G_3 तथा शुभे, T_1 G_1 (*inf lin* as in text) अनिन्दिते (for अहं शुभे)

26 [a]) B_1 T_1 सहागच्छ; T_2 G_2 स्म मगच्छ (for समा°) — [b]) S (except G_3) लप्स्यसे मादृशं सुत — [cd]) K_1 $B_{2\ 3}$ T G_1 M_1 विशिष्ट, and भविष्यति B Dc Dn $D_{2\ 4\ 6}$ G_3 न संशय, D_6 च भाविनि

Colophon D_3 missing — *Major parvan* $K_{1\ 2}$ Dn_3 $G_{2\ 4}$ आरण्य — *Sub parvan* $K_{3\ 4}$ B_{2-4} Dc Dn $D_{1\ 2\ 4-6}$ G_3 कुडला($D_{1\ 5}$ °लाभि)हरण — *Adhy no* (figures, words or both) Dn_1 (marg) n_3 304 Dn_3 305, D_1 308 T_1 290 (as in text!) T_3 G_4 $M_{1\ 2}$ (*inf lin*) 294 (M_2 orig 296) G_1 291 G_3 293 — *Śloka no* $Dn_1\ n_3$ 28 Dn_3 29 D_1 30

मीता शापात्ततो राजन्दध्यौ दीर्घमथान्तरम् ॥ २
अनागसः पितुः शापो ब्राह्मणस्य तथैव च ।
मन्निमित्तः कथं न स्यात्क्रुद्धादस्माद्विभावसोः ॥ ३
बालेनापि सता मोहाद्भृशं सापह्नवान्यपि ।
नात्यासादयितव्यानि तेजांसि च तपांसि च ॥ ४
साहमद्य भृशं मीता गृहीता च करे भृशम् ।
कथं त्वकार्यं कुर्यां वै प्रदानं ह्यात्मनः स्वयम् ॥ ५
सैवं शापपरित्रस्ता बहु चिन्तयती तदा ।
मोहेनाभिपरीताङ्गी स्मयमाना पुनः पुनः ॥ ६
तं देवमब्रवीद्भीता बन्धूना राजसत्तम ।
व्रीडाविह्वलया वाचा शापत्रस्ता विशां पते ॥ ७

कुन्त्युवाच ।

पिता मे ध्रियते देव माता चान्ये च बान्धवाः ।
न तेषु ध्रियमाणेषु विधिलोपो भवेदयम् ॥ ८
त्वया मे संगमो देव यदि स्याद्विधिवर्जितः ।
मन्निमित्तं कुलस्यास्य लोके कीर्तिर्नशेत्ततः ॥ ९
अथ वा धर्ममेतं त्वं मन्यसे तपतां वर ।
ऋते प्रदानाद्बन्धुभ्यस्तव कामं करोम्यहम् ॥ १०
आत्मप्रदानं दुर्धर्ष तव कृत्वा सती त्वहम् ।
त्वयि धर्मो यशश्चैव कीर्तिरायुश्च देहिनाम् ॥ ११

291

☞ In D3 this adhy is lost on a missing fol (cf v l 3 287 10) the MS is mostly ignored here

1 [b]) K4 B3 ब्रुवती (for ब्रुवन्ती)

2 [a]) G2 4 च सा (for यदा) — [c]) K3 भीताशाया, K4 भीता शाप Do D2 M तदा (for ततो) — [d]) K D1 8 इव (for अथ) D1 [अ]तरे, Do D2 [उ]त्तर (for [अ]न्तरम्)

3 The portion of the text from 3[c] up to 3 294 25[d] is lost in D1 on missing fol (219-220) — [c]) K3 Do D2 5 S (except G2 3) मन्निमित्त K4 G2 4 नु (for न)

4 D1 missing (cf v l 3) — [a]) K1 G1 2 बाल्ये नापि K1 भृश; K2 G2 सता, B1 Do D2 यदा, B4 Dn1 सदा (for सता) — [b]) K1 सता (for भृश) K1 नापह्नवा न्यपि; K3 सोपद्रवा, B1 2 Dn D1 4 6 G3 पापकृता, B4 D5 सापकृता; T G1 2 4 शापभयादपि — [c]) K1 B Dn D4 5 G3 नाम्या[°]; K2 3 नान्या; K4 तान्यासाद; D5 न ह्यहं छादयिष्यामि

5 D1 missing (cf v l 3) — [a]) Do D2 भृता (for मीता) — [b]) B3 Do Dn D2 6 T2 G2-4 गृहीत्वा (for °ता) B4 कवच, G1 [अ]पि करे; T2 G2 4 च करौ (for च करे) K1 2 स्वय (for भृशम्) — [c]) K2 T G1 2 4 च कार्यं, Dc D2 नु कार्यं, D5 तवेह (for त्वकार्यं) K3 कन्या, B2 कुर्याद् (for कुर्यां) — [d]) K4 Do D2 प्रदाने (for °न) G1 स्वह (for स्वयम्) G2 4 स्वयमात्मनि वेदन

6 D1 missing (cf v l 3) Before 6 N (except K4 D1 3 missing) G1 3 ins वश उ (resp वैश) — [a]) B2 Dn D4 6 G3 मा वै (for सैव) T G1 2 4 M भयात् त्रस्ता (T1 G1 भीता) (for परित्रस्ता) — [b]) B1 2 4 Dc Dn D2 4 6 G3 हृदा (for तदा) M चिंतयती हृदा बहु — [c]) Dn2 G3 [अ]पि, D5 च (for [अ]भि) K1 2 परीता च; D5 समायुक्ता (for परीताङ्गी) — [d]) MSS स्मयमान , °मान also

7 D1 missing (cf v l 3) — [a]) K3 Dc2 Dn2 D5 T G1 2 तदे(K3 T1 G1 2 दै)वम्, K4 देव तम् (by transp), G4 तस्यैवम् K4 मीता (for भीता) — [d]) S (except G3) शापाच्चैव (for शापत्रस्ता)

8 D1 missing (cf v l 3) K1 3 4 T1 M2 om the ref — [a]) T2 च (for मे) — [c]) K1 2 विद्यमानेषु; K3 विप्रिय कार्यं — [d]) K3 धर्मलोपो, G4 M2 विधिलोभो

9 D1 missing (cf v l 3) — [a]) B Dn D4 6 G3 तु (B3 च) (for मे) — [c]) K1 सखि ; K4 त्वखि (for सखि) — [d]) K1 2 4 Do D2 5 कीर्तिक्षयस्तत (K4 स्तव), T G [ऽ]कीर्तिर्न (G2 र) सशय

10 [a]) K1 2 G1 एव; K2 एच; T2 G1 2 एतत् (for एत) — [b]) K2 सत्य ते (for मन्यसे) — [c]) T G1 मते (for ऋते) K3 D5 प्रसादाद् (for प्रदानाद्) — [d]) D4 G3 तत्र, D5 त्वया (for तव) K D6 कार्यं (for काम)

11 D1 missing (cf v l 3) — [a]) Dn2 दान च (for °प्रदान) K1 2 D6 T G3 दुर्धर्षं — [b]) K1 2 मही तले; K3 4 Do D2 5 M सती ह्यह — [c]) D5 ते च (for चैव) — [d]) S (except G3) त्वयि कीर्तिश्च

12 D1 missing (cf v l 3) — [b]) K4 ते (for वा)

सूर्य उवाच ।

न ते पिता न ते माता गुरवो वा शुचिस्मिते ।
प्रभवन्ति वरारोहे भद्रं ते शृणु मे वचः ॥ १२
सर्वान्कामयते यस्मात्कनेर्धातोश्च भामिनि ।
तस्मात्कन्येह सुश्रोणि स्वतन्त्रा वरवर्णिनि ॥ १३
नाधर्मश्चरितः कश्चित्त्वया भवति भामिनि ।
अधर्मं कुत एवाहं चरेयं लोककाम्यया ॥ १४
अनावृताः स्त्रियः सर्वा नराश्च वरवर्णिनि ।
स्वभाव एष लोकानां विकारोऽन्य इति स्मृतः ॥ १५
सा मया सह संगम्य पुनः कन्या भविष्यसि ।
पुत्रश्च ते महाबाहुर्भविष्यति महायशाः ॥ १६

कुन्त्युवाच ।

यदि पुत्रो मम भवेत्त्वत्तः सर्वतमोपह ।
कुण्डली कवची शूरो महाबाहुर्महाबलः ॥ १७

सूर्य उवाच ।

भविष्यति महाबाहुः कुण्डली दिव्यवर्मभृत् ।
उभयं चामृतमयं तस्य भद्रे भविष्यति ॥ १८

कुन्त्युवाच ।

यद्येतदमृतादस्ति कुण्डले वर्म चोत्तमम् ।
मम पुत्रस्य यं वै त्वं मत्त उत्पादयिष्यसि ॥ १९
अस्तु मे संगमो देव यथोक्तं भगवंस्त्वया ।
त्वद्वीर्यरूपसत्त्वौजा धर्मयुक्तो भवेत्स च ॥ २०

सूर्य उवाच ।

अदित्या कुण्डले राज्ञि दत्ते मे मत्तकाशिनि ।
तेऽस्य दास्यामि वै भीरु वर्म चैवेदमुत्तमम् ॥ २१

पृथोवाच ।

परमं भगवन्देव संगमिष्ये त्वया सह ।
यदि पुत्रो भवेदेवं यथा वदसि गोपते ॥ २२

D_5 °व्रते (for स्मिते) — ^{c}) S (except G_3) प्रदा(G_4 °धा)ने ते (M वै) (for वरारोहे) — ^{d}) K_3 सर्वं तत् (for भद्रं ते) Dc D_2 मद् (for मे)

13 D_1 missing (cf v l 3) — ^{a}) K_2 M_3 सर्वं (for सर्वान्) T_2 G_2 कामयसे T_2 G_3 तस्माव् — ^{b}) K_1 $_2$ काम वरय, K_3 B_2 $_3$ Dn D_2 $_4$ $_6$ T_1 क(T_1 क्ष)मेर्धातोश्च; B_1 कालधा°, B_4 कामधा°, D_5 कामहीनाश्च B D(D_1 $_3$ missing) भाविनि, a few MSS भामिनी — ^{c}) K_2 स्वतन्त्रा (for सुश्रोणि) — ^{d}) K_3 वर वरय भामिनी

14 D_1 missing (cf v l 3) — ^{b}) B D (D_1 $_3$ missing) भाविनि, a few MSS भामिनी — ^{d}) K_4 चरेह, B_1 $_4$ Dns D_6 वरेय, B_2 भवेय (for चरेय)

15 D_1 missing (cf v l 3) — ^{a}) T_1 अनाश्रिता; G_3 अन्यावृता° — ^{d}) K_2 श्रुति, B_3 स्मृति, T_1 G_1 स्थिति (for स्मृत)

16 D_1 missing (cf v l 3) — ^{a}) M स्व (for सा) — ^{d}) T G_1 $_2$ $_4$ न संशय (for महा)

17 D_1 missing (cf v l 3) — ^{a}) M अपि (for यदि) T G_1 $_2$ $_4$ समाप्येव, M मम छेप (for मम भवेत्) — ^{b}) B Dc Dn D_4 $_6$ T_2 G_3 °नुद; D_2 °नुद°; K_2 M °पहन्, K_3 °पह (for °पह) — ^{d}) S (except G_3) भविष्यति (for महा°) — After 17, B_4 ins

1344* तिग्मरश्मे महाबाहो सगमिष्ये दुहा[read रा]मद ।,

while T_2 G_1 ins

*1345** अस्तु मे सगमो देव अनेन समयेन ते ।

[*Cf* 20^{ab}]

18 D_1 missing (cf v l 3) M_3 om 18–19 — ^{a}) K_1 $_2$ °शूर (for °बाहु°) — T_2 G_2 $_4$ om from बाहु° (in 18^a) up to कुण्डले (in 21^a) — ^{b}) T_1 G_1 °धृक् (for °भृत्) — ^{c}) D_4 $_6$ G_3 अभेद्य (for उभय) K_3 D_6 वा; M_1 तु (*for* च)

19 D_1 missing (cf v l 3) T_2 G_2 $_4$ M_3 om 19 (cf v l 18) K D_6 T_1 G_1 M_1 पृथा (for कुन्ती) — ^{a}) K_1 $_2$ यदन्यद् (for यद्येतद्) K_3 M_1 यद्यप्यन्यैं मृतादस्ति (M_1 °मृतोदास्ते), T_1 G_1 यद्येव ह्यमृतोद्भूते — ^{c}) K_1 यो वै, B_2 वीर (*for* य वै) — ^{d}) K_2 $_3$ मत्त उत्पादयिष्यति; K_4 तस्य भद्रे भविष्यति (m as in text)

20 D_1 missing (cf v l 3) T_2 G_2 $_4$ om 20 (cf v l 18) — ^{a}) B_3 नो (m मे as in text) — ^{c}) K_1 $_2$ त्वद्रूपवीर्य (by transp) K_4 Dc D_2 मपत्नो (for -सत्त्वौजा) — ^{d}) K_1 सदा; K_2 तदा, Dc D_2 मम (for स च)

21 D_1 missing (cf v l 3) T_2 G_2 $_4$ om अदित्या कुण्डले (cf v l 18) — ^{a}) K_1 $_2$ अदित्याः; T_1 G_1 M आदित्य- (M °स्ये) (for अदित्या) — ^{b}) K_3 $_4$ T_1 G_1 $_3$ M मग्समे; T_2 G_4 मग्यमो K_1 $_2$ मग्यमीप त्तु

वैशंपायन उवाच ।

तथेत्युक्त्वा तु तां कुन्तीमाविवेश विहंगमः ।
स्वर्भानुशत्रुर्योगात्मा नाभ्यां पस्पर्श चैव ताम् ॥ २३
ततः सा विह्वलेवासीत्कन्या सूर्यस्य तेजसा ।
पपाताथ च सा देवी शयने मूढचेतना ॥ २४

सूर्य उवाच ।

साधयिष्यामि सुश्रोणि पुत्रं वै जनयिष्यसि ।
सर्वशस्त्रभृतां श्रेष्ठं कन्या चैव भविष्यसि ॥ २५

वैशंपायन उवाच ।

ततः सा व्रीडिता बाला तदा सूर्यमथाब्रवीत् ।
एवमस्त्विति राजेन्द्र प्रस्थितं भूरिवर्चसम् ॥ २६
इति स्मोक्ता कुन्तिराजात्मजा सा
विवस्वन्तं याचमाना सलज्जा ।
तस्मिन्पुण्ये शयनीये पपात
मोहाविष्टा भज्यमाना लतेव ॥ २७
तां तिग्मांशुस्तेजसा मोहयित्वा
योगेनाविश्यात्मसंस्थां चकार ।
न चैवैनां दूषयामास भानुः
संज्ञां लेभे भूय एवाथ बाला ॥ २८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९१ ॥

२९२

वैशंपायन उवाच ।

ततो गर्भः समभवत्पृथायाः पृथिवीपते ।
शुक्ले दशोत्तरे पक्षे तारापतिरिवाम्बरे ॥ १
सा बान्धवभयाद्बाला तं गर्भं विनिगूहती ।

कामिनि — ᶜ) $K_{1.3}$ अद्य; K_4 अस्य; $B_{1.2.4}$ D_c D_2 तस्य; S (except G_3) तस्मै (for तेऽस्य) $K_{1.2.4}$ T G_1 M ते (for वै) $G_{2.4}$ वामोरु (for वै भीरु) — ᵈ) S (except G_3) आत्मन° (for उत्तमम्) $K_{2.3}$ D_5 वर्म चैवेह चोत्तम; K_4 वर्म चैवमनुत्तम, B_2 कवच चेदमुत्तम; D_c D_2 कुडले वर्म चोत्तम

22 D_1 missing (cf v l 3) B D ($D_{1.3}$ missing) G_3 कुन्त्युवाच (for पृथो°) — ᵃ) $B_{1.2}$ Dn D_{4-6} G_3 एव (for देव) D_c G_4 भगवन्देवदेवेश — ᵇ) T_1 G_1 सगच्छेय; T_2 G_3 गम्येह, G_4 °गमोय, M_2 गस्येह D_c D_2 [अ]नघ (for सह) — ᶜ) K $D_{5.6}$ भवति (for भवेद्) K_4 B_2 एव (for एव)

23 D_1 missing (cf v l 3) K_3 om 23 — ᵃ) B_4 T_2 $G_{1.2}$ [उ]क्त्वा च; G_4 [उ]वाच (for [उ]क्त्वा तु)

24 D_1 missing (cf v l 3) — ᵃ) T $G_{1.2.4}$ ला माध्वी (for लेवासीत्) — ᶜ) $B_{1.4}$ Dn $D_{4.6}$ G_3 चाथ सा, B_3 साथ वै, $G_{2.4}$ विह्वला (for [अ]थ च सा) B_2 विवस्वत याचमाना — ᵈ) B_4 मृदु (for मूढ)

25 D_1 missing (cf v l 3) — ᵃᵇ) K D_5 साधयिष्यामि पुत्र वै (K_1 by transp वै पुत्र) जनयिष्यसि (K_1 ष्यामि) भामिनि — ᵈ) G_1 पुन कन्या (for कन्या चैव)

26 D_1 missing (cf v l 3) — ᵃ) T $G_{1.2.4}$ M सा तु त व्रीडिता बाला ($G_{2.4}$ साध्वी) — ᵇ) T G_1 M कुती, $G_{2.4}$ कन्या (for तदा) — ᵈ) B_2 रविवर्चस, B_4 भूरितेजस

27 D_1 missing (cf v l 3) — ᵃ) S (except T_1 G_3) °भोजा (for राजा) — ᵇ) S (except G_3) ध्याय (for याच) — ᵈ) $K_{1.2}$ S (except G_3) वेप, $K_{3.4}$ रज्ज (for भज्य)

28 D_1 missing (cf v l 3) — ᵃ) B Dn $D_{4.6}$ G_3 तिग्मांशुस्तां (by transp), T $G_{1.2.4}$ M तां तीक्ष्णांशुस — ᵇ) T_2 $G_{2.4}$ सत्व (for संस्थां) — ᶜ) D_5 [ए]तां मोह° (for [ए]नां दूष) — ᵈ) $K_{1.2}$ [अ]पि (for [अ]थ)

Colophon $D_{1.3}$ missing — *Major parvan* K_2 Dn_2 $G_{2.4}$ आरण्य — *Sub parvan* $K_{3.4}$ B D_c Dn $D_{2.4-6}$ G_3 कुडला(D_5 °लाभि)हरण — *Adhy name* M सूर्यकुतीसमागम — *Adhy no* (figures, words or both) Dn_1 (marg) n_2 305, Dn_3 306, T_1 291 (as in text!), T_2 G_4 $M_{1.2}$ (*inf lin*) 295 (M_2 orig 297), G_1 292, G_2 294 — *Śloka no* Dn 28

127

धारयामास सुश्रोणी न चैनां बुबुधे जनः ॥ २
न हि तां वेद नार्यन्या काचिद्धात्रेयिकामृते ।
कन्यापुरगतां बालां निपुणां परिरक्षणे ॥ ३
ततः कालेन सा गर्भं सुषुवे वरवर्णिनी ।
कन्यैव तस्य देवस्य प्रसादादमरप्रभम् ॥ ४
तथैव बद्धकवचं कनकोज्ज्वलकुण्डलम् ।
हर्यक्षं वृषभस्कन्धं यथास्य पितर तथा ॥ ५
जातमात्रं च तं गर्भं धात्र्या संमन्त्र्य भामिनी ।
मञ्जूषायामवदधे स्वास्तीर्णायां समन्ततः ॥ ६
मधूच्छिष्टस्थितायां सा सुखायां रुदती तथा ।
श्लक्ष्णायां सुपिधानायामश्वनद्यामवासृजत् ॥ ७
जानती चाप्यकर्तव्यं कन्याया गर्भधारणम् ।
पुत्रस्नेहेन राजेन्द्र करुणं पर्यदेवयत् ॥ ८
समुत्सृजन्ती मञ्जूषामश्वनद्यास्तदा जले ।
उवाच रुदती कुन्ती यानि वाक्यानि तच्छृणु ॥ ९
स्वस्ति तेऽस्त्वान्तरिक्षेभ्यः पार्थिवेभ्यश्च पुत्रक ।
दिव्येभ्यश्चैव भूतेभ्यस्तथा तोयचराश्च ये ॥ १०
शिवास्ते सन्तु पन्थानो मा च ते परिपन्थिनः ।
आगमाश्च तथा पुत्र भवन्त्वद्रोहचेतसः ॥ ११
पातु त्वां वरुणो राजा सलिले सलिलेश्वरः ।
अन्तरिक्षेऽन्तरिक्षस्थः पवनः सर्वगस्तथा ॥ १२
पिता त्वां पातु सर्वत्र तपनस्तपतां वरः ।
येन दत्तोऽसि मे पुत्र दिव्येन विधिना किल ॥ १३
आदित्या वसवो रुद्राः साध्या विश्वे च देवताः ।

292

☞ In $D_{1\,3}$ this adhy is lost on missing fol (of v l 3 287 10, 291 3), the MSS are mostly ignored here

1 K_4 T_2 om the ref — ^{b}) T $G_{2\,4}$ पृथायां (for °या°) — ^{c}) Dc_2 D_2 दशेतरे, T_2 देशोत्तरे; G_2 दर्शेतरे (for दशोत्तरे)

2 ^{a}) S (except G_3) भीता (for बाला) — ^{b}) $B_{1\,3\,4}$ D ($D_{1\,3}$ missing) G_3 गर्भं त (by transp), B_2 सभीत K °गृह्य वै; B_3 °गृह्यतां (for गृहती) — ^{d}) $K_{1\,2}$ चैन, D_6 च तां (for चैना)

3 ^{a}) $K_{3\,4}$ चैवान्या (for नार्यन्या) — ^{b}) K_3 एव, T_1 G_1 कांचिद् (for काचिद्) K_1 M विना (for ऋते)

4 ^{a}) K D_5 त (for सा) — ^{c}) B_3 देवदेवस्य (for तस्य दे°) — ^{d}) $K_{1\,2}$ प्रमादाद्, T M_1 प्रभावाद् (for प्रसादाद्) K Dc $D_{2\,5}$ अभवत्तदा ($K_{1\,2}$ °स्मदा, $K_{3\,4}$ °त्तथा)

5 ^{a}) B_2 अथ वा (for तथैव) B Dc Dn $D_{3\,4}$ T_2 G_3 [आ]बद्ध° (for बद्ध°) — ^{c}) $K_{1\,2}$ हर्यक्ष S (except G_3) ऋषभ° (for वृषभ°)

6 ^{a}) K_{1-3} तु (for च) $K_{1\,2}$ गर्भं त (by transp) — ^{b}) B D ($D_{1\,3}$ missing) भाविनी — After 6^{ab} S (except G_3 M_2) ins

1346* उत्स्रष्टुकामा त गर्भं कारयामास भारत ।
मञ्जूषां शिल्पिभिस्तूर्णं सुनद्धां सुप्रतिष्ठिताम् ।
प्लवैर्बहुविधैर्बद्धां प्लवनार्थं जले नृप ।
अजिनैर्मृदुभिश्चैव सस्तीर्णशयना तथा ।

— T_1 G_1 om 6^{cd} — ^{c}) B Dc Dn $D_{4\,6}$ G_3 समाधाय; M समदधात् (for अवदधे)

7 ^{a}) $K_{1\,2}$ मजूषायां स्थि ; K_3 D_4 G_3 मधूच्छिष्टास्थि — ^{b}) Dc D_2 स-; T_1 G_1 तु, T_2 G_{2-4} M_1 त (for सा) — ^{b}) G_1 दुःखास्स (for सुखायां) $K_{1\,2}$ $B_{1\,3\,4}$ S (except G_1 G_3) तदा, D_5 सती (for तथा) — ^{c}) $K_{1\,2}$ Dc D_2 $G_{2\,4}$ M स्वपिधा°, B_4 सुविधा (for सुपिधा) — ^{d}) $K_{1\,2}$ M न्यस्य (for अश्व) T_2 नद्यां सा स्वयमुत्सृजत्, G_1 निक्षिप्य शिशुमजसा

8 G_1 om 8^a–9^b — ^{a}) G_4 जानाति (for जानती) — ^{b}) M कन्यया — ^{c}) B_3 D_6 सा राजन् (for राजेन्द्र)

9 G_1 om 9^{ab} (cf v l 8) — ^{b}) B_{1-3} Dn $D_{4\,6}$ G_3 °नद्यां (for °नद्यास्) Dc $D_{2\,5}$ T_1 $G_{2\,4}$ तथा (for तदा) — ^{c}) G_1 अश्रुपूर्णमुखी कुन्ती; M_1 उवाच कुन्ती रुदती

10 ^{a}) B Dn $D_{4\,6}$ G_3 च (for ऽस्तु) $K_{3\,4}$ Dc $D_{2\,5}$ T_1 G_1 [अ]त° (for [आ]न्त) — ^{c}) $K_{1\,2}$ देवेभ्य° (for दिव्येभ्य) — ^{d}) Dn_1 व्योमचरा , T_1 G_1 जलचरा , G_3 तोय गता°

11 ^{c}) $K_{1\,4}$ B Dc Dn_1 n_2 $D_{4\,6}$ G_3 आ(K_4 अ)गता(B_4 °तां)श्च, K_3 आगम्याश्च, D_2 आश्वास्य च; D_5 आगामिनस् (for आगमाश्च) S (except $G_{3\,4}$) मतु (for पुत्र) — ^{d}) S (except G_3) दिव्येन विधिना नय (cf 13^d)

12 ^{a}) M त्वा (for त्वां) — ^{d}) Dc D_2 सर्वग

13 ^{a}) T_1 G_1 ते, $G_{2\,4}$ M त्वा (for त्वां) — ^{d}) S

मरुतश्च सहेन्द्रेण दिशश्च सदिगीश्वराः ॥ १४
रक्षन्तु त्वां सुराः सर्वे समेषु विषमेषु च ।
वेत्स्यामि त्वां विदेशेऽपि कवचेनोपसूचितम् ॥ १५
धन्यस्ते पुत्र जनको देवो भानुर्विभावसुः ।
यस्त्वां द्रक्ष्यति दिव्येन चक्षुषा वाहिनीगतम् ॥ १६
धन्या सा प्रमदा या त्वां पुत्रत्वे कल्पयिष्यति ।
यस्यास्त्वं तृषितः पुत्र स्तनं पास्यसि देवज ॥ १७
को नु स्वप्नस्तया दृष्टो या त्वामादित्यवर्चसम् ।
दिव्यवर्मसमायुक्तं दिव्यकुण्डलभूषितम् ॥ १८
पद्मायतविशालाक्षं पद्मताम्रतलोज्ज्वलम् ।
सुललाटं सुकेशान्तं पुत्रत्वे कल्पयिष्यति ॥ १९
धन्या द्रक्ष्यन्ति पुत्र त्वां भूमौ संसर्पमाणकम् ।
अव्यक्तकलवाक्यानि वदन्तं रेणुगुण्ठितम् ॥ २०
धन्या द्रक्ष्यन्ति पुत्र त्वां पुनर्यौवनगे मुखे ।
हिमवद्वनसंभूतं सिंहं केसरिणं यथा ॥ २१
एवं बहुविधं राजन्विलप्य करुणं पृथा ।
अवासृजत मञ्जूषामश्वनद्यास्तदा जले ॥ २२
रुदती पुत्रशोकार्ता निशीथे कमलेक्षणा ।
धात्र्या सह पृथा राजन्पुत्रदर्शनलालसा ॥ २३
विसर्जयित्वा मञ्जूषां संबोधनभयात्पितुः ।
विवेश राजभवनं पुनः शोकातुरा ततः ॥ २४
मञ्जूषा त्वश्वनद्याः सा ययौ चर्मण्वतीं नदीम् ।
चर्मण्वत्याश्च यमुनां ततो गङ्गां जगाम ह ॥ २५
गङ्गायाः सूतविषयं चम्पामभ्याययौ पुरीम् ।

(except G3) त्विह (for किल)

14 a) K3 B4 Dn2 महेन्द्रेण — b) K1 2 सर्वा (for च स)

15 a) K3 चासुरा ; M स्वा सुरा — 15^b=1 110 44^d, 112 22^b 4 56 8^b etc etc — c) K1 2 M स्वा (for त्वां) — d) B Dc1 Dn D4 6 G3 [अ]भि (B3 °पि), Dc2 D2 [अ]ति (for [ऽ]प)

16 a) T1 G1 धन्यस्ते जनको देव — b) K1 2 4 Dc D2 सूर्यो, T1 G1 पुत्र (for देवो) — c) K1 M2 स्वा (for त्वां)

17 M1 om 17–19 — a) G4 damaged M2 corrupt (but with स्वा for त्वां) — b) =19^d M2 पुत्रके (for त्वे) — c) G2 4 स्म (for त्व) — d) T G1 2 4 स्तन्य (for स्तन)

18 M1 om 18 (cf v l 17) — a) K2 T1 त्वया; G3 सदा (for तया) — b) T G1 M2 तेजस (for वर्चसम्) — c) K1 T1 धर्म° (for °वर्म) — d) K4 °भूषण

19 M1 om 19 (cf v l 17) — a) B3 पद्मपत्र, G1 पद्मानन (for पद्मायत-) — b) K D5 रक्तताम्रनखोज्ज्वल; B1 Dc Dn D2 पद्मताम्रदलो(Dc D2 °नखो)ज्ज्वल, B4 T G1 2 4 पद्मताम्रतलोज्ज्वल — 19^d=17^b

20 a) =21^a K1 2 G1 पुत्र स्वा, T2 M नार्यस्त्वां (M2 स्वा); G2 4 सत्रस्था — c) G1 2 4 °क्रम° (for कल°) — d) K Dc D2 5 भाषत; M1 वदन K Dc D2 5 पांसु(K1 2 °सु)गुण्ठित, S रेणुकुण्ठित

21 b) K1 2 °गो मुखे, K4 °ग मुखे, K4m B3 Dc गोचरे; B1 3 4 Dn D4 6 G3 गोचर, D2 गोच्चरो, D5 °समुख, T1 गो मुख (for °गे मुखे) — d) A few MSS केशरिण K2 3 Dc2 D2 तथा (for यथा)

22 Before 22 B4 ins वैश° उ — K4 om 22^{ab} — a) G1 वाचा (for राजन्) — b) B4 यथा; Dc D2 तथा (for पृथा) — c) T1 G1 अपासृजत, G2 अवासृजत्ता, G4 ससर्ज तां तु — d) B1–3 Dn D4 6 G नद्या (for °नद्यास्) Dc D2 G1 तथा जले, G2 जले तदा (by transp)

23 a) K3 Dc2 Dn2 G3 M2 रुदती — K1 2 om 23^b–24^a — c) K4 तया (for धात्र्या) — 23^d=(var) 1 113 28^d

24 K1 2 om 24^a (cf v l 23) — b) T G1 2 4 M सा स(G4 सु)मोध° (for संबोधन) — c) D5 पुनर्विवेश भवन — d) M शोकोत्तरा (for शोकातुरा) K4 [अ]रुदत्, D5 पृथा (for तत)

25 Dn2 om 25 — a) K1 corrupt G1 2 मञ्जूषामश्व° — b) K1 कर्मावतीं (for चर्मण्वतीं) — d) T G1 2 4 M तया (G1 2 तथा) (for ततो)

26 a) K4m गगाया, T2 G2 4 गगा सा, M1 गंगया Dc D2 S (except G3) सूतविषये, D5 °सुष्टायां — b) B Dn D4 6 G3 अनु (for अभ्या°) — d) K4 तत्प्रयाणक° (for उक्त)

27 a) S (except G3) पूर्वं (for दिव्य) — b) B1 Dn D6 तनु°; B3 तस्थे, B4 तस्स ; D2 तच्च; D4 G3 त तु (for सत्तु) K4 स सर्वत्र (for सत्तु वर्म) K1 2 G4 सुकुण्डल — c) M2 गर्भं स (by transp) — d) K2 चैलेन,

स मञ्जूषागतो गर्भस्तरङ्गैरुह्यमानकः ॥ २६
अमृतादुत्थितं दिव्यं तत्तु वर्म सकुण्डलम् ।
धारयामास तं गर्भं दैवं च विधिनिर्मितम् ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९२ ॥

२९३

वैशंपायन उवाच ।
एतस्मिन्नेव काले तु धृतराष्ट्रस्य वै सखा ।
सूतोऽधिरथ इत्येव सदारो जाह्नवीं ययौ ॥ १
तस्य भार्याभवद्राजन्रूपेणासदृशी भुवि ।
राधा नाम महाभागा न सा पुत्रमविन्दत ।
अपत्यार्थे परं यत्नमकरोच्च विशेषतः ॥ २
सा ददर्शाथ मञ्जूषामुह्यमानां यदृच्छया ।
दत्तरक्षाप्रतिसरामन्वालभनशोभिताम् ।
ऊर्मीतरङ्गैर्जाह्नव्याः समानीतामुपह्वरम् ॥ ३
सा तां कौतूहलात्प्राप्तां ग्राहयामास भामिनी ।
ततो निवेदयामास सूतस्याधिरथस्य वै ॥ ४
स तामुद्धृत्य मञ्जूषामुत्सार्य जलमन्तिकात् ।
यन्त्रैरुद्घाटयामास सोऽपश्यत्तत्र बालकम् ॥ ५
तरुणादित्यसंकाशं हेमवर्मधरं तथा ।

T देव च, M2 दैवत (for दैव च) B3 विधिनिश्चित — After 27, T G1 2 4 ins 1351* (with v l)

Colophon D1 3 missing — *Major parvan* K1 2 G2 4 आरण्य — *Sub parvan* K3 4 B Dc Dn1 n3 D2 4–6 G3 कुडला(D5 °लाभि)हरण — *Adhy name* M पुत्रविसर्जन° — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 (marg) n2 306, Dn3 307, T1 292 (as in text !), T2 G4 M1 2 (*inf lin*) 296 (M2 orig 298), G1 293, G2 295 — *Śloka no* Dn 27

293

☞ In D1 3 this adhy is lost on missing fol (of v l 3 287 10, 291 3), the MSS are mostly ignored here

1 1ª =1 8 5ª, 15 1ª, 27 24ª, etc , etc — ª) K1 2 [अ]धिरथिर्; T G1 2 4 [अ]तिरथ (for ऽधिरथ) K4 S (except T1 G3) [ए]व (for [ए]व)

2 ª) K1 3 4 Dc D2 5 समभवद् (for ऽभवद्राजन्) — ᵇ) =1 104 1ᵈ 105 5ᵇ etc etc Epic Tag! Cf Hopkins, *Great Epic*, "Parallel Phrases," No 236 (p 432) K1 2 T1 G1 [अ]प्रतिमा (for [अ]सदृशी) — ᶜ) K1 2 °प्राज्ञा, K3 प्रज्ञ; K4 प्रज्ञा, Dc D2 5 प्राज्ञ (for भागा) — ᵈ) K1 2 गर्भम् (for पुत्रम्) D5 तस्या पुत्रार्थमातुर° — ᶠ) K1 2 B3 (m as in text) तु, K4 सा; G2 4 हि (for च)

3 ª) B3 [आ]ससाद (M ददर्श as in text) — ᵇ) Some S MSS ऊह्यमाना — ᶜ) K4 B4 D5 M1 दत्तरक्षां — ᵈ) K1 अब्दालभनशोभितां; K3 4m (orig corrupt) अन्वालभनशोभना, B1–3 T1 लभनशोभितां, B4 अर्थालभन°, Dc D2 यत्रालेपन°, Dn1 n3 °शोभनां, Dn3 °लभनशोभना, D5 T2 °लभत शोभनां, G1 अन्वलहनशोभितां; G3 M1 °लभत — ᵉ) A few MSS ऊर्मि° (for ऊर्मी°) — ᶠ) K B3 D5 उपह्वरे; T2 G2 4 उपान्तिक (for उपह्वरम्) — After 3, S (except G3 M2) ins

1347* विवर्तमाना बहुश पुन पुनरितस्तत ।
तत सा वायुना राजन्स्रोतसा च बलीयसा ।
उपानीता यत सूत सभार्यो जलमाश्रित ।

4 ª) B1 D6 G3 तु (for तां) — ᵇ) B D (D1 3 missing) भाविनी — ᵈ) T G1 2 4 [अ]ति° (for [अ]धि)

5 ᵇ) K4 D5 S (except T2 G3) जनम् (for जलम्) K1 2 उत्सार्य च जनांतिकात् — ᶜ) K1 2 मंत्रैर्; G2 4 यत्नैर् K3 B4 Dc D2 उद्धार° (for उद्घाट) T2 पादयामास यथान्तं

6 ᵇ) D4 6 G3 हेम (for हेम) K3 Dc D2 T2 G1 4 M तदा (for तथा) — ᶜ) D5 °स्युक्त (for युक्तेन) — ᵈ) T2 G2–4 विराजित — After 6 S (except G3 M2) ins

मृष्टकुण्डलयुक्तेन वदनेन विराजता ॥ ६
स सूतो भार्यया सार्धं विस्मयोत्फुल्ललोचनः ।
अङ्कमारोप्य तं बालं भार्यां वचनमब्रवीत् ॥ ७
इदमत्यद्भुतं भीरु यतो जातोऽस्मि भामिनि ।
दृष्टवान्देवगर्भोऽयं मन्येऽस्मान्समुपागतः ॥ ८
अनपत्यस्य पुत्रोऽयं देवैर्दत्तो ध्रुवं मम ।
इत्युक्त्वा तं ददौ पुत्रं राधायै स महीपते ॥ ९
प्रतिजग्राह तं राधा विधिवद्दिव्यरूपिणम् ।
पुत्रं कमलगर्भाभं देवगर्भं श्रिया वृतम् ॥ १०
पुपोष चैनं विधिवद्ववृधे स च वीर्यवान् ।
ततः प्रभृति चाप्यन्ये प्राभवन्नौरसाः सुताः ॥ ११
वसुवर्मधरं दृष्ट्वा तं बालं हेमकुण्डलम् ।
नामास्य वसुषेणेति ततश्चक्रुर्द्विजातयः ॥ १२

एवं स सूतपुत्रत्वं जगामामितविक्रमः ।
वसुषेण इति ख्यातो वृष इत्येव च प्रभुः ॥ १३
स ज्येष्ठपुत्रः सूतस्य ववृधेऽङ्गेषु वीर्यवान् ।
चारेण विदितश्चासीत्पृथाया दिव्यवर्मभृत् ॥ १४
सूतस्त्वधिरथः पुत्रं विवृद्धं समये ततः ।
दृष्ट्वा प्रस्थापयामास पुरं वारणसाह्वयम् ॥ १५
तत्रोपसदनं चक्रे द्रोणस्येष्वस्त्रकर्मणि ।
सख्यं दुर्योधनेनैवमगच्छत्स च वीर्यवान् ॥ १६
द्रोणात्कृपाच्च रामाच्च सोऽस्त्रग्रामं चतुर्विधम् ।
लब्ध्वा लोकेऽभवत्ख्यातः परमेष्वासतां गतः ॥ १७
संधाय धार्तराष्ट्रेण पार्थानां विप्रिये स्थितः ।
योद्धुमाशंसते नित्यं फल्गुनेन महात्मना ॥ १८
सदा हि तस्य स्पर्धासीदर्जुनेन विशां पते ।

1348* परिम्लानमुख बाल रुदन्त क्षुधित भृशम् ।
स त परमया लक्ष्म्या दृष्ट्वा युक्त वरात्मजम् ।

7 ^{c}) T $G_{1\ 2\ 4}$ पुत्र (for बाल)

8 Before 8, B_4 ins सूत उ° — ^{a}) K_3 नेदम्; K_4 नैतद् (m इदम् as in text) — ^{b}) K_3 B_3 D_5 यातो (for जातो) K_3 G_2 [S]सि, B_2 G_4 हि, T_1 [S]द्य (for ऽस्मि) K_4m D_5 नस्वह; B Dc Dn $D_{2\ 4\ 6}$ G_1 भाविनि (for भामिनि) — ^{d}) K_4 यतो (for मन्ये) $K_{1\ 2}$ समुपस्थित (K_2 त°) (for समुपागत) B_{1-3} Dc Dn $D_{2\ 4\ 6}$ G_3 मन्येस्माकमुपा°

9 ^{a}) T_1 G_1 अपुत्रस्य च (for अनपत्यस्य) M मे पुत्रो (for पुत्रोऽय) — ^{b}) M स्वय (for मम) — Before 9^{cd}, B_4 ins वैश° उ — ^{c}) T_1 G_1 प्र (for त) — ^{d}) $K_{1\ 4}$ D_5 राधाया (for यै)

10 ^{ab}) S (except G_3) सा चापि (for त राधा), and देव° (for दिव्य) — ^{c}) K_3 $G_{2\ 4}$ °पत्राक्ष (for °गर्भाभ) — K_4 om 10^{d}–11^{a} — ^{d}) $K_{1\ 2}$ युत (for वृतम्) — After 10, S (except G_3) ins

1349* स्तन्य समास्नवश्चास्या दैवादित्यथ निश्चय ।

11 K_4 om 11^{a} (cf v l 10) — ^{a}) K_3 T_2 M चैव, T_1 $G_{1\ 4}$ चैव (for चैन) — ^{b}) Dc D_2 M_2 च स (by transp) — ^{d}) K_2 [S]प्य° (for प्रा) B_2 प्रजा (for सुता) — After 11, S (except G_3 M_2) ins

1350* नामकर्म च चक्राते कुण्डले तस्य दृश्यते ।
कर्णे इत्येव त बाल दृष्ट्वा कर्णं सकुण्डलम् ।

12 Dc D_2 om 12^{ab} — ^{a}) $K_{1\ 2}$ वपुर् (for वसु) K_2 धर्ममय (for वर्मधर) — ^{b}) M_1 बाल हेममकुडल

13 ^{a}) K_3 तत (for एव) — G_1 om (? hapl) 13^{b}–15^{a} — ^{cd}) T $G_{2\ 4}$ M वसुषेणेति विख्यातो वृषा etc

14 G_1 om 14 (cf v l 13) — ^{ab}) B_1 एष (for ज्येष्ठ) $K_{1\ 2\ 4}$ B_1 सूर्यस्य (for सूत°) K_3 ववृधे ह्यष्ट वर्षवान् (for ^{b}) $B_{3\ 4}$ Dn $D_{4\ 6}$ G_3 सूतस्य ववृधेंगेषु श्रे($D_{4\ 6}$ G_3 ज्ये)ष्ठ पुत्र स वीर्य°, Dc D_2 पुत्र सूतस्य ववृधे स ज्येष्ठोंगेषु वीर्ये — ^{d}) $K_{2\ 3}$ B Dn_2 n_3 D_5 T_1 $G_{2\ 4}$ पृथया T $G_{2\ 4}$ M °धृक् (for °भृत्)

15 G_1 om 15^{a} (cf v l 13) — ^{a}) K ततस् (for सूतस्) T_1 $G_{2\ 4}$ M_2 स्थवि° (for °स्त्वधि) — ^{b}) $K_{1\ 2}$ स तदा तदा, $K_{3\ 4}$ समये तदा; B Dn $D_{4\ 6}$ G_3 समयेन त — ^{c}) $K_{1\ 2}$ विसर्जयामास

16 ^{a}) T $G_{1\ 2\ 4}$ [ए]व (for [उ]प) $K_{1\ 2}$ °सादन (for °सदन) — ^{c}) K Dc $D_{2\ 5}$ [अ]पि (for [ए]वम्) — ^{d}) K Dc $D_{2\ 5}$ सम(Dc D_2 °मा)गच्छत्स, B Dn $D_{4\ 6}$ G_3 अगमत्स च; T $G_{1\ 2\ 4}$ M अगच्छत्सह

17 ^{a}) K_1 जामदग्न्यात् (for च रामाच्च)

18 ^{b}) $B_{1\ 2}$ Dn $D_{4\ 6}$ G_3 रत (for स्थित) — ^{d}) $K_{3\ 4}$ B D ($D_{1\ 3}$ missing) G_3 फाल्गुनेन; T $G_{1\ 2\ 4}$ M अर्जुनेन G_4 महारथ, M विशा पते (for महात्मना)

19 T $G_{1\ 2\ 4}$ om 19^{ab} (see below) — ^{a}) B_2 युद्धार्थी (for स्पर्धासीद्) — ^{b}) M महात्मना (for विशा पते) — ^{c}) Dc D_2 T $G_{1\ 2\ 4}$ तु (for च) — B Dn D_{4-6} G_3 ins after 19 T $G_{1\ 2\ 4}$, after 3 292 27

अर्जुनस्य च कर्णेन यतो दृष्टो बभूव सः ॥ १९
तं तु कुण्डलिनं दृष्ट्वा वर्मणा च समन्वितम् ।
अवध्यं समरे मत्वा पर्यतप्यद्युधिष्ठिरः ॥ २०
यदा तु कर्णो राजेन्द्र भानुमन्तं दिवाकरम् ।
स्तौति मध्यंदिने प्राप्ते प्राञ्जलिः सलिले स्थितः ॥ २१
तत्रैनमुपतिष्ठन्ति ब्राह्मणा धनहेतवः ।
नादेयं तस्य तत्काले किंचिदस्ति द्विजातिषु ॥ २२
तमिन्द्रो ब्राह्मणो भूत्वा भिक्षां देहीत्युपस्थितः ।
स्वागतं चेति राधेयस्तमथ प्रत्यभाषत ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९३ ॥

२९४

वैशंपायन उवाच ।
देवराजमनुप्राप्तं ब्राह्मणच्छद्मना वृषः ।
दृष्ट्वा स्वागतमित्याह न बुबोधास्य मानसम् ॥ १
हिरण्यकण्ठीः प्रमदा ग्रामान्वा बहुगोकुलान् ।
किं ददानीति तं विप्रमुवाचाधिरथिस्ततः ॥ २
ब्राह्मण उवाच ।
हिरण्यकण्ठ्यः प्रमदा यच्चान्यत्प्रीतिवर्धनम् ।
नाहं दत्तमिहेच्छामि तदर्थिभ्यः प्रदीयताम् ॥ ३

1351* एतद्गुह्यं महाराज सूर्यस्यासीन्न संशयः ।
यः सूर्यसंभवः कर्णः कुन्त्यां सूतकुले तदा ।

[(L 1) T G1 3 4 महात्मन (for न संशय) — (L 2) B3 4 यत् (for यः) D6 तथा (for तदा) T G1 3 4 कुन्त्या गर्भेण धारित (for the posterior half)]

20 a) K3 हित, B1 त च (for स तु) K3 4 मत्वा (for दृष्ट्वा) — c) T G1 3 4 दृष्ट्वा (for मत्वा)

21 K1 2 om 21ab — a) B1 2 Dn D4 6 G3 च (for तु) — c) S (except G3) उपतिष्ठति मध्याह्ने — d) K Dc D2 सततं स्थितः, B Dn D4 6 G3 सलिलोत्थितः

22 a) K Dc D2 तदैनम् (for तत्रैनम्) — b) B Dn D4 6 G3 हेतुना (for हेतवः) — c) S (except G3) ह्यस्य (for तस्य) — d) S (except G3) आसीद् (for अस्ति) — After 22, G1 ins

1352* एतस्मिन्नेव काले तु पाण्डवानां हिते रतः ।

23 c) T1 तव, T2 G3 4 स्विति, G1 त्वथ (for चेति) T1 G1 राजेन्द्र (for राधेयस्) — d) K1 2 इदं, K4 Dc D2 6 विप्र (for अथ)

Colophon D1 3 missing — *Major parvan* K1 2 Dn2 T1 G2 4 आरण्य — *Sub-parvan* K3 4 B Dc Dn D2 4–6 G3 M कुडला(D6 °लाभि)हरण — *Adhy name* B4 शक्रागमन — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 (marg) n3 307, Dn3 308 T1 293 (as in text!), T2 G4 M1 2 (inf lin) 297 (M3 orig 230, wrongly for 299), G1 294, G3 296 — *Śloka no* Dn 25

294

☞ In D3 this whole adhy, and in D1 st 1–25 of this adhy, are lost on missing fol (cf v l 3 287 10, 291 3), the MSS are mostly ignored here

1 b) K2 T G1 3 4 M वृषा, B Dc Dn D2 4 6 G3 वृतम् (for वृषः)

2 Before 2, G1 ins कर्णः — a) K1 2 °कठी, K4 (m as in text) °कठा, Dc2 D2 °कुठी, T1 °वर्णा, T2 °कठ्या (for °कण्ठीः) G2 4 दासीर्वा (for प्रमदा) — K1 om (hapl) 2b–3a — b) S (except G3) बहुशः पशून् (for °गोकुलान्) K3 यच्चान्यत्प्रीतिवर्धन (cf 3b) — c) K (K1 om) B3 ददामीति (for ददानीति) — d) K4 K [अ]धिरथ°, T1 G1 3 4 [अ]तिरथि° (for [अ]धिरथि) K (K1 om) Dc D2 6 स्थित, G4 तदा (for ततः)

3 K1 om 3a (cf v l 2) — a) K3 B3 हिरण्यकठी, K3 T2 °मुख्या°, K4 °मख्य, D6 G1 °कठी°, T1 °वर्णा, G4 कठा, M °मुखा° (sic) — b) K1 2 Dc D2 यद्वान्यत्; T G3 यच्चान्यत्, G1 4 यदन्यत् (for यच्चान्यत्) K1 T1 प्रति वर्धनं, T2 G2 4 वापि तद्धन, G1 पादवर्धनं; M1 मानवर्धनं,

यदेतत्सहजं वर्म कुण्डले च तवानघ ।
एतदुत्कृत्य मे देहि यदि सत्यव्रतो भवान् ॥ ४
एतदिच्छाम्यहं क्षिप्रं त्वया दत्तं परंतप ।
एष मे सर्वलाभानां लाभः परमको मतः ॥ ५

कर्ण उवाच ।

अवनिं प्रमदा गाश्च निर्वापं बहुवार्षिकम् ।
तत्ते विप्र प्रदास्यामि न तु वर्म न कुण्डले ॥ ६

वैशंपायन उवाच ।

एवं बहुविधैर्वाक्यैर्याच्यमानः स तु द्विजः ।
कर्णेन भरतश्रेष्ठ नान्यं वरमयाचत ॥ ७
सान्त्वितश्च यथाशक्ति पूजितश्च यथाविधि ।
नैवान्यं स द्विजश्रेष्ठः कामयामास वै वरम् ॥ ८
यदा नान्यं प्रवृणुते वरं वै द्विजसत्तमः ।
तदैनमब्रवीद्भूयो राधेयः प्रहसन्निव ॥ ९
सहजं वर्म मे विप्र कुण्डले चामृतोद्भवे ।
तेनावध्योऽस्मि लोकेषु ततो नैतद्ददाम्यहम् ॥ १०
विशालं पृथिवीराज्यं क्षेमं निहतकण्टकम् ।
प्रतिगृह्णीष्व मत्तस्त्वं साधु ब्राह्मणपुंगव ॥ ११
कुण्डलाभ्यां विमुक्तोऽहं वर्मणा सहजेन च ।
गमनीयो भविष्यामि शत्रूणां द्विजसत्तम ॥ १२

वैशंपायन उवाच ।

यदा नान्यं वरं वव्रे भगवान्पाकशासनः ।
ततः प्रहस्य कर्णस्तं पुनरित्यब्रवीद्वचः ॥ १३
विदितो देवदेवेश प्रागेवासि मम प्रभो ।
न तु न्याय्यं मया दातुं तव शक्र वृथा वरम् ॥ १४
त्वं हि देवेश्वरः साक्षात्त्वया देयो वरो मम ।

M_2 पार्थिव धन — ^{d}) $K_{1\ 2}$ च (for प्र)

4 ^{a}) K_{1-3} M_1 तद्; T_1 स्वम् (for यद्) — ^{c}) K_2 D_8 उद्धृत्य (for उत्कृत्य) B_2 D_5 G_3 वै (for मे)

5 ^{a}) M एताम् (for एतद्) S (except G_3) भिक्षां (for क्षिप्रं) — ^{b}) S (except G_3) त्वया दत्तां नरोत्तम — ^{c}) T $G_{1\ 2\ 4}$ स एष (T_2 एव) (for एष मे)

6 ^{a}) $B_{1\ 4}$ G_1 M_1 अवनीं S (except G_3) गावो (for गाश्च) — ^{b}) B D ($D_{1\ 3}$ missing) T_2 G_3 निवाप, G_2 मृष्टान्न; M_2 निर्वाह (for निर्वापं) — ^{d}) B Dn $D_{4\ 6}$ G_3 सकुण्डल (for न कुण्डले)

7 ^{a}) K_3 D_8 याच्यमान°; $G_{2\ 4}$ वार्यमाण (for याच्यमान) — T_2 om 7^{c}–8^{d}

8 T_2 om 8 (cf v l 7) — ^{a}) $G_{2\ 4}$ सोचित (for सान्त्वित) — ^{b}) K_1 B_4 विधे (for विधि) — ^{c}) $B_{1\ 2\ 4}$ Dn $D_{5\ 6}$ G_3 न चा(B_4 चा)न्य — ^{d}) $G_{2\ 4}$ तदा (for वरम्)

9 ^{a}) G_4 यथा K_3 नान्यत् (for नान्यं) T_2 अन्य न प्रतिजग्राह — ^{b}) S (except G_3) स (for वै) — After 9^{ab} S (except G_3) ins

1353* विनास्य सहजं वर्म कुण्डले च विशां पते ।
[Cf 10^{ab} T_1 धृतवान् (for विनास्य)]

— ^{c}) A few MSS तदेनम् S (except G_3) कर्णं (for भूयो) — S (except G_3) om 9^{d}–10^{a}

10 Before 10, K_3 B_4 ins कर्ण उ S (except G_3) om 10^{a} (cf v l 9) — ^{b}) S (except G_3) सहजं कवचं हि मे — ^{c}) S (except G_3) लोकानां (for लोकेषु) — ^{d}) Dc D_2 नैनं; D_8 नैव (for नैतद्) B Dn $D_{4\ 6}$ G_3 जहामि (for ददामि)

11 ^{a}) M विशालं मम राज्यं हि — ^{c}) K_3 मत्कृत्स्नं (for मत्तस्त्वं) S (except G_3) मत्तः प्रतिगृहाण त्वं — ^{d}) K_4 साधो (for साधु)

12 ^{a}) $K_{1\ 2}$ M वियुक्तोऽहं — ^{b}) T_2 सहजाभ्यां यदि त्विह — ^{c}) D_6 माननीयो, S दम (for गम°)

13 T_1 M om the ref, G_1 om 13–14 — ^{a}) B_2 Dn $D_{4\ 6}$ G_3 यदा(B_2 Dn_2 D_4 द)न्यं न (for यदा नान्यं) — ^{c}) K_1 तदा (for ततः) — ^{d}) K द्विज (for वचः) D_8 पुनराह वचस्तदा

14 G_1 om 14 (cf v l 13) — Before 14, B_4 M_1 ins कर्ण उ (resp कर्णं) — ^{b}) K_{1-3} ममाभिभो; K_4 $B_{3\ 4}$ Dc $D_{2\ 5}$ मया प्रभो (K_4 D_6 विभो) — ^{c}) $K_{1\ 2}$ transp न्याय्यं and दातुं K_4 Dc D_2 वृथा (for मया) $B_{3\ 4}$ दत्त (for दातुं) — ^{d}) Dn_2 शक्य (for शक्र) K_4 विना (for वृथा)

15 ^{b}) $K_{1\ 2}$ देवो वरो, G_1 देया वरा (for देयो वरो) — ^{c}) K_3 T_1 G_1 अपि; G_4 चापि (for चैव) $K_{3\ 4}$ देवानाम् (for भूतानाम्) D_6 देवानामपि चान्येषाम्, T_2 G_2 त्वमेव सर्वभूतानाम् — ^{d}) $K_{1\ 2}$ $B_{3\ 4}$ M भूतभृत्, K_3 भूतिकृत्; B_2 $Dn_{2\ 3}$ D_4 G_3 भूतधृक्

अन्येषां चैव भूतानामीश्वरो ह्यसि भूतकृत् ॥ १५
यदि दास्यामि ते देव कुण्डले कवचं तथा ।
वध्यतामुपयास्यामि त्वं च शक्रावहास्यताम् ॥ १६
तस्माद्विनिमयं कृत्वा कुण्डले वर्म चोत्तमम् ।
हरस्व शक्र कामं मे न दद्यामहमन्यथा ॥ १७

शक्र उवाच ।

विदितोऽहं रवेः पूर्वमायन्नेव तवान्तिकम् ।
तेन ते सर्वमाख्यातमेवमेतन्न संशयः ॥ १८
काममस्तु तथा तात तव कर्ण यथेच्छसि ।
वर्जयित्वा तु मे वज्रं प्रवृणीष्व यदिच्छसि ॥ १९

वैशंपायन उवाच ।

ततः कर्णः प्रहृष्टस्तु उपसंगम्य वासवम् ।
अमोघां शक्तिमभ्येत्य वव्रे संपूर्णमानसः ॥ २०

कर्ण उवाच ।

वर्मणा कुण्डलाभ्यां च शक्तिं मे देहि वासव ।
अमोघां शत्रुसंघानां घातनीं पृतनामुखे ॥ २१
ततः संचिन्त्य मनसा मुहूर्तमिव वासवः ।
शक्त्यर्थं पृथिवीपाल कर्णं वाक्यमथाब्रवीत् ॥ २२
कुण्डले मे प्रयच्छस्व वर्म चैव शरीरजम् ।
गृहाण कर्ण शक्तिं त्वमनेन समयेन मे ॥ २३
अमोघा हन्ति शतशः शत्रून्मम करच्युता ।
पुनश्च पाणिमभ्येति मम दैत्यान्विनिघ्नतः ॥ २४
सेयं तव करं प्राप्य हत्वैकं रिपुमूर्जितम् ।
गर्जन्तं प्रतपन्तं च मामेवैष्यति सूतज ॥ २५

कर्ण उवाच ।

एकमेवाहमिच्छामि रिपुं हन्तुं महाहवे ।

---

16 a) G4 वीर (for देव) — b) B4 कवचस K1 तदा (for तथा) — c) D5 वाच्य (for वध्य°) — d) B2 त्वया, G4 किंचित् (for त्व च) S (except G3, 4) [अ]प (for [अ]व)

17 b) T कवचो° (for वर्म चो°) — c) K3 गृहाण शक्तिं मे यच्छ — d) G2, 4 M त्वहम् (for अहम्)

18 a) T1 G1 [S]य (for [S]ह) T1 G1, 2 रवि (for रवे) — b) K1 M1 आयन्नैव, K2 आयाश्येव, K3 आयान्नैव, K4 आयातश्च; B Dc Dn D2, 4, 6 T2 G3 आयानेव (B3 मेव), G1 आयातैव, G2 M2 आयान्नेव, G4 आया चैव (for आयन्नेव) K3 तवांतिके — c) G4 ततस् (for तेन) K4 D5 तत् (for ते) — d) D5 एव (for एतन्) T G1, 2, 4 ममै(T2 एवै)तन्नात्र संशय

19 a) T G1, 2, 4 M कामस (T2 G2, 4 काम) (for तात) K Dc D2, 5 एवमस्तु यथाकाम — b) K3 त्व तु, Dn3 तच (for तव) T2 G3 वरयस्व (for तव कर्ण) K3 यदीच्छसि — d) K Dc D2, 5 वृणीष्वान्यद्, B3 त्व वृणुष्व (for प्रवृणीष्व) K1, 4 B1, 2 Dn D4, 6 G3 यथेच्छसि; K3 D5 G2, 4 M यदीच्छसि

20 a) K2 B3, 4 Dc D2, 5 प्रहृष्टस्तम्, K3 हृष्टमा (for °हृष्टस्तु) S (except G3) ततस्तु कर्ण सहृष्ट — b) Dc2 D2 °गम्य स, S (except G3) °सगृह्य (for °सगम्य) D5 चाब्रवीत् (for वासवम्) — c) K1, 2 अमोघ

21 S (except G3) om the ref — a) B Dc G3 कर्मणा (for व°) — c) B1 योधसख्यानां; Dc D2 शत्रु सपत्नां, T G1, 2, 4 °शमनीं; M दमनीं — d) K3, 4 B3, 4 Dc D2 T M पातनीं, B1, 2 Dn2 n3 D4, 6 घातिनीं, D5 पोथनीं, G1 सकुलां, G2, 4 तर्जनीं

22 Before 22, K1, 2, 4 D5 ins वैश° — a) T2 बहुधा (for मनसा) — b) Dc D2 अपि (for इव) T2 G3, 4 शक्तिदाने तु वासव — c) K3 शक्त्यर्थे

23 Before 23, M1 ins शक्र — a) D5 M प्रयच्छ त्व; T G1, 2, 4 च्छाद्य (for च्छस्व) — c) Dc D2 T G1, 2, 4 शक्तिं कर्णं (by transp) — d) B1-3 Dn D4, 6 G3 च, Dc D2 वै (for मे)

24 a) K1 अमोघो, T2 घ, M1 °घ (for °घा) T G1, 2, 4 M शतश (T1 शक्तय) शक्ति° — b) S (except G3) हत्वा (for मम) T G1, 2, 4 कराच् (for कर) — d) S (except G3) दैत्यान्मम (by transp)

25 a) B Dn D4, 6 G3 करप्राप्ता (for कर प्राप्य) — c) = 26c K4 गर्जित K1, 3 T1 प्रपतत च — d) G2, 4 M1 मामेवैष्यति

26 T1 om 26–28 D1 resumes from 26b — b) T2 G1, 2, 4 M मृधे (for हवे) — c) = 25c K4 गर्जित K1 प्रपतत, G1 च हमत (for प्रतपन्त) — d) S (except G3) यस्मान् (for यतो) K4 सतोहमभय लभे, B4 भय मम यतो भवेत्

27 T1 om 27 (cf v l 26) T2 G1, 2, 4 M शक्र

गर्जन्तं प्रतपन्तं च यतो मम भयं भवेत् ॥ २६

इन्द्र उवाच ।

एकं हनिष्यसि रिपुं गर्जन्तं बलिनं रणे ।
त्वं तु यं प्रार्थयस्येकं रक्ष्यते स महात्मना ॥ २७
यमाहुर्वेदविद्वांसो वराहमजितं हरिम् ।
नारायणमचिन्त्यं च तेन कृष्णेन रक्ष्यते ॥ २८

कर्ण उवाच ।

एवमप्यस्तु भगवन्नेकवीरवधे मम ।
अमोघा प्रवरा शक्तिर्येन हन्यां प्रतापिनम् ॥ २९
उत्कृत्य तु प्रदास्यामि कुण्डले कवचं च ते ।
निकृत्तेषु च गात्रेषु न मे बीभत्सता भवेत् ॥ ३०

इन्द्र उवाच ।

न ते बीभत्सता कर्ण भविष्यति कथंचन ।
व्रणश्चापि न गात्रेषु यस्त्वं नानृतमिच्छसि ॥ ३१
यादृशस्ते पितुर्वर्णस्तेजश्च वदतां वर ।
तादृशेनैव वर्णेन त्वं कर्ण भविता पुनः ॥ ३२
विद्यमानेषु शस्त्रेषु यद्यमोघामसंशये ।
प्रमत्तो मोक्ष्यसे चापि त्वय्येवैषा पतिष्यति ॥ ३३

कर्ण उवाच ।

संशयं परमं प्राप्य विमोक्ष्ये वासवीमिमाम् ।
यथा मामात्थ शक्र त्वं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ३४

वैशंपायन उवाच ।

ततः शक्तिं प्रज्वलितां प्रतिगृह्य विशां पते ।
शस्त्रं गृहीत्वा निशितं सर्वगात्राण्यकृन्तत ॥ ३५
ततो देवा मानवा दानवाश्च
निकृन्तन्तं कर्णमात्मानमेवम् ।
दृष्ट्वा सर्वे सिद्धसंघाश्च नेदु-
र्न ह्यस्यासीद्दुःखजो वै विकारः ॥ ३६
ततो दिव्या दुन्दुभयः प्रणेदुः
पपातोच्चैः पुष्पवर्षं च दिव्यम् ।

(for इन्द्र) — [ab]) D_4 $G_{1.3}$ हनिष्यति K Dc $D_{2.5}$ transp रिपु and रणे T_2 $G_{1.2.4}$ M गर्जंत त (M त्व) महामृधे (for [b]), cf v l 26 — [c]) K B_4 Dc D_2 T_2 $G_{1.2.4}$ M न (for त्व) D_3 य तु (by transp), D_6 च य, T_2 $G_{1.2.4}$ M_2 तु त K_4 प्रार्थसे ह्येक; G_1 यस्त्वैक; M_1 °यस्त्वेक — [d]) K_1 तु, T_2 सु (for स)

28 T_1 om 28 (cf v l 26) — [a]) T_2 $G_{1.2.4}$ M वेदविदुषो, G_3 देवविद्वांसो — [b]) Dc Dn $D_{2.4}$ वाराहम्; T_3 महांतम्, $G_{1.2.4}$ गोविंदम् B Dn $D_{4.6}$ G_3 अपरा जित (for अजित हरिम्) — [c]) $G_{3.4}$ हि (for च)

29 After the ref, T $G_{1.2.4}$ ins

1354* एवमेतद्यथात्थ त्व दानवानां निषूदन।
वधिष्यामि रणे शत्रु यो मे स्याता पुर सर ।

— [a]) $G_{2.4}$ एव (for अपि) — [b]) T_1 $G_{1.2.4}$ वधो (for वधे) — [c]) B Dc Dn $D_{2.4.6}$ G_3 अमोघां देहि मे (Dn_1 मां) शक्तिं; T $G_{1.2.4}$ M अमोघयानया शत्रु (T_2 G_1 M_2 शक्त्या) — [d]) B Dc Dn $D_{2.4.5}$ G_3 यथा, T_1 $G_{2.4}$ एक, T_2 एन (for येन)

30 [c]) $B_{1.4}$ Dn $D_{4.6}$ G_3 तु (for च)

31 T_1 G_1 शक्रः (for इन्द्र उ) — [a]) K D_1 काये; D_4 गात्रे (for कर्ण) — [c]) $K_{3.4}$ D_5 $G_{2.4}$ व्रणाश्च; T G_1 प्राणाश्च (for व्रणश्च) B Dn $D_{4.6}$ G_3 चैव (for चापि) — [d]) K_1 Dc D_2 T G_1 M यस्त्व, K_2 यत्त; G_4 य त्व (for यस्त्व) M_2 ऋच्छसि (for इच्छसि)

32 [a]) B_3 तु (for ते) — [b]) $K_{1.3}$ M_1 ददता (for व°) — [c]) K_{2-4} D_1 देहेन (for वर्णेन)

33 [a]) K Dc $D_{1.2.5}$ चास्त्रेषु (for श°) — [b]) A few MSS असशय — [c]) $K_{1.3}$ प्रमत्ते, K_2 प्रपन्ने, Dc_2 प्रपन्नो (for प्रमत्तो) $B_{1.2.4}$ Dn_2 n_3 D_4 G_3 वापि, T $G_{1.2.4}$ चैरव; M चैव (for चापि) — [d]) D_5 त्वय्येवाभिपतति

34 [b]) T $G_{1.4}$ प्रमो(G_4 वे)क्ष्ये (for विमोक्ष्ये)

35 [c]) S (except G_3) आदाय (for गृहीत्वा)

36 [a]) G_4 सर्वे (for ततो) K_3 $D_{1.5}$ दानवा (K_3 °व) मानुषाश्च, K_4 Dc_2 Dn_3 D_2 दानवा मानवाश्च (by transp), T $G_{1.2.4}$ मनुष्या(T_2 मानुषा)श्चापि सर्वे, M मानुषाश्चापि राजन् — [b]) K_{2-4} $B_{2.3}$ Dc Dn_2 $D_{1.2.5}$ T_2 $G_{1.2.4}$ एव (for एवम्) — [c]) N (D_3 missing) G_3 सिंहनादान्, G_1 देवसघा (for सिद्धसघा) K_4 Dc $D_{1.2}$ विनेदुर्, B Dn $D_{4.6}$ G_3 प्रणेदुर् (for च नेदुर्) — [d]) K_4 B D (D_3 missing) G_3 M सुखजो (M_2 °सो) (for दु खजो)

37 [b]) $G_{2.4}$ स्वाभ्र (for दिव्यम्) — [c]) G_1 M °निकृत्त (for सकृत्त) — [d]) K Dc $D_{1.2.5}$ T_2 $G_{2.4}$ मुहुर्मुहु (T_2 G हुश्च) (for मुहुश्चापि) Dc D_2 साधु साध्वि त्यथोत्तु, G_2 विस्मयत नृवीर (for स्मयमान नृ)

दृष्ट्वा कर्णं शस्त्रसंकृत्तगात्रं
मुहुश्चापि स्मयमानं नृवीरम् ॥ ३७
ततश्छित्वा कवचं दिव्यमङ्गा-
त्तथैवार्द्रं प्रददौ वासवाय ।
तथोत्कृत्य प्रददौ कुण्डले ते
वैकर्तनः कर्मणा तेन कर्णः ॥ ३८
ततः शक्रः प्रहसन्वञ्चयित्वा
कर्णं लोके यशसा योजयित्वा ।
कृतं कार्यं पाण्डवानां हि मेने
ततः पश्चाद्दिवमेवोत्पपात ॥ ३९
श्रुत्वा कर्णं मुषितं धार्तराष्ट्रा
दीनाः सर्वे भग्नदर्पा इवासन् ।
तां चावस्थां गमितं सूतपुत्रं
श्रुत्वा पार्था जहृषुः काननस्थाः ॥ ४०

जनमेजय उवाच ।
क्वस्था वीराः पाण्डवास्ते बभूवुः
कुतश्चैतच्छ्रुतवन्तः प्रियं ते ।
किं वाकार्षुर्द्वादशेऽब्दे व्यतीते
तन्मे सर्वं भगवान्व्याकरोतु ॥ ४१
वैशंपायन उवाच ।
लब्ध्वा कृष्णां सैन्धवं द्रावयित्वा
विप्रैः सार्धं काम्यकादाश्रमात्ते ।
मार्कण्डेयाच्छ्रुतवन्तः पुराणं
देवर्षीणां चरितं विस्तरेण ॥ ४२
प्रत्याजग्मुः सरथाः सानुयात्राः
सर्वैः सार्धं सूदपौरोगवैश्च ।
ततः पुण्यं द्वैतवनं नृवीरा
निस्तीर्योग्रं वनवासं समग्रम् ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुर्नवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९४ ॥ समाप्तं कुण्डलाहरणपर्व ॥

---

38 ^{a}) K_{1-3} D_c D_2 तच्छित्त्वा वै ; D_5 छित्वा चैक, S (except T_1 G_3) ततश्चित्र (for ततश्छित्वा) D_1 कांचन (for कवच) $K_{1\ 2}$ अस्त्र (for अङ्गात्) — ^{b}) $K_{3\ 4}$ D_1 हृष्ट° (for [आ]र्द्रं) — ^{c}) K $D_{1\ 5}$ अथ, D_2 T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ ततो (for तथा) $G_{2\ 4}$ निकृत्य (for [उ]कृत्य) K_1 द्वे, K_2 तु, D_c D_2 च (for ते) — ^{d}) K_{1-3} B_4 $D_{1\ 5}$ कर्णस्तस्मात् (K_4 कर्णौ तस्मात्), B_{1-3} Dn $D_{4\ 6}$ G_3 कर्णात्तस्मात्, D_c D_2 कर्णात्तस्मै (for वैकर्तन) — After 38, T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ ins

1355* ततो देवो मुदितो वज्रपाणि
दृष्ट्वा कर्णं शस्त्रनिकृत्तगात्रम् ।

39 ^{a}) $G_{2\ 4}$ कर्मणा, M प्राहसद् (for प्रहसन्) — K_4 om (hapl) 39^b

40 ^{a}) G_2 दृष्ट्वा (for श्रुत्वा) K_4 वचित, G_4 मुदित (for मुषित) — K_4 om 40^{bc} — ^{c}) K_3 तामावस्थां ; B_4 तथा°, D_6 M_2 त चा° (for तां चा°) T_2 $G_{2\ 4}$ गमिते सूतपुत्रे — ^{d}) G_1 काननस्था जहर्षु° (for जहृषु° का°)

41 K_4 reads 41 after 3 295 1 (om the ref) — ^{b}) B Dn $D_{4\ 6}$ G_3 [ए]ते (for [ए]तत्), and तत् (for ते) — ^{c}) D_5 किं चा° ; T_1 G_1 किम (for किं वा°) $B_{1\ 4}$ T द्वादशाब्दे (for शेऽब्दे) — ^{d}) $K_{1\ 2}$ सर्वं कर्म, S (except G_3) एतत्सर्वं (for तन्मे सर्वं)

42 K_4 om 42–43 — ^{a}) K_{1-3} D_c $D_{1\ 2\ 5}$ त्रास° (for द्राव°) — ^{b}) B_2 T_2 $G_{2\ 4}$ काम्यकमा (B_2 °काना°, G_4 °क स्वा)श्रयते (for काम्यका°)

43 K_4 G_4 om 43 (for K_4 cf v l 42) — ^{a}) K_{1-3} D_1 प्रति° (for प्रत्या°) K_{1-3} सानुजा° (for सरथा°) — ^{b}) Many MSS सूत (for सूद°) — ^{c}) B_3 पुनर्, G_2 पार्था (for पुण्य) — ^{d}) K_{1-3} G_2 M [ए]व ; D_c वै ; T_2 [अ]ग्रे (for [उ]ग्र) — *N B* Some printed ed wrongly om this stanza

Colophon D_3 missing — *Major parvan* $K_{1\ 2}$ $G_{2\ 4}$ आरण्य — *Sub parvan* $K_{1\ 3\ 4}$ B D_c D_{n1} n_3 $D_{1\ 2\ 4-6}$ G_3 M कुडला($D_{1\ 5}$ °लाभि)हरण, followed by समाप्त in all these MSS (except in K_4 B_3 M_2) — *Adhy name* T_2 काम्यकपुनर्निवासे कुडलकवचप्रदान ; G_1 कर्णकवचकुडलहरण ; G_2 कवचकुडलप्रदान, $M_{1\ 2}$ कुडल-प्रदान — *Adhy no* (figures, words or both) D_{n1} (*sup lin*) n_3 308, D_{n3} 309 D_1 312, T_1 294 (as in text!), T_2 G_4 $M_{1\ 2}$ (*inf lin*) 298 (M_2 orig 300) G_1 295 G_2 297 — *Śloka no* Dn 42

२९५

जनमेजय उवाच ।
एवं हृतायां कृष्णायां प्राप्य क्लेशमनुत्तमम् ।
प्रतिलभ्य ततः कृष्णां किमकुर्वत पाण्डवाः ॥ १
वैशंपायन उवाच ।
एवं हृतायां कृष्णायां प्राप्य क्लेशमनुत्तमम् ।
विहाय काम्यकं राजा सह भ्रातृभिरच्युतः ॥ २
पुनर्द्वैतवनं रम्यमाजगाम युधिष्ठिरः ।
स्वादुमूलफलं रम्यं मार्कण्डेयाश्रमं प्रति ॥ ३
अनुगुप्तफलाहाराः सर्व एव मिताशनाः ।
न्यवसन्पाण्डवास्तत्र कृष्णया सह भारत ॥ ४
वसन्द्वैतवने राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
भीमसेनोऽर्जुनश्चैव माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ ५
ब्राह्मणार्थे पराक्रान्ता धर्मात्मानो यतव्रताः ।
क्लेशमार्छन्त विपुलं सुखोदर्कं परंतपाः ॥ ६
अजातशत्रुमासीनं भ्रातृभिः सहितं वने ।
आगम्य ब्राह्मणस्तूर्णं संतप्त इदमब्रवीत् ॥ ७

295

☞ This adhy is missing in D_8 (cf v l 3 287 10), the MS is mostly ignored here

1 K_1 M_2 om 1 Dc_2 D_2 जन्मेजय उ° — $1^{ab}=2^{ab}$ — ^{a}) B_2 Dn D_4 $_6$ G_3 भार्यायां (for कृष्णायां) — After 1^{ab}, K_3 reads 2^{cdab} — ^{c}) B Dc_2 Dn D_2 $_4$ $_6$ G_3 प्रति पद्य K_3 $_4$ Dc D_1 $_2$ T_2 G_2 $_4$ M_1 पुन (for तत) S (except G_3, M_2 om) सा च (for कृष्णा) — ^{d}) K_3 B_2 $_3$ Dc_2 D_1 $_2$ G_2 M_1 किमकुर्वत — After 1, K_4 reads stanza 41 of the previous adhy

2 M_2 om the ref K_3 (transp 2^{ab} and 2^{cd}) reads the stanza after 1^{ab} — $2^{ab}=1^{ab}$ — After the ref, K_4 D_1 ins

1356* सर्वे पुष्पफलाहारा सर्वे एव मिताशना ।
[Cf 4^{ab} — K_4 सर्वे गुप्त°]

— ^{a}) Dn_2 भार्याया (for कृष्णायां), cf v l 1 — After 2^{ab}, M_1 ins

1357* प्रतिलभ्य तत कृष्णा यदकुर्वन्त तच्छृणु ।

— ^{c}) B_2 निश्चय (for विहाय) M_2 काम्यको (*inf lin* °का) T_2 राजन् (for राजा) — ^{d}) K_1 $_2$ अच्युत

3 ^{a}) K_1 $_2$ पुण्ये, K_3 $_4$ Dc D_1 $_2$ $_5$ पुण्यम् (for रम्यम्) — ^{c}) K D_1 $_5$ बहु (for स्वादु°) K_1 $_2$ M_2 (*sup lin* as in text) पुण्य (for रम्य) — ^{d}) B D (except D_1, D_8 missing) G_3 विचित्रबहुपादप

4 For 4^{ab} cf 1356* — ^{a}) B Dn_1 n_3 D_4 $_6$ T G अनुभुक्त ; Dc D_2 अन्नभुक्त ; D_5 अनुगुप्ता — ^{c}) K_1 $_2$ न्यवसन्, G_1 निवसन् — ^{d}) B D (except D_1 $_5$) G_3 भार्यया (for भारत)

5 ^{a}) Dc D_1 भीमसेनार्जुनश्चैव, D_4 T G °र्जुनौ चैव — ^{d}) T G_1 $_2$ $_4$ भ्रातरौ (for पाण्डवौ)

6 K_1 om 6 — ^{b}) T_2 G_2 $_4$ महात्मानो (for धर्मा°) K_4 जित (for यत°) — ^{c}) B_3 $_4$ D_4 $_6$ G_3 अर्छंति, Dn D_5 अर्छंत, T G_1 $_2$ $_4$ M इच्छति T_2 G_2 $_4$ परम (for विपुल) — ^{d}) M अरिंदमा (for पर°) — After 6, B D (except D_1 $_5$, D_8 missing) G_3 ins

1358* तस्मिन्प्रतिवसन्तस्ते यत्प्रापु कुरुसत्तमा ।
वने क्लेश सुखोदर्कं तत्प्रवक्ष्यामि तच्छृणु ।
अरणीसहित मन्थ ब्राह्मणस्य तपस्विन ।
मृगस्य घर्षमाणस्य विषाणे समसज्जत ।
तदादाय गतो राजस्त्वरमाणो महामृग । [5]
आश्रमान्तरित शीघ्र प्लवमानो महाजव ।
ह्रियमाण तु त दृष्ट्वा स विप्र कुरुसत्तम ।
त्वरितोऽभ्यागमत्तत्र अग्निहोत्रपरीप्सया ।

[(L 1) Dc D_2 यस्मात (L 2) Dc D_2 तत्ते वक्ष्यामि तच्छृणु — Lines 3–6=stanzas 8–9 (with v l) — (L 4) B_3 Dc D_2 कर्ष (for घर्ष) — (L 6) Dc आश्रमात्त्वरित]
— On the other hand, T_2 G_2 $_4$ M ins after 6

1359* तेषां च वसतां तत्र पाण्डवानां महारथम् ।
[M महात्मनां (for रथम्)]

7 ^{a}) D_6 आयात (for आसीन) — After 7^{ab}, D_1 ins a passage given in App I (No 30) — ^{c}) T_1 G_1 अगच्छद् (for आगम्य) — ^{d}) B Dn D_4 $_6$ G_3 चेदम् (for इदम्)

8 Before 8, B_4 ins ब्राह्मणोवाच — ^{a}) K_3 B Dc Dn D_2 $_4$ $_6$ G_3 मथ ; T G_1 $_2$ $_4$ M भाव (for मन्थ)

अरणीसहितं मह्यं समासक्तं वनस्पतौ ।
मृगस्य घर्षमाणस्य विषाणे समसज्जत ॥ ८
तदादाय गतो राजंस्त्वरमाणो महामृगः ।
आश्रमात्त्वरितः शीघ्रं प्लवमानो महाजवः ॥ ९
तस्य गत्वा पदं शीघ्रमासाद्य च महामृगम् ।
अग्निहोत्रं न लुप्येत तदानयत पाण्डवाः ॥ १०
ब्राह्मणस्य वचः श्रुत्वा संतप्तोऽथ युधिष्ठिरः ।
धनुरादाय कौन्तेयः प्राद्रवद्भ्रातृभिः सह ॥ ११
संनद्धा धन्विनः सर्वे प्राद्रवन्नरपुंगवाः ।
ब्राह्मणार्थे यतन्तस्ते शीघ्रमन्वगमन्मृगम् ॥ १२
कर्णिनालीकनाराचानुत्सृजन्तो महारथाः ।
नाविध्यन्पाण्डवास्तत्र पश्यन्तो मृगमन्तिकात् ॥ १३
तेषां प्रयतमानानां नादृश्यत महामृगः ।
अपश्यन्तो मृगं श्रान्ता दुःखं प्राप्ता मनस्विनः ॥ १४
शीतलच्छायमासाद्य न्यग्रोधं गहने वने ।
क्षुत्पिपासापरीताङ्गाः पाण्डवाः समुपाविशन् ॥ १५
तेषां समुपविष्टानां नकुलो दुःखितस्तदा ।
अब्रवीद्भ्रातरं ज्येष्ठममर्षात्कुरुसत्तम ॥ १६

नास्मिन्कुले जातु ममज्ज धर्मो
न चालस्यादर्थलोपो बभूव ।
अनुत्तराः सर्वभूतेषु भूयः
संप्राप्ताः स्मः संशयं केन राजन् ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९५ ॥

— ^{c}) K_{1-3} मृगस्य कपमाणस्य, B_3 D_c $D_{1\ 2}$ °स्य कर्षं°, D_5 °स्य कृष्य°, M °स्याकर्षं° — ^{d}) D_{c2} D_3 विषाणै°; T_1 विमाने T_1 $G_{1\ 4}$ समसज्यत

9 D_{n3} om 9 — ^{a}) $K_{1\ 3}$ एतदाशा (K_3 °सा), $B_{1\ 3\ 4}$ D_c D_{n1} n_3 $D_{2\ 4\ 6}$ G_3 तमादाय, D_5 समा° T_1 G_1 महाराज (for गतो राजन्) — ^{c}) $K_{1\ 3}$ D_5 त्वरित, M_2 परित D_1 तूर्णं (for शीघ्र) B_4 D_4 G_3 आश्रमात्पुरुषव्याघ्र — $K_{1\ 2}$ T_2 om (hapl) 9^{d}–10^{a} — ^{d}) K_3 $D_{1\ 5}$ द्रवमाणो मनोजव°; B_3 प्लवमानो महामृग

10 $K_{1\ 2}$ T_3 om 10^{a} (cf v l 9) — ^{a}) B D_n $D_{4\ 5}$ T_1 $G_{1\ 3}$ राजन् (for शीघ्रम्) — ^{c}) D_5 अग्निहोत्रार्थमेतन्मे — ^{d}) T_1 G_1 सत्य (G_1 स त्व) मे देहि पाण्डव

11 Before 11, T $G_{1\ 2\ 4}$ ins वैश° — ^{c}) K_3 D_{c2} D_3 कौंतेय

12 ^{a}) M_2 सहसा (for संनद्धा) T $G_{1\ 2\ 4}$ त्वरिता° (for धन्विन) — ^{b}) D_5 प्रयांति (for प्राद्रवन्) — ^{c}) $K_{1\ 2}$ D_6 ब्राह्मणार्थं, G_1 ब्राह्मणास्ते D_c D_3 ब्राह्मणार्थाय यत्ता वै

13 K_2 om (hapl) 13^{a}–14^{b} — ^{c}) K_4 अविध्यन्, D_{c2} न विध्यन् — ^{d}) $K_{3\ 4}$ D_1 दृश्यत; D_5 दृश्यते (for पश्यन्तो)

14 K_2 om 14^{ab} (cf v l 13) — ^{a}) D_5 तु (for प्र) — ^{b}) G_1 अदृ° (for नादृ) D_1 तदा, S (except G_3) वने (for महा) — ^{c}) B D_c D_n D_3 T G_1 M शाता (for श्रान्ता)

15 ^{a}) $B_{1\ 3}$ D_n $D_{4\ 6}$ G_3 आगम्य (for आसाद्य) — ^{c}) T_2 ते क्षुत्पिपासापरिता

16 ^{b}) T $G_{1\ 2\ 4}$ transp नकुल° and दु°खित T_1 G_1 [अ]ब्रवीत्, M तत (for तदा) — ^{c}) B D_n $D_{4\ 6}$ T_1 G_3 श्रेष्ठम् (for ज्येष्ठम्) G_1 भ्रातर धर्मज ज्येष्ठ — ^{d}) K_{1-3} D_5 T_1 $G_{1\ 2}$ M कुरुसत्तम (G_2 °म°); K_4 B D_c D_n $D_{1\ 2\ 4\ 6}$ G_3 कुरुनदन (D_{n1} °न; D_{c2} D_2 °न)

17 Before 17, D_c S (except G_3) ins नकुल उ (S om उ°) — ^{a}) $D_{4\ 6}$ नास्मत्कुले — ^{b}) D_5 T_1 G_1 M_1 अर्थलोभो (for लोपो) K_3 न चालस्य नार्थलोपो बभूव, M_2 न चालस्यादर्थलुप्ता बभूतु — ^{c}) K_1 अनुत्तर, K_3 अनुरक्तः; D_5 अनुरक्ता°, T_1 G_1 न चातका; T_2 G_1 (sup lin) $_{2\ 4}$ M अनतरा K D_c $D_{1\ 2\ 6}$ सर्ववर्णेषु, G_2 °धर्मेषु K_1 T_2 $G_{1\ 4}$ भूपते (T_2 °ते°); K_2 T_1 G_2 M भूय, K_3 [अ]भूवन्; K_4 [अ]भूम, D_1 [अ]भूम, D_5 [अ]भूव (for भूय°) — ^{d}) K_3 T_1 G_2 ते स्म प्राप्ता°, K_4 ते सप्राप्ता; D_c D_3 सस(D_{c2} सम)प्राप्ता, D_1 T_2 M तस्मात्प्राप्ता, D_5 अनुप्राप्ता; G_1 समाप्राप्ता, G_4 समत्प्राप्ता (sic) (for सप्राप्ता स्म°) B D_c D_n $D_{2\ 4\ 6}$ G_3 किं नु (for केन)

Colophon om in K_{1-3} $D_{1\ 5}$ D_3 missing — *Major parvan* D_{n2} T G_2 आरण्य; G_4 अरण्य — *Sub parvan* K_4 आरणीय, B D_c D_n $D_{2\ 4\ 6}$ G_3 अ(D_{n1} आ)रणीहरणः; M_2 अरणी — *Adhy no* (figures, words or both) D_n 309 (D_{n3} 310) T_1 295 (as in text!) T_2 $M_{1\ 2}$ (*inf lin*) 299 (M_2 orig 131) G_1 296 G_2 293, G_4 (erroneously) 129 — *Śloka no* D_n 22 (D_{n3} 21) D_1 23

२९६

युधिष्ठिर उवाच ।

नापदामस्ति मर्यादा न निमित्तं न कारणम् ।
धर्मस्तु विभजत्यत्र उभयोः पुण्यपापयोः ॥ १

भीम उवाच ।

प्रातिकाम्यनयत्कृष्णां सभायां प्रेष्यवत्तदा ।
न मया निहतस्तत्र तेन प्राप्ताः स्म संशयम् ॥ २

अर्जुन उवाच ।

वाचस्तीक्ष्णास्थिभेदिन्यः सूतपुत्रेण भाषिताः ।
अतितीक्ष्णा मया क्षान्तास्तेन प्राप्ताः स्म संशयम् ॥ ३

सहदेव उवाच ।

शकुनिस्त्वां यदाजैषीदक्षद्यूतेन भारत ।
स मया न हतस्तत्र तेन प्राप्ताः स्म संशयम् ॥ ४

वैशंपायन उवाच ।

ततो युधिष्ठिरो राजा नकुलं वाक्यमब्रवीत् ।
आरुह्य वृक्षं माद्रेय निरीक्षस्व दिशो दश ॥ ५

पानीयमन्तिके पश्य वृक्षान्वाप्युदकाश्रयान् ।
इमे हि भ्रातरः श्रान्तास्तव तात पिपासिताः ॥ ६

नकुलस्तु तथेत्युक्त्वा शीघ्रमारुह्य पादपम् ।
अब्रवीद्भ्रातरं ज्येष्ठमभिवीक्ष्य समन्ततः ॥ ७

पश्यामि बहुलान्राजन्वृक्षानुदकसंश्रयान् ।
सारसानां च निर्ह्रादमत्रोदकमसंशयम् ॥ ८

ततोऽब्रवीत्सत्यधृतिः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
गच्छ सौम्य ततः शीघ्रं तूर्णं पानीयमानय ॥ ९

नकुलस्तु तथेत्युक्त्वा भ्रातुर्ज्येष्ठस्य शासनात् ।

296

☞ This adhy is missing in D_8 (cf v l 3 283 10), the MS is mostly ignored here

1 ᵇ) K_3 अनिमित्त, M_2 निमित्त न (by transp) T_2 $G_{2\ 4}$ च कारण, G_1 अकारण — ᶜ) B Dc Dn $D_{4\ 6}$ G_3 विभजत्यर्थम्; T_1 जत्यस्मिन्; T_2 M जेयत्र; $G_{2\ 4}$ जेदत्र G_1 धर्मस्त्वपि भजेदस्मिन् — ᵈ) To avoid hiatus, T_2 $G_{2\ 4}$ M ह्युभयो (for उभयो) T_1 उभयो° पापपुण्ययो

2 K_3 $D_{1\ 5}$ M_2 भीमसेन उ (M_2 om उ) — ᵃ) K_4 Dn_2 T_2 प्रातिकाम्येन यत्कृ(T_2 य कृ)ष्णा; M_1 म्यानय स्कृष्णां — ᵇ) D_1 प्रेक्ष्यतां (for प्रेष्यवत्) — $2^d=3^d, 4^d$

3 ᵇ) Dc_1 $D_{1\ 4}$ भाषित — ᶜ) B Dn $D_{4\ 6}$ G_3 अतितीक्ष्णा; T_1 अतीक्ष्णाया, G_1 अतीक्ष्णया — $3^d=2^d, 4^d$ — After 3, K_4 D_1 ins

1360* नकुल उवाच ।
धार्तराष्ट्रा कुत्सयन्तो यन्मे न निहतास्तदा ।
द्यूतकाले महाराज तेनेमामापदं गताः ।

4 K_{1-3} D_5 M om (? hapl) 4 Dc_2 om 4^{ab} — ᵃ) K_4 तु; D_1 च, D_4 त्वा (for त्वां) K_4 यदा पापो, D_1 महापापो (for यदाजैषीद्) — ᵇ) K_4 D_1 द्यूताह्वान सदाकरोत्; $G_{2\ 4}$ द्यूतेन भरतर्षभ — ᶜ) K_4 D_1 T_1 G_1 मोक्षाभिर्न (D_1 र्नि) हतस्तत्र, Dc T_2 $G_{2\ 4}$ न मया निह — ᵈ) $=2^d, 3^d$ K_4 D_1 विपद तेन वै गता

6 ᵃ) K_4 तस्य (for पश्य) — ᵇ) B_{1-3} Dn $D_{4\ 6}$ $G_{1\ 3}$ चापि, D_6 यान् (for वापि) K_3 B Dc Dn $D_{2\ 4\ 6}$ G_3 °श्रितान् (for °श्रयान्) K_4 D_1 वृक्ष वाप्युदकाश्रय — T_2 om 6^{cd} — K_1 reads 6^c–7^d after 12^c — ᶜ) $K_{1\ 2}$ त इमे, B_2 Dn $D_{4\ 6}$ G_3 एते हि (for इमे हि) — ᵈ) $K_{1\ 2\ 4}$ Dc $D_{1\ 2}$ सर्वे; K_3 D_5 पार्थ; T_1 G_1 चापि (for तात) $G_{2\ 4}$ पिपासया

7 For sequence of K_1, cf v l 6 Before 7, T G_6 ins वैश — ᵃ) $=10^a$ B_4 Dc_1 Dn $D_{4\ 6}$ G_3 त, D_1 च (for तु) — After 7^a, T_2 $G_{2\ 4}$ ins

1361* भ्रातुर्ज्येष्ठस्य शासनात् ।
तत उत्थाय मतिमान्

— ᵇ) D_5 पांडव (for पादपम्)

8 K_1 om 8 Before 8, T $G_{1\ 2\ 4}$ ins नकुल — ᵃ) K_3 बहुकान्वृक्षान्, K_4 D_1 बहुलच्छायान् — ᵇ) K_3 राजन् (for वृक्षान्) M उदकसंश्रितान् — ᶜ) K (K_1 om) Dc $D_{1\ 2\ 5}$ निनदं, T $G_{1\ 2\ 4}$ निर्ह्रादम् — ᵈ) K_3 पत्रोदक°; T $G_{1\ 2\ 4}$ तत्रोदक°

9 Before 9, T $G_{1\ 2\ 4}$ M_2 ins वैश° — ᶜ) M गच्छ सौम्याचसीर्यात्त — ᵈ) N (except K_4 Dn_2 D_5 D_8 missing) G_3 तूर्णे, T_1 G_1 शीत (for तूर्णं) M पानीय शीघ्रमानय

10 Before 10, T_2 $G_{2\ 4}$ ins वैश — ᵃ) $=7^a$ K D_5

प्राद्रवद्यत्र पानीयं शीघ्रं चैवान्वपद्यत ॥ १०
स दृष्ट्वा विमलं तोयं सारसैः परिवारितम् ।
पातुकामस्ततो वाचमन्तरिक्षात्स शुश्रुवे ॥ ११
मा तात साहसं कार्षीर्मम पूर्वपरिग्रहः ।
प्रश्नानुक्त्वा तु माद्रेय ततः पिब हरस्व च ॥ १२
अनादृत्य तु तद्वाक्यं नकुलः सुपिपासितः ।
अपिबच्छीतलं तोयं पीत्वा च निपपात ह ॥ १३
चिरायमाणे नकुले कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
अब्रवीद्भ्रातरं वीरं सहदेवमरिंदमम् ॥ १४
भ्राता चिरायते तात सहदेव तवाग्रजः ।
तं चैवानय सोदर्यं पानीयं च त्वमानय ॥ १५
सहदेवस्तथेत्युक्त्वा तां दिशं प्रत्यपद्यत ।
ददर्श च हतं भूमौ भ्रातरं नकुलं तदा ॥ १६
भ्रातृशोकाभिसंतप्तस्तृषया च प्रपीडितः ।
अभिदुद्राव पानीयं ततो वागभ्यभाषत ॥ १७
मा तात साहसं कार्षीर्मम पूर्वपरिग्रहः ।
प्रश्नानुक्त्वा यथाकामं ततः पिब हरस्व च ॥ १८
अनादृत्य तु तद्वाक्यं सहदेवः पिपासितः ।
अपिबच्छीतलं तोयं पीत्वा च निपपात ह ॥ १९
अथाब्रवीत्स विजयं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
भ्रातरौ ते चिरगतौ बीभत्सो शत्रुकर्शन ।
तौ चैवानय भद्रं ते पानीयं च त्वमानय ॥ २०
एवमुक्तो गुडाकेशः प्रगृह्य सशरं धनुः ।
आमुक्तखड्गो मेधावी तत्सरः प्रत्यपद्यत ॥ २१

च, Dn3 D4 त (for तु) — ^{c}) K D5 D2 5 येन (for यत्र) — ^{d}) K1 2 4 चैवाम्यपद्यत

11 ^{a}) D5 तद् (for स) T G1 2 4 तद् दृष्ट्वा विपुल वारि — ^{b}) K D5 M खगमै°, D5 D1 2 शकुनै (for सारसै) — ^{c}) M हर्तुं° (for पातु°) — ^{d}) $=25^{b}$ B D4 अतरीक्षात् K3 D1 सु (for स)

12 Before 12, B3 Dn D4 6 G3 M2 ins यक्ष उ° (M2 om उ) — 12 =(var) 18 — 12^{b} =(var) 3 40 22^{b} — ^{c}) D1 कौंतेय (for माद्रेय) After 12^{c}, K1 reads 6^{c}–7^{d} — ^{d}) D1 पिबस्व च (for तत पिब)

13 13^{a} =(var) 3 40 12^{c} — ^{b}) K1 तु; D5 D2 क्षुत्, T G1 2 4 स (for सु) — ^{d}) $=19^{d}$ M स (for च) D5 स (for नि) T1 G1 च (for ह) K4 पीत्वा भूम्यां पपात च, G4 पीत्वा वारि पपात ह

14 ^{a}) D1 चिरमाणे तु नकुले — 14^{b} $=20^{b}$, 32^{b} — ^{c}) G2 शूर (for वीर) — ^{d}) S (except G3) अनतर (for अरिंदमम्)

15 Before 15, T1 ins युधिष्ठिर — ^{a}) K D5 D1 2 5 चिरयातस् (K3 °रायतस्; K4 D1 रायते, D5 °रजा तस्) तव भ्राता, B Dn D4 6 G3 भ्राता हि चिरया(B2 जा)तो न — ^{b}) K D1 5 महाभुज, M2 तवाग्रत — ^{c}) B1 2 Dn D4 6 G3 तथा (for त च) M विद्धि (for [आ]नय) T G1 2 4 भद्र से (for सोदर्यं) — ^{d}) $=20^{f}$, 33^{b} D5 D2 तथानघ (for त्वमानय)

16 Before 16 T G1 4 ins वैश — 16^{ab} =(var) 34^{ab} — ^{b}) Dn3 त देश (for ता दिश) K3 T1 प्रतिपद्यत — ^{c}) T1 ददृशे च, M स ददर्श K1 2 स हत, K4 B4 D5 D2 पतित, T1 G1 च स त, T2 G4 [अ]चेतन, G2 निहत (for च हत) K1 2 वीर (for भूमौ) — ^{d}) T G1 4 भ्रातर निहत, M (by transp) नकुल भ्रातर D5 G2 तथा

17 ^{b}) K D52 D1 2 5 T1 G2 4 तृष्णया K D1 5 परिप्लुत (for प्रपी°) — ^{c}) D5 पुनर्दुद्राव (for अभि)

18 D2 om 18 — 18 =(var) 12 (*q v*) — ^{c}) T2 यथाकाल — ^{d}) $=37^{d}$ B Dn D4 6 G3 पिबस्व च (for तत पिब)

19 19=(var) 13 — ^{d}) K4 सोपि, M1 स नि (for च नि)

20 Before 20, T G1 4 ins युधिष्ठिर' — ^{a}) K1 2 तथा (for अथ) K1 2 D5 D2 5 हि विजय, K3 4 D1 विजयिन 20^{b} $=14^{b}$, 32^{b} — ^{c}) B2 3 Dn D4 (*sup lin* as in text) परि (for चिर°) — ^{d}) K1–3 B1 2 4 D1 5 °कर्षण — 20^{ef} =(var) 15^{cd} — ^{f}) $=15^{d}$, 33^{d} B1 त्व (for च) K1 2 त्वमा T G1 2 4 M सव्यसाचि (G1 2 °ची) — हर, B1 समानय; D1 समाहर — After 20, N (D3 missing) G3 M1 ins

1362* त्व हि नस्तात सर्वेषा दु:खितानामपाश्रय: ।
[K4 व्यपाश्रय, D1 4 6 उपाश्रय]

21 ^{a}) S (except G3) तथेत्युक्त्वा (for एवमुक्तो) — ^{c}) D1 खड्गमेधावी, M कवच श्रीमान — ^{d}) D1 तत्सर समप्रपद्यत

22 ^{a}) K1 B Dc Dn D2 4 6 T2 G2 सत (for यत्र) — ^{b}) K B4 D1 4 G2 4 पानीयान्तरे Dc2 Dn °शार्दूल

यतः पुरुषशार्दूलौ पानीयहरणे गतौ ।
तौ ददर्श हतौ तत्र भ्रातरौ श्वेतवाहनः ॥ २२
प्रसुप्ताविव तौ दृष्ट्वा नरसिंहः सुदुःखितः ।
धनुरुद्यम्य कौन्तेयो व्यलोकयत तद्वनम् ॥ २३
नापश्यत्तत्र किंचित्स भूतं तस्मिन्महावने ।
सव्यसाची ततः श्रान्तः पानीयं सोऽभ्यधावत ॥ २४
अभिधावंस्ततो वाचमन्तरिक्षात्स शुश्रुवे ।
किमासीदसि पानीयं नैतच्छक्यं बलात्त्वया ॥ २५
कौन्तेय यदि वै प्रश्नान्मयोक्तान्प्रतिपत्स्यसे ।
ततः पास्यसि पानीयं हरिष्यसि च भारत ॥ २६
वारितस्त्वब्रवीत्पार्थो दृश्यमानो निवारय ।
यावद्बाणैर्विनिर्भिन्नः पुनर्नैवं वदिष्यसि ॥ २७
एवमुक्त्वा ततः पार्थः शरैरस्त्रानुमन्त्रितैः ।
ववर्ष तां दिशं कृत्स्नां शब्दवेधं च दर्शयन् ॥ २८
कर्णिनालीकनाराचानुत्सृजन्भरतर्षभ ।
अनेकैरिषुसंघातैरन्तरिक्षं ववर्ष ह ॥ २९

यक्ष उवाच ।

किं विघातेन ते पार्थ प्रश्नानुक्त्वा ततः पिब ।
अनुक्त्वा तु ततः प्रश्नान्पीत्वैव न भविष्यसि ॥ ३०

वैशंपायन उवाच ।

स त्वमोघानिषून्मुक्त्वा तृष्णयाभिप्रपीडितः ।
अविज्ञायैव तान्प्रश्नान्पीत्वैव निपपात ह ॥ ३१

— ^{c}) B_3 स ददर्श, S (except G_3) ददर्श च (for तौ ददर्श) — After 22, S (except G_3) ins

1363* विगतासू नरव्याघ्रौ शयानौ वसुधातले ।

23 ^{a}) B_2 सु° (for प्र) — ^{b}) K $D_{1\ 5}$ नरसिंहो — ^{d}) T_1 G_4 व्यालो° (for व्यलो) K_3 D_5 तत्वत ; Dc_2 तद्वने $K_{1\ 2}$ व्यलोकत दिशो दश

24 ^{a}) $K_{1\ 2}$ च, M_1 स्म (for स) T $G_{1\ 2\ 4}$ से तत्र किंचिन्नापश्यद् — ^{b}) K_3 D_5 तत्र, B Dn $D_{4\ 6}$ G_3 अस्मिन् — ^{c}) D_4 तत शांत , T_2 $G_{2\ 4}$ पिपासार्त°

25 T_1 om 25–26 — ^{a}) K_3 B D (except D_5, D_3 missing) G_3 वाक्यम् (for वाचम्) — ^{b}) $=11^{d}$ K_3 D_1 सु ; G_1 प्र (for स) — ^{c}) T_2 $G_{2\ 4}$ यत्त्वमिच्छसि ; G_1 किमाधावसि ; M किमादित्ससि — ^{d}) M त्वया बलात् (by transp)

26 T_1 om 26 (of v l 25) — ^{a}) $K_{1\ 2}$ $D_{1\ 5}$ तु, K_4 ते (for वै) B Dc Dn $D_{2\ 4\ 6}$ G_3 प्रश्नांस्तान् (for वै प्रश्नान्) — ^{b}) Dc_1 पत्स्यसि, Dc_2 D_2 °पश्यसि ; S (except G_3, T_1 om) वक्ष्यसि — ^{d}) B_1 आहरिष्यसि ; B_2 भविष्यसि च

27 Before 27, T $G_{1\ 2\ 4}$ ins वैश — ^{a}) M_2 चरित (for वारित) — ^{b}) K_3 D_5 निरामय° ; Dc_1 D_2 निवारयन्, Dc_2 निसूदयन् — ^{c}) K_1 च, T_2 $G_{2\ 4}$ तु (for वि)

28 ^{a}) K_1 D_2 उक्तस — ^{b}) M अस्त्राभि (for अस्त्रानु) — ^{c}) B Dc_1 Dn $D_{2\ 4\ 5}$ G_3 प्रववर्ष दिश° कृत्स्ना°, Dc_2 (corrupt) न ववर्षं दिशै° कृत्स्नै — ^{d}) $K_{1\ 2}$ $B_{1\ 3\ 4}$ Dc Dn_1 $D_{2\ 4\ 6}$ G_3 शब्दविद्ध (Dc$_2$ वेधे), K_4 वेध्य K_1 विमर्पयत्, K_3 D_1 निदर्शयन् ; Dc_1 D_4 च दर्शयत् T $G_{1\ 2\ 4}$ M शब्दवेध्य त्रि(M नि)दर्शयन्

29 29^{c} =(var) 5 34 76^{c} — ^{b}) Dc D_2 असृजन् Dc $D_{1\ 2\ 4–6}$ भरतर्षभ ; T $G_{1\ 2\ 4}$ M पुरुषर्षभ° (T_2 M_2 °भ) — After 29^{ab}, B_3 (marg) Dn $D_{4\ 6}$ G_3 read 31^{ab} — ^{c}) $K_{1–3}$ $D_{1\ 2\ 5}$ इषुसपातैर् — ^{d}) K_3 B D (except D_1, D_3 missing) G_3 अतरिक्षे $K_{1–3}$ D_5 च, T $G_{1\ 2\ 4}$ स (for ह) — After 29, M_1 ins

1364* सोऽप्यदृश्याय भूताय नभस्यामिततेजसे ।
उत्ससर्ज महाबाहुर्बाणजाल धनजय° ।
ततस्तानिषुसघातान्गाण्डीवधनुषश्च्युतान् ।
मेघान्कृत्वा जहासोच्चैस्तदद्भुतमिवाभवत् ।

30 ^{a}) K_1 वाघातेन ; K_2 वाधानेन ; $B_{1\ 2\ 4}$ Dn $D_{2\ 4\ 6}$ G_3 विधानेन T_1 G_1 व्यायामेन च किं पार्थ — ^{b}) D_5 तथा ; T $G_{1\ 2\ 4}$ पय° (for तत) — ^{c}) B Dc_1 Dn $D_{2\ 4\ 6}$ G_3 M च (B_4 तु, Dc_1 वा, M [ए]व) पिबन्, Dc_2 वापि तान्, D_5 वै पुन ; T_1 च तत (for तु तत°) $K_{1\ 2}$ पश्चात् (for प्रश्नान्) — ^{d}) T $G_{1\ 2\ 4}$ M पीत्वैव (T_2 $G_{2\ 4}$ °त्वा तु) निपतिष्यसि — After 30, B Dc Dn $D_{2\ 4\ 6}$ G_3 ins

1365* एवमुक्तस्तत पार्थ° सव्यसाची धनजय° ।
[Before the line, $B_{2–4}$ Dc D_2 ins वैश°]

31 $B_{1\ 2\ 4}$ Dc D_2 om 31^{ab} B_3 (marg) Dn $D_{4\ 6}$ G_3 read 31^{ab} after 29^{ab} K_3 B_3 Dn $D_{4\ 6}$ S (except M_1) om the ref — ^{a}) S (except G_3) स तु मोघानिषून्दृष्ट्वा — ^{b}) M_2 तृषया K_4 T $G_{2\ 4}$ च (for [अ]भि) — ^{c}) D_5 अविज्ञाय च ; T $G_{1\ 2\ 4}$ अविज्ञात्वैव ; M अवज्ञायैव B Dc Dn $D_{2\ 4\ 6}$ G_3 अवज्ञायैव तां वाच

अथाब्रवीद्भीमसेनं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
नकुलः सहदेवश्च बीभत्सुश्चापराजितः ॥ ३२
चिरं गतास्तोयहेतोर्न चागच्छन्ति भारत ।
तांश्चैवानय भद्रं ते पानीयं च त्वमानय ॥ ३३
भीमसेनस्तथेत्युक्त्वा तां दिशं प्रत्यपद्यत ।
यत्र ते पुरुषव्याघ्रा भ्रातरोऽस्य निपातिताः ॥ ३४
तान्दृष्ट्वा दुःखितो भीमस्तृषया च प्रपीडितः ।
अमन्यत महाबाहुः कर्म तद्यक्षरक्षसाम् ।
स चिन्तयामास तदा योद्धव्यं ध्रुवमद्य मे ॥ ३५
पास्यामि तावत्पानीयमिति पार्थो वृकोदरः ।
ततोऽभ्यधावत्पानीयं पिपासुः पुरुषर्षभः ॥ ३६

यक्ष उवाच ।

मा तात साहसं कार्षीर्मम पूर्वपरिग्रहः ।
प्रश्नानुक्त्वा तु कौन्तेय ततः पिब हरस्व च ॥ ३७

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्ततो भीमो यक्षेणामिततेजसा ।
अविज्ञायैव तान्प्रश्नान्पीत्वैव निपपात ह ॥ ३८
ततः कुन्तीसुतो राजा विचिन्त्य पुरुषर्षभः ।

— ^{d}) T_2 $G_{2.4}$ पीत्वा च, M पीत्वा स

32 Before 32, T_1 ins युधिष्ठिर — ^{a}) T_2 $G_{2.4}$ ततो॰ (for अथा॰) — $32^{b} = 14^{b}, 20^{b}$ — ^{d}) K_3 D_5 om च B Dn $D_{4.6}$ G_3 परतप, Dc D_2 परतप, G_1 पराजित (for [अ]पराजित)

33 ^{a}) $K_{1.2}$ चिर गते K_4 वै तोयार्थं (for तोयहेतोर्) — ^{b}) T_1 चादर्शत (for चागच्छन्ति) — ^{d}) $= 15^{d}, 20^{f}$ G_3 तथानघ (for त्वमा)

34 Before 34, T $G_{1.2.4}$ ins वैश॰ — 34^{ab} = (var) 16^{ab} — ^{b}) B Dc Dn $D_{2.4.6}$ G_3 त देश (for ता दिश) K_3 D_5 तस्मिन्देशे प्रपद्यत — ^{c}) Dc_1 D_2 पुरुषव्याघ्र — ^{d}) T $G_{1.2.4}$ च; M वि (for नि)

35 ^{b}) K $D_{1.2.5}$ T G तृष्णया — ^{c}) B_3 अवमन्य (for अमन्यत) — ^{d}) D_5 किमेतद्, S (except G_3) कर्मैतद् — ^{e}) Dn_1 n_3 स (for स) K B_1 Dc $D_{1.5}$ चिंतयामास स (K_{1-3} B_1 च) तदा — ^{f}) D_5 कथम् (for ध्रुवम्) $K_{1.2}$ अस्ति (for अद्य) K_4 B Dn $D_{4.6}$ G_3 वै (for मे)

36 ^{b}) M इत्युक्त्वा जलमाययौ — M om 36^{cd} — ^{c}) K_2 ततोभि॰ — ^{d}) $K_{1.3}$ Dc_1 पुरुपर्षभ, D_5 पाढ वर्षभ — After 36, Dc D_2 ins

1366* वागुवाचाथ सुस्पष्टमदृश्या पाण्डुनन्दनम् ।

37 Dc_2 G_2 om the ref — 37 = (var) 12, 18 — ^{a}) T_2 $G_{2.4}$ तात मा (by transp) Dc_1 D_2 कार्षीन्, Dc_2 कार्यं — ^{c}) T $G_{1.2.4}$ [अ]थ (for तु) — ^{d}) B_2 पिबस्व च (for तत पिब)

38 M om 38^{ab} All MSS except K $D_{1.3.5}$ M_1 om the ref — ^{a}) $K_{1.2}$ उक्त्वा (for उक्तस) B Dn D_{2} G_3 तदा (B_4 तथा) (for ततो) — ^{b}) Dc D_2 यक्षेणाद्भुत॰ — $38^{cd} = 31^{cd}$ — ^{c}) $= 31^{c}$ B_{1-3} Dc Dn $D_{2.4.6}$ G_3 अनुक्त्वैव तु ($B_{1.3}$ च), B_4 D_5 M अविज्ञायैव (D_5 य च) B_4 तद्वाक्य (for तान्प्रश्नान्) — ^{d}) M_1 पीत्वा स — After 38, B_2 ins

1367* तत कुन्तीसुतो राजा धर्मपुत्रो युधिष्ठिर ।,

while B_4 ins

1368* ततश्चिरगतान्भ्रातॄनथ ज्ञातु युधिष्ठिर ।

$B_{3.4}$ cont (cf 1370* below)

1369* चिरायमानान्बहुश पुन पुनरुवाच ह ।
माद्रेयौ किं चिरायेते गाण्डीवी किं चिरायते ।
महाबलधरस्तत्र किं नु भीमश्चिरायते ।
गच्छाम्येषां पद द्रष्टुमिति कृत्वा युधिष्ठिर ।,

followed by 39^{cd}

39 $B_{3.4}$ transp 39^{ab} and 39^{cd} — ^{a}) S (except G_3) धर्म॰ (for कुन्ती) — ^{b}) $K_{3.4}$ B D (except D_1, D_3 missing) G_3 प्र (for वि) $K_{2.3}$ Dc_2 Dn_3 ॰र्षभ — After 39^{ab}, K_4 B_{2-4} (see below) Dc D_2 ins

1370* आत्मनात्मानमेतच्च चिन्तयन्निदमब्रवीत् ।

Colophon

वैशंपायन उवाच ।

ततश्चिरगतान्भ्रातॄनथ राजा युधिष्ठिर ।
चिरायमाणान्बहुश पुन पुनरुवाच ह ।
किं स्विद्वनमिद दृष्टु किं स्विद् दृष्टो मृगो भवेत् ।
ग्राहमन्वा महाभूत राक्षसास्तेनाथ तेऽपतन् ।
न पश्यन्त्य त वा वीरा पानीय यत्र ते गता ।
अन्विपन्निर्वने तोय रागोऽयमिति पानिन ।
किं नु तत्कारण येन नायान्ति पुरुषर्षभा ।
गच्छाम्येषा पद द्रष्टुमिति कृत्वा युधिष्ठिर ।

[B_2 om lines 3–8 B_3 om lines 2–3, B_4 om lines 2–3 9]

— B_4 cont

समुत्थाय महाबाहुर्दह्यमानेन चेतसा ॥ ३९

अपेतजननिर्घोषं प्रविवेश महावनम् ।
रुरुभिश्च वराहैश्च पक्षिभिश्च निषेवितम् ॥ ४०

नीलभास्वरवर्णैश्च पादपैरुपशोभितम् ।
भ्रमरैरुपगीतं च पक्षिभिश्च महायशाः ॥ ४१

स गच्छन्कानने तस्मिन्हेमजालपरिष्कृतम् ।
ददर्श तत्सरः श्रीमान्विश्वकर्मकृतं यथा ॥ ४२

उपेतं नलिनीजालैः सिन्धुवारैश्च वेतसैः ।
केतकैः करवीरैश्च पिप्पलैश्चैव संवृतम् ।
श्रमार्तस्तदुपागम्य सरो दृष्ट्वाथ विस्मितः ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षण्णवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९६ ॥

२९७

वैशंपायन उवाच ।
स ददर्श हतान्भ्रातॄँल्लोकपालानिव च्युतान् ।
युगान्ते समनुप्राप्ते शक्रप्रतिमगौरवान् ॥ १

विप्रकीर्णधनुर्बाणं दृष्ट्वा निहतमर्जुनम् ।
भीमसेनं यमौ चोभौ निर्विचेष्टान्गतायुषः ॥ २

स दीर्घमुष्णं निःश्वस्य शोकबाष्पपरिप्लुतः ।

1371* वैशंपायन उवाच ।
एवमादीनि वाक्यानि विमृषन्नृपसत्तम ।
— ^{c}) $B_{3.4}$ समुत्तस्थौ; D_5 स तत्रायान् (for समुत्थाय) S (except G_3) महाबुद्धिर् (for बाहुर्)

40 ^{a}) B Dc Dn $D_{2.4.6}$ G_3 ऽप्यपेत (for अपेत°) — ^{b}) M तद् (for प्र) S (except T_2 G_3) महद्वन — ^{c}) K_3 D_5 रुरुऋक्ष (for °भिश्च) — ^{d}) K $D_{1.6}$ महिषै (for पक्षिभि°)

41 ^{b}) D_5 श्वापदैर् (for पादपैर्) — ^{d}) S (except G_3) समतत (for महायशा) — After 41, S (except G_3) ins

1372* मृदुशाद्वलसंकीर्णं भूमिभाग मनोहरम् ।
[M °सपत्न (for °सकीर्ण)]

42 ^{a}) S (except G_3) गत्वा (for गच्छन्) — ^{b}) K_3 D_5 लताजालपरिष्कृते, S (except T_1 G_3) सेतुजालपरिष्कृत — ^{c}) D_5 च तत (for तत्सर) — ^{d}) B_1 Dc D_2 मनस प्रीतिवर्धन

43 ^{b}) K_4 Dc $D_{1.2.4.6}$ $G_{1.2}$ M सिंदुवारै K_4 B D (except D_5, D_3 missing) G_3 स (for च) B Dn_2 n_3 D_6 G_3 वेतसै; T $G_{1.2.4}$ M शोभित — ^{c}) $K_{1.2}$ केसरै°; K_4 केतकी — ^{d}) $K_{1.2.4}$ Dc $D_{1.2}$ G_1 M_2 प्रियालैश्च; T_2 वजुलैश्च; $G_{2.4}$ वञ्जुलैश्च (for पिप्पलैश्च) T_2 $G_{1.2.4}$ चापि, M_2 च सु (for चैव) M_1 प्रियवालैश्च संवृत — After 43^{cd}, S (except G_3) ins

1373* ततो धर्मसुत श्रीमान्भ्रातृदर्शनलालस ।
— Dn_2 om 43^{ef} — ^{e}) S (except G_3) उपाक्रामत् (for उपागम्य) K_3 स प्रशातमुपागम्य, D_5 प्रशात समुपा° — ^{f}) $K_{1.3.4}$ D_5 दृष्ट्वाति; K_2 D_1 दृष्ट्वा तु, S (except G_3) दृष्ट्वा सु (for दृष्ट्वाथ)

Colophon B_1 D_3 missing — *Major parvan* $K_{1.2}$ T_2 $G_{2.4}$ आरण्य — *Sub parvan* K_4 B_3 Dc D_2 आरणीय, B_2 Dn_2 D_{4-6} अरणीहरण, B_4 D_1 आरणेय, Dn_1 n_3 G_3 आरणीहरण, M_1 अरणि, M_2 अरणी — *Adhy name* M_2 पानीयनिवारण — *Adhy no* (figures, words or both) Dn_1 (marg) n_3 310, Dn_2 311, D_1 313, T_1 296 (as in text!), T_2 G_4 $M_{1.2}$ (*inf lin*) 300 (M_2 orig 132), G_1 297, G_2 299 — *Śloka no* Dn_1 45, Dn_2 n_3 46

297

☞ This adhy is missing in D_3 (cf v l 3 283 10) the MS is mostly ignored here

1 ^{a}) D_1 स वै ददर्श तान्भ्रातॄन् — ^{b}) D_5 नभश्च (for इव) — ^{d}) S (except G_3) शक्रवैश्रवणोपमान्

2 ^{a}) K_4 विप्रकीर्णधनुर्बाणान्, B Dc_1 Dn $D_{2.4.5}$ G_3 विनिकीर्णधनुर्बाण; T_2 $G_{1.2.4}$ विप्र(T_2 °नि)कीर्णधनुष्पाणि — ^{c}) B Dc Dn $D_{2.4.6}$ G_3 चैव (for चोभौ) — ^{d}) K_3 T_1 G_2 निर्विचेष्टौ, D_5 निर्विशेषौ K_2 कृतायुष°, K_3 D_6 गतायुषौ; D_1 गतायुषान्, T $G_{1.2.4}$ M व्यसू(T_1 G_1 सू)स्तदा

3 ^{a}) D_1 M सु (for स) Some MSS निश्वस्य $K_{1.2}$ दीर्घमुष्ण च नि श्वस्य; G_4 दीर्घमुष्ण विनिश्वस्य — ^{b}) $K_{1.2}$ शोचन्बाष्प — After 3^{ab}, B Dc Dn $D_{2.4.5}$ G_3 ins

अथाब्रवीद्भीमसेनं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
नकुलः सहदेवश्च बीभत्सुश्चापराजितः ॥ ३२
चिरं गतास्तोयहेतोर्न चागच्छन्ति भारत ।
तांश्चैवानय भद्रं ते पानीयं च त्वमानय ॥ ३३
भीमसेनस्तथेत्युक्त्वा तां दिशं प्रत्यपद्यत ।
यत्र ते पुरुषव्याघ्रा भ्रातरोऽस्य निपातिताः ॥ ३४
तान्दृष्ट्वा दुःखितो भीमस्तृषया च प्रपीडितः ।
अमन्यत महाबाहुः कर्म तद्यक्षरक्षसाम् ।
स चिन्तयामास तदा योद्धव्यं ध्रुवमद्य मे ॥ ३५
पास्यामि तावत्पानीयमिति पार्थो वृकोदरः ।
ततोऽभ्यधावत्पानीयं पिपासुः पुरुषर्षभः ॥ ३६

यक्ष उवाच ।

मा तात साहसं कार्षीर्मम पूर्वपरिग्रहः ।
प्रश्नानुक्त्वा तु कौन्तेय ततः पिब हरस्व च ॥ ३७

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्ततो भीमो यक्षेणामिततेजसा ।
अविज्ञायैव तान्प्रश्नान्पीत्वैव निपपात ह ॥ ३८
ततः कुन्तीसुतो राजा विचिन्त्य पुरुषर्षभः ।

— ^{d}) T_2 $G_{2,4}$ पीत्वा च, M पीत्वा स

32 Before 32, T_1 ins युधिष्ठिर — ^{a}) T_2 $G_{2,4}$ ततो° (for अथा°) — $32^{b}=14^{b}$, 20^{b} — ^{d}) K_3 D_5 om च B Dn $D_{4,6}$ G_3 परतप, Dc D_2 परतप, G_1 पराजित (for [अ]पराजित)

33 ^{a}) $K_{1,2}$ चिर गते K_4 वै तोयार्थं (for तोयहेतोर्) — ^{b}) T_1 चादर्शत (for चागच्छन्ति) — ^{d}) $=15^{d}$, 20^{f} G_3 तथानघ (for त्वमा°)

34 Before 34, T $G_{1,2,4}$ ins वैश° — 34^{ab} = (var) 16^{ab} — ^{b}) B Dc Dn $D_{2,4,6}$ G_3 त देश (for ता दिश) K_3 D_5 तस्मिन्देशे प्रपद्यत — ^{c}) Dc_1 D_2 पुरुषव्याघ्र — ^{d}) T $G_{1,2,4}$ च, M वि (for नि)

35 ^{b}) K $D_{1,2,5}$ T G तृष्णया — ^{c}) B_3 अवमन्य (for अमन्यत) — ^{d}) D_5 किमेतद्, S (except G_3) कर्मैतद् — ^{e}) Dn_1 n_3 स (for स) K B_1 Dc $D_{1,5}$ चितयामास स (K_{1-3} B_1 च) तदा — ^{f}) D_5 कथम् (for ध्रुवम्) $K_{1,2}$ अस्ति (for अद्य) K_4 B Dn $D_{4,6}$ G_3 वै (for मे)

36 ^{b}) M इत्युक्त्वा जलमाययौ — M om 36^{cd} — ^{c}) K_3 ततोभि — ^{d}) $K_{1,3}$ Dc_1 पुरुषर्षभ, D_5 पांडवर्षभ — After 36, Dc D_2 ins

1366* वागुवाचाथ सुस्पष्टमदृश्या पाण्डुनन्दनम् ।

37 Dc_3 G_2 om the ref — 37=(var) 12, 18 — ^{a}) T_2 $G_{2,4}$ तात मा (by transp) Dc_1 D_2 कार्षीन्, Dc_2 कार्यं — ^{c}) T $G_{1,2,4}$ [अ]थ (for तु) — ^{d}) B_2 पिबस्व च (for तत पिब)

38 M om 38^{ab} All MSS except K $D_{1,2,5}$ M_1 om the ref — ^{a}) $K_{1,2}$ उक्त्वा (for उक्तस्) B Dn $D_{4,6}$ G_3 तदा (B_4 तथा) (for ततो) — ^{b}) Dc D_2 यक्षेणाद्भुत — $38^{cd}=31^{cd}$ — ^{c}) $=31^{c}$ B_{1-3} Dc Dn $D_{2,4,6}$ G_3 अनुक्त्वैव तु ($B_{1,2}$ च), B_4 D_5 M अवज्ञायैव (D_5 °य च) B_4 तद्वाक्य (for तान्प्रश्नान्) — ^{d}) M_1 पीत्वा स — After 38, B_2 ins

1367* तत कुन्तीसुतो राजा धर्मपुत्रो युधिष्ठिर ।,

while B_1 ins

1368* ततश्चिरगतान्भ्रातॄनथ ज्ञातु युधिष्ठिर ।

$B_{3,4}$ cont (cf 1370* below)

1369* चिरायमानान्बहुश पुन पुनरुवाच ह ।
माद्रेयौ किं चिरायेते गाण्डीवी किं चिरायते ।
महाबलधरस्तत्र किं नु भीमश्चिरायते ।
गच्छाम्येषां पद द्रष्टुमिति कृत्वा युधिष्ठिर ।,

followed by 39^{cd}

39 $B_{3,4}$ transp 39^{ab} and 39^{cd} — ^{a}) B (except G_3) धर्म° (for कुन्ती) — ^{b}) $K_{3,4}$ B D (except D_1, D_3 missing) G_3 प्र (for वि) $K_{2,3}$ Dc_2 Dn_3 °र्षभ — After 39^{ab}, K_4 B_{2-4} (see below) Dc D_2 ins

1370* आत्मनात्मानमेतच्च चिन्तयन्निदमब्रवीत् ।

Colophon

वैशपायन उवाच ।

ततश्चिरगतान्भ्रातॄनथ राजा युधिष्ठिर ।
चिरायमाणान्बहुश पुन पुनरुवाच ह ।
किं स्विद्वनमिद द्रष्टु किं स्विद् दृष्टो मृगो भवेत् ।
प्राहसन्वा महाभूत शप्तास्तेनाथ तेऽपतन् । [5]
न पश्यन्त्यथ वा वीरा पानीय यत्र ते गता ।
अन्विपद्भिर्वने तोय कालोऽयमिति पातित ।
किं नु तत्कारण येन नायान्ति पुरुपर्षभा ।
गच्छाम्येपा पद द्रष्टुमिति कृत्वा युधिष्टिर ।

[B_2 om lines 3–8, B_3 om lines 2–3, B_4 om lines 2–3 9]

— B_4 cont

समुत्थाय महाबाहुर्दह्यमानेन चेतसा ॥ ३९
अपेतजननिर्घोषं प्रविवेश महावनम् ।
रुरुभिश्च वराहैश्च पक्षिभिश्च निषेवितम् ॥ ४०
नीलभास्वरवर्णैश्च पादपैरुपशोभितम् ।
भ्रमरैरुपगीतं च पक्षिभिश्च महायशाः ॥ ४१
स गच्छन्कानने तस्मिन्हेमजालपरिष्कृतम् ।
ददर्श तत्सरः श्रीमान्विश्वकर्मकृतं यथा ॥ ४२
उपेतं नलिनीजालैः सिन्धुवारैश्च वेतसैः ।
केतकैः करवीरैश्च पिप्पलैश्चैव संवृतम् ।
श्रमार्तस्तदुपागम्य सरो दृष्ट्वाथ विस्मितः ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षण्णवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९६ ॥

२९७

वैशंपायन उवाच ।
स ददर्श हतान्भ्रातॄँल्लोकपालानिव च्युतान् ।
युगान्ते समनुप्राप्ते शक्रप्रतिमगौरवान् ॥ १
विप्रकीर्णधनुर्बाणं दृष्ट्वा निहतमर्जुनम् ।
भीमसेनं यमौ चोभौ निर्विचेष्टान्गतायुषः ॥ २
स दीर्घमुष्णं निःश्वस्य शोकबाष्पपरिप्लुतः ।

1371* वैशंपायन उवाच ।
एवमादीनि वाक्यानि विमृषन्नृपसत्तम ।
— [a]) B$_{3.4}$ समुत्तस्थौ, D$_6$ स तत्रायात् (for समुत्थाय) S (except G$_3$) महाबुद्धिर् (for बाहुर्)
40 [a]) B Dc Dn D$_{3.4.6}$ G$_3$ व्यपेत (for अपेत°) — [b]) M तद् (for प्र) S (except T$_2$ G$_3$) महद्वन — [c]) K$_3$ D$_6$ रुरुऋक्ष (for भिश्च) — [d]) K D$_{1.6}$ महिषै (for पक्षिभि°)
41 [b]) D$_6$ श्वापदैर् (for पादपैर्) — [d]) S (except G$_3$) समन्तत (for महायशा) — After 41, S (except G$_3$) ins
1372* मृदुशाद्वलसंकीर्णं भूमिभाग मनोहरम् ।
[M °सपत्र (for °संकीर्णं)]
42 [a]) S (except G$_3$) गत्वा (for गच्छन्) — [b]) K$_3$ D$_6$ लताजालपरिष्कृते, S (except T$_1$ G$_3$) सेतुजाल परिष्कृत — [c]) D$_6$ च तत (for तत्सर) — [d]) B$_1$ Dc D$_3$ मनस प्रीतिवर्धन
43 [b]) K$_4$ Dc D$_{1.2.4.6}$ G$_{1.2}$ M सिंदुवारै K$_4$ B D (except D$_5$, D$_3$ missing) G$_3$ स (for च) B Dn$_3$ n$_3$ D$_6$ G$_3$ वेतसे ; T G$_{1.2.4}$ M शोभित — [c]) K$_{1.2}$ केसरै ; K$_4$ केतकी — [d]) K$_{1.3.4}$ Dc D$_{1.2}$ G$_1$ M$_2$ प्रियालैश्च, T$_2$ वजलैश्च; G$_{2.4}$ वकुलैश्च (for पिप्पलैश्च) T$_2$ G$_{1.2.4}$ चापि, M$_2$ च सु (for चैव) M$_1$ प्रियवालैश्च संवृत — After 43[cd], S (except G$_3$) ins
1373* ततो धर्मसुत श्रीमान्भ्रातृदर्शनलालस ।
— Dn$_3$ om 43[ef] — [e]) S (except G$_3$) उपाक्रामत् (for उपागम्य) K$_3$ स प्रशातमुपागम्य, D$_6$ प्रशांत समुपा° — [f]) K$_{1.3.4}$ D$_6$ दृष्ट्वाति, K$_2$ D$_1$ दृष्ट्वा तु, S (except G$_3$) दृष्ट्वा सु (for दृष्ट्वाथ)

Colophon B$_1$ D$_3$ missing — *Major parvan* K$_{1.2}$ T$_2$ G$_{2.4}$ आरण्य — *Sub parvan* K$_4$ B$_3$ Dc D$_2$ आरणीय, B$_3$ Dn$_3$ D$_{4-6}$ अरणीहरण; B$_4$ D$_1$ आरणेय, Dn$_1$ n$_3$ G$_3$ आरणीहरण, M$_1$ अरणि, M$_2$ अरणी — *Adhy name* M$_2$ पानीयनिवारण — *Adhy no* (figures, words or both) Dn$_1$ (marg) n$_3$ 310, Dn$_3$ 311, D$_1$ 313, T$_1$ 296 (as in text!), T$_2$ G$_4$ M$_{1.2}$ (*inf lin*) 300 (M$_2$ orig 132), G$_1$ 297, G$_3$ 299 — *Śloka no* Dn$_1$ 45 Dn$_3$ n$_3$ 46

297

☞ This adhy is missing in D$_3$ (cf v l 3 289 10), the MS is mostly ignored here

1 [a]) D$_1$ स वै ददर्श तान्भ्रातॄन् — [b]) D$_6$ नभश्च (for इव) — [d]) S (except G$_3$) शक्रवैश्रवणोपमान्
2 [a]) K$_4$ विप्रकीर्णधनुर्बाणान्, B Dc$_1$ Dn D$_{2.4.6}$ G$_3$ विनिकीर्णधनुर्बाण; T$_2$ G$_{1.2.4}$ विप्र(T$_2$ °नि)कीर्णधनुष्पाणि — [c]) B Dc Dn D$_{2.4.6}$ G$_3$ चैव (for चोभौ) — [d]) K$_3$ T$_1$ G$_1$ निर्विचेष्टौ; D$_6$ निर्विशेषौ K$_3$ कृतायुष ; K$_3$ D$_6$ गतायुषौ, D$_1$ गतायुषान्; T G$_{1.2.4}$ M व्यसू(T$_1$ G$_1$ °सू)स्तदा
3 [a]) D$_1$ M सु (for स) Some MSS निश्वस्य K$_{1.2}$ दीर्घमुष्णं च नि श्वस्य, G$_4$ दीर्घमुष्णं विनिश्वस्य — [b]) K$_{1.2}$ शोचन्बाष्प° — After 3[ab], B Dc Dn D$_{2.4.6}$ G$_3$ ins

बुद्ध्या विचिन्तयामास वीराः केन निपातिताः ॥ ३
नैषां शस्त्रप्रहारोऽस्ति पदं नेहास्ति कस्यचित् ।
भूतं महदिदं मन्ये भ्रातरो येन मे हताः ।
एकाग्रं चिन्तयिष्यामि पीत्वा वेत्स्यामि वा जलम् ॥ ४
स्यात्तु दुर्योधनेनेदमुपांशुविहितं कृतम् ।
गान्धारराजरचितं सततं जिह्मबुद्धिना ॥ ५
यस्य कार्यमकार्यं वा सममेव भवत्युत ।
कस्तस्य विश्वसेद्वीरो दुर्मतेरकृतात्मनः ॥ ६
अथ वा पुरुषैर्गूढैः प्रयोगोऽयं दुरात्मनः ।
भवेदिति महाबाहुर्बहुधा समचिन्तयत् ॥ ७
तस्यासीन्न विषेणेदमुदकं दूषितं यथा ।
मुखवर्णाः प्रसन्ना मे भ्रातॄणामित्यचिन्तयत् ॥ ८
एकैकशश्चौघबलानिमान्पुरुषसत्तमान् ।
कोऽन्यः प्रतिसमासेत कालान्तकयमादृते ॥ ९
एतेनाध्यवसायेन तत्तोयमवगाढवान् ।
गाहमानश्च तत्तोयमन्तरिक्षात्स शुश्रुवे ॥ १०

यक्ष उवाच ।

अहं बकः शैवलमत्स्यभक्षो
मया नीताः प्रेतवशं तवानुजाः ।
त्वं पञ्चमो भविता राजपुत्र
न चेत्प्रश्नान्पृच्छतो व्याकरोषि ॥ ११
मा तात साहसं कार्षीर्मम पूर्वपरिग्रहः ।

---

a passage given in App I (No 31) — ^{c}) D_5 बुद्ध्या विचार°, T $G_{1\ 2\ 4}$ M स्व(M_2 स)बुद्ध्या चिंत°

4 ^{a}) $K_{1\ 2\ 4}$ D_1 शरै, K_3 B_3 D_5 शर (for शस्त्र) — ^{b}) T $G_{1\ 2\ 4}$ नैवास्ति (for नेहास्ति) — ^{c}) $K_{1\ 2}$ इदं भूत महन्मन्ये, Dc D_2 विदित तन्महद्भूत — ^{d}) M_1 पातिता° (for मे हता) M_2 भ्रातरो ये निपातिता — ^{e}) $K_{1\ 2\ 4}$ एकाग्रश्च, T $G_{1\ 2\ 4}$ एकांते Dc D_2 एकाग्रश्चितयामास, M एकाग्रचित्त° पानीय — ^{f}) G_4 योत्स्यामि (for वेत्स्यामि) T $G_{1\ 2\ 4}$ चाप्यप; M कारण (for वा जल) Dc D_2 महद् दु खमिद मम — After 4, S (except G_3) ins

1374* भ्रातॄणा व्यसन घोर सममेव महात्मनाम् ।

5 ^{a}) K_3 D_5 अत्र; K_4 D_1 जातु (for स्यात्तु) — ^{b}) T_2 $G_{2\ 4}$ उपांशु परिकल्पित — ^{c}) $K_{1\ 2}$ T_2 $G_{2\ 4}$ °राजेन कृत, $K_{3\ 4}$ $B_{3\ 4}$ D_5 °राजरुचित, Dn_2 $D_{1\ 2}$ °राजचरित, T_1 G_1 M °राजविहित — ^{d}) T_2 $G_{2\ 4}$ असताधर्मबुद्धिना

6 ^{c}) K_3 D_5 धीमान्, D_1 T $G_{2\ 4}$ धीरो (for वीरो) — ^{d}) K_2 B_{1-3} Dn $D_{4\ 6}$ G_3 दुष्कृतेर् (for दुर्मतेर्)

7 B_3 D_5 om (hapl) 7^{ab} — ^{b}) T $G_{2\ 4}$ दुरात्मभि — ^{c}) B Dn $D_{4\ 6}$ G_3 M महाबुद्धिर् — ^{d}) B D (except D_1, D_3 missing) G_3 तद° (for सम) — After 7, T $G_{1\ 2}$ M ins

1375* आचार्य किं नु वक्ष्यामि कृप भीष्ममह नु किम् ।

T_2 G_2 cont

1376* विदुर किं नु वक्ष्यामि बृहस्पतिसम नये ।

T_2 G_2 cont T_1 G_1 M ins after 1375* G_4 ins after 7

1377* अम्बां च किं नु वक्ष्यामि सदा दु खस्य भागिनीम् ।
दृष्ट्वा मां भ्रातृभिर्हीन पृच्छन्तीं पुत्रगृद्धिनीम् ।
यदा त्व भ्रातृभि सर्वै शक्रतुल्यपराक्रमै ।
सार्धं वन गतो वीरै कथमेकस्त्वमागत ।

[(L 1) G_4 आर्यां (for अम्बां) T_2 $G_{2\ 4}$ सर्वथा दु खभागिनीं (for the posterior half) — (L 2) G_4 गच्छन (for पृच्छन्तीं) T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ पुत्रगर्धिनीं — (L 3) M यथा (for यदा) T_1 गाहमानश्च तत्तोय (for the prior half) — (L 4) T_2 विनिर्गतो (for वन गतो)]

8 ^{a}) T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ कस्य किं नु, M_2 किं चासीन्न (for तस्यासीन्न) D_1 विशेषेण (for विषेणेदम्) — After 8^{ab}, B Dc Dn $D_{2\ 4\ 6}$ G_3 ins

1378* मृतानामपि चैतेषां विकृत नैव जायते ।
[Dc D_2 विकृतिर्]

9 ^{a}) K_3 चातिबलान्; D_5 चाप्यचलान् (for चौघबलान्) T_2 $G_{2\ 4}$ एकैकशो बलवत (T_2 G_4 °ता) — D_4 om 9^{b}–10^{c} — ^{c}) G_2 नान्य (for कोऽन्य) $K_{1\ 2\ 4}$ $B_{1\ 3\ 4}$ प्रतिसमासीत, D_2 सेन — ^{d}) S (except G_3) °यमान्विना

10 D_4 om 10^{abc} (cf v l 9) — ^{a}) N (D_4 om, D_3 missing) G_3 एतेन व्यवसायेन — ^{b}) $K_{3\ 4}$ D_5 M अवगाहत, $B_{1\ 2}$ Dn $D_{1\ 6}$ T_2 G_3 व्यवगाढवान् — ^{c}) B_2 गच्छमानश्च, T_2 $G_{2\ 4}$ पातुकाम

11 ^{a}) $K_{2\ 3}$ D_5 केवलमत्स्यभक्षो, D_1 शैवलमत्स्यभोजी; T_1 °भोजो, $G_{2\ 4}$ भोजनो T_2 अह बलज्ञो बलमत्स्यभोजनो — ^{b}) B_{2-4} Dn $D_{4\ 6}$ G_3 (by transp) नीता मया, T_1 मयार्दिता $K_{3\ 4}$ $D_{1\ 5}$ प्रेतगतिं — ^{c}) T_2 $G_{2\ 4}$ चाप्येव (for पञ्चमो) — ^{d}) D_5 भवान्, T_1 G_1 न मे (for न चेत) T G_4 पृच्छते

12 12=(var) 3 296 12, 18 37 — ^{a}) K $D_{1\ 5}$ M_2 पार्थ मा, $B_{1\ 3\ 4}$ M_1 मा पार्थ (for मा तात) — ^{c}) D_5 च (for तु) T $G_{1\ 2\ 4}$ यथाकाम (for तु कौन्तेय)

प्रश्नानुक्त्वा तु कौन्तेय ततः पिब हरस्व च ॥ १२

युधिष्ठिर उवाच ।

रुद्राणां वा वसूना वा मरुतां वा प्रधानभाक् ।
पृच्छामि को भवान्देवो नैतच्छकुनिना कृतम् ॥ १३
हिमवान्पारियात्रश्च विन्ध्यो मलय एव च ।
चत्वारः पर्वताः केन पातिता भुवि तेजसा ॥ १४
अतीव ते महत्कर्म कृतं बलवता वर ।
यन्न देवा न गन्धर्वा नासुरा न च राक्षसाः ।
विषहेरन्महायुद्धे कृतं ते तन्महाद्भुतम् ॥ १५
न ते जानामि यत्कार्यं नाभिजानामि काङ्क्षितम् ।
कौतूहलं महज्जातं साध्वसं चागतं मम ॥ १६
येनास्म्युद्विग्नहृदयः समुत्पन्नशिरोज्वरः ।
पृच्छामि भगवंस्तस्मात्को भवानिह तिष्ठति ॥ १७

यक्ष उवाच ।

यक्षोऽहमस्मि भद्रं ते नास्मि पक्षी जलेचरः ।
मयैते निहताः सर्वे भ्रातरस्ते महौजसः ॥ १८

वैशंपायन उवाच ।

ततस्तामशिवा श्रुत्वा वाचं स परुषाक्षराम् ।
यक्षस्य ब्रुवतो राजन्नुपक्रम्य तदा स्थितः ॥ १९
विरूपाक्षं महाकायं यक्षं तालसमुच्छ्रयम् ।
ज्वलनार्कप्रतीकाशमधृष्यं पर्वतोपमम् ॥ २०
सेतुमाश्रित्य तिष्ठन्तं ददर्श भरतर्षभः ।
मेघगम्भीरया वाचा तर्जयन्तं महाबलम् ॥ २१

यक्ष उवाच ।

इमे ते भ्रातरो राजन्वार्यमाणा मयासकृत् ।
बलात्तोयं जिहीर्षन्तस्ततो वै सूदिता मया ॥ २२

— ^{d}) K_3 D_5 T $G_{1, 2, 4}$ पिबस्व च (for तत पिब)

13 ^{b}) Dc D_2 G_3 च (for वा) K_4 प्रधानधृक् — ^{c}) K_{1-3} D_5 देव (for देवो) — ^{d}) $K_{1, 2, 4}$ $D_{1, 2}$ शकुनिवत्

14 ^{a}) $K_{3, 4}$ पारिजातश्च, B °पात्रश्च — ^{d}) $K_{1, 2, 4}$ D_1 धरणीतले, K_3 D_5 पृथिवीतले, B Dc Dn $D_{2, 4, 6}$ G_3 भूरितेजस'

15 ^{a}) T_2 $G_{2, 4}$ त्वयातीव (for अतीव ते) — ^{b}) M_2 बल (for कृत) B Dn $D_{4, 6}$ G_3 च बलिना (for बलवता) — After 15^{ab}, S (except G_3) ins

1379* विनिघ्नता महेष्वासांश्चतुरोऽपि ममानुजान् ।

— ^{c}) K_4 Dc च न, B_{1-3} Dn $D_{4, 6}$ G_3 यास — ^{d}) K_1 B_2 Dn $D_{4, 6}$ G_3 च न (by transp) B_4 यक्ष — ^{e}) T_1 $G_{1, 2, 4}$ न समर्था, T_2 समर्थास्तु (for विषहेरन्) K D_5 महायुद्धे, T_1 G_1 महद्युद्धे — ^{f}) $K_{3, 4}$ Dc $D_{1, 2}$ एतन् (for ते तन्) T $G_{1, 2, 4}$ M कृत त्व(M त)तेजसाद्भुत

16 ^{a}) D_1 तत्कार्यं, M यत्कर्म T_1 G_1 नैते जानति यत्काम — ^{b}) $G_{1, 4}$ नाभिजानाति, M न हि जानामि — In D_1, 16^{c}–62^{d} is lost on a missing fol (223)

17 D_1 missing (cf v l 16) — ^{a}) T_2 $G_{2, 4}$ त्वये त्युद्विग्न — ^{b}) K_4 समुद्भूतशिरोरुह ; B_4 M_1 समुत्पन्न शिरोरुज — ^{c}) S (except G_3) transp भगवन् and तस्मात् K_4 पृच्छामि हि भवत स्म — ^{d}) =(var) 1 13 18^{b} K इह (K_3 अन्व) धिष्ठित, B_2 इत्यभाषत ; D_5 अत्र तिष्ठते, M_1 इति तिष्ठति

18 D_1 missing (cf v l 16) K_3 om the ref — ^{b}) K G_4 जलेश्वर D_5 नास्मि पक्षिकलेवर — ^{c}) T_1 G_1 [ऽ]तियत्ता (for निहता) — ^{d}) $K_{3, 4}$ Dc D_2 [ऽ]मितौजस ; T_1 G_1 M निपातिता ; T_2 $G_{2, 4}$ निवारिता

19 D_1 missing (cf v l 16) K_4 T_1 G_1 om the ref — ^{b}) K_1 तु पुरुषा°, K_2 सुपरुषा ; K_3 T_1 G_1 M_1 सुपरुषाक्षर, B Dn_2 (by corr) M_2 स परुषाक्षर — ^{d}) $K_{1, 2}$ $B_{1, 4}$ Dc_1 अपक्रम्य, K_4 पराक्रम्य, D_5 M अपाक्रम्य, T_2 $G_{2, 4}$ नाकपत (for उपक्रम्य) T_1 G_1 नाकपत युधिष्ठिर — After 19 T_1 G_1 ins

1380* ततो राजन्नपाक्रम्य तस्माद्देशादवस्थित ।

20 D_1 missing (cf v l 16) — ^{a}) K Dc D_2 महात्मान (for काय) — ^{b}) $K_{1, 2}$ °च्छ्रिय, K_3 G_4 °च्छ्रित

21 D_1 missing (cf v l 16) — ^{a}) B Dn $D_{4, 6}$ G_3 वृक्षम्, Dc D_2 सर (for सेतुम्) K D_5 आवृत्य ; Dc T_2 चावृत्य (for आश्रित्य) — ^{b}) K_3 T_2 भरतर्षभ, M_2 पुरुषर्षभ — ^{c}) $B_{1, 2}$ Dn $D_{4, 6}$ G_3 मेघगम्भीरनादेन, T_1 घोरगभीरया वाचा, T_2 $G_{2, 4}$ घोराकृतिर्महावाचा — ^{d}) T_1 G_1 तर्जयन्त B D (except D_5, $D_{1, 3}$ missing) T_1 G_3 म्बन (for बलम्) — After 21, T $G_{1, 2, 4}$ ins

1381* उवाच यक्ष' कौन्तेय भ्रातृशोकाभिपीडितम् ।
[T_2 G_4 °शोकप्रपीडित]

22 D_1 missing (cf v l 16) — ^{a}) M_1 त इमे ; M_2 य इमे (for इमे ते) K D_5 सर्वेमे ह्यनुजा राजन् — B_2

न पेयमुदकं राजन्प्राणानिह परीप्सता ।
पार्थ मा साहसं कार्षीर्मम पूर्वपरिग्रहः ।
प्रश्नानुक्त्वा तु कौन्तेय ततः पिब हरस्व च ॥ २३

युधिष्ठिर उवाच ।
नैवाहं कामये यक्ष तव पूर्वपरिग्रहम् ।
कामं नैतत्प्रशंसन्ति सन्तो हि पुरुषाः सदा ॥ २४
यदात्मना स्वमात्मानं प्रशंसेत्पुरुषः प्रभो ।
यथाप्रज्ञं तु ते प्रश्नान्प्रतिवक्ष्यामि पृच्छ माम् ॥ २५

यक्ष उवाच ।
किं स्विदादित्यमुन्नयति के च तस्याभितश्चराः ।
कश्चैनमस्तं नयति कस्मिंश्च प्रतितिष्ठति ॥ २६

युधिष्ठिर उवाच ।
ब्रह्मादित्यमुन्नयति देवास्तस्याभितश्चराः ।
धर्मश्चास्तं नयति च सत्ये च प्रतितिष्ठति ॥ २७

यक्ष उवाच ।
केन स्विच्छ्रोत्रियो भवति केन स्विद्विन्दते महत् ।
केन द्वितीयवान्भवति राजन्केन च बुद्धिमान् ॥ २८

युधिष्ठिर उवाच ।
श्रुतेन श्रोत्रियो भवति तपसा विन्दते महत् ।
धृत्या द्वितीयवान्भवति बुद्धिमान्वृद्धसेवया ॥ २९

यक्ष उवाच ।
किं ब्राह्मणानां देवत्वं कश्च धर्मः सतामिव ।
कश्चैषां मानुषो भावः किमेषामसतामिव ॥ ३०

युधिष्ठिर उवाच ।
स्वाध्याय एषां देवत्वं तप एषां सतामिव ।
मरणं मानुषो भावः परिवादोऽसतामिव ॥ ३१

यक्ष उवाच ।
किं क्षत्रियाणां देवत्वं कश्च धर्मः सतामिव ।

---

om 22^{cd} — ^{c}) K Dc D_2 जिहीर्षंति — ^{d}) T_1 G_1 तदा, T_2 $G_{2,4}$ मया (for ततो) $K_{1,2}$ [S]त्रसूदिता, B Dn D_4 G_3 वै मृदिता T_2 $G_{2,4}$ तदा (for मया)

23 D_1 missing (cf v l 16) — ^{b}) B_2 परीक्षते, D_5 परीप्सथ — 23^{cdef} =(var) 12 (*q v*) — ^{c}) K_3 D_5 मा तात, T_2 $G_{2,4}$ मा पार्थ (by transp) — T_1 G_1 M om 23^{ef} — ^{e}) T_2 $G_{2,4}$ राजेंद्र (for कौन्तेय) — ^{f}) B_4 D_5 पिबस्व च (for ततः पिब)

24 D_1 missing (cf v l 16) — ^{a}) B_2 Dc_1 Dn $D_{4,6}$ G_3 न चाहं B_1 तोय (for यक्ष) — ^{b}) Dc_2 D_2 °परिग्रहं — With 24^{cd}–25^{ab}, cf 1 30 2 5 166 5 — ^{c}) T_2 $G_{2,4}$ अन्ये (for कामं) D_6 आत्मानं न प्रश

25 D_1 missing (cf v l 16) — ^{a}) Dc T_1 तथा त्मना D_5 आत्मानं न प्रशसंति (cf v l 24) — ^{b}) B Dn $D_{2,4,6}$ G_3 पुरुषर्षभ D_5 प्रशंसत पुरुषाः सदा (cf 24^{d}) — ^{d}) T_1 पृच्छतां, M पृच्छत (for पृच्छ माम्) T_1 प्रवक्ष्यामीह पृच्छत — After 25, T_1 G_1 ins (an addl) colophon (*adhy no* T_1 297, G_1 298)

26 D_1 missing (cf v l 16) K_4 om 26 — ^{a}) Hypermetric! K_3 किंश्चिद् (for किं स्विद्) almost throughout in this adhy — ^{d}) G_2 M_2 कस्मिंश्चित् (for कस्मिंश्च)

27 D_1 missing (cf v l 16) — ^{b}) T_2 G_2 वेदा° (for देवा°) — ^{c}) K Dc D_2 त, B_3 [ए]न (for the second च) M om (the second) च T_1 G_1 धर्म एवा° नयति; T_2 $G_{2,4}$ अधर्मस्तमस्तं नयति (hypermetric) — ^{d}) K_3 T_2 $G_{2,4}$ M स सत्ये (for सत्ये च)

28 D_1 missing (cf v l 16) — ^{a}) Hypermetric! K_4 केनचिच्छ् — ^{c}) Hypermetric! $K_{1,2}$ $B_{1,2,4}$ Dc_1 Dn $D_{2,4,6}$ $G_{3,4}$ केन स्विद् (for केन) T_2 G_2 द्वितीयो (for द्वितीयवान्) D_5 राजन् (for भवति) — ^{d}) $K_{1,2}$ केन स्विद्बुद्धिमांस्तथा; D_5 कया हि वद बुद्धिमान्

29 D_1 missing (cf v l 16) — ^{a}) Hypermetric! — ^{c}) Hypermetric! $G_{2,4}$ सहाय (for द्वितीय°) D_5 यक्ष (for भवति) — ^{d}) Dc_2 D_2 (m as in text) धर्म° (for वृद्ध°)

30 D_1 missing (cf v l 16) — ^{a}) Dc T_1 G_1 दैवत्वं — ^{b}) =32^{b} K_1 किं च धर्मः, K_4 (m as in text) किं च कर्म — B_1 om (hapl) 30^{cd} — ^{c}) $K_{1,2}$ किमेषां, T_1 G_4 क एव, T_2 $G_{1,2}$ M क एषां — ^{d}) $K_{1,2}$ D_5 कश्चैषाम्, K_3 परिवादो; G_4 परित्यागो (for किमेषाम्)

31 D_1 missing (cf v l 16) G_1 om (hapl) 31–32 — ^{a}) $K_{1,2}$ एव (for एषां) — ^{b}) B_2 यज्ञ; D_5 धर्म, T_1 मत (for तप) K_3 तप पथ्य (for तप एषां) — ^{c}) T_1 भय वै (for मरणं) — ^{d}) B_4 Dn_1 n_2 G_3 परीवादो; M_1 परित्यागो

कश्चैषां मानुषो भावः किमेषामसतामिव ॥ ३२

युधिष्ठिर उवाच ।

इष्वस्त्रमेषां देवत्वं यज्ञ एषां सतामिव ।
भयं वै मानुषो भावः परित्यागोऽसतामिव ॥ ३३

यक्ष उवाच ।

किमेकं यज्ञियं साम किमेकं यज्ञियं यजुः ।
का चैका वृश्चते यज्ञं कां यज्ञो नातिवर्तते ॥ ३४

युधिष्ठिर उवाच ।

प्राणो वै यज्ञियं साम मनो वै यज्ञियं यजुः ।
वागेका वृश्चते यज्ञं तां यज्ञो नातिवर्तते ॥ ३५

यक्ष उवाच ।

किं स्विदापततां श्रेष्ठं किं स्विन्निपततां वरम् ।
किं स्वित्प्रतिष्ठमानानां किं स्वित्प्रवदतां वरम् ॥ ३६

युधिष्ठिर उवाच ।

वर्षमापततां श्रेष्ठं बीजं निपततां वरम् ।
गावः प्रतिष्ठमानानां पुत्रः प्रवदतां वरः ॥ ३७

यक्ष उवाच ।

इन्द्रियार्थाननुभवन्बुद्धिमाँल्लोकपूजितः ।
संमतः सर्वभूतानामुच्छ्वसन्को न जीवति ॥ ३८

युधिष्ठिर उवाच ।

देवतातिथिभृत्यानां पितॄणामात्मनश्च यः ।
न निर्वपति पञ्चानामुच्छ्वसन्न स जीवति ॥ ३९

यक्ष उवाच ।

किं स्विद्गुरुतरं भूमेः किं स्विदुच्चतरं च खात् ।
किं स्विच्छीघ्रतरं वायोः किं स्विद्बहुतरं नृणाम् ॥ ४०

युधिष्ठिर उवाच ।

माता गुरुतरा भूमेः पिता उच्चतरश्च खात् ।
मनः शीघ्रतरं वायोश्चिन्ता बहुतरी नृणाम् ॥ ४१

यक्ष उवाच ।

किं स्वित्सुप्तं न निमिषति किं स्विज्जातं न चोपति ।

32 D_1 missing (cf v l 16) G_1 om 32 (cf v l 31) K_1 reads 32^{ab}, 33 after 35, K_2 reads 32–33 after 35 — $32^{b}=30^{b}$ — K_1 om (hapl) 32^{cd} — ^{c}) S (except G_2, G_1 om) एषां (for चैषां)

33 D_1 missing (cf v l 16) For sequence in $K_{1, 2}$ cf v l 32 — ^{b}) K_2 D_5 यज्ञाः; S (except G_3) दानम् (for यज्ञ) — ^{c}) T_1 G_1 मरणं (for भयं वै), cf 31^{c} — ^{d}) $K_{1, 2}$ परिवादोसता°

34 D_1 missing (cf v l 16) For $K_{1, 2}$ cf v l 32 — ^{a}) D_2 S (except G_3) याज्ञियं — ^{b}) S (except T_1 G_3) याज्ञियं — ^{c}) $B_{1, 2, 4}$ Dn $D_{2, 4, 6}$ G_3 चैषां; T_2 चैता (for चैका) B Dc Dn $D_{2, 4, 6}$ G_3 वृणुते; T_1 G_1 पृच्छते; T_2 विशते (for वृश्चते)

35 D_1 missing (cf. v l 16) For $K_{1, 2}$ cf v l 32 — ^{ab}) S (except G_3) याज्ञियं (in both places) — ^{c}) T_2 विशते (for वृश्चते) B Dc Dn $D_{2, 4, 6}$ T_1 $G_{1, 3}$ °ऋगेका वृणु(T_1 G_1 पृच्छ)ते यज्ञं — After 35, K_1 reads 32^{ab} and 33

36 D_1 missing (cf v l 16) — ^{a}) K_{1-3} $B_{3, 4}$ Dn $D_{4, 6}$ G_3 आवपतां, M_2 आतपतां (for आपततां) — ^{b}) $K_{1, 2}$ B Dc_1 $Dn_{1, n3}$ $D_{4, 6}$ G_3 निवपतां; K_3 D_2 G_4 निपतितां; G_1 आपततां — ^{c}) M किं स्वित्प्रतिष्ठतां श्रेष्ठं — ^{d}) B Dc Dn $D_{2, 4, 6}$ G_3 प्रसवतां (for प्रवदतां)

37 D_1 missing (cf v l 16) — ^{a}) Dn $D_{4, 6}$ G_3 आवपतां (for आपततां) — ^{b}) N (except D_2, K_4 orig as in text, $D_{1, 3}$ missing) T_1 $G_{1, 3}$ निवपतां (for निपततां) — ^{c}) M गावः प्रतिष्ठतां श्रेष्ठाः — ^{d}) B_{1-3} D (except D_5, $D_{1, 3}$ missing) G_3 प्रसवतां; B_4 प्रवसतां (for प्रवदतां)

38 D_1 missing (cf v l 16) M_2 om the ref — ^{b}) Dc D_2 (marg sec m as in text) लोकविश्रुत° — ^{c}) B_3 सपक्ष°; B_4 सर्वेत°; T_2 $G_{2, 4}$ निन्दक° (for संमत°)

39 D_1 missing (cf v l 16) B_3 om the ref — ^{d}) K_4 T_1 G_1 M स न; D_6 स च (for न स)

40 D_1 missing (cf v l 16) — ^{a}) T_2 $G_{1, 2, 4}$ गुरुतरा, M °तरी — ^{b}) T_1 G_1 उच्चतरश्च; G_4 उच्चरिता D_2 बलः; M_1 नभात् — ^{c}) K D_2 वातात् (for वायोः) — ^{d}) T_1 शीघ्रतरा; T_2 $G_{2, 4}$ बहुतरी K_4 $B_{1, 3}$ Dn $D_{2, 4, 6}$ G_3 तृणात् (for नृणाम्)

41 D_1 missing (cf v l 16) — ^{a}) B_3 Dc D_2 (before corr) $_4$ M गुरुतरी — ^{b}) T_1 G_1 M ह्युच्चतरश्च; G_2 उच्चतर; G_4 उच्चरितश्च (for उच्चतरश्च) D_6 तत° (for च खात्) K B Dc Dn $D_{2, 4, 6}$ G_3 खात्पितोच्चतरस्तथा ($K_{1, 2, 4}$ °रः स्मृत°; K_3 °रस्तत°) — ^{c}) K_3 जलं (for मनः)

कस्य स्विद्धृदयं नास्ति किं स्विद्वेगेन वर्धते ॥ ४२

युधिष्ठिर उवाच ।

मत्स्यः सुप्तो न निमिषत्यण्डं जातं न चोपति ।
अश्मनो हृदयं नास्ति नदी वेगेन वर्धते ॥ ४३

यक्ष उवाच ।

किं स्वित्प्रवसतो मित्रं किं स्विन्मित्रं गृहे सतः ।
आतुरस्य च किं मित्रं किं स्विन्मित्रं मरिष्यतः ॥ ४४

युधिष्ठिर उवाच ।

सार्थः प्रवसतो मित्रं भार्या मित्रं गृहे सतः ।
आतुरस्य भिषङ् मित्रं दानं मित्रं मरिष्यतः ॥ ४५

यक्ष उवाच ।

किं स्विदेको विचरति जातः को जायते पुनः ।
किं स्विद्धिमस्य भैषज्यं किं स्विदावपनं महत् ॥ ४६

युधिष्ठिर उवाच ।

सूर्य एको विचरति चन्द्रमा जायते पुनः ।
अग्निर्हिमस्य भैषज्यं भूमिरावपनं महत् ॥ ४७

यक्ष उवाच ।

किं स्विदेकपदं धर्म्यं किं स्विदेकपदं यशः ।
किं स्विदेकपदं स्वर्ग्यं किं स्विदेकपदं सुखम् ॥ ४८

युधिष्ठिर उवाच ।

दाक्ष्यमेकपदं धर्म्यं दानमेकपदं यशः ।
सत्यमेकपदं स्वर्ग्यं शीलमेकपदं सुखम् ॥ ४९

यक्ष उवाच ।

किं स्विदात्मा मनुष्यस्य किं स्विद्दैवकृतः सखा ।

N (D1 3 missing) G3 वातात् (for वायो) — d) D5 घृणा (for चिन्ता) K (except K3) बहुतरा, Dn3 G1 बहुतर K4 B1 3 Dn D2 4 6 G3 तृणात् (for तृणाम्)

42 D1 missing (cf v l 16) — a) Hypermetric! K3 Dc D2 S (except G3) सुप्तो K3 D5 मिषति, K4 S (except T2 G3) निमिषेत् (for निमिषति) — b) T1 G1 2 न चेंगति (G2 °ते), T2 G4 च नेंगते — c) K3 4 Dn3 M1 कस्यचिद्, T2 G3 4 कस्य वा — d) T2 G2 4 का च (for किं स्विद्)

43 D1 missing (cf v l 16) — ab) D5 सुप्तो न मत्स्यो (for मत्स्य सुप्तो न) K1 2 निमिषति अड (K2 ड) जात, K3 निमिषत्यम्बु जात, K4 T1 G1 2 4 M निमिषेदड (T1 G2 4 °ड) जात, D5 मिषति अडजात T1 G1 न चेंगति, T2 च नेंगते, G2 4 न चेंगते

44 D1 missing (cf v l 16) — a) T1 G1 किं स्विन्मित्र प्रवसत — c) M1 मित्र किं (by transp)

45 D1 missing (cf v l 16) — a) S (except G3) विद्या (for सार्थ) — b) D5 मित्र भार्या (by transp) — d) D5 पुण्य (for दान) — After 45, B Dc Dn D2 4 6 G3 ins

1382* यक्ष उवाच ।
कोऽतिथि सर्वभूताना किं स्विद्धर्म सनातनम् ।
अमृत किं स्विद्राजेन्द्र किं स्वित्सर्वमिद जगत् ।
युधिष्ठिर उवाच ।
अतिथि सर्वभूतानामग्नि सोमो गवामृतम् ।
सनातनोऽमृतो धर्मो वायु सर्वमिद जगत् ।

[(L 2) B4 Dc अमृत किं गवा चैव — (L 3) Dc सर्वभूतातिथिर्वह्निर्धर्म सत्य सनातन — (L 4) Dc सोमेमृत गवा चैव (for prior half)]

46 D1 missing (cf v l 16) — a) K4 Dc कश्चिद्; D4 क स्विद् K1 2 B Dn D2 4 6 G3 विचरते — c) T G1 2 4 हिमस्य भेषज किं स्वित् — d) M1 2 (inf lin as in text) वचन (for वपन) Dc किं स्विदायतन जगत्

47 D1 missing (cf v l 16) — a) B Dn D2 4 6 G3 M1 विचरते G1 4 सूर्य एकाकी चरति — c) T1 भिषज; T2 G1 2 4 भेषज — d) Cf 1 83 13d M1 वचन (for वपन)

48 D1 missing (cf v l 16) — a) K1 2 पदे Dc2 Dn3 D2 5 G3 धर्म, T1 G1 मित्र; M2 धन्य — b) K1 2 पदे — c) K1 2 °पदे K2 धर्म्य, D5 T2 G2 4 स्वर्ग — d) K1 2 पदे

49 D1 missing (cf v l 16) — a) K3 दातम्, T1 धार्ष्ट्यम् (for दाक्ष्यम्) K1 2 एकपदे D2 धर्म, T1 G1 मित्र, M2 धन्य — b) K1 2 एकपदे — c) K2 एकपदे, K4 चैकपद D5 T G1 2 4 स्वर्ग — d) K1 2 एकपदे

50 D1 missing (cf v l 16) — a) K4 कश्चिद T1 G1 मनुष्याणा — b) K4 कश्चिद् K2 D5 S (except G3) देवकृत — D4 om (hapl) 50c–51b — c) Hypermetric! K1 2 च वै किं स्वित, K3 किंश्चिन्स्यात; D5 च किं च स्वित् (for किं स्विदस्य) S (except G3) अस्योप जीवन किं स्वित् — d) M स्विदास्ये (cf v l 51)

51 D1 missing (cf v l 16) T2 om 51–52, D4

उपजीवनं किं स्विदस्य किं स्विदस्य परायणम् ॥ ५०

युधिष्ठिर उवाच ।

पुत्र आत्मा मनुष्यस्य भार्या दैवकृतः सखा ।
उपजीवनं च पर्जन्यो दानमस्य परायणम् ॥ ५१

यक्ष उवाच ।

धन्यानामुत्तमं किं स्विद्धनानां किं स्विदुत्तमम् ।
लाभानामुत्तमं किं स्वित्किं सुखानां तथोत्तमम् ॥ ५२

युधिष्ठिर उवाच ।

धन्यानामुत्तमं दाक्ष्यं धनानामुत्तमं श्रुतम् ।
लाभानां श्रेष्ठमारोग्यं सुखानां तुष्टिरुत्तमा ॥ ५३

यक्ष उवाच ।

कश्च धर्मः परो लोके कश्च धर्मः सदाफलः ।
किं नियम्य न शोचन्ति कैश्च संधिर्न जीर्यते ॥ ५४

युधिष्ठिर उवाच ।

आनृशंस्यं परो धर्मस्त्रयीधर्मः सदाफलः ।
मनो यम्य न शोचन्ति सद्भिः संधिर्न जीर्यते ॥ ५५

यक्ष उवाच ।

किं नु हित्वा प्रियो भवति किं नु हित्वा न शोचति ।
किं नु हित्वार्थवान्भवति किं नु हित्वा सुखी भवेत् ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

मानं हित्वा प्रियो भवति क्रोधं हित्वा न शोचति ।
कामं हित्वार्थवान्भवति लोभं हित्वा सुखी भवेत् ॥ ५७

यक्ष उवाच ।

मृतः कथं स्यात्पुरुषः कथं राष्ट्रं मृतं भवेत् ।

---

om 51^{ab} (cf v l 50) M_{2} om the ref — ^{a}) T_{1} मनुष्याणां — ^{b}) $K_{1\ 2\ 4}$ S (except G_{3}, T_{2} om) देव कृत — ^{c}) T_{1} G_{1} उपजीऽयस् (for उपजीवन) S (except G_{3}, T_{2} om) तु (for च) — ^{d}) M दास्ये (for अस्य), cf v l 50

52 D_{1} missing (cf v l 16) T_{2} om 52 (cf v l 51) — ^{a}) $K_{1\ 2}$ G_{1} M धान्यानाम् (for धन्यानाम्) $K_{3\ 4}$ D_{c2} किं स्याद्; B_{2} किंचिद् (for किं स्विद्) — ^{b}) B Dn $D_{2\ 4\ 6}$ G_{3} स्यात्किम् (for किं स्विद्) — ^{c}) $K_{3\ 4}$ B D ($D_{1\ 2}$ missing) G_{2} किं स्यात् (for किं स्वित्) — ^{d}) T_{1} G_{1} तथोत्तरम् K_{1-3} D_{5} G_{2} सुखानां किं स्वि(K_{3} °श्चि) दुत्तम, K_{4} B Dc Dn $D_{2\ 4\ 6}$ G_{3} सुखानां स्यात्किमुत्तम

53 D_{1} missing (cf v l 16) — ^{a}) $K_{1\ 2}$ G_{1} M धान्यानाम् (for धन्या) — ^{c}) B Dc Dn $D_{2\ 4\ 6}$ G_{3} श्रेय (D_{c2} D_{n1} °ष्ठ) आरोग्य — ^{d}) M_{1} शुभानां तुष्टिरुत्तम

54 D_{1} missing (cf v l 16) — ^{a}) S (except G_{3}) किं स्विद्धर्मात् (for कश्च धर्म°) T_{2} G_{1} M_{1} पर (for परो) — ^{b}) K_{4} कश्चिद् (for कश्च) — ^{c}) K_{1} किं नु भित्वा; K_{2} किं नु यत्वा, Dc निनियम्य (for किं नियम्य) — ^{d}) $K_{1\ 2}$ केन; K_{4} (marg *sec m*) T_{1} G_{1} M_{2} कस्य, Dc क्व च, D_{5} कश्च

55 D_{1} missing (cf v l 16) — ^{a}) T_{2} $G_{2\ 4}$ M पर धर्मात् (for परो धर्मस्), cf v l 54 — ^{b}) $K_{1\ 2}$ D_{5} T_{2} $G_{1\ 2\ 4}$ M त्रेताधर्मं , T_{1} त्राता धर्म — ^{c}) $K_{1\ 2}$ यत्वा, K_{3} नियम्य (hypermetric) $B_{2\ 3}$ Dc M_{1} यस्य (for यम्य) — ^{d}) $B_{1\ 2\ 4}$ Dn $D_{4\ 6}$ $G_{1\ 3}$ transp सद्भि and संधि

B_{1} हीयते (for जीर्यते)

56 D_{1} missing (cf v l 16) — ^{a}) Hypermetric! B_{3} हत्वा K_{4} प्रियो भवति किं हित्वा — ^{b}) B_{3} D_{c2} हत्वा — ^{c}) Hypermetric! B_{3} D_{c2} हत्वा B_{4} Dc [आ]श्रम (for [अ]र्थ°) — ^{d}) B_{3} D_{c2} हत्वा

57 D_{1} missing (cf v l 16) — ^{a}) Hypermetric! B_{3} हत्वा — ^{b}) K Dc D_{4} लोभ (for क्रोध) B_{3} हत्वा — ^{c}) Hypermetric! $B_{1\ 3}$ हत्वा B_{4} Dc [आ]श्रम° (for [अ]र्थ) — ^{d}) $K_{1\ 3\ 4}$ Dc क्रोध, D_{4} कोप (for लोभ) B_{3} हत्वा — After 57, B Dc Dn $D_{2\ 4\ 6}$ T_{2} G_{2-4} ins

1383*

यक्ष उवाच ।
किमर्थं ब्राह्मणे दानं किमर्थं नटनर्तके ।
किमर्थं चैव भृत्येषु किमर्थं चैव राजसु ।
युधिष्ठिर उवाच ।
धर्मार्थं ब्राह्मणे दानं यशोर्थं नटनर्तके ।
भृत्येषु भरणार्थं वै भयार्थं चैव राजसु ।
यक्ष उवाच ।
केन स्विदावृतो लोकः केन स्विन्न प्रकाशते । [5]
केन त्यजति मित्राणि केन स्वर्गं न गच्छति ।
युधिष्ठिर उवाच ।
अज्ञानेनावृतो लोकस्तमसा न प्रकाशते ।
लोभात्त्यजति मित्राणि सङ्गात्स्वर्गं न गच्छति ।

[(L 4) B_{1} कर्मार्थं चैव भृत्येषु, T_{2} $G_{2\ 4}$ संग्रामार्थं च भृत्येषु (for the prior half) B_{1} प्रियार्थं (for भयार्थं)]

58 D_{1} missing (cf v l 16) — ^{a}) S (except G_{3}) कथ मृत (by transp) — ^{c}) $K_{1\ 2}$ कथ मृत (by

श्राद्धं मृतं कथं च स्यात्कथं यज्ञो मृतो भवेत् ॥ ५८

युधिष्ठिर उवाच ।

मृतो दरिद्रः पुरुषो मृतं राष्ट्रमराजकम् ।
मृतमश्रोत्रियं श्राद्धं मृतो यज्ञस्त्वदक्षिणः ॥ ५९

यक्ष उवाच ।

का दिक्किमुदकं प्रोक्तं किमन्नं पार्थ किं विषम् ।
श्राद्धस्य कालमाख्याहि ततः पिब हरस्व च ॥ ६०

युधिष्ठिर उवाच ।

सन्तो दिग्जलमाकाशं गौरन्नं प्रार्थना विषम् ।
श्राद्धस्य ब्राह्मणः कालः कथं वा यक्ष मन्यसे ॥ ६१

यक्ष उवाच ।

व्याख्याता मे त्वया प्रश्ना याथातथ्यं परंतप ।
पुरुषं त्विदानीमाख्याहि यश्च सर्वधनी नरः ॥ ६२

युधिष्ठिर उवाच ।

दिवं स्पृशति भूमिं च शब्दः पुण्यस्य कर्मणः ।
यावत्स शब्दो भवति तावत्पुरुष उच्यते ॥ ६३
तुल्ये प्रियाप्रिये यस्य सुखदुःखे तथैव च ।
अतीतानागते चोभे स वै सर्वधनी नरः ॥ ६४

यक्ष उवाच ।

व्याख्यातः पुरुषो राजन्यश्च सर्वधनी नरः ।
तस्मात्त्वेको भ्रातॄणां यमिच्छसि स जीवतु ॥ ६५

युधिष्ठिर उवाच ।

श्यामो य एष रक्ताक्षो बृहच्छाल इवोद्गतः ।
व्यूढोरस्को महाबाहुर्नकुलो यक्ष जीवतु ॥ ६६

यक्ष उवाच ।

प्रियस्ते भीमसेनोऽयमर्जुनो वः परायणम् ।

---

transp) B Dn D2 4 6 G3 वा, D5 हि (for च)

59 D1 missing (cf v l 16) — c) S (except G3) अश्रोत्रिये (for °य)

60 D1 missing (cf v l 16) — a) S (except G3) पार्थ (for प्रोक्त) D5 किमुदकं नृप प्रोक्त — b) B1 3 4 अर्थं; D5 मत, T1 M रत्न (for अन्न) B Dn D2 4 6 G3 किं च वै (for पार्थ किं) — In T1, the portion from 60[cd] up to the *end* of this parvan is not written, fol 144 is blank — d) =3 296 12[d], 18[d], 37[d], etc D5 G4 पिबस्व च (for तत पिब)

61 D1 T1 missing (cf v l 16, 60) — a) D5 सतो ह्युदकमाख्यात, cf v l 60 — b) D5 गौरव; G3 M गौ रत्न (for गौरन्न) K2 पार्थिवा, T2 G1 2 4 M ब्राह्मणो (for प्रार्थना) — d) T2 G1 2 4 M किं वा त्व (for कथ वा) — After 61, Dn D6 G3 ins a long passage given in App I (No 32), which from the documentary view point, is a palpable interpolation, as is also evident from intrinsic considerations

62 D1 T1 missing (cf v l 16, 60) — a) Dc2 D2 आख्याता (for व्या°) — b) K1 3 4 D4 M2 यथातथ्य, T2 G1 2 4 यथातत्त्व (for याथातथ्य) — c) Hypermetric! B Dn D4 G3 व्याख्याहि (for आ°) — d) D5 G4 [ई]श्वर (for नर) K यश्च सर्व (K3 धर्म)धने(K2 °नी)श्वर

63 =3 191 21 — T1 missing (cf v l 60) D1 resumes — a) K4 दिवि, Dc2 एव, G1 दिश (for दिव) — b) B1-3 Dc Dn D2 4 6 पुण्येन कर्मणा — c) B3 4 Dc D2 4 यावान् (for यावत्) Dc D2 हि (for स) — d) B3 4 D4 तावान् (for तावत्)

64 T1 missing (cf v l 60) — a) M तुल्यौ प्रियाप्रियौ — b) D1 सुख दुःख (for सुखदुःखे) — After 64[ab], T2 G2 4 ins

1384* समत्व यस्य सर्वेषु स वै पुरुष उच्यते ।
भूतभव्यभविष्येषु निःस्पृह शान्तमानस ।

— c) B2 अतीतेनागते G1 चैव (for चोभे) T2 G3 4 सुप्रसन्न सदा योगी — d) Cf v l 62[d] K2 4 °धनेश्वर (for धनी नर) K1 सर्वै सर्वै धनेश्वर, K3 स वै धर्मधनी श्वर , D1 सर्वै सर्वधनेश्वर

65 T1 missing (cf v l 60) — a) K4 Dc D2 आख्यात (for व्या) — b) K1 2 4 D1 °धनेश्वर, K3 D5 G4 °धनीश्वर (for °धनी नर) — c) B Dn D4 6 त्वमेक, G2 तवैके, G3 तवैक (for तवैको)

66 T1 missing (cf v l 60) — b) K1-3 बृहत्साल; Dc D2 °ताल (D2m sec m as in text), T2 G1 2 4 M सालस्कध K4 B1 2 Dn D2 4 6 G3 [उ]च्छ्रित (Dc1 °च्छ्रित°), B3 [उ]द्धत (for [उ]द्गत)

67 T1 missing (cf v l 60) — b) K Dc D1 2 5 ते, T2 G1 2 4 M च (for च°) B1 Dc D4 G4 परायण° — c) T2 G2 4 त्व (for म) B (except B2) Dn3

स कस्मान्नकुलं राजन्सापत्नं जीवमिच्छसि ॥ ६७
यस्य नागसहस्रेण दशसंख्येन वै बलम् ।
तुल्यं तं भीममुत्सृज्य नकुलं जीवमिच्छसि ॥ ६८
तथैनं मनुजाः प्राहुर्भीमसेनं प्रियं तव ।
अथ केनानुभावेन सापत्नं जीवमिच्छसि ॥ ६९
यस्य बाहुबलं सर्वे पाण्डवाः समुपाश्रिताः ।
अर्जुनं तमपाहाय नकुलं जीवमिच्छसि ॥ ७०

युधिष्ठिर उवाच ।

आनृशंस्यं परो धर्मः परमार्थाच्च मे मतम् ।
आनृशंस्यं चिकीर्षामि नकुलो यक्ष जीवतु ॥ ७१
धर्मशीलः सदा राजा इति मां मानवा विदुः ।
स्वधर्मान्न चलिष्यामि नकुलो यक्ष जीवतु ॥ ७२
यथा कुन्ती तथा माद्री विशेषो नास्ति मे तयोः ।
मातृभ्यां सममिच्छामि नकुलो यक्ष जीवतु ॥ ७३

यक्ष उवाच ।

यस्य तेऽर्थाच्च कामाच्च आनृशंस्यं परं मतम् ।
तस्मात्ते भ्रातरः सर्वे जीवन्तु भरतर्षभ ॥ ७४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९७ ॥

$D_{1, 2, 4, 6}$ G_3 नकुलो (for °ल) — ^{d}) =69^d D_6 सांप्रत; G_3 सापत्न्य; G_4 सापत्य G_1 जीवयिष्यसि (for °मिच्छसि)

68 T_1 missing (cf v l 60) K_3 om (hapl) 68–70 G_1 om (hapl) 68–69 K_4 reads 68–70 in marg *sec m* — ^{a}) M नागसहस्रस्य — ^{b}) K (K_3 om) B_{2-4} Dc $D_{1, 3}$ (before corr) शतसंख्येन; M दशसंख्यस्य — ^{c}) D_6 तमुत्सृज्य कथं भीमं — ^{d}) M कस्मान्नकुलमिच्छसि

69 T_1 missing (cf v l 60) K_3 G_1 om 69 (cf v l 68), K_1 om (hapl) 69–70 — ^{a}) K_4 D_1 T_2 $G_{2, 4}$ M तथैव, Dc D_6 तथेम K_4 सर्वदा (for मनुजा) — ^{b}) B_1 परंतप (for प्रियं तव) — ^{c}) B_3 [अ]नुमानेन, D_1 तु भावेन (for [अ]नुभावेन) — ^{d}) =67^d T_2 G_3 सापत्न्य, G_4 सापत्य

70 T_1 missing (cf v l 60) $K_{1, 2}$ om 70 (cf v l 68, 69) — ^{b}) B_{1-3} Dn $D_{4, 6}$ G_3 °पाश्रते (for °पाश्रिता) — ^{c}) D_5 T_2 $G_{1, 3, 4}$ M तमर्जुनं कथं त्यक्त्वा (D_5 हित्वा) — After 70, T_2 $G_{1, 3, 4}$ M ins 1386*

71 T_1 missing (cf v l 60) — After the ref, $B_{3, 4}$ Dc Dn $D_{3, 4, 6}$ G_3 ins

1385* धर्म एव हतो हन्ति धर्मो रक्षति रक्षितः ।
तस्माद्धर्मं न त्यजामि मा नो धर्मो हतो वधीत् ।
[=(var) Manu 8 15]

— ^{a}) =55^a T_2 $G_{1, 2, 4}$ M परं धर्मात् (for परो धर्मः) — ^{b}) K_{1-3} B_4 $D_{1, 5}$ परमार्थश्च (D_6 °र्थे स), T_2 $G_{2, 4}$ °र्थं च K_3 D_5 मतः, T_2 $G_{1, 3, 4}$ M प्रियम् (for मतम्) — 71^d =72^d, 73^d

72 T_1 missing (cf v l 60) K_4 D_1 om (hapl) 72 — ^{a}) T_2 $G_{2, 4}$ सदाचार (for सदा राजा) — $B_{2, 4}$ Dc Dn $D_{2, 4, 6}$ ins after 72 T_2 $G_{1, 3, 4}$ M, after 70

1386* कुन्ती चैव तु माद्री च भार्ये तु पितुर्मम ।
उभे सपुत्रे स्यातां वै इति मे धीयते मतिः ।

[Before line 1, $G_{1, 3, 4}$ M_1 ins युधिष्ठिर — (L 1) B_4 T_2 $G_{1, 3, 4}$ M च यक्ष (for चैव तु) T_2 $G_{1, 3, 4}$ M पांडोर्भार्ये उभे अपि (for the posterior half) — (L 2) T_2 $G_{1, 3, 4}$ M माद्र्यास्तु नकुलो जीवेत्कुन्त्या जीवामि चाप्यहं]

73 T_1 missing (cf v l 60) K_3 om (hapl) 73 — ^{b}) D_1 न विशेषोस्ति (by transp), M विशेष नास्ति $G_{3, 4}$ [ऽ]नयो (for तयो) — T_2 G_4 om 73^{cd}

74 T_1 missing (cf v l 60) — ^{a}) T_2 $G_{1, 3, 4}$ M यस्मात् (for यस्य) T_2 $G_{2, 4}$ पार्थ (for ऽर्थाच्च) T_2 $G_{1, 3, 4}$ M धर्माच्च (for कामा°)

Colophon D_3 T_1 missing — *Major parvan* $K_{1, 2}$ Dn_2 $G_{2, 4}$ आरण्य — *Sub parvan* K_3 $D_{1, 5}$ आरणेय, $B_{1, 3, 4}$ अरणीय; B_2 Dn D_6 G_2 अ(Dn_1 आ)रणीहरण, Dc D_4 आरणीय, D_2 corrupt, M_1 अरणि — *Adhy name* T_2 G_2 यक्षप्रश्ने यक्षप्रसाद°, G_1 यक्षप्रश्न — *Adhy no* (figures, words or both) Dn_1 (marg) n_2 311, Dn_3 312 D_1 314 T_2 31 (for 301), G_1 129 (wrongly for 298), G_2 300 G_4 $M_{1, 2}$ (inf lin) 301 (M_2 orig 303) — *Śloka no* Dn_1 26(? for 126), Dn_2 n_3 D_2 (*sec m*) 131, D_1 74

298

☞ In D_5, this adhy is lost on missing fol (cf v l 3 287 10) T_1 leaves a lacuna in its place the MSS are mostly ignored here

1 ^{b}) $K_{2, 3}$ उवतिष्ठति — ^{c}) T_2 $G_{2, 4}$ क्षुत्पिपासा

२९८

वैशंपायन उवाच ।

ततस्ते यक्षवचनादुदतिष्ठन्त पाण्डवाः ।
क्षुत्पिपासे च सर्वेषां क्षणे तस्मिन्व्यगच्छताम् ॥ १

युधिष्ठिर उवाच ।

सरस्येकेन पादेन तिष्ठन्तमपराजितम् ।
पृच्छामि को भवान्देवो न मे यक्षो मतो भवान् ॥ २
वसूनां वा भवानेको रुद्राणामथ वा भवान् ।
अथ वा मरुतां श्रेष्ठो वज्री वा त्रिदशेश्वरः ॥ ३
मम हि भ्रातर इमे सहस्रशतयोधिनः ।
न तं योगं प्रपश्यामि येन स्युर्विनिपातिताः ॥ ४
सुखं प्रतिविबुद्धानामिन्द्रियाण्युपलक्षये ।
स भवान्सुहृदस्माकमथ वा नः पिता भवान् ॥ ५

यक्ष उवाच ।

अहं ते जनकस्तात धर्मो मृदुपराक्रम ।
त्वां दिदृक्षुरनुप्राप्तो विद्धि मां भरतर्षभ ॥ ६
यशः सत्यं दमः शौचमार्जवं ह्रीरचापलम् ।
दानं तपो ब्रह्मचर्यमित्येतास्तनवो मम ॥ ७
अहिंसा समता शान्तिस्तपः शौचममत्सरः ।
द्वाराण्येतानि मे विद्धि प्रियो ह्यसि सदा मम ॥ ८
दिष्ट्या पञ्चसु रक्तोऽसि दिष्ट्या ते षट्पदी जिता ।
द्वे पूर्वे मध्यमे द्वे च द्वे चान्ते सांपरायिके ॥ ९
धर्मोऽहमस्मि भद्रं ते जिज्ञासुस्त्वामिहागतः ।
आनृशंस्येन तुष्टोऽस्मि वरं दास्यामि तेऽनघ ॥ १०
वरं वृणीष्व राजेन्द्र दाता ह्यस्मि तवानघ ।

(see below) — ^{d}) K_2 विगच्छतां, K_4 D_5 अगच्छतां, G_1 अनश्यतां (for व्यगच्छताम्) B_2 Dn $D_{1\ 4\ 6}$ G_3 क्षणेन व्यपगच्छता; T_2 $G_{2\ 4}$ तत्क्षणादेव हन्यते (see above)

2 ^{b}) T_2 G_2 तिष्ठस्त्वाम् (for तिष्ठन्तम्) — ^{d}) $K_{1\ 2}$ भवान्मत (by transp)

3 T_2 $G_{2\ 4}$ M_1 om (hapl) 3^{ab}, M_2 damaged — ^{c}) G_1 एको (for श्रेष्ठो) Dc D_2 मरुता चाथ वा श्रेष्ठो — ^{d}) K_4 D_1 यदि (for वज्री) K_4 त्रिदिवे (for त्रिदशे)

4 ^{ab}) M_2 damaged K_4 वा (for हि) K_4 D_1 केन (for इमे) — ^{c}) $B_{1\ 4}$ न त योध, $B_{2\ 3}$ Dn $D_{4\ 6}$ G_3 त योध न, T_2 $G_{2\ 4}$ न ते योधान् (for न त योग) — ^{d}) B Dn $D_{2\ 4\ 6}$ G_3 येन सर्वे निपातिता°

5 ^{a}) K_{1-3} $G_{2\ 4}$ M सुख (for सुख) $K_{1\ 2}$ $B_{1\ 2\ 4}$ Dn $D_{4\ 6}$ G_3 प्रतिप्र°, T_2 विप्रति° (for प्रतिवि°) D_1 सुसुख प्रतिबुद्धानाम् — B_2 om 5^{cd} — ^{c}) K_2 D_5 भवान्वै, K_3 भगवान् (for स भवान्) $B_{1\ 2}$ Dn $D_{2\ 4\ 6}$ G_3 सुहृदोस्माकम्

6 K $D_{1\ 5}$ धर्म° (K_2 श्रीधर्म) (for यक्ष) — ^{b}) K Dc $D_{1\ 2\ 5}$ धर्मो वीर ($K_{1\ 2}$ D_1 °र) सनातन° (D_2 °तन), M धर्मोमितपराक्रम (M_1 °म) — ^{c}) G_1 इह (for अनु°) K D_5 °क्षुमनुप्राप्त — ^{d}) T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ M तद्विद्धि (for विद्धि मा) K_2 Dc भरतर्पभ; G_2 पुरुपर्पभ

7 ^{a}) B_3 transp सत्य and शौच K_2 D_4 M तप° (for दम) — ^{b}) K Cnp (!) मार्दव (for आर्जव) B_3 श्रीर् (m ह्रीर् as in text) — ^{c}) K_2 T_2 $G_{2\ 4}$ M दमो (for तपो) — ^{d}) Dc D_2 G_1 [ए]ते (for [ए]तास्) B_2 G_1 तनया (for तनवो)

8 ^{a}) B_3 T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ M अहिंसा संयम क्षातिस् (B_3 शांतिस्) — ^{b}) M_1 आनृशस्यम् (for तप° शौचम्) $K_{1\ 2}$ अमत्सरं — ^{c}) T_2 $G_{2\ 4}$ दारान् (for द्वाराणि) — ^{d}) B_4 [ऽ]सि त्व (for ह्यसि) T_2 $G_{2\ 4}$ सुतो (for सदा)

9 ^{a}) $K_{1\ 2}$ [अ]रक्तो° (for रक्तो) — ^{b}) D_5 [ई]क्षिता (m जिता as in text) D_1 दिष्ट्या तेद्वय जीविता; G_1 दिष्ट्या तेषा प्रतिष्ठिता — D_1 om 9^{cd} — ^{c}) T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ M चोभे (for द्वे च) — ^{d}) K_1 T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ द्वे चान्ये, K_3 M_1 द्वे चात्ये (for द्वे चान्ते)

10 ^{a}) B Dn $D_{4\ 6}$ G_3 इति; D_5 वत्स (for अस्मि) T_2 $G_{1\ 2\ 4}$ अह प्रीतोस्मि भद्र ते — ^{b}) K_4 अह गत; G_1 उपागत (for इहा°) — ^{c}) M_1 [ऽ]ह (for ऽस्मि) — ^{d}) K D_1 वरान (for वर) — After 10, K_4 ins (a gloss on the word षट्पदी of stanza 9)

1387* कामक्रोधौ तु प्रथमौ लोभमोहौ तु मध्यमौ ।
अन्ते भयविषादौ च एषा सा षट्पदी स्मृता ।

11 $K_{1\ 2}$ B_3 om (hapl) 11^{ab} — ^{a}) $K_{3\ 4}$ Dc $D_{2\ 5}$ M वरान् (for वर) — ^{b}) K_4 दातास्मि तव चानघ; D_1 ददामि च तया° G_1 ज्ञानास्मि हि तया — ^{c}) M मा

ये हि मे पुरुषा भक्ता न तेषामस्ति दुर्गतिः ॥ ११

युधिष्ठिर उवाच ।

अरणीसहितं यस्य मृग आदाय गच्छति ।
तस्याग्नयो न लुप्येरन्प्रथमोऽस्तु वरो मम ॥ १२

धर्म उवाच ।

अरणीसहितं तस्य ब्राह्मणस्य हृतं मया ।
मृगवेषेण कौन्तेय जिज्ञासार्थं तव प्रभो ॥ १३

वैशंपायन उवाच ।

ददानीत्येव भगवानुत्तरं प्रत्यपद्यत ।
अन्यं वरय भद्रं ते वरं त्वममरोपम ॥ १४

युधिष्ठिर उवाच ।

वर्षाणि द्वादशारण्ये त्रयोदशमुपस्थितम् ।
तत्र नो नाभिजानीयुर्वसतो मनुजाः क्वचित् ॥ १५

वैशंपायन उवाच ।

ददानीत्येव भगवानुत्तरं प्रत्यपद्यत ।
भूयश्चाश्वासयामास कौन्तेयं सत्यविक्रमम् ॥ १६
यद्यपि स्वेन रूपेण चरिष्यथ महीमिमाम् ।
न वो विज्ञास्यते कश्चित् त्रिषु लोकेषु भारत ॥ १७
वर्षं त्रयोदशं चेदं मत्प्रसादात्कुरूद्वहाः ।
विराटनगरे गूढा अविज्ञाताश्चरिष्यथ ॥ १८
यद्वः संकल्पितं रूपं मनसा यस्य यादृशम् ।
तादृशं तादृशं सर्वं छन्दतो धारयिष्यथ ॥ १९
अरणीसहितं चेदं ब्राह्मणाय प्रयच्छत ।
जिज्ञासार्थं मया ह्येतदाहृतं मृगरूपिणा ॥ २०
तृतीयं गृह्यतां पुत्र वरमप्रतिमं महत् ।
त्वं हि मत्प्रभवो राजन्विदुरश्च ममांशभाक् ॥ २१

(for मे) G_1 सक्ता (for भक्ता) — [d]) D_5 अपि (for अस्ति)

12 [a]) =(var) 13^a T_2 $G_{1.2.4}$ M तु हृता (for सहित) — $K_{1.2}$ om (hapl) 12^b–13^a — [b]) K_3 B Dn $D_{4.5}$ G_3 मृगो ह्यादाय गच्छति, T_2 $G_{2.4}$ तां वृणे सदतां वर; G_1 M मृगेण तप(G_1 दद)तां वर

13 $K_{1.2}$ om 13^a with the ref (of v l 12) — D_5 om 13–14 $B_{1.2}$ Dn $D_{4.5}$ G_3 यक्ष° (for धर्म°) — [a]) =(var) 12^a K_4 B_3 Dn $D_{1.4.5}$ G_3 ह्यस्य (for तस्य) T_2 $G_{1.2.4}$ M आरणेयमिद तस्य — [c]) $K_{1.2}$ $B_{3.4}$ मृगवेशेन, B_3 T_2 $G_{1.2.4}$ M रूपेण — [d]) T_2 $G_{1.2.4}$ [अ]नघ (for प्रभो)

14 D_5 om 14 (cf v l 13) — 14^{ab}=16^{ab} — [a]) K_4 D_1 T_2 G_4 ददामी° (for ददानी°) — [b]) K_3 Dc D_2 प्रत्यभाषत — K_3 om (hapl) 14^c–16^b — [d]) T_2 $G_{2.4}$ देय (for वर) M °त्तम (for पम)

15 K_3 om 15 (cf v l 14) — [c]) D_1 T_2 $G_{1.2.4}$ M तच (for तत्र) D_5 T_2 $G_{2.4}$ ते (G_2 नो) न वि (for नो नाभि) — [d]) $G_{1.2.4}$ मर्त्यतो (for वसतो)

16 K_3 om 16^{ab} (cf v l 14) — 16^{ab}=14^{ab} — [a]) K_4 D_1 T_2 ददामी° — [b]) K_4 Dc_2 $D_{1.2}$ प्रत्यभाषत — Dc_1 om 16^{cd} — [cd]) T_2 $G_{2.4}$ भूयश्चापि हि कौंतेयम वदत्सत्य°

17 Before 17 K_4 Dc $D_{1.2}$ M_1 ins धर्म उ° (resp धर्म) — [b]) T_2 $G_{2.4}$ M_2 चरिष्यसि (for °थ) — [c]) T_2 $G_{2.4}$ च (for वो) — [d]) G_1 मानव (for भारत)

18 [a]) K चेम; B Dn $D_{4.5}$ G_3 इद (B_3 °म); T_2 $G_{1.2.4}$ चैव; M चैतन् (for चेद) — [b]) D_5 T_2 $G_{2.4}$ °स्कुरूद्वह — [c]) K_4 $G_{2.4}$ रूढा (for गूढा) — [d]) $G_{2.4}$ M अज्ञाता विचरि°

19 [a]) T_2 $G_{1.2.4}$ M_2 यद्वा (for यद्वः) — [b]) T_2 $G_{2.4}$ यस्य वै; G_1 M यस्य यत् (for यादृशम्) — [c]) Dc D_2 आवृणो (D_2 marg *sec m* as in text) (for the *first* तादृश) Dc D_2 (marg *sec m* as in text) T_2 $G_{1.2.4}$ रूप (for सर्वं) — [d]) $K_{1.2}$ छमतो; T_2 छम वै, G_1 सत्तया; $G_{2.4}$ छम वो

20 [a]) T_2 $G_{1.2.4}$ M भोइ (for चेद) — [b]) $K_{2.3}$ D_5 ब्राह्मणस्य K_3 प्रयच्छसि; Dc_2 °तु; D_5 G_1 M_1 °थ (for त) — [cd]) B_3 तात गृहीत (for ह्येतदाहृत) — After 20, $B_{1.3.4}$ Dc Dn $D_{2.4.5}$ G_3 ins

1388* प्रवृणीष्वापर सौम्य वरमिष्ट ददानि ते ।
न तृप्यामि नरश्रेष्ठ प्रयच्छन्वै वरांस्तव ।

21 [a]) D_1 उच्यता (for गृह्यतां) T_2 $G_{1.2.4}$ M तृती($G_{2.4}$ त्वदी)य च गृहाण त्व — [b]) T_2 $G_{2.4}$ वर मत्प्रसव, G_1 परम प्रीतिद K Dc $D_{1.2.5}$ शुचि (for महत्) — [c]) B_4 मत्सम्भवो (for मत्प्र°) — [d]) B Dn $D_{4.5}$ G_3 ममां राज ; D_1 °क (for °भाक्)

22 [a]) K_4 मेघरूपो, T_2 $G_{3.4}$ देववरेण — [b]) K_4

२९९

वैशंपायन उवाच ।
धर्मेण तेऽभ्यनुज्ञाताः पाण्डवाः सत्यविक्रमाः ।
अज्ञातवासं वत्स्यन्तश्छन्ना वर्षं त्रयोदशम् ।
उपोपविश्य विद्वांसः सहिताः संशितव्रताः ॥ १
ये तद्भक्ता वसन्ति स्म वनवासे तपस्विनः ।
तानब्रुवन्महात्मानः शिष्टाः प्राञ्जलयस्तदा ।
अभ्यनुज्ञापयिष्यन्तस्तं निवासं धृतव्रताः ॥ २
विदितं भवतां सर्वं धार्तराष्ट्रैर्यथा वयम् ।
छद्मना हृतराज्याश्च निःस्वाश्च बहुशः कृताः ॥ ३
उषिताश्च वने कृच्छ्रं यत्र द्वादश वत्सरान् ।
अज्ञातवाससमयं शेषं वर्षं त्रयोदशम् ।
तद्वत्स्यामो वयं छन्नास्तदनुज्ञातुमर्हथ ॥ ४
सुयोधनश्च दुष्टात्मा कर्णश्च सहसौबलः ।
जानन्तो विषमं कुर्युरस्मास्वत्यन्तवैरिणः ।
युक्ताचाराश्च युक्ताश्च पौरस्य स्वजनस्य च ॥ ५
अपि नस्तद्भवेद्भूयो यद्वयं ब्राह्मणैः सह ।
समस्ताः स्वेषु राष्ट्रेषु स्वराज्यस्था भवेमहि ॥ ६
इत्युक्त्वा दुःखशोकार्तः शुचिर्धर्मसुतस्तदा ।
संमूर्छितोऽभवद्राजा साश्रुकण्ठो युधिष्ठिरः ॥ ७
तमथाश्वासयन्सर्वे ब्राह्मणा भ्रातृभिः सह ।
अथ धौम्योऽब्रवीद्वाक्यं महार्थं नृपतिं तदा ॥ ८
राजन्विद्वान्भवान्दान्तः सत्यसंधो जितेन्द्रियः ।
नैवंविधाः प्रमुह्यन्ति नराः कस्यांचिदापदि ॥ ९
देवैरप्यापदः प्राप्ताश्छन्नैश्च बहुशस्तथा ।

☞ In S (except G3), the parvan (major) ends here, our final adhy (299) being transp in S (except G3) to the beginning of the next parvan (Virāṭa)

299

This adhy is omitted in D2, in B1 stanzas 1–26ab and in D3 stanzas 1–26 are respectively lost on missing fol (cf v l 3 287 10) The defective MSS are ignored here up to their resumption S (except G3) reads this adhy at the beginning of the Virāṭaparvan (q v)

1 a) K4 स्वनु (for ऽभ्यनु) — b) K D6 D1 2 सत्यवादिन — c) K1 3 वत्स्यंत, B4 उत्स्यत° (for वत्स्यन्त°) — e) B1–4 Dn D4 6 °विष्टा (for विश्य) K1 2 विपस्सा° (for विद्वांस) — f) K1 (by corr) 3 D1 2 शासित (for संशित)

4 a) B1 D4 6 स्मो (for स्म) B3 Dn D1 6 कृष्णे, Do D2 कृत्स्न (for कृच्छ्र) — b) B3 Dn D1 4 6 वय (for यत्र) — d) K1 3 वर्ष ; D1 वर्प (for वर्षं) — e) K1 क (for तद्) B3 5 Dn D4 6 वसामो (for वत्स्यामो)

5 c) K1 जानते (for °नन्तो) — d) B3 4 Dc D3 अस्मान् (for °सु) K1 (marg sec m as in text) [अ]-त्यक्त°; K3 [अ]त्यर्थं (for [अ]त्यन्त) — e) B3 4 त्यक्ता°, a few MSS युक्त° (for युक्ता) — f) S क्षये स्वस्य जनस्य च — After 5, S ins

1389* दुरात्मना हि कस्तेषां विश्वासं गन्तुमर्हति ।

6 c) K1 समना (sup lin sec m °मा°); K3 मम तात; B3 समर्था (for समस्ता) — d) K D1 भवेमहि, B4 भवामहे (for भवेमहि)

7 Before 7, Dn D3 4 6 ins वैश° उ° — b) K2 B3 5 Dn1 D4 Cn [अ]शुचिर्, Cnp शुचिर् (as in text) ꣸ Cn अशुचिरार्तिप्रस्तत्वात् । शुचिरित्येव पाठः स्वच्छः । ꣸

8 a) K1 3 समा° (for अथा)

9 a) B3 विख्यातवान् (for विद्वान्भवान्) — b) K4 D1 शुचिर्धर्मसुतस्तथा (cf 7b) — c) B3 Dn D4 6 प्रमुह्यन्ति

10 b) K1 3 बहुभिस् (for शस्) — d) K3 [illegible] B4 दुरात्मना (for महा°)

11 a) K3 4 D1 विषम (for [illegible]) — [illegible] B3 4 Dc D1 3 नथा (for नरा) — [illegible]

तत्र तत्र सपत्नानां निग्रहार्थं महात्मभिः ॥ १०
इन्द्रेण निषधान्प्राप्य गिरिप्रस्थाश्रमे तदा ।
छन्नेनोष्य कृतं कर्म द्विषतां बलनिग्रहे ॥ ११
विष्णुनाश्वशिरः प्राप्य तथादित्यां निवत्स्यता ।
गर्भे वधार्थं दैत्यानामज्ञातेनोषितं चिरम् ॥ १२
प्राप्य वामनरूपेण प्रच्छन्नं ब्रह्मरूपिणा ।
बलेर्यथा हृतं राज्यं विक्रमैस्तच्च ते श्रुतम् ॥ १३
और्वेण वसता छन्नमूरौ ब्रह्मर्षिणा तदा ।
यत्कृतं तात लोकेषु तच्च सर्वं श्रुतं त्वया ॥ १४
प्रच्छन्नं चापि धर्मज्ञ हरिणा वृत्रनिग्रहे ।
वज्रं प्रविश्य शक्रस्य यत्कृतं तच्च ते श्रुतम् ॥ १५
हुताशनेन यच्चापः प्रविश्य छन्नमासता ।
विबुधानां कृतं कर्म तच्च सर्वं श्रुतं त्वया ॥ १६
एवं विवस्वता तात छन्नेनोत्तमतेजसा ।
निर्दग्धाः शत्रवः सर्वे वसता भुवि सर्वशः ॥ १७
विष्णुना वसता चापि गृहे दशरथस्य वै ।
दशग्रीवो हतश्छन्नं संयुगे भीमकर्मणा ॥ १८
एवमेते महात्मानः प्रच्छन्नास्तत्र तत्र ह ।
अजयञ्शात्रवान्युद्धे तथा त्वमपि जेष्यसि ॥ १९
तथा धौम्येन धर्मज्ञो वाक्यैः संपरितोषितः ।
शास्त्रबुद्ध्या स्वबुद्ध्या च न चचाल युधिष्ठिरः ॥ २०
अथाब्रवीन्महाबाहुर्भीमसेनो महाबलः ।
राजानं बलिनां श्रेष्ठो गिरा संपरिहर्षयन् ॥ २१
अवेक्षया महाराज तव गाण्डीवधन्वना ।
धर्मानुगतया बुद्ध्या न किंचित्साहसं कृतम् ॥ २२
सहदेवो मया नित्यं नकुलश्च निवारितौ ।
शक्तौ विध्वंसने तेषां शत्रुघ्नौ भीमविक्रमौ ॥ २३
न वयं तत्प्रहास्यामो यस्मिन्योक्ष्यति नो भवान् ।

°नोष्य) — d) K3 B3 4 बलनिग्रहे, B3 Dn D4 6 T3 G3 च विनिग्रहे

12 B2 om 12–13 — b) K D1 ततो (for तथा) B4 Dn2 D4 [अ]न्दित्या, D1 दित्या (for [अ]दित्यां) K3 निवत्स्य ता, Dc D3 निवत्स्य ते — c) K3 गर्भो वधार्थं देवानाम्

13 B2 om 13 (cf v l 12) — a) K4 वानर (for वामन°) — b) A few MSS प्रच्छन्न (for °न्नं) — c) K Dc D1 2 अप (for यथा)

14 B2 transp 14 and 15, B3 4 Dn D4 6 transp 14 and 16 — a) K1–3 पूर्वम् (for छन्नम्) — b) K B3 4 Dc D1 2 पुरा (for तदा) — c) B3–4 Dn D4 6 देवेषु (for लोके°) — d) = 16d B2 कर्मतस्तेन विश्रुत, B3 4 Dn D4 6 कर्म तत्तेनघ श्रुत

15 B2 transp 14 and 15 — a) K Dc D1 2 एव (for चापि) — b) K4 बलिनि (m as in text); B3 Dn D4 6 [अ]रिविनिग्रहे (for वृत्रनि°) — c) K4 मुनिरूपेण वज्रेण

16 B2 om 16, B3 4 Dn D4 6 transp 14 and 16 — a) K3 यच्चापि (for यच्चाप) — b) K Dc D1 2 छद्मना सता (K1 सतां; Dc D2 तथा) — d) = 14d K Dc D1 2 सर्वमेव च (K1 2 °मेतच्च) ते श्रुत

17 a) K3 4 D1 विपश्चिता (for विव°) K Dc D1 2 तेन (for तात) — b) D1 प्रच्छन्नोत्तम° — c) K शत्रवः; B3–4 Dn D4 6 शात्रवा (for शत्रव) — d) K1 2 वसता गिरिकंधरे, K4 मदेछा नाम राक्षसा

18 a) D6 [अ]त्रापि (for चापि) K4 विष्णुना छद्म रूपेण — b) K1 2 ह, K3 4 Dc D1 2 च (for वै) — c) K4 सख्ये; Dc D1 2 छद्म° (for छन्न) — d) K4 सपुत्र स्सह बांधवै

19 a) K4 एव तात, B3 3 Dn D4 6 एवमेव; B4 एक एव — b) B3 च (for ह) K4 छन्नास्तत्र च तत्र च — c) B4 व्यजयन् K1 2 4 D1 युक्तान्; B3 सर्वे; Dc D2 युक्त्या (for युद्धे)

20 a) K3 एव (for तथा) — b) K1 2 स; K3 तु, Dc D2 च (for स) — c) K4 °दृष्ट्या (for °बुद्ध्या) K1 ततो बुद्ध्या; K3 4 B3 4 D1 पुनर्बुद्ध्वा (B3 4 °द्ध्या), Dc D2 प्रबुद्ध्वा तत् (for स्वबुद्ध्या च) — d) K1 2 4 D1 प्रतिपेदे; K3 सस्तम्भत; Dc D2 सुस्थितोथ (for न चचाल)

21 a) K3 यथा°, B4 तथा (for अथा°) — c) K3 श्रेष्ठ (for श्रेष्ठो) — d) K1 2 निवास परिहर्ष°, K4 गिरा सपरितोष°; D1 गिरा स समहर्ष°

22 a) K1 2 अजेक्षया (sic) (for अवे°) — b) K तथा (for तव) K3 धन्विना

23 b) K3 Dc D1 2 निवारित (for °तौ) — c) शक्तो K1 2 निवारणे (for विध्वसने) — d) ... D1

भवान्विधत्तां तत्सर्वं क्षिप्रं जेष्यामहे परान् ॥ २४
इत्युक्ते भीमसेनेन ब्राह्मणाः परमाशिषः ।
प्रयुज्यापृच्छ्य भरतान्यथास्वान्स्वान्ययुर्गृहान् ॥ २५
सर्वे वेदविदो मुख्या यतयो मुनयस्तथा ।
आशीरुक्त्वा यथान्यायं पुनर्दर्शनकाङ्क्षिणः ॥ २६
सह धौम्येन विद्वांसस्तथा ते पञ्च पाण्डवाः ।
उत्थाय प्रययुर्वीराः कृष्णामादाय भारत ॥ २७
क्रोशमात्रमतिक्रम्य तस्माद्देशान्निमित्ततः ।
श्वोभूते मनुजव्याघ्राश्छन्नवासार्थमुद्यताः ॥ २८
पृथक्शास्त्रविदः सर्वे सर्वे मन्त्रविशारदाः ।
संधिविग्रहकालज्ञा मन्त्राय समुपाविशन् ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनत्रिंशततमोऽध्यायः ॥ २९९ ॥ समाप्तमारणेयपर्व ॥

॥ समाप्तमारण्यकपर्व ॥

D4 6 शत्रुणा D1 भीमकसेणौ

24 a) D1 वय न (by transp) K1-3 वस्मं, B3 च प्र; B4 तच्च; D1 धर्मं (for तत्र) K4 वय धर्मं न हास्यामो — b) K4 B3 4 मोक्ष्यति; B3 मोक्ष्याम (for योक्ष्यति) K1 भवेत् (for भवान्) — c) K3 विधाता (for विधत्तां) — d) D1 योत्स्यामहे K4 B2-4 Dn D4 6 रिपून् (for परान्)

25 Before 25, B4 ins वैश उ — a) D1 सेने तु (for सेनेन) K4 इत्येवमुक्ते भीमेन — b) B3 D4 °शिषा (for शिष°) — c) B3 उक्त्वा च (for प्रयुज्य) K4 [आ]मन्त्र्य (for [आ]पृच्छ्य) — d) K Do D1 3 यथास्व जग्मुरालयान्; B3 4 यथास्व प्रययुर्गृहान्

26 a) K Dc D1 2 विप्रा (for मुख्या) — B1 resumes — c) K1-3 B3 Dc D1 2 आशीर्युक्ता, B1 3 4 Dn D4 6 आसेदुस्ते (for आशीरुक्त्वा) K1-3 न्यायय, D1 काम (for न्याय) — d) B3 Dn D4 6 °काङ्क्षया

27 D3 resumes — b) K1 3 तत्र, K3 4 Dc D1-3 ततस् (for तथा) B1 3 Dn D4 6 पञ्च च (for ते पञ्च) — c) K Dc D1-3 सर्वे (for वीरा°) — d) K Dc D1-3 कृष्णया (K3 द्रौपद्या) सह (for कृष्णामादाय) B Dn D4 6 धन्विन (for भारत)

28 a) K3 परिक्रम्य; B1 4 अपागम्य; B3 Dn D4 6 उपागम्य, B3 अतिगम्य, Do उपक्रम्य; D3 अपक्रम्य (for अतिक्रम्य) — b) K3 च भारत (for निमित्तत) — c) K1 शोभने (for श्वोभूते) K1 3 B3 D1 मनुजव्याघ्र; K3 पुरुषव्याघ्राश — d) B4 छन्न (for छन्न)

29 a) K1 2 Dc D3 पृथक्चार्थं°, K3 पृथक्मार्थं°; K4 से तत्वार्थं°; B3 पृथक्चास्त्र°, D1 पृथगस्त्र° — b) K3 शास्त्र° (for मन्त्र) — c) D1 सर्वे (for संधि)

Colophon om in D3 For S see the note at the beginning of this adhy — *Major parvan* K1 3 G3 आरण्य; Do3 वन (as well as आरण्यक), Dn3 अरण्य — *Sub parvan* K1 3 B3 आरणेय, K3 D3 आरण्येय, B3 Dn D4 6 अ(Dn3 D4 आ)रणीहरण; G3 अरणिहरण All these MSS read समाप्त after sub parvan (K3 B3, also after major parvan, Dc3 D3, only after major parvan) — *Adhy name* K4 युधिष्ठिरादीना मन्त्रविवरण, D1 पाण्डवप्रच्छन्नवास प्रयाण — *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 (marg) 313, Dn3 314, D1 316 — *Śloka no* Dn D1 31

After the colophon, K3 ins अस्यानु विराटपर्व भविष्यति । यस्याय प्रतिसधि° । जनमेजय उवाच ।

कथ विराटनगरे मम पूर्वपितामहा ।
अज्ञातवासमुषिता दुर्योधनभयार्दिता° ॥

अरण्यपर्वण्यमी वृत्तान्ता° । १ पौराभिगमन । २ पाण्डवप्रव्राजन । ३ विदुरविवासन । ४ शौनकवाक्य । ५ आदित्यनामाष्टशत । ६ विदुरागमन । ७ धृतराष्ट्रसताप° । ८ व्यासागमन । ९ सुरभीन्द्र° सवाद° । १० मैत्रेयशासन । ११ तच्छाप° । १२ किर्मीरवध° । १३ वृष्णिपाण्डवसमागम । १४ सौभवध° । १५ द्वैतवनप्रवेश । १६ द्रौपदीवाक्य । १७ विद्यालम्भ° । १८ इन्द्रकीलाभिगमन । १९ कैरात । २० धृतराष्ट्रचिन्ता । २१ सजयवाक्य । २२ बृहदश्वागमन । २३ नलोपाख्यान । २४ कार्तवीर्यवधोपाख्यान । २५ भीमगर्जन । २६ पौलस्त्यतीर्थयात्रा । २७ लोमशागमन । २८ तीर्थयात्रार्थं पाण्डवप्रस्थान । २९ लोमशवाक्य । ३० आगस्त्य । ३१ क्रोपासुद्रोत्पत्ति । ३२ ऋष्यशृङ्गोपाख्यान । ३३ वृष्णिसमागम° । ३४ सौकन्य । ३५ मांधात्रुपाख्यान । ३६ श्येनकपोतीय । ३७ अष्टावक्रीय । ३८ यावक्रीत । ३९ गन्धमादनप्रवेश । ४० हनुमद्भीम

तत्र तत्र सपत्नानां निग्रहार्थं महात्मभिः ॥ १०
इन्द्रेण निषधान्प्राप्य गिरिप्रस्थाश्रमे तदा ।
छन्नेनोष्य कृतं कर्म द्विषतां बलनिग्रहे ॥ ११
विष्णुनाश्वशिरः प्राप्य तथादित्यां निवत्स्यता ।
गर्भे वधार्थं दैत्यानामज्ञातेनोषितं चिरम् ॥ १२
प्राप्य वामनरूपेण प्रच्छन्नं ब्रह्मरूपिणा ।
बलेर्यथा हृतं राज्यं विक्रमैस्तच्च ते श्रुतम् ॥ १३
और्वेण वसता छन्नमूरौ ब्रह्मर्षिणा तदा ।
यत्कृतं तात लोकेषु तच्च सर्वं श्रुतं त्वया ॥ १४
प्रच्छन्नं चापि धर्मज्ञ हरिणा वृत्रनिग्रहे ।
वज्रं प्रविश्य शक्रस्य यत्कृतं तच्च ते श्रुतम् ॥ १५
हुताशनेन यच्चापः प्रविश्य छन्नमासता ।
विबुधानां कृतं कर्म तच्च सर्वं श्रुतं त्वया ॥ १६
एवं विवस्वता तात छन्नेनोत्तमतेजसा ।
निर्दग्धाः शत्रवः सर्वे वसता भुवि सर्वशः ॥ १७
विष्णुना वसता चापि गृहे दशरथस्य वै ।
दशग्रीवो हतश्छन्नं संयुगे भीमकर्मणा ॥ १८
एवमेते महात्मानः प्रच्छन्नास्तत्र तत्र ह ।
अजयञ्शात्रवान्युद्धे तथा त्वमपि जेष्यसि ॥ १९
तथा धौम्येन धर्मज्ञो वाक्यैः संपरितोषितः ।
शास्त्रबुद्ध्या स्वबुद्ध्या च न चचाल युधिष्ठिरः ॥ २०
अथाब्रवीन्महाबाहुर्भीमसेनो महाबलः ।
राजानं बलिनां श्रेष्ठो गिरा संपरिहर्षयन् ॥ २१
अवेक्षया महाराज तव गाण्डीवधन्वना ।
धर्मानुगतया बुद्ध्या न किंचित्साहसं कृतम् ॥ २२
सहदेवो मया नित्यं नकुलश्च निवारितौ ।
शक्तौ विध्वंसने तेषां शत्रुघ्नौ भीमविक्रमौ ॥ २३
न वयं तत्प्रहास्यामो यस्मिन्योक्ष्यति नो भवान् ।

°नोष्य) — ^{d}) K_2 $B_{3.4}$ बलविग्रहे, B_3 Dn $D_{4.6}$ T_2 G_3 च विनिग्रहे

12 B_2 om 12–13 — ^{b}) K D_1 ततो (for तथा) B_4 Dn_3 D_4 [अ]दित्या, D_1 दिव्या (for [अ]दित्यां) K_3 निवस्य ता°, Dc D_2 निवस्य ते — ^{c}) K_3 गर्भो वधार्थं देवानाम्

13 B_2 om 13 (cf v l 12) — ^{a}) K_4 वानर° (for वामन°) — ^{b}) A few MSS प्रच्छन्न (for °न्नं) — ^{c}) K Dc $D_{1.2}$ अप (for यथा)

14 B_2 transp 14 and 15, $B_{3.4}$ Dn $D_{4.6}$ transp 14 and 16 — ^{a}) K_{1-3} पूर्वम् (for छन्नम्) — ^{b}) K $B_{3.4}$ Dc $D_{1.2}$ पुरा (for तदा) — ^{c}) B_{2-4} Dn $D_{4.6}$ देवेषु (for लोके°) — ^{d}) $=16^d$ B_2 कर्मतस्तेन विश्रुत, $B_{3.4}$ Dn $D_{4.6}$ कर्म तत्तेनच श्रुत

15 B_2 transp 14 and 15 — ^{a}) K Dc $D_{1.2}$ एव (for चापि) — ^{b}) K_4 बलिनि (m as in text); B_2 Dn $D_{4.6}$ [अ]रिविनिग्रहे (for वृत्रनि°) — ^{c}) K_4 मुनिरूपेण वज्रेण

16 B_2 om 16, $B_{3.4}$ Dn $D_{4.6}$ transp 14 and 16 — ^{a}) K_3 यच्चापि (for यच्चाप°) — ^{b}) K Dc $D_{1.2}$ छद्मना सता (K_1 सतां, Dc D_2 तथा) — ^{d}) $=14^d$ K Dc $D_{1.2}$ सर्वमेव च ($K_{1.2}$ °मेतच्च) ते श्रुत

17 ^{a}) $K_{3.4}$ D_1 विपश्चिता (for विव°) K Dc $D_{1.2}$ तेन (for तात) — ^{b}) D_1 प्रच्छन्नोत्तम° — ^{c}) K शतशः B_{3-4} Dn $D_{4.6}$ शात्रवा° (for शत्रव°) — ^{d}) $K_{1.2}$ वसता गिरिकंधरे, K_4 मदेहा नाम राक्षसा°

18 ^{a}) D_6 [अ]थापि (for चापि) K_4 विष्णुना छद्म-रूपेण — ^{b}) $K_{1.2}$ ह; $K_{3.4}$ Dc $D_{1.2}$ च (for वै) — ^{c}) K_4 सपुत्र K_4 सख्ये, Dc $D_{1.2}$ छद्म (for छन्न) — ^{d}) K_4 सपुत्र सह बांधवै°

19 ^{a}) K_4 एव तात, $B_{2.3}$ Dn $D_{4.6}$ एवमेव; B_4 एक एव — ^{b}) B_3 च (for ह) K_4 छन्नास्तत्र च तत्र च — ^{c}) B_4 व्यजयन् $K_{1.2.4}$ D_1 युक्तान्; B_3 सर्वे; Dc D_2 युक्त्या (for युद्धे)

20 ^{a}) K_3 एव (for तथा) — ^{b}) $K_{1.2}$ स, K_3 सु; K_1 Dc D_2 च (for स-) — ^{c}) K_4 °दृष्ट्या (for °बुद्ध्या) K_1 Dc D_2 ततो बुद्ध्या, K_3 $_4$ B_3 $_4$ D_1 पुनर्बुद्ध्वा ($B_{3.4}$ °द्ध्या); Dc D_2 प्रबुद्ध्वा तत् (for स्वबुद्ध्या च) — ^{d}) $K_{1.2.4}$ D_1 प्रतिपेदे, K_3 सस्तभ्यत; Dc D_2 सुस्थितोथ (for न चचाल)

21 ^{a}) K_2 यथा°, B_4 तथा° (for अथा°) — ^{c}) K_4 श्रेष्ठ (for श्रेष्ठो) — ^{d}) $K_{1.2}$ निवास परिहर्ष°, K_4 गिरा मपरितोप°, D_1 गिरा त सप्रहर्ष°

22 ^{a}) $K_{1.2}$ अजेक्षया (sic) (for अवे°) — ^{b}) तथा (for तव) K_2 धन्विना

23 ^{b}) K_3 Dc $D_{1.2}$ निवारित (for °तौ) — ^{c}) शक्तो $K_{1.2}$ निवारणे (for विध्वंसने)

भवान्विधत्तां तत्सर्वं क्षिप्रं जेष्यामहे परान् ॥ २४

इत्युक्ते भीमसेनेन ब्राह्मणाः परमाशिषः ।

प्रयुज्यापृच्छ्य भरतान्यथास्वान्स्वान्ययुर्गृहान् ॥ २५

सर्वे वेदविदो मुख्या यतयो मुनयस्तथा ।

आशीरुक्त्वा यथान्यायं पुनर्दर्शनकाङ्क्षिणः ॥ २६

सह धौम्येन विद्वांसस्तथा ते पञ्च पाण्डवाः ।

उत्थाय प्रययुर्वीराः कृष्णामादाय भारत ॥ २७

क्रोशमात्रमतिक्रम्य तस्माद्देशान्निमित्ततः ।

श्वोभूते मनुजव्याघ्राश्छन्नवासार्थमुद्यताः ॥ २८

पृथक्शास्त्रविदः सर्वे सर्वे मन्त्रविशारदाः ।

संधिविग्रहकालज्ञा मन्त्राय समुपाविशन् ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनत्रिशततमोऽध्यायः ॥ २९९ ॥ समाप्तमारणेयपर्व ॥

॥ समाप्तमारण्यकपर्व ॥

D₄ ₆ शत्रूणां D₁ भीमकर्मणौ

24 ᵃ) D₁ चय न (by transp.) K₁₋₃ धर्मं, B₃ च प्र; B₄ तच्च; D₁ धर्मं (for तच्च). K₄ वय धर्मं न हास्यामो — ᵇ) K₄ B₃, ₄ मोक्ष्यति; B₂ मोक्ष्याम (for योक्ष्यति). K₁ भवेत् (for भवान्) — ᶜ) K₃ विधाता (for विधत्तां) — ᵈ) D₁ योत्स्यामहे. K₄ B₂₋₄ Dn D₄, ₆ रिपून् (for परान्).

25 Before 25, B₄ ins. वैश उ. — ᵃ) D₁ सेने तु (for सेनेन). K₄ इत्येवमुक्ते भीमेन — ᵇ) B₃ D₄ °शिषा (for शिषः) — ᶜ) B₃ उक्त्वा च (for प्रयुज्य). K₄ [आ]मन्त्र्य (for [आ]पृच्छ्य) — ᵈ) K Dc D₁, ₂ यथास्व जग्मुरालयान्; B₃, ₄ यथास्वं प्रययुर्गृहान्.

26 ᵃ) K Dc D₁, ₂ विप्रा (for मुख्या) — B₁ resumes — ᶜ) K₁₋₃ B₃ Dc D₁, ₂ आशीर्युक्ताः; B₁, ₂, ₄ Dn D₄, ₆ आसेदुस्ते (for आशीरुक्त्वा). K₁₋₃ न्यायं; D₁ कामं (for न्यायं) — ᵈ) B₃ Dn D₄, ₆ काङ्क्षया.

27 D₃ resumes — ᵇ) K₁, ₂ तत्र, K₃, ₄ Dc D₁₋₃ ततस् (for तथा). B₁, ₂ Dn D₄, ₆ पञ्च च (for ते पञ्च) — ᶜ) K Dc D₁₋₃ सर्वे (for वीरा°) — ᵈ) K Dc D₁₋₃ कृष्णया (K₃ द्रौपद्या) सह (for कृष्णामादाय). B Dn D₄, ₆ धन्विन (for भारत).

28 ᵃ) K₃ परिक्रम्य; B₁, ₄ अपागम्य; B₂ Dn D₄, ₆ उपागम्य; B₃ अतिगम्य, Dc उपक्रम्य; D₂ अपक्रम्य (for अतिक्रम्य) — ᵇ) K₃ च भारत (for निमित्ततः) — ᶜ) K₁ शोभने (for श्वोभूते). K₁, ₂ B₃ D₁ मनुजव्याघ्र, K₃ पुरुषव्याघ्राः — ᵈ) B₄ छद्म (for छन्न).

29 ᵃ) K₁, ₂ Dc D₂ पृथक्चार्थ°, K₃ पृथक्सार्थं°, K₄ ते तत्त्वार्थं°, B₃ पृथक्शास्त्र; D₁ पृथगस्त्र — ᵇ) K₃ शास्त्र (for मन्त्र) — ᶜ) D₁ सर्वे (for संधि).

Colophon om. in D₅. For S see the note at the beginning of this adhy. — *Major parvan*: K₁, ₂ G₃ आरण्य, Dc₂ वन (as well as आरण्यक), Dn₃ अरण्य — *Sub-parvan*: K₁, ₂ B₂ आरणेयः; K₃ D₂ आरण्येय, B₃ Dn D₄, ₆ अ(Dn₃ D₄ आ)रणीहरण, G₃ अरणिहरण. All these MSS. read समाप्त after sub-parvan (K₃ B₃, also after major parvan; Dc₂ D₂, only after major parvan) — *Adhy. name*: K₄ युधिष्ठिरादीनां मन्त्रविवरण, D₁ पांडवप्रच्छन्नवास प्रयाण — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn₁ (marg.) 313, Dn₂ 314, D₁ 316 — *Śloka no.*: Dn D₁ 31.

After the colophon, K₃ ins.: अस्यात्तु विराटपर्व भविष्यति । यस्याय प्रतिमधि° । जनमेजय उवाच ।

कथं विराटनगरे मम पूर्वपितामहा ।
अज्ञातवासमुषिता दुर्योधनभयार्दिता° ॥

अरण्यपर्वण्यमी वृत्तान्ता° । १ पौराभिगमन । २ पाण्डवप्रव्राजन । ३ विदुरविवासन । ४ शौनकवाक्य । ५ आदित्यनामाष्टशत । ६ विदुरागमन । ७ धृतराष्ट्रसताप । ८ व्यासागमन । ९ सुरभीन्द्र°संवाद° । १० मैत्रेयशासन । ११ तच्छाप । १२ किर्मीरवध° । १३ वृष्णिपाण्डवसमागम । १४ सौभवध° । १५ द्वैतवनप्रवेश° । १६ द्रौपदीवाक्य । १७ विप्रालम्भ° । १८ इन्द्रकीलाभिगमन । १९ कैरात । २० धृतराष्ट्रचिन्ता । २१ सजयवाक्य । २२ बृहदश्वागमन । २३ नलोपाख्यान । २४ कार्तवीर्यवधोपाख्यान । २५ भीमगर्जन । २६ पौलस्त्यतीर्थयात्रा । २७ लोमशागमन । २८ तीर्थयात्रार्थं पाण्डवप्रस्थान । २९ लोमशवाक्य । ३० आगस्त्य । ३१ लोपामुद्रोत्पत्ति । ३२ ऋष्यशृङ्गोपाख्यान । ३३ वृष्णिसमागम । ३४ सौकन्य । ३५ मांधात्रुपाख्यान । ३६ श्येनकपोतीय । ३७ अष्टावक्रीय । ३८ यावक्रीत । ३९ गन्धमादनप्रवेश । ४० हनुमद्भीम

समागम । ४१ पुष्पाभिहरण । ४२ जटासुरवध । ४३ मणिमद्वध । ४४ आर्ष्टिषेणाश्रमनिवासः । ४५ अर्जुनाभिगमन । ४६ निवातकवचवध । ४७ वार्षिक आजगर । ४८ मार्कण्डेयसमस्या । ४९ ब्राह्मणमाहाभाग्य । ५० सरस्वतीतार्क्ष्यसवाद । ५१ मत्स्योपाख्यान । ५२ मार्कण्डेयपुराण । ५३ मार्कण्डेयोक्त भविष्यत् । ५४ मण्डूकोपाख्यान । ५५ द्रौपदीप्रमाथ । ५६ रामोपाख्यान । ५७ सावित्र्युपाख्यान । ५८ कुण्डलाहरण । ५९ आरणेय ॥

एतदारण्यक पर्व तृतीय परिकीर्तितम् ।
अत्राध्यायशते द्वे तु सख्याते परमर्षिणा ।
एकोनसप्ततिश्चैव तथाध्याया प्रकीर्तिता ।
एकादश सहस्राणि श्लोकाना षट् शतानि च ।
चतु षष्टिस्तथा श्लोका पर्वैतत्परिकीर्तितम् ।

सवत् १८२८ शाके १६९३ । लिपिकृत उदैराम । लिषायत । मिश्र जी श्रीसदानन्दजी । शुभ भूयात् ॥

मङ्गल लेखकानां च पाठकाना च मङ्गलम् ।
मङ्गल सर्वलोकानां भूमेर्भूपतिमङ्गलम् ।
यादृश पुस्तक दृष्ट तादृश लिखित मया ।
यदि शुद्धमशुद्ध वा मम दोषो न दीयते ।

मिति आषाढप्रथमे १५ गुरौ सपूर्णम् । श्रीरामाय नम । श्री ॥

Dc₂ ins अस्यानन्तर विराटपर्व भविष्यति । तस्यायमाद्यिम श्लोक । जनमेजय उवाच । कथ विराटनगरे etc (=4 1 1) । श्रीराम ॥

मही च भुज्यते राजा शत्रूनुन्मूल्य तिष्ठति ।
श्रुत्वा चारण्यक पुण्य दीर्घमायुश्च विन्दति ।
इद तु चरित श्रुत्वा पाण्डवानां महात्मनाम् ।
वेदविद्यो भवेद्विप्र क्षत्रियो राज्यमाप्नुयात् ।
धन धान्य तथा वैश्य शूद्रश्च सुखमाप्नुयात् ।
श्लोक पाद पठेद्यस्तु शृणोति च समाहित ।
इह लोके सुख भुक्त्वा विष्णुलोक स गच्छति ।
पुण्यं पवित्र सुखद यशस्कर
सौभ्रातृकं बुद्धिविवर्धन च ।
श्रोतव्यमेतन्नियतैश्च सद्भि
रायुष्यमूर्जस्कर वृद्धिकामै ।
कुटुम्बवृद्धि धनधान्यसचय
स्त्रियश्च मुख्या सुखमुत्तम सदा ।
लभेच्च लक्ष्मीं विपुला नरोत्तमो
यथाभिलाष भुवि मानवानाम् ।
श्रुत्वारण्यक श्रुत्वा भारते पर्व चोत्तमम् ।
दक्षिणा का प्रदातव्या वाचकाय तदुच्यताम् ।
निशम्यारण्यक पर्व वाचक प्रतिपूजयेत् ।
गन्धालकारवासोभि प्रणिपत्य पुन पुन ।
आरण्यके मूलफलैस्तर्पयेत द्विजोत्तमान् ।
प्रदद्याज्जलकुम्भांश्च पूर्णकामसमन्वितान् ।
तर्पणानि च मुख्यानि वन्यमूलफलादिभि ।
सर्वकामगुणोपेत दद्यादन्न द्विजोत्तमम् ।
यद्यदिष्टतम वस्तु तत्तदस्मै प्रदीयते ।
सुवर्ण रजत गावो धान्य भूमिं तथैव च ।
पात्राणि ताम्रकांस्यानि वासांसि विविधानि च ।
वाचके परितुष्टे तु हृष्टा स्यु सर्वदेवता ।
वाचकस्तोषमायाति तथा कार्य विपश्चिता ।

Then follow वृत्तान्ता as in K₃ above, with v l as follows — Transp 1 and 2, om 3, ins after 7 विदुरागमन, ins after 16 मार्कण्डेयदर्शन and व्यासमन्त्र, om 17, 19 and 24, ins after 26 धौम्यतीर्थयात्रा, om 28, subst for 43 धनदसमागम ; ins after 45 उत्तरकैरात, ins after 47 तीर्थयात्रा समाप्ता । कृष्णपांडवसवाद, ins after 50 घोषयात्रा, om 52–53 and ins धुन्धुमारोपाख्यान, ins after 54 पतिव्रतोपाख्यान । आङ्गिरस । स्कन्दजन्म । द्रौपदीसत्यभामासवाद । घोषयात्रा । दुर्योधनप्रायोपवेश । कर्णविजय । धार्तराष्ट्रयज्ञ । मृगस्वप्न । व्रीहिद्रौणिक, and concludes इत्यारण्यक पर्व । इति वनपर्व समाप्त । श्रीकल्याणमस्तु । शभ भवतु । कृष्णाय नम । सदाशिवाय नम । वनपर्व समाप्त ॥

Dn1 ins अस्याग्रे विराटपर्व भविष्यति तस्यायमाद्य श्लोक. । जनमेजय उवाच । कथ विराटनगरे etc (=4 1 1) ।

अस्मिन्पर्वणि सख्यान व्यासेनोक्त महात्मना ।
अध्यायानां शते द्वे तु प्रसख्याते तपोधन ।
एकोनसप्ततिश्चैव तथाध्याया प्रकीर्तिता ।
एकादश सहस्राणि तथा नव शतानि च ।
चतु षष्टिस्तथा श्लोका पर्वैतत्परिकीर्तितम् ।
वृत्तान्ताश्च तथा ख्याता नवतिर्द्वे च कीर्तिते ।

[१] पाण्डवप्रव्राजन । [२] पौरानुगमन । [३] पौरवाक्य । [४] पौरविसर्जन । [५] ब्राह्मणानुगमन । [६] युधिष्ठिरचिन्ता । [७] शौनकवाक्य । [८] धौम्यस्तव । [९] आदित्यनामाष्टशत । [१०] विदुरनिर्वासन । [११] विदुरागमन । [१२] धृतराष्ट्रस्य सताप । [१३] व्यासागमन । [१४] सुरभीन्द्रसवाद । [१५] अर्जुनवाक्य । [१६] भीमसेनवाक्य । [१७] व्याससदर्शन । [१८] कौन्तेयगमन । [१९] लोकपालगमन । [२०] विद्यालाभ । [२१] शस्त्रप्राप्ति । [२२] किरातयुद्ध । [२३] इन्द्रलोकगमन । [२४] नलोपाख्यान । [२५] अक्षज्ञानप्राप्ति । [२६] नारदागमन । [२७] पौलस्त्यतीर्थयात्रा । [२८] लोमशागमन । [२९] तत्तीर्थयात्राप्रस्थान । [३०] अगस्त्यप्रभाव । [३१] विन्ध्यशैलचरित । [३२] वातापिनाशन । [३३] समुद्रशोषण । [३४] कालयवनवध । [३५] सगरपुत्रविनाश । [३६] गङ्गावतार । [३७] ऋष्यशृङ्गोपाख्यान । [३८] वृष्णिपाञ्चालागमन । [३९] हलधरवाक्य । [४०] वासुदेववाक्य । [४१] जामदग्न्यचरित । [४२] सौकन्य । [४३] मान्धातुरुपाख्यान । [४४] श्येनकपोतीय ।

[४५] अष्टावक्रीय। [४६] गन्धमादनप्रवेश। [४७] औत्पातिक। [४८] घटोत्कचगमनं। [४९] जटासुरवध। [५०] आर्ष्टिषेणाश्रमनिवास। [५१] हनुमद्भीमसमागम। [५२] पुष्पाभिहरण। [५३] यक्षयुद्ध। [५४] वैश्रवणसमागमन। [५५] निवातकवचवध। [५६] अर्जुनागमन। [५७] नारदगमन। [५८] मार्कण्डेयागमन। [५९] मार्कण्डेयसमास्या। [६०] भविष्य। [६१] ब्राह्मणमाहात्म्य। [६२] धुन्धुमारोपाख्यान। [६३] सरस्वतीतार्क्ष्यसंवाद। [६४] मनुचरित। [६५] मण्डूकोपाख्यान। [६६] पतिव्रतोपाख्यान। [६७] धर्मव्याधोपाख्यान [६८] मधुकैटभोपाख्यान। [६९] कुमारोत्पत्ति। [७०] द्रौपदीसत्यभामासंवाद। [७१] घोषयात्रा। [७२] दुर्योधनप्रायोपवेश। [७३] दुर्योधनयज्ञ। [७४] प्रावृड्वर्णन। [७५] इन्द्रद्युम्नोपाख्यान। [७६] आङ्गिरस। [७७] स्कन्दजनन। [७८] धार्तराष्ट्रयज्ञ। [७९] व्यासदर्शन। [८०] मृगस्वप्नदर्शन। [८] व्रीहिद्रौणिक। [८२] द्रौपदीप्रमाथ। [८३] दुर्वासोपाख्यान। [८४] रामोपाख्यान। [८५] सावित्र्युपाख्यान। [८६] कुण्डलाहरण। [८७] आरणेय। [८८] यक्षप्रश्ना॥ समाप्ता वृत्तान्ता॥

इदमारण्यकं श्रुत्वा महापापैः प्रमुच्यते।
अधनो धनमाप्नोति पुत्रपौत्रसमन्वितः।
यं यं प्रार्थयते कामं तं तं प्राप्नोत्यसंशयम्।
नारी वा पुरुषो वापि शुचिः प्रयतमानसः।
आरण्यके श्रुतेऽधीते ब्राह्मणान्पायसादिभिः।
भोजयेद्गवगोस्वर्णरत्नदानैः प्रपूजितान्।
ब्राह्मणेषु च तुष्टेषु तुष्टाः स्युः पाण्डुनन्दनाः।
ब्रह्मा विष्णुस्तथा रुद्रः शक्रो देवगणास्तथा।
भूतानि मुनयो देव्यस्तथा पितृगणाश्च ये।
वाचकं पूजयेच्छक्त्या वस्त्रैः स्वर्णभूषणैः।
विशेषतस्तु कपिला देया तु जयपाठके।
कांस्यदोहा रौप्यखुरा स्वर्णशृङ्गी सभूषणा।
पाण्डूनां परितोषार्थं वषाद्दश द्विजातये।

आरण्यकाख्यमाख्यानं शृणुयाद्यो नरोत्तम।
स सर्वकामानाप्नोति पुनः स्वर्गतिमाप्नुयात्।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि आरण्यकश्रवणमहिमा दानविधिश्च। समाप्तमारण्यकं पर्व॥ छ॥ छ॥ वैयासिकी संख्या ११९६४। विद्यमानसंख्या ११७५८॥

S MSS, which read sections of adhy 299 after 4 1 1, 3, 4, and 9*, conclude this parvan at the end of adhy 298 and ins after the final colophon

G1 हरिः ॐ। शुभमस्तु। श्रीमदारण्यपर्व समाप्तं। वेदव्यासाय नमः। वसुदेवदेवकीबलभद्रसहितश्रीकृष्णमूर्तये नमः। शुभमस्तु। हरिः ॐ॥

G2 हरिः ॐ। आरण्यपर्व समाप्तं। श्रीकृष्णाय परब्रह्मणे नमः॥

G4 हरिः ॐ। शुभमस्तु। गुरुभ्यो नमः॥
यादृशं पुस्तकं दृष्ट्वा [read दृष्टं] तादृशं लिखितं मया।
अबद्धं वा सुबद्धं वा मम दोषो न विद्यते।
श्रीकृष्णाय परमगुरवे नमः। श्रीवेदव्यासाय नमः। श्रीरामचन्द्राय नमः। वेंकटाचलपतिसहाय। करकृतमपराधं क्षन्तुमर्हन्ति सन्तः। श्रीमते रामानुजाय नमः। आरण्यपर्व समाप्तम्॥

M1 आरण्यपर्व समाप्तं। श्रीवेदव्यासाय श्रीमहाविष्णवे नमः। श्रीकृष्णाय नमः। करकृतमपराधं क्षन्तुमर्हन्ति सन्तः। शुभं भवतु॥

M2 आरण्यपर्व समाप्तं। श्रीकृष्णाय * * * *।
अक्षरं यत्परिभ्रष्टं मात्राहीनं तु यद्भवेत्।
क्षन्तुमर्हन्ति विद्वांसः कस्य नास्ति व्यतिक्रमः।
बिन्दुसल्लिपिविचित्रवीचिका
शृङ्गभङ्गपदहीनदूषणम्।
हस्तवेगममबुद्धिपूर्वकं
क्षन्तुमर्हति समीक्ष्य सज्जनः॥ छ छ छ॥

APPENDIX I

This Appendix comprises a series of additional passages *found in different* MSS which have been cited in the foregoing footnotes to the constituted text, but which, for various reasons, were not quoted there in extenso They are mainly passages which were too long to be included in the footnotes, but along with them there will be found a certain number of short unimportant passages also, which could have been very easily accommodated in the footnotes, but which being found in single MSS or in a very small group of cognate MSS have been relegated to this Appendix as being of no special value for critical purposes

The variants cited here are of the same order as those of the additional lines noted in the footnotes to the constituted text, in other words, the variants of monosyllabic verse filling particles (such as च, वै, तु, हि) and adverbs (such as तथा, तदा, तत , एव, एव), discrepant readings of single MSS, corrupt readings, and common doublets (वेदि वेदी, रोम लोम) *have* been generally ignored, scribes' errors have been silently corrected Furthermore the variants of the short prose formulaic references to the speaker (such as वैशंपायन उवाच) have been uniformly ignored here

1

After 3 3 14, K2 B D (except D1, D3 missing) ins

शुचि प्रयतवाग्भूत्वा स्तोत्रमारब्धवांस्ततः ।
युधिष्ठिर उवाच ।
त्वं भानो जगतश्चक्षुस्त्वमात्मा सर्वदेहिनाम् ।
त्वं योनिः सर्वभूतानां त्वमाचारः क्रियावताम् ।
त्वं गतिः सर्वसांख्यानां योगिनां त्वं परायणम् ।
अनावृतार्गलद्वारं त्वं गतिस्त्वं मुमुक्षताम् ।
त्वया संधार्यते लोकस्त्वया लोकः प्रकाश्यते ।
त्वया पवित्रीक्रियते निर्व्याजं पाल्यते त्वया ।
त्वामुपस्थाय काले तु ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
स्वशाखाविहितैर्मन्त्रैरर्चन्त्यृषिगणार्चितम् ।
तव दिव्यं रथं यान्तमनुयान्ति वरार्थिनः ।
सिद्धचारणगन्धर्वा यक्षगुह्यकपन्नगाः ।
त्रयस्त्रिंशच्च वै देवास्तथा वैमानिका गणाः ।
सोपेन्द्राः समहेन्द्राश्च त्वामिष्ट्वा सिद्धिमागताः ।
उपयान्त्यर्चयित्वा तु त्वां वै प्राप्तमनोरथाः ।
दिव्यमन्दारमालाभिस्तूर्णं विद्याधरोत्तमाः ।
गुह्याः पितृगणाः सप्त ये दिव्या ये च मानुषाः ।
ते पूजयित्वा त्वामेव गच्छन्त्याशु प्रधानताम् ।
वसवो मरुतो रुद्रा ये च साध्या मरीचिपाः ।
वालखिल्यादयः सिद्धाः श्रेष्ठत्वं प्राणिनां गताः ।
सब्रह्मकेषु लोकेषु सप्तस्वप्यखिलेषु च ।
न तद्भूतमहं मन्ये यदर्कादतिरिच्यते ।
सन्ति चान्यानि सत्त्वानि वीर्यवन्ति महान्ति च ।
न तु तेषां तथा दीप्तिः प्रभावो वा यथा तव ।
ज्योतींषि त्वयि सर्वाणि त्वं सर्वज्योतिषां पतिः ।
त्वयि सत्यं च सत्त्वं च सर्वे भावाश्च सात्त्विकाः ।
त्वत्तेजसा कृतं चक्रं सुनाभं विश्वकर्मणा ।
देवारीणां मदो येन नाशितः शार्ङ्गधन्वना ।
त्वमादायांशुभिस्तेजो निदाघे सर्वदेहिनाम् ।
सर्वौषधिरसानां च पुनर्वर्षासु मुञ्चसि ।
तपन्त्यन्ये दहन्त्यन्ये गर्जन्त्यन्ये तथा घनाः ।
विद्योतन्ते प्रवर्षन्ति तव प्रावृषि रश्मयः ।
न तथा सुखयत्यग्निर्न प्रावारा न कम्बलाः ।
शीतवातार्दितं लोकं यथा तव मरीचयः ।
त्रयोदशद्वीपवतीं गोभिर्भासयसे महीम् ।
त्रयाणामपि लोकानां हितायैकः प्रवर्तसे ।
तव यद्युदयो न स्यादन्धं जगदिदं भवेत् ।
न च धर्मार्थकामेषु प्रवर्तेरन्मनीषिणः ।
आधानपशुबन्धेष्टिमन्त्रयज्ञतपःक्रियाः ।
त्वत्प्रसादादवाप्यन्ते ब्रह्मक्षत्रविशां गणैः ।
यदहर्ब्रह्मणः प्रोक्तं सहस्रयुगसंमितम् ।
तस्य त्वमादिरन्तश्च कालज्ञैः परिकीर्तितः ।
मनूनां मनुपुत्राणां जगतोऽमानवस्य च ।
मन्वन्तराणां सर्वेषामीश्वराणां त्वमीश्वरः ।
संहारकाले संप्राप्ते तव क्रोधविनिःसृतः ।
संवर्तकाग्निस्त्रैलोक्यं भस्मीकृत्यावतिष्ठते ।
त्वद्दीधितिसमुत्पन्ना नानावर्णा महाघनाः ।
सैरावताः साशनयः कुर्वन्त्याभूतसंप्लवम् ।
कृत्वा द्वादशधात्मानं द्वादशादित्यतां गतः ।
संहृत्यैकार्णवं सर्वं त्वं शोषयसि रश्मिभिः ।
त्वामिन्द्रमाहुस्त्वं रुद्रस्त्वं विष्णुस्त्वं प्रजापतिः ।
त्वमग्निस्त्वं मनः सूक्ष्मं प्रभुस्त्वं ब्रह्म शाश्वतम् ।
त्वं हंसः सविता भानुरंशुमाली वृषाकपिः ।
विवस्वान्मिहिरः पूषा मित्रो धर्मस्तथैव च ।
सहस्ररश्मिरादित्यस्तपनस्त्वं गवां पतिः ।
मार्तण्डोऽर्को रविः सूर्यः शरण्यो दिनकृत्तथा ।
दिवाकरः सप्तसप्तिर्धामकेशी विरोचनः ।
आशुगामी तमोघ्नश्च हरिताश्वश्च कीर्त्यसे ।
सप्तम्यामथ वा षष्ठ्यां भक्त्या पूजां करोति यः ।

1

(L 3) K2 B1 4 Dc D2 5 त्वमाधार (for °चार) — (L 5) B2-4 Dn1 n3 D4 6 अनावृतार्गलद्वारस्, Dc D2 अनावृतकुलद्वारस् B2 3 Dc D2 गतिस्तु (for °स्त्व) — (L 7) B1 प्रवृत्तिक्रियते, Dn1 n3 पवित्रीकरणैर् Dc निर्व्यास Dc D2 5 जगत् (for त्वया) — (L 9) D2 4 5 अर्चन्नृषि- (for अर्चन्त्यृषि) Dc D2 -गणार्चित — (L 16) Dc D2 पूज्या (for गुह्या) — (L 17) D2 गता ह्याशु (for गच्छन्त्याशु) — (L 18) B4 मनीषिण (for मरीचिपा) — (L 19) B2-4 Dc D2 4 वालिखिल्या° B2 साध्या (for सिद्धा) B1 3 प्राणतागता — (L 21) Dc मन्ये यदभिरिच्यते, D2 तपसा यन्रिच्यते — (L 24) B1 सर्वभूताना (for त्वयि सर्वाणि) — (L 27) D2 5 शार्ङ्गधन्विना — (L 30) Dc D2 यथा (for तथा) — (L 34) B1 Dc Dn1 D2 4 भासयते (for °से) — (L 37) B1 Dc प्रवर्तते, D2 °तैंत (for °तरन्) — (L 38) D2 °तन्त्र° (for °मन्त्र°) — D3 om from the posterior half of line 40 up to the prior half of line 43 — (L 40) Cf Gītā 8 17[ab] — Dc D2 °समित (for समितम्) — (L 41) B4 सप्रकी (for परिकी) — (L 42) B4 यदूनां (for मनूनां) — (L 45) Dc D2 5 °कृत्वाव (for °कृत्याव°) — (L 50-51) B4 त्वामिंद्रमाहुस्त्वा रुद्र त्वां विष्णु त्वा प्रजापतिम् । त्वामग्निं त्वा यम सूक्ष्म प्रभु त्वा ब्रह्म शाश्वत — (L 52) B1 यम (for हम) — (L 54) Dc D2 परां (for गवां) Dc गति (for पति)

अनिर्विण्णोऽनहंकारी त लक्ष्मीर्भजते नरम्।
न तेषामापद सन्ति नाधयो व्याधयस्तथा।
ये त्वानन्यमनस कुर्वन्त्यर्चनवन्दनम्।
सर्वरोगैर्विरहिता सर्वपापविवर्जिता।
त्वद्भावभक्ता सुखिनो भवन्ति चिरजीविन।
त्व ममाप्यन्नकामस्य सर्वातिथ्य चिकीर्षत।
अन्नमन्नपते दातुमभित श्रद्धयार्हसि।
ये च तेऽनुचरा सर्वे पादोपान्त समाश्रिता।
माठरारुणदण्डाद्यास्तांस्तान्वन्देऽशनिक्षुभान्।
क्षुभया सहिता मैत्री याश्चान्या भूतमातर।
ताश्च सर्वा नमस्यामि पान्तु मां शरणागतम्।
वैशंपायन उवाच।
एव स्तुतो महाराज भास्करो लोकभावन।

2

After 3 4 3, N (*except* K_3 D_1, $K_{1\cdot4}$ missing) ins

इम स्तव प्रयतमना समाधिना
पठेदिहान्योऽपि वर समर्थयन्।
ततस्य दद्याच्च रविर्मनीषित
तदाप्नुयाद्यद्यपि तत्सुदुर्लभम्।
यश्चेद धारयेन्नित्य शृणुयाद्वाप्यभीक्ष्णश।
पुत्रार्थी लभते पुत्र धनार्थी लभते धनम्।
विद्यार्थी लभते विद्यां पुरुषोऽप्यथ वा स्त्रिय।
उभे सध्ये पठेन्नित्य नारी वा पुरुषो यदि।
आपद प्राप्य मुच्येत बद्धो मुच्येत बन्धनात्।
एतद्ब्रह्मा ददौ पूर्व शक्राय सुमहात्मने।
शक्राच्च नारद प्राप्तो धौम्यस्तु तदनन्तरम्।
धौम्याद्युधिष्ठिर प्राप्य सर्वान्कामानवाप्तवान्।
संग्रामे च जयेन्नित्य विपुल चाप्नुयाद्वसु।
मुच्यते सर्वपापेभ्य सूर्यलोक स गच्छति।

3

After 3 38 13^{ab}, K_4 $D_{2\cdot3}$ ins the foll passage (which is in part corrupt and in part identical with passage No 4)

योगयुक्तस्य ते पार्थ तत्र नास्ति विचारणा।
प्रवरामतुलां सत्यां निर्दोषां मर्यदा सताम्।
तामेक पाण्डवेष्वद्य अस्त्र प्राप्तो धनजय।
न चाधर्ममिम देवा नासिद्ध नातपस्विनम्।
द्रष्टुमिच्छन्ति कौन्तेय चलचित्त कथचन।
रोरूयमाण कटुक ईर्षुक कटुकाक्षरम्।
दुष्ट श्लाघनक क्षेप्ता हन्ताथ विचिकित्सित।
विश्वस्तहन्ता मायावी क्रोधनोऽनृतभाषिता।
अत्याशी नास्तिकोऽदान्तो मित्रध्रुक्सर्वशङ्कित।
आक्रोष्टा चातिमानी च रौद्रो लुब्धोऽथ लोलुप।
स्तेनश्च मद्यपश्चैव भ्रूणहा गुरुतल्पग।
सभावितात्मा चात्यर्थं नृशस परुषश्च ह।
नैते लोकानाप्नुवन्ति निर्लोकास्ते धनजय।
आनृशस्यमनुक्रोश सत्य करुणवेदिता।
दम स्थितिर्धृतिर्धर्म क्षमा रूपमनुत्तमम्।
दया दमश्च धर्मश्च गुरुपूजा कृतज्ञता।
मित्रता द्विजभक्तिश्च वसन्ति त्वयि फाल्गुन।
व्यपेक्षा सर्वभूतेषु क्षमा दान मति स्मृति।
तस्मात्कौरव्य शक्रेण समेष्यसि धनजय।

— (L 56) $B_{3\cdot4}$ D_c D_3 व्योम॰ (for धाम॰) — (L 57) D_6 आशावहस् (for आशुगामी) B_4 वीर्यवान् (for कीर्त्यसे) — (L 58) B_1 D_{n1} [अ]ष्टम्या (for षष्ठ्यां) — (L 59) D_2 तथा नित्य नमस्कारी (for the prior half) — (L 61) B_1 मनसा (for मनस) — (L 64) B_1 ममापन्न॰, $B_{3\cdot4}$ ॰प्यनु (for ॰प्यन्न) B_3 तत्त्व ममान्नकामस्य — (L 67) D_c तान्वदे समभि(D_{c1} ससनि)क्षुभान् (for the posterior half) — (L 68) B_3 निक्षुभा, D_{c3} क्षुधया (for क्षुभया) — (L 69) D_{n3} तांश्च सर्वान्नमस्यामि $B_{3\cdot4}$ त्वामह शरण गत, D_c D_2 पा(D_2 पा)तु मां शरणार्थिन. — (L 70) $B_{1\cdot3}$ D_c D_2 पावन (for ॰भावन)

2

Before line 1, D_c D_2 ins वैश॰ उ॰ — (L 1) D_c $D_{2\cdot3}$ समाहित (for ॰धिना) — (L 6) D_2 पुत्रान् (for पुत्र) — (L 7) D_{c1} D_6 वाथ वा (for ऽप्यथ वा) B_1 श्रिय (for स्त्रिय) D_2 पुरुषो वा स्त्रिय शुभां (for the posterior half) — (L 8) D_4 पठन् (for पठेन्) B_3 सदा पर्वसु पर्वसु (for the posterior half) — Lines 11–12 = (var) 3 3 30 $B_{3\cdot4}$ read lines 11–12 after line 14 — (L 11) D_2 प्राप्य (for प्राप्तो) — (L 12) D_4 प्राप (for प्राप्य) D_c D_2 ॰नवाप्नुयात् (for ॰नवाप्तवान्) — (L 13) D_c वा जयेन् (for च जयेन्) B_3 प्राप्नु॰ (for चाप्नु) B_4 यश (for वसु)

3

(L 2) D_2 अवराम् (for प्रवराम्), and समां (for सताम्) — (L 3) To avoid hiatus, D_3 यस्त्र (for अस्त्र) — (L 5) K_4 D_2 शठ न च (for कथचन) — (L 6) D_2 रौरूयमाण — (L 7) K_4 D_2 हता च विचिकित्सक — D_3 om lines 8–9 — (L 12) K_4 D_2 पुरुषश्च (for परु॰) — (L 18) D_6 क्रिया (for क्षमा) — (L 28) K_4 D_2

त्वद्दर्शने हि देवानां श्लाघनीयः समागमः ।
सुहृदां सोदराणां च सर्वेषां भरतर्षभ ।
त्वं गतिः परमा तात वृत्रहा मरुतामिव ।
तस्मिंस्त्रयोदशे वर्षे भ्रातरः सुहृदश्च ते ।
सर्वेऽभिसंश्रयिष्यन्ति बाहुवीर्यं महाबल ।
स पार्थ पितरं गच्छ सहस्राक्षमरिंदम ।
मुष्टिग्रहणमादत्स्व सर्वास्त्राणि च वासवात् ।
शतशृङ्गे महाबाहो मघवानिदमब्रवीत् ।
शृण्वतां सर्वभूतानां त्वामुपाघ्राय मूर्धनि ।
विदितः सर्वभूतानां दिवं तात गमिष्यसि ।
प्राप्य पुण्यकृतां लोकाञ्जयते जयतां वर ।
मानितस्त्रिदशैः पार्थ विहृत्य सुसुखं दिवि ।
परमास्त्राणि पृथिवीं पुनरेष्यसि ।
गुणास्ते वासवस्तात खाण्डवं दहतस्तव ।
शृण्वतां किल भूतानां पुनः पुनरभाषत ।
तां प्रतिज्ञां नरश्रेष्ठ कर्तुमर्हसि वासवे ।
किंचिद्दिशमितः प्राप्य तपोयोगमना भव ।
कर्तुमर्हसि कौन्तेय मघवद्वचनं हितम् ।

4

After 3. 38. 18ab, K_4 $D_{2.5}$ S ins.:

सिद्धचारणसंघाश्च गन्धर्वाश्च तमब्रुवन् ।
स्वस्ति व्रत समाधत्स्व संकल्पस्तव सिध्यताम् ।
मनोरथाश्च ते सर्वे समृध्यन्तां महारथ ।
एवमुक्तोऽभिवाद्यैतान्बद्धाञ्जलिपुटस्तथा ।
तपोयोगमना पार्थः पुरोहितमवन्दत ।
ततः प्रीतमना जिष्णुस्तावुभावभ्यवन्दत ।
सहोदरावतिरथौ युधिष्ठिरवृकोदरौ ।
संक्रान्तमनसौ तूर्णमभिगम्य महारथौ ।
यमौ गाण्डीवधन्वानमभ्यवादयतामुभौ ।
अभिवाद्य तु तौ वीरावूचतुः पाकशासनिम् ।
अवाप्स्यसि सर्वाणि दिव्यान्यस्त्राणि वासवात् ।
अस्त्राण्याप्नुहि कौन्तेय मनसा यद्यदिच्छसि ।
गिरो ह्यशिथिलाः सर्वा निर्दोषाः संमताः सताम् ।
त्वमेकः पाण्डवेष्वद्य संप्राप्तोऽसि धनंजय ।
न ह्यधर्मविदं देवा नासिद्धं नातपस्विनम् ।
द्रष्टुमिच्छन्ति कौन्तेय चलचित्तं शठं न च ।
रोरूयमाणः कटुकमीर्ष्यकः कटुकाक्षरः ।
शठकः श्लाघकः क्षेप्ता हन्ता च विचिकित्सिता ।
विश्वस्तहन्ता मायावी क्रोधनोऽनृतभाषिता ।
अत्याशी नास्तिकोऽदाता मित्रध्रुक्सर्वशङ्कितः ।
आक्रोष्टा चातिमानी च रौद्रो लुब्धोऽथ लोलुपः ।
स्तेनश्च मद्यपश्चैव भ्रूणहा गुरुतल्पगः ।
संभावितात्मा चात्यर्थं नृशंसः पुरुषश्च यः ।
नैते लोकानाप्नुवन्ति निर्लोकास्ते धनंजय ।
आनृशंस्यमनुक्रोशः सत्यं करुणवेदिता ।
दमः स्थितिर्धृतिर्धर्मः क्षमा रूपमनुत्तमम् ।
दया शमश्च धर्मश्च गुरुपूजा कृतज्ञता ।
मैत्रता द्विजभक्तिश्च वसन्ति त्वयि फल्गुन ।
व्यपेक्षा सर्वभूतेषु कृपा दानं मतिः स्मृतिः ।
तस्मात्कौरव्य शक्रेण समेष्यसि धनंजय ।
त्वद्दर्शने हि देवानां श्लाघनीयः समागमः ।
सुहृदां सोदराणां च सर्वेषां भरतर्षभ ।
त्वं गतिः परमा तात वृत्रहा मरुतामिव ।
तस्मिंस्त्रयोदशे वर्षे भ्रातरः सुहृदश्च ते ।
सर्वे हि संश्रयिष्यन्ति बाहुवीर्यं महाबल ।
स पार्थ पितरं गच्छ सहस्राक्षमरिंदमम् ।
मुष्टिग्रहणमादत्स्व सर्वाण्यस्त्राणि वासवात् ।
शतशृङ्गे महाबाहो मघवानिदमब्रवीत् ।
शृण्वतां सर्वभूतानां त्वामुपाघ्राय मूर्धनि ।

पश्यतां (for शृण्वतां) — (L. 30) Prior half = Gītā 6. 41a. D_5 °जितो (for कृतां) — (L. 31) D_5 पावि° (for मानि°) — (L. 36) D_5 देशम् (for दिशम्) — (L. 37) K_4 D_2 वेत्तुम् (for कर्तुम्).

4

(L. 2) T_2 G_3 भूर्ते (for व्रत). K_4 $D_{2.5}$ T_2 $G_{1.3}$ उपादत्स्व (for समाधत्स्व) — (L. 3) T_2 G_3 सिध्यतां च (for समृध्यन्तां) — (L. 4) D_5 तत (for तथा) — (L. 5) K_4 $D_{2.5}$ तान (for पार्थ) — K_4 $D_{2.5}$ om. line 6 — (L. 6) G_1 °नंदत (for वन्दत) — (L. 8) K_4 $D_{2.5}$ सक्राद°, T_2 न क्रान्त°, G_3 त क्रान्त° (for संक्रान्त°). T_1 पूर्णम् (for तूर्णम्). K_4 $D_{2.5}$ उपक्रम्य, G_1 उपाक्रम्य, M_2 उप° (for अभि°) — (L. 9) G_1 यतौ (for यमौ), °धन्वा तु (for °धन्वानम्), and क्षम्य° (for अभ्य°). K_4 $D_{2.5}$ °तावुभौ (for °तामुभौ) — K_4 $D_{2.5}$ om. lines 10–49 — (L. 10) T_2 G_3 ततो (for तु तौ) — (L. 13) M_2 मत्या (for सर्वा) — (L. 17) T_2 G_3 गिरो ह्यसिधरा सर्वे (for the prior half) — (L. 18) M_2 शठ, G_1 करकम्, M_2 कृपण (for कटुकम्) — (L. 19) G_1 स्राघनिको द्वेष्टा (for the prior half) — (L. 20) G_1 मेधावी (for मायावी) — (L. 20) G_1 °शङ्कक (for °शङ्कित) — (L. 21) G_4 क्षुद्रो (for रौद्रो). T_2 $G_{2.3}$ [ऽ]पि (for ऽथ) — (L. 26) T_2 G_2 कृत्य° (for रूप°) — (L. 29) T_2 G_3 कृपा दानमनुस्मृतिः (for the posterior half) — (L. 30) G_4 शेषेण (for शक्रेण) — (L. 35) G_1 मात्र° (for बाहु°) — G_1 om. lines 41–43 — (L. 42) G_1

विदित सर्वभूतानां दिवं तात गमिष्यसि ।
प्राप्य पुण्यकृतां लोकान्रंस्यसे जयतां वर ।
मानितस्त्रिदशैः पार्थ विहृत्य सुसुखं दिवि ।
अवाप्य परमास्त्राणि पृथिवीं पुनरेष्यसि ।
गुणांस्ते वासवस्तात खाण्डवं दहति त्वयि ।
शृण्वतां सर्वभूतानां पुनः पुनरभाषत ।
तां प्रतिज्ञां नरश्रेष्ठ कर्तुमर्हसि वासवीम् ।
कच्चिद्देशमितः प्राप्य तपोयोगमना भव ।
कर्तुमर्हसि कौरव्य मघवद्वचनं हितम् ।
दीक्षितोऽद्यैव गच्छ त्वं द्रष्टासि त्वं पुरंदरम् ।
तौ परिष्वज्य बीभत्सुः कृष्णामामन्त्र्य चाभिभो ।
अभ्यवादयत प्रीतः तपस्विप्रवरानपि ।

☞ In K_4 D_2 $_3$ some of these lines have already occurred in a passage which is ins in those MSS after 13^{ab} (of passage No 3 above)

5

No 5 is cancelled, being taken up in the footnotes to the constituted text

6

K_3 B Do Dn $D_{1\ 4-6}$ ins after 192* K_4 $D_{2\ 3}$, after 3 45 8 S, after adhy 44

वैशंपायन उवाच ।
आदावेवाथ तं शक्रश्चित्रसेनं रहोऽब्रवीत् ।
पार्थस्य चक्षुरुर्वश्यां सक्तं विज्ञाय वासवः ।
गन्धर्वराज गच्छाद्य प्रहितोऽप्सरसां वराम् ।
उर्वशीं पुरुषव्याघ्र सोपातिष्ठतु फाल्गुनम् ।
यथार्चितो गृहीतास्त्रो विद्यया मन्नियोगतः ।
तथा त्वया विधातव्यं स्त्रीषु सङ्गविशारदः ।
एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वा सोऽनुज्ञां प्राप्य वासवात् ।
गन्धर्वराजोऽप्सरसमभ्यगादुर्वशीं वराम् ।
तां दृष्ट्वा विदितो हृष्टः स्वागतेनार्चितस्तया ।
सुखासीनः सुखासीनां स्मितपूर्वं वचोऽब्रवीत् ।
विदितं तेऽस्तु सुश्रोणि प्रहितोऽहमिहागतः ।
त्रिदिवस्यैकराजेन त्वत्प्रसादाभिनन्दिना ।
यस्तु देवमनुष्येषु प्रख्यातः सहजैर्गुणैः ।
श्रिया शीलेन रूपेण व्रतेन च दमेन च ।
प्रख्यातो बलवीर्येण संमतः प्रतिभानवान् ।

विवृत्य (for विहृत्य) — (L 44) T_1 $G_{1\ 3}$ M_2 खाण्डवे (for °वं) T_2 G_3 दह्यते, $G_{1\ 4}$ दह्यति (for दहति) $G_{1\ 4}$ त्वया (for त्वयि) — (L 45) M_2 किल (for सर्व°) — (L 47) G_4 किंचि° (for कच्चि°) G_4 इद (for इत) — (L 49) T_2 G_3 M_1 दीक्षित्वा (for °तो) T G_{1-3} गच्छस्व (for गच्छ त्व) — (L 50) T_2 G_3 M_1 चाप्युभौ, G_1 चाभिभु (for चाभिभो) — (L 51) G_1 अभिवादयतस्तस्य ऊचुर्मुनिगणास्तदा

6

(L 1) K_3 D_3 कदाचित्त्वथ देवेशश्, K_4 D_2 आदाय चित्तमस्याथ, $B_{1\ 3}$ Do D_1 आदावेव च तं (B_2 व तु तं, B_3 °वागतं) शक्रश्, S कदाचित्स हि देवेंद्रश् (for the prior half) K_3 वचो, D_3 अथ, T_1 अथो (for रहो) — (L 2) $K_{3\ 4}$ $D_{2\ 3}$ S त(K_4 य)स्या विज्ञाय (G_1 उर्वश्यां) (for चक्षुरुर्वश्यां) K_3 $D_{2\ 3}$ S (G_1 damaged) सक्तं चक्षुः प्रसंगतः (D_2 पुरंदरः), K_4 चक्षुः सक्तं पुरंदर — (L 3) D_3 S (G_1 damaged) गन्धर्वराजा(D_3 °जो)थ मया S (G_1 damaged) प्रहिता (for °तो) K_4 $D_{1\ 4\ 6}$ S (G_1 damaged) वरां (for वराम्) — After line 3, $D_{2\ 3}$ ins

कटाक्षेक्षणमाधुर्यैः रूपभावैः सविभ्रमैः ।
एकदृष्ट्या फाल्गुनेन नृत्यन्ती प्रेक्षिता किल ।

— (L 4) K_4 $D_{1-4\ 6}$ S (G_1 damaged) उर्वशी B_3 Do $D_{1\ 6}$ पुरुषव्याघ्र, $D_{2\ 3}$ रूपसंपन्ना K_3 सोपि तिष्ठतु, K_4 B Dc_2 Dn_2 $D_{1\ 5\ 6}$ S उपतिष्ठतु (D_5 तिष्ठेत), $D_{2\ 3}$ प्रेम्णा तिष्ठतु (D_3 तिष्ठेत) S फल्गुनं — (L 5) Dc_2 D_1 तथा (for यथा°) K_4 यथार्थितामतिस्तुतां, $D_{2\ 3}$ यथाचित्तमभिस्तृ(D_3 °श्रि)त्य, S यथार्चि(G_2 °न, G_4 °च)तामभिस्तुतां (G_1 °ता) (for the prior half) K_4 D_2 विषादस(D_2 °सि)त्रियोगतः, B Do $D_{1\ 5\ 6}$ विद्यावान् मन्त्रि(Do D_1 मुनि)योगतः, $D_{3\ 4}$ T_2 G_{1-3} M_1 विद्यादस(D_3 °सा, G_1 °सि)त्रियोगतः, T_1 G_4 M_2 विद्यादसि(M_2 °स)त्रियोगगां (for the posterior half) — (L 6) B_2 (m as above) $_3$ Do Dn_3 $D_{4\ 6}$ T_1 G_1 विधातव्यं, M_1 °व्या (for °व्य) K_4 D_{1-3} T_1 $G_{1\ 2}$ M स्त्रीसंसर्गविशारद (K_4 D_2 M °दः), B_{3} m $_4$ स्त्रीसंगमविशारद, D_5 स्त्रीप्रसंगविशारद — (L 8) Do D_1 [ऽ]प्सरसाम् D_6 सोभ्यगाद्, M_2 अभ्या — (L 9) K_4 तं (for तां) K_4 विदितं, $D_{2\ 3}$ मुदितो (for विदितो) D_5 समागतं ततो दृष्ट्वा K_3 Do_1 त्वया, Dn_2 D_2 G_1 तथा (for तया) — (L 10) $D_{2\ 3}$ स चैवैकां (D_3 °ना) S (by transp) सुखासीनां सुखासीनः — (L 11) B_2 T_2 $G_{2\ 3}$ हि (for ऽस्तु) $D_{2\ 3}$ कल्याणमस्तु सुश्रोणि; T_1 विदितस्तव सु°, G_1 M_2 विदितस्तेस्तु सु°, G_4 damaged S प्रेषितो (for प्रहितो) T_1 M उपा° (for इहा°) — (L 12) K_4 [स्व]ह (for [स्यै]क) $D_{2\ 3}$ नो(D_3 चो)दितो देवराजेन, G_1 damaged $D_{2\ 3}$ त्वत्प्रसादमनिंदिते — (L 13) S (G_1 damaged) स (for सु),

वर्चस्वी तेजसा युक्त क्षमावान्वीतमत्सर ।
साङ्गोपनिषदान्वेदांश्चतुराख्यानपञ्चमान् ।
योऽधीते गुरुशुश्रूषां मेधा चाष्टगुणाश्रयाम् ।
ब्रह्मचर्येण दाक्ष्येण प्रसवैर्वयसापि च ।
एको वै रक्षिता चैव त्रिदिव मघवानिव ।
अकत्थनो मानयिता स्थूललक्ष्य प्रियवद ।
सुहृदश्चान्नपानेन विविधेनाभिवर्षति ।
सत्यवाक्पूजितो वक्ता रूपवाननहंकृत ।
भक्तानुकम्पी कान्तश्च प्रियश्च स्थिरसगर ।
प्रार्थनीयैर्गुणगणैर्महेन्द्रवरुणोपम ।
विदितस्तेऽर्जुनो वीर स स्वर्गफलमाप्नुयात् ।
तव शक्राभ्यनुज्ञात पादावद्य प्रपद्यताम् ।
तदेव कुरु कल्याणि प्रपन्नस्त्वां धनजय ।
एवमुक्ता स्मित कृत्वा समान बहुमन्य च ।
प्रत्युवाचोर्वशी प्रीता चित्रसेनमनिन्दिता ।
यत्त्वस्य कथित सत्यो गुणोद्देशस्त्वया मम ।
त श्रुत्वाव्यथय पुसो वृणुयां किमतोऽर्जुनम् ।
महेन्द्रस्य नियोगेन त्वत्त सप्रणयेन च ।
तस्य चाह गुणौघेन फाल्गुने जातमन्मथा ।
गच्छ त्व हि यथाकाममागमिष्याम्यह सुखम् ।

Colophon

वैशपायन उवाच ।
ततो विसृज्य गन्धर्व कृतकृत्य शुचिस्मिता ।
उर्वशी चाकरोत्स्नान पार्थप्रार्थनलालसा ।

— (L 14) D5 कुलेन (for शी°) T1 M2 रूपेण शीलेन (by transp), G4 श्रितेन रूपेण D1-3 5 S श्रुतेन (G4 शीलेन) च बलेन च — (L 15) D2 3 श्रुत- (D3 marg sec m वन-), D5 श्रुति-, S (G4 damaged) शौर्य- (for बल-) K4 D2 3 5 S (G4 damaged) वीर्याभ्या (for -वीर्येण) D3 सभूत°, T G2 3 प्रपन्न, G1 M सपन्न, G4 damaged (for समत) B3 प्रतिभाववान्, D1 प्रतिभाति तत् — (L 16) S तेजस्वी सौम्यशीलश्च (for the prior half) D3 क्षेम° (for क्षमा°) S (except M1, G4 damaged) जित° (for वीत°) — (L 17) D3 (corrupt) स चापि नि° (for साङ्गोपनि°) S (G1 damaged) गुरुशुश्रूपुरात्मवान् (for the posterior half) — (L 18) D2 om line 18, G1 is damaged. B3 योधीत्य D3 G4 चतुरो वेदान्, D5 चतुरो धीमान्, T G2 3 M चतुर सर्वान् (for गुरुशुश्रूषा) K2 तेषा (for मेधा) B4 मेधा चाष्टगुणास्तु य (sup lin °श्रय), D1 मेधाविष्टगुणाश्रयां, D3 नैगमोपनिषेश्वर, D5 मेधामष्टगुणा तथा, T G2 3 M मेधावी गुणवानिह (T2 G3 °नपि, M2 °निव) (for the posterior half) — (L 19) B1 प्रवीरैर् (for प्रसवैर्) K4 D5 स्वधयापि च, T G1-3 M1 स्वधया च स° (for वयसापि च) D2 पार्थिवैश्च महागुणै°, D3 पार्थिवैश्वर्यजैर्गुणै, G4 damaged, M2 प्रश्रये स्वधिया च स (for the posterior half) — (L 20) D2 3 एकोपि, S (G4 damaged) एकश्च (for एको वै) K4 D3 त्रिदिवे, D5 देवेषु — (L 21) T1 अर्थमानो, M2 अकत्थमानो (hypermetric!) (for अकत्थनो) D3 सूक्ष्म° (for स्थूल°) — (L 23) K4 D2 3 5 T2 G2 3 M सत्यवागूर्जितो (D2 3 °त), G4 °वाग्दुर्जयो — (L 24) D2 3 5 क्षान्तश्च, T1 भक्त° (for कान्त°) D2 3 T2 G3 प्रियो य, T1 प्रियोन्य, G1 2 4 M प्रियो(G1 °या)य (for प्रियश्च) K4 B1 3 4 Dc D1 2 °सगत (for °सगर) — (L 25) K4 B Dc D1 5 S (G4 damaged) प्रार्थनीयो, D2 3 श्लाघनीयो, D5 अर्चनीयो (for प्रार्थनीयैर्) — (L 26) S आप्तवान् (for आप्नुयात्) K4 सदेह स्वर्गमाप्नुतां, D1-3 मर्त्यलोकादिहागत (for the posterior half) — (L 27) B1 त च (for तव) D1-3 त्व तु शक्राभ्यनुज्ञाता D5 प्रसाद्यतां (for प्रप°) D1-3 तस्य पादातिकं व्रज (for the posterior half) — D2 om lines 28-29 — (L 28) K4 D3 प्रसन्नस् (for प्रपन्नस्) D1 च पार्थिव (for धनजय) — (L 29) D3 om line 29 K4 T2 G3-4 M1 स्वात्मान, B3 D5 M2 सात्मान (for समान) D1 M1 बहुमान्य च, G4 अनुमान्य च — (L 30) Before line 30, D1 3 5 ins वैश° उ° Dn2 प्रीत्या (for प्रीता) D5 स्मितपूर्वम् (for चित्रसेनम्) — (L 31) K4 D2 3 5 G2 4 M1 यत्तस्य, T1 यस्त्वथ, G1 य सत्य, M2 यत्तस्य B1 3 सर्वो, Dc साधो, D2 3 शक्रे, T1 सद्यो, M2 सम्यग् (for सत्यो) B3 (m as above) S [अ]नघ (for मम) — (L 32) B3 तच्छ्रुत्वा K4 [अ]प्यप्रिय पुसां, B3 प्रथिता पुसो, B4 प्रार्थयेदन्य, D1 2 तु वरा नारी, D3 [अ]थ नृप नारी, S [अ]थ (G2 4 °न्य) प्रिय नारी (for [अ]व्यथय पुसो) K4 D1-3 वृणुयात्, B4 वरेण्य, S प्रणयेत् (for वृणुयां) K4 B3 D1-3 5 S किमुतार्जुन — (L 33) B1 4 Dc D4 6 तु (for च) D1-3 युष्माकं प्रणयेन च (for the posterior half) — (L 34) K4 अह तस्य (for तस्य चाह) Dc2 T1 G2 4 M फल्गुने — (L 35) K4 D1-3 T1 G2 4 M तद्गच्छ त्व (for गच्छ त्व हि) K4 D1-3 5 S सखे (for सुखम्) — Colophon *Adhy no* (figures, words or both) Dn1 n3 45, D1 46 — (L 36) D4 T2 G1-3 M2 कृतकृत्या D1-3 उर्वशी कृतकृत्यवत् (for the posterior half) — (L 37) S साकरोत् G1 M मान (for स्नान) B3m D5 °दर्शन° (for °प्रार्थन°) D1-3 अलकारादिभिर्दिव्यै रात्मान तद्दिदृक्षया — (L 38) D1-3 ततो(D3 तैर)लकरणैश्च, S स्नाना(T1 °ता)लकारनेपथ्यैर् (G2 नैपुण्यैर्) D1-3

स्नानाङ्गकरणैर्हृद्यैर्गन्धमाल्यैश्च सुप्रभे ।
धनंजयस्य रूपेण शरैर्मन्मथचोदितैः ।
अतिविद्धेन मनसा मन्मथेन प्रदीपिता ।
दिव्यास्तरणसंस्तीर्णे विस्तीर्णे शयनोत्तमे ।
चित्तसंकल्पभावेन सुचित्तानन्यमानसा ।
मनोरथेन संप्राप्तं रमन्त्येनं हि फाल्गुनम् ।
निर्गम्य चन्द्रोदयने विगाढे रजनीमुखे ।
प्रस्थिता सा पृथुश्रोणी पार्थस्य भवनं प्रति ।
मृदुकुञ्चितदीर्घेण कुमुदोत्करधारिणा ।
केशहस्तेन ललना जगामाथ विराजती ।
भ्रूक्षेपालापमाधुर्यैः कान्त्या सौम्यतयापि च ।
शशिनं वक्त्रचन्द्रेण साह्वयन्तीव गच्छती ।
दिव्याङ्गरागौ सुमुखौ दिव्यचन्दनरूषितौ ।
गच्छन्त्या हारविकचौ स्तनौ तस्या ववल्गतुः ।
स्तनोद्वहनसंक्षोभान्नाम्यमाना पदे पदे ।
त्रिवलीदामचित्रेण मध्येनातीव शोभिना ।
अधो भूधरविस्तीर्णं नितम्बोन्नतपीवरम् ।
मन्मथायतनं शुभ्रं रसनादामभूषितम् ।
ऋषीणामपि दिव्यानां मनोव्याघातकारणम् ।
सूक्ष्मवस्त्रधरं रेजे जघनं निरवद्यवत् ।
गूढगुल्फधरौ पादौ ताम्रायततलाङ्गुली ।
कूर्मपृष्ठोन्नतौ चापि शोभेते किङ्किणीकिणौ ।
सीधुपानेन चाल्पेन तुष्ट्याथ मदनेन च ।
विलासनैश्च विविधैः प्रेक्षणीयतराभवत् ।
सिद्धचारणगन्धर्वैः सा प्रयाता विलासिनी ।
बह्वाश्चर्येऽपि वै स्वर्गे दर्शनीयतमाकृतिः ।

संस्कृता, S शोभने (for सुप्रभे) — (L 39) K_4 D_{1-3} S शक्रस्याभ्यर्थनेन च, B_3 सर्वलोकातिगेन वै (for the posterior half) — (L 40) S_1 B_3 D_{1-3} S (G_1 damaged) वाक्यैश्च ($D_{1\ 3}$ सुवाक्यैश्च) चित्रसेनस्य (for the prior half) K_4 च दीपिता, $D_{1-3\ 5}$ S च (D_1 [अ]पि, D_2 [अ]भि-, D_3 सु, D_5 प्र) पीडिता — (L 41) B_3 D_5 दिव्यास्तरणसंकीर्णे, D_{1-3} °भरणसंपन्ना, T_2 $G_{1\ 3}$ °स्तरणसुस्तीर्णे B_4 विचित्रे (for विस्तीर्णे) — (L 42) D_{1-3} S om line 42 K_4 B_3 भाविता नन्य°, B_4 सुचित्तागत°, Dc D_5 स्वचित्तानन्य°, Dn_1 सचिंतानन्य (for the posterior half) — (L 43) D_3 $T_{1\ 2}$ (before corr.) $G_{2\ 4}$ M समाप्ता, G_1 सो (for सं) $D_{1\ 2}$ मनोरथे (D_2 °थै) समासाद्य (for the prior half) K_4 रमत्येवं हि, B_3 Dc Dn_1 n_3 D_5 रमत्येन हि, B_3 S रमयतीव, D_{1-3} कामयत्येव (for रमन्त्येनं हि) S फल्गुनं — (L 44) S निशाम्य (for निर्गम्य) K_4 निशम्य चंद्रोदयनं, D_{1-3} चंद्रोदय समासाद्य (for the prior half) — (L 45) S (except G_1 M_2) पृथुसु° (for सा पृथु°) K_4 $D_{1\ 2}$ M भ(K_4 सु)वनं महत्, D_3 शयनं प्रति, T G_{2-4} सदनं (T_1 शयनं) महत् — (L 46) D_3 °दीर्घास्तु (for °दीर्घेण) B_3 $D_{1-4\ 5\ 6}$ कुसुमोत्करधारिणा (D_6 °णी), Dc कुमुदोत्कच°, S (G_1 damaged) कुसुमोत्तम° (for the posterior half) — (L 47) D_1 S पाशेन (for हस्तेन) D_3 केशान्हस्तेन संयम्य (for the prior half) D_6 [आ]शु (for [अ]थ) S गच्छमाना व्यराजत — (L 48) D_3 रूपलावण्यमाधुर्यैः (for the prior half) D_3 श्रिया (for [अ]पि च) — (L 49) D_3 मुख (for वक्त्र-) K_4 वर्येण, $D_{1\ 2}$ -वीर्येण (for -चन्द्रेण) K_4 आह्वयतीव, $D_{1\ 2}$ S आह्व° D_6 शान° (for साह्व°) Dc D_5 T_2 G_3 M_2 गच्छति, D_3 तर्जित — (L 50) T G_{2-4} M_1 रागरुचिरौ, M_2 रागरंजितौ (for रागौ सुमुखौ) D_5 °गंधेन (for °चन्दन°) K_4 Dc $D_{1-3\ 5\ 6}$ -भूषितौ (for रूषितौ) — (L 51) $B_{1\ 3\ 4}$ Dn_1 n_3 D_{3-5} °रुचिरौ (for °विकचौ) K_4 Dc $D_{1-3\ 5}$ चास्या (for तस्या) — (L 52) $B_{1\ 4}$ Dn नम्य° (for नाम्य°) — (L 53) K_4 मध्ये चातीव K_4 $D_{1\ 2}$ शोभती, B_1 G_3 M_1 शोभना, D_5 M_2 शोभिना — (L 54) K_4 $D_{1\ 2}$ अथ (for अधो) Dc D_5 S रथकूबरविस्तीर्णं, D_3 तस्यास्तद्- तिवि° (for the prior half) — (L 55) Dn_1 D_3 S रशना- (for रसना-) K_4 $B_{3\ 5}$ $D_{1\ 2\ 4\ 6}$ S -शोभितं (for भूषितम्) — (L 56) D_3 मुनीनामपि साध्यानां (for the prior half) K_4 Dc $D_{1-3\ 5}$ T_1 M कारकं, $B_{3\ 4}$ कारिणं (for कारणम्) — (L 57) D_3 °वस्त्रावृतं, D_5 वस्त्रपरं D_6 S (G_1 damaged) भाति (for रेजे) K_4 B Dc $D_{1\ 2\ 5}$ S चानवद्यया (D_6m चाप्यनिंदितं), $D_{4\ 6}$ निरवद्यया (for °वत्) — (L 58) K_4 B Dc $D_{1\ 2\ 4}$ S गूढगुल्फशि(S °सि)रौ पादौ (G_4 बाहू), D_3 व्यूढगुल्फोन्नतौ पादौ (for the prior half) K_4 $D_{1\ 2}$ ताम्रपत्रलता(D_2 तला)ङ्गुली, Dc $D_{3\ 5}$ ताम्रपद्म(Dc_1 ताम्रायत)चला (D_3 °तला, D_5 °नखा); S ताम्रपादतला — (L 59) S चास्या (M_1 तस्या) (for चापि) D_1 T_1 G_1 M_1 शो(D_1 शु)भाते, D_3 शुशुभौ (for शोभेते) Dc_2 $D_{3\ 5}$ °युतौ, D_1 तलौ, $D_{4\ 6}$ S °किनौ (for किणौ) K_4 D_2 शु(D_2 सु)शुभाते किणीकृतौ (for the posterior half) — (L 60) S (except G_4) शीधु (for सीधु°) $D_{1\ 2}$ तुष्टया च, T_1 तुष्टोथ, T_2 G_{2-4} तुष्टा च, G_1 damaged, M_1 तुष्टाथ (for तुष्ट्याथ) B_4 Dc वदनेन (for मद°) — (L 61) K_4 B_3 Dc $D_{1\ 2\ 5}$ S (G_1 damaged) विलासितैश्च (for °सनैश्च) — (L 62) T G M_1 साध्यै(T_1 ध्यै)र्याति, M_2 प्रार्थिता या (for सा प्रयाता) — (L 63) S om line 63 $B_{1\ 3}$ लोभ°, Dc D_5 शोभ° (for दर्श°) K_4 $D_{1\ 2}$ आश्चर्यमिव दृश्यते, D_3 आश्चर्यपदमागता (for the posterior half) — D_3 om lines 65–68 — (L 65) K_4 $D_{1\ 4-6}$ तन्वभ्रार्धावृता, B_3 तनुभ्रार्धावृते, B_4 तन्वभ्रागावृता;

सुसूक्ष्मेणोत्तरीयेण मेघवर्णेन राजता ।
तनुरभ्रावृता व्योम्नि चन्द्रलेखेव गच्छती ।
ततः प्राप्ता क्षणेनैव मनःपवनगामिनी ।
भवनं पाण्डुपुत्रस्य फाल्गुनस्य शुचिस्मिता ।
तत्र द्वारमनुप्राप्ता द्वारस्थैश्च निवेदिता ।
अर्जुनस्य नरश्रेष्ठ उर्वशी शुभलोचना ।
उपातिष्ठत तद्वेश्म निर्मलं सुमनोहरम् ।
स शङ्कितमना राजन्प्रत्युद्गच्छत तां निशि ।
दृष्ट्वैव चोर्वशीं पार्थो लज्जासंवृतलोचनः ।
तदाभिवादनं कृत्वा गुरुपूजां प्रयुक्तवान् ।
अर्जुन उवाच ।
अभिवादये त्वा शिरसा प्रवराप्सरसां वरे ।
किमाज्ञापयसे देवि प्रेष्यस्तेऽहमुपस्थितः ।
वैशंपायन उवाच ।
फाल्गुनस्य वचः श्रुत्वा गतसंज्ञा तदोर्वशी ।
गन्धर्ववचनं सर्वं श्रावयामास तं तदा ।
उर्वश्युवाच ।
यथा मे चित्रसेनेन कथितं मनुजोत्तम ।
तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि यथा चाहमिहागता ।
उपस्थाने महेन्द्रस्य वर्तमाने मनोरमे ।
तवागमनतो वृत्ते स्वर्गस्य परमोत्सवे ।
रुद्राणां चैव सांनिध्यमादित्यानां च सर्वशः ।
समागमेऽश्विनोश्चैव वसूनां च नरोत्तम ।
महर्षीणां च संघेषु राजर्षिप्रवरेषु च ।
सिद्धचारणयक्षेषु महोरगगणेषु च ।
उपविष्टेषु सर्वेषु स्थानमानप्रभावतः ।
ऋद्ध्या प्रज्वलमानेषु अग्निसोमार्कवर्ष्मसु ।
वीणासु वाद्यमानासु गन्धर्वैः शक्रनन्दन ।
दिव्ये मनोरमे गेये प्रवृत्ते पृथुलोचन ।
सर्वाप्सरःसु मुख्यासु प्रनृत्तासु कुरूद्वह ।
त्वं किलानिमिषः पार्थ मामेकां तत्र दृष्टवान् ।
तत्र चावभृथे तस्मिन्नुपस्थाने दिवौकसाम् ।

Dc_1 (corrupt) तत्रर्था व्याकुले, Dc_2 D_1 नवाभ्रव्यावृते, T G_{2-4} M तन्वभ्रप्रावृता (M_2 °व्याहृता), G_1 त च भूप्रावृता (for तनुरभ्रावृता) Dn_2 D_5 T_2 $G_{2\ 3}$ M_2 गच्छति (for °ती) — (L 66) S [अ]तिदुष्प्रापा (G_1 damaged, T_1 M_1 °प) (for क्षणेनैव) S (G_1 damaged) मनसापि विकर्म(M_1 °र्मि)भि (for the posterior half) — (L 67) S (except G_4, G_1 damaged) फल्गुनस्य K_4 D_2 S (G_1 damaged) गुणाधिका (for शुचि°) — (L 68) T_2 G_3 °मपि (for °मनु-) K_4 D_2 द्वास्थैस्तस्य, T_1 द्वास्थेनापि, T_2 G_{2-4} M_1 द्वास्थैरपि (T_2 G_3 °भि-), G_1 M_2 द्वास्थैश्च वि- (for द्वारस्थैश्च) — (L 69) B_3 नरव्याघ्र, S नृपश्रेष्ठ (for नर°) K_4 $D_{2\ 3}$ S परमाप्सरा, B_3 स्वर्गभूषणा (for शुभ°) — D_6 om lines 70–72, T_1 om line 70 — (L 70) Dc D_1 उपातिष्ठत्तदा वेश्म (for the prior half) B_1 Dc मनोरम (for °हरम्) K_4 $D_{2\ 3}$ S (T_1 om) तत्र चो(K_4 $D_{1\ 2}$ तत उ)त्थाय शयनाद्वासविर्वासवोपम — (L 71) S अशङ्कितमना B_4 प्रत्युद्गच्छच्च, Dc D_1 M प्रत्यागच्छत, T $G_{3\ 4}$ प्रत्यगच्छत, G_2 प्रत्यवेक्षत (for प्रत्युद्ग°) Dn_2 प्रत्युद्गच्छत्ततो निशि, D_3 अभ्युत्थानं चकार ह (for the posterior half) — (L 72) $G_{2\ 4}$ प्राप्तां (for पार्थो) Dc ननामावृतलोचन, T_2 $G_{2\ 3}$ लज्जावृतविलोचन — (L 73) B_2 Dc S (G_1 damaged) पादाभिव(Dc D_5 T_1 °वा)दनं कृत्वा — (L 74) Hypermetric! T $G_{1\ 3}$ M_2 त्वा (for त्वा) S प्रमदे° (for प्रवरा°) — (L 75) K_4 $D_{2\ 3}$ S किं चा(D_2 वा-, T_1 न्वा)गमनकृत्यं ते ब्रूहि सर्वं यथातथं — (L 76) K_4 $D_{2\ 3}$ S (G_1 damaged) अकामं फा(S फ)ल्गुनं ज्ञात्वा(K_4 दृष्ट्वा) (for the prior half) K_4 $D_{2\ 3}$ S (G_1 damaged) इङ्गितज्ञा (for गतसंज्ञा) $G_{2\ 4}$ ततो° (for तदो°) — (L 77) Dc $D_{1\ 4}$ तत्तदा, D_3 पाण्डव, S (G_1 damaged) फल्गुनं (for तं तदा) — (L 79) K_4 $B_{1\ 3\ 4}$ Dc $D_{1-3\ 5}$ S सर्वं (for ऽहं सं-) D_3 om lines 81–88 — (L 81) K_4 B_3 Dc $D_{1\ 2\ 5}$ S (T_2 before corr) तवागमनतुष्ट्या च (Dc D_1 ते) (for the prior half) — (L 82) K_4 D_2 मरुतां (for रुद्राणां) K_4 Dc $D_{1\ 2\ 5}$ S (G_1 damaged) सांनिध्ये (for °ध्यम्) — (L 83) S (G_1 damaged) चापि (for चैव) D_2 समागमे (for नरो°) — (L 84) M_2 सर्वेषां (for संघेषु) M_2 राजर्षीणां वरेषु च (for the posterior half) — (L 85) D_2 om line 85 — (L 86) Dc D_1 om line 86 K_4 D_2 S (except G_4) हृष्टेषु (for सर्वेषु) K_2 स्थानमात्र°, G_4 मानस्थान° (by transp) — (L 87) G_2 रुच्या (for ऋद्ध्या) T_2 G_{2-4} प्रज्वाल्य (for प्रज्वल°) K_4 D_2 T_1 G_2 M अग्नीषोमार्क- K_4 $D_{2\ 5}$ वर्चस्सु, T_1 M_1 -वर्त्मसु (for -वर्ष्मसु) — (L 88) B_{2-4} Dc $D_{2\ 4\ 6}$ घट्टमानासु, D_1 पथ°, D_6 क्वण° (for वाद्य°) K_4 वीणासुघम्यमानासु A few MSS शक्रनदन, B_3 शत्रुमर्दन — (L 89) S गीते (for गेये) K_4 Dc $D_{1\ 2}$ °लोचने (for °लोचन) D_2 गेये प्रवृत्ते नृत्येथ गंधर्वे पृथुलोचना — (L 90) K_4 D_2 G_2 सर्वाप्सरस्सुमुख्यासु, Dc D_1 °रःसु मुख्येषु, D_4 °रःसु पुण्यासु, T_1 °रस्समाजेषु, G_1 M °र(M_2 र)समास्यासु, G_4 °र समाग्यासु K_4 $B_{1\ 2\ 4}$ Dc Dn_1 $D_{1\ 2}$ $G_{1\ 2\ 4}$ प्रवृत्तासु, D_6 प्रपन्नासु, T_1 समास्यासु (for प्रनृत्तासु) S °त्तम (for °द्वह) — (L 91) K_4 किलाभिलपन्, $D_{1\ 2}$ कुलाभिलग्न (for किलानिमिष) B_3 मामेकां दृष्टवानसि, Dc D_5 मामेकाम (D_5 °ग्र) प्रदृष्टवान् — (L 92) B_3m Dc D_1 तत (B_3m नत्र) चैव-

तत पित्राभ्यनुज्ञाता गता' स्व स्व गृह सुरा ।
तथैवाप्सरस' सर्वा विसृष्टा स्वगृह गता ।
अपि चान्याश्च शत्रुघ्न तव पित्रा विसर्जिता ।
तत शक्रेण सदिष्टश्चित्रसेनो ममान्तिकम् ।
प्राप्त कमलपत्राक्ष स च मामब्रवीदथ ।
त्वत्कृतेऽह सुरेशेन प्रेषितो वरवर्णिनि ।
प्रिय कुरु महेन्द्रस्य मम चैवात्मनश्च ह ।
शक्रतुल्य रणे शूर रूपौदार्यगुणान्वितम् ।
पार्थं प्रार्थय सुश्रोणि त्वमित्येव तदाब्रवीत् ।
ततोऽह समनुज्ञाता तेन पित्रा च तेऽनघ ।
तवान्तिकमनुप्राप्ता शुश्रूषितुमरिंदम ।
त्वद्गुणाकृष्टचित्ताहमनङ्गवशमागता ।
चिराभिलषितो वीर ममाप्येष मनोरथ ।

वैशपायन उवाच

तां तथा ब्रुवतीं श्रुत्वा भृश लज्जावृतोऽर्जुन ।
उवाच कर्णौ हस्ताभ्या पिधाय त्रिदशालये ।
दु श्रुत मेऽस्तु सुभगे यन्मा वदसि भाविनि ।
गुरुदार समाना मे निश्चयेन वरानने ।
यथा कुन्ती महाभागा यथेन्द्राणी शची मम ।
तथा त्वमपि कल्याणी नात्र कार्या विचारणा ।
यच्चेक्षितासि विस्पष्ट विशेषेण मया शुभे ।
तच्च कारणपूर्वं हि शृणु सत्य शुचिस्मिते ।
इय पौरववशस्य जननी मुदितेति ह ।
त्वामह दृष्टवास्तत्र विज्ञायोत्फुल्ललोचन ।
न मामर्हसि कल्याणि अन्यथा ध्यातुमप्सर ।
गुरोर्गुरुतरी मे त्व मम वशविवर्धिनी ।

उर्वश्युवाच ।

अनावृताश्च सर्वा स्म देवराजाभिनन्दन ।
गुरुस्थाने न मां वीर नियोक्तु त्वमिहार्हसि ।
पूरोर्वंशे हि ये पुत्रा नप्तारो वा त्विहागता ।

गते, D_2 तत्र चोपगते (for तत्र चावभृथे) — (L 93) K_4 D_2 स्वान् स्वान् निलयान् (D_2 लीलया) सुरा , S (G_1 damaged) गता स्वनिलयान् (T_1 °य) सुरा — (L 94) K_3 B_1 Dn D_4 विशिष्टा (for विसृष्टा) K_4 Dc D_{1-3} $_5$ स्वान्गृहान्, S निलय (for स्वगृह) Dc D_1 $_5$ तथा, T_1 सुरा' (for गता) — (L 95) Dc D_1 $_5$ एताश्, S अह (for अपि) B_1 D_6 विवर्जिता (for विस°) — (L 96) D_3 निर्दि (for सदि°) — (L 97) K_4 D_2 $_3$ S (G_1 damaged) स्वय, B_2 इद (for अथ) Dc D_1 $_5$ मामेव स्वयमब्रवीत (for the posterior half) — (L 98) Dc त्वत्कृतेन (for °तेऽह) D_3 सुरेंद्रेण D_1 $_2$ G_4 M_2 प्रेषिता (for तो) D_1 $_2$ G_3 $_4$ वरवर्णिनी — (L 99) D_2 सुरेशस्य (for महेन्द्रस्य) D_3 त्मनस्तथा, D_5 °त्मना सह (for °त्मनश्च ह) — (L 100) Dc D_1 $_3$ वीर (for शूर) K_3 B Dn D_4 $_6$ G_1 सदौ (for रूपौ°) — (L 101) Dc D_1 $_4$ $_5$ त्वमित्येव Dc च सौ, D_2 S स मा, D_5 वचो (for तदा) D_3 (corrupt) त्वमेन समुनोदित — (L 102) Dc D_1 तथा (for ततो) T_1 G_1 $_2$ M प्रीता (for पित्रा) M_2 तवातिक (for च तेऽनघ) D_3 तव पित्रा च तेन च (for the posterior half) — (L 103) M_2 अनुप्राप्ता महाबाहो (for the prior half) — (L 104) K_4 D_2 S न केवल हि शक्रेण प्रेषिता चाह(K_4 D_2 सादिष्टेत्यह)मागता, D_3 त्वत्सनिधान शक्रस्य सदेशादहमागता — (L 106) D_3 वदतीं (for ब्रुवतीं) K_4 D_2 S व्रिनो (for वृतो) — (L 107) K_4 D_2 transp उवाच and पिधाय K_4 B_4 D_2 $_3$ S त्रिदशोपम (for शालये) — (L 108) S अश्रुत (for दु श्रुत) Dc_1 D_2 $_3$ $_5$ ते (for मे) Dc_2 D_1 तेपु (for मेऽस्तु) K_4 यथा, G_3 M यन्मा (for यन्मा) K_4 Dc_2 D_{1-3} $_5$ $_6$ T_1 G_1 $_2$ M भामिनि (for भाविनि) — (L 109) Dc Dn_2 D_1 $_5$ त्व, S हि (T_1 -सि, M_1 मि also) (for मे) K_4 D_2 नित्यमेव, Dc D_1 $_5$ नित्यमेषा, D_3 विभेम्येषा, S नित्यमेसि (T_1 मे हि) (for निश्चयेन) Dc D_1 $_5$ मनिर्भम, D_3 वरागने (for वरा) — K_4 B_{1-3} D_2 S om lines 110–111 — (L 110) D_6 reads line 110 in marg D_3 $_5$ यथा कुती च माद्री च तथा त्वमपि भामिनि — (L 111) Dc Dn D_1 $_4$ $_6$ कल्याणि (for °णी) — (L 112) Dc D_1 $_5$ यद्वीक्षि , T_2 G_{2-4} यत्प्रेक्षि (for यच्चेक्षि°) D_3 सुभगे (for विस्पष्ट) K_4 तवाशुभे (m मया शुभे as above) — (L 113) K_4 त्व तच्च कारण सर्वं, Dc D_1 $_2$ $_5$ T G तच्च मे कारण पूर्वं (D_2 T G सर्वं), D_3 M तत्र (M_1 तस्य) मे कारण सर्वं (for the prior half) K_4 D_2 $_3$ S शृणु सत्येन सुस्मिते (D_3 सुव्रते) — (L 114) D_3 इह (for इय) K_3 D_3 जननी मुचितेति ह (D_3 °न हि), K_4 °नी मुदितेन ह, B_2 $_3$ Dc D_5 नी विदितेति ह, D_1 $_2$ नी मुदितोभव, S नी सुदतीति ह (T_1 नीति सुनीनि हि) (for the posterior half) — (L 115) K_4 D_2 $_3$ S विसयो°, D_5 विशातो (for विज्ञायो°) — (L 116) T_2 G_3 $_3$ सुश्रोणि (for कल्याणि) K_3 D_5 $_6$ मतुम्, K_4 B_3 Dc Dn_2 D_{1-3} S गतुम्, D_4 मातुम् (for ध्यातुम्) K_4 D_1 $_2$ अप्सरे, D_3 उत्सहे, S अगने (for अप्सर) — (L 117) K_3 Dc_2 Dn गुरुतरा D_2 $_3$ T G_1 $_3$ $_4$ M त्व मे (by transp) Dn_1 सा मे (for मम) K_3 Dn_2 n_3 मम त्व वशवर्धिनी, B_1 $_2$ $_4$ D_2 $_3$ $_6$ T G_{2-4} M_2 मम वशविवर्धनी — (L 118) K_4 च ता सवा, S वय सर्वा (for च सर्वा स) K_4 D_2 $_5$ देवराजा वरानन, Dc D_1 °राज (D_1 राज-) वरानने, D_3 °राजानुगानघ, T G °वार(T_1 वारा) वरागना , M वारा वरानन (for the posterior half) — (L 119) T_2 G_1 $_3$ मा (for मा) — (L 120) B

तपसा रमयन्त्यस्मान्न च तेषां व्यतिक्रमः ।
तत्प्रसीद न मामार्तां विसर्जयितुमर्हसि ।
हृच्छयेन च संतप्तां भक्तां च भज मानद ।
अर्जुन उवाच ।
शृणु सत्यं वरारोहे यत्त्वां वक्ष्याम्यनिन्दिते ।
शृण्वन्तु मे दिशश्चैव विदिशश्च सदेवताः ।
यथा कुन्ती च माद्री च शची चैव ममानघे ।
तथा स्ववंशजननी त्वं हि मेऽद्य गरीयसी ।
गच्छ मूर्ध्ना प्रपन्नोऽस्मि पादौ ते वरवर्णिनि ।
त्वं हि मे मातृवत्पूज्या रक्ष्योऽहं पुत्रवत्त्वया ।
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्ता तु पार्थेन उर्वशी क्रोधमूर्छिता ।
वेपन्ती भ्रुकुटीवक्त्रा शशापाथ धनंजयम् ।
उर्वश्युवाच ।
तव पित्राभ्यनुज्ञातां स्वयं च गृहमागताम् ।
यस्मान्मां नाभिनन्देथाः कामबाणवशं गताम् ।
तस्मात्त्वं नर्तनः पार्थ स्त्रीमध्ये मानवर्जितः ।
अपुमानिति विख्यातः षण्ढवद्विचरिष्यसि ।
वैशंपायन उवाच ।
एवं दत्त्वार्जुने शापं स्फुरदोष्ठी श्वसन्त्यथ ।
पुनः प्रत्यागता क्षिप्रमुर्वशी गृहमात्मनः ।
ततोऽर्जुनस्त्वरमाणश्चित्रसेनमरिंदमः ।
संप्राप्य रजनीवृत्तं तदुर्वश्या यथा तथा ।
निवेदयामास तदा चित्रसेनाय पाण्डवः ।
तत्र चैव यथावृत्तं शापं चैव पुनः पुनः ।
न्यवेदयच्च शक्रस्य चित्रसेनोऽपि सर्वशः ।
ततः आनाय्य तनयं विविक्ते हरिवाहनः ।
सान्त्वयित्वा शुभैर्वाक्यैः स्मयमानोऽभ्यभाषत ।
सुपुत्राद्य पृथा तात त्वया पुत्रेण सत्तम ।
ऋषयोऽपि हि धैर्येण जिता वै ते महाभुज ।

Dc Dn_3 D_1 पुरोर् (for पू°) Dc D_1 च (for हि) K_4 D_2 पितरः कस्य पुत्राश्च, D_8 पितरो वापि तनया, S पितरः सोदरा पुत्राः (for the prior half) D_8 [ऽ]पि (for वा) D_1 M_3 इहागता, T G M_1 [आ]गता इह (for त्विहा°) — (L 121) T_1 °यति स (for °यन्त्यस्मान्) T_1 G_1 M न चास्त्ये(M_3 °स्त्वे)षां, T_2 $G_{2\ 3}$ नैव तेषां, G_4 न वै तेषां (for न च तेषां) — (L 123) K_4 B_1 S सप्राप्तां (for संतप्तां) S (except G_4) मानघ (for °द) — (L 124) T_1 यथा, G_1 यद्वा, G_2 M यत्त्वा (for यत्त्वां) — (L 125) B_2 सदैवता (for सदे°) — (L 126) K_2 D_5 वेह, K_4 B_{1-3} Dc Dn $D_{1\ 2}$ चेह (for चैव) S समा इह (for ममानघे) D_8 समानेति समासि मे (for the posterior half) — (L 127) K_2 B Dn $D_{4\ 6}$ च, T_1 त्व (for स्व-) D_8 [ऽ]ति (for ऽद्य) — (L 128) M_3 त्वत्पादौ (for पादौ ते) — (L 129) K_4 पाल्या (for पूज्या) G_1 ईक्ष्यो, a few MSS रक्षो (for रक्ष्यो) — (L 130) K_4 Dc $D_{2\ 3\ 5}$ S तथा(S °तो)वधूता पार्थेन (for the prior half) — T_2 G_2 om lines 131–134 — (L 131) K_4 चुकोप चोर्वशी राजन्, B_3 Dc $D_{1-3\ 5}$ T_1 $G_{1\ 3\ 4}$ M वेपती भ्रुकुटीं कृत्वा K_4 शापो दत्तश्च दारुणः (for the posterior half) — (L 132) K_4 om line 132 $G_{3\ 4}$ चित्रसेना (for तव पित्रा°) — (L 133) T_1 $G_{3\ 4}$ M त्वं (for मां) D_3 °प्रपीडिता (for °वशं गताम्) K_4 भजतीं मामनादृत्य न कृतं वचनं मम — (L 134) $B_{3\ 4}$ Dc D_5 T_1 $G_{1\ 3\ 4}$ नर्तकः (for °नः) — (L 135) S अपुरुत्वेन च (for अपुमानिति) A few MSS षण्ड or खढ° (for षण्ढ°) — (L 136) K_3 B D (except $D_{1-3\ 5}$) S (except M_1) om the ref (M_1 om उवाच) K_4 D_2 S स्फुरितोष्ठी, $B_{3\ 4}$ D_5 स्फुरदोष्ठा K_3 श्वसत्यथ, K_4 $D_{2\ 5}$ सखिव, B_4 °सत्तथा, Dc T G_3 M_1 °सत्यपि, D_3 °सिलल, $G_{1\ 3\ 4}$ M_3 श्वसत्यपि — (L 137) S शीघ्रम् (for क्षिप्रम्) K_4 D_{1-3} S स्वं निवेशनं (for गृहमा°) — K_4 B_3 D_{1-3} S subst for lines 138–139 D_4 ins (the first line only) after 137

पार्थोऽपि लब्ध्वा तं शापं तां निशां दुःखितोऽवसत् ।
चिन्तयंश्चित्रसेनाय प्राप्तं सर्वमदृष्टवान् ।
ततः प्रभाते विमले गन्धर्वस्य यथातथम् ।

[(L 1) T_2 G_{2-4} शापं तं (by transp) G_1 [ऽ]भवत् (for ऽवसत्) B_3 तां निशां दुःखितो राजंस्तदा पार्थस्तदावसत् — (L 2) B_3 M_3 om line 2 T G विवक्षु° (for चिन्तयं°) M_3 विचित्र चित्रसेनाय, G_1 स चित्रवीर्यसेनाय (for the prior half) T G_{2-4} M_1 मदृष्टवत्, G_1 °मदृष्टवत् (for मदृष्टवान्)] — M_1 om lines 138–141 — (L 138) Dc त्वरायुक्तश (for त्वरमाणश्) B Dc $D_{5\ 6}$ चित्रसेनस्य मंदिरं (Dc °रे) (for the posterior half) — (L 139) Dc D_5 उवश्याश्च (for तदुर्वश्या) B Dc D_5 यथातथं — (L 140) D_6 T_1 G M_3 चित्रसेनस्य S (M_1 om) फल्गुनः (for पाण्डवः) — (L 141) K_4 B Dc $D_{1-3\ 5}$ S (M_1 om) तत्र (T_1 यच्च, T_2 $G_{1\ 3\ 4}$ M_3 तच्च) सर्वं, $D_{4\ 6}$ चित्रसेन (for तत्र चैव) S (M_1 om) यथातथं (for पुनः पुनः) D_2 शापस्येव तथा पुनः (for the posterior half) — (L 142) K_3 Dn D_4 अवेदयच्च (K_3 °द्ध), K_4 निवे°, Dc D_5 आवे°, D_6 न्यवेदयत्स — (L 143) S तदा त्वानाय्य तनयं — (L 144) K_4 B_{1-4} शांत (for सान्त्व) — (L 145) B_4 Dc Dn_3 D_8 मत्पुत्रा° (for सु°) Dc T_2 G_{2-4} transp पृथा and त्वया D_6 त्वया (for पृथा) and माता (for त्वया) K_4 $B_{1\ 3\ 4}$ $D_{1-3\ 5}$ S पुरुषसत्तम (G_1 [अ]थ पुरुषर्षभ), Dc [अ]ह पुरुषोत्तम (for पुत्रेण सत्तम) — (L 146) D_3 damaged S जिताश्चेते

यस्तु दत्तवती शापमुर्वशी तव मानद ।
स चापि तेऽर्थकृत्तात साधकश्च भविष्यति ।
अज्ञातवासो वस्तव्यो युष्माभिर्भूतलेऽनघ ।
वर्षे त्रयोदशे वीर तत्र त्वं क्षपयिष्यसि ।
तेन नर्तनवेषेण अपुंस्त्वेन तथैव च ।
वर्षमेकं विहृत्यैव ततः पुंस्त्वमवाप्स्यसि ।
एवमुक्तस्तु शक्रेण फाल्गुनः परवीरहा ।
मुदं परमिकां लेभे न च शापं व्यचिन्तयत् ।
चित्रसेनेन सहितो गन्धर्वेण यशस्विना ।
रेमे स   र्गभवने पाण्डुपुत्रो धनंजयः ।
य इदं शृणुयान्नित्यं वृत्तं पाण्डुसुतस्य वै ।
न तस्य कामः कामेषु पापकेषु प्रवर्तते ।
इदममरवरात्मजस्य घोरं
शुचि चरितं विनिशम्य फाल्गुनस्य ।
व्यपगतमददम्भरागदोषा
स्त्रिदिवगताभिरमन्ति मानवेन्द्राः ।

Colophon

7

K3 B (except B1) D (except D1-3) ins after 3 49 24, K1 (which om 21-24) ins after 3 49 20

द्यूतप्रियेण राजेन्द्र कृतं तद्भवता तथा ।
प्रायेणाज्ञातचर्याया वयं सर्वे निपातिताः ।
न तं देशं प्रपश्यामि यत्र सोऽस्मान्सुदुर्जनः ।
न विज्ञास्यति दुष्टात्मा चारैरिति सुयोधनः ।
अधिगम्य च सर्वान्सो वनवासमिमं ततः ।
प्रव्राजयिष्यति पुनर्निकृत्याधमपूरुषः ।
यद्यस्मानभिगच्छेत पापः स हि कथंचन ।
अज्ञातचर्यामुत्तीर्णान्दृष्ट्वा च पुनराह्वयेत् ।
द्यूतेन ते महाराज पुनर्द्यूतमवर्तत
भवांश्च पुनराहूतो द्यूतेनैवापनेष्यति ।
स तथाक्षेषु कुशलो निश्चितो गतचेतनः ।
चरिष्यसि महाराज वनेषु वसतीः पुनः ।
यद्यस्मान्सुमहाराज कृपणान्कर्तुमर्हसि ।
यावज्जीवमवेक्षस्व वेदधर्मांश्च कृत्स्नशः ।
निकृत्या निकृतिप्रज्ञो हन्तव्या इति निश्चयः ।
अनुज्ञातस्त्वया गत्वा यावच्छक्ति सुयोधनम् ।
यथैव कक्षमुत्सृष्टो दहेदनिलसारथिः ।
हनिष्यामि तथा मन्दमनुजानातु नो भवान् ।

T1 रथ (for भुज) — (L 147) K4 D1-3 यश्च, S य च (for यत्तु) — (L 148) D3 स चापि हि तथा काले (for the prior half) — (L 149) K3 B3 Dn D4 6 भवद्भिर् (for युष्माभिर्) D3 किल (for ऽनघ) — (L 150) K3 B1 Dn D4 6 त तत्र, B3 D1 3 5 तत्र त (D5 तद्) (for तत्र त्वं) D2 3 क्षपयिष्यति, S गमयिष्यसि — (L 151) D3 तत्र (for तेन) T2 G नर्तक (for नर्तन) S अपुंस्कत्वेन (T1 अप्यपुंस्त्वेन) चैव हि — (L 152) K3 Dn G4 °मेव (for मेकं) B3 Dc2 D3 त्वैव (for त्यैव) — (L 153) Before line 153, K4 Dc D1-3 5 S ins वैश उ (S om उ°) S अर्जुन (for फाल्गुन) — (L 154) D1 3 विचिंत°, S अर्चित (for व्यचिन्त) — (L 156) S रतवान् (for रेमे स) K4 B1 3 4 Dc D1-3 5 स्वर्गमदने, S शक्र(G1 चित्र)सदने (for स्वर्गभवने) — (L 157) K3 Dn इदं य (by transp), B1 4 D1 3 T2 G1 य इमं, T1 M य इमां K3 Dn वृत्तं नित्यं (by transp), S नित्यं धृतिं — (L 158) K4 D2 पातकेषु, T1 कामु (for पाप) D3 पापेषु परिवर्तते — Metre of final stanza Puṣpitāgrā — (L 159) T1 इयम् (for इदम्) S घोरा (for घोरं) — (L 160) B3 पाण्डवस्य (for फाल्गु) K3 Dc D2 शुचि चरितं धनंजयस्य श्रुत्वा, S धृतिमचला च धनंजयस्य श्रुत्वा (T2 G2-4 दृष्ट्वा) — (L 161) T2 G2-4 अपगत- (for व्यपगत) B3 रागदम (by transp), S -भयद(T2 (G3 °द)मरागदोषास् — (L 162) S रमयति (for [अ]भिरमन्ति) D3 त्रिदिवगताममयेद्धि पार्थिवेंद्रान्

7

(L 1) K1 Dn transp कृतं and तथा Dc धृत तद्भवता यथा — (L 3) K3 सुदुर्जय (for °र्जन) — (L 4) K3 चारैर्वेत्ति (for, रिति) — (L 5) B3 reads line 5 in marg K1 अभि° (for अधि°) — (L 6) D5 पराजयिष्यसि (for प्रव्राज) B4 Dc1 D5 [अ]धम, D4 यम (for [अ]धम) — (L 7) B4 तथास्मानधिगच्छेत — (L 8) B2-4 Dc अज्ञातवासा(B3 चर्या)दुत्तीर्णान् — (L 9) B3 D1 युद्धम् (for द्यूतम्) K1 पुनः पूर्ववदेव हि (for the posterior half) — (L 10) K3 B3 4 Dc तु (for च) B3 यास्यति (for नेष्यति) — (L 11) B4 स यथा, Dc Dn3 D5 सर्वथा (for स तथा) B3 Dn3 [अ]कुशलो (for कुशलो) K1 [S]कृत (for गत°) — (L 12) K1 चरिष्यति भवाश्राजन् (for the prior half) Dc वसतिं (for ती) — (L 13) K1 तु, Dn1 न (for सु) — (L 14) B3 4 Dc D5 वेदान्; B3 देवान् (for वेद) K1 B2-4 Dc D4-6 शाश्वतान् (for कृत्स्नशः) — Line 15 = 3 49 20ab — (L 16) Dc Dn D2 यावद्धन्मि (for च्छक्ति) — (L 18) K1 मे, B4 मां (for नो)

8

(L 1) B2 वस्त्राणि (for वासांसि) — (L 2) B Dc D5 6

8

After 3 53 7, $K_{1\ 2}$ B D (except D_{1-3}) ins ·

विरजांसि च वासांसि दिव्याश्चित्रा स्रजस्तथा ।
भूषणानि तु मुख्यानि देवान्प्राप्य तु भुङ्क्ष्व वै ।
य इमा पृथिवीं कृत्स्ना सक्षिप्य ग्रसते पुन ।
हुताशमीश देवाना का त न वरयेत्पतिम् ।
यस्य दण्डभयात्सर्वे भूतग्रामा समागता ।
धर्ममेवानुरुध्यन्ति का त न वरयेत्पतिम् ।
धर्मात्मान महात्मान दैत्यदानवमर्दनम् ।
महेन्द्र सर्वदेवाना का त न वरयेत्पतिम् ।
क्रियतामविशङ्केन मनसा यदि मन्यसे ।
वरुण लोकपालाना सुहृद्वाक्यमिद शृणु ।
नैषधेनैवमुक्ता सा दमयन्ती वचोऽब्रवीत् ।
समाप्लुताभ्या नेत्राभ्या शोकजेनाथ वारिणा ।
देवेभ्योऽह नमस्कृत्य सर्वेभ्य पृथिवीपते ।
वृणे त्वामेव भर्तार सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ।
तामुवाच ततो राजा वेपमानां कृताञ्जलिम् ।
दौत्येनागत्य कल्याणि तथा भद्रे विधीयताम् ।
कथ ह्यह प्रतिश्रुत्य देवताना विशेषत ।
परार्थे यत्नमारभ्य कथ स्वार्थमिहोत्सहे ।
एष धर्मो यदि स्वार्थो ममापि भविता तत ।
व स्वार्थं करिष्यामि तथा भद्रे विधीयताम् ।

9

After 3 55 1, M_3 ins

मद्यपूर्णं समादाय घट कटिसमन्वितम् ।
अपरेण तु मांस च दग्धकाष्ठाचित बहु ।
श्वभि परिवृतो रौद्र कपटी भ्रुकुटीमुख ।
रक्ताम्बरधर काळो रक्तस्रगनुलेपन ।
कथयन्विविधास्तत्र कथा परमदारुणा ।
परदारापहरण परद्रव्यप्रलम्भनम् ।
पाने चातिप्रसङ्ग च विश्वासस्य च घातनम् ।
द्यूते च मृगयायां च चौर्ये चाशुचिकर्मणि ।

10

For 3 62 1–17, K_4 D_{1-3} subst

बृहदश्व उवाच ।
सा तच्छ्रुत्वानवद्याङ्गी सार्थवाहवचस्तदा ।
अगच्छद्राजशार्दूल विद्युल्लेखेव शारदी ।
सार्थे महति दु खार्ता भर्तृदर्शनलालसा ।
रजसा समवच्छन्ना सार्थजेन शुचिस्मिता ।
अनभिज्ञायमानैव गच्छन्ती सुमहद्वनम् ।
आससाद सरो रम्य भास्करस्यास्तसगमे ।
शीततोय सुविपुल निर्मल नैकयोजनम् ।
कह्लारै समवच्छन्न पद्मोत्पलविराजितम् ।
हसकारण्डवाकीर्णं चक्रवाकोपशोभितम् ।
तीरजैस्तरुभिर्हृद्यै फलपुष्पोपशोभितै ।
व्यराजत यथा राजा सुहृद्भिः परिवारित ।
तदाश्रित्य स सार्थस्तु निवासायोपजग्मिवान् ।
भारार्ता सौरभेयास्तु क्षुत्तृषापरिवारिता ।
अवरोपितभारास्तु लेभिरे परम सुखम् ।
तथाश्वा वारणाश्चैव रासभा करभै सह ।
दृष्ट्वैव तत्सरो रम्यमाश्वास परम ययु ।
अथानन्तरमेवेह वणिज पथिकास्तथा ।
यथायोग यथास्थान स्वावास प्रतिपेदिरे ।
यथास्थितिसमाचारमाहारस्थानमेव च ।
अवतीर्यावसन्नानां चक्षुश्चैव प्रवेक्षणम् ।

च (for the first तु) — (L 4) K_2 Dc_1 D_4 कात, B_1 या त (for का त) — (L 5) K_1 भूतात्रासससमन्विता (for the posterior half) — (L 6) Dc °मेवाव° (for °मेवानु°) K_3 Dc_1 Dn_2 कात (for का त) — (L 7) $B_{1\ 3}$ °सूदन (for °मर्दनम्) — (L 8) K_2 Dc_1 कात (for का त) —(L 11) $B_{1\ 3\ 4}$ Dc D_5 तु (for सा) — (L 13) K_2 $B_{1\ 3}$ Dc नमस्कृत्वा — (L 16) D_5 दूत्येन (for दौ°) B_3 Dc D_5 नाह (Dc कथ) स्वार्थमिहोत्सहे (for the posterior half), of line 18 — (L 18) B_5 तुं (for कथ) — (L 19) K_1 तथा, K_2 पुन (for तत) — (L 20) Dc तन्न (for भद्रे)

10

(L 1)=3 62 1^{ab} D_3 सार्थवाहस्य तद्वच — (L 2) D_1 नर° (for राज°) — (L 3) Cf 3 62 1^{cd} D_3 भर्तुर् (for भर्तृ-) — (L 4) D_1 सार्थेन सह दु खिता (for the posterior half) — (L 5) D_1 °माने च, D_3 °माना तु (for °मानैव) — (L 7) K_4 चैक°, D_1 नव° (for नैक°) — (L 10) K_4 °शोभित (for °शोभितै) — (L 11) K_4 विराजति, D_1 विराजत K_4 स्व° (for सु°) — (L 12) D_1 यदाश्रित्य K_4 D_1 तु (for च), and °चक्रमे (for °जग्मिवान्) — (L 13) K_4 D_1 च (for तु) K_4 लेभिरे परम सुख, D_2 क्षुत्तृपापरिकर्शिता — K_4 om line 14 — (L 17) D_1 मेवाह, D_2 °मेते च (for °मेवेह) — (L 18) K_4 यथाजोष (for °योग) K_4 आवास, D_3 स्ववास — (L 20) D_1 विपण्णाना (for [अ]वसन्नाना) K_4 [अ]न्ववेषण, D_1 [अ]व्यवेक्षण (for प्रवेक्षणम्) — (L 22) D_2 परे (for [अ]परे) — (L 23) K_4 समागमान् — (L 25) D_1 च (for ते)

चक्रु कथाश्च विविधा क्रयविक्रयसश्रिता ।
प्रशसन्त्यपरे कष्टामटवीं श्वापदावृतम् ।
स्मरन्तो गृहभोगाश्च ज्ञातीनां च समागमम् ।
पुत्रमित्रकलत्राणि सर्वे निद्रावश ययु ।
सवाहनेन भाराणा बहुवासरजेन ते ।
खिन्ना पतितगात्रास्तु निद्रयापहृता भृशम् ।
प्रसारिताङ्गा खिन्नाश्च मृतकल्पा इवासते ।
अथार्धरात्रसमये गजयूथ महत्तदा ।
आजगाम सरो यत्र पिपासुस्तत्सरोजलम् ।
अथापश्यत त सार्थं सार्थजान्सुबहून्गजान् ।
ते तान्ग्राम्यगजान्दृष्ट्वा सर्वे वनगजास्तदा ।
समाद्रवन्त वेगेन जिघांसन्तो मदोत्कटा ।
तेषामापततां वेग करीणा दु सहोऽभवत् ।
नगाग्रादिव शीर्णानां शृङ्गाणां पततां क्षितौ ।
स्पन्दतामपि नागाना नाल सस्था वनोद्भवे ।
करिभि करिण वै नीता मृत्युवश क्षणात् ।
स च सार्थो विमथित सस्त्रीबालगजान्वित ।
आराव सुमहानासीत्त्रैलोक्यभयकारक ।
वाजिभि प्रद्रुतैश्चैव महोष्ट्रै रासभैस्तथा ।
अन्योन्य नाभिरक्षन्त मथ्यमाना घनद्विपै ।
हतो भ्राता हत पुत्रो हत स्वामी हतो मम ।
एषोऽग्निरुत्थित कष्ट त्रायध्व धावताधुना ।
रत्नराशिर्विशीर्णोऽय गृह्णीध्व किं प्रधावत ।
सामान्यमेतद् द्रविण न मिथ्या वचन मम ।
एवमेवाभिभाषन्तो विद्रवन्ति भयात्तत ।
पुनरेवाभिधावन्ति वित्तप्रध्वसकास्तथा ।
तस्मिंस्तथा वर्तमाने दारुणे जनसक्षये ।
दमयन्ती च बुबुधे भयसत्रस्तमानसा ।

अपश्यद्वैशस तत्र सर्वलोकभयकरम् ।
अदृष्टपूर्वं तद् दृष्ट्वा बाला पद्मनिभेक्षणा ।
सत्रस्तमनसा तस्मिन्स्थौ शशिनिभानना ।
सर्वैर्विध्वसितैर्मग्नैस्तरुभिश्चन्दनादिभि ।
विक्षिप्तैर्भाति भू सर्वा द्यौर्नक्षत्रैरिव शारदी ।
पतद्भि पात्यमानैश्च पतितैश्च ततस्तत ।
भीषणीय वन तद्धि बभौ तत्र समन्तत ।
विमुक्तनादसत्रस्त हाहाकारविनादितम् ।
बभौ तत्सरत्यगाध महारणमिवापरम् ।
ये तु तत्र विनिर्मुक्ता सार्था केचिदविक्षता ।
तेऽब्रुवन्सहिता सत्र कस्येद कर्मण फलम् ।
नून न पूजितोऽस्माभिर्मणिभद्रो महायशा ।
तथा यक्षाधिप श्रीमान्न च वैश्रवण प्रभु ।
न पूजा विघ्नकर्तॄणामथ वा सार्थिके कृता ।
शकुनानां फल चाथ विपरीतमिद ध्रुवम् ।
ग्रहा वा विपरीतास्तु किमन्यदिदमागतम् ।
अपरे त्वब्रुवन्दीना ज्ञातिद्रव्यविनाकृता ।
यासावद्य महासार्थे नारी ह्युन्मत्तदर्शना ।
प्रविष्टा विकृताकारा कृत्वा रूपममानुषम् ।
तयेय विहिता पूर्वं माया परमदारुणा ।
राक्षसी वा ध्रुव यक्षी पिशाची वा भयकरी ।
तस्या सर्वमिद पाप नात्र कार्या विचारणा ।
यदि पश्याम तां पापां सार्थघ्नीं नैकदु खदाम् ।
लोष्टभि पांसुभिश्चैव तृणै काष्ठैश्च मुष्टिभि ।
अवश्यमेव हन्यास्म सा तु सार्थस्य कृत्यका ।
दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा वाक्य तेषां सुदारुणम् ।
भीता त्रस्ता च सविग्ना प्राद्रवद्येन काननम् ।
आशङ्कमाना तत्पापमात्मान पर्यदेवयत् ।

— (L 26) D_1 च (for तु) D_2 पहता (for °पहृता) — (L 27) D_1 प्रसारिताश्च (for ताङ्गा) K_4 corrupt — (L 29) K_4 D_2 राजन् (for यत्र) — (L 30) D_1 अथापश्यच्च K_4 सार्थं तु, D_1 तत्सार्थं, D_2 सार्थं तत् — (L 32) D_1 द्रवतो, D_2 °द्रवति (for द्रवन्त) — (L 34) D_1 मृगाणां, D_2 शृगिणां (for शृङ्गाणा) — (L 35) K_4 स्यदनादपि K_4 marg स्यंदनानपि मातगानालानस्थान्वनोद्भवे — (L 38) D_1 सुमहाश्चासीत् — (L 40) K_4 लक्षत (for °रक्षन्त) — (L 41) D_1 हता पुत्रा K_4 D_1 सहायो (D_1 या) निहतो (D_1 ता) मम (for the posterior half) — (L 42) K_4 कष्टस् (for कष्ट) — (L 44) D_1 एव (for एतद्) — (L 45) D_1 [S]भिद्र (for विद्र°) — (L 49) D_3 द्विषम (for वैशस) D_1 तत्र (for तत्र) — (L 50) D_2 तच्छ्रुत्वा (for तद् दृष्ट्वा) — (L 52) K_4 D_1 सार्थे (for सर्वैर्) D_1 विध्वमिते K_4 मणिरासितचदनै (sic) (for the posterior half) K_4 (marg) सार्थे विध्वसिते भग्नेगुरुभि सह चदनै — D_2 om from the posterior half of line 52 up to पतितैश्च in line 54 — (L 53) D_3 शारदे (for दी) — (L 54) D_1 पतद्भि पातितैस्तत (for the posterior half) — (L 58) K_4 सार्थात् (for सार्था) — (L 61) K_4 नूत (for न च) D_1 नार्चितो धनद प्रभु (for the posterior half) — (L 64) D_3 दिह वागत (for दिदमा) — (L 66) D_1 ह्युत्तम° (for ह्युन्मत्त°) — (L 68) D_1 तयैव (for तयेय), and नून (for पूर्वं) — D_1 om lines 69–70 — (L 70) K_4 (by corr) काचिद् (for कार्या) D_2 कृत्वा वै राक्षसीमिव (for the posterior half) — D_2 om lines 71–88 — (L 71) D_1 ह्नत माचिर, D_3 सर्वदु खदां (for नैकदु) — (L 72) D_1 लोष्टैश्च (for लोष्टभि) — (L 74) K_4 तेषा वाक्य (by transp) — (L 75) K_4 हता भीना, D_1 भीता भीता

अहो ममोपरि विधे॰ संरम्भो दारुणो महान् ।
नानुबध्नाति कुशल कस्येद कर्मणः फलम् ।
न स्मराम्यशुभ किंचित्कृत कस्यचिदण्वपि ।
कर्मणा मनसा वाचा कस्येद कर्मण फलम् ।
नूनं जन्मान्तरकृत पापमापतित महत् ।
अपश्चिमामिमां कष्टामापद प्राप्तवत्यहम् ।
भर्तृराज्यापहरण स्वजनाच्च पराभव॰ ।
भर्त्रा सह वियोग च तनयाभ्यां च विच्युति. ।
निर्वस्त्रता वने वासो बहुव्यालनिषेविते ।
योऽप्यकस्मान्मया प्राप्तो निर्जने गहने वने ।
सोऽपि सार्थ पराभूतो दैवेन विधिना ध्रुवम् ।
आशङ्कते च मां पापा मदीय व्यसन तथा ।
साहमेवविधा नून ध्रुव नास्त्यत्र सशय॰ ।
मन्दाया हि ममाभाग्यै॰ सार्थो नून निपातित. ।
कुत्रात्मान पातयेय यामि क शरण वने ।
मरणेन भवेच्छान्तिर्म्रियन्त्या दु॰खजीवितम् ।
हा नाथ हा महाराज हा स्वामिञ्जीवितेश्वर ।
किं मां विलपतीमेव नाभिजल्पसि मानद ।
एवमादि बहूनन्यान्प्रलापान्बाष्पविक्लवा ।
कुर्वती पर्यधावच्च विजन गहन वनम् ।

Colophon

☞ This passage has many lines in common with passages No 11–12 given below, with which it should be compared

11

For 3 62 6^{ab}–10^{cd}, D_5 subst

भारार्ता॰ सौरभेयाश्च क्षुत्तृषाभिपरिप्लुताः ।
अवरोपितभारास्तु लेभिरे परमां मुदम् ।
तथाश्वा वारणाश्चैव रासभा करभै सह ।
दृष्ट्वैव तत्सरो रम्यमाह्लाद परम ययु ।
तथानन्तरमेवेह वणिज पथिकास्तथा ।
यथायोग्य यथास्थानमावास प्रतिपेदिरे ।
यथास्थितै॰ समाचारमाहार स्थानमेव च ।
अवतीर्यावसन्नानां चक्रुश्चैवान्ववेक्षणम् ।
चक्रु॰ कथाश्च विविधा क्रयविक्रयसश्रिता॰ ।
प्रशसन्त्यपरे कष्ट पदवींश्वापदावृताम् ।
स्मरन्तो गृहभोगांश्च ज्ञातीनां च समागमम् ।
पुत्रमित्रकलत्राणि सर्वे निद्रावश ययुः ।
सवाहनेन भाराणां बहुवासरजेन च ।
खिन्ना॰ शयितुकामास्ते निद्रयापगता भृशम् ।
प्रसारिताङ्गा॰ खिन्नाश्च मृतकल्पा इवासते ।
अथार्धरात्रसमये नि॰शब्दस्तिमित तदा ।
सुप्ते सार्थे परिश्रान्ते हस्तियूथमुपागमत् ।
अथ सार्थं गिरिनिभा मदप्रस्रवणाविला ।
मार्गं सरुध्य ससुप्त पद्मिन्यास्तीरमुत्तरम् ।
अथापश्यत त सार्थं सार्थजान्सुबहून्गजान् ।
तांश्च पान्थगजान्दृष्ट्वा सर्वे वनगजास्तदा ।
समाद्रवन्त वेगेन जिघांसन्तो मदोत्कटा॰ ।
तेषामापततां वेग करिणां दु॰सहोऽभवत् ।
नगाग्रादिव शीर्णाना शृङ्गाणां पततां क्षितौ ।
स्पन्दतामपि नागानां बालसस्थावनोऽभवे ।
करिभि करिण सर्वे मृत्युतां प्रापिता क्षणात् ।
सार्थश्च सोऽपि मथित सस्त्रीबालगजान्वित ।
आराव॰ सुमहानासीत्त्रैलोक्यभयकारक. ।
वाजिभि प्राहतैश्चैव गजोष्ट्रै रासभैस्तथा ।
अन्योन्य नाभ्यरक्षन्त मथ्यमाना वनद्विपै ।
सुप्त ममर्दु॰ सहसा चेष्टमान महीतले ।
हाहाकार प्रमुञ्चन्त सार्थका शरणार्थिन ।
न च गुल्मांश्च धावन्तो निद्रान्धा बहवोऽभवन् ।
केचिद्दन्तै करै केचित्केचित्पद्भ्या हता गजै॰ ।
निहतोष्ट्राश्च बहुला पदातिजनसकुला ।
भयादाधावमानाश्च परस्परहतास्तदा ।
घोरान्नादान्विमुञ्चन्तो निपेतुर्धरणीतले ।
वृक्षेष्वासज्य सहृष्टा॰ पतिता विषमेषु च ।
तथा त निहत सर्वं समृद्ध सार्थमण्डलम् ।
हतो भ्राता हत॰ पुत्र सहायो निहतो मम ।
एषोऽग्निरुत्थित कष्टस्त्रायध्व धावताधुना ।
रत्नराशिर्विशीर्णोऽयं गृह्णीध्व किं प्रधावत ।

D_5 °घत्र (for °घेन) — (L 76) D_5 निंदयत् (for देवयत्) — (L 78) K_4 नाशु बध्नामि कुशल — (L 81) D_1 य[च]-ज्जन्मातरकृत तत्पाप पतित महत् — (L 82) D_1 कष्टा विपद, D_5 कष्टामापदा — (L 83) D_1 स्वजनस्य (for °नाच्च) K_4 पराभव — (L 84) D_1 वियोगश्च, D_5 °गो हि — (L 86) D_5 यो ह्यकस्मादनुप्राप्तो — (L 88) D_1 सार्थो (for पापा) D_1 जनविध्वसकारिणी, D_3 कृत्यां वै राक्षसीमिव (for the posterior half) — (L 89) D_2 resumes D_2 °स्म्यत्र (for °स्त्यत्र) D_1 लोकैर्यत्परिशङ्किना (for the posterior half) — (L 90) K_4 मम ह्यभाग्यै (for हि ममा°) D_2 [ऽ]ये विनि (for नून नि) — (L 91) D_1 पातयेह (for °येय) D_2 3 त्यक्त्वात्मान तु पापिष्ठा कस्माद शरण वने — (L 94) K_4 जानामि (for °जल्पसि) — (L 95) D_5 विलापान् (for प्र°) — (L 96) D_1 °धावत्या (for °धावच्च) D_5 विपिन गहने वने (for the posterior half) — Colophon *Adhy no* D_1 (in figures and words) 67

सन्त्रस्तवदना भैमी तस्थौ शशिनिभानना ।
सार्थे विध्वसितैर्भग्नैरगुरुभि सचन्दनै ।
विक्षिप्तैर्भाति भू सर्वा द्यौरिवर्क्षैश्च शारदै ।
पतितै पात्यमानैश्च धावद्भिश्च ततस्तत ।
विमुक्तनादसत्रस्त हाहाकारविनादितम् ।
भीषणीय वन तद्वै तत्राभूद्वै समन्तत ।
अभूत्प्रलयसकाश महारण्यमिवापरम् ।
ये तु तत्र विनिर्मुक्ता सार्था केचिदभिद्रुता ।
तेऽब्रुवन्सहिता सर्वे कस्येद कर्मण फलम् ।
नून न पूजितोऽस्माभिर्मणिभद्रो महायशा ।
तथा यक्षाधिप श्रीमान्न वै वैश्रवणो विभु ।
न पूजा विघ्नकर्तॄणामथ वा सार्थिकै कृता ।
शकुनाना फल वाथ विपरीतमिद ध्रुवम् ।
ग्रहास्तु विपरीता वा किमन्यदिदमागतम् ।
अपरे त्वब्रुवन्दीना ज्ञातिद्रव्यविनाकृता ।
यासावद्य महासार्थे नारीवोन्मत्तदर्शना ।
प्रविष्टा विकृताकारा कृत्वा रूपममानुषम् ।
तयेय विहिता पूर्व माया परमदारुणा ।
राक्षसी वा पिशाची वा यक्षी वातिभयकरी ।
तस्या सर्वमिद पाप नात्र कार्या विचारणा ।
यदि पश्याम ता पापा सार्थघ्नीं नैकदु खदाम् ।
लोष्टैः पासुभिश्चैव तृणै काष्ठैश्च मुष्टिभि ।
अवश्यमेव हन्तव्या सा सार्थस्य तु कृच्छ्रदा ।
दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा वाक्य तेषा सुदारुणम् ।
ह्रीता भीता च सविग्ना प्राद्रवद्येन काननम् ।
आशङ्कमाना तत्पापमात्मान पर्यदेवयत् ।
अहो ममोपरि विधे सरम्भो दारुणो महान् ।
नानुबध्नाति कुशल कस्येद कर्मण फलम् ।
नून जन्मान्तरकृत पाप मापतित महत् ।
अपश्चिमामिमा कष्टामापद प्राप्तवत्यहम् ।
राज्यापहरण भर्तु स्वजनाच्च पराभव ।
भर्त्रा सह वियोगश्च तनयाभ्या च विच्युति ।
निरस्तता वने वासो बहुव्यालनिषेविते ।
यो ह्यकस्मान्मया प्राप्तो निर्जने गहने वने ।
सोऽपि सार्थ पराभूतो विधिना केनचिद्ध्रुवम् ।
आशङ्कमाना सा पाप महीयो व्यसन तथा ।
साहमेवविधा नून ध्रुव नास्त्यत्र सशय ।
मन्दायास्तु ममाभाग्यै सार्थो नून निपातित ।
कुत्रात्मान पातयेय यामि क शरण वने ।
मरणात्तु भवेच्छान्तिर्प्रियस्या हि गजीवितम् ।
हा नाथ हा महाराज हा स्वामिञ्जीवितेश्वर ।
किं मा विलपतीमेव नाभिजानासि मानद ।
एवमादीन्बहूनन्यान्प्रलापान्व्याप्य विक्लवा ।
कुर्वती पर्यधावत्सा गहन विपिनान्तरम् ।

Colophon

☞ This passage is a variant version of lines 13–96 of passage No 10 given above (q v)

12

K₂ Dn ins after 3 62 10 D₆, after 284*

आराव सुमहाश्चासीत्त्रैलोक्यभयकारक ।
क्वोऽसिरुग्भित कष्टमागच्छ धावताधुना ।
रथराशिर्विशीर्णोऽय गृह्णीध्व किं प्रधावत ।
सामान्यमेतद् द्रविण न मिथ्या वचन मम ।
एवमेवाभिभाषन्तो विद्रवन्ति भयातुरा ।
पुनरेवाभिधास्यामि चिन्तयध्व सकातरा ।
तस्मिंस्तथा वर्तमाने दारुणे जनसक्षये ।
दमयन्ती च बुबुधे भयसत्रस्तमानसा ।
अपश्यद्वैशस तत्र सर्वलोकभयकरम् ।
अदृष्टपूर्व तद् दृष्ट्वा बाला पद्मनिभेक्षणा ।
ससक्तवदनाश्वासा उत्तस्थौ भयविह्वला ।
ये तु तत्र विनिर्मुक्ता सार्थात्केचिदविक्षता ।
तेऽब्रुवन्सहिता सर्वे कस्येद कर्मण फलम् ।
नून न पूजितोऽस्माभिर्मणिभद्रो महायशा ।
तथा यक्षाधिप श्रीमान्न वै वैश्रवण प्रभु ।
न पूजा विघ्नकर्तॄणामथ वा प्रथम कृता ।
शकुनाना फल वाथ विपरीतमिद ध्रुवम् ।
ग्रहा न विपरीतास्तु किमन्यदिदमागतम् ।
अपरे त्वब्रुवन्दीना ज्ञातिद्रव्यविनाकृता ।
यासावद्य महासार्थे नारी ह्युन्मत्तदर्शना ।
प्रविष्टा विकृताकारा कृत्वा रूपममानुषम् ।
तयेय विहिता पूर्व माया परमदारुणा ।
राक्षसी वा ध्रुव यक्षी पिशाची वा भयकरी ।
तस्या सर्वमिद पाप नात्र कार्या विचारणा ।
यदि पश्याम ता पापा सार्थघ्नीं नैकदु खदाम् ।
लोष्टभि पासुभिश्चैव तृणै काष्ठैश्च मुष्टिभि ।
अवश्यमेव हन्याम सार्थस्य किल कृत्यकाम् ।

12

(L 9) Dn₃ सर्व (for तत्र) — (L 11) Dn₃ वदनो श्यामा — (L 21) K₂ ममानुषा, Dn₃ च मानुष — (L 23) D₆ मा ध्रुवा (for वा ध्रुव) — (L 25) D₆ नैकदुष्कृता — (L 26) D₆ लोष्टैश्च (for लोष्टभि) — (L 27) D₆ हस्याम (for हन्याम), and मा वै सार्थस्य कृत्यका (for the posterior half) — (L 29) K₂ D₆ येन (for यत्र)

दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा वाक्यं तेषां सुदारुणम् ।
ह्रीता भीता च संविग्ना प्राद्रवद्यत्र काननम् ।
आशङ्कमाना तत्पापमात्मानं पर्यदेवयत् ।
अहो ममोपरि विधेः संरम्भो दारुणो महान् ।
नानुबध्नाति कुशलं कस्येदं कर्मणः फलम् ।
न स्मराम्यशुभं किंचित्कृतं कस्यचिदण्वपि ।
कर्मणा मनसा वाचा कस्येदं कर्मणः फलम् ।
नूनं जन्मान्तरकृतं पापं मापतितं महत् ।
अपश्चिमामिमां कष्टामापदं प्राप्तवत्यहम् ।
भर्तृराज्यापहरणं स्वजनाच्च पराजयः ।
भर्त्रा सह वियोगश्च तनयाभ्यां च विच्युतिः ।
निर्नाथता वने वासो बहुव्यालनिषेविते ।

☞ Cf passages No 10 and 11 given above, which are similar in content This amplified version of the story, though adopted in all old printed editions, is restricted to a small group of Devanāgarī MSS, K₃ ₄ Dn D₁₋₃ ₅ ₆ and is undoubtedly spurious It was rightly athetized by Böhtlingk in his edition of the Nalopākhyāna in the first edition of his *Chrestomathie* Cf Holtzmann, *Das Mahābhārata*, 3 70

13

After 3 83 82, K₁ ₂ B Dc Dn D₄ ₅ ins

कुरुक्षेत्रसमा गङ्गा यत्रतत्रावगाहिता ।
विशेषो वै कनखले प्रयागे परमं महत् ।
यद्यकार्यशतं कृत्वा कृतं गङ्गावसेचनम् ।
सर्वं तत्तस्य गङ्गापो दहत्यग्निरिवेन्धनम् ।
सर्वं कृतयुगे पुण्यं त्रेतायां पुष्करं स्मृतम् ।
द्वापरेऽपि कुरुक्षेत्रं गङ्गा कलियुगे स्मृता ।
पुष्करे तु तपस्तप्येद्दानं दद्यान्महालये ।
मलये त्वग्निमारोहेद् भृगुतुङ्गे त्वनाशनम् ।
पुष्करे तु कुरुक्षेत्रे गङ्गायां मगधेषु च ।
स्नात्वा तारयते जन्तुः सप्त सप्तावरांस्तथा ।
पुनाति कीर्तिता पापं दृष्टा भद्रं प्रयच्छति ।
अवगाढा च पीता च पुनात्यासप्तमं कुलम् ।
यावदस्थि मनुष्यस्य गङ्गायाः स्पृशते जलम् ।
तावत्स पुरुषो राजन्स्वर्गलोके महीयते ।
यथा पुण्यानि तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च ।
उपास्य पुण्यं लब्ध्वा च भवत्यमरलोकभाक् ।
न गङ्गासदृशं तीर्थं न देवः केशवात्परः ।
ब्राह्मणेभ्यः परं नास्ति एवमाह पितामहः ।

14

After 3 97 27, K₁ ₂ B D (except D₁₋₃ ₅) ins

वातेरिता पताकेव विराजति नभस्तले ।
प्रतार्यमाणा कूटेषु यथा निम्नेषु नित्यशः ।
शिलातलेषु संत्रस्ता पन्नगेन्द्रवधूरिव ।
दक्षिणां वै दिशं सर्वां प्लावयन्ती च मातृवत् ।
पूर्वं शम्भोर्जटाभ्रष्टा समुद्रमहिषी प्रिया ।
अस्या नद्याः सुपुण्यायां यथेष्टमवगाह्यताम् ।
लोमश उवाच ।
युधिष्ठिर निबोधेदं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।

— (L 30) K₃ तत्पापाम् — (L 31) K₃ सरंभे दारुणे महत् (for the posterior half) — (L 35) Dn₁ D₆ मा पतितं (for मापतितं) — (L 36) K₃ कष्टम् (for कष्टाम्) — (L 38) K₃ वियोगं च (for °गश्च)

13

(L 1) D₆ transp lines 1–2 and 3–4 K₁ Dc₂ °कुत्रा° (for °तत्रा°) — (L 2) K₁ नखल, Dc₁ परमे (for परमं) — B₄ om lines 3–4 — (L 3) B₁m अश्वमेध° (for यद्यकार्य°) K₂ गत्वा (for कृत्वा) K₂ °वमेवन, B₃ °भिषेचन (for °वसेचनम्) — (L 4) K₂ गागेयो, B₂ गगाभो, B₃ Dc गगाया (for गङ्गापो) K₁ ₂ दहत्यग्नि° — (L 6) B₁ Dc च, B₂₋₄ तु (for ऽपि) B₂ कलौ गंगैव केवला (for the posterior half) — (L 7) Dc पुष्करेषु (for °रे तु) — (L 8) B₁ Dc त्वनाशक — (L 9) B₁ ₃ ₄ D₆ पुष्करेषु, B₂ °रे च Dc °रे हे B Dc D₆ मध्यमेषु च — (L 10) K₂ सप्तावर, B₂₋₄ सप्तापरान्, Dc पूर्वावरान् — (L 11) B Dn₁ दृष्ट्वा (for दृष्टा) — (L 12) Dc अवगाह्य च पीत्वा च — (L 13) B₁ गगातोये निमज्जति — (L 16) K₁ तापस्य° (for उपास्य) Dc तु (for च) B₃ Dn °लोकता (B₃ °ता) (for °लोकभाक्) — (L 18) B₁ प्रजापतिः (for पितामहः)

14

D₁ om from line 1 up to the prior half of line 6 — (L 2) Dc तथा (for यथा) — (L 3) B₃ Dc₁ सभ्राना, Dc₂ मजाना (for मन्त्रस्ता) B₁ पातालेषु च नभसि (for the prior half) — (L 4) B [illegible] (for च) — (L 5) B₁ पूर्वं समुद्रं तु गता (for the prior half) — (L 6) Dc तस्या (for अस्या) K₂ तु (for सु) — After line 6 K₂ B₃ ₄ Dc Dn₂ ins an adh colophon (adhy no Dn₂ 99) — K₁ ₂ om lines 7–8

भृगोस्तीर्थं महाराज महर्षिगणसेवितम् ।
यत्रोपस्पृष्टवान्रामो हृतं तेजस्तदाप्तवान् ।
अत्र त्वं भ्रातृभिः सार्धं कृष्णया चैव पाण्डव ।
दुर्योधनहृतं तेजः पुनरादातुमर्हसि ।
कृतवैरेण रामेण यथा चोपहृतं पुनः ।
वैशंपायन उवाच ।
स तत्र भ्रातृभिश्चैव कृष्णया चैव पाण्डवः ।
स्नात्वा देवान्पितॄंश्चैव तर्पयामास भारत ।
तस्य तीर्थस्य रूपं वै दीप्तादीप्ततरं बभौ ।
अप्रधृष्यतरश्चासीच्छात्रवाणां नरर्षभ ।
अपृच्छच्चैव राजेन्द्र लोमशं पाण्डुनन्दनः ।
भगवन्किमर्थं रामस्य हृतमासीद्वपुः प्रभो ।
कथं प्रत्याहृतं चैव एतदाचक्ष्व पृच्छतः ।
लोमश उवाच ।
शृणु रामस्य राजेन्द्र भार्गवस्य च धीमतः ।
जातो दशरथस्यासीत्पुत्रो रामो महात्मनः ।
विष्णुः स्वेन शरीरेण रावणस्य वधाय वै ।
पश्यामस्तमयोध्यायां जातं दाशरथिं ततः ।
ऋचीकनन्दनो रामो भार्गवो रेणुकासुतः ।
तस्य दाशरथेः श्रुत्वा रामस्याक्लिष्टकर्मणः ।
कौतूहलान्वितो रामस्त्वयोध्यामगमत्पुनः ।
धनुरादाय तद्दिव्यं क्षत्रियाणां निबर्हणम् ।
जिज्ञासमानो रामस्य वीर्यं दाशरथेस्तदा ।
तं वै दशरथः श्रुत्वा विषयान्तमुपागतम् ।
प्रेषयामास रामस्य रामं पुत्रं पुरस्कृतम् ।
स तमभ्यागतं दृष्ट्वा उद्यतास्त्रमवस्थितम् ।
प्रहसन्निव कौन्तेय रामो वचनमब्रवीत् ।
कृतकालं हि राजेन्द्र धनुरेतन्मया विभो ।
समारोपय यत्नेन यदि शक्नोषि पार्थिव ।
इत्युक्तस्त्वाह भगवंस्त्वं नाधिक्षेप्तुमर्हसि ।
नाहमप्यधमो धर्मे क्षत्रियाणां द्विजातिषु ।
इक्ष्वाकूणां विशेषेण बाहुवीर्ये न कत्थनम् ।
तमेववादिनं तत्र रामो वचनमब्रवीत् ।
अलं वै व्यपदेशेन धनुरायच्छ राघव ।
ततो जग्राह रोषेण क्षत्रियर्षभसूदनम् ।
रामो दाशरथिर्दिव्यं हस्ताद्रामस्य कार्मुकम् ।
धनुरारोपयामास सलीलमिव भारत ।
ज्याशब्दमकरोच्चैव स्मयमानः स वीर्यवान् ।
तस्य शब्दस्य भूतानि वित्रसन्त्यशनेरिव ।
अथाब्रवीत्तदा रामो रामं दाशरथिस्तदा ।
इदमारोपितं ब्रह्मन्किमन्यत्करवाणि ते ।
तस्य रामो ददौ दिव्यं जामदग्न्यो महात्मनः ।
शरमाकर्णदेशान्तमयमाकृष्यतामिति ।
एतच्छ्रुत्वाब्रवीद्रामः प्रदीप्त इव मन्युना ।
श्रूयते क्षम्यते चैव दर्पपूर्णोऽसि भार्गव ।
त्वया ह्यधिगतं तेजः क्षत्रियेभ्यो विशेषतः ।
पितामहप्रसादेन तेन मां क्षिपसि ध्रुवम् ।
पश्य मां स्वेन रूपेण चक्षुस्ते वितराम्यहम् ।
ततो रामशरीरे वै रामः पश्यति भार्गवः ।
आदित्यान्सवसून्रुद्रान्साध्यांश्च समरुद्गणान् ।
पितरो हुताशनश्चैव नक्षत्राणि ग्रहास्तथा ।
गन्धर्वा राक्षसा यक्षा नद्यस्तीर्थानि यानि च ।
ऋषयो वालखिल्याश्च ब्रह्मभूताः सनातनाः ।
देवर्षयश्च कार्त्स्न्येन समुद्राः पर्वतास्तथा ।

---

the MSS are ignored totally hereafter — (L 9) B1 ₂ हृततेजास् (B3 जस्) — (L 10) B1 तत्र (for अत्र) B4 भारत (for पाण्डव) — (L 12) B4 Dc om line 12 B1 (corrupt) कृतवैरावने चैव न चैवोपहृता पुन — (L 13) D1 भारत (for पाण्डव) — (L 14) Dc तत्र स्नात्वा (for स्नात्वा देवान्) — (L 15) B1 Dc दीप्त्या, Dn3 जात (for दीप्ताद्) Dc2 विभो, Dn3 च भो (for बभौ) — (L 16) Dc स्त्वासी (for श्चासी) — (L 17) नृप (for पाण्डु°) — (L 18) B3 पुन (for वपु) — Dn3 om line 19 — (L 24) B Dc D4 आर्चीक, D1 आर्चिका (for ऋचीक°) — (L 26) B2 3 प्रभु (for पुन) — (L 27) D1 दिव्य तु (for तद्दिव्य) — (L 28) B3 तत, Dc तथा (for तदा) — (L 30) Dc मत्र (for पुत्र) — (L 31) D1 सुप (for मत) — (L 33) B3 क्षत्रियातकर राम धनुरेतन्महन्मम — (L 35) B3 पूजनीयोसि, D1 इत्युक्त प्राह B4 भगवन्नमभिक्षेप्तु न त्वमर्हसि मा विभो — For line 36 B4 subst

नाहमप्यथ मोहेन त्वामधिक्षेप्तुमुत्सहे ।
अधर्मेण क्षयं चात्र क्षत्रियाणां द्विजातिषु ।

— (L 44) B Dc शब्देन (for शब्दस्य) — (L 47) B1 3 4 Dc महाबल, D1 मन (for त्मन) — (L 48) Dc शर (for शरम्) — (L 52) B1 Dc क्षिपसे (for °सि) — (L 54) D1 पश्यति स च (for राम पश्यति) — (L 55) D1 आदित्यांश्च वसून् Dc transp रुद्रान् and साध्यान् B1 आदित्या वसवो रुद्रा साध्याश्च समरुद्गणा — (L 56) Hypermetric! B1 पितरोथानलश्चैव, B3 D1 6 पितरो हुताशनश्च, Dc Dn3 पितॄन्हुताशना (Dn3 न)श्चैव B3 Dc ग्रहांस्तथा — (L 57) B3 4 व (for च) Dc गन्धर्वांश्राक्षसान्यक्षान्नदीस्तीर्थानि यानि च — (L 58) Dc ऋषीन्वै B2 3 Dc वालिखिल्या (Dc ल्या)श्च Dc ब्रह्मभूतान्सनातनान् — (L 59) Dc देवर्षीश्चैव कार्त्स्न्येन समुद्रान्पर्वतांस्तथा — (L 60) B1 2 निपदा (for निषदो) Dc वेदांश्च सोप-

वेदाश्च सोपनिषदो वषट्कारैः सहाध्वरैः ।
चेतोमन्ति च सामानि धनुर्वेदश्च भारत ।
मेघवृन्दानि वर्षाणि विद्युतश्च युधिष्ठिर ।
ततः स भगवान्विष्णुस्तं वै बाणं मुमोच ह ।
शुष्काशनिसमाकीर्णं महोल्काभिश्च भारत ।
पांसुवर्षेण महता मेघवर्षैश्च भूतलम् ।
भूमिकम्पैश्च निर्घातैर्नादैश्च विपुलैरपि ।
स रामं विह्वलं कृत्वा तेजश्चाक्षिप्य केवलम् ।
आगच्छज्ज्वलितो बाणो रामबाहुप्रचोदितः ।
स तु विह्वलतां गत्वा प्रतिलभ्य च चेतनाम् ।
रामः प्रत्यागतप्राणः प्राणमद्विष्णुतेजसम् ।
विष्णुना सोऽभ्यनुज्ञातो महेन्द्रमगमत्पुनः ।
भीतस्तु तत्र न्यवसद्व्रीडितस्तु महातपाः ।
ततः संवत्सरेऽतीते हृतौजसमवस्थितम् ।
निर्मदं दुःखितं दृष्ट्वा पितरो राममब्रुवन् ।
न वै सम्यगिदं पुत्र विष्णुमासाद्य वै कृतम् ।
स हि पूज्यश्च मान्यश्च त्रिषु लोकेषु सर्वदा ।
गच्छ पुत्र नदीं पुण्यां वधूसरकृताह्वयाम् ।
तत्रोपस्पृश्य तीर्थेषु पुनर्वपुरवाप्स्यसि ।
दीप्तोदं नाम तत्तीर्थं यत्र ते प्रपितामहः ।
भृगुर्देवयुगे राम तप्तवानुत्तमं तपः ।
तत्तथा कृतवान्रामः कौन्तेय वचनात्पितुः ।
प्राप्तवांश्च पुनस्तेजस्तीर्थेऽस्मिन्पाण्डुनन्दन ।
एतदीदृशकं तात रामेणाक्लिष्टकर्मणा ।
प्राप्तमासीन्महाराज विष्णुमासाद्य वै पुरा ।

☞ For a criticism of this passage, cf Sukthankar, "Epic Studies (VI)", *ABORI* 1936 20 f

15

After 3 115 8, $K_{1.2}$ B Dc Dn $D_{s\,4.6}$ G_3 ins

अकृतव्रण उवाच ।
अहं ते कथयिष्यामि महदाख्यानमुत्तमम् ।
भृगूणां राजशार्दूल वंशे जातस्य भारत ।
रामस्य जामदग्न्यस्य चरितं देवसंमितम् ।
हैहयाधिपतेश्चैव कार्तवीर्यस्य भारत ।
रामेण चार्जुनो नाम हैहयाधिपतिर्हतः ।
तस्य बाहुशतान्यासन्त्रीणि सप्त च पाण्डव ।
दत्तात्रेयप्रसादेन विमानं काञ्चनं तथा ।
ऐश्वर्यं सर्वभूतेषु पृथिव्यां पृथिवीपते ।
अव्याहतगतिश्चैव रथस्तस्य महात्मनः ।
रथेन तेन तु सदा वरदानेन वीर्यवान् ।
ममर्द देवान्यक्षांश्च ऋषींश्चैव समन्ततः ।
भूतांश्चैव स सर्वांस्तु पीडयामास सर्वतः ।
ततो देवाः समेत्याहुरृषयश्च महाव्रताः ।
देवदेवं सुरारिघ्नं विष्णुं सत्यपराक्रमम् ।
भगवन्भूतरक्षार्थमर्जुनं जहि वै प्रभो ।
विमानेन च दिव्येन हैहयाधिपतिः पुनः ।
शचीसहायं क्रीडन्तं धर्षयामास वासवम् ।

निषदान् B_{1-3} वषट्कार°, Dc °कारान् $B_{1.2}$ °गमैः (for °ध्वरैः) — (L 61) B_3 चेतोवति Dc धनुर्वेदाश्च — (L 62) $B_{1.3.4}$ Dc_2 विद्युतो मेघवृन्दानि (B_1 °दाश्च) (for the prior half) $B_{1.3.4}$ Dc वर्षाणि च युधिष्ठिर — (L 65) B Dc D_6 केवलं (for भूतलम्) — (L 66) $B_{1.3.4}$ Dc स (for the first च) — (L 67) B_1 दृष्ट्वा (for कृत्वा) — (L 68) B Dc °प्रवेरितः (B_3 °प्रबोधितः) (for °प्रचोदितः) — (L 71) B_3 प्रभुः (for पुनः) — (L 72) Dc भीतश्च $B_{1.3.4}$ व्रीडितश्च Dc लज्जितश्च महारथ (for the posterior half) — (L 73) $B_{1.4}$ Dc_2 तत्र (for ततः) B_4 कृतौ (for हृतौ) — (L 74) B_3 वाक्यम् (for रामम्) — (L 78) Dc ततोप (for तत्रोप°) — (L 79) D_1 तीर्थं तु (for तत्तीर्थं) B_1 वै (for ते) — (L 80) B_1 Dc नात (for राम) $B_{1.4}$ Dc कृतवानभिषेचनं (for the posterior half) — (L 83) D_4 यत्तद् (for एतद्) $B_{1.4}$ °कानार (for °कं तात) — (L 84) D_1 आप्तम् (for प्राप्तम्)

15

(L 1) B_3 Dn इदं (for अहं) — (L 3) D_3 om line 3 Dc_2 वेद° (for देव°) — (L 5) B_1 बभूवेहार्जुनो नाम, D_3 राजासीदर्जुनो नाम (for the prior half) B_1 D_3 पुरा (for हतः) — (L 6) B_3 न्याहु° (for °न्यास°) — (L 7) D_3 काञ्चनप्रभं — (L 8) D_3 च मही° (for पृथिवी°) — (L 9) $B_{2.4}$ °श्चैव (for °स्तस्य) — (L 10) B_1 D_3 om line 10 $B_{1.4}$ Dc स तदा (for तु सदा) B_1 Dc वरदानाच्च — (L 12) B_1 Dc भूतानि चैव सर्वाणि B_2 वीर्यवान् (for सर्वतः) — (L 13) B_1 °तमन (for °व्रताः) — (L 14) B_1 Dc अब्रुवंस्त (for देवदेव) — D_3 reads line 15 after the addl line स तु प्रसाद° (see below) — (L 16) K_3 Dc Dn_1 प्रभुः (for पुनः) — After line 16 D_3 ins

खेचरान्कामचारी च बलान्मन्ति मोहिनः ।

— (L 17) D_3 शचीसुरसहायं तु (for the prior half). — After line 17, D_3 ins

स तु प्रसादयामास विष्णुं सत्यपराक्रमम् ।,

which is followed by line 15 — (L 19) B_3 वीर्यवान् (for भारत) — (L 20) K_3 प्रो° (for त्रि°) D_3 यत्तत्कृतमनाधृष्यं मृत्युन्त्यभिधीयः — After line 20 D_3

ततस्तु भगवान्देवः शक्रेण सहितस्तदा ।
कार्तवीर्यविनाशार्थं मन्त्रयामास भारत ।
यत्तद्भूतहितं कार्यं सुरेन्द्रेण निवेदितम् ।
स प्रतिश्रुत्य तत्सर्वं भगवाँल्लोकपूजितः ।
जगाम बदरीं रम्यां स्वमेवाश्रममण्डलम् ।
एतस्मिन्नेव काले तु पृथिव्यां पृथिवीपतिः ।

[Correction : This insertion is found in D_3 in addition to the MSS mentioned on p 385 The above list has been corrected accordingly]

16

After adhy 142, B D (except D_{1-3}) ins the foll addl adhy

लोमश उवाच ।
दृष्टाः पर्वताः सर्वे नद्यः सपुरकाननाः ।
तीर्थानि चैव श्रीमन्ति स्पृष्टं च सलिलं करैः ।
पर्वतं मन्दरं दिव्यमेष पन्थाः प्रयास्यति ।
समाहिता निरुद्विग्नाः सर्वे भवत पाण्डवाः ।
अयं देवनिवासो वै गन्तव्यो वो भविष्यति ।
ऋषीणां चैव दिव्यानां निवासः पुण्यकर्मणाम् ।
एषा शिवजला पुण्या याति सौम्य महानदी ।
बदरीप्रभवा राजन्देवर्षिगणसेविता ।
एषा वैहायसैर्नित्यं वालखिल्यैर्महात्मभिः ।
अर्चिता चोपयाता च गन्धर्वैश्च महात्मभिः ।
अत्र साम स्म गायन्ति सामगाः पुण्यनिस्वनाः ।
मरीचिः पुलहश्चैव भृगुश्चैवाङ्गिरास्तथा ।
अत्राह्निकं सुरश्रेष्ठो जपते समरुद्गणः ।
साध्याश्चैवाश्विनौ चैव परिधावन्ति तं सदा ।
चन्द्रमाः सह सूर्येण ज्योतींषि च ग्रहैः सह ।
अहोरात्रविभागेन नदीमेनामनुव्रजन् ।
एतस्याः सलिलं मूर्ध्ना वृषाङ्कः पर्यधारयत् ।
गङ्गाद्वारे महाभाग येन लोकस्थितिर्भवेत् ।
एतां भगवतीं देवीं भवन्तः सर्व एव हि ।
प्रयतेनात्मना तात प्रतिगम्याभिवादत ।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा लोमशस्य महात्मनः ।
आकाशगङ्गां प्रयताः पाण्डवास्तेऽभ्यवादयन् ।
अभिवाद्य च ते सर्वे पाण्डवा धर्मचारिणः ।
पुनः प्रयाताः संहृष्टाः सर्वैरृषिगणैः सह ।
ततो दूरात्प्रकाशन्तं पाण्डुरं मेरुसंनिभम् ।
ददृशुस्ते नरश्रेष्ठा विकीर्णं सर्वतोदिशम् ।
तान्प्रष्टुकामान्विज्ञाय पाण्डवान्स तु लोमशः ।
उवाच वाक्यं वाक्यज्ञः शृणुध्वं पाण्डुनन्दनाः ।
एतद्विकीर्णं सुश्रीमत्कैलासशिखरोपमम् ।
यत्पश्यसि नरश्रेष्ठ पर्वतप्रतिमं स्थितम् ।
एतान्यस्थीनि दैत्यस्य नरकस्य महात्मनः ।
पर्वतप्रतिमं भाति पर्वतप्रस्तराश्रितम् ।
पुरातनेन देवेन विष्णुना परमात्मना ।
दैत्यो विनिहतस्तात सुरराजहितैषिणा ।
दश वर्षसहस्राणि तपस्तप्यन्महामनाः ।
ऐन्द्रं प्रार्थयते स्थानं तपःस्वाध्यायविक्रमात् ।
तपोबलेन महता बाहुवेगबलेन च ।
नित्यमेव दुराधर्षो धर्षयन्स दितेः सुतः ।
स तु तस्य बलं ज्ञात्वा धर्मं च चरितव्रतम् ।
भयाभिभूतः संविग्नः शक्र आसीत्तदानघ ।
तेन संचिन्तितो देवो मनसा विष्णुरव्ययः ।
सर्वत्रगः प्रभुः श्रीमानागतश्च स्थितो बभौ ।

---

ins

शपितः स्थाणुना घोरं श्वेतराश्च कृते पुरा ।
भस्मीभूतं महद्भूतं भस्मकूटमदृश्यत ।
यमुनातीरमासाद्य समुद्रमवगाहत ।
तत्र मृत्योः समुद्रेण मगमोऽस्य भविष्यति ।
ततः स कार्तवीर्यस्य विनाशाय प्रतिष्ठितम् ।

— (L 21) B_1 D_3 तथा विधाय, B_3 म प्रतिज्ञाय (for स प्रतिश्रुत्य) D_3 °विश्रुत (for पूजित) — (L 23) K_3 Dn_1 n_3 D_3 पते (for पति)

16

(L 1) B_1 नागाश्च (for नद्य स) — (L 2) Dc रम्याणि (for श्रीमन्ति) — (L 7) B_{2-4} सौम्या (for सौम्य) — (L 9) Dc एषा वैखानसैर्नित्य B_{1-3} Dc D_4 वाल्खिल्यैर् — (L 13) B_4 द्विज° (for सुर°) B_3 यजते (for जपते) D_6 स मरुद्गणै — (L 14) B_4 सिद्धाश्चाप्सरसौ चापि (for the prior half) Dc ता, D_4 तद् (for त) — (L 16) $B_{1\,3\,4}$ Dc एताम् (for एनाम्) B_3 चलति रथवर्त्मना (for the posterior half) — (L 17) Dn_1 D_6 मूर्ध्नि (for र्ध्ना) — (L 18) B_4 लोके गतिर् (for लोकस्थितिर्) — (L 20) $B_{1\,3}$ Dc अभि° (for प्रति) Dc °वदत (for °वादत) — (L 22) B_3 ते न्यवेद, B_4 ते भ्यनाद, Dc अभ्यवाद° (for तेऽभ्यवाद) — (L 24) B_1 Dc_3 Dn_3 n_3 D_{4-6} सर्वे (for सर्वैर्) — (L 25) B Dn_2 पाण्डर — (L 34) B_4 Dn_1 D_4 स्तेन (for °स्तात) — (L 35) B_1 Dc तपस्तप्त महात्मना (for the posterior half) — (L 36) Dc प्रार्थयत — (L 37) Dc वात° (for बाहु°) — (L 39) Dc चरित शुभ (for °तव्रतम्) — (L 40) B_3 नृप (for [अ]नघ) — (L 42) D_4 स्थिरो (for स्थितो) — (L 45) B_1 यस्य तेजोसमामित ; Dc यस्य

ऋषयश्चापि त सर्वे तुष्टुवुश्च दिवौकस॰।
त दृष्ट्वा ज्वलमानश्रीर्भगवान्हव्यवाहनः।
नष्टतेजा समभवत्तस्य तेजोभिर्भर्त्सित॰।
त दृष्ट्वा वरद देव विष्णु देवगणेश्वरम्।
प्राञ्जलि प्रणतो भूत्वा नमस्कृत्य च वज्रभृत्।
प्राह वाक्य ततस्त्वरव यतस्तस्य भय भवेत्।
विष्णुरुवाच।
जानामि ते भय शक्र दैत्येन्द्रान्नरकात्तत॰।
ऐन्द्र प्रार्थयते स्थान तप.सिद्धेन कर्मणा।
सोऽहमेन तव प्रीत्या तप सिद्धमपि ध्रुवम्।
वियुनज्मि देहाद्देवेन्द्र मुहूर्त प्रतिपालय।
तस्य विष्णुर्महातेजा॰ पाणिना चेतनां हरत्।
स पपात ततो भूमौ गिरिराज इवाहत।
तस्यैतदस्थिसंघातं मायाविनिहतस्य वै।
इद द्वितीयमपर विष्णो कर्म प्रकाशते।
नष्टा वसुमती कृत्स्ना पाताले चैव मज्जिता।
पुनरुद्धरिता तेन वाराहेणैकशृङ्गिणा।
युधिष्ठिर उवाच।
भगवन्विस्तरेणेमां कथां कथय तत्त्वत।
कथ तेन सुरेशेन नष्टा वसुमती तदा।
योजनाना शत ब्रह्मन्पुनरुद्धरिता तदा।
केन चैव प्रकारेण जगतो धरणी ध्रुवा।
शिवा देवी महाभागा सर्वसस्यप्ररोहिणी।
कस्य चैव प्रभावाद्धि योजनाना शत गता।
केनैतद्वीर्यसर्वस्व दर्शित परमात्मन।
एतत्सर्वं यथातत्त्वमिच्छामि द्विजसत्तम।
श्रोतु विस्तरश सर्वं त्व हि तस्य प्रतिश्रय।
लोमश उवाच।
यत्तेऽह परिपृष्टोऽस्मि कथामेतां युधिष्ठिर।
तत्सर्वमखिलेनेह श्रूयता मम भाषत।

पुरा कृतयुगे तात वर्तमानेऽभयंकरे।
यमत्व कारयामास आदिदेव॰ पुरातन॰।
यमत्व कुर्वतस्तस्य देवदेवस्य धीमत।
न तत्र म्रियते कश्चिज्जायते वा तथाच्युत।
वर्धन्ते पक्षिसघाश्च तथा पशुगवेडकम्।
गवाश्च च मृगाश्चैव सर्वे ते पिशिताशना॰।
तथा पुरुषशार्दूल मानुषाश्च परंतप।
सहस्रशो ह्ययुतशो वर्धन्ते सलिलं यथा।
एतस्मिन्सकुले तात वर्तमाने भयकरे।
अतिभाराद्वसुमती योजनानां शत गता।
सा वै व्यथितसर्वाङ्गी भारेणाक्रान्तचेतना।
नारायण वर देव प्रपन्ना शरण गता।
पृथिव्युवाच।
भगवस्त्वत्प्रसादाद्धि तिष्ठेय सुचिर त्विह।
भारेणास्मि समाक्रान्ता न शक्नोमि स्म वर्तितुम्।
ममेम भगवन्भार व्यपनेतु त्वमर्हसि।
शरणागतास्मि ते देव प्रसाद कुरु मे विभो।
लोमश उवाच।
तस्यास्तद्वचन श्रुत्वा भगवानक्षर॰ प्रभु॰।
प्रोवाच वचन हृष्ट श्रव्याक्षरसमीरितम्।
न ते महि भय कार्यं भारार्ते वसुधारिणि।
अयमेव तथा कुर्मि यथा लघ्वी भविष्यसि।
स ता विसर्जयित्वा तु वसुधां शैलकुण्डलाम्।
ततो वराह॰ सवृत्त एकशृङ्गो महाद्युति।
रक्ताभ्यां नयनाभ्यां तु भयमुत्पादयन्निव।
धूम च ज्वलयँल्लक्ष्म्या तत्र देशे व्यवर्धत।
स गृहीत्वा वसुमतीं शृङ्गेणैकेन भास्वता।
योजनानां शत वीर समुद्धरति सोऽक्षर॰।
तस्या चोद्धार्यमाणायां सक्षोभ समजायत।
देवा सक्षुभिता सर्वे ऋषयश्च तपोधना।

तेजावभर्त्सित — (L 46) B3 om line 46 Dc1 सर्व°
(for देव°) — (L 48) Dc °स्तूर्ण (for °स्तस्व)
— (L 49) B1 Dc तात (for शक्र) — (L 50) Dc
प्रार्थयत — (L 51) B1 4 °मेव (for °मेन) — (L 52)
Hypermetric! B1 वियुक्ष्मि, Dc वियुज्मि (for वियुनज्मि)
— (L 54) Dc °पतत् (for °हत) — (L 56) Dn1
°परम (for °मपर) B3 तूर्णं (for कर्म) — (L 58) B1
°णोरु° (for °णैक°) — After line 58, B1 4 ins an
addl colophon — (L 59) B3 सुव्रत (for तत्त्वत)
— (L 61) B3 नेन (for ब्रह्मन्) — (L 64) B1-3 Dc
°वाद्वै (for वाद्धि) — (L 65) Dc Dn2 n3 केन नद् (for
केनैनद्) B3 वीर्यमात्मन, Dc स्व महात्मन — (L 66)
B1 Dc वृत्तन् (for तत्त्वम्) — (L 69) Dc भारत (for
भाषत) — (L 71) B4 Dc3 सनातन (for पुरा°)
— (L 77) D4 a वर्धते — (L 78) Dc3 तावद् (for
तात) B2 भयावहे (for भयकरे) — (L 81) B1 3 4 Dc
सदा (for गता) — (L 82) Dc3 त्वत्प्रसादेन B3 4 तिष्ठेह
— (L 84) B1m Dc3 ममेव — (L 85) Hypermetric!
B1 3 प्रभो (for विभो) — Most MSS om लोमश उ before
line 86 — (L 87) B2 3 कृष्ण (for हृष्ट) B1 मत्ताक्षर
समन्वित (m as above) — (L 88) Before line 89,
most MSS ins विष्णुरुवाच B1 Dc मयि (for महि)
— (L 89) B1-3 अहमेव (B2 °व) (for अयमेव) — Before
line 90 most MSS ins लोमश उ° — (L 91) Dc
सभूत (for सवृत्त) — (L 92) Dc हरि (for हा)
— (L 95) B1 माय (for वीर) — (L 98) Dc भूम्यम

हाहाभूतमभूत्सर्वं त्रिदिवं व्योम भूस्तथा ।
न पर्यवस्थितः कश्चिद्देवो वा मानुषोऽपि वा ।
ततो ब्रह्माणमासीनं ज्वलमानमिव श्रिया ।
देवाः सर्षिगणाश्चैव उपतस्थुरनेकशः ।
उपसर्प्य च देवेशं ब्रह्माणं लोकसाक्षिकम् ।
भूत्वा प्राञ्जलयः सर्वे वाक्यमुच्चारयंस्तदा ।
लोकाः संक्षुभिताः सर्वे व्याकुलं च चराचरम् ।
समुद्राणां च संक्षोभस्त्रिदशेश प्रकाशते ।
सैषा वसुमती कृत्स्ना योजनानां शतं गता ।
किमेतत्किंप्रभावेण येनेदं व्याकुलं जगत् ।
आख्यातु नो भवाञ्शीघ्रं विसंज्ञाः स्मेह सर्वशः ।
ब्रह्मोवाच ।
असुरेभ्यो भयं नास्ति युष्माकं कुत्रचित्कचित् ।
श्रूयतां यत्कृतेष्वेष संक्षोभो जायतेऽमराः ।
योऽसौ सर्वत्रगः श्रीमानक्षरात्मा व्यवस्थितः ।
तस्य प्रभावात्संक्षोभस्त्रिदिवस्य प्रकाशते ।
यैषा वसुमती कृत्स्ना योजनानां शतं गता ।
समुद्धृता पुनस्तेन विष्णुना परमात्मना ।
तस्यामुद्धार्यमाणायां संक्षोभः समजायत ।
एवं भवन्तो जानन्तु छिद्यतां संशयश्च वः ।
देवा ऊचुः ।
क तद्भूतं वसुमतीं समुद्धरति हृष्टवत् ।
तं देशं भगवन्ब्रूहि तत्र यास्यामहे वयम् ।
ब्रह्मोवाच ।
हन्त गच्छत भद्रं वो नन्दने पश्यत स्थितम् ।
एषोऽत्र भगवाञ्श्रीमान्सुपर्णः संप्रकाशते ।
वाराहेणैव रूपेण भगवाँल्लोकभावनः ।
कालानल इवाभाति पृथिवीतलमुद्धरन् ।
एतस्योरसि सुव्यक्तं श्रीवत्समभिराजते ।
पश्यध्वं विबुधाः सर्वे भूतमेतदनामयम् ।
लोमश उवाच ।
ततो दृष्ट्वा महात्मानं श्रुत्वा चामन्त्र्य चामराः ।
पितामहं पुरस्कृत्य जग्मुर्देवा यथागतम् ।
वैशंपायन उवाच ।
श्रुत्वा तु तां कथां सर्वे पाण्डवा जनमेजय ।
लोमशादेशितेनाशु पथा जग्मुः प्रहृष्टवत् ।

Colophon

☞ It may be noted that this passage is om also in the old Āraṇyakaparvan MS belonging to the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society (Bhau Daji Collection No 245)

17

After adhy 153, B (for B_1 see below) D (except $D_{1-3, 5}$) S ins the foll addl adhy

वैशंपायन उवाच ।
तस्मिन्निवसमानोऽथ धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
कृष्णया सहितान्भ्रातॄनित्युवाच सहद्विजान् ।
दृष्टानि तीर्थान्यस्माभिः पुण्यानि च शिवानि च ।
मनसो ह्लादनीयानि वनानि च पृथक्पृथक् ।
देवैः पूर्वं विचीर्णानि मुनिभिश्च महात्मभिः ।
यथाक्रमविशेषेण द्विजैः संपूजितानि च ।
ऋषीणां पूर्वचरितं तथा कर्म विचेष्टितम् ।
राजर्षीणां च चरितं कथाश्च विविधाः शुभाः ।

(for °स्तथा) — (L 100) B_1 °मीशान (for °मासीन) — (L 102) B_1 अप (for उप) B_1 D_c सारथिं, B_2 साक्षिण, B_4 शासन (for साक्षिकम्) — $B_{2, 3}$ om the posterior half of line 103 and the prior half of line 104 — (L 106) B_3 यैषा (for सैषा) — (L 107) Some MSS प्रभावेन D_c हि (for [इ]द) — (L 108) B सर्वत (for श) — (L 109) D_c अस्माक चात्रकुत्रचित् (for the posterior half) — (L 110) D_c यत्कृते स्रोष — (L 113) $B_{3, 4}$ सैषा (for यैषा) — (L 114) B_4 प्रभविष्णुना (for परमा) — (L 117) B_1 कश्चिद्भूतो (for क तद्भूत) — (L 118) D_c वत्स्या° (for यास्या) — (L 120) B_1 D_c धीमान् (for श्री) D_c सुवर्ण (for सुपर्ण) — (L 121) D_c वराहेण (for वा) — (L 122) D_c सनातन (for कालानल) — (L 125) $D_{5, 6}$ निष्ट्या (for दृष्ट्वा) — Colophon *Adhy no* D_{n1} ns 142, D_{n2} 141

17

B_1 reads this whole passage on a suppl folio (*sec m*) — (L 1) M तस्यां रजन्यां व्युष्टायां (for the prior half) — (L 2) S आमन्त्र्य (for कृष्णया) D_c सह तान् (for सहितान्) S सह द्विजैः (for जान्) — (L 3) B_4 तीर्थानि दृष्टानि (by transp) M_1 [आ]यतनानि (for च शिवानि) T_2 (by corr) वनानि (for शिवानि) — (L 4) B_1 प्लावनानि, S पावनानि (for वनानि च) — (L 5) B_1 सर्वाविची(m की)र्णानि, B_4 पूर्णविकी , D_c सर्वं (D_{c2} °व) विकी , D_{n3} पूर्णानि ची , S सर्वाणि तीर्थानि (M_1 सर्वानुत्तीर्णानि) (for पूर्वं वि°) — (L 6) B_1 D_c D_{n3} M यथाक्रमं विशेषेण, B_4 °काम विश°, T_1 $G_{2, 4}$ क्रममशो°, T_2 $G_{1, 3}$ °काममशो — (L 7) T_1 $G_{1, 2}$ धर्म (for पूर्व°) S तपो धर्म (for तथा कर्म) — S ins after line 7 B_1 D_c, after line 9

यथाक्रमं विशेषेण लोमशेन प्रभाषितम् ।

ऋषयश्चापि त सर्वे तुष्टुवुश्च दिवौकस ।
त दृष्ट्वा ज्वलमानश्रीर्भगवान्हव्यवाहन ।
नष्टतेजा समभवत्तस्य तेजोभिभर्त्सित ।
त दृष्ट्वा वरद देव विष्णु देवगणेश्वरम् ।
प्राञ्जलि प्रणतो भूत्वा नमस्कृत्य च वज्रभृत् ।
प्राह वाक्य ततस्तत्त्व यतस्तस्य भय भवेत् ।
विष्णुरुवाच ।
जानामि ते भय शक्र दैत्येन्द्रान्नरकात्तत ।
ऐन्द्र प्रार्थयते स्थान तप सिद्धेन कर्मणा ।
सोऽहमेन तव प्रीत्या तप सिद्धमपि ध्रुवम् ।
वियुनज्मि देहाद्देवेन्द्र मुहूर्त प्रतिपालय ।
तस्य विष्णुर्महातेजा पाणिना चेतना हरत् ।
स पपात ततो भूमौ गिरिराज इवाहत ।
तस्यैतदस्थिसघात मायाविनिहतस्य वै ।
इद द्वितीयमपर विष्णो कर्म प्रकाशते ।
नष्टा वसुमती कृत्स्ना पाताले चैव मज्जिता ।
पुनरुद्धरिता तेन वाराहेणैकशृङ्गिणा ।
युधिष्ठिर उवाच ।
भगवन्विस्तरेणेमा कथा कथय तत्त्वत ।
कथ तेन सुरेशेन नष्टा वसुमती तदा ।
योजनाना शत ब्रह्मन्पुनरुद्धरिता तदा ।
केन चैव प्रकारेण जगतो धरणी ध्रुवा ।
शिवा देवी महाभागा सर्वसस्यप्ररोहिणी ।
कस्य चैव प्रभावाद्धि योजनाना शत गता ।
केनैतद्वीर्यसर्वस्व दर्शित परमात्मन ।
एतत्सर्व यथातत्त्वमिच्छामि द्विजसत्तम ।
श्रोतु विस्तरश सर्व त्व हि तस्य प्रतिश्रय ।
लोमश उवाच ।
यत्तेऽह परिपृष्टोऽस्मि कथामेता युधिष्ठिर ।
तत्सर्वमखिलेनेह श्रूयता मम भाषत ।

पुरा कृतयुगे तात वर्तमानेऽभयंकरे ।
यमत्व कारयामास आदिदेव पुरातन ।
यमत्वं कुर्वतस्तस्य देवदेवस्य धीमत ।
न तत्र म्रियते कश्चिज्जायते वा तथाच्युत ।
वर्धन्ते पक्षिसघाश्च तथा पशुगवेडकम् ।
गवाश्च च मृगाश्चैव सर्वे ते पिशिताशना ।
तथा पुरुषशार्दूल मानुषाश्च परंतप ।
सहस्रशो ह्ययुतशो वर्धन्ते सलिलं यथा ।
एतस्मिन्संकुले तात वर्तमाने भयकरे ।
अतिभाराद्वसुमती योजनानां शत गता ।
सा वै व्यथितसर्वाङ्गी भारेणाक्रान्तचेतना ।
नारायण वर देव प्रपन्ना शरण गता ।
पृथिव्युवाच ।
भगवंस्त्वत्प्रसादाद्धि तिष्ठेय सुचिर त्विह ।
भारेणास्मि समाक्रान्ता न शक्नोमि स्म वर्तितुम् ।
ममेम भगवन्भार व्यपनेतु त्वमर्हसि ।
शरणागतास्मि ते देव प्रसाद कुरु मे विभो ।
लोमश उवाच ।
तस्यास्तद्वचन श्रुत्वा भगवानक्षर प्रभु ।
प्रोवाच वचन हृष्ट श्रव्याक्षरसमीरितम् ।
न ते महि भय कार्य भारार्ते वसुधारिणि ।
अयमेव तथा कुर्मि यथा लघ्वी भविष्यसि ।
स तां विसर्जयित्वा तु वसुधां शैलकुण्डलाम् ।
ततो वराह सवृत्त एकशृङ्गो महाद्युति ।
रक्ताभ्यां नयनाभ्यां तु भयमुत्पादयन्निव ।
धूम च ज्वलयल्लँक्ष्म्या तत्र देशे व्यवर्धत ।
स गृहीत्वा वसुमतीं शृङ्गेणैकेन भास्वता ।
योजनाना शत वीर समुद्धरति सोऽक्षर ।
तस्यां चोद्धार्यमाणायां सक्षोभ समजायत ।
देवा सक्षुभिता सर्वे ऋषयश्च तपोधना ।

तेजावभर्त्सित — (L 46) B_3 om line 46 Dc_1 सर्व° (for देव°) — (L 48) Dc °स्तूर्ण (for °स्तत्त्व) — (L 49) B_1 Dc तात (for शक्र) — (L 50) Dc प्रार्थयत — (L 51) $B_{1.4}$ °मेव (for °मेन) — (L 52) Hypermetric! B_1 वियुक्ष्मि, Dc वियुज्मि (for वियुनज्मि) — (L 54) Dc °पतत् (for हत) — (L 56) Dn_1 °परम (for °मपर) B_3 तूर्ण (for कर्म) — (L 58) B_1 °णोरु° (for °णैक) — After line 58, $B_{1.4}$ ins an addl colophon — (L 59) B_3 सुव्रत (for तत्त्वत) — (L 61) B_3 तेन (for ब्रह्मन्) — (L 64) B_{1-3} Dc °वादै (for वाद्धि) — (L 65) Dc Dn_3 n_3 केन तद् (for केनैतद्) B_3 वीर्यमात्मन, Dc स्व महात्मन — (L 66) B_1 Dc वृत्तम् (for तत्त्वम्) — (L 69) Dc भारत (for भाषत) — (L 71) B_4 Dc_2 सनातन (for पुरा°) — (L 77) $D_{4.6}$ वर्धते — (L 78) Dc_2 तावद् (for तात) B_3 भयावहे (for भयकरे) — (L 81) $B_{1.3.4}$ Dc तदा (for गता) — (L 82) Dc_2 त्वत्प्रसादेन $B_{3.4}$ तिष्ठेह — (L 84) B_1m Dc_2 ममेव — (L 85) Hypermetric! $B_{1.3}$ प्रभो (for विभो) — Most MSS om लोमश उ° before line 86 — (L 87) $B_{2.3}$ कृष्ण (for हृष्ट) B_1 मत्याक्षर° समन्वित (m as above) — (L 88) Before line 88, most MSS ins विष्णुरुवाच B_1 Dc मयि (for महि) — (L 89) B_{1-3} अहमेव (B_3 °व) (for अयमेव) — Before line 90 most MSS ins लोमश उ° — (L 91) Dc सभूत (for सवृत्त) — (L 93) Dc इति (for इव) — (L 95) B_3 साम्र (for वीर) — (L 98) Dc भूस्तत्र

हाहाभूतमभूत्सर्वं त्रिदिवं व्योम भूस्तथा ।
न पर्यवस्थितः कश्चिद्देवो वा मानुषोऽपि वा ।
ततो ब्रह्माणमासीनं ज्वलमानमिव श्रिया ।
देवाः सर्षिगणाश्चैव उपतस्थुरनेकशः ।
उपसर्प्य च देवेशं ब्रह्माणं लोकसाक्षिकम् ।
भूत्वा प्राञ्जलयः सर्वे वाक्यमुच्चारयंस्तदा ।
लोकाः संक्षुभिताः सर्वे व्याकुलं च चराचरम् ।
समुद्राणां च संक्षोभस्त्रिदशेश प्रकाशते ।
सैषा वसुमती कृत्स्ना योजनानां शतं गता ।
किमेतत्किंप्रभावेण येनेदं व्याकुलं जगत् ।
आख्यातु नो भवाञ्शीघ्रं विसंज्ञाः स्मेह सर्वशः ।
ब्रह्मोवाच ।
असुरेभ्यो भयं नास्ति युष्माकं कुत्रचित्क्वचित् ।
श्रूयतां यत्कृते त्वेष संक्षोभो जायतेऽमराः ।
योऽसौ सर्वत्रगः श्रीमानक्षरात्मा व्यवस्थितः ।
तस्य प्रभावात्संक्षोभस्त्रिदिवस्य प्रकाशते ।
यैषा वसुमती कृत्स्ना योजनानां शतं गता ।
समुद्धृता पुनस्तेन विष्णुना परमात्मना ।
तस्यामुद्धार्यमाणायां संक्षोभः समजायत ।
एवं भवन्तो जानन्तु छिद्यतां संशयश्च वः ।
देवा ऊचुः ।
क्व तद्भूतं वसुमतीं समुद्धरति हृष्टवत् ।
तं देशं भगवन्ब्रूहि तत्र यास्यामहे वयम् ।
ब्रह्मोवाच ।
हन्त गच्छत भद्रं वो नन्दने पश्यत स्थितम् ।
एषोऽत्र भगवाञ्श्रीमान्सुपर्णः संप्रकाशते ।
वाराहेणैव रूपेण भगवाँल्लोकभावनः ।
कालानल इवाभाति पृथिवीतलमुद्धरन् ।
एतस्योरसि सुव्यक्तं श्रीवत्समभिराजते ।
पश्यध्वं विबुधाः सर्वे भूतमेतदनामयम् ।
लोमश उवाच ।
ततो दृष्ट्वा महात्मानं श्रुत्वा चामन्त्र्य चामराः ।
पितामहं पुरस्कृत्य जग्मुर्देवा यथागतम् ।
वैशंपायन उवाच ।
श्रुत्वा तु तां कथां सर्वे पाण्डवा जनमेजय ।
लोमशादेशितेनाशु पथा जग्मुः प्रहृष्टवत् ।
Colophon

☞ It may be noted that this passage is om also in the old Āraṇyakaparvan MS belonging to the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society (Bhau Daji Collection No 245)

17

After adhy 153, B (for B1 see below) D (except D1-3 5) S ins the foll addl adhy

वैशंपायन उवाच ।
तस्मिन्निवसमानोऽथ धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
कृष्णया सहितान्भ्रातॄनित्युवाच सहद्विजान् ।
दृष्टानि तीर्थान्यस्माभिः पुण्यानि च शिवानि च ।
मनसो ह्लादनीयानि वनानि च पृथक्पृथक् ।
देवैः पूर्वं विचीर्णानि मुनिभिश्च महात्मभिः ।
यथाक्रमविशेषेण द्विजैः संपूजितानि च ।
ऋषीणां पूर्वचरितं तथा कर्म विचेष्टितम् ।
राजर्षीणां च चरितं कथाश्च विविधाः शुभाः ।

(for °स्तथा) — (L 100) B1 मीशान (for मासीन) — (L 102) B1 अप (for उप) B1 Dc सारथिं, B2 °साक्षिणं, B4 शासनं (for साक्षिकम्) — B3 5 om the posterior half of line 103 and the prior half of line 104 — (L 106) B3 यैषा (for सैषा) — (L 107) Some MSS प्रभावेन Dc हि (for [इ]दं) — (L 108) B सर्वत (for शः) — (L 109) Dc अस्माकं कुत्रचिद् (for the posterior half) — (L 110) Dc यत्कृते ह्येष — (L 113) B3 4 सैषा (for यैषा) — (L 114) B4 प्रभविष्णुना (for परमा°) — (L 117) B1 काश्चिद्भूता (for क्व तद्भूतं) — (L 118) Dc वत्स्या (for यास्या) — (L 120) B1 Dc धीमान् (for श्री) Dc सुवर्ण (for सुपर्ण) — (L 121) Dc वराहेण (for वा) — (L 122) Dc सनातन (for कालानल) — (L 125) D5 6 दिष्ट्या (for दृष्ट्वा) — Colophon *Adhy no* Dn1 n3 142, Dn2 141

17

B1 reads this whole passage on a suppl folio (*see m*) — (L 1) M तस्यां रजन्यां व्युष्टायां (for the prior half) — (L 2) S आमन्त्र्य (for कृष्णया) Dc सह तान् (for सहितान्) S सह द्विजैः (for °जान्) — (L 3) B4 तीर्थानि दृष्टानि (by transp) M1 [आ]यतनानि (for च शिवानि) T2 (by corr) वनानि (for शिवानि) — (L 4) B1 प्लावनानि, S पावनानि (for वनानि च) — (L 5) B1 सर्वाविचीर्(m की)णानि, B4 पूर्णविकी, Dc सर्वं (Dc2 व) विकी, Dn3 पूर्णानि ची, S सर्वाणि तीर्थानि (M1 सर्वानुचीर्णानि) (for पूर्वं वि) — (L 6) B1 Dc Dn2 M यथाक्रम विशेषेण, B4 काम विशे°, T1 G2 4 क्रममशे°, T2 G1 3 काममशे — (L 7) T1 G1 2 धर्म (for पूर्व°) S तपो धर्म (for तथा कर्म) — S ins after line 7 B1 Dc after line 9
यथाक्रमं विशेषेण लोमशेन प्रभाषितम् ।

शृण्वानास्तत्र तत्र स्म आश्रमेषु शिवेषु च ।
अभिषेकं द्विजै सार्धं कृतवन्तो विशेषत ।
अर्चिता सततं देवा पुष्पैरद्भि सदा च व ।
यथालब्धैर्मूलफलै पितरश्चापि तर्पिता ।
पर्वतेषु च रम्येषु सर्वेषु च सर सु च ।
उदधौ च महापुण्ये सूपस्पृष्टं महात्मभि ।
इला सरस्वती सिन्धुर्यमुना नर्मदा तथा ।
नानातीर्थेषु रम्येषु सूपस्पृष्टं सह द्विजै ।
गङ्गाद्वारमतिक्रम्य बहव पर्वता शुभा ।
हिमवान्पर्वतश्चैव नानाद्विजगणायुत ।
विशाला बदरी दृष्टा नरनारायणाश्रम ।
दिव्या पुष्करिणी दृष्टा सिद्धदेवर्षिपूजिता ।
यथाक्रमविशेषेण सर्वाण्यायतनानि च ।
दर्शितानि द्विजश्रेष्ठा लोमशेन महात्मना ।
इमं वैश्रवणावासं पुण्यं सिद्धनिषेवितम् ।
कथं भीम गमिष्यामो गतिरन्तरधीयताम् ।
एवं ब्रुवति राजेन्द्रे वागुवाचाशरीरिणी ।
न शक्यो दुर्गमो गन्तुमितो वैश्रवणाश्रमात् ।
अनेनैव पथा राजन्प्रतिगच्छ यथागतम् ।
नरनारायणस्थानं बदरीत्यभिविश्रुतम् ।
तस्माद्यास्यसि कौन्तेय सिद्धचारणसेवितम् ।
बहुपुष्पफलं रम्यमाश्रमं वृषपर्वण ।
अतिक्रम्य च तं पार्थ त्वार्ष्टिषेणाश्रमे वसे ।
ततो द्रक्ष्यसि कौन्तेय निवेशं धनदस्य च ।
एतस्मिन्नन्तरे वायुर्दिव्यगन्धवह शुचि ।
सुखप्रह्लादन शीत पुष्पवर्षं ववर्ष च ।
श्रुत्वा तु दिव्यामाकाशाद्वाचं सर्वे विसिस्मियु ।
ऋषीणां ब्राह्मणानां च पार्थिवानां विशेषत ।
श्रुत्वा तन्महदाश्चर्यं द्विजो धौम्योऽब्रवीत्तदा ।
न शक्यमुत्तरं वक्तुमेवं भवतु भारत ।
ततो युधिष्ठिरो राजा प्रतिजग्राह तद्वच ।
प्रत्यागम्य पुनस्तं तु नरनारायणाश्रमम् ।

तेषु तीर्थेषु रम्येषु पावनेषु शिवेषु च ।
[(L 1) B1 Dc तथा चैव (for यथाक्रम), and प्रकाशित (for प्रभा°) — (L 2) G4 om line 2 T2 M1 सर्वेषु (for रम्येषु) B1 Dc तेषु तेष्वप्यरण्येषु, T2 G2 3 तेषु तेषु च तीर्थेषु (for the prior half) T1 सर सु च सरित्सु च, T2 G1-3 रम्यासु च सरित्सु (G1 सर सु) च, M2 सरित्सु च सर सु च (for the posterior half)]
— T G2-4 M2 om lines 8-14, G1 om lines 8-21, M1 om lines 8-9 — (L 10) M1 अभिषेको Dc पूर्वं (for सार्धं) M1 कृतस्तेभिर् (for कृतवन्तो) — (L 11) B4 °रेभि (for °रद्भि) B1 Dc सदा च न , M1 तथाचनै — (L 13) M1 सरित्सु (for सर्वेषु) B2 सरस्स्वथ (for °र सु च) — (L 14) B2 पुण्यसुपस्पृष्ट, B4 °पुण्येषूपविष्ट M1 तथा पुण्ये (for महा°), and महर्षिभि (for महात्मभि) — (L 15) S (G1 om) इरा (G4 *inf lin*) पुरा (for इला) — (L 16) S (G1 om) तासां ह्रदेषु पुण्येषु (for the prior half) B1 Dc T1 उपस्पृष्ट, T2 G2 4 उपस्पृष्टा, G3 M2 उपस्पृष्ट- Dc2 महाद्विजै , T1 द्विजोत्तमै , T2 G2-4 M2 द्विजै शुभै — (L 17) S om line 17 B1 4 Dc पर्वता बहव शुभा (Dc भजा) (for the posterior half) — (L 18) T G2-4 M2 हिमवत्पार्श्वतश्चैव T1 M2 भूता- (M2 ह्रदा)न्द्विजगणायुतान्, T2 G2 3 द्विजसंघरुतैर्युत (G2 युता- न्ह्रदान्) — (L 19) T G2 3 M2 विशाला बदरीं दृष्ट्वा Dc °श्रम, S (G1 om) °श्रमे (for श्रम) — (L 20) T G M2 om line 20 B2 3 Dn1 n2 D6 दिव्य- (for दिव्या) M1 सेविता (for °पूजिता) — (L 21) Dc T1 G2 M यथाक्रमं विशेषेण, T2 G3 °क्रमशो° — (L 22) G4 om line 22 S (G4 om) द्विजेंद्रेण (for द्विजश्रेष्ठा) — (L 23) T1 G2 4 M2 एवं, M1 एत (for इमं) S दुर्गमं गंधमादनं (for the posterior half) — (L 24) S मतिरत्र विधीयतां (for the posterior half) — T1 om lines 25-28 — (L 26) S (T1 om) अशक्यो (for न श°) S (T1 om) पर्वतो गंधमादन (for the posterior half) — (L 29) S transp lines 29 and 30 Dc °त्प्राप्स्यमि, S °द्गच्छाथ (for °द्यास्यसि) T1 M2 कौरव्य (for कौन्तेय) — (L 30) T2 G3 °मूल° (for °पुष्प°) — (L 31) T1 °क्रम्येत (for °क्रम्य च) T2 G2-4 तद् (for तं) B1 3 4 आर्ष्णि-, Dc S आर्ष्टि- (for त्वार्ष्टि) S (except G1 M1) -श्रमं (for -श्रमे) T1 व्रज, T2 G2-4 M वस (for वसे) — (L 32) G1 कौरव्य (for कौन्तेय) B1 निर्वेशं, S निवासं (for निवेशं) B1 3 4 Dc S (except G1 4) तं, D4 वै (for च) — (L 33) S शुभ (for शुचि) — (L 34) S मन° (for सुख) Dc प्रीत (for शीत) B1 3 4 Dc पपात (for ववर्ष) S वै (for च) — (L 35) B1 तं श्रुत्वा, B4 श्रुत्वा च, Dc M1 तां श्रुत्वा, T G M2 तच्छ्रुत्वा B1 Dc S दिव्यम् (M1 वाचम्) (for दिव्याम्) S विसयं समपद्यत (for the posterior half) — (L 36) T G2-4 पाण्डवानां (for ब्राह्म) T G2-4 ब्राह्मणानां, G1 M पाण्डवानां (for पार्थि°) — (L 37) S तु (for तन्) S द्विजो धौम्यस्त्वभाषत (M1 °म्योऽभ्यभाषत, M2 °म्य स भाषते) — (L 38) S (except M2) गन्तुम् (for वक्तुम्) S (except G1) पाण्डव (for भारत) — (L 39) S विस्मयो- त्फुल्ललोचन (for the posterior half) — (L 40) S om line 40 B4 पृष्ठस्तस्य, Dc प्रत्यागत्य (for °गम्य) B1 4

भीमसेनादिभि सर्वैर्भ्रातृभि परिवारित ।
पाञ्चाल्या ब्राह्मणाश्चैव न्यवसन्त सुख तदा ।

Colophon

18

After 3 175 11, B Dc Dn D4 6 ins the foll passage, K3 ins only lines 1-4 thereof

भीमसेनस्तु विख्यातो महान्त दंष्ट्रिण बलात् ।
निघ्नन्नागशतप्राणो वने तस्मिन्महाभुज ।
मृगाणां सवराहाणा महिषाणां महाभुज ।
विनिघ्नस्तत्र तत्रैव भीमो भीमपराक्रम ।
स मातङ्गशतप्राणो मनुष्यशतवारण ।
सिंहशार्दूलविक्रान्तो वने तस्मिन्महाबल ।
वृक्षानुत्पाटयामास तरसा वै बभञ्ज च ।
पृथिव्याश्च प्रदेशान्वै नादयस्तु वनानि च ।
पर्वताग्राणि वै मृद्गन्नादयानश्च विज्वर ।
प्रक्षिपन्पादपांश्चापि नादेनापूरयन्महीम् ।
वेगेन न्यपतद्भीमो निर्भयश्च पुन पुन ।
आस्फोटयन्क्ष्वेडयश्च तलतालांश्च वादयन् ।
चिरसबद्धदर्पस्तु भीमसेनो वने तदा ।
गजेन्द्राश्च महासत्त्वा मृगेन्द्राश्च महाबला ।
भीमसेनस्य नादेन व्यमुञ्चन्त गुहा भयात् ।
क्वचित्प्रधावस्तिष्ठश्च क्वचिच्चोपविशस्तथा ।
मृगप्रेप्सुर्महारौद्रे वने चरति निर्भय ।
स तत्र मनुजव्याघ्रो वने वनचरोपम ।
पद्भ्यामभिसमापेदे भीमसेनो महाबल ।
स प्रविष्टो महारण्ये नादाम्नदति चाद्भुतान् ।
त्रासयन्सर्वभूतानि महासत्त्वपराक्रम ।
ततो भीमस्य शब्देन भीता सर्पा गुहाशया ।
अतिक्रान्तास्तु वेगेन जगामानुसृत शनै ।
ततोऽमरवरप्रख्यो भीमसेनो महाबल ।

[Correction! This insertion is found in D6 in addition to the MSS mentioned on p 595 The above list has been corrected accordingly]

19

K4 D1 2 ins after 3 177 14 K2 (om lines 1-20) ins after 3 177 13 (of passage No 32 below)

सर्प उवाच ।
धर्म सर्वे प्रशसन्ति देवा ब्रह्मर्षयस्तथा ।
तस्मात्समासतो धर्म कथयस्व ममानघ ।
युधिष्ठिर उवाच ।
सत्य दमस्तप शौच सतोषो ह्री क्षमार्जवम् ।
ज्ञान शमो दया ध्यानमेष धर्म सनातन ।
सर्प उवाच ।
किं सत्य प्रोच्यते राजन्को दम सम्प्रकीर्तित ।
तपसो लक्षण किं स्यात्किं तच्छौचमुदाहृतम् ।
युधिष्ठिर उवाच ।
सत्य भूतहित प्रोक्त मनसो दमन दम ।
तप स्वधर्मवर्तित्व शौच सकरवर्जनम् ।
सर्प उवाच ।
सतोष क पर प्रोक्तः का च ह्री परिकीर्तिता ।

Dc पुनस्तेन (B4 °स्ते तु) — (L 41) S ऋषिभि (for भ्रातृभि) — (L 42) B1 Dc S ब्राह्मणैश्चैव S न्यवसन्त सुख तदा — Colophon *Adhy no* Dn1 n2 D6 155 Dn3 156, T1 G1 2 4 M1 157, T2 G3 147, M2 159

18

D6 om lines 1-3 — (L 1) B1 तत्रापि (for विख्यातो), and पर्यटन् (for महान्त) — (L 2) Dn1 n2 (hapl) om the posterior half of line 2, lines 3-4 and the prior half of line 5 B4 °बल (for °भुज) — (L 8) B2 4 भुवनानि (for तु वनानि) — (L 9) B2 गह्वरं (for विज्वर) — (L 10) B1 Dc °श्चैव (for °श्चापि) — (L 11) B1 निपतद्, B2 न्यपतन् — (L 15) B2 गुहास्तदा, Dc गुहां भयात B1 मुचत तेन भीमेन महाबलपराक्रमा.. — (L 16) B1 2 °स्तदा (for °स्तथा) — (L 18) B2 °श्रेष्ठो, Dc2 °व्याघ्र (for °व्याघ्रो) B1 °चरानुग (for °चरोपम) — (L 19) Dc2 °मपि (for °मभि) — (L 20) Dn2 प्रविश्य (for °ष्टो) — (L 22) B4 नादेन (for शब्देन), and सर्वा (for सर्पा) B1 भीता सर्वोरगादय (for the posterior half) — (L 23) B1 अतिक्रांतस्य; B2 3 Dc Dn1 n2 D6 °क्रांतस्तु, B4 क्रातेन Dn1 n2 D4 6 °सृत (for °सृत) B1 2 स तै (B1m शनै as above) (L 24) B2 नर° (for ऽमर)

19

K2, which om lines 1-20, is ignored up to that line D1 reads नहुष (for सर्प) in this passage — (L 2) K4 नराधिप (for ममानघ) — D2 om lines 4-12 — (L 5) D1 क शम (for को दम) — (L 6) K4 तपश्च किं पर प्रोक्त, D1 दया च का परा प्रोक्ता (for the prior half) D1 ध्यानम् (for शौचम्) K4 ह्यच्यते (for उदाहृतम्) — D1 om lines 9-10 with the preceding and

क्षमा च का परा प्रोक्ता किं चार्जवमुदाहृतम् ।
युधिष्ठिर उवाच ।
संतोषो विषयत्यागो ह्रीरकार्यनिवर्तनम् ।
क्षमा द्वंद्वसहिष्णुत्वमार्जवं समचित्तता ।
सर्प उवाच ।
किं ज्ञानं प्रोच्यते राजन्कः शमश्च प्रकीर्तितः ।
दया च का परा प्रोक्ता किं च ध्यानमुदाहृतम् ।
युधिष्ठिर उवाच ।
ज्ञानं तत्त्वार्थसंबोधः शमश्चित्तप्रशान्तता ।
दया भूतहितैषित्वं ध्यानं निर्विषयं मनः ।
सर्प उवाच ।
कः शत्रुर्दुर्जयः पुंसां कश्च व्याधिरनन्तकः ।
कीदृशश्च स्मृतः साधुरसाधुः कीदृशः स्मृतः ।
युधिष्ठिर उवाच ।
क्रोधस्तु दुर्जयः शत्रुर्लोभो व्याधिरनन्तकः ।
सर्वभूतहितः साधुरसाधुर्निर्दयः स्मृतः ।
सर्प उवाच ।
को मोहः प्रोच्यते राजन्कश्च मानः प्रकीर्तितः ।
किमालस्यं च विज्ञेयं कश्च शोक इहोच्यते ।
युधिष्ठिर उवाच ।
मोहो हि धर्ममूढत्वं मानस्त्वात्माभिमानिता ।
धर्मनिष्क्रियतालस्यं शोकस्त्वज्ञानमुच्यते ।
सर्प उवाच ।
किं स्थैर्यं मुनिभिः प्रोक्तं किं च धैर्यमुदाहृतम् ।
स्नानं च किं परं प्रोक्तं किं दानमिहोच्यते ।
युधिष्ठिर उवाच ।
स्वधर्मे स्थिरता स्थैर्यं धैर्यमिन्द्रियनिग्रहः ।
स्नानं मनोमलत्यागो दानं स्वभयदक्षिणा ।
सर्प उवाच ।
कः पण्डितः पुमाञ्ज्ञेयः कश्च मूर्खो जनेश्वर ।
संसारहेतुः कश्चास्य हृत्तापः कः परस्तथा ।

युधिष्ठिर उवाच ।
धर्मात्मा पण्डितो ज्ञेयो नास्तिको मूर्ख उच्यते ।
कामः संसारहेतुश्च हृत्तापो मत्सरः परः ।
सर्प उवाच ।
कोऽहंकार इति प्रोक्तः कश्चिद्दम्भो जनेश्वर ।
अभ्यसूया च का प्रोक्ता किं तत्पैशुन्यमुच्यते ।
युधिष्ठिर उवाच ।
मोहज्ञानमहंकारो दम्भो धर्मध्वजोच्छ्रयः ।
धर्मद्वेषो ह्यसूया च पैशुन्यं परदूषणम् ।
सर्प उवाच ।
धर्मश्चार्थश्च कामश्च परस्परविरोधिनः ।
तेषां नित्यविरोधित्वात्क नु स्यात्संगतं नृप ।
युधिष्ठिर उवाच ।
संतुष्टो भार्यया भर्ता भर्त्रा भार्या तथैव च ।
यस्मिन्नेतत्कुले नित्यं कल्याणं तत्र वै ध्रुवम् ।
यदा भर्ता च भार्या च परस्परवशानुगौ ।
तदा धर्मार्थकामानां त्रयाणामपि संगमः ।
सर्प उवाच ।
जात्या कुलेन वृत्तेन स्वाध्यायेन श्रुतेन च ।
ब्राह्मण्यं केन भवति प्रब्रूह्येतद्विनिश्चयम् ।
युधिष्ठिर उवाच ।
न जातिर्न कुलं तात न स्वाध्यायः श्रुतं न च ।
कारणानि द्विजत्वस्य वृत्तमेव तु कारणम् ।
अनेके मुनयस्तात तिर्यग्योनिसमाश्रिताः ।
स्वधर्माचारनिरता ब्रह्मलोकमितो गताः ।
बहुना किमधीतेन नटस्येव दुरात्मनः ।
तेनाधीतं श्रुतं तेन यो वृत्तमनुतिष्ठति ।
कपालस्थं यथा तोयं श्वदृतौ च यथा पयः ।
दुष्टं स्यात्स्थानदोषेण वृत्तहीने तथा श्रुतम् ।
वृत्तं यत्नेन रक्ष्यं स्याद्वित्तमेति च याति च ।
अक्षीणो वित्ततः क्षीणो वृत्ततस्तु हतो हतः ।

following ref — (L 10) D_2 यदा (for परा) — D_1 om lines 13–14 with the preceding and following ref — (L 18) D_1 क साधु प्रोच्यते राजन्नसाधु क परस्तथा — (L 19) D_1 कामश्च, D_2 क्रोध स (for क्रोधस्तु) — (L 21) K_3 begins from line 21 ! K_3 कथ्यते (for प्रोच्यते), and प्रकीर्त्यते (for °र्तित) — (L 23) K_3 $_4$ हि मूढधर्मत्व (for धर्मविमूढत्व) K_3 त्वात्माभिमानता, K_4 स्वात्मावमानिता — (L 24) K_3 शोकोऽज्ञत्वमिहोच्यते (for the posterior half) — (L 25) K_3 ऋषिभि (for मुनिभि) — (L 26) K_3 °मुदाहृत (for °मिहोच्यते) — (L 27) D_2 स्वधर्मास्थिरता K_3 स्थैर्यम् (for धैर्यम्) — (L 29) D_1 नरे° (for जने°) — (L 30) K_4 कश्च स्याद् (for कश्चास्य) — (L 32) K_3 $_4$ स्मृत (for पर) — (L 33) D_1 कश्च (for कश्चिद्) — (L 35) K_3 मोहा° (for मोह°) — (L 36) K_3 [ऽ]भ्यसूया (for ह्यसूया) — (L 38) K_3 D_1 नित्या°, D_2 अत्य° (for नित्य°), K_3 कथ (for क नु) D_1 संगमो (for संगत) — (L 40) K_3 परस्पर च संयुक्त त्रितगस्तत्र (sic) वर्तते D_1 त्रिवर्गस्तत्र उच्यते (for the posterior half) — (L 42) K_3 तथा (for तदा) K_3 $_4$ संगत (K_3 °त) (for संगम) — (L 44) K_3 $_4$ सुनिश्चित (for विनिश्चयम्) — (L 45) K_3 स्वाध्यायो न (by transp) — (L 46) D_1 मतस्तु, D_2 °मेनस्य (for °मेव तु) — (L 49) D_1 $_2$ बहुधा (for °ना) — (L 50) D_1 स्वधर्मम् (for यो वृत्तम्) D_2 °जीवति (for °तिष्ठति) — D_2 om lines 51–52

किं कुलेनोपदिष्टेन विपुलेन दुरात्मन ।
कृमय किं न जायन्ते कुसुमेषु सुगन्धिषु ।
तस्माद्विद्धि महाराज वृत्त ब्राह्मणलक्षणम् ।
चतुर्वेदोऽपि दुर्वृत्त शूद्रात्पापतर स्मृत ।
योऽग्निहोत्रपरो दान्त सतोषनियत शुचि ।
तप स्वाध्यायशीलश्च त देवा ब्राह्मण विदु ।
सर्वद्वंद्वसहो धीर सर्वसङ्गविवर्जित ।
सर्वभूतहितो मैत्रस्त देवा ब्राह्मण विदु ।
येन केनचिदाच्छन्नो येन केनचिदाशित ।
यत्रकचनशायी च त देवा ब्राह्मण विदु ।
योऽहेरिव गणाद्भीतो सन्मानान्मरणादिव ।
कुणपादिव च स्त्रीभ्यस्त देवा ब्राह्मण विदु ।

20

After 3 178 28, K_3 ins

सर्प उवाच ।

उक्तास्ते सर्वशास्त्रात प्रश्ना प्रश्नविदां वर ।
इदानीमेष मुञ्चामि भ्रातर ते वृकोदरम् ।

वैशंपायन उवाच ।

नहुषेण ततो मुक्त भीममाश्लिष्य सोदरम् ।
युधिष्ठिरोऽपि धर्मात्मा नहुषं प्रत्यपूजयत् ।
नहुषोऽपि मुने शापाद्विमुक्त प्रीतमानस ।
दिव्यरूपधर श्रीमान्प्रत्युवाच युधिष्ठिरम् ।
समाप्य साधुभि पुण्यमिति वै वैदिकी श्रुति ।
सर्पत्वात्पश्य मुक्तोऽहं त्वया समाप्य साधुना ।
धर्मं किल नरा कृत्वा लभन्ते सत्सुखानिह ।
धर्मेण क कृतो धर्मो येन लब्धो भवान्सुत ।
न केवल प्रजा धन्या यासां राजनृपो भवान् ।
धर्मोऽपि धन्यो धर्मज्ञ यस्य पुत्रस्त्वमीदृश ।
दृष्टा श्रुताश्च बहवो नृपा धर्मपरायणा ।
न श्रुतो न च दृष्टो मे धर्मज्ञस्त्वादृशो नृप ।

युधिष्ठिर उवाच ।

सभाग्योऽहं महाभाग यस्य तुष्टो भवान्गुणै ।
नाल्पभाग्यस्य तुष्यन्ति देवकल्पा भवादृशा ।
किं तु कौतूहल तात मम पार्थिवसत्तम ।
अत पृच्छामि सौहार्दात्त्वामहं नाभ्यसूयया ।
सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञ त्रैलोक्येश्वरपूजितम् ।
कथ त्वामाविशन्मोह प्राकृत पुरुष यथा ।

नहुष उवाच ।

श्रुतशीलादिभिर्युक्त धार्मिक तपसि स्थितम् ।
सुप्राज्ञमपि कौन्तय ऋद्धिर्मोहयते नरम् ।
हीनाभिजनवृत्तोऽपि न स राजास्ति कश्चन ।
यस्य चेतसि राजेन्द्र करोति न मद पदम् ।
यथाग्नौ ध्रुवमुष्णत्वमनिले चलन यथा ।
यथा शशिनि शीतत्व तथैश्वर्ये ध्रुवो मद ।
ऐश्वर्यतिमिर चक्षुर्न तत्पश्यति निर्मलम् ।
पश्चाद्विमलतां याति विनिपाताञ्जनाञ्जितम् ।
वर्तमान सुखे स्वर्गे नावैतीति मतिर्मम ।
सोऽहमैश्वर्यमोहेन यदाविष्टो युधिष्ठिर ।
पतित प्रतिसबुद्ध सांप्रत बोधयामि व ।
लोकद्वयहित वक्तु ज्ञातु को वा न पण्डित ।
तत्क्रियानुविधानत्वे मुनयोऽपि न पण्डिता ।
तस्माल्लोकद्वयस्येष्ट कर्तव्य ते नराधिप ।
गुह्यमेतन्महाबाहो कथित ते मयाखिलम् ।
द्विजाश्च नावमन्तव्यास्त्रैलोक्येश्वरपूजिता ।
देववत्पूजनीयाश्च दानमानार्चनादिभि ।
यै कृत सर्वभक्षोऽग्निरपेयश्च महोदधि ।
क्षयी चापादितश्चन्द्र को न नश्येत्प्रकोप्य तान् ।
लोकानन्यान्सृजेयुर्ये लोकपालांश्च कोपिता ।
देवान्कुर्युरदेवाश्च क क्षुण्वस्तान्समृध्नुयात् ।
यानुपाश्रित्य तिष्ठन्ति लोका देवाश्च सर्वदा ।
ब्रह्म चैव धन येषां को हिंस्यात्ताञ्जिजीविषु ।
प्रणीतश्चाप्रणीतश्च यथाग्निर्दैवत महत् ।
एव विद्वानविद्वांश्च ब्राह्मणो दैवत परम् ।

21

K_3 B_{1-4} Dc Dn D_6 (the lost MS having sections 1–36 only on suppl fol *sec m*) G_2 ins the foll

— (L 52) K_3 D_2 यथा (for तथा) — (L 53) K_4 संरक्ष्य (for रक्ष्य स्याद्) D_4 °मायाति (for °मेति च) — (L 54) K_4 transp वित्तत and वृत्तत — (L 55) K_3 विशिष्टेन (for [उ]पदिष्टेन) — (L 58) D_1 चातुर्वेदो — (L 59) K_4 °निरत (for °नियत) — K_3 D_2 om lines 63–64 — (L 65) D_1 सुहृदो (for सन्मानान्)

20

(L 1) K_3 सर्वतस् (for °शम) — (L 3) K_3 सादर (for सो°) — (L 7) K_3 सत्यवती (for वै वैदिकी) — (L 11) K_3 धर्मा (for धन्या), and यस्यां धर्मा (for यासां राजन्) — (L 13) K_3 बहुशो (for बहवो) — For 17–20, K_3 subst सर्वज्ञत्वात्कथ मोह आविशत्स्वर्गवासिनां (of line 19–20) । एवमद्भुतकर्माणामिति मे सशयो महान् — (L 21) K_3 श्रुति° (for श्रुत°) — (L 22) K_3 चेच्छूरम् (for कौन्तेय) — K_3 om lines 23–28 — (L 30) K_4 °मदिरान् (for °मोहेन), and मदांधीकृतलोचन (for the posterior half) — (L 31) K_3 बुद्ध सन् (for °संबुद्ध), and त्वां तु संबोधयाम्यहं (for the posterior half)

passage after adhy 190 K4 D1 2 3 (orig) ins it after adhy 206 (K4 D1 2 reading sections 1–36 *after* section 158)

१

वैशंपायन उवाच।

मार्कण्डेयमृषयो ब्राह्मणा युधिष्ठिरश्च पर्यपृच्छन्। ऋषि केन दीर्घायुरासीद्बक॰ ॥१॥ मार्कण्डेयस्तु तान्सर्वानुवाच। महातपा दीर्घायुश्च बको राजर्षि । नात्र कार्या विचारणा ॥२॥

एतच्छ्रुत्वा तु कौन्तेयो भ्रातृभि॰ सह भारत।
मार्कण्डेय पर्यपृच्छद्धर्मराजो युधिष्ठिर ॥ ३
बकदाल्भ्यौ महात्मानौ श्रूयेते चिरजीविनौ।
सखायौ देवराजस्य तावृषी लोकसमतौ ॥ ४
एतदिच्छामि भगवन्बकशक्रसमागमम्।
सुखदु॰खसमायुक्त तत्त्वेन कथयस्व मे ॥ ५

मार्कण्डेय उवाच।

वृत्ते देवासुरे राजन्सग्रामे लोमहर्षणे।
त्रयाणामपि लोकानामिन्द्रो लोकाधिपोऽभवत् ॥ ६
सम्यग्वर्षति पर्जन्य॰ सस्यसपद उत्तमा॰।
निरामया सुधर्मिष्ठा॰ प्रजा धर्मपरायणा॰ ॥ ७
मुदितश्च जन॰ सर्व स्वधर्मेषु व्यवस्थित ।
ता॰ प्रजा मुदिता॰ सर्वा दृष्ट्वा बलनिषूदन॰ ॥ ८
ततस्तु मुदितो राजन्देवराज॰ शतक्रतु ।
ऐरावत समास्थाय ता पश्यन्मुदिता॰ प्रजा॰ ॥ ९
आश्रमांश्च विचित्रांश्च नदीश्च विविधा॰ शुभा॰।
नगराणि समृद्धानि खेटाञ्जनपदांस्तथा ॥ १०
प्रजापालनदक्षांश्च नरेन्द्रान्धर्मचारिण॰।
उदपान प्रपा वापी तडागानि सरांसि च ॥ ११
नानाव्रतसमाचारै सेवितानि द्विजोत्तमै ।
ततोऽवतीर्य रम्यायां पृथ्व्यां राजञ्शतक्रतु॰ ॥ १२
तत्र रम्ये शिवे देशे बहुवृक्षसमाकुले।
पूर्वस्यां दिशि रम्याया समुद्राभ्याशतो नृप ॥ १३
तत्राश्रमपद रम्य मृगद्विजनिषेवितम्।
तत्राश्रमपदे रम्ये बक पश्यति देवराट् ॥ १४
बकस्तु दृष्ट्वा देवेन्द्र दृढ प्रीतमनाभवत्।

21

1 B3 ऋषि (for ऋषयो) K4 D1 2 om ब्राह्मणा, and read पाडवाश्च (for युधिष्ठिरश्च) — K4 B3–4 Dc2 D1 2 किल (for केन) D3 अस्ति कश्चिच्चिरजात इति (for ऋषि—॰द्बक)

2 K4 om सर्वान् K4 Dc D2 प्रत्युवाच (for उवाच) D1 किं न श्रुत भवता इद कालातरे क्वचित् (for मार्कण्डेयस्तु तान्सर्वानुवाच) — K4 D3 4 om महातपा B4 सुमहातपा (for महा॰) K4 D2 राजन्, Dc राजनृषि (for राजर्षि) — Dc om कार्या

3 [bcd]) K4 D1 2 धर्मराजो युधिष्ठिर । मार्कडेय महाभाग प्राप्तकालमभाषत

4 [ab]) B3m ॰शक्रौ (for ॰दाल्भ्यौ) Dc D4 श्रूयते — For 4, K4 D1 2 subst

श्रूयते हि महाभाग बको दाल्भ्यो महातपा ।
प्रिय सखा च शक्रस्य चिरजीवी च सत्तम ।
[(L 2) D1 समत (for सत्तम)]

5 [b]) K4 D1 2 ॰इन्द्र॰ (for ॰शक्र॰) — [d]) K4 Dc D1 2 कथित त्वया (for कथयस्व मे)

6 B3–4 Dc Dn D4 6 G3 om 6[a]–8[b]

7 [a]) K3 पर्जन्ये — [b]) K4 ॰सपदनुत्तमा

8 [ab]) D2 मुदिताश्च जना सर्वे, and व्यवस्थिता — [cd]) B3 तादृक्सर्वा, D1 दृष्ट्वा सर्वा (by transp) K3 बलि॰, K4 D1 2 वृत्र॰ (for बल॰)

9 For 9, K4 D1 2 subst

अतीव मुदितो राजन्देवराज शतक्रतु ।

ऐरावतमथारुह्य श्वेत गजवरोत्तमम्।
लोक समानमास्थाय ददर्श मुदिता प्रजा ॥

10 [a]) K4 आश्रमाश्च महापुण्यान्, Dc आश्रमान्सुविचित्रांश्च, D1 2 आश्रमाणि च पुण्यानि — [b]) K4 D1 2 नदीशैल(D1 ॰लान्)सरासि च — [d]) K4 D1 2 नाना॰ (for खेटान्) D1 2 ॰पदानि च (for ॰पदांस्तथा)

11 [a]) K4 Dc D1 2 उदपान॰ (for ॰पान) K4 D1 2 कूप (for वापी) — [d]) K4 D1 2 तडागारामसकुल — After 11, K4 D1 2 ins

नानाजनपदाकीर्णं ब्रह्मचारिनिषेवितम्।
यज्ञोत्सववतीं देवीं सागराम्बरमेखलाम्।

12 [a]) K1 Dn ॰ब्रह्म॰ (for ॰व्रत॰) — [b]) K4 Dc D1 2 सेवितां द्विजसत्तमै — D2 ins after 12[ab] D1, after 14

तत्रावतीर्य भगवाञ्शक्रो दितिजसूदन ।
[See below notes on section 16]

— K4 D1 om 12[cd], D2 reads it after 14

13 [a]) K4 D1 2 अथ (for तत्र) D3 शुभे (for शिवे) — [c]) K4 D1 2 विध्यस्य, Dc पुण्यायां (for रम्यायां) — [d]) K4 D1 2 समुद्रमभितोभवत्

14 [b]) K4 D1 2 ॰पक्षि॰ (for ॰द्विज) — [cd]) K4 D1 2 ददर्श शक्र सुमहद्बकस्य च महात्मन — After 14, D2 reads 12[cd] — D1 ins after तत्रावतीर्य etc (see above) D2, after 12[cd] (transposed)

प्रविवेश महापुण्य तपोवनमनुत्तमम ।

15 K4 om 15 — [ab]) D1 2 मध सुरपतिं चैव पूजयामास सत्तम.. — [cd]) D1 2 om 15[cd] Dc पाद्येनासनदानेन

पाद्यासनार्घदानेन फलमूलैरथार्चयत् ॥ १५
सुखोपविष्टो वरदस्ततस्तु बलसूदन ।
तत प्रश्न बक देव उवाच त्रिदशेश्वर ॥ १६
शत वर्षसहस्राणि मुने जातस्य तेऽनघ ।
समाख्याहि मम ब्रह्मन्कि दु ख चिरजीविनाम् ॥ १७
यक उवाच ।
अप्रियै सह सवास प्रियैश्चापि विनाभव ।
असद्भि सप्रयोगश्च तद्दु ख चिरजीविनाम् ॥ १८
पुत्रदारविनाशोऽत्र ज्ञातीना सुहृदामपि ।
परेष्वायत्तता कृच्छ्र किं नु दु खतर तत ॥ १९
नान्यद्दु खतर किंचिल्लोकेषु प्रतिभाति मे ।
अर्थैर्विहीन पुरुष परै सपरिभूयते ॥ २०
अकुलानां कुले भाव कुलीनानां कुलक्षयम् ।
सयोग विप्रयोग च पश्यन्ति चिरजीविन ॥ २१
अपि प्रत्यक्षमेवैतत्तव देव शतक्रतो ।
अकुलानां समृद्धानां कथ कुलविपर्यय ॥ २२
देवदानवगन्धर्वमनुष्योरगराक्षसा ।
प्राप्नुवन्ति विपर्यास किं नु दु खतर तत ॥ २३
कुले जाताश्च क्लिश्यन्ते दौष्कुलेयवशानुगा ।
आढ्यैर्दरिद्रावमता किं नु दु खतरं तत ।
लोके वैधर्म्यमेतत्तु दृश्यते बहुविस्तरम् ॥ २४
हीनज्ञानाश्च दृश्यन्ते क्लिश्यन्ते प्राज्ञकोविदा ।
बहुदु खपरिक्लेश मानुष्यमिह दृश्यते ॥ २५
इन्द्र उवाच ।
पुनरेव महाभाग देवर्षिगणसेवित ।
समाख्याहि मम ब्रह्मन्कि सुख चिरजीविनाम् ॥ २६
बक उवाच ।
अष्टमे द्वादशे वापि शाक य पचते गृहे ।
कुमित्राण्यनपाश्रित्य किं वै सुखतर तत ॥ २७
यत्राहानि न गण्यन्ते नैनमाहुर्महाशनम् ।
अपि शाक पचानस्य सुख वै मघवन्गृहे ॥ २८
अर्जित स्वेन वीर्येण नान्यपाश्रित्य कचन ।
फलशाकमपि श्रेयो भोक्तु ह्यकृपण गृहे ॥ २९
परस्य तु गृहे भोक्तु परिभूतस्य नित्यश ।
सुमृष्टमपि न श्रेयो विकल्पोऽयमत सताम् ॥ ३०
श्ववत्कीलालपो यस्तु परान्न भोक्तुमिच्छति ।
धिगस्तु तस्य तद्भुक्त कृपणस्य दुरात्मन ॥ ३१
यो दत्त्वातिथिभूतेभ्य पितृभ्यश्च द्विजोत्तम ।

(for ^{c})

16 ^{ab}) K4 तत्रावतीर्य भगवाञ्शक्रो दैत्यनिषूदन (see in section above under section 12) D1 2 इन्द्रो बलनिषूदन (for ^{b}) — ^{cd}) K2 D6 त्रिदिवेश्वर K4 D1 2 कथाप्रश्न बक दाल्भ्यमुवाच कुरुनदन

17 ^{a}) B3 4 शत (for शत) K4 D1 2 °सहस्राणां (for °सहस्राणि) — ^{b}) K4 D1 2 बक (for ऽनघ) — ^{c}) K4 D1 2 आख्याहि त्व (for समाख्याहि)

18 K2 B2–4 D6 D3 4 6 G6 om 18

19 ^{ab}) K4 D1 2 पुत्रनाशो (D2 शोको) धनाशश्च, and तथा (for अपि) — ^{cd}) K4 D1 2 नैव (for कृच्छ्र) K4 D6 D1 2 किं नु दु खमत (D6 दुख तत) पर

20 ^{b}) K4 D1 2 लोकेस्मिन् (for लोकेषु) — ^{d}) K4 D1 2 य परै (for परै स-)

21 ^{a}) K4 D1 2 कुलीभाव; D3 कुलीनत्व — ^{b}) K4 D1–3 कुलानां च कुलक्रियां — ^{c}) K4 D1–3 सयोगान्विप्रयोगांश्च

22 ^{cd}) K4 D1–3 असुराणां (for अकुलानां), and कथित कालपर्यय (for ^{d})

23 ^{ab}) K4 D1–3 °गधर्वा किंनरोरगमानुषा — ^{d}) D3 किं स्विद् (for किं नु) K4 दु खमत पर

24 ^{a}) K4 D1–3 कृष्यते (for क्लिश्यन्ते) — ^{b}) K4 B2–4 D3 3 दौष्कुलेयैर् (for °लेय) — ^{c}) K4 D1–3 °श्चाक्रांता (for °वमता) — ^{d}) D6 किं स्विद् (for किं नु) K4 °मत पर (for °तर तत) — ^{e}) K2 B3 3 वै धर्मम् (for वैधर्म्यम्) K4 D1–3 बहनर्थमय लोके — ^{f}) K4 [ऽ]सुरसूदन, D1–3 शत्रुसूदन (for बहुविस्तरम्)

25 ^{a}) D6 हृष्यते (for दृश्यन्ते) K4 (orig) D2 3 अपि प्रत्यक्ष बहवो, K4 (marg sec m) D1 क्लिश्यमानाश्च बहवो — ^{b}) D6 कृष्यते (for क्लिश्यन्ते) — ^{c}) K4 D3 महा-, D1 2 महद् (for बहु)

26 ^{b}) K4 D1–3 सप्तर्षि- (for देवर्षि-) K2 D6 सेवित, K4 सनिभ, B2 सेविते, B3 D6 सनिभौ; D1 -सनिभ, D2 -सनिभा (for -सेवित) — ^{c}) K4 D1–3 आख्याहि त्व K4 D1 महा-; D2 3 (marg sec m) महद् (for मम) — ^{d}) D1 दु ख (for सुख)

27 ^{a}) K4 D1–3 अष्टम्यां वा नवम्यां वा (D3 marg sec m से नवमे वापि) — ^{b}) K4 य शाक (by transp), B3 4 D6 शाक यत; D1–3 य पाक

28 ^{a}) K4 नान्य(marg sec m नास्य)दिनानि गण्यते; D1 6 दिनानि नास्य ग°, D3 नास्य दैन्यानि ग° — ^{b}) D1 नैवमाहुर्, D3 नैव ह्यानिर् — ^{d}) K4 D1–3 स्वे गृहे परम सुख

29 ^{b}) K4 D6 D1–3 अन(K4 मप्य-, D6 अप्यु-, D1 अव्य)-पाश्रित्य बाधवान् — ^{c}) K2 B2–4 D6 Dn1 n3 D6 फल शाक-मपि, K4 D1 2 फलमूल° — ^{d}) K4 D1–3 सतां (for गृहे)

30 ^{a}) K4 D1–3 हि (for तु) K2 B3 4 भोक्तुं; K4 D1–3 भुक्त (for भोक्तु) — ^{d}) K4 D2 3 विपकल्प मत (D3 स्मृत) सतां; D6 विपकल्पो मत सतां, D1 विषेण सदृश सतां

31 ^{ab}) K2 corrupt K4 D1–3 श्वा लाल्यमान इव यो

passage after adhy 190 K4 D1 2 3 (orig) ins it after adhy 206 (K4 D1 2 reading sections 1–36 *after* section 158)

१

वैशंपायन उवाच ।

मार्कण्डेयमृषयो ब्राह्मणा युधिष्ठिरश्च पर्यपृच्छन् । ऋषि केन दीर्घायुरासीद्बक ॥१॥ मार्कण्डेयस्तु तान्सर्वानुवाच । महातपा दीर्घायुश्च बको राजर्षि । नात्र कार्या विचारणा ॥२॥

एतच्छ्रुत्वा तु कौन्तेयो भ्रातृभि सह भारत ।
मार्कण्डेय पर्यपृच्छद्धर्मराजो युधिष्ठिर ॥ ३
बकदाल्भ्यौ महात्मानौ श्रूयेते चिरजीविनौ ।
सखायौ देवराजस्य तावृषी लोकसमतौ ॥ ४
एतदिच्छामि भगवन्बकशक्रसमागमम् ।
सुखदु खसमायुक्त तत्त्वेन कथयस्व मे ॥ ५

मार्कण्डेय उवाच ।

वृत्ते देवासुरे राजन्सग्रामे लोमहर्षणे ।
त्रयाणामपि लोकानामिन्द्रो लोकाधिपोऽभवत् ॥ ६
सम्यग्वर्षति पर्जन्य सस्यसपद उत्तमा ।
निरामया सुधर्मिष्ठा प्रजा धर्मपरायणा ॥ ७
मुदितश्च जन सर्व स्वधर्मेषु व्यवस्थित ।
ता प्रजा मुदिता सर्वा दृष्ट्वा बलनिषूदन ॥ ८
ततस्तु मुदितो राजन्देवराज शतक्रतु ।
ऐरावत समास्थाय ता पश्यन्मुदिता प्रजा ॥ ९
आश्रमांश्च विचित्रांश्च नदीश्च विविधा शुभा ।
नगराणि समृद्धानि खेटाञ्जनपदांस्तथा ॥ १०
प्रजापालनदक्षांश्च नरेन्द्रान्धर्मचारिण ।
उदपान प्रपा वापी तडागानि सरांसि च ॥ ११
नानाब्रतसमाचारै सेवितानि द्विजोत्तमै ।
ततोऽवतीर्य रम्यायां पृथ्व्या राजञ्शतक्रतु ॥ १२
तत्र रम्ये शिवे देशे बहुवृक्षसमाकुले ।
पूर्वस्या दिशि रम्याया समुद्राभ्याशतो नृप ॥ १३
तत्राश्रमपद रम्य मृगद्विजनिषेवितम् ।
तत्राश्रमपदे रम्ये बक पश्यति देवराट् ॥ १४
बकस्तु दृष्ट्वा देवेन्द्र दृढ प्रीतमनाभवत् ।

21

1 B2 ऋर्षि (for ऋषयो) K4 D1 2 om ब्राह्मणा, and read पाण्डवाश्च (for युधिष्ठिरश्च) — K4 B2–4 Dc2 D1 2 किल (for केन) D3 अस्ति कश्चिच्चिरजात इति (for ऋषि — °द्बक)

2 K4 om सर्वान् K4 Dc D3 प्रत्युवाच (for उवाच) D1 किं न श्रुत भवता इद कालातरे कचित् (for मार्कण्डेयस्तु तान्सर्वानुवाच) — K4 D3 4 om महातपा B4 सुमहातपा (for महा°) K4 D3 राजन्, Dc राजनृषि (for राजर्षि) — Dc om कार्या

3 *bcd*) K4 D1 2 धर्मराजो युधिष्ठिर । मार्कंडेय महाभाग प्राप्तकालममापत

4 *ab*) B2m °शक्रौ (for °दाल्भ्यौ) Dc D4 श्रूयते — For 4, K4 D1 2 subst

श्रूयते हि महाभाग बको दाल्भ्यो महातपा ।
प्रिय सखा च शक्रस्य चिरजीवी च सत्तम ।
[(L 2) D1 समत (for सत्तम)]

5 *b*) K4 D1 2 °इद्र° (for °शक्र°) — *d*) K4 Dc D1 2 कथित त्वया (for कथयस्व मे)

6 B2–4 Dc Dn D4 6 G3 om 6*a*–8*b*

7 *a*) K3 पर्जन्ये — *b*) K4 °सपदनुत्तमा

8 *ab*) D2 मुदिताश्च जना सर्वे, and व्यवस्थिता — *cd*) B1 तादृक्सर्वा, D1 दृष्ट्वा सर्वा (by transp) K3 बलि°, K4 D1 2 वृत्र° (for बल°)

9 For 9, K4 D1 2 subst

अतीव मुदितो राजन्देवराज शतक्रतु ।
ऐरावतमथारुह्य श्वेत गजवरोत्तमम् ।
लोक समानमास्थाय ददर्श मुदिता प्रजा ॥

10 *a*) K4 आश्रमाश्च महापुण्यान्, Dc आश्रमान्सुविचित्रांश्च, D1 2 आश्रमाणि च पुण्यानि — *b*) K4 D1 2 नदीशैल(D1 °लान्)सरासि च — *d*) K4 D1 2 नाना° (for खेटान्) D1 2 °पदानि च (for °पदास्तथा)

11 *c*) K4 Dc D1 2 उदपान° (for °पान) K4 D1 2 कूप° (for वापी) — *d*) K4 D1 2 °तडागारामसकुल — After 11, K4 D1 2 ins

नानाजनपदाकीर्ण ब्रह्मचारिनिषेवितम् ।
यशोत्तसवर्ती देवीं सागराम्बरमेखलाम् ।

12 *a*) K1 Dn °ब्रह्म° (for °ब्रत°) — *b*) K4 Dc D1 2 सेवितां द्विजसत्तमै — D2 ins after 12*ab* D1, after 14

तत्रावतीर्य भगवाञ्शक्रो दितिजसूदन ।
[See below notes on section 16]

— K4 D1 om 12*cd*, D2 reads it after 14

13 *a*) K4 D1 2 अथ (for तत्र) D3 शुभे (for शिवे) — *c*) K4 D1 2 विख्यस्य, Dc पुण्याया (for रम्यायां) — *d*) K4 D1 2 समुद्रमभितोभवत्

14 *b*) K4 D1 2 °पक्षि° (for °द्विज°) — *cd*) K4 D1 2 ददर्श शक्र सुमहद्बकस्य च महात्मन — After 14, D1 reads 12*cd* — D1 ins after तत्रावतीर्य etc (see above) D2, after 12*cd* (transposed)

प्रविवेश महापुण्य तपोवनमनुत्तमम् ।

15 K4 om 15 — *ab*) D1 2 बक सुरपतिं देव पूजयामास सत्तम — *cd*) D1 2 om 15*cd* Dc पाद्येनासनदानेन

पाद्यासनार्घदानेन फलमूलैरथार्चयत् ॥ १५
सुखोपविष्टो वरदस्ततस्तु बलसूदन: ।
तत: प्रश्नं बकं देव उवाच त्रिदशेश्वर: ॥ १६
शतं वर्षसहस्राणि मुने जातस्य तेऽनघ ।
समाख्याहि मम ब्रह्मन्कि दु:खं चिरजीविनाम् ॥ १७
बक उवाच ।
अप्रियै: सह संवास: प्रियैश्चापि विनाभव: ।
असद्भि: संप्रयोगश्च तद्दु:खं चिरजीविनाम् ॥ १८
पुत्रदारविनाशोऽत्र ज्ञातीनां सुहृदामपि ।
परेष्वायत्तता कृच्छ्रं किं नु दु:खतरं तत: ॥ १९
नान्यद्दु:खतरं किंचिल्लोकेषु प्रतिभाति मे ।
अर्थैर्विहीन: पुरुष: परै: संपरिभूयते ॥ २०
अकुलानां कुले भावं कुलीनानां कुलक्षयम् ।
संयोगं विप्रयोगं च पश्यन्ति चिरजीविन: ॥ २१
अपि प्रत्यक्षमेवैतत्तव देव शतक्रतो ।
अकुलानां समृद्धानां कथं कुलविपर्यय: ॥ २२
देवदानवगन्धर्वमनुष्योरगराक्षसा: ।
प्राप्नुवन्ति विपर्यासं किं नु दु:खतरं तत: ॥ २३
कुले जाताश्च क्लिश्यन्ते दौष्कुलेयवशानुगा: ।
आढ्यैर्दरिद्रा अवमता: किं नु दु:खतरं तत: ।
लोके वैधर्म्यमेतत्तु दृश्यते बहुविस्तरम् ॥ २४
हीनज्ञानाश्च दृश्यन्ते क्लिश्यन्ते प्राज्ञकोविदा: ।
बहुदु:खपरिक्लेशं मानुष्यमिह दृश्यते ॥ २५
इन्द्र उवाच ।
पुनरेव महाभाग देवर्षिगणसेवित ।
समाख्याहि मम ब्रह्मन्कि सुखं चिरजीविनाम् ॥ २६
बक उवाच ।
अष्टमे द्वादशे वापि शाकं य: पचते गृहे ।
कुमित्राण्यनपाश्रित्य किं वै सुखतरं तत: ॥ २७
यत्राहानि न गण्यन्ते नैनमाहुर्महाशनम् ।
अपि शाकं पचानस्य सुखं वै मघवन्गृहे ॥ २८
अर्जितं स्वेन वीर्येण नान्यपाश्रित्य कंचन ।
फलशाकमपि श्रेयो भोक्तुं ह्यकृपणं गृहे ॥ २९
परस्य तु गृहे भोक्तु: परिभूतस्य नित्यश: ।
सुमृष्टमपि न श्रेयो विकल्पोऽयमत: सताम् ॥ ३०
श्ववत्कीलालपो यस्तु पराम्नं भोक्तुमिच्छति ।
धिगस्तु तस्य तद्भुक्तं कृपणस्य दुरात्मन: ॥ ३१
यो दत्त्वातिथिभूतेभ्य: पितृभ्यश्च द्विजोत्तम: ।

(for °)

16 ᵃᵇ) K₄ तत्रावतीर्य भगवाञ्शक्रो दैत्यनिषूदन: (see in section above under section 12). D₁ ₂ इन्द्रो बलनिषूदन: (for ᵇ). — ᶜᵈ) K₃ D₀₂ त्रिदिवेश्वर:. K₄ D₁ ₂ कथाप्रश्नं बकं दाल्भ्यमुवाच कुरुनंदन.

17 ᵃ) B₃ ₄ शत- (for शतं). K₄ D₁ ₂ °सहस्राणां (for °सहस्राणि). — ᵇ) K₄ D₁ ₂ बक (for ऽनघ). — ᶜ) K₄ D₁ ₂ आख्याहि त्वं (for समाख्याहि).

18 K₃ B₂₋₄ D₀ D₃ ₄ ₆ G₃ om. 18.

19 ᵃᵇ) K₄ D₁ ₂ पुत्रनाशा(D₂ शोको)र्थनाशश्च, and तथा (for अपि). — ᶜᵈ) K₄ D₁ ₂ चैव (for कृच्छ्रं). K₄ D₀ D₁ ₂ किं नु दु:खमत: (D₀ दुखं तत:) परं.

20 ᵇ) K₄ D₁ ₂ लोकेस्मिन् (for लोकेषु). — ᵈ) K₄ D₁ ₂ य: परै: (for परै: सं-).

21 ᵃ) K₄ D₁ ₂ कुलीभावं, D₃ कुलीनत्वं. — ᵇ) K₄ D₁₋₃ कुलानां च कुलक्रियां. — ᶜ) K₄ D₁₋₃ संयोगान्विप्रयोगांश्च.

22 ᶜᵈ) K₄ D₁₋₃ असुराणां (for अकुलानां), and कथितं कालपर्ययं (for ᵈ).

23 ᵃᵇ) K₄ D₁₋₃ °गंधर्वा किंनरोरगमानुषा:. — ᵈ) D₃ किं स्विद् (for किं नु). K₄ दु:खमत: परं.

24 ᵃ) K₄ D₁₋₃ कृष्यते (for क्लिश्यन्ते). — ᵇ) K₄ B₂₋₄ D₃ ₃ दौष्कुलेयैर् (for °लेय-). — ᶜ) K₄ D₁₋₃ आक्रांता (for अवमता:). — ᵈ) D₀ किं स्विद् (for किं नु). K₄ °मत: परं (for °तरं तत:). — ᵉ) K₃ B₂ ₃ वै धर्मम् (for वैधर्म्यम्). K₄ D₁₋₃ बहुनर्थमयं लोके. — ᶠ) K₄ [S]सुरसूदन, D₁₋₃ शत्रुसूदन (for बहुविस्तरम्).

25 ᵃ) D₀ कृष्यते (for दृश्यन्ते). K₄ (orig.) D₂ ₃ अपि प्रत्यक्षं बहवो, K₄ (marg. sec. m.) D₁ क्लिश्यमानाश्च बहवो. — ᵇ) D₀ कृष्यते (for क्लिश्यन्ते). — ᶜ) K₄ D₃ महा., D₁ ₂ महद् (for बहु).

26 ᵇ) K₄ D₁₋₃ सप्तर्षि- (for देवर्षि-). K₃ D₀ सेवितं, K₄ संनिभ, B₃ -सेविते, B₃ D₀ -संनिधौ, D₁ -संनिभ, D₂ -संनिभा (for सेवित). — ᶜ) K₄ D₁₋₃ आख्याहि त्वं. K₄ D₁ महा-; D₂ ₃ (marg. sec. m.) महद् (for मम). — ᵈ) D₁ दु:खं (for सुखं).

27 ᵃ) K₄ D₁₋₃ अष्टम्यां वा नवम्यां वा (D₃ marg. sec. m. मे नवमे वापि). — ᵇ) K₄ य: शाकं (by transp.), B₃ ₄ D₀ शाकं यत्; D₁₋₃ य: पाकं.

28 ᵃ) K₄ नान्य(marg. sec. m. नास्य)दिनानि गण्यते; D₁ ₆ दिनानि नास्य ग°, D₂ नास्य दैन्यानि ग°. — ᵇ) D₁ नैवमाहुर्, D₃ नैव ह्यानिर्. — ᵈ) K₄ D₁₋₃ स्वे गृहे परमं सुखं.

29 ᵇ) K₄ D₀ D₁₋₃ मन(K₄ अप्य-; D₀ अप्यु-, D₁ अव्य-)-पाश्रित्य बाधवान्. — ᶜ) K₃ B₂₋₄ D₀ Dn₁ n₃ D₆ फलशाकमपि, K₄ D₁ ₂ फलमूल°. — ᵈ) K₄ D₁₋₃ सतां (for गृहे).

30 ᵃ) K₄ D₁₋₃ हि (for तु). K₃ B₂ ₄ भोक्तु; K₄ D₁₋₃ भुक्तं (for भोक्तु:). — ᵈ) K₄ D₂ ₃ विपकल्प मत: (D₂ स्मृत:) सतां; D₀ विपकल्पो मत: सतां, D₁ विषेण सदृशं सतां.

31 ᵃᵇ) K₃ corrupt. K₄ D₁₋₃ श्वा लालप्यमान इव यो

शिष्टान्यन्नानि यो भुङ्क्ते किं वै सुखतर तत ॥ ३२
अतो मृष्टतर नान्यत्पूत किंचिच्छतक्रतो ।
दत्त्वा यस्त्वतिथिभ्यो वै भुङ्क्ते तेनैव नित्यश ॥ ३३
यावतो ह्यन्धस पिण्डानश्नाति सतत द्विज ।
तावतां गोसहस्राणा फल प्राप्नोति दायक ॥ ३४
यदेनो यौवनकृत तत्सर्वं नश्यते ध्रुवम् ।
सदक्षिणस्य भुक्तस्य द्विजस्य तु करे गतम् ।
यद्वारि वारिणा सिञ्चेत्तद्व्येनस्तरते क्षणात् ॥ ३५
मार्कण्डेय उवाच ।
एताश्चान्याश्च वै बह्वी कथयित्वा कथा शुभा ।
बकेन सह देवेन्द्र आपृच्छ्य त्रिदिव गत ॥ ३६
Colophon
२
वैशपायन उवाच ।
तत पाण्डवा पुनर्मार्कण्डेयमूचु । कथित ब्राह्मणमहाभाग्यम् । राजन्यमहाभाग्यमिदानीं शुश्रूषामह इति ॥३७॥
तानुवाच मार्कण्डेयो महर्षि । श्रूयतामिदानीं राजन्याना महाभाग्यमिति ॥३८॥ कुरूणामन्यतम सुहोत्रो नाम राजा महर्षीन भिगम्य निवृत्य रथस्थमेव राजानमौशीनरं शिबिं ददर्शाभिमुखम् ॥३९॥ तौ समेत्य परस्परेण यथावय पूजां प्रयुज्य गुणसाम्येन परस्परेण तुल्यात्मानौ विदित्वान्योन्यस्य पन्थान न ददतु ॥४०॥ तत्र नारद प्रादुरासीत् । किमिदं भवन्तौ परस्परस्य पन्थानमावृत्य तिष्ठत इति ॥४१॥ तावूचतुर्नारदम् । नैतद्भगवन् । पूर्वकर्मकर्त्रादिभिर्विशिष्टस्य पन्था उपदिश्यते समर्थाय वा । आवां च सख्य परस्परेणोपगतौ । तत्रावधानतोऽभ्युत्कृष्टमधरोत्तर परिभ्रष्टम् ॥४२॥ नारदस्त्वेवमुक्त श्लोकत्रयमपठत् ॥४३॥
क्रूर कौरव्य मृदवे मृदु क्रूरे च कौरव ।
साधुश्चासाधवे साधु साधवे नाप्नुयात्कथम् ॥४४
कृत शतगुण कुर्यान्नास्ति देवेषु निर्णय ।
औशीनर साधुशीलो भवतो वै महीपति ॥ ४५

भुक्तेन्न परस्य तु

32 [ab]) K4 D1-3 देवतातिथिभृत्यानां पितॄणां च विशेषत — [c]) K4 D1-3 शिष्टान्नानि च (D1 तु) यो भुक्ते — [d]) D1 किं विशिष्टतर तत

33 [a]) D3 [ऽ]मृत° (for मृष्ट°) D3 तत पर सुख नान्यद् — [b]) K4 Dc D1-3 किंचिदस्ति शतक्रतो — [cd]) K3 B1-4 Dc Dn D4 G3 [ऽ]न्न (for वै) K4 D1-3 देवतातिथिभृत्येभ्यो (K4 °भृत्यानां) दत्वा भुक्ते हि य सदा (D1 पुमान्)

34 [ab]) D2 3 om 34[ab] K4 D1 अदत्वा यस्तु विप्रेभ्यो भुक्ते स्तेन स एव तु (D1 च), cf Gītā 3 12[cd] — [d]) B3 मानव (for दायक)

35 K4 D1 2 om 35[cdef]

36 [ab]) D2 om 36[ab] K4 बह्वी सं- (for वै बह्वी) — [c]) K4 Dc D1 2 देवेश (for देवेन्द्र) — [d]) K4 D1 आपृष्ट्वा B3 ययौ (for गत)

Colophon *Adhy no* Dn1 n2 192, Dn3 T2 193, G4 194 — After the colophon, Dc ins समाप्त च महाभाग्य — After this adhy, D1 2 read our adhy 207

२

37 K3 पुन सर्वे; D2 पुनरेव (for पुनर्) B3 om मार्कण्डेयमूचु । कथित, and ins श्रुत before राजन्य° B4 transp राजन्यमहाभाग्य and इदानीं Dc माह्मणभाग्य, Dn D4 G3 महामाह्मणभाग्य, D1 ब्राह्मणमाहात्म्य K4 D1 2 राजमाहात्म्यं (for राजन्यमहाभाग्य) — K4 D2 चेदानीं (for इदानीं) K4 D1 2 वद, B2 4 शुश्रूषाम; D3 शुश्रूषयाम K4 D1 2 om इति

38 K4 D1 2 om महर्षि K3 B2 Dc D4 G3 राजन्य-, K4 D1 2 राज (for राजन्यानां) B3 -माहात्म्यम् (for महाभाग्यम्) K4 D1 2 om इति

39 K4 D1 वै राजा (for राजा) K4 B3 D1 2 महर्षिम् D1 उपगम्य (for अभि°) K4 Dc D1 2 निवृत्तो (for निवृत्य) After निवृत्य, K4 B3 Dc D2 ins रथस्य पथि B4 G3 औशीनरिं

40 B3 om (the first) परस्परेण, K4 D1 2 read for it परस्पर B3 om यथा- K4 D1 2 पुण्यसाम्य परस्पर (for गुण° परस्परेण) B3 om (the second) परस्परेण K4 D1 2 तुल्यमात्मनोर् (D1 om तुल्यम्) D3 नान्योन्यं पथान ददतु (for [अ]न्यो — ददतु)

41 After तत्र, K4 D1 2 ins तयोरभिप्राय विदित्वा महर्षिर्, and after प्रादुरासीत् they ins स उवाच — K3 4 D1 2 परस्पर (for °स्परस्य)

42 Dc1 D1 नारद (for °दम्) — K3 चैतद्, D3 वै तद् (for नैतद्) K4 भवते, D1 भवता, D3 भवति (for भगवन्) — K3 क आवयोरपि यात्विनि पूर्वकर्मकर्त्रादिभिर्, K4 D2 कथयितव्य सर्वथा धर्मप्रवादिभिर्, Dc पूर्वधर्मप्रचोदिभिर् D1 न कथयितव्यं सर्वदा धर्मवादिभिर् (for पूर्वकर्मकर्त्रादिभिर्) Dc पथान (for पन्था) K4 D1 2 om समर्थाय वा Before समर्थाय वा, K3 ins

अक्रोधाज्जयति क्रोधमसाधु साधुना जयेत् ।
[=(var) 5 39 58[ab]]

— K4 D1 2 read तु (for च), and सगतौ (for सख्य), and om उपगतौ K3 G3 मुत्कृष्टम् (for ऽभ्युत्कृ°) K4 D1 2 भवास्त्विदानीं भवीतु क आवयोरपयात्विति (for तत्रा° — °अष्टम्)

43 K4 D1 2 तु श्लोकान् (for श्लोकत्रयम्)

44 For 44, K4 D1 2 subst

जयेत्कदर्यं दानेन सत्येनानृतवादिनम् ।
क्षमया क्रूरकर्माणमसाधु साधुना जयेत् ॥ ४६
तद्भवानेव भवन्तावुदारौ । य इदानीं भवद्भ्यामन्यतम सोऽप सर्पतु । एतद्वै निदर्शनम् । इत्युक्त्वा तूष्णीं नारदो बभूव ॥४७॥ एतच्छ्रुत्वा तु कौरव्य शिबिं प्रदक्षिण कृत्वा पन्थान दत्त्वा बहु कर्मभि॰ प्रशस्य प्रययौ ॥४८॥ तदेतद्राज्ञो महाभाग्यमप्युक्त वाग्वारद॰ ॥४९॥

Colophon

३

मार्कण्डेय उवाच ।
इदमन्यच्छ्रूयताम् । ययातिर्नाहुषो राजा राज्यस्थ॰ पौरजनावृत आसांचक्रे ॥५०॥ गुर्वर्थी ब्राह्मण उपेत्याब्रवीत् । भो राजन्गुर्वर्थं भिक्षेय समयादिति ॥५१॥ राजोवाच । ब्रवीतु भगवान्समय मिति ॥५२॥

ब्राह्मण उवाच ।
विद्वेषण परम जीवलोके
कुर्यान्नर॰ पार्थिव याच्यमान॰ ।
त त्वां पृच्छामि कथ नु राज
न्दद्यात्भवान्दयित च मेऽद्य ॥ ५३
राजोवाच ।
न चानुकीर्तये दत्त्वा
अयाच्यमर्थं न च सश्रृणोमि ।
प्राप्यमर्थं च सश्रुत्य
त चापि दत्त्वा सुसुखी भवामि ॥ ५४
ददामि ते रोहिणीनां सहस्र
प्रियो हि मे ब्राह्मणो याचमान ।
न मे मन कुप्यति याचमाने
दत्तं न शोचामि कदाचिदर्थम् ॥ ५५
इत्युक्त्वा ब्राह्मणाय राजा गोसहस्र ददौ । प्राप्तवांश्च गवां सहस्र ब्राह्मण इति ॥५६॥

Colophon

४

वैशपायन उवाच ।
भूय एव महाभाग्य कथ्यतामित्यब्रवीत्पाण्डव ॥ ५७ ॥
अथाचष्ट मार्कण्डेय । महाराज वृषदर्भसेदुकनामानौ राजानौ नीतिमार्गरतावस्त्रोपास्त्रकृतिनौ ॥५८॥ सेदुको वृषदर्भस्य बालस्यैव उपांशुव्रतमभ्यजानात् । कुप्यमदेय ब्राह्मणस्य ॥५९॥ अथ त सेदुक ब्राह्मण कश्चिद्वेदाध्ययनसपन्न आशिष दत्त्वा गुर्वर्थी भिक्षितवान् । अश्वसहस्र मे भगवान्ददात्विति ॥६०॥ त सेदुको ब्राह्मणमब्रवीत् । नास्ति सभवो गुर्वर्थं दातुमिति । स त्व गच्छ वृषदर्भसकाशम् । राजा परमधर्मज्ञ॰ । ब्राह्मण त भिक्षस्व । स ते दास्यति । तस्यैतदु पांशुव्रतमिति ॥६१॥ अथ ब्राह्मणो वृषदर्भसकाश गत्वा अश्वसहस्र मयाचत । स राजा त कशेनाताडयत् । त ब्राह्मणोऽब्रवीत् । किं हस्यनागस मामिति ॥६२॥ एवमुक्त्वा त शपन्त राजाह । विप्र किं

क्रूर क्रूराय कौरव्यो मृदवे कौरवो मृदु ।
असाधवे चासाधुश्च साधवे तत्समो मत ।

45 K4 D1 2 om 45 — b) Dc वेदेषु (for देवेषु)

46 ab)=(var) 5 39 58cd — a) K4 D1 2 दाना त्कदर्यं जयति — cd) K4 D1 2 अक्रोधाज्जयति क्रोधमसाधु साधुना शिबि (see insertion above)

47 K4 D1 2 [इ]हशौ (for [उ]दारौ) — B3 om इदानीं K4 D1 2 शिबिरुदारोय शिबेरह मन्ये कौरव्यो यात्विति (for य इदानीं – °सर्पतु) — K4 तत्समतमिति, D1 2 एतत्संगतम् (for एतद्वै निदर्शनम्) — K4 D1 2 om उक्त्वा, and read [S]भवत् (for बभूव)

48 K4 D1 2 तच्छ्रुत्वा कौरव्य (om तु) B3 शिबाय, Dc D4 शिबे, G3 शिबि (for शिबिं) K3 Dc D4 G3 om कृत्वा K4 कृत्य (for कृत्वा) K4 D1 2 om बहुकर्मभि प्रशस्य B3 ययौ (for प्रययौ)

49 K4 D1 2 तदेष विनयो राज्ञां भाग्य (D1 महाभाग्य) च कथितमिति (K4 °मस्ति)

Colophon K3 B1–4 Dc D4 5 G3 om the colophon — *Adhy no* Dn 193 (Dn3 194), D1 215.

50 K4 °जनपरिवृत (for जनावृत)

51 D1 2 त गुर्वर्थी (for गुर्वर्थी) — K4 D2 ins भवत before गुर्वर्थं

53 c) K4 Dn3 तत्त्वां (for त त्वां) D2 स कथ नु (for कथं नु) — d) K4 दयितश्च, D1 °तश्चापि

54 a) Dn D1 दद्य दत्त्वा (for दत्त्वा) — b) K4 न प्राप्यम् (for अयाच्यम्) — d) Dn3 दद्या (for दत्त्वा)

55 b) Dn याच्य (for याच°)! — c) Dn D2 याच्यमाने! — d) D2 ददन् (for दत्तं)

Colophon K4 D1 2 om the colophon — *Adhy no* Dn 194 (Dn3 195)

57 K4 राजमहाभाग्य, D2 महाराजभाग्य (for महाभाग्य)

58 K4 D2 transp मार्कण्डेय and महाराज D2 राज- (for राजानौ)

59 Dn D1 2 अभ्यजानत् — After कुप्यम्, D2 ins अश्वसहस्र मे भवान् K4 कुप्येददेय (for कुप्यमदेय)

60 K4 गुर्वर्थं (for °र्थी)

61 K4 D1–3 नास्ति मे सभवो (for नास्ति सभवो) K4 D1 2 ब्राह्मणस्त्व भिक्षयस्व (for ब्राह्मण त भिक्षस्व)

62 K4 कशया तम्; D2 त कशया (for त कशेन) A few MSS हिंसि (for हसि) K4 reads मां before हसि

यो न ददाति तुभ्यम् । उताहो स्विद्ब्राह्मण्यमेतत् ॥६३॥ ब्राह्मण उवाच । राजाधिराज तव समीप सेदुकेन प्रेषितो भिक्षितुमागत । तेनानुशिष्टेन मया त्व भिक्षितोऽसि ॥६४॥ राजोवाच । पूर्वाह्णे ते दास्यामि । यो मेऽद्य बलिरागमिष्यति । यो हन्यते कशया कथ मोघ क्षेपण तस्य स्यात् ॥६५॥ इत्युक्त्वा ब्राह्मणाय दैवसिकामुत्पत्ति प्रादात् । अधिकस्याश्वसहस्रस्य मूल्यमेवादादिति ॥६६॥

Colophon

५

मार्कण्डेय उवाच ।

देवाना कथा सजाता । महीतल गत्वा महीपतिं शिबिमौशीनर साध्वेन शिबिं जिज्ञास्याम इति ॥६७॥ एव भो इत्युक्त्वा अग्नीन्द्रा वुपतिष्ठेताम् । अग्नि कपोतरूपेण । तमभ्यधावदामिपार्थमिन्द्र श्येनरूपेण ॥६८॥ अथ कपोतो राज्ञो दिव्यासनासीनस्योत्सङ्ग न्यपतत् ॥६९॥

अथ पुरोहितो राजानमब्रवीत् । प्राणरक्षणार्थं श्येनाद्भीतो भवन्त प्राणार्थी प्रपद्यते । वसु ददातु । अन्तवान्पार्थिवोऽस्य निष्कृतिं कुर्यात् । घोर कपोतस्य निपातमाहु ॥७०॥

अथ कपोतो राजानमब्रवीत् । प्राणरक्षार्थं श्येनाद्भीतो भवन्त प्राणरक्षार्थी प्रपद्ये । अङ्गैरङ्गानि प्राप्यार्थी मुनिर्भूत्वा प्राणास्त्वां प्रपद्ये । स्वाध्यायेन कर्शित ब्रह्मचारिण मां विद्धि । तपसा दमेन युक्तमाचार्यस्याप्रतिकूलभाषिणम् । एवयुक्तमपाप मां विद्धि ॥७१॥

गदामि वेदान्विचिनोमि छन्द
सर्वे वेदा अक्षरशो मे अधीता ।
न साधु दानं श्रोत्रियस्य प्रदान
मा प्रादा श्येनाय न कपोतोऽस्मि ॥ ७२

अथ श्येनो राजानमब्रवीत् ॥७३॥

पर्यायेण वसतिर्वा भवेषु
सर्गे जात पूर्वमस्मात्कपोतात् ।
त्वमाददानोऽथ कपोतमेन
मा त्व राजन्विघ्नकर्ता भवेथा ॥ ७४

राजोवाच ।

केनेदृशी जातु परा हि दृष्टा
वागुच्यमाना शकुनेन सस्कृता ।
यां वै कपोतो वदते यां च श्येन
उभौ विदित्वा कथमस्तु साधु ॥ ७५
नास्य वर्षं वर्षति वर्षकाले
नास्य बीज रोहति काल उप्तम् ।
भीत प्रपन्न यो हि ददाति शत्रवे
न त्राण लभेत्त्राणमिच्छन्स काले ॥ ७६
जाता ह्रस्वा प्रजा प्रमीयते
सदा न वास पितरोऽस्य कुर्वते ।
भीत प्रपन्न यो ददाति शत्रवे
नास्य देवा प्रतिगृह्णन्ति हव्यम् ॥ ७७
मोघमन्न विन्दति चाप्रचेताः
स्वर्गाल्लोकाद्भ्रश्यति शीघ्रमेव ।
भीत प्रपन्न यो हि ददाति शत्रवे

---

63 After ददाति, Dn2 ins स्वीय धन After तुभ्य, D2 3 ins तस्मै ददासि शापम्

65 K4 D1-3 पूर्वाह्णे, Dn3 पूर्वार्धे (for पूर्वाह्णे) — D2 य हन्यात् (for यो हन्यते) K4 तेष न (for तस्य) D2 तस्य न देय स्यान्मोघ क्षेपण ते यथा न स्यात्, D3 मोघ क्षेपण ते यथा न स्यात् (for कथ—स्यात्)

66 K4 D2 3 एवम् (for the first इति) K4 Dn3 दैवसिकीम् — K4 अथो (for एव) K4 om [अ]दादिति, D2 3 om एवादादिति

Colophon K4 Dn2 n3 D1-3 om the colophon — *Adhy no* Dn1 195

67 Before देवाना, D2 3 ins अथ

68 K4 इन्द्राग्नी (for अग्नीन्द्रौ) D2 3 [उ]पातिष्ठेतां — K4 Dn1 n2 D1 3 अभि°, D2 अन्व° (for अभ्य°) K4 D3 आमिपार्थी (for °र्थम्)

69 K4 D2 3 देव्या सहासीनस्य, D1 दिव्यसेनस्य (for दिव्यासनासीनस्य) K4 D2 3 [उ]त्सङ्गे

70 After अब्रवीत्, K4 D1-3 ins निदित यस्याभिपतते कपोतक स भवान् वेश्म वान्यद्वा — K4 reads प्राणरक्षणार्थं — प्राणार्थी प्रपद्यते । after राजानमब्रवीत् (in 71) D3 अश्न चाशु (for अन्तवान्)

71 K4 °रक्षणाथ (for °रक्षार्थं) D2 3 भयभीतो (for भीतो), and प्राप्यायुरर्थी (for प्राप्यार्थी) — D2 3 दमेन च (for दमेन) — K4 एवमुक्तम् (for एवयुक्तम्)

72 [b]) K4 हि (for मे) — [c]) K4 D2 3 श्रोत्रिय° (for श्रोत्रियस्य) — [d]) K4 D2 3 मां मा (or मा मां) (for मा)

74 [b]) K4 D2 3 स्वर्गे (for सर्गे) D2 3 कपोत (for °तात्) — [c]) K4 D3 3 स्वम् (for त्वम्)

75 [a]) D2 3 पुरो (for परा) — [b]) K4 D2 3 कुशलेन (for शकुनेन) — [c]) K4 D2 om वै — [d]) K4 कथयानु° शास्तां, D2 3 कथयामि गार्था

76 =(var) 5 12 19 — K4 om (hapl) 76[d]–77[c] — [d]) D2 न त्रातार (for न त्राण) Dn1 D2 3 लभते (for लभेत्) D2 काले, D3 त्राणकाले (for स काले)

77 =(var) 5 12 21 — [a]) D2 ह्रस्वरूपा (for ह्रस्वा), and प्रमीते (for प्रमीयते) — [b]) Dn1 न च वास, D2 [अ]नुबाधां (for न वास)

78 =(var) 5 12 20 — [a]) Dn2 विंदते Dn3 D2 3 om च

सेन्द्रा देवा' प्रहरन्त्यस्य वज्रम् ॥ ७८
उक्षाण पक्त्वा सह ओदनेन
अस्मात्कपोतात्प्रति ते नयन्तु ।
यस्मिन्देशे रमसेऽतीव श्येन
तत्र मांस शिबयस्ते वहन्तु ॥ ७९
श्येन उवाच ।
नोक्षाणो राजन्प्रार्थयेय न चान्य
दस्मान्मांसमधिक वा कपोतात् ।
देवैर्दत्त' सोऽद्य ममैष भक्ष-
स्तन्मे ददस्व शकुनानामभावात् ॥ ८०
राजोवाच ।
उक्षाण वेह तमनून नयन्तु *
ते पश्यन्तु पुरुषा ममैव ।
भयाहितस्य दाय ममान्तिकात्त्वां
प्रत्याम्नाय तु त्व श्येन मा हिंसी' ॥ ८१
त्यजे प्राणांश्चैव दद्या कपोत
सौम्यो ह्यय किं न जानासि श्येन ।
यथा क्लेश मा कुरुष्वेह सौम्य
नाह कपोतमर्पयिष्ये कथंचित् ॥ ८२
यथा मां वै साधुवादैः प्रसन्ना'
प्रशसेयु' शिबय' कर्मणा तु ।
यथा श्येन प्रियमेव कुर्यां
प्रशाधि मां यद्वदेस्तत्करोमि ॥ ८३

श्येन उवाच । ऊरोर्दक्षिणादुत्कृत्य स्वपिशित तावद्राजन्याव न्मांस कपोतेन समम्। तथा तस्मात्साधु त्रात' कपोत । प्रशसेयुश्च शिबय । कृत च प्रिय स्यान्ममेति ॥८४॥

अथ स दक्षिणादूरोरुत्कृत्य स्वमांसपेशीं तुलयाधारयत । गुरुतर एव कपोत आसीत् ॥८५॥ पुनरन्यमुपकर्त । गुरुतर एव कपोत ॥८६॥ एव सर्वं समधिगत्य शरीर तुलायामारोपयामास । तत्तथापि गुरुतर एव कपोत आसीत् ॥८७॥ अथ राजा स्वयमेव तुलामारुरोह । न च व्यलीकमासीद्राज' ॥८८॥ एतद्वृत्तान्त दृष्ट्वा त्रात इत्युक्त्वा प्रालीयत श्येन ॥८९॥ अथ राजा ब्रवीत् ॥९०॥

कपोत विद्यु शिबयस्त्वा कपोत
पृच्छामि ते शकुने को नु श्येन' ।
नानीश्वर ईदृश जातु कुर्या
देत प्रश्न भगवन्मे विचक्ष्व ॥ ९१
कपोत उवाच ।
वैश्वानरोऽह ज्वलनो धूमकेतु
रथैव श्येनो वज्रहस्त शचीपति ।
साधु ज्ञातु त्वामृषभ सौरथेय नौ
जिज्ञासया त्वत्सकाश प्रपन्नौ ॥ ९२
यामेता पेशीं मम निष्क्रयाय
प्रादाद्भवानसिनोत्कृत्य राजन् ।
एतद्वो लक्ष्म शिव करोमि
हिरण्यवर्ण रुचिर पुण्यगन्धम् ॥ ९३
एतासां प्रजानां पालयिता यशस्वी
सुरर्षीणामथ समतो भृशम् ।
एतस्मात्पार्श्वात्पुरुषो जनिष्यति
कपोतरोमेति च तस्य नाम ॥ ९४

कपोतरोमाण शिबिनौद्भिद पुत्र प्राप्स्यसि नृप । वृषसहनन

---

79 a) K_4 पक्व (for पक्त्वा) — b) D_1 अस्मद्- (for अस्मात्) — c) D_1 हि (for ऽतीव) — d) K_4 $D_{2\ 3}$ वयसस्ते (for शिबयस्ते)

80 a) D_2 द्वादश प्रार्थये (for प्रार्थयेय) — b) K_4 Dn_1 D_{1-3} om वा — d) K_4 कुशल नाभावात्, $D_{2\ 3}$ नान्यशकुनाम्नभावात् (for शकुनानाम°)

81 a) K_4 D_{1-3} वै हतम् (for वेह तम्) — b) K_4 ते पश्यतु पुरुषा ममैव वाचा, D_2 ते पुरुषा ममैव वचनात्, D_3 ते पुरुषा ममैव च — c) K_4 याहि त्वमादाय, D_1 याहि त्वस्य दाय, $D_{2\ 3}$ याहि तदादाय (for मयाहितस्य दाय) — d) Dn_3 प्रापयतु (for प्रत्याम्नाय तु) K_4 D_{1-3} त्व श्येन मा हिंसी पुरुष ($D_{2\ 3}$ सत्पुरुष) कपोत

82 b) K_4 Dn_1 n_2 जानामि, D_2 जहासि — c) K_4 $D_{2\ 3}$ वृथा (for यथा)

83 a) Dn_1 हि (for मां) $D_{2\ 3}$ ते (for वै) K_4 Dn_2 D_3 प्रपन्ना — b) D_3 (by corr) [अ]थ (for तु) — c) K_4 $D_{1\ 2}$ ins ते after यथा — d) $D_{2\ 3}$ यावदेतत्करोमि

84 Dn_2 [अ]स्मात् (for तस्मात्) Dn_1 जात, Dn_2 मात्र (for त्रात')

85 Dn_2 D_3 om स

87 Dn_2 एव सर्वं मांसमधिकृत्य, $D_{2\ 3}$ एव सर्वमांसमुत्कृत्य, $D_{2\ 3}$ शरीरात् (for शरीर) — K_4 $D_{2\ 3}$ तथा (for तत्तथापि)

89 $D_{2\ 3}$ तात (for त्रात) K_4 प्रातीयत, D_3 प्रलीयत

91 a) $D_{2\ 3}$ कथ विद्यु (for विद्यु) — b) D_3 क (for को) — cd) $D_{2\ 3}$ एतादृश (for ईदृश), and एतत् (for एत)

92 c) K_4 साधु D_2 ध्यात त्वम् K_4 D_2 ऋषय (for ऋषभ) K_4 सौरथाना, K_4m $D_{2\ 3}$ सौरभेयानां (for सौरथेय नौ)

93 a) K_4 इमां (for एता), and निष्क्रयार्थं (for निष्क्रयाय). — c) $D_{2\ 3}$ पश्य (for लक्ष्म) — d) K_4 D_3 om °वर्ण, D_2 °रूप (for °वर्ण)

94 a) K_4 $D_{2\ 3}$ आसां (for एतासां) — b) D_1 सुरर्षभाणाम् K_4 $D_{2\ 3}$ सम्मतो (for °मतो) — c) K_4 D_3 जनिष्यते

95 K_4 $D_{1\ 2}$ शिबिमौद्भिद K_4 $D_{2\ 3}$ नृप महारथ (for

यो न ददाति तुभ्यम् । उताहो स्विद्ब्राह्मण्यमेतत् ॥६३॥ ब्राह्मण उवाच । राजाधिराज तव समीप सेदुकेन प्रेषितो भिक्षितुमागत॰ । तेनानुशिष्टेन मया त्व भिक्षितोऽसि ॥६४॥ राजोवाच । पूर्वाह्णे ते दास्यामि । यो मेऽद्य बलिरागमिष्यति । यो हन्यते कशया कथ मोघ क्षेपण तस्य स्यात् ॥६५॥ इत्युक्त्वा ब्राह्मणाय दैवसिकामुत्पत्तिं प्रादात् । अधिकस्याश्वसहस्रस्य मूल्यमेवाददिति ॥६६॥

Colophon

५

मार्कण्डेय उवाच ।

देवानां कथा संजाता । महीतल गत्वा महीपतिं शिबिमौशीनर साध्वेन शिबिं जिज्ञास्याम इति ॥६७॥ एव भो इत्युक्त्वा अग्नीन्द्रा वुपतिष्ठेताम् । अग्नि कपोतरूपेण । तमभ्यधावदामिषार्थमिन्द्र॰ श्येनरूपेण ॥६८॥ अथ कपोतो राज्ञो दिव्यासनासीनस्योत्सङ्ग न्यपतत् ॥६९॥

अथ पुरोहितो राजानमब्रवीत् । प्राणरक्षणार्थं श्येनाद्भीतो भवन्त प्राणार्थी प्रपद्यते । वसु ददातु । अन्तवान्पार्थिवोऽस्य निष्कृतिं कुर्यात् । घोर कपोतस्य निपातमाहु ॥७०॥

अथ कपोतो राजानमब्रवीत् । प्राणरक्षार्थं श्येनाद्भीतो भवन्त प्राणरक्षार्थी प्रपद्ये । अङ्गैरङ्गानि प्राप्यार्थी मुनिर्भूत्वा प्राणास्त्वां प्रपद्ये । स्वाध्यायेन कर्शित ब्रह्मचारिण मां विद्धि । तपसा दमेन युक्तमाचार्यस्याप्रतिकूलभाषिणम् । एवयुक्तमपाप मां विद्धि ॥७१॥

गदामि वेदान्विचिनोमि छन्द॰
सर्वे वेदा अक्षरशो मे अधीता॰ ।
न साधु दान श्रोत्रियस्य प्रदान
मा प्रादा॰ श्येनाय न कपोतोऽस्मि ॥ ७२

अथ श्येनो राजानमब्रवीत् ॥७३॥

पर्यायेण वसतिर्वा भवेषु
सर्गे जात॰ पूर्वमस्मात्कपोतात् ।
त्वमाददानोऽथ कपोतमेन
मा त्व राजन्विघ्नकर्ता भवेथा ॥ ७४

राजोवाच ।

केनेदृशी जातु परा हि दृष्टा
वागुच्यमाना शकुनेन सस्कृता ।
या वै कपोतो वदते यां च श्येन
उभौ विदित्वा कथमस्तु साधु ॥ ७५
नास्य वर्षं वर्षति वर्षकाले
नास्य बीज रोहति काल उप्तम् ।
भीत प्रपन्न यो हि ददाति शत्रवे
न त्राण लभेत्त्राणमिच्छन्स काले ॥ ७६
जाता ह्रस्वा प्रजा प्रमीयते
सदा न वास पितरोऽस्य कुर्वते ।
भीत प्रपन्न यो ददाति शत्रवे
नास्य देवा प्रतिगृह्णन्ति हव्यम् ॥ ७७
मोघमन्न विन्दति चाप्रचेता॰
स्वर्गाल्लोकाद्भ्रश्यति शीघ्रमेव ।
भीत प्रपन्न यो हि ददाति शत्रवे

---

63 After ददाति, Dn_2 ins स्वीय धन After तुभ्य, $D_{2\ 3}$ ins तस्मै ददासि शापम्

65 K_4 D_{1-3} पूर्वाह्ने, Dn_2 पूर्वार्धे (for पूर्वाह्णे) — D_2 य हन्यात् (for यो हन्यते) K_4 तेष न (for तस्य) D_2 तस्य न देय स्यान्मोघ क्षेपण ते यथा न स्यात्, D_3 मोघ क्षेपण ते यथा न स्यात् (for कथ – स्यात्)

66 K_4 $D_{2\ 3}$ एवम् (for the first इति) K_4 Dn_2 दैवसिकीम् — K_4 अथो (for एव) K_4 om [अ]दादिति, $D_{2\ 3}$ om एवाददिति

Colophon K_4 Dn_2 n_2 D_{1-3} om the colophon — *Adhy no* Dn_1 195

67 *Before* देवाना, $D_{2\ 3}$ ins अथ

68 K_4 इद्राग्नी (for अग्नीन्द्रौ) $D_{2\ 3}$ [उ]पातिष्ठेतां — K_4 Dn_1 n_2 $D_{1\ 3}$ अभि°, D_2 अन्व° (for अभ्य°) K_4 D_3 आमिषार्थी (for °र्थम्)

69 K_4 $D_{2\ 3}$ देव्या सहासीनस्य, D_1 दिव्यसेनस्य (for दिव्यासनासीनस्य) K_4 $D_{2\ 3}$ [उ]त्सगे

70 After अब्रवीत्, K_4 D_{1-3} ins निंदित यस्याभिपतते कपोतक स भवान् वेश्म वान्यद्धा — K_4 reads प्राणरक्षणार्थं — प्राणार्थी प्रपद्यते । after राजानमब्रवीत् (in 71) D_3 अर्थं चाशु (for अन्तवान्)

71 K_4 °रक्षणाय (for °रक्षार्थं) $D_{2\ 3}$ भयभीतो (for भीतो), and प्राप्यायुरर्थी (for प्राप्यार्थी) — $D_{2\ 3}$ दमेन च (for दमेन) — K_4 एवमुक्तम् (for एवयुक्तम्)

72 [b]) K_4 हि (for मे) — [c]) K_4 $D_{2\ 3}$ श्रोत्रिय (for श्रोत्रियस्य) — [d]) K_4 $D_{2\ 3}$ मां मा (*or* मा मां) (for मा)

74 [b]) K_4 $D_{2\ 3}$ स्वर्गे (for सर्गे) $D_{2\ 3}$ कपोत (for °तात्) — [c]) K_4 $D_{2\ 3}$ स्वम् (for त्वम्)

75 [a]) $D_{2\ 3}$ पुरो (for परा) — [b]) K_4 $D_{2\ 3}$ कुशलेन (for शकुनेन) — [c]) K_4 D_3 om वै — [d]) K_4 कथयानु॰ शास्तां, $D_{2\ 3}$ कथयामि गाथां

76 =(var) 5 12 19 — K_4 om (hapl) 76^{d}–77^{c} — [d]) D_2 न त्रातार (for न त्राण) Dn_1 $D_{1\ 3}$ लभते (for लभेत्) D_2 काले, D_3 त्राणकाले (for स काले)

77 =(var) 5 12 21 — [a]) D_2 ह्रस्वरूपा (for ह्रस्वा), and प्रमीते (for प्रमीयते) — [b]) Dn_1 न च वास; D_2 [अ]नुवाघा (for न वास)

78 =(var) 5 12 20 — [a]) Dn_2 विंदते Dn_2 $D_{2\ 3}$ om च

मेन्द्रा देवा प्रहरन्त्यस्य वज्रम् ॥ ७८
उक्षाण पक्त्वा सह ओदनेन
अस्मात्कपोतात्प्रति ते नयन्तु ।
यस्मिन्देशे रमसेऽतीव श्येन
तत्र मांस शिबयस्ते वहन्तु ॥ ७९

श्येन उवाच ।

नोक्षाणो राजन्प्रार्थयेय न चास्य
दस्मान्मासमधिक वा कपोतात् ।
देवैर्दत्त सोऽद्य ममैष भक्ष-
स्तन्मे दस्व शकुनानामभावात् ॥ ८०

राजोवाच ।

उक्षाण वेह तमनूल नयन्तु •
ते पश्यन्तु पुरुषा ममैव ।
मयाहितस्य दाय ममान्तिकात्त्वां
प्रत्याम्नाय तु त्व श्येन मा हिंसी ॥ ८१
त्यजे प्राणांस्तव दृष्टा कपोत
सौम्यो ह्यय किं न जानासि श्येन ।
यथा क्लेश मा कुरुष्वेह सौम्य
नाह कपोतमर्पयिष्ये कथचित् ॥ ८२
यथा मां वै साधुवादै प्रसन्ना
प्रशंसेयु शिबय कर्मणा तु ।
यथा श्येन प्रियमेव कुर्यां
प्रशाधि मां यद्वदेस्तत्करोमि ॥ ८३

श्येन उवाच । करोर्दक्षिणादुत्कृत्य स्वपिशितं तावद्राजन्याव न्मांस कपोतेन समम् । तथा तस्मात्साधु त्रात कपोत । प्रशंसेयुश्च शिबय । कृत च प्रिय स्यान्ममेति ॥८४॥

अथ स दक्षिणादूरोरुत्कृत्य स्वमांसपेशीं तुलयाधारयत् । गुरुतर एव कपोत आसीत् ॥८५॥ पुनरन्यमुपकर्तं । गुरुतर एव कपोत ॥८६॥ एवं सर्वं समधिगत्य शरीर तुलायामारोपयामास । तत्तथापि गुरुतर एव कपोत आसीत् ॥८७॥ अथ राजा स्वयमेव तुलामारुरोह । न च व्यलीकमासीद्राज्ञ ॥८८॥ एतद्वृत्तान्त दृष्ट्वा त्रात इत्युक्त्वा प्रालीयत श्येन ॥८९॥ अथ राजा अब्रवीत् ॥९०॥

कपोत विद्यु शिबयस्त्वा कपोत
पृच्छामि ते शकुने को नु श्येन ।
नानीश्वर ईदृश जातु कुर्या
देत प्रश्न भगवन्मे विचक्ष्व ॥ ९१

कपोत उवाच ।

वैश्वानरोऽह ज्वलनो धूमकेतु-
रथैव श्येनो वज्रहस्त शचीपति ।
साधु ज्ञातु त्वामृषभ सौरथेय नौ
जिज्ञासया त्वत्सकाश प्रपन्नौ ॥ ९२
यामेता पेशीं मम निष्क्रयाय
प्रादाद्भवानसिनोत्कृत्य राजन् ।
एतद्वो लक्ष्म शिव करोमि
हिरण्यवर्णं रुचिर पुण्यगन्धम् ॥ ९३
एतासा प्रजानां पालयिता यशस्वी
सुरर्षीणामथ समतो भृशम् ।
एतस्मात्पार्श्वात्पुरुषो जनिष्यति
कपोतरोमेति च तस्य नाम ॥ ९४

कपोतरोमाण शिबिनौद्भिद पुत्र प्राप्स्यसि नृप । वृषसहनन

79 ^{a}) K_4 पक्व (for पक्त्वा) — ^{b}) D_1 अस्मत्- (for अस्मात्) — ^{c}) D_1 हि (for ऽतीव) — ^{d}) K_4 $D_{2, 3}$ वयसस्ते (for शिबयस्ते)

80 ^{a}) D_2 द्वादश प्रार्थये (for प्रार्थयेय) — ^{b}) K_4 Dn_1 D_{1-3} om वा — ^{d}) K_4 कुशल नाभावात्, $D_{2, 3}$ नान्यशकुनाभावात् (for शकुनानाम°)

81 ^{a}) K_4 D_{1-3} वै हतम् (for वेह तम्) — ^{b}) K_4 ते पश्यन्तु पुरुषा ममैव वाचा, D_2 ते पुरुषा ममैव वचनात्, D_3 ते पुरुषा ममैव च — ^{c}) K_4 याहि त्वमादाय, D_1 याहि त्वस्य दाय, $D_{2, 3}$ याहि तदादाय (for मयाहितस्य दाय) — ^{d}) Dn_2 प्रापयतु (for प्रत्याम्नाय तु) K_4 D_{1-3} त्व श्येन मा हिंसी पुरुष ($D_{2, 3}$ सत्पुरुष) कपोत

82 ^{b}) K_4 Dn_1 n_2 जानामि, D_2 जहासि — ^{c}) K_4 $D_{2, 3}$ वृथा (for यथा)

83 ^{a}) Dn_1 हि (for मां) $D_{2, 3}$ ते (for वै) K_4 Dn_2 D_3 प्रपन्ना — ^{b}) D_3 (by corr) [अ]थ (for तु) — ^{c}) K_4 $D_{1, 2}$ ins ते after यथा — ^{d}) $D_{2, 3}$ यावदेतत्करोमि

84 Dn_2 [अ]स्मात् (for तस्मात्) Dn_1 जात, Dn_2 मात्र (for त्रात°)

85 Dn_2 D_3 om स.

87 Dn_2 एव सर्वं मासमधिकृत्य, $D_{2, 3}$ एव सर्वमांसमुत्कृत्य, $D_{2, 3}$ शरीरात् (for शरीर) — K_4 $D_{2, 3}$ तथा (for तत्तथापि)

89 $D_{2, 3}$ तात (for त्रात) K_4 प्रातीयत, D_3 प्रलीयत

91 ^{a}) $D_{2, 3}$ कथ विद्यु (for विद्यु) — ^{b}) D_3 क (for को) — ^{cd}) $D_{2, 3}$ इतीदृश (for ईदृश), and एतत् (for एत)

92 ^{c}) K_4 साधु D_2 ज्ञात त्वम् K_4 D_2 ऋषभ (for ऋषभ) K_4 सौरथाना, K_{4m} $D_{2, 3}$ सौरभेयाना (for सौरथेय नौ)

93 ^{a}) K_4 इमां (for एता), and निःक्रयार्थं (for निष्क्रयाय), — ^{c}) $D_{2, 3}$ पश्य (for लक्ष्म) — ^{d}) K_4 D_3 om -वर्ण, D_2 °रूप (for °वर्ण)

94 ^{a}) K_4 $D_{2, 3}$ आसां (for एतासां) — ^{b}) D_1 सुरर्षेमाणाम् K_4 $D_{2, 3}$ सम्मतो (for मतो) — ^{c}) K_4 D_3 जनिष्यते

95 K_4 $D_{1, 2}$ शिबिमौद्भिद K_4 $D_{2, 3}$ नृप महारथ (for

यशोदीप्यमान द्रष्टासि शूरवृषभ सौरथानाम् ॥९५॥

Colophon

६

वैशंपायन उवाच ।

भूय एव महाभाग्य कथ्यताम् । इत्यब्रवीत्पाण्डवो मार्कण्डेयम् ॥९६॥

अथाचष्ट मार्कण्डेय । अष्टकस्य वैश्वामित्रेरश्वमेधे सर्वे राजान प्रागच्छन् । भ्रातरश्चास्य प्रतर्दनो वसुमना शिबिरौशीनर इति ॥९७॥ स च समाप्तयज्ञो भ्रातृभि सह रथेन प्रायात् । ते च नारदमागच्छन्तमभिवाद्यारोहतु भवान्रथमित्यब्रुवन् ॥९८॥ तांस्तथेत्युक्त्वा रथमारुरोह ॥९९॥

अथ तेषामेक सुरर्षि नारदमब्रवीत् । प्रसाद्य भगवन्त किंचिदिच्छेय प्रष्टुमिति ॥१००॥ पृच्छ । इत्यब्रवीदृषि ॥१०१॥

सोऽब्रवीत् । आयुष्मन्त सर्वगुणप्रमुदिता । अथायुष्मन्त स्वर्गस्थान चतुर्भिर्यातव्य स्यात्कोऽवतरेत् ॥१०२॥ अयमष्टकोऽवतरेत् । इत्यब्रवीदृषि ॥१०३॥ किं कारणम् । इत्यपृच्छत् ॥१०४॥ अथाचष्ट । अष्टकस्य गृहे मया उषितम् । स मां रथेनानुप्रावहत् ॥१०५॥ अथापश्यमनेकानि गोसहस्राणि वर्णशो विविक्तानि ॥१०६॥ तमहसपृच्छम् । कस्येमा गाव इति ॥१०७॥ सोऽब्रवीत् । मया निसृष्टा इत्येता ॥१०८॥ तेनैव स्वय श्लाघति कथितेन । एषोऽवतरेत् ॥१०९॥

अथ त्रिभिर्यातव्यम् । सांप्रत कोऽवतरेत् ॥११०॥ प्रतर्दन । इत्यब्रवीदृषिः ॥१११॥ तत्र किं कारणम् ॥११२॥ प्रतर्दनस्यापि गृहे मयोषितम् । स मां रथेनानुप्रावहत् ॥११३॥ अथैन ब्राह्मणो भिक्षेत । अश्व मे ददातु भवान् ॥११४॥ निवृत्तो दास्यामि । इत्यब्रवीद्ब्राह्मणम् ॥११५॥ त्वरितमेव दीयताम् । इत्यब्रवीद्ब्राह्मण ॥११६॥ त्वरितमेव ॥११७॥ स ब्राह्मणस्यैवमुक्त्वा दक्षिण पार्श्वमददत् ॥११८॥ अथान्योऽप्यश्वार्थी ब्राह्मण आगच्छत् ॥११९॥ तथैव चैनमुक्त्वा वामपार्ष्णिमभ्यदात् ॥१२०॥ अथ प्रायात् । पुनरपि चान्योऽप्यश्वार्थी ब्राह्मण आगच्छत् । त्वरितोऽथ तस्मै अपनह्य वाम धुर्यमददत् ॥१२१॥ अथ प्रयात् । पुनरन्य आगच्छदश्वार्थी ब्राह्मण ॥ तमब्रवीत् । अतियातो दास्यामि ॥१२२॥ त्वरितमेव मे दीयताम् । इत्यब्रवीद्ब्राह्मण ॥१२३॥ तस्मै दत्त्वाश्व रथधुर गृह्णता व्याहृतम् । ब्राह्मणानां सांप्रत नास्ति किंचिदिति ॥१२४॥ य एष ददाति चासूयति च तेन व्याहृतेन तथावतरेत् ॥१२५॥

अथ द्वाभ्यां यातव्यमिति कोऽवतरेत् ॥१२६॥ वसुमना अवतरेत् । इत्यब्रवीदृषि ॥१२७॥ किं कारणम् । इत्यपृच्छत् ॥१२८॥ अथाचष्ट नारद । अह परिभ्रमन्वसुमनसो गृहमुपस्थित । स्वस्तिवचनमासीत् । पुष्परथस्य प्रयोजनेन तमहमन्वगच्छम् । स्वस्तिवाचितेषु ब्राह्मणेषु रथो ब्राह्मणानां दर्शित । तमह रथ प्राशसम् ॥१२९॥ अथ राजाब्रवीत् । भगवता रथ प्रशस्त । एष भगवतो रथ इति ॥१३०॥ अथ कदाचित्पुनरप्यहमुपस्थित । पुनरेव च रथप्रयोजनमासीत् ॥१३१॥ सम्यगयमेष भगवत । इत्येव राजाब्रवीदिति ॥१३२॥ पुनरेव तृतीय स्वस्तिवाचन समभावयम् ॥१३३॥ अथ

नृप । वृपसहनन)

Colophon *Adhy no* Dn 196 (Dn2 195), D1 216

97 D2 3 अथाचष्ट मा° — K4 Dn1 D2 3 आगच्छन् (for प्राग°)

98 K4 D2 3 ते (for ते च) K4 D2 3 ins अपश्यन् after आगच्छन्तम्

99 K4 om तास् D2 3 तथैवेत्युक्त्वा

100 K4 D2 3 एकतरो ऋर्षि (K4 marg औशीनरो [gloss ?]) (for एक सुरर्षि)

102 K4 D1-3 सर्व एव (for सर्व-) — K4 अथायुष्मता K4 D1-3 गुणविशेषात्, Dn1 गणविशेष (for स्वर्गस्थान) K4m यात स्यात्, D2 3 यातव्ये (for यातव्य स्यात्)

105 D2 om from मया (in 105) up to कोऽवतरेत् (in 110)

108 After निसृष्टा, K4 D1 3 ins गाव

112 K4 D2 3 अत्र (for तत्र)

113 Dn अनुप्रवहत्, D1 अनुवाहत

114 D2 भिक्षित , D3 [ऽ]पि भिक्षत (for भिक्षेत)

118 D2 3 पार्ष्णिम् (for पार्श्वम्) K4 D2 3 अददात् (for अददत्)

120 K4 अस्य ददौ, D2 अददात्, D3 अभ्यददात् (for अभ्यदात्)

121 D2 om (? hapl) 121 K4 D3 धुर्यमददात् (for °ददत्)

122 K4 इति प्रतिप्रयामि (for अतियातो दास्यामि)

123 K4 D2 3 om मे

124 K4 D2 3 तमस्मै (for तस्मै) K4 D2 स्वय् (D3 स्वय च) धुर (for रथधुर)

125 K4 यदेष, D3 य एव (for य एष) D2 3 [अ]नेन (for तेन)

126 K4 D2 3 om इति

129 K4 Dn1 n2 D1-3 स्वस्तिवाचनम् (for °वचनम्) D2 3 (*sup lin sec m* as above) स ह मान्वगच्छत् (for तमहमन्व°) — K4 स्वस्तिवाचनेषु (for °वाचितेषु) — K4 समभावय (for प्राशसम्)

130 K4 D2 3 अथ स (for अथ) K4 D2 3 भगवन् (for भगवता), and भवतो (for भगवतो)

131 K4 D2 3 पुनश्चरस्तमहम् (for पुनरप्यहम्)

132 K4 D2 3 तथा चैन प्र(D3 प्रा)शसम् (for सम्यगयम्) K4 D2 3 om (the *second*) इति

134 K4 D2 3 अहो (for अथो)

राजा ब्राह्मणानां दर्शयन्मामभिप्रेक्ष्याब्रवीत् । अथो भगवता पुष्परथस्य स्वस्तिवाचनानि सुष्ठु सभावितानि ॥१३४॥ एतेन द्रोह वचनेनावतरेत् ॥१३५॥

अथैकेन यातव्यं स्यात्कोऽवतरेत् ॥१३६॥ पुनर्नारद आह । शिबिर्यायात् । अहमवतरेयम् ॥१३७॥ अत्र किं कारणम् । इत्यब्रवीत् ॥१३८॥ असावह शिबिना समो नास्मि ॥१३९॥ यतो ब्राह्मण कश्चि देनमब्रवीत् । शिबे अन्नार्थ्यस्मीति ॥१४०॥ तमब्रवीच्छिबि । किं क्रियताम् । आज्ञापयतु भवानिति ॥१४१॥ अथैन ब्राह्मणोऽब्रवीत् । य एष ते पुत्रो बृहद्गर्भो नाम एष प्रमातव्य इति । तमेन सस्कुरु। अन्न चोपपादय । ततोऽह प्रतीक्ष्य इति ॥१४२॥ तत पुत्र प्रमाथ्य सस्कृत्य विधिना साधयित्वा पात्र्यामर्पयित्वा शिरसा प्रतिगृह्य ब्राह्मणममृगयत् ॥१४३॥ अथास्य मृगयमाणस्य कश्चिदाचष्ट । एष ते ब्राह्मणो नगर प्रविश्य दहति ते गृह कोशागारमायुधागार स्त्र्यगारमश्वशालां हस्तिशालां च क्रुद्ध इति ॥१४४॥ अथ शिबिस्त थैवाविकृतमुखवर्णो नगर प्रविश्य ब्राह्मण तमब्रवीत् । सिद्ध भग वन्नन्नमिति ॥१४५॥ ब्राह्मणो न किंचिद्व्याजहार । विस्मयादधोमुख आसीत् ॥१४६॥ तत प्रासादयद्ब्राह्मणम् । भगवन्भुज्यतामिति ॥१४७॥ मुहूर्तादुद्वीक्ष्य शिबिमब्रवीत् । त्वमेवैतदशानेति ॥१४८॥ तत्राह । तथा । इति ॥१४९॥ शिबिस्तथैवाविमना सहिरवा कपाल मभ्युद्धार्य भोक्तुमैच्छत् ॥१५०॥ अथास्य ब्राह्मणो हस्तमगृह्णात् । अब्रवीच्चैनम् । जितक्रोधोऽसि । न ते किंचिदपरित्याज्य ब्राह्मणार्थे ॥१५१॥ ब्राह्मणोऽपि त महाभाग सभाजयत् ॥१५२॥ स मुद्वीक्ष माण पुत्रमपश्यदग्रे तिष्ठन्त देवकुमारमिव पुण्यगन्धान्वितमल कृतम् ॥१५३॥ सर्वं च तमर्थं विधाय ब्राह्मणोऽन्तरधीयत ॥१५४॥ तस्य राजर्षेर्विधाता तेनैव वेषेण परीक्षार्थमागत इति ॥१५५॥ तस्मिन्नन्तर्हिते अमात्या राजानमूचु । किं प्रेप्सुना भवता इदमेव जानता कृतमिति ॥१५६॥

शिबिरुवाच ।

नैवाहमेतद्यशसे ददानि
न चार्थहेतोर्न च भोगतृष्णया ।
पापैरनासेवित एष मार्ग
इत्येवमेतत्सकल करोमि ॥ १५७
सद्भि सदाध्यासित तु प्रशस्त
तस्मात्प्रशस्त श्रयते मतिर्मे ।
एतन्महाभाग्यवर शिवेस्तु
तस्मादह वेद यथावदेतत् ॥ १५८

---

135 K₄ D₃ ₃ [ए]पोवतरेत् (for [अ]व°)

139 D₃ om from असावह (in 139) up to अब्रवीत् (in 140) K₄ D₃ असावाख्यौत् (for असावह), and तुल्यो (for समो)

140 K₃ B₂ ₃ Dc D₆ G₃ त शिबिं ब्राह्मणोऽभ्यागच्छत् । स चैनमब्रवीत् (for यतो —°ब्रवीत्) — K₄ D₁₋₃ शिबे अन्नार्थ्यहमिति

141 Dc भगवन् (for भवान्)

142 K₃ अथ वा (for अथैन) Dc om अथैन —°ब्रवीत् B₃ D₄ om [ए]न — B₃ Dc D₁₋₃ एष (for य एष) K₃ om पुत्रो K₄ D₁₋₃ वृषदर्भो (for बृहद्गर्भो), and एष सत्क्रियतां (for एष प्रमातव्य इति) — K₃ त भवने (for तमेन) K₄ D₁₋₃ त्व चैनं संज्ञापय (for त्वमेन सस्कुरु), and पात्र्यां स्थापय (for अन्न चोपपादय) — Dc तत्र (for ततो)

143 K₄ D₁₋₃ तथा पुत्र सज्ञाप्य (for तत पुत्र प्रमाथ्य) K₄ D₁₋₃ सस्कृत्य चाविमना, D₄ सस्कृतिविधिना K₄ D₁₋₃ om साधयित्वा K₄ D₁₋₃ वर्धयित्वा (for अर्प°) K₄ गृह्य, D₃ ₃ प्रगृह्य (for प्रति°) K₄ D₁₋₃ बहिर्मृगयते (K₄ ति) (for ब्राह्मणममृ°)

144 K₄ D₁₋₃ अथास्याचष्ट मन्त्री मृगयमाणस्य (for अथास्य —चष्ट) — D₁ ₃ एष स (for एष ते) K₄ D₁₋₃ कोशागारम् (for कोशा°) B₃ Dc D₄ ₆ कोषागाराद्युधागारांश्च क्रुद्ध (for कोशा° —च क्रुद्ध) D₃ om from आयुधा up to नगर (in 145) K₄ D₃ यन्त्रागारम् (for स्त्र्यगारम्) D₁ स्त्र्यगार कोशमायुधागार यन्त्रागारम् (for आयुधागार स्त्र्यगारम्)

145 K₄ D₃ ₃ अन्न भगवन्निति (by transp)

146 For 146, K₄ D₁₋₃ subst एवमुक्तो ब्राह्मणो न किंचिद्व्याहरत् । किंचिदवाङ्मुख आसीत्

147 K₃ B₃ Dn₁ n₂ D₄ प्रसादयद्; K₄ Dn₃ D₂ ₃ प्रसाद्य, D₁ प्रणत (for प्रासादयद्)

148 Before मुहूर्ताद्, K₄ D₁₋₃ ins स D₁₋₃ उदीक्ष्य (for उद्वीक्ष्य) — After अब्रवीत्, K₄ D₁₋₃ ins नाहमतिथेरदत्वा भुनज्मि । तत शिबिरन्विपत् । नातिथिं प्राप्तवान् । आगत्य चाह । भगवन्नातिथिर्लभ्यते । ततस्तमुवाच ब्राह्मण ।, and read त्वमेवातिथिर्भूत्वा भुङ्क्ष्वेति (for त्वमेवैतदशानेति)

150 For 150, K₄ D₁₋₃ subst अथ शिबिस्तथैवाविमना अर्चयित्वा तमै(D₁° दै)च्छद्भोक्तु

151 K₄ D₁ ₃ om (hapl) from हस्तम° up to ब्राह्मणो (in 152)

155 K₄ D₁₋₃ om 155

156 K₄ D₁₋₃ पश्यता (for प्रेप्सुना) K₄ विजातीयकं, D₁ जानीयं, D₃ ₃ जातीयकं (for जानता)

157 ᵃ) K₄ Dc₁ D₁₋₃ ददामि (for नि) — ᵇᶜ) K₄ D₁₋₃ न भूतिमिच्छञ्शिबयो न लोभात् । शिष्टै सदा सेवित एष मार्गो (D₃ तो मार्ग एव)

158 For 158, K₄ D₁₋₃ subst
तस्मात्प्रधानमाद्रियते मतिर्मे ।
एतच्छिबेर्महाभाग्य । तस्मादहमवतरेय । शिबिर्यायादिति ।
[Before एतच्, K₄ ins तस्मिन्नन्तर्हिते पुत्र प्रादुरासीत्, and om अहम् before अवतरेय]

Colophon

[Correction ! In the footnote on p 677 (marked by ☞) K_1 is wrongly included among the MSS which have this insertion · This mistake has been rectified in the list given above (p 1067 f)]

22

K_2 B Dc Dn D_{3-6} ins after adhy 221 (for $G_{3\ 4}$ see below)

युधिष्ठिर उवाच ।
भगवञ्श्रोतुमिच्छामि नामान्यस्य महात्मन ।
त्रिषु लोकेषु यान्यस्य विख्यातानि द्विजोत्तम ।
वैशंपायन उवाच ।
इत्युक्त पाण्डवेयेन महात्मा ऋषिसंनिधौ ।
उवाच भगवांस्तत्र मार्कण्डेयो महातपा ।
मार्कण्डेय उवाच ।
आग्नेयश्चैव स्कन्दश्च दीप्तकीर्तिरनामय ।
मयूरकेतुर्धर्मात्मा भूतेशो महिषार्दन ।
कामजित्कामद कान्त सत्यवाग्भुवनेश्वर ।
शिशु शीघ्र शुचिश्चण्डो दीप्तवर्ण शुभानन ।
अमोघस्त्वनघो रौद्र प्रियश्चन्द्राननस्तथा ।
दीप्तशक्ति प्रशान्तात्मा भद्रकृत्कूटमोहन ।
षष्ठीप्रियश्च धर्मात्मा पवित्रो मातृवत्सल ।
कन्याभर्ता विभक्तश्च स्वाहेयो रेवतीसुत ।
प्रभुर्नेता विशाखश्च नैगमेय सुदुश्चर ।
सुव्रतो ललितश्चैव बालक्रीडनकप्रिय ।
खचारी ब्रह्मचारी च शूर शरवणोद्भव ।
विश्वामित्रप्रियश्चैव देवसेनाप्रियस्तथा ।
वासुदेवप्रियश्चैव प्रिय प्रियकृदेव तु ।
नामान्येतानि दिव्यानि कार्त्तिकेयस्य य पठेत् ।
स्वर्गं कीर्तिं धनं चैव स लभेन्नात्र संशय ।
मार्कण्डेय उवाच ।
स्तोष्यामि देवैर्ऋषिभिश्च जुष्ट
शक्त्या गुह नामभिरप्रमेयम् ।
षडानन शक्तिधर सुवीर
निबोध चैतानि कुरुप्रवीर ।
ब्रह्मण्यो वै ब्रह्मजो ब्रह्मविच्च
ब्रह्मेशयो ब्रह्मवतां वरिष्ठ ।
ब्रह्मप्रियो ब्राह्मणसव्रती त्व
ब्रह्मज्ञो वै ब्राह्मणानां च नेता ।
स्वाहा स्वधा त्व परम पवित्र
मन्त्रस्तुतस्त्व प्रथित षडर्चि ।
संवत्सरस्त्वमृतवश्च षड् वै
मासार्धमासावयन दिशश्च ।
त्व पुष्कराक्षस्त्वरविन्दवक्त्र
सहस्रवक्त्रोऽसि सहस्रबाहु ।
त्व लोकपाल परम हविश्च
त्व भावन सर्वसुरासुराणाम् ।
त्वमेव सेनाधिपति प्रचण्ड
प्रभुर्विभुश्चाप्यथ शत्रुजेता ।
सहस्रभूस्त्व धरणी त्वमेव
सहस्रतुष्टिश्च सहस्रभुक्च ।
सहस्रशीर्षस्त्वमनन्तरूप
सहस्रपात्त्व गुह शक्तिधारी ।
गङ्गासुतस्त्व स्वमतेन देव
स्वाहामहीकृत्तिकानां तथैव ।

Colophon — *Adhy no* B_2 198, Dn 197 (Dn_2 196) D_1 217

22

(L 1) $B_{1\ 3}$ (m as above) $_4$ Dc च (for [अ]स्य) — (L 4) D_3 महामना (*sup lin* °तपा° as above) — (L 7) B_4 काम (for कान्त) Dc सत्यवान् (for °वाग्) — (L 8) Dc D_4 चद्रो (for चण्डो) — (L 10) Dc D_3 तत्र कुक्कुटमोहन (for the posterior half) — (L 11) B_4 सर्वात्मा (for धर्मात्मा) — (L 12) B_1 °कर्ता, B_4 Dc °हर्ता (for °भर्ता) — (L 13) D_6 नयो (for नेता), and दुस्तर (for दुश्चर) — D_6 om (hapl) from the posterior half of line 14 up to the prior half of line 17 — (L 15) Dc शूरवलो भुव (Dc_2 वभु) (for शरवणोद्भव) D_3 सुमनो ललितश्चैव बालचारी खशोद्भव — B_1 om (hapl) from the posterior half of line 16 up to the prior half of line 17 — (L 17) K_2 B Dc D_{4-6} प्रिय प्रियक एव च (D_{4-6} तु) — (L 19) B_4 D_3 लभते (for स लभेन्) — After line 19, B_3 ins आंगिरसे (colophon ?) — (L 20) $B_{3\ 4}$ Dc $D_{3\ 5}$ भक्त्या (for शक्त्या) Dc सादरम् (for नामभिर्) — (L 24) K_2 B_4 D_6 वै महातेजो, B_1 महायोनिर् (for वै ब्रह्मजो) B_3 Dc_2 महावित्त, $B_{3\ 4}$ °विर्म, Dc_1 $D_{3\ 5}$ °वित्त्व — (L 26) B_1 सर्वमत्री, Dc °सर्वतीर्थे (for °सव्रती त्व) — (L 29) Dc मत्रस्तुतिस्त्व — (L 30) B_2 पडेव (for च षड् वै) — (L 31) K_2 $B_{3\ 4}$ Dc_2 Dn_2 n_3 D_{3-6} °मासावयने, B_3 °मासा विदिशो — (L 38) B_1 Dc °पात्त्व, $B_{3\ 4}$ $D_{3\ 4}$ सूस्त्व (for भूस्त्व) — (L 39) B_1 °वृष्टिश्च (for तुष्टिश्च) K_3 समुक्, Dc °भुक्त्व (for °भुक्च) — (L 41) K_2 °पाद (for °पात्त्व) Dn_1 गुरु (for गुह°) — (L 43)

त्वं क्रीडसे षण्मुख कुक्कुटेन
यथेष्टनानाविधकामरूपी ।
दीक्षासि सोमो मरुतः सदैव
धर्मोऽसि वायुरचलेन्द्र इन्द्रः ।
सनातनानामपि शाश्वतस्त्वं
प्रभुः प्रभूणामपि चोग्रधन्वा ।
ऋतस्य कर्ता दितिजान्तकस्त्वं
जेता रिपूणां प्रवरः सुराणाम् ।
सूक्ष्मं तपस्तत्परमं त्वमेव
परावरज्ञोऽसि परावरस्त्वम् ।
धर्मस्य कामस्य परस्य चैव
त्वत्तेजसा कृत्स्नमिदं महात्मन् ।
व्याप्तं जगत्सर्वसुरप्रवीर
शक्त्या मया संस्तुत लोकनाथ ।
नमोऽस्तु ते द्वादशनेत्रबाहो
अतः परं वेद्मि गतिं न तेऽहम् ।
स्कन्दस्य य इदं विप्रः पठेज्जन्म समाहितः ।
श्रावयेद्ब्राह्मणेभ्यो यः शृणुयाद्वा द्विजेरितम् ।
धनमायुर्यशो दीप्तं पुत्राञ्शत्रुजयं तथा ।
स पुष्टितुष्टी संप्राप्य स्कन्दसालोक्यमाप्नुयात् ।

Colophon

☞ $G_{3.4}$ ins. (with v.l.) lines 61–62 only of the above passage after 80^{ab} of the same adhy. (221), which is a very clear proof of the contamination of these two Grantha MSS. from the Northern Recension.

23

T_2 G M ins. after 3.232.10 (G_1, after 3.232.9):

एवमुक्तस्तु कौन्तेयः पुनर्वाक्यमभाषत ।
कोपसंरक्तनयनः पूर्ववैरमनुस्मरन् ।
पुरा जतुगृहेऽनेन दग्धुमस्मान्युधिष्ठिर ।
दुर्बुद्धिर्हि कृता वीर तदा दैवेन रक्षिताः ।
द्यूतकालेऽपि कौन्तेय वृजिनानि कृतानि च ।
द्रौपद्याश्च परामर्शः केशग्रहणमेव च ।
वस्त्रापहरणं चैव सभामध्ये कृतानि च ।
पुरा कृतानां पापानां फलं भुङ्क्ते सुयोधनः ।
अस्माभिरेव कर्तव्यो धार्तराष्ट्रस्य निग्रहः ।
अन्येन तु कृतं तद्वै मैत्रमस्माकमिच्छता ।
उपकारी तु गन्धर्वो मा राजन्विमना भव ।
एतस्मिन्नन्तरे राजंश्चित्रसेनेन वै हृतः ।
विललाप सुदुःखार्तो ह्रियमाणः सुयोधनः ।
युधिष्ठिर महाबाहो सर्वधर्मभृतां वर ।
सपुत्रान्सहदारांश्च गन्धर्वेण हृतान्बलात् ।
पाण्डुपुत्र महाबाहो कौरवाणां यशस्कर ।
सर्वधर्मभृतां श्रेष्ठ गन्धर्वेण हृतं बलात् ।
रक्षस्व पुरुषव्याघ्र युधिष्ठिर महायशः ।
भ्रातरं ते महाबाहो बद्ध्वा नयति मामयम् ।
दुःशासनं दुर्विषहं दुर्मुखं दुर्जयं तथा ।
बद्ध्वा हरन्ति गन्धर्वा अस्मद्दारांश्च सर्वशः ।
अनुधावत मां क्षिप्रं रक्षध्वं पुरुषोत्तमाः ।
यमौ मामनुधावेतां रक्षार्थं मम सायुधौ ।

K_3 स्वाहामही, B_1 Do_2 तमज ; Do_1 मयी , D_8 मती (for °मही). — (L. 44) Do वस्त्वथ (for षण्मुख). — (L. 45) B_3 रूपधारी (for °कामरूपी). — (L. 46) B_{1-3} D_3 मरुतां, Dc यजतां (for मरुतः). — (L. 47) $B_{1.3}$ वचनेंद्र, D_3 अखिलेंद्र (for अचलेन्द्र). D_8 धर्मो वायूरसनेंद्रस्त्वमिंद्र च. — (L. 50) K_2 $D_{3.4.5}$ [अ]मृतस्य, B_{2-4} मृदस्य, Dc मृडस्य (for ऋतस्य). D_5 ममृत्युकर्ता दिवि जातस्तनस्त्वं. — (L. 51) D_5 [अ]रीणां (for रिपूणां). — (L. 59) After line 59, B_1 ins. लोकाश्रय सुहृदामप्रमेय. — (L. 60) D_5 transp. विप्र and जन्म. — K_3 om. line 61. — (L. 62) B_1 Dc धर्मम्, B_2 D_3 बलम् (for धनम्). $G_{3.4}$ दीर्सि (for दीप्तं). — (L. 63) K_1 om. line 63. B_1Dc स पुष्टिमिह, $B_{2.3}$ D_5 सुपुष्टि(B_2 °ष्टिं)तुष्टि, D_3 स तुष्टिपुष्टी, D_4 स पुष्टिं तुष्टिं. D_5 रुद्र° (for स्कन्द°). — Colophon. — *Adhy. no.* Dn 231 (Dn_2 230).

23

(L. 1) G_1 धर्मराजस्य तद्वाक्यं निशम्य स वृकोदरः. — (L. 3) G_1 अस्मान् (for ऽनेन), and दग्धुमारब्धवांस्तदा (for the posterior half). — (L. 4) G_1 दैवयुक्ता वयं वीर, M_2 वचना हि कृतानेन (for the prior half). G_1 दैवेन परिरक्षिताः. — After line 4, G_1 ins.:

कालकूटं विषं तीक्ष्णं भोजने मम भारत ।
उप्त्वा गङ्गा लतापाशैर्बद्ध्वा च प्राक्षिपत्प्रभो ।
रसातलं तु संप्राप्य तथा वासुकिमञ्जसा ।
तस्य प्रसादाद्राजेन्द्र पुनः प्राप्तो महीतलम् ।

— After line 7, G_1 ins.:

राज्यं च छित्वा राजेन्द्र उक्तवान्परुषाणि नः ।

— G_2 om. lines 9–13. — (L. 9) T_2 $G_{3.4}$ M_1 °रेव कर्तव्यः पाण्डुपुत्रस्य निग्रहः. — (L. 10) T_2 $G_{1.3}$ कृतं तच्च; M_2 कृतं सोपि. T_2 G_3 अस्मामिर् (for अस्माकम्). — (L. 11) G_1 कृतोपकारो (for उपकारी तु). — (L. 12) T_2 G_3 राजा (for राजन्). — T_2 $G_{1.3}$ M_2 om. lines 14–15. — (L. 17) $G_{1.3}$ °विदां (for °भृतां). — (L. 18) T_2 $G_{2.3}$ M_2 °यशा (for °यशः). — (L. 21) G_4 M_1 अस्मान्

कुरुवंशस्य सुमहदयश प्राप्तमीदृशम् ।
व्यपोहयध्व गन्धर्वाञ्जित्वा वीर्येण पाण्डवा ।
एव विलपमानस्य कौरवस्यार्तया गिरा ।
श्रुत्वा विलाप सम्भ्रान्तो घृणयाभिपरिप्लुत ।
युधिष्ठिर पुनर्वाक्य भीमसेनमथाब्रवीत् ।

☞ This passage is followed by a *repetition* of 3 232 9^{cd}–10^{cd} (evidently, for resuming the context disturbed by this interpolation)

24

After 3 241 15^{ab}, K_4 D (except D_4) G_3 ins

भीष्मोऽस्मान्निन्दति सदा पाण्डवांश्च प्रशंसति ।
त्वद्द्वेषाच्च महाबाहो ममापि द्वेष्टुमर्हति ।
विगर्हते च मां नित्य त्वत्समीपे नरेश्वर ।
सोऽह भीष्मवचस्तद्वै न मृष्यामीह भारत ।
त्वत्समक्ष यदुक्त च भीष्मेणामित्रकर्शन ।
पाण्डवाना यशो राजस्तव निन्दां च भारत ।
अनुजानीहि मां राजन्सभृत्यबलवाहनम् ।
जेष्यामि पृथिवीं राजन्सशैलवनकाननाम् ।
जिता च पाण्डवैर्भूमिश्चतुर्भिर्बलशालिभिः ।
तामह ते विजेष्यामि एक एव न सशयः ।
सपश्यतु सुदुर्बुद्धिर्भीष्म कुरुकुलाधम ।
अनिन्द्य निन्दते यो हि अप्रशस्य प्रशंसति ।
स पश्यतु बल मेऽद्य आत्मान तु विगर्हतु ।
अनुजानीहि मां राजन्ध्रुवो हि विजयस्तव ।
प्रतिजानामि ते सत्य राजन्नायुधमालभे ।
तच्छ्रुत्वा तु वचो राजन्कर्णस्य भरतर्षभ ।
प्रीत्या परमया युक्तः कर्णमाह नराधिप ।
धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यस्य मे त्व महाबल ।
हितेषु वर्तसे नित्य सफल जन्म चाद्य मे ।
यदा च मन्यसे वीर सर्वशत्रुनिबर्हणम् ।
तदा निर्गच्छ भद्र ते अनुशाधि च मामिति ।
एवमुक्तस्तदा कर्णो धार्तराष्ट्रेण धीमता ।
सर्वमाज्ञापयामास प्रायात्रिकमरिंदम ।
प्रययौ च महेष्वासो नक्षत्रे शुभदैवते ।
शुभे तिथौ मुहूर्ते च पूज्यमानो द्विजातिभि ।
मङ्गलैश्च शुभै स्नातो वाग्भिश्चापि प्रपूजित ।
नादयन्रथघोषेण त्रैलोक्य सचराचरम् ।

Colophon

वैशंपायन उवाच ।

तत कर्णो महेष्वासो बलेन महता वृत ।
द्रुपदस्य पुर रम्य रुरोध भरतर्षभ ।
युद्धेन महता चैन चक्रे वीरं वशानुगम् ।
सुवर्णं रजत चापि रत्नानि विविधानि च ।
कर च दापयामास द्रुपद नृपसत्तम ।
तं विनिर्जित्य राजेन्द्र राजानस्तस्य येऽनुगा ।
तान्सर्वान्वशगांश्चक्रे कर चैनानदापयत् ।
अथोत्तरां दिश गत्वा वशे चक्रे नराधिपान् ।
भगदत्त च निर्जित्य राधेयो गिरिमारुहत् ।
हिमवन्त महाशैल युध्यमानश्च शत्रुभि ।

(for असद्-) — (L 26) T_2 G_3 कौरव्यस्य (for °वस्य) — (L 27) M सघृणो (for सम्भ्रान्तो) T_2 G_3 घृणयार्ति°, G_2 प्रणयाभि° (for घृणयाभि°)

24

(L 1) D_1 भीष्मस्त्वां द्विषते नित्य (for the prior half) — (L 2) K_4 Dc मामपि (for ममापि) $D_{1\,3}$ इच्छति (for अर्हति) — (L 3) K_4 विगर्हे चैव (for विगर्हते च) D_1 त्वत्समेन (for त्वत्समीपे) — (L 4) D_3 श्रुत्वा, D_6 तस्मै (for तद्वै) D_2 स्पृशामि, D_6 G_3 मृषामि (for मृष्यामि) — (L 5) Dc वै, D_6 मे (for च) — (L 6) K_4 Dc $D_{1\,3}$ G_3 निंदा च — (L 7) $D_{2\,3\,6}$ °वाहन, D_5 °वाहिनीं (for °वाहनम्) D_1 अनुजानीहि मा वीर त्वदर्थे वै नृपोत्तम — (L 8) K_4 Dc $D_{1\,3}$ सर्वां (for राजन्) — (L 9) K_4 Dc $D_{1\,3}$ या जिता (for जिता च) — (L 10) D_5 एक एव (for तामह ते) — (L 11) Dc स (for स) — (L 12) D_5 निंदत्यनिंद्य यो नित्य (for the prior half) K_4 Dc T_3 G_3 अप्रशस्य, D_1 °शस्यान् K_4 प्रशसते — (L 13) K_4 Dc $D_{1\,3}$ च (for तु) — (L 14) D_1 ध्रुव (for ध्रुवो) — (L 16) K_4 $D_{1\,3}$ एतच्छ्रुत्वा (for तच्छ्रुत्वा तु) D_6 धृतराष्ट्रज (for भरत°) — (L 20) K_4 Dn_1 $D_{2\,6}$ °निबर्हण, Dc D_5 °निबर्हणे, D_1 °वधाय मे, D_3 °निबर्हण — (L 21) K_4 Dc D_{1-3} G_3 अनुशाधि (om हि) — (L 23) Dc सर्व निर्वापयामास — (L 24) K_4 Dc Dn_1 n_3 $D_{1\,3\,5\,6}$ G_3 निर्ययौ (for प्र°) — Colophon. D_5 om colophon — *Adhy no* Dn 252 (Dn_3 251), D_1 254 — (L 29) K_4 Dc D_1 पुरुष (for भरत°) — (L 30) A few MSS वीरो *or* वीर (for वीरं) — (L 32) K_4 Dc $D_{1\,3}$ राजसत्तम (Dc °म) (for नृपसत्तम) — (L 33) Dc_1 राजेंद्र राजान D_1 चानुगा — (L 34) D_1 तांश्च सर्वान्वशीकृत्वा (for the prior half) Dn कर चानीय दापयत् । — (L 35) D_5 om line 35 D_1 कृत्वा (for चक्रे) Dn_2 G_3 नराधिप — (L 36) K_4 $D_{3\,6}$ वि- (for च) — (L 38) Dn_3 D_6 G_3 सर्वां (for सर्वान्) — (L 40) Dn om (? hapl) line 40 ! K_4 $D_{2\,3\,5}$ G_3 विनिर्जयत्, D_1 च वर्ज°, D_3 व्यवर्ज° (for अवाज°) — (L 41)

प्रययौ च दिशं सर्वान्नृपतीन्वशमानयत् ।
स हैमवतिकाञ्जित्वा करं सर्वानदापयत् ।
नेपालविषये ये च राजानस्तानवाजयत् ।
अवतीर्य ततः शैलात्पूर्वां दिशमभिद्रुतः ।
अङ्गान्वङ्गान्कलिङ्गांश्च शुण्डिकान्मिथिलानथ ।
मागधान्कर्कखण्डांश्च निवेश्य विषयेऽऽत्मनः ।
आवशीरांश्च योध्यांश्च अहिक्षत्रं च निर्जयत् ।
पूर्वां दिशं विनिर्जित्य वत्सभूमिं तथागमत् ।
वत्सभूमिं विनिर्जित्य केवलां मृत्तिकावतीम् ।
मोहनं पत्तनं चैव त्रिपुरीं कोसलां तथा ।
एतान्सर्वान्विनिर्जित्य करमादाय सर्वशः ।
दक्षिणां दिशमास्थाय कर्णो जित्वा महारथान् ।
रुक्मिणं दाक्षिणात्येषु योधयामास सूतजः ।
स युद्धं तुमुलं कृत्वा रुक्मी प्रोवाच सूतजम् ।
प्रीतोऽस्मि तव राजेन्द्र विक्रमेण बलेन च ।
न ते विघ्नं करिष्यामि प्रतिज्ञां समपालयम् ।
प्रीत्या चाहं प्रयच्छामि हिरण्यं यावदिच्छसि ।
समेत्य रुक्मिणा कर्णः पाण्ड्यं शैलं च सोऽगमत् ।
स केरलं रणे चैव नीलं चापि महीपतिम् ।
वेणुदारिसुतं चैव ये चान्ये नृपसत्तमाः ।
दक्षिणस्यां दिशि नृपान्करान्सर्वानदापयत् ।
शैशुपालिं ततो गत्वा विजिग्ये सूतनन्दनः ।
पार्श्वस्थांश्चापि नृपतीन्वशे चक्रे महाबलः ।
आवन्त्यांश्च वशे कृत्वा साम्ना च भरतर्षभ ।
वृष्णिभिः सह सङ्गम्य पश्चिमामपि निर्जयत् ।
वारुणीं दिशमागम्य यावनान्बर्बरांस्तथा ।
नृपान्पश्चिमभूमिस्थान्दापयामास वै करान् ।
विजित्य पृथिवीं सर्वां स पूर्वापरदक्षिणाम् ।
सम्लेच्छाटविकान्वीरः सपर्वतनिवासिनः ।
भद्रान्रोहितकांश्चैव आग्नेयान्मालवानपि ।
गणान्सर्वान्विनिर्जित्य नीतिकृत्प्रहसन्निव ।
शशकान्यवनांश्चैव विजिग्ये सूतनन्दनः ।
नग्नजित्प्रमुखांश्चैव गणाञ्जित्वा महारथान् ।
एवं स पृथिवीं सर्वां वशे कृत्वा महारथः ।
विजित्य पुरुषव्याघ्रो नागसाह्वयमागमत् ।
तमागतं महेष्वासं धार्तराष्ट्रो जनाधिपः ।
प्रत्युद्गम्य महाराज सभ्रातृपितृबान्धवः ।
अर्चयामास विधिना कर्णमाहवशोभिनम् ।
आश्रावयच्च तत्कर्म प्रीयमाणो जनेश्वरः ।
यन्न भीष्मान्न च द्रोणान्न कृपान्न च बाह्लिकात् ।

D_1 अभिद्रवत्, D_5 °श्रित (for °द्रुत) — (L 42) K_4 $D_{2\cdot 3}$ वङ्गानङ्गान् (by transp.) D_1 वङ्गान्कलिङ्गान्गौडांश्च Dn_1 मडिकान्, Dn_2 n_3 D_1 G_3 मुण्डिकान्, $D_{2\cdot 3}$ चडिकान्, D_5 पुड्रकान् (for शुण्डिकान्) K_4 D_1 अपि (for अथ) — (L 43) K_4 कर्षखण्डांश्च, D_1 अर्कखण्डांश्च (for कर्कख°) K_4 D_6 G_3 विषयात्मनः, D_0 विषयास्ततः — (L 44) K_4 D_{1-3} श्रावस्तीं चाप्य(D_2 चाम्य, D_3 वाश्च)योधांश्च; D_0 D_5 अवती चाप्ययो° (for the prior half) K_4 D_0 $D_{1-3\cdot 5}$ अहिच्छत्रांश्च सोजयत् — G_3 om. the posterior half of line 44 and the prior half of line 45 — (L 45) K_4 D_0 $D_{2\cdot 3}$ अथा°, D_1 उपा° (for तथा) — (L 46) K_4 मेखलां, D_0 D_{1-3} मेकलां (for केवलां) — (L 47) K_4 सोदनं, D_0 D_{1-3} मोदनं; D_5 नोदनं (for मोहनं) D_0 त्रिपुरं, D_5 त्रिपुरां K_4 D_0 कोशलं, Dn_1 कोशलीं, Dn_2 D_{1-3} कोशलान्, D_5 कोसलं — (L 48) D_1 करानादाय, D_5 करादानाय — (L 49) K_4 D_0 $D_{1-3\cdot 5}$ आसाद्य (for आस्थाय) K_4 D_0 $D_{2\cdot 3}$ नृपान् (for °रथान्) — (L 51) A few MSS. द्वन्द्व — (L 52) K_4 D_0 D_{1-3} राधेय (for राजेन्द्र) — (L 53) K_4 $D_{2\cdot 3\cdot 5}$ कल्पय, D_0 °कल्पयन्, D_1 °कपयन्; G_3 °पालय (for °पालयम्) — (L 54) D_0 सुवर्णं (for हिरण्यं) — (L 55) K_4 सोऽभ्यगात्, D_0 D_{1-3} सोऽभ्यगात्, D_5 सोऽत्यगात् (for सोऽगमत्) — (L 56) D_5 चापि, D_1 जित्वा (for चैव) D_0 चैव (for चापि) — (L 57) D_5 °दार° (for °दारि°) G_3 पचान्ये (for ये चान्ये) — (L 58) D_5 नृपसुतान् (for दिशि नृपान्) — D_5 om. lines 59–60 — (L 59) K_4 D_0 Dn_2 n_3 D_1 G_3 °पाल° (for °पालिं) — (L 60) D_1 पार्श्वस्थांश्चैव, D_5 सुपार्श्वस्थांश्च D_0 नराधिप (for महाबलः) — (L 61) D_1 पुरुष° (for भरत°) Dn_1 om. from साम्ना up to सङ्गम्य (in line 62) — (L 62) $D_{5\cdot 6}$ निर्जयन् — (L 63) D_1 आक्रम्य (for आगम्य) K_4 $D_{1-3\cdot 5}$ यवनान्बर्बरा°, D_0 बर्बरान्यवनां — (L 64) D_1 करं (for करान्) — (L 66) K_4 D_0 सम्लेच्छाटविकां, $D_{1\cdot 2}$ सम्लेच्छाटविकान् (D_1 °कां) — D_1 om. from सपर्वत (in line 66) up to पुरुषव्याघ्रो (in line 72) — (L 66) K_4 $D_{2\cdot 3\cdot 5}$ G_3 °निवासिनीं, D_0 °निवासिनां — (L 67) D_0 Dn_2 $D_{5\cdot 6}$ G_3 भद्रान्; D_5 मद्रान् (for भद्रान्) K_4 सामुद्राल्लौहितांश्चैव K_4 D_5 om. (hapl.) from आग्नेयान् up to °श्चैव (in line 69) — (L 68) D_0 तगणा-परतगणान्, D_5 नातिकृच्छ्रादसत्त्विव — (L 69) D_0 सशकान् (for शशकान्) — (L 70) K_4 D_0 $D_{2\cdot 3}$ महारथ — (L 71) K_4 D_0 D_5 ससमुद्रनगद्रुमां; $D_{2\cdot 3}$ ससमुद्रनगरद्रुमां (for the posterior half) — (L 72) D_1 समागच्छत्स्वकं पुरं (for the posterior half) — (L 73) D_0 धनाधिपं (for जनाधिपः) — (L 75) D_0 विधिवत् (for °ना) D_5 °शालिनं (for °शोभिनम्) — (L 76) K_4 D_0 $D_{1-3\cdot 5}$ आराधयच्च (D_1 °त) (for आश्रावयच्च) — (L 78) D_5

प्राप्तवानसि भद्र ते त्वत्त प्राप्त मया हि तत् ।
बहुना च किमुक्तेन शृणु कर्ण वचो मम ।
सनाथोऽसि महाबाहो त्वया नाथेन सत्तम ।
न हि ते पाण्डवा सर्वे कलामर्हन्ति षोडशीम् ।
अन्ये वा पुरुषव्याघ्र राजानोऽभ्युदितोदिता ।
स भवान्धृतराष्ट्र त गान्धारीं च यशस्विनीम् ।
पश्य कर्ण महेष्वास अदितिं वज्रभृद्यथा ।
ततो हलहलाशब्द प्रादुरासीद्विशां पते ।
हाहाकाराश्च बहवो नगरे नागसाह्वये ।
केचिदेन प्रशसन्ति निन्दन्ति स्म तथापरे ।
तूष्णीमासस्तथा चान्ये नृपास्तत्र जनाधिप ।
एव विजित्य राजेन्द्र कर्ण शस्त्रभृता वर ।
सपर्वतवनाकाशा ससमुद्रां सनिष्कुटाम् ।
देशैरुच्चावचै पूर्णां पत्तनैर्नगरैरपि ।
द्वीपैश्चानूपसपूर्णै पृथिवीं पृथिवीपते ।
कालेन नातिदीर्घेण वशे कृत्वा तु पार्थिवान् ।
अक्षय धनमादाय सूतजो नृपमभ्ययात् ।
प्रविश्य च गृह राजन्नभ्यन्तरमरिंदम ।
गान्धारीसहित वीरो धृतराष्ट्र ददर्श स ।
पुत्रवच्च नरव्याघ्र पादौ जग्राह धर्मवित् ।
धृतराष्ट्रेण चाश्लिष्य प्रेम्णा चापि विसर्जित ।
तदा प्रभृति राजा च शकुनिश्चापि सौबल ।
जानते निर्जितान्पार्थान्कर्णेन युधि भारत ।

Colophon

वैशपायन उवाच ।
जित्वा तु पृथिवीं राजन्सूतपुत्रो जनाधिप ।
अब्रवीत्परवीरघ्नो दुर्योधनमिद वच ।

☞ This is followed in the above MSS by a *repetition* of 3 241 15^{ab} (v l त्वा for त्वा) with the ref (कर्ण उवाच ।), which is a clear indication of the passage being an interpolation Cf note at the end of passage No 23

25

After adhy 247, Dc1 Dn D1 3 6 G3 ins the foll two adhy

जनमेजय उवाच ।
वसत्स्वेव वने तेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
रममाणेषु चित्राभि कथाभिर्मुनिभि सह ।
सूर्यदत्ताक्षयान्नेन कृष्णाया भोजनावधि ।
ब्राह्मणास्तर्पमाणेषु ये चान्नार्थमुपागता ।
आरण्यानां मृगाणा च मांसैर्नानाविधैरपि ।
धार्तराष्ट्रा दुरात्मान सर्वे दुर्योधनादय ।
कथ तेष्वन्ववर्तन्त पापाचारा महामुने ।
दु शासनस्य कर्णस्य शकुनेश्च मते स्थिता ।
एतदाचक्ष्व भगवन्वैशपायन पृच्छत ।
वैशपायन उवाच ।
श्रुत्वा तेषां तथा वृत्तिं नगरे वसतामिव ।

[अ]थ (for हि) — (L 79) K4 Dc D1 3 [अ]त्र (for च) — (L 80) D1 समर्थो (for सनाथो) — (L 82) Dc च (for वा) K4 Dc D3 पुरुषव्याघ्रा Dc2 [ऽ]भ्युदितो दिश ; D5 [ऽ]प्युदितोदिता — (L 83) K4 Dc D1-3 5 च (for त) — Dc2 om lines 84–86 — (L 86) Dc1 Dn3 हाहाकारश्च Dc1 बहुशो, D2 3 बहुलो (for बहवो) — (L 87) D1 [अ]परे जना (for तथापरे) — (L 88) Dn3 भूतास् (for आसन्) D1 तथैवान्ये, D3 नृपाश्चास्य D5 प्राप्ते कर्णे नरेश्वर (for the posterior half) For line 88, Dc subst

नन्दन्ति स तथा चान्ये तूष्णीमासस्तथापरे ।
नृपाश्च तुष्टुवुश्चान्ये द्विजास्तत्र जनाधिप ।

— (L 89) Dc निर्जित्य (for विजित्य) — (L 90) Dc ससमुद्रवनोद्देश, D3 सपर्वतवनोद्देशा, D5 सपर्वताकरवनां — (L 92) K4 D3 च रूप°, Dc D1 3 च रत्न° (for चानूप°) — (L 93) K4 Dc1 D1-3 च, Dc2 [अ]थ (for तु) — (L 94) D3 गृहम् (for नृपम्) — (L 95) D5 [अ]भ्य तर (for च गृह) D1 सूतपुत्र प्रतापवान्, D5 गृहस्थ रिपुमर्दन (for the posterior half) — (L. 96) Dc ह (for स) — (L 97) K4 Dc1 D2 G3 नरव्याघ्र — (L 98) K4 वाचा (for चापि) — (L 100) D3 reads line 100 after line 102 K4 Dc D1 3 5 मेनाते, Dn3 (by corr) जानति (for जानते) D1 विजितान् (for निर्जि°) K4 ते सर्वे (for कर्णेन) — Colophon *Adhy no* Dn 253 (Dn3 252), D1 255 — (L 101) D5 स (for तु) Dc सर्वां (for राजन्) K4 Dc D1-3 5 महाबल (for जनाधिप) — (L 102) D1 उवाच श्लक्ष्णया वाचा धृतराष्ट्र सुत नृप

25

(L 2) Dc1 D1 3 6 G3 मुनिसत्तम (for °भि सह) — (L 4) D1 3 6 G3 तर्प्य° (for तर्प) Dc1 वनेषूपवनेषु च (for the posterior half) — (L 5) Dc1 भक्ष्यैर्भोज्यैरनेकैश्च (for the prior half) — D3 om from पायन (line 9) up to तेषु (line 11) — (L 10) Dc1 पत्तने (for नगरे) — (L 11) Dc1 °मानी (for °राज) — (L 12) Dc1 D3 निकृतप्रज्ञै.. — (L 14) Dc1 ऋषि परमकोपन (for the posterior half) — (L 15) Dc1 दुर्वासा यवरस्यांशो

दुर्योधनो महाराज तेषु पापमरोचयत् ।
तथा तैर्निकृतिप्रज्ञै कर्णदु शासनादिभि ।
नानोपायैरघ तेषु चिन्तयत्सु दुरात्मसु ।
अभ्यागच्छत्स धर्मात्मा तपस्वी सुमहायशा ।
शिष्यायुतसमोपेतो दुर्वासा नाम कामत ।
तमागतमभिप्रेक्ष्य मुनिं परमकोपनम् ।
दुर्योधनो विनीतात्मा प्रश्रयेण दमेन च ।
सहितो भ्रातृभि श्रीमानातिथ्येन न्यमन्त्रयत् ।
विधिवत्पूजयामास स्वय किंकरवत्स्थित ।
अहानि कतिचित्तत्र तस्थौ स मुनिसत्तम ।
त च पर्यचरद्राजा दिवारात्रमतन्द्रित ।
दुर्योधनो महाराज शापात्तस्य विशङ्कित ।
क्षुधितोऽस्मि ददस्वान्न शीघ्र मम नराधिप ।
इत्युक्त्वा गच्छति स्नातु प्रत्यागच्छति वै चिरात् ।
न भोक्ष्याम्यद्य मे नास्ति क्षुधेत्युक्त्वैत्यदर्शनम् ।
अकस्मादेत्य च ब्रूते भोजयास्मांस्त्वरान्वित ।
कदाचिच्च निशीथे स उत्थाय निकृतौ स्थित ।
पूर्ववत्कारयित्वान्न न भुङ्क्ते गर्हयन्स्म स ।
वर्तमाने तथा तस्मिन्यदा दुर्योधनो नृप ।
विकृतिं नैति न क्रोध तदा तुष्टोऽभवन्मुनि ।
आह चैन दुराधर्षो वरदोऽस्मीति भारत ।
वर वरय भद्र ते यत्ते मनसि वर्तते ।
मयि प्रीते तु यद्धर्म्यं नालभ्य विद्यते तव ।
एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य महर्षेर्भावितात्मन ।
अमन्यत पुनर्जातमात्मान स सुयोधन ।
प्रागेव मन्त्रित चासीत्कर्णदु शासनादिभि ।
याचनीय मुनेस्तुष्टादिति निश्चित्य दुर्मति ।
अतिहर्षान्वितो राजा वरमेनमयाचत ।
शिष्यै सह मम ब्रह्मन्यथा जातोऽतिथिर्भवान् ।
अस्मत्कुले महाराजो ज्येष्ठ श्रेष्ठो युधिष्ठिर ।
वने वसति धर्मात्मा भ्रातृभि परिवारित ।
गुणवाञ्शीलसपन्नस्तस्य त्वमतिथिर्भव ।
यदा च राजपुत्री सा सुकुमारी यशस्विनी ।
भोजयित्वा द्विजान्सर्वान्पतींश्च वरवर्णिनी ।
विश्रान्ता च स्वय भुक्त्वा सुखासीना भवेद्यदा ।
तदा त्व तत्र गच्छेथा यद्यनुग्राह्यता मयि ।
तथा करिष्ये त्वत्प्रीत्येत्येवमुक्त्वा सुयोधनम् ।
दुर्वासा अपि विप्रेन्द्रो यथागतमगाच्चत ।
कृतार्थमिव चात्मान तदा मेने सुयोधन ।
करेण च कर गृह्य कर्णस्य मुदितो भृशम् ।
कर्णोऽपि भ्रातृसहितमित्युवाच नृप मुदा ।
दिष्ट्या काम सुसवृत्तो दिष्ट्या कौरव वर्धसे ।
दिष्ट्या ते शत्रवो मग्ना दुस्तरे व्यसनार्णवे ।
दुर्वास क्रोधजे वह्नौ पतिता पाण्डुनन्दना ।

शिष्यायुतसमन्वित — (L 16) Do1 ऋषिं परमतेजस (for the posterior half) — (L 17) Do1 न नाम देव तद्मुदा (sic) (for the posterior half) — Do1 (which om lines 18–19) ins after line 17

पादौ प्रक्षाल्य विधिवदासने चोपवेश्य च ।
पूजयित्वा यथान्यायमातिथ्येन न्यमन्त्रयत् ।
तथेति स मुनिमुक्त्वा ययौ पादधिको (?) द्विज ।
पुन प्रत्यागमत्प्रात काले स नृपसत्तम ।
तथैव भोजयामास परमान्नेन त मुदा ।
गत स पुनरेवाथ भोक्तुकाम समभ्ययात् ।
तथैव भोजयामास राजा शापविशङ्कित ।
मध्याह्ने कदाचित्स्यु (?) कदाचिन्निशिथेऽपि च ।
गोरजे प्रत्युषे चापि कदाचित्प्रहरार्धके ।
धापिना (?) याति तद्देश्म शिष्यायुतसमन्वित ।
कदाचिद्बहुभि सार्धं कदाचिदयुतेन च ।
उषाकाले कदाचित्स स समपात्याण्मासिक (?) ।
दुर्योधन भ्रशयितु राज्याच्छापेन निष्ठराम् (?) ।
क्रियया पाण्डुपुत्राणां क्रोधेन कलुषीकृत ।
यदि मत्सेवनाद्धर्षोत्सत्कुल नाशमेति च ।
एव स मुनिराशाय षण्मासावधि प्रत्यहम् ।
दुर्योधनगृह प्रायाद्यदिच्छति तथैव तत् ।

136

तत परमसतुष्टो राजान धृतराष्ट्रजम् ।

— (L 23) Do1 जनपदेश्वर (for मम नराधिप) — (L 28) D1 तन् (for [अ]न) Dn3 गर्हते (for °यन्) Do1 सदा (for स्म स) — (L 30) Do1 D2 नैव (for नैति) — Before line 32, most MSS ins दुर्वासा उवाच — After line 33, Do1 ins

प्रसन्नोऽस्मि तथातिथ्यात्तेनाह वरदोऽस्म्यहम् ।

— Before line 34, most MSS ins वैश° उ° — (L 37) Do1 मुनौ तुष्टे (for मुनेस्तुष्टात्), and तै समेत्य स दुर्मति (for the posterior half) — (L 38) Dn1 राजन् (for राजा) — (L 39) Do1 भ्रातृभि सहित सर्वै कर्णशकुनिसाधनै (L 40) D1 राज (for °राजो) — (L 41) Do1 कांतया सह (for परिवारित) — (L 44) Do1 भ्रातृश्च द्रुपदात्मजा (for the posterior half) — (L 47) Do1 D1.2 त्वत्प्रीत्यै एवमुक्त्वा (om इति) — (L 48) Do1 तपतां श्रेष्ठो (for अपि विप्रेन्द्रो) — (L 49) Do1 Dn1 G3 अपि (for इव) — (L 51) Dn1 D1 तदा (for मुदा) — Before line 52, most MSS ins कर्ण उ — (L 54) Do1 D2 पातिता (for प°) — (L 55) Dn1 स्वैर वत; Dn3 स्वैरमेते (for स्वैरेव ते) — Before line 56, most MSS ins वैश° उ° — Colophon Do1 om the colophon

स्वैरेव ते महापापैर्गता वै दुस्तरं तमः ।
इत्थं ते निकृतिप्रज्ञा राजन्दुर्योधनादय ।
हसन्त प्रीतमनसो जग्मु स्व स्वं निकेतनम् ।

Colophon

वैशंपायन उवाच ।

ततः कदाचिद्दुर्वासाः सुखासीनांस्तु पाण्डवान् ।
भुक्त्वा चावस्थितां कृष्णां ज्ञात्वा तस्मिन्वने मुनि ।
अभ्यागच्छत्परिवृत शिष्यैरयुतसमितै ।
दृष्ट्वायान्तं तमतिथिं स च राजा युधिष्ठिरः ।
जगामाभिमुखः श्रीमान्सह भ्रातृभिरच्युतः ।
तस्मै बद्ध्वाञ्जलिं सम्यगुपवेश्य वरासने ।
विधिवत्पूजयित्वा तमातिथ्येन न्यमन्त्रयत् ।
आह्निकं भगवन्कृत्वा शीघ्रमेहीति चाब्रवीत् ।
जगाम च मुनि सोऽपि स्नातु शिष्यै सहानघ ।
भोजयेत्सहशिष्यं मां कथमित्यविचिन्तयन् ।
न्यमज्जत्सलिले चापि मुनिसंघः समाहित ।
एतस्मिन्नन्तरे राजन्द्रौपदी योषितां वरा ।
चिन्तामवाप परमामन्नहेतोः पतिव्रता ।
सा चिन्तयन्ती च यदा नान्नहेतुमविन्दत ।
मनसा चिन्तयामास कृष्णं कंसनिपूदनम् ।
कृष्ण कृष्ण महाबाहो देवकीनन्दनाव्यय ।
वासुदेव जगन्नाथ प्रणतार्तिविनाशन ।
विश्वात्मन्विश्वजनक विश्वहर्त प्रभोऽव्यय ।
प्रपन्नपाल गोपाल प्रजापाल परात्पर ।
आकूतीनां च चित्तीनां प्रवर्तक नतास्मि ते ।
वरेण्य वरदानन्त अगतीनां गतिर्भव ।
पुराणपुरुष प्राणमनोवृत्त्याद्यगोचर ।
सर्वाध्यक्ष पराध्यक्ष त्वामहं शरणं गता ।
पाहि मां कृपया देव शरणागतवत्सल ।
नीलोत्पलदलश्याम पद्मगर्भारुणेक्षण ।
पीताम्बरपरीधान लसत्कौस्तुभभूषण ।
त्वमादिरन्तो भूतानां त्वमेव च परायणम् ।
परात्परतरं ज्योतिर्विश्वात्मा सर्वतोमुखः ।
त्वामेवाहुः परं बीजं निधानं सर्वसंपदाम् ।
त्वया नाथेन देवेश सर्वापद्भ्यो भयं न हि ।
दुःशासनादहं पूर्वं सभायां मोचिता यथा ।
तथैव संकटादस्मान्मामुद्धर्तुमिहार्हसि ।
एवं स्तुतस्तदा देवः कृष्णया भक्तवत्सलः ।
द्रौपद्याः संकटं ज्ञात्वा देवदेवो जगत्पतिः ।
पार्श्वस्थां शयने त्यक्त्वा रुक्मिणीं केशवः प्रभुः ।
तत्राजगाम त्वरितो ह्यचिन्त्यगतिरीश्वरः ।
ततस्तं द्रौपदी दृष्ट्वा प्रणम्य परमा मुदा ।

Adhy no Dn 260 (Dn2 261), D1 263 — (L 59) D1 महा (for वने) — (L 61) Dc1 आत्रेय सशिष्य च (for अतिथिं स च राजा) — (L 62) Dc1 भ्रातृभि परमद्युति (for the posterior half) — (L 63) Dc1 D2 G3 उपविश्य, D1 प्रवेश्य च (for उपवेश्य) D2 च कानने (for वरासने) — (L 64) Dc1 पूजयित्वाथ; D1 पूजयामास Dc1 निमन्त्रयत्, D1 न्यवेदयत् — After line 64, Dc1 Dn2 ins

दुर्वासा उवाच ।
राजंस्तवाश्रमे भोक्तुं सत्वर समुपागत ।
क्षुधा मां बाधतेऽत्यर्थं तस्मान्मां भोजयाधुना ।
भोज्यैर्नानाविधैश्चान्नैर्व्यञ्जनै परमाद्भुतै ।,

followed in Dc1 by राजोवाच, in Dn2 by युधिष्ठिर उ° — (L 65) Dc1 स्नात्वा शीघ्रं समेहीति (for the posterior half) — (L 66) D1 जगामैव Dn2 महानदीं (for सहानघ) Dc1 जगाम सह शिष्यैश्च स्नातुं स मुनिपुंगव — (L 67) D1 3 6 °त्यवचिंतयन् — (L 68) Dc1 मुनि शिष्यायुतेन च, D1 मुनि संघ समाहित, D2 6 G3 मुनि शिष्यै समन्वित (for the posterior half) — After line 68, Dc1 Dn2 ins

अथ युधिष्ठिरो राजा भ्रातृभिरन्वतप्यत ।
भीम भीम महाबाहो काश्यन्यानीय मां दह ।

वैशंपायन उवाच ।
भ्रातुर्वचनमाकर्ण्य हृदि शल्यमिवार्पितम् ।
त्राहि त्राहीति गोविन्देत्युक्त्वा दारुणि चानयत् ।

— (L 69) D2 6 G3 चापि (for राजन्) Dc1 द्रौपदी व्यसनं वीक्ष्य पाण्डवानां महात्मना — (L 71) Dn2 D1 तदा (for यदा) — (L 72) Dc1 ससार मनसा कृष्णं कृपालुं दीनवत्सलं — (L 73) D1 °नंदनंदन (for °नन्दनाव्यय) — (L 74) Dc1 प्रपन्नार्ति° (for प्रणतार्ति°) — (L 75) Dc1 विश्वकृत्प्रभुरीश्वर (for the posterior half) — (L 76) Dc1 विश्वनाथ, Dn2 विश्वपाल (for प्रजा°) — D2 om from परात्पर up to °परीधान (in line 83) — (L 77) Dc1 D1 आकूतीनां च वृत्तीनां (D1 चित्तानां) (for the prior half) — (L 78) D6 G3 ह्यगतीनां (for अग°) Dc D6 गतिप्रद (for गतिर्भव) — (L 80) Dc1 परानंद, D1 सुराध्यक्ष — (L 83) Dc1 चतुर्बाहो (for परीधान) — (L 84) Dc1 भूतो (for °रन्तो) — (L 85) Dn2 D1 2 पर (for °तर) Dc1 D2 6 विश्वतो° (for सर्वतो°) — (L 87) Dc1 त्वं नाथ कृपयेशान (for the prior half) — (L 92) Dc1 रुक्मिणीं (for पार्श्वस्थां), and सुप्तां केशिनिषूदन (for the posterior half) — (L 95) D2 6 G3 अवदद् (for अब्रवीद्) Dc1 उवाचाश्रुमुखी कृष्णा कृष्णं कमललोचन — For line 96, Dc1 subst

अब्रवीद्वासुदेवाय मुनेरागमनादिकम् ।
ततस्तामब्रवीत्कृष्ण क्षुधितोऽस्मि भृशातुर ।
शीघ्रं भोजय मां कृष्णे पश्चात्सर्वं करिष्यसि ।
निशम्य तद्वच कृष्णा लज्जिता वाक्यमब्रवीत् ।
स्थाल्यां भास्करदत्तायामन्न मद्भोजनावधि ।
भुक्तवत्यस्म्यहं देव तस्मादन्नं न विद्यते ।
तत प्रोवाच भगवान्कृष्णां कमललोचन ।
कृष्णे न नर्मकालोऽयं क्षुच्छ्रमेणातुरे मयि ।
शीघ्रं गच्छ मम स्थालीमानयित्वा प्रदर्शय ।
इति निर्बन्धत स्थालीमानाय्य स यदूद्वह ।
स्थाल्या कण्ठेऽथ संलग्नं शाकान्नं वीक्ष्य केशव ।
उपयुज्याब्रवीदेनामनेन हरिरीश्वर ।
विश्वात्मा प्रीयतां देवस्तुष्टश्चास्त्विति यज्ञभुक् ।
आकारय मुनीञ्शीघ्रं भोजनायेति चाब्रवीत् ।
ततो जगाम त्वरित सहदेवो महायशा ।
स्नातुं गतान्देवनद्यां दुर्वासप्रभृतीन्मुनीन् ।
ते चावतीर्णा सलिले कृतवन्तोऽघमर्षणम् ।
दृष्ट्वोद्गारान्साजरसांस्तृप्त्या परमया युता ।
उत्तीर्य सलिलात्तस्माद्दृष्टवन्त परस्परम् ।
दुर्वाससमभिप्रेक्ष्य सर्वे ते मुनयोऽब्रुवन् ।
राज्ञा हि कारयित्वान्नं वयं स्नातुं समागता ।
आकण्ठतृप्ता विप्रर्षे किं स्विद्भुञ्जामहे वयम् ।
वृथा पाक कृतोऽस्माभिस्तत्र किं करवामहे ।

दुर्वासा उवाच ।

वृथापाकेन राजर्षेरपराध कृतो महान् ।
मास्मानधाक्षुर्दृष्ट्वैव पाण्डवा क्रूरचक्षुषा ।
स्मृत्वानुभावं राजर्षेरम्बरीषस्य धीमत ।
बिभेमि सुतरां विप्रा हरिपादाश्रयाञ्जनात् ।
पाण्डवाश्च महात्मान सर्वे धर्मपरायणा ।
शूराश्च कृतविद्याश्च व्रतिनस्तपसि स्थिता ।

कृष्ण कृष्णारविन्दाक्ष पुण्यश्रवणकीर्तन ।
संस्मृतो भगवानथ तथा दृष्टिपथं गत ।
श्रीकृष्ण उवाच ।
किमर्थं संस्मृतो देवि त्वयाहं चारुहासिनि ।
सैन्यं त्वरामन्ये सुप्तां (?) गतोऽस्मि गहनं वनम् ।
द्रौपद्युवाच ।
दुर्वासास्तपतां श्रेष्ठ शिष्यायुतसमन्वित ।
याचयित्वा गत स्नातुं राद्धमन्नं बुभुक्षित ।
किं कार्यं भगवंस्तत्र ऋषि परमकोपन ।
आगमिष्यति सिद्धान्नं भोक्तुं शिष्यायुतेन च ।
श्रीकृष्ण उवाच ।
पांचालि शृणु मे वाक्यं क्षुधितोऽस्मि भृशं प्रिये ।

— (L 97) D3 6 G3 °दन्यत् (for °त्सर्वं) Dc1 प्रथमं भोजनं क्षिप्रं यथाहं वल्लभस्तव — After line 98, Dc1 ins

स्वेदखिन्ना च सुश्रोणी रुदन्ती कृष्णसंनिधौ ।
विभो प्राणपते विद्धि जानामि पुरुषोत्तम ।

— (L 100) Dc1 देवेश (for [अ]ह देव) — After line 100, Dc1 ins

किं करोमि जगन्नाथ किमस्मादपरा विपत् ।

— (L 101) D3 कृष्ण (for कृष्णां) Dc1 देवकीनन्दनो हरि (for the posterior half) — (L 102) D1 कर्म° (for नर्म°) — (L 103) Dc1 शीघ्रमानीयतां स्थाली दर्शयस्वेति भामिनि — After line 103, Dc1 ins

नास्त्यन्न देवकीसूनो भोज्यं मद्भोजनावधि ।

— (L 104) Dc1 अति- (for इति), and यदूत्तम (for द्वह) — (L 105) Dc1 स्थाल्यां Dc1 च, D1 ह (for [s]थ) Dc1 माधव (for केशव) — (L 106) Dc1 Dn1 भुज्य (for °युज्य) — For line 108, Dc1 subst

पाण्डवा कृष्ण कृष्णेति ऊचुस्तं यदुनन्दनम् ।
किं भविष्यति मद्दर्पे कोपात्सो दारुणं तमे (?) ।
प्रहस्य परमानन्द सहदेवमथाब्रवीत् ।
शीघ्रमानय तं विप्रं सशिष्यं भोजयेति च ।

— After 108, most modern (printed) ed ins a line

सहदेव महाबाहो कृष्ण क्लेशविनाशनं ।,

which was not known even to Nilakaṇṭha and which appears to have been added to the epic corpus during the 18th or 19th century ! — (L 109) Dc1 D3 6 G3 °मना (for यशा) — After line 109, these ed likewise ins a line *not* documented by our MSS

आकारितुं तु तान्सर्वान्भोजनार्थं नृपोत्तम ।

— (L 111) Dc1 विमर्शनं (for ऽघमर्षणम्) — After line 111, Dc1 ins

राज्ञो युधिष्ठिरस्याथ वृथा कोपो भविष्यति ।
के केचिद्धरितकिं सुवचा निम्बुरस परे ।
कुबेरसैन्धव क्षारं प्रार्थयन्त परस्परम् ।

— (L 112) Dc1 D1 युतान् (for युता) — (L 113) Dn8 महामुनिं (for परस्परम्) — After line 113, Dc1 ins

सहदेवोऽब्रवीद्वाक्यं शीघ्रमागम्यतामिति ।
ऋषय ऊचु ।
भवतामाश्रमे को वा पर पुंसामुपागत ।
नानादेवो द्विजो वापि विना कृष्णं द्विजोत्तम ।

— Dn8 om lines 114–115 — (L 114) Dn1 n8 ते सर्वे (by transp) — (L 118) Dc1 एत संप्रति वर्तते (for the posterior half) — After line 118, Dc1 reads line 126 — (L 123) D3 6 च तपस्विन (for तपसि

सदाचाररता नित्य वासुदेवपरायणा ।
क्रुद्धास्ते निर्देहेयुर्वै तूलराशिमिवानल ।
तत एतानपृष्ट्वैव शिष्या शीघ्र पलायत ।
वैशपायन उवाच ।
इत्युक्तास्ते द्विजा सर्वे मुनिना गुरुणा तदा ।
पाण्डवेभ्यो भृशं भीता दुद्रुवुस्ते दिशो दश ।
सहदेवो देवनद्यामपश्यन्मुनिसत्तमान् ।
तीर्थेष्वितस्ततस्तस्या विचचार गवेषयन् ।
तत्रस्थेभ्यस्तापसेभ्य श्रुत्वा तांश्चैव विद्रुतान् ।
युधिष्ठिरमथाभ्येत्य त वृत्तान्त न्यवेदयत् ।
ततस्ते पाण्डवा सर्वे प्रत्यागमनकाङ्क्षिण ।
प्रतीक्षन्त कियत्काल जितात्मानोऽवतस्थिरे ।
निशीथेऽभ्येत्य चाकस्मादस्मान्स छलयिष्यति ।
कथ च निस्तरेमास्मात्कृच्छ्राद्दैवोपसादितात् ।
इति चिन्तापरान्दृष्ट्वा नि श्वसन्तो मुहुर्मुहु ।
उवाच वचन श्रीमान्कृष्ण प्रत्यक्षतां गत ।
श्रीकृष्ण उवाच ।
भवतामापद ज्ञात्वा ऋषे परमकोपनात् ।
द्रौपद्या चिन्तित पार्था अह सत्वरमागत ।
न भय विद्यते तस्माद्दुर्वाससोऽल्पकम् ।
तेजसा भवतां भीत पूर्वमेव पलायित ।
धर्मनित्यास्तु ये केचिन्न ते सीदन्ति कर्हिचित् ।
आपृच्छे वो गमिष्यामि नियत भद्रमस्तु व ।
वैशपायन उवाच ।
श्रुत्वेरित केशवस्य बभूवु स्वस्थमानसा ।
द्रौपद्या सहिता पार्थास्तमूचुर्विगतज्वरा ।
त्वया नाथेन गोविन्द दुस्तरामापद विभो ।
तीर्णा प्लवमिवासाद्य मज्जमाना महार्णवे ।
स्वस्ति साधय भद्र ते इत्याज्ञातो ययौ पुरीम् ।
पाण्डवाश्च महाभाग द्रौपद्या सहिता प्रभो ।
ऊषु प्रहृष्टमनसो विहरन्तो वनाद्वनम् ।
इति तेऽभिहित राजन्यत्पृष्टोऽहमिह त्वया ।
एवविधान्यलीकानि धार्तराष्ट्रैर्दुरात्मभि ।
पाण्डवेषु वनस्थेषु प्रयुक्तानि वृथाभवन् ।
Colophon

26

After 3 255 31, T_1 ins

एव तीक्ष्णशरज्वालैर्गाण्डीवाग्निप्रचोदितै ।
सैन्येन्धन ददाहाशु सरोष पार्थयाजक ।
चक्राणां पतितानां च युगानां च महीपते ।
तूणीराणां पताकानां ध्वजानां च रथै सह ।
शराणामनुकर्षाणां त्रिवेणूनां तथैव च ।
अक्षाणामथ योक्त्राणां प्रतोदानां च राशय ।
शिरसां पतितानां च कुण्डलोष्णीषधारिणाम् ।
भुजानां मकुटानां च हाराणामङ्गदै सह ।
छत्राणां व्यजनानां च चर्मणां चैव राशय ।
छिन्नानां कार्मुकाणां च पट्टसानां तथैव च ।
शक्तीनामथ खड्गानां दण्डानामथ तोमरै ।
राशयस्तत्र दृश्यन्ते तत्र तत्र विशां पते ।
पतितैश्चैव मातङ्गै सयोधै पर्वतोपमै ।
हयैर्निपतितै सार्धं सादिभि सायुधैस्तदा ।
विप्रविद्धै रथैश्चैव निहतैश्च पदातिभि ।
अगम्यरूपा पृथिवी मासशोणितकर्दमा ।

27

After 3 256 28*, B D (except D_1) G_3 ins

मया दत्त पाशुपत दिव्यमप्रतिम शरम् ।
अवाप लोकपालेभ्यो वज्रादीन्स महाशरान् ।
देवदेवो ह्यनन्तात्मा विष्णु सुरगुरु प्रभु ।

स्थिता) — (L 127) Dc_1 गुरुणा शममीप्सता (for the posterior half) — (L 130) Dc_1 अवेक्षयन् (for गवेषयन्) — (L 131) Dc_1 तत्रत्यतापसेभ्यश्च श्रुत्वा तान्विद्रुतान्द्विजान् — (L 134) Dc_1 यतत कुलनदना , D_2 यतमानावतस्थिरे (for the posterior half) — (L 135) Dc_1 निशीथे समभ्येत्यैव कदास्मान्छलयिष्यति — (L 140) Dc_1 सत्वर समुपागत (for the posterior half) — (L 141) D_1 छल (for ऽल्पकम्) — (L 145) Dc_1 भगवत (for केशवस्य), and कृष्णस्यामिततेजस (for the posterior half) — After line 146, Dc_1 ins

बभूवु पाण्डुपुत्रास्ते हृष्टपुष्टा यथामरा ।
ऊचुस्ते परमानन्द वाचा गद्गदयाक्षरम् ।

— (L 149) Dc_1 देवदेव जगत्पते (for the posterior half) — After line 149, Dc_1 ins

गोविन्द परमानन्द पाहि नो भवसागरात् ।
विपत्सु न सदा पामि सपत्सु नस्तथा तथा ।
श्रुतवाक्यस्तदा कृष्णो ययौ द्वारवतीं पुरीम् ।

— (L 150) Dc_1 °भागा (for °भाग), and द्रौपदीसहिता नृप (for the posterior half) — (L 153) Dc_1 $D_{1\ 2\ 6}$ अनेकानि (for अलीकानि) — Colophon *Adhy no* Dn 261 (Dn_3 262) D_1 264

27

(L 2) B_1 Dc D_3 अवध्य (for अवाप) — (L 3) B_1

प्रधानपुरुषोऽव्यक्तो विश्वात्मा विश्वमूर्तिमान् ।
युगान्तकाले संप्राप्ते कालाग्निर्दहते जगत् ।
सपर्वतार्णवद्वीपं सशैलवनकाननम् ।
निर्दहन्नागलोकांश्च पातालतलचारिणः ।
अथान्तरिक्षे सुमहन्नानावर्णाः पयोधराः ।
घोरस्वरा विनर्दिनस्तडिन्मालावलम्बिनः ।
समुत्तिष्ठन्दिशः सर्वा विवर्षन्तः समन्ततः ।
ततोऽग्निं नाशयामासुः संवर्ताग्निनियामकाः ।
अक्षमात्रैश्च धाराभिस्तिष्ठन्त्यापूर्य सर्वशः ।
एकार्णवे तदा तस्मिन्नुपशान्तचराचरे ।
नष्टचन्द्रार्कपवने ग्रहनक्षत्रवर्जिते ।
चतुर्युगसहस्रान्ते सलिलेनाप्लुता मही ।
ततो नारायणाख्यस्तु सहस्राक्षः सहस्रपात् ।
सहस्रशीर्षो पुरुषः स्वप्तुकामस्त्वतीन्द्रियः ।
फटासहस्रविकटं शेषं पर्यङ्कभोगिनम् ।
सहस्रमिव तिग्मांशुसंघातममितद्युतिम् ।
कुन्देन्दुहारगोक्षीरमृणालकुमुदप्रभम् ।
तत्रासौ भगवान्देवः स्वपञ्जलनिधौ तदा ।
नैशेन तमसा व्याप्तां स्वां रात्रिं कुरुते विभुः ।
सत्त्वोद्रेकात्प्रबुद्धस्तु शून्यं लोकमपश्यत ।
इमं चोदाहरन्त्यत्र श्लोकं नारायणं प्रति ।
आपो नारास्तत्तनव इत्यपां नाम शुश्रुम ।
अयनं तेन चैवास्ते तेन नारायणः स्मृतः ।
प्रध्यानसमकालं तु प्रजाहेतोः सनातनः ।
ध्यातमात्रे तु भगवन्नाभ्यां पद्मः समुत्थितः ।
ततश्चतुर्मुखो ब्रह्मा नाभिपद्माद्विनिःसृतः ।
तत्रोपविष्टः सहसा पद्मे लोकपितामहः ।
शून्यं दृष्ट्वा जगत्कृत्स्नं मानसानात्मनः समान् ।
ततो मरीचिप्रमुखान्महर्षीनसृजत्तरः ।
तेऽसृजन्सर्वभूतानि त्रसानि स्थावराणि च ।
यक्षराक्षसभूतानि पिशाचोरगमानुषान् ।
सृजते ब्रह्ममूर्तिस्तु रक्षते पौरुषी तनुः ।
रौद्रीभावेन शमयेत्तिस्रोऽवस्थाः प्रजापतेः ।
न श्रुतं ते सिन्धुपते विष्णोरद्भुतकर्मणः ।
कथ्यमानानि मुनिभिर्ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।
जलेन समनुप्राप्ते सर्वतः पृथिवीतले ।
तदा चैकार्णवे तस्मिन्नेकाकाशे प्रभुश्चरन् ।
निशायामिव खद्योतः प्रावृट्काले समन्ततः ।
प्रतिष्ठानाय पृथिवीं मार्गमाणस्तदाभवत् ।
जले निमग्नां गां दृष्ट्वा चोद्धर्तुं मनसेच्छति ।
किं नु रूपमहं कृत्वा सलिलादुद्धरे महीम् ।
एवं संचिन्त्य मनसा दृष्ट्वा दिव्येन चक्षुषा ।
जलक्रीडाभिरुचितं वाराहं रूपमस्मरत् ।
कृत्वा वाराहवपुषं वाङ्मयं वेदसंमितम् ।
दशयोजनविस्तीर्णमायतं शतयोजनम् ।
महापर्वतवर्ष्माभं तीक्ष्णदंष्ट्रं प्रदीप्तिमत् ।
महामेघौघनिर्घोषं नीलजीमूतसंनिभम् ।
भूत्वा यज्ञवराहो वै अपः समाविशत्प्रभुः ।

D6 D8 सुरासुर° (for विष्णुः सुर°) — (L 5) D6 D8 क्वचित् (for जगत्) — (L 6) B1 सपर्वतान्वनद्वीपान् (for the prior half) — (L 9) B1 °स्वन, B3 D6 °स्वर, D8 °स्वना (for °स्वरा) B1 D6 D8 विनर्दतस् (for विनादिनस्) — (L 10) D6 D8 प्रवर्षत, D4 विवर्षत — (L 12) D6 D8 °मात्राभिर् (for °मात्रैश्च) D6 तिष्ठते सूर्यवर्चस (for the posterior half) — (L 13) B1-3 D6 D8 5 उपशांते (for °शान्त) — (L 18) D6 Dn D8 5 6 फणा- (for फटा) B3 D6 D8 विकच (for विकट) B1 स्फुटाविकटरूप च B2-4 D6 D8 G3 शेष (for शेष) B3 °शायिन, Dn3 °शोभिन (for °भोगिनम्) Some printed ed erroneously read, °भाजनम् for °भोगिनम् — (L 19) D6 D8 तीक्ष्णांशु, D5 कंबूनां (for तिग्मांशु-) D4 G3 अतिविधुतिं (for अमितद्युतिम्) — (L 22) B1 घा (for स्वा), and प्रभु (for विभु) — (L 25) D6 Dn1 n3 D2-4 G3 तु तनव; D5 इति प्रोक्ता (for तत्तनव) D6 D8 शुश्रुम D5 आपो वै नरसूनव (for the posterior half) — (L 26) B1 अप्सु यत्नेन चैवास्ते, D5 अयनं तस्य ता पूर्वं (for the prior half) — (L 28) A few MSS पद्म समुत्थित, but Nil as above — (L 29) B3 समुत्थित (for विनिःसृत) — (L 30) B1 ततोपविष्ट, B2 4 ततः प्रविष्ट — (L 31) D6 D8 सर्वं (for कृत्स्नं) D6 D8 सुतान् (for समान्) D5 असृजन्मानसान्सुतान् (for the posterior half) — (L 33) B1 3 Dn3 D4 6 G3 ते दृष्ट्वा, D5 तत्सृष्ट्वा (for तेऽसृजन्) D6 D8 om the posterior half of line 33 and the prior half of line 34 B1 द्रुमाणि, D5 चराणि (for त्रसानि) — (L 34) B3 Dn3 °राक्षसान् (for °मानुषान्) — (L 35) B4 D6 Dn1 D8 5 सृज्यते B3 Dn3 D5 पौरुषीं तनुं, D6 D8 पौरुष तनु — (L 39) D6 D8 G3 समभि(G3 °नु)व्याप्ते D5 सलिलेन यथावृत्त शमयत्पृथिवीतले — (L 40) D6 D8 एकाकारे तदा स्पृशन् — (L 42) D5 °चरन् (for भवत्) — (L 43) B1 दृष्ट्वा तां (for गां दृष्ट्वा) — (L 45) D6 D8 [अ]दिव्येन (for दिव्येन) — (L 46) B4 D6 D8 रुचिर (for °रुचित) B3 D6 D8 5 वपुर् (for रूपम्) — (L 47) D6 D8 वराहस्य वपुर् (for वाराहवपुष) D6 D8 5 ब्रह्म° (for वेद°) — (L 49) B1 4 D6 D8 तीक्ष्णदंष्ट्रा(B1 4 °ष्ट्रो)प्रदीप्तिति — (L 51) D6 D8 4 6 संप्रविशद् — (L 52) D5 दंष्ट्रैकयोद्धृत्य ततः (for the prior

दंष्ट्रेणैकेन चोद्धृत्य स्वे स्थाने न्यविशन्महीम् ।
पुनरेव महाबाहुरपूर्वां तनुमाश्रित ।
नरस्य कृत्वार्धतनु सिंहस्यार्धतनुं प्रभु ।
दैत्येन्द्रस्य सभा गत्वा पाणिं सस्पृश्य पाणिना ।
दैत्यानामादिपुरुष सुरारिर्दितिनन्दनः ।
दृष्ट्वा चापूर्ववपुष क्रोधात्सरक्तलोचन ।
शूलोद्यतकर स्रग्वी हिरण्यकशिपुस्तदा ।
मेघस्तनितनिर्घोषो नीलाभ्रचयसनिभ ।
देवारिर्दितिजो वीरो नृसिंह समुपाद्रवत् ।
समुपेत्य ततस्तीक्ष्णैर्मृगेन्द्रेण बलीयसा ।
नारसिंहेन वपुषा दारित करजैर्भृशम् ।
एव निहत्य भगवान्दैत्येन्द्र रिपुघातिनम् ।
भूयोऽन्य पुण्डरीकाक्ष प्रभुर्लोकहिताय च ।
कश्यपस्यात्मज श्रीमानदित्या गर्भधारित ।
पूर्णे वर्षसहस्रे तु प्रसूता गर्भमुत्तमम् ।
दुर्दिनाम्भोदसदृशो दीप्ताक्षो वामनाकृति ।
दण्डी कमण्डलुधर श्रीवत्सोरसिभूषित ।
जटी यज्ञोपवीती च भगवान्बालरूपधृक् ।
यज्ञवाट गत श्रीमान्दानवेन्द्रस्य वै तदा ।
बृहस्पतिसहायोऽसौ प्रविष्टो बलिनो मखे ।
त दृष्ट्वा वामनतनु प्रहृष्टो बलिरब्रवीत् ।
प्रीतोऽस्मि दर्शने विप्र ब्रूहि त्व किं ददानि ते ।
एवमुक्तस्तु बलिना वामन प्रत्युवाच ह ।
स्वस्तीत्युक्त्वा बलिं देवः स्मयमानोऽभ्यभाषत ।
मेदिनीं दानवपते देहि मे विक्रमत्रयम् ।
बलिर्ददौ प्रसन्नात्मा विप्रायामिततेजसे ।
ततो दिव्याद्भुततम रूप विक्रमतो हरे ।
विक्रमैस्त्रिभिरक्षोभ्यो जहाराशु स मेदिनीम् ।
ददौ शक्राय च महीं विष्णुर्देव सनातन ।
एष वै वामनो नाम प्रादुर्भाव प्रकीर्तित ।
तेन देवा प्रादुरासन्वैष्णव चोच्यते जगत् ।
असता निग्रहार्थाय धर्मसरक्षणाय च ।
अवतीर्णो मनुष्याणामजायत यदुक्षये ।
स एव भगवान्विष्णु कृष्णेति परिकीर्त्यते ।
अनाद्यन्तमजं देव प्रभु लोकनमस्कृतम् ।
य देव विदुषो गान्ति तस्य कर्माणि सैन्धव ।

28

After 3 275 16, D_c D_3 ins

अमृष्यमाणा सा सीता वचन राघवोदितम् ।
लक्ष्मण प्राह मे शीघ्र प्रज्वालय हुताशनम् ।
विश्वासार्थं हि रामस्य लोकानां प्रत्ययाय च ।
राघवस्य मत ज्ञात्वा लक्ष्मणोऽपि तदैव हि ।
महाकाष्ठचयं कृत्वा ज्वालयित्वा हुताशनम् ।
रामपार्श्वमुपागम्य तस्थौ तूष्णीमरिंदम ।
तत सीता परिक्रम्य राघव भक्तिसयुता ।
पश्यता सर्वलोकानां देवराक्षसयोषिताम् ।
प्रणम्य दैवतेभ्यश्च ब्राह्मणेभ्यश्च मैथिली ।
बद्धाञ्जलिपुटा चेदमुवाचाग्निसमीपगा ।
यथा मे हृदय नित्य नापसर्पति राघवात् ।
तथा लोकस्य साक्षी मां सर्वत पातु पावक ।
एवमुक्त्वा तु सा सीता परिक्रम्य हुताशनम् ।
विवेश ज्वलन दीप्त निर्भयेन हृदा सती ।

Colophon

29

After 3 276 12, $K_{1.2}$ ins the *phalaśruti* :

वैशंपायन उवाच ।
ये चेद कथयिष्यन्ति रामस्य चरित महत् ।
श्रोष्यन्ति चाप्यभीक्ष्ण ये नालक्ष्मीस्तान्भविष्यति ।
अर्थास्तेभ्यो भविष्यन्ति धनता च भविष्यति ।
इतिहासमिम श्रुत्वा पुराण शश्वदुत्तमम् ।
पुत्रान्पौत्रान्पशूश्चैव वेत्स्यन्ते नृपु चाग्र्यताम् ।
अरोगा प्रतिभाश्चैव भविष्यन्ति न सशय ।
इदमाख्यानक रम्य ये स्मरन्ति नरोत्तमा ।
पुत्रपौत्रैश्च नन्दन्ति लभन्ते विष्णुवल्लभाम् ।

half) A few MSS स्व॰ (for स्वे) $B_{3.4}$ D_{c2} $D_{3.5}$ विन्यसे॰ (D_5 °स)न् (for न्यविशन्) — (L 53) B_3 D_{c2} D_3 तनु॰ मास्थित॰. — (L 54) B_3 नरस्यार्धतनु कृत्वा $B_{1.4}$ मृगेंद्रार्धतनु प्रभु — (L 57) B D_{n1} $D_{3.4}$ °पुरुष (for °वपुष) D_c D_3 क्रोध॰ (for क्रोधात्) — (L 59) D_{c2} D_5 °सनिभ, D_3 °संमित॰ — (L 60) B_1 घोरो (for वीरो) — (L 61) B_3 D_{c1} D_2 समुत्पत्य — (L 64) D_5 सर्वलोकपितामह (for the posterior half) — (L 65) B_1 दित्या गर्भेण धारित — D_c om line 67 — (L 69) D_{c1} D_4 °धृत् (for °धृक्) — (L 70) D_5 तत्र (for श्रीमान्), and भगवान्वामनाकृति (for the postrior half) — (L 72) B_1 D_c $D_{3.5}$ दृष्ट्वा त (by transp) — (L 73) D_c D_3 ब्रूहि किं ते ददानि वै — (L 74) B_1 वामन प्रत्यभाषत — (L 79) B_1 D_c D_3 °रक्षोभ्य — (L 82) $D_{3.6}$ G_3 येन (for तेन) — (L 83) D_c D_3 रक्षणार्थाय (for निग्रहा°) — (L 84) B_1 D_{c2} D_3 मानुषाणाम् B_1 यन्तोगृहे (for यदुक्षये) — (L 85) $B_{1.2}$ D_{n2} स एव, B_3 एव स, D_{c2} $D_{3.5}$ स एष B_3 परिगीयते — (L 86) B_3 विष्णु (for देव) — (L 87) B_4 यद्देव, D_c $D_{3-4.6}$ G_3 य वेद॰ (for य देव)

शृण्वन्तीदं पुण्यशीलाः श्रावयेच्चेदमुत्तमम् ।
नरः फलमवाप्नोति राजसूयाश्वमेधयोः ।
काञ्चनेन विमानेन स्वर्गं याति नरोत्तम ।
पुनर्लक्ष्मीरूपयुतो जायते पृथिवीतले ।
श्रुत्वा चेदमुपाख्यानं श्राव्यमन्यन्न रोचयेत् ।
पुंस्कोकिलरुतं श्रुत्वा क्रौञ्चीध्वाङ्क्षस्य वागिव ।
[Line 13–14 = (var.) 1. 2. 236]

30

After 3. 295. 7^{ab}, D_1 (irrelevantly) ins.:

आजगाम वने राजन्दुर्वासाः कोपनो द्विजः ।
दुर्योधनप्रेरितश्चा[प्य]पराह्णे बुभुक्षितः ।
द्रौपद्या सहिते भुक्ते धर्मराजे युधिष्ठिरे ।
तदा चिन्तापरीतात्मा धर्मसूनुर्जनार्दनम् ।
चिन्तयामास भगवानाजगाम त्वरान्वितः ।
गते दुर्वाससि तदा गङ्गायां स्नपनाय च ।
शाकपत्रं तदा राजन्बुभुजे मधुसूदनः ।
तृप्तां त्रिलोकीमित्युवाच कारुण्याद्भक्तवत्सलः ।
दुर्वासास्तुष्टिमापन्नो हृष्टस्तस्मै शिवं ददौ ।
मार्कण्डेयाश्रमासीनं धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।

31

After 3. 297. 3^{ab}, B Dc Dn $D_{3.4.6}$ G_3 ins.:

तान्दृष्ट्वा पतितान्भ्रातॄन्सर्वांश्चिन्तासमन्वितः ।
धर्मपुत्रो महाबाहुर्विललाप सुविस्तरम् ।
ननु त्वया महाबाहो प्रतिज्ञातं वृकोदर ।
सुयोधनस्य भेत्स्यामि गदया सक्थिनी रणे ।
व्यर्थं तदद्य मे सर्वं त्वयि वीरे निपातिते ।
महात्मनि महाबाहो कुरूणां कीर्तिवर्धने ।
मनुष्यसंभवा वाचो विधर्मिण्यः प्रतिश्रुताः ।
भवतां दिव्यवाचस्तु ता भवन्तु कथं मृषा ।
देवाश्चापि यदावोचन्सूतके त्वां धनंजय ।
सहस्राक्षादनवरः कुन्ति पुत्रस्तवेति वै ।
उत्तरे पारियात्रे च जगुर्भूतानि सर्वशः ।
विप्रनष्टां श्रियं चैषामाहर्ता पुनरञ्जसा ।
नास्य जेता रणे कश्चिदजेता नैष कस्यचित् ।
सोऽयं मृत्युवशं यातः कथं जिष्णुर्महाबलः ।
अयं ममाशां संहृत्य शेते भूमौ धनंजयः ।
आश्रित्य यं वयं नाथ दुःखान्येतानि सेहिम ।
रणेऽप्रमत्तौ वीरौ च सदा शत्रुनिबर्हणौ ।
कथं रिपुवशं यातौ कुन्तीपुत्रौ महाबलौ ।
यौ सर्वास्त्राप्रतिहतौ भीमसेनधनंजयौ ।
अश्मसारमयं नूनं हृदयं मम दुर्हृदः ।
यमौ यदेतौ दृष्ट्वाद्य पतितौ नावदीर्यते ।
शास्त्रज्ञा देशकालज्ञास्तपोयुक्ताः क्रियान्विताः ।
अकृत्वा सदृशं कर्म किं शेध्वं पुरुषर्षभाः ।
अविक्षतशरीराश्चाप्यप्रमृष्टशरासनाः ।
असंज्ञा भुवि संगम्य किं शेध्वमपराजिताः ।
सानूनिवाद्रेः संसुप्तान्दृष्ट्वा भ्रातॄन्महामतिः ।
सुखं प्रसुप्तान्प्रस्विन्नः खिन्नः कष्टां दशां गतः ।
एवमेवेदमित्युक्त्वा धर्मात्मा स नरेश्वरः ।
शोकसागरमध्यस्थो दध्यौ कारणमाकुलः ।
इतिकर्तव्यतां चेति देशकालविभागवित् ।
नाभिपेदे महाबाहुश्चिन्तयानो महामतिः ।
अथ संस्तभ्य धर्मात्मा तदात्मानं तपःसुतः ।
एवं विलप्य बहुधा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।

31

(L. 1) Dc परिप्लुत (for °समन्वित) — (L. 5) B_3 त्वं मन्यसे (for तदद्य मे). $B_{3.4}$ Dc D_3 भीम, Dn G_3 वीर (for वीरे) — (L. 6) Dn_2 n_3 D_4 G_3 महाबाहो. Dc D_3 कीर्तिवर्धन. — (L. 8) B_4 Dc D_3 भवति (B_4 °तु) दिव्या वाचस्तु. B_3 Dc Dn_1 $D_{3.4.6}$ G_3 भवति (for भवन्तु) — (L. 9) Dn धनंजय! — (L. 10) B_3 सर्वोदये (for तवेति वै). B_4 च; Dc_1 D_3 हि, Dc_2 ह (for वै) — (L. 11) Dc_2 D_3 मंदरे (for उत्तरे). B_4 भागशः (for सर्वशः) — (L. 12) B_4 स्वेषाम्, Dc D_3 तेषाम् (for चैषाम्). B_4 Dc D_3 तेजसा (for °रञ्जसा) — (L. 13) B_3 अश्रुता, Dc_1 D_3 अजिता (for अजेता). $B_{3.3}$ Dc_2 नैव (for नैष) — (L. 15) B_3 Dc D_3 समृत्य (for संहृत्य). B_3 अयमा सान्समाहृत्य — (L. 16) $B_{3.4}$ Dc_2 D_3 [इ]मानि (for [ए]तानि) — (L. 17) $B_{3.4}$ प्रगल्भौ (for ऽप्रमत्तौ). Dc D_3 तौ वीरौ (for वीरौ च) — (L. 18) $B_{1.4}$ D_3 शत्रु°, Dc_2 च्चानु° (for रिपु°). B_3 माद्री° (for कुन्ती°) — (L. 20) $B_{3.4}$ Dc D_3 भेतिदुर्भिदं (for मम दुर्हृदः) — (L. 21) D_6 G_3 यत् (for [अ]द्य) — (L. 22) B_4 Dc D_3 तेजो (for तपो°) — (L. 23) B_3 [अ]सुकर (for सदृशं) — (L. 24) $B_{1.3.4}$ च अप्रमृष्ट, B_3 चाप्रमृष्ट च, Dc, D_3 चाप्यपकृष्ट- (for चाप्यप्रमृष्ट-) — (L. 25) B_3 अकृत्वा (for असंज्ञा). $B_{3.4}$ Dc D_3 सशय्या गम्या (for भुवि संगम्य) — (L. 27) Dc Dn_3 D_3 सुखप्रसुप्तान् — (L. 30) $B_{3.4}$ Dc D_3 चैव (for चेति), and कालदेश (by transp.) — (L. 31) $B_{3.4}$ Dc D_3 महाबुद्धिश् (for बाहुश्) — (L. 32) B_3 तपःकृतः, B_4 तपोयुतः, Dc_2 तपःप्लुतः (for तपःसुतः) — (L. 33) B_3 om. 33. Dc D_3 बहुशो (for °धा)

दंष्ट्रेणैकेन चोद्धृत्य स्वे स्थाने न्यविशन्महीम् ।
पुनरेव महाबाहुरपूर्वां तनुमाश्रित ।
नरस्य कृत्वार्धतनु सिंहस्यार्धतनु प्रभु ।
दैत्येन्द्रस्य सभा गत्वा पाणिं संस्पृश्य पाणिना ।
दैत्यानामादिपुरुषः सुरारिर्दितिनन्दन ।
दृष्ट्वा चापूर्ववपुष क्रोधात्संरक्तलोचन ।
शूलोद्यतकर स्रग्वी हिरण्यकशिपुस्तदा ।
मेघस्तनितनिर्घोषो नीलाभ्रचयसंनिभः ।
देवारिर्दितिजो वीरो नृसिंह समुपाद्रवत् ।
समुपेत्य ततस्तीक्ष्णैर्मृगेन्द्रेण बलीयसा ।
नारसिंहेन वपुषा दारित करजैर्भृशम् ।
एव निहत्य भगवान्दैत्येन्द्र रिपुघातिनम् ।
भूयोऽन्यः पुण्डरीकाक्ष प्रभुर्लोकहिताय च ।
कश्यपस्यात्मज श्रीमानदित्या गर्भधारित ।
पूर्णे वर्षसहस्रे तु प्रसूता गर्भमुत्तमम् ।
दुर्दिनाम्भोदसदृशो दीप्ताक्षो वामनाकृति ।
दण्डी कमण्डलुधर श्रीवत्सोरसिभूषित ।
जटी यज्ञोपवीती च भगवान्बालरूपधृक् ।
यज्ञवाट गत श्रीमान्दानवेन्द्रस्य वै तदा ।
बृहस्पतिसहायोऽसौ प्रविष्टो बलिनो मखे ।
त दृष्ट्वा वामनतनु प्रहृष्टो बलिरब्रवीत् ।
प्रीतोऽस्मि दर्शने विप्र ब्रूहि त्व किं ददानि ते ।
एवमुक्तस्तु बलिना वामन प्रत्युवाच ह ।
स्वस्तीत्युक्त्वा बलिं देवः स्मयमानोऽभ्यभाषत ।
मेदिनीं दानवपते देहि मे विक्रमत्रयम् ।
बलिर्ददौ प्रसन्नात्मा विप्रायामिततेजसे ।
ततो दिव्याद्भुततम रूप विक्रमतो हरे ।
विक्रमैस्त्रिभिरक्षोभ्यो जहाराशु स मेदिनीम् ।
ददौ शक्राय च महीं विष्णुर्देवः सनातनः ।
एष ते वामनो नाम प्रादुर्भाव प्रकीर्तित ।
तेन देवाः प्रादुरासन्वैष्णव चोच्यते जगत् ।
असतां निग्रहार्थाय धर्मसंरक्षणाय च ।
अवतीर्णो मनुष्याणामजायत यदुक्षये ।
स एव भगवान्विष्णु कृष्णेति परिकीर्त्यते ।
अनाद्यन्तमज देव प्रभु लोकनमस्कृतम् ।
य देव विदुषो गान्ति तस्य कर्माणि सैन्धव ।

28

After 3 275 16, Dc D_2 ins

अमृष्यमाणा सा सीता वचन राघवोदितम् ।
लक्ष्मण प्राह मे शीघ्र प्रज्वालय हुताशनम् ।
विश्वासार्थं हि रामस्य लोकानां प्रत्ययाय च ।
राघवस्य मत ज्ञात्वा लक्ष्मणोऽपि तदैव हि ।
महाकाष्ठचयं कृत्वा ज्वालयित्वा हुताशनम् ।
रामपार्श्वमुपागम्य तस्थौ तूष्णीमरिंदम ।
तत सीता परिक्रम्य राघव भक्तिसंयुता ।
पश्यतां सर्वलोकानां देवराक्षसयोषिताम् ।
प्रणम्य दैवतेभ्यश्च ब्राह्मणेभ्यश्च मैथिली ।
बद्धाञ्जलिपुटा चेदमुवाचाग्निसमीपगा ।
यथा मे हृदय नित्य नापसर्पति राघवात् ।
तथा लोकस्य साक्षी मां सर्वतः पातु पावकः ।
एवमुक्त्वा तु सा सीता परिक्रम्य हुताशनम् ।
विवेश ज्वलन दीप्त निर्भयेन हृदा सती ।

Colophon

29

After 3 276 12, $K_{1.2}$ ins the *phalaśruti*

वैशंपायन उवाच ।
ये चेद कथयिष्यन्ति रामस्य चरित महत् ।
श्रोष्यन्ति चाप्यभीक्ष्ण ये नालक्ष्मीस्तान्भविष्यति ।
अर्थास्तेभ्यो भविष्यन्ति धनता च भविष्यति ।
इतिहासमिम श्रुत्वा पुराण शश्वदुत्तमम् ।
पुत्रान्पौत्रान्पशूंश्चैव वेत्स्यन्ते नृपु चाग्र्यताम् ।
अरोगाः प्रतिभाश्चैव भविष्यन्ति न सशयः ।
इदमाख्यानक रम्य ये स्मरन्ति नरोत्तमाः ।
पुत्रपौत्रैश्च नन्दन्ति लभन्ते विष्णुवल्लभाम् ।

half) A few MSS स्व- (for स्वे) $B_{3.4}$ Dc_2 $D_{2.5}$ विन्यसे- (D_5 °स)न् (for न्यविशन्) — (L 53) B_3 Dc_2 D_2 तनुमास्थित — (L 54) B_3 नरस्यार्धतनु कृत्वा $B_{1.4}$ मृगेंद्रार्धतनु प्रभु — (L 57) B Dn_1 $D_{2.4}$ °पुरुष (for °वपुष) Dc D_2 क्रोध- (for क्रोधात्) — (L 59) Dc_2 D_5 °संनिभ, D_2 °समित — (L 60) B_1 घोरो (for वीरो) — (L 61) B_3 Dc_2 D_2 समुत्पत्य — (L 64) D_5 सर्वलोकपितामह (for the posterior half) — (L 65) B_1 दित्या गर्भेण धारित — Dc om line 67 — (L 69) Dc_1 D_4 °धृत् (for °धृक्) — (L 70) D_5 तत्र (for श्रीमान्), and भगवान्वामनाकृति (for the postrior half) — (L 72) B_1 Dc $D_{2.5}$ दृष्ट्वा त (by transp) — (L 73) Dc D_2 ब्रूहि किं ते ददानि वै — (L 74) B_1 वामन प्रत्यभाषत — (L 79) B_1 Dc D_2 °रक्षोभ्य — (L 82) $D_{3.6}$ G_3 येन (for तेन) — (L 83) Dc D_2 रक्षणार्थाय (for निग्रहा°) — (L 84) B_1 Dc_2 D_2 मानुषाणाम् B_1 यदोर्गृहे (for यदुक्षये) — (L 85) $B_{1.2}$ Dn_2 स एव, B_3 एव स, Dc_2 $D_{2.3}$ स एष B_2 परिगीयते — (L 86) B_2 विष्णु (for देव) — (L 87) B_4 यदेव, Dc $D_{2-4.6}$ G_3 य वेद- (for य देव)

शृण्वन्तीदं पुण्यशीला: श्रावयेच्चेदमुत्तमम् ।
नर: फलमवाप्नोति राजसूयाश्वमेधयो: ।
काञ्चनेन विमानेन स्वर्गं याति नरोत्तम ।
पुनर्लक्ष्मीरुपयुतो जायते पृथिवीतले ।
श्रुत्वा चेदमुपाख्यानं श्राव्यमन्यन्न रोचयेत् ।
पुंस्कोकिलरुतं श्रुत्वा क्रौञ्चीध्वाङ्क्षस्य वागिव ।
[Line 13-14 = (var.) 1. 2. 236.]

30

After 3. 295. 7ab, D1 (irrelevantly) ins.:

आजगाम वने राजन्दुर्वासा: कोपनो द्विज: ।
दुर्योधनप्रेरितश्चा[प्य]पराह्णे बुभुक्षित: ।
द्रौपद्या सहिते भुक्ते धर्मराजे युधिष्ठिरे ।
तदा चिन्तापरीतात्मा धर्मसूनुर्जनार्दनम् ।
चिन्तयामास भगवानाजगाम त्वरान्वित: ।
गते दुर्वाससि तदा गङ्गायां स्नपनाय च ।
शाकपत्रं तदा राजन्बुभुजे मधुसूदन: ।
तृप्तां त्रिलोकीमित्युवाच कारुण्याद्भक्तवत्सल: ।
दुर्वासास्तुष्टिमापन्नो हृष्टस्तस्मै शिवं ददौ ।
मार्कण्डेयाश्रमासीनं धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।

31

After 3. 297. 3ab, B Dc Dn D2.4.6 G3 ins.:

तान्दृष्ट्वा पतितान्भ्रातॄन्सर्वांश्चिन्तासमन्वित: ।
धर्मपुत्रो महाबाहुर्विललाप सुविस्तरम् ।
ननु त्वया महाबाहो प्रतिज्ञातं वृकोदर ।
सुयोधनस्य भेत्स्यामि गदया सक्थिनी रणे ।
व्यर्थं तदद्य मे सर्वं त्वयि वीरे निपातिते ।
महात्मनि महाबाहो कुरूणां कीर्तिवर्धने ।
मनुष्यसंभवा वाचो विधर्मिण्य: प्रतिश्रुता: ।
भवतां दिव्यवाचस्तु ता भवन्तु कथं मृषा ।
देवैश्चापि यदावोचन्सूतके त्वां धनंजय ।
सहस्राक्षादनवर: कुन्ति पुत्रस्तवेति वै ।
उत्तरे पारियात्रे च जगुर्भूतानि सर्वश: ।
विप्रनष्टां श्रियं चैषामाहर्ता पुनरञ्जसा ।
नास्य जेता रणे कश्चिदजेता नैष कस्यचित् ।
सोऽयं मृत्युवशं यात: कथं जिष्णुर्महाबल: ।
अयं ममाशां संहत्य शेते भूमौ धनंजय: ।
आश्रित्य यं वयं नाथ दु:खान्येतानि सेहिम ।
रणेऽप्रमत्तौ वीरौ च सदा शत्रुनिबर्हणौ ।
कथं रिपुवशं यातौ कुन्तीपुत्रौ महाबलौ ।
यौ सर्वास्त्राप्रतिहतौ भीमसेनधनंजयौ ।
अश्मसारमयं नूनं हृदयं मम दुर्हृद: ।
यमौ यदेतौ दृष्ट्वाद्य पतितौ नावदीर्यते ।
शास्त्रज्ञा देशकालज्ञास्तपोयुक्ता: क्रियान्विता: ।
अकृत्वा सदृशं कर्म किं शेध्वं पुरुषर्षभा: ।
अविक्षतशरीराश्चाप्यप्रमृष्टशरासना: ।
असंज्ञा भुवि संगम्य किं शेध्वमपराजिता: ।
सानूनिवाद्रे: संसुप्तान्दृष्ट्वा भ्रातॄन्महामति: ।
सुखं प्रसुप्तान्प्रस्विन्न: खिन्न: कष्टां दशां गत: ।
एवमेवेदमित्युक्त्वा धर्मात्मा स नरेश्वर: ।
शोकसागरमध्यस्थो दध्यौ कारणमाकुल: ।
इतिकर्तव्यता चेति देशकालविभागवित् ।
नाभिपेदे महाबाहुश्चिन्तयानो महामति: ।
अथ संस्तभ्य धर्मात्मा तदात्मानं तप:सुत: ।
एवं विलप्य बहुधा धर्मपुत्रो युधिष्ठिर: ।

31

(L. 1) Dc परिप्लुत: (for समन्वित:) — (L. 5) B3 त्वं मन्यसे (for तदद्य मे) B3.4 Dc D2 भीम, Dn G3 वीर (for वीरे) — (L. 6) Dn2 n3 D4 G3 महाबाहो Dc D2 कीर्तिवर्धन — (L. 8) B4 Dc D2 भवति (B4 °तु) दिव्या वाचस्तु B3 Dc Dn1 D2.4.6 G3 भवति (for भवन्तु) — (L. 9) Dn धनंजय! — (L. 10) B3 तवोदये (for तवेति वै) B4 च, Dc1 D2 हि, Dc2 ह (for वै) — (L. 11) Dc1 D2 मंदरे (for उत्तरे) B4 मागधा: (for सर्वश:) — (L. 12) B4 स्वैषाम्, Dc D2 तेषाम् (for चैषाम्) B4 Dc D2 रोजसा (for रञ्जसा) — (L. 13) B3 अधृता, Dc1 D2 अजिता (for अजेता) B3.8 Dc2 नैव (for नैष) — (L. 15) B3 Dc D2 सकृत्य (for संहत्य) B3 अयमसान्समाहत्य — (L. 16) B3.4 Dc2 D2 [इ]मानि (for [ए]तानि) — (L. 17) B3.4 प्रगल्भौ (for ऽप्रमत्तौ) Dc D2 तौ वीरौ (for वीरौ च) — (L. 18) B1.4 D2 शत्रु°, Dc2 चात्रु° (for रिपु°) B3 माद्री° (for कुन्ती°) — (L. 20) B3.4 Dc D2 मेतिदुर्भिदं (for मम दुर्हृद:) — (L. 21) D6 G3 यत् (for [अ]द्य) — (L. 22) B4 Dc D2 तेजो° (for तपो°) — (L. 23) B3 [अ]सुकरं (for सदृशं) — (L. 24) B1.3.4 च अप्रमृष्ट°, B3 चाप्रमृष्टं च, Dc D2 चाप्यपकृष्ट- (for चाप्यप्रमृष्ट°) — (L. 25) B3 अकृत्वा (for असंज्ञा) B3.4 Dc D2 सहाया गम्या (for भुवि संगम्य) — (L. 27) Dc Dn3 D2 सुखप्रसुप्तान् — (L. 30) B3.4 Dc D2 चैव (for चेति), and कालदेश° (by transp.) — (L. 31) B3.4 Dc D2 महाबुद्धिश् (for बाहुश्) — (L. 32) B3 तप:कृत:, B4 तपोयुत:, Dc2 तप:पुन: (for तप:सुत:) — (L. 33) B3 om. 33 Dc D2 बहुशो (for °धा)

32

After 3.297.61, Dn D6 G3 ins.:

यक्ष उवाच ।
तपः किंलक्षणं प्रोक्तं को दमश्च प्रकीर्तितः ।
क्षमा च का परा प्रोक्ता का च ह्रीः परिकीर्तिता ।
युधिष्ठिर उवाच ।
तपः स्वधर्मवर्तित्वं मनसो दमनं दमः ।
क्षमा द्वंद्वसहिष्णुत्वं ह्रीरकार्यनिवर्तनम् ।
यक्ष उवाच ।
किं ज्ञानं प्रोच्यते राजन्कः शमश्च प्रकीर्तितः ।
दया च का परा प्रोक्ता किं चार्जवमुदाहृतम् ।
युधिष्ठिर उवाच ।
ज्ञानं तत्त्वार्थसंबोधः शमश्चित्तप्रशान्तता ।
दया सर्वसुखैषित्वमार्जवं समचित्तता ।
यक्ष उवाच ।
कः शत्रुर्दुर्जयः पुंसां कश्च व्याधिरनन्तकः ।
कीदृशश्च स्मृतः साधुरसाधुः कीदृशः स्मृतः ।
युधिष्ठिर उवाच ।
क्रोधः सुदुर्जयः शत्रुर्लोभो व्याधिरनन्तकः ।
सर्वभूतहितः साधुरसाधुर्निर्दयः स्मृतः ।
यक्ष उवाच ।
को मोहः प्रोच्यते राजन्कश्च मानः प्रकीर्तितः ।
किमालस्यं च विज्ञेयं कश्च शोकः प्रकीर्तितः ।
युधिष्ठिर उवाच ।
मोहो हि धर्ममूढत्वं मानस्त्वात्माभिमानिता ।
धर्मनिष्क्रियतालस्यं शोकस्त्वज्ञानमुच्यते ।
यक्ष उवाच ।
किं स्थैर्यमृषिभिः प्रोक्तं किं च धैर्यमुदाहृतम् ।
स्नानं च किं परं प्रोक्तं दानं च किमिहोच्यते ।
युधिष्ठिर उवाच ।
स्वधर्मे स्थिरता स्थैर्यं धैर्यमिन्द्रियनिग्रहः ।
स्नानं मनोमलत्यागो दानं वै भूतरक्षणम् ।
यक्ष उवाच ।
कः पण्डितः पुमाञ्ज्ञेयो नास्तिकः कश्च उच्यते ।
को मूर्खः कश्च कामः स्यात्को मत्सर इति स्मृतः ।
युधिष्ठिर उवाच ।
धर्मज्ञः पण्डितो ज्ञेयो नास्तिको मूर्ख उच्यते ।
कामः संसारहेतुश्च हृत्तापो मत्सरः स्मृतः ।
यक्ष उवाच ।
कोऽहंकार इति प्रोक्तः कश्च दम्भः प्रकीर्तितः ।
किं तद्दैवं परं प्रोक्तं किं तत्पैशुन्यमुच्यते ।
युधिष्ठिर उवाच ।
महाज्ञानमहंकारो दम्भो धर्मध्वजोच्छ्रयः ।
दैवं दानफलं प्रोक्तं पैशुन्यं परदूषणम् ।
यक्ष उवाच ।
धर्मश्चार्थश्च कामश्च परस्परविरोधिनः ।
एषां नित्यविरुद्धानां कथमेकत्र संगमः ।
युधिष्ठिर उवाच ।
यदा धर्मश्च भार्या च परस्परवशानुगौ ।
तदा धर्मार्थकामानां त्रयाणामपि संगमः ।
यक्ष उवाच ।
अक्षयो नरकः केन प्राप्यते भरतर्षभ ।
एतन्मे पृच्छतः प्रश्नं तच्छीघ्रं वक्तुमर्हसि ।
युधिष्ठिर उवाच ।
ब्राह्मणं स्वयमाहूय याचमानमकिंचनम् ।
पश्चान्नास्तीति यो ब्रूयात्सोऽक्षयं नरकं व्रजेत् ।
वेदेषु धर्मशास्त्रेषु मिथ्या यो वै द्विजातिषु ।
देवेषु पितृधर्मेषु सोऽक्षयं नरकं व्रजेत् ।
विद्यमाने धने लोभाद्दानभोगविवर्जितः ।
पश्चान्नास्तीति यो ब्रूयात्सोऽक्षयं नरकं व्रजेत् ।
यक्ष उवाच ।
राजन्कुलेन वृत्तेन स्वाध्यायेन श्रुतेन वा ।
ब्राह्मण्यं केन भवति प्रब्रूह्येतत्सुनिश्चितम् ।
युधिष्ठिर उवाच ।
शृणु यक्ष कुलं तात न स्वाध्यायो न च श्रुतम् ।
कारणं हि द्विजत्वे च वृत्तमेव न संशयः ।
वृत्तं यत्नेन संरक्ष्यं ब्राह्मणेन विशेषतः ।
अक्षीणवृत्तो न क्षीणो वृत्ततस्तु हतो हतः ।
पठकाः पाठकाश्चैव ये चान्ये शास्त्रचिन्तकाः ।
सर्वे व्यसनिनो मूर्खा यः क्रियावान्स पण्डितः ।
चतुर्वेदोऽपि दुर्वृत्तः स शूद्रादतिरिच्यते ।
योऽग्निहोत्रपरो दान्तः स ब्राह्मण इति स्मृतः ।
यक्ष उवाच ।
प्रियवचनवादी किं लभते
विमृशितकार्यकरः किं लभते ।
बहुमित्रकरः किं लभते
धर्मे रतः किं लभते कथय ।

32

(L. 27) Dn3 (by corr.) यदज्ञानम् (for महा°) Dn3 D6 धर्मो (for धर्म°) — (L. 33) Dn अक्षय्यो — (L. 36) Dn3 n3 सोक्षय्य — (L. 38 and 40) Dn3 मोक्षय्य — (L. 52) Dn3 °करोधिक (for °कर).

युधिष्ठिर उवाच।
प्रियवचनवादी प्रियो भवति
विमृशितकार्यकरोऽधिकं जयति।
बहुमित्रकरः सुखं वसते
यश्च धर्मरतः स गतिं लभते।

Dn alone cont. (1)

यक्ष उवाच।
को मोदते किमाश्चर्यं कः पन्थाः का च वार्तिका।
वद मे चतुरः प्रश्नान्मृता जीवन्तु बान्धवाः।
युधिष्ठिर उवाच।
पञ्चमेऽहनि षष्ठे वा शाकं पचति स्वे गृहे।
अनृणी चाप्रवासी च स वारिचर मोदते।
अहन्यहनि भूतानि गच्छन्तीह यमालयम्।
शेषाः स्थावरमिच्छन्ति किमाश्चर्यमतः परम्।
तर्कोऽप्रतिष्ठः श्रुतयो विभिन्ना
नैको ऋषिर्यस्य मतं प्रमाणम्।
धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां
महाजनो येन गतः स पन्थाः।
अस्मिन्महामोहमये कटाहे
सूर्याग्निना रात्रिदिवेन्धनेन।
मासर्तुदर्वीपरिघट्टनेन
भूतानि कालः पचतीति वार्ता।

CRITICAL NOTES

[☞ I have used the following editions of the Purāṇic works cited in these Notes The Skanda Purāṇa (in seven volumes) and the Viṣṇudharmottara Purāṇa printed in the Veṅkaṭeśvara Press, Bombay, the Vāyu, Brahma, Matsya and Padma Purāṇas of the Ānandāśrama Series, Poona the Kūrma Purāna and the Varāha Purāna in the Bibliotheca Indica Series, the Viṣṇu Purāna published by Kṛṣṇaśāstrī Gurjar and printed in the Vrttadipa Press, and the Rāmāyana of the Nirnaya Sagara Press]

1

9 [a]) वर्धमानपुरद्वारेण Cf 1 117 8[c] which also mentions वर्धमानपुरद्वार

वर्धमानपुरद्वारमाससाद यशस्विनी ।

10 [b]) परिचतुर्दश "fully fourteen, exactly fourteen," *not* "about fourteen," as it is sometimes carelessly translated

21 [d]) ससर्ग is used here in the neuter gender instead of the regular masc (ससर्ग) which we find however in stanza 24 below

22 ff Stanzas 22–28 = (var) Skanda Purāṇa 1 2 45 125[a]–131[b] See note on 3 2 15 ff below

28 For 5* of Skanda Purāṇa 1 2 45 128[ab]

न नीचैर्नोप्यविद्वद्भिर्नात्मश्चैर्विशेषत ।

It is worth noting that this interpolation was found only in Dn Ds

43 [b]) The reading हसा (for हस) of some Bomb ed (e g the Chitrashala ed, 1930) which is unintelligible, appears to be merely a misprint being unsupported by any MS authority

2

15 ff Stanzas 15–37 = (var) Skanda Purāna 1 2 46 21[c]–43[d] See note on 3 1 22 ff above

16 = (var) 3 240 3, Rām 5 51 18

22 [d]) The reading द्रवेन is confirmed by the Skanda (*loc cit*)

28 [a]) For our reading कारणराग , the Vulgate has भावोऽनुराग and S कारुण्यरागौ, both unintelligible The Skanda (*loc cit*) has करणराग , which is near enough to our reading कारण° is however the correct reading, of चैपय in 28[b] (with Vrddhi)

31 [c]) स्वशरीरसमुत्थ refers to खेद (in 31[a]) Cf stanza 20 मनोदेहसमुत्थाभ्यां दु खाभ्याम्, also 36 अन्तर्देहगता with reference to तृष्णा

35 = (var) Vāsiṣṭha Dharma Śāstra (ed B S S) 30 10

36 [d]) For this pada, the Skanda (*loc cit*) substitutes लोह लोहमलो यथा, evidently a *lectio facilior*

44 = (var) 3 206 20[abcd]

51 Cf Manu 4 32

शक्तितोऽपचमानेभ्यो दातव्य गृहमेधिना ।
सविभागश्च भूतेभ्य कर्तव्योऽनुपरोधत ॥

52 Cf Vāsiṣṭha Dharma Sāstra (ed B S S) 13 61 तृणभूम्यग्न्युदकवाक्सूनृतानसूया सतां गृहे नोच्छिद्यन्ते कदाचन Āpastamba Dh Sūtra (ed Bühler, Bombay 1868) 2 2 4 14 अभावे भूमिरुदक तृणानि कल्याणी वागिति । एतानि वै सतोऽगारे न क्षीयन्ते कदाचन इति The latter part of both these quotations, it may be noted, has Anuṣṭubh rhythm

70 Line 70[ab] is cited in Ācārya Śamkara s Bhāṣya on the Brhadāranyaka Upaniṣad (2 4 1), but referring to a different Mbh context (B 12 241 1[ab]) Cf also Strauss, *Ethische Probleme aus dem "Mahābhārata,"* p 127 f (separate print)

71 Cf Strauss, *op cit* p 69 (separate print)

3

10 [b]) For योनिकर्मविशोधिना , cf 12[b] कर्मणा च विशोधित , also 3 1 25[ab]

येषा श्रोण्यवदातानि योनिर्विद्या च कर्म च ।

16–17 Cf Skanda Purāṇa 7 1 280 3[cd]–5[ab] See next note also

18 ff This entire passage containing the 108 names of the sun (with *phalaśruti* !) seems to be

fairly old and popular It occurs almost *verbatim* in the Skanda 7 1 280 5^{cd}–22^{cd}, and in the Brahma Purāṇa 33 34–49 The Skanda moreover refers to the fact that this list was proclaimed by Dhaumya to Pārtha (*i e* Yudhiṣṭhira), citing (with v l) our stanza 17, and showing that the *Skanda version is but a replica of the Mbh text* The Purānic texts agree with the constituted text more closely than with the Vulgate A close comparison with the Purānic texts will show that our text (based on the concord of Kaśmīrī and Southern MSS), is much older than that of the Vulgate, which is based on the Bengali–Devanāgarī tradition

20 ^{d}) Our reading वैश्रवणो is supported by both the Purānas (see note on 18 ff above)

22 ^{b}) Our reading सर्वामराश्रय is likewise supported by both the Purāṇas (see note on 18 ff above), सर्वमलाश्रय of the Vulgate group is clearly an emendation

29 f It is noteworthy that for 29^{d} the Skanda Purāna (7 1 280 17^{d}) reads प्रोक्त शक्रेण धीमता, which is a paraphrase of our reading (शक्रेणोक्त महात्मना), and which does not lend support to the reading प्रोक्त मेतत्स्वयमुवा of the B D group — It is further worth noting that that Purāṇa also reads 30 regularly after 29, like our text, and does not transpose it as is done by the Vulgate group of Northern MSS , see the critical apparatus of our stanza 30

32 ^{d}) Agrees *exactly* with Brahma Purāna 33 48^{d}, though the Vulgate and the Skanda read differently

10

5 ff This discourse between Indra and Surabhi recurs in the Rāmāyana (Ayodhyā 74), which may be compared, the Rām version is much shorter and in parts differently worded The N reading न सुतान्मन्यते परम् (5^{d}) is also the reading of the Rām version (2 74 25^{d}), and may be preferred

11

3 ^{c}) अनुशाधि The reading अन्वशाधि of the Vulgate (and some old printed ed like the Bombay and the Kumbhakonam ed) is incomprehensible It appears to be an old corruption handed down from one MS to another in some particular line of transmission

26 ^{b}) श्याल There is much uncertainty about the spelling of this word The spelling स्याल has been accepted elsewhere in this edition (*e g* 4 17 7), and should have been adopted here too

13

10 ^{b}) यत्रसायगृहो मुनि = 1 41 1^{d}

16 With 16^{ab}, 26–31, 36^{ab}, cf Harivamśa (Cal ed) *9132, 9135^{cd}, 9136–37, 9138^{ab}, 9140^{cd}, 9141^{ab}, 9163^{cd}, 9164^{ab}, 9172^{ab}*

21 ^{a}) *तुरायण (lect diff), a kind of sacrifice* = पौर्णमासविकार (P W) Cf Pāṇini 5 1 72 पारायण तुरायणचान्द्रायण वर्तयति, on which Patanjali has the Bhāṣya यस्तुरायणेन यजते स तौरायणिक इत्युच्यते Kaiyata explains तुरायण as यज्ञविशेषमृत्विगेव सव्यापारत्वान्निष्पादयति । यजमानस्तूष्णीमास्त इति भाव The readings of N are an interesting study, being only different independent attempts to eliminate this rare and troublesome vocable, which otherwise occurs almost exclusively in the Brāhmana and Sūtra literature Another Mbh reference is found at C 13 4940 तुरायण हि व्रतमप्यधृष्यमक्रोधनोऽकरव त्रिंशतोऽब्दान् ।

29 ^{cd}) This exploit — which was evidently his latest — is detailed further on in adhy 15–23, with Srikṛṣṇa himself as narrator

34 With 50*, cf 55*, both interpolations of K_3 Dn

36 The reading of N is a strange corruption ! — वैराज *is* ब्रह्मसदन, cf Harivamśa (Cal ed) 2255, 12629 (both times वैराज ब्रह्मसदन) वैराजसदन is mentioned in C 12 13722

वैराजसदनाच्चित्य वैजयन्त निषेवते ।

46 With 55*, cf 50*, both interpolations of K_3 Dn

57 = (var) 5 80 30 See notes below on stanzas 59, 70

59 ^{ab}) = 5 80 31^{ab} धनुष्मताम् = धनुष्मत्ताम्, *metri causa*, as the v l show see notes on stanzas 57 70

62 Cf Manu 9 8

पतिर्भार्यां सम्प्रविश्य गर्भो भूत्वेह जायते ।
जायायास्तद्धि जायात्वं यदस्यां जायते पुनः ॥

70 =(var) 5 80 31 See notes above on stanzas 57, 59

82 ff This account of how the Pāṇḍavas escaped from the burning lac house (जतुगृह) conflicts with the account given in the Ādi (adhy 135 f) where it is stated that the party escapes through an underground tunnel (सुरङ्गा or सुरुङ्गा), as pointed out by Hopkins, *The Great Epic of India*, p 372 "No one can read the account in Vana and fail to see that it is not a mere hasty résumé omitting the surunga, but that the original escape is a feat of the wind god's son"

88 *Though 59* is omitted only in comparatively* few MSS of our apparatus (T1 G1 M, — and they are the only true representatives of the Southern recension), it is lacking entirely in the MSS of Sastri (see Southern Recension, vol IV, part 1, p 71 bottom), who not only omits the lines from his text but does not mention them even in his footnotes, which shows that they must have been lacking in *all* his MSS

14

7 Cf Manu 7 50

पानमक्षाः स्त्रियश्चैव मृगया च यथाक्रमम् ।
एतत्कष्टतमं विद्याच्चतुष्कं कामजे गणे ॥

16

6 ᵃ) For उपतल्प, cf Dasharatha Sharma, *Indian Culture*, vol 1 (1935), p 682 f, who suggests the meaning "a small tower or turret of some sort" which is probably correct I did not find the word in the PW, the abridged ed. (pw) *cites only* उपतल्पम् adv "an den Thürmen, an die Thürme," Sisupālavadha 3 39 — The word recurs *in a* Southern interpolation in the Ādi (App I, No 48 line 7

परिघाट्टालकैर्मुख्यैरुपतल्पशतैरपि),

which is cited (with v l) by Sharma — तल्प certainly means a "turret and occurs *in* that sense *in* 1 199 32 तल्पैश्चाभ्यासिकैर्युक्तं, in the description of Indraprastha built by the Pāṇḍavas

7 ᵉ) समितृणकुशा for ममभितृण°, *haplologically* omitting one म ? — A few K, B and some D MSS have the reading सतोमरांकुशा, which is quite distinct from and unconnected with the S reading साहिदा माकुशा Thus there is no genetic connection between the readings rejected they are independent emendations of the third original which is probably the text reading It is difficult but it suggests the intended meaning pretty clearly

21

9 ᶜ) त्रिसामा Nilakantha s reading is supposed to be त्रि सामा, but his explanation (त्रि सामा=त्रिस्वरा he *evidently takes* साम *to mean* स्वर) *seems* to suggest that his reading was — as in our text — त्रिसामा There appears to be a *reference to the* three notes of the drum, cf Hopkins, *Great Epic*, p 13

12 ᵃ) सैन्यसुग्रीवयुक्तेन The phrase occurs frequently in the epic The Kasmiri and Southern MSS agree in reading सैन्य (or शैन्य°), only the mid Indian versions (B D) read शैब्य° (or सैब्य°) Cf 1 212 3ᶜ 2 2 13ᵈ 3 23 45ᵃ 5 129 22ᶜ etc

23

45 ᵃ) See note on 3 21 12ᵃ above

28

7 ᵇ) Correction ! In the *footnotes* read पतित for पतित, in the v l of K2 B Dc etc

12 $12^{cd}=16^{ef}$

16 $16^{ef}=12^{cd}$

19 ᶜ) For ध्यायन्त (v l ध्यायत) cf 25ᶜᵈ Construction elliptical some word like दृष्ट्वा or पश्यामि is necessary to complete the sense MSS reading ध्यायत try to connect it with ते (gen)

22 ᶜ) प्रसाद="approbation" (?)

29

22-23 Cf Manu 7 140

तीक्ष्णश्चैव मृदुश्च स्यात्कार्यं वीक्ष्य महीपतिः ।
तीक्ष्णश्चैव मृदुश्चैव राजा भवति संमतः ॥

30

Ādi 74 has also something to say about the necessity of curbing one's anger, with which this chapter may be compared

31

The trend and implications of the long and complicated argumentation between Draupadī and Yudhiṣṭhira (developed in adhy 31–33) about the Karma theory have been discussed by Strauss, *Ethische Probleme aus dem "Mahābhārata"* (1911), see especially pp 24, 38, 49, 100, 127, 133 (reprint), where also parallel passages have been cited — It is interesting to note that धातृ and विधातृ, who are mentioned sometimes as the sons of Brahman (1 60 49), are mentioned elsewhere as the sons of *Bhṛgu* by Khyāti (Viṣṇu Purāṇa 59 82, Bhāgavata P 4 1 43)

36

18 The passage 133* श्रोत्रियस्येव ते राजन् etc) is cited in the Kāśikā (5 4 122), with the v.l [अ]ल्पमेधस (for [अ]विपश्चित), as read by K₄ B Dc D₄ of our MSS This reading seems to be superior to the other and might be adopted Cf 5 130 6, B 12 10 1

30 *d*) Correction ! In the *footnotes*, for "D₂ Dc Dn" etc read "B₂ Dc Dn" etc

40

2 *b*) काञ्चनद्रुमसंनिभम् P W cites only lexical authority (Amarakośa, Hemacandra, Medinī) for the use of काञ्चन as a name of various plants or trees (*Mesua ferrea, Michelia Champaca, Ficus glomerata, Bauhinia variegata Datura fastuosa,* पुन्नाग), having somehow missed this good epic reference Translate "having donned the costume of the Kirātas, which resembled a Kāñcana tree This passage supports and confirms our reading काञ्चनैरिव संवृत (with reference to Cīnas and Kirātas) in 5 19 15*b*, which has been criticized by E H Johnston, *JRAS* 1939 p 220 (footnote) Cf S K De, *ibid* 1940, p 69–72 (and the riposte by Johnston, p 72 f)

39 *d*) For the reading जग्रास (v l जग्राह), which is here weakly supported by MSS, cf 37*d* बाणान्प्रसति सर्वश, 40*a* ग्रस्तधनु., and 3 41 4*c* मायामास्थाय यद्ग्रस्त (*scil* गाण्डीव)

51 In the account given above, it is stated that Arjuna was performing penance (*tapas*) There is nothing to show that he used to worship an image or emblem of Śiva, as implied by 171* (line 4)

मृन्मयं स्थण्डिलं कृत्वा माल्येनापूजयद्भवम् ।

43

Adhy 43 ff (including all the interpolated matter of the Vulgate) was first edited, annotated and metrically translated by Franz Bopp, in a book entitled इन्द्रलोकागमन *Ardschuna's Reise zu Indra's Himmel in der Ursprache zum erstenmal heraus gegeben, metrisch übersetzt, und mit kritischen Anmerkungen versehen* (Berlin 1824) — Bopp's text is based on certain Bengali (palm leaf) and Devanāgarī MSS found by the editor in Paris and London, including MSS with Nīlakaṇṭha's commentary A few variants are noted and discussed in the annotations

45

8 With regard to passage No 6 of App I, comprising two adhy and describing the temptation of Arjuna by Urvaśī, which is omitted in three MSS of our crit app (viz, Ś₁ K₁ ₃), it is worth noting that it is omitted likewise in an old fragmentary illustrated MS of this parvan dated Samvat 1573 (ca A D 1516), belonging to Bombay Branch of the Royal Asiatic Society (Bhau Daji Collection No 245), which I have occasionally consulted — The story is that Arjuna, who was tempted in Indra's heaven by Urvaśī, refuses her advances on the ground that she is an ancestress of his She thereupon curses him that he will become a eunuch and move about as such among women Although this piquant story has permeated almost all versions of the epic except the Kashmiri (Ś₁ and some K) there is no reason to doubt that it is a

late addition The highly erotic description of the voluptuous Urvaśī, with its pronounced sex appeal, is, in my opinion, totally incompatible with the epic setting Cf lines 50–57 of that passage

दिव्याङ्गरागौ सुमुखौ दिव्यचन्दनरूषितौ ।
गच्छन्त्या हारविकचौ स्तनौ तस्या ववल्गतु ।
स्तनोद्वहनसंक्षोभान्नाम्यमाना पदे पदे ।
त्रिवलीदामचित्रेण मध्येनातीव शोभिना ।
अधो भूधरविस्तीर्णं नितम्बोन्नतपीवरम् ।
मन्मथायतनं शुभ्रं रसनादामभूषितम् ।
ऋषीणामपि दिव्यानां मनोव्याघातकारणम् ।
सूक्ष्मवस्त्रधरं रेजे जघनं निरवद्यवत् ।

22 [a]) Correction ! In the *footnotes*, read चद्गता for चद्गृता as the reading of Dn₃ D₄ ,

48

36 [d]) आहतलक्षण, a phrase of frequent occurrence (*e g* 3 247 4), commonly misunderstood by scribes and commentators, and changed into आहवलक्षण The latter word is explained by scholiasts as a Bahuvrīhi, meaning "having signs of war" (Nīl आहवयोग्यानि शौर्यद्योतकानि लक्षणानि सामुद्रिकचिह्नानि येषां), a meaning which though applicable in most cases is evidently not what is meant by the author The word has been specially explained in the Amarakośa (3 1 10)

गुणे प्रतीते तु कृतलक्षणाहतलक्षणौ ।

The commentary of Maheśvara (Bombay 1907[6]) says (p 254) कृतलक्षण आहतलक्षण "आहितलक्षण इत्यपि" द्वे शौर्यादिभि ख्यात "लक्षण नाम्नि चिह्ने च" इति विश्व । आहतमभ्यस्त लक्षणमस्य ।, citing Raghuvaṃśa (6 71)

ककुत्स्थ इत्याहतलक्षणोऽभूत्

It must therefore be explained as "one whose marks, characteristics or virtues are famed, reputed, well known", in other words, "one noted for his good qualities" The first word of the compound (आहत) has always the v l. आहित, and it is difficult to choose between the variants Arjunamiśra and Nīlakaṇṭha, who take the word to be अहतलक्षणा, explain it as अखण्डितध्वजा ("whose banners were unimpaired") — At 5 168 15, the reading आहवलक्षण has been adopted, which was the reading of the large majority of MSS collated for that passage Even there the correct reading is no doubt आहतलक्षण, offered by a minority of Southern MSS

50

The Nala Episode (Adhy 50–78)

Bibliographical Note The Nala episode has been repeatedly edited and translated, especially in Europe and America, where it has maintained its popularity with University teachers and students, for over a century, as an elementary Sanskrit text ideally suited for beginning the study of Sanskrit literature Cf A Holtzmann, *Das Mahabharata u seine Theile*, 2 68 ff

The *editio princeps* of this poem was brought out by Bopp ॥ श्रीमहाभारते नलोपाख्यान ॥ *Nalus, carmen sanscritum e Mahābhārato edidit, latine vertit, et adnotationibus illustravit*, Franciscus Bopp London 1819[1] The edition was based on Bengali MSS in Paris and MSS in London — Excellent observations on the edition were published by August Wilhelm von Schlegel in the *Indische Bibliothek*, 1 (1823) 97–128 A second edition was brought out by Bopp in 1832 entitled *Nalus, Mahābhārati episodium Textus sanscritus cum interpretatione latina et annotationibus criticis curante* F Bopp, Berlin 1832[2] — In 1835, Dean Milman published a metrical translation of the poem *Nala and Damayanti and Other Poems translated from the Sanskrit into English Verses*, by Henry Milman (Oxford 1835), a justly popular rendering, which was reprinted by Monier Williams in his annotated edition of the poem (see below) — Other important editions and translations of the poem are as follows

1820 J G L Kosegarten *Nala aus dem Sanskrit im Versmaasse der Urschrift übersetzt und mit Anmerkungen begleitet* (Jena 1820) First German translation (metrical)

1828– Friedrich Rückert *Nal und Damajanti Eine indische Geschichte* Frankfurt am Main 1828[1], 1838[2] (revised and improved ed), 1845[3], 1862[4], 1873[5] [Metrical German translation]

1838 Franz Bopp *Nalas und Damajanti Eine indische Dichtung aus dem Sanskrit übersetzt* Berlin 1838 [Metrical German translation Translation of adhyāyas 9–12 was published by him

30

Ādi 74 has also something to say about the necessity of curbing one's anger, with which this chapter may be compared

31

The trend and implications of the long and complicated argumentation between Draupadī and Yudhiṣṭhira (developed in adhy 31–33) about the Karma theory have been discussed by Strauss, *Ethische Probleme aus dem "Mahābhārata"* (1911), see especially pp 24, 38, 49, 100, 127, 133 (reprint), where also parallel passages have been cited — It is interesting to note that धातृ and विधातृ, who are mentioned sometimes as the sons of Brahman (1 60 49), are mentioned elsewhere as the sons of *Bhṛgu* by Khyāti (Viṣṇu Purāṇa 59 82, Bhāgavata P 4 1 43)

36

18 The passage 133* श्रोत्रियस्येव ते राजन् etc) is cited in the Kāśikā (5 4 122), with the v.l [अ]ल्पमेधस (for [अ]विपश्चित), as read by K₄ B Dc D₆ of our MSS This reading seems to be superior to the other and might be adopted Cf 5 130 6, B 12 10 1

30 ᵈ) Correction ! In the *footnotes*, for " D₂ Dc Dn " etc read " B₃ Dc Dn " etc

40

2 ᵇ) काञ्चनद्रुमसंनिभम् P W cites only lexical authority (Amarakosa, Hemacandra, Medinī) for the use of काञ्चन as a name of various plants or trees (*Mesua ferrea, Michelia Champaca, Ficus glomerata, Bauhinia variegata Datura fastuosa,* पुनाग), having somehow missed this good epic reference Translate "having donned the costume of the Kirātas, which resembled a Kāñcana tree " This passage supports and confirms our reading काञ्चनैरिव संवृत (with reference to Cīnas and Kirātas) in 5 19 15ᵇ, which has been criticized by E H Johnston, *JRAS* 1939, p 220 (footnote) Cf S K De, *ibid* 1940, p 69–72 (and the riposte by Johnston, p 72 f)

39 ᵈ) For the reading जग्रास (v l जग्राह), which is here weakly supported by MSS, cf 37ᵈ बाणान्प्रसृति सर्वश, 40ᵃ ग्रस्तधनु., and 3 41 4ᶜ मायामास्थाय यद्ग्रस्त (*scil* गाण्डीव)

51 In the account given above, it is stated that Arjuna was performing penance (*tapas*) There is nothing to show that he used to worship an image or emblem of Śiva, as implied by 171* (line 4)

मृन्मयं स्थण्डिलं कृत्वा माल्येनापूजयद्भवम् ।

43

Adhy 43 ff (including all the interpolated matter of the Vulgate) was first edited, annotated and metrically translated by Franz Bopp, in a book entitled इन्द्रलोकागमन *Ardschuna's Reise zu Indra's Himmel in der Ursprache zum erstenmal herausgegeben, metrisch übersetzt, und mit kritischen Anmerkungen versehen* (Berlin 1824) — Bopp's text is based on certain Bengali (palm leaf) and Devanāgarī MSS found by the editor in Paris and London, including MSS with Nīlakaṇṭha's commentary A few variants are noted and discussed in the annotations

45

8 With regard to passage No 6 of App I, comprising two adhy and describing the temptation of Arjuna by Urvaśī, which is omitted in three MSS of our crit app (viz, Ś₁ K₁ ₃), it is worth noting that it is omitted likewise in an old fragmentary illustrated MS of this parvan dated Saṃvat 1573 (ca A D 1516), belonging to Bombay Branch of the Royal Asiatic Society (Bhau Daji Collection No 245), which I have occasionally consulted — The story is that Arjuna, who was tempted in Indra's heaven by Urvaśī, refuses her advances on the ground that she is an ancestress of his She thereupon curses him that he will become a eunuch and move about as such among women Although this piquant story has permeated almost all versions of the epic except the Kasmīrī (Ś₁ and some K) there is no reason to doubt that it is a

late addition The highly erotic description of the voluptuous Urvaśī, with its pronounced sex appeal, is, in my opinion, totally incompatible with the epic setting Cf lines 50-57 of that passage

दिव्याङ्गरागौ सुमुखौ दिव्यचन्दनरूषितौ ।
गच्छन्त्या हारविकचौ स्तनौ तस्या ववल्गतुः ।
स्तनोद्वहनसंक्षोभान्नाम्यमाना पदे पदे ।
त्रिवलीदामचित्रेण मध्येनातीव शोभिना ।
अधो भूधरविस्तीर्णं नितम्बोन्नतपीवरम् ।
मन्मथायतनं शुभ्रं रसनादामभूषितम् ।
ऋषीणामपि दिव्यानां मनोव्याघातकारणम् ।
सूक्ष्मवस्त्रधरं रेजे जघनं निरवद्यवत् ।

22 ᵃ) Correction! In the *footnotes*, read वहूता for वहूता as the reading of Dns D1

48

36 ᵈ) आहतलक्षण, a phrase of frequent occurrence (e g 3 247 4), commonly misunderstood by scribes and commentators, and changed into आहवलक्षण The latter word is explained by scholiasts as a Bahuvrihi, meaning "having signs of war" (Nil आहवयोग्यानि शौर्यद्योतकानि लक्षणानि सामुद्रिकचिह्नानि येषां), a meaning which though applicable in most cases is evidently not what is meant by the author The word has been specially explained in the Amarakośa (3 1 10)

गुणैः प्रतीते तु कृतलक्षणाहतलक्षणौ ।

The commentary of Maheśvara (Bombay 1907[5]) says (p 254) कृतलक्षण आहतलक्षण "आहितलक्षण इत्यपि" द्वे शौर्यादिभिः ख्यातस्य "लक्षणं नाम्नि चिह्ने च" इति विश्वः । आहतमस्यस्त लक्षणमस्य ।, citing Raghuvaṃśa (6 71)

ककुत्स्थ इत्याहतलक्षणोऽभूत्

It must therefore be explained as "one whose marks, characteristics or virtues are famed, reputed, well known", in other words, "one noted for his good qualities" The first word of the compound (आहत) has always the v l आहित, and it is difficult to choose between the variants Arjunamiśra and Nilakantha, who take the word to be अहतलक्षणा, explain it as असम्मिदितध्वजा ("whose banners were unimpared") — At 5 168 15 the reading आहवलक्षण has been adopted, which was the reading of the large majority of MSS collated for that passage Even there the correct reading is no doubt आहतलक्षण, offered by a minority of Southern MSS

50

The Nala Episode (*Adhy 50-78*)

Bibliographical Note The Nala episode has been repeatedly edited and translated, especially in Europe and America, where it has maintained its popularity with University teachers and students, for over a century, as an elementary Sanskrit text ideally suited for beginning the study of Sanskrit literature Cf A Holtzmann, *Das Mahābhārata u seine Theile*, 2 68 ff

The *editio princeps* of this poem was brought out by Bopp ॥ श्रीमहाभारते नलोपाख्यानं ॥ *Nalus, carmen sanscritum e Mahābhārato edidit, latine vertit, et adnotationibus illustravit*, Franciscus Bopp London 1819[1] The edition was based on Bengali MSS in Paris and MSS in London — Excellent observations on the edition were published by August Wilhelm von Schlegel in the *Indische Bibliothek*, 1 (1823) 97-128 A second edition was brought out by Bopp in 1832 entitled *Nalus, Mahābhārati episodium Textus sanscritus cum interpretatione latina et annotationibus criticis curante* F Bopp, Berlin 1832[2] — In 1835, Dean Milman published a metrical translation of the poem *Nala and Damayanti and Other Poems translated from the Sanskrit into English Verses*, by Henry Milman (Oxford 1835), a justly popular rendering, which was reprinted by Monier Williams in his annotated edition of the poem (see below) — Other important editions and translations of the poem are as follows

1820 J G L Kosegarten *Nala aus dem Sanskrit im Versmaasse der Urschrift übersetzt und mit Anmerkungen begleitet* (Jena 1820) First German translation (metrical)

1828- Friedrich Rückert *Nal und Damajanti Eine indische Geschichte* Frankfurt am Main 1828[1], 1838[2] (revised and improved ed), 1845[3] 1862[4], 1873[5] [Metrical German translation]

1838 Franz Bopp *Nalas und Damajanti Eine indische Dichtung aus dem Sanskrit übersetzt* Berlin 1838 [Metrical German translation Translation of adhyāyas 9-12 was published by him

30

Ādi 74 has also something to say about the necessity of curbing one's anger, with which this chapter may be compared

31

The trend and implications of the long and complicated argumentation between Draupadī and Yudhiṣṭhira (developed in adhy 31–33) about the Karma theory have been discussed by Strauss, *Ethische Probleme aus dem "Mahābhārata"* (1911), see especially pp 24, 38, 49, 100, 127, 133 (*reprint*), where also parallel passages have been cited — It is interesting to note that धातृ and विधातृ, who are mentioned sometimes as the sons of Brahman (1 60 49), are mentioned elsewhere as the sons of *Bhṛgu* by Khyāti (Viṣṇu Purāṇa 59 82, Bhāgavata P 4 1 43)

36

18 The passage 133* श्रोत्रियस्येव ते राजन् etc) is cited in the Kāśikā (5 4 122), with the v.l [अ]ल्पमेधस (for [अ]विपश्चित), as read by K₄ B De D₄ of our MSS This reading seems to be superior to the other and might be adopted Cf 5 130 6, B 12 10 1

30 d) Correction ! In the *footnotes*, for "D₂ De Dn" etc read "B₂ De Dn" etc

40

2 b) काञ्चनद्रुमसंनिभम् P W cites only lexical authority (Amarakosa, Hemacandra, Medinī) for the use of काञ्चन as a name of various plants or trees (*Mesua ferrea, Michelia Champaca, Ficus glomerata, Bauhinia variegata, Datura fastuosa,* पुन्नाग), having somehow missed this good epic reference Translate "having donned the costume of the Kirātas, which resembled a Kāncana tree" This passage supports and confirms our reading काञ्चनैरिव संवृत (with reference to Cīnas and Kirātas) in 5 19 15b, which has been criticized by E H Johnston, *JRAS* 1939, p 220 (footnote) Cf S K De, *ibid* 1940, p 69–72 (and the riposte by Johnston, p 72 f).

39 d) For the reading जग्रास (v l जग्राह), which is here weakly supported by MSS, cf 37d बाणान्ग्रसति सर्वश, 40a ग्रस्तधनु, and 3 41 4c मायामास्थाय यद्ग्रस्त (*scil* गाण्डीव)

51 In the account given above, it is stated that Arjuna was performing penance (*tapas*) There is nothing to show that he used to worship an image or emblem of Śiva, as implied by 171* (line 4)

मृन्मयं स्थण्डिलं कृत्वा माल्येनापूजयद्भवम् ।

43

Adhy 43 ff (including all the interpolated matter of the Vulgate) was first edited, annotated and metrically translated by Franz Bopp, in a book entitled इन्द्रलोकागमन *Ardschuna's Reise zu Indra's Himmel in der Ursprache zum erstenmal herausgegeben, metrisch übersetzt, und mit kritischen Anmerkungen versehen* (Berlin 1824) — Bopp's text is based on certain Bengali (palm leaf) and Devanāgarī MSS found by the editor in Paris and London, including MSS with Nīlakaṇṭha's commentary A few variants are noted and discussed in the annotations

45

8 With regard to passage No 6 of App I, comprising two adhy and describing the temptation of Arjuna by Urvaśī, which is omitted in three MSS of our crit app (viz, Ś₁ K₁ ₂), it is worth noting that it is omitted likewise in an old fragmentary illustrated MS of this parvan dated Saṁvat 1573 (ca A D 1516), belonging to Bombay Branch of the Royal Asiatic Society (Bhau Daji Collection No 245), which I have occasionally consulted — The story is that Arjuna, who was tempted in Indra's heaven by Urvaśī, refuses her advances on the ground that she is an ancestress of his She thereupon curses him that he will become a eunuch and move about as such among women Although this piquant story has permeated almost all versions of the epic except the Kaśmīrī (Ś₁ and some K) there is no reason to doubt that it is a

late addition The highly erotic description of the voluptuous Urvaśī, with its pronounced sex appeal, is, in my opinion, totally incompatible with the epic setting Cf lines 50–57 of that passage

दिव्याङ्गरागौ सुमुखौ दिव्यचन्दनरूषितौ ।
गच्छन्त्या हारविकचौ स्तनौ तस्या ववल्गतुः ।
स्तनोद्वहनसंक्षोभान्नाम्यमाना पदे पदे ।
त्रिवलीदामचित्रेण मध्येनातीव शोभिना ।
अधो भूधरविस्तीर्णं नितम्बोन्नतपीवरम् ।
मन्मथायतनं शुभ्रं रसनादामभूषितम् ।
ऋषीणामपि दिव्यानां मनोव्याघातकारणम् ।
सूक्ष्मवस्त्रधरं रेजे जघनं निरवद्यवत् ।

22 c) Correction ! In the *footnotes*, read उद्धृता for उद्धृत्वा as the reading of Dn₃ D₁ ;

48

36 d) आहतलक्षण, a phrase of frequent occurrence (*e g* 3 247 4), commonly misunderstood by scribes and commentators, and changed into आहवलक्षण The latter word is explained by scholiasts as a Bahuvrīhi, meaning "having signs of war" (Nil आहवयोग्यानि शौर्यद्योतकानि लक्षणानि सामुद्रिकचिह्नानि येषां), a meaning which though applicable in most cases is evidently not what is meant by the author The word has been specially explained in the Amarakośa (3 1 10)

गुणे प्रतीते तु कृतलक्षणाहतलक्षणौ ।

The commentary of Maheśvara (Bombay 1907[6]) says (p 254) कृतलक्षण आहतलक्षण "आहितलक्षण इत्यपि" द्वे शौर्यादिभि ख्यात "लक्षण नाम्नि चिह्ने च" इति विश्व । आहतमभ्यस्तं लक्षणमस्य ।, citing Raghuvaṃśa (6 71)

ककुत्स्थ इत्याहतलक्षणोऽभूत्

It must therefore be explained as "one whose marks, characteristics or virtues are famed, reputed, well known", in other words, "one noted for his good qualities" The first word of the compound (आहत) has always the v l आहित, and it is difficult to choose between the variants Arjunamiśra and Nīlakaṇṭha who take the word to be अहतलक्षणा, explain it as अखण्डितध्वजा ("whose banners were unimpared") — At 5 168 15, the reading आहवलक्षणा has been adopted, which was the reading of the large majority of MSS collated for that passage Even there the correct reading is no doubt आहतलक्षण, offered by a minority of Southern MSS

50

The Nala Episode (Adhy 50–78)

Bibliographical Note The Nala episode has been repeatedly edited and translated, especially in Europe and America, where it has maintained its popularity with University teachers and students, for over a century, as an elementary Sanskrit text ideally suited for beginning the study of Sanskrit literature Cf A Holtzmann, *Das Mahābhārata u seine Theile*, 2 68 ff

The *editio princeps* of this poem was brought out by Bopp ॥ श्रीमहाभारते नलोपाख्यान ॥ *Nalus, carmen sanscritum e Mahābhārato edidit, latine vertit, et adnotationibus illustravit*, Franciscus Bopp London 1819[1] The edition was based on Bengali MSS in Paris and MSS in London — Excellent observations on the edition were published by August Wilhelm von Schlegel in the *Indische Bibliothek*, 1 (1823) 97–128 A second edition was brought out by Bopp in 1832 entitled *Nalus, Mahābhārati episodium Textus sanscritus cum interpretatione latina et annotationibus criticis curante* F Bopp, Berlin 1832[2] — In 1835, Dean Milman published a metrical translation of the poem *Nala and Damayanti and Other Poems translated from the Sanskrit into English Verses*, by Henry Milman (Oxford 1835), a justly popular rendering, which was reprinted by Monier Williams in his annotated edition of the poem (see below) — Other important editions and translations of the poem are as follows

1820 J G L Kosegarten *Nala aus dem Sanskrit im Versmaasse der Urschrift übersetzt und mit Anmerkungen begleitet* (Jena 1820) First German translation (metrical)

1828– Friedrich Rückert *Nal und Damajanti Eine indische Geschichte* Frankfurt am Main 1828[1], 1838[2] (revised and improved ed), 1845[3], 1862[4] 1873[5] [Metrical German translation]

1838 Franz Bopp *Nalas und Damajanti Eine indische Dichtung aus dem Sanskrit übersetzt* Berlin 1838 [Metrical German translation Translation of adhyāyas 9–12 was published by him

already in his *Indralokāgamana* (1824)]

1845 Otto Böhtlingk *Sanskrit Chrestomathie* First Edition. St Petersburg 1845 [Text, pp 1–80, Notes, pp 275–299 Böhtlingk is said to have omitted many stanzas Book not available to me]

1847 Adolf Holtzmann (Senior) *Indische Sagen* Karlsruhe 1847[1], Stuttgart 1852[2] [Condensed German translation]

1852 H Kellgren *Nala och Damayanti, en indisk dikt öfversatt med förklar noter* Helsingfors 1852 [Swedish translation, with explanatory notes]

1856 E Burnouf *Nala épisode du Mahabhârata* Nancy 1856 [French translation]

1862 Charles Bruce *Die Geschichte von Nala Versuch einer Herstellung des Textes* Published by the Academy of Sciences St Petersburg 1862 [An erratic and futile attempt at reconstruction of the original poem, which Bruce arbitrarily reduces to 522 stanzas from 983 stanzas of the Vulgate edition, undertaking fantastic and puerile transpositions and rearrangements, guided solely by an active and fertile imagination It is not a reconstruction of the original in any sense of the words, having now only the interest of a literary curiosity]

1868 Third edition of Bopp's *Nalus (tertia emendata editio)*, Berlin 1868[3] [Published posthumously after Bopp's death in 1867]

1868 Laurentius Grasberger *Noctes Indicae sive quaestiones in Nalum Mahâbhârateum* Würzburg 1868 [A critical study of the text]

1875 Rev Thomas Jarrett *Nalopâkhyanam, or, The Tale of Nala containing the Sanskrit text in Roman characters, followed by a vocabulary* Cambridge at the University Press, 1875

1877 Georg Bühler *Third Book of Sanskrit* Bombay 1877[2] Pp 1–96 (containing a somewhat abbreviated form of the text)

1879 Monier Williams *Nalopâkhyânam Story of Nala, an episode of the Mahâ bhârata the Sanskrit Text, with a copious Vocabulary and an improved version of Dean Milman's Translation* Second Edition, revised and improved Oxford at the Clarendon Press, 1879[2] [The first ed appears to have been published from London in 1860]

1881 John Peile *Notes on the Nalopâkhyânam or Tale of Nala For the use of classical students* Cambridge 1881

1884 C R Lanman *Sanskrit Reader* Boston 1884[1] The story of Nala and Damayantī (first five adhyāyas only), pp 1–16 "Reader" issued many times sixth issue 1912

1885 Hermann Camillo Kellner *Das Lied von Konige Nala Erstes Lesebuch fur Anfänger im Sanskrit Nach didactischen Grundsätzen bearbeitet und in transk Texte mit Wörterbuch herausgegeben* Leipzig 1885 [Text in transcription with complete vocabulary and copious explanatory and critical notes] — German translation of the poem by the same author published (1886) in Reclams Universal-Bibliothek (No 2116)

1893 Sir Edwin Arnold *Indian Idylls from the Sanskrit of the Mahâbhârata* London 1893[3] [The first edition seems to have appeared in 1883 In the edition of 1893, Nala and Damayanti, pp 38–183]

1910 Ludwig Fritze *Nala und Damayanti Savitri* Berlin 1910 [Metrical German translation "Nala u Damayanti," pp 1–76]

1912 P V Kane महाभारतप्रवेशिका (containing the tales of Sâvitrî and Nala) with Notes Bombay 1912 [Text edition with explanatory notes]

1920 Sylvain Lévi *La légende de Nala et Damayanti, traduite, avec introduction, notes et vocabulaire* Bois dessinés et gravés par Andreé Karpelès Paris 1920 (=Les classiques de l'orient, volume I) [Faithful French translation]

1926 Norman M Penzer *Nala & Damayanti* Illustrated with ten miniatures by P Zenker London 1926 [Free rendering]

1935 Michele Kerbaker *Il Mahābhārata tradotto in ottava rima nei suoi principali episodi Pubblicato a cura di* Carlo Formichi e Vittore Pisani Vol II Rome 1935 ("La Storia di Nala," pp 73–133) [Metrical Italian translation in rhymed octaves First published Rome 1878[1], 2nd edition Turin 1884[2]]

The poem has been further translated into Bohemian, Dutch, Greek, Hungarian, Polish and Russian languages

Cf also a critical study by V S Sukthankar entitled "The Nala Episode and the Rāmāyaṇa," in *A Volume of Eastern and Indian Studies in honour of F W Thomas* (Bombay 1939), pp 294–303

Most of the European editions and translations of the poem are based on Bopp's edition, the Indian editions are based on the Calcutta and Bombay editions of the Mbh Both differ a great deal from the constituted text

4 ^{a}) The reading नरनारीणा of many editions and a few MSS is patently a *corruption*

5 ^{d}) अप्रज According to Pāṇini (5 4 122), the correct form is अप्रजा (from अप्रजस् Bahuvrīhi), which is adopted in some editions But the MSS do not suggest that the epic authors were aware of this finesse, and I do not think it is necessary in this case to go against the almost unanimous testimony of MSS, and put in an impeccable form merely to satisfy the purist

6 ^{d}) The reading भार्गव of M$_{3}$ for भारत is striking, if not astonishing What was the *gotra* of the scribe of M$_{3}$?

51

1 ^{c}) नस्वस्था = अस्वस्था Cf 4^{c} (तामस्वस्था तदाकारां), and 5^{c} (न्यवेदयत नस्वस्था)

28 ^{a}) अन्तरिक्षे The spelling अन्तरीक्ष (with long i) is very characteristic of Bengali MSS, as may be seen here from the footnotes to the text, cf also v.l 3 81 168^{b}, and elsewhere in our edition

52

12 ^{a}) The Vulgate reading आक्षिपन्तीमिव प्रभा is metrically defective, forming as it does, a diiambic (⏑–⏑–) close, which is not permitted in the prior pāda of an epic śloka It is possible that here the initial cluster (प्र) of प्रभा does *not* form position, so that the scansion may be taken as ⏑⏑⏑– (first Vipulā) Cf Hopkins *Great Epic*, p 457 (No 45)

135

54

6 ^{d}) = (var) 3 79 19^{b}

27 Passage 224*, which is omitted only in Ś1 K$_{3}$ $_{4}$ D1–3 of our MSS is omitted likewise in the BBRAS MS (Bhau Daji Collection No 245) mentioned above (cf note on adhy 45) — Line 7 is corrupt or at least unintelligible Most annotators and translators try to eke out a sense by adding various words to this cryptic line The commonest expedient is to read दमयन्तीं (for दमयन्ती), and add some words to complete the sense, but the reading दमयन्तीं is found in only a very small fraction (Dn$_{3}$ D$_{4}$) of our MSS So the line remains enigmatic, besides being spurious

56

6 ^{c}) कलिश्चैव The emendation of कलिश्चैव to पुष्करश्च proposed by Schlegel (cf Bopp, *Nalus*, 1868^{3}, p 212 f) and adopted by Kellner (*Das Lied vom Konige Nala* [1885], p 65) is not supported by MSS, and is not only unnecessary but totally erroneous Dvāpara's duty was to help Kali by entering all the dice pieces (त्वमप्यक्षान्समाविश्य कर्तुं साहाय्यमर्हसि 3 55 13^{cd}), except the principal die (गवां वृष), into which Kali had transformed himself (कलिश्चैव वृषो भूत्वा) So the reading कलिश्चैव is quite correct and appropriate and requires no emendation

8 ^{a}) वैदर्भ्यां प्रेक्षमाणायां The gen abs is अनादरे (P 2 3 38), and is better than the loc abs of B$_{3}$ S

57

16 ^{c}) भाव = mind (मन, चित्त) Cf 3 138 5^{cd}

एतदाचक्ष्व मे शीघ्रं न हि मे शुध्यते मन ।

also Rām (Gorr) 2 99 13^{cd}

एतदाचक्ष्व मे सर्वं न हि शुध्यति मे मन ।

58

7 अन्वियाद् The reading is found here only in G MSS but the form इयाद् (potential in the sense of preterite) is of common occurrence in the epic, cf S M Katre *JAOS* 57 (1937) 316 f, *New Ind Ant* 1 (1938) 536, *Bull Deccan Coll Res Inst* 1 8–13

59

6 [b]) पाम्सुगुण्ठित S always shows °कुण्ठित for °गुण्ठित of N Cf 1 68 52[b], and elsewhere

62

10 The Vulgate interpolation after 10 (App I, No 12) comprising about 20 stanzas had been rightly omitted by Bohtlingk in his ed of the Nalopākhyāna (included in the *first* ed of his *Sanskrit-Chrestomathie*), apparently following Caturbhuja, but also for intrinsic considerations "Sie bringen, wie sich Jedermann leicht uberzeugen kann, eine Verwirrung in den Gang der Erzählung hinein" (*Chrestomathie*, first edition, Vorwort, p 5), cf Holtzmann, *op cit* 3 70 The *passage* is omitted likewise in the BBRAS MS (Bhau Daji Collection No 245) mentioned above (cf note on adhy 45)

17 Note the irregular neut of प्रलपानि in 287*, an interpolation found in only two MSS (K_3 D_5) besides the Nīlakaṇṭha version

63

19 बाहुक It has been suggested (Kellner, *Das Lied*, p 124, notes) that the words अश्वानां वाहने युक्त (in 3 64 2[c]) indicate the meaning of the pseudonym of Nala, which some editors accordingly spell as Vāhuka (with "V"), but the MSS do not support this spelling If the etymology is correct—which is not unlikely—the MS spelling would show that the story was first fixed, in a literary form, in a *b* dialect, which led to the stereotyping of the spelling with *b* बाहुक The evidence of the Bengali MSS must be excluded, as they ordinarily do not distinguish between व and ब The difference between the letters is anyway very trifling, mere matter of a dot, which was later extended and written as a short oblique stroke Even many good Nāgarī MSS do not distinguish between the two sounds cf Raghu Vira, Virāṭaparvan, Introduction, p. III

65

7 The soliloquy of Sudeva comprising stanzas 7–25 is written in close imitation of the soliloquy Hanumat in the Sundarakāṇḍa (adhy 18, 19, 21) of the *Rāmāyaṇa*, and agrees with it in part *verbatim* Cf Sukthankar, "The Nala Episode and the Rāmāyaṇa," *A Volume of Eastern and Indian Studies in honour of F W Thomas* (1939), pp 294–303 This suggests incidentally that Jacobi was perfectly right in holding that the Rāmāyaṇa was used as a "source" by the compilers of our Mahābhārata

66

24 [c]) विधिना परेण कल्याणी (hypermetric) Though this reading is documented by a very small minority of MSS (S_1 K_1 Da_1 D_1 $_3$), it is not doubtful in any way It is proved not only by the character of the discrepant readings of the different groups of MSS, but also by the fact that the compiler of this episode seems to have a predilection for hypermetric lines, cf 3 61 8[c], 45[c], 66 15[c]

68

8 312* = (var) 3 72 26[cd]

69

25 [d]) परमशोभनम् Here are some of the translations of this word "eximie pulchrum" (Bopp), "Welcher erhabner Glanz verliehn" (Bopp), "thus all-glorious to behold (Milman), "very brilliant, very beautiful' (Monier Williams), "d'une parfaite beauté" (Sylvain Lévi) Kellner transcribes *paramaçôbhanam* and the compound is cited in the "Wörterverzeichnis under *çobhana* But all these adjectives are ridiculously inappropriate and inapplicable to the *distorted* body of the hunchback Bāhuka, which is what they refer to and describe The word must clearly to be understood as परम् अशोभनम् ।

72

26 Correction ! 26[ab] = 3 68 8[ef] (and not a *variant* thereof as stated in the footnotes)

76

18 [a]) गृह्य The change of गृह्य to गृहीत्वा (in v l गृहीत्वा चारुहृदय) seems to have been made by Nila

kantha (17th century) or by some one just prior to him! Cf a similar absolutive ङ्ग्य in the very next adhy, stanzas 1 and 27 (स मासमुष्य कौन्तेय and मासमुष्य तदा नृप)

77

2 ᵇ) परिषोडश "fully sixteen, exactly sixteen," *not* "about sixteen,' as it is sometimes loosely rendered

79

19 ᵇ)=(var) 3 54 6ᵈ

80

1 ff The entire passage (adhy 80-83) dealing with the tirthas and the merit of visiting them occurs almost *verbatim* in the Padma Purāṇa (Ādi khanda 10 5ᵇ to 39 120ᵃ), the interlocutors there being Vasiṣṭha and Dilīpa The Purāṇa version agrees closest with the text of the B Dc Dn D₄ s group of our MSS The Purāṇa, which is of a late date, has no doubt copied it from our epic Cf S K Belvalkar, "The Cosmographical Episode in Mbh and Padma Purāṇa in the *F W Thomas Festschrift* (pp 19-28), who has finally refuted the claim of L Hilgenberg (*Die Kosmographische Episode im Mahabharata u Padmapurāṇa* [Bonn 1934]) that the Mbh has borrowed the cosmographical episode from the Padma, which is *a priori* very unlikely — The question of the relationship between our Pulastya Tirthayātrā and the Tirthayātrā episode in the Padma Purāṇa has been discussed in detail by M V Vaidya in a paper entitled "Tirthayātrā in the Āraṇyaka parvan and the Padma Purāṇa' published in the *Kane Festschrift* (1941)

30 ff These tirthayātrā stanzas are of frequent occurrence in the Purāṇas Thus stanza 30=(var) Brahma 33 25 2 Viṣṇudharmottara 3 273 6 Skanda 1 2 2 6 1 2 64 26 2 4 4 76, etc — Stanzas 31-33, 39-40=(var) Skanda, Kāśī khanda 4 6 46 ff — Stanza 35 = (var) Viṣṇu dharmottara 3 273 4 274 1 — And, finally, stanzas 31-38=(var) Matsya 112 10-15

57 381* is found only in Dn MSS Was it added to the text by Nilakantha himself *in the seventeenth century*? The stanza occurs twice in the Padma Purāṇa (5 18 239, 28 36)

123 For गवामय (which is a short form of गवामयन), cf below 3 82 56ᶜ, 83 30ᶜ, and B 13 106 46ᵃ, 150 50ᶜ

81

2 389*=(var) stanzas 174-175 below

167 167ᵃᵇ=(var) Kūrma Purāṇa 1 35 30ᵃᵇ

173 =(var) Matsya Purāṇa 109 3

174 =(var) Viṣṇudharmottara Purāṇa 1 207 14ᶜ-15ᵇ

82

7 ᵉ) शम्यानिपातेषु Nil शम्या मुद्गराकृतिर्यज्ञोपकरणविशेष । स बलवता क्षिप्तो यावद्दूरं पतेत् तावान्देश शम्यानिपात तेषु षट्सु । सपेति पाठे सपतत्यनयेति यष्टि सपा — सपा (or सम्पा) is of course only a mislection of शम्या, that is, a "ghost word'

56 ᶜ) गवामयस्य Cf above note on 3 80 123

81 For explanation and identification of Udyanta, cf Jogesh Chandra Ghose, "Antiquity of Gayā,' *Jour Bihar and Orissa Res Soc*, 24 (1938) 92-96, who also shows the correctness of the reading सावित्र for माविस्था of the Vulgate and other MSS

85 =(var) Viṣṇudharmottara Purāṇa 1 144 3, Skanda 6 45 72, Vāyu 105 10 Cf Kūrma 2 35 13

83

30 ᶜ)=3 80 123ᶜ Cf note thereon above

65 The passage comprising stanzas 65ᶜ-93ᵇ of this adhy occurs almost *verbatim* (barring difference of sequence and some stray omissions) in the Matsya Purana, adhy 104, 106 and 110 Many of these stanzas occur also in the *Kūrma Purāṇa* adhy 36-39

78 The verse recurs in Agni Purāṇa 111 8 Matsya 106 22 Padma 1 43 22 and Kūrma 37 13 Cf Nāgeśabhaṭṭa, Tirthendusekhara (Sarasvati Bhavana Texts No 66), p 25 — The last quarter of this stanza always shows the variant

प्रयागगमन (for °मरण), which is here found in S, and therefore rightly adopted by Prof P P S Sastri in his Southern Recension, vol IV, p 464, and it is difficult to decide which is the original It seems to me, however, probable that °मरण was the original reading, and it had subsequently been changed in S to °गमन, for, with our reading (°मरण) the definite and solemn injunction of religious suicide at Prayāga — which is what this stanza implies — by Pulastya to Bhīṣma and subsequently by Nārada to Yudhiṣṭhira would appear to have been, as a matter of fact, contravened by both Bhīṣma and Yudhiṣṭhira, and that would set a very bad example indeed The reading प्रयागगमन is innocuous and would harmonize with the story The reading °गमन seems to me to be thus the result of an attempt to assimilate a pre existing Purānic stanza with the story Cf K Chaṭṭopādhyāya, "Religious Suicide at Prayāga," *Jour U P Hist Soc* 10 (1937) 65 ff

85

7 7^{cd}=(var) Kūrma Purāna 2 35 13^{ad} Cf note on 3 82 85

86

6 6^{cd}=1 112 9^{ab} Viṣṇu Purāna 4 1 19^{ab} Cf Śatapatha Brāhmana 13 5 4 16, which quotes the Gāthā (read so !)

अमाद्यदिन्द्र सोमेन अतृप्यन्ब्राह्मणा धनै ।

18, 20 उज्जयन्त This is no doubt the same as ऊर्ज्जयत् of the Junagadh Rock Inscription of Skandagupta (Gupta Era 136–138) Cf Fleet, *Gupta Inscriptions*, pp 60 ff It was the old name of Mount Girnar in Kathiawad (Surāṣṭra)

87

2 ^{a}) Some MSS read आम्रवण for आस्रवन of the text, the former is more in conformity with grammarians injunctions

88

9 ^{c}) वालिखिल्य (for वाल°) is a typical Bengali reading, found almost throughout, wherever the word occurs in our epic

23 =(var) Viṣṇudharmottara Purāṇa 1 129 1^{c}–5^{b}

92

4 =(var) Manu 4 174 (v l अधर्मेणैधते तावत् for the first pāda) Similar readings are found in K_4 D_6 D_8 of our MSS

93

24 ^{cd})=B 7 66 18^{cd}

94

4 ff The story of Ilvala and Vātāpi is narrated very briefly in the Rāmāyana (3 11 54–66)

98

The story of Agastya describing how he drank the waters of the ocean and how he stopped the growing of the Vindhya Mountain (adhy 98 ff), comprising about 130 stanzas recurs almost *verbatim* in the Padma Purāna 5 19 59^{cd}–192^{ab} (corresponding to our 3 98 2^{cd} to 104 2^{cd}) It is noteworthy that the Purāna reproduces here the S_1 K version In the Padma, the Agastya story is decidedly a misfit, which suggests that it is there an unskilful interpolation, from some other source, which could then be no other than our epic — The Bhagīratha story which follows (adhy 104 ff) occurs in the Padma at a different place, in the Uttarakhanda (adhy 21 f), and the two versions do not show any verbal similarity

102

21 f 21^{c}–22^{b}=(var) Viṣṇudharmottara Purāna 1 214 4^{c}–5^{b}

110

The Ṛṣyaśṛnga Episode (*adhy 110–113*)

The Ṛṣyaśṛnga episode has been discussed at great length by Professor Heinrich Lüders in his celebrated monograph entitled "Die Sage von Ṛṣyaśṛnga in the *Nachrichten von der Königl Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen*,

Phil hist Kl, 1897, pp 87–135, and again in "Zur Sage von Ṛṣyaśṛṅga" *ibid* 1901, pp 28–56, — mainly from the text critical and text historical points of view The chief sources for the legend, as shown by Prof Lüders, pertaining to the figure of Ṛsyasrnga are, besides this Mbh passage, the following Padma Purana (Pātālakhanda 13, *Bengali Recension*), Bhāratamanjarī (3 758–795), Ramāyana (Bālakānda 8–10), the Kanjur (transl Schiefner, *Mélanges Asiatique* 8 112–116), Mahāvastu, Bhadrakalpāvadāna (33), Avadānakalpalatā (65), Alambusa and Nalinikā Jātakas (523, 526) It is said to occur in the Skanda Purāṇa also, but I have not been able to trace it there In the paper mentioned above Professor Lüders has pointed out some contradictions in the story as narrated in our epic and explained them as due to its being worked over by revisors, who have altered the story in certain important details and in a characteristic manner — Here are some of his main conclusions with regard to the various versions of the story (1) stanza 20 and lines 22[cd] 24[cd], 27[cdef] of this adhy though now found in almost all our MSS, are interpolations made after the diaskeuasis, that is after the archetype of our Mbh was completed (*loc cit* p 91) (2) in the original story it was Santā herself, the daughter of King Daśaratha — and not a hetäre — who had allured Ṛsyasṛnga away from his forest hermitage (*loc cit* p 93) (3) at the time of the diaskeuasis, the legend was inserted into the epic by the compiler in the older form, with Santā as the seducing enchantress (*loc cit* p 93) (4) the Padma Purāṇa version (in the Bengali Recension) is later than the *original* Mbh version (5) the Vulgate version of the Mbh includes a few lines taken over from the Padma Purāṇa version — Prof Lüders accordingly arrives at the following chronological sequence (a) original version of the Mbh (b) version of the Padma Purana probably with partial use of the former (c) the Vulgate version, now current containing the original nucleus which was worked over and assimilated with the Purāṇa version (*loc cit* p 103) Further the Ramayana version (Balakanda 8–10) is later than those of the Padma Purāṇa and of the Mbh (*loc cit* p 106) — More important than all these is the Jātaka version By minute comparison of the Jātaka (Gāthās) and Mbh versions, Prof Luders arrives at the following important conclusion *The oldest remains of a literary version of the Rsyaśṛnga legend now preserved are in the shape of Gāthās of the Jātaka* The compiler of the Mbh version had known these Pali stanzas at least partly, and adapted them in his work, with minor alterations (*loc cit* p 124) Prof Lüders is further of opinion that even the Gāthās themselves are not the original compilation of any Buddhist poet, but are the remains of the very ancient popular ākhyāna poetry (*loc cit* p 126) — In a continuation of this paper published in the same *Nachrichten* in 1901 (pp 28–56), the Professor, in replying to some adverse criticism published in the interval by J Dahlmann (*Mahābhārata Studien*, vol 1, p XXXIV), has again reviewed the question, now publishing in full the text of the Ṛsyasrnga legend as found in a Grantha MS of the Āraṇyaparvan belonging to the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, Whish Collection No 62 (1) — In the course of these two papers, Prof Lüders has discussed the merits of numerous individual readings and the authenticity of many lines and stanzas of this interesting episode, which discussion has been freely utilized by the present editor

17 a) तसर्शृश्रृ Cf Luders *op cit* 1901 p 46, who suggests that this *original* reading was changed in some Northern MSS to तसर्पे श्रृ to suit the Northern spelling of the name of the Ṛṣi, which was ऋष्यशृङ्ग, as opposed to the Southern (original) spelling ऋश्यशृङ्ग (adopted in our edition)

20 An interpolation in the opinion of Prof Lüders *op cit* 1897, p 91 f Likewise 22[cd] and 24[cd]

21 a) पुरोहितापचाराच्च Cf Lüders, *op cit* 1901 p 44 f, who considers पुरोहितापचारेण as the original reading but admits (p 45) that without च the meaning of the sentence, in its present context would be completely obscure (Nun finden wir aber in G die Lesart *purohitāpacārena* Es scheint

mir unmöglich, dass sie aus der von N gemacht sein sollte, der Satz ohne das *ca* ist im Zusammenhange des Textes, hinter dem unechten Verse 42, völlig unklar, da die beiden Gründe für das Eintreten der Durie nun ganz unvermittelt neben einander stehn Es ergiebt sich vielmehr, dass *purohitā pacārena* die ursprüngliche Lesart ist, die sich auch nach Einschub des unechten Verses zunachst noch erhielt, und dass erst in N der Text verändort würde, um die Fuge zwischen den beiden Versen zu verwischen ")

111

4 ^{b}) Correction ! In the *footnotes*, for "काश्यपाश्रमात्," read "कश्यपाश्रमात् "

112

3 ^{a}) आधाररूपा Cf Luders, *op cit* 1897, p 122, footnote 2 Nil आधाररूपा आलवालसदृशी कण्ठाभरणविशेष ।

आधारश्चाधिकरणेऽप्यालवालेऽम्बुधारणे ।

इति विश्व ।

113

14 ^{b}) Correction ! फलमूलानि A wrong reading has inadvertantly crept into the *text* here Correct फलमूलानि to मूलफलानि, the reading of Ś1 K1-3 D5, which was intended to be adopted Corresponding corrections will have to be made in the footnotes

114

24 562* = (var) Skanda Purāna 7 1 29 18
25 563* = (var) Skanda Purāna 7 1 29 19, 14^{cd}

115

8 For the interpolation after stanza 8 (App I, No 15), see Sukthankar, "Epic Studies (VI)," *ABORI* 18 (1936) 22 ff

9 For different versions of the story of the birth of Paraśurāma, cf Sukthankar, *loc cit*, pp 22, 46, 53

24 Before 24, add "अकृतव्रण उवाच ।"

119

18 ^{a}) The correct reading is undoubtedly दन्तकूर Elsewhere also Sahadeva is reported to have conquered or killed the Kalingas assembled in Dantakūra, cf 5 23 23^{ab}

माद्रीपुत्र सहदेव कलिङ्गान्
समागतानजयद्दन्तकूरे

And in 5 47 70^{b}, Śrī Krsna is said to have crushed the Kalingas in Dantakūra तथा कलिङ्गान्दन्तकूरे ममर्द For दन्तकूर, the Southern MSS generally — but erroneously — read दन्तक्रूर, °वक्र, or °वक्त्र

121

20 The entire legend of Sukanyā (3 121 20 to 125 11) occurs almost *verbatim* in the Skanda Purāna 7 1 280 2 to 283 10

125

15 Nil गौडास्तु ।

त्रीणि शृङ्गाणि शुभ्राणि त्रीणि प्रस्रवणानि च ।
पुष्कराण्यादिसिद्धानि न विद्मस्तत्र कारणम् ॥

इति श्लोकमत्रापि पठन्ति । स च प्रागेव व्याख्यात । (*ad* B 3 82 38)

127

With this adhy, cf Skanda Purāna 3 1 15, where the same story occurs, showing a few verbal similarities

133

12 = B 9 51 49^{cd}–50^{ab}
25-26 = 3 297 42-43

139

16 16^{cd} = Skanda Purāna 3 1 33 53^{ab} (also in the legend of Yavakrīta, that is, in the same context)

144

20 ^{d}) It is worth noting that the uncouth form संववाहतु has occurred already in 1 164 5

कामक्रोधावुभौ यस्य चरणौ संववाहतु ।,

likewise without v l !

148

17-18 Cf Strauss, *Ethische Probleme*, p 136 (separate print)

149

31 ab) Cf Kauṭilya Arthaśāstra (ed Shama Sastri, Mysore 1909), p 6 आन्वीक्षकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिश्चेति विद्या । त्रयी वार्ता दण्डनीतिश्चेति मानवा । त्रयीविशेषो ह्यान्वीक्षकीति । It is interesting to note that according to Kauṭilya the three vidyā system (त्रयी, वार्ता, दण्डनीति) was the peculiarity of the *Mānavas*, that is of the school of Manu — a fact which is not unimportant in view of the peculiar relation of the Manusmṛti to the Mbh, cf Sukthankar, "Epic Studies (VI), *ABORI*, 1936, pp 73 ff Our Manusmṛti (7 43), as is well known, mentions five vidyās त्रयी, दण्डनीति, आन्वीक्षिकी, आत्मविद्या and वार्ता

39 =(var) 49 — Correction! In the *footnotes* to 39a, for "निग्रहानुहे" read "निग्रहानुग्रहे"

49 =(var) 39

160

8 c) °गतीमेता The lengthening of the final vowel of °गतिम् is *metri causa*, the readings गतिं क्षेत्रां of the Vulgate and °गतिं क्षेत्रां of the Bengali version (with Dc) are clearly emendations, like the recasts in other MSS

161

17 ff The portion of the text from stanza 17 of this adhy up to stanza 10 of adhy 171 was edited by Franz Bopp as अर्जुनसमागम in his selections from the Mahābhārata called *Diluvium* (Berlin 1829) Cf note on adhy 185 below It is not known what MSS were used by him But his text appears to be based on some MS or MSS of text accompanied by Caturbhuja's commentary

176

18 a) विमानाग्रात् means "from the best of *vimanas*, (not from the extremity of the *vimāna*, as it is sometimes loosely translated) PW cites भानाग्राग्रे in Rāmāyana (ed Schlegel) 2 27 9 Cf 3 178 38a, where विमानाग्रात् recurs

177

15 Cf Strauss *Ethische Probleme* p 139 ff (reprint), who has translated and discussed many of the stanzas up to the end of this adhy

16 Cf B 12 189 4

सत्यं दानमथाद्रोह आनृशंस्यं त्रपा घृणा ।
तपश्च दृश्यते यत्र स ब्राह्मण इति स्मृत ॥

20 =B 12 189 8 Cf Strauss, *Ethische Probleme*, p 137 (separate print), where other references are given

29 = Manu 2 29ab, 170cd — 29cd =(var) Vāsiṣṭha Dharma Śāstra 2 3cd

30 ab) =(var) Manu 2 172cd, =Vāsiṣṭha Dharma Śāstra 2 6, =(var) Baudhāyana Dh S (Mysore 1907), 1 2 7 Some editions of Manu read erroneously वेदेन जायते But cf the commentary of Sarvajna-Nārāyana (ed Mandlik, Bombay 1886), who has वेदे सावित्र्यां, showing the locative — Nilakaṇṭha seems to have chosen as usual the inferior reading, since his gloss is जायते संयुज्यते । वेदसंयोगानन्तरमेव ब्राह्मण्यमुदेति । तद्वत्प्रवरणेनापीति भाव

185

The Matsyopākhyāna

This Episode of the Deluge was edited, for the first time along with other extracts from the Mbh, by Franz Bopp *Diluvium cum tribus aliis Mahābhārati praestantissimis episodiis primus edidit* Franciscus Bopp, Berlin 1829 Cf note on 3 161 17 ff above — A variant version of this legend occurs in the Śatapatha Brāhmaṇa 1 8 1 ff Cf Sukthankar, 'Epic Studies (VI), *ABORI* 18 29 ff

186

18 =(var) Manu 1 69 (v) तथाविध for तत परम्)

36 =(var) Kūrma Purāṇa 1 30 12 Harivamsa (Cal Ed) 3 11139

56 ff The description of the *pralaya* also occurs in the Vāyu Purāṇa 100 136 ff, where the Purāṇa text shows extensive verbal similarities with the epic Cf 3 189 14

एतत्ते सर्वमाख्यातमतीतानागतं मया ।
वायुप्रोक्तमनुस्मृत्य पुराणमृषिसंस्तुतम् ॥

65 ff For the description of Samvartaka

clouds, cf Kūrma Purāna, p 779, Viṣṇudharmottara 1 75 7 ff, Skanda 2 9 25 36 ff, Visnu 6 3 31 ff, Vāyu 100 162 ff

188

51 =(var) Kūrma Purāna 1 30 12, Harivamśa (Cal Ed) 3 11139 Cf note on 3 186 36

190

Hopkins in his *Great Epic* (p 267) has tried to show that this story of the "Frog girl," as he calls it, is a tale of "prose verse" variety "In this apparent prose," he writes, "there are not only metrical and half-metrical pādas and hemistiches, such as ramaṇīyam saro dṛṣtvā, but even regular epic pādas such as mudā paramayā yutah [*yuktah*, not yutaḥ, is the reading of the old editions], the latter being indeed a stereotyped epic phrase as in iii, 256, 20, 295, 16" (p 267) Most of the lines cited by Hopkins are not metrical at all, *e g* manuṣyagatim pasyāmi, sādhv atra ramyatām iti, many others have dissolved into prose in the Critical Edition, thus kasyāsi bhadre kā vā tvam of Hopkins has become in our edition कस्यासि शुभगे त्वम्, again his vanam idam udārakam has become वनमिदमुदारमनुदकम्! So there is nothing left of his assumption that "though far from epic verse, this is not exactly prose" (p 272) In fact his entire section on "prose poetry tales" (pp 266–272) which according to him was the primordial form of the Indian Epic ["Diese Geschichte ist ja nur eine kurze Episode des bis auf solche spärlichen Reste verlorenen prosaisch poetischen Epos"] Cf Oldenberg, *Das Mahābhārata* (1922), p 25 f The critical apparatus shows this story to be not indeed one of the oldest components of our epic, but rather one of the latest accretions! The present form of our epic lends no support to Oldenberg's Ākhyāna theory

191

21 ff Stanza 21=3 297 63, =(var) Varāha Purāna 177 9, Viṣṇudharmottara 3 260 3 — Stanzas 21–23 occur in Skanda 5 2 15 7^{c}–9^{d} (in the same context)

192

23 Correction! In the *text* before 23, ins मार्कण्डेय उवाच (as in B₁ Dc), since the words पश्य सच्छन्यमानस्तु etc are the words of मार्कण्डेय and not of विष्णु

193

15 उज्जानक The name occurs elsewhere in the forms उद्यान, उद्यानक and was transcribed as "Ouchang" by Sung-yun It appears to have been a designation of the whole mountainous region south of the Hindu Kush from Chitral to the Indus including Dardistan and portions of Swat It is again mentioned in a list of tīrthas recounted by Aṅgiras to Bhīṣma in B 13 25 55 — From the account given in 3 193, 21 f, and in stanzas 24–25 of this adhy, it is clear that we have here a description of a volcanic eruption accompanied by earthquake in a sandy desert

197

24 f Stanzas 24–27=(var) Skanda Purāna 5 2 25 29–31, 38^{a}–39^{b} — 25^{cd}=(var) Viṣnudharmottara 2 32 26^{cd}

31 ^{d}) त देवा ब्राह्मणं विदुः This phrase, which recurs in stanzas 32–36, occurs also four times in the Gokapiliya section of the Mokṣadharma of the

Śāntiparvan (Bomb ed, adhy 268 ff) In his critical edition of this philosophical discourse, *Das "Gokapilīyam"* (Göttingen Diss, 1928), pp 15, 67, Friedrich Weinrich has (at the instance of Prof E Sieg) conjecturally emended against the unanimous evidence of MSS, — at all times a risky procedure — the देवा of the text to वेदा The phrase occurs frequently, invariably with the reading देवा, the MSS reading is correct and there is not the least reason to emend it Cf also Manu 2 156

200

28 Cf. Strauss, *Ethische Probleme*, p 21

206

11-12 Cf Strauss, *op cit* 143 (separate print)

213

44 From here onwards up to adhy 221 the narration of the Skanda myth in the Epic has many verbal similarities with Skanda Purāṇa, vol. 1 (Kaumārikākhaṇḍa), adhy 29-32 The parallelisms are shown in this and the following paras up to adhy 221 — Mbh 213 **44^{d}–45^{d}** Skanda 29 92^{b}–93^{b}

214

Cf note on adhy 213, stanza 44, above — Mbh 214 **2^{a}–3^{d}** Skanda 29 99^{a}–101^{b} — **5^{a}** 29 101^{c} — **8^{a}–9^{b}** 29 103^{a}–104^{b} — **10^{a}** 29 104^{a} — **10^{cd}** 29 104^{b}, 105^{a} — **11^{a}** 29 105^{b} — **12-15** 29 105^{c}–109^{b} — **17** 29 149^{c}–150^{b} — **18** 29 150^{c}–151^{b} — **31^{ab}** 33 182^{ab} — **36^{ab}** 29 156^{cd}

215

Cf note on adhy 213, stanza 44, above — Mbh 215 **5** Skanda 29 122 — **8** 29 123 — **9^{cd}** 29 148^{ab}

216

Cf note on adhy 213, stanza 44, above — Mbh 216 **4^{ef}** Skanda 29 163^{ab} — **8^{c}–13^{d}** 29 164^{a}–170^{f} — **14^{c}–15^{d}** 29 173^{a}–174^{b}

139

217

Cf note on adhy 213, stanza 44, above — Mbh 217 **1^{ef}** Skanda 29 175^{ab} — **2^{ab}** 29 174^{cd} — **9^{a}–11^{b}** 29 175^{c}–177^{d}

218

Cf note on adhy 213, stanza 44, above — Mbh 218 **1^{ab}** Skanda 29 178^{cd} — **2^{cd}** 29 179^{ab} — **3^{cd}** 29 179^{cd} — **6^{ab}** 29 180^{cd} — **7^{cd}** 29 181^{ab} — **8^{a}–13^{b}** 29 182^{a}–187^{b} (Note the reading सर्वान्दायान् in stanza 183 of the Skanda) — **14** 29 188 — **19^{c}–20^{b}** 29 189^{c}–190^{b} — **21-22** 29 190^{c}–191^{d} — **31^{ab}** 31 5^{cd} — **33^{c}–34^{b}** 31 9

219

Cf note on adhy 213, stanza 44, above — Mbh 219 **2^{a}** Skanda 29 204^{a} — **8^{a}–9^{a}** 29 209^{c}–210^{a} — **11^{b}–11^{d}** 29 210^{d}–211^{b} — **57** 30 5

220

Cf note on adhy 213, stanza 44, above — Mbh 220 **1^{c}** Skanda 29 211^{c} — **5^{ab}** 29 212 — **8** 29 199 — **13** 29 200^{cd}–201^{ab} — **22^{c}** 29 217^{c} **24^{d}** 29 217^{b} — **26-27** 29 218–219

221

Cf note on adhy 213, stanza 44, above — Mbh 221 **1^{ef}–2^{ab}** Skanda 31 11^{cd}, 12^{cd} — **3^{a}–6^{d}** 31 13^{c}–16^{b} — **8-14** 31 17^{c}–24^{d} — **16^{c}–17^{a}** 31 25^{c}–26^{a} — **30^{ab}** 32 13^{cd} — **32^{b}** 32 14^{b} — **32^{d}** 32 15^{b} — **33** 32 15^{c}–16^{b} — **34^{cd}** 32 17^{ab} — **35** 32 16^{cd}, 17^{cd} — **37^{c}–40^{d}** 32 18^{a}–21^{d} — **42** 32 23 — **43** 32 25^{c}–26^{b} — **46^{c}–47^{a}** 32 50^{c}–51^{c} — **47^{d}–48^{d}** 32 52^{b}–53^{b} — **57^{a}–59^{d}** 32 103^{c}–106^{b} — **63** 32 158

222

32 Correction! In the *foot notes*, for the No "1026*" of the insertion after 32^{ab} read "1096*"
40 f 40^{cd}–42^{ab} = (var) 2 45 17–18

clouds, cf Kūrma Purāṇa, p 779, Viṣṇudharmottara 1 75 7 ff, Skanda 2 9 25 36 ff, Viṣṇu 6 3 31 ff, Vāyu 100 162 ff

188

51 =(var) Kūrma Purāna 1 30 12, Harivaṁśa (Cal Ed) 3 11139 Cf note on 3 186 36

190

Hopkins in his *Great Epic* (p 267) has tried to show that this story of the "Frog-girl," as he calls it, is a tale of "prose-verse" variety "In this apparent prose," he writes, "there are not only metrical and half-metrical pādas and hemistiches, such as ramaṇīyam saro dṛṣṭvā, but even regular epic pādas such as mudā paramayā yutah [*yuktah*, not yutaḥ, is the reading of the old editions], the latter being indeed a stereotyped epic phrase as in iii, 256, 20, 295, 16" (p 267) Most of the lines cited by Hopkins are not metrical at all, *e g* manuṣyagatim paśyāmi, sādhv atra ramyatām iti, many others have dissolved into prose in the Critical Edition, thus kasyāsi bhadre kā vā tvam of Hopkins has become in our edition कस्यासि सुभगे त्वम्, again his vanam idam udārakam has become वनमिदमुदारमनुदकम्! So there is nothing left of his assumption that "though far from epic verse, this is not exactly prose" (p 272) In fact his entire section on "prose poetry tales" (pp 266–272) has been rendered obsolete and meaningless by the Critical Edition — A large portion of the Frog girl tale also occurs in the Skanda Purāna (5 2 84 1 ff) more or less *verbatim* One curious peculiarity of the Purāna text is that it everywhere substitutes दर्दुर for मण्डूक of the epic text!

Adhy 190 is followed in the Vulgate by a very characteristic group of interpolated adhyāyas (written partly in prose and partly in verse), omitted in the entire Southern recension besides a few Northern MSS (like the Śāradā) Attention may be drawn in particular to the story of Śibi (Śibicarita) included in this group which was cited by Oldenberg as one of the very few precious survivals of the basic prose poetry form of narrative, which according to him was the primordial form of the Indian Epic ["Diese Geschichte ist ja nur eine kurze Episode des bis auf solche spärlichen Reste verlorenen prosaisch-poetischen Epos"] Cf Oldenberg, *Das Mahābhārata* (1922), p 25 f The critical apparatus shows this story to be not indeed one of the oldest components of our epic, but rather one of the latest accretions! The present form of our epic lends no support to Oldenberg's Ākhyāna theory

191

21 ff Stanza 21=3 297 63, =(var) Varāha Purāna 177 9, Viṣṇudharmottara 3 260 3 — Stanzas 21–23 occur in Skanda 5 2 15 7^{c}–9^{d} (in the same context)

192

23 Correction! In the *text* before 23, ins मार्कण्डेय उवाच (as in B₃ Dc), since the words एवं सछन्द्यमानस्तु etc are the words of मार्कण्डेय and not of विष्णु

193

15 उज्जानक The name occurs elsewhere in the forms उद्यान, उद्यानक and was transcribed as "Onchang" by Sung-yun It appears to have been a designation of the whole mountainous region south of the Hindu Kush from Chitral to the Indus including Dardistan and portions of Swat It is again mentioned in a list of tīrthas recounted by Aṅgiras to Bhīṣma in B 13 25 55 — From the account given in 3 193 21 f, and in stanzas 24–25 of this adhy, it is clear that we have here a description of a volcanic eruption accompanied by earthquake in a sandy desert

197

24 f Stanzas 24–27=(var) Skanda Purāna 5 2 25 29–31, 38^{c}–39^{b} — 25^{cd}=(var) Viṣṇudharmottara 2 32 26^{cd}

31 ^{d}) त देवा मामर्न पितृ.. This phrase, which recurs in stanzas 32–36, occurs also four times in the Gokapilīya section of the [illegible] of the

Śāntiparvan (Bomb ed, adhy 268ff) In his critical edition of this philosophical discourse, *Das "Gokapilīyam"* (Göttingen Diss, 1928), pp 15, 67, Friedrich Weinrich has (at the instance of Prof E Sieg) conjecturally emended against the unanimous evidence of MSS, — at all times a risky procedure — the देवा of the text to वेदा The phrase occurs frequently, invariably with the reading देवा, the MSS reading is correct and there is not the least reason to emend it Cf also Manu 2 156

200

28 Cf Strauss, *Ethische Probleme*, p 21

206

11-12 Cf Strauss, *op cit* 143 (separate print)

213

44 From here onwards up to adhy 221 the narration of the Skanda myth in the Epic has many verbal similarities with Skanda Purāṇa, vol 1 (Kaumārikākhaṇḍa), adhy 29-32 The parallelisms are shown in this and the following paras up to adhy 221 — Mbh 213 **44^{d}–45^{d}** Skanda 29 92^{b}–93^{b}

214

Cf note on adhy 213, stanza 44, above — Mbh 214 **2^{c}–3^{d}** Skanda 29 99^{a}–101^{b} — **5^{a}** 29 101^{c} — **8^{a}–9^{b}** 29 103^{a}–104^{b} — **10^{a}** 29 104^{a} — **10^{cd}** 29 104^{b}, 105^{a} — **11^{a}** 29 105^{b} — **12–15** 29 105^{c}–109^{b} — **17** 29 149^{c}–150^{b} — **18** 29 150^{c}–151^{b} — **31^{ab}** 33 182^{ab} — **36^{ab}** 29 156^{cd}

215

Cf note on adhy 213 stanza 44, above — Mbh 215 **5** Skanda 29 122 — **8** 29 123 — **9^{cd}** 29 148^{ab}

216

Cf note on adhy 213, stanza 44, above — Mbh 216 **4^{cd}** Skanda 29 163^{ab} — **8^{a}–13^{d}** 29 164^{a}–170^{d} — **14^{c}–15^{d}** 29 173^{a}–174^{b}

217

Cf note on adhy 213, stanza 44, above — Mbh 217 **1^{ef}** Skanda 29 175^{ab} — **2^{ab}** 29 174^{cd} — **9^{a}–11^{b}** 29 175^{c}–177^{d}

218

Cf note on adhy 213, stanza 44, above — Mbh 218 **1^{ab}** Skanda 29 178^{cd} — **2^{cd}** 29 179^{ab} — **3^{cd}** 29 179^{cd} — **6^{ab}** 29 180^{cd} — **7^{cd}** 29 181^{ab} — **8^{a}–13^{b}** 29 182^{c}–187^{b} (Note the reading सर्वान्दायान् in stanza 183 of the Skanda) — **14** 29 188 — **19^{a}–20^{b}** 29 189^{a}–190^{b} — **21–22** 29 190^{c}–191^{d} — **31^{ab}** 31 5^{cd} — **33^{c}–34^{b}** 31 9

219

Cf note on adhy 213, stanza 44 above — Mbh 219 **2^{a}** Skanda 29 204^{a} — **8^{c}–9^{a}** 29 209^{c}–210^{a} — **11^{b}–11^{d}** 29 210^{d}–211^{b} — **57** 30 5

220

Cf note on adhy 213, stanza 44, above — Mbh 220 **1^{c}** Skanda 29 211^{c} — **5^{ab}** 29 212 — **8** 29 199 — **13** 29 200^{cd}–201^{ab} — **22^{c}** 29 217^{c} **24^{d}** 29 217^{b} — **26–27** 29 218–219

221

Cf note on adhy 213, stanza 44, above — Mbh 221 **1^{ef}–2^{ab}** Skanda 31 11^{cd}, 12^{cd} — **3^{a}–6^{d}** 31 13^{a}–16^{b} — **8–14** 31 17^{c}–24^{d} — **16^{c}–17^{a}** 31 25^{c}–26^{a} — **30^{ab}** 32 13^{cd} — **32^{b}** 32 14^{b} — **32^{d}** 32 15^{b} — **33** 32 15^{c}–16^{b} — **34^{cd}** 32 17^{ab} — **35** 32 16^{cd}, 17^{cd} — **37^{a}–40^{d}** 32 18^{a}–21^{d} — **42** 32 23 — **43** 32 25^{c}–26^{b} — **46^{a}–47^{a}** 32 50^{c}–51^{c} — **47^{d}–48^{d}** 32 52^{b}–53^{b} — **57^{a}–59^{d}** 32 103^{c}–106^{b} — **63** 32 158

222

32 Correction! In the *foot notes*, for the No "1026*" of the insertion after 32^{ab} read "1096*" **40 f** 40^{cd}–42^{ab} = (var) 2 45 17-18

228

12 [b]) आरमध्व The root आ+रम् here means "to fight", generally misunderstood, hence the numerous variants PW cites Rām 6 18 10 जम्बुमालिनमारब्धो हनूमानपि "so v a kämpfte mit"

229

5 [b]) उपसृता Vasudeva S Agrawala has suggested the emendation of उपसृतांस्त्वपि (of the Vulgate) to उपसृतास्त्वपि (which is our reading) Though rather feebly supported by MS evidence, it is undoubtedly the correct reading Agrawala explains उपसृता (fem acc plu) as the young heifers in puberty which had been crossed with bulls, cf Pānini Sūtras उपसर्या काल्या प्रजने (3 1 104) and प्रजने सर्तेः (3 3 71) Agrawala rightly points out that here, in the epic, "three classes of animal-heads are mentioned, viz young calves (*vatsān*), the crossed heifers (*upasṛtāh*), and the cows which had recently calved (*bāla-vatsāh*) *Upasṛatān* in the masculine gender is meaningless here *upasaryā* is the epithet for the cow before her covering and *upasṛtā* after she has conceived," *ABORI* 21 (1940) 281 f

238

48 Correction! At the end of the *footnotes* on this stanza, for "3 239 1[d]" read "3 239 1[b]"

245

27 ff 27^{c}–30^{b}=(var) Skanda Purāna 1 2 2 55–58

246

35 Cf 3 281 22 Occurs often with v l साप्तपद and मैत्र Cf C 8 1991, 13 2702, 4850, *Panca-tantra* (ed Kosegarten), 2 47, 4 70

247

4 [d]) आहतलक्षणा See note above on 3 48 36

13 [c])=Visnudharmottara Purāna 2 39 12[a]

248

The sub parvan Draupadī harana was edited for the first time by Franz Bopp, under the title "Draupadīpramāthah," in the selections from the Mbh published in a book entitled *Diluvium* (Berlin 1829) Cf note on adhy 185 above — It was again published (with a glossary) by Francis Johnson under the title द्रौपदीहरणम् in his *Selections from the Mahābhārata* (London 1842)

255

58 This and the foll stanza recur with v l in passage 599* of the Virātaparvan

256

1 For this and the foll stanzas, cf passages *601**, *602**, and *604** of the Virāta (see note on adhy 255 above)

7 It has been remarked in the *footnotes* to the stanza that many of the following stanzas recur almost *verbatim* in passage No 32 of App I of the Virāta In this connection it is further worth noting that certain stanzas and lines (20, 22^{ab}, 23–24) of our adhy 252 recur in passage 307* of the Virāta See in this connection the special note (marked with ☞) on p 320 of the Virātaparvan As all these passages when they occur in the Virāṭa are restricted to the N recension and not proved by S, it seems likely — nay certain — that they are original to the Draupadī harana, and added secondarily by an interpolator to the Virātaparvan

258

The Rāma Episode (adhy 258—276)

For the relation between the Rāmāyaṇa and the Rāmopākhyāna, cf Jacobi, *Das Rāmāyaṇa* (Bonn 1893), pp 69–83, and Eugeniusz Słuszkiewicz, *Przyczynki do badań nad dziejami redakcyj Rāmāyany (Contributions a l histoire des recensions du Rāmāyana)* = Polska Akademia Umiejetności, Prace Komisji Orientalistycznej Nr 30 (Kraków 1938) — The question has been reviewed afresh by V S Sukthankar in the paper "The Rāma Episode (Rāmopākhyāna) and the Rāmayana, *Kane Festschrift* (1941) pp 472–487 All these three works contain lists of parallelisms between the Rāmopākhyāna and the Rāmāyana

2 [d])=(var) Rām (ed N S Press) 1 1 53[b]
4 [b])=(var) Rām 3 34 2[b]
5 [d])=Rām 5 42 34[b], 43 9[b] 6 41 77[b]
9 [d])=Rām 3 50 26[d]

259

13 [ab])=(var) Rām 1 18 25[cd]
20 [ab])=Viṣṇudharmottara Purāṇa 1 220 19[cd]
36 [ab])=(var) Rām 7 10 6[ab]

260

7 [d])=(var) Rām (ed Gorresio) 1 20 14[b]

261

6 [b])=(var) Rām (ed Gorresio) 1 19 28[b]
9 [b])=Rām 2 3 28[b]
15 [c])=Rām 1 8 14[c]
17 [cd])=(var) Rām (ed Gorresio) 2 7 3[ab]
23 For line 1 of 1245* of Rām (ed Gorresio) 2 9 13
25 [ab])=(var) Rām (ed Gorresio) 2 12 3[cd] — 26[d]=Rām 5 33 21[d]
33 [ab])=(var) Rām (ed. Gorresio) 2 76 7[cd]
39 [d])=Rām 3 5 20[d]
40 [c])=Rām 3 64 3[c]
42 [cd])=(var) Rām 5 37 16[ab]

262

27 [d])=(var) Rām (ed Gorresio) 3 51 41[b]

263

11 [b])=Rām 3 57 16[b]
22 [b])=(var) Rām 3 60 7[b]
39 [c])=(var) Rām 3 71 21[c]
40 [b])=(var) Rām (ed Gorresio) 3 79 40[d]

264

2 [b])=Rām 4 30 6[d]
14 From here onwards up to the beginning of adhy 275 several stanzas of the Rāmopākhyāna recur almost *verbatim* in the Skanda Purāṇa, which latter has evidently borrowed the relevant portions of the text from our epic The common portions will be found in Skanda, vol 3, khanda 1, adhy 1, 2 and 44
23 [ab])=(var) Rām 4 50 6[ab]
27 [d])=Rām (ed Gorresio) 4 15 21[b]
32 [d])=Rām 6 90 37[d]
34 [ab])=(var) Rām 4 12 41[ab]
37 [b])=Rām 4 48 20[d]
42 [b])=(var) Rām (ed Gorresio) 5 18 21[b]
55 [ab])=(var) Rām 5 37 12[ab]
64 [f]) Cf Rām 5 27 21[cd], 33[a]
66 [cd])=Rām (ed Gorresio) 5 27 23[ab]

265

8 [ab])=(var) Rām 5 24 21[ab]
21 [a])=(var) Rām 5 21 6[c]

266

49 [c])=(var) Rām 4 58 7[a]
67 [a])=Rām 5 40 4[a] — [d]) = Rām (ed Gorresio) 1 4 35[b]

267

2 [ab])=(var) Rām 4 39 19[cd], 40 18[cd]
4 [cd])=(var) Rām 4 39 19[ab] 6 42 28[ab]
46 [d])=(var) Rām 6 16 17[d], 17 7[b]
49 [b])=Rām 6 19 26[b]

268

10 [a])=(var) Rām 6 41 78[a]
11 =(var) Rām 5 21 11
15 [a])=Rām 6 41 79[a]
17 [d])=Rām 6 26 6[b]
18 [b])=Rām 6 41 84[d]
36 [c])=Rām (ed Gorresio) 6 65 22[c]

270

13 [d])=Rām 6 52 30[d]
14 [d])=Rām 6 52 30[b], 32[b]
17 [b])=Rām 6 52 37[d]

271

4 [b])=Rām 6 67 96[d]

272

1 ^{ab})=(var) Rām 6 68 6^{ab}
26 ^{b})=Rām 6 44 36^{d}, 45 13^{b}, 46 1^{d}, etc

273

5 ^{b})=Rām (ed Gorresio) 6 24 42^{d}
20 ^{b})=Rām (ed Gorresio) 6 70 19^{b} — 20^{d} =Rām 6 88 41^{b}

274

5 ^{d})=Rām 6 95 32^{d} Cf 6 97 2^{d}, 100 10^{b}, 102 2^{d}, 27^{b}, etc
12 ^{d})=Rām 6 112 5^{d}
18 For passages 1297*, 1298*, 1299* of Sukthankar, *Kane Festschrift* (1941), pp 473 ff

275

25 ^{d})=Rām (ed Gorresio) 1 4 72^{b}
33 Cf Rām 7 26 55^{c}–56^{b}
48 ^{d})=Rām 6 100 56^{d}
52 ^{ab}) Cf Rām 6 122 26^{ab}
65 ^{c}) =Rām 1 7 4^{c}
69 ^{cd})=(var) Rām 6 128 95^{cd} Cf B 7 59 9, also 12 29 59^{cd}

दशाश्वमेधानाजह्रे निरर्गलान्।

277

The Sāvitrī Episode (*adhy 277—283*)

The Sāvitrī Episode, like many an interesting episode of the Mbh, was edited for the first time by Francis Bopp in his selections from the Mbh called *Diluvium* (Berlin 1829) Cf note on adhy 185 above There appears to have been a Russian edition by Kossowicz (St Petersburg 1861), and a German edition by Kellner (Leipzig 1888) The text has been reprinted several times in India The only Indian edition worth mentioning is the annotated edition of the text by P V Kane महाभारतप्रवेशिका (Bombay 1912¹), intended for the use of college students The text, which is eclectic, is based on that of the three editions of the Mbh then available, the Bombay, Calcutta (*editio princeps*) and Kumbhakonam Only the most striking of the various readings have been noted by Kane, a few of which have been discussed in the "Notes" His endeavour has been "to present a good and intelligible text to the student" — There is a comparative study of the story by A Ditandy *Parallèle d'un épisode de l'ancienne poésie indienne avec des poèmes de l'antiquité classique* (Diss, Paris 1856)

22 मालव्यां For this, many MSS and editions erroneously read मानव्या (which Kane, *op cit* p 136, explains as मनुपुत्र्या, which is simply a *tour de force*!) That the mother of Sāvitrī was a Mālavī (a lady or a princess of Mālava, modern Malwa) follows from a clearer reference in the sequel, cf 3 281 58^{abcd}

पितुश्च ते पुत्रशतं भविता तव मातरि।
मालव्यां मालवा नाम शाश्वताः पुत्रपौत्रिणः ।,

where the MSS almost uniformly read मालव्यां मालवा (and not मानव्यां मानवा), a reading confirmed independently by the Matsya Purāṇa (213 15^{cd}–16)
32 ^{ab})=Viṣṇudharmottara Purāṇa 1 220 3^{cd}

280

3 ^{a})=Viṣṇudharmottara 2 36 15^{a}

281

2 ^{ad})=(var) Viṣṇudharmottara 2 37 35^{ab}
3 ^{cd})=Viṣṇudharmottara 2 37 36^{ab}
6 ^{b}) For the reading उपगूह्य (v l °गृह्य, °गम्य), cf stanzas 61 and 69 (उपगूह्य) below
16 ^{cd}) Cf. Katha Upaniṣad 6 17, and Śvetāśvatara Up 3 13

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा
सदा जनानां हृदये संनिविष्टः।

16 ^{bc})=(var) Viṣṇudharmottara 2 37 42^{ab}
20 =(var) Viṣṇudharmottara 2 37 65^{cd}–66^{ab}
29 Cf 5 10 23
61 उपगूह्य Cf stanzas 6 and 69, and notes

294

13 *Correction!* The *repetition* of वैशंपायन उवाच before 13 in our *text* is unnecessary (cf stanza 7) and this superfluous reference may be omitted, as is done by T₁ M of our MSS

22 Correction! In the *text*, before 22, add वैशंपायन उवाच, as in K1 3 4 D5

295

8 The phrase अरणीसहित, which occurs also in the Virāta, has been rightly explained there by the commentators (Arjunamiśra, Caturbhuja, Nilakaṇṭha etc) as अरणीयुगल, अरणीयुग्म "*araṇī*-pair" It was mistaken as an adjective meaning "accompanied by the *araṇis*" and therefore a substantive (like मन्थ or भाण्ड) was generally added to eke out some meaning See Raghu Vira's note on 4 1 3 (Virāṭaparvan, p 361) This use of the word सहित is certainly peculiar It does not mean "a pair" exactly (as the commentators imply), but appears to be used to denote (two or, perhaps, more) things which are found, fitted or fixed *together* Cf the use of सहित in dual (सहितौ) in the sense "both together", and in plural (सहिता) "all together"

297

63 Cf note on 3 191 21 above

298

19 The god Dharma has given the Pāṇḍavas the boon that they can assume, during the thirteenth and last year of their exile, any form they like at will (छन्दत) He also tells them (stanza 17) that even if they went about just as they were, without any change of form, they would not be recognized These stanzas show that passage No 5 of App I of the Virāṭaparvan (p 304), an interpolation of the Southern recension, in which Yudhiṣṭhira invokes Dharma, praying for a successful change of form, is merely supererogatory piety and deserves to be obelized

ERRATA

☞ *Only mistakes in the constituted text have been listed here For other corrections see Critical Notes*

Adhy & Sl No	For	Read
15 16, 21 14	मार्तिका°	मार्त्तिका°
34 38	थार्थपरमो	घार्थपरमो
43 4	°प्रभावा	°प्रभावा
81 56	प्रयगच्छति	प्रयच्छति
98 13	जीव जीवफ°	जीवजीवक°
110 1	रम्यो	रम्य
116 6	मार्तिका°	मार्त्तिका°
142 26	भीमार्जुन°	भीमार्जुन°
198 22	पुराकर्म	पुरा कर्म
222 32	श्वश्वा	श्वश्रवा
225 3	तपोधनांश्च	तपोधनाश्च
230 1 (ref)	उवच।	उवाच।
248 6, 11	घार्धक्षत्रि°	घार्द्धक्षत्रि°
267 9	रामकरणात्	रामकारणात्
268 20	°हृदया	हृदया
272 25	मायया वृत°	माययावृत°
282 5	°कण्टकत्रिद्धा	°कण्टकविद्धा°